

પરજા પ્રકાશન સમિતિ
તરફ બે સપ્તેમ્બર ૧૯૬૮

જયપ્રકાશ

સંપાદન :

નારાયણ દેસાઈ • કાન્તિ શાહ

પરજા પ્રકાશન

શ્રીમધુત્ર હુજરાતપાગા વડોદરા ૩૯૦૦૦૧

કુલ 11.0000

અને

અને

26817

૭૦ રૂપિયા

મુખ્ય વ્યાજનિ : મત ૨૦૦૦ : મોનર ૧૯૮૧

યલ મહાશન વલી ૧૧૧૧૧૧ આપે યલ મુદ્રિયા હુર/રાતપાયા વડોદરા-૧ થી રાષ્ટ્રીય મંચર કર્ણ

સંપાદકોના બે બોલ

આ અંથ તૈયાર કરવા પાછળ મૂળ ગ્રેસુ લોકનાયકને અમારી શ્રદ્ધાંજલિ અર્પિત કરવાની છે. શ્રદ્ધાંજલિ આપવાની બીજીએ રીતો અલબત્ત છે. આ અંથમાં પણ એક કરતાં વધુ લેખકોના લેખોમાં લોકનાયકને સાચી અંજલિ કેવી હોઈ શકે એને લગતાં સૂચનો છે. આ અંથના ખંને સંપાદકો અને એમના મિત્રો, જેમણે સંપાદકોને આંધો અંથ તૈયાર કરવા પ્રેર્યા, તે સૌ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં, પોતપોતાની શક્તિમતિ મુજબ સંપૂર્ણ ક્રાંતિના કામને આગળ વધારવા પ્રયત્નશીલ પણ છે. અને તેમ છતાં માનવજાતના આ એક મહાન સેવક પ્રત્યેની આપણા સહુની શ્રદ્ધાને કાંઈક અભિવ્યક્તિની જરૂર હતી, આપણા સહુના તેમ જ હવે એમને તજરોનજર ન જોઈ શકનારી આપનારી પેઢીઓનાં માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા માટે એમનાં જીવન, કાર્ય તેમ જ વિચારોના સમગ્ર આકલનની જરૂર હતી. સંપાદન એ અમારો સહેજપ્રાપ્ત ધર્મ છે, એટલે લોકનાયકને શ્રદ્ધાંજલિ રૂપ અને એમના જીવનકાર્યની સ્મૃતિ રૂપ આ અંથ તૈયાર કરવાની જવાબદારી અમે સ્વીકારી.

મૂળ કવપના પહેલી પુણ્યતિથિએ અંથ બહાર પાડવાની હતી. પણ તે ન બની શક્યું. અન્ય જવાબદારીઓમાંથી અમારી બાંહેધરી સંકારી હાઈ અમે પૂરેપૂરા આ કામમાં ખૂંપી તો ગયા. પરંતુ જેમ જેમ કામ આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ આ કામના વ્યાપ અને જીંડાણને યથાતથ ખ્યાલ અમને આવતો ગયો. અને ત્યારે પછી કેલેન્ડરની તિથિને વળગી રહેવાનું શક્ય ન લાગ્યું, તેમ ઉચિત પણ ન લાગ્યું. અમારી ભાવનાને સંતોષ થાય અને કામમાં યથાશક્ય સમયતા લાવી શકાય. એવી દૃષ્ટિ સાથે અમે કાર્યરત રહ્યા. આજે જો કે પૂર્ણ સંતોષ ને પૂર્ણ સમયતાનો દાવો તો થઈ શકે તેમ નથી. તેમ છતાં અમારી યથા શક્તિમતિ નેટલું થઈ શક્યું છે, તેટલું તમારી સમક્ષ મૂકી દઈએ છીએ.

અંથનો પહેલો ખંડ છે, “જ્યપ્રકાશ : અમારી નજરે.” જ્યપ્રકાશને નજીકથી જોવા-જાણવાની તક જેમને સાંપડી છે, એવાઓની નજરે તેમાં આલેખન થયું છે. આ માટે આશરે

સવાસો નેટલા લોકો પર પત્રો ગયા : એક વાર નહીં, બે વાર નહીં, ત્રણ-ત્રણ વાર. કોઈ કોઈને તાર પહોંચી ગયા. આ સામૂહિક શ્રદ્ધાંજલિ હતી. તેથી તેમાં અસુક લોકો તો લખવા જ નેહીએ, એવા અમારા આગ્રહ. ‘પહેલાં લખેલા લેખ છે, એ લઈ લો’ એમ કહેનારને મૌનિક લખાણના અમારા આગ્રહે પડતા મૂક્યા. હા, તેમાં મોંઘ ઠંણગલા જેવા થોડા જૈં લોકોના અપવાદ હતા, જેમણે અમને કહ્યું કે ‘મારી હવે ઉંમર થઈ, મારા કલાણા લેખને પરિસ્થિતિ મુજબ સુધારાવધારા સાથે લઈ લો, નવો લેખ લખી શકું’ એવી શક્તિ નથી રહી.’ તો કેટલીક પૂર્વપ્રકાશિત સામગ્રી એવીયે હતી, જે આ અંથમાં સંઘરાવી નેહીએ એમ અમને લાગ્યું. તેવી સામગ્રી આહીં સમાવી લેવામાં સંકોચ નથી રાખ્યો.

લેખકોની પસંદગીમાં નાના-મોટા કે પ્રસિદ્ધ-અપ્રસિદ્ધનો ખ્યાલ રાખ્યો નથી. જેઠાણી સાથેની હાર્દિક, દૈયારિક કે કર્મ સંબંધિત નિકટતાને કસોટી માનીને અમે લોકો પાસેથી લખાણ મંગાવેલાં. કેટલાકના લેખ છેવટ સુધી અમે ન મેળવી શક્યા તેનો વસત્સો હજીય અમારા મનમાં છે. પરંતુ જેમના લેખ મળ્યા છે. તેને વાંચતાં, સંપાદિત કરતાં, પાંચ લાખાઓમાંથી તેને ગુજરાતીમાં ઉતારતાં અમે કૃતાર્થતા અનુભવી છે. હા, પાનાંની સંખ્યા જોતાં અને પુનરુક્તિને ટાળવા અમારે કોઈક કોઈક દેહાંને કાપફૂપ કરવી પડી છે. પરંતુ કાપફૂપ કરતી વખતે લેખકના વિચાર કે અભિપ્રાયને આંચ ન આવે તે જોવા અમે બનતો પ્રયાસ કર્યો છે.

“અમારી નજરે” વિભાગમાં ૭૮ લેખકોના સંસ્મરણાત્મક ને સમીક્ષાત્મક લેખો છે. તેમાં સિદ્ધહસ્ત લેખકો પણ છે અને ઉલ્લાં વરસોમાં એમની અંગત સેવામાં રહેનાર શુભાવ યાદવ જેવા સાવ પહેલી જ વાર કલમ હાથમાં લેનારા પણ છે. અમારે કહેવું નેહીએ કે જેઠાણીના વિનિધરગી વ્યક્તિત્વ ઉપર પ્રકાશ પાડવામાં આમાંનો એકે એક લેખ કંઈક ને કંઈક નાનકડું પ્રદાન કરી ગયો છે. ગમે તેટલી ભાવના અને પ્રયત્ન છતાં કોઈ પણ એક નજરે આવા મહાપુરુષોના સમગ્ર વ્યક્તિત્વનું આકલન કરવું સંભવ નથી હોતું. અનેક નજરોના સરવાળાથી કદાચ એ

સંભવ બની શકે. ખરું જોતાં, આવા પ્રયોગમાં વિવિધ સંભારણું અને સમીક્ષા સામ્યહિતે જીવનચરિત્ર-લેખન જેવાં થઈ પડે છે. જીવનચરિત્રમાં ગંજોનીથી માંડીને ગંગા-સાગર સુધીની સંગળ યાત્રા હોય, તો આવા લેખોમાં એ યાત્રા દરમ્યાન આવેલાં વિવિધ તીર્થસ્થેત્રાનું વધુ નજીકથી, વધુ ભાવથી અને કેટલીક વાર વધુ સમીક્ષા-દૃષ્ટિથી કરાયેલ દર્શન હોય. વાસ્તવમાં આવા મહા-પુરુષોની મહાનતા એમની જીવવાની રીતમાં રહેલી હોય છે. અનેક નાના-નાના મનોહર પ્રસંગોમાં એમની આવી જીવવાની રીત આપણને જોવા-સમજવા મળે છે.

અંથોને બીજો ખંડ છે, “જ્ય પ્રકાશ : કેમેરાની નજર.” તેમાં કેમેરાની નજરે જિંદગીમાં નેંપીનીનાં મધુર-સુગંધિત-ગતિશીલ વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાં તેમ જ ભાવસુદાને અંકિત કરતા ૧૮૮ ફોટા છે. અનેક મિત્રો અને સંસ્થાઓ પાસેથી મેળવેલ આના કરતાં ચાર-પાંચ ગણુ ફોટાઓમાંથી આટલા પસંદ કરીને આપ્યા છે. પસંદગીમાં ફોટોગ્રાફીની કળાની દૃષ્ટિ અવશ્ય રહી છે, છતાં એ જ એકમાત્ર દૃષ્ટિ નથી. સરવાળે આ ખંડ સુશીલન પૂરતો ન રહેતાં આખાંયે અંથના એક અવિભાજ્ય અંગ રૂપ તેમ જ સમગ્ર અયોજનમાં પોતાની રીતે પૂરક બની રહે, જેવી દૃષ્ટિ અમારી રહી છે. તેથી તેમાં નેંપીનીના જીવનનાં વિવિધ કાળ, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, વિવિધ ઘટનાઓ, સંબંધિત વિવિધ વ્યક્તિઓ, વિવિધ અઘાઓ, વિવિધ લાક્ષણિકતાઓ, વિવિધ ભાવજ્ઞાઓ, વિવિધ મિત્રાઓ, વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાંઓ વગેરે દૃષ્ટિગોચર કરી આપવાની કોશિશ અમે કરી છે. નેંપીનીના જીવન-કાર્યની એક સંગ્રહ નયનમનોહર અલગ પ્રગટ કરવાનો તેમાં પ્રયાસ છે.

અંથોને ત્રીજો ખંડ છે, “જીવનયાત્રા.” ગંગોત્રીથી ગંગા-સાગર સુધીની જીવનયાત્રાનું તેમાં સંગ્રહ વિવરણ છે. આ વિવરણ આધારભૂત સામગ્રીને આધારે આપવા અમે પૂરતી જહેમત ઉઠાવી છે. બધાં-બધાંથી જેટલી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ શકી તેટલી કરવાનો અમારો પ્રયત્ન રહ્યો. નેંપીનીનાં પત્ની, દાદાઓ, નિવેદનો, ભાષણો, લેખો, પુસ્તકો વગેરે નેજીલું હાથ લાગ્યું તે જુદું જોઈ ગયા. આ અગાઉ પ્રકાશિત થયેલ જીવનચરિત્રો તેમ જ અન્ય અંથો ખજુ ઉઘલાવી ગયા. નેંપીનીની નેજા કાંચરીઓ, પ્રભાવતીજીની લગભગ છેલ્લા દિવસો સુધી લખાયેલ સેઝનીથી, કોન હરિ દેવ શર્મા, ભોલા ચેટ્ટી, અનિલ ભટ્ટાચાર્ય વગેરેએ લીધેલી નેંપીનીની વિસ્તૃત યુવાકાંતો વગેરે જુદું ઝીણું વધારી જોઈ ગયા. આ બધી અદ્યત્ન સામગ્રીમાં ફૂળકી દેતાં સંસ્કરણો અનુલભ થયો, એમ જ કહેવું જોઈએ. રાષ્ટ્રને અને માનવજાતને સંપૂર્ણપણે સમર્પિત એવા એક ભાઈ જીવનનો નિકટથી પરિચય થયો. એ પરિચયની અનુભૂતિને શબ્દગદ્ય કરવાને અમી પ્રયત્ન કર્યો છે.

સ્કેટરિશા નિર્મળ આ વ્યક્તિત્વમાં આખા જીવન દરમ્યાન જે સમગ્રજાતના રહી છે તે અમારા આલેખનમાં ઉપસાવી આપવાની અને તેની સાથે સાથે એ જીવનયાત્રાના બધા વળાંકોને

પ્રગટ કરી આપવાની કોશિશ અમારી ગૂંદી છે. આગાદી સ અંખના અને જુદીને કાંઈ પણ જુદું કાંઈની ખજુ આ છિનવાતી હોય તો તેની સામે અકુશવાની તૃપ્તિ, નિત્ય વિ શીલતા, અખંડ જ્ઞાનપિપાસા, હૃદયની મનુતા, વિચાર આચારની એકતા, જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં વ્યવસ્થા અન્યાયનો સામનો, વ્યક્તિગત શુદ્ધિ અને સામાજિક કોં અભિન સાધના, દીનદલિત દુઃખી સાનુ પારાવાર કુશળતા, મઃ કલ્યાણ માટેના ઉપાયોની અવિરત પીંજર અને એ પીંજર જ જીવનમાં ગમે તેટલો પકડો લાવવાની તૈયારી — આવી કે બાજોતોની અખંડ મેર નેંપીનીની જીવનયાત્રામાં જોવા મળે તેની સાથેસાથ એમના જીવનમાં જોડેજોડલા વળાંકો આપ્યા જેણે એક કાળે જ્ય પ્રકાશને જોવા નીચેના ને વખાણવા હોય બીજા કાળના જ્ય પ્રકાશ કાંઈક નવા જ અવતાર સમા લ “અમે ભણ્યા એ જ જ્ય પ્રકાશ સાથે,” એમ એમના કેટલા સાથીઓને લાગે તો નવાઈ નહીં. અને છતાં બધા સીનાકઃ જોળાવું, નિત્ય નિરંતર ક્ષિતિને વિસ્તારવું જ્ય પ્રકાશજી વિષુદ્ધિમાન જીવું કરવાનો પ્રયાસ અમે જીવનયાત્રામાં કર્યો ને કે અમી જોડેજોડે ઉમેરી દઈએ કે “અમે ભણ્યા એ જ્ય પ્રકાશ સાથે” એવો દાદો અમારો પણ નથી જ.

અલખત, એવું જ બને કે કેટલીક બાવતમાં લોકમાનસમાં બી થયેલી છાપ કરતાં વાસ્તવિક હકીકતો કાંઈક જુદી પણ હોત પરંતુ લારે “પબ્લિક ધમિજ” કરતાં “એડિટિવ ધમિજ” ને જ અમી સ્વાભાવિક સ્થાન મળ્યું છે. જેવી રીતે અ અંથમાંના જ “અમારી નજર” વિભાગમાંની અને “જીવ યાત્રા”ની અમુક હકીકતો ને તથો વચ્ચે સિનતા કે વિરોધ જાણ્ય, લારે “જીવનયાત્રા” વિભાગની હકીકતો ને તથો આધારભૂત ગણ્યા બિનની છે. મંતવ્યો ભલે સિન રિ હોઈ શકે, પરંતુ હકીકતો ને તથો અને પૂરતાં ચકાસી “જીવનયાત્રા” વિભાગમાં રજૂ કર્યા છે. શક્ય તેટલી રજૂઆત જ્ય પ્રકાશજીના પોતાના શબ્દોમાં જ કરી છે.

નેંપીનીના વિવિધરંગી અને વિવિધરૂપી વ્યક્તિત્વને અને વિવિધ વળાંકોવાળી એમની જીવનયાત્રાને સમજવામાં કેટલાક કાંચકાઓ, પ્રશ્નો ભીલા થાય એ સ્વાભાવિક છે. જ્ય પ્રકાશનું દાંપત્યજીવન કેવું હતું ? અમેરિકામાં સામયવાદી રંગે રંગાયેલા છતાં દેશમાં આવી કોંગ્રેસમાં કેમ જોડાયા ? કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ અને સામયવાદીઓનું સંવનન અને વિજેત કેમ કરી થયાં ? જ્ય પ્રકાશ ખરેખર સત્તા મેળવવા મજબૂત હતા ? લોહિયા અને જ્ય પ્રકાશના તથા નેહરુ અને જ્ય પ્રકાશના સંબંધો કેવા હતા ? છેવટે એમણે ગાંધીજીના સ્વીકાર્યો એ શું અકસ્માત હતો ? સવોલ્લમાં ગણેલા બે દાયકા શું અરણ્યવાસના હતા ? દીકરી જેવી દંદિા બેરે ચાથી વ્યકથું ? વિનોબાને મળવા બવા નેંપીનીનું મન છેવટ લગી યાને તરફનું હતું ? નેંપીનીના જીવનના અંતિમ વળાંકનું સ્વરૂપ કેવું હતું ? નેંપીનીનો વર્ગ-

સંઘર્ષ એટલે શું? માકર્સવાદમાં એમનો પુનઃપ્રવેશ? જીવનના અંતિમ દિવસોમાં એમની મનઃસ્થિતિ કેવી હતી? —આવા આવા પ્રશ્નો જ્યેષ્ઠપ્રકાશજીવું જીવન પારીકાઈથી તપાસવા માગતા સૌ જિજ્ઞાસુઓ આગળ ખડા થવાના. તેમાં વળી ચીન, પાકિસ્તાન, તાગાલૅન્ડ, કાશ્મીર વગેરે સવાલો અંગેનાં એમનાં મંતવ્યોએ પણ કેટલાકને અકગાઆ હશે. વાસ્તવિક હકીકતોને આધારે આ અથવા પ્રશ્નોની છણાવટ કરવાનો નત્ર પ્રયાસ “જીવનયાત્રા” ના આલેખનમાં કરવામાં આવ્યો છે.

જેઠ્ઠીએ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું કહેવાય એવું કામ સમાજવાદી પરિજ્ઞોના અનુસંધાનમાં થોડુંક કર્યું; ૧૯૪૨ની શુશ્રૂષા પ્રવૃત્તિ વખતે કર્યું; લોકનાંતિના વ્યાપક અસલીકરણ અંગે કર્યું; બિહાર આંદોલનમાં કર્યું તથા કટોકટી અને તેના અનુસંધાનમાં કર્યું. આ સિવાયનું એમનું પાકીતું પશું કર્તવ્ય ગાંધીના આંદોલનના અને પછી વિનોબાના આંદોલનના અગ્રણ્ય ખતીને, એક આગેવાન સૈનિકની રૂએ થયું છે. આમ, જેઠ્ઠીની પ્રવૃત્તિના આલેખનમાં ગાંધીવિનોબાના આંદોલનની, જે-તે કાળની આનુસંગિક પરિસ્થિતિની તેમ જ ગાંધી-વિનોબા સાથેના એમના સંબંધની છણાવટ કરવાનું અનિવાર્ય જણાયું છે.

અશ્વેનો ચોથો ખંડ છે, “મારી વિચારયાત્રા”. તેમાં અધી રજૂઆત જેઠ્ઠીના પોતાના શબ્દોમાં જ થઈ છે. એમના જીવતાં એમના વિચારોનાં બે સંપાદિત પુસ્તકો— “મારી વિચારયાત્રા” અને “સંપૂર્ણ કાન્તિની ઓળખા” — પ્રકાશિત થયેલાં અને એમની અનુમતિ પણ પામેલાં. મુખ્યત્વે આ બે પુસ્તકોની તેમ જ થોડી ખીછ સામગ્રી પરથી આ ખંડ નવેસરથી સંપાદન કરીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

જે કે અમને એવો અનુભવ થયો કે જીવનયાત્રાથી વિચારયાત્રાને ઘૂટી પાડ્યાનું થયું મુરકેલ છે, અને કેટલીક જગ્યાએ તો અશક્ય છે. ખરું જોતાં, વિચારોના વિકાસ પ્રમાણે જેઠ્ઠીના જીવનનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું, પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું. જેઠ્ઠી એક અપ્રતિમ પ્રયોગવીર હતા. માનવની અને સમાજની સ્થિતિ સુધારવા માટે સાચા ઉપાયોની ઓજર એ નિરંતર કરતા રહ્યા. તે માટે અનેક પ્રયોગો કર્યા અને અનુભવના આધારે આગળ વધતા રહ્યા. તે દરમિયાન એમના વિચારોનો સતત વિકાસ થતો રહ્યો, અને કેટલીક બાબતમાં તો રેશમના કીડાનું ભ્રમરમાં કખાંતર થઈ જાય એટલી હદે પરિવર્તન થઈ ગયું. આ બધું વિવરણ ગ્રંથના ખંડમાં આપી જાય છે.

આમ, વિચારયાત્રાનો ક્રમિક વિકાસ, વિકાસનો આસંદ અને વિચાર-પરિવર્તનની સેર જીવનયાત્રા સાથે વણી લીધી છે. અને ત્યાર બાદ આ ચોથા ખંડમાં વિચારયાત્રાનું એક સમગ્ર સિંહાવલોકન કરી લઈને વિવિધ વિષયો વિશેના જેઠ્ઠીના અંતિમ નિષ્કર્ષ રૂપ વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમાં વ્યક્તિઓ અને પરિસ્થિતિના પરપોટાથી ઉપર ભીડીને ચિરકાળ મહેતવનું લાગ્યું તે આપ્યું છે. “વિચારયાત્રા”ના સંપાદનમાં દરિદ્ર એ રહી છે કે જેઠ્ઠીના અનુભવના અંતિમ નિર્ણય અને તારણ રૂપ વિચારો સમાજ સમક્ષ મૂકી દેવાય. કે લેધી ભાવિ પ્રયોગ-વીરોને, કાંતિના સહયાત્રીઓને કાંઈક લાગ્યું મળે, માર્ગદર્શન અને ઝેરણા મળે. આ વિભાગ પોતાનામાં પૂર્ણ અને એ ખાતર કેટલુંક પુનરાવર્તન બાણી જોઈને થતા દીધું છે.

પાંચમો અને છેલ્લો ખંડ છે, “થોડુંક માદ્યાર”. જેઠ્ઠીના જીવનમાં માદ્યાર એવું તો થયું છે. તેમાંથી આગળુંક આચમન રૂપ થોડુંક અહીં આપ્યું છે. તેમાં ધટનાક્રમ અને અંશ-સૂચિ પણ આપી જાય છે. ત્વરિત રેકર્ડ-સ માટે વ્યક્તિવાર અને વિષયવાર સૂચિ તૈયાર કરી છે.

અંથના નામ અંગે અમે કીક કીક માધાત્રીક કરી દસ-પંદર જેટલાં નામો વિચાર્યાં હશે. એક એક નામમાં જેઠ્ઠીના વ્યક્તિત્વની કાંઈક ને કાંઈક મોહકતા છુપાયેલી હતી. પરંતુ એમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને એક શબ્દ કે શબ્દજુથમાં સમાવવું અશક્ય લાગ્યું. આખરે દરેક વિશેષણ વિશેષ્યના અર્થને સીમિત કરતું હતું. તેથી અંધાં વિશેષણો પડતાં મૂકી માત્ર “જ્યેષ્ઠપ્રકાશ” નામ રાખવા અંગે જ સહુ લાગતાવળગતા એકમત થયા.

આ અંથના સંપાદનકાર્ય અંગે અમારે જે કહેવાનું છે તે આટલું. અમારી જવાબદારી પાર પાડવા અમે પૂરેપૂરી કોશિશ કરી છે. તેમ જીતિયે કટલીક કચાશ ને ભાણુશ તો રહી જ ગઈ છે. આની ખીછ આવૃત્તિ થાય તો તેમાં અને હિંદી-અંગ્રેજી સંસ્કરણમાં તે દૂર કરવાનો યથાશક્ય પ્રયત્ન કરીશું. ત્રુટ વાચકો પણ આવી કચાશ પ્રત્યે ધ્યાન દોરશે. તો તે અમને ઉપયોગી થશે.

માનવજાતના એક મહાન સેવક પ્રત્યેની આપણા સહુની પ્રેમ-ભરી શ્રદ્ધાંજલિ પ્રગટ કરવાના આ ઉમદા કાર્યમાં અમે પણ અમારો અલ્પ ફાળો આપી શક્યા, તેનો અમને સંતોષ છે, આનંદ છે.

૦ નારાયણ દેસાઈ
૦ કાન્તિ શાહ

સંભવ બની શકે. ખરું જોતાં, આવા અંશોમાંનાં વિવિધ સંભારણાં અને સમીક્ષા સામ્યકિક જીવનચરિત્ર-લેખન જેવાં થઈ પડે છે. જીવનચરિત્રમાં ગંગોત્રીથી માંડીને ગંગા-સાગર સુધીની સંગમ યાત્રા હોય, તો આવા લેખોમાં એ યાત્રા દરમ્યાન આવેલાં વિવિધ તીર્થક્ષેત્રોનું વધુ નજીકથી, વધુ લાવધી અને કેટલીક વાર વધુ સમીક્ષક-દૃષ્ટિથી કરાયેલ દર્શન હોય. વાસ્તવમાં આવા મહાન પુરુષોની મહાનતા એમની જીવવાની રીતમાં રહેલી હોય છે. અનેક નાના-નાના મનોહર પ્રસંગોમાં એમની આવી જીવવાની રીત આપણને જોવા-સમજવા મળે છે.

અંથનો બીજો ખંડ છે, “જ્યપ્રકાશ” કેમેરાની નજરે. તેમાં કેમેરાની નજરે જિંદગીમાં જેઓનાં ચક્રુર-સુરુચિપૂર્ણ-ગતિશીલ વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાં તેમ જ લાવધુરોને અંકિત કરતા ૧૮૮ ફોટા છે. અનેક સિત્તે અને સંસ્થાઓ પાસેથી મેળવેલ આના કરતાં આર-પાય મળ્યા ફોટાઓમાંથી આગલા પક્ષક કરીને આપ્યા છે. પક્ષકમાં ફોટોગ્રાફીની કળાની દૃષ્ટિ અવશ્ય રહી છે, છતાં એ જ એકમાત્ર દૃષ્ટિ નથી. સરવાળે આ ખંડ સુશોભન પૂરતો ન રહેતાં આખાએ અંથના એક અવિભાજ્ય અંગ રૂપ તેમ જ સમગ્ર આયોગનમાં પોતાની રીતે પૂરક બની રહે, એવી દૃષ્ટિ અમારી રહી છે. તેથી તેમાં જેઓના જીવનમાં વિવિધ કાળ, વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, વિવિધ ઘટનાઓ, સંપાદિત વિવિધ વ્યક્તિઓ, વિવિધ અદાઓ, વિવિધ લાક્ષણિકતાઓ, વિવિધ લાવછટાઓ, વિવિધ મિત્રોને, વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાંઓ વગેરે દૃષ્ટિગ્રાહ્ય કરી આપવાની કોશિશ અમે કરી છે. જેઓના જીવન-કાર્યની એક સંગમ નયનમનોહર અંકક પ્રગટ કરવાનો તેમાં પ્રયાસ છે.

અંથનો ત્રીજો ખંડ છે, “જીવનયાત્રા”. ગંગોત્રીથી ગંગા-સાગર સુધીની જીવનયાત્રાનું તેમાં સંગમ વિવરણ છે. આ વિવરણ આધારભૂત સામગ્રીને આધારે આપવા અમે પૂરતી જગ્યાએ ઉઠાવી છે. બધાં-બધાંથી જેટલી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ શકી તેટલી કરવાનો અમારો પ્રયત્ન રહ્યો. જેઓનાં પત્રો, ફાઈલો, નિવેદનો, ભાષણો, લેખો, પુસ્તકો વગેરે જેટલું હાથ લાગ્યું તે બધું જોઈ ગયા. આ અગાઉ પ્રકાશિત રહેલ જીવનચરિત્રો તેમ જ અન્ય અંથો પણ ઉપસાવી ગયા. જેઓની જેલ હાથેથી, પ્રભાવતીજની લગભગ ઉત્કા દિવસો સુધી લખાયેલ નોંધનીશી, ડોન હારી દેવ શર્મા, મોલા ચેટ્ટઈ, અગિયાર લગ્નચાર્ય વગેરેએ લીધેલી જેઓની વિસ્તૃત મુલાકાતો વગેરે બધું ઝીલ્યું-વટીયાં જોઈ ગયા. આ બધી અઘળક સામગ્રીમાં ફાળી દેતાં સંસંગનો અવગણ થયા, એમ જ કહેવું જોઈએ. ચાંદૂને અને માનવવનનને સંપૂર્ણપણે સમર્પિત એવા એક કોઈ જીવનનો નિરૂપણ પરિસ્થિતિ થયાં. એ પરિસ્થિતિ અત્યુત્તમ રીતે અનુકૂળ કરવાને અમ્મી પ્રયત્ન કર્યા છે.

અંકકિયા નિર્માણ આ વ્યક્તિત્વમાં આપ્યા જીવન દરમ્યાન જે સ્વચ્છતા રહી છે તે અમારા આલેખનમાં ઉપસાવી આપવાની અને તેની માથે માથે એ જીવનયાત્રાના બધા વળાંકોને

પ્રગટ કરી આપવાની કોશિશ અમારી રહી છે. આઝાદી માટેની અંખતા અને પૃથ્વીને કાંઈ પણ ખમ્બે કાંઈની પણ આઝાદી છિનવાતી હોય તો તેની સામે અમુકવાની વૃત્તિ, નિત્ય વિશ્વસ-શીલતા, અખંડ માનપિપાસા, હૃદયની નજીકતા, વિચાર અને આચારની એકતા, જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં જડત્વ અને અન્યાયનો સામનો, વ્યક્તિગત શુદ્ધિ અને સામાજિક ક્રાંતિની અભિનિ સાધના, દીનત્વના દુઃખની સાડી પારાવાર કટુતા, માનવ-કથાણુ માટેના ઉપાયોની અવિરત યોજના અને એ યોજના ખાતર જીવનમાં ગમે તેટલો પલટો લાવવાની તૈયારી — આવી કેટલીક જાગતોની અખંડ સેર જેઓની જીવનયાત્રામાં જોવા મળે છે. તેની સાથેસાથ એમના જીવનમાં એકઠેટલા વળાંકો, આપ્યા કે જેણે એક કાળે જ્યપ્રકાશને જોવા બેઠ્યા તે વખતેના હોય તેને બીજા કાળના જ્યપ્રકાશ કાંઈક નવા જ અવતાર સમા લાગે. “અમે બપોવા એ જ જ્યપ્રકાશ સાચા,” એમ એમના કેટલાક સાથીઓને લાગે તો નવાઈ નહીં. અને છતાં બધા સીમાડાઓ યોગગતું, નિત્ય નિરંતર ક્ષિતિવે વિસ્તારણું જ્યપ્રકાશજીવું વિભૂતિમત્વ છૂટું કરવાનો પ્રયાસ અમે જીવનયાત્રામાં કર્યો છે. જે કે અહીં એટલું જ ઉમેરી દઈએ કે “અમે બપોવા એ જ જ્યપ્રકાશ સાચા” એવો હાલો અમારો પણ નથી જ.

અલબત્ત, એટલું જ બને કે કેટલીક બાબતમાં લોકમાનસમાં ભીલી થયેલી છાપ કરતાં વાસ્તવિક હકીકતો કાંઈક જુદી પણ હોય. પરંતુ હારે “પબ્લિક ઇમેજ” કરતાં “ઓબ્જેક્ટિવ ઇમેજ” ને જ અહીં સ્વાભાવિક સ્થાન મળ્યું છે. એવી રીતે આ અંથમાંના જ “અમારી નજર” વિભાગમાંની અને “જીવન-યાત્રા”ની અમુક હકીકતો ને તથા વચ્ચે સિનનતા કે વિરોધ બધાંય, હારે “જીવનયાત્રા” વિભાગની હકીકતો ને તથાને આધારભૂત મળવા વિનંતી છે. મતબ્બે લલે સિનન સિનન હોઈ શકે, પરંતુ હકીકતો ને તથા અમે પૂરતાં ચકાસીને “જીવનયાત્રા” વિભાગમાં રજૂ કર્યાં છે. શક્ય તેટલી રજૂઆત જ્યપ્રકાશજીવના પોતાના શબ્દોમાં જ કરી છે.

જેઓના વિવિધરંગી અને વિવિધરૂપી વ્યક્તિત્વને અને વિવિધ વળાંકોવાળી એમની જીવનયાત્રાને સમજવામાં કેટલાક કોષ્ટકો, પ્રશ્નો ભીલા થાય એ સ્વાભાવિક છે. જ્યપ્રકાશનું દાંપત્યજીવન કેવું હતું? એ ચેરિકામાં સામ્યવાદી રંગે રંગાયેલા છતાં દેશમાં આવી કોંગ્રેસમાં કેમ જોડાયા? કોંગ્રેસ સમાજવાદી પણ અને સામ્યવાદીઓનું સંવનન અને વિચ્છેદ કેમ કરી થયાં? જ્યપ્રકાશ ખરેખર સત્તા મેળવવા ઇચ્છતા હતા? લોકલિયા અને જ્યપ્રકાશના તથા નેહરુ અને જ્યપ્રકાશના સંબંધો કેવા હતા? ઉવટ એમનું માંધાભાગ સ્વીકાર્યો એ શું અંકસ્માત હતો? સર્વોદયમાં માળેલા બે દાયકા શું અરબપાસના હતા? દીકરી જેવી દૃષ્ટિ વગેરે ચાથી વચકું? વિનોબાને મળવા બધા જેઓના મન ઉવટ લગી શાને તરફનું હતું? જેઓના જીવનના અનિમ વળાંકોનું સ્વરૂપ કેવું હતું? જેઓનો વર્ગ-

સંઘર્ષ એટલે શું? માઠસંવાદમાં એમનો પુનઃપ્રવેશ? જીવનના અંતિમ દિવસોમાં એમની મનઃસ્થિતિ કેવી હતી? —આવા આવા પ્રશ્નો વ્યવસ્થાશીલ જીવન બારીકાઈથી તપાસવા માગતા સૌ જિનાસુઓ આગળ ખડા થવાના. તેમાં વળી ચીન, પાકિસ્તાન, નાગાલેન્ડ, કાશ્મીર વગેરે સવાલો અંગેનાં એમનાં મંતવ્યોએ પણ કેટલાકને અકળાવ્યા હશે. વાસ્તવિક હકીકતોને આધારે આ બધા પ્રશ્નોની છણાવટ કરવાનો નસ પ્રયાસ “જીવનચરિત્ર” ના આલેખનમાં કરવામાં આવ્યો છે.

જેઠ્ઠીએ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું કહેવાય એવું કામ સમાજવાદી પરિચયોના અનુસંધાનમાં થોડુંક કર્યું, ૧૯૪૨ની ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ વખતે કર્યું, લોકનીતિના વ્યાપક અસલીકરણ અંગે કર્યું, બિહાર આંદોલનમાં કર્યું તથા કટોકટી અને તેના અનુસંધાનમાં કર્યું. આ સિવાયનું એમનું બાકીનું બધું કર્તવ્ય ગાંધીના આદેશનના અને પછી વિનોબાના આદેશનના અંગ્રેજ બનીને, એક આગેવાન સૈનિકની રૂએ થયું છે. આમ, જેઠ્ઠીની પ્રવૃત્તિના આલેખનમાં ગાંધીવિનોબાના આદેશનની, જે-તે કાળની આનુસંગિક પરિસ્થિતિની તેમ જ ગાંધી-વિનોબા સાથેના એમના સંબંધની છણાવટ કરવાનું અનિવાર્ય બન્યાનું છે.

ગ્રંથનો ચોથો ખંડ છે, “મારી વિચારવાચા” . તેમાં બધી રજૂઆત જેઠ્ઠીના પોતાના શબ્દોમાં જ થઈ છે. એમના જીવતાં એમના વિચારોનાં બે સંપાદિત પુસ્તકો — “મારી વિચારવાચા” અને “સંપૂર્ણ ક્રાન્તિની ખોજમાં” — પ્રકાશિત થયેલાં અને એમની અનુમતિ પણ પામેલાં. સુખ્યત્વે આ બે પુસ્તકોની તેમ જ થોડી બીજી સામગ્રી પરથી આ ખંડ નવસરથી સંપાદન કરીને તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

જે કે અમને એવો અનુભવ થયો કે જીવનચરિત્રથી વિચારવાચાને છૂટી પાડવાનું ધણું મુશ્કેલ છે, અને કેટલીક જગ્યાએ તો અશક્ય છે. ખરું જોતાં, વિચારોના વિકાસ પ્રમાણે જેઠ્ઠીના જીવનનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું, પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ બદલાતું ગયું. જેઠ્ઠી એક અપ્રતિમ પ્રયોગવીર હતા. માનવની અને સમાજની સ્થિતિ સુધારવા માટે સાચા ઉપાયોની ખોજ એ નિરંતર કરતા રહ્યા. તે માટે અનેક પ્રયોગો કર્યા અને અનુભવના આધારે આગળ વધના રહ્યા. તે દરમિયાન એમના વિચારોનો સતત વિકાસ થતો રહ્યો, અને કેટલીક બાબતમાં તો રેશમના કીડાનું ભરતમાં રૂપાંતર થઈ બધા એટલી હદે પરિવર્તન થઈ ગયું. આ બધું વિવરણ ત્રીજા ખંડમાં આવી બધા છે.

આમ, વિચારવાચાનો ક્રમિક વિકાસ, વિકાસનો આડેક અને વિચાર-પરિવર્તનની સેર જીવનચરિત્ર સાથે વાણી લીધી છે. અને ત્યાર બાદ આ ચોથા ખંડમાં “વિચારવાચાનું” એક સમગ્ર સિંહાવલોકન કરી લઈને વિવિધ વિષયો વિશેના જેઠ્ઠીના અંતિમ નિષ્કર્ષ રૂપ વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમાં વ્યક્તિઓ અને પરિસ્થિતિના પરિપોટાથી ઉપર ઊડીને ચિરકાળ મહત્વનું લાભું તે આપ્યું છે. “વિચારવાચા” ના સંપાદનમાં દૃષ્ટિ એ રહી છે કે જેઠ્ઠીના અનુભવના અંતિમ નિર્ણય અને તારણ રૂપ વિચારો સમાજ સમક્ષ મૂકી દેવા, કે જેથી ભાવિ પ્રયોગ-વીરોને, ક્રાંતિના સહયાનિકોને કોઈક ભાવું મળે, માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા મળે. આ વિભાગ પોતાનામાં પૂર્ણ બને એ ખાતર કેટલુંક પુનરાવર્તન બાણી બોલેને થવા દીધું છે.

પાંચમે અને છેલ્લો ખંડ છે, “થોડુંક યાદગાર.” જેઠ્ઠીના જીવનમાં યાદગાર એવું તો ઘણું છે. તેમાંથી આગળ કે આચમન રૂપ થોડુંક અહીં આપ્યું છે. તેમાં ઘટનાક્રમ અને ગ્રંથસૂચિ પણ આવી બધા છે. ત્વરિત રેકર્ડ માટે વ્યક્તિવાર અને વિષયવાર સૂચિ તૈયાર કરી છે.

ગ્રંથના નામ અંગે અમે ફીક ફીક માથાઝીક કરી. દર-પંદર જેટલાં નામો વિચારાર્થો હશે. એક એક નામમાં જેઠ્ઠીના વ્યક્તિત્વની કોઈકે તો કોઈક મોહકતા છુપાયેલી હતી. પરંતુ એમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને એક શબ્દ કે શબ્દજુલમાં સમાવવું અશક્ય લાગ્યું. આખરે દરેક વિશેષણ વિશેષના અર્થને સીમિત કરતું હતું. તેથી યથાં વિશેષણો પડતાં મૂકી માત્ર “વ્યવસ્થાશી” નામ રાખવા અંગે જ સહુ લાગતાવળગતા એકમત થયા.

આ ગ્રંથના સંપાદનકાર્ય અંગે અમારે જે કહેવાનું છે તે આટલું. અમારી જવાબદારી પાર પાડવા અમે પૂરેપૂરી ઠોશિશ કરી છે. તેમ છતાં કેટલીક કચાશ ને ઊણાશ તો રહી જ ગઈ છે. આની બીજી આવૃત્તિ થાય તો તેમાં અને હિંદી-અંગ્રેજી સંસ્કરણમાં તો દૂર કરવાને યથાશક્ય પ્રયત્ન કરીશું. સૂઝ વાચકો પણ આવી કચાશ પ્રત્યે ધ્યાન દોરશે, તો તે અમને ઉપયોગી થશે.

માનવબળના એક મહાન સેવક પ્રત્યેની આપણા સહુની પ્રેમ-ભરી અહાંબલિ પ્રગટ કરવાના આ ઉમદા કાર્યમાં અમે પણ અમારો અલ્પ ફાળો આપી શકતા, તેનો અમને સંતોષ છે, આનંદ છે.

૦ નારાયણ દેસાઈ
૦ કાન્તિ શાહ

પ્રકાશકીય

યુગરત્ની વાંચી શકતી જનતા સમક્ષ આ ગ્રંથ રજૂ કરતા એક હાથકારે થાય છે, અને કાંઈક ત્રણ ફેડવાનો ભાવ થાય છે. આપણા જમાનાના એક મહાન દેશભક્ત, સત્તાનિરપેક્ષ લોક-સેવાનો નમૂનો પૂરે પાઠનાર નિખાલસ ને નિર્દોષી એવક અને આશ્ચર્યન ક્રાંતિકારીને શ્રદ્ધાંજલિ આપવાનો આ એક નમ્ર પ્રયાસ છે.

જેઓના અવસાન બાદ તુરંત મારા દિલમાં એવી ભાવના હોટેલી કે આ મહાપુરુષ પ્રત્યેની આપણી પ્રેમ અને આદરની લાગણીને કાંઈક લગ્યા મળવી જોઈએ, કાંઈક અભિવ્યક્તિ મળવી જોઈએ. આવી જ ભાવના ખીળ સાધાઓના દિવસોએ હોટેલી. હંમેશાસંજનના દિવસમાં પણ આવી જ કાંઈક વાળાતું હતું. અને ખીળના ઘણા મિત્રોના દિલમાં આનો પડઘો પડ્યો. એટલે આવા એક ગ્રંથની યાદના આકાર લેવા લાગી. આજે હવે જાન્યુ. ૧૨-૨૨-૨૨ વરસની જન્મજય બાદ ૫૫૨ થ મરુની

ભાવના ક્ષણભૂત થઈ રહી છે, તેને લીધે તૃપ્તિનો ભાવ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

અનેક મિત્રોના અનેકવિધ સાથ-સહકાર વિના આપું 'મેહુ' કામ પાર પડી શકે નહીં. એ સહુ પ્રત્યે અસારે આભારની લાગણી થાય છે. ગ્રંથનિર્માણનો મુખ્ય ભાર ઉપાડ્યો છે એ સંપાદકોએ. આ જ ને સંપાદકો યુગરત્ને બાણીતા છે. એમની સંપાદનશક્તિ નીવડેલી છે. પરંતુ તે ઉપરાંત જ ને જેઓની નિકટતા છે. નારાયણભાઈ જેઓના વિશ્વાસુ લેક્ચરનંટોમાંના એક છે. અભાગ શાંતિસેના મંડળના જેઓ વરસો સુધી અધ્યક્ષ રહ્યા અને નારાયણભાઈ મંત્રી. બિહાર આંદોલન દરમિયાન પ્રેસ્ટેટના ઓપરેશન માટે બિહાર બહાર જવાનું થયું, ત્યારે આંદોલનના સચાલનની જવાબદારી પોતાના જે ચાર વરિષ્ઠ સાથીઓ પર નાખીને જેઓ પેસાર ગયેલા, તેમાં એક નારાયણભાઈ પ્રથમ હતા. કાન્તિભાઈ જેઓનાં જીવન, કાર્ય

અને વિચારોનું વચ્ચાથી અધ્યયન કરના ગણ છે. જેઓ વિચારોના સાપાદન વાગત એમણે યુદ્ધ જેઓની વિશ્વાસ પ્રાપ્ત થયો છે ક્રાંતિભર્યા દાગ સપાદિત ' મારી વિચારના અને " સપૂર્ણ ક્રાંતિની યોજના " પુસ્તકોની ગણના જેઓના આવાગમી સાહિત્યમાં થાય છે આવા બે અધિકારી સપાદકો દાગ આ ગ્રંથનું સપાદન થયું તે મધુચિત્ર જ છે

આ અગ્રાહ જેઓ સપાદિત જે ગઈ સાહિત્ય પ્રકારિત થયેનું છે, તેની આ ગ્રંથ નિર્માણમાં મદદ મળી તે મદન તેના લેખકો, સપાદકો પ્રકારકો વગેરેના અમે સપૂર્ણ છીએ આ ગ્રંથ માટે જેઓને જાણના અને સિનોએ પ્રેમથી લેખ સમગ્રમાં લખી દીધા છે અન્ય લાવાઓમાં લખાયેનું વેળેને ગુજરાતીમાં ઉતારી આપવામાં શ્રી સુનીભાઈ વેલ અને સૌં સુભાગમહેન ગાંધીએ મદદ કરી છે

ગ્રંથમાં છપાયેલ ગાંધી અમને મનશી મોહનભાઈ પરીખ, ગાંધી પ્રમાદ, નાગાયણ દમાઈ કુમાર પ્રગાત ઓલકુમાર, જ્યોતિભાઈ દેસાઈ, નાનાઈ દગમુખ, લવનસિંહ, " સ્ટેટમેન્ટ " — સંસ્કૃત, ગુજરાત લેખકમિતિ અને નેહરુ સમાજ સંસ્થાનય ઓ પુસ્તકલય પાસેથી પ્રાપ્ત થયા છે એ મદન અને આભારી છીએ ગ્રંથના આવજી પગ છપાયેલ ૧૮ માટે અમે શ્રી મધુ ગાંધી તથા અનુપમ મિશ્રના આભારી છીએ

જેઓના પનો, કાંઈલો વગેરે બવા કારાગિરા નેહરુ સમાજ સંસ્થાલય ઓ પુસ્તકલય, નવી દિલીમાં નુગ્ધિત છે તે અમને ઉપલબ્ધ કરી આપવા મદદ તેના અમે આભારી છીએ આ ઉપરાંત ત્યાના મૌખિક ઇતિહાસ વિભાગના ડૉ. હરિ દેવ શર્માએ ટીપુગનનાલક્ષી (બે ગેવો) ખાતે તા ૩-૭-૭૭ ના ગેર લીધેની પ્રભાવતીકની અને તા ૨૬-૬-૭૭ થી તા ૬-૭-૭૭ દરમિયાન લીધેલી જયપ્રકાશજીની વિસ્તૃત મુવાગાત અમને ઉપલબ્ધ કરી આપવા બદલ અમે એમના સપૂર્ણ છીએ ડૉ. હરિ દેવ શર્માએ ધન્યાકૃમ અને ગ્રંથ-સૂચિ તૈયાર કરવામાંથી ધણી મદદ કરી છે વ્યક્તિવાર અને વિષયવાર સૂચિ મદદ રાહિતીના મિત્રો સર્વશ્રી અગ્રીપ મહેતા, ગાંધી મિશ્ર અને કૌમુદી રોયતે ઘણું યોગ્યથી તૈયાર કરી આપી છે

પાદપૂર્તિ રૂપે છપાયેનું રખાઓએ ગ્રંથના સુગોષનમાં મદદ કરી છે એ ગખાકને માટે અમે સર્વશ્રી વાનુદેવ સમાર્ત, હંડુ

શાહ ચિનન ત્રિવેદી અને દિનેશ શાહના આભારી છીએ ગતયુદ્ધથી જેને રેખાકન નીચે તેના કળાકારનું નામ છપવાનું રહી મધુ છે તે બદલ અમે દિવંગી છીએ

ગ્રંથનું મમત્ર કળાનિર્દેશન, ૧૮૧ આ અમનો લે આઉ, આનરણ કિઝાઈન વગેરે મધુ અમારા કળાકાર મિત્ર ચિનન ત્રિવેદી એ અસત મદદ નરપૂર્વક કરી આપું છે

ગ્રંથના પ્રચારક અને મિત્રોએ મનની મોગી મદદ ઉપરાંત આપી છે, જેને લીધે ધણી ઓછી કીમતે આ ગ્રંથ અમે લોકોને આપી શક્યા છીએ આ ઉપરાંત ગ્રંથના પ્રકાશનની મહેનત થના આગેતાગ્ર આહવ તરફ નામ નોધાવનાર હવે અગિયારમે જેઓ-બાહકોનાંયે અમે આભારી છીએ

ગ્રંથના છાપકામ પાછગ યન સુદ્રિકાના મવા ઠમચારી ભાઈઓ અને શ્રી ત્યેન્દ ભટ્ટ ગાત ને દિવસ ખતપૂર્વક ધણી મહેનત ઉધરી છે ઉપરાંત બોલકેન્દ્ર શ્રી ગમ પ્રેમેશ વડમ અને વાલકન્દ્ર જન મહાદેવ વાઈનકેન્દ્ર વડમનો પસુ સદ મદદગર મગો છે એ સહુ વચ્ચવાદને પાન છે

જેઓના સુદ્રમનાંયે ઉપાખવ હંગા સ્વચ્છતા, સુચક્તા, ગામના હયેશા એમના મોગાક તેમ જ વહેનાર તત્ત્વના ગહેની મધુગતા અને સુચિ એમનામાં ભાગભાગ વર્તાતી જેઓના આવા અમિત વને અનુપ આ ગ્રંથના મમત્ર નિર્માણને સહ તેમ જ સુચિપૂર્ણ નવાવના અમે બનતી મોગિય કરી છે ગમળ, લે-આઉ, છાપકામ બધામાં જ મદાઈ જા ગુણવત્તાનું જિયુ ધાગણ મળવવા અમે પ્રયત્નશીલ ગણા છીએ અને તેમ જા ક્રેલીક હવ ગહી ગઈ છે, તેનો અમને અશ્ચર્ય છે

દિનમાં જે એવ લાવના લિદી, તે આજે મૂર્તિમત થઈ ગયા છે, તેને અમને ઘોર હર્ષ છે અનેકોના સાથસહકાર અને પુરુષાર્થથી આ શકય બન્યું છે તે મહુ કાઈ મિત્રોના અમે હવપૂર્વક આ લગ માનીએ છીએ અને જેઓ પ્રતેની આપણા મહાની વિનમ્ર શ્રદ્ધાવિ ૩૭ આ ગ્રંથ સુગતાના અગે ધરીએ છીએ આ ગ્રંથના પ્રકાશનથી થર પ્રકાશન ગોગાવિત થયું છે એની અમારી લાગણી છે

૦ જગદીશ શાહ
૨૫ થાવ યન પ્રાસન અનિતિ

અ તુ કે મ

૧ : અમારી નજરે	૧ થી ૨૦૮
૨ : દેમેરાની નજરે	(૧ થી ૮૮)
૩ : જીવનયાત્રા	૨૦૯ થી ૪૩૨
૪ : મારી વિચારયાત્રા	૪૩૩ થી ૫૧૦
૫ : શ્રી હંફે યાદગાર	૫૧૧ થી ૫૬૦

૧. અમારી નજરે

સંભારણું

ગુરુ એક : સાથે ઇન્સાન

નર્મી માણસ	કાન્તાહરવિલાસ	૫
કાનો ફરમન	સુમંગલ પ્રકાશ	૮
પ્રકાશ ફરિયા	પ્રભુદાસ ગાંધી	૧૫
મારા મહેમાન-મારા દોરત	રામનાથ ગોએન્કા	૧૭
માનવી તરીકે	ચેલેશકુમાર બાંદોપાધ્યાય	૧૯

ગુરુ બે : નિર્ભય-નિર્વેર

નિઃસ્વાર્થ ઇમાનદારીનો વારસો	હોરેસ એલેક્ઝાન્ડર	૨૩
બ્યારે ઓલ્યા કોણનાં દર્શન થાય	મૈત્રેથી દેવી	૨૪
ચંબલનાં કોતરોમાં	એસ. એન. સુબ્રમણ્યમ	૨૭
વિશ્વશાંતિસૈનિક	આર્સ્ટ સી. વોક્સ	૨૮
સમાજવાદી નેંપીઠ :		
કેમી એપલાસના ખિલ્લતગાર	સ. હ. રઝી	૩૨

ગુરુ ત્રણ : ધર આંગણે

અજળ આત્મીયતા	બ્યોતિલાઈ દેસાઈ	૩૬
મારો માડીબચો	રાજેશ્વર પ્રસાદ	૪૫
આશ્રમને આંગણે	માલતી ચૌધુરી	૫૦
સેવકની નજરે	શુભામ યાદવ	૫૧
એના તે અવર ક્યારે આવશે ?	હીમિત બરુવા	૫૪

ગુરુ ચાર : વિવિધરંગી વ્યક્તિત્વ

સર્વે શુભોપમા યોગ્ય	ધીરુભાઈ મહિલાઈ દેસાઈ	૫૭
સખ્યતા કદી ન સુકાય	ચંદ્રપ્રતાપ તિવારી	૫૮
ભવાઈ, ભૂદાન, બાંગ્લાદેશ, નકસલખંધ		
	ક્ષિતીરામ ચૌધુરી	૬૦
વિરોધ પક્ષોમાં એકતા સારુ મથામણ	સુરેન્દ્ર મોહન	૬૧

ગુરુ પાંચ : માંદગારને બિછાને

દીકરીની ડાયરીમાંથી	ભનુકી	૬૩
અંતરના પરસે ઓળખ્યા હરિ !	ડૉ. અભય ગંગ	૬૬
અંતિમ અધ્યાય	સિદ્ધરાજ કુહા	૬૯

એક નજરમાં આખો નર

ગુરુ એક : નખ-દપડ્યુ

અનંદ અમર નેંપીઠ	લોર્ડ કેનર પ્રોકવે	૭૨
નિબૃત્તિસંપન્ન વ્યક્તિત્વ	દાદા ધર્મશિકારી	૭૨

અવિલકત માનવ

જયપ્રકાશનો મતલબ

અદ્વૈતને હિતારવા મથનાર

એમની તબુ વિરોધતાઓ

બી. ૦. ૭૦ વર્ગીઝ ૭૩

કુમાર પ્રસાદ ૭૪

મનુભાઈ પંચોળી ૭૮

વિનોબા ૭૯

ગુરુ બે : દૈવી સંપત્તિનો રતનાકર

નેંપીઠના નેતૃત્વનાં લક્ષણો	દેવકી જૈન	૮૦
સમ્યક્તાના સંરક્ષક	રેવરંડ માર્ટિન સ્કોટ	૮૧
મનોબળ અને એમનું આત્મબળ	રાજમોહન ગાંધી	૮૨
ભક્ષાઈને દૂત	જયનારાયણ સહાય	૮૪
એ તો પગમહંસ હતા	નની પાલખીવાળા	૮૭
નખાંત્રીપ માનવ	વેદસ હંગેન	૮૮
જયપ્રકાશ	વિમલા દકાર	૯૦
એક અસામાન્ય વ્યક્તિત્વ	રામકૃષ્ણ બગચ	૯૧
વ્યક્તિત્વ એક ફરીરનું	એમ. પ્રકાશ ગુપ્તા	૯૨

ગુરુ ત્રણ : સુગંધુરુષ

જયપ્રકાશ : આપણા સમયના નાયક	નિર્મલ વર્મા	૯૪
સ્વાતંત્ર્યના ડ્રાજા જયપ્રકાશ ભારતના ભાગ્યવિધાતા છે	યુરુક મહેરબાદી	૯૭
આઝાદીનો લડવૈયો તે માનવતાનો ધડલેયો	ડૉ. એસ. ૦. વિજયલક્ષ્મી	૯૯
આથી સફળતા	મીરુ મસાણી	૧૦૦
વિચાર અને આચારથી સભર	સાદિકઅલી	૧૦૨
પોતાના જમાનાથી ધન્યા આગમ	અબ્દુસસમદ દુરાણી	૧૦૨

ગુરુ ચાર : સાધકની સાધના

કાંતિની તલાશ	સમિયદાનંદ	૧૦૪
નિત્ય વિકાસશીલ, અનાસ્કત વિશ્વમિત્ર		
	રત્નચંદ્ર પ્રસાદ	૧૦૭
હૃદયથી વિચારનાર, હૃદયથી જીવનાર	મોગીલાલ ગાંધી	૧૦૯
એમની એ હિન્દુ જીવનસાધના	હાશિનાથ ત્રિવેદી	૧૧૨
અદ્વૈત સંવેદનશીલ મનીષી	નાના દેશમુખ	૧૧૩

એક હીરાનાં અનેક પાસાં

ગુરુ એક : ઇતિહાસની આરમ્ભીમાં

નેંપીઠ : સૌમ્ય નરસિંહ	હરિ વિષ્ણુ કામથ	૧૧૬
‘ભારત છોડો’ આંદોલન અને	નેંપીઠ	
	રં. રા. દિવસર	૧૧૮

બિહાર આન્દોલનના નેતા જે.પી.એમ. રામમૂર્તિ ૧૧૯
મહાનિશાના ગર્ભમાંથી ઉજ્જવલ પ્રભા રામનંદન ગિય ૧૨૩
આઝાદી ખાતર છવી ને મરી જાણનાર નયનારા સહગલ ૧૨૬

સામ્યવાદથી આગળ પ્રા. સમર શુભ ૧૫૬
જે.પી.એમ. સાથેનો મારો સામનો મનમોહન ચૌધરી ૧૫૯

શુરૂ થયે : ગાંધીના વારસે

સાચા ગાંધીવાદી ચંદ્રશેખર ૧૨૮
કાળ કેરી રેતી પર પગલાં અકબરચલી ખાન ૧૨૯
બીબી ગાંધી લક્ષ્મીચંદ જૈન ૧૩૦
ક્રાંતિ અને સાધનાનો સંગમ નારાયણ દેસાઈ ૧૩૧
લોકવત્સલ લોકનાયક હિમાશંકર જોશી ૧૩૪

શુરૂ થયું : યુવાનોની પ્રેરણામૂર્તિ

બંધપ્રકાશ હું નામ દેશ કી આતુર હંકી જવાની કા ડૉ. રામજીસિંહ ૧૩૭
યુવકો જે.પી.એમ. પાસેથી શો પાઠ લેશે ? મૂળશંકર ભટ્ટ ૧૩૯
બંધપ્રકાશ : ક્રાંતિપ્રકાશ ગણેશ મંત્રી ૧૪૧

જીવનદર્શન

શુરૂ થયે : વાદોના વાદો એકાગ્રતા

સામ્યવાદીઓ જોડે દિનકર મહેતા ૧૪૭
જે.પી.એમ. સમાજવાદ : એક વિવેચન રોહિત દવે ૧૫૦
ગાંધીવાદની ગતિશીલતા સુરેન્દ્રનાથ દિવેદી ૧૫૪

૨. કેમેરાની નજરે

(આઈ જેપર હેપર છપાયેલ આ ખંડના ખાન નંબર રચના છે)

માતાનપિતા, નિતાબદિયારાનું ધર	2	ચિંતનશન	54
શ્વશુર, પ્રભાવતીનાં કુટુંબીજનો	3	દૂર દૂર દંદિ	56
સમયના વહેવા સાથે	4	અંતરના બિંદુઓમાં રૂબરૂ	57
ખની પ્રભાવતી	8	અવનવી અદાઓ	58
બાપુની બેઠી	10	મરેલી ભાવજટા	60
કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર : દેશબ્રમ્હુ-લોકજાગરણ	12	લાક્ષણિક મુદ્રાઓ	62
સમાજવાદના પ્રસ્કર્તા	16	લોકનાયક — આગમન	66
અધિકૃત અનુદીપ્ત : ગાંધી-વિનોબા સાથે	18	રુબાના મંચ પર	67
અમૃતના ઝર નહીં. અનેકાના	20	માનવ મહેરામણ પર એક વિહંગદંદિ	70
વિદ્યુતપ્રકાશ	27	મેરે યુવક સાથે, ભાઈઓ ચૌર ખડેનો	72
મેરેનું એકાદ	32	વહ ક્રાંતિ હું, મિત્રો ! સંપૂર્ણ ક્રાંતિ !	73
પ્રજાનંદની પરધારે	34	જન્મલોકના શિષ્યો	81
પ્રજાની આત્મસંસ્કૃતિ	42	ડાયાલિસિસની યંત્રણા	82
વિદ્યુત દેવ, વિદ્યુત પ્રદેવ	46	ગંભીર માંદગી અને સુધારાનાં ઝાલાં	83
પ્રજાનંદ	48	ચિન્તન	84
પ્રજાવિદ દેવદાસ	50	શ્રદ્ધાંજલિ	85
પ્રજાનંદના	52	પર્યાટન	88

૩. જીવનયાત્રા

૧ પ્રાગ્ લોક સંસ્કૃતિ	૨૧૩	૧૧ આમણતરની માફાત્ અનુભૂતિ	૩૧૨
૨ જીવનનો નવતાવ	૨૧૮	૧૨ નોકરીતિની અનન્ય ઉપામના	૩૧૬
૩ વ્યક્તિનું ધર્મ	૨૨૩	૧૩ નાવેલા બી રને મૂળમાં જઈ જગ મિચન	૩૦૬
૪ સ્વગતની લક્ષતની દીક્ષા	૨૩૧	૧૮ અજલના માગીઓનું આત્મસમર્પણ	૩૫૩
૫ અનોખું દાષત્ય	૨૩૮	૧૫ ઠાળની થપાટો અને નવો વગાક	૩૫૯
૬ નમાજનાક માટે મધ્યાહન	૨૪૬	૧૬ લોકરૂઝિત બગાડવાનો એક પ્રયોગ	૩૭૦
૭ "૬" જે મા મગજે	૨૫૯	૧૭ લુચુલ મથન	૩૮૬
૮ સ્વગતના પગે	૨૬૭	૧૮ અતિમ અધ્યાય	૪૦૦
૯ અહિંસાત્મક ક્રાંતિ માટે જીવન અમર્ષણ	૨૭૮	૧૯ મલિની યોજવાના	૪૧૧
૧૦ આમસ્વગત આદોલન	૨૯૬	૨૦ માલ અ નવો માણસ	૪૦૫

૪. મારી વિચારયાત્રા

૧ મિલાવલોલન	૪૦૭	૭ નસિત માટની નિશ્ચયોજ	૪૭૦
૨ હિંનાના માર્ગની નિર્ધારતા	૪૪૩	૮ ખગ અર્થમાં લોકોનું ગજ	૪૭૭
૩ મધ્યકાલ માર્ગની મધ્યા	૪૪૮	૯ લે નાહીતું ગણો	૪૮૩
૪ અશિનન ક્રાંતિ માટે નોંધ રાખિ	૪૫૨	૧૦ લે નાદેલનો મિગે થોડી છણાન	૪૮૯
૫ દુનિયા માટે તારા આધી વિચાર	૪૫૬	૧૧ મતિમાર્ગના અહિંસાકાને	૪૮૮
૬ અહિંનાના માર્ગ નામાજિત કલિનો પ્રયાગ	૪૬૦	૧૨ ન પૂર્ણ ક્રાંતિ	૫૦૧

૫. થોડુંક યાદગાર

કેદલાક આસંગિક કાવ્યો

મુલે ૮ ઉનકો બધપ્રકાશ	ફિનમ ૫૧૫
બધપ્રકાશ ન મિશુલ બન	સમગા તલ દીક્ષિત ૫૧૭
બહે મો	૫૧૭
ભાતીય માર્ગતિક ક્રાંતિ	અગાક ભાગ ૫૧૭
ન પૂર્ણ ક્રાંતિ ન નાના ૮	અરુણ-સતોષ ૫૧૭
મુનાદી — કલે	ધર્મી લા તી ૫૧૮
આલ ન તમાગ જ્યપ્રકાશ	દીન દલે ૫૦૧
કમાલ છે	ગીતા પરીખ ૫૦૨
અત્યંત	ઉ ન મી ૫૨૨
પ્રકાશ પુણ્યતિથિએ	ભગવાતીકુમાર શર્મા ૫૦૨

જેમીના ત્રણ કાવ્યો

A Dearly Routine—ગણિયુ છનત	બધપ્રકાશ ૫૨૩
ચિત્ર ઔર ચિદી	બધપ્રકાશ ૫૨૪
મેગ છનન	બધપ્રકાશ ૫૨૫

બે લક્ષણિક પત્રો

Dear Brother— પ્રિય ભાઈ	બધપ્રકાશ ૫૦૬
(મુજબુર ગહમાનને)	
Dear Prime Minister	
—પ્રિય નડા પ્રધાન	જ્યપ્રકાશ ૫૩૧
(ઇલિ ગાધીને)	

અ-અ-અ

સ્વ-લિખિત

સંપાદિત

જીવન-ચરિત્ર

જે.પી. અને એમના કાર્ય વિશે

૫૪૦

૫૪૩

૫૪૩

૫૪૪

૫૪૫

સૂચિ

જે.પી.ના ઉસ્તાદશર

(ચંડીગઢ નેલ-રાયરીનાં કેટલાંક પાનાં)

અયરીનું પ્રથમ પૃષ્ઠ — તા. ૨૧-૭-૭૫

જેલવાસના એક માસને અંતે — તા. ૨૬-૭-૭૫

ગાંધી-જયંતીએ તા. ૨-૧૦-૭૫

ઓગસ્ટ ક્રાંતિ-દિને જીવન-સમીક્ષા — તા. ૮-૮-૭૫

૫૪૭

૫૫૩

૫૫૫

૫૫૭

૫૫૮

જય પ્રકાશ

જીવન

વિક્ષલતાઓસે કરા છે

સંકલતાઓ

જગ કંલી આઈ નિકટ,

દૂર ઠેલા છે ઉત્કે

નિજ માર્ગ સે.

તો

ક્યા લહે મૂખતા થી ?

નહીં.

સંકલતા

ઓર વિક્ષલતા કી

પરિણામો

લિન્ન છે મેરી.

જગ

જિન્હે કલતા વિક્ષલતા

થી

શોધ કી વે મંજિલે.

અમારી નજરે

સંભારણું

ગુરુ : આચાર્ય ઈન્દ્રિય
 બે : નિર્ભય-નિર્ભય
 ગ્રંથ : ધર્મ આચાર્ય
 આર : વિવિધરંગી આચાર્ય
 ધાર : આદ્યતન આચાર્ય

એક નજરમાં આચાર્ય નર

ગુરુ : નિર્ભય-નિર્ભય
 બે : સર્વ આચાર્યના નિર્ભય
 ગ્રંથ : ધર્મ આચાર્ય
 આર : આદ્યતન આચાર્ય

એક નજરમાં આચાર્ય પાસે

ગુરુ : નિર્ભય-નિર્ભય
 બે : સર્વ આચાર્યના નિર્ભય
 ગ્રંથ : ધર્મ આચાર્ય

શુભ શ્રેષ્ઠ

સાચો ઈન્સાન

નયો સાહુસ !

કુળ દુઃખી ગણિયામણા શ્યા આતુ કહેતા હોય છે પણ અનને લાગે છે કે એ સોકાએ આપણા બધાપ્રકારજાને જોયા નહીં હોય નહીં તો આતુ ન જોઈ અમારે તો કહેવું છે કે એ દુઃખી જેટલા ગણિયામણા લાગતા તેના કરતા નજીકથી વધુ કાંઈ અંગે નેપકે તારમહાલ જોઈને લખ્યું કે તેના વિગે જે આલગલુ તેના કરતા ઓનું જ નહીં તેને દુઃખી જોયે અને તે જેટલો નુકસાન લાગ્યો તેના કરતાય તાર નજીકથી વધુ નુકસાન લાગ્યો આ જ વાત જાણનાજાને આખા લાગુ થઈ છે એમના વિગે લયે આજે ગમે તેટલું ધાર્યું ને સાલજી હોય, એમને મહાત્મ્ય મેલતોમા ભલે દુઃખી જોયા હોય, જુડુ એમની ખરી મહાનતાનો ખ્યાલ તો એમને નજીકથી નીગખીને જ આવે એમની નજીકતા, મહાનતા નીગખીની તોયે બહુ ઓછા આવી શકે

ઉપ પૂખાન દોકી મી છે આગળની મીગા ક્રાઈવગ પામે જેઓ અને એમની પાતુમા પ્રભાવતીદીદી જેય છે એ-જી દનાકેતો રહેતો છે દીદીએ નાથે કેગાનતના લીધા કે જીખયા બેરેલા બધાને તો આખા પદ ક્રાઈવગ નુ ? એના તો મને હાથ રોધાયેલા તો નુ થઈ ગય ? જેઓ પાતુમા જ એ છે તે ? કેગામત છે તો જ અને જાતજાને આપતા જ મુ-હીમા મહિનોમ્ય મહિના મેવાનું થયુ તો આ

દમ્ય અનેક વાર જોયું એ ક્રાઈવગ જોયું કહેતો હતો 'ઈતના ધ્યા તો મા-ખાપ કે સિવા ઓળ જોન દે નકતા હું ?' જેઓને મન બધા અપમા નાનો જુ ને મોટો શુ ? માણસ એટલે માણસ પોતેય નરો માણસ જ હતા ને !

મુમહીમા એમની માથે કામ કરતા નાના-મોટા બધા કાર્યકર્તાને એ વાર તેઓ પોતાના જન્મસ્થાન સિનામદિયાગ લઈ ગયા હતા જેઓ અને અલાદીદી બનેએ ત્યારે અમારુ નકતુ એવું બહુ હાર્દિક આતિ ન રહેતું કે હેયુ ગદગદ થઈ જતુ બનેએ દર કાર્યકર્તાની નાની નાની ગરમિયાત વિગે ખયુ ખાલ ગણેનો જેઓ પુદ આવીને અમને કમી ગયા કે તમાગ મમા આ દેમલ ગમાવ્યુ છે, તમારે લખતુ હોય તે માટે અમે તો અવાજ જ થઈ ગયા ! અને મને જોયે માથે ઊભા મહીને કુ-ચાર દિવસ મધાને એટલા પ્રેમ ને આગદથી ખપડા-સુ-ખીપડા-સુ છે, જોયે વર જન ન આવી કોય ? કાર્યકર્તા તો ગિયા ! અરી નીંઆઈઓ પીં દુઃખમેનદથી અને નાનીમોની તોનાતમા જુ જેઓને ખડ પડે ઊભેતા રહેડને એના તો નકેયઈ ગયા !

મુમહીમા જેઓને કમ કરતા જોયું એ એન હવાવા જોતો કેકેડી અગડ મીને એ લના ગાનગોમા - તા ! ત્યા એમો મોગ મોગ લાખો નવી આ એ નેના કરતા એક અવતા કાર્યકર્તાની જેમ એમો ત્યા જામ કેનુ ગમગાન

દુર્ગા, આમજનોને મળ્યા. એમના સવાલો સમજ્યા. શાંતિનો પ્રયામ સંભળાવ્યો. નક્ષત્રવાદી આતંકથી ત્રસ્ત એ પ્રદેશમાં ફરી શાંતિ સ્થાપી. અનેક રચનાત્મક કામો ઉપાધ્યાં. ગાંધારેશના પ્રશ્નને લઈ એમને અચાનક મુસહરી છોડી વિથવાગાએ જવું પડ્યું અને પછી જુદાં જુદાં કામોમાં પડ્યા એટલે મુસહરી છૂટી ગયું. એમ ન થયું હોત તો કદાચ ઇતિહાસ જુદો હોત. ખેર, મુસહરીમાં પણ હૃદયની સંવેદનશીલતાના કારણે જ દોડી ગયેલા.

આ બધું એમના દોહીમાં હતું. અને આમાં 'કોઈ બેદરબાવ પણ નહીં'. દરેકને માટે એમનું હૃદય કૂણું જ હોય. મુસહરીમાં હતા ત્યારે એક મોટા જમીનદાર ભેયુભાણુનું નક્ષત્રવાદીઓએ ખૂન કર્યું અને તેના ધરને આગ લાગી. આ જમીનદારને હજી થોડા દિવસ પહેલાં જ નેપીંગ મળેલા. પણ નેપીંગની વાત એણે નહોતી માની. બે-પાંચ એકર જમીન આપવા પણ તૈયાર નહોતા થયા. પરંતુ એ જ ભેયુભાણુની હત્યાના સમાચાર મળ્યા, ત્યારે નેપીંગ બે હાથ વચ્ચે માથું ઝૂકી નાના બાળકની જેમ ચોધાર આંસુએ રડ્યા. તરત એમનાં કુટુંબીજનો પાસે દોડી ગયા. ૮-૧૦ દિવસ સુધી બહુ જ ગમગીન રહ્યા. કહેતા રહ્યા કે મારી અહીં હાજરી છતાં આવી હત્યા થઈ તો મારી અહિંસા શું કામની ?

માણસાઈ અને પ્રેમ આગળ એમને મન ખીજું બધું જ ગોવું. એકવાર વડોદરા આવેલા. હરિભાઈ દેસાઈને ત્યાં ઉતારો. એમની દીકરી ગોપાલી ત્યારે નાની. એણે પ્રેમથી ઓશીકાના બેન્ડનું ગંદકે સરસ ભરતકામ કરીને નેપીંગ અને પ્રભાદીને ભેટ આપવા માટે તૈયાર કરેલા. પણ કોઈએ કહ્યું, 'આ મિલનું કાપડ નેપીંગ ન વાપરે. એમને તો ખાદી જ એઈએ. ગોપાલી ગિયારી શિયાવિયા થઈ ગઈ. પરંતુ નેપીંગએ તેને ચાળીને ભેટ સ્વીકારી લીધી. બોલ્યા, 'કાપડનું શું મહત્વ છે ? મહત્વ છે તારા પ્રેમનું.' તે વખતે એ છોકરીના ચહેરા પર જે અનંદ હતો તે આજેય નગર સામે આવી જાય છે.

આપણને એમ થાય કે નેપીંગ જેવા મોટા માણસ, એમને તો પાણી માંગતાં દૂધ મળતું હશે. પૈસાની તો એમને તંગી હોય જ શાની ? પણ ના, એવું નહોતું. કેટલીયે વાર અમે જોયું છે કે બોલાવનારા નેપીંગને બોલાવે. જલ્દી પહોંચવાનું હોય તો નેપીંગ વિમાનમાં બેઠીને જાય, પરંતુ પૈસાના અભાવે પ્રભાદીની અને અષ્ટાદશ પાઠગણી ટ્રેન દ્વારા પહોંચે. સંકેતશીલ એવા કે કોઈના પર વધારે બોલ ન પડવા દે.

એકવાર અમદાવાદ આવેલા. પ્રભાદીની સાથે. તેવામાં કલકત્તાથી તાર આવ્યો. દીદીના ભાઈ એકદમ બીમાર થઈ ગયેલા. અમે જોયું કે જને આધાપાળા થાય, મોઢા પર ચિંતા વરતાઈ આવે. પહેલાં તો થયું કે માંજીની સમાચારને કારણે હશે. અઘરા દીદીને નેપીંગની દેખભાળની ચિંતા થતી હશે. અમે કહ્યું, 'ત્વીકે ચિંતા ન કરના, અમે સંભાળી લઈશું.' દીદી તોયે

ન બોલ્યાં. છેવટે નેપીંગ બોલી પડ્યા, 'આરે, મેરી કયા ચિંતા ? લેકિન તુઢારી દીદી જાય કેંએ ? ટ્રેનમેં તો તીન દિન લગ જાયે ?'

ત્યારે ઘટસ્ફોટ થયો. તુરત વિમાનની ડિરેક્ટની વ્યવસ્થા કરીને દીદીને કલકત્તા મોકલ્યાં. અને ત્યારથી નેપીંગને કંડી રાખ્યું કે આ ગુજરાતનું સર્વોચ્ચ મંડળ તમારું જ છે. તમને કશી આર્થિક મુશ્કેલી ન પડવી એઈએ. બ્યારે એઈએ ત્યારે માગજો. ચિઠ્ઠી લખજો તોયે મોકલી આપીશું. તોયે એમને સંકેત જાય નહીં. એટલે રૂબરૂ મળાએ ત્યારે એકંતમાં એમને પ્રજા જ લઈએ. બેન્ચાર વાર આગ્રહ કરી કરીને પ્રજાએ ત્યારે માંક ધીરેથી કહે. અને ત્યારે પણ વિગતે કહેવા બેસે કે દ્વારણ ખર્ચ આવી પડતું એટલે.....એમને રોકતાં નાકે દમ આવે. કહીએ અમારે કોઈ બાંધવું નથી. અમે તમારા જ છીએ ને ! તમારા માટે કોઈક કરી શકીએ એવું લાગ્યું ક્યાંથી ?

ખરેખર, બહુ નિખાલસ હતા, બહુ જ નિખાલસ ! પ્રભાદીની જતા રહ્યાં પછી બ્યારે બ્યારે નેપીંગ ગુજરાત આવે, ત્યારે અમારે એમની અંગત દેખભાળમાં રહેવાનું થતું. ત્યારે વળી, વધુ નિકટથી જોવાનો મોહો મળતો. અત્યંત નિર્ભય અને પ્રેમાળ. સુસંસ્કારિતાની પણ હજીતબજતી મૂર્તિ. સ્વચ્છતા, સુઘડતા એમને બહુ ગમતી. કપડાં પર જરીકેય ડાઘ સહન ન કરી શકે. હોલ ખાદીનાં જ, અને મોટેભાગે સફેદ. છતાં તેમાંય સાદાંબીલચે વૈભવ હતો. એમના દરેક વહેવારવર્તનમાં સમ્યક્તાની અને સજ્જનતાની છાંટ રહેતી.

એક વાર બન્યું એવું કે નાસ્તાનો સમય એમણે નવ વાગ્યાનો નક્કી કરેલો. નવને ટકરે અમે તો નાસ્તાની રિશ સાથે એમના રૂમનું બારણું ખોલ્યું. તેમણે બાથરૂમમાંથી નાંબીને લાગલા જ બહાર આવ્યા હશે. હજી દુવાલબેર જ હતા. અમને એઈને રાતાપીળા થઈ ગયા... 'આપ લોગ સમજતે નહીં, કયા જલ્દી...' અમે સ્તબ્ધ ! નરમ્બેસ. શી ભૂલ થઈ, સમજાય નહીં. ધીરેથી કહ્યું, 'નાસ્તો... તમે નવ વાગ્યાનું કહ્યું હતું ને ?' અને ગુસ્સો ક્યાં જતો રહ્યો, ખબર નહીં. 'એહા !... નૌ બજ ગયે ?... સોરી...' પાછા હળવાશ્વ. અમને સમજ્યું કે મળમાં પોતે હજી દુવાલબેર જ હતા તેના સંકેતે એમને રાતાપીળા કરી મૂકેલા.

ખાવાના શોપીન હતા. સ્વાદ પારખે. સાટું સાટું ખાવાનું ભાવે. ડાયાબિટીસને કારણે જખું લ્યાજ્ય હતું, તોયે થોડું થોડું ચાખે તો ખરા જ. એટલા રસપૂર્વક ખાય કે ખવડાવનારને શેર લોહી ચહે. એક વખત ભારે થઈ ! અમદાવાદમાં મુખ્ય પ્રધાન બળવંતરાય મહેતાને ત્યાં જમવા ગયેલા. વાતવાતમાં નેપીંગએ કહેલું કે 'મેં મીઠા નહીં ખાતા.' સહુ જમવા બેઠા. જાતજાતની વાનગીઓ જનાવેલી. ધણી સ્વાદિષ્ટ રસોઈ હતી. અમે બધાં ટેસથી ખાતાં હતાં. નેપીંગ આજુબાજુ જોતા જાય. એમના મોઢામાં રોજ જેવો રસ જણતો ન લાગ્યો. થોડીક વારે કહે, 'નમક લાગે તો !' અને ભણિ કૂત્યો. એમણે કહેલું, 'મીઠા

નહીં ખાતા ' એટલે કે મીઠાઈ નહીં, ગળ્યું નહીં. અને શુભ-
રાત્રીઓ સમજ્યા કે મીઠું નથી ખાતા. એટલે જેઓપીં માટે
બધી જ વાનગી ખાસ નમક નાખ્યા ચિનાની બનાવેલી. બધું જ
મેણું-મેણું. બધાં ખૂબ હસ્યાં. પછી તો અમને પિરસાયેલી બધી
વાનગીઓ એમને પીરસવામાં આવી. અને એમણે રસપૂર્વક ખાધી.

જેઓપીંના પ્રવાસના કાર્યક્રમ ખૂબ જ ભરચક રહેતા. ભાષણ,
સુલાકાત વગેરે એક પછી એક ગોળાચેલાં જ હોય. આખો વખત
જેઓપીં ભારે વ્યસ્ત રહે. અને છતાં અમે તોતાં કે જેઓપીંના
અંત પર આનો કદી ખોજ નહીં. ક્યારેય કોઈ ન દેખાય. ક્યો
દોડ્યામ નહીં. શાંત ચિરો બધું ચાલ્યા કરે. ભાષણ કરવા બેસે
કે વાતો કરવા બેસે. તે તદ્દન નિરાંત જ કરે. સમયનું કશું બંધન
એમને ન હોય. ટ્રેન પકડવાની હોય કે સલાનો સભ્ય સાચવવાનો
હોય એટલે આજુબાજુના જિયાનીયા ધાય. વચ્ચે વચ્ચે કહેતા
રહે કે સમય થઈ ગયો. જેઓપીં કહેતા રહે કે ' હા, અબી
જિહા હું...અબી...' ખેલુ એ અબી કબી પૂરું થાય નહીં !
ધડિયાળોને કોટા ફરેતો જ રહે અને આપણા જીવ જીવક થઈ જાય.
પછી મારતી મોઢરે ટ્રેન પકડવા જઈએ. દહા પુલ ઉપર ફાઈએ
સાં ગાર્ડની સીટી સંભાળાય. એક જગ્યા ફોડે, ગાર્ડને કહી બે-પાંચ
મિનિટ ગાડી થોભાવવા. જગ્યા બાહુજી તો સાવ શાંતિથી પુલનાં
પગથિયાં જિરૂરી રતા હોય ! એમને કોઈ ઉચાટ નહીં. એક વાર
કહેતા હતા કે ૧૯૪૨ વખતે ભૂતર્ણવાસમાં હતા. ભારે ગાડી
જાપડે પછી જ 'તેમાં ચલવાનું' ધાય. એટલે ભારથી ચાલુ ટ્રેને
ચલવાની ટેવ પડી ગઈ છે.

આવાં કેટલાય સંસ્મરણો ઉભરાય છે. એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ
એમનું હતું. તેનાં અનેક આકર્ષક પાસાં હતાં. પ્રભાટીદીના
ગયા પછી બેએક વરસ કાંતિની નવી મથાલ લઈને લેલા થઈ
ગયેલા. ત્યાર બંને એમનામાં નવી જુવાની આવેલી. એ સ્વિસોના
જેઓપીં કોઈ જોર જ હતા. પરંતુ દેશ ઉપર કોઈકી ઝિંકાઈ
અને જેઓપીં સ્વતંત્ર ભારતમાં ફરી સરકારના બંદી બન્યા.
તેવામાં એકાએક એમની અંબાર માંછીના અને તેને કારણે
એમને પેરાલ પર ઊભા છે એવા સમાચાર મળ્યા. સમાચાર
સંભળ્યા કે તત્કાલ એમની પાસે દોડી વ્વાની ઇચ્છા થઈ.
અમે સીધા ચંદ્રગઢ પહોંચ્યાં.

બાર-ચોક જગ્યા સાથે અમેજ જેઓપીંને ફરી ત્રેવા તણાપક
હતાં. એક લાકર અમને દોરી ગયા. એક ગેલેરીમાંથી બીજામાં
અને બીજામાંથી ત્રીજામાં. હા, આ એ જ ગેલેરી હતી, વ્યાંધી ન
ખદારનું આકાશ દેખાય ન કોઈ માણસ. જેઓપીંએ અહીં
જ એક છેડથી બીજા છેડે સુધી " ઇન્કવીંગ વોક "—સાંબળું
ટહેલી લેવાનું. એમની બંને બાજુ એક એક ગંદકાવારી સિપાઈ.
જેઓપીં થોભે તો એજ થોભે, જેઓપીં ચાલે તો એજ ચાલે,
જેઓપીં પાછા ફરે તો એજ પાછા ફરે, હા, આ એ જ ગેલેરી !

આયુ' સંભળતાં-સંભળતાં એક જોરડામાં દાખલ થયાં.
સામે જોયું તો ખાટલામાં જ અર્ધ લેટેલી અવસ્થામાં જેઓપીં

બેઠા હતા. સહુને ત્રેઈ દરખાયા. ગદગદ થઈ ગયા. એમની
આંખ ભરાઈ આવી. ત્યારે તો બે-ચાર મિનિટમાં જ બધાંને
દર્શન કરી બહાર નીકળવાનો આદેશ મળ્યો. પણ પછી ફરી
અમે એમને નિરાંતે મળ્યાં ત્યારે પૂછ્યું, ' તમારા જન્મદિને
શુભરાત્રીમાંથી પંદર-ત્રીસ હજાર શુભેચ્છાની રાખડીઓ મોકલાયેલી.
તમને મળી છે કે ? '

બાળક જેવા નિર્મળ દાસ્ય અને આંખમાં અનેરી ચમક
સાથે જેઓપીં બોલ્યા : ' હા. હા. જુઓ, પેલી પેટીમાં મેં
સંભાળીને રાખી છે. બીજા સામાન સાથે પડણી બચે. '

લોકોનો પ્રેમ એ જ એમની શક્તિ હતી. લોકો ખાટે બનવું
કરી છૂટવું એ જ એમનું જીવન હતું. એટલે આવી માંછીમાં-
ધોયે ફરી બેઠા થયા. બેઠા જ નહીં, જિભા થયા. અરે, ટંકાર
થયો અને વીર ચોદાની જેમ દેશ આપણમાં ધૂમી વળ્યા. જેને
બીજી આગ્રહી કરવાય છે, તે આગ્રહી જેઓપીંના આવા
પ્રયત્ન પુરુષાર્થને કારણે જ ચક્રય બની. પરંતુ ત્યાર પછી
એમને મળવા જઈએ, ભારે આંખમાં આંસુ આવી જતાં. ભારે
સારીરિક કષ્ટ એમને ભોગવવું પડ્યું. એકાંતરે કરવા પડતા કાયા-
સિસીસને લીધે તેઓ તંબે આવી ગયેલા. સખત બીમારીના સમાચાર
સંભળ્યા શુંબઈ પડેલ્યા. સાં વચ્ચેકામાં એમને ફરથી બેલાન
અવસ્થામાં કશુસતા અને અમળાતા ત્રેવા ત્યારે દુષ્ટ હાથ ન
રહ્યું. એમનો કામળ, નાજુક દંડ ચિત્રાળાઈ રચી હતો.

એમના મૃત્યુથી ત્રણેક મહિના પડેલાં મુંબઈમાં એમનાં છેલ્લાં
દર્શન થયાં. કાંતાબહેનની કેન્સરની બીમારીને કારણે અમારે મુંબઈ
બેએક મહિના રહેવાનું થયું. જેઓપીં ત્યાં જ હતા. પણ એમને
મળવા જવા અમારે પગ નહોતાં જાપડતા. કાંતાબહેનની તબિયતની
વાત કરવી પડે. પ્રભાવતીદી કેન્સરમાં જ ગયા. એ બધું વાદ
આવતાં જેઓપીં અત્યંત વિવળ થઈ જતા. અમારે એ ટાળવું
હતું.

પરંતુ એમને ખબર પડી. એક મિત્ર આવીને કહ્યું કે જેઓપીં
તમને યાદ કરતા હતા. ત્યારે રહેવાયું નહીં. અમે મળવા
મયાં. કંઈક દુપકાના ભાવ સાથે પડેલા સવાલ એમનો. એ
હતો કે આટલા સ્વિસોથી મુંબઈમાં છો, છતાં મળવા કેમ
ન આવ્યાં ? અમારે માળા આપવા પડ્યા કે તમારી નાજુક
તબિયતમાં તકલીફ કયાં આવી, વગેરે. સાં તે એકદમ થોલી
જિહ્વા : ' હાથમાં ત્રાવ્યું' લે અને એક પલ્લામાં તકલીફ અને
બીજા પલ્લામાં મળવાથી થતો આનંદ મૂકો, તો આનંદનું
પલ્લું જ નથી બચે. '

એમાં કશા ઔપચારિકતા નહોતી, આપણને પોતીકા કરી
લેતી હાદિલતા હતી. જેઓપીં આવા હતા. નર્મ માણસ હતા.
અને પછી તો કેટલીયે વાર સુધી નિરાંતે અમારી સાથે વાંતો
કરતા રહ્યા. અમે તો એમની સાથે શી મોટી ચર્ચા કરવાનાં ?
પણ એક કુટુંબીબંધની જેમ એમણે વાંતો કર્યાં કરી. લોકો સાથે
હળવું-ભળવું એ જ એમનું જીવન હતું. તેઓ ક્યારેય

લોકોને મળતાં ચાકતા નહીં. તેથી જ તો લોકોના હૃદયની વાતને તેઓ યુલ્લેદ વાવ્યા આપી શકતા.

આવું એક અસંત મજાનું હૃદય ! જે એમની નિકટ પહોંચે તેને આ હૃદયનો સ્પર્શ અચૂક થતો. એ દૃષ્ટી તો રળિયામણા હતા જ, નજીકથી તેના કરતાંયે વધુ રળિયામણા હતા. નેગને એમને નેજીવને નજીકથી એવાનો-અનુભવવાનો મોકો મળ્યો હતો, તે બધા જ એમ કહેવાના કે આ માણસ દૃષ્ટી લાગતો તેના કરતા નજીકથી વધુ મહાન લાગતો હતો. નજીક પહોંચ્યા, તો એમના જ થઈ ગયા.

૦ કાન્તા-હરવિલાસ

દા નો હ ર મ ન

જ્યપ્રકાશજી સાથે મારો પરિચય કંઈક નાટકીય રીતે થયો હતો. ૧૯૩૨નું સત્યાગ્રહ આંદોલન નેરથી ચાલી રહ્યું હતું. લખનૌથી સંયુક્ત પ્રાંતીય કોંગ્રેસ કમિટી દ્વારા જૂધી રીતે બહાર પડતી સાપ્તાહિક પત્રિકા ‘કોંગ્રેસ હુલેટિન’નો હું સંપાદક હતો. લખનૌની સેન્ટ્રલ નેલમાં મારી એક બહેન સત્યાગ્રહી કેદી હતી. મુલાકાતના દિવસે એકવાર એમને મળવા ગયો. ત્યારે એણે મને સંસ્મરું કે મારે પ્રલાવતીબહેનને પચ્ચ મળતા જવું. કારણ તે દિવસ જ્યપ્રકાશજી કોઈક કાચુસર પ્રલાવતીબહેનને મળવા આવી શક્યા નહોતા, અને આ વખતની મુલાકાત માટેનો એ છેલ્લો દિવસ હતો, ત્યાર બાદ એ મુલાકાત રદ થાય તેમ હતી.

આ પહેલા મેં પ્રલાવતીબહેનને કે જ્યપ્રકાશજીને ક્યારેય નોંધા નહોતા. પરંતુ મારી બહેન પ્રલાવતીજી સાથે સાનનમતી આશ્રમમાં રહી હતી, અને બંને સાથે સત્યાગ્રહ કરી નેલમાં પચ્ચ સાથે આવ્યાં હતાં.

કોઈ અપરિચિત બહેનને નેલમાં મળવા માટે અરજી કરવામાં મને ભારે સંકોચ થયો. પરંતુ મારી બહેને ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો : ‘જો શિયા, એ તને સારી રીતે જાણશે છે... તું’ મને જે કાગળો લખે છે તે હું એમને બતાવતી હોઈ છું... બાપુના આદર્શો માટે તારા મનમાં જે લગન છે તે બેઠેઈને એમણે તને પોતાના ભાઈ માની લીધા છે... એમની આ મુલાકાત રદ થશે તો એમને ઘણું જાણું આવશે... એમણે જ મને ખૂબ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું છે કે જ્યપ્રકાશજી આવી શક્યા નથી તો તું એમને મળ...’

પરિણામે હું તો પ્રલાવતીબહેનને મળી આવ્યો; પરંતુ ટેટલાઈ વહાડા પછી જ્યપ્રકાશજી તંત્રથી તે વખતની સંયુક્ત પ્રાંતીય કોંગ્રેસ કમિટીના ગુપ્તચર્યાલક પ્રોફેસર રામચરણજી બેગ એક તીથો પત્ર આપ્યો. એમાં એમણે ‘આશ્રમવાસી ભાઈઓ’ ની મખત ઝોટકણી કાઢી હતી. એ કાગળ વાંચ્યો ત્યારે જ મને

ખબર પડી કે તે દિવસ મારી ભેડી પડવાથી જ્યપ્રકાશજી લખનૌ પહોંચતામાં મોડા પચ્યા હતા. જેમ પર બઈ પ્રવાવતીબહેની મુલાકાત માટે અરજી કરી ત્યારે જ એમને ખબર પડી કે મુલાકાત તો કોઈ બીજા ભાઈ લઈ ગયા. તપાસ કરી એટલે એમને મારા આ કૃષ્ટતાભર્યા વર્તનની ખબર પડી અને તંથી એમનું આ પત્ર લખ્યું હતો.

મારા એ વર્તનનો ખુલાસો કરતો એક ખામો લખ્યા કાગળ પ્રો. રામચરણજી માફતા મેં જ્યપ્રકાશજીને લખ્યા. તે વખતે શું શું લખી મારું હતું તે તો આજે યાદ નથી. પરંતુ એટલું યાદ છે કે આખી પરિસ્થિતિની મોખવટ ક્યાં બાદ, સભ્યતાનો ઘવો કરનાર અમેરિકામાં એ ટેટલાઈ વર્ષ મરી આવ્યા હતા તે હકીકત પર ટાંક્યા મારી મેં એમને પ્રશ્ન કર્યો હતો કે આશ્રમવાસીઓ શું કંઈ છે તે શું નથી કરતા એ વાતને ધરીભરે મનમથાઈ કાઢી નાખી અને તરત કહેશે કે પાશ્ચાત્ય સભ્યતા પામેલી એમના જેવી વ્યક્તિને નેલમાંની કોઈ મહિલા મુલાકાત લેવા વિનંતી કરે તો એ વ્યક્તિ એને ના પાડી શકે ખરી ? ત્યાર બાદ મેં એમાં સલાહ આપી હતી કે પોતાની પત્ની પામેથી પત્ર દાગ અથવા ત્યાર બાદની મુલાકાત વખતે સારી વસ્તુસ્થિતિ બાંધ્યા બાદ જ એમને જે તે તારા પર પહોંચવું ભેઈવું હતું !

જોકે મારા પર જે તહેમત એમણે મૂક્યું હતું તેનાથી મને જોડો આધાત થયો હતો એ વાત માયી. પ્રોફેસર રામ-ચરણજીએ મારા ભાઈને એમ કહીને જાત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો કે ગાંધીજી અને એમના આશ્રમવાસીઓના કલ્પવૃક્ષ અંગે જે આચાર્યવિચાર છે તેને વિષે જ્યપ્રકાશજીને ભારે ફરિયાદ છે, અને તેથી જ મારે વિષે એમના મનમાં આવી કડવી પ્રતિક્રિયા થઈ હશે, અને દાંડીયાત્રાને કારણે એ મને આશ્રમવાસી સમજ એકા હશે.

આ પછી જ મને ખબર પડી કે જ્યપ્રકાશજી અમેરિકામાં હતા ત્યારે એમનાં પત્ની પ્રલાવતીબહેન વરડો મુકી આશ્રમમાં રહ્યા હતાં અને બનતાં મુકી એમણે આજીવન કલ્પવૃક્ષ ત લીધું હતું.

જ્યપ્રકાશજીએ મારા એ પત્રનો કોઈ જવાબ વાળ્યો હતો કે નહીં તે આજે તો યાદ નથી. પચ્ચ એક વાર હું મારી બહેનને નેલમાં મળી પાછો ફરવામાં હતો ત્યારે જ જ્યપ્રકાશજી પચ્ચ પ્રલાવતીબહેની મુલાકાત લેવા આવી પહોંચ્યા. કોઈ કે જોગખાસ કરાની એટલે એમણે કંઠાય પાછલી ગેરસમજ ઘોઈ નાખવાના ખ્યાલથી કે કેમ, અસંત સૌજન્ય અને વિવેકપૂર્વક મને પચ્ચ એમની સાથે સાથે પ્રલાવતીબહેનને મળવા આગ્રહ કર્યો. હું જેમ તેમ કરીને મહાનુરૂપેલી એમનો એ આગ્રહ ટાળી શકયો હતો.

પચ્ચ એ સ્વિસથી જ્યપ્રકાશજી માટે મારા મનમાં એક આદરનો ભાવ પેદા થયો. એમની અંદર રહેલી એમની જે વાસ્તવિક ચૂર્તિનાં તે દિવસે દર્શન થયાં તે આજ દિન મુકી જેમનાં તેમ

છે. એ મૂર્તિ હતા એક એવી સૌન્દર્યપૂર્ણ વ્યક્તિની જેને અંગ્રેજોમાં perfect gentleman નમોદિય સન્નન કહે છે.

૧૯૩૪ થી ૧૯૪૪ સુધી વીસ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન મારો ધ્યેયાર્થ સ્વયં પટણમાં પચ્ચાર તરીકે વીલ્યો. આ ગાળા દરમ્યાન જ્યપ્રકાશને મળવાના અનેક પ્રસંગો આવ્યા. હા, પહેલા દશકામાં જરા ઓછા, કારણ કે એ દરમ્યાન એ વધારે વખત બહાર જ રહ્યા; પણ ખીબ દશકામાં એવા પ્રસંગો ઘણા આવ્યા.

૧૯૩૬માં મારાં લગ્ન થયાં. લગ્નજ એ જ અરસામાં જ્યપ્રકાશ પહેલવહેલા એક મકાન ભાડે રાખી ઘર વસાવી પ્રભાવતીજ સાથે રહેવા લાગ્યા હતા. એટલે મારાં લગ્ન વખતે કેટલા ઉમંગથી પ્રભાવતીબહેને પોતાના આ ભાઈના ઘરને શણગારી-સમવી એમાં પોતાની ભાભીનું સ્વાગત કયું હતું, અને ત્યાર પાછી ભાઈબીજને કહાડે ત્યાં આવી આ ભાઈને તિલક કરીને કેટલા પ્રેમથી અમને બંનેને જમાડ્યાં હતાં !

અને જ્યપ્રકાશજે પણ, પોતાની પત્નીએ બાંધેલા આ સંબંધને એટલા જ સૌન્દર્યપૂર્ણ અને એટલી સહનતાથી કબૂલ રાખ્યો હતો. એ બંનેએ મળી અમને બંનેને મારાં લગ્નના નિમિત્તે જન્મ્યા તેમાં, અને તેની જ રીતે અમારું આમંત્રણ સ્વીકારી અમારે ત્યાં જન્મ્યા આવ્યાં.

પરંતુ જ્યપ્રકાશજ સાથે મારો આ સિવાય ખીબે સંબંધ બંધાયો નહોતો. એ વખત સુધી હું પાકા ગાંધીવાદી હતો અને એ પાકા માફસંવાદી. અને પછીથી હું ધીરે ધીરે માફસંવાદી થયો તે કરતાં વધારે રશિયા અને સ્ટાલિનનો સમર્થક બન્યો, ત્યારે એ સ્ટાલિનના વિરોધી બની ચૂક્યા હતા. એક વાર જ્યપ્રકાશજ સાથે મારે આ વિષય પર ચર્ચા થઈ ત્યારે એમણે સ્ટાલિનની બહુ જ આકરી ટીકા કરી હતી.

દેશના ભાગલા અને સ્વાધીનતાપ્રાપ્તિ પહેલાં ૧૯૪૬-૪૭માં જ્યપ્રકાશજ અને પ્રભાવતીજ ફરી પટણમાં ઘર લઈને રહ્યાં. પરંતુ ત્યાં સુધીમાં ૧૯૪૨ ના 'હિરો' તરીકે જ્યપ્રકાશજએ દેશના આગેવાન નેતાઓમાં પોતાનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન બનાવી લીધું હતું. ઉપરાંત ગાંધીજી અને ગાંધીવાદ તરફના એમના દષ્ટિકોણમાં પાસે ફેર પડી ચૂક્યો હતો. ઉપરાંત સમાજવાદના સૌથી ઉપરના નેતા તરીકે એ સમાજવાદ અને ગાંધીવાદ વચ્ચે મેળ પાડવાના પ્રયત્નમાં લાગેલા હતા.

ત્યાં સુધીમાં હું પોતે ગાંધીજી અને કેંગ્રેસના નેતૃત્વનો પાકો વિરોધી બની ચૂક્યો હતો, પણ ખીબે હાથે સ્ટાલિનના રશિયા અને માએના ચીનનો પૂરો સમર્થક હોવા છતાં ભારતીય સામ્યવાદી પાર્ટીથી નિરાશ થતો જઈ રહ્યો હતો. એ દિવસોમાં મારા મનમાં એક વાતની પાછી ગાંઠ વળી હતી કે ભારત નેવા દેશમાં કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ કેવળ પોતાની વિચારધારાના જોરે જનતાના હૃદયને સ્પર્શી શકે નહીં. એ માટે તો એની પાસે

એવા કોઈ નેતા હોવા જોઈએ જેને સામાન્ય જનતા વીર તરીકે થા 'હિરો' તરીકે પૂજી શકે. સામ્યવાદી પક્ષમાં આવ્યા નેતાનો સદંતર અભાવ હતો. કેંગ્રેસ પાસે બવાહરલાલ હતા, પરંતુ ખીબ કોઈ પક્ષ પાસે એવા કોઈ નેતા નહોતો.

૧૯૪૨ના આંદોલને દેશ સમગ્ર બે વિભૂતિઓ ખડી કરી : નેતાજી સુભાષ બોઝ અને જ્યપ્રકાશ નારાયણ. આમાંથી સુભાષ બોઝની તો એક અચર શક્તિ તરીકેની વંદનીય સ્મૃતિ જ રહી ગઈ હતી, બ્યારે જ્યપ્રકાશજ એ વખતે નેલમાંથી છૂટા થઈને આવ્યા હતા અને દેશ આખામાં એમનો જ્યજ્યકાર થઈ રહ્યો હતો. હાઈદરાબાદ નેલમાંથી ભાગી છૂટવાના, નેપાળમાં છુપાઈને દેશના આંદોલનની યુગ્મતી જતી આગને જલતી રાખવાના, ફરી પકડાયા બાદ એમના પર કરાતા અત્યાચારોના—એવા એવા અનેક કિસ્સા લોકજીભે ચડી ગયા હતા.

મારા મનમાં પ્રશ્ન ઊઠ્યો :

'હું' જેની શોધમાં હતો તે દેશના ભાવિ નેતા જ્યપ્રકાશજ તો નહોતો ?' પણ... પણ સ્ટાલિન-વિરોધી એમના જે વિચારો હતા તેનો મારી કંપનાના નેતા સાથે કશો મેળ નહોતો.

છેવટે એક દિવસ હું એમની પાસે પહોંચ્યો; અને એમની સામે મારી આ મુઝંતજી રજૂ કરી દીધી. ફાવે તો એ મને એમના વિચારોનો સમર્થક બનાવે અને હું એમને નેતા તરીકે સ્વીકારી મારી સમસ્યાનું સમાધાન મેળવું; અને નહીં તો, એમના સ્ટાલિન-વિરોધી વિચારોને બદલવામાં હું સફળ થાઉં.

વાત કહેતાંની સાથે જ જ્યપ્રકાશજ સંમત થયા. પછી તો એમને લેરે રોબ એક-એક દોહ-દોહ કલાક વાત ચાલતી.

આફ્ટર દિવસની લાંબી લાંબી ચર્ચા બાદ મેં 'જેયુ' કે અમે બંને બંધાવી નીકળ્યા હતા ત્યાં જ હતા !

૧૯૪૭ની વાત છે. એ દિવસોમાં હું એક સ્વતંત્ર વિચાર વ્યક્ત કરનાર દૈનિકનો સંપાદક હતો, અને ધર્મના આધાર પર દેશના ભાગલા પાડવાની પ્રિટિશનોજનનાં ઘોર વિરોધી હતો. ૧૫મી એપ્રિલે દેશના ભાગલા પક્ષ અને આઝાદી પ્રાપ્ત થઈ તેના કેટલાય મહિમાઓ પહેલાં અને ત્યાર બાદ પણ ક્યાંય સુધી હું ભાગલાના વિરોધ કરતો હતો અને ભાગલા પડે જ તો પછી ધર્મના આધાર પર વસ્તીની પણ ફેરબદલી કરવાની વાતનું સમર્થન કરતો હતો. ઉપરાંત, મુસ્લિમ લીજ હિંદુઓ વિરુદ્ધ ને હિંસાત્મક ભાવના અને પ્રવૃત્તિ લોકાવી હતી તેનો 'ઇન્ડો બવાળ પથર'થી વાળવો જોઈએ એવી જોરજોરે ગરમગરમ દલીલ હું કરતો રહ્યો હતો. ત્યારે મહાત્મા ગાંધી અને જવાહરલાલની જેમ જ્યપ્રકાશજ પણ હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની તરફેણમાં જોરજોરે પ્રચાર કરતા દેશભરમાં ધૂમી રહ્યા હતા, અને વસ્તીની ફેરબદલીનો ઘોર વિરોધ કરતા હતા. હું પણ મારા છાપામાં ગાંધી અને નેહરુ વિરુદ્ધ જોર દાલવતો હતો તે જ રીતે જ્યપ્રકાશજની વિરુદ્ધ પણ દાલવતો હતો.

આ ગાળા દરમ્યાન વ્યવપ્રકાશજી અને પ્રભાવતીજી સાથે અમારું મળવા કરવાનું લગભગ નહીં વત્ થતું ગયું હતું. ક્યારેક કયાંક મળી પછુ ગયા તો તે કેવળ ઔપચારિકતા નિભાવવા પૂરતું.

આમ તો આ સિલસિલો ભાએ જ સાલ દોઢ-સાલ ચાલ્યો હશે. કારણ, દેશ સ્વાધીન થવાથી અને ગાંધીજીની હતા થયા બાદ એમ પછુ સ્થિતિ બદલાતી જઈ રહી હતી. પછુ મેં બેથું કે પ્રભાવતીજીનું અમારે ત્યાં આવવું જવું લગભગ બંધ થઈ ગયું હતું. જેકે વ્યવપ્રકાશજીની જે કંટુ આલોચના હું કરતો હતો તેના બારામાં પ્રભાવતીજીએ ન તો મારી આગળ કે ન તો એમનાં ભાભી આગળ કયારેય વાત છેડી હતી.

આ પછી થોડા સમય બાદ ગાંધીજીનાં સંસ્મરણો રૂપે મારી એક પુસ્તિકા “ બાપુ કે સાથ ” પ્રકાશિત થઈ. એની એક નકલ વ્યવપ્રકાશ-પ્રભાવતીને ભેટ આપવા માટે હું એમને લેર ગયો અને વ્યવપ્રકાશજીને એની નિષ્પક્ષ સમીક્ષા લખી મોકલવા વિનંતા કરી.

વ્યવપ્રકાશજી પુસ્તકની સમીક્ષા લખી ન મોકલત યા મોકલવાનું લખાણે ભત તો મને ખાસ આશ્ચર્ય ન થાત. કારણ એક પક્ષના મુખ્ય નેતા હોવાને કારણે એમની પાસે આમેય સમયનો અભાવ હતો; વળી આ દરમ્યાન હું મારા છાપામાં જે ઉમ અને કટુતાપૂર્ણ લાખામાં એમની ટીકા કરતો જતો હતો તે બેતાં જે મારી વિનંતાની અવગણના કરે એ સ્વાભાવિક પછુ હતું.

પરંતુ એમણે ટૂંકા સમયમાં પુસ્તક બહુ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું. ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું હતું એ વાત એમણે લખી મોકલેલી સમીક્ષા પરથી સાફ વસતાતી હતી. રાજનૈતિક તેમ જ સાહિત્યિક ક્ષેત્રોમાં મારી જે પુસ્તિકાની ખાસી પ્રશંસા થઈ, પરંતુ જેટલી સક્ષમ દાખાપૂર્વક વ્યવપ્રકાશજી એ પુસ્તિકાના મર્મ સુધી પહોંચ્યા હતા તેવું સક્ષમ નિદર્શન બહુ થોડી ટીકાઓમાં બેવા મળ્યું.

અને વ્યવપ્રકાશજીના મારા પ્રત્યેના આ ઉદાર વહેવારથી હું કૃતાર્થ થઈ ગયો. મારા પ્રત્યે એમના ચિત્તમાં તલ માત્ર ક્ષોભ રહ્યો હોત તો એની જરાતરા પછુ ગંધ એમાંથી આવ્યા વગર ન રહેત.

૧૯૫૪ પછી પટણા અને પતકારવ બંને છોડી દિલ્હીમાં રહેવા મંજો હતો અને ૧૯૫૮માં તો દિલ્હીમાં થર માંડી સ્થિર થયો. આ દરમ્યાન વ્યવપ્રકાશજી અને પ્રભાવતી કંઈ જેટલેયિવાદ દિલ્હી આવ્યાં હશે, પરંતુ અમે એમને એક વાર પછુ મળવા ગયાં નહીં. આનું ખાસ કારણ એ જ હતું કે પટણા રહેતા હતાં તે દરમ્યાન મેં પ્રભાવતીજીના કોમળ દિલ્લેને જે રીતે મોટ પર્લેયાદી હતી, અને પરિણામે મારા તરફ એમને જે રીતે ઉદાસીન થતાં બેતાં હતાં તે બેતાં આ રીતકું મળવું કોરી ઔપચારિકતા જ થાત. વળી, આ દરમ્યાન મારા રાજકીય વિચારોની ઉદ્ભાત ખબુ ધડતી ગઈ હતી; આથી આ અગાઉ મેં એમના પ્રત્યે જે ખરાબ વર્તન દાખવ્યું હતું તેને લઈને હું સંસ્મરણી લાગણી અનુભવવા માંજો હતો. આને કારણે પછુ

એમને મળવાના પ્રસંગો હું ટાળવા ઇચ્છતો. મારી અંદર વધતી જતી શરમ અને સંકોચની લાગણીને પહેલાં આભાસ તો મને ત્યારે થયો બ્યારે મારા પટણા છોડ્યાનાં બાર-તેર વર્ષ પછી લાલબહાદુરજીના મૃત્યુ અને એમની અંગેટિ પ્રસંગે એમની કોડી પર વ્યવપ્રકાશજી અચાનક જ મને દેખાઈ ગયા અને એમની નબર સામે આવવામાંથી હું મને બચાવી ન શક્યો.

“ ક્યારે વરસા બાદ મુલાકાત થઈ ! આજકાલ કયાં છે ? ” —વ્યવપ્રકાશજીએ અકૃત્રિમ સ્નેહભર્યા સ્વરે પૂછ્યું, મેં હું એક હદ સુધી લેવાઈ ગયો.

એ પછી ફરી કેટલાંય વર્ષો વીત્યાં. વ્યવપ્રકાશ-પ્રભાવતીના દિલ્હી આવવાના સમાચાર મળતા રહેતા. પરંતુ પ્રભાવતીજી પ્રત્યે મનમાં જે અપરાધભાવ ભેગો થતો ગયો હતો તેને કારણે એ લોકોને મળવા બવા જેટલી હિમ્મત હું ભેગી ન જ કરી શક્યો.

જૂન ૧૯૭૨ માં વ્યવપ્રકાશ-પ્રભાવતી દિલ્હી આવી ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાનમાં બેઠ્યાં હતાં. એક વિવાહ સમારંભમાં હું ગયો હતો ત્યાં મેં એમને દૂરથી જોયા. મારા કિલમાં કશું હ્ય-મચી બહુ, અને મેં નક્કી કર્યું કે આ વખત તો હું જ પહેલ કરીને એમને મળું અને બધો જૂનો મેલ ઘોઈ નાખવા કોશિશ કરું. અને એક મિત્ર મારફત વ્યવપ્રકાશજીના સચિવ પાસે મુલાકાતીઓની સૂચિમાં મારું નામ લખાવડાવ્યું.

બનતાં સુધી જોપારનો વખત હતો. ટેલિફોનની થંટડી રણકી. રિસીવર કાને લગાડ્યું તો એ ચિર-પરિચિત અવાજ કાને પડ્યો :

“ સુમંગલ પ્રસાદજી છે ? ” પ્રભાવતીજીનો અવાજ પછુ જેટલો ઔપચારિકતાભર્યો !

મારા દિલ પર જલ્લે કોઈએ ભારી પથરા મેલ્યો.

“ કાણ...પ્રભાવતીબહેન ? ” મેં ખંચકાતા પૂછ્યું.

“ હા ”—એક ટૂંકો ને ટચ ઉતર.

અને પછી, “ તમે જેઓને મળવા માટે સમય માગ્યો હતો ?...કાલે સવારે નવ વાગે આવો.”

હું મારી બતને સંભાળી ઔપચારિકતાની આ દોલાલ તોડી નાખ્યું—એમ કહીને કે “ મારે તો તને જ મળવું છે...પ્રભાવતી ! ” ત્યાં સુધીમાં ટેલિફોન કટ દઈને કપાઈ ગયો.

ખીજે દિવસે પત્નીને લઈને હાલેલા સમયે પહોંચ્યો. ખબર પડી કે વ્યવપ્રકાશજી પાસે કોઈ છે...થોડું થોભવું પડશે.

‘ પ્રભાવતીજીને ખબર આપો -મેં કહી જ નાખ્યું, ’ એ નવરાં હોય તો...’

છેવટે કહેવું આવ્યું. અમે બન્નેએ અંદર બવા માટે ડાહ્યાં ભર્યાં.

થોડે જ દૂરથી પ્રભાવતીજી સામેથી આવતાં દેખાયાં. મને બેતાં જ મોલી બેઠ્યાં :

“ ભાભી પછુ આવ્યાં છે ? ”

ત્યાં સુધીમાં મિનિટિ બેસા પાછળ રહી ગઈ હતી.

“હા, એ પણ આવી છે” મેં બનાવ આપ્યો; અને બેયુ તો આટલું સાંભળતાં જ પ્રભાવતીછેતો ચહેરા ખાલી બેઝયો.

અમને બન્નેને એ સવાના ખંડમાં જ સીધાં લઈ ગયાં. મને તરત જ કળાયું... વીસ વર્ષની એ ખાઈ પૂરેપૂરી ભરાઈ ગઈ છે—બેયુ ખાઈ ક્યારેય હતી જ નહીં... એ ખાઈને ભરવા મારે કશું જ કરવું પડ્યું નહીં... પહેલાં અમારા પ્રમે પ્રભાવતી હતાં પૂરેપૂરાં તેવાં જ — સહજ સ્વિનચ અને અતંગ.

ત્યાર બાદ જ્યપ્રકાશજી આપ્યા એટલે અમે ચારે બજાં બીડીને એમના મુલાકાતના ઓરડામાં બેઠીને બેઠાં. એ બન્ને બજાંએ આ માળા દરયાનની અમારા અંગેની માહિતી અતરની નિઝાસાપૂર્વક પૂછી. અમે બન્નેએ પણ જ્યપ્રકાશજીની તબિયતની સારસંભાળ અંગે અમારાં તરફથી ચિંતા વ્યક્ત કરી. બનાબમાં પ્રભાવતીજી પોતાની મુરકડીએ વર્ણવના રવાં અને એમના જેઠા પુત્ર હાંઈ ભોંલે અનુભવતા પોતાની હાલતી ગણવતા રહ્યા; વર્ણવતા રહ્યા કે સાર્વજનિક કાર્યોમાં આરાજ અંગેના નિયમોનું પાલન કરવું કેવું અમુક હેય છે !

આ વાત જૂન ૧૯૭૨ની છે. આમ તો જ્યપ્રકાશજી ગયા નિવૃત્તાના એક મામને જે બનાવી, ત્યાં જ રહી સર્વેદ્યનાં કામ કરતા હતા. પરંતુ વહુ ઝડપેરે કથળતી ગતી દેશની દેશા બેઈ જેઠાબીના દિશમાં એક ગડમથલ બીલી થઈ હતી. જેઠાબીએ થોડાક મહિના પર જ એક વર્ષ આરામ કરવાનો પોતાનો નિર્ણય બહારે કર્યો હતો. એ આખામાં તમામ પ્રકારના સાર્વજનિક હલનચી વેગળા રહી એ આત્મચિંતન કરવા માગતા હતા. પરંતુ જ્યપ્રકાશજી સાથે સંબંધિત દિશીના ફેટલાક રાજનૈતિક હેતુ-મોંથી છેલ્લાં ફેટલાં અપાડાંએથી એની અટકળવાળા આવવા માંડી હતી કે વડાપ્રધાન ઈન્દિરાગાંધી જે અપધી સરમુખત્યારશાહીના રસ્તે ધપી રવાં છે, અને રાજિવા સાથે એમની ને નવી સમજૂતી થઈ છે તે બેતાં જ્યપ્રકાશજીને આરામનું એક વર્ષ પૂરું થતાં પહેલાં જ રાજનીતિના મેદાનમાં ઉતરી આવવું પડ્યો. હું બ્યારે આ વાત એમની સાથે છોડી બેઠો ત્યારે બેલકા એમને જ મારી પાંચવી દિશીની રાજનીતિ અંગે બહુવા સાંભળું. મેં પણ હાંઈ ઉરકેટાટપૂર્વક ત્યાંની વાતો કહેવા માંડી. આનાથી જે જેઠાબી અંદર કશું જ ખૂબ બેરહી આંબોલિત થઈ બેઠું. એ બેઈને, કદાચ એમની વધારે પડતી આશા પર એક માત્રવાના ખ્યાલથી પ્રભાવતીજી બોલી બેઠાં, “તમે ધારો છો એવું કશું જ થવાનું નથી, બેઈ લેજો...”

લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી મળ્યાં તેના પહેલાનાં લગભગ અઢિમાર વર્ષ હું એમના અને અખિલ ભારત કેંગ્રેસ કમિટીના નિકટના સંપર્કમાં રહી હતો. શાસ્ત્રીજીના મૃત્યુ બાદ “વહ નહા સા આદમી” નામે એમનાં સંસ્મરણીની પુસ્તિકા લખી હતી. જ્યપ્રકાશજી લાલબહાદુર શાસ્ત્રીજીના નિકટના મિત્રોમાં હતા. એટલે એમને મારી એ પુસ્તિકા વાંચવાનું મન થયું. પછી તો વાત

મોંથી વાત નીજળતાં ઈન્દિરાજીની વાત નીકળી. પરંતુ તે દિવસે એમને મળવા સારું ફેટલાક મિત્રો આવવાના હતા એટલે વાત ત્યાં જ અટકી. અમે નહીં કરીને બેઠ્યા કે બીજે દિવસે મારે મારી પુસ્તિકા લઈને આવવું અને ત્યારે આ મુદ્દા અંગે વધારે વિસ્તારથી વાત કરવી.

બીજે દિવસે અમારી વચ્ચે લગભગ એક કલાક સુધી વાત ચાલી. એમાં એક માત્ર મુદ્દો હતો ઈન્દિરાજીનું એ સ્વરૂપ જે મેં લાલબહાદુરજી પાસેથી અખત ભીતરની માહિતીને આધારે બજ્યું હતું અને છતાં જેને હું મારી પુસ્તિકામાં વર્ણવી શક્યો નહોતો. આ સ્વરૂપ એક ઘોર મહત્વાકાંક્ષી અને સંપૂર્ણ રીતે નિરંકુશ આત્મકેન્દ્રી વ્યક્તિ હતું.

પણ સાંભળી લીધા પછી જ્યપ્રકાશજીએ કહ્યું, “આ બધી તો ઈન્દિરાજીની મહત્વપૂર્ણ સામગ્રી છે, મુમંગલ ! આને તો તમારે પ્રકાશમાં આણવી જ બેઈએ.”

મેં વળતો સવાલ કર્યો, “પણ આને એને માટે અનુકૂળ સમય છે ખરો ?”

જ્યપ્રકાશજી મારી સાથે સંમત થયા. છતાં એમને કહ્યું :
“જે હેય તે...પણ થોડો વખત કાઢીને આ બધી માહિતી લખાવી તો રાખો...ભવિષ્ય માટે.”

એ બે દિવસોની ચર્ચા દરમ્યાન એક મુદ્દા પર મારી અને જ્યપ્રકાશજી વચ્ચે હંમેશા મોટો મતભેદ થયો. જ્યપ્રકાશજીના મનમાં પાકો વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે ઈન્દિરાજી સ્વાયત્તાવાદીઓ અને રાજિવાનાં પૂરેપૂરાં સમર્થક છે. અને એ ભારતને આંતરરાષ્ટ્રીય સામયવાદી જાણીમાં લઈ બેઈને રહેરો. પણ, લાલબહાદુરજીની સાથે મારા નિકટ સંપર્કને કારણે મને ઈન્દિરાજીના અતંગની જે આંખી થઈ હતી તેને આધારે મેં પણ એટલી જ હતાપૂર્વક અરે મત વ્યક્ત કર્યો કે ઈન્દિરાજી કંઈ કહેતાં કંઈ પણ રાજનૈતિક કે આર્થિક ‘વાદ’ માં માનતાં નથી, એ તો માને છે કેવળ ‘ઈન્દિરાવાદ’માં, અને પોતાની સત્તા ટકાવવા માટે બહુત પડી તો રાજિવાને કિંમો દેખાડી એટલી જ સહેલાઈથી એ અમેરિકાની અથવા મઝીવાદી-સામ્રાજ્યવાદી જાણીમાં ચાલી જઈ શકે.

એ વખતે તો જ્યપ્રકાશજી અને પ્રભાવતીજી તરત જ દિલ્હીથી રવાના થવાનાં હતાં એટલે અમારે ત્યાં ભોળન કરવા આવવાનો સમય કાઢી શક્યાં નહોતાં; પરંતુ ત્યાર પછી બ્યારે એ ફરીવાર દિલ્હી આવ્યાં ત્યારે પ્રભાવતીજીએ મને ફોન પર સૂચના આપી કે એ લોકો અમુક દિવસે રાતનું ભોળન અમારે ત્યાં કરશે.

પ્રભાવતીજીને મોંથી શાંતિ પ્રતિપાત્રમોંથી બપોરે મારે ત્યાં તેડી લાવ્યો, પરંતુ જ્યપ્રકાશજી કોઈ વિવાદભરમારેલામાં ગયા હતા ત્યાંથી મારે એમને પછીથી લઈ આવવાના હતા. સમારંભ પૂરો થયો એટલે હું ત્યાં પહોંચી ગયો. ત્યાં જ્યપ્રકાશજી સાથે ગંગાબાણુ પણ બેઠી ગયા. જ્યપ્રકાશજી મારેનો ગાડીમાં ગંગાબાણુ આવીને બેસી ગયા અને કહે કે મને વેસ્ટર્ન ટ્રેટ—બ્યાં એ એકલા રહેતા હતા ત્યાં—ઉતારતા બ્યે.

જ્યપ્રકાશજી અને ગંગાબાજી બન્નેને ખાવામાં ઘણી પરેજી.
એટલે એમણે વિવાહ-સમારંભમાં કહ્યું જ ખાધું નહોતું.

જ્યપ્રકાશજીએ ગંગાબાજીને કહ્યું, “અત્યારથી વેસ્ટર્ન ક્રાઈ
જઈને શું કરશે? સુમંગલજીને ત્યાં તમે પણ ચાલો, તમારે
ભોજન કરવાનું બાકી જ છે ને?” પછી મારી સામે જોઈને
હસતાં હસતાં બોલી પડ્યા, “હો, આ તો તમને પૂછ્યા વગર જ
તમારા તરફથી ગંગાબાજીને આમંત્રણ આપી બેઠો.”

મને હાર્દિક પ્રસન્નતા થઈ કે જ્યપ્રકાશજીએ આટલી સહ જ
અને નિસ્સ્કંધ રીતે મારા ઘરને પોતાનું ઘર ગણી લીધું.

પછી મેં પણ પુણીપૂર્વક ગંગાબાજીને અમારી સાથે આવવા
કહ્યું. ત્યારબાદ જ્યપ્રકાશજીએ મારી વાતમાં આટલું ઉમેર્યું:

“જે કંઈ થયું હશે તે હળીમળીને વહેંચી ખાઈશું.”

મેં એ બંનેનો સંકેત્ય દૂર કરતાં કહ્યું, “એની ચિંતા કરવાની
જરૂર નથી. મિનિટિ અને પ્રજા એ બંનેને રસોડામાં કામ
ભળાવીને આવ્યો છું એટલે ખાવાની ખોટ પડવાની નથી.”

પ્રભાવતીજીને ઘેરે લાવીને મેં બન્નેને કહ્યું કે તમારે પોતે જ
આજે રોટી શેકાને પીરસવાની છે—જેંટીને ગમે છે બરાબર
તેવી, ત્યારે ખરેખર જ એમનો ચહેરો આનંદથી ખીલી ઊઠ્યો
હોતો, અને એ જ છઠ્ઠીએ અમારા ઘરને પોતાનું જ ઘર માની
પોતાની ભાભી સાથે પૂરા ઉત્સાહથી રસોઈના કામમાં લાગી
પડ્યાં હતાં. કેટલાય વખતથી જ્યપ્રકાશજી અને પ્રભાવતી
સુસા-
ફરીમાં સાથે જ રહેતાં. આમ છતાં, અને પ્રભાવતીની ઘણીયે
છંછા હોવા છતાં પોતાને હાથે રાંધીને જેંટીને ખવડાવવાની
અવસર બહુ સાથે આવતા. મિનિટિએ પણ આગલે દિવસે
પ્રભાવતીજી સાથે દેન પર પૂછીને જ્યપ્રકાશજીની તબિયતની
દરિયે ખાવામાં શું શું અનુકૂળ રહેશે તેની માહિતી મેળવી
લીધી હતી. અને હવે પ્રભાવતીજી પોતે જ આવ્યાં હતાં એટલે
એમને પૂછીને બાકાની વ્યવસ્થા કરી લીધી.

અને અમારા ઘરમાં શુદ્ધિથીની ભૂમિકા પામીને પ્રભાવતીજી
એ કેટલી સંતોષની લાગણી અનુભવી, કેટલા આનંદપૂર્વક
જેંટીને અને ખીનિઓને પણ એક એક રોટીની શેકાને પીરસી
તે જોઈને અમે તો ખરેખર કૃતકૃત્ય થઈ ગયાં.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૨ માં તો પ્રભાવતીજીએ અમારે ઘેર પોતાને
હાથે શેકેલી રોટલીઓ જ્યપ્રકાશજીને ખવડાવી હતી, ત્યાં તો
કેટલાક જ મહિના બાદ અમે છાપામાં વાંચ્યું કે પ્રભાવતીજીને
કેન્સર થઈ ગયું છે. મુંબઈમાં એમને ઔપરેશન કરવામાં
આવ્યું, ઔપરેશન તદ્દન સફળ થયું હતું એમ પણ સમાચાર
હતા. ત્યાર બાદ એ અમારા માટે કલકતા ગયાં. મેં કલકતાને
સરનામે એક કાગળ લખ્યો જેના જવાબમાં ખીસારી બાદ
એમને પંદેલવહેલો જ કાગળ પોતાના હસ્તાક્ષરોમાં અમને
લખ્યો. કાગળમાં એમણે લખ્યું હતું કે ઔપરેશન સફળ
તો થયું હતું પરંતુ તબિયતમાં કંઈ ને કંઈ અગડ રહ્યા કરતી
હતી, અને અશક્તિ પણ ઘણી રહેતી હતી.

એ વાતને માંડ એક મહિનો પીચો દશે અને પ્રભાવતીજી
પટણથી ફરી મુંબઈની હોસ્પિટલમાં બઈ દિવસી આવ્યાં. આ
વખતે એમનું કેન્સર અસાધ્ય બનિયે દરવામાં આવ્યું.

મારા ને જ્યપ્રકાશજીના ગિર રાજરામજી તરફથી મારા પર દેન
આવ્યો કે જ્યપ્રકાશજી મુંબઈથી પ્રભાવતીજીને લઈને આવ્યા
છે અને અહીંના લોકોને છેલ્લા મળી લેવા પ્રભાવતીજી બે માર
દિવસ અહીં રોકાવાનાં છે.

ધડકતા દિલે હું પહેંરચો. પ્રભાવતીજીએ પડેલો જ પ્રશ્ન કર્યો,
“ભાભી નથી આવ્યાં?”

મેં કહ્યું, “એ રાંચી ગઈ છે.”

આમ પણ પ્રભાવતીજી કાયમનાં જ દુબળાં હતાં, પણ હવે તો
એ તદ્દન હાડપિંજર જ રહી ગયાં હતાં. પથારી પર પડ્યાં પડ્યાં
લગાતાર એ કંઈ ને કંઈ વાતો કર્યાં કરતાં હતાં, અને પટણ
એમને ઘરે રેલિફાન બેસો હોતો તેથી અવારનવાર ઊઠી ઊઠીને
રેલિફાન પાસે જતાં હતાં. જ્યપ્રકાશજીના ભત્રીજાનાં લગ્ન થોડા
દિવસ બાદ થવાનાં હતાં, અહીં બેઠાં બેઠાં પણ એ તેની નાની
નાની વાતની ચિંતા કરતાં હતાં.

એમને મળવા આવનારા બધાં એમની સ્થિતિ જોઈને મોંમાં
આંશળાં ધાલી જતાં. ચંદેરા પર ચિંતાનો કે ગુસ્સાનો એકેય
ભાવ નહોતો. તેને બદલે ભત્રીજાનાં લગ્નની અને જેંટીનેની
તબિયતની ફિકર પણ હતી, અને તે એમની દરેક હાલત્યાલ ને
વાતમાંથી વરતાતી હતી.

“હવે એમના જેંટીને શું થશે?” એ પ્રશ્ન રહી રહીને
મારા મનમાં ઊઠતો રહ્યો. અને હું ત્યાં કલાક દોઢ કલાક રહી
ત્યાં સુધી એ જ પ્રશ્ન પ્રભાવતીજીની પાસે ફરતે ચકરાતો મેં જોયો.
પોતાની અંતિમ ઘડી નક્કી માનીને પ્રભાવતીજી જે ધીરજ અને
મક્કમતાથી એના સ્વીકાર કરતાં હતાં, તેટલી જ તપસ્વતા જેંટીને
પોતાની પાસે એ માટે હતી ખરી?... ગાંધીજીના મૃત્યુ પછી
છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષ દરમિયાન પ્રભાવતીજીએ પોતાની ભત્તને જેંટીને
ને સંપૂર્ણ સમર્પિત કરી દીધી હતી. તેવી જ રીતે ક્રાઈ
બાળકે પોતાની બધી જ દેખભાળ માટે પોતાની પળ પર
આધાર રાખે તેમ જેંટીને પશુ બધો જ બાળતો આ પ્રભાવતી
પર આધાર રાખતા થઈ ગયા હતા.

પ્રભાવતીજી પાસે થોડી વાર બેઠો. ખીન લોકો પણ એમની
પાસે આવીને બેઠા હતા. એટલે સાંધી ઊઠી હું ખીન ચોરડામાં,
જ્યપ્રકાશજી બેસીને આવનારાઓ સાથે વાત કરતા હતા ત્યાં
આવીને બેઠો. જ્યપ્રકાશજીએ ખાલી ખાલી નજરે મારા ભણી
જોયું. પછી એવી જ અન્યનસ્કતાથી ખીજ વ્યક્તિની વાત
સાંભળવા લાગ્યા. એ જોઈને મારા દિલને એક જીંડો આઘાત
થયો. મનમાં ઘણી ગમ્મત્યાલ ચાલી—એ આખરી ઘડી આવી પહેંચે
ત્યારે આ સાલુસને ભાંગી પડતા કઈ રીતે બચાવવા? આ
મહિનાઓ દરમિયાન દેશની રાજકીય હાલત બગડતી ચાલી હતી.

એની રૂબતી નાવને પાર ઉતારે એવું દેશ આખામાં આ માણસ સિવાય ખીજું કોઈ કથાય દેખાતું નહોતું !

એ સતજન વિદાય થયા એટલે મેં જયપ્રકાશજીને કહ્યું કે સૂવાના ઝોરડામાં જઈને જરા આડા પડો. મુલાકાતીએને ના પડાય તેમ ન જ હોય તો સૂતાં સૂતાં જ વાતો કરો.

એ જીલ્લા. મને લઈને સૂવાના ઝોરડા તરફ જતાં કહે કે ત્યાં જ વાત કરીશું ને સાથે સાથે થોડો આરામ પણ થઈ જશે. પણ એટલામાં જ શાંતિપ્રસાદ જૈન આવી પહોંચ્યા. જયપ્રકાશજી જીભા રહી ગયા. જીભા જીભા જ જયપ્રકાશજી અને એમની વચ્ચે પ્રભાવતીજીની તથિયત અને વાતચીત ચાલી. એ ઉમણાં જ પ્રભાવતીજીના ઝોરડામાં જઈને આવ્યા હતા. મારાથી ખમેલ પાઘા વગર ન રહેવાશું, મેં કહ્યું, “જયપ્રકાશજી, તમે હવે અંદર જઈને થોડો આરામ કરો.” શાંતિપ્રસાદજી જરા છેડાઈ જીલ્લા હોય એમ લાગ્યું.

પણ ત્યાં સુધીમાં અમે ત્રણ ચાલતાં ચાલતાં સૂવાના ઝોરડામાં પહોંચી ગયા.

જયપ્રકાશજી એમના ખાટલા પર ખેડા અને હું તથા શાંતિપ્રસાદજી પુરશી અને સૂંઘ પર ગોઠવાયા.

થોડીવાર પછી મારે ફરી એમને આડા પડવા આગ્રહ કરવો પડ્યો. પણ જયપ્રકાશજી જરા અચકતા લાગ્યા. શાંતિપ્રસાદજી સાથે મારે ખાસ યોગખાણું નહોતી તેમ છતાં મારાથી યુગાઈ ગયું : “એ સૂતાં સૂતાં વાત કરે તો તમને વાંધા નથી ને ?”

ત્યાં સુધી શાંતિપ્રસાદજીને કદાચ સ્થિતિને ખ્યાલ આવ્યો નહોતો, પણ હવે બ્યારે એમના ખ્યાલમાં વાત આવી એટલે ખૂબ શરમ અને સંકાય અનુભવતાં એમણે જેઠાપીંડને આગ્રહ પૂર્વક આડા પડવા કહ્યું.

એ લોકો દિલ્લીમાં ત્રણ ચાર દિવસ રહ્યાં. એ દરમ્યાન હું રાજ થોડો વખત એમની સાથે ગળતો. એ દરમ્યાન મેં એવું કે પ્રભાવતીજીનું તમામ ધ્યાન બે જ વાતો પર કેન્દ્રિત થયેલું હતું—એક તો એ કે ભગીર્થનાં હાન પોતાની આંખે લોપ્તને ભય, અને બીજી એ કે પોતાનાં બધાં જ સ્નેહીજનોને મળી લે. આવાં સ્નેહીજનોની સંખ્યા કંઈ ઓછી નહોતી, ખાસી મોટી હતી.

પહેલે દિવસે મારી સાથે મિનતિને ન ભેઈ જેટલે લાગણું જ પ્રભાવતીજીએ મને કહ્યું, “લાણીને રાંચી કાગળ લખી દેને કે મને પટણુ આવીને મળી ભય.” મેં તરત જ લખવા હા પાડી.

પણ તે વખતે કોણે ધાઈું હતું કે એ આટલાં વહેલાં વિદાય થઈ જશે. ૨૬ માર્ચ ૧૯૭૩ના દિવસે તો એમને નઈ દિલ્હીના સ્ટેશન પર આખરી વિદાય આપી હતી, અને ૧૫મી એપ્રિલે તો એમના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. એમના કુટુંબીઓને સૌથી મોટો વસવસો એ રહી ગયો કે હાન પૂરાં પતે તેના એક દિવસ પહેલાં જ એ વિદાય થઈ ગયાં—વરવધૂને આશીર્વાદ દીધા વગર જ. બ્યારે મારી પત્ની મિનતિના દિવસમાં એક દુનખ અને ખટકો

હમેશને માટે રહી ગયો કે પ્રભાવતીજીને મારું આપેલું વચન એ પાળી ન શકી, કારણ થોડા જ દિવસ બાદ રાંચીથી પટણુ થઈને દિલ્હી બપોનો એનો કાર્યક્રમ હતો તેનો ફર વિધાતાના કાર્યક્રમ સાથે મેળ ન પાધો.

અને બિચારા જયપ્રકાશજી !

સહાનુભૂતિનો જે કાગળ મેં એમને લખ્યો હતો તો એ વાંચી શક્યા તે પહેલાં સુધીની એમના મનની અવસ્થા કેવી રહી હશે ?

લગભગ દોઢ અઠિના પછી મેં ૧૯૭૩ માં જયપ્રકાશજી દિલ્લી આવવાના સમાચાર ભાઈ રાબરામ તરફથી ટેલિફોન પર મળ્યા. એમણે જ જયપ્રકાશજીના મંત્રી પાસેથી એમની અને મારી મુલાકાત માટે સમય માંગ્યો હતો. જયપ્રકાશજીએ બપોરે ભોજન પહેલાં મળવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું, સાથે જ ભોજનનું નિમંત્રણ પણ મોકલ્યું હતું.

એક વાતને લઈને જરા મુશ્કેલી જીભા થઈ—મારી પત્ની મિનતિએ સ્વાભાવિક જ મારી સાથે જેઠાપીંડને મળવા આવવા ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, બ્યારે બીજી બાજુ મુલાકાતની સાથે સાથે ભોજનનું નિમંત્રણ પણ હતું. અને, બ્યાં બવાનું હતું તે જયપ્રકાશજીનું પોતાનું ઘર નહોતું, એ પોતે જ રામનાથ ગોપે-કાના મહેમાન હતા.

બીજી બાજુ, પ્રભાવતીજીના મૃત્યુ પછી જયપ્રકાશજીને મળવા માટે મિનતિની ઇચ્છા એટલી તીવ્ર હતી કે એને છેડાને જવું પણ ઉચિત લાગ્યું નહીં. છેવટે અમે તોડ કાઢ્યો કે ભોજન શરૂ થાય તે પહેલાં એ કોઈક બહાનું કાઢી ત્યાંથી નીકળી જશે.

અને જતાંની સાથે જ અમને સમજાયું કે મિનતિના જવાબી જયપ્રકાશજીને ખૂબ જ સારું લાગ્યું. એટલું જ નહીં, મને તો લાગે છે કે વાત નીકળી ત્યારે મિનતિની હાજરીને કારણે જ જયપ્રકાશજીના હૃદની વાત એમના મોઢેથી આટલા ઊંડાણથી નીકળી શકી.

પહેલાં તો મળતાંની સાથે થોડી વાર તો અમે બધાં સૂતમૂત ખેડા રહ્યાં. પછી ધીરે ધીરે વાત શરૂ થઈ એટલે એમણે મિનતિ સામે એવું, એમના મોઢામાંથી નીકળી પડ્યું,

“લાગે છે...મારી અંદર કશુંક છુટાઈ ગયું છે !”

પછી તો ધીમે ધીમે દેશની રાજધાનિ પરિસ્થિતિની વાત નીકળી. અમને એ બહુમિને પુશી થઈ કે જયપ્રકાશજીને આ શોકના ઊંડાણમાંથી બહાર લાવવા માટે એમના કેટલાક મિત્રો અને સાથીઓએ એમની સામે કેટલીક એવી યોજનાઓ ધરવા માંડી હતી કે જેમાં એમના સક્રિય થવાથી દેશની કથળતી જતી હાલતમાં થોડો સુધારો થવા સંભવ હતો. વાતચીત દરમ્યાન અમે બધાએ એ વાતનો આગ્રહ રાખ્યો કે હવે એમણે પોતાના સ્વાસ્થ્ય અંગે પૂરી કાળજી લેવી ભેઈએ.

થોડીવાર પછી રામનાથ ગોપે-કા આવ્યા. એમણે બધાને ભોજન માટે જીલ્લા કહ્યું. જયપ્રકાશજીએ પણ અમને બધાંને

ભોજન માટે જીવા કહ્યું. મેં મિનતિને બહાર પહોંચાડી આવવા નેટવો સમય માગ્યો, પણ વ્યવસ્થાકાળે વાત કરી ગયા.

“ઓ હો, તમે પણ છે એ તો ધ્યાન જ ન રહ્યું” — મિનતિ તરફ ફરીને એ બોલ્યા, “આવો, આવો, અહીં” ગોચે-કાળે ત્યાં તમારા ખાધાથી થોડો જ ફેર પડી બચાનો હતો ! ?”

લાંબા મેજની બંને બાંજુએ ખુરશીઓ કંઈ ઓછી નહોતી. એમાંની કેટલીક તો અંત સુધી ખાલી જ રહી. ગોચે-કાળના કુટુંબના માણસો ઉપરાંત વ્યવસ્થાકાળને મળવા આવનારાઓ પણ આવતા ગયા તેમ તેમ ખેસતા ગયા. ગોચે-કાળનો આ હાઈક સ્કાર નોઈને મને વર્ષો પહેલાં વર્ષોમાં અનુભવેલા શેક બચનાલાલ બળજબન અતિથિ સન્કારની આછી યાદ આપી ગઈ.

ખાઈ કરીને અમે પાછા વ્યવસ્થાકાળના બેઠકના ઓરડામાં આવ્યાં. થોડીવાર સુધી વાતચીત ચાલતી રહી. વ્યવસ્થાકાળને આરામ મળે એટલા માટે અમે કેટલીયે વાર જીવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ દરેક વખતે વ્યવસ્થાકાળએ જ આગ્રહપૂર્વક પાછા ખેંચાયાં.

છેવટે થોડી વાર પછી ગોચે-કાળ આવ્યા. અને કોઈને સંકેત રાખવાની કાળજી કર્યા વગર એમણે કહી નાંખ્યું કે હવે વ્યવસ્થાકાળને આરામ કરવા રજા આપો.

અમે બરા કંઈક આકળા જ થઈ ગયાં ને તરત જ જીલા થઈ ગયાં, પણ વ્યવસ્થાકાળએ ફરી રોક્યા.

પછી ગોચે-કાળ તરફ નોઈને કહે, “આ બધાં અમારા જૂનાં મિત્રો છે; એમની સાથે વાતો કરવાથી મન હળવું થાય છે...” તેમાંથી આ થોડો તો પ્રભાવતીજના પોતાનાં સ્વજનો પૈકીનાં છે.”

ગિયારા ગોચે-કાળને પાછા ફર્યું પડ્યું. પણ મેં જ એમને બતાવ્યાં આજે અમે ક્યાં છે હવે અમે પણ ઝાંઝું નહીં બેસીએ... અને વ્યવસ્થાકાળના આરામમાં ખેલેલ નહીં પહોંચાડીએ.

ત્યાર બાદ અમે થોડી વાર બેઠાં. એ ફરિયાદો પણ અમે આગ્રહ કરીને એમને આરામ કરાવવાની દિગ્તિએ આડા પડવા મંમનની શરૂઆત.

પછી તો ૧૯૭૮-૭૯ ના બન-આંદોલનના આંધી-તૂફાનના દિવસો આવ્યા. એ આંધી-તૂફાનની વચ્ચે વ્યવસ્થાકાળ નોતબોતામાં “લાંબાપક વ્યવસ્થા” બની ગયા. એ બીજાઓ વચ્ચે પણ એક વાર દાનદારોની સાથે એમને મળવા પડેલી ગયા હતા અને મેં ગળી બીજી વચ્ચે એક દ મિનિટ પૂરતી પણ એમની સાથે વાત કરી લીધી હતી. ધ્યાન વખત પર “સ્પોન્ટાનિયસ” રોજ પચાને કહેવું છે અલગમાં બધા લખવા લાગ્યા હતા, એટલે દાનદારો દ કદી મળ્યા. લાંબી પર નાન પડી એટલે આશ્ચર્ય પામી વ્યવસ્થાકાળ બોલ્યા, “અન્યથા તારી રાખવાની બદલ પડી !”

મેં મિનિટ ૧૫ માં હતો, પણ વ્યવસ્થાકાળ તો મારા હેતુમાં ન જાયું. મેં કહ્યું, હવે અને જ્યાં લાકડીના ટેકા વગર ચાલતા હતા, મેં જ્યારે મારી માંદગીની વાત કહી ત્યારે એ જરા વિચાર કરી શકે.

એમાં એ રોકાણો ને ભીડભાડ વચ્ચે મારે બે-પાંચ મિનિટનો સમય લઈને એમના પર બોલે વધારેવા નહોતો. છતાં એમણે તો પૂછી જ લીધું કે ખીલું કંઈ ખાસ કામ તો નહોતું ને ? હું ઉતાવળે એમ કહેતો જીવો કે ના, હું તો તમારાં દર્શન કરવા પૂરતો જ આવ્યો હતો. નોક એમને વખત હોત તો મારે એક બે વ્યક્તિગત વાત તરફ એમનું ધ્યાન ખેંચવું હતું.

ત્યાર બાદ પોતાના બન-આંદોલનના સિલસિલામાં વ્યવસ્થાકાળ બે એક વાર દિલ્લી આવ્યા હતા. પરંતુ એમને સમય લેવા મને રીક નહોતું લાગ્યું. પછી તો ૨૬મી જૂનની સવારે ‘સ્ટેટ્સમેન’માં એ જ દિવસે વહેલી સવાર થયેલી એમની ધરપકડના અને ટોટાકટીની બહોરાતના સમાચારોની સાથે સચે આગે દિવસે રામલીલા મેકાન પર વિરાટ બનસલા સમક્ષ અપાયેલું એમનું ચૈતિહાસિક લાકણ્ય પણ વાંચ્યું.

ત્યાર બાદ તરેહ તરેહની અફવાઓ આવવા લાગી... વ્યવસ્થાકાળ ખીસાર થઈ જવાથી એમને હરિયાણાથી દિલ્હીની હોસ્પિટલમાં લાવ્યા છે તેની... વળી ચંડીગઢ નેહમાં એમને એકત્રિતવાસમાં પૂર્યાની... તો વળી ગંગાબાહુ દવા લઈને એમને મળવા ગયા તો એમને મળવા ન દીધા અને તેથી ઘોર તિરાશા અને ફોભાના માધ્યમ એમણે ઈદિરા ગાંધીને રોષપૂર્ણ પત્ર લખ્યો કે જેની પાછળ નેહમાં ચતુર થાય તો કમમાં કમ એમની લાશ તો એમને સોંપવામાં આવશે કે નહીં, શું આટલી દયાની અપેક્ષા એમની પાસે રાખી શકાય કે નહીં ? ... વગેરે.

પછી તો ૧૫મી નવેમ્બર ૧૯૭૫ના દિવસે વ્યવસ્થાકાળને ચંડીગઢથી છૂટા કરી દિલ્હીની એક મોટી હોસ્પિટલમાં લાવવામાં આવ્યા. બીજા દિવસે સાંજે હું, મિનતિ અને રામરામ એમને મળવા ગયાં. કેંગ્રેસી સૂત્રો પ્રમાણે તો વ્યવસ્થાકાળ બે એક દિવસના મહેમાન છે જેમ સમજીને જ એમને છૂટા કર્યા હતા. એમના ઓરડાની બહાર અમે થોડી વાર રાહ નોતો જીલા રહ્યા હતા. જ્યારે અમારો વારો આવ્યો ત્યારે મારું હૃદય એકદમ નેરથી ધકકવા મંડી ગયું. એમના સેક્રેટરી અચ્છાદામ અમને જેનીએ પાસે મૂકીને થોડી વાર બહાર ગયા. હોસ્પિટલના ખાટલા પર પડેલા જેનીએ રક્તકીન અંદરે નોઈને અંદરથી બળ-જળીપૂર્વક નીકળી આવતા ફસકાને મેં જેમ તેમ ખાંચ્યું.

અમને બધાંને ઓળખતાં જેનીએ કેટલોક સમય લાગ્યો. પણ જ્યારે એમની ચેતનામાં અમે ત્રણ એક એક કરીને સ્પર્શ થઈ ગયાં ત્યારે માની ન શકતા હોય તેમ એમના મળતાંથી એક દુર્બળ, ફીણ અચાજ આવ્યા :

“તમે કોણ ?”

અને બીજે કોઈ ખંડેરમાંથી આછી પ્રકાશની આભા ફરતી ફરત તેમ એમના અંદર પર ખુરશીની એક બરાક અમરતી લંદેર આવી.

એમનામાં બાલવાની શક્તિ બહુ જ ઓછી હતી, અને અમે ખુરશીમાં કદમાં વધારો કરવા નહોતાં આવ્યા.

અત્યંત લાંબી લાગતી આઠ દસ પળો ચૂપકીદીમાં પસાર થઈ. ત્યાર બાદ ત્રણે કોઈ દૂર ઊડાણેથી આ અઠલિપત અને ગાન્યામાં ન આવે એવી કુનિયામાં પ્રવેશ કરતા હોય તેમ અત્યંત ક્ષીણ અવાજમાં બોલ્યા :

“ શું હોલ છે બહારના ? ”

એમને જવાબ આપું એમ હું વિચારતો જ હતો, ત્યાં તો રાત્રારામજી જ બોલ્યા. ખીન અનેક કેચિસી સંસદસભ્યોની જેમ એ પણ વ્યવપ્રકાશજી સાથે ઘણી બાબતોમાં મળતા ઘણા હતા. છતાં કોઈક લાચારીના આર્થાં એકદમ ખુલ્લી રીતે બહેનમાં બોલી શક્તા નહોતા. એમણે કહ્યું,

“ એક ચૂંગળામણ અનુભવી રહ્યું છે.... સહુ કોઈ ! ”

એક પળ ભર વ્યવપ્રકાશજીના ચહેરા પર ચાલતો લાવ દેખાયો. મેં જરા વધારે એમની નજીક પહોંચી એમને કહ્યું,

“ વ્યવપ્રકાશજી, આજે તો તમારે ગમીને ઊભા થવાની જરૂર સીધી વધારે છે... ખીજ કોઈ પણ ચિંતાનો બોલો મન પર ન રાખો... કેવળ પોતાની જાતને સંભાળી રાખો... આવનારા વખત માટે...”

ત્યારથી માંડીને આ લખી રહ્યો છું ત્યાં સુધી એમને ફરી મળવાનું થયું નથી.

(મૂળ કિંદી ‘ જયમકાશ અભિનંદન મંથ ’ માંથી)

૦ સુમંગલ પ્રકાશ

પ્રકાશ કિંદી

વ્યવપ્રકાશજીના પ્રસંગમાં આવવાનું સફળાગ્ય અને બહુ ઓછું મળેલું. પણ થોડા સંપર્કમાયે તેમની બહુ બીડી છાપ મારા ચિત્ત પર રહી છે. એમની ઉમદા વિચારસરણી અને આશા-સ્પદ દોરણોની વાત સૌ પહેલાં મને મારા ઉત્સાહી એક બે મિત્રોએ જણાવેલી અને મને વ્યવપ્રકાશજીનું પુસ્તક વાંચવા આપેલું. અને સૌ ત્યારે સમાન ઉમરના તરુણ હતા. વ્યવપ્રકાશજી પણ અમારી ઉમરના તરુણ હતા.

કેચિસે સને ૧૯૨૯માં લાહોરના અધિવેશનમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ કર્યો અને એ માટેની આગેવાની બાણજીને સોંપી. બાણજીએ સ્વાતંત્ર્યની લડતનું મંડાણ ટાંકીરૂપથી કર્યું અને મીઠાને સત્યાગ્રહ આદર્યો. આખા દેશમાં ટેર ટેર એ સત્યાગ્રહ ભેદ પકડ્યું. ગાંધી-ઇરવિન સમાધાની થઈ પણ ફરી અંગ્રેજ સરકારે ભારે દમન ચલાવ્યું તથા કેચિસનું નામનિયાન આ દેશમાં ભૂંસી નાખવા માટે આકાશપતાળા નેટી મારપટાડ કરી. પરિણામે મીઠા સત્યાગ્રહની ત્રણ વરસની લડત પછી દેશમાં નિરાશાનું ભેદ વધ્યું.

જુવાનો ગાંધીજીની રીતે સ્વરાજ મળવાની આશા ખોઈ બેઠા. વાતો કરવા લાગ્યા કે ગાંધી અંગ્રેજોને હઠાવવામાં ફાવવાના નથી. કંઈક નવા ઉપાયની જરૂર છે.

બાણજી પોતે મક્કમ હતા. નિરાશાને એમણે દૂર જ રાખેલી. સત્યાગ્રહ કરીને જેલ જવાનો કાર્યક્રમ એમણે બંધ કર્યો હતો. અને દેશને વધારે બળવાન બનાવવાના કાર્યક્રમો વિચાર્યા હતા. આ અંગે એમણે ગ્રામોલોગ સંઘની રચના કરી. અને જેલમાંથી છૂટી આવેલા સત્યાગ્રહીઓ તથા દેશસેવકોને ગામડાંઓમાં ફેલાઈ જવાનું મુશ્કેલું. ત્યાં રેડિયો ઉપરાંત ધંટી, ઘાણી, સોણેલું, સૂર્ય, ઝાડુ, ગોસેવા વગેરે રચનાત્મક કામમાં ચૂંટાઈ જવાની દોરવણી આપી. પણ જતાહરવાલ નેહરુ, સુભાષચંદ્ર બોઝ વગેરે જુવાનોને બાપુના આ કાર્યક્રમમાં રસ ન આવ્યો. ગરીબીમાં પીડાતા લોકોમાં ગામડાંઓ અરખાન્યકી વડે બેઠાં થઈ જયે એવી આશા એમને બેસતી નહોતી. બાણજીની દોરવણી નીચે ઉત્તરપ્રદેશના ગામડાંમાં હું ખાદીગ્રામોલોગનું કામ કરતો હતો. ત્યાં પણ ગામના જુવાનો ગાંધીના નામથી અને એમની વાતથી કંટાળ્યા હતા. વ્યવપ્રકાશજીના પુસ્તક વડે માર્ક્સવાદ અને સમાજવાદની ચર્ચા વધી. કેથી રીતે એ વાતનું ભેદ વધ્યું તેનો મને ખ્યાલ નથી પણ કદરના એ હતી કે આ માટીના કાલા જેવા ગામડાં સમૂજમાં હટાવી દેવાં બેઠેલો. અને દસ-પંદર હજારની વસ્તીવાળાં વ્યવસ્થિત નાનાં શહેર ઊભાં કરી ત્યાં વીજળી, પાણી, જરૂરી કારખાનાં વડે સૌને પુરતી સગવડ મળે અને કોઈ ગરીબીમાં પીડાય નહીં એવું કરવું બેઠેલો.

મને તે દિવસથી સમજાયું કે વ્યવપ્રકાશજી એક ક્રાંતિકારી વ્યક્તિ છે. પણ એમને પગથે ચાલવાનો ઉત્સાહ અને થયો નહીં. કેમ કે ધરમૂળથી ગામડાંઓને મટાડી દઈ નાનાં નાનાં શહેરો રચવાનું કામ પરદેશી રાજ હોય ત્યાં સુધી તો શક્ય હેખાણું જ નહોતું. જેવાં છે એવાં જ ગામડાંને બળવાન બનાવવાની આવશ્યકતા સમજાતી હતી.

ગ્રામ-ઉલોગ સંઘની સ્થાપના વખતે બાણજી હવે સ્વરાજ નહીં મેળવી શકે, એવું જે વાતાવરણ હતું તે આઠ વરસ પછી બદલાયું. અને બાણજીએ અંગ્રેજો સામે ‘ ભારત છોડો ’ સંગ્રામ ૪૮માં શરૂ કર્યો તેથી જુવાનોની નિરાશા બીડી ગઈ.

એ આંદોલન વખતે કારાવાસની એકાંત કોટડીમાં ફાંસીના કેઠાઓની લગભગ અમે ત્રણ જુવાન સાથીઓ અલગ અલગ ઓરડીમાં એક એક પુરાયા હતા. બહારના સમાચારો અમને ન મળે એવા આકરો યોદ્ધાપહેરા ચાલતો હતો. એ સ્થિતિમાં રાતનો યોદ્ધાપહેરા કરનાર એક બમાદાર અધિકારે બહુ ધીમેથી અમારા ત્રણને દરવાજો બે બહુ મોટી ખખડે આપમેળે પહોંચાડી ગયા. એક ખખડ એ હતી કે મહાત્મા ગાંધીજી ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરે છે અને એમનું શરીર હવે ટકે એમ નથી લાગતું. હવે છેલ્લી હડી ગણાય. અને ખીજ વાત એ કે વ્યવપ્રકાશ નારાયણની જેલમાં ભયંકર સતામણી થઈ રહી છે. એમને બરફની પાટ ઉપર ચુરાડવામાં આવે છે અને આખી રાત લીધવા દેતા નથી. પણ એ ભારે વીર જુવાન છે. જરાયે નમતું આપતા નથી.

બાપુજીના માઠા શકલથી સમાચાર જે રાત્રે મળ્યા તેની ખીજ સવારે બ્યારે જેલ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ અમારી અધારી કોટડીએ આવ્યા સારે મેં બાપુજીને વિશે પૂછ્યું. અને મને એટલો જ જવાબ મળ્યો કે તમારા દાદાની ચિંતા ન કરશો. આથી વધારે સમાચાર હું ન આપી શકું. અમને જ્યપ્રકાશજી અંગેના સમાચાર વધુ મળી શક્યા નહીં. પણ ભારત માતાની આઝાદી માટેની એમની વીરતા મારે સારુ રોજ સ્મરણ-મનનની વસ્તુ બની ગઈ.

સમય બદલાયો. અંગ્રેજોને શાંતિથી ભારત છોડી ગયા. ભારત સ્વતંત્ર બન્યું. પણ બાપુજીએ કહ્યું કે હજી ખરું સ્વરાજ લાવવા થયું વધારે ઝૂઝવું પડશે. અને સ્વતંત્ર પછી તરત લગભગ બાપુજીને પોતાની પાસે બોલાવી લીધા. હિંસાની પ્રયત્ન બંધાવવા હારવા એમણે અતિમ ત્યાગ લગી અહિંસાનું અચૂત વરસાવ્યું.

સ્વતંત્ર્ય મળ્યા પછી બ્યારે તેલંગાણામાં સામ્યવાદી દષ્ટિકાણને કારણે વર્ગયુક્તનો દાવનળ ફેલાયો. ધણીય લોકોની હત્યા થઈ અને સરકારી દમનથી ઉત્કેષાએ ભૂમિહીન લોકોને ટાંઠા પાડી શક્યા નહીં. સારે વિનોબાએ અહિંસાને ઉપાય હાથ ધર્યો. એમાંથી ભૂદાન કાર્યક્રમ શરૂ થયો. તે લાંબા વખત સુધી નિહાળ્યા-તપાસ્યા પછી જ્યપ્રકાશજીએ વિનોબાની મદદમાં ડાંપલાવ્યું અને બાપુએ શીખવેલા અહિંસા ધર્મના તેમજ ખરા હૃદયથી ભક્ત બન્યા.

ભૂદાન આંદોલનમાં સર્વોદયની વિચારધારા જ્યપ્રકાશજીને મુખે લઢાકા સુધી સાંભળતાં થાક લાગતો નહોતો. અને બને તેટલું કરવાની પ્રેરણા મળતી હતી. સત્ય-મેઘ-કરુણા એ વિનોબાનો મંત્ર જ્યપ્રકાશજીમાં પ્રતિભંત પ્રગટ થયો. આમદાની ગ્રામ ગ્રામ સમૂહના નવનિર્માણ માટે નમૂનારૂપ બને તે હેતુથી એમણે સોષોદ્યેવરા જેનામાં ગ્રામવિકાસનો કાર્યક્રમ ચાલુ કર્યો. અને ત્યાં ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓ માટે ને લોકોની ભયૂતિ માટે ભતિ ગ્રામ-સેવાના કામમાં પરવાઈ ગયા.

ગ્રામદાનને કાર્યક્રમ ધણી વેગથી આગળ વધતો હતો તે દિવસોમાં મને જ્યપ્રકાશજીનાં દર્શન કરવાનો અમુલ્ય લઢાવો મળ્યો. ગયાજીની તીર્થભૂમિથી થોડે દૂર બોધગયામાં ભૂદાન-ગ્રામદાન આંદોલનનું એ મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું હતું. ત્યાં દાનમાં મળેલી એક વસ્તુએ વિનોબાએ સમન્વય આશ્રમની સ્થાપના કરી.

વિનોબાજીની જેમ જ્યપ્રકાશજી સંત ન હતાં. એ સમન્વય આશ્રમના અધિકારતા તેમજ ન બન્યા. પણ ગ્રામીનોલુના હેતુથી સોષોદ્યેવરામાં એમણે કામ શરૂ કરેલું તે સ્થળ બોધગયા પાસેની કાલ્યુ નદીને સામે પારના કુંગરા તથા વનની પાસે આવેલું હતું. એટલે સોષોદ્યેવરાથી બોધગયા આવવા-જવાનું જ્યપ્રકાશજી રાખ્યું. તેથી સિંદુની રૂઢાની જેમ સમન્વય આશ્રમ પણ જ્યપ્રકાશજીનાં રહેઠાણે જેવું એક સ્થળ બની ગયું.

બાપુજીએ ધણીય યુવકયુવતીઓનાં દાંપત્ય જીવનમાં જિજ્ઞાસુ પ્રવેશ સાધ્યો હતો. અનેક પરજીલાં દંપતીને એમણે જીવનભાગ

આગ્રહ બ્રહ્મચર્ય પાળી સહજીવન ગાળવાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું. આવાં યુગલોમાં જ્યપ્રકાશજી અને પ્રભાવતીબહેનના પાવન દામ્પત્યનો પ્રકાશ આદ્યજીત ગણાતો. માટે બાજે પતિના પવિત્ર સંકલ્પને પગલે પત્ની ખગુ વતરસ જીવન અપનાવે એવું બને. આ યુગલનો ઇતિહાસ વિશેષ હતો. બાપુજીની પ્રેરણાથી પ્રભાવતીબહેને પોતાની જીગતી જીવાનીમાં, પતિ જ્યપ્રકાશજી અધ્યવન માટે વિદેશ ગયા હતા ત્યારે આજીવન બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લીધું. આ પ્રસંગ ગ્રંથસ્થાશ્રમ પછી વાનપ્રસ્થી કે સંન્યાસી જનવાનો નહોતો, પણ ધર માંડ્યાં પહેલાં જ જીવનભર માટે વ્રતધારી જનવાનો પ્રસંગ હતો. સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ જ્યપ્રકાશજીએ અંતરના ઉત્સાહથી પ્રભાવતીબહેનના વ્રતમાં સાથ પુરાવ્યો. આવા પાવન યુગલને પ્રત્યક્ષ જોવાની તથા એમનું સાન્નિધ્ય સેવવાની મને ઉત્કૃષ્ટતા હતી. બોધગયાના સમન્વય આશ્રમમાં મને એ અવસર સાંપડ્યો. પાંચ છ દિવસ સુધી હું અને મારાં પત્ની ત્યાં રહ્યાં. પ્રભાવતીબહેને અને જ્યપ્રકાશજીએ અમને અતિથિ જ નહીં, ઘરના સ્વજન બતાવી લીધાં.

આ વખતે બોધગયાની આસપાસ ગ્રામદાન અને ગિર્યાદાનનું કામ વ્યાપક બન્યું હતું. સમન્વય આશ્રમના આશ્રમ-વાસીઓ લોકસંપર્ક વધારી રહ્યા હતા. દેશના વિખ્યાત નેતા ને વ્યક્તિ બને, જેમાંનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવા લાખધરિયે વહું ઓતાઓ ભોગ થાય તથા જેમને પગલે “દાન હાવ્યાં અને વાદળ જીમ્યાં” નું ગીત સાકાર બને તેવા જ્યપ્રકાશજીનું વ્યક્તિત્વ પ્રયત્ન જવાબામુખી સચું સંતોષ હોવાને બદલે ધણું શાંત અને શીતળ અમે અનુભવ્યું. તેમજ એ પાવન યુગલના સહજીવનમાં અનેનું માધુર્ય નીતરતું બન્યું. વિનોબાજી સાથેની પદયાત્રામાં એકવાર મને શિવાજી મહારાજના સમયનું એવું અસાધારણ શિવાલિંગ જોવાનો લઢાવો મળેલો જે આખું પારદર્શક, સ્વચ્છ, ચળકતા સ્ફટિકનું બનેલું હતું. એ શિવાલિંગ સમીપે જેવી પવિત્ર લાવના દેરે બંગેલી તેવી આ યુગલનું દર્શન કરતાં અનુભવી. બાપુજીને મુખે મેં સાંભળેલું કે પરિશિષ્ટ જીવનમાં અગ્ર સયમ જાળવવો એ હિમાલયના જિયામાં જિયા શિખરે ચઢવા કરતાં વધારે કઠણ ચઢાણવાળું છે. બાપુજીની આભિક્ષાઓએ વાંચેલું કે તેમજો વ્રતસ્થ બન્યા સારે એ ચઢાણ કેટલું ભયું કસોટીરૂપ બનેલું. પણ જ્યપ્રકાશજી અને પ્રભાવતીબહેન આ ચઢાણમાં કંઈ ખાસ પરિશ્રમ વેકતા જણાયા નહીં. વિશાળ મેદાનમાં જેમ ગંગા નદીની નીલધારા સરળ, શાંત વહેણથી આગળ વધે ભળે તેવું આ બંનેનું દાંપત્યજીવન ભવ્ય દેખાયું. બંને બન્ને બાળપણથી નિર્દોષ, નિર્મલ સનેહગાંઠે બંધાયેલા સહોદર ભાઈ-બહેન! એકબીજાની સેવા લેવાની ભૂખ ન દેખાઈ. પણ આખો વખત એકબીજાને સેવા આપવાની ઉત્કૃષ્ટતા ટપકતી જણાઈ.

એક સાંજે મને જે જોવા મળ્યું એમાં જ્યપ્રકાશજીની પ્રતિભા દેખાઈ આવતી હતી. બોધગયા નાના રૂપાળા શહેર જેવું છે. અનેક મોટાં બૌદ્ધ મંદિરો ત્યાં છે. વનશ્રી, પોખરમાંનાં

કમળો, મળની અડધ વચ્ચે દગ્ગાનું આલંકાર હતું એ નીનદર્શી વચ્ચે એવું હાથિયાનો મેદાનમાં ઉત્તર ચાલી રહેલો જોયો બોલ ગયાની નિશાનો હતું ભેગા નમેયન હતું વિલ વાઈએન નેર જન વર્ધાએ હતા ચાલતું અધાર નવા લાગ્યું તે વખતે ધીરે પગે વ્યવસ્થાએ એ નતકડા ઉત્તરમાં નાચ અને નવ સાંકાગુ માનગતી જેમ તાની અમી પુત્રી પગ મી ૩૫ વ્યવસ્થાએ છતી છતી તાપો તે છે જુદી પા મી ૩૫, નાની હિદામા તેઓ બોલ્યા છેવટેએ નવ પડે એવા છે હાલ ભાવવાનું તેઓ બોલ્યા નેના રિષ્ટ અગરે તમજની આવ પરિચિત અને તેમાં મુદારન વિવેચન એમ । નું છાત્ર એએ અને માગએએ પશુ વગલમ કનક નુધી નાનિપુર્વક નાનથ આમવાન છત્રનવાન બુદ્ધતા એએ ના વિધાધીએ ૨૫ । વ્યવસ્થાએ એ અમ હવેલ નાદુ બનાવતી નીતે ૩ । આ પી આની શીખામણ નાસાગતે વેના મે ૨૫ ભડ નીપેગાને બધે વધી એ ૨૫ વ્યવસ્થાન છત્રન ચાલેલ એવ કહેતે છે 'વ ઠા ભેગી ભેગના ચીર આન ગાવ ઠા મિડ બોધમયા વ્યવસ્થા' વના માન્ય મુદુથ એન છત્ર એનના પ્ર ને આનિચ વેકામા પુન્યા ના ભાવ અને ઉત્તર પ્રતે છેને તે એ અન્ય પાગનીશી નમાન હતુ

શના લાણેન બુદ્ધાન-સામદાન આદેલન । એા આની ત્યાર પડુ વ્યવસ્થાએ વર્ધતાએ એ એ અનમ મનસી એમ મુખ્ય આવાર બની ૨૫ હતા બપુએ અને વિભેળ ને નવ તપુ ને ત્યાર હવે તેઓ બની ગયો હતો એ અધારી નામે કુ નમાવતુ ૨ નુધી ૫ વિનધીની નાને હથ ન ઉગાનવા એ આંત્રના ધર્મને વ્યવસ્થાએ અગ હરની મને છાને ઉપચારના આણી વદા હા અને તા ૫ને પશુ તેઓ એ પાગ નીખની ન્હા હત

કે નિગ નાદે નવ ને વર્ધાએ પાદુ ત ખગ નવ લનીએ એ ક્ષાનક મ્વામોના ગીતમાં તપાવેતુ ગીર્થ વ્યવસ્થાએ તેમ ૨ પ્રભાવનીબદેની નમેનના હતુ

બ્યાગ બિહા ના મુદ્દરેનુ નિ નાન મુદ્દરે નામના નામ વૃથમા માગ હતી કાતિને મારો ઉત્તર અનેલા નસનવાદીએ એ શાતિમ બદ ન-આમદાનતુ વાન ક ન ગ તથ ખાદી-રામાઘોગ વડે પ્રામત્તવા નનાન હાઈદેને નીણી નીણોને એમની હન્ય કનાનુ ગત્ય અને ધમખએ આપી ત્યાં એ શાતિમ ૫ન હનાગ વર્ધ નિચીની એડે ખબેખબા મેળની વામ ઠવા મારુ ક્ષણનાથે વિલવ વિના વ્યવસ્થાએ અને પ્રભવતીબદેન પહેચી ગરા એ મમથે આશરે પોપોમે વર્ધની સ્થાએ પકે-ચેલા વ્યવસ્થાએ પોતાનુ ધડખુ આડુ ન આલ્ય નિર્લય પડે તેઓ મુનહરી ગ્રાનપ્રદેશમાં ધૂણી વખાનીને બેવ

આ પછીનો વ્યવસ્થાએ છત્રનનો કતિહાસ આખા ભાગતના હવનના કતિહાસપ બની ગયો એ મધુ વ્યવસ્થાએ સ્વગત સરગતી એનીતિઓનો અત આણુવા તથા ગવ્યની

અને નેની ન ગ । ઉપ લાકોતુ નિર નુદુ હાયમ ઠવા માદ વ્યવસ્થાએ આનિ નુ વિગત સ્વરૂપ પ્રકાશી બીચુ કાતિ કારીએ બદા મદાને પડે છે ત્યાં પાગ ૫૪૫ ઠવા હાન છે તે 'ગી મા ગના દોહીના કે નામા કે ના દીપા લગી નવા ૫૫ મવર્ધ આલવાનો છે ' એના કાનિદારીએને પડ પાછા મુકે એનુ ખનિ ન કે ન પાગ ની વ્યવસ્થાએ આપુ અને વપૂર્વ કાનિને મ । શીખરી ગળ

એ મપર્ધ કાતિતુ ૨૫ વ્યવસ્થાએ આમા હતુ એનો વાદ્ય તમને મુગની ગમ મર્ધામા તેમને હાથ તમાર વગતો હતો ૫ એવુ એ અમમ મદા ૫ન ૫૫ જેમના મન્ય એને મળા ન હતો લગતમા એનના વા ના ૫ાવ વાના ૨ છે એની શકા ગળાએ

ધમીન મને પ્રગ વધ છે ' બાપુએ એ અલેન નાકા વ્યવસ્થા લગતને મનિ અપ ના મય અહિનાની મધામા ગદી ભ ન લત હરી અને પા મેની પગ ૫૫ ૫૫ ૫૫ જુનાનિયાએએ તેમને વા ૫૫ 'લગ ગાધા', 'મા ગાવી લલા ખુ પ્રપદા એએ ત્યાર ગમ' ગમ' મારુ અગત બીહુ ઠવા નવર્ધ આદા અને હવ નુધી મુકયા થા તેઓ જુવ ન ૫૫ ૫૫ ૫૫ આ નર્ધો વખતે બાપુએની ઉમ પચામધી વધની મધી ૨૦ વના આની હતા વ્યવસ્થાએની મપર્ધ કાતિની વન ખમતે પડ તેઓ ૨૦ની આમવામ પકેગ હતા એડેને ઉમને નવાલ નવી પળ બાપુના અને વ્યવસ્થાએના અક્રિત વતો વર્ધ એમ એવ હતો કે ગાવી ધડા ૫૫૫મા અને વ્યવસ્થાએ ૫ । જુનાન કહેવાયા આનુ હાપુ એ હરી ગાય કે માપની મૂગ ભુનિકા નતની હરી અને વ્યવસ્થાએની પાદાની હતી બાપુ એવ એવ અનિના હવનપનદા આપનાનુ હાથ મમતા ૫૫ પ્રકાગે મમળા એ- ઠવા મધના મનેના આદો તો એક ૫૫ હતા નન આકિ સાને ન મેએ અપન વ્યા હતા પશુ બાપુ વધાન બિદાણમા ગતા એને જુનાનોને નન નુ મરેન નહોતુ

૦ અણુદામ ગાધી

માગ સહિમાન-માગ દોત

છે ના ગલમ મારે વરોની કુ લાગતના ગવર ગ્યુને નિગિલ અને કેની ૫૫ રોનો લાગીદા ન્હો છુ તેથી એવ લાખા ગળા મુધી લોનાયક વ્યવસ્થા નાગમને બન્યુ એ નાગે માટે સ્પષ્ટાવિહ હતુ પશુ અમે ૧૫૭૩ ના અત મુધી જ્યાએ ખમ્મ એ-બીજની નજક આ-આ તાદાતા તે વખતે એ, હુ અને બીજ મખાબધ વોગ એ નિર્ધર્ ૫૫ આ-આ હતા કે દેશની સ્થિતિ કરુણ અને ચિંતાવન છે અને લાખો લોહના દુ ખર્દ હાઈઠ અને દુ ઠવા કે ઘણાવા મારુ ગાપૂના હિતમા

તરીકે હતા, તેઓ અમેરિકાથી રશિયા જવાના હતા, પણ રશિયામાં વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પર મુકાયેલા કાપતી વાત સાંભળી તેમનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. તેઓ રશિયા જવાને બદલે ભારત આવી ગયા, જેનાથી દેશને લાભ થયો. આખી બ્રિટીશી ભારત તેમને પોતાના વિચારો અટકાવ બદલવાની ટેપ હતી, પણ તે કદી કાઠની વાત સાંભળીને કે માત્ર સંક્રાન્તિકાળનો લાગણીને લીધે નહીં. એમના મિત્રોનું પરિવર્તન અનુભવને આધારે થયું. દાખલા તરીકે કટોકટી પહેલાં તેઓ જનસંઘને કામવાદી પક્ષ માનતા અને તેનો વિરોધ કરતા હતા. પાછળથી એમણે અનુભવ્યું કે એ શબ્દવાદી પક્ષ છે. એટલે એમણે તેને ટેકો આપ્યો. તેઓ કદી સિદ્ધાન્તજનક નહોતા.

મારા સાઠ કરતાં વધુ વરસના અનુભવમાં અને ભારતના જાહેર જીવન અને રાજકારણ સાથે સંઘર્ષાયેલા લગભગ તમામ કાર્યકરોના સમાજમાં આવવાની તક મળી છે. પણ જયપ્રકાશ નારાયણ અને શ્રી રશ્મિ અહમદ કિમ્બર્લ જેવા નૈતિક સ્વભાવના ખીળ કાઈ મહત્વના માણસને મેં જાણ્યા નથી. એમની કરુણા કદી કદી દાંષ બની જાય એટલી હદે ગતી. એ લોકોની ઉદારતાના અનેક દાખલાઓ આખી શકાય એમ છે. પણ આ કામ સારુ એક લેખ પૂરતો નથી, એને સારુ તો અનેક પ્રશ્નો થાય એવું પુસ્તક લખવાની જરૂર પડે એમ છે.

આવા માણસને જાણવાનું અને એમના જીવનનાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો સુધી તો બહુ નિકટથી અને ધનિષ્ઠ મિત્ર તરીકે મેળવવાનું અણેલાંચ મને સાંપડ્યું હતું. તેઓ અંગ્રેજ કવિ સાથે એ કબી શક્યા હોત કે “મેં શક્ષા જાળવી છે, ગરીબો સારુ કરી છૂટ્યો છું”, સન્માન આપ્યું અને મેળવ્યું છે, મારે આંગણેથી કાઢી નિરાશ પાછો નથી ગયો.” અને પોતાની જાત-શયા-બ્યાં હું તો ફુલાંગે જાતુ પછી જ પહેલાંથી શક્યો હતો-પરથી તેઓ પોતાને સહજ એવી તન્નતા અને વિશ્વાસથી કબી શક્યા હોત કે “તારા દાસને વિદાય લેવા દો. એણે તારા મોક્ષને નિહાળ્યું છે.” હું એમને ચિત્રકાળ પાદ રાખીશ.

● શશનાથ ગાયેન્કે

માનવી તરીકે

હું હતા તેમનો રાવણ-કાકત.
વાત જરા ફેડ પાડીને કહેવી પડશે.

૧૯૪૬ના છેવટના લાગતી વાત છે. ક્યેંક વર્ષ ટાંટાનગરમાં રેલવેની તોફારની સાથે સાથે કોંગ્રેસના સ્વયંસેવક તરીકે કામ કર્યા પછી નેતાઓની સલાહથી થોડા ગાસ પહેલાં તોફારી છોડીને જમશેદપુર કોંગ્રેસ ઓફિસમાં હું પૂરા સભ્યના કાર્યકર્તા તરીકે જોડાયો હતો. તે કાળના નિલ્સા કોંગ્રેસના નેતૃસ્થાનીય લોકો

મને સિંહબૂમ બિલ્લામાં એક રચનાત્મક કેન્દ્ર ખુલું કરવા સારુ ગોઠવવા માગતા હતા. પણ તે કાળે રચનાત્મક કાર્ય અને કોંગ્રેસમાં લગભગ એક સરખું કામ હતું તેથી ગામઠાડું કેન્દ્ર શરૂ ન થાય ત્યાં સુધી હું કોંગ્રેસ ઓફિસમાં કામકાજ કરતો હતો. જમશેદપુર ટાટા વર્ક્સ યુનિયન એટલે કે ટાટા કારખાનાના મજૂર સંઘ અને કોંગ્રેસ ઓફિસ તે કાળે એક સંકળનમાં હતાં એટલું જ નહીં, એના નેતાઓ પણ એક જ હતા. જમશેદપુર જેવા કારખાનાના નગરમાં કોંગ્રેસનું કામ મજૂરોને આધારે ચાલે એ સ્વાભાવિક પણ હતું.

હું કોંગ્રેસ પ્રત્યે આકર્ષણી હતા ગાંધીજીની પ્રેરણાથી. ૧૯૪૧માં મેં મારા જન્મસ્થળ ચક્રધરપુરમાં વ્યક્તિગત સંસારહતુ દૈન્ય શોમાંચિત થઈને નિહાળ્યું હતું. ત્યાં જ ઓગસ્ટ આન્દોલનમાં પણ થોડો ઘણો લાગ્યો હતો અને મેંએક વાર મિસ્ક્રીતાર પણ થયો હતો. ત્યાં સુધીમાં જેટલી રાજનૈતિક સૂઝખૂંટ હતી તેને લીધે ભલે જાંડું ન સમજ્યો હોઉં, પણ આ બધાના મૂળમાં ગાંધીજીને પ્રભાવ હતો. ચાકરીની સલામતીને ટેલીને કોંગ્રેસના પૂરા સભ્યના કાર્યકર્તા થવામાં જે અનિશ્ચિતતા હતી તે સ્વીકારવામાં મંથનમવર્ગના બંગાળી પરિવારમાં જે કાંઈ બાધા આવે તેનો સામનો કરી શક્યો હતો તેનું કારણ પણ ગાંધીજીની પ્રેરણા જ હતું.

૧૯૪૬ની સાલ કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં એક સંક્રાન્તિકાળ સમાન હતી. તે કાળે રાજનૈતિક ક્ષિતિએ પર માત્ર આઝાદીની સંભાવનાઓ જાપસી આવી હતી એટલું જ નહીં, એની સાથે સાથે સ્વતંત્રતાની લડાઈના કાળ દરમ્યાન કોંગ્રેસનું સ્વરૂપ જે અનેક ચત-વાળા લોકોના બનેલા ‘એટકોર્મ’ જેવું હતું તે હવે એક વિશિષ્ટ મતના રાજનૈતિક પક્ષનું રૂપ ધારણ કરી ચૂકું હતું. અલગ રાજનૈતિક આદર્શોને કારણે કોમ્યુનિસ્ટો તે પહેલાં જ કોંગ્રેસ છોડી ચૂક્યા હતા. હવે જાણે કે સમાજવાદીઓ (કોંગ્રેસ સોસ્યાલિસ્ટ પાર્ટી) નો વારો આવ્યો હતો. જયપ્રકાશ, નરેન્દ્ર દેવ, લોહિયા, અચ્યુત પટવર્ધન, યુનુસ મહેજબી જેવા નેતાઓ તક મળતાં કોંગ્રેસની નીતિની ખુલ્લી ટીકા પણ કરતા.

આદર્શ અને કાર્યક્રમની આ અથડામણને મોટો લાગ સમ-જવા જેવી મારી છુદ્ધિ નહોતી. છતાં અમારા એટલે કે વિધિસભની કોંગ્રેસના નેતાઓની એ વાત મનમાં ફર કરી ગઈ હતી કે સમાજવાદીઓ ગાંધીજીની સત્ય-અહિંસાની નીતિની વિરુદ્ધ છે અને સાધનયુક્તિના એ લોકો કશો વિચાર કરતા નથી. એ લોકો ગમે તે, એટલે કે હિંસાત્મક ઉપાય વડે પણ સમાજવાદના લક્ષ સુધી પહોંચ્યા ચાહે છે. નહીં તો ગાંધીજી ચોતે જ બચારે સમાજવાદી હોય-અલથાત અહિંસક સમાજવાદી-ત્યારે તેમના આદર્શ મુજબ ચાલતી કોંગ્રેસની નેતાઓની વિરોધ કરવાનો અર્થ શો હતો? તેથી ગાંધીજીની પ્રેરણાથી કોંગ્રેસમાં સભ્ય આપનાર અને નિયમિત રીતે એમની ‘હરિજન’ પત્રિકા વાંચવાને લીધે એમના વિચારોથી પ્રભાવિત એવા મારા જેવા સારુ

સમાજવાદના ટેકેદાર થવાનો પ્રથમ જ હિતો નહોતો. તે કાળે ક્રેઝિસ એશિયામાં ધણી વાર સમાજવાદીઓની ભૂમિકાની કંઈક દીકા ટિપ્પણી થતી. મારા જેવા નાની ઉમ્મરના કાર્યકર્તાઓ પશુ એ સાંભળીને પ્રભાવિત થતા.

તે કાળે એટલે કે ૧૯૪૬ના છેવટના ભાગમાં, અચાનક સંભળાયું કે જ્યપ્રકાશજી જમશેદપુર આવે છે અને સ્થાનિક સમાજવાદીઓના પ્રયાસથી સાઈનના એલ ટાઉન મેદાન (આજ કાલનું નામ બારી મેદાન)માં એક જાહેર સભામાં ભાષણ આપશે.

કહેવાની જરૂર નથી કે એ ખબર સાંભળતાં જ અમારી, એટલે કે વિધિસરની કોંગ્રેસની હાજરીમાં ખગલખાટ મચી ગયો. જમશેદપુરમાં કોંગ્રેસ અને ટાટા વર્ક્સ યુનિયન વચ્ચે અંતરંગ સંબંધ હતા તેથી કોંગ્રેસના શ્રદ્ધાવાદીના મજૂર સંગઠન ઉપર પણ અસર પડી હતી. ત્યાં સુધી સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓ યુનિયનમાં રહીને પશુ મનથી એક અલગ અસ્મિતા ધરાવતા હતા. આ અસ્મિતા ગમે તે દિવસે હરીફ મજૂર સંગઠનનું રૂપ ધારણ કરી શકે એવી શંકા કાંઈ અકારણ નહોતી. અને નેતૃત્વ ચાંદુ બપ્પે એ કોઈ સહેલો સ્વીકારે ખરું? કારણ નેતૃત્વ સાથે કર્તૃત્વનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. અને સત્તાનો નશો એ પશુ કદાચ સંસ્કર અને ભૂખના જેવી જ માણસની આદિમ પ્રવૃત્તિ હશે. તેથી ટાટા વર્ક્સ યુનિયનના નેતાઓએ નક્કી કર્યું કે જ્યપ્રકાશજીને વિરોધ કરવો, તે જ દિવસે એક જ સમયે સમાનાન્તર સભા ગોઠવવી અને એમાં યુનિયનના પ્રમુખે જિલ્લા કોંગ્રેસના નેતા અધ્યાપક અબ્દુલ બારીના પ્રમુખપણા હેઠળ વિરુદ્ધપુરમાં હા. ટાઉન મેદાનમાં સભા કરવી એમ કરાવવામાં આવ્યું કે જેથી જ્યપ્રકાશજી ભાષણ સાંભળીને ધણી લોકો પ્રભાવિત ન થાય. જમશેદપુર યુનિયન અને કોંગ્રેસ અસિન્ન હતાં એટલે બીજા બધા કાર્યકર્તાઓ સાથે મારે પશુ લાગી જવું પડ્યું બારી સાહેબની સભાના પ્રચારમાં.

લાંબા તો ખરો, પશુ શરૂઆતથી જ આ કામ મારા મનમાં કંટનું હતું. એક તો મજૂર યુનિયનના સાધારણ કાર્યકર્તાઓ વચ્ચે જે ભાષામાં જ્યપ્રકાશજીની નિંદા ચાલતી તે મને ખૂંચતી. ખીંટું જ્યપ્રકાશજીના વિચારો અને માર્ગને સરખી રીતે લેતે ન જનના હોઈએ તો ખુબ યોગસ્થ આંદોલનના નાયક રૂપે કોન્ટ્રી નામ ખુબ પરિચિત હતું. ખાસ કરીને હન્ડરીમાજી જેલમાંથી નાની બચતની અસમાન્ય સાહસિકાભરી કહાણી અમારા જેવા નાની ઉમરના રાજનૈતિક કાર્યકર્તાની કલ્પનાને ઉદ્દીપ્ત કરવા મારે પડતી હતી. તેથી વિધિસરની કોંગ્રેસના વિરોધને લીધે એને પ્રત્યે ઉદ્દેશીત હોવા છતાં તેમના વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે એક જ કંઈક હતું. અને એમાંના નેતાઓએ એમનું ભાષણ સમાજવાદની ના જરૂરી હતી તેથી નિષિદ્ધ કામ પ્રત્યક્ષ આંદોલનના નેતા રૂપે વિરુદ્ધમાં અમારી સાથે રહે ક્યો થોડી જ વાર હતી ત્યારે કે નેતા રાજનૈતિક નાંજના રાજકારની પિટીટી એટલી.

પછી નિત્ય સાડયરી સાયકલની મદદ વડે થોડી વારમાં જ સાકઈમાં જ્યપ્રકાશજીની સભામાં ઉપસ્થિત થયો.

કોંગ્રેસ અને યુનિયનનો છાપેલો કાર્યકર્તા હતા. તેથી કોઈની નજરે ન ચડી જઈ જોઈ કરી એ સભામાં (અમારી દમાનાન્તર સભા હોવા છતાં) અંતરંગ મારી મેદની બની હતી) મોં પર ચાલવી ટીનીને એક કોર ભીમા રહ્યો. જ્યપ્રકાશજી ભાષણ આપતું હતું. પશુ વચગતમાં સભાના એક એક ખૂણામાંથી ખલેલ પાડવામાં આવતી હતી. બીજીની એક બાજુથી બે જણો બોલ્યા— ‘મેસી નજો,’ થોડી વાર પછી બીજી બાજુથી ચાર જણો બોલ્યા, ‘કંપની ઠા દલાલ.’ ખીંટું થોડું બોલે ન બોલે ત્યાં તો એક ખૂણામાંથી બીજા કોરલાઈ વળી કાંઈક ખલેલ પહોંચાડી.

રાજનીતિના કાયદાકાનૂન વિષે જે વાકેશ ન હોય તે લોકો આપું દશ્ય જોઈને એમ વિચારી શકે કે ધણીખરા શ્રોતાઓને વક્તા વિષે અણગમે છે. પશુ નજો આ ખેલ જાણું છે તેમને ખબર છે કે વિરોધીની સભામાં ધાંધલ મચાવવાની આ એક જૂની અને બાણીતી કુશળતા છે. પોતાના બાણીતા વીસ પચીસ લોકો જણ ચાર ટોળામાં વહેંચાઈ મોટી મોટી સભામાં વેરાઈ જઈને આ પ્રક્રિયાને આશરો લે છે. આંખ ફાડીને જોયું કે તે દિવસે એ સભાના સક્રિય વિરોધીઓમાંના ધણા મારા પરિચિત અમારા યુનિયનના લોકો જ હતા.

જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

પશુ ભાષણ સાંભળીને વધુ સ્તબ્ધ થયો. ગરખ કરનારાઓને સંબોધીને જ્યપ્રકાશજી કહેતા હતા—ભારતવાસી તરીકે, સ્વતંત્રતાના એક જૈનિક તરીકે દેશવાસીઓ આગળ મારા વિચારો રજૂ કરવાનો મને જરૂર અધિકાર છે. મારી વાત જોને સંભળવી ન હોય તે સભા છોડીને જઈ શકે છે. મારી વાતમાં કાંઈક તર્ક-સંગતિ ન હોય તો પાછળથી એ લોકો મારો વિરોધ પશુ કરી શકે છે. પશુ જે લોકો મારી વાત સાંભળવા માંગે છે એમને ખલેલ શા સારુ પહોંચાડો છો? સ્વતંત્ર ભારતનું કામકાજ શું આમ જ ચાલશે? વાત જૂની છે એટલે એમના શબ્દો તો બરાબર થઈ નથી. પશુ એમના કહેવાનો ભાવ ચાલે જ હતો. ખુબ આવેળ અને આછળ સાથે સમજવત્તાં સમજવત્તાં જ્યપ્રકાશજીએ આ વાત કરી હતી.

એ કહેવાની જરૂર નથી કે કોઈ પશુ સમજી માણસની માફક એમની દલીલ મારા હૃદયને પશુ સ્પર્શ કરી ગઈ.

પશુ એના કરતાં પશુ વધુ અસર એક બીજી વાતની થઈ. આમ તો કરીને જોયું કે સભામાં સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓની હાજરી પણ કાંઈ એટલી નહોતી. તેઓ સભા ઉપર હુમલો ન થાય એટલા સારુ મંચની આસપાસ ફેરડત કરીને જ નહોતા બેઠા, એમના ધણી સ્વયંસેવકો મોટી સંખ્યામાં સભાની વચ્ચે ખુબ આંદોલન કરતા હતા. જ્યપ્રકાશજી પાસેથી એ બાંક

ઈગરને કે રોકે સૌ તો બગાડ્યા નાહીની જેમ અમારા કાર્યકર્તાઓને વીણી વીણીને મલામાથી કાઢી ગયે એમ હતા અને મજૂરોની મલામા આવી બનતો નહીં એ તો આધારણ વાત હતી આ મલા પછેવા અને પછી બચ્ચેદરમા મિગધી નમૂરોના આગ મલો અનેક થયા છે પણ એ લોકો એમ જતા નોતા ઉરો જિત દેના હતા એ લોકો મથન હતા

અન્યતા રા ન લાગી કે એના મૂળમા જમપ્રકાશ હતા આ બધામા એમનો રોકો નહોતો તેઓ મિગધ કરનારઓને અનન્યતાને પ્રથ ન કરતા હતા, એમનું હૃદય પગિનર્તન કરાનો પ્રથ ન કરતા હતા.

અચાનક મનમા પ્રશ્ન ઊઠ્યો તો પછી ગાંધીનાદી કોણ ને લોકો આ નલામા મગડ કરનારી ગોવધુ હતા દતા તે કે ને આવી ઉરોજના છતાય બેઈ દમાડતા હતા અને અનન્યતા હતા, તે

દહેરાની જગ નથી કે જવાબ દીવા જેના ચોખ્ખો હતો તેથી તેમને મિગધી હોના છતાય તે દિવસથી એમનો ભવત મગે મીને દિને બચે તેઓ આગલા દિવસની ચાજતો હોતે અનુભવ મિમારી દઈને મારી નાહ્યોના નિમનને માન આપીને યુનિયનની આમિમા આન્યા આગ એ ભવિત વધુ ઠીકી બની બેચુ કે તેઓ અન્યત કમાશીય અને નિહાળા છે એમ તો ગાંધીનાદીએ એ હેતુ બેઈએ

તા પછી મધુ બનિવેદતા ડેગરનાનું નદ્દભાચ નામકુ ૧-૫૪૫૫ની વાન છે બચપ્રકાશએ ભૂદાન પ્રામન આદોન નારુ જવન નમર્ષિન રહુ હવુ મિલામ આગડ રીતે આ કામ કરના મારુ તેઓ પોતાનો મોટા ભાગનો અમથ યાગતા હતા આ કાર્યકર્મને માને માન લ નવા નારુ મર્ષ મકા નવે છાગે અને યુરકોને ઉત્તમહિન કરા હતા એ એનાની જ નથી કે જમપ્રકાશ જેના યુનિયન નમ્રાદ ને આગલની આગેનાની દતા હોન તેના આદાવનના તપોને અપાવના પ્રેનામા ગઈ મુજકી આવવાનો પ્રશ્ન નહોતો

પુદ જમપ્રકાશના તેવનમા અમને ચા તપુડ કાર્યકર્તાઓને ભૂદાન પ્રામન આદાવનના ખેચનાના કાર્યકર્મને અનન્યા વાન માન જમ આપાણ હવુ જમપ્રકાશને નિનતી કરીને છાગે અને યુરકો મારુ એમનું એક નિવન તવા કરાવીને છાણુ હવુ અમે એ લઈને મિલામના કેવણ સ્કેપ, કોનેર અને વિથ મિલાનમા યુરકોની મલાઓ ગોરની હતી બચપ્રકાશ બતે એ બધી મલાઓમા ભૂદાન પ્રામનની દિવસની આખ્યા કરીને રુગાને એ ગાદાલનમા બેકારાનું આહવાન રતા એમની હા નને ઝીરીને ને રોકો માગમ આવતા તેમને તાલીમ આપીને કામમા લગાડવાની બનાવદારી અદેય ધોરેનની હતી

આખા મિલામ આ કાર્યકર્મને એક ઝુંબેશ ને ઉપાડવામા આવ્યો હતો અને એને નારુ જમપ્રકાશએ નમથ આવ્યો હતો કામ કરવાની અમારી રીત એની હતી કે એક માધી માથે હુ મગે કે માથે નવી બગાએ જઈને પૂર્વપરિચિત સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓની મદદથી છાનુરુગની મલા રૂની ગોનાઈ છે તે બેઈ બેતો કયાદ કાઈ કમી લાગે તો તેની પૂર્તિ કરતો પછી મલામા આયોજનમા લાગ વેતે એટનામા દીદી (પ્રવાનતદિવ) મહિત બચપ્રકાશ આવી પહેચમા એમને એ ગગના કામકાજ વિરે ખમ આપીને અમે બે જપુ મગેની નલા શર થના પહેના અથરા શર થતની માથે માથે આગવી મલાની બગાએ પૂર્વન્યારી કરવા ચાચા જતા વાકીના બે માધીઓ ત્તા મેકાઈ જતા અને યુનિયનના માથે વાનચીત રીને આદાલનમા બેકારા બચ્છા તરુગોના નામકેકાણ લઈને ધોરેનમા મમ પહેચાનાની બર મથા કરતા

આ જનના કામની રચમા એક દિવન મગે અચાનક હુ માન પડી ગયો આગલી સલાની બગાએ જઈ શકુ એમ નહોતો તેથી માધીને જવાનું લઈને હુ પાદી લાગના કાર્યકર્તાની નાનકડી કોમીમા મુઈ બ્હો એ દિવસે બચપ્રકાશ મલા પછી મતની રીમર પડકરી ગયાપાગ ઉત્તર મિલામની આગની સલામા મથમ નારુ મનાના થાય એની વાત હતી તાવમા પડેનો હુ ચિતા કરતો હતો કે આથીને એવમા જવામા મુજકેલી પડી હો, આગતી મલામા ક્યાર કાઈ ખામી ન આવે

મગે બેઈ તો જમપ્રકાશ માથે પાછાનના કામ સાનુ ને રોકો મેકાઈ બમા તે પેધોને એક જપુ આધીને તમિથતના ખમ પૂછે છે મે નગઈ પામી પૂછકુ, તનારે તો બચપ્રકાશ માથે આગની મલાની બગાએ જવાનું હવુ, ગયા નહી ?

એમણે જવાબ આવ્યો— શયે તો હતો, પણ જેબીએ નતે જ આટી પાછો મેકવાની કીધા

કેમ મે ? પધારીમા પવા પવા જ મે પૂછ્યુ

તથારી નાન ટેળીના તમાગ ખીબ માથો પામે તમાગ તાવન મલાચા નાભળીને

માગ પોતાના કાન ખ બંજુ કે ભરોએ નથી બેસતો મારા નેર એક અતિમાધાગ પછી હાળના કાર્યકર્તાના તાવના સમાચાર નાભળતાની માથે બચપ્રકાશએ ચારી ખમગ દાદના માપસ મોઢ મે

પણ મધુ નવાઈની વાન તો હવુ વાકી હતી પેલા ભાઈએ મધુ કે જેબીએ પછાવ્ય છે કે તમારી પાત મ છાદના છે કે ની ? ન બેય તો ખાદીલગના મેનેજમે મળીને મેળવી આવવાનું વજુ છે અને દનાદી ની વ્યવસ્થા બગાળ થઈ છે કે ની એ મધુ બેવાનું રહુ છે

મારી આખમા પાણી ખાવી ગયા

આટલું વાતસલ્ય િએને આવડા મોટા નેતા એક સાધારણ કાર્યકર્તા સારુ આટલી ચિંતા કરે... આટલી ફિકર !

પાછળથી સમજાયું કે હૃદયવેત્તા તરીકે અને સંવેદનશીલતાને કારણે જ નેંપીંળ આટલા મહાન છે. એ પણ સમજેલો કે ઝીણી ઝીણી વિગતો અંગે આટલી તીક્ષ્ણ નજર વિના પ્રથમ પંક્તિના નેતા થવાનું નથી.

નેંપીંળના અંતેવાસીઓ આવા દરદી માણસ આગળ પૂછીપૂછે આત્મ સમર્પણ કરે એમાં શી નવાઈ ? એ જ સ્નેહને અનુ-પ્રાણિત કરે છે.

૩

પછી જયપ્રકાશજીની હજુ વધુ નજીક જવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું.

જુદા જુદા પ્રદેશોના પ્રામદાની ક્ષેત્રોનું અધ્યયન કરીને વિનોબાજી જયપ્રકાશજી સહિત સર્વ સેવા સંઘના મુખ્ય નેતાઓ આગળ રિપોર્ટ રજૂ કરવાની જવાબદારી અને સોંપાઈ હતી. નેંપીંળએ એક દિવસ કહ્યું કે તારા રિપોર્ટ વિષે થોડી વાત કરવી છે. રાતે જમતી વખતે વાત કરીશું. તું પણ મારી ભેડે ખાતે.

નેંપીંળ સાથે એકલા અર્ધા કલાકનું આ સૂચન લલચાવવાનું હતું. પણ મારા શરમાળ સ્વભાવને લીધે થોડું મૂંઝવનાર પણ ખરું. છતાં વખતસર સોંપેલેવરા આજમની જયપ્રકાશજીની કુટીરે પહોંચ્યો. દીઠીએ 'રસોઈ તૈયાર છે' એમ કહ્યું કે મારી સુરેક્ષી શરૂ થઈ. મેં જોયું કે મારે માટે હાથ ધોવાનું પાણી લઈને ખડા છે ખુદ જયપ્રકાશજી. મારી દૃષ્ટિએ જે લગભગ ઉપલી દુનિયાના માણસ હતા તેમને આ રીતે સેવામાં ખડા નેહને મારા મનના જે હાલ થયા તેનું વર્ણન કાણુ સુરેક્ષે છે.

પણ એમને કાંઈ એમને એમ ભલા તો રાખી શકાય ના. હાથ ધોતાં ધોતાં મેં જોયું કે એમના મોં આંખની અભિવ્યક્તિમાં જરાય પરિવર્તન થયું નહોતું. એમની એ વરધણીની ભૂમિકા સાવ સહજ સ્વાભાવિક હતી, પછી અનિશિ એ મેં તે સ્તરનો લય ને હોય.

ખાતી વખતે એમના બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા. મારા રિપોર્ટમાં એક બે ત્રુટિઓ હતી. આવતા રિપોર્ટમાં એ સુધારી લેવાની સલાહ આપી. લગભગ અર્ધા કલાક સુધી પ્રામદસભીક્ષા વિશે મારો એક કલાસ લીધા એમ કહી શકાય.

પણ ખાવાનું પૂરું થતાં ખીજ એક આદત આવી. આ વખતે મેં તે ઉપાય ભતે જ પાણી લઈને હાથ ધોઈ નાખ્યા, પણ આમ નેહિં છું તો મોઢું લૂછવા સારુ ઢુવાલ લઈને તેઓ બિસા લેતા. જયપ્રકાશજીને શિષ્ટાચાર અને ભદ્રતાના ઇવંત પ્રતીક જ કહી શકાય.

સૌ સાથે એમના સંપૂર્ણ ભવિષ્યનાવાળા આચરણને જોઈને વચ્ચેમાં મને થતું કે એટલે અગ્રે એ ભારતીય નહીં, યુરોપિયન હતા. એક ખીજ રીતે પણ તેઓ યુરોપિયન લાગતા—સફાઈ અંગેની ગાંઠ તીકચું નજરની દૃષ્ટિએ. ગાંધીજીમાં પણ આ

શુભ હતો. પણ તેના મળ્યામાં પણ પાશ્વર્ય પ્રભાવ હતો એવી મારી ધારણા છે. ભારતમાં આપણે વ્યક્તિગત શુદ્ધિના પર નેટલું ખાન રાખીએ છીએ એટલા જ શાર્માદેક સ્વચ્છતા વિધે ઉદાસીન રહીએ છીએ.

પણ સિદ્ધાન્તની વાત જવા દે. માન્યુસ્ક્રિપ્ટ તરીકે અવપ્રકાશજીની વાત કરતા હતા.

વિનોદ, ખાસ કરીને ખાતાની બતને લઈને વિનોદ કરી શકેલા એ માણસનો એક મોટા શુભ છે. નેંપીંળમાં એની કાંઈ કમી નહોતી. એમના અંતરજ સાન્નિધ્યમાં આવેલા લોકો કદે છે કે એમને વારંવાર એમનું હાસ્યથી ભરખું મુખ યાદ આવે છે.

પાસે વર્ષ પહેલાંની વાત છે. પશ્ચિમ બંગાળના ગાંધી-નિધિના કાર્યકર્તાઓના સંમેલનમાં એમને લઈને જઈ રહ્યો હતો, ગાડીમાં વાત ચાલતી હતી તે કાળના દિખી પ્રભાવને લીધે તરુણીમાં લાંબા વાળ ને જુદાં રાખ્યા અંગે. હસતાં હસતાં નેંપીંળએ કહ્યું કે આ લાંબાં જુદાંને માત્ર આ યુગની વિશેષતા ન મનાશ, અમેરિકામાં લખતો હતો ત્યારે મેં પણ થોડા દિવસ જુદાં વધાર્યાં હતાં.

વિસ્મિત થઈને મેં પ્રશ્ન કર્યો—તમે ? હસતાં હસતાં જ એમણે ઉત્તર આપ્યો, હા, હા મેં જ. ફક્ત મેં જ નહીં, મારા કાણુ સહાધ્યાયીઓએ તે કાળના વિખ્યાત ચલચિત્ર અભિનેતાનું અનુસરણ કરીને—એમનું શું નામ હતું—કાણુ દિવસ અપા. ભૂલી ગયો છું.

યાદ દેવડાવવા મેં પૂછ્યું—કાણુ, કબાસ ફેર્યેક્સ તો નહીં ? હા—હા. કબાસ ફેર્યેક્સ. એ જ હતા સારના મારા જેવા અમેરિકાના તરુણોના હીરો. એમનું નેહને જ લાંબાં જુદાં... નેંપીંળ હસતા હસતા બોલતા હતા. દીઠી સાથે હતાં. તેઓ પણ હસતાં હતાં. કદાચ જયપ્રકાશજીની એ લાંબાં જુદાં અને ગલપદાવાળી મુખાકૃતિને યાદ કરીને હસતાં હશે. આમ અનેક અંતરજ ક્ષણોની વાત યાદ આવે છે.

એકવાર એમની સાથે બેસીને ખાતાં ખાતાં સમાજવાદી નેતા, પંડિત અને સુરેક્ષક ગંગાશય્યસિંહજીને મોઢે 'બંગાળી છુદ્ધિ' આગળ સરદાર બલદેવસિંહજીની નેસ્તાનાયુદ્ધીની વાત સાંભળીને નેંપીંળને નાના બાળકની સાદેક બેવડા વળીને હસતાં નોંધ્યા છે.

અને યાદ આવે છે કટોકટી કાળના એ શ્વાસ છૂંટાવનારા દિવસો, અ્યારે ભયથી ઢાઈ એમની પાસે ખાસ મળવા જતું નહીં તેથી લોકોના માણસ જયપ્રકાશજીના મનમાં કેટલો ક્ષોભ હતો તે વાત. યુગર્ષના 'ઇડિયન એક્સપ્રેસ'ના જેસ્ટકાઉસ કે કદમકુચમાં એની વચ્ચે જ એમને મળવા જતો ત્યારે કેટલા રાજ થતા ! લગભગ બંદી હાલતમાં હતા ને બહારના લોકોના સારાનરસા સમાચાર સાંભળીને કેટલો આનંદ થતો એમને ! વારંવાર કહેતા, ફરી આવજો.

(જળ બંગાળી)

૦ શંભેશુસાર બહેપાધ્યાય

ચુરુચ એ

નિર્ભય - નિર્વેર

નિઃસ્વાર્થ ઈમાનદારીનો પ્રાર્થના

હું એવી માન્યતા ધરાવનારાઓમાંનો એક છું કે ભાવિ પેઢીએ જેઠાંપીઠ નારાયણને આ સદીના ઉત્તરાર્ધના સૌથી મહાન શ્રોત્રી પૈકી ગણશે. એમનો વિદ્વાસ કદી અટક્યો નહીં. એમના હૃદયના દિવસના એમના અનિવાર્યતા એ કહી શકશે કે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ મારેના એમના આશ્રયને અર્થ શો થતો હતો. પણ કમ સે કમ આંશિક રૂપે તો તેઓ આપણને ગાંધીજી હમેશા કહેતા આવ્યા હતા તે જ કહેવા માગતા હતા કે સાનવગાત્રની સાચી એકરાગિતા તો ત્યારે જ સધાશે કે ત્યારે મુઠમાં કુદ માણસને પણ સામાજિક દૃષ્ટિએ મોટામાં મોટા પંડિત જેટલું જ સ્થાન આપવામાં આવશે. અત્યાર સુધીમાં કોઈ આધુનિક રાજનૈતિક ક્રાંતિ આ પરિવર્તન લાવવાની નજીક સુધી પહોંચી શકી નથી.

પણ અહીં 'હું' ધર્યાં વરસ પહેલાં લ'નમાં બનેલા એક પનાવને આધારે એમની મહાનતાના એક ખીલ પાસા પર ભાર મૂકના માણું છું.

લ'નના ફ્રેન્ડ્સ હાલમાં કાશ્મીરના પ્રશ્ને લઈને ભારત-પાકિસ્તાન તંગદિલી વિષે એ બોલતા હતા. એમણે કહ્યું કે તેઓ તો એવા દિવસની રાહ ભેઈ રહ્યા હતા કે ત્યારે માત્ર ભારત અને પાકિસ્તાન જ નહીં પણ દક્ષિણ એશિયાના ખીલ્ય દેશો નેમ કે સિયોન, જુદાન, સિક્રિમ અને કદાચ ખીલ્ય એક બે

દેશો ભેગા થવાને એક સંભવસંધ બનશે. એમણે કહ્યું કે ફરેકે ફરેક દેશ પૂરેપૂરી સ્વંયછાધા કોઈ પણ પ્રકારના દબાણ વિના એમાં ભેગાવા તૈયાર થાય તો જ આ શક્ય બને. પણ એમનો વિશ્વાસ હતો કે એ પ્રકારના ભેગાસુધી ફરેકને લાલ જ થાય.

શ્રોતાઓમાં અખ્યાબંધ પાકિસ્તાનીઓ હતા. હું વિચારતો હતો કે આ વાત જેઠાંપીઠ તરફથી આવી છે તે છતાંય, અને એમણે જે શરતો સાધે એ વાત રજૂ કરી છે તે છતાંય, એ ભાઈઓ એને કોણ જાગે કેવા અર્થમાં લેશે. પણ એમ જણાવું કે એ લોકોને તો આ વાત પસંદ પડી. મેં તે વખતે પણ મારા મનમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો અને આજે પણ મારા મનમાં એ પ્રશ્ન છે કે બે કોઈ પણ ખીલ હિન્દુસ્તાનીને મોઢે આણું સુચન આવ્યું હોત તો પાકિસ્તાની વિદ્યાર્થીઓ તેને આવા અર્થમાં લેત ખરા ? ખીલ કોઈને પણ મોઢે આ વાત આવી હોત તો એમણે એથી શંકા ન કરી હોત કે પોતાના બધા પાઠેશી દેશોને ભારતના અંકુશ હેઠળ લાવવાની આ એક સૂઝમ યોગના છે ? પણ ત્યારે એ જેઠાંપીઠને મોઢે આવી ત્યારે એવી શંકા ન ગઈ. કારણ એમની ઈમાનદારી શંકાથી પર હતી.

તેને આપણે ઈમાનદારી કે નેત્રા કહીએ છીએ તે ચણ છે શું ? મારે મન એનો અર્થ સૌથી પહેલાં તો એ થાય છે કે માણસ બાહેજીલનમાં પોતાની અંગત સહવાસકક્ષાને લીધે નહીં, પણ પોતાના માનવ ગુણોના કથ્યાણ અર્થે કામ કરતો

આટલું વાતસલ્ય ! અને આવકા મોટા નેતા એક સાધારણ કાયદેસરના સારુ આટલી ચિંતા કરે... આટલી ફિકર !

પાછળથી સમજાયું કે હક્કપેતા તરીકે અને સંવેદનશીલતાને કારણે જ નેંપીંબી આટલા મહાન છે. એ પણ સમજેલા કે ઓછી ઓછી વિગતો અંગે આટલી તીવ્ર નજર વિના પ્રથમ પકિતના નેતા થવાનું નથી.

નેંપીંબીના અંતેવાસીઓ આવા દરદી માણસ આગળ પૂર્વ પગ આત્મ સમર્પણ કરે એમાં શી નવાઈ ? એ જ રહેલેને અત્યંત પ્રાણિત કરે છે.

3

પછી જયપ્રકાશજીની હજુ વધુ નજીક જવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું.

જુદા જુદા પ્રદેશોના ગ્રામજનો ક્ષેત્રોનું અધ્યયન કરીને વિવેચનાત્મક જયપ્રકાશજી સહિત સર્વ સેવા સંઘના મુખ્ય નેતાઓ આગળ રિપોર્ટ રજૂ કરવાની જવાબદારી મને સોંપાઈ હતી. નેંપીંબીએ એક દિવસ કહ્યું કે તારા રિપોર્ટ વિષે થોડી વાત કરવી છે. રાતે જમતી વખતે વાત કરીશું. તું પણ મારી બેઠે આવજે.

નેંપીંબી સાથે એકલા ચર્ચા કરવાનું આ સૂચન લલચાવવાનું હતું. પણ મારા શરમાળ સ્વભાવને લીધે થોડું મંજૂરનાર પણ ખરું. છતાં વખતસર સોંપેલો આશ્રમની જયપ્રકાશજીની કુદરી પહેલો. દીદીએ ‘રસોઈ તૈયાર છે’ એમ કહ્યું કે મારી સૂઈલી શરૂ થઈ. મેં ‘નેચું’ કે મારે માટે હાથ ધોવાનું પાણી લઈને ખડા છે ખુદ જયપ્રકાશજી. મારી દરિયે જે લગભગ ઉપલી દુનિયાનાં માણસ હતા તેમને આ રીતે સેવામાં ખડા બેઠેને મારા મનના જે હાલ થયા તેનું વર્ણન કર્યું સૂઈકેલ છે.

પણ એમને કાઈ એમને એમ જિભા તો રાખી શકાય ના. હાથ ધોતાં ધોતાં મેં ‘નેચું’ કે એમના મોં આંખની અભિવ્યક્તિમાં જરાય પરિવર્તન થયું નહોતું. એમની એ ધરધણીની ભૂમિકા સાવ સહેજે સ્વાભાવિક હતી, પછી અતિથિ ગમે તે સ્વરૂપે લલે ને હોય.

ખાતી વખતે એમના બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા. મારા રિપોર્ટમાં એક બે ત્રીજાં હતાં. આવતા રિપોર્ટમાં એ સુધારી લેવાની સલાહ આપી. લગભગ અર્ધા કલાક સુધી માત્ર-સમીક્ષા વિશે માંગે એક કલાક લીધા એમ કહી શકાય.

પણ ખાવાનું પૂરું થતાં બીજી એક આગળ આવી. તે વખતે ગમે તે ઉપાય ભલે જ પાણી લઈને હાથ ધોઈ નાખ્યા, પણ અત્યંત નેંડું હતું તે મોઢું લૂછવા સારુ ટુવાલ લઈને તેઓ જિભા હતા. જયપ્રકાશજીને શિષ્ટાચાર અને લખતાના છવંત પ્રતીક જ કહી શકાય.

સૌ સાથે એમના સંપૂર્ણ લખતાવાળા આવસરને બેઠેને વચ-વચમાં મને થતું કે એટલે અંશે એ ભારતીય નહીં, યુરોપિયન હતા.

એક બીજી રીતે પણ તેઓ યુરોપિયન લાગતા—સદાઈ નંગેની અતિ તીવ્ર નજરની દરિયે. ગાંધીજીમાં પણ આ

ઝણ હતો. પણ તેના મુળમાં પણ પાશ્ચાત્ય પ્રભાવ હતો એવી મારી ધારણા છે. ભાગનાં આપણું વ્યક્તિગત શુદ્ધિતા જ નેંડું ખાતે રાખીએ છીએ એટલા જ સામાન્યક સ્વચ્છતા વિશે ઉદાસીન રહીએ છીએ.

પણ સિદ્ધાન્તની વાત જવા દે. માણસ તરીકે જયપ્રકાશજીની વાત કરતા હતા.

વિનોદ, ખાસ કરીને પોતાની બનને લઈને વિનોદ કરી શકે એ માણસનો એક મોટો ગુણ છે. નેંપીંબીમાં એના કાઈ કમી નહોતી. એમના અંતરંગ સાન્નિધ્યમાં આવેલા લોકો કહે છે કે એમને વારંવાર એમનું હાસ્યથી જીભળું મુખ યાદ આવે છે.

બારેક વર્ષ પહોંતી વાત છે. પશ્ચિમ બંગાળના ગાંધી નિધિના કાર્યકર્તાઓના સમ્મેલનમાં એમને લઈ જઈ રહી હતો, ગાંધીમાં વાત ચાલતી હતી તે કાળના દિગ્ગંધી પ્રભાવને લીધે તરુણમાં લાંબા વાળ ને જુદાં રાખવા અંગે. હસતાં હસતાં નેંપીંબીએ કહ્યું કે આ લાંબાં જુદાંને માત્ર આ યુગની વિશેષતા ન બનીશ, અમેરિકામાં લખુતો હતો ત્યારે મેં પણ થોડા દિવસ જુદાં વધાર્યાં હતાં.

વિસ્મિત થઈને મેં પ્રશ્ન કર્યો—તમે ? હસતાં હસતાં જ એમણે ઉત્તર આપ્યો, હા, હા મેં જ. ફક્ત મેં જ નહીં, મારા શ્રુતા સહાધ્યાયીઓએ તે કાળના વિષ્ણુતત્ત્વ અભિનેતાનું અનુસરણ કરીને—એમનું ‘યુ’ નામ હતું—શ્રુતા દિવસ થયા. ભૂલી ગયો છું.

યાદ સ્વાકાવવા મેં પૂછ્યું—કાણ, કલાસ ફેબ્રેકસ તો નહીં ? હા—હા. કલાસ ફેબ્રેકસ. એ જ હતા સારના મારા જેવા અમેરિકાના તરુણોના હીરો. એમનું બેઠેને જ લાંબાં જુદાં... નેંપીંબી હસતા હસતા બોલતા હતા, દીદી સાથે હતાં. તેઓ પણ હસતાં હતાં. કદાચ જયપ્રકાશજીની એ લાંબાં જુદાં અને ગલપટાવાળી યુખાકૃતિને યાદ કરીને હસતાં હશે. આમ અનેક અંતરંગ ક્ષણોની વાત યાદ આવે છે.

એકતરફ એમની સાથે બેસીને ખાતાં ખાતાં સગાજવાદી નેતા, પકિત અને સુરક્ષિત ગંગાશયુસિંહજીને મોટે ‘બંગાળી છુદિ’ આગળ સરદાર બહેનવિંહજીની નેસ્તાનાખૂદીની વાત સંકળીને નેંપીંબીને નાના બાળકની માફક બેવડા વળાંને હસતાં બેસતાં હતા.

અને યાદ આવે છે કેટકટી કાળનાં એ શ્વાસ છૂટાવનારા દિવસો, ત્યારે ભયથી કાંઈ એમની પાસે ખામ મળવા જતું નહીં તેથી લોકોના માણસ જયપ્રકાશજીના મનમાં કેટલો કોલ હતો તે વાત. મુળાંતના ‘હરિશ્ચંદ્ર એક્સપ્રેસ’ના ગેસ્ટહાઉસ કે કમન્ડુઆમાં એની વચ્ચે જ એમને મળવા જતા ત્યારે કેટલાં રાજ થતા ! લગભગ બંદી હાલતમાં હતા ને બહારના લોકોના સારા-નરસા સમાચાર સાંભળીને કેટલો આનંદ થતો એમને ! વારંવાર કહેતા, ફરી આવજો.

(થળ બંગાળી)

• સંલેશકુમાર બંદોપાધ્યાય

પ્રશ્ન એ
નિર્ભય - નિર્વેર

નિઃસ્વાર્થ ઈમાનદારીનો પાલસો

હું એવી નાનપા ધગધારાઓમાંનો એક છું કે ભાવિ પેઢીમાં જેઓના નાશપાને આ સહીના ઉત્તરાર્ધના સૌથી મહાન પેકો પેટા બહારો. એમનો વિકાસ કરી અટકાવો નહીં. એમના છેવટના દિવસના એમના અંતવાસીઓ એ કરી શકશે કે અંધારું કાઢી શકે. એમના આનંદને આઈ દેા ઘણા હશે. પણ કમ સે કમ આનંદ રૂપે તો તેઓ આપણને પ્રાંધીલ હમેશા ઠેકા આપ્યા હતા તે જ કહેવા માગતા હતા કે સાનવમાત્રી મારી એકદમિતો તો લાકે જ સ્થાને કે બધાને શ્રુમાં શ્રુ માણવને પણ સામાજિક દષ્ટિએ મોટામાં મોટો પડિત લેઈ જઈ જઈ આપણને આપણે. આપણે મુશ્કેલીમાં કોઈ આધુનિક ગવર્નમેન્ટ કોઈ આ પરીવર્તન લાવવાની નજર મુશ્કેલી પણ લઈ શકી નથી.

પણ અહીં હું જણાવવાનું એવું છે કે આપણે એક પાત્રને આપણે એમની મહાનતાના એક ખીલ પાસા પર ભાર મૂકવા માગું છું.

હાલના ફેન્ડ હાલના કામગીરીના પ્રશ્ને લઈને ભારત-પાકિસ્તાન તંત્રીકી વિષે એ બાલતા હતા. એમને કહ્યું કે તેઓ તો એવા સિવસની નહ બેઈ રજા હતા કે બધાને માત્ર ભારત અને પાકિસ્તાન જ નહીં પણ દક્ષિણ એશિયાના ખીલવ દેશો જેમ કે સિલોન, બુટાન, ભિકિમ અને કલાવ ખીલવ એક એ

દેશો જેમ આપણે એક સાલસંધ બનશે. એમને કહ્યું કે હજી હજી દેશ પ્રજાપૂર્વ સ્વેચ્છાથી છેલ્લે પણ પ્રકારના દખાણ વિના એમાં ભેગાવા ત્યાજ થાય તો જ આ શક્ય બને. પણ એમનો વિચાર હતા કે એ પ્રકારના લોકાધુથી દરેકને લાલ જ થાય.

ઓનાઓમાં સંખ્યાપદ પાકિસ્તાનીઓ હતા. હું વિચારતો હતો કે આ વાત જેઓના તરફથી આવી છે તે બધા, અને એમને જે જરૂરતા સાથે એ વાત રજૂ કરી છે તે બધા, એ બાઈઓ એને કેવું બંધુ કેવા અર્થમાં લેશે. પણ એમ બધાઓ કે એ લોકોને તો આ વાત પસંદ પડી. મેં તે વખતે પણ મારા મનમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો અને આજે પણ મારા મનમાં એ પ્રશ્ન છે કે બે દેશો પણ ખીલ હિન્દુસ્તાનીને મોઢે આપણે સ્વયં આપણે હોત તો પાકિસ્તાની વિદ્યાર્થીઓ તેને આવા અર્થમાં લેત ખજ ? ખીલ દેશને પણ મોઢે આ વાત આવી હોત તો એમને એવી લાંકા ન કરી હોત કે પોતાના બધા પાંડાઈ દેશને ભાગના બંકુસ દેશ લાવવાની આ એક સદમ યોજના છે ? પણ ત્યારે એ જેઓને મોઢે આવી ત્યારે એવી શંકા ન ગઈ. કમળ એમની ઈમાનદારી પ્રકારી પર હતી.

જેને આપણે ઈમાનદારી કે તેડી કહીએ છીએ તે શબ્દ છે શું ? મારે મન એનો મર્થ સૌથી પહેલાં તો એ થાય છે કે મહાસુ બહેરબાનનાં પોતાની અંગત મહત્વાકાંક્ષાને લીધે નહીં, પણ પોતાના માનવ બંધુઓના કષ્ટાણ અર્થે કામ કરતો

હોય. મારા ખ્યાલ મુજબ, જેઓ બ્રિટિશ મદદના કારણે સ્થાયી થયા હતા તેઓ એક દુર નેઈ શકે એટલા દુર હતા. માનુસ અને માટે નેઈકું વધુમાં વધુ ગઈ છે એટલા પ્રમાણમાં એમાં જીવન બહાર મેવાને પૂર્ણપણે અને ઉચ્ચપૂર્વક વચ્ચે હતું. એ તો પોતાની આશાઓ પૂરી થતી લેવા જીવ્યા નથી. જા તમે પોતાનો એક વારસો મૂકતા ગયા છે. આગલી પેઢીમાં તરી પુરું ને કોઈક પ્રમાણમાં એ નિઃસ્વાર્થ ઇમાનદારી કેવી ગઈ તો એ વારસો ગોભારી ગઈ.

૦ હાફસ એલેક્સાન્ડર

બ્યારે એટલા કોસનાં દર્શન થાય

વ્યવસ્થાકાળ વિશે થોડું લખવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે. હું એમની રાજનૈતિક દિશાસૂચી વચ્ચે વિશે નહીં લખું, કારણ એને અંગે મારી કલ્પના ખુબ ગાંધી હોવાનો સંભવ છે. પણ એમને હું એક માનવી તરીકે લેવા ઓળખતી હતી તે વિશે લખીશ.

૧૯૪૦ પછીના દિવસોમાં હું જેઓને ઓળખવા લાગી. મારા બે ભાઈઓ એમના સુસ્ત અનુયાયીઓ હતા. અમે એમ સાંભળતાં કે જેઓ અને અરુણ આસફઝલી એ બે એવા સમાજવાદી નેતાઓ હતા કે જે ગાંધીના ચીલાચાલુ રસ્તાથી ચલણ થઈ ગયા હતા. એને લીધે જલ્દા જ ગાંધીના લોકોએ એમને પ્યાર ખેંચી લીધો. એમાંથી એક હતા. જેઓનાં નામ હતા. જેઓ બુજર્જમાં હતા. પણ અવારનવાર તેઓ લાલકરતા બવાળામુખીની જેમ ધરતીના પેટાળમાંથી માથું જીંચી કરતા. પછી અને તેમના કેહાણુ વિશે છાનીમાની વાતો સાંભળતા. અને એમના સુસ્ત અનુયાયીઓ એમને કયાં મળવું એ પણ બાંધી લાવતા. મારે માટે તો તેઓ એક રહસ્યમય વ્યક્તિ હતા. ધીરે ધીરે અમારે કાને એવી વાત આવવા લાગી કે વ્યવસ્થાકાળ તો એમનાં બધા રાજનૈતિક સાહેબોમાં નિષ્ણદ જ નીવડવાના છે અને એ તો સદાય હાર ખાનાર વ્યક્તિ જ છે. કે ૧૯૬૪ માં જ હું એ વાત સમજી શકી કે એમની પાસે કોઈક એવી બહુઈ લાકડી હતી કે જેને લઈને એ બધી નિષ્ણતાને સંજ્ઞાતા કેવી નાખતા હતા.

૧૯૬૪ માં પૂર્વ પાકિસ્તાન અને ભારતમાં સંખ્યાબંધ કામી હુલ્લો ફાટી નીકળ્યાં. એની શરૂઆત કુમિલ્લામાં સુબરખાન નામના એક ધર્મઝૂતી માણસની ઉજ્જરણીથી થઈ. શબ્દની મિલમાં કાસ કરનાર મુસ્લિમ મજૂરોએ ગામડાના હિન્દુઓ પર હુમલો કર્યો. કલકત્તા અને તેમાં પંચોળમાં રહેવારા હિન્દુઓએ એનો હિંસક ગરોડા વાળ્યો. અને એમ આખા ઉપખંડમાં હુલ્લોની એક શ્રેણી જ રચાઈ ગઈ. એને લીધે ઘણા શાણુ લોકો સુધમાં

હામલી થયા. અગતિમાં જે એક દિવસ ૧૫,૦૦૦ મને હિન્દુ લોકોમાં મૃત્યુના અને હિન્દુ ધર્મી વાંચનારા તે એવી કલ્પના પાડી હતી મારામાં. કામીઓમાં માત્ર એક જ તરફી વાત જણતી એટલે કે પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં શું થઈ ગયું છે તેની જ વાત જણતી અને બહી જે થાઈ હતું તેને જાણે તે જાણે મોં નીચીને બેસી હતાં. હું એક મુસ્લિમ લગ્નમાં જઈને હતી ત્યારે મારા ગયા મિત્રને એ બાબતની ચિંતા હતી કે મને કયાંક મુસલમાનો મારી નાખે—બસ—હું ને. દિવસે ના દિવસે મુઠી એ વાતની નાટી હતી કે એકે ભગવંત. કોઈકે એ ‘વંદનાતરમ’ ના નાદ ના છે કેવી રીતે મકાનેને આજ આપના અને પોલીસ એમને કેવું મંજૂર આપતી હતી. મેં એ પાત્ર બંધનું કે આસપાસના મકાનોમાંથી પર્શી કી. કોઈકે પૂછીનેથી મુઠી લેતા હતા અને બધી ઘટનાઓની કિમ કિનારના હતા. મને લગભગ આવી તે વખતે એ એક નુંગળું પાડું કહ્યું—કોણે એકલા ગ્રેક સંધ (કાઉન્સિલ ડોર પ્રોપોઝિશન એક કે રૂઝના દાર્મની ના) મેં લેવું કે માંડખળી એ થીમાં બહુ એવો મેં કે. કોઈકે પ્રશ્ન પોઈ એસવાની બીકે સત્ય બાલવા તૈયાર થતા હતા. જો ની માનવતાની બાકાત હાંકનારા મામ્યદારોએ પછુ કર્યાં હોવા ના નહોતા. હું રાજનૈતિક નેતાઓથી નિરાશ થઈ ગઈ. મેં મારા ભાઈને પૂછવું કે રાજકાગ્યો લોકોમાં આને હિન્દુ-મુસ્લિમ પ્રશ્નની ચિંતા કરનાર કોઈ છે ખરું? એણે કહ્યું, ‘તને ખબર નથી કે જેઓને રચમ માર ભાગના હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાં એકતા લાવવાનું જ નહીં પણ ભાગને અને પાકિસ્તાન વચ્ચે એપલાસ લાવવાનું છે.’ મેં હા બ્યારે જ જેઓને મળવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પહેલાં મેં એમની સાથે કાન પર વાત કરી. “ મને માર્ગ-દર્શન આપો, રસ્તો દેખાડો. ” મેં કહ્યું. એમણે કહ્યું, “ હું કોઈ કંઈ ભૂલ ન કરનાર આલુચ નથી. તમારું માર્ગદર્શન તો શું કહું? હું ખબર હા, આપણે જરૂર સાથે કામ કરી શકીએ. એનાથી આપણને બંનેને લાભ થશે. ”

હું તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. મોટા માણસોમાં આટલી નમ્રતા ભાગે જ લેવા જડે છે. એમણે તો એક કાલમાં મારા જેવી શિષ્યાએ આજળ પોતાનો અનુભવી હાથ ફરી દીધો અને મને પોતાની સાથે બનાવી દીધી. હું પ્રકૃતિલત થઈ બેઠી અને બેઠી પ્રકાશી કાસમાં લાગી ગઈ.

ભણીત નિરાશિતા પૂર્વ પાકિસ્તાનની સરહદ ઓળંગીને આ બાજુ નાસી આવતા હતા તેમ તેમ છાપાઓ વધુ ને વધુ ઝેર વરસાવતાં જતાં હતાં. એ લોકો પાછલાં આંશો વરસાનો ધીતલાસ ટાંકીને સર્વ સામાન્યપણે ‘ મુસ્લિમો ’ અંગે લખતાં. હિન્દુ જીવન પદ્ધતિ પર તોમણું કેવું અતિક્રમ કહ્યું વગેરે શોધ કરનારા વિદ્વાનોએ લેખો લખ્યા. કવિઓએ કવિતાઓ લખી અને બહીલા લેખકોએ મુલકમાનોની લખવાના રજૂ કરની વાતચિત લખી.

પ્રચારનાં આ બધાં માધ્યમે દ્વારા કેમી ષિક્ષકારની લાગણીની આગળે દુઃક મારીને પ્રબળતામાં આવી અને એમાંથી એવી અગ્નિશિખાઓ લગભગ ઊઠી કે જેણે ભારતની સંસ્કૃતિના સર્વોત્તમ વારસાને અને માનવમાં રહેલા ઉત્તમ તત્વોને જ ખાખ ખરી નાખ્યાં. આ અર્થ વિનાના ગાંડપણના હુમલાથી અને લોકોએ લાચારી અનુભવી. આમાં કાંઈ નવાઈની વાત નથી. દરેક દેશમાં—ખાસ કરીને ભારત જેવા દેશોમાં બધાં જુદી જુદી ભાવિ અને ધર્મના લોકોને સાથે રહેવાનું છે અને પોતાની અસ્મિતા બળવી રાખવા સાડુ મધવાનું છે ત્યાં આનું સાચું.

છાનીમાની વાતો કાને આવવા લાગી કે રાઉરકેલામાં કાંઈક ચલુ છે, હિન્દુઓએ કાંઈક બદલે વાળ્યો છે. પણ હાપગિમાં કાંઈક ન આવ્યું, પછી અચાનક એક દિવસ સવારે અમે ‘સ્ટેટ્સમેન’ હાપમાં રાઉરકેલાની ઘટના અંગે ‘બોલવાની વેળા’નાં સથાળા હેઠળનું ‘નેંબીનું’ નિવેદન વાંચ્યું. હાકનો બદલે વાળવાની નેમથી ત્યાં જે દુર કૃત્ય કરવામાં આવ્યું હતું તેના પ્રમાણનો વિચાર કરતાં આપણું કલકતા શહેર હેબતાઈ ગયું. એકલા જ્યપ્રકાશજી આટલી સ્પષ્ટતાથી, નિઃસ્વક્રયપણે, સચ્ચાઈથી અને શા પ્રત્યાઘાતો પડશે તેની તમા રાખ્યા વિના બોલી શક્યા હોત. આખા દેશમાં ખળભળાટ વ્યાપી ગયો. હાપગિઓએ હિન્દુઓ અંગેની એમની ભેવફાઈ સાડુ એમને ગાળો દેવા માંડી. ફરી પાછું લેખકોએ હુલ્લક મચાવી દીધું. અસંત લોકપ્રિય એવી ‘દેશ’ પત્રિકામાં એવાં લખાણો આવવા લાગ્યાં કે જેમાં એમને એક અળો માંગે ચડેલા અને સંત બનવાનો ડાળ કરતા માણસ તરીકે સીતરવામાં આવ્યા. પણ એ બધાંથી વિચલિત ના થતાં નેંબીનું તો બોલતા રહ્યા, કડાપણ પાછું લાવવાનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા.

એ દિવસોમાં તેઓ બધાં બધાં જતા ત્યાં કેટલાક તોફાનીઓ નકરી ચુંકાઈથી એમની સભામાં વિન નાખવા પ્રયત્ન કરતા.

૧૯૬૫માં અમે એક સંમેલન બોલાવ્યું જેમાં શ્રીમતી ગાંધી અને બીજા કણ નેતાઓ બોલ્યા. જે દિવસે નેંબીનું બોલવાનું હતું તે દિવસે હું એમને તેડવા શોર્ટ સ્પીટ પર ગઈ. એ લારે જ દિક્ષીથી આવ્યા હતા. એમણે પોતાની કલંહરી આંખો ઊંચી કરીને કહ્યું, “કૈત્રી દેવી, તમે મને શા સાડુ બોલવાને કહ્યા છે ? હું તો ગદાર છું.” એમના શબ્દોમાં એટલું દર્દ હતું કે મારી આંખમાં પાણી આવી ગયાં. “કાળ જ એ નક્કી કરશે કે કાણ ગદાર છે ને કાણ નથી.” મેં કહ્યું. પણ સભા શરૂ થતાંની સાથે જ ધાંધલ થઈ. કેટલાકે કહ્યું, “હિન્દીમાં બોલો.” કેટલાકે કહ્યું, “અંગાળીમાં બોલો.” મેં બૂલ પાડીને લોકોને કહ્યું કે એમણે અંગ્રેજીમાં બોલવાનું શરૂ કર્યું કે એટલે તેઓ અંગ્રેજીમાં જ બોલશે. જેમને ન સમજ્ય તે બઈ શકે છે. તોફાનીઓ કેણુ છે તે પારખી પાડી શકાયું અને એમને કાઢવામાં આવ્યા. જ્યપ્રકાશ શરૂઆત આમ કરી : “આ પ્રશ્ન લાપાળો નથી. આ તો મારો—ગદારનો પ્રશ્ન છે. એ લોકો તો હું બધાં બઈ છું”

ત્યાં મારી પાછળ કાપિયાની જેમ પડ્યા છે. ” આને પણ એ કરુણ શબ્દો મારા કાનમાં ચૂંકે છે.

બધાં આપણા કણખરા નેતાઓ વિશે એમ લાગતું હતું કે એ લોકો પોતાના કાળ કરતાં વધુ છવી ગયા છે, ત્યારે જ્યપ્રકાશ તો હમેશા તરુણ જ લાગતા. એમના અસિપ્રાયે લાગણી નહીં પણ છુદ્ધિ પર આધારિત હતા. એમને એ પોસાતું, કારણ એમને કથાનીયે કામના નહોતી—માનીયે નહીં અને ધનનીયે નહીં.

અને છતાં એમને અંગે વધુમાં વધુ ગેરસમજૂતી થતી. પણ નેંબીનું કેટલાક લોકોને મદદ કરીને અને કેટલાંક મૂલ્યોને વળગી રહીને પોતાની લોકપ્રિયતા અંગે ખતરો વહેરી લેતા. તેઓ આગળ વોર્ટલિસ્ટ રાજનૈતિક વાતાવરણમાં નિષ્કામ કમનિરવાર્થ કાર્યકર્તા તરીકે અળગા તરી આવતા.

નેંબીનું પેરોલ પર છૂટીને આવ્યા. એક દિવસ કલકતામાં રોકાવાના હતા. સારે તેમના લાજીવ શ્રી પ્રેમે મારા અને ગોરી સાડુ ગાડી મોકલાવી. તેઓ અમને મળવા ઉત્સુક હતા. ગાડી ફૂલપાંદડીઓથી ભરેલી હતી. લોકોએ પોલીસની કોર્ડનની પરવા ન કરીને એમની ઉપર આરે કોરથી ફોનો. કેવો વરસાદ વરસાવ્યો હતો તે અમે સાંભળ્યું. ભારતના એક ઉમદા પુરુષને લઈ જનાર ગાડીમાં બેસીને અમે ગેમાંચ અનુભવ્યો. આ માંદા માણસ સાડુ લોકોનો પ્રેમ અને આદર દર્શાવનાર ફૂલપાંદડીઓમાંથી અમે કેટલીક વીણી લીધી.

અમે એમને ૬, શોર્ટ સ્પીટ પર મળ્યા. ઘર લોકોથી ભરચક. મેં એમને પૂછ્યું કે એમને શું લાગે છે, એમની માંદગી કોઈ બાજુ કારણોને લીધે, ઈરાદાપૂર્વક પહેંચાડવામાં આવેલી ઈબને લીધે આવી હશે ? તે વખતે એવી અધ્ધાઓ નેરમાં હતી. પણ એમણે કહ્યું કે શંકા કરવાનું કાંઈ કારણ નહોતું. તેથી એમ જ માનવામાં સાર હતો કે કોઈ કુદરતી કારણને લીધે જ માંદગી આવી હશે.

મને ખાતરી થઈ કે નેમણે પ્રલજ્જ કે પગેક્ષ રીતે એમની ઉપર આવી અસંત ઉતારી તે લોકો સાડુ એમનાં મનમાં લવલેશ પણ હંપ કે બૂરો લાવ નહોતો. છેલ્લા કેટલાક વખતથી, એટલે કે ગાંધીજીના દિવસો વીતી ગયા. ત્યાર પછી આપણને રાજનૈતિક કલ્પિયાઓને અંગે તિરસ્કારમાં પલટાતા બેવાની ટેવ પડી ગઈ છે. ચરિત્રહતન એ તો સાધારણ નિયમ થઈ ગયો છે. એ બાંધવાળા અને ઘેંધાટવાળા ખંડમાં બેઠાં બેઠાં મને એમ લાગ્યું કે હું બંધે કે અચાનક જ ઉચ્છિદાઈને કે કોઈ અન્ય સ્વર પર બઈ પહોંચી થઈ, બધાં રાજેરાજનાં લાલ અને હાનિ આસ્વાસ્તવિક બની જતાં હતાં અને એ અણુરની ખાનદાની એવી સફળતાઓ અને નિષ્ફળતાઓથી કંપાંચ ઊંચી અગદળી હોતી હતી. આવી જ ક્ષણોમાં માણસને પોતે નેની શોધ કરતો હોય છે. કે એનો જે ઉદ્દેશ હોવો બેઈએ, તે જડી બળ છે.

અમે જ્યપ્રકાશને નક્કલવાદી લૂંટકાના દિવસોમાં એ ભૂલા પડેલા અને ઈમાનદારીથી કામ કરવા કચ્છતા છોડકાઓને મદદ

કરવાનો પ્રવલ્ન કરતાં નેવા. બાંજારાશ આન્દોલન વખતે પણ નેંપીં એટલા જ ઊંડાં લીધાં હતાં.

શરીરની બધી મર્યાદાઓનો મુકાબલો કરીને નવા નવા પક-કારોને ઝીલી લેવાની એમની આતુરતા આશ્ચર્યકારક હતી.

દિવસરાત એમે એમની માંદગીના સમાચાર માંગણતાં. હાથેલિસિસ ચાલુ હતું. ઘણી વાર એમને મુંઝઈ લાઈ જવામાં આવતા. મુંઝઈ જતાં રસ્તે કલકતામાં ચોર્ટ સ્ટ્રીટ પર એમે એમને મળતાં. તેઓ સદાય પ્રસન્નવલ્ન. દરેકને સાડુ એમની ખાસે કોઈકને કોઈક ચીજ બોલ હોય જ.

૧૯૭૬માં હું ચીન ગઈ. મને ખબર હતી કે જ્યપ્રકાશ અને સામયિકીઓ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રેમસગાઈ નહોતી રહી. તેથી જ્યારે ઈન્ડો-આઈના કેંડેશિય સોસાયટીએ અને નેંપીં ખાસે સંદેશ મંગાવવા કહ્યું ત્યારે મેં ખૂબ અચકાતે મને લખ્યું. પણ કદમકુઆથી તરત એમના સંદેશો આવ્યા અને એની સાથે મને હરખ આપનાર કામળ પણ ખરો. થત નીચે મુજબ હતો :

પંખા

સપ્ટેમ્બર ૨૬, ૧૯૭૭

મારાં વહાલાં શ્રીમતી મૈત્રેયી દેવીજી,

તમારા ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૭ ના પત્ર બદલ આભાર. એ મને આજે જ આપવામાં આવ્યો.

મને એ બાહુલિને ખૂબ આનંદ થયો કે તમે તાજેતરમાં ચીન ગયાં હતાં. અને એ દેશે સાધવી પ્રમાણે તમે જાતે નિહાળી. તમે ખરેખર ત્યાં શું નેયું તે બજાવાનો મને રસ છે. મારી ખરાબ તબિયતને લીધે હું તો અહીં બંધાયેલો છું અને ઝાઝું આમ-તેમ ફરી શકતો નથી. પણ તમે જો કદીક આ બાજુ આવવાનાં હો તો તમને મળીને ખૂબ આનંદ થશે.

તમારી કમળા મુજબ ઈન્ડો-આઈના સોસાયસિયલના ૧લીથી ૩૭ થોડકોટામર સુધી ભરાનાર સંમેલન સાડુ એક ટુકડા સંદેશ મોકલવાડું છું.

આદર સાથે,

તમારો વિશ્વાસુ,
જ્યપ્રકાશ નારાયણ

નેંપીં સારે ખૂબ બીમાર હતા અને મને લાગ્યું કે તેઓ કદાચ કદીય કલકતા નહીં આવી શકે. અને એમને ચીન વિષે બજાવાની ગિરાસા છે તો મારે જઈને એમને મળી આવવું નોંદર્યું. હું કદમકુઆ આવી અને નેંપીંની પડખેની ઝોરડીમાં બે દિવસ રહી. બીજો દિવસે એમની વરસાઈ હતી. એમનાં દર્શનાર્થીઓની કતાર લાગી. પણ મને તો બીકની ઝેરચિસ્ત નોંદરે ચિંતા થતી હતી. બધાએ ખાસે આવવું જ નોંદર્યું, એમના ચરણરૂપક કરવાં જ નોંદર્યું—નોંકે એમના મગ સહેલા હતા અને એ લોકોના ખૂબ જાંચી હતી. માર લોકો જ નહીં પણ પંડા અને તારના પણ ઘોડાપૂર મને દેવ આવવાનાં. નીચલા એક ઝોરડીમાં બે કે ત્રણ

લોકો એ મનોને એના મનન્ય અને વિષય મુજબ નોંદર્યા આવતા હતા. પંડાનો બદલો એટલો બધો હતો કે કોઈ એક મનન્યને સાડુ એ બધા વાંચી જવાવું શકવ જ નોંદર્યું.

એ કાષે જ્યપ્રકાશ ખૂબ મંદા હતા. અમે વરંડામાં ગઈ બેઠાં ત્યારે તમજે લીધેથી ચીન વિષે ખૂબવા માંડ્યું—વર્તની ગિજ્જા પદ્ધતિ વિષે, સારંગનિદ કાંતિ વાંચ અને કામનુ વિષે. હું એમના પ્રયોના એક પછી એક મુદ્દાવાર બપોળ આપતી હતી. અને તેનાં મારા અભિપ્રાયો પણ નોંદરતી જતી હતી. એટલામાં બે બન્ન મળવા આવ્યા. એમના દેખાવ ઉપરથી તેઓ પ્રતિષ્ઠિત હિન્દુઓ જાણાતા હતા. કપાળ પર મોટાં ટીકાં હતાં. એમને બ્યારે સાંભળ્યું કે હું ચીન વિષે કહી રહી હતી ત્યારે તેમજો મને કોરે મુઠા દીધી અને કહ્યું, “ત્યાં તે વળી શું નેયું” હશે !” એમની કલ્પના મુજબ તો અમને બાંધે પાટા બાંધીને દેરાવ્યા હશે. અને માર એમને દેખાડવી હશે એટલી જ જગ્યાએ દેખાડી હશે. અને એની એ જ જુદમોની અને આઝાદીની કમીની વાતો. હું તો ચૂપ બેઠી હતી. જ્યપ્રકાશ એ લોકોને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો : “પણ મૈત્રેયી દેવી ત્યાં જાતે જઈ આવ્યાં છે, એટલે મારે એમના જાત અતુલવની વાત સાંભળવી છે.”

અહીં એક મરવા પડેલા માલુસ હતો જેનો આત્મા યુવાન હતો—ગિરાસાથી ભરપૂર, અજાતને બજાવાની ઇતિવરીવાળો. પણ હુલાંચે એવા લોકોથી વીંટળાયેલા જે સર્વજ્ઞાની હતા અને પોતાના જ પૂર્વજોની કમરમાં કાપલા હતા.

સવારે હું બહાર ગઈ હતી. લાંબી પાછી ફરી સારે નેંપીં તો એમના સલાના ઝોરડામાં હાથલિસિસ પર હતા. એમના હસમુખા સેક્ટરીએ મને અંદર બધા કહ્યું. હું સકોચ અતુલવતી હતી, પણ એમણે કહ્યું કે એમને છ કલાકથી વધારે વખત સુધી પચા રહેવું પડશે એટલે મન બીજો પરોવવા ખાતર પણ જવું સાડુ છે. તેથી હું ચૂપચાપ માંદાની ઝોરડીમાં પ્રવેશી. મારા મન પર કોઈક અજબથી ભેરદાર લાગણીનું વાદળ જાયેલું હતું. મશીન ચાલુ થઈ ચૂક્યું હતું. એમના જમણા હાથમાંથી બે સાંધ વડે લોકો બહાર જવાવું અને અંદર જવું હતું—જે કાચી નળીમાંથી દેખાતું હતું. એમની પીઠ મારી તરફ હતી. પણ એમને મારી હાજરી વાંદર્યું. એમણે પૂછ્યું : “મૈત્રેયી દેવી, તમે ભોજન લીધું ?” “હા, મેં” જવાબ આપ્યો. “તમે કેવા પ્રકારનો ખોરાક લો છો તે અમને ખબર નથી. કોણ બજો તમને અમારું ખાવાતું ગમ્યું હશે કે કેમ.” હું સકોચ અતુલવતી હતી. મેં કહ્યું : “જ્યપ્રકાશજી, મારા ખાવાની તમે ચિંતા ન કરો. મને તમારી પડખે બેસીને તમને તમારા કોસતો બોલો વંદેરા નિહાળવા દો.”

મારા એ વચનની સચતા હું તે વખતે પૂરેપૂરી નોંદરતી સમજી. પણ પાછળથી થોડાક માસમાં જ એ સ્પષ્ટ થયું કે આ કોસ પર એમના ગિરાદરી દાંડા જ ખીલા બડવામાં આવ્યા હતા. (મજ ગયેજો)

૦ મૈત્રેયી દેવી

અબલનાં કાતરોનાં

અબલની ખીજીના ટોળીનાયકોમાં સૌથી વધુ ભયંકર મોહર-સિંહ હતો. અખાડાખાજ શરીર. મોટામસ્સ ટોળા, અને ઘોભિયા-વાળી મૂંછોની વાત બધા દર્દીએ તોપણ પોલીસના અહવાલ મુજબ સુધ્ધાં મોહરસિંહની ટોળી સૌથી વધુ ગિહામણી હતી. ૯૦ ડાકુઓ, છેલ્લામાં છેલ્લી કબાંને શસ્ત્રો, અપહરણ કરી બનારા-ઝોની સંખ્યા પણ ઝોની ટોળીમાં મોટી હતી. ખીજ ટોળીઓ કરતાં ઝોની ટોળી વધુ સંગઠિત પણ હતી. આ બધાં ઉપરાંત મોહરસિંહને સાથે ૨ લાખનું ધનામ હતું. એને જીવતો કે મરેલો આણી દો અને બે લાખ રોકડા લઈ જાયો. તેથી બ્યારે ડાકુ-ઝોની ઐતિહાસિક શરણાગતિનાં બધી તૈયારીઓ થઈ ત્યારે દરેકના મનમાં એ પ્રશ્ન હતો કે “મોહરસિંહ શરણે આવશે ખરે ?” અને બાકિયરોનાં પોલીસ વડો ડી. આઈ. જી. કહેતા હતા, “ખીબ ભલે આવતા, મોહરસિંહ ન આવે.”

બ્યારે મોહરસિંહને ડી. આઈ. જી. વેળે સંભળાવવામાં આવ્યું ત્યારે એ લગભગ ગુસ્સે થઈ ગયો અને એણે કહ્યું, ‘શું ડી. આઈ. જી. કહે છે કે હું શરણાગતિ નહીં સ્વીકારું ?’ જાઓ, એમને કહી દેએ કે મોહરસિંહ સૌ કરતાં વહેલો સ્વીકારશે, મારું એ પ્રશ્ન છે. ’ પછી એણે ચાકુ રાખ્યું : “જુઓ, તમે રેડિયોવાળાને આ સમાચારની બહેરાત કરો તો બેબે, નાના ડાકુઓ દોડતા શરણે આવશે. ’ અને એણે એમ જ કહ્યું અને થયું પણ એમ જ ! પહેલાં તો કાર્યકર્તાઓને બાગીઓની શોધમાં જવું પડ્યું હતું પણ પાછળથી બાગીઓ જેઓને શોધતા આવ્યા.

સર્વોદય કાર્યકર્તાઓ મોહરસિંહને લાવવા ઉત્સુક હતા. પણ બાગીઓમાંયે મોહરસિંહ વીંઆઈબી (ધણ અગત્યનો ખાલુ) હતો ! એણે પોતાની શરતો રજૂ કરી : “ પહેલાં મને જેઓને મળવા દો, અને દરેક મુદ્દા અને વિગતોની ચર્ચા કરી લેવા દો, પછી હું શરણે જઈશ. ”

ઝેપી ગોઠવણ થઈ કે જેઓ પંચારામધ પર ૧૨, ૧૩, ૧૪ માં એપ્રિલે ડાકયંગેલામાં (સ્થાનિક લોકોને મન તો ડાકુ બંગેર, કાશજી ત્યાર સુધી એ લોકો જ એમના રહેલા હતા !) મોકાને અને ત્યાં જ શરણે આવનારા સૌ કોઈ એમને અંગત રીતે મળશે.

મોહરસિંહને વારો આવ્યો ત્યારે સર્વોદય કાર્યકર્તાએ એને કહ્યું, ‘ હવે તમે જેઓને બને મળશે. એમની સાથે જ તમે બધી ચર્ચા કરી લેવો. મોહરસિંહની મહેલો સિંહ ગરજ બહો : “ શું, એ મહાત્મા નેડે હું ચર્ચાઓ કરું ? ના, ના, તમે જ મારા વતી વાત કરજો. ” અને એ બ્યારે જેઓને મળ્યા ત્યારે તેણે બસ જેઓનાં ચશ્મરૂપક : કથાં અને બે હાથ નેડીને નમ્રતાથી એમની સામે ઊભો પડી ગયો ! જેઓએ એનું સ્વાગત કર્યું, “ મોહરસિંહ, ભલે પધારો. તમે શરણાગતિ

સ્વીકારવાનું નક્કી કર્યું ’ એ ઠીક કર્યું. ” મોહરસિંહે કહ્યું : “ આપના આશીર્વાદથી આપની ઇચ્છા મુજબ. ” અને મુલાકાત પૂરી થઈ. મોહરસિંહે પોતાનું સમાધાન અવશ્ય મેળવ્યું. શરણે આવનારાઓમાં એ જ સર્વ પ્રથમ હતા.

મોહરસિંહને નામે સૌ કરતાં વધુ ખૂન બોલતાં હતાં. એનાં શસ્ત્રોમાં એસ. એલ. આર. અને ખૌસર હતાં. એના નામની આખા શેનમાં ધાક બોલતી. પણ બ્યારે એ જેઓનો સામે આવવાને ઊભા ત્યારે એ બાળવત શિથિલ થઈ ગયો. જેઓના આત્મા આગળ શસ્ત્રો ખૂબ નમળાં પડે છે.

ડાકુઓની શરણાગતિનો કાર્યક્રમ તો વિશાળ હતો અને એમાં તો ૫૦૦૦૦ લોકોએ હાજરી આપી હતી. પણ ખરેખરી અસર તો ૧૪મીની સવારના એક નાનકડા પગાર ડાકયંગેલાના ખાનગી કાર્યકર્તાની થઈ, જેનાં જેઓ, એમનાં પત્ની પ્રશ્નાદી અને મુદીબર સર્વોદય કાર્યકર્તા ભળ્યા હતા. કાર્યકર્તાની શકેઆત રાષ્ટ્ર સંત લુકડાજી મહારાજના ભજનથી થઈ. એટલામાં જ જેઓ અને બાગીઓની આખમાં આંસુ ચારી ગયાં. પછી એક પછી એક બાગી આવતો ગયો, જેઓ એને ભેટવા અને દીકરી દરેકને હાથે લેર બતાવેલી રાખડી બાંધી. બાગીઓને પહેલીવાર લાજું કે એમને કોઈ પ્રેમ કરે છે, અને સમાજને એમની પણ બરક છે ! એમણે વધુ સાડું જીવન જીવવું જોઈએ.

જેઓ પંચારામી બૈરા જવા નીકળ્યા ત્યારે અખપ્રદેશની સરકાર તરફથી આપવામાં આવેલી મોટી કારમા હું પણ સાથે હતો. કાં ઉપડતાં વેંત જ બન્યો પોતાના મન સાથે વાત કરતા હોય તેમ જેઓ બોલ્યા : સુખચારાવજી, આપણી સરકારમાં બે જવા પણ કલ્પનાશક્તિ હોત તો આ કાર્યક્રમ સાડું આનંદરાષ્ટ્રીય પ્રેસ, ટેલિવિઝન અને રેડિયોની ગોઠવણ કરી હોત. ” પણ કાંઈક વિચિત્ર તકને લીધે તમામ પ્રસિદ્ધિની મનાઈ હતી. માત્ર એક જગાએ મોટા પાટિયા પર લખેલું હતું, “ બંદૂકો અને શિકારની મનાઈ છે ! ” માત્ર કેટલાક પ્રિન્ટિશ ફોટોગ્રાફર જ છાનાંછપનાં બાગીઓના શૌક દેહાટો પાડી ગયા !

એક જમાનાના ચળલતા કાતરોના. ત્રાસ સમ ગણાતા તહેસિલદારસિંહ બ્યારે એ, લોકમન દીક્ષિત અને હું જેઓને પેન્ટ હાઉસમાં મળ્યા ત્યારે રડી પડ્યા. જેઓએ એમને દિવાસો આપ્યો : “ હવે ચિંતા કરવાને કાગળ નથી, હું ઝખખેરે સાબો થઈ રહ્યો છું. અને હવે તો થોડાં ડગલાં ચાલી પણ થકું છું. ” થોડી ક્ષણ બાદ અંતર પૂછવા પછી અમે રત્ન લેવા ઊભા થયા ત્યારે તહેસિલદારસિંહ આદરપૂર્વક જેઓને પગે લાગ્યા. એમના પછી ચિતોગાદની પ્રેસવાળી શરણે આવનાર બાગીઓમાં જેણે આગેવાની લીધેલી તે લોકમન દીક્ષિતજી પગે લાગ્યા.

જેઠીએ ત્યારે પોતાના પગ પાછા ખેંચી લેતાં કહ્યું, “અરે, તમે તો પડિત છો. તમે મને પણ લાગેના ?” પપ્પુએ લોકો પાસે તો એના જવાબ તૈયાર જ હતો : “એ ભલે પડિત દેખાય, પણ આપ તો મહાત્મા છો.”

અમે બ્યારે જેઠીએ જોઈ લીધા ત્યારે તેહમિલ-દારસિંહે જેઠીએ જે વાન કરી તેનાથી તંબો દુઃખી થયા. “જેઠી અંદર અને ગહાર બાગીઓ ઉગ્રેકારા છે.” તેહસિલદારસિંહે કહ્યું : “તમારામાં ન માનતી સરકાર હતી ત્યારે અમારો પુનર્વસવાટ નહોતો થયા. પણ હવે તો આ બાગી પોતાની બાહુજી (જેઠી) સરકાર છે. અને છતાંય અમે કદ ભાગીએ છીએ. જેઠીએ જનતા પાટીની સરકારને કહ્યું ‘હવું’ ખરું, એ લોકો ધારત તો બધાને છોડી દઈને એમનો પુનર્વાસ કરાવીને નામ કમાઈ શક્યા હોત. પણ એ લોકો પોતાના ધંધામાં જ વ્યસ્ત હતા, છેવટે એમને કોએમ સરકારે જ છોડ્યા.”

પુનર્વાસ એ ધીમા પ્રક્રિયા છે. જેઠીએ સપ્ત પૂરું કર્યા સાડુ ધન અને જન બંનેની જરૂર પડે છે અને સૌથી વધારે તો સંગઠનની જરૂર પડે છે. પુનર્વાસ મોરચે મધ્યપ્રદેશ સરકારે કમ્યુને જમીન આપી છે અને આખી પ્રક્રિયા ખતાવવામાં છે. પણ કમ્યુને પીઠત વિનાની જમીન મળી છે અને થોડાં વર્ષો સુધી તો મેકાએ એમને કાંઈ ધીરાણુ ન કર્યું. એ લોકો ખાય શું ? ૧૯૭૨ માં એક ધનવાન માણસે આ ભાગમાં કૃષા ખોદાવી આપવા કમ્યુને હવું પણ એ વચન હવે ફાટ થઈ ગયું છે. બાગીઓ પૈકી સૌ કરતાં વધારેને કૃષા, બળદ, રહેઠીની જરૂર છે.

ઉત્તર પ્રદેશ પાસે જમીન નહોતી. એમણે શરણાગતિએ બ્યાર બાગીઓને એક એક ભેંસ આપવા કમ્યુને હવું. પણ ૧૯૭૨ માં શરણુ જનારા પૈકી કેટલાકે તો આજ સુધી કોડી વિનાના છે.

રાજસ્થાને હજી હાલમાં જ એમને રાજસ્થાન નહેર પાસે જમીન આપી છે. એનાથી કોક રાહત થઈ છે. પણ બાગીઓને રહેવાનાં ઝૂંપડાં અને ખેતી કરવાનાં સાધનો નોંધેછે.

શરણાગતિને દિવસે જેઠીએ કહ્યું હવું કે અંબલના કેમકાના ઉકેલની આ શરૂઆત છે. આ કાંઈ એના અંત નથી. પણ જેઠીની નજીકના લોકો સહિત કમ્યુને મન એ જ અંત હતો. એ લોકો એને વિશે ભૂલી ગયા.

ઝાકુઓની નવી ટાળદોડી પેદા ન થાય એ જોવું તે મુખ્ય કાર્યક્રમ બનતો નોંધેછે. જેઠીએ મુલ્યવસ્તુ હવું તેમ દરેક માણસ એક નાંતિ કેન્ડ હોયું નોંધેછે જે અવાગતવાર લીલા થતા સ્થાનિક પ્રશોનો ઉકેલ આપે. આ બધા સાડુ નિષ્કાલન કાર્યક્રમોની જરૂર વડો. ગઈકાલેના ભાગે છે. જેઠીએ એ ચોક્કસ સ્વાગત થયો.

૦ એસ. એન. મુખપપાસા

વિશ્વ શાંતિ દીનિક

ઝાકીપુત્રની બહાર આંતર જાતિઓને પણ રાજકીય મંદિર એ કાંઈ અંદરું કામ નહોતું. આકાશવર્ણિયાવાળાએ ધરતી પર જઈ કદી અને મેં વંચા વચ્ચેના વર્ણપર્યાય—અને છેવટે મેં જમ્યા મળ્યા મળે. દરબાર આવીને મેં બાકુ વચ્ચેનાં ભાં તો જલ્પકાદ નાગમણ તામા આલ્યા. મેં એકને એક વર્ષ અગાઉ લેવેલા અને તેવ બીજા દેખાયા.

“તમે મોડા પડ્યા છો.” એમને હજારા વિના કમ્યુ, મેં તેમને મોડા આવવા બદલ માફી માગી. જેઠીએ વડો કામ કર્યું કરવાની ઈચ્છા ઉતાવળમાં સપડાવેલા પાંચ પેટી એક હતા. જન બગચો એટલે કાંતિ એટલી પાછા દેવાઈ.

થોડા દિવસ પછી એક ગાંત અગાઉ મળેલા કોઠાની માનવ એકતીને સંબોધીને લાપણુ કર્યું. એમનું એ બાપણુ મારા અનુભવેલા સૌથી વધુ સ્મરણીય પ્રસંગ પૈકીનું એક હતું. હું એક જગદ સભ્યો નહોતો, પણ એક અનુવાદક દોસ્ત પાસે હોવા છતાં, મારે સમજવાની કાંઈ જરૂર નહોતી. શ્રીતાઓના થોડાંજાં જોવાથી જ એ માણસ અને એના સંદર્ભની ચમકારિક શક્તિ સમજાઈ જતી હતી.

એનાથી મને ૧૭૬૨ની ક્વેકર જહોન બુલમેનની બીજા ઇન્ડિયનો નોંડે—પેન્સલવેનિયાના કિલાવર ઇન્ડિયનો નોંડેની સુલાકાત યાદ આવી. સમજાવવાની શક્તિની એમને દૈવી બક્ષિત હતી. કદાચ એ જ કારણે ક્વેકર લોકોએ અમેરિકાના અંતર વિશ્વકે કરતાં એક સદી પહેલાં જ પોતાના સુલાકાને સુકત કરી લીધા હતા. ઇન્ડિયનો સાથેની એક ધાર્મિક મિટિંગમાં એમણે નોંધું કે લાખાંતર બજાર થતું નહોતું. થોડી વાર એ હુલાખિયા વિના બોલ્યા, પણ એની અસર દેખીતી હતી. પછીથી ઇન્ડિયનોના વડા પાપુનેલાંજી હુલાખિયાને કહ્યું : “શબ્દો ક્યાંથી આવે છે તેના અનુભવ કરવો હું પસંદ કરું છું.” તે દિવસે રાતે માડું એવું જ થયું અને મને ખાતરી છે એ સલામથી બીજા પણ કમ્યુને એમ જ થયું હશે.

પહેલી વાર અમે લંડનમાં ૧૯૬૨ માં, વર્ડ પોસ બ્રિગેડ (વિશ્વ શાંતિ સેના)ની આંતરરાષ્ટ્રીય કાંગ્રેસમાં મળ્યા. એનાથી છ માસ અગાઉ મેરુતમાં વર્ડ પોસ બ્રિગેડની સ્થાપના મંદિરો સમ્મેલનમાં ન આવીને એમણે ખૂબ જોડી છાપ પાડી હતી.

ગોવામાં ભારત સરકારે જે કમ્યુ હવું તેનાથી તેજી ઉઠાવે હતા. એમણે સમ્મેલનને લખ્યું :

“માન ચૌદ વરસ પહેલા, ઐતિહાસિક પરિણામોના સહાયે અમે અમારા દેશના મોટા ભાગને ગંજો ઉપાશા વિના પરદેશી રાજની ઝૂંપડી હેઠળથી મુક્ત કર્યો હતો. હવે, બ્યારે અમારી શક્તિ સાપી ન શકાય એટલી વધી ગઈ છે અને ઐતિહાસિક પરિણામો પણ બ્યારે વધુ અનુકૂળ છે, ત્યારે અમને અમારી માતૃભૂમિના એક નાનકડા ભાગને મુક્ત કરવા સાડુ અહિંસક સાધન ન બચ્યા.”

“ અમારા દેશ જે આંતરરાષ્ટ્રીય વિખવાદોમાં ગૂંચવાયો છે તેની તરફ અમે બાણી બોલ્યો અને દક્ષતાપૂર્વક એમ કહીને પીઠ કરી દીધી છે કે અમે અહિંસક ઉઠ્યો સૂચવી સફાઈ એટલા શક્તિશાળી નથી. મારા મત મુજબ ઉઠ્યોનો વિચાર કરવામાં બૂલ હતી. કારણ એ ઈશ્વરના હાથમાં હોય છે. જરૂર તો માત્ર એટલાની જ છે કે જે સાચું હોય તે કરતું બોલ્યો. આપણે આપણી મનિષ સુધી પહોંચીએ તહીં ત્યાં સુધી ધટનાઓ આપણી વાટ ભેટી બેસી નથી રહેવાની.

“ કોઈ સરકાર પામે એવી અપેક્ષા ન રાખી શકાય કે એ અહિંસાને વરે. અહિંસક ક્રાંતિ કરવાની હોય તો તે લોકોએ જ કરવી બોલ્યો. અને દુનિયામાં આ કામ સારુ ભારતના લોકો કરનાં વધુ યોગ્ય ખીલ કોઈ નથી.”

ખજ સંવેદનમાં એમની “ હાજરી ” વ્યાપક રીતે પ્રસરેલી હતી. અને તેઓ પ્રમુખો પૈકી એક ચૂંટાયા.

ત્યાં લંડનમાં હું વિચાર કરતો હતો : “ જેઓની અહીં સંદેહ હાજર છે. ખજ એમનો કારિશ્મી ક્યાં છે ? રાજનૈતિક લોકોના ચુપકબને ધોરણે એ આકર્ષતા ખજ નથી. અને ‘ મહાન પુરુષ ’ના ધોરણે મુજબ એ બધાથી અગ્રણી ખજ રહેતા નથી. એ તો માત્ર છે, અમારી વચ્ચે છે. એમનું રહસ્ય શું હશે ? ”

એક બેઠકમાં એમણે પ્રશ્ન તરીકે કામ કર્યું અને હું સમજાવવા લાગ્યો. કામ કરતું મન એ એક ધટના સમાન હતું : એ મન આખી મિટિંગ પર અને એના સભ્યો પર ફરી વળતું. કોઈક સ્ટેન્ડ વિચાર સૂઝાડે તો એને તરત ચોક્કસ ઘાટ આપે, કોઈ કોઈ અપ્રસ્તુત વાત કરે તો એને જરાય ટિનાખોરી વિના ખજ બાણીએ મૂકી દે અને આખી સભાને રચનાત્મક દિશામાં આગળ ધપાવે. ન્યારે માઈકલ રોકટ, જેઓ સહ-પ્રમુખ હતા, તેમણે એમની પકડે બેસીને નાગા લોકો માટેનો કોઈ વિચાર સૂઝાડ્યો, જે તે ટાણે ભારતમાં એક આળો સુધી હતો, ત્યારે જેઓએ સ્ટેન્ડ અસ્વસ્થતા અનુભવી, ખજ એમણે પોતાના સંયમ દ્વારા (કારણ એમને ત્યાંની પરિસ્થિતિ બરાબર ખબર હતી) પોતાની ઉદારતા દેખાડી. અમે બે બહુવા ન હોઈએ કે ભૂલી ગયા હોઈએ તો તેઓ અમને એ શીખવતા હતા કે અનેક દેશના લોકો સાથે મળીને કામ કરતા હોઈએ ત્યારે કેવું વલણ રાખવું બોલ્યો. માઈકેલે ન્યારે બોલવું પૂરું કર્યું ત્યારે જેઓએ ચેતવણીને એક શાંત ઉદ્ગાર કહીને સભા આગળ ચલાવી. એમનું નેતૃત્વ એ “ ભૂમિકા ” કરતાં ઘણું વધારે હતું. એ એક શિસ્તપદ્ધતિ, એક સમગ્ર રચના અને તેથી એકામતાની કૃતિ હતી.

વર્ડ્સ પીસ કોંગ્રેસના એમના ત્રીભ સાથી ઉપપ્રમુખ એ. જે. મરટી સાથે એમના જીવનમાં જે સમાનતાઓ હતા તેને વિને જેઓએ એ.જે. બંને ભંજકાર હોય એમ લાગતું. બંનેને પોતાના નામના આદ્ય અક્ષરોથી માન અને આદર સાથે બોલાવામાં આવતા. બંનેએ મજૂરોના અદિલનસા કામ કર્યું હતું. બંને અમાનવાદી નેત્રાઓ હતા ખજ ગાઈવાદ-લેનિનવાદથી છૂટા

પડ્યા હતા. અગ્રક અંશે સાધન-સાધ્ય વિવેકના મુદ્દા પર બંનેને લોક આદિલનની મોહિની હતી. બંને સ્વતંત્રતાના સૈનિકો હતા અને બંનેને મન મુક્તિ એ કદી ન છિપાય તેવી ખ્યાસ હતી. બંને માનતા કે આબકાલ યુવકોએ ખાસ ભાગ ભજવવાનો છે અને બંનેએ સામાજિક અન્યાયની વિરુદ્ધના યુવા આદિલનો બેરે અગત્યનાં બેરણ ક્યાં હતાં.

અને બંને અસાધ્ય ગળનૈતિક પુરુષો હતા. પરંપરાગત રાજનૈતિક મેદાનથી એ ગમે તેટલા દુર ગયા હોય તોય તે લોકો તે તરફ ખેંચાતા. આ વિષયમાં એમને પત્રવ્યવહાર હાર્દિક અને માર્મિક હતા. બંને પોતાના માર્ગદર્શક ગાંધી પાસે એ શીખ્યા હતા કે સમગ્ર જીવનમાં રાજકારણનું એક એવું પાતું હોય છે કે જેમાંથી છટકી ન શકાય. જીવન વિષેના કેટલાક નિર્ણયો એના હોય છે કે જે સ્પષ્ટરૂપે નામે જ કરવા પડતા હોય છે. કોઈ વ્યક્તિગત બ્યાબ કસોટીમાં ખરે જીતવું નથી.

સંવેદનશીલ ક્રિયાશીલ લોકો જેઓની સાથે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકે કે અનુચ્છ સમુદાયોમાં માનનીય મૂલ્યો દાખલ કરવામાં લોક આદિલનો સાધનરૂપ થઈ શકે, પછી ભલે ને એ અચોક્કસ સાધન હોય. લોક આદિલનો સંગઠકો વડે નથી બનતાં. તે યાત્રિક રીતે તહીં, પણ દમનકારી પરિસ્થિતિમાં સુઝાવેલા લોકોની જોડી ફરિયાદોમાંથી ઉભ પામે છે. એ નવાં જ કામોની યાદીઓ ખડી કરે છે. એના અવાજ ન આપવો એ તો કદ્યુ અને કોઈક વાર કંઠાર પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં પોતાની ભતને ભતમં-ગીમાં ધકેલી દેવા બરાબર છે. કાળની એધાણીઓ યોગખવી એ તો નેતાગીરીની ખરી કસોટીઓ પૈકી એક છે. એ લાગણી-એને આકાર આપવો એ એક મહાન વ્યવસાય છે.

જેઓ એક આનંદપ્રાપ્ત હતા. એને લીધે ભારત પ્રત્યેના એમના પ્રેમ જરાય એછો થતો નહોતો. માણસને બે પોતાના દેશની પરંપરાઓ અને સંધર્ભોના મૂળ ન હોય તો ખીબને આપવા લાયક કોઈ અધિકૃત અનુભવ રહેતો નથી. એ પછી માત્ર શુધ્ધ સિદ્ધાન્ત કે માત્ર તંત્રશીલ જ રહી બચ છે.

જીવ્ય પ્રશ્નોને આંતરરાષ્ટ્રીય કે બહુરાષ્ટ્રીય પરિમાણે હોય છે. દાખલા તરીકે શાંતિ એ કોઈ માત્ર રાષ્ટ્રીય કાર્ય નથી. કોઈ વિગ્રહી પાડોશી એને ખાસ કરી શકે, અથવા કોઈ મહાસત્તા દુનિયાને ધકાકે ઉડાડી શકે અથવા એના લોકોને ફિરલોસર્ગથી નાશ કરી શકે.

આંતરરાષ્ટ્રીયતાનો અર્થ આખી દુનિયામાં સભાઓ કરતા કદ્યું એ નથી, પછી ભલેને એ સભાઓ ઉપરોચી હોય. સોશી પ્રવશ તો એ એક કૃતિ છે, જે પોતાની ભાંતિ, ચર્ચ કે દેશથી ઉપર જીવવામાં પ્રગટ થાય છે. માણસ એક ઝૂંપડીમાં રહી અને પોતાને લાંબી પગ કિલોમિટરથી વધુ દૂર ગયા વિના ખજ અધિકારી આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે શકે છે.

જેઓ ખીલ દેશોના મિત્રો અને સાધાઓ વચ્ચે સુખ પામતા. તેઓ હિન્દુસ્તાન વતી મોલી શકતા અને ભારતે જે

એમણે કહ્યું કે ગાંધી અને ટાગોરે જે રાષ્ટ્રવાદનું ચિન્હ આપ્યું આગળ ધસું છું તેનાથી આપણે દોરવાનું નેહઈ.

આદિલનોખાં કેટલીક વાર એમ રાજનૈતિક કાર્યકર્તાઓ હોય છે કે જેમનો મુખ્ય ધર્મ બધા પ્રશ્નો માટે સુસંગતિ બળથી રાખવાનો હોય છે. એ સુસંગતિને એ લોકો ઈમાનદારી કહેવાં પસંદ કરે છે. રાજનૈતિક દુનિયા બધાં તકવાદોના જ સામાન્ય નિયમ હોય છે, બધાં તેલ બેઈ, તેલની ધાર બેઈ પગલાં માંડવાને શુભ અને શાશ્વત્વ માનવામાં આવે છે, ત્યાં ઈમાનદારીને ઊતારી ન ગણવી બેઈ. એ બધું દુર્લભ વસ્તુ છે, મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય છે.

એને સાડુ સિદ્ધાન્તિક બાનીને અર્થ 'સિદ્ધાન્તો' પર અવલંબવા ને એમ ધારી લેવા કે સામસામા સિદ્ધાન્તો વચ્ચે દેખાતો વિરોધ એ તર્કથી તરત ઊઠી જશે એમ માનવાને સન લાગ્યાય છે. એ લોકોને વિશાળ લોકઆંદોલનોમાં કામ કરવામાં એમની બડતાઓને લીધે મુશ્કેલી પડે છે. રિચાર્ડ ઝેગના શબ્દોમાં એમનો સિદ્ધાન્ત એ દુરાગ્રહી આગ્રહ થઈ પડે છે.

બીબી એવા હોય છે કે જે સામસામા અથડાતા ઈજ તસ્લોની પોતાની ઉપર અસર થવા દે છે. જો એમને બીબે કોઈ સારો મિકરષ ન દેખાતો હોય તો જોજા અનિષ્ટને શોધી શકવા પ્રયત્ન કરે છે. એમની ઉપર "પોતાના સમયની કૃતિઓ અને આવેશોની" તીવ્ર અસર થાય છે. એમનો આંતરિક સંઘર્ષ બહારના પરસ્પર અથડાતા જટિલ અને ગોટાળામાં નાખનાર, તરત અંડુશમાં ન આવે એવા છતિહાસ સર્જિત તસ્લોની અથડામણના પ્રતિગિજ રૂપ હોય છે.

જેમીંઓમાં આ બંને પ્રકારની લાગણ્યો હતા. કોઈ કોઈવાર એ ખૂબ ત્યાગ કરીને પોતાના સિદ્ધાન્તો મુજબ જીવવાનો પ્રયત્ન કરતા. જ્યાં મને લાગે છે કે અરેબર આદર્શવાદી સુસંગતતાની જેમીંઓને મન લાગે જ જોઈ કિમ્મત હતી. એમની પાસે સિદ્ધાન્તોના ટ્રાંસ્ટ્રીયન પલંગ નહોતો કે જેમાં બંધ બેસતા કરવા સાડુ તેઓ હમીકરોની કાપકૂપ કરતા હોય. એ તો પ્રશ્નો સાથે કુસ્તી કરતા. જેમ બાઈબલના જેઠે કિસ્તા સાથે આખી રાત કુસ્તી કરીને આખરે કહેલું, "હું, હવે તને જોળાવ્યો!"

એમની પહેલી પ્રતિક્રિયા તો મુકિત મારના લડવા તરીકીની જ થતી અને એને લીધે જ યોગ્ય અધિકારે તેઓ પોસિટ લોકો સાડુ એક બહુમુખ્ય અભ્યાસ સ્વરૂપ હતા. મુકિતની માગ રાજનૈતિક વ્યાખ્યાનોમાં કેડી સહેલાઈથી લાપસી બન્ય છે! આ હું એવે ટાણે લખી રહ્યો છું કે બ્યારે પોલેંડમાં રાજનૈતિક ચંકટ ઊભું થયું છે (દાન્ટક) અને એક આગળ પડતા રાજનૈતિક લેખક એમ વિચારે છે કે પોલેંડના મનુષ્યોને ઇનિયન સ્વવા દેવા જેવા 'અર્થ પ્રશ્નો' વિશે આટલી બધી લાપ શા સાડુ કરવામાં આવતી હશે! પાછળથી જેમીંઓ વધુ વિચારવાળા અને વધુ સંયુક્તવાળી સ્થિતિ પર પહોંચતા, કારણ કે તેઓ સાંશળતા હતા.

તેઓ કહે છે: "ક્રાંતિનો આ વીંછુડો તો હું હાઈસ્કૂલમાં લખ્યો તે દહાડાનો અને ડંખેલો. તે વખતે તેવું નામ હતું રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ, રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા." પાછલાં વર્ષોમાં એમણે લખ્યું: "વખત જતાં સ્વતંત્રતાનો અર્થ માત્ર પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા એટલો જ ન રહ્યો, પણ મનુષ્યની સર્વત્ર અને સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી મુક્તિ. એવો યઈ ગયો, બઈ તેનાથીયે આગળ વધીને માનનીય વ્યક્તિત્વની સ્વતંત્રતા, વિચારની સ્વતંત્રતા. આત્માની સ્વતંત્રતા, એવો યઈ ગયો. આ સ્વતંત્રતા જીવનની એક નિષ્કા બની ગઈ છે. હું રોટલા ખાતર, સખા ખાતર, સુશ્રા ખાતર, સમૃદ્ધિ ખાતર, રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા ખાતર અથવા બીજી કોઈ પણ વસ્તુ ખાતર તેની સાથે કશીયે બાંધ-છાંડ કરી શકું તેમ નથી."

કેટલાક મૂલમતિના લોકોને જે મૂંઝવણો દેખાતો હતો તે તો ખડું જોતાં એમને પોતાનો હતો. એમને તો સીધા ને સદ જવાબો, નારાઓ, બધા રોગોની એક જ દવા બેઈતી હતી. કોઈ વિચંગતિ નહીં. કોઈ બેકર નહીં. કેટલાક લોકો પોતાના વિચંધીઓને ઠોકવા માટે આ આક્ષેપનો દલીલની કે ટીકાની સોટી તરીકે ઉપયોગ કરતા. જેમીંઓ ઘણી વાર દરિયાદ કરતા કે એમના ટીકાકારો સરકારને એની મર્યાદામાં મૂકીને ને કરવા હું સૂચનો છું છું તેની અને મને પોતાને અમલમાં મૂકવા સાડુ બેઈતી તક મળવાની હોય તો હું કેમ છું એ બે વચ્ચેનો બેઠ નથી સમજતા.

આ બધા આક્ષેપો જાણીય, અને એ આક્ષેપોમાં નેટકું તથ્ય હોય તે જાણીય, જેમીંઓ સર્વોપરીપણે તો એક બેઠનારા હતા. તેઓ સાવ ભિન્ન ભિન્ન (કેટલાક તો હાથે કરતા કે અર્થ ભિન્ન) જૂથોને, શકિતશાળી વ્યક્તિઓને અને સરકારને મુખ્યાં પાંચે લાવી શક્યા હતા. આ સિદ્ધિ કોઈ સંગઠનાત્મક આલાકોગ્યોથી કે મુગમ વ્યુદ્ધસત્તાઓથી નહોતી થઈ. એકાંત્ય તો સૌથી પ્રથમ એમની ઠંપનામાં થતું, એમના મનમાં થતું, એમના આત્મામાં થતું. એમના જીવનનો એક મુવતારક હતો. એ વિષે કોણ શકે કરી શકે કે એમના જીવનમાં એક શંકાતીત સ્પષ્ટ દિશા હતી? એ દિશા હતી સર્વોદયની, સર્વના ઉદયની.

૧૯૦૫ના ઓગસ્ટની ૭ મી તારીખની એમની 'જેલ કાયરીની નોંધ લખાવા મનોહર શબ્દો તરીકે અમર રહેશે :

"સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અમ નારા હું ભાવિ છતિહાસ હમારા હું."
શું આ સૂત્ર હવે છતિહાસનો એક વ્યંજ બની રહેશે? બધા જ 'જી જીરિસ', કાયર ને બૂઝદિલો આને આપણા પર હસ્તા હશે. કહેવા હશે, "મોટા નીકળી પછાતા આત્માનેથી તારા તોડી લાવવા. લો, હવે કેવા પજા છે! બંધે મોંએ ભોંય આટતા!" પણ દુનિયામાં ને કંઈ કહ્યું છે તે આત્માનામાંથી તારા તોડી આજુવાની ઝંખનાવાળાઓએ જ. લાને ને પછી એ માટે એમણે પોતાના પ્રાણો વડે મૂલ ચૂકવવાં પડ્યાં હોય...

સંપૂર્ણ ક્રાંતિને ઠેકાણું આજે તો સંપૂર્ણ પ્રતિક્રાંતિને
ઘટાટોપ જાઈ રહી છે. અત્યારે તો ધ્રુવ ને શિયાળ જ સૌથી
વધુ ગેરમાઠેખાય છે. ચારેકોઠી હુઆ...હુઆ...ને ફ...ફ...
ના અવાજ કાને પડે છે. પણ કાળચક્ર તો ધ્રુવનું જ રહે છે.

‘એ તો ધણી ખુશીની વાત છે.’ જેઠીંબી બોલ્યા. પછી સમાવવાદ, માફતવાદ, સામ્યવાદ અને દેશની યાત્રાની વિશે ધણી-વાર મુખી સ્વર્ગ ચાલતી રહી. જેઠીંબીએ કહ્યું કે તેઓ અખિલ ભારતીય સ્તર પર એક સાંઘસિદ્ધ સંમેલનનો વિચાર કરી રહ્યા હતા.

મારી મોગલસરખ સ્ટેશને ઊભી રહી. અધીંથી વધુ રાત પીતી ચૂપી હતી. જેઠીંબી અમારાથી છૂટા પડ્યા અને ‘અલ્લાહ-બાદ્શાં ફરી મુશીબ’ કહી પોતાના કબજા તરફ ચાલ્યા ગયા.

પછી ખગર પડી કે ધનતીકે પ રોડનું કાર્ય અને તેઓ. પણ અલ્લાહબાદ ને વળી રહ્યા હતા.

આ હતી જેઠીંબી સાથે મારી પહેલી મુલાકાત. અને આ પ્રથમ મિલનમાં જ મારા હૃદયમાં એમના મન્યે અદા પેદા કરી દીધી—એક સનેહુરસી હતી !

સંવાર પડી. અલ્લાહબાદ સ્ટેશને માડી પહોંચી. અમે સૌ ઊતરી પડ્યા. સ્ટેશન પર સંમેલનના કાર્યકર્તાઓ કેટલા નાંખામે ઊભર હતા. અમે અમારા સામાન સાથે કેમ તરફ ગયા. જેઠીંબી કે જેઠીંબી માડીના પાછલા ભાગ તરફથી આવી રહ્યા છે. એ જ નિરંતરનું ઊભરું સ્થિત. હાથ ખાલી. સાથે કોઈ કુશી પગ નહોતો. અમારી પાસે આવીને લેખવા.

‘આપનો સામાન ?’ કોઈકે પૂછ્યું. તેઓ હસી પડ્યા. બોલ્યા, ‘સામાન ? એ તો કોઈ સર્જન ગયા. મુગલસરખમાં કબજામાં પહોંચ્યા સારે સામાન અચળ હતો !’

‘હા. એક પી.’ તે ખગર ન આપ્યા ?’
‘ના.’ પછી નવા ગંભીર સ્વરમાં કહે. ‘એ સર્જન ગયો એને પણ કામ આવશે.’

‘કેવો મહાન છે આ શખ્સ !’ મારા મસ્તિષકમાં મંજુરું.
‘તમારી રહેવાની વ્યવસ્થા ક્યાં છે ?’ અને એક સ્વયં-સેવક તરફ જોયું. ‘સ્વદેશી પ્રદર્શનમાં.’ સ્વયં-સેવક બોલ્યો. ત્યાં જ પ્રદર્શન પણ છે અને રહેવાની વ્યવસ્થા પણ છે.

‘આપ ક્યાં જશો ?’ મેં જેઠીંબીને પૂછ્યું.

‘આનંદ ભવન. ત્યાં જ એક અગત્યના કામે નાચ્યો છું.’
અમે સ્ટેશનેથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે હાંડા પડ્યા હતા. રાતે કલાય વરસાદ વધુ પડ્યો હતો. ત્યાં ત્યાં પાણી ભેજું થયું હતું.
એ જ દિવસે. સ્વદેશી પ્રદર્શનનું આયોજન. તંત્રીઓની હાર. ત્રીજો ઝરમર મેહ ચાલુ હતો. દિવસે અગિયાર વારનો સમય હતો.

અમે એક તંત્રીમાં ખાટલે બેઠાં ગયાં મારવાં હતા. ગમીત પર એજ હાંડવા પડ્યા પાછાં લીધાં. સંમેલન ચીજે પહેરે શરૂ થવાનું હતું. જેઠીંબી તો નંજીની સામે જેઠીંબી જોવા છે. હાથમાં ખુલ્લી હતી. સાથે એક સ્વયંસેવક. અમે ચાલુ. જીલ્લો થઈ ગયા.

તંત્રીમાં આવી જેઠીંબીએ કહ્યું. ‘મકુ તમારા શા હાલ છે તે જોતો નહોં. મળ્યાં છે ને ?’ પછી સ્વયંસેવકને—‘તકલીફ લીધી તે અલ્લ આભાર.’ સ્વયંસેવક ચાલ્યો ગયો.

‘અને, અહીં તો ભેગ થયો છે.’ જેઠીંબી બેસતાં બેસતાં બોલ્યા. તમને સૌને અહીં તકલીફ થશે. ક્યાંક ખીછ સારી વજાએ મહેતાની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. શા વિચાર છે ?’

‘અહીં ન હીક છે.’ બેનાપુરી. ‘અમેલનનો પેટાલ પાસે ન છે. આ વસ્તુઓમાં બહારથી વજા આવવામાં મુશ્કેલી પડશે.’

હ જેઠીંબીને નિહાળી રહ્યો હતો. તેઓ કપડાં બદલી ચૂક્યા હતા. સ્વદેશીત્વ અને અગ્નિ. ઊની કથાઈ બીડી, ખભા પર એ ન ગંભી ગરમ ચાદર સામાન તો ચોગઈ ગયો પછી... (અનમાં જ.)

જેઠીંબીએ તાકી લીધું. ‘આ કપડાં ? એ તો પડિનહતાં છે.’ કહીને હસવા લાગ્યા. ‘કેટલું મુક્ત હાર્યું ? કેટલો સરળ સ્વભાવ ! કોઈ અડચણ નહીં, કોઈ બનાવ નહીં.’

વાતો ચાલી ચી હતી. એટલામાં સંમેલનના કેટલાક આયોજકો આવ્યા અને સંમેલનમાં ભાગ લેવા જેઠીંબીને આમંત્રણ કર્યો.

જેઠીંબીએ એ ન સરળ રીતે વળાભ આપ્યા. ‘ક્ષમા કરવો. આનો તો કુરસદ નથી. કાંસે સવારે પણ એક છે મેં ? તેમાં અગત્ય.’

એક આયોજકશ્રીએ ધન્યવાદ આપવાં કર્યું. ‘આપ જ સંમેલનને સંબોધા તો મેડી કૃપા થાય.’

આ તો સાહિત્યિક સંમેલન છે. એમાં હું તે વળી શું બોલવાનો હોયો, મોટા મોટા વિદ્વાનો આગમ ?’

‘નવજુવાન લેખકોને પ્રોત્સાહિત કરવા. ભર, બેચાર શબ્દો.’

‘મને તો માંક ન કરવો.’ ખૂબ ન નમ્રતાથી બોલ્યા.

ખીજે સ્વિસ સંમેલનને પેડોલ. બેક શરૂ થયા પછી આશરે કલાક પંદર મિનિટે જેઠીંબી આવી ગયા. આયોજકોએ એમને તેડી વળીને મંચ પર બેમાલા. એ વખતે એક સાફડું ચાલી રહ્યું હતું. જેઠીંબીએ આમતેમ નવર કેરવી. અમને સામે ખુરશી પર બેઠેલા જોયા. મંચ પરથી ઊતરીને પાસેની ખુરશી પર આવી બેઠા અને ધ્યાનથી બાણ સંભળવા લાગ્યા. લાપચુ જાયાવાદના પક્ષમાં હતું.

થોડી વારે લાણ સમાપ્ત થયું. મંચ પરથી પ્રમુખશ્રીનો અવગર આવ્યો : ‘હવે વ્યવસ્થાકાર નારાયણ પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરશે. સફલાએ તેઓ અહીં હાજર છે. એમનો પરિચય આપવાની કોઈ ખાસ વડે નથી. તેઓ તમારી વચ્ચે આ ન શહેરમાં કેસિસના મહાત્મી તરીકે રહી ચૂક્યા છે. એમ તો દેશના સૌ લોકો એમને માંથી રીતે જોવાળે છે.’

તાળીઓ.

મંચ પરથી — આવો, પધારો !

જેઠીંબીએ અમારી તરફ એવી રીતે જોયું કે જાણે એમને બીલેવેલી પર બોલાવવામાં આવતા હોય ! ખૂબ સંકેત સાથે ઊઠીને મંચ પર ગયા. માઈકને આંગળીથી ખપડાવ્યું. પછી સાહિત્યના પ્રવાહો વિશે પોતાના હેઠા વિષે માફી માંગી લાપચુ

શ્રદ્ધા' સીધી સાદી સરળ અને શુદ્ધ ભાષા. અવાજમાં કશો ખાસ ઉતાર-ન્યંદાવ નહીં. જાણે કે નિરાળના વર્ગના વિદ્યાર્થી-એને લખ્યુવતા ન હોય ! આશરે પંદરવીસ મિનિટ બોલીને પોતાની બગાએ આવીને બેઠા. તેમનું ભાષણ સાહિત્ય અને સમાજના સંબંધ વિષે હતું. ઐતારામાં ખૂબ પ્રભાવિત હોય એમ લાગ્યું. વયવયમાં અને છેવટે તાળાંઓના ગઝલકાટ એ વાત સ્પષ્ટતી હતી. એમની વિદ્વતાની પણ મારી પર ઘણી અસર પડી.

૧૯૪૬માં બિહારમાં ભયંકર કોમી હુલ્લડો.

જેઠાંબી બિહારમાં નહેતા. ખખર સાંભળતાં જ ભારતને પ્રવાસ વસ્ત્રાંથી મુક્તિને પટના ચાલ્યા આવ્યા. પટનામાં હાજર એવા દોશિસ સોલવાલિસ્ટ પાર્ટીના પોતાના સૌ સાથીઓને બોલાવ્યા. અમે એમનાં કદમકુબાંના નિવાસસ્થાને ભેળા થયા.

મેં પહેલી વાર એમના હોલ પરનું એ ચિરંતન સ્મિત ગાયબ નેહ્યું. ચહેરા પર કાંઈક અજળ શોકાકુલ ગંભીરતા દેખાઈ. લલાટ પર ચિંતાની છીંટી ધરતીઓ હતી. એવું લાગ્યું કે જાણે તેઓ અત્યાનંદ પોતાની ઉમ્મરનાં ઘણાં વર્ષો વટાવી ગયા હોય. બંને હાથ પાછળ રાખીને બેચેનીમાં આંટાફેરા કરી રહ્યા હતા.

તેઓ એક પુરસ્કાર પર ચૂંટાયેલ બેસી ગયા. લોકો હજી આવી રહ્યા હતા. થોડી વાર શુભસૂચ બેસી રહ્યા, પછી અમારી તરફ જોઈને ભરાયેલ અવાજે બોલ્યા, 'બિહારના હિંદુઓને આ શું થઈ ગયું છે ?'

પછી સૌ પાસે પરિસ્થિતિ અંગે માહિતી લેતા રહ્યા. મેં કહ્યું કે હવે આગ થોડી ફરવા આવી છે.

'તમે લોકો શું કરી રહ્યા છો ? પટનામાં બેઠાં શું કરો છો ?' કાંઈક ખિન્ન સ્વરે પૂછ્યું.

બેનીપુરીએ અમારા સોના પ્રવક્તાના રૂપમાં બચાવ આપ્યો, 'પાર્ટી'ના લગભગ સૌ કાર્યકરો હુલ્લડ રોકવાના કામમાં લાગેલા છે. ઘણા સાથીઓ હુલ્લડમય ક્ષેત્રોમાં ગયા છે. કેટલાક હજી પાછાંયે નથી આવ્યા.

'હુલ્લડ રોકવામાં તમારામાંથી કેટલાએ જાન આપ્યો, કેટલાએ ધા સહ્યા ?'

અમે બધા શુપ !

એટલામાં જેઠાંબી નગર મારા પર પડી. 'રત્તી સાહેબ, તમે કુદાળ તો છો ને ? તમારા ધનાં ? કાનથી સાહેબ (અહલ કાનથી) કયાં છે ? એમના સમાચાર ?' એટલા બધા પ્રશ્નો એકી સાથે !

'હા, તો સારાવાનાં છે. મારા ધનાં સૌએ અહીં જ પગ સિંટિમાં લખાં, હવે નાજીવાગમાં રજાંલદાવાં ત્યાં આવી રહ્યાં છે. ત્રાંતિ એને બેઠે જ છે અને ત્રાંતિ બળવવા પોતાના વિસ્તારમાં રહે છે.'

'એમના રક્ષાબુની કાંઈ વ્યવસ્થા તમે લોકોએ કરી છે ?' બીજાએ સંબોધતાં પૂછ્યું.

કોઈએ કહ્યું, 'ચિંતા કરવા નેહ્યું નથી. કાંતમી સાહેબ પોતાના વિસ્તારમાં ખૂબ લોકપ્રિય છે અને આસપાસની વસ્તીના લોકો એમની સાથે ફરી રહ્યા છે. એમના ગામના રક્ષા સારુ પણ એ જ લોકો દેખરેખ રાખે છે. હું કાલે જ ત્યાંથી આવ્યો છું.' કાંતમી સાહેબ અને એમના સાથીઓના પ્રયત્નને લીધે એ વિસ્તારમાં કાંઈ અપ્રિય બનાવ નથી બન્યો.

'પટનામાં પણ હુલ્લડ ક્યાં છે ?'

'હજી સુધી તો પટના બચ્યું છે.' મેં ઉત્તર આપ્યો.

'પટના સિટિમાં માત્ર એક ડેસાનું ખુન થયું છે. વાતાવરણ તંબ છે, ખાસ કરીને પટના સિટિ વિસ્તારમાં લોકો લયલીત છે અને મુસલમાનોના મોટા મોટા મહોલ્લાઓમાં શરણ લે છે. પટનાની આસપાસનાં ગામેમાં બનાવો બન્યા છે, ખાસ કરીને મસોદી અને તે ચોક્કસનાં ઘણાં ગામેમાં બન્યાલાનું ઘણું નુકસાન થયું છે.'

બેનીપુરીએ કહ્યું, 'રત્તી જાતે એ વિસ્તારમાં ચાર પાંચ સ્વિચ ફરી કાલે જ પાછા ફર્યા છે.'

જેઠાંબીએ અને ત્યાંની વિસ્તૃત માહિતી આપવા કહ્યું. મસોદીમાં પહેલાં કેવી ખોટી અફવા અને ગેરસમજૂતીને કારણે હુલ્લડ થયું, બધાં જ્યારે મરદ સૌ મળીને સિતેર ગળ્યા માર્યાં ગયાં, એમની લાશો મળી છે તે કહ્યું. મેં એ પણ કહ્યું કે ત્યાં હુલ્લડની ધમકતી આમ કેવી અત્યાનંદ એલાવાઈ ગઈ. જાણે કે વીજળાનું બટન જોઈકે કરી દીધું ન હોય ! બન્યું એમ કે એક સાધુબાવાની કુટીમાં જ જોરતો અને બાળકોએ રક્ષણ લીધું. સાધુબાવાએ એમને લઈને અંદરથી દરવાજો બંધ કરી દીધો. હુલ્લડખોરોને ખખર પડી ગઈ. એમણે કુટી પર હુમલો કર્યો અને નિરાશિતોને બહાર કાઢવાની મંત્ર કરી. સાધુબાવાએ સાફ ઈન્કાર કર્યો. લાંડે આગ ચાંપી દેવાની ધમકી આપી. તોયે સાધુબાવાએ શરણે આવેલાઓને એમને હવાલે ન કર્યાં. અને કહ્યું, 'ચાંપી દે આગ. હું પણ એમની સાથે જ બળી મરીશ. થયું પણ એમ જ. કુટી બાળી નાખવામાં આવી અને સાધુબાવા પણ એ જાણી સાથે બળી મર્યા. આ ખખર વીજળીની જેમ કેલાઈ ગઈ અને હુલ્લડ એકાએક અટકી ગયું. જાણે કોઈએ એકે લગાવી દીધી હોય ! સાધુબાવા ઘણા લોકપ્રિય હતા.

એમ લાગ્યું કે આ સાંભળીને જેઠાંબીના ચહેરા પર જાણે કે સંતોષની એક લહેર પસાર થઈ ગઈ. બોલ્યા- 'એમ લાગે છે કે ઇન્સાનિયત હજી ક્યાંક ક્યાંક જીવતી છે.'

થોડી ક્ષણોમાં જ એમણે નિર્ણય લઈ લીધો. 'હું આવતી કાલથી હુલ્લડમય વિસ્તારોમાં ફરીશ'. પછી પૂછ્યું, 'ક્યા ક્યા વિસ્તારોમાં સૌથી વધુ ઉલ્લવ છે ?' બચાવ મળ્યો કે પટના નિહલાને હિલસા વિસ્તાર, મુઝેર નિહલાને લખાંસરાય, વારા-પુર વગેરે વિસ્તારો.

‘હું’ પહેલાં ત્યાં જ બાઈસા.’

મેં કહ્યું, ‘હું જે સાથે આવીશ.’

‘તમે ન આવો એ કીક છે. તમે મંસોરીનું જે વર્ણન કર્યું તે ઉપરથી હું એ અટકળ કરી શકું છું’ કે આખુસની લેવાનિ-યતની તમારી પર યી અસર થઈ હશે. તમારા મન પર વધુ બેભને ન નાખો.’

મેં સતત આમહ ક્યો ત્યારે સાથે થઈ નવા રાહ બધા. સાથે જનારાની યાદી બની. એકંદરે અગિયાર વાગ્યુ થયા. વાહનની વ્યવસ્થાની જવાબદારી પણ સાધીને સોંપવામાં આવી.

આનુકૂળતાથી તે વખતે ગિઠારના ‘નાસ્તોઅધાન હવ’. એમને ખબર અપતાં એક છપ અને એક નાની બસની વ્યવસ્થા કરી આપી. એ તે પોલીસના ફેટલાક હથિયારધારી જવાનોને પણ સાથે આપવા માગતા હતા, પણ જેઓએ ના પાડી દીધી.

ખીને દિવસે સવારે દસ વાગે નીકળ્યા. પટનાથી ફગાડા બતાં રસ્તે જેઠાલી ગામ આવ્યું. આ એકલા મુસલમાનોનું જ ગામ હતું. પણ ગામ ગિલકુલ સૂતું પડ્યું હતું. ફેટલાકે કંતરો, મરદાંઓ અને બકરીઓ આમતેમ રમકી રતાં છતાં. મકાનો બળી ગયાં હતાં અને ફેટલાકે ધરોથી તો તે સમય સુધી ધુવાડા નીકળી રહ્યા હતા. જેઓએ છપ ઘોભાવી. છપની આગલી સીક પર જેઓ સાથે ફું હતો. મેં કહ્યું, ‘આડી’ તો કોઈ દેખાતું નથી. વાત કોની સાથે કરશે ? તેઓ બોલ્યા, ‘ભાતરો, ભોઈ તો લઈએ.’

ગામની વચ્ચેથી ખૂબ સાંકડી સડક પસાર થતી હતી. અમે બધા બેનયો. બસમાંથી યજુ ખીલ સાધીએ બેનયો આવ્યા. સડકની બંને બાજુએ બળેલા કે ધૂમાતા મકાનોને જોતાં અમે જવા આગળ વધ્યા હોઈશું કે ડાબી બાજુની મસ્જિદ તરફથી એક જઈક સાયુસ નીકળ્યા. સંકેદ દાઢી, કમર ખૂંકેલી. જેઓએ એમને પાને ઘોલાવી પૂછ્યું, ‘આપ અહીં જ રહે છે ?’

બહુ ક્ષીણ અવાજમાં જવાબ મળ્યો, ‘હ હા. આ જ મસ્જિદમાં મુઅનિજન છું.’

‘આમતું નામ શું છે ?’

‘અબ્દુલ્લા.’

‘ગામના લોકો કયાં ગયા ?’

‘ખજર નથી. સૌ ઘર ઓડીને કયાંક ભાગી ગયા છે.’

‘કોઈને જાત ગયો ?’

‘ના, હજૂર. કુલ્લાયોરોના આવામાં પહેલાં જ લોકો ભાગી ચકાયા હતા.’

‘આપ કેમ ન ભાગ્યા ?’

‘હું મસ્જિદની ગિરમન કરું છું. હું ભાગી જતો તો પુદાના આ ધરમાં ગિરમ કોણુ બલાવત ?’ અમારામાંથી કોઈકે પૂછ્યું, ‘તે તમને મારી નાખત તો ?’

જવાબ : અબ્લાહની મરણ.

જેઓએ પાછો સવાલ પૂછ્યો : ‘મસ્જિદ પર પણ હુમલો થયો હતો કે ?’

‘હ ના. એ લોકો તો કૂટવા આવ્યા હતા. મસ્જિદમાં કૂટવા જેવું શું હતું ?’

‘હુમલો કયાં થયો ?’

‘ચાર દિન પહેલાં.’

‘તમારા ખાવાપીવાની શી સગવડ છે ?’

‘અટલાક માલિક છે.’

જેઓની આંખો છતકાઈ આવી. એમને ખુશનિવનનના અવાજ પરથી પારખી લીધું કે તેઓ ખુશા હતા. પટના સિદ્ધિથી ત્યાંના ફેટલાકે લોકોએ ગાડી ચોલાવીને ખાવાની ચીજો અને ફળ બજારગરીથી સાથે આપી દીધાં હતાં. જેઓએ એ બધી વસ્તુઓ ઘરના મુઅનિજનને અપાવી દીધી. એમને પહેલાં તો લેવાની ના પાડી. પણ જેઓએ આમહ ક્યો ત્યારે ‘ખુદ આપ લોજો કે સલામત રખો’ કહીને લઈ લીધી. જેઓ કોઈક પૈસા પણ આપવા માગતા હતા પણ છુટકાએ ન લીધા. અને કહ્યું કે પૈસાનું શું કરું ? દુકાનદાર તો આપ્યા ગયા અને દુકાનો બળી ગઈ.

અમે ત્યાંથી નીકળી પયા. સાંજ પહેલાં તેસડાડા ગામે પહોંચ્યું હતું. તે મસ્જિદ પોલીસ ચોકી હોયતું મુસલમાનોનું એક મોટું ગામ હતું. યજુ-આસાની વસ્તી હતો. ખજર એવી મળી હતી કે પુરું ગામ તળાહ થયું છે અને એક પણ માણસ જીવે નથી બચ્યો.

તેસડાડા બતાં રસ્તે એક મળેનો બનાવ બન્યો.

ફગાડાથી ધરલામણુર સુધી નાની (નેરો) એક વાહનની સાથે સાંકડી યજુ પાછી સડક બપ છે. સડક પર ટેર ટેર નહીં નાળાં જોના કોઝને હતા, જેની ઉપર પથ્થરની ઇંડો ગિઠાવેલી હતી. અમે ફાટથી બે ચક્કુ માઈલ આગળ ગયા હોઈશું ત્યાં પાછગઈો રેલ ગાડી જોના પાટા પર આવી. પાટા પર તો પુલ હતો, પણ સડક કોઝ વે પર થઈને જતી હતી. ગાડી અમારી છપથી આગળ નીકળી. ફાઈવર સાંભળેને માડી સાથે હોડ બકવાતું સૂઝ્યું, ઝડપ વધારી દીધી. આ બાજુ એનિલ ફાઈવરે પણ ઝડપ વધારી. છપ અને ટ્રેન લગભગ સાથે સાથે જ ઝડપેરે ચાલી રહી હતી. ગાડી પુલ પર અને છપ કોઝવે પર. જેઓએ ફાઈવરને વેગ ઘટાડવા કહ્યું પણ એટ્ટે ન માન્યું. નજીવાન હતો અને કદાચ તેરી પણ હતો. કોઝવે પર પથ્થરની કેસોંક છટા બપડેલી હતી. ફાઈવર સંભળી ન ચકો અને છપ તે બાજુની છકા પર ચકીને ઊઠાળાને પાસેના ખડામાં પડી. ખાડામાં પાછી હતું; પણ ઝાંઝું નહીં. છપ આડી પડીને પાછીમાં ઘોલી ગઈ. ખેર એ હતી કે છપનું હૂડ ખોલી નાખવામાં આવ્યું હતું. ફાઈવર સિવાય અમે ચાર બજુ છપમાં હતા. કોણુ બચે શી રીતે અમે સૌએ બચું કે

અમે બધાં આડી પોલી છપમાં બિભા છીએ, હમર સુધીના પાણીમાં.

છપને પાણીમાં ગળાડતી બેઠને એન્જિન ડાહવરે માડી રાકી લીધી અને એમાંથી મુસાફરો બિતરીને અમારી તરફ દોડ્યા. ત્યાં સુધીમાં પાછળથી આવતી છપ પણ રોકાઈ અને એમાંથી પણ લોકો દોડ્યા. ગમે તેમ કરીને અમે સડક પર આવ્યા. જેંપીની ની ચપલ પાણી પર તરતી હતી. છપનું પેટ્રોલ પણ પાણીમાં તરતું દેખાતું હતું. આ બેઠને અમે બધાં હસવા લાગ્યા. પણ જેંપીના હોઠ પર હળવું સ્મિત પણ નહોતું. બંને કે એ ક્યંતે ખોવાઈ ન ગયા હોય. મને ખાતરી છે કે સાધારણ પરિસ્થિતિમાં તેઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ હસી પડ્યા હોત. પણ એ સમયે એ હાસ્ય કોણ બંને ક્યાં હુમ થઈ ગયું હતું ? આ આખા પ્રવાસમાં મેં એમને એક વાર હસતા કે મરકતા ન જોયા. કેટલી ઘેરી વચ્ચર હતી એમની ઉપર !

માડીના મુસાફરો જેંપીની ચપલ પાણીમાંથી કાઢી લાવ્યા અને છપને પણ સડક પર લાવીને બિભા રાખી. અમને કાગતું હતું કે છપ છોડવી પડશે અને હવે પછીની મુસાફરી અસમાં જ કરવી પડશે. પણ હાલુ થયે છપના શેઠાનારનું કે મુસાફરોએ થોડા ધક્કા માર્યા અને એના સાહેબેસરે છીંકાછીંક કરીને પાણી બહાર કાઢી નાખ્યું. એન્જિન સ્ટાર્ટ થઈ ગયું. છપને બ્યારે ધક્કો મારવામાં આવ્યો રહ્યો હતો ત્યારે અમે સૌ ચૂપચાપ બિભા તમારો બેઠા હતા, પણ જેંપીની ઝડપથી કોડીને ધક્કો દેનારામાં ભળી ચૂક્યા હતા. અમે સૌ શરમના માર્યા જમીનમાં દટાઈ ગયા. એમની અને અમારી ઇચ્છાનિરપેક્ષ પ્રતિ ક્રિયા (રિફ્લેક્સ એક્શન) માં ?

તેલહાડા ગામ બે ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું. અસલ તેલહાડામાં મુસલમાનોની વસ્તી હતી અને લગભગ અર્ધા ફર્સ્ટ પર એનું ફળિયું હતું, જે વધીને પુદ એક ગામ બની ચૂક્યું હતું. ત્યાં ફક્ત હિંદુ વસ્તી હતી. રસ્તે પહેલાં ફળિયું આવતું હતું. અમે ત્યાં પહેંચ્યા ત્યારે અંધારું થઈ ચૂક્યું હતું. વસ્તીની બહાર સશસ્ત્ર પોલીસની હાથણી ભળી. પોલીસનો એક જવાન અમને લોકોને ફાનસના પ્રકાશમાં ફળિયામાં એક પાકા મકાનના વરંડા પર લઈ ગયો. ફર કોઈ સુખી ખેડૂતનું બચાવું. ત્યાં એક ધરડો માણસ ભળ્યો. પોલીસના જવાને અમારી ઝોળખાણ આપી. વ્યવસ્થા નામ સાંભળતાં જ વૃદ્ધ બિભા થઈ ગયો. ઔપચારિકતાએ પછી અમને સૌને બે પાટ અને એક પલંગડી પર બેસાડ્યા. જેંપીનીએ કહ્યું કે હું હુલ્લડઅસ્ત ગામમાં જઈશ. 'ત્યાં તો કોઈ નથી. જઈને શું કરશો ?' વૃદ્ધ એવી રીતે કહ્યું કે બંને કે જેંપીની ત્યાં ભય એમ ઇચ્છતા ન હોય.

'હું મારી આંખે બેબા માંચું છું.' જેંપીનીએ ગંભીર રવરે કહ્યું.

'ત્યાં તો મિલકત અંધારું છે, સરકાર !'

'સિપાઈજી પાસે ફાનસ અને અમારી પાસે કોઈ પણ છે. જલ્દે સમજ લીધું કે આ માનવાના નથી. એણે કોઈનું નામ લઈને બૂમ મારી. ધરતી અંદરથી બે જુવાન નીકળ્યા. પહેલાં તો એ અમને બેઠેને નવાઈ પામ્યા. પણ જલ્દે બ્યારે એમના ખાનુ આપો ત્યારે બંનેએ જેંપીનીને પ્રણામ કર્યું.'

'બંને, ફાનસ લઈને વ્યવસ્થા આપીને મિયાંબટની દેખાડે.' એ સંભળીને કોઈક સંકલ્પમાં પડ્યા, પણ પછી એક જુવાન ગયો ને ફાનસ લઈ આવ્યો.

અમે બધા બિભા થઈ ગયા. જેંપીનીએ જુવાનોને કહ્યું, 'તમારે બંનેએ આવવાની જરૂર નથી, સિપાઈજી દેખાડે.' પછી સિપાઈને પૂછ્યું, 'તમે તો ગામ બેનું છે ને ?'

સિપાઈએ એન્જિનમાં આવીને વચાવ આપ્યો, છ હા, હજૂર. હું બે દિવસથી ગામમાં છું. જેંપીનીએ આ વખતે બધાં સખતાઈ કરીને મને જતાં રોક્યો. મારે રોકાઈ જવું પડ્યું.

બીજું ફાનસ લઈને બધા ગામ તરફ ચાલ્યા ગયા. હું ત્યાં જ બેઠો રહ્યો. બંને જુવાનિયોએ એક મોટી રોતરંડ લાવીને ઝોશરી પર પાથરી દીધી. વૃદ્ધ એમને કોઈક કહ્યું ને એ ચાલ્યા ગયા. થોડી વાર પછી બીજા લોકો આવીને રોતરંડ પર બેસવા લાગ્યા. જેંપીનીના પાછા આવતાં પહેલાં જ રીસ પચ્ચીસ લોકો એકઠા થઈ ચૂક્યા હતા.

લગભગ કલાકે પછી જેંપીની પાછા આવ્યા. ફાનસના આજા અબવાળામાં મેં જોયું તો એમની આંખોમાંથી આંસુ નીકળતાં હતાં, જેને એ ફમાલથી વારંવાર લૂછતા હતા. અને વારંવાર ગૂળતું નાક સાફ કરતા હતા. આવીને ચૂપચાપ રોતરંડ પર બેસી ગયા. બ્યારે આંસુ જરા અટક્યાં ત્યારે બોલ્યા, 'હવે જવું બેઠ્યો.'

વૃદ્ધે કહ્યું, 'ગામના લોકો આપનું લાથણ સાંભળવા આવ્યા છે. બે બેલ કહેતા બંને.'

'મારે કોઈ નથી કહેવું. તમે લોકોએ અહીં જે સ્થપાત કર્યો છે તે પછી મારી કનેથી શું સામાશી લેવી છે ?' પછી અચાનક કોઈક વિચાર કરતા બિભા થઈ ગયા અને બોલ્યા, 'તમે લોકોએ ભારતમાતાના વલન પર કલંક લગાડ્યું છે. હું હમણાં જ મારી આંખો વડે તમારી જખંસ્તા બેઠેને ચાલ્યો આવું છું. મેં મારા જીવનમાં આવું ભયંકર દ્રશ્ય કદી નહોતું જોયું. તમે પણ કદાચ નહીં જોયું હોય. આ લોકો સદાકાળ તમારી સાથે રહેતા આવ્યા હતા. જેને તમે કદાચ કાલ સુધી કાકા, મામા, ભાઈ, બેટા, ભેટી કહેતાં હશે, તેમને તમે કારી નાખ્યાં. આ નિંદોષ, હથિયાર વિનાનાં બન્યાં, છુદ્ધ ઔરત મરદો પર તમારા હાથ શી રીતે ઉપડ્યા ? આ તે કેવું ગાંડપણ તમારે માથે સવાર થયું કે તમે એકાએક માણસમાંથી જનનર, માનવમાંથી દાનવ બની ગયા ? મને સિપાઈજીએ કહ્યું કે ગામમાં એક મુસલમાન જીવતો નથી રહ્યો. છુદ્ધ, જુવાન,

નોવેલ અગ્નિ કોઈ નથી. એવો કહ્યું કે મધ્યમે, ગલીસો અને મસ્જિદમાં પણ લાંબા જા સુધી હતી જેને કાને જ ઠકવવામાં આવી છે. મેં એક દુધમાં એકથી તેમજ તે સ્થાને મજૂર સુધી પહોંચી શકે. હાલમાં એમાંથી શબ્દ મરતી હતી. 'દ' પાકે પૂરે કે આ લમે મું હતું. અને એમ કહ્યું કે

• મોન્સાખીયા— એક અલગ અલગ.

• મેન્સાખીયા! • જેનું સોનેત સંજોગે મેળવી તથા 'પો. એને જગતથી જ દાખાં લેવા. 'મેન્સાખીયાની વાત હશે છે. નમે! મેન્સાખીયા હતા તા બાઈએને તાવ તથા એમ ત્યાં ન મળે. કે જગતથી દેખાઈ તો મ્હા રહિયાન જાગનાં જ ને આખું નમરું મું જગતમાં હતું ને નામનીને પરવા શીમા છે મેન્સાખીયા ને! મેન્સાખીયા કેમ મેન્સાખીયા અંતે, હિંદુની કલક કમ્પા કે કમ્પા ખડા નમે નવરું શીમા કે નિર્દોષ પ્રકારે કે ને અહીંને બહારી પંખામાં લેવા. ને પંખામાં મુંબીમાં હો. એ જગતને આ હમ ચાલે ને આખા દેશમાં સરેર મરેશમાં, જામે મ્હા સેકે, મ્હાં મને. હવે આખામાં અલગ—અલગે દેશ બની ગયે, ભારત મજાદ થઈ જા. ભારત તથાદ કને તા નમે ભરેશા નવી રંગ. મું બિચારે, મે તમે કે દેશ હમ મેન્સાખી અને તેલકલા છે કે નમે પોતાની બાને હિંદુ કહે છે. હિંદુના લોકમાં તમે આવી મળેશા મું જાવી અલગ! મું તથાદ ક્યાં તમે નિર્દોષ જામાં. સોજા, બુદ્ધિ, જુવાનેની મજાદી દાખીને અલગ કરનાં અને ભરકાથી દેખાવ કરનાં શીખરે છે કે હિંદુવન. આવા પદ તમે હવા ધર્મશાસ્ત્રમાં વાંચા છે કે હિંદુ ધર્મ શરૂઆત નથી શીખવેશો. તો પછી તમે કેવા હિંદુ છે? કદમ આપવી ભેટકે. ભારતી મુંબી મળું ભેટકે મળે જે જા હવામાં ભેજાં તથાદ ભાઈ મળેશો કાપીને નાખ્યાં હતાં.

જેમ્. જેમ અલગ હોવા થઈ મ્હા હતા તેમ જ અલગ હો મેરી મ્હા. બધાનાં દિર મુંબી હતા.

“માદ ક્ષો, સરકાર!” જુદ બોલે. નવજુવાનેનું ખુન મરમ હેમ છે. જુલ થઈ મળે.”

“તવજુવાનેનું ખુન મરમ હેમ છે! આપ તો તવજુવાન નથી, આપનું ખુન તો! હું” છે. આપ એ વરમાં હોશ. ન થઈ મ્હા કે પહેલાં મને જામ થો. પછી આગળ વધા એમ કહ્યું હોત! કહ્યું આપે એનું કે મારી મળે છે, જુલ થઈ મળે! કે એક મારી આપનાર કે આપે તો મારી આપનારને મારી વાપીને મારીનાં ભારતમાં પડ વાપી રીધાં.”

જેમ્. જેમ આટુ હોવા થઈ મ્હા. જેદ રી દાહ બેજા, “સરકાર ક્ષો નારતો તૈવાદ છે. નિરાશ ન કરેશા.”

“હું મારી એક ભોટી પછી ખુ નવી પીઈ. એમાંયે પાણીને ગલે લોલી દેખારો.”

અને કાચે દિલસા અવા નીકળી પડ્યો. રાત ત્યાં જ ગાળવાની હતી. ને રાતે જેમ્. જેમ જેદ પાણું, ન લેવી શક્યા.

એ કોઈ વાર પડ્યાં દેવે. કોઈ વાર પાંચરી પર બેઠા થઈ ત્યા. જેદ વાર કાઠ બંધવાની એકાદી પર મળે નાંદા મારે.

જેમ્. જેમ એક આવાપિયા સુધી જુદા જુદા દુલ્હામરેલ ઝિન્સામાં હતા ગલા. માની મોટી મળાએમાં ક્યાંક ફાલ્સા પે. જેને તાપાવા. ક્યાંક અલગવા. લોકોને આમદ ક્યાં કે નિરાશવાની લેવા કરે એમનામાં વિશ્વાસ પેલા કરે. મેમનાં દિલ જુને. એમને મમતાપીડુ વીને વેર પાડા લઈ બધા એમના મજાદી જવાબદારી વે. એમની કાંતિપત્રી હો અને આખા વિરનામાં સાનિય વાતારત નરે.

જેમ્. જેમ રાતન મિલિદેમાં પદ મ્હા, નિર્મિતો સાથે હો. જે વિરાલ. એમને આનંદના અપી, ધીરજ આપી અને એમની રંગા ભેટકેને મેલા ખુ પડા. એક રાતન વિરનામાં નિર્મિતો ને લખાઈને ક્યાં :

“તમને ક્યા. મળે. આં ધીરજ અપાણું એ મજાદતું નથી. તમની અદે રાત ક્યાં મરમ અનુભવું છું. હું એક હિંદુ કુટુંબમાં પેલા થયો એમને હિંદુ અનુભવું છું. એક હિંદુ તરીકે મું મળે. બાને મેમનાર મળું છું. પછ મારા બાઈશા, સી મિલિદે એક મરમા નથી મેલા, સી કુલકમાંના ખુ એક જગતના તથી વેના. બજારમાં ને અલગનાં હોઈ ધર્મ રીપવતો નથી. એ તો આખું પેડો જ ક્યાં નમે મેમનાં મેડો અધર્મ આપીએ છીએ. મળુસતી આ મોટી નવજાઈ છે. આખું બધાં સંજોગે પહેલાં મળુસ છીએ, પછી મીલું” કોઈ પછ—હિંદુ મુનમન, વિષા, મિસ્તી વગેરે કોઈ જા મળુસ પોતાનો ધર્મ જેમ ત્યારે બહારી કહે છે, દિલસાં માર વાર બહારી કહે છે, પછ એ કોનાની મળુસતા, ઈ-મનમિત કેલિશ કરવા છતાંયે બહારી નથી કહેના. કદી નવી !”

પ્રવાસ પૂરે થઈ અમે. ખુ આ પ્રવાસમાં અને જેમ્. જેમ મતિસંત મનવન, મહામનવના રેશમાં દેખાય.

આ પ્રવાસ દરમ્યાન અમે એક ગામ મળે દેશા હતા. હમેશની જેમ જામાં જેમ્. જેમ સાથે આગળ બેઠો હતો. ગામ પહેલવાની કિતાવળ હતી. ખુ છપતી આગળ આખી સકલ રીધીને એક મોટી ‘વાન’ ધીમી ગતિએ મળે રહી હતી. જાપને શ્રાઈવર સવલ હોનું વગાડતો હતો, પછ રાત મારજ નહેતી આપતી. મું હવ સુધી આમ ચાલું. વાનનો આલક પોતાની અડ પધારતોયે વહેતો અને રસ્તો ખુ આપતો નહેતો. વાનવાળાની આવી કટૂક પર જેમ્. જેમ કદાચ મિમ્મઈ રતા હતા, કારણ કે એક જગ્યાએ જેની સકલ જા પહેલી દેખાઈ ત્યાં શ્રાઈવરે જા આગળ કાટી લીધી. જા વાન પામેથી પસાર થઈ રહી હતી ત્યારે જેમ્. જેમ એ આખું બહાર કાઢીને વાનનો આલકને અલસમાં નેરથી નેકારીને કહ્યું, “ચુ એમ ફાલ!” જા આગળ નીકળી મળે. થોડા આગળ વધ્યા હોઈશું ત્યાં જેમ્. જેમ એ યોગવા કહ્યું. મેં માનું કે હવે અલસ પૂરે જાગે નથી લાગતો. વાનવાળાને હવ

વધુ વહરો. મેં કહ્યું, 'છોડો, જવા દો.' બાલ્યા, 'મેં' કમ
ફલ કહ્યું છે, એ મારી જાલ હતી. મારે એમ નહોતું કહેવું
નેઈતું. હું જોની માફી માગીશ.' મેં કહ્યું, 'એણે સાંભળ્યું'
પ નહીં હોય. પણ જેમ્પીં ન માન્યા. છતાં રોકવાની બીતરી
પડ્યા. વાન આવતી દેખાઈ. જેમ્પીંએ હાથના ઈશારાથી એને
રોકવા કહ્યું, પણ કોણ જાણે વાનવાળો શું સમજ્યો તે
રોકવાને બદલે વેગ વધારીને નીકળી ગયો.

છેલ્લી મુલાકાત.

૫ મી ઓક્ટોબર ૧૯૭૬ ની સાંજ.

આટલી ઓક્ટોબરના મુલાકાતો પહેલાં જ મેં કહ્યું કે મેં
લેતા સમાચાર સાંભળ્યા—જેમ્પીં નહીં.

જેમ્પીં નથી.

છુટકા ગયા વડે મોવાએ મકરૂંડે હર મરવાનાં !

છુટકાઈ ગઈ એ જવાલા ને દરેક પતંગિયાનું લક્ષ્ય હતી.
જવાલા છુટકાઈ ગઈ, પણ કેવી અદ્ભુત ત્યાગી ! કેવો નિરાશ.
પ્રકાશપુંજ, જે હુલ્લ થઈને પણ પ્રકાશ આપે છે. પ્રકાશમાં
નથી, પણ રોશની બાકી છે—રાત દેખાવા. ચાલવાનું છે આ
જ રોશનીમાં, આ જ પ્રકાશમાં—અપ્રકાશ !

૦ સ. હ. રજી

જયપ્રકાશજી અમારા હતા એમ કહેવામાં અમેરિકા ગર્વ અનુભવશે. એમના મૃત્યુથી ભારતને
તો ખોટ પડી જ છે, દુનિયા આખીને પણ ખોટ પડી છે.

રાષ્ટ્રપતિ સંજય રેડ્ડી જોયે શોક સંદેશમાં શ્રી કાર્ટરે કહ્યું : જયપ્રકાશ નારાયણના મૃત્યુના
સમાચાર બાણી અને બીજું દુઃખ થયું છે. જેમ્પીં એક મહાન અને સબળન સ્વર્જિત હતા. દુનિયા
જેની કદર બૂલે છે એવી એક આગવી ગાંધીવાદી વિશેષતા એમનામાં હતી. દુનિયાને પાકી
ખાતરી થવી બાકી છે કે ચક્રિત નૈતિકતામાથી પેદા થાય છે, અને કાયમી પરિવર્તન માત્ર શાંતિપૂર્ણ
ક્રાંતિમાથી જ આવે છે તથા સરકારે પોતાની સત્તા બનતા પાસેથી જ પ્રાપ્ત કરે છે.

જેમ્પીં પચાસ વર્ષ અગાઉ અમેરિકામાં રહીને ભણ્યા હતા છતાં આને પણ અમે એમને
અમારા કહેવામાં ગર્વ અનુભવી છીએ. છેલ્લે ૧૯૭૭માં એ અમેરિકા આવ્યા ત્યાં અમેરિકાને
પોતાનું બીજું ઘર કહીને એમણે અમને ગૌરવાન્વિત કર્યા હતા.

રાષ્ટ્રપતિ કાર્ટર

પ્રયત્ન કરતા તેથી તો આભા જ બની જવાય. ‘ શા માટે આટલું વિસ્તારથી કહેવું ? આ કાળુ ! એને તો બે વાક્યમાં પતાવી દેવાય. ’ એવો ભાવ જેઓના દારા ક્યારેય કોઈની માટે વ્યક્ત થતો મેં નોંધે નથી. જેઓની ભૂમિકા એક જ, અને આગ્રહ-પૂર્વક તે રહી કે પ્રજા પુછાયો તો તેનો આપણી સમજનો પૂરો જવાબ આપવો તે આપણી ફરજ છે.

સુપ્રિમ કોર્ટના જજોની નિમજ્જીકના વિવાદ પછી પાર્લામેન્ટના કોંગ્રેસી સભ્યોને ઉદ્દેશીને જેઓએ પત્ર લખેલા. પ્રથમ પાંચ ફરમામાં ભૂમિકા બાંધી હતી જેમાં મુખ્યત્વે જેઓની રાષ્ટ્રને સંગીન બનાવવાની મથામણોની વિગતો આપી હતી. મેં કહ્યું, ‘ આ બધું લંબાય છે. તમે જેઓના, દુનિયા તમને ઝોળાળે. તમે રાષ્ટ્રની નિંતા કરતા રહ્યા છો તેવું બધું, આટલું લાંબું, આ કોંગ્રેસીઓને લખવાને કોઈ કાગળ નથી. તમે કેમ જાણે વિનવણી કરતા હો તેવો ભાવ આપી બધું છે. આપણે તો પ્રસંગના ગાભીર તરફ અને બંધારણીય સિદ્ધિ તરફ તેમનું આન ખેંચવા માગીએ છીએ. તેમાં આ પાંચ ફરમાનો વિસ્તાર કાઢી નાખીએ તો ? ’ આ વિચાર ત્યાં હાજર રહેલા સૌ કોઈના છે (સાથીઓને) તેમ જેઓના સમજ ચૂક્યા હતા. “ થઈ જેઓના પત્ર હૈ ! જેઓના એસે હી લિખતા હૈ ! ” તમે લખો તો કદાચ એ પાંચ ફરમા ન હોય પણ હું તો વિનંતિ જ કરીશ અને મારી ભૂમિકા, મારી રાષ્ટ્ર માટેની ખેવનાની વાત રજૂ કરવાની ફરજ હું છોડવા માંગતો નથી.

આ જેઓના.

સામાને માટેનું આદર્શનું તો અત્યંત જીવંત. પૂરા દિલથી વિનંતિ કરવી કે મારા સાથીઓ, મિત્રો, આપણું કરવા જેવું નથી. હું મારી બધી શક્તિ અને તમામ લાગણીથી સમજાવવા છું કે જેમણે ન દોરવાઓ. ન દોરવાઓ !

ઈન્દિરાજ સાથેની વ્યવહારની ભૂમિકા તો આથીય નિકટની હતી. અગત વાતોમાં ‘ ઇન્દુ ’ ઇન્દિરાજને કહી દેતા. અને વાપ કરતાં બમણા વહાલથી બોલાવતા હોય તેવો ભાવ ‘ ઇન્દુ ’ ઉચ્ચારણમાં મને સંભળાયો છે. તેથી જ તો ‘ ઇન્દુ ’ એ આપું કહ્યું ? મને નેહમાં પૂર્યો ? ’ એ વાતનો આધાર તેમને માટે કારણ હતા. એમને તે વાત શ્રેય જીભરતી ન હતી. અત્યંત કોમળ હૃદયના જેઓના શા માટે લકાઈઓ લકવા નીકળતા હશે ? એમ પ્રજા થઈ બધ. તેઓ લડે તે તો પૂરા સામર્થ્યથી પણ પ્રેમની લાગણી છોડી જ ન શકે. ખૂબ લાગણીના જીભર આવે અને દુઃખી થાય. નવેમ્બરની ૨૬મી ૧૯૭૭ને દિવસે જેઓના બચ્ચલોક પહોંચ્યા. ત્યારે કુલ ત્યા જઈ પહોંચ્યા. એ જે વાતો કરે, તે સાંભળીને એક જ વાત આપણા કાન સાંભળ્યા કરે—આપણા મનમાં જોડે, ‘ આ મહુ જીવને દુઃખનો છે નહીં. એને દુઃખન ગાનીને વર્તનારા એની સાથે એક કલાક નહીં, ૫૨ જ મિનિટ વાળગીત કરને તોય સમજ બધ કે આ જેઓને દુઃખનાવટ હોઈ શકે એવી તેની

આવડત જ નથી. એ તો પ્રેમનો માર્ગો જ લકવા નીકળે છે. એનાથી માની જેમ નથી રહેવાનું માટે વાગવા થાય છે. “ આપણું ન કરો, લાઈ ન કરો. આ આપણું જીવી રીતે જીવી શકાય ? ” એવા જે અત્યંત નાદ છે તેને તમે પાકાર માનો, તેને તમે રણશિશું કહ્યું માનો તો એ બિચારો મૃત્યુ કરે કે કાંઈ બધ, વિલાઈ બધ અને થયું તેમ. અચન થઈ ગયા— થઈ જાય છે. સકતા ! ” એમ પૂછો, પૂછો !

એક અત્યંત કોમળ શરદીર, પ્રેમળ ચાહો. કેમ નહોતું વિધાનને અવનવો પ્રયોગ જેઓના દારા કરવા થારેલો. સત્યાગ્રહી અને પૂરો પ્રેમી. નિર્દોષ એવો અનિવૃત્ત ચાહો ત્યાર કરી મોકલ્યો. આ દુનિયા તેને શી રીતે ઝોળાળે ? આ દુનિયાના માપદંડે તે મપાયો અને પાનારે એર પાયાં; જીવલેણ ધા પર મીઠું લભરાવી લભરાવી ધા ચચરાવાંગએ તેમ કરીને માર્યાં. ઈશ્વર મરવું કદાચ સહેલું હતું, ગાંધી તો ક્ષણમાં મર્યા. આ તો રિયાઈ રિયાઈને મર્યા. કહે છે કે કેન્સર રોગમાં સં વીછી એટલા સાથે કરે તેવી વેકના થાય. કાંઈક આપજન અને શુરવન (સંધિ)ના કંઠોથી પિંપાઈને મરવાનું આપણું તે જેઓના. ઇશ્વર જેમને કોઈ મંથ સ્થપારી નહીં. પણ જેઓના લેખાતોમાં જીવન સમપ્રતા લેવા નીકળીએ ત્યારે એવું કહેવાની જૂટ લેવા માણ છું કે જેમણે એમને પોતાના ગણ્યા, જેમને માટે તે જીવ્યા તે સીએ તેમને મરવા તરફ જ ધકેલ્યા. કેવળ ‘ ઇન્દુ ’ એ જ નહીં, વિનોબાજી પણ. સામાન્યતઃ પારકાં એકલે બોલે તો કોણ ગણકારે—જોકે જેઓના પારકા કોઈ હતા નહીં, તેથી તેવું કોઈનુંય ચલાવી ન લે. પણ આ તો જેમની પાછળ ચાલી ‘ જીવનકાન ’ આપણુ તેમણે એમને છેલ્લે દીધો. “ શું ગાંધીજી હોત તો મને મળવાને ન આવત ? ” એવું જેઓના કહેતા.

ગાંડા રે લાઈ, ગાંધી તો તારી વાટ નોઈને સ્વર્ગને દરવાજો જોલો છે. તમારું એ લખ્ય સિલન દીઠી કેવું કે વર્ણવશે ! કાચી મા નોંધશે ! જેઓના ગાંધીના થયા ત્યારે ગાંધી પૃથ્વી પર ન હતા તેવું દુઃખ દીઠીને હવું. હવે તો ત્યાં બેઘની ધીરજ ખૂટી દેખાય છે. એટલે તમને લઈ જ મર્યા.

આપણે કાંઈ કતાઓ, સાથીઓ એટલા નળળા કે તેમની આ ભૂમિકા પૂરી સમજ ન શક્યા. અને ભક્ત ભાઈઓએ તેમને દુઃખન કે પ્રતિસ્પર્ધી માન્યા !

અસત્ય ન સાખવાની તીવ્રતા પારાવાર હતી. અન્યાય સામે ઝંઝૂમવું એ જીવનકર્મ હતો. સાથે જ સામાને ન દૂલવાની લાગણી અત્યંત પ્રગળ રહેતી. બેઘતે સંપૂર્ણ મેળ એટલે જેઓના.

બિહાર વિભાગીના પ્રસંગો દિલ્હીમાં જેમ નગર સમક્ષથી પસાર થાય છે. અસત્ય સાથે કરો જ વ્યવહાર ન રાખશે અને બાંધેલો વજર અપૂર્ણ સફાઈ આર્થિક વ્યવહારની કરવી જ તેવો તેમનો પ્રથમ અભૂતપૂર્વ પૂરા અર્થમાં મને લાગ્યો છે. માંડી વાળો, બાંધેલો કરો, તેવું વલણ કદાચ આ બિહાર વિભાગીના પ્રકરણમાં તેમણે ન દાખવ્યું. ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ જૂના

મહાધીશ સહિ મેલેલા મંત્રોનું સંકલનકું હાથેને ન જ દેખા. અને છતાં વિદ્યારીક દસ્તાવેજ થઈ કે પ્રક્રિયા પછી છગ્ગ મુગ્ધ પત્નીની હાલો મેલેલા બાલો જેઓએ ન બનુએલા. એક નિર્ણય તો કાર્યકર્તાની ભૂમિકાથી વિદ્યારીક વિદ્યારીકને પુનઃજનન આપવાનો તેમજ પ્રયત્ન થોઈ.

વિદ્યાર વિદ્યારીકનું કામ સંભાળી લેવાને જેઓએ મારી પાસે દેરડી દેરડીને વાત મુકે જોઈ. પપુ કું ને ન રૂંડીકરી રાકથો. તેથી કું તેમને સ્વચ્છતાતો કે નિર્ણય કાર્યકર્તા જેમના ગળાથી જણાવે ન થો. એ પ્રયત્નમાં મેં જે સમયનું ને મુકું તતો તો પૂરું હતું. અને છતાં જે વિદ્યાર વિદ્યારીકને દેખો. જેવા ક્યોનો તો મને ન દેખાયો. ન અનર્થ નાનું કે બહુ. નારે લાંબો તો આ બધી શિવેલેલો. માટે હોઈ ને જાણવુંકે આ મંત્રો મોના રાજ્યમાં પ્રકર્યે અને મુકરી આપેલી. “આ વિદ્યાર છે. જેઓનું બધું મોટું જોઈએ. નમારે કાર્ય જે છે. આથી તો તોફાનો થઈ ગયો. તમે કોઈકે હળવી સહન આપો.” પપુ આડું તો કોઈકે જેઓનું પચાવી મેલેલા. જેમજે મારે મારે જે ભૂમિકા વિદ્યારીક હોઈ તે છતી થતી બની. અને છતાં આમજ કું તેમ વિદ્યારીકમાં મુગ્ધતા દેખાઈ. છતાં દોષમાં છતાં મારી પર દેખાઈ કે આમજ તે ન જ હરી રાકથા. કમળ જે જેઓનું હતા. દેખાઈ ગોડામાં ખપાવી રાકથો તેવા જેમી હતા.

વિદ્યાર સ્વકારને એક દિવસ અને તાર મળ્યો. છુનિવાદી શિષ્યનું સજાકાર થવાનો. થયા સમયે પછાળ પડેલો. તપાસ કરી. આ કું ? તો શિષ્યનું સમયે કું, આ તો સ્વકારને જેઓને મુકેલા, પપુ તેમજે તમારું નામ મુકાવું. મેં તો તાર પાસું જેમું. આમાં સમયે થી રીને આપું ? જેઓનું કું. તમારે જ કરવાનું છે. જે શિષ્યમાં કું સમજું ? હર વાત ? મારા હજનનું થતાર કરી નવા હતા અને પૂજા હતા, જે શિષ્યમાં કું સમજું ? આ તેમની પ્રતિ હતી. નવેસરો કાર્યકર્તા જે આમજ નવે તેની જેવન: તેમને હતી. જેથી ભૂમિકાના માર્યાં આવા પ્રયત્નમાં મુકાવાવું કોઈકને જેઓને લીધે આવી પડ્યું હશે. પપુ આમરા ભાઈની યુવ જે જેથી કે જેકેકે સાથી પૂરા રૂં અને જેકે કળાએ ખાલી હોઈ. તેમની સાથે પ્રયત્ન કામ કરવાનો પડેલીવાર પ્રયત્ન મુકદ્દરીમાં આવ્યો. મુકદ્દરી, મને મારા પોતાને વિસ્તાર લાગે તેથી આમીથતા જાળી દેવાની આપનાર જેઓનું જ. ત્યાંના શિષ્યો, ગ્રામજનો, અધિકારીઓનો ભોળો સ્વભાવ મારામાં ખરો. જુવ કમની રીત જેઓની જ. વિદ્યારની અવ્યવસ્થા, ખુખો, લાડાચાર અને કોઈકે અગત્યમને મસાલો. જે મુકદ્દરી જેવો હતો ત્યારે સહનિયોએ પોરસેલો છતાં જેઓનો નામથી મારીને જાયો. વળી નસલવાદીઓની સાથે “આમને સામને”ના પ્રયોગમાં ભાગવાની સાહસની ભાવના પપુ ખૂબ આકર્ષતી હતી જ. જેઓ ક્યારેય એ વિસ્તાર વિશે કસાવું કહેવા બોલવા-તેવાર નહીં. એમ કહેવા કરતાં “બાન”બૂદ્ધિ આ અમારા અગ્રજ લોકો છે,

તેમાં તમે સ્વભાવવાળા સમય કરો ને !” આ જ ભાવ જેકે જેકે સર્વનમાં. “કમા” શબ્દ અંગેને જે ૧૬ પર વાપરવા હતો. પપુ આથી સ્વાભાવ તો જેઓનું જ. કોઈ દેહીધારને શિક્ષકો વની, ગ્રામજનો વની, કાર્યકર્તાઓ વની કમા મંગાવું જેવું વજન વજન કરતા રહ્યા કે એ મુકદ્દરી જે જેમ પ્રગટ જ. અને “મુકદ્દરી”ને નામીતમથી “મેવું” મલાવ્યું. મને ૧૭ જે જેથી મુકું. છતાં જેકી અને કું ૨૦૦ માર્કલ ઉતર સીમા. આનેવું મુકદ્દરી. મધ્યથી ભાગ, કોઈકે પુરિવાર, જેવો વિનાની જ ભૂમિકા કરો ને ! ખુખ જ પ્રતિજ્ઞા. મેરડાની અવ્યવસ્થા, જેવું પારકું અને અવ્યવસ્થા “મુકું” પ્રસારી, જે મુકદ્દરીનો “કેવો” ભાવ સ્વભાવમાં અને મારા મેલો ને જેઓને કાર્ય.

૧૮૭૪માં પચાળ મેલો હતો. જેઓનું કું. “મુકદ્દરી નથી કરવાનું.” જે કું. “ના જે. અમારે માંડ વળુ દિવસ કાળા કું તેથી નાં મુકી ક્યાં કોઈ ?” “અરે તમ જ ને. તમારી સાથે આ ભાઈને મારું કું. ત્યાંના શિષ્યોના પ્રયો વગર છે. જરા મળતા તો આવો.” ક્યાંથી યાળું ? દેખો મુકદ્દરી. મુકદ્દરી જેવું પડેલું કું ત્યાં તો બધાં સ્વામીયાર દોડીને આવી પડેલા. કોઈ જેમ મળ્યો છે. કોઈ દોડારો ને ધ્રુમ મચી છે ! જે તો ક્યાં જ ગયે. આ મને ગયે. એમને વિષુકો પડી ગયો કે જર હોઈ સમયે. કોઈ પાયા ક્યાંના ઉત્સવ કરી મુકે એ બધાંને તો. શિક્ષકો બંદો. તો છેડે જ નહીં, “હમારે થડાં તો આના હી થયા.” એમના પ્રયો હશે, પપુ ચને જોઈને, મારી દાનવીને કાર્ય પડે નીચ મિનિટમાં પ્રયો બેઠી ગયા. જેઓનું કું, “એ ગયા તમારા વગર જ અટવાઈ ગયા છે. એમને તમારી હાંકે જોઈએ. આ ભાઈ જન મળેલાથી મારી પાસે સ્વિયાદનો દમરો મુકી ગયા. જેવું ને ! તમે ગયા તો ! આ એક દેરામાં મારી મારા પર ચડાવી લીધી.” આડું આડું કોઈક જેઓનું પાસે મેળવ્યું. પપુ મૂળે મારું ખાવ કાલું તે મુકું સરી જ નવ ! મારું ખાવ તો તેવું ને તેવું ખાલી જ પડ્યું છે, કારણ મૂળે તોરડા પડી ગયેલું અને કાળું પડી ગયેલું. આપનાર (જેઓનું) નો હમારે હાથે આપે પપુ લેનારની શક્તિ અને મન જોઈએ ને ! ન મુકદ્દરી ઝીલું, ન વિદ્યાર વિદ્યારીક. તેથી જેઓનું થોડા થોડાં જે તો નીત નડું નાંખવા જ નવ.

જેઓની વાત કરતાં મારી જ વાત થયા રહે છે. તે તો તેવું જ થવાનું. જેઓના કોઈ ગુણગાન મારી થકે ? જે તો એ બધાને આપણા સ્વભાવ જ પ્રગટ થાય. અધિકાર સ્વેદિક મધિ સમ. જેઓને કથામાં મંદના હોય જે એમની વાત કરીએ લારે આપણું પોતાનું પોત જ પ્રગટ થાય, તેવું બહુ-સમજું કું છતાં લખે રાખું કું.

કોઈકે દરમ્યાન જીવેને આવ્યા બસલોક, ત્યાંની રાજગણને મેર, કોલાળા પરનું એકસેસનું જેસ્ટ હાલે, અને છેવટે એકસ

મેસ દાવર. અર્ધ અનેકાનેક પ્રસંગોમા મળવાનું થયેલું ખબર તે નથી લખવા. પણ તે દિવસે દરમિયાન ખબર મારી પાસે આપણાઓ જેઓ પીઠે રાખે જતા. એમનું કાંઈ કરી શક્યો કે નહીં કરી શક્યો, પણ તેમણે મારા ઉપર ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ વિશ્વાસ મુક્યો વર મુક્યો, તેનું હું અનુભવતો રહ્યો. એ બધા પ્રસંગોથી કમ્પા નહક છીએ અને અનેક વ્યક્તિઓની વાત થાય તેમ છે. તેથી વિગત નથી મહત્તો પણ એમની ભૂમિકા એક દરમિયાન એનિફની જ. આપત્તોનોની ખાલાઈ દેવા કે સરકારની તોછાડ કે પછી સાધાઓનું અભિમાન એ બધું એમણે જે રીતે પચાવ્યું તેનાં વર્ણનો કરનારા મગશે. મારે તો એટલું જ નહેવું છે કે એમને તલ તલ પીખાતાં પીખાતાં જે ધૈર્યથી એમણે મૃત્યુ મેળવ્યું તે અદ્વિતીય હતું.

”

‘પ્રધાનમંત્રીએ અપીલ કરી છે કે પેટ્રોલ વગેરે આવાત તેલનો ઉપયોગ આપણે ઘટાડી દેવા જોઈએ’ બપોરે બજાતાં બજાતાં રેડિયો પર સમાચાર અમે સાંભળ્યા : તરત જ જેઓ-એ અબહામને બોલાવ્યા. “જુઓ, BRC (બિહાર રીલીફ કમિટી) નાં ફોન કરીને બધાં વાહનો અટકાવી દો. આપણે ઇન્ડિયાની અંચેક્ષા પ્રમાણે બરોબર કરકસર આ તેલ વપરાશમાં કરવી જ છે. અબહામને યાદ આવ્યું એટલે કહ્યું, ‘સાંજની બેઠકસભામાં જ્યાં માટે આપણે BRCની માડી મંગાવી છે તે—’ “હા, તેનું” પણ ‘ના’ કહ્યો. હું રિક્ષામાં કે આવતો જઈશ. વડાપ્રધાનના સૂચનનો અમલ આપણે કરવો જ જોઈએ” રેડિયો ઉપર થયેલી બેઠકસભાની કરકસરનો આમલ ધરનાર શિસ્ત-બદલ સૈનિક તે જેઓ.

રાત્રે ભોજન વખતે જેઓને ખ્યાલ આવ્યો કે વહેલી પરીક્ષા માડીમાં હું પટણાથી નીકળવાનો હતો. “અબ ક્યા હોમા ? હમને તો સબ માડીઓ પર બંદી લમા દી દે ! મુખલ આપ રેશન ફેસે પહોંચે ?” આ જેઓને શું કહેવું ? રાત્રે મારા, અમે તો ખસે થેલો નાંખીને જનારા અને ગામે ગામ રખડનારા, વાહન વળી કેવાં ? પણ જેઓ માને શેતા ? “સુબલ છતને ભોરમે, રિક્ષા ફેસે મિલેમા ?” અબહામને પૂછે અને જગદીશ બાણ સાથે અર્થા કરે, ભાઈ વાત તો અર્થવા માડી. જેઓ “અપવાદ કરીએ અને માડી આવી જ બપ તેમ જોડવીએ” ત્યાં સુધી જવાને તૈયાર થયેલા. માંડ મનાવ્યા. દીદીનાં શુભરાતનો કાર્યકર્તા. તે સવારે ૪-૦૦ વાગે માડી ન પકડી શકે તો પોતે કેવા બેઠકાર મળ્યા તેની જેઓને ચિંતા. ખાવાપીવા, રહેવા, સવાની રજ રજ ચિંતા અને ચોકસાઈ કરતાં તેમને બેઠીને આપણે મૂંઝાઈ જઈએ. પણ એમનો સ્વભાવ જ એવો. “તમે ફોની રીતે બોલો ? શું જોડવાનું છે ?” એમાં સમય આપે અને બે ત્રણ બજાને તાકીદ કરે જ કરે. આ શુભરાતવાળા કહેવાય. તેમનું વ્યવસ્થાનું ધોરણ બધું જીવું છે હોં ! એ વાત સતત કરે જ કરે.

આ જુદા માણસની એક મગની વાત વળી હતી. “હરે, મમ્ બહાર બેસો. મારે જે વાત કરવાની છે તેનાં તમે મજબૂત નહીં રહો” એનું બધું ભરખામાંથી કહી મગ ના. અનેક પ્રસંગો. મમ્ માડા આજેવાન કે નાજન મિત્રા બધારને કોરોનામાં તેમને સંકેત કે અનુધા બાવ ન વાંતો. આ વાતચીતમાં બીજા ઉપરથી મમ્ તે લાલ ન થાય તે વાત મમ્મતની મગના. ગોપાલદાસની મુદ્રિત વાદિનીના કમાનને મળવા ભાદરની મનદહ નરીને અદર (તે વખતના પૂર્વ પાલિસ્તાનમાં) દાખલ થયેલા. તેમને બાંધાઈને (સાંઘે થયું ન હતું, જુદા ખબર મગનાં થયું, ‘મમ્ મગનાં’ બાંધાઈને ભારત આવી ગયેલા) દાખલ થયા. મદ્યને બાળન સરકારે એક વડા અધિકારી નીમિલા તેમને જેઓ કહ્યું, “હરે અમારે જે વાત કરવાની છે તેમાં તમારી હાલની વ્યવસ્થા નથી. તમે બહાર બેસો.” પંતો અધિકારી તો કયાંતોય ખબર થયેલો. કોરોના જેઓએ જમ્મરી કુનેલથી તેના બધા મોઢવાના પ્રયત્નો કીધા. વાળેલા અને આ સુલાકાતમાં ખબર હાલ રહેવાની ‘ના’ કહેવાઈ તો એ શું કરે ? નહીં સાધે બહાર બેઠા. જેઓ આપણું કરી શકતા. કારણ નિષ્કપટ અને નિખાલસ હતા. તમારું અપમાન નથી કરવું પણ આ ચર્ચામાં તમે બિનજરૂરી છો, એ વાત ગળે ઉતારાવવાનું તેમને અધ્યુ લાગ્યું નથી.

”

દીદીએ અમને દૂધપાકપૂરી બનાડેલા તે પ્રસંગ તો ટાંકેલો જ રહ્યો. એમના વાતના ગામે પૂ. મુળજી કરલાઈ અને બંગાળના નઈ તાલીમના કાર્યકર્તા ગમે. અમિલ મોહન શુપ્તાને લઈને જવાનું થયેલું. અમે કરસાયે, તે એવા કરસાયે પહોંચ્યા કે અમારે માટે રાંધેલું બધું દીદીએ વહેંચી દીધેલું. દીદી તો મારા પર બરોબર ખિજવાયાં, ‘આ બિહારી લોકોની જેમ વર્તે તો થઈ ગયો ?’ ત્યાં જેઓએ દીદીને આદેશ કર્યો, ‘શુભરાતવાળાઓને તો દૂધપાકપૂરી જ બનાડવાં જોઈએ.’ હરે તો દીદીને શરસે લાચમાં રહે તેમ નહોતો. મને અલગ બોલાવી કહે, ‘આ તમારા જેઓ. એમને શું કહ્યું ? આઠ માઈલ દૂર એક સાલુસ બેસે, ત્યાંથી ખાંડ લાવશે ત્યારે દૂધપાક થશે. બધું ભેચું કરતાં કેટલો સમય બગે તેની કાંઈ કલ્પના છે ?’ મેં માંડી વાળવાને દહીસો શરૂ કરી. અમે જેઓને સનાવી લઈશું. આ મુળજી કરલાઈને બહુ ભારે ખાવાનું નથી, શુપ્તાનું હાઈવાળા છે વગેરે. ‘હા ! તમે સનાવવી, પણ હું આ માટે માનું ?’ અસલ પ્રસાવ વતી પ્રગલ્ભા. “જેઓએ કમ્પ્યુટર છે માટે દૂધપાકપૂરી, ભવિષ્યાં બધું જ કરીશું. જરા મોડું થશે એટલું જ ને ! જેઓ તમે બચવા બેસશે ત્યારે સામે બેસીને પીસવાવશે, ત્યારે, તેમની કમ્પ્યુટર મુળજી જ પીસવાય તે બેસું” તે માનું કામ છે. તમારે કમ્પ્યુટર કાઢીને સનાવવા, સમજાવવાનું નથી. બપ જઈને નાહી ધોઈ તૈયાર થઈ બપ. ” અને અમે જેઓને સમજાવે દૂધપાકપૂરી આદિ આદિ, એમની કમ્પ્યુટર મુળજી શુભરાતી ભોજન બધા. જેઓને તો પ્રાયાબિટીસને કારણે કમ્પ્યુટર અંધે તેમ ન હતું. પણ

દીદી અમારાં દિલ ઈંતને તેમની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં પડેલાં. અમે ભોજન લઈ રહ્યા હતા અમે દીદીને ક્ષણિક સુસ્તો કરજ અદા કરવામાં ક્યાં વિલીન થઈ ગયા અને હોશ હોશો બળાકાના મોટીબહેન બની ગયાં તે મંત્રણ પ્રસંગમાં નહોતી રહ્યા હતા.

ઢાટાની કેન્સર હોસ્પિટલમાં દીદીને મળવા બધા જેંંપીની સાથે થયેલું. ત્યારે જેંંપીનીએ આગ્રહ કર્યો, દીદીના બિચાના પાસેની ખુરશી પર જ બેસો. હું તો સંકેત્યાઈને બેસવામાં બાનાકાની કરવા લાગ્યો. દીદી સામેય બેલું અશક્ય હતું. નસ્ત લેતાં, ન'ખાઈ ગયેલાં હતાં પણ છતાં મુખ પર હાસ્ય લાવીને મને પાસે બેલાવ્યો. જેંંપીનીએ એ દશ્ય જોવાનું શું મન હતું? બસ બેસ્યા જ કરે. બહેનને તેનો નાનો ભાઈ મળી ગયો છે. બહેન ભાઈને સમજતી રહી છે. તે વાતો સાંભળ્યા કરે છે. વાતમાં કશું હતું તો નહીં. પણ જેંંપીની અમા દિલ નીચેનો તે પ્રસંગ હૃદયમાં ઢારાયેલો છે. મારા મનમાં થવા કરતું હતું, જેંંપીની માંદા મળ્યા પછી દીદીએ રેસમાં જીતવાનો જંગ માંડ્યો છે. એમનું સતીત્વ છતે તે ગમે. પણ પછી જેંંપીનીનું શું? આમાં માંડ આંસુ રોકાને બેઠો હતો. "તમે મળવા આવી ગયાને તેથી તમારાં દીદીને ધણું ગમ્યું હશે." બધારે જેંંપીનીને મુખે કમતી બહાર નીકળતાં નીકળતાં એવા શબ્દો બોલાયા ત્યારે મારી પકડી રાખેલી આંસુની ધારાને બંધ તૂટી ગયો. "પ્રભાવતીને બહુત હિંમત સે સ્વીકાર ક્રિયા છે. જ્ય ઉકારને કેન્સર બતાયા તો મુકે સુખના દી થી કી ઉ-હો ન બતાના, પર એસા મેં કેસે કર સકતા? જીવનમેં કહી એસા હુઆ હી નહીં કિ મેંને પ્રભાવતી સે છૂપા કે કુછ ક્રિયા હો, હમારે રિસ્તે ઉકારે કો કેસે સમજાઈ? મેંને તો પુરસ્ત બતા હી દિધા. ઉ-હોને મુના તો એકે ક્ષણ, શાશ્વ ઉતના બી નહીં, અસ્વસ્થ હુઈ થીં પર બાકમેં મુકે હિંમત દેને કા કાસ કરતી રહી હૈ, ઉનસે થકી સીખના હૈ."

* * *

મુસહરીથી શિક્ષકો તેમ જ આમજનોનું મંડળ વેકકી લઈ જવાનું હતું. આ મંડળમાં પગચીશ શિક્ષકો હોય, માસ સલામો પસંદ કરીને પાંચ આમજનો મોકલે અને પ્રખડેના શિક્ષણ વિભાગના અધિકારી પણ લાગે તેવું મંડળ બનાવવાનું વિચારાયું હતું. આ બધું જેંંપીનીએ રસ લઈને કરાવેલું અને જાતે મુકદ્દરપુર બઈને પસંદગી કરેલી. પસંદ થયેલાની સલામ બોલાવી વિગતવાર સમજાવ્યું, "જીવનનાત બવ છે. બિહારીની નેમ નહીં રહેતા. અહીં નઈ તાલીમનું કામ કેવી રીતે ખીલવીએ તે ચીજવા બવ છે માટે હજી જેમમાં મન ડગ મણ હોય તો વિચાર કરી લો. મોટી બનાબારી ઉપાડો છો. મન લીલાં હોય કે અથવા જીવનનાત બેવા બવાની ઈચ્છા હોય તો માંડી વાળજો." પછી એકે એકને વ્યક્તિગત મળ્યા ને વાત કરી કરી સલાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને છેવટે જીવનનાત માટે મંડળને રવાના કર્યું. આનું વિગતમાં બીતરનાર જેંંપીનીને મસમોટા

નેતા કે મહાન આગેવાન તરીકે હું છી રીતે બેઠો? ૧૯૭૭ પછી પૂર આવ્યું અને કાંઈક વિશિષ્ટતા વપરાયા અને શાપેલો લેવાયા. તે વખતના જેંંપીની દુનિયાને જીતા દેખાયા હશે. પણ મને એ મુસહરીના કાર્યકર્તા જ દેખાયા છે. "બુઝતે હો! જીવનનાત મેં સીખને બના હૈ! અપને ગાંવ કે અચ્છા બનાને કા સીખના હૈ. રિસ્ત પકાઈ કી ખાતે થા પાંચ થટે કી નોકરી કી ખાત નહીં હૈ. બિન્મવારિયાં હૈ!" એવી એવી કાંઈક લંબાવણી વાતો સમજાવનારો એક જીવનનાત સાથી જ નજર સમક્ષ છે. મુસહરીના શિરમોર પ્રસંગ તો એક ડંકનો (હિંકપનો) છે. એક દીન હરિજન ભાઈએ આવીને સવારે નવેક વાગે કહ્યું, "બાબુજી હમારા કુછ નહીં હુઆ. બેકવાસે કહેતે રહેતે હું, હો બબેગા. આપ કી ચિઠ્ઠી બી દી. પંડુ દિન સે આપ કા નામ લેકર જતા હું કુછ નહીં હો રહો હૈ." બાબુજી બરાબર ખિન્નયા. "ચકો, હમ આતે હૈ." બધું બીજું કામ મુકાને સીધા એ ભાઈના ગામે લે-ડગેવરમાં પહોંચ્યા. સાથે દીદી અને આરે પાંચ કાર્યકર્તા. સ્થળ બેઠું. પરિસ્થિતિ સમજાયા. વિગતે પૂછનાછ કરી. તે માટે નિમાયેલા કાર્યકર્તા ગલ્લાતલ્લાં કરતા હતા. જેંંપીનીએ નવા અભિગમ અપનાવવાનો પોતાનો નિર્ણય બંદો કર્યો, "એસા કરો મેં થકાં રુકતા હું. જગતક થકાં આપાકસ નહીં બેરેગા, થકાં સે નહીં નિકડેગે." એકદમ સોપો પડી ગયો. હવે, જેંંપીની આવકા થા આંગણમાં આ માંડ માંડ ટકેલી ખાટિયા પર કેટલુંક બેસશે? ક્યારે બા હેંકપ ચેસે? એને લાવવો, બોલવું, બેસાડવો, બધાં સો વાનાં થાય. કાંઈક દોડાદોડ શરૂ થઈ. બેકનો એજન્ટ છપ લઈને આવ્યો, "હમ સખ કુછ કર દેગે, હમે ટાઈમ દીજયે." આપકો સમય તો થા હી. મુને થકાં પર પાની નિકાલકર દેખના હૈ. થકાં કલ બિગવાનેક કામ કરવાઈએ. ઓર બાકી સખ બહસ છોડ દીજિયે". રાત્રે ૧૧-૩૦ વાગે પેટ્રોમેક્સ સમક્ષ જેંંપીનીએ હરિજનભાઈને ત્યાં કલમાંથી પાણી કાઢ્યું ને પછી વિદાય થયા. સાર પછી આ ડંકોએ બેસાડવાનાં કામનું જેંંપીની જે મહત્વ આંકતા હતા તે બેક અધિકારીના મમજમાં બરાબર બેસી ગયું. આ કામને એક નવું પરિમાણ પ્રાપ્ત થયું. મુકદ્દરપુરની બેક જોડે બેરોડાના એ એજન્ટ ત્યાર પછી જે ગતિ અને સમજાવણી આ કામમાં પડ્યો તેનાથી હું તો તેમને "નેમ્સ બોડે" જ કહેતાં. ૪ થી ૬ લાખ રૂપિયાનાં ધીંગણો આ પંપ માટે ખેતરે ખેતરે બઈને કપાં, જેંંપીનીના સૈનિક બનીને આ નાના જૂમિહીન શા હોકોને ધાન ભેગા કર્યાં. જેંંપીનીએ એક જ વિચરનો સત્યાગ્રહ જમાના બૂતી ખેતી પધત્તી ગયો.

અચ્છાદેશના, મુરના બિલ્લાના ભૈરા આશ્રમમાં આમારી વેક છની મંડળી ગયેલી. ત્યાં નજીક ૫૧૧ બાગીચોનું આત્મ-સમર્પણ થયેલું. તે સ્થળ ભેવા ગયાં. શું બેઠું? સાત શિલાલેખોની તક્તી. એ ત્યાં મુકાવેલી હતી. અચ્છાદેશના તે સમયના મુખ્ય મંત્રી શ્રી

શોધી માંડીને કહેતરની પશુ જુદી તકની હતી. “આવી બાગીચોએ સમર્પણ કરેલું” શી.....શ્રીની હાબરીમાં.” અત્યંત નોંધ પાત્ર આમાં એક વાત હતી કે ક્યાંય જેઓની ઉપરિચિતિ નોંધાયેલી ન હતી । નજીકના એવા દેશમાં આવું સંતકાર્ય કરી એસ તેવા બાધાલાલ જેઓની કાંઈ તકનીને પાત્ર છે ? સાત સાત તકનીએ કરાવનારાઓને અને તેના ઉદ્દેશ્યોને સલામ ! આ પ્રસંગ સાથે જેઓની નામ જણાવના પ્રયત્નો માટે અભિનંદન ! પણ જેઓની તો વસે છે ત્યાંના ગ્રામજનોના હલમાં. આગપાસના ગામોમાં અને ગ્રામજનો, સદાઈ, સરકૃતિક કાર્યક્રમો આદિ કરવા ફરેલાં. લોકમુખેથી એક વાત હંમેશા સંભળાતી રહી. ‘અમે આ સમર્પણ પછી સુખી થઈ ગયા છીએ.’ ‘તેરામાં જેલું’ ને હવે ગામની બહાર લોકો વસવા માંડ્યા છે. ગામની આર બાજુ ૫૦-૬૦ ઘરોની આંધણીએ ઘડી છે. દુકાનો પણ ત્યાં ખુલી છે. હજી આંધકામે ચાલુ છે. હવે ભૂલ નથી રહી. જેઓની એ આ પ્રદેશને સાતિ બહી છે. ‘ચુરેના સ્ટેશને જે બપોરુ’ તે ન લખું તો શાંતિ શી રીતે થાય ? ચુરેના સ્ટેશનેથી હવે વેગનોથી નહીં ભારખાનાંથી ભરી ભરીને સરસવતી નિકાસ થાય છે. કદી ચુરેના ગિરલામાં આવે કે આટલો પાક થતો જ ન હતો. ખેડૂત ખેડે કે પકવે જ નહીં. કારણ આ બાગીચો ના લઈ બપોર તો પોલીસ લૂટી બપોરે તેથી સ્થિતિ ગમનામોથી હતી. એ પ્રદેશ આજે નિકાસ કરી શકે તેટલું ઉત્પાદન કરતો થયો છે. જેઓની સમર્પણ કાર્યના કારણે જ. આ વાતની તકની ક્યાં યુગશે ? જન જનના જીવનને બચાવવા સમૃદ્ધ કરનાર કોઈ બળજી લાડીલો ! એની શી ખાલી ?

‘એ પથ્થર પર નવ કોતરશે કોઈ કવિતા લાંબી
લખને આઠ પડી આહી’ કોઈના લાઝકવાચારી’.

*

“હું તો સંત નથી. હું તો અધ્યાત્મમાં સમજતો નથી. ધર્મ અંગે તો મને કશી આવકત જ નથી. સાધના વગેરે મેં ક્યારેય કરી નથી” એવું કહ્યોરો અને માનનારો સાધક તે જેઓની, અમલના મિત્રો માટે તેમના હલમાં જે સ્થાન હતું તે આ તેમના સંત કોટિના સ્વભાવનો પરિચય આપનારું હતું. માધોસિંહ વિશે મેં તેમની સાથે વાત છેડી. સમર્પણ પછી પાયેલ મહિને અમારી મંડળી આ બાગીચો સાથે જાલિયર જેલમાં રહી આવેલી. ત્યાં માધોસિંહનો બરોબર પરિચય થયેલો. તેથી જેઓની હતું, “માધોસિંહ ઘણા હોશિયાર અને છુદ્ધશાળી માણસ છે ખરો, પણ જરા તિક્કમા લાગે છે.” જેઓની આટલું સાલ્યાને તરત જ બોલેલા, “મેરા ઉપ પર પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. ઉન્હોને બે વિકાસ દિવા વડે પૂરા નિલાયા છે. મુએ કહા થા અમલ કે સ્વ સિરોદ સમર્પણ કરેજો. એક દો કી વાત નહીં છે, સારે કે સાગે બાગી સમર્પણ કરેજો. ચંદ્ર કલંક હન થા ડાંધેજો. પના હે ઉન્હોને અખની પૂરી તાલ્લ લાઈઈ ઓર અખના વાદા પૂના દિયા. ઓર તો ઓર ઉન્હોને મૂરતસિંહજી કા

સન્માન કરે કે આગે દિવા ઓર અદ બપના નામ પીછે રખા ! અસા સમર્પણ ઉત્કા છે ! ઉન્હોને બે કહા વડે દિયા ! મેરા વિશ્વાસ પરા નિલાયા છે !” જેઓની બે આગવિકાસના સમૃદ્ધશાળી બોલના બધા હતા, મને સદૃશ્યકર કરવાને પ્રયત્ન હતું.

સામે પંજ માધોસિંહ જેઓની પ્રમાણપત્ર આપ્યું તે ૧૯૮૬ કરવા જેલું છે : “જ, જ, વસ્ત્રવી ૬” પ્રયત્ન કરના હોય કે સમર્પણ કરુ. બાગી જીવનથી વચન હતો. કાંઈ કેટલાકને મળ્યા લાઈથ— વધારે ગિનિવેટરો. ધારામંડા, ક્રાંતનગના આગેવાનો, સમાજનવંદક અને જે કોઈ મોટા લાભ તો પડે આ એક જ એવા મારી બધી ખરીદામાંથી પાસ અનાંદ નીકળ્યા કે જેના પર પૂર્ણ વિશ્વાસ બંધો. મને પૂરી ખાતરી થઈ હતી કે અમારા સમર્પણથી અમારાનો લાભ ન ઉઠાવવાની ઇચ્છા રાખનાર નિશ્ચયાર્થી એવા કોઈ હાથ તો તે આ બાજુ જ !

અમલના કામની જેઓની ભૂમિકા અનુકારણીએ ખોરવી નાંખી તો તેમાં તેમને હર્ષનાક ન હતો. ચિંતા પૂરી હતી. જશુ જેઓનીને અહમ ક્યાંય મંડાવ્યો છે, તેવું થવા ન દેનારને જેઓની સતોને સામે તેવી ઉદારતા, ધર્મમાંને ગામે તેવા વિશ્વાસ બમત કરનાર જેઓની સમ ધર્મનો, સત્યાચંદના પંથનો સાસ્ત્રિક પથિક હતો.

“ઇસ ડાયલિસિસ કે સાયન્સ મેં કોઈ નઈ વાતે” નહીં હો રહી હે કયા ? “જ થી આહ કલાક ચાલના ડાયલિસિસથી કંલાળીને જેઓની પૂછી લેતા. ડોક્ટર મહિં માટે તો ભારોભાર આહર અને પ્રેમ. ‘ઉન્હોને સળ કુછ દિયા.’ જેઓનીને મેલના યુગમાંથી પાછા લાવનાર ડો. મહિં વિરોના જેઓનીના અભિપ્રાય માટે આકરીન શબ્દ એજો પડે. હતું એ તેવું જ. છતાં માનવ સહજ ઉદ્દાર— આ ડાયલિસિસમાંથી છુટાય તેમ કોઈ શાથી નથી શોધાવું ? તેમ બોલી પડાવું. જેઓની કાંઈ કાયમ જીવવાના નહતા. શરીર તો કયાંક સોલું છૂટે પણ આમને તો ધક્કો મારીને દુનિયાની બહાર કાઢવામાં આવ્યા. આટલી સ્વચ્છ, આવી નિખાલસતા, આવા પ્રેમ અમને ન ખબે. દુનિયાને ખબે જ નહીં તેવા અલગારી હતો, વધુ પ્રાસાણિક હતો. ચેતન વ તો હતો, કશું નથી કરી ચકાવું તેના સતત વસવસા ધરાવનારો હતો, આપણને તેમની જીયાઈને ખ્યાલ આવેલો જ અધરો હતો. મહા પડિત તેમના હૃદયમાં પડે અને સર્વે સત્તાધીશ તેનાથી કરતા ફરે તેવા ઝળહળતો પ્રકાશ હતો. બધપ્રકાશ બધપ્રકાશ હતો. જેમલું બધજી કુંઠતા સતોને ઈર પેસાઓ તે બધપ્રકાશના બજીજનો એક મહાપ્રસંગ કેમ ન લખું ?

૧૯૭૭નો એપ્રિલ ! પૂર બહાર ! જેઓની સરક્ષ ! પટલાની લખ્ય રેલી ! ઇન્દિરા પ્રિયોનો ગેળાળાર ! અને ગાંધી મેદાનની વિરાટ સભા ! ૪ થી ૬ લાખનો માનવ સાવર ! આ પ્રસંગે ઇન્દિરા પ્રિયોના ગેળાળારથી થાયલ થયેલા, લોહીથી ખરડાયેલાં વરો પહેરેલાં બે જીવાનિયા મંચ પર દોડી આવ્યા. “અમારે આ અત્યાચાર વિરો સલામે કહેવું છે !”

મામરો હાથમાં ન રહે નેવી પૂરી પરિસ્થિતિ. નારાયણભાઈએ સૂચવ્યું, “તમે રજૂ કરશો તે કરતાં જેઓ જે તમારી વાત સમાને કરશે તે વધુ સારું થશે તેમ નથી લાગતું ?” “કમૂલ.” અને જેઓએ શું કહ્યું ? ત્યુ ત્યુ વાર સલાને વળત આપવા ફરજ પાડી. અહીંથી પાછા ફરતા-સલા વિખરાય પછી ક્યાંય કોઈ તુકસાન નહીં કરે-હમલા ચાહે ભિતના હોવા હાય હમારા નહીં જોડા, નહીં હોડા !” અને અહિંસક સત્યામેના ધતિહાસમાં એક આગળનું કદમ ભરાયું. બીજે દિવસે ગરૂર સરકારે ડેબિન્ટમાં દરાવ કરીને જાહેર આભાર માન્યો, “જે જેઓ ન હોત તો આજે પટણા શહેરે લડકે સગાતું હોત ! એમની હાજરીને કારણે જ આટલો મોટો સમૂહ વિકર્ષ વગર વિખરાયો હતો. બાપુને થયું આવો અહિંસક સામનો કરવાનો પ્રસંગ નહોતો આવ્યો. લાષોની મેન્ટીને અહિંસક રીતે વર્તવાનો કમાલ કરાવી આપનાર જેઓ એક કદમ આવે ત્યાં અહિંસક સત્યાગ્રહને લઈ ગયા. જેઓની અહિંસા કે તેમના જીવનકાય વિશે ચર્ચાઓ ચાલ્યા કરે તે માન્ય છે. પણ તેમની જે જિજ્ઞાસ હતી તે ગ્રાવે તોલવાની શક્તિ ધરાવનાર કોઈ હોય તેમ માની શકાતું નથી.

બાગી સમર્પણ, બાંસાદેશનું સ્વાતંત્ર્ય, મુસહરી જેવા કામોના તેમના જીવનના અતિમ પ્રકરણોમાં કરના માણસ તરીકે લગવાને મને ખેસાડી દીધેલો. મારું સ્વેચ્છન આવતાં જોતરી બનુ’ પડ્યું’ પણ ફરમાન જે બન્યું વર્ષનો થયાં તે રજૂ કર્યાં છે. જેઓ તેા અજાણે પણ સ્વર્ગમાં વિચારતા હશે... ફર કયા કરના ચાહિયે ? હજી વધુ હું શું કરું’ નેથી બાપુનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થાય. સમાજવાદ લાવી શકાય. યુવાનોને ! કંટકાણું માર્ગ સાફ થાય ! શું કહું ? શું કહું ?... અનંત ચિંતાઓથી વિચાર-મન જેઓ નબર સમક્ષ મેલે છે.

એમની મોટી નજાઈ એ હતી કે તેમને અવિશ્વાસ સ્પર્શનું ન હતું. બીજા આગળ વધે વિકસે તેમાં તેમને રસ હતો. અન્યના વિકાસ માટે જીવનારો અને મરનારો એવા એ પ્રેમીજન શા વિશેષજોથી નવાજી શકાય ?

૦ જ્યોતિષાઈ દેસાઈ

મા રો મા હી જ થો

(ન)

અમે મૂળ ઉત્તર પ્રદેશના બાંસિય ગિલ્લાના. આજે અમારા ગામનું જે ગામકાલુ તે મળમાં અમારા કુટુંબની ખેડાકુની જમીન હતી. આજે એ જમીનના કેટલાક ભાગ પર આજ વસ્યું છે, ભયારે બીજી કેટલીક જમીન ખેડાકુ હોજા છે. પરંતુ આ જમીન ‘બહુરાની’ નામે ઓળખાતી, આજે એને વ્યવસાય નબર કહે છે.

આમ શી રીતે બન્યું તે જોઈએ.

આમ તો અમે મૂળ હપરા ગિલ્લાના સીતાગદિયારા ગામના. એ ગામમાં બાવીસ ફળિયાં. એમાંના એક ફળિયાનું નામ કાયસ્ય ટોલા. કાયસ્યો ઉપરાંત ગામમાં રજૂપૂત, બાહાણ, યાદવ, ક્રમિ, હરિજન વગેરેનાં પણ ઘરો હતાં. ગામની ઉત્તરે સમૂ અને દક્ષિણે ગંગા. પૂર્વમાં બનેનો સંગમ. અમુ ને ગંગાના પટાની વચ્ચે વસેલું ગામ તે જ અમારું સીતાગદિયારા.

સરચએ ગામને દક્ષિણેથી જમીન કાપવા માંડી. એનો કોપ સૌથી વધારે અમારા ફળિયા પગ જ પડ્યો. ધીરે ધીરે ધાવાણ વધતું ગયું અને ગામ આપું ઘસડાઈ જાય તેવા ભય જીભે થયો. એ વખતે અમારા પિતાજીએ પોતાના ઘરનાં લોકોને અને ગામ લોકોને સલાહ આપી કે સૌ પોતપોતાનાં મકાનો ઉતારી અને તેટલો સામાન બચાવી લે. અમારું ઘર ઉતારી છંટ, છાપરાની વળાઓ, પારી બારણાં વગેરે જે કાઢી શકાય તેમ હતું તે કાઢી ‘બહુરાની’ લઈ ગયા. બધા આમ તો પોતપોતાની જમીન પર વસ્યા હતા : અને અહીંની જમીન ખેડવા ઉપરાંત દર વરસે એ લોકો બહુરાની જમીન પણ લાગે ખેડતા, ગામ આપું જોડીને ત્યાં ગયા પછી બહુરાનીની કેટલીક જમીન અમે વસવાટ માટે કાઢી. લોકોને ઘરલાલુની જમીન મક્કત આપી અને બાકીની જમીન ખેતી માટે રાખી.

અમારા પિતાજી એવના કુટુંબના એક માત્ર દીકરા. એક બહેન હતી; એનાં લગ્ન થઈ ગયાં હતાં.

અમારા કુટુંબમાં ત્રણ બહેનો અને ત્રણ ભાઈઓ થયાં. સૌથી મોટી દીકરી. અને એની પછી એક દીકરો હતો. પણ એ બંને નાનપણમાં જ અકાળે અવસાન પામ્યાં. ત્યાર બાદ ત્રીજે ને પંચમે નંબરે દીકરીઓ અને ચોથા ને છઠા નંબરે દીકરા હતા. આમાં જેઓ અમારા કુટુંબનું ચોથું સંતાન. ત્રીજા નંબરની બહેન હતી તેનું જેઓ મરતાં પહેલાં લોડાંક વરસો પર જ અવસાન થયું હતું. ઉપર કહ્યું તેમ જેઓ પછી પાંચમે નંબરે એક બહેન હતી અને હું છઠા નંબરે-સૌથી નાનો હતો.

પિતાજી સરકારના નોકર વિલાગમાં ડેપુટિ મેનિફેસ્ટ્રેટ હતા. સ્વાલાસિક જ એમને ગામમાંથી નાંદેરી પાસે રહેવાનું થતું. અમે આપું કુટુંબ સાથે જ રહેતાં. પરંતુ મોટી બહેનનાં લગ્ન થયા બાદ એ પટણા એની સાસરીમાં ગઈ. જેઓ પણ ભગુવા માટે પટણા ગયા.

જેઓ ભગુવામાં વધુ તેજ. વર્ષમાં હમેશા આગળ જ હોય. દરેક પરિક્ષામાં ફર્સ્ટ ક્લાસ માર્ક્સ મેળવતા. હાઈસ્કૂલમાંથી પહેલે નંબરે પાસ થયા અને પટણા યુનિવર્સિટીના પટેલા પાંચ છાત્રોમાં હતા.

સ્વતંત્રતાં થો આંધ્ર ત્યાં અમરો બેઠા થતા. અને વસાવર માદ છે કે રાજના દિવસોમાં એ ભગુરાનું જન્મ થતું ન હોય. બીજે કોઈ જ કાર્યક્રમ નહીં; સર્વે થોડાં કંચા જતા પને એ

ચિતા, શોક અને દુઃખમાં એમને “ફાપી એફ ધ હાર્ટ” નામની બીમારી થઈ. સાત વરસે જેઓની પાછા ફર્યા ત્યાં સુધી પહોંચે એ એમાંથી સુકત થઈ શક્યા નહોતા. છેવટે એ જ બીમારી લઈ વિદાય થયા.

પરંતુ કેલેબમાં જેઓની કેમિસ્ટ્રી કરતા હતા, એટલે અમેરિકા બંધને પહોંચે એમણે એલાઈક કેમિસ્ટ્રી જ લીધી. પરંતુ ગાંધીજીના આંદોલનને કારણે એમાંનામાં રાજકીય ચેતના બની ચૂકી હતી. અમેરિકામાં એમને એ વિષયમાં વધુ રસ આવ્યો. છેવટે માયન્સનો વિષય પડતો કરી આટર્સમાં દાખલ થયા. પ્રારંભથી માંડી એમ.એ. સુધીનું ક્યુ અને સમાજશાસ્ત્ર લઈ એમ.એ. પાસ થયા. અમેરિકામાં એ કેવી રીતે રહ્યા, કેવી રીતે ભણ્યા, ભણવામાં કેવી રીતે અન્યત્ર તેજસ્વીમાં એમની ગજબતરી થઈ વજેરે વાતો એમને અંગેનાં લગભગ બધાં પુસ્તકોમાં આવી છે, એટલે અહીં એની એ વાત કરી કહેવાની જરૂર નથી.

સાત વર્ષ બાદ ૧૯૨૬માં અમેરિકાથી પાછા આવ્યા. પિતાજી, અનેક સાથીઓ ને સંબંધીઓ એમના સ્વાગત માટે સ્ટેશન પર આવ્યા હતા. જેઓની જીતયાં ત્યારે હું તો એમને જોળાખી જ ન શક્યો કે આ જ મારા વડીલ બંધુ ! એમનો પહેલેલો, કપડાં અને માથાના વાળ સુધ્યાં એટલાં બદલાઈ ચૂક્યાં હતાં કે કોઈ ખીજે જ સાચુસ હોય તેવું લાગ્યું. પણ બધા એમને મળવા લાગ્યા તેના પરથી હું જોળાખી શક્યો કે આ જ જેઓનો છે. સાત વર્ષના ગાળામાં હું પણ બદલાઈ ચૂક્યો હતો. એમની બાજુમાં જ બેસી હતો તોય એ મને જોળાખી ન શક્યા. હું ચૂપચાપ બેસી હતો. બધાએ મળી લીધું, ત્યાર બાદ એમનાથી ન રહેવાનું, એમણે પૂછ્યું, “રાબ કહ્યું કે ?” કોઈકે કહ્યું, તમારી બાજુ બેસી એ શું ? સાંભળતાં જ મને ખૂબ ખારથી ભેટ્યા. પછી મેં એમને ભોળપુરીમાં પૂછ્યું, “તું હમરાકે ન પહચનલ ?” (તું મને ન જોળાખી શક્યો ?) એ સાંભળી એ ખૂબ ખુશ થયા. અને ભોળપુરીમાં બોલ્યા, “તું શબ્દ બહુત મોકા હ, છકે મુને કે હમ આહતે રહી. હમરા હર રહે કિ અમ તું હમરાકે “આપ” કહવ. બરાબર “તું” કહેકે બોલાઈકે.” (તું શબ્દ બહુત મોકા છે, એ જ સાંભળ્યા અન તલસવું હવું. મને હર હતો કે હવે તું મને “આપ” કહીને બોલાવશે. હમેશા તું કહીને જ તું મારી સાથે વાત કરવો.)

(ક)

દેશમાં પાછા ફર્યા બાદ થોડા દિવસ તો જે મોકરી મળી તે કરતાં રહ્યા. પણ તરત જ એ છોડી રાજનીતિમાં પડ્યા. પિતાજીને હવું કે દીકરો દેશવચ્ચી આવી કોઈ મોટી મોકરી લેશે અને સારી કમાણી કરશે. પણ એમ ન થયું તેથી પિતાજી અત્યંત નિરાશ થઈ ગયા. નોકે એ નિરાશાને ઠાંકવા એમણે એમનાથી બનતા પ્રયત્ન કર્યો.

રાજનીતિમાં પડવાને કારણે જેઓની ખૂબ જ દોડાદોડી એકી. એક રીતે પછડા તો જીવી જ મરું. વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક

આવી જાય એ જ. સ્વાભાવિક જ મારો પણ સાથ છૂટી ગયો. આન, બપોલુથી જ અમે સાથે જહુ યોહું” રહી શક્યા.

૧૯૩૫થી હું મુંબઈમાં કામે લાગ્યો. સાધારણ નોકરી એટલે સામાન્ય બજામાં રહેતા. જેઓની મુંબઈ આવે ત્યારે પોતાના મિત્રોને ત્યાં જીતરે અને મને પણ આવીને મળી જતા. અહીં મુંબઈમાં રહેવાની તકલીફ હતી. અને બીજા બાજુ બપુરવાનીમાં અમારી જમીન પડી હતી. અમે ત્યાં રહેતા નહોતા, ખેતી પણ નહોતા કરતા. બીજા ખેતરોને લાગમાં ખેડવા આવતા. વળી, સરકાર નદીનું દક્ષિણ તરફ વધવાનું ચાલુ જ હતું, અને એ તરફ લગભગ દોઢ માઈલ નેટલી આગળ વધી ગઈ હતી. મેં જેઓનીને કહ્યું કે જમીન વેચી પરંતુ તથા મુંબઈમાં મકાન બાંધીએ. પણ એમને એ વાત ખસદ ન પડી. એટલે મેં મારા ભાગની જમીન વેચવા રબ માગી. એ વાત એમણે મંજૂર રાખી. મેં મારા ભાગની જમીન વેચી અને ૧૯૪૬-૪૭માં મરીન ડ્રાઈવ પર એક ક્વેટ ખરીદી. ફેલેમાં ત્રણ બેડરૂમ, એક હોલ, રસોડું અને બાથરૂમ હતાં.

મરીન ડ્રાઈવ રહેવાનું શરૂ કર્યા બાદ પણ મેં જેઓનીને મારે ત્યાં જીતરવાનું ન કહ્યું. કારણ, મેં તેમનું કે એ બંધાં જીતરતા હતા ત્યાં મારા ઘર કરતાં ક્યાંય વધુ સગવડ અને આરામ હતા. મને થયું કે જેઓનીને મારે ત્યાં જીતરવાનું કહેવું એટલે એમને દુધિયામાં નાખવા જેવું થશે, પરંતુ બ્યારે એમનો મુંબઈ આવવાનો વાદો આવ્યો ત્યારે એમણે મને લખ્યું કે મારે ત્યાં બજા લેય તો એ બંને મારે ત્યાં જીતરવું ખસદ કરશે. મેં બજાબમાં વળતું લખ્યું કે જગ્યા તો ધણી છે, પણ કદાચ મારે ત્યાં જીતરવામાં એમને અગવડ લેવી પડે. જેઓની ને લાભી બંને આવ્યાં. મકાન બેઠીને ખૂબ ખુશ થયાં, ૧૯૫૦ થી ૧૯૬૦ સુધી મુ એ ફેલેમાં રહી ત્યાં સુધી જેઓની મારે ત્યાં જ જીતરતા. મેં લાલીને કહી રાખ્યું હતું કે એમના કે જેઓનીના મિત્રોને ખાવા યા ચાનાપણી માટે બોલાવવા હેય તો બોલાવી શકે છે. અમને પહેલેથી ખબર આપે તો ઘડતી સગવડ કરી શકારો.

૧૯૬૦ માં હું ફેલે વેચીને બદલ્ય ગયો હતો. મુંબઈ માટે આવ્યો ત્યારે ફેલેનો લાવ ખૂબ જ હિંચા મેલેલા. કેટલાય વરસો નાનાં ઘરોમાં રહી, અને અંતે ૧૯૭૦-૭૨માં “અટલા માઉન્ટ” રોડ પર એક મોટો ફેલે લીધો. આ બધા વરસો જેઓની પોતાના એક મિત્રને ત્યાં જીતરતા.

પરંતુ અટલા માઉન્ટ રોડ પર આવ્યા બાદ લાલી અને જેઓની મારે ત્યાં જીતરવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ મેં મકાન કેલાવર બદલ્યું. ત્યારે પહોંચે એ લોકોએ મારે ત્યાં જ જીતરવાનું રાખ્યું. ૧૯૭૩ થી ૧૯૭૫ દરમિયાન એ લોકો કાલાશા મારે ત્યાં જીતરતા. પરંતુ ૧૯૭૫માં બ્યારે હું એમને ચંડીચંડી બસલોક લઈ આવ્યો ત્યારે એમની સથે રહેવારોએની સંખ્યા વધી ગઈ હતી. એમના સંકેટરી, મોકર, પચિયારક વગેરે ઘણા લોકો વધી ગયા હતા. એટલે એ બજાલોકોમાંથી છૂટા થાય ત્યાર બાદ એમને મારે ત્યાં

તો પિતાજીના આદેશને કારણે. બાકી એ તો સવારથી માર્ગીને રાત સુધી વાંચ વાંચ વાંચ !

થાકે ત્યારે થોડો આરામ કરે. એવું વખતે મારી આવે થોડો વખત રમતા થા મને રમડાતા. વચ્ચે વચ્ચે મને સતાવવાતું 'પણ એમને મન થાય. ત્યારે હું શુસ્સામાં એમને ખૂબ ખીટો. પણ એ તો "વાહ તોફર વાહ, હજી વધુ ચંપી કર, વાહ તોફર વાહ, હજી વધુ ચંપી કર !" એમ બોલતા રહેતા. અતિ આક્રમક હું જ લાગી જતો.

કુટુંબમાં મા, બાપુજી, લાઈ અને બહેનોમાં પરસ્પર ખૂબ જ પ્રેમ હતો. એકબીજાને ખૂબ જ આહતા. કોઈ કોઈની ચુલની ન કરે. અંદર અંદર ગમે તેટલું બાજમાં હોય, પણ વહીવટી આગળ ચુલની કરવાની નહીં. અને ગમે તેટલું લડ્યાં હોઈએ, પણ લડનારો પાછાં ભેગાં ન થાય અથવા હસવા બોલવા-તું શરૂ ન થાય ત્યાં સુધી એકલા બેસી કોઈ ભોળા નહીં કરતું. જમવા તો બધાં સાથે જ બેસે. ક્યારેક ક્યાંકથી મીઠાઈ ફળ વગેરે વસ્તુ આવી હોય અને ધરતું કોઈ જતું હાજર ન હોય તો વસ્તુને સંભાળીને રાખી મૂકતા. બધાં ભેગાં થયા પછી જ ખાતાં.

બપોરુથી જ જેન્ડીને સ્વભાવ નમ્ર અને શાંત. પટ્ટણી ભણવા ગયા તોય માથાના બાલ વધાર્યાં નહીં. માયું હાંકવા પૂરતા જ બાલ રાખતા, એટલે કાંસકો ફેરવવાની જરૂર જ નહીં.

હું સાત વ્યાઠ વર્ષનો થયો એટલે ભણવા માટે પટ્ટણી આવ્યો. મોટી બહેનના પતિ 'બેડે જીજી' પટ્ટણી હાઈકોર્ટમાં નોકરી કરતા અને એના કનાર્ટ્સમાં પોતાના કુટુંબ સાથે રહેતા. હું પણ એમની સાથે રહ્યો. એ દિવસોમાં જેન્ડી પણ બેડે જીજીને લાં રહી કોલેજમાં ભણે. આમ, એ દિવસોમાં અમને સાથે રહેવાનો મોકલ મળ્યો.

(અ)

અગાઉ હતું તેમ જેન્ડીને રાત દિવસ એક જ ધૂન—વાંચ વાંચ વાંચ ! સવારે જીડીને વાંચે, કોલેજના વખતે કોલેજ, કોલેજથી સાંજે પાછા ફરી, પાછા પોથી ખોલી બેસી બપ. આમ છતાં, નહાતી અને ખાતી વખતે જે ટાઈમ મળે તેમાં બધાં સાથે ટાળટાળમાં દેરે, હસે બોલે તે દિલ્લોષી કરે. પણ આ બધા પાછળ એણે સમજ આપે. એ દિવસોમાં વિદ્યાર્થીની માટે હોશી, ફૂટબોલ, હુલુલુ વગેરે રમતો એણેમાં એણે એક ઠલાક રમતી ફરજિયાત હતી. પરંતુ જેન્ડી એમાં પણ ભાગ ન લેતા. ભણતું, કોલેજ જવુંઆવતું એ જ એમને દાર્દકમ.

કોઈ પણ ભતનાં વ્યાયામ ખેલફૂલ ક્યું જ નહીં. ઘરથી કોલેજ લગભગ ત્રણ માઈલ. સાંજે ચાલતા ઘેર આવે એ જ એમને વ્યાયામ. ઇન્ટર આયનમાં ડેમિસ્ટ્રી, ફિઝિક્સ અને મેથેમેટિક્સ લીધાં હતાં.

એમને પાંચેસ સાવ સાધારણ—ધાર્મિક ને અંગ્રેજી, જ્યુ શાકસુતરાં. ખાવાનો પણ સાધ, છતાં જે મળે તે આનંદથી ખાય. આમરે ઘેર તો અમે મોંઘાહાર કરતા, પરંતુ બહેનના ધર્મનાં કંટરે શાકાહારી. કારણ કે આમારા જીવનજી પાકા વિખ્યાત હતા. કાંઠા, લસણ, ટમાટાં ક્યું જ ન ખાય, એટલું જ નહીં, ધરમાં ઘસવા પણ ન દે. જેન્ડીને બે વરસોના ખુબ ભાવ—પણ અને મીઠાઈ અથવા પછી કોઈ પણ ગળી ચીઠ. મીઠાઈ ન મળે તો જોળથી ચાલી બપ. આગ ને ગોળ માર નેહંગે જ.

પટ્ટણીમાં ક્યારેક જીવનમાં જતા. તે વખતે મારે માટે પુસ્તકો, નોટબુક, પેન્સિલ વગેરે ખરીદવા મને પણ સાથે લઈ જતા. હું ક્યારેક રમકડાં કે જોવી કોઈ વસ્તુ લેવા હાંકતું તો પણ લઈ આપતા નહીં. હું એટીને જોબો રહું કે ભેંકો તાણું તો કહે : અરે ચૂપ ચૂપ ! લોકો ક્યું કહેશે કે આ માણસ બાળકને રડાવે છે, કેવો છે એ માણસ ! પણ તેના છતાં હું ન જ માયું તો પાછા વળીને જઈને એ વસ્તુ ખરીદી આપતા.

આ હરથાન એમનાં લગ્ન થયાં. એ પ્રસંગે અમે સહકુટુંબ સીતાબદિયાર ગયાં હતાં. તે વખતે હું નવ વર્ષનો. મારા માટે તો સીતાબદિયાર જવાનો આ પહેલા પ્રસંગ હતો. આના પરથી સમજીએ કે પિતાજી સીતાબદિયાર કેટલું એાછું ગતા ! આમ છતાં જેન્ડીને સીતાબદિયાર પ્રત્યે કેટલો પ્રેમ હતો તે આગળ ઉપર તમને સમજશે.

કોલેજમાં પણ જેન્ડીને ઘણા માર્ક લાવતા. એ વખતના એમના વર્ગની બેય ઘણી તેજસ્વી ગણાતી. પોતાના વર્ગમાં એ હંમેશા પહેલા, બીજા કે ત્રીજા નંબરે રહેતા. ઇન્ટર સાયન્સની કોલેજની પરીક્ષા પૂરી થઈ હતી. જેન્ડી એમાં પણ પ્રથમ શ્રેણીમાં પ્રથમ આવ્યા હતા. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાની તૈયારી કરવામાં પચા હતા. ઠીક એ જ દિવસોમાં—૧૯૨૧—ગાંધીજીની સલામહત્તી હાકલ આવી. ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને સત્યાગ્રહમાં ભળવા આહવાન આપ્યું હતું. અત્યાર સુધી તો જેન્ડીએ રાજનીતિમાં રસ લીધા નહોતા. પરંતુ બીજી બાજુ ગાંધીજીનાં નિવેદનો પ્રકાશિત થતાં રહેતાં હતાં. જેન્ડી એનાથી પૂરેપૂરા પ્રભાવિત થયા અને પોતાના અનેક સાથીઓ સાથે એમણે આંદોલનમાં અંકલગ્યા. ઇન્ટર સાયન્સની પરીક્ષા એને ઠેકાણે રહી. એટલું જ નહીં, પટ્ટણીની કોલેજ બ્રિટિશ કોલેજ હતી, તેના પ્રિન્સિપાલને જેન્ડીએ લખી મોકલ્યું—It is a sin to study in a British institute—બ્રિટિશ સંસ્થામાં ભણતું એ પાપ છે.

ગાંધીજીનું આંદોલન તો એક વર્ષમાં સમાપ્ત થયું. ફરી ભણવા જવાની વાત નીકળી. પણ એમણે પટ્ટણી કોલેજમાં ભણવા જવાની ના પાડી. એક સૂચન વિલાયત જવાનું આવ્યું તેની પણ ના પાડી. તેથી છેવટે અમેરિકા જવાનું હતું. પિતાજી અને જેન્ડીના સસરા સંમત થયા એટલે મામે પણ સંમતિ આપી, પરંતુ આની એમના હૃદય પર ભારે અસર પડી. એ જ

ચિંતા, શોક અને દુઃખમાં એમને “ ફ્રાન્સી યોઝ ફ હર્ટ ” નામની બીમારી થઈ. સાત વરસે જેઓપી૦ પાછા ફર્યા ત્યાં સુધી પણ એ એમાંથી મુક્ત થઈ શક્યા નહોતા. હવે એ જ બીમારી લઈ વિદાય થયા.

પટણ કોલેજમાં જેઓપી૦ કેમિસ્ટ્રી કરતા હતા. એટલે અમેરિકા બંધને પણ એમણે એલાઈઝ કેમિસ્ટ્રી જ લીધી. પરંતુ ગાંધીજીના આંદોલનને કારણે એમાંનામાં રાજકીય ચેતના બની ચૂકી હતી. અમેરિકામાં એમને એ વિષયમાં વધુ રસ નામો. હવે સાયન્સને વિષય પડતો કરી આર્ટ્સમાં દાખલ થયા. પ્રારંભથી મંડી એમ.એ. સુધીનું ક્યું અને સમાજશાસ્ત્ર લઈ એમ.એ. પાસ થયા. અમેરિકામાં એ કેવી રીતે રહ્યા, કેવી રીતે ભણ્યા, ભણવામાં કેવી રીતે અન્યત્ર તેજસ્વીમાં એમની ગજબતરી થઈ વગેરે વાતો એમને અંગ્રેજોનાં લગભગ અર્ધાં પ્રસંગોમાં આવી છે. એટલે અહીં એની એ વાત કરી કહેવાની જરૂર નથી.

સાત વર્ષ બાદ ૧૯૨૬માં અમેરિકાથી પાછા આવ્યા. ચિંતાજી, અનેક સાધોએ ને સંબંધોએ એમના સ્વાગત માટે સ્ટેશન પર આવ્યા હતા. જેઓપી૦ જોતજોત ત્યારે હું તો એમને ઝોળાળી જ ન શકે એ કે આ જ મારા વડીલ બંધુ ! એમનો પહેલેશ, કપડાં અને માથાના વાળ સુધી એટલાં બદલાઈ ચૂક્યાં હતાં કે કોઈ બીજો જ માણસ હોય તેવું લાગ્યું. પણ બધા એમને મળવા લાગ્યા તેના પગથી હું ઝોળાળી શકે એ કે આ જ જેઓપી૦ છે. સાત વર્ષના ગાળામાં હું પણ બદલાઈ ચૂક્યો હતો. એમની બાજુમાં જ બેસી હતો તોય એ મને ઝોળાળી ન શક્યા. હું ચૂપચાપ બેસી હતો. બધાએ મળી લીધું, ત્યાર બાદ એમનાથી ન રહેવાનું, એમણે પૂછ્યું, “ રાત્ર કહોં હૈ ? ” કોઈને કહ્યું, તમારી બાજુ બેસો એ શું ! સાંભળતાં જ મને ખૂબ આગ્રહી ભેટયા. પછી મેં એમને ભોજપુરીમાં પૂછ્યું, “ તુ હમરાકે ન પહચન ? ” (તું મને ન ઝોળાળી શકે ?) એ સાંભળી એ ખૂબ ખુશ થયા. અને ભોજપુરીમાં બોલ્યા, “ તુ શબ્દ બહુત મોકા હ. છોક્રે સુને કે હમ ચાહત રહી. હમરા ડર મહે કિ અમ તુ હમરાકે ‘ આપ ’ કહેવ. બરાબર ‘ તુ ’ કહેકે બોલઈ. ” (તું શબ્દ બહુ મોકા છે, એ જ સાંભળવા મન તલસતું હતું. મને ડર હતો કે હવે તું મને ‘ આપ ’ કહીને બોલાવશે. હમેશા તું કહીને જ તું મારી સાથે વાત કરશે.)

(ક)

દેશમાં પાછા ફર્યા બાદ ઘોડા લિવસ તો ને તોકરી મળી તો કરતા રહ્યા. પણ તરત જ એ છોડી રાજનીતિમાં પડ્યા. ચિંતાજીને હતું કે દીકરો દેશવરથી આવી કોઈ મોટી નોકરી લેશે અને સારી કમાણી કરશે. પણ એમ ન થયું તેથી પિતાજી અન્યત્ર નિરાલ થઈ ગયા. એકે એ નિરાગતને ટાંક્યા એમણે એમનાથી બનતા પ્રયત્ન કરવર કર્યા.

ગાંધીજીનાં પ્રવાસને કારણે જેઓપી૦ને ખૂબ જ દોડાદોડી રહેતી. એક રીતે પટણ તો છૂટી જ ગયું. વચ્ચે વચ્ચે કચાકે

આવી બધા એ જ. સ્વાભાવિક જ માટે પણ સાથ છૂટી ગયો. આમ, અપ્રમુદ્ધી જ અને સાથે પણ એણે રહી શક્યા.

૧૯૩૫થી હું મુંબઈમાં કામે લાગ્યો. સાધારણ તોકરી એટલે સામાન્ય જગ્યામાં રહેતો. જેઓપી૦ મુંબઈ આવે ત્યારે પોતાના મિત્રોને ત્યાં જોતરે અને મને પણ આવીને મળી જતા. અહીં મુંબઈમાં રહેવાની તકલીફ હતી. અને બીજા બાજુ બહુર-વાનીમાં અમારી જમીન પડી હતી. અને ત્યાં રહેતા નહોતા, ખેતી પણ નહોતા કરતા. ખીન ખેડૂતોને લાગમાં ખેડવા આપતા. વળી, સરખું નહોતું ‘ દક્ષિણ તરફ વધવાનું ’ ચાકુ જ હતું, અને એ તરફ લગભગ દોઢ માઈલ જેટલી આગળ વધી ગઈ હતી. મેં જેઓપી૦ને કહ્યું કે જમીન વેચી પટણ તથા મુંબઈમાં મકાન બાંધીએ. પણ એમને એ વાત પસંદ ન પડી. એટલે મેં મારા લાગની જમીન વેચવા રજા માગી. એ વાત એમણે મંજૂર રાખી. મેં મારા લાગની જમીન વેચી અને ૧૯૪૯-૫૦માં મરીન ડ્રાઈવ પર એક ક્લેટ ખરીદી. ફ્લેટમાં ત્રણ બેડરૂમ. એક હોલ, રસોડું અને બાથરૂમ હતાં.

મરીન ડ્રાઈવ રહેવાનું શરૂ કર્યા બાદ પણ મેં જેઓપી૦ને સારું ત્યાં જોતરવાનું ન કહ્યું. કારણ, મેં ‘ નેશન ’ કે એ બધાં જોતરતા હતા ત્યાં મારા ધર કરતાં ક્યાંય વધુ સગવડ અને આરામ હતા. અને થયું કે જેઓપી૦ને મારે ત્યાં જોતરવાનું કહેવું એટલે એમને કુવિધામાં નાખવા જેવું થશે, પરંતુ બ્યારે એમનો મુંબઈ આવવાનો વારો આવ્યો ત્યારે એમણે મને લખ્યું કે મારે ત્યાં જગ્યા હોય તો એ બંને મારે ત્યાં જોતરવું પસંદ કરશે. મેં જવાબમાં વળતું લખ્યું કે જગ્યા તો ઘણી છે, પણ કહાય મારે ત્યાં જોતરવામાં એમને અગવડ વેઠવી પડે. જેઓપી૦ ને લાભી બંને આવ્યાં. મકાન બોઈને ખૂબ ખુશ થયાં. ૧૯૫૦ થી ૧૯૬૦ સુધી મુંબઈ એ ફ્લેટમાં રહી ત્યાં સુધી જેઓપી૦ મારે ત્યાં જ જોતરતા. મેં લાભીને કહી રાખ્યું હતું કે એમના કે જેઓપી૦ના મિત્રોને ખાવા આ આપાણી મારે બોલાવવા હોય તો બોલાવી શકે છે. અમને પહેલેથી ખબર આપે તો ઘટતી સગવડ કરી શકાશે.

૧૯૬૦ માં હું ફ્લેટ વેચીને બહાર ગયો હતો. મુંબઈ પાછો આવ્યો ત્યારે ફ્લેટના ભાવ ખૂબ જ ઊંચા ગયેલા. ફેલાયે વરસે નાનાં ધરોમાં રહી, અને અતે ૧૯૭૦-૭૧માં ‘ અલ્ટા માઉન્ટ ’ નેડ પર એક મોટો ફ્લેટ લીધો. આ બધા વરસે જેઓપી૦ પોતાના એક મિત્રને ત્યાં જોતરતા.

પરંતુ અલ્ટા માઉન્ટ નેડ પર આવ્યા બાદ લાભી અને જેઓપી૦ મારે ત્યાં જોતરવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ મેં મકાન કોલાવા બદલ્યું. ત્યાં પણ એ લોકોએ મારે ત્યાં જ જોતરવાનું રાખ્યું. ૧૯૭૩ થી ૧૯૭૫ દરમિયાન એ લોકો કોલાવા માટે ત્યાં જોતરતા. પરંતુ ૧૯૭૫માં બ્યારે હું એમને યજ્ઞકલ્પથી જસલોક લઈ આવ્યો ત્યારે એમની સાથે રહેવારઝોની સંખ્યા વધી ગઈ હતી. એમના સેક્રેટરી, નોકર, પરિચાલક વગેરે ઘણા લોકો વધી ગયા હતા. એટલે એ જસલોકમાંથી છૂટા થાય ત્યાર બાદ એમને મારે ત્યાં

附註：(一) 本報告係根據「中華民國七十九年全國人口及家庭訪問調查」資料編製。

કોઈ અધિકારી હોવા તૈયાર નહોતા. છેવટે છઠી જુલાઈને રોજ ખજાર મળ્યા કે જેઓને ચંડીગઢ કોલમાં રાખવામાં આવ્યા છે. ૭મી જુલાઈની સવારે હું શ્રી તારકુ કે અને શ્રી જૈયલને લઈને ચંડીગઢ પહોંચ્યા, ત્યાં ડેપુટી કમિશનર શ્રી દેવસહાયને બપોરે બે વાગે મને એક કલાક મળવાની રજા આપી. ત્યારબાદ ચાર વાગે બન્ને વહીવટી મળ્યા આઠા કલાકનો સમય આપ્યો.

ત્યાર બાદ હું દર મહિને કમ એ કમ એક વાર જેઓને મળવા જતો. મેં 'નેયુ' કે ૯ મહિને એમની તમિષ્ઠ ઉત્તરોત્તર ખગલતી જ જતી હતી. એ શરીરે નયગા પડતા જઈ રહ્યા હતા. ઉઠાળા વળતા અને જીલડી થતી. જૂબ મરી ગઈ હતી. પગે અને આંખની નીચેના ભાગમાં સોજા વધતા બળા હતા. પી.૨૭. આઈ.આઈ. એમની બીમારીનો ઇલાજ કરવા પ્રયાસ ચાલી રહ્યા હતા, પરંતુ કંઈ જ ફાયદો નહોતો.

૭મી નવેમ્બર ૧૯૪૭ના રોજ એમને અભેડ ત્યારે 'નેયુ' કે એમની હાલત ખૂબ જ લઘુ વૃદ્ધી હતી. સોજા અને બીજાં બીમારીનાં ચિહ્નો વધતાં જઈ રહ્યાં હતાં. મને તો થયું કે એમનો અંતકાળ સમીપ હતો. દુભી નવેમ્બરે દિલ્હી જઈ પ્રધાનમંત્રી ઈરિસ્ટ્રને પત્ર લખ્યો. પત્ર લખી હું મુંબઈ ચાલ્યો આવ્યો. ૧૨મી નવેમ્બરની સાંજે તારકુ ડેનો દેાન આવ્યા કે જેઓને છોડી ચૂકવાનો લુકમ નીકળી ચૂક્યો છે. તરત જ હું ચંડીગઢ જવા રવાના થયો. ૧૪મીએ પહેલીએ જેઓને મુંબઈ લઈ જવા ખડખડ શરૂ કરી. ડોક્ટરોએ કહ્યું કે એમને કિડનીની બીમારી છે. એમને પમી નંદગમરે જ કિડનીની બીમારી હોવાની ખજાર પડી હતી. એમને એમ પચુ કહ્યું કે જેઓની શારીરિક હાલત એવી નથી કે એક જ દિવસમાં એમને ચંડીગઢથી દિલ્હી લઈ જઈ, ત્યાંથી વિમાન બઢકી મુંબઈ લઈ જઈ શકાય. એમણે સૂચવ્યું કે એમને ચંડીગઢથી સીધા મુંબઈ લઈ જવા માટે વિમાનની ગોઠવણ કરવી; નહીં તો ચંડીગઢથી દિલ્હી લઈ જઈને એક દિવસ એ.આઈ. આઈ. એમ.એસ.માં રાખી બીજે જ દિવસે મુંબઈ લઈ જવા. ચંડીગઢથી સીધા મુંબઈ જવાની વ્યવસ્થા ન થઈ શકવાથી એમને એક દિવસ માટે દિલ્હી લઈ આવ્યા. એ વખતે એ. આઈ. આઈ. એમ.એસ. ના મેડિકલ ડાયરેક્ટર ડો. સુજ ગેય હતા. અગાઉ જેઓની હંદ મેમોના હુમલો થયો હોતો ત્યારે આ ડોક્ટર સુજ રોચે જ એમને ઈલાજ કર્યો હતો, અને એનાથી જેઓને સાજા પડ્યું થયું હતા. આથી જેઓને એમની વાત માનતા. ડોક્ટર રોચના આગ્રહને લઈને જેઓને ત્યાં એ. આઈ. આઈ. એમ.એસ. માં રહેવા તૈયાર થઈ ગયા અને મુંબઈ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

મને આ વાતની ખજાર પડી ત્યારે જિલકુલ ગમી નહીં. મેં જેઓને સમજાવ્યા. છેવટે એમણે મારી વાત માની, પણ ડોક્ટર સુજ રોચ સાથે વાત કરવા કહ્યું. એમની સાથે વાત થઈ, આઠા કલાક સુધી ચર્ચા ચાલી, પચુ કેઈ રીતે ન ગાને. છેવટે એમણે મારી પાસે લેખિત બાંહેધરી માગી કે જેઓને મુંબઈ લઈ જઈ તો

બસલોકમાં એમનો ઇલાજ હું મારી જવાબદારી પર કરાવીશ. મેં એ પ્રમાણે લેખિત આપ્યું. એ. આઈ. આઈ. એમ.એસ. તરફથી બસલોક હોસ્પિટલને જે હેવાલ મોકલી આપ્યો તેમાં આ વાતનો ઉલ્લેખ છે. આનો અર્થ એ થતો હતો કે જેઓને મુંબઈ લાવવાની અને એમના ઇલાજ કરાવવાની જવાબદારી મારી જણાઈ. જેઓને અને બસલોકના ડોક્ટરો આ વાત જાણુના હતા. હું ઘણી જ તકલીફપૂર્વક મારી જવાબદારી સંભાળી શક્યો.

ડોક્ટર સુજ રોચ હંદગમના નિપજાત હતા, કિડનીના નર્સ. આમ છતાં એમના કહેવાથી દિલ્હીમાં રહી પડવાનો જેઓને નિર્ણય સચ્ચે છે કે જેઓને પોતાના મિત્રો પર કેટલો વિશ્વાસ, કેટલો ભરોસો હતો. આ એમની આમની અને મોટી વિશેષતા હતી.

મુંબઈની બસલોક હોસ્પિટલમાં જેઓને ૨૨ નવેમ્બર ૧૯૪૭ ના રોજ દાખલ થયા હતા. દોઢ મહિના સુધી દવા અને કાયાલિસિસનો ઇલાજ લીધા બાદ, અગાઉ લખ્યું છે તેમ રિસેમ્બર આખરમાં યા બન-ચુઆરી ૧૯૪૮ ના આરંભમાં મારે ઘેર આવ્યા.

કાયાલિસિસ અને હંદની બીમારી એ બેને આમ સંબંધ નથી. પરંતુ કાયાલિસિસ કરવાથી હંદ પર બેળે પડે છે. અને જ્યે એટલા સારુ થઈને કાયાલિસિસ ન કરીએ તો, બન્ને કિડની બગડી ગઈ હોવાથી લોપીમાંનું ઝેર શરીર બહાર નીકળી ન શકે. એટલે એમને મારે કાયાલિસિસ એક માત્ર અને અનિવાર્ય ઉપાય હતો. આમ આ બે તકલીફ વચ્ચે ફસાયા હતા. એને લીધે એમને જાતીમાં ભારેપણ અને ઝીણી ઝીણી દુખાવો રહેતાં. કાયાલિસિસની ક્રિયા બહુ આકરી અને ચિંતા ઝેરે તેવી હતી. બે થી અઢી મહિના સુધી હાલત ખરાબ રહી. મુદ્દારો બહુ ધીરે ધીરે થયો. લોકોને જેઓને મળવા અંગે અને વાતચીત કરવા અંગે ડોક્ટરોની સખત મનાઈ હતી. “મુલાકાત પ્રતિબંધિત છે” એવું મોટું પાર્ડિયું અમે લટકારી રાખ્યું હતું, આમ છતાં દિવસ રાત એમની પાસે નાનકડું ટોળું બંધેલું રહેતું. જેઓને પણ પોતાના કાર્ય-કર્તાઓને તથા નેતાઓને મળ્યા વિના એન પડતું નહોતું એટલે હંદને બોલાવી બોલાવી મળતા ને વાતો કરતા રહેતા. એમ કરવાથી દયારે એમની મુશ્કેલી વધી પડતી, તેમ છતાં એની જગવા કરવા નહોતા. ડોક્ટરોને અને અમને કુટુંબીજનોને આ બધું ગમતું નહોતું. પરંતુ જેઓની મન આનંદિત રાખવા આ બધું અલાવી લેવું પડતું હતું.

જેઓને પ્રથમ બસલોક લઈ ગયા ત્યારે ડોક્ટરોએ તપાસ્યા બાદ નિરાશા વ્યક્ત કરી હતી. કહ્યું હતું કે ગયવાની આશા નથી એટલું જ નહીં, એમણે એટલે સુધી કહ્યું કે વિદેશમાં તો કોઈ પણ ડોક્ટર યા હોસ્પિટલ આવ્યા કેસ હાથમાં ન લે, કારણ કે અપજ્ય રહોડવા કોઈ તૈયાર નથી હોતું. પણ બસલોક હોસ્પિટલ એક રીતે હુઆ તો જેઓની, અને આ દેશ હિંદુસ્તાન છે એટલે અહીંના ડોક્ટરોએ એ નેપમ પેરુડ અને

જવાબદારી સ્વીકારી જેઓનાં એ આક્રમકતાથી ભરેલી બહાર આવ્યા, પરંતુ ડોક્ટરોએ કહ્યું કે આમાં જ્યાં અમારે કે અમારા ઇલાજને કાળે નથી આવતો, જેઓ પોતાના સંકલ્પગ્રામી જીવતા થયા છે. એમણે એમના સંકલ્પગ્રામી તારીફ કરી. આવી સમયે ડોક્ટર હોવા છતાં બનતું - જેમના પેડીને પશુ એમણે પોતાના કુટુંબીઓ, સંબંધીઓ અને મિત્રોને મળવાનું ન છોડ્યું, એટલું જ નહીં, સામા ચાલી મળવા ભેલાવતા હતા. એ રીતે એ એક જુદી જ તબિયતના માણસ હતા.

- છ મહિના પછી સાબ થઈને એ ૧૯૭૬ની અધવચ પટથા ગયા, ત્યાં એમના નિવાસસ્થાને ડાયાલિસિસ થતું એસાડવામાં આવ્યું હતું; તેથી ધર પર જ ડાયાલિસિસ થઈ શકતું.

ફરી ૧૯૭૭-૭૮માં તબિયત સ્થિતિ અને સુબંધ આવવું પડ્યું. ડાક્ટરે આરોગ્યે મારે અમેરિકા પશુ જવું પડ્યું. ફરી ૧૯૭૯માં તબિયત ખૂબ જ ગંભીર થઈ અને એમને સાવ મરવાની હાલતમાં સુબંધ લાવવા પડ્યા. એ ત્રણ દિવસમાં ડાક્ટરોએ એરેસ્ટ થઈ ગયા એટલે કે હૃદય બંધ પડી ગયું. સદ્ભાગ્યે હૃદયના વિગેષક ડોક્ટર ત્યાં હાજર હતા. એમણે આલિશ કરી હૃદયને ફરી કમરેડુ કર્યું; અને આમ એમને સજીવન કર્યાં. આ વખતે પશુ ડોક્ટરોએ એમને બચાવ્યા અને પાછા પટથા જઈ શક્યા.

હું બપોરના એમની સાથે પટથા જતો. ૧૯૭૯ ના જુલાઈમાં પશુ ગયા હતા. ત્યાંથી સપ્ટેમ્બરના પ્રારંભમાં હું સુબંધ પાછો ફર્યો. ૭ મી ઓક્ટોબરે મારી લાણી પટથાથી સુબંધ પાછી આવી. એણે મને કહ્યું કે તમને મોટા મામા યાદ કરતા હતા. ૮ મી ઓક્ટોબરની વહેલી સવારે પટથાથી કેન આવ્યા—જેઓના હમણાં હમણાં ગયા. મને એમણે શા મારે યાદ કર્યો હતો એ વાત એમની સાથે ગઈ. અને ૯ મી ઓક્ટોબરે પટથા પહોંચ્યા. (મૂળ કિસ્સો)

૦ શબ્દો અસાદ

આ શ્ર મને આં જ છું

૧૯૬૪માં નાગાલેંડના ભૂમિલવાસી વિદોહી નગા બંધુઓએ આપા નાગાલેંડમાં વિદોહી એક આગેલવા પેદા કરી. નાગાલેંડના બધા ભાગોમાં એ લોકોના કુમલા આણ હતા. એટલે સુધી કે તળેટીમાં ભેટી આવી ટ્રેના પર સુધ્ધાં કાઢમણ કરતા. શાસ્ત્ર પૂજને પ્રાણાનંદ હેસનમતિમાં પડ્યું પડ્યું. વિદોહી નગા-એના નેતા ભાઈ કિંગેએ વિલાયત લાગી જઈને આશ્રય લીધો. ત્યાંથી આદેશ નિર્દેશ મોકલતા. સ્વર્ગીય શ્રદ્ધેશ શ્રીમતી આશા-દેવી અને આર્ચનાપદમજીએ રંગડ માઈકેલ રાકોટની સાથે ફિલ્મે બેઠે સુવાહાન તીધી અને એમના મનોભાવ અને હૃદયને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો. કાનટ પાટ. આવીને એમણે જયપ્રકાશજી સાથે

મસલત કરીને નક્કી કર્યું કે નાગાલેંડમાં શાંતિ મિશન સ્થાપી નાગાલેંડમાં સાથે સોહાર્દ સ્થાપિત કરવું પડશે. અને ધીરે ધીરે એમનામાં પ્રવેશ કરીને એમનાં મન છૂટી લેવાં એ જ શ્રેષ્ઠ રસ્તા થશે. જયપ્રકાશજી અને કાયા સંઘ આપા જેવાં તેમનાં સહમંત્યચરિણી શ્રીમતી પ્રભાવતીબહેન, શ્રીમતી મોબની સાઈસ, શ્રદેવ નવબાણુ (ચૌધુરી), જીદ માઈકલ સ્કોટ અને દાનવ અરમ વગેરે કેટલાક નિશિષ્ટ મિત્રો આ મિશનના સભ્ય રૂપે નાગાલેંડ જ્યાં એમ નક્કી થયું. ટ્રાકિમામાં એક મકાન ભાડે રાખવામાં આવ્યું અને ત્યાં નગા શાંતિ મિશનનું કેન્દ્ર સ્થાપવામાં આવ્યું. ઠંહેવાની જરૂર નથી કે જયપ્રકાશજીએ આ મિશનનું નેતૃત્વ સંભાળ્યું શ્રી નવબાણુ જી રીતે ધીરે ધીરે નગા લોકોના ગામડાંમાં જઈને ઘેરે ઘેરે ઘૂસીને એમની સાથે દોસ્તી કરતા હતા. તે વિષે એમની પાસેથી નિમિત્ત રીતે પત્રો પશુ મળતા હતા. અચાનક એક દિવસ જયપ્રકાશજીને એક લાંબો પત્ર એમના પોતાના હાથે લખેલા મારી પર આવી પહોંચ્યો. ખૂબ કાલાતાલા કરીને અને ત્યાં જઈને નવબાણુ સાથે કામ કરવા આમ્રહે કર્યો હતો તેમાં. એ પત્રથી હું તો અભિભૂત થઈ ગઈ, કારણ જેઓના પાસેથી આપો સોહાર્દ પૂરું પત્ર મેળવવાની આશા તો મેં કદીય ગમી નહોતી, તે વળી એમને પોતાને હાથે લખેલા પત્ર! જે દંપતી કાયા છાયાની માફક બેઠાઈને હંમેશા રહેતાં આવ્યાં હતાં તેમને સારુ એ વિચારવુ સ્વાભાવિક હતું કે મારા વિના નવબાણુને નાના પ્રકારની મુશ્કેલીઓ આવતી હશે. પ્રભાવતીના સ્નેહનું આહવાન પશુ આ પત્રમાં વ્યક્ત થયું હતું. મારા આવકું મોઢું સ્નેહનું નિમિત્તક હોવા છતાં હું એમના આમ્રહેના સ્વીકાર કરી નહોતી શકી. મારા મતમાં એનો વચવસો સદા મારે રહી ગયો. કારણ મને ખબર છે કે જો હું જઈ શકી હોત તો આ અસાધારણ દંપતીની અતિ પોતાકી થઈને નિકટ આવી શકી હોત. એ તક ચૂકી. આજે પશુ એ પત્ર વાંચતાં મારા મનમાં કોલ થાય છે.

અનુશ્ચલનુ બાળ રાહિત છાત્રાવાસ જયપ્રકાશજીનું એક પ્રિય સ્થાન હતું. ઓરિસ્સા આવે ત્યારે અનુશ્ચલ આવીને છાત્રાવાસમાં રહેવાનું એમને મળતું. છાત્રાવાસનાં રંગીન માટીથી લીધેલાં ચૂંપડાં એમના કળાકાર હૃદયને મનોરમ લાગતાં. પહેલી વાર બપોરે તેઓ આવીને અમારા ઘરની માટીની ઝોશરીમાં બેઠા ત્યારે તેમણે ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો. સોપોટેરવાનાં પાકાં મકાનો સાથે સરખામણી કરીને કહે કે અમે પશુ આવાં જ નાનાં નાનાં માટીનાં ઘર ક્યાં હોત તો સારું થાત. આ તરફ અમે કરતાં હતા કે પેસાની કમીને લીધે સેપ્ટિક પાંચખાનુ બનાવી નહોતાં કદયાં, નહાવા સારુ જુદી ઝોશરી પશુ નહોતી. ગમે તેમ કરીને આ બધાં કામો મારે એમને સારુ અલાયદી વ્યવસ્થા કરી દોષી હતી. પશુ એમનું ધ્યાન એ બાજુ નહોતું અને એમણે એને સારુ કાઢીને વાંકે પશુ નહોતો કાઢ્યો. અહીંના વાતાવરણમાં તેઓ એટલા રાજ થયા કે અમરી ઝોશરી પાંચ ધ્યાનસ્થતી માફક બેસી રહેતા અને કહેતા કે ખૂબ શાંતિ લાગે છે. અમારા પરિવારનાં નાનાં મોઢાં

સોને તેઓ તદ્દન પોતાનાં માનતા. સ્નેહ-અદાલતમાં નષ્ટો વડે અમને જોતા.

સાંભળી પ્રાર્થના પછી છોકરાંઓએ નેપાળી નેલમાંથી કેવી રીતે નાસી છૂટ્યા હતા તેની વાર્તા સાંભળવા હડ પકડી. જ્ય પ્રકાશજી એક માઈલ દાસ્ય વેરી બોલ્યા, 'સાંભળવી છે તો સાંભળો.' છોકરાંઓને એ વાર્તા સંભળાવવા બેઠા. દીકરી ઉત્તરા આ સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ હતી. આ વાર્તા તો એ કોઈને કહેવા ઇચ્છતા નથી. પણ બાળકોના આગ્રહને તેઓ ખાળી ન કહ્યા. બાળકો સાથે અમે પણ મુગ્ધ થઈને એ પલાયનની વીર-કથા સાંભળતાં હતાં. અફસોસ એટલો જ છે કે તે વખતે આધુનિક વિજ્ઞાનજી ઉપકરણ ટેપ રેકોર્ડર અમરી પાસે નહોતું. બાળકો વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્નો પૂછતાં અને તેઓ એના ઉત્તર પણ આપતા. લગભગ ભૂખે પેટે મેપાલ પહોંચવાની વાત સાંભળીને બાળકો ઉત્તેજિત થઈ ગયાં હતાં. સૌથી ભર્મસ્પર્શી વાત એ લોકો બ્યારે દીવાલ ફૂટી ગયા હતા તે વખતે ક્યુટિ પર હાબર સિપાઈ ઉપર સરકારે જીલમ ગુળમાં અને પાછળથી એને મોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો એ સમાચાર જ્ય પ્રકાશજીને સન વંજીયાસ થઈ પડ્યા તે હતી. એ વાત સમજવી બાળકોને માટે અઘરી હતી. ખેર, પણ જ્ય પ્રકાશજી સાથે નાસી છૂટેલા લોકો કાળો કરીને નેલના એ વાડરને મદદ પાઢતા. આ હતી હૃદયવાન જ્ય પ્રકાશજીની હૃદયસ્પર્શી વ્યવસ્થા. એમના નેલમાંથી નાસી છૂટવાથી માંડીને પાછી ધરપકડ સુધીનું 'ફૂડું' વિવરણ 'ધર્મધુગ' માં કુમાર પ્રશાંતના લેખમાં હપાયું છે. કેવી અદ્ભુત સહનશક્તિ, કેટલી અદ્ભુત ધીરજ, કેટલું અદ્ભુત વિરલ અને તમામ ! દેશની સ્વતંત્રતા સારુ પોતાને તલ તલ કરીને સમર્પણ કરવાની કહાણી ઇતિહાસમાં વિરલ અને દુર્લભ પણ ખરી. વાંચતા વખતે એ પણ વિચાર આવ્યો કે સ્વતંત્રતા સારુ લાકનાર આવ્યા એક મહાન આત્માને સ્વાધીન ભારતમાં એ લોકોએ નેલમાં પૂર્યા, નેમણે કદાચ સ્વતંત્રતાની લાઈ વખતે મોઝમાં દિવસો ગાળ્યા હશે.

લોકો કહે છે કે અલભ્યારીઓ સામાન્યપણે ઉગ્ર અને અસહિષ્ણુ હોય છે. પણ આલના અલભ્યારી જ્ય પ્રકાશજી બરાબર એનાથી ભેદતા હતા. અતિ નમ્ર, સહિષ્ણુ, સ્વભાવ કે ચહેરા પર ઉપતાપનું ચિહ્ન સુધ્ધાં નહીં. એક કાળે પૂજ્ય હેમલતા દાકુર, જેઓ જગાળના સાહિત્યમાં 'જન્મ' નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેમની આગળ મારી 'એટોમિક-બૉમ્બ' કાંઈક સદેશો લખવા ધરી દીધેલી તેની વાત યાદ આવે છે. ક્વચિત્તીએ તરત ચાર લીટીની રચના લખી આપી હતી :

“નમ્ર ને તે ભાર્ગ્વ લાણી બીટ
શાંત ને અન્યે તેનું ગા
સંખી ફૂલની જેમ ફૂટે
સંવૃષ્ટ ને તેને જ મળે કળ.”

આને એમ લાગે છે કે આ પંક્તિઓ જ્ય પ્રકાશજીને અનુ-દશીને લખાઈ હતી, નોકે તે વખતે તો હું તેમને ઓળખતતિ

નહોતી. આને એમનો નમ્ર, શાન્ત, સંખી તથા સંવૃષ્ટ ચહેરો બ્યારે આંખ આગળ તરી આવે છે હ્યારે એમ લાગે છે કે આ પંક્તિઓ એમને સારુ જ લખાઈ હશે. અને મારું 'માયું' આપો-આપ નત થઈ જાય છે.

બાળકો પ્રત્યે એમને અદ્ભુત મમતા હતી. એ નોઈને હમેશા લાગતું કે માંધીજી આગળ પ્રતિભાબદ્ધ પ્રભાવતીબહેનના વ્યવનને માન આપીને આ દંપતી સંતાનહીન રહ્યાં ખરાં, પણ જ્ય પ્રકાશજીના અંતરના વાન્સ્ય, પ્રીતિ કે અપખ્ય સ્નેહનો ઉત્તર ચિરલિન કંગાળ રહી ગયો. મેં એમને એમના કંઠમુખ્યાના મકાનમાં બાલ-વાડીનાં રમતાં નાનાં નાનાં બૂલકંઠિયા તરફ ગંભીર સ્નેહપૂર્ણ અત્મ દષ્ટિએ કલાકો સુધી તાકી રહેતા બેઠા છે. ત્યારે મનમાં લાગતું કે આ દંપતી પાસે યલ્પચર્ચ નત ચહ્યુ કરાવીને માંધીજીએ બૂલ કરી હતી !

(મળે ઓડિયા)

૦ મહાત્માદ્રુષ્ટી

સે વંકની ન જ રે

૧૯૭૧ ના માર્ચની ૧૮ મી તારીખે મુબંઈરપુરમાં કાકાજી અને દીદીજીની પાસે આવ્યો ત્યારથી માંડીને આખર સુધી એમની સેવામાં જ રહ્યો. હું ગયા બિસ્તાના બારાચ્છી ચાણુભાં આવેલા ચોસાઈ પસેરા ગામને વતની છું. કાકાજી સાથે નોકાતાં પહેલાં હું મોઢાળા સમન્વયાશ્રમમાં ગહેતા હતા. એક વાર કાકા દીદી આશ્રમમાં આવ્યાં હતાં ત્યારે એમને મેં 'પહેલવહેલાં બેયાં. સંજોગલ થયું' એવું કે કાકાના ગામને એમને સેવક ગિવશંકર પ્રસાદ ચાંલે પડી ગયો. એટલે પ્રભાવતીદીદીએ અમારા આશ્રમના સંચાલક કારકે મુન્દરાણીને ૧૫ લખ્યો કે ચુલાળ યાદવને કેટલાક દિવસ માટે મારી પાસે મોકલી આપો, અમારા સેવક સાંભે થઈ જરી એટલે ચુલાળને તમારી પાસે પાછો મોકલી દઈશ. ખત્ર બળ્યો એટલે કારકેલાઈ અને લઈને પ્રભાવતીજી પાસે મુબંઈરપુરના નરસિંહપુર ગામે આવ્યા. ત્યારે નરસિંહપુરમાં સર્વોચ્ચ કાપંકરની એક એક હતી.

એ વખતે મારી ઉમર પંદર વર્ષની. હું તો ગામકાને અપુષ્ઠ ભોળા બાળક હતા, કમગ્નાસ ખાસ કાંઈ આવડે નહીં. રસોઈ કરવી વગેરે કશું જ જાણતો નહોતો. પણ પહેંચો તેના ખીલ જ દિવસથી દીદીએ રસોઈ કરવાનું શીખવવા માંડ્યું. સાથે રહેવાથી થોડા દિવસમાં રસોઈ કરવાનું થોડું થોડું આવડવા માંડ્યું. પછી તો ધીરે ધીરે જાણું જ આવડી ગયું. એટલે દીદીએ કારકેલાઈને કહીને મને રસોઈ તથા ખીલ કામે માટે મારી લીધાં. મને લગભગ ત્રણ વર્ષ દીદીની સેવા કરવાનું સૌભાગ્ય મળ્યું. દુર્ભાગ્યે દીદીને કેન્સર થયું અને એ ૧૫ એપ્રિલ ૧૯૭૩ના અપશુકનિયાળ

દિને સવારે પાણી નવ વાગે આ દુનિયામાંથી વિદાય થઈ ગયાં. એમના મૃત્યુ પછી હું ઘણો દુઃખી રહેતા, દીદી અને દીકરા નવેા ગણતાં. એમણે મને માતાના જે ખાર અને રહેઠે આપ્યા તે મારે માટે ઘણા મહત્વના હતા. જીવનભર એની યાદ રહેશે. ભગવાન એમના આત્માને શાંતિ આપેા. દીદીના ગયા બાદ દાદાજી એકદમ દુઃખી અને ઉદાસ રહેવા લાગ્યા. એમને દુઃખી બેઠેને હું 'પણ દુઃખી દુઃખી થઈ જતો. મારા જીવનમાં આમ દુઃખી થવાની ઘટના પહેલી હતી. એ પહેલાં મેં જીવનમાં દુઃખનો અનુભવ જ કર્યો નહોતો. એટલે આ દુઃખની મારા મન પર વધારે પડતી અસર થઈ. પણ એ પણ ક્યાં સુધી વેંદારયુ ? આખરે દુઃખ માનવાથી દુઃખ વધે જ છે. ત્યાર બાદ મારે માથે એ વાતની ચિંતાનો બોલો આવી પડ્યો કે હું એકલે હાથે દાદાજીને શી રીતે સંભાળીશ ? પણ દીદીના આશીર્વાદથી એમાંથી પાર જીત્યો. દાદાની સેવા હું ખૂબ લગનપૂર્વક કરતો. દાદાજી ભ્યાં ભ્યાં ભય, હું પણ એમની સાથે જતો. સન ૧૯૭૪ ના આન્દોલનમાં પણ હું એમની સાથે રહ્યો. કટોકટી દરમ્યાન હું એમને નેલમાં મળવા ગયો હતો. નેલમાંથી જ એમની હાલત લેખકી. નેલમાંથી કૂટ્યા બાદ ધલાજ માટે દાદાજી ભ્યાં ભ્યાં ગયા ત્યાં હું પણ એમની સાથે ગયો.

૧૯૭૨ ની વાત છે. ચંબલના ડાકુઓના સરદાર માધોસિંહ પટ્ટણુ આત્મા અને દાદાજીને મળ્યા. પહેલાં તો એમણે પોતાની ખરી જોળખાણ આપી નહોતી. વાતમાં એમણે કહ્યું કે હું ચંબલના ડાકુઓ સાથે વાતચીત કરીને આવ્યો છું. બધા ડાકુ તમારી પાસે સહકારની આશા રાખે છે, એ બધા આત્મસમર્પણ કરવા તૈયાર છે. બધી વાત સાંભળ્યા પછી દાદાજી સાથે સાથે શબ્દોમાં કહ્યું કે મારે આ કામમાં નથી પડવું, મારી પાસે એટલો સ્થાય પણ નથી; વળી મારી તબિયત પણ ખરાબર નથી. એને બદલે તમે વિમોહાણ પાસે ભ્રમ અને એમની પાસે આ કામ કરાવો. માધોસિંહે જવાબ આપ્યો કે હું પહેલાં વિનોદા પાસે જ ગયો હતો, એમણે જ મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. આમ છતાં દાદાજીની ઈચ્છા એ કામમાં પડવાની ન હતી. છેવટે માધોસિંહે દાદાજીના ખર્ખમાં પડ્યા અને કહ્યું કે હું પોતે જ માધોસિંહ છું—એ પહેલાં એમણે પોતાનું નામ રામસિંહ કહ્યું હતું. પણ માધોસિંહે કબૂલાત કરી એટલે દાદાજી વિચારમાં પડ્યા. એમણે પહેલું કામ તો માધોસિંહને સોંપોદેવશ આજમ મોકલી આપવાનું કહ્યું. ત્યાં એમને એક મહિના સુધી છુપાવી રાખ્યા, અને આ દરમ્યાન એમણે મથ પ્રદેશની સરકાર સાથે વાટાઘાટ શરૂ કરી. વાટાઘાટ ચાલી તેમાં દાદાજીએ મથ પ્રદેશના મુખ્ય મંત્રી સમ્રે ભે જરૂર મૂકી : પહેલી જરૂર એ કે આ બાગીઓને ધંસી દેવાની નહીં. બીજી જરૂર એ કે આ લોકોને ત્રણ વર્ષ પછી છોડી મૂકવા. મુખ્યમંત્રીએ બન્ને જરૂરો કબૂલા રાખી. એ કબૂલ રાખ્યા બાદ દાદાજી દીદી અને કેટલાક સંબંધિય કાર્યકરોને સાથે લઈ આવિયર પહોંચ્યા. રજાન પર

સ્વામન માટે ખાની ભીક ભરી હતી. ત્યાર પછી અમે ફોફા ચંબલ ધારી તરફ જવા રવાના થયા. ધરેમાં લગા ન્યાં કુતી અમારે માટે પોલીસને ખરના બંદાબસ્ત દત્તો. ધણી પોલીસ મહે પોલીસની માડી પાછળ પાછળ આવતી હતી. 'પણ કલેર પૂરું થયું' એટલે પોલીસની માડી પાછી વળી. અને તો એ એટલે ભારે અચરજ થયું. મેં દાદાજીને પૂછ્યું કે આમ કેમ ? બંદાબસ્ત શરૂ થતાં જ પોલીસ પાછી શા મળે જતી રહી ? દાદાજીએ મને સમજાવ્યું કે પોલીસ સાથે દત્તો તો આપના પર આદેશ અમર ની વધી છે. કારણ, એમને અસલી ખરના તો પોલીસ સાથે છે. ત્યાર બાદ અમે ચંબલ ધારીના વિચ્છાનમાં પ્રવેશ્યા. ત્યાં અંતરે ના વચ્ચાનામાં બનાવેલા એક જૂના ડાક બંગલામાં ઉતર્યા. ત્યાં ડાકુઓએ અમારા ખાવા અને રહેવા કદવાની સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. અમે ત્યાં ત્રણ દિવસ રોકાયાં. ત્રણ દિવસ પછી દેવ નામના સ્થળે બધા ડાકુઓએ ગાંધીજીના ચરત્રમાં આત્મસમર્પણ કર્યું. અમારી સાથે એક બંદેન સર્વોદય કાર્યકર્તા પણ મળી હતી. એણે બધા ડાકુઓને રાખડી બંધી. રાખડીની પુરાણમાં મોદરસિંહ નામના ડાકુએ એ બંદેનને ચોનાની ચેઈનવાળી એક ધાંસાળ શેટ આપી. ત્યાર બાદ એ લોકોએ સરકારને પોતાની નવત સોંપી. સરકારે એમને નેલમાં મોકલી આપ્યા. એ બધામાંથી આનંદ ઉપે બહુ જોશા નેલમાં છે. દાદાજી જીવતા હતા ત્યાં સુધી એ લોકોને મળવા બરાબર જતા રહેતા. એમની સાથે હું પણ જતો.

૧૨ મી માર્ચ ૧૯૭૪ ને દિને બિહાર આંદોલન શરૂ થયું. આમ તો આંદોલનનો અમરભ તો જીવનરાત્રી જ થયો હતો. જીવનરાત્રીના વિદ્યાર્થીઓની નેમ જ બિહારના વિદ્યાર્થીઓએ બિહાર સરકાર પાસે પોતાની કેટલીક માગણીઓ રજૂ કરી. પણ બિહાર સરકાર એક પણ માગણી સ્વીકારવા તૈયાર નહોતી. એથી દુઃખી થઈને વિદ્યાર્થીઓએ આંદોલન કરવાનું દરાવ્યું. કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને એ માટે પોતાના જીવનની કુરબાની કરવી પડી, કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને નેલવાસ ભોગવવો પડ્યો અને કેટલાય લાડીમારના ભોગ બન્યા. ચારે બાજુથી વિદ્યાર્થીઓ પર માર પડવા માંડ્યો, વિદ્યાર્થીઓને હાર ખમવી પડી ત્યારે એ દાદાજી પાસે આવ્યા. એમને તો દાદાજીની ઈચ્છા આંદોલનમાં પડવાની નહોતી પરંતુ બ્યારે એમણે બેનું કે વિદ્યાર્થીઓની વાત સાંભી છે, એ લોકો પરે રસ્તે આગળ વધી રહ્યા છે ત્યારે એમણે એ આંદોલનને આગળ ધપાવવાનું અને એનું નેતૃત્વ કરવાનું, સ્વીકાર્યું. એ દિવસોમાં દાદાજીની તબિયત ખરાબ હતી એટલે ધલાજ માટે એમને વેલોર જવું પડ્યું. ત્યાં એમનું પેટનું ઓપરેશન થયું, હજી ધલાજ ચાલુ જ હતો, ત્યાં અચાનક એમનું મન ઊઠી ગયું. ડોક્ટરો ના પાડતા જ રહ્યા છતાં દાદાજી પટ્ટણુ ચાલી ગયા. કારણ, ૫ મી જૂને એક મોટું સરસ્ત નીકળવાનું હતું. દાદાજીને એમાં ભાગ લેવો હતો. સરસ્ત શાંતિ પૂર્યું રહ્યું. આમ છતાં બિહાર સરકાર પર એની કશી જ અસર ન થઈ. આંદોલનમાં ગતિ આવી અને બીજાવારે એ ફેલાયું.

આંદોલન દરમિયાન દાદાજી ભયાં ભયાં જતા, હું પણ એમની સાથે જતા. હું એકાગ્ર ચિત્તે તનમનથી એમની સેવા બળવતો કારણ કે માનું તો કામ જ એ હતું. અને એ હું અંત સુધી બળવતો રહ્યો. ૨૬ જૂન ૧૯૭૫ ના રોજ દાદાજી દિલ્હીમાંથી ગિરફતાર થયા. ૨૬ જૂનને રોજ દાદાજી પટણા જવાના હતા, તેથી એમણે મને ૨૫ મીએ ટ્રેન રસ્તે પટણા મોકલી આપ્યો, એ પોતે ૨૬ મીની સવારે વિમાન દ્વારા પટણા પહોંચવાના હતા, પરંતુ ૨૬ મીની વહેલી સવારે લગભગ ત્રણ વાગે પોલીસે એમને ગિરફતાર કર્યા. ગિરફતારી વખતે એ ગાંધી શાંતિ પ્રતિજ્ઞાનમાં હતા, ત્યાંથી પોલીસ એમને ક્યા ક્યાં ગઈ તેની કાંઈને ખબર ન પડી. હું પટણા પહોંચ્યો ત્યારે સમાચાર મળ્યા કે દાદાજીને પકડી લીધા છે. સાંભળી મને તો ખૂબ દુઃખ થયું. પણ દુઃખી થઈને પણ શું વળવાનું હતું ? મીને દિવસે દાદાજીના કપડાં લઈ હું દિલ્હી પહોંચ્યો, પોલીસને ખબર આપી. પોલીસ આવીને દાદાજીના કપડાં લઈ ગઈ. કેટલાક વખત રહીને અમને ખબર પડી કે દાદાજીને હરિયાણાના કોઈ કાઠ બંગલોમાં રાખવામાં આવ્યા છે. અમે લોકો તપાસ કરવા હરિયાણા પહોંચ્યા, પણ એ લોકોએ અમને કશી ખબર પડવા ન દીધી. એટલે કંટાળીને અમે દિલ્હી પાછા ગયા. બે દિવસ પછી પોલીસ દાદાજીની તમિયત ખરાબ થવાથી એની તપાસ માટે એમને દિલ્હી લાવવામાં આવ્યા; પણ તપાસ પછી ફરી ચંડીગઢ લઈ ગયા. હું એ વખતે દિલ્હી જ હતો. દાદાજીને મળવા માટે હું પ્રયત્ન કરતો હતો. દરમિયાન દાદાજીના કોઈ રાજ્યપર પ્રસાદ દિલ્હી આવ્યા. એ અને એમની સાથે બીજા બે વ્યક્તિ અને હું એટલા લોકો અમે ચંડીગઢ ગયા અને દાદાજીને મળ્યા. મને તો મળવાની રજા આપતા જ નહોતા, પરંતુ દાદાજીએ જેલના ઉપરીને ખૂબ વિનંતિ કરી કે કમમાં કમ મને બે મિનિટ માટે તો મળવા જ દો, ત્યારે બે જ મિનિટ મળવાની રજા મળી, ૬ જુલાઈ ૧૯૭૫ના રોજ મેં જેલમાં દાદાજીની હાલત જોઈને મારાથી ન રહેવાનું અને હું ગયા મંડ્યો. મને ગડતો જોઈને દાદાજી પણ મેલા લાગ્યા. દાદાજીએ મને એક કાગળ આપ્યો, જેલમાં એકલા એકલા એમને ગોઠવું નહોતું. તેમણે પાછું કહ્યું. એટલે એમને બહુ જ કટ અણ હતું. દાદાજીએ ઈસ્ટિ ગાંધીને પોતાની સાથે કોઈને રહેવા દેવા લાગી વિનંતિ કરી પણ ઈસ્ટિજીએ મને એમની સાથે રહેવા રજા ન જ આપી. આંધી દાદાજીને બહુ જ ખરાબ લાગ્યું— દુઃખ થયું. અમને પણ થયું કે ઈસ્ટિજી જેલું ખરાબ થાસન તો અંગ્રેજોના જમાનામાં જુલું નહોતું. જેલમાં રહીને દાદાજીની તમિયત ખૂબ જ નબળી પડી હતી. અને ૩૧મી ઓક્ટોબરે હું ફરી દાદાજીને મળ્યો ત્યારે દાદાજીની તમિયત એટલી બધી કમળી ગઈ હતી કે હું તમને શું કહું ?! એ વખતે દાદાજીના પેટમાં ઝીણા ઝીણા દુખાવો રહેતો હતો. ધૂખ પણ લાગતી, નહોતી, અને એટલા તબીબ પડી ગયા હતા કે બેલા થયું પણ અધકું પડતું હતું.

ત્યાર બાદ હું પટણા પાછો ગયો. ૧૨ નવેમ્બર ૧૯૭૫ ના રોજ રાતે નવ વાગે પોલીસ અમારા ઘેર આવી; મને, કહે કે તમને ડી. એમ. સાહેબ મોકલાવે છે. હું બીજી ને પોલીસની માહિતી તરત જ ડી. એમ. સાહેબ પાસે પહોંચ્યો. મને ડી. એમ. સાહેબે કહ્યું કે તમે હમણાં ને હમણાં જેંપીંગ પાસે બવ, એ તમારી રાહ જુલ્યે છે. મેં ડી. એમ. સાહેબને કહ્યું કે સરકાર મને દાદાજીની મેલા કરવા દે જ છે ક્યાં કે હું એમની સેના કરી શકું ? ત્યારે ડી. એમ. સાહેબે કહ્યું કે ઠીક છે, હવે તમને એમની પાસે રહેવાની રજા મળી ગઈ છે. મેં વળતુ કહ્યું કે હું મારા માણસ સાથે આ અંગે વિચાર કરીને પછી જઈશ. બીજા દિવસે સવારે દિલ્હીથી અમરેશચંદ્ર સેનેનો ફોન આવ્યો કે શલામ, તું તરત જ આવ, જેંપીંગને જેલમાંથી છૂટા કરવામાં આવ્યા છે. આ સાંભળી હું તરત જ દિલ્હી જવા બેપજો. દિલ્હી પહોંચ્યો ત્યારે ખબર પડી કે સેન સાહેબ ચંડીગઢ ગયા છે. હું પણ તરત ચંડીગઢ જવા નીકળી ગયો. દરમિયાનમાં સેન સાહેબનો દિલ્હી ફોન આવ્યો કે મારે ચંડીગઢ ન જવું કારણ કે એ પોતે જેંપીંગને લઈને દિલ્હી આવી રહ્યા હતા. પણ ત્યાં સુધીમાં તો હું ચંડીગઢ પહોંચી જ ગયો હતો. ત્યાં દાદાજીની દશા જોઈને મારાથી ન રહેવાનું, હું ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડવા માંડ્યો. રડવા સિવાય બીજું શું થઈ શકે તેમ હતું ! દાદાજીના આખા શરીરે સોજા આવી ગયા હતા. ચંડીગઢથી દાદાજીને લઈને દિલ્હી આવ્યા. ત્યાં એમના ઉપચાર શરૂ થયા. પરંતુ ત્યાં કશો ફેર ન પડવાથી મુળઈ જબલોઢ હોસ્પિટલમાં એમને દાખલ કર્યા. ત્યાં ડોક્ટરોએ તપાસ કરીને કહ્યું કે દાદાજીની રિડિંગ ખરાબ થઈ ગઈ છે. એમને કાયોલિસિસ પર રાખવા પડશે. આ બન્ધુ ૨૨ નવેમ્બર ૧૯૭૫ ના રોજ, કાયોલિસિસ કરવું હોય તો કાયોલિસિસ મશીન ખરીદવું પડે. પણ એટલા બધા ગપિયા ક્યાંથી લાવવા ? કેટલા લોકો સાથે મળી વિચારી નહેર જનતા બેગ એક અપીલ બહાર પાડી કે જેંપીંગ માટે કાયોલિસિસ મશીન ખરીદવાની જરૂર છે. બધે ફાગો થવા માંડ્યો. ફાગો થયો એટલે મશીન ખરીદવામાં આવ્યું અને કાયોલિસિસ શરૂ થયું. પણ બસલોક હોસ્પિટલમાં રહી રહીને દાદાજી કંટાળ્યા અને એમને પટણા જવાની તાલાવેલી લાગી. કેટલાકનો અભિપ્રાય એવો રહ્યો કે એમને સારું થાય એટલે પટણા લઈ જવા. દાદાજી પાસે એવા પ્રશ્ન કેટલાક લોકો હતા કે જેમને માટે દાદાજીને નમ્રત હતી, પણ દાદાજી એમને કશું કહેતા નહીં. મારે આ બધું કરવું નથી. અને હવે કહેવાથી કાયોલિસિસ હોય તો રાત કહે, અને રાત હોય તો દિવસ કહે. આવ્યા લોકોનાં નામ હું નથી આપતો, કશો કાયોલિસિસ નથી, છતાં આવ્યું લખી મન લાવું છું. દિવસમાં તો ઘણું થયું લાગ્યું છે, પણ શું થાય ?

અમારું દુર્લાભ. દાદાજી અચાનક જ ૮ મી ઓક્ટોબર ૧૯૭૮ ના રોજ સવારે લગભગ ૭ વાગે આ દુનિયા છોડી ચાલતા થયા. રાતે તો હું લગભગ બાર વાગ્યા સુધી એમની પાસે હતો. બાર વાગ્યા પછી અમૃત કિશોરજી એમની પાસે બેઠા અને હું બીઠેને બાહુના મારા ઝોરડામાં બેઠેને સૂઈ ગયો. સવારે લગભગ ૭ વાગે એમના ઝોરડામાં બેઠેને જોઈ હું તો દાદાજી બિજાનામાં મરી ગયા હોમ તેમ પડ્યા છે, એક હાથ બિજાનાની બહાર લટકેલો હતો. આ જોતાં જ મારા હોશકોશ છોડી ગયા, હું ધન દઈને ભેંથ પર ફેંસાઈ પડ્યો ને જોર જોરથી શેવા લાગ્યો. કેટલાક લોકો અંદર દોડી આવ્યા. દાદાજીને જોઈને તરત જ ડોક્ટરને તેડાવ્યા. ડોક્ટરે આવીને દાદાજી મરી ગયા છે એવું જાહેર કર્યું, મને ભારે આઘાત લાગ્યો. દસ મિનિટમાં જ દેશ આખામાં ખબર પહોંચી ગઈ. સ્વવાર્થી શું વળે ? એમ વિચારી મને મેં શાંત થયું. મારે માટે એ એક અત્યંત અધકારમય સમય હતો. ચારે બાજુ અધકાર ઘેરી વળ્યો હતો, બધાં જોઈ ત્યાં અંધારું જ અંધારું ! હું અનાથ જેવો થઈ ગયો, ક્યાં જઈશ, કોની પાસે રહીશ ? કેટલાકે મને આશ્વાસન આપ્યું, ગભરાવાની જરૂર નથી, અમે તને લઈ જઈશું, અમારે ત્યાં કામે રાખીશું. પણ મન કોઈ રીતે શાંત થતું નહોતું.

દાદાજીના જે સ્નેહ અને પ્રેમ મને મળ્યા તેટલા સ્નેહ અને પ્રેમ મારા માળખા તરફથી પણ મને મળ્યા નહોતા. એ બધું યાદ આવે છે ને મન દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે. જીવતા હોઈશ ત્યાં સુધી એમના સ્નેહ અને ખ્યાર નહીં છુલ્લાય. લગવાના દાદાજીના આત્માને શાંતિ આપે !

(મૂળ લેખ)
 ૦ શુભાષ યાદવ

એમા તે અવર ક્યારે આવશે ?

જે.પી. સહીતી પહેલી સુલાકાન મને બગાવર યાદ એટલા માટે છે કે એ એની વગાએ થઈ હતી કે બધાં પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યનું રાજ્ય પ્રવર્તે છે, બધાં એક ભેગમણી પ્રભ રહે છે, પણ બધાં પરસ્પર અવિધાન, તિવ્સ્કાર અને નગાજીવન જેના અને જાનનાં સૈનિક દુઃખીઓ વચ્ચે સુદ ચાલતું હતું. સ્થાન હતું કે.ડીમ, નાગલેન્ડ, ભારતીય સંઘના નવા રચાયેલ ૧૬મા રાજ્યની ગરજવાની. નાગાલેન્ડ પ્રાકૃતિક દ્રવ્ય નિરાજું જ છે. ઉપર ઉપર િયા મુખમુખી સર્વન શિખરો અને નીચે નયનમોહર પહોળા અને હૃદયની રત્નિ જાની અસ્તિત્વોના કલકલ નિનાદ. આવીં પાઈબોક્સ વચ્ચે નાગાલેન્ડ દેશને વર્ણવવડની મહુર દિવિત નાજરો આપે :

“ વસંત આગમે વનની લહેરખી સ્પર્શતી જનની લાગણી ભૂંડી કે રૂરી કેંક સતોથી અદેરી. ”

૧૯૬૪ નું વર્ષ હતું. હું હૈદરે કન્યા મહાવિદ્યાલય ગેહાડીમાં અભ્યાસ કરતી વિદ્યાર્થીની હતી. મારા પિતા નાગાલેન્ડના શિક્ષણ ખાતાના નિયામક હતા. અમારી કોલેજમાં ઉનાળાની રજા પડી હતી. હું મારાં માળખા સાથે રજા ગળવા કોહીમા ગઈ. ત્યાર સુધીમાં સરકારના જુદા જુદા નિયામકોનાં રહેવાનાં મકાનો બધાંયાં નહોતાં તેથી કોહીમામાં અમારું કામચલાઉ રહેઠાણ ધારાસભ્યોની હોસ્ટલની બે ઝોરડીઓમાં હતું. એની પડખેની બે ઝોરડીઓમાં જે.પી. અને તેમનાં પત્ની પ્રભાવતી બહેન રહેતાં હતાં. અમારાં બંને કુટુંબો તે વખતે એક પરિવારની જેમ જ રહેતાં હતાં. તે દિવસમાં હું ખૂબ દુષ્ટ, તોફાની અને અકબચાળી હતી. હું જે દિવસે સાંને કોહીમા પહોંચી તે દિવસે જ મારા માતાપિતાએ મને કહ્યું કે અમારા પડોશીઓ જે.પી. અને તેમનાં પત્ની પ્રભાવતીદેવી હતા. એમણે મને એમ પણ કહ્યું કે જે.પી. માત્ર મોટા નેતા જ નહીં પણ દેશના વિખ્યાત સપૂત હતા અને પ્રભાવતીદેવી પણ પોતાના શેવમાં એટલાં જ બહીલાં હતાં. એમણે મને સરખી રીતે વર્તવાની સલાહ આપી. મેં ડોકું હલાવીને હા પાડી. જે.પી. અમારા આદરણીય નેતા અને તે કાળના આસામના મુખ્યમંત્રી સ્વર્ગીય શ્રી વિમલા પ્રસાદ યાદિદા અને રેવરંડ સાઈકેલ સ્કોટ સાથે કોહીમા આવ્યા હતા— નાગાલેન્ડમાં સ્થાયી શાંતિ લાવવા સારુ વાટાઘાટે શરૂ કરવા માટે શસ્ત્રવિરામ કરાવવા.

બીજે દિવસે કોહીમાના ઉનાળાની ઠંડી હવાએ મને વહેલી ઉઠાડી. દેશના સૌથી વધુ ખાનદાન પૈકી એક સપૂતના દર્શનના મુખપાથી વિચાર સાથે હું બગી, આંખે બિઘકતાંની સાથે હું પધારીયાંથી દુદીને પડખેની વી.આઈ.પી. ઝોરડીઓ જેવા બિપડી. મને નવાઈ તો એ લાગી કે જે.પી. જે બે ઝોરડીઓમાં રહેતા હતા તે વદન અમારી ઝોરડીઓને અપોઅક હતી. ત્યારે હું સમજ કે મારા માતાપિતાએ આગલી સાંને મને કાહીકમરી થઈને વર્તવાની સલાહ કેમ આપી હતી. ક્ષણે ક્ષણે મારી ગિમ્મસા વધતી ગઈ, અને છેવટે બધો સંકોચ કોરે મૂકીને મેં એમની ઝોરડીમાં ડાહ્યું કર્યું. પણ મારાં નસીબ સારાં નહોતાં એટલે મને બેમાંથી એકેયનાં દર્શન ન થયાં. પછી હું અમારી ઝોરડી સામેના બગીચામાં ગઈ. ત્યાંથી મનમોહક દ્રશ્ય નિહાળતાં હું વિચારોમાં તન્મય થઈ ગઈ. મને ખગર નથી કે એવી અવસ્થામાં હું કેટલો વખત રહી હોઈશ. કદાચ એકાદ કલાક થીી ગયો હશે. મેં બ્યારે પાછા વળીને જોયું ત્યારે મને ખબર પડી કે ઝોરડીમાં મારા પિતા અને જે.પી. રોકાઈ પર બેસીને કંઈક રસિક ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. હું હાથવેટ પહોંને મારા પિતા પાસે ગઈ એમની પડખે બેઠી રહી.

પાપાએ જે૦પી૦ સાથે મારી ઝોળાખાણ કરાવી. એમણે હેતુભરે સ્થિત સાથે મારી લાણી નેણું અને રૂનેહથી મારી પીઠ થાળડી. એ નહુદી સ્પર્શ હતો. મારુ 'આપુ' સરીર એક ઉચ્ચ અનંદથી ભરાઈ ગયું. જે૦પી૦માં મને મારા બીજા પિતા મળી ગયા. ત્યારથી હું તેમને બાપિ કહેતી. દેડસો મધુર શબ્દ !

આ કહ્યું કામને સુચારુ રૂપે અને આગમથી પૂરું કરી શકાય એટલા સારુ આપુ' રાજભવન બાપિને હવાલે કરનામાં આપુ' હતું. એ ઉમરે બાપિની તનિમત ખુલ્લું સારી નહેતી. એમને અંગત કાળજી અને આરામની જરૂર હતી. બાપિ એક મંદાન ઉઠેલા લઈને આવ્યા હતા. એમને મન અંગત આરામ કરતાં ઉદ્દેશ વધુ અગત્યનો હતો. એમણે વિચાર્યું કે બુર્જલ નેતાઓ, સ્થાનિક અને સર્વેનૈતાઓ અને બીજાઓ સાથે ગભરાવનનો ઘણાક દિવસ ગત ગમે તે વખતે આવતીને વાત કરવાની દૃષ્ટિએ અત્યુક્ત નહીં. પડે તેથી એમણે પોતાના આદેશ અને આરામને વિચાર કર્યા વિના એક સાદા મંદાનમાં સાદા કનિયર સાથે રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. કૌન્સ્ટ કોલોનીમાં એક અમલકદને પાંદે ઝોરડાવાળા બંગલો બંધાઈ રહેવાની તૈયારીમાં હતો. મારા પિતા એ બંગલામાં ખસવા માગતા હતા કારણ કે એમને મળવા સવારથી સંજ સુધી દૂર દૂરના ખૂલેખાંસરેથી સંખ્યાબંધ લોકો આવતા. આસપાસની સોથી વધુ સનિધ સૂકયા થી અમલકદને દાસ, જેમને આખા દેશના સ્થનાત્મક કાર્યકર્તાઓ બાઈદેટ એટલે કે મોટીબદેન તરીકે ઓળખે છે, તેઓ શરણિયા આશ્રમની બીજી બે ત્રણ બહેનો સાથે બાપિ અને પ્રભાવતીદેવી અને એમનાં સુખમગધની વ્યવસ્થા કરવા આવ્યાં હતાં. શ્રી દાસે મારા પિતાને પૂછ્યું કે તેઓ જે૦પી૦ અને પ્રભાવતીદેવીને કૌન્સ્ટ બંગલામાં રાખી શકે ખરા ? મારા પિતાએ ઉત્તર આપ્યો કે ને જે૦પી૦ અને પ્રભાવતીદેવી એમની સાથે રહેશે તો મારી મા અને તેઓ ખૂબ ગર્વ અનુભવશે. પણ એ દરમિયાન શહેરની વચ્ચેાવચ એક લાડાડું મંદાન મળી ગયું. એટલે જે૦પી૦એ એ લાડે લઈ લીધું અને ત્યાં શાંતિ કેન્દ્ર સ્થાપ્યું.

શાંતિ કેન્દ્ર સ્થાપ્યા પછી એમાં સરખું રાચરચીકું વસાવવાનો પ્રયત્ન થયો. એક વાર બાપિ પત્નાથી કોઠીમાં આવતા હતા. શાંતિ કેન્દ્ર સારુ રાચરચીકું ખરીદવા તેઓ ગોઠાડીયાં શેઠાયા. એમણે મને ઠોસરેથી બોલાવી મંગાવી. મને એમણે પોતાની સાથે ખરીદી કરવા બજારમાં આવવા કહ્યું. બાપિ એક સર્વોત્તમ પુરુષ હતા અને એમની અભિરુચિ ખુબ સર્વોત્તમ હતી. એમણે ખૂબ ઝોઠી કિંમતની ખૂબ સાદી સાદી ચીજો ખરીદી પણ એમની પસંદગી ઉત્તમ હતી. હું તો ચાલો બનીને નેહઈ જ રહી કે બાપિ, જેમની નિરુદ્ધી ખૂબ વ્યસ્ત રહેતી અને જેમણે છવ્વનનાં ઘણાં વર્ષો તો લેવમાં ગાળ્યાં તેમણે આવી સુરુચિ શ્રી રીતે કેમની હશે ! આ સામાનથી શાંતિ કેન્દ્રમાં અંતરેક વિનાયુ રાચરચીકું આવ્યું અને તે સુદંર રીતે શકુનારાડું. થોડા વખતમાં ઓરિસ્સાના માછ મુખ્ય મંત્રી શ્રી નવકૃષ્ણ ચૌધરી,

માર્ગરી સાઈક્સ, જેઓ છુનિયાદી તાર્કિકતા સ્ત્રેમાં બાણુદન સાથે હતાં તે, કુમ્ભારી કુસુમ દેશપાંડે અને ડૉ. અરસ આવતીને શાંતિ કેન્દ્રમાં નોકયા. પછી તો કેન્દ્ર પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમી ઊઠ્યું. બાપિની બુર્જલના નેતાઓ અને સર્વના નેતાઓ સાથે લાંબી લાંબી વારાઘાટો ચાલતી અને કોઈ કોઈ વાર તેઓ એ લોકોને બોલવન સારુ આમંત્રણ આપતા. અમારી ફરજ મજે માનેની આજ્ઞાસ્વાયતા અને તેમની દંપત્યેય રાખવાની રહેતી. બાપિ કામ લેવામાં ખૂબ આકરા હતા. પણ બપુ' કામ ઉમળેમ પાર પડે ત્યારે તેઓ રાહ પણ ખૂબ ધના. આવી બાબતોમાં તેઓ મારી ઉપર ખૂબ આધાર રાખતા. હુયે એમને સંતોષ થાય એવું કરવા જરાબર મચતી. મારા સમ્યક્ ભરેલા કામને લીધે હું એમની લાડકી બની ગઈ.

થોડા જ વખતમાં શાંતિ કેન્દ્ર સુદ વિદ્યામની પ્રવૃત્તિઓમાં ધમધમતું કેન્દ્ર જ ન રહ્યું પણ અમારાં બધાંનું સુખી ધર બની ગયું. આ સુખી ધરનું વાતાવરણ પ્રેમ, મૈત્રી, સ્નેહ અને આનંદ-વિનોદથી સભર બની ગયું. હું જે૦પી૦ને બાપિ કહેતી અને પ્રભાવતીદેવીને દાદી કહેતી. એ એક એવી વિચિત્ર ભત્તર સ્થપણ હતું કે એને લીધે ઘણીવાર હું લોકોની દેહરીતું પાત બની જતી ! દાદી ખૂબ સરસ ગૃહિણી હતાં. તેઓ એક લાણુ પણ બગાડનાં નહીં. તેઓ જે કાળજીથી બાપિ સારુ બાવાડું બનાવતાં અને પીરસનાં તે તો એક દેવેને પણ દુર્લભ એવું દસ્ય હતું. એમને બ્યારે ખુબર પડી કે ધરમાં ઇ બાળકમાં સોથી નાની હોવાને લીધે હું મારા વડીલોની, ખાસ કરીને મારા પિતાની ખૂબ લાડકી હતી અને નાનપણથી જ બાળકમાં રહેવાને લીધે ધરનાં કામકાજ હું કાંઈ નહોતી બચતી ત્યારે એમણે મારી માને કહ્યું કે દરેક ઊંઠરીએ લાવતર ઉપરાંત ગૃહિણી બનતાં પણ શીખવું નેહઈએ. એમણે ખૂબ મહેનત કરીને મને રાંધતાં અને ધર રાખતાં શીખવ્યું. હવે મારા પતિ અને ત્રણ બાળકોના નાનકડા પરિવારની ગૃહિણી બની છું ત્યારે મને સમગ્રય છે કે એમણે એ શિક્ષણ મને કેટલું કામ લાગ્યું.

જે આગળ કહ્યું તેમ બુર્જલ અને સર્વના નેતાઓ સાથે બાપિની બ્યારે લાંબી વારાઘાટો ચાલતી તે દિવસો દરમિયાન અમારે તેમની સરભરા કરવી પડતી. આ રીતે મને બુર્જલ નેતાઓ સાથે દોસ્તી કરવાની સારી તક મળી. આનાથી બાપિને ખૂબ આનંદ થયો.

બુર્જલ નેતાઓએ કોઠીમાંથી ત્રણ માર્ચલ દૂર ગેરેના ગામમાં એમણે પોતાનું એક શાંતિ કેન્દ્ર સ્થાપ્યું. નગા નેતાઓમાં રાણુ શાહ્યા કે નેઓ ઉલેખ્યાં વસતા નગાઓના બિનહરી સાંત કિંગોનાં ભત્રીજા છે, તેમણે અને તેમના પતિ શ્રી હુજર્ગજી શાઈઝાનાં નામ માટે ખાસ દેરાં નેહઈએ, કારણ તેઓ બાપિના કેન્દ્રમાં નિમમિત આવતાં રહેતાં. આ વારાઘાટો દરમિયાન ઘણી વાર એવી નાજુક ઘટીઓ આવી જતી કે બ્યારે એમ

લાગતું' કે બાપિ અને ચાલિહા જે રેશમી ધાગા વડે આગણા નના લાઈ બહેનોને હારતના રાષ્ટ્રીય જીવનની મુખ્ય ધારા ભેડે સાંધવા માગતા હતા તે ભણે કે કંપાઈ જશે. આવી ઘડીએ ચાલિહા અને બાપિ ખૂબ કુનેહ અને ચતુરાઈ દેખાડી આવા પ્રસંગોને ટાળી દેતા. અને છેવટે સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૪માં યુદ્ધ-વિરામ સંધિ પર સહી થઈ અને ૧૭ વરસને લાંબે ગાળે નાગાલેંડમાં શાંતિ સ્થપાઈ. એટલાના શાંતિ કેન્દ્રમાં યુદ્ધવિરામ કરાર પર સહી કરીને પોતાના શાંતિકેન્દ્રમાં પાછા ફર્યા ત્યારે તેઓ યાદીને લેખ ગઈ ગયા હતા પણ એમના ચહેરા પર કૃતકૃસંતાના સંતોષનો આનંદ અને કાંતિ હતી. એ ભેઈને

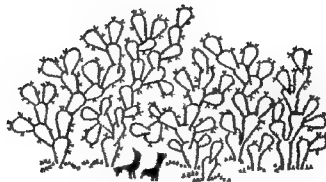
મને શેક્સપીયરના 'વેનિસનો વેપારી'ની પેલી સરસ લીટીએ યાદ આવી—

પેલા નાના શા કોડિયાની જ્યોત ભપ દૂર દૂર
તેમ કબિયાળી દુનિયામાં સંકર્મતું શોકાંતુ નર !

આઝાદી પછી હિંદુસ્તાનમાં યુદ્ધથી વિખાચેલા નાગાલેંડમાં ગ્રાંધીના જે સાચા અનુવાદીએ ચાલિહા અને બાપિ દ્વારા અહિંસાનો પહેલો સફળ પ્રયોગ થયો.

આવા હતા જે ૦ પી ૦. એવા તે અવર ક્યારે આવશે ?

૦ દીપ્તિ ખરુવા

સર્વે શુભે પ મ યો વ્ય

ઈ. સ. ૧૯૪૫માં પ્રજાસત્તાનવાદી મિત્રાનું એક સંમેલન મુંબઈમાં એક વિદ્યાલયમાં (જેને ટુંકે અ.પ.ઈ. કહેતા), શ્રી અશોક મહેતાના સંસ્થાનથી અને સંસ્થાન. અધ્યક્ષ દિ. બ. કુપ્પાયાલ મે., ઝંઝેરીની સંમતિથી યોજાયેલું. શ્રી નવપ્રકાશજી અમુખસ્થાને હતા. તે અસંજ એમના નિકટથી દરજન ધરેલાં. ૧૯૫૨માં મુંબઈ રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણી વખતે સભાનવાદી ઉમેદવારના સમાર્થનમાં તેઓ સીખથી (બિ. વનસાવ) પરાજિતા. પરંતુ ત્યારે રાજકીય વિચારોની ભિન્નતાને લીધે તેમની સભામાં નું નહોતો ગયો.

૧૯૫૫થી ૧૯૬૮ દરમિયાન હું ખાતી મ.મોઘીજ દરમિયાનમાં હતો, ત્યારે તેઓ સંસ્થાની “ વીકર મેસન્સ હમિટી ”ના અધ્યક્ષ હતા. તેથી તેમ બે વૃદ્ધાન આદેશન, સર્વોચ્ચ સમિલનો. કેટલાક પરિણામો, પરિણામ વર્ગોમાં એમને ભેગા સાંસદગતની તોફા અવારનવાર મળતી રહેતી. ગિહારના દુષ્કાળ દરમિયાન તેઓ મુંબઈ પધારેલા ત્યારે સંતાપીઓમાં યોજાયેલી બહેર સભા પ્રસંગ અને પાછળથી નવનિર્માણ, ૧૯૭૫માં શુભગત વિદ્યનસભા અને ૧૯૭૭ માં લોકસભાની ચૂંટણી વખતે તેમની અસાધવાદની મુદ્દાઓ દરમિયાન તેમના સંપર્કમાં આપવાને મને લાભ મળેલો. તેને ટુંકે માફે સદસ્યો અમુક છું. જેમ જેમ એમનો અને એમના વિચારોને સંપર્ક વધતો ગયો, તેમ તેમ હું

એમના વિરલ વ્યક્તિત્વથી વધુ ને વધુ પ્રભાવિત થતો ગયો; અને તેથી ‘ શુભગત લોક સમિતિ ’ તથા ‘ નવપ્રકાશ અમુક કોષ ’ (અન્યા) સાથે હું સમિધ રીતે સંકળાયેલો.

શ્રી નવપ્રકાશ જાણતા હવનના માનેક મહત્વનાં પાસાંઓ વિશે બહુ લખી શકાય. તેઓ ગુણોના ભાગર કોષા એક ક્રાંતિ-કારી વીર મોહા, સંવેદનશીલ સ્વપ્નદષ્ટા અને મહાન વિદ્ય નેતા બે નહિ, પરંતુ એક મહામાન્ય હતા.

ગાનકારણ, ગર્થકારણ, શિશુશુ તથા સમાજહવનના અન્ય વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે મોલિક અને મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. એ દરેક પાસાં વિશે સ્વતંત્ર લેખો લખી શકાય એમ છે. એમના હવનની કોઈ મહત્વની વાત તો કોઈ (આમ વળતા અને તેમાંથી કોઈ નિર્દેશ ગરીબ, પછાત, કમ્બલોલા, શોષિત લોકો) માટેના તેમનો અન્યત્ર અને અત્ર પ્રેમ હતો. એનાથી પ્રેરાઈને જ તેમની સેવામાં તેમણે પોતાનું સમય હવન સમર્પિત કર્યું.

પશ્ચિમની વિચારસરણીની અસરવાળા માર્ક્સિસ્ટ રેવેંપીઝ પાછળથી મહાના ગાંધીજી અને વિનોબાજીના વિચારોથી પ્રભાવિત થયા અને તેનો પોતાના હવનમાં સંપૂર્ણ સ્થાપાઈથી તેમણે અનલ કર્યો. ગાંધીજી તેમજ અન્ય બાળકોમાં પૂરુ વ્યસ્ત રહેલા, બંધપ્રકાશજી ‘ સંદેશા ચરમા સમિતિ. પટણા. ’ ‘ સર્વોચ્ચ આશ્રમ, સોષોદેવરા ’ અને ‘ ગ્રામ નિર્મલ્ય મંડળ. ગયા ’ જેવી

રચનાત્મક સંસ્થાઓ સાથે નિકટતાથી સંઘળાયેલા રહ્યા એ ઘણી સૂચક બાબત છે.

શુલાભી, ઘરીખી, અમાન, અસમાનતા, અન્યાય વગેરે સામે જીવનભર સતત સંઘર્ષ કરનાર જ્યોત્સનાજીએ જીવનના અંતિમ વર્ષોમાં ખુલ્લુ સામે ખલુ વિરલ સંઘર્ષ કર્યો. નિખળાન ઠોકરો ખલુ એને એક ચમકાર જ ગણે છે. એમના અંગત ઠોકર (ડો. કાકર) ને એમના મનની જે ઊંડલી વાત એમણે કહેલી કે, “જે આ દેહ (માનવસેવામાં) કાંઈ ઉપયોગી નહીં થઈ શકતો હોય તો એને ઠકાવી રાખવાનો ગો અર્થ ?” —તે બતાવે છે કે એમણે પોતે નિજવિધાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે જ મૃત્યુ એમના પર વિજય મેળવી શકે.”

મહાત્મા ગાંધીજી પછીથી, સ્વેચ્છાએ કાંઈ ખલુ રાજકીય સત્તા સ્થાન ન સ્વીકારનાર જ્યોત્સનાજી બાણુએ સર્વોચ્ચ પદાધિકારીને દુર્લભ એવું કરેડો માનવીઓના હૃદયમાં સ્થાન તેમજ મન પર આધિપત્ય મેળવ્યું હતું. એ માટે કારણભૂત હતા એમના અનંક ગુણો—ઉત્કટ દેશપ્રેમ, અનન્ય નિઃસ્વાર્થી સેવા, સ્વાર્થીયુ, સ્ફટિક સત્ય નિર્ભય આચર્ય, નીડરતા, કટુતા, સાદાઈ, નિરાલિખાનતા, નમ્રતા, મહુતા, પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ, દૃઢ સંકલ્પભળ, જીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યો તથા આદર્શો અને વિરલ સૌજન્ય વગેરે. કાણુભણ અને વિકારમય માનવદેહમાં રહીને ખલુ આત્મા કેટલો ઊર્ધ્વગામી બની શકે એનાં દર્શનો સમા મહામાનવોમાં જ્યોત્સનાજીનું નામ ઇતિહાસને પાને અવસ્થ નેપાંશો.

વિદ્યાથી અવસ્થામાં અમેરિકામાં સખત શ્રમજન કરીને તેમણે શ્રમના ઝીરવચ્ચ; રદ વર્ષની જરુરુવાન વયે તેમનાં સહધર્મચારિણી પ્રભાવતીદેવીની કલ્પવર્ષની પ્રતિભાના પાલનમાં સ્વેચ્છાએ સંપૂર્ણ સાથ અને સહકાર આપીને સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાની લાવનાનું તેમજ અચલ અનોખળનું; સ્વાતંત્ર્યની લડતોમાં સક્રિય અને આગેવાનીભર્યો લાગ લઈને, જેલનાં કષ્ટો વગેરે સહન કરીને ઉત્કટ દેશપ્રેમનું; હજીરબાગ જેલમાંથી જામી દીવાલો કેપીને બહાર નીકળી જવામાં અનંક હિંમત, સાહસ અને વ્યૂહરચનાનું; ફરીથી પકડાયા બાદ લાહોરના કિલ્લામાં અમાનુષી ત્રાસ સહન કરીને ભારે સહિષ્ણતાનું, રાજકારણ તથા સમજ ભંજર જીવનમાં સસ, નીતિમત્તા, નિઃસ્વાર્થતા અને અનાસક્તિનું, લોકોની અગ્રિયતા તથા રોષ વહેરીને ખલુ તિમેટ, કાશ્મીર, નાગાલેન્ડ વગેરે પ્રશ્નો અંગે પોતાનો નિખાલસ આભિપ્રાય વ્યક્ત કરીને સ્પષ્ટ વક્તવ્યનું, ચંગલવાંટીનાં બાગીઓનું હૃદય પરિવર્તન કરીને અદિતીય આત્મ-ખળનું, નવનિર્માણ આકાશની ઝેરશુભા તેમ જ એલાન આપીને તથા પોલીસ અને લશ્કરને જેરકાનની હુકમોનો અનાદર કરવાની સલાહ આપીને સાચી લોકશાહીના પુરસ્કર્તાનું અને પક્ષવિહીન લોકશાહીનો વિચાર રજૂ કરીને એક મૌલિક રાજકીય વિચારકનું સચેત અને વિરલ દર્પત તેમજ રાષ્ટ્ર તેમ જ વિશ્વ સમાજ રજૂ કર્યું છે.

એમના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વને લીધે સંયુક્ત

રાષ્ટ્રસંઘ “યુનો”એ નિયમોની ઉપરવટ જઈને વડાપ્રધાનશ્રીને જે શ્રદાંજલિ આપી તે બજુ યોગ્ય તેમ જ મુચક બાબત છે.

એમનું સાચું તપશ્ચર્ય તો સંપૂર્ણ માતિના અંશના વિચારનું મૂર્ત કરવા તેમ જ એમના અનંક ગુણો જીવનમાં ઉતારવા માટે સચ્ચાઈપૂર્વક પ્રયાસ કરીને જ કરી શકાય.

૦ પીરુલાઈ મલ્લિભાઈ દેસાઈ

સ અથ તા ક દી ન મુ ક ય

૧૯૫૫ ના જુલાઈમાં પ્રખં આચાર્યસ્ટ પાટીની રાષ્ટ્રીય સમિતિની એક જયપુરમાં મળવાની હતી. એ દિવસોમાં ડો. રામ મનોહર લોહિયા તરફથી એક અબજ પાટી બતાવવાનો તોફાની દોર શરૂ થઈ ગયો હતો. પાટીમાં લખે બંગાળી નિશ્ચિત બની ગયું હતું. રાષ્ટ્રીય સમિતિ સમક્ષ મુખ્ય મુદ્દો એક જ હતો કે, પાટીને તૂટતી એમ કરી બચાવી લેવાય ? મોટા લાગના સભ્યોનો આગ્રહ હતો કે પાટીના અગ્રધક્ષ આચાર્ય જે બીજા દુપલાની જાણે લોહિયા સાથે વાત કરવી. આચાર્ય નરેન્દ્રવદ્ય એ દિવસોમાં ગંભીર ખીમાર હતા. એટલે તેઓ તો લોહિયાજીને મળી શકે એમ જ નહોતા. દુપલાનીજીએ લોહિયાજી સાથે વાતચીત કરવાની ના તો ન પાડી, પરંતુ એમના મનમાં આગ્રહ હતો કે કદાચ લોહિયાજી એમને મળવા દબજીએ જ નહિ. અતે એકમાં જ્યોત્સનાજીએ કહ્યું કે એ બધું બધા કઈએ. એક વાર તો સાચી જ છે કે પાટીની શિસ્ત ગમે તેવા મોટા નેતા કરતાંય જીમી વસ્તુ છે. ઉપલા સ્તરના નેતાઓ ઉધારે છોગ પાટીની શિસ્તનો ભંજ કરે ને છતાં એ બધું ચલાવી લેવામાં આવે, તો કાંઈ પાટી ચાલી શકે નહિ. ને ધારે કે પાટી એવું ચલાવી લે તો એવી પાટી જનતાને માટે કદા કામની રહેશે ખરી ?

અતે ડો. લોહિયાને પાટીમાંથી જરતરૂ કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો.

એક પૂરી થયા પછી હું મારા ઝોરકામાં પહોંચ્યો. જઈને જોઈ હું તો જ્યોત્સનાજી મારા મિજાના પર બેઠેલા છે. મેં મુખપાપ મારા હાથમાંની કાઈલ એક બાજુ મૂકી દીધી, ને હું પાછે પગલે બહાર નીકળવા લાગ્યો. મારા મનમાં એમ કે કાંઈની સાથે કાંઈ વાતચીત કરવાની હશે, એટલે રાહ જોતા બેઠા છું. ને મનમાં એમ ખલુ ખરું કે, મને તો તેઓ ખાસ યોગપતાય નહિ હોય. માંડ મયાસેકે ક્યાંય ગયો હોઈશ, ત્યાં મારા નામનો સાદ કરી એમજુ મને પાછો બોલાવ્યો ને કહ્યું, ‘તિવારિજી, હું તારા સાથે જ વાત કરવા અહીં બેઠો છું...’ હું તો અચાંચ થઈ ગયો. જઈને એમની પડને બેસી ગયો, પાટીના લાવિ વિધનની અસર વિશ્વ પ્રદેશમાં ફેલી થયે, એ વિશે તેઓ અને ખૂબ વિગતે બધું મૂછવા લાગ્યા. મારા એક સાથી કાર્યકરની આર્થિક સ્થિતિ

વિષે પણ એમણે સવાલો પૂછ્યા. તેઓ લોહિયાણી સાથે જ પાટીમાંથી નીકળી ગયા હતા. ચૈસાટક બાબતની એમના ચારિત્ર્યની કમલેરીઓના મેં એમને કંઈક ખ્યાલ આપ્યો, હારે બચપ્રકાશજી દુઃખી થઈને કહેવા લાગ્યા કે, અગાઉ જમિયાણાએ આ બાબત મને ઈશારો કરેલો, પણ મને એમની વાત પર વિશ્વાસ બેઠેલો નહિ.

સોશિયાલિસ્ટોમાં પ્રત્યેક સભ્ય પૂરેપૂરો ઈમાનદાર હોવો જોઈએ-એની એમની અપેક્ષા હતી. સાથીઓમાં આ પ્રકારની કમલેરી જોતાં એમનું દિલ રડી ઊઠતું.

અંધ પ્રદેશમાં ૧૯૭૨ની સાલમાં ડાકુઓના આત્મસમર્પણને પ્રસંગે છતરપુર ખાતે બનેલો. સમર્પણ પૂર્વે ગાંધી સ્મારકમાં ડાકુઓ સાથેની અંતિમ બેઠક માટે બચપ્રકાશજીએ જવાનું હતું. એ બેઠકમાં તેઓ મને પણ સાથે લઈ ગયેલા. પ્રસાવતીજી પણ એ બેઠકમાં હાજર હતાં, ડાકુઓ જોડે પોતાના દીકરાઓ જેવા એમનેાં લાવ ને વર્તાવ હતાં. ને ડાકુઓ પણ એમની સાથે પિતા સરખાં માન આદરથી વર્તી રહ્યા હતા, એ જોઈ મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. અંતે હસીને મારા ભણી ઈશારો કરતાં એમણે ડાકુઓને કહ્યું કે, હવે તમે લોકો એમના મહેમાન બનવાના છો. આ તમારા લોકોના જેલમંત્રી છે.

ડાકુઓના આત્મ સમર્પણ બાદ ત્યાંથી વિદાય થતી વખતે બચપ્રકાશજીએ મને કહ્યું કે, બે દિવસ પછી આ લોકોની ડાકુ ઓની મુલાકાત માટે આપણે જાવિયર જેલમાં ગયાશું. એ મુલાકાત વખતે પણ તમે સાથે રહો તો વધારે સારું. ડાકુઓ ત્યાં આપણોને એવી કેટલીક માહિતી આપશે કે જે સરકારને ઉપયોગી નીવડશે. એવી વાતો એ લોકો કદાચ ગમે તેની આશ્રય પ્રગટ કરવા નય છાન્ટે... દિલ્હીમાં યુધ્ધમંત્રી પ્રકાશચંદ્ર શેકીએ મને સનાઈ કરમાની દીધી, એણે હું એ પ્રસંગે જાવિયર જઈ શકેલો નહિ. એથી આવા પ્રસંગે એ મહાપુરુષનું સામિધ્ય ન મળ્યું ને એથી કોઈક અપૂર્વ ઉપલબ્ધિથી હું વચિત રહી ગયો.

એક વાર જે.પી. બોપાલમાં ત્યાંના રાજપાલના અંતરિયે હતા. પોતાના એકએક સમાજવાદી સાથીના એમણે ખખર પૂછ્યા. મને આશ્ચર્ય થયું કે, દેશ ને દુનિયાની મોટી મોટી સમસ્યાઓ સામે યુગ્મનારા આ મહાપુરુષને આટલાટલાં વર્ષો પછીય અમારા જેવા નાના મોટા ધર્મકર્તાનાં નામ સી રીતે યાદ રહી ગયાં હશે ? તે વખતના આઈ. જી. પી. ડાકુઓના આત્મ-સમર્પણની પ્રક્રિયામાં વિવિધ ઊર્લાં કરી રહ્યા હતા, તેથી એમણે સાદે રાખ્દમાં એ વિષે મને ટેકારતાં જ કહ્યું કે, આપ મંત્રી હો ને છતાં મારે આઈ. જી. પી. બાબત આપની પાસે ફરિયાદ કરવી પડે, તે કેવું ?

તે રાતે જે.પી. બોપાલે ઘેર બસવા આગેલા. લોજન બાદ મારી પત્નીએ આવીને એમને નમસ્કાર ક્યાં. મેં મારી પત્નીની

ખીમારી વિષે એમને વાત કરી...મને શી ખબર કે વર્ષો પછી પણ એમને એ વાતની યાદ રહી ગઈ હશે ?

આત્મસમર્પણ બાદ ડાકુઓ માટેની ખુલ્લી જેલ મુગા-વલીમાં રાખેલી. બચપ્રકાશજીની હાજરીમાં યુધ્ધમંત્રી દ્વારા એને ઉદ્ઘાટન સમારોહ ઊજવવામાં આવ્યો. ખીન્ને દિવસે પરસ્પર અર્થાં માટે બધા ભેગા મળવાના હતા. બચપ્રકાશજી પણ આવેલા, હું ત્યાં ઉપસ્થિત હતો. ડાકુઓની વાતો સાંભળી લીધા બાદ બચપ્રકાશજીએ કંઈક કહેવાનું હતું. તેઓ એટલું જ બોલ્યા કે, આપણે તો બધા અહીં ભેગા મળ્યા છીએ, પણ આને પ્રસાવતીજી આપણી વચ્ચે નથી...તે આટલું બોલી તેઓ કુસડે ને કુસડે રેઈ પડ્યા. ડાકુઓ સહિત બધાં જ રહ્યાં. છતરપુરની ગાંધી સ્મારક-વાળી બેઠકનું ચિત્ર એમની નજર સામે તરવરી રહ્યું હતું...બેઠક પૂરી થયા પછી સરકારે હાઉસમાં પહોંચ્યા કે તરત એમણે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. કયાંય લગી અમારી વાતો ચાલ્યા કરી. યુધ્ધમંત્રી શેકીજીએ એ દિવસોમાં છાપાવાળાઓ આગળ બચ-પ્રકાશજી વિષે અનાપ-અનાપ બકવાદ કરેલો, ને એના અઢેલાલ છાપામાં છપાયેલા પણ ખરા. છતાં જે.પી. બોપાલે તે દિવસેય શેકીજીને ઉતારી પાડતો એકે અક્ષર બોલેલા નહિ.

૧૯૭૪ માં હું વેલોરની ઇન્સિપતાલમાં જે.પી.બોપાલે મળવા ગયેલો. સફલાગ્ને ડેક્ટરોએ મને એમની પાસે જેલવાની રજા આપી-એમ કહીને કે તમારી સાથેની વાતચીતથી જે.પી.બોપાલે 'ઈન્ટરેટ' નહિ થાય. પરિણમે બે દિવસમાં મળીને પાંચ સાત કલાક હું એમની પાસે ગાળી શકેલો. એમની સાથેની વાતચીતમાંનું જેટલું યાદ રહેતું એટલું હું સરકારે હાઉસ પહોંચીને કાગળ પર ટપકાવી લેતો. એમની સાથેની વાતચીતમાં જે આત્મીયતા અનુભવવા મળી છે, એની અમીટ છાપ મારા હૃદયમાં રહી ગઈ.

૧૯૭૪ માં જે.પી.બોપાલે આંદોલન બાબત સર્વ સેવા સંઘની એક બેઠક પવનારમાં મળી રહી હતી. હું ગયેલો તો વિનોબાજીનાં દર્શન કરવા પણ એથીયે અધિક જિજ્ઞાસા હતી મારા મનમાં સર્વ સેવા સંઘની અર્થાં ને એના તિબુધ્ધ વિષે જાણવાની. જે.પી.બોપાલે 'એવરિથિંગ' નામના અંગ્રેજી સાપ્તાહિકનું પ્રકાશન શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. વિનોબાજીએ એના પર જે દીકાઉપ્રખ્યાત કરેલું...એથી જે.પી.બોપાલે વ્યથિત હતા. એ બાબત અર્થાં થઈ, તે પછી ચૂટણી ખર્ચ બાબત પણ મેં કંઈક અર્થાં કરી. ખીન્ને દિવસે સવારના પહેરમાં નેચો હું જે.પી.બોપાલે પાસે પહોંચ્યો કે એમણે કહ્યું, તિવારીજી, મારી ભૂલ થઈ ગઈ. ગઈકાલની સભામાં નાહક તમારા નામનો ઉલ્લેખ કરી બેઠો. હું હસી પડ્યો-મેં કહ્યું, જ્યાં ચિંતા કરવા લેવું છે શું ? 'મિનિસ્ટ્રી' જતી રહેશે એટલું જ ને ? મિનિસ્ટ્રીય કંઈ નોકરી ચાકી જ છે ?

એ સાંભળીને એમના મન પરનો ભોજ હળવો થઈ ગયો. ને એજ હસી પડ્યા.

પ્રવારથી પાછા આપ્યા ત્યાં મંત્રીમંડળીથી મને ફરજ
કરવામાં આવ્યો. એ તાળા બાંધેલા વ્યક્ત કરતાં જેથી એ
મને પણ લાગ્યો. એમને લાગ્યું કે—

આખરે મેહાણાએ મંત્રીશંકળમાંથી તમને ફ્રામ કર્યા બાદ, તે પછી આ લોકો ભાષ્ટાચાર દૂર કરવાની વાત બી રીતે કરતા હતા કે ?

૧૯૭૭માં જસ્ટિસો ક્રિસ્ટિનાલ્લામાં હું એંગલી ખાખ કાઢવા ગયેલો. એમના સહુય મંત્રી અષ્ટાદમે નને સપ્ત તાકીદ કંઠેલી કે, દાકતરોએ એમને વાન કરવાની મનાઈ કરી છે. એટલે કેવા નમસ્કાર કરીને જ આપ પાછા વળી જવ્ને. પરંતુ વ્યવસ્થાશુભ્યે હામ આગળ પોતાના શરીરની ચિંતા કયાઈ કરી છે તો એ તો લોકસમિતિએ વ્યાપત ચર્ચા કરવા કીઠીને એવ થવા લાગ્યા. એ નેઠીને અષ્ટાદમે જ ખાટલાની સ્થોત્ર દરવાને એમના એકિશકા-વાણે લાગ કીએ કરી આપેા. હું એકદમ મળગણે થઈ ગયો. મેં વિનયપૂર્વક એમને સમલત્વું કે બાપ ચતા જ રહેા. લોક-સમિતિએ વિષે મેં ને કંઈ વિચારું છે, તેવ એંગેની મોટ હું કાયે અઠી આપી બીજા. એમને પ્રધુમ કરીને હું બહાર નીકળતા હતા, ત્યાં એમણે મારા પત્નીના સ્વાસ્થ્યની ખચર પૂછી...લાકૃં છે, ઠહીને હું એમના એરડાની બહાર નીકળી ગયો.

• ચંદ્ર પ્રતાપ તિવારી

ભલાઈ, ભૂદાન, બાંગ્લાદેશ, નકસલખ"થ

૧૯૫૦ ની આસપાસ રંગૂના ઝેશિયાઈ સમાજવાદી સમૂહો દાનમાંથી પાછા ફરતાં જ્યપ્રકાશ મિત્રોપુર જિલ્લાના બલરામપુર ગામે બસયાત્રીઓમાં એક દિવસ સારુ ગાંધી સ્મારક નિમિત્તે કાર્યકર્તાઓની એક બેઠકમાં બબ્બા હતા. તે વખતે એમને નિકટથી બેઠવાની મને તક મળી. એમ હાથે છે કે તે ટાણે એમનું મન સાધનસાધ્ય વિવેકના પ્રજ્વળત પાળતમ્ભ ખૂબ મંથન મુદ્રણથી મળ્યું હતું. તે વખતના 'બ્રજના'માં 'ભલાઈનું પ્રેરણા સ્રોત' નામના લેખથી તે સ્પષ્ટ થયું હતું.

એમણે એક મૂળભૂત ગિરાસા જાળી કરી— ભોતકવાદમાં એની 'કોઈ પ્રેરણા છે ખરી ? મેં' ને ૦૫૦ સાથે આ વિષે વ્યવ્ર કરી. મને લાગ્યું કે કંઈ માસ્ત્રવાદી પીઠગણ રજા હતા. કદાચ એ પ્રક્રિયાનો તે પ્રારંભ હશે. તે વખતે મધુર બની ગયેલા ને ૦૫૦ મને ૧૯૪૨ ના આન્દોલનના કિવંદતી બની ગયેલા અને ડેનના જુવાનિઓને હચમચાવતા વીપ પ્રુપ્ત કરતાં માવ જલદા ૬૦ વર્ષના હતા.

વિનેખાના નેતૃત્વ હેઠળ સુધાન આન્દોલનમાં આમારામાંથી
 ધણીને વારંવાર ૧૭૦૫ના રા'પકમાં આવવાની તક મળી
 હતી. અમે એમને નજીક અને દુરથી નિહાળતા. અમને એ

વાનગી નવાઈ તાગતી કે જે માટે ત્યાં કેમના યુગલોએ કનક ખાલ હતું તે મળ્યા અને તેના મંદકાન્ધુથી સ્વદેશ માટે જી રીને જી રી જાવના હતા. એમનાનાં પ્રાણીજનને પાંચા પાંચા, કેમનાં નાનકે નાનકે અને કાલકાળની કિલ્લોને લીધે તેમનાં જાત માંદગીની કુદરતી નજાક હતી. નાના નાના, મધ્યમ અને મોટા કાળગી લોકોની નીચા સ્તરે સુદાન એ નમને જાતી કેમને વાસતાવતી.

માનવની શક્તિ સાથુ એમની વિગતવારથી એકત્રિત થઈ શકે
 અને લક્ષ્યને ડોક, ખાંડ પર એ નિહાળી આગમ્યના હાથે રાહબંધી
 વર નિહાળે પર જાનના પડે છે, મામના ઇચ્છાને ઈચ્છી મનુષ્ય
 એ અર્થોપદ્રવા સિદ્ધાન્તને સંપૂર્ણ અનારંભી બનાવે એવું
 મનિતે નક્કર સ્વપ્ન આપવા સાથુ એમને સંધર્ષ સંકેતિત
 સિદ્ધાન્તને અનુરૂપ વર નાં.

૧૬૬૩માં વિનોબા પશ્ચિમ ગંગાઘાટનાં પંચામી દરી સહ
હતા. એમની સ્થાપક સામંત્રવા ત્યજી નેપા સુધે પાતાની એક
બેઠક પશ્ચિમ ગંગાઘાટના દુગ્ધલી ગિરિલાના આદ્યમખ્યા નામના
તાણકા સયેક ગણા હતી. જેઓએ ત્યાં આગળ દેશના આદિવાસી
સરકારી વિષે એક વિશાળ ભંડાર સંઘના સમક્ષ લાપાત્ર આપી
હતા. આગળે વળે થયું સીની આશ્રમનું એમના મતમાં તાણુ
હતું. જેઓએ એ વિષય પર બોલતા હતા. શ્રીતાએ મનમુજ્ય
ઘડને સાંભળતા હતા. તેઓ હિન્દીમાં બોલતા હતા. દુ એક એક
વાક્યનું ગંગાળી લાપાત્ર કરતા હતા. મને લાગતું હતું કે
એમની મારફત ગાંધી બોલી રહ્યા હતા. અંતરના પ્રેરણાથી
ઉભરાતી એમની ઈમાનદાર વાણીની શ્રીતાએ પર ખૂબ ભાવે
અવર થઈ ગઈ હતી. વિનોબાને એનાંથી ખૂબ અનુભૂતા થઈ.
જેઓએ એમને લેનિન અને ગાંધી વચ્ચેના, આદર્શ અને
કાર્યપદ્ધતિ વચ્ચેના પુલ નેપા અને એક નવી સમાવેશના
તરફના એક મોટા પગલા નરીકે મૂકાવ્યા.

પીઠિત અને દુષ્પ્રિયારી જનતા માટેની એમની સહાનુભૂતિ હમેશા નેપોળીને શક્તિ મળવાની જતી. તે કાળના પૂર્વ પાર્સિસ્તાન અને હાલના પાંજાબદેશની મુસ્લિમના આન્દાનમાં એમનો ફજો અદિતીય અને અજેડ હતો. લગ્નના હુમલા પછી તરત જ તેઓ કલકત્તા આવ્યા અને અમે તેમને બેનપોલ અર્ગળ લાવવા પાક સીમાંકા પર લઈ ગયા હતા. સીમાંકા પર હિન્દુ અને મુસ્લિમ નિરાક્રિતાની ધવાણીઓની સગવડો વિશે એમણે અમારી સાથે વિગતવાર વાતો કરી હતી. મને યાને એટલી માહિતી ભેગી કરવા સાડુ આગરતવા મોકલવામાં આવ્યો. એનાથી મને હાલના પાંજાબદેશના નાજુષીત લેક્ટર્નર્ટ કર્નલ ગિઆહરુદ્દીનમન બેડે ચરુદગ્રામ અને ગિરુપારની સપ્હદ પર સાધુમ પાસે મળવાની તક મળી હતી. બુનામરદી, વળીતકાર, લુટ અને આગના સમાચારો-થી નેપોળીને હલ્ક મીગાઈ જતું હતું. નેપુજારીમાં પાંજાબદેશ પ્રગટ થયો અને મુહુરુપ્રશાસન ઠાઠા સહીસામત પાણ મકા અને લોકાકાતા ભેતાજ પાદશાહ ગાળાયા. અચાનક પનાઈથી કોલ

આવ્યો કે જેઓને મળ્યા. એમણે એવાડના શ્રી ઐ. સી. સેન અને મને પોતાના અંગ્રજ દત્ત તરીકે એમનાં પત્ર લઈને જવા સૂચન કર્યું, જેઓનાં પત્ર એક ઐતિહાસિક પત્ર હતો. સ્વ-ભાષે ભાષુક મુદ્રણ સાથેના એનાથી લાગણીભરી થઈ ગયા હતા. એમણે કહ્યું, ‘જેઓના ખર્ચા દિલના અને અથક પ્રવાસથી બાલકાદેશની મુકિતના અમારા પ્રવાસમાં ખૂબ જ મદદ મળી હતી. અને સદાય એમના માર્ગી રહીશું.’

પશ્ચિમ બંગાળનાં તરુણોના ઇચ્છન પર નક્કસ આંદાલને એક હોટેલ જીરંગા પાસે છે. આ આંદાલને કચડવા સારુ પોલીસે કચેલા ધાતકી પ્રકારે અને અવિવેકી હાલતો સામે એમણે સ્થળ વિરેધ નોંધાવેલો. એટલે રસ્તે ગયેલા તરુણોને ફરી વસાવવા જેઓ તલપાપડ હતા. તેઓ નક્કસવાદી કેદીઓને મળવા પ્રેમીકાંતે જેલમાં ગયા. એમની કટુતા હકાણી એમણે સાંભળી. એમને માટે કટુતાથી એમણે ઉદ્ધવ ભારત ગયું. એ લોકો વૈકરી એક જૂથ જેઓના અંગ્રજી કાંતના વિચારને સ્વીકાર્યું થઈ ગયું અને કલકત્તામાં પત્રી જૂન ૧૯૭૫ ને દિન ભરપેલી લાખોની જંગલી રેલીમાં એ લોકો સામેલ થયા. કોચિસ સિવાય બીજા બધા રાજનૈતિક પ્રશ્નો એમાં કોઈ પણ પ્રકારના ખજા પતાકા વિના નોકાયા. આ પ્રસંગે પશ્ચિમ બંગાળના લોકોનાં ઉદ્ધવમાં જેઓ અંગે જે યુગ્મકીય આકર્ષણ હતું તે દેખાઈ આવ્યું. આવેલા જવાબ નોંધને જેઓ પત્ર ખૂબ રાહ જમા. એમની સમુદ્ધતા, પ્રેમ અને મોહિનીની અસર એમને મળવા આવતા નાનામાં નાના કાર્યકર્તા પર પ્રભુ થયા વિના ન રહેતી. મને સાંભરે છે કે જ્યારે તેઓ પોતાના સાળા શ્રી શિવનાથ પ્રસાદને ઘેર ૧, ગોર્ટ રૂટ પર રહેતા ત્યારે વચને વળાવવા સિદ્ધ મુદ્દી આવવાની એમની દમશાની ટેક હતી. શારીરિક રીતે એમની તબિયત સારી નહોતી. બહુવાર હું એની સામે વાંધા ઉઠાવતો, પણ એક રિસત ફાંગ એમને પરાસ કરીને તેઓ કહેતા, ‘એ તો ભારતીય સંસ્કૃતિ છે.’ ખુર જેતાં આ અમારા સૌના સારુ વિનયને એક પાઠ ન હતો.

૧૯૭૬ની ૩૧મી જુલાઈની સાંજે અમે કેલાક લોકો જેઓને મળ્યા. તેઓ પોતાની પથારીમાં આંતરિક પડા હતા. અમને જોઈને એમણે પહેલો પ્રશ્ન પછો, ‘તમે ક્યાં જીત્યાં છો ? સાથી કાર્યકરો અંગેની એમની ચિંતા એનાથી વ્યક્ત થતી હતી. એમણે સચિવાલનને અમને આ આપવા કહ્યું. આ હતી તેા નાની ખાખતો, પણ એ અમારા અંતરના ઉડાણને સ્પર્શી ગઈ. અમારા સૌ માટે એ અવિસ્મરણીય બની ગઈ. એમણે પશ્ચિમ બંગાળની માહત્તવાદી મત્કાર અને બળના પર એની અસર અંગે અમને પ્રશ્નો પૂછ્યા. અમે રાજ્યમાં સર્વોદય કાર્યકર્તાઓના પ્રશ્નો, લોક-સમિતિ, છાત્રયુવા સંઘર્ષ વાહિનીની પ્રવૃત્તિઓની વાત કરી. એમણે અમારી વાતો ધીરજથી સાંભળી. એમણે મન સાવ બજાવ હતું. વાતચીત અધૂરી હતી તેથી એમણે બીજે દિવસે સવારે સાડા સાત વાગે આવવા કહ્યું. પહેલી એગસ્ટની સવારે અમે

અમારી બીજી મુલાકાત લીધી. એમણે અમને લોકસમિતિના કામ પર કેન્દ્રિત થવાનું અને લોકસમિતિને વિસ્તૃત અને જીવંત કરવાનું કહ્યું. અમારી સાથે ફોટો પત્રાવવા એ જીવા રહ્યા. કોને ખબર હતી કે આ નધરેદે એમની સાથેની અમારી એ છેવટની મુલાકાત હતી !

વળાવવાર અને કાંતિકારી, સત્યના રોધક, માહત્તવાદી સર્વોદય મુદ્દીના અબુનમ વાગી, આજીવન થોડા, કોટિ કોટિ પદાત અને પતિત જનતાના અથક અને સ્નેહાળ નેના જેઓ આજે ભવે આપણી વચ્ચે નહીં હોય પણ એમનું નામ ભવિષ્યમાં પણ ચૂંત્યા કરશે. ઇનિહાસમાં એમની સ્થિતિ અંગે મુદ્દાકાંત કરવા સારુ એ આપણી ખતિ નિકટ છે. ભવિષ્યની ચક્તિઓ ભાવિ પેઢીઓના પ્રશ્નોના ઉકેલ સારુ આવા વ્યક્તિત્વો ફરી પેઢા કરવા સારુ માનવબંતે ધણી લાંબા વખત ગાઢ ભેટી પડે.

(પણ અંગ્રેજ)

૦ સિત્તીસ રાષ ઓધુરી

વિરોધ પક્ષમાં એકના સારુ મથામણ

૧૯૭૭ મુદ્દીમાં જેઓને પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે વિરોધ પક્ષને એકલ કરવાથી જ લોકચાહીને બચાવી શકશે. જૂના સમાજવાદી પક્ષનું પ્રતિનિધિ મંડળ બ્યારે એમને ૨૩મી જુલાઈ ૧૯૭૭ને દિને અલ્લાહાબાદમાં મળ્યું, ત્યારે તેમણે અમારી આગળ આ જ મુદ્દો ખડો કર્યો. અમે એવી રજૂઆત કરી કે વિરોધ પક્ષે વિષમ છે. તેથી એની એકતાની પ્રક્રિયા સજીવ હોવી જોઈએ. તે સંઘર્ષ મારફત ખીલવી જોઈએ અને બધાના સામુદાયિક વિચારને આધારે રચાવી જોઈએ. જેઓ પણ એટલા જ ઉત્સુક હતા કે સંયુક્ત વિરોધપક્ષ માત્ર વહેવારુ જ નહીં પણ મૂળભામી દરિયાકાણા પણ હોવા જોઈએ. હકીકતમાં લોક આન્દોલનમાં એમણે જૂન ૧૯૭૭માં બનીનાં ખાતાઓના રજિસ્ટરની તપાસણી, સમાવયુક્ત ભૂમિતરણ જેવા મુદ્દાઓ પણ ઉમેર્યા હતા.

૩૧મી એગસ્ટ ૧૯૭૭ને દિને દર પક્ષના ગિરિવાદીક પાંચ સભ્યોની મિટિંગમાં જેઓએ પૂછ્યું કે તમારા પેઢા કમળેર વર્ગના કેલા છે ? આન્દોલનના પાંચે વિસ્તૃત કરવા અંગે પણ તેમણે ભાર મૂકેલો.

અમારા સૂચનથી માહત્તવાદી કોરપુનિસ્ટ પાર્ટીના આગેવાન પ્રમોદ દાસચુપ અને બાસવપુનેલા એમને ૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૭ને દિન મળ્યા. આ મિટિંગમાં સમાજવાદી પક્ષનું પ્રતિનિધિત્વ મધુ દંડનેતે કહ્યું હતું. એક સર્વસમ્મત નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું, જેમાં લોક આન્દોલનના મૂળભામી ઉદ્દેશોની તપેએ આપવામાં આવી હતી. આ દસ્તાવેજ અંગે

જેંઠી અને માસ્કવાદી સામ્યવાદી પક્ષની પૂરેપૂરી સંગતિ હતી. જ્યાં માસ્કવાદી સામ્યવાદી પક્ષ સંઘર્ષમાં જોડાયો નહોતો.

૨૫મી નવેમ્બર ૧૯૭૪ને દિને બ્યારે લોકસંઘર્ષ અને રાષ્ટ્રીય સમન્વય સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી અને લોકોની એક કૂચ ચેતવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું તારે લોકચાલનના ખરડો ઘડવામાં જેંઠીએ ખાસ્સો ભાગ લીધો. ખરડો મૂળમાં મૂળગામી ક્રાંતિકારી દસ્તાવેજ હતો. મેં બ્યારે ૨૭મી મે ૧૯૭૫ને રોજ એમને કહ્યું કે ભારતીય બનસંઘ, ભારતીય લોકદળ, સંઘન કેંગ્રેસ અને સમાજવાદી પક્ષના એકત્રીકરણથી મૂળગામી પક્ષ બનતો નથી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે આપણુ જેવા ગ્રીણ દેશની લોકશાહીમાં વિરોધી પક્ષ મૂળગામી ક્રાંતિકારી થયા વિના રહે જ નહીં.

૨૭મી જાન્યુઆરી ૧૯૭૫ ને દિને જેંઠીએ વિરોધી પક્ષોના નેતાઓને મળીને બાંગ્લાદેશમાં કટોકટી લાગુ થઈ હતી તેને અંગે વિચારણા કરી. એમને સારું થઈ હતી કે ભારત પશુ એ રસ્તે જશે. એમણે સીકું ને સટ પૂછી પાડ્યું : 'તમે અત્યારે કાંઈક કરશો કે આપણ દૂટી પડ્યા પછી જ કરશો ? તમે અત્યારે એકતા સ્થાપશો કે જેલમાં બંધાયા પછી જ એની ચર્ચા વિચારણા કરશો ?'

વિરોધ પક્ષોના એકત્રીકરણ અંગેની જેંઠીની ઉત્કટતાને મને એક બીજો પશુ અનુભવ છે. એમણે ૨૫મી મે ૧૯૭૬ ને રોજ એવી જાહેરાત કરી હતી કે તેઓ એક નવો પક્ષ શરૂ કરશે, જેમાં સંઘર્ષમાં માનનાર બધા પક્ષો જોડાશે. પશુ એનું પરિચયમાં મીંકું આવ્યું. પાછળથી વિરોધ પક્ષોના નેતાઓ મળ્યા, પશુ એકત્રીકરણ એ દરેની વાત રહી. પછી ૧૯૭૬ની નવેમ્બરની ૧૩-૧૪મી તારીખે એમણે પટનામાં એક બીજી એક બેલાવી. ત્યાં સુધીમાં અશોક સહેતાએ એનું વલણ અબધ્યાર કહ્યું હતું કે એકતા તો સંગઠન કેંગ્રેસના માળખા હેઠળ જ થઈ શકે. અને એના નામમાં 'કેંગ્રેસ' શબ્દ હોવા અંગે કશી ચર્ચાને શ્રવણ જ નથી. બીજાઓ આ મે શરૂતો સાડુ તૈયાર નહોતા. ૧૩મીએ નેતાઓને જુદા જુદા મળ્યા બાદ જેંઠી બૂધ નિરાશ અને ખિન્ન થઈ ગયા. તે દિવસે સાંજે નાનાસાહેબ ગોરે, વિનોદ પ્રસાદ સિંહ અને હું એમની સાથે જમવામાં હતા. એમણે નાનાસાહેબને પૂછ્યું કે શું મારા મરતા પહેલાં એકત્રિત વિરોધપક્ષ સ્થાપના મારી ઈચ્છા પૂરી નહીં થાય કે શું ? દેશમાં લોકશાહીને બચાવવા

એ જ એક માત્ર ઉપાય છે. નહીં' તેા હવે માર્કસવાદી નેત્રોમાં સળંગ અને એને સાદુ એમની પોતાની જ જવાબદારી છે એવી જેંઠીની વાગણી હતી.

આ એક પીડાદાયક પળ હતી. બીજા દિવસે કાંઈક કહેવા સુચકવામાં આવ્યું પણ કેટલાક પક્ષોના નેતાઓને એનું સંતોષ ન થયો. જેંઠીએ પછી ગદા હાથે સભ્યને મળવાળા માધ્યમ નેતાઓના વલણ અંગે એમણે પોતાની નીચ ખિન્નતા વ્યક્ત કરી. એમનું કહ્યું કે તેઓ જે સાબ પોતે તે આપ્યા દેશમાં ફરી વળીને વાંકાને સંગઠન કર્યા હતા, પણ તેઓ શારીરિક રીતે સાવ પાંગળા થઈ ગયા હતા, એ જ એક દુઃખનો વિષય હતો. એટલે જ વિરોધ પક્ષોને ભેગા કરવા સાદુ તેમને મધવું પડતું હતું. પશુ એમને લાગણું હતું કે એમની શારીરિક અશક્તિને એકતાની શરૂતો સાડુ વાપરવામાં આવી રહી હતી.

કમનસીમે તે પ્રથમ પછી પશુ એકતાની વાત કળણમાં જ ખૂંચેલી રહી. ૧૫મી ડિસેમ્બર ૧૯૭૬ ને રોજ બ્યારે એમણે જેનું કે એકતા ગાળવ કાંઈ ઝાઝી પ્રગતિ થઈ રહી નહોતી ત્યારે એમની ઈચ્છા એવી હતી કે નેતાઓને કહેવામાં આવે કે જે ૧૯૭૭ની ૨૬મી જાન્યુઆરી સુધીમાં વિરોધી પક્ષો એક નહીં થાય તો એમને એક નવો પક્ષ સ્થાપવાની ફરજ પડશે.

૧૭-૧૮મી ડિસેમ્બર બ્યારે નેતાઓ ભેળા મળ્યા ત્યારે તેમને આ વાત કહેવામાં આવી. અને એની એમની ઉપર ચોક્કસ અસર પડી. ૧૮મીએ નેતાઓમાં એક સમજૂતી થઈ છતાં એ દુઃખદ અને લંબાયે જતી વાટાઘાટો તે સમજૂતીથી પતી નહીં. જેંઠીએ છેવટના પ્રયાસ તરીકે એસ. એમ. જોશી મારફત એ કહેવડાવ્યું કે જે વિરોધ પક્ષો એકત્રિત થયેલ પક્ષની માફક લોકસભાની ચૂંટણી નહીં લડે તો તેઓ ચૂંટણી પ્રમેશમાં સમૂળગા પડશે જ નહીં. આ વાત કામ કરી ગઈ. એક સંયુક્ત પક્ષ રચાયો. જેંઠીએ એને સાડુ ચૂંટણી પ્રચાર કર્યો. ચૂંટણી છતાં એને લોકશાહી પુનઃ સ્થપાઈ. જેમણે સરકારને વહીવટ હાથમાં લીધો તે લોકો જેંઠી અને એમની શીખને જુલી ગયા. અત્યંત ઉદાસ મને જેંઠી વિદાય થયા. આપું ચક્રર પૂડે થયું.

૦ સુરેન્દ્ર સોહન

શુભ પાંચ

માંદગી ને પિછા ને

કીકરીની હાથરીમાંથી

તા. ૧૫-૧૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૭૫

પૂરો છ મહિના થયા... આજે મારા વિખૂટા પડી ગયેલા બાપુ મને યાદા મળ્યા. આ છ મહિના કેમ વીયા તેની તો એક આખી ઠંડાણી છે. કોને કદમના હલી કે આટલી જરૂરી આટ-આટલું બની જશે? હરિપ્રસિદ્ધમાં “કવિઃ મનીષી” શબ્દ આવે છે. બરાબર એ જ રીતે આ કાંતકર્ષીએ કશું સમજ અમાઉથી આ બધાની ઝાંખી કરી લીધી હતી. રાધાપુરની અમારી નાનકડી ચૂંપડીમાં મેં નિકટથી આ ક્રાંતિસ્થિતિને જોયા હતા. ત્યારે મને ખ્યાલ પશુ નહોતો કે તેઓ જ આગળ જતાં મારાં માથાપ, ભાઈબહેન બધું જ બનવાના છે. આ માળા દરમિયાન જ મારી મા આ દુનિયા છોડીને ચાલી ગઈ. બગ્ગિ એ જ મને બાપુને ખોળે સોંપતી ગઈ! શું અજેબર ઈશ્વર આટલો બધો દલાવો છે?

જેલમાં ગઈ ત્યારે તો કદમના પશુ નહોતી કે તું આટલી જરૂરી છૂટવા પામીશ. પરંતુ ‘મિત્ર’ આટો ભિતરે તે પહેલાં જ હું બનીને પર છૂટી આવી. જેલમાંથી છૂટી તેવી જ પથારી ઘઉંને મુંબઈ ચાલી આવી.

ઘણી ઘણી રાહ ભોયા પછી, કેટકેટલી આજીજી વિનંતીને અંતે વ્યસ્તોક ઈસ્તિપતાલમાં બાપુને મળી શકી. બાપુએ જાતીએ ચાંપી. ખેડ ખૂબ રાધ્યાં. બાપુની તબિયતના હાલ જોઈ બગ્ગિ

આખો ખર વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. શરીર આપું બજાર બની મૃતું છે. શું આ બધું બજારી બજારને કરવામાં આવ્યું હશે? શું આપું પાપ બધાંની સાથે વિનોબાને પશુ નહિ લાગે? નહિ તો શું એની દિગ્ગત કોઈ કરી શકત?

બિહારના બધા સમાચાર સાંભળીને બહુ ખુશ લાગ્યા. આટ-આટલી તકલીફો ને બેચેનીમાં પશુ લાગ્યું કે બગ્ગિ કંઈક નવું નોશ અનુભવી રહ્યા હોય, પશુ બાપુની બેઠાલી જોઈને મને તો ઈશ્વર પર પશુ શ્રદ્ધા આવતો હતો. પોતાના ભક્તની તમે આ આ ગતિ થવા દીધી? દલિતો કે જેની આજે કોઈ પરવાહ કરવું નથી, તેની સેવા કરનારા આ ભક્તની શું તમેય આવી જ કદર કરી? તમે પશુ વિનોબાની માફક નિષ્કુર સત્તાને જ સાથ આપ્યો?...એવું ન હોત તો બાપુની આ દશા ન થાત.

બાપુને બહુ વ્હાલું ભબન “તુ દયાલુ દીન હૈ” ગાઈ સંભળાવ્યું. આખો વખત રડતા જ રહ્યા. પોતાની પરવશ દશાને કારણે ખૂબ લાગુક બની ગયા છે. આખા વારંવાર ભીની થઈ આવે છે, બહુ કમળેર થઈ ગયા છે. કોને ખબર શરીરમાં તાકાત ક્યારે આવશે? આખાએ દેશ ને દુનિયાની દુઆ એમના પર વરસી રહી છે, એના આધારે જ રહી રહ્યા છે, બાકી તો એમને ટકાવે એવું કોઈ કાગળ નજરે ચઢતું નથી. કહેવાય છે કે, બાગરે દુઆઓથી પોતાના પુત્ર દુઆધુને સાગે કરી દીધેલા. તો શું કરોડો માનવીઓની દુઆઓ બાપુને સાભ નહિ કરી શકે?

અતંત્રમાં વિશ્વાસ નબળો છે કે, બાપુ સાબ થઈને ફરી પાછા જરૂર
જનતાની વચ્ચે પહોંચી જશે...

૨૯ ડિસેમ્બર '૭૫

આઠ વાગે ડો. મહેતા આવેલા. એમણે ઘણી બધી વાતો
બાપુને કહી. એમણે કહ્યું કે કિડનિ એકદમ ખલ્લાસ થઈ ગઈ છે.
બાપુએ કહ્યું, 'આ સમાચાર તો મારે માટે બહુ માફા મળ્યો.'
ડોક્ટર કહે, 'પણ તમે તમે કોઈ રીતે સભ્ય થઈ જશો તો
ભગવાનની કૃપાથી તમારી આવી કિડનિ પણ પાછી કામ કરતી
થઈ નય.' અમારો બધાંને ભગેસો આને તો ઉપવાળા પ-
જ છે. એની શું મરણ છે એ કોઈ નહોતું નથી.

ગોરાકાં પ્રાચીન વધારે લેવાતું હતું. અત્યારે આપણે
છીએ તેટલું લઈ શકતા નથી. પરંતુ બાપુના સ્વાસ્થ્યની ધીમી
પ્રગતિથી ડોક્ટરને સંતોષ છે. કહેતા હતા કે, આરંભના દિવ-
સોમાં તો અમે લોકો રાતે બેઠતું મટકુય મારી શકતા નહિ.

૩૧ ડિસેમ્બર '૭૫

બાપુ આને કાયાલિસિસ પર હતા. પહેલવહેલી વાર મેં
આને કાયાલિસિસની પ્રક્રિયા જોઈ. આખી પ્રક્રિયા જોતાં જોતાં
જ મારું ચક્રાવા લાગ્યું. મારી આ નખખાઈ પર મને શરમ
આવી.

બહુ હઠોડી બાપુને આને જમાડવાનો મોઢો મળ્યો. કોને
ખબર બાપુને કે એમની પાસે રહું તે ગમતું હશે કે નહિ ?
મનમાં મનમાં ડર રહ્યા કરે છે.

૧ જાન્યુઆરી '૭૬

'આને જે માનસિક ને શારીરિક સ્થિતિમાં છું તેમાં દેશને
કે કોઈ નવા રસ્તો સુઝાડી શકું તેમ નથી.' આને નવા વર્ષનું
સ્વગત કરતાં બાપુ બોલ્યા...

મારા મનમાં હતું કે નવું વર્ષ કઈક નવલાપણું લઈને
આવશે, પરંતુ જે પરિસ્થિતિ લઈને એ આવ્યું છે તેમાં તો
કોઈ એવું સ્વાગત કરે એમ નથી. એથી જ જાણે મોં છુપાવીને એ
શુભપ્રાણ લાવ્યા થઈ ગયું છે. ગુલામીની આ જાણેહવામાં થાસ
લેવાતું એને પણ જાણે પસંદ નથી; છતાં શું કરે ?...આપણું
સહુની જેમ જ એ પણ મજબૂત છે...

૬ જાન્યુઆરી '૭૬

આને બાણી તળિયાર કંઈક ઠીક લાગી. દિવસે થોડી બેઠ
ખગુ લઈ શક્યા.

ખી. ખી. મી. વાળા ગનાકર ભારતીય બાપુને મળવા આવેલા.
અધ્યક્ષે કહ્યાં એમની પામે બેઠા. ખી. ખી. મી. ના સમાચારો
અંગે એમને માહિતગાર થયાં. બાપુએ પણ એમન સહેજ જણ
એમને ધન્યવાદ આપ્યા. કહેતા લાગ્યા કે 'સંજનામાં બેઠાં આપ અમને
મહાકાર આપી રહ્યા છો. ગનાકરજી કહે, આપ પોતાનો મંદજ
ગમને ટેપ કરાવી દા, તો વખત આવ્યો આખી રમ્મ મળતાં

અમે એનો ઉપયોગ કરી ગયા છું. થયાંક કામચાલ નાંદના મન્ય
બાદ બન્યું એવું ન થાય.

બાપુએ પણ એમની વાતને સ્વીકાર થયાં. 'બાપુ હિન્દુસ્તાનની
પરિસ્થિતિ વિષે એમની માથે વાત કરી રહ્યા હતા. એમની વતી
સાબળીને મને એ વખતે બહુ આશ્ચર્ય થયું. ખીલ બધી બાળ-
તમાં બાપુ કેટલા બુલકાયા થઈ ગયા છે ! ખગુ પોતાના વિચારોની
બાબતમાં બધી વાતો એમને પ્રેરેલી થાય છે.' કહે છે, કહિંદો
પોતાની સત્તાની પાતર આ બધું કરી રહ્યાં છે. સંજનાની
અસર બહુ છે એમના પર. આને એ જ બધું કરાવી રહ્યો છે.
આંદોલનને વિષે વાત કરતાં એમને કહ્યું કે, હવે એમાં કોઈ
ઉમતા નહિ આવે. જેટલું થયું છે એટલું જ થાકું છે. હું તો
કોઈ પણ મંત્રાવા માટે હંમેશાં તૈયાર છું.

૨૨ જાન્યુઆરી '૭૬

સંધ્યાકરમણી (ગિહાર)ના કેટલાક છોકરા મળ્યા આવેલા.
એમણે સંધર્ષવાદિની માટે કાર્યક્રમ સૂચવવા કહ્યું.

બાપુએ કહ્યું, (૧) સંજના (૨) વાણિની લગ્ન (૩) પ્રશિક્ષણ
(૪) ગામરો ગામરો બંધ જનતાને આજની પરિસ્થિતિની સમગ્ર
આપવી. આજની પરિસ્થિતિમાં આ બધું બહુ શક્ય તે નહિ
બને, છતાં બનતી કેશિમે ગાયલોકો સુધી પહોંચવું તો નેહઈએ જ.

સંધર્ષવાદિની પામે બાપુને ઘણી ઘણી અપેક્ષાઓ છે.

ચંપા લિમ્બે મળવા આવેલા. એમણે ખબર આપ્યા કે
લિમ્બે લોકસભામાંથી રાજીનામું આપવા વિચારી રહ્યા છે.
બાપુએ કહ્યું, સંસદમાંથી રાજીનામું આપ્યું કોઈ લાભ નથી
કાઠવું આ મહિલા પો સૌમ્ય ગાદી-પદ્ધતિથી કોઈ અન્ય
થવાની નથી. બાકી સભ્યપદની અવધિ પૂરી થવા આવતા રાજ-
નામું આપવાનો વિચાર સારો છે. હું માતું છું કે વિરોધ પદો
આને જે કોઈ કામ કરે તે સંગઠિત બનીને કરે તો સાચું ને
લોકો પર જે કામની અસર સારી થાય એવાં કામો તેઓ ઉપાડી
શે. સંધર્ષની બાબતમાં તો હું કશું જ કરી શકું એમ નથી.
આપણે ગ્રૂપ પડવાનું નથી. મને ખબર મળ્યા છે તે સુખ્ય
જેવોમા પક્ષ સારો છે સાહેબ. આપણા સાથીઓએ લાંબી વખત
જેલમાં રહેતું પંડ તો ભડે, પણ આપણે કૂકવાનું નથી.

બાપુએ કહ્યું કે, આપણે સંપૂર્ણ ક્રાંતિની વાત ગામડામાં
લોકોને મનમનવી નેહઈએ...એકદમ વર્ષ પછી શૂંચણી આ-
વાની જ છે. એને વિષે પણ લોકોને સમજણ આપવી નેહઈએ.
શહેરમાં રહેનારાઓના છવનમાં પણ સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું તત્ત
દેખાતું નેહઈએ. લબમાં હુંડા પેટલું લેતા એ લોકો અટકે એ
નેહઈએ.

મોગનજી કાકાને દીકરા ને પણ મળવા આવેલા. એમની
હંજરીમાં બાપુએ કહ્યું કે, આપણું મોઢું તોફાન આવી ગયું,
ખુ પાઈઓમાં મન ને એમના અંતર જણાયા નથી. તેઓ
હજી જાણી ચીલે જ ચાલે છે.

નારગોલકદરજી આવ્યા હતા. એ બંધાંતુ કહેવું એમ હતું કે, માનભણું સમાધાન ન હોય તો સમાધાન નહિ કરવું જોઈએ. બાપુનું માનવું પણ એ જ હતું.

ગિહારથી આવેલા સાથીઓ સાથે વાત કરતાં એમણે કહ્યું કે ગિહાર સાથેનો મારો સંપર્ક તૂટી ગયો છે. ને એને કારણે ત્યાંની પરિસ્થિતિ પર હવે મારી પકડ રહી નથી. એ હાલતમાં હું અત્યારે કોઈ કાર્યક્રમ આપી શકું તેમ નથી. જ્યાં લોકો ભેગા બળીને વિચાર કરે તો કંઈ બને.

૨૬ જાન્યુઆરી '૭૬

સાંને ૫-૩૦ વાગે કાચાલિસિસ પ્રગુ થયે બાપુ ઘેર આવ્યા. બધા 'રિપબ્લિક ટીવી' રોશની જેવા જવાનું કહેવા લાગ્યા. મેં પૂછ્યું, આખા દિલમાં ૧૫માં ઓગસ્ટ થા તો આજના દિવસ બાબત ખાસ સંવેદનો છે ? તો કહેવા લાગ્યા, ના રે, ખાસ તો કશું જ નહિ. આપણે આ દેશને આજે એવી યુરી દિશમાં ધકેલી દીધો કે મનમાં કંઈક ઉલ્લાસ જ ભરે એમ નથી. સુલામીના દિવસોમાં જેમ ચાલતું હતું તેનાથી આજે જુદું શું રહ્યું જ છે ? તે દિવસોમાં અમારે વિશિષ્ટ દિન તો હતા. હમી ઓગસ્ટ ! અમે લોકો દેશના લાગલાના સખત વિરોધી હતા. ખરું આખરે બાપુએ પણ અત્યારે એમ કહ્યું કે, તમારે તમારું આગવું નિવેદન આપવું હોય તો આપી દો, પણ મિટિંગમાં વિરોધ ન કરતા. એ. આઈ. સી. સી. ની એ મિટિંગમાં અમે જવાનું જ મારી વાલેશું. કેવળ લોહિયાજી અમારા પ્રતિનિધિ તરીકે ગયેલા. છતાં તે દિવસેય જો અમે એ કરાવે તો વિરોધ કરવાનું ક્યાનું હોત તો એક તતિયાંસ મત અમારા પક્ષે પડ્યા હોત. આઝાદી પૂર્વે નેહરુજીને અમે લોકો પ્રગતિશીલ માનતા હતા. ને તેઓ પણ શરૂ શરૂમાં ચાલુ વ્યવસ્થાના વિરોધમાં ખૂબ ચોક્કસતા. પણ આઝાદી પછી તેઓ પણ એના એ પુરાણા હાંથમાં ચોક્કસતા અપા. એમના સાથીઓ પણ એસ માનતા થઈ ગયા. ને કંઈ ચાલી રહ્યું છે તે નેહરુજીને પસંદ છે. એ આજી સરદાર પટેલને અમે પરંપરાવાદી માનતા હતા...ખરું આજે સમજાય છે કે એમની બાબતના મૂલ્યાંકનમાં અમે ચૂક્યા હતા.

શાસ્ત્રીજી રજા હોત તો કદાચ કંઈક નવું કરી શકત ખરા. છતાં એ પણ કેટલું શરમ જન્યું હોત તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે એ જ કોંગ્રેસ, એ જ તંત્ર વડે એમણે એ બધું કરવું પડત. તેમ છતાં એમની બાબત કંઈક આશા મનમાં હતી. લોકો એમને બહુ ભોળા માનતા પણ તેઓ ખૂબ સમજદાર હતા. પોતે જીવનમાં ખૂબ સહન કરેલું હતું, એટલે ફરીથીનું કષ્ટ શું વસ્તુ છે, એ તેઓ બરાબર જાણતા હતા. નેહરુજી જનતાની વચ્ચે જીવનારા કદી ન હતા. સરદાર પટેલે તો જનતાના સાથ છતાં બારડોલી જેવી સલામતીની લડતો લડેલી, છતાં સભાઓ તો નહરુજીની જ મોટી થતી. નેહરુજી થોડો વખત ચાલાહોવાદ ને એની આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ફરેલા ખરું જન સામાન્યતા જીવન સાથે એમનો એથી વિશેષ સંપર્ક નહિ.

૧૬ ફેબ્રુઆરી '૭૬

સવારે દસ વાગે જ્યલોદ પહોંચી.

બાપુ કાચાલિસિસ પર હતા ને અચાનક એમની પાસે બેઠેલા

હતા, હું બહાર જ ગેસી ગઈ. કારણ અંદર એક જ વ્યક્તિ રહી શકતી. મને કાચાલિસિસ શિખવાડી દેવા બાબત ડો. મણિ સાથે બાપુ વાત કરી લે તો સારું એમ થતું હતું. એ બાબત એમને યાદ કરાવવા ઇચ્છતી હતી, પણ અંદર બાઈ જ શી રીતે ? અચાનક થા પીવા ગયા સારે હું અંદર બાપુ પાસે જઈને બેઠી. મને જોતાવેત બાપુએ કહ્યું, 'ડો. મણિ સાથે તારે વિષે વાત થઈ ગઈ છે. એમણે પણ મજૂર કહ્યું...' બાપુની સ્મરજીવન પર આશ્ચર્ય થયું.

પાંચ વાગે કાલાળા આવી તો ખબર મળ્યા કે બાપુ હજી જ્યલોદથી પાછા ફર્યા નથી. ત્યાં જ ખબર આવ્યા કે એમની તબિયત ખરાબ હોવાથી એમને 'ઇન્ટેન્સિવ કેર યુનિટ'માં લઈ ગયા છે. આ ખબર સાંભળતાં જ મને લાગ્યું કે આજે નવી કિંમતે પર કાચાલિસિસનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હશે, ને એને જ કારણે આમ થયું હોવું જોઈએ. પાછળથી જાણવા મળ્યું કે તબિયત ખરાબ હતી કારણ એ જ હતું. સુલામે કહ્યું કે પાંચ મિનિટ લગી તો બાપુ ગિલકુલ બેહોશ રહેલા. ડો. મણિ પણ કંઈક ગભરાઈ ગયેલા. કાચાલિસિસ અવધવ્યે જ અટકાવી દેવું પડેલું. આ નવી કિંમતે કારણે વજન એમનું ખૂબ જ ઘટી ગયેલું. નેથી તરત એમને સેલાઈનના બાટલા ચઢાવવા પડેલા. થોડા કલાકો બાદ બાપુ ઠીક થઈ ગયેલા. પણ બાજુ તેઓ પહેલાં જેવા તંદુરસ્ત થઈ શકશે, એવી આશા જ નગતી નથી. આપણે બધાંએ પોતાના મનને આ નવી વાસ્તવતા સ્વીકારવા તૈયાર કરવા પડશે.

૧૭ માર્ચ '૭૬

આજે બાપુને કાચાલિસિસ બાદ ખૂબ થાક લાગ્યો હતો. કહેવા લાગ્યા, હવે મારે આ કાચાલિસિસનો ઉપચાર કરાવવો જ નથી. હું એનાથી ત્રાસી ગયો છું.

સાંને એમની આખા રામાયણ વાંચવા બેઠી : રામાયણ સાંભળતાં સાંભળતાં વચ્ચે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક કંઈક ને કંઈક બોલ્યા કરતા હતા. કહે, તુલસીના જીવન વિષેનું "માનસકા હંસ" નામનું પુસ્તક મને ખૂબ ગમ્યું. મેં કુચુમ (દેશપાંડે)ને ભેટ પણ આપેલું. કેણ બાજુ એણે વાંચ્યું કે પછી પસ્તીમાં નાખી દીધું ! પોતે એ વાંચ્યું કે નહિ એ વિષે એણે મને કદી લખ્યું પણ નહિ. 'રસમયી' પણ મને બહુ જ ગમે છે. આ વખતે જેલમાં હું ફરીથી વાંચી ગયો. દિનકરજીએ એમાં કહ્યુંનું ચરિત્ર બહુ ઉદાર આલેખ્યું છે. વ્યક્તિ પોતાની પ્રતિભા તથા સાધનાના બળ પર કેટલી જીવન કલાએ પહોંચી શકે છે... કહ્યુંનું ચરિત્ર એનું એક સુંદર ઉદાહરણ છે. એનું ચરિત્ર ચુરવાદનું જખરજસ્ત પાંડન કરે છે. કહ્યુંનું ચરિત્ર મને અસંત આશ્ચર્ય છે. કહ્યું

સાધના પ્રસંગમાં ક્યો પોતાની પ્રજાનાને કલ્પિત કરેલી છે. એ બાલ કૃષ્ણને મારું મન કદા ક્ષમી શકયું નથી.

૨૩ માર્ચ '૭૬

ઘાઈ કાલથી બાપુને જયલોકમાં જ રાખી લીધા છે. આજે સવારે પણ એમને પેટનું દર્દ ને ઊંઘની તકલીફ મળે. સવારમાં તેઓ ખૂબ જ પરેશાન થયા. બપોરે દાંઢ વાગ્યા સુધી એ બાપુની પાસે જ રહી, પ્રસાંતે એમને વાંચવા લામક પુસ્તકો સમયેવા એનું હિસ્ત માગતા હતા. વાતો ને કવિતાનાં પુસ્તકોની ખોજ કરી રહ્યા હતા. 'મે' પૃષ્ઠ, આજકાલ મનમાં કેવા પ્રકાશું ચિંતન ચાલે છે? કહે, ચિંતન નહિ, અત્યારે તો આ દેશમાંથી સરમુખત્યારશાહીને શી રીતે ખસેડવી એની ચિંતા છે. કાઈ પણ દેશને સરમુખત્યાર પહેલાં તો કાઈ ને કાઈ કામચુસર પોતાની ભત્રીજે 'ડિરા' બનાવી દે છે. હિટલરનું પણ એવું જ હતું. એણે લશ્કર એવકું જયજયસ્ત બોલું કરી લીધેલું, કે એના ભેરે એને આખી દુનિયા છતાં લેવાની મંશા ભગેલી... ખીલ વિશ્વયુદ્ધમાં તારાજ થઈ ગયેલા પોતાના દેશને દુનિયાની એક શક્તિ રૂપે એણે ઊભો કર્યો... એટલે જનતાએ એને માન્ય કર્યો પરંતુ આખરે પોતાની નાનીશી ભૂલને કારણે એમ હાર્યો જ...

આપણા દેશમાં પણ એમ બન્યું છે. ઇન્દિરાજીનો સિતારો ત્રણ કારણે જોયે આવ્યો. (૧) એક તો કેંગ્રેસમાંથી છુટાઓનો પગ કાઢી દેશમાં એક નવી આશા જગાવી. (૨) ૧૯૭૧ ની ચૂંટણીઓમાં 'ગરીબી હટાવો'નું સૂત્ર પોકારી લોકોની લામના એમણે પોતાના તરફ આકર્ષી. (૩) મોસમ સારી આવવાને કારણે અનાજના લાવ નીચે આવ્યા... આવાયે લોકતંત્રને નામે તેઓ ને ઢાંગ રચી બેઠાં છે, એને કારણે આગળ ઉપર ચૂંટણી તો એમણે આપવી જ પડશે. ચૂંટણીને માટે 'કટાકટી' દર કરવી પડશે. તે આ બધું જો નહિ કરે તો દેશમાં હિંસા ફાટી નીકળવાની. છૂટી છવાઈ હિંસા થતી રહેશે ત્યાં સુધી તો એ દબાવી દેશે—પણ વ્યાપક હિંસા ફાટી નીકળી તો એમનેમ કામ ચલાવવું મુશ્કેલ બની જશે. હિંસાની આ આગમાં ઇન્દિરાજીની સરમુખત્યારી વધુ મજબૂત બનીને બહાર આવશે, કાં એની આંખમાં બળીને ભસ્મ થઈ જશે—કયું કહી શકાય નહિ. મને ચિંતા એક જ વાતની છે કે આપણી જનતાને પોતાના અધિકારો જિનવાઈ ગયાનો જરા સરખો અહેસાસ નથી! એમને એ વાતનું ભાન કરાવવું એ સૌથી મહત્વનું કામ છે આજે.

સંજે દાદા ધર્માધિકારી ને સંજીવ રેહી મળવા આવેલા. સંજીવ રેહી કહેવા લાગ્યા કે વિરોધ પક્ષના કાઈ સમાચાર જાપમાં આવતા જ નથી.

રાતે બાપુ કહેવા લાગ્યા કે ભગવાને મને કેવો લાયકાર બનાવી મૂક્યો છે! નેલમાં હોત તો મારા મનને એટલું તો આધાસન રહેત કે હું નેલમાં છું. પણ આજે તો બહાર છું, ને છતાં તમિષતને કારણે કયું જ કરી શકતો નથી! આ લાગ્યારી કંઈ

જેવી નેતી છે! આજે મારાં મનિ ત્રીણા મનુષ્યોને તો કહું મન દુખી દુખી મળે કયું છે!

૨૬ માર્ચ '૭૬

રાપાલિંગન કમળીને આવ્યા તેવા જ બાપુ મળે રહ્યા. સંજીવ આજ વાગ્યા સુધી ૧૦૦ ટ્રિબી લાવ રહ્યો.

આગળનાં મીતો સંભળનાં સંભળનાં બાપુએ કહ્યું, 'કુટ્ટમને ઉઠેજાને એક કવિતા મનમાં ધુમરાઈ ની છે... 'અર્થવિદ્યા'. પણ એ લખામે નહિ ભજી... એટલી મિદામના ગાથવી ન રૂઢેલ્ય રહી મળું છે માટે માટે.

૧૨ એપ્રિલ '૭૬

બાપુ કહેવા લાગ્યા, ભત્રીજી, એટા! આમ પૃથારીમાં પૂર્ણ પક્ષાં ધારી ગયે મું હરે, ભગવાનને એક જ પ્રાર્થના કરું છું કે હવે બોલાવી મેં મને. મારું કામ તો પડું થઈ ગયું... તારા કામને હવે તું જ સંભાળી લે.

તાવ આજે ૧૦૨ ટ્રિબી થઈ ગયેલા. તાવ ત્રણ ખુબ કામગીરી હતી. શરીરની વેદનાઓને કારણે ખૂબ કલુસના રડ્યા. વારંવાર મુખેથી ઉદ્ગાર સરી પડતા... 'હે રામ.'

બાપુની તમિષત બેઈ બેઈને અંતર કળગ્યા કરે છે.

૧૬ એપ્રિલ '૭૬

આજે વાતચીત દરમિયાન બાપુ કહેવા લાગ્યા, 'મને વિનામ્યા પર પૂરો ભરોસો છે. એ ને કંઈ કરશે તે સહી જ કરશે. આ દેશમાંથી લોકતંત્રને એ ખતમ નહિ થવા દે. ખીલ્યા પાસેથી ને કંઈ સાંભળું છું તે ઉપરથી લાગે છે કે સપ્ટેમ્બર પછી પણ બે આજની સ્થિતિમાં પડેા ન આવ્યો તો તેઓ સસામેકે કરશે. એમના સત્તામાંકલું સ્વરૂપ ઉપવાસ હશે.'

બાળા પર આજે પણ બાપુને કેટલો વધા ભરોસો છે? છું આપણે પરસ્પર એકબીજા પર આધાર વિશ્વાસ રાખી શકીએ છીએ? પાછલા દિવસોમાં બાળાને વ્યવહાર બાપુની બાબતમાં કેવો રહ્યો છે... એમ છતાં બાપુના મુખે આ શબ્દો સાંભળીએ છીએ, ત્યારે થાય છે કે બાપુના હૃદયની આ મહાનતા!

૦ લગ્ન

અંતરના પરસે ઓળખ્યા હરિ!

જેંઠીબંતા જીવનનું, એમના વિચારોનું અને ભારતના ઇતિહાસને વળાંક આપવાની એમની ઐતિહાસિક ભૂમિકાનું મૂલ્યાંકન તો કાઈ વિચારક કે ઇતિહાસકાર કરશે. મારું એ મળું નથી. પરંતુ મારા બચપણથી જેંઠીબંતા સાથે મારો સંપર્ક થયો તેનાં કેટલાંક સ્મરણો મનમાં જોડે છે. એ જ કહું.

જેઠીએ વિશે વિચાર કરતાં આને મારામાં જે નમ્રતા અનુભવું છું તેને હોદ્દાએ નાનપણમાં મારામાં નહોતો. સૌ પ્રથમ એમને જોવાનું યાદ આવે છે તે કદાચ સન ૧૯૫૬ માં. જેઠીએ વર્ષો જિંદગામાં બુદ્ધનના કોઈ કામચંદર આવવાના હતા. લોકોમાં જોરદાર ચર્ચા ચાલતી હતી અને કાર્યકર્તાઓમાં ખૂબ ઉત્સાહ હતો. હું તે વખતે આઠ નવ વર્ષનો. આમ તેમ, જરા અકઠારની સાથે જ, હું આંટા માર્યા કરતો હતો. કંઈક કુતુહલ હતું તો કંઈક બંદાને પોતાનો રોજ પશુ પાડવાની રીત ખરી. જેઠીએના સૂત્રા મારે જે ખાટ લાવ્યા હતા તે જેઠીએને દૂંઠા પડ્યો એવું કોઈએ કહેવું હતું, અને તેથી બધા કાર્યકર્તાઓ ખીબે ખાટ કયાંથી લાવશે એ ચિંતામાં માથાનું હાડી કરવામાં પડ્યા હતા.

મને એ બધું જોઈને હસવું આવ્યું. મનોમન મન હારી મલકાવે : “મૂરખના સરદાર !” મેં મનોમન કહ્યું, “અરે આવકા મોટા ખાટ પર તો મારા જેવા ચલ્યાર હોદ્દા સુધે શકે ! અને આ લોકો અમસ્તા માથે ભાર લઈને ફરે છે કે જેઠીએ નામનો કોઈ માણસ આવવાનો છે તેને ખાટલો નાનો પડશે ! આ ઘૈશ્યને ધધો જ નથી, કાલા ગાઈ છી ફિકર લઈને ફરે છે !”

મનમાં આ ઉઠેડે હોતી છતાં એ પ્રસંગને કારણે જેઠીએ નામના માણસને જોવાની ઉત્સુકતા મનમાં ખરી : “કહે છે, ખાટલો મોટો ખાટલો નાનો પડશે, તો એ માણસ છે કેવોકે !?”

પણ જેઠીએ આવ્યા ત્યારે મને ખાસી નિરાશા જ થઈ. માણસ લાંબો હતો ખરો, પણ ખીબે ખાસ દમ એનામાં ન લાગ્યો. કપડાં જરા મારા કરતાં વધારે ભેજળાં ખરાં ! જાણી હાલ્યાલમાં કે વાતચીતમાં એ મને ક્યાંય ‘હીરો’ ન લાગ્યા. એના કરતાં તો વધારે રસ મને પ્રભાવતીદીદીમાં પડ્યો. એમની પાસે જેઠીએની ખાવાપીવાની વસ્તુઓ હતી; એમણે એમાંથી કેટલાંક ફળ ને મિસ્ક્રૂટ મને ખાવું ખૂબ પ્રેમપૂર્વક આપ્યાં. “બરાબર છે, માણસે આ પ્રમાણે ઉદાર હોવું જોઈએ” મેં મનોમન કહ્યું, “નહીં તો મારી મા !” એ તો મને આવી વસ્તુઓને અવિધેયી અડવા નથી દેતી !”

૧૯૬૭ માં જેઠીએની પ્રેરણાથી શાંતિ સેના સ્થાપનામાં આવી. તરુણને ગાંધી અને સર્વોદય વિચાર તરફ વાળી કાર્યકર્તાઓની એક નવી પેઢી સર્વોદય પરિવારમાં દાખલ કરવાનું ક્ષેત્ર તરુણે શાંતિ સેનાને ફાળે વંચી. હું એ સંગઠન સાથે આરંભથી અત્યંત સુધી સંકળાયેલો હતો. જેઠીએમાં તરુણે વિશે જે આસ્થાનો ભાવ હતો, એમની ભગતિક શાંતિની દૃષ્ટિ અને ભૂમિકા હતી એ બધું તરુણે શાંતિ સેનામાં હતો ત્યારે ધીરે ધીરે મને દેખાવા લાગ્યું હતું. વળી ત્યાં સુધીમાં જેઠીએ વિશે મારું જે ખાલિય મૂલ્યાંકન હતું તે પાછું ગાયબ થઈ ચૂક્યું હતું.

જેઠીએના રાષ્ટ્રપ્રેમ પર વારંવાર કાલવ ઉજાળવામાં આવ્યો — ખાસ તો જનસંઘી વર્તુળમાંથી. સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદથી આંદોળ-

શીત નજરવાળા આ નવા ‘દેશભક્તો’ મેં જેઠીએની કામગીરી અંગેની ભૂમિકા, નાગાલેન્ડમાં શાંતિ-સ્થાપના મારેની એમની પહેલ, અક્સાઈ ચીન અંગેનું એમનું નિવેદન વગેરે સમન્વિત નહોતાં. બંને ત્યાં સુધી તો જેઠીએ આ બધા આરોપોનો બચાવ શાંતિપૂર્વક આપતા. પશુ ક્યારેક આ બધું એમને અસહ્ય થઈ પડ્યું. ૧૯૬૮ માં પદાચૂકેટ મુકામે જેઠીએનું તરુણે શાંતિ સેના શિબિર સમક્ષ લાપણ થયું. પ્રશ્નોત્તરીમાં એક એ તરુણેએ જેઠીએની કામગીરી અને નાગાલેન્ડની ભૂમિકા અંગે એવા અનિષેધપૂર્વક સવાલો પૂછ્યા અને જવાબોની કંઈક માંડી કે જેઠીએ તપી ગયા : “તમે લોકો એક તો કશું સમજતા નથી અને સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાથી ઉપર ઊઠી શાંતિ યુદ્ધિ-થી વિચારના પ્રયત્ન પણ કરતા નથી.” પહેલીવાર તે દિવસે જેઠીએને મેં નારાજ થતા જોયા. આખો દિવસ જેઠીએનો મન પર આ વાતની છાયા રહી. રાતે પદાચૂકેટની બહેન સલામાં લાપણ દરમ્યાન આ એક વાક્ય કહેતાં સાંભળી અમે હાલી ગયા : “કેલાર લોકો મને દેશકોટી કહે છે. મને દેશકોટિન શીખવવા નીકળ્યા છે. જે બ્યપ્રકાશની દેશભક્તિ અંગે સંદેહ વ્યક્ત કરે છે તે યાદ રાખે—જે દિવસે બ્યપ્રકાશ દેશરોડી બનશે તે દિવસે દેશ આપશે દેશરોડી થઈ જશે.”

ત્યારબાદ જેઠીએને આવું જ વોલંતાં મેં બે ત્રણ વાર સાંભળ્યું. મહારાષ્ટ્રમાં, ઉદાગાદમાં અને ખીબે કોઈ એક દેશાણે. જેઠીએને આમ કહેતા સાંભળવા એ કહેવણથી અનુભવ હતો. આ રીતે આસ્પષ્ટાર્થન કરવા વારે જેઠીએનો આવે એ વાત અમને બહુ શરમગનક લાગતી હતી. પણ કમનસીબ જેઠીએ બધાં જતાં ત્યાં એમને “દેશરોડી”, “ગદાર” એવાં સૂત્રો થા આક્ષેપોનો યામનો કરવા પડતા.

જેઠીએની લોકપ્રિયતાનો આ સૌથી નમણો કાળ હતો. ખાસ કરીને શહેરી મધ્યમ વર્ગના લોકોના મનમાં એમની પ્રતિમા બહુ આકર્ષક નહોતી રહી. મારા જેવા જેમણે જેઠીએની ૧૯૪૨ની લોકપ્રિયતા નહોતી જોઈ તેમને ઘણી વાર સવાલ થતો કે ખરેખર જેઠીએ ક્યારેક જનમાનસમાં ‘હીરો’ રહ્યા હશે ખરા ? પરંતુ જેઠીએ લોકપ્રિયતાની પાછળ પાછળ દોડનારા નેતા નહોતા. સોફિસ્ટિકેસની જેમ એમણે અપ્રિય સસ કહેવાનું ક્યારેય છોડ્યું નહીં અને એને મારે એમને બહુ લાંબા વખત સુધી સતત એના ઘૂંટડા ગળવા પડ્યા. આ એમણે ભાવવાન શકરની શરિઆતપૂર્વક પીધું અને કંઠમાં ધાગ્યું કહ્યું.

રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ ધીરે ધીરે એવી થતી જઈ રહી હતી કે જેઠીએ મારે રાજનીતિથી અળખા—વિચુપ્ત રહેવું અસંભવ બનતું જતું હતું. સર્વોદય આંતોલન એક હલ સુધી આવી અટકીને બેઠું રહી ગયું હતું. જેઠીએના મનમાં એક જોડી હાલ્યાલ ચાલી રહી હતી. એ કેલીક મૂળભૂત બાબતો પર પુનર્વિચાર કરવા લાગ્યા હતા. એમની નજર તે જ વખતથી તરુણ પર લાગી હતી. ૧૯૭૩ માં કુરુક્ષેત્ર સર્વોદય સંમેલન પ્રસંગે મેં શાંતિ

સેના પર એક લાખથી વધુ હતું. એ પાછળથી એમણે ક્યાંક વાંચ્યું. ખૂબ પ્રસન્ન થયા. પ્રજાવતીદીક્ષીના અવસાનને હજી આઝી દિવસ વીત્યા નહોતા. છતાં એવી મનઃસ્થિતિમાં પણ એમણે પોતાને હાથે પત્ર લખી મને અભિનંદન આપ્યા. ત્યાર બાદ 'એવરિમેન્સ' સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું ત્યારે મને એક કાળજી લખી એ જ લાખથી વધુ દેવડાવી મને સૂચવ્યું કે મારે તરુણોના માનસ અને આદેશન અંગે લખવું. આમ એ વખતે એ તરુણોને ચકાસી રહ્યા હતા.

૧૯૭૩ની એક સાંજ મને યાદ આવે છે. તે વખતે પવનાર આશ્રમમાં સર્વ સેવા સંઘની એક સંગીતિ ચાલતી હતી. તે સાંજે તરુણ શાંતિ સેના સાથે સંબંધિત અમને—દસ બાર તરુણોને પોતાના યોરડામાં બેલાવ્યા અને "Youth for Democracy"—લોકતંત્રની સુરક્ષા માટે યુવાનોને હાકલ કરવાનું પોતાનું મન અમારી સામે વ્યક્ત કર્યું. બહાર ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસતો હતો. રાજનીતિથી સંસ્ત્ર નેંપીંગ રાજનીતિ પર અંકુશ લાવવા માટે નવી શક્તિની બેઠકમાં પોતાની બૂની "તરુણ હલ્લ સમ્રાટ"ની ભૂમિકામાં પુનઃનિર્માણ લઈ રહ્યા હતા. એમના જીવનનો એ સ્વર્ણમ્ કાલખંડ ફરી આરંભ પામી રહ્યો હતો.

એ પછીનો ઇતિહાસ સૌ જાણે છે. "લોકતંત્રની સુરક્ષા માટે યુવાશક્તિ". પછી યુવરાત આદેશન અને પછી ગિહાર આદેશન. અમારા નેંપીંગ વધતા ગયા, વધતા ગયા અને રાષ્ટ્ર જીવન પર છવાતા ગયા. નેંપીંગની સભામાં લાખો લોક આવવા મંડ્યું. ત્યારે એમની ૧૯૪૨ વાળી લોકપ્રિયતાની અમને પ્રતીતિ થવા માંડી. હુમ્મણે આ જ ગાળામાં તરુણ શાંતિ સેનાના વિસર્જનના પ્રશ્ન પર અમને નેંપીંગ સાથે ટકરાવું પડ્યું. નેંપીંગની અવગણના કરવી પડી—એને નેંપીંગને પિટા તુલ્ય સ્થિત સાથે સડી લીધી.

નવેમ્બર ૧૯૭૫ માં મરણાસન નેંપીંગ ચંડીગઢથી છૂટી બસ લોક હોસ્પિટલમાં ગયા. ખૂબ મથામણ બાદ એમની હાલત સુધરવા લાગી. એ દિવસોમાં હું એમને બસલોડમાં મળ્યો હતો એમણે ખૂબ ઉત્સુકતાપૂર્વક બહારની સ્થિતિ, જનમાનસ અને ખાસ તો તરુણોની મનઃસ્થિતિ વિશે પૂછપરછ કરી. એમના અનેક સવાલોના બંધાવ આપ્યા બાદ મેં નેંપીંગને પૂછ્યું, "પી.જી.આર્.આઈ.માં તમે અનન્ય ત્યાગ કર્યો છે એવા સમાચાર બી.બી.સી. રેડિયો પરથી સાંભળ્યા હતા. અમે તો એ સાંભળી ખૂબ ગણપણા હતા. તો ખરી વાત શું હતી ?" મારા આ સવાલનો નેંપીંગએ ને બંધાવ આપ્યો તે એમના સ્વભાવના એક પાયાનો ખૂબ જિંટા પરિચય આપે છે.

એમને હતું, "હા, બહાર ઇસ્ટાઇલ મારા તથા આદેશન વિષે વાંચના જુદાં નિવેદનો કરતાં હતાં તેથી એક વાર ઇંડિયન થઈને મેં અનધાન જવાને નિર્નય લીધા હતા. પરંતુ ચંડીગઢમાં કમિ ને મેંથી અનધાન. અનધાન અને ઇંડિયો તો મારી ખાંચે નોં ના. તેવા નિર્ણયોનાં દિનિહાજનાં નિવેદનોની પ્રતિતિ એમને

૦૨ મને આપી હતી એવા શક શરકારને આવે અને એમને નોકરી માંથી કાઢી મૂકે એવા હર એમને હતા. એક બચવાળા ગદરક પર મારે લીધે આવી આક્રમ ન આવે એટલા સારુ થઈને મેં અનધાનના વિચાર છોડી દીધા." ક્રાંતિકારી, રાષ્ટ્રનેતા, સત્યાગ્રહી આ બધાં સ્વરૂપોની અંદર આ વ્યક્તિ એક "માનવી" હતા, નર્મી આદમી ! આ કહેલી વખતે નેંપીંગની ગાંધીમાં એક એવું સહજ સમાધાન ચમકી રહ્યું હતું કે "કમિનરનોત્રા આ હર સાથે હતો કે પછી તમારા દયાળુ હૃદયનો લાસ લઈ તમારા અનધાનને લાળવાની સપ્કારી તરુણી હતી ?" એવા સંદેહપૂર્ણ સવાલ કરવાની કૃતા હું છાપવી શક્યો નહીં.

સમાજપરિવર્તનના વિચારો અને આદેશનોથી ડોક્ટરો અને ઇકતરી શાખાના વિદ્યાર્થીઓ હમેશાં અળગા રહી જતા. આ વાત મને હમેશા ખટકતી. એટલે એ લોકોમાં સામાજિક જવાબદારીની ભાવના નિયંત્રણ કરવાના ખ્યાલથી ૧૯૭૩ માં અમે કેટલાક મિત્રો એ "મોડેલ ફ્રેન્ડ સર્કલ" (MFC) નામનું એક સંગઠન બિરુ કર્યું. એને નેંપીંગના આશીર્વાદ મળ્યા હતા— "સંપૂર્ણ ક્રાંતિ" માં, સ્વાસ્થ્યવ્યવસ્થામાં પરિવર્તન થવું બહુ જરૂરી છે. તમે લોકો એવું એક ચિત્ર બિરુ કરવા મથી રહ્યા છો તે ખુશીની વાત છે."

આ જ એમએફસીનો તરફથી ડો. અશ્વિન પટેલે એક માસિક કાઢવાનું શરૂ કર્યું હતું. ૧૯૭૬ ની વાત છે. બરાબર એ જ અરસામાં નેંપીંગને સુબંધથી પટણા લઈ જઈ ત્યાં જ કચમાં ડાયલિસિસ કરવાની તૈયારી કરાવા માંડી હતી. થેરે ડાયલિસિસ કરવું હોય તો એ માટે ૫૨ પર હમેશા રહે એવા એક ડોક્ટરની જરૂરત હતી. અને એ એવા ડોક્ટર હોવા જોઈએ કે જેના પર પૂરા ભરોસા થઈ શકાય. કારણ, ચંડીગઢમાં નેંપીંગની કિડનિ ખરાબ થયા પછી ડોક્ટરનું ચારિત્ર્ય શંકાથી પર રહ્યું નહોતું. નેંપીંગની નજીકના લોકોને અત્યાનંદ એમએફસીનાં સાંભરી આવ્યું. અશ્વિનને સંદેશો ગયો—નેંપીંગનાં ડાયલિસિસની જવાબદારી સ્વીકારીશ ? અશ્વિન વિમાસણમાં પહોં. એમએફસીનાં હુલેટિનની જવાબદારી હજી હાથમાં જ તાજ જ ઉપાડેલી. એને એકદમ થી રીતે પડતું કારણ ? પણ ખીજ બાજુ જ્યમકાશજીની જરૂરત ! અશ્વિન માટે એ દિવસ ભારે કન્ટના ગયા. છેવટે અમે બધાએ દરાવ્યું કે નેંપીંગ માટે થઈને હુલેટિન બંધ કરવું પડે તો કવું. અશ્વિન સુબંધે બંધલોકમાં પકડાયો. પણ નેંપીંગએ પોતે જ એને ના વાડી : "એક ફ્રીડ વર્કર-કામગીરીમાં વાગેલો કામકર્તા પોતાનું કામ છોડી મારી સાથે બધાયેલા રહે એ મારે નથી નેંધતું" નેંપીંગની આ નિઃસ્વાર્થ દૃષ્ટિ જોઈને એમના પ્રત્યે અશ્વિન અને આખા એમએફસીનોત્રા આદર એ સૌ જોખું વધી ગયો.

નેંપીંગ સાથેની મારી આખરી સુલાકાત મારી ડોક્ટરને કાન્યે જ લઈ થઈ. મે ૧૯૭૬માં એમના જુનૂની ખબર લોકે સલામમાં અપવા ત્યાં નેંપીંગ છુટી ગયા હતા. સુબંધના

એસપ્રેસ ટાવરમાં રહીને ઉપરના આસના ઉતારા છું અને અખિન એમન્સિફેન્સીના કામે સુભાઈ ગયા હતા. સત્તર જ નેંપીએ બેઠા. મળતાને તો સાસલ જ નહોતો. એસપ્રેસ ટાવર પહોંચ્યા. અંદર ગયા ત્યારે ખબર પડી કે એવાની પત્ની સખત આઈ છે. અમે પાછા જ રહેતા હતા કે નેંપીની માનસપુત્રી જનમી દોડતી આવી : “તમે લોકો તરત જ અંદર આવો, નેંપીએ શ્વાસ લેવામાં ખુબ કષ્ટ થઈ રહ્યું છે.” અમે દોડતાકે નેંપીની ગિઝાના પાસે પહોંચ્યા. નેંપી ખુબ ભેચેન હતા. પૂછ્યું તો કહે, “જાતીમાં ભાર દોષ તેવું લાગે છે અને શ્વાસ લેવામાં તકલીફ પડે છે.” દરેક સાથ હાડકાંના માથો. ચામડી ચીમમાથેથી અને કમરથી કમરથી. છાત્રામણથી જામ પિતાનું સરકથા પર પથા પથા પાતાની છાત્રાચકિતને બેઠે મુઠ્ઠેને દોડી વેદનાનો મોઝ લેવાની રહત હતા. મેં એમના હૃદય પર સેટેચેસકેપ એક્ટમું. નાનાવિધ અનેક ચિત્રચિત્રિત્ર આવાજ ! હૃદય અનેક ટેકાંથી જમ્મી છેદાઈ ન રહ્યું હૈય ! પાતે જ જેને પાણી મોટા કયાં હતા એવા પાતાના જ અજુગો ને ગિપ્પીકોના માથેલા તીકાના આ શા હતા. પાતાના અધીના હાથલાના હાથ હાથ જેવા અવાજ અંજાળા હતા. એકથુલ એક વેન્ડીકેસર ફેઈચેર—

નેંપીએ હૃદય અટકવા માંડ્યું હતું. હાતીમાં ભરપેશા પામણીની પુરેવાઈએ વચ્ચે થઈને પાસ લેવાની એ કોઈથુલ કરી રહ્યા હતા, અને આ અવસરથતા છતાં ખુબ જ નિર્દોષ આંખોથી મારી સામે ગીટ માંડી જોઈ રહ્યા હતા. નજરમાં કોઈમાખાજ બરાબે નહોતી. એ જોઈને જનમી કહે, “અલ્લ છે, કોઈખાખો નથી ?”

નેંપીની આંખોમાં કોઈખાખાજ જાણી કે નથી તે જોઈ ન શક્યો. કારણ. અયાનક ઉભરાઈ આવેલા અજુજલે મારી પાતાની હાથ જ છૂંક્યા થઈ ગઈ હતી !

• હો. અલ્લ ખજ

અનિમ અલ્લખ

૧૯૭૦ માં હું જોલમાંથી છુટ્યો. બચપ્રકાશજી તે વખતે શારીરિક રીતે કીક કીક અશક્ત પત્ની ગયા હતા. અલ્પાલ્પામાં ત્ર્યુ દિવસ કાપાલિસિસ કરવાનું લાગતી એ બહાર નીકળી શકતા નહોતા તેથી એમનું કેટલીય વાર છાત્રા પ્રકટ કરી હતી કે અમરામાંથી કોઈ જઈને એમની પાસે રહે. એજ કરવાથી એમને સહ થયું. એમની એ છાત્રાને ખ્યાલ કરીને જ મેં માર્ચ ૧૯૭૮ના કોઈ એક દિવસે એમની સાથે રહેવા હાલ્યું અને સર્વ સેવા સંબંધી અવશ્યતાથી મુકા થઈ પડતુ રહેવા ગયો.

સવારે યાંતે અને ક્યારેક રાતે એવન બાદ મળી હું કુલ ત્ર્યુઆરમાં કલાક નેંપીની સાથે ગાળતો. દુનિયાના બહુતીતા-

માનીતા લોકોથી સાંકીને ઠેક અલ્પા આલ્પી સુધીના મળવા આવનારા લોકોને તાંતે સતત નેંપી પાસે લાગેલા રહેતો. મળવા આવનારામાંથી મોટા ભાગના તે પાતાના રાજકીય યા સાર્વજનિક કામમાં અને કેટલાક વ્યક્તિગત હવનમાં નેંપી પાસે મદ મેળવવાના ખ્યાલથી આવતા. શારીરિક રીતે નેંપી બીજાર અને લાચાર હતા, જ્યાં એ પાતાથી બનતું બધું કરતા જ રહેતા, મારુ કામ નેંપી પાસે બેસી રહેવાનું, અચાચો સંભાળવાનું અને નેંપીની ચીંધ તે કામ કરી દેવાનું રહેતું.

લોકમાનસમાં નેંપીની જમી એક રક્ષાગ્રહાર તરીકે અંકિત પાઈ થઈ હતી તેની સાગિતી ત્યાં રાજકીય બરાબર મળતી હતી. ખજે કે ખોટો, જેને લાગતું એને અન્યાય થયો છે તે પાતાની ફરિયાદ લઈને નેંપી પાસે પહોંચતું. એકવાર આનંદમાગીકોટા એક આંતરરાષ્ટ્રીય દળ નેંપીના હવાલે મરણ કરીને બેઠું હતું. એમની માગણી એ હતી કે એમના આધ્યાત્મિક નેતા પીન્સીન સરકાર લેવામાં હતા. તેમની સાથે આ લોકોની સામુદ્રિક મુલાકાત નેંપીએ જોવાની આપે. વળી એક દિવસ ત્યાં દાઉડી વહેરા રમાવનાં સેંકેડા સુખુપ અને વાળખચાચો નેંપીને ઘેર પહોંચ્યા. એમની માગણી એ હતી કે એમના સમાજના મુખાર-વાહિચીની પ્રવૃત્તિથી એમના રહિવાદ ઉપર ખતર પડે થયે હતા તેવાથી નેંપી એમને બચાવે. તે વળી એક દિવસ મામડાને એક જોડત આવીને બેઠો; કોઈએ એની જમીનને ફ્સ્ટાવેજ એની પાસેથી પકાવી લીધા હતા. એની માગણી હતી કે નેંપીએ એને એનો હસ્તાવેજ પાછો આપાવે. એક દિવસ પડતુની લાઈફફોનાનાં નાનાં નાનાં છોકરાં-છોકરી સુતો ઉચ્ચારતાં નેંપીના નિસાસરથાને પહોંચ્યાં. એમની ફરિયાદ એ હતી કે સરકારે એમની હી તે માફ કરી હતી પણ બસ ભાડું વધારી દીધું હતું, એટલે એક હાથ આપેલી રાહત બીજે હાથે છીડવી લીધી હતી; નેંપીએ એ અન્યાય ફર કરાવે. સાં આવનાર વધાની વાત નેંપીએ ધીરજથી સાંભળતા, અને બનતું કરતા. કેટલાક તે બચતા કે આમાં નેંપીએ કશું કરી શકે તેમ નથી છતાં એમની આખજ પોતાનું કુખ ચાંઈ મન હળતું કરવા જ આવતા.

કેવળ દર્શન કરવા માટે બધું ટેકેકાંબું અને દેશવિદેશથી સેંકેડા લોકો આવતા રહેતા. સાંજના એક કલાક તે ગમે તે આવે તેને માટે પુલ્કેડા રાખવામાં આવ્યો હતો. ક્યારેક તે આ રીતે સેંકેડાની સંખ્યામાં લોકો આવી મકતા, તેવે વખતે આવવા લોકો નીચે વરખા સંપિતિના કપાલોમાં ઊભા રહેતાં અને નેંપીએ નજર બારીમાં ઊભા રહીને એમનાં અભિવાદન સ્વીકારતા. વિદેશથી આવનાર રાજનૈતિક નેતાઓ, રાજદૂતો અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓમાંથી ગોસ ભાગના નેંપીને મળી એમના અત્યંત પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરવા માટે જ ખાસ પડતુ આવતા.

અને રાજકારણી નેતાઓનું તે હેલું જ શું ? હા, જે ‘મેળવી ચૂક્યા હતા’ તે લોકો નેંપી પાસે જવાનું ટાળતા કારણ કે એમને તો મળવાનું હતું તે મળી ચૂક્યું હતું, હવે

વધારે મળવાની આશા નહોતી. પરંતુ ખાદીનામાંથી શાસ્ત્રક પક્ષના તેમ જ વિરોધ પક્ષના લોકો પોતપોતાનાં દુઃખમાં-સ્વિચ્છાદ રેવા સતત આવતા રહેતા. જેઓના મનમાં ક્યારેય ભ્રમ નહોતો કે દેશના પાયાના પ્રશ્નો સત્તા દ્વારા ઉકેલી શકાશે. એટલે એમણે જનતા પાર્ટીની સરકારની રચનાને પહેલે દિવસે જ—તા. ૨૪ માર્ચ ૧૯૭૭ના ગેજ લોકોને એતપ્પા હતા કે કેવળ સત્તા-પરિવર્તનથી જ બધી સમસ્યાઓનો ઉકેલ થઈ જશે એવા ભ્રમમાં રહેતા. એમણે લોકોને હાકલ કરી કે દેકેકોણી લોકસમિતિઓની રચના કરે અને પોતાની સંગઠિત શક્તિ દ્વારા સરકાર પર અંકુશ રાખવાની તૈયારી કરે. લોકસમિતિની વાત પર ભાર મૂકવાનું ખીલું કારણ પણુ હતું, જેઓનો માનતા હતા કે જનતા પોતાના અભિક્ષમ અને પોતાની શક્તિથી પોતાની સમસ્યાઓનો થથા-સંભવ ઉકેલ નથી લાવી શકતી તો એને વાતે વાતે સરકારનું મોઢું તાકેતાં રહેવું પડશે. આમાં સરકારની શક્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જશે, પરિણામે દેશમાં લોકતંત્ર ટકી નહીં શકે. વળી, જનતાના ર્વેષિક્ષક અને સક્રિય સહકાર વિના દેશનું નિર્માણ અને વિકાસ પણુ સંભવ નથી.

દુર્ભાગ્યે, જેનો કાર હોતો તે જ થયું. જનતા પાર્ટીના નેતાઓ સમજ અને હૈયા-બિલવતપૂર્વક કામ કરી શક્યા હોત, જે ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી તેનો લાભ ઉઠાવી શક્યા હોત તો કદાચ રાજ્યશક્તિ અને લોકશક્તિના યોગથી દેશને એક નવી દિશા મળી શકી હોત. પણ તેમ ન થયું, અને હરી એકવાર દેશમાં નિરાશાનું વાતાવરણ બનતું ગયું. શરૂઆતમાં તો ક્વચિત્ત કનનારોએને જેઓનો કહેતા કે નવી સરકારને યોગ્યમાં યોગ્ય એક વર્ષનો સમય તો આપેલાં જોઈએ. એ અવધિ પણુ પૂરી થઈ. એ વખતે જેઓનો સાબરમા હોત તો એ દેશભરમાં ફરીને જનશક્તિ સંગઠિત કરી. પણ એમને અકલા-રિયામાં ત્રણવાર ડાયાલિસિસ મળીને સાથે પાંચ પાંચ-છ છ કલાક વાંધાઈ રહેવું પરંતુ હતું. શરીરમાંનું તમામ લોહી એક નળીમાંથી ગઢાર નીકળી, મશીનમાં સાફ થઈ ખીલ નળી મારફતે ફરી શરીરમાં પ્રવેશતું. મનુષ્યના શરીરમાં ખૂંચપિંચતું જે કામ છે તે કામ મૂર્ખકે ગમડી ગયાં હોવાથી મશીન પાસે લેવું પડતું. એટલે પ્રવાસ તો જેઓનો માટે લગભગ અશક્ય બની ગયા હતા. આ વાતનું એમને દુઃખ હતું અને ક્યારેક ક્યારેક એ વ્યથા પગ કરતા. એક દિવસ વિદાયથીઓ અને સુવાનો નમસ્કાર બોલનાં જેઓએ કહ્યું. “હું મોટી મોટી સલાઓમાં જના ત્યાં લોકોના અંદર જોતાં મને લાગતું કે એ લોકો મને કંઈક કહે છે અને હું એમને વળતું કહું છું. પણ દુર્ભાગ્યવશ હું એ પ્રતિજ્ઞા વધ થઈ ગઈ છે. આજે હું કંઈ પણુ કહેતાં કે પોતા જતાં અગાઉ હું કારણ, હું ભલે તો કંઈ કરી શકેતાં નથી. દા. ભે.કે. આવીને આટી સલા લઈ જઈ, પરંતુ તેમાં પશ હો” પડેલી દેવાગવળા નો આવતા નથી, અને ખીલ હોવા પણુ નથી છે ના તે મનજ અલગ !”

પરંતુ જેઓને દેશની સામાન્ય જનતા પર ભારે ભરોસો હતો. ખીલ એક પ્રસંગે નવજવાનોને સંબોધન કરતાં એમણે થાક દેવાવ્યું કે આમજનતાને લીધે જ એક વાર વિદેશી શલામીમાંથી અને ખીલ વાર સરચખસારીની શલામીમાંથી દેશ મુક્ત થઈ શકેલા હોતા : “આપણા દેશની વસ્તી લણી વધારે છે. એક રીતે જુઓ તો આપણા પગની મેટી જેવી લાગે, પણ ખીલ રીતે જુઓ તો એ આપણી એક વહુ મોટી શક્તિ પણુ થઈ શકે તેમ છે—હા, જો લોકો પોતાનું કલંકવપાલન કરે તો.” જ્યપ્રકાશજીએ વહુ જ લાવપૂર્વક બંકિમચંદ્રની પંક્તિ સંભળાવી—“કે બોલે માં, તુમિ અબલે !”

જ્યપ્રકાશજી કંત-દટા હતા. એમની નજર પાસેની નિરાશાને ભેટી દૂર ક્ષિતિજ પર ખેડાયેલી રહેતી. ઉપરચોટિયું જોનારને લાગતું કે જેઓનો એક પક્ષી એક એકખીનથી ભિન્ન દેખાતી પ્રવૃત્તિઓમાં પડતા જાય છે. ક્યારેક કામીરોને સવાલ લીધો તો ક્યારેક નાગાલેન્ડને, ક્યારેક તિબેટને તો ક્યારેક બાંગ્લાદેશને પણુ ખરું પુણવે તો આ બધી જુદી જુદી લાગતી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ જેઓના દિલમાં એક જ લાવના કામ કરતી હતી—દુઃખી પીડિતાનાં દુઃખો ન જોઈ શકનાર, ન વેડી શકનાર સંવેદનશીલ આત્માની વ્યાકુળતા ! ૧૯૭૭ના કારાવાસ દરમ્યાન એમણે લખેલી પોતાની નેલકાચરીમાં જેઓએ પોતે લખ્યું છે કે “હાઈસ્કૂલના દિવસોથી જ ક્રાંતિના ક્રીડાએ મને કંઈ દીધી હતો. પણ એ વખતે ક્રાંતિનો અર્થ હતો દેશની આઝાદી. ગાંધીજીએ બ્યારે હાકલ કરી ત્યારે એ જ ક્રીડાના ડંખની ભેમેનીએ મારી પાસે રફલ છોડાવી !...એ જ ડંખનો માર્ગો હું માર્ગસંવાદ લણી વળ્યો, અને એનો જ માર્ગો હું ગાંધીજી આઝાદીના આંદોલનમાંથી થઈ લોકતાંત્રિક સમાજવાદ તરફ અને ત્યાર બાદ વિનોબાજીની અહિંસક ક્રાંતિ તરફ વળ્યો.”

ખીસારીની અવસ્થામાં પણુ જેઓનો સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો વિચાર સમજવતાં કંટાળતા નહોતા. એક દિવસ કહે, “સંપૂર્ણ ક્રાંતિ એટલે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ. સંપૂર્ણનો એ અર્થ નથી કે આપણે આખરી ચુકામે પહોંચી ગયા છીએ અથવા હવે પહોંચવામાં છીએ. એનો અર્થ ક્રાંતિ પૂરી થઈ જશે એવા પણુ નથી, હું સર્વાંગીણના અર્થમાં સંપૂર્ણ શબ્દ વાપરું છું. ક્રાંતિ અચૂક વખતે સંપૂર્ણ થઈ ગઈ એમ ન કહી શકાય કારણ કે જીવન તો નિરંતર વિલાસશીલ છે. એમાં નવા નવા સવાલો પેદા થતા જવાતા. એટલે એ રીતે જોતાં ક્રાંતિ ક્યારેય સંપૂર્ણ થતી નથી. ક્રાંતિ તો સતત ચાલતારી પ્રક્રિયા—Continuing revolution છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ આવવી જોઈએ, એટલે કે વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેને નવી દિશા આપવાની છે. નવી દિશા એટલે પ્રગતિ નરફે લઈ જનારી દિશા. એટલે સંભાવના હોય ત્યાં સુધી સતત સંપૂર્ણતાની દિશામાં વધતા જ જવું, વધતા જ જવું !”

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અંગે જેઓએ બે વાર વારંવાર વૃત્તી છે : એક તો એ કે સંપૂર્ણ પ્રતિ દિવસ મારફતે લાવી ન શકાય.

બીજા વાત એ કે એ સત્તા અને કાયદા દ્વારા પૂલ નહીં આવે. વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં આવેલ પરિવર્તન લાવવું. હોય તે તે લોકોના પોતાના વ્યક્તિગત અને પ્રયત્નોથી જ લાવી શકાય, આ બધી માગતો પદ્ધતિમાં એકે તે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સમાજની એ અસર હામ નથી. એ કોઈ ગંભીરમય વસ્તુ નથી.

લોકોને કાયદું હોય તે સામાજિક ક્રાંતિ અસ્તિત્વ ન હોવી એટલે, બાંધીજીએ ક્રાંતિને પદ્ધતિ રાખવા માંગે એટલે કૃષી કદી દોલું હતું કે "તિનાથી સ્વરાજ્ય પગ મળતું હોય તો મને એ ખપતું નથી." જેઓએ જુલુ પોતાની લેલકામદારીમાં રજૂ જીવન છે—તિના અને અન્યવસ્થાનો લેલકામ માથે કદો મળ નહીં.

સત્તા દ્વારા ક્રાંતિ સંભવ નહીં. આ સ્વયં જેઓ અને ગાંધી એકમત છે. ૧૯૪૭માં ગાંધીના પ્રવચનોથી વિદેશી શાસન અગમ થતું અને સત્તામાં પરિવર્તન આવતું. ૧૯૭૭માં જેઓના કમનૌથી જનન સ્વયંપ્રધાનતાની સુગંધમાંથી જુદી. ૧૯૪૭ અને ૧૯૭૭ના સમાપ્તિવર્તન અંગે ગાંધી અને જેઓની પ્રતિષ્ઠિત એકસરખી હતી. બન્નેએ પોતાનાને પ્રત્યે એનવાણી ઉચ્ચારી હતી કે દેશના સત્તા પરિવર્તનથી ક્રાંતિ પૂરી નથી થતી. સ્વરાજ્ય મળવાની સમય ન ગાંધીજીએ દોરેલને ક્રાંતિ કદી સહજ આવી કે એ પોતાનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ સમાપ્ત કરી લોકસેવક સંઘના રૂપમાં કામ કરે, અને મતદારોમાં વ્યાપક શિક્ષણ અને નેશ દ્વારા એકમતી શક્તિ વધારવાના કામને જ પોતાનું મુખ્ય કામ ગણી ચાલે. જેઓએ પશુ ચાર ૧૯૭૭માં સત્તાપરિવર્તન પ્રત્યે લોકસંસ્થિતના સાધકથી જનતાની કક્ષિત સંસ્થિત કરવા પર ભાર દીધો એ આપણે જાણીએ છીએ. જેઓએ પોતાની લેલકામદારીમાં આ અગ્રણી વિશદ જગુવટ કરી છે. આના મહત્વની દૃષ્ટિએ એ વાત જેઓના પોતાના શબ્દોમાં જ કહેલી વધારે ઠીક થશે : "આજની વ્યવસ્થામાં લોકસામિક પ્રક્રિયા દ્વારા હુનિયાની પરિવર્તન સંભવ છે ખરું ? વિગેધ પક્ષ (ચૂંટણીમાં) છે પાલુ નથી, તેથી તેથી શું ચિત્ત બદલાઈ જવાતું છે ? મને હજી છે કે નહીં ખલસાય. કાયદા એ ધાર્ય અને એમને અસલ પાલુ થાય, પેસે પશુ ખરચાય—તો પશુ આજનું માણપું, વ્યવસ્થા અથવા સમાજની સ્થિતિ બદલાઈ જવાની ધોડી જ છે ? મને લાગે છે કે નહીં ખલસાય. આ બધું સિદ્ધ કરવા માટે તો વ્યાપક જનજાગૃતિ અને વ્યાપક જનસંઘર્ષની જરૂર પડશે."

આગળ જતાં જેઓ કહે છે, "પશુ પ્રજા આવી પશુ મોટા છે. તે એ છે કે સમાજ વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન એટલે કે જેને મેં સંપૂર્ણ ક્રાંતિ—સમાજના દરેક માસમાં અને દરેક લેનમાં ક્રાંતિવું નામ આપ્યું છે તે શ્રી રીતે થવાની છે ? સાથે એ પશુ ઉમેરેલી કે આપણે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ શાંતિમય ઉપાયોથી અને સમાજના લોકસામિક માળખાને ધક્કો પહેલેમજા વિના કરવાની છે ત્યારે પ્રજાને સ્વાલ જોર પશુ જરૂર જની જાય છે. મોટામાં મોટો

બંધારણનારી અને કાયદાની શક્તિમાં કદા ધરાવનારો પશુ જીવન કરશે કે લોકસામિક પ્રક્રિયા કેવળ ચૂંટણી, કાયદો, નિયંત્રન અને અગ્રણીય વ્યવસ્થા પૂરી જ અર્થદિન ગેવાની હશે તો આ બધું કામ આપણે સાધી શકીએ નહીં. એની સાથે સાથે જનતા દ્વારા સીધી કાર્યવાહી થાય તે પશુ જરૂરી છે. આ સીધી કાર્યવાહીમાં બીજા બધી પોતાની માથે સંવિધન કાનૂન લાગ, શાંતિપૂર્ણ પ્રતિરોધ, અને અસરકારક—ક્રાંતિમાં આપણે જેને સત્તામંડ કહીએ છીએ તે પશુ જરૂર સમાવશે એટલે, આ જનતા સત્તામંડમાં એક અસિખિત આશય એ પશુ છે કે સત્તામંડ દરનાર વ્યક્તિમાં પરિવર્તન થવું જરૂરી છે. સમાજને બદલવા માંગે છે તેમ કોઈ પશુ કાર્યવાહી શરૂ કરતાં પહેલાં જુદને બદલવા એટલે."

સંપૂર્ણ ક્રાંતિના સ્વરૂપ અને એની પ્રક્રિયા વિશે આથી વધારે સ્પષ્ટ બીજું શું કોઈ શકે ? લોકજાગૃતિ, લોકસંજાન, સત્તામંડ કામ એટલે કે લોક પોતાના સદાશય વ્યવસ્થા પોતાની ગતિથી જ ઉકેલે અને એ રીતે જન પ્રયત્ન કરવા જતાં તથા ઉપરોક્ત પગ કામો કરવા જતાં આરે કોઈ મુશ્કેલ ખરી થાય તો તેને જરૂર કરવા સંધર્ષ. ક્રાંતિના આ ચારે આધારોને જેઓએ વારંવાર સ્પષ્ટ કર્યા છે.

છમી વાર એવા એક જામ હતો થાય છે કે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અને સર્વોચ્ચ એ જુદી જુદી ચીજ છે. જેઓએ ૪ જનનુચારી ૧૯૭૭ના નેશ સારજાન માટે આપેલ એક સંદેશમાં એમનું દૃષ્ટિબિંદુ સ્પષ્ટ થાય છે. એમણે કહ્યું હતું, "મારી સમજ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અને સર્વોચ્ચ બન્ને. લક્ષ્યને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી એક જ છે, પદ્ધતિમાં જનતા સુધી ઘોડો ફરક છે, અને તે પશુ ભાર ફેવાતો. ક્રાંતિ શબ્દથી હુનિયાની પરિવર્તનનો બોધ થાય છે. "ઉચ્ચ" શબ્દથી એ નથી થતો. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ શબ્દ વધારે આકર્ષક છે નથી હું એનો ઉપયોગ કરું છું."

સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આ મસીહાલું જીવન તલતલ કપાતું જઈ રહ્યું હતું. શારીરિક અશક્તિ અને લોકોની વચ્ચે જઈ શકવાની અશક્તિનું દુઃખ એમના સનમાં જરાવર રહ્યા હતા. કેટલીય વાર એમને મોઢેથી નીકળી જતું, "હવે જીવન લાંબવર બની ગયું છે. આજ જીવીને શું લાલ ?" તો વળી ક્યારેક સંસ્કૃતિનું સુભાષિત — "મુદ્ધત પ્રવજ્જલિત" એવું, ત હુ મુખાથતે ચિરમ "એલીને પોતાના જનની વાત વ્યક્ત કરતા.

એક દિવસ કાશ્મીરના માણ નરેશ ડા. હર્જીસિંહ જેઓના નિવાસસ્થાને એક સમારોહમાં આવ્યા હતા. એમણે કહ્યું, "પુરાણ કાળના રાજેની જેમ દેશને આજે બજપ્રકાશજી જેવા વ્યક્તિવતી જરૂર છે, જે ચારે પાલુની વિષય પરિસ્થિતિનું વિષ પીને એને અસ્તમાં ફેરવી નાખી શકે." પશુ સત્યજ કયો અમર રહ્યો છે ? આખરે એ પ્રકાશ કાળની ન્યેતિમાં સમાઈ ગયો અને યુગો સુધી લોકમાનસની સ્મૃતિમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયો.

(મળ લિટી)

૦ સિદ્ધરાજ દહી

એક નજરમાં આખો નર

શુભ એક

નં ૫ - ૬ પૃ ૧૭

અ જ ર અ મ ર જે ૦ પી ૦

જે ૦ પી ૦ ભારતના મહાન લોકો પૈકી હતા, આગ્રિય અને નેતૃત્વની બાબતમાં કદાચ આવીજ પછી સૌથી મહાન. એમની મહત્તા સુદરતા અને પ્રીતિલાભી એમના પોતાના વ્યક્તિત્વ અને હીન હુમ્મી, કિસાનો, અસ્પૃશ્યોની એમની સેવા તણી સહતિમાં રહેલી હતી. કમનો વિશેષ કરવામાં અને હેડે પડેલાઓની હિમાયત કરવામાં એમની વીગતા ભાગત અને વિશ્વની મગલ કામના કરનાર હર કોઈ માટે નિરંતર ગ્રેવણ આપતી રહેશે. એ સદાકાળ જીવિત છે અને જીવિત રહેશે.

(મુળ અંગ્રેજી)

• હોર્ડ ફેન્નર પ્રોફેસર

વિભૂતિ સંપન્ન વ્યક્તિત્વ

અથપ્રકાશ નારાયણ એ એક એવું વ્યક્તિત્વ છે, જેમાં વિભૂતિના અનેક પરિમાણો વિદ્યમાન છે. આદ્યજીવ ગમ્યતાની સાથે માથે જ એમના વ્યક્તિત્વમાં ઇન્દ્રધનુષ જેવી મોહક વિવિધતા છે. એમનું વ્યક્તિત્વ જેટલું વિવાદમય છે, તેટલું જ મનોરમ પણ છે. એમના મોટાભાગના વિરોધીઓને પણ મનમાં તો એની જ

કાંઈ કોઈ છે કે આ નામની નવે ને ન તો સૂર્ય થાત. આમ વિરોધમાં પણ ગર્ભિત પ્રવૃત્તિ રહેલી દ્રાષ છે, આવી રીતે, એ જીવનગાન સમર્પેત્ર દોષ છે

એકદને એમની મુખમુદામાં એક પ્રકારની મહુરત છે, એક નવતરી સુલગતાનો ભાવ છે. નીચેન્યજીવત મ્થામ વર્ગ, એ મુલ્ક ગતાને વધારે છે. એમની ગ્લેમ્પીકરણીમાં વિલામિત. કે પ્રત્યક્ષ પ્રિયતા નથી. પરંતુ મહાશક્તિનુયિ અને મસ્તિકા પૂરના પ્રસાદ છે એમના વ્યવહારની સુદગતા અને સદગતા અતુલ્ય છે. પાત્ર એમના સ્વભાવમાં ઔપચારિકતા કયાય બેઠા વાકની નથી. એટલે એમના સ્વભાવના દોષ પણ ઓછા આવડત કાગડના નથી. યુથામત એમને ગમતી નથી. પણ પ્રસન્ન થઈ જતાંયે વાગ લાગતી નથી. બાળકની જેમ બરાકમાં પ્રસન્ન થઈ ભથ છે, અને ગિસાઈ ભથ છે પણ બગડયા એમની સ્કેટિક જેની પ્રાગલ્ભાને કારણે આમ થાય છે. એમના હૃદયમાં મંત્રતુલ્ય શુચિતા છે, તે જ પ્રમાણે બાળમુલલ જગૃહતા અને સરળતા પણ છે. આ ગ્રેષ્મી બેને ' પ્રી-પરેસિંગ પ્રેઝન્સ ' (મનમુગ્ધ કરી દે તેવું અસ્તિત્વ) કહે છે તેવા કંઈક પ્રભાવ આપણા ચિત્ત પર પડે છે

વીર ધુરુપ તરીકે તો એમને બધા જ લોકો જાણે છે, અને સાને છે સ્વગળની લાલમાં એમણે જે અતુલ પરાક્રમ અને સાહસિજ્ઞતા ગતાવ્યા છે, એની માથા વીગકાવ્ય જેટલી જ રેશમ ચક્ર અને હૃદયસ્પર્શી છે. પાત્ર સાચો વીર તો તે છે, જેવું

હલ્લ કરુણાના પીયૂષથી ધોવાઈ જાય છે, અને તેથી જ માખણ જેવું મુદ્દલ હોય. જ્યેષ્ઠપ્રકાશજીના સ્વભાવમાં કાળગીંદ ભેખડોને હેઠી શકે તેવી તરફતા છે. પ્રસંગ પડ્યે એમના ચિત્તમાં આવેશ અને રોષ પણ જનત થાય છે. પણ એના મૂળમાં કરુણાની જ સહજ પ્રેરણા પડેલી હોય છે. હુદ્દિ અને હાંસ, જીજ્ઞાસા અને પ્રાંજલતાનું અદ્ભુત સામંજસ એમના વ્યક્તિત્વમાં થયું છે.

જે વખતે જે સત્ય તેઓ જુએ છે, તેને પોતાના સંપૂર્ણ ચિત્તથી તેઓ ગ્રહણ કરી લે છે, અને તેને અચ્છી બનાવવા માટે પ્રાણપણે મંચી પડે છે. એને જ લઈને એમના વ્યક્તિત્વને કોઈ મત-વાદ, કોઈ સંપ્રદાય, કોઈ સંસ્થા કે કોઈ સંગઠન પોતાના સીમાકામાં કેદ કરી શકે નથી. પરિસ્થિતિમાં બ્યારે બ્યારે પડકાર ઊભો થાય છે, ત્યારે ત્યારે સહજ પ્રેરણાથી તેને ઝીલી લે છે.

પોતાનો મત વિશે અભિનિવેશ હોવા છતાં તેમની હુદ્દિમાં આગ્રહ કે જકડને માટે જગ્યા નથી હોતી. પરિણામે એમના સ્વભાવમાં ઉત્કટતા હોવા છતાં અસહિષ્ણુતા નથી. આને જ કારણે નવા વિચારો ગ્રહણ કરવાની ક્ષમતા એમની હુદ્દિમાં કદી લોપ પામી નથી. આગ્રહ જ તો હુદ્દિમાંથી અનન્ય લક્ષણ છે.

અનાગ્રહને કારણે જ એમનું સૌહાર્દ અને સહકૃપતા મતભેદોના અંતરપટ ચીરીને પ્રતિપક્ષીના હૃદયને પણ સ્પર્શી જાય છે. જ્યેષ્ઠપ્રકાશજીને સ્વમત-પ્રતિપાદનનો આવેશ કોઈ કોઈ વાર અસહિષ્ણુતાની સીમાને અડી જતો હોય એવો ભાસ થાય છે. પરંતુ એમના હૃદયની ઉદારતા તમામ મતભેદોને ઝાળી પીને માનવીય સંબંધોને જ પરિપુષ્ટ કરતી રહે છે. કોઈ પણ પ્રકરણમાં તથ્યાની તલાશ કરવાની એક અદ્યત્ન આકાંક્ષા એમને સદૈવ રહે છે. તે પણ એમને ક્ષુદ્ર મતાઅધ્યયી કાયમ બચાવતી રહી છે.

અદ્યત્ન પરાક્રમશીલતા હોવા છતાં પણ મહત્વાકાંક્ષા તેમને ક્યારે સ્પર્શી શકી નથી. કદાચ એટલે જ એમના એક મિત્રે એમના જીવનને ગાયેલી તકોની કથની તરીકે વર્ણવ્યું છે. પરંતુ પરિસ્થિતિમાં આપોઆપ તક પર તક સામે ચાલીને આવતી જ ગઈ. પણ પોતાને માટે તેને લાભ લઈ લેવાની નીયત જ એમના મનમાં કદી જગી નહીં.

ખરી વાત એ છે કે જ્યેષ્ઠપ્રકાશ સત્તાના રાજકારણના સાંકડા વાડામાંથી નીકળીને લોકનીતિના કે લોકકારણના ક્ષિતિજવ્યાપી ક્ષેત્રમાં પહોંચેલું કયું. તળાવમાંથી નીકળીને વિશાળ સમુદ્રમાં એમણે પોતાની નાવ છૂટી મૂકી. પ્રધાનમંત્રી કે ગૃહપતિના પદની પગિયે અને વર્તુળ અવગ્રહ થયું મોટું છે, પરંતુ નિરુપાધિક નાગરિકતાનું ક્ષેત્ર તો અસીમ છે, એ દૃષ્ટિએ જ્યેષ્ઠપ્રકાશજીનું વ્યક્તિત્વ પણ વ્યાપક જનતું ગયું. ઈશુએ કહ્યું છે કે પોતાના જીવનનો ઉત્સર્ગ કરનારને જ ખરેખર તો જીવનની મથક ઊપલબ્ધિ અતી હોય છે.

(મણિ હિન્દી)

૦ દાદા ધર્માધિકારી

અ વિ ભ ક્ષ મા ન વ

જ્યેષ્ઠપ્રકાશ નારાયણના વ્યક્તિત્વને અનેક પાસાં હતાં. તેથી એમના જીવન અને કાર્યના કોઈ એક અંગેને ખીળ કરતાં ગ્રેહ તરીકે તારવવામાં મુશ્કેલી ઊભી થાય. પરંતુ એમના પથપ્રદર્શક ગાંધીના માફક તેઓ પણ એક મંપૂર્ણ માનવ હતા અને ખડોમાં નહોતાં જીવતા. જેઓના વ્યક્તિત્વની આ એક એવી વિશેષતા હતી કે જે જુદે જુદે પ્રસંગે જુદું જુદું વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હતા અથવા અસરકારક પણ ધરાવે છે તેવા એમના સમ-કાલીનો પૈકા કશા કરતાં એમને નોખા પાડી દેતી.

જે વિતોળા ભાવેએ ગાંધીની મસાલ ૧૯૫૦થી '૬૦ દરમિયાન ભૂદાન અને ગ્રામદાન મારફત ઉત્તર રાષ્ટ્રીય તો જેઓએ ૧૯૬૦થી '૭૦ અને '૭૦ થી પછીનાં વરસો દરમિયાન સુલેહ-શાંતિની વાટાઘાટો (નાગાલેંડ, કાશ્મીર, ઈન્ડિયા પાકિસ્તાન કન્સીલીએશન ટ્રૂપ, ચંબલ ધારી અને દેશમાં સહમતી સ્થાપવાના પ્રયત્નો) દ્વારા; વિકાસનાં કાગો (દુકાળ રાહત અને મુસડરી) દ્વારા; અને છેવટે સંઘર્ષ (જીજ્ઞાસા, બિહાર અને જનતા પાર્ટીના જન્મ) દ્વારા ગાંધી દર્શનનું પુનઃ અર્થઘટન કર્યું.

રાજ્યની વધતી જતી સત્તા અને વ્યક્તિ અને સમાજની સ્વાસ્થ્ય કૃતિના ધોવાણને જોઈ જ્યેષ્ઠપ્રકાશ નારાયણ ભડકી ગયા હતા અને તેમણે ગાંધીને સમાજ તથા વ્યક્તિની તરફ નમાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તેથી તેઓ ઉત્પાદનમાં એકમોને વિકેન્દ્રિત કરવા અને સ્વયંશાસન તરફ વધુ ને વધુ વળતા ગયા અને છેવટે એમણે લોકનીતિ અંગેની પોતાની કલ્પનાનો વિસ્તાર કર્યો. એમણે એના કરતાં થયું અગાઉથી જ અખિલ ભારત પંચાયત પરિષદ તથા એસોસિએશન ઓફ વોલેન્ટરી એન્જનીઝ હોર ડરલ ડેવલપમેન્ટને પોતાનો શક્તિશાળી ટેકો આપ્યો હતો. અને પાછળથી નિરંકુશ સત્તાવાદની પ્રવૃત્તિ થતાં જનતા સમાજ, પીપલ્સ કુનિયન હોર સિવિલ લિજન્ટીઝ અને રાષ્ટ્રીય લોકસમિતિને ટેકો આપ્યો હતો.

બિહાર અને ખીળ પ્રદેશોમાં ૧૯૬૬-૬૭ માં દુકાળની બિહારમાંથી કરુણ હાલત જોઈને વિકાસનાં કાર્યોમાં નવી અગ્રતાઓ અને સૈદ્ધાંતિક અને સામુદાયિક કૃતિ દ્વારા નવાં સાધનો વડે સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન લાવી નવો સમાજ લાવવાની જરૂરિયાત તેમને સમજાઈ. તેહરુની માફક જેઓ પણ વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ અને સૈદ્ધિક દૃષ્ટિથી ભરપૂર હતા અને ભારતની ઘટનાઓને ટેકતોલોજીની દૃષ્ટ સાથે અને ભાવિના એક દર્શન સાથે સાંકળી શકતા. એ દર્શન દિવસે જતાં જેઓ સાડુ વધુ ને વધુ ગાંધીવાદી જનતું ગયું.

તેહરુવાદી સામ્યતાઓના લાંબી પડાયાથી અને ચાલુ વ્યવસ્થા દ્વારા લોકોની આકાંક્ષાઓ પૂરી થતી તો દૂર રહી, પણ એની પર લગભગ સાપડો પણ મુકેલ જની ગયો તે જેઓને એમની આસપાસ દેખાતા ઉત્તરોત્તર વધતા બ્રાધ્યાયાર અને રાજ નૈતિક દુરાચારના મુર્સાજી જોવાનું જણાયું. ૧૯૭૦ અને ત્યાં

પાદનાં તરતનાં વર્ષોમાં એમણે લગભગ મરણિયા થઈને એક રાષ્ટ્રમાન્ય વિચાર ઊભો કરવા અત્યંતો કષ્ટ પામ્યો સત્તાધારી પક્ષે એમના પ્રયાસોને ગંભીરતાથી ન લીધા. તેથી નિરાશ થઈને તેઓ એક સંયુક્ત વિરોધ પક્ષ બનાવવા તરફ વળ્યા. જોકે છેલ્લા કેટલાક વખતથી તેઓ સર્વ રાજનૈતિક પ્રશ્નોથી તથા ધરડા લોકોની અનાસ્થા અને લોભા જોઈ નિરાશ થઈ ચૂક્યા હતા અને જીવાનો તરફ વળ્યા હતા—જેમનામાં એમને જાત ન થઈ શકે તેઓ આદર્શવાદ અને રચનાત્મક શક્તિ દેખાતાં હતાં. શુભરાત અને મિહારના સંધ્યે એમને પુનઃ જીવન પશ્ચિમ શિક્ષણ અને ચૂંટણી પ્રક્રિયામાં મુદ્દાર અને લોકપાલ એ એમને મન સદાય અગત્યના વિષયો હતા.

૧૯૭૪ સુધીમાં જેમની બીજી કોઈ કરતાં વધુ રાષ્ટ્રના વિવેકપુરુષ બની ચૂક્યા હતા અને લોકોની મનોવૃત્તિઓનો એ પડઘો પાડતા. પોતાની આસપાસ જાણનાર અને સહ સિવાય કશું ન દેખાવાથી એમણે સંપૂર્ણ ક્રાંતિની હાકલ કરી. એ હાકલ આજે કેટલાકની ગેરસમજ થઈ અને ધણાએ એની ટેકડી ઉઠાડી. પણ ઐતિહાસિક ઘટનાઓએ એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ભારત એક ખૂબ ઘેરા સંઘર્ષમાં આવી પડ્યું છે અને માણખાં અને સંસ્થાઓમાં પરિવર્તન, વિકેન્દ્રીકરણ દ્વારા લોકોની વધુ ને વધુ ભાગીદારી, અને થેજનાઓમાં એવી બાબતોને અમરતા આપવી કે જે વસ્તીના સૌથી ઓછા ખાટલા લોકો તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતી હોય, તે સિવાય એક કાશ્યુરે આગળ વધી શકાય એમ નથી. લોકો એને ગમે તે નામ ભરેને આપે, એ જ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ છે. (મૂળ અંગ્રેજી)

૦ પી. જી. વર્ગીઝ

જ ય મ કા શ નો મ ત લ ય

સીની લાખામાં કહેવત છે :

“ મૃત્યુ તો સૌ કોઈનું હોય છે, કોઈનું ફલશું ફેડું તો કોઈનું વસતું પડાડ જેવું. ”

જ્યમપ્રકાશનું મૃત્યુ પડાડ જેવું વસતું લાગ્યું. આ કોઈ લાવુક મનને ઉદ્ગાર નથી. જોકે લાવુકમાં પહેલવધી લઈ નજ એવો આ અવસર છે. આ કોઈ લાયલીતની ઝગમગાણી નથી. જોકે લાયલીતમાં લાયનાં અગણિત તરંગો મોજૂદ છે. નથી આ જ્યમપ્રકાશની સહવાનાં સ્તુતિગાન. અલબત્ત, સ્તુતિગાન અહીં અસામયિક નથી જ.

જેમની એક એવી હતી હતા, જેમની આસપાસ વાંઝણી લાવુકમાંને ટકવાનો કોઈ અવકાશ જ ન હતો. એટલે જ જેમની મૃત્યુ પડાડ જેવું ભારે શ્વાધી એ સમજવા આપણે જેમની આંતરિકતાને ધર્મ સમજવો રહ્યો.

હવે જ્યમપ્રકાશ નથી રહ્યા. અર્થાત્ કે લોક આંધકારમાં પ્રકાશની સ્વભાવના તલાશનારી આંખો ન રહી. સ્વાર્થના આંધળા ચિત્કારોથી ગ્રાહ્ય રહેલ વાતાવરણમાં વિવેકની વાણી મીન બની ગઈ. જ્યમપ્રકાશ નથી એટલા જ કારણસર આપણું દેશની ભીતરનું શુભતત્ત્વ ભંગ કંઈક કમજોર ને હાપ્રભ બની ગયું છે.

જ્યમપ્રકાશ એક યાત્રાળુ હતા—જીવનમાં જે કંઈ મુખ્ય છે, સુંદર છે, સ્વપ્ન છે, એની દિશા પકડીને એમની યાત્રા અવિરત ચાલતી રહી. જ્યમપ્રકાશ, યશ-અયશ, માન-અપમાનને એક ઉપવસ્ત્રની અદાથી અગાંઠી કરી દઈ, આગળ નીકળી જતાં એ યાત્રાળુ અંતે પોતાની નથર કાયાને પશુ પોતાથી અજાણી કરી દઈ કયાંક ચાલ્યો ગયો. ને આપણે ધમ્મં જ છાઈ ગયાં! કોણુ હતા એ? ને કયાં ચાલ્યો ગયો એ? ?

જ્યમપ્રકાશના વ્યક્તિત્વની ધરી હતી કડબુધા, ને એમની ચાલક-શક્તિ હતી અન્વેષણ... જોબ.

કરુણા અકારણ જ થઈ આવે છે. એને પેદા થવા માટે દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ-પાત્ર-આપત્તિઓ કોઈ દેસાડીની જરૂર નથી હોતી. એ સામાન્યતાની દીનતા-છીનતામાંથી પેદા થતી નથી. એ તો અકારણ જ બની ત્યાં વસતી પડે છે, કારણ એ વર્ષાની ભરેલી વાદળી જેવી હોય છે. માનવીનાં દુઃખ-દર્દ, સંકટ, દૈન્ય દારિદ્ર્ય જેવાં ભૌતિક સંકટોને કારણે મનુષ્યના અંતરમાં પેદા થયેલી એ એક આધ્યાત્મિક ભૂખ છે. કરુણાની નદીના પટ સર્પથી ખુલ્લા જ હોય છે. આવી અકારણ કરુણા કદી કદી વ્યર્થ પડતી હોય છે. પરંતુ કરુણા પાસે એવાં લેખાંબિખાંનો કોઈ જોગ જ નથી હોતો. જેમની બના જીવનની ભૂલોને કમજોરીઓ આકલન કરવાવાળા એમના આ કરુણામય સ્વભાવને તફન ભૂલી જતા હોય છે.

જેમની પોતાના જીવનમાં કદી કોઈ બાબતનો દાવો કર્યો ન હતો. ન સિદ્ધાંતનો, ન જ્ઞાનનો, ન ત્યાગનો કે ન વીરતાનો. પોતાના જીવનમાં હમેશાં તેઓ કાંઈ યેતિનું, કાંઈ ગાંધીનો, કાંઈ વિનોબાનો, તો કદી શુભરાતના હોકરાઓનો તથા સ્વીકાર કરતા રહેલા. છતાં તેઓ પોતે પશુ કંઈક હતા. પોતાની જીવનયાત્રાના માર્ગમાં મળી આવનાર હરકોઈ એમને મન અસાધારણ હતાં, એમની પોતાની અસાધારણતામાં કંઈક ઉમેરો કરી આપનારાં નીવડતાં. એથી જ તો મારા જેવાના મુખેથી પશુ તેઓ ક્રાંતિ માટેના પ્રયાસમાં રહી ગયેલી કમજોરીઓ બાબતના વાંધાવચ્ચ સાંભળી લેતા, ને અમારા જેવજેવકાંનેય સમજવવાની કોશિશ કરતા. તેમાંથી ભૂમિકા એવી કે જણે અમારા મુખેથી નીકળેલી બધી વાતો સાથ નર્મન હોય, ને પોતે એમાંથી કંઈક શીખવા પ્રયાસ હોય! અંધગાની સાકર ઓઠી રાખવા માટે પ્રમાણપૂર્વક કેમવેલો વિનય આ નહોતો જ... આવા સરળ સ્વભાવના સાધારણ આદર્શમાં ક્રાંતિને લાયક વિશેષતાઓ ભલા હોઈ જ શું શકે?

આપણી હીનતા યા સૂક્ષ્મતા એ બે આપણા અદમ્યુત સુખ હોય છે. જેઓ સાધારણ છે તેઓ બે, અસાધારણતાનો સૌથી મોટો ઘાવો કરતા હોય છે. તેઓ પોતાનો ખાલીપો તરફ તરેહના ઘાવોએથી ભરી દેવા મથતા હોય છે. ખરેખરા અર્થમાં જેઓ અસાધારણ હોય છે, એની નજરે તો આ આખી સૃષ્ટિ બે અસાધારણ બની જાય છે. સાધારણની દૃષ્ટિ મુશ્કેલી અસાધારણતા દળી પહેંચી બે શકેતી નથી. ત્યારે અસાધારણની દૃષ્ટિને માટે કશું બે સાધારણ નથી. એકતાની પ્રકૃતિ કંઈક અંશે પાણી જેવી હોય છે. પાણી વિના આધાર સ્થિતિને તર કરવું, પહોંચી શકીએને દરિયાની કરવું, છેક તહેરી લગી ભીતરી આવી વહેવા લાગે છે. એને નીચે જતરવા માટે કશિયક કરવી પડતી નથી. એ તો એનો સ્વભાવ બે હોય છે. જેમની એવના પાણીના જેવી નિર્બાધ હોય છે, એમના વ્યક્તિત્વમાં જેબીબીની માફક કોઈ ઘવાઓ પ્રતિપાદિત કરવાનો સવાલ કદી ભરવા બે નથી.

કાંતિનાં પોષણિયાં સુરો રતનારાઓ માટે—માટે તેઓ માર્ક્સિસ્ટ નામ દેનારા હોય યા ગાંધીસ્ટ નામ દેનારા હો—એમ બંધાને માટે વ્યવપ્રકાશ એક ક્રેયકા સમા બે હતા. વેલેપનિદ્ધ વાંચીને જેઓએ આશ્રમેમાં પોતાના ખૂટા પોટી કીધેલા છે, એવાઓને માટે જેબીબીમાં કોઈ આધ્યાત્મિક લક્ષણ ગાંધી કાઠવું મુશ્કેલ બે છે. આવા તમામ ઘવાઓ કરવાને માટે સાધુત્ત્વમાં હોય ‘હુકાર’ ની બજાર દેય છે, ત્યારે આવી જેબીબીમાં તો એ વસ્તુને બે સહતર અભાવ હોય. માર્ક્સવાદમાં નવદીક્ષિત સમાજવાદીઓની માફક ચળવળ લીધા વિના બે ગાંધીજીને પ્રજાના કરવાનું જેબીબીને માટે કદી શક્ય બે ન હતું. બીજી આલુથી આશ્રમ કાઢીને એમાં બેઠાં બેઠાં, જેવા પ્રાર્થના-સાધના કરતા રહેવાનું પણ એમનાથી બને એવું નહોતું. એથી બે તો ધાકધાકયા તત્ત્વમની ખરવા થયાં વિના બે પોતાના બે અગત્યના સાધીએને ખૂનતી ધમકી મથવાનું સાંભળતાં વેંત, હે! માનકામાં બેઈ લાંતા કામમાં ખૂબી બંધાવી નીવતા મથુલભાગના જેબીબી રામાયણની કથા સુધારાં સુધારાં મૂકે મેઝે રહી પડતા ભોવા મળતા. એમિંતની આ તીવ્રતા એમને માટે કોઈની સહજ દલીલો જેવું હોયે માટે ખીસવું ને સુખ માટે કોરવું સહેલ હોય છે.

વિવશરૂપે રાષ્ટ્રસિંચિની વંચનુ સ્વતા બાન, એકવા એકવા બે મુશ્કેલી એક વિગણ ‘મેપાર્ટમેન્ટ’ જમનામાં સાવ બેટા બે સરવાલ પર પહેંચી બેઈ, પોને દેખે ગાંધીલ ખીતર બેટીની ખીતર કાઢવા હેતુએ એવા જેબીબી જેવું અત્યંત પૂણા સહવાના ભોવા મળતાં! પોતાની ખીતરની આશ્રિતિને પોતાને ખુદ બેટા જેબીબી જિંદગી અરકારના અધિકારીકારને પોતાને ખુદ બેટા જેબીબી રહે છે, એને કાંઈ નિકાસ હોય શક્ય બને ને બાબત રિંસા બધા કરતા ભોવા મળતાં! વત્તાએવેને અવેને અરકાર, અરકારને પોતાના સ્વ સ્વની કમજોરીને કરતે હોય વેત્તાવવા પડત મળ

કમા થાયતાં કહેતા : “સ્વાસ્થ્ય સાચું હોત તો હું પોતે બે આપની પાસે આવી બન ને નામરિકાની આ સ્વસ્થા આપની સમક્ષ રજૂ કરત.”

પોતાની હેસિયત-કાળેવિધતનો બોધ હોવા માટે પણ એક ‘હુ’પણ ની બજાર હોય છે. આ ‘હુ’બે જેવે અંશે આક્રમક તેવો અંશે હેસિયતનો બોધ પણ તીવ્ર હોવાનો. પરંતુ જેનામાં ‘હુ’પણ નો બે અભાવ હોય એવું શું બે જેવું ‘હુ’પણ સદા કરુણાના સહાસાગરમાં એવું હોયે રહેતું હોય કે એને હજારવા મથો તોય ભગેરે નહિ. એવું શું થાય? તે સવાલ આપોય વધારે રોડો તો ત્યારે બની જાય છે કે વ્યાજે કાંતિની પ્રેરણા બે આની કરુણામાંથી ભીમ પામતી હોય. એવી વ્યક્તિને માથવા માટેનું કોઈ બે પરિમાણ આપણને હાથ લાગતું નથી. એના મૂલ્યને ચક્રવી ભોવા મટેની કોઈ દેસોટી મણસ પાસે રહેતી નથી. એ વ્યક્તિ બે સ્વયં દેસોટી બની જાય છે.

કરુણાપ્રેરિત કાંતિની વેળણ તો કરી વિનોભાએ. વ્યવપ્રકાશ તો એમાં પાછળથી આવ્યા. છપ્પા અચકતા અચકતા ને અન્યત મંદાયણુક આવ્યા. જે મંડળીમાં લાગવા માટે તેઓ નીકળતા હતા એમની ‘એકતા’ની આશ્રમામાંથી બે એમનો આ સદાય પેદા થયેલા હોય પરંતુ એ કાંતિને આશ્રિત લાગીને હાનિહાસ બતાવે છે કે વિનોભા ને વ્યવપ્રકાશ વચ્ચે એક બે મેંઠાં ફરક હોય. વિનોભાની કરુણા હુદિગેષિત હતી. એવું ભીમ સ્થાન એમના જાનમાં હતું. જેબીબીની કરુણા એમના હૃદયમાંથી નીસરતી હતી. એમ કહે કે કરુણા નામના પદાર્થ યા તત્ત્વમાંથી એ તક્ય વધારેવું હતું. છુદ વિનોભાએ આ અન્યતરને એમના અપૂર્વ કમલે કારા પ્રમાણુ છે. એમને કોવું કે ‘અમારા અધિકારમાં એક અંત હવા ને એક મુન્દરી. એ સંત ને વ્યવપ્રકાશ ને મુન્દરી હું.’

કરુણાના આર્તપ્રકરને વળ એ વ્યવપ્રકાશ બે પોતાના, જિગેની પ્રતિજ્ઞાબદને બધી પુલતીને જિગેના કુશળ સુખે અજવા નીકળો પડવા હતા. ચાલત કાર્ય ને કાંતિને હજાર પડા રિહાન-વિચર સાદ્યોએ એમની સામે અગમની ભોવે. રજૂ બા માનકા સામે એ બધું બે અર્થ હોય. કાંત્ય કરુણ બે એમને સમજતી નહી હતી કે, જેને કાંત્યનું દરિયર અંતવવા માટે હોય, એ પ્રમાણ. કાંત્ય હોય ને એ વે એમની કાંત્યની ને કહે તો બંધીને એના હૃદય સામે મંથન બે શું રહેવાને. રિહાનને એ કાંત્ય ને જેવો ફગાવેને સાદ દેવા હતા. એમની હૃદયમાં અગમકારા કાંત્ય બની કાંત્ય નહી.

કરુણામાં એમનું સ્વતંત્ર્ય કેમકાં હતાં. અને થનુ કાંતિને અગમતા મટેની દૃષ્ટિ પરિવર્તવેલી નહોતી બે પ્રપ મટેની એ કાંત્ય ને એક ફગાવી ભગવે એવલામાં તો વાતવોટની અગમતા બધી રહી રહી હતી. એમની કરુણાએ એમને દોહવાના વાંચન-રેખાં રહી રહેવ ફગાવી ‘વાંચે કરુણા’ ને રિહાન ને મે

એમને બોધા છે : તોફાની વાયરામાં ગાંઠમાં પાંદડાં કાંપતાં હોય, એમ એમનું સમય અસ્તિત્વ ક'પી રહ્યું હતું !

એક દિવસ સાંભળ્યું કે તેઓ મુસાફરીનું કામ છોડીને બાંગ્લા દેશની સમસ્યા અંગે વિચાર્યાઓએ નીકળી પડે છે. એ દિવસોમાં હું એમને ઝોળાખતોય કેલોડે ?—જાગ્રણ બંધને કહ્યું તો વિશેષ માનમાં મૂર્ખ હોવાને કારણે એ દિવસોમાં હું ક'ંઈક વધારે પડતો વાત્યાળ ખસ્યું હતો. મેં એમની સાથે ત્યાં કરવા માંડી ને કહ્યું કે 'તમારે અહીંથી ખસવું ન બોધ્યું.' એમણે મારી વાતો સાંભળ્યા કરી. ક'ંઈક થોડી ચીઠ ખસ્યું ચીઠ હશે એમને. અતે નહિ રહેવાયું હોય ત્યારે બોલી બીધ્યા, "હું ક્યાંય નહિ જઈ તેથી ક'ંઈ મારા કાનના પડા પર અથડાઈ રહેલો આ ચિત્કાર થ'બી નવાનો એણે જ છે ? આવડો બધો ઉમટેલો લોકજીવાળ, સૈન્યની શક્તિ વડે કમડી નાખવામાં આવે, ને આપણે એ બધું મૂંગે-મૂંગા જોઈ જ રહેવાયું ? શુ નિષ્ફળ બશે આ બધું...?"

કરુણાના આ જ પ્રબળ તરવે જ્યપ્રકાશને આ સદીના સૌથી વીર યોદ્ધાનું પદ બધ્યું. "સ્વતંત્રતા એ મારા જીવનની એક નિષ્ઠા બની ગઈ છે. ને શેટલો, સત્તા, સલામતી, સમૃદ્ધિ, રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા યા એવી કોઈ ખસ્યું ચીજને માટે હું એનો સોદા કરવા તૈયાર નથી." પોતાની આ બોધાણને તત્વતઃ સાકાર કરતાં એનો શબ્દે શબ્દ તેઓ જીવ્યા છે. ૧૯૭૪ થી ૧૯૭૭ સુધી જો આ એકાદી વિરલાને જીવંતોબળોતો વિદોહ ન જોયો હોત તો જ્યપ્રકાશનું વિશ્લેષણ કરનારા મૂંઝવણમાં પડી જાત. આ બધું તો નિમિષેનું જ હતું, કારણ એના વિના જ્યપ્રકાશની છબિ અધૂરી રહી જાય એમ હતી. દેશ વિદેશની સીમ સરહદોનો વિચાર કર્યા વિના, માનવીય અધિકારો તથા એની ગરિમાના અથ બાબતની એમની ગાઢ અંતરિકતા-કયાંક તો ગાંધીનેય ટપી જાય એવી રહી છે.

જ્યપ્રકાશ પોતાની કરુણાને લીધે જ 'શૈમાંટિક' અર્થાત્ સ્વખંડશી' હતા. કંતિના શૈમાંસે એપી શૈગની માફક એમને પોછા પકટેલો હતો, ને એથી જ એમના સંસ્કૃતિમાં આવનારા-એને ખસ્યું તેઓ એમાં કુખાકતા. જનતા સાથેનો એમનો નાતો એક પ્રેમીનો હતો. એની તાકાત પર જ તેઓ ઝૂંઝતા ને એની પાસેથી જ પોતાની શક્તિ ને સ્ફૂર્તિ નેજાવતા. આ જ તો જવાહરલાલજી તથા જ્યપ્રકાશ વચ્ચે સૌથી થોટો જોડ હતો. જવાહરલાલજી ખસ્યું 'શૈમાંટિક'—સ્વખંડશી' હતા—શેઠમ્પીયરના ટ્રાઈ પ્રેમનાટકના શૈમાંટિક પાત્ર સરીખા જ ! આ દેશ તેમજ ધરતી સાથે એમને બેઠી-બેઠી રાખનારી ભાવનાઓ ખસ્યું એમની ધણી તીવ્ર-તાત્તી હતી. જ્યપ્રકાશની જેમ જ જીવનની મુદ્દવાતના એ સાધક હતા. ધર દે. યા સમાજ-કુલપણ, કુરુપ્તા બહેને સરખાં જ કરનાં, તે અસહ્ય થઈ પડતાં. પરંતુ જવાહરલાલજીને મુશિયાં ન હતાં. તેઓ એવા સ્વખંડશી' હતા કે જંગલોને બિરતરો જનતાની વચ્ચે. ધરતી પર કદી પધર્યા ન

હતો. એથી જ તેઓ પાશ્ચાત્ય વધુ રહ્યા. પોતાના નેતૃત્વ હેઠળ દેશને થોટી દિશામાં વધી જતા તેઓ એના રહ્યા ને પોતાની શૈમાંટિક કલ્પનાઓમાં એનું ટ્રાઈ જુદું જ ચિત્ર સદા ન્યાકતા રહ્યા.

જ્યપ્રકાશના સ્વખંડને જીવન માટેનો યોગદા આ ધરતીની માટીમાંથી મળતો. એથી જ એમનાં સ્વખંડોની વાણી બહુ તાત્તી રહી—ને એ ચીલાળાણ પરિપાટીતો પટ ચીરીને તળિયા લગી પહોંચી શકતી હતી. એટલે જ બ્યારે બ્યારે ભારતીય માનસનાં ચાંત, બાધિયાર જલમાં વિવાહની કાંઠરી કેંઠવાની જરૂરિયાત વર્તી ત્યારે ત્યારે નિર્લિંકપણે એમણે પોતાની ફરજ બજવી જ હતી. તેવે વખતે ન તો બાપુ પ્રત્યેના પ્રેમ એમને એમ કરતાં અટકાવી શકેલો, ન તો 'ભાઈ' (જવાહરલાલજી) સાથેનો આત્મીયતાનો નાતો એમાં બાધક બની શકેલો, કે ન વિનોબાનું નેતૃત્વ એમને વિચલિત કરી શકેલું. હંગેરીના સવાલ હો, યા તિબેટનો સવાલ હો, ભારતની ગ્રામ પંચાયતોનો સવાલ હો યા ઘર્ષના વ્યાપારનું રાષ્ટ્રીકરણ કરવાનો સવાલ હો, કેમી રમખા-ગોનો સવાલ હો યા કાશ્મીર ને શેષ અખંડલાને સવાલ હો, નાગાલેન્ડની સમસ્યા હો, યા અંબલના ડાકુઓનો સવાલ હો, બાંગ્લાદેશનો સવાલ હો, યા ન્યાયમૂર્તિઓનાં પ્રમાણનો સવાલ હો, ભારતીય બંધારણનો સવાલ હો, યા ભૂમિસમસ્યા હો, જૂદાન અંદોલનનો સવાલ હો, યા સમજવાદી આદાલતનો સવાલ હો, વન સંરક્ષણનો સવાલ હો, યા મહાનગરોના બેળધનવિસ્તારનો સવાલ હો—જ્યપ્રકાશ બરફની માફક પોતાની સમતુલા જળવીને નિજનો અભિપ્રાય અમટ કરતા જ રહ્યા.

આને ઇતિહાસ લખણ આ તમામ વિષયો પર જ્યપ્રકાશના મતની તરફદારી કરતો ખડો છે.

જ્યપ્રકાશના વ્યક્તિત્વમાં આ જે એક અદ્ભુત સંતુલન હતું, એણે જ એમને ત્યાં મૂર્તિલજ્ઞ બની જતા બચાવી લીધા હતા. ભારતીય સમાજમાં ને વિશ્વની બૌદ્ધિક બિરાદરીમાં એમનું જે સ્થાન હતું, તે જોતાં જરૂર એમ કહી શકાય કે, એમણે જે પોતાની વિરોધી હસ્તીઓને, ને વિચારોને નગ્ન કરવાનું જ કામ કહ્યું હોત તો ખીલ તમામની તુલનામાં તેઓ લઘુ પ્રકારે હતાં હોત. પરંતુ જ્યપ્રકાશની કરુણાએ એમને એ લઘુસાધુ સેધે ભણી સરી હતાં હોયે બચાવી લીધા હતા. તેઓ પ્રકાર તો કરતા, ખસ્યું એ સવાલના રચનાત્મક પાસાને દૃષ્ટિથી ઝોઝલ કદી થત ન હતા. ગમનેતરે લોહિયા ખસ્યું પ્રકાર કરનારા જ હતા. પરંતુ તેઓ કેવળ એક મૂર્તિલજ્ઞ તરીકેની ભૂમિકા જ આદરી શક્યા. અલબત્ત, ઇતિહાસમાં આવા લોકોની ભૂમિકા મુખ્ય અણતી આવી છે, પરંતુ એવા લોકો ઇતિહાસ સરજી શકતા નથી. લોહિયાજીના પ્રકારમાં રચનાત્મક સંયમ ન હતો. એથી જ તેઓ જીવનભર એવા મંચોની જ તલાશમાં રહ્યા કે બ્યાંથી સૌથી વધુ વાતક પ્રકાર કરી શકાય. જ્યપ્રકાશના વ્યક્તિત્વમાં જે સંતુલન હતું એને 'કારણે તેઓ પ્રકાર પશ્યુ એવે જ કેહાવણી કરતા કે બ્યાંથી એક નવીન મંચની બદલાત થતી હોય,

૧૮૭૭માં ઈસ્ટિણના પરાજયથી માંડીને તે પોતાના મૃત્યુ લગી, જયપ્રકાશજીએ સૌથી ઓછી ચર્ચા કાઠી વિષયની કરી હોય તો તે ઈસ્ટિણના—ને આ કંઈ અકારણ ન હતું. ઈસ્ટિણના શાસન પર તો એમણે સૌથી વધુ ઘાતક પ્રહારો કર્યા હતા પરંતુ એમની દષ્ટિ-ધ્યાનકે બીજે જ જગત્પેલી રહેતી. ઈસ્ટિણને “ઉત્તરવક્તર ભાવિ”ના આશોર્વાદ આપ્યા તે કંઈ એમની જીભની ચૂક ન હતી. જનતા પાટીએ સત્તાનાં સૂત્રો સંભાળી લીધાં કે જયપ્રકાશ ભરતે ઈસ્ટિણને મળવા માટે એમને ઘેર ગયેલા, કારણ કે વ્યક્તિ તો એમને મન તે વખતે પણ અતિંગ જ હતો, પ્રેમને પાત્ર હતી. લોહિયાજીને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં ભર સભામાં એમને છુટા મેંચે રહતા કોણે નથી દેખા !

તેઓ મૂર્તિએને જમીનદોસ્ત કરનારા નહિ, પરંતુ મૂર્તિ-એને ધનનારા-નવો થાટ આપનારા શિવપી હતા.

“

”

કેટલાય જન્યકાર લોકોનું માનવું એમ છે કે, તેઓ સ્થિર ન હતા. તેઓ વારંવાર પોતાનો માર્ગ બદલતા રહ્યા. કોઈને એમની માક્ષ્યવાદી નિષ્કામાં, તો કોઈને એમની સમાજવાદી નિષ્કામાં, તો કોઈને એમની સર્વોદયી નિષ્કામાં જ શંકા આવે છે. આપણી પોતાની સાથે સરખામણી કરતાં આપણે એમના લાણી નોંદર્યે છીએ, ને પછી સવાલ કરીએ છીએ કે, આપણી માફક આ માણસ એક ઠેકાણે જીભા કેમ નથી રહેતો ?

એ એક ઠેકાણે જીભા નથી રહ્યો, કારણ કે એણે પોતાનાં મન-મુકિદના દરવાજા કદી બંધ ન કર્યા. ગાંધીજીએ કહેવું કે, “તમારાં બધાં બારીબારણાં ઉઘાડી નાખો, નેથી બધી દિશા-ઓથી હવા અંદર આવી શકે, ને આપણે આપણા પત્ર ધરતી પર અડા રાખી શકીએ.” પોતાના સહજ વિકાસક્રમના એકધારા દોર દરમિયાન આ કસોટીમાં કોઈ પાર જીતવું હોય તો તે જયપ્રકાશ જ. ક્રાંતિની ભૂમિ પર એમના પગ યોડાયેલા-અડા રહ્યા, ને તે છેક મૃત્યુ પર્વત. તેઓ એમાંથી કદી કબા નહિ. પોતાના દરવાજા એમણે સદાય ઉઘાડા રાખેલા. હો દિશાઓથી આવતા પવનો સાથે તેઓ ટકર લેતા રહ્યા, ને એમાંથી ગ્રાહ લાગ્યું તે અહણ કરતા રહ્યા. અંગ્રેજોમાં જેને ‘કમિટ્ડ’ કહેવામાં આવે છે તેવા તેઓ કદી ન બન્યા. તેઓ કથાથી જઠકાયેલા ન રહ્યા. લેનિનથી માંડીને ગાંધી લગી, ને ગાંધીથી માંડીને સમાજવાદ સુધી પહોંચી, વિનોબા લગી આવી પહોંચ્યા પછીજ સૌથી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ લગીની યાત્રા એમની વણથળી ચાલુ જ રહી. આવ એક ખેતજ જ હતી તો—

“જગ ભલે કંઠના વિકલ્પના
ધી શેષકી રે મનિજે...”

મનુષ્યને સ્વતંત્રતા ને સમાનતા બંને પ્રાપ્ત થાય, ને એની પ્રાપ્તિ માટેનો માર્ગ માનવીની મનુષ્યતાને ઉન્નત બનાવનારો નીવડે, એને જ માટેની—યોદ્ધા શબ્દોમાં કહે તો—એમની આ ખેત્ર હતી. પ્રત્યેક ક્રાંતિકારીની કદાચ આ જ ખેત્ર હોય છે. પડેલો

વિચારોનું ચોક્કું સ્વી પછી એમાં મનુષ્યની સ્વતંત્રતા ને સમાનતાને મેલવવાની જે કોશિશો અગાઉ થયેલી તેના કરતાં જેબીબના આ પ્રયાસ કંઈક જુદા જ હતા. જે વિચારો એમને પોતાની ખોજમાં ઉપયોગી જણાયા તે તમામ વિચારોમાં કંઈક ઉમેરો કરવાની કોશિશ એમણે કરી. પણ આ હરેક વિચારના ઈન્કાર-દારોએ એમને ગાયો દીધી, કારણ કે પુરાણા ધર્મપુરંધરોની માફક એ તમામ લોકોએ પોતાના વિચાર-વાસ્તાને ઉન્નત બનાવવાને બદલે જે તે સ્વરૂપે જ એને માટે મનુ ને મનુસ્મૃતિનું સ્થાન કારી કાઢવા પ્રયત્ન. આથી દર વખતે ખૂબ લાંબા ગાળા લગી એમણે એકલચારી બની રહેવું પડ્યું. એકલપડે યાત્રા કરવાની હિંમત એવો જ માણસ કરી શકે છે, જે કદાચ લોકો સાથે ચાલવાનો ઉલ્ભ કરી ચૂક્યો હોય. જવલ્લેજ કોક ગાંધી યા જયપ્રકાશ જેવા જ પોતાના તમામ સ્નેહસ્તંભોમાંથી ચાતરીને, એકલવાયા યાત્રી બની નીકળી પડતા હોય છે. આની પાછળનું કારણ એ છે કે જેઓ એમની સાથે નથી, તેવાઓની ઉપર પણ એમના હૃદયમાં બેઝુમાર પ્રેમ ભર્યો હોય છે. જે પ્રેમ બાંધે યા ચલામ બનાવે, તે પ્રેમ જ નથી. એટલે જ તો આવા લોકો એકલા એકલા નીકળી પડે છે—એમની તરપતા એમને કયાંય અટકવા દેતી નથી ને એમને પ્રેમ બીબને પોતાની સાથે બંધાઈ રહેલા વિવશ બનાવતો નથી.

પોતાના સંપૂર્ણ ક્રાંતિના પ્રયોગના આરંભમાં જ, બન્યારે એમણે જેવું કે પોતાના સર્વોદય-મિત્રો પણ દિક્ષામાં પડી ગયા છે, ત્યારે અત્યંત સહજ ભાવે એમણે કહી દીધું કે “આ પ્રયોગ મેં મારી પોતાની જવાબદારી પર આરંભેલો છે. એ પ્રયોગ સર્વોદય ઉદ્દેશન માટે જ બંધનકર્તા હું માનતો નથી.” ઉભરતી એ અવસ્થાએ, આવા એક કદિન કાર્યનો આરંભ કરતી વખતે આટલા શબ્દો ઉચ્ચારીને પોતાના સાથીઓથી વિખૂટા પડવાની હિંમત કરવી એ કંઈ જેવું તેવું સાહસ નથી. અંધારામાં એકલપડે ફૂલી પડવાનું સાહસ કોઈ જીડી આસ્થા વિના પેદા જ ન થઈ શકે.

હરેક મૃત્યુ સાથે એક જીવન પર પડેલો પડી જતો હોય છે. જયપ્રકાશના મૃત્યુ સાથે પણ એમના જીવન પર પડેલો પડી ગયો એમાં કોઈ નવી વાત નથી. વત્સનાનની પરિભ્રમણમાં કહેલો તો મૃત્યુ, મૃત્યુ છે જ નહિ. “છેટ છંડ ધી એનોઉલ્લખ ઓદ મેન્સ નેવર,” (It is the ennobling of man's nature) તો પછી આવી એક વ્યક્તિના મૃત્યુનો શોક શા માટે ? જે માણસ લાંબો સેના શબ્દોમાં ઘેપણુ કરતો વિદાય લે છે—“જે મળ્યું છે, તે વધુ છે. હું જ્ઞાત્ય છું, અનુગ્રાહિત છું. જે પામ્યો નથી, તેને માટે મારા મનની દોટ નથી.”

પરંતુ એવી હેસિયતા પણ હોય છે, કે જેમના મૃત્યુથી એમના જીવન પર પડેલો પડી જાય એટલું જ નથી પણ એમના મૃત્યુની સાથેસાથે રાષ્ટ્ર તેમજ વ્યક્તિના જીવનની અણી લગી અશ્વિ કોંગ્રસથી યા શંકા નાબ છે. જયપ્રકાશનું મૃત્યુ કંઈક આ પ્રકારનું

મૃત્યુ દીસે છે, ને એથી જ એ પહોડાં જેવું ભારે ને વસતું લાગી રહ્યું છે.

દેશ સામે પડેલી વિકરાળ સમસ્યાઓ ને આ દેશની અપરિમિત સંભાવનાઓ પર દૃષ્ટિ દોડાવતાં એની સામે આપણે બધાં તદ્દન વામણા લાગીએ છીએ. રાષ્ટ્રીય કદની ખુરશીઓ પર એ ખુરશીઓ કરતાંય વામણા એવા ક્યુલેઓ બિરાજી રહ્યા છે. ક્રાંતિની ને જોબ—યાના ગાંધીએ આરંભેલી, એ જાણે અટકી પડી છે. એ કદાચ બીજા બંધપ્રકાશની વાટ નોંધે રહી હશે? ઇતિહાસ પોતાની આવશ્યકતા પૂર્ણ કરે એવી વ્યક્તિ પેદા કરી જ લેતો હોય છે, એવી એક ક્રાંતિકારી આસ્થા છે. પરંતુ એવી વ્યક્તિને પેદા કરવા માટે કોઈ ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિની પશ્ચુ જરૂર હોય છે જ.

આજની પરિસ્થિતિમાં દેશ જેઠાપીઠની ગેરહાજરીને કેવી રીતે સહી લે છે તે તો એની પોતાની જિજ્ઞાસા ને અસ્તિત્વનો સવાલ છે. બાકી દેશમાં આજે કશું એવું છે જે પ્રત્યેક પોટી વસ્તુ સામે પોતાની અંગળી ઉઠાવતું રહેવાતું છે? પોટાને પોટું કહીને ‘ઝક જલ’ કહેનાર ને સાચી વસ્તુને સાચી પ્રમાણી એની પ્રતિકા માટે ઝૂઝવા નીકળી પડનાર એવો બીજો બંધપ્રકાશ આ દેશને ક્યારે સાંપડશે? ને નીકળે જ સાંપડે તો આ દેશ ક્યાં જશે? નીતિવિહોળા રાજકારણના આ જંગલમાં નાગરિકના તો જ શિકાર બેલાતો રહે છે ત્યારે એને પકારનાર, એની સામે અવાજ ઉઠાવનાર, આજે છે કાણ? દેશ આખાને ઢંઢોળીને જગાડનાર ને પછી સૌના મોખરે રહી આગળ આગળ ચાલી નીકળનારું છે કાણ?

બંધપ્રકાશનો અર્થ આટલો જ.

આ દેશ તેમ જ બંધપ્રકાશના અવગામીઓ, જેટલા જલ્દી આ અર્થ સમજી લેશે, તેટલા જ જલ્દી બંધપ્રકાશના જીવન ને મૃત્યુમાંથી એક નવો જ અર્થ ઊઠડતો બેશે.

(મૂળ લેખ)

• કુમાર પ્રશાંત

અદ્યક્ષને ઉતારવા મથનારા

બંધપ્રકાશજીએ પોતાની આત્મકથા લખી હોત તો તેને “સન્યાસ પ્રયોગો”નું નામ આપી શકાન.

જેઠાપીઠના શક્ય આત્મજ્ઞાનને ગાંધીજીની આત્મકથાનું નામ આપવાનું સુચવતું તે કદાચ ધૂતડા લાગે. કારણ કે જેઠાપીઠજી કદી અધ્યાત્મ, મોક્ષ, ધીરજ, કર્મ-કર્મવિપાક, અકર્મ, વૈરાગ્ય—આવા શબ્દોને સ્પર્શ પશુ કર્યા નહોતા. બેલકું તે કહેતા કે માત્ર એવી ચર્ચા કરવાનો અધિકાર નથી, અને રસ પશુ નથી.

પશુ સત્ય બ્યારે અને જેવું હાથ લાગે તેને અનન્ય બાંધેલવું, અને બ્યારે તેમાં અસત્યનો ભાસ થાય ત્યારે કદીય અવધવ વિના વજતું, આ બે સત્યાગ્રહીનું લક્ષ્ય હોય તો તે જેઠાપીઠમાં ભરપૂર હતું.

સત્યાગ્રહીનું બીજું લક્ષ્ય છે : છેવટનું જાન મારા હાથમાં હજી નથી આવ્યું, હાલ પૂરતું બસે મને સત્ય દેખાતું હોય પશુ તે આખરી નથી. આવી નિષ્પાલકતા !

આ નમ્રતા કે નિષ્પાલકતા ન હોય તેવાથી સન્યાસી બોજ ન થઈ શકે.

કારણ કે, સત્ય એ હયાતી હોવા છતાં તેની પાર્શ્વ સ્વરૂપે પ્રાર્પિત શક્ય નથી. તે જોઈતો વિષય છે, અને હરેક બોજ તેના સાવધ સંશોધકને સત્યની નજીક અને નજીક લઈ જાય છે.

આ બીજી વાત પશુ જેઠાપીઠમાં અનન્ય સ્વરૂપે હતી.

આમ ન હોત તો સામ્યવાદથી સર્વોદય સુધીની તેમની યાત્રા થઈ જ ન હોત.

આ યાત્રાપથ પર કેટકેટલાં જૂનાં નિરર્થક વિચારનાં જોખાં વેરાયેલાં છે ! આ બધા વિચારો કોઈક દિવસ તેમના અસ્તિત્વના આધાર સમા હતા. આર્ક્ષવાદ, રશિયા, લેનિન, લાસ્કી, સ્ટ્રેસી તરફનો તેમનો અહોભાવ મુગ્ધ પ્રેમી જેવો હતો; ક્રાંતિકારી સમાજવાદ, લોકશાહી સમાજવાદ, સ્વાતંત્ર્ય માટેનો રાષ્ટ્રવાદ, આ બધાં એમાં પ્રિયજનો હતા—યુધિષ્ઠિરને જેમ અર્જુન, ભીમ, દ્રોણી હતાં તેમ.

પશુ યુધિષ્ઠિરે તો ચાલ્યા જ કહ્યું, ને પછા તેને પકવા કીધા. સંકરુણદષ્ટિ નાખી ચાલ્યા અંગળ ને આગળ.

છેવટે જેને પોતે જીવનકાળ અર્પ્યું હતું તે વિનોયાજી અને જેમની હિલચાલને પોતાની શંકાઓને નિર્મૂળ કરનારી ગણાવી હતી તે બુદ્ધાન પશુ કસોટીને અંતે છોડ્યાં.

ભારે કશું કામ બન્યું હશે આ તેમને માટે. માત્ર કદીય જ શકાય—સ્વહસ્તે ચામડી ઊતરવાનાં આ દુઃખ !

પશુ તેય કહ્યું : હસતાં હસતાં—સંકરુણ બાવે. કારણ—
સ્ત્રાનાસ્તિ પરોધર્મ !

જેઠાપીઠને કોઈ પોતાના વર્તુળમાં બાંધી ન શક્યું. કારણ, તેમનું વર્તુળ વિશાળ—વિશાળતર થતું જ ગયું.

સત્ય અનંત છે.

તેમાં બાગીઓનું આત્મવિસર્જન છે, તેમાં નાગભૂમિનું શાંતિ-મિશન છે, પાકિસ્તાન—ભારત વચ્ચે શાંતિ સ્થાપવાનું સ્વાતંત્ર્ય છે, અને તે જ પાકિસ્તાન સામે ગાંધીદેશ પરના આક્રમણ સામેનો આક્રોશ છે. ઇંદિરાજીને ગાંધીદેશની સ્વાધીનતામાં મદદરૂપ થવા માટે પૂરા હૃદયપૂર્વકના ધન્યવાદ છે. અને એ જ ઇંદિરાજીનું આસન ડોલાવનારું વિરાટ આંદોલન પશુ છે.

આમાં કયાંક જય છે, કયાંક નથી. પશુ પ્રકાશ સર્વત્ર છે.

જેં પીંખું યથાર્થ મર્યાદાન કરવાનું હતું દૂર છે; ઘણું દૂર છે. પણ એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે તે અદ્યત્ન ઉત્તરવા મથનારા મહાપુરુષ હતા.

જે દેખાય છે તેને તો સ્વીકાર્યે જ છૂટકો. પણ દૃષ્ટ્યનો પણ જે આધાર છે, તે અદ્યત્ન વેલાસર જોઈ, તેને પ્રત્યક્ષ કરવા મથનારા કોઈક જ હોય છે.

જેં પીંખું આમાંના એક જ હતા. એટલે તો રચનાની એશિયન સમાવવાદીઓની સલામાં લેનિન ને માર્ક્સને ઉવેખીને કહી શક્યા કે “એશિયાઈ સમાજવાદનો આધાર મજૂર નહિ પણ કિસાન હશે.”

હજી પણ એને સમજનારા કેટલા છે કે આ વાત તેમને મન તો હાથના આંગળા જેવી હતી, એટલે જ તેઓએ ગ્રામદાન આંદોલન સાથે પોતાની જાતને જોડી.

કારણ કે ન્યાયી સમાજરચના વિનાની ન્યાયની પિપાસા અવાસ્તવિક છે, અને એશિયામાં ન્યાયી સમાજરચના માટે ચુલ્લે મામદાન કરતાં ચક્રિયતા વ્યવસ્થા ખીજ નથી.

પણ કોઈ પણ નવી સમાજરચના જૂની રચના જોડે અથડા-મણમાં ભીંસી સિવાય શક્ય નથી. આ અથડામણ હિંસક હોય ત્યારે કાં ન્યાયને, અને કાં બંનેનો નાશ થાય છે.

ન્યાયી સમાજરચના અસત્ય, કપટ કે બળબરીથી શક્ય નથી. તેમાં બળનો જ વિભવ થાય છે—ન્યાયની ઝાંઝાણે ન્યાયની સાંસાનિક કે સામૂહિક પ્રસ્થાપના સામૂહિક નવજગરણ સિવાય અનંભવિત છે.

આ સામૂહિક નવજગરણને તેમણે સંપૂર્ણ કાંતિ કહી.

સામૂહિક + નવ + જગરણ. ચૌહાનું નવજગરણ એટલે પેટોના તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું રાવ્ય.

માત્ર જગરણ નહિ, જગરણ નવું જ હોય. જૂતકાળના અહોભાવનું જગરણ પણ હોય, તે તો ખ્યાખી જ બની જાય. જૂતકાળનું ખાતર થાય. ખોરાક નહિ; એટલે જૂતકાળને સજીવ કરવા મથનારું જગરણ સાર્થક ન થાય.

જગરણ નવ જ હોવું જોઈએ. આનું સામૂહિક નવ જગરણ એટલે બળ આધારિત સત્તાનું, કે અજ્ઞાન આધારિત ભયનું કથકા: વિલોપન; આવે: ભય કે સત્તા જતાં; જે રહ્યું તે સ્વરાજ. મારા અને અમારા વર્તમાન અને ભાવિ પરનો કાળ—એટલે

અમે અમારું કરેલું નિયમન. અને તેનાથી પ્રેરિત થતું મારું કે અમારું સંચાલન.

જેં પીંખું એ યુદ્ધાપિચન આદર્શ કે સ્વાનવેદા ઓલિયાઓના સંગાથી હતા. જેની માર્ક્સ—એન્ગેલ્સે ટીકા કે અવગણના કરી છે.

પણ તેઓ જ salt of earth—વિશ્વની અમોલી મૂઠી છે. કારણ કે તેઓ સમૂહની આત્મશક્તિને અભિનંદી પાણી ચડાવવાવાળા પુરુષો છે. અહીં સમૂહની આત્મશક્તિનો મહિમા છે, કેવળ સંઘશક્તિનો નહિ.

આવા મહાપુરુષો કદાચ વિજેતામાં જૂલ કરે છે. પણ મૂળ વાતમાં, સરવૈયામાં કદી જૂલ કરતા નથી. ચર્ચાઈતી ભાષામાં કદીએ તો તેઓ ધીંગાળમાં હારી જાય છે પણ સંગ્રામમાં જીતે છે.

They may lose battle and win war

આને આપણે ધીંગાળમાં અવશ્ય હાર્યા છીએ, પણ યુદ્ધમાં જીતવાના છીએ. જેં પીંખું તેના દીપસ્તંભ છે.

૦ મનુભાઈ પંચોળી

એમની ત્રણ વિશેષતાઓ

બચકાશળની સાથે મારો પરિચય થયો છે ત્યારથી એમના અનેક ગુણોની મારા પર અસર થઈ છે. એમના હૃદયની સરળતા અને ખૂબ ગમે છે. એ જ સરળતાને લીધે એમના વિશે ઠીક ઠીક ગેરસમજ પણ થાય છે અને એ જ સરળતાને લીધે તેઓ પોતે પણ કથારેક જૂલચૂક કરી શકે ખરા.

એમની બેનણ વિશેષતાઓ છે. જવાહરલાલ પછી વડાપ્રધાન તરીકે બચકાશળનું નામ લેવામાં આવતું હતું. પરંતુ એમણે કદી સત્તા હાથમાં લીધી નહીં. એમને સત્તાની અસિદ્ધાયા નથી. ખીજ વાત—ગૃહસ્થાશ્રમી હોવા છતાંય ધન્યાર્થ પાળે છે. પરંતુ એ એવા તો વિનમ્ર છે કે એ વાતની બહુ યોગ્ય લોકોને બળ છે. ગ્રંથિજી, અરવિંદ, રામકૃષ્ણની વાત બહાર છે. પરંતુ બચકાશળના ધન્યાર્થ વિશે કોઈ બળતું નથી. એમની ત્રીજી વિશેષતા છે—નમ્રતા, સરળતા અને સ્નેહ.

૦ વિનોબા

શુભ્ર મે

દેવી સંપત્તિનો રતનાકર

જેઠીના નેતૃત્વનાં લક્ષણો

જેઠીના માત્ર સામાન્યજનોને મન બ નહીં, પણ વિસિન્ન વિચારસમુદ્ધીવાળા લોકોને મન અને સમાજના ખીજ આગેવાનોને મન પણ તેના દેવી રીતે બન્ધા એ અભાસ કરવા જેવા વિષય છે. તેઓ રાજનૈતિક નેતા હતા એ વાત તો નિઃશંક છે, પણ જે આખો એમની લાક્ષણિકતાઓની યાદી બનાવીએ તો આજના ભારતીય સંદર્ભમાં નેતા બનવા સારુ જે જે યોગ્યતાઓ ગણી શકાય એમ છે તેનાથી એમના શુદ્ધો સાવ ઊલટા બ જેવા મળશે.

જેઠીના સૌથી પ્રથમ તો ખૂબ ભાવગ્રાહી હતા—લાગણી અને વિચારો બંનેની દૃષ્ટિએ. આ ભાવગ્રાહિતાને લીધે એમનામાં જરૂરનો એક અભાવ દેખાતો હતો કે ઘણીવાર તે માત્ર દરજ્જાની કમી બ નહીં પણ અય્યગતા સુધ્ધાં ગણાઈ જતી. તેમણે ધર્મીય પોતાના રાજનૈતિક વિચારો બટવા છે, લોકો આગેની પોતાની દૃષ્ટિ બટવી છે, અને પોતા વિરોધી કબાસ પણ બદલ્યા છે. એમ લાગતું કે તેઓ નિરંતર આપણા દેશ સારુ એક સમુદાયની માલમાં પડેલા રહેતા. ગિલ્ડરમાં તો આ દેશના ભાગ્ય સર્વિદાન એક બેરોડિયર બ જેવા મળતું. દીકરાઓ ને નાચક રહેણે રાખી દઈ દેશ કે એવા વખતાવગદમાં એમની એક સ્વર્ગસ્થ નાની રહી. પણ જે રહેણે આજના દેશ ને એમને દઈ નાખ્યું નહીં, અને એમને કશી સ્વ નેત્રે ચોટી દિવાન ચૂકવવી પડી.

આટલી બધી ભાવગ્રાહિતા સાથે જે શુભ સામાન્યપણે જોવા નથી મળતો તે બીજો શુભ હતો ભવ્ય માનસનો. તેઓ એક બુદ્ધિશાળી માણસ હતા—જે કાર્યકારણ વિષે વિચાર કરનારને, ઉપસ્થિત પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવામાં જે પૂર્વના સર્વ માનને એકત્રિત કરી શકે તેવા માણસને, એક પગલું પાછું ભરીને પણ જે પરિસ્થિતિના તકાળ યુગ્મ સાચો દૃષ્ટિકાણ ગ્રહણ કરી શકે તેવાને, સુવ્યવસ્થિત રીતે ચિંતન કરી શકે તેવાને, જે બુદ્ધિશાળી કહી શકાય તો જેઠીના બુદ્ધિશાળી હતા. ઉપરોક્ત બધાં કામો જેઠીના ખૂબ શક્તિશાળી રીતે અને ચોક્કસાઈપૂર્વક કરી શકતા. એમણે એમને સાંભળ્યા છે કે એમને વાંચ્યા છે—ખાસ કરીને સ્વરાજ પહેલાંના દિવસોમાં—તે આ વાત બરાબર બોલે છે.

બીજો જેઠીના એક ગ્રીનો શુભ હતો અને તે પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં. તે શુભ એટલે કે પ્રેમ, લોકો કે દેશ આગેને નિર્ણય પ્રેમ બ માત્ર નહીં, પણ તેઓ જેમને આગળતા કે મળતા હોય અથવા તો જે શ્રીતાઓને તેઓ સંબોધતા હોય તેમની સાથે સીધા પ્રેમમાં પડી જનારો પ્રેમ. બ્યારે તેઓ સામાન્ય પંત્ર બાપતુ ટરતા, ખાસ કરીને ગિલ્ડર આંદોલન દરમિયાન, ત્યારે એટલા ધીમા અવાજે બોલતા કે જામે કે પોતાના અર્થને જોડે ન પાત કરવા ન હોય ! બોલની વખતે તેઓ ખાસ ધ્યાન હવાવના નોકરો કે લાગણીઓને ઈર્ષ્ટરના નોકરોના, પણ પોતાના મનની વાન શ્રીતાઓની આગળ પડી પેના. શ્રીતાઓ સમગ્ર, શક્તિશાળી

અને વિચારની માંડણી સમજી શકે એવા છે એમ માનીને જ તેઓ તેમની ભેડે વર્તતા. એમનાં વચનોનું આકર્ષણ એમની સત્ય-નિષ્ઠામાં, કેમળતામાં, દૃઢ અને ચિંતાની અભિવ્યક્તિમાં હતું; નેરહાર અવેશમાં કે દીખણ કે રૂપકોમાં નહીં. નાની સભાઓ કે મંડળીઓમાં તો તેઓ હજી વધુ સૌમ્ય હતા. તેમાં તેઓ ભાગ્યે જ બોલતા, હંમેશા સાંભળવા ધ્વજ્જતા, વધુ માહિતી મેળવતા, પ્રશ્નો પૂછતા, એટલે કેમ આગળ વધવું ભેદ્ય એને વિષે અભિપ્રાય પછી પૂછતા, પણ આ મંડળીઓમાં ભલે એમ લાગતું હોય કે તેમના અભિપ્રાયોથી એ જખમી થઈ શકે એવી છે અથવા સામેનાની વાતમાં આવી ભય એમ પછી છે, પણ ખરેખર હતું એનાથી તદ્દન જિલટું. એમની બુદ્ધિ આ અભિપ્રાયો, આ હકીકતો, આ દૃષ્ટિકોણોને ગ્રહણ કરતી અને પછી પોતાના નૈતિક કાદાની ભૂમિકામાં લોકશક્તિ બળવવાના ઉદ્દેશને સામે રાખીને એમાંથી તેઓ પોતાના કાર્યની દિશા નક્કી કરતા.

એમનું અંગનું ઇવન પછી મધુર હતું, શુષ્ક નહીં. અતિશય કઠોર નહીં, બહુ ટોળાંચાહી પણ નહીં, એમનાં પત્નીની સાથે તેઓ આનંદિત રહેતા, પોતાના સખીઓને મળવાનું એમને ગમતું. એમને આ બાબત કે તે બાબત કોઈ ચર્ચા નહોતી. એ સંબંધ ખીલ્ય કોઈ પણ રહત કે રમેલના સંબંધ નેટલા જ સ્વાભાવિક હતા. અનાસક્તિનો કોઈ દેખાડો કે હેંગ નહીં.

આ પ્રકારનાં સૌમ્ય અત્યંત હૃદય પ્રકારના બુદ્ધિશાળી ચારિત્ર્યે બનતા અને ભદ્ર સમાજ બનેનાં મન મોહાં હતાં અને તેથી તેઓ હૃદયગમથી પણ મૂકી જીવેલા બની રહેતા હતા. પણ સામાન્ય રીતે એવું ગૂઢીત માનવામાં આવે છે કે રાજકારણી પુરુષને એક જ ધૂન હોવી ભેદ્ય. એક વિચારસરણીને એ વચ્ચે હોવા ભેદ્ય, માઈક્રોફોન પર બરાડા પાડવાની એને આવડત હોવી ભેદ્ય. એનામાં ભાષણબાહ્ય શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરવાનું કૌશલ હોવું ભેદ્ય. એને પક્ષ અને વિધાનસભામાં સુકિત પ્રયુક્તિઓ કરતાં આવડવી ભેદ્ય. એમ પણ સૂચનવામાં આવે છે કે સારી નિશ્ચયી સરકાર ચલાવવા માટે લાગણી કરતાં તર્કની વધુ બજાર હોય છે. એવી 'મળખૂટ દંડ' નેતાગીરીના દાખલાઓ આજે ભારતમાં ઘણાં ભેલા મળે છે. પણ ભારતની બનતા આવી કહેવાતી દંડ સંકલ્પ નેતાગીરીને હલકી કે સરતી લેખે છે. જેઓ વિશેષે એને આદરભાવ ભેલાં ભારતની બનતા કેવા પ્રકારના નેતા પસંદ કરે છે તેને અંગે દેરવિચારણાની બજાર છે. બનતા તો એવા સૌમ્ય લોકોને પસંદ કરતી અને એમની ઉપર વિશ્વાસ ધરાવતી લાગે છે, જેમને ભાવગ્રાહી નૈતિક સ્વભાવ હોય, જે બનતાની સાથે હાવી ચાલી અને રહી પણ શકતા હોય, જે પોતાના અંતરની કમળેરી-ઓ પણ એમની આગળ ધરી દઈ શકતા હોય; પણ આ બધું હંમેશાં લોકોના પ્રશ્નોના ઉકેલ મોઢવા સાડુ કરવામાં આવતી સૌમ્ય ધારના એક અંગ તરીકે. ગોંધીજીમાં પ્રેમ કરવાનો, ધર્મિ-ધ્તાની સાથે એકાત્મતા સાધવાનો શુભ હતો. જેઓમાં પણ

આ શુભ હતો. એમ કહેવાય છે કે વિદેશનાના હોચિમિન્હ એવા સૌમ્ય પુરુષ હતા કે જે હસતા, હેત કરતા લોકોનાં હેમાં સુધી પહોંચી જતા અને એમની અસ્થિતિને આધારે પોતાની નીતિઓ બદલતા.

આજે ભૂમિધર્મધર્મ સંગઠન થાય, લોકો પોતાને માટે વિચારતા થાય, પોતે પોતાના અધિકારોને માટે સંઘર્ષ કરતા થાય, લોકોમાંથી જ નેતૃત્વ પેદા થાય, જે છેવટે ભારતના સમાજમાં સમાનતા લાવે વચેરે વાતોનું બહુ ડિઝાઈમ પીટવામાં આવે છે. પણ આવા વિચાર કરનારાઓ પૈકી સૌથી જિંયા આદર્શવાદીઓ સહિત સૌનાં મનને ખૂણે એક વિચારસરણી તો છુપાયેલી હોય છે જ, કે જેને એ લોકો દીનદુષ્ણિઓ સુધી પહોંચતી કરવા માગતા હોય છે. આ લોકો એવી વાત કરે છે કે બનતા પોતે જ પોતાનું નેતૃત્વ કરે, પણ મનની બીતરમાં તો તેઓ એમ ધ્વજ્જતા હોય છે કે લોકો બહારથી બનનાર 'મેળવણુ કરનારાઓ' મારફત અપા-યેલી એક ચોક્કસ વિચારસરણીના શુભામ બનીને જ કામ કરે. એ લોક મનમાં એમ ગૂપીત ધરીને ચાલે છે કે સમાજ અન્યાય અને અસમાનતાથી ભરપૂર અને કૂર છે અને એને બદલવા સાડુ આજ સુધી ઉપેક્ષિત અને શોષિત રહેલા લોકોને ભીડી, કમળે કરી અને કમળે રાખવાની તાલીમ આપવાની બજાર છે.

પ્રેમ, પહેલેથી ગાંઠ ન વાળી દેનારું 'મોઢણું' મન, શાંતિ, મૌન, ત્યાગ, અત્યંતપ્રેમ દ્વારા પરસ્પર નિકટ આવવું, સૌમ્યતા વગેરેની આખી ફિલસૂફીને ગેરલાભથી ગણી બાજુએ ખસેડી દેવામાં આવે છે. પણ ભારત બ્યારે તીવ્ર મોટાળા અને સંકટ-માંથી પસાર થવું હતું તેવે ટાણે જેઓ જેઓ બનતાના વિશ્વાસ-બિંદુ બન્યા એ હકીકત જ એ સૂચવે છે કે છેવટે તો આ જ શુભા વ્યગ્ર ભદ્ર સમાજ ભલે એનાથી અમલાવિત રહેતા, પણ કમ સે કમ 'લોકો' પર તો અભાવશાળી નીવડી જ. જેઓનું 'સાડુ' સમારક સમાજનું ધારણુ કરનાર આવા શુભાના ચીલા પાડવા એ જ છે. એ ચીલાઓ નેટલા પુરાતન હોય તેટલા જ તે અદાતન પછી છે.

(મૂળ અંગ્રેજી)

૦ દેવકી જૈન

સ લય તા ના સં ર દ્વ દ

“જેઓ, ” જેઓ કણ દેખામાં એ નામથી જ યોગબાતા હતા, તે કોઈ પણ દેશ સાડુ એક દુર્લભ હરતી હતા. તેઓ એક ગિન-પક્ષીય મૂળગામી ક્રાંતિકારી અને, અલબત્ત પોતાની જગ-ના, સ્વતંત્રતા-સૈનિક હતા. ‘સ્થાપિત વ્યવસ્થા’ અને સાધા-રણ બનતા બનેતા એમને આદર સાંપડ્યો હતો. સામાન્યવાદના કાળ દરમ્યાન એમની સાથે ખળેખળે મેળખીને લડનારા લોકો બ્યારે દેશની સત્તા પર આઘાત, જે દેશ આજે તો એક-પક્ષીય

રાવ્ય બની રહ્યો છે, ત્યારે સુક્રાન્તે બોલવામાં એમણે લગીરે લય અનુલભ્યો નહીં.

એમની જિંદગી દરમ્યાન એમની પ્રવૃત્તિઓ તો અસુક્ર અંશે અનિવાર્ય રીતે દેશની સરહદો અને દેશના અનેકવિધ કાયદાઓ સુધી સીમિત થઈ, પણ એમના વિચારો કદી સીમિત થતા નહીં. ખીબ દેશમાં જેઓ જેવા પુરુષો અને એમનાં પત્ની જેવી સ્ત્રીઓની કમી છે તેવી જ દુનિયા આજે આત્મશક્તી સત્યાનાશના ખતરામાં યુગઈ ગઈ છે.

સંસ્થાનવાદ અને પરમાણુ શસ્ત્રોના ખતરાની સામે તેમણે—વહ્દંપીસ બ્રિગેડના એક સ્થાપક સભ્ય તરીકે આફ્રિકામાં કામ કર્યું—ત્યારે એમને પોતાના વિચારોની વિશ્વવ્યાપી સાર્થકતા દેખા-યેલી. પરંતુ પોતાના દેશમાં અને સર્વેશ્વર આન્દોલનમાં એ અને એમનાં એકનિષ્ઠ પત્ની નિરંતર કામ કરતાં રહ્યાં. તે કામ હવું આપણા ભ્રાતાનાં વધતાં જતાં દુષ્કરો—રાજનૈતિક અહંકૃતિ-તા, બ્રાહ્મચાર અને પૂર્વના સત્તાધારી આપણે પાસેથી સ્વતંત્રતાને નામે સત્તા પોતાને કબજે કરી લેનાર લોકોના સત્તાના દુરુપયોગની સામે ઝઘમવાનું. જે મૂલ્યો આગલી લડાઈમાં તેમણે સંપાદન કર્યા હતાં અને જેની કિંમત એમને મન અંગત સ્વતંત્રતા, વ્યક્તિગત લાલ કે યુદ્ધ જિંદગી કરતાંય વધુ હતાં તે મૂલ્યોની પ્રાપ્તિ માટે તેમણે સ્વનાત્મક રીતે સંઘર્ષ ચાલુ રાખ્યો. જેઓએ પોતાની જિંદગી દરમ્યાન ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા તથા સ્વાધીન લોકો દ્વારા અતી રાષ્ટ્રવાદના કરાતા દુરુપયોગ સામે સંઘર્ષ કરીને જે મૂલ્યો હૃદયમાં સંઘર્ષ હતા, તે આજે આ ગ્રહ ઉપર સભ્યતાના રક્ષણ કાળે ખૂબ જીવસંકટાસીના યુગો બનાવ છે. પણ આ મૂલ્યો દુનિયાના લોકો દ્વારા એટલી સ્વીકૃતિ પામશે ખરા કે જેથી દુનિયાને અને આપણુ સૌને સત્યાનાશ તરફ ધકેલી જતી પ્રક્રિયાને વેળાસર થંભાવી અને પલટાવી શકાય? સર્વનાશને ચારે ધકેલાઈ જવાને બદલે પ્રતિસ્પર્ધામાં સહકારના વિકલ્પ તરફ જવાની વાત કરતાં મોરદો આલિપ્તિક રમતોના અધ્યક્ષ લોડ કાલિનિને પોતાના પૂર્ણાકૃતિ પ્રવચનમાં આ ચેતવણીનો સૂર ખૂબ બહાદુરીપૂર્વક સંભળાવ્યો હોતો.

રોમન સભ્યતા જે કદી શીખી નહીં અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાડુ હજી જે શીખવાનું પાછો છે તે છે “આરિય વિના શાલ્પણ નહીં” (Nil virtute sed sapientia). આપણે આનો આજે મોટા પ્રમાણમાં ઇન્કાર કરી રહ્યા છીએ જેને લીધે આપણી પરનો ખતરો નિરંતર વધી રહ્યો છે. અને એવાય લોકો પ્રજા છે કે જે ઉલોચો અને રાજકારણના “સંસ્કરણ”ની ઉત્તરોત્તર વધતી જતી કુશળતાના મોટા ઉદ્દેશને લીધે ક્ષણભંધ નંદા કરે છે. આપણા રાજકારણના ગ્રંથિલને લીધે આજે બહુતાલનના ભ્રાતાનાં બેકારી અને ભૂખમરો, અવિચારીપણું અને કોપનું ઉપાસન જ ચાલુકારને દિશાએ ચઈ રહ્યું છે. અને આપણી ધર્મશાવનામાં પ્રેમ જ સૌથી વધુ વિસ્તારનું તત્ત્વ લાગે છે. થવા વહી વ્યવ છે જ્યાં હજી પર્સદગી

કરવાનો મોકો ખુલ્લો પડ્યો છે. ડી. એસ. ઈલિયટ એ પર્સદગીને પોતાની ‘લિટલ ગિઝન’ નામની કવિતામાં ખૂબ જોડાણ અને દૂરદર્શિતા વ્યક્ત કરી છે. (‘લિટલ ગિઝન’ એટલે બ્યાં સર્વેશ્વરનો ઈંગ્લિશ પ્રયોગ થયેલો તે સ્થાન.)

કપાનનું—પવિત્ર આત્માનું—અવનરણ હવેને નેહો

ઝળઝળાં મધાભીતિની ભવાણી વડે—

જિંદગીએ જેની ઘોષિત કરે

છૂટકરો પાપમાંથી—ભૂભમાંથી.

એક માત્ર આશા, નહીં તો પછી નિરાશા,

રહી છે ચિંતા ને ચિંતા વચ્ચેની પર્સદગીમાં

ઊગરવા માટે અગ્નિ વડે અગ્નિમાંથી.

કોણ તો આ યોજે છે વાનન? પ્રેમ.

પ્રેમ છે અપરિચિત નામ,

તે બે હાથ પૂંઠળનું, જેમણે વરુણ

અસહ અગ્નિભવાણનું પહેરણ,

માનવી સત્તા જેનું ન કવી શકે નિવારણ.

આપણે તો માત્ર ત્રસીએ, નિઃશસીએ,

ભરખાતા આ અગ્નિ કે તે અગ્નિ વડે.

(અનુક ઉમાશંકર)

(મૂળ અંગ્રેજી)

૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૮ રજીડ

મનોભળ અને એમનું આત્મભળ

ક્રોતિકારી તો જેઓ અલ્પજાત હતા જ, પણ મારા સત્ સુબળ એમનામાં કાંઈક સંતપણું પણ હતું. સંતપણાનાં બે પાસાં હોય છે. એની શિસ્ત એટલે કે એના ત્યાગ અને સંયમ તથા એનો પ્રેમ. આપણા જેવા સાધારણ દુનિયાદારી લોકો, જેમનામાં આ બંને ગુણોની ખૂબ કમી હોય છે, તે આ બે ગુણોમાંથી કયો વધુ મહત્વનો એને બંને વાદ ચલાવે એનો કશો અર્થ નથી. જેઓની શિસ્ત કાંઈ સાધારણ પ્રકારની નહોતી, પણ એમનો પ્રેમ જ ઝળહળતો હતો. એને લીધે જ તેઓ ખીબને સાડુ આટલી કાળજી રાખતા, આટલા કટુણવાન હતા અને જેમની તેજો ચિંતા રાખતા તેમને અન્યાય થતો જુએ ત્યારે આટલા આવેશવાળા બની જતા.

તેમણે રાત્રી સત્તા કદી ધારણ કરી નહોતી, જેકે દાયકાઓથી એમને સત્તાસ્થાનને યોગ્ય ગણવામાં આવતા હતા. સને ૧૯૭૪ થી ૧૯૭૭ સુધી તેમણે એક એવું ચાંદરણું ઊંચું કર્યું હતું કે જે વિધિસરની સરકારની બંધોબરી કરી શકે એમ હતું. અને તેજો ૧૯૭૭ થી ૧૯૭૮ સુધી ભારત પર જે સરકારે રાત્રી કર્યું તેના બનક (અલ્પજાત કારે મૂકેલા) ગણતા હતા.

તેઓ દેશના લોકમાન્ય નેના હતા, રાજકર્તા કહી નહીં. લોકો એમની પાસે સરકાર સામેની ફરિયાદો લઈને જતા, ગ્રમજતા જૂથો એમની પાસે મંથરસ્થી સારુ જતા. કમુઓ જિંદગીને નવેસરથી શરૂ કરવા સારુ એમના લાણી મીટ માંડતા. પશુ એમણે કહી કાર્યદેસરથી રચાએલી સત્તાનો અધિકાર ભોગવ્યો નહોતો.

અને જેઓના પાછા એવા વિગેધપક્ષના રાજકારણી પુરુષ પશુ નહોતા કે જે સત્તા કબજે કરતાં કરતાં સહજ સારુ રહી ગયા હોય—દુનિયા એવા રાજકારણીઓને યોગળે છે. ધણુય પક્ષોના મોવડીઓ એવા હોય છે કે જેમણે સત્તાનો સ્વાદ માણ્યા વિના જ પક્ષ કે જુદા જુદા રિતેના એકાલુના તંત્ર પર અંકુશ રાખ્યો હોય. જેઓની કહી આ પ્રકારના પક્ષના સેનાપતિ નહોતા.

જેઓનો જેમ ઇતિહાસ શરીરગળવાળા માણસ તરીકે નહીં વધુ વિતે તેમ તેમનામાં વિદ્યક્ષણ હ્રદિ હતી તે છતાંય એમના હ્રદિગળ સાડુ પશુ તેઓ ખાસ નહીં યોગળાય. જોકે એમનાં કેટલાંક પ્રગથાં ધણુને મૂંઝવણમાં મૂકી દેતાં—દાખલા તરીકે પચાસના દાયકાથી સિતેરના દાયકા સુધી એમણે લીધેલો ક્રિય રાજનીતિમાંથી ઈર્ષ સંન્યાસ—છતાં વારંવાર તેઓ જાહોશ રાજનૈતિક સૂઝ વાપરતા. હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં એમનાં લખાણમાં યોગ્યસ્વતા અને મનોહારિતા છે. એમાં એક વિશાળ, ગંભીર અને કલાત્મક મસ્તિષ્કની સચ્ચતા દેખાઈ આવે છે. લોકશક્તિ અને લોકોની બ્યાબાદરી અંગેના એમના વિચારોમાં મૌલિકતા છે, પશુ આ બધું છતાંય એમનું હૃદય એમના મસ્તિષ્ક કરતાં મહાન હતું.

ખરેખરી ખપ પડે ત્યારે તેઓ આવેશયુક્ત લખાણો પશુ કરી શકતા. પશુ લોકો પર પોતાની વ્યવૃત્તિ છતાંથી ભૂરખી નાખે તે પૌકોના વક્તા તેઓ નહોતા. એમણે વક્તવ્ય સાધનારૂપે રીતે તો તર્ક કરનાર લોકોને સારુ જ થતું, જેમાં ભારોભાર સંસ્કારિતા, તર્કસંગતતા અને સમજવટ હતી.

આપણે એમના અસાધારણ અંતઃકરણ અને અસાધારણ સંકલ્પશક્તિને કારણે એમની વાતનો પ્રતિભાવ પાડતા. એમના ખીબ શુભો, એમના અંતઃકરણ અને એમની સંકલ્પશક્તિની પૂર્તિ કરતા, કહી એની હરીફાઈ કરતા નહીં.

ભારતની મુક્તિ અને આખી દુનિયામાં સામાજિક ન્યાય સાડુ એમનો સંકલ્પ હતો. મંદીના વરસો ફરમાન અમેરિકામાં કેંગવેલો સામ્યવાદ તો એમણે ત્યજ દીધેલો, પશુ વચ્ચિત લોકો સાડુ એમની કાળજી કાળક્રમે વધતી જ રહી.

એ હન્દવીમાગની નેહ, બ્યાં પ્રિટિશ રાને એમને પૂર્ણ હતા, ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા અને એક રાપૂંચી વીરપુરુષ બની ગયા. પક્ષેયા પછી લાહોર ક્ષિત્રમાં એમની સાથે ફૂર વહેવાર કરવામાં આવ્યો. એ કલ્પસહન વિશે મૌન બ્યાગવતું એમણે પસંદ કર્યું અને એમના દેશવાસીઓના એ વધુ લાડીલા બન્યા. મોઘા દાયકા અને પંચમઠા દાયકા દરમ્યાન મહાન દુષ્માનીવાળી અને બેદરકાર

કેંગ્રેસનો અને સાતમા દાયકામાં વિપુલ સાધનસામગ્રી ધરાવનાર એક ચતુર અને શક્તિશાળી વ્યક્તિની કંદાસ અને આપણોનો એમણે પુલમપુલ સામનો કર્યો.

આ બધા એમના મનોગળના દાખલા હતા, બ્યારે તેમણે રાજનૈતિક સળવડોના તત્ત્વામ માન્ય નિયમોની અવગણના કરીને ૧૯૫૧માં તિબેટ પરના આક્રમણ અંગે, ૧૯૫૬માં હંગેરી અંગે અને ૧૯૬૮માં ચેકોસ્લોવાકિયા અંગે ભારત વતી ઉદ્ધાર કાઢ્યા (એમને તેમ કરવાનો કાર્યદેસરનો અધિકાર લાગેને ન હોય, પશુ નૈતિક અધિકાર તો કદાચ હોતો) ત્યારે તેમની માનવતા પ્રગટ થઈ હતી. બાંગ્લાદેશને ટેકા આપનાર તેઓ પ્રથમ લઘુપ્રતિષ્ઠિ ભારતવાસી હતા. અને ભારતની સીમાઓની અંદર નજા અને કાશ્મીરી લોકોની લાગણીઓ તેઓ સમજ્યા અને તેને તેમણે વાચા આપી, અને આ પ્રસંગે પશુ એનો વિચાર ન કર્યો કે એમ કરવાથી એમની રાજનૈતિક ખ્યાતિ પર કેવી અસર પડશે.

જે કોઈ એમને મળતા તે એમની સૌજન્યશીલતા, ચરવિરતા અને આરસા જેવી સ્વચ્છાઈથી જિતાર્ઈ જતા. એ એમની આનંદરિત શક્તિમાં અંગે હતાં. કોઈ હૃદયેય સાડુ દલ સંકલ્પ મોટા-ભાગના લોકોને કંઠાર બનાવે છે. રાજકારણનો તો એક નિયમ જ છે કે જે પોતાની લાગણીઓને વશમાં રાખી શકે છે તેને જ યશ સાંપડે છે. પશુ જેઓનો અદેશ અને એમની વાણી તો અંદરથી તેઓ જે વિચારતા તેના દર્પણુ બેવાં હતાં. એઓ મજબૂત અને બહાદુર હોવાની સાથે સાથે ધણુ માનવશી હતા.

૧૯૪૭ માં ગાંધી જેઓનો કેન્દ્રીય નેતાગીરીમાં નેહુ અને પટેલ બેડે સ્થાપના માગતા હતા. પશુ એમના ધરણને લીધે બે અલ્યાઈયાં સુધી જેઓનો એક માનસિક આધાતની અવસ્થામાં રહ્યા તે એ કારણે નહીં. એક બહુમૂલી માનવીય કહી અચાનક કપાઈ ગઈ હતી, જેઓની ભાંગી પડ્યા અને સુકાન વિનાના વહાણુ બેવા થઈ ગયા.

એમની નમ્રતા છતાંય જેઓનો વચ્ચે વચ્ચે રાજનૈતિક સ્ફુળતાઓ બેવા બઝતી હતી. એમણે જે પોતાના ફિલ્મે પોતાનાં સમજના અંકુશમાં ગમ્યું હોત તો થું એ સ્ફુળતાઓ વધુ વાર માગી ન હોત અને વધુ ટકી ન હોત ? ૧૯૫૬ ની આસપાસથી ૧૯૭૦ ની આસપાસના ગાળા સુધી તેઓ કસ્ટિય રાજકારણથી અળગા રહ્યા, તેમાં એમણે થું બૂલ કરી હતી ? એમણે જે સત્તાવાંચણુ હોવાનો આરોપ વહેરી લીધો હોત તો થું એ ભારતની વધુ સેવા કરી શક્યા હોત ? એ કર્તવ્ય ચૂક્યા—કે પછી એમણે એકે નાલાયક યનને લાત મારીને દમાવી દીધો ?

આ પ્રશ્ન અંગે મતભેદ રહેવાનો જ. અને કદાચ આપણે સાડુ બેય સાથે મેળવવાનો કોઈ માર્ગ જ નહોતો—એક તરફ જેઓની આપણા સંઘર્ષમાં લાગણીપૂર્વક લગાને આપણને જગાડી શકે અને બીજી તરફ જેઓની સત્તા મેળવવા સારુ પોતાના સોજાં જોડવતા હોય. એ બંને સાથે બને એમ નહોતું. બીબ પ્રકારના કામ માટે જે ધન્ય અને ધૂર્તતા બેઠેએ તેનાથી તો

એમની માનવતા પર જ અસર થઈ હોત, એ તો એમનો સૌથી વધુ ગમે તેવો ગુણ હતો.

આ કદાચ સાચું છે. છતાં મારે કમ્પ્લેક્સ કરવું જોઈએ કે કેટલીક વાર મારા મનમાં એ વાતનો વસવસો થાય છે કે જેનીપીએ થોડા વખત સારુ પણ વધુ સીધી રીતે દેશની લગામ કેમ ન સલાળી, એમનામાં એટલી બધી સર્જનાત્મકતા હતી ! તેઓ અન્યાયના વિષ્ણુસંક હતા, પણ તેઓ એક સર્જક પણ હતા,—એક એવા રથપતિ કે જે સુરુચિ અને વહેવારકુસળતા બંને ધરાવતા હતા.

મારા મત મુજબ વિશ્વના ઉચ્ચ નેતાઓની સલામાં પણ તેઓ લગ્ય લાગીદાર બની શક્યા હોત—એક રાષ્ટ્રભક્ત છતાં વિશ્વનાગરિક તરીકે જે આતરરાષ્ટ્રીય સલામાં જેનીપીએ હાજર હોત તેમાં સત્તાની સંતુલના વિચાર ઉપરાંત ન્યાય અન્યાયનો પણ વિચાર થયો હોત અને તેઓ ભારતની પ્રતિમાને કોઈ વાર અંખપ આપનાર રશિયાન્તરફી વણજુને લાગી શક્યા હોત.

શું થઈ શક્યા હોત ને શું નહીં, તે અટકળને બંધા દઈએ તો પણ જેનીપીએ એક વિલક્ષણ વિશ્વમાનુષ તરીકે જની આવે છે—બંધા કરતાં વધારે તો ભારતમાં લોકશાહી સારુ એમણે ખેલેલા જંગને લીધે. ગરીબો પણ અમીર દેશોની માફક આઝાદીના ખાસા છે, કદાચ અમીર કરતાં પણ ગરીબ વધારે, એ સત્ય જેનીપીએ આપણા બંધાનામાં સિદ્ધ કરી આપ્યું. આજે એ ખૂબ પ્રસ્તુત છે, ખાસ કરીને જેમને ધરણ્યુ તાનાશાહી નીચે જીવવું પડે છે તેવા ત્રીજા દુનિયાના ધણા દેશોને સારુ.

જેનીપીએ ગરીબ માણસ માટે લગ્યા—પણ એના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ માટે—એના પેટની સાથે એના હૃદય અને એના આત્મા સારુ પણ ખરા. એમને એ કંઈના બહુ કુદ્દ લાગતી કે ગરીબ માણસ એ લાગણી વિનાનું માત્ર પેટવાળું માનવાકૃતિ યંત્ર છે. આઝાદી બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારની બાંધછોડ ન કરવા અંગેનાં એમનાં શક્તિશાળી વચનો એ જ કદાચ એમનો સૌથી મોટો ધારણો છે.

(ખૂબ અંગ્રેજ)

૦ રાજમોહન ગાંધી

સ લા ઈ ત ન દૂ ત

૧. શ્રી એમ. એન. રાયે સ્ટાલિનને અંગ્રજી બાપતાં કહ્યું હતું કે રટાલિન મહાન માણસ હતા. અને મહાનતા ભલાઈની કિમ્મત ચૂકવ્યા સિવાય આવતી નથી આપણા બંધાના માનવીય યાત્રિવ્રત્ત આ ખરેખર ખૂબ વાસ્તવવાદી ચિત્ર હતું, પણ માનવની શક્યતાઓનું એ મૂલ્યાંકન તો ખંતિત નહોતું જ. જેનીપીએની નિર્ગુણી નીતિઓ એ બાબતની સાક્ષી પૂરતી હતી કે માણસની ભલાઈ એ જ એની મહાનતાનું સાચું માપ છે અને ભલાઈથી

જુદી એવી કોઈ મહાનતા દેતી જ નથી. એમનાં મન, વચન અને કર્મનું દરેક કૃત્ય આ પાયાના મૂલ્યમીઠીબની અભિવ્યક્તિ હતી. અને એમની નિર્ગુણી આ દિશામાં થયેલા સનન પુરુષાર્થનું અદ્વિતીય ઉદાહરણ હતું.

૨. ૧૯૨૦માં બ્યારે ગાંધીની હાલથી તેઓ પટના કોલેજ છોડીને અસહકાર આંદોલનમાં નોડાયા ત્યારે તે કામ કંઈ રાજનૈતિક મહત્વવાકાંક્ષાને લીધે નહોતું થયું અને એમાં મહાન બનાવની કોઈ ક્ષણ પણ કામ નહોતી કરતી. મહાત્માની હાલથી અંતિમ સ્વકારની કોલેજ છોડી એ અંદરથી કદનૈયમનું ભાન હતું. પોતાની અત પ્રત્યેનું, સમાજ પ્રત્યેનું, દેશ પ્રત્યેનું અને માનવજાત પ્રત્યેનું કદનૈયમ. અને તેમણે તે બનવ્યું. એ જ ચાલનાને લીધે જે વરસ પછી તેઓ અલ્બાસ સાડુ અમેરિકા ગયા અને એને લીધે જ તેમણે ત્યાં પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનના વિષયો બદલીને સમાજ વિજ્ઞાનના વિષયો લીધા. આ બધામાં અંગત મહત્વવાકાંક્ષાનો એક છંદાયે નહોતો. અમેરિકામાં પ્રાચીન ઋષિઓના આશ્રમમાં રહેતા હોય તેવું જીવન જીવીને તેમણે એ વાતની શોધ કરી કે ભલા જેવી રીતે થવાય અને ભલાઈની શોધ એમને પાઠા માર્ક્સવાદી બનાવી ગઈ. માર્ક્સવાદના મક્કા જેવા માર્ક્સ બવાની એ તૈયારીમાં જ હતા તે જ વખતે કેટલીક જરૂરિયાતોને લીધે એમને ૧૯૨૯ માં સ્વદેશ પાછા ફરવું પડ્યું. પાછા આવ્યા પછી તેઓ એક માર્ક્સવાદી સેના ખડી કરવામાં પૂરા દિલથી લાગી ગયા, જે માણસ સમાજના શોષણને શિકાર બની અસ્વાસ્થ્યકર બંધનોથી પીડાય નહીં તેવા સમાજવાદી પદ્ધતિ લાવી શકે. અંતિમ સામ્રાજ્યની ધૂસરીને ફાળી દેવાની લડાઈને માત્ર એક અટૂલી હડીકત તરીકે ન જોતાં તેમણે તેને ગોપણ્ય અને વિષમતા પર આધારિત સમાજને ખતમ કરવાના સંકલ્પમાં જોઈ. ત્યાર સુધી તેઓ અહિંસાના પુરસ્કર્તા નહોતા થયા. પણ છેવટે તો તેઓ એક અહિંસક સમાજ જ લાવવા માગતા હતા કે બધાં માનવીય સમાનતા અને બંધુતા હોય, બધાં દરેક પોતાની શક્તિ મુજબ આપતો અને પોતાની જરૂરિયાત મુજબ લેતો હોય.

૩. એમના જીવનના આ સમાજવાદી સર્ગમાં જોકે તેમની પસંદગી સ્વાભાવિક અને અનિવાર્ય રીતે જ એમની પાટી ક્રોએસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીના મંત્રી તરીકે કરવામાં આવી હતી, પણ એમણે પોતે એક અંગત સિદ્ધિ તરીકે આ પદ મેળવવા કે એને વળગી રહેવા સારુ જરૂરિયાત પ્રયત્ન કર્યો હોય એવા કોઈ પુરાવા નથી. દરેક દરેક કામ એમને સોંપાયેલી ફરજ સમાન હતું. અને બંધી બવાજારી તેમણે ધર્મ સમજીને જ લીધી હતી. એને પોતાની પૂરી શક્તિમતિ મુજબ જ તેઓ પાર માડતા. તેઓ કહી એક ટાળકની બનાવનાર, કે પાવિત્ર્યવાદી સંકુચિત સિદ્ધાન્તવાદી સૈદ્ધાન્તિક નહોતા કે તેઓ ધમડપૂર્વક પોતાને રસ્તે એકલા ચાલવાય માગતા નહોતા એ કદી પોતાની પ્રસિદ્ધિ કંઈપણ નહીં, અને મતભેદોને પોતાની ખ્યાતિ સારુ વાપરતા નહીં. તેઓ કદી બૂલ કરતા નહીં એમ નહીં, પણ

એમની જૂલો પણ એમની ભલાઈને લીધે થતી. કોઈ માણસ મૂળમાં જ ખરાબ હોઈ શકે એમ તેણે માની શકતા જ નહીં અને દરેકનાં વચનો પર એ વિશ્વાસ રાખતા. બ્યારે એમણે કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીમાં સામ્યવાદીઓને લેવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે એમના જૂથમાં થકાંશીલ લોકો હતા. પણ એમની ભલાઈ એ સામ્યવાદીઓના આશયો કે ઈમાનદારી વિષે શંકા કરવા દે એમ નહોતી. પાછળથી જોઈએ આને લીધે એમની પાર્ટીને ભારે કિમ્મત ચૂકવવી પડી હતી અને આ નિર્ણય અંગે એમને પસ્તાવો પણ થયો હતો. એવું જ નિર્ણયમાંથી થયું. જેઓની નેતૃત્વ હેઠળ કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીએ પ્રયુષ્ઠ તરીકેની ચૂંટણીમાં ડો. પદ્મલિ સીતારામૈયાની વિરુદ્ધ સુભાષભાણુને ટેકો આપેલો. પણ ચૂંટણી, જેમાં સુભાષભાણુની જીત થઈ હતી, તે પછી બ્યારે ગાંધીજીએ ડો. પદ્મલિ સીતારામૈયાની હારને પોતાની હાર તરીકે લેખી અને કોંગ્રેસને એમના માર્ગદર્શનનો લાભ ન મળે એવો ભય પેદા થયો ત્યારે, ત્રિપુર કોંગ્રેસમાં, કોંગ્રેસના ભાગલા પડી જશે એ ભયે (અને એમ ધાવ તો તો એ રાષ્ટ્રીય આદત સમાન જ ગણાય) જેઓની નેતૃત્વ હેઠળ કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીએ પંતે દેશની વિરુદ્ધ વોટ ન આપ્યો. એ દેશવ કોંગ્રેસના બંધારણની વિરુદ્ધ હતો અને એને વિષે ગાંધીજીએ સૂધ્ધા પાછળથી કહ્યું હતું કે 'હું' એને જેમ જેમ વાંચું છું તેમ તેમ ધિક્કારું છું.' 'મે' જેઓને વારંવાર પૂછ્યું હતું કે એમણે એ દેશની વિરુદ્ધ મત કેમ નહોતો આપ્યો? એમનો એક જ જવાબ હતો કે આઝાદીની લડતના સાધનરૂપ કોંગ્રેસ સંસ્થામાં જ એનાથી લંગાણ પડે એવો એમને ભય હતો. 'વામપંથી' કહેવાતા કે સમાજવાદી લોકો પર ત્રિપુરિની માઠી અસર પડેલી, પણ જેઓએ એ નિર્ણય બધી ગાળો સહીને પણ રાખીને હિતની દૃષ્ટિએ લીધેલો. આ હતો તે ભલો માણસ જે રાષ્ટ્ર અને માનવજાત સાડુ જે કામને એ છૂટ ગણતા હતા તે કરવા જતાં પોતાને શું થાય છે તેની પરવા કરતા નહોતા.

૪. ભલાઈની ગોષ્ઠિ એમની પાસે દેશ સાડુ એક રૂપરેખા તૈયાર કરાવી એ એમણે નેલમાંથી રામગઢ કોંગ્રેસ વખતે ગાંધીજી પાસે મોકલાવી. ગાંધીજીએ આ દસ્તાવેજને જાલા રાખ્યો અને તેની તેમણે કદર કરી. પણ એ કોંગ્રેસ આગળ પસાર થવા સાડુ માત્ર એક જ કારણસર રોક કરવામાં ન આવ્યો કે તે વખતની પરિસ્થિતિની ગંભીરતા જોતાં ફક્ત ભારત-પ્રતિષ્ઠિ સંબંધિત અંગે એક જ દેશવ પસાર કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આ ખરડો જોઈને જ ગાંધીજીને એમ કહેવાનું મન થયું હતું કે સમાજવાદ વિષે જે જયપ્રકાશ નથી બંધ્યતા તે ખીલ કોઈ નથી બંધ્યતા. પછી આવી એગસ્ટ ૧૯૪૨ની લડાઈ, જેમાં જયપ્રકાશ પહાડીયો નેલમાંથી છટકી નાકા, છેવટે લાહોરના કિલ્લામાં સલામતી ધારા હેઠળના કેદી તરીકે આવ્યો અને સાથીઓ અને ટેકકારે અંગે એમની પાગેલી માહિતી કલાવવા પોતા પંથુ અરવામાં આવેલી અત્યંત અમાનનીય શારીરિક અને માનસિક રિબાન્ધણીને તેમણે આંતરિક સહી લીધી.

૫. આઝાદી પછી એમનું સ્થાન એવું હતું કે સત્તાના સ્થાનોમાં કોઈ પણ મોખરાડું પદ એમને સહેલાઈથી મળ્યું હોત. તે વખતે સામાન્ય રીતે એમ માનવામાં આવતું કે જયપ્રકાશ જવાહરલાલ નેહરુના સ્વાભાવિક વારસ છે. આઝાદી પછીના શરૂઆતના દિવસોમાં તેમણે સૂધ્ધાં એનો ઈશારો કરેલો. પણ ઇતિહાસ એમને સાડુ કોઈક ખીલ જ જુમિકા ગોઠવી રાખી હતી. ભારતને સ્વરાજ મળતાંની સાથે જ લોકશાહી રાજનીતિને સફળ બનાવવા સમાજવાદી જૂથ કોંગ્રેસમાંથી અલગ પડીને વિરોધી પક્ષ તરીકે કામ કરવા લાગ્યું. જ્યાં જયપ્રકાશને સત્તા મળ્યું કરાવવાના પ્રયાસો થયેલા, જ્યારે એમને સત્તામાં નહીં પણ નીતિઓ અને કાર્યક્રમોમાં રસ હતો. એમને એમનું સ્થાન લોકોની ઉપર નહીં પણ લોકોની વચ્ચે લાગતું હતું.

૬. ખડુ' જોતાં એમના ચિત્તને ચેત નહોતું. એમણે જોયું કે લોકોનાં કુખંપ દરેક વધતાં જાય છે. સ્વાર્થાં સંકુચિતતા અને વાઙ્ગ્યોનો વિચાર બધા ક્ષેત્રોમાં અને ખાસ કરીને સત્તાના ક્ષેત્રો અને સંસ્થાઓમાં ઉપર આવી રહ્યો હતો, ગાંધીવાદી દૃષ્ટિકોણ ક્ષિતિજની પાછળ આધારી ગયો હતો અને તામસિક જડતાની ધૂમ મચી હતી. તે ક્ષણે આચાર્ય વિનોબા લાવે કનિયા-કંઠકાસથી વીંખાવેલા તેલગણ પર શીતળ લેપ લગાડ્યા પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા અને ત્યાં જ એમને જહાનનો વિચાર સૂઝ્યો હતો. જેઓની સત્યગ્રાહી ચિંતે આ વિચારમાં એક જુદા જ પ્રકારના આન્દોલનની શક્યતા નિહાળી—વ્યક્તિઓ અને જૂથો દ્વારા સ્વૈચ્છિક કર્મો દ્વારા સામાજિક પલટાનાં આન્દોલનની શક્યતા જોતાં તેઓ એ આન્દોલનમાં જોડાયા અને એને એની શક્તિ અને એવું આકર્ષણ બની ગયા. એમના આન્દોલનમાં જોડાવાને અર્થે સમાજ અંગેના એમના નવીન ચિંતનનો આરંભ થતો હતો. તેઓ એ નિઃકર્ષ પર આવી ગયા હતા કે અત્યારની પક્ષ અને પક્ષપાલો પર આધારિત સરકારિય સંસદીય પદ્ધતિથી કથું વળવાનું નથી. દેશને મૂળમાંથી ઉપર આવતી નિષ્પક્ષ લોકશાહીની જરૂર છે. વિરાટકાય મતદાર ક્ષેત્રોની જગ્યાએ પાયામાં પુખ્ત મતાધિકાર સાથે પ્રાતિનિધિક મતદાર મંડળોની જરૂર છે. સ્વૈચ્છિક કર્મોને આધારે ગ્રામ સભા સંગઠિત કરવાની અને પંચાયત પદ્ધતિને ફરી ચાલુ કરવાની જરૂર છે. પરલાકારની પરવાનગી આપનારાઓને બદલે લોકોના હાથમાં સહેલ જવી જોઈએ. સમાજના એકમ તરીકે પરિવારને મજબૂત કરવા પર તેમણે ભાર મૂક્યો. સમાજ પરિવર્તનના સાધન તરીકે શિક્ષણની શક્યતાઓ તેમણે સમજી અને અનોપચારિક શિક્ષણ સાડુ સ્વૈચ્છિક કાર્યો પર તેમણે જોર દીધું. આ બધા ચિંતનમાં એમના વિચારોની પાછળ 'માનવ' મુખ્ય હતો. એમને એ સમજઈ ગયું હતું કે ભલાઈની પ્રેરણા ભૌતિકવાદથી મળતી નથી, અને માણસની મૂળભૂત ભલાઈ પર પૂરું આન દેવા અને વિશ્વાસ મૂકવાની જરૂર છે. જેઓ મંહેવા 'સાચા' ક્રાંતિકારીઓ રોગનું નિહાળ કરી નાખ્યું અને એનો ઈલાજ પણ શોધી લીધો હતો, જ્યારે એ કિંદેશ સુધી પહોંચવા સાડુ પ્રભાવકારી સાધનની એ હજી શોધમાં હતા.

૭. જુદાને આનંદોલને ધીરે ધીરે એતું' એમ શુભાવી દીધું હતું અને સ સ્થાપાય વ્યવસ્થાએતું' એ બંદી બની ગયું હતું. ખીજા બાજુ દેશની સ્થિતિ ખરેખર ભયાનક હતી. અધ્યાચાર અને સત્તાનું રાજકારણ એ બંને આભિનન થઈ ગયાં હતાં. બંને પરસ્પરના ટેકાથી ખુદ થતાં હતાં. એક યુદ્ધભૂત માનવીય અધિકાર—અભિયંત્રિતાની આઝાદી—નો અમલ એ એક ભયભરેલો વ્યાપાર થઈ ચૂક્યો હતો અને બધારણીય સત્તાવાદ આવી રહ્યો હતો. આવી ભેંકાર પરિસ્થિતિમાં બધાપ્રકારે આમતેમ નજર કેરવી નેહ. ક્રાંતિના સંભવિત વાહને તરીકે તેમની નજર તરુણો પર હતી. વિલાસિતા અને ક્રુદ્ધલક મુદ્દાઓ અંગે હિંસક પ્રવૃત્તિઓ આદરતા તરુણોની શક્તિઓને તેઓ સમાજ પરિવર્તન તરફ વાળવા માગતા હતા. આમ એમણે બિહારના વિદ્યાર્થીઓની આગેવાની સ્વીકારી અને એમને સાર્થક દિશામાં લઈ જવાની એમને આશા હતી. પણ તત્કાલીન સત્તાધારીઓને એમના પ્રયાસોમાં પોતાના અધિકાર સામેનો પડકાર દેખાણો અને એમણે સંધર્ષનો જેવા મારગ લીધો કે જે તેમને છેલ્લે નેપીંગ અને ખીબોઓને જેલમાં લઈ જવા અને દેશ પર આંતરિક કટોકટી લાવવા સુધી લઈ ગયો. એમનો જેલવાસ એવો હતો કે દૂર સમયમાં જ એ મૃત્યુમુખે પહોંચી ગયા, અને જો કે એ થોડાં વર્ષો સુધી છવ્વતા રહ્યા છતાંય એમની તબિયત એટલી ખરાબ હતી અને તેઓ એવા પાંગળા થઈ ગયા હતા કે તરુણોને અને જનતાને એમના ઉદ્દેશો સુધી જવાનું માર્ગદર્શન ન આપી શક્યા. એમાં તો શક જ નથી કે એમનું ચિત્ત કાંઈક ને કાંઈક કરી છૂટવા તરફ હતું, પણ એમનું શરીર પંચુ બની ગયું હતું. ૧૯૭૭ ની ચૂંટણીઓ આવી ત્યારે પોતાની તબિયતને જોખમે પણ એમણે બિહાર અને બિહારનાં કેટલાંક સ્થળોની મુસાફરી કરી, પણ તેમ કરતાં દેશબહારમાં જ તેઓ પાછા પટકાઈને મુંબઈની હોસ્પિટલમાં જઈ ગયા. છતાં લોકોની લાલાઈ વિશે એમને જે પરમ શ્રદ્ધા હતી તેનાં પરિણામો ૧૯૭૭ ની ચૂંટણીના પરિણામોમાં સરસ દેખાઈ આવ્યાં. ફરી ન્યારે ચૂંટણી પતી ગઈ ત્યારે એ કેટલાક સિનેનો દિલ્લી આવવાની આગણીને ઇન્કારી ન શક્યા. પણ તેમ કરતાં ખીબો જ દિવસે હોસ્પિટલમાં અને પછીથી સીએટલ ગયા.

૮. વખત વીતતો ગયો તેમ તેમ એ વધુ ને વધુ ક્ષીણ થતા ગયા. તેમણે ન્યારે બેથુ' કે આંતરિક કટોકટીને લીધે છિન્નાયેલી આઝાદીને પાછી લાવવામાં એમણે જેમનો સાથ લીધો હતો એ લોકો પણ સત્તાના રાજકારણની મેલી રમતના જેવા જ શિકાર બની ગયા હતા ત્યારે તેમણે ગાણસના અતિમ ભાવિ પર કે માણસના અત્તરમાં રહેલી લાલાઈ કે લોકોની નિગરાણી પ્રસ્થી નહીં, પણ પોતા પરથી વિશ્વાસ ખોઈ દીધો અને એમને થયું કે હવે તેઓ કોઈ કામના ગ્વા નથી. જે બની ગયું હતું તેને અંગે તેઓ એક કરતા હતા અને એમાંથી મુકિત ઇચ્છતા હતા, જે છેલ્લે ૮ મી એપ્રિલ ૧૯૭૮ ની વહેલી પહેાટે એમને આવી બળી. આમ માનવીની લાલાઈના ફિરિયાની પાર્શ્વ વાત્રા પૂરી થઈ.

૯. વારંવાર મન પરિવર્તનો અને વિશંગિતના એમની હિંમત આશ્ચર્ય મૂકવામાં આવ્યા છે. આ બધા વિસંધાભાસ અને વિસંગતિઓના પાછળ એનાર નજરને લાલાઈની અંતરગાત્ર ગોળાનું અરણ્ય એવા જડશે. લલાઈની આ શોધ ખાતર એમને કયું અલંકારીય નહેતું લાગતું. મહાન વંગીણી કવિ ચંદીદાસની માફક તેઓ પશુ માનતા કે સૌની હિંમત મનુષ્ય જ સવ છે અને બધા માનવીય પુરુષાર્થનો એક જ ઉદ્દેશ હોયો નેહિએ—માનવને માનવ તરીકે લેખવાનો.

અંગત વહેવારોમાં એમની નમ્રતા અને ખીબોઓ બાહ્ય એમની કાળજી એ ખરેખર દુર્લભ અને આદર્શરૂપ હતા. ખીબોઓ વિશે વિચાર કરવામાં કોઈ કોઈ વાર એ દોષ ગણાઈ જાય એટલા ઉદાર હતા. પણ એમની પોતાની અંગત જિંદગીનું નૈતિક ધોરણ ખૂબ ઊંચું હતું. ન્યારે તેઓ વિદ્યાર્થી તરીકે અમેરિકામાં હતા ત્યારે એમનાં તરુણ પત્ની પ્રભાવતીજી, જેઓ તે વખતે ગંધીજી સાથે રહેતાં હતા, તેમણે આદરવન શ્રદ્ધાસ્થ પાળવા અંગે એમની પરવાનગી ઇચ્છેલી. તે વખતે તેઓ આ મુદ્દામાં માનતા નહોતા. પણ એ પોતાની પત્નીની ઇચ્છા વિરુદ્ધ છવવતું શી રીતે કરી શકે? અને પોતાની છવવસંગિનીને સુધી કરવા એક સહજ પ્રવૃત્તિ છોડી ન દેવાય? તત્કાલ પરવાનગી અપાઈ ગઈ. ન્યારે તેઓ સ્વદેશ પાછા આવ્યા ત્યારે પ્રભાવતીની સત્સંમિતિથી ગંધીજીએ સૂચયું કે જે બધાપ્રકારે ને ઇચ્છે તે કરી લાન કરી શકે છે. જ્યારપ્રકારે આ વિચારથી લારે આઘાત લાગ્યો અને એમને કુખ્ય એ વાતનું થયું કે એમને આવા સ્વાથી અને નીચ શી રીતે માનવામાં આવ્યા હશે? આ હતા ભક્ષો જ્યારપ્રકાર, જે જિંદગીની એક માત્ર કસોટી લલાઈને જ ગણતો હતો. સ્વાર્થ અને પાર્શ્વ વાસનાઓથી મુક્ત એવી આ યુગલની લાગણીદારી પરસ્પર સારુ ત્યાગ અને માનવમાનવી સેવા સારુ અર્પિત હતી. અને છતાં એમની લલાઈની મહાનતા એમાં હતી કે એમણે પોતાની જતને સાધારણ મર્ત્ય માનવો કરતાં વધુ અને મહાન માની નહોતી. મહાન તરીકે એમની સાથે વહેવાર કરવામાં આવે તે એમને હંમેશા નાપસંદ હતું.

૧૦. રાજકારણ એમના સારુ ધોષ નહોતો, એ તો માત્ર લોકોની સેવાનાં સાધનો પૈકીનું એક હતું. ૧૯૬૬ માં ન્યારે બિહારમાં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે તેમણે તરત બિહાર રિલીફ કમિટીની સ્થાપના કરી, બધી અગ્રંથી પાર્ટીઓને ભેગી કરી, ફાળાઓ ઉઠરાવ્યા, આખા દેશમાંથી કાર્પક્ટઓ ભેગા કર્યા, અને અનોખી સેવા બબલી. એમના વિના એ દુષ્કાળમાં બિહારમાં લાગે લોકો મર્થા હોત. વળી ન્યારે ઓગસ્ટ ૧૯૭૫ માં પટનામાં અઘૂતપૂર્વ પૂર આવ્યાં ત્યારે એમના માહેલો ભક્ષો માણસ બધા રાજકીય અને અંગત વિચારોથી ઉપર બેઠ્યો. એમણે વડાપ્રધાન ઇન્દિરાજી નેમણે એમને કેમાં રાખ્યાં હતાં તેમને પોતાને પેરોલ પર છેલ્લા વિનંતિ કરી અને તેઓ કોઈ રાજનૈતિક પ્રવૃત્તિમાં નહીં પડે એવી શરત પણ સ્વીકારવા તૈયાર થયા. આ બધું

એટલા માટે કે એમનાથી પદમાના લોકોની આખી વિપત્તિને કાળે સેવા થઈ શકે. આ એક એવો પવિત્ર યુવક હતો જેને સેવા કરતાં કરતાં વાદ્યાદ્યો વાદ્યાદ્યો નહોતો. કમળા નેહરુ અને 'ભાઈ' બનાહર અંગે તેમને હમેશા અંગત સ્નેહ હતો. તેમની દીકરી વિષે કદી અંગત પૂર્વજાહે નહોતો. બહેર સંયો પદ્મી પણ બ્યારે એમને અંગેનો કોઈક ઉલ્લેખ કરે તો પડતો ત્યારે તેઓ પણ કંઈ અને સંકોચ સાથે એમનું નામ ઉચ્ચારતા. ૧૯૬૭માં બ્યારે તેઓ જેન્ડીની પદ્મીમાં ચૂંટણીઓ પછી મળ્યાં ત્યારે એમનું સ્વાગત કરતી વખતે એમની આંખો ભરાઈ આંધી હતી અને એમણે જેવી એમની યોરડીમાંથી વહારે ૫૨ મુઠ્ઠા કે તરત જ તેઓ પ્રેસ આગળ બોલી પડ્યા હતા : “એનો ભૂતકાળ ઉલ્લેખણ હતો અને મારી મુલેવણ છે. એમનું લવિષ્ય પણ જીવનનું નીવડે.” થયું લોકો આને એમનું મોહું મન ગણ્યો. પણ જેન્ડીની પોતાનામાં એવો કોઈ ભારેમ્મ ગુણ હોવાનું લાન સરખું નહોતું. એમને શરૂ તો એ સાવ સ્વાભાવિક હતું.

૧૧. કેટલાક લોકો એમની માંદગી અને એમના સાન્નિધ્યનો લાભ લઈને એમને વડાવી ખાતા તેનું વર્ણન કરવાનો આ મોટો કે અવસર નથી. પણ હકીકત એ છે કે તેઓ દરેકની પ્રામાણિકતા પર વિશ્વાસ ધરાવતા અને દરેક પર નિઃસ્વંકાયપણે ભરોસો રાખતા. બારીક બેઠા અને જમ કરવાની એમની શક્તિ છેલ્લેના દિવસોમાં ફોણ થઈ હતી. પણ લોકો પર ભરોસો મૂકવાનો એમનો સ્વભાવ અને મનુષ્ય માનવી લાઈ વિષેની એમની શક્તિ કે અંત સુધી એમનાં એમ રહેલાં. એમનું નકરું મરુત્તવ જ પુરવાર દરેક તથા દાખલાઓ અસંખ્ય છે—એમની નકરી લાલમન-સાઈ કે જેની આગળ બધી વસ્તુઓ ખૂટી અને પીગળી જતી. આપણી સામેના પડકાર તો એ છે કે શું આપણે એમના વારસાને સાચો છીએ ? આપણે આ લાઈનો એપ પહેલાં આપણને અને પછી બીજાઓને લગાડી શકીએ ? (મુળ અંગ્રેજી)

● જનનારાયણ સદાચ

એ તો પરમહંસ હતા

જેન્ડી વિષે લખવાનું નિમંત્રણ મળ્યોજના નિમંત્રણ જેનું છે. લખવા બેસનારની નગર સામે જેન્ડીના જીવનનું સ્પષ્ટ ચિત્ર આપીને બેસું રહેશે. જેન્ડીનું મધુરું રસિત, એમનો સરળ સ્વભાવ, એમની વાણીની ગંભીરતા, એમનો વાત્સલ્યભાવ, એમની ગૌરીશંકર સરખી મહાનતા, એમની ગાગર શ્રી મહાનતા અને શુદ્ધિ જેવી પ્રખર સુદ્ધિ ! દેશ માટે એમણે કેવો મહાન ત્યાગ કર્યો હતો ! દેશ મસીહ તો એક જ દિવસ શળોએ ચલ્યા હતા પણ જેન્ડી તો પૂરું ૭ વર્ષ સુધી હતા હતાં હતાં મનુષ્યના પારણામાં મૂલતા રહ્યા ! એ બધું શા માટે ? એમના જીવનથી

દેશનું જે કંઈ બહુ થઈ શકે તે બધું. એમનો એક એક શ્વાસ સેવા માટે જ ટકતો હતો. એમનું નામ જનપ્રકાશ નારાયણ. જીવનભર જે બધી પ્રેરણા આપતા રહ્યા. એમના જીવનની પણ પણ દેશને જ નહીં, સારી દુનિયાને ઉત્તમગતી રહી, અને અંતે હતાં હતાં નારાયણનાં જ સ્મરણ ગયા.

પ્રભાવતીબહેન અને જેન્ડી એક જ સિસાની બે બાહુ. પરમહંસ રામકૃષ્ણની સાધના સારુ થઈને શારદા માએ આજીવન બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું, તો પ્રભાવતીબહેની સાધના માટે જેન્ડીએ આજીવન બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું. પરમહંસ કેન્સરની બીમારીને કારણે શારદા મા પહેલાં જ પરવર્ધા અને પ્રભાવતીબહેન પણ કેન્સરની બીમારીને કારણે જેન્ડી પહેલાં પરવર્ધા. આ કોઈ ભાવના યા કષ્ટનાની વાત નથી, આનાના અમરવતના વિચારે જ એની સાથ ગીતા પૂરે છે :

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વ નેમે જનાશિષા : ।

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વં વયમતઃ પરમ્ ॥

હું તું કે આ મતિપામે, પૂર્વે ક્યારે હતા નહીં,

ન હવંશું ભવિષ્યે એમ તું જાણતા રમિ. (ગીતા ૨-૧૭.)

માંથી સેવા સંધનું સંમેલન બિહારમાં વૃદ્ધાવન મુકામે હતું. ત્યાંથી હું અને મુરેન્દ્ર સાથે પાછા ફરતા હતા. પટણમાં જેન્ડીને મળ્યા ગયા. અમારી વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં એક સામ્યસિસ્ટ કાર્યકર્તા આવ્યા. જેન્ડીએ પૂછ્યું. “કેમ છે ?” મેં જવાબે જવાબમાં કહ્યું, “મેં દિવસથી ખાવા પાન્યો નથી, ભૂખ્યા છું.” ઠગુણથી જેન્ડીની આંખમાં ઝળઝળાયાં આવ્યાં. મનમાં હાથ નાખ્યો તો બે રૂપિયા. એ આપતાં કહે, “આજ તો મારી પાસે પછી આ બે જ રૂપિયા છે; એ લે, કાલે વળી બેઈશું.” કાર્યકર્તા બે રૂપિયા લઈને ચૂપચાપ ચાલ્યો ગયો. અમે જેન્ડીના મોઢા સાથું ભેટા જ રૂપી ગયા. માનવતા આને કહેવાય !

મારી ને જેન્ડી વચ્ચે ક્યારેય વાતચીત ન થતી. હું એમને મળતો ત્યારે એ આટલું જ પૂછતા, “બલવંતસિંહ કેમ છે ? કોક છે ને ?” હું કહેતા, “કોક છું.” પછી આગળ વાત ન ચલાવતા કારણ કે એ બન્યું હતા કે હું મળતા તો પ્રભાવતીને મળે છું.

એમની રચેલી બનતા પારીના જે ફાલ થયા તે લખીને હું મારી કલમ ખરડવા નથી માગતો. સ્વાર્થમાં આંખળા સ્વાર્થી નેનાઓએ જેન્ડીના આના પર જે કુદરવાત કર્યો તેને કારણે એમને ભારે વેદના સહેલી પડી.

યમાયણની લાપામાં કહેવું હોય તો :

કમ કોહ મદ માન ન મોહા

લોભ ન લોભ ન રાગ ન દ્રોહા

બિન્દક કષ્ટ દંભ નહીં માર્યા

તિન્દ કે રુદ્ર બહુલુ સુસ્યા

સબકે પ્રિય સબકે હિતકારી

દુખ મુખ મરિસ પ્રસન્ન સા ગારી
કલાહિ સન્ન પ્રિય વચન વિચારી
જગત સોવત મરન તુમહારી
જનની સમ જનહિ પરનારી
ધનુ પરાવ વિષ તે વિષ ભારી
જે હરસારી પર સંપતિ દેખી
દુખિત હોહિ પગ વિપતિ વિશેખી

આ બધા શુભા જેઓના અને પ્રભાવતીબહેનના જીવનમાં મેં જોયા હતા. એ ખરેખર જ વિશ્વમાનવ હતાં. એમના દર્શનથી માનવતા ધન્ય બની હતી. જનકરાજાએ સીતાજીના સ્વયંવર વખતે કહ્યું હતું : પુત્રી પવિત્ર કંઠે કુલ દોહ ! જનકેશોરબાણ્યએ પણ પ્રભાવતીબહેનને જેઓના હાથમાં સોંપતી વખતે એમ જ કહ્યું હતું ને ! ખરેખર જ પ્રભાવતીબહેનને બંને કુળોને પવિત્ર કર્યાં. મેં પ્રભાવતીબહેનના મૃત્યુ પ્રમુખે લખેલા લેખમાં લખ્યું હતું : “કહિ પ્રકાશ બગેલો યજ્ઞ તુમહારા”. આવા મંત્ર સ્ત્રીપુરુષો દુનિયામાં ક્યારેક ક્યારેક આવે છે, આવીને પોતાની સહીતીની સુલાસ આ ધગ પર કેલાવી આસતાં થાય છે. એવાં સ્ત્રીપુરુષોના સદ્ગુણો હવા પાણી પામી કેટલાય છોડ ભીંગી જાણ થાય છે અને જે પણ આ ધગને સુગંધિત કરતા રહે છે, અને એમ શુભોનો ભંડાર અમુકપણ ટકી રહે છે. બાણ્યે ભવિષ્યવાણી લખાતી કહેલું કે મારા બાદ જેઓના મારી જ લાખા બેલવાનો છે, અને ખરેખર જાપુતી ભવિષ્યવાણી સાચી પડી. જેઓએ બાળા સાથે ખલેખલા મેળવી સર્વોપ દામદાન અને જુદાના કામમાં સંપૂર્ણ સહકાર આપ્યો. એમના જીવનદાનના સંકલ્પને મેં હંસી કાઢ્યો હતો કાગળ કે એમનું જીવનદાન બંનેનીના ગર્ભમાં જ અપાઈ ચૂક્યું હતું—એ મા કે જેણે એમને પાળી પોષીને મોટા કર્યા અને દેશને એક મોટી આખજ આપી સ્વર્ગે ચડ્યી. બાપુ કહેતા હતા કે નઈ તાલીમનું શિક્ષણ માના ગર્ભમાંથી જ શરૂ થાય છે. દીધલી ચીંગતું કરી દાન દેવું એ જીવિતમાત્રું કામ નથી. એમ દેવધારી તો જેઓની ગતિ રાત્રી રાત્રી એવી થઈ હોત.

न त्वह् कामये राज्यम् न स्वर्गम् नापुनर्भवम्

કામયે કુવ્રત્તવાનામ્ પ્રાણિનામ્ આતિનાશનમ્ ॥

આ મોઢેમાં હતું છે તેમ ન તો એમને રાજ્યની કામના હતી, ને ન સ્વર્ગની. નરે, મોઢાની ઇચ્છા પણ એમને નહોતી. સાત દુઃખથી ધીરિન પ્રાણીને ની પીઠા દુઃખ થાય એ જ એમની માત્ર ઇચ્છા હતી.

આ વા હતા અમારા પ્રિય સાથી જ્યવપ્રકાશ. એમનું મરણ બાનકેલવ છે. મરણ મૃત્યુ માટે દેવળ બાનેત માતા જ નહીં, નાનમ દુઃખિતની માનવજાતિ બોધે અનુલવડે. એ આગથી એક વર્ગ નાના હતા. એમના મોઢામાં દેવતાને અને જર્વ છે, પુત્રુ નાન ને બે વડતાને કે જે એ ૦ ૦ જેવાં રાજા થઈ ગયા. (૧૦ દિવસ)

૪ જ્યવપ્રકાશજી

એ ક આ જ લિ

કોટાકીના એવાયર પછી સ્વતંત્રતા મેળવ્યા બાદ લોકોએ પહેલું કામ તો પોતાના અંતરના ભેદાણુથી તેઓ ને હૃદય શક્તિઓમાં વિશ્વાસ ધરાવતા હોય તેમનો એ મુકિત બદલ આભાર માનવો જોઈએ.

અંધારા દુભાવે ને વિરોધી શક્તિથી પર ખડી છે એક શક્તિ તે અવિચળ સહુ ઉપર એ સર્વશક્તિવાળીને સોંપ નર્મ ફૂળ તવ બધો વિપતિઓ બાજે પામે ઇશ દુષા જવ.

પછી આપણે પાઠ માનીએ એમનો જેમણે જુદી જુદી રીતે કષ્ટો સહન કરી અને બલિદાન આપી આપણે સાનુ આ આઝાદી મેળવી આપી. આ રૈકી જ્યવપ્રકાશ નારાયણનું નામ હરકોઈની જાણે સર્વ પ્રથમ ચડે. ગાંધીજીના જમાના પછી આજ સુધીમાં ખીબ કોઈ મારફત આટલા નબળા અને માદા માણસના રૂપમાં નૈતિક શક્તિઓએ દુષ્ટતા પર આવો વિજય મેળવ્યો નહોતો. એણે નિશ્વાસમક રીતે ઇતિહાસના પ્રવાહને પલટાવી દીધો. એક હસ્તીએ બાંસડ કરાડેના જીવનપલટા કરાવ્યો. એણે એ યુગપ્રવર્તનકારી કાર્ય ચાલુ રાખ્યું નેહીએ અને લોક શિક્ષણની પ્રક્રિયા કદી અટકવી ન જોઈએ. જ્યવપ્રકાશ નારાયણે રાષ્ટ્રને ને મૂલ્યોની શીખ આપી છે તેના પ્રચાર ખીબાઓએ ચાલુ ગખવો પડશે—એવી શીખ ને કદાચ આપણા લોકોને પૂરેપૂરી યાદ ન પણ રહે પરંતુ જેને તેઓ કદી પૂરેપૂરી જુલ્મી પણ નહીં શકે.

લોકો આજે પણ એવી અનુસ્મિતિમાં છે કે ને દેશની બિહારીઓ બચેલે જ આવે છે. લોકો અજવાળા આપે જોઈ રહ્યા છે એક નવી દિશા લાણી, એક નવા યુગ લાણી, એક નવી બિહારી લાણી. આ ટાણું ગાત્ર નવા બનેટનું કે નવી લાઈસેન્સ નીતિનું કે નવા મૂલ્ય માળખાનું નથી. આ ટાણું તો છે એક નવો સમાજ લાજબા અને ઘડવાનું, દેશને એક નવી અસ્મિતા આપવાનું.

આ યુગપરિવર્તનકારી ઇપાન્તની પ્રક્રિયામાં સાર્વજનિક આપવા સાનુ જ્યવપ્રકાશ નારાયણ અમર રહે.

(મૂળ અંગ્રેજી)

૦ નની પાલખીવાળા

ન ખ શિ ખ મા ન વ

એક વાઝ એમિયાના સૌથી આગળ પડના મમાગવાની તરફે એવાખાના જ્યવપ્રકાશ નારાયણ આજેય બસપતમાં બેઠી લોકચાહતા ધરાવે છે. તેમના યોગદાનમાં અંતરાતમામાં સાનના લાગણી માનવ જાતની વેળાનું પ્રતિનિધિ થઈ છે. મુખવત્સનામાંથી બહાર નીકળે મુશ્કેલ આ યુગમાં કો દરેકને અમારા માનીના વિચારો અને

આદ્યોને અનુસરવા મંથી રહ્યા છે. ગ્રાંધીજી એમને ભારતમાંના સર્વક્રેંદ્ર માકર્સવાદી કહેલા. આત્યારે ધણુ ભારતવાસીઓ એમને સર્વક્રેંદ્ર ગ્રાંધીવાદી કહે છે. વિચારસરણીની મેળબની એલની અનંતતાનાએ એમને રાજકારણમાં એક વટમાર્થ જેવા બનાવી મૂક્યા છે, અને તેમ છતાં એમની એ મેળબના ભારતીય વિચારના સ્વરૂપ જગમાં હજીયે તરંગો બનાવતી ગદે છે. એ ભારતના સૌથી આગળ પડતા આલોચક, પ્રસ્થાપિત મતો સામે અસંમિતિના સર કાટનાગ, ખીળાંદાળ એકરૂપતાના હમેશાં વિરોધી અને “હવે આમાં કંઈ નહીં વળે” એમ સામાન્ય રીતે લોકો માની લેતા હોય એવા હરેશી મારે અંબુનારા છે. ખીલ્લો બ્યારે હલકી કઠાલ રીતે સાચા દરતા હોય છે, ત્યારે આ માણસ બંધુ ખાનદાની પૂર્વક ખોટા દરવા માટે જ સર્જાયે છે !

વ્યવપ્રકાશ કહીયે પ્રધાન નથી બન્યા અથવા કોઈ સપ્તકારી હોદ્દો એમણે નથી ભોગવ્યા. વ્યવહારુતા માટે એમને નુયિ નથી. એ જે પ્રધારન રાજકારણ ખેડે છે, તે ખરું ભેતાં અસંભવિતતાની કળા છે. એ હમેશાં રોલિંગી ક્યુકદમ્પી એક ડગલું વેળાના જ હોય છે, એકાદ પેઢી બહુ વહેલા અથવા બહુ મોડા. બહુક મીલ્લને પ્રાથમિકતા આપવાની એમની તીવ્ર ઇચ્છાને કારણે એ ગરબીય વનવાસમાં અને ક્લિસ્ટ્રી શન્યાવકાશમાં સરકી ગયા છે. એ ક્યારેક પરસ્પર વિરોધી, સમજમાં ન આવે એવા, કે યકાઝપ, સંક્રિધ, અથવા સાવ ગૂંચણુભર્યાં થયું હોય છે. તેમ છતાં “નેહુ પછી કાણુ” —નો વિચાર કરીએ ત્યારે વ્યવપ્રકાશનું વ્યાપક ને દૂરદર્શી ચિત્ત તેમ જ લગ્નમુકત અંતરત્મા ભારત માટે અનિવાર્ય સામિત થઈ ગયે તેમ છે

જેબીબનો ચહેરો-મોરો કંઈક ગંભીર અને અન્યમનસ્ક પ્રાધ્યાપક જેવો છે. અહીં કોરના ચક્ષુ દેલપણુની બાલામાં વધારો કરે છે. વાન એમને ગોરો છે. વિન્સેન્ટ શીને કહ્યું છે તેમ એમના દેખાવ, અવગુણ અને મોલ્યાલમાં માવઠાંત એક પ્રકારની ખાનદાની ઝગઝગ છે. એમનામાં અવિયજ સ્વસ્થતા અને ગ્રાંધી જેવી પ્રચલિત ગંભીરતા છે. એમનો અવાજ ધીમો, સુસંગી અને બીરક થાકની છાટવાળો છે. ક્યારેક ધર્મચાર્યની અદવાળાં એમનાં ક્રેટલાંક કથન ઉપરથી આપણે કંપના કરી હોય, તેના કતાં એ અત્યંત વધારે મોહક વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. એ વિનમ્રશીલ, મોટા મનના અને નમ્ર દેખાઈ આવે એવા છે. એમની વક્તવિ કહી બહુ જાડી નથી હોતી. ભારતના અન્ય સમકાલીન રાજપુરુષોમાં ખાસ એવા નથી મળતી એવી સુરુચિ, સંસ્કારિતા અને લગ્નમુકત અપૂર્વ એવું ધૈર્ય વ્યવપ્રકાશમાં એવા મળે છે. મોગરજી દેસાઈ કરતાં જુદી રીતે. વ્યવપ્રકાશની ગ્રાંધીવાદી સાધુતા કદી વંચત અને ખીલ્લો માટે મેળબ નથી બનેતી. દાખલા તરીકે ફોના વિરોધા પોતાના રાન માટે એમને ગોરવ છે અને પોતાને ફોના બહુ ભાવે છે એ વાત હરેશીએ કહી શકે છે. એ શાકાહારી છે અને મીઠી પેશાબના દરદી છે, છતાં પોતાના ખોરાક વિશે કળો ગોશીરો કે ડોળ એ કદી નથી કરતા. એ સહુ સાથે લાગી બધ

તેવા વિશ્વનાગરિક છે. છતાં પોતાની આગવી સુરુષ ભારતીયતા એમણે કદી છોડી નથી.

મારી જિંદગીનો એક લાંબામાં લાંબો દિવસ મેં એમની સાથેની વાતચીતમાં પચણુમાં ગાળ્યો હતો. વ્યવપ્રકાશ કદી કેટલાબીરક બની બધ છે એમ નહીં, પણ પવન વિનાના એમના નાનકડાં ચોરડામાં દી આપો નીચે બનીન ઉપર પલાંડી વાળીને બેસતું એ કોઈ પણ પશ્ચિમના માણસ માટે અત્યંત થકવી નાખખતું છે. એક કન્યાશાળાના થોડાક ભાગ વ્યવપ્રકાશ પોતે પચણુમાં હોય ત્યારે રહેઠાણ તરીકે વાપરે છે, ચોરડામાં કેવળ ચટાઈ અને થોડાક તકિયા હતા. ચારે કોર કાચનાં કબોટાં ખીળાં પડતાં ભતાં પુસ્તકો અને કાગળોનાં વજોરેથી ભરેલા હતાં. વાતાવરણ મને કોઈ મોટા રાજપુરુષના કામ કરવાના ચોરડા જેવું નહીં, પણ સ્વચ્છિમ જેવું લાગ્યું ! એક ખખડકળ જન પંખો લાગે જ થોડી હવા આપતો હતો.

પરંતુ સરિમન વઢને જેવા એમણે ચોરડામાં પણ મૂક્યો કે ત્યાંની બધી જ સુરતના ને ભેળ એકાએક અલેપ થઈ ગયાં. ક્રાન્તિચના અભાવ માટે એમને મારી માછી ખાળી અને પોતાને નીચે બેસીને કામ કરવાની વ્યાહત છે એમ સમજાવ્યું. પ્રાધ્યાપકની જેમ ગીણી ગીણી ચોક્કસઈપૂર્વક એમણે મારે પોંક પાછળ તકિયા ફેલી રીતે મોહવવા તેની સમજણ આપી. મેં એમના શબ્દમાત્રના જીવન વિશે એકાદ પ્રશ્ન પૂછ્યો, અને એમણે મહુ સ્વસ્માં પોતાની વાત શરૂ કરી.

એમના વિશે એક તાબગીહરી બાવત (મોટા ભાગના અન્ય ભારતીય રાજપુરુષોની સરખામણીમાં) એ છે કે આડબરી શૈલી અને ચવાઈ ચપેલાં સરેલાં રહ્યું એ હમેશાં ટાળે છે. એ કલોકો સુધી બોલ્યા કરે, છતાં વાતોડિયા ન લાગે. જખ્જોની એમની પસંદગી એકેએક વાઘવને રસાળ ને આનંદદાયક બનાવી મૂકે. પોતાનાં જુદાં જુદાં પગલાંને સમજવવાના પ્રયત્ન એ વંદક કરે છે, પરંતુ પોતાની બૂલો છુપાવવાનો પ્રયાય કદાપિ નથી કરતા. રાજપુરુષોમાં સામાન્ય રીતે જેવા મળતા આપ-બાઈને યસકો એમનામાં તમને નહીં બોવા મળે. એમને એમ લાગે છે કે પોતાની નિકા ને ચોખ્ખી દાનત વિશે સમ ખાઈને ખીલ્લને કલં રાખવાની કોઈ જરૂર નથી. સખત અભિપ્રાયો ઉચ્ચારતાં એ કરતા નથી. કશુંક છળકપલ કે પ્રપંચ જેવું લાગે તો તેને એકદમ વગેડી કાઢતાં અચકાતા નથી અને તેમ છતાં મેં એમનામાં ક્યારેય કોઈ દંગ, કડવાચ કે કિન્નાબેગી નથી નેનાં. આ બાબતમાં એ ધણુ મેનન કરવાં સાવ ખીલ્લ છેડાતા છે.

તે દિવસ વ્યવપ્રકાશ પોતાના જીવનના અત્યંત મેસાયક અતુલ્યો લગ્નલગ્ન મિલ્કિત્કના અનાસક્ત ભાવે વર્ણવ્યા. પરંતુ બ્યારે એ ભારતના માગબનીની સ્થિતિ વિશે વાત કરવા લાગ્યા, ત્યારે મોટે ભાગે સ્વચ્છ ને શાંત લાગતા એમના ચહેરા પર દવાવી રાખેલ ભારોભાર વેતાનાં વાહલ છવાઈ ગયાં. પહેલી વાર મેં એમને ચિંતાગ્રસ્ત બોવા. એમના હાવભાવ બહુ મક્કમ

નળ્યા. એમણે કહ્યું કે ભારતીયો જર્મન, ભપાનીએ કે ચીનાઓ કરતાં કોઈ રીતે જુદા નથી. પરંતુ લાંબા વખતના વિદેશી શાસને એમને સંપૂર્ણપણે પંચુ બનાવી દીધા છે. હાલકું લાંબા પછી કોઈ અંગને પ્લાસ્ટરમાં રાખવું પડે અને પ્લાસ્ટર તોડ્યા પછી એ અંગમાં એ નળખાઈ વતી એવી સ્થિતિ આને ભારતની પ્રબળી છે.

હું જોઈ રહ્યો હતો કે એમનો દેહ ત્યાં હાજર હતો, પણ એમનું ચિત્ત ભારતનાં ધૂળધોયાં ગામડાંમાં અને તેના બેહાલ કંગાલ ગ્રામજનોમાં વિહરતું હતું. એ દેશનાધિવાની સ્થિતિમાં પરિવર્તન શી રીતે લાવ્યું? બોલતાં-બોલતાં એ મૂંઝા થઈ ગયા અને ગમગીન લાવે શન્યવત્ તાકી રહ્યા. મારે વધુ પ્રશ્નો પૂછના હતા, પરંતુ તે વખતના મૌનનો ભગ કરવો એ અને સાવ પાપી કૃત્ય લાગ્યું. એક હરક પણ ઉચ્ચાર્યા વિના અમે બેઉ ત્યાં કેટલો વખત બેઠા રહ્યા હોઈશું, મને ખબર નથી.

છેવટે એક ગરોળાએ જ્યમકાશને એમના આ દિવાલવખમાંથી ફરી ધરતી ઉપર આવડા. “અરે, કોઈ છે કે? જલદી આ કપાટ ઉઘાડો! બિચારી કેટલો વખતથી ત્યાં પુરાયેલી હશે!” સેક્રેટરીએ આવીને એકદમ પુસ્તકનું કાચું કપાટ ખોલ્યું, અને નાની ગરોળી ઝટ બહાર ફૂટી ત્યારે જ્યમકાશને હાથ ધર્મ!

હું વિચારતો રહ્યો કે ભારતમાં એવું શું છે જે એક વખતના આ લોખંડી મનોબળવાળા ક્રાંતિકારીને એક પુરાયેલી ગરોળી જેવાવિત અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે? ઘણી વાર મને એમ થાય છે કે ભારતવાસીઓ માણસો કરતાં ‘પશુઓ’ વધુ ધ્યાન રાખે છે, ‘પશુઓની વધુ ચિંતા કરે છે. પરંતુ જ્યમકાશની ભાવનામાં આ સાચું નથી. એ તો દરેક જાણી અને દરેક વાતની ચિંતા કરે છે. અને એ જ તે એમની એક મુશ્કેલી છે!

૦ વેલ્સ હંગેન

જ થ પ્ર કા શ

હું જ્યમકાશના આલોચકમાંની એક છું. એમના સંતાન જેવી છું, ને જ્યાં એમની આલોચક પણ છું. એમના સંતાન જેવી છે કહ્યું છું? રાજસ્થાનના કાર્યકર્તાઓ મારેની એક શિબિર હતી. જ્યમકાશજી આણુ આવેલા. ૧૯૬૫ની સાલની એ વાત. કોઈએ જેઓને કહ્યું કે, ‘જેઓને હવે તમારી ઉમર થવા આવી, તમે કોઈને ખોળે લઈ લો તો સાચું નહિ?’ હું એમની પડમે જ બેઠેલી હતી. પ્રલાવતીજી પણ ત્યાં જ હતાં. જેઓએ કહ્યું, “અમારા ખોળા વળી ખાલી કયાં છે? આ વિમલાવદેન છે જ તો? કેમ પ્રલા! આપણે ખોળા કંઈ ખાલી કેમલાય?” આમ મારા પર પોતાના સંતાન જેટલો રમેહ પણ તેઓ રાખતા આવેલા. એમની કને બેસીને જ

હું હિંદી શીખેલી. એમનો આત્મોત્સર્ગ તે જાન્યુઆરી ૪ છે. એને વિષે મારે કંઈ કહેવાનું નથી. મારે એક જ વાત કહેવાની છે તે એ કે, જેવી અસહનતા જટાયુને મળેલી, એવી જ અસહનતા આને જ્યમકાશજીના કાર્યને મળી રહી હોય એવું લાગે છે. ગમે તે કહો, રાવજીની સહનતા કરતાં જટાયુની અસહનતા ઉભજવલ જ છે. સવાલ એ છે કે, એમની અસહનતાઓ કેવા પ્રકારની હતી? ગાંધીજી તથા વિનોબાજીનું લોક-નીતિ અંગેનું ને દર્શન હતું, તેને વિશદ કરવાનો—એને વાસ્તવિક ભૂમિકા આપી પ્રસક્ત બનાવવાનો પ્રયાસ જેઓએ કર્યો. લોકનીતિ વિષે વિનોબાજી ૧૯૫૭માં બોલેલા.

એમણે કહેલું કે, “રાજનીતિના દિવસો ભરાઈ ચૂક્યા છે, હવે તો લોકનીતિના દિવસો આવી રહ્યા છે. ધર્મના દિવસ આશયી ચૂક્યા છે, અધ્યાત્મના દિવસ આવી રહ્યા છે. વિદ્યાને ને અધ્યાત્મનો સમન્વય થવામાં છે.” એ વખતે તેઓ ભૂમિનો સવાલ લઈને દેશ આખાની પદયાત્રા કરી રહ્યા હતા. જેઓના મનમાં ભારતી પક્ષાતીત લોકશાહી તથા પક્ષમુક્ત ચૂંટણી-પદ્ધતિના વિચારો ચાલી રહ્યા હતા.

મેં ‘સુખમાં કામ કર્યું’. ભારત ૧૯૬૨-૬૬ માં શુભ-રાતમાં પણ કામ કર્યું. ભ્યાં સ્વાયત્ શાસન હોય ત્યાં પક્ષ-મુક્ત ચૂંટણીઓ કેવી રીતે થાય, કેવી રીતે કરાવી શકાય એ સવાલ આરંભથી જેઓના મનમાં ચાલ્યા જ કરતો હતો. રાજકીય પક્ષોની મદદથી, સત્તા તેમજ જનતાના સહયોગથી આ દેશને પક્ષનીતિ તરફથી વળી લઈ, લોકનીતિ લાગુ દોરી જવાનો પ્રયાસ એમણે આરંભ્યો, પરંતુ એ પ્રયાસ અધૂરો જ રહી જવા પામ્યો છે. કદાચ એ પ્રયાસ એમના હાથે પૂર્ણ થવા નય સરભળ્યો હોય. કોઈ બીજાએ જ એને પાર પાડવાનો આવે. પરંતુ અહિંસાના વિચારની માફક, સત્તાના વિદેશીકરણના વિચારની માફક ને શોષણ-મુક્ત સમાજના વિચારની માફક જ પંચાયતો તથા ગામડાંઓ લગી સત્તાના અધિકારને પહેંચાડી લોકતંત્રને પ્રાણવાન બનાવવા મારેનાં દર્શન તથા પ્રયોગને આને નહિ તો આવતી કાલે કોઈએ ને કોઈએ—આપણે નહિ તો આવતી પેઢીએ હાથ ધરવો જ પડવાનો છે. એ વિના કોઈ બ્યારો જ નથી. એટલે જ આને તો હું એમના એ દર્શનને ને એની પ્રાર્થિત મારે એમણે આપણી સમક્ષ પ્રશસ્ત કરેલા પથને જ હું મારા પ્રણામ પાડું છું. અધ્યાત્મનિષ્ઠ વ્યક્તિઓ જ માનવીય સમસ્યાઓની ગૂંદોડાઈઓમાં ઊતરતી હોય છે. એ વિના એમનું અધ્યાત્મ અધૂરું રહી જાય છે.

સને ૧૯૫૭ પછી મારે જ્યમકાશજીને મળવાનું થયું ને તે પછી જ એમની સાથેનો પરિચય પણ વધ્યો. સને ૧૯૫૮માં દક્ષિણ ભારતના મદુરાઈ બિસ્લાયાં તામિલનાડુ, તેલંગણા તથા આંધ્રની કોલોબના વિદ્યાર્થીઓનો એક શિબિર અમે ચલાવી રહ્યાં હતાં. જ્યમકાશજી એના પ્રમુખ હતા. એ શિબિરમાં મદદપૂ થવા હું પણ ત્યાં પહેંચી ગઈ હતી. એક દિવસ અચાનક જ પ્રલાવતીજી

સમત બીમાર પડી ગયાં. એમને ગાંધીગ્રામ લઈ જવા પડ્યાં. જેંંપીંને એમની સાથે જવું પડ્યું. શિગિરની બધી જવાબદારી મારે સંભાળી લેવી પડી. આ દરમિયાન પ્રભાવતીજીની તબિયત એકદમ ગંભીર બની ગઈ. અમને તેલવા માટે ગાડી આવી પહોંચી. અમે ગાંધીગ્રામ પહોંચ્યાં.

અંદરના ઓરડામાં બેઠને બેઠિં છું તો પ્રભાવતીજી ખૂબ સમત તાવમાં રોકાઈ રહ્યાં હતાં. બે દિવસ થયા, એમની બિંધ પથ્થુ જતી રહી હતી. મને ભેતવેત એમણે જ્યપ્રકાશજીને કહ્યું, 'તમે જરા વાર બહાર જઈને બેસો તો ! મારે વિમલ સાથે થોડી વાત કરવી છે.' મેં પછી મારા ભણી કરી કહે, 'દેશ જેંંપીંને એક નેતા તરીકે ઓળખે છે. પરંતુ એક માનવ તરીકે, વ્યક્તિ તરીકે એ કેટલા મહાન છે એ કોઈ બંધુવા પાસે નથી. માગે આ દેહ ન રહી હોય. તેવે વખતે આ વાત તમે એમને કહેજો. મેં આ વાત લખીયે રાખી છે.' છીકે અટકીને કહે, 'બચારે હું સાબરમતી આશ્રમમાં બાપુ પાસે રહેતી હતી ને જ્યપ્રકાશ અમેરિકામાં હતા, તે દિવસોની વાત છે. બે ચાર વર્ષોના આશ્રમવાસ દરમિયાન જ મારા પર બાપુના અલ્પચર્ચિતનો પ્રભાવ ખૂબ વધી ગયો હતો. એક દિવસ, મારી વસ્ત્રમહેના અવસરે, હું બાપુ પાસે ગઈ ને એમને કહ્યું, મને આશીર્વાદ આપો. બાપુએ પૂછ્યું, આશીર્વાદ શેના ? મેં કહ્યું, એ પછીથી કહીશ. બા ને બાપુ આખા આશ્રમ આશીર્વાદને માટે મેં ખૂબ શુદ્ધ કરી. એથી બાપુએ કહ્યું, બ આપ્યા, બસ. હવે કહે કે, આશીર્વાદ શેના ? મેં કહ્યું, મેં અલ્પચર્ચિત પાલનની પ્રતિભા લીધી છે. બાપુ કહે, અરે ! જ્યપ્રકાશ તો અમેરિકામાં છે. એને પૂછ્યા વિના આવી પ્રતિભા લેવાનો તને કોઈ અધિકાર નથી. આવી પ્રતિભા લેવાય જ નહિ. મેં કહ્યું, પ્રતિભા તો હવે લેવાઈ જ ગઈ. જેંંપીં સાથેના પત્રવ્યવહારમાં મેં એમને બંધુ કરી તો જવાબ આપ્યો કે, હું ત્યાં આપું પછી આપણે વાત કરીશું. જેંંપીં પાછા આવ્યા તે પછી એક દિવસ મહાદેવભાઈ દેસાઈ, સરદાર પટેલ, ગાંધીજી, પ્રભાવતીજી, તથા જેંંપીં બધાં ભેગાં બેઠાં. બધાંએ પ્રભાવતીજીને બહુ સમભળ્યાં. બાપુએ જેંંપીંની શાંતિ પથ્થુ માંગી. કહે, આ છોકરી તો અહીં આવી પ્રતિભા લઈ બેઠી છે. ને એમાં ટસી મસ થવા તૈયાર નથી. પોતાની પ્રતિભા બાળત એની બહુ ભારે છે. હવે તમે જ કહે, જ્યપ્રકાશ ! આમાં શું થઈ શકે ? આ તો કોઈ રીતે માનવા જ તૈયાર નથી.

જવાબમાં જ્યપ્રકાશ કુસકે ને કુસકે રહી પડ્યા. પછી કહે, બાપુ ! તમે શું એવું માનો છો કે હું સાત વરસ અમેરિકા રહી આવ્યો એટલે હિંદુ મંત્રી થયો છું ? ને હું બીજું લગ્ન કરી લઈશ ? આ જગતમાં તો પ્રભાવતી સિવાયની બધી મારી મ-બદેન છે. આ પછીની વાત બહુ અલ્પલી છે. જેંંપીં કહેવા લાગ્યા, બાપુ ! આજ લગી પતિનાં વ્રત પત્ની અપનાવી લેતી. હવે આપ બેદેશ કે પત્નીના મતમાં જ્યપ્રકાશ સામેલ છે.' .

પ્રભાવતીજી આ આખોય દિવસો મને સંભળાવ્યે જતાં હતાં ને રહ્યાં જતાં હતાં.

છેવટે એમણે કહ્યું, 'ત્યારથી હું જેંંપીંની સાથે છું. ૧૯૪૧ થી તો હું એમની સાથે ને સાથે ઘૂમતી રહી છું. જેંંપીંએ કહી એવા ઈશારાય ક્યોં નથી કે કહી એવા શબ્દ્ય ઉચ્ચાર્યોં નથી કે તારે કારણે મારે આવા મતલું બંધન સ્વીકારવું પડ્યું. મારા અલ્પચર્ચિતને એ બહુ સરળતાથી જાની ગયા છે. વ્રત ને સંકેપ મારાં હતાં, પથ્થુ એને જાની બધાં જ્યપ્રકાશ !'

કદાચ સુશીલા નાયરે પણ ક્યાંક લખેલું છે કે, 'બાપુએ જ્યપ્રકાશની બાળતમાં એક વખત એમ કહેલું કે, રામકૃષ્ણ પરમહંસ પછી અલ્પચર્ચિતે સહજતાપૂર્વક કોઈ સાધી શક્યું હોય તો તે જ્યપ્રકાશ છે. આવી તો એમની કેટલીય વાતો છે. અહીં કેટલી કહું તમને ? (ચૂળ હિંતી)

૦ વિમલા કકાર

એક અસામાન્ય વ્યક્તિત્વ

લોકનાયક જ્યપ્રકાશજીનું જીવન ત્યાગ, સાદાઈ ને સંઘર્ષની એક લાંબી યાત્રા રહ્યું વીર્યુ. એમના આત્મા જવાથી એક એવી નૈતિક શક્તિનો લોપ થયો છે, જે આ દેશના આત્માનું પ્રતીક બની ગઈ હતી.

જેંંપીં હમેશાં ગૃહિવાદનાં બંધનોથી મુક્ત રહ્યા. પોતે સ્વીકારી લીધેલા દર્શનથી વિરુદ્ધ હોય તો પથ્થુ દેશની બદલાયે જતી પરિસ્થિતિઓ તેમજ જરૂરિયાતો અનુસાર એક નવા દર્શનને અપનાવવા તેઓ સક્ષય તત્પર રહ્યા. અલ્પચર્ચ, અમુક પાયાના સિદ્ધાંતોને એમણે કદી છોડ્યા નહિ. (ખંભેર જીવનમાં પહેલાઓમાં પોતાના ધ્યેય પ્રત્યેની આવી ઈમાનદારી બહુ ઓછા લોકમાં બેવા મળે છે.

ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ આપણે રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા હાંસલ કરી, ને જેંંપીંના નેતૃત્વ હેઠળ આપણે વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી. સત્તાના કોઈ પણ પદના એમણે કદી સ્વીકાર ક્યોં નહિ ને છતાં પોતાની નિષ્ઠા, નિષ્કામ કર્મ, તથા પારદર્શી નિર્મલતાના બળે એમણે દેશવાસીઓનાં હૃદયમાં પોતાને માટે એક અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. વિદેશમાં પણ તેઓ વિશિષ્ટ આદર ને સન્માનનું પાત્ર બન્યા.

સૈદ્ધાંતિક અભેદ તો એમને ઘણા લોકોની સાથે રહ્યો. પરંતુ પોતાના મનની વાત સૌકોઈની સમક્ષ તેઓ નિર્ભેદપણે રજૂ કરતા. આસ છતાં વ્યક્તિગત પરિભાવ એમને કોઈનીય સાથે કદી બંધાયો નહિ.

પૂજ્ય કાકાજી (સ્વ. જમનાલાલજી)ના સમયથી અમારા કુટુંબ સાથે તેઓને ગાઠ સંબંધ હતા. પ્રભાવતીજીને તો કાકાજી પોતાની દીકરી જ ગણતી હતા. આખર લગ્ન અમારા આ કોટુંબિક સંબંધ ટકી રહ્યા. કેઅર ટ્રેડ પ્રેક્ટીસીસ એસોસિએશન કે જેની સ્થાપનામાં મારી પણ થોડો ધક્કો હિસ્સો રહેલો, એ સંસ્થાના કામમાં પણ તેઓ ધક્કો રસ લેતા ને વેપારી વર્ગનું સ્તર ઊંચું આણવામાં તેઓની પ્રેરણા મળતી રહેતી. મને પોતાને એમની પ્રાસેથી પુકળ સ્નેહ ને માર્ગદર્શન મળતું ગંદેલાં.

આને જેંપીં આપણી વચ્ચે નથી રહ્યા. તેને લીધે સમૂહીય ને સાર્વજનિક જીવનમાં કેમ જાણે એક પ્રકારનો ખાલીપો વર્તાય છે. એમના જવાદી ગાંધીયુગનો એક શાનદાર શક્તિશાળી સ્તંભ તૂટી પડ્યો છે.

જેંપીંને હું મારી સ્મરણાંબલિ અર્પું છું.

(સખ હિંદી)

૦ રામકૃષ્ણ ખનૌજી

વ્યક્તિત્વ એક ફકીરનું

જ્યપ્રકાશજી એક મહામાનવ હતા. સામાન્ય માણસથી જલ્દી ઉપર, તેમ છતાં ઉપનિષદની ભાષામાં ‘ દૂર છતાં નિરંતર પ્રાસે. ’ જેંપીં સામાન્ય માણસથી કદી અળગા નહોતા. એમણે સામાન્ય માણસને આલસાત કરી લીધી હતા. એ એના જ થઈ ગયા હતા, અને એ એમનો થઈ ગયો હતા. એમની બધી સાધના કે એમનો બધો સ્વર્ધ સનુચને ઉપર ઉઠાવવા માટેનો, એને સાચો ને સારો બતાવવા માટેનો હતા. એ બ્યારે પાકા માઈર્સવાદી હતા ત્યારે પોતાના માઈર્સવાદને માનવતાની કસોટીએ કસતા રહ્યા, અથવા કહો કે માનવતાની સરાણે અઢાવીને એને ઝોપ આપતા ગયા.

કેટલાક જેંપીંને માઈર્સવાદી કહે છે, કેટલાક એમને સમાજવાદી માને છે, તો વર્તમાન પેઢી એમને ગાંધીવાદી કે સર્વેશ્વરવાદી કહે છે. અને વાત ખોટી પણ નથી. જેંપીંએ માઈર્સને પચાવ્યો, સમાજવાદ અપનાવ્યો અને છેવટે ગાંધી-વિનોબાનો માર્ગ પણ પકડ્યો. એટલે લોકો આમ કહે તે સાવ ખોટું નથી. તેમ છતાં સમાજવાદની વાત એ છે કે જેંપીં કોઈ પણ વાકામાં કે નહોતા રહ્યા. એ હમેશા એક સ્વાતંત્ર વિચારક રહ્યા છે. આ બાબત પર લાઠ મુકવાનું કાન્યુ એ છે કે લોકો પહેલાં તો એક વાદમાં એમને ગાંધી દે છે. અને પછી બ્યારે એમના પ્રત્યક્ષ જીવનમાં એવું કાંઈક જુએ છે, જે એ વાદના દાય-ગમાં ન સમાવે હોય કે તેના ચોક્કસ તાયે બંધાયેલું ન થતું હોય, ત્યારે એકદમ દીકા કરવા ભેસે છે, એમને પસાવવાવાદી વર્ગે કહેવા લાગે છે. એ લોકો જુલી બધ છે કે જેંપીં મૂળમાં માનવ હતા નથા માનવને ઉપર ઉઠાવવા માટે અને માનવતાને દાનવ-

તાની નળગાથી, એની મુશ્મળા અને એના હિંમેન્ટિકમમાંથી મુગ્ધ કરાવવાની જ એમની નિરંતર મથામત હતી. એટલા સારુ જ એમણે માઈર્સનો દરવાજો ખાખડાવ્યો, અને એની જ ખોળમાં એમણે સમાજવાદ અને છેવટે ગાંધી-વિનોબાના સત્સંગમાં તપ કર્યું. માટે જેંપીં ન માઈર્સવાદી હતા, ન સમાજવાદી, ન સર્વેશ્વરવાદી. એ કોઈ પ્રકારના વાદી હતા તો કહો કે સત્યવાદી હતા, કરુણાવાદી હતા, પ્રેમવાદી હતા. એ નિર્ભયવાદી હતા, નિષ્પક્ષવાદી હતા, નિર્વિવાદી હતા, માનવતાવાદી હતા. માનવતાની જોખમાં એમનું આરોહણ આલવું રહ્યું.

એક વખત સોષોદેવગ આશ્રમમાં કોઈક સદર્ભમાં મેં એક સાથીને કહી દીધું કે ‘ વિનોબા વિનોબા છે, જેંપીં જેંપીં છે ’ એ મિત્રે ન બાંધે કેવી હશે મારી આ વાત મારા નામે જેંપીં આગળ કરી. જેંપીં જલ્દી પચેશાન થઈ ગયા. રાતે જ પ્રભાવતીજીને લઈને મારા ઝોરમાં આવ્યા અને ચર્ચા કરી. એમની તો સૂતની ખોળ આલતી હતી. મેં સહજ ભાવે મારી વાત કોહરાવતાં કહ્યું કે વિનોબાની ભૂમિકા અલગ છે, એમનું જીવન અલગ છે, અને જેંપીંનું વ્યક્તિત્વ અલગ છે, એમની ભૂમિકા અલગ છે, એટલા માટે વિનોબા વિનોબા છે અને વિનોબા જ રહેશે. તથા, જેંપીં જેંપીં છે અને જેંપીં જ રહેશે. મને લાગ્યું કે તે ક્લિસ્ટની અમારી અર્થથી જેંપીંની પચેશાની અને ઝોરસમજ દૂર થયેલી.

જેંપીં નિર્ભય હતા. અને નિર્ભયતાની કસોટી સ્વયં નિર્ભય હોવાની સાથેસાથ સામેવાળાને પણ નિર્ભય બનાવવામાં છે. સોષોદેવગ આશ્રમમાં ધણી વખત એમની સાથે મતભેદના પ્રસંગ ઊભા થયા, પણ ક્યારેય એમણે એ મતભેદોને વ્યક્તિગત ન બનાવ્યા કે જુદા મતને દાબવાની પણ કદી કોશિશ ન કરી. એક વાર એમણે સોષોદેવગમાં ટ્રેક્ટર મંગાવ્યું. તે વખતે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ કામ હું સંભાળતો. અમે વિદ્યાર્થીઓ એક સાપ્તાહિક પત્રિકા કાઢતા. તેમાં મેં ટ્રેક્ટર અંગે સખત દીકા કરી. લોકોએ જઈને જેંપીંને જલ્દી. જેંપીં પોતે વિદ્યાર્થીઓમાં આવ્યા અને મારો તે લેખ વાંચી ગયા. વાચીને તેઓ પ્રસન્ન થયા હોય એવું તો ન લાગ્યું. પણ પાછળથી ચર્ચા કરી. અને છેવટે એક દિવસ અમે એવું કે આશ્રમમાંથી ટ્રેક્ટરને વિદાય કરી દેવામાં આવ્યું.

સોષોદેવગમાં અગાઉના સમાજવાદીઓ મોટી સંખ્યામાં આવેલા. એમનો આ અગાઉ આશ્રમજીવન અને આશ્રમની નિયમો સાથે કદી પાલો નહોતો પડ્યો. એ લોકો હિસાબ-કિતાબની વાતનેય અસમાજવાદી પ્રવૃત્તિ માનતા. આ જ હિસાબ-કિતાબની બાબત અંગે એક વાર મારે જેંપીં સાથે થોડી ગત્તાગરમી થઈ ગઈ. મેં કહ્યું, તમે આશ્રમ માટે લાખો રૂપિયા અને લાખોનો નાલસમાન જમીનથી લાગે છો, પણ પછી તેનું શું થયું તેનું ધ્યાન રાખો છો ખરા ? જેંપીં ચિત્તેઈ ગયા. યુસ્તાથી કે કાંઈક નિગમીથી એમના મોમાંથી એકદમ નીકળી ગયું, ‘ તો હું આ આશ્રમ સર્વ મેવા સંવને મોખી દઈશ. ’

મે' કહ્યું, 'તમે શું માંગશો સર્વ' સેના સંધને—આ ઇત્ત-
પદ્ધતના મકાનને કે આ ઝોમપ્રકાશને?' હુએ ભારે ક્રુધ્ધ હતો.
મારા મોઝાથી ઝેમ પચુ નીકળી ચલું' કે 'જેપીંગ, આ
આશ્રમનો ગર્ભ' તમે ધારણ કર્યો છે, એટલે તેની પ્રસવપીઠ
પણ તમારે જ સહન કરવી પડશે' અને બસ. આટલું' કહી હું
આવતો રહ્યો અને એક પત્ર લખીને મારો આશ્રમ છોડવાનો
નિર્ણય એમને જણાવી દીધો.

પરંતુ જેપીંગ કથાન્ય કાઈ સાધીને ઊંચા તૈયાર થાય ?
એમનો પ્રેમ કહો કે વાતસ્ય, તુરત પ્રલાવતીજી આવ્યાં અને
પોતાની હોમે એમણે મને સમજાવ્યું. 'ઝોમપ્રકાશભાઈ, જેપીંગ
બહુ જ દુઃખી છે. તમાગ જાનાનો આધારે જ એમણે આશ્રમ શરૂ
કર્યો છે. તમે છોડીને કેવી રીતે જઈ શકો ?'

અગાઉ આશ્રમ માટેની બધા ભેઈ લીધી અને બધું નક્કી
કઈ ગયું' ત્યારે વિનોબાજી સાથે ચર્ચા કરવા હું ઝરિયા પહાવ
પર ગયેલા. ભારે અન્ય સહાધન્યતા સાથે એમણે મને પૂછેલું' કે
'હુએ, તમે લોકોએ આશ્રમ બનાવવાનો તો નિર્ણય કરી લીધો
છે, પરંતુ કાઈ "મા" પણ તોધી છે ખરી ?' મને લાગે છે કે
સોપોટેવિય આશ્રમમા જેપીંગ મા બનીને અમારી સાથે વહેવાર
કરતા. બાળકો કઈ રીતે ધરતે છે તે તરફ ન ભૂલ્યાં મા તો સદા
બધાં બાળકો પર પોતાનું' વાતસ્ય ઢોળતી રહે છે. એ જેપીંગ
નું' વાતસ્ય જ હતું, જે અમને સહુને એમની સાથે બાંધી રાખતું.
આશ્રમમાં બંને વખત પ્રાર્થના થતી. એક પણ દિવસ એવો
નહીં ગયો હોય બધારે જેપીંગ આશ્રમમાં હોવા છતા પ્રાર્થનામા
હાજર ન રહ્યા હોય. એકાદશ મતનો રોજ પાક થતો હતો. તેમાં
શરીરશ્રમ પણ એક મત છે. જેપીંગ રોજ શરીરશ્રમ કરતા.
ખાસા ખેલતા, માટી ઉપાડતા, ઝાડોને પાણી પાતા. અને
બધા શરીરશ્રમ એમનો થતો યહની લાખનાથી.

જેપીંગ એક ટટિ કરે પ્રાર્થના નહોતા કરતા. દરેક મંત્રનો
અર્થ સમજતા અને જીવનમાં તેનો મો ઉપયોગ છે તે અંગે
ચિંતનમનનની સાથોસાથ ઘણીવાર અર્ચા કરતા. એમણે સામ્ય-
વાદમાં જે અલાપ ભેષ્ય અને જેની પૂર્તિ માટે એ ગ્રાધી-
વિનોબાની જીવન પદ્ધતિ તરફ આકર્ષાયા, તે એ હતું' કે માર્ક્સ-
વાદી જીવન પદ્ધતિમાં એમને માનવમાં પ્રેમ, કરુણા, નિર્ભયતા
ઈત્યાદિ મૂલ્યોને વિકસિત કરવાની અને સુરક્ષિત ગણવાની તકનો
નિતાંત અલાવ જણાતો હતો. બધાજે વિનોબાની કરુણાઆધારિત
અપીલ પર અત્યંત ગરીબ લોકોએ પણ ભારે ઉત્સાહ સાથે
પોતાની થોડી જમીનમાંથીજે દરિનારાપણુના નામે અમુક હિસ્સો
આપવાનું' શરૂ કર્યું, ત્યારે જેપીંગને એક તબી પ્રકાશ મળી
ગયો. જે વસ્તુ તેઓ માંગતા હતા, તે બધું એમનાં યરણમાં
આવી પડી. એમનો વિશ્વાસ પાકો થઈ ગયો કે સમાજને જલદવા
માટે માણસને જલદવા પડશે તથા માણસ જલદાશે એના સુપુત્ર
માનવીય શુભોને ફરી વિકસિત કરવાથી.

એ માનવીય શુભો એમને પોતાના જીવનમાં આપણને ભારો-
ભાર ભેવા મળે છે. સોપોટેવિય આશ્રમમાં રાતે એમને માટે

મજબૂરની જાંઘાતી, કેમ કે મજબૂરથી એમને ભંધ નહોતો
આવતો. પરંતુ સહુને આત્મવત્ ભોનારા આ અદેહી સાધકને
ત્યાં સુધી એનું નહેવું' પડતું, બધાં સુધી પોતાના હોથે એ અમને
બધાંને મજબૂરથી જયવાની દવા ઝોમપ્રકાશ વહેંચી નહોતા વત્તા.

એક વાર હું એમની સાથે ટ્રેનમા કયાંક જઈ રહ્યો હતો.
જેપીંગ સાટે પહેલા વર્ગની ટ્રિકેટ હતી, મારા માટે ત્રીજ
વર્ગની. પણ બીજા સ્ટેશને ટ્રેન ભેળી કે જેપીંગ મારા કબજામાં
આવ્યા. કહે, તમે ત્રીજ વર્ગમાં બેગો અને હું' પહેલા વર્ગમાં
તે મને સારું' નથી લાગતું. ઘણી ગ્યોતિ અંતે એમના તરફથી
એક સૂચન આવ્યું' : 'અચ્છા, ઝોમપ્રકાશજી' એક સમાધાન
કરીએ. હું' પહેલામાં નહીં' અને તમે ત્રીજમા નહીં', આપણે
બંને સાથે બીજા વર્ગમાં બેસીશું.' અને આટલું' કહેતાં
આગલા સ્ટેશન સુધીમાં એ મને બીજા વર્ગમાં લાણી ગયા.

જેપીંગના હૃદયની કોમળતા અને સવેદનશીલતાની એક
ઝાંખી ભેઈએ. પછાત સિદ્ધિ કોલેજમાં ગોળાખાર થયેલા. દીવા-
લોમાં ગોળામાં નિયાન હતાં. જેપીંગ ભાં ગયા. ફરીને બધું' ભેજું.
લોકોનાં દુઃખ-દર્દ સાંભળનાં એમની આંખોમાથી અશ્રુધારા વહેવા
લાગી. એક શબ્દ પણ બોલી ન શક્યા. બીજે દિવસ પડિત નેહુ
આ જ દુર્ઘટનાના સંદર્ભમાં પછાત આવતા હતા. જેપીંગએ
વિમાનમ પર બે પડિતજી માટે એક પત્ર મોકલી સલામત્થજી
પર જતા પહેલાં એક વાર તે કોલેજ ભેઈ આવવાની માગણી
કરી હતી. પણ પડિતજી ત્યાં ન ગયા. સીધા સલામત્થજે પહેાંચી
ગયા. જેપીંગના કોમળ હૃદયને ટેક પહેાંચી. પડિતજીને તેઓ હંમેશાં
લાઈ કહીને પત્ર લખતા. પછાતનાથી જેપીંગ એટલા
વિહ્વળ થઈ ગયા અને એમને એટલું' ખોટું' લાગ્યું' કે એમણે
પડિતજીને બીજે પત્ર લખ્યો તેમાં 'મિસ્ટર પ્રાઈમ મિનિસ્ટર'
કહીને એમને સંબોધન કર્યું. આ નમૂનો છે લોકરિત અને
સ્વહિત બંનેને એક કરીને ભેવાની જેપીંગની સત્'ભૂતેયુ
આત્મવત્ દુરિતો.

તોપણ જેપીંગના બાળપણથી લઈને અંતિમ કળ સુધીના
જીવનનું' સિંહાવલોકન કરતાં એક વાત નિરવવાપણે સિદ્ધ
થાય છે કે એમનું' આપણે જીવન તોપણ હતું. અમેરિકા જવા
પહેલા તપ કર્યું' પડ્યું. અમેરિકામાં રહેતાં સ્વાવલંબન માટે
તપ કર્યું. અદર, બહાર અને સર્વત્ર એમનું' જીવન તપના
પ્રયોગોની એક મનમોહક કથા છે. કાઈ કવિનો એક દોહો વાઢ
આવી બળ છે—

હદયે તપે સો આલિષા, બેહદ તપે સો પીર
હબેહદ દેખ્યું તપે, તાકો વામ ફરેર

આ કવિની લાખામાં કહેતું' હોય તો જેપીંગ ખસ એક
ફરીર હતા. એમનું' આપણું' અસ્તિત્વ એમની ફરીરોને એક સાચો
આમનો છે.
(ગૂળ હિન્દી)

૦ ઝોમપ્રકાશ સુપત

જયપ્રકાશ : આપણા સમયના નાયક

બધા વખત પહેલાં માહત્વાદી ચિંતક ફ્રિડરિક ડાડવેલે પોતાના એક વિચારોત્તર પુસ્તક 'એસેઝ ઇન ડાઈંગ કલચર' માં ટી. ઈ. હોરેન્સ વિષે કહ્યું હતું કે તેઓ કદાચ પશ્ચિમી સમાજના અતિમ 'હીરો' હતા. એમણે કહેવું હતું કે યુરોપની સભ્યતા એક એવી પતનોન્મુખ અવસ્થાએ પહોંચી ચૂકી છે કે જેમાં 'નાયક' ની ભૂમિકા પૂરી કરવાની બધી રોમાંટિક સંભાવનાઓ ખતમ થઈ ચૂકી છે. પશ્ચિમી સમાજના સંદર્ભમાં આને 'કાડવેલ' એ કથન અને ખૂબ સારૂ પૂર્ણ લાગે છે. શું એ જ કારણે છુટ્તા સંસ્કૃતિના ચોક્કસ કંટાળાને કૈંચ લેખક ડેવરે, બોલીવિયાના જંગલોમાં ગેંગેલા વિદ્રોહીઓ સાથે ભટકતા નહોતા, કે નેથી તેઓ કાંઈ પણ પ્રકારે 'નાયક' કર્મ' (હીરોઈક એક્શન) પૂરું કરી શકે? કાંઈ પણ આદર્શવાદી, રોમાંટિક કર્મની શક્યતાઓ ચૂકી ગયા પછી પશ્ચિમી સમાજનો વિદ્રોહી પોતાનો સમાજ છોડી બીજા 'અર્ધ' વિકસિત, પછાત' દેશોમાં ચાલ્યો જાય છે. જ્યાં પરિવર્તનનાં ભારણાં હજી પુલ્લાં છે અથવા તો બોલી શકાય એમ છે. બીજી તરફ એમ પણ થાય છે કે આવા વિદ્રોહી ચિંતકોને સોલ્વેનેન્સિયું ચક્ર તેમ જુદા પોતાના સમાજથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે. ગમે તેમ હોય, આ બંને દાખલાઓમાં એક વિકટ અને કડું સત્ય સમાન છે—પશ્ચિમી સમાજ (યુરોપી કે કહેવાતા સમાજવાદી)માં આને

વ્યક્તિ 'નાયકત્વ'ની ક્રાંતિકારી ભૂમિકા અદા કરવામાં પોતાની ભાતને અસમર્થ જુએ છે. તે ગમે તે થઈ શકે—એક વિદ્રોહી ચિંતક, એક રાજ્યદ્રોહી રિસિડન્ટ, બોમ્બ ફેંકનાર ગ્રાસવાદી, હાઈબ્રિડ. પણ જેના કર્મમાં જુદા જુદા વર્ગોના લોકો પોતાના આત્માની કસોટી, પોતાની સુકિત શોધી શકે તેવા પોતાના સમાજનો પ્રતિનિધિ નાયક નથી થઈ શકે.

આથી—પ્રાસ આ સંદર્ભમાં જયપ્રકાશ નારાયણની નાયક ભૂમિકા એક દુર્લભ અને અસાધારણ પ્રાસંગિકતા લઈને આગળ આવે છે. તેઓ જો એંગ્લો-સર્મી સંદીના 'રોમાંટિક હીરો' અને આપણા સમયના હદમ અને તાનાશાહ નાયકો કરતાં આટલા જુદા દેખાતા હોય તો તે એટલા સાડુ કે તેમણે પોતાના રાજનીતિક કર્મમાં ખુબ નાયકની વ્યાખ્યાને જ પાયા-માધી બદલાવવા કબ્જી હતી. બ્યારે રાજ્યની સત્તા અને મનુષ્યની સ્વતંત્રતા વચ્ચે એક એવી ચંતુલા પેદા થઈ શકે કે જ્યાં રાજનીતિક કર્મ અને નૈતિક જવાબદારી એ એકબીજાના વિરોધી નહીં, એકબીજાના પૂરક બને ત્યારે જ એ શક્ય બને. પશ્ચિમમાં 'નાયક' ની આ નૈતિક સંકલ્પના આને હુમલો શી થઈ ગઈ છે—પ્રાસ કરીને રૂતી કાંતિ પછી એ ધારણા પુછ થઈ છે કે દરેક ક્રાંતિ પોતાના નાયકને ખાઈ જાય છે. અને સ્ટાલિન જેવા જે નાયક બચે છે તે પોતે ક્રાંતિના આદર્શોને ભાંગે કરી દે છે.

પણ પંચિમમાં જ નહીં. ખુદ આપણા દેશમાં પણ ‘નાયક’ નો દરજ્જો બહુ સંદિગ્ધ અને શંકાપૂર્ણ રહ્યો છે. આપણા દેશની બનતાંએ ગંધીજીને નાયકનો નહીં, મહાત્માનો આદર આપ્યો હતો. નેહરુ જરૂર કાંઈકે ‘હીરો’ નેના દેખાતા હતા. પણ અસલી અર્થમાં તેઓ એક સારા. લોકતાંત્રિક આદર્શોમાં વિશ્વાસ ધરાવનાર લિયરલ વ્યક્તિ હતા, જેમને અંગ્રેજોમાં ‘સ્ટેટ્સમેન’ કહેવાય છે. લોહિયા એક ગરીબ દેશના સભ્ય, અત્યંત પ્રતિભાવાન રજુસૈનિક જ રહ્યા— પોતાના સમયથી બહુ આગળનું વિચારનાર પ્રુદિહથી રાજનીતિજ્ઞ—ડોન કુહોતો (શ્દ્દ/શ્દ્દ)ની જેમ કાંઈક અંગ્રે દાસ્તરુદ, ભારતીય સંસ્કૃતિની વચ્ચેવચ રહેલા જાતિય રાજનીતિમાં આઉટસાઇડર—નાયક કરતાં પ્રતિનાયક વધારે.

ભારતની વિશિષ્ટ સ્થિતિમાં મહાત્મા, સ્ટેટ્સમેન, વિદોહી ચિંતકથી અગ્રણી પણ એક સ્થાન ખાલી રહી ન્ય છે જેમાં અલગ અલગ ભૂમિકા આપસમાં ભળી ન્ય— એક સોસાયટ પ્રકારની ભૂમિકા— જે જનપ્રકાશજીએ અદા કરી. તેઓ જે ‘નાયક’ હતા તો તે કેડવેલે પશ્ચિમી સમાજના સંકલ્પમાં જેની વ્યાપક કહેલી તે કલાસિક અર્થમાં નહીં. જનપ્રકાશજીની ભૂમિકા એના કરતાં ઘણી વધુ વ્યાપક અને બહુસુખી હતી. એમણે આધુનિક રાજનીતિની તૈયાર ખતાવી રાખેલી જરૂર ભૂમિકાઓ અને માળખાંચોથી અલગ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની દુર્લભ અને દુઃસાહેસરેલી બનાબદારી નિભાવવાની કોશિશ કરી હતી, જેમાં તેઓ એક પ્રુદિહથી હતા, એક સંતો હતા, એક સોશલિસ્ટ ક્રાંતિકારી અને ગંધીવાદી સત્તાપ્રાપ્તિ હતા. એમણે ભારતીય રાજનીતિના પશ્ચિમની દેખાદેખીમાં ઊભા કરાયેલ એક પરિમાણવાળા, એકસ્તરીય પ્રોફેશનલ માળખાને તોડ્યા પ્રયાસ કર્યો હતો. એમનું આશુ જીવન આ દુર્લભ સંદેશનું પ્રતીક અને વાહક હતું કે ભારતની વિરાટ, ગૂંચળાળી, ઓપનવેસિક સમસ્યાઓના સંકલ્પમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ ફક્ત નર્થો ચિંતક, નર્થો પ્રુદિહથી, નર્થો રાજનીતિજ્ઞ, નર્થો સંત રહીને પોતાની ભારતીય બનાબદારી પૂરી કરી ન શકે, ખુદ પોતાનું સત્ય પોતાના વાડામાં ન શોધી શકે. માત્ર ખ્યાલ મુજબ અહીં જ એમના અજબ ‘નાયકવ’ નો ભેદ નિહિત છે—એક વિશિષ્ટ રાહનો નાયક નહીં બદલે એક સર્વોત્ક્રમી વ્યક્તિત્વની સમગ્ર ભૂમિકા—જેમાં સમસ્ત માનવીય પ્રેરણાઓ સમાન્વિત થતી હોય. અર્તિમ વરસોમાં ભારતીય બનતાને એમને સારું ‘લોકનાયક’ થી બેહદર અને સ્નેહપૂર્ણ ખીજું કોઈ નામ સમજી નહીં એમાં અચરજ નથી.

સ્નેહપૂર્ણ—સાચે જ ખીજ કોઈ વ્યક્તિને ભારતીય બનતાનો જનપ્રકાશ નેટલો મર્મસ્પર્શી સ્નેહ—લાડ સુધી પહોંચી ન્ય એથી ખ્યાર મળ્યો હશે. હું ન્યારે આ સ્નેહનું કારણ શોધું છું ત્યારે મને ફક્ત એક જવાબ મળે છે— એમની ગહન, અંતહીન સંવેદના વીસમી સહીના દોહીથી ખરડાયેલી ઘલી-ગૂંચીમાં ચાલતાં આપણી મુલાકાત એક એવી વ્યક્તિ સાથે થઈ ન્ય, જે જે એક ‘ભૂખ્યા પગલ સમાજ’ માં એક

સાધારણ હિન્દુસ્તાનીમાં છુપાયેલ સંવેદનશીલ હમદદીને પ્રગટ કરી હતી. અહીં જનપ્રકાશ કદાચ ગંધીજી કરતાં પણ આગળ હતા, કારણ ભારતની ફર મરુસ્થલી. સ્વાર્થપરક રાજનીતિમાં ખુદ ‘રાજનીતિક સંવેદનશીલતા’ નો કોઈ વિનયશીલ ખૂણો, કોઈ હસિયાળો રજુદીપ હોઈ શકે છે, જે જનપ્રકાશજીની અનુપમ યોગ્ય હતી. આ યોગ્ય સહેલી નહોતી અને જનપ્રકાશજી કોઈ બૌદ્ધચુરખ નહોતા—(નહોતા, તેથી જ કદાચ લોકો તેમને આટલો ખ્યાર કરતા હતા) જનપ્રકાશની સામે જે પશ્ચિમના રાજનીતિજ્ઞ અને આજના ભારતીય નેતા વામણા લાગતા હોય તો તે એટલા ખ્યાર કે એમણે સંવેદનને ધર્મ અને કવિતાથી છુપાવીને રાજનીતિનું મૂલ્ય બનાવ્યું. પોતાને રાજનીતિક જળકપટ મુજબ ન વાળતાં ખુદ રાજનીતિને જ માનવીય સંવેદનાને અનુરૂપ વાળવામાં પ્રયત્ન કર્યો હતો. એમનું નાયકવ એમની જીતોમાં નહીં, એમની હારોમાં નિહિત હતું—કારણ વીસમી સહીની હિંસાત્મક અને સત્તામૂલક રાજનીતિમાં નાયક માત્ર પરાજિત નાયક જ હોઈ શકે છે. સફળ નાયક નથી હોતા એમ નહીં, પણ આધુનિક રાજનીતિની એ વિડંબના છે કે હમેશાં કોમીસાર રૂપે જ આગળ આવે છે.

પણ ઇતિહાસમાં ફરક પરાજય ગૌરવપૂર્ણ નથી હોતો. કોઈ કોઈ વાર એક બંધત સાડુ તે ભાષણ દુરખ અને દુઃખાંખનું કારણ બની ન્ય છે. ભારતીય રાજનીતિમાં ગંધીજીના અચાનક ચાલ્યા જવાથી જે હિંમતિ અન્યતા વેરાઈ આવી હતી એને એક સ્પષ્ટ અને અર્થપૂર્ણ દિશા તો જનપ્રકાશજી જ આપી શકતા હતા.

ચૂંટણમાં સમાજવાદી પાર્ટીની હાર એ પોતે જ આદર્શ પરીક્ષણ અને નવા વિકલ્પોની શોધ કરવાનો અવસર બની શકતી હતી. આ એવો યોગ્ય હતો કે ન્યારે પશ્ચિમી લોકતાંત્ર અને માર્ક્સવાદી પાર્ટીઓની જીવવાણી સંજોગોતા વચ્ચે એક એવા રસ્તાનું અન્વેષણ થઈ શકત કે જેનો સંકેત વર્ષો પહેલાં ગંધીજીએ કર્યો હતો. એક મૌલિક, ક્રાંતિકારી અન્વેષણ—જે પોતે જ આફ્રિકા અને એશિયાઈ દેશો સારુ એક દીવાદાંડી બની બત. જનપ્રકાશજી એવું ન કરી શક્યા—એનાં અનેક કણે શોધી શકાય એમ છે—પણ એની પાછળ એમની દિધા અને એમની આનાકાની સોથી વધુ ઉલ્લેખનીય જણાય છે. આનાકાની અને સંશય-મારા અત મુજબ એ જનપ્રકાશજીના પ્રૌઢ જીવનનો સૌથી મોટો માનવીય શુણ હતો—અને એ જ એમનું સૌથી મોટું ટ્રોનિક પાસું પણ. કોઈ કોઈ વાર જનપ્રકાશજી વિષે વિચારતાં મને કાફકાની એ લીડીઓ યાદ આવી ન્ય છે, જે એમણે પોતાની કમરીમાં લખી હતી— “ લલ્પ છે, પણ રસ્તો કોઈ નથી. જેને રસ્તો માનીએ છીએ તે ફક્ત આનાકાની છે.”

આ આનાકાની કમલેરી કે કામરતાગંધી ઉત્પન્ન નહોતી થઈ; ઊલટું એની પાછળ એક એવું સભ્ય મૌલિક વ્યક્તિત્વ હતું કે જે રાજનીતિની ફર વિડંબનાને બંધનું હતું. એ વ્યક્તિ જ શંકા કરી શકે છે, જે બન્યું છે—અને એવી વ્યક્તિ ખીડ

પણુ સોગવે છે, જેને વિષે આપણે કાંઈ નથી જાણતા. બ્યપ્રકાશજીની આ શંકા મૂળમાં રાજ્યસત્તાના અસ્તિત્વ વિષે હતી—પોતાના ગજનીતિક જીવનના આરંભમાં તેણે વિચારતા હતા કે સત્તાને બદલીને એને મનુષ્યના સુખી અને સ્વતંત્ર જીવનનું થયે જનાવી શકાય છે. એ વિચાર એમને માર્ક્સવાદી દર્શનમાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો. પછીનાં વરસોમાં—મોહલાંજની અવસ્થામાં—એમને લાગ્યું કે સત્તા પોતે જ 'પાપ અને ઈવિલ' છે અને બધાં સુધી માણસ પોતાને ન બદલે ત્યાં સુધી સત્તામાં પરિવર્તન કરવાનો ખ્યાલ અજવાના મોહ જેવો છે. આ પ્રેરણા એમને ગાંધીજી પાસેથી મળી હતી પણ તે અર્ધી પ્રેરણા હતી—કાગ્યુ ગાંધીજીએ રાજનીતિ અને નૈતિકતા વચ્ચે જે તાણાવબંધો પકકાર પ્રસ્તુત કર્યાં હતાં (જેને લોહિયાએ એક સાર્વત્રિક પીઠિકા આપી હતી) તે રસ્તો ક્યાંક બીજો જતો હતો—એક સંપૂર્ણ સાર્વત્રિક ક્રાંતિ તત્ક એને છોડીને હતાશા અને મોહલાંજની સ્થિતિમાં બ્યપ્રકાશજી સંવેદ્ય અને ભૂદાન તરફ વળ્યા હતા—જે એમનાં જીવનના અમૂલ્ય ખોચેલાં વસ્ત્ર હતા, જેમાં એમણે સત્તા અને સ્વતંત્રતા, રાજનીતિ અને નૈતિકતા વચ્ચે પકકાર થયો મોડરવીને કદા 'માનવીય મૂલ્યો' માં પોતાનું સ્વયં શોધવા ચાલ્યું, પણ ત્યાં કોઈ સત્ય હતું નહીં, ત્યાં હતા વિનોબા, જેમણે ગાંધીજી અન્યેથી પ્રયોગો ને ધૂટકા સંગ્રહો—પ્રદ ગાંધીજીને એક પેરેશી (વિકલન કાવ્ય) માં જણવી નાખ્યા હતા:

રાજનીતિમાં કદા 'મૂલ્યોમાં વિશ્વાસ' એ સમગ્ર સુધી કાગર નથી થતો કે બધા સુધી આ મૂલ્યોને નિરતર માઠી થતી માનવીય યાતના અને શુદ્ધાશીના સંઘર્ષમાં એક તારાલિકે, જીવન્ત પ્રશ્નના રૂપમાં રજૂ કરવામાં ન આવે. ત્યાં ગજસત્તાથી નિયંત્રન નહીં, સીધે મીઠા સામનો કરવો પડે છે. જેમ એક કળાકાર સાડુ એક માત્ર પકકાર એ હોય છે કે તે અદૃશ્ય સૌન્દર્યને નજર આકાર અને શબ્દમાં દેખી શકે, તેમ સર્જનશીલ ક્રાંતિકારી સાડુ પણ સીધી મોટી પકકાર એ હોય છે કે તે માનવીય સ્વતંત્રતા અને ન્યાયના અમૂલ્ય નૈતિક મૂલ્યોને રાજનીતિના મેલા, વિહારાણા અને ધૂળ માટી અને લોહીથી ખર્ચાયેલ મેદાનમાં ઉતારી અને આલોહિત કરી શકે. કોઈ ખણુ એવી વ્યક્તિ એનાથી હાથ ખેંચીને અજાણ ન થઈ શકે—વિશેષે ઈંદીને બ્યપ્રકાશજી જેવી અન્યાય—જે લાગનીય જીવનમાં, લાગતીય ગજનીતિ અને લોમનિર્મમાં સમગ્રમાં પરિવર્તન લાદવા માગતા હોય. આ જ દાખલાયે, ગાંધી અને લેનિન બન્ને મૂળજૂત અંતર હતા. દાખલાયે દેહી પોતાના આંદોલને પોતાના કર્મ સાથે બેઠી ન શક્યા. બીજા તરફ એનિન હતા, જેમને કર્મ જ આંદોલન જ હતું. ઈંદી પાને જ એક તરફ, જેની ઠેઠા જ તે ખુદ માનિમાં રહેને બાંધે ગદાવચ્ચા નેપાર હતા. ગાંધી જ એક માત્ર 'ગંદા' પોતાના હતા—જે ને ને રાજનીતિ કદી પકકાર તો—કે

જે કર્મના ઘટાટાપમાં ન તો મૂલ્યોની અવહેલના કરી શક્યા, ન આંદોલનની સ્વપ્નશીલતામાં અનુભવ કર્મને તિંગેહિત કરી શક્યા. આ કર્મ અને સૂઝ વચ્ચેના સંગર્ષરેણો, સરલીકૃત સ્ખમવધ નહોતો; ખુદ વીસમી સદીની અરાજક અને મૂલ્યહીન પીઠિકા પર રાજનીતિના ધર્મની અનોખી અને સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા હતી.

બ્યપ્રકાશજી એક લાખી, પીકાકરેલી, હલહુલામણીમાથી પસાર થતા પોતાના જીવનના છેલ્લાં વરસોમાં ગજનીતિક ધર્મની આ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાને કહેલે પહેલેણા હતા. લાં પહેલેણાં વાર જ એમને બધો સંશય, નિરાશા, ઊંઘાપોહ મનાતા ધૂધળા પ્રકાશની માફક વેરાઈ ગયા. એ એમની હિંમત અને આપણા સૌભાગ્યને વિષય હતો કે એ 'કહેલે પહેલેણા પછી એમણે સંપૂર્ણ ક્રાંતિની ઝુંબેશ શરૂ કરી હતી. તેણે કદાચ પહેલી વ્યક્તિ હતા જેમણે લારતીય રાજનીતિની ક્ષિતિજ પર પાપ અને દુગત્યાજ (ઈવિલ)ને ઊગતાં બેધાં હતાં. છંદરા ગાંધીના પહેલાં લારતીય રાજનીતિ પાપથી સુકા હતી એમ નહીં, પણ તે (ઈંદી) પોતાના આચરણ અને વ્યક્તિત્વમાં પાપની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાને અભિવ્યક્ત કરતી હતી. 'સંપૂર્ણ પાપ' નો સામનો જેવળ 'અપૂર્ણ ક્રાંતિ' થી જ થઈ શકતો હતો. બ્યપ્રકાશજીનું સર્વાંગીણ નાચકત્વ—જે એમની લાખી સંધર્ષનાત્રામાં અલગ અલગ ખંડોમાં વહેંચાયેલું દેખાય છે—સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આંદોલનમાં ખુદ પોતાના જીવનની સંપૂર્ણતાને ઉપલબ્ધ કરી શક્યું હતું.

પણુ બ્યપ્રકાશજીની ઝુંબેશ જેવળ લારતીય સંઘર્ષમાં નહોતી—તે એનાથી ઘણું વધુ વ્યાપક અને ઊંડા વીસમી સદીના વિઘ્નપ્રધ કાલ અને નિરીહ મનુષ્યને વિદોહ પણ હતો—રાજનીતિના પ્રપંચ અને ઇતિહાસના પાશવિક, લોહલત 'નિયમો' નું અતિ-કમણુ કરવાનો પ્રયાસ કે જેથી દરેક વ્યક્તિ પોતાના આત્માના આંતરિક નિયમોનું અનુસરણ કરી શકે, સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું આ નૈતિક પરિમાણ તેને વીસમી સદીમાં થયેલી તમામ સત્તા-સિમ્હિત ક્રાંતિઓથી ઉપર ઉઠાવી દે છે. બ્યપ્રકાશજી પોતાના જીવનના વરસોમાં એવ એવા કવિ-ક્રાંતિકારી થઈ ગયા કે જેમને જિંદગી-ભર લાટકા યાદ અંદર ઘોળાતા સ્વપ્ન સાડુ એક જીવંત શબ્દ, રૂપ અને આકાર ગળી ગયો હતો.

શું આપણે એ સ્વપ્નને એની સમગ્ર પવિત્રતા, ઉત્ખલતા અને સવેદનામાં આપણા ગજનીતિદ કર્મમાં આકાર આપી શકીએ ?

આ પ્રશ્ન તેણે આપણે સાડુ—આપણ સૌ હિન્દુસ્તાનીઓને ગાડુ મૂકવા માથે છે.

(પૂર્વ નંદી)

૦ નિર્મલ વર્મા

સ્વખોના દેશ જયપ્રકાશ હારતના લઘ્યવિદ્યાતા છે

૧૯૩૩ નો એક દિવસ. લાંબા સરખા અને બીજાથી અલગ તરી આવતા એક સુવકની સળની મુદ્દા પૂરી થઈ. એને છૂટા કરવા નાસિક મોહના કેન્દ્રીય કારાગારના દરવાજા બીધયા. લાવિ ધતિહાસકાર આપણા જમાના અંગે પોતાનું મતવ્ય આપશે ત્યારે સન ૧૯૩૩ ના એ દિવસની એ જળને ભારતની સૌથી મહેત્વની પંથોમાંની એક લેખાવણે એ વિશે માગ મનમાં રજ માત્ર સંદેહ નથી. કારણ, એ જળે શેષી એ મુકિતની સાથે ભારતીય રાજનીતિમાં એક નવી જ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો. જેસાંથી જયપ્રકાશજી એક વિશેષ વિચાર, સંકલ્પ અને દૃષ્ટિ લઈને બહાર નીકળ્યા હતા. અને એમાંથી જ કોંગ્રેસ સંસ્થાલિસ્ટ પાર્ટીનો જન્મ થયો હતો.

ભારતીય જનજીવનમાં આજે જયપ્રકાશજીનું નામ સૌથી વધુ લોકપ્રિય અને સન્માનિત નામોમાંથી એક છે. આમ છતાં પણ એજા લોકો બસે છે કે જયપ્રકાશના નામે ઝોળાખનાર એ આ વ્યક્તિત્વ કેટલું લવ્ય છે. અને કોથાંયે એજા લોકોને ખજાર છે કે આ મોહક વ્યક્તિત્વના ધ્વજરમાં કેવા કેવા અદ્-ભુત અનુભવ અને સાહસિક કાર્યોનો ફાંજો રહ્યો છે.

એમણે જીવનને બહુ નિકટથી અને જીંઘાણથી નીરખ્યું છે. કદાચ એને જ લાધે એમનું ચિંતન આટલું સ્પષ્ટ છે. ભણતર પૂરું કરવા માટે એ અમેરિકા પહોંચ્યા ત્યારે એમણે એમનું જીવન કોઈ કક્ષાનાં જોરકામાં નહીં પણ એક એવર પર શરૂ કર્યું. ૧૯૨૨ના એક્ટોબરમાં એ કેલિફોર્નિયા પહોંચ્યા ત્યારે એમને મહિનાની વાર હતી. એ પોતે એટલા સાધનસંપન્ન નહોતા કે ત્રણ મહિના સુધી બેઠા બેઠા ખામ. એટલે એ એક ફોળા બગીચામાં કામ કરવા ગયા. કેલિફોર્નિયામાં ફણા ભારતીયો ગણે છે, એમાંના મોટા ભાગના શીખ અને પંજાબી છે. જયપ્રકાશ એક પંજાબીના ટોળામાં કામ માટે નોકરયા. આ ટોળાનો નામક હતો શેરખાં. વિલક્ષણ આકૃતિ ને લાંબાઈ-પહોળાઈમાં અબદુલ ગફારખાનથી પણ ગમણો દેખાય. ભારતમાં એ વખતે ચાલતા અસ્કકાર આન્દો-લને દુનિયાના તમામ ભાગોમાં વસતા ભારતીયોને હચમચાવી મૂક્યા હતા. એટલે ભારતથી કોઈ પણ માણસ ત્યાં પહોંચે તો બધાનું ધ્યાન એના તરફ ખેંચાતું. એ લોકોને ખજાર પડી કે અસ્કકાર આન્દોલનમાં ભાગ લેવા માટે થઈને જયપ્રકાશે કોલેજ વિશ્વવિદ્યાલય અને મળતી જનજીવિતોને લાજ કર્યા હતા એટલે પછી એમને કામ શોધવામાં કોઈ મુશ્કેલી ન નહી.

એ વખતે ફોળાની મોસમ પૂરી થવામાં હતી. ફાક્ષ, ખુશની, બકામ અને આફ્રીનાં ઝોડા દેખી સવારથી સંજ સુધી સખત મહેનત ચાલતી. ઝાડ પછી ફોળા તોડી, એમનું વર્ગીકરણ કરી ફોળા પર ચૂંટો અને ગંધક છાંટવામાં આવતા. પછી લૂછીને કારખાનામાં ચલાવતાં. જયપ્રકાશજી કામ ટોપીએમાંથી ખજાર ફોળા

પીણીને બહાર કાઢવાનું હતું. કદાચ આજે પણ એ એ જ કામ કરી રહ્યા છે— કોંગ્રેસના ટોપલામાંથી સહેલા ગળેલાઓને કાઢી કાઢીને બહાર કેઠવાનું. આમ જયપ્રકાશજી રોજ દસ કલાક અને અઢ્યાડિયાના સાતે દિવસ, રવિવારની રજ પણ ભોગવ્યા વિના કામ કરતા. અને મજૂરી પણ ખાસી મળતી હતી— રોજના લગભગ ચૌદ ગપિયા નેટલી. જયપ્રકાશને મન તો અધધધ થાય તેટલી મજૂરી હતી. એક મહિનામાં એ એસી ટોલર નેટલી ગયત પણ કરી ચકયા. ફોળાની મોસમ પૂરી થઈ એટલે જયપ્રકાશ બકલે પહેલોચા. ત્યાં એક જોરકી લાડે રાખી. રસોઈ પણ એ હાથે જ બનાવી લેતા.

કેલિફોર્નિયા વિશ્વવિદ્યાલયમાં એક સત્ર પૂરું થતાં સુધીમાં જયપ્રકાશ ખિસ્સે ખાલી થઈ ગયા. કેલિફોર્નિયાથી છોડી જયપ્રકાશ આયોવા ગયા. અહીં વિશ્વવિદ્યાલયમાં કેલિફોર્નિયાની સખાગણીમાં ચોથા ભાગની જ ફી હતી. પણ અહીં પણ એમને પીચના બગીચામાં કામ કરવું પડ્યું. આયોવાથી નીકળી જયપ્રકાશ વિસકોન્સિન વિદ્યાલયમાં ગયા. અહીં એમના જીવનમાં એક નવું તત્ત્વ કામચલુ થયું. એ તત્ત્વ એમના જીવનને એક મહેત્વનો વળકે આપનારું નીવડ્યું.

આ જગ્યાએ જયપ્રકાશના બેચેન મજૂરને એ પ્રકાશ મળ્યો કે જેની ગાંધીમાં એ લટકતા હતા. અમેરિકામાં કમાવાનો ધા વિકાસનો મોહ સોને મળ્યા ચકતો. આવા દેશમાં પણ ઉત્કટ અમીરી અને બેહક મરીખી બોઈને એમને આધાત લાગ્યો. આમ થવાનું કારણ શું? એવું કેમ કે મુશીબર લોકો દુનિયા-ભરના ભોગ ભોજવે અને મોટા ભાગના લોકોને અભાવ અને મરીખીમાં સળડ્યું પડે? એમના વિશ્વવિદ્યાલયના એક પ્રોફેસર કહેતા કે મુશીવાદી અર્થવ્યવસ્થામાં મરીખીના મશ્વનો કોઈ ઉકેલ નથી. એ પ્રોફેસર કહેર સમાજવાદી તરીકે બાણીતા હતા. જયપ્રકાશજી એ પ્રોફેસર તરફ આકર્ષાયા અને બન્ને વચ્ચે એક જોડા રનેહોનો સંબંધ બંધાયો. પરિણામે જયપ્રકાશજી માક્સ-વાદી પુસ્તકોના અધ્યયનમાં પડ્યા અને નેત્રનેત્રતામાં એ કહેર સમાજવાદી વિચારના બની ગયા. એમના જીવનમાં એક નવો વળકે આવ્યો. એમણે વિજ્ઞાનનો વિષય છોડ્યો અને અર્થશાસ્ત્ર લઈને એના અધ્યયનમાં લાગ્યા. એમના સ્નાતકોત્તર મહાનિષ્પાદને સૌએ વખાણ્યો અને એમની ચણના વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રતિભાશળી વિદ્યાર્થીઓમાં થવા લાગી. અહીંથી એ ન્યૂયાર્ક ગયા. ત્યાં ગંભીર બીમારીમાં અપડાયો, અને એમને મહિનાઓ સુધી હોસ્પિટલમાં રહેવું પડ્યું.

જયપ્રકાશજી અમેરિકામાં લગભગ આઠ વર્ષ સુધી ગયા અને ત્યાં એમણે પાંચ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અભ્યાસ કર્યો. સક્રિયત એમણે ગણિત, પદાર્થ-વિજ્ઞાન અને ગ્વાયથુશાસ્ત્રથી કરી પછીથી અનુદ-વર્ષ જીવન-વિદ્યા, માનસશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજજ્ઞાનના અધ્યયનમાં લાગ્યા. કમાવા માટે એમને એક બે સત્ર ભણવનું રોકવું પડ્યું. ફળગણીયાઓમાં મજૂર તરીકે, સુવખનતા દર-

આનાઓમાં પેઢર તરીકે, પોલાદના કારખાનામાં ઐકૈનિક તરીકે અને હોટલોમાં છોકરા-નેઈટર તરીકે થાજ એમજો દસ દસ કલાક સજૂરી કરી. દુકાનના વેચાણ વિભાગમાં પણ એમણે કામ કરી નેયું હતું. એટલે ૧૯૩૧માં ભારત પાછા ફર્યા ત્યારે આરામનું જીવન જીવવાની આશા સેવનારા વિદ્યાર્થી તરીકે એ નહોતા આવ્યા. એમણે જીવનની વાસ્તવિકતાઓને નિકટથી નિહાળી હતી અને હવે પછીનું જીવન 'સમાજ-સેવામાં જ ખપાવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો.

જ્યપ્રકાશના આવતાની સાથે પંડિત જવાહરલાલે કૅંગ્રેસના શ્રમિક-તોષક વિભાગની જવાબદારી એમને સાથે નાખી દીધી. થોડા જ મહિના બાદ સંવિનય કમનલ્લમાંની યજ્ઞવળ ચાલી ત્યારે જ્યપ્રકાશજી કૅંગ્રેસના મહામંત્રી તરીકેનું કામ બજાવવા લાગ્યા.

જ્યપ્રકાશજી નાસિક જેલમાં હતા એ દિવસે યાદ કરીને ઇતિહાસ પાત્રને ગૌરવાન્વિત માનશે. તે વખતે એમની સાથે જેલમાં કૅંગ્રેસના અનેક પ્રખ્યાત નેતાઓ હતા. એમાં ચીનુ મસાણી અને અચ્યુત પટવર્ધન પણ હતા. એમણે અને બીજા કેટલાક સાથીઓએ મળી અહીં જ કૅંગ્રેસ-સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટીની ફરેખા તૈયાર કરી હતી. તેવી જ રીતે બીજા જેલોમાં પણ નવી પેઢીના જે કૅંગ્રેસીઓ તે વખતની કૅંગ્રેસી રાજનીતિની પતનશીલતા જોઈને અસંતોષ અનુભવના હતા તે બધા સમાજવાદના ગતિશીલ કાર્યક્રમ તરફ વળ્યા.

છૂટ્યા બાદ તરત જ જ્યપ્રકાશજીએ આચાર્ય 'નરેન્દ્રેવની અધક્ષતામાં કૅંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટીનું પહેલું સંમેલન પંજાબ સુકામે પોલાણનું. આ ઘટનાનું મહત્ત્વ ખાસ તો એટલા કારણસર વધી ગયું કે બરાબર આ જ દિવસમાં અખિલ ભારતીય કૅંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ સંવિનય કમનલ્લમાં કાર્યક્રમ પડતો મેલી સંસદીય કાર્યક્રમ તૈયાર કરવામાં લાગી હતી. એટલે કૅંગ્રેસને દક્ષિણપંથી વલણ લેતાં રોકવા માટે વામ-પંથીઓ પોતાની શક્તિઓ સંગઠિત કરે તે જરૂરી હતું. જ્યપ્રકાશજીને સંબંધક સમિતિના મહામંત્રી નીમવામાં આવ્યા. ત્યાર બાદના મહિનાઓમાં એ પ્રાંતે પ્રાંતમાં જઈને ક્રાંતિકારીઓને શોધી શોધીને કૅંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટીની શાખાઓની રચના કરતા રહ્યા, ત્યાર બાદ કેટલેક મહિને મુંબઈમાં કૅંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટીની વિધિવત્ સ્થાપના થઈ. જ્યપ્રકાશજી એના મહામંત્રી નિમ્મણ. કમળોમાં કૅંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના સભ્ય નિમાત્ત સુધી એ સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટીના મંત્રી તરીકે રહ્યા. વળી થોડા જ મહિના બાદ કૅંગ્રેસની કારોબારી સમિતિમાંથી રાજીનામું આપી જ્યપ્રકાશજી ફરી સમાજવાદી પક્ષના મહામંત્રી બન્યા.

કૅંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટીના ચોટીના નેતાઓ વૈષ્ટ જ્યપ્રકાશજી સમાજવાદી સિદ્ધાંતોથી સૌથી વધુ પ્રભાવિત થયેલા હતા. આમ છતાં એ મત્રાગ્રી નહોતા. એમની આંખોમાં લોકોની નાડને બરાબર પાંદખી શક્તી. સંયુક્તતાને એ સૌથી વધુ નામસંદ કરના. કૅંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટી રાજનૈતિક સ્વરૂપથી

આગળ વધીને એક શક્તિશાળી આન્દોલન બની શકી; અને એના સિદ્ધાંતોથી પ્રભાવિત થઈને મોટી સંખ્યામાં લોકો એમાં નેત્રાયા તેનો યથ જ્યપ્રકાશજીને કાણે બળ છે. જ્યપ્રકાશજીની લેખનની શૈલી સાદી અને સીધી છે. તેથી જ એમનું પુસ્તક 'સમાજવાદ કયો ?' એક ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિ તરીકે લેખાય છે. અને ભારતના પ્રશ્નો પર લખાયેલાં પુસ્તકોમાં એ અદેખર સર્વશ્રેષ્ઠ છે. વક્તા તરીકે એ શ્રેષ્ઠ વક્તા નથી. પરંતુ વિષયની જાણકારી અને એના પ્રત્યેની એમની ઇમાનદારીને લઈને એ શ્રોતાઓના મન પર એટલી જીડી જાય પાડે છે કે મને તેવા શ્રેષ્ઠ વક્તા માટે પણ એવી જાય પાડવી અધુરું કામ છે.

એમના બે દોષ મેં શોધી કાઢ્યા છે. એક તો એ એક સુંદર શૈલિંગ સેટ (હળમતના સામાન) રાખે છે. હળવું હળવું મલકાતાં મલકાતાં એ કહે છે કે આપણા શહેરમાં આ શૈલિંગ સેટ સૌથી સુંદર સેટ છે. જ્યપ્રકાશજી જેવા ખૂબસૂરત અંદરવાળાને આટલો દોષ શાક કરવા જેવો ખરેખર !

એમના બીજા દોષનું વર્ણન શ્રી રતિ કરવું તે સમજાતું નથી. સમજવું મૂલ્ય એ જાણતા નથી એમ જ કહેવું પડશે. કારણ, સમજવું પાલન ન કરવું એટલું જ એમાં નથી. વાત એમ છે કે જ્યપ્રકાશજીને ચર્ચા કરવાનો ખૂબ શોખ છે. અને કયાંક ચર્ચા સરસ જગી મઈ તો એ બીજા કેટલીયે યુલાકાતો રફ કરી શકે છે. પણ પછી એમાંથી પરવારી એ બ્યારે મોડા પહેંચે છે ત્યારે એમના ચહેરા પર સ્વચ્છાઈભર્યો એવા જોડા એક અચિત્ત થયેલો દેખાય છે કે આ મોડા પડવું જ એમને લોકોમાં પ્રિય બનાવી દે છે.

જ્યપ્રકાશ હજી જુવાન છે. હજી તો ઝોગજુલાલીસ વર્ષના જ છે. છતાં એમનામાં જ્ઞાનનો એટલો મોટો લંકાર લાયેલા પડ્યો છે કે એની બરાબરી દેશમાં ગણ્યાગણ્યા લોકો જ કરી શકે. એ જેટલા નરમ છે તેટલા જ દંઢ સ્વભાવના પણ છે. અને એમણે દુનિયાને દેખાડી આપ્યું છે કે નિર્ણય કરવામાં એ કેટલા સાહસિક છે. આ બધા ઉપર છેલ્લા જેવો એમનો યુગ્મ તે એમની માનવતા છે જેને લઈને એ એમને મળનારા તમામ લોકોના ચિત્ત પર એક અખીટ જાય મૂકતા બળ છે. આવા છે જ્યપ્રકાશ...સંકાયશીલ, આત્મચીત્ત રીતે ઉદાર, સૂચની રોશની જેવા ઇમાનદાર અને આબર્યા સાધનો વડે ઉજળી માવતી કાલ ધ્રુવા માટે મળનારા. નિહારના સારણુ ગિર્વલાના સિતાબ-દિયારા ગામમાં જન્મેલ આ કિસ્સાનના દોકરાએ જીવનને ઝોગજુલાસમે વર્ષે કલકત્તામાં પહેલી વાર ટ્રામ જેઈ હતી. એવા એ ગામડિયો માનવી આજે એક એવા આન્દોલનનો કર્ણધાર છે જેની સાથે આ દેશનું લાલિ જડાયેલું છે.

(બળ અંગેજી, ૧૯૫૧)

૦ યુસ્કું મહેરબાવી

આઝાદીને લડવૈયો ને માનવતાનો ઘડવૈયો

જ્યપ્રકાશજી વિશે થોડી લીટીએ લખવા બેસતાં જૂની સ્મૃતિઓ તાજ થાય છે. આ મહાન નેતાનો ખાનદાની અન્ય અકર્ષક શ્રેણી અપન વ્યક્તિત્વ ઉપરાંત આ દેશની આઝાદીની લડતમાં તેમણે જે વીરતાભરે અને સમર્પણ લાગ બઝવેલા તે અને ઓગસ્ટ ક્રાંતિમાં તેમણે જે આગળ પડતો ઐતિહાસિક ભાગ ભજવેલો તે સ્મૃતિમાં તાત્તે થાય છે. આ મહાન ગળગા-ભેરે રાજ્યના આઝાદીના નર્મદની મોખરે ઊભા રહી દબરો હરોમાં જે ચિંતારી પેટાવી હતી તે એક એવા વડવાળામાં પસાર થઈ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ પગુ એની સામે ટકવું નહીં, આ વાત ભવિષ્યની પેઢીએ યાદ કરશે.

ભારતની આઝાદીને લડવૈયો કેએસની જૂની કાગપત્રીને સભ્ય ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનને આરંભ આપનાર જંગ-ઉગતા નરપુંગવેમાંથી એક, અખિલ ભારત કોંગ્રેસ કમિટીની મંજૂર શાખાને વડો, ભારતીય સમાજવાદી આંદોલનના પડીલ અને એના સ્થાપક અને હેવટ એક માનવતાવાદી અને સત પ્રકૃતિનો સર્વોદયનો પ્રચાર કરતો જ્યપ્રકાશ! વધુ મંજુર્ય કરે તેવું!

માણસ તરીકે જેઓએ એક વધારે પડતા આદર્શવાદી, ભાવ-માધી અને નમ્રતાના નમુનારૂપ હતા. જેઓ દરેક પ્રકારની પ્રશામન-ભેર અને સ્તુતિઓતંત્રના સીદાનિતક રીતે વિરોધી હતા. એમની વરસગાંઠની બાંહેડ ઉત્તરવણી થાય એ વિચારને તેઓ તિરસ્કારી કાઢતા. છતાં એમની વરસગાંઠ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં ઊત્તરવામાં આવતી. ૧૯૬૩ ની સાલ હતી. ૨૫. વી. વ્યાર. રાધાકૃષ્ણે મહાસભા જેઓની વરસગાંઠ ધામધૂમથી ઊજવવાની યોજના થકી. તે કાળના યુધ્ધમંત્રી કામરાજીને હાથે એક સ્મૃતિગ્રંથ ગઢાર પડવાનો હતો. જેઓ સર્વોદય સમલેખમાં ભાગ લીધા પછી મહાસભાવાદી હતા. એ સમાચાર ગઢાર આવ્યા ગયા કે એમની વરસગાંઠની જગતી તૈયારીએ ચાલી રહી હતી. જેઓને એથી ભારે સ્કેન્ડલ થયો અને મહાસભા વધુ રોકાવાનો એમણે ઇન્કાર કર્યો. “આ સર્વ” પ્રકારની યાપદ્ધતી અને પ્રશ્નના શિકર થયું પડશે, જેના હું નિલકુલ વિરુદ્ધ છું.” જેઓએ કહ્યું. કામરાજી જ્યે એમને રહેવા સાડુ સમજાવ્યા. નેતાઓમાં પ્રસિદ્ધિ-એગ અને પ્રશામનક્રિયા એવા બે છે તેમની વચ્ચે જ્યપ્રકાશજી જેની નમ્રતા દુર્લભ હતી.

આ દેશ સાડુ જ્યપ્રકાશજીના ઊંડા પ્રેમ, નિકામત્યાગ અને એમની વીરતાએ એક એવો આદર્શ પૂરો પાડ્યો હતો કે જેનાથી દેશરાજ્યની જલતા યુવકોની એક પેઢી ઊછરી. આ લેખની લેખિકા ખણે તે બધું એક હતી. તે કાળે નોકરી કરીને સરકારી તંત્રના ભાગ બનવા કરતાં જેઓના એકાપતિત્વ હેઠળ એક સૈનિક બની શોધણ અને જરીબી વિનાનો સમાજવાદી ભારત દેશ બનાવવાની એવના વધુ તીવ્ર હતી.

જરા યાદ કરો એ જ્યપ્રકાશજીને જે એક અધ્યયનશીલ ગામડિયા તરુણ હતા. જે ભારતમાં અધ્યયન પછી અમેરિકા લખુવા ગયા હતા કે જેથી પાછળથી કોઈ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર થઈ શકાય. મહાત્મા ગાંધીના નેતૃત્વ હેઠળ જે આંદોલન ખડું થયું હતું તેનાથી જેઓનું ધ્યાન બેચાડું અને પોતાની આંખ આગળ દેશમાં જે મહાન શક્તિઓ કામ કરી રહી હતી તેને તેઓ એક અવજૂનીય વિસ્મયથી નિહાળી રહ્યા. પીએચએડી થવાનું પડતું મૂકીને આ ભારતીય તરુણ ૧૯૨૬ માં પાછો સ્વદેશ આવ્યો. ભારતમાં આવ્યા નાગે તેઓ એક પાકા માસ્કવાદી હતા. માસ્કનાં લખાણોમાંથી કથિય એમણે વાંચવાનું બાકી નહોતું રાખ્યું. એક ભર્મન ભટ્ટનાર મિત્રની મદદથી જર્મન સાહિત્ય પણ વાંચી નાખ્યું હતું.

ખીજે ૯૪ વર્ષે ગાંધી દ્વારા આગ્રહાયેલ મીડોનો સત્યાગ્રહ બેગો. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના આવા પુનરુત્થાન કાળે ૪ જેઓએ પોતાની રાજનૈતિક કારકિર્દીની શરૂઆત કરી. જેઓએ કહે છે—“સ્વાભાવિક રીતે મેં એમાં પૂરા દિલથી અપસાધ્યું.”

દબરોગાથ જેમાંથી દિવાળીની પૂર્વસંધ્યાએ એમનું નાટકીય પલ્લાયન એ તો એક કિવદંતી બની ગયું. આ મહાન છુટકારા પછી દેશના સ્વતંત્રતા સૈનિકોને હજેરીને લખાયેલા એમના પત્ર નવા વિચારોનું એક પુર આણી દીધું. ઓગસ્ટ ક્રાંતિમાં ઉપલી પેઢીના આગેવાનો અને તરુણોની મોટા પ્રમાણમાં ધરપકડ પછી જેઓના પત્ર દરેક રિપુસ્તાનીના હૃદયમાં એક નવી દેશભક્તિ જાગી. ભૂશર્લવાસના થોડા કાળ બાદ જેઓ પકડાઈ ગયા અને જેલના અધિકારીઓ તરફથી એમની ઉપર પારાવાર જુલમ ચુસ્તવામાં આવ્યો. દેશના દરેકે દરેક દેશભક્ત આગળ આ વાત પહોંચી ગઈ હતી. નસનસમાં રાજીસકત અને સામ્રાજ્યવાદ વિરોધી એવા જેઓ પોતાની માનવમુશ્તિ આઝાદીની આડે એવી કાંઈ બાંધછોડ કરવા તૈયાર ન હતા.

અંતે ૧૯૪૨ માં એમના પ્રસિદ્ધ ઉપવાસ પછી ઘણા આંતરિક બેનબધનને અંતે તેમણે માકસ્વાદ સાથે વિચ્છેદ કર્યો. એમણે કેટલાક મુળશૂત પ્રશ્નો ઊભા કર્યા જેના જવાબો કદાચ એમને મરતાં સુધી નહોતા મળી શક્યા. જેઓએ અન્યાય, શોષણ અને સર્વ પ્રકારની સામાજિક બરાડાઓના કૃતિનિશ્ચય ચત્તું હતા. માત્ર માકસ્વાદની ફિલસૂફી કે વિચારધારાના અધુર-પણાને લીધે તેઓ આ વ્યવિતપત અવસ્થા સુધી પહોંચ્યા નહોતા. કદાચ એમનો પાછો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો કે મોડક વર્ગ કે શ્રમજીવી બનવાનું રકત ચૂસનારા સ્થાપિત હિતોનો અંત માકસ્વાદી પદ્ધતિથી કે સંસ્ક્રીય લોકશાહીની પદ્ધતિથી આવવાનો નથી. એક આદર્શવાદી તરીકે એમને જરીબ બનતામાં દુઃખ દૂર કરવામાં આ બંને પદ્ધતિઓની અપર્યાપ્તતા દેખાઈ ચૂકી હતી. જેઓના ઘણા અનુયાયીઓ એમના અંગત નિષ્ક્રિયતા નિરાસ અને છિન્ન-સંશય થઈને એમની સાથે ગરમગરમ અપહિતમાં પડતા. જેઓને એવી ગચ્છાઓમાં મળ આવતી જ્યાં આવી અર્થથી કાંઈ અર્થ

સરતો નહીં. કારણ જેઓનાં કાંઈ એમનો નિર્ણય એમ બધે એમ નહોતા.

આ મહાન દેશલક્ષ્ય ક્રાંતિકાર જેમણે એક કાળે ‘ભારત છોડો’ આંદોલનમાં મોટા ભાગ લગાવેલા તેમને માનવતાવાદી અને સંત સમા પુરુષ થઈ જતાં એવા એ ખૂબ દિલ્લચ્છપ વાત હતી. એમની પર ‘સાધનોની અસર સિદ્ધિ પર ખરે ખરે છે’ એ સિદ્ધાન્તની અસર પડી હતી. પ્રજાસત્તાજવાદી ગિરારદરોને ઉદ્દેશીને લખેલા એમના ખુલાસા પત્રમાં તેઓ દિલ્લગીરી સાથે લખે છે કે “ગાંધીજી જીવતા હતા ત્યારે હું મારા જીવનમાં આ બિંદુ સુધી પહોંચ્યો નહોતો.” આ પહેલાં જેઓના ગાંધીજી સાથે સામાજિકવાદ સામેની લડાઈ અંગે મતભેદ ધરાવતા હતા. ગાંધીજીના અવસાન બાદ ચાર વર્ષે સર્વોદયના સિદ્ધાન્તને જેઓનાં સમર્થન એ સ્પષ્ટ જાણી રહ્યું. જનતાના કલ્યાણ જેટલો રસ એમને ખીજ કશામાં નહોતો. એમને મન સર્વોદય એટલે બળજબરીનો ઇન્કાર. અને હિંસાનો તિરસ્કાર ને સ્વેચ્છિક કામો, વિકેન્દ્રીકરણ અને સહકારને ટેકો.

જેઓનાં માર્ક્સવાદમાં પાછી નિકાથી માંડીને શોષણ રહિત, ગરીબી અને બેકારી વિનાના સર્વોદય સમાજ સુધીની આ મહત્તમ યાત્રામાં પાછા વળીને એવાપણું નહોતું. આ મહાન યાત્રાનું વર્ણન કરતાં અશોક મહેતા લખે છે : “એ બળવાખોરનું માર્ક્સવાદ, સામ્યવાદ અને લોકશાહી સમાજને રસ્તે થઈને ગાંધીજીના કાર્યાત્મક રામરાજ્ય સુધીનું પુનરાગમન હતું.”

જેઓના આત્મા એન વિનાનો હતો. તેઓ આખી જિંદગી ભારતની જનતાને સ્પર્શે તેવા તમામ કોષાકાઓ અંગે જેહાદ કરતા રહ્યા અને શેષ આખું જીવન તેમણે ઘડીનોય વિસામો લીધો નહીં. એમની નાદુરસ્ત તબિયત પણ એમને ગરીબાના પ્રશ્નોની તરફદારી કરતા રોકી શકી નહીં.

તેઓ બહાર પ્રશ્નોના પુરસ્કૃતા હતા, પછી તે શ્રમજીવી જનતાની ગરીબીનો પ્રશ્ન હોય, બાંજારદેશની સુકિતનો પ્રશ્ન હોય, નાગાલેન્ડની શાંતિનો પ્રશ્ન હોય કે આસ પુનર્નિર્માણનો પ્રશ્ન હોય. એવા બધા પ્રશ્નો પ્રત્યે તેમનું આન ખેંચાતું.

(ખજા અંશ)

૦ ડૉ. એસ. વિજયલક્ષ્મી

સા ચી સ ફ ણ તા

જેઓનાં ભવિષ્ય ગમે તેવું હોય, પણ એમણે જિંદગીનું એક મોટું મિશન સિદ્ધ કર્યું છે. ગાંધીજી જેમ દેશને વિદેશી રાજતંત્રથી મુક્ત કરાવ્યો તેમ જેઓના આપણને આંતરિક આપણને તંત્રમાંથી મુક્તિ આપવી આપણા બીજા વારના મુક્તિદાતા બન્યા. જેની તેઓ અંખના કળા હતા તે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ તે એમણે સિદ્ધ ના કરી, પરંતુ એમણે પોતાના એ કાર્યને

પહેલો અપ્પાય અવસ્ય પાર પાડ્યો, એ અપ્પાય હતો લોકતંત્રની પ્રક્રિયાને પાછી લાવી આપવાનો અને એક એવો મુક્ત સમાજ લાવવાનો, જેમાં બાકાતની ક્રાંતિ કલ્પ શક્તિપૂર્વક આવી શકે.

મુંબઈમાં ૨૭ જુન ૧૯૭૭ ને દિને મેં એમની આગળ એક એવો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો હતો કે અસર સુધી ને સિદ્ધિ થઈ હતી તે અને ને બાકી રહી હતી તેની વ્યાખ્યા કરો. એના જવાબમાં એમણે પોતાનું જીવનકાર્ય કેટલે અંશે સિદ્ધ થયું તેને અંગેની પોતાની સમજણ આપ રજૂ કરી હતી :

“સૌથી મોટી સિદ્ધિ, જેનું પૂરું થયે કાંઈ હું એકલો જ ન લઈ શકું, તે તો છે અમલતપૂર્વ લોકજનનિર્વાસ કરીને યુવકોમાં આવેલી ભગ્નિ. બાકી કામ રહ્યું છે આ ભગ્નિ થતી લોકશક્તિ અને યુવાશક્તિને આખા ભારતીય સમાજને બદલવા સાડુ રચનાત્મક દિશામાં વાળવાનું. આ પરિવર્તન લોકોના જીવનનાં અનેક પાસાઓને વ્યાપી વળશે—રાજનૈતિક, આર્થિક, સામાજિક, કૃષિ સંબંધી. ઔદ્યોગિક અને કૃષિ-ઔદ્યોગિક અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજ ખંડો કરવાનું કામ. વળી આ પરિવર્તનમાં આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં અને લોકીકરણમાં સુધારા ધરમૂળનો ફેરફાર આવી જશે, મેં તો થોડાંક પાસાઓને જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ સંપૂર્ણ ક્રાંતિમાં તો લોકજીવનનાં ધણું વધુ અંગો સમાવાં બેઠાં—એકેય અંગ બાકી ન રહેવું બેઠાં.”

પછી મેં કહ્યું કે પાર્લિમેન્ટની ચૂંટણીના પરિણામ કારણ સરકાર બદલવાનું કૌંસ સાચી રીતે તેમને જ ફાળે જાય છે અને એમ જ લોકો કહે પણ છે. મેં પૂછ્યું કે હવે તમે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ ૫૨ કર્ઠ રીતે એવી અસર પાડી શકશો કે જેથી પ્રજાને એમની પાસેથી ને ધારણની અપેક્ષાઓ રાખતી તમે કરી શકો છો તેવું જીવન એ લોકો જીવવા લાગે ? જવાબ આપતાં મેં એમને ને કૌંસ આપ્યું હતું તેને અંગે જેઓનાં થોડાં ખચકાયા. એમણે કહ્યું :

“મારે કે બીજા વ્યક્તિને ફાળે સરકાર બદલવા અંગે ગમે તેટલું કૌંસ ભલેને જઈ હોય, સૌથી વધુ કૌંસ તો લોકોને પોતાને જ ફાળે જાય છે. મને એ કોઈ પક્ષની કે પક્ષોનાં બેઠાણની જીત નથી લાગતી. એ તો લોકોની જીત છે કે જેમણે સજાનતાથી સરકારનાશાહીની જગાએ લોકશાહી સાડુ વોટ આપ્યા અને જે ને વિદ્વાનો એમ કહેતા હતા કે આ બધા દરિદ્ર અવાન લોકો વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને લોકશાહીની કામત શું સમજે તેમને પોતા પાયા.” મારા પ્રશ્નોના આગળ જવાબ આપતાં જેઓએ કહ્યું :

“સરકાર પર અસર પાડવાની વાતને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી હું તો મોટે ભાગે લોકોની શક્તિ પર ભરોસો રાખું છું. લોકોનો અર્થ સંવિધાલક્ષી સામે કે મંત્રીઓના ધર આગળ બેઠાને પોકાર કરનાર ધાડું નહીં, પણ એક શક્તિમય, સંગઠિત અને લોકશાહી રીતે લોકોના નિશ્ચય અને આકાંક્ષાની અભિવ્યક્તિ.

[illegible][illegible]

‘અખિવર મોઝ કાચ ચુરું’ (પોલી કાંઠા અને પગપથ જર કહે છે. દાખલા તરીકે દેવપીઠને મધ્યમ સ્તર, આગળ એક બાજા ઘસા કરી લગી. જેને બાકે તેવું કંઈ કોઈપણ ‘ દિવ્યજ્ઞાન ટાપ્પલ’ માં એકે મેષ કાપેલા રમે. કે વળાંકે, કાચની વિશાલતામાંથી ચૂરડીમાં કાપેને બધા દેવપીઠ એક એવી દિલ્લેશ આધુ કાચે કહે છે કે ગમગાં સેડીને કહેને કે એ દે.કે પેતાના મનના મધ્યના પ્રતિનિધિત્વે ચૂરું બને પછી પ્રતિનિધિત્વે ગમને ચૂરડી માટેના કોમકારક કરતાં કહે. ખુબ બધાને પદવના દુન બાદિયામાં બેસે એ ચૂરડીમાં બધાની ત્યાગે કહેને કહણ વિષયક એવાં થયાં ?

શ્રી જયમકરજી કોમલે એમને સનસ્માને બેસાડ્યા છે તેમને
સમસ્તારના સીધા અને લાંબા રસ્તા પર ગાલત્તા ચામી યાદે ?
ને લોકો સ્વાસ્થ્યને છે તેમની ઉપર તેમજ લોકોની નમરે કોમલી
પ્રીતિએ ખરેખર વિના અલગ પાડી રહેને ? નવી હાલિયા
૨૪ થી માર્ગે ૧૯૭૭ ને લિપ્તે નામની હાઈવેમાં ને લોકોને
વ્યવસ્થિત અને સામાજિક જીવનમાં સહકારી અને પ્રમાણિતતા
ભાવનમાં તેમજ પ્રતિષ્ઠિત સર કરવાં કરવા પૂર્વે કરવા જલ્લિયા
પ્રથમ કરવાની પ્રવિણ લીધી હતી તેવું પાલન કરાવી રહેશે ?

પણી સવાન એ આવે છે કે ૧૦૫૦ થારી સમય ફેરો
દે ? એમના નંબી લખિપતવાળા લેખે સાફ એ સમય ૪ મોટું
વંદાન છે.

મા સ્વર્ણમાં અસ્થિતિથી પાઠ્ય આવી એકાંતે કહ્યું હતું કે એમને એક નવી નિદ્રા મળી છે. તેને અનુભવીને એ 'પૂજ્ય' કે એમની તબિયતની સ્વચ્છતાને જ્ઞાનમાં રાખાને તેઓ પેતાના સ્વપ્નનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવા થાય છે? એનો સંખ્યાએ જવાબ આપ્યો :

“मने जकर नदी के भारी लणित छी जेम्हरी सारी थरो के नदी के दू हेरामे हरी बनी रहके। हाजुर आसार नुधरी दीकनर नष्ट करवाने, दोहरने सिम्रु आवाहन, समुद्र नर धनुषने मने आस हरी बिदाहीआने सञ्चित करवाने प्रयत्न भे हेरामे हरी हने न कहि छे। गंधीछ साथे केहँ जतनी सरेमानगी हरीन सादस न करवाये दू जेभ करीछ के जेभनी माहके दू जेभ नजारे जेनसि, दो दोहरा नदी सवाइ प्रज्जा

આવે તેમને મળાને અને લખાને સોદા. ૪૨ કાંઈ અસર પાડવાનો પ્રયત્ન કરીશ. "

સામું' તો ખરું છે કે જીવનની બધી યતીપતની અને વર્ણવેલની મર્યાદામાં જ પુ એમનામાં એક અન્યરિક મુલ્યવત્તા રહી છે. જેઓએ મરુમુને પંતાના ચિત્તાના કેન્દ્રમાં રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમણે બાદરની પદ્ધતિના એક અંગને વર કરી 'સુલે' કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્યારે તેઓ એક સરખા યાપ છે કે નહીં તે જાણવાના હોયો પદ અપાવવા રાખ્યો.

૧૯૭૭ ના માર્ચ માસની લોકસભાની ચૂંટણીમાં પરિણામોએ
 ભોળાપોની માલુમગણ પ્રશ્નોની પદાને પરી સાબિત કરી છે.
 એ પરિણામોએ કે કુપ્રવાર ધણું કે ભાવરતા અપભવ મહારાષ્ટ્રને
 માનનીય મોરવ અને જ્ઞાતીમાં પ્રવેશનું બાળ છે. અસત્તા એ
 કેક મલ્લભક પ્રિદિ છે. સમય તતાં જુના શાતવની વજાએ
 નવું જુનું મ્વાક છે એ પરી મનોદીને વિવધ બનશે. જલ
 નેટીએ મારે કો દેવનું સિદ્ધ ધણું છે એ માત્ર પાતોરમાં
 પટેલી પાની ય છે.

જાણનાં મોઢું છે સિદ્ધ મુનું છે અને ખાદ્યને રાખાને
ને.પ દુર્ગમ પડે નેમનાં છે બસર પડી છે તે બચાવ છે.
રાખાને ગિયાં કાઢેડું જેઓએ બમારે બમરિસા બમા બારે
નેધના બેડ, એક સરદારના બમા બાત રૂપીકાદી બમા : “ સ્વતંત્રતા
બમા બેડકાદી બમા બમા તમારી બકિયાને બમાને સોને પ્રેરિત
કરી છે ” બમા બમા બમાના કાંઈક બમાના બમા બમા
રાખાને કાઢેડું બમા :

“છેલ્લા શેષા નવિનાગેદાથી તમે જે રીતે આત્મરાશીય
શામિ, અવતની આગર બને રાખે. વચ્ચેના અલગતાના વિષય
અંગે નિષાધર્મ કામ કરી રહ્યા છે તેથી મને કશીવાર તમારે
વિશે વિચારે બાબત છે. તમે જે દમ્ભ કામો કરવા ધારે છે
તેને બંધે છું” મારી શુભેચ્છાએ પાત્રું છું.”

મુસ્લિમોના સાથે સારું વ્યવહારી મંત્રિલ મુધી પહોંચ્યાનું લખેલું
નથી હોતું, જેમ મંત્રીને જાણે નહોતું હજીયું. માલુમ જ્યાં
મુધી સરખાવેલું અપૂર્ણ ન હોય ત્યાં મુધી જો શક્ય નથી હોતું.

મિત્રના જવાબો માટે તો રોજાઈ લઈ સ્વીકારીને પોતાના
મનોહર નિમંત્રણ એક ઉત્તરોત્તરમાં મળ્યું છે તે જ ખસ છે :

દે મન્થ માનવની મહેનતી ભુજાઓ ! દે અનન્ય દિશામાં
 વળી રહેલાં દુઃખાનંત ચરણો ! તને તો એમ જ લાગે છે કે ધર્મક
 વાર્તા જ, હા, ધર્મક વાર્તા જ તું કોઈ જિંદા ટેકરાની કાંચ
 પર મળી ચક્રો અને વચક વાજળા વધારી ત્યાં તો સ્પાંતિત
 સ્મયે કદખાંલોટી મુગ્ધાંજીમિયા ઉઘ્ય મિતરાશ્ચો લાળી
 રહેશે. તને પાતાને તારા સદ્લાગચુ બાન નથી. કારણ મગિલે
 પહેરણા કરતાં આકાશમે ચાલુજી એ જ વધુ રળિયામહુ છે.
 અને ખરી સફળતા તો પ્રધાનતા પરિકર્મણ જ છે.

‘द्वेषाद् गिरान् पादौ अक्षयति’, मेरुमिथन ६. भांधी
(भूग अक्षेण)

૯ મીનુ મમ્માલી

વિચાર અને આચારથી સહાર

જ્યપ્રકાશજીવન જીવન એ રપજીવે અલગ અલગ તથાકા-
ઓમાં વહેવાઈ જાય છે. પહેલો આઝાદીની લડતનો તળકો અને
બીજો સ્વરાજ પછીનો તળકો. એમના ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વની
દેલીક ખૂબીઓ અને તળકાઓમાં ભેળા મળે છે. એ છે :

૧. જે કોઈ પણ કામ ઉપાડી લે તેને સાડુ એમની તીવ્ર
ભક્તિ, ૨. સાહેસ અને નિર્ભયતા, ૩. સ્વતંત્ર વિચાર, ૪.
વિચારો અને આચરણમાં મૂળગામી ક્રાંતિકાવિતા, ૫. સંપૂર્ણ
વ્યક્તિગત મહત્વાકાંક્ષાઓનો અભાવ. આ બધી ખૂબીઓ આપણને
સ્વરાજ પહેલાના એમના જીવનકાળમાં મળે છે. આ યુગોને લીધે
પુષ્કળ તરુણોના તેઓ આદરપાત્ર બન્યા હતા. નેતાઓને પણ
એમને પ્રત્યે આદર હોતો, ખાસ કરીને ગાંધીજી અને નેહરુને.
ગાંધીજી સાથે એમને અનેક મતભેદ હતા, પણ બ્યારે ગાંધીજી
કોઈ લડત ઉપાડતા ત્યારે જ્યપ્રકાશજી એમને પ્રત્યે ખાસ આદર-
પાતા. ગાંધીજીને ખજાર હતી કે જ્યપ્રકાશજીના વિચારો માહત્ત-
વાદી છે, પણ તેને લીધે જેઓની આચરિત્ર્ય અને એમની રાષ્ટ્ર-
ભક્તિ વિશે ગાંધીજીને જોડા આદર જરાય ઓછો નહોતો થતો.

ભારત આઝાદ થયું ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષો સુધી જેઓની
રાજનૈતિક અને ફિલસૂફીની દૃષ્ટિએ એક રીતે અરુચવાસ
વિતાવ્યો. તેઓ બ્યારે સમાજવાદી પણ ધ્યામાં લાગેલા
હતા ત્યારે પણ આ વાત એટલી જ સાચી હતી. એમના
મિત્રા અને પ્રશસ્તિને મન એમને અંગે ઘણીયે મહત્વા-
કાંક્ષાઓ હતી, પણ એમની લગની કંઈ ચોર જ હતી. એ
વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્તર પર પોતાના જીવનદર્શનને
અંગે સ્પષ્ટ અને દઢ થઈ જવા માગતા હતા. જેમ જેમ એ
વિચારતા ગયા તેમ તેમ તેઓ દેશ અને દુનિયાના કેટલાક પાયાના
પ્રશ્નો અંગે ગાંધીજી જે કહી ગયા હતા તે તરફ ખેંચાતા જતા
હતા. એમણે પોતાના નવા વિચારોને ઘાટ આપવા પ્રયત્ન કર્યો.
અમુક કાળ સુધી તેમણે જુદાન અને એની પાછળની જે ફિલસૂફી
એમને દેખાતી હતી તેને સાડુ અસાધારણ ઉત્સાહ અને ભક્તિ-
પૂર્વક કામ કર્યું. પણ કેટલીક એવી પરિસ્થિતિઓ સર્જાઈ જેને
એમનો આ નવો ઉત્સાહ આવરી લઈ શક્યો નહીં. બ્યારે બ્યારે
પણ એમને ભારતમાં લોકશાહી કે એના મૂલ્યો પર ખજાર
આવેતો જગ્યાય ત્યારે અથવા બીજા પ્રશ્નો દેખાય ત્યારે તેઓ
દેશના પ્રશ્નોના વધુ સારા અને વધુ સંપૂર્ણ ઉકેલ શોધતા. લોકો
સહજ પ્રેરણાથી એમની પાસે માર્ગદર્શનની અપેક્ષા રાખતા.
સંપૂર્ણ કાનૂની વિભાવના મારફત તેઓ આ માર્ગદર્શન પૂરું
પાડતા. સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો અર્થ ‘આધુનિક સમસ્યાઓનો જેઓની
જામ સાથે ગાંધીવાદી ઉકેલ’ એવો કરી શકાય. એટલે કે
આધુનિક માનવી અને સમાજ આગળના પ્રશ્નો અંગે એમણે
કરેલ ગંભીર ચિંતન એમ પણ કહી શકાય.

મૂળ વિચાર અને તત્ત્વજ્ઞાનને અલગ રાખીએ તો જાણ
જેઓના પોતાના અનેક વ્યક્તિત્વ છે, પ્રશ્નોના ઉકેલ

અંગે મૂળે તેઓ માનવતાવાદી અને કરુણા પ્રેરિત છે. કોઈ
સંપ્રદાય કે પંથના બંધન તેમને કદી નડતા નથી. એમની
ઈમાનદારી નિર્વિવાદ છે. એમની પર પ્રાચી અને પ્રતીચી બંનેના
સંસ્કાર પડેલા છે. એમના આખી દુનિયામાં ધ્યેય મિત્રો અને
પ્રયત્નસક્ષી છે. જેન જેન પ્રકારેય સકળતા અખતા રાજકારણી
પુરુષના ક્ષયપણોનો તેમને સ્પર્શ સરખાયે થયો નથી. દેશના કે
દુનિયાના સુધમાં રાજકારણી પુરુષોમાં એમનું સ્થાન આગવું જ છે.

રાજનૈતિક સત્તાનો માર્ગ એમને સાડુ સદાય ખુલ્લો હતો
પણ એમની સૂક્ષ્મ ભાવશાહી બુદ્ધિએ એમને હંમેશાં એ માર્ગથી
હેટા રાખ્યા છે. એ રસ્તો એમણે બીજાઓ સાડુ મેકળો ગપ્પો.
પોતે તો અતિ ઉચ્છેદાત્મક નવા લોકતાનિક. સમાજવાદી અને
ધર્મ-નિરપેક્ષ ભારત આગળ ઉપસ્થિત થતા કંઈય પ્રશ્નોના ઉકેલ
અંગે સ્પષ્ટ દર્શનનો જ રસ્તો લીધો છે. કોઈ પણ સમાજ-
રચનામાં સત્તા મેળવવી એ ન ટાળી શકાય એની આવશ્યકતા
છે, પણ લોકશાહીમાં એ નિયંત્રિત રહે છે અને સત્તાપ્રાપ્તિના
માર્ગને નિયંત્રિત કરવા સાડુ લોકશાહીમાં કેટલાંક ધોરણો
વિકસ્યા છે. જેઓની સત્તા મારેની ખેવના બીજાઓ સાડુ
રાખી અને એમણે પોતે તો એની મર્યાદાઓ અને એના સાચા
ઉપયોગ પર જ સદાય ભાર દીધો. તેમણે પોતે તો વિકેન્દ્રીકરણ
અને લોકશાહી પ્રક્રિયામાં લોકોની અસરકારક લાગેદારી સાડુ જ
કામ કર્યું. એમની નિષ્ઠા તો એક એવા સમાજ સાડુ છે કે જેમાં
દરેક સ્ત્રી પુરુષ પોતાની જિંદગી દરમિયાન મુક્તિની ઉખા અનુભવી
શકે. એમનું આખરું જીવન વિચાર અને આચારથી સહાર
ભર્યું છે.

(મૂળ અંગ્રેજી)

૦ સાહિત્યઅલી

પોતાના જમાનાથી ઘણા આગળ

દે ૧૯૪૬માં જવાહરલાલ નેહરુને જ્યપ્રકાશ નાગવલુમાં
લાવિ વડાપ્રધાન દેખાયા હતા. એમણે પોતાની હાતીમાં જ
જેઓની સત્તાનો ત્યાગ કરતાં. છતાં નેહરુના મુખ્ય રાજનૈતિક
ટીકાકાર તરીકેની ફરજ અદા કરવી ચાહુ રાખતા નેધા. ખરી
વાત તો એ હતી કે જેઓની દારા મંજરામાં મુકાઈ જતાં
નેહરુને સ્વરાજ પછી આજે સમય લાગ્યો નહોતો. એમના જીવન
હયાકર ડા. એસ. ગોપાળ જતાયુ છે કે ૧૯૪૮ની ૧લી
જુલાઈએ નેહરુએ ગોવિંદ વલ્લભ પંતેને લખ્યું હતું કે “ (તેઓ)
ઘણી વાર મોટ રસ્તે દોરવાઈ જવા અને ગેરજવાબદારીપૂર્વક
વર્તવા ટેવાયેલા છે. પણ તેઓ ધૂં બિંદગીમાં મળ્યા છું તે પૈકી
સૌથી વધુ જાણુ અને ડઠા માણસ છે. અને ચારિત્ર્યની ને કાંઈ
કિમ્મત હોય, ને છે જ, તો એ મહામૂલા છે, મને તો એ એક

કમનસીબી લાગે છે કે એમના જેવા માણસ પરિસ્થિતિને લીધે અરણ્યમાં પકેલાઈ ગયા છે. ”

ખીજી બાજુ જેઠાપીંડને મન નેહુરુ પાયાની ભૂલ કરી રહ્યા હતા : “ તમારે સમાજવાદ તરફ જવું છે, પણ તમે ઈચ્છો છો કે મૂડીવાદીઓ તમારાં તમને મદદ કરે. તમારે મૂડીવાદની મદદ વડે સમાજવાદ ભેટાંએ છે. તમે એમાં નિષ્ફળ જ નીવડવાના. ”

નેપાલ વિષે જેઠાપીંડ નેહુરુ અંગે એનાધાર્મિક વધારે આકરા હતા. “ અચ્છા, તો એક પંડારી દેશની લોકશાહી ક્રાંતિ વિષે આમ વર્તેલું છે !... તમે તમારી ભત્રીજાના નાશ કરી રહ્યા છો. એક પછી એક તમે તમારા ઉમદા આદર્શોનો નાશ કરી રહ્યા છો. તમે બાંધછાંડ કરો છો, તમે નમતું ભેષો છો. તમે તમારા દાસ્તોથી વિખટા પડો છો, અને તમારા દુસ્મનોના દરબારમાં જઈ રહ્યા છો. ” જેઠાપીંડએ આ નેહુરુને ૧૭મી નવેમ્બર ૧૯૫૦ને દિન લખ્યું. થોડા મહિનાઓ પછી જેઠાપીંડએ નેહુરુને કહ્યું : “ મારી કમજોશી લાગી ગઈ છે અને તમારી ટીકા કરવી, મરે, તમારી પર આક્રમણ કરવું, એ હવે મારી બહેર ફરજ થઈ પડી છે. ”

એ દુર્ભાગ્યને વિષય છે કે નેહુરુ-જેઠાપીંડ ઘાટાધારેના અંત આવી ગયા. મૂળ વાત એ હતી કે નેહુરુને જેઠાપીંડનો સહકાર કોઈ નકરે કાર્યક્રમમાં બંધાયા વિના પોતાની શરતોએ ભેટાઈ હતો. આ ૧૯૫૩માં. એનાથી થોડા સમય બાદ જ જેઠાપીંડએ પક્ષીય રાજકારણ આડે પોતાની પીઠ ફેરવી દીધી અને ટેક બે દાયકાઓ પછી અતિશય અડચણ અને તાકોદની પરિસ્થિતિમાં જ જનતા પાર્ટી સ્થાપવા તેઓ એ બાજુ ફરિને આવ્યા.

૧૯૫૩ થી ૧૯૭૭ સુધી દેશમાં જેઠાપીંડનો અવાજ એટલે અસંમતિનો અવાજ, પછી તે કાશ્મીર અંગે હોય, નાગાલેંડ અંગે હોય કે ચીન અંગે હોય.

અલભત એવાય પ્રસંગે હતા કે બ્યારે તેઓ સાવ ભૂલમાં હોય. એમણે ૧૯૫૦માં પાકિસ્તાન સાથે લુક કરવાની સલાહ આપેલી— ભલેને એને અંગે પાછળથી ચોખવટો કરી હોય. ૧૯૭૧માં બાંગ્લાદેશ અંગે તેમણે ઉતાવળાપણું દેખાડ્યું હતું, અને એક તરફથી જમ્મુનિસ્તાનની હિંમત અને બીજી તરફ કાશ્મીર અંગેની એમની નીતિ સુસંગત નહોતી, એ તેઓ સમજ્યા નહોતા. અને રાષ્ટ્રપતિ અય્યપાખાનની પાયાની લોકશાહી અંગેના તેમના અભિપ્રાયો ખીજું કોઈ નહીં તો બાકિશ હતા. અમદાવાદના હુદલક અંગેના જેઠાપીંડનો અભિપ્રાય તો લગભગ વિકૃતિને આરે પહોંચી ગયો હતો.

પણ રાષ્ટ્રને આળા પ્રશ્નો અંગે પોતાની ભૂલો સમજાવવા માટે જેઠાપીંડ જેવી કક્ષાના પુરુષની જરૂર પડતી. જેઠાપીંડ મોઢા પર મોખરે આવતા. ૧૯૬૪માં ત્રણ અર્થતંત્ર નાજુક વિષયો અંગે રાષ્ટ્રના પૂર્વગ્રંથો સામે તેઓ એકી સાથે ઝૂમ્યા હતા— કોમી

હુદલક, કાશ્મીર અને નાગાલેંડ. નાગાલેંડમાં મુલ્કવિરામનું કાર્ય મહદ્ અંશે જેઠાપીંડને બંધ છે. આ પ્રશ્નો બંધને આવ્યા તો ખીજા કેટલાય પ્રશ્નો અંગે જેઠાપીંડ રાષ્ટ્રના સર્વસામાન્ય વિચારને પડકારતા અને તેને નવસરથી વિચારણા કરવાની ફરજ પાડતા. એ પડકારને ઉભેલી નહોતો ચક્રાતો કારણ તે એવા માણસ કનેથી આવતો હતો જેણે સત્તાનો ત્યાગ કર્યો હતો.

૧૯૭૨ માં બ્યારે જેઠાપીંડએ એમના છેવટનો અને આખરે જતાં સફળ પડકાર ફેંક્યો ત્યારે ઈન્દિરા ગાંધી જેવી વ્યક્તિ જ એમના ઉદ્દેશ વિષે ચંકા કરી શકે એમ હતી. જેઠાપીંડ કોઈ રાજનૈતિક વિચારક નહોતા. “ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ ” ની છેવટ લગી વ્યાખ્યા ન થઈ, પણ તેથી એ કોઈ ન ઝોળખાય એવી કમળા નહોતી રહી. ટેક અલારે સમજાય છે કે રાષ્ટ્રની અસફળતાઓ દરેક ક્ષેત્રમાં દરેક સ્તરે થઈ છે—આર્થિક, રાજનૈતિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને નૈતિક. ઈન્દિરા ગાંધી અને એમના ખાંધિયાઓની ખુશામત કરનારાઓ કોઈ માત્ર રાજકારણી લોકો જ નથી. પોતાનો આત્મા વેચવા તૈયાર એવા આ લોકોમાં તમને શિક્ષણ-શાસ્ત્રો, લેખકો અને એવા ખીજાઓ પણ ભેગા જડશે. જેઠાપીંડ ૧૯૭૨ થી ૧૯૭૬ સુધી જે વસ્તુ લાવવા તીવ્રપણે ચાહતા હતા તે શું અધરી હતી—એક સંપૂર્ણ ક્રાંતિ, શિષ્ટતા કે ઔચિત્ય તરફ પાછા જવું, તકસંગતતા તરફ, રાષ્ટ્રીય યુગ્યાર્થના તમામ ક્ષેત્રોમાં મૂલ્યો તરફ જવું એ વાત શું અધરી હતી ?

એ એક સ્પષ્ટ હકીકત હતી કે ૧૯૭૨ માં જેઠાપીંડની બ્રુન્થેશ બ્રજાચારના મુદ્દાથી શરૂ થઈ. તે વખતે પછુ એ પ્રશ્ને જે સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું તેનાથી તેઓ ત્રાસી ઊઠ્યા હતા અને લોકપાલની વ્યવસ્થા સ્થાપવા એમણે ખૂબ સધામણ કરી હતી. ૧૯૭૩ માં સર્વોચ્ચ અદાલતના સૌથી વરિષ્ઠ ત્રણ ન્યાય-મૂર્તિઓની ઉપરવટ થઈને કરચેલી નિમણૂક એ અધિકારવાદ તરફ થઈ રહેલી ગતિમાં એધાણુ હતાં. જેઠાપીંડ ન્યાયવ્યવસ્થાની સ્વતંત્રતા વિષે ખુલ્લોદીથી બોલ્યા. ગુજરાત અને બિહારે દેશના યૌવનને ક્ષેત્રીએ ચક્રાતો મોઢા આપ્યો. એક અર્થમાં કદાચ જેઠાપીંડ આન્દોલન કદાચ બહુ ખરાબ રીતે નિષ્ફળ નીવડ્યું કહેવાય.

પરંતુ કટોકટીના કાળા દિવસોમાં જેઠાપીંડ એકલા જ દીવા-દાંડી સમા જની શક્યા હોત. અને જની રહ્યા. અને એમના જ આગેહને લીધે જનતા પાર્ટીનો જન્મ પણ થવા પારગ્યો હતો. જેઠાપીંડએ પોતાની હવાતીમાં જ જનતા પાર્ટીને પણ ખૂબ ખરાબ રીતે નિષ્ફળ નીવડેલી ભેટી. એક કરતાં વધુ અર્થમાં જેઠાપીંડ પોતાના જમાના કરતાં કણુ આગળ હતા. જેઠાપીંડ કઈ કઈ વસ્તુઓ સાડુ જીવી ગયા એ આજે કેટલાને યાદ હશે ?

૦ અજબુલ ગુરૂ નૂરાહુદી

ક્રાંતિની તલાશ

લોકનાયક જેઠાણા વ્યક્તિત્વનું પૃથક્કરણ અને સૂચકાંકન અનેક લોકો અનેક પ્રકારે કરે છે. જેઠાણાનાં અનેક રૂપો હતાં, એમના વ્યક્તિત્વનાં અનેક પાસાં હતાં. તેઓ વિદોહી હતા, ક્રાંતિકારી હતા ક્રાંતિદર્શી હતા, ક્રાંતિ-સાધક અને ક્રાંતિસાધક હતા. તેઓ સમાજશાસ્ત્રી, સમાજ વૈજ્ઞાનિક અને સમાજ નિર્માતા પણ હતા. પણ એક સીધા જે એમના જીવનને દિશા આપતી રહી અને જેને કારણે એમની દિશા બદલાતી રહી તે હતી ક્રાંતિની તલાશ. એ ક્રાંતિ એમની આગાધ્ય રહી હતી.

ચંડીગઢના કાગવાસ દરમિયાન જેઠાણાને જે કાગવાસ કહાણી લખી (જે 'જેલ કાયરી' ને નામે બદલે છે), તેમાં એમણે ક્રાંતિ સાથેના પોતાના 'તત્ત્વ લગાવ'ની વાત કરી છે. એમણે લખ્યું છે કે :

“ક્રાંતિને વીંછુડો તો હું હાથ-રુકેલમાં લેખ્યો, તે દેહકાને મને હાથેલા. એ વખતે તેનું નામ હતું રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ, રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા...ક્રાંતિ કંપાની જે તીવ્રતા ચારા સમયા હતી, તે મને માક્ષવાદ તરફ અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાંથી પસાર થઈ લોકશાહી સમાજવાદ તરફ અને પછી વિનૈયાણી પ્રેમ દ્વારા ક્રાંતિ વગર પોતી થઈ. ક્રાંતિ સાથેના મારો 'લગાવ' હોવાને કારણે બધાં મને લાગ્યું કે આસરવાળાથી એ અધિકૃત ક્રાંતિ' નથી થવાની ત્યાં હું ખીજ રડતાઓની તલાશ કરવા લાગ્યો.”

એ બાણીની વાત છે કે ક્રાંતિની તલાશ એ જ જેઠાણા જીવનનું મુખ્ય પ્રેરક તત્ત્વ હતું. ચંડીગઢના કાગવાસ કાલમાં એમણે પોતાના જીવનની વ્યાખ્યા કરતી એક કવિતા લખી જે એમના વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વનું સાચું સૂચકાંકન કરે છે. આ કવિતામાં જેઠાણાએ પોતાની ભાવને 'ક્રાંતિ શોધક' તરીકે વર્ણવી છે. આંધી પોતાને સત્ય શોધક કહેતા હતા. એમણે પોતાની જીવનકથાનું નામ જ રાખ્યું : 'સત્યના પ્રયોગો'. જેઠાણાએ ગાંધીની માફક આત્મકથા તો ન લખી. એ લખત તો કદાચ એનું નામ આપત 'ક્રાંતિના પ્રયોગો.' ક્રાંતિની શોધમાં તેઓ સામ્યવાદી, સમાજવાદી, મર્જીયા અને અતમા સંપૂર્ણ ક્રાંતિકારી બન્યા. સામ્યવાદથી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સુધીની એમની યાત્રા આ જ શોધની કહાણી છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ એમની જીવનસાધનાની છેલ્લી મર્જિલ હતી. આ સંપૂર્ણ શબ્દ ખૂબ જ અર્થપૂર્ણ છે. ઇતિહાસમાં ક્રાંતિઓ અનેક થઈ છે. પણ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ ઘડી અને ક્યાં નથી થઈ. માનવસમાજ-પોતાના વિકાસના કમળ પોતાની દિશા બદલતો રહે છે એની વિકાસમાત્રામાં અનેક વળાંકો આવે છે. આવા દરેક વળાંકને ક્રાંતિ કહી શકાય. પણ ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે સમાજના જીવનમાં સર્વાંગીણ ક્રાંતિ, જેને જેઠાણાએ સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું નામ આપ્યું, તે નથી થઈ. ક્રાંતિની ક્રાંતિ અને સમાજની ક્રાંતિઓ પણ જેઠાણાની નજરે અધૂરી અથવા અપૂર્ણ છે. તે સર્વાંગીણ કે સંપૂર્ણ તો હોગિજ નથી. જેઠાણા પોતાના જીવનના છેલ્લા આઠ મુદ્દા આવી સર્વાંગીણ કે સંપૂર્ણ ક્રાંતિની

ગોળ કરતા રહ્યા અને તે મંજિલ સુધી પહોંચવા સાડુ વારંવાર પોતાનો માર્ગ બદલતા રહ્યા.

ગાંધીએ પોતાના રેડિયામાં ક્રાંતિનું દર્શન કર્યું હતું. એમણે કહ્યું હતું કે એના દરેક ફેરામાં ક્રાંતિ છે. ક્રાંતિના માપ અલગ અલગ લોકો સાડુ અલગ અલગ હોય છે. ગાંધીનું માપ હતો રેડિયો. ભૂગોળશાસ્ત્રીઓએ પણ ક્રાંતિની વ્યાખ્યા પોતાની હોય કરી છે. એમણે પૃથ્વી દ્વારા સૂર્યની વાર્ષિક પરિક્રમાને ક્રાંતિનું નામ આપ્યું છે. બે ગાંધીના રેડિયામાં કે પૃથ્વી દ્વારા સૂર્યની પરિક્રમામાં ક્રાંતિ નિહિત હોય તો તે સતત ક્રાંતિના નમૂના છે. વૈજ્ઞાનિક પરિભાષા મુજબ ક્રાંતિ ત્યારે થાય છે જ્યારે સમાજ વિકાસની એક ટૂંકે પરથી છલાંગ મારીને આગળની બીજી ટૂંકે પર પહોંચે છે. જે.એ.પી.ની ક્રાંતિની વ્યાખ્યા પણ કાંઈક આવી જ હતી. પૃથ્વી સૂર્યની પ્રેરણાથી એક નિશ્ચિત કક્ષામાં પરિક્રમા કરે છે. જે.એ.પી.ની જીવનશૈલી એ સૂર્યથી પ્રેરિત હતી તે એક નવા સમાજ અને નવા માનવી બનાવવાના આદર્શથી પ્રેરિત હતી. પણ પૃથ્વી અને જે.એ.પી.ની શાન્તમાં એક અંતર હતું. પૃથ્વી પોતાની નક્કી કક્ષાથી બહાર નથી નીકળી શકતી. તે બે પોતાની કક્ષા છોડી દે તો પ્રભુ થઈ જાય. જે.એ.પી. પોતાના આદર્શ-સૂર્યના પ્રકાશમાં પોતાની મંજિલ તરફ સતત આગળ વધતા રહ્યા અને એ ક્રમમાં એમણે પોતાની કક્ષા વારંવાર બદલી. તેઓ પહેલાં માર્ક્સ દ્વારા નિર્ધારિત કક્ષા કે માર્ગ પર ચાલ્યા, અને જ્યારે એમણે જોયું કે એ માર્ગ એમને યંત્રવ્યવસ્થાને પહોંચાડી નથી શકતો ત્યારે છલાંગ મારીને તેઓ ગાંધીની કક્ષામાં પહોંચી ગયા. છલાંગ મારીને આગળ વધવાની આ વાત એમના જીવનમાં શરૂઆતથી જ હતી. ૧૯૪૨માં હંભરીયાજ જેલની દીવાલોથી છલાંગ મારીને તેઓ નેપાલના જંગલોમાં પહોંચી ગયા હતા. એમને કોઈ વાકામાં બાંધીને રાખી શકતા નહોતા. મહાકવિ દિનકરે બરાબર લખ્યું છે કે ‘દે જલપ્રકાશ વહ બે ને કબી સીમિત રહ સકતા બેરે મે’.” લલ્લુ સુધી પહોંચવાનો તરફગાટ એમને દરેક વાકાને તોડી નીકળવા મજબૂર કરી દેતો. દંડાત્મક લૌતિકવાદના મંદિરમાં પૂજા કરતાં જ્યારે એમને લાગ્યું કે આ પૂજા વ્યર્થ છે ત્યારે એમણે તે દેવતાને નમસ્કાર કર્યા ને ચાલી નીકળ્યા. માર્ક્સવાદ પછી લૌકીકાત્મિક સમાજવાદનો વાકો પણ તોડીને કે છોડીને તેઓ બહાર નીકળ્યા આવ્યા. એમના સાથીઓ જોતા રહી ગયા, વારતા રહી ગયા; પણ તેઓ રોકાયા નહીં. આ થતાંતું સુંદર વર્ણન શ્રી બી. પી. કોટરલાલાએ ગઈ ૧૧ મી ઓક્ટોબરે પત્રનામાં જે.એ.પી. સ્મૃતિનું ઉદ્ઘાટન કરતાં કર્યું. એમણે બે કહ્યું તેને અહીં હું મારી ભાષામાં રજૂ કરું છું.

રાત્રાપ્રાપ્તિ પહેલાં સિદ્ધાંત પોતાના સાથીઓ બેઠે કણ દિવસો સુધી ઉપવાસ કર્યા પણ જ્યારે એમણે જોયું કે એમ શરેરે શાળવું વ્યર્થ છે, ત્યારે તે યોગિષ્ઠ્ય તબે બેસીને ચિંતન કરવા લાગ્યા અને એમને માનની પ્રાપ્તિ થઈ. એમના ઉપવાસ-નિષ્ઠ સાથીઓએ કહ્યું કે તમે અમારો સાથ છોડી દીધો. જોના સિદ્ધાંતે જવાબ આપ્યો કે ઉપવાસની પદ્ધતિમાં એમને વિશ્વાસ

નહોતો રહ્યો એટલે તેઓ એમને છોડીને ચાલ્યા ગયા. ખરું જોતાં જ્યારે એમને નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે એમની તપસ્યાની શૈલી બદલાઈ ગઈ અને તેથી એમના જૂતા સાથીઓને તેમનાથી અળગા થવું પડ્યું. શ્રી કોટરલાલાએ કહ્યું— ‘જુદની જેમ જ જે.એ.પી.એ જ્યારે જોયું કે માર્ક્સવાદના ચાલુ કર્મકાંડો વ્યર્થ છે ત્યારે તે એને છોડીને આગળ વધી ગયા. એમના સાથીઓએ ફરિયાદ કરી કે જે.એ.પી.એ અમારો સંગ્રામ છોડી દીધો. એમની ફરિયાદ સિદ્ધાંતના તપસવી સાથીઓ જેવી જ હતી. ‘સિદ્ધાંત સાથે જે.એ.પી.ની આ તુલના બહુ બરાબર અને સાર્થક છે. ક્રાંતિની શોધમાં જે.એ.પી.એ પણ જુદા પ્રાપ્ત કર્યું’. વાસ્તવમાં આ બંને મહાપુરુષોની રાજસતા-વિરક્તિ પણ સમાન હતી. જે.એ.પી.એ બંને લખ્યું છે :

“ઈતિહાસ એ પૂછે કે વર્ષો પૂર્વે

બન નહીં સકતા પ્રધાનમની કથા ?

કિંતુ મુજ ક્રાંતિ શોધક કે લિખે

કુંઠ અન્ય હી પણ માન-વે, ઉદ્દિષ્ટ-વે

પથ ત્યાજ કે, સેવા કે, નિર્માણ કે

પથ સંઘર્ષ કે, સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કે.”

જે.એ.પી.નો સ્વભાવ જુદા સ્વભાવ બેઠે બહુ મળતો હતો. એમ જણાય છે કે પ્રચલિત કર્મકાંડ પ્રત્યે વિદોહની ભાવના એમને જુદા પાસેથી વારસામાં મળી હતી. અમેરિકા જતાં પહેલાં જે.એ.પી. ગીતાના ઉપાસક હતા. પણ ગીતાના મંત્ર એમને માર્ક્સવાદી બનતાં અટકાવી ન શક્યા. કેટલાક લોકો ગીતાની વ્યાખ્યા પણ માર્ક્સવાદી દૃષ્ટિકોણથી કરે છે. જે.એ.પી.એ ગીતાનું અધ્યયન પોતાની તટસ્થ જુદિયાઈ કર્યું. પણ હિંદુધર્મના પ્રતીક તરીકે તેમણે ગીતાનો કદી સ્વીકાર ન કર્યો. કણ લોકો જે.એ.પી.ને હિંદુ ધર્મના વાકામાં જોવાની કોશિશ કરે છે. જે.એ.પી. હિંદુ પરિવારમાં પેદા જરૂર થયા હતા. જેમ જુદ પણ થયા હતા. પણ હિંદુ ધર્મના મિથ્યા આચરણોએ એમને વિદોહી બનાવ્યા. રામ અને કૃષ્ણના ઇશ્વર-ત્વને પણ તેમણે સ્વીકાર્યું નહીં. મધ્યકાલ પુરુષોત્તમ દિવે એમના મનમાં આદરભાવ હતો. પણ કૃષ્ણને તેઓ એક ધૂર્ત રાજ-નીતિસર સમજતા હતા. મહાભારતમાં કૃષ્ણના ચરિત્રને તેઓ આદર્શ માનતા હતા. એમના જીવનના છેવટના દિવસોમાં જ્યારે તેઓ અઘરાડિયે ત્રણ દિવસ ડાયાલિસિસ પર જતા, ત્યારે હું તેમને ઘણીવાર મહાભારત વાંચી સંભળાવતા. ડાયાલિસિસની વ્યથાથી એમનું ધ્યાન મહાભારતની દૃષ્ટિએ જ હું મહાભારતની કથા વાંચતો અને તેઓ ધ્યાનસ્થ થઈને સાંભળતા, અને તે સમયે ડાયાલિસિસની વ્યથાને પણ ભૂલી જતા. મહાભારતમાં ઇતિહાસ છે કે નહીં એ વિવાદનો વિષય છે. ખરું જો વાતનો ઇન્કાર થાય એમ નથી કે મહાભારતના પાત્રોનો ભારતીય જીવન અને ચિંતન પર ઉઠેડો પ્રભાવ પડે છે. જે.એ.પી.ના યત્ન પર પણ એનો પ્રભાવ હતો. પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે બે કૃષ્ણની પૂજા કરી એ તેનું ચરિત્ર જે.એ.પી.ને ગિલકુલ ગમતું નહોતું. જ્યારે હું એમને કહ્યું-કૃષ્ણ

સંવાદ સંભળાવતો ત્યારે તેઓ પોતાની તીવ્ર પ્રતિક્રિયા, કૃપણતા વગેરે વિશે, વ્યક્ત કરતા હતા. તેઓ બોલી શકતા, “જોશી, આ કૃપણ કેટલો પૂર્વ છે, કહ્યુંને પણ ક્યાંનો ઉપદેશ આપી રહ્યો છે ।”

જેંઠીને સમજવા અને સમજાવવા સારું મેં આ પ્રશ્નગોત્રે ઉત્તર આપ્યો છે. જેંઠીને જ-મનત વિદોહી હતા. પણ એમના વિદોહમાં કાંઈ છીછરાપણું નહોતું. એમાં સામગ્ર્ય જોડાયું હતું, અને કદાચ તેથી જ તેઓ ક્રાંતિકારી બન્યા. દરેક વિદોહી ક્રાંતિશોધક તો થું પણ ક્રાંતિકારી પણ નથી થઈ શકેતા. બ્યારે વિદોહ જોડો ભય છે ત્યારે તે ક્રાંતિનું ડગ લે છે. જેંઠીના ક્રાંતિકારી વ્યક્તિત્વની પણ આ જ વ્યાખ્યા છે. વિશ્વના ક્રાંતિકારી નથી હોતા, તેમ દરેક ક્રાંતિકારી ક્રાંતિશોધક નથી હોતા. જેંઠી એકા સાથે વિદોહી, ક્રાંતિકારી અને ક્રાંતિશોધક હતા. એમની માનસિક બનાવટ વૈજ્ઞાનિક હતી. વિદોહ, વિચાર અને વિજ્ઞાને મળીને એમને ક્રાંતિશોધક બનાવ મળ્યો હતો.

જેંઠીની સંપૂર્ણ ક્રાંતિની ઘણી વાર ટેકડી ઉઠાડવામાં આવે છે. એમના કેટલાક નિકટના સાથીઓ પણ ઠંડે છે કે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ એમની સમજમાં આવતી નથી. જે એમ કહે છે તેમણે જેંઠીને પૂરા નથી સમજ્યા. એમણે જેંઠીનું કેવળ એક રૂપ જોયું છે— એમનું રાજનૈતિક નેતાત્વ ડગ. એમના મત મુજબ સફળ નેતા એ છે કે જે ચૂંટણી છતીને સત્તા પ્રાપ્ત કરે છે. જેંઠીમાં એ શક્તિ તો હતી જ. એમની એ શક્તિનો પરિચય લોકોને ૧૯૪૭માં મળ્યો. પણ એમનું જે વાસ્તવિક રૂપ હતું, ક્રાંતિકારી યા ક્રાંતિશોધકનું રૂપ તેને બહુ થોડા લોકો સમજ્યા છે. જેંઠીએ સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો સાવજનિક રૂપે ઉદ્ઘોષ ૧૯૭૪માં કર્યો. પણ આ શબ્દનો પ્રયોગ લગભગ આ દાયકા પહેલાં એમણે પોતાના એક લિખિત સંદેશમાં કર્યો હતો. એ દેખીતું છે કે સંપૂર્ણ ક્રાંતિની કલ્પના એમના મનમાં બહુ પહેલેથી હતી. એ પણ દેખીતું છે કે એમની એ કલ્પના અનુભવે બેઠે સમજ થતી ગઈ. ઇતિહાસમાં જે ક્રાંતિઓ થઈ તેના પૂર્વી અનુભવો પાસેથી પાઠ લઈ જેંઠી રક્તહીન ક્રાંતિની શોધમાં લાગ્યા. રક્તહીન ક્રાંતિનો વિચાર એ દલીલ પર આધારિત હતો કે કેમકે હિંસક ક્રાંતિની પરિણતિ અનિવાર્ય રીતે સરપુત્તરશાહીમાં થાય છે, તેથી હિંસાના માર્ગ ત્યાંથી જ નહીં. જેંઠીએ આ દલીલનો આધાર કરી છાંજો પાડ્યો. પણ ધીરે ધીરે ગાંધી-વિચારના માનવીય પાસાંએ એમને પ્રભાવિત કર્યા. રક્તહીન ક્રાંતિની કલ્પના એમને લોક-જવાદ મુધી ખેંચી લાવી હતી, માનવીય ક્રાંતિને રાજનૈતિક આર્થિક સામાજિક ક્રાંતિ તેઓ બળપૂર્વક રાજ્ય શક્તિ કરવા ચાહતા હતા. સાંતિમય શૈક્ષણિક અને બૌદ્ધિક

ક્રાંતિના પરિમાણો બેઠાં. આદિવાસી દલીલે નૈનિક કે આદિવાસી ક્રાંતિની આવશ્યકતાનું ભાન કરાવ્યું, બાન સંપાદક ક્રાંતિનું સાન પરિમાણવાળું સ્વરૂપ વિકસ્યું.

જેંઠીને ત્યાં જ અટકી જવાના હતા એમ માની લેવું એ ભૂલભરેલું છે. ૧૯૭૪-૭૫ ના આંદોલનના અનુભવોના પ્રકાશમાં એમની યોગ-આગળ વધત એમાં શક નથી. એમના માંથલો ક્રાંતિશોધક એમના ક્રાંતિકારીની સાથે સાથે ચાલતા. ક્રાંતિના દર પગલાથી તેઓ કંઈક શીખ્યા અને એના અનુભવોના પ્રકાશમાં એમની શોધ આગળ વધી.

જેંઠીના જીવનમાં વિકળતાઓ ઘણી છે. એ એમને ભંત સ્વીકાર્યું છે. પણ આ વિકળતાઓ મોટીની મંજીલી છે. એમના જીવનમાં આટલી વિકળતાઓ એટલા સારું દેખાય છે કે એમણે ઘણા બધા અને ઘણા પ્રકારના પ્રયોગો કર્યા એક વૈજ્ઞાનિક નેટલા વધુ પ્રયોગો કરે એને એટલી વિકળતાઓનો સામનો કરવો પડે છે. એને ત્યારે એમની શોધ એટલી જ શુદ્ધ અને પૂર્ણ થાય છે. જેંઠીના જીવનની પ્રયોગશાળામાં પૂર્વ પચાસ વર્ષો મુધી નિરંતર પ્રયોગો ચાલતા રહ્યા. આ અવધિમાં માક્ષીથી માંડીને ગાંધી-વિનોબા મુધી નેટલા પ્રયોગો થયા છે, તે સૌનું પરીક્ષણ જેંઠીએ પોતાની પ્રયોગશાળામાં કર્યું. કાસની રાજ્યક્રાંતિ, રસબીનની સમાજવાદી-સામ્યવાદી ક્રાંતિ, ભારતની અર્થિક રાજ્ય-ક્રાંતિ અને અંતે વિનોબાના નેતૃત્વ હેઠળ અધૂરી જમીનક્રાંતિના પ્રયોગોએ જેંઠીને આગળ વધવા પ્રેરિત કર્યા. એમણે આ બધી ક્રાંતિઓ પાસેથી કંઈક લીધું, અને એને જે ભાગ એમની કસોટીમાં ખરો ન હતોત્યે તેને તેમણે છોડી દીધો. જેંઠીનું આ આચરણ શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક આચરણ હતું. વૈજ્ઞાનિકોને પોતાના પ્રયોગો દરમિયાન તંદરજ છુદ્ધી મેમ કરવું પડે છે. તે કાંઈ સિદ્ધાન્તને વળગીને ન રહી શકે. બધાં મુધી કાંઈ સિદ્ધાન્ત પ્રયોગ કે પરીક્ષણથી ખોટા સિદ્ધ ન થાય ત્યાં મુધી તેની ઉપર એનો વિશ્વાસ અડગ હોય છે. પૂરી સમ્યાઈથી પ્રયોગ કર્યા પછી બ્યારે એ સિદ્ધાન્ત ખોટો સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે એને છોડીને તે ખીન સિદ્ધાન્તની યોજમાં લાગી ભય છે. જેંઠીના દરેક પ્રયોગમાં વૈજ્ઞાનિકની આ તિજા દેખાઈ છે. જેંઠીને અત્યંત માનવીય હોવા છતાં પણ સૈદ્ધાન્તિક બાબતોમાં નિર્મમ હતા. બ્યારે તેમને માકર્સ અને લેનિનના વિચારોમાં આરથા હતી, ત્યારે તેઓ ગાંધીની કોર આલોચના કરતા ચૂંટતા નહોતા. એ જ રીતે બ્યારે ગાંધીમાં એમની આરથા ભળી ત્યારે એમણે માકર્સ અને લેનિનના સિદ્ધાન્ત પર કોર પ્રહાર કર્યા. પણ માકર્સ, લેનિન અને ગાંધી પ્રત્યે એમના મનમાં જે આદર હતો, તે કદી ઘટ્યો નહીં. એમની આ સૈદ્ધાન્તિક નિર્મમતા વિનોબા સાથે મતભેદ થયા પછી પણ અડગ થઈ. ૧૯૫૪ માં એમણે વિનોબા દ્વારા કલેલી બૃહદ્દાનતમલક અર્થિક ક્રાંતિ સારું જીવનદાનની વૌપણી કરી હતી. ૧૯૭૪ માં વિનોબા સાથે એમનો ગંભીર મતભેદ થયો, અને એમણે વિનોબાના વિરોધ

છતાંય સંઘર્ષનો માર્ગ લીધો. એમની અંદરના વૈજ્ઞાનિક ગોધકે બ્યારે નેહુ' કે વિનોબાના માર્ગે અલીપ્ત ક્રાંતિ તરફ આગ્રહ વધતું શક્ય નથી ત્યારે તેમણે તેમનો સાથ છાડવાનો નિષ્કૃષ્ઠ ક્યો. પણ આ મતભેદ અને ભગાણુ પછી પણ વિનોબા પ્રયેનો એમનો આદર યોછો ન થયો.

નેપીળું આ વૈજ્ઞાનિક ગોધકતું ૩૫ એમના ક્રાંતિકારી વ્યક્તિ-ત્વનું અભિનૂન ક્ષેત્ર હતું; સત્ત પરિચાલુવાળી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અધી-સદાની એમની શોધની નિબળિત છે. નેપીળીના પ્રયોગ ક્રિતિકાસની અનેક ક્રાંતિઓના અનુભવોની પૃષ્ઠભૂમિ આને એના પ્રદાગમાં થયા. આ પ્રયોગોના માર્ગે જતાં એમની ચિંતનધારા ને બિંદુ પર પહોંચી તે આધુનિક ક્રાંતિશાસ્ત્રનો અતિમ શબ્દ છે. ભાવિ ક્રાંતિનું ચિંતન આ અતિમ બિંદુથી ગઈ થયે અને એની ગોધ આગળ જતાં નવા પ્રયોગોને જન્મ આપ્યો. નેપીળે ક્રાંતિઓના ક્રિતિકાસમાં એક નવા અધ્યાય ભેડ્યો છે, અને વિશ્વના ક્રાંતિશાસ્ત્રને તે એમની અમૂલ્યપૂર્વે ઠેલું છે (મળ લિંકી)

૦ સંચિચ્છાનંદ

નિત્ય વિકાસશીલ, અનાસક્ત વિશ્વચિત્ર

અને લાગે છે કે લોકનાયક બળપ્રકાશ નારાયણની સોથી મોટી વિશેષતા એ હતી કે એ નૈતિક તથા માનસિક રીતે જીવંત વ્યક્તિ હતા અને અંત સુધી એમની વિચારધારા અનવરત ચાલતી ગઈ હતી. અને આને જ લીધે એમની માન્યતાઓ અને ધારણાઓમાં વખતોવખત પરિવર્તનો આવતા રહ્યાં હતાં. ને વખતે એમને ને વાત ગમે જીતરી, ને સિદ્ધાંતોના એમણે સ્વીકાર ક્યો તેના પર એ ને જ વખતે આચરણ કરતા. અને એમ ચાલતાં ચાલતાં વિચારમાત્રાના એવા ટપ્પા પર પહોંચ્યા કે જેની એમને પોતાની જૂની માન્યતા યા જૂની ઘડાઓ ખોટી લાગી તેવું જ તેઓ નવી માન્યતાને અનુકૂળ આચરણ શરૂ કરતા. આમ કરવા જતાં એમને ભારે કિંમત ચૂકવવી પડતી. પરંતુ પોતાની નિંદા યા સ્તુતિ થયે, સાથીઓ મિત્રો સહકર્મીઓ અને મિરાદરો પોતાની સાથે રહેશે, સહકાર આપશે કે જાડી બજે તેની બળ પણ કિંકર એમણે ક્યારેય નથી કરી. એ તો સતત પોતાના આત્માના સસને પારખવા પ્રયત્નશીલ રહેતા અને એમને સત્ય બ્યારે ને પ્રમાણે દેખાતું તે પ્રમાણે એને સ્વીકારવા એ પ્રયત્ન કરતા. પરિવર્તન, ભૂદ સ્વાર્થના માર્ગ ને આત્મ હોય તો જીવનનું એ એક ગણુ મોટું લક્ષણ છે. બાકી ને લોકો નેહુ', સાંભળવું અને વિચારવું' બંધ કરી દે છે તેવા લોકો તો એક વાર માન્યું એ માન્યું ને બાંધ્યું એ બાંધ્યું એમ છરીને પોતાની વાતને વળગી ગઢે છે, પછી ભલેને એની વિરુદ્ધ ગમે તેટલી સાબિતીઓ અને તથો પ્રાપ્ત થાય. પણ એને જ લીધે આવા લોકો વિચારી કે ચિંતિત શકતા નથી;

એવા લોકો માનસિક વૈચારિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ જીવંત વ્યક્તિ છે એમ ન કહી શકાય. આ જ અર્થમાં લોકનાયક જીવંત હતા.

— પરંતુ આવી જીવંત વ્યક્તિઓને એમના સાથીઓ મિત્રો અને નિકટના સાથીઓ સાથે વિરોધ અને સંઘર્ષ થાય જ થાય. તેમાંય ને વ્યક્તિઓના સ્વાર્થની વૃત્તિ વધારે પડતી હોય છે તેવા લોકો આ બનના વિરોધને રાજનૈતિક, વૈચારિક અને નૈતિક સ્તર પરથી નીચે પાડી દઈ વ્યક્તિગત સ્તર પર લાવી દે છે. આથી જીલ્ડ, લોકનાયકનું વલણ હમેશા નૈતિક રહેતું હોવાને કારણે એમણે પોતાની સાથેના ગઠનૈતિક કે વૈચારિક મતભેદને અથવા અસંમતિને લઈને કોઈની પણ સાથેના સંબંધોને વ્યક્તિ-ગત સ્તર પર જગડવા દીધા નહોતા, બ્યારે' ખીનજોએ એમની સાથેના મતભેદો અને વિરોધને વ્યક્તિગત સ્તર પર ઉતારવામાં કશી કસર નહોતી રાખી. આનું સૌથી બનલત ઉદાહરણ આપતું હોય તો તે બળપ્રકાશજીના ઇંદિરાજી પ્રત્યેના વાતસલ્યમાવતું આપી શકાય. બળપ્રકાશજી પડિત બચાહરલાણને મોટાભાઈ માનતા હતા. અને એ સંબંધને હિસાબે ઇંદિરાજી ૧૪-૧૫ વર્ષનાં હતા ત્યારથી એમને પુત્રો અથવા ભનીજી તરીકે લેખતા આવ્યા હતા. ઇંદિરાજી શ્રીમતી ગાંધી બન્યાં ત્યારે પણ એમના પ્રયે બળપ્રકાશજીનો એ જ ભાવ રહ્યો. પણ બ્યારે એમને એ વાતની પાકી ગેઠ બેસી ગઈ કે દેશના હિતની દૃષ્ટિએ ઇંદિરા સરકારે પોતાની બનને સુધારવી નેહુએ, અને એ ને એ એમ ન કરે તો એને ઉચલાવી એને ઠેકાણે સારી સરકાર સ્થાપવી નેહુએ ત્યારે એમને પેલી વ્યક્તિગત સંબંધ આડો આરી ન શક્યો. ઇંદિરા સરકારનો વિરોધ કરતી વખતે, એને ગળાવવા માટે તમામ અર્થસહ અને લેખતલિપિક પ્રદાનો કરતી વખતે પણ એ વચ્ચે વચ્ચે છંદુ બેટીને લેર બજર બજર બજર આવતા. એટલે સુધી કે ચંડીચાલી છૂટીને સંબંધ બચ્ચોદો હોસિપટલમાં કાપા-હિસિનની ચિકિત્સા પામી સારા થયા બાદ એ દિલ્લી ગયા તો કોઈને પૂછવાગાછવા વિના અને, કોઈના બેલાવ્યા વિના પોતે ધઈને દીકરી છંદુને યળવા એના ઘેર પહોંચી ગયા હતા. આ ઘટનાને લઈને બળપ્રકાશજીના સાથીઓમાં ગેરસમજ પેદા થઈ અને ઘણાને ખોટું લાગ્યું. લોકોએ એમને યાદ દેવાવ્યું કે આ જ દેવીજીએ પોતાની માદાની સલામતી ખાતર આખા દેશને અને દેશના નેતા તમને વજર વાંકે નેહુમાં પૂરી અનેક પ્રકારની ચાતનાઓ જીભરી હતી. પરંતુ આ વાતની કોઈ પણ બતાવી અમર લોકનાયકે પોતાના મન પર થકા ન દીધી. વડા પ્રધાનનો વિરોધ કરતા હતા. એમને માદી પરથી ઉતારવા કોશિય કરતા હતા, પરંતુ ઘરમાં તો એ જ વડાપ્રધાન એમની દીકરી કે ભનીજી હતી. આ સંબંધનો અસ્વીકાર શરી રીતે થાય' લોકનાયકની મહાનતાઓમાં આ સૌથી વધુ હલેખનીય મહાનતા હતી.

આટલા પરથી સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે કે ખીનજો એમની સાથે ગમે તેવી દુઝમાનવટ ભણે ને રાખતા હોય, લોકનાયક

પેતે ન કોઈના શત્રુ હતા કે ન કોઈના શત્રુ થઈ શકે તેમ હતા. એમનો વિરોધ, એમની શત્રુતા સામાવાળાના આચરણ, સામાજિક યા વહીવટી અંશિકો સામે હતી, કોઈ વ્યક્તિ-વિશેષ સામે નહોતી. હા, બ્રહ્મચાર યા અન્યાય-અધર્મ તે ગમે ત્યાં થતો હોય, એની સામે એમનાં દિલમાં ધોર વિરોધની ભાવના જન્મ રહેતી. તેથી કોઈ એમને અનંતશત્રુ કહે ન કહે પણ એ વિશ્વમિત્ર જન્મ હશેવાશે, કારણ કે એમના દિલમાં સૌને માટે મિત્રતા ધરણ પ્રેમ અને વાતસલ્યની ધારા વહેતી હતી. આને જ કારણે એમના જીવનમાં ક્યારેક સોગંદ ખાવા પૂરતી કડવાશ આવી હોય તો જુદી વાત છે, બાકી મોટે ભાગે કડવાશ આવી જ નહોતી, એમના અંતરમાં સદા માધુર્ય જ રહ્યું. એમના દિલની આ ભાવનાને કારણે એમના રાજનીતિક જીવનમાં એક પ્રકારની કમળેરી (કયાશ) આવી જતી હતી. એ ખીજના દોષ, ખામી, નબળાઈ અને દ્વાષોરના સહેલાઈથી અને ઝટ લઈને શિકાર બની જતા. કારણ, એમને સૌ પ્રથમ સામેવાળાના ગુણ જ દેખાતા. અને ખરાબમાં ખરાબ માણસ પણ સાવ નિષ્કૃંષ્ણ તો નથી જ હોતો. એટલે પહેલાં તો એમને ગુણ જ દેખાતા. અને દોષ તો સાવ દીવા જેવો આંખ સામે ન આવે ત્યાં કુધી એમને દેખાતો જ નહીં.

એમને એક ખીજે બહુ મોટા ગુણ હતા એમની નિર્લિપ્તતા. એમણે અનેક સંસ્થાઓ ધરી, જૂની સંસ્થાઓને સરખી રીતે ચલાવવામાં મદદ પણ કરી, પરંતુ કોઈ પણ સંસ્થાને એવી રીતે કોટે ન ગાંધી કે જેથી એને રાખતાં કે છોડતાં પળની પણ વાર લાગે. ગાંધીજીએ એનેએતામાં સાબરમતી આશ્રમ છોડી દીધો હતો અને પછી પહેલાંની જેમ એના તરફ પ્રાણ વળીને નબર સુધ્યાં નાખી નહોતી તેવી જ જુરિ લોકનાયકમાં પણ હતી. કાચ કરવું તો પૂરી ગતિ દઈને કામ કરવું, અને છોડવું તો એક ઝટકામાં છોડી દેવું. અને છોડ્યા પછી એના માટે મનમાં કોઈ ખબર જાતની માયા મગતા ન રહે. આપો નિઃસ્વાર્થ ભાવ, નિર્લિપ્તતા એ જ ખરા અર્થમાં અનાસક્તિ યોગ છે. ગીતાનું નામ લીધા વિના જ લોકનાયકે એ વ્યવસાયિક યોગ સાધ્યો હતો.

લોકનાયકમાં શુરુબને પ્રત્યે બપોર સન્માનની ભાવના અને અનુલબ્ધ પ્રેમ હોતો. તેવી જ રીતે સમયચરક કાર્યકર્તાઓ અને સંગીસાથીઓ પ્રત્યે એમનો મિત્રતા અને હાર્દિક પ્રેમનો વહેવાર રહેતો. તેમ જ પોતાનાથી નાના પ્રત્યે વાતસલ્યનો ભાવ રહેતો. કોઈની પણ સાથે સામાજિક સંબંધ નિભાવવામાં એમણે કયાંય ખાધા-પાણી કરી નથી. એ જેમના સંપર્કમાં આવ્યા વ્યથા એમના મંપર્કમાં ને ને આવ્યા તે તમામ એમના પ્રેમ અને સૌહાર્દને વશ થઈ ગયા. પરંતુ ભ્યાં વિચાર, સિદ્ધાંત, આદર્શનો સ્વાભાવિકત્વા ત્યાં એમણે સામાજિક સંબંધોની અવર એના પર પડ્યા ન હોય. લેવી ન રીતે અસંમતિ, વિચારબેદ, માર્ગ ભેદ વગેરેની ગતર એમણે સામાજિક સંબંધો પર પાંચ પછાડ દીધી પડી. એમને માટે અનાયા ગ્રંધી કેવળ ગિતાનુચ્ચ નહોતા, એમનો

પત્ની પ્રભાવતીજીના પણ પિતાના સ્થાને હતા. માતા કસ્તુરબા અને ગાંધીજી પાસેથી એમને માતા-પિતા અને સાસુ-સસરાના પ્રેમ જેવો પ્રેમ મળ્યો; વળતું એમણે પણ દીકરા અને બમાઈ તરીકે સન્માન અને પ્રેમ દાખવ્યાં, પરંતુ ગાંધીજીના જીવને જીવતે એ ગાંધીવાદી ન બન્યા, ન બની શક્યા. એ સર્વેશ્વરી અને અધિક્ષક ગાંધીવાદી બન્યા ખરા, પણ તે ગાંધીજીના બધા પછી જ. એવો જ સંબંધ એમનો સ્વર્ગસ્થ ડા. રાજેન્દ્રપ્રસાદ સાથે પણ હતો. લોકનાયક ગાંધીવાદી અથવા અધિક્ષક સર્વેશ્વરી બન્યા સાર બાદ જ એ રાજેન્દ્રબાણ સાથે વિચારોમાં નજીક આવી શક્યા. સમયચરક કાર્યકર્તાઓ સાથે પણ એમનો સંબંધ એ જ પ્રકારનો રહ્યો. એમના પ્રારંભિક કાળના રાજનીતિના સાથીઓ સાથે એમ મતભેદ થયો કારણ કે એમની વિચારધારા તો ચાલુ રહી, બ્યારે સંગીસાથીઓ વિચારમાં પાછળ રહી ગયા. આમ છતાં એ લોકો સાથેના વ્યક્તિગત સૌહાર્દમાં એમણે કોઈ કમી આવવા દીધી નહીં, કોઈ પણ ભતવું અંતર પડવા દીધું નહીં અને કડવાશ પણ પેદા થવા દીધી નહીં. વ્યક્તિગત રીતે એ મારા વડીલ હતા, પરંતુ મોટા વડીલ નહીં. એમના અને મારા કુટુંબ વચ્ચે ગણ્ય પ્રકારના સંબંધ છે. જે સંબંધ પ્રમાણે એ મારા મોટા વડીલ થાય, અને સૌથી નજીકના સગા પ્રમાણે એ મારા મોટાભાઈ થાય. એટલે અમારી વચ્ચે નાના અને મોટાભાઈ જેવો સંબંધ હતો અને એ પોતાના તરફથી હોવો એટલે એટલી સુદર રીતનો સંબંધ નળવતા. પરંતુ વિચારને લાગેવળગે છે ત્યાં કુધી હું ૧૯૭૪ ના જૂનમાં જ એમના નેતૃત્વનો પૂરો સ્વીકાર કરી શકી. ઝોટ્ટાબર ૧૯૭૪ ના પહેલા અઠવાડિયામાં વિહાર-બંધના પ્રસંગે હું પંડ્યાના સચિવાલયના પૂર્વ દરવાજે પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ બપ્રકાશજી જાન સંઘર્ષ સમિતિના સભ્યો તથા બીજા સત્યાગ્રહીઓ સાથે બેઠા હતા. મને એટલે એ ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા. એમણે મને સ્પષ્ટ રીતે પૂછ્યું કે સત્યાગ્રહ ભેગા આવ્યા છો કે નેલ જવાની તૈયારી આવ્યા છો ? કે ? કહ્યું કે તૈયારી પહેલેથી કરવાની નથી હોતી, પરંતુ કાગળ આગળ લખ્યું એટલે પ્રાણ હંફવાની વાત રહેતી નથી. એ સાંભળી એ ખુશ થયા અને મને લઈ જઈને પશ્ચિમના દરવાજા આગળ ગોઠવ્યો. પણ એ દિવસે ધરપકડ ન થઈ. બીજે દિવસે સાધારે નવ વાગે મને સચિવાલયની પાસે ગિરફતાર કર્યો. એકાદ કલાક પછી લોકનાયક બીજેથી ફરતા ફરતા આવ્યા, મને કેડીના રૂપમાં બેઠે મળીને ખૂબ પ્રસન્ન થયા. અમારા વચ્ચે ઘણી વાતોમાં મતભેદ હતા, પરંતુ એમાંથી એમણે મતભેદ ક્યારેય બિભો થવા ન દીધો.

ત્યાર બાદ ને ને બન્યું તે બધું ઇતિહાસને પાને અંકિત થઈ ચૂક્યું છે. ગરીરથી બંધી રીતે લાચાર હોવા છતાં એમજીન જનતા પાર્ટીની રચના કરી. જુદા જુદા વિચાર, આદર્શ અને સિદ્ધાંત-વાળાઓને એક જાગે પરાધી બનતા પાર્ટીને ચૂંટણીના વિજય અપાવ્યો, ઉદ્ધિ ગાંધીની સરકારને સ્થાને બનતા પાર્ટીની સરકારને એમણી. ખબર બનતા પાર્ટીવાળા અમે બધા અમારા વૃથાવાદ છોડી

ન શક્યા. પોતાના ક્ષુદ્ર સ્વાર્થ માટે અમે જનતા પાર્ટી તોડી, જનતા સરકારને પાડી અને એક નેતાએ પોતાના મનનો અભરખો પૂરા કર્યો. આવાં બધાં કારણસર, જનતા સરકાર બન્ધા બાદ થોડા જ દિવસો પછી જનતા પાર્ટી વાળાને લોકનાયકની ગરજ એાછી થતી ગઈ. એમની સલાહ અને માર્ગદર્શન ઘટતાં ગયાં. અને અંતિમ મોટાં તે એની આવી કે જનની સામે ખડુ ઝૂઝી લેનાર જેઓના મનમાં જીવવાની ઈચ્છા જ ન રહી, બદલે એમ કહેવું જોઈએ કે એ મનોમન પોતાનું મોટા ધબ્બલા લાગ્યા હતા. કોઠાકરી વખતે ચંડીગઢની હોસ્પિટલમાં જે ન જની શક્યું અને આ બાજુ પડણીમાં જેઓના શબ્દની નિષેધ પ્રતીક્ષા મતી રહી ગઈ તે કામ અમારા નેતાઓએ પૂરું કરી નાખ્યું. અને પછી એ બધા ફિફી શુંબઈ કલકત્તાથી વિમાનોએ ચડી જેઓના શબ્દનાં દર્શન માટે પડણી કોટરની આવ્યા. કુલના હાર અઘરાને આલતા થયા. આને જાન લે કે એ કીક મોઠાસર ગયા. હજુ થોડાક દિવસ વધુ હત્યા હોત તે કુખી વધારે થાત અને શબ પર કુશભાગ એાછી ચકત.

(૧૫ ફેબ્રુ)

• મૃત્યુબંધ પ્રમાણ

હુકમથી વિચારનાર, હુકમથી જીવનાર

બપુપ્રકાશજી અને થોડીક હફધની વાતો કહેવી છે. ૧૯૩૪માં જેલમાંથી છૂટીને આવેલા મારા જેવા અનેક કુખી જુવાનિયાઓ, એ બે વરસે જેઓએ રાષ્ટ્રપેલા કોંગ્રેસ સભાજવાદી પક્ષમાં નોંધાઈ ગયા. જેઓએ ‘સમાજવાદ શા માટે ?’ લખીને મુશ્કેલી આપી આપી. આમ તે ‘૩૨-૩૪ની જેલ દરમ્યાન જ મેખ (તેમજ) અને છુખારી (જહાલુદીન) અને આકર્ષવાહના પાટ મહાવવા મળેલા. અને સારે જેલ બહારના નિકેટના સાધી-જોમનાં કટલાક જેઓના પક્ષમાં નોંધાયેલા. એ ત્રણ વરસમાં કટલાક કમ્યુનિસ્ટ બની ગયેલા અને બીજી વિધ્યલુદ કાટી નીકળતાં કુખી કમ્યુનિસ્ટ બન્યા...અહાર વરસે એજ હોડીને, વિદ્યાર્થીમાં રૂપલાનીજી અને કાકાસાહેબે વાવેલાં ગાંધીનાં મુશ્મિયાં ફરી પાછા ફરેસોતે યઈ ગયા. આ અપસામાં (૧૯૫૭) જેઓ વડોદરા આવ્યા ને મેં અગ્રણી નાગરિકોની નાનકડી મેકમાં એમનું સ્વાગત કર્યું. પેલો વરસો જુનો તાંતલો સંધાઈ ગયો. હું રીતે અને મોકાશપૂર્વક સન્યને અમટ કરનારો આણસ મેં તેવાં ધરમે આવતાં પુરમાં સાની જાતીએ યકનારો આણસ તે આ—આ બપુપ્રકાશજી છે.” અને મારી મુજબજી જી જ બધીએ રજૂ કરી : “પરંતુ જેઓને સમજવાનું” ખૂબ મુશ્કેલ છે. ઘણીવાર એમનું નિવેદન છાપામાં વાંચ્યું ને વિચારમાં પડી બઈ કે આ જેઓનું જ છે કે ખીબ કોઈનું હશે કે એ બે બંધના અજેલું

ખીજું નિવેદન ત્રણ ચાર દિવસ પછી આવે અને લાગે કે જેઓની વાત હવે કઈક સમજાય ગઈ છે. ત્રીજી ખુલાસો આવે સારે લાગે કે જેઓનીએ ઘટનાનું હાઈ તો પહેલેથી જ પકડ્યું છે, રજૂઆત લખતી કરતા રહ્યા છે... આવો માણસ ધણીવાર આપણને હલઅનમાં નાખી દે છે.”—એમ કહી મેં ચીન, કાશ્મીર, નાગાલેન્ડ, પાકિસ્તાન અંગેનાં તેમનાં નિવેદનોનાં દર્શનો પશુ આપેલાં...

૪

જેઓના સ્વાગતની મેકમાં સમસ્યા પ્રગટ કરેલી એ પછી ૪૬રેક વરસે એક નાનકડા સમારંભનું સમાપન કરતાં મેં ઉપરની વાત યાદ કરી. મેં કહ્યું કે ક્રાંતિભાઈએ જેઓના વિરોધનાસો અને છવરદાઓએ ખુલાસો બૌદ્ધિક સ્તરે સમજાવવા કોશિય કરી છે પશુ મને લાગે છે કે આ કોઈક જુદા જ સ્તરની વાત છે. આ વાત મને પગ ધરતી પર હોવા છતાં કેવળ ધરતી પરની વાત નથી લાગતી. તો આ શું છે ? જેઓનું ચિત્ત કેવી રીતે કાષ્ઠ કરે છે ? એ સમજવાની મારી મધામણ તમારી સમક્ષ લાઉક ચિંછિય કે જે જ રજૂ કરું છું, એમ કહી કેટલુંક વિવરણ કરેલું.”

ગાંધીજીની વાત લઈએ. એમનાં બધાં બધાં વિધાનો એક ખીબથી વિરોધી લાગતાં. દા. ત. બિહારના ધરતીકંપ માટે અસ્પૃશ્યતાનું પાપ કારણરૂપ હોવાનું એમને કહેવું ત્યારે તે ધણને ‘વારિયાત’ લાગેલું, અનેકવાર એમનાં વિધાનોને અર્થ જીલડો નીકળતો. કેવળ તઈ (લૅબિલ) લગાડો તો વિરોધનામન અને છવરદા જ લાગે. તમે અકળાઈ ગયા વિના ન રહો. તો એમને સમજવા થી રીતે ? મને લાગે છે : ગાંધીજી-જેઓને જેવાએ ઘણીવાર સૂત્રોમાં (ઈડિયમ્સમાં) બોલતા હોય છે. ગાંધીજી પાસે નિશ્ચિત મૂલ્ય હતું, જેની પાછળ સત્યનું દર્શન હતું. એ સત્ય તેઓ લોકોમાં રૂઢ થયેલા સંદર્ભમાં પ્રગટ કરતા; લોકોના માનસમાં જડ નાખેલી પુરાણી પરંપરામાં બાધુ બોલતા, લખતા. આ રહેલ સમજ્યો તો એમનું ધણું બધું સમજાઈ જાય.

હા, ગાંધીજીને આપણે યુરોપીઅન કહી શકીએ. જેઓ પશુ યુરોપીઅન છે. યુરોપીઅન હોવું એ નાલેશીની વાત નથી. એને ‘તરંગી’ કહીનેય તરછાડવાનું માર્ક્સવાદીઓ બંધે કરે પશુ એવું કશું છે નહીં. યુરોપીઅનો એટલું દુરનું, એટલું કીકું દર્શન કરતો હોય છે કે એ પ્રગટ કરવા માટે પ્રયત્ન લાપા પુરતી બનતી નથી ત્યારે તેઓ મૂંઝા અને ગપકોને ઉપયોગ કરતા હોય છે.

ગાંધીજીને જેઓને એ વાત લાજ પડે છે, છતાં બનેલી જુદાઈ જાય છે. ગાંધીજીનાં ઈડિયમ્સઉપમા, મેં હમણાં

૯ ૧૯૭૦ના અંતમાં ક્રાંતિભાઈ શાહ અંતર્લિત જેઓના ‘મારી વિચાર-ચર્ચા’ મંચના પ્રકાશનો નાનકડો સમારંભ ગાંધી શાંતિ ત્રિવિદ્યાના ઉપરે મળેલો. તે વખતે રૂપરેકડ ચલેલી મણી ઉડ્યા આ લખાણમાં નવસર ત્રણી લીધી છે.

જા કહ્યું તેમ, લોકમાનસમાં પરંપરાગત જઠ નાખી પૂરેલાં હતાં, ત્યારે જેઓનીમાં ઇડિયન્સ અવતન હતાં. ગાંધીજી સત-પરંપરાના હતા. સતંત્રી વાણી તકેથી સમજવા જઈએ તો સમજતી નથી. જેઓની કલાકાર (આર્ટિસ્ટ) હતા. આર્ટિસ્ટની રચનાનું ખજુ એવું જ છે. એ રેખાંકનો ને રંગના લપેટા કરવા બેસે ત્યારે, આપણે બાહ્યને જોલા હાઈએ તો, ગધું સાવ મનસ્વી લાગે, ક્યારેક ગાલિશ. વાત એ છે કે સતંત્ર અને આર્ટિસ્ટનું સય "લોન્જિટ" થી "દૂર" જ નહીં, "પર" હોય છે. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે "કુદ્ધિ" થી હમેશાં પર હોય છે. ગાંધીજી અને જેઓ બંનેના ચિંતનનો અંતઃસ્રોત અંતઃકરણ છે, અને સાથે સાથે તેઓ એને કુદ્ધિથી પ્રભાવિત કરવા સમે છે. જોકે આર્ટિસ્ટની લાક્ષણિકતા વિશેષ છે : એની એક એક રેખા આરંભથી અંત સુધીની મનસ્વી લાગે. એ "પકડાય" નહીં, "સમજાય" નહીં પણ અંતે "હેમાય" નહીં... જનમેાથી એક રહેસવાઈ "મિસ્ટિક" નથી અતઃસ્રોતમાંથી જે "ચિંતનો" પ્રગ્લ્યાં એ કેવળ અનુભૂતિથી જ પ્રભાવિત થઈ શકે એવાં કેવળ "સંવેદનો" નથી... તો ખીજ બાજુ, તેઓ "બોદ્ધિક" નવિદાન-પઠિત નથી. દા.ત તં એક વિદ્વાત દાદા ધર્માધિકારીમાં ભેવા મળે છે, તો ખીજ પ્રકારની વિનોબાજીમાં ભેઈએ છીએ; અને ત્રીજ પ્રકારની વિદ્વાત રાજભામા હતી.

ખેર, આપણે જેઓની અને ગાંધીજીના વિરોધાભાસો અને ક્યારકાની વાત કરતા હતા. ખૂબ જ બિહાપોહ પામેલા ગાંધીજીના પ્રસંગો ઓછા નથી. સત્સાગ્રહની દેશવ્યાપી લડતના આરંભે ચૌરી-ચૌરાની ઘટના બનતાં આખી લડત જ સંકેલી લીધી; સિટિય સલ્તનત સાથેના ટકાનો મિલાકત અંગેના ધાર્મિક અડો વહેરી લઈ, કેંગ્રેસની સ્વરાજની લડત સાથે ભેતરી દીધા; મુસ્લિમ કામવાદને છતી લેવા શૌકતઅલી મહમદઅલીમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂક્યો ને છેતરાયા, ૧૯૩૦ની લડત ખરેખર ભમવામા હતી ત્યારે અધવચ્ચે મોટી જાહેર કરી વાતાઘાટે માટે લંડન પરિવહમાં બિપજા : ભાગલાની પૂર્વસંધ્યાએ ઝીણાને કોરો એક આપવાનીય ઓટર કરી; અને દેશના ક્રેષ્ટ કુરંધરોએ "લેસ" થી "તરીકે" "અર્ધ" તબક્કા પડિત : ની વ્યવહારુ દક્ષતાનો નામે ભારતના ભાગલા પિતાવલ્લ લેખ્યા ત્યારે એકલા મહાત્માએ અડીખમ વિરોધ નોંધાવ્યો... અને ભાગલા પછીય પાકની હડને સંતોપવા અતિ ઉમદા-તરંગી (૩) વ્યવહારના આગ્રહમાં ગદાદત વહેરી લીધી.

✽

જેઓનીના જગડા પશુ ગાંધીમા ભેવા છે. ૧૯૩૫-૪૦નાં વરસોમા કમ્યુનિસ્ટો સાથેની જેઓનીની "દિલ્લગી" એમના જ નિઃકલ્પક સાધીઓને ઓછી અકળાવનારી ન હતી. સાધીઓ જેઓને ચેવનના રવા ને જેઓની હડીલા રતા; પગિયામ સાધીઓએ વાગેવું તેવું જ આવ્યું : સાગ્રવાદીઓ સોશિયાલિસ્ટોને ગળા ગયા ! ખીજું દખ્ખત તાત્તેતરવું. છેલ્લે છેલ્લે, વિરોધ

પણેને થાળી-ને શ્રમવાળી ખેંચીને (૩) બનના પાર્ટીમાં ભેનસા; એ જ પછે જેઓનીને તળોડયા, દુભવ્યા અને અંતે શાસન માટે નાદાર પુરવાર થયા; જેઓનીને અને દેશ આખાને ઓછી રિમન ચુકવવી પડી નથી.

ગેરસમજે પેદા કરવામાં તો જેઓની ગાંધીજીનેય ટપી બળ છે. ૧૯૭૩ માં જેઓની સુગ્રામ આવેલા ત્યારે (૨૫) જ્યોતિભાઈ દલાલને ત્યાંની મુલાકાતમાં એમની સાથે હું ઝગડી પડેલા. અન્ય સર્વોચ્ચ ચિંતકોની જેમ જેઓની પશુ "માર્ક્સવાદ" કરુણા મૂલક છે "એવું" વિધાન કરતા હતા. મારે મન માર્ક્સની મૂળ નિષ્ઠા ગમે તે હો, પરંતુ માર્ક્સવાદ આઇડિયોલોજી (વિચાર-સન-ધારા) છે, એમાં "કરુણામૂલક" કર્યાવ-કરુ" નથી. માર્ક્સ પોતે આવા વેવલા વિચારોને કુઝાં ગણીને તળોડેલા. એમને મન તો શ્રમજીવી કાંતિની સમગ્ર પ્રક્રિયા કાયદે-કિટકલ મટિરિયાલિઝમ (દંદાત્મક ભૌતિકવાદ) અને મિટરોરિકલ મટિરિયાલિઝમ (ઐતિહાસિક ભૌતિકવાદ) ના જઠમેખલાખ વિશાનિક કાનુતોવું અનિવાર્ય પગિયામ હતું. એમાં મનુષ્યની ચેતનાનો ફાળો હોય તો તે અનિ ગોણુ...વગેરે. મેં જેઓની મારું" આ મટિલ્ય બળુવ્યું. તેમણે ચાર જ શબ્દોમાં કહ્યું : "મેં કહાં તત્વગાની હું ?" અને હું શમિકો બન્યો હતો.

૧૯૭૪ ના અંતમાં મને ને સુભાને જેઓની સાથે મિહારમાં પ્રવાસ કરવાની તક ગોડી આપી નારાયણલાઈએ. પાંચ દિવસનો પ્રવાસ પૂરો કરી પટણા પાછાં આવ્યાં. જેઓનીનાં ભાષણો અને નિવેદનોએ એમનાં કેટલાંક સૂત્રો પર કીક કીક બિહાપોહ બગાવ્યો હતો. આ સૂત્રો હતાં : પીપલ્સ એસેમ્બલી, પેરેલલ ગવર્નમેન્ટ, ગેરસમજ વધારવામાં કારણુક હતા જેઓનીના જ કેટલાક અતિ ઉત્સાહી ઉદ્દામ સાધીઓ : મિહારના અમુક પ્રદેશોમાં પીપલ્સ એસેમ્બલી અને પેરેલલ ગવર્નમેન્ટ સ્થપાઈ ગયાનો દાવો કરતા...આ બેઈ સૂત્રોના અર્થો, ગળકારણી પગિ-ભાષામાં, કાંતિના સંદર્ભમાં, નિશ્ચિત હતા. જેઓની સાવ ભિન્ન રીતે આ શબ્દો વાપરતા. વિરાટ મેદનીઓમાં આનું ભાવ્ય કરતા ત્યારે સાચા લોકપ્રતિનિધિઓવાળી મિધાનસભા અને મિનસરકારી ચિતરણુ વ્યવસ્થા એવો અર્થ નીકળતો.

આથી પ્રવાસ દરમ્યાન છાપાંઓમાંનો બિહાપોહ ભેઈ હતું અકળાતો હતો. જેઓનીનું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ પ્રવાસમાં રોજના સર્વોચ્ચ-દોઢસે કિ મિની મંબલ, વધેમાં કેટલેક સંકાર-સકાણો, રોજના પાંચ જ કલાકનાં ભાષણો અને સંભાષણો ! જેઓની ખૂબ જ થાકેલા રહેતા આથી પ્રવાસ દરમ્યાન થોડીક હળવી વાતો સિવાય વધુ ચર્ચા કરવાનું પિતાવલ ન હતું. પટણા પહેલ્યા પછીય ઉપગ્રાણપરી કાર્યક્રમોનો ભરડો ચાલુ હતો. છેવટે પટણા છોડવાની પહેલાંની સવારે કચેક મિનિટ માટે એમને મળવાવું જન્યું. સહ પ્રવાસના અનન્ય અનુભવનું સુખ મેં એ વાકેચમાં વ્યક્ત કર્યું. સુગ્રામ જઈને આ પ્રવાસ અંગે વિસ્તારથી લખવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. જેઓની પ્રગન હતા. મેં ઉપચારે મેં

સચ્ચેતને કારણે, ખાસ કરીને દલિલજી જાણણિયામાં જે ગૈરસમજે
હિંમત થઈ હતી તે જાણનાર બંધો દત્તો તે તરફ ખ્યાલ બેસ્યું.
હાલને તળેકે અને વ્યાપાર જાણનાર ખાસ કરીને જે સમજ
હયું; ને આ કૃતિસરોને લક્ષમાં રાખીને આખો કડીબદ્ધ કાર્યક્રમ
તૈયાર કરવા સૂચન્યું...
તેમની સાથેના આવા આલેખો એ પ્રસંગ અને ચાલ હતા.

એક તો સ્વ. વ્યવસ્થાઈ પાલકો, જે હમણાં જ હતી ગયા હતા.
તે ખીલે હતો જેઓની ની 'રિક્ત-રક્તકન ઝોઝ ઇન્ડિયન
પેસિફીક' વાળી થિયેસ ઉપર પટ્ટામાં આવાવાલેસ સંસ્થાનાર
વખતનો. મેથિસનારા અતિ, અતિ રીતે જેઓનો પ્રાણે કી
એમનું ખ્યાન બેસ્યું હતું કે કારણની વાદિ પચાસનો અતિ
એમનું ચિત્રણ વધારે પડતું ફેલાયું. 'રોડી' છે; અને બીજું,
હાલના આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક માળખામાં સામયિકતાના અર્થ-
તંત્ર પર પડનારી અસરોનો ખ્યાલ ખ્યાનમાં લેવાનો તથા જેથી
મરી હાવે છે...

પહેલા પ્રસંગે એમના આર કાંઈના બચાવથી હું શરૂઆત
હતા. આ બીજા પ્રસંગે મને આશ્ચર્ય આપતાં બોલ્યા : "તમે
કરી એવી આલેખના અગાઉ એક પ્રેક્ટિસ્ટ (સ્વ. ધવને ૧)
પરુ અને કહી હતી; નવી આશ્ચર્ય વખતે કીક કરી લઈશ." હવે,
આ મીના પ્રસંગે જેઓની વચ્ચે માર્કેટમાં રવા હોત તો
વધારે એમને 'એટુ એન્ડ-થિયેસ' લખવાનું વિચાર્યું હોત-
લખવાનું ખાત નહીં એ જુદી વાત, પરુ હવેનું તો હોત.
પરંતુ એમને કહ્યું : "બાપુ પસંદથી શીખ્યા છું" એક છાતું
બસ છે. "અને પછી કહેવું રહ્યોને ઉમેર્યું : "જાનિનો દિશાનું
એ પણ હોય એ પૂરતું છે..."

*

૧૯૭૨ના અંતમાં જેઓની 'મારી વિચારવાયા' અંગેના પ્રકા-
શન-મિલન વખતે જેઓની લાસલુકિતા અંગેના ખાસ લાઉડ
થિયેસમાં અર્ધવિરામે અટક્યો હોઈશ. તેનું પૂર્ણવિરામ આ
કાને લાખું એમ કહું તો અનિશ્ચયોગિ નથી...

જેઓની એમનાં વિધાનો-વ્યવહારોનાં લેખોને લોઈ શકતા
ન હતા એમ નથી. જેઓની સાહસવીર હતા, પ્રયોગવીર હતા.
કમ્યુનિસ્ટો સાથેની 'દિલ્લી'માં લેખમ હોય તો હોય. કેએસ
ઉપર સામાજિક ન્યાયના ચારકાચનો પ્રભાવ પાડેલા હોય તો
દેશના ઉદ્યોગોને એકા કરવા રવા. તે જ રીતે, એકદમ ઇન્ડિયા
ગાસન સામે સંઘર્ષ તાકાત જગાવવી હોય તો વિરોધ પક્ષોને
એકત્ર કરવા રવા. લગભગ સલામત હાથોમાં રહે એટલે બસ. અને
'ઉદ્યોગ' એવા ત્યાં આત્મવિશ્વાસ પણ ખરો. લોકે બંને વખતે
બન્યું બલવું..... ખિલાફતના કિસ્સામાં મહાત્મા માટે બન્યું
હતું એવું !...

આ માણસ (જેઓની) વાદ ('ઈઝમ')થી પર થયો હતો,
પરંતુ પર ઊંચો હતો. પરંતુ એને એકેનો કટ ન હતો.

જેઓનીને એમ ઈઝમ કે પક્ષનું વળગણ ન હતું તેમ યુરુપ
ન રહ્યું. વિરોધ અવગણનાકાળ દરમ્યાન જ માર્ક્સને પ્રથમ યુર
બનાવ્યા, સારત આપનાં ગાંધીને માર્ક્સની સાથે સ્થાપ્યા;
ગાંધી બતાવે વિનોબાને ગાંધી અને માર્ક્સની સાથે મુદ્દા. આ
મિત્રીનો પ્રભાવ એમના ચિત્ત ઉપર હમેશાં રહ્યો. "માર્ક્સવાદ"
હોયો, "અગાવાદ" હોયો; તેમ ગતે "બુદ્ધવાદ" પણ
હોયો. સર્વ પ્રકારની— ગાંધીવાદ મૌન—સત્યજીતને તિલાંજલિ
આપી. વળી, એક જ સ્થળે બેસી ગયાનો ને બુદ્ધને જીવન
સમર્પણ કરીને સંકેત પણ એના રથૂળ અર્થમાં થયો, કોઈ
અમૂક વિચાર કે સંસ્થા કે સંગઠન કે અધિક્ષન સાથે નહીં.
એમનું દલ દસ, શાપન અને આપજીડી સામે સતત જલવું
રતું, ઝૂંબું રહ્યું.

આ દેશની જ નહીં, સમસ્ત માનવજનનાં સુખદુઃખની
સમસ્યામાં જેઓની પુરેપુરા ભાગલાક્ષણ (ટેટલઈ ઇન્વોલ્વ્ડ) હતા.
ત્યારે જે પ્રસંગ આવે ત્યારે બીજા બધાં વળગીને જીલેને, ઈડીને જે
કોડી ન પડે એ તો જેઓની નહીં. અને પ્રભને અને સાથીઓને
અથર્થી ઈતિ સુધીનું સમ સ્વભાવમાં એ કહાકો બોલના—સામે
વિરાટ મેની હોય ના નાનું જૂથ લેખ—ક્રાંતિ નિર્માણ નાખતા.
પ્રભાવતીજનો ભગવદ્ગીરી કબજાત કરાવે કે અમુક સમયે આરામ
લેશે જ...કબજ કર્યા પછીય અંધનમાં રહેવાનું જેઓની માટે
અનિવાર્ય કપડું હતું.

પ્રભાવતીજનો વિરોધ જેઓની માટે અસલ હતો. એ સલ
બનાવવા પ્રયત્નિઓમાં દટાયેલા રવા. પરંતુ, હક્યતો કબજે તો
જીવનસાધીને સાંપેલો તેવો જ રહ્યો. ૧૯૪૭ના અંતમાં બિહાર-
પ્રાસ દરમ્યાન એક કાંઈ જેઓનીના પોતાના આશ્રમ સોપાના
દેવરા અને નઈ રવાં હતાં. કારમાં આગલી સીટમાં રહેલા
જેઓનીનું અંતર વલોવાઈ રતું હતું. આશ્રમની વાત તીકળતાં,
હલ્યે હળવા બનવા, બહુ મૃદુ વાણીમાં અમને એનો ઇતિહાસ
કહી રવા હતા : પંદરેક વરસ અગાઉ પ્રભાવતીજ સાથે
અહિનાઓ સુધી જંગલ અને કુકરા વીંધીને આશ્રમ માટે આ
સ્થળની પસંદગી કરી હતી. ચીટકોને રહેવાનું બહુ બન્યું
નહીં...પ્રભાવતીજના અવસ્થાન બાદ પહેલી વાર નઈ રહ્યો છું
...જેઓનીનો કંઈ ભરાઈ થયો. પહેલા જેવી સ્વસ્થતા એગળી
ગઈ. "એકલો નઈ રહ્યો છું" એ શબ્દો સરી પડતાં વાણી
ફેલાઈ ગઈ. વાણી જ એકલાં બેઠેલાં અમે (સુભદા ને હું)
પાણીનો પ્યાલો ધર્યો...ધૂંટડા પીધો...ભારેખમ શાંતિ જાઈ
ગઈ...

આથમે રોતે પહેળિયાં, આથમના અંતરજ સ્વર્થાએના પ્રેમ-
દરેના પાર ન હોય; કાકાર પણ હાવરે હતા. જેઓની બધાંને
મળી મૂક પંદન કરી પોતાના ખંડમાં પહેળી ગયા. એમની
એકલતા ટાળવાની કોઈની શુભચ ન હતી. સૌ લાચાર હતાં.
અમે અચાર હવારે પહેળિયાં. બીજી સતારે બાંધ્યું કે જેઓનીની

એ રાત 'ભારે' ગઈ હતી. (પહેલી વાર લેા બ્લડપ્રેશરની અસર થઈ હતી); પરંતુ થોડી જ વારમાં સંદેશો આવ્યા કે જેઓ આશ્રમની લટાર મારવા નીકળે છે, તમને સાથે થવા કહેવાયું છે...અમારું મહેમાનગૃહ થોડુંક દૂર હતું. હું ઉતાવળે પહોંચ્યો ત્યારે જેઓ આશ્રમની વાડીમાં થઈ પાછા ફરી રહ્યા હતા. કદાચ એમાંથી રાતની એકલતા સહી નહીં ગઈ હોય અને કોઈ સાથે હોય એ પણ નહીં સહેવાયું હોય...પાછા ફરતાં ભેટી ગયા. અને એક કાર્યકરને મારી સાથે ફરીને જાયું. બતાવવા સૂચવ્યું. પરંતુ હવે મારુ ય દિલ કાલાકાલા ફરવામાં ન હતું...

જેઓ હૃદયથી વિચારનારો ને હૃદયથી જીવનારો આદમી. ધાર્મિક અર્થમાં ક્યારેક નાસ્તિક પણ ખરો. પરંતુ જેઓમાં આધ્યાત્મિક પોત (સ્પિરિટ્યુઅલ કોઈબર) જન્મીત હશે.— પ્રભાવતીજના સાન્નિધ્યમાં એ તંત્રને વળ અર્થે હશે. પ્રભાવતીજના બતાવે એ લક્ષિણ બન્યો હશે... એ જ કોઈબર એમને જીવનભર સન્માર્ગે દોરતો રહ્યો...? એમ જ હશે.

• લોગીલાલ ગાંધી

એમની એ ઉત્કટ જીવનસાધના

પોતાના લાંબા લોકસેવાપરાયણ જીવનમાં પ્રકટરૂપે દીસતી વિકલતાઓમાં છુપાયેલી સો સો સફળતાઓ દારા લોકમાયક નવપ્રકાશજી પોતાના સાધનામય જીવનને નિરંતર ઘુટ ને સમૃદ્ધ બનાવતા રહ્યા હતા. સહજ સરલતા, નિશ્ચલતા, નિર્ભલતા, શાલીનતા, કુલીનતા, ભક્તિ, સહજતા, ઊંડી સંવેદનશીલતા, આંતરબાળ શુશ્રિતા, ભગવદ્ભક્તિ, કર્મજ્ઞતા, સાહસિકતા, તેમજ સમર્પણશીલતાએ એમની જીવનસાધનાને નાના પ્રકારે તેજસ્વિતા બક્ષી તથા એક પ્રકારની અપૂર્વતા ને અદ્વિતીયતા પ્રદાન કરી, એમના વ્યક્તિત્વને સ્પષ્ટહૃદય ને અનુસરણીય બનાવી દીધેલું. તેમને વીસ વરસની ઉંમરના એક કૂટક નવજીવાન સ્વરૂપે, ૧૯૨૯ ની સાલમાં મેં પહેલવહેલા ભ્રમ ત્યારે તેઓ સાત વરસ લગી અમેરિકામાં રહીને, પોતાનો સ્વાવલંબી વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરીને ભારતમાં પાછા આવેલા. એ દિવસોમાં હું આગરમતીના, સુચાગૃહ આશ્રમમાં રહીને 'હિંદી-નવજીવન'ના સમ્પાદક તર્કજિત્ર કામ સંભાળતો ને સાથે સાથે આશ્રમનાં હિન્દી નહિ બંગ્લાનાર અતિવાચીઓને હિન્દી ભાષા શીખવવાનું કામ કરતો. એ આશ્રમમાં જ ગાંધીજીએ જેમને પોતાનાં દીકરી માનેસાં તે શ્રી પ્રભાવતીજીને સાથે મારો પરિચય વધેલો ને અમુક સમય સુધી એમને પણ હિંદી શીખવવાનું સોભાજ્ય મને સંપાડેલું.

સાગરની આશ્રમ પછી નવપ્રકાશજીને દ્વિતી તેમ જ ત્રિતીય નિહાળવાને ખીતો અવકાશ મને લાલોરમાં મળ્યો. એ દિવસોમાં

એટલે કે ૧૯૨૯ ના ડિસેમ્બર માસના આખરી સાપ્તાહમાં ગાંધીજીના જૂથ સાથે કેંગ્રેસ અધિવેશનમાં ભાગ લેવા માટે હું લાલોર પહોંચેલો. આમ ૧૯૨૯માં ગ્રામ યથેલો અમારો પરિચય ત્યાર બાદ પણ છેક ૧૯૪૭ સુધી ચાલુ રહેલો. આ આખાયે સમયગાળા દરમિયાન પ્રભાવતીજીને કારણે અમારા પરિચયને એકધારું બળ, પોષણ ને પ્રોત્સાહન મળ્યું રહેલું. અમારી વચ્ચે એક પ્રકારની આત્મીયતા ને કોટુંગિકતા પલવિત થતી રહેલી. જયપ્રકાશજીના સાન્નિધ્યમાં ખૂબ નિકટ રહેવાના અવસર તો ખાસ મને પ્રાપ્ત થયેલા નહિ, પરંતુ પ્રસંગોપાત, બ્યારે બ્યારે એમના સાન્નિધ્ય ને સંસ્પર્ગને લાભ મળ્યો છે, ત્યારે ત્યારે એ ઉંમેગાં માટે માટે એક સુખદ ને પ્રેરણાદાયી અવસર બની રહ્યો હતો.

સન ૧૯૪૭ ના બન-ચુઆરી ચાહિનાને એક કોથે બ મંથુ ને પ્રેરણાદાયી પ્રસંગ છે. ગુજરાતના સર્વોદયી સાથીઓતું એક જૂથ પવનારમાં પૂજ્ય વિનોબાજીની મુલાકાતે આવેલું. સવાર-સાંજની બેઠકમાં આ જૂથના સાથીઓએ કટોકટીને કારણે પેદા થયેલ વિકટ પરિસ્થિતિ બાબત, તેમ જ એ કાળ દરમિયાન પ્રચાર પામેલ અનેક ક્રાંતિઓ બાબત વિવરણ આપી, વિનોબાજી સાથે લાંબી ને સ્પષ્ટ ચર્ચા કરેલી. વડોદરાના 'ભૂમિપુત્ર' માં આ ચર્ચાઓનો અહેવાલ પણ છપાયેલો. આ બધી ચર્ચાઓ ગુજરાતીમાં જ થયેલી. જયપ્રકાશજી એ દિવસે દરમિયાન પટણામાં હતા. એમના પર કાચાલિસિસનો પ્રયોગ ચાલી રહ્યો હતો. એમાં એક દિવસ મેં એમને કહ્યું કે બે તેઓ મુજે ને સમયે કાઢી શકે, તો એ આખીય ચર્ચાના હિન્દી અનુવાદ હું એમને અથર્થી છોડત લગી સંભળાવું. એમણે તરત સંમતિ આપી. નિશ્ચિત સમયે હું એમના કાચાલિસિસવાળા એડરમાં એમની પાસે પહોંચી ગયો.

એમણે કહ્યું, 'હું' તૈયાર છું, તમે શરૂ કરો.'

આખી પુસ્તિકાના બધા જ સંવાદો એમણે ખૂબ એકામતા ને રુચિપૂર્વક સાલબ્યા. સાંભળીને ખૂબ પ્રસન્ન થયા. પ્રભાવિત થયા.

કહે, 'કાશીનાથજી, આને હિંદીમાં છપાવી એનો વ્યાપક પ્રચાર કરવો બેઠકો.'

મેં ગ્રેસ ને કાગળ વગેરેના ખર્ચનો સવાલ એમની સામે રજૂ કર્યો.

એમણે કહ્યું, 'હું' શિવબાબુને વાત કરીશ. ને તેઓ એની બધી વ્યવસ્થા કરી દેશે. કલકત્તામાં જ છપાવી લઈશું ને એના ખર્ચની બધી વ્યવસ્થા થઈ જશે.

પંક્ષી એમને વિચાર આવ્યો કે, 'ભૂમિપુત્ર' વાળા જ પોતાના પ્રેસમાં છાપી આપે તો એના નેપું રહું કશું નહિ. ખર્ચની વ્યવસ્થા તો થઈ જ જશે.

જયપ્રકાશજીની આ વાત મેં કાનિતલાઈ સાહેબી સામે રજૂ કરી. તેઓ પણ એ કામ માટે તરત સંમત થઈ ગયા. મશર સંકલિતા મહાપર્વને ટાણે આ વાત પાછી થઈ ગઈ. ૧૬ મી

નવ-મુશારીનાં લિવેરે સ-ગલીનાં વર્ણાં પ્રમાણ સ્થિતી પ્રેરિત માર્ગેએ
 ૧૬૭૭ ના માર્ગેએ યોગસત્તાનાં નરી વૃદ્ધાસ્તિ કલ્યાણીં વાગ્યા
 કરી. આ સ-ગુણીને ને વાર્તાસંગ વેળાએ કાણે પડિરિવર્તિતને
 વાળેએ સુદર્શ પદાર્થ કંઈ, આ વાર્તાએ સુદર્શ પડિરિવર્તિતનાં
 દરે કલ્યાણનાં કાર્યાને, ની રિતે, વાગ્ય કાળેને ને વાળી વર્ગોએ
 કહાને ને સેવી પ્રતિષ્ઠા પ્રદર્શનાં હઈ દર્શી, ખર્ચકે, કલ્યા-
 ણસદાસ ક્રિયાઓની વચનાનાં દાર્યાને હૈ પડિવર્તિત. 'પરિવર્તિત'ના
 વદ્ બેળક દર્શી, તેને વર્ગોએ ૧૬૭૭ ના કાળનાં રીતે સુદર્શ
 ને - ૧૫૫ ક્રિયાઓએ પ્રદર્શનાં '૨' રિતે, રીતે '૧' ની ક', ૧૫૫
 વર્ગનાં બે સુદર્શ વેળક ૨૨ વર્ગો, ૧૫૫ '૧' ક', ૧૫૫ વર્ગોએ
 સુદર્શ વેળકે રીતે, સુદર્શ ક્રિયાઓ પ્રદર્શનાં સુદર્શ ને
 સુદર્શ સુધા ૧૨ રીતે સુદર્શ વર્ગોએ પ્રદર્શ રિતે, ૧૫૫-૨
 રિતેની સુધા ૧૨ રીતે સુદર્શ વર્ગોએ...

[illegible]

પત્નીનું મન ખિંતને માટે આટલી તીવ્ર તારક ને ઉદારક બને, એથી વિનંતા હાવતી દુનર્થતા ને ધન્ય નાં છ શું લેઈ શકે ? પ્રજાનાવિચારને નવપ્રકાશજીની આ દુનર્થતા ને ધન્યતામાં સમઠા માનવજનની દુનર્થતા ને ધન્યતા સમાયેલી છે. આ મને મનુષ્યો આશ્રય ને આપતીદાસીના મતપસા લાંબે એક માત્ર ને ચિરંજીવી સંજેન પ્રદાતા બધાં છે. શું આપને લાલ્કુલુલામણીમાં આવરણ પહેલે માનવી એમતા આ સંકેતને. એના સાચા રત્નરૂપ પામી-પરખી શકાય ખરે ? ને એની વધાર્યતા પામીને પોતે સાચા માગે પ્રજાજી આદરી લેને માટેની યતિને લેખેલી શકશે ખરે ?

માન ૧૬૭૮-૭૯માં અવપ્રદેશના કાલેસોએ અવપ્રદેશના
 સરકાર પેતાના જીવનનો માર્ગ બદલવા માટે જે અપૂર્વ યુગાર્થ
 કર્યા એ તેના આધારે દેશકલ્પનની એક એવી અનોખી કલાકારી
 બની ચંદ્રા છે કે આપણી દેશની ભૂમિમાં એની વાતો ખૂબ દિલ-
 સ્પર્શીથી સાંભળવા મળતી રહેતી. એને આજના વાતચીત હોવા-
 ના દાયકામાં ૧૭૦૦ પહેલાં કાલેસોના આત્મકથામાંથી એ
 અગ્રિયકાળના પદ્ધતિ બાબતે વિશ્વભિન્નતાનામાં અગાઉ રજા લેવી
 પાડવી પડે. બનાં એ વખતે જ આપણી વિચિત્ર તે પ્રાચીન છે
 કે એની વિશ્વકલ્પના બહુ મજા છે. આ પુરા અવધર એકો
 બેનાં પ્રવચનની પહેલાં ત્યાં બેઠાં કાલેસોના દેશના આત્મકથામાં, એકાદ
 જાણી જણવા, કલ્પના, નવાના ને પહેલાંનીવાનાં પણ પુરા
 હતાં હતાં એ, એના ને એના, એ અનુભવક, વાતચીતના અનુભવ
 બદલતે હતાં જુદી જ મજા. નહિ. પેતાની ભવનને નિમિત્તવાળા
 મનને અગ્રે આપે મનિ અનુભવ પેતાના આ જુઓના મારે એમાં
 ને કોટી-કલાનો વાતો, ભેગો ભેગો, તેને તે, દિશાની દિશાં
 પણ અવધર કોઈ કાં. પેતાની ચાલે નહિ. અને પેતાનેય આત્મક
 ને સંતોષ તે વાતોને છે કે પહેલાંકાળના આ જુઓનાવના વાતો
 અને પુરા મારી આપણી અપૂર્વ સુખવચર ને સોહાગર સંપદાં
 હતાં. અવધરકાળ જ એના નિમિત્તવાળા. એમાં જ અને આ
 કાલેસોના પહેલાં દેશના દેશના આપણી ને કે બધા બધે.

(୨୩ ଡିଗ୍ରୀ)

৩. প্রাচীনতম বিধি

અદ્ભુત સંવેદનશીલ મનીષી

‘રોપીનો જીવ જોડેલ, અવસરનો’ પ્રતીક છે. ’ આ દેશનાં એવાના પિયરપીયોના નદી, એવાના પ્રથમકોના છે, તેઓ કંઈજા દત્તા કે રોપીનો સ્વાધીયાર અને અને પાનાની પ્રતિભા અને કુનારથી દેશને મગ્ન મનાવે. પ્રથમકોની અસિદ્ધિપત્રને પોરી થયું ન કશીય. જન્મ રોપીનો’ અંકિતવ જ સિન્ન-તર, દાવા એવાના જીવજોગપત્ર એવાના નિકટના સેકે. પછી એમને પૂર્વે જે સમજ ન વકાયા. રોપીનોને તેઓ પાનાની નગરે લેવા દાવા, અને રોપીનીની જીવનદરિ આનોથી દત્તી.

જોગીપી એક જાદુગ્રુપ સંવેદનશીલ ગનીપી હતા. ચિંતાના ઉપશ્ચય શિખર પર પહોંચીને જાણ એમની લગાવિદવતતા ટકી રહેતી. કુરુક્ષેત્રની તેજો સાકાર મુલિ હતા. પરમીપ્રાપ્તી તેજા એકા મહાહિત થઈ ગયા કે પોતાની પીઠાનું એમને ભાન પાણુ નેમ્નું થયું. એમની રસ સંવેદનશીલતામાં જ એમની મહાનતા છુપાયેલી હતી.

સંપર્ષ સંસાદના માતા, વિભિન્ન દર્શનોના મર્મન, જ્ઞાનંત
અનુભવોના ધણી, સર્વાંગીણ શિતનના અધિકારી અને વિસ્મયકારી

પ્રતિભાષિતા પુ'જ હોવા છતાં પણ તેઓ વૈચારિક હક વાદથી મુક્ત હતા—એ જ હતું જે'એ'પી'એ' અદિતીય વ્યક્તિત્વ. દરેક મત અને વ્યક્તિ સાથે અભિન્ન બનીને એમના મર્મને સમજવા એ જે'એ'પી'એ' સ્વભાવ હતો. પણ આ બધું પોતાને માટે નહીં, પોતાની ગયાતિને માટે નહીં, પોતાના પ્રભાવના વિસ્તાર માટે નહીં, પોતાના ઉત્કર્ષ માટે નહીં—આ બધું થતું માનવતા પ્રત્યેના સમર્પણ માટે. તેઓ પોતાને માટે તો એક ક્ષણ માત્ર પણ ન જીવ્યા, સતત વિકાસમાન, સતત ચિંતિમાન—એકલા ત્રાસ સુધી મહાનતાના પાશ્વર્ય યક્તા જ રહ્યા.

એમની સંવેદનશીલતા એમના વૈચારિક ઉદ્વેગનામાં કદી બાધક ન બની. કહેરાતમાં નિષ્ફેરોમાં પણ કદી આડે ન આવી. એણે એમને એક સાથે સનીધી, દપટા તથા કર્મપીર બનાવ્યા—નિષ્કાલ્પક શક્તિનું સાકાર સ્વરૂપ ! હુવાવસ્થાથી મીઠીને જીવનની અંતિમ ક્ષણ સુધી તેઓ દેશના હુવકાના સાથી-સખા અને નેતા રહ્યા.

તેઓ જે કાંઈ પણ કામ હોય પર લેતા તે પોતાની છુદ્ધિ, તર્કશક્તિ અને પ્રામાણિક અનુભૂતિને આધારે જ. લોકો દ્વારા થતી ટીકાથી તેઓ અપ્રભાવિત રહેતા. પરંતુ એમ ધારવામાં જીલ થશે કે જે'એ'પી'એ' પોતાની જીલ કદી નહોતા અનુભવતા, અથવા એને કબૂલ કરતાં અચકાતા હતા. તેઓ સ્વપ્રવક્તા હતા. તેઓ જેમને વિષે શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા તે શ્રદ્ધામાં લગીરેશ કમી આવ્યા દોષા સિવાય એમની જીલોનોષ ઉલ્લેખ કરવામાં સ કોય નહોતા અનુભવતા. પોતાને ખાતર કોઈને જામ કે અધિકારમાં રાખ્યા એ એમને સારુ અસહ્ય થઈ પડતું. શુદ્ધામાની આ પ્રામાણિકતા જે'એ'પી'એ'માં ક્ષોદ્ધસ ભરેલી હતી. પાકિસ્તાન બનવાની વિરુદ્ધ જે'એ'પી'એ' બ્યારે મહાત્માજી સાથે સત્યાગ્રહ કરવાની વાત કરી ત્યારે ગાંધીજીએ જે'એ'પી'એ'ને કહ્યું હતું, “જ્યપ્રકાશ ! મારી પાસે બે મહેરાં હતાં, નેહરુ અને પટેલ. બ'ને હાથમાંથી ગયા. હવે વિરોધ ન કરો. જે થયું તે થયું. આપણે બ'નેને મેળવીશું” તે વખતે જે'એ'પી'એ' શાંત જરર થયા, પણ મનમાં બંચેન રહ્યા. પછીથી જે'એ'પી'એ' ખુલ્લી રીતે કહ્યું, “એક જીલ ગાંધીજીએ કરી—પાકિસ્તાનના નિર્માણનો વિરોધ ન કરીને, ખીજી જીલ મેં કરી—ગાંધીજીની વાત માનીને.” કેવું સરળ, નિષ્પાપ અને સંવેદનશીલ હૃદય હતું જે'એ'પી'એ' ! —અહંકાર થઈ પૂર્ણતા મુક્ત—પોતાની જીલને સાર્વજનિક રૂપે માનવા.

તેઓ સમાજના અંતરંગમાં ઘૂસીને એના માનસની અનુભૂતિ કરતા. કોઈ પણ સાથે એકરૂપ થવાની એમનામાં ક્ષમતા હતી. ચારે બાજુના પતનથી મર્માહત થઈને જે'એ'પી'એ'ને કહ્યું હતું—“વ્યક્તિ આને એ પ્રશ્ન કરે છે કે તે સારી શા સારુ બને. હવે તો ઈશ્વર નથી. કોઈ આત્મા નથી, નૈતિકતા નથી, આ જીવન બાદ કોઈ જીવન નથી, અને વનમનસયુત કોઈ ચક્કર નથી. એ તો દ્યોનોએ એક અનાયાસ થઈ અંતેલ અમુચ્ચ માત્ર છે, અને ગ્રહ-ભેર તે દ્યોના અસીમ મહાસાગરમાં વિખરાઈ જવાનો છે. તે

પોતાની ચારે બાજુ જરાઈ, ઘટ્ટાચાર, નકાબોરી, જદ, ફરેળ, કરતા, મતલોલુપતા, દિસા વગેરેને સફળ થતાં જુઓ છે. એ સહેજે પ્રય પૂછે છે કે એ સફાચારી શા સારુ બને ? આને આપણાં જે સામાજિક રૂપા છે અને અનુભવા કાર્યકલાપો પર જે ભૌતિકવાદી દર્શનનું પ્રભુત્વ છે તે ઉપર આપે છે કે એને સફાચારી બનવાની જરર નથી. હવે તે જેટલો અનુર ડાય, જેટલો પ્રતિભાસ પામ્ન હોય, એટલા આહસ સાથે તે આ નવી નૈતિકતાને પોતાના આચરણમાં ઉતારે છે, અને આ નૈતિકતાના કેશમાં માનવ ભવિનાં સર્વ સપનાં અને અરમાન પામ્ કિંગડમ બપ છે.”

આ જ અનુભૂતિમાં જે'એ'પી'એ'ને કહ્યું, “અનેક વર્ષો સુધી મેં દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદની દેવીના મંદિરમાં ઉપાસના કરી છે. આ દર્શન મને ખીજી કોઈ પણ દર્શન કરતાં ભૌતિક રીતે વધુ સતોષકારક લાગતું હતું. પણ દર્શનની મારી મુખ્ય જિજ્ઞાસા તો મારી એ બાબતમાં અત્યંત રહી કે મારી આગળ એ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે ભૌતિકવાદ મને તે પ્રકારનો હોય તો પછી તે સાચા અર્થમાં મનુષ્યને માનવીય બનવાના સાધનોથી વંચિત કરી દે છે. ભૌતિકવાદી સમતાથી માણસને સારા બનવા સારુ કંઈ તર્કસંગત પ્રેરણા નથી મળતી. એ સંભવ છે કે દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદના રાજ્યમાં ભપ માણસને શિસ્તબદ્ધ થવાની પ્રેરણા આપતો હોય અને પક્ષ લગવાનું સ્થાન લેતો હોય. પણ બધાં લગવાન જ બૂરો થઈ બપ છે, ત્યાં પછી બૂરા થવું એ જ એક સાર્વજનિક નિયમ બની બપ છે.

જે'એ'પી'એ' ના ઉપરોક્ત ચિંતનને અર્થ એ નહીં કે તેઓ પરિસ્થિતિને લીધે નિરાશ હતા—તેઓ આ દ્યનીય દશાને પક્કાર માનતા હતા. એમણે તરુણ શાંતિચૈતિકા સાથે વાતચીતમાં કહ્યું હતું, “લોકશાહીમાં મૂળ નિરંતર પોલા થઈ રહ્યાં છે. ૧૯૫૨ ની ચૂંટણીમાં જે નૈતિકતા હતી તે આને નથી રહી અને જે કાંઈ શેષ બચી છે તે ભવિષ્યમાં રહેવાની નથી. નૈતિકતા જ બને નહીં રહે તો લોકશાહીની સ્થિતિ શી થશે ? આ આપણા સૌને માટે પક્કારપ છે.”

જે'એ'પી'એ' ભારતના નવનિર્માણ સારુ ફક્ત ગાસન પર નિર્ભર રહેવાને જોડું માનતા હતા. એમનું કહેવું છે કે—“કેવળ રાજ્યના પ્રયાસથી કોઈ દેશનો વિકાસ થઈ ગયો હોય એવો કોઈ દાખલો ઇતિહાસમાં છે કે કેમ તે નથી બપતો. આ વાત લોકશાહી અને સરમુખત્યારશાહી બ'ને પ્રકારનાં રાજ્યો વિષે સાચી છે. કોઈ પણ ગામૂતું નિર્માણ તે કાર્યમાં બનતાની વ્યાપક ભાગીદારી વિના અસંભવ છે. આ વાત પર હું વધુમાં વધુ ભાર દેવા ઇચ્છીશ, કારણ મારી દષ્ટિએ આ દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિનું આ ગૂઢ કારણ છે. દેશના નેતાઓ એ સ્વપન નેવાનું છોડી દે કે ફક્ત રાજનૈતિક સત્તાથી જ કામ થઈ જશે.”

જે'એ'પી'એ' આપણા દેશની બગડતી જતી ચિંતાબનક સ્થિતિને મર્મ બહીને જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં માર્ગદર્શન આપું હતું. એમનું કહેવું હતું કે—“આધુનિક ઉલોખવાદ અને એના દ્વારા પેદા

કરવામાં આવેલી આર્થિકવાદની ભાવનાઓ, જે દરેક માનવીય મૂલ્યને લાભ અને હાનિ અને કહેવાતા આર્થિક પ્રગતિના ત્રાજવે તેણે છે તેણે સમાજને વિઘટિત કરી નાખ્યો છે અને માનવને ચોતાના જ માનવમૂલ્યો વચ્ચે પરાયો કરી નાખ્યો છે. ગામની સમૃદ્ધતાની સમસ્યા સામાજિક એકીકરણની સમસ્યા છે—મનુષ્યને મનુષ્યના સંપર્કમાં રાખવાની છે. સંજોગમાં સમસ્યા માનવસમુદાયને ફરીને નિર્માણ કરવાની છે.”

જેંટીની નવનિર્માણ અંગેની ચૂંટણી દરમિયાન ગામડાંની મૂલ્યવિધીન અવસ્થા છુપાયેલી ન રહી શકી. એ વિષે જેંટીનીએ કહ્યું હતું કે, “આને આપણું ગામ રેતીના કણ જેવાં વિખેરાયેલી વ્યક્તિઓના આકાર વગરના સમૃદ્ધ માત્ર છે. એવા ગામોને આધારે સામુદાયિક સમાજની રચના ન થઈ શકે ને ન પંચાયતી રાજની કોઈ યોજના સફળ થઈ શકે. સામુદાયિક સમાજ, સામુદાયિક લોકતંત્ર અને સામુદાયિક ગૃહાવલંબનના નિર્માણ સારુ પાયાની શરત એ છે કે ગામ એક વાસ્તવિક સમુદાય બને. પણ ગામ એક સમુદાય તો જ બને એ ગામના બધા લોકોના હિતોમાં સમાવતા હોય અને એમાં અધિકારશુભ ન હોય. જૂનાં ગામમાં કદીક અધિકારશુભ થતી તો ગામની સામુદાયિક ચેતના એવું સમાધાન કરી લેતી હતી. અંગ્રેજ સામ્રાજ્યવાદે ગામીય સમાજમાં ભેદનાં તત્ત્વો દાખલ કર્યાં. પછી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ બાદ જે બંધારણ બન્યું તેણે પણ ગામીયની પંચાયતી લોકશાહીની કંપનાને ઠેકરે સારી વ્યક્તિવાદી લોકતંત્રની સ્થાપના કરી. એને લીધે ગામમાં વ્યક્તિ-નિક રાજનીતિનો પ્રવેશ થયો અને ગામડાંની રહીસહી એકતા પણ સમાપ્ત થઈ ગઈ. સત્તા સારુ હરીફાઈ પર આધારિત એ

રાજનીતિએ ગામમાં ભેદની પ્રક્રિયાને હાથ લેગ કરી દીધી છે.” જેંટીની દરેક વાત પર કેટલું મૂલ્યાંકન ચિંતન કરતા ! સ્વાર્થથી નિર્લિપ વ્યક્તિ દારા જ એ શક્ય હતું. જેંટીનીએ એ માર્ગિક ચિંતન અને નક્કર માર્ગદર્શન આપે પણ આપણે સારુ એટલું જ અર્થપૂર્ણ, સામયિક અને કરવા જેવું છે. આજીવન કહેરનસ તપસ્યાને કારણે જેંટીની શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. પણ રાખના ભવિષ્ય સારુ એમની આકાંક્ષાઓ છેલા શ્વાસ સુધી આલસને અડતા હતી. ચોથા નવેમ્બર ૧૯૭૪ ને દિને એમની જીવાનોને પણ સજવે તેવી સ્ફૂર્તિ સાહસ અને ગણિતાની રિદતા ભેંદને મહાનમાં મહાન પણ હૃદયવાળી વ્યક્તિ એમની સામે તત્ત્વસૂચક થવા વિના ન રહેત. એ એમની શારીરિક ક્ષમતાનું ઘોતક નહીં, આંતરિક દરદા અને સંવેદનશીલ હૃદયના કોમલતમ તત્ત્વની પરાકાષ્ઠા હતી.

એમણે પોતાની પાઠક વધે સંપૂર્ણ કાતિને સૂત્રપાત કર્યો હતો. કેટલા અગ્ર આત્મવિશ્વાસ અને રાષ્ટ્રીય પુનર્નિર્માણની તીવ્ર આકાંક્ષા હતી એમના હૃદયમાં ! એ દુર્ભાગ્ય છે કે એમનું શરીર એમની અસીમ આકાંક્ષાઓને સાથ ન આપી શક્યું. પણ એમના શરણમાં સમાયેલી એમની દેહીયમાન પ્રેરણા આને પણ કમપર્યે છે. એ જ પ્રેરણા એમનાં શમણાંને સાકાર કરવા ભારતના યૌવનમાં આકાંક્ષા, સાહસ અને શક્તિનો સંચાર કરશે. ભારતનું—ભારતના આધ્યત્મ વડે આપી માનવભૂતનું ભવિષ્ય ઉજાવવલ છે—એ જ ઉજાવવલતામાં જેંટીની સંવેદનશીલ પ્રતિમા સદા સર્વદા અલોકિત થતી રહેશે.

(મજા હિંદી)

૦ નાના દેશશુભ

ગુરુ એક

ઇતિહાસની આરસીમાં

જે.પી. : સૌમ્ય નરસિંહ

મરણે સ્વતંત્રતાના સંગ્રામના ઝળહળતા ગૌરવમય ઇતિહાસ સાથેની એક વધુ કડીને છીનવી લીધી છે. આઝાદી, લોકશાહી અને સામાજિક ન્યાય સારું આજીવન હું 'એક સલાવનાર' એક ખીન્ને થોદો ગયો. લોકનાયક જયપ્રકાશ નારાયણ એવા વિરલ એકનિષ્ઠ લોકો પૈકી હતા કે જેઓ પાંડિત માનવતાની સેવાની અને ત્યાગની ભાવનાથી જ અવિરામ કાર્ય કરતા રહ્યા. સત્તાના શબ્દગારની એમને જરાય તમા નહોતી. લગભગ માફસવાદી સમાજવાદથી લોકશાહી સમાજવાદમાં થઈને સર્વોદય, અને છેવટે બ્રહ્માચાર અને આપસુદશાહીની સામેની અથક લડાઈના પાર્ટી-ઓથી ઉપરના રાષ્ટ્રીય નેતા અને ૧૯૭૭ના અદ્ભુત વર્ષની જનતા પાર્ટીની જીતના સર્વોપરી સ્પષ્ટ સુધી, જતી એમની અસાધારણ જીવનયાત્રા આખાલજ્જલ સૌ કોઈને ગ્રેવ્યા આપતી હતી અને આપતી રહેશે.

હું એમને સૌ પ્રથમ ૪૧ વર્ષ પહેલાં ૧૯૩૮માં ત્રિપુરી કોંગ્રેસ અધિવેશન અગાઉ મળ્યો હતો. એ અધિવેશનના પ્રમુખ નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ હતા. મેં આઈ. સી. એસ. ની નોકરી-માંથી ૧૯૩૮માં સુભાષની જુસ્સાદાર હાકલને લીધે રાજીનામું આપ્યું હતું અને કોંગ્રેસનો સભ્ય બની સ્વતંત્રતા સંગ્રામમાં જ'પલાંવ્યું હતું. જયપ્રકાશ ત્યારે કોંગ્રેસ સાંસદિસ્ટ પાર્ટીના નેતા હતા. એ પાર્ટીએ કોંગ્રેસની માફી સારુ થયેલી પહેલવહેલી ચૂંટણીમાં

સુભાષ તરફ વોટ આપીને એમનો વિજય નિશ્ચિત બનાવ્યો હતો. પણ ત્રિપુરીના ખુરલા અધિવેશનમાં જયપ્રકાશ અને એનો પક્ષ જવાહરલાલ નેહરુના કાલાવાલાને વશ થઈ પ્રમુખની ભત્રામાં કાપ મૂકનાર પંત દરાવ અંગે તટસ્થ રહ્યા હતા, જેને કારણે પાછળથી સુભાષે રાજીનામું આપ્યું હતું. જયપ્રકાશ તે વખતે એમની ત્રીશીના છેલ્લાં વર્ષોમાં અને હું મારી ત્રીશીના શરૂઆતનાં વર્ષોમાં હતો. એમના મળતાવડા સ્વભાવની મારી ઉપર સારી કાપ પડી હતી.

વર્ષો વહી ગયાં. જે.પી.ની ક્રાંતિ વિધેની હોંશ મહાત્મા ગાંધી દ્વારા ૧૯૪૨ માં આરંભાયેલી " ભારત છોડો " આંદોલન માં પ્રગટ થઈ. એ ' મહત્વના બનાવવાળા કાળ એટલે બાણીતો છે કે અહીં હું એને વિશે વિસ્તાર નથી કરતો. પાંચ વર્ષ પછી રાજનૈતિક આઝાદી મહાયોગી શ્રી અરવિંદના શબ્દોમાં ' તડાવાળી આઝાદી ' આવી, પણ અમારા ઘણા લોકોની જેમ જયપ્રકાશને પણ માતૃભૂમિના વિલાબન અંગે સમાધાન ન થયું. આપણે એ જુલુ ન જોઈએ કે તે કાળના વાયસરોય લોર્ડ માઉન્ટબેટનની વિલાબન અંગેની પહેલી ચોખ્ખા અંગે તો ગાંધીજીની સર્વ પ્રથમ એવી જ પ્રતિક્રિયા થઈ હતી કે " મારા ચૂંટદેહ પર જ પાઠિસ્તાન સ્થાપે. "

૧૯૫૩ માં બ્યારે વડાપ્રધાન નેહરુએ જયપ્રકાશ દ્વારા રજૂ કરાયેલા કાર્યક્રમ અને નીતિને સ્વીકૃતિ ન આપી ત્યારે તેમણે પ્રધાનમંડળમાં બેઠાવાની એમની ઓફરને નમ્રતા છતાં દરનાથી

ના પાટી દીધી હતી. એ જ વખે નેપાળીઓ મારી વિનંતિને માન આપીને કલકત્તા આવી સુભાષના કેરવડે બેઠાં અને પ્રભસમાજવાદી પક્ષના નેતાઓને આશીર્વાદ આપ્યા હતા. પ્રભસમાજવાદી પક્ષ ૧૯૫૨ માં સામાન્ય ચૂંટણી પછી તરત આચાર્યકૃપલાનીજીની કિસાન મજદૂર પ્રભ પાર્ટી અને સોશલિસ્ટ પાર્ટીના નેતાઓથી બન્યો હતો. કેરવડે બેઠાંના સમ્મેલનમાં એમણે ટૂંકું લાપચુ કહ્યું હતું. પણ એમના સાદા છતાં સુંદર શબ્દો કે “આ નેતાઓથી નેતાઓના પ્રાણ સમાજવાદી આંદોલનના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ગયો છે” હજી સુધી મારા સ્મૃતિપટ પર અમીટ રીતે અંકાયેલા છે.

૧૯૫૪ થી ૧૯૭૪ સુધી આઝાદી અને સૌ માટે ન્યાય, ખાસ કરીને ‘પાછામાં પાછા, નીચામાં નીચા રંક’ને સારુ ન્યાયની અથક શોધ કરનાર એમનો આત્મા એમને આચાર્ય વિનોબા ભાવે સાથેના સહકારમાં ખૂદાન અને સ્વોદ્ધારના માર્ગે શોધવા લાઇ ગયો. એ કાળમાં સક્રિય રાજકારણમાંથી તેઓ વાસ્તવિક રીતે નિવૃત્ત જ થઇ ગયા હતા. પણ મહાન માનવીય પ્રશ્નો એમને ઢંઢેળીને સક્રિય બનાવી મૂકતા. ચીન દ્વારા તિબેટને તામામાં લેવું એ એવો એક પ્રશ્ન હતો.

એમના જીવનની ઉત્તમ ધડોળ ૧૯૭૪ માં અને સાર વાદ આપી. એમણે દેશને બ્રહ્માચાર, નૈતિક મૂલ્યોના ઊંડા હાસ અને કટોકટીની આપહુદ્ધાથી સામે જંગ છેડવા આહવાન કર્યું. ૧૯૭૭ માં એમના ગતિશીલ નેતૃત્વ નીચે લગ્ન વિષમ પહેલોએ મળીને એક હથિયાર બનાવ્યું—બનતા પાર્ટીઓની, બધપ્રકારજીની દટિ, સાધનના અભાવને લીધે સારી પેઠે તકલીફ ભોગવતી હોવા છતાં જનતા પાર્ટીની ભેરહાર ચૂંટણી ક્રાંતિ. લોકોને ગહાહુરી લેખો જવાબ—અને બહુ કે આ બધું કોઈ દેવી શક્તિની પ્રેરણાથી થયું—એનાથી કટોકટીના કાળા સ્વપ્ન દરમ્યાન જેનો ખાતરો ખોલી ગયો હતો તે આઝાદી અને લોકશાહી પુનઃ સજીવ થયાં. પણ બધપ્રકાર એમના ૧૯૭૫ ના ભેલવાસથી શારીરિક રીતે ભાંગી પડ્યા હતા. છતાં એમણે જનતા પાર્ટી સ્થાપી અને ૧૯૭૭ માં એને એકી છત અપાવી કે ને ૨૦-૨૦ મહિનાની આપહુદ્ધાથી અને જીવનને ખતમ કરી શકી.

હું એમને ગયા યાળીશ વરસે દરમ્યાન ઘણી વાર મળ્યો છું અને રાજકારણ, યોગ, પ્રાણયામ, દવા અને યોગરૂઝના વિવિધ વિષયો પર વાત છેલ્લે ત્યારે તેઓ એમની ટેવ મુજબ મને મોકળે મને વાત કરવા દેતા. છેલ્લા મેં એમને ક્ષત ચાર માસ પહેલાં જૂન ૧૯૭૯ માં સુબઈના એક્સપ્રેસ ટ્રાવરમાં દરિયાકાંઠે તરફની એમની હવાઉમસવાળી યોગડીમાં ભેળા ત્યારે તેઓ એમની પથારી પર આડા પડ્યા હતા. બસલોક હોસ્પિટલમાંથી એમને તાબ જ મુકતા કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તેઓ ખૂબ કૂશ અને ક્લાન્ટ દેખાતા હતા. છતાં એમણે મને એવળખી કાઢ્યો અને અંદરે પર એક આજ્ઞા સ્પિન સાથે મને પોતાની બાજુમાં બેઠવા

ઈશારો કર્યો. એક વાત એમણે એ પણ કરી કે પડના પાછા બવાનું એમને મન હતું, પણ મેં એમને જીલાઈના આરંભ સુધી સુબઈ રોકાઈ જવા વિનંતિ કરી કે જેથી પડનાનો આકરો ઉનાળો ટાળી શકાય. પછી એમણે આંખો માંથી દીધી, પણ એક બે મિનિટ પછી પાછા જોલી. વચ્ચે વચ્ચે એમને સાવ વિસ્મય થઈ જવું હતું તે વાત એના ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ ગઈ કે એમણે મને પૂછ્યું : ‘તમે બસલોક હોસ્પિટલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ છો ?’ હું ખિન્ન અને કુઝેપી થઈ ગયો. ત્યાંથી નીકળતી વખતે એમની શારીરિક અને માનસિક અવદશા ભેંટને મારા ગળામાં રૂમે ભરાઈ આવ્યો. એના પહેલાં એપ્રિલ માસમાં મેં એમને બસલોક હોસ્પિટલમાં ભેળા હતા એટલે મેં માન મૂકે ભાવે એમનાં ફર્શન’ જ કહ્યાં હતાં.

બધપ્રકારજીએ મોળપણમાં એવી આશા રાખેલી કે જનતા પાર્ટી કેન્દ્રમાં એક સ્થિર, મજબૂત, સ્વચ્છ અને કાર્યક્ષમ સરકાર આપી શકશે. પણ એના અખંડ ચાલતા આંતરિક કલહો, ભારતના રાજકારણમાં ચાલતી પદ, સત્તા અને પૈસા માટેની સાક્ષારી ને ૧૯૬૦ના દાયકાથી એને સારુ અલિલાપર નીવડી હતી, તેનાથી ખાસ જીદ નહોતા. એને લીધે એમણે સ્થાપેલા પક્ષના ભાગલા પડી ગયા. બનતા સરકારનું પતન અને એની જગાએ એક આડે રસ્તેથી એને બેઠેમાનીથી નિમાયેલી કમચક્ષાઈ સંભાળ રાખનાર સરકાર સ્વપાઈ તે ભેંટને એમને ભીંડી માનસિક પીડા થઈ હશે. પોતાની શારીરિક અશક્તિને લીધે તેમને પોતાની આસપાસના હલકટ રાજકારણના ચૂંગા સાક્ષી બનીને રહેવું પડ્યું હતું તેને લીધે કદાચ તેમની જિજ્ઞાસા શોષાઈ ગઈ હશે. તેથી જ એમના જીવનનો અંત વહેડો આવ્યો. તેઓ ખરેખર કહી શક્યા હોત :

નત્વહં કામયે રાજ્યં ન સ્વર્ગં નાડુનમંભમ્
કામયે દુઃખતપ્તાનાં પ્રાણિના આત્મિનાચનમ્ ॥

કોઈ પણ ભતનો હોહો ધરાવ્યા વિના અને સત્તાનું બખતર ધારણ કર્યા વિના બધપ્રકારજીને લોકો પર એટલો પ્રભાવ હતો કે તેઓ રાષ્ટ્રપતિઓ અને વડાપ્રધાનોની અદેખાઈના વિષય બની શક્યા હોત. એમનામાં લોકોના આદર સાથે એમનો રનેહ મેળવવાની પણ બાંક્ષિસ હતી. અને સાત સમુદર પાર દરદરના દેશોમાં સુધ્ધા એમના અસંખ્ય મિત્રો હતા.

આપણે ને એમની પછવાડે રહ્યા છીએ તેમને સારુ એમનું અધુરું કાર્ય પાટી છે : સંપૂર્ણ કાંતિના વળ-માળખા કપે એક એવી સામાજિક આર્થિક કાંતિ કરવી કે ને લોકશાહી ધારણથી દીપ્ત હોય, સમાજવાદી વિચારોથી ઉલ્લસિત હોય તથા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના દઢ પાયા પર રચાયેલી હોય. ભગવાન આપણને એ વિદેશ તરફ વળજીલી દૂર કરવા શ્રદ્ધા અને શક્તિ, હિંમત અને હઠાણ આપે !

માર્ચ ૧૯૭૭ માં મતપેટી દ્વંસ ક્રાંતિને ક્યેલી શાંતિમય કાંતિના તેઓ બનક હતા. એમણે ૧૯૭૮ ની પહેલી એકાદશી

પોતાનાં ૭૭ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. ત્યારબાદ સાન દિવસ પછી સૌમ્ય નરસિંહને આત્મા પેલે પારના ગહા નિર્વાણ તરફ પ્રસ્થાન કરી ગયો.

૦ હરિ વિષ્ણુ કામથ

‘ભારત છોડો’ આંદોલન અને જેઠાંપી૦

૧૯૪૨ ના ‘ભારત છોડો’ આંદોલનની અધિકૃત, પૂરી, દસ્તાવેજી કહાની લખનાર, ઇતિહાસની સૂઝાળા, સંશોધન કરી શકે તેવી ચોક્કસતાવાળા, અને આકર્ષક શૈલીવાળા સારા લેખકની હજી વાટ નેવાય છે. ભારત જેવી એક નિઃશસ્ત્ર, નેતૃત્વવિહીણ, બંડખાર, મરણિયા પ્રજા સામ્રાજ્યવાદી બ્રિટિશ સરકારની પાપ ભીંસની વિરુદ્ધ શું કરી શકી એના કરતાં ઘણી વધુ અગત્યની વાત એ છે બ્યારે જાપાની સેના ભારતનાં બારણાં ખખડાવતી હતી ત્યારે રાષ્ટ્રીય શક્તિઓના નેતા ગાંધીએ બ્રિટિશરો સાડુ ‘ભારત છોડો’ નો અને ભારતીયો સાડુ ‘કરો યા મરો’ નો દેવો ભેવડા આદેશ આપ્યો ! જે બુદ્ધિ પૂરું બ્રિટિશ અને મિત્ર રાજ્યોની વિરુદ્ધ ગયું હોત તો બ્રિટિશોને ભારત છોડવાની હાકલોને અર્થ જાપાનીઓને નોતરું આપવા બરાબર થયે હોત. શું ગાંધીજીની ઇચ્છા એવી હતી ? ના. તેઓ તો બિલકુલ સ્પષ્ટ હતા અને ભારપૂર્વક કહેતા હતા કે ૧૯૪૨ ની ૮ મી ઓગસ્ટે રાતનાં ૬ થી ૮ કલાકો દરમિયાન ભારતીય પોતાની જાતને આઝાદ માનીને આ પવિત્ર ભૂમિ પર કબજો મેળવવા ઇચ્છનાર કોઈ પણ વિદેશીને મુકાબલો કરવા તૈયાર રહેવાનું હતું. ‘કરો યા મરો’ તો ક્યાઈ રહેલી આઝાદીની લાવના—રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ભક્તિને પ્રગટ કરવા સાડુ હતું. એ ‘ભારત છોડો’ એ બ્રિટિશ રાજ પ્રત્યે સત્યાગ્રહના ત્રણિયો અભિલાષ હતો, તો ‘કરો યા મરો’ ભારતીયો સાડુ આઝાદીની અંતિમ લડાઈમાં જીતરીને વિજય મેળવવા સાડુ રક્ષા મંત્ર હતો.

એકવીશ વર્ષ સુધી (૧૯૪૫-૧૯૦૬) સરકારમાં નોકરીઓ અને પદ સાડુ અરજી-આજીજી કરી કરીને ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ વંગસંગને કારણે બંગલા સ્વદેશી આંદોલનને લીધે આવેલી રાષ્ટ્રીય ભયરિતને પરિણામે ૧૯૦૬ માં ‘સ્વરાજ’ ને રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ તરીકે નક્કર કર્યો હતો. ખજુ સ્વરાજની વ્યાખ્યા સ્વતંત્રતા તરીકે કરતા મોટાભાગના બદ સમાજના લોકોને શરમ આવતી હતી. ‘હોમરુલ’ (‘જહ ત્ર’) ની માગણી કરતાં તો ખીલ્ ‘આઝ વર્ષ’ લાગ્યાં. યોદાસભા લોકમાન્ય લિલેક ૧૯૧૬ માં યુગપ્રતીક હાઈકોર્ટમાં કેસ લડીને એ નંદક કરાવ્યું કે ‘સ્વરાજ એ માગે જનસાક્ષિક અધિકાર છે.’ એમ કહેવું એ કાંઈ ગળજી નથી લારે તેમણે બંધારણની એક લગાઈમાં ફોટો મેળવી હતી ! અલગત એ પહેલાં પણ

અલખાંધવ ઉપાધ્યાય જેવા બળવાખોર છલે તો ૮ ના ૪ કે જેમણે ૧૯૦૬ માં કહી દીધું કે અમે બ્રિટિશ કોલોનિ સ્વીકાર જ નથી કરતા. ખજુ છતાં કેંગ્રેસને લાલેખમાં ૧૯૨૬ માં ‘પૂર્ણ સ્વરાજ’ ને રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ તરીકે નંદક કર્યાં ખીલ્ તેર વરસ લાગી ગયાં.

૧૯૨૯ થી ૧૯૪૨ સુધી બ્યારે પોતાના અધિસક નિર્ધાર-ઓને લાખોની સંખ્યામાં જેલમાં મોકલવા પડ્યા, અને અનેક પ્રકારની યાતનાઓ સંજોગ પડી. છવંદ ખીલ વિશ્વયુદ્ધ વખતે એવી દિન આવી પહેલાં કે બ્યારે ગાંધીએ એકલા અદા રહીને બ્રિટિશ લોકોને એમના બુદ્ધ પ્રયાસમાં સાથ આપવાનો ખજુ ઇન્કાર કરવો પડ્યો, જેકે એમના સાથ નિતંત્રતા સાથીઓ દુન્યવી કહાણીમાં એમ કહેના હતા કે ભારતની ભૂમિ ઉપર ચડી આવતા જાપાનીઓ સામે બ્રિટિશરોને મદદ કરવામાં શાય-પણ ગણાવે. દરેક માનુસની જિંદગીમાં એવી કેટલીક પ્રજો આવે છે કે બ્યારે એણે એકલા બેલા રહીને કવિવર ડાંગરની પેવી અમર પંક્તિઓ સ્મરવી પડે છે : ‘એકદો અને રે !’ યુગપ્રતીક ગોવાળિયા તળાવ પર ૭ મી અને ૮ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ને દિને કેંગ્રેસ કમિટીની બેઠક થઈ તે પહેલાં જ ગાંધીજીએ ‘હરિજન’માં લખી દીધું હતું કે દેશ લલે ભખવાનને કે અરાબકતાને ઉવાલે થાય પણ અંગ્રેજોએ તો દેશ છોડવો જ નેઈઈ !

ત્યાર સુધીમાં કેંગ્રેસના નેતાઓ ગાંધીજીના વિચારોની હારમાં આવી ગયા હતા. યુગપ્રતીક હું હાવર હતો અને કહ્યુંટક સાડુ ગાંધીજીનો એ સદેશો લેવાનું સૌભાગ્ય માડુ જ હતું કે—

‘મેરે ઉમ્મીદ હે કિ કહ્યુંટક હંસ રહા મે’ અપના કિસ્મા દેખા !

૧૯૪૨ ની ઓગસ્ટની નવમીનું પ્રલાત ઉઘડે તે પહેલાં તો કેંગ્રેસ કારોબારીના બધા સભ્યો જેલમાં સળિયા પાછળ હતા. અને ગાંધીજીને એમનાથી વિપ્રત્ત પાડીને આગાખાન મહેસમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. લાવિ કાર્યક્રમ અંગે કેટલીક ચૂંચવાડો અને મતભેદ હતા. પણ મોટાભાગના લોકોને અભિપ્રાય એવો હતો કે સરકારને કામ કરતી અટકાવવા સાડુ કોઈને નન લીધા વિના લાંગકોડ કરવી.

હવે આપણે સૌ બજીએ છીએ કે ‘કરો યા મરો’ મંત્રની અસર જેલની બહાર રહેનારા લોકો પર કેવી પડી. પણ એ મંત્ર તો હાઝરીબાગ જેલની નક્કર દીવાલોને વીધીને અંદર ઘૂસી ગયો. બ્યારે આખા દેશને આગ લાગી હોય ત્યારે જેઠાંપીને નિર્ભય આત્મા ચૂપ બેસીને સરકારી રાજનના રોટલા ખાવા શી રીતે રોકાય ? એમને લાગ્યું કે એમનું સ્થાન તો બહાર રહીને લડના-રાઓ સાથે હતું. જનને બેખમે, અને સારી પેટે કપ્ટો રહીને તેઓ જેલની નિવાલ કૂદીને બહાર આવ્યા, અને તે વખતે કામ કરી રહેલી ‘યુદ્ધ કાઉન્સિલ’ મા બેઠાયા. એની એક મિટિંગમાં બ્યારે હું એમને મળ્યો ત્યારે કહ્યુંટક લાંગકોડના કાર્યક્રમમાં કેટલી પ્રગતિ કરી રહ્યું હતું તેની વિગતો કહી. તેઓ એનાથી ખુશ થયા અને ખીલ્ રાજ્યોને પણ તેમ કરવાની તેમણે લલામણ

કરી અને એ કાર્યક્રમને તેમણે ' કલ્યાણક લાભ ' તરીકે વર્ણવી. એમનો સાહેબી હવ એમને આન્દોલનના વધુ ઊંડાણમાં લઈ ગયો અને એમણે ટેક દેકાણે કાર્યક્રમોને કેવી પ્રેરણા આપી તે આપણે જાણીએ છીએ. છેવટે સરકારે એમને ફરીથી પકડી પાડ્યા પણ એ પહેલાં તો તેમણે આન્દોલનને નેતૃત્વ, નૈતિક વાકાત અને અતિમ વિશ્વ અંગેની શ્રદ્ધાના રૂપમાં પોતાનો ઉત્સાહ ઉપહાર આપી દીધો હતો.

' કદાચ મારો ' ના ચંદ્રે એનો જ રીતે એક ખીલ ભારતના રાષ્ટ્રભક્ત, મુલાખચંદ્ર મોઝ પર ખજુ અસર પાડી હતી. એમની કથા જે તે કાળે એક દંતકથા જેવી બની ગઈ હતી તે હવે ઇતિહાસ બની ચૂકી છે. એમના એક સાથી એન. જી. ગાંધી ' નેતા હન જર્મની ' નામના પોતાના પુસ્તકમાં બધી વિગતો આપે છે—ભારતની કામચલાઉ સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે હિટલર સાથે કેવી વારાઘાટો કરી, જર્મનીમાં પકડાયલા ૪૦૦૦ ભારતીય છુદ્ડકંઠોમાંથી કેવી રીતે તેમણે એક ક્રોડ ઊભી કરી, ' વનગ્રહમન ' ગીતને કેવી રીતે ચર આપવામાં આવ્યો, એ બધું એમાં આપે છે.

આમ, ૯ મી ઓગસ્ટની ગાંધીજી દ્વારા કરાયેલી કોંગ્રેસની હાલત એ બ્રિટિશ રાજના અંતનો આરંભ હતી અને ભારતનો આત્મા સહીએથી જે બંધન પેદી રહ્યો હતો તેમાંથી મુક્તિનો એ ઉપારાગ હતો.

(મૂળ અંગ્રેજી)

૦ ૨૦. ૨૧. દિવાકર

મિહાર આન્દોલનના નેતા જે. પી. ૦

૪ થી નવેમ્બર ૧૯૪૪નો દિવસ હતો. તે દિવસે પંચામાં પોલીસે જે. પી. ૦ ઉપર લાડી ઉગામેલી. બીજો દિવસે એ ખબર ચોમેર ફેલાઈ ગઈ હતી. આ પ્રકારની ખબર સાંભળતાં જ દેશભરમાં હોબની લાગણી ખસી ગઈ હતી.

એ પ્રસંગ બન્યો ત્યારે સર્વોદયના અમે આર્ય સાથી મિહારની બહાર હતા. આદિલને ધારણે મિહાર સરકારે અમને મિહારમાંથી હકાર કરેલા. ફક્ત તારીખે વારાણસીમાં અમને સંદેશ મળ્યો કે, પંચા આવ્યો, જે. પી. ૦ તમને મળવા ઇચ્છે છે.

ફક્ત રાતે જ હું પંચા પહોંચી મેં. જમીની સવારે જે. પી. ૦ને મળવા માટે એમના નિવાસસ્થાને ગયો. જે. પી. ૦ બહાર એકસીમાં પોતાની આચાર્યપુરણીમાં બેઠેલા હતા. એમને કોલેવિંત મન પીડા તે ક્ષોભથી લરાઈ ગયું. લલા, એવે તે કાણુ સિપાઈ હશે જેણે જે. પી. ૦ પર હાથ ઉગામ્યો ? એવો તે કંથો પ્રધાન હશે, જેણે પોતાના અધિકારીને આપું કામ કરવાનો આદેશ આપ્યો હશે ? શું આ દેશમાં એવીજ કોઈ સભ્ય સરકાર

હોઈ શકે ખરી, જેની વિવેકશુદ્ધિ આટલી હદે ભટક થઈ ગઈ હોય ?

એક બાજુ અમમાં આવા સવાલો ઊભી રહ્યા હતા, તો બીજી બાજુથી મનમાં તે મનમાં એમના પર એવી ખીજ પણ ચઢી હતી કે, આખરે જે. પી. ૦ ગાંધી મેદાનમાં ગયા જ શું કામ ? અહીંના સાથીઓએ એમને રાજવાની કોશિશ શા માટે ન કરી ? આખરે મારાથી રહેવાયું નહિ. એટલે મેં એમને જ પૂછી નાખ્યું : આપે મેદાનમાં જવાની જરૂર જ રી હતી ? શું ખીજ કોઈ નહોતી ? લાડી માથામાં વાગી હોત તો શું થાત ?

જે. પી. ૦એ હસતાં હસતાં કહી નાખ્યું, ' બંદુકના લાય સન્સની માફક નેતૃત્વને માટે પણ પરવાનો હોય છે, તે સમયે સમયે ' રિન્કુ ' કરાવવા પડે છે...તે એવું કંઈ વધારે વાગ્યુંય નથી. '

' નેતૃત્વ ' પણ લાયસન્સ હોય છે '...આવે નગદ જવાબ મળી ગયા પછી હું ' શું ' પૂછવાનો હતો એમને ? પૂછીને જાણવા જેવું કંઈ બાકી જ રહ્યું નહોતું. મારે મંગા થઈ જવું પડ્યું. અને સાંભરી આવ્યું કે ગાંધીજીએ પણ તે આખલી જઈને કોમી રમખાણોની આગમાં ઝંપલાવી પોતાનું લાયસન્સ રિન્કુ કરાવ્યું જ ને ? એ જ રીતે જે. પી. ૦એ પણ પોલીસની લાડી ખાઈ પોતાનું લાયસન્સ રિન્કુ કરાવી લીધું.

હળવેક રીતે જે. પી. ૦ પોતાનું પહેરણ લાડી ખલા પર ઘાસે ભારનાં નિશાન દેખાડવા લાગ્યા પરંતુ એમની જગ્યા પર ભારનારને માટે ફિચાદનો એક શબ્દ સરખો સાંભળવા મળ્યો નહિ ! શરીર પરનાં નિશાન તે એવી રીતે દેખાડી રહ્યા હતા, કેમ બંને એક માર કોઈ બીજને જ લાગ્યો હોય !

નેતાએ પોતાની નેતાગીરી ટકાવવી હોય તો જનતા પાસે જઈ, એવું લાયસન્સ રિન્કુ કરાવવું જોઈએ, એવી વાત આ જ પહેલાં મેં કહીય સાંભળી ન હતી. સાંભળવા પાત્રું જ ક્યાંથી ? કાચુ એવું આજ લગી કોઈએ કહી વિચાર્યું ? યા કહ્યું જ નહોતું. નેતા લાયસન્સ માટે ને જનતા લાયસન્સ આપે, એવો સંબંધ આજની રાજનીતિમાં કયાંય જોવા મળ્યો હોય તો ને ? અહીં તો એક વાર નેતા બની જવા માટે, ને બની ગયા પછી સત્તાકાળ નેતા બની રહેવા માટે માણસ બધાં કાળાધિયાં કરી છૂટો હોય છે. એ માટે કોઈ તુસખો અબલાવતાં એને કયાનો બાધ નહોતો નથી. રાજનીતિના ખેલ સત્તા કળવે કરવા માટે જ છે. એને કાળે ને કંઈ કરવું પડે તે બધું ક્ષમ્ય ને ઉચિત જ મનાયું છે.

૧૯૪૪-૪૫નું આદિલન જે. પી. ૦એ પોતે થઈને શરૂ કર્યું આન્દોલન નહોતું. અલગત, ૧૯૪૩ના અંતમાં એમણે ક્ષિતિજ પર એને અંગેના સંકેતો જસ નોંધેલા. તે એ જ વખતે ચેતવણીનો ચર કાંદાં એમણે લાગણું કે દેશની પરિસ્થિતિ અડ અડખેર વલસી રહી છે, એને વેળાસર સંભાળી લેવા માટે યુવાનોએ આગળ

આવડું બેઠ્યો. બિહારમાં ૧૯૭૪ના માર્ચની ૧૮મી તારીખે પટણા ખાતે જે ઘટનાઓ બની તે એ વખતની સરકારનું જે નાલેશીલભૂંડું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું, એને છુપાવવા માટે એણે ઇનકારને રસ્તો પકડ્યો, એવે વખતે બિહારના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ યુવકો-એ ખૂબ હકાવણુભર્યું કામ એ કહ્યું કે તેઓ જેઓને પાસે પહેંચી ગયા તે એમને જે નેતૃત્વની લગામ હાથમાં લેવા વીનવ્યા. ઘણું સમજી વિચારીને, પોતાની ખીસાર હાલત છતાં જેઓનીએ પણ એમની વિનંતિ ને આગ્રહનો સ્વીકાર કર્યો. તે તેમ કરવા માટે પોતાની બે શરતો એમની પાસે કળૂલ કરાવી. પહેલી શરત એ કે, આદેશન શાંતિમય માર્ગે જ ચલાવવાનું રહેશે. ને બીજી શરત એ કે એમાં કોઈ પક્ષને સ્થાન નહિ હોય.

તે પછી ૮મી એપ્રિલે પટણામાં જે મૌન સરક્ષસ નીકળેલું તેણે આ બંને શરતોના નૈતિક મૂલ્યને પ્રગટ કર્યું. જેઓની એમાં સૌની મોખરે રહેલા. જે આદેશન હિંસા-પ્રતિહિંસાના આધાત પ્રત્યાધાતમાં ક્યારેક ક્યાં અટવાઈ પડ્યું હોત, એ આદેશનને જેઓના નેતૃત્વે માનવંધ ને લોકશાહી મૂલ્યોના જીંદગી સ્તર પર ખડું કરી આપ્યું. એને કારણે સમગ્ર આદેશનને એક નૈતિક મૂલ્ય હંસલ થયું, ને એને લોકતંત્રની સાચી દિશા લાધી. બીજા રાજનૈતિક નેતાઓની માફક જેઓનીએ આદેશનની શક્તિને ઉપયોગ પોતાનું વડપણ યા મહત્તા વધારવા માટે કદી કર્યો નહિ, એવું કરવાનો વિચાર સુધ્ધા એમના મનમાં કદી જોયો નહિ.

સત્તા માટેની રાજકીય રમતોમાં નેતાઓ અને એમના અનુયાયીઓ જેને એકબીજાને ઉપયોગ પોતાપોતાના સ્વાર્થ નિલાવવા માટે કરતા હોય છે. જેઓનીએ જીવનના અંતિમ શ્વાસ સળી કદી કોઈનીય સાથે નેતા-અનુયાયીનો નાતો બંધાવવા જ દીધો નહિ. સરકાર સામે એમની લડત બદલ હતી, પરંતુ એ લડતને એમણે નેતાગીરી ને પક્ષીય રાજકારણના સંકુચિત કૃંડા-ગામઘાંધી ગદ્યાર કાઢી. એ લડતને એમણે લોકોના હિત વિરુદ્ધની નિરંકુશ બ્રહ્મ સત્તા તેમજ બળતા વચ્ચેના સંઘર્ષ રૂપે જ બેઠો. એને કારણે એ સંઘર્ષનું આપણું સ્વરૂપ પલટાઈ ગયું. એવું લક્ષ્ય કેવળ સંઘર્ષ યા સત્તાની હોડ ન રહેતાં સહયોગ બની ગયું—એ સહયોગ એટલે રાજ્યશક્તિ તેમ જ લોકશક્તિ વચ્ચેનો મધ્યસ્થ. જેઓના માનના ટુના કે આ ગંને ગંતિઓ તો મનિર્માઈ બે પૈકાં છે. આપણું નિરંકુશ ને નિર્લેખ નેતૃત્વ—કે જે પોતાની બળને માન્ય કરી દેવાને બં પોતાની સરખાતા લેખવું તે ય, એવું સ્વેચ્છ બાળના પશ્ચીની રાજનીતિના કંચાંચાં બંધવું તે ય.

જેઓની આ દિગ્ગજા બિહારની બં નર્મદ, સમગ્ર દેશની રાજનીતિના લક્ષ્યના અગ્રણી વિભાગ રહી ગયા. ને એમાં એવું સ્વીકાર. જે જેઓનીએ રાજનીતિને સુધાર્યું એને આત્મનય આત્મવંધ પદ. સત્તાના દેશ આદેશના મુખ બંદ કર્યા પહેલી વાર બેઠું કે જે જેઓનીએ આત્મનય નેતૃત્વના દિગ્ગજા રહ્યા.

તરીકા અનિવાર્ય નથી. જનતાની રાજનીતિમાં લોકજીવનનાં મૂલ્યોની સ્થાપનાને માટે પણ ચોક્કસ અવકાશ છે જ. ગામડાં-ગ્રામમાં વસનારા લોકો પણ એટલી વાન સાદ સાદ સમજી ચૂક્યા હતા કે, આ લડતમાં જેઓને પોતાનો અંગત એવો કોઈ સ્વાર્થ સાધવાનો છે નહિ. સરકાર સામેની લડતમાં લડતમાં લડતમાં મન સત્તા પ્રત્યં નિરંકુશ હોય, એ એક કૌતુક પ્રેરનારી ઘટના હતી. ને તે જનતાએ પોતાની સળી આંખે બેઠું. ગાંધીજીએ આ કૌતુક દેખાડેલું ત્યારે તેણે ‘મહાત્મા ના પદે પહેંચી ચૂક્યા હતા. પરંતુ જેઓનો તો ‘એક સાદ સીધા માનવી’ હતા. ખાનખાન ને રહેણીકરણમાં સામાન્ય માણસની માફક જ જીવનારા, શું કોઈ સામાન્ય માનવી પણ આવો હોઈ શકે ખરો ? શું કોઈ રાજકીય લડતનું નેતૃત્વ આપણું સ્વાર્થવિમુક્ત હોઈ શકે ખરું ? શું રાજકારણના ક્ષેત્રમાં પણ સેવાની ભાવના લઈને કામ થઈ શકે ખરું ? જેઓનો આ તમામ પ્રશ્નોના જવાબ બળતા ઉત્તર સમા હતા....

જેઓનીએ જે કંઈ કરી દેખાડ્યું છે તે જ ભાવિ લોકતંત્રનો પ્રાણ છે. અલબત્ત, વિચારમાં તો હંમેશાં એ વાતને સ્વીકાર બધેથી થતો જ આવ્યો છે કે લોકતંત્રમાં રાજકીય નેતાગીરીથી અજીવ્ય એવું નૈતિક નેતૃત્વ પ્રગટ થયું બેઠ્યું. ને એ થશે ત્યારે જ એવું ચારિત્ર્ય કંઈક જીવ્યું આવશે ને ગતિ માટેની સાચી દિશા લાધશે. પરંતુ આ વસ્તુ જેઓના ચિંતનમાં પાયાનું મહત્વ ધરાવતારી રહી છે. જેઓનીએ જ શું કામ, સમગ્ર ગાંધી-વિચારનું આધારતત્ત્વ જ આ છે. જેઓનો વારંવાર કહેતા કે ‘હું રાજકારણથી વેગળા રહેનારો માણસ નથી, હું કેવળ પક્ષીય રાજકારણથી અળગો રહેનારો છું.’

સત્તા માટેની રાજકીય પક્ષો વચ્ચેની લોકશી સુક્ત થયે જ રાજકારણનાં ચરિત્રમાં નૈતિકતા સ્થાપી શકાશે ને તે પછી રાજકારણ જૂનું રાજકારણ ન રહેતાં લોકકારણ બનાવે નવ્ય છે. રાજકારણમાં રાજ્યો પોતાના હિત સાધવા માટેની નીતિઓ ઘડતાં રહે છે. એટલું જ નહિ, પોતાની પાસેની સૈન્યશક્તિ દ્વારા એ પોતાની નીતિને લોકો પાસે સ્વીકાર કરાવતાં રહે છે, એથી બેઠું લોકનીતિમાં ‘નીતિ’ લોકો દ્વારા નિર્ધારિત થતી રહે છે ને રાજ્યનું તંત્ર એને અનુકૂળતા કરી ગાપવાનો કાર્ય ભાર સંભાળે છે. આમ બેવડા બંધો તો બંને રાજનીતિ ય. રાજકારણ જ છે, પરંતુ પહેલી રાજનીતિ બીજી રાજનીતિ કરતાં કટલી બધી જુદી છે ? એક રાજનીતિ રાજ્યવાદી સત્તાવાદ તરફ લઈ બળે છે, ત્યારે બીજી રાજનીતિ રાજ્યના તંત્ર પર લોકોનો—તથા લોકો પર નૈતિક મુલ્યોનો અંકુશ સ્થાપિત કરનારી બને છે. ને આમ રાજનીતિ પોતે જ રાજ્ય સત્તાનિપટ યા પક્ષીય તંત્રનિપટ ન ગણેતાં એકબીજા ને જીવનનિપટ બની રહે છે. અર્થાત્ કહેવું કે રાજનીતિ એ સત્તાવાદના વિરાસ માટેની એક વિધાયક શક્તિ બની બળે છે. આવી અવસ્થાની એ મેળા છે, ત્યારે સત્તાવાદના પ્રત્યક્ષ રાજનીતિ એ સત્તા માટેની ગાંતવિશદ યા ગીત

ગુહ્યુદ્ધ જ છે. ઉપરાંત તે એક રીતે ગોપણુ ને દમનની જ પ્રક્રિયા છે.

૧૮૭૪ ના માર્ચ મહિનાની ૧૮ મી તારીખથી શાંડીને તે જૂનની ૧ મી તારીખ સુધીના અઢી મહિના લગી, એકલા જેમ્પીંગના નેતૃત્વના પ્રલાવને કારણે જ એક અસંપ્રદિત, કંઈક અંશે ઉચ્છ્રાંબલ એવા ‘પ્રોટેસ્ટ’ ને સંપૂર્ણ ક્રાંતિવું નામ, ચરિત્ર, આધાર, દિશા, નીતિ, કાર્યક્રમ ઈલાદિ પ્રાપ્ત થયા જેમ્પીંગએ એ પ્રોટેસ્ટને નાગરિકાવું ગમર્થન, યુવકાની શક્તિ ને સર્વેદિયનાં જીવનમૂલ્યો બંધી સચકત બનાવ્યું.

મિહાર આન્દોલનની આરંભનાં પ્રેરણા એ પ્રતિકાનની હતી. એને કારણે પ્રતિકારની આક્રમકતા એમાં અંત લગી રહી. યુવા-શક્તિની આગેવાની હતી. તેમાં વળી વિરોધી પક્ષો સુધ્ધાએ એમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. એને કારણે આન્દોલનમાં ઉત્ક્રાંતી એટલે કદી ન આવી. પરંતુ જેમ્પીંગ સારી રીતે નજીક હતું કે મિહાર આન્દોલનનો જન્મ એક નિરંકુશ સત્તા સામેનાં વિરોધ-પ્રોટેસ્ટ કંપે પછાનની સડો પર થયેલો છે. એમાં ક્રાંતિનાં મૂળભૂત ઉદ્દેશો તથા એના મૂલ્યો પરવેની નિષ્ઠા- (કમિટમેન્ટ)ની જીણુપ રહેલી જ છે.

ગાંધીજીના અસહયોગ આન્દોલનનો જન્મ પણ જલિયા-વાલાની ગલીએમાં જ થયેલો. પરંતુ સ્વરાજ માટેના પોકાર તો વધે જૂનનાં હતાં મોટા મોટા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ દેશમાં પહેલેથી મૌનુદ્ધ હતા. ગાંધીજી તેમજ જેમ્પીંગ બેઉનાં આન્દોલન ‘રાજનૈતિક’ હતાં. વિદેશી શાસન વિરુદ્ધ પ્રતિકારની જે રાષ્ટ્રીય શક્તિ ખડી થઈ તેને પોતાના ગ્યનાત્મક કાર્યક્રમમાં સમેટી લઈ, એક સમગ્ર સામાજિકસાંસ્કૃતિક ક્રાંતિની દિશામાં ગતિ આપવાની કોશિશ ગાંધીજીએ કરી હતી. ૬૦ વર્ષ બાદ એક નિરંકુશ દેશી શાસન વિરુદ્ધ ઉભેલી પ્રતિકારશક્તિને સંપૂર્ણ ક્રાંતિના ધ્યેય તરફ વાળી, ‘જનતા-સરકાર’ના મૂળભૂત પાયાના કાર્યક્રમો દ્વારા એક સમગ્ર માનવીય ક્રાંતિની દિશા દેખાડવાની કોશિશ જેમ્પીંગે કરી. આમ સર્ધર્મેને એમણે એક નવો અર્થ ને આધાર બઢ્યા-એ પ્રચલિત પશ્ચિમ રાજકાગજના સંધર્ષો કરતા સર્ધા સાલન વસ્તુ હતી. જેમ્પીંગનો ગાંધીજી સર્ધર્ષ કેવળ સત્તા સામેની ટક્કર ન હતી. એ લોકશક્તિનો એક વ્યાપક પુરુષાર્થ હતો ને આરોહણની એક પ્રક્રિયા હતી આ પ્રકારનો મધર્ષ સહકાર ને સમ-વધર્ષની ભૂમિકા સ્વી આપનારો હોય છે. વર્ગસર્ધર્ષના સ્વીકાર પણ જેમ્પીંગે વર્ગપ્રહાર-વર્ગદૂષના પ્રતિકારની એક પ્રક્રિયાના સ્વરૂપમાં જ કરેલો છે, સમાજ પગિ-વર્તનના માર્ક્સવાદના ક્યનેમિક્સ કંપે નહિ જ.

સંધર્ષ કેવો હોવો નેઈએ ? શાતિય લોકશક્તિ દારૂ, તેમજ લોકતંત્રની મર્યાદાઓ જળવીને થવો નેઈએ. ને આપણું સાધ્ય એ લોકતંત્ર જ હોય તો લોકતંત્રને બાધક એવું કોઈ સાધન વાપરી જ ન શકાય. આ વસ્તુની જેમ્પીંગે હંમેશાં દાંબળ રાખી હતી. આમ છતાં જેમ્પીંગને લોકતંત્ર તેમજ

બંધારણ વચ્ચેના અંતરનો ખ્યાલ હતો. ને એ અંતરનો ઉપયોગ એમણે પોતાના આન્દોલનને માટે કર્યો હતો. જેમ્પીંગ એ ગયાના હલાકાંડ બાદ મિહાર વિધાનસભાના સભ્યો પાસે ગજનનામ આપવા માંગ ઉઠાવી. આ માંગણીને સવાલ લઈને એમ કહેવામાં આવ્યું કે આવી માંગ બંધારણની વિરુદ્ધ છે. એનો જવાબ આપતાં જેમ્પીંગે કહ્યું કે, ‘હા, અમારી એ માંગ બંધારણ વિરુદ્ધ હોઈ શકે છે. પરંતુ એ લોકતંત્રની વિરુદ્ધ તો નથી જ. બંધારણ કાનૂની સત્તા છે, પરંતુ રાજનૈતિક સત્તા હંમેશાં મતદાતાના હાથમાં જ રહે છે... આ રહેલી નેઈએ. કાનૂની દરિએ સાર્વભૌમ (લીગલ સોવરેન) બંધારણ ગણાય, ને રાજકીય દરિએ સાર્વભૌમ (પોલિટિકલ સોવરેન) મતદાતા ગણાય, આ છેદરેખા સ્પષ્ટ કરવા એમણે આન્દોલન માટેની નીતિ આંકી હતી.

જેમ્પીંગે વારંવાર એ પ્રશ્ન ઉઠાવેલો કે લોકતંત્રના મતદાતાના અધિકાર ક્યા ને કેટલા ? શું ચૂંટણી વખતે એક વાર મતદાન કરી આવ્યા પછી એ ફરીથી બંધ છે ? જે માણસને એણે પોતાનો મત આપીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે એક વાર ચૂંટી મોકલ્યો, એ પ્રતિનિધિ નકામે સામિત થતાં શું એને પાછો બોલાવી લેવાનો અધિકાર એને નહિ ? ગાંધીજીએ સત્ય માટેના આગ્રહમાં નાગરિકના સ્વવિન્ય કાનૂન લંગનો અધિકાર -અન્યસિદ્ધ અધિકાર તરીકે ગણ્યો છે. જેમ્પીંગે લોકતંત્રનાં મતદાતાના ત્રણ અધિકારો અકાટ્ય હોવાનું માન્યું છે. (૧) પોતે ચૂંટેલા પ્રતિનિધિ નાલાયક છતાં તેને પાછો બોલાવી લેવાનો અધિકાર (૨) ચૂંટણીમાં રાજકીય પ્રેરણા મિલકુલ નિગળા રહીને પોતાનો ઉમેલ્લાર બીલો કપવાનો અધિકાર. (૩) સરકારી તંત્રના વહીવટી માળખાથી અલગ રહીને એ તંત્રના સહયોગ દ્વારા ગામડે ગામડે, નગર નગરમાં પોતાના દૈનંદિન જીવનને લગતો કાગળા સંભાળી લેવાની સ્વાયત્તા.

‘જનતા સરકાર’ બનાવવાના કાર્યક્રમમાં આ ત્રણ અધિકારોને પાયાના સાનવામાં આવ્યા હતા. ૧૯૭૭નાં જુલાઈથી જેમ્પીંગે પોતાની મુખ્ય શક્તિ આ પ્રયોગને સફળ બનાવવાના કાર્યક્રમ પાછળ ગેઝલ હતી પરંતુ ઈદિરા સરકારે લોકતંત્રના બંધારણને તોડી મરોડીને લોકતંત્રની જે પરિલાપા યોગ્ય હતી, એમાં એણે દેખા ‘આતંત્રિક કટોકટી’ ભૂંડે કરી લઈ લોકતંત્રના આ વાસ્તવિક, અભિનવ, લોકશક્તિ-મુલક પ્રયોગને જ સમાપ્ત કરી દીધો. પરંતુ એ વાત નમણ લેવી નેઈએ કે અજે પણ આપ્યા લોકતંત્રનું લાભિ આ પ્રયોગ પર જ અવલંબી રહેવું છે. એટલે હવે પછી પણ તાનાશાહી વિરુદ્ધ લોકશાહી માટે બે લાંબી લડત આપવાની આવડે, તો તેને માટે જેમ્પીંગ વિધાયક લોકશક્તિના હાથમાં આ ત્રણ લોકતાંત્રિક હથિયાર આપતા ગયેલા છે.

ગજસત્તાની દિગ્ધાથી (સ્ટેટ વોયોલન્સ) લોકજીવનની મુડિન એ જ ગાંધીજીના રાજનૈતિક તત્ત્વજ્ઞાની આધારશીલા છે. ને

કાઈ ક્રાંતિની સફળતા માટે એના કેન્દ્રમાં એમના વ્યક્તિત્વનું હોવું પશુ આવશ્યક છે. એટલે કે પરિવર્તનની મહત્તાની સાથે સાથે જ્યોત્સનાશીલતા પોતાના વ્યક્તિત્વની મહત્તા પશુ એમના અંતરમાં જગતી રહી. આને કારણે એમના નિકટના સાર્થકો પશુ વણી વાર ક્ષુબ્ધ થયા છે. પરંતુ આ બધી અસરોએને પાર કરતું એમનું વ્યક્તિત્વ આગળ વધતું જ ગયું. અને માર્ચ ૧૯૭૪માં દેશના અત્યાચારી શાસકોને હટાવવા માટે જ્યોત્સનાશીલ પોતાના જનની બાજુ લગાવી દીધી ત્યારે દેશ આ અને એમના દોષોને પશુ ભૂલી ગયો.

સન ૧૯૫૪માં ગયા ચુકામે મળેલા સર્વોચ્ચ સંમેલનમાં પૂર્ણ વિદ્યાભાજી અનંદાન, ભૂમિદાન, શ્રમદાન વગેરેની ચર્ચા કરતા હતા ત્યારે આગ્રધારી રીતે એકાએક જ્યોત્સનાશીલ પોતાના જીવનદાનની ભલેશત કરી. આપું સંમેલન આશ્ચર્યથી દંગ થઈ ગયું. કેટલાકોએ આને કેવળ સ્ટેટ માન્યું. પશુ સમયે બતાવી આપ્યું કે એમના જીવનદાનમાં સમ્પાદિ હતા.

ગદી હતી. સત્તાધારી પક્ષના નેતાઓ બાકાતગતી પરાકાષ્ટાઓ પહેલેઆ હતા તો વિરોધ પક્ષો અંદર અંદર લડીને શક્તિશીલ બની રહ્યા હતા. છુદ્દિછવી વર્ગ જોયા જીવન-ધોરણના મોઢામાં કસાઈને અધર્મને અધર્મ કહેવાની નૈતિક હિંમત પશુ ખોઈ બેઠો હતો. જનતા નિર્જીવ-નિર્બાણ થઈને પડી હતી. બહુ ગવાયેલા નગરવાલા કેસ સાથે સંકળાયેલી ત્રણ વ્યક્તિઓ રહસ્ય-મય રીતે મૃત્યુની ગોદમાં પહોંચી ગઈ. મહા નિશાની કાળી ડાયા ભારતીય રાજનીતિને આગવી વળી આરે બાજુ છપાઈ ગઈ. તે વખતે મેં મારી એક અપ્રકાશિત કવિતામાં લખ્યું હતું :

બિન ગઈ તપસ્યા, સેવાઓ

મિટ ગયે યભી આદર્શ ધર્મ

જે આજ લગી ઈસ રાજનીતિમે

કુછ બચ ન સકા, કુછ રહ ન સકા.

આવી રાજનૈતિક પરિસ્થિતિની અનિનતામાં જાણે રશિયન પશ્ચિમના પંજા દેલાવા લાગ્યા અને ઘયું કે ભારત હવે રશિયન ગિરાદરમાં લળી જશે કે શું !

એ જ દિવસોમાં જ્યોત્સનાશીલ એ જિતિ વ્યાકુળ હશે એક લેખ લખ્યો—નિરાશાની ઘડી—A Hopeless Situation. એ તે વખતના પત્રોમાં પ્રકાશિત થયો. એક વાર મળવાનું ઘયું ત્યારે મેં કહ્યું, “જ્યોત્સનાશીલ, વખત બળ્યો તો એક વળતો લેખ લખવો છે—“નિરાશાની ઘડીમાં એક દીપશિખા.” એ વખતે મનેજ એછી ખબર હતી કે એ રાજનૈતિક નિરાશાની ઘડીમાં જ્યોત્સનાશીલ પોતે જ દીપશિખા બનીને ઉદ્ભાસિત થશે ?

એ દિવસોમાં જ્યોત્સનાશીલ ઉદ્ભવાન્ત જેવા થઈને કાઈ અસપ્તકાગ્ર રસ્તો યોગાવા મથામણ કરતા હતા. સંઘર્ષ કરે તો પશુ કાના વળ પર ? ૧૯૪૨ના મધ્યમાં ગાંધીજીના દિલમાં પશુ આવી જ એમની હતી. પશુ એમની સાથે તો કોયસ જેવી મહાન સંસ્થા હતી જેને એમણે આગની ભઠ્ઠીમાં નાખી. પશુ જ્યોત્સનાશીલ લેતો તો કઈ જવાત કે સંગઠનને સહારે ? “બંદ ન હાથ, દહૈ રિસ છાતી !” છાતીની રીસ હાથ લલી શકતા નથી.

જ્યોત્સનાશીલને જાણે રસ્તો મળી ગયો. “યુથ હોર ડેમોક્રસી” —(લોકતંત્રના બચાવ માટે યુવકો) ના નામથી એક કાર્યક્રમ ઘડી કાઢ્યો. પછી એમને પાતળી પ્રકાશ રેખા યુજ્જ્વાલના યુવકોમાંથી નજરે ચડી. ગિહાર પાછા ફરીને એમણે વિદ્યાર્થીઓનો સંપર્ક કરવા માંડ્યો. ધીરે ધીરે દેશમાં ખગર ફેલાવા માંડી કે જ્યોત્સનાશીલ આન્દોલનમાં જિતે છે. એમણે વિરોધી પાટીઓને સંઘર્ષ સાથે આપવા હાકલ કરી. જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે વિચારણા શરૂ થઈ. માર્ક્સિસ્ટ પાટીના નેતા શ્રી જ્યોતિ બસુએ જ્યોત્સનાશીલને મળીને આવ્યા બાદ કલકત્તામાં એક નિવેદનમાં કહ્યું, “જે ૦૫૦ સમયે વાત કરનાં મને લાગ્યું કે એમના દિલમાં ગાંધીની આગ લાડકે બળે છે, હવે એમને કાઈ ટોફા શકે તેમ નથી.”

દેશની આ અવસ્થાની સાથે પ્રભાવતીજની વિરહ-લાવન્યએ હાથી જઈને વ્યથપ્રકાશના હૃદયમાંથી હવન માટેના મેહાને વળગે લેવા જ હરી દીધો હતો. અને એ હૃદયપૂર્વક ભગ્ને પોતાની હવન દાનની પ્રતિજ્ઞાને સાર્થક બનાવી શકીદ બનવા માગતા હતા.

૧૮ માર્ચ ૧૯૭૪ના રોજ પટણમાં સંધ્યાનું બુદ્ધગણ ક્રીડાનું. દેશ અવાજ બનીને જોઈ રહી કે ગણવાંકવા સુવાનોને સાથે લઈને હૃદયસ્થામાં ને બીમાર કહે બપ્રકાશજીએ સંધ્યાના મેહાનમાં ઝંપલાવી દીધું હતું. એ જ પટણમાં ૪ નવેમ્બર ૧૯૭૪ના રોજ સી.આર.પી.ના ખૂંખાર બનાનોના વ્યૂહમાં ખાલી હાથે ધૂસી જઈને પોતાના બંધાનનું દશ્ય બિંદુ ધૂંતે તેને ભારત લાંબા કાળ સુધી ભૂલી નહીં શકે.

ત્યારબાદ ફરી બ્યારે બપ્રકાશજીને મળવાનું થયું ત્યારે એ એમને કહ્યું : “ ૧૯૫૪માં તમે હવનદાનને સંકલ્પ કર્યો હતો તેની પૂણીહતી તમે આપી દીધી. એની કૃતાત્મતા અને ઉત્સાહથી તમારું દિલ ભયું ભયું રહેતું જોઈએ.” આગળ એ કહ્યું કે સંભવ છે કે (૧) સરકારી કામને કારણે, (૨) વિરોધી પ્રશ્નોના આપસના અંતઃક્રોધથી અને (૩) વિલાસીઓના હૃદયકંથનથી આ આન્દોલન દબાઈ ગયું હોય તે પણ એ કહી વ્યર્થ નથી બતાવતું.

આન્દોલન તીવ્ર અને તીવ્રતર બનતું ગયું. એ જ વખતે સંજય ગાંધી ભાવિ સર્વેચ્ચ શાસક તરીકે ભારતીય રાજનીતિના ગગનમંડળમાં ગાવવા લાગ્યા હતા. અલાહાબાદની હાઈકોર્ટે જાણ રસ્તો અપનાવવાના આરોપસર દિવિદાનની ચૂંટણી ૨૬ હરી. દિવિદાન વાતાવરણ તત્ત્વ ધર ગયું અને ૨૫ જૂન ૧૯૭૫ની રાતે હિંદીજાતે મંત્રીમંડળને ખસુ અધિકારમાં રાખીને કોલેક્ટી બંદર કરી દીધી. એ જ રાતે બપ્રકાશજીને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. ગિરફતારી વખતે એમના મોટેથી સહજ થઈ સરી પડ્યા : “ વિનાયકજી વિપરીત હુદિ.”

બપ્રકાશના હવનમાં ફરી જેલયાતનાનો આરંભ થયો. કારાવાસમાં એકાંતવાસ જેની કપટાયક વસ્તુ ખીજ એકાંત હોતી નથી. બપ્રકાશજીનું સ્વાસ્થ્ય ધીરે ધીરે બગડવા માંડ્યું. બન્ને હિંદુનિમ્નપિંડો સડી ગયાં. એકાદાખર ૧૯૭૫માં એકદરેએ ભારત સરકારને ખબર આપી કે બપ્રકાશજી હવે એક મહિનાથી વધારે બેઠે તેમ નથી. ૧૨મી નવેમ્બર ૧૯૭૫ને રોજ એમને પેલેસ પર છોડવામાં આવ્યા હતા. દસ દિવસ બાદ ઝૂંઘાઈની જસલોક હોસ્પિટલમાં દાખલ થયા. તે વખતે ભારત સરકારની ધારણા નહોતી કે બપ્રકાશજી એક મહિનાથી વધારે જીવે. એવું પણ સાંભળ્યું છે કે એમના મૃત્યુની પ્રતિજ્ઞામાં દેશમાં અશાંતિ ફાટી નીકળે તો તેને પહેાંચી વળવાનો કાર્યક્રમ પણ આંધ્રી કાંઠવામાં આવ્યો હતો.

પણ ભારત સરકારની આશા ન ફળી. બપ્રકાશજી મૃત્યુની ધારાને ભૂમિતિની સ્પર્શરેખા (tangent)ની જેમ અકતંક ને નીકળી ગયા. પાછળથી બન્નેલોક હોસ્પિટલના ડૉક્ટરેએ જાણપ્રકાશજીને કહ્યું હતું : તમારા હવન રહેવાનો બપ્ર અમારી

દાકતરી વિદ્યાને નથી. અને તો આને દૈવી ચમત્કાર જ લેખીએ છીએ. હા, ચમત્કાર આજના યુગમાં પણ થતા રહે છે. કેટલાક મહિના પછી લોકસભાની ચૂંટણીમાં ઉત્તર ભારતનાં બધાં રાજ્યોમાંથી કેએસને ઝાડીઝપડી વાળીને કેંડી દીધી. એ બીજે દૈવી ચમત્કાર હતો.

આજે દુનિયાના ૫૯ પર બપ્રકાશજીનું શરીર નથી. પણ કેવળ તેટલા જ સારુ એમને સ્વર્ગવતી દેવદા મને ઠીક નથી લાગતું. એ લોકના અને ખાસ તો યુવકોના હૃદયવતી બની ગયા છે. “ બપ્રનાથ ધામ ”ના સમુદ તટ પર સાગરનાં બીજાંતે મોક્ષ નિહાળતો મેઠા હતો ત્યારે એક સબજને આવીને ખબર આપી : “ બપ્રકાશજી ગયા ! ” સમાચાર સાંભળી હમ્મ “ કે રડું—સમજ જ ન પડી. આવી દિવિધ લાવનાની પાછળ મારી મનાદસા શું હતી તે થોડાં વાક્યોમાં કહેવા માગું છું.”

લગભગ પંદર મહિના પર મારા નવા પુસ્તક—“ ગાંધી, વિનોબા, લોહિયા, બપ્રકાશ ” નામક પુસ્તકની ભૂમિકામાં મેં લખ્યું હતું, “ લોકનાથક બપ્રકાશ અર્થશૂન્ય અવસ્થામાં પડ્યા છે અને અતંદલથી પ્રબળતા રહ્યા છે. અશૂન્ય મહોત્સવના પ્રસંગે મેં લખ્યું હતું :

‘ મધુરન ચામનહાર

વિષ બી પીના ટોગા ’

બપ્રકાશના વિષખાનનો સમય દુકંડો આવ્યો છે. ભોગલોકુપ મહત્વાકાંક્ષી ભારતનો રાજકારણી સમાજ એમને વિપત્તિ બનાવામાં બલાવવાનો જ છે.”

આભથી લગભગ અડી મહિના પહેલાં—ગઈ ૧૩ મી જુલાઈના રોજ પટણ જઈ બપ્રકાશજીને મળ્યા હતા. મેં એમને કહ્યું હતું, “ બપ્રકાશજી, તમારે સંસારમાંથી વિદાય લેવાનો સમય નિકટ આવી પહેાંચ્યો છે. હું ખસુ આ સંસારમાં ઝાઝા દિવસ રહેવાનો નથી. તથી હું તમને મળવા નહીં, તમારી આખરી વિદાય લેવા આવ્યો છું. મારી એક જ વિનંતી છે, મારાં દોતાં વિદાય ન લેશો. આધ્યાત્મિક દિવ્યે મનુ સંસારનાં તમામ દુઃખોમાંથી તારે છે. સ્વચ્છ આલિંગન મનુદથી કરવું જોઈએ. એક માણસથી ઘઈ શકે તેટલું તમે માનવબલિ માટે કર્યું છે. માનવ સમાજના કલ્યાણ સારુ તમે તમારી આહુતિ આપી. પરિણામ તમારા હાથની વાત નહોતી. ગાંધીજીનું અંતર પણ ભર્તા પહેલાં બાળની ભાઈમાં બળતું હતું. રામમનોહર લોહિયા પણ તકપતાં તકપતાં સંસાર છોડી ગયા. કાળના ઝંઝાવાતે તમામ મહાન પ્રયત્નોને નિષ્ફળ કરી મેલ્યા.”

બપ્રકાર શરીરમાં બપ્રકાશજીનું અંતર વિષબલામાં બલી રહ્યું હતું. મૃત્યુએ આ ભેવડા તાપમાંથી એમનો ઉદ્ધાર કર્યો. મારા આદરણીય મિત્રને પહેાંચેલી આ સહૃદયી મને ખુશી થઈ.

ખીજ બાજુ દેશની આબની દસા જોઈ છે તો રડવું આવે છે. ઉન્નત અને આધિગા રાજનીતિજ્ઞોને રસ્તો દેખાનારું કાઈ

રહ્યું નહીં. આ મહાનિશામાં એક જ્યોત્સ્નાશીલ નામની દીપશિખા જ્વલતી હતી તે પણ યુગોઈ મઈ. કવિવર દ્વિનકરના શબ્દોમાં થોડો ફેરફાર કરી માણુ 'આતર કહે છે :

દિપ અમા કા હુઆ તિગેલિલ

મારા આકાશ અધરા હે.

આમ છતાં હૃદયમાં, એક આજ્ઞા દિલ્લમાં ભળે છે કે જ્યોત્સ્નાશીલ ને યુવાનશક્તિને વગાડી પ્રતિષ્ઠા આપીને ગયા છે તે શક્તિ આ મહાનિશામાં નિલંબિતા સાથે એમના દાખવેલા પંથ પર ચાલતી રહેશે. યુવાનશક્તિને મારે કહેવું છે, “મહાનિશાના ગર્ભમાંથી ઉજ્જવળ પ્રલાનો જન્મ થાય છે. ભારતના મગ્નુ-વ્રતી યૌવન, આ મહાનિશામાં જ્યોત્સ્નાશીલ ને મથાલ જલાવી ગયા છે તેને બ્રહ્મવ ન દેશો.

(મળ હિંદી)

૦ રામનંદન મિશ્ર

આઝાદી ખાતર જીવી અને મરી બાણનાર

કેટલાક જી પુરુષો એવાં હોય છે કે જેમનું કામ લાંબે એમના પોતાના વાતાવરણમાં થયું હોય, પણ એમના જીવનનું એક વિધિવ્યાપી મૂલ્ય હોય છે. જ્યોત્સ્નાશીલ નારાયણે ૧૯૫૭ માં ‘સમાજવાદથી સર્વેશ્વર’ નામે લખેલા એક લેખમાં એમના જીવનની મુખ્ય હેતુ કઈ તે આપણને સમજાવી છે.

“વખત જતાં સ્વતંત્રતાનો અર્થ માત્ર પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા એટલો જ ન રહ્યો, પણ મનુષ્યની સર્વજન અને સર્વ પ્રકારના જંધોતમાંથી મુક્તિ, એવા થઈ ગયે; બદલે તેનાથી આગળ વધીને માનવીય વ્યક્તિત્વની સ્વતંત્રતા, વિચારની સ્વતંત્રતા, આત્માની સ્વતંત્રતા, એવા થઈ ગયે. આ સ્વતંત્રતા જીવનની એક નિષ્ઠા બની ગઈ છે. હું ચેટલા ખાતર, સત્તા ખાતર, મુશ્કેલી ખાતર, સમૃદ્ધિ ખાતર, રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા ખાતર અથવા બીજી કોઈ પણ વસ્તુ ખાતર તેની સાથે કશીયે બાધછોડ કરી શકું તેમ નથી.”

અહીં મોટી વાત કરી દીધી. પ્રનયોચિતતા કે વિચારસારાને ન મેં કોઈ પણ સુક્તિ પ્રયુક્તિની એમાં દૂર નથી ગમવામાં આવી. એક એવો પુરુષ ને પોતાને પરિવર્તનને વરેણે પ્રતિકારી કહેતા હોય તેના બદલે જીવનમાં પડેલા, લગ્ન વર્ષો સુધી રાજકારણમાં રહેવા માણુને માટે આ એક બહુ ભીંમી કસોટી હતી. બધાથી દંતિમાં સ્વતંત્રતા નાથે કાળીયે ફરે ગાંધીજીએ કહ્યું છે, બધા સ્વતંત્રતા અર્થે બંદીને બેઠાને બંદી દાખે કરતા તેનાએએ ૧૫૨ નવાંવેલાં કાળીયે વૈષ્ણ કોઈ પણ એક ભલવા તે બધાં કારણોને ખતમ—દેખાવા ખાતર. સત્તા ખાતર, મુશ્કેલી ખાતર. સુખી ખાતર, રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા ખાતર—સ્વતંત્રતાને છેલ્લે દીધી છે.

પણ ‘તેની સાથે કશીયે બાધછોડ કરી શકું તેમ નથી’ એ એક એવી ભીંમ પ્રતિષ્ઠા છે કે એમાં કોઈ લગ કે અપવાદ થઈ જ ન શકે. અને જેઓએ કોઈ કંઈ પણ નહીં. પોતાની વીંછીમાં માદસવાદી તરીકે એમને સારું કામચુનિત પાટીમાં બેઠાણું એ જ તર્કસંગત હતું. પણ એ કાંઈએમાં બેઠાણા. કાચુ એમના મનમાં એટલું સ્પષ્ટ હતું કે વિદેશી હકુમતમાંથી આઝાદી મેળવવા માટેની રાષ્ટ્રીય લડતને જ પહેલી પસંદગી આપવાની હોય. સિત્તેર વટાવ્યાં પછી એક ગાંધીવાદી તરીકે પતની-વિગળના રોક અને નિશ્ચિતમાંથી બહાર નીકળી આવીને દેશની સરકાર દ્વારા જ ભારતની લોકશાહી પર તોળાઈ ગેલા વખત જતા ખતગાને સામને કરવા નાગરિકોના એક આન્દોલનનું નેતૃત્વ કર્યું. આખી જિંદગી દરમ્યાન એમણે નૈતિક કાકું કાઢ્યું હતું તેને લીધે ને એક સ્વયં-સ્ફૂર્ત સ્ટેટ હતો તે લોક આન્દોલનમાં અને છેવટે એક શક્તિ-શાળી રાજનૈતિક પદકારમાં ફેરવાઈ ગયો. ગાંધીતંત્રી દિશા આમ સંપૂર્ણપણે બદલાયું એવું જોઈ લોકોને ધોળે બધ છે. પણ જેઓએ તાનાશાહીના જીવાળને શેકીને તે જ સિદ્ધ કર્યું. પણ આ આખા પ્રયાસની લવ્યતા તો એને દિશા આપનાર પુરુષની ઈમાનદારીમાં રહેલી હતી, અને એ હકીકતમાં રહેલી હતી કે ગાંધીજીએ કે જિંદગીની કહેલોતને કારણે સૌથી અગત્યનાં મૂલ્યો જરૂરી થયાં તથા કે ક્ષય પામ્યાં નહોતાં.

જેઓએ સારું સ્વતંત્ર અર્થે કોઈ અમૂર્ત ભાવવાચક મૂલ્ય નહોતું. એમાં મૂળ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતામાં હતાં. અને શ્રમિક વર્ગ, આગીણુ ગ્રામીણ, અને વચિત બંધિયોની વચ્ચે કામ કરવાથી એમની સ્વતંત્રતા માટે નિષ્ક સંજ્ઞા થઈ હતી. બીજાએ કરતાં વધારે તો આ લોકો ને સહીએ સુધી માત્ર રાજનૈતિક શલાખીમાં જ નહીં, પણ આર્થિક, સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક શલાખીમાં સળકતા હતા તેમને પોતાની જાતને વ્યક્ત કરવાની અને પોતાના હકો પર પ્રતિપાદન કરવાની જરૂર હતી. એમને સન માનવીય અધિકારો એ કોઈ સરકારની સુનસદી મુખ્ય આપવા કે શેકી ગમવાની સોગાત નહીં, માનવીય વિકાસના સમગ્ર પ્રયાસના રક્તમાન સમાન હતા.

ભારતીય સંદર્ભમાં જેઓના શુભો દુર્લભ હતા. ભારતીય વાગ્દામાં તમોળ, કિસાનોના પ્રકો અને દુઃખદર્દીમાં સંકેતવાયેલા, છતાં તેઓ આધુનિક તર્કસંગત અને આપણામાંના અઘટનતમ લોકોને પણ ને વહેમ અને ભયો ફગાવી માફક વળગેલાં જ હોય છે, તેનાથી અસ્પૃશ્ય અને નિર્મળ હતા. એમણે કોઈ ખાસ કુટુંબમાં રહેવામાં શક્તિ હોય છે, એ વિચારને એટલી સ્પષ્ટ નાથી ઈન્કાર કર્યો હતો કે એને લીધે તેઓ ૧૯૪૭ માં તાનાશાહીના દુઃખલાનો સામને કરી શક્યા—એ તાનાશાહીનું પ્રતિનિધિત્વ એક એવા પૂર્ણ પરિવારની કન્યા કરી ગઈ હતી કે જે પરિવાર સાથે એમને અંગત હેતુ અને ધરોળાનો સંબંધ હતો. ઉચ્ચ કક્ષાની યુદ્ધિ અને તેમની વિકાસશીલ કાળગીર્દી હોવા છતાં એ મૂળે તે નક્કર પ્રશ્નોના નક્કર ઉકેલો શોધનાર

કર્મયોગી જ હતો. તેમણે પોતે તો અહિંસાની મર્યાદા વ્યાકારેલી હતી. ખુદ ને લોકો હિંસા દ્વારા પરિવર્તન લાવવા ઉતાવળિયા થતા હતા તેમ આદર્શવાદીઓ. પ્રત્યે તેઓ સહાનુભૂતિ ધરાવી શકતા હતા. પોતે ખુબ નીપજ રીતે નૈતિક હતા, ખુદ નીતિવાદી વેદિયા નહોતા, એને લીધે ગળવાળોર તરુણોના એ પ્રિય થઈ પડતા. એ કોઈના યુગુ જનવા નહોતા ધ્રુવજ્ઞા. એ કોઈને ઉપદેશ હતા નહીં ને કોઈને લેના નહીં. બિદગીના અંત સુધી તેઓ સરોવરિયા લોકો પૈકી એક જ રહ્યા. સંવાદની દેવા દેવાની પ્રકૃતિમાં એમને વિશ્વાસ હતો. એ બોલવા નેટલા ઉત્સુક રહેતા એટલા જ સાંભળવા સારુ ખુદ ઉત્સુક રહેતા. એમની હાજરી જ વિચારોને નિમંત્રી બની. અને મહાત્મા ગાંધીની

સાક્ષ. એમના અધિકારને સત્તાની શ્રેણી કે સત્તાના પદ સાથે કન્યા સંબંધ નહોતો. એ અધિકારને સંબંધ હતો યાત્રિય અને એમના જીવનના દર્શાત સાથે. આ એક કારણને લીધે ખુદ એમનો પ્રભાવ ચિરસ્થાયી રહેશે. અને એટલું તો નહીં જ છે કે ભવિષ્યમાં બ્યારે બ્યારે ખુદ આઝાદી ખતગમાં મુકાશે ત્યારે આખલુને અને આખી દુનિયાને આઝાદી મેળવવા તેઓ ને રીતે જીવ્યા અને તેમ રક્ષણ કરવા ને રીતે મળા તેમ સ્પષ્ટ થશે.

(મૂળ અંગ્રેજી)

૭ નવનવારો સહગમ

શુભ એ

ગાંધી ના વારસ

સાચા ગાંધી વાદી

જેઓપીએ આ દેશમાં અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ એ એક અસંત વિવાદાસ્પદ વ્યક્તિ ગણાતા રહ્યા છે. સાંસ્કૃતિક મહત્વના મામલાઓમાં એમના વિચારોએ જનતામાં વ્યાપક રીતે રસ જગાડવાનું કામ કર્યું છે. કેટલાય લોકોએ જેઓપીને એક ભ્રમિત, કૃત્રિમ અને કલ્પાશક્તિ વ્યક્તિવત્તા કપમાં ચીતરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ આમજનતા એમને નિકટથી નજીવી હતી. એમને મન જેઓપી હમેશાં અન્યાય, અત્યાચાર અને અસમાનતા સામે બાથ લીડનાર વ્યક્તિ હતા. એમના જેવા સ્વાર્થ-રહિત અને સમર્પિત સમાજ-સેવાત્મક જીવનનું ઉદાહરણ પૂરું પાડી શકે એવો એક જ જનનૈતિક નેતા આજે દેશમાં નથી. જેઓપીનું જીવનમૂલ્ય કેવળ એમના સમાજ-વાદથી સંપન્ન સુધીની જીવનચરિત્રમાં જ રહેલું નથી, એ તો એમના હૃદયમાંની પ્રામાણિકતામાં અને જે નિર્ભયતાપૂર્વક અને મક્કમ મુઠે પોતાના લક્ષ્યની પૂર્તિમાં એ લાગેલા રહ્યા તેમણી પ્રકટ થાય છે.

૧૯૪૮ નો ચીતિહાસિય પુરુષ જેને અશબ્દ બળવા માટે હાકલ કરી હતી અને બીજી બાજુ સંન સમો જમખકાશ કે જેની મામે હાડોએ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું એ એની વચ્ચે કંઈ મેળ દેખાતો નથી. પરંતુ આ બંને અત્યંતિઓની પૂર્ણ અસિ-વ્યક્તિ દેખના વ્યક્તિત્વમાં સમાય છે. વામના રાજદાગમીઓના

કાલ્પ ઉછાળવાથી એમની કટુભામાં યોગ જ કેર પડતો નથી. અસંત પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ એમનો સંકલ્પ કોશ પણ ડગતો નથી. માનવમૂલ્યનું આપું અનેાપું જે સંમિશ્રણ એમનામાં છે તેને જ લીધે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓ અને અંજવાતમાં એ અડગ રહી શક્યા છે. સત્ય અને નૈતિકતાના કપરા માર્ગ પર કશાએ ફળની દાસના ક્યાં વિના ‘એકલો જીતે’ની ખપી માધીવાદી અભિરુચિની આથી વધારે નહોતો અસિચ્છિત બીજો કંઈ હોઈ શકે ?

સંકલ્પી પ્રત્યેક પહે આપણું રાજનૈતિક અને સામાજિક જીવન અવમૂલ્યનકારી પ્રવૃત્તિઓમાં ફસાઈ ગયું છે ત્યારે જેઓપી પરીચામની પરવા ક્યાં વગર પોતાના એકલ અવાજને છુદાંદ કરે છે. ખોટું લાગ્યું ત્યાં એમણે કોઈને પણ જતા ક્યાં નથી, અને તેથી જ એમને પોતાના મિત્રો અને પ્રશંસકોના કોષના ભોગ બનવું પડ્યું છે. એમની મારે છણાને મનભેદ થઈ શકે, પરંતુ એમની હિમાનસરી વિશે શંકા કરવાનું કામ તો એ લોકો જ કરી શકે જે પોતે જ કોઈના પ્રત્યે હિમાનસર નથી.

એમણે હમેશા પોતાને સત્તાની હોડથી અળગા રાખ્યા, અને તેથી જ સત્તાધારી લોકોની એમણે ક્યારેય પરવા કરી નહી. લોક-આચરણની કાઈ સંદિગ્ધતા બને એ માટે એમણે ધન્ય પ્રયત્ન કર્યા, પણ વ્યર્થ, ચલિત ઉદ્દેશો માટે એમણે હમેશા પોતાની સંવાદ્ય ખજ ખચ્છાટ વગર આપી, પણ ધૃતિ વાર બંધમાં

એમને કપકા અને શસ્ત્રો વહોરવા પડ્યા. આમ છતાં એ પોતાના રસ્તેથી જવા પાલુ ડાળ્યા નહીં.

દિલિતા અને પીડિતાની વેદના એમને તત્કાલ સ્પર્શી જતી. ગમે તેવી આસ્ત હોય—કુદરતી છે શા માણસના પાગલપણામાંથી જાણી થયેલી હોય—એમાં કૂદી પડતાં એમાં રહેલાં ભ્રમમાંનો એમણે ક્યારેય ખ્યાલ રાખ્યો નથી. ગિહારના દુકાળ વખતે જેઓ ગેળી લઈને આખા દેશમાં ફરતા. દેશના કેટલાયે ભાગોમાં આતંક અને ભયનું વાતાવરણ પેદા થયું ત્યારે જેઓ પારસ્પરિક સમજદારી અને સામંજસ્યનો સંદેશ લઈને દેશભરમાં ફરતા દેખાયા. આપણી લોકતાંત્રિક સંસ્થાઓના પાયા પર જ શંકાઓ ઉઠાવવામાં આવી ત્યારે એમણે શંકાઓનું સમાધાન કરી વિશ્વાસ અને આશાનું વાતાવરણ જિલું કર્યું. એ સફળ થાય કે નિષ્ફળ, પરંતુ પોતાના હૃદય અને હુદ્દિનાં અનોખા શુભોર્થા પ્રામાણિક ઉદ્દેશ્ય અને લગનથી એમણે પોતાના સળગ આશાવાદને છૂટવા દીધો નથી. આપણા દેશના સામાજિક, રાજનૈતિક જીવનમાં જેઓ વરસો સુધી બહુ મહત્વની ભૂમિકા અદા કરતા રહ્યા.

(મૂળ અંગ્રેજી)

૦ અંગ્રેજીપદ

કાળ કેરી રેતી પર પગલાં

મારા મત મુજબ એકલા ભારતના જ નહીં, પણ બહારના લોકો પણ નિઃશંકપણે એ વાત સ્વીકારે છે કે બચપ્રકાશ નારાયણ આધુનિક ભારતની સૌથી આગળ પડતી વ્યક્તિઓ પૈકી એક હતા. એમણે નૈતિક મૂલ્યો પ્રત્યે દુર્લભ ન કરવાની દોરવણી આપી અને એ પણ શીખવ્યું કે જીમી સિદ્ધિ મેળવવા સારુ સાધનો પણ જીત્યાં અને પવિત્ર વાપરવાં ભોંધં. હું એમને મારા દેશના સૌથી આગળ પડતા નેતાઓમાં સ્થાન આપું છું. મહાત્મા ગાંધી અને બવાહરલાલ નેહરુ પછી એ સૌથી મોખરે હતા.

હૃદય અને મસ્તિષ્કના અનેક ગુણો એમનામાં વિપુલ માત્રામાં હતા, પણ એમની એક લાક્ષણિકતા તો તરત નજરે ચડે તેવી હતી. એમને કદી કોઈ પક્ષ કે સરકારમાં પદ કે હોદ્દો નહોતા ભોંધારે. મને અંગત રીતે એ વાતની ભ્રમ છે કે એક કરતાં વધારે વખત બવાહરલાલ નેહરુએ એમને દેશના વિવિધ કોષણોએ ઉઠાવવામાં મદદ કરવાની ઓફર કરેલી. અને બે હું બવાહરલાલ નેહરુનું મન બરાબર સમજી શક્યો હોઉં તો, તેઓ કંછા અને અપેક્ષા રાખતા હતા કે બચપ્રકાશ નારાયણ એમના વારસ અને અંતે એમ ન જ થઈ શકે” તેથી પછી એમની પસંદગી લાલબહાદુર શાસ્ત્રી પર પડી. પણ બચપ્રકાશ નારાયણ સદાય એવાં મતાના હતા કે એમણે સરકારમાં કોઈ બવાજદારી

ન સ્વીકારવી અને સરકારની બહાર રહીને એક બહેર વ્યક્તિ તરીકે સરકારની ટીકા આલોચના કરવી. એમણે છેવટની થીડી સુધી આ વિચાર ભળવી રાખ્યો.

એમની એક ખીલ વિશેષ લાક્ષણિકતા એ હતી કે તેમણે પોતાના અંગત મૈત્રીના સંબંધો બંને કંઠે રાજકારણને ભેળવ્યું નહીં. બ્યારે એમને જોડા મતભેદ થાય ત્યારે તેઓ પક્ષ છોડી દેતા અને પોતાની રીતે વિરોધમાં રાજનૈતિક કામ ચાલુ રાખતા. પણ જેમની સાથે મતભેદ થતાં તેમની સાથેના અંગત સંબંધ એ કદી ન છોડતા. આ વાત એમની જિંદગીની શરૂઆતથી જ સ્પષ્ટ હતી. તેઓ બ્યારે કોમ્યુનિસ્ટ મતોસ્વીકારતા હતા ત્યારે કે પાછળથી બ્યારે તેમણે કોંગ્રેસ છોડીને આચાર્ય નરેન્દ્રેવ વગેરે સાથે સમાજવાદી પક્ષ રચ્યો ત્યારે પણ મહાત્મા ગાંધી, બવાહરલાલ નેહરુ, અબુલ કલામ આઝાદ, ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે સાથે એમના અંગત સંબંધો તો એમની બંને કામ કરતી વખતે હતા તેવાને તેવા જ રહ્યા.

આ લાક્ષણિકતાની સીધી વિલક્ષણ બાબત તો એ હતી કે બ્યારે તેમણે ભારત સરકાર સામે હિલચાલ શરૂ કરી ત્યારે પણ એમણે ઈન્દિરા ગાંધી સાથે તો સારા સંબંધો ચાલુ રાખ્યા અને એમની સાથે તો એ પોતાની લગીજ તરીકે જ સ્નેહથી વર્તતા. મારે એ પણ કહેવું ભોંધં કે શ્રીમતી ઈન્દિરા ગાંધીએ પણ પરિવારના સંબંધો ચાલુ રાખ્યા. તેઓ એમને કાકા કહીને સ્નેહ અને આદરથી સંબોધતા— જોકે રાજનૈતિક કારણોસર તેમણે એમને પડકારે જેલના સળિયા પાછળ મુક્યા હતા.

બુદ્ધાન આન્દોલન શરૂ થયું ત્યારથી હું એમની સાથે ધનિષ્ઠ સંપર્કમાં હતો. એમને આ ક્ષેત્રની બવાજદારી સોંપવામાં આવી હતી અને મને હેદરાબાદના બુદ્ધાન આન્દોલનનો પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યો હતો. મારા પર એમની લાઘવી અને સ્નેહની અને બુદ્ધાન આન્દોલન નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતા પ્રશ્નોને ઉકેલવામાં એમના ધ્યાનપ્રાપ્તિની ખૂબ અસર પડી. એમાં તો કોઈ શંક જ નથી કે અમારા ક્ષેત્રમાં બુદ્ધાન આન્દોલનની અફવાતનું ત્રેપ વિનોવાજનું બપું ઉઠું કે નેજા આમેશામ પગપાળા ફરતા હતા અને એક મોટું ઉપારું એને સંગઠિત કરતા હતા; પણ એ પણ સ્પષ્ટ છે કે જેઓ આ મિશનને ખૂબ સંગઠિત અને વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતા હતા. અમારે મન જેઓ મિત્ર, ક્ષિપ્ર અને માર્ગદર્શક ભાવના હતા. એમણે મારા જીવન પર અસર કરી છે અને એમની સાથેના નિકટના સંબંધો હું ઘણું ઘણું શીખ્યો છું. મારે એ પણ કહેવું ભોંધં કે એમના જીવનસંગિની પ્રભાવતીદેવી બચપ્રકાશજીની તબિયત બગવવામાં અને એમની પ્રવૃત્તિઓની સંભાળ રાખવામાં ઘણું મદદગાર થતાં. તેઓ બચપ્રકાશજીના સાથીઓને પણ ઘણી મદદ કરતા અને તેમની કાળજી રાખતાં.

એ વાત સૌ કોઈને ભ્રમ છે કે શ્રીમતી પ્રભાવતીદેવીને શ્રીમતી કમલા નેહરુ બંને ખૂબ નિકટનો સંબંધ હતો. એમને

પ્રલાવતીદેવી પર પૂરો લારોસો હતો અને ઘણી વાર એમની આગળ પોતાનું દિલ ઘોલીને સાન્નવતા પશુ મેળવતાં, પ્રલાવતી દેવીના ગરણ પછી કમલાદેવીએ એમની હાથ લાગેલ બધા પંખા જ્યમપ્રકાશથી શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીને આપી દીધા. પશુ જ્યમપ્રકાશ નારાયણ કે શ્રીમતી પ્રલાવતીપહેને આ સંપંદિ આગે કદી કશી ધાંધલ કરી કે કદી એનો મોટો લાલ લેવાનો વિચાર સરખોયે ન કર્યો અને કદી એવું પણ કામ ન કર્યું કે નેથી જવાહરલાલ મેહરુના પરિવારના સભ્યોના પરસ્પરના સંપંદા કંવા થાય.

મને તો તેજો હમેશા ક્ષમાશીલ સ્વભાવના જણાયા છે. તેજો ગમે તેને પશુ માફી બક્ષી શકતા અને એમને હાનિ પહોંચાડી હોય તેને દરજુજર કરતા. અને કદીયે જાહેરા લેવાનો કે દુકમનને તુકસાન પહોંચાડવાનો વિચાર સરખોયે ન કરતા.

મને લાગે છે કે રાજકારણને હેરે એમની નેપાધાત સિદ્ધિ જુદાં જુદાં તરવાને ભેગાં કરીને એક પક્ષ ઊભો કરીને જમી ગયેલી કેંગ્રેસ પાર્ટીની ચિત્રુદ્ધ ૧૯૭૭ મા ચૂંટણી લડવાની હતી. આ નવી જનતા પાર્ટીએ ઉત્તર ભારતમાં કેંગ્રેસને જબર શિકસ્ત ખવડાવી. કેંગ્રેસના અને સરકારના ખરાબમાં ખરાબ વિરોધીઓએ પશુ એ કલ્પ્યું નહોતું કે ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહાર જેવા રાજ્યોમાંથી કેંગ્રેસ સાવ ઊખડી જશે અને શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધી સુધ્ધાં હારી જશે. પશુ આણું મોટું પરિવર્તન ખચિત આવ્યું જ અને મોરારજી દેસાઈની સરકાર રચાઈ. વડા પ્રધાનની નિમણૂક પણ મોટો લાગે જ્યમપ્રકાશ નારાયણના ટેકાને લીધે થઈ.

એમની મહાંગી દરમ્યાન હું એમને ઘણી વાર મળતો અને મેં એવું કે નવા પક્ષના સખત મતભેદો જોઈ અને એમને વિકાસનાં કે રચનાત્મક કામો-ખાસ કરીને ગરીબ તબક્કાના લોકો માટેનાં કામો ઝોઝા કરતાં જોઈને એમને લારે વેદના થતી. ખરેખર મને ઈમાનદારીથી એમ લાગે છે કે તેજો નાસી-પાસ થઈને ચૂઆ.

એમના ધણી મિત્રાએ મને કહ્યું કે દાક્તરોએ એમને એક ગ લારે ઓપરેશન કરાવવાની સલાહ આપી હતી પણ તેજો એને ટાળ્યે જતા હતા. અને હવે વધુ મોડું કરે તો આ વિલંબ જીવલેણ નીવડી શકે એમ હતો. હું એમને બતે જઈને મળ્યો અને મેં મારી સાથે લાખનૌમાં આવીને રહેવા અને એમની પમ્ફળીના દાકતર પાસે ઓપરેશન કરાવવા વિનંતી કરી. ખૂબ સમજાવતે અતે હું દિલ્લીમાં એક મેડિક. મોહાલાવવામાં સફળ થયો, નેમાં છેવટે નિર્ણય લેવાયો.

શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીએ ભારત સરકારની બધી સેવાઓ આપવાની ઝોફર કરી અને કહ્યું કે જેઓ ગમે તે સરકારી હોસ્પિટલ પસંદ કરી લે, એમને બધી મદદ આપવામાં આવશે. જ્યમપ્રકાશ નારાયણની ઇજા ઓપરેશન ગિન સરકારી હોસ્પિટલમાં કરાવવાની હતી તેથી વેદોત્તરી પસંદગી થઈ. ઓપરેશન કાળ દરમ્યાન બે ત્રણ દિવસ મને એમની સાથે રહેવાનું સફલાજ

મળ્યું હતું. ઓપરેશન પછી ખૂબ જ એમના દાક્તરો સાથે સંપર્કમાં રહેતો. એ લોકો મને લખતા કે જેઓએ એમની મૃત્યુનાં મુજબ વર્તવાની વિનંતી કરે. એમની મૃત્યુનાં એને તેજો ધણી વખત અવગણતા. મેં મારા નત્ર પ્રયાસો કર્યા અને અમુક માર્ગદિશ આપી જ એમાં સફળ થયો.

મારું એ અંદોભાવ હતું કે બ્યારે ક્યારેય પણ તેજો દેશના પાદ, લાખની કે જીવનરૂપે આવતા ત્યારે તેજો મને માળવા આવતા અને મારી સાથે થોડો સ્વમ્ય મળતા—એકે એમની રાજનૈતિક વ્યુહરચના બાબત આમરે બંનેને મનભેદો હતા. એ બ્યારે તેમની પાર્ટી સાડુ ચૂંટણી-પ્રચાર કરી રહ્યા હતા ત્યારે પાર્ટીના નેતાઓનો વિરોધ વહારીને પણ તેજો મારે ત્યાં આવેલા. આ બતાવે છે કે અંગત મૈત્રીને એ કેટલું મહત્વ આપતા.

એમના મગજને લીધે અમે, એમના મિત્રોએ, એક મિત્ર અને માર્ગદર્શક શુભાવ્યા છે. દેશે એક મોટા રાષ્ટ્રભક્ત અને રાષ્ટ્રીય નેતા શુભાવ્યા છે અને દુનિયાએ એક મોટા માનવતાવાદી અને વિશ્વમાં ગાંધિ અને મૈત્રી લાવી શકે તેવી આનંદપ્રદ પ્રદક્ષિ-ઓના એક તેજસ્વી પુરસ્કર્તા શુભાવ્યા છે. એમની પ્રથમ મૃત્યુ-તિથિએ હું અત્યંત આદરપાત્ર મિત્ર જ્યમપ્રકાશ નારાયણજીની સમ્મતિને મારી નત્ર અદાંબલ અર્પિત કરું છું. હું નીચેની કહીથી વિરજી છું.

મહાપુરુષનાં જીવન
કંઠાવાતે સ્મરણ
ધારીએ તો આપણે
જીવીને જાનને
કાળ કેવી રેન પર
કામને ખાનર
પગલીઓ પાડી
થઈ મક્કીએ ધન્ય.

(મૂળ અંગ્રેજી)

૦ અકબરમહાલી ખાન

બી જ ગાંધી

“ શક્તિ લોકોમાં રહેલી છે. ” જેઓ મોટા આ માત્ર નાગે નહીં પણ નિષ્ઠાની કલમ હતી. એને તેમણે અતેકવાર પોતાના અનુભવોની કસોટી પર કરી હતી. લાખલા તરીકે ૧૯૪૨નું આન્દોલન; સ્વરાજ પછી કેંગ્રેસથી છૂટા થયું— કારણ એમના મત મુજબ સ્વરાજ સંસાધી આવ્યું હતું; ૧૯૫૪માં ભૂદાન— સ્વેચ્છાપૂર્વક ભૂમિહીનને નામે જમીન કરવા સારુ; ૧૯૬૭માં બિહારના દુષ્કાળ સામે શક્તિઓનું અદિતીય સંગઠન; ગ્રામીણ ગરીબી પર હુમલો કરવા સુસહનીની કુંભેગ; ઈમાનદાર સરકાર સારુ ૧૯૭૪માં બિહાર આન્દોલન; કંદોહરી સામેની જેહાદ; લોકોને

એક જ પદના પ્રથિઠ, જ્યપ્રકાશ સમાજ-વિશાન અને અધ્યાત્મના બેવડા અથવા બેરોડા પદના પ્રથિઠ હતા. બંને પદે શૈષ્ય, તપસ્યા, સદ્ગતા-અસદ્ગતા અને નિરપેક્ષ મન અને પુરુષાર્થનો અપેક્ષા હોય છે. જેઓની કદીય આ શુભોની ખોટ નહોતી.

ગાંધીની હવાતી દરમ્યાન જેઓની એમની સાથે મતબંદી ધરાવનારા, અવારનવાર એમની આકરી દીકા કરનારા, ગળાવળા વખતે એમણે નેતૃત્વ સ્વીકારનારા, છતાં અણગમની પદ્ધતિ વિષે પોતાની સ્વતંત્ર ધરના રાખનારા અને સમાજવ્યવસ્થા આગેની જુદી સંકલ્પના ધરાવનારા એવા એના સાથી હતા. પણ સાબત મતબંદી છતાંયે બંનેમાં દેહતાક શુભ સામાન્ય હતા. બંને તૈય કરનારા, એક સત્યની—બીજે કાલિની પણ બંને માનવકલ્યાણની. બંને નિર્ભય, બંને સતત પ્રસાદી અને બંને નિત્યવિલાસશીલ. બંનેને બધા પોતાની બૂલ જણાય, ત્યાં એનો જાહેર એકરાર કરીને વરસોની મહેનત એની પછાડે હોય તોય, સર્વદેસુધી સમ અનાસક્તિથી એને ત્યજ દઈ શકે તેવા.

ગાંધી ગયા તે પહેલાં જ, ખાસ કરીને બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતની સામ્યવાદીઓની બુમિકા અને તેથીયે પહેલાં રશિયામાં સ્ટાલિનની નીતિ અને સરખનીતિ બેઇને સામ્યવાદ વિષે જ્યપ્રકાશને બ્રમનિશાસ થઈ ચૂકેયા હતા. ગાંધી ગયા ત્યારબાદના પ્રથમ નિવેદનમાં જેઓએ એવું સ્વચ્છ કરેલું કે ભારતના સમાજ જીવનમાં પડેલા રિકત સ્થાનની પૂર્તિ કરવા દેશના આધ્યાત્મિક અગ્રણીઓએ બહાર આવવું જોઈએ. 'મારા ગયા પછી આ માણસ મારી ભાષામાં બોલશે' માળા ગાંધી-વચનનો આરંભ તો જેઓની જીવનમાં ગાંધીના બધાના થોડા કાળ પહેલા જ પ્રારંભ થઈ ચૂકેલા. ભારતના ભાગલાના વિરોધમાં અને કોમી હુલ્લડો વખતે જનને જોખમે શાંતિકાર્ય કરવા બાળત બંનેનો પંથ એક થઈ ચૂકેલા હતા.

જ્યપ્રકાશની યાત્રામાં કાંતિ અને સાધના બંને અલિન હતા, તેથી જ તેઓ શુદ્ધ સાધનાના આગ્રહ લાણી વળ્યા; તેથી જ પ્રભાવતીજહેનના વતને માન આપવા પોતે બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર્યું (અને ગાંધીજી દ્વારા બીજી વાર લગ્ન કરી લેવાતું આડકતરું સ્વચ્છ આવતા પોતે ચૂકીને એ વિચારે રડી પડ્યા, કે ગાંધીજીએ મને આજે અધિક મઠ ધાર્યો હશે કે મારા અગત્ય સુખ ખાતર જેની સાથે અગ્નિ-સાક્ષીએ છોડા બાંધ્યા છે તેને સાથ ન આપ્યું ?) તેથી જ તેમણે લાહેરના લાલ કિલ્લાની યાત્રાનાઓને હિલ્લેખ જાહેરમાં કદી ક્યો નહીં; તેથી જ જીવનયાત્રાના વળાંકમાં જે જે પંથને વાડો જોળાગતા ગયા તે વાડાના નાના મોટા સૌ કાર્યકરો સાથેના તેમનો સંબંધ એવો, ને એવો જ સ્નેહ-માધુર્યપૂર્ણ રહ્યો.

સાધનાનો પથ માનવજાતને સર્વધર્મ સમન્વય, જ્ઞાનકર્મ-લક્ષિત સામ્ય, મનુષ્યસેવા સારકરે જ પ્રણુ સેવા; પોતાના અહંકારને એના દરિયામાં કૂળાડતા જઈને પોતાની કિલિતજેનો વિસ્તાર કરતાં સર્વની સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા તરફ લઈ જતો

હતો, જેઓનીને મન સાધનાનો આ માર્ગ નવાઈ લઈએ નહોતા, બંને સદૃશ હતા, સતત જીવનમાં હતાતપા લાવક હતા, જેઓની સ્ફટિકી પ્રાંતવળા, એમની નિઃસ્ખિનતા, એમની વિશ્વાસ અને સત્યની એક પછી એક દૂર કરવાની એમની મેળતાને લીધે જેઓનીને યાત્રુ આ માર્ગે સદૃશ હતા.

પરંતુ એમની સાધના અકર્ષિત નહોતી. સમાજ પરિવર્તનની કંઠાદી પર જીતરે નહીં એ સાધના જેઓનીને અપતી નહોતી. આ બે ધારાઓનો સંગમ કાંઈક અનર્કલિત અર્થોર્થ અનુભવ વિના નહીં થયો હોય. એમને તો તુકારામની માફક 'રાજનુક્રમ વાઘા શુદ્ધાચા પ્રમગ' હતો. ખનુ એક વાર જીવનમાં આ કંઠાસ સાધયો ત્યાર બાદ એમના જીવનને અવનવા પરિમાણે લાધ્યા, જેઓની એક એક કાર્યકેત્ર અર્પુનતા કુરુશ્રેષ્ઠ નેટવું જ મંથનપૂર્ણ હતું અને તેથી જ તે કાર્યકેત્ર બની રહ્યું. ૧૯૫૨ ના જેઓના ઉપવાસ એ તેમની આન્તરબાહ્ય યાત્રાના એક મોટા સમાયિક સમાન હતા. દુઃખનું મૂળ શોધવા સિદ્ધાર્થ તપસ્યા કરેલી લલાઈતું મૂળ શોધવા જ્યપ્રકાશ ઉપવાસ કર્યા.

વ્યક્તિ અને સમ્રાપ્તિ એ તો માણસે પાડેલા કૃત્રિમ એક છે. એ કૃત્રિમ બેદિને લીધે જ ચિત્તશુદ્ધિ અને સમાજકર્મક્રાંતિના માર્ગે અલગ અલગ દંડાય છે. પણ બ્યારે એ બંને વચ્ચેનો અબેદ સમન્વય છે, ત્યારે તેમાંથી કાંતિ અને સાધના વચ્ચે સમન્વય સાધાય છે. ત્યારે ચિત્તશુદ્ધિનું લક્ષ્ય સમાજપરિવર્તન અને સમાજ પરિવર્તનનું માધ્યમ ચિત્તશુદ્ધિ બની રહે છે.

વ્યક્તિ જેને શુધ્ધ કહે છે, સમાજના ક્ષેત્રમાં તે કલ્પ બને છે. વ્યક્તિગત શુભોને સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિણત કરવાં એ જ કાંતિ છે. સત્ય અને અહિંસા વ્યક્તિગત શુભો મનાતા. ગાંધીએ સત્યાગ્રહ દ્વારા એને સામાજિક મૂલ્યમાં રૂપેની નાખ્યાં અને એક કાંતિ સાધાઈ. અપરિગ્રહ અને અસ્તેય એ વ્યક્તિગત શુભો મનાતા. વિનોબાએ ભૂલન-મામકાન દ્વારા એને સામાજિક મૂલ્યમાં રૂપેની નાખ્યા અને એક બીજી કાંતિની દિશા સૂચી. જ્યપ્રકાશ એ બંને કાંતિથી આકર્ષણ એમાં કાંતિ અને સાધના બંને પ્રયોગે એમની સહજ પ્રવૃત્તિ કામ કરતી હતી. માક્સની કાંતિ સમલના શુભોને સામાજિક મૂલ્યમાં ફેરવવાનો કાર્યક્રમ હતો. જેઓએ આ તમામનો સમન્વય સાધવા પ્રયાસ કર્યો, પણ માર નક્ક કરીને નહીં, પોતાના જીવનમાં ઘટાડાને અને દેશકાંલ સુજળ પરિસ્થિતિને અનુગમ બનાવીને.

કાંતિનો, રસ્તો માણસ જાતને સ્વતંત્રતા, સમાનતા ને બંધુતાનાં સૂત્રો આપી એક તરફ લોકતંત્ર અને બીજી તરફ સમાજવાદ (સામ્યવાદ) સુધી લઈ ગયો હતો. કાંતિ રાજ્ય કે તેના સેનાપતિઓ જ કરી શકે એ વિચાર જીવ્યું થઈને કાંતિનો અગ્રહૂત શ્રમિક કે કિસાન બને ત્યાં સુધી પહોંચ્યો હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી કાંતિના અગ્રહૂત સુવાન અને વિદ્વાન થાય એવું એક નવું પરિમાણ જગાવે લાધ્યું હતું. કાંતિના આગલા કદમ સાડુ એવા રસ્તાની ખોજ હતી, જેમાં બંધુતા જ પરિવર્તનનું માધ્યમ

વાર્તા રહે એવા નહોતા. કોઈ અખતરો ખતરો વિના થયો છે પણ જો અખતરો વિરુદ્ધ ગયા પછી એતવશી આપનારા બંદો કહેતા રહે કે ‘અમે તમને નહોતું કીધું’ ?’ પણ એ ખતરો વહોરીને નેંઝીયાં તો કયાંય આગળ ધપી ગયા હોય. અને એતવશી આપનારાઓ તો તારે જોવા તમારો ભેતાં જ રહી ગયા હોય.

સાધક અને ક્રાંતિકારી બંનેની સિદ્ધિને માપદંડ એવી સફળતા નથી હોતી. એમ એવા જઈએ તો કયો સાધક કે ક્રાંતિકારી ગફળ થયો છે ? સોફ્ટીસ, ઈસુ ખ્રિસ્ત કે ગાંધીનાં જીવન સફળતાઓમાં મપાય એમ છે ? આ સાધકક્રાંતિકારીઓની ખૂબી જ એ હતી કે દરેક નિષ્ફળતાને એમણે આગલા આરોહણને પહેલો પગલું બનાવ્યો હતો. અને છેવટે પગલે પોતાની સાધના-ક્રાંતિના પથમાં પોતાની ભતને હોમી કેતાં જેમને લવલેણ પશુ સંકાય થયો નહીં. ‘અમે તમને નહોતું કીધું’ ? કહેનારા તો સોફ્ટીસ, ઈસુ કે ગાંધીને પશુ કયાં નહોતા ગયા ? પશુ ઇતિહાસ એમને યાદ નથી કરતો, એ તો સફળતા-નિષ્ફળતાની ખરવા કયાં વિના પોતાની ભતને મૂલ્યો અને આદર્શો પાછળ હોમી દેનારને જ યાદ કરે છે.

૦ નારાયણ દેસાઈ

લોકવત્સલ લોકનાથક

જ્યપ્રકાશજી જેવા નેતાઓ એવી માટીના બનેલા હોય છે કે તેમને શબ્દની પુષ્પાંજલિઓ આપીં અભરાઈએ અદાવવા મુશ્કેલ છે. વધારે સારી માનવદુનિયાનાં સ્વર્ણાં સેવનાર તમામને એ એમને કયાં વગર રાખવાનાં નહીં.

હિન્દુસ્તાનના અવિચીન પુનરુત્થાનનાં છેલ્લાં દોઢસો વરસમાં અનેક માનવરત્નો પાડ્યાં. પરંતુ ત્યાંની ધૂંસરી કમાવી દેવા માટે દેશ જે મહાન પ્રયત્ન કર્યો તે સીમાં લોકો વચ્ચે સતત કામ કરતા રહી જોયા માનવમૂલ્યને સ્થાપવા મથનાર ગ્રંથ નેતાઓએ દુનિયા આપીલાં ખ્યાન ‘મેંચ્યું’ છે. ગાંધીજીના હાથે જેમ જેમ સ્વાતંત્ર્યને સંઘર્ષ વધુ ને વધુ તીવ્ર થતો ગયો અને વિશાળ બનસમુદાય એમાં બેસાડતો ગયો તેની સાથે સાથે જ દુનિયા આગળ એક મોટા માનવમૂલ્યની સ્થાપના થતી ચાલી કે નીતિને અને રાજનીતિને અલગ પાડવાં બેઠીએ નહીં. જવાહરલાલ નેહરુએ સંઘર્ષ સ્થાપવા ઉપરાંત, પછીથી રાજ્યધુરા ઉપાડવાની જવાબદારી ઉઠાવી. પણ અનેક વરસો એમને જેલમાં રાખનાર સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિ ચાર્લિસ એમને માટે કહ્યું હતું હતું હતું તેમ માનવચિંતિને બે ઠગબેરીઓ-લશ્ચ અને પિછરે તેનાથી એ યુક્ત હતા. રાજનીતિને નીતિના માળખામાં એમણે ભળવી. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં ઉદ્બોધન હોય કે વિદેશનીતિના પ્રશ્નો અંગેના પ્રતિભાવો હોય, દુનિયા એમના અવાજમાં પોતાના ધા

કુબંધ એવું કંઈક અનુભવની. જ્યપ્રકાશ નારાયણ, કમળા મવાત્તેઆનાર કુમારો દેસાઈ વહરી મટેવા મટેવા, અને પૂર્વે મેસર વિહાર ન બંને એ સામ્રી લોકોને સાચા દેશના મુદ્દા-લોકોનાં અમાવવા માટે—આનાંદાનોના મહાવવાનાં માન્ય. તે એમને નીતિકામની કાળી જોમી મપારીએ અંગ્રજ લાભ કે રાષ્ટ્રવધી દુર રહી ગયાઓ. માણસાઈની જે જેની કલા એમણે મળવી એવી દેશના અંતરમાં જેવા એ વાતો રજા અને દુનિયાએ એમને ગાંધીને પગલે ચાલનાર ઉગરા માનવ નીતિ દેવા.

આ સદીમાં દુનિયા એ માનવ બુદ્ધિમાં પ્રસાર થઈ છે અને ખીલ અનેક નાનાં મોટાં કાર્યમાં બુદ્ધિ મંડાઈ છે—એ તો આ ક્ષણે ચાલી ગયાં છે—નેમાં ભારતે ગાંધી, જવાહરલાલ અને જ્યપ્રકાશ જેવા મહાનુભાવો દ્વારા નીતિથી રાજનીતિને અગ્રગતી ન રાખવાનો, કટિવતા વિરોધીએ પ્રત્યે દેશભાવ-દુર્ભાવ ન રાખવાનો, સદિશ્ચુનાનો રાષ્ટ્ર દેશનાં છે તે મંજૂરની રૂપ બને એવા છે.

રાજકારણને એમણે સફળ અર્થમાં બેસું નહીં—એટલે કે સત્તાધારણમાં રાજકારણની ઇતિહાસ માની નહીં. માનવસ્થાનના સાચા હિતનું સાધન રાજકારણ થઈ શકે એ તેઓ બેઠી શકતા હતા અને તેથી એને છેક છોડી દઈ શક્યા નહીં. રાજકારણથી એ દુર રહ્યા નહીં. પદવી-સત્તાધારણથી દુર રહ્યા. ભલભલી રાજનીય ફિલસૂફીઓ વાતો તો લોકના ભક્ષાની કરે પણ રાજકારણને સાધનને બદલે સાધ્ય માની ગેસવાથી-સત્તાપ્રાપ્તિ અને સત્તાધારણના પૃથ્થકમાં પરિચયી રહે છે એ એમની નરતી આપે બેઠી લીધું. એ અર્થમાં એ ગાંધીની નજીકમાં નજીક છે. વર્તમાન સમયમાં ગાંધીના સાચા અનુયાયી તરીકે દુનિયાનાં દેશકાં અગ્રણીઓએ તેમને બોલા એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી.

દેશ સ્વતંત્ર બન્યા પછી ૨૮ વર્ષે સરખાસારાશીના માર્ગે ઉપર જઈ પહોંચ્યો, તેમાંથી બચીને ખીજ વાર સ્વાતંત્ર્ય એ પામ્યો તે બ્રજત લોકશક્તિને પ્રતાપે. જ્યપ્રકાશજીનું અપેક્ષા હોય તો તે એ કે તેઓ લોકશક્તિ બ્રજત કરવામાં રમ્યાપમ્યા રહ્યા.

જ્યપ્રકાશજી નફરા રાજકારણમાં કેમ ન રહ્યા, સત્તાસ્થાન પર પહોંચીને સેવા કેમ ન કરી—એવા પ્રશ્નો ઉઠાવવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યપ્રકાશજી નખશિખ લોકકારણમાં રંગાયેલા હતા, સત્તાધારણમાં હરગિર નહીં. સત્તાના તત્ત્વને યોગબતા, સત્તાની સાવબત યોગ્ય રીતે થાય તે માટે બ્રજત હતા, સતત સર્ચિત હતા. પણ સફળ સત્તાની ગંગોત્રી લોકશક્તિ તેને સંચારિત કરવામાં એમણે પોતાનું જીવનકાર્ય બેસું. સ્વાતંત્ર્યનાં આરંભનાં વરસોમાં નેહરુ સાથે સમાજવાદીઓ બેઠ્યા એવી વાટચાટો ચાલી, પણ તૂટી પડી. એક વાર અમદાવાદમાં સહજાત ગિરિનંદ એમણે સાં આઠ નીચે ચર્ચામાં જ્યપ્રકાશ કહ્યું : ‘ક્રિમિનેલમે’ જવાહરલાલ અકેલે હું, સારા જેવાથી બોલાઈ ગયું : અગર આપ સાથે હેતે તો હમે’ દો જવાહરલાલ મિલ ભતે. નેંઝીયાં જેવીકે અમથાઈ-ને અંગેજી કહેવતની યાદ આપી કે એક કાલથી વસંત ભતતી

નથી. આપો સ્વલિપ્ત બદલાવે નોંધજો. વિચારો એના જો, પ્રસૂતન એનું જો, મોઢરશાધી એની જો—તો પછી તમે નોંધાઈને કાંઈ નવું કરી શકો એ આશા કેવી? ગાંધીજીની જે કાંઈ સ્વમર્મપણે કરવાની નેમ હતી અને જીવન ટૂંકતામાં એ પાર ન પડી, તેનું મૂલ્યમાં સંસ્કૃતી કશુંક થાય એ આલિસાવા જ્યમપ્રકાશજીના હૃદયને ડગલે લઈને બેઠેલી નોંધ શકાય છે. એમાંથી જ સ્વમર્મને 'સંપૂર્ણ કાન્તિ'નું સ્વપ્ન એમણે પ્રસ્તુત કર્યું. એના પાઠન તરીકે સરકારે એમના મનમાં વસે એમ ન હતું. ભગત વિરાટ લોકશક્તિ કરતાં લોકશક્તિ ન જ ચાલે એ એમણે નોંધ્યું અને લોકશક્તિને સંચારિત કરવામાં પોતાનું જીવનકર્મ માન્યું. જ્યમપ્રકાશમાં વિરાટ આ-લેસાના ગજાવવાની જેટલી શક્તિ હતી તેટલી જ શક્તિ અને નકર રચનાત્મક કાર્ય-નિર્માણકાર્ય કરવાની શક્તિ હતી, એના તરફ પૂરું જાન આપ્યો તો સત્તા સ્વીકારીને જ્યાપદારી કેમ ચલા ન કરી એ પ્રશ્ન ખનુ પૂછવા પારો ન રહે. અળખા લાગતા હતા ત્યારે જ્યમપ્રકાશજી કેવો પ્રભાત આલુરખ પ્રભો સાથે શિખરેલા રહેતા હતા! ચંચલપીણના કાઠુએની સમસ્યા ઉકેલવામાં એ રોકાયા, મને જેઓના જીવનના વિવિધ અધ્યાયોમાં આતંક લાડીઓની ન્યાયાધિકૃત સાક્ષ્યોને મળતાં મુશ્કેલીમાં તેઓ પ્રભાવતીદેવી સાથે પહેંચી જઈ આઠ નીચે ધામા નાખી ગામનાં કામે-આતંકવાદીઓનાં માગાવાનાં પશુ-નિપટારે છે અને હેવર આતંકવાદીઓને પશુ રચનાત્મક કાર્યની મહત્તા સ્વીકારવા પ્રેરણા આપે છે—એ અધ્યાય ખૂબ હૃદયગ્રમ લાગે છે. રાજકોટથી જેઓ ૧૦૫૦૦૦૦ મુલાકાત એવા અધ્યાયમાંથી પસારી. જેઓએ કમ્પ્યુટર સિમિનાર-સંમેલન લખ્યાં. ચૂંટણી બધા રાજકીય જાતિવારની ગંગાઓ હોઈ ચૂંટણીસુધારા માટેની ચર્ચામાં જનસંધીઓનો છોછ પડતો મૂકીને પશુ નેડાવા માસ્કવાદીઓને એ પ્રેરી શકયા, બાંધકાંઈની લાઈ વખતે જેઓ ૧૦૫૦૦ વિદેશમાં સફલાભિમુખન ઉપર બેઠયા, શુંકનમાં જ મ્યારન દેશમાં અપનાતાં કયા પશુ ધીરજ હારે તો જ્યમપ્રકાશ શાના? સુદર કાર્ષ્વ ક્યું. દેશમાં આંતરરાષ્ટ્રીય બાંધકાંઈ સંમેલન પડ્યું એમણે લખ્યું.

લોકશક્તિ ભાગદી હોય તો ગાંધીનજર કે દિલ્હીમાં તો ચમે તેને એકાદાને! હવે માનવજીવન એટલું સંકુલ થતું આવે છે કે લોકશક્તિ ભગત હોય એ જ મોટી અને સાચી આશરૂપ નીવડી શકશે.

જ્યમપ્રકાશજીએ જે માનવહિનનો રાજ્યમર્જી ચીંછો અને સંકેત સત્તાકાર્યમાં ભમને પુરાવા ન દીધી તેની પાછળ એમના અજી હકની વિશાળતા, એમનું અત્યાચ્છા કલિતહાસનું નરતું અવસ્થાન અને ગાંધીજીનો પ્રયત્ન કાબલો, એ પ્રેરણાઓ ઉપરાંત મને લાગે છે કે પ્રભાવતીદેવી પશુ એક સુખ્ય પ્રેરણા હોવા સંભવ છે. પ્રભાવતીદેવીએ લગ્ન સંચારીત્વ માટે તો કર્યું ન હતું. પોતે જેનાં સહકર્મચારીણી બન્યાં તો પ્રુપ્ત ગાંધીવાણુના માર્ગને અનુસરે ને અજન્મણે એની એમની અતરતમ આશા

(આશિય જ હોને) હોય તો શી નવાઈ? પ્રભાવતીજીના અવસાન પછી એક વાર સંસદના કેન્દ્રીય ખંડમાં શ્રી ગંગાબાણુએ મને કહ્યું: સવારે જેઓનીને સળો. એમનામાં હવવાની ધમ્મ (વિલ કુ લિવ) મેં ન નોંધે. મેં કહ્યું, ચાલો, એમને મળીએ. એ કહે, એ તો વળેપરની ગાડીથી પટના ગયા. પહેલી વાર મેં કામળ લખ્યો અને 'નાસિન-ડેલ મરણુ' નાસિન-ડેલ હવનમ્' નજવનને ન વધાવીએ, મરણુને પશુ ન વધાવીએ, પ્રભાવતીજી વતીનું કામ પશુ કરવાનું છે વગેરે લખ્યું. જ્યમપ્રકાશજીએ છેલ્લાં વર્ષોમાં જે કામ કર્યું તેથી લારવમાતાની આંતરકી કરી છે. એ જ પ્રમાણે પ્રભાવતીજીના આત્માએ પશુ પૂરું પ્રસન્નતા અનુભવી હતી.

જ્યમપ્રકાશજી અને પ્રભાવતીજીના અમારા કુટુંબ સાથે આત્મીય સંબંધ હતા. એક વખત અમદાવાદમાં સાથે પશુ રહેલાં. દીકરીઓ ઉપર બહુ ભાવ. ખીજ વાર આપ્યા ત્યારે સ્વાતિ પરદેશ હતી એટલે કાળગમાં લખ્યું, 'નુમહારે પ્રિના ઘર સુના લગા' ૧૯૭૪માં તેમની ઉત્તર વિહારના હાજપુર, સીતામઠી જિલ્લાઓની યાત્રામાં હું સાથે રહી હતો. રસ્તાઓ ઉપર, ગામેગામ, સલા-શ્યાનોએ લોકના ઉત્સાહનું દર્શન એ એક અનુભવ હતો. વાતાવરણમાં અપૂર્વ મેતાનનો સંચાર હતો. ૧૯૭૫ના નવેમ્બરમાં અત્યંત બીમાર હાલતમાં એમને હોડી મૂક્યા ત્યારે દિલ્હીમાં હોસ્પિટલમાં એમને મળવા ગયા હતાં. પગ સજી મૂકેલા હતા. અઢાર બહુ જ ક્ષીણ હતો. પછી મુળઈ વસંતકોમાં પશુ અવાર-નવાર મળવા વતો. પછી એ વાર અગર કાઢવા ગયા હતાં. છેલ્લા ફેબ્રુઆરીમાં મેં ત્યારે પ્રમાણમાં તેમની તિમિત તારી હતી. સંજે યોડુંકે બહાર નીકળતા, દાકર સુધી આવતાં અગર તરફ દીવાલ પર સાથી લોહિયાની જખી ઝાગળ ભલા રહી ગયા. લડક માથુસ સુદર કેટલો લાગે છે—એ ભતના ઉદ્ગાર સાથે મિચ્છી જખી તરફ નોંધે રહ્યા. ગંગાકાંડે પોતે સ્થાપેલા સ્વાજ સંશોધન કેન્દ્રના ઉતારે મને મૂકી બેસેને વેગ ગયા. સવારે એમની સાથે નાસ્તા માટે જવાનું હતું. અગરથી ઉપર ખુલ્લામાં અમે એ-અહીં કલાક, કાપાલિસિસ માટે એ ઉઠ્યા ત્યાં સુધી વાતો કરતા બેઠા. અગરથી હતી નાનકડી પશુ અત્યંત સુદર પિલેલાં યુવાઓથી ઉભરાતી હતી. યુવાઓની વખાતમાં જઈ મજ્યા હોઈએ એનું લાગે. સહજ રાવસાહેબ પટવર્ધને અગરશીમાં યુવાઓ ખિલાવેલાં તેની મેં વાત કરી. હાથ ધોવા એ બિણા-સ્વચ્છતા અને સુધ્ધ પહેર-વેશમાં જેઓને ચોષા લોકો પહેંચી શકે—અને એક જગ્યા ડાખી રજના પ્રકુલ્લક વાટીલા યુવાબાણુ તરફ એમણે ધ્યાન ઝેંચ્યું.

અમસ્તા વાયુકંપથી એના તાર બળ કિંદે એવી બીન જેનું નહતું જેઓની હલકાંથ હતું. અને વચ્ચેકાર પશુ હતું સ્તો. કોઈ વાર લાગે કે નિવેદનોની બાળોતમાં તે કમનસીબ હતા. (એક વાર મેં આ તરફ એમનું ધ્યાન ખેંચવાની કૃષ્ટતા કરેલી.) ગાંધીજીની હત્યા પછી સરદાર બે ખાતાની કામગીરી સંભાળતા

તા તે અંગેનું, શ્યામપ્રસાદ મુકરજીના અવસાન પછીનું, દિવસ
રતીઓનો પ્રથમ વિકટ બન્ધો ત્યારે પૂર્વ પાર્શ્વસ્થાન સામે ચઢાઈ
કરવા અંગેનું—એવાં કેટલાક નિવેદનોનું જનશ્રુકારને તાત્ત
સ્મરણ થયો. પણ હાલો સમય ગરજાગજીવી રહેવા પામતી નહીં.
યથાર્થ સ્મરણીકરણ તરત થઈ જવું. આમાં એમના સ્વભાવની
સરલાતા હાલ લાજની બતી, પણ વિવેચ્ય થતો કોમળા ગઢાડ-
લાવપણુનો, હંદની નિરાગત સમ્બાધનો. ત્યાં મૂલ્યોનો પ્રથ
હોય ત્યાં એમને કોઈ યંગા રાખી શકે નહીં. પણ પોતે તદ્દન
નિઃસ્પૃહ અને કોઈનીય પ્રત્યે—ઠેલવાતા વિરોધી પ્રત્યે પણ
જરૂરી દુર્લાભ તરીકે યલકે ગહલાવનો અભાવ નહીં, તેથી
બધું સરખું નરખું નીવડી આવે.

સર્વોદય મંડળની એક માન્યતા વિશે માલગ્યું છે કે બુદ્ધન-
પ્રવૃત્તિમાં એક સત છે, એક રાજ્યરૂપ. સત તે પથગાતી.

ગાંધીજીના ઉત્તરાધિકારી પોતે છે એવા અભિનિવેશ કોઈ
કોઈમાં ભેવા મળ્યો છે. એવા કથા અભિનિવેશ વગર, બલકે
પોતાની નિર્બંધતાઓના પૂરા લાન સાથે, બદલે જાવે જ્યપ્રકાશ
ગાંધીજીના સાચા ઉત્તરાધિકારી નીવડી આવ્યા. મને હાલો છે કે
મહંત્વની વસ્તુ છે તે એ છે કે માણસ વડાપ્રધાન તરીકેની
બ્યાબદારી સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે એ પ્રશ્ન નથી, માણસ સત્રામ-
ની ભીસમા વચ્ચેયજી (હન ધ ચિકે એક ધ બેલ) ચાલુ
અડીખમ ભોભે રહે છે કે કેમ તે છે. જ્યારે જવાહરલાલજી
અને સરકાર લોકોને બીજા બિતરતા બજીયા, ત્યારે ગાંધીજીએ
કહ્યું હતું કે જો આ બે બજી મારી વાત સમજતા ન હોય તો શું
હું કુમારપ્પા અને બજીજીને દિલ્હીમાં બેસાડું? છેવટે રાજકાજ
વ્યક્તિવિશેષો દ્વારા ચાલવાનું છે, જો તેઓ કાળજી વગરના મની
ભય તો મૂળ પ્રેરણામૂર્તિ વ્યક્તિ એકલી કેટલું કરી શકે? ગાંધીજી
અને જ્યપ્રકાશજી નિર્દોષપણે સતત સંઘામની ભીસમા ખડા રહેતા
તે એમનું માનવધર્મિહાસમા મુખ્ય અર્પણ છે.

જેંપીંના જીવનકાર્યની ફલશ્રુતિ? પરબજ? વિલસતા? ચંડી-
ગદમા એમનું દિલ આકોચ કરી બેઠે છે : મારી આખા દુનિયા
મારી આસપાસ ભૂંકેભૂંકા થઈને વેરવિખેર પડી છે. તે પછી વિવેચ
પણ સાપક્ષો. દિલ્હીમાં વિરોધો પક્ષોની સરકાર સ્થાપી શકાઈ.
પણ તે ચંદ્રજાજી, જનતાપક્ષ તૂટ્યો તેની સાથે જેંપીંના સ્વાખે
તૂટતાં નથી. એ પક્ષના કુરીલો ઉપરાત પણ દેશમાં માણસો—
ખાસ ટેરિને સુવાનો છે, આવી ગલા છે. ઉપરાત ગાંધીજી વિજે
શુરુવે દાગેરે કહ્યું હતું તે સ્મૃતિમા રાખીએ : ગાંધીના આવ-
વાથી જગત સુધારી જગે એવું નહીં બને, પણ જગતના લોકોને
હ મેશા એમનામાંથી પ્રકાશ મળતો રહેતો. શ્રીકૃષ્ણનો અંત, ગાંધીજી-
નો અંત પણ સ્મરણમાં રાખીએ. જેંપીંને મેની આખરે મુળર્પણ
છેલ્લો મળ્યો ત્યારે બોલી ગયા : કોનેસ પાપ કિચે હોજિ કિ ચલ
મગ દેખના પકતા હું ગાંધીજીના છેલા મહિતાઓના ઉદ્દગારે
પણ એજાં હૃદયવેધક નથી. જેંપીંને મેં માત્ર કહ્યું : આપકી
પુરંધાઈ ગહન હૈ, ભારતકી હી.

પક્ષાધીની આ પાસમાં અરદાનના કે પાને અને જસાઈદાસજી
ના કાળાને અવનમવાના પ્રયત્નો સાથે છે, તેમ જ્યપ્રકાશ
અંગે પ્રજા થયો, ગાંધીજી અંગે ને થવા માંડ્યું હિ. પણ જ્યપ્રકાશ
પાંચના આ ગદાઓને દિવાદિમાળાનાં ઉન્નત શૂં મે મમા હુમ્મડા
પ્રેરણાકીત બની રહેવાના છે.

હવે જ્યારે પક્ષાધીની મૂળમજીનોની પાંચ જ્યપ્રકાશને
આખરે જોઈએ છીએ—એક વરખ પક્ષી—જેનું કે મૂલ્યો પછી—પર-
દેને એ પેની રીતે બાવરા લાગના નના મેનો એમના 'સંજ્ઞ'કું
કાન્તિ ના કાર્યકરને પ્યાનપ્રજ્ઞે જોઈને ક્યાન કાર્યવા જોઈએ
એમનું કહ્યું છે કે મોટ બાજે એ મહાજીના કિચારમાળખા, પર
અધાગિત છે.

મામકાને પ્રાધાન્ય માટે, વચ્ચમ અને નાના ઉલોપોને વહન
અપાય, તેને માટની ચંદ્રવેન નિકે પદ્મિઓને અપનાવવાનું વહન
રહે, ગતાનું વિકેન્દ્રીકરણ સાથ—ગજકારણમાં વહુ વિશાળવર્ગની
આથી ઉત્સેદારી વધ, કેગવળી લાવગળી મ ન મંદિમાં લાગનામના
સામાજિક-આર્થિક જીવનને બંધનકારી અને પાપનારી હોય, નાનિ
અને વર્ગના બેદા ભૂખાતા આવે એવાં વિકાસકાર્યો અને યજિ-
વર્તનામાં મહાયુ સાથ, એ આખો નવંત વીસમી મર્મનો છેલ્લી
વીસમી લાગતને કામ આપે એવા છે.

જ્યપ્રકાશજી કયાગક કાવ્યચરના કરતા. કંઠાકડી સ્મરપના
'જ્યગતી' (શીર્ષકમાં જ એક અકારની કંઠાકડમયતા છે)મ.
એમણે પોતાના જીવનકાર્યની ફલશ્રુતિ મેગય રીતે નિર્દેશી છે :

સજ હે મમપિત ઈલ કે તો
'દેશ કે' કહેના નથી, 'ઇશ કે' કહે છે. દેશ પહુ ઈશને
પહેલપાડું સાધન દેશથી પહુ ક ઈકે એ જોરુ છે તેને સર્વસમર્પણ
કરવાનું તો હોય.

મજ હે મમપિત ઈલ જો, તો
વિદ્વંસતાઓ પર તુપ્ત હું અપની
બીર પલ વિદ્વંસ જીવન
શન શત ધન્ય હોગા, યદિ
સમાનવર્ગ પ્રિય તરુણો કી
ક ટેલજીલું મારું પલ
કુજ સુગમ બન અધે.

જ્યપ્રકાશજીના જીવનકાર્યમાં ક ઈકે એવું સત્ત્વવતું છે કે
એમને સમાનધર્મિઓ અળ્યે જવાના. યુવાનોનો જેટલો સાથ
જ્યપ્રકાશજીને મળ્યો તેટલો ગાંધીજી પછી લાગ્યે જ કોઈને
મળ્યો હોય. એમણે સમાનધર્મિઓના માર્ગમાથી કંટકો દૂર
કરવાને જ પ્રયત્ન કર્યો નથી, આત્મ પ્રેરણાની પુરુષો પહુ
રેલાવી છે

૦ ઉમાશંકર જોષી

સુરેશ મલ્હ

યુવાનોની પ્રેરણામૂર્તિ

જયપ્રકાશ હે નામ દેશકી આતુર હકી જવાનીકી

હી જયપ્રકાશ હે નામ સમયકી કરવટકા અંગઝાઈકા
જૂઝાલ ભવંડરે એકેસે ભરી હુઈ નરુણાઈકા.

રાષ્ટ્રકવિ દિનકરની આ પંક્તિઓ રહી રહીને પાદ દેવકાવે છે
કે જેંપીં સોના હતા, પરંતુ સૌથી વધુ તરુણોના હતા. તેથી
૧૯૪૨નો વિદ્રોહ હો યા ૧૯૭૪નું તોફાન હો, દેશની તરુણાઈ
જેંપીંની પાછળ પાગલ હતી. ધર્મધીર ભારતીય જેએણું ચિત્ર
કેટલું મર્મરૂપથી છે :

ના-સમજ બચ્ચોને પટક દિયે પોષિયે ઓર બરને
ફેંક દી હેં ખડિયા ઓર સ્વેટ
ઈસ નામાફલ જાફુગરકે પીછે યુદ્ધેકી તરહ
ફેદર-ફેદર ભાગતે ચલે જ રહે હેં

...ખલક ખુદાકા, મુલુક બાજશાહકા...

જયપ્રકાશ રાષ્ટ્રની તરુણ શક્તિને નવ પરિસ્થ અને નવજાન
આપ્યાં. સિરહિપેક્ષિત, સિરતિરસ્ફુત વિદ્રોહિણી યુવાશક્તિની
અપાર અને અનાંત સંભાવનાઓને જેંપીંએ પ્રકાશિત કરી.
કાંતિના સનાતન પચિઠ જયપ્રકાશ કાંતિની યોજનામાં સમૂરો,
કિસાનો, રાજકીય પક્ષો અને સર્વોચ્ચ—આ જવાની સાધના કરી
પણ છેવટે તો ટેકા લીધા. દેશની તરુણાઈનો. કાંતિના વિધાતાએ
સંગઠિત યુવાશક્તિને જ કાંતિના સૌથી વિધાસપાત્ર સાધન તરીકે
માની.

આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તરુણાઈમાં નિહિત સ્વાર્થ
સૌથી ઓછામાં ઓછો હોય છે. અશિક્ષાની કાંતિ—“યેન્ગન
અને પ્રમેશન” માં, કિસાનોની કાંતિ—“વીજળી, ખાતર ને
પાણી” માં, અને રાજકીય પક્ષોની કાંતિ—“યેન જેન પ્રકારેણુ
સત્તા પ્રાપ્ત કરવામાં અને ટકાવી રાખવામાં” જ સમાપ્ત થાય
છે. સત્તા-પરિવર્તનથી કાંતિ થઈ જતી હોત તો વિશ્વમાં જેટલાં
સત્તા-પરિવર્તનો થયાં છે તે ગંધા કાંતિ જ કહેવાત. પરંતુ સત્તા
પર જનતાનું વર્ચસ્વ નહીં સ્થપાય ત્યાં જુદી સાચી કાંતિ નહીં
થાય. તરુણોને પોતાનો કોઈ નિહિત સ્વાર્થ નથી હોતો, એ
લોકો તો કાંતિ-કુંડમાં ઝંપલાવે છે તે એટલા માટે કે રાષ્ટ્રહિત
અને જનતાના હિતનું સાધન થઈ શકે. જે કોઈ નિહિત સ્વાર્થનો
શુલાભ હશે તે ક્યારેય લગતસિંહ, રાજચુરુ, સુખદેવ યા જયપ્રકાશ
નહીં બની શકે. નિહિત સ્વાર્થના પૂનરી સત્તાના સોદાગર બની
શકે, કાંતિ-પથના રાહી નહીં.

નવયુવાનો નિહિત સ્વાર્થથી છેટા રહી શકે છે કારણ કે
એમનાં દિલ ખીબઓ કરતાં વધારે સંવેદનશીલ હોય છે. બંધાં
એ વેદના અને પીઠા ભાવે છે ત્યાં એ સહજ જ ખેંચાઈ જાય
છે અને કંઈ ને કંઈ કરવા મંડી પડે છે. જુદલું હલ્લ સંવેદન-
શીલ ન હોત તો જુદાવસ્થા અને મુશ્કેલીને જે સંસ્પર્શ એમને
થયો તે ન થયો હોત અને એ કરુણાની કાંતિના બનકે ન બન્યા
હોત. સુકુમર લોકોનાં હલ્લ સંવેદનશીલ હોય તે સ્વાભાવિક જ

છે, અને તેથી જ એ લોકો ક્રાંતિના સ્વાભાવિક વાહક બની બચ છે. એ પોતાની આખી સામે અનાય અને જુદા સાંખી શકતા નથી અને તેથી એને પ્રતિકાર કરવા ભીતી પડે છે. આવાથી જ ક્રાંતિના શ્રીજાણ થાય છે.

કેવળ સવેદનશીલતા ક્રાંતિ માટે પૂરતો મસાલો નથી. એની સાથે ભોખમ ઉદાવવાનું સાહસ પણ હોવું જોઈએ. જે વ્યક્તિ નિહિત સ્વાર્થના ફસાયેલી હોય છે તે ઘણું ખરું ભારે ભોખમ બેસી પડતી નથી. નવજવાનોમાં ભોખમ એકવાની શક્તિ અને શક્તિ મને હોય છે.

ક્રાંતિને પુરુષાર્થ અને અભિક્ષમ જોઈતા હોય છે. યુવાવર્ગ પાસે બંને હોય છે. ખરી વાત એ છે કે આ વર્ગ પાસે અતિ-ગિત (surplus) શક્તિ હોય છે, તેથી એને થાક જોછો લાગે છે. પુરુષાર્થ અને ક્રિયાશીલતામાં જ એને આનંદ આવે છે. જે લોકો જુદા હોય છે તે મોટે ભાગે થાકી જતા હોય છે. યુવક વર્ગને નથી લાગતો માનસિક થાક કે નથી લાગતો શારીરિક થાક. એ તો નિરંતર પુરુષાર્થ પ્રવેશ કરવા માગતો હોય છે.

ક્રાંતિને સવેદનશીલતા, અભિક્ષમ અને સાહસની સાથે સમ્પન્નાતમકતા પણ જોઈતી હોય છે. કારણ, ક્રાંતિ ચીલામાં જ સ્થાપનારી વસ્તુ નથી, એટલે ત્રણે પાંચ અને ત્રણી કંપના જોઈતાં હોય છે. તરુણ પણ હમેશા નવી કંપના અને નવા પંથ પર ચાલવા ઇચ્છતો હોય છે. આ એના સ્વાભાવિક ધર્મ છે અને તેથી ક્રાંતિ માટે જે પીળા લોકો કપતો વધારે અચ્છુદ હોય છે. તરુણાઈને ઝટિયા અને અધિવિશ્વાસ પ્રત્યે મોઢ નથી હોતો, એ પરિવર્તનની પક્ષકાર હોય છે.

મોટે ભાગે તરુણાઈ સહેલાઈથી સંગઠિત થઈ શકે છે. શિક્ષણ સ સ્થાઓમાં એ લોકો સ્વાભાવિક જ સાથે રહેતા હોય છે. એટલે ક્રાંતિની અગ્નિશિખા પ્રગ્વલિત થવા અને ફેરે ત્યાં તક્ષણે યુવાવર્ગ એના ન્યોતિર્થે, બનના આગળ ધપી આવે છે. જુનવાત હો, સિદ્ધાર હો કે અસામ હો, દરેક જગ્યાએ યુવાશક્તિ આઠાસાનની બાળકારી ઉઠાવી લે છે.

પીછી રીતે જુઓ તો તરુણોની સંખ્યાશક્તિ પણ જોઈતી નવી હોતી. દસ વર્ષના કિનોરથી માંડીને પાંચીસ વર્ષ યુધીની લોકોની એમાં ગણતરી નહીં નો આ ક્રમ પૂર્ણ વસતોના અડધાથી વધારે હોય છે. આવી રીતે સમાજના અડધાથી વધારે ભાગના લોકો એક વાતને વરીને એના માટે કામ કરવા લાગી બચ તો નમાજમાં જોનાથી એટલાંસન બિયુ થઈ બેચ. એ જે તરફ આગળ વધે ત્યાં આકાશ ઝૂંધી બેચ.

ક્રાંતિલાવ એ વાનની સક્ષી પૂરે છે કે સ્વતંત્રીન વિચારમાં યકા યકા સ્વતંત્રીઓ પણ યુવકોની અગ્નિ સામે ધૂળ ફેંકતા થઈ ગયા, પાકિસ્તાનમાં અધ્યક્ષશાહી, ઇરાનગિયામાં સુકર્ણસાહી, કાંચમાં દાસાસાહી અને ભારતમાં સંદિગ્ધશાહી યુવાશક્તિ આમે નહીં મળે. ભાનમાં બધા વિદેશી પક્ષો વસાહી પેતાની

તાકાત અબમાવી રચા હતા, પરંતુ ક્રેશિસના કાંચરા ખર્ચા નહોતા. પણ યુવાશક્તિ સંગઠિત થઈને બેસી થઈ અને સત્તાને તખ્તો પલટાઈ ગયો.

આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ પણ યુવાશક્તિ તુલનાત્મક રીતે વધુ શુદ્ધ, નિષ્પાય અને નિઃપ્રપંચ હોય છે. તેથી જનતાને પણ એના પર વધારે વિશ્વાસ હોય છે. કહે છે ને કે બાળકોનાં હૃદયમાં ભગવાનનો વાસ હોય છે. એનો અર્થ એટલો જ કે એ લોકો સરળ અને નિઃપ્રપંચ હોય છે. અને આને જ લીધે એ લોકો નિહિત સ્વાર્થથી વેળા ગ્રહી શકે છે.

યુવાશક્તિ આચે જ યુગ પલટી નાખે છે. કેવળ રાજકીય ક્ષેત્રમાં જ નહીં, આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ યુવાશક્તિએ કમાલ કરી દેખાડી છે. વિશ્વવિદ્યાલય સિદ્ધર યુવાન હોતા તો વિચારના ક્ષેત્રમાં દિવિનબય કરનાર ગૃહસ્થાચાર્ય પણ યુવાન હતા. ચક્રવર્તી ભદ્રવાનો પુરુષાર્થ યુવાન અભિમન્યુ કરી શકેતા હોતા તો વેદાંતના સંદેશથી વિચરે પ્રભાવિત કરનાર વિવેકાનંદ પણ યુવાન જ હતા. શુદ્ધચિંતમાં શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનું ગાન કર્યું ત્યારે એ યુવાન જ હતા અને કપિલવસ્તુનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે ભગવાન છુદ્ધ પણ યુવાન હતા. આ બધા પરથી ફલિત તો એટલું જ થાય છે કે યુવાશક્તિ વગર નથી તો મનઃક્રીય ક્રાંતિ ટીકી શકતી કે નથી આધ્યાત્મિક યુગાન્તર આવી-શકતું આનું જોતાં-યુગાંતર સામાજિક હો યા આધ્યાત્મિક, એ નવો પંથ માગે છે, નવું બલિદાન માગે છે અને નિત્ય-સમપૂર્ણ માગે છે જે કેવળ યુવાવર્ગ જ આપી શકે તેમ છે.

આવાં આવાં કારણોને લઈને જેઠાં યુવાવર્ગ પ્રત્યે આટલા અભિમુખ હતા. યુવાવર્ગમાં અપાર કર્તવ્યશક્તિ બંધેલી હોય છે. એ યશશક્તિને સ્વીકારી જ નથી શકતા. એ વાંત ખરી કે એમનામાં ભેશ વધારે અને હોશ પ્રમાણમાં ઓછાં હોય છે. પશુ-જે એમને સંરખી દિશા આપવામાં આવે તો એ અસંભવને સંભવ કરી દેખાડી શકે. જેઠાં એ પોતાના જીવનમાં આનો અલેક વાર પ્રયોગ કરી દેખાડ્યો. સ્વતંત્રતા સંગ્રામના એ અંગવાતી દિવેયોમાં પોતાને બાળી આઘાતની બચાત ઝગમગવાનાર અસ નવજવાનો જ હતા. એ વખતે રાજનીતિના મોટા લાગના ભીષમપિતામહે તો ઝુપઝુપ જેલોના સળિયા પાછળ બંધ થઈ ગયા. પરંતુ તે વખતે પણ ક્રાંતિની જ્વલેળા પ્રગટવાનાર યુવાનો જ હતા. ત્યાં બાદ બ્યારે જેઠાં એ પદ્ધતિ ગળકારણ તરફ અચુગમે થયો, અને સુવેદ્યના ક્ષેત્રમાં આપ્યા ત્યારે પણ એમણે તરુણ શાંતિ સેના નામનું સંગઠન રચ્યું અને નિઃકસિત કર્યું. છુદ્ધ સર્વોદય સ્પર્શમાં પણ યુગાતર આચુવાની આવશ્યકતા બેસી થઈ હતી. તરુણ શાંતિસેના રમ્યાત્મક કામ કરતી જ હતી, પણ અનાયનો પ્રતીકાર કરવા અદ સચેત પણ ગ્રેહતી. શિદારના ભીષણ હુકમ વખતે દેવની સામે પડકાર હતો. જેઠાં એ થયું કે રાષ્ટ્રની આવી વિરાટ સમસ્યાઓ સામે ઝૂબા માટે રાષ્ટ્રની યુવાશક્તિને વિદાયક દિશા આપવામાં આવે તો એ અગત્ય સર્જી શકે.

આ ચિંતનમાંથી જ તરુણ શાંતિ એન તો જન્મ થયો જે પાછળથી જેઓના સ્વપ્નને આજ કવનના કામની લાગી હતી

૧૯૪૫ના આન્દોલનમાં યુવા ક્રિસ્તુ જ પ્રધાન્ય ૧૭ પરતુ છુદા છુદા રાજકીય પક્ષો સાથે બધાએલા સંગોની શક્તિ જ તત્કાલીન વિરોધમાં વર્ધ થતી જોઈ, જેઓએ એમને પ્રેરણા આપી અને જાન મના અર્થે વાંતીનીને પાટુ લાવે થયો મિહાલની તરુણ શાંતિ સેનાએ પાતની જાનને એના વિલીન કરી કીધી જેઓનો યુવાશક્તિને સર્જન અને અનુશાસિત જોવા માહતા હતા તથા સૈનિક તત્વોની વધા મારા તત્વોને લઈ જેઓનો એમા મારા પરિવર્તનની ભાવના જોવા મળતી હતી ગાંધીજીએ શાંતિ એન તો મના કરી હતી જેઓનો પશુ તરુણાલની નાડ પાખન હતી તેથી એમને તરુણ શાંતિ સેનાની અને જાણે બાદ જાન કુળ સર્જન માફિનીની ગમના કરી સાચી વાત એ હતી કે જેઓનો તરુણાલનો અભિવેગ ન મમતા દત્તા પ્રોત્ત અને તરુણ વચ્ચે પેટીએફ (degeneration gap) જે છ અવધે તરુણને અલગ નગન હેતુ જરૂરી છે જુની પેઢીને સામર્થિક ગતિઓ નામે લડવાના અનેક લાયકી આરે નાગી શકે વળી જેઓની નવ જાતિ જોઈ એ ચાર વર્ષોના પાગ પડતી નસતુ તો નૌતી ૮ જોના તો જોવા એક આખીની આખી પહોળા પડપાઈની જરૂર પડે એવે કુપાસકાન સર્જન વાના ન આપે તો ક્રાંતિનો મ્ય યોરે ફૂ ૮ઈ મતાના ધીરુયા કે સપ્રત્યવાદ જાનવાદ શા અન્ય નાસાવિવ કુવિગાનના કીચકમા કસાઈ જવાનો પૂર ન ભવ હતો જેઓનો આન્દોલન જોવા શામનમાં વ્યાખ્યા ભાગ્ય કે કુગાયાની વિરુદ્ધ જ નૌતુ, એ તો એક નવી દૃષ્ટિનો સર્જનમેષ, નવ મૂલ્યો નવ આનના સ્થ ન જાન અને નવ મકપોનો શિવવેપ હતો અને એ તો એતાની જાન નામનો અલ્પ અર્થ હતો તેથી જ એકથે સપૂર્વ કાલિતુ નિય રૂપ સામે ગાંધી નાસાવિવ, મેક્ષધિક, આર્થિક, જાતિલિ નાસુતિક, વૈચારિક અને નીતિક ક્રાંતિઓના કાગે મો ૧૧ એમને વાંતિપૂર્વ જ નકી બહકે શુદ્ધ સાધનો વડે જાતિ કરવાની વાત જૂઠ કરી જે યુવા વર્ગે પાંતે જ જોઈ ૨૯૯ દાગોળા જેમે પદાર્થ ગાંધી તે કે જી જી રીતે એ જાન અમરીના વેટનાઈ એવો ન સુગ્ર થઈ મો કે બધી ડિસા, બધા વિષ ન નિયા પાડી એ નહાન મૂળની મ્યાખના માટે પ્રદેની જાણ લગાવી સદવા યાંતિના પથ પગ કપતા ચાલ્યા ગય તેથી જ કુ કુ હુ કે જેઓનો નધાના હતા જાનુ નૌતી વધ એ તરુણના હતા

(અંક ૬૧)

૦૬ સમજાવે છે

યુરકો જેઓનો પાસેથી ગા પાં લેતો ?

લાનગમમાં જેઓનો અગમ ન પછી તેમને જાણ દિ આપવા તથા તેમના લાઈતુ મૂલ્યન કરવાના હેતુથી એ ન નકી સમ મળી હતી તેના મોન લાગના જુવાન મિત્રો હતી મારા જેવા બે ૨ વક્રો હતા જેઓનો પ્રેરણા આદ લાવવા ભવા પાતાના વિચા ૧ યુવાપૂરે પ્રગ કરતા હતા તેમ એક પ્રશ્ન એ જાણ્યો કે વિગા દાંદલનમાં જેઓએ ગાંધીય પો નો સાથ અધવારા લીધા, અને પ્રશ્ન મામના વિગધ ક્ષેત્રે એ જ પક્ષમાં વિલીન કરીને જનતાપક્ષ ગમતો નવાન કર્યો તેમ તેમની બૂલ થઈ કેવ એમ નવી લાગત ?

મારા મના પડ આ ૧૫ નોતી એમ તો ની જી શબ્દ પશુ હુ આ પ્રશ્નને જગ છુદી મિતે જોના પ્રજન કરતા હનું હમયો હમયો આપુ દેવના સ્વાત ૧ આદાલતના હનિ હાસને અવધાવ કરવ મને નિમિત્ત મલુ હનુ ગાંધીજીના ભાગતન ૨ જાગજીમ થાલ પ્રવેશ પછી તે આત્યતન રૂપ ૫, તેનો વ્યાપ તેની ગતિ અને તે આલિનના વત વિગેની વિલાવનાએ નવા ૨ વગાક નીવો અવ જ શુ લને ૧૯૦૬માં દાદાભાઈ નવરા ૮૯ ના કોશન પ્રમખ તરીકેના લાનગમ પહેનરેનો મુખગિત થયો ૧ ૧ ની મિલ વના જે વિનીત મરની હતી તે જ તેમા પગલી હતી નોહમ ન પ્રિજ કોવા હુદામનાકીઓની સ્વગાની વિલાવના મુશા જોખને-દાનભાઈ જેવા રાનગમ નેતાઓથી છુદી ન હતી

ગાંધીજીએ ૨૨ ૮' શન ને એક નવો જ અર્થ આપ્યા 'હિન્દુ સ્વય ૧ ની નાનકડી પુસ્તિકા એ ના નવી વિલાવનાને મેનિએ હતા પશુ ભાગતમા ગાંધીય સંતમા તેમજ પ્રવેશ કર્યા ના તેનેકે સ્પષ્ટ હતું હુ કે મરી સ્વગવતી ક પનાને અન્યાયે લાગા કરવાનો નારો પુરુપાર્થ નથી અન્યા ૧૦૬થી શામનમાંથી મુતિના લાઈકમને જી હુ અગિમના આપુ છુ પશુ મારી ૧ સ્વગવ ની વિલાવના પશની મારી જકા એવી ને એવી જ ૧ છે 'હિન્દુ સ્વગવ ની કપનાએ ભાગતની સમૂળ તે અમગ માર્ત નાદાન વિચા મીને પડેલા હતા તેનું સ્વગવ સામેટુ અ દાલન ભલે તે માટે નહોતુ પશુ તેને મોહ તો હુ / ગમનાતન લાઈકમને સરાજની લાસત એ અવિવાલ્ય અગ તેનો ગરુ હુ

આમાના એક લાઈકમને રોજે તેમના મગ ૧ આદાલતના પ્રથમ પ્રશ્નનાના અગિમના આપી અને તે હિન્દુ મુનિમન અગિમને તેમને હિન્દુ આદિકાની તેમની મગમક લાસત વખતે જ જોઈ લીધ હુ કે હિન્દુ મુનિમન સસાવ ખૂબ જ પેચીકે છે અને તેને હુકવા વગર આપણો ગાંધીય મુનિમો પ્રય હુકે એન નથી તેમજે આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે ૧૯૧૮-૧૯ ના કાળમાં ઉપનિયત થાલ વિલાફ પ્રશ્નને ઉપાદિતે તે મા કો ના હિન્દુ મુનિમન એમના પ્રશ્નના ઉકેલ માટેના એક ભાગીય પ્રય ન આદર્શ તેના જોખમે તે નવી નવતા દેખે એમ તો અ મનાય ૧ પશુ ૨

કાળનાં હિન્દુ અને મુસ્લિમ નેતાઓએ ચેતવણીનો સર કાઢ્યો હતો કે ખિલાફતના મુદ્દાને હિન્દુ-મુસ્લિમ એકબીના ઉકેલ માટેના ઉપાય તરીકે હાથ ધરવામાં રાજકીય ચરકાડાખી છે. પણ ગાંધીજીએ એ જોખમ ઉઘાડ્યું. તેનું રાજકીય ‘ગોસ્ટ ગોર્ટમ’ કરનારા પંડિતોએ નિદાન કહ્યું. તેમાં આ કેસને રાજકીય ચેરકાડા-પણીને ગણ્યો. અમુક અંશે એ નિદાન સાચું’ પશુ છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આ વિકટ સમસ્યા ઉકેલ્યા વગર દેશ આગળ નહિ વધી શકે, એવું’ બધા નેતાઓ માનતા હોવા છતાં તેના ઉકેલ માટેના પુરુષાર્થ કરવાનું બીજા કોઈને કેમ ન સંજોગ? કે એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રશ્ન જ નથી, એમ માની આપખોં-આ-મણાં કેમ થયાં? દોહનાયકો હંમેશાં આવાં જોખમો ખેડવાનું જિગર ધરાવતા હોય છે. ‘કોઈકે ક’ઈકે તો કરવું’ જ પડશે ને?’ એવા હાથ તેમના ચિત્તમાં ઉઘપણે વ્યાપી ગયેલા હોય છે. અને તેવે વખતે ચોટા લાગના બીહિકો જોખમ રહિત કિનારા પર ઊભાં જીમાં જોખમોના વેગીલા પ્રવાહમાં સામે પૂરે તરતા નાચકોના એકેએક વર્તનને એલિમિપકના પ્રેક્ષકની ગાદીથી જોતા હોય છે. આથી જ ગાંધીજીએ દેશની અનેક સમસ્યાઓમાંની એક સમસ્યા એ કહી હતી કે આ દેશમાં બીહિકો કહોરવિત છે.

આ જ વાત જેઠીંગડાએ પહેલા જોખમને લાગુ પડે છે એમ મને લાગે છે.

જેઠીંગડા સમગ્રજીવન એક ભવ્ય યાત્રા જેવું છે. ઘણા વિચાર-દેવતાઓના તીર્થે તેમણે માથું નમાવીને ભક્તિ આપી છે. પણ તેમના જીવને અલ-ખો ચાલુ જ રહ્યો છે. માનવીય પ્રશ્નોને ગહરાઈથી જોવા સમજવાની તેમની તીવ્ર જિજ્ઞાસા, લોકહિતાયે જીવન સમર્પણ દેખાતી તમન્ના, સ્પષ્ટિક સમ શુદ્ધ ચિત્તત્વ, નિર્ભયતા અને અગત રાજકીયમાંથી છૂટી વૈચારિક ભૂમિકા પર જ શુભ-અવશ્યને જોવાની દૃષ્ટિ, અને સતત ચિત્તના જોડાણમાંથી પાતાળ દેડીને નીકળતો ચેતનાનો પ્રવાહ—આ બધાના બળથી તેઓ એક પછી એક ઉત્પુર શિખરો પર ચઢતાં ચઢતાં કેટકેટલા દેવતાઓનાં તીર્થસ્થાનોએ યાત્રા કરતા ક્યાં. આમાંથી તેમને એક જીવનદર્શન લાધ્યું હોય એમ લાગે છે. બેકે એવા ભારે શબ્દ તેઓ કહી પોતાને માટે ન જ વાપરે. ગાંધીજીએ ‘હિન્દુ સ્વરાજ’ ૧૯૦૯ માં લખ્યું. લગભગ ૪૦ વરસની ઉંમરે તેમના ચિત્તમાં ને શબ્દાંકિમાં પકવતા આવી ગઈ હતી. જેઠીંગડા જેવું નથી થયું. સમગ્ર ક્રાંતિની તેમની વિલા-વના પૂરી સ્પષ્ટ બહુ જ મોટી થઈ. પણ માનવીના ભાવિની માફકની, ગાંધીજીની, વિનોબાજીની કલ્પનાના અવ્યાસમાંથી તેમનો પોતાનો વિચારવિષ્કંબ ધાર્યો. પણ તેના આધ્યમ તરીકે માફકની, ગાંધી કે વિનોબાના જેમ કોઈ વિશિષ્ટ ફલક બાધી નહોતા શક્યા. સ્વભાવે તેઓ ક્ષત્રિય હતા. નિર્ભયતા તો તેમના લોહીના કંગ્રેજીમાં હતી. જેવી નિર્ભયતા, તેવી જ નમ્રતા. જેવી વીરતા તેવી જ ક્ષમાશક્તિ. આથી તે સ્વરાજના પૂર્વજાળના ને સ્વરાજ પછીના આન્દોલનોમાં લોકોના હામી તરીકેનું આદરપાત્ર સ્થાન પામ્યા. ક્રાન્તા કિલ્લ જાયત હન્યુદયઃ લગ્નય જાન્તો જુવનેવુ હૃદઃ.

કાલિદાસની એ વ્યાખ્યા મુજબ તેઓ હમેશાં પ્રબળા કોઈ વ્યક્તિ ને ખાશ કરીને મરીન નખાળા-પર્ગ ને ધના કાન્યામાંથી ગયાવનાર તરીકેના ચેલ જાળવવાનું કામ તેમનું રહ્યું છે. તેમનું નિત્યજીવન આમાં અનેક મુલાનોને પણ મેળવ્યા ને બળ આપનાર બનતું હતું. બુવામિજિનું અનર્ચલ ઉદાન, મુદ્ર ને ગતિશીલ સ્વરૂપ જેઠીંગડા પ્રગટ થાય છે. પણ જેવળ રાજકીય દ્વંધ પર આવા અન્યાયોનો સામનો કરવામાં અન્યાયોના મૂળને કામી શકાતુ નથી, એ તેમની નજરમાં આવતાં વાર ન લાગી. આમાંથી જ ગાંધીજી અને વિનોબાના વિચારો, કાર્યક્રમો ને કાર્યપદ્ધતિ તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું ને તેનું આકર્ષણ થયું. ને આમાંથી જ તેમના મનમાં ‘સમગ્ર ક્રાંતિ ની વિલાવાનોએ મૂળ નાખ્યાં.

આ સમગ્ર ક્રાંતિ તે કોઈ જેઠીંગડાની નવી વિચારનીપજ નથી પણ તેમાં તેમણે પોતાના કાર્યને એક વ્યાપક દિશાને ફલક આપ્યો, એમ કહી શકાય. લોકશાહી પર આપણા રાજ-કારણની ગતિવિધિમાંથી, રાજકીય પક્ષોની સત્તા માટેની સાકારી-માંથી ખતરાઓ ઊભા થતા દેખાયા. અને આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે થયું આ ખતરાઓને વધુ તીવ્ર બનાવે તેવી પરિસ્થિતિ પણ ઊભી થવા લાગી. બાટાચર રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી દેલાતાં દેલાતાં બંદરે જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં ને સ્તરે દેલાવા લાગ્યો ને જીવનનાં મૂલ્યોનો હાસ થતો દેખાવા લાગ્યો ત્યારે એક બાજુથી જેમ તેમને લોકશાહીનાં જ સાધનોથી આ બળો સામે સંઘર્ષ કરવાનું તાકતું, તેમ બીજી બાજુથી આ સંઘર્ષમાં પડનાર મૌનિક-સુવાચકોએ તેમના અગત, કૌટુંબિક અને સામાજિક જીવનમાં થતા અન્યાયો સામે પણ એવા જ સંઘર્ષ જેલવાનો છે, તેની ચાદ સતત આવ્યા કરી. અને એ રીતે આમૂલ ક્રાંતિ—વૈચારિકક્ષેત્ર ને આચારક્ષેત્રે ઊભી કરવાને લગીરય પુરુષાર્થે તેમનું જીવનકાર્ય તેમનાં છેલ્લાં વરસોમાં બની રહ્યું. પણ જેમ ગાંધીજીના જીવન કાળમાં બન્યું હતું, તેમ તેમના સાથીઓને-બીહિકોને ને સામાન્ય પ્રજાજનને માત્ર સ્વરાજ મળે તેનો રસ હતો. પણ સ્વરાજની તેમની કલ્પના માત્ર પરદેશી શાસનમાંથી મુક્તિથી આગળ જતી નહોતી. તેમજ જેઠીંગડાની પાછળ સંઘર્ષોમાં પડેલા મુલાનો, રાજકીય પક્ષોના નેતાઓ કે બીહિકોને તકલીફના પ્રશ્નો આ સંઘર્ષ દ્વારા પડે તો ‘કસોલકસો’ લાગતું હતું. આથી જ નવમિત્રાંણના અધિહાસનો અંત અને અતેષિલ લગભગ સાથે જ થયાં. બિહાર આન્દોલનની પણ આ સ્થિતિ થઈ. જનતા પક્ષની રચનામાં પણ આ જ સ્થિતિ થઈ. પણ તેનો કોષ જેઠીંગડાની કાચી રાજકીય સમજને આપણે તે તેમને અન્યાય કરવા જેવું છે. જેમનો આત્મા સામે જ ચડે રહેલા અન્યાયોથી કળી જાયો હોય, તે તો માત્ર પોતાના જીવના જોખમે જ નહિ પણ લોકશાહિના કાર્યા પાકા સાધનોને લઈને પણ ઝંપલાવે છે. ને તેમાંથી નવી શક્તિ નિર્માણ થઈ પણ બધ એવી આશા સેવે છે.

પણ આપણે બોલ્યું કે જેઠીંગડાની આપણને નેટલી બંદર લાગી તેટલી જેઠીંગડાના વિચારની બંદર આપણા નેતાઓને કે મધ્યમ-

વર્ગને કે યુવાનોને ન લાગી એ આપણું રાજકીય ગેરહાથપણ, યુદ્ધિની અપરિપક્વતા બતાવે છે. પક્ષ અને રાષ્ટ્ર વચ્ચેના ભેદ સમજવા નેટલી સામાન્ય કુદ્દ કે જે લોકશાહીને ખતિ આપવામાં પડેલી શરત મહુાય—પણ આપણે હજી મેળવવાની બાકી છે, એટલે જ એનો અર્થ થાય. જે ૧૯૫૦ તો આ રાજકીય પરિપક્વતાને આપી ગયેલો લોકનાયક હતો. આપણે જ કાચા પડ્યા.

પણ હવે ભલે જે ૧૯૫૦ નથી પણ તેમના વારસદાર હોવાનો ગર્વ અતુલ્યવનાર યુવાશક્તિએ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનમાં આ સમગ્ર ક્રાંતિની હવા ભરી ને બેઠી. કાંતિ કંઈ ઉપરથી પડતી નથી, તે કોઈના તરફથી ભેટ પણ મળતી નથી, તેનું તો ચિત્તના ગર્જમાં સેવન કરવું પડે છે. આને યુવાશક્તિની મધરાવડી મેલી છે. આડધરે તોડેડાડ કરવી, તે યુવાશક્તિનું વ્યવર્તક લક્ષણ મહુાય છે. યુવાશક્તિ તે કેવળ શક્તિ જ હોય તો તેને તો કોઈ પણ યુદ્ધિનો સમ્પળ પણ શક્તિનો કુબળ નેતા કે પક્ષ કે વર્ગ ભાડે લઈ ગઈશે ને ‘ચડ બ બેટા શળીએ’ના આદેશો આપશે. તેવે વખતે યુવાશક્તિનું જે સ્વરૂપ જે ૧૯૫૦એ આપણી સમક્ષ હતી બતાવ્યું છે, તેને જ આપણું લક્ષ્ય બનાવીએ.

આવી યુવાશક્તિ જ લોકશક્તિના જીવનધારી બની શકશે. આને લોકશક્તિમાં બમતી નથી, લોકશક્તિ તેના સાચા સ્વરૂપે પ્રગટ થતી નથી, તેમાં લોકોમાંના યુવાવર્ગની નાદારી, લાચારી, હેતુશન્યતા, ધણે અંશે કારણભૂત છે એમ મને લાગે છે.

જે ૧૯૫૦ની બૂલી નેવાના કામમાં બસે કે આપણે એવી બૂલી નથી કરી, એમ કહીને પોતાના વર્ણો પાંતે ઘાબડવાની આપ-શાખાશી લેનારાઓને એ એટલું વિચારે કે જે ૧૯૫૦એ જે કહ્યું છે, તેમાંથી થોડુંક કરવા નેટલી પુરુષાર્થ તો હું કરી નેઉં!

પુરુષાર્થહીનતા એ યુવાશક્તિ ખરેખર મોટામાં મોટો ચાપ છે, એટલી વાત પણ બે જે ૧૯૫૦ના જીવનમાંથી મળે તો તે પણ ધણું છે.

■ મૂળશંકર ભટ્ટ

જયપ્રકાશ : ક્રાંતિપ્રકાશ

જીવન વિદ્વંસતાએલે ભય છે.

મદ્વંતરને જય કબી આપી નિકટ

દૂર દેવા હે ઉન્ને નિલ માર્ગે સે

તો ક્યા વહ મૂખના થી ?

નહીં.

મુઝ કાનિર શેલક કે લિએ

કુષ અન્ય હી પય માન થે

ઉદિપ્ટ થે પય ન્યાગ કે

પય મંપૂર્ણ કે, સંપૂર્ણ કાનિ કે

કેટકટીના પ્લિસોમાં બેઠવાસ દરમ્યાન જયપ્રકાશજીએ ઉપ-રોક્ત પંક્તિઓ પોતાની બેલ કાપરીમાં ટપકાવી હતી. ક્રિતાત્તાની દૃષ્ટિએ એમાં ભ્રષ્ટ્ર હોઈ શકે, પરંતુ જયપ્રકાશજીની વિચારધ્યાના સમજવા અને એમના ક્રાંતિદર્શનને આત્મસત્ કરવા માટેની ચાવી આ પંક્તિઓમાં પડેલી છે. જે ૧૯૫૦ની વિચારમાત્રા ચીડે ગયેલી ચાલી નથી. એમાં કેટલાયે અટપટા વાંકાચૂંકા, આડાચવળા વગાકે ને ચઢાવા તથા ચઢાવજીતાર આવ્યા છે. તેથી કહેનારા-ઓએ એમ પણ કહ્યું કે જે ૧૯૫૦ની પોતાની કોઈ સુનિશ્ચિત જીવનદૃષ્ટિ હતી જ નહીં, એમનું પોતાનું કોઈ ક્રાંતિદર્શન નહોતું, એ તો અધારમાં કોઈ જ મારગ રહ્યા હતા. જીવન અને ક્રાંતિને કોઈ રૂઢ વિચારપરંપરા ચોક્કામાં મુકીને જ બેનારાઓની આવી પ્રતિક્રિયા હોય તે સહેજ છે. જડ વિચારોના જંગલોમાંથી નવી કેડીઓ કાઢવા મથનારાઓ તરફ લોકો ધણું-ખડું આ જ દૃષ્ટિએ જુએ છે. આવા લોકો એ વાત બૂલી જાય છે કે જીવન શું ને ક્રાંતિ પણ શું, એમનો માર્ગ જડ ચોક્કાઓમાં જકાડાયેલો હોતો જ નથી. એ તો અતુલવ અને પરિસ્થિતિઓ પ્રમાણે સતત બદલાતો રહે છે અને એનું સ્વરૂપ ક્રમશઃ વિકસિત થયું રહે છે. સતત બદલાતી અને વિકાસ પામતી રહેતી આ યાત્રામાં કેવળ એ જ મૂલ્યો સુનિશ્ચિત રહે છે જે ક્રાંતિકારીના જીવનપથને સદૈવ આલોકિત કરતાં રહેતા હોય છે, જે ક્રાંતિકારીના લાંબા જીવનસંઘર્ષમાં, હતાશા અને મુરકેલીભરી પરિસ્થિતિઓમાં ઊંચા દેતાં રહેતાં હોય છે. આવાં જીવનમૂલ્યોને જયપ્રકાશજીએ “પ્રકાશમાન આકાશદીપ” કહી ઓળખાવ્યાં. આ જીવનમૂલ્યો જે ૧૯૫૦ના અટપટા લાગતા જીવનપથ પર એમનું સતત માર્ગદર્શન કરતાં રહ્યાં; એ પ્રકાશ-માન આકાશદીપ એમની જીવનયાત્રા દરમ્યાન ક્યારેય ઝાંખા પડ્યા નહોતા કે બદલાયા નહોતા. આ પ્રકાશમાન આકાશદીપ તે સ્વતંત્રતા અને સમતા. જે ૧૯૫૦ માક્ષવાદી હતા ત્યારે કે માધીવાદી બન્યા ત્યારે, બૂદ્ધાને આન્દોલનમાં જીવનકાની બન્યા ત્યારે કે પછી સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આન્દોલનકારી બન્યા ત્યારે સ્વતંત્રતા અને સમતાના આકાશદીપ, આઝાદી અને સમાનતાના આદર્શ સતત એમની નજર સામે રહ્યા. જે ૧૯૫૦નું સમગ્ર જીવન અને ક્રાંતિચિંતન સ્વતંત્રતા અને સમતાના આદર્શોને જીવનમાં ઉતારવાના અને એને અનુદૃષ્ટ સમાજસ્વચ્છ કરવાના પ્રયાસ રૂપ રહ્યું. એ સ્વતંત્રતા અને સમતાના નિરાકાર મૂલ્યોને સમાજવ્યવસ્થામાં સાકાર રૂપ આપવાની મોધયાત્રા સમૂહ રહ્યું.

શોધયાત્રો અને સામાન્ય યાત્રીઓ વચ્ચે જે ફરક હોય છે તે જ ફરક જે ૧૯૫૦ અને ચીલાત્યાહ ક્રાંતિકારીઓ વચ્ચે રહ્યો. સામાન્ય રીતે લોકો પરિચિત અને પારમેલા રસ્તે જ બચાવું પસંદ કરતા હોય છે. કારણ, એમાં કશાં ભય-ભ્રમ હોતાં નથી. બીજાઓએ રસ્તો ટીપીને તૈયાર કરી મેલ્યો છે, હવે આપણે તો લીટ લીટ ચાલ્યા બચાવું! વચ્ચે ક્યારેક અડચણ બીજી થઈ તો જરા આમ કે તેમ ફેટાશ ને વળી ફરી કરીને જૂના મોડે ચઢી ગયા. બ્યારે શોધયાત્રી હોય છે તે બેખમ

અને અસહજતાઓની સલાવાનાઓને સ્વીકારીને જ માથે છે. એને તો હાલગણ એ વાતની ખાતરી હોય છે કે સગામની અને રોષ એ બે વચ્ચે મોટા ભાગે મેળ નથી પાતો જરૂરત જિભી જ થઈ તો મેમાથી એક છોડવું જ પડતું હોય છે એટલે જે લોકો જુવાનીમા ઉમ્મ ક્રાંતિકારીઓ હતા તેવા લોકોની પક્ષ હતી ઉમ્મર વિચારસાગ્ર થયો જાય છે અને આવા લોકો પ્રત્યક્ષ કાર્યથી અજગા પડી જાય છે એકે ત્યારમા જ પશુ એ પોતાની વાત તો ક્રાંતિકારી શબ્દાવર્ણિગા જ રહેવા હોય છે, પરંતુ કામ વગરની હાલી વાતોની સાળિદ તકકાગોથી વધાર કશી કિંમત હોતી નથી ગાંધીજીની જેમ જે ભારતીય નેતાઓ જીવનની સધાએ પશુ ક્રાંતિકારી ચિંતન અને ઝોને અનુરૂપ કર્મથી ભાગ્યા નહી, લોહિયા અને જે૦પી૦ તે પખીના હતા જીવનની આખરી સણ સુધી એ લોકો વિચાર અને ઈર્ષાના ક્ષેત્રમા ક્ષાદીઆખરાએ સાક કરતા, ને નવા રસ્તાઓ બનાવતા આગળ વધતા ગયા આ રીતે એઈએ તો જે૦પી૦ પોતાના જીવન કાળમા સમતા-સ્વત નતાવાળો સમાજ બનાવી શક્યા કે નહી એ વાતવું મહત્ત્વ નથી, મહત્ત્વ એ વાતવું છે કે એક પોષાગ્યાની તરીકે એ પોતાના સમતા અને સ્વત નતાના બેયો માટે કર્મ અને ચિંતનની નવી દિશાઓ શોધી શક્યા થા નહી

જે૦પી૦એ પોતાની યુવાનીમા આગ લકાળે-સગલગ એગણીસ વર્ષની વયે સ્વત નતાને આદર્શ અપનાવ્યો હતો એ ગાંધીની આધીને યુગ હતો રાષ્ટ્રીયસત્રામ માટે બધું છોડીછાડીને બહાર નીકળી આવવા માટે ગાંધીજીએ યુવાનોને આવાહન આપ્યું હતું એ પડકારના જવાબમા જે૦પી૦એ કહેજ છોડી ને સ્વત નતા સત્રામતા સૈનિક બનાવ શરૂઆતમા એમને મન સ્વત નતા એટલે પરદેશી શલાખીમાથી માત્રુક્ષમિની યુક્તિ એટલે જ અર્થ હતો પરંતુ વખતના વહેવા સાથે અને અનુભવ આવતો ગયો તેમ તેમ એમની સ્વત નતાના સ્વરૂપ અને સીમાડા વિસ્તરતા ગયા પછી તો સ્વત નતા એટલે મતુલ્યની સર્વન અને સર્વપ્રકારના બધેનો-માધી મુન્તિ એવો અર્થ એમના મનમા બધાતો ગયો સ્વત નતા એટલે પેશ્વ ગાંધીય સ્વત નતા એટલે જ અર્થ ન ગણો, પશુ માનવીય વ્યતિલવની સ્વત નતા, માનવિક સ્વત નતા, આત્માની સ્વત નતા એવો થઈ ગયો જે૦પી૦એ લખ્યું છે "આવી સ્વત નતા મારા જીવનની વાસના બની ગઈ છે હું રોટી, સત્તા, સુક્રા, સમૃદ્ધિ, રાજ્યનું ગૌરવ અથવા બીજ કોઈ પશુ વસ્તુ માટે એનો દડો નહી થવા દઈ, "

એમનો બીજો આદર્શ હતો સમતા-સમાનતા એટલે જગા જગીનો સ્વત નતાનો આદર્શ એમને ગાંધીય સત્રામમાંથી અને ગાંધી પામેથી મળ્યો, બ્યારે સમાનતાનો આદર્શ એમને અર્થિક કામ લાગુતરનો ખર્ચ કાઢવા માગુ પેતરે, ગાંધીનાંઓ, બગીચા એ અને ટાંગેમા કામ કરતાં ન્તા તથા માર્ક્સ, લેનિન તથા માનનરૂ રાખના વિચારોના અધ્યયનમાથી પ્રાપ્ત થયો એને ન્તા. જ પ્રકાશજી સ્વત નતાના સનિક હોવાની નાથે માથે હવે

સ્વત નતા પ્રાપ્તિ ધાનતા સમાનપૂર્ણ મનાવના સ્વપ્નપ્રકાર જે૦પી૦ વ્યક્ત કરતા એમની અન્યતા બધાઈ વૃદ્ધિ કરી કે જોઈએ સ્વત નતા તો રસ્તાને અંત પાલ માન છે, છા પાલવગતુ રથળ-મર્જિત તો જ નાપક, ગરીબી રૂઝવાલોવી નુન સમાતાવાની સમાવતની સ્વાપના એમના મતા પ્રસાર તરફ સ્વનનક પૂરતી નથી એમને નન ન્તાના એવે નીની સ્વત નતા, નાનતા નાના સાગસુની રૂઝ સ્વન નતા, અને એ સ્વન નતામા ગોપમ, ભૂમ અને ગરીબીથી મુન્તિને મમાવેગ પછ થના મેંએ એઈએ "જ ખરી રીતે જેવા વરંએ તો જ૦પી૦ની રાખી વિચાર્યાના, એમનું ક્રાંતિ ઈર્ષન, સ્વત નતા અને સમાનતા આનના વચ્ચે મેજ બેનાવાના, એ બ વચ્ચે મનનવધ માવવાના અને જે બે વચ્ચેની સગતિ મોધવાના પ્રયાગ જેવું જ હતું

સ્વત નતા અને સમાનતાના આદર્શો વચ્ચે વચનન શરવ છે ખગ ૬ ૫૦ પગત રીતે વિચારનાંએ અભિપ્રાય એવો ગણી કે એ શરવ નથી, યા તો સ્વત નતા રહેશે, યા સમતા બે માથે ન ગણી શે સ્વત નતાનો અર્થ હરીદારની છા એવો પ્રા વવામા આવે છે ગાંધીનિતમા જ નહી, ઉછીગ અને વ્યવસ્થાના પશુ હરીકાઈ હરીકાઈ હને ત્યા અસમાનતા આવવાની સમતા લાવવી હોય તો હરીપાઈને મધાકા બ્યારી પડને એને બીજ રીતે કહીએ તો સ્વત નતા ૫૦ અકુશ, મન્ટોઠ સમતા અને સ્વત નતા વચ્ચે વિરોધીની કત્પનાને લીધ જ સમાનતા સમર્થક રાજ્ય શન્તિના વિચારગમા માને છે બ્યારે સ્વત નતાના સમર્થક રાજ્ય શન્તિને સ્વત નતાની શરૂ ગણી એને સોપીને અને અકુશિત ગમવા અચન કહે છે પ્રાગ ભમા જે૦પી૦ માર્ક્સવાદી હતા ત્યારે એમના પશુ ચિંતન ૫૦ આ વિચારની અમર હતી વજ ખરુ સ્વત નતા પ્રાપ્તિ સુધી એવ ૫૦ પગત સમા ત્વાદી તરીકે બ્યપ્રકાશજી રાજ્યસત્તા ૫૦ ગણૂ પ્રાપ્ત કરી એની મારફતે બ્યપક સામાનિક પર્વિર્તન કરવાની અને રાજ્ય શન્તિની મદ્દથી સમતામુલક સમાજની સ્થાપના કરવાની વાત ૫૦ જ ભાગ મુન્તા હતી

પરંતુ માર્ક્સવાદ ૫૦ જોડી શકાતા એ ગાળામા પશુ જે૦પી૦એ સ્વત નતાના-માનવીય સ્વત નતાના પોતાના આદર્શને હાગીર વિચારે પડવા દીધો નહોતો સાચુ પુછાવો તો સ્વત નતા માટેની એમની આ જોડી નિયંત્રે લીધે જ એ નોંડત નતા અનન્ય સમર્થક બની ગયા એમણે એ ઠહી પશુ ખરુ કે સમાજવાદી ભાગતવ મારુ જે ચિત છે તે આર્થિક અને ગાંધીનિક-અનનમા પ્રેરે પુ કોઠત નામ્મ છે જે રીતે એઈએ તો લોકત નો એક અર્થ એ થશે કે એમા કોઈ એક પક્ષ વિગેપતુ શાસન હોય, મતુરોની એઈવી વધારે ગજજીય પદવીઓ હોય, એ બધી સ્વત નતાપૂર્વ કામ કરી શવતી ટોય, અને વિચાર મસિ-ચમિતની તથા પાગકીય સ સ્થાઓ સ્થાપવાની પૂર્ણ સ્વત નતા એ આવવા લોકત ની

આવશ્યક સરત હોય. આવા સમાજવાદી લોકતંત્રમાં જે મુખ્યસ્વયં હોય તે ગંભ્યનાં અંગ કે અનુસર નહીં હોય, પરંતુ રાજ્યનું સમર્થન કરનારી સ્વંયીન સંસ્થાઓ હશે; આ સંસ્થાઓ સરકારના ગૌરવશીલનાં કાર્યો પર અંકુશ રાખશે. જેને પીળાનાં શબ્દોમાં કહીએ તો આ એવું લેક્તન હશે “જેમાં મુખ્ય ન તો-સૂચીવાદનો શ્રાવણ હશે, અને ન રાજ્યનો શ્રાવણ હશે, એ સ્વંત્ર જ્ઞાન હશે.” એ સમાજની સેવા કરશે અને જલ્દીમાં સમાજ એને આશ્રયિકાનું સાધન આપશે. પરંતુ પોતાના કંઈ પસંદ કરવા બાબત ત્યાં સમાજની પોતાનું સ્થાન પસંદ કરવા બાબત એ એક હક સુધી સ્વંત્ર હશે. વિચારોની અસિયક્ષિત માટે એને સંપૂર્ણ સ્વંત્રતા હશે અને પોતાના નૈતિક વિકાસ માટે એને પૂરતી મોકળાશ હશે.

પણ આનું આર્થ લોકતંત્ર સ્થપાશે શી રીતે? પાટીને મજબૂત બનાવવાથી આ પ્રકારનું લોકતંત્ર સ્થાપી શકાશે ખરું? રાજ્યની શક્તિ વધારવાથી આવા લોકતંત્રનો રસ્તો ચોકસો થશે? નહીં, તો પછી ઉપાય શી રહ્યો? લોકતાત્વિક સમાજવાદીઓને આ બધા પ્રશ્નો મૂંઝવતા રહ્યા છે. વર્ણપ્રકાશ પણ એમાં અપવાદ નહોતા. અને સાચું પુણ્યો તો આ પ્રશ્નોનું સમાધાન નોંધવાના પ્રયાસમાં જ એ સત્તા માટે સંધર્ષની રાજનીતિમાંથી નીકળી વિનંતાના સર્વોચ્ચ અને જુદાન બાન્દોલન તરફ વળ્યા હતા. “ચારે બાજુ વિટળાઈ પહેલા ધોર અધકાર વચ્ચે એમને નવેકેસમા પ્રકોષોનો એક નવો સ્રોત દેખાઈ હતા. પોતાના જૂના મિત્રો બાધાથી કળેતી માયા છોડી જેની એ પ્રકાશની દિશામાં આગળ ધપ્યા, એમને લાગેલા પેકો કે જુદાન સર્વોચ્ચ બાન્દોલન મારફતે જેમાં લોકશક્તિ જાગૃત કરી શકશે. એમને લાગ્યું કે લોકશક્તિ અને રાજ્યશક્તિ વચ્ચેના સહયોગ દ્વારા સંભવિત એક અહિંસક ક્રાંતિને ચારે દેશ આવીને જોવા છે. આની ક્રાંતિ આકાર લેવા માટે એમણે ઈવનુંદાન ઈધું અને લગભગ વીસ વરસ સુધી જુદાન-પ્રામદાનના બાન્દોલનમાં લાગેલા ગંભીર આંતરે માથે સ્મતાવાદી સમાજ માટેની એમની ગાંધ યાજુ જ હતી. આ ગાળા દરમ્યાન જેની વાગવાં કહેતા ગયા કે આવા પ્રકારનો સમાજ પક્ષીય ગળગળુ દ્વારા સ્થાપી ન શકાય. પક્ષીય ગળગળીતિને મન તો સામાન્ય માણસ એટલે માર્ગ એક મોઢાતા-મેટર. એની પાનેથી એનો મેટ કદાવી લેશે. એટલુ જ એ બચ્ચું છે. મેટ, કદાવી લીધા પછી એનો ભાવ સુધાં એ પૂજતી નથી. આવી રાજનીતિને દેહણું લોકનીતિ ચાલે તો જ સાચું લોકતંત્ર સ્થાપી શકાય. લોકનીતિ એટલે “રાજ્યપ્રાય પક્ષોથી નિરપેક્ષ રીતે લોકો પોતે ગળગળાં હોવામાં સીધા સામેલ થાય તે.” આવી લોકનીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ વર્તમાન અવસ્થાના મૂળ આધારો જલ્દીમાં હો. આ મૂળ આધારો એટલે “જુલું લાલ ની લોભા નંસ્કૃતિ અને એમાંથી પેદા થનારી વર્ગ, કુળ, જાતિ, ન પ્રવાય, સેવા અને પ્રદેશ વચ્ચેની અસમાનતાઓ. લોભ અને અસમાનતાના આધાર પર ખરી સમાજ વ્યવસ્થામાં સ્વાભાવિક ગતિ જ વધુમાં વધુ આધિક

સત્તા, વિરોધાધિકાર, શક્તિની પકાપટી અને હરીફાઈ રહેવાનાં આવી હરીફાઈના વિષયકમાંથી સામાજિક વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખવા માટે અને ક્યારેક એની સાથે વાચ લીધવા માટે હિંસા પેદા થવાની. જેની પાનું માનવું એમ છે કે લોભ, અસમાનતા, હરીફાઈ અને હિંસાને બદલે સામુદાયિક હિત, સમતા, સહયોગ અને સહવાવના આધાર પર જ રોષસુસ્કૃત સમાજ ગર્વ શકાય. અથવા સમાજ કેવળ રાજ્ય સત્તા પર આધાર રાખવાથી નહીં, બલકે લોકોની પોતાની પ્રેક્ષ, એમાં સ્વેચ્છિક સેવાનાં પ્રયાસો અને સામુદાયિક સહયોગના આધાર પર જ ગરી શકાય. લોકનીતિનું કાર્ય લોકોની રાજ્ય-નિર્ભરતા, એકી કરતા જવાનું અને એમની કાયં કરવાની સહેલ અને પ્રેરણાને આગળ વધારવાનું છે જુદાન-પ્રામદાનનું કાર્ય કટાંતી વખતે લોકનીતિ પર જેની બાર દેતા હતા તેના પરથી ક્યારેક એમ જ લાગતું કે એ રાજ્ય-સંસ્થા અથવા શાસનની સંપૂર્ણ ઉપેક્ષા કરીને જ ચાલે છે અથવા તો ચૂપચાપ અને આખી ને આખી સ્વીકારી લઈને ચાલે છે. કહેવાવાળાઓએ એટલે સુધી કહી દીધું કે વિનોબા-બળપ્રકાશનો સર્વોચ્ચ આધુનિક રાજ્ય-તંત્રની વિરાટ શક્તિની વાસ્તવિકતાને બેવા સુધાં માગતો નથી. વિનોબાની વાત છોડી દઈએ તો બળપ્રકાશનો તો રાજ્ય-સંસ્થા શાસન-સરકારના સ્વરૂપ અને વહેવાર સાથે સંબંધ બરાબર રહ્યો છે વખતોવખત સરકારી આયજીની દીકા કરવા ઉપરાંત સમગ્ર રાજકીય વ્યવસ્થાને નડું સ્વરૂપ આપવા માટેના નંદર સૂચનો એ કરતા રહ્યા છે.

એમાં કોઈ જ ક નથી કે જેની લોકતંત્રમાં બહુ જીંડી નિહા હતી. મર્યાસિત શાસન-પદ્ધતિઓમાં જેની લોકતંત્રને સોંપી સત્તા અને વિવેક-સંચિત પદ્ધતિ માનતા. જીવનના આખરી કાળમાં લોકતંત્રની રક્ષા પાતર એ મોટા સંધર્ષમાં પણ જીત્યાં. આમ એને માટે સંધર્ષ કરવા છતાં લોકતંત્રના પર પરાગત સ્વરૂપ અથવા ક્યારેક સંકુચ નહોતા. એ માનતા કે કેવળ ભારતમાં જ નહીં, પશ્ચિમના દેશોમાં પણ લોકતંત્ર એટલે ચૂટાયેલા અવતંત્ર શાસન. એ શાસનમાં લોકોનું કાર્ય કેવળ મત આપવા પૂરું જ ગરી ગયું છે. લોકતંત્રની મોઢી થતી બત્તી આ દશાને રોકવા માટે નાગરિક પોતાના સામાજિક આર્થિક-સંસ્કૃતિક જીવનના સંચાલનમાં મતવપૂર્ણ જુસિકા બદા કરતો હોય એ જરી છે. પરંતુ, ગળ્ય અને સરકારના હાથેમાં વધુમાં વધુ સત્તા જુદાન આજની કેન્દ્રિત વ્યવસ્થામાં આ શી રીતે થઈ ગયું કે એને સંભવ ન જ હોય તો પછી એની અવેજીના બીજા વ્યવસ્થા શા હોઈ શકે?

લગભગ ત્રીસ વર્ષ પહેલા “ભારતીય રાજ્ય વ્યવસ્થાના પુનર્નિર્માણ”ની ભરપેના રજૂ કરતી વખતે જેની એ આ પ્રશ્ન પર કહ્યો હોય વિચાર કર્યો હતા. આવીજની જેમ જેની ખમુ એકાં તારાનું પર આવા હતા કે ગળ્યશક્તિના કેન્દ્રીકરણથી પેદા થયેલા આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ રાજ્યશક્તિના વિન્દીકરણથી જ આવી શકે. આ માટે આખું નવેસ્થા એક સામાજિક જીવનની

વ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડશે—એવી વ્યવસ્થા કે જેના સામાજિક અર્થિક વહેવારમાં નાગરિક એકબીજાથી વિખુટા કે એકબીજાને હરીક નહીં હોય, એ આખા સમુદાયના એક અંગરૂપ હશે. આમ કાંચોમાં આવું સામુદાયિક જીવન પચાસવી રાજ્ય દ્વારા જ બંધાયું થઈ શકશે એમાં સંદેહ નથી. લોકહિયાની કલ્પનાના યોગ્યતા રાજ્યની જેમ જેઓની સામુદાયિક રાજ્યવ્યવસ્થામાં સાલનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ અને આધારભૂત એકમ માગેના સમુદાય છે. એ એક એવા સમુદાય હશે જેમાં જનતા ભવિત, વર્ગ, વર્ણ તથા સંપ્રદાયના ભેદથી લાગ લાગ થયેલી નહીં હોય, બધાં એમાં વ્યક્તિઓ સામુદાયિક હિતની લાવના વડે એકબીજા સાથે જોડાયેલી હશે અને સામુદાયિક જીવનમાં એકબીજાની સહયોગી હશે. ગામો અને સમુદાયોના આવા પાયા પર જ ક્ષેત્રીય, જિલ્લા, પ્રાદેશિક અને છેલ્લે રાષ્ટ્રીય સમુદાયનો પિરામિડ ઊભો થશે. આવી જનતા રાજકીય વ્યવસ્થામાં સ્વાભાવિક છે કે રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક એકમે પાસે બહુ જ જોડાઈ સત્તા રહેશે, જેના વિના ચાલી ન શકે તેટલી જ સત્તા એમની પાસે રહેશે. પણ આવું બનવું સંભવિત છે ખરું ? પ્રચલિત આચરણ, સામાજિક—આર્થિક તંત્રો અને રાજકીય વ્યવસ્થાને મુખ્ય સ્વભાવની એક માત્ર નિષ્પત્તિ ગણનારાઓને આ વાત અસંભવિત લાગે છે. તેથી એવા લોકો કેવળ જેઓને જ નહીં, તમામ પ્રકારના ક્રાંતિકારી ચિંતકને વેદિયા યા સ્વખલ્લે તરીકે ગણાવે છે અને વર્તમાન વ્યવસ્થાને જેમની તેમ રાખવા પ્રયત્ન કરતા રહે છે. આ બધા પ્રયત્નો અને આશરો થતા હોવા છતાં સમાજના મૂળમાં જે ક્રાંતિકારી લાવનારો થતા સ્થિતિઓ માથું જીંચી રહી છે તે આ સામાજિક વ્યવસ્થાને એકાએક કોઈપણતી કરી નાખે તે જીંદી વાત છે.

સામાજિક વ્યવસ્થાને કોઈપણતી કરી નાંખનારી શક્તિઓ બે પ્રકારની હોઈ શકે. એકે તે સામાજિક-આર્થિક સંબંધોની અધિકારશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ પેદા થતી અનિયંત્રિત અરાજક સ્થિતિ. ખીણ, આ સંબંધોની અધિકારશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ સ્થિતિને સમતા, સ્વતંત્રતા, વિદેશીકરણ અને સામુદાયિક સહયોગની દિશામાં પ્રયત્ન કરનારી ક્રાંતિકારી શક્તિ. ૧૯૭૩-૭૫ નાં જાન-આગસ્ટના વખતે જેઓએ આ જ ક્રાંતિકારી શક્તિના સંકલ્પ માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો. આન્દોલન પહેલાં અને આન્દોલન દરમિયાન જેઓએ બહુ ભાર મૂક્યો હતો—દાંપતિ-દલિતોને સામાજિક પરિવર્તનના અભિયાનમાં વધુમાં વધુ સક્રિય અને ભાગીદાર બનાવવા પર. અને તેથી જ જેઓના વારંવાર હરિજનો, આદિવાસીઓ, લઘુમતીઓ, મહિલાઓ, પછાત જાતિઓ વગેરેને જનસંઘ—સમિતિઓમાં ખાસ સામેલ કરવાનો આગ્રહ કરતા. જેઓએ એમના આ આન્દોલનને સંપૂર્ણ ક્રાંતિયુ આન્દોલન કહેતા. એમની કલ્પના એકે એવી ક્રાંતિની હતી કે જે સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક સંસ્કૃતિ, ગાનસિક, શૈક્ષણિક અને નૈતિક સંકલ્પમાં પાયાનું પરિવર્તન લાવે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિયુ આ અભિયાન જેઓના જીવન અને ચિંતનમાં એક જુદો જ વળાંક છે. જેઓએ પોતાની મનઃક્રમને સ્પષ્ટશક્તિને લઈ પેતાના આ આન્દોલનને સંકલ્પને પરંપરાગત પ્રયોગના વિચલન તરીકે લેખાન્દો નેત્રો, પરંતુ આ આન્દોલન દરમિયાન જેઓએ ચોક્કસ કેવળ બુદ્ધિનિયંત્રિતતાને જેઓને નોંધાતા. માર્ગવાદ અને લોકાનૈતિક સમાવેશના પ્રયોગની જેમ જ એ પ્રયોગ પણ એમના જીવનમાં પાછો ફરી ગયા હતા. ખરું પુણ્ય તો એ બુદ્ધિવાદના અધિકાર્ય દબાવી નિરાશ થઈ બચાવ હતા. સર્વોચ્ચ આન્દોલનની રચનાતિથી એમને મોટેભાગે મોટલાં જ થઈ ચૂક્યો હતો. એમને યશ કરવું કે સર્વોચ્ચ આન્દોલનની રચનાતિના મુલ્યમાં ક્યાંક કચી ખાલી રહી જવા પામી છે. આ ખામી તે સર્વોચ્ચની એકાંગી બુદ્ધિરચના—એકાંગી રચનાતિ હતી.

સર્વોચ્ચ આન્દોલન એવું માનીને ચાલ્યું હતું કે દેશની રાજ્યશક્તિ, સંગઠિત રાજ્યસત્તા પાસે સમાવેશની સમાવેશ રચનાના આદર્શને વેરેલી છે. તેથી એની રચનાતિ લોકશક્તિને સંગઠિત કરી એને રાજ્યશક્તિ સાથે સહકાર કરવા પ્રેરિત કરવાની રીત; એમ કરવાથી દેશમાં કોમી કોમી નવી સમાવેશ વ્યવસ્થાનો આધાર ઊભો થઈ શકશે એવું એવું માનવું હતું. આને લઈ સર્વોચ્ચ આન્દોલન પોતાની બધી શક્તિ સરકાર સાથેના સહકાર પર લગાડવું રહ્યું. પ્રારંભમાં ખુદ જેઓએ પણ એમ જ હતું. જોકે એમણે “ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થાના પુનર્નિર્માણ”ની રૂપરેખા પ્રસ્તુત કરી ત્યારે જ એમ માનીને ચાલ્યા હતા કે આ કાર્યને મુખ્ય ભાર તો સ્વયંસેવી સામાજિક, રાજનૈતિક કાર્યકર્તાઓ તથા સંગઠનોએ ઉઠાવવાનો રહેશે. જ્યાં સાથે સાથે, કેન્દ્રિત સત્તાના આધારે ઊભેલી સત્તા પાસે પણ એમણે અપેક્ષા રાખીને હાથે કે “આ કાર્યને સંપૂર્ણ સમર્થન આપવું એ સરકારનું કર્તવ્ય છે.” આ રીતે સર્વોચ્ચ આન્દોલન ગાંધીના પ્રતિકાર અને સહકારના બેડિયા માર્ગથી ચાલતીને ચાલ્યું. પરિણામે સત્તામહત્વ અજ્ઞા એને માટે નિરૂપયોગી થઈ ગયું, અથવા એમ કહી શકાય કે સત્તામહત્વ એવી શાસ્ત્રીય અને પોલિટિકલ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી કે જેથી ગોપણપૂર્ણ વ્યવસ્થાના પ્રતિકાર માટે પ્રેરણા જ બચવા ન પામી.

આ એકાંગી રચનાતિયુ પરિણામ તરત જ પ્રત્યક્ષ થયું. રાજ્યશક્તિ શાલતી જ ચાલી ગઈ. એવું કેન્દ્રીકરણ થતું ગયું. એ અનિયંત્રિત જનતા ગઈ. સર્વોચ્ચના બધા શુભ પ્રયત્નો અને એની આસપાસ ઊભી કરાયેલી સંદેશ જાહેરના છતાં દેશ અને સમાજમાં શોષણને બ્રહ્માચાર્ય વધતા જ ગયાં. સાથે સર્વોચ્ચ આન્દોલન તેમજીન થતું ગયું. એની શક્તિ ખતમ થતી ગઈ. એ કરમવા માંડ્યું. આ વિસ્મૃતિ બીજા કોઈ પણ સર્વોચ્ચ નેતા કરતાં જવપ્રકારથી પહેલાં પામી ગયા. ગાંધી સત્યાગ્રહીના વર્ષમાં જ એમને સમજના લાગ્યું હતું કે સંઘર્ષ વિના ભૂમિહીનો નો

* “જવપ્રકાર નાગરણ કે વિચાર”—ખાતું ૨૬૫

સવાલ ઉઠવાનો નથી અને નથી તો સમતામૂલક સમાજનો પાયો નાંખવાનો. તે વખતે જેઠાંપીએ કહ્યું હતું કે વર્તમાન વ્યવસ્થામાં વ્યાપક ક્રાંતિ થઈ વિના આ ખતમ નહીં થાય. હવે આપણે વિચારવાનું રહે છે કે આવી વ્યાપક ક્રાંતિ શી રીતે થઈ શકે ? ૧૯૭૪-૭૫માં એમણે આવી જ વ્યાપક ક્રાંતિ માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો. એ આન્દોલનને કચડી નાખવા માટે કટોકટી લાદવામાં આવી. એને કારણે આન્દોલનને પ્રવાહ કેવી રીતે રોકાયો અને કેવી રીતે એવું લક્ષ્ય સમાજનિર્વર્તનને બચ્ચે સરખાવવાની દરવાજાનું બની ગયું એ બધી તો હમણાં જ ક્ષેત્રી તાણ ધરનારો છે. એ પલ્લુ સાચું કે જેઠાંપીની માંદગીને લીધે પાછળથી આખું આન્દોલન અને એના પરિણામ-સ્વરૂપે આવેલી સત્તા, સત્તાલોકપુર રાજકારણીઓના હાથમાં જઈ પડ્યાં અને ત્યાર બાદ પશુ ૧૯૭૭માં જન આન્દોલનમાં મોભાં પર ચઢી સત્તા મેળવનારા આ રાજકારણીઓ આન્દોલનની મૂળભૂત માગણીનું વિરોધી આચરણ કરતાં પશુ જરાય ખચકાયા નહીં. પરિણામે સંપૂર્ણ ક્રાંતિને ઠોકણે સંપૂર્ણ ભ્રાંતિની ગવસ્થા સર્જાઈને જામી રહી.

આ બધું છતાં, ૧૯૭૪-૭૫ના સંપૂર્ણ ક્રાંતિના જેઠાંપી આન્દોલનની પોતાની જે ઉપલબ્ધિઓ હતી તે કાંઈ રીતે ઓછી નહોતી. સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ બાદ દેશ આખામાં સામાન્ય નાગરિક રાજનીતિના પ્રવાહમાંથી તીવ્ર ઉપર ફંગોળાઈ ગયો હતો તેને આઝાદી બાદ પહેલીવાર આ આન્દોલને લાવીને રાજનીતિના મંચની વચ્ચેવચ્ચ ખડો કરી દીધો. પાછળથી કટોકટી દરમ્યાન જ્ઞાન ચાલુ તે વખતે આ સામાન્ય માનવી અસુક વખત ખામેશ રહી ગયો. ખરેખર, પરંતુ માર્ચ ૧૯૭૭માં ચોકા મળતાં જ જેઠાંપીના આવાહન પર એક વાર તો એણે દેશની પૂરી રાજનીતિની દિશાને બદલી નાખી. પરંતુ ત્યાર બાદ જેઠાંપીના શિષ્યોની નિષ્ઠાતા એ વાતમાં રહી કે ૧૯૭૭ થી ૧૯૭૮ના ગાળા દરમ્યાન રાજનૈતિક ક્ષેત્રની બહાર ચાલતાં રચનાત્મક કામેમાં કાંઈ ખાસ નવી હાત ન પાડી શક્યા, અને ન તો એ લોકો નવી સત્તાના પ્રતિ-ક્રાંતિકારી ચારિત્ર્યની સામે સંઘર્ષની શક્તિ જામી કરી શક્યા. એ લોકો યા તો ક્રિસ્તીઆનિઝમ થઈને જાણ રહી ગયા યા તો પ્રભાવહીન થઈને રહ્યા. આતું પરિણામ એ પશુ આપ્યું કે જેઠાંપીના આંદોલનની બીજી મોટી ઉપલબ્ધિ પશુ એની ચરમ સફળતાના પગથારે પહેંચીને વિરુદ્ધ થઈ ગઈ. એ ઉપલબ્ધિ હતી નવી પેઢીના રાજનીતિકરણની. જેઠાંપીના નેતૃત્વમાં ચાલેલા આંદોલને નવી પેઢીને એના સીમાકાઓમાંથી બહાર કાઢી દેશના વ્યાપક પ્રશ્નો સાથે ભેડી આપી હતી એ હકીકતને કોણ ચૂંચવીકાર કરી શકે તેમ છે ? આ ગળાઉ જુદા જુદા પેઢીની પોતાના સંકુલિત સ્વાર્થ માટે વિદ્યાર્થીઓને રાજનીતિમાં ઘસડવાની જૂની પરંપરા હતી જ, પરંતુ જેઠાંપીના આંદોલને યુવાન પેઢીના રાજનીતિકરણની જે પ્રક્રિયા ચલાવી તે રાજકીય પેઢીની પ્રક્રિયાથી સાવ ભિન્ન વસ્તુ હતી. એ આંદો-

લને શહેરી યુવાનોની સાથે સાથે કચવાવાસી અને ગ્રામીણ યુવાનોનું રાજનીતિકરણ ક્યું એટલું જ નહીં, એ બંધાને સંઘર્ષની અંતરમાં પીળીને રચનાત્મક કાર્યનાં બીયાંમાં ઢાળી એક નવું વ્યક્તિત્વ આપવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો. ગામે અને તાલુકા-જોમાં જનતા-સરકારની સ્થાપનાનો કાર્યક્રમ આપીને જેઠાંપીએ આ યુવાશક્તિને આન્દોલનાત્મક કાર્યક્રમે ઉપરાંત રચનાત્મક નવનિર્માણના કાર્યમાં પણ ભેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આ એક એવું જીવનપ્રદી કામ હતું કે જેના અભાવને કારણે જ આઝાદી બાદના તમામ વેરવિખેર ક્રાંતિકારી પ્રયત્નો વિલાઈ ગયા હતા. કારણ, ક્રાંતિ એ કેવળ પ્લેસ ટે વિનાશ નથી, એ તો સર્જન અને નિર્માણની પ્રક્રિયા છે. પરંતુ ભાદુતી માણસો દ્વારા એ સાધી ન શકાય, એને માટે ઘણા વધારે ક્રાંતિકારી સ્વયંસેવકો જોઈએ. દેશની સામાજિક-આર્થિક વસ્તુ-સ્થિતિથી અજાણ્યા રહેનારા અને તોતાની જેમ ગેમ્બલી વિદેશી શબ્દાવલિનું રટણ કરીને પોતાને ક્રાંતિકારી તરીકે ખપાવનારા લોકોને ગાંધીથી માંડી જયપ્રકાશ સુધીના સેવકોની સેવા નયો સુધારવાની રજાગપટ લાગતો રહ્યો છે. પરંતુ આપણા દેશના સામાજિક સંઘર્ષમાં ભેટાં એ પોતાનાં દુરગ્રામી પરિણામોની ઉપેક્ષા થઈ શકે તેમ નથી. આપણે ત્યાં ભ્રાંતિઓ અને મહેનતાના કામને જુલુક ગણનારી જામી ભ્રાંતિઓ વચ્ચે લેંટની મોટી ખાઈ પેઢી દર પેઢી ચાલી આવી છે. દેશને આધુનિક બનાવવાનો દાવો કરનારી અને કારકુન પેદા કરનારા અશિષ્ટ શિક્ષણે એ ખાઈને વધારે જ પહેળી કરવાનું કામ કર્યું. એ ખાઈ એટલી પહેળી કરી કે મહેનત મજૂરી કરનાર અને ભણેલાગણેલા વચ્ચે કાંઈ પ્રકારનો સંબંધ જયવા પામ્યો નહીં. રાષ્ટ્રીય આન્દોલન વખતે રચનાત્મક કામ પર ભાર દઈને આ વિશેષ વર્ગ અને આસજનતા વચ્ચેની ખાઈને પૂરવા માટે એક હઠ સુધી પ્રયત્ન થયો હતો. જેઠાંપીએ બ્યારે સ્વયંસેવકો—સ્વેચ્છાપૂર્વકની સેવા પર ભેર દીધું ત્યારે એમના મનમાં આ જ ઉદ્દેશ હતો. એ માનતા હતા કે જૂની વ્યવસ્થાના પ્લેસની સાથે સાથે નવી વ્યવસ્થા માટે થોડા મળુપોતું નિર્માણ કરવું હતો તો તે આ જનતાં સ્વયંસેવી કાર્યમાં લોકોના કામ લેવાથી જ થશે. પશુ આન્દોલન ચાલતું હતું તે દરમ્યાન આ પ્રક્રિયા બહુ આગળ વધી શકી નહીં, અને ૧૯૭૭ બાદ તો એ સાવ ઇન્ચિન્ચિન્ચ થઈ ગઈ. દેશમાં જડતાની શક્તિઓ કેટલી પ્રળા છે અને એની સરખામણીમાં ક્રાંતિકારી સંકલ્પ કેટલો નિર્જળ છે તેને આ પુરાવો છે. ભવિષ્યમાં આ સંકલ્પની હઠતાની એક કસોટી એ પશુ રહેશે કે પોતાને ક્રાંતિકારી કહેવોને સમર્પિત ગણુવનારા લોકો ગામ અને મહાલ્લાનાં રચનાત્મક કામેમાં કેટલા પ્રમાણમાં સ્વયંસેવકો કરવા તૈયાર છે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આન્દોલનની બીજી એક મોટી ઉપલબ્ધિ થઈ તે ગાંધી-વિચારના નવસંસ્કરણની. કારણ જે હોય તે, પરંતુ

સ્વતંત્રતા પછી પરંપરાગત ગાંધીવાદ આ દેશમાં સ્થાપિત વ્યવસ્થા-
નો એક અખૂંધ સાક્ષી બની રહી ગયો હતો. કમમાં કમ પડકારને
લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી એ સત્વહીન બની ગયો હતો. દેશનો
શાસક વર્ગ પોતાનાં કામોમાં ગાંધીવાદીઓની મૌન સંમતિ ગણી
લઈને ચાલતો હતો. પણ જેંંપીંંના આન્દોલનમાં સર્વોદય કાર્યકર્તા
ઓએ સક્રિય ભાગ લીધો અને નેતૃત્વ કહું તેનાથી પેલી મૌન
સંમતિનું શ્રામકે બળું તો તૂટ્યું; એટલું જ નહીં સૌમ્ય,
સૌમ્યતર, સૌમ્યતમ સત્યાગ્રહની શાન્તીય છલછલામણીમાંથી નીકળીને
સર્વોદય આન્દોલન જનસંઘર્ષની નક્કર ભૂમિ પર પહોંચી ગયું.
જેઢે આમ થવામાં સર્વોદય આન્દોલનમાં ભાગલા પડ્યા, તો

બીજી બાબુ કોનામાં નવા કુવાન લોકોનો સંચાર પણ થયો.
આમાં ઝોંથી મોટી વાત થઈ તે એ ઢે ગાંધીવાદ ફરી એક
વાર દેશ માટે પ્રસ્તુત નીવડ્યો. પોતાની આ પ્રસ્તુતતા ટકાવી
રાખવી હશે તો ગાંધીવાદે પોતાની ચીલા ચાલુ પદ્ધતિઓ અને
સંસ્થાઓની ચાર દીવાલોમાંની સલામતીનો મોહ છાડવો પડશે.
આ રીતે જોતાં જેંંપીંંના નામે મોટી મોટી સંસ્થાઓ જીલી
કરનારા લોકો કરતાં મોઘમથા તથા તેવા જ બીજાં ક્ષેત્રોમાં
કામ કરનારા સુવેકા લોકનાયકના ચિંતન અને કાર્યના અધિક
સાચા વારસદાર ગણાશે.

૦ ગણેશ મંત્રી

શુભ એક

વાદાના વાડા ઓળંગનાં

શા મ્યવાદીઓ ભેટે

૧૯૭૪ની શુભવાનની નવનિર્માણ લાગના અધ્યક્ષમાં ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ જ્યપ્રકાશ નારાયણ અમદાવાદ આવ્યા હતા, ત્યારે તેમની સાથેના વડાં વૌધિ કપાઈ ગયેલા માટે સંબંધ એ દિવસોમાં સહન થયો. ૧૯૪૦ થી અમે અલગ પડી ગયા હતા. છેક ૧૯૩૪ થી માટે જ્યપ્રકાશનો પરિચય થયેલો હતો. ૧૯૩૨-૩૩ ની લાગનાં વળતાં પાણી થયા પછી દેશમાં હિંદુઓ વાદ અને સમાજવાદનું મેલું જીલ્લા માંડપું હતું અને ગાંધીવાદી વિચારો અને પદ્ધતિઓ અપરેતા છે એવો ખ્યાલ ભેર પકડતો જતો હતો ત્યારે જ્યપ્રકાશ નારાયણે ખીલ કટલાક જુવાન કેન્દ્રોમાં સાથે બિહારમાં કેન્દ્રો સમાજવાદી જૂથની સ્થાપના કરી હતી. આ વિચારો કેઈ ગળાવાળાં લોકોના ન હતા પરંતુ દેશભરમાં તે જિલા થઈ ગયા હતા. સામાન્ય વર્ષ સુધી જેલમાં રખાયેલા સામ્યવાદીઓ સામે ચાલી રહેલા મેરડા કાવતરા કેસને સુધારો ૧૯૩૩ માં આવ્યો ત્યારે સામ્યવાદી વિચારોને મોટી પ્રસિદ્ધિ મળી હતી. રશિયાની રાજધાની ચેકોસ્લોવાકિયામાં જ્યપ્રકાશ નારાયણે પ્રવેશી નવી પહેલો પડેલા દેશભરમાં જિલ્લા પાંચે હતો. શુભવાનમાં જ્યુ કેન્દ્રો સમાજવાદી જૂથ સ્થપાયું હતું અને તેમાં મારા ઉપરાંત મોટા સંખ્યામાં, ઈશ્વરલાલ દેસાઈ, કમળાચંદ્ર પંડ્યા વગેરે સાથીઓ હતા. શુભવાનમાં તેની એક

નવીનતા પડી હતી. જ્યપ્રકાશની જેમ હું પણ ગાંધીજીનો એક નિકટનો વિદ્યાર્થી અને કાર્યકર્તા હતો. જ્યપ્રકાશનાં પત્ની પ્રભાવતીદેવી તે ગાંધીજીના આશ્રમમાં જ રહેતા હતાં અને તેમના પરમ ભક્ત હતાં. માત્ર મનમાં સામ્યવાદના વિચારો પરિપક્વ થતા જતા હતા તે સાથે ગાંધીજી સાથે સંતત ચર્ચાવિચારણા પણ ચાલુ હતી. છલે દિવસે ૩૦મી જૂન ૧૯૩૪ને દિવસે આશ્રમ ખાતેના લાલ બંગલામાં ગાંધીજી સાથે લાખી ચર્ચા થઈ અને અમે કેન્દ્રો સમાજવાદી પક્ષ રચવાની અમારી તૈયારીની તેમને જાણ કરી. તેમણે કહ્યું, “ ગુરુદેવ, અહીં હિંદુઓ કાનાસપમાં તમે તમારી પ્રિય ભરી શકો. ” સાંભળે અમે ત્યાં સહા ભરી પક્ષની સ્થાપના કરી અને તે માટે આવેલા જ્યપ્રકાશનો સંદેશ પણ તેમાં વાંચ્યો.

છલ હું તેમને અથો ન હતો. ૧૯૩૪ના ઓક્ટોબરમાં સુભમાં રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રોમાં અધિવેશન ભરાયું તે સાથે જ ત્યાં નિવાસના ભૂતિયા બંગલાના વિચારણ ખંડમાં કેન્દ્રો સમાજવાદી પક્ષની પહેલી પરિષદ ઉત્તર પ્રદેશના સંપૂર્ણાનંદા અધ્યક્ષપદે મળી. અહીં જ હું જ્યપ્રકાશને પહેલો સંલો અને તરત જ અમે મિત્ર બની ગયા. અમારા બંનેની ભૂમિકા ગાંધીવાદની હતી અને નવો અભિગમ માર્કસવાદ તરફ થઈ રહ્યો હતો. પરિપક્વ લોકો અધ્યક્ષોમાં સમાવેલા ભગવાનનાં કામ જોજોલોલા જ્યપ્રકાશ વખતોવખત કરતા રહેતા. કેમ કે ત્યાં ભક્તબળનાં પ્રવાહોની એકતા પણ ચાલતી

હતી. એક પ્રવાહ વધુ કેશિસ તરફી, ખીત્તે હોતો વધુ સામ્યવાદ તરફી, અને જ્યપ્રકાશ બે વચ્ચેના ગાળાં કાઢતા હતા. પરિપક્વને અંતે કારોવારીની ચૂંટણી થઈ તેમાં પાંચ મંત્રીઓ ચૂંટાયા, જેમાં જ્યપ્રકાશ મુખ્યમંત્રી અને મારા સહિત ખીબા ત્રણ સહ-મંત્રીઓ ચૂંટાયા હતા—સ્વ. મહેરબાદી, મીતુ મસાણી, નંદીપાદ.

આ પછી તો અમે વધુ નિકટ આવતા ગયા. પક્ષનો યુગ્મી વિભાગ મને સોંપાયો હતો અને જ્યપ્રકાશની વાહત્યથી તથા સામ્યવાદીઓના સહકારથી જોલ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કેશિસમાં પડેલા ભાગલા બે એક વર્ષમાં સાંધી શકાયા. એપ્રિલ ૧૯૩૬માં લખનીમાં કેશિસનું પહેલું અધિવેશન મળ્યું. જવાહરલાલ નેહરુ તેના પ્રમુખ વરણેલા હતા અને તેમજે ખુલ્લી રીતે પ્રમુખ તરીકેના પ્રવચનમાં સમાજવાદ માટેની હિમાયત કરી. એ જ દિવસેમાં ત્યાં ‘અખિલ હિંદ કિસાન સભા’ની પણ સ્થાપના થઈ જેમાં જ્યપ્રકાશ મોટો ફાળો આપ્યો હતો. સ્વ. ઇલુલાલ યાનિક તેના મુખ્યમંત્રી ચૂંટાયા હતા. અને સ્વ. સ્વામી સહનર્મદ પ્રમુખ. તે દિવસેમાં સામ્યવાદી પક્ષના ઘણા આગેવાનો જ્વલમાંથી છૂટ્યા હતા અને તે પક્ષનું ભૂગર્ભ કેન્દ્ર લખનીમાં કામ કરતું હતું. ૬ ૧૯૩૫ થી ગેરકાયદેસરના એ સામ્યવાદી પક્ષેના સભ્ય બની ચૂક્યો હતો એટલે તેની સાથે મારા નિકટનો સંબંધ ચાલુ થઈ ગયો હતો. એ ભૂગર્ભ કેન્દ્રમાં કામ કરતા સામ્યવાદી પક્ષના મુખ્યમંત્રી પૂરબુલદે જોષીની મુલાકાત માટે જ્યપ્રકાશને હું ત્યાં લઈ ગયો અને સામ્યવાદી અને કેશિસ સમાજવાદી પક્ષો વચ્ચેના સહકારની ભૂમિકાનો વિસ્તાર કરવા વિશે અમે ઘણી વાતો કરી. ત્યાં વિચારણા કે જે પ્રતિભામાં સામ્યવાદી પક્ષ હયાત હોય અને કેશિસ સમાજવાદી પક્ષ રચાયે ન હોય ત્યાં સામ્યવાદીઓના સહકારથી કેશિસ સમાજવાદી પક્ષ રચી શકાય. ખીબા બધા પ્રતિભામાં તો સામ્યવાદીઓ કેશિસ સમાજવાદી પક્ષના સભ્ય થતા હતા. આ પ્રક્રિયા કેટલાક સભ્ય પહેલાંથી જ ચાલુ થઈ ગઈ હતી. જ્યપ્રકાશની સામ્યવાદી પક્ષમાં બેઠાવાની ઇચ્છા પણ ત્યાં બેવા મળી હતી. આ નિયુક્તિ મુજબ કેશિસ સમાજવાદી પક્ષની કારોવારીની સચવાથી અંદા, તામિલનાડુ તથા કેરળમાં જે કેશિસ સમાજવાદી પક્ષની પરિપક્વતામાં પક્ષની શાખાઓ રચી, જેમાં અંદામાં સુદેશના, તામિલનાડુમાં રામમુર્તિને અને કેરળમાં નામ્બુદ્રીપાદને સહત્વેના ફાળો હતા. અને એ પ્રદેશમાં બંને પક્ષોનો ઝડપી વિકાસ થતો ગયો.

૧૯૩૬ ના ડિસેમ્બરમાં મહારાષ્ટ્રમાં ‘ફેબ્રુઆરી કેશિસ’ અધિવેશન મળ્યું ત્યારે અમારા પક્ષનું સંમેલન ત્યાં મળ્યું ત્યારે પક્ષના કાર્યક્રમ અને વિચારસરણીના મુખ્ય મુદ્દાઓની ચર્ચા-વિચારણા જ્યપ્રકાશ સાથે કરીને તેનો ખરડો તૈયાર કરવાનું મને સોંપાયું હતું. મારી નેમ જ્યપ્રકાશને પણ વિચારસરણી વિશે મંત્રણતા અને આમલ હતા, જ્યારે મસાણી વગેરે તે વાત હસી કાઢતા અને મસાણીએ મને જ્યપ્રકાશના “ક્રાન્તી-ચન્દ્રપીર” અંતરાતમાના નેવાળોને ઈકાળ આપ્યો હતો.

ફેબ્રુઆરી અમારી કારોવારીએ અગાડીમાં મેનબ્રુએ અને નાના મેન્ટોની જર્મીનદારી મેળખુ નામેની પ્રગતિ પર ભાર મૂક્યો અને કિસાનકર્મી એ વારસીય કાનિની બંદી છે એ વાત પણ વધુ મજબૂત કરી. કેશિસના આ અધિવેશનના અંતે કેશિસની વર્કિંગ કમિટીમાં જ્યપ્રકાશ નારાયણ અને ખીબા બે સમાજવાદી આગેવાનોને રથાન આપણું મળ્યું તેમાં તેમનો અનુભવ સારો ન થયે. આ જ અરસામાં જ્યપ્રકાશ “વ્હાઈ મેમ્બરશીપ” નામનું લેખ-ત્રિય પુસ્તક લખ્યું જે અમે “સમાજવાદ શા માટે” એ નામે અમારા ‘નવી દુનિયા પ્રકાશન યુદ્ધ’ તરફથી મુદ્રાનીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું.

એ જ અરસામાં મેરઠમાં અમારા પક્ષની કારોવારીની બેઠક મળી. મરઠાં મુંધી જે બેચને લગતી રહે તે જ બેચનિકા મળ્યું પણ કેટલાક વ્યક્તિગત કાર્તિકારીઓના પણ કેટલાક મુદ્દા વિનિષાત થય છે. સ્વ. એમ. એન. રાયનું આલુ બન્યું. તેમની કાર્તિકારી જીવાનીથી ધણાને ચેરણા મળી હતી, પણ પછી તો તે છેલ્લે પાટલે બઈ બેઠા. “સામાજ્યવાદ પોતે જ સંસ્થાનેને આગ્રહ કરે અને તેમની ઔદ્યોગિક પ્રગતિ માંબંધે. ભારતમાં સામ્યવાદી કે સમાજવાદી કોઈ પક્ષની જરૂર નથી, ફક્ત કેશિસ જ બસ છે. તે જ સૌને ઉદ્ધાર કરશે.” આલુ માનનારા તે બખતના રાયવાદીઓમાંના કેટલાક કેશિસ સમાજવાદી પક્ષને તેડી નાખવા તેમાં બેઠાયા હતા એની ખાતરી થતાં જ્યપ્રકાશની પહેલથી કારોવારીએ મેરઠમાં અમારા પક્ષમાંથી તે સૌને બસતરફ કર્યાં.

આ પછી મારે જ્યપ્રકાશ સાથે પટણામાં વધારે રહેવાનું થતું અને કેટલીક વાર તેમની સાથે હું પક્ષના કામે કલકત્તા વગેરે પણ જતો. આથી અમે વધુ નિકટ આવતા ગયા. માસ્ક-વાદી વિચારોને આપણા દેશમાં કેવી રીતે વધુ પ્રચલિત કરવા, સમાજવાદમાં માનનારાં જુદાં જુદાં જૂથોને કેવી રીતે સંયુક્ત કરવા, કેશિસને સમાજવાદી સ્વરૂપ આપી શકાય કે કેમ વગેરે મુદ્દાઓ પર અમારે બેઠાણથી વાતચીત થતી. કેશિસ મૂડીવાદી વર્ચસ્વવાળી સંસ્થા છે એટલે તેને સમાજવાદ લાવવા માટેનું સાધન બનીશવાની વાત ભ્રામક છે એ બાબત અમે બંને સંમત થતા. સરકાર પટેલના સમાજવાદી-સામ્યવાદીઓ સામેના ઉમ વિરોધને કેવી રીતે પહેંચી વળવું એના માર્ગો પણ અમે શોધતા. તે સાથે જ્યપ્રકાશને પણ ખાતરી હતી કે જવાહરલાલજી સમાજવાદની ગમે તેટલી વાતો કરે છે પરંતુ તે સમાજવાદી નથી ખતું માત્ર કંઈક અરો ઉદ્ધામ મતવાદી છે. આ અરસામાં અમે બિહારમાં સેનપુરમાં પક્ષના ત્રણેના જેટલા કાર્યકર્તાઓની દસ દિવસ માટેની લાલિમ શિબિર પણ યોજા હતી, જેનું સંચાલન મુખ્યત્વે જ્યપ્રકાશ કરતા હતા. પરંતુ આ દરમ્યાન સમાજવાદી પક્ષની અંદરના જૂથો વચ્ચે વિવાદો અને રાજકીય નીતિ વિશેનાં કાર્યો વધતાં બતાં હતાં. અને મસાણી તથા અશોક મહેતા જ્યપ્રકાશને સામ્યવાદ વિરોધી અસરમાં જેવવા અવિરત પ્રયાસ કરતા હતા એ અરસામાં રચિયામાં કેટલાક અદાલતી મુદ્દમાઓ

આત્મા હતા જેમાં કેટલાક જૂના ભણીતા સામ્યવાદી આગેવાનોને તકરીરવાર કરતાં સળ થઈ હતી. આ ભાગત મસાણીએ જ્યપ્રકાશના વિચારોમાં ગૂંચવાડો પેદા કરી રશિયામાં સ્લાવીનની નોકરશાહી ચાલે છે, એવી વાત તેમના મનમાં ફેલાવી. વળી એ દિવસોમાં બનકામ નામના અમેરિકન લેખકનું 'યુસ્લક "મેનેજેરીયલ રેવેલેશન" ભારતના કેટલાક બ્રહ્મિજીવી વર્ગોમાં લોકપ્રિય થયું હતું. મસાણી અને અરોઢ મહેતા તેના ખાસ ઉપાસક બન્યા હતા અને જ્યપ્રકાશને પણ તેના વિચારો તરફ તેમણે ખેંચ્યા. તેના સાર એ હતો કે સામાજિક ક્રાંતિ નહિ પણ વહીવટમાં ક્રાંતિ કરવાથી પારેલાં પરિણામ આણી શકાય. સમાજવાદી પક્ષમાં સમાજવાદીઓ વચ્ચેનું ભર્ષણ વધવા માંડ્યું અને જ્યપ્રકાશનું અને મસાણીની દિશામાં વહેલા માંડ્યું. જ્યપ્રકાશે હજુ પક્ષમાં તટસ્થતા ભળવી રાખી હતી અને પક્ષમાં ભંગાયું ન પડે તે માટે તે આતુર હતા. ૧૯૩૮માં અનુત્તરમાં મળેલી પક્ષની પરિષદમાં બે પરસ્પર વિરોધી દરખાસ્તો રજૂ કરવામાં આવી હતી જેમાં એક સામ્યવાદ તરીકે હતી, તેમાં મારુ નામ પણ હતું. વિરોધી દરખાસ્તમાં મસાણી, અશ્રાફ વગેરે હતા. જ્યપ્રકાશ અને નરેન્દ્રેનના પ્રધાનથી બનને દરખાસ્તો પક્ષની યુક્તિ પણ આંતરિક મતભેદ વધુ ઉઘાડે બનતો ગયો અને મારા અને જ્યપ્રકાશ વચ્ચે અંતર વધતું ગયું. વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા પછી માર્ચ ૧૯૪૦માં ભરાયેલ રામચંદ્ર કોંગ્રેસ પછી સમાજવાદી પક્ષમાંથી વધુમતીના દરખાસ્તો સામ્યવાદીઓને દૂર કરવામાં આવ્યા. જ્યપ્રકાશથી છૂટા પડતાં અને દુઃખ થયું પરંતુ તેમના વિચારોમાં આવતા દેશકાંચે અને ખાસ દિલ્હિએ તેમની થતી વૈચારિક પીઠિહાડ પણ અને એટલી જ બુદ્ધિ લાગતી હતી. ૧૯૩૮માં ભરાયેલી ત્રિપુરી કોંગ્રેસમાં ગાંધીજીની મરજી વિરુદ્ધ સુભાષચાન્દ્ર પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. તેથી ગાંધીવાદીઓ તોયે ભરાયા હતા અને તેઓ સુભાષચાન્દ્રને કોંગ્રેસમાંથી હાંધી કાઢવા માગતા હતા. આવ્યા ભર્ષવાળા ત્યાં રજૂ થયેલા ગાંધીવાદીઓના દરાવ વિશે તટસ્થ રહેવાનો નિર્ણય કારોબારીએ થયો; તેમાં જ્યપ્રકાશ, મસાણી વગેરે સાથે ખેંચાઈ ગયા હતા. સમાજવાદીઓ તટસ્થ ન રહ્યા હોત તો ગાંધીવાદીઓને એ દરાવ ત્યાં પસાર થઈ શકત નહિ. આમ ૧૯૨૯ માં જ્યપ્રકાશ અમેરિકા ગયા ત્યારથી શરૂ થયેલું સમાજવાદની દિશા તરફનું તેમનું પ્રયાણ પાછું જૂની દિશામાં વળવા માંડ્યું હતું અને તે ગાંધીજીની પ્રતિભાની વધુ ને વધુ વૈચારિક અસર નીચે ખેંચાતા ગયા.

પણ અમારું વિપ્રજ્ઞ પડવાનું સદ્ભાજે કાયમી ન નીવડ્યું. દેશ અને દુનિયા અનેક ઉત્થલપથથોમાંથી પસાર થઈ રહ્યાં હતાં અને ઘણાં વર્ષોના ગાળા પછી અમે ફરી પાછા મળવાના હતા. બધા બનભનતાં અનુભવોમાંથી પસાર થઈ ચૂક્યા હતા. ૧૯૪૫ પછી સામ્યવાદીઓને કોંગ્રેસમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા હતા તો આજી પછી જ્યપ્રકાશ, દુલાલાછીલ વગેરે પણ કોંગ્રેસમાંથી છૂટા થઈ ગયા. સામ્યવાદીઓને લાગતું હતું કે આ આઝાદી

પૂરી કે બનતાના હિત સંધાય તેવી નથી, તેવી જ રીતે જેઓને 'જુ' પ્રતીતિ થવા માંડી હતી. ગાંધીજીએ તો ખુલ્લી રીતે બહુવિધ કે મારે બેઠેલી હતી તે આઝાદી આ નથી અને તેમણે ૧૯૪૭ની પંદરમી યોગરટે હત્યમ માણવાને બદલે ઉપવાસ કર્યો. વચ્ચેના ઘણાં વર્ષો જ્યપ્રકાશે વિનોબાજી સાથે વિતાવ્યાં. કોંગ્રેસ સરકાર સામેનો અમારો સંઘર્ષ લાંબાં વર્ષો ચાલુ રહ્યો. ખીજા સમાજવાદી પ્રવાહો ઝાંખા પડતા ગયા, ત્યારે સામ્યવાદી અને તેમાંય માર્ક્સવાદી સામ્યવાદી પ્રવાહ આગળ વધતો રહ્યો. પશ્ચિમ બંગાળમાં કોંગ્રેસની સરકારને હાથે માર્ક્સવાદીઓ પરનો જુલમ વધી ગયો હતો ત્યારે જ્યપ્રકાશે એ સાચી વાત કહેવાની હિંમત કરી બહુવિધ કે ૧૯૭૨ ની વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે ભારે ગોલમગલ કરી હતી અને સામ્યવાદીઓ પર ભારે અણઆચાર કર્યા હતા. ૧૯૬૩ માં પણ ભારત ચીન વચ્ચેની લડાઈ પછી સામ્યવાદીઓની જેમ જ્યપ્રકાશે એ કહેવાની હિંમત કરી કે " જનને દેશો વચ્ચે શાંતિ-અથ અને બિનગરતી વાટાઘાટથી અવડાનો ઉકેલ આણવો બેઠેલો અને આપું કહેવા માટે મને બિહારીશર જેલમાં રાખવામાં આવે તો તે માટે હું તૈયાર છું." પછી તો જ્યપ્રકાશ લોકલકાતના મેદાનમાં મોખરે આવવા માંડ્યા એ પહેલાં સર્વોદયવાદીઓ અને કોંગ્રેસીઓનો સિદ્ધાન્ત ચાલતો હતો કે હવે તો દેશમાં દેશી સરકાર છે. એટલે તેની સામે આવી લડત ન થઈ શકે. નવનિર્માણ પછી આ સુદાં પર સર્વોદયવાદીઓમાં મોટું ભંગાણ પડ્યું અને વધુમતી સાથે જ્યપ્રકાશે લોકલકાત અને લોકશાહી તરફ પ્રયાણ કર્યું તો વિનોબાજીએ અને તેમના જૂજ સાથીઓએ ઈંદરજાની એકલથ્ય નીતિનું સમર્થન કર્યું.

૧૯૭૪ માં બિહારમાં ચાલતી નકસલવાદી પ્રવૃત્તિના અનુસંધાનમાં તેમણે કહ્યું હતું, આપણે આઝાદી પછી આટલાં બધાં વર્ષોમાં પણ ગરીબી અને ગોપણના સવાલો ઉકેલવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ. હવે દશ વર્ષમાં અલિસક રીતે એ ઉકેલાશે નહિ તો હિંસા સિવાય કોઈ માર્ગ રહેશે નહિ. વર્ગવિરુદ્ધ એક વાસ્તવિક ઘટના છે. તેનો કોઈ ઇન્કાર કરી શકે એમ નથી.

૧૯૭૪-૭૫ માં જ્યપ્રકાશ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે સ્વ. હોતેન્ડ મહેતાને ત્યાં અમે ઘણે વર્ષે પાછા મળ્યા. પ્રભાભેન અને નંદિનીની વાતો નીકળી. બનેનાં અવસાનનું જીકું દુઃખ અમારાં મનમાં હતું. પછી ખીલ વાતો નીકળી. ખાસ કરીને યુગરાતની નવનિર્માણ લડતની અને બિહારની લડતની. વર્ષો પહેલાં, ૧૯૪૦ પહેલાં કોંગ્રેસ સામે જેમ બધાં પ્રગતિશીલ બળો સંયુક્ત રીતે તેની કેટલીક પ્રત્યાઘાતી નીતિઓ સામે લડત આપતા હતા તેમ હવે ફરી ઇન્દિરાજીની સરખાવણેશાહી સામે બધાં પારિચળોને સંગઠિત કરવાનો, સંયુક્ત કરવાની વિગતવાર વાતો અમારી વચ્ચે થઈ. તે પછી બહાર યોગતામાં સિંગેલી સભામાં મેં બહુવિધ કે નવનિર્માણ આન્દોલન તથા સરખાવણેશાહી સામેનું લોકશાહી માટેનું આન્દોલન પણ ગરીબ લોકો

સુધી અને ખાસ કરીને ગામડાંઓમાં આપણે હજી પહોંચ્યાહયું નથી એ મોટી ભીષ્મ છે. વસ્તવ્યોનું સમાપન કરનાં જયપ્રકાશે આ અધૂરા કાર્ય પર ખાસ ભાર મૂક્યો.

પછી તે બનાવે ઝડપથી જનતા ગયા. અત્યાર સુધી જેઓ વિરોધી હતા એવા જમજેરુરી અને ડાબેરી બળે સરમુખત્યારશાહી વિરોધના ગંભીર અને હૃદયંત મહેતવના સવાલ પર આંતરિક વિરોધ દખાવી દઈ એકબીજાની નજીક આવવા માંડ્યા તે પ્રક્રિયામાં જયપ્રકાશને સૌથી મોટા અને સફળ ફાળો હતો. મોરારજીભાઈ જેવસેએ એકાદવાર સામયિક વિરોધી વરાળ બહાર કાઢી પછીથી તેના પુનરોચ્ચારણ પર થયેલ મુદ્દા દીધો અને લોકશાહી માટેની ચીવટ વિશે વધુ ગંભીર બનતા ગયા. પશ્ચિમ બંગાળમાં ચાલી રહેલા ઇસ્ટી સરકારના દમન વિશે પણ તેમણે મૌન છોડવા માંડ્યું. પરિણામે ડાબેરી અને જમજેરુરી સૌ લોકશાહીના આગ્રહી અને સરમુખત્યારશાહીના વિરોધી બહુ નિકટ આવ્યા. છઠ્ઠી જૂને (૧૯૭૫) કલકત્તામાં જયપ્રકાશે એક જ મંત્ર પર એક બાજુ બ્યોલિંગ્સ અને બીજી બાજુ જૂના કંદેર સામ્યવાદી વિરોધી શ્રી. પી. સી. સેનને બેસાડ્યા અને વચ્ચે નેપોળે બેઠા. સૌની ભાવનાનો પકલો પાડતું નેપોળે બાણ્ય લાખોની એ મેદનીએ ઝીલ્યું અને સરમુખત્યારશાહી વિરોધી લોકશક્તિ વજ જેવી મજબૂત બનેલી દેખાઈ. ૨૫ મી જૂને દિલ્હીમાં આ પ્રક્રિયાએ એક ઝગમગ આગળ લઈને રાતોરાત ઇમર્જન્સી ઠોકાઈ જતાં, નેપોળે, માર્ક્સવાદીઓ, મોરારજીભાઈ, જનસંઘીઓ, સમાજવાદીઓ, બધા જ દેશભરની જેલોની ટીવોલો પાછળ જકડાઈ ગયા અને વધુ મક્કમ સામનનો પાઠ ભણ્યા.

મરજુતોલ દશમાં પહોંચતા, ખીમારીને કારણે નેપોળે વચમાં જ છોડવા પડ્યા હતા. આ પછી થોડે વખતે હું તેમને મુંબઈમાં ક્ષેત્રેક પર મળ્યો. ઘણે વરસે અમે એકલા બેસીને સાથે કોઠી પીતાં પીતાં વાતો કરી ત્યારે કલકત્તાના છઠ્ઠી જૂનના બનાવ માટે મેં તેમને ખાસ ગિરદાવ્યા અને કલકત્તાની અમારી વારંવારની જૂની સફેરા અને ચક્રતેજો યાદ કરી. મેં કહ્યું, માર્ક્સવાદની ચીનગારી હજી તમાગમાં છુટાઈ ગઈ નથી તેથી મને આનંદ થાય છે. તેમણે પણ હસતે મોટે આનંદ વ્યક્ત કર્યો. ૧૯૭૭માં ચૂંટણી બંદેર થતાં તેમણે છૂટી છૂટી ઇસ્ટી ભેગી કરી કાચી ઇમારત ભીની કરી. હજી તેમાં લોખંડ અને સિમેન્ટ કોલિટ રોકાયા ન હતાં છતાં જેવા તેવા જનતા પક્ષથી એ હથિયારથી ઇસ્ટીના એકલથ્યુ સત્તાવાદી દમન અને અત્યાચારોના રાજને લોકોએ મક્કાત કર્યું. જયપ્રકાશે ભાગે હિંમત કરીને મોરારજીભાઈને દેશના વડાપ્રધાન બનાવ્યા પણ પારડું પુણ્ય કર્યાં સુધી તારે ? સત્તાસ્થાને બેસાડવામાં આવેલા એ જર્નલિસ્ટ, ઘસાઈ ગયેલા અધ્ધન ધંધાલો છલકાવા માંડ્યા અને એકબીજા સાથે અથડાતાં તુટી ગયા. નેપોળે ચિન્હાર કર્યો, “બાગ ગિજલ ગયા.”

આગાહી પછીની ઘટનાઓથી દુઃખી અને નિરાશ થઈ, પોતાના નિકટના અનુયાયીઓ અને સાર્થકોથી લગભગ ત્યજાયેલી દશામાં

માંથીજ બહારી ગયેલાની ગંભીરા સેવના થઈ ગયા અને થોડા જ વખતમાં કુદરતે નહિ પણ ખીબા કંઈપણ હાથોએ તેમની હત્યા કરી દેશમાં હાહાકાર મચાવ્યો; લગભગ તેવી જ રીતે જયપ્રકાશે પણ કાયમી વિદાય લીધી. પહેલાં તે તેમના અવસાનના દસાચાર સરકારી રેડિયોએ કેલાવ્યા તે ખોટા નીવડ્યા ત્યારે મને બહુ આનંદ થયો. મોરારજીભાઈએ કહ્યું કે હવે એ સો વરસ છવેનો. પણ એવું કહેનારાઓનું વર્તન એથી વિરુદ્ધતું ચાલુ રહ્યું, જેથી જેલવાસ દરમ્યાન છવસેણ ખીમારીમાં કેંદાઈ ગયેલા છતાં દરજ્જા જળવવાના ક્ષેત્ર દંડ નિશ્ચયળથી જેમ તેમ છવી રહેલા જયપ્રકાશનું દેહું ભાંગી પડ્યું તેમના દુષ્ટદ અવનાનના અમાચાર ખીજ વાર રેડિયોએ ખોટા બંદેર ન કર્યાં.

માંથીજના અવસાન પછી જેમ એક જમાનો પૂરો થયો હતો તેમ નેપોળેના મૃત્યુ પછી ખીબે એક સમયખંડ વહી ગયો. હવે સમાધાન, ડામાડોળપણું, અચોક્કસતાની સાંજ ઝડપથી આશીર્વાદ છે અને વધુ કંદેર નિશ્ચયાત્મક સંચારના કાળે ઇતિહાસના તખ્તા પર પ્રવેશ કર્યો છે. જૂના ભંગારમાંથી જનતા અને જનતાની કાંતિ સામે સરમુખત્યારશાહી પંચે ઉગામશે છે રાહતોની અને સમજૂતીની સુક્રિયાણી વાતો લલે ચાલતી રહે પણ વધુ કપરા સંચારના કાળે ધનંવેર વાઢાળની જેમ માથે ઝખ્ખી રહી છે. એ પહેલાંના ધૂષણા દિવસોમાં પણ પડતા આપડતા આખર સુધી ઝખ્ખતા રહેલા જયપ્રકાશને ભારે હૃદયે પણ આશાની ચિન્તારી સાથે અંજલિ.

૦ દિનકર મહેતા

નેપોળેના સમાજવાદ : એક વિવેચન

નેપોળેની પ્રતિભાતાં અનેક પાસાઓ છે; અને એ દરેકમાંથી એના અંતરમાં રહેલા પ્રકાશ માર્ગદર્શન અને પ્રેરણાપૂર્ણ બાળે પણ આપણી પાસે મોજૂદ છે. આમાં એમનો માર્ક્સવાદ અને સર્વોદય પંથ એ બે પાસાઓ મુખ્ય છે. એ બેમાંથી માનવી સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા, ભ્રાતૃભાવ અને શાંતિની એમને સતત પ્રેરતી અંખનાઓ ડાકેલું કરે છે. એમણે પ્રસ્તુત કહેલો અને સ્વીકારેલો સમાજવાદ આ પ્રેરણાઓથી રંગાયેલો છે. એમના જીવનનું મહાલિપિનિષ્ક્રમ માર્ક્સવાદમાંથી સર્વોદય તરફનું પ્રયાણ છે. એને અંતે માર્ક્સવાદના લગભગ બધા જ મૂળભૂત સિદ્ધાંતો એમણે સ્થાગ કર્યો અને સર્વોદયની ભૂમિકા સ્વીકારી છતાં એ પ્રેરણાઓ એની છે જ રહી. એ અપાસનું વર્ણન એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં એમણે આપ્યું છે. એમની લેખન શક્તિ પ્રભાવકારી હતી, જીવનકાર્ય કોઈને પણ મુગ્ધ કરી નાખે એવું હતું, અને આપણા સમાજમાં એમનું સ્થાન પણ લગ્ય હતું. એટલે એમનાં ચિંતન અને કાર્યની આપણા હૃદય પર અસર થાય એ સ્વાભાવિક

છે. ખુબુ એથી જો આપણી તુલનાશક્તિ ઢીલી પડે તો તેથી એમનું અધુરું પૂરું કરવા માટેની આપણી લાયકાતને હાનિ પહોંચે.

વિદ્યાર્થીજનનથી માંડીને જેઓની એક જ યોગ્ય હતી : બ્રિટિશ અને સમાજના પરિવર્તન માટે એક એવા વૈજ્ઞાનિક માર્ગે જોધી કાઢવા જેથી માનવીનું માનવત્વ સ્થાપાય, દર શાય અને જીવનના અનિવાર્ય અંગણોનો વચ્ચે એને બળવી શકાય. એમના અમેરિકાની વિદ્યાપીઠ માટે તૈયાર કરવા ધારેલા મહાનિબંધમાં ખુબુ આ જ સવાલ મોખમે હતો. અમેરિકાના નિવાસ દરમ્યાન થૂફી યુવાન મિત્રોના સહવાસમાં એમને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યો માઈસવાદના રૂપમાં. માઈસવાદ ઉપરનું સંઘર્ષ ઉપલબ્ધ સાહિત્ય વાંચી ગયા પછી એમનો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાયો કે માઈસવાદ દ્વારા જ શોષિતોનો ઉદ્ધાર થઈ શકે એમ છે. એવું જ્વલંત દર્શન એમને રશિયાની ક્રાંતિમાં દેખાયું. અને તેઓ કદર માઈસવાદી બન્યા. ભારતમાં આવી ક્રાંતિ લાવવાની હેડેશિ એમણે અભ્યાસ અધૂરો મૂક્યો અને ભારત પાછા ફર્યા—એ તમન્ના કાંઈને કે બ્રિટિશ સંસ્કૃતિ સામે અંશુભતાં રાષ્ટ્રિય બળો અને માઈસવાદને વંદેલા સામ્યવાદીઓને ભેગા કરી એક એવા સંયુક્ત મોરચે ભેળો કરવો કે જેમાંથી ભારતમાં માઈસવાદ પર આધારિત સમાજવાદી સમાજરચનાની સ્થાપના થઈ શકે.

ભારતમાં પાછા ફર્યા બાદ આથી એમણે ગાંધીજીની નેતાગીરી નીચેની રાષ્ટ્રિય લક્ષ્યમાં અંબલવ્યું અને કૌચિસ સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટીની સ્થાપનામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો. એમની આ મશ્વરતીની ભૂમિકા સમજાવવા એમણે “સમાજવાદ શા માટે ?” એ નામની એક પ્રુસ્તિકા લખી. આ પ્રુસ્તિકા સમાજવાદીઓને ઉદ્દેશીને નથી લખાઈ પણ મહાસલાના મધ્યમવર્ગના અને ખેડૂત વર્ગના કાર્યકરોને ઉદ્દેશીને લખાઈ છે. એ લખવાનો હેતુ એ હતો કે આ સમયોને એ વાતનું જ્ઞાન કંપવનું કે તન્દાલીન મહાસલાના નેતાઓ અને કાર્યકર્મમાં આમુલ ફેરફારની જરૂર હતી. ગાંધીજીની સરદારી નીચે જે બત્તોને ભારતીય સમાજ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ હતો તેમાં અસમાનતા કાયમ રહેવાની હતી, સ્વાતંત્ર્ય બાદ પણ શોષિતોનું શોષણ ચાલુ રહેવાનું હતું એટલું જ નહિ પણ જે પ્રકારની લક્ષ્ય મહાસલાને અભિલેખિત હતી તેનાથી બ્રિટિશ સંસ્કૃતિને દૂર કરવાનું પણ શક્ય ન હતું. કૌચિસ સોશ્યાલિસ્ટ પાર્ટીની સ્થાપના આ કાર્યક્રમ, આ નેતાગીરી અને કૌચિસનું બંધાવણ બદલવાના હેતુથી કરવામાં આવી હતી જેથી સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની સાથે વર્ગવિહીન સમાજરચનાની સ્થાપના ખુબુ થઈ શકે. ગાંધીજીના વિચારોની એમાં છકકે આલેખના કરવામાં આવી હતી. જેઓને આ વિચારો સમાજવાદી ઈતિહાસમાં જેને સુધારાવાદ તરીકે જાણખવામાં આવે છે તે પ્રકારના લાગ્યા હતા. સુધારાવાદનું મુખ્ય ખેત્ર હંમેશ વર્તમાન સમાજરચના ટકાવી રાખવાનું જ રહ્યું છે. એનો આદર્શ સમાજિક અન્યાયો દાખવાનો નહીં પણ બાંધાંઓ

બંધવાનો જ છે. ગાંધીજીને જીવનદર અને મૂંઝીદાર તરફનો અભિગમ આ વાતની સાક્ષી પૂરતો હતો. એમના રામરાબ્દ્યમાં અમજીવિઓ અને મહારાબ્દ્યોને અન્યાયમાંથી સરખું સરફણ મળવાનું હતું. સંપત્તિના માલિકોના હાથમાં અમજીવિઓનું વાલીપણ આવવાનું હતું. જેઓએ સવાલ ક્યો કે માલિકોનો આ વાલીપણનો હક કયા ધોરણે સ્વીકારતો હતો ? એમણે મેળવેલી મિલકત શું ન્યાયી માર્ગે મેળવાઈ હતી કે તો પછી આ મિલકતવિહોણા માટે દંબી બનુંકે શા માટે ?

જેઓના સમાજવાદનો ઉદ્દેશ હતો વર્ગવિહીન સમાજનો જેમાં માલિક અને અમજીવિ એવા ભેદને જ અવકાશ ન હતો. આવા સમાજની સ્થાપના માટે બ્રિટિશસત્તાનો નાશ આવશ્યક હતો કારણ એ સત્તાના ભેરે જ માલિકો અમજીવિઓનું શોષણ કરી રહ્યા હતા. રાષ્ટ્રિય મોરચાની આખી કમ્પના જ આથી બેઠી હતી. જમીનદારો અને મૂંઝીદારો બ્રિટિશ રાબ્દ્ય ખતમ થાય એવા કાર્યક્રમમાં સાથ આપે એ શક્ય જ ન હતું, કારણ એમનું અસ્તિત્વ જ આ સત્તા પર નિર્ભર હતું. આથી કિસાને, મજૂરો અને અન્ય શોષિત વર્ગોએ પોતાનું નંબું સંગ્રહન ભેળું કરવાની જરૂર હતી જેથી બ્રિટિશ સંસ્કૃતિને પકકારી શકાય અને સમાજવાદી સમાજરચનાની સ્થાપના કરી શકાય. એને માટે અમજીવિઓની વર્ગીય શક્તિ વિકસાવવાની હતી, તેમને સંસ્કૃતિ કરવાના હતા, તેમની શક્તિનું જ્ઞાન તેમને કાવવાનું હતું. આ માટે બધા માઈસવાદીઓ અને ક્રાંતિકારીઓએ ભેગા મળી સોવિયેટ ભેળું કરવાનું હતું અને તેના હાથમાં સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની આગેવાની સોંપવાની હતી.

જેઓએ પાછળથી એમના વિચારો બદલા તેટલા ખાતર એમના એ વખતના વિચારોની ઉપેક્ષા ચોચ નથી. કારણ એમાં માઈસવાદ અને રાષ્ટ્રવાદ વચ્ચેના સંબંધોના પ્રશ્નો સમાવશ છે જે આજે પણ જણા મહત્વના છે. એક સવાલ એ ઊઠે છે કે આ વિચારો સાથે પાછા ફરેલા જેઓએ સામ્યવાદી પદ્ધતિ ભેગાવાને બદલે મહાસલામાં ભેગાવાનું કેમ પસંદ કર્યું ? સંઘર્ષ તો એ વખતે સામ્યવાદીઓ ખુબુ અલાવતા હતા. રાષ્ટ્રિય લક્ષ્યમાં ન ભેગાવાનાં એમનાં કારણો જેઓએ આ લક્ષ્યની ભૂમિકાની કહેલી ટીકાને અનુસર હતા. મહાસલામાં સામ્યવાદીઓને આકર્ષવાને બદલે સામ્યવાદી પદ્ધતિ મધ્યમવર્ગીય ક્રાંતિવાદીઓને આકર્ષવાનો કાર્યક્રમ પણ સ્વીકારાઈ શકાયો હોત. આ સવાલનો સંતોષકારક રીતે જવાબ આપવા માટે આપણી પાસે પૂરતી સામગ્રી નથી. અમેરિકાના એમના માઈસવાદી સંઘાધ્યક્ષોનું રશિયાની ચરકાર તરફનું વલણ હેતું હતું ? સામ્યવાદી વેરોએ તેમના તરફ કેવી નજરે નેતા હતા ? ભારતના સામ્યવાદી નેતાઓ સાથે ભારતમાં આવતાંની સાથે સંઘર્ષ સ્થાપવાના જેઓએ પ્રશ્નો ક્યાં હતા કે નહિ ? બે કાં દોષ તો એનો કેવો જવાબ આપે હોત ? આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ મળી શકે તો માઈસવાદને બદલે રાષ્ટ્રવાદને સુશિક્ષિત ગનતંત્રી ને દારા જેઓએ ક્રાંતિની

દિશામાં આગળ વધવાનું શા માટે પસંદ કર્યું તે નક્કી કરવામાં સરળતા થાય.

આવાં વૈષયિક કારણો ઉપરાંત સૈદ્ધાન્તિક પ્રશ્નો પણ આ પસંદગી માટે જવાબદાર હોઈ શકે. જેઓએ સલામતાપૂર્વક રાષ્ટ્રિયતાની ક્રાંતિકારી શક્યતાઓ સ્વીકારી હતી જે સામ્યવાદીઓ લાંબા વખત સુધી કરવા તૈયાર ન હતા. ખીલે મોટે ફરક એ હતો કે જેઓ ખુલ્લી ક્રાંતિકારી ચળવળના હિમાયતી હતા, એમને મહાસલામત આખું સ્વરૂપ બદલવું હતું. પણ તે કોઈ કાવતરું દ્વારા નહિ પણ બહુમતીને પોતાના અભિપ્રાય તરફ વાળીને. મહાસલામતા મોટા ભાગના સભ્યોના માનસ પરિવર્તન દ્વારા પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડવા એ ઇચ્છતા હતા. આ માનસ પરિવર્તન માટે તેમની સાથે પલાઓ મિલાવી કામ કરવાની, લડત લડવાની જરૂરિયાત એમણે સ્વીકારી હતી. સાચો ભાઈયારો સંઘર્ષ દ્વારા જ સિદ્ધ કરી શકાય એવી એમની માન્યતા હતી. સામ્યવાદી પક્ષનું આખું વાતાવરણ એમને ગૂંઝાવાતું લાગતું હોય અને મહાસલામતા વાતાવરણમાં નિખાલસતા, સલામત અન્વેષણની તૈયારી, વિચારોની આપ-લેની શક્યતા તથા સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિનાં દર્શન થયાં હોય એ પણ શક્ય છે. આથી વધારે ઊંડાં ઐતર્યાં એવી પણ શક્યતા તપાસવા જેવી છે કે ગાંધીજીએ ભારતની રાષ્ટ્રિય અસ્મિતા પર જે ભાર મૂક્યો હતો તેનાથી જેઓ ખોટા પ્રભાવિત થયા હોય. એમની પુસ્તિકામાં તે એમણે સ્પષ્ટ લખ્યું હતું કે સમાજવાદને રાષ્ટ્રિય મર્યાદા ન હોય. સમાજવાદને જેટલું સ્થાન ઇંગ્લેન્ડમાં છે, એટલું જ જાપાનમાં; જેટલું જર્મનીમાં છે એટલું જ હિંદમાં. પરંતુ આ તો સામાન્ય ઉદ્દેશોની વાત થઈ. આજે માફસવાદીઓનો પણ એક વર્ગ માને છે કે માફસવાદી વિજ્ઞાનનાં સત્યો અવલોકારમાં ઉતારવા માટે ઉદ્દિષ્ટ સમાજના સાંસ્કૃતિક વારસાનો, ઐતિહાસિક અનુલેખનો, આર્થિક પરિસ્થિતિ ઉપરાંત ખીજ પરિસ્થિતિઓનો પણ અભ્યાસ આવશ્યક છે. એ શક્ય છે કે જેઓનાં સંવેદનશીલ માનસમાં ઊંડે ઊંડે ખાસ તરવા સમજ્યાં હોય અને એની અસર એમના નિર્ણય પર પડી હોય.

ખીલે એક સવાલ ઊઠે છે તે એ કે જેઓનાં મહાસલામતોને કાવતરો નિર્ણય કેટલા પ્રમાણમાં એમને એમના ઉદ્દેશની સિદ્ધિની દિશામાં આગળ લઈ જઈ શક્યો ? મહાસલામતા કાર્ય-કળેને તેઓ ગાંધીમાર્ગથી દૂર લઈ જઈ શક્યા ? સમાજવાદી ક્રાંતિના હિમાયતીઓ બનાવી શક્યા ? જો આ વર્ષોમાં એમણે ગાંધીજીનાં લખાણોનો વધારે સહયતાથી અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેઓ વધારે કામચાખી પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા હોત ? ગાંધીમાર્ગ અને માફસવાદ વચ્ચે જે સમાન ભૂમિકા છે તેના પર લોકોનું ધ્યાન કેન્દ્રિત ન કરી શક્યા હોત ? આ માત્ર ઐતિહાસિક શક્યતાઓ પર વિમર્શ કરવાની નોંધિક રમત નથી પણ માફસવાદનું રાષ્ટ્રિય પુનરુત્થાનમાં શું સ્થાન હોઈ શકે તે મહત્વનો પ્રશ્ન આ વિચાર-વિમર્શમાં સમાયેલો છે.

કાચુ ગમે તે હોય તો ક્યુ જેઓએ મહાસલામતા દ્વારા પોતાના આદર્શો સિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને એ રીતે પોતાના જીવનકાર્યને એક ચોક્કસ દિશા આપી. યુગચાત્રો એમને સારો વિનય મળતો લાગ્યો. મહાસલામતા કાર્યકરોમાં સમાજવાદ વિશેની જિજ્ઞાસા તેઓ બખૂત કરી શક્યા, અને સમાજવાદી કાર્યક્રમની ચોખ્ખાપણા—આપાતતા પર એ વર્તુલમાં ચારી ચર્ચા થવા લાગી. જર્મનીમાં નાઝીઓનો વિનય થયો તેથી રમિયાએ રાષ્ટ્રિય મોરચા સાથેના સંબંધની નીતિ બદલી અને એમના સહકારથી કાસીવાદનો સામનો કરવાનો આદેશ દુનિયાભરના સામ્યવાદીઓને આપ્યો. આ આદેશ અનુસાર ભારતના રામ્યવાદીઓએ પણ મહાસલામત અને કોંગ્રેસ સોસ્યાલિસ્ટ પાર્ટીમાં પ્રવેશ માટે અચ્છ કરી અને જેઓએ તેમના આ અભિગમને મહત્વ વધાવી લીધો. આમ જે મનોરથો લઈને તેઓ વિદ્યાર્થી પાછા ફર્યા હતા તે કળતા એમને લાગ્યા. પણ આ આરામનું વાતાવરણ લાંબા વખત ટકી ન શક્યું. ૧૯૩૫ના બંધારણીય કાયદાનો સવિરોધ સ્વીકાર કરવાનો મહાસલામતો નિર્ણય કર્યો. જેઓએ આ નિર્ણયનો વિરોધ કર્યો અને આ બંધારણ બદલવાની કરજ પાડવા માટે ફેરવ્યાપી આંદોલન ઉપાડવાના કાર્યક્રમનો અનુગ્રેષ કર્યો. પરંતુ મહાસલામતો ગભ્ય સ્તરે ૧૯૩૭માં મંત્રીમંડળમાં ભાગ લીધો અને રાજ્ય કારભાર ચલાવવાની જવાબદારી સંભાળી બંધારણીય માર્ગનો સામ્ય લીધો. સામ્યવાદીઓ સાથેના જેઓના વર્તવિધો એમના સમાજવાદી સહકાર્યકરોનાં કેટલાકો નાગજ થયા. અને અતે સામ્યવાદીઓએ કાવતરોઓનાં નેરે કોંગ્રેસ સોસ્યાલિસ્ટ પાર્ટીનાં દક્ષિણ ભારતના લગભગ બધાં જ એકમો પોતાને હસ્તગત કરી એના પર પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું. રશિયાની ક્રાંતિએ લીધેલા વળાંકને લીધે એ ક્રાંતિને આદર્શ બનતા તરીકે વર્ણવવાનું કામ પણ મુશ્કેલ બનવા લાગ્યું. બ્રિટિશ સરકારને જેઓમાં એક સમર્થ ક્રાંતિકારનો દર્શન થયાં અને એમને વારંવાર જેલમાં પૂરવા માંભા. જેઓને માટે આ મંથનનાં વર્ષો હતાં. એમની વિચારધારામાં પરિવર્તનો થવાનાં શરૂ થયાં હતાં. એમને સારે નસીબે આ અસમાખી ખીજ વિશ્વયુદ્ધ દ્વારી નીકળ્યું અને ગાંધીજીએ ભારત છોડો ની લડત ઉપાડી. આથી એસ સંપૂર્ણપણે અપલાવવાની એમને તક મળી. એમણે જેલમાંથી પલાયન કર્યું. રિવાલ્વરોથી સભ્ય સાથીદારો સાથે ભારતમાં અને નેપાળમાં ડેરેડર ઘુમી એમણે આંદોલનને ઇવંદુ રાખવાના પ્રયાસો આરંભ્યા, અતે પકડાયા, અને આખરે જેલમાંથી છૂટ્યા. મુક્ત જેઓના ભારતના યુવાનોના એક લાડકકા નેના બની ગયા. એમની સલામતોમાં મોટી સંખ્યામાં આ યુવાનોએ હાલની આપણા માંડી અને જેઓને ખાતરી થઈ ગઈ કે એક વધુ વ્યાપક આંદોલન બાદ ભારત સ્વતંત્ર થઈ જશે અને સમાજવાદી સ્તરે ભારતના રાજ્યનો, અર્થકારણનું અને સમાજનું નિર્માણ શક્ય બનશે.

પરંતુ સંજોગોએ વળી પલટો લીધો. આંદોલનો તો થયાં પણ તે ક્રાંતિકારી આંદોલનના ગ્રામમાં નહિ પણ કામવાદી તોફાનોની

કર્યામાં, સહસ્ત્ર દેશોના ધર્મવાનો રૂપમાં. આઝાદી તો મળી પશુ તે એક મહાન ક્રાંતિના ફળ રૂપે નહિ પણ સિદ્ધિ પાલેશ્વરે આપેલી ભેટ તરીકે અને તે પશુ ફેલાના લાગણીની કિંમત ચૂકવ્યા બાદ. રશિયાએ કહ્યું, ભારતને આઝાદી મળી જ ન હતી. કારણ કે એમાં સામ્યવાદી પક્ષના હાથમાં સત્તા આવી ન હતી. ગાંધીજીએ પણ પ્રથમ આઝાદી દિને ઉપવાસ કરી એમને અસતોષ દાખવ્યો. જેઓને પણ આ આઝાદી સાચી આઝાદી ન લાગી. કેએસ સોસ્તાલિસ્ક પાલીએ વધારણ સલામમાં ભાગ ન લેવાનો નિર્ણય કર્યો તે જેઓના પ્રભાવથી. મંજૂર થયેલા વધારામાં એમને હિસ્સો નહોતો. તેમજ જેઓના વિચારોના પક્ષકાઓ પણ એમાં પડતા ન હતા. એટલે સવાલ એ થઈ છે કે આ બધા બનાવો જેઓએ કેમ મૂંઝા મૂંઝા નિહાળ્યા. ક્રાંતિની લડત માટેની જરૂર એમણે સ્વીકારી હતી, યુવાનોના એમને સાથ હતો, દેશના શ્રમ-જીવિઓ શાકી હુમખતા હતા એ વિષે એમના મનમાં જરા પશુ શંકા ન હતી. છતાં મહાસભાના આગેવાનોના માર્ગમાં વિશ્વાસ બનવાની ગાંધીજીની સલાહ એમણે આનંદ રાખી અને એક પ્રેરણા બની ગયા.

આ વૃત્તિને સમજવા માટે પણ આપણી પાસેની સામગ્રી હજી અધૂરી છે. એમના સમાજવાદી સહકાર્યકરોને એમના તરફનો વૈષ્ણિક પ્રેમ એનો એ હતો. પણ વિચારમાં શિન્ના આવી જતી હતી. મોનુ મહાસાહીને એવી પાંદો ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે રશિયાનો સામ્યવાદ માનવી સ્વાતંત્ર્યનો મોટામાં મોટો શત્રુ છે અને એનાથી માત્ર અમેરિકા જ વિશ્વને બચાવી શકે એમ છે. યશી સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા વચ્ચે એમણે તીવ્ર વિરોધ નિહાળ્યો અને સ્વાતંત્ર્યના તથા એને માટે જરૂરી સ્પર્ધા-મહા-આર્થિક સંગ્રામને એમણે ટેકા આપ્યો. અચ્છુત પટવર્ધન અધ્યાપકવાદ તરફ ટળતા હતા અને રાજકારણમાંથી નિષ્ક્રિય આહતા હતા. અરોહ મહેતા પહેલાં મહાસભાથી અલગ સંગ્રામ ઊંચું કરી આગમાંથી ચૂંટણીઓના લાભ લઈ, સમાજવાદ માટે યુવાનોમાં ભ્રમણા પ્રેમને બેરે શેડરના કામગીરીના સહકારથી સત્તા કબજે કરવાની એક રાખતા હતા. ડૉ. લોહિયા અદના માનવીન વિરોધી વિરોધિત સત્તા હતા. આટલું સર્વશૂન્ય કરી આવી દેશમાં એક નવચેતન ફેરવાની તૈયારીમાં પડ્યા હતા. જેઓને એકવાર મહાસભાવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ બેઠે ખપતા હતા. લોહિયા આ બેઠેલી સમાજદર દર રહેલા ઇજ્જત હતા. આચાર્ય નરેન્દ્રવેલ હજીએ માર્ક્સવાદ પર પૂરી થકા ધરાવતા હતા અને એના વિજય માટે સમાજવાદીઓ કામ કરે એમ ઇચ્છતા હતા. આ બધામાં જેઓની સ્થાન ક્યાં? એમના વિચારોમાં 'હિંદુ' મતન આલવ' હતું છતાં સમાજવાદી પક્ષ સાથે રહી પોતાનો માર્ગ નક્કી કરવા માગતા હતા. એમણે મહાસભા છોડવાના નિર્ણયને અનુમોદન આપ્યું. વધારણ અંગે ખાસ ઉત્સાહ ન હતો તો પણ સમાજવાદી ઉમેદવારોના વિજય માટે દેશભરમાં ધૂમી પ્રધાસો કર્યા. માત્ર પોતે ઉમેદવારી કરવાની સાક્ષી ના પાડી.

આ પ્રધાસ દરમ્યાન એમણે ને ભેટું અને અનુભવ્યું તેથી તથા ચૂંટણીનાં પરિણામોને લીધે સમાજવાદીઓમાં વ્યાપેલી નિરાશા નિહાળી આખરે એમણે એમના વિચારો અનુસાર કામ કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને સર્વોદયને પોતાનું જીવનદાન કર્યું.

સર્વોદયના સ્વીકાર પાછળ માર્ક્સવાદના લગભગ બધા જ મૂળમૂલ સિદ્ધાંતો વિષે જેઓનાં વિચારોમાં આવેલું પરિવર્તન જવાબદાર હતું, એમ એમણે પ્રભસમાજવાદી પક્ષના કાર્ય-કરોને લખેલા ભંડેર પત્રમાં જણાવ્યું છે. ભૌતિકવાદને ત્યાગ કરીને આધ્યાત્મિકવાદના સ્વીકાર પાછળનાં કારણો આપતાં તેઓ જણાવે છે કે ભૌતિકવાદને અનુસરનાર વ્યક્તિ માટે નીતિમાન જીવન જીવવા માટે કોઈ કારણ જ નથી. ઈશ્વર અને આત્માનું અસ્તિત્વ અને ભૌતિક જીવન ઉપરાંત અન્ય જીવનના સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જ માણસ સ્વાર્થ-ત્યાગ કરવા પ્રેરણા અને નીતિમાન જીવન ગુમરી શકે. આને જગતમાં પ્રસરીત જતી આંધ સ્વાર્થલોહપતા અને બ્રહ્મવાદ માટે ભૌતિકવાદને જ તેઓ દોષ અર્પે છે. આધુનિક તાંત્રિક-વાદના એક પ્રત્યે એમને માન નથી કારણ એનાથી સર્વ સત્તાનું 'હન્ડીકરણ અનિવાર્ય' બને છે. એને સ્થાને એમને એવું તાંત્રિક-ચિંતાન અસ્થિત છે કે બેનાથી સત્તાનું વિદેન્ડીકરણ થાય અને માનવીનું શોષણ અટકાવી શકાય. વર્ગશક્તિ અને વર્ગસંગઠનો ઊભાં કરવાને જલ્દી લોકશયિત ભૂમિત કરવાની જરૂરિયાત તેઓ સમજાવે છે. રાજ્યશક્તિને સ્થાને અતે નાનાં સંગઠનોમાં વિસ્તૃત લોકશયિત તરી સમાવરવાની જવાબદારી ઉપાડી લેશે એવા મતન પર તેઓ આભા હતા એમ જણાય છે. આને ધગિયામે પક્ષીય રાજકારણને કોઈ સ્થાન જ નહિ રહે; પક્ષ પક્ષ વચ્ચેના કસબો, રૂપધર્મિ અને તેને પરિણામે સમાજમાં પ્રસરીત કડવાશ અદૃશ્ય થઈ જશે એમ તેઓ માને છે.

આમ સર્વોદયના સ્વીકાર પાછળ માર્ક્સવાદનો ત્યાગ અને ગાંધીભાઈનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર જવાબદાર હતાં એ વાતની જેઓએ સ્પષ્ટતા કરી છે. પરંતુ આધુનિક ભારતની સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે સર્વોદય સમાજની સ્થાપનાને માર્ગે 'કેરી રીતે આગળ વધવું' તે અંગેની એમના મતમાં ત્રાસેલી ગડમથલ દાંધા વખત સૂધી ચાલુ રહી અને અતે સર્વમાદી ક્રાંતિના સંદેશમાં પરિણમી. છતાં આ ક્રાંતિના પ્રથમ સોપાન તરીકે જનતા પક્ષને એમણે આશીર્વાદ આપ્યા અને હોંકાને આ પક્ષને મજબૂત બનાવવાનો અનુરોધ કર્યો.

આમ સર્વોદયનો સ્વીકાર કરતાં જેઓએ માત્ર માર્ક્સવાદી સમાજવાદને જ નહિ પણ આધુનિક રાજ્યશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રના કેટલાક પાયાના સિદ્ધાંતોને પણ પડકાર્યા છે. એમણે શરૂ કરેલી આ મહત્ત્વની ચર્ચા હજી વધુ વિચારણા માગી લે છે. સ્વાતંત્ર્ય બાદ ભારતમાં જે પરિસ્થિતિ સર્જાઈ છે તેને પરિણામે જેઓને આઘાત જરૂર પડેલો હોતો અને એ એમને માટે સ્વાભાવિક જ હતું. પણ આ સત્તા માટેની પડાપડી રાતોરાત

કોઈ પણ સાધનોનો ઉપયોગ કરી નીતિમર્પદ્યોને તિલાંજલિ આપી કરોડોપતિ થઈ જવાની ઘેલણ અને ઘાટાચાર માટે જોતિકવાદ કેટલા પ્રમાણમાં જવાબદાર છે એનો વધુ અભ્યાસ જરૂરી છે. ભારતના આજના રાજકીય પક્ષોની ગતિરિતિથી કોઈને પણ ધણુ જાણે. પણ દેશમાં પક્ષો નળળા પક્ષા છે એને પરિણામે પક્ષીય રાજકારણનું સ્થાન વ્યક્તિઓની સ્પર્ધાએ લીધું છે, જેઓએ સ્થાપવા ધારેલી લોકસમિતિઓએ નહિ. આમ કેમ બન્યું તે પ્રશ્ન તપાસવા જેવો છે. લોકસમિતિની આખી કલ્પનામાં કોઈ કોઈ નિર્ણયો તો નહી રહી ગઈ જેથી આમ બનવા પામ્યું હોય એની અર્થા નિઃસંકોચ થવી જરૂરી છે. આર્થિક વિઠેન્દ્રીકરણની યોજનાઓ કેમ નિષ્ફળ બન્ય છે એમાં પણ જોડા જીતવાની જરૂર છે. વ્યવસ્થિત ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર તરફથી થતી તીવ્ર હરીકાઈ, રાજદારી પુરુષોની માત્ર મૌખિક સહાનુભૂતિ એનાં કારણો હોઈ શકે. પણ કદાચ વિઠેન્દ્રિત અર્થકારણ જે વ્યવસ્થાઓ માગી લે છે તેનો અભાવ પણ એને માટે જવાબદાર હોય. વિઠેન્દ્રિત આર્થિક ઉત્પાદનથી આર્થિક સત્તા પણ વિઠેન્દ્રિત થઈ જશે એ સાન્યતા કદાચ સાચી ન થયું પડે. એને માટે ગાંધીજીએ જે વ્યક્તિમાનસ પિલવવાનો આગ્રહ રાખ્યો હતો તે આપણે ચિકત્સાવી શક્યા નથી. આથી વિઠેન્દ્રિત આર્થિક ઉત્પાદન ગામડાંઓને શહેરો પર વધારે આધાર મૂકતાં કરી મૂકે એ શક્ય છે, જેઓના સમાજવાદનાં સ્વાનો સારકાર કરવા આ બંધી અન્વેષણ આપણે કાશમાં લઈએ અને સત્ય બધાં લઈ બસ ત્યાં નિઃસંકોચ જવાનો દૃઢ નિર્ણય કરીએ તો જ જેઓના અનુભામી બનવાનો આપણે હેતુ બર આવે અને એમની સ્મૃતિ કાશમ માટે બળવી શકાય.

૦ શેહિત કવે

ગાંધીનાદની ગતિશીલતા

ન્યપ્રકાશ નારાયણે પોતાના જીવનનો આરંભ કર્યો, માર્ક્સવાદી તરીકે ને અવસાન પામ્યા આધુનિક સમયના એક મહાન ગાંધીનાદી તરીકે. ગાંધીના વિચારોને એમણે પુનર્જીવિત કર્યા. એટલું જ નહિ, પોતાના નક્કર વ્યવહાર દ્વારા એમણે દુનિયાને બતાવી આપ્યું કે. ગાંધીવાદી પદ્ધતિથી કવેશ સંધર્ષ જ સૌથી વધુ યક્ષિયશાળી ને અસન્ધારક નીવડે છે. સંધર્ષની એ પદ્ધતિ દ્વારા હળભે લાખો માનુસોને કોઈ ચોક્કસ ઉદ્દેશ માટે સક્રિય બનાવી શકાય છે; ને કોઈ પણ અધ્યાયારી સ્થાને યા કાર્યુપસાર-કાર્યોને ઉખેડી નાખવા માટેનું એક કારગ્રન સાધન એને બનાવી શકાય છે. જીવનમાં મુદ્દોની પ્રતિકા કેવળ સમજાવટથી વા નૈતિક બાજથી વા કનના માથે સ્વારાની માંથી લેવાથી સાધી શકાતી નથી; ને, ને માટે તે કાકસા કે લાકાં વિન મેકધારી બલિસક. શાન્તિ નહ બનતો મનમાં કોઈ પડે છે. ન્યપ્રકાશ નારાયણે આ

અમકાર સિક કદી દેખાઓ છે, એમ કહીએ તો આવે—ને તે એવે સમયે, કે બ્યારે આ દેશ આખો નૈતિક, આર્થિક, તેમજ રાજકીય દૃષ્ટિએ પતાનની જોડી ખાઈ ભાણી પડેલાઈ રહ્યો હોતો, ને જનતામાં અસહાયતા, હતાશા ને બ્રહ્મચાર સર્વવ્યાપી બની પ્રસરી રહ્યાં હતાં.

હું એમ માનું છું કે, આજે જેઓ બ્યારે આપણી વચ્ચેથી વિદાય થઈ ચૂક્યા છે, ત્યારે એવે સમય આવી ગયો છે, બ્યારે ગાંધીવાદી વિચારકોએ જેમા મળી જવપ્રકાશજીની આ સિદ્ધિનું સ્વરથ ચિતો સમ્યક જુદિધી વિસ્લેષણ કરવું જોઈએ, જે ગાંધીવાદી આદર્શોને જવપ્રકાશ નારાયણે ગતિને ચાલના આપી પુનર્જીવિત કર્યા છે; એને આગળ લઈ જવા માટેની યોજનાઓ વિચારવી જોઈએ.

૧૯૫૪ ની સાલમાં, જેઓએ જૂદાન માટે જીવનદાનની ઘોષણા કરી. પ્રભ સોશિયલિસ્ટ પાર્ટીનો ત્યાગ કરી, પોતે વિનોબા સાવે સાથે જોડાયા, તે પૂર્વે એટલે કે ૧૯૫૩ ના ડિસેમ્બરની ૧૯ મી તારીખે જવપ્રકાશ નારાયણે, મુંબઈ ખાતે અગિલી મુંબઈ શહેરની પીઓએસપીઓ પરિષદમાં ભાષણ કરતાં કહેલું કે,

“ ગાંધીવાદનું ધ્યેય કેવળ સત્તા કબજે કરવાનું નથી, કે નથી રાજ્યસત્તા એનો મુખ્ય આધાર બનતી. એ વિચાર સીધો જનતા પાસે પહેંચે છે, ને જનતાને મદદરૂપ બની, એમના વ્યક્તિગત તેમજ સામાજિક જીવનમાં એક પ્રકારની ક્રાંતિ નિખળવે છે. જે આ રીતે જનતાની સંઘર્ષિત શક્તિને એક વાર જગાડી શકાઈ તો રાજ્ય સત્તાને સહયોગ અચૂક પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ”

આ પછી તેઓ વિનોબા સાથે જોડાયા ને સંપૂર્ણપણે એક સર્વોચ્ચ નેતા બન્યા. ને સક્રિય રાજકારણમાંથી એમણે પોતાનો રસ પાછો ખેંચી લીધો. અહીં પણ વિનોબાજી સાથે જોડાતી વેળાએય ગાંધીવિચાર તથા ગાંધીના સિદ્ધાંતો બાબત એમના મનમાં પૂરી સ્પષ્ટતા હતી જ. ૧૯૫૭ ની સાલમાં પી.એસ.પી. ના સાથીઓને લખેલા એમના સુવિખ્યાત પત્રમાં એમણે કહેલું કે,

“ વિનોબાજી સાથે જોડાતાં પહેલાં, એમની સાથે અર્થજી કરી લઈને, મેં મારા મનને ખાતરી કરાવી લીધી હતી કે, કેવળ જુમ્મીનોને જુમ્મી અપાવી દેવા પૂરતો જ એમના જૂદાનયત્રાનો ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ માણસમાં તથા સમાજમાં મૂળમૂત પરિવર્તન આણવા માટેની પ્રક્રિયા એના દ્વારા ચાલી રહી છે. અર્થાત માનવીય પરિવર્તન દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન—આને જ હું ‘ગેવડી ક્રાંતિ’ કહું છું. ”

વર્તમાન કાળના કોઈ પણ બાણીતા ગાંધીવિચારક કરતાં જેઓ ગાંધી વિચારને વધુ સારી રીતે સમજ્યા હતા, ને એનાં મૂલ્યોને વધુ સારી રીતે મકેડુ કરીને એને કાર્યક્ષમ બનાવવામાં સકળ થયા હતા.

આખરે ગાંધી શુ હતા ? આ સમાજમાં જે અન્યાયો છે, જે સામાજિક અનિયંત્ર છે. તે તમામના નિષેધનું તંત્રી એક

પ્રતીક હતા. આને માટેનું એક જ નાનકડું ઉદાહરણ હું આપું. વ્યક્તિગત રીતે શરૂઆતના વર્ષોમાં અમારામાંના કેટલાય લોકોને ગાંધીજીનાં પગલાંની કારગતતા બાબતે, પૂરો ભરોમા નહોતો.

ગાંધીજીએ ૧૯૩૩ માં સત્યાગ્રહની લાગ પાછી બેઝી લીધી તે અગ્ર સંકેતપૂર્વક ખગાળા આપ્યા દેશની યાત્રાએ નીકળી પડી અસ્પૃશ્યતાના પાપને બહારો દેવાની કુંભેશ ઉપાડી. ૧૯૩૪ માં પધ્યાગ કરતાં કરતાં તેઓ ઓરિસ્સા પહોંચ્યા. અમે એમનું નિરીક્ષણ કરતાં અધું ભેજા કરતાં હતા. એક ગામડામાં જઈને ગાંધીજીએ એ ગામના મહિલા દરબાબ ઉરિજતોના પ્રવેશને માટે ખુલ્લા કરી આપ્યા ને આપ્યા ગામને એક ઢેકાણે ભેગું કરીને પોતે ભાપણ ક્યું. 'મેં એક ગ્રામવાસીને પૂછ્યું, "મહાત્માજીએ શું કહ્યું તમને?" એણે તરત જવાબ આપ્યો, "એમણે કહ્યું કે બ્રિટિશરોને મહેસૂલ-વેરા ભરશે નહિ. એ આપણને ચૂનારા છે." અર્થાત્ કે ગાંધીજી જે કંઈ કામ ઉપાડતા—પછી ભલે તે માત્ર સામાજિક અનિષ્ટને દૂર કરવા માટેનું પગલું હોય—પરંતુ એ તમામમાં પ્રતિકાત્મક એક તરત રહેતું જ. તે એમાં સત્તા સામેના પકડાર આમંત્ર હોય જ.

અલગત, વિનોબાએ પણ દેશમાં ભૂદાન આંદોલનનો આરંભ કરી, આ દેશના બીજાંકોને ઢોકળાને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા હતા. અગ્ર હક સુધી એ આંદોલનમાં આગણ્યું તરત પણ સત્તા એવા પ્રમાણમાં ભેગા બળ્યું છે. પરંતુ પાછળથી એમણે પોતાની જાતને એક અનન્ય નૈતિક સત્તાના રથાને રજાવી દીધી. આમ, એક જ પગલામાં એમણે ગાંધી તેમજ ગાંધી વિચાર બંનેને ખતમ કરી એક જીડી ખાઈમાં ઢંધવાની દીધાં ને કઠોકડી ટાણે સત્તાને ચરણે સંપૂર્ણ શરણાગતિ સ્વીકારી લઈ, એના પગલાને 'અતુશાસન પર્વ' તરીકે નિરૂદ્ધાવીને તે એમણે જે કંઈ અધ્યુત્તર હવું તે પ્રડું કરી દીધું. અનિષ્ટને તાણે ધવું ને સત્તા સામે ઝૂકી પડવું, એ લોર અનીતિ જ છે—ને એના જેટલું ગાંધી વિચાર વિરોધી કૃત્ય કેદાય બીજું એક નહિ હોય. આની વર્તણૂક તથા આ પ્રકારના વલણને કારણે. લોકોના પહે રહેવાને બદલે સત્તાની શેઠમાં બેઠાઈ, એના સાથ પુરાવવાની વર્તણૂક તથા વલણ જ તે ગાંધી-વિચાર તેમજ ગાંધીવાદીઓને લોકોની નજરે હાસ્યસ્પદ બનાવી મૂક્યા છે.

ગમે તેવું નૈતિક આંદોલન હોય પણ તે એ સરકારની મદદથી ચાલતું હશે તો એના થકી સામાજિક અનિષ્ટ સામે બંડ યા પ્રતિકારની ભાવના ઝગાડી જ શકાય નહિ.

જ્યપકારી પોતાની બેહાશરીમાં લખ્યું કે, "જે ટાહા-બોળ વાતાવરણમાં ગ્રામરવરાજતું કામ ચાલી રહ્યું હવું. એમાં પ્રબળી ચિંતશક્તિ નિરૂદિત જ રહી જતી. અલગત, આધ્યાત્મિક ને નૈતિક ભાવનાઓને ઉલ્લેખાદન થતું. વિનોબાજીની સ્વસ્થ નિરાશ વિભૂતિમયની અસરને કારણે અમુક વ્યક્તિઓમાં ગજબનું નૈતિક પરિવર્તન પણ ભેગા મળ્યું હવું. પરંતુ એમાંથી કદી

સામાજિક યા લોકમાનસમાં જગતિ કે ભેશ પેદા થઈ શક્યાં નહિ."

ને ગાંધી વિચારને અર્ક જ તો આ છે. ગાંધીવાદી આન્દોલનની ગતિશીલતાનું કોઈ માપ કાઢતું હોય તો તે એ જ રીતે કાઢી શકાય કે 'માણસ તેમજ સમાજના "આત્મક પરિવર્તન" ની પ્રક્રિયા માટે સંઘર્ષની ભાવના ને માનસિક ચેતના લોકોમાં કેટલી પેદા થઈ શકી ?'

વિનોબાથી વિખ્યાત પડી ગયેલા જે.પી.બી.ને નૃત્ય હેલ્થ વિદ્યાધીઓ તેમજ યુવાનોનું જે આન્દોલન આપ્યું, તેણે લોકોમાં એક જગજગત અદ્યમ એવા જીવાળ આણી દીધી ને એટલે. અહિસક ને શાંતિમય હોતે કે આગાધી પછીના કાળમાં, આજ પૂર્વે આ દેશમાં ક્યારેય ભેગા મળ્યા ન હતાં. આ ક્રાંતિએ જ દેશમાં લોકશાહી તથા જનતાની સર્વોચ્ચતાની પુનઃસ્થાપના કરી. એટલું જ નહિ, નૈતિક તંદ્રામાં પડેલા ગાંધી-વિચારને પુનઃજીવિત કરી હજારો ગાંધીવાદી કાર્યક્રમોનાં દ્વિમાં નવા વિચારને આસ્થા જગાડ્યાં. સાથે સાથે સંઘર્ષમાં પડેલા યુવાનો, વિદ્યાધીઓ તેમજ એકંદર જનતામાં જણ એ વિષે એક નવી આસ્થા પેદા કરી.

આ ગાંધીવાદી ક્રાંતિને પ્રથમ તબક્કો એક રીતે ભેતાં સદ્ય જાણ્યો. પણ બીજી દૃષ્ટિએ ભેતાં એ નિષ્ફળ રહ્યો. રાજકીય સત્તા કે જેને ઉદ્દેશ લોકોની સત્તા ખડી કરવા માટે થયેલી તેવું જ ખતન થયું. કારણ કે સત્તા એવા લોકોના હાથમાં જઈ પડી હતી, જ્યો આડીપણા માથાએ હતા, ને એમને સમગ્રી ક્રાંતિના ધ્યેયમાં કોઈ આસ્થા ન હતી. બીજો તબક્કો એટલે લોકોની સત્તા સુદક કરવા અર્થે લોકસમિતિના મંદનો. ૧૯૭૭ના જુલાઈમાં જે.પી.બી. સાથે આ ગાળત મારે ખુબ લાંબી ચર્ચા થયેલી ને ત્યારે મેં એમને એ સમજાવવા કોશિશ કરેલી કે કોઈ પણ પ્રકારના રાજકીય હેતુ વિના જીવું કરેલું આ બિનપ્રકીય સંગઠન કે જેનું નૃત્ય ગત્રકાન્ધથી અત્યાં ને અળગાં રહેનારાં એકલદાકલ ગાંધીવાદી સી-ચુરપોતાના હાથમાં હોવાનું કંઈપણ છે, એની આ લોકસમિતિએ અતે જતાં ભૂદાન આન્દોલન જેવી જ નિષ્ફળ, નિપ્રણાળ, પ્રભાવવિહીણ બની જતી. ને યુવાનો કે કોલોને તે ભાગે જ આકર્ષા શકે. જે.પી.બી.ને આ વાતમાં રહેલું તથ્ય સમજ્યું ને એમણે એ સંગઠનમાં રહેલી જીણપને સ્વીકાર કરતાં કહ્યું પણ ખડું કે, સાબ ધઈને પોતે આ વિષે વધુ વિચાર કરી કંઈક કરશે. પરંતુ અક્ષેપસ કે તેઓ આપણી વચ્ચે રહ્યા જ નહિ !

હવે તો ભવિષ્ય જ જતાવડે કે ગાંધીવાદી કાર્યક્રમો લોકશક્તિ ખડી કરવા માટેના આ નવા પ્રયોગને આગળ વધારવા માટે તેમજ ગાંધી-વિચારની ગતિશીલતાને વાસ્તવિકતાની ભોંય પર ઉતારવા માટે કેટલી સત્તવા જતાવડે છે ?

૦ સુરેન્દ્રનાથ દ્વિવેદી

દેશ અને વિદેશમાં એવી એક સામાન્ય અપેક્ષા હતી કે જવાહરલાલ નેહરુ પછી જયપ્રકાશ નારાયણ વડાપ્રધાન બનશે. જ્યારે નેહરુએ ૧૯૫૦ની આસપાસ જે.એમ.એન.ને નાયબ વડાપ્રધાન થવાની વાત કરી ત્યારે આ અપેક્ષા પૂરી થવાની અણી પર હતી. પણ નેહરુએ ૧૪ મુદ્દાના સમાજવાદી કાર્યક્રમ સ્વીકારવાની તા. પારી, એટલે જે.એમ.એન.ને પણ નેહરુની ઝોફરને ફાળવી દીધી. દેશના ઉચ્ચતમ નેતૃત્વમાં બન્યોલા એવા એ જ એક નેતા હતા કે જે કદી પાર્લિમેન્ટ કે પારાસભાની ચૂંટણી લડ્યા નહોતા. (ગાંધીજી અને બાદશાહબાન કદી ચૂંટણી લડ્યા નહોતા. ૧૯૪૦ માં જેલમાં રહીને નેતાજીએ કેન્દ્રીય એસેમ્બલીની ચૂંટણીમાં ભાગ લીધેલો, પણ તે તો નાસી છૂટવાના એક યોથા રૂપે.) વિધિએ એમને સારુ એક બીબ જ પ્રકારનું નેતૃત્વ નિમેષું હતું— રાજ્યના નહીં પણ લોકોના નેતૃત્વનું. જે.એમ.એન. લોકનેતા હતા, રાજ્યનેતા નહીં. લોકોએ એમને ‘લોકનાયક’ તરીકે ઓળખાવ્યા અને આપણે એમની શ્રવણની દિશામાં સંકેતિત રીતે આનંદ આપી હતી.

જે.એમ.એન.ને નજીકથી જાણનાર લોકો તો ખરા જ, પણ એમને બહાર કાર્યક્રમોમાં જ નેમણે બેઠા હોય એવા લોકો પણ એ વાત બરાબર રીતે સમજતા કે એક પછી કાંઈ વિનાશી ચોપખા વેશધારી એમના વ્યક્તિત્વમાંથી ઉતરતો મોહકતાની સ્વાસ પ્રસરતી. તેઓ ખૂબ સંક્રાંત્યશીલ હતાં ખૂબ મળતાવડા, શાંત, ધીર અને માનવીય લાગણીઓથી ભરપૂર. એવા શુભેચ્છાવાળા હતા. કોઈ કોઈ વાર એ સમજી શકેલ ઘટના જે.એમ.એન. દેશમાં સ્વભાવે માણસ આટલા ઝાઝાવાતી સંજોગોમાં આટલી દંઢતાથી શી રીતે સુધારવાનો કરી શકેતા હશે.

પોતાના હાવભાવમાં તેઓ કદી દેખાડાવાળા કે ઝંઝૂલી નહોતા. તેઓ કદી ઉત્કેષણીયમાં ભાષણો કરતા નહીં. પણ અંગત વાતોમાં કે બહાર ભાષણોમાં શ્રોતાઓનાં મન પર એમના બોલવાથી જીંડી અસર પડતી. ખીબ રાજકારણી નેતાઓ કરતાં એમના ભાષણના સ્વર અને સ્વર કંઈ જુદા જ હતા. તેઓ જે વિષયનું પ્રતિપાદન કરતા તે એમની જીંડી નિપાતા ઉત્સાહથી સ્ફૂરતી. બેવડી જગ્યાનાં તેઓ કદી બોલતા નહીં. કોઈ તાર્કિક સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવા કે શ્રોતાઓને ખુશ કરવા તેઓ કદી શબ્દોની ગોઠવણીમાં દાબપેય બોલતા નહીં. સત્તની લઘાઈ લઘનાર કોઈ ધર્મોપદેશક કે ધર્મશૂરો બોલતા હોય તેવી જ વાણી તેઓ ઉચ્ચારતા. પોતાના જીવનના જીવનના કાળમાં જે.એમ.એન.ને બાહ્ય મંપૂર્ણ ક્રાંતિ માત્ર પોતાની મુખેથી શરૂ કરી ત્યારે તેઓ લોકોને સીધાં પગલાં ભરવા સારુ અને સમયાગ્રહ સારુ તૈયાર કરવા માગતા હતા, પણ રાજ્યનેતૃત્વ અગવશના નેતાઓ જે રીતે લોકોને ઉત્કેષે કે તેમ કરવા તૈયાર કરી પ્રયાસ ન કર્યો. જે.એમ.એન. હમેશા લોકોમાં આદર્શવાદી જુસ્સા જગાડીને એમની ચેતનાને એક જિંયા સ્તર પર લઈ જવા મર્યાદા. તેઓ પોતાના બોલવા-ચાલવા અને રહેવાગરવાની પોતાની આસપાસ હમેશા એ આદર્શવાદી વાત-

વચન ‘મનુ’ કરતા. જે.એમ.એન.ને શીધી વધુ ઉપયોગી તો એમનું વ્યક્તિત્વ થતું. એમનું વ્યક્તિત્વ કદુબાવાન અને મોટું હતું એવું દેખીતી રીતે અન્યને હવું કે પોતાના ઉદ્દેશો પાર પાડવામાં એમને તે વ્યક્તિત્વ મદદરૂપ થઈ પડતું. પંડિત નેહરુ અને નેતાજી બેઠા વિશાળ રાષ્ટ્રીય મંચ પરથી ત્રીશીના જીવનનાં વર્ષોમાં ખૂબ સમાજવાદના ઉપદેશ આપતા, અને કૌંસે કૌંસે લિસ્ટ પાર્ટીની સ્થાપના થયું જુવાન અને આદર્શ વધનાં કૌંસે આગેવાનોના સામુહિક અધારથી સ્થપાઈ હતી, પણ જુવાન જયપ્રકાશ નારાયણના માનિક ઉલ્લાસને લીધે જ આખા દેશમાં આ સમાજવાદી સંગઠનની શાખા પ્રશાખાઓ ઝડપથી ફેલાઈ ગઈ હતી. આ સમાજવાદી પક્ષના તેઓ કિલસૂક, સ્થપતિ અને માર્ગદર્શક હતા. આખા દેશને ખુલ્લું ખુલ્લું તરુણીની એક તેજસ્વી મંડળીને તેઓ કૌંસે સોશલિસ્ટ પાર્ટીમાં તણી લાવ્યા. ‘મનુ’ જેના મહાત્મા ગાંધી અને નેતાજી સુભાષને બાદ કરતાં ખીબ કોઈ આગેવાન જયપ્રકાશ નારાયણ જેટલા તરુણોને રાષ્ટ્ર સેવાના આદર્શ તરફ ખેંચીને એક આદર્શવાદી સંગઠનના નેતા હેઠળ લાવી શક્યા નહોતા. આ તરુણ સમાજવાદી આગેવાનના પ્રયાસોને લીધે જ કૌંસે સોશલિસ્ટ પાર્ટી ૧૯૪૦ ની આસપાસ અતિ ટૂંકા ગાળામાં ભારતના આદર્શવાદી તરુણોની રાજનૈતિક સ્થા બની ગઈ. સમાજવાદી મંચનું આકર્ષણ એટલું ટુનિવાર હતું કે કોમ્યુનિસ્ટો, જેમની કને ત્યારે કોઈ ખુલ્લી મંચ નહોતો, તેઓ કૌંસે સોશલિસ્ટ પાર્ટીની લોકપ્રિયતાને વટાવી ખાવા એમાં બેઠાયા અને પોતાના માક્સવાદી વિચારોને પ્રચાર કરવા સારુ એના વિશાળ મંચને ઉપયોગ કર્યો. કૌંસે સોશલિસ્ટ પાર્ટી સ્થપાઈ ત્યાર પછી થોડા વર્ષોમાં જ જયપ્રકાશ નારાયણ સુવકો અને વિદ્યાર્થીઓનાં સંગઠનોની એક જળા નિજાવી દીધી. અને ફેલવે, ટપાલખાતા અને ખીબ મોટા ઉદ્યોગોના મજૂરોમાં સંગઠનોને ફરી તાકાત આપવામાં અને આખા દેશના વિવિધ પ્રાંતોમાં કિસાન સંગઠનો સ્થાપવામાં તેઓ સફળ થયા. તેઓ તરુણ સમાજવાદી કાર્યકર્તાઓ સારુ, આખા દેશમાં તોફાની વેગે બહાર સલાઓ કરતા, તાલીમ વગેરે ગોઠવતા, સલા સમમેલનો, ગ્રાંથો અગવશવર્તુળો એટલા ફરી વળ્યા. જયપ્રકાશ નારાયણને વાદ વિવેચન કરવાનો અને સામાજિક-રાજ્ય નૈતિક વિચારોના પ્રચાર કરવાનો ઉત્કેષ રસ હતો અને એને સારુ તેમણે કંઈના જુદા જુદા ભાગોમાં ‘જોગ પરિષદ’ નામની સામાજિક સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ સ્થાપી હતી. વિચારધાગ અંગેના પ્રશ્નોની તેમની જણાવટની ખૂબી એ હતી કે તેઓ એ અંગે એટલી સર્ગ અને ગિન પાંડિત્યપૂર્ણ શૈલીમાં સમજવતતા કે તેથી નવાઈ જીવળી.

ભારતમાં સમાજવાદી આંદોલનના ઇતિહાસમાં જે.એમ.એન. સ્થાન નિર્વિવાદ રીતે એક સ્થાપક સ્થપતિનું રહેવાનું. એશિયા અને યુરોપના સમાજવાદી આંદોલનના આગેવાનોમાં તેમની ગાખ બહુ ઊંચી હતી. રંગૂનમાં ૧૯૪૬માં બ્રિજ સમાજવાદી

સમક્ષેણ, જેમાં એશિયા અને યુરોપના દેશોના ઉચ્ચ કક્ષાના નેતા-એએ હાજરી આપી હતી. ત્યાં જેઓની બધી કરતાં મૂકી ઊંચેરા તરી આવતા હતા. આ પ્રસંગે એએએ પોતાના પ્રવચનમાં કે-વા-દન અને વિતાવવાનાં સાધનોની માસિકીના રાષ્ટ્રીયકરણને બદલે એના સામાજિકરણની જે વાત કરી તેને સ્વાગતવાદી વિચારના વિકાસમાં એક નવી દેણ તરીકે લેખવામાં આવી. તેઓ સર્વોચ્ચ આનંદાન, સાથે એકાદા ત્યારે પછી ખુબ એક સ્વાગતવાદી નેતા તરીકે જેઓની પ્રતિભા બહુબુધ રહી. કારણ સર્વોચ્ચને આરત-ના રાજનૈતિક, સામાજિક અને આર્થિક સંદર્શમાં સ્વાગતવાદી વિચારધારાનો જ વિકાસ મળવામાં આવતો.

જેઓની વચ્ચેના જ મહાન હતા અને સ્વરાજ પૂર્વે અને ત્યાર બાદના ભારતમાં એએએ હાજી એક મહાન ભૂમિકા ભજવ-વાની લખેલી જ હતી. ખુબ એ દુર્લભજની વાત હતી કે એએએ પોતાની ભૂમિકાની વિશ્લેષણ બહુ મોટી મોટી સમજાઈ. આગાહી-ની હાઈદરબાદ 'ભારત છોડો' આનંદાનના એક અપવાદને બાદ કરતાં જેઓએ પોતાની બનને કદી સ્વતંત્ર આગેવાન તરીકે વાપરી જ નહીં, સ્વરાજ પછીના દિવસોમાં તેઓ ૧૯૭૦ પછી જ પોતાના સ્વતંત્ર નિર્ણય મુજબ કામ કરવા લાગ્યા.

જેઓની મોટે ભાગે મહાત્મા ગાંધી, પંડિત નેહરુ અને બાબાજી વિનેભા જાવેલા આક્રિત્તેની જુરમો કેળા રહ્યા. મહાત્મા ગાંધી જેઓની વિચારધારા પર વિચર મેળવેલી એએએ પોતાના વિચારના કરી શકયા, ખુબ પોતાની હકાની દરમ્યાન નહીં. આગાહીની હાઈદરબાદ તેઓ આર્જિવાદી વિચાર-સરણીમાં આવ્યા. સંધર્ષના સાધન અંગે પદુ તેઓ મોટા ઠકા ગાંધીવાદી નહોતા. એ દિવસોમાં જેઓની પર જેઓની વધુમાં વધુ અસર થઈ તે પંડિત નેહરુ હતા. નેહરુએ અલ્લાહાબાદમાં કેએએ મહાસભિતમાં જેઓની, લોહિયા અને બીજા કેટલાક સ્વાગતવાદી જુવાનિવાઓને સંબંધેલા, દેશના વિચારન પછી તરત જ લોહિયા તેમને ઉદ્ધરી છૂટા પડી ગયા, ખુબ નેહરુના સંગત આર્જિવાદીઓની જગ્યા જેઓને જગ્યાં વધે લાગ્યાં. નેહરુ જેઓની આગેવાનિએ વિકાસ કરવા સાુ એએએ કોઈ નોટસ દિશા ન આપી શકયા. એહરુ નેહરુ સાથેના સંબંધોને લીધે સ્વાગતવાદી આનંદાનના સૌથી વધુ આશાસ્પદ નેત્રવના વિકાસને કુશિત જ થયો. નેહરુ બીજા કદી તે આર્જિવાદી હતા, જુવાનિવાઓમાં તેઓ કેએએ જ હતા. ગ્રીષ્મીમાં જેઓની અને બીજા સ્વાગતવાદીઓ ખરની નેહરુની અસરને લીધે ક્રોએસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીને સંધર્ષીય પ્રતિકારી સંગઠન બનવાની ખટ પ્રક્રિયામાં બાધા પડી. એને લીધે જેઓની અને ક્રોએસ સોશલિસ્ટ પાર્ટી બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સુલાખર્ષક બેએ શર કહેલી વામપંથી ચળવળ સાથે ખુબ ન નોટાઈ શકયાં.

દેશના વિભાગન પછી, અને ખાસ કરીને ૧૯૫૨ની ચૂંટણી-માં સમાજવાદીઓના ધબકા પછી જેઓની બધા ભાંગે હતા. એએએ કો મોશલિસ્ટ પાર્ટી. આચાર્ય કૃષ્ણલાનીની કિસાન

મજૂર પ્રજા પાર્ટી અને સુલાખવાદી ફોર્વર્ડ બ્લોકના નેતાઓની પ્રજા સોશલિસ્ટ પાર્ટી સ્થાપવામાં ખબલ હતી, ખબુ એએનું મન એમાં નહોતું. ૧૪ મુદ્દાના સમાજવાદી કાર્યક્રમ અંગે નેહરુ-જેઓની વારાધીનીની નિષ્ફળતા પછી જેઓની એના એક અતિ નિકટના સાથી દ્વારા અગત ગળેબોઈ કરવામાં આવી, જેને લીધે જેઓની બીસથી મંટાળા ગયા. ખરેખર એ જેઓની જીવનનો અન્યત્ર કટોકટીનો કાળ હતો. કાતાના રાજકારણની મંદી રમત અંગે ભમ ભાંગવાને લીધે આચાર્ય વિનેભાની બુદ્ધાન ચળવળમાં તેમને પોતાના આદર્શોની ખેવના પૂરી કરનાર એક નવો રસ્તો દેખાયો.

જેઓની બુદ્ધાન આનંદાનમાં જીવનકાની તરીકે નોટાયા અને છેવટે એએએ પ્રભસાગતવાદી પાર્ટી સાથે પોતાનો સંબંધ સમજાવે કાપી નાખ્યો. એએએ લાખુ કે બુદ્ધાન આનંદાન ગાંધીજીના સર્વોચ્ચ કાર્યક્રમને પાર પાડનાર એક અક્રિત્તીય સાધન છે. જેઓની ત્યારે બુદ્ધાનમાં નોટાયા ત્યારે તેઓ પચાસ પંચાનના હોય. એએએ આ આનંદાનને લગભગ બે દાયકાએ સુધી પોતાની જિંદગીમાં હિતમ ઉપદાર આપ્યો. આ નવી ગાંધીવાદી ચળવળ નોટે વિનેભાજી શરૂ કરી હતી. ખબુ જેઓની બુદ્ધાન ગ્રામદાનના સુખ્ય સિદ્ધાન્ત સ્વભાવનાર અને સર્વોચ્ચ કળના સૌથી વધુ ખુબર પ્રસ્કરતાં બની ગયા. બુદ્ધાનના સદેશો હોને અને બુદ્ધાન આનંદાનનું સંગઠન કરનાં તેઓ સતત આખા દેશમાં ધૂમતા. પંદર કરતાં વધુ વરસો સુધી તેઓ સર્વોચ્ચના યાત્રી તરીકે આખા દેશને એક ખુબીથી બીજે ખુબી સુધી ધૂમતા રહ્યા. આ કાળ દરમ્યાન જેઓએ દેશમાં નોટલી મુસાફરી કરી એટલી બીજા કોઈ નેતાએ કદી ખબુ કરી નહીં હોય, લગભગ બે દાયકા સુધીના આવા પ્રયત્ન પ્રયાસ પછી જેઓએ નોખુ કે બુદ્ધાન ગ્રામદાન આનંદાનને સર્વોચ્ચના આદર્શ તરફ જવાનું પોતાનું વર ક્રમાવ્યું હતું. એએએ લાખુ કે એની સફળતામાં ઘણી મિથ્યા અને બહુ મોટી વાસ્તવિક હતી.

સત્યાગ્રહને ગાંધી માર્ગનો એક અખડ ભાગ માનવામાં આવતો. ૧૯૫૭માં બુદ્ધાનિતી વિનેભાની હાકલને બુદ્ધાનની અંદરના અંદરના સૌ ક્રોએસ રાખુઆપી ભૂમિ સત્યાગ્રહની હાકલ જ માની હતી. ખબુ કાલકીના બુદ્ધાન સમયેનમાં ભૂમિકાતિની વાત પડતી મુકાબમાં આવી અને બુદ્ધાનને આમદાનના કહેવાતા ઉપલા સ્તર પર ઉભાવવામાં આખુ. જેઓની મોટે ભાગે આ એ વાત સમજવાનો અવસર હતો કે વિનેભા ગાંધીના સત્યાગ્રહના માર્ગને રાખે છે અને બુદ્ધાનને તેઓ એવે રસ્તે લઈ જઈ રહ્યા છે કે એ કદી સુધારવાદી આનંદાનથી વધુ મહત્વનું મની જ ન શકે. થોડાં વરસ પછી જેઓની સમજા કે બુદ્ધાન શાંતિય ક્રાંતિની વાત લાગે કરતું હોય ખબુ એની ક્રાંતિકારી ખેરણ સુધારવામાં ખોવાઈ ગયું છે.

જેઓની સાથે બે જ પ્રસંગોએ સ્વતંત્ર રીતે વળ્યાં. એક વાર 'ભારત છોડો' આનંદાન વખતે તેમણે એને 'આગસ્ટ

કાંતિ 'વૃ' ગૌરવભૂષ્ય' સ્થાન આપાવ્યું અને ભારતની આઝાદીના આન્દોલનના ઇતિહાસમાં પોતાને સારુ અવિસ્મરણીય સ્થાન મેળવ્યું, ખૂબીને પ્રસંગ ૧૯૭૫માં તાનાશાહી તંત્ર સામે સંઘર્ષની હાલત ઠરવાનો હેતો. અને છેવટે તેઓ શાંતિમય રીતે ઝોને કાઢવામાં સફળ થયા. તેઓ બે વાર સ્વતંત્ર રીતે વર્ષા અને બીજે વાર તેઓ ટ્રોફ સાથિત થયા. તેમને ઑગસ્ટ કાંતિના ધર અને ૭૪ પછી ભારતની જનતાના લોકનાયક તરીકે નવાજવામાં આવ્યા.

જેઠીબંને સુભાષચંદ્ર બોઝ સારુ ખૂબ આદર અને આદર્શરૂપે હતાં. ખજી ગાંધી અને નેહરુની અસરથી મુક્ત થઈને બોઝ સાથેના તેમના સંબંધો વધુ પરિપક્વ ન બન્યા. જેઠીબંને આ લેખકને કહ્યું હતું કે તેમને કોંગ્રેસની અંદર સત્તાબવાદી પક્ષ સ્થાપવા સારુ બોઝે ખૂબ પ્રેતસાહન અને ટેકો આપેલો. જેઠીબંના કહેવા મુજબ કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીની સ્થાપના પછી સુભાષચંદ્રએ નવા પક્ષમાં બેઠાવાની પોતાની તૈયારી દેખાડેલી પણ જેઠીબંને મુશ્કેલી કે એમના જેવા રાષ્ટ્રીય નેતાએ તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાના વિશાળ ફક્કે પથથી વામપંથી આન્દોલનને સ્વતંત્ર રીતે માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ, જેઠીબં અને કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીએ બોઝની રાજનૈતિક નીતિ તથા ત્રિપુરી કોંગ્રેસ સારુ પ્રમુખ તરીકની એમની હિમેશ્વારીને ગાંધીવાદી પદ્ધતિસિત્તાસાથેયાની વિરુદ્ધ ટેકો આપેલો. ખજી ત્રિપુરી કોંગ્રેસ અધિવેશન દરમ્યાન નેહરુ જેઠીબં અને કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીને બોઝને પડતા મુશ્કેલીયું સમજાવવામાં સહન થયા. એકે ખૂબ અગત્યના નેતા દ્વારા જેઠીબં અને સત્તાબવાદી જુવાનિયાને પૂછવામાં આવ્યું કે ‘તમે ગાંધીજીની વિરુદ્ધ બાબાઈ સાકાને ટેકો આપના ?’ એ તોર કામ કરી ગયું અને જેઠીબં તથા સત્તાબવાદીએએ સુભાષચંદ્ર બોઝ અંગેના પોતાનો ટેકો પાછો ખેંચ્યો.

[illegible]

કદી માધર્સવાદી સિદ્ધાન્તોમાં આત્મના જ નહોતા. અને એટલા વખતમાં તો એમણે બહારથી ચામદા હિંદ માતિની એમની વ્યૂહરચના થી પણ ઠાલી હતી.

૧૯૪૨ માં બોલ જના થયા ત્યાર પછી જેલની અંદર અને જેલ બહાર એમના ટેકેદારો અને આધીશીકૈ પૈકી ધણીએ એમને દોષી ઠરાવ્યા અને એમની નિંદા કરી. કામચુસ્તરોએ તો નેનાજીને ગાળો ભાંડવાની ખુશિય જ ઉપાડી અને એમને અમાયદ સુધ્ધાં રાખ્યા. એમણે તો છડેચોક એવી પશુ ધમકી આપી કે જે બોલ ભારતમાં પ્રવેશ કરવા પ્રથમ કરશે તો તેમનું 'ગોળીઓના દારૂથી સ્વાગત કરવામાં આવશે. એ એમને કાળ હોતો કે જ્યારે સુભાષચંદ્ર બોલનું નામ લેવું એ પશુ અંગ્રેજોની નજરે દેશદોષ જ હોતો. પશુ આગસ્ટ ક્રાંતિના ભૂગર્ભ નેતા જે.એમ.એ. ભારતની જનતાને નામે લખેલા તેમના ઐતિહાસિક પત્રોમાં નેતાજીને હાર્દિક ટેકા આપ્યો અને પોતાના દેશ-વાસીઓને વિનંતિ કરી કે સુભાષચંદ્ર બોલ પોતાની મુક્તિ દેવ જ સાથે ભારતમાં પ્રવેશે ત્યારે તેમને પૂરો સહકાર આપવો. એટલું જ નહીં, જે.એમ.એ. એથી પશુ વિરોધ કર્યું, જે.એમ.એ. આ લેખકને જણાવ્યું હતું કે જે ફૂતો (એક અવધાન અને ખીબ્બુ નામ જે.એમ.એ. ભૂધી ગયા હતા) તેમણે નેતાજી સાથે પોતા વતી સંપર્ક કરવા સહદેશ મેકલાવ્યા હતા.

૧૬૪૬માં જેઓ બંધાઈ જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યાંજ અદાનંદ પાકે, કલકત્તાની ચોક સહામાં ઓગસ્ટ કાંતિના આ નેતાએ આગ્રહ દિંદે મુઢના પ્રખ્યાત નેતાને લારનની જનતાના નેતાજી તરીકે નવાવ્યા હતા. નેતાજી અંગેની પોતાની જોડી તો મેળુ ઓગસ્ટ કરતાં જેઓનીએ બે નેતાજી ભારત પાછા ફરે તો તેમનું અચર્યકર કરવાની બોલેરમાં પ્રતિતા લીધી હશે.

એ એક બદનસીબી છે કે મેલાજી અને નંખીં વચ્ચેના
સંબંધો પૂરતા પાક્યા નહીં, ને એમ થયું હોત તો હિંદુસ્તાનની
આઝાદીની લડત અને સ્વાતંત્ર્યોત્સવ ભારતનું ચિત્ર કાંઈ અન્યું
જ હોત.

જેથીથીએ બારતના રાજકારણમાં પાઠ. માકર્ણવાદી તરીકે
 પ્રવેશ થયો હતો. એકે તેઓ રાજીવાર્દી હતા અને તેઓ બારતની
 પાર્ટિસિપેટિ મુશ્કેલી માકર્ણવાદ લાવવા માગતા હતા. એમના
 પુત્રતકે 'વ્હાય મોમલિએમ'—જેમાં સ્વાભાવિક રીતે વિચારોની
 માકર્ણવાદી રજૂઆત હતી—નેનો તો એમના પ્રમતમાગવાદીઓ
 લખાયા અનેય એવું લેખના લતા. અહીં એકાદ દાયકા પછી
 માકર્ણવાદી વિચારધારા આ જેવી એમની માહામુદિત શરૂ થઈ.
 અને આપના આપાદોના જગેર દરમ્યાન કામ્યુનિસ્ટોની ની
 વિરોધી અવિશ્વાસ લીધે એમને વલતા સાથે માકર્ણવાદી રજૂને,
 કામ્યુનિસ્ટ સરકારના કાર્યપદ્ધતિએ સાથે આપનાવાળા
 કેદિયાર, પુણે કે વમની અવર પછી. હોમર એમને, એવન. નામ, જેઓ
 આપના સામ્યવાદી આપનાવાળાના બનકે નતા, તેમની માકર્ણ
 વાદીઓએ નહ માકર્ણવાદનો યુવાવાર્જના તરીકે અગ્ર કરવામાં

નક્કી ક્યું. આ વૈચારિક કાયાપલટની આ કટોકટીની ઘડીએ, જે૦પી૦એ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરીને ‘લલાઈતું પ્રેરક તત્વ’ ગોધવા પ્રયત્ન કર્યો જે એમને માઠસંવાદમાં નહોતું દેખાયું. આ સૂચક ઉપવાસ પછી જે૦પી૦ છુલ્લના એક નવા તબક્કામાં પ્રવેશ્યા. આધ્યાત્મને લલાઈતું પ્રેરક તત્વ માનીને એ સાચા ભારતીય બન્યા. તે સુખ સામાજિક, રાજનૈતિક પ્રવૃત્તિઓ અંગે એમનું વલણ પણ ધરમૂળથી બદલાયું.

જે૦પી૦ ત્યારે સામ્યવાદની તાનાશાહી સંકલ્પનાને દેકાએ માનવીય સુક્તિની એક નવી ક્ષિણસૂત્રી શોધમાં હતા. સામ્યવાદ હવે તેમને રાજશાહી અને મૂડીવાદ કરતાં પણ વધારે સંપૂર્ણ શલાભીની હાકલ જેવે લગ્યો. એમ. એન. રોષના નવા માનવતાવાદે એમને આકર્ષ્યાં પણ છેરેર રાજનૈતિક અને આર્થિક સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ અને સામ્યવાદી કે શાસીવાદી તાનાશાહી વિચાર સુખ સરકાર પર જ બધા આધાર રાખવાને બદલે લોકશક્તિ વધારવા પર ભાર મૂકવાની ગાંધીવાદી સંકલ્પનામાં એમને પોતાની વૈચારિક વિચારસાગર સમાધાન બડ્યું. ‘વન’માં પ્રવેશ કરતાં વખતે તેમણે ગાંધીવાદી માર્ગ સ્વીકાર્યો. પોતાના કાર્યના ઉદ્દેશ તરીકે એમણે સર્વોદય સમાજને આદર્શ સ્વીકાર્યો. એમણે પોતાની લાક્ષણિક નિષ્કામી ભૂદાન આદોલનમાં ઝંપલાવ્યું અને એને સર્વોદય સમાજ સિદ્ધ કરવા સાડુ લોક અદાલત ખડું કરવાના એક પગલાં તરીકે લેખ્યું. શરૂઆતમાં વિનોબા કાંતિની. અલગત, અદિસક કાંતિની વાત કરતા હતા. જે૦પી૦એ ભૂદાનને ખરેખર કાંતિકારી આદોલન તરીકે સ્વીકાર ક્યું. જે૦પી૦એ ભૂદાનને એક છવંત કાંતિકારી આદોલન બનાવવા સાડુ લગીરથ પ્રયાસ કર્યાં, પણ એમણે એક સાથે બેઠું કે ભૂદાન અધિધાર થઈ ગયું અને તે કેહકું વળીને એક સુધારવાદી આદોલન બની રહ્યું.

હવે ખરીદીયુની નવી થ્રીમાં જે૦પી૦એ જે મુળભૂત પ્રશ્નો અંગે ચિંતન કર્યું. એક તો ભૂદાન જેવી હિલચાલો સંઘર્ષ ટાળીને ખરેખર કાંતિકારી બની શકે ખરી ? અને બીજો પ્રશ્ન એ કે શું સર્વોદય સરકારની સત્તાની સાગરોને વાપરવાનું ટાળી શકશે ખરી ? ગાંધી માર્ગનું પુનર્મૂલ્યાંકન કરતાં તેમને બન્યાનું કે ચોખ્ખું પરિસ્થિતિમાં સંઘર્ષને ગાંધીજી સલાહગ્રસ્તની પોતાની કલ્પનાનું અંગ માનતા હતા. તેઓ એમ કહી નહોતા માનતા કે સ્વગળ અરાજકતાના કાઈ સ્વર્ગિનલ વાતાવરણમાં આવશે.

૧૯૭૪-૭૫માં જે૦પી૦એ સંપૂર્ણ કાંતિ અને સંઘર્ષની હાકલ કરી અને સરકારની સત્તા વાપરનાર એક સાધન બનાવવા એક સંયુક્ત વિરોધ પક્ષ બોલા કરવામાં સક્રિયપણે રસ લીધો. પણ એમને માટે તે બહુ મોટું હતું. કારણ કે કટોકટીની જેલ દરમ્યાન તેઓ જે દુષ્પ્રાન્તિકતા ભોગ બન્યા તેણે તેમને જાંપૂર્ણ કાંતિની સક્રિય આગેવાનીમાંથી છીનવી લીધા.

જે૦પી૦ દમોશા આદર્શવાદી હતા. તેઓ એક એવા સ્વપન દેખતા હતા જે માગ ભારતને સાડુ આદર્શ નહોતા. ખડુ માનવ

અતિના વિકાસને પ્રેરણા આપે તેવા આદર્શ ગોધતા હતા. એક કાળે સામ્યવાદને મૂડીવાદી લોકશાહીની સુક્તિની કલ્પનાને પાછળ રાખી દેનાર સુક્તિની જોયી ક્ષિણસૂત્રી લેખનામાં આવતી પણ એના સિદ્ધાન્તોના અસલ વખતે એ ભેવામાં આવ્યું કે એનાથી માનવી સંસ્કૃતિના વિકાસમાં એક નવું કઠોર અંતરણ બિહુ થાય છે. જે૦પી૦એ તેથી ભારતના કાંતિકારી આદર્શવાદીઓને સામ્યવાદના તબક્કાથી આગળ બવા કહ્યું. અને તેમણે સંપૂર્ણ કાંતિની હાકલ એને સાડુ જ કરી. સંપૂર્ણ કાંતિની હાકલ રાજનૈતિક, આર્થિક અને સામાજિક મૂલ્યોના સમન્વય કરી મનુષ્યની સુક્તિની એક જોયી કલ્પના તરફ બવાની હાકલ છે. સામ્યવાદી દેશમાં સરકાર અથવા પાર્ટી, જેને લગલગ એક સરખો અધિકાર હોય છે, તે જ સર્વ સ્વતંત્રતાની રખેવાળ છે. ભાં લોકોને શલાભીતા એક નવા પ્રકારમાં ધંધેલી દેવામાં આવે છે, બ્યારે મૂડીવાદી દેશમાં આર્થિક સ્વતંત્રતાના અભાવને લીધે લોકોની રાજનૈતિક અને સામાજિક સ્વતંત્રતાનું ધોવાણ અથવા એનો ઈશાર પણ થઈ જાય છે. જે૦પી૦એ મનુષ્યની સર્વગીણ સુક્તિની શોધ સાડુ સંપૂર્ણ કાંતિની હાકલ કરી હતી.

સંપૂર્ણ કાંતિનો જે૦પી૦નો અર્થિત સદેશ સામ્યવાદથી આગળ વધવાની હાકલ છે. ગાંધીજીએ સર્વોદય સમાજની પોતાની કલ્પનામાં લોકોને મનુષ્યની સુક્તિની એક નવી ક્ષિતિજ તરફ આગળ બવા કહ્યું હતું. યોક્ષોના ૧૯૪૪ના પોતાના ઐતિહાસિક લાખણમાં નેતાજીએ ભારતીય બનતાને ‘દુનિયાની રાજનૈતિક અને સામાજિક ઉત્ક્રાન્તિના નવા તબક્કા’ તરફ આગળ વધવા કહ્યું હતું. જે૦પી૦નો સંપૂર્ણ કાંતિનો અર્થિત સદેશ માનવીય સુક્તિનું એક નવું ભાવી કલ્પના હાકલ છે.

(મૂળ અંગ્રેજી)

૦ આ. સમર શુક્લ

જે૦પી૦ સાથેનો મારો સામનો

સર્વોદય આદોલનમાં ભેડાતાં જે૦પી૦એ નિઃસંકોચપણે વિનોબાજીની આગેવાની સ્વીકારી હતી. તે એટલે મુઠ્ઠી કે વિનોબાજીની સલાહ આગળ પોતાની વિવેકબુદ્ધિને પણ તેઓ બાજુએ રાખતા. બહારના બધા દેખાવ સુખ પ્રાથમિક આદોલને ગિહાર અને તામિલનાડુમાં અદ્ભુત પ્રગતિ લાધી હતી અને વિનોબાજીએ પ્રાથમિકતા દ્વારા લોકો મારફત નીચેથી ઉપર મુઠ્ઠીની કાંતિ થયે એમ કહ્યું હતું. નીચેથી ચમકીને એક નવા સમાજ ધડપાનો હતો જે ચાલુ વ્યવસ્થાની બગાડેલાનો હતો. રાજનીતિની બગાડેલો લોકનીતિ લેવાની હતી. તેથી જૂની વ્યવસ્થાને પીકનારા કેલકાઓ અંગે વિચાર કરતે એ નાહક સક્રિય એણે ચાળવા સંચાન બન્યાનું હતું. ઘાટામર, વધતા ભાવો, બેકારી,

અને સોંકી શિક્ષણ વ્યવસ્થા એ બધી તો જૂની વ્યવસ્થાની અનિવાર્ય લાક્ષણિકતાઓ ગણાતી. તેથી રાજગુરૂ મૂળ જ બધાં બધાં બેઠું હતું ત્યાં લક્ષણો સાથે શા સારુ એમાં કંઈક કરવાં ?

પણ બ્યારે એ વાતની બાજુ થઈ કે જિહારનાં ગ્રામદાનો બધાં સાબનનરવાં નહોતાં ત્યારે આ વિચારને સખત ઓટકા લાગ્યો. ઘણાં ક્ષેત્રોમાં ગંભીર અભિમતિતાઓ થવા પામી હતી અને તે ક્ષેત્રોમાં લોકો ગ્રામદાનોને ગણિત અર્થ પૂરો સમજ્યા નહોતા અને એના સિદ્ધાન્તોને અમલમાં મૂકી શકે તેમ નહોતા. આણે નેંપીંને વિચાર કરતા કરી મૂક્યા. તેઓ એ નહોતા સમજી શકતા કે ગ્રામદાન આન્દોલન દેશના લોકાપૂરે આગળ ધસતા ક્રેયકાઓનો ઉલેલ શી રીતે લાવી શકશે. મુસહરીના ગ્રામ વિસ્તારમાં ઉલેટતાથી કામ કર્યા બાદ એમને જે અનુભવ આવ્યો તેનાથી તેમની શંકા દૂર બની.

એમને ખાસ દરદ તો લોકશાહીનાં મૂલ્યોનાં ધાવાણુ અને જીંઆ હોદેદાર લોકોમાં ફેલાયેલા એમુમાર બ્રહ્મત્યાર અંગે હતું. એમણે બ્રહ્મત્યાર અંગે શ્રીમતી ગાંધી સાથે ચર્ચા કરી હતી. પણ એમના ટાકામેળ બધાબધી નેંપીંં નિરાશ થયા હતા. આવા વાતાવરણમાં કેટલાક સર્વોદય કાર્યકરો અને ખીજ કેટલાક વીદિકા જેડે બેંગ્લોર પાસે ટિમ્પુગેકાનહીમાં જુલાઈ ૧૯૭૨માં એક પરિસંવાદ ગોઠવવામાં આવ્યો. આ પરિસંવાદ એક આપુ અઘવાડિયું ચાલ્યો. સર્વોદય આન્દોલનને વધુ સક્રિય કરવાના સૂચનો અંગે ચર્ચાઓ થઈ. રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ અંગે પણ સિંહાવલોકન કરવામાં આવ્યું અને શ્રીમતી ગાંધીની સરકાર પર પણ એને લાગે પડતી ટીકાઓ થઈ.

તે ટાણે હુ ગ્રામદાનનો પૂરેપૂરો સમર્થક હતો અને મને લાગતું કે રાજનૈતિક પરિસ્થિતિ અંગેની નેંપીંંની ચિંતા એમને કાલિતી દિશામાંથી આડે ફાટો લઈ બસ છે. ખાસ કરીને એમની અને ખીજ કેટલાક સાથીઓની શ્રીમતી ગાંધી અંગેની ટીકાઓ મને પૂર્વપ્રકાશિત લાગતી અને તેથી કેટલાક મિત્રોને મન હું શ્રીમતી ગાંધીને ટેકદાર લાગતો.

નેંપીંં અંગતુ માટું આ ટીકાત્મક વલણ તો ટેક ૧૯૬૨થી શરૂ થયેલું કે બ્યારે તેઓ પી. કે. ટુપ્પુમેનનની વિરુદ્ધ ચૂંટણી પ્રચાર કરવા મુકાઈ ગયેલા. તે વખતે મેં એમને લણેલું કે બધા રાજનૈતિક પક્ષો પ્રત્યે તટસ્થ રહેવાની સર્વોદયની નીતિથી તેઓ આડા ફેટાઈ રહ્યા છે. ૧૯૭૩ માં બ્યારે તેઓ ખીજ પટનામકને મળ્યા અને એમણે એક નિવેદન બહાર પાડ્યું કે જો બધા વિનંદી પક્ષો એક થતા હોય તો તમને તેઓ નૈનિક ટેકા વાપરવા અને સલાહસૂચનો કરવા ખુબુ તૈયાર છે, ત્યારે મારી બાપવા જ તારણથી દરી એક વાર ઉભરાઈ આવી હતી. મારી તો ખારત્તી ૧૯૭૩ થઈ હતી અને મેં એક લાંબી નોંધ કેટલાક માધ્યમો તથા નેંપીંંને મોકલાવી. મેકંયાન્કે કે તમને મળતું છે. અમે પ્રવાસની

બહેનની પહેલી શાક્રતિથિને આગે દિવસે સાળે મળ્યા. ખીજ દિવસની લેખારીઓની દુખદેખ રાખવાને લીધે અને પ્રચંડની લાગણીઓ પરની અસરને લીધે નેંપીંં ઘાટોને લેાય થયેલા બચુતા હતા. પણ એમણે મોડી રાતે મારે માટે સમન કાઢ્યો.

તે વખતે હું ખીજ કારણોને લીધે પણ ધેએન હતો. વિનોબાજી ગ્રામદાન આન્દોલનને બળે કે ખીજાંકાળ સૂત્રોમાં બાંધવા માગતા હોય એમ લાગતું હતું. આન્દોલન દિશા મુકતું હોય એમ લાગતું હતું. અને આ બાજુ નેંપીંં વિરોધી પક્ષો ભેડે ગોઠાડી કરતા હતા. નામ તો એ લોકનીતિનું લેતા હતા અને વર્તના એ પરંપરાગત રાજનીતિનની જેમ હતા. લોકનીતિ રાજનીતિની પ્રક્રિયાને બોવા અને એનું પૃથકરણ કરવાનો કોઈ નવો મુસ્તો બતાવે છે કે નહીં ? મેં આ બધા પ્રશ્નો એમની આગળ ધરી દીધા અને બનતી કાળજી સાથે એમને એ પશુ કહી દીધું કે એમના વર્તનથી તે ગોટલામાં વધારો જ થતો હતો.

એમણે મને ધીરજપૂર્વક સાંભળી લીધી અને કહ્યું કે મારી ટીકાઓમાંથી નણીખરી સાથે તેઓ સંમત હતા. પણ લોકનીતિને લાગતું વળગતું હતું ત્યાં સુધી એક ગામમાં સુધ્ધાં એ અમલમાં લાવી ગઠાઈ નહોતી. આજમાં આણું તેઓ પોતે તો એને કયાંય અમલમાં મૂકી ગઈયા નહોતા. અને તેથી એમણે કહ્યું કે તેઓ બળે કે કાકતર નેકિલ અને મિસ્તર હોઈડ જેવું બેવડું જીવન જીવી રહ્યા હોય એવું એમને લાગતું હતું વિરોધી પક્ષોને લાગતું વળગતું હતું ત્યાં સુધી તો એમ હતું કે તેઓ એમને પોતાના મત પર લઈ આવવા માગતા હતા, પણ એમને એમની લાવામાં સમભવવા માગતા હતા. એ પહેલાં એમણે એક લેખ દ્વારા બહેર જીવનમાંથી લોકશાહી મૂલ્યોના ઝડપી ધાવાણુ અને બ્રહ્મત્યારના ઉછાળા અંગે પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી. મને તે પરિસ્થિતિ અંગે જીવનવાણી બંને વિચારનાની પદ્ધતિ લાગી હતી.

મેં બ્રહ્મત્યારની એક એવી વ્યાખ્યા કરી કે જેમા માર્ક્સવાદી ગંડ હતો. મેં કહ્યું કે આ સત્તાજીમ્મા ગબદારી લોકો એક વર્ગનું હિત જ જુએ છે અને મૂળ કારણોએ અને વર્ગ-સંબંધોને પડકાર્યા વિના રાજકારણનું નૈતિક વાતાવરણ કાંઈ આણું બદલાઈ શકે ? કારણ સમાજ નૈતિક ધોરણોના મૂળમાં તો એ કારણોએ અને સંબંધો છે. કાલમેલની રાજકારણમાં ગળા સુધી સુલભ પક્ષોને આપણો નૈનિક ટેકા આપવાનો મો લાલ ? મેં કહ્યું કે એના કરતાં લોકોને કોઈ આન્દોલનને આધારે એકત્રિત કરવા એ વધુ યત્ન થયો. એ સાંભળી નેંપીંં ખીલી જીજ્યા. એમણે કહ્યું, ‘એકાદ, તને પણ એમ લાગે છે ? એ તો લાણી દિલ્લચ્ચ વાત છે. ’ એમનો ધારો બેસી ગયેલો હતો, તેથી એમણે મોટેલાગે મને જ બોલવા દીધા. એમ નેકાં થયું કે વધુ વિસ્તારથી ચર્ચા કરવા અમે ફરી પાછા મળીશું.

કરી મળવાને મોકા તેઓ બ્યારે જુલાઈના પહેલા અઠવાડિયામાં કલકત્તામાં થોડા દિવસ રહ્યા ત્યારે મળ્યા. ત્રણ દિવસ સુધી અમે રાજ એક એક કલાક મેળા.

તેઓ મારા નિબંધને ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયા હતા અને એમણે કહ્યું કે બે મુદ્દાઓ સિવાય મારા બધા મુદ્દાઓ સાથે તેઓ સમ્મત હતા. એક તો એ કે તેઓ માનતા હતા કે લોકતાંત્રિક પદ્ધતિ સરખી રીતે ચલાવવામાં આવે તો ઝેનાથી લોકોનું કલ્યાણ થશે અને બીજું એ કે જેવી આવસ્થા લાવવામાં તેઓ મદદ કરવાના હતા. એમણે એમ પણ કહ્યું કે નિબંધ લોકશાહીના વિચાર તેમણે તેને મુક્યો નહોતો અને દ્વિપક્ષ પદ્ધતિને તેઓ આદર્શ નહોતા ગણતા. અમારી ચર્ચાઓ સંવેદ્ય આન્દોલનમાં આવેલ સોષાલી માર્કસીને રાજનૈતિક પક્ષોનાં ચરિત્ર, વાતાવરણનાં પ્રદૂષણ અને મહાસત્તાઓના રાજકારણ સુધીના ફલક પર વિસ્તરેલી હતી. મારી મત્સંસારમાં ઘણી એવી ધારણાઓ હતી જે જેઓના વિચારોથી જુદી પડતી હતી. એને અંગે કેરવિગારણાઓ તો મેં ગદ્ય પાછળથી કરી. મારા એવો મત હતો કે વ્યક્તિઓ તો સામાજિક-આર્થિક પરિબલોની નિબંધિત હોય છે અને તે ધટનાઓ ઉપર કાંઈ ખાસ અસર કરી શકે એમ માનવું એ જલસારેનું હતું. દાખલા તરીકે બ્યારે જેઓએ એમ કહ્યું કે શાશ્વત્વ હવતા હોત તો તેઓ કેન્સિસ સંગઠનને જુદા ઘાટ આપી શક્યા હોત ત્યારે મેં તપ દઈને એમને કહ્યું હતું કે તેઓ કાંઈ સામાજિક અને આર્થિક સ્વરૂપને અને લાખો કેન્સિસ ઝનોના વર્ગસિતોને બદલાવી ન શક્યા હોત.

વળી હું એમ માનતો હતો કે આખી વ્યવસ્થા, સંવેદ્ય લોકશાહી તો જોને એક લાગ જ હતી. તેનો આશ્રય વિરોધ કરવો નોંધેએ અને એને ઉઘાડી પાડવી નોંધેએ. એ વ્યવસ્થાની અંદરના આંતરિક પ્રશ્નોનો વિચાર કરવા જવાથી તો લોકોનું આન ખોટી યાત્રા દેવવારે, આખી વ્યવસ્થાને બદલવાની વાત તેઓ વિચારે પાડશે. એમાંથી ફલિત પ્રમેય એ નીકળ્યું હતું કે વ્યવસ્થાની અંદર ટૂંકા ગાળાના ઉદ્દેશો મોઢવા જતાં ને ગાળાના અને ક્રાંતિકારી ઉદ્દેશોની આડે આવશે. તેથી આપણે ટૂંકા ગાળાના ઉદ્દેશો શોધવામાં ગુચ્ચવાવાથી ગચ્ચનું નોંધેએ. તે કાળે હું અમેરિકન સામ્રાજ્યવાદને એના રશિયન સામા અડધિના કરતાં ઘણો વધુ ખતરનાક માનતો હતો.

હું એક ધર્મપ્રચારકની મનાસ્થિતિમાં હતો. જેઓએ મને ધોરણપૂર્વક સાંભળ્યો. એમણે પોતાના મુદ્દાઓ પણ પોતાની લાક્ષણિક સૌચ શૈલીમાં અને હસતે મોંએ રજૂ કર્યા. પણ એની મારી પર તે ઘડીએ તો ખાસ અસર થયેલી જણાઈ નહોતી. મારી પર તે વાતની અસર ખૂબ પછી કે એમણે મગ્ન સાવ મોકળું હતું અને મારા વિચારોને એમણે આદરપૂર્વક સાંભળી લીધા હતા.

સર્વ મેવા સંઘની પ્રબળ સમિતિ તે પછી એક અલ્પાક્રિય વારાણસીમાં મળી. તેમાં જેઓએ આનાબની તગી, પ્રાચીન્યાર,

લોકશાહી અને શિક્ષણમાં સંકટ અંગે પોતાની ચિંતા વ્યક્ત કરી. મારો વારો આવ્યો ત્યારે મેં મારી 'મીમાંસા' રજૂ કરી, જેમાં લાંબી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બેવાની વાત હતી, જે જેઓના ટૂંકા ગાળાના રચના કરતાં વિરોધી હતી.

આગસ્ટમાં હું વિનોબાને મળવા પવનાર ગયો, કાચલ મને લાગતું હતું કે આ બે મેતાઓ એકબીજાથી અળખા જઈ રહ્યા હતા અને મેં મારે માથે એ બે વચ્ચેની કડી ધવાતું લીધું. પવનારમાં મેં ચાર દિવસ ગાળ્યા અને રાજ વિનોબા સાથે જગમે વાર હું મળ્યો. પણ જેઓ સાથે જે પ્રશ્નો મેં વિચાર્યા હતા તેની વિચારણામાં ઊતરવાનો તેમણે ઇન્કાર કર્યો. અને એને બદલે 'સત્યથર્' અને ભક્તિ જેવા વિષયો લઈ આવ્યા. રાધુની પરિસ્થિતિ અને સર્વેશ્વ આદિલનને લાગવળગે છે ત્યાં સુધી એ મુલાકાત સાવ નિષ્ફળ ગઈ.

મને એકે હાથૂત કરવામાં આવ્યો હતો, તે છતાં જેઓ કરતાં હું વિનોબા જોડે વધુ મળતો આવતો હતો. અને જેઓની વ્યવસ્થા અંગે મારા મનમાં ખૂબ શંકાઓ હતી. સર્વ મેવા સથે ૧૯૭૩ ના મધ્યમ્પરમાં સંવાત્રામમાં એક રાષ્ટ્રીય ગેઝી મોલાવી. એમાં રાજનૈતિક પક્ષોના પ્રતિનિધિઓને નિમંત્રણ આપવાનો વિરોધ કરનારાઓ વૈધી હું એક હતો. ગુજરાતના ધ્રુવા આદિલનની શકયતાઓ અંગે હું બીજાઓ જેટલા ઉત્સાહી નહોતો અને જેઓએ કહ્યું કે ને વખતનું વાતાવરણ ૧૯૪૨ ની આદ અચાને તેણું હતું તેને અંગે પણ હું શંકા કરાવતો હતો.

વિચારપરણનો સમય તો આવ્યો માર્ચ ૧૯૭૪ ની આખરે વળગાંવમાં પ્રબળ સમિતિની મિટિંગ થઈ ત્યારે. ત્યાર સુધીમાં મારી પાને દેશમાં ખનતી ધટનાઓ અંગે કેટલીક ભંદરાપાત્ર માહિતી આવી પહોં હતી, જેમાંની એક એ પણ હતી કે પશ્ચિમ બંગાળમાં કાચી પક્ષોના હબનેક જેટલા કાર્યકર્તાઓની સત્તાકે પક્ષ દારા હન્યા કરવામાં આવી હતી. ઝેનાથી મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે ને થઈ રહ્યું હતું તે સાધારણ રીતે ભારતની રાજનૈતિક આયોજકોમાં થતું હતું. તેની હક વટાવી ગયું હતું. ત્યાર સુધીમાં જેઓ બિહાર આન્દોલનમાં વિલાઈઓનું નેતૃત્વ સ્વીકારી ચૂક્યા હતા. પ્રબળ સમિતિ વિલાઈઓની કદર કરતો અને ગચ્ચત્યાર અને લાવજૂદિ જેવા સ્થાનિક પ્રશ્નોને હાથ ધરીને અહિંસક લોક આન્દોલન ઉપાડવા યાત્રુ કાર્યકર્તાઓને હાકલ કરતો ઠગવ કરવા ચાહતો હતો. પણ પ્રબળ સમિતિ આગળ તે ટાળી વિનોબાની એક ચિઠ્ઠી આવી પડી કે જેમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે અહિંસક આન્દોલનને સહિત અમાં આન્દોલનોથી દૂર રહેવું નોંધેએ. અને સર્વેશ્વ કાર્યકરોએ ગચ્ચાત્રક કામોમાં નિરૂપવર્ક લાગી હતું નોંધેએ. મોટા લાગના લોકોને આ સચન અસહકાર્ય હતું. કેટા નિર્મળા દેશપાડે અને બીજા એક બે જણને આ સચન અથવા ક્ષયો માન્ય હતો. એક પ્રતિનિધિ મંડળ વિનોબા સાથે વાતનો તોડ કાઢવા પવનાર ગયું. વિનોબા

પોતાની વાત પર મક્કમ હતા અને માત્ર સરકાર વિરોધી ન હોય તેવાં અહિંસક આંદોલનો માત્ર છૂટ આપવા તૈયાર હતાં. અમે આ વાટાઘાટોમાં મેકાયેલા હતા તે દરમિયાન બાપ્તિસ્મમાં ઝળકેલા એક સમાચારે અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું. ભુવનેશ્વરની એક સલામાં વડાપ્રધાને કહ્યું હતું કે જેઓની નેતૃત્વ હેઠળ મવેલેય કાર્યકરો રાજકારણમાં માથા મારે છે અને વિનોબાએ એમને આધ્યાત્મન આપ્યું હતું કે તેઓ વાતને યાજે પાડશે. જેઓની બૂઝ દેખાડવા સારું વિનોબાના નામના આવા ઉપ-યોગથી અમે બધા ઉત્કેષાઈ ગયા. અમે વિનોબાને આનો રદિયો બહાર પાડવા વિનવણી કરી. કલાકોના થકવી ચૂકનાર વાદવિવાદ પછી વિનોબાએ એટલું માન્યું કે સર્વ સેવા સંઘ એમના વતી એક હળવો રદિયો બહાર પાડી શકે છે.

એ જ વખતે એક બીજી ઘટના પ્રત્યે પણ ધ્યાન દેવાનું. ઝોરિસનાનાં તે કાળનાં સુખ્ય મંત્રી શ્રીમતી નંદિની શત્પથીએ વિનોબાજીને તાર દ્વારા એવી માહિતી આપી હતી કે એમને ત્યાં સ્ત્રીઓ અને સમાજના નબળા વર્ગો ઉપર ભારે જુલમ જીવનવામાં આવ્યો છે. વિનોબાએ એના જવાબમાં જરૂર હોય ત્યાં બળ-પ્રયોગ કરવાની છૂટ આપતો અને આશીર્વાદ આપતો તાર પાઠવ્યો હતો. મેં થોડા જ દિવસ અગાઉ ઝોરિસના છોડ્યું હતું. ત્યાં આવી અસાધારણ પરિસ્થિતિ પેદા થઈ હોય એવી કોઈ માહિતી મારી જાણમાં નહોતી. આ તો દેખીતી રીતે કોંગ્રેસ સરકાર દ્વારા વિનોબાના નૈતિક ટેકા પોતાની તરફેણમાં લેવાનો પ્રયાસ હતો. નિર્મળા સિવાય અમે બધાએ આ બાબ-તમા વિનોબાના વલણનો સખત વિરોધ કર્યો.

ત્યાર પછી તરત બાદ મેં જેઓની એક લાંબી કાગળ લખ્યો, જેમાં મેં પરિસ્થિતિનું આકલન નીચે મુજબ કર્યું :

“પૂજ્ય દેખીતી રીતે કોંગ્રેસ અને વિરોધી પક્ષો દ્વારા સર્વોદય આંદોલને મેળવેલી સાખને પોતપોતાની તરફેણમાં વટાવવાનો પ્રયાસ ચાલે છે. કોંગ્રેસને વિનોબાજી પાસે ‘પ્રધેયવત્’ સંબંધ લાગે છે અને વિરોધી પક્ષો તમારા ભણી તાકે છે.”

પછી તો તરત જ અમે સૌ બિહાર આંદોલનના ઘોડાપૂરમાં આવી ગયા અને લોકો અને ભેળવણીદાર સરકાર વચ્ચેના આ સંઘર્ષમાં વિનોબાની તટસ્થતા અપ્રસ્તુત જ નહીં, પણ અનૈતિક લાગવા માંડી. ધીરે ધીરે મેં મારી વૈદ્યાવૃત્તિ ખંજેરી નાખવા માંડી હતી અને જેઓની અને એમના આંદોલન સાથે હું મારી જનને જોડતો જતો હતો. પણ વિરોધી પક્ષો જોડે જાડું ટાટિયા ભેળવવાથી આંદોલનને નુકસાન થયે એ લાગણી તો ચાલુ જ નહી. મેં આ બાબતમાં જેઓની લાંબા પત્રો લખ્યા. બીજા સાધારણને પણ એમ લાગતું હતું. એમ જણાવું હતું કે રાજ્ય નૈતિક આંદોલનને કિનારે મૂકવાને જાહેર એનાં કેન્દ્રસ્થાન પર કપાળે બેઠાથી ગલા દેતા.

આ વિષયની અર્ધા ૧૬ મી અને ૨૦ મી આપ્ટોબરે એક બેઠકમાં જેઓની સાથે વિચિત્રતા થઈ. મહેતાના ચરિત્ર અંગે

જેઓની અમારી સાથે સામાન્યપણે સંમત થતા હતા, પણ એમનું કહેવું હતું કે પક્ષો પાસે કાયદેસરની એક દોષ હતી જે અમારી કને નહોતી અને આંદોલનને લોકો સુધી પહોંચાડવા સારું આવી દેખીતી જરૂર હતી. એમનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચવામાં આવ્યું કે સુખ્ય પક્ષોની કોજ તો ચૂંટણી સારું જીતવાયેલી હોય છે અને ત્યાગના આંદોલનમાં એ કોઈ કામ નહીં લાગે. વાતને તે વખતે ત્યાં જ રહેવા દેવામાં આવી કાશ્ય અમે લોકો પણ જેઓની મુદ્દાની વજૂદ સમજ્યા હતા. પછી એક એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું કે આંદોલનમાં જોડાનાર પક્ષોએ કોઈક આચારસંહિતા સ્વીકારવી જોઈએ અને આંદોલનના એક સુખ્ય મુદ્દો બહારનાર નિર્મૂલનનો હોવાને લીધે આચારસંહિતામાં એને અંગે પણ કોઈક હોવું જોઈએ. જેઓની આ સૂચન જોડે સમ્મત થયા. પછીથી ભરાયેલ એક પત્રકાર પરિષદમાં એમણે આ મુદ્દાને ઉલ્લેખ પણ કર્યો. મારા ખ્યાલ મુજબ કિલ્લીમાં નવેમ્બરમાં મળેલ રાષ્ટ્રીય સમ્મેલનમાં પણ આ મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં તૈયાર કરવામાં આવેલ જનતાના ઢંદેરામાં એક મુદ્દો એવા હતા કે ધારાસભ્યો અને જાહેર નોકરીઓ કરતા લોકોની મિલકતની જાહેરાત કરવાની કાયદેસરની ગોઠવણ થવી જોઈએ. પણ એમ જણાય છે કે પક્ષોએ પોતાની ઉપર આ પ્રકારની સંહિતા વહેરી લેવાનું ટાળ્યું.

ત્યાર પછી ઘટનાઓ એવી ધસધસતી આવી કે આ મુદ્દાને વિચાર કરવાને કોઈ સમય જ આપી ન શક્યું. પણ જેઓની મનમાં એ વાત હતી અને જનતા પક્ષ સત્તા પર આવ્યો ત્યારે એ વાત ફરી ઉપાડવામાં આવી. પક્ષ દ્વારા કોઈને એ અંગે ખરડો ઘડવાનું કામ સોંપાયું પણ પાછળથી એ બાબત કશું સંભળાયું નહીં.

આ બાબત પાછું વળીને જોતાં મને એક એવો અઢંભન્ય સંતોષ થાય છે કે વિરોધી પક્ષોના ચરિત્ર અને એમના ઇરાદાઓ અંગેની મારી આગાહી કમનસીબે ખરી સાબિત થઈ. છતાં મને લાગે છે કે લાંબી દરિયે જોડેએ તો જેઓની ધણી વધુ ખરા હતા. કોટાકી દાલની તૈયારીઓ અપાઠાપથ શાલી રહી હતી. અલ્લાહાબાદ હાઈકોર્ટને તો ચુકાદો અને જુદાતાની ચૂંટણીના પરિણામે આવીને સમગ્ર સત્તા કબજે કરવાના દાવમાં વધુ ઝંપ આણી દીધી ન હોત તોપણ કોટાકી આશરે છ એક માસમાં તો આવી જ પૂરી હોત. બાંગ્લાદેશમાં એક પૂર્વતૈયારીની યોજનામાં મંડાણ તો થઈ જ ચક્રમાં હતા તેખ મુટજીર રહમાને પોતાની નરકારને ભારતીય નેતાઓની સલાહ અને તેમના આશી-વંદના તાનાશાહીમાં કેરવી નાખી હતી. આવી પરિસ્થિતિઓમાં જેઓનીને જાડું ઝંપે કામ કરવાનું હતું. એમણે એક લોક-આંદોલન શરૂ કર્યું. પણ એમની પાસે જે ટૂંકા ગાળાના સમય થઈ એટલા સમયમાં એમાંથી કોઈ એક નવી નેતાગીરી ખેદ ન થઈ ગઈ હોત. જાડું ટૂંકી તારીખમાં એક વિકલ્પ ખરા કરવાને હતા. તેથી તેમણે જે સામાન્ય ઉપલબ્ધ હતી તેમાંથી

તે ધણા માંએ હતો. પણ તેઓ હમેશા એ સ્પષ્ટતા કરતા રહ્યા કે વિરોધી પક્ષોની સરકાર સ્થાપવાથી કોઈ સંપૂર્ણ ક્રાંતિની સંભાવના સિદ્ધ થવાની નથી. ‘‘છઠ્ઠી એમ માનવી કે મોરારજી-ભાઈ. અટલગિહારી બાબરખી કે બ્યોલિંગ ગણ સત્તા પર આવ્યા એટલે ક્રાંતિ આની ગઈ. પણ વાત એમ નથી.’’ એમણે એવવણી ચર્ચાએ રાખી. એમણે એક એવું લોક આન્દોલન ખડું કરવા પોતાની શક્તિ નિયોગી નાખી કે જે નવી સરકાર ઉપર પણ એક મુધારનાર બળ તરીકે કામ કરી શકે. તેઓ બ્યારે જનતા સરકારના વડા પ્રધાન તરીકે શ્રી મોરારજીભાઈના નામની બંકરોત કરતા હતા ત્યારે પણ તેમણે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સારુ લોક આન્દો-લનની પોતાની કલ્પનાનું ગિર ખડું કર્યું હતું. એમણે જણું કે એમને ખ્યાલ છે કે નવી સરકાર લોકોની શક્તિની એવી નજીતિને પોતાની દુશ્મન નહીં માને. ત્યાર પછી તરત જ એમણે લોકસમિતિઓ સ્થાપવાના રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમની હાકલ કરી. એમની કમળા માંદગી અને શારીરિક અશક્તિને કારણે જ એમની યોગ્યતા પાછળ રહી ગઈ. જે લોકોએ એમના સ્વપ્નને પૂરું કરવાનું બીડું ઝાડ્યું તે ગંધાની સંઘકૃત શક્તિ તેઓ ભલે જે દરી શક્યા હોત તેની સમોવરી સામિત ન થઈ.

ખીલ એક મુદ્દા પર એમની સાથે માત્રેક ધરાવનારા અમે વધુ નહર ભૂમિકા પર હતા. પત્ની જૂન ૧૯૭૪ને દિવસે બિહાર સંઘી મંડળનું રાજીનામું માગતી રત લાખ સમિતિ સાથે રાજ-ભવન તરફ સરકસ ગયું હતું. તે દિવસે સવારે જેઓએ અમને ટેલેફોન મિત્રને બોલાવ્યા અને એમની સાથે તે દિવસે સાંજની બહેરસભામાં જે મુદ્દાઓ વિષે બોલવા તેઓ માગતા હતા તેની ચર્ચા કરી. એમણે કહ્યું કે હું નાનકર આન્દોલનની હાકલ કરવા માંયું છું. એમને લાગતું હતું કે બિહારના લોકો એને સાડુ તૈયાર હતા. વૈદ્યાનાથ બાપુ ત્યાં હાજર હતા. એમને લાગતું હતું કે અમારી પાસે એવી ઝૂંબેશ ચલાવવા સાડુ નેઈએ તેવું સંગઠન નહોતું. પહેલાં સંગઠન બનવું નેઈએ. ત્યાં હાજર ખીલ લોકો વૈદ્યાનાથ બાપુ ભોડે સહમત હતા. પણ જેઓએ એ વિચાર માન્ય નહોતો. એમનો મત એવો હતો કે સંગઠન તો આન્દોલનમાંથી જ નીપજે છે, પહેલાં સંગઠન ખડું કરવાની જરૂર નથી હોતી. એમણે આવો અભિપ્રાય પહેલાં પણ વ્યક્ત કર્યો હતો. મને લાગે છે કે આન્દોલનમાં સંગઠનની ભૂમિકા વિષે જેઓની ધારણા બરાબર નહોતી. ગાંધીજીના આન્દોલનના અનુભવ પરથી આપણને સમજાય છે કે પહેલાં એક સંગઠનનું નમૂનારૂપ માગણુ તો નેઈએ. આન્દોલન એ સંગઠનમાં રક્તમાંસ ભરી શકે, પણ પહેલવહેલાં એક સંગઠન તો નેઈએ જ. બિહારની હાકલને બાળ આપનાર વિદ્યાર્થીઓ અને ધુવડા પૈકી મોટા ભાગના કોઈ રાજનૈતિક પક્ષના નહોતા. આન્દોલનના શરૂઆતના દિવસોમાં જ એ મૂલ્યન કરવામાં આવ્યું હતું કે આન્દોલનના આદર્શો પ્રમે વધારા હોય એવા લોકોનું એક સંગઠન બનવું નેઈએ. હવેકે સર્ધર્ વાહિની પેદા થઈ પણ એ તો બહુ મોટી મોટી.

‘મે’ તમને નહોતું જણ્યું !’ એમ કહેવાના એવા ટેલેફોન પ્રસંગોને બાદ કરતાં મને ભલે જ નવાઈ લાગે છે કે જેઓ સાથેના મારા સંપર્કો-અથવા કહેા કે મારા સામનાઓ—કારણ ધણી વખતે મારી મનઃસ્થિતિ એવી જ હતી— ને લીધે મારા વિચારોમાં ધીમી ગતિએ અને સૂક્ષ્મ રીતે પરિવર્તન થઈ રહ્યું હતું. આપણે સામાજિક શક્તિઓ અને વ્યક્તિઓના પ્રશ્ન લઈએ. વ્યવસ્થાનું ભૂત મારી ઉપર એટલું બધું ચડ્યું હતું કે મેં કોઈ પણ પ્રકારના વિવેક વિના એ માક્ષવાદી વિચારને સ્વીકારી લીધા હતા કે વ્યક્તિઓ તો સામાજિક શક્તિઓની નિર્ધારિત માત્ર હોય છે તેથી તેમના વ્યક્તિગતની કાંઈ ચારી માફી અસર થતી નથી. એને લીધે નૈતિક વહેવાર અને જીવનચર્યા તો વ્યવસ્થાની ચાડ પેદાશ રૂપ થાય છે. તેથી નૈતિક વહેવાર લાવવા કે જીવન ચર દૂર કરવાના પ્રયાસો એ તો માત્ર શક્તિને. બગાડ છે. તમે વ્યવસ્થાને બદલવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો. બ્યારે વ્યવસ્થા બદલાશે ત્યારે એની આક્રમણો પણ આપોઆપ બદલાઈ જશે. આ વત માત્ર અમુક હંદ મુકી જ સાચી છે. ગાંધીનો અનુભવ આપણને કહે છે કે વ્યક્તિ લોકોને મહત્વ અર્થે પરિસ્થિતિનું સર્જન હોય પણ એણે નિર્ણય લેવાની શક્તિ કેળવવી નેઈએ. અને જરૂર પડે તો વહેંચની વિરુદ્ધ તરફ પણ શીખવું નેઈએ. વ્યક્તિની આ પ્રકારની ભૂમિકાને આધારેસ્તો નવી સમાજ રચના અંગેની ગાંધીદષ્ટિ પ્રતિષ્ઠિત છે. જેઓએ રાજનૈતિક સદાચાર પર જે ભાર મુક્યો. તેની વિનયો એવાએ પણ ક્રાંતિના કાર્ય-ક્રમની રીત પર મુકવા બાળત ઉપદ્રા કરી છે. તે તો ગાંધીનો દાખલો ફરી બેસાડવાની વાત હતી.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિની હાકલ બ્યારે પહેલવહેલી આવી ત્યારે તો એમ જ લાગતું હતું કે ક્રાંતિના ઉદ્દેશોની વાત ફરી વાર કહેવાય છે. એમ લાગતું હતું કે ‘સંપૂર્ણ’ શબ્દ તો માત્ર છાપ પાડવા સાડુ જ વપરાયો છે. પણ એવી ધારણા પણ ક્રાંતિની મોટે લાગે માક્ષવાદી કલ્પનાને લીધે જ બની હતી. અમને તો એવું સમ-ભવવાની રેવ જ પડી ગઈ હતી કે ગ્રામજનની ક્રાંતિ રશિયા અને ચીનની ક્રાંતિની આગલી કડી છે.

માક્ષવાદી વિચાર મુજબ સમાજનું આપણું માળખું ઉપા-લનની પદ્ધતિ પર આધારિત હોય છે. એક વાર એ પદ્ધતિ બદલાય અને વ્યક્તિગત માસિકી, જે આજની વ્યવસ્થાના હાર્દમાં છે, તે ખતમ થાય એટલે બાકી બધું મોટે લાગે આપોઆપ જ બદલાઈ જશે. ગ્રામજનમાં અમે અમારી નજર વ્યક્તિગત માસિકી પર રેવી હતી અને વળા એમાં ‘એકે સાથે સમ સધે’ના શિક્ષાન્ત લખવાથી અમે માક્ષવાદી ક્રાંતિ બાદ હિંસાના નમૂના ઉપર જ અમારી ક્રાંતિની કલ્પના કરતા હતા.

લોકશાહીની પરંપરા અને પોતાના આગવા પ્રયોગોના મૂળ-માંથી ઉગેલા ગાંધીજીને અનુભવ કાંઈક જુદો જ હતો. પશ્ચિમના લોકશાહી રીતોમાં સમાજમાં માનવતાવાદી મૂલ્યોનો વિકાસ સમાજનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોના કોષ્ટકોએ અંગેના જુદા જુદા

આન્દોલનોની એક શ્રાવણને લીધે થયો છે. શલાખીની વિરુદ્ધ એક આન્દોલન થયું, સ્ત્રીઓના મતાધિકાર સારુ બીજું આન્દોલન થયું અને હવે સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય સારુ આન્દોલન ચાલુ છે. મજૂરોના અધિકારો સારુ આન્દોલનો થયા છે, શિક્ષણમાં સુધાર સારુ થયાં છે, દંડ પદ્ધતિમાં સુધાર સારુ થયાં છે. અને આખો વખત ફિલસફીના સ્તર પર નહું ચિંતન ચાલતું રહ્યું છે, જેને પરિણામે સામાજિક દષ્ટિકાણ પર ક્રાંતિકારી અસર પડી છે. ગાંધીજીએ દેશની આઝાદી મેળવવાને પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવ્યું, પણ એમણે નેહુ' કે આ મહાન ખેતની પ્રાપ્તિથી જ બીજું બધું આપોઆપ બદલાઈ નહીં જાય. સ્ત્રીઓની સમાનતા, નીતિના વાડાઓ દૂર કરવા, કોમી એકતા, શિક્ષણ અંગેની નવી દષ્ટિ, શાંતિ સારુ નહું અર્થશાસ્ત્ર અને નહું વૈવિધ્યગ્રામ્ય વગેરે વગેરે અનેવ પર્વિર્તનનોની જરૂર છે અને દરેક સારુ એક એક ક્રાંતિની જરૂર પડશે. આ બધા કાર્યક્રમોની પછવાડેનાં મૂલ્યોનો સમાવેશ સત્ય અને અહિંસામાં થઈ જાય પણ દરેકને નોખો તારવવા પડશે, એને અંગે પ્રયોગો કરવા પડશે અને દરેકને સ્વતંત્ર રીતે ધારદાર બનાવવા પડશે. એમાંથી એમના રચનાત્મક કાર્યક્રમો જન્મ થયો, જે સ્વતંત્રતાના આન્દોલનનો જ એક ભાગ હતો. ધીરે ધીરે હું એ સમજ્યો કે જેઓના સંપૂર્ણ ક્રાંતિના વિચારમાં તો અનેક મોરચેથી આક્રમણ કરવાનો ગાંધીજીનો વિચાર જ પુનરુજ્જીવિત થતો

હતો. ગાંધીજી જેમ જેમ કાર્યક્રમો એમની સામે આવતા અથા તેમ તેમ તેને વધારતા ગયા, જેઓએ એ અભિગમને ક્યાં ક્યાં શ્રેણમાં ક્રાંતિની જરૂર હતી તે જગ્યાવીને એક વૈજ્ઞાનિક આંશિક પહેલાવ્યો—આર્થિક, રાજનૈતિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે. આમ જેઓની સંપૂર્ણ ક્રાંતિની કલ્પના માત્ર માદર્શવાદી ક્રાંતિઓ સાથે જ પોતાની કદી નથી સાંધતી, પણ શ્રદ્ધા લોકતાંત્રી પરંપરાઓ જોડે જોડે છે, જે ભાનતના સંદર્ભમાં વધુ પ્રસ્તુત છે.

હું એ વાત સમજ્યો કે 'વ્યવસ્થા' અંગે ધસાતું બોલીને અમે સંસદીય લોકશાહી લોકોને પણ મૂકવાની જે જગ્યા આપે છે તેની જ ઉપેક્ષા કરી હતી અને લોકશાહીની પ્રક્રિયા વિશે ઉદાસીન રહીને અમે અમારા આન્દોલનના પાયા રૂપ મૂક્યો અંગે જ અનાસ્થા બેસી કરી હતી.

મારા દષ્ટિકાણમાં આવા કેટલાક મોટા દેરફારો કરવામાં જેઓએ મને મદદ કરી. બીજા પણ ઘણા લોકોએ આ પ્રકારના દેરફારો અનુભવ્યા છે અને આપણે સારુ જેઓને આ જ સીધી મોટી વારસો છે.

(મળ અંગ્રેજી)

૦ અનસોહન ચૌહરી

સુચક એ

કૃતિ-કમળ વિકાસ

જેઠ્ઠીના વિચારોનો વિકાસ

જયપ્રકાશ નારાયણે પોતાની ધટનાઓથી ભરપૂર જિંદગીની શરૂઆત ત્રીશીની શરૂઆતમાં સમાજવાદી ક્રાંતિને વહેલા એક ઉત્કટ માર્ક્સવાદી તરીકે કરી. તે કાળમાં તેઓ માર્ક્સવાદી વિચારના સૌથી વધુ વાચાળ પ્રવક્તા રહ્યા. તમામ સામાજિક ધટનાઓનું તેઓ મૂળભૂત માર્ક્સવાદી સિદ્ધાન્તો મુજબ લાખ્ય કરતા અને એને વિશે બારીક જણાવટ કરવાની જરૂર પડી નહોતા એતા.

પણ ધીરે ધીરે જેઠ્ઠીએ પોતાના મનની બારીઓ ઉઘાડી અને ત્યારથી તેઓ હમેશા પરિવર્તનને ગ્રહણ કરવા તૈયાર રહ્યા છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને લખેલા પોતાના પત્રમાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું, “હું મારા ધરની ફરતે ચારે બાજુએ દીવાલ ખડી કરીને બારીઓને સળંગ બંધ કરી રાખવા નથી માગતો. હું તો મારા ધરની આસપાસ બધા દેશોની સંસ્કૃતિઓ છૂટથી ફૂંકાય એમ છપ્પું છું. પણ કોઈનાથીયે હું જીખડી બંધાને ઇન્કાર કરું છું.” આ શબ્દો જયપ્રકાશ નારાયણની વિચારપ્રક્રિયા અને કાર્યોની પશ્ચ અભિવ્યક્તિ બની રહ્યા.

માર્ક્સવાદી વિચારોના જે જડ માળખા અંગે જેઠ્ઠી પહેલાં સુધી સોજન ગાંઠને બેઠાતા હતા તે ખીલ વિસ્ફુલ્લો બનાવનારાં વાંકું વળવા લાગ્યું અને માર્ક્સવાદને લવચીક બનાવવાની અનિવાર્યતા તોમને સ્વજન્ય લાગી, છતાં તેમણે

પોતાને માર્ક્સવાદી કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. હંદાત્મક ભૌતિકવાદ અંગેની એમની નિષ્ઠા અફર રહી.

૧૯૪૮માં નાસિકમાં સમાજવાદી પક્ષના રાષ્ટ્રીય સમ્મેલનમાં મહાસત્રી તરીકે શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણનો અહેવાલ એમની વિચારપ્રક્રિયાના એક નવા સિમાચિહ્ન સ્વરૂપ હતો. એમના અહેવાલમાં એમણે સાધ્ય-સાધનના પ્રશ્ન અંગે વિસ્તારથી ચર્ચા કરીને કહ્યું હતું કે જે શુદ્ધ સાધનો પર ભાર મૂકવામાં નહીં આવે તો ક્યાપણે સાધ્ય સુધી પહોંચતાં મુશ્કેલી પડે. આ સંદર્ભમાં તેમણે સમાજવાદીઓને અપીલ કરી કે આપણે સમજવું બેઠાંએ કે સમાજવાદી સમાજ બનાવવામાં એક કામ એ પણ છે કે સમાજમાં એવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવું કે જેથી જીવનમાં નૈતિક અને માનવીય મૂલ્યો સ્થાપવામાં અવરૂઢતા પડે.

એ પ્રસંગે તેમણે એવી આશા પ્રદર્શિત કરી હતી કે રમણ મહર્ષિ જેવા મહાન અધ્યાત્મવાદીઓ દેશના નૈતિક હૃનરુજ્જ્વનમાં પોતાનો ભાગ લઈવળે.

જેઠ્ઠીએ વ્યત્ક કરેલા આ વિચારો તો પાશ્વરમાં પહેલી પૃષ્ઠી જેવા હતા. પાછળથી સ્થાપિતના રંગિયાના કાર્યમાં દૃત્યેની ભૂમિકામાં આ વિચારોને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં તેમણે લખ્યું:

“રશિયામાં જે ભયંકરમાં ભયંકર જીવન ચલા, તેને લીધે માર્ક્સવાદી ક્રાંતિકારી નીતિની સામે મારું મન વિરોધ પોકારી

ઉદ્યુત્ત' અને હું' વિચારવા લાગ્યો કે શું' અશુદ્ધ સાધનો વડે ક્યારેય શુદ્ધ સાધનો મેળવી શકાય ખરાં ?

રશિયામાં આપણે કેવળ 'ઓપ્યારિટ' રવત્રતોનો નિષેધ જ ન લેયો, બલકે સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાનોયે નિષેધ લેયો. અમલદારશાહી શાસકોનો એક નવો વર્ગ ત્યાં બોલો થયો તથા શોષણમાં નવાં નવાં રૂપ પણ આપણે લેયાં. આ બધું સમાજવાદનો અભાવ માત્ર જ નહીં, બલકે તેનો નિષેધ પણ છે. મને લાગુ છે કે રશિયામાં જે આ બધું થયું, તે માત્ર કોઈ માથા ફેરેલ માણસના દુષ્ટ કર્મોનું પરિણામ નથી, પરંતુ ત્યાં જે પ્રકારની સામાજિક, આર્થિક વ્યવસ્થા બિભા કરવામાં આવી તેનું જ પરિણામ હતું. રાજકીય તેમજ આર્થિક સત્તાનું અત્યંત કેન્દ્રીકરણ અને સંપૂર્ણ રાજ્યવાદ જ સ્પષ્ટ રીતે આ બૂરાઈની જરૂમાં હતાં."

પણ જયપ્રકાશ નારાયણના દેવાચિક દિશાનિર્દેશમાં એક નિર્ણયસ્પદ ક્ષત્રી તે ૧૯૫૨માં આવી, બધાં જ એમણે પૂનામાં આત્મશુદ્ધિ સાડુ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યાં. ઉપવાસની અગ્નિ-પરીક્ષા અતંત્રની શૂળમાંથી આવી હતી. જે૦પી૦એ ત્યારે તત્કાલીન તારતપાલ ખાતાના મંત્રી શ્રી રશી અહમદ કિલ્લઈ જેડે ૧૯૪૬ની ટપાલઢુડતાળની માગણીઓ અંગે વાટાઘાટો કરી હતી. આ વાટાઘાટોને આધારે જે૦પી૦એ ટપાલ ખાતાના કર્મચારીઓને, ખાસ કરીને હડતાળના કાળ દરમ્યાનની સજૂરી અંગે કેટલાંક વચનો આપ્યાં હતાં. પછી એમને મંત્રીના બહેર નિવેદનો મારફત ખબર પડી કે એમણે તો એવાં કોઈ વચનો આપ્યાં નહોતાં. જે૦પી૦ને લાગ્યું કે આ વચનો સિખિત રૂપમાં ન લેવામાં એ પોતાની ફરજ બુદ્ધિ હતા. આ મુદ્દા અંગે પોતાની હથેલેવેદનામાંથી ઝુકત થવા તેમણે ઉપવાસ કરેલા.

આ ઉપવાસ દરમ્યાન જે૦પી૦એ પોતાના પાછલા બધા આદર્શ-વિચારોનાં મૂળિયાં અંગે પુનઃપરીક્ષણ કર્યું અને જીવનના નવા પડકારો અંગે ચિંતનમનન કર્યું. ઉપવાસ પછી જે૦પી૦ એક નવા જ માણસ તરીકે વિચારોનાં નવા પરિમાણો લઈને આગળ આવ્યા. એમણે પોતાની જાતને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ભૌતિકવાદ પાછળની આ અખંડ ઢોટ શું ખરેખર કદી પણ ભલાઈ માટેના અવિકાસે આપી શકશે ખરી ? તેણે એવા નિર્ણય પર પહોંચ્યા કે આ વિષય પર નવેસરથી વિચાર કરવાની તાતી જરૂર છે. ઉપવાસ પછી લખેલ 'લલાઈના અવિકાસો' નામના ટૂંકા લેખમાં શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે એ કબૂલ કર્યું કે મેં ઘણાં વર્ષો સુધી ટૂંકાનક ભૌતિકવાદની દેવીના મંદિરમાં પૂજા કરી છે. દરેક પ્રકારનો ભૌતિકવાદ માણસને સાચા માનવ બનવાનાં સાધનોથી વંચિત કરે છે. લલાઈના અવિકાસો ગોષ્ઠવા માખણે ભૌતિકથી પર બન્યું પડ્યો. ભૌતિકતાને પરમ સત્ય તરીકે સ્વીકારવાનું છોડ્યાથી માખણ તરત નૈતિક સ્તર પર ચડે છે".

ઉપવાસ પછી જે૦પી૦ જૂના વખતની માર્ક્સવાદી ન રહ્યા, એમની વિચારધારાનાં તરંગો ઉપર માનવવાદની ઝાંચ પડવા લાગી અને એમના વિચારો પર નવો નૈતિક રંગ વસ્યો.

૧૯૫૨ ની સામાન્ય ચૂંટણી વખતે એમનું બીજાં વર્ગનું પ્રવાસો એકલા પાણી આ ચૂંટણી વગર વખતે પાણી તંત્રો કદી એમ નહોતા માનતા કે મંત્રિવર્તનનું એક માત્ર સાધન મતપેટી જ છે. જે બધુ થોડા લોકોએ મતપેટીની સાથે સાથે રચનાત્મક અને સંઘર્ષાત્મક કાર્યોની જરૂર ઉપર ભાર મૂક્યા હતાં તેમાંના એક જે૦પી૦ હતા. જે૦પી૦ સમાજવાદી પાર્ટીના સીધી વધુ જીવંત પ્રતીક રહ્યા. તે જાણ તરંગો બને કદી ચૂંટણી લડવા નહીં, એ માત્ર અકસ્માત નહોતો. બધા ચૂંટણી જંગોની વચ્ચે પણ એ સૌ સમાજવાદીઓના ગળે ઉતારવા માગતા હતા કે વિધાનસભાએ તથા સત્તાની ગલીઓની બહારનું કામ પાણી એટલા જ મહત્વનું હતું

અહીં તેલંગણની ઘટનાઓની ભૂમિકામાં આત્યર્થ વિનોબા લાવેલા વિચારો જેડે જે૦પી૦ની કાંઈક કદી મળી. તેલંગણમાં જેમની ભૂમિ જમીન માલિકો દ્વારા અન્યાયપૂર્વક છીનવી લેવામાં આવી હતી તેના ભૂમિહીનોએ માલિકો વિરુદ્ધ હથેલવાર હાથ ધર્યાં હતાં. કોમ્યુનિસ્ટો તેલંગણને હિંસા અને બંદ દ્વારા પરિવર્તન લાવવાના પોતાની પ્રયોગશાળા બનાવવા મથી રહ્યા હતા. વિનોબાને હિંસામાં વિશ્વાસ નહોતો, પણ તેણે માનતા હતા કે હિંસાનોની જમીન માટેની ભૂખ સાચી છે. અને તેથી હિંસાનોના જમીન માટેના સશસ્ત્ર સંઘર્ષની અવેજ્યા તરંગો કાંઈક અઘિત્યક વિકલ્પ પૂરે પાડવા માગતા હતા.

વિનોબાએ તેલંગણના એક ગામમાં જમીન માલિકોને પોતાની જમીનનો પાસેસો હિંસા ભૂમિહીનોને નામે કરી આપવા એમના અંતરનામને વિનંતી કરીને જુદાના પ્રયોગની શરૂઆત કરી.

શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણના ભાવગ્રાહી માનસને વિનોબાના આન્દોલનોને ઉમ્મદા વિચાર સ્પર્શી ગયો અને તેમણે પક્ષાપક્ષીનું રાજકારણ છોડીને જુદાન આન્દોલનના પાયાના કાર્યમાં ભોડાવાનો પોતાનો નિર્ણય બહેર કર્યો. પણ જુદાન આન્દોલનમાં જોડાતી વખતે જે૦પી૦ પોતાની સાથે સમાજવાદી આન્દોલનના સંઘર્ષાત્મક દષ્ટિકોણનો વારસો લેતા આવ્યા. તેઓ વાગવાર એ વાતની બહેંગાત કરતા કે જુદાન આન્દોલન જમીન માલિકોને પોતાની જમીન ભૂમિહીનોને નમે કાવવાની અપીલ તો કરે છે, પણ સાથે સાથે આપણે ભૂમિહીનો દ્વારા માલિકો અથવા સરકારના અન્યાયની સામે શાંતિમય સંઘર્ષની વાતને પણ કાઢી નાખવી ન જોઈએ. જે૦પી૦એ જુદાન આન્દોલનને સરકારી તંત્રથી સ્વતંત્ર રાખવાની વાત પર પણ ભાર મૂક્યો હતો.

કોઠાકટીની બહેરત પહેલાં મુંબઈમાં ભારતીય વિદ્યાલયના સામાજિક કાર્યકર્તાઓ આગળ બેસતાં તેમણે જુદાકાળમાં કરેલી ભૂદા અંગે કહ્યું હતું. એમણે કબૂલ કર્યું કે ગાંધીજીને રસ્તો

વધુ યોગ્યસ અને વાસ્તવિક નીકળ્યો, બ્યારે વિનોબાનો અને તેમનો પોતાનો ભૂલભરેલો હતો. સ્થાનાત્મક, કામો અને સામાજિક સુધારા પર ભાર મૂકતી વખતે ખજુ ગાંધીજીએ રાજકોટજીનાં માધ્યમ ત્વજ દીધું નહોતું. એમણે માત્ર એને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

પોતાના ભાષણમાં જેવીએ એ સ્વીકાર કર્યું કે રાજકોટના માધ્યમની શક્તિઓની કિંમત યોછી આંધ્રી એ તેમની ભૂલ હતી. ખીલું એમણે ભૂદાન આન્દોલનની નિષ્ફળતાનું આંશિક કારણ એ જણાવ્યું કે દાનમાં મળેલી જમીનના વિતરણ સાડુ એણે સરકારી તંત્ર તરફ મીટ માંડી. ત્રીજું, જેવીએ એ કહ્યું કે ભૂદાન આન્દોલન કિસાનોના શાંતિમય સંઘર્ષને વણું દેવું નથી એવી એમની બંદેશતો તો થતી, ખજુ એ આસલમાં ન આવ્યું.

જેવીએ અને વિનોબા બંનેએ કરુણાનો ભાવ મહાત્મા પાસે વારસામાં લીધો. ખજુ વિનોબાની માફક એ કરુણાનો ભાવ સ્થાપિત હિતો અને ‘વ્યવસ્થા’ને સાડુ હાલ થય ન બનવા દેવાનું શ્રેય જેવીએને ફાળે બધ છે. અહીં જેવીએને રસ્તો વિનોબાથી જુદો દેડાયો.

કોટકદીના કાળા કાળ દરમ્યાન લોકોનો કોટક સંઘર્ષ અને કોટકદી પાછો ખેંચાઈ ત્યાર પછી લોકશાહી શક્તિઓનો અતિમ વિભવ્ય એ આપખુદશાહી સામે ખજુ નિષ્ક્રિયતાની વિનોબાની નીતિ ઉપર બધપ્રકાશ નારાયણના સંઘર્ષ દરિયાકાણની છૂટ હતી. બંનેના રસ્તાઓ વચ્ચેનો ભેદ ત્યારે વધુ સ્પષ્ટપણે દેખાયો.

કોટકદી પહેલાંની શુદ્ધતા અને બિહારની મળવળ દરમ્યાન જેવીએ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટે હાકલ કરી. સંપૂર્ણ ક્રાંતિની આ વિસાવના બદલાતી પરિસ્થિતિઓ અંગે એક એક તબક્કે ક્રાંતિ વિશેના જેવીએના વિચારો જે પરિપક્વ થઈ રહ્યા હતા તેની ખરાકાણ હતી. જેવીએ બંદેર કર્યું કે સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું ફલક વ્યાપક હવું. એમાં સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક ક્ષેત્રો સમાઈ જતાં હતાં.

ધણી વાર એમના સંપૂર્ણ ક્રાંતિના વિચારોને આપકારનાર-ઓ એ નથી સમજતા કે જેવીએના કેટલાક વિચારો એમને સાડુ ગળે ઉતારવા અશક્ય છે. દાખલા તરીકે ભતિવાદ, દરિયુસ્તતા અને વહેમ સામેની જેવીએની બેહાદ એમના કેટલાક અનુયાયીઓ માટે અકળાવનારી હતી. વારાણસીમાં એમણે એક સલામાં યુવકોને આગળ આવીને પોતાના ચરીર પરની બનોઈને ફટ ફટને તોડી નાખીને ભતિવાદની કેલાંધી યુદ્ધ થવા કહ્યું હતું.

હતો તો એ નાનકડો પ્રસંગ, ખજુ મહત્વપૂર્ણ હતો. કારણ જેવીએને યુવકોને કહ્યું કે જન્મભૂત વિશેષાધિકાર આપનાર ભતિવ્યવસ્થામાં તેઓ માનતા નહોતા. બનોઈ માત્ર ઉપલી જાતમાં જન્મેલા લોકો જ ખરેખરી શકે છે, તેથી તે સામાજિક

અસમાનતાનું પ્રતીક બની રહે છે, માટે તેને છોડવી બેઈએ. જે લોકોનાં મન રિદિયુસ્તતા અને પરંપરાના યોગ્યથી લદાયેલાં હતાં તેમને યુવકો પ્રત્યેની આ હાકલથી ખિન્નતા થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નહોતી.

હરિજનો અને આદિવાસીઓ પરના જુલમ વિશે પોતાનો અસિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં બધપ્રકાશ નારાયણે સમાજને એ ચેતવણી આપી હતી કે જો આ પ્રથમ સમજનપટ્ટી નહીં છલકે તો વર્ગ-સંઘર્ષની ભાવના પેદા કરવી પડશે. જેવીએની આ બંદેશતથી કજા ખળભળી બિચા હતા. એમના કહેવાનો સાર એ હતો કે ભૂમિહીન હરિજનો અને આદિવાસીઓના સંઘર્ષોને, તેઓ જે સામાજિક દમન હેઠળ પીડાય છે તેની વિરુદ્ધના સંઘર્ષ સાથે મેળ કરવો પડશે.

બ્યારે જનતા સરકાર સ્થપાઈ ત્યારે ખજુ બધપ્રકાશ નારાયણે વાજબી રીતે જ એ વાત પર ભાર મૂક્યો હતો કે લોકોના સ્તર પર સાધારણ માનવીના હકો અને હિતોની રક્ષા કાળે નિગરાણી સમિતિઓ રચવી બેઈએ. જેટલે અંશે નિગરાણી કરનાર આ શક્તિઓ મળખૂત અને તાકતવર થશે તેટલે અંશે વહીવટી તંત્રની યુટિઓ યોછી થશે અને લોકોનાં હિતોની રક્ષા થશે—ખજી તે ગમે તે પક્ષની સરકાર કેમ ન હોય.

જેવીએની કલ્પનાની સંપૂર્ણ ક્રાંતિ તો આર્થિક નિયોજનમાં મૂળભૂત વલણો સહિત તમામ ક્ષેત્રો સુધી ફેલાઈ જવી બેઈશે. આપણા જેવા વિકાસશીલ દેશમાં જેવીએ મૂઠીવાદી કે સામ્યવાદી દેશોની વિસ્તૃત ટેકનોલોજીનું કેવળ અનુકરણ થાય તેના પક્ષમાં નહોતા. તેઓ એ વાત પર ભાર મૂકતા હતા કે આર્થિક સત્તાનું વિસ્તૃતકરણ અને ગ્રામ ક્ષેત્રો સુધી આર્થિક ટેકનોલોજીને લઈ જવાનું કામ તો જ શક્ય બને જો કુટીર ઉદ્યોગ, લઘુ ઉદ્યોગો અને મોટા ઉદ્યોગો વચ્ચે કંઈક સંતુલન જળવાય. અને એવી દારવણી આપવામાં આવે કે જે કાંઈ ખજુ કુટીર ઉદ્યોગો મારફત ઉત્પન્ન થઈ શકતું હશે તેને લઘુ ઉદ્યોગો મારફત ઉત્પન્ન કરવા દેવામાં નહીં આવે, અને જે કાંઈ લઘુ ઉદ્યોગોમાં ઉત્પન્ન થઈ શકતું હશે તેને મોટા ઉદ્યોગોમાં નહીં બનવા દેવામાં આવે. ગાંધી વિચારના ચોક્કસમાં રહીને આવો કાંઈક નવો લય પેદા થાય એમ જેવીએ ધમ્મતા હતા.

કદાચ એમ કહ્યું તો વિરોધાસાસ જેવું લાગશે કે શ્રી બધપ્રકાશ નારાયણની સંપૂર્ણ ક્રાંતિ બંગેતી કલ્પનાએ જ ધણુ વિકાસ બેઈયો છે. આ વિકાસ કદાચ નવાઈસરેલો લાગે. ખજુ શ્રી બધપ્રકાશ નારાયણ સાડુ તો એ તદ્દન સ્વાભાવિક વિકાસ હતો.

૦ મધુ દેવવતે

જ્યપ્રકાશણની વિચારચાત્રા બધું લાંબી ને વાંદાચૂકા હતા. પરંતુ એ ચાત્રાની કહાણી બહુ રોચક છે. ખાસ કરીને યુવકોને માટે એ નેટલી રોચક છે, તેટલી જ બોધપ્રદ પણ છે. આજે તો એ તે બીજા ધર્મને સમાજ તેમજ એની સમસ્યાઓનું વર્ગીય વિશ્લેષણ કરીને, વર્ગ-સંઘર્ષનાં સૂત્રો પોઠારી, પોતાની બતાવે ક્રાંતિકારી હેલવડાવે છે. જ્યપ્રકાશણ એમની યુવાવસ્થાથી માંડીને આખર લગી પાકા ક્રાંતિકારી રહ્યા. પરંતુ એમ એમ એમની રાજનૈતિક તથા દાર્શનિક પ્રજ્ઞા પરિચુત થતી ગઈ, તેમ તેમ ક્રાંતિના જોડા અર્થો ને એના ભિન્ન ભિન્ન પરિમાણ એમની સમક્ષ સ્પષ્ટ થતા ગયા. એમની વિચારચાત્રાનું જરાજર અધ્યયન કરવામાં આવે તો એમનું ઉદાહરણ આખી દુનિયાના રાજનૈતિક વિચારકો તથા યુવકોને માટે ધણું જ બોધપ્રદ થઈ પડે તેવું છે.

જ્યપ્રકાશણમાં એક વિલક્ષણ શુભ હતો. તેઓ પોતાની વૈચારિક યા રાજનૈતિક ભૂલો અન્યત્ર સરલ ભાવે સૌ કોઈની સમક્ષ સ્વીકારી લેતા. એથી એમની આંતરિક ચિંતન પ્રક્રિયાનો ખરેખર ખ્યાલ અધ્યયનકર્તાને તરત આવી જાય છે. એમની વિચારચાત્રાને આરંભ તો છેક ૧૯૨૨ની સાલથી થઈ ચૂક્યો હતો. ૧૯૨૨ થી માંડીને ૧૯૨૯ સુધી તેઓ અમેરિકામાં હતા. ૧૯૨૯માં વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસ પૂરા કરી એમણે અમેરિકા છોડ્યું ત્યાં સુધીમાં તેઓ પૂરા સામ્યવાદી (કમ્યુનિસ્ટ) બની ચૂક્યા હતા. ૧૯૨૯માં ભારત પાછા આવ્યા બાદ તેઓ મહાત્મા ગાંધી તથા પંડિત જવાહરલાલ નેહરુના સંપર્કમાં આવ્યા. ત્યારથી એમના વિચારોનો કોઈ લોકતાંત્રિક સમાજવાદ ભાણી વળવા લાગ્યો હતો. ૧૯૩૪ની સાલમાં એ સમગ્રની ગૃહીય કોંગ્રેસની અંદર એક સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ. જ્યપ્રકાશણ એના મહામંત્રી બન્યા. આગળ જતાં ૧૯૫૭માં પોતાના પ્રજ્ઞ સમાજવાદી પક્ષના સાથીઓને લખેલા એક પત્રમાં એમણે પોતાની વિચારચાત્રાની એક લાંબી કહાણી આલેખી છે. એમાં એમણે પોતાના અમેરિકા ખાતેના વસવાટના દિવસોનો ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું છે કે,

“વાત તો કંઈક વિચિત્ર જેવી લાગે, પરંતુ અમેરિકામાં... હું માર્ક્સવાદને—અર્થવા તો કહેા કે રંગિન સામ્યવાદનું એ સમયે જે સ્વરૂપ હતું તેનો—પૂરો સમર્થક બની ગયો હતો. વિસ્કોન્સીન વિશ્વવિદ્યાલયમાં મેં ૫૬હી ને યુરોપિયન સહાધ્યાયીઓની સાથે રહીને માર્ક્સવાદને ખૂબ જોડા અભ્યાસ કર્યો. શ્રી માનવેન્ડર ડેવના, લીપ્પા તમતમતા ને સર્વસ્પર્શી લેણે વાંચીને માર્ક્સવાદ નરકનું માંડું આકર્ષણ બને જોડા દંડ થઈ ગયા.”

૧૯૩૫માં જ્યપ્રકાશણએ “સમાજવાદ જ શ્રા માટે ?” (સામ્યવાદ ગિયોર્ગિયલિઝમ) ના શીર્ષકવાળા એક અંગ્રેજ પુસ્તિકા લખી. એ પુસ્તિકામાં એમણે સમાજવાદના બુનિયાદી સિદ્ધાંતો, સમાજવાદી જ્ઞાના ઉદ્દેશો તથા કાર્યક્રમ વિશે સમગ્રતી આપું

વિવગ્રહ આપ્યું હતું. સાથે સાથે એ જ પુસ્તિકામાં એમનું ગાંધીજીના “વર્ગસંઘર્ષ” (જવાહર કાલેમેરેડેશન), ટુરડીશિય તથા અર્નિસ્ટ આદિ સિદ્ધાંતોની ખુબ કંડ આલેખના કર્યા. એ સમયે જ્યપ્રકાશણએ ગાંધીજીના વિચારો પર ને ઉપ શબ્દોમાં આકર્ષણ કર્યું એ વાતને પુસ્તક વાંચનારને આજે તો વિસ્મય જ થાય.

જ્યપ્રકાશણ સંકેત આપાર્થ “નરન્ડરેવ, ડ્રે. રામમનોહર કોહિલા, અબ્રહમ પટવર્ધન, અગેહ મહેતા, તથા ના. ગ. ઓરે જેવા સમાજવાદીઓનો પણ ધર્મજાની તમામ ક્ષમતાઓ પ્રત્યે ભેવાનો દર્શિકાણ માર્ક્સવાદી તથા અતિમિદાન્ટિક (ડામ્પનિંગ અર) જ હતો. તેઓ જ્યાં જ અસંત પુલ્કિતન, નિસ્વાધીને દેશદાંડથી પ્રેરાયેલા માણસો હતા. પરંતુ એ બધાંની નરર સમક્ષ લોકશાહી સમાજવાદના શુરોપીય નમૂના જ તરવરી રહ્યા હતા. ક્રાંતિનું માળખું જેવું ભેવડું નેહરુએ, યા આ દેશની આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ શી રીતે થવો નેહરુએ વર્ગો પ્રશ્નોના જવાબ તેઓ માર્ક્સવાદનાં પુસ્તકોમાં જ શોધતા. એ વખતે અહીંની જનતામાં તેઓનાં મૂળિયાં ન પાચેલાં ન હતા. એને કારણે એમના વિચારો તથા કાર્યક્રમોમાં અસુક અને વારંવાર વિકતોનો અસાવ વર્તાઈ આવતો હતો. ખીજા બાજુથી એ પણ એક હકીકત છે કે, ભારે મુનીબતો વેદીને, સખત વિગેથ સહન કરીને. જ્યપ્રકાશણ તથા એમના સાથીઓએ જ ભારતમાં સમાજવાદી આંદોલનનો પાયો નાંખ્યો હતો. લોકશાહી સમાજવાદ પ્રત્યેની એમની નિષ્ઠા એટલી પાકી હતી કે, રશિયન સામ્યવાદી પાર્ટીના દેશારે ચાલનારી ને એની જ રાજનીતિને અનુકૂળ આવે એવી નીતિ પોતાની પાર્ટી માટે ઘડનારી ભારતીય કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી સાથે હાથ મિલાવવાનો એમણે સાદે ઇન્કાર કર્યો હતો. તદુપરાંત આર્માંત ધણા ખર્ચ સમાજવાદી નેતાઓ પર ધીરે ધીરે ગાંધી જીવનદર્શન તથા ગાંધી આચારનો પ્રભાવ પડવા લાગ્યો હતો. કેટલાએક ભારતીય સમાજવાદીઓ તો પહેલેથી જ વૈચારિક દષ્ટિએ સર્વોદયીય ધણા નજીક રહેલા છે. ૧૯૩૪માં કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના બાદ “સમાજવાદ પર પુનર્વિચાર” (સોશિયલિઝમ રીકન્સીડર) એવા શીર્ષક હેઠળ શ્રી મીતુ મસાણીએ એક પુસ્તક લખ્યું, ને “શાંધીવાદ પર પુનર્વિચાર” (ગાંધીઝમ રીકન્સીડર) એવા શીર્ષક હેઠળ ખીજું એક પુસ્તક શ્રી એમ. એલ. દાંતવાળાએ લખી પ્રગટ કર્યું.

આ બધું જતાં, ૧૯૪૨ લગી જ્યપ્રકાશણ યુસ્ત સમાજવાદી જ રહેલા. ત્યાં લગી માધ્ય-સાધન-વિવેક (એન્ડસ એન્ડ મીન્સ) નો વિચાર એમને રુચેલો નહિ. ભારતની આઝાદીના સંગ્રામ કાળે, ડ્રે. કોહિલા તથા ખીજા કેશલકત સમાજવાદીઓની માર્કેટ એમને પણ હિંસા આપરવા બાબત કોઈ પરહેજ નહીં ગણાયો ન હતો. એટલું જ નહિ એ દિવસોમાં સરાસ્ર ક્રાંતિ માટે તેઓએ પરકમ્યુકત પ્રયત્નો પણ કરેલા. પરંતુ એમ નેવા મળે છે કે ૧૯૪૮માં ગાંધીજીની હત્યા થઈ, ત્યાર પછી એમના

વિચારોમાં પરિવર્તન આવવું શરૂ થઈ ગયું હતું. સાધનશુદ્ધિ તથા અન્ય નૈતિક, આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પ્રત્યે એમની આસથા વધવા લાગી હતી. ૧૯૪૮ની સાલમાં નાસિકમાં સમાજવાદી હળુ એક અધિવેશન મળી રહ્યું હતું, જેમાં પોતાના ઉદ્ધમપથી સાથીઓને ઉદ્દેશી તેઓએ કહેલું કે,

“દેશમાં સાંપ્રદાયિકતા બધાં ત્યાં ફૂટી નીકળે છે. માનવતાની લાવનાને જ જરૂરપથી ઉખાટી નાખવામાં આવે છે...આ બધું કેવળ આર્થિક વિષમતાને કારણે જ બની રહ્યું છે શું ? શું મૂડીવાદ જ એક માત્ર ખરાબી છે ? શું આપણે કેવળ વર્ગ સંઘર્ષના સાધન પર જ નિર્ભર રહી શકીએ એમ છીએ ? હું નથી માનતો કે કેવળ આર્થિક દષ્ટિકાષ્ઠમાં જ બધું આવી જાય છે... અધ્યાત્મમાં હું વિશ્વાસ ધરાવતો નથી. મારી આખી વિચારધારા એકિંદ્રે ને માનવતાવાદી છે...”

...માક્સની સિદ્ધાંતોને અતુલ્યરૂપે જે ક્રાંતિઓ થયેલી છે, એનું પરિણામ શું આવ્યું છે ?... હું માનું છું કે લોકતંત્રને અપનાવ્યા વિના સમાજવાદ પરિપૂર્ણ થી શક્ય બની શકશે નહિ.

આપણું ધ્યેય શુદ્ધ છે. એને માટે આપણે શુદ્ધ સાધનોનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ... ગાંધીજીએ આપણને શીખવ્યું છે કે ખૂબ સાધનો ઉપયોગમાં લઈને સાડુ પરિણામ કદી નિષ્પન્ની શકાતું નથી... સાધનશુદ્ધિના સિદ્ધાંત વિષે મારી અદ્દા દંઢ થતી ગઈ છે.”

જ્યપ્રકાશજીનું આ વક્તવ્ય અત્યંત મહત્વનું છે. કારણ આ પછી થોડાં જ વર્ષોમાં એમના કાર્યે જે દિશા પકડી હતી, તે સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ પણ સર્વોદ્ધમની જે વિચારપ્રણાલી પ્રત્યે એમનું આકર્ષણ વધતું ગયું છે, એનો સૂળ સોત આ બધાનમાં મળી આવે છે.

૧૯૫૧ના એપ્રિલ મહિનામાં વિનોબાજીના જુદાનંદ અંદોલનનો આરંભ થયો. સુપ્રસિદ્ધ ગાંધીવાદી વિચારક શ્રી કિશોર-લાલજી મહારાજા સાથે પણ એમની મુલાકાત થઈ. તેમજ ગાંધીવાદી વિચાર ને સિદ્ધાંતો બાળ્યે છે બંને બન્ધુ વચ્ચે ખાસ્સી વાતલાપ પણ ચાલ્યો. આ બધાને પરિણામે જ્યપ્રકાશજીની મનોભૂમિકામાં રાજનીતિક્ષેત્રે પણ નૈતિકતા લાગુનો ઝુકાવ જોર પકડતો જતો હોતો. તાત્કાલિક આપણના કર્મચારીઓના ફેડેરેશનના અધ્યક્ષને નાતે એમણે પૂનામાં ૧૯૫૨ના જૂન મહિનામાં પોતાની ટેબલેટ ભૂલોના પ્રાપ્તિરૂપે ૨૧ દિવસના આત્મશુદ્ધિના ઉપવાસ કરેલા. ઉપવાસકાળ દરમિયાન એમના મનમાં ચાલેલા ચિંતનની ઝાંખી પણ એમના અગ્રાઉ ટીકેલા પત્રમાંથી જ મળી આવે છે. એમણે લખેલું કે,

“જે કે હજી હજી લગી રાજનીતિ સાથેનો મારો સંબંધ મેં કાપી નાખ્યો નથી. પૂનામાં મ્મ અકાવાંચિના ઉપવાસ દરમિયાન માક્સવાદ પરનો મારો વિશ્વાસ સદૃત ઊડી ગયો છે... હું એ વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ ચકું છું કે, તત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર

કક્ષામાં આવે તો નૈતિક આચરણને માટે અથવા તો ભક્તમન-સાઈની પ્રેરણાને માટે (ઈન્સેન્ટીવ ટુ ગુડનેસ) ભૌતિકવાદમાં કોઈ આધાર શોધો બેડે એમ નથી”.

૧૯૫૩માં વડાપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નેહરુએ જ્યપ્રકાશજીને પોતાના પ્રધાનમંડળમાં સામેલ થવા આમંત્રણ આપ્યું પણ જ્યપ્રકાશજીએ તો સત્તા હાથમાં લેવાનો કદી વિચાર જ કરેલો નહિ. એમણે પ્રધાનમંડળમાં સામેલ થવાના જવાહરલાલજીના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરી દીધો. ઇતિહાસમાં બેવા જઈએ તો ગાંધીજી સિવાય બીજો એક દાખરો એવો નહિ મળે કે જેમાં રાજનીતિમાં પડેલા કોઈ માણસને સત્તામાં મહત્વનું પદ મળતું હોય છતાં એણે એનો ઇન્કાર કર્યો હોય. સર્વોદ્ધમને તો એક સિદ્ધાંત જ છે કે સત્તા દ્વારા સાચી લોકક્રાંતિ લાવવી સંભાવિત જ નથી.

૧૯૫૪માં જ્યપ્રકાશજીનું વિચાર પરિવર્તન પૂરું થઈ ગયું હતું. બોધધયાના સર્વોદ્ધ સમયનમાં એમણે “જુદાનંદમુલક ગ્રામોદ્યોગપ્રધાન અર્થિક સમાજરચના ” ને કાળે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું. બીજે જ દિવસે જ્યપ્રકાશજીનાં ધર્મપત્ની પ્રભાવતીબી વિનોબાજીની પસં ચર્ચા, વિનોબાજીનો યરણસપર્શ કરીને એમની સામે ઊભાં રહ્યાં. એમની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહી રહી હતી. વિનોબાજીએ પૂછ્યું, “કેમ ? શું વાત છે ?” રૂંધાએલા કંઠે અટકતાં અટકતાં તેણે બોલ્યાં, “એટલા માટે કે, ભગવાને મને આ કોરો દિવસ દેખાડ્યો ! જે બદલ ભગવાનનો પાક માનવા મારી પાસે શબ્દો નથી...પણ...પણ બાળા...જે બાળના છતાં એમનામાં આ પરિવર્તન આવ્યું હોત તો કેટલું સાડુ થાત ?”

ગાંધીલક્ષ પ્રભાવતી દેવીનાં આનંદશુ તથા અંતરના આ ઉદ્ગારો સાથે જ ભણે જ્યપ્રકાશજીને સર્વોદ્ધની દીક્ષા દેવાનો સિધ્ધિ પૂરો થયો. પોતાની વિચારધારામાં જ્યપ્રકાશજી સમાજવાદથી સર્વોદ્ધમની મંજિલ સુધી કેવી રીતે પહોંચ્યા એની આ રચક ને બોધપદ કહાણી છે.

હવે રહી સર્વોદ્ધ અંદોલનની અંદર અંદર એમણે જે વિચાર-યાત્રા ખેડી છે, તેની કહાણી. જ્યપ્રકાશજીની વિચારધારામાં પણ ઋતુચક્રની ગતિ જેવી કંઈક નિયમિતના દેખાય છે. ૧૯૩૪ થી ૧૯૫૪ લગીનાં વીસ વર્ષ તેણે સમાજવાદી રહ્યા. ૧૯૫૪ થી ૧૯૭૪ નાં વીસ વર્ષ તેણે વિનોબાજીની લોકશિક્ષણાત્મક કાર્ય-પદ્ધતિના સમર્થક રહ્યા. ૧૯૫૪ માં જેમ એમના વિચારોમાં પરિવર્તન આવેલું, તે જ રીતે વળી પાછું ૧૯૭૪ માં પણ એમના ચિંતન-વિચારમાં પરિવર્તન જોવા લાગે છે. બોધધયા સર્વોદ્ધ સમયનથી માંડીને તે પછીનાં પૂરાં વીસ વર્ષ એમણે પોતાની મુખ્ય શક્તિ જુદાન, આમદાન, આમસ્વરોચ્યના અંદોલન તથા વ્યાપક સર્વોદ્ધ અંદોલનને માટે ખરચી હતી.

પરંતુ આ કાલખંડના આખરનાં કેટલાંક વર્ષોથી વિનોબાજીની કાર્યપદ્ધતિની કારણતતા બાળ્ય એમના મનમાં સંદેહ ભરાવા

લાગે હતો. આ પહેલાં તો વિનોબાજીની માફક જ વ્યવસ્થા-
જીએ પણ, પોતાના સર્વોદ્ધનનું સાધનિની એ વિષયની આલો-
ચના ભણી ઉપેક્ષા જ એવેલી. ગાંધીપ્રણીત સત્યાગ્રહ તંત્રનો
વિનોબાજીએ શ્રદ્ધાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો બાબત આ સર્વોદ્ધનનું
સાધનિએ વારંવાર પોતાની વ્યથા વ્યક્ત કરેલી. આને તો આ
એક આશ્ચર્યજનક વાત લાગે છે. પરંતુ એ દિવસોમાં સત્યાગ્રહ
વિષેની અર્થા નીકળતાં લિનન લિનન સંદર્ભોમાં એમને કહેવું કે,

“સત્યાગ્રહની વાત હંમેશાં થતી આવી છે. ને એમ
કહેવામાં આવે છે કે ગાંધીજી સત્યાગ્રહ કરતા ને વિનોબા
નથી કરતા. એને કારણે એમના કામનો પ્રભાવ સમાજ પર નથી
પડતો... તો શું આ લોકોને એવું લાગે છે કે વિનોબા ગાંધીની
વાત સમજ્યા જ નથી ?

“શુ અમી તમી” સત્યાગ્રહ કરવાથી સર્વોદય થઈ જવાનો
છે ? શું એથી સમાજ પરિવર્તન થઈ જવાનું છે ? મે’
(ગિહાર) મુસહરી પ્રખંડમાં ગ્રામજ્ઞાન પુછિતું કામ ઉપાડ્યું
છે. હું તો મારા આ કામને પણ સત્યાગ્રહ જ સમજું છું...
આ બાબતમાં મારો દષ્ટિકોણ વિનોબાજી સાથે ગિલકુલ
મળતો આવે છે.” (‘મારી વિચારધારા’ પૃ. 132-54)

પરંતુ 1૯૭૦ની આસપાસ એમના સત્યાગ્રહ વિષયક વિચાર-
શમાં તેમ જ સર્વોદ્ધનના કાર્યપદ્ધતિ વિષેના એમના ચિંતનમાં
પરિવર્તન આવતું શરૂ થયું. નકસલવાદીઓનો આક્રમક હથે
સુકાળવેલા કરવા માટે, તેમ જ ગ્રામજ્ઞાનપુછિને માટે બ્યારે તેઓ
મુશ્કેલપુર જિલ્લાના મુસહરી પ્રખંડમાં ગયા. બ્યારે ત્યાંના ગ્રામજ્ઞની
અક્ષત હાલત ભેટીને એમની યાંત્રિયા ઊભરી ગઈ. તેઓ સમજ
ગયા કે, જુદાન ગ્રામજ્ઞાનના કામ માટે કેવળ લોકશિક્ષણ દ્વારા
કાંતિ આણવાનો વિનોબાજીનો તરીકો બેકાર છે. તે એ જ
વખતે એમણે “આમને સામને” (કેઈસ ટુ કેઈસ) નામક
પુસ્તિકા લખી, પોતાના વિચાર પ્રગટ કરતાં કહ્યું કે, “આપણા
આંદોલનમાં બંગાળા દબળી રહ્યા છે. આપણો કાર્યકર્તાજી
નિર્વસ્ત્ર ને નિર્બાણ બની રહ્યો છે...આપણા કામનું સ્વરૂપ
કંઈક એટલું બહુ સીધું છે કે...એમાં આપણી પાસેથી બહુ
મોટા ત્યાગની ‘કોઈ અપેક્ષા રાખવામાં’ આવતી નથી...આ
જવાને કારણે લોકશાહી કારગત નીવડવાની નથી એવું’ બે
નિદેશ થતું દેખ. ને હિંસાથી જનુ કોઈ સમાધાન નીકળવાનું ન
દેખ, તો બધી આપણી સામ રહતો જ ક્યો રહે છે ! એ
રહતો મોટી કાટવાને માટે આપણે ગાંધીજી ભણી પાછા કરવું
જોઈ...આપણા વર્તમાન કાર્યક્રમના સંદર્ભમાં મોટા પાયા
નર સત્યાગ્રહો કરવા પડે એવી આવશ્યકતા ડબી થઈ રાકે છે,
ને કંઈને નાહ...પરિસ્થિતિ થતી બની રહી છે...”

પરિસ્થિતિ તો એમ કમળની જ બની ચૂકી હતી. પરંતુ
દબાવવામાં ને એવું બાન સંદર્ભ એવું જ આવી રહ્યું. ૧૯૭૧
કે. ૨૨ની રાત્રી, હિંદીને સંસ્કૃતને કે કોઈને ગુલામી રહ્યા.
૧૯૭૨ના ૧૨મીએ પ્રાચીન મેં દોહાનું કંઈ કર્યું ને પછી છું

બન્યું, ને કેમ થયું, તે કોણ બોલે, પણ તેઓ એક દિવસની
મજામાંથી મુક્ત બની ગયા, ને એમને વ્યાપક રીતે મોટા પાયા
પર આંદોલનો કરવાની કલ્પના સૂઝવા લાગી.

૧૯૭૪માં ગિહાર આંદોલનનો પ્રારંભ થયો. થોડા જ સમય
બાદ એ આંદોલન ‘સંપૂર્ણ કાંતિ’ ના આંદોલનમાં પરિવર્તિત
થઈ દેશભરમાં ફેલાય એવી શક્યતાઓ ઊઘડી ગઈ હતી. એને
ખાળવા માટે દેશમાં કોટકટી લાદવામાં આવી. જયપ્રકાશજીને
ચંદોગ્રહની મેડિકલ નિસ્ખર્ષ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં એક ક્ષેત્રી તરીકે પૂરી
દેવામાં આવ્યા. પાછળથી એમને છોડી મૂક્યા. એ પછીનો
ઈતિહાસ તો તાજે જ છે, આ બધા પરથી એક વાત બહુ
સ્પષ્ટ રીતે સમજવા મળે છે કે. જયપ્રકાશજીના દુરદર્શી ને
વિલક્ષણ નેતૃત્વને કારણે, તેમજ એમના અથાગ પ્રયત્નોને કારણે
જ આ દેશમાં લોકશાહી રાજન્યવ્યવસ્થા જાળવત રહી, ને
મૂળભૂત અધિકારો આ દેશના નાગરિકોને પાછા મળ્યા.

એક બે પ્રસંગો બાદ કરતાં જયપ્રકાશજીએ ‘કોઈ દિવસ
વિનોબાજીની સ્પષ્ટ ટીકા કરી ન હતી એવું’ એક કારણ તો
એ કે, તેઓ બહુ સૌમ્ય સ્વભાવના હતા. બીજી વાત એ કે,
વિનોબાજીની આધ્યાત્મિક શ્રેષ્ઠતા બાબત એમનો બેધ સદા બન્યત
રહેતો પરંતુ વિનોબાજીની કાર્યપદ્ધતિ બાબત એમના વિચાર
સ્પષ્ટ થતા ગયા, તે તો મુસહરીની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિના
સ્વાતુભવ, ને ગિહાર આંદોલન પછી જ. ચંદોગ્રહમાં ક્ષેત્રી
તરીકે રહેતા હતા તે દરમિયાન તેઓએ પોતાની દૈનંદિની લખી
હતી. એમાં બીજી એકકોણ ૧૯૭૫ના દિને ગાંધી બધંતો
નિમિત્તે ગાંધીને ઉદ્દેશી તેઓએ લખ્યું કે,

“બાપુ ! આપનાં ચરણોમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક નમન...”

“બાપુનું નામ તો આબંદિન લગી આપણે બહુ લીધા
કહ્યું, પણ એમનું કામ બહુ થોડું કહ્યું” છે. છતાં કેટલાંક
વર્ષો થયાં તો આ દેશના વિકાસો એવું અનુભવી રહ્યા છે કે,
બાપુએ સ્વીધેતો માર્ગ છોડી કઈને ભારતે બહુ મોટી જૂલ
કરી છે...

“...વિનોબાજીએ અગ્રક વર્ષો લગી (જુદાનયન) તો
એક અપૂર્વ ચમત્કાર દેખાડ્યો. એમ લાગવા માંડ્યું કે સમાજ
પરિવર્તન તથા નવનિર્માણની એક નવી જ ગાંધી-વિચારનિષ્ઠ
પ્રતિયાનો આરંભ થઈ ચૂકો છે. ‘જુદાનયન’ બાદ
ગ્રામજ્ઞાન. ગ્રામસ્વરાજ કે અન્ય કોઈ કાર્યક્રમનું ‘અતિ-ગુદાન’
તો શું સંક સમીરની લહેરખી મુશ્કેલી બેઠતી બેવા મળતી નથી.
આ દરમિયાન એમણે તો ચુકમમ પ્રયત્ન કરી. અઠર્કના કાર્મનો
પ્રયોગ આરંભ્યો છે. એ અઠર્ક પાછુ હજી લગી તો ક્યાંનું
દેખાતું નથી... ને આ બધા દરમિયાન દેશ તો અધઃપતનની
ખાણ ભણી ચરકવા જ વ્યવ છે...”

વિનોબા ‘વેદાંત’ નમન’ નવા ‘આદર્શ’ નો ઉત્તેજ
કરેને. આ અઠર્ક દ્વારા જયપ્રકાશજીએ એમની ‘સૌમ્યનમ’

આલોચના કરી છે. પરંતુ અહીં જ્યપ્રકાશજી ભૂલી ગયા છે કે તેઓએ પોતે જ અનેક વર્ષો સુધી વિનોબાજી તેમજ એમની કાર્યપદ્ધતિનું સમર્થન કર્યું હતું.

એ વાત ખરી કે, જ્યપ્રકાશજીએ માર્ક્સવાદ તથા ભૌતિકવાદનો ૧૯૫૨થી લાગ કરેલો. તેમ છતાં એમની વૃત્તિ ધાર્મિકતા ભણી વળેલી ન હતી. તાત્ત્વિક દર્શનના સ્તરે તેઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનતા હતા ખરા, કોઈ કોઈ વેળાએ પોતાનાં ભાષણોમાં અથવા પોતાના લેખોમાં ઈશ્વરનો ઉલ્લેખ પણ તેઓ કરતા. પરંતુ એકંદરે એમનું વલણ એ પ્રકારના ઉલ્લેખ ટાળવાનું જ રહેતું. વિનોબાજી ને જ્યપ્રકાશજી વચ્ચે આ એક મોટો ફરક હતો. કદાચ એને કારણેય યુવકોને તેઓ પોતા પ્રત્યે આકર્ષિત કરી શક્યા હશે.

ગાંધી વિનોબાજીનું ચિંતનકથન, આ બેઉમાં પણ ખાસ કરીને વિનોબાજીનું ચિંતન ને કથન ભારતીય પૌરાણિક સંદર્ભો તથા આધ્યાત્મિક પરિભાષાથી એતપ્રાત રહ્યું છે. એથી ભિલકું, સર્વેશ્વરના સિદ્ધાંત સમજવતી સખતે પણ જ્યપ્રકાશજી મોટે ભાગે આધુનિક સમાજશાસ્ત્રને ને વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાનો જ ઉપયોગ કરતા. આમ તો એમનામાં કોઈ પ્રકારનો સૈદ્ધાંતિક હતાગ્રહ (હૅરેમિટીસમ-હોમોસેન્ટિસમ) મિલકુલ ન હતો. કદાચ એને જ કારણે સમય સમયે તેઓ પોતાના વિચારોમાં પરિવર્તન આણી શક્યા ને એમની વિચારધારાનો માર્ગ આપો વાંકોચૂકો નેવા મળે છે.

જ્યપ્રકાશજીની આ વિચારધારાના સર્વોચ્ચ માર્ગનું એક અંતિમ ઉદાહરણ એમણે ૧૯૭૭ માં—અર્થાત પોતાના મૃત્યુના એક વર્ષ પૂર્વે પેશ કર્યું છે. એમણે ક્યાંક “વર્ગસંઘર્ષ” ના સિદ્ધાંત પરત્વે પોતાનો વિશ્વાસ ફરીથી ભખતો થયાનો ઉલ્લેખ કરેલો. ૧૯૭૭ ના સપ્ટેમ્બરમાં કોઈએ એમને સવાલ કર્યો કે, ગાંધી વિચારમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા જેમનીને વળી “વર્ગસંઘર્ષ” નો શબ્દ ક્યાંથી સૂઝ્યો ?

એમણે એને જવાબ આપતાં કહ્યું કે, “મારા મનમાં માર્ક્સવાદની પુરાણી ભૂમિકા ન હોત તો કદાચ મને આ શબ્દ ન સૂઝ્યો હોત. પરંતુ અહીં મેં એ શબ્દનો પ્રયોગ માર્ક્સવાદી અર્થમાં નથી કર્યો...”

“મારી ચિંતનધારામાં યેનિન ને ગાંધી મેળ મળેલા છે. જનસંઘર્ષ અહિંસક હોઈ શકે છે, એ વાત તો આજે સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી છે. સલામત એ અહિંસક સંઘર્ષ જ તો છે.”

જો એમને કોઈએ પૂછ્યું હોત તો તેઓએ માથો ત્યે ટુંગના વિચારો ને કૃતિઓનો હવાલો પણ આપ્યો હોત. માઓના નેતૃત્વ હેઠળ ચીનમાં ૧૯૬૬ થી ૧૯૬૯ સુધી “સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ” થઈ, ને એમાં વિદ્યાર્થીઓ તેમજ યુવકોએ જ વિશેષ ભાગ ભજવેલો. ૧૯૭૪ના ગિહાર આન્દોલનમાં તથા સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આન્દોલનમાં છાત્રો ને યુવાનોના વર્ગ જ માર્યો સંભાળેલો. “વર્ગસંઘર્ષ”ની વાત અહિંસાના વિચારથી દિશ્વિત નહિ થયેલા

યુવાનોને સ્વાભાવિક રીતે જ તરત જલ્પી નથ છે. હિંસાની ભાળતમાં પણ એ જ વાત છે. પરંતુ અહિંસાની દોષા લીધા પછી એ જ યુવાનોના મુખે મનોચ્ચાર સાંભળવા પામ્યો છીએ કે “હમલા ચાહે જૈસા હોમા, હાથ હમારા નહીં ઉઠેગા.” ગિહારના વિદ્યાર્થીઓ તથા યુવકોએ ૧૯૭૪-૭૫ દરમિયાન આ મુદ્દાને આત્માશ્લત કરી લીધું હતું. શુદ્ધ દાર્શનિક દિગ્દિએ જોવા બન તો સર્વેશ્વરમાં જેમ હિંસાને સ્થાન નથી. તેમ દેપ તથા મત્સરને નાશ કરનારા એવા અપરિવર્તનશીલ વર્ગોના અસ્તિત્વના સિદ્ધાંતને સ્થાન નથી. ને આવા ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચે મૂળભૂત રીતે વિગેધ હોવાના સિદ્ધાંતને તો એમાં સ્થાન કદાપિ હોઈ જ ન શકે. તત્વતાનમાં જેમ અદ્વૈત સ્વીકારાયું છે, એ જ રીતે સર્વેશ્વ વિચારસામાજિક અદ્વૈતમાં માને છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ યા સમૂહનું સાચું હિત ખીજ વ્યક્તિ યા સમૂહના સાચા હિતનું વિરોધી હોઈ જ ન શકે. અલગત, એક વ્યક્તિ યા જમાતાને ખોટો સ્વાર્થ ખીજ વ્યક્તિ યા જમાતાના હિત સાથે ટકરાય એ સંભવિન છે. એટલા માટે તો જ તો નથી ગાંધીજીએ કહી વર્ગસંઘર્ષની વાત કરી કે નથી વિનોબાજીએ કહી એવું નામ લીધું. સર્વેશ્વનું ધ્યેય “વર્ગસમન્વય” નહિ પણ વર્ગનિરાકરણ લગી પ્રહોયવાનું છે. એથી જ તો જ્યપ્રકાશજીને ય સ્પષ્ટતા કરતાં કહેતું પડ્યું કે,

“વર્ગસંઘર્ષની માર્ક્સવાદી કલ્પના આપણને કામ નથી લાગવાની... માર્ક્સ જે કંઈ કહેલું તે ઔદ્યોગિક સમાજને લાગુ પડે છે. ભારતના કૃષિપ્રદાન સમાજ માટે એવું વર્ગીકરણ ખરાબર પણ નથી... ને હિંસાનો માર્ગ અપનાવવામાં આવશે, તો એમાં તો એ જ લોહક મરવાના છે, કે જેના હિતને ખાતર વર્ગસંઘર્ષની વાત આપણે કરી રહ્યા છીએ... મારી કલ્પનાને વર્ગસંઘર્ષ શાંતિમય સંઘર્ષ રૂપે અસહયોગ યા સલામત સ્વરૂપે જ ચાલી શકે... જેની સાથે આપણે સંઘર્ષ કરવાના છીએ, તેનું પણ હલપરિવર્તન કરવા આપણે મથતા રહેવાનું છે. એમના પ્રત્યે પણ આપણે તો સ્નેહભાવ જ રાખવાનો છે. એમને આપણે દુશ્મન નથી માનવાના. સામાન્ય રીતે, ‘હઠાસ સૂરતલ માં, વર્ગ સંઘર્ષમાં નથી હોતી તેવી આ નવી વાત આપણા સંઘર્ષમાં હશે.’”

આ તો ગાંધી બાપા હલપરિવર્તનવાળી પુરાણી વાત જ થઈ. એને માર્ક્સવાદમાં કોઈ જ સ્થાન નથી, આ ઉદાહરણ પરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે “જ્યપ્રકાશજી અહીં ખરીબ ખેતમજૂરો, નાના કિસાનો, હરિજનો તથા અન્ય શોષિતોને સંગઠિત બનાવી એમને શાંતિમય સંઘર્ષને માર્ગ દોરી જવા તરફ ઇશારો કરી રહ્યા હતા. અલગત, ‘વર્ગસંઘર્ષ’ શબ્દ એમણે લીધો માર્ક્સવાદ પાસેથી, પરંતુ વાસ્તવમાં એમનો અભિપ્રાય એ હતો કે યુવક ગાંધીયોના ‘અસોધ’ ને પોતાના ધ્યેય તરફ અપનાવી લે, ને એને સિદ્ધ કરવા માટે ગાંધીપ્રણિત સલામક્રાંતિનો જ ઉપયોગ કરે.

છેતાં પચીસ વર્ષમાં જ્યપ્રકાશછને કારણે સર્વોદયની વિચારધારા સમૃદ્ધ થતી રહી. છે ખાસ કરીને ૧૯૭૪માં એમણે પોતાના માર્ગદર્શન હેતુ પ્રત્યક્ષ કૃતિ દ્વારા ગાંધી વિચારને સૈદ્ધાંતિક તેમજ ક્રિયાત્મક અવનતિથી ગયાથી લીધેલ છે. સર્વોદય લોકનીતિના માને છે, રાજનીતિના નહિ; તેમ છતાં એને અર્થ એવો ન કરી શકાય કે લોકતંત્રત્તમક રાજ્યવ્યવસ્થા ખારે જઈ ગઈ હોય, ન્યાયાલયોની સ્વાયત્તા ઝૂંટવાઈ રહી હોય, નાગરિકની પાસેથી એની સ્વતંત્રતા-ઓ છિનવાઈ રહી હોય, લોકો પર અસાધાર ગુજરી રહ્યા હોય, તેવે વખતે પણ સર્વોદયનિપ વ્યક્તિ તરીકે, ‘આ તો રાજકારણ છે, એમાં આપણે પડી શકીએ નહિ’ કહી સાબુસે ચૂપ બેઠા ગહેવું પડે. જ્યપ્રકાશછએ પોતાની કૃતિથી બતાવી આપ્યું કે, લોકતંત્રાત્મક ગાંધ્યપદ્ધતિમાં જ લોકનીતિ વિકસી શકે છે, સર-કુપ્તચારશાહી વાતાવરણમાં નહિ.

વિનોબા-પ્રણિત સર્વોદયમાં જે ન્યૂનતાઓ પેદા થઈ ગઈ હતી, એને ૧૯૭૪ના આરંભમાં જ દૂર કરવાની કોગિશ જ્યપ્રકાશછએ શરૂ કરી દીધી હતી. એમણે ગાંધી-પ્રણિત અસાધારણતાને પુનર્લેખિત કર્યું, જેનો વિનોબાછએ હેતુપૂર્વક ત્યાગ કર્યો હતો. એ જ રીતે જ્યપ્રકાશછએ પશ્ચિમના દેશો પાસેથી ઉછીનાં આણેલાં લોકશાહીના તંત્રને તથા લોકશાહીનાં મૂલ્યોને છપ્તાં રાખવાનું એક મોકું કાર્ય આધુનિક ભારતના ઇતિહાસમાં કયું છે, એને માટે વિવાદની પેઢીએ સદા એમની ઝણી રહેછી તોછવાત એ કે વિધાયીઓ તથા યુવકોની ભગતી પેઢીને એમણે ‘સંપૂર્ણ ઘતિ’નો વિચાર તથા કાર્યક્રમ બધ્યાં છે. એથી વાત એ કે એમણે એક પુરાણા માર્ગવાદી વિચારક તથા સક્રિય રાજનીતિજ્ઞને નાતે ભારતના સમાજવાદીઓ, સામ્યવાદીઓ તથા નક્સલવાદીઓને એ સમજાવવાની કોશિશ કરી કે, સૈદ્ધાંતિક સ્તરે સર્વોદય જ આજને માટે સર્વોદય વિચાર છે. ને એને માટે ૧૯૫૭માં પોતાના સાથીઓને ઉદ્દેશી લખેલા એક પત્રમાં તેઓએ કહેવું કે,

“હું માતૃ હું કે, આજે દુનિયામાં જે લિનન લિનન વિચાર પ્રજ્વાલિતો ને સમાજવ્યવસ્થાઓ પ્રવર્તી રહેલ છે, એ સૌમાં સર્વોદય એક કદમ મોખરે છે...આરી એક અગ્રણ્ય શ્રદ્ધ છે કે દુનિયામાં જે કદાચ શાંતિ, સ્વતંત્રતા ને બંધુત્વ સ્થાપિત કરેલું હશે. તો સમાજવાદે આખરે સર્વોદયમાં જ વિલીન થવું પડે.”

સર્વોદયનાં અનેક પાસાં છે. એ વિચારધારા કેવળ ભારત માટે જ છે એવું નથી. એ તો સ્વાયં માનવજાતને માટેનો આદર્શ બની શકે એવો વિચાર છે. પરંતુ એ પણ એક દવર્ગ-સિદ્ધ વસ્તુ છે કે, દુનિયાના અન્ય રાષ્ટ્રો એક જીવનદર્શનને નાતે સર્વોદયને સ્વીકાર ન્યારે જ કર્યો, ન્યારે આપણે ભારતીય મોક્ષોએ પોતાના દેશમાં એના મધ્ય પ્રયોગો કરીને જ્યપ્રકાશછની ધ્વજા મુગ્ધાપૂર્વક સંપૂર્ણ કાંતિ ‘ની કતપનાને સંપન્ન બનાવી હશે.

૦ વસંત નારંગોળકર

જેઠાળીના વિચારો - એક ચિંતન

ગાંધીજીની માકલ જેઠાળી મુળમાં એક ગ્રામીણ તળા, ઝંઘી હોયને જેઠાળી ગાંધીજી નરહી જીવાઈએ ન પડેલી શક્યા હોય, એમની આખી ખાનગી જાને નર્મદ સહિત વિવિધ દરયાન તેમની એ નોંધ આજે જ હતી. પરંતુ એમની ગ્રામી કઈ કિશામાં હતી ?

એમ નો એક દેશ હતો, પણ તેણે તેમના પગ ઝનીન પર રહેતા. તેથી એમની ચિંતા તો માનવજાત આજે જ હતી—હાલમાં માણસનો સરખા સ્થાન આજે, એના સ્વાભાવિક સ્થાન આજે, એના માનવ બંધુઓ ક્ષાધેના સમાજમાં એના સંબંધ આજે, દેશના નાગરિક તરીકે એના અધિકારો અને કલ્યાણ આજે વર્ગરે વર્ગરે. સુદિમાં બીજા બધા કરતા મનુષ્યની અગત્યમાં જેઠાળી માનતા પણ તેઓ સાથે સાથે એમ પણ માનતા કે આ અગત્યને જે નૈતિક આધાર ન હોય તો તે માણસ જગતના જનવરો પૈકી એક જ રહી જાય. જેઠાળી માનતા કે માણસે પોતાના સંચાલન સારુ ઘણાં ધંધા જોઈએ. સાથે નાચે એજે પોતાના જ બતાવેલા કાયદાઓ સાથે બેકામ રીતે વર્તીને એનું સંચાલન પાતે જ કરવાનો પ્રયાસ ન કરવો જોઈએ. આસ જેઠાળી માનતા કે એની પોતાની અગત્યને લીધે એને માત્ર એટલા જ પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા મળે છે કે જેટલી એ પોતે પોતા પર મૂકેલી સ્વતંત્રતાની સ્વાભાવિક મર્યાદામાં રહીને એ જાળવી શકે. જેઠાળીના સમગ્ર ચિંતનનો આ નૈતિક આધાર હતો. એને લીધે માણસના અધિકારો અને એ અધિકારોના કક્ષાઓમાં ઉપરથી સારુ જરૂરી એવી બંધુક વ્યવસ્થા મળી રહેતી. આ તંત્રમાંથી સંકુલ રાષ્ટ્ર સંસ્થા દ્વારા શોષિત માનવ અધિકારો માટેની જેઠાળીની વફાદારી ઉદ્ભવતી. આ વેળામાંથી ભારતના બંધાઓમાં જેની બાંહેધરી આપવામાં આવી છે તે મૂળભૂત અધિકારો ક્ષતિ થાય છે. તેથી બંધા-રજુની બધી મર્યાદાઓના પૂરા ભાગ સાથે પણ જેઠાળીએ એને સ્વીકાર્યું હતું. બંધારણમાં મનુષ્યના અવસ્થાનને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તેથી જેઠાળી માનતા કે કોઈ નાગરિક એ વાતને દેશના સર્વોપરી કાયદા તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ. બંધાઓ અંગેની એવી વફાદારીમાંથી જ ભારતની રાજનીતિમાં લોકશાહીનું સ્થાન જળવાઈ રહેશે. આમ બધી વિવિધતા છતાં ભારતની રાજનીતિને એના બંધારણમાં એની એકતા મળી શકે. પણ એની સાથેસાથ કાંતિકારી જેઠાળીને એમ કહેતાં સંકાય નહોતો થતો કે જે જરૂર પડે તો જે કાયદાઓને લોકશાહી કે નૈતિક આધાર ન હોય તેનો નિર્બાકપણે વિરોધ થઈ શકે અને કરવો જોઈએ. આવા વિરોધને બંધારણ પ્રત્યેની સંવેદનશીલ ન ગણી શકાય. જેઠાળીને માત્ર લોકતંત્ર એ નૈતિકતા, ભયમુક્તિ અને કાંઈ પણ પ્રકારના નોખણમાંથી મુક્તિ સાથે સમાનાર્થ ગણ્યું હતો.

પણ માણસ જાતે જ જે માણસનું ગ્રામીય કરે તો તે ‘જેઠાળાં માણસના અવસ્થાન, નૈતિક આધાર પર ખડા થયેલા

કાચ્છએ અને લોકશાહીની વાતો વર્ધ્ય છે. જેનીના મત મુજબ આવા શોધયુતો એક પ્રકાર સરખામુજાશાહી છે. બ્યારે આપણુ દેશમાં આમ બન્યું ત્યારે જેનીએ ૧૯૭૭માં એની વિરુદ્ધ અહિંસક લડત ચલાવીને એમાં ફતેહ મેળવી. તેમજ લોકશક્તિ જગવવા શિક્ષણ, રચના અને સંગઠનની સાથે સાથે આવા અનિષ્ટની સામે સંઘર્ષ કરવાની ખજી ક્ષીપ આપી. ૧૯૭૫માં બ્યારે જેનીએ ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેમને આંચકા સાથે એ વસ્તુનુ લાન થયું કે આ દેશના વાસીએ સારુ તાનાશાહીના કેટલી જખરદસ્ત ખતરો છે. તેથી તેમજે એ લોકો સારુ એક સરળ રાષ્ટ્રીય વિચારસરણી વિચારી કાઢી, જે લોકોને પ્રતિકારની પ્રેરણા આપે. જેનીએ એમ લાગ્યું કે આવી વિચારસરણીથી ભારતના બંધારણમાં આવેલ રાષ્ટ્રીય આદર્શનો અમલ કરવામાં મદદરૂપ નીવડશે. અને તેમજે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કહી. સંપૂર્ણ ક્રાંતિની આ મોમાંસા પાછળની ફિલસૂફી એ પોતાના દેશવાસીએ સારુ જેનીની અદિતીય દેવુ હતી. વરસોનો એમનો અનુભવ, એમની તટસ્થતા અને એમનું શાલુપણ એ બધાંએ આ ફિલસૂફી સુધી પહોંચવામાં મદદ કરી. ૧૯૭૫માં ઉત્પન્ન થયેલા સંઘટ કાળ અંગેના એમના અહિંસક પ્રલયપ્રકારે લોકોને જે ભતના નેતૃત્વની ખૂળ જરૂર હતી તે તતકાળ પૂરું પાડ્યું. આ એક એવી હકીકત હતી કે જે આચાર્ય વિનોબા ભાવે જેવા છવત ગાંધીવાદીએ પૂરી પાડી નહોતા શક્યા. આમ ગાંધીજીની માફક જેની પોતાના દેશવાસીઓની તમામ અહિંસક શક્તિએને એકત્ર કરીને તાનાશાહી જીવાળને ખાળવા સારુ લડત આપી શક્યા. જે રાષ્ટ્રનો આવા અનુભવ આજના રાજનૈતિક નેતાએ અને કાર્યકર્તાએને લવિવ્યમાં એવી કોઈ કંઠકટીની વેળાએ એનો મુકાબલો કરવાનું શિક્ષણ આપી ન શકે તો ખીજી કોઈ વાતથી એ શિક્ષણ મળવાનું નથી. તો તો એમની ઉપર અભિશાપ જ વરસી રહેશે !

એક બાજુ માફકવાદીએ અને સમાજવાદીએ સાથેના પોતાના મતભેદો છતાં એમજે તેમને નાગરિક સ્વતંત્રતા સારુ તેમજે દેખાડેલી કાળજી અને તાનાશાહીની વિરુદ્ધ કોયેસ વિરોધી, સામ્યવાદીવિરોધી મોરચામાં નેડાવા સારુ એમની તીવ્રતા માટે એમ આપ્યું. ખીજી બાજુ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માનનાર કંટર રાષ્ટ્રવાદી જૂથની સાથે સંબંધ નોડતાં એમને સંકેત થયો નહીં. આ લોકો વગર શરતે એમની જાવણીમાં નેડાવા ને તેમજે તાનાશાહી વિરોધી આન્દોલનને વણી શક્તિ અને ગિસ્ત આપ્યાં. એ વાત નોંધવા જેવી છે કે આ લોકો આગે જેનીએ કોચ આવલડેલ ન રાખ્યો. એમનો ઉદ્દેશ આ લોકોને મત્ર ઉખેડાઈ જરી લેવાનો નહોતો, તેએ એમને એકંતવાસમાંથી કાઢીને રાષ્ટ્રીય ચળવળની મુખ્યધારામાં લઈ આવવા મગતા હતા. બ્યારે કેટલાક લોકોએ એવણી આપી કે આ લોકો કાસીવાદી છે. ત્યારે જેનીએ એમને

રોકુ પરખાવી દીધું કે જે એ કાસીવાદી હોય તો હુંય કાસીવાદી છું ! આ બધાથી લોકશાહીને ભાવિને લાભ થયો.

પરંતુ એ વિચારતાં દુઃખ થાય છે કે બ્યારે જેનીએ મૃત્યુ-શ્વેષા પર હતા ત્યારે આ આંદોલનની પીડમાં છરો ભોંકાયો. જેનીએ જે વામપંથીએ પર વિચારસ મૂક્યો હતો અને જેએ જેનીએને ભેરશોરથી ટેકા આપતા હતા એ જ નકરા તકસાધુ અને સ્વાર્થી બની ગયા જેનીએ આન્દોલન સરખામુજાશાહીની વિરુદ્ધ પોતાનો વિજ્ય નોંધાવી રહ્યું હતું તે ટાણે જ એમજે છૂપી રીતે એનો ચૂરો કરી નાખવાનો ઘાટ ઘણો. ખજુ તે છતાંય ભારતીય લોકશાહીએ પોતાની શક્તિ ખોઈ નહીં કે એ મરી ખજુ નહીં. પોતાની જેલ કાયરીમાં એમજે છજુ હતું તેમ ‘ભારતની લોકશાહી સ્મશાનમાંથી ખજુ બચશે.’ પોતાના લોકો ઉપર જેનીએ એટલો દહ વિશ્વાસ હતો. આ બધાનો વિચાર કરી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ આન્દોલનના કાર્યકરોએ હિમ્મત રાખીને પોતે ઉપાડેલી લડત નિઃસંકેત-પણે ચાલુ રાખવી નેડેએ. અને એને કેક સુધી પહોંચાડવી નેડેએ. કારણ એમજે એ સમયનું નેડેએ કે તાનાશાહીનો વિરોધ અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિ બંને સાથેસાથ બચ છે. ખજુ આન્દોલનના દરેક સૈનિક જેનીની માફક ખીલની વાતને સજગવા પ્રપ્ત કરવા નેડેએ અને સાથીઓ વિષે વિશ્વાસ કેગવશે નેડેએ.

આજે સમાજમાં જે માનસિક બીમારી પ્રવર્તે છે તેને તેમજે વજ ન થયું કારણ એને લીધે આપો દેશ માનસિક રોગ-ગ્રસ્ત બને છે. બધાં આપ-લેની વૃત્તિ હોય, બધાં બહિર હિત માટે પોતાનો સ્વાર્થ ત્યાગવાની વૃત્તિ હોય, અને બધાં પરસ્પરના સંબંધમાં ખુલાખણ હોય ત્યાં મનનો મેળ થાય જ. ગાંધીજી જેવા ચતુર રાજકારણી માણસે કોઈ અમસ્તું નહોતું કહ્યું કે સારું મન ખુલ્લી કિતાબ જેવું છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિના દરેક કાર્ય-કરનું મન ખજુ એવું જ ખુલ્લું હોવું નેડેએ. બધાં બધું ખુલ્લું અને બહિર હોય ત્યાં સત્ય અને શક્તિ વસે છે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અંગેના પોતાના વિચારો વિકસિત કરવાની સાથે સાથે જેનીએ હમેશા તેને પોતાની જિંદગીમાં ચાલુ પરિસ્થિતિ સાથે લાજુ પાડતા જતા હતા. વિચાર અને આચારોનો જે ભંડાર તેઓ મૂકી ગયા છે તે એજ કરનારાઓની ભાવિ પેઢીએને લાખ કરવા, અને પ્રત્યક્ષ આચરણ દારા સંશોધન કરવા કામ લાગશે. ગાંધીજીની માફક જેનીએ ખજુ આખી જિંદગી સામ્યવાદથી સ્વતંત્ર અને ભારતના વાતાવરણને અનુકૂળ બ્યારે એવી વિચારધારા શોધવામાં ગળી. માર્ક્સવાદ, સામ્યવાદ, સમાજવાદ, સર્વોદય અને જૂદાન બધાં બધાં એમની તોફાની મુસાફરી એમને લઈ ગઈ ત્યાં ત્યાં તેમજે પોતાના વિચારોને પ્રયોગ ક્ષેત્રમાં મૂકી બેશ. એનાથી તેએ દરેક પ્રકારના માનવમંજુઓની નિષ્ટ આપી શક્યા. એ લોકોના સહકારથી તેમજે પોતાના વિચારોને આકાર આપવા સારુ સંસ્થાઓ બની કરી. એમાંની થોડીમાં નામ લઈએ તોય

છેલ્લાં પચીસ વર્ષોમાં જ્યપ્રકાશજીને કારણે સર્વોદયની વિચારધારા નમ્રજ થતી રહી. છે ખાસ કરીને ૧૯૭૪માં એમણે પોતાના માર્ગદર્શન હેઠળ પ્રયત્ન દ્વિતી દ્વારા ગાંધી વિચારને સૈદ્ધાંતિક તેમજ ક્રિયાત્મક અવનતિથી બચાવી લીધેલ છે. સર્વોદય લોકનીતિમાં માને છે, જીવનનીતિમાં નાહિ, તેમ છતાં એનો અર્થ એવો ન કરી શકાય કે લોકતંત્રનમક રાજ્યવ્યવસ્થા ખારૂં બર્થ રહી હોય, ન્યાયાલયોની સ્વાયત્તા મૂંઝવણ રહી હોય, નાગરિકની પાસેથી એની સ્વતંત્રતા-એ છિનવાઈ રહી હોય, લોકો પર અસાધ્યાર સુબરી રહ્યા હોય, તેવે વખતે પણ સર્વોદયનિષ્ઠ વ્યક્તિ તરીકે, ‘આ તો રાજકાંચુ છે, એમાં આપણે પડી શકીએ નહિ’ કહી માણસે ચૂપ બેઠો નહેવું પડે. જ્યપ્રકાશજીએ પોતાની દૃષ્ટિથી બતાવી આપ્યું કે, લોકતંત્રનમક રાજ્યપદ્ધતિમાં જ લોકનીતિ વિકસી શકે છે, સર-મુખત્યારશાહી વાતાવરણમાં નહિ.

વિનોબા-પ્રણિત સર્વોદયમાં જે ન્યૂનતાઓ પેદા થઈ ગઈ હતી, એને ૧૯૭૪ ના આરંભમાં જ દૂર કરવાની કોમિશન જ્યપ્રકાશજીએ શરૂ કરી દીધી હતી. એમણે ગાંધી-પ્રણિત સત્યાગ્રહતંત્રને પુનર્જીવિત કર્યું, જેનો વિનોબાજીએ હેતુપૂર્વક ત્યાગ કર્યો હતો. એ જ રીતે જ્યપ્રકાશજીએ પ્રથિમના દેશો પાસેથી છીનીને આણેલાં લોકશાહીના તંત્રને તથા લોકશાહીના મૂલ્યોને જીવતા રાખવાનું એક મોટું કાર્ય આધુનિક ભારતના ઇતિહાસમાં કર્યું છે, એને માટે આપણી પેઢીએ સદા એમની ત્રણી રહેશે, નીજ વાત એ કે વિદ્યાર્થીઓ તથા યુવકોની ઊગતી પેઢીને એમણે ‘સંપૂર્ણ કાલિ’નો વિચાર તથા કાર્યક્રમ બક્ષ્યા છે. ગાંધી વાત એ કે એમણે એક પુરાણી માર્ક્સવાદી વિચારક તથા સક્રિય રાજનીતિજ્ઞને નાતે ભારતના સમાજવાદીઓ, સામ્ય-વાદીઓ તથા નવસલવાદીઓને એ સમજાવવાની કોશિશ કરી કે મહાત્મિક સ્તરે સર્વોદય જ આજને માટે સર્વોદય વિચાર છે. ને એને માટે ૧૯૫૭માં પોતાના સાથીઓને ઉદ્દેશી લખેલા એક પત્રના તેઓએ કહેવું કે,

“હું માનું છું કે, આજે દુનિયામાં જે ભિન્ન ભિન્ન વિચાર પ્રણલિઓ ને સમાજવ્યવસ્થાઓ પ્રગટી રહેલ છે. એ સૌમાં સર્વોદય એક કદમ મોખદ છે...મારી એક અચ્છ બ્રહ્મા છે કે દુનિયામાં જે મહાય શાંતિ, સ્વતંત્રતા ને બંધુત્વ સ્થાપિત કરવું હશે, તો અમાર્યાં આખરે સર્વોદયમાં જ વિલીન થવું પડશે”.

મરોદેશમાં અનેક પાત્રો છે. જે વિચારધારા કેવળ ભારત માટે જ છે એવું નથી. એ ના સમગ્ર માનવજાતને આરેનો અપદર્શ પાત્રી શકે એક વિચાર છે. બંને એ પણ એક સ્વયં-નિર્ણય વસ્તુ છે કે, દુનિયામાં અન્ય માર્ગો એક જીવનદર્શનને નહીં સર્વોદયનો સર્વોદય નહીં જ કરે, સ્વાયે આપણે ભારતીય લોકોને કેવળ દેશમાં એના મરજ પ્રયાગો કરીને જ્યપ્રકાશજીની જેમ અન્ય બાંધમાં કાલિની કાળને સંપૂર્ણ નિર્મીતી ને.

જેપીના વિચારો - એક ચિંતન

ગાંધીજીની માર્ક જેપીના મૂળમાં એક મોખક હતો, પછી લોકોને જેપીના ગાંધીજી જેટલી જિંદગીએ ન પડેલી શક્યા હોય. એમની આખી ખાનગી અને બાહરે સક્રિય જિંદગી દરમિયાન તેમની એ મોખ ચાલુ જ હતી પરંતુ એમની મોખ કઈ દિશામાં હતી ?

એમ તો બેરેક દેખા હતા, પણ તેમ તેમના પગ જમીન પર રહેતા. તેથી એમની ચિંતા તો માનવજાત અંગે જ હતી—સુધિમાં માણસના સરખા સ્થાન અંગે, એના સ્વાભાવિક સ્થાન અંગે, એના માનવ બંધુઓ સાથેના સમાજમાં એના સંબંધો અંગે, દેશના નાગરિક તરીકે એના અધિકારો અને કર્તવ્યો અંગે વગેરે વગેરે. સુધિમાં બીજા બધા કરતા મનુષ્યની અગત્યમાં જેપીના માનતા પણ તેઓ સાથે સાથે એમ પણ માનતા કે આ અગત્યને જે નૈતિક આધાર ન હોય તો તો માણસ જગતના જનવરો પેકી એક જ રહી નય. જેપીના માનતા કે માણસે પોતાના સંચાલન સારુ કાંઈકાંઈ ધ્યાન જેપીએ. સાથે સાથે એણે પોતાના જ બનાવેલા કાંઈકાંઈ સાથે એકામ રીતે વર્તીને એવું સંચાલન પોતે જ કરવાનો પ્રયાસ ન કરવો જેપીએ. આમ જેપીના માનતા કે એની પોતાની અગત્યને લીધે એને માત્ર એટલા જ પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા મળે છે કે જેટલી એ પોતે પોતા પર મૂકેલી સ્વતંત્રતાની સ્વાભાવિક મર્યાદામાં રહીને એ જમીન મકે. જેપીના સમગ્ર ચિંતનનો આ નૈતિક આધાર હતો. એને લીધે માણસના અધિકારો અને એ અધિકારોના કલેષપણમાં ઉત્પત્તિ સારુ જરૂરી એવી અંકુશ વ્યવસ્થા મળી રહેતી. આ કર્તવ્યો સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થા દ્વારા ઘોષિત માનવ અધિકારો માટેની જેપીની વધારની ઉદ્દેશવતી. આ ઘોષણામાંથી ભારતના બંધારણમાં જેની બાંહેધરી આપવામાં આવી છે તે મૂળભૂત અધિકારો દ્વારા ધાય છે, તેથી બંધારણની બધી મર્યાદાઓના પૂરા લાભ સાથે પણ જેપીએ એને સ્વીકાર્યું હતું. બંધારણમાં મનુષ્યના અગત્યને સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તેથી જેપીના માનતા કે દરેક નગરિકે એ વાતને દેશના સર્વોપરી કાનૂન તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ. બંધારણ અંગેની એવી વધારમાંથી જ ભારતની રાજનીતિમાં લોકશાહીનું સ્થાન જળાવ્યું રહેશે. આમ બધી વિવિધતા હતાં ભારતની રાજનીતિને એના બંધારણમાં જેની એકતા મળી શકે. પણ એની સાથેસાથે કાંતિકારી જેપીએ એમ કર્યાં કે કાંઈ નહોતો થતો કે જે જરૂર પડે તો જે કામગીરોને લોકશાહી કે નૈતિક આધાર ન મેળવે તેનો નિર્માણને વિરોધ થઈ શકે અને કરવો જેપીએ. અથવા વિરોધને બંધારણ પ્રત્યેની અંકુશવાદી ન મળી નકાય, જેપીએ એનું નૈતિકતા, અભ્યક્તિ અને કાર્ય પદે પ્રમાણ મોખમાંથી મુક્તિ માથે સમાનાર્થ મળે હતો.

પર મનુષ્ય અને જો જે માણસને માણસ કહે તો તે જેપીના મનુષ્યના નૈતિકતા, નૈતિક આધાર પર બધા રહેવા

દાયકાઓ અને લોકશાહીની વાતો વર્ણ છે. જેઓના મત મુજબ આવા શોષણનો એક પ્રકાર સરખામણીમાં છે. બ્યારે આપણા દેશમાં આમ બન્યું ત્યારે જેઓએ ૧૯૭૭માં જેની વિરુદ્ધ આદિસક લડત ચલાવીને એમાં કોઈ મેળવી. તેમજ લોકશક્તિ બળવવા શિક્ષણ, રચના અને સંગઠનની સાથે સાથે આવા અનિષ્ટની સામે સંઘર્ષ કરવાની ખુબ શીખ આપી. ૧૯૭૫માં બ્યારે જેઓને મિથિલાર કરવામાં આવ્યા ત્યારે તેમને આંચકા સાથે એ વસ્તુનું ભાન થયું કે આ દેશના વાસીઓ સાડુ તાનાશાહીને કેટલા બળદસ્ત ખતર છે. તેથી તેમને એ લોકો સાડુ એક સરળ રાષ્ટ્રીય વિચારસરણી વિચારી કાઢી, જે લોકોને પ્રતિકારની પ્રેરણા આપે. જેઓને એમ લાગતું કે આવી વિચારસરણીથી ભારતના બંધારણમાં આવેલ રાષ્ટ્રીય આદર્શનો અમલ કરવામાં મદદરૂપ નીવડશે. આને તેમણે સંપૂર્ણ કાંતિ કહી. સંપૂર્ણ કાંતિની આ નીમમાં પાછળની ફિલસૂફી એ પોતાના દેશવાસીઓ સાડુ જેઓની આદિતીય હેતુ હતી. વરસોનો એમનો અનુભવ, એમની તટસ્થતા અને એમનું શાણપણ એ બધાંએ આ ફિલસૂફી સુધી પહોંચવામાં મદદ કરી. ૧૯૭૫ માં ઉત્પન્ન થયેલા સંકટ કાળ અંગેના એમના આદિસક પ્રલભપ્રદોષે લોકોને જે બળના નેતૃત્વની ખૂબ જરૂર હતી તે તત્કાળ પૂરું પાડ્યું. આ એક એવી હકીકત હતી કે જે આચાર્ય વિનોબા ભાવે જેવા છત્ત ઝાંઝીવાદીઓ દ્વારા પાડી નહોતા શક્યા. આમ ગાંધીજીની માફક જેઓ પોતાના દેશવાસીઓની તમામ આદિસક શક્તિઓને એકત્ર કરીને તાનાશાહી છુટાવોને ખાખવા સાડુ લડત આપી શક્યા. બે રાષ્ટ્રોને આવી અનુભવ આજના રાજનૈતિક નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓને ભવિષ્યમાં એવી કોઈ કઠોકટીની વેળાએ એનો મુકાબલો કરવાનું શિક્ષણ આપી ન શકે તો બીજી કોઈ વાતથી એ શિક્ષણ મળવાનું નથી. તો તો એમની ઉપર અભિમાન જ વરસી રહેશે !

એક બાજુ માક્ષવાદીઓ અને સમાજવાદીઓ સાથેના પોતાના મતભેદો છતાં એમણે તેમને નામરિક સ્વતંત્રતા સાડુ તેમજ દેખાડેલી કાળજી અને તાનાશાહીની વિરુદ્ધ કોયેસ વિરોધી. સામ્યવાદીવિરોધી મોરચામાં બેડાવા સાડુ એમની તીવ્રતા માટે એમ આપ્યું. બીજી બાજુ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માનવાર કદર રાષ્ટ્રવાદી જૂઠ્ઠાની સાથે સંબંધ બેડામાં એમને સંકાય થયો નહીં. આ લોકો વગર શરતે એમની હવાણીમાં બેડાવા ને તેમજ તાનાશાહી વિરોધી આન્દોલનને છણી શકિત અને શિસ્ત આપ્યાં. એ વાત નોંધવા જેવી છે કે આ લોકો અંગે જેઓએ કયોય આમલછેટ ન ગણ્યો. એમને ઉદ્દેશ આ લોકોને માત્ર ઉપયોગ કરી લેવાનો નહોતો. તેઓ એમને એકતાવાસ્તવથી કાઢીને રાષ્ટ્રીય ચળવળની મુખ્યધારામાં લઈ આવવા માગતા હતા. બ્યારે કેટલાક લોકોએ મેતાવણી આપી કે આ લોકો ફાસીવાદી છે, ત્યારે જેઓએ એમને

મેકું 'ખખાવી કીધું' કે બે એ ફાસીવાદી હોય તો કુધ ફાસીવાદી છું ! આ બધાથી લોકશાહીના ભાવિને લાલ થયો.

પરંતુ એ વિચારતાં કુખ ઘાય છે કે બ્યારે જેઓ પુલ્લ-શ્યા પર હતા ત્યારે આ આદિસનની પામાં ઘરા ભોંભો. જેઓએ જે વાચપદ્યોમાં પર વિશ્વાસ મૂક્યો હતો અને જેઓ જેઓને ભેરશોરથી ટેકા આપતા હતા એ જ નકરા તકસાધુ અને સ્વાર્થી જની ગયા જેઓએ આન્દોલન ફરુખખતવાશાહીની વિરુદ્ધ પોતાનો વિજય નોંધાવી રહ્યું હતું તે ટાળે જ એમણે છૂપી રીતે એનો ચૂરો કરી નાખવાનો ઘાટ ઘણો. ખબુ તે છતાંય ભારતીય લોકશાહીએ પોતાની શક્તિ પોઈ નહીં કે એ મરી ખબુ નહીં. પોતાની ભેલ અગ્રીમાં એમનું કબુ હતું તેમ 'ભારતની લોકશાહી સમજામાંથી ખબુ ભગશે.' પોતાના લોકો ઉપર જેઓને એટલો દડ વિશ્વાસ હતો, આ બધાનો વિચાર કરી સંપૂર્ણ કાંતિ આન્દોલનના કાર્યકરોએ હિમ્મત રાખીને પોતે ઉપાડેલી લડત નિઃસ્ફોર પળે યાજુ રાખવી બેઈએ. અને એને દેક સુધી પહોંચાડવી બેઈએ. કાચુ એમણે એ સમજવું બેઈએ કે તાનાશાહીનો વિરોધ અને સંપૂર્ણ કાંતિ બે સાથોસાથ બધ છે. ખબુ આન્દોલનના દેક સૈનિક જેઓની માફક બીબની વાતને સમજવા અપતન કરવા બેઈએ અને સાથીઓ વિષે વિશ્વાસ કેળવવા બેઈએ.

આજે સમાજમાં જે માનસિક બીમારી પ્રવર્તે છે તેને તેમજે વચ ન થયું કારણ એને લીધે આપો દેશ માનસિક રોગ-મસ્ત બને છે. બધાં આપણેની જુતિ હોય, બધાં બહેર હિત માટે પોતાનો સ્વાર્થી ત્યાગવાની જુતિ હોય, અને બધાં પરસ્પરના સંબંધમાં ખુશખબુ હોય ત્યાં સનનો મેળ થાય જ. ગાંધીજી જેવા ચતુર રાજકારણી માણસે કોઈ અમસ્તું નહોતું કહ્યું કે સાડુ મન ખુદી કિલાબ જેવું છે. સંપૂર્ણ કાંતિના દરેક કાર્યકરનું મન ખબુ એવું જ ખુલ્લું હોવું બેઈએ. બધાં બધું ખુલ્લું અને બહેર હોય ત્યાં સમ અને શક્તિ વસે છે.

સંપૂર્ણ કાંતિ અંગેના પોતાના વિચારો વિકસિત કરવાની સાથે સાથે જેઓએ હમેશા તેને પોતાની જિંદગીમાં યાજુ પરિસ્થિતિ સાથે લાચુ પાડતા જતા હતા. વિચાર અને આચારોને જે લંકાર તેઓ મૂકી ગયા છે તે ખોળ કરનાશઓની ભાવિ પેઢીઓને લાખ કરવા, અને પ્રત્યક્ષ આચરણ દ્વારા સંશોધન કરવા કામ લાગશે. ગાંધીજીની માફક જેઓએ ખબુ આપી જિંદગી સામ્યવાદથી સ્વતંત્ર અને ભારતના વાતાવરણને અનુકૂળ આવે એવી વિચારધારા શોધવામાં ગાળી. માક્ષવાદ, સામ્યવાદ, સમાજવાદ, સર્વોદય અને જુદાન બધાં બધાં એમની તેકાની મુસાફરી એમને લઈ મઈ ત્યાં ત્યાં તેમજે પોતાના વિચારોને પ્રયોગ શેન્ધાં સુધી બેઈએ. 'એનાથી તેઓ દરેક પ્રકારના માનવજાતીઓની નિકટ આવી શક્યા. એ લોકોના સહકારથી તેમજે પોતાના વિચારોને આકાર આપના સાડુ સંસ્થાઓ બની કરી. એમાંની 'શોહીનો' નામ લઈએ તોય

એવાઈ, ટ્રસ્ટીશિપ કાઉન્સેલ, ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાન, ગિવિલ સિંગીઈ આન્દોલન. ચૂંટણી સુધાર માટે, બંધારણ સુધાર માટે, શિક્ષણમાં સુધાર, ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય વગેરે વગેરે માટેની સંસ્થાઓ વગેરે આવી બધી. પોતાના વિચારોને સંસ્થાસ્વરૂપ આપવા સારુ તેઓ કાંયે પણ સફળતાપૂર્વક કરી શકતા. પણ આ સંસ્થાઓ જેઓના વિચારોની સામગ્રી પૂરી પાડવામાં અને એનો પ્રસાર કરવામાં કેટલે અંશે સફળ થઈ એ તો એ સંસ્થાઓ સાથે સંઘળાયેલા લોકોની દૃષ્ટિ અને પ્રામાણિકતા પર અવલંબે છે.

જેઓના રસ્તો શ્રીમતી ગાંધીના રસ્તાથી કેમ છુટા પડ્યો તેનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. એ કાંઈ વ્યક્તિત્વની ટક્ક નહીં, પણ સિદ્ધાન્તોની ટક્ક હતી. શ્રીમતી ગાંધી ઝંડપી વિકાસ અને આધુનિકરણ દ્વારા, સુખ્યને રાખ્યાના અંકુશ અને આયોજન તથા વહીવટના કેન્દ્રીકરણ દ્વારા ગરીબી હટાવવા, પછાત લોકોને ઉદ્ધાર કરવા અને સામાજિક આર્થિક પક્ષે લાવવા ચાહતા હતાં. શ્રીમતી ગાંધીની સામાજિક અને આર્થિક નીતિઓ કામચલાઉ તે તે કામ અંગે બનતી. એમનું ગૃહકાર્ય કાંઈ પણ પ્રકારના આદર્શ વિનાનું સત્તાવાદી હતું. જાહેર બાબતોમાં કામ લેવાની એમની પદ્ધતિ આપણે, લહેરી અને સ્વકેન્દ્રી હતી. સર્વસમ્મત રાજ્ય કરવાનો વિચાર ધીરે ધીરે પડતો મૂકવામાં આવ્યો. સાત્ય, નૈતિક સિદ્ધાન્તો, મૂલ્યો તથા ખીલના વિચારો પ્રત્યેનો એમનો આદરભાવ દ્વિન પ્રતિદિન ક્ષીણ થતો ગયો. સૌથી વધારે તો એમની પ્રેરણા સુખ્યત્વે તો સત્તાની ભૂખમાંથી, એમના દીકરા સાથેના પ્રશ્નોમાંથી, પોતાના અને પોતાના પરિવારની સત્તા વધારવાની શૃતિમાંથી પેદા થતી હતી અને એ બધું ભલવા નીચાણ સુધી પહોંચી રહ્યું હતું. દેશના ધનને કુટુંબોગ, રાજનૈતિક ખટપટોમાં દેશનો સમય વેચ્યો, જાહેર અને વહીવટી બાબતોમાં ખરાબ વહીવટ, રાજનૈતિક લોકો અને કાર્યક્ષેત્રોમાં પરસ્પરના સુમેળની જગાએ છર્ષા અને તિરસ્કાર ફાપલ કર્યાં. સત્તા ગોરવ સાડુ અને સત્તા ભૂખને સતોતપવા પોતાની ચોહાડોની વારંશના સમ વટાવવી એ એમના ખીલ કેટલાક ઉઘાડા ફૂટ્યા હતા, જે મહાન દેશના નેતાને યોગે તેવા નહોતા. ટુંકમાં શ્રીમતી ગાંધીની રીતરસમે એવી હતી કે જે ખીલ્યો તો યુગ પણ એમના પોતાના લોકોની નજરમાં પણ એ દેખતું ગોરવ વધારવાને બદલે ઘટાડે એવી હતી. સત્તા પર ટકી રહેવા સાડુ એમને બહાવવાળા અને અપ્રામાણિક રસ્તાઓ લેવા પડતા. એ પદ્ધતિઓ વૈજ્ઞાની એક, ગરીબ અને ગોળા લોકોને સરની લોકરિષ્ટતા ભરી વચનો આપીને હેતુરવાની હતી જે ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો, “ભાંગી પેટી પર ભાવિ તારીખના ચેકો આપના” બરાબર હતું. આખા દેશના ખીલ વિચારવાન લોકોની જેમ આ બધું જેઓને ચિંતામાં નાખી દેતું હતું. સ્વતંત્રતા પૂરું શ્રીમતી ગાંધીએ આ બધી નુકસાનકારક વસ્તુઓને પોતાના અગામી પુત્ર સંસ્કરવા જે એમને પડ્યો જ આશંકા હતી,

તેને એમની બધી સગા મોંપવાની તૈયારી કરવા પાડી, એવ કાંઈ બાબતમાં પામીનિતા તો હતી જ નહીં. અને પોતાને સર્વોચ્ચ સ્થાને મૂકવા સાડુ એ બંધારણ જેવી સર્વોચ્ચ વસ્તુને છેલ્લે દેતાં અચકાયાં નહીં. એ પોતાને આધુનિક માનતાં, પણ એમનું ચિંતન ખીલું કાંઈ વિજેશ્વર ન વાપરીએ તો મધ્યયુગીન હતું.

તેથી જેઓને લાગ્યું કે બંધારણ પડે તો એમનો દુઃખનો એ માત્ર એક કુવિચાર જ નહોતો પણ આપણા જેવા સમાજ સાડુ જે હજી સંકલિન કળમાં હતા અને જેની ઉપર બીનર બહાર બંને બાજુથી આક્રમણનો ભય તોળાતો હતો, તેને સાડુ એ ખતરનાક વાત હતી. જેઓનો મન એવો હતો કે બંધારણમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરવા હોય તો તે લોક શાહીની પદ્ધતિ વડે જ કરવા જોઈએ, પાર્લામેન્ટમાં શ્રીમતી ગાંધીને જે બહુમત મળેલા હતા તે બહુસતતુ પશુબળ વાપરીને નહીં. જેઓને લાગતું કે જે શ્રીમતી ગાંધી રાષ્ટ્રીય આદેશોના જ ફેરફાર કરવા હોય તો તેની પદ્ધતિની વ્યાખ્યા થવી જોઈએ અને તે ભારતના બંધારણના માર્ગદર્શક સિદ્ધાન્તોના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટપણે રજૂ કરવામાં આવેલા સિદ્ધાન્તો સુગમતા સાધનો વડે કરવા જોઈએ. જેઓને લાગતું કે શ્રીમતી ગાંધી જે દેશને આગળ લઈ જવા માંગતાં હોય તો તેની પદ્ધતિ સસ્તા સરોચારણીની, રાજકીય ખટપટોની અને પ્રશ્નોને રાજનૈતિક બનાવી દેવાની નહીં. જગત તો હતી એમના અને એમની પાડોશી મત સુચક રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશો તથા તે પ્રાપ્ત કરવા સાડુ વાપરવામાં આવનાર સાધનોની ફેર બહેરેત કરવાની અને એ અંગે લોકોને સહકાર મેળવવાનો. જેઓને લાગતું કે બંધારણ, જે સર્વોપર છે, તેની હેઠળ રહીને શ્રીમતી ગાંધી આ બધું બંદરે કરી શકે. એમને લાગ્યું કે બંધારણ પરનો ખતરો એટલે તો અચળતા જ થાય, ખાસ કરીને કોમવાદ અને રશિયન મનસ્સાઓ એવો ખતરો ભીનો કરી રહ્યા હતા. અને જેઓ ખીલું બધું લલે હોય, તેઓ કહી અચળતાવાદી નહોતા. જેઓનો વિરોધ, સારા ઉદ્દેશો પૂરા કરવા સાડુ શ્રીમતી ગાંધી હતાં ભીરોને, અધમ સાધનો વાપરે તેની સામે હતા. પણ આવી સામ્યત સલાહના પ્રસંગોત્કરે શ્રીમતી ગાંધીએ જેઓને સી. આઈ. એ.ના ફલાલ કહીને કોંગ્રેસે મૂકી દીધા.

વળા જેઓનો એમના પુરોગામી ગાંધીજી અને સમકાલીન સોસાઈયલિસ્ટોની આદેશ લાગેલું થતોદોષ શાસ્ત્રના સતત વધતા સ્વરૂપો અને પરિણામો લોકોની માટી વસ્તીને એક જગ્યાએ રહેવાની પક્ષી ફરજ અને તેમાંથી રાજાશાહી રીતે વિચાર કરવાની વડતી દેવ. જેને લીધે માણસનું વ્યક્તિત્વ હિંગરાય છે અને એનો આત્મા કુદિન થાય છે, તેને વિધે ચિંતિત હતા. જેઓને લાગ્યું કે ક્રેસિસ અને તેની સંસ્કૃતિ, જેની ઉપર સ્વરાજ પ્રાપ્તિથી માંડીને શ્રીમતી ગાંધીનો અમલ અવર્તિતો હતા તેમજ આ માર્ગિક હકીકતની નોંધ જ લીધી નહોતી. ગાંધીજી

અને નરેન્દ્રને માટે સ્વપાતી અવલિષ્ટો છતાંય શ્રીમતી ગાંધી અને એમની સંસ્કૃતિ, એમના મનથી, આવા તત્વનાન કે તેના અમલથી દૂર રહ્યાં. દાખલા તરીકે આંધીલ અને જંધાનજીના બીજા ધરવેશમાં એક-બાણસ એક-મતના સિદ્ધાન્તમાં સામલ અને વિશાળ વનસરુધાનના પ્રોદ શિક્ષણ માટે તેમની પોતાની વ્યક્તિગત ઉન્નતિ અને લોકશાહીની પ્રવૃત્તિના સુધારનાં સાધુ પણ એમણે એ જ ઉપાય સૂચવેલા. પણ કૌંચસમાં સ્થાપિત હિત પેદા થયું. લઘુમતી, સ્ત્રીઓ અને પછાત વર્ગો વચ્ચેના પ્રશ્નો અંગે તેમણે વિલાસન કરનારી નીતિ આપનાવી. તેથી શ્રીમતી ગાંધી અને તેમની કૌંચસે ચૂંટણીઓને રાજનૈતિક બનાવીને આવા લોકો તેમ જ મતદારોમાંથી બીજા વર્ગોનાં અધીકા જનાથી પોતાને સાડુ 'મન ભેંકા' છોડા કરી, જે હવે તો આગામી ચૂંટણીઓના નક્કર અંગે બની ગયાં. પણ આમ કરવામાં કૌંચસ કલ્યાણને દાખી ન શકી. ચૂંટણી પદતિને કુપિત કરીને કૌંચસ પોતે જ રાષ્ટ્રકેમી નામિક અને ભોળા લોકોના દુષ્ટિકોણને આડે રસ્તે દોરવનર સાધન બની ગઈ. જેઓને લાગ્યું કે આ રીતે લોકશાહીને અડધેરે એક ચક્રમાં ફેરવી નાખવામાં આવી. કષ્ટપૂર્વક અને કાયદાપૂર્વક એક ખરેખર પ્રાતિનિધિત દિપ્તી અસંદેશ પદતિ પર એકઠાથી કૌંચસ પાટી વર્ચસ્વ ધરાવવા લાગી છે અને એને એક-પાટી પદતિમાં કેરવી નાખી વિરોધ પોતેને સાવ પ્રભાવ વિનાના અને ટચકા બનાવી દે છે. આ બધાથી કૌંચસને પ્રભાવશાળી રાખવા અને નિર્ધાર એને સત્તામાં રાખવા અને શ્રીમતી ગાંધીને એના અનિવાર્ય તાનસાદા બનાવવામાં મદદ મળે છે. જેઓ એક વિકલ્પ તરીકે નિષ્પક્ષ લોકશાહી વિશે બેર-શોરથી વિચારવા લાગ્યા, પરંતુ એમને લાગ્યું કે એક પદતિમાંથી બીજામાં સરળતાથી પડેલા લાવવાને સમય પાકેલો નહોતો. તેથી તેમણે આ વિચારને આગળ વધારવાનું યુક્તિ રાખ્યું. ભારત જેવા વિવિધતાવાળા દેશમાં દિપ્તી લોકશાહી પદતિ અને ઉપર રાષ્ટ્રીય સ્તરે કાર્યન કરનાર એક સંઘીય સરકારી હલ ઉપયોગિતા છે. નિષ્પક્ષ લોકશાહી સ્થાપવા સાડુ પણ દેવીય અધિકાર સ્થાનેથી થતા કાયદાઓ કલ્પા બદલી છે. અને આ સ્થાન હાલવત તે પાસમિત્તું જ છે. તેથી સાચી લોકશાહી મજબૂત થાય ત્યાં સુધી અસંદેશ લોકશાહીની અખંડિતતાને પુષ્ટ કરવામાં જેઓએ પોતાનું મન પડેલું. તેમને લાગ્યું કે શ્રીમતી ગાંધી અને એમની રાજકીય લાંબાંડે આલતી વરસાબનારશાહીને, ગમે તેવી કિમ્મત ચૂકવીને પણ કાળે, લેતી અટકાવવી નેહરે.

શ્રીમતી ગાંધી દેશના અર્થતંત્રને પચુ નુકસાન પહોંચાડી રહ્યાં હતાં એમ જેઓને લાગ્યું. મૂળમાં નેહરુએ આજુ કેલેલી નિમ્ન અર્થરચનાની નીતિને એક વિવિધ શબ્દોમાં કેરવી નાખવામાં આવી રહી હતી. રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રની પૂરી અવગણના કરવામાં આવી રહી હતી. શ્રીમતી ગાંધી અને એમની કૌંચસે પોતાની કાંઈ નિશ્ચિન નીતિ બનાવી નહોતી તેથી તેઓ અતિ વિકસિત દેશો અથવા સર્વોચ્ચ સત્તાઓની નીતિની જ આગુનિષ્ક્રિયનું

નામે નેહરુની નકલ કરવા માગતા હતાં આ બધું ભારતન ગામડાંના લોકોને પૂછવા વિના અને આ અર્થનીતિને બદલે લાલ લેવા એ લોકો તૈયાર છે કે નહીં એનો વિચાર સુધ્ધાં કર્યા વિના કરવામાં આવતું હતું. આ નકલમાં રજિસ્ટ્રારના સરકારી મુદ્રાવાદ અને અમેરિકાના ઉપભોક્તા મુદ્રાવાદના અનિવર્ય તરફનો સમાવેશ થતો હતો. આ બધાને લીધે ગાંધીનાદી વ્યવસ્થા કે જેને વિશે એવી સામાન્ય માન્યતા હતી કે એનાથી મોટા ભાગના લોકોનું વધુ કલ્યાણ થશે, તેને સાડુ નહોતો જ અવકાશ મળી જતો હતો. તેથી જેઓને લાગ્યું કે શ્રીમતી ગાંધીની કલ્પસુ આર્થિક નીતિએ માત્ર ગરીબો અને અમીરો વચ્ચેનાં ખાઈ જ વધારી આપે. જેઓએ શ્રીમતી ગાંધીને એક પત્તાં લખ્યું (જે એમની જેલવાયામાં જાયો છે) કે રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્ર અંગે તમારી આખી નીતિ જ બદલવાની બદર છે. કારણ જેઓ બાનતા હતા કે ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્ર વહેંચણી પર અને મરૂટી પર કેન્દ્રીય મુદ્રાવાદ પર ભાર મુકે છે. એ વધુ સ્વાસ્થ્યમાં પચુ માને છે. એને લીધે અમને પ્રતિષ્ઠા મળે છે. મધીની માફક જેઓ પણ એ વાત પર ભાર મુકતા હતા કે ગ્રામીણ અર્થતંત્રને સુધારવા તરફ ધ્યાન આપવું નેહરે. જેઓએ ગાંધીના દુસ્ત્રીશિષ અંગેના વિચારોને આગળ વધારીને શ્રમિક અને ઉદ્યોગપતિઓના સંબંધો સુધારવાની વાત કરી. પણ શ્રીમતી ગાંધીએ પોતાની ટૂંકી યુદ્ધિને લીધે આ બધી કાલી શીખામણને લાત મારીને ટેલી દીધી.

આ રીતે રાજનૈતિક અને આર્થિક સત્તાને ધરાહીને એકું વિદેશીકરણ કરવાની અને રાજ્યોને વધુ સ્વાયત્તા આપવાની જેઓની સલાહ પણ શ્રીમતી ગાંધીને ખપતી નહોતી. એમને એમ લાગતું હતું કે આવાં પગલાંથી એમની અંગત સત્તાને આંધ અવધે એટલે એમણે દેશને એનાથી સાવ ઝૂલડી દિશામાં લઈ વળા માંડ્યો. તેમણે બધારણ મુજબ સંઘીય શાસનમાં અપાતી પ્રદેશોની મથાલિત સ્વાયત્તાને પણ ઝોલ્લી કરવા માંડી. એને બલ્લે પોતાની સરકાર આપણે કેન્દ્રવાદ તરફ બધે તે તેમણે પસંદ કર્યું.

આ બધા વિષયોને લીધે એવા મહાવના સૈદ્ધાન્તિક મનભેદો બન્યા કે જેને લીધે જેઓના વિચારોની શ્રીમતી ગાંધીના વિચારો સાથે દક્ષર થઈ. ને શ્રીમતી ગાંધીએ સલાહ માનવાનું કે માર્ગદર્શન કલ્પ્યું હોત તો આમાંના કલ્પા મતભેદો અંગે સુલેહ થઈ શકે એમ હતું. પણ એમના સ્વભાવમાં મળતાવડાપણું હતું જ નહીં. પણ ક્યારે શ્રીમતી ગાંધીએ સરસુખવારના અધિકારો મેળવવા સાડુ બધારણ સાથે લહેરી રીતે અને છંદાપૂર્વક છૂટાઈ કરવા માંડી ભારે જેઓને મન એ હલ થઈ ગઈ. તે ક્ષણથી સામસામા અધકામણની ગરમાત થઈ. એના પછી ને થયું તે તો કલિદાસની વાત બની ચુકી છે. પણ એમ કહેવાય છે કે કલિદાસ વારંવાર ભગવતો હોય છે. એવા સંલભ છે કે જેઓ પોતાના વિચારો માર્ગત કલ્પા લોકોના માધ્યમ વડે કરી અવનરે અને આ બન્ને એમણે છેલ્લા-લગી ને લાડી લડી

તેને ચાલુ રાખે, કદાચ એવે વખતે એમણે જે મુજ હમણાં હસતાં, કદાચ કે તિરસ્કારના ખંડા વિના, પણ પૂરેપૂરી ગંભીરતાથી આપું હોત તે હોત, “લોકશાહી કયાડતાં પહેલાં સમાજતાથી બગીને કચડી નાખે છે. સાવધાન.”

તેથી જેઓ કાંઈ વ્યર્થ જીવ્યા અને સર્થ નહોતા. અને એમની સાથે એમના વિચારો પણ મરણ નથી પામ્યા. જેઓ જેવા સાદા અને અનાકમક વ્યક્તિત્વો બહાર યાદદાસ્તમાંથી કદાચ સરી લાલે બપ. પણ એમના મહાન વિચારો અબજોતામાં જ બહાર જનતાના સુધુત માનસમાં બી વાવી બપ છે. અને તે એમની પાછળ જીવી બપ છે. આસામના લોક આન્દોલને કયાંથી પ્રેરણા મેળવી હશે? પ્રેસનો એક લાગ જે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય બળવી રાખવા મંથી રહ્યો છે, તેણે શ્રીમતી ગાંધીની જૂલ કરતી સરકારની ટીકા કરવાની હિમ્મત કયાંથી મેળવી હશે? કોટાકટી કાળના પેલા અધિકારીઓ, જેમને શ્રીમતી ગાંધીએ સત્તામાં ફરી વાર આવતાની સાથે અન્યાયપૂર્વક કાઢી મૂક્યા, તે પછી કેટલાકમાં હજી પણ નિર્ભયતાથી બોલવાની હિમ્મત રહી હોય તો તે જેઓના વિચારોને લીધે નહીં? એવું જ કદાચ ન્યાયપાલિકાનું પણ અનુદાં હોય જે હરાયા આત્માની જેમ હજી પણ ઘડીવટી તંત્રથી સ્વતંત્ર રહેવા મંથે છે. જે તામિલનાડુ, જે એક કાળે અધિકારમાં સરી ગયેલું મનાઈ હતું તે પ્રદેશની સ્વાયત્તા સાડુ બહાર રીતે બોલી શકે છે, તો તે જેઓના આ અંગેના વિચારોને લીધે નહીં? હોય? જે હરિજનો અને સ્ત્રીઓ જેવા દલિત વર્ગો સામાજિક જીલમ સામે ખડા રહે છે તો તે જેઓના વિચારોને લીધે. આ બધી હકીકતોનો એકંદરે અર્થ, સંપૂર્ણ શોષણસુક્તિ અને સંપૂર્ણ કાંતિના જેઓના વિચારોને વલ્લભોલી અદાજનિ સમે આ છે. માટે, જેઓને દેવ બનાવ્યા વિના પણ આપણે એમના વિચારોની તાકાતને પિછાણીએ અને આપણી લોકશાહીની ઝળખતાને ઉત્તરોત્તર સુધારીએ અને મજબૂત કરીએ. એ બાબતમાં તો શકે જ નથી કે જેઓએ ગાંધીજીની સાફ પોતાના વિચારો અને આદર્શોનો એવા વારસો મૂક્યો છે કે ભાવિ પેઢીઓને પ્રેરણા આપતો રહેશે. તે કાળના વિવાદ્યસ્ત પ્રશ્નો અંગેના એમના વિચારો આજની પરિસ્થિતિ સાડુ પણ સમયોચિત છે.

એમ કહેવાય છે કે વિચારોમાં ભારે શક્તિ હોય છે. જે આજની પેઢીએ પોતાના ગૌરવ અને આત્મસન્માનને બળવીને જીવ્ય હશે તો એને વિશે ચિંતન મનન કરવું પડશે. જૂની ભાષામાં કહીએ તો દેવાસુર સપદના સંઘર્ષ આરંભાયો છે. એ સંઘર્ષ છેવટ સુધી લડાયો નેઈએ. જે આસુરી સપદ પર દેવી સપદનો વિજય મેળવેલો હોય તો એને સાડુ કોઈ પણ ભોગ મોટો ન ગણાયો નેઈએ. દેશના નેતાઓ દારૂ રાષ્ટ્ર અંગે નિર્ણય કરવાની ઘડી કાં આવે છે, કાં ક્યારેય નહીં આવે. (નૂન અંગ્રેજ)

૦ કુચ્છાભાઈ નીંજાકર

ભારતના રાજકીય વિચારોને જેઓની દેખ

કિનુ મુડ કનિદ્ધાધક કે વિવ
કુછ અન્ય લી પવ માન્ય છે, ઉદ્દિત ને
પથ ન્યાય કે, સેવા કે, નિમ્મીત્ત કે
પથ સંઘર્ષ કે, સંપૂર્ણ ધર્મ કે,
મબ હે શમપિત દેહ કે

ઓ ચલ વિદ્વ જીવન
જન જન ધન્ય દોગા
પદિ સમાનધર્મી પ્રિય નરુદ્ધાકા
કંટેકીર્ણ માર્ગ
કુછ રક્ષે બના પાથે

ઉપરની લીટીઓ અસાધારણ અનાસક્તિ અને લાગણીને દર્શાવવાની નાખે તેવી નમ્રતાથી ભારતના રાજકીય વિચારોને જેઓની દેખ થી છે તે અંગે એમનો પોતાનો પ્રાસ જરૂર કરે છે.

રામમોહન રાયથી માંડીને એમ. એન. રાય સુધીના આધુનિક ભારતના રાજનૈતિક ચિંતકો પૈકી બહુ ઓછા એવા હતા કે જે સંપૂર્ણ સામાજિક પરિવર્તન સુધી લઈ બપ તેવા વિચારો અને આચારો સાડુ આવી પ્રામાણિક, આજીવન, કળ ન આપનાર કહુભરી શોધમાં પડ્યા હોય. બપ્રકાર નારાયણ એક રાજકીય શોધમેળ કરનાર હતા જેમણે આશા સાથે યાત્રા ચાલુ રાખવાનું પસંદ કર્યું હતું, કારણ તેઓ એટલા કદબનાવિહારી અને આદર્શવાદી હતા કે વિચારસરણીના આરોહણની દરેક ટૂંકે એમને જે પ્રાપ્ત થતું તેનાથી એમને સંતોષ થતો નહીં.

જેઓનું મુખ્યત્વે તો ‘આચરણ કસોટી’માં રસ ધરાવતા. પણ ભારતની તત્કાલીન વિચારસરણીઓને વિચાર ન કરે તેવા અભાવ નહોતા. એમના નૈતિક અને ધૌદ્ધિક વિકાસના જુદા જુદા પગથિયે જેઓએ જુદા જુદા રાજકીય વિચારો અને વિચાર-સરણીઓ તથા કાર્યની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ સ્વીકારી.

મુક્તિ, સમાનતા, અને એકતાના આધાર પર આપણા સમાજમાં સંપૂર્ણ પરિવર્તન લાવવા સાડુ ૫૦ વર્ષની એમની જોગ્યા રાષ્ટ્રવાદ અને રાષ્ટ્રીય આન્દોલનમાં એમનું ભળવું; માકસવાદ, સમાજવાદ અને સમાજવાદી આન્દોલનમાં એમનું સમર્પણ; જુદાન પ્રાંતવાદના આન્દોલન પ્રત્યેનું એમનું નિહાપૂર્વક સમર્પણ; ગાંધીની ફિલસૂફી અંગેની એમની કેરવિચારણા અને પુનઃ મૂલ્યાંકન; ભારતની લોકશાહીના તત્ત્વને જોડે લઈ જવાનો અને લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિએ એને મજબૂત કરવાનો એમનો પ્રયત્ન અને સંપૂર્ણ કાંતિ સાડુ ધૌદ્ધિક પાથ ગચવા અને તેને સાડુ યોગ્ય એવી સંસ્થાઓ અને ભાગપાઓ રચવાનો એમનો પ્રયાસ—આ વિવિધ અને વિશેષી મુદ્દાં પ્રયોગો અને શોધમેળો એ એમની કાંતિયાત્રાના સીમાચિહ્નો કે વિશમરચાનો ગણી શકાય એમ છે.

જેઠી અને સપ્તમાસ

જેઠીએ જે જે વિચારસરણીઓ સ્વીકારી તેમાં રાષ્ટ્રવાદ એક એવી વિચારસરણી હતી કે જેને એ કદી ઝોળાળી ન ગયા કે જેનો એમણે કદી અસ્વીકાર ન કર્યો.

પણ એમના નેતૃત્વ હેઠળ ગ્રીસીના અત્તરભાગ કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટી (સીએસએપી) એ કોંગ્રેસના રાષ્ટ્રવાદી આંદોલનને સામ્રાજ્યવાદ-વિરોધી આંદોલન તરીકે હોખવાનો આગ્રહ કર્યો.

સીએસએપીની સ્થાપના છેલ્લા સવિનય કાઉન્સિલ આંદોલનને અંતે એવા કોંગ્રેસનો દ્વારા થઈ કે જેઓ એમ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રીય આંદોલનના નવસંસ્કરણની જરૂર છે, એના હેદયોની દેર-વ્યાખ્યા અને એની કાર્યપદ્ધતિ અંગે પુનર્વિચારણાની જરૂર છે. સી. એસ. પીના દસ્તાવેજો મુજબ : “તરત કરવાનું કામ તો રાષ્ટ્રીય આંદોલનને એક એવા અસામ્રાજ્યવાદ વિરોધી આંદોલનમાં વિકસિત કરવાનું છે જેની નેમ પરદેશી સત્તાથી મુક્તિ અને શોષણની સ્થાનિક વ્યવસ્થામાંથી મુક્તિ હોય.”^૧

એ સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું હતું કે પાર્ટીએ કોંગ્રેસના મંચ પરથી માત્ર સામાજ્યવાદવિરોધી નીતિ જ રાખવી. કોંગ્રેસ આગળ આપો સમાજવાદી કાર્યક્રમ મૂકવાની બૂલ ન કરવી. આ હેતુસર કાર્યકરો, કિસાનો અને નિમન મધ્યમ વર્ગને કામ લાગે તેવા સામ્રાજ્યવાદવિરોધી કાર્યક્રમ બનાવવો.^૨

જેઠીના નેતૃત્વ હેઠળ કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટો કેટલેક અંગે કોંગ્રેસના નેત્ર હેઠળની અવગણને સંબંધિત વધુ વિશાળ પાયા વાળું અને અસરકારક સાધન બનાવવામાં સફળ થઈ શક્યા કોંગ્રેસની અંદર સંસદીય અનેાહિતને પેદા થતી રોકવામાં તેઓ નજીવ પ્રમાણમાં સફળ થયા અને બહાર કિસાનો અને ખેડૂતોને આર્થિક પ્રશ્નો પર સંગઠિત કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો.^૩

મધ્ય ગ્રીસીની આસપાસ કોંગ્રેસની વિચારસરણીનો મુખ્ય પ્રેરણાસ્ત્રોત ઉદાર મત હતો. જેઠીના નેતૃત્વ હેઠળ કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટી ઉદારમતવાદી અવગણમાં સમાજવાદી કાર્યક્રમો અને નીતિઓ દાખલ કરી શકી.

આકસ્માદ-સમાજવાદ અને જેઠી

માર્ક્સવાદ અને સમાજવાદ વિષે જેઠીના ભ્રમનિરાસની શરૂઆત અગ્રક અંશ (૧) ગ્રીસીમાં કોમ્યુનિસ્ટો સાથેના

૧. સી. એસ. પી. એલ ઇસ્ટ પેલિસી, પાર્ટીનો મેન્ડ સિદ્ધાન્ત તરીકે બાહ્યિત ખરડો.

૨. ઉપરાંત.

૩. ૧૯૩૬માં કોંગ્રેસ બંધારણ સમિતિના સભ્ય તરીકે જ્યપકાસ નરાયણ બારા રમુ થયેલ એક અહેવાલ. એમાં તેમણે કોંગ્રેસને એક લોક સંગઠન બનાવવા સારુ એ. ભા. કોંગ્રેસ કમિટીમાં કિસાનો અને મહા-દેના પ્રતિનિધિત્વના માગણી કરેલા.

કોંગ્રેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીના અનુભવો, (૨) સ્ટેલીન હેઠળ સોવિયેટ રશિયાનો વિકાસ અને (૩) ખુદ કોંગ્રેસને લીધે થયેલ. પણ મુખ્યત્વે તેમણે વિચારસરણી અને નૈતિક કારણોસર ૧૯૫૦ની આસપાસમાં બંને વિચારસરણીઓનો અસ્વીકાર કર્યો.

જેઠીએ સત્તાના રાજકારણ અને રાજકારણ વચ્ચે એક ગેખા દોરી હતી. ગળ્ય જ સમાજ કલ્યાણનું એક માત્ર સાધન છે એ સિદ્ધાન્તને તેમણે પડકાર્યો. ૧૯૫૩ના બન્યુઆરીની એપ્રિલ મોસલિસ્ટ કોન્ફરન્સ વખતે તેમણે “માનનીય પુનર્નિર્માણની વિશાળ યોજના કે સમાજવાદી અવગણ” પર ભાર મૂક્યો.

તેથી સમાજવાદના રાજ્ય-સ્વરૂપને છેડાતા મજબૂર થયા. ભારતના રાજકારણના પુનર્નિર્માણ સારુ રાજ્ય બહારનો સમાજવાદ વિકસાવવાની શક્યતાઓ તેઓ ચોખ્ખા રહ્યા. સ્વૈચ્છિક પ્રયાન દ્વારા સમાજવાદી જીવનનો એક પ્રકાર, જેને તેમણે ‘લોકોનો સમાજવાદ’ કે ‘સ્વૈચ્છિક સમાજવાદ’ એવું નામ આપ્યું એટલે કે સર્વોદય,^૪ જે એમણે સમાજવાદથી સ્પષ્ટપણે એક પગલા અાગળ તરીકે ૧૯૫૦ પછી તરત સ્વીકાર્યો.

લોકશાહી અને જેઠી

જેઠીએ સ્વતંત્રતાને એક મુખ્ય તરીકે સમર્પિત હતો. તેઓ આખી જિંદગી એક કંદર ઉદાર મતવાદી રહ્યા. માર્ક્સવાદી કાળમાં મુક્ત. પરંતુ તેમણે લોકશાહી સંસ્થાઓના સ્થાપન સ્થાનો, કમીઓ અને અવરૂપ અંગે વિચાર કર્યો અને તેમણે ભારતમાં સંસદીય મળખાની ભીતર અને બહાર વધારાના સંતુલાત્મક સંધનો ઊભા કરવા સંખ્યાલય પ્રયત્નો કર્યા.

જેઠીએ સંસદીય પદ્ધતિ અને સંસ્થાઓના કુધાર સારુ ઠીક ઠીક વિચાર અને મહેનત કર્યા—એટલે કે મતની નોંધ રાખવી, અર્થાત્ આંકેલી વ્યવસ્થા, મત આપવાની વ્યવસ્થા, મતદાન અધકારી સંખ્યા, પક્ષપદ્ધતિઓ, અંગત વાહન વહેવારનો ઉપયોગ, પક્ષપદ્ધતિ અને સત્તાનું વિકેન્ત્રીકરણ, પછી આ વધા પ્રયત્નો ભારત અને બહાર આખી દુનિયામાં વિચારવાન લોકશાહી સમર્થકોએ જેવા વિચારો કર્યા હતા તેવા જ પરંપરાગત વિચારો પર આધારિત હતા.

ભારતમાં અત્યાર સુધી લોકશાહી ટકી તે અંગે ત્રણ નવાં મોલિક કારણે જેઠીએ રજૂ કર્યા.^૫

૧. આઝાદી શાંતિમય સાધનથી છૂટાય છે.
૨. કોંગ્રેસ દેશભરમાં એક બન સંગઠન બની ગઈ હતી અને તેથી લોકશાહીનું તંત્ર ચલાવવા સારુ એણે એક તૈયાર સાધન પૂરું પાડ્યું.

૪. જ્યપકાસ નારાયણ : રીન્ટરના એક ઇન્ટરવ્યુ પેલિસી હિદી, પૃ. ૩૦
૫. જેઠીએ ક્યુરર એક ડેમોક્રસી-નિદર લુમેનિસ્ટ, ઓગસ્ટ ૧૯૦૨. એમાં ૧૯૫૦ માં નેહરુ આગળ રમુ કંસા ૧૪ સુદાઓ ઉપરાંત આ સુદાઓ જેઠીએ રમુ કરેલા.

૩. નીચેણથી માંડીને ગાંધી સુધી રાષ્ટ્રીય વ્યવથા દરમ્યાન સ્થપાયેલ ભેદરૂપ જીવનના અને લોકશાહી મૂલ્યોનાં ધારણાં.

જેનાં બંને રાષ્ટ્રીય વ્યવથાની પાંપરાઓ સાથે યાગ્યદી પછીના ભારતના રાજકારણને ફરી જોડી આપવા આકરી મથામણ કરી.

જયપ્રકાશ નારાયણે જોયું કે ૧૯૧૬ થી એકધારી જીવનની ઘટ્ટ હતા. જે સિદ્ધિ થતી હોય તે તેને સારુ ગમે તે સાધન પણ યોગ્ય ગણાય છે. એમાં કોઈ મર્યાદા નથી.

“એક પછાત સમાજ જેની કને લોકશાહી માટેનું જરૂરી માળખું ન હોય અને વિકસિત સમાજને સુકાળલો ઠરવાની શક્તિ ન હોય તેને સારુ દંડી યાગ્યકર્તાતિ વિનાશકારી સિદ્ધિ થઈ શકે છે.”^{૧૧}

એમને લાગ્યું કે દળની નાજુક પરિસ્થિતિનું મૂળ કારણ ભેદરૂપ જીવનમાંથી નૈતિક સ્તરનું પતન એ છે... “આપણે નાસ્તિક બની ગયા છીએ, એટલે જે કાંઈ થાય છે એને ચલાવી લઈએ છીએ.”^{૧૨}

“રાજકારણ કમસે કમ એની લક્ષ્યરૂપ રેખાઓ તો બાણી જ લેવી જોઈએ. નહીં તે અંગત સત્તા કે અંગત સ્વાર્થ માટેની નાણી હરીફાઈ.....”^{૧૩}

“ગિહાર આન્દોલન”નું એક ઐતિહાસિક મહત્ત્વ હતું. ભારતની સંસદીય વ્યવસ્થા પર કેશિસ એકલચ્છું અસરના મનો-વૈજ્ઞાનિક અને ચૂંટણી વિષયક આધારને તેણે પાંચે પોઠી કાઢ્યો. કેશિસ પાટી આનંદ છે એવી મિથ્યા ધારણાનું એમણે પાકળ પોલી દીધું. ભારતની લોકશાહીનાં મૂલ્યો આતરી જવાનું એક મોઢું કારણ અટકાવી દેવામાં આવ્યું.

એની તમામ સૂઝ ચડે તેવી વિકૃતિઓ અને મર્યાદાઓ છતાં જનતા પાર્ટી-જેની સ્થાપના એ ભારતમાં દિપક્ષી લોકશાહી ભીલી ઠરવાની ૧૯૭૩ થી જેઓની સત્તા મથામણનું પરિણામ હતું—એણે કેન્દ્રમાં કેએસની સત્તાને ઠબરો તોડી પાડ્યો.

ગિહાર, ગુજરાત અને બીજાં કેકાણે જીવાળ દરમ્યાન ઉત્પન્ન થયેલા લોકમતના વાતાવરણમાં જેઓએ “લોકાની સત્તાના ગામડાથી માંડીને મતદાન ક્ષેત્ર સુધીના સ્થાવી સાધનો તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો.”^{૧૪}

૧. જેઓ: કચુચર એમ કેમકેસી.

૨. જેઓ કહેલો વિચાર, કરદે એવિએન્સ ૨૮ જુલાઈ ૧૯૭૦.

૩. ઉપરાંત. હજ વાયલન્સ ક્રિમિનલ એક્ટિવિઝમ નામની તેમની એપ્રેશન તેઓ કહે છે: જે કો નિર્ધાર પર પહોંચ્યા પુ કે લોકશાહી પદ્ધતિથી સામાજિક દાંતિ લાગતી કાઢી નથી.

૪. જેઓ અવિએન્સ ૨૫ મીએ ૧૯૭૬.

કમચ: ૧૯૭૭ માં ૧૯૭૮ માં ‘લોકશાહિનિર્મા’ અને ‘જનતા રાજકાર’ની એમની સંકલ્પના એ નવા પ્રયત્નના ક્ષેત્રમાં જેઓની મુશ્કેલી હતી. તેમણે અન્યારનાં લોકશાહી વ્યવસ્થાની વિધિ વિધાયક, અધ્યક્ષીય અને રાજકીય વ્યવસ્થામાં નવાં મંત્રણા સાધેનાં કોશાં કર્યાં.

એમણે કહ્યું, “બધાં બધાં આ જનતા સરકારે સ્પર્ધાં ત્યાં ત્યાં એ હજુ ખૂબ આર્થિક અવસ્થામાં છે છતાંય એમની કામગીરી ખૂબ ટાપ પાડે તેવી નીવડી છે. આ જનતા સરકારે કેટલી સ્થાવી થયે તે કહેવું એ માટે માટે અન્યારે બહુ કિના-વળું કહેવાય એમ છે. બધું મારે પ્રયત્ન એ છે કે આપણી લોકશાહીના માળખાના સ્થાવી અંગ બની ગયે, જનતા સરકારને કાર્યસંભાળ વધિકાર આપતાં ધાન્યે બનાવવાના પ્રયત્ન કરીશ.”^{૧૫}

બુદ્ધાન-આમદાન-આમસ્વરાજ અને જેઓ

જેઓએ ૧૯૫૨ માં સર્વોચ્ચની ફિલસૂફી સ્વીકારી. એક નવો સમાજ ધરવાના માર્ગવાહી અને સમાજવાદી તુષ્ટાઓ આગેના વિશ્વાસને તેમણે વિધિસર લ્યાગ કર્યો.

એનો અર્થ એ નહીં કે તેમણે તે વિચારસરણીઓને વધેડી કાઢી. ખરું જોવાં તો સામાજિક વાસ્તવિકતાને બરાબર સમજવા સારુ એક સાધન તરીકે એમણે માર્ક્સવાદી પદ્ધતિનું વાપરવાનું ચાલુ રાખ્યું.

એમણે બુદ્ધાન આન્દોલનમાં ગંધાવ્યાનું. તેઓ એ આન્દોલન માં ૨૦ વરસ સુધી હતા. એમને એ આશા હતી કે “સરકારી સંસ્થાઓના સાધથી બુદ્ધાન આન્દોલન આગેણું અર્થસ્થાને બેઠી કરશે અને રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થનું કેન્દ્ર ગામ્કું બનશે.”^{૧૬}

પણ બુદ્ધાન આન્દોલનમાં ભળવાની પ્રક્રિયાનાં પોતાના પરિણામો, એની અંદરની ગતિવિધિઓ હતી. સમય જતાં, એની શક્યતાઓ અને કેટલીક આંતરિક મર્યાદાઓ, અને આન્દોલન તથા વિનોબા ભાવેની જ કેટલીક કમીઓ પણ બહાર આવી; ખાસ કરીને સંઘર્ષની બાળતપાં.

૧૯૭૨ સુધીમાં જયપ્રકાશ નારાયણે એ અનુભવ્યું હતું કે “બુદ્ધાન આન્દોલન એની સમ્મતિ, અને હજુ પરિવર્તનની પદ્ધતિથી વિકાસને અનુકૂળ પરિસ્થિતિ બનાવી શકતું નથી.”^{૧૭} ૧૯૭૫ માં જેલ કાયદામાં તેઓ લખે છે: “કદાચ વિનોબાજી માનતા હતા અને હજુ પણ માનતા હશે કે ગંજકીય વ્યવસ્થામાં સંઘર્ષ વિના જ પરિવર્તન લાવી શકાય છે. ગ્રામસ્વરાજના કામને લીધે હું એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો છું કે ગ્રામસ્વરાજ જે કામ કરે અને માત્ર કાગળિયા પર ન રહે તો તે પણ એક મૂલ્યવાન

૧૦. જેઓ: ગિહાર મેનિફેસ્ટો, સપ્ટેમ્બર ૧૧ મે ૧૯૭૫

૧૧. ઉપરાંત.

૧૨. અમદાન. રાહલ સ્વેચ્છાન અ. IXCVII

રાજનૈતિક સંગઠન બની શકે છે. પણ ગ્રામસ્વરાજ આન્દોલન વ્યવસ્થિત રાજકીય ક્રાંતિ લાવવામાં સફળ ન નીવડયું.

એમણે વિચાર્યું, " ગ્રામજનને પોતાને જ એક સિદ્ધ માની લેવામાં આવી. ગ્રામજનના સમાજમાં આર્થિક અને સામાજિક સત્તાના માળખામાં કોઈ પરિવર્તન ન થયું. આપણે ગ્રામજનની ગામોને આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર, આત્મવિશ્વાસપૂર્ણ અને સ્વરાજ બનાવવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો." ૧૩

તેઓ આગળ કહે છે : " આપણે એમ માની લીધું કે રાજકીય વ્યવસ્થા આપણી નીતિઓ મુજબ ચાલશે અને એ એવી ઉદાર છે. એના પાયા અંગે જ પડકાર કે જે એવા સંકર્ષને એ સાંખી લેશે, આ ખોટી સમજ હતી." ૧૪ જેઓને એ વાતનો ખેદ હતો કે સંઘર્ષ વાતાવરણ બનાવવામાં નહોતું આવ્યું. એમને લાગ્યું કે ગ્રામજનનું કામ એક ગિનકાંતિકારી વાતાવરણમાં ચલાવવામાં આવે છે. તેથી તેની મારફત લોકોની એવી મનો-વૈજ્ઞાનિક શક્તિ નહીં નીકળે કે જે તેમને બધા પડકારનો વીરતાથી સામનો કરવાની શક્તિ આપે.

એમને એમ પણ લાગ્યું કે આ આન્દોલને સમાજના બળવાન વર્ગોને વધુ બળવાન બનાવ્યા. નમળા વર્ગો કરતાં આ વર્ગોએ વધુ ધ્યાન દોરવું છે. આન્દોલને સળગા વર્ગોનું પરિવર્તન કરવા પ્રયાસ કર્યો, પણ નમળા વર્ગોની ભૂમિકા ખૂબ મર્યાદિત હતી.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ :

આમ જેઓ સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આદર્શ તરફ વળ્યા. જેનો અર્થ એ થતો હતો કે ને પોષ્ય ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિ હોય તો ટૂંકા ગાળામાં જીવનના સાત ક્ષેત્રોમાં ક્રાંતિ કરી શકાય એવા થતો હતો. આ સાત ક્ષેત્રો તે રાજનૈતિક, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક.

જિહાર આન્દોલનના સંઘર્ષમાં જેઓએ બે કાર્યક્રમો સૂચવ્યા. એક કાર્યક્રમ ચાલુ સરકારને કૂચ કરીને નાગરિક જીવનને એના વિના જ ચલાવવાનો હતો; અને બીજો કાર્યક્રમ ચાલુ સરકારને નહીં સ્વીકારવાનો અને નાકરની લાથ ચલાવવાનો હતો.

" જનતા સરકારનો અર્થ એ છે કે જનતા પોતે જ સરકાર છે. સરકાર નામની કોઈ અલાયદી વ્યવસ્થા નથી રહેતી." ૧૫ એમની સંકલ્પના એવી હતી કે જનતા સરકારના સંગઠનાત્મક એકમે ચાલુ વ્યવસ્થા સાથે સમાનાન્તરે નીચેનાં કામો સાડુ ચાલશે : (૧) ગામને ચાલુ સરકાર સામે શાંતિમય સંઘર્ષ ચલાવવા તૈયાર કરવું. (૨) ગામની અંદર કોઈ અન્યાય ન થાય તે ખાતરી (૩) ગામની અંદરના સંઘર્ષો ઉકેલવા કે જેથી તે કરવા સાડુ સરકારી સંસ્થાઓને કામ કરવાની જરૂર ન રહે.

" કોઈ કામ સંગઠન વિના શક્ય નથી, તેથી જનતા સરકારની ગામકાથી મંડીને રાજ્ય સુધી બે પાંખો હશે, હાન સંઘર્ષ સમિતિ અને જન સંઘર્ષ સમિતિ.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ લાવવા સાડુ આ કાયમી કાર્યો હતા. જેઓએ માન્યું હતું કે વર્તમાન સરકારી વ્યવસ્થા પણ ચાલુ રહેશે.

જેઓના વિચારોનો સાર

બહુ બડા અર્થમાં જેઓની રાજકીય ફિલસૂફી અને એમના રાજકીય વિચારોનો સીધી અગસનો મુદ્દો શો છે ?

સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને વંધુતા અંગે એમને આજીવન નિષ્ઠા હતી, એ ત્રણનો સમન્વય થતો હોય એવાં આન્દોલનની શોધ કરવા સાડુ તેઓ અમથા જ દેશની મુખ્ય સામાજિક અને રાજનૈતિક ચળવળોમાંથી બહાર નીકળી ગયા અને તેમાં પાછા આવ્યા. એમને સમજ્યું કે સામાજિક પરિવર્તન અને પુનર્નિર્માણના પાયાના કાર્યક્રમ સાડુ કોઈ એમ એક વિચારસરણી પર્થાન નથી. વળી કોઈ એક પ્રકારની સંસ્થાઓ, ખાસ કરીને રાજનૈતિક સત્તા સાથે સંઘળાયેલી સંસ્થાઓ ઉપર પણ આ કામ સાડુ બરોસો રાખી શકાય એમ નથી.

ક્રાંતિ એક સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે અને તેથી સતત નવીની કરાવતી કોઈ કાયમી વ્યવસ્થા શોધી કાઢવી જોઈએ. આ નવીની કરણ સંસ્થાઓમાં નહીં, નેતૃત્વમાં નહીં. કાનૂની માળખામાં નહીં, પણ લોકમાનસની ચેતનામાં, જે પરિવર્તનનો અખૂટ અને સતત વહેતો સ્રોત છે. બધપ્રકારના નારાયણના રાજનૈતિક ચિંતનનો પાયાનો પરિણામ લોકશક્તિ પર પરમ આસ્થા છે. એ માનતા હતા કે લોકો સંગઠિત થઈ શકે છે અને ચાલુ અપર્યાયિત માળખા પર દેખરેખ અને અંકુશ રાખનાર એક ગિનસરકારી, સત્તાનિનાલું વૈકલ્પિક માળખું ખડું કરી શકાય છે. ૧૬૭૫માં એને એક બહુ સંગઠનાત્મક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું.

" કાચુ સત્તામાં જે એ પ્રશ્નને મેં હઠી મહત્તર નથી આપ્યું, મને તો એ પ્રશ્નમાં રસ છે કે સત્તાનો ઉપયોગ કઈ રીતે અને શા સાડુ થાય છે. એ લોકો સાડુ છે કે લોકોની વિરુદ્ધ છે ? એ સત્તા લોકોના વિરોધ છતાં મેળવવામાં આવી છે કે એમના સહકારથી ? કાનૂન, બંધારણ અને વહીવટી કારવાઈ, પુખ્ત તાત્કાલિકાર, અતદાતાઓ પ્રત્યેની પ્રતિનિધિઓની જવાબદારી એટલા જ માનવી આપોઆપ સત્તા અને મૂળ જવાબદારીઓનો દુરુપયોગ નહીં અટકી બધા."

૨૭ વર્ષનાં અનુભવે એમને યોગ્યપણે કે અધૂરા સ્વરાજ ને પૂરું કરવા માટેની ક્રાંતિ લોકોએ જ કરવી પડશે. બધપ્રકારના નારાયણે આ વાત જૂન ૫, ૧૯૭૭માં સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટેની હાકલ કરી સાર આદ નન સંદિને ૧૯૭૫માં ઉપરોક્ત વિધાન કર્યું.

૧૩. જેઓને નેલ ડાયરી ૧૯૫૫.

૧૪. ઉપરોક્ત..

૧૫. જેઓએ મેનિફેસ્ટો ફોર જિહાર, ૧૧મી મે, ૧૯૭૫.

એમની રાજધાની દિલ્હીથી ૬૦૦ કી.મી. દુર એવી હોય એમ લાગે છે કે :
 “ જો કેટલાક મૂલ્યો વિશેની નિષ્ઠા અને કેટલાક ઉદ્દેશો હોય
 તો પછી પ્રથો ઉદ્દેશવા અને સામાજિક યુનિર્માણ એ ગંભીર
 વૈજ્ઞાનિક કાર્યો જ રહી જાય છે. મૂલ્યો વિશેની નિષ્ઠા અને
 વિચારસરણીમાં માન્યતા એ વચ્ચે ગોટાળો ન ડરવો જોઈએ.
 એક વાર ધ્યેય નક્કી થઈ જાય અને મૂલ્યોની પરાબર વ્યાખ્યા
 થઈ જાય તો પછી એ વિદ્યાર્ને છે. અને મૂલ્યો સ્પષ્ટપણે નજર સામે
 રહે તે જોવાનું કામ વિદ્વાનોનું છે. અને પછી સાધનો તો
 અનુભવને આધારે બદલી શકાય. ”

આ આદર્શો સુધી પહોંચવાના એક માત્ર સાધન તરીકે સર-
કારે કે મળતીય સત્તા કેટલાં અપર્યાપ્ત છે તે જેઓ સમજતા
હતા, અને લોકોના ડહાપણ અને સર્વમાનસ અતિસામગ્રીની
એકાગ્રી અને એકાદીની લીધે તેમને મશરોને આધારારે થઈ જતી
મુશ્કેલીના નાશુ લોકપ્રિયતા, લોક અભિમુખ અને લોકોના સં-
ભવને વધુમાં વધુ મક્કર આપના કાર્ય મુશ્કેલી હતા.

[illegible]

ગમશેહન રાવના જમાનાથી આજ સુધી ચાર મુખ્ય ધારાઓ — ઉદ્ધરભત, માક્સવાદ, સમાજવાદ અને ગાંધી વિચારોએ વારંતરી જતાના કાર્યો અને ઝેમની જિંદગી પર વ્યસર પાડી છે. આ ગંધી વિચારસરણીએને ઉપયોગ રાષ્ટ્રીય આઝાદીની ચળવળના સંદર્ભમાં જતાને જાણત કરવા સાટુ કરવામાં આવ્યો હતો તેથી રાષ્ટ્રવાદ અને રાષ્ટ્રીય આંદોલન જે આ વિચારસરણીએ કેટલી સ્વીકાર્ય અને તેનો નિર્ણય કરી શકતાં.

પ્રાણ વિનોબા દ્વારા વ્યક્ત થતા સર્વોદય ચિંતન અંગે એમણે
ખાસ પ્રકારની દેશ બે રીતે આપી :

સંપૂર્ણ ક્રાંતિના કાર્યક્રમના અચારને લીધે બધા ગાંધીવાદી કાર્યકરો મનોહતિમાં અને એમના સર્વેશ્વર સંસ્થાની નીતિઓ અને કાર્યક્રમોમાં એક શાંત હાજરતા, અધીરતા અને યથાનિશ્ચિત વિરોધ આપ્યા. એવો સંજોગોનુંકલ વાતાવરણ ખુબ કઠુ. તેમણે પાતાનું શ્વાન બૂમમીની અટ્ટેડા અને પ્રાચીન વનતાના નળા વગેરે નજર પડેલો.

આ જ મહર્ષિના ગાંધીવાદીઓ વર્ગનાંદર્શ અંગે મંત્રીર-
વાદી પુનર્વિચાર કરવા લાગ્યા, આ સંદર્ભના લેખોમાં
સેનાના દુર્ગમતા ક્રેવા એ વર્ષો દરમ્યાન ફરી જગમગી હતી.

એ સાચું છે કે સામાન્ય લોકો સમજે છે તે અર્થમાં વર્ગ-સંઘર્ષની વાત ગાંધીએ મૂકેલી ચિંતન પરંપરા સાથે મેળ ખાતી નથી. પણ એને એક વ્યાવહારિક સમર્થ તરીકે કેટલાક ગાંધી-વાદીઓ (મોટા ભાગના તુષ્ટો) સ્વીકારે છે, વિનોબા પંથની જૂઠ્ઠાન યથાવળ સાથે એને બેઝી જીમિદારીને તેમજ ખીલ ગરીબ વર્ગોના સંગ્રામ સાથે જોડે છે.

સંક્ષેપમાં એમના સામાન્ય રચનાત્મક કાર્યો સાથે ગાંધીવાદી સંસ્થાઓએ જેઓના સંપૂર્ણ ક્રાંતિના કાર્યક્રમમાંથી નીચેની વિગતો લીધી છે :

૧. લોકસમિતિઓ—આખા દેશમાં એવું સંગ્રામ,
૨. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ પ્રયોગ ક્ષેત્ર—દેશમાં લગભગ એકસો ક્ષેત્રોમાં,
૩. ગ્રામીણ ગરીબોને અહિંસક સંઘર્ષ સાડુ તૈયાર કરવા અને અધિકારીઓના સ્થાનિક પ્રક્રો અંગે મુકાબલો કરવા યુવા સંગઠનો અને લોકસમિતિઓ દ્વારા નળા વર્ગના સંઘર્ષ તરીકે વર્ગ સંઘર્ષ.

ખીલું જયપ્રકાશ નારાયણના મત મુજબ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કામો નીચે મુજબનાં હતાં :

- (અ) વ્યાપક લોકસંપર્ક અને લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવો.
- (આ) સમાજમાં નૈતિક અધિષ્ઠાનો તૈયાર કરવાં.
- (ઇ) લોકોને પ્રતિનિધિયુના કામમાં સહભાગી બનાવવા અને એમને અહિંસક કાર્યવાહી સાડુ તાલીમ આપવી.

જેઓએ એને રાજનૈતિક લોકો અને સંસદ અને વિધાન સભાના હાથમાંથી ખેંચી લઈ લોકોને પાછા સોંપવાનું આંદોલન કર્યું. આપણે તો આ દેશને બનાવવા અને બદલવાનું મુખ્ય કામ રાજનૈતિક લોકો, રાજ્ય અને સરકારને સોંપી દીધું છે

પણ ફક્ત એ જોઈએ શરૂ કરેલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ પણ યથાસ્થિતિ સાથે સહકાર કરનાર અને તકસાડુ, સ્વૈચ્છિક કામ કરનારા લોકોને એક જન વગરના સમ્રાટ જ નીવડી.

ગાંધી અને જેઓ

એક સમય દૃષ્ટિકોણથી જોઈએ તો જેઓના ચિંતનનો ધ્વનિ અને એવું પોત, એમના મૂળભૂત આવેશો અને મિશન, યુનિનિમિત્ત અને સુધાર અંગેના એમના પાયાના વલણો એક ગાંધીવાદી રંગ ચરોડો દેખાય છે. આમ વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ જેઓએ સર્વોદયની સંપૂર્ણ ક્રાંતિ મુખીની જે મગલ કાપી છે, તેનું અંતર શૂન્ય જ છે. એમાં સારી પેઠે રિલેશનલ, શોધ અને મેળા થઈ છે, પણ ભાગે જ છડું બદલાયું છે.

ગાંધીના જન્મજયે રાજનૈતિક વારસ નેહરુએ રાષ્ટ્રીય આંદોલન દરમિયાન ગાંધી દ્વારા આરંભાયેલ પરંપરા અને પ્રણાલિકાઓને આગળ નહોતી વધારી. ત્રીશી દરમિયાન એક જમાનાના મહાત્મા

ગાંધીના વિરોધી જયપ્રકાશ નારાયણે ગાંધીએ આરંભેલ નેહરુ જનની કેટલીક પરંપરાઓને ચાલુ રાખી હતી.

દાખલા તરીકે જેઓએ સરકારની બહાર લોકોની સત્તાના કેન્દ્રીની વૈકલ્પિક વ્યવસ્થા અંગે આસ્થા છે. લોકશિશુઓના માધ્યમ તરીકે સંઘર્ષના મહત્ત્વ પર પણ એમણે ભાર મૂક્યો. હિંસાના નિકટ્યો એ શોધતા જ રહ્યા અને સાધનશુદ્ધિને એમણે આગ્રહ રાખ્યો. રાજનીતિમાં નૈતિક મૂલ્યો (સહિષ્ણુતા, નિર્વેરતા અને કિનાબોરીના અભાવ)ને એમણે આગ્રહ રાખ્યો. આ બધાં ગાંધીની નેતાગીરી હેઠળ ચાલેલી રાષ્ટ્રીય ચળવળનાં અંગે જ છે.

અમારા નિષ્કર્ષો એ વાતથી પુષ્ટ થાય છે કે જેઓએ એમના વલણો વિશે સલામ હતી. એમણે કહ્યું હતું, “મે” મહાત્મા ગાંધીની માનવીય ફિલસૂફીને અમલમાં ઉતારી છે—જે એક વ્યક્તિની ઉચ્ચતમ. ઐહિક, નૈતિક, અને શારીરિક વિકાસની ફિલસૂફી છે.” ૧૧૭

ગાંધીએ આજની સમયતાના થેટા (યૂદ્ધવાદી)માં—વર્ણવાદી દક્ષિણ આફ્રિકા અને સંસ્થાનવાદી ભારતમાં સત્યના અગ્રિમ પ્રયોગો સફળતાથી પાર પાડ્યા. તેઓ પોતાની પછવાડે એક ભારે કીમતી વારસો મૂકી ગયા. એક ફિલસૂફી અને વિચારસરણી ધરાવ અને પ્રેમ અને અહિંસાને આધારે પ્રતિસાધ્યતા ખડી કરવાની વ્યૂહરચના સાડુ એ કાચો માલ છે.

જેઓએ પોતાના લક્ષ્યાંકો ગાંધી કરતાં નીચાં રાખ્યાં હતાં. એમણે રાષ્ટ્રીય આંદોલન અને રાષ્ટ્રીય યુનિનિમિત્તના સંઘર્ષમાં તત્કાલીન ક્રાંતિકારી વિચારસરણીઓ અંગે માત્ર પ્રયોગશાળાના અખતરાઓ જ કર્યાં હતાં.

વિનોબાને હાથે ગાંધીના વિચારોને ખૂબ ઉચ્ચ પ્રકારના ઐહિક સંસ્કાર સાંપડ્યા, (સૂક્ષ્મમાંથી સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ સુધી) વિનોબાએ ગાંધી વિચારોને બહુ ઝીંજ્યા કાંટા અને તેને લીધે તેમણે તેને અવ્યવહાર્ય બનાવી દીધા. એક ક્રાંતિકારી વિચારસરણીને યથાસ્થિતિ સમર્થક બનાવી દેવામાં આવી.

જેઓએ ગાંધીના કાર્યક્રમોને અમલમાં મૂકવાની પ્રક્રિયાને પાછી ચાલુ કરી. યથાસ્થિતિવાદના વિરોધનું તત્ત્વ અને તીવ્રતામાં લગભગ ક્રાંતિકારી કંઠી શકાય તેટલો જુસ્સો એમનામાં હતો. પણ તેમ કરવામાં એમણે તેને સરળ, તર્કશૂલ-વ્યવસ્થા-સંસ્કારિત અને ધર્મનિરપેક્ષ બનાવ્યો.

જેઓના હાથમાં ગાંધીવાદે એક શુદ્ધ બનવાની પ્રક્રિયા પણ અટકાવી, કારણ ગાંધીવાદ એક અવર્ણનીય ગુણ—જેમાંથી અધ્યાત્મવિદ્યા અને ગાંધીના મૂળ વિચાર અને આચરણો અંગેની સર્વકતા પ્રગટે છે—માંથી વચિત થયો.

ગાંધી અહિંસાની વાત કરતા. પણ જેઓએ શાંતિમય સાધનોની વાત કરી. એમણે કહ્યું : “હેમાં વીશ વર્ષોથી

વિનોબાજીની આગેવાની હેઠળ આપણે જે કાંઈ કામ કરી રહ્યા હતા તેનો ઉદ્દેશ શો હતો? એક ઉદ્દેશમાં એક શાંતિમય લોક-શક્તિ નિર્માણનો અને અહિંસક શક્તિના અગલનો હતો, છતાં આપણે સૌ કદાચ અહિંસક ન પણ હોઈએ. પણ વિચારણ લોક આન્દોલન સારુ સંપૂર્ણ અહિંસાનું પાલન કદાચ મુશ્કેલ નહોતું. તેથી આપણે ઉદ્દેશ શાંતિમય સાધનો દ્વારા સામાજિક પરિવર્તનનો છે. ૧૮

ગાંધીની મનોવૃત્તિ સત્તા માટેની હતી. તેઓ સરકારની સત્તાની અતિશયિકતાને સમજતા અને સત્તા અંગેની એમની પોતાની કલ્પના હતી. આ બાબતમાં જેઓ પાંચા ગિંતનમાં ખાસ ઊણપ હતી. તેથી એમનો સત્તાવિહિન રાજકારણનો સિદ્ધાન્ત અસ્પષ્ટ અને ગંભીર છે, એ એમ માનતા કે લોકશક્તિની ઉપર, રાજ્ય શક્તિ પર અસર કરતાં કાનૂનોની અસર કોઈ કારણસર નથી પડે. એમણે લોકશક્તિના વિચારને વ્યવસ્થિત રીતે વિકસાવ્યો નહોતો. આપણું જીવન તેઓ એક સ્વચિંતલ આદર્શવાદી જ રહ્યો. અહિંસક ક્રાંતિના સિદ્ધાન્તનું તેઓ અતિહાસિક અનુભવને આધારે સમર્થન કરતા: “હિંસક ક્રાંતિમાંથી ક્રાંતિનો પેદા થાય છે.” પણ ગાંધી તો અહિંસામાં એક મૂલ્ય તરીકે માનતા હતા.

ગાંધીએ કેટલીક મૂળભૂત સંકલ્પનાઓ—સત્ય અને અહિંસાને સ્વીકારી હતી. અને સામાજિક ક્રાંતિના પ્રયોગો કરી એમણે તેમાંથી સામાજિક નિર્માણનું એક શાસ્ત્ર નિર્માણ કર્યું હતું. પણ જેઓ પાંચા માનસ એવું આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક નહોતું. તેથી તેમણે કેટલીક વિચારસરણીઓ જોડે પ્રયોગો કર્યા. ગાંધીની દુનિયામાં જેઓ પાંચા એ વર્ગ સંઘર્ષના વિચાર દાખલ કરીને ગાંધીના સત્યાગ્રહની દરે વ્યાખ્યા કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને સમાજના કમળેર વગેરે એમના શોષકોની સામે સંગઠિત કરવામાં એનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જેઓ પાંચા ભારત વિશે, ભારતીય સમાજ વિશે ચિંતિત હતા અને તેઓ એની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે તેવી વિચારસરણીની ખોળમાં હતા. ગાંધી સભ્યતા વિશે ચિંતિત હતા. અને તેઓ સત્ય અને અહિંસાને આધારે એ સંસ્કૃતિને પલટવાની ચોક્કસ વ્યૂહરચનાની ગોધમાં હતા.

(મૂળ અંગ્રેજી)

૦ દેવદાસ

ઇતિહાસ છે. આપણા દેશમાં સમાજવાદના વિકાસના ઇતિહાસનું પરિશીલન કરવા ચારુ જે જે ચિંત્રો બોમાં પડે, તેમાં અત્ય-પ્રકાશજનું સ્થાન અત્યગત છે.

રંગૂનામાં સમાજવાદી પશ્ચિમના મંચ પરથી જ્યપ્રકાશજનું કહેવું: ‘આગામી સમાજવાદી ક્રાંતિની વિશ્વત્રિ મજૂ નથી’, કિયાન થશે. પરંપરાગત સમાજવાદી વિચારમાં આ અદ્ય મોટો તફાવત છે.

વળી, વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદની પ્રગતિમાં હવે હિંસાને સ્થાન નથી, એની લોપણ કરવામાં જ્યપ્રકાશજનું પહેલા હતા. વૈજ્ઞ-શાસ્ત્રી સમાજવાદના નેતાઓએ પણ આ લોપણ કરી હતી. પણ વૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિકારી સમાજવાદી તરીકે આ મંદરવપૂર્ણ લોપણ જ્યપ્રકાશજનું પહેલી કહેલી. સમાજવાદી આન્દોલનના અધ્યક્ષની હેસિતથી એમણે એમ પણ કહેવું કે માણસને સહાયારની પ્રેરણા ભૌતિક કાળોસર નથી થતી. ભૌતિક પ્રેરણાઓ કરતાં બીજા કોઈ મૂળભૂત માનવીય પ્રેરણા તરફ જા માહવા પડશે. આમાં સમાજવાદનું આધુનિકીકરણ વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ અવિવ્યક્ત થાય છે.

ભારતીય સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના વખતે જ્યપ્રકાશજનું ‘why Socialism?’ નામનું એક પુસ્તક લખ્યું તેમાં ગાંધીમાર્ગની કડક આલોચનાની સાથેસાથ સમાજવાદ ઉપર કરવામાં આવતા કેટલાક આલોચના જવાબ પણ હતા. એક આલોચ એ હતો કે સમાજવાદને માણસમાં વિશ્વાસ નથી. તેના ઉપરમાં જ્યપ્રકાશજનું લખ્યું હતું કે તે સમાજવાદની યુનિયાદી માન્યતાની જડમાં માણસમાં વિશ્વાસ ન હોત, તો બંધી સત્તા અને સંપત્તિ થોડા માણસના હાથમાં સોંપવાની વાત એ કેમ કરી શકત? મજૂર અને કિયાનોની તાનાશાહીમાં સત્તા અને સંપત્તિ તો એમના નેતાઓના જ હાથમાં હશે. મનુષ્યની મૂળભૂત સંપ્રજ્ઞિતમાં વિશ્વાસ ન હોય, તો આ શક્ય જ કેમ અને? આવી મતલબનો ઉત્તર એમણે આપેલો. એટલે કે તે વખતે પણ એમના વિશ્વાસનો આધાર કેવળ ભૌતિક પ્રેરણાઓ જ નહોતી.

આમ, જ્યપ્રકાશજનના વ્યક્તિત્વના વિકાસની અંદર આપણા દેશના સમાજવાદના વિકાસનાં દર્શન થાય છે. એમના પદાર્પણથી સર્વોચ્ચ અધિક વૈજ્ઞાનિક. અધિક સમૃદ્ધ અને માનવીય દૃષ્ટિએ વધુ આધ્યાત્મિક બન્યો છે.

જ્યપ્રકાશજનની વિચારધારા પણ એમની પરાક્રમધારા જેટલી જ ઉદાર, રમ્ય અને મનોહર છે. પરાક્રમધારામાં ક્રાંતિકારી જ્યપ્રકાશજનની વૃત્તિ જેમ સશસ્ત્ર ક્રાંતિના માર્ગનું અનુસરણ કરવામાં કુદિત નથી થઈ, તે જ રીતે એમણે બ્યારે શાંતિમય ક્રાંતિની પ્રક્રિયાને યુદ્ધપૂર્વક અંગીકારી, લાગ્યો એ માર્ગે પણ તેમની વીરવૃત્તિ અત્યુદિત જ આગે બઢી છે. અત્યુત્તેજ્યવૃત્તિ વીરતાનું અનન્ય લક્ષણ છે. એ વૃત્તિ એમની કર્મધારાની જેમ એમની વિચારધારાને પણ તેટલી જ લાગુ પડે છે.

બીજું પણ એક લક્ષણ નોંધવા જેવું છે. તેઓ જે કોઈ

વિચારને પકડે છે, તેને સંપૂર્ણ નિષ્ઠા સાથે ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ એમની નિષ્ઠા ગિરનાસાના અંત તરીકે નથી આવતી. એમની ગિરનાસા તો અધ્યાત્મિક જ રહે છે. કોઈ પણ બાબતમાં તથ્યોની તથાથ કરવાની એક અદ્યત્ત આકાંક્ષા એમને સદૈવ રહે છે. તે પણ એમને જીવંત મતાગ્રહથી કાયમ ગયાવતી રહી છે. તેઓ ખીબની વાત સમજ્યા અંતે નિસ તાત્પર રહે છે. એને જ લઈને એમના ન્યૂનિત્વને કોઈ મતવાદ, કોઈ સંપ્રદાય, કોઈ સંસ્થા કે કોઈ સંગઠન પોતાના સમીકામાં કેદ કરી શક્યું નથી. એમનું વ્યક્તિત્વ એકેય વિચારધારાથી સીમિત નથી થયું, પરિમિત નથી થયું. અમુક વખતે અમુક વિચારધારાના પ્રતિનિધિ હોવા છતાં તેઓ તેની સ્વશેષાચ તેથી ધણું વધારે પણ હોય છે. તેથી જ નવા વિચારો ગ્રહણ કરવામાં અને જૂના વિચારોની કૃપાલ તોડવામાં એમને કશી મુશ્કેલી નહતી નથી. એમના વ્યક્તિત્વની સહજતાનું આ સૌથી મોટું પ્રમાણ છે. ૧૨૧રામત અર્થમાં જ્યપ્રકાશજી પોતાની જિંદગી સરની શોધ માટે છે એમ માનનારા સુખ્ય નથી. ૧૨૨વ વસ્તુનિષ્ઠા અને એને સત્યનિધાની બાબતમાં એમની ભૂમિકા પ્રગંસનીય રહી છે. પશુપામે છુદ્ધિએ બ્યારે ને સત્યને ગ્રહણ કર્યું હોય, તેમાં એમની અદ્વંતા કદી અપર આવી નથી. અને એ રીતે એમની વિચારધારા અમુક વિચારસરણીના વિકાસની ઘોતક બની રહે છે.

જ્યપ્રકાશના વ્યક્તિત્વમાં જેમ સમાવજાતના વિકાસમાં દર્શન ધાય છે, તેમ તેમાં લોકશાસ્ત્રની ઉપાસનામાં પણ દર્શન ધાય છે. આપણા રાષ્ટ્રે આત્માપલ્લવિષ્ણુ દ્વારા વિચારના સાથે અનુસંધાન સાધવાની જે સાધના કરી છે. તેના પથપ્રદર્શક મહાગુણાવાની એક ઉભવગળ ૧૨૨રા છે. આ જ શતાબ્દોમાં જે મહાગુણાવાએ ભારતીય લોકશાસ્ત્રનું ઉદ્દેશધન અને આધારન કર્યું, એમનામાં ઉલ્લેખનીય છે— શ્રી અરવિંદ, લોકમાન્ય ટિળક અને માનનીય ગોપાલે. આ નામ લોકશાસ્ત્રના વિશિષ્ટ ઉપાસકોનાં છે. આ લોકશાસ્ત્રોએ એ તથ્યને જોળાવ્યું કે આપણા દેશમાં સામાન્ય નાગરિકના પરાક્રમ મારફત જ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ થવી નોઈએ. આપણી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં સરજી કાંતિ શક્ય નહોતી. કેવળ વિનય, અનુનય અને નિષ્વંધિ એવી સ્વતંત્રતા મેળવવી શક્ય નહોતી. તેથી સર્વ લોકોને સુલભ એવી પ્રતિકાર પદ્ધતિની જોગ કરવાનું આવશ્યક હતું. શ્રી અરવિંદ અને લોકમાન્ય ટિળકે નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારને આવિષ્કાર કર્યો, અને તેના પ્રયોગનો અપરંપર આમ કરીને ટિળકે, ગોપાલેએ આ પ્રતિકાર પદ્ધતિનું સમર્થન કર્યું, ને કે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગમાં એ સામેલ નહોતા થયા. તેમ છતાં ભારતના ગાંધીય આંદોલનના વિકાસમાં એમને પોતાનોએ એક વિશેષ યોગ્ય હોતા. સર્વન્ટસ એકે ઇન્ડિયા એસસોસિયેટી રચના વખતે એમને એના સ કલ્પ બહાર થયો કે આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો વિનિયોગ ગત્યવિતિના ક્ષેત્રમાં કરવાનો આપણે પ્રયત્ન રહેશે.

આ જ ૧૨૨રાના ઉત્તરાધિકારી ગાંધી હતા. ઉત્તરાધિકારી

મોટે ભાગે અનુયાયી નથી હોતા, તેઓ પોતાને નમ્રભાવે શિષ્ય ભણે કહેવડાવે. ઉત્તરાધિકારી લાગરના કકીર નથી હોતા. પોતાની પહેલાં થઈ ગયેલી લોકનેતાઓ દ્વારા દર્શાવાયેલ દિશામાં એ નવો માર્ગ પ્રશસ્ત કરે છે, અને પગદંડીઓ શોધે છે. ગાંધીએ લોકમાન્ય દ્વારા પ્રતિપાદિત સાધનોને પરિચુદ્ધ કર્યા. અને વધુ પરિણામશ્રમ બનાવ્યાં. નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકારનો એમણે સત્યાગ્રહ રૂપે વિકાસ કર્યો અને એક અગોચ તેમ જ સર્વદેશ્યાપુકારી અસ્ત્ર રૂપે તેને માનવસમાજ સમક્ષ મુક્યું.

ગાંધીજીના ઉત્તરાધિકારી વિનોબા પજુ પોતાને ગાંધીજીના શિષ્ય માને છે. પરંતુ એમણે પણ ગાંધીનાર્ગને વધુ સંશોધિત રૂપ આપ્યું. એમના અધિસાત્મક સત્યાગ્રહની વધુ દૈનિક તેમ જ તર્કશુદ્ધ વ્યાખ્યા કરી, કાંતિની પ્રક્રિયાને સૌહાર્દની સાધનાનું આધ્યાત્મિક રૂપ આપ્યું, અને તેને એક અદ્યત્ત લલિતકળાના સ્તર ઉપર લાવીને બેસાડી દીધો. જુદાન અને શ્રામદાન મારફત સહયોગાત્મક કાંતિના વિનોબાનો અનુભૂતપૂર્વ પ્રયોગ માનવીય પ્રેમાત્મથી. ભુવનવ્યાપી દુરુહા-પીડાપથી, અને પારસ્પરિકતાની મુશ્કાળી છંદોછલ હતો. ત્યાં મુશ્કી કાંતિના દર્શન અને તેની અંકુષપનાને સંખ્ય છે, વિનોબાની કંપનાશક્તિની ક્ષિતિજને હલ મુશ્કી કાંદોએ પાર નથી કરી. સમાજવાદના ઇતિહાસમાં આદર્શવાદી સમાજવાદીઓનું જે સ્થાન હતું, તે સહયોગાત્મક અધિસક કાંતિના ઇતિહાસમાં વિનોબાનું છે. એ કેવળ દાર્શનિક કે ક્રાંતિ જ નહીં, પ્રયોગી પણ છે. પોતાના દર્શનને લોકરૂઢવનમાં ચરિતાર્થ કરવાનો નૈષ્ઠિક પ્રયોગ એમણે કર્યો. તેમાં સંપૂર્ણ સફળતા ભણે ન મળી. પણ એ પ્રયોગ જ પોતાનામાં માનવીય પ્રગતિની દૃષ્ટિએ એક સંપૂર્ણ સસિદ્ધિ છે.

જ્યપ્રકાશને હું વિનોબાના ઉત્તરાધિકારી માતું છું. ગાંધીના સત્યાગ્રહમાં જેવી રીતે ગોપાલે અને ટિળકના વારસાનો મનોહર સમુચ્ચ હતો, તેવી જ રીતે જ્યપ્રકાશના પ્રયોગમાં ગાંધી-વિનોબાના વારસાનો સમુચ્ચ છે. હું તો ત્યાં મુશ્કી કહીશ કે લોકમાન્યના રૂપમાં જ્યપ્રકાશનો આલિસાંવ વિનોબાના આંદોલનમાંથી જ થયો. વિનોબાના તત્વાવધાનમાં જ એમને ઉપવચન થયો, એમ કહીએ તોયે મોટું નહીં જણાય. અને લોકનાયકના રૂપમાં એમને દિવ્ય પ્રાપ્ત થયું.

જ્યપ્રકાશજીના આ આન્દોલનનું પ્રયોગન એ હતું કે લોક તંત્રને દેશમાં સુદ્ધ અને સુપ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે, તેની છુનિયાદ સંગીન બનાવાય. આ માટે તેનો આધાર બદલો બઢરી હતો. લોકેનંતુ " પીજન " (Sanction) તો શરૂબળ હોઈ જ ન શકે. તેનો શાશ્વત આધાર છે, લોકસંમતિ. એ આધારને સુપ્રતિષ્ઠિત કરવાનો પ્રયાસ જેબીબે કર્યો. એ દૃષ્ટિએ બેઠોએ તો એ વખતના સત્તાધીશ સાથે આ સહયોગ જ હતો. ઉપર ટપકે બેતાં એ પ્રતિકાર ગ્વશ્ય હતો, પણ અમલમાં હતો સહયોગ. એ વખતના સત્તાધીશોએ તેને સમજવાની કોશિશ ન કરી.

એક વાત આ સંબંધમાં વિચારણીય છે. લોકશક્તિનું 'પર્યા-
વસાન' પક્ષશક્તિમાં ન થાય તે ભેલું રહ્યું. કેમ કે પક્ષસત્તાનો
પ્રાદુર્ભાવ લોકસત્તાની પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા માટે બાધક નીવડે. જેથી ભેલું
આન્દોલન પણ છેવટે છેવટે પક્ષના આન્દોલનનું જ સંકીર્ણ
રૂપ ભેલું હોય એમ લાગતું હતું. આ બાબત ગંભીર ચિંતનની છે.

સૌથી છેવાડેનો માણસ એવા ઘરમાં છે કે શક્તિ એના
સિવાય બીજા કયાંક છે. વાસ્તવમાં શક્તિનો સ્રોત તો એ જ,
છેલ્લો માણસ જ છે. જેઓ સંપન્ન અને પ્રતિષ્ઠિત છે, એમની
શક્તિનું અધિક્ષાન પણ એ જ છે. પરંતુ એને આનો બોધ નથી.
એ બોધ એને કરાવેલો, એ જ વાસ્તવિક લોકશિક્ષણ છે. લોક-
ક્રાંતિના બધા પ્રયોગોનો આ જ ઉદ્દેશ છે કે એ છેલ્લા માણસને
પોતાની શક્તિની પ્રતિષ્ઠા આપ અને એનામાં પરાક્રમની પ્રેરણા
ભજો. આ બધા પ્રયાસ હજી સુધી પ્રયોગાવસ્થામાં જ રહ્યા છે;
પરંતુ તેની દિશા સાચી છે, અને પ્રયોગ પણ પ્રામાણિક છે.

જયપ્રકાશજીનું બિહાર આન્દોલન આ જ દિશામાં એક
પ્રયોગ હતો. તેના કૃષ્ણ સ્વરૂપે આ દેશમાં સૂતેલો અને ખોલાયેલો
સામાન્ય માણસ ભગી ગયો અને આળસ મરડવા લાગ્યો. મારા
માટે એ આન્દોલનની આટલી કૃણ્ણિત પૂરતા છે, ભે કે ક્રાંતિ
માટે અપૂરતી છે એ આન્દોલનમાં પણ તેની પહેલાંનાં આન્દોલ-
નોની જેમ જામ અને સમ્યક્ નિર્ણયના અભાવમાં પ્રમાદ તેમજ
ભૂલો થઈ. આ પ્રમાદ અને ભૂલોના પ્રકાશમાં આત્મ-પરીક્ષણની
આવશ્યકતા છે. પરંતુ ત્રુટીઓ અને દોષો હોવા છતાં સરવાળે એ
આન્દોલનને લોકાત્માના આવાહનમાં અપેક્ષાતીત સફળતા પ્રાપ્ત થઈ.

અહીં વિનોબાની બાબતમાં થોડુંક નિવેદન કરી દેવાનું
અપ્રસ્તુત નહીં ગણાય. બિહાર આન્દોલનના સંદર્ભમાં વિનોબા
પ્રત્યે સમુચિત ન્યાય નથી થયો. એમના વિશે એક પ્રતિકૂળતા
અને અનાદરનું વાતાવરણ પેદા થયું. એમની ભૂમિકા સમજવાની
પૂરતી કૌશલ્ય ન થઈ. એ ખરું કે કેટલાક પ્રસંગે વિનોબાની
ભૂમિકા અનાદરનીય હતી. તેમ છતાં એટલું તો માનવું જ
પડશે કે જેટલો અધિકાર વિનોબા સાથે મતભેદ રાખવાનો
આપણને છે, એાજમાં એાછો એટલો અધિકાર તો આપણી
સાથે મતભેદ રાખવાનો વિનોબાને પણ દેવો જોઈએ. અને
પાછળ ફરીને જોઈએ તો કદાચ એવાંયે અતુલ્ય થાય કે કેટલીક
બાબતમાં એ આપણા કરતા વધારે દૂરદર્શી સાબિત થયા.

વળી, એ ન ભૂલવું જોઈએ કે દુનિયાના ઇતિહાસમાં આજ
સુધી વિનોબાનું આન્દોલન એ પોતાની કળનું એક જ આન્દો-
લનું છે. અન્ય આન્દોલનો કરતાં તેની ભૂમિકા જ ભિન્ન હતી.
દલિત અને સંકટગ્રસ્ત માણસના પરાક્રમની યોજના વિનોબાના
આન્દોલનમાં અવગમ હતી પરંતુ તે યોજનામાં પણ લાગ અને
આત્મચુદ્ધિની પ્રેરણા જ મુખ્ય હતી અને લોકાવૃદ્ધિ વિચારીયું
તો આપણને સમજશે કે આપણી ક્રાંતિનું રચનાત્મક પાત્રું
વિનોબાના કાર્યક્રમના આધાર પર જ કિયાન્વિત થઈ શકે તેમ
છે. તેના વિના લોકક્રાંતિ અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિ શક્ય જ નથી.
નામભેદ થવાથી વસ્તુભેદ નથી થતો.

લોકશાસનમાં જયપ્રકાશજીની છાંયી મૂળનાં એક વીરાત્માની છે.
એમના વ્યક્તિત્વનું મુખ્ય ઉપાદાન વીરશ્રી જ છે. એમનું
આખું જ વ્યક્તિત્વ વીરસથી જોતપ્રોત છે. એ વીરશ્રીને એમની
ક્રાંતિનિષ્ઠા અને લોકનિષ્ઠાએ પરિપૂર્ણ તેમજ ગૌરવાન્વિત કરી
છે. એમની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ એમની આ વીરતા છે.
લોકશાસનમાં વીરતા માટે અદ્યત્ત આકર્ષણ છે ને! અલબત્ત,
વીર રસ એ જયપ્રકાશના વ્યક્તિત્વનો પ્રધાન રસ છે. અને
તેમ છતાં એમને ઉદ્દેશ તો સંપૂર્ણ ક્રાંતિ છે, જે મુખ્યત્વે
રચનાત્મક જ હોઈ શકે. એનું પ્રયોજન એક જ છે કે વિપન્ન
અવસ્થામાં સૂતક જીવન જીવનારા છેલ્લા માણસમાં સમાજ-
પરિવર્તનની પ્રેરણા અને સામર્થ્ય જનમત થાય. નહીં તો
વાસ્તવિક લોકક્રાંતિ અશક્ય છે.

ક્રાંતિનો વક્ષ પ્રશ્ન એ છે કે જેને ક્રાંતિની આવશ્યકતા છે,
તે પદદલિત, શોષિત અને પરિવર્ચિત મતલબ ક્રાંતિનો અધિક્રાંત
કઈ રીતે અને કે લોકશાસનથી લઈને લોકનાયક સુધી બધાની
આ જ એક ઉત્કંઠા રહી છે, આ જ જોજ રહી છે. જયપ્રકાશના
આન્દોલન પછીયે એ જોજ ચાલુ છે. પદ્ધતિનો આવિષ્કાર
અચૂક હદ સુધી થયો છે. પરંતુ પ્રયોગ હજી તો તેની કાર
સુધીયે નથી પહોંચી શક્યો. ક્રાંતિની જેને આવશ્યકતા છે,
તેનામાં પ્રેરણા તો દૂર રહી, આકાંક્ષાએ હજી નથી ભગી. માટે
લોકોના પરાક્રમથી ક્રાંતિ કરવાની બાબતમાં આપણે અત્યંત
બનીને ચિંતન અને સંશોધન કરવું જોઈએ.

('મારી વિચારવાળા' અને 'સંપૂર્ણ ક્રાંતિની યોજના' ની પ્રવ્ર-
વનામાંથી સારવાને સંકલિત)

૦ દાદા ધર્મચિકારી

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અંગે જેઠાણીની સંકલ્પના

જેઠાણીએ કેટલીયે વાર સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અને તે કરવાના માર્ગ અંગે પોતાની સંકલ્પના સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં તે કદાચ દીકરાકારોને મન આપી અને આકાર વિનાની છે. એવું કારણ કદાચ એ છે કે આ દીકરાકારોને ક્રાંતિએ અંગે માકસવાદી ખીખામાં જ વિચારવાની ટેવ છે. એમને મન ક્રાંતિ એટલે સમાજની આર્થિક ફેરગોહવણી. ક્રાંતિકારી રાજનૈતિક પાર્ટી, સત્તાને કબજે કરી, આર્થિક સ્થાપિત હિનાને ખતમ કરીને અભિવિસ્ત આર્થિક ફેરગોહવણી લાવે. એમ અહિત ધરીને ચાલવામાં આવે છે કે આવશ્યક આર્થિક ફેરગોહવણી બાદ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક કાયાપલટ તો કાળે કરી સહજ કમમાં જ આવી જશે અને કેન્દ્રિત રાજ્ય સત્તા પલ્લુ કરમાઈ જશે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અંગેના જેઠાણીનો વિચાર મૂળમાં જુદો હતો. સૌથી પ્રથમ તો તેણે એમ માનતા હતા કે ક્રાંતિથી સમાજની સર્વતોમુખી મૂળગામી કાયાપલટ થતી નોંદેએ—રાજનૈતિક, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક. તેથી તેમણે એને ‘સંપૂર્ણ ક્રાંતિ’ કહી. તેણે, ઐતિહાસિક કાળક્રમે જ કાંનિ થયે—પહેલાં આર્થિક કાયાપલટ અને યથાક્રમે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક. એમ નહેતા માનતા.

વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં એક સાથે પલટો આવવાની વાત પરંપરાગત માકસવાદ સાથે જેઠાણી

ના ખીખ મનભેદ ભેડે તાર્કિક રીતે સકળાયેલી હતી. જેઠાણી માનતા હતા કે જો એમની કલ્પનાની ક્રાંતિ કરવી હોય અને આઝાદી અને સમાનતાનાં મૂલ્યોને બળથી રાખવાં હોય તો હોકાએ તે નીચેથી જ કરવી પડશે. કોઈ કેન્દ્રિત સરકાર તેને ઉપરથી નહીં કરી શકે. ક્રાંતિ બે હોકાઆન્દોલન દ્વારા થાય તો તે દેખીની રીતે જીવનના કોઈ એક ક્ષેત્રે, દાખલા તરીકે આર્થિક ક્ષેત્રની કાયાપલટથી અટકી ન બળ. હોકાઆન્દોલન તો આઝાદી અને સમાનતા બેવાં કોઈક પાયાનાં મૂલ્યો ઉપર જ આધારિત હોય છે અને જીવનના કોઈક એક ક્ષેત્ર સુધી જ તે મીમિત રહે અને ખીખ ક્ષેત્રો સુધી એ પહોંચે નહીં એ ન સંભવે. નીચેથી આરંભાયેલા ખરા હોકાઆન્દોલનથી તો સમાજની સર્વતોમુખી કાયાપલટ જ થાય.

એનો અર્થ એ નહીં કે જેઠાણી કોઈ અનુકૂળ સરકાર હોવાની વાત વિસરી ગયા હતા. એવી સરકાર સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટેના હોકા આન્દોલનની તરફેણમાં હોય, વિરોધમાં નહીં જેઠાણી તો માનતા હતા કે બનશક્તિ અને રાજશક્તિ વચ્ચે સહેકાર હોવો નોંદેએ. છતાં એ એમ માનતા હતા કે એમાં સર્વોચ્ચિત બનશક્તિને અપાવી નોંદેએ. હોકાએ એક તરફથી સર્વોચ્ચિત સામાજિક કાયાપલટ સારુ શક્તિશાળી આન્દોલન પહોં કરવું નોંદેએ, સાથે સાથે એક એવી સરકાર પણ સ્થાપવી નોંદેએ કે જે એમના આન્દોલનને અનુકૂળ હોય. તેથી જ એક

અંતિમ ઉદ્દેશ તરીકે પદ્ધતિબદ્ધ સરકારના વિચારને માનના હોવા છતાં તેમણે જુદા જુદા વિરોધ પક્ષોને જનતાપક્ષ રૂપે ભેગા કર્યાં. એમને એમ હતું કે જનતા પક્ષની સરકાર ગિદાર અને ખીજે કેકાણે એમણે જેવું વાતાવરણ સર્જ્યું હતું તેવા આન્દોલનને ટેકા આપશે. તેઓ એમ નહોતા માનતા કે હું જનતા સરકાર, કે શું ખીજ કેઈ પણ સરકાર, એમની કંપના યુગ્મની સંપૂર્ણ ક્રાંતિ લાવી શકશે. ખરી ક્રાંતિકારી શક્તિ તો અસલ લોકઆન્દોલન માંથી જ આવવી જોઈએ. એવું આન્દોલન એમણે બે સંગઠનો દ્વારા શીઘ્ર કરવા પ્રયત્ન કર્યો— જનસંઘર્ષ સમિતિ અને જાન સંઘર્ષ સમિતિ. આ સંગઠનોની મદદથી તેમણે ધણાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં જનતા સરકાર સ્થાપવા પ્રયાસ કર્યો.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સારુ લોકઆન્દોલન કરવામાં, નળળા વર્ગના લોકોને પોતાના અધિકાર સારુ સંગઠિત કરવા ઉપર, ખાસ ભાર મુકારી બેઠેઈએ એમ જેઠાપીઠ માનતા હતા. એ આન્દોલન વર્ગ સંઘર્ષને ઉત્તેજન આપવા નહીં, સામાજિક ન્યાય સ્થાપવા સારુ હશે. એમને એ વાતની કલ્પના હતી કે આવાં આન્દોલન આરે સ્થાપિત હિતોચાળા લોકો ધણાં વિધનો ભેગા કરશે અને આન્દોલને એ વિધનોને જીતવા પડશે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અંગેની જેઠાપીઠની કલ્પનામાં (ક) વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં જડમૂળથી પરિવર્તન, (ખ) લોકોના એક આન્દોલન વડે, નીચેથી ઉપર સુધી ફરવું— ઉપરથી કેઈ કેન્દ્રિત સરકાર વડે નહીં, (ગ) પણ મેન્ટી ભરેલી સરકારની અને એટલી મદદ લેવી અને (ઘ) સ્થાપિત હિતો કંઈ બાધા નામે તો તેનો મુકાબલો કરવો—આ બધાં તત્ત્વોનો અમાવેશ થતો હતો.

૧૯૭૪-૧૯૭૬ સુધીના ગિદાર આન્દોલન અને ત્યાર પછીનાં એમનાં લખાણો અને મુલાકાતોમાંથી જેઠાપીઠની સંપૂર્ણ-ક્રાંતિ અંગેની આ પાયાની લાક્ષણિકતાઓ તારવી શકાય. અભાન-નંદના 'જયપ્રકાશ નારાયણ—ટુવર્ડ્સ ટેટલ રેવોલ્યુશન' ગ્રંથના ચોથા લાગમાં એ એકમિત કરેલી જેવા મળે છે.*

ગિદાર આન્દોલન વિષે મોલતાં જેઠાપીઠે કહ્યું હતું કે, આ સંઘર્ષ ચાર ઉદ્દેશોથી શરૂ થયો. ભ્રષ્ટાચાર નિર્મૂલન, લાવણિક, બેકારી અને શિક્ષણમાં ક્રાંતિ. બે બનિષ્ટ તત્ત્વો સામે આન્દોલન ઝખૂમે છે, તેમાંથી કેઈ પણ સમાજના મૂળભૂમી પરિવર્તન લાવ્યા વિના શક્ય નથી. આ ઉદ્દેશો ભલે સ્થાપિત સ્વચરણ દેખાતા હોય, પણ તે સર્વાંગીણ ક્રાંતિ વિના— રાજનૈતિક, આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક, નૈતિક અને સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ વિના—સિદ્ધ ન થઈ શકે. એક ખીજ જગાએ તેમણે કહ્યું : સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સાત ક્રાંતિઓત સમિજાય છે : સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક, સાંસ્કૃતિક, વૈચારિક અથવા યૌદ્ધિક, શૈક્ષણિક અને આધ્યાત્મિક. આ આકાંક્ષાને તમે વધારી-પટારી શકો છો. મૂળવિચાર વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક જીવનમાં એકી સાથે ક્રાંતિ લાવવાનો હતો.

* ટુવર્ડ્સ ટેટલ રેવોલ્યુશન નામના બે બધાં—લે. જયપ્રકાશ નારાયણ, પા. પ્રકાશન, વડોદરામાં, આ વિચારો અંકિત મળશે.

જેઠાપીઠે એ વિષય પર ભાર મુક્યો કે ગિદાર આન્દોલને કેટલાક એવાં પરિણામો ભેગાં કર્યાં છે કે જે એને અપ્રતી રીતે અંગ્રિકિત કરવામાં આવે અને દિશા આપવામાં આવે તો તે સમાજ પરિવર્તન અને નિર્માણમાં ખાસ્સા કાળો આપી શકે. દેશમાં બે નવી ગતિકો ભળી છે, તેમણે કહ્યું. “એક જન શક્તિ અને ખીજ કુલાસમિતિ, ગિદારમાં આ બે શક્તિઓનું સંગઠિત સ્વરૂપ જનસંઘર્ષ સમિતિ અને જાન સંઘર્ષ સમિતિ-ઓનું છે. આવા દેશમાં આવી સમિતિઓ સ્થાપે રહી છે.”

સ્થાપિત હિતો તમામ પ્રકારના અન્યાયાની વિરુદ્ધના લોક-આન્દોલનનો વિરોધ કરી શકે એ વાતનું ભાન જેઠાપીઠને હતું એ એમના નિવેદનો પરથી સ્પષ્ટ છે. એમણે કહ્યું હતું કે, “એ તો દેખીતું જ છે કે આવી સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો સમાજનાં અનેક જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં વિરોધ થવાનો. દરેક પ્રકારના સ્થાપિત હિતો વિધનો નાખતે અને કલ્પ સક્રિય પ્રતિકાર પશુ કરે. આ વિષયમાં એક વધુ સ્પષ્ટ વિધાન એમણે આ બાળતમાં લખાનકેને આપેલી એક મુલાકાતમાં કહ્યું. એમણે કહ્યું, “તમે બંજી છો તેમ સર્વોચ્ચની પ્રવૃત્તિ તો એ રહે કે સમાજના સળળ તત્ત્વોનાં હૃદયપરિવર્તન થાય અને પોતાની જવાબદારીઓ અને કર્તવ્યો સમજી કરીને સમાજનાં નળળાં તત્ત્વો સારુ કાંઈક કરે. મેં એની ઉપર આધાર રાખ્યો હતો, અને એ વિચારપ્રચાર પણ કર્યો હતો. મેં જેમણે કે પરિસ્થિતિ પર એની બહુ મોટી અસર પડી. તેથી મેં નક્કી કર્યું કે મારે નળળા વર્ગોને એ સલાહ આપવી જોઈએ કે તેઓ સંગઠિત થાય, મળજી બનીને સળળા વર્ગોની સામે લડાઈ ભડે ન કરે, પણ પોતાના અધિકારોનો દાવો જરૂર કરે. ભૂમિ સુધાર, રહેઠાણની જમીન તેવા ખીજ કાયદાઓ એમને જે સળવડે આપે છે, તેનો લાભ ઉઠાવે. એમણે આ સળવડેનો લાભ લીધો નથી અને આપણે એવી આશા રાખીએ છીએ કે સળળા વર્ગો પોતાની કરજ અદા કરશે અને આ બધી સળવડે ગરીબો સુધી પહોંચતી કરશે. પણ થોડા અપવાદો બાદ કરતાં એમ થયું નથી. તેથી મને લાગે છે કે તેમણે સંગઠિત થવું જોઈએ.”

દરેક ક્રાંતિકારી આગળ મૂળ પ્રશ્ન તો એ જ હોય છે કે ધારેલું પરિવર્તન લાવવું શી રીતે ? આ અંગે જેઠાપીઠે કહ્યું છે કે, “આ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા જતાં હું નાક્કસવાદમાંથી લોકશાહી સમાજવાદ અને ત્યાંથી સર્વોચ્ચમાં આવ્યો. ” આગળ ચાલતાં એમણે કહ્યું છે : “હું એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો છું કે મારી અને ગિદાર આન્દોલનની સામેના આ પ્રશ્નનો જવાબ કેઈ એક વિચારધારાના ચોકકાસાં મળવો શક્ય નથી. પછી ભલે વિચારધારા ગમે તેટલી મૂળભૂમી ભાસતી હોય.” એમણે એવો ઈશારો કર્યો કે ક્રાંતિકારી આન્દોલન કેટલાંક મૂલ્યો પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને કેટલાંક બેચે પગ આધારિત હોવું જોઈએ.

એને બધાં સુધી બોલ્યું છે ત્યાં સુધી જેઠાપીઠે ક્રાંતિકારી આન્દોલન કે અન્યનિષ્ઠ અને મૂલ્યો પર આધારિત હોવું જોઈએ તેને અંગે કાંઈ ચોક્કસ લખાણ કર્યું નથી. પરંતુ એમનાં

હતું : “ ભારતને તો આજે રાજનૈતિક ક્ષેત્રે અધિસક સામાજિક ક્રાંતિની વજર છે— માત્ર એ નૈતિક કારણે જ નહીં કે તેનાથી હિંસા વધે છે. મારા સર્વોદયના મિત્રો હવે હું જે કહેવા બંધ છું, તેનાથી કદાચ નવાઈ પામશે. હું બપાવ-દારીના પૂરા લોકને સાથે કહું છું કે એ મને ‘આતરી ઘસે કે હિંસા વિના લોકોની મુક્તિ શક્ય નથી તો વ્યવપ્રકાશ નારાયણ પણ હિંસાને રસ્તો શોધે. હું આ પાયાના પ્રશ્નો જોવા કરી રહ્યો છું, કારણ કે એના વિના ગાંધી શતાબ્દીની જીવવાણીને કાંઈ અર્થ નથી. સમાજ વ્યવસ્થા બદલવા અંગે આપણે કાંઈ કરી શકવાના ન હોઈએ તો મને એમાં રસ નથી. ”

જેઓએ સત્યની રોષ ખાતર જે અજલ પસાર કરી તેનું અધ્યયન કરવાથી ઘણું શીખવા મળે એમ છે. તેઓ એક અધિ-સક અસહકારી તરીકે ભારત છોડીને અમેરિકાના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં ભણવા ગયા હતા. અમેરિકામાં તેમને રાજ-કારણને રસ નહોતો. અધ્યાત્મ લેડી નામના એક મિત્રની સોબતમાં તેમણે માર્ક્સવાદી સાહિત્યને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેઓ ત્યાં હતા તે અરસામાં તેઓ એમ. એન. રોયનાં લખાણોના સંપર્કમાં પણ આવ્યા. તે વખતે લેનિન સાથેના રોયના સ્થાનને લીધે જેઓને એમને વિષે માત્ર જાણ હતું. તેઓ એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા કે ભારતની સુલકેલીઓનું સત્ય પુષ્કળ છે. ક્રાંતિક ભૌતિકશાસ્ત્રમાં જેવા મળે છે. દુર્ભાગ્યે જેઓને એ ખબર નહોતી કે લેનિન ગાંધીજીની નિંદા કરવા અંગે રોયની ઓટકણી કાઢી હતી. લેનિન એમ માનતા હતા કે ગાંધીજી ખીલ ભારતીય નેતાઓ કરતાં નોખા પડીને સામ્રાજ્ય-વાદ અને સંસ્થાનાત્મકતાને મુકાબલો કરવા સાડુ લોકઆન્દોલન કરી રહ્યા હતા. રોયે ગાંધીજીના વલણ અંગેનો પોતાનો હુમલો ચાલુ રાખ્યો. જેઓ રોયના તર્કવાદી વલણથી આકર્ષાયા અને ગાંધીજીની બુદ્ધિશક્તિ અંગે તેઓ વિરક્ત થયા. અહિંસક અસહકારની અપવાદ અંગે એમની શ્રદ્ધા જોડી ગઈ.

તેઓ કોલમિયામાં ઓહાયો યુનિવર્સિટીમાં સમાજશાસ્ત્રની સ્નાતકોત્તર પદવી પ્રાપ્ત કરીને એક પાઠા માર્ક્સવાદી રૂપે ભારત પાછા ફર્યા. ભારતમાં તેઓ પોતાનો વિદ્યાવ્યાસંગ ચાલુ રાખી ન શક્યા, કારણ કે રાષ્ટ્ર અંગેના એમના રસના પ્રમાણમાં વિદ્યા અંગેના એમનો રસ ગીણ હતો. બવાહરલાલ નેહરુનું ધ્યાન એમની તરફ થયું. તેઓ કોલમિયામાં બેઠાયા. એમને સવિનય કાનૂનલગ્નને ઇનિદાસ લખવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. પણ ઇતનાજી એટલું ઝાપટી ચાલ્યું કે જેઓને ભવે જ સવિનય કાનૂનલગ્નની પડખમાં પડી ગયા, અને તેમને પકડીને નાસિકની બેઠમાં લઈ બપામાં આવ્યા. અહીં કોલેસ સોશલિસ્ટ પાર્ટીના બન્સ થયો. ત્યાર સુધીમાં લેનિન પછીના આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્ય-વાદમાં આવેલા પરિવર્તનને લીધે એને અંગેને જેઓનો લભ ભાગ્યે જોવા મળ્યો. સ્વિયમાં ૧૯૨૮ નહીં લાંબા સ્ટાલિનના હાથમાં હતો. જેમણે ગાંધી અને આઝાદીની લગ્નને ધૂરવા અને પ્રતિજ્ઞાની

કહીને વખોળ્યા. કોમ્યુનિસ્ટોએ બધારે આઝાદીની લગ્નની વિરુદ્ધ ધિરિય સરકારને સહકાર આપ્યો ત્યારે જેઓએ કોમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી અંગે વિશ્વાસ યુગ્મવી દીધો.

રશિયાએ ૧૯૫૬ માં હજીરી પર આક્રમણ કર્યું. ભારત સરકાર તરફે આનો કથો વિરોધ કરવામાં ન આવ્યો. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં પણ ભારતના પ્રતિનિધિએ આવા નાનકડા દેશ પર આવા હિંચકારા હુમલાને વખોળ્યો નહીં. પણ એક સામાન્ય નાગરિક તરીકે શ્રી વ્યવપ્રકાશ એને અંગે અવાજ જોડાવ્યો. એટલું જ નહીં, પણ કહ્યું, કે “ એક ભારતીય નાગરિક તરીકે મારું માથું એ જોઈ શરમથી ઢળી પડે છે કે મારા દેશના પ્રતિનિધિએ સત્ય, આઝાદી અને શાંતિના પાયાના સિદ્ધાન્તોની આવી નાસ્તિકતા ભરી અવહેલના કરી. ”

એવી જ રીતે તિબેટ પર બધારે ચીનનું આક્રમણ થયું ત્યારે જેઓએ એને વખોડી કાઢ્યું એટલું જ નહીં, પણ તિબેટ પર તેમણે દિલ્લીમાં એક આંતરરાષ્ટ્રીય સમ્મેલન બોલાવ્યું. એમણે કહ્યું : “ આપણે ચીનને તિબેટ પર હુમલો કરતાં લાંબે સેકડી ન શરૂા પણ આક્રમણ અંગે મૂંગા રહીને આપણે શાંતિનું હિત સાધતા નથી. ” જેઓએ રીતે આખી દુનિયામાં માનવની મુક્તિના રૂપેલાળ હતા. તેઓ એક સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ પુરુષ હતા અને કથાય પણ લોકોની આઝાદીને જેખમ પહોંચે એને સહી લેવા તેયાર નહોતા.

દેશની અંદર અને બહાર ઘટનાક્રમ એવો ચાલ્યો કે જેનાથી સિદ્ધ થયું કે સામ્યવાદીઓ રાજ્યતા ચીમખાઈ જવાનાં સિદ્ધાન્તની નજર પણ જઈ શકે એમ નહોતું. બદલે એ લોકો વધુને વધુ એકઠાથું સરકાર તરફ જઈ રહ્યા હતા અને પોઝીટી દેશોની આઝાદી સાડુ જેખમરૂપ જની રચા હતા. આ જ રાણે વિનોબાજી પોતાની જૂદાનફિલસૂફી સાથે બહાર પડ્યા હતા. આ કાળ સુધીમાં એમ. એન. રોય પણ પોતાના મૂળ વિચારોથી આતરીને મળવામાં માનવતાવાદ તરફ વળ્યા હતા. તેઓ પક્ષીન સરકાર અંગે લખતા હતા. જેઓને જૂદાનમાં માત્ર જમીન વહેંચણીને શાંતિમય ઉપાય જ નહીં, પણ પક્ષીન લોક-તંત્રનો પાયો પણ દેખાયો. જેમાં લોકો ક્રામ પંચાયતના નમૂનાના આધારે લોકોના સર્વસમ્મત અભિપ્રાયથી નિર્ણયો કરતા હતા. તેઓ એવા નિર્ણય પર પહોંચ્યા કે શિક્ષણ અને જમીન દારા જ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ લાવી શકાય છે, રાજનૈતિક સત્તા અને કાયદાઓ દારા નહીં.

જેઓએ સર્વોદય આન્દોલનમાં પૂરા દિલથી ઝંપલાવ્યું. તેઓ ગાંધીની અધિસાના અભ્યાસી બન્યા એટલું જ નહીં, પણ એમણે ગાંધી વિષયગેતુ લખાવ કરવા માડ્યું. ૧૯૫૬માં ‘જનતા’ માં ગાંધીવાદ સાડુ ક્રેકિયત નામે એક લેખમાં તેઓ લખે છે : “ ગાંધીવાદ અંકાર દારા સત્તા કમળે કરવામાં સમિત વાપરતા નથી, પણ લોકો પામે સીધા જઈ એમને પોતાના જીવનમાં ક્રાંતિ લાવવામાં અને તે દારા સમાજમાં ક્રાંતિ લાવવામાં સહાય કરે

છે. ગાંધીની પદ્ધતિ પાટી અને વગેરેને વચાવી બળ છે. કારણ કે તે બધી પાટીઓ અને વર્ગોમાંથી ક્રાંતિકારી લોકોને પોતાની તરફ ધાળવા માંગે છે. સમાજવાદ. વર્ગોની સામે વર્ગને ગોદાવીને આગળ વધવા માંગે છે, ગાંધીવાદ વગેરેની ચીરોને આગળ વધે છે. સમાજવાદ એક વર્ગને બીજા વર્ગ સામે છતાડીને વર્ગને ખતમ કરવા માંગે છે, જે તરફથી લાગુ નથી. ગાંધીવાદ વર્ગોના ભેદો ત્યજીને વર્ગોનું નિરાકરણ કરવા માંગે છે. સમાજવાદ ને ગાંધીવાદ અને વર્ગવિરોધી સમાજવાદના આકે છે, પણ ગાંધીવાદ અહીં અને અત્યાચારી શત્રુતાત કરવા માંગે છે.

જેઓપીએ ભારતની રાજ્યવ્યવસ્થા અંગે લખાણ કર્યું હતું અને તેઓ એ અંગે બોલ્યા પણ હતા. તેઓ કહેતા હતા કે તે ભારતીય જનની હોવી નેહરુએ—એની પરંપરાઓ અને એની સંસ્કૃતિ પર આધારિત હોવી નેહરુએ. એમને ‘આર્થિક માનવની કલ્પના છોડીને માનવના નૈતિક પાયાને સ્વીકારવો પડે છે. જે એકબીજાને યોગ્યતા સમાજના સંબંધો સ્થાપવા હોય તો રાજનૈતિક અને આર્થિક મિકેનિક્સથી ઉપયોગિતા પણ સ્વીકારવી જરૂરી છે એ તેમણે બોલ્યું’. રાજનૈતિક વિચારોમાં એમની નેપાથાન હોય રાજનૈતિકની નગાએ લોકનૈતિક સ્થાપનાને વિચાર છે. આ વિચારને સાંચોપાંચ રજૂ કરવામાં સર્વોચ્ચના બીજા વ્યવસ્થાને નેહરુ જેઓપીનો પણ મોટો ફાળો હતો. જેઓપીની લખેલવાણી કેટલી સાચી હતી અને આ પૃથ્વી પર માણસ જાત ખચવા સાનુ કેટલી ઉપયોગી હતી, તે અસહ્યના કેટલાંક વલણો પરથી પુરવાર થાય છે.

(મુજ અંગે)

૦ કે. અરુણાચલમ

જય કાશ ને અધ્યાત્મ

સંપૂર્ણ ક્રાંતિના સંદર્ભમાં જયપ્રકાશજીએ બ્યારે એના આધ્યાત્મિક પાસાને ઉલ્લેખ કર્યો. ભારે એની સામે એ પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓ વ્યક્ત થયેલી :

જેઓ ભૌતિકવાદી હતા, એ લોકોને લાગ્યું કે, આખરે આ માણસે અધ્યાત્મની વાત કરીને પોતાની ભત્તને સાવ જ નકામી સાબિત કરી દીધી !

જેઓ પરંપરાગત અધ્યાત્મવાદી હતા. તેઓ એમના મુખે નીકળેલી આ વાતથી ખૂબ ખુશ થઈ ગયા. કહે, આખરે પાછો પોતાના બીજા આગળ પાછો આવી ગયા ખરો !

પરંતુ આ બેઉ પક્ષો એક વાત સાવ જ બુદ્ધી ગયા કે, જયપ્રકાશ કેવળ અધ્યાત્મની નહિ પણ આધ્યાત્મિક ક્રાંતિની વાત કરી રહ્યા હતા.

આમ તો જયપ્રકાશના જીવનમાં આ કોઈ તદ્દન નવી વાત હતી જ નહિ. તાર ટપાલ ખાતાના કમ્પ્યુટરોના સંબંધમાં કેન્ડ સરકારના તે વખતના પ્રધાન શ્રી રહી અહમદ કિશવાઈ સાથે એમને જે વાતો થયેલી, એના વિષે વાત કરતાં, બ્યારે એમને લાગ્યું કે એમના કહેવામાં ને પોતે જે સમજ્યા હતા તેમાં થોડું અંતર રહી ગયું છે. ભારે એમને લાગ્યું કે પોતે આ માત્રમાં કંઈક વધારે સાવધાન રહેવું નેહરુનું હતું. એમ હોત તો આવી ભૂલ કદાપિ ન થઈ હોત. પોતાની એ ભૂલને માટે પ્રાપ્તિત રૂપે પૂના શરદેમાં એમણે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ કરેલા. ને એ દિવસો દરમિયાનના પોતાના ચિંતનનો જે નિયોગ એમણે પ્રગટ કરેલો, એમાં સ્પષ્ટપણે ઉગ્ર પાછળ રહેલા તત્વની એમણે મર્થા કરેલી. ભૌતિકતા એ લક્ષાઈ ગારેની પ્રેરણાનું એક માત્ર ઉગ્રમસ્થાન બની શકે એમ નથી. એ વાત એમણે સાક શબ્દોમાં કહેલી.

લક્ષાઈની પ્રેરણા જીવનમાં મૂલ્યોના સંદર્ભમાં જ નિર્માણ થાય છે. ને આ મૂલ્યો સમાજના સંદર્ભમાં જ અસ્તિત્વમાં આવી શકે છે. માણસે જે એકલા એકલા જ જીવવાનું હોત તો એ લોકો છે જા બૂદ્ધ છે. એવા કોઈ સવાલ જ ઊભા નહિ. હિમાલયના એકંતરમાં લમનારો માણસ માંધવની જેમ ગાતો રહે થા ગ્રેહાની સાક લૂંકતો રહે, એના વિષે કોઈ સવાલ જ ઊભા નહિ. કેવળ ભૂત. ભવિષ્ય ને પૂર્વજન્મના થા મરણોત્તર જીવનની ચિંતા કરતા પરંપરાગત અધ્યાત્મની વાત જયપ્રકાશજીએ આધ્યાત્મિક ક્રાંતિના સંદર્ભમાં નોંધાવી કરી. એના કારણે સમાજમાં જે જે અત્યાચાર ને અન્યાય પ્રવર્તી રહ્યા છે, એને તેઓ બરાબર પિછાણી ચૂક્યા હતા. અરુણાચલ તથા ઓ-પુરુષ વચ્ચેની અસમાનતા એની જ નિમજ્જ હતી. પાપ પુણ્યની પરંપરાગત કલ્પનાએ માણસના કર્તવ્યનો ઉદ ઉઘાડી મૂકેલો હતો. ને એને કારણે સામાજિક કર્તવ્યનું જ્ઞાન પણ સામાન્ય માણસ વિસરી ગયો હતો. એટલે જયપ્રકાશજી આવા પરંપરાગત અધ્યાત્મની વાત કરી શકે એમ હતા જ નહિ.

લેનિને એક વખત ભારતના કમ્યુનિસ્ટ કાર્યકર્તાઓને ગાંધીજી વિષે ચેતવતાં કહેલું કે, ‘જે ગાંધીજીની શબ્દાવલીના ચક્રરમાં પડ્યા તો સંજય છે કે એ તમને તમારો રહેતો જ જુલાવી દેશે. સામાન્ય માનવી સાથે સમજાય તો પૂલ માંધવા માટે તેઓ એ પરંપરાગત શબ્દાવલીને ઉપયોગ લેશે કરતા હોય. પરંતુ એમનો ઉદ્દેશ છે. સમાજમાં એક નવી સલામત પેઠા કરવાનો.

ગાંધીજી સમરાબ્ધની વાત કરતા ભારે તેઓ જન-સામાન્યના દિલ્લિસાગમાં એક સાદા રાબતી જે પ્રતિમા ખડી થઈ ચૂકેલી હતી, તેના સંકેતરૂપે જ રામરાબ્ધનું નામ લેતા. સમરાબ્ધ શબ્દનો ગાંધીજીએ ઉપયોગ કર્યો, પરંતુ જેઓ શબ્દોને પકડીને જ ગણા લેણ કરનારો હતા, તેવા લોકોને એમનો વિરોધ કરવા માટેનું આથી એક સામું મોકાવું મળી ગયેલું.

જયપ્રકાશ અધ્યાત્મ શબ્દનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ ક્રાંતિના સંદર્ભમાં કરતા હોય તો એ અધ્યાત્મ પરંપરાગત અધ્યાત્મની

માદક માણસને કર્તૃત્વહીન બનાવી મૂકનાર, નસીબ ને દૈવવાદ સામે ઘૂંટણિયા ટેકવી દેનાર યા પાપ-પુણ્યને આ લોક-પરલોકના ફેરામાં અટવાતો કરી મૂકનાર અધ્યાત્મ તો ન જ હોઈ શકે.

જીવનને માનવીય મૂલ્યોની દીક્ષા આપવી એને જ બ્યપ્રકાશ આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ ગણવા હતા... એવું લાગ્યા વિના રહેતું નથી. ભારત-સેવક ગોખલે તથા ગાંધીજી—રાજનીતિના આધ્યાત્મિક-કરણની (સ્પિરિટ્યુઅલાઇઝેશન એન્ડ પોલિટિક્સ) વાત જે અર્થમાં કરતા હતા, કંઈક એવો જ મતલબ બ્યપ્રકાશની આધ્યાત્મિક ક્રાંતિની વાતમાંથી નીકળે છે. બ્યપ્રકાશ પોતે પક્ષીય ને સત્તાની રાજનીતિથી ધ્યાનના અલગ થઈ ચૂક્યા હતા. પરંતુ રાજનીતિથી તેઓ પોતાની ભૂતને અલિપ્ત રાખી શકે એમ ન હતા. પરંપરાગત સર્વેશ્વરવાદીઓ આ જ કારણસર એમના પર આક્ષેપ પણ કરતા હતા. પરંતુ જીવનના પ્રયત્ને પાસાને રાજનીતિનો સ્પર્શ લાગ્યા વિના રહેતો નથી, તો પછી કોઈ ગમે તે કરે તોય રાજનીતિથી અળગા શી રીતે રહી શકવાનું હતું? ગાંધીજી પોતે સત્તા યા પક્ષીય રાજનીતિમાં કદીય રહ્યા ન હતા. તેમ છતાં રાજનીતિથી પોતાની ભૂતને અલિપ્ત તેઓએ કદી રાખી ન હતી. સરહદના ગાંધી ખાન અબદુલ ગફારખાન એવું બીજું ઉદાહરણ છે.

એ પ્રકારની રાજનીતિને ધર્મ કહેવા આ અધ્યાત્મ કહેા. એમની વચ્ચે સૂળભૂત એવું કોઈ અંતર નથી. તત્કાલિન ધર્મ યા અધ્યાત્મ રાજનીતિના પરિવેશમાં પ્રગટ થાય છે, ને દીર્ઘકાલીન રાજનીતિ, ધર્મ યા અધ્યાત્મનું રૂપ લઈ લેતી હોય છે. ઉતાવળગી ધાર્મિક રાજનીતિમાં ધસકોઈ બાજ છે. ને સુધીર રાજનીતિક ધાર્મિક યા આધ્યાત્મિક પુરુષ નીવડે છે. બ્યપ્રકાશ અધ્યાત્મની વાત કરે છે, ત્યારે તેઓ આ સંદર્ભમાં બોલતા હોય છે. ને આપણે પણ એ જ સંદર્ભમાં આધ્યાત્મિક ક્રાંતિના વિચાર કરવા નેહીએ.

આખી રાજનીતિ મૂલ્યોની સળગતાને અણાવે ખરીદવેચની સંઘાગીરીની વસ્તુ બની ગઈ છે. જીવનનાં મૂલ્યોથી એને દીક્ષિત કરવામાં જે આપણે અસફળ નીવડ્યા તો રાજનીતિની લગભગ સમાભાનાં શુકાંતરોના હાથમાં આવી બેઠો. ને એ વાલાવચનમાં લોહત્રય પોતાની ઉપેયોગિતા જ બોઈ મેસરો. એ પરિસ્થિતિમાં લોકનીતિનું નિમજ્જી દુષ્કર બની બેઠો. સર્વોદયને પણ પોતાની રાજનીતિ યા લોકનીતિ દુરો, જે એની આધ્યાત્મિકતાની સૂળતા પણ એ જ વસ્તુ પર નિર્ભર હોઈ કે, જીવનને મૂલ્યોની દીક્ષા આપવામાં એ ફેટણું સફળ નીવડે છે.

સ્વાધીનતા હંસલ થયા બાદ આપણી રાજનીતિમાં એકધારી અવનતિ બેઠી આવીએ છીએ. ચૂંટણી અવલંબિત રાજનીતિનું બનત સ્વરૂપ દિન બ દિન આપણી સામે છતું થતું ગયું છે. બધાં રાજકીય દેગાં ધર્મ, કામ, તથા પૈસાનો ઉપયોગ કરીને ચૂંટણીઓ જીતી ગેને વાજની માનના ધાર્મ ગયા, ત્યાં પછી બંધારણમાં ગમે ને લખેલું હોય એ નકાર્યું બની બસ છે. બ્યપ્રકાશ આ

રિથિતિને બદલવા માટે જનને છેલ્લી કામ કરી રહ્યા હતા. એક કામ હતું મતદાતાને દીક્ષિત કરવાનું; બીજું કામ હતું, ગવર્નર પક્ષોને માટે સર્વસંમત એવી આયારસંહિતા ઘડી કાઢવાનું, 'ચૂંટણીની પ્રણાલિકામાં' પણ કેટલાક મુદ્દાગ એમણે ચૂસવ્યા હતા, શિમલી હિંદી ગાંધીના કાર્યકાળ દરમિયાન બહુના ચમ્પ સીમાએ પહેાંચી ગઈ હતી.

બ્યપ્રકાશજીએ 'સંપૂર્ણ ક્રાંતિ'ના કાર્યક્રમની શેપડા કરી, ત્યારે પણ એમણે સાફ સાફ કહી દીધેલું કે કેવળ સરકાર બદલવાનું કામ આપણે કરવાનું નથી. સાપનાથ ગયા ને નાગનાથ આવ્યા, યા નાગનાથ ગયા ને સાપનાથ આવ્યા, એથી આપણે કોઈ રીતે સતોપ માની શકીએ એમ નથી. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ જ આ અસિધાનાં ઉદ્દેશ છે.

રાજનીતિ જીવનનાં તમામ પાસાંઓને રપશંનારી વસ્તુ છે. માટે જ રાજનૈતિક બહુતા એપી ગેગનાં જનુઓની માફક જીવનનાં અન્ય ક્ષેત્રોને પણ બહુ બનાવી દેતી હોય છે, ને બહુ જીવનના આધ્યાત્મિકતા ટકી જ શકતી નથી, આધ્યાત્મિકતાની વાત કરવી ને પુલ્લેખામ બહુતાને દોર ચલાવતી બેચા કરવી એ બિલકુલ ખોટું છે. નિષ્પક્ષ હોવાનો મતલબ એવા ન હોઈ શકે કે બહુતાને વિષે થોં બંધ કરીને બેસી રહેવું. નિષ્પક્ષ હોવાની સાચી મતલબ એ જ હોય કે બહુતા ગમે તે પક્ષની હોય, એનો યુકાબલો કરવા તત્પર રહેવું.

ગાંધીજીની સચામકી, આધ્યાત્મિક રાજનીતિનો આ સિવાય બીજો કોઈ અર્થ જ ન થઈ શકે. ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ સ્થપાયું એ વાતને ભગવાનનું વરદાન માનનારા લોકો પણ આ દેશમાં હતા. અંગ્રેજી રાજ લોકોને માટે કંઈક સાડું-લણાઈતું કામ પણ હતું. દુરો, પરંતુ એથીય અધિક બૂરાઈ એણે આચરી હતી. ગાંધીજીએ એનાં લેખાંબોમાં કરીને બતાવ્યું કે, ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ ભગવાનનું વરદાન નથી, પણ શયતાની શાસન છે. એને તો ઉખારી જ નાખવું નેહીએ. તે એ માટે એમણે સસાગ્રહનાં આન્દોલન ચલાવ્યાં. આધ્યાત્મિકતાનું નવું રૂપ ગાંધીજીને કારણે ઉલ્લવલ બન્યું. ગાંધીજીને રાજનીતિથી વેગળા રહેવાનું સૂચન કરનારા લોકો એ જમાનામાં પણ હતા. પરંતુ ગાંધીજી માનતા હતા કે વર્તમાન જીવનના શુદ્ધિકરણમાં સહયોગી ન બની શકે એવાં આધ્યાત્મની બે કોડી નેટલી પણ કિંમત નથી. ને રાજનીતિ એ જીવનનું એક મુખ્ય અંગ હોવાને કારણે એની ઉપેક્ષા કરીને કોઈ સાચો આધ્યાત્મવાદી બની શકે જ નહિ.

જીવનથી પણ નિરાળું-અળણું રહેનારું અધ્યાત્મ ખડું અધ્યાત્મ નથી. મૂલ્યોના સંઘર્ષમાં મયામહની શક્તિ પેદા કરનારું તત્ત્વ અધ્યાત્મ છે. સત્તા પર અંકુશ રાખવામાં સફળ ન થાય એવું અધ્યાત્મ નકામું છે.

સત્તા માણસને બાદ કરું છે, ને આતિ ઘણી સત્તા બેહદ કાપ્ટ દે છે. એથી જ સત્તાનું વિદ્વેન્દ્યય થતું નેહીએ એમ બ્યપ્રકાશજી માનના હતા. ૫ અષ્ટી ગવર તથા કામસ્વરાજ્યનું એમણે

સમર્થન કર્યું હતું. કાશ્યુ તેઓ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા પર હતા. સત્તા જેમ બળતાતુ કારણ બને છે, તેમ સત્તાહીનતા પણ માણસને બળતા તરફ ધકેલે છે. તેમાંય અતિ સત્તાહીનતા અતિ-બલ કરે છે. આ તથ્ય ગાંધીજી તથા જયપ્રકાશજીએ આત્મસાત કર્યું હતું. તદ્દન સત્તાવિહીણ માણસને બળતા સામે ધૂટણીએ પડતાં વાગવાગી નથી. એટલે જ તે બાબા તળકે સત્યાગ્રહ દારા માણસને તારવે એ આધ્યાત્મિક કાર્ય છે.

જયપ્રકાશજીએ ગ્રામદાન આંદોલનમાં ભાગ લીધા એની પાછળ આ જ એમની દૃષ્ટિ હતી. ગાંધીજી આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ હતા એ વાત પરંપરાગત આધ્યાત્મવાદીઓએ કદી મંજૂર રાખી ન હતી. આ દેશમાં આધ્યાત્મિક લોકોની પ્રતિમા ખરડાયેલી હતી. એટલે જયપ્રકાશજી પોતે અધ્યાત્મમાં વિશ્વાસ ધરાવનારા હોવા છતાં એમણે કદી અધ્યાત્મનું નામ લીધું ન હતું. વાસ્તવમાં સાક્ષાત્ જીવનમાં એમણે જે જે કંઈ કામ કર્યાં તે બધાં જ આધ્યાત્મિક કાર્યોનાં હતાં.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિની વાત જયપ્રકાશજીએ કરી, ને તેઓ એના આધ્યાત્મિક પાસાને નજરઅંદાજ થી રીતે કરી શકવાના હતા? અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક તેઓએ સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ને તે એટલા જ માટે કે આપણા દેશમાં અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં અધિકાર અનધિકારની ચર્ચા બહુ ચાલ્યા કરતી હોય છે. આ અધિકાર અનધિકારના કારણે અધ્યાત્મ એ રાજનીતિના સ્તર પર જીતરી આવે છે.

જીવનને મૂલ્યોની દીક્ષા કેવી એ અધ્યાત્મ જ છે. ને રાજનીતિ પણ જીવનનું એક મહત્વનું અંગ જ છે. ભારતીય બધા-રહ્યુંમાં મૂલ્યો બાળ્યતો સંકેત આપણને મળી રહે છે. ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમતા, તથા બંધુતાની છુનિયાદ પર બધા હવે ભારતનું નવનિર્માણ નહિ થાય ત્યાં લગી ભારત સુદૃઢ, સંપન્ન નથા એકાત્મ બની શકશે નહિ. ન તો ભારત પોતે આધ્યાત્મિક ભૂમિ હોવાનો દાવો કરી શકે.

ન્યાયની ભાવના અહીં એટલી ક્ષીણ થઈ ગયેલી છે કે, જયપ્રકાશજી જેવા શક્ષા માન્યને કોઈ પણ બંધની ન્યાયોચિત કાળવાદી ક્યાં વિના જ નેસમા ગોંધી દેવામાં આવ્યા હતા. રાજનીતિમાં મૂલ્યોને જો કોઈ સ્થાન હોત તો શું આવી ઘટના કદી બની શકત ખરી?

સામાજિક જીવનમાં પણ ન્યાયની ભાવના એટલી તો ક્ષીણ થઈ ગયેલી છે કે જેની લાકી એની જ ભેંસ લાળી પ્રણાલિ જ અહીં ચાલી રહી છે. રાજનૈતિક, આર્થિક તથા સામાજિક ક્ષેત્રને ન્યાયની દીક્ષા દેવામાં અસફળતા મળે તો અધ્યાત્મ ખાતે ગયું હશે. સોલ ને ભયથી સુકત મન જ ન્યાયનો વિચાર કરી શકે છે. જયપ્રકાશનો પ્રયત્ન સોલ ને ભયથી સુકત એવા માનવીનું નિર્માણ કરવાનો હતો. સોલ ને ભયથી સુકત મેળવવા માટે જ તેઓ ચોકશાહિ છોડી કન્દા મથી ન્વા હતા.

સ્વતંત્રતા જ મારા જીવનનો મૂળ પ્રેરણા સ્રોત રહ્યો છે, એવું જયપ્રકાશ હંમેશાં કહેતા હતા. ને સ્વતંત્રતા એ જ સાચી, ને ન્યાયના નિર્માણમાં સહાયશ્રુત બને. ને ન્યાય એ જ સાચો, ને સ્વતંત્રતાનું સંવર્ધન કરી શકે. સમતાની યા ન્યાયની ક્ષિતિજ કેટલી વ્યાપક હોઈ શકે, એવું ભાન વિનેયોગના સામ્યસૂત્રોથી આવી શકે છે. માનવીના જીવનનું ધ્યેય અર્થાત્ એવું સર્વોપરી ધ્યેય માનવી સમતા નથી, પરંતુ પરમ સામ્ય છે, એવું એમણે કહેવું છે. સમતા એ પરમસામ્યની દિશામાં ઉપાયેશ્વર પહેલું કદમ છે. સમતામાં આર્થિક તથા સામાજિક સમતાનો અંતર્ભાવ આવી બળ છે. લોકતંત્ર ગમે રાજનીતિક સમતાની દિશામાં દેશ એક કદમ હારી ચૂકયો છે. પરંતુ સવિધાન અર્થાત્, બંધારણ સલાના સમાપન બાબતમાં ડો. અમીકદરે કહેલું તેમ, ‘સમતાને જો આપણે આર્થિક તેમજ સામાજિક ક્ષેત્રમાં સ્થાપન ન કરી શક્યા, તો રાજનીતિક સમતા પણ નહ થઈ બગે.’

સ્વતંત્રતા એ જ સાચી, ને સમતાનું સંવર્ધન કરતી હોય, ને સમતા એ જ સાચી, ને સ્વતંત્રતાને નક્કર બનાવે. જળદમાં પ્રતિહાસ તથા જીવનદષ્ટિ સચિત થયેલી હોય છે. સ્ત્રી પુરુષ સમાનતાને મંજૂરી નહિ હોવાને કારણે જ બંધારણમાં બંધુતા જળદ દાખલ થયો છે. વાસ્તવમાં પોતાપણું જળદના ઉપયોગ થવો જરૂરી હતો. પરંતુ પુરુષપ્રધાનતાનો ઘોતકે ‘બંધુતા’ જળદ એમાં આવ્યો છે. બંધુતાનું સ્તર બ્યારે અધ્યાત્મને સ્પર્શે છે, ત્યારે એમાં ‘આત્મીયતા’. સ્ત્રી-પુરુષ નિરપેક્ષ ‘આત્મીયતા’ સમાઈ બળ છે.

જયપ્રકાશજી અધ્યાત્મ ગાંધીજીના અધ્યાત્મની વધુ નિકટ છે, કારણ કે એમાં સત્યાગ્રહી સંઘર્ષને માટે પૂરી યુગ્મયેશ છે. ગાંધીજીના જળદો ભાગત લાગી બધી ચર્ચાઓ ચાલ્યા કરે છે. ગાંધીજી નાગરિક સહયોગ (સિવિલ ડિસોબિડિયન્સ) ની વાત વધારે કરતા હતા. નાગરિક સંઘર્ષ (સિવિલ રિજિસ્ટન્સ)ની વાત એમણી કરતા...એવું કહેવામાં આવે છે, નાગરિક સહયોગને માટે જયપ્રકાશજીએ જેટલા પ્રયાસ કર્યા છે, તેટલા કદાચ ખીળ કાંઈએ ભાગ્યે જ કર્યા હશે. ક્યોકેટી કાળની ઘેપણા થઈ તો થોડા દિવસ અગાઉ જ જયપ્રકાશજીને પૂનામાં ખબરપત્રીઓએ પૂછેલું, ‘શું આપ ફરીવાર ઇન્દિરાજીને મળવા બન્યા ખરા?’ જયપ્રકાશજીએ જવાબ આપેલો, ‘હું એમને તો શું, એમના પટાવાળાને મળતાં અચકાઈશ નહિ... જો એનાથી કંઈ પરિણામ આવવાનું હોય તો.’

જયપ્રકાશજી સહયોગ જ કરતા હતા. પરંતુ સ્વાર્થવશ સત્તાધારીઓનાં દ્વિભક્ષાગ્ર ક્રેક વાગે એટલી હદે દુરી બન્યો છે કે એને પ્રચલિત કર્યા વિના સહયોગ થઈ જ નથી શકતો. સત્યાગ્રહી મધર્મ એકે એવું આધ્યાત્મિક સાધન છે કે જે કરી ગયેલી ભાવનાઓ તથા છુદ્ધિને પીગળાવીને પ્રચલિત કરે છે. ને સહયોગ માટેનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપે છે. એવા આધ્યાત્મિક સંઘર્ષ ઉત્તમ પ્રકારના સહયોગનું જ એક અંગ હોય છે.

સંઘર્ષ'નું રૂપ ત્યારે જ આધ્યાત્મિક બને છે, બ્યારે એ લોભ ને બ્યથા સુખ હોય છે ને એનો ઉદ્દેશ મૂલ્યોની રક્ષાપના હોય છે. એવે વખતે સંઘર્ષ બહુ મોરચે કરવો પડતો જાય છે. પહેલો મોરચો, પારકા ગુલામી સામે હોય છે. બીજો મોરચો, સ્વકાયોની ગુલામી સામે હોય છે, ને ત્રીજો પોતાની ઇચ્છા-વાસનાઓના દાસ્ય સામેનો મોરચો પર માણસ લડે છે ત્યારે જ એ મૂલ્યોનો પૂર્ણ ઉપાસક બને છે. ગાંધીજી તથા જ્યોત્સનાજીનો સંઘર્ષ આ ત્રણે મોરચા પર સદાય ચાલ્યા કરતો. ને એટલા જ માટે એમનો સંઘર્ષ, આધ્યાત્મિક સ્તરે ઉન્નત કરનારો સંઘર્ષ બની રહેતો.

આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ લૌકિક જ્યોત્સનાજીની ખાસ પરવા નથી કરતી, કારણ કે સફળતા યા નિષ્ફળતા બાબતની એની પરિભાષા જ ભિન્ન હોય છે. કદીક લૌકિક સફળતા પાસુ એટલી ગઈ ગુજરી—અર્થાત્ નિમનતર કક્ષાની હોય છે કે, અલૌકિક નિષ્ફળતા એના કરતાં અનેકગણી તેજસ્વી હોય છે. જ્યોત્સનાજી પર બ્યારે સત્તાધારીઓએ નિષ્ફળતાના આરોપ ઝીંકવા માંડ્યા, ને એમને એનો જવાબ આપવાનો અવસર સુધ્ધાં આપ્યો નહિ, ત્યારે જ્યોત્સનાજીએ પોતાનું ચિંતન જેલ કાચરીમાં ટપકાવી લીધું નેવા મળે છે. જ્યોત્સનાજીની છુદ્ધિ તથા આધ્યાત્મિક ભૂમિકા એ ચિંતનમાં સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પોતાના એ ચિંતનમાં એમણે આરંભમાં જ કહી દીધું છે કે, સફળતા ને નિષ્ફળતાની મારી પરિભાષા જ ભિન્ન છે, ને તે કેવી રીતે? સામાન્ય રીતે જનનમાં જેને નિષ્ફળતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, એ બધી તો મારે માટે શોધની એક એક નવી મંજિલો હતી. ને એવી તો અગણિત મંજિલો એમણે પાર કરી હતી. તેઓ એ પાસુ જાણતા હતા કે, અધ્યાત્મનું ગંતવ્ય તો અન્યથ જ હોય છે. એ યાત્રામાં માણસ અધવચ્ચે ક્યાંય અટકી શકતો નથી.

જ્યોત્સનાજી અંત લગી એમના ગંતવ્યની એ દિશામાં ગતિ કરતા જ રહેતા, આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ લૌકિક લાભલાભની સુખ-દુઃખની યા જ્યોત્સનાજીની પરવા કરતી નથી. આધ્યાત્મિકતાની આ જ તો સૌથી મોટી કસોટી હોય છે. ને જ્યોત્સનાજીનું જીવન આ અર્થમાં આધ્યાત્મિક જીવન જ હતું. આ પ્રકાશ કદાપિ નહિ પુરોગતર અમર પ્રકાશ છે, અધિકારમાં ઉભર પ્રસરાવનારો પ્રકાશ !

(મુળ હિંદી)

■ યદુનાથ થન્ન

જ્યોત્સનાજીની ધર્મિક દૃષ્ટિ

જ્યોત્સનાજીની ધર્મિક ભૂમિકા વિશે કંઈક લખતું એ કમળ સાદસ જ નથી. દુસ્સાદસબાં પ્રમાણ છે. જેણે એમની આ ભૂમિકા વિશે કંઈ અગત્યસ કહ્યું નથી કે નથી એમની સાથે કદી આ વિષયની ચર્ચા કરી, એના દુસ્સાદસ ને કૃતજ્ઞાની તો કદાચ સીમા જ નથી. આ વસ્તુ સમજના છતાં આ લેખક એ જ કામ કરી રહ્યો છે. બધાં ફરિસ્તા પગ મુકનાંય ગણાય છે, તેવા ક્ષેત્રે આ લેખક આજે બેધક પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. આમેય જ્યોત્સનાજીનું વિશ્વભિન્ન વિદ્યાદાસક ગુણધર્મ છે. એમની બાળનમાં અનેક સુષુદ્ધ નિરીક્ષકોના આભિપ્રાય અન્યત્ર વિવિધ ને પરસ્પર વિરોધી રલા છે. આ વિરોધાભાસ છતાં એમના વ્યક્તિત્વની આભા આપણી સાર્વજનિક ક્ષિતિજને બરાબર આલેખિત કરતી રહી છે. એમનું સમગ્ર જીવન એટલી માત્રમાં સાર્વજનિક રહ્યું છે, એટલું આ છેલ્લા કેટલાંય વર્ષો થયાં બહુ થોડા ભારતીયોનું જીવન સાર્વજનિક રહ્યું હશે. એમના જીવનમાં મૌટાભાગનાં વર્ષોમાં એમનું ખાનગી યા વ્યક્તિગત જીવન પ્રાયઃ શન્યવત્ રહ્યું છે. એમ કદીએ તો પાસુ એમાં કંઈ અતિશયેક્તિ નહિ થાય.

ગાંધીએ પોતાના વિષે કહેલું કે, 'આ સંસારમાં ધર્મિક વ્યક્તિના વેશમાં વિચરનારા કણ બધા રાજનીતિક લોકો છે. પરંતુ હું પોતે રાજનીતિક વેશમાં વિચરનારા એક ધર્મિક માણસ છું.' આમ છતાં આ દેશમાં તેમ જ પરદેશમાં ગાંધીને માટે કેટલાય આલોચકોએ ભોટ, ધર્મની ધળ લઈને ફરનારો ને એવું એવું કંઈ કેટલુંય કહી નાખેલું. જ્યોત્સનાજીએ તો કોઈ દિવસ સાધુ યા ધર્મિક પુરુષ હોવાનો દાવો જ કર્યો ન હતો, તેઓ કોઈ ધર્મમાં, યા ધર્મના ક્રિયાકાંડ યા વિધાનોમાં માનતાય નહિ. તેમ છતાં, કૃત્યમુક્તિ જેને 'ધર્મિક મનુષ્ય' કહે છે. એ અર્થમાં તેઓ કંઈક અંશે ધર્મિક જ રહેતા.

બ્યોર્ન બનકે શોવું એક નાટક છે, જેનું શીર્ષક છે 'ધી ડ્રોવલ્સ ડિસાઈપલઃ અને યાસ્' ક્રિસ્ટીના નવલ કથા છે, જેનું શીર્ષક છે, 'ધ ટેલ ઓફ ટ્રી સિટીઝન'. એમાં સિટી કોર્ટ નામનું એક પાત્ર છે. શો ને ક્રિસ્ટીના આ બે પાત્રો વચ્ચે એમ તો કોઈ રીતે સરખામણી થઈ શકે એમ નથી. તેમ છતાં બંને વચ્ચે એક સમાનતા છે, ને તે એ કે, પોતાના કોઈ કથા જ સ્વચ્છનો વિચાર કરવા થોડાંય વિના, આ બેઉ બચ્ચાંએ, પારકાના કિતાવે પોતાના પ્રાણ કાઢી આપેલા. 'ડ્રોવલ્સ ડિસાઈપલ'ના નાયકનું ચરિત્ર બેઉને તો પુરોક્ત પોતે અવાક થઈ ગયેલો !

સેઈન્ટ ડોમિનિક એક એસીસીએ જંગલી જનવગેને—ખિસ-કાલી, ઉદર જેવાં પ્રાણીને પોતાનાં મિત્ર બનાવેલાં. સંત તુકાસોએ કહ્યું કે, "જૂઠાં વલ્લરી આમ્હોં વનચરે સોધરી" (આ ઝાડ, વેલા ને આ જંગલી જનવર અમારાં સ્વજન છે.)

ને કૃષ્ણમુર્તિએ કહ્યું કે, ‘પેલું ચેરીનું’ વૃક્ષ ને આ હરિયાળી ધરોની પાંદડીઓ એ બગેરે હું પોતે જ હોઈ એવું પ્રતીત થાય છે મને.’

જવાહરલાલજીને ગાંધીજી વિનોબા પછીના—બીજા નંબરના સલામટી તરીકે ‘ઝોળખાવ્યા. ત્યારે કેટલાક ગાંધીનિહાએ એ સામે વાંધા ઉઠાવેલા કે, ‘જવાહરલાલ તો નિર્દોષવાદી છે. કંઈ નહિ તો અમેયવાદી તો છે જ.’ ગાંધીજીના સલામટીઓ માટેની શરતોમાં એક શરત એવી પણ હતી કે, સલામટીને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. જવાહરલાલજીને સલામટી બનાવવા સામેના ગાંધીનિહાના વિરોધનો વિનોબાજીએ જે બચાવ આપેલા, તેમાં એમણે કહેલું કે, “રામના ભક્ત બે પ્રકારના હોઈ શકે છે, એક કૌશલ્યા બેવા, ને બીજા સીતા બેવા. કૌશલ્યા આખો દિવસ ને રાત, ‘મારો રામ’, ‘મારો પ્યારો રામ’, ‘મારો દુહાશે રામ’, કહી રામને પોકાર્યા કરતાં. પરંતુ સીતાને બ્યારે લોકોએ પૂછ્યું કે, ‘રામ તમારા કોણ કાય ?’ ત્યારે એમણે કેવળ ઈશ્વારાથી એમને સમજવી દીધું કે, ‘એ તો મારા પ્રાણનાથ છે’, પરંતુ લક્ષ્મણનું નામ લઈને એમણે કહ્યું કે, ‘એ તો મારા દિયરજી છે.’

જવાહરલાલજી ઈશ્વરનું નામ લેતા નહિ. પરંતુ એનો માર્ગ અવલંબીને ચાલનારા હતા. રામસીતાવાળી આખ્યાયિકાનું ઇંગિત આ જ છે. જ્યપ્રકાશની બાળતમાં પણ આ આખ્યાયિકાનું ઇંગિત લાગુ પાડી શકાય એમ છે.

સૌ કોઈ બગેરે છે કે જ્યપ્રકાશજી પોતાની કુવાવસ્થામાં અભ્યાસ માટે અમેરિકા ગયેલા ને ત્યાં માર્ક્સવાદના આશક બની ગયેલા. કમ્યુનિઝમ પર જ્યપ્રકાશ દિદા થઈ ગયેલા ને એ વિચારસરણીને એમણે પોતાના જીવનદર્શન તરીકે અપનાવી લીધેલી. એક વાર નેપોલિયને લેપલેસને આકાશનું સિંચ ચાંકતા બોલ્યા. નેપોલિયને એને પૂછ્યું, “તારા આ આકાશમાં ઈશ્વર ક્યાં છે ?” લેપલેસે કહ્યું કે, “મારી ચોજનામાં ઈશ્વર ક્યાંય સ્થાન નથી.” સોશિયાલિઝમ ને કમ્યુનિઝમનો નાતો પણ આવો જ છે. માર્ક્સે તો એટલે સુધી કહી નાંખેલું કે, ‘ધર્મ’ એ તો અશ્લીલ બેવી એક નશાની વસ્તુ છે, એના નશામાં માણસ પોતાની બાંહેધરી—ઐહિક જીવનને બહીને એક કલ્પનાની દુનિયામાં બેસાઈ બંધ છે.’

માર્ક્સવાદને અપનાવ્યા બાદ પરંપરાગત ધર્મ સાથેના જ્યપ્રકાશજીનો સંબંધ સંહાર તરીકે ગણાયેલો. વર્ષો બાદ બ્યારે તેઓ અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય કેંગ્રેસના મહામંત્રી હતા ત્યારે કોઈએ એમને પૂછેલું; ‘તમે ભગવત ગીતા વાંચી છે ખરી ? એના વિષે આપનો શો અભિપ્રાય છે ?’ તો એમણે કહ્યું, ‘એ પુસ્તક બીજી વાર વાંચવા જેવું નથી. એ પુસ્તકને તમે ઉઠતી નજરે એક વાર ઉઘરાવી ગયા હો તો બસ છે.’

પહેલવહેલા જ્યપ્રકાશજી જીવનમાં આવ્યા ત્યારે સમૂહ-પ્રાર્થનામાં સામેલ તો થતા પણ તે કેવળ શિસ્તપાલનને ખાતર.

વિનોબાની સામુદાયિક મીન પ્રાર્થનામાં પણ તેઓ એ નાતે જ સામેલ થતા. પરંતુ વિનોબાના પડાવ પર જે નિત્ય પ્રાર્થના થતી એમાં સામેલ થવા સામે એમને કંઈએ વાંધા હતા. વાંધા એ જ કે, એમાં ગમધન આદિ વૃત્તો તથા અન્ય દેવતાઓનાં ભજનોનો સમાવેશ થતો હતો. આ ઉપરાંત એમાં ગીતા-ઉપનિષદ આદિનાં અવતરણો પણ આપવામાં આવતાં. આ બધી વાતોનું સેજ રહ્યું કરવામાં એમને કશો અર્થ દેખાતો નહિ. કેટલીયવાર વિનોબા સાથે એમને આ બાબત ચર્ચા પણ થતી. અલગત, ભજનો સાંભળવા એમને ખૂબ ગમતાં. એ એમની રસિકતાનું એક લક્ષણ હતું. ભગવદ્ગીતાનું લક્ષણ નહિ.

જેમ જેમ વિનોબા સાથેના એમનો સંપર્ક વધતો ગયો તેમ તેમ એમના કાર્યક્રમોની બારીકાઓને જોડાયું લગી તેઓ પહેલેવા લાગ્યા. સામુદાયિક પ્રાર્થનાનું મહત્ત્વ પણ એમની સમજમાં આવવા લાગ્યું. આ બાબત છુતિવાદી પરિવર્તન એમનામાં ત્યારે જ આવ્યું બ્યારે એમની છુદિને એવા નિયંત્રણ પર આવવું પડ્યું કે કેવળ ભૌતિકતામાં ભક્ષાઈનેા સ્ત્રોત હોઈ જ ન શકે. એવું જીમસ્ટાન ક્યાં બીજું જ હોતું જોઈએ, ને આ બાબતમાં એમણે જે અનોખું એવું આત્મનિવેદન કર્યું છે, એવું સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠના સાહિત્યમાં બહુ જોડું છે.

શ્રી અરવિંદે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ‘માણસને નૈતિકતાનું શિક્ષણ આપી શકતું નથી. કારણ કે છુદિ હૃદયનું સ્થાન લઈ શકતી નથી. નૈતિકતાના શિક્ષકનું દાર હૃદય છે, છુદિ નહિ.’ જેઓ એક અત્યંત હૃદયવાન વ્યક્તિ હતા. એમના હૃદયની વ્યાપકતા અસીમ હતી. સારાં કામમાં તેઓ સહજબાવે પ્રવૃત્ત થતા હતા. યા તો એમ કહે કે, તેઓ ભક્ષાઈ કરતા નહોતા, ભક્ષાઈ એમનાથી સહજબાવે, આપોઆપ થઈ જતી.

જેઓ એક નીતિવાન વ્યક્તિ હતા, કારણ કે પહેલાં પ્રથમ તેઓ હૃદયવાન વ્યક્તિ હતા. એમાં પ્રભાવતીજીનું ચોગદાન બહુ પ્રભાવશીલ રહ્યું છે. પ્રભાવતીજી એમનાં પ્રિય સખી હતાં. એટલું જ નહિ, એમનાં પ્રેરણાદાયી સિત્ર હતાં. જેઓ તો એમને દેવી જ માનતા. પ્રભાવતીજીના ચિત્રમાં જેઓને માટે જે પૂજ્યભાવ હતો, તે જ્યપ્રકાશજીના જીવનનો એક અણુમાસ નિધિ હતો. પ્રભાવતીજીના મૃત્યુ બાદ જ્યપ્રકાશજી રામચરિત માનસનો નિત્ય પાઠ, તેમ જ જ્યપરમ આદિ પણ કરતા થઈ ગયેલા. તેઓ કદી કેવળ રૂઢી છુદિવાદી હતા જ નહિ. એમની છુદિનિષ્ઠા હૃદય-નિકા વડે સંપન્ન ને સમૃદ્ધ થયેલી હતી. હૃદયનિષ્ઠ વ્યક્તિ આસ્તિક હોય છે, નાસ્તિક નહિ. આસ્તિક એને કહેવાય કે જે જીવનની પ્રીયત બીજા અર્વાચર મૂલ્યો વડે કદી વ્યંકિતો નથી. જીવન જ પરમ મૂલ્ય છે. જીવનનું મૂલ્ય આક્રિયા માટે બીજું કંઈ પરિણામ માણસ પાસે છે જ નહિ. એ એક નિરપેક્ષ મૂલ્ય છે.

સાધારણ રીતે આપણે ઈશ્વરનિષ્ઠાને જ આસ્તિકતા માનીએ છીએ. પરંતુ કેકવાર એમ બોવા માગે છે કે કેટલીય અસનિષ્ઠ વ્યક્તિઓ આપણા સામાન્ય અર્થ પ્રમાણે ઈશ્વરનિષ્ઠ નથી

[illegible]

५१ भाष्यमां निवृत्त तथा प्राप्ति मध्ये न्यायतु तलवेद
अथवा तां द्वे. 'ये तथा मां प्रपन्नं' तथा 'उपनिवृत्त'.

ઈમાન લોકાન ન હનિ ન નિવેશતે' પર 'અનાસક્તિ યોગ'ને 'ભગવદ્ગીતા રહસ્ય' નું વિવેચન, આ બાબત અભ્યાસ કરવા ભેગ છે. 'ગીતા રહસ્ય' નું 'સિદ્ધાવસ્થા તથા વ્યવહાર' એ પ્રશ્ન એ લોકમાન્યના જીવનદર્શનનું સાસ્ત્રસંસ્વ છે. આ વિષયમાં ગાંધી તથા તિલક વચ્ચેનો કેટલોક વિવાદ 'યોગ હનિયા' માં જણાવેલો. તેમાં તિલકે પોતાના 'સિદ્ધાવસ્થા તથા વ્યવહાર' પ્રશ્નનો હવાલો આપેલો.

ગાંધીનું કહેવું એમ હતું કે, 'આ સંસારમાં હત્યા કરના છતાં ભેને પાપ લાગતું નથી. એવા તો કેવળ ઈશ્વર જ હોઈ શકે. મનુષ્યને એવા અધિકાર છે જ નહીં. ભલે પક્ષી એ મુક્ત પુરુષ હોય તો પણ, તિલકનું કહેવું એમ હતું કે, 'મનુષ્યે ઈશ્વરના આચરણનું યથાશક્તિ અનુસરણ કરવું જોઈએ. ગીતા પણ કહે છે કે "મમવર્માનુવર્તને મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વથા" અર્થાત ઈશ્વરે મારું પ્રશસ્ત કર્યો છે, એ મારો જ પોતાપોતાની ઇન્કેપેક્ષ મુજબ મનુષ્યે ચાલવું જોઈએ. શરત એટલી જ કે, એ કર્મ નિષ્કામભાવે કરેલું હોય. એમાં કોઈ પ્રકારની લાલસા પોષવાની વૃત્તિ ન હોય. લોકકલ્યાણને ખાતર કદીક કદીક આપદ્ધર્મને રૂપે અસલ ને હળોને પ્રપંચ પણ કરશે પરંતુ એ હાથ તો નથી જ, છતાં આવશ્યક થઈ પરંતુ તિલક, શ્રી અરવિંદ તથા એમના નેવા બીજા સશસ્ત્ર ક્રાંતિકારીઓએ સમય આવ્યે કેટલીક વખત હિંસા તથા અસહ્યોને આશ્રય લીધેલો. પરંતુ તેથી એમને કોઈએ દુરાચારી યા અનીતિમાન ગણ્યા નથી. શ્રીરામે તાડકા, શર્પણખા, વાલી આદિ પ્રત્યે અસહ્યચરણ કરેલું, તથા રાવણ કે જે પોતે નિષ્પિયુષ હતો. તથા મેઘનદ કે જે સતી મૃદેશનાનોત્તરે પત્નિ હતો, છતાં એ જાનેનો વધ પણ કર્યો—ને તેમ જ્યાં રામ 'અર્ધાકા પુરુષોત્તમ' કહેવાના. શીકૃષ્ણે જરાસંધ તથા બળદશ વધને કાળે ને અસહ્યને; આશ્રય લીધો ને ધર્મરાજને મુખેથી પણ 'નરં વા કુંજરો વા' કહેવડાવ્યું, એથી એમના પુણ્યવાતાર બનવામાં રજમાર ત્રુટિ આવી હોય એવું બન્યું નથી.

વિનોબાએ પણ પોતાના એક વર્ષમાં 'હવાષિ સ ઈમાન લોકાન' વાળો ગીતાનો શ્લોક સમજાવતાં આ પ્રકારનું નિવેદન કરેલું. મને યાદ છે ત્યાં લગી, એ પ્રસંગે એમણે પોતાની ગીતાઈ મિત્રનિકામથી પણ કેટલોક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યા હતા. એ બધાનો સારાંશ એ હતો કે, સર્વના હિતને માટે અસલ તેમ જ હિંસાનો પ્રયોગ ગાંધી પૂર્વેના આધ્યાત્મિક પુરુષોએ પણ નિષ્પિદ નહોતો માન્યો. મુનંદનોએ પણ આ પ્રકારની ભેવડી નીતિને પ્રશસ્ત્ર માની હતી.

શ્રી કૃષ્ણે વત્સાસુરને વધ કર્યો, કાન્હુ કે. એ રાક્ષસ વત્સવું રૂપ લઈને આપેલો હતો. એટલે લોકોએ કદી એમ ન કહ્યું કે, ગોપાળ થઈને એમણે ગોવત્સનો વધ કર્યો છે. સ્વયં ગાંધીએ વેદનામાં તરફતા એક વાઙ્મા પ્રત્યેની કુચ્છાથી પ્રેરાઈ અને મરજી-દાન કરેલું. પ્રાણાન્તકાળે અસહ્ય વેદનાથી પીડાઈ રહેલા માનવીને મરજીદાન આપવું, એ પુણ્યકર્મ જ છે. એ વાત વિનોબાએ સદા

ઈતિહાસમાંથી ઉદાહરણો આપીને અમને સમજાવેલી. આમ "ધર્મસ્ય નિહિત્ય ચુલ્લાશ્ચ" —વ્યવસ્થા સત્યતા જીવનમાં અનેકવાર પુનરાવર થતી આવી છે.

નેબીઓ એ અધ્યાત્મનાત્મ પુરુષોમાં શ્રી અરવિંદ. ભગવાન રમણ મહર્ષિ તથા કૃષ્ણમૂર્તિને એવ માન્યા હતા. પરંતુ એમની અદ્વાતા ભાવન તો ગાંધી-વિનોબા જ રહ્યા. એમાં ય વિનોબા તો ગાંધી કરતાં ય વિદ્રોષ એમના અદ્વાભાવન રહ્યા. પરંતુ વિશ્વતિ-નિપા ને વિશ્વતિપ્રામાણ્ય બે જુદી વસ્તુ છે. સ્વયં ગાંધી વિનોબાએ અનેક વ્યક્તિઓને પૂરનીય ગણી છે. કેટલીક વિશ્વતિ-ઓને શરૂથી અશી પ્રણમી છે. પરંતુ પોતાના જીવનમાં એમણે આત્મપ્રામાણ્યને જ સર્વોપરિ સ્થાન આપ્યું છે. નેબીઓ પણ આ બાબતમાં સ્વાભાવિકરૂપે બંને એમનું જ અનુવર્તન કર્યું છે.

પશ્ચિમના શાંતિવાદીઓમાં પણ જીવન આંદોલન બાબત વિચાર-ચિન્તા પ્રવર્તે છે. એમણે એને અમુક પરિસ્થિતિઓમાં અનિવાર્ય ગણ્યું છે. એટલે કે એનું અવલંબન પ્રશસ્ત માન્યું છે, નિષિદ્ધ નહિ. નેબીઓના વ્યક્તિવત્તમાં અરવિંદ, તિલક, માર્ટિન તથા ગાંધી-વિનોબા આ બધાના શુભ સંસ્કાર સંકલિત થયા હતા.

આ સંદર્ભમાં મને દેનરી મિસરની એક કથા યાદ આવી ભય છે. આમ તો દેનરી મિસર અશ્લીલ સાહિત્યનો લેખક ગણાય છે. પરંતુ એની આ કથક કથા ગમતી છે. એક માણસ બાવન પુત્ર કરેલો. ત્યાર પછી એને પસ્તાવા થવા લાગ્યો. એને થયું કે આ પાપના પ્રક્ષાલન માટે કોઈ યુગના શરણે જવું જોઈએ. એ દિવસોમાં એક મહાત્માની ગણ બેલગાલા હતી. પેલો માણસ એમના આશ્રમમાં પહોંચી ગયો, અગ્રણી પડી પ્રણામ કર્યો. ને ખૂબ દીનતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યો, ભગવાન! હું ઘોર પાપી છું, બાવન હયાઓનો અપરાધી છું. ને મારાં પાપ ધાવા માટે આપના શરણમાં આવ્યો છું. મારો ઉદાર કરો."

મહાત્માએ પૂરાં બે વરસ લગી એને પોતાના આશ્રમમાં રાખ્યો. એની પાસે તરફ તરફનાં વ્રત નિષ્ક્રમણ પાલન કરાવ્યું. બે વરસ સુધી એ શય્યાગત માથુસતું આચરણ જોઈ લીધા પછી મહાત્મા એતાથી સંતુષ્ટ થઈ ગયા. ને એને કહ્યું, "હવે તું બેલાશક સંસારમાં પાછો જઈ શકશે. તું શુદ્ધ થઈ ગયો છે, હવે કોઈ વાતને ડર નથી."

હત્યારાએ કહ્યું, "ભગવાન, મને વિશ્વાસ નથી બેસતો. તમે મને કોઈ એવી નિશાની આપો કે જેના આધારે હું ભાણી શકું કે હું ખરેખર શુદ્ધ થઈ ગયો છું."

મહાત્માએ એને કાળા રંગનો એક અંગૂઠો આપ્યો ને કહ્યું, "બ્યારે આ કાળો અંગૂઠો સફેદ થઈ ભય, ત્યારે સમજી લેવું કે, તારાં બધાં પાપ ધોવાઈ ગયાં છે, ને એ જેવા ન સજી, ત્યાં લગી મેં આપેલા નિયમો ને વ્રત-આચાર અનુસાર ચાલ્યા કરવું." નિયારો પાપીઓ તો ત્યાંથી નીકળી પડ્યો, બહાર

સંસારમાં. યુનુના આદેશ મુજબ ખતપૂર્વક પ્રાન, આચારને નિયમપાલન કરતો રહ્યો. તીર્થાટન કરવા નીકળ્યો. તીર્થનાં પવિત્ર જગમાં પાતાનો પેલો કાળો અંગૂઠો દૂબાડીને ધોયા કરતો. પશુ હજી એના ધોળા ધવાનાં કોઈ ચિહ્ન જણાતાં ન હતા. આમ કરતાં કરતાં એ વગસવીટી ગયાં. આખરે હતાશ થઈ એણે વિચાર્યું કે, હાલ ફરીથી યુજી પાસે જ ભઈ ને એમને જ રસ્તો પૂછું. એવો વિચાર કરીને યુજીના આશ્રમ ભણી પગ ઉપાડયા. એ હવે યુનુના આશ્રમની નજીક જ આવી પહોંચ્યો હતો. એટલામાં એણે જોયું કે, એક ઉલ્કા પુરુષ કોઈ એક સ્ત્રીને પળવી રહ્યો હતો, એના પર અત્યાચાર યુજીની રહ્યો હતો. સ્ત્રી એનાથી ત્રાસીને યીસો પાડી રહી હતી. હવે આ હત્યારાથી રહેવાયું નહિ, એણે પાસે જઈને પેના પુરુષને વિનય, અનુનય કરીને સમજાવીને દુષ્તાથી વારી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ પેલો ન માન્યો તે ન જ માન્યો. આખરે સ્ત્રીનો ત્રાસ પેલાથી ન જોવાયો, ન સહેવાયો. ક્ષણ ભર એણે વિચાર કર્યો કે હવે શું કરવું? મારા હાથે એક હત્યા સાર થવાની, બાવન હત્યાઓનું પાપ તો મહેલું જ છે. તેમાં હવે એક વધવાની...તે આમ વિચાર કરીને એણે પેલા દુષ્ટને ખતમ કરી નાખ્યો. ને પછી આશ્રમ ભણી ચાલવા લાગ્યો. પગ ઉપાડે તે પહેલા જોયું તો ગમજાનો રંગ સફેદ થઈ ગયો હતો. એ તો અવાચક જ થઈ ગયો.

તાર્પર્ય સ્પષ્ટ જ છે. સહજસ્ફૂર્ત નિષ્કામ પ્રેરણા પોતાના ઉદ્ધારનો વિચાર પણ ત્યજ દે છે. એમાં પોતાની ભતનો વિચાર જ નથી હોતો. સંપૂર્ણ નિર્મલત્વ જ હોય છે. એ પ્રેરણામાં અહમને પ્રવેશ જ નથી હોતો. પેલા અપરાધીએ પોતાના ઉદ્ધારનો વિચાર ક્ષણ તજ દોષો, ને ત્યારે એનો અતિમ અપગમ જ એના ઉદ્ધારનું સાધન બની ગયો.

એક દિવસ કોઈ એક છોકરી કૂવામાંથી પાણી ખેંચતી હતી. પાણી ખેંચતા ખેંચતાં એ કૂવામાં ગળડી પડી. પાસે જ એક માણસ ઉભેલો હતો, એનાથી ન રહેવાયું. એણે પેલીની પાછળ કૂવામાં ભૂસકા માર્યા. પેલી છોકરી ને એ માણસ. એ ઉપાડાં ખાવા લાગ્યાં. એટલામાં હોહા થઈ ગઈ ને કૂવાના થાળા પર ભેગા થઈ ગયેલા લોકોએ કૂવામાં દોરડું લટકાવીને બેઠેને ઉપર ખેંચી લીધાં. પૂછતા માણસ પડ્યું કે, છોકરીને બચાવવા માટે કૂવામાં ફટી પડનારા માણસને પોતાને તરતાં આવડતું નહોતું. લોકોએ કહ્યું, “લસા માણસ” તરતાં નહોતું આવડતું તો પછી કૂવાનાં ભૂસકા શું કામ માર્યો? એણે જવાબ આપ્યો, ‘મારાથી રહેવાયું નહિ, એટલે ફટી પડ્યો, ખીલે કોઈ વિચાર જ નમનાં આવ્યો નહિ.” આ જીવનનો શુભાવેગ છે. આને Passion (પેશન) કહે છે. એમાં વિચારને માટે કોઈ અવકાશ જ નહિ. વિવેક પેદા થાય તે પૂર્વે જે આજીવન ચાલે થાય છે તે.

જીવનની આ Passion જેઠીંઓ સરપૂર હતી. આ વ્યાપક જીવનનિભાથી જ દુઃખ નિબળન થતો હોય છે. આવી દુઃખાથી

જ જેઠીંઓનું વ્યક્તિત્વ તરળતર હતું. એમના શોભિતવરા આજીવનમાં એમના રહેકામુના મકાન નામે એક ગણ મુકર ઘટાદાર પડે હતું. આજીવનમાં મકાનો પાંધનારા સ્થપતિઓએ પદા લાવી નાખ્યાને ત્યારેજ આવી દોષો હતો. એ બળયું ત્યારે જેઠીંઓ ગડગડ થઈ ગયા. કહે, ‘ના ભઈ, તમારા નકશા બદલો, પશુ આ આંડને તમે છેડતા નહિ.” આ અદ્યથ જીવનનિભા છે. આ વ્યાપક જીવનનિષ્કામાં પશુ, પક્ષી, વનસ્પતિ તથા સ્થરાચર સર્પિને સમાવેશ થઈ જાય છે. આ નિષ્ઠા અનુસાર આ આખી ગૃહિ જ પરમાત્માનું સમગ્ર રૂપ બની જાય છે. જેઠીંઓએ કદી સમગ્ર સાકાર રૂપની ઉપાસના કરેલી નહિ, એ તો એમના આશ્રમના અતિવાસી જ વધારે બન્યા. પરંતુ ‘હું એટલું બળ્યું છું’ કે, આવા સમગ્ર સાકાર વિશ્વના જ તેઓ ઉપાસક હતા. આ મારું અનુભવ છે. જેઠીંઓ જેવા દુઃખવાન હતા એટલા જ તેઓ વિશ્વાસપરાયણ પણ હતા. તેઓ કોઈનીય સાધનો વ્યવહાર અવિશ્વાસથી કરતા નહિ. એમની વિશ્વાસપરાયણતા કોકવાર ભોળાપણની હદ સુધી પહોંચી જતી.

બુદ્ધાની બાળતમાં એક વેળા એમણે વિનોબાને પૂછ્યું કે, આપના આ અનુભવમાં કોઈ વાર કઈ દોષ પણ નહિ થઈ જતા હોય? એવા દોષો પ્રત્યે આખંડિયામણાં કરવા શું ઉચિત ગણાય? તો વિનોબાએ કહેલું, “આ અનુભવ ઉપાસનાનું છે. ઉપાસનામાં થોડો ભ્રમનો અંશ હોય છે જ. પશુ એના જ થકી તો ઉપાસના સિદ્ધ થાય છે. બ્યારે ખૂબી તથા તાડનાં ઝાડ કાપવાનું અભિયાન અચૂક છે. કારણ એમાં નાહક વૃક્ષોની હલકા થાય છે. આ બધાં ઝાડના પશુ કોઈ ને કોઈ ઉપયોગ હોય છે એ વસ્તુ અપણે જુલંબી ન જોઈએ. અસ્થર સિદ્ધ કરવા માટે શું આપણે ઓએની સાર્વત્રિક હત્યા જરૂરી ગણીશું? ખરા? ” ત્યારે વિનોબાએ ગીતાનો હવાલો આપતાં કહ્યું : “સર્વભોક્ષિ દોષેષુ મુનેનાગ્નિરિવાપુતા”. જુદાન આન્દોલનના ઉપસંહાર ટાળે તો એમણે એટલે સુધી કહી નાખ્યું હતું કે, ‘જુદાન ભોગસ, બિહાર ભોગસ ને બાળા પણ ભોગસ.’ એમાં કેવળ વ્યંગ નથી, પ્રામાણિક વસ્તુકથન છે અને પ્રામાણિકતા જ નમ્રતાની જનની છે. આ વિનયશીલતામાં વિનોબાની વિભૂતિની મહાનતા છે. સંત પુરુષોમા બાળકુલ સરળતા હોય છે. કટલાક સંપ્રદાયોમાં એવી માન્યતા હોય છે કે કોઈ વિભૂતિસંપન્ન વ્યક્તિનું મનુ થાય, ત્યારે એને વનઘામ લગી દોરી ભવા માટે એક નિર્દોષ બાળક આવીને એનો હાથ પકડી લે છે. બાળકુલની નિખાલસતા એ વિભૂતિમંથનની એક પિછાણ છે.

નસલવાદીઓએ કે કેલો પડકાર ઝીલી લેવા જેઠીંઓ મુસહરી પહેલી ગયા હતા. ત્યાં એક વાર કોઈએ એમને વાત કહી કે, લોકોએ એક નસલવાદીને અડીયા ધમકા આપીને લગાડી મૂક્યો, એની ખૂંચડી ગણ સળગાવી મૂકી, એનાં માથાપ રસ્તે રજગતાં થઈ ગયા. ને એમને ભૂખે મરવાનો વારો આવ્યો છે. ત્યારે જેઠીંઓ ને પ્રલાવતીદ્યુત હલ્લ પીગળી મળે. ને તેઓ તાળડોતોય

પેલા કુટુંબની સહાય કરવા દોરી પહોંચ્યાં. આવી વિશુદ્ધ કરુણમાં પોતાની-પરાયણો વિચાર જ નથી હોતો. માનવીમાં દુઃખ-સંકટ દેખીને એ ગંગાછત્રી ધારા માફક સ્વભાવથી જ વહેવા લાગે છે.

૧૯૪૨ ના આંદોલનમાં પૂલ્લય, કાકા સાહેબ તથા પૂલ્લય કિશોરલાલાઈ જેવા પવિત્ર પુરુષોએ જીવ આઝાદીની લડત માટે લાંમકોડ તે ગુજરાતનું સમર્થન કરેલું. ભેદે પાછળથી એ વસ્તુનો એમણે પોતાની જૂલ તરીકે સ્વીકાર જણ કરેલો.

અહીં એ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આ પ્રકારનાં અશુદ્ધ આચરણને પોતાના યા પોતાના સમૂહના સ્વાર્થને માટે ને અશુદ્ધ આચરણ કરવામાં આવે છે, તે ભેની વચ્ચે સરખામણી હોઈ જ શકે નહિ.

ગાંધીજીના આંદોલનમાં જણ નેલમાં ગયેલા અમારા જેવા સત્યાગ્રહી કેદીઓ અનેક તરેહનો બ્રહ્મચાર કરતા. જેલના કમ્પ-આરીઓને કર્તવ્યબ્રહ્મ કરતાં આયંત્રો અનુભવતા નહિ. મને સંભરે છે કે, વિનોબા જેવા મહાપુરુષો, સાગરના શ્રી કેશવલાલજી ખાઉંકર તથા અંકેલાના શ્રી દાદાસાહેબ પંડિત જેવા થોડાક માણસોના અપવાદ સિવાય બધા જ આમાં આવી જતા. આ ભેદ જુઝા તો જ-અસિદ્ધ સાધુપુત્ર હતા, એમની સાધુતા પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ ન હતી. આવી વ્યક્તિઓ તો અમારા આંદોલન માટે ગૌરવજ્વલ હતા. પરંતુ એ સમયમાં આપણું બ્રહ્મચારનાં કડવાં ફળ આપે આપણે સ્વરાજ્યોત્તર ભારતમાં ભોગવીય રહ્યાં છીએ... એક ઘર તો જેઓએ સુધમાં ચોરીદુપીથી જેલ બહાર જત મોકલી આપવા પ્રયત્ન કરેલો. પરંતુ પ્રભાવતીજીએ હઠતાપૂર્વક એ પ્રયત્ન બંધાવી ના પાડી દીધેલી. હું તો એમાં એમના પતિમેમની પરાકાષ્ટા જ નેહું છું.

જયપ્રકાશજી એક વીર યુરુષ હતા. વીર યુરુષનું હૃદય ઉદાર હોય છે. ઉદાર એટલે કે દરિયાદિલ. જેના હૃદયમાં બધાનો સમાવેશ થાય. આ ઉદારતા વ્યાપક પ્રેમમાંથી વેદા ધતી હોય છે. દલિત, પીડિત, યશિત માનવતાને કાળે એમનું હૃદય વ્યથિત હતું. તમામ કોંતિ-ગરીબોના હૃદયમાં આ વ્યથાનું શરૂ હોય છે, તે જ રીતે માસ્ત્રવાદીઓનો કોપ જણ આ કરુણનું જ સંતાન છે. અન્યના દુઃખે ને દુઃખી છે, તે જ અસહ્યમાં ધાર્મિક છે. ક્યા ધર્મનું મૂળ છે. આવી કરુણા એ જેઓના વ્યક્તિત્વનું કેળવેલું ગેત ન હતું. એમનું સમગ્ર હવન જ આ કરુણથી ઓતપ્રોત હતું. એમના બધા જ પ્રતિકાર ને જીવહત્તાલો પાછળ આ કરુણની પ્રેમજા હતી. ખૂદાનમાં મામેલ ધર્માં પહેલાં દિનજા મહેતાના નિસંગોપચાર કેદમાં એમણે ને ઉપવાસ કરેલા એમાં આ કરુણા અસિક વિશુદ્ધ તથા હતાત એ પ્રગટ થઈ હતી. કારણ એમાં પ્રતિજ્ઞાસ્ત્રી ગંધ સરખી ન હતી. નરહમ કરુણા જ કરુણા હતી. હવે આવી વ્યક્તિને ધાર્મિક કહેવાય કે નહિ. તે તો તમે બંગાળે એમનું જેમાં લેખકોની કહી પડવા કરી ને હતી.

જયપ્રકાશજી અને દૂસ્તરીશિપ

૧૯૭૬ માં ભારતની કુલ ખાનગી કંપનીઓના સંખ્યા ૪૫૬૯૨ હતી. જેમાંથી ૭૯૫૯ પબ્લિક લિમિટેડ અને ૩૭૭૩૩ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ હતી. બધીની ગણીને કુલ મૂડી ૯૧૧૫ કરોડ રૂપિયા હતી. પબ્લિક લિમિટેડ કંપનીની મૂડી ૨૫૮૧ કરોડ અને પ્રાઇવેટ લિમિટેડ કંપનીની ૬૫૭૮ કરોડ રૂપિયા હતી. આમાંથી ૬૭૪ કંપનીઓ સરકારી હતી અને તેની કુલ મૂડી ૬૩૫૭ કરોડ રૂપિયા હતી. જેસરસરકારી કંપનીઓની મૂડી ૨૭૫૮ કરોડ હતી. ૧૯૭૫માં ખાનગી સેવની કંપનીઓની માલિકાની સંપત્તિ ૧૦૫૫૦ કરોડની હતી. આ પૈકી કેટલીક માત્ર વેપારનું જ કામ કરતી. ખાનગી સેવમાં ઉત્પાદક ઉદ્યોગ કરનાર કંપનીઓનાં કારખાનામાં ૧૯૭૬માં ૬૮,૪૪,૦૦૦ કામગારો કામ કરતા હતા. આ ઉદ્યોગમાં કામગાર દીક વાર્ષિક ઉત્પન્ન, ધાતુ સિવાયના બીનાં સેવામાં, ૨૧૯૫ રૂપિયા અને સુતર તેમ જ કપાસના સંયુક્ત વસ્ત્રોદ્યોગમાં ૩૯૮૮ થતું હતું. ૧૯૭૫માં હડતાળ અને તાળાબંધીના ૧૯૪૩ પ્રસંગે બન્યા હતા અને ૧૧,૪૮,૦૦૦ કામગારોને એની ઝાળ બંધી હતી. માત્ર હડતાળને લીધે જ ૧,૬૭,૦૬,૦૦૦ કામના દિવસો નક્કારા ગયા. અને તાળાબંધીને લીધે ૫૧,૬૫,૦૦૦ દિવસો. ૧૯૭૭માં જુલાઈ માસ સુધીમાં એ બંનેને લીધે ૫૬,૦૦,૦૦૦ કામના દિવસો એળે ગયા. કેટલીક હડતાળો માત્ર થોડા દિવસો જ ચાલી ને બીજી મહિનાઓ લગી લાંબાઈ. પછી મૂડી અને શ્રમ વચ્ચેના સંબંધો વધુ ને વધુ તાણ-વાળા જ બનતા ગયા. ૧૯૭૬ પછી પણ આ પરિસ્થિતિ ખાસ સુધરી નથી.

મજૂર હડતાળ પર હોય એટલે ઉત્પાદન અને ઉત્પન્ન બંને ઘટે છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે, પણ સામાજિક સ્વાસ્થ્ય ને પ્રભાવમાં બળે છે તેની મજૂતરી ન્યાયકોષમાં થઈ શકે એમ નથી. વ્યવસ્થાપક વર્ગ એટલે કે મૂડી અથવા મૂડીના પ્રતિનિધિ. અને શ્રમ કરનાર એટલે કે કોઈના કાંઈ નહીં. વ્યવસ્થાપક એટલે કે જગે કે માલિક અને કામદાર એટલે જગે તોફાર ! અને સહને તોફારની અમશક્તિમાંથી માલિકે વધુમાં વધુ નકે મેળવવાને રહે. અને ગરમ હોય ત્યારે મજૂરોને ઓછામાં ઓછો મેળવેલો આપવાનો. શ્રમિકોનું ધોરણ ઓછામાં ઓછું કામ કરી વધુમાં વધુ મજૂરી મેળવવાનું. આ બંને ધોરણો પરસ્પરવિરોધી છે પણ એ લગભગ સર્વમાન્ય છે. આમાંથી વ્યવસ્થાપક (એટલે કે મૂડીદાર) અને કામગારનાં પરસ્પર અવિશાસ, અંગ્રા. કંઠાસ અને વિરોધ ત્યાત લાગેલો રહે છે. આ વાત સ્પષ્ટ હોવા છતાં આ પરિસ્થિતિ સમગ્રગી પદલવા તરફ બ્યાન આપવાને બાકી પરિણામ ઓછું ધાતક કેમ તીવરે એટલે જ વિચાર શાસ્ત્રને અને અર્થશાસ્ત્રોએ કર્યો. મૂળ દુઃખ એમનું એમ રહ્યું. ઓપણ આરે પાળ બાધવી દૂર રહી. ઉત્પાદન શક્તિની પ્રમે પછી નિર્ણયક બની. સમાજનું સ્વાસ્થ્ય સુધરવાને બદલે બગડવા તરફ વધ્યું. એમાંથી રાષ્ટ્રીય પ્રતિતિ વિધે શકા અને ચિંતાનું વાતાવરણ

પ્રસરવા લાગ્યું, રાષ્ટ્રીય પિતને મહત્વ આપનાર મહિત્વોના લક્ષ્ય આ પરિસ્થિતિ તરફ નહોતું એમ નહીં. પણ ઉમંગભરે આગળ આવી પ્રજામાં હાથ નાખવા સારું કાંઈએ આગેવાની લીધી નહીં, શાસનવર્ત્તમાં શતાગમ જ નહોતી. શાસન બહારના વિશ્વગ્રામે ઉમંગ જ નહોતો. ઉદ્યોગપતિઓ કે મજૂર આગેવાનોએ મગજમાં લીધું હોત તે તેઓ રસ્તો શોધી શક્યા હોત. પણ પરસ્પર અવિશ્વાસને લીધે એમણે પણ આ તરફ દુલ્લભ કર્યું. આરોપ પ્રત્યારોપ કરવાથી આગળ એમની ગતિ ન થઈ. હવેના અને તાબામાંની સંખ્યા ૧૯૬૦માં ૧૩૫૭ હતી તે વરસાવસ વધતી જ ગઈ. ૧૯૬૧માં ૫,૧૨,૦૦૦ કામગારો ૫૨ એની અસર થઈ તો ૧૯૬૬માં ૧૪,૧૦,૦૦૦ કામગારો ૫૨ થઈ.

એમ જણાય છે કે આ બચડી પરિસ્થિતિ તરફ જયપ્રકાશનું લક્ષ્ય પારીકાષ્ઠી ગયું હશે. તે વખતે તેઓ જમીનનો પ્રશ્ન ઉકેલવામાં સંપૂર્ણ રીતે ખૂંપેલા હતા. આ જ અસરમાં મીનનું આકર્ષણ થયું અને જૂનમાં વિકટ પરિસ્થિતિ ગંભીર થઈ તેથી જયપ્રકાશનું ઉદ્યોગક્ષેત્રની અશાંતિનો તોડ લાવવા સારું પગલાં માંડવાનો નિર્ધાર કર્યો. ૧૯૬૫ના માર્ચ માસમાં એક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ યોજાઈ. પરિપત્તી સ્થાને મુખ્ય વિષય ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયની સામાજિક જવાબદારી હતો. અનેક દેશોના પ્રતિનિધિઓવાળી પરિષદનું ઉદ્ઘાટન લાલબહાદુર શાસ્ત્રીએ કર્યું અને છ દિવસને અંતે ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયની સામાજિક જવાબદારીઓનું બહેરનામું બહાર પડ્યું.

પરિષદના નિષ્કેશોની અમલગળગણી સારું દિલ્લી, કલકત્તા અને મુંબઈમાં આવી સભાઓ જયપ્રકાશનની પ્રેરણાથી થઈ. દિલ્લીમાં કામગારોની સામાજિક જવાબદારી વિષે એક સુચક્તો સર્વસંમતિથી સ્વીકારાયો.

હરી એકવાર રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિનો નવો વળાંક આપવાથી આ બંને મહત્વની પરિપક્વતા નિષ્કેશોના અમલ કરાવવા સારું જયપ્રકાશનું લક્ષ્ય ઠંડી શક્યા નહીં. રાજકીય આંદોલનોમાંથી જયપ્રકાશનની સફળદષ્ટિને લોકશાહીના સંકેતો ચિહ્નો બચાવા લાગ્યા. લોકશાહીનું રક્ષણ એ તારીફનું કામ હતું, એ સ્પષ્ટ છે. જયપ્રકાશન એમાં મુશ્કેલી.

તોય ૧૯૬૨માં પ્રગટ કરેલા પોતાના વિચારોનો તંત્ર તેમણે છાંયો નહોતો. ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયમાં માલિકાનું સ્વરૂપ શું, માલિકા કોની, ફક્ત મૂડીની કે ફક્ત જમીન કે મૂડી અને જમીનની સંયુક્ત માલિકા? સંયુક્ત માલિકામાં કોણ કોણ? મૂડી કે જમીન કે આમાં સમાવેશ? સ્થાન શું? સામાજિક માલિકાનો વ્યવસાય એટલે શું? શાસનની માલિકા એટલે સમાજની માલિકા એમ માની શકાય કે? કઈ વ્યવસ્થાથી પ્રાપ્ત્યુક્ત સમાજ ક્ષણે? વગેરે પ્રશ્નો જયપ્રકાશન સમક્ષ યજ્ઞ થયા. નવાઈની વાત એ હતી કે આ જ સુસાધે ઇંગ્લેન્ડના જયપ્રકાશનના એક સુનેદી શ્રી યમાખર અને રજાટ બાંદરે જયપ્રકાશનની સલાહથી જ સામાજિક માલિકા-માલિકની મૂડીનીયે નહીં અને

શાસનનીય નહીં એવી માલિકાના ઉદ્યોગનું સ્વરૂપ કેટલું નેટલું એટલે અને કેટલું ફોર્મલ એક ને વિષે એક પ્રયાગ મદ કર્યા હતા. એ વિષય યમાખરે કર્યું, “આ અમરી ઇન્ડિયાનો એક ફિદમ, આગારો એક આખરો પાલક, હરકાઈએ કર્યું કે, આ અખરનો ઝાંઝો નહીં ટકે, માલિકા નાબૂદ કરીને કામ શ્રી રીતે ચાલે અને એ કદી દેખાડવાનું રાખ્યું. કામગારોએ અખરો યમાખર દરાવ્યું. અને ઉદ્યોગમાં લોકશાહી લાવવાનું કર્યું. પણ એને સારું એમને સ્વેચ્છાએ કેટલીક સર્વાઈએ નહીં કરવી પડી.

૧. યમાખરે માલ અને નરસેવવાનું સારું વેચ્યું નહીં.
૨. ઉદ્યોગ વિષેના સર્વ નિર્ણયમાં કામગાર સંઘમાંથી થઈ.
૩. પગારમાં ઓછામાં ઓછી વિધિતા રાખવાની.
૪. આગેવાનોએ લોકોને કામ ચાલે એટલા જ કંપનીને બહાર દાખવાનો, કારણ એને લીધે કામ કરનારાઓ વચ્ચે માનનીય સંબંધો રહી શકે છે, અને
૫. નહીને જેટલો ભાગ અને સર્વિશું એટલો જ ભાગ અને સમાજને આપીશું. અને હવે આ કંપની સમાજની. સમાજ સારું અને સમાજે ચલાવેલી છે. લવિષ્યકાળમાં કારજનાતોનું સ્વરૂપ કેવું હોય તેને એટલે તેનો આ સુચેત્વ નરૂનો છે.

“ગાંધીજીના નેતૃત્વમાં આટલી પ્રેરકતા હતી. છતાં ઉત્પાદનમાં કાલને અને એની માલિકા વિષે હુરોપમાં જેટલા વિચાર થયે એટલા ભારતમાં ન થયો.” આ શબ્દોમાં જયપ્રકાશનું પોતાનો એક વ્યક્ત કર્યો. “યુરોપ અનુભવનો આપણે લાભ પણ ન લીધો એ કમનસીબીની વાત છે. હુરોસલાવાનો જેવા નાનકડા રાષ્ટ્રે માલિકાની ક્લેમ કરેલા સાહસભર્યા અને સફળ પ્રયોગની આપણે આપણુ દેશમાં કદર પણ ન બુઝી. આપણુ આર્થિક ક્લેમમાં હજુયે વીસમી સદીનું તંત્રશાસ્ત્ર અને ઝોગણીસમી સદીનું માલિકાનું ચોકડું ગળામાં મળું ભેરવીને ચાલતું જાય છે. આ દેશમાં મજૂર ચળવળની રચના જુનવાણી છે અને દર્પિત પછાત છે. આ બધું બાલકનું હોય તો હિંદુ નરૂં સ્થિતન કરતું પડ્યો. અને કેટલીક પુનર્ચના કરવી પડશે.” આ શબ્દો વડે જયપ્રકાશનું ટુરસીશિપના કામનું સ્તોત્રાય કર્યું.

તેઓ આગળ કહે છે : “કામગાર એટલે માત્ર વેતનઝોગી લોક નહીં, તેઓ પણ ટુરસી છે. તેમણે પોતાની અશક્તિ અને કૌશલ્ય વગેરેનો ઉપયોગ સમાજના હિત સારું કરવાનો છે. સમાજ સારું વસ્તુઓ બનાવવાં હોઈ તેઓ પણ સમાજના સેવકો જ છે. તેમને માત્ર કામગાર માનીને કોઈએ વર્ગોથી વગળામાં મજૂર આદોલન ચાલે છે. કામગારની સ્થિતિ સુધારવામાં એને થોડી ઘણી સફળતા પણ મળી છે. તોય મજૂર મજૂર જ છે, અને માલિક માલિક છે. કામગારને નામે બધાં કાંતિ થઈ ત્યાં પણ મજૂર મજૂર જ રહ્યો, ફક્ત માલિક બહલાયા, તેથી કામગાર ચળવળની કિશ્ત દરાવવામાં કોઈક જૂલ થઈ છે કે શું એનો વિચાર કરવો

નોંધે. ખરું જોતાં સ્વાર્થચૂંતિની પ્રવૃત્તિનો પ્રતિકાર સ્વાર્થ-
ત્યાગચૂંતિની અળવળથી થયો નોંધે. સફળી સંપત્તિ સમાજની
છે અને સૌએ સમાજનું મજબૂત ફેલાવું છે એ ભાવના સમાજ-
વ્યાપી અને સમાજવ્યાપી થઈ નોંધે. આ ભાવના એટલે
ગાંધીજીએ આપેલા ટ્રસ્ટીશિપનો વિચાર. એ વિચારની દૃષ્ટિ
નરો સમાજ બતાવવાની છે. એવો સમાજ કે જેને મન વ્યાપાર
ઉલોમ એ અંતિમ હોય નહીં પણ સમાજસેવાનાં સાધનો હશે,
અંતિમ ધ્યેય હશે માનવ. તેથી આ વિચાર અને આ ભાવના
સમાજમાં પ્રસારે અને પ્રત્યક્ષ અસરમાં આવે તે સારું સતત
પ્રયત્ન કરવો નોંધે.

આ સતત પ્રયત્નના એક ભાગ તરીકે જ તેમણે કામગીર
નેતાઓની એક અખિલ ભારતીય પરિષદ ૧૯૬૬ ની માર્ચ ૧૯૬૬ ને
રોલ દિલીમાં બોલાવી હતી. આ પરિષદમાં મજૂરોની સામાજિક
જવાબદારીઓનું એક બહેરનામું સ્વીકારાયું. એનાથી બરાબર
એક વર્ષ પહેલાં માર્ચ ૧૯૬૫ માં ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયની પરિષદે
સર્વસંમતિથી એક બોધણાપત્ર તૈયાર કર્યું એ આપણે ઉપર
નોંધે ગયા. પણ જ્યારે દેશ વિશે અમલ કાંઈ થયો નહીં. રાજકીય
અને રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ અડધી બદલાઈ રહી હતી. ક્ષિતિજની
પેલી પાર બળબેઝરીનાં વાહણં વેરાતાં હતાં તે તરફ જ્યવપ્રકાશનું
ધ્યાન ગયું. તેથી ટ્રસ્ટીશિપના કામગીરી ધ્યાન ખેંચી લઈને તેમને
રાષ્ટ્રીય કાર્યોમાં પડ્યું પડ્યું. તેમ ૧૯૬૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં મુંબઈના
કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓની એક સભામાં ૧૯૬૫ પછી શું શું કામ
થયું હતું તેનું સરવૈયું મેળવવા જ્યવપ્રકાશન ખાસ હાબર રહ્યા.
આ સભામાં એવું માન્ય કરવામાં આવ્યું કે ઉદ્યોગની સામાજિક
જવાબદારી સ્પષ્ટ કરનાર એક કલમ, કંપનીઓનાં બંધારણમાં
અને એના ઉદ્દેશમાં નાખવામાં આવે. ટાટા સમૂહની કેટલીક
કંપનીઓએ પોતાની એક ખાસ સાધારણ સભામાં ૧૯૭૦ માં
આવી કલમ લખાવ કરવાનું માન્ય કર્યું. પણ એ કલમનો અમલ
થયો કે નહીં એ કોણ જુએ? પૈસાનો વ્યવહાર બરાબર ચાલે
છે કે નહીં એ જોવા સારું જેમ હિસાબની તપાસ થાય છે તેમ
સામાજિક જવાબદારી પાર પડે છે કે નહિ તે જોવા સારું
‘સેલ્ફસેકેન્ડેન્ટી’ બી વ્યવસ્થા કરવાનું માન્ય કરવામાં આવેલું.
બરાબર પાંચ વર્ષે જ્યવપ્રકાશનના પ્રયત્નને સારો એવો જવાબ
મળ્યો.

કામની પ્રગતિનો આવા મંદ વેગ અને બગડાની રાષ્ટ્રીય
પરિસ્થિતિની દૈનંદિકાળ ગતિ નોંધેને જ્યવપ્રકાશનએ ટ્રસ્ટીશિપને
હજી વધુ સમય આપવાનું કારણ. ૧૯૭૧-૭૨ ના વર્ષમાં આ
કામમાં મદદ કરવા સારું સંચોદ્ય અળવળના એક સહકાર્યકરને
ખાસ મુંબઈમાં બોલાવી લીધો. લગભગ ત્રણ અઢવાડિયા
અરસામાં અનેક ઉદ્યોગપતિઓ અને મોટા વેપારીઓની મુલાકાત
લઈને ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતની તરફ અમલજન્યવણી એ વર્ગીકાર

રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં કેટલી બઝરી છે એ સમજાવ્યું. પણ લોકોને
આ વિચાર બ પૂરતા પ્રમાણમાં સમજાવો નથી એમ બ્યારે
સમજાવ્યું ત્યારે મુલાકાતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વાતાવરણનું
‘કેસીઅપ’ કરવાની બગાબઝરી પૈસા સહકાર્યકર્તા પર સેંપીને
બપ્રકાશનને ખીબ કામ સારું અન્યત્ર ગયું પડ્યું.

જ્યવપ્રકાશનની પ્રેરણાથી, પ્રયત્નથી અને કાર્યકર્તાઓની
મહેનત વડે ટ્રસ્ટીશિપનો પ્રચાર અને પ્રચોદ કરવા સારું મુંબઈમાં
‘ટ્રસ્ટીશિપ ફાઉન્ડેશન’ નામની એક સંસ્થા સ્થપાઈ. આ
સંસ્થામાં વ્યવસાય, સમાજસેવા અને ઉદ્યોગના લોકો છે, જ્ય-
પ્રકાશન બંને સંસ્થાના કાર્ય અંગે કાળજી દેખાડતા. ૧૯૭૫
પછીના રાષ્ટ્રીય સંકટના કાળમાં, નાદુરસ્ત તબિયત હોવા છતાં
આ સંસ્થાવતી ટ્રસ્ટીશિપના કામ વિશે વિચાર કરવા સારું
થતી સભાઓમાં તેઓ હાબર રહેતા અને આ કામમાં ભાગ
લેવા કાર્યકર્તાઓ સાથે વ્યક્તિગત રીતે વાત પણ કરતા. એને
લીધે કમ સે કમ મુંબઈમાં તો ટ્રસ્ટીશિપના વિચાર અને કાર્ય
વિશે આસ્થા ધરાવનારી એક ટીમ બની થઈ છે. આ ટીમના
પ્રયત્નને લીધે કોટાકટીના કાળમાં પણ ટ્રસ્ટીશિપના પ્રચારનું કામ
મુંબઈમાં ચાલુ રહ્યું. તેઓ બ્રહ્મી વાર કહેતા, “૧૯૭૨ માં
હું ખાસ ટ્રસ્ટીશિપના કામ સારું મુંબઈમાં બાર દિવસ રહ્યો.
અનેક પ્રકારના સમૂહોને મળવાનું મેં કરાવ્યું. મજૂર નેતાઓ
અને વેપારવ્યવસાય, શિક્ષણ અને સાહિત્યના ક્ષેત્રોના આગેવાનો-
ની સભાઓમાં હું બોલી શક્યો. ખીબજોની સભામાં તબિયત
અચાનક બગડવાથી હું ભાષણ કરી શક્યો નહીં. પણ આ કામ
તમે આગળ ચલાવજો.” ટ્રસ્ટીશિપના કામ અંગે તેમને બહુનાર
અગ્રસ દેહાકટી વખતની જીવલેસુ ખીમીમાં પણ સતત પ્રગટ
થતી હતી.

કોટાકટી ખતમ થયા પછી તરત જ ૨૭ ઓક્ટોબર ૧૯૭૨ને
રોલ મુંબઈના ટ્રસ્ટીશિપ ફાઉન્ડેશન વતી એક રાષ્ટ્રીય પરિષદ
ભરવામાં આવી. શ્રી મોરારજી દેસાઈએ એ પરિષદનું ઉદ્ઘાટન
કર્યું. મુખ્ય મહેમાન તરીકે ઇંગ્લેંડની ટ્રસ્ટીશિપ જેવી જોન
એનરિચ મુવમેન્ટના મંત્રી શ્રી રોબર્ટ સોરેલ હાબર હતા. તેમણે
ટ્રસ્ટીશિપ ફાઉન્ડેશનના મંત્રીને ઇંગ્લેંડે આવીને સમવિચારક લોકો
સાથે વિચારવિનિયમ કરવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. મંત્રીએ હુરોડના
ચાર દેશીની મુલાકાત કરી. આ પ્રવાસ દરમિયાન બહુમુખે કે
જ્યવપ્રકાશનની ટ્રસ્ટીશિપ વિષયની ફિલચાલ અંગે થયુંને માહિતી
અને અનુસાહ છે. તેમજ જ્યવપ્રકાશનનું માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કર-
વાની મજા છે. તેથી ભારતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ટ્રસ્ટીશિપ પરિષદ
ભરવાનું રહ્યું. આ પરિષદ તો, ૨૬ થી ૨૮મી ઓક્ટોબર ૧૯૭૨
નુધી બેંગલોરમાં ભરણ. પરિષદમાં ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા, જર્મની
અને એસ્ટ્રેલિયાથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. પરિષદની ફલ-
શ્રુતિ અંગે જ્યવપ્રકાશનને ખૂબ જ આસ્થા અને અંખેડા હતી.
એ આસ્થા પ્રગટ કરતાં તેઓ એક પત્રમાં લે છે, “પરિષદના
સંકલ્પોની કમળના વડવામાં આવે તો દુઃખે બેઠી કે

૭ અને એના અમલને જોઈ દસ વર્ષ લાગી ગયાં. નાસ્તરમાં જ
ટાટા કંપનીના મેદાલ એટિલ ગિરિદાસ પ્રગટ થયા છે. —એ. કે.

પરિષદમાં હાજર રહેવાની મારી ઇચ્છા છે. પણ મારી તબિયતને લીધે આ વખતે તે શક્ય નથી. પરિષદમાં ટ્રસ્ટીશિપના જુદા જુદા પાસાં અંગે ચર્ચા થશે ને કાંઈક નિશ્ચિત કાર્યક્રમ કાવવામાં આવશે એવી મને આશા છે. ”

પરિષદે માન્ય કરેલા નિવેદનમાં સામાજિક જવાબદારી બાબત ઉલ્લેખો અને વ્યાપારી સંસ્થાઓએ ભ્રષ્ટ્રચક્ર રહેવાના પદક પત્તી પરિષદના નિયુક્તિને ટેકા આપ્યો. એક પણ આગળ એ રીતે મૂક્યું કે ગાંધીય અને સામાજિક ઉદ્દેશો અને આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરવામાં સહકાર આપવો એ પણ ઉલ્લેખ અને વ્યાપારી સંસ્થાઓ તેમજ ઉદ્યોગપતિઓ અને વેપારીઓની જવાબદારી છે. પરિષદે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તર પર ટ્રસ્ટીશિપના વિચારને પ્રભાવ-શાળી પ્રચાર કરવાનું પણ ઠરાવ્યું.

પણ આ બધું શાને સારુ ?

એક નવો સમાજ બનાવવા સારુ. કેવો સમાજ ? જન-પ્રતાશજના સ્વપ્રતિભાને નવો સમાજ કેવો હશે ? તેઓ કહે છે— ઉત્પાદનનાં જે માધનો છે તેની ઉપર સમાજની માલિકી હોવી જોઈએ અને જે સંપત્તિ ઉત્પન્ન થાય તે સમાજના હિત સારુ ખર્ચાવી જોઈએ. એને મારું લોકમત બનાવવો જોઈએ. કોઈને કાયદા વડે ટ્રસ્ટી બનાવી ન શકાય, પણ વ્યક્તિગત માલિકી એ માનવ-સ્વભાવનો મૂળભૂત ગુણ છે. એ પણ

માન્ય નહીં થાય, માનવ-સ્વભાવ પરિવર્તનશીલ છે. તેને જુદા જુદા પ્રકારના વલણ અને આકાર આપી નકાય તેવી જ તો શિક્ષણમંથાઓ છે અને નિશ્ચયકાર્ય આવે છે. માનિષ્ટાહરની ભાવના બાબત પણ શિક્ષણ આપી શકાય એમ છે. માણસ પોતાનો શ્રમ, બુદ્ધિ, કૃત્યગતિ વાપરીને, આર્થિક સંપત્તિને ઉપયોગ કરીને કાંઈક નવું નિર્માણ કરે છે, એને સારુ આખા સમાજની મદદ લેવી પડે છે. તે જાણે જે કાંઈ કહે કે હું આ સંપત્તિનો માલિક છું તો તે મોટા ભુવ છે, તે એક અન્ય છે. ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા એક સામૂહિક, સામાજિક પ્રક્રિયા છે. પ્રત્યક્ષ-અપ્રત્યક્ષ રીતે તેમાં અન્યેક લોકો મદદ કરતા હોય છે શ્રમ, મૂડી, બુદ્ધિ એકઠા થઈને કામ કરવાનું ઉત્પાદન થાય છે. તેથી તે ઉત્પાદનમાં આખા સમાજનો ભાગ છે. એક જણે કહે, ‘મેં’ બુદ્ધિ વાપરી એટલે હું માલિક, ખીલે તોને કે મેં મૂડી લગાડી એટલે હું માલિક—આ સાવ ભૂલભરેલું છે મૂડી લગાડી એટલે તમે માલિક અને જેમને મફત ના કરી તેમના કાંઈ ભાગ નહીં ? વ્યાજ અને મજૂરી આપી એટલાથી બચેલા પૂરા નફાનો માલિક મૂડી લગાડનાર ન થઈ શકે. તે નફામાં આખા સમાજનો ભાગ છે. એક જવાબદાર સમાજ બનાવવાનો આ કાર્તિકારી વિચાર છે.

● ગાંધીજીનાં કેશપાંડે

જયપ્રકાશજીની રૂઝ અને આપણું કાર્તવ્ય

આપણે શું લોકનાયકની સંપૂર્ણ કાંતિની દિશામાં આજગ વધી રહ્યા છીએ ? કે જનતા પાર્ટીના વિસ્મૃતથી આપણે નિરાશ થઈને બેઠા છીએ ? જનતા પાર્ટી અને એની સરકાર જ સંપૂર્ણ કાંતિનું સર્વરૂપ નહોતું, અલગતા જનતા પાર્ટીની સ્થાપના અને એની સરકાર એ એક આવશ્યક પગલું હતું. પણ જનતા પાર્ટી અને એની સરકારો બન્યા પછી અથવા એ સરકારો પછા પછી આપણું કામ ખતમ નથી થતું.

જયપ્રકાશજીએ એ પગ કઢી કહ્યું નહોતું કે શાસન દારા સંપૂર્ણ કાંતિની મંજિલ પાર પડી શકે. સંપૂર્ણ કાંતિના ઉદ્દેશને અનુકૂળ સરકાર હોય તો આપણા કામમાં મદદ જરૂર મળી શકે. પણ મોટા બાળનું કામ તો જનતાએ જ કરવાનું છે.

વિદેશી હકમતને હાથપી એ સંપૂર્ણ કાંતિની સરખામણીમાં સહેલું કામ હતું. એને સાડુ રાટ્ટની અસ્મિતાને જાગવવી જરૂરી હતી અને આપણા મેતાઓએ એ કામ સારી રીતે કર્યું. પણ તે એક નકારાત્મક ભૂમિકા હતી. આપણા મેતા એને વિશે સારી રીતે જાણતા હતા. તેથી જ એમણે આઝાદીના આન્દોલન દરમિયાન જ રાષ્ટ્રનિર્માણના કાર્યક્રમ પર ધ્યાન દોર્યું હતું. દેશને સામ્રાજ્યવાદી સંકેતમાંથી મુક્ત કરવો એ પહેલું કામ હતું. ત્યાર બાદ લોકશાહીના ખાખ પર નવી સમાજવ્યવસ્થા બનાવવી છે. સંપૂર્ણ કાંતિનું સૂત્ર એને જ અમલમાં મૂકવા સાડુ છે.

આર્થિક અને આમાજિક વિપત્તિનું નિરસન થી રીતે થશે એ જ આપણી સામે એક વ્યક્તિ છે. આ જ સમસ્યાને ઉકેલ શોધવામાં જયપ્રકાશજીની જીવનયાત્રામાં અને સાથે સાથે એમની વિચારયાત્રામાં અનેક પરિવર્તનો આવ્યાં. એને હાલ જ તેઓ માર્ક્સવાદી નબ્યા. એ રસનો પથોત ન લાગ્યો. સારું જુદાની થઈ ગયા. એમ તો માર્ક્સિસ્ટ હોવા છતાંય ગાંધીજીના વિચારો અને એમનાં જીવનમૂલ્યોથી ધણ પ્રભાવિત હતા. સાધ્ય સાધન વિષેકે તેમણે અપનાવ્યો. તેથી ગાંધીજી પ્રણીત રચનાત્મક કાર્યમાં એમને રસ હતો. રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા જનસાધારણને સમતાતાં મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપી શકાય છે. સામૂહિક ભૂમિતિ કરવાનું એક પ્રભાવશાળી સાધન છે એમ માનીને જુદાન આન્દોલન સાડુ લોકનાયકે પોતાનું જીવન જ અર્પિત કર્યું. જેથી રીતે આઝાદીના આન્દોલનમાં લોકોની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા બગી ભીડી તેવી રીતે જુદાનઆમદાન આન્દોલન દારા સમતાવિનિર્ નવસમાજ સાડુ એક સમાજવાનસ બનશે, એક નવી અસ્મિતા પેદા થશે એવી આશા લઈને તેઓ સર્વોદયી બન્યા. દુર્ભાગ્યે જુદાનઆમદાન આન્દોલનથી જે શક્તિઓ ઝગડી એના પ્રમાણમાં કોંગ્રેસી શાસન માર્દેત જે આર્થિક નીતિઓ અપનાવવામાં આવી તેને પરિણામે જે શક્તિઓ બહાર આવી તે વધુ પ્રભાવશાળી સાબિત થઈ. ગરીબ વધુ ગરીબ અને અમીર વધુ અમીર થતા ગયા. સત્તા પ્રાપ્તિનું જૂત લક્ષણ બધી પાર્ટીઓને બળગી રહ્યું. કોંગ્રેસપાર્ટી વાળા સમજના લાગ્યા કે બન્ને એમનું હમેશા સાડુ સત્તાધિષ્ટિ

રહેતું એ દેશના હિત સાડુ જરૂરી છે. સારાનરસાનો ખ્યાલ અભારાઈએ આપવામાં આવ્યો અને તે વિરોધી પક્ષોને નેસ્ત નામદ કરવાની તમામ કૌશલ્યો કરવામાં લાગી ગયા. વિરોધી પક્ષેલાળા પણ પોતાને સંભાળી ન શક્યા. સત્તાધારી પક્ષે જે રસ્તાએ અપનાવ્યા તેનું જ અનુકરણ કરવા લાગ્યા. સાધ્વ-સાધવનો વિવેક ન રહ્યો. ધર્માનિરપેક્ષતાને નામે ભતિવાદને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું. બેચેનીયતો ખ્યાલ ખતમ થવાને બદલે જોયી ભતિવાળા આક્રમક ગયા. મૂડીવાદીઓ, બનીન-માલિકો, નોકરશાહ વર્ગના લોકો સમાજ પ્રત્યેના પોતાના કર્તવ્યોને ભૂલી ગયા. સરંહારા વર્ગના લોકો પર હુમલા થવા લાગ્યા. આરોહર બ્રહ્મચાર ફેલાઈ ગયો. લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થાનો પાયો હુમમયી ગયો. ખરીબો સાડુ ન્યાય ન રહ્યો. સ્વરાજ નામનું જ રહ્યું. અરાજકતાનો કાળો વાદળોં ઘેરાવા લાગ્યાં.

વીસ વર્ષો સુધી તનતોડ પ્રવલન કરવા છતાંયે બ્યારે બ્યારી હાલત પેદા થઈ ગઈ ત્યારે જ્યપ્રકાશજીનું મન ચિતાગ્રસ્ત થઈ ગયું. આ એકાધિકારવાદી બ્રાહ્મચારી મનદ્વસ શક્તિઓનો સામનો કેવી રીતે થાય ? કઈ શક્તિ આ બધાંની સામે ટકી શકે અને બહાદુરી સાથે લડી શકે તેની એ રોધ કરવા લાગ્યા. એટલામાં શુજરાતના નવયુવકોએ બ્રાહ્મચારની વિરુદ્ધ પોતાનો જંગ શરૂ કર્યો. બ્રાહ્મચારની વિરુદ્ધ યુવાશક્તિને ખડી થતી નોંધને લોકનાયકને દિલારા મળ્યો. તેથી જ તેમણે કહ્યું કે શુજરાતથી મને રોશની મળી. એમની આ પ્રક્રિયાને લઈને સત્તાધારી લોકોએ ધંધલ મચાવી લીધી હતી. બળે કે નેખીંગ હિંસક આચારના ટેકાર ન બન્યા હોય. જાણીય, મોકારી, મોંઘારી અને કુશિક્ષણી વિરુદ્ધ બિહારમાં જે આંદોલન થયું તેવું નેતૃત્વ તેમણે અધિક્ષાના આચરણની શરત સાથે જ સ્વીકાર્યું હતું અને તે આંદોલન પૂર્ણ રીતે શાંતિમય રહ્યું.

બિહાર આંદોલન દરમ્યાન નેખીંગએ સંપૂર્ણ ક્રાંતિની ઘોષણા કરી. તેણે બજાત હતા કે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સાડુ દેશના નવયુવકોએ મેદાનમાં ઉતરવું નોંધ્યે અને પોતાના વિચારો ગામડાંના નીચાં નીચેના વર્ગો સુધી પહોંચાડવા નોંધ્યે. એ લોકોમાં આત્મસન્માનની હાવના બગાડવાનું કામ યુવકોએ કરવું નોંધ્યે. અમજીવી સમાજની અરિમતાને આધારે લોકસંમિતિઓએ ધર્મનિરપેક્ષ, ભતિનિરપેક્ષ સામુહિક શક્તિ દારા પોતપોતાના હેતુમાં જનસાધારણની સરકારે ચલાવવી નોંધ્યે.

જન જનરણની આ પ્રક્રિયા બિહારમાં શરૂ થઈ અને ધીરે ધીરે સ્વેદ પડકી રહી હતી કે દેશના સ્તર પર ચર્ચાત્મક ક્ષેત્રમાં સ્વેદીય પાદસ્થિતક છટનાગ બની. એને લીધે બિહાર આંદોલનનો પૂનઃ જન્મ પડકારી ગયો. કડકડીની ભરેલાત થઈ અને આખા દેશમાં સંકર્ષની દબા દબાઈ ગઈ. હેમરે સામાન્ય સંસ્કૃતિઓને પગલાએ ઝાંઝાતી દરિયા માંથી પાડી રહેલુત નેખીંગને બની જવાએ જનના પાર્દીની સરકાર બ્યારી ગઈ.

એને લીધે લોકોમાં એક ગેરસમજ પેદા થઈ ગઈ. જે લોકો જ્યપ્રકાશના નેતૃત્વને માનતા હતા તે બાળ મતાની પાછા દાવ્યા લાગ્યા. બનેરે કે સત્તા પ્રાપ્ત કરવાથી જ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ ન થવાની હોય ? એમણે કરવું તે એને નોંધવું હતું કે પોતાના રચનાત્મક સંધર્ષનું કાર્ય આડુ રાખી વચળા પરિવર્તનની દિશામાં વ્યાગળ વધે. રચનાત્મક કાર્ય માટે એક સાડુ વાનાવચુ બચુ હતું. જ્ય આપણે લોકો એને લાલ હડાવી ન શક્યા. ધડુ લોકો સંધર્ષ જ સંધર્ષની વાત કરતા રહ્યા, બ્યારે એમને રચનાત્મક કામમાં લાગી જવું નોંધવું હતું. એ ખડુ છે કે જ્યપ્રકાશજીએ રચનાત્મક કાર્યની સાથે જ સંધર્ષની આવગથકના પર લાર મુકયો હતો પણ એના અર્થ હરગિજ એ નહોતો થતો કે એમણે રચનાત્મક કામને નિષિદ્ધ માન્યું હતું. એમના પ્રતિ-પાદનને અર્થ માન એટલો જ હતો કે વખત આવતાં સંધર્ષ પણ ચલાવવો પડશે. શાસનની વિરુદ્ધ સર્વોદ્ધી કાર્યક્રમોએ કંઠી સત્યાગ્રહી આંદોલન કરવું જ ન નોંધ્યે એવો આગ્રહ એમને સાન્ય નહોતો.

જનતા પાર્દીનું રાજ્ય સમાપ્ત થતાં ધડુ લોકો હાવરા-બાવરા થઈ ગયા. એમને સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું સમજ આકલન થઈ જ ન શક્યું, મહત્વની વાન તો એ છે કે શાસન દારા સંપૂર્ણ ક્રાંતિની પ્રક્રિયાને મદદ મળી શકે છે, પણ એને આધાર આપવાની જવાબદારી મોટે લાગે જન સાધારણ પર હશે. એ કામ સાડુ અમજીવી લોકોમાં બચ્ચિત લાવવી અને તેમને સંગઠિત કરવા એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. જ્યપ્રકાશજીને નેતૃત્વને માનનાગ-ઓએ એને લગતી સાથે કરવું નોંધ્યે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ. ઉદ્દેશને લઈને સત્તાધારી પક્ષનો સામનો કરે એવો કોઈ શક્તિશાળી ચિકિત્સ આલે દેખાતો નથી. રાજ-નૈતિક પક્ષો પર લોકોનો વિશ્વાસ જ સમાપ્ત થઈ ગયો છે. જે લોકો ગાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં કામ કરવા ધરછે છે તેમણે જનતાનો બોયલો વિશ્વાસ ફરી મેળવવો નોંધ્યે. દિવસે દિવસે ગરીબોની હાલત પડતી ભમ છે. કાયદાનો કાયદો એમને નથી મળતો. એમને સાડુ દેશમાં અરાજકતા નેચી બ્યારી ગઈ છે. એવી સ્થિતિમાં દુઃખી લોકોની સાથે થઈ જવું એ આપણી ફરજ છે. રચનાત્મક કાર્ય વડે ક્રમચ તેડવું તેમણે દુઃખ દૂર કરવાની ક્રિશિશ થવી નોંધ્યે. અન્યાય સામે સંધર્ષનો વારો બ્યારે તો એનાથી પણ હડ્યું ન નોંધ્યે. એસ્તો રચનાત્મક સંધર્ષ છે. એ દારા-શાપિત અને પીડિત જનસાધારણને બચ્ચત અને સંગઠિત કરવાથી જ એ શક્તિ ગ્રગટ થયો જે સંપૂર્ણ ક્રાંતિના બેમને સાધારે કરી શકે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિના ટેકાર ગમેછી કાર્યક્રમોને ખગર હોવી નોંધ્યે કે સંધર્ષની ગાધમાં દાડવું એ એમણું કામ નથી. જનસંધર્ષ સંધર્ષ હોય છે. બ્યારે તે એમની પર લદાય ત્યારે તેનાથી નાસવું નથી. ખબુ રચનાત્મક કાર્ય દારા લોકોમાં રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા બચવી રાષ્ટ્રનિર્માણનાં કામોમાં લાગલા રહેવું એ

એમનું મુખ્ય કાર્ય છે. મનોનિર્ણય, પરિવાર નિર્ણય, પ્રાસંગિક અને કાયુ ઉદ્દેશોમાં ગમેલી સ્ત્રીઓની વધારા, જાતની બાવળાને મનાવી પરિવર સ્થાપનાક કાર્યો શિક્ષણ જેવે નિષ્કલંક સાધન બની શકે છે. એવાં કાર્યોને પરીક્ષી પાસેથી માપવો લેઈએ અને જે સુવેચિક સંસ્થાઓ સ્થાપી શકે તે સારું કરવામાં આવે છે એ તે મુખ્ય રૂપે ચલાવવાની જવાબદારી સર્વોચ્ચ કાર્યકર્તાઓએ સ્વીકારવી લેઈએ.

લોકજાન અને લોકશક્તિની ચર્ચા, અનુકૂળ ખૂબ જોઈતી સાધી રહી છે. એમાં ટોચે થક નથી કે વધારા દેશની એકલા લોકશક્તિ વિના ટકવી રાખવી અસંભવ છે. પણ જે લોકે લોકશક્તિ જીવનમંત્રોને લેવાર રહે, આપે છે તે પેન ન. સાર્વજનિક જીવનમાં એ પ્રયોગની કદર કરે છે તે પ્રધાન. જીવન આપણ દેશનાં જે સુવેચિક સંસ્થાઓ બની છે તેમ, કારણને લેવાથી મળી શકે છે. પણ આપણે હાલનાં દાયકે આ સંસ્થાઓને જ્યાં જ્યાં આપણે તે કહેવું પડે કે આ સંસ્થાઓમાંથી કેટલીકે એવી છે કે જે સુચારુરૂપે નથી ચાલતી. સંસ્થાના ઉદ્દેશોને આગળ વધારવાને બદલે આપણે આપણી સ્વચ્છતા પ્રતિષ્ઠાને વધુ મહત્વ આપી રહ્યા છીએ. જે સંસ્થાઓ આપણે બનાવી છે એનો કારણ તે આપણે લોકશક્તિ રીતે અને સ્વચ્છતાની સાથે ચલાવી ન શકીએ તેા ખૂબ દેશનો કારણ લોકજાનને આધારે ચલાવવામાં સફળતા મળે છે.

આવશ્યક કાયુરૂપે જે ક્રિયાઓ સાંભળવા મળે છે કે લોક સ્વાધીન થઈ ગયા છે. સ્થાન પ્રધાન નેતાના કાર્યને સૂચી બધ છે. પણ જ્યારે આપણે સાર્વજનિક કાર્યમાં શામેલ કાર્યોમાં પણ પેનાના જીવનમાં સામુદાયિકતા ની નીતિનગની કદર કરતાં નથી શીખતા તેા સાધારણ જીવનમાં જોઈ એવી નાશક ગમતી થયા છે. જ્યારે જીવનમાં અપાર રૂપે આપણને મળે છે. પ્રધાન પ્રત્યે કે આપણે સાર્વજનિક જીવનમાં આગ જ બની ગયા છે. અપારને દેશવરે દોષ તે. ફરક વચ્ચે આપણે શીખી શકીએ છીએ. જીવનમંત્રો શિક્ષણ આપવાથી નહીં પણ પેનાના આચારથી અમલ છે. જે લોકે આચારને મહત્વ આપે છે તેમણે પેનાના જીવનમાં સ્વચ્છતાની સાધન કરવી લેઈએ, પછી પોતે અને તે જેવાં કામ કરતા હોય. મહાત્મા ગાંધી. લોકશક્તિ જીવનમાં પેનાના જીવનમાં આ આપે કેટલા સાધન હતા તે સૌ બળે છે. એને જ લીધે લોકોનાં પુણ્ય એમાં વિરોધોનો પણ વિશ્વાસ એમને મેળવ્યો હતો. લોકશક્તિની પુણ્યવિધિ નિમિત્તે આપણે સંપૂર્ણ કક્ષિતા કાર્યને આગળ વધારવાનો સંકલ્પ કરીએ તે એ જ સાચી અદાવતે ગણાય.

(મૂળ લેખી)
 ૦ એસ. એમ. ભટ્ટ

જેઓનાં વાપનું ઉપદેશ અધ્યયન

જ્યારે જીવનમાં જે સ્વચ્છતા કરતાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં જાનના આત્માના મિત્ર, સ્વચ્છતા પુરુષોના મિત્રો, સતી માનવ જીવનમાં થયો હતો. અને કલકાત, કલકા, મુધીની એ ગાંધીના પાદ જે જેમાં આને સ્થાપના દેશની રીતિ, સ્વચ્છતા જીવી રીતે મેળવી શકાય અને લોકો સાચું કરવા સાધનને ઉપયોગ કરવા લેઈએ તેનો વિચાર કરવા. પછી આને જુદા જુદા રૂપે દેશના અને ધર્મ આપણ આપણે સૂચી જે તેમને મળે નથી. તાત્કાલિક જ્યારે તેમણે જાનના સમાજની સ્થાપના કરે. આપણે આપણે જે તેમના નિર્દેશ સંકલ્પમાં આપ્યા.

જે જીવનમાં સૂચીમાં જાનના પાદોને મળેલી અપૂર્વ સ્થાપના એ આપણ મોટામાં તેા જાનના લીધે જ હતી. એની માનવ જાનમાં સરકારનાં તાનાશાની કરવામાં આપણે અને કલકાતી કરવાના મુખ્યવાર, આપણે જીવનમાં. અને આપણે કારણ પ્રત્યે પેનાનો પાદ જોઈએ થઈ પણ અપારજીવનમાં આપણે વિરોધી પહેલે એકાં કરી આપણે જે પુણ્ય કાર્ય તે સાધનમાં નાનું સૂચી કારણ નેમણ. એ વિરોધી સૂચીઓમાં આપણે લોકો કે કોઈકે લોકોમાં નથી સૂચી આપણી અને વિરોધી પહેલે વધારેનાં કરવાને કરવા આપણે આપણી શક્તિ ગણતા. આ વધારેનાં કરવા વિરોધી પહેલે લોકશક્તિ સિદ્ધ તાનાશાનીમાં આપણ. ને આપણે. પર લોકોનાં સાધનમાં થઈ.

જે જે વિરોધી રૂપે જે જે જીવનમાં આપણે મળેલાં, થઈને મિત્રો થઈ છે. જે જ્યારે એમને પહેલી વાર મળે નથી મળી. હવે એવી છાપ પડી હતી કે તેમને મળેલાં અને રાંકે છે અને લોકોનાં લોકો સાચું આપણે મુધી કામ કરવાની તેમનાં મુખ્યવાર નથી. પણ મહારાજા એ રાંકે દેશના પાદ એક દેશની સંસ્થાઓ અને દેશની આપણી મેળવવા નહીં ફરી ફરી ઉપદેશ હતી. અને લોકોનાં કાર્ય આપણે અને પ્રત્યે હતી. જ્યારે જીવનમાં સાધનાઓમાં સમાવેશ તરફ નથી સર્વોચ્ચ તરફ અને આપણે 'સંસ્થા' કક્ષિતા એમના સિદ્ધાન્ત મળી સાચ કરી, એને આપણ અને પ્રયત્ન તેમજ આપણા ઉમંગ અને એમની કરી.

એક વર્ષમાં ૧૯૭૭ પછી રાજનૈતિક કક્ષિતા તેા સિદ્ધ થઈ. પ્રેસ સ્વતંત્ર થઈ. નગરિક સ્વાતંત્ર્ય પાછું આપણે અને આપણે સ્વતંત્ર્ય પ્રતિષ્ઠાન થઈ તેમ જ એની ઉપર ભાર મુકાયો. પણ જ્યારે જીવનમાં લોકોનાં જે ન્યાય રાજનૈતિક સ્વચ્છતા પર કક્ષિતા પૂરી ન થઈ. કારણ તેમણે આપણે સંસ્થા લોકશક્તિમાં વિશ્વાસ મેળવતા હતા પણ એમને આપણે તેમણે જેને લોકશક્તિની લોકશક્તિ કહેતા હતા તેની ઉપર હતી. એમને એવી સરકાર પર આપણ નેતાની કે તેના પ્રતિનિધિઓ એક વાર સૂચી પછી પાંચ વર્ષ સૂચી, અથવા ૪૨ ના વર્ષોમાં સૂચી તેા જ વર્ષ સૂચી આપણ

રહે; અને પોતાના મતદાનવિસ્તારો સાથે કોઈ કોઈ વાર આંદો મારવા સિવાય જેમનો બીજો સંપર્ક દૂરી ગયા હોય. મતદાતાઓને એની ખબર નથી હોતી કે એમના પ્રતિનિધિઓ શું કરે છે અથવા પાલમેન્ટમાં કેવું કામ કરે છે. એ લોકો પોતાની નાની નાની ફરિયાદો અને એમની પાસે અરજીઓ ભડે મોકલતા હોય. કોઈ કોઈ વાર એનો બપોળ આપવામાં આવે છે, પણ મોટે ભાગે તો એની અવગણના જ કરવામાં આવે છે. બપોળપ્રકાશણ એ તોયે સક્રિય સ્તર પર 'નિગરામી સમિતિઓ' રચવાની વાત થઈ કે જે તે તો મતદાન ક્ષેત્રમાં અને પાલમેન્ટમાં પણ પોતાના પ્રતિનિધિઓના કામ અંગે નબર રાખી શકે. આ કામ સાડુ તેઓ વિકેન્ડીકરણની પણ હિમાયત કરતા હતા. સાચી લોકશાહીમાં તો બહુકેન્ડી સમાજ હોવો જોઈએ અને સત્તા કેન્દ્ર-સરકારમાં જ કેન્દ્રિત ન થવી જોઈએ. ભારતના દરેક નાના એકમે પણ દેશના વહીવટમાં કોઈક ભાગ ભજવવો જોઈએ એમ તેઓ માનતા.

પણ એમની 'સંપૂર્ણ ક્રાંતિ' તો માત્ર રાજનૈતિક સુધારા કરતા બધા વિશાળ ફેશને વ્યાપી વળે છે. તેઓ માનતા અને યોગ્ય રીતે માનતા કે લોકશાહી તો સર્વક્ષેત્રમાં પ્રવર્તવી જોઈએ. એ માત્ર રાજનૈતિક જ નહીં, પણ સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રો સુધી પણ પહોંચવી જોઈએ. તેઓ 'સંપૂર્ણ ક્રાંતિ'ના સામાજિક પાસાને ખૂબ અગત્ય આપતા. સમાજમાં બહુથોડા એવા અનિયંત્રિત છે જેને દૂર કરવામાં આપણે હજી સુધી સફળ થયા નથી. સૌથી પહેલી તો ભૂતિ પ્રથા છે. એ માણસ માણસને વિખૂટા પાડે છે અને માનવમાત્રની સમાનતાને સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કરે છે. પછી અસ્પૃશ્યતા છે, જેનો બંધારણમાં તો પ્રતિબંધ કરવામાં આવ્યો છે, પણ એ કોઈ ને કોઈ એકા હેઠળ ફેલાયે છે. આપણે શરમ સાથે બપૂલ કરવું પડે છે કે આને 'ગેજુ' એવા લાખો ગામમાં છે કે બાંધે હિંમતને સવજોના દૂવામાંથી પાણી ભરી નથી શકતા. કમનસીબે આ દીન દલિત લોકોનું આજે પણ દમન થઈ રહ્યું છે. વળી વાંકડા પેઢીની પ્રથા છે, જે દીકરીના બાપને ખુવાર કરી મૂકે છે અને સરખો વાંકડો ન આપે ત્યાં સુધી એમની દીકરીઓનાં લગ્ન થઈ શકતાં નથી. હું એવા લોકોને જાણપૂર્ણ છું કે જેઓ સરખો વાંકડો આપી ન થયા હોવાને કારણે બહુ કામચલાઉ દેવામાં મુકાઈ ગયા ન હોય, એમ ખુવાર થઈ ગયા છે.

અને છેવટે વસ્તીના નિયંત્રણનો પ્રશ્ન છે. વસ્તીના નિયંત્રણ વિના આ દેશની કદી પ્રગતિ થઈ નહીં શકે. આપણે ગમે તેટલી સિદ્ધિઓ મેળવીએ તો પણ વસ્તીના વધારાને લીધે છેડે જોડી બન્ય છે. અલગત બપોળપ્રકાશણ કંટાળી દરમિયાન વસ્તી નિયંત્રણ સાડુ વપરાયેલી પદ્ધતિઓમાં નહોતા માનતા પરંતુ દરેક નાગરિકને વસ્તી નિયંત્રણની અગત્ય ગણે હિતરાવવા આડું રીઝણ અને સમજવડની બરડા છે.

આર્થિક ક્ષેત્રમાં બપોળપ્રકાશણ સાચા મમાજવાદી હતા અને સમાજવાદી મારી ધ્યાનમાં 'ગેડી સાથે નાગદી' છે. આગાહી

વિનાની રોડીનો અર્થ તાનાશાહી થાય છે. અને ગેડી વિનાની આગાહીનો અર્થ શોખળ થાય છે. તેઓ એક સમતાવાદી સમાજમાં માનતા હતા કે બધાં દેશમાં જેટલી બરડા હોય અને જેટલું મધ્ય હોય તેટલું ઉત્પાદન તો કરવામાં આવે જ, પાણુ એ ઉત્પન્નની દેખના લોકો વચ્ચે વાળખી વહેંચણી કરવામાં આવે. ઉલ્લેખના લાભો અને વંચવિધાનની પ્રગતિમાં કોમનો લાભ જો સો લોકોને સરખો ભાગે ન મળે તો એની વાત કરવાનો કોમો અર્થ નથી.

આપણી આગાહીની પહેલી લડતના આગેવાન રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી હતા; બપોળપ્રકાશણ આગાહી અને નાગરિક સ્વતંત્ર્યની ખીલ લડતના આગેવાન હતા. પહેલી લડાઈ ભારતને બ્રિટિશ આધિપત્ય હેઠળથી મુક્ત કરવા સાડુ હતી, ખીલું લડાઈ પણ એટલી જ મહત્વપૂર્ણ હતી. એણે ભારતમાં લોકશાહી મૂલ્યોને જળવડી રાખ્યાં અને બરજથ્થુ તાનાશાહીમાંથી મુક્તિ અપાવી, એ તાનાશાહી તો બધા અર્થમાં બ્રિટિશ સરકારની આપણુડી કરતાં પણ બહુતર હતી.

દુનિયામાં એવા બહુ ઓછા રાજકારણી લોકો હશે કે જે સત્તા અને મુરબ્બીવટની મહત્વાકાંક્ષા વિના રાજકારણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરતા હોય. આ બાળતમાં બપોળપ્રકાશણ એક નેધિપાત અપવાદ હતા. એમણે તો કોઈ પ્રતિનિધિસભામાં સ્થાન ભુખ્યાં નહોતાં 'પરખુ', એમણે કદી હોદ્દાની આકાંક્ષા રાખી નહોતી અને તેમણે લોકોના કલ્યાણ સાડુ નિરંતર કામ કર્યું. પોતાની તળિશત ખરાબ હોવા છતાંય કંટાળીને હળવી કરવામાં આવી ને આગેવાનોને છોડવામાં આવ્યા અને ગ્રેસની સ્વતંત્રતા પુનઃ સ્થપાઈ તેના વચગાળાના બે સાસમાં એમણે કોઈ પણ માટીનો માણસ કરી શકે એનાથી વધારે કામ કરી બતાવ્યું.

(ખૂબ અંગ્રેજ)

૦ સાહબઅદ કસીમ અબલ

બપોળપ્રકાશણ સાબ રહ્યા હોત તો...

કેસીયે વાર મનમાં તરંગો જાડે છે કે ૧૯૭૭ થી ૧૯૭૯ સુધી બપોળપ્રકાશણ સાબ રહ્યા હોત તો દેશ અને દુનિયામાં શું શું થયું હોત અને શું શું ન થયું હોત! મહાપુરુષોનાં મગજ શી રીતે ચાલે છે, કેવી રીતે વિચારે છે તે જાણવાનો દ્રવો કાણ કરી શકે? લખણતિએ સાડુ જ કહ્યું છે—'મોડોસરાણું ચેત્તિને તો દિ વિચાનુમર્મનિ. ખેર, છતાં આપણે એમના મનો-વ્યાપારોને જાણી શકયા હોત'.

પરંતુ એક વાત પાકી. બપોળપ્રકાશણ કયળતી જતી ભારતની ગવર્નમેન્ટ, આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક પરિસ્થિતિને જોઈ મૂકે મોટે સહન કરી બેની રહેનારાઓ પેટાના બપોળપ્રકાશણ

નહોતા. અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિની ક્ષતિ સ્થિતિને પણ એ ચૂપચાપ બેસી બેસી રહ્યા ન હતા. આખી જિંદગીમાં એમણે ક્યારેય અન્યાય સાંપી લીધી નથી. અન્યાય, વિપત્તિ, શોષણ અને નૈતિક અધઃપતન સામે હમેશા એક ચોક્કસ નેમ અડગ ઊભા રહી શક્યા. આવી લોકશક્તિમાં ક્યારેક એ જીત્યા તો ક્યારેક હાર્યા. પણ સફળતા યા નિષ્ફળતા ઇલાની એમણે ક્યારેય તમા રાખી નથી. ૧૯૭૫ માં બંદી જીવનમાં એમની કદમ ને એક માત્ર અમર ધૈર્યતા અવતરી તેમાં એ પોતા જ લખે છે :

“ જ્યાં જિંદગી કંઠમાં પિડાવા
શોષ કી હું મંજિરે ”

દેશક નિષ્ફળતામાંથી એમણે પાઠ શીખી લીધા અને એમ સંપૂર્ણ ક્રાંતિના માર્ગ પર જીવનનો દારવાં કદમ જ કદમ બદલે ગયો.

૧૯૭૭ માં એમનો આશીર્વાદ પામી બનતા સરકારે કેટલેય યુનિ-
માંથી અને સારાં કામો કર્યાં. પરંતુ ખીજી આગાહીના એ ઉપક્રમે
અનેક રાજપુરોમાં અતિચ્છેદિ અમર્યાદ વ્યક્તિગત મહત્વાકાંક્ષાની
ઉધેર લાગી હતી. સાબ-વચસ્ય બંધપ્રકાશજી દેશભરમાં ફરતા
હોન, તરુણો સાથે જીવંત સંપર્ક રાખતા હોતા, એમને અન્યાય-
નિવારણનો તાત્કાલિક અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો દાર્શનિક કાર્વ-
ક્રમ આપતા હોતા; રજા માર્ચ ૧૯૭૭ની ડાન્ડરન્સ મારફતે દેશ
સમક્ષ લોકશક્તિના સંગઠનની વાત મૂકી હતી તેને કાર્યાન્વિત
કરતા હોન, એ સંગઠન અને એની મારફતે દેશની બનતાને
સમજવડતા હોત કે એક વાર એક જ ઉધેર ધૂસી તો આખી
કમારતને ફેરી રીતે અંદરથી ધોખલી કરી મૂકે છે; એ સમજવી
એ ઉધેરને જાણવળી કાઢવા માટે લોકશક્તિઓ દ્વારા દેશની
મુખ્ય લોકશક્તિને બળત અને સંગઠિત કરતા હોતા; બે-ચાર
વ્યક્તિઓના પ્રધાન મંત્રી બનવાના અભિરૂપા કરતાં રાષ્ટ્ર ભિયુ
છે એ સમજવું ગર્જન કરતા હોતા, તો એ બળત બનશક્તિના
હુકાર સામે કોની મળવ હતી કે એની અવગણના કરી પોતાનાં
મેલાં કરવુંતો કરનાં રહેત ?

બંધપ્રકાશજી લોકશક્તિઓને શું કાર્યક્રમ આપત ? ૧૯૭૫ની
ગદ્યાત્મકાં એમણે બિહારનાં ગામો અને શહેરોને બનતા સરકારો
રચવાનો ક્રાંતિકારી કાર્યક્રમ આપ્યો હતો. પણ ૨૫મી જૂને
કોટકટીની બંદીગત થઈ. ખરિયામે બનતા સરકારોની રચનાનો
કાર્યક્રમ અટકી ગયો. આ જુલેલા ૧૯૭૫ના બનતા સરકાર-
વાળા સૂચને પકડીને બંધપ્રકાશજી લોકશક્તિઓ મારફતે એ
તમામ લોકશક્તિશાત્મક, રચનાત્મક અને સંગઠનાત્મક કાર્ય-
ક્રમોને પુનર્જીવિત કરતા. ગામના બેન્કા ગામનાં જ પતાવવા,
ધરણીની બગીચા કાળે આપવાવા, દાઝવળી અમલી કરવી,
કમોસ્ટ ખાતર તૈયાર કરવું, સફાઈ, પ્રૌઢ શિક્ષણ, ગામની
અંદરના રસ્તાઓ કીક કરવા, વાંકોઝાપેશીય વિરુદ્ધ લોકમત ઘણો,
બાદનાર રાંઠેશ, સાર્વજનિક વિતરણની વ્યવસ્થામાં ચાલતી
ગોશ્વમલને બહાર પાડવી વગેરે અનેક જૂના કાર્યક્રમોને એ

ચાલના આપતા. કેલંકાં ગામોમાં સ્થળ કામ કરવા ત્યાંના
લોકોને પ્રોત્સાહિત કરત અને સમગ્ર ગ્રામ વિકાસની યોજના
બનાવવાની લોકશક્તિઓને બળદ કરે એવી સૂચના એ આપત.
આ કામ કરતાં કરતાં વચ્ચે અચ્ચે આવત અથવા સ્થાપિત
હિતો દારા એનો વિરોધ થાત તો લોકશક્તિઓ એની સામે
લડી લે એવી સલાહ એ અચ્ચે આપત. દેશબાપી સ્તર પર
સરકાર સાથે એક વર્ષ સુધી સંઘર્ષ ન કરવો પરંતુ એની સાથે
સ્થાનિક સુદાઓ ઉપાડી સંઘર્ષ કરવો એ બે વચ્ચે એ બરાબર
મેગ પાડત.

બંધપ્રકાશજીએ મોરારજી સરકારને આપેલું એક વરસ માર્ચ
૧૯૭૮માં પૂરું થતું. એ જ દિવસમાં કલ્યાણકારી કામે
કરવાની સરકારની ગતિ ઝડપભેર ઘટવા લાગી હતી. આપસના
અધારો વધતા ચાલ્યા હતા. બૂલવાદ ભેર પકડતો ચાલ્યો હતો.
બનતા પાટી વધવા જ પામી નહોતી. ખીજી બાજુ બનતાના
અંતથી ભીતરી મેલી કોમિસના કુટંગ પડવા અને ઈંદિરા કોમિસ ધીરે
ધીરે પોતાની પ્રતિભા બનતા સમક્ષ મૂકી કરવા લાગી હતી. ૧૯૭૭ના
અંતમાં બિહારમાં બેલકી કાંઠ થયો. શીમતી ઈંદિરા ગાંધી હાથી
પર ચડીને બેલકી પહેંચ્યાં. ત્યાં બનનાર ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓ યા
રાજપુરોમાં ઈંદિરાજી પહેલાં હતાં. સરકારના મેડીકીઓને યા
બનતાના નેતાઓને તો ત્યાં જવાની કુરસદ જ કપાંધી હોય કે
સાબ બંધપ્રકાશજી બનાવના બે જ દિવસમાં ત્યાં પહેંચે, કુખા-
ઓનાં આંસુ લુકતે અને આ કાળાં કામોના કરનાર કુલ
શક્તિઓને પકડારતે. ૧૯૬૬-૬૭ના કુષ્કાળ વખતે કુષ્કાળ સામે
બાથ બોલવાનું કામ સરકાર કરતાં પહેલાં બંધપ્રકાશજીએ જ
બિહાર રીક્ષી કમિટી બનાવીને ચારેશી કોણું હતું એ વાત
કેવળ બૂલી શકે તેમ છે કે એટલે બેલકી હો યા પારસખીલા,
ઝોહિયા હો યા વિલુપુરમ્, નારાયણપુર હો યા મરાઠવા-અન્યાય
યા કુખાખી પીડિતોનો ચિત્કાર એમને ચૂપ ન બેસવા દેત એમાં
કોઈ શંકા નથી. અને એમ થાત તો આ બનાવો રાજનૈતિક
દાવ-પેચ ન બનત. કોઈની પ્રતિભા સુધારવાનું સાધન ન બનત.
પણત બલિઓ માટેના રિઝર્વશન-ચારકાણને લાંબે ભારે ધમાલ
મચી ગઈ અને આખા પ્રદેશમાં લોકી રેકામાં. સાબ બંધપ્રકાશજી
આ ગૂંચવાયેલા પ્રશ્નોના ચાંતિથી વિચારી ઉકેલ કાઢત અને
એના પ્રચાર-પ્રસાર માટે રાજ્યભરમાં ફરી. પણત બલિઓ અને
ઉચ્ચ બલિઓ વચ્ચે બીલા થયેલા તનાવને દૂર કરી સામાજિક
એકરસતા નિર્માણ કરવા પ્રયત્ન કર્યા હોતા.

આ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન સર્વોચ્ચ આદોલન મંદ જ રહ્યું.
દેશભરમાં સો બેલકા પ્રખંડ પસંદ કરી એમાં સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું
ચતુર્વિધ કામ હાથ ધરવાનો સર્વ સેવા સંઘનો કાર્યક્રમ હતો. એ
આબે પણ ચાલુ છે. સાબ બંધપ્રકાશ પોતાની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ,
અગોલ વાણી અને લેખનીધી આ કાર્યક્રમને પ્રચંડ વેગથી
આગળ વધારત અને બેનના હેલતશરી તરફ એ બેસતા રહી બનત.
આની સાથે સાથે લોકશક્તિની જુરોએ ઝોહી સરખાસરશાહી ફેલી

ચોર પગલે ધપી રહી છે તે ખજુ બનતા સામે રખાટ રજૂ કરત. શાસક પક્ષ એના આપશના પ્રવચનમાં ફસાઈને કેરી રીતે નિર્ગુણ બની બેઠો છે તે પણ નિર્મમતાપૂર્વક ઉઘાડું કરી બનતા સામે મૂકેલ.

દેશની ઝડપભેગ કથળતી બઈ રહેલી પરિસ્થિતિ પ્રત્યે અને સત્તા ધારણ કરતાં પહેલાં બનતા પાટીના લોકસભાના સભ્યોએ રાજસ્થાન પર લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તરફ સોંપું ધ્યાન આકર્ષણ કરવાના હેતુથી સર્વે સભ્યો સંઘે જ્યપ્રકાશણની સમિતિથી એક દિવસ રાજસ્થાન ખાતે ઉપવાસ કરી ધ્યાનાર્હણ સમયાગ્રહ કર્યા હતા. આને છાપાઓમાં પૂરતી પ્રસિદ્ધિ ન મળી. લોકનાયક સાબ્હ હોત તો પોતે જ આ કાર્યક્રમનું નેતૃત્વ કરત. એટલા માત્રથી જ આ સમયાગ્રહ દેશ આખાનું ધ્યાન ખેંચી શકત. તે વખતના પ્રધાનમંત્રીએ જ્યપ્રકાશણ વગરના આ સમયાગ્રહ તરફ લગીરે ધ્યાન દીધું નહીં. ખજુ જ્યપ્રકાશણ પોતે એમાં હોત તો શું પ્રધાનમંત્રી આમ કરી શકત ખરાં ?

૧૯૭૬ના ચરણસિંહનું બજેટ આપ્યું. મોંઘવારીના આરંભ થયો. નતબતની ભાંગેદાર રાજકીય સ્થિતિ પર થવી ગઈ થઈ. જુલાઈ ૧૯૭૬ માં દિલ્લીની સરકાર પડી. ત્યારબાદના ઇતિહાસ તારીખે જ છે. સંભવ છે આ ઇતિહાસ ટાળી શકાઈ હોત કારણ કે ૧૯૭૭ માં સાબ્હ જ્યપ્રકાશણએ શરૂ કરેલ સંપૂર્ણ ક્રાંતિના કાર્યક્રમનાં આગળનાં પગલાં ૧૯૭૬ મુધી ગતિમાન થઈ ચૂક્યાં હોત, એને જ લઈને સરકારી કામકામોમાં બ્યત અને સંગઠિત લોકશક્તિ મદદ કરત, પછી ભલે ને એ સરકાર કોંગ્રેસની જ હોય—આપ ને કહ્યુંટકમાં હતી તેમ. તેવી જ સંક્રાન્તિમાં પોતાં કામોને આ નિષ્ક્રિયતાને જ્યપ્રકાશણના નેતૃત્વ હેઠળ આગળ વધેલી લોકશક્તિ પકડાવત—પછી એ સરકાર બનતા પાટીની જ ભલે ને હોય, આવી બનતા, સંગઠિત અને સક્રિય લોકશક્તિની સામે ચરણસિંહ, મધુ સિંમથે, કેનાડીસ યા રાજનાયકબુતી શી દેત હતી કે બહેન કાન કરીને સરકારને ગળાકાવવાનું મેલું કામ કરી શકે ? આ ગબજીય નેતાઓનું થોડું કણું શુદ્ધિકરણ થાત અને એમની મિટી મહેત્વાકાંક્ષાઓને ગેરવામા આવત.

૧૯૭૬ ના અંતમાં અને ૧૯૮૦ માં દુનિયામાં અનેક નોંધપાત્ર બનાવો બન્યા. રશિયાએ અફઘાનિસ્તાન પર હુમલો કર્યો. જ્યપ્રકાશણ આ પ્રસંગને ‘આક્રમણ’ કહી એની સખત ગંધારમાં દીકા કરત. ૧૯૪૬ માં ઇસ્લાબાદ હાજરી પર રશિયાએ હુમલો કર્યો ત્યારે સારત સરકારની તમા ગમ્યા વિના જેઠાપીઠએ બહેર રીતે રશિયાની દીકા કરી હતી. ઇરાનમાં હન્વાકાંક સળંગો, લગભગ પચાસ જેટલા અમેરિકનોને બાનમાં પકડ્યા, જ્યપ્રકાશણ આ બધા બનાવોની પજુ ઠંડક દીકા કરત.

૧૯૭૭-૮૦ માં ભારતના કંઈ કેટલા ભાગોમાં દુકાળ પડ્યો. બાબ જ્યપ્રકાશણ દુકાળને મારી હણવવા લોકમત્રિને સંગઠિત કરત. આ જ દિવસો સ્વચ્છતા કાયદો વ્યવસ્થાની રચિતિ કરણી અને શુંગરીરી વધી. જ્યપ્રકાશણ આ બધાની સામે લડતા માટે નવચુકાવો

અને મોકમગિનિઓને પ્રોત્સાહિત કરત. આનંદ મંદીરોના સમને (બહુરાષ્ટ્રીય મુદ્દાવાદી પેપારી પેપરો) આમંત્રણ આપવાની, અને પોતી મામાત્રીય પર હાથ મુકવાને બાદી વારી જીવોને વિરક્ષાવવાની અર્થદે નીતિ અપનાવાઈ રહી છે તેની સામે એ બનમા બ્યત કરત અને એ મોકમગિનિ નીતિઓને બંધાવે જ જપત.

આપ આપા કેટલાયે તરંગ મનમાં બિચા હો છે. ૧૯૭૪થી ૧૯૭૬ દરમિયાન જે નિપક્ષ લોકશક્તિ સામે આવી હતી તેને સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આગળના પગલા માટે તથા ઉપર જે બધી વાતોની મેં કબજા કરી છે તે બધીને કાયમિત્વ કરવા માટે જ્યપ્રકાશણ સંગઠિત અને સક્રિય બનાવત. બધાં કામો પૂર્ના મેલી સૌ પ્રવસ એ આ જ કામને ઠાઘમાં લેત. આ કામ સર્વોદય આંદોલન ન કરી શક્યું. સંપૂર્ણ ક્રાંતિમાં માનનારી બીજી નિષ્પક્ષ શક્તિઓ પણ આ ન કરી શકી. છાત્ર યુદ્ધા સંઘર્ષ વાડિનીએ સંઘર્ષ પ અને એ મંથરનું નેતૃત્વ પછાત બલિત જ કરે એ વાત પર બકરત કરતાં વધારે ભેર દીધું; અને નાની નાની વાતોમાં બટવાઈ ગઈ. એક વાર તો ખુદ વાડિનીનાયક જ્યપ્રકાશણને વેરાવ ક્યો. સર્વોદય મંથન, લોકશક્તિ અને વાડિની જ્યપ્રકાશણના નેતૃત્વના અભાવમાં કમબેર નામિત થયાં એમ ભાવિ ઇતિહાસ લખશે.

એટલે જો હુઈટના ટાળી શકાઈ હોત તે થઈને રહી. સ્વરાજ્ય બાદ રાજ્યસ્વનમાં બીજી વાર અપેક્ષા જુલાળ લગભગ બ્યર્ષ ગયો કારણ કે ભુવાળના નેતા જભીર રીતે બીમાર હતા. માંદગીને કારણે બનતા સાથેના એમના છવત સપર્ષ હોતો તે તરી ગયો. ૧૯૭૭ના માર્ચ પછી ગાજીસ્તાનમાં જે મોકાઈતકા ભગવાઈ તેના, કાયવાતા દિલે મૂચા સાક્ષી બની જ્યપ્રકાશણને રહેલું પકડ્યું હશે. એમના દિલ પર શું શું શબ્દો હશે તે કોણ બોલે છે કે કેલી વાર દુઃખથી ખિન્ન થયા હો અને કેલીવાર આપણી નાદાની અને એમની પોતાની કાચારી ભેઈ ભેઈને કુચકે કુચકે એ ગયા હશે કે શું મહાપુરુષોનાં છવત ઓન ટ્રેન્ડેરી—મોકાઈતકા જ બનતાં હશે કે સમની એ જ દશા થઈ. કૃષ્ણની પજુ એ જ દશા થઈ. પૌરાણિક કાળ છોડી દઈએ તો આપણી નજર સામે ગાંધીની પજુ એ જ દશા થઈ. તો પછી એમની પકિતમાં બેંગતાર જ્યપ્રકાશણની દશા એથી જુદી શી થવાની હતી કે આમ કેમ બનતું હશે કે વિધાતાને આપું છળ કરવામાં શી મજા આવતી હશે ? કટુભાષ્ય લગવાનું આ બધા પાછળ શું ગહેસ છુપાયું હશે કે કોને ખપર ?

છવતના દિવસોમાં એમના કાયાલિસીસ વખતે હાબર ગહેવાના હેતુથી જ્યપ્રકાશણની પાસે બેઠો હતો. એ મહાપુરુષ કાયાલિસીસની તકલીફથી કંટાઈ રહ્યા હતા. હું એમના કાય પદ દયાવીને એમની વેદના કંઈક એપી કરવા કાંઈ કરા રહ્યો હતો. સારા મનમાં અચાનક એક વિચાર આવ્યો ને હું પૂછી બેઠો, “ જેઠાપીઠ ! તમારી પાસે કોઈ નથી હોતું અને તમે વાંચતા પજુ નથી હોતા

સારે એવી ખાલી પગામાં તમારા મનમાં શું વિચારો ચાલતા હોય છે ?”

જેમીએ બોલ્યા, “ જનતા પાર્ટી. એની સરકાર અને એને લઈને દેશની જે હાલત છે તે શી રીતે સુધરે તેનો જ વિચાર કરતો હોઈ” છું.”

મેં કહ્યું, “ જનતા પાર્ટી અને એની સરકારના તમે જનક છે એટલે ખેતાનાં સંતાનો આજે વિચારો આવ્યા સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તમારું જે પહેલું સંતાન છે તેને વિશે તમે કંઈ વિચારો છો ખરા ?”

બોધાને જેમીએ પૂછ્યું, “ પહેલું સંતાન ? કોણ ?”

મેં કહ્યું, “ ૧૯૭૪ ના ઉત્તરવળ દિવસોમાં અને ઠંડોડીના અધારા દિવસોમાં સર્વે સેલા સંધના ૯૦ ટકા કાર્યકર્તાઓએ તમારા માર્ગનું અનુસરણ કર્યું. એ મધ્ય કાર્યકર્તા તમારું પહેલું સંતાન છે. એ અધીને માર્ગદર્શન દેવાની પિતા તરીકે તમારી જવાબદારી છે.”

એક મિનિટ એ મૌન રહ્યા. પછી ગંભીર સ્વરે બોલ્યા, “ ગાંધીજીની આખરી ઠંડકા હતી તેને આપણે છોડી દીધી. એમની ઠંડકા હતી એકેએક મતદાતાને શિક્ષણ આપવાની. નતકાના-અશિક્ષણની. એ આપણે કરી શકીએ તો આખી સ્થિતિ પલટાઈ જશે.”

આ કામ હજી કરવાનું બાકી છે. ગાંધીજીની ઠંડકા પૂરી થવી બાકી છે. જયપ્રકાશજીની ઠંડકા. મજૂ પૂરી થવી બાકી છે. (મન દિગ્ધ)

• કાકુરાસ ખગ

ભારતખાતાનો પનોતો પુત્ર

જયપ્રકાશ કોઈ સામાન્ય કાર્યકર નથી. સમાવવાના તો એ એક પ્રમાણભૂત પંડિત ગણાય. એટલે સૂધી ઠીક શકાય કે સમાવવાના વિશે જયપ્રકાશ જે નથી બોલતા તે આ દેશમાં બીજું કોઈ નથી બોલતું. દેશની આગાહી માટે એમણે ખેતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું છે. જે કામ માથે છે છે તેને અધકે ખરિશમ્થી ખરિપૂણું કરવામાં તેઓ કોઈ વાતે મજા નથી રાખતા. એમની સહનશીલિતો કોઈ ભેદો નથી.

વિધિની એ એક વિગતના જ છે કે અંગ્રેજ સરકાર જયપ્રકાશની દેશભક્તિની જ એને સ્વયં કદકારી રહી છે. આમ

તો લાખો કોડે જે વિચારે છે અને હજારો કોડે જે વાતચીતમાં વ્યક્ત કરે છે, તે જ વાન જયપ્રકાશે બહેરમાં ઉઘારી છે. એ ખરું કે એમના શબ્દોનો પુનરાવચાર થાય અને અમલ થાય. તો અંગ્રેજ સરકાર ભારે મુઝબુમાં મુકાઈ જશે. પરંતુ આવી મુઝબુ થતી હોય તો સરકારે એક દેશભક્તને એના મુક્ત ચિંતન માટે સજા કરનાં પોતાની બદનું આત્મપરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

જેલમાંથી શુભ દસ્તાવેજ જહાદ મોહલીને સરકાર સામે પકડતું સ્વધાનો જયપ્રકાશ ઉપર આરોપ મુકાયો છે. એ આરોપ સામે હોમ તો જયપ્રકાશની કાર્યપદ્ધતિ કોંગ્રેસની સ્વન અને અધિસા પર ચાલવાની નીતિથી વિરુદ્ધ છે. એમ છંપી શકાય. અધિસકે આન્દોહનમાં શુભતા સાટે કોઈ સ્થાન નથી.

તેમ છતાં હું એમ પૂછું કે આ અંગ્રેજ સરકાર ક્યે મોઢે જયપ્રકાશના કૃત્યની નિંદા કરી રહી છે ? ખરું એનાં તો આજે રાષ્ટ્રની બધી શક્તિઓ સરકાર સામે ગંગે થકી છે. અને અંગ્રેજે જે શુદ્ધતા નિયમોને અનુસરે છે તે નિયમો મુજબ તો જયપ્રકાશ દ્વારા અપનાવાયેલ કામન પૂરેપૂરું કાયદેસરનું છે. જયપ્રકાશે સાત-સાત વરસ સુધી અમેરિકામાં શિક્ષણ લીધું છે, અને અમેરિકાના દેશો પોતાની આગાહીના જગે કેવી રીતે લડ્યા હતા. તેનોય એમણે અભ્યાસ કર્યો છે. એ જગમાં તો થાવ આપવી. વિચારસલાત કરાવે. શુભ હિપારો અપનાવવા, અરે. હાથા કરવાનું પક્ષત્ર સ્વયં, એ પધાનું જ ગૌરવ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેનો અમલ કરનારાઓને રાષ્ટ્રીય વિભૂતિ માનવામાં આવી છે. શું સ્લાઈડ, વોરન હેસ્ટિંગ્સ વગેરે બ્રિટિશ વિભૂતિઓ નથી મનાતી કે અત્યારે જયપ્રકાશ જે સરકારી એલચી કચેરીમાં કાર્યાચારી હોત અને કોઈકે શુભ કૃત્યનીતિથી એમણે કોઈ મહત્વનું કામ પાર પાડ્યું હોત, તો તો એમને માનપાન અને ઠનામેથી નવાગવામાં આવ્યા હોત.

વિચારની આપત્તમાં જયપ્રકાશ સાથે મારે દેશકાં મતભેદ છે. તેમ છતાં એમની અભ્ય હિંમત અને દેશ પ્રત્યેના પ્રેમને ખાતર એમણે આપેલી સર્વસ્વની કુચ્છાનીને મિત્રદાવા વિના હું રહી શકું નહીં. એમનાં દેશકાં મતવ્યોમાં હું મારો સર ભરો ન પુરતી શકું. પરંતુ એ મતવ્યોમાં ધ્યયશક્તિ દેશભક્તિ તથા વિદેશી કૃષ્ટરીને છાવી દેવાની અધીરતા સિવાય બીજું કંઈ નથી. આ એકે એવો રહ્યો છે. જેને માટે કોઈ ખસુ દેશ ભારે ગૌરવ લઈ શકે.

[અંકિત]

• ગાંધીજી

૨
કેમેરાની નજરે

જ્યપ્રકાશને કપ્પાન ન કહી શકાય.
પરંતુ એકંદરે એમની ખુબસુદામાં
એક પ્રકારની મધુરતા છે,
એક જાતની સુભગતાનો ભાવ છે.
નીલોત્પલવત્ સ્યામવર્ણ એ સુભગતાને વધારે છે.

એમના અવાજમાં
એક અનોખો દેશીય અને ગર્ભીર મધુરતા છે.
શીર્ષીમાં સુભગતા અને શાસ્ત્રીયતા છે.

એમની રહેણીકગણીમાં
વિલાસિના કે પ્રસાધનામયતા નથી,
પણ સદૃશ્યભિરૂચિ ને ગસિકતા પૂરતી છે

એમની હલચલ અને હાવભાવમાં
ગંભીરતા અને સુરુચિ છે,
અદ્ભુત ગમ્યતાની સાથે સાથે જ
ઇન્દ્રધનુષ્ય જેવી લોકાવી લેતી વિવિધતા છે.

એમનું હૃદય કરુણાના પીયૂષથી છલોછલ છે,
અને તેથી જ માખણ જેવું મૃદુલ છે.
એમનામાં સંતતુલ્ય શુચિતા છે,
તેમ બાલસુલભ મજુતા અને સરળતા પણ છે

સરવાળે એમનું વ્યક્તિત્વ
અ ગ્રેજીમાં જેને “ પ્રો-પ્રોસેસિંગ ગ્રેજી ”
(મ નમુન કદી દે તેવું અસ્તિત્વ) કહે છે,
તેવો કંઈક પ્રભાવ ચિત્ત પર પાડે છે.

કેમેરાની નજરે

માતા-પિતા-શરૂર
 સંમુખના વહેવા સ્થાયે
 પત્ની પ્રજાવતી-બાપુની બેઠી
 કન્યાકુમારીથી કાન્તમીર દેરાબ્રહ્મણ લોખંડગરણ
 સ્વામ્યવાદના પુરસ્કર્તા સર્વોચ્ચત્વ અનુશીલન
 અમુક્તા જ નહીં, અનેકોના
 વિદેશયાત્રા - મેગરેમે એમેરિકા
 પ્રજાતિની ખગથાને
 બાગી-આત્મસમર્પણ
 વિધાવિવ વેરો, વિધાવિધ મલેરો
 ખાનપાન - રવાબાવિધ ચોષાઓ
 દેખના નાચના - ચિત્તનમન
 ફર ફર દલિત એ તરના કો ડાહ્યાના હુબાકી
 અવનવી અદાઓ ભાવ ઠા વાકીલિક મુદ્દાઓ
 લોકનાંચક ગણાના મચ ખર
 માનનીય મિત્રાને - વાચાલિગિતના ય ત્રણ
 ચિત્રનિર્મા પૂર્ણાનિ

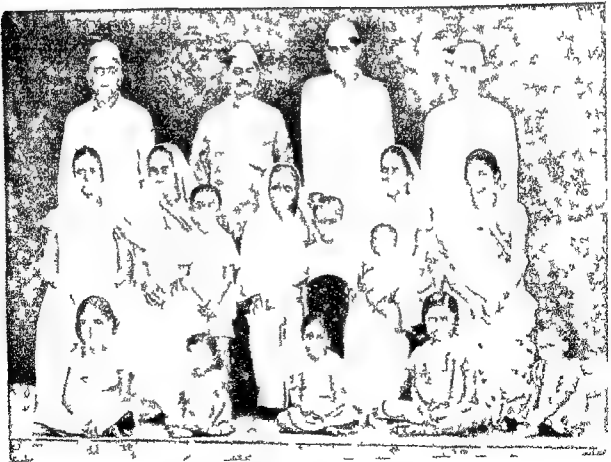

- ૧ પિતા હરસુદયાન
- ૨ માતા કૃષ્ણાણી
- ૩ વિતાબલિયાનું ઘર
- ૪ મથુર પ્રજાશિક્ષણાલય
- ૫ પ્રભાવતીના મા અને કુટુંબીજના

૫

સમયના વહેવા સાથે .

૨

૪

ખાપુની બેઠી

૧. શાંધીજી શાવે પ્રવચનમાં ૨. જ્વલંભ સિવિકા દળનાં કમ્પોન્ટ-રામજી કોશિક
૩. જિગ્મીં સાથે જલ્દપરમાં ૪. મહિલા ચરખા સમિતિ, ગરબા

૩

૪

△ જોશી સાથે બાણેશમાં

કેન્સરગ્રસ્ત દેહે મિત્ર-મિલનમાં ▽

कन्याकुमारी की कश्मीर : दुःखभरण - लोहभरण

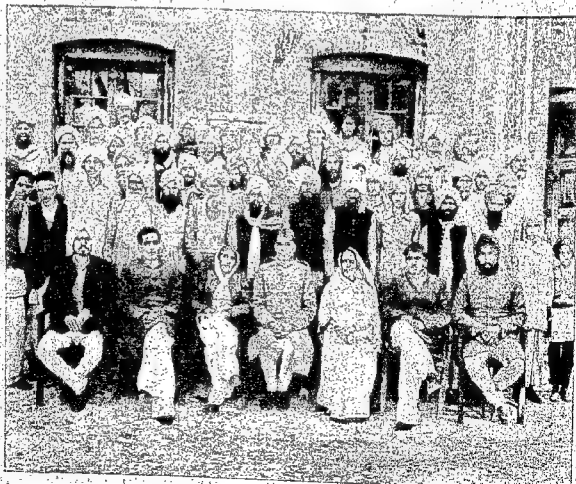
१ वट्टे भानरम्.....वट्टे भानरम्.....

२ सिद्ध किसान भवनम्, पंजाब-१९५०

३ नम्रालम् रचनाम्

४ आ. वा. किसान शाला, बिहार-१९४०

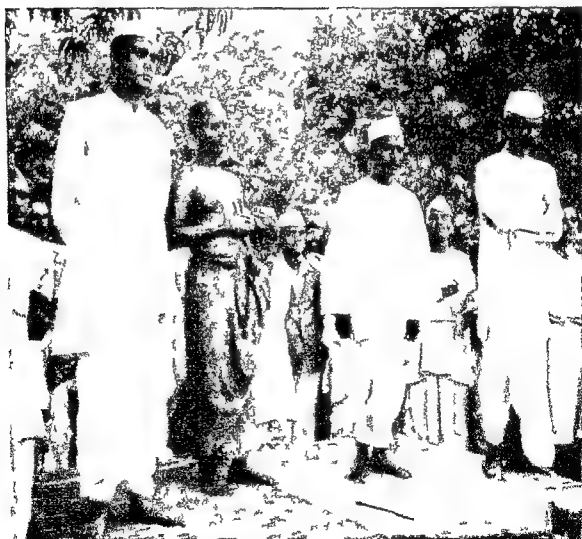
१

2

3

સમાજવાદના પ્રરકતા
૧ આશામં નરન્દ્ર દવ આધે
૨-૩-૪ મધ્યમ રા ગદ્યનં

૨

૩

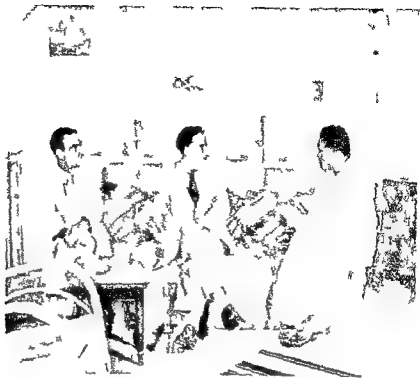

૪

- ૧ મીનુ મનાણી સાથે
- ૨ એસ.એમ.ભટ્ટ સાથે

૧

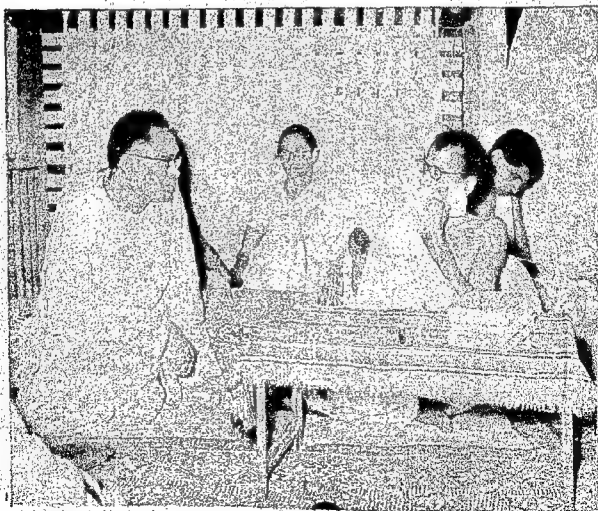
૨

9

2

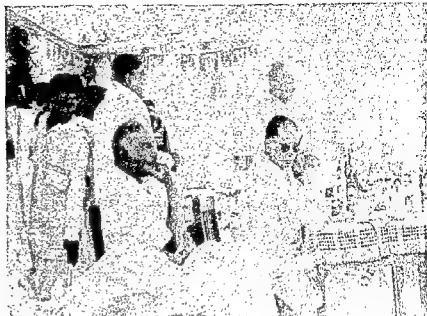
1

2

20

21

22

૧ બાદશાહખાન સાથે
૨ શેખ અબ્દુલ્લા સાથે

૩ નાનાજી દેશમુખ સાથે
૪ ઉમાસ્વર અને “દર્શક” સાથે

૧

૩

૪

૧ નાગપણ્ડે બેનાઈ મારે
૨ નામનોહર વોહરા નામે

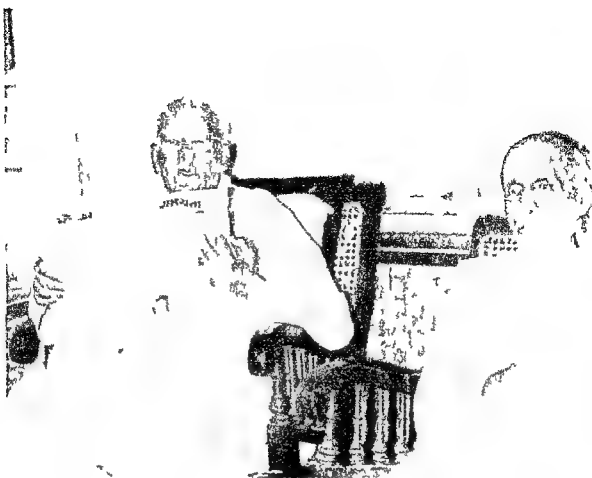

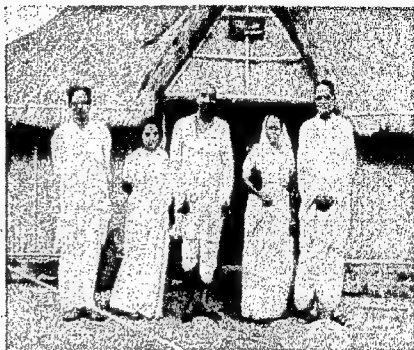
૧ સવિથાંકર મહારાજ સાથે

૨ દાદા ધર્માધિકારી સાથે

૩ ઈંદિરા ગાંધી સાથે

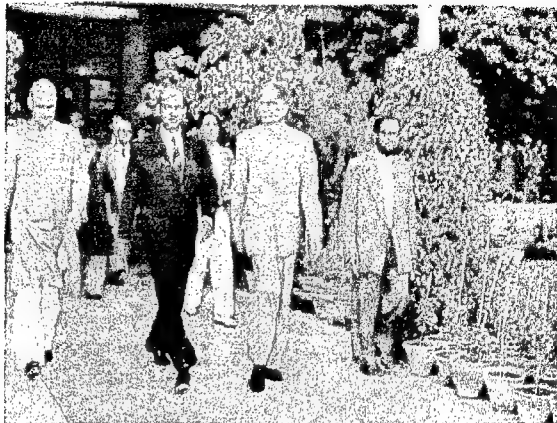

વિદેશયાત્રા

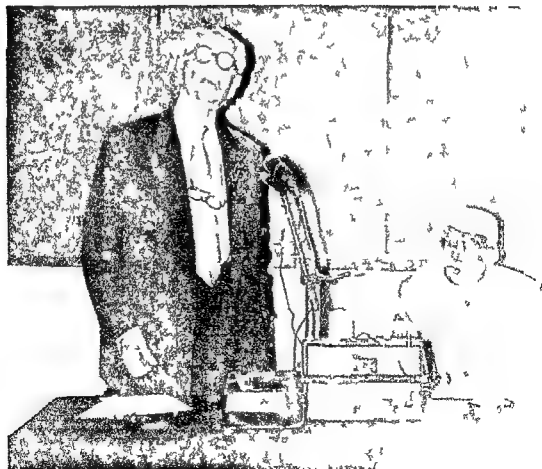
- ૧ જાપાનમાં - ૧૯૬૮
સન્કાર સમારંભ
- ૨ ઓસ્ટ્રેલિયામાં - ૧૯૬૮
હોર્ડ કેસો સાથે

१ अंशिकीमा - १९१८

२ वंशिकीमा - १९७१

रत्नाकर भारतीच द्वारा
बी.पी.सी. माटे मुद्रांकन

9 ପିଠା ଖା — ୧ ଗାଠ
 ଅନାଥ ଗାଠ ଲାଭ
 ୦ ଡିଗିଟ ନା ଲାଭ ୦ ନାହିଁ

પ્રદર્શિની પત્રચાલે

૧ ઓક્ટોબર દિવસના ઉપવાસ-૧૯૫૨

૨ વેણી પ્રવૈદ્ય સિમિર-૧૯૫૩

૩ ચામ દિવસના બુદ્ધિ-પ્રદર્શિ-૧૯૫૩

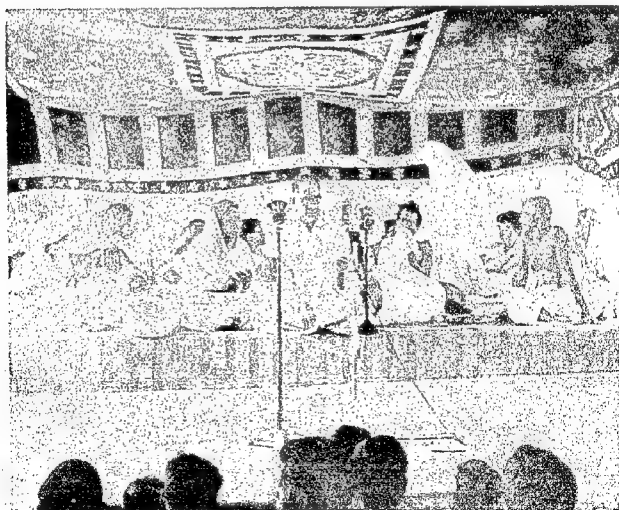
૪ બોધિયા સર્વોદય સંમેલનમાં જીવનકાલ-૧૯૫૪

૧

૨

- ૧ ગ્રામદાનની જાહેરાત
- ૨ શાંતિકેનાના સેનિકેને ઉદ્દેશ્યેન
- ૩ પારસીમાં ધાર્મિક-સંપ્રદાય વચ્ચે

૨

૩

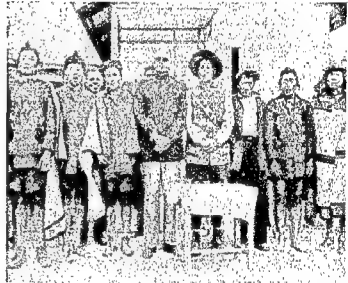

- ४ बिहार राहत समिति माटे दृष्टी।
 ५ नागबुमिमां जूंपरे जूंपडे
 ६ नागबुमिना ग्रामजनेा वस्वे
 ७ नागाबिन्द पीस मिशन

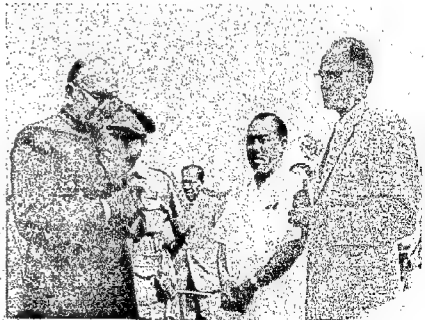
४

५

६

४

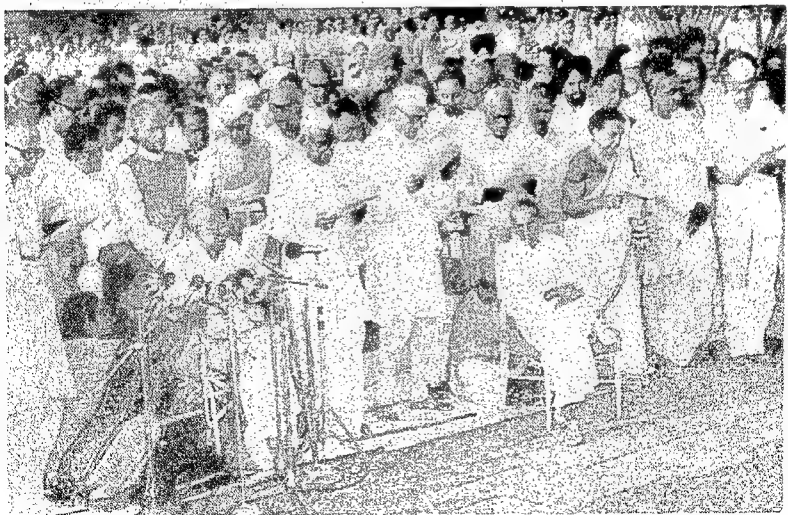

૧ સંઘર્ષના મોરચે

૨ જનસંઘના અધિવેશનમાં

૩ સત્યાગ્રહ તરફ જનના સંસદોની પ્રતિજ્ઞા

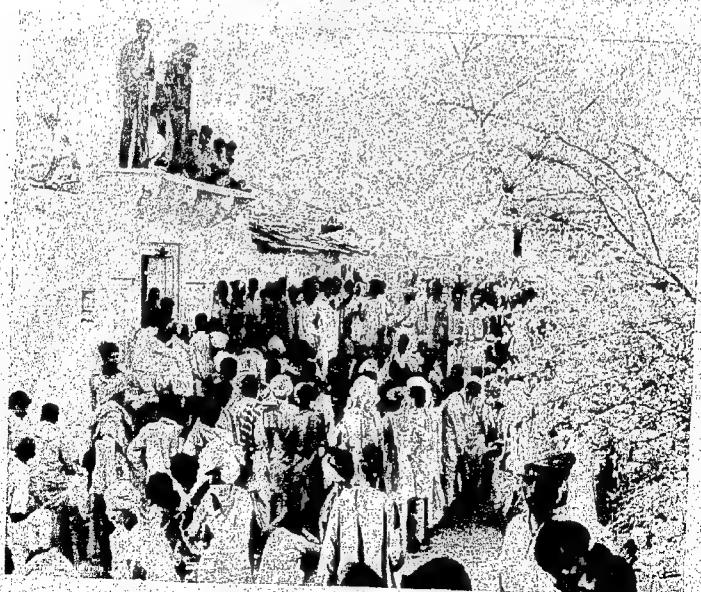

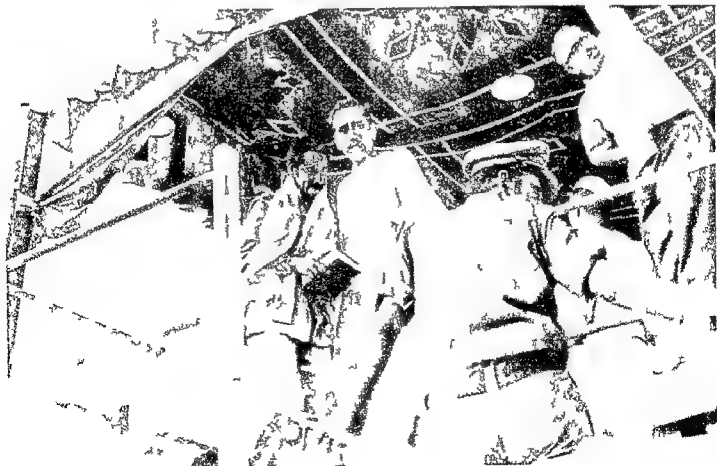
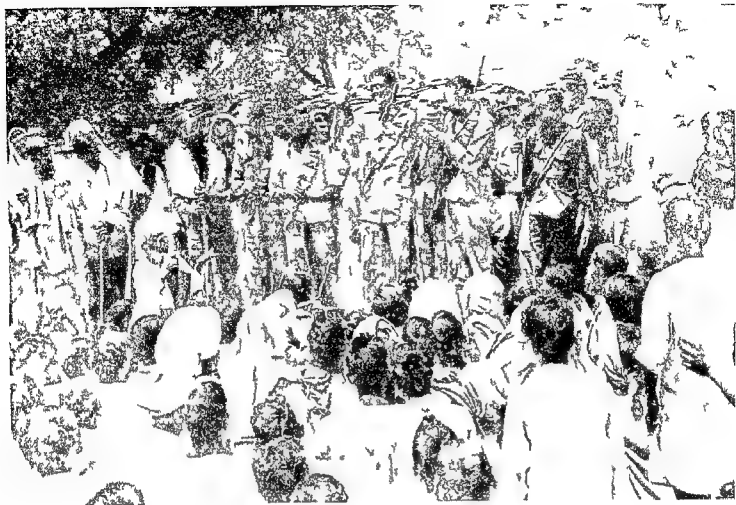
ખાતી - સ્મારક-સમર્પણ

- ૧ સંબલના બાળીઓએ જેન જયપ્રસાદજીની આપીલ
- ૨ બાળીઓનો સર્વે નામનાર તારીલદરેલિલ ૪૦૫૦ રાણે
- ૩ આપીલ વંચી રલલ બાળી માધાનિલ, તેના માથા માટ દોઢ લાખાનું ઇનામ નું

વિધવિધ વેશે, વિધવિધ પ્રદેશે

૧ શાસ્ત્રોચિત્ર સાથે ગમચણ ૨ વિદ્યાર્થીકાના અમેરિકાના ખેતરમાં ૩ રોમોલિંગના આગમના ખેતરમાં ૪ મેમોનાં સુત્રાણ
૫ માથે ટેટ લાથમાં લાકડી ૬ નાવાવેન્ડમાં યાલ સ્વીકારના ૭ મળ્લધાનમાં બ્રિટ પૃ ૮ જુલ્લામાં થોની સ્તંભીયા

૧

૨

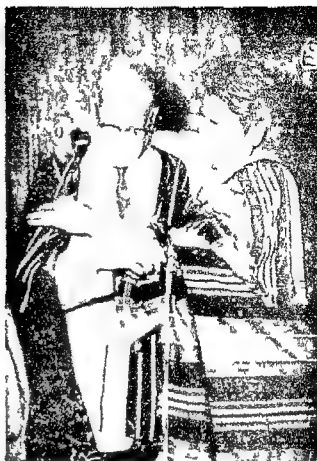

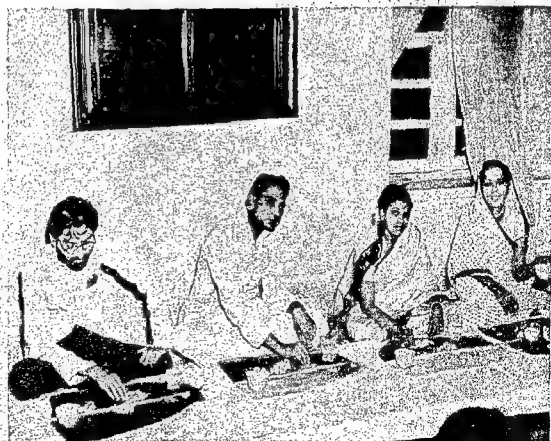
૩

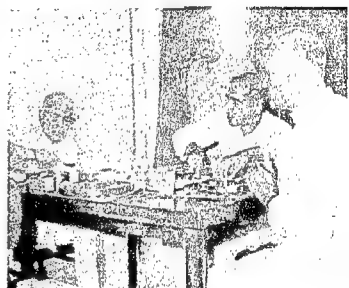

૪

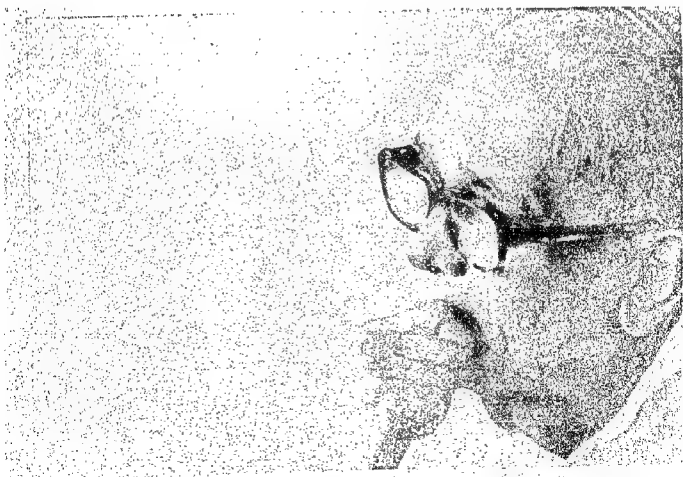

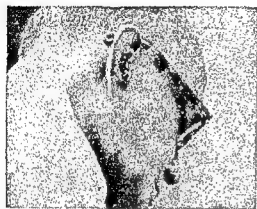

५२ ५२ ५२

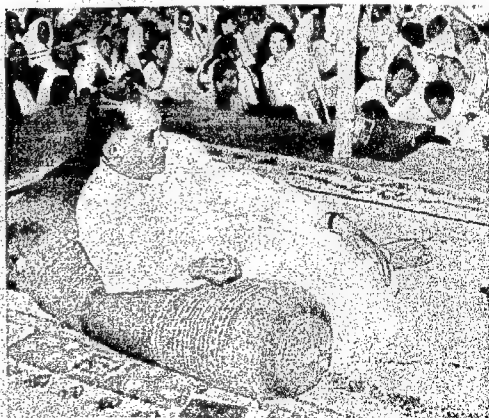
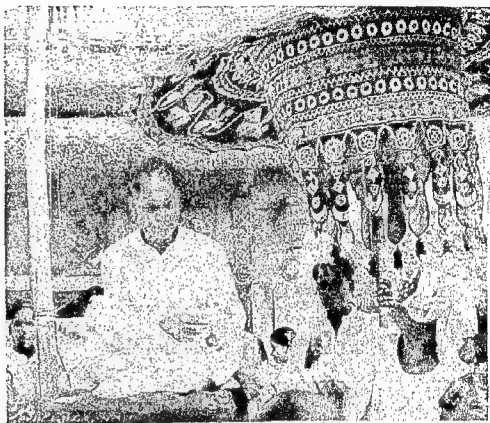

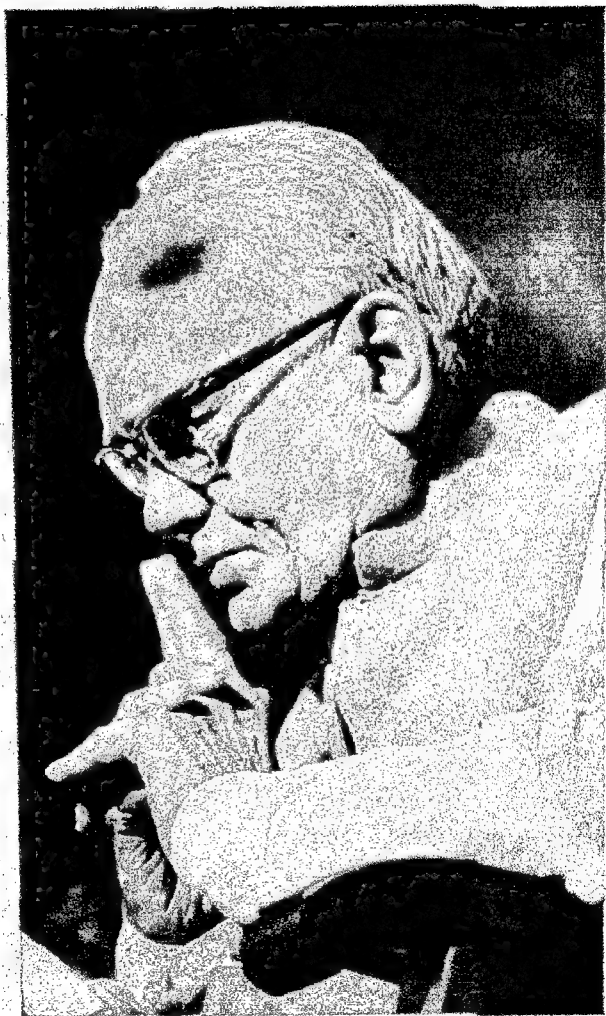
અવતરી અદાઓ

ગરવી ભાવછટા

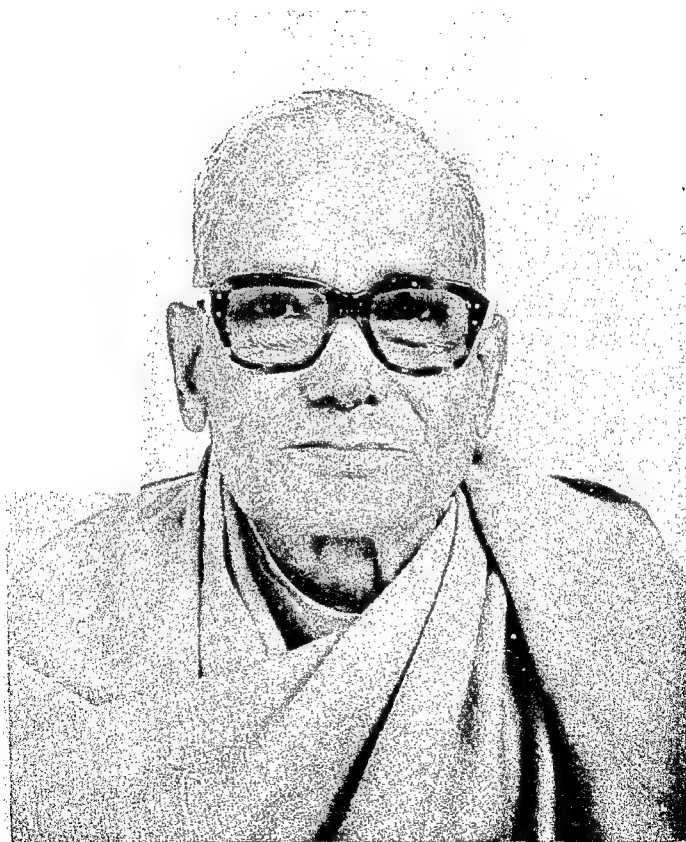

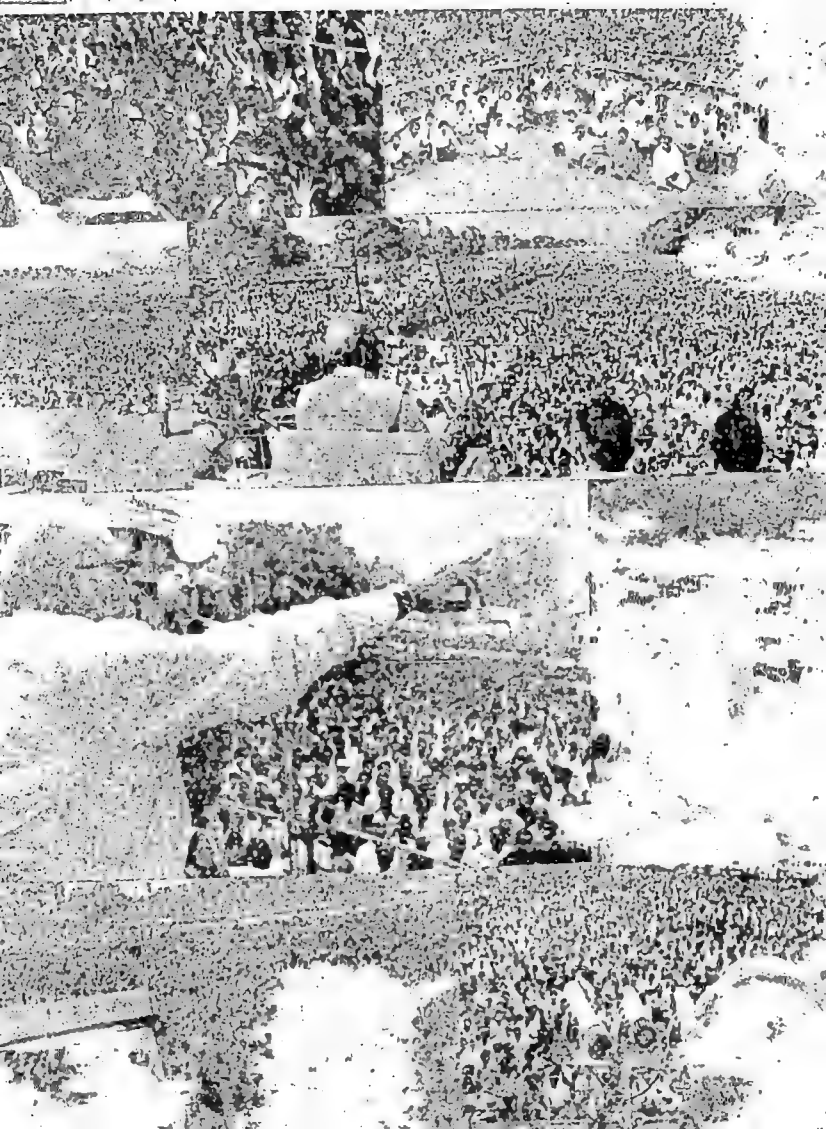

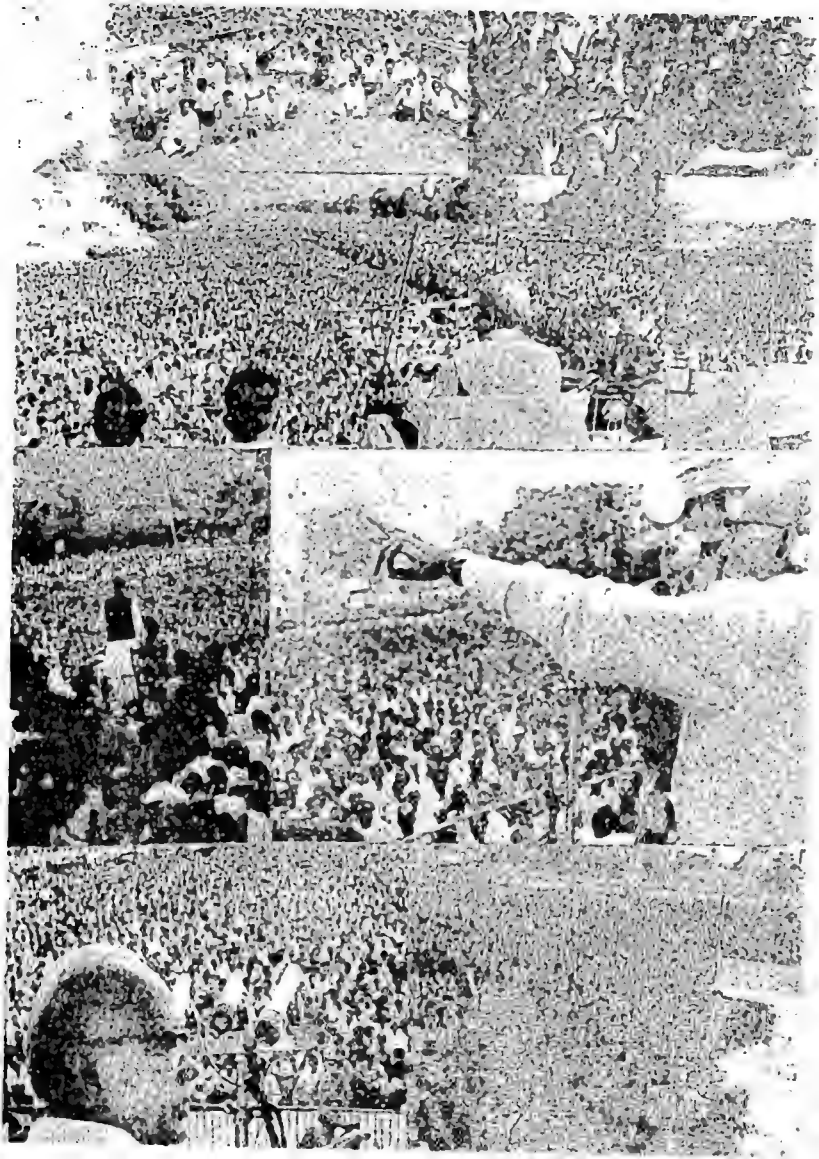

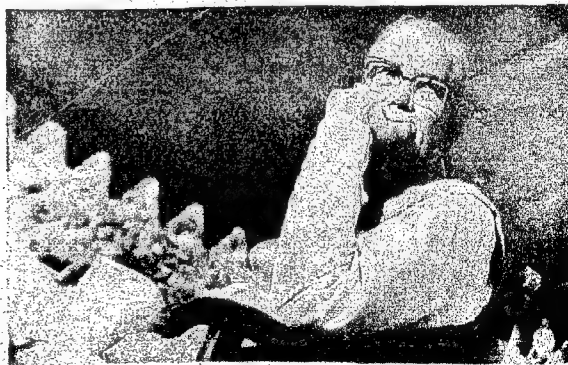

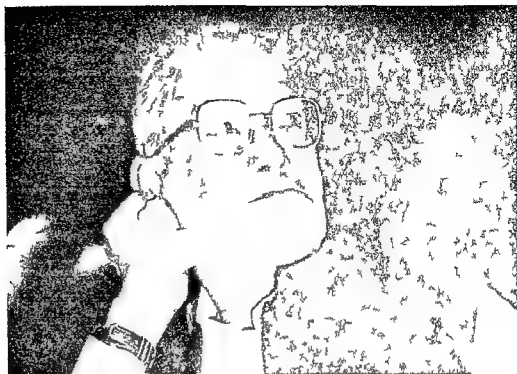

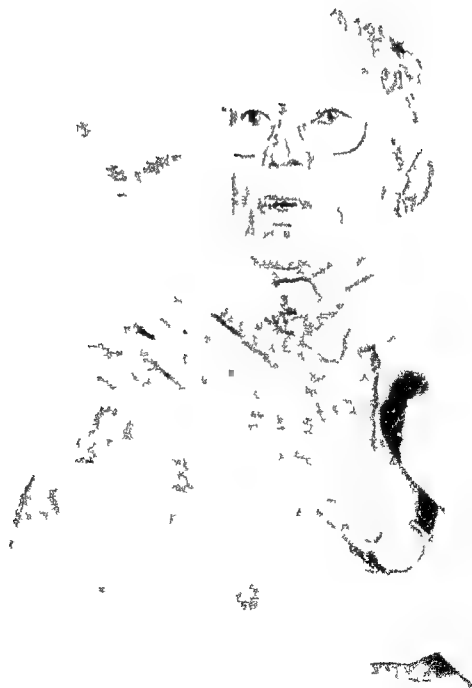
मेरे युवक साधियो, भाईयो और बहनो !

યહ ક્રાંતિ હો, મિત્રો ! ન પૂર્ણ ક્રાંતિ ! જમાને કી યુગર હે અહ
 સંપૂર્ણ ક્રાંતિ મમાજ ઓર બાકિત કો બદલવો કે લિયો હે
 સર્થ ઓ નના કી દોહરી પ્રક્રિયા ઉન કે લિયો આવશ્યક હે

यह केवल मन्त्रीमंडल, साधन, नेता से परिवर्तन की बात नहीं है, यदि कोई भी न्याय का निर्माण नहीं करना तो
 दुनिया का नक्शा गढ़वले से पाकर (सत्ता) पाकर (असमर्थ) सिद्ध हुई है
 अन्तर्गत का उत्तिष्ठति और वर्तमान की विविध क्षणों पुनर्पुनः २ १ दृष्टि है कि,
 सत्ता द्वारा मुख्य परिवर्तन का काम नहीं कर पाये

કોઈકે તે ભેષ કી તરફ પહોંચે તો તે, પહોંચે વ્યવસ્થા હો લોકો તરફ થી ઇચ્છી સે ધૂમતે નહીં
 નો "માપનાથ કી જગહ માંગનાથ આપા", એસા હોતા ચલે.
 અનેવ હમે "કેમ્બો ઓફ પાવર" નહીં જનતા દ્વારા ન દોષ ઓ પાવર કરના હો

म पूरा अनि नमना करना । निष्ठा और श्रद्धा न ही नयाव है

उर गाव, ६० राफ़ ३० वि ६११, ३० मर ६११ म ३०० वाम नापने आता, जो स पूरा हानि २ भूषण । श्री-र न व

જા. કી પર. કિલિ થલિ અક બાલે રાતિત ૧૨ કમરે ૧૨ તા દુનિયા કી મડી ભી નુ ૧૭ દિન ૨ આગે બાનાં લગેલી
 ઉલ નિશ ૧૫ રાજ્ય મેલો ને અલગ ૨ કડ તી રી કમિત ના વિ ૧૧ ૨૦૨૧ ।

संपूर्ण क्षति सम्पूर्ण परतदा की निष्ठा और शक्ति से ही संभव है,
 हर गांव, हर शहर, हर विद्यालय, हर इलाक़े में अहिंसा बोध साधने आएँ, जो संपूर्ण क्षति के भूखों से स्वीकार करने वाले

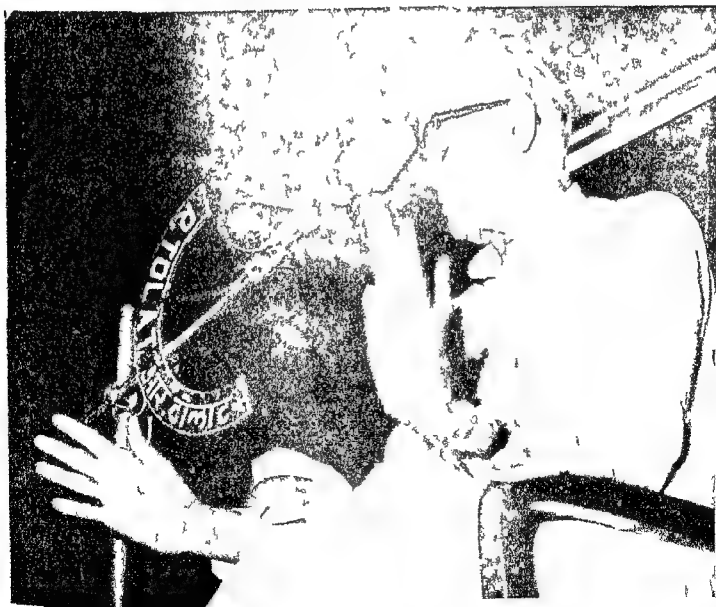
લોન ક્ષેત્ર પ્રવેશ શકિત થઈ અને મેં ના પાડી નહીં. મેં નવ વા રૂંધા ને. બા ૧૦ મેં પ્રાંતિ બાની રોડે
 દર દિવસ ૧૦૦૦૦૦૦ ને રૂંધા ને. મેં લીધો શકિત. મેં વિ. ૧૨. ૧

भड्डत हूर जाना ल, यल वला सहर ह, मार भगान मे गदबना ह
 स पूरु कानि सतत कानि ह, रस कानि मे कलराव नली ह विराम नली ह, भुल विराम मे रगन नली

નઈ પીકી કે ઘડને કે મિટ્ટી કી ખાદ બનના પડેગા, તબ ૮૨૧ ૨૦ વિલેજે
 ભલ્લુભલ્લુ— નૌલવાન લોગે કે ઇતર આપ મેલત હે ૨૦ ૧ ૨ ભલે હે !
 મામાબિઝ કુટીરિયા છૂઆછૂઆ, આતિથેદ આદિ ૨ વિવે ૨૦ ૨૨ ૨ વિવેદ ૨ નાસા બુલ્લુ ૨૦ ૧

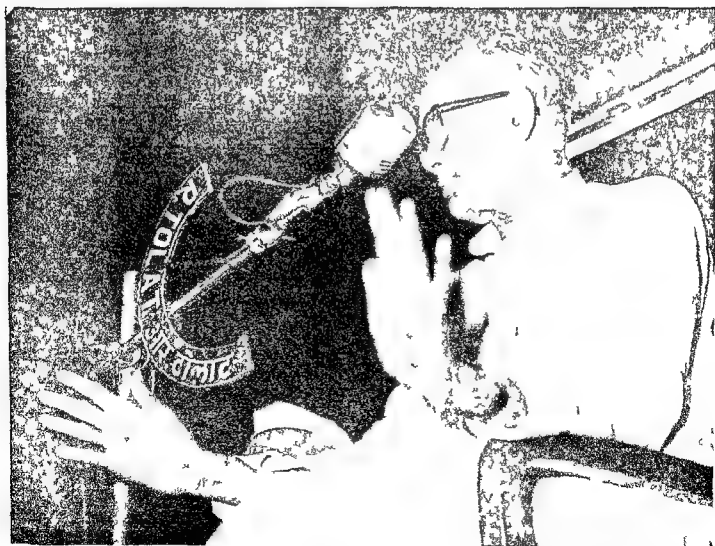

બહુન દૂર જના હ, પણ લ'ખા સફર હે, સારે સમાજ કે બદલના દે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સતત ક્રાંતિ હે, ઈશ ક્રાંતિ મેં ઠલરાવ નહીં દે, વિચાર નહીં હે, પૂર્ણ વિચાર તો (અગિયાર નહીં) દે.

નઈ પીઠી કે તડો કો મિટ્ટો કી ખાદ બનના પડયા, તબ સ્વાભાવ કે રૂલ ખિલે એ
 લલકર-લેણે—નોનવાન લોગો કો ઈનક બાપ બેચતે હે જ્યે થોડે બેચે બતે હે !
 સામાજિક કુચીતિયા છૂનાછૂના, અપિબેદ આદિ કે ખિનક, યવ-પવનિયા ઘા ઘા ને વિદ્રોહ કા નાશ બુલવટ કો !

જો ક્રાંતિ કો શનિ હો, પણ જનતા કો શકિત હો, તો પૂર્વ ક્રાંતિ નમસ્કાર જનતા કો શનિ હો
 ઉમ તો મોર્ચા કેવલ ચાલ્યાનિશ મો નહીં હો, બલકિ હા પરિવાર મો, (૧૨ વકિત) મો આપને બદલ મી હો,
 તો પૂર્વ ક્રાંતિ આજ નારા હો, ભાવી ઈતિહાસ હમારા હો ! તો પૂર્વ ક્રાંતિ આજ

કોટકટીની જાહેરાત.....' વિનાયકાને વિષયી બુદ્ધિ ! '.....જીવવાસ.....કેડની કામ કરતી જ'ધ !.....જસલોકના બિછાને

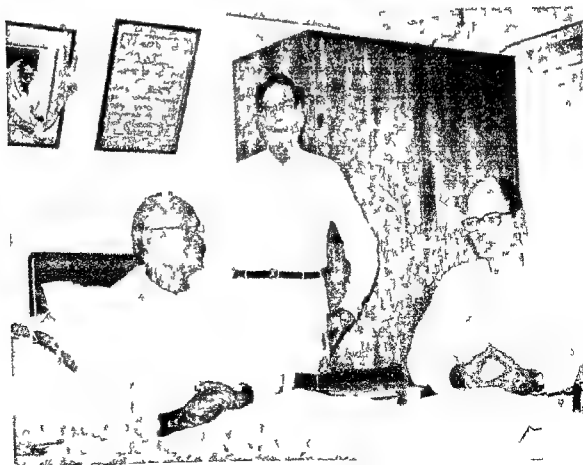
જા કાનિ કી શક્તિ હો, વહ જનતા કી શક્તિ હો સ પૂવ કાનિ નમન નમતા કી કાનિ હો
 ઉસ ના માર્ગ કવલ શલ્યાનિયા મે નાહી હો બલિક હર મરિવાર મે કે મર રાતિ - આન આ
 મ પ્રભુ કાનિ અબ નામ હો, ભાથી હનિસસ હમામ હો ! ન પૂવ કાનિ આ ।

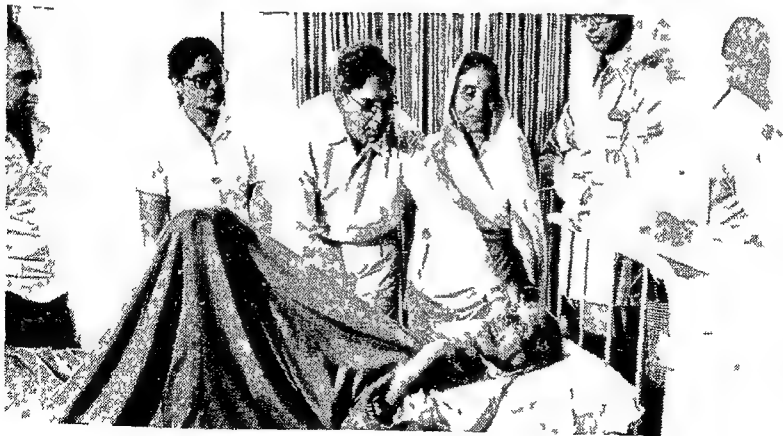

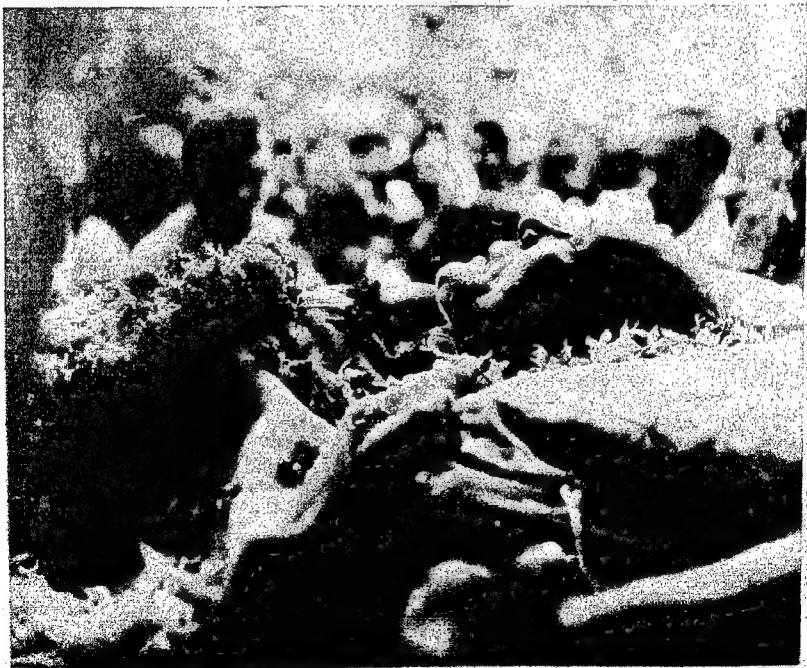
ગાંધી ફિલ્મ ડાપાવિસિસની યાત્રા (નાથ પુરીવન જામી બને ગયા મ)

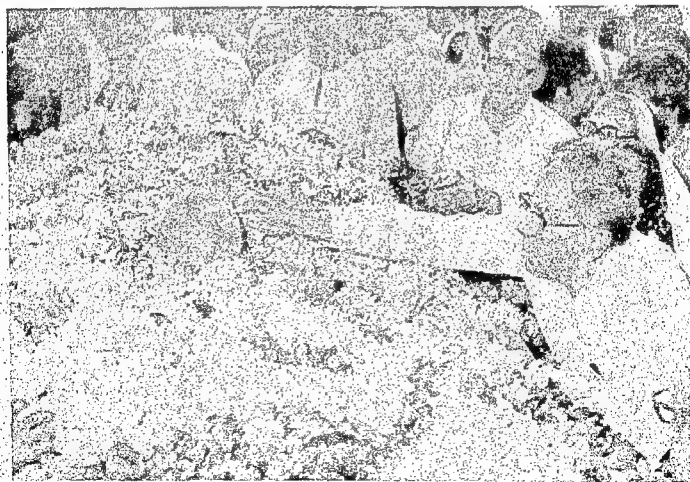
દેરા ભગલુ અત્ત ભવ કષ્ટથી તનિયને જામણા ને નિવાસ (ભવ સપુજયુ નાથના) અને નજી સકના ૧૦ મિલિ)

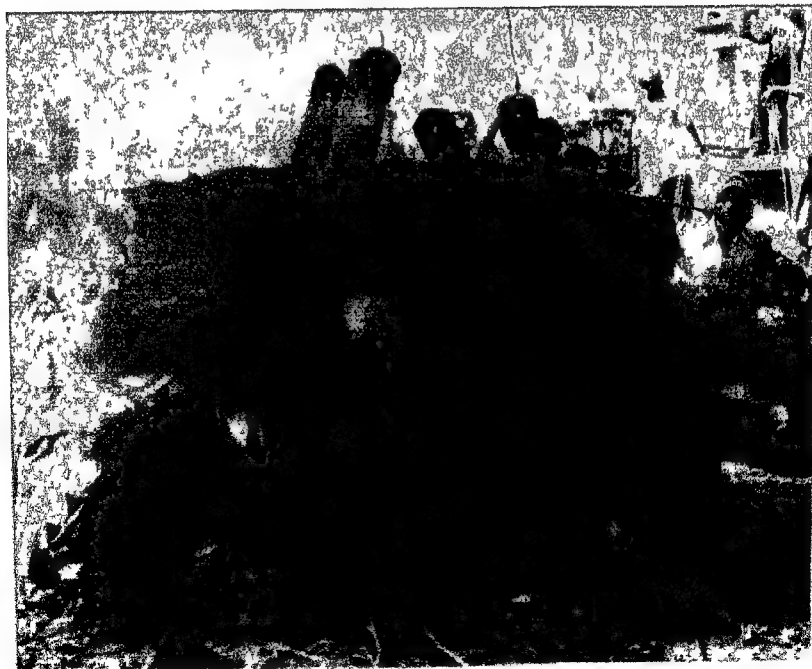

ચિત્રનિદ્રા : ૫૨૨૫, ૮ ઓક્ટોબર ૧૯૭૯

୩

ଉପନୟାତ୍ରା

ଉତ୍ତରଧାତୁ

- ୧ . ଯାହା ଗିଳି ଘାଟି କରାଯାଏ
- ୨ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୩ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୪ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୫ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୬ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୭ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୮ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୯ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୦ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୧ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୨ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୩ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୪ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୫ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୬ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୭ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୮ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୧୯ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର
- ୨୦ . ଉତ୍ତରଧାତୁ ଗ୍ରହଣକର

મારંભિક સંસ્કારો

ગંગા અને સરયૂ (ધાધરા)નો સંગમ. બારાબર એ સંગમસ્થળે વસ્યું છે, સિતાબદિયારા ગામ. ગંગા નદી અનેક ધારાઓમાં વહે છે. એક જ નદીની બે ધારાઓ વચ્ચેના અથવા બે નદીની નજીકનજીકની ધારાઓ વચ્ચેના પ્રદેશને દ્વિધારા કહે છે. થોડા ત્યાં વસવાટ કરે છે. આવા અનેક દ્વિધારાયાંનો એક તે સિતાબદિયારા. રાબ સિતાબદિયારા વસાવેલો તેથી તે નામ પડ્યું.

સિતાબદિયારા પટ્ટાધી હોયે ખ્યાસેક માઈલ દૂર. અહીંથી ગંગા ઉત્તર પ્રદેશ છોડી બિહારમાં પ્રવેશ કરે છે. ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારની સરહદ અહીં મળે છે. એક બાજુ છે ઉત્તર પ્રદેશનો બલિયા જિલ્લો. અને બીજી બાજુ છે બિહારનો બપરા જિલ્લો. સિતાબદિયારા બિહારના બપરા જિલ્લામાં છે. ને કે મામની ખેડાયુની જમીનો બલિયા જિલ્લામાં પણ આવેલી છે. વળી, નદીના પટ બદલાતા ગહે છે તેમ બિલ્લાઓની સરહદ પણ બદલાયા કરે છે. અને તેમ સરહદ પરની જમીનો ક્યારેક ઉત્તર પ્રદેશમાં તો ક્યારેક બિહારમાં. એવું થતું રહે છે.

ઠાઠા અને માતાપિતા

સિતાબદિયારા મોટું કસબા બેતું ગામ છે. તેમાં ૨૨ કુળિયાં છે. તે બાજુ એને ટોલા કહે છે. આવા એક કાયસ્થ ટોલામાં બાજુ દેવકીનંદન લાલે પોતાનું ઘર વસાવેલું. તેઓ અંગ્રેજ શિક્ષણ મેળવીને પોલીસ-સ્ટાપીંગ થયા. તેજ ગિજ્જા અને ભારે

નુબાળ. એક વાર એક અંગ્રેજને પણ હંટરો લગાવી દીધેલાં. પોતે એક કાળા માણસના હાથે માર ખાધો એવી બદનામી થયે, તેની બીકે બિયારાએ કોઈને વાત પણ ન કરી.

લાંબા સમય સુધી દેવકીનંદનને કોઈ સંતાન નહીં. શાહા-બાદના સુપ્રસિદ્ધ હરસુબહાની માનતાથી દીકરો થયો, એટલે એવું નામ રાખ્યું હરસુબહાલ. એમણે પણ અંગ્રેજ શિક્ષણ મેળવી સરકારમાં નોકરી લીધી. નહેરુ વિભાગમાં નિયોદારના પદથી શરૂ કરી નિવૃત્ત થયા ત્યારે રેવન્યુ-આસિસ્ટન્ટના પદે પહોંચ્યા. મધ્યમ વર્ગનું કાયસ્થ કુટુંબ. સરકારી નોકરીની સાથેસાથ એક મોટા જમીનદારની રીથત કંપે થોડી જમીન પણ ધરાવતા, જે મોટે ભાગે બલિયા જિલ્લામાં હતી અને પેટા-મણીતિયા કે મજૂરો મારફત ખેડાતી.

હરસુબહાલ સ્વભાવે અત્યંત સૌમ્ય, સરળ અને સૌજન્યશીલ હતા. રહેણીંઠવણી સાદી અને સંસ્કારી. અંગ્રેજ સરકારની નોકરી કરતા હતા, છતાં રાષ્ટ્રીય લાવનાનો સ્પર્શ એમને થયેલો. આઝાદીની લડતમાં રસ પડતો. ૧૯૧૨ માં કૅંગ્રેસનું અધિવેશન પટ્ટામાં ભરપૂર, તેમાં એમણે ભાગ લીધેલો. ગાંધીજી સાટે પણ એમના મનમાં આદર. સામાજિક સુધારા તરફનું પણ વલણ ખરું. ઘરમાં નોકર-ચાકર સાથે સમાન વ્યવહારનો આમલક રાખતા. દુતાદુત, નાતબંધ વગેરેમાં નહોતા માનતા. એમના મુસલમાન મિત્રો પણ હતા.

હરસદ્યાલાનાં હાન છપરા જિલ્લાના એક જમીનદારનાં દીકરી ક્વણી સાથે થયેલાં. એ પશુ સરળ સ્વભાવનાં અને દયાનમતાની મૂર્તિ જેવાં હતાં એક કુશળ ગૃહિણી હતાં. ધરનો, ખેતીવાડી વગેરેનો બધો કારભાર મોટ લાગે એ જ ચલાવતાં.

આવાં ક્વણીની દૃષ્ટિ સંવત ૧૯૫૯ની વિજ્યાદશમીએ જ્યપ્રકાશનો જન્મ થયો. સને ૧૯૦૨ની ૧૧ એપ્રિલનાર. આમ તો ત્યારે તેઓ સિતાળદિવારામાં જ રહેતાં હતાં. પરંતુ તે વખતે ગામમાં ભારે પ્લેગ ફાટી નીકળેલી. તેથી સિતાળદિવારાનું ઘર છોડી થોડા વખત માટે ગામથી એ-અહીં માઈલ દૂરની ગલિયા જિલ્લાની પોતાની જમીન પર એ લોકોએ રેરા નાખેલા. તેને બહુરવાની કહેતા. જ્યપ્રકાશનો જન્મ તે જગ્યાએ થયો.

જ્યપ્રકાશ એમનાં માતાપિતાનું ચોથું સંતાન. કુલ છ સંતાન થયેલાં. તેમાં સૌથી મોટો દીકરો હરિપ્રકાશ તેર વરસનો થઈને કોલેરામાં મરી ગયો. ત્યાર બાદની દીકરી ચંદ્રલાલુ ૧૧ વરસની ઉંમરે પ્લેગમાં ગઈ. ત્યાર પછી દીકરી ચંદ્રાવતી, તે જ્યપ્રકાશનાં મોટાં બહેન. જ્યપ્રકાશ પછી ચારેક વરસે નાની બહેન ચંદ્રકળા, અને છેલ્લે વરસે સૌથી નાનો ભાઈ રાજેન્દ્ર.

પ્રમાણ ઉછરે અને ઉર્મિશીલ સ્વભાવ

જ્યપ્રકાશનું બાળપણ સિતાળદિવારામાં જ વીત્યું. ઘણાં લોકોમાં એમનો ઉછરે થયો. માને ખૂબ જ વહોલો. માની સાદાઈ, પ્રેમ અને ક્રોધની જ્યપ્રકાશ ઉપર ઘેરી જાણ પડેલી. પિતાનો વહેવાર પણ ખૂબ સારો હતો. બાળકો ઉપર કોઈ દિવસ એમણે હાથ નથી ઉઠાડ્યો. છતાં સ્વભાવથી એ જરા “રીઝર્વ” માણસ હતા. એટલે બાળક જ્યપ્રકાશ ઉપર પિતા કરતાં માતાના અપાર વાતસલ્પના સંસ્કાર વિશેષ રહ્યા.

જ્યપ્રકાશનું હુલામણું નામ હતું, બઠિલ. બઠિલ એટલે બોખો, દાંત વિનાનો. જ્યપ્રકાશને દૂધના દાંત બહુ મોડેથી આવ્યા. એટલે ધરમાં સહુ એને લાડથી બઠિલ એટલે કે બોખલો કહ્યા કરતા. પછી તો દાંત આવ્યા છતાં બઠિલ નામ જ ચલાવી ચર્ચ ગયું. ગામમાં પણ બધાં એમને બઠિલજી, બઠિલસા જ કહેતાં.

નાનપણથી જ્યપ્રકાશને ખેલફૂનો બહુ શોખ નહોતો. ધીંગા-મસ્તી પણ એણી. ઉમરના પ્રમાણમાં ઘણા વધારે શાંત અને ધીરગંભીર. એક વાર તો એમના પિતાથી કહેવાઈ ‘ખજુ ગયું’ કે ‘આ તો છુટો બાળક છે!’ નાની બહેન ચંદ્રકળા એ દિવસો યાદ કરીને કહેતી : ‘બઠિલસા હરિયાં પોતે અહીં ફરીને રસતમાં ફારી ગતા, અને અમને નાનાં લાઈ-બહેનોને બિપ્તાડતા, જેથી અમે રડી રાઈએ. બઠિલસા ક્યારેક રાખને ચીડવે ત્યારે રાખ એમને ધોખેલી નાખતો. બઠિલસા ચૂપચાપ માર સહન કરી લેતા અને હસીને કહેતા કે વાહ, નોકરે સરસ ચા પી ટરી દીધી ! રાખનો ચુસ્તો બીતરી બને! અને એ પણ એકદમ હસી પડતો.’

જ્યપ્રકાશનું હૃદય પહેલેથી જ બહુ નજીક અને સંવેદનશીલ. ધરનાં એક ઘોડી પાંચેલી. તેનું એક નાનકડું ગચ્ચું. એક દિવસ

જ્યપ્રકાશ એ ગચ્ચા સાથે રમવા ગયા, ત્યારે ઘોડીએ એમને લાતો મારીને પાડી નાખ્યા અને સારી પેટે ઘાયલ થયાં. નોકરોએ ઘોડી આવીને છોડાવ્યા. પછી નોકરે ઘોડીને મારવા લાગ્યા, તો જ્યપ્રકાશે એમને રોક્યા, ‘મત મારો ! બેચારી કે મત મારો !’

બપોરનું એક બેઝું પાળેલું. ઉનાળાની ભારે લૂને લીરે તેમાંથી એક કબૂતર મરી ગયું. જ્યપ્રકાશને અસહ્ય દેખા થઈ. એક દિવસ તો ખાધું નહોતું. આમ, પહેલેથી જ ઘણું બિમાર અને સંવેદનશીલ.

પિતાને નોકરી અંગે જુદે જુદે ગામ રહેતું પડતું. માતા પણ ઘણી વાર એમની સાથે જતી. જ્યપ્રકાશ ત્યારે ફાટી સાથે સિતાળદિવારા રહેતા. ફાટી પણ ખૂબ પ્રેમથી ઉછરતા.

શિક્ષણ, ચારિત્ર્ય-વહતર, ઈતર અધિકારી

શરૂઆતમાં જ્યપ્રકાશને ભણાવવા ઘરે માસ્તર રાખેલા. પછી ગામની પ્રાથમિક શાળામાં મુક્યા. બહુવામાં પહેલેથી જ ભારે તેજસ્વી. શિક્ષકે ત્યારથી કહેલું કે ‘આ છોકરો આગળ જતા નામ કાઢશે.’ શિક્ષક ગામમાં જ્યપ્રકાશને ઘરે જ રહેતા. એ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી રંગાયેલા હતા. તેને થોડો રંગ જ્યપ્રકાશને પણ લાગતો રહ્યો.

ગામમાં માત્ર પ્રાથમિક શાળા જ હતી. આગળ ભણવાની ત્યાં કોઈ વ્યવસ્થા નહોતી. એટલે પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ પૂરું થયા બાદ જ્યપ્રકાશને પટણા મોકલવામાં આવ્યા. ત્યાં એમનાથી છેલ્લે વરસ મોટા એક સંબંધી શાળાપાત્ર હોસ્તેલમાં રહીને કોલેજમાં ભણતા હતા. જ્યપ્રકાશ પણ એમની સાથે હોસ્તેલમાં રહીને આગળ ભણવા લાગ્યા. આમ, લગભગ નવ વરસની ઉંમરે જ્યપ્રકાશ પોતાનું ગામ સિતાળદિવારા છોડીને પટણા ગયા.

પટણામાં જ્યપ્રકાશ પટણા કોલેજિયટ સ્કૂલમાં દાખલ થયા. તે વખતે એ બિહારમાં સૌથી સારી સ્કૂલ ગણાતી. જ્યપ્રકાશને સાતમા ધોરણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. ત્યાર બાદ સાત વરસે મેટ્રિકની પરીક્ષા લેવાતી.

હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષકો ખૂબ સારા હતા. એમની બહુ સારી છાપ જ્યપ્રકાશના માનસ પર રહી હતી. પાછળથીયે ઘણી વાર ખૂબ આદરભરે એમને યાદ કરતા. કહેતા કે ભણતર ઉપરાંત અમારાં ચારિત્ર્ય-વહતર ઉપર પણ એમની અસર રહી.

પાછળથી એક અંગ્રેજ વિટમોર સાહેબ સ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે આવેલા. એ પણ બહુ સારા માણસ હતા. વિદ્યાર્થીઓ પર ઘણું સનેહ રાખતા. તેઓ પ્રચાલકો કે સામ્રાજ્યવાદી વિચારોએ નહોતા. છતાં કંઈક શિસ્તપાલનમાં માનતા અને વિદ્યાર્થીઓએ ભણવા સિવાય બીજી કોઈ વાતમાં રસ ન લેવો બોધે એવો એમનો મત હતો.

તે વખતે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના બળી રહી હતી. વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પણ તેની અસર પડ્યા વિના રહેતી નહોતી. એક વાર

લોકમાન્ય દિગ્ગજ ટ્રેનમાં પટણીથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. જ્યપ્રકાશ અને એમના કેટલાક સાથીઓ નિશાળ છોડીને સ્ટેશનને ગયા. વિટ્તેમર સાહેબને તે ગમ્યું નહીં.

ફરી એક વાર એવું બન્યું કે એક તહેવારને દિવસે જ નિશાળમાં પરીક્ષા રાખવામાં આવી. જ્યપ્રકાશ અને એમના પાંચ મિત્રા એક વિદ્યાર્થી ગણાતા. એમણે જ જ્યુ મળીને આ પરીક્ષાનો બદિલકાર કર્યો. બીજા દિવસ વિટ્તેમર સાહેબે એમને યોદ્ધાત્વા. વાત તો પ્રેમથી કરી, પણ પછી કહ્યું કે તમે શિસ્ત-ભંગ કર્યો છે એટલે તમને સજા થવી નોઈએ. અને હવે જ્યુ હસતે મોટે સોટી ખાધી. ભગીરે કડવાશ વિના આ પ્રસંગને યાદ કરીને પાછળથી જ્યપ્રકાશજીએ કહેલું કે : ‘અમને સોટી મારવી પડી તેની એમના મન પર ભારે લાગીને હતી. કેમકે જ્યુ સારા વિદ્યાર્થી તરીકે એમને અમારા માટે ઘણું માન હતું. કદાચ અમારી રાષ્ટ્રીય ભાવના માટે પણ એમને આદર હોતો. પણ સાચારીથી કતવ્ય-પાલન રૂપે આમ કરવું પડ્યું.’

ભણવામાં જ્યપ્રકાશ ખૂબ તેજસ્વી હતા. હાઈસ્કૂલમાં પણ પહેલા પાંચઠ્ઠસ વિદ્યાર્થીમાં એમની ગણના થતી. ભાષા પર એમને સારી પકડ હતી. હિંદી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત પર પ્રભુત્વ હતું. સાહિત્યપ્રતિ ધ્યાની રુચિ હતી. ગણિતમાં સોમંધી ૯૦ કરતાં એકાદ શુદ્ધ ભાગે જ મેળવ્યા હશે. વિજ્ઞાનમાં પણ એમને રસ પડતો. ૧૯૧૬ માં ૧૭ વરસની ઉંમરે મેટ્રિકની પરીક્ષા મેરિટ સર્ટિફિકેટ સાથે પાસ કરી. શિષ્યવૃત્તિ પણ મળી. એક વિષયનું પેપર જરા નબળું ગયું. છતાં નવજો નંબર આવેલો. ગણિતમાં ૯૮ ટકા શુદ્ધિક મેળવ્યા હતા.

કિશોરાવસ્થાથી જ એમનું લેખન કુદૃષ્ટ અને પ્રભાવશાળી હતું. એક વાર એક નિબંધ-રસધારમાં ભાગ લીધો. આખા ગિહારના સ્કૂલ તેમ જ કોલેજના બધા વિદ્યાર્થીઓ તેમાં ભાગ લઈ ચકાના. વિષય હતો, “ગિહારમાં હિંદીની સ્થિતિ.” ખૂબ ઓછાપટલી લેખારી કરીને જ્યપ્રકાશે પોતાનો નિબંધ મોકલ્યો. ત્યારે હજી એ હાઈસ્કૂલમાં જ હતા. આખા ગિહારમાં એમનો નિબંધ સર્વ ક્રેષ્ટ ગણાયો અને એમને પહેલું ઈનામ પ્રાપ્ત થયું.

સાહિત્યમાં ઘણી રુચિ હતી. એટલે તે વખતનાં ખ્યાતનામ સામયિકો “સરસ્વતી,” “મર્મદા,” “પ્રભા,” “પ્રતાપ” વગેરે ખૂબ રસપૂર્વક વાંચતા. ઐશ્વરીશરણ શુદ્ધ એમના પ્રિય કવિ હતા. એમની કવિતાઓ જ્યપ્રકાશના હૃદયને રાષ્ટ્રપ્રેમની ભાવનાથી ભરી દેતી. “ભારત-ભારતી” અને “પ્રિય પ્રવાસે” તો તે વખતે યુવાહલ્ય પર જાનું ઘરેલો.

સાહિત્ય માટે આટલી બધી અભિરુચિ છતાં કોલેજમાં જ્યપ્રકાશે વિજ્ઞાન શાખામાં પ્રવેશ મેળવ્યો. કેમકે એમના માનસ ઉપર તે વખતે એવી છાપ પડેલી કે વિજ્ઞાનના અભ્યાસને કારણે આપણું દેશ પગલ છે. તેથી સૌથી પહેલાં આપણે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક વિકાસ થવો નોઈએ. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના આધારે નવા

નવા ઉદ્યોગમંધા વિકસવા નોઈએ. તે વખતના લેખોમાં એ વાંચતા કે આપણું દેશ એટલો બધો પગલ છે કે એક નાનકડી સોઈ કુખમાં આપણે ત્યા નથી બનતી ! તેથી જ્યપ્રકાશના કિયોર માનસમાં હતું કે હું વિજ્ઞાની બનીશ. આ રીતે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનો એમના વ્યક્તિત્વમાં સમન્વય થયો. એમના ચરિત્રકાર બેનીપુરીજીએ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે ‘સાહિત્ય એમના વિજ્ઞાનને સ્વસ્ત અને સહજ બનાવતું રહ્યું તથા વિજ્ઞાન એમના સાહિત્યને વિશ્લેષણાત્મક અને વિચારાત્મક રૂપ આપતું રહ્યું.’

કોલેજનાયે પહેલા પાંચ વિદ્યાર્થીઓમાં જ્યપ્રકાશની ગણના થતી. રતનમત વગેરેમાં પહેલેથી જ આછો રસ. બસ, ભણતું-ગણતું, વાંચતું, લખતું, વાતો કરવી, ચર્ચા કરવી. કોલેજ ઉપરાંત પણ બહારનું વાચન આપક હતું. લાવણેરીતે ધણે વિયોગ કરતા. સ્વભાવે યોગ્ય શરમળ અને એકાંતપ્રિય. યશોએ યદે તો કલાકો નીકળી બસ, પણ નહીં તો પોતાની ધૂનમાં.

સાદાઈ, ખડતલાપણું, ધર્મના સંસ્કારો

હજી હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા તે દરમ્યાન એમની મોટી બહેન યશવતીનાં લગ્ન થયાં. બનેલી વ્રજવિહારીભાણને પટણા હાઈકોર્ટના કાર્યાલયમાં નોકરી મળી એટલે એ લોકો પટણા આવીને રહ્યાં. ત્યારે જ્યપ્રકાશ પણ હોસ્ટેલ છોડીને બહેન-બનેલી સાથે રહેવા લાગ્યા. વ્રજવિહારીભાણ શાંત પ્રકૃતિના અને કથા નિકાવાન, ચારિત્ર્યવાન વ્યક્તિ હતા. એમની સંગતિએ પણ જ્યપ્રકાશના ચારિત્ર્યવ્યવસ્થામાં સારો ફાળો આપ્યો.

બનેલી પાકા વૈષ્ણવ હતા. એમને ધરે યુસ્ત શાકાહારી યોગાદ રહેતો. જ્યપ્રકાશનાં માતાજી શાકાહારી હતાં, પણ પિતાજી માંસ ખાતા એટલે ધરમાં માંસાહાર થતો. પણ પટણામાં બહેન-બનેલીને ત્યાં રહ્યા ત્યારથી જ્યપ્રકાશ પણ શાકાહારી બની ગયેલા. અમેરિકા ગયા ત્યાં પણ અહીં-જ્યુ વરસ કુધી શાકાહારી જ રહ્યા. ત્યાર બાદ ફરી મામાહાર શરૂ કરેલો; તે વિનોભાના આદેશનમા પશ્ચા ત્યારે ૧૯૫૫ ના અરસામાં છોડ્યો. વળી પાછો રાષ્ટ્રીય પહેવાં છેલ્લાં ચાર-પાંચ વરસ ફરી માંસાહાર કરેલો.

પટણામાં જ્યપ્રકાશનું જીવન ધાર્મિક નિમિત્ત હતું. સવારના પહેરમાં પહેલા બીડી જતા. અને ગમે તેવી ઠંડીમાંયે દૂધા ઉપર ડંડે પાણીએ નાહી લેતા. પછી ગીતાનો પાઠ કરતા. તે દિવસોમાં એ ગીતાના અનન્ય ભક્ત હતા. એક ધાર્મિક ભાવના હતી. ગીતાના ઘણા અધ્યાય એમને મોઢે હતા. લગ્ન થયાં ત્યારે પ્રભાવતીદેવીને પહેલા ઉપહાર રૂપે ગીતા જ ભેટ આપેલી. અમેરિકા ગયા ત્યારે પણ ગીતા સાથે લઈ ગયેલા. એવી જ રીતે તુલસી-દાસનું “રામચરિત-માનસ” પણ એમને અત્યંત પ્રિય હતું. અમેરિકા ગયા ત્યારે તે પણ ગાયે લઈ ગયેલા.

મોટી બહેન પ્રિયર બસ ત્યારે રસોઈનું કામ સાળા-બનેલી પર આવવું. રાંધણકામની આ ને કામઘણી પટણામાં મળી, તે આગળ જતા અમેરિકામાં ઘણી કામ આવી.

રહેણીકરણી સાદી હતી. પટણુ આવી ત્યારે શર-શકમાં પોતિયું, ખમીસ, ક્રેટ અને પગમાં વિલાયતી બેડા એ એમને પોશાક હતા. ત્યાર બાદ રાષ્ટ્રીય આદર્શનની અસર હેઠળ પોશાકમાં વધુ સાદાઈ આવી. સ્વદેશી કાપડનું બનું પોતિયું અને ઝાંઝો અને પગમાં દેશી બેડા. માથે ગોળ કિસ્તી ટોપી પહેરતા. આગળ બતાવે પોતિયું-ઝાંઝો ખાદીનાં થળાં અને માથે સફેદ ગાંધી ટોપી આવી. પગમાં દેશી ચપ્પલ. પહેરવેશ સાદો, પણ હંમેશાં સ્વચ્છ અને સુકલ રહેતો.

વહેવાર-વર્તનમાંયે આવા જ સાદાઈ અને સહજતા, સ્વચ્છતા અને સુકલતા. દિલ એમનું પહેલેથી બહુ કોમળ હતું. મોટા થતા ગયા તોયે તે એવું ને એવું મળ્યું જ રહ્યું. કિશોરાવસ્થાનો એક પ્રસંગ એમની મજબૂતા અને શાલીનતાનો વીતક છે. હાઈ-સ્કૂલમાં હતા ત્યારે એક સહાધ્યાયી એમનાં કેટલાંક પુસ્તક ઉપાડી ગયો. આમ તો ખજાર હતી કે અમુક જણે જ આ ચોરી કરી છે. પરંતુ સંક્રાંતિયક જ્યપ્રકાશ તેને કાંઈ કહી શક્યા નહીં. છેવટે હેઠાસતરને કાને વાત ગઈ. એમણે પેલા વિદ્યાર્થીને બોલાવી જ્યપ્રકાશનાં પુસ્તકો પાછાં આપ્યાં. ત્યારે જ્યપ્રકાશે જિલટાની પેલા છોકરા પાસે બંધને તેની માફી માગી ! એક માણસ સાથે નિરુપાયે આવો વહેવાર કરવો પડ્યો અને બાંધાની નજરમાં એ માણસ નીચે પડ્યો, તે જ્યપ્રકાશથી સહન થઈ શક્યું નહીં અને એમના દિલમાં ઝલન થઈ આવી. જ્યપ્રકાશની આવી સહનતાથી પેલા છોકરા પ્રવિત થઈ બેઠો અને તેણે પોતાની બીજી ચોરીઓ વિશે પણ કહી દીધું.

પ્રભાવતી થઈ સાથે લગન

જ્યપ્રકાશ કોલેજના પહેલા વર્ષમાં ભણતો હતા ત્યારે ૧૯૨૦માં પ્રભાવતી સાથે એમનાં લગન થયાં. એ લગન ગોઠવવામાં શંભુભાણુને મુખ્ય હાથ રહ્યો. છોકરા-છોકરીએ એકમેકને ભેગેલાં નહીં. શંભુભાણુ એક દિવસ જ્યપ્રકાશને પટથામાં રાન્દેન્દ્રભાણુને ઘરે લઈ ગયા. ત્યાં પ્રભાવતીના પિતા વર્ગકિશોર-ભાણુએ જ્યપ્રકાશને ભેગા અને એમની સાથે થોડી વાતચીત કરી. છોકરા એમને પસંદ પડી ગયો. પછી શંભુભાણુ માચ્છત આગળ વાતચીત ચાલી અને લગનું નક્કી થયું. પ્રભાવતીને શંભુભાણુએ કદાચ ભેગાં હશે. પણ એમના નિવલ જ્યપ્રકાશના ધરનાં બીજા કાંઈએ એમને ભેગેલાં નહીં. વર્ગકિશોરભાણુનું નામ બાળપણે હતું.

નિહારના બહેને જીવનમાં તે વખતે વર્ગકિશોરભાણુ ગ્રીથી અમગળ પડતા હતા. રાન્દેન્દ્રભાણુ પણ એમના પછી ગયાતા. આ પાછળના મળી ચયાનક વખતે વર્ગકિશોરભાણુ જ ગાંધીજીની સાથે પેલા પ્રાજ્ઞાથી વર્ષસાત છોડીને સ્વરાજના આન્દોલનમાં એમણે નંકવડેલું. નિહારના શબ્દકું વિન્હામાં ધીમજરે ગાય તે મેલનું વાન. પણ પછી મોટ બહો લગભગ રહેતા.

વર્ગકિશોરભાણુ નવી જીવનમાં જેમ આગળ હતા, તેમ જન્મ-જન્મમાંયે મજા આગળ હતા. તે બચાવનારો તેમજ પુત્ર-પુત્રી

જીવમાં નિલકુલ માનતા નહીં. લાઘવ-મુમટાનો રિવાજ એમણે ધર્યાથી કાઢી નાખેલો. એટલું જ નહીં થાય તેટલું કરવું બોધ્યું, જેવા એમને આગ્રહ રહેતો. કોકરીને ઉછેર પણ એમણે પુનઃવત કર્યો.

વર્ગકિશોરભાણુને સાત સંતાન—ચાર દીકરી, ત્રણ દીકરા. તેમાંથી બે દીકરી અને એક દીકરા નાનપણમાં મરણ પામ્યાં. બાકીનાં ચાર સંતાનોમાં પ્રભાવતી સૌથી મોટાં. એમને જન્મ ૧૯૦૬ ના જૂનમાં થયેલો. માતાપિતાએ ખૂબ ધ્યાનથી ઉછેર્યો. ખસ કરીને પિતાનો બહુ પ્રેમ હતો. તેથી જ મા અને દાદીની અનિચ્છ છતાં પ્રભાવતી મોટી ઉંચર સુધી પોતીકુટુંબ-પાયામનાં છોકરાના પહેરવેશમાં જ રહેતા. દસ-અગિયાર વરસની ઉંચરે દાદીની હતને લીધે સાડી પહેરતાં થયાં. છતાં પિતાની અસરને લીધે પ્રભાવતી પર પહેલેથી સાદાઈના સરકાર રહ્યા. કપડાં-ધરણી વગેરેમાં એમને કદી રસ ન પડ્યો.

એકાદ વરસ ગામની પ્રાથમિક શાળામાં પ્રભાવતીને ભણાવ્યાં. પણ પછી થયું કે નિશાળનું આણું રૂટિન શિક્ષણ નથી આપ્યું. એટલે હવે ખાસ શિક્ષક રાખ્યો. કન્યા મહાવિદ્યાલય, બાંધરથી પાઠ્યપુસ્તક વગેરે મંગાવ્યાં. આ રીતે વર્ગકિશોરભાણુએ પ્રભાવતીને સુશિક્ષિત અને સુસ્પર્શકરી બનાવવા ખાસ ધ્યાન આપ્યું. ખરીફાની કાંઈ જરૂર નહીં, પણ હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી સારી રીતે શીખી લેવી બોધ્યું, એમ તેમજ કહેતા.

પાછળથી પોતાના બાળપણ વિશે પ્રભાવતીજીએ કહેલું : 'બાળપણથી જ હું બહુ ચંચળ હતી. બધાં જ કામ મારે કરવાં બોધ્યું. માળી બગીચામાં કામ કરતો હોય તો હુંયે તે કામ કરવા માંડું. રસોણ રંધી રહ્યો હોય તો હું ઘૂસી જઈ અને કહું કે હું બનાવીશ. નહીં' તો ચૂલામાં પાણી નાખી છંછડી ! ગાય પણ મારે દોહવી બોધ્યું. બધાં જ કામે કરવાનો આવો મને બહુ શોખ હતો. તેથી પાછળથી ગાંધીજીના આશ્રમમાં ગઈ ત્યારે મને કોઈ મુશ્કેલી ન પડી.'

લગન થયાં ત્યારે પ્રભાવતીની ઉંચર માત્ર ૧૪ વરસની હતી. લોકો વર્ગકિશોરભાણુને પૂછતા કે તમે તો સમાજસુધારક છો, છતાં દીકરીને આટલી નાની ઉંચરે કેમ પરણાવો છો ? ત્યારે તેમજ કહેતા : 'પ્રભાવતી માટે આ કોઈએ મને પસંદ પડી ગયો. ફરી આવો વર ને ધર કયાંથી મળે ? એટલે લગન કરાવી નાખ્યાં. પરંતુ પ્રભાવતી કું પાંચ વરસ પહેલાં સાસરે નહીં મોકલું. મોટી થયે ત્યારે બંધા. ઉતાવળ શી છે ?'

લગન શ્રીનગર ગામે થયાં. તિલક-દહેજ વગેરે કશું નહીં. બે કે ત્રણ-ત્રણને પરપરાગત મોટાકા વગેરેમાં સમર્પિયાં ખરાં. અને પરપરાગત વિધિ વગેરે પણ થયેલી. જ્યપ્રકાશની ઉંચર ત્યારે ૧૮ વરસની હતી. એટલે સમાજના ધરેલા. પણ ૧૪ વરસની પ્રભાવતીને સળ આ બહુ કોઈ બેલ કે કોઈ ઉતાવળ સમાન હતું. લગન એટલે શું, તેની કશી મતામમ હતી નહીં. પાછળથી પોતાના લગનમાં વર્ગકિશોરના બદ કરતાં પ્રભાવતીજીએ

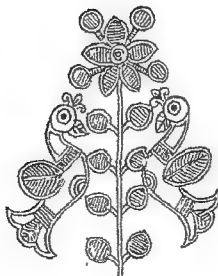
કહેયું : ' મને જોટલું' યાદ છે કે અમારાં સપાંમાં એક બહેન સિતામણિદારનાં હતાં. એ કહેતાં કે તમારી દીકરી તો અમારા ગામમાં આવશે. મેં 'નેણું' કે બળ આવી ગઈ. લગ્ન થઈ ગયાં. જોટલે મેં માન્યું કે હવે મારે ચાલી જવાનું થયે તેથી હું બહુ રડવા લાગી. મારી દાદી, મારી મા બધાં મને વઢવા લાગ્યાં કે થું કામ રહે છે ? છેવટે બળ ચાલી ગઈ. ત્યારે મને હાથ થઈ અને વરમાં બેઠીને માવાનીસાઈ કાઢી ખુશ થતી થતી પાવા લાગી. હું રુમણ કે હવે તો હું અહીં રહી ગઈ. જો કે એવી ખળગ હતી કે પાછળથી મોકલશે. '

લગ્ન બાદ "ગૌના"—આણું વાળવામાં આવતું, જેને બીજું લગ્ન કહે છે. છોકરી ત્યારે પોતાના સાસરે બંધ છે. પ્રભાવતીને તો ચાર-પાંચ વરસ બાદ સાસરે મોકલત. પરંતુ લગ્ન પછી એજેક વરસમાં ગૃથપ્રકાશનું વિદેશ જવાનું નહીં થયું, જોટલે આણું વહેણું વાળવામાં આવ્યું. આ વિદેશ પ્રભાવતીજીએ પાછળથી કહેયું : ' પતિ વિદેશ જતા રહે, તો પછી આણું કવી રીતે થાય ? જોટલે મારે જવું પડ્યું. હું બહુ રડતી હતી.

પિતાજીને બહુ કહેતી. એ મને અનન્યતા કે સીતાજી કેમ ગયેલાં, તું નાનીને ત્યાં કેમ બંધ છે, એમ અહીં ગવાતું.....ત્યારે મને લગ્નનો અર્થ સમજાયો. '

ગૃથપ્રભાના દાંપત્યજીવનનો સ્પર્શ આ રીતે થયો. એ દાંપત્ય આગળ જતાં એક અતેરી લાત પાડવાનું હતું.

ગિહારના ગામડાગામનો છેલ્લો. ગામમાં જ ઊછરેલાં અને ગામમાં જ મોટા થયો. પ્રાથમિક શિક્ષણ પણ ગામમાં જ મેળવ્યું. પછી પટણા આવી આગળ ભરથો-ગણ્યો. આજુબાજુની દુનિયાનું પ્રાથમિક જ્ઞાન મેળવ્યું. નવી નવી લાવનારો અને સિન્ન સિન્ન પ્રવાહો ઝીલતો થયો. તેનાથી એનાં હૃદયમનસ્સિત પોપાતાં રહ્યાં, કેળવાનાં રહ્યાં. કિશોરાવસ્થા વટાવી હવે યૌવનના ઉમરે આવી જીભે હતો. એના જેવી જ એક ગામડા-ગામની છોકરી—હજી અધપણીલેલી કળા જેવી મુગ્ધ કન્યા—એની જીવનસંમિતી બની હતી. જાને હવે રાષ્ટ્રીય આદિચળથી આંદાસિત થઈ રાષ્ટ્રજીવનમાં પદાર્પણ કરવાના હતાં. ત્યારે એમનાં જીવન આટલા પ્રારંભિક સંકેતોથી સંપન્ન થઈ ચૂક્યાં હતાં.

જીવનનો ધ્રુવ તારક

પૈતાની ચંદ્રીગઢ બેઠકાધારીમાં બધપ્રકાશજીએ નોંધ્યું છે :
'આ ક્રાંતિનો પીંછોડો તો હું હાથસૂઝમાં ભણ્યો, તે છઠ્ઠાકાનો
મને ડંખેલો. તે વખતે એવું નામ હતું રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિ, રાષ્ટ્રીય
સ્વતંત્રતા.'

રાષ્ટ્રીય ભાવનાના પહેલા પાઠ

ગોખલે, ટિળક અને રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના એ દિવસો હતા.
૧૯૧૫ માં ગાંધીજી પણ દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત આવી ચૂક્યા
હતા. ભોમકલ આન્ડોલન, રોલેટ એક્ટ, અલિયાવાલા બાય,
પિલાફત યજ્ઞવગ, ચંપારણ સત્યાગ્રહ વગેરે ઘટનાઓને લીધે
દેશવું વાતાવરણ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી વ્યાપ્ત થઈ જઈ હતું. એ
વાતાવરણની અસર પછલામાં શિક્ષણ લઈ રહેલ કોંગ્રેસ બધપ્રકાશ
કોન્ડર પણ પડતી જતી હતી.

રાષ્ટ્રીય ભાવનાના પહેલા પાઠ બધપ્રકાશને સરસ્વતી-ભવનમાં
મળ્યા. સિતામહિયારાથી મટણા આવ્યા ત્યાંને શક્યાનનાં વરસો-
માં બધપ્રકાશ આ સરસ્વતી-ભવનમાં દબીને બળ્યા. એ એક
ખાનગી છાત્રાલય જેવું હતું. તે વખતમાં પટ્ટણના વિદ્યાર્થી-
એવું એ એક સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ અને પ્રભાવશાળી કેન્દ્ર હતું.
તેમણાંવગેરે તે વખતે ગિહાગના અન્યત્ર તેમજની વૃદ્ધાને ત્યાં
અગા કરી રહેલા. એમાંના ઘણા આજણ જ્યાં ગિહારના તેના
અને આગેવાન હશેકે બન્યા અને ગિહારના અન્યત્ર જન્મમાં
એ સંકેતે એ સંકેતે આજણ ખર્ચે ભાગ કરાવ્યો. આને લઈ

સરસ્વતી-ભવન એક એવું સ્થાન બની ગયું હતું કે જ્યાં રાત્ર
ફિલ્લ દેશના પ્રશ્નોની ચર્ચાઓ ચાલ્યા કરતી. શરૂઆતમાં બધ-
પ્રકાશને તેમાંનું બધું સમજાતું નહીં. છતાં એમનાં માનસ પર
આનો પ્રભાવ પડ્યા કરતો. અને આ રીતે દેશભક્તિના, દેશ-
સેવાના સંસ્કાર એમને મળતા રહ્યા. એમનાં ચતુર્હથ રાષ્ટ્રીય
ભાવનાથી જોતજોત થતાં ગયાં. અને દિલમાં એક જેવી પ્રત્યેક
ભાવના બગતી થઈ કે આપણો દેશ કઈ રીતે બલદીમાં બલદી
અંગ્રેજોની સલામીમાંથી છૂટીને સ્વતંત્ર થાય.

દિવસે દિવસે આ ભાવના તીવ્ર થતી ચાલી. બધપ્રકાશ ઉપર
જોખેલો વ્યક્તિત્વનો ઘણો પ્રભાવ પડ્યો. ટિળક પણ તે અસર-
માં બે જ વરસની સભ્ય પૂરી કરીને માંગેલી બેઠકામાંથી છૂટેલા.
“સ્વરાજ માંગે બલસિદ્ધ અધિકાર છે” નો એમનો મંત્ર પણ
કાનોમાં ગુંજતો હતો. તેમ છતાં સરવાળે બધપ્રકાશના મન પર
જોખેલો પ્રભાવ વધારે રહ્યો. જોખેલોને દેહાંત થયો ત્યારે શોક-
સંતાપ હૃદયે એમણે એક પ્રશસ્તિ-કાવ્ય પણ બધપ્રકાશને લખેલું.

શિવલવવાદીઓ સાથે આગ્રહતા સંપર્ક

ક્રિતિકાસર્માં કુસ્તકોમાં પણ બધપ્રકાશને રસ પડતો. રબૂતો
અને મરાઠાઓની ધીરશાધા એમને અસર કરી જતી. શિવાજી
અને શામળ પ્રતાપની કથા તેઓ રસથી વાંચતા. એવી જ રીતે
વિષ્ણુવધાદીઓની પાત્રી પણ એમના કાને પડતી રહેતી. નવજુવાન
દેશમાં એક લગન બગી હતી કે દેશની આઝાદી માટે અરે કોઈક

કયુ ભેઈએ અને ખીન્ને કોઈ રમતો નહોતો દેખાતો ત્યાં
આંધ્ર પિરોલનો રસ્તો સેમયક લાગતો હતો

હ ઇસ્ક્રમા એક છોત્તમિહ ઢીને સથી હના એમો
વિનવવાદીઓ સાથે જયપ્રકાશનો અર્ધ ડગનો એક દિવસ એ
જયપ્રકાશને ગગાદાર લઈ ગયા અને ત્યાં એ બગાળી કુતરની
ઓળખાણુ રંગવી તેણે વિલ્લનસાદીઓની નણી વાતો કરી આ
સ પછે ધનિષ્ઠ બનવવાની નેમ હતી પરંતુ નવનુ એકુ કે ચોડા
વખાતમા છોટનમિહને પોલીસ ગિરફતાર કરીને લઈ ગઈ અને
પેમે બગાળી યુવક મરી સાન આપો જ ની એવને આ
વિલ્લનસાદી દમ માંવ પછી જયપ્રકાશને કોઈ અર્ધ તો નહી

તરુણ હૃદય પર ગાંધીની શૂરવી

આને બહેસે ગાંધીજીના સાગે ધીરધી જયપ્રકાશને નિને
વમને તેના માંડયો હતો તેતગમ અનુક્રમ ગાંધીજી પગ
પરનક એમન હાથમા આ રુ અને ત જયપ્રકાશ નાંદે ગાંધી
નાર્મની એક પ્રવેગે બની ગય તેમા અધ નર્મન હતુ કે
અત્યાનહનો આગિદ કેરી રીતે વો એને ગાંધીજીના નેત્ર
હે ગ દક્ષિણ આફ્રિકામા તે આંદ નન કેરી રીતે આ ધ દક્ષિણ
આફ્રિકાના નવાયલના આ ઈતિહાસ જયપ્રકાશને તરુણ હૃદ ને
કુવન કરી દીધુ

પછી તો ગાંધીજી ગિહાર આન્ય ચપ આ અધાર
શયો એ અ ધ ગાંધીજીના નેત્ર દિવસ એ વધવા અધાર અન
ગિહારમે ગાંધીજીને અધિત તથપ્રકાશ પર ભુગને નવતુ ગય
જયપ્રકાશને ભેણુ કે આ માણુમા મુલી પ્રભને બની ગવની
કોઈ એક અગળ મિત્ર હ ગાંધીજીની આદાત અગળતા જનતા
ન ધની એમની એનામના એ ના પાર તથપ્રકાશને ક
અપરી ગયુ

જયપ્રકાશને જગાદ મિત્ર સાથે જાળીને એ સમિતિ નાંદી
તેની નિયમિત મેટી મળતી તેના ચર્ચાએ થની લાપણો થતા,
પ્રવક્ષ દમ આ કામે કરી શપ તેની વિચારબુ થતી ર
નીતિ દશસેવા મમાનુ સાગ આઝાદીની લાઈ વગેરે અનેક
વિષયા પર વિચાર વિમર્શ થતો જયપ્રકાશ આમા આગેન ન હતા
આધીએ એનેને હમ લોગો કે ગાંધીજીના અર્ધ કેના

૧૯૧૮ મા બ્યાર ગાંધીજીએ અસહવાય આ હોલનની હાલલ
કરી ત્યાં જયપ્રકાશ અને એમના આ ગધા આધીએ પર તેની
ભાગ અમર થઈ ધીર ધીર આન્દોલન નેર પકડતુ ગય તેમ
તેમ દલા તેમા ભળતા ગયા જયપ્રકાશ અને એમના મિત્રો તર
અમસ જલમા હતા કે કોલેજ છોડીને આન્દોલનમા અપવાત
કે નહી

૧૯૨૦ મા આ આન્દોલનના મદર્સમા ખુદ ગાંધીજી પડયા
આવેલા બહુ મોટી એમની સલા થઈ હતી આ તલામા
જયપ્રકાશને ગાંધીજીને પહેલ-હેલા ભેળા રગર મુલાકાત તો ન
થઈ નાન દુરથી દર્શન થયા આ અલાતો જયપ્રકાશ પર બહો

પ્રભાવ પડયો હના આન્દોલનમા ફૂડ પડાની ઘડી એમને મરે
હજી પાળી નહેની બુદ્ધી બુદ્ધી મનાહ મધ્યા રતી કોઈ વહેતુ,
ભાણુમનુ પૂડુ નીને પછી આન્દોલનમા પડને કોઈ કહેતુ
કમ સે કમ ઈન્ગની પરીક્ષા તો આપી દા કોઈ રહેતુ બધા
કુધી પુણ્ય નિશ્ણાની કોઈક વૈજિ પદ વ્યવસ્થા ન થાય ત્યા
સુધી કાડા નેજ છોડા છે ?

અમલોચાગ આન્દોલનની આધી

ખીજી બાજુ અન્યાન પાનની ભે અગ્ર મવતુ
રગુ વવત જ ગતુ દમ આપ મા બા ફીગીને મચાગ વહ
અથો ગમલનગન મેણુ મર મરી રન હન કિર્ધાંએ
મર કોલેજ છોડીને મહાર પ થા અચેનેની મર રન ની
મરગ છે તેતુ શિશુક હગિજ ન મર મર રગીનકો
અચેનેની મરગ માંવ અમલક રવે મેગાધ દમ, મેનીવ ન
નેહુ વાધ ગાંધી પ્રમાદ વગે એ વજીનાન છેડી અચેને
ના ઈનામો અને પિતાને નેત્રએ પાછા ના ધ ગિ
ની દમ રાકુ સ તો હવાન પાછે અપા અનકેએ
અચર અગ ની નેત્રી છેડી ગમા દર વિવંશી ગા ની
નેમી થત

હના અ ન ત ન રુ રમે પગલામા એક દિવસ એ
મોની ભા વઈ ૧૯૨૧ન બન્યુઅગીની વાત નોનાના અગુન
નમ અગ અગે એમની મથે જગાદલાલ પજુ હતા
પ તુ થાં એ હડ બહુ મેગા નેતા રમેત બન્યા પડિ
મે તીનાવલન એ ક એક દીગ નરીકે ઓળખાતા મરથી
મિરગ થઈન આ ધ છે અને હના મતુ છડી ઢીને
ગાંધીજીની સથે થઈ ગય છે એવ નેકો બહુત એક
મખ મલ અગ નનાં આઝાદી ર થઈ તે વખતે હડ
વાઠી સ્પીગ હતા ની અગે મુખ્ય મલ મોનાન આઝાદી
વઈ મોગ ભાગન મેમ તેના જ હતા અને જ લોગ એમને
નહોતા માલગી ગદતા એમને માઈ એ જ મેદાનમા એક ખૂણે
જવ હવાલની નાનકડી એવર રો સલા થઈ જયપ્રકાશ
મુખ્ય મલામા હન મોલાના આઝાદી દિલ અને દિમાગ બ નેને
હનાધી મુકનારુ અરત પ્રલાવશાળી લાપણુ થયુ એમની
જમાનમા જ હતો એમની એજસરી વણીએ બાણુ ગગ ન
શાત જમા આગ લખાડી દીધી વિદ્યાર્થીઓને ઉદેશીને ખાસ
એમને જણુ એ કેવલા એમ વિચાર છે કે એ વાગ પડીશ
આપી ઈએ પછી કાલેજ છોડીશુ પજુ એ કેની વાડિયાત
વાત છે કોઈ માણુસ સખિયાની લી યૂરી રહો હેલ એને
મગમનીએ કે લાઈ, તુ આ એ પી નહો છે, તમે રુ એ
એમ કહેરે કે અના ગદનામા બધા સુધી તમે મને સાગ
નાખેને દૂધનો બનાવ નહી આપા લા સુધી હ આ એ
ચૂસવાન બધ નહી કરુ ? અમરત નહી મળે લા સુધી એ
ચૂસ્યા રગે ? આ અચેનેનુ ગિહારુ તો રુનામીન ગિહારુ છે
અને આપણુ દેગ માગે આ એ સમાન છે આ શિશુ

આખરને ગુલામીની જાહેરોમાં વધુ ને વધુ જરૂરી તબ્બા છે. તેને તો તત્કાળ છોડવું જ જોઈએ.

જીવનમાં એક નવો વળાંક

ગયા, ધૂરી પાછી ગઈ. બીજે જ દિવસે જયપ્રકાશ અને એમના સાથીઓએ કોલેજ છોડી દાંધી. ત્યારે તેઓ ઈન્ટર સાયન્સમાં, કોલેજના બીબ વરસમાં હતા. કોલેજની પરીક્ષા થઈ ચૂકી હતી અને તેમાં જયપ્રકાશ બહુ આગળ નંબરે પાસ થયા હતા. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે તત્કાલાગ તૈયારી ચાલી રહી હતી. પરીક્ષાને માત્ર ૨૦ દિવસની વાર હતી. પરંતુ નહીં, હવે આ અંગ્રેજોનું શિક્ષણ કદાપિ ન ખાખે, સિટિશ સંસ્થામાં ભણવું એ પાપ છે. એક વાર બરાબર સમભાઈ ગયું એટલે એ જ થકીએ છોડવું, અને સ્વરાજ્યના આન્દોલનમાં અંતલગ્ન. જયપ્રકાશ અને એમના સાથીઓ પટણામાં સરેન્વ કાઠીને રાજેન્દ્ર બાપુને ત્યાં ગયા અને અસહકારમાં ભેટાયા. રાજેન્દ્રબાપુ આ નવસોહિયા યુવાનોને દેશપ્રેમ, આઝાદી માટેની તમન્ના અને ત્યાગ ભેળેને ગદગદિત થઈ ગયા.

જયપ્રકાશના જીવન માટે આ એક અસંત મહત્વની ઘટના હતી, જેણે એમના જીવનને એક ક્ષાવ નવો વળાંક આપ્યો. આ ખજાં ભરતાં પહેલાં પિતાજીને કે બીબ કોઈને પૂછવાને તો સવાલ નહોતો. કોલેજ છોડ્યા બાદ પિતાજીને માત્ર એક પત્ર લખાઈ કે દેશની આઝાદી માટે આપું 'ખજાં' મેં 'કમ્પ્લે' છે, અને તેમ કરતાં પહેલાં તમારી સલાહ વગેરે લઈ લઉં નથી તે માટે માફ માણું છું. પિતાજીને ઠીકરા પાસેથી ધણી ઉમેદ હતી, એટલે એમને ધક્કો તો પહોંચ્યો હતો, પરંતુ એમણે ખાસ કશી નારાજ વ્યક્ત કરી નહીં કે કશું અવગિન દબાવુ પણ હતું નહીં. મજકિશોરબાપુ તો પોતે જ અસહકાર આન્દોલનમાં અગ્રણી હતા, એટલે એમણે આ ખબરના સ્વાગત જ હતું. પ્રભાવતી પણ એ જ વાતાવરણમાં ભિટ્ટી રહ્યાં હતા. એટલે એમનો પણ પ્રતિભાવ અનુકૂળ હતો : 'ગાંધીજીનું આન્દોલન ચાલી રહ્યું છે એમ મેં સાંભળ્યું. પણ જ લોકો કોલેજનું શિક્ષણ, વહોલાત વગેરે છોડી રહ્યા છે, તો જયપ્રકાશ પણ કોલેજ છોડી તેમાં મને પણ પ્રશ્ન હતી.'

અસહયોગ આદોલનમાં અંતલગ્નને જયપ્રકાશને દુરત આદી અપનાવી. મિલમાં કપડાં ઉતારીને પાદીમાં કપડાં પહેરવા લાગ્યા. તરખો ચલાવતાં પણ શીખ્યા. અને આદોલનમાં થોડો ધણી લાગ લીધો હતો, પરંતુ આદોલનમાં વાઈ બહુ ઝાણું કામ હતું તેવ એવું નહોતું. પાછળથી ચીરીચોરાના હયાકાંડને કારણે નાધીજીએ લાત પાછી ખેંચી લીધી. નેતાઓ ધણા નેવલાં હતા. આદોલનની આંધી ધીમે ધીમે ધમી ગઈ હતી.

ગુલામીનું શિક્ષણ ન ખાખે !

ત્યારે જયપ્રકાશના ધણા સાથીઓ ફરી કોલેજમાં ભેટાઈ ગયા. પરંતુ જયપ્રકાશ જુદી મારીના હતા. એમણે કહ્યું કે

એક વાર એને મેલાની વ્યક્તિ કાપી અને એમ નહોતો ફડા લીધું કે તેની માન્યતા જે કિમ્બા આપવા છે તે ગલામીનું શિક્ષણ છે, તો પછી તમે એ શિક્ષણ તો ફરી વેવાય જ નહીં. તેથી અંગ્રેજ અસહકાર અંગતિગત વ્યવસ્થા એ સરકારની ગાય વડે ચાલતી 'મદ' ખજાં શિક્ષણસંસ્થામાં ગિલામ લેવાનું એમને રૂઝિગા મંજૂર નહોતું. ને ત્યાં સુધી કે જયપ્રકાશ પિંડુ યુનિવર્સિટીમાં બનુ વડા તેઓ તૈયાર નહોતા. એમ કે તે માન્ય અંગ્રેજ સરકારે ગુલામી થોડી ધણી માન્ય મેળવતી હતી.

હા, ગાંધીજીએ કેટલાંક ગણેય વિદ્યાર્થી નહ કહેવાં. ગુરુનાત વિદ્યાપીઠની જેમ ત્યારે ગિલામના ગિલામ વિદ્યાપીઠનીય સ્થાપના થયેલી. જયપ્રકાશ થોડો વખત તેમાં રહીને બહારા. ઇન્ટર સાયન્સની પરીક્ષા પૂરું, તેમાં પ્રથમ વર્ગમાં પાસ કરી. પરંતુ ત્યાં એમની જાનનીપાસા પૂરી સંતોષાઈ નહીં. વળી ત્યાં હજી ઇન્ટરની આગળ વિનાશના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણની સ્થળ સમય પૂરી પાડી શકાય એવી વ્યવસ્થા હતી નહીં.

એક દિવસ જયપ્રકાશ બારમ વાલ્યા ગયા, ત્યાં એમનેનિક દિલસિટિના બહુ મોટા પ્રાધ્યાપક ફૂલવ સહાય વર્માં હતા. એમની સાથે રહ્યા, અને એમની ખેમરેખ હોજા વિનાનતું આપ્યન કરતા રહ્યા. એમની પ્રયોગશાળામાં જઈને કામ કરતા.

પરંતુ હવે આન્દોલનનાં પૂર એકદમ એકસરી ગયાં હતાં. દિલસિટિનાં ફરી કે એવું આન્દોલનનું કાઈ કામ આંખ સામે નહોતું. બીજા બાજુ માનની પિયાસ હજી અગળ હતી. ઉચ્ચ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની અંગના હતી. દેશમાં તો તે પૂરી થાય તેમ નહોતું. એટલે વિદેશ જઈને લઘુવાની છજા ભગી. જોકે કુટુંબની એવી ત્રેવડ નહોતી કે એમને વિદેશ મોકલીને ભણાવી શકે, વળી, છજડ જઈને અંગ્રેજોનું શિક્ષણ તો લેવાય જ નહીં. તેવા સંજોગમાં એક નવો માર્ગ સંજોયો.

અમેરિકા જઈને રહ્યા ને ભણ્યા

જયપ્રકાશ હજી સ્વસ્વતોલનમાં રહીને હાઈસ્કૂલમાં ભણતા હતા, તે અરસામાં સ્વામી સત્યદેવ પરિત્રાજક એક વાર પટણા આવેલા. એમના વ્યક્તિત્વથી અને ભાષણોથી જયપ્રકાશ ધણા પ્રભાવિત થયેલા. પછી તો એમનાં પુસ્તકો પણ વાંચ્યાં. તેમાં બહુ વચ્ચુંન હતું કે પોતે અમેરિકા જઈને ખેતરો, કારખાનાં વગેરેમાં કામ કરવા કરતાં જેની રીતે શિક્ષણ મેળવ્યું, તેવું ભારે આકર્ષણ થયેલું. અત્યારે તે બહુ ફરી યાદ આવ્યું. હવે શું કરવું. એ સવાલ હતો ત્યારે એમેરિકા જઈને આગળ ભણવું એમ નહોતો હતું. 'ગો અને ભણો' ની સમય ત્યાં મળી રહેશે. અર્થત રોટી. રહેઠાણ અને ભણતર ભેગી કમાણી કરતાં જવું અને અમેરિકાની યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતાં જવું.

પ્રભાવતીને પત્ર લખી પૂછાવ્યું, તો એમનો તો બવાબ આવ્યો કે 'મને ગહુ પ્રશ્ન છે કે તમે ભણવા માટે પરદેશ જવો છો. ત્યાંથી ભણીને આવશો, તો પછી રેવનું કામ કરવો.'

સ્વાધિકારી કહેવા લાગ્યાં કે તે 'કુ' કાન રજા આપી છે તારે તો મનાઈ કરવી જોઈએ. ત્યારે ખજી પ્રભાવતીએ એમ જ કહ્યું કે 'કુ' કુ' કામ એમને ફાફાં છે અને તો ગમે છે. આવી રીતે ખરેખર ભણ્યા બાદ તેમાં કુ' કે 'આટલું' જ નહીં બરું કચ્છે ત્યારે વ્યવસ્થાસભા પરેશ્વરમાં જવાની પાસમાં કાંઈક વિશેષ આપ્યા ત્યારે જીલ્લાની પ્રભાવતીને ચિંતા થવા લાગી કે બહારના થોડાકે માનદાર કે એની પત્નીએ ફેરવી લીધા હશે. આમ પ્રભાવતીની પૂજા સંભળી હતી.

પરકિશોરશાહુ એટલા ઉત્સાહી નહોતા. તેમ છતાં એમનું જીવન સમર્થન ગળા મધુ. પિતાદેવે આમ તેમ કહેઈ વિરોધ નહોતો, તેમ છતાં એમને સ્વાભાવિક જ ચિંતા થતી કે હાકરે આપેલે ફર એકલા રહેશે, હજી તો ઉમરાં જ લગ્ન થયાં છે. 'દાને બાબતે મારે પાછે આપને, વગેરે. અને ખાતાહ તેમ જુદું જ દુખની હતી. પોતાના વડાસા દીકરાના આટલા ટાંચા વિરહની એમનાથી કહવા બ નોતી થઈ શકતી. એમની આંખોમાંથી આંસુ જ વહેતાં રહ્યાં.

લેવામાં મોલાદત્ત પંત નામનો એક યુવક અમેરિકા જમ્મુવા જઈ રહ્યો હતો. એની સાથે વ્યવસ્થાગને ઝોળખાણ થઈ અને પતેની પેરતી થઈ ગઈ. વ્યવસ્થાકાં એની સાથે જ અમેરિકા માટે ઉપક્રમણું નહીં કહ્યું. કલકત્તા જઈને પાસપોર્ટ વગેરેની વ્યવસ્થા પહોંચી લીધી. પરંતુ એ જ વિવેકમાં કાપમાં સમાધાન આપ્યા કે અમેરિકાને અમેરિકામાં મર્યાદા મેળું' ફરી વળ્યું છે, તેથી કોઈ કામ ખમુ મળતું નથી અને ત્યાં ગયેલા ભારતીય વિદ્યાર્થીઓને જમ્મુ જ મુસીબત પડે છે. આને લીધે વ્યવસ્થાકાને ફેરવી લેવામાં આપ્યા. પરંતુ મોલાદત્ત પંત તો એક જ. અમેરિકા પહોંચીને એમણે વ્યવસ્થાકાને પત્રો લખ્યા કે મળવાવાની કોઈ જરૂર નથી, તમે તમારી પત્નીને લઈને ખમુ આવી આવી શકો છો. એ તો ન બન્યું, ખમુ છેવટે વ્યવસ્થાકાનું અમેરિકા જમ્મુ નહીં થયું.

તે વખતે "એસોસિએશન ફોર ધ એડવાન્સમેન્ટ કોફ ધ કામ્યુનિકેશન લર્નિંગ" નામની એક સંસ્થા હતી. તેનો સંપર્ક સાધીને તેની પસંદગી થોડી મદદ મેળવ્યાઈ. કાંઈક બપોલ સુધી જમ્મુનું ભાડું ત્યાંથી મળ્યું. ખીજી ખમુ આતેમ સગવડ કરી, અને વધુ મોલાદત્ત.

વ્યવસ્થાકા વિરહ જતા રહેવાના હતા એટલે પ્રભાવતીનું આપું વહેણ વાળવામાં આપું અને એ થોડા વખત માટે સાસરે આપ્યાં હતાં. પોતાની નવેત્ર પત્નીને વ્યવસ્થાકા કહી ગયા છે તે 'ખમુ આવી' ભણી-ગળીને તૈયાર થઈ જવું, બીતાનું અપચત કરવું, યરમે કાંતવું. હા, ગાંધીના મારગે એમણે અહીં લીધું, અને યરમે એ ગાંધીમાર્ગનું પ્રતીક હશે. યાજ્ઞયની પ્રભાવતીહ હસતાં હસતાં યાદ કરતાં 'આને જ પૂછે, અને યરમે કાંતવા માટે કોણે એવિત કરેલી છે આને લઈને ગમે તે કહેતા.'

હૃદય પર સ્વતંત્રતાની અખીટ મુદ્રા

વિરહ જતા રવાના થયા. ત્યારે વ્યવસ્થાકાને હજી ૨૦ વરસ થતા પૂરા નહોતાં થયાં. તેમ છતાં એક ધ્રુવતારક દરિયાચર થઈ ચૂકેલો હતો. અને તેની સામે જ અવિરળ નગર પોઠી શાખીને આપણે જીવનસાથે હવે આવાવની હતી. આ વખતની એનતા દિલની ભાવાવસ્થા પ્રાગમથી શબ્દીકૃત થઈ :

'આ જ એ સમય હતો, જ્યાં સ્વતંત્રતા મારા જીવનનો એક અંકારીય પતી. અને જે આજ સુધી તેની જ રહી છે. સમયના થીતવા સાથે એ સ્વતંત્રતાને અર્થ માન પોતાના દેશની આઝાદી મેટલો જ ન રહ્યો, ખમુ તેનાથી અગળ વધીને માનવ-માનવી શરૂ પ્રકારનાં જાંબોમાંથી નુક્રિત, એવો થઈ ગયો. જોકે, તેનાથીયે આગળ વધીને માનવવ્યવસ્થાની સ્વતંત્રતા, વિચાર-ની સ્વતંત્રતા, આત્માની સ્વતંત્રતા, એવો અર્થ તેનું પ્રકૃત્ય કરી લીધો. આ સ્વતંત્રતા મારા જીવનની નિષ્ઠા બની ગઈ છે. અને ૬ કલાકે એટલા ખાતર, સત્તા ખાતર, સલામતી ખાતર, સમૃદ્ધિ ખાતર. શત્રુના માન-મોલા ખાતર અથવા ખીજી કોઈ ખમુ વસ્તુ ખાતર તેના કાંઈ કરી થકું તેમ નથી.'

સ્વતંત્રતાની આવી અખીટ મુદ્રા વ્યવસ્થાકાને હૃદય પર અંકિત થઈ ગઈ હતી. તબાકા પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા એ આંખ સામેનું ખેંચ હતું. તેના માટે જ અસહ્યોગના આંદોલનમાં અપ્રાવેલું. અને આ વિરહયાત્રા ખમુ તેના જ એક અંકારક હતી. વિરહ ગયા ત્યારે તો આ સ્વતંત્રતા ગાંધીના મારગે જ આવી શકશે એનું એમના મનમાં વસી ગઈ હતું. જ્યો વિરહવાદી માર્ગનું થોડું આકર્ષણ થયેલું. પરંતુ એમણે વાસ્તવમાં લેખું કે : 'મારે જામગીની કે હિંસાની છૂટીછપાઈ થવાનો એક અને છે. પરંતુ વિરહવાદ માર્ગ માટે આમજનતાની અંદર ઉત્સાહ હોય, એવું કાંઈક આંદોલન હોય, દેશનું વાતાવરણ એકદમ બદલાયું હોય, એવું તો કાંઈ નેવો મળતું નથી. ત્યારે ગાંધીજીના અસહયોગ આંદોલનથી જરૂર એમ લાગ્યું કે જામે આખો દેશ ભળી ગયો છે, આમજનતામાં ભારે ભળીત આવી છે, એક નવી ઝીંઝરો આવિષ્કાર થયો છે, જે દેશના આત્માને સ્પર્શી ગઈ છે.'

ચિંતનનો વ્યવહારલક્ષી ઝોક

વ્યવસ્થાકાને જીવનમાં આ વસ્તુ પહેલેથી છેલ્લે સુધી નેવો મળે છે. Abstract—અર્થાત્, નિરૂપણ ને ભાવાત્મક ચિંતન ખમુ એ કરી શકે છે. દેશવાની ઉત્પન્ન હજીના એ એમના વ્યક્તિત્વનું એક અંગ છે. હજી પ્રવક્તા ન થઈ હોય છતાં ક્રાંત ખીજરૂપ વિચાર, કાષ્ટ કે ઘટનામાં રહેલી અનંત સલાવાનાઓને ચિત્તામાં ઝીલવાની ક્રાંતિકારી ક્ષમતા એમનામાં અવશ્ય નેવો મળે છે. પરંતુ આની સાથેસાથ એમનામાં pragmatic—વ્યવહારલક્ષી, પરિણામલક્ષી ચિંતન ખમુ ભારોભાર જમ્મુ છે. એક વાર મૂળ વાત પ્રકૃત્ય કરી લીધા બાદ એમના ચિંતનનો ઝોક મોટે ભાગે વ્યવહારલક્ષી, પરિણામલક્ષી રહે છે. કોઈ સિદ્ધાંત કે વાદ નહીં,

પણુ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારને નહવ સ્થાને રાખીને તેઓ ગમે છે. પિંડાનગણિસાના આધારે તરી, પણ પ્રત્યક્ષ પરિણામના આધારે એમણે વિશ્લેષણને માર્ગ છાઓ. એમના જીવનના ધ્યાનપરા મહત્વના નિર્ણયો આવા વ્યવહારવાદી વિવનને આધારે થયા છે.

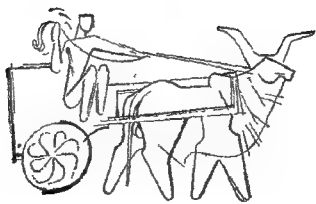
ત્રહે જીવનના આરંભકાળ એમણે જોયું કે જ્યને આગદ કરવા જે લોકજીવાળ જીવે જોઈએ તે માંપીના મારે જીકી રજો છે જોડલે વિશ્લેષણ માર્ગેના છંકાર કરી એમણે માંપીના માર્ગે અપનાવી લીધા. ૧૬૨૦-૨૧માં માંપીજી આપણા ફેરમાં જે અજીતપૂર્વ વાતાવરણ સરજી રાકયા હતા, તે જવપ્રદાન કદી જીલી શકયા નહિતા. એમના માનસ પર એ અતીટ જાપ મઠ્યું 'મળું' હતું.

પાછાથી એમણે કહેયું : 'મારા કંતિહારી વિચારો પાકા નહિતા થયા, ત્યાં જ માંપીજીનું પહેલું અરહભાગ અદિહાસન એક ઝંઝાવાતની જેમ દેશ આખામા છાઈ મળ્યું. તે જવાનાના એ હબરો નવસુવાનોમાં હ પણ એક હતો, જે ગર્કા ખાંડાની જેમ

તે ઝાનમાં જીતેને ધોરી વાર માટે આધારમાં પહોંચી ગયા હતા, એક જિગા વિચારના ઉદ્ભવમાં જાડુ જાંબે જીતી જવાનો તે જાડપ આનુભવ અંતરજનમાં કંઈક એવી જાડ મુદી ગંગ, જેને કાગ અને વાસ્તવિકતાની વિરુદ્ધતા પણ જુની નથી મળી.'

આમ, ૧૯૦૧ માં ૧૯ વરસની ઉંમરે માંપીજીના અસહ્ય અનુભવનાં ઝંઝાવણું, એ જવપ્રદાનના જીવનની કોઈ માંપી નિર્ણયક ઘટના છે. એમણે પોતાં કહ્યું છે : 'મારે જીવનના યાઈ એક ઘટના જો જાની યેમ કે જેને કામને માટે નિર્ણયક પ્રભાવ જીવન પર રચો, તે તે અસહ્યમાનની ઘટના. તે જમને અંદર જે એક ધીજ વગાઈ, તે જ એક રીતે પાઈલો—પ્રાર્થ યાઈ જી છે. વિવરને તે જમને આવી અપાઈ, તે જ મ જી ની છે.'

જવપ્રદાનની ઉંચે પછીની જીવનધામણું વિવરનું એકેય અવા પ્રાર્થકીય અને અર્થમાવણું વિવરણ.

૨૦. ૧૯૫૦ બાંધુઆરીમાં નવુ ગાંધી યુવક એક્ટનું જ્યોત્સકપ્રકાશન
રાજકોશીમાં રેવિરોનિર્માણ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થયો. ભોમતમા ઇન્ટર-
સાઇન્સ સંધીને આગ્રહ કરેલો તેથી એક વ સની છૂટ મળી અને
વિદ્યાન શાખાના રહેવાને બદલે બીજી વારસા પ્રવેશ મળ્યો. એક
સપ્તમી પૂરું કર્યું, તેના આ યુનિવર્સિટીમાં રાજ્ય હાઇસ્કૂલ
વિદ્યાથીઓ માટે ફી વધારીને લગભગ બગાળી કરી દેવામાં આવી
ફરવાન એમના જૂના મિત્ર ભોલાપત ત્રિવેદી આગેવાનો ભણતર
તા. એટલે જ્યોત્સકપ્રકાશ પણ ત્યાં જઈને આગેવાનો યુનિવર્સિટીમાં
દાખલ થયા.

જસ, નાગર્ય ઊડીને જયપ્રકાશ ગિરિ પહોચ્યાના અર્થ
લેજા પેસા જ્યાના પાછળ પડ્યા તિલકોના જેઈ લાચની ન થયા
લાગી ગયા ૧૮૮૬નુ લગ્ન હતું અમીરિયાના મ્હા ગ્યાર્થિ મહોનુ
મેહુ ઢૂં પેત્રુ જયપ્રકાશ વડુ ગમજા અમીરિયા તરી
લગ્નતા ગજા કલિતા તીર્થધામ ગિરિયા પહોચ્યાના લગન હાની
પણુ ક્યાય નામ ન મળ્યુ બધું “તો રેપ પોન્ટે”, “તો ટ્યુ”
પીપલ પોન્ટે એના પાર્થિયા જેઈ નિગજ વડે પાછા ફરના

છેવટતો અઘ્યાસ ઝોઢાછીયા યુનિવર્સિટીમાં જ પૂરો થયો. ત્યાંથી ઐન્ફ્યુએન્ડ થયા. ખીંઝેન્ની ડિગ્રી મેળવી. ભણવામાં તેજસ્વી તો હતા જ. ૩૦ ડોલરની શિષ્યવૃત્તિ મળી. તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને ઐન્ફ્યુએન્ડ થયા બાદ યુનિવર્સિટીમાં લખાવવાની નોકરી મળતી. જપ્પપ્રકાશને પણ મળી ગઈ. એટલે ખીંઝેન્ પછી એમન્એન્ડ સુધી અધ્યપન-અધ્યાપન સાથે સાથે ચાલ્યા. છેવટે એ ડાહ્યા છે. યુનિવર્સિટીમાંથી જપ્પપ્રકાશ એમન્એન્ડની ડિગ્રી મેળવી. એમન્એન્ડ માટેને એમનો થારિસ હલ્લો વળાપો. આ થારિસમાં એમની અધ્યપનશીલતા. વિગતો અંગેની ઝીજવટ, સહમ દરિદ્ર, વિચારોત્તુ ઊડાણ અને ચિનનની પુખ્તતા એવા મળે છે. રજુ-આત પદ્ધતિસરની અને શૈલી ગમ્ય છે. બાપી યુનિવર્સિટીએ એ વિષ્ણુને તે સર્વશ્રેષ્ઠ થારિસ ગણાવેલો. જપ્પપ્રકાશને તો એમન્એન્ડ પછી પીએચડી પણ મળ્યું હતું. પણ દેશમાથી માની ખીસારીના સમાચાર આપ્યા કરતા હતા એટલે એ ન બની શક્યું.

આ રીતે વ્યવસ્થાકારી સાત વરસ અમેરિકામાં રહીને કુર્નિ-વર્કિટીનું શિક્ષણ મેળવ્યું, ધણી વિવિધ વિષયોનું જ્ઞાન એમણે સંપાદન કર્યું. એમની કુશળતા બુદ્ધિ, તર્કપટુતા અને સમજનાનાથી એમના સહાધ્યાયીઓ તેમ જ પ્રાધ્યાપકો દ્વારા પ્રભાવિત થયા હતા. તે વખતના એમના એક અમેરિકન સહાધ્યાયી ઉચ્ચરે કહ્યું છે : 'એમની બુદ્ધિ દ્રશ્યી તીક્ષ્ણ હતી અને તર્ક લાઘવવાનું હતો. ધૌદિક દ્રષ્ટિએ આટલી ભગ્નક અને છવંત વ્યક્તિ મેં ખીલ જોઈ નથી. વર્ગમાં જિભા થતા પ્રશ્નો ગાજતમા એમનામાં સુઘમ અંતરદષ્ટિ જેવા મળતી. પોતાની વાત એ હંમેશાં એક કુશળ કલાકારની માંદક ચૂક કરતા.'

मानसशास्त्रना प्राध्यापक आद्वनट्ट वीसे त्नां ज लाजेवुं
के, 'आ विद्याधी' आगण गता सामाजिक तत्त्ववेत्ता तरीके
नाम दाढगे.

કેમ્પસ કોન્સ્ટ્રક્શનના વડા પ્રાધ્યાપક રીચર્ડ સ્ટેનલેન્ડ :
 'શ્રી નારાયણ ભારે ખૂબ જ યોગ્ય ઉચ્ચત્તરીય અભ્યાસ કરે છે.
 કોલેજના કામ સાથે સીધા સંકળાયેલા ન હોય એવા વિષયોનાં
 કક્ષો વખત આપે છે. કેમકે 'ચિંતન' સારી દૃષ્ટિએ હંમેશાં
 પ્રકૃતિજન, ધાર્મી વાર મોલિકલ અને કેટલીક વાર પ્રતિભાષાથી
 હોય છે.'

આમ, વિદ્યોપાજ્ઞની ઠામગીરી અત્યંત તેજસ્વી અને અનુસ
દ્રજાજનની ગી. અને આ બધું વિદ્યોપાજ્ઞન મર્યાદાજ્ઞની
સાથેસાથ થયું. ભણતરની સાથેસાથ રહેલ-ખા.વ-ભણતર જે
પૈસા કમાવા પડતા. જલકે, ગમેગિંદની વગેરે પર ખર્ચ મૂક્યે કે
પટેલું કમ ભાણવતું નહીં, કમ વાતું જા કેલું. એ કાંઠામાં
આવ્યા ત્યારે યુનિવર્સિટીન સુધી તો એગ્રાથી શરૂ થઈ ગયેલું.
નવું સર બાજુઆથી શરૂ થયતું હતું. તેથી વચગાળામાં થોડું
કમાઈ લીધું. ત્યાં પછી હુદ્દાનો ઉપયોગ મેટર ભેગે કામ કરીને
પૈસા કમાવામાં જ થતો.

આ રીતે પહેલી વાર જ્યારે જાતમહેનત કરીને કમાયા ત્યારે પોતાને જે અનુભૂતિ થયેલી, તેનું વર્ણન જ્યમકે શરૂએ પાછળથી આમ કરેલું : - 'આ રીતે કામ કર્યાના મેં ભારે ગર્વ અનુભવ્યો. મને સતોષ થયો કે આજે ગાંધીજીના વિચાર મુજબ હું કાંઈક વતી' શક્યો. ગાંધીજી અને એમના અ.શ્રમ-દાનન વિશે કહી વાતો સાંભળી. સવારના પહેલાંમાં વહેલા ઊઠે છે. હાથે ગરં છે. પાણી ભરવું, કપડાં ધોવાં, હામ-વાસુલુ સાદ કરવાં, બસું જ ભાવે. નોકરસાકરે કોઈ રાખવાના નહીં. અગ જ હામો જાતે કરવાના. આ વાતોની એટલી બધી અસર હતી કે મને થયું, જોઈ હું બહુ મોટું પગલું સરી ગયો છું.' જનને કામ કરવું, કમાવું અને તેમાંથી ભણવું.'

કેટલે જગમગારો ઠામ કહ્યું, 'વેઝ નહીં. અને કામ કહ્યું' તે પછી આત્મ-ચીરવ અનુભવતાં-અનુભવતાં કહ્યું. 'કેટલે પછી ઠામ કરનાં એમનું નાનપ અનુભવી નહીં. ખેતરોમાં, જમીયાઓમાં, કાચખાંડોમાં ઠામ કહ્યું. કાફલે ચૂલી, જલમ ચૂલી, સ્વચ્છન ચૂલ્યાં. લાકડાંનાં ખોખાં બનાવ્યાં, તેની સરખાતે કર્યાં. કોમરૂં પેડિંગ કહ્યું. કેનિંગ કેન્ટરોમાં ઠામ કહ્યું. મુશ્કેલી બતાવનાર કચડાઓમાં ઠામ કહ્યું.

મેટા ધરોમાં જઈને ઘડકા કહ્યું. બરફ પડ્યો હોય તે કોઢાળી લઈને હાથવાનો. બોઈલર ચલાવી પાણી ગરમ કરવાનું. ચાખા ધરની સફાઈ કરવાની. હોટેલોમાં જઈનેયે કામ કહ્યું. વેઇટનું કામ, ડિઓ ધોવાનું કામ, સફાઈનું કામ. બૂટપોલિશનું કામ કહ્યું. એક વાર કતલખાનામાં જાય કામ કરવું પડ્યું. ટોરને કાપવાનું કામ નહીં પણ કતલખાનાના માવર હાઉસમાં કામ કહ્યું. પરંતુ પછુની કતલ ધની નગરનેબર નેઈ, ત્યારે બેચાર આવાડિયા માસાહાર નહોતા હરી રાખા. ફાઇ-ડ્રીમાં કાન કહ્યું. મારીની ચીજવસ્તુ બનાવવાના કારખાનામાં કામ કહ્યું. આમ, ભતભતનાં કામો કર્યાં. હોટેલોમાં ભગવત-સાઈનું કામ પણ કહ્યું.

જ્યપ્રકાશના માનસે એક વસ્તુની ખાસ નોંધ લીધી કે અત્યંત ઈશ્વારી ગણુતા અમેરિકા નેવા દેશમાંયે મહેનતવાં કામો કરનારાઓ પ્રત્યેનો. મજૂરો પ્રત્યેનો સુહાર્દનો અને માનિતકોને વતંદિ ઘણા સારો હતો. મજૂરો સાથે તેઓ કૂટરથી હળતાલગતા પણ ખરા. એક ફેરખાન નામના પહાણ મુદાલ્મને તો જ્યપ્રકાશજી છેવટ સુધી યાદ કરતા.

થોડા દિવસ એક અયુષિકર કામ પણ કરવું પડ્યું. ત્યાંના કેટલાક ભારતીય લોકો કીમ, હેઅર લોશન વગેરે પ્રચાધનની તામત્રી બનાવતા. તેની ભણેગત એવી કરતા કે આમાં હિમાલયની બરીકુદી વાપરવામાં આવી છે, અને તે વાકેડિયા વાળને સીધા કહે છે તથા કાળા વાનને ગોરા બનાવે છે, નીચા વસ્તીઓમાં આને ધૂમ પ્રચાર થતો. નીચા અને સલાહ (નીચો-ગોરાની વલુસંકંદે ચોલાહ) જોએ આની પાછળ પાછલ થતી. સેસમેન તરીકે ખાસ ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ પસંદ થતા, કેમકે તેઓ કહી શકે કે જુઓ, આના વપરાશથી અમારા વાળ સીધા થયા છે અને વાન પણ ઘટેવળો થયો છે ! વળતર જણુ થયું હતું. સહેલે મેળના ૨૦-૨૫ ડોલર કમાઈ શકાતા.

વખાના માધો જ્યપ્રકાશે પણ થોડા દિવસ આ ચીજ વસ્તુઓ વેચવાનું કામ કર્યું. જે કે એમના દિવસમાં ખુંઆ કરવું કે આ તો હેતરપિડી છે. જુઠાણું એમની હળે જ નહોતું અહું. તેવામાં એક પ્રસંગ બ-બો. એક સલાહ લુવતીએ જ્યપ્રકાશ પાંચેવી ઘણી બધી ચીજવસ્તુ ખરીદી. પછી કહે, માલિક બહાર ગયા છે, પૈસા પછી લઈ જાઓ. થોડા વખત પછી ફરી ગયા તો ઘરમાં લઈ ગઈ. કાઢી પાઈ. પછી આખિના ઉલાળા સાથે ઘોડી. 'પૈસા ભોઈએ ? માત્ર પૈસા ?' જ્યપ્રકાશ બીડીને બાત્યા જ ! આ કામને એમજી નવ ગબના નમસ્કર કર્યાં.

કચારકે આખાપકોને મદદ કરવાનું કોઈક કામ સળી જતું, તે ને કરી લેતા. બાજુ કરવા જતા અને પચીસપચાસ ડોલર ખમી લેતા. બીઝનેસ થયા બાદ બુનિવર્સિટીમાં જ અધ્યાપનનું કામ મળી ગયું. 'તમાં નવી કમ્પાણી થતી. અફિનાના એકમે ડોલર મળેલ. આમ, વિશ્વેષાદની સહાયસાથ ચર્ચેવાદનં પણ કહેમ બનાવું રહ્યું.

શરીરશ્ચમના ઔરવની સાક્ષાત અનુભુતિ

આથી જ જ્યપ્રકાશજીએ કહ્યું છે કે, 'માત્ર બુનિવર્સિટીમાં માંથી જ નહીં પણ ખેતરો ને કારખાનામાંયે હું વધું કહું શીજયે.' એમનું કહેલું છે કે, 'અમેરિકામાં અને જે કોઈ શિક્ષણ મળ્યું તેના અંતે સામ્યવાદનોયે મારા પર જે પ્રભાવ પડ્યો, તેનાથી જરીકે જોએ નહીં બતકે તેની ગયેપરીનો જ પ્રભાવ મારા વ્યક્તિત્વ પર. મારા ચારિત્ર પર આ ભતમહેનતથી કામ કરવાનો પલો. આવા કામો હું દેશો હોંચે કરી શકે તેનું કાચુ ગાંધીજીના વિચારોની અસર હતી, દિલમાં મરીમો પ્રત્યેની હમદમી હતી, તેમ જ મારા પાતાના ઘરના સંસ્કારો હતા. અમે પોતે ખડુ મજમ વર્ગના જ હતા તથા મારા માતાપિતાને મે હમેશાં મરીમો પ્રત્યે પ્રેમથી સાચાનું વતંદિ કરતા જ નેચા હતા.'

જ્યપ્રકાશના વ્યક્તિત્વના ચતરસમાં આ વસ્તુએ ઘણો મેટો ભાગ ભજવ્યો છે. અમેરિકન પત્રકાર વેલેસ હંજેનેને એમનું કહેલું : 'આ વસ્તુ મારા પર એક ભારે બોડી છાપ મૂકતી ગઈ છે. ભતમહેનતમાં કામો કરવાના અનુભવે મને એક એવી જીવનદષ્ટિ આપી છે, જે બીજી કોઈ ન આપી શકત. માત્ર સાચીય ને પુસ્તકિયા ગાંધીવાદ કે માર્ક્સવાદ કહાપિ આ ન કરી શકત. માનવમાનની સમાનતા અને શ્રમનું ઔરવ, શ્રમની અપિષ એ મારે માટે નકરા શબ્દો ન રહ્યા, સાક્ષાત અનુભૂતિની ચીજ બની ગઈ.'

સરવાળ, જ્યપ્રકાશે અમેરિકામાં જે જીવન વિતાવ્યું તે મહેનતનું, કટકસહનું, સયમનું અને કરકસરનું જીવન હતું. કીક કીક મરીમીમાં રહેવું પડ્યું. ક્યારેક નીચે ધાસ અને તેના ઉપર ચટાઈ પામરીને ચલાવી લેતા. ક્યારેક અર્થ જોએ કરવા એક જ ખાટલામાં બે મિત્રો સૂઈને ચલાવતા. ક્યારેક કપલ ઉકેર ખાટલા રહેતા, જેમાં ઉપર અને નીચે એસ બે પથારી રહેતી. મેટો લોકો ભતે રાંધી લેતા. કામ ઉપર જવાનું હતું ત્યાં પણ ઘરેથી સેન્ડવિચ વગેરે સૂકું પાકું બનાવીને સાથે લઈ જતા, જેથી બહાર ખવાપીવાનો વધારે ખર્ચ ન થાય. હોટેલોમાં કામ કરતા, ત્યારે ત્યાં જ ખાવાનું સળી જતું. કપડાં હંમેશાં સ્વચ્છ ને સુધા પહેરતા. ખુબુ તેનીયે ખેંચ રહેતી. હાથે ધોઈને ઘડી ફરી ગાદલા નીચે મૂકી દેતા. ધોળી પાસે ધોવાવવાનો કે છત્તી કરવાનો ખર્ચ પાપાતો નહીં. ડાન્સ માટે ખાસ પોશાક નોઈએ તે કોઈ મિત્ર પારેથી કામચલાઉ માગી લાવતા. આવી રીતે સાત વરસ સુધી તાણીવત્સીને જ ચલાવ્યું. પાછળથી એક વાર જ્યપ્રકાશજીએ કહેલું : 'મેં જરીમી દિલ્હુસ્તાનમાં નેઈ હતી, ખડુ અનુભવી અમેરિકામાં.'

સાંસ્કૃતિકે પ્રજ્વલિ

હરવર્ડના, વજવાનખવાનો સમય જોએ મળેતા. રમતગમતનો જીવ તો પંડેલો જ જોએ. અહીં તે માટે ઓરો સમય જ નહીં. ઇનાં ત્યારેક ચાર્લેક ટેનિસ રમતા. ડાન્સિંગ મીંગેલા.

પણ તેમાં ક્યારેય પ્રવીણ ન થઈ શક્યા. કહેતા કે સંગીત માટે મારા કાન કેળવાયેલા નથી, અને કાન્સિગ સાનુ સંગીત બેઈચી. થોડા શરમળ પણ હતા. અત્યંત જ હતા. વચ્ચે વચ્ચે પોતાનામાં ખેવાઈ જતા.

એમને શોખ હતો સિનેમા જોવાનો. એ જમાનો યુગી ફિલ્મ અને થોડાપટના સાધિકાળનો હતો. જ્યપ્રકાશ અમેરિકામાં હતા તે દરમ્યાન જ પાછલા ગાળામાં થોડાતી ફિલ્મો આવતી શરૂ થયેલી. પચાસેક વરસ પછી પણ એમને યાદ હતું : ‘ તે વખતે મેરી પિક્કોર્ડનો જમાનો હતો. ભારે મજાદાર હતી. “ ટોપ ” ઉપર હતી. ચેટા ગાર્બીની ફિલ્મ પણ ત્યારે આવવા લાગી હતી. મને પૂછવામાં આવે તો હું ચેટા ગાર્બીને નંબર વન આપું. ’

સમય હોય ત્યારે મિત્રો સાથે પિક્નિક પર પણ જતા. વાચનનો ભારે શોખ. અમેરિકામાં પણ ખૂબ વાંચતું છે. સાહિત્યમાં ઘણી રુચિ. આ ગાળામાં અનાતોલે ફ્રાન્સ અને અને ઇન્સન એમના માનીતા લેખકો હતા. એમનાં પુસ્તકોથી જી બધું પ્રભાવિત થયેલા. બ્લેન્ડ રસેલનાં પુસ્તકો પણ વાંચ્યાં.

સેખા વગેરે પણ જાણતા. બઈલીમાં હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થી-ઓ એક નાલકા ક્ષણ ચલાવતા. એક હિંદુસ્તાની સ્ટુડન્ટસ એસોસિયેશન હતું. તેની એક માસિક પત્રિકા નીકળતી. જ્યપ્રકાશ ત્યાં ગયા ત્યારે આ પત્રિકાની બધી જવાબદારી એમના પર આવી. હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ ઘણી વાર ભેળા થતા અને હિંદુસ્તાનના સવાસો વિશે ચર્ચાઓ ચાલતી. અમેરિકાનાં જાણ્યોમાં હિંદુસ્તાનના જનુ વિગતે સમાચાર તો નહોતા આવતા, માત્ર મોટી મોટી ખબરો ક્યારેક આવતી. વચ્ચે વચ્ચે પત્રો દ્વારા, અને ક્યારેક હાથે ચઢી ગયેલ કોઈકે હિંદુસ્તાનના છાપા દ્વારા વધારે જાણકારી મળતી. જ્યપ્રકાશના દિમાગમાં તો દેશની આઝાદીની લડત સતત રહેતી. એટલે મિત્રો સાથે તેના વિશે ઘણી ચર્ચાઓ ચાલતી.

માર્ક્સવાદનો પ્રભાવ ને લેનિનની રશિયન ક્રાંતિની ભૂમિકા

૧૯૨૪-૨૫ માં વિરોધાન્તિન બુનિવર્સિટીમાં ભણતા હતા તે દરમ્યાન જ્યપ્રકાશ માર્ક્સવાદી સાહિત્ય અને માર્ક્સવાદી મિત્રોના ગાંઠ સંપર્કમાં આવ્યા. પોલેન્ડની આવેલા એક યહૂદી કુટુંબ હતો, એમન લેન્ડી. ભણવામાં જ્યપ્રકાશથી બે વરસ આગળ હતો. એનો પરિચય થયો અને ધીરે ધીરે એની સાથે દોસ્તી જામતી ગઈ. એ પાકો માર્ક્સવાદી હતો, અને સામ્યવાદી પણ સાથે પણ એને સંબંધ હતો. માર્ક્સવાદી સાહિત્ય, જોખાનિયાં વગેરે એ જ્યપ્રકાશને આપતો થયો. જ્યપ્રકાશને તેમાં રસ પડ્યો. જેમ જેમ વધુ વાંચતા ગયા તેમ તેમ રસ વધતો જ ગયો. બંને દોસ્તો વચ્ચે લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ ચાલતી ચલી. એમન માર્ક્સવાદમાં રસ ધરાવનારા અન્ય મિત્રોનો પરિચય થયો. એક સરસ નાનું વર્તુળ જન્મ્યું. જ્યાં મળતા અને ચર્ચાઓ કરતા. રશિયાથી આવેલો એક યહૂદી દરજી હતો. તેના ઘરે પછી તો નિયમિત અધ્યાસ વર્તુળ ચાલવા લાગ્યું. મોટી મોટી ચર્ચા સુધી પુસ્તકોનું

સામૂહિક અધ્યયન ચાલતું, ચર્ચાઓ ચાલતી. માર્ક્સવાદ અંગે તે વખતે અંગ્રેજોમાં જેટલું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ હતું તે બધું આ લોકો વાંચી ગયા. અંગ્રેજોમાં હજી ન પ્રસિદ્ધ થયું હોય એવું જર્મન લાખામાંનું સાહિત્ય પણ જોઈ ગયા. એવમ જર્મન લાખા સરસ બન્યો. એ વાંચીને સારંગી કહેતો, મહત્વના અંશોના અનુવાદ કરીને વાંચી સંભાળાવતો.

આ રીતે જ્યપ્રકાશનું માર્ક્સવાદનું જીવન અધ્યયન થયું. તે જમાનો રશિયન ક્રાંતિની ગૌરવગાથાને હતો. તેજુ જ્યપ્રકાશના કુટુંબન ચિત્ત પર કમગ્રસ્ત હતું. આ કાળ સ્તાલિનના ઉદય પૂર્વેનો કાળ હતો. લેનિનનું મૃત્યુ હજી દબચું-દબચું જ થયેલું. લેનિનની ખુબદ આગેવાની હોય રશિયામાં જે પ્રિસેક ક્રાંતિ થઈ, તેનાં રોમાંચક વર્ણનોથી કુતુહલ નાચી જાતાં. અને આમ લેનિન જ્યપ્રકાશના એક “ હીરો ” બન્યા. માર્ક્સ, લેનિન, ટ્રોટ્સ્કી, રોઝા લક્સેમ્બર્ગ વગેરે સમાજવાદના મૂળ પ્રવક્તાઓનું બધું સાહિત્ય જ્યપ્રકાશ જોઈ ગયા. અમેરિકામાં સામ્યવાદી પક્ષનું મુખપત્ર “ રેડીવી વર્કર ” નીકળતું. અને એક મેગઝીન “ ન્યૂ માસીસ ” તે પણ નિયમિત વાંચના. અમેરિકાના સામ્યવાદી પક્ષના પોને સમજ નહોતા બન્યા, પણ બુનિવર્સિટીમાં તેનું જે cell—કેન્ડ હતું, તેના સમજ બનેલા.

પાછળથી ઓહાઈયો બુનિવર્સિટીમાં ગયા ત્યારે માર્ક્સવાદ અંગે અને રશિયાની ક્રાંતિ અંગે જહાલ લાપણો કરતા પણ ક્યેલા. મજૂર પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ભાગ લેતા. કેટલાક મોરચાઓ અને હતાલોમાં પણ જોડાયેલા. હતાલિયાઓ માટે ફંડ ઉઠાવવામાં ભાગ લીધેલો. આમ, અમેરિકાથી પાછા ફરવાનું થયું ત્યાં સુધીમાં તો જ્યપ્રકાશ પાકો માર્ક્સવાદી બની ચૂકેલા.

એમન લેન્ડીએ એમને એમન એમન રાજ્યના સાહિત્યનો પણ પરિચય કરાવેલો. રાજ્યનાં તે વખતનાં પુસ્તકો — “ ઇન્ડિયા ઇન ટ્રાન્ઝીશન ” તે “ આદ્યરમય ઓફ નોન-રેસીડેન્સ ” — આ બે પુસ્તકોએ ઘણી અસર કરી. જ્યપ્રકાશની નજર સામે સ્વતંત્રતાનું ખેલ તો જેમનું તેમ રહ્યું, પણ તે પાર પાડવા માટે ક્રાંતિનું માર્ક્સવાદી વિદ્યાન ગાંધીજીની સવિનય કાનૂનભંગ અને અસહકારની પદ્ધતિ કરતાં વધારે યોક્ષસ અને ઝડપી માર્ગ પૂરો પાડે છે, એવું જ્યપ્રકાશને તે વખતે લાગ્યું. મહાન નેતા લેનિનની સફળતાનાં રોમાંચક વર્ણનો વાંચતાં ભારે એ ધરાતા નહોતા. એમને થતું કે ક્રાંતિ માટે માર્ક્સવાદી રસ્તો જ શ્રેષ્ઠ છે, એ હવે આ રશિયાના દાખલાથી સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

ત્યારે જ્યપ્રકાશના મનમાં પોતાના દેશને અંગ્રેજોની શુલાની-સાંધી છોડાવવાની તીવ્ર લગન હતી. અમેરિકામાં એમને એમના સહાધ્યાયીઓ તેમ જ અન્ય લોકો પૂછ્યા કરતા કે તમારા આવકનો મોટા ૩૦-૪૦ ટકા કેરોના દેશને માત્ર લાખ-એક લાખ અંગ્રેજો ફરી રીતે તાણામાં રાખી શકે છે ? અને જ્યપ્રકાશનું માથું શરમથી ઝૂંપી જતું. એમના દિલમાં આજ લોકોને કે આ ગુલામીનું કલંક કઈ રીતે જલદીમાં જલદી મિટાવી દઈ શકાય ? આપણી તરફ

બીજા લોકો કેટલા હીનભાવથી જુએ છે કે આ મુદ્દીબર આંગેએ તમને ગુલામ રાખે છે ! એટલે 'ફેશને' આગદ કરવાની એક તડપન હતી. છટપટાઉટ હતી. અને એમણે બેઠું કે માસ્કના વિચારો મુજબ રચિયામાં લેખિને ઝાંર-શાહીને કેવી ફરાવી દીધી ! એટલે માસ્કવાદ તરફ ધગવામાં મુખ્ય તત્ત્વોમાંનું એક આ પ્રશ્ન પડિતુમ હતું. આપણે આગળ બેઠું તેમ વ્યવહારલક્ષી, પરિણામલક્ષી ચિંતન વચ-પ્રકારના છવનમાં નિહાલક ભાગ ભજવતુ રહ્યું છે.

માસ્કવાદે સમાનતા ને ખંડુતાની એક વધુ ન્યોતિ જગાવી

સાથોસાથ હવે એમની અચુક વિચારસરણી ખજુ થંપાતી જતી હતી. તેથી જ રીતે ધીરે ધીરે અધ્યયન વ્યાપક અને ઉંડું થતું જતું. લક્ષ્યામાયે હવે એમણે સમાજસામનોને મુખ્ય વિષય લીધા હતા. સમાજ-પરિવર્તન અંગેના પ્રશ્નોની તેઓ ગ્રહન સમીક્ષા અને છણાપટ કરતા થયા હતા. એમનુંજો માં એમનો ધોસિસ આ જ બાળન પર હતો—Cultural Variation (સંસ્કૃતિક રૂપાંતરણ). તમાં એમણે બતાવ્યું હતું કે સામાજિક પરિવર્તન એટલે અંતતોગત્વા સંસ્કૃતિક પરિવર્તન. સંસ્કૃતિમાં માણસની હૌતિક સાધન-સાધ્યો, જ્ઞાન, માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, ઠગા, સંસ્થાઓ. નીતિનિયમો, મૂલ્યો વગેરે ખધું જ આવી બધ છે. તેની ઉત્ક્રાંતિ થતી રહે છે. એટલે સામાજિક ઉત્ક્રાંતિ અવના સામાજિક પરિવર્તન એટલે માણસની કાઓ, ઉશોગ, જ્ઞાન, રીતરિવાજો, સંસ્થાઓ વગેરેમાં થતું રહેતું ગણતરજ. આ સંસ્કૃતિક રૂપાંતરણ કે સંસ્કૃતિક ઉત્ક્રાંતિનાં લક્ષણો, પરિણામો વગેરેનો અભ્યાસ કરતો એ સમાજવિજ્ઞાનનું કામ છે.

તે કામે એમનું અધ્યયન બધાં મુદ્દો પહોંચ્યું હતુ તેમાં એમને લાગ્યું કે આ બાળતમા માર્ક્સના વિચારો સૌથી વધુ સંતોષ-કારક છે. એટલે એમણે માસ્કની વિચારસરણી અપનાવી. સમાજ-પરિવર્તન માટેની એમની લગતી નીત થતી જતી હતી. ગરીબી અને દુઃખદર્દ પ્રતેની અતુલંગ એમના વ્યક્તિત્વમાં પહોંલેથી જ હતી. અનાત માનસમાં એ લે સંસ્કારો હતા, તે માસ્કવાદના અધ્યયનથી અજાણ બન્યા. અમેરિકામાં એ પોતે લે રીતે છવતા હતા તેમજ ખજુ આમાં કાવો આપ્યો. તેથી સમાજનાથી ગરીબી, દુઃખદર્દ, વિખમતા, શૈલજુ વગેરે દૂર થવાં બેઠેએ એવી લગત એમના દિલમાં તાલ બતાવી મર્દ. જયપ્રકાશના છવનની આ ખજુ એક સહચરની નિહાલક ધરના છે. પાછગથી આ અંગે એમણે લખ્યું :

‘માસ્કવાદે સમાનતા અને ખંડુતાની એક વધુ ન્યોતિ મારા મારે જગાવી દીધી. કેળા સ્વતંત્રતા મૂની નહોતી. તેનો અર્થ અંધ બેઠેએ સહની, લે લોકો સૌથી નીચેના સ્તરે છે, સૌથી પછવરે છે એમનીથી સ્વતંત્રતા. અને આ સ્વતંત્રતામાં નાખતમાંથી, જૂનમરા ને દરિદ્રતામાંથી મુકિત ખજુ સામેલ છેવી બેઠેએ.’

આંધીમાર્ગ વિશેનું અજ્ઞાન

૧૮-૧૯ વંસ્કની ઉમરે જયપ્રકાશ માંધીજીના અસ્તરવાજ આ-સલનામાં ગંધવાવેનું. ખજુ ત્યાર બાદ દેલેક વરસમાં જ એ અમેરિકા આવતા રયા. માંધીજીના વ્યક્તિત્વે તેમ જ એમની સત્યાગ્રહ પદ્ધતિએ એમના મન પર ખજુ મારી છાંપ વડી હતી. જાતું માંધીજીના છવનનશનનું કે સામાજિક ફાંતિ અંગેના વિચારોનું વ્યખન કરવાનો એમને મોક્ષ જ નહોતો મળ્ય, એમણે પોતે મોંઘું છે :

‘આ વખતે (એટલે કે માર્ક્સવાદના પ્રકાપ કાળ પોતે આવ્યા ત્યારે) સ્વતંત્રતાના અદર્શની જેમ સમાનતાના અદર્શ ખજુ મારા ચિત્તને કળતે લીધા હતા. અને આ પ્રાણુજ સત્યાગ્ર અંગે માંધીજીની યાં મુમીકા છે, તે વિશે કું બહુ નિશ્ચિત નહોતો. બદ્દે, એમનું એનું રાધનાં તે વખતનાં લખાણોએ મને એમ માનવા પ્રેરેલો કે માંધીજી સામાજિક ફાંતિની વિરુદ્ધ છે, તંથ આણીને વખતે મોખજુ અને અસમાનતાવાળી આજની વ્યવસ્થાને પદખ જ એ લીલા રહેશે. એ વખતે મને એ ખખર નહોતી કે સામાજિક ફાંતિ બાળતમાં માંધીજીનાયે પોતાના આગવા વિચારો છે, અને તે સાધવા માટે એમની યજુ પોતાની આગવી પદતિ છે.’

આ બેલમાં આગળ જતાં એમણે માસ્કવાદ છોડી માંધીનો માર્ગ અપનાવ્યો તે બાળત આપણને લગીરે આશ્ચર્ય ન થતું બેઠેએ. માંધીજીની બાળતમાં એમનું કેટલુંક અજાન હતું, કેટલેક ભ્રમ હતા. તેનું નિરસન થયું કે તુલત એમણે માંધીમાર્ગ અપનાવી લીધા. ખેર, અમેરિકામા એમના વિચારોનું કસતર અડીં મુધી થયેલું.

‘આલ, સનિડયા આખજુ’ છે ?

હવે અમેરિકા છોડી વતન પાછા ફરવાની રેળા આવી ચૂકી હતી. જયપ્રકાશના મનમાં તો એમનુંજો પછી પીએચેડીંગ કરી લેવાતું હતું. ખજુ સાતા ખૂખ ખીમરા છે, એવા ખખર દેશમાંથી આવ્યા કરતા હતા. એટલે પાછા ફરવાનું નહો કહ્યું. ખજુ તે માટે પૈસા બેઠેએ. તે ભેળા કરવા અમની શોધમાં ન્યૂયોર્ક જવા નીકળ્યા. ખજુ તે પત્રપાળા જ. પેસાની તંબીમાં આ રીતે લે બન્યું તે. “હિયુ-હાઈકેંગ” કરતા નીકળ્યા. ‘કાલગમ્યથી કિલા’ ડીકિલા મુધી એકલા જ હતા. વચ્ચે વચ્ચે ધાંક કોઈ રસ્તે જતી મોટર કે ટુક બેસાડી દ, તો રપ-પૂન માર્દલ એમ કપાઈ બધ. એમ કરતાં કરતા કિસાડેકિલા આવ્યા અને લાથી ટ્રેનમાં ન્યૂયોર્ક પહોંચ્યા. ખજુ ત્યા ખાસ કોઈ કામ અખ્યું નહીં. માત્ર શોક્ડ જૂટછાણું કાન કરતા. એટલે પાછા ફરવા ભેમા પેસા હજ ભેળા થયા નહોતા.

તેવામાં એક દિવસ એનું બન્યું કે એક જૂતો હોસત ઓરગાળાદરે લજા વખતે અચાનક મળી ગયો. કહે, ‘નારાખજુ, કનિડયા ત્યાવતું છે ! તો આલ. કાલ સવારે જ !’ જયપ્રકાશે કહ્યું કે આવતું તો છે. ખજુ હજુ થોડી વાર છે. પેલો સમજી ગયાં, એ પૈસાદાર ધરનો હતો. મોદેથા, ‘લંડન મુધીતું’ માડું

હું આપી છઉં. લંડનમાં તું આગળના ભાડાની પેસા લેયી મંગાવી છે. તો થઈ ભ તૈયાર !'

અને રાતોરાત વ્યવસ્થા થઈ ગયા તૈયાર ! રાતે મિત્રાએ વિદાય પાટી પણ આપી. આટલો વખત અમેરિકામાં રવાના બનવાને અગ્રણી નહોતા. મન બ નહોતું થતું. સિગારેટ સુધ્ધાં નહોતી પીધી. તે રાતે વિદાય પાટીમાં મિત્રો સિગારેટ ફૂંક્યાં ફૂંક્યાં તેના ધુમાડાની રીત્ત પાતાવતા હતા. કોઈ મિત્રે કહ્યું. 'મારું ત્રણ અગ્રણી ને !' વ્યવસ્થાને અગ્રણી તૈયાર. એમનાથી રિંગ્સ તો ન મળી, પણ આમ તે રિવસ દારીક પીધી.

બીજો દિવસે સવારે ઔરંગઝાબાદકર ત્રણ વાગ્યામાં ઊઠ્યા. સાત વરસના અમેરિકાનિવાસીને મલ્ટીમર ૧૯૨૮ માં પાંચ એકાદિક અંત આપ્યા. લંડન પહોંચ્યા ત્યાં ઘેરેથી પેસા આપ્યાં ૨૮ દિવસ તીક્ષ્ણ થયા. એટલે વખત લંડનમાં ઉપરેડ્યા. રજની ગમ દળના ભાઈ કેરેમ્સ દગ. ડોઝ નાથાનના વજેરેને મળ્યા. અરબિયા કરી. ઘેરેથી પેસા આપ્યા એટલે કોસ્ટોલિયા જતા વડાબચાં ત્રીજા વર્ગની રિક્કિટ લઈ નીકળ્યા. તે વડાબચાં ભારતમાં કોઈ બંદરે નહોતું ઊભવાતું. નેપા. પોર્ટ સેલ્ફ, સુએઝ નહેમમાં થઈ તે સૌથી કોલમ્બો પહોંચ્યું. ત્યાં ઊંડરીને વ્યવસ્થા મનાસ થઈ કલકત્તા. અને ત્યાંથી પટના પહોંચ્યા.

આગળના વ્યવસ્થાની લઘુ આલુચી

અમેરિકા આવ્યા ત્યારે વ્યવસ્થાની ઉમર માં ૨૦ વરસની હતી. વ્યક્તિત્વને ઠંછ ઉભા થઈ ગયો હતો. પાંચ થયાં ત્યારે ૨૦ વરસની ભરતુવાન વયે પોર્ટોગી ચુકવા હતા. કરમયાન એમના વ્યક્તિત્વનું બહાર થવા લાગ્યું હતું. એમના વિચારોને, વ્યક્તિત્વને, જીવન-દર્શનને કોઈક આકાર મળવા લાગ્યો. હતો. આગળ જતાં એ વ્યક્તિત્વ પૂર્ણરૂપે વહેવારનું હતું. તેનાં નાંકુડાં આ ગાળામાં સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યાં હતાં. વ્યક્તિત્વની પસંદ આસિ-થતા ભરતુવા લાગી હતી. સ્વભાવનાં કેસાંક આવેલાં લગનાં અભારથી તેણે મળતા હતાં. અરબિક અને કિંગ્સાવસનાં સંસ્કારનીએને પણ કૃપણા કટવા લાગી હતી.

તે કિન્સામાં એમની સાથે ભરતુવાર અમેરિકન મિત્ર ઉત્તર નક્ષે તે વખતનાં એમના પ્રાધ્યાપકોએ એમના આ શાળાના જીવન તેમ બ વ્યક્તિત્વ વિશે જે અંતર્યા આપ્યાં છે, તેના પરથી વ્યવસ્થાના આ ધરતરના કાળની આગળમે કોઈકે જાંખી મળે છે :

દેખાવમાં અત્યંત આકર્ષક. સિક્કર જીડીને આંધિ વળગે તેવી. વજો ઉમેશાં સુરુષિપૂર્ણ ને સુન્દર, છાંં કાંડાં. એક ચોખ્ખા. શુક્ર. નિર્મળ અને સર્વતોલક પુરુષ. એક લાન્. શાનદાર વ્યક્તિત્વ. નર્મણિય સવચ્ચન સાહુચ. કંમશીલતા. શાલીનતા, સ્વાભાવિક મુદ્દતા. સહજ આકર્ષકતા અને અગ્નિ સાધુતા. નિર્તાત નૈતિક વ્યક્તિત્વ. અત્યંત ઉચ્ચ કક્ષાની નૈતિકતા. નૈતિક દષ્ટિએ કોઈ આંગળી આંખી શકાય તેમ નહીં. અંતિય

ન હોય એમની સાથે પણ મુદ્દાવળ અવધાર. ખુલ્લા મનનાં. ખૂબ મની ભય એવા. સાથીએનાં લારીલા.

બીલિક્કે સુપેરો સાટે નિત્ય આતુર. મિલનસાર, રસિક અને ઉદાર. પ્રસન્નચિત. બીજાની કાળજી મળનાર. હાસ્યવિનોદ ઉચ્ચ કક્ષાના. ભોલતામાં ઉત્કૃષ્ટ સુરુષિપૂર્ણ લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે સાસાને છતાં લેનાર' મોલક રિખના.

ક્યારે રક્ષ. ખશિષ્ટ કે અસભ્ય નહીં. ક્યાં છરીની ધાર જેવા તેજ અને તીવ્ર. ધારદાર. કેયક નર્મપટ્ટતા. વિચારોમાં અદ્યત્તક. પણ વહેવારનાં નહીં. અન્વેષણાત્મક દષ્ટિ. તથ્યાની લડાયા આટે ઉછુવળ. નિર્માનુભૂતિ. અસાધ્ય શુ સ્વર્નનર્મરતા અને સ્વતંત્રતા. છારે હવાવળા અને અધીરા.

વિચારોની પરિષ્કવતા. પુષ્કળ મૌલિકતા. વિમન. માહત્ત. દર મનોવળ. આત્મવિચાર. આદ્યવાદ, વિશાળ દષ્ટિ. નિરુપદર્શ જીતો અવરતર વચ્ચે. નેતૃત્વનાં લક્ષણ. સનાયોય કરવાની અગ્નિ સીક્રા.

વ્યક્તિત્વ રીને સ્વતંત્રતાકક્ષે કહી નહીં. માનવન્દ્યાપૂર્ણ રક્ષ. સમાવરને કેમ સ્વસ્થ થવાય તે માટેની ઉત્કટતા. વાસનાઓને કહી થોલાના ઉલ્લેસોની આટે આવવા દેતા નથી. હમેશાં ઉત્સર્ગ-લાવનાથી પ્રેરિત.

લાલિતાં પૂર્વચિહ્નો

—પાછળનાં વરસોમાં જે વ્યવસ્થાને આપ્યું એવાનવચા તેની જ લઘુ આલુચી ! નાનકડી કોટા કોપી ! આ મળ્યા કરમયાનાં એમનાં કેસાંક પ્રજ્ઞાને વહેવાર બધુ લાલિતાં પૂર્વચિહ્નો લેવાં છે. વિચારથી વ્યવસ્થા જેમ વિચાર અક્ષતાનાં વિજાન છોડી સ્મારવિજાનને વિષય લઈ મેકે છે, તેમ આગળ જતાં એ એક વિચારસરણી છોડી બીજી અગાવી શકે છે. એક સાગ્ર છોડી બીજો પક્ષી મેકે છે. વિચારથી વ્યવસ્થા જેમ કહી મેકે છે કે મારે તો કાંતિકાર્ય કરવું છે, ડિરી લઈને ચું કરવું છે. તેમ એ આગળ જતાં કહી શકે છે કે મારે ખુરશી લઈને ચું કરવું છે ?

એમના વ્યક્તિત્વમાં એક સંજ્ઞતા છે. સહજસાથે આજીવન અચુક રીતે વસ્તી તાપે. પણ ચુસ્ત તત્તવાલન એમના મિત્રજને સાક્ષ નથી આવતું. અમેરિકામાં એ-ગઢી વરસ મિલકુલ સાકાહારી રવા. ત્યારે ઉઠાં સુધ્ધાં નહોતા ખાતા. પછી એટલી બ વસંતવાથી માંસાહાર કરવા લાગ્યા. પાછળનાં જીવનમાં પણ આવું જ મનેવું. સિગારેટને અજા નહોતા. ક્યાં વિદાય પાટીમાં પી લીધી. કોઈ મરજદ એમને વઢકી ચકતી નથી. કોઈને કહાય આ તત્ત્વનિર્વાણી લીલાશ પણ લાગી શકે.

એમના એમએમોને ધીસિસ પણ એમના વ્યક્તિત્વની કૃત્તીક ખાસિલોની આંખી કરાવી ભય છે. તેમાં એક વચ્ચાએ એમણે લખ્યું છે : 'આ ગાળત મેં કોઈક વિગતે ચમી છે, કેમ કે આ વસ્તુની બીજે કંઈ પૂરતી જીવંત ઘેરેલી મારી

જન્યમાં નથી. અને આ બાબત મને પોતાને ધણી જ મઠનની લાગી છે. '—આત્મવિશ્વાસ સાથે નવી કેરી પાકવાની શ્રમશ અત્યારથી દેખાવા લાગી છે.

બીજા એક જગ્યાએ એમણે લખ્યું છે : 'આપણું આત્મ અર્થધન કરવું જ રહ્યું. તેમાં આપણે ભૂલ કરી છું, તો બીજું નાંદું નહીં' તોયે આપણી પછીના આ ક્ષેત્રના ખેડશુદ્ધાગેને આનાથી લાભ થયે. આપણા આવા કાળનું મૂલ્ય કોઈ તારકાલિક પરિણામમાં નથી રહ્યું, પણ આને લીધે અભ્યવનની એક પદ્ધતિનો ધીરે ધીરે પ્રાદુર્ભાવ થતો જશે તેમાં ગ્રહેણું છે. '— પ્રયોગશીલના તથા " નિરાનશ્વક માંક ન માંક નીચું નિરાન " નાં લક્ષણો અહીં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

વીસિસમા બીજા જગ્યાએ તેઓ નોંધે છે : 'અન્ય ખાતર સત્તની ખોજમાં જેઓ લાગ્યા છે, એમને હું ઉપયોગિતા ઉપર વારંવાર આ રીતે ભાર મૂકું છું, તે કદાચ કહ્યો પગલું મને લાગે છે કે વિજ્ઞાન હંમેશા સામાજિક મૂલ્યોને આધીન રહેતું જોઈએ. કેટલાક રસપ્રકારો નિર્વર્થક સત્તના જોગે પણ સામાજિક કલ્યાણ અંગે સુખ્ય વિચાર થવો જોઈએ. '— એમના ચિંતનનો વહેવારલક્ષી ને પરિણામલક્ષી એક આમાં જોવા મળે છે.

કરોડે જહુમૂલી ચીજ જીનર પાંચરી રહી હતી

આમ, અંકુશ કૂટીને એક મહાન વ્યક્તિત્વ પાંચરવા લાગ્યું હતું. એમના મનઃશાંદતા પ્રાધ્યાપક જુમલીની નીકેલુ રીતે આ વરત દે ૧૯૨૬માં નોંધી હતી :

'એની ટિંટ સૌમ્યતા અને એકાગ્રતાલાભવાને લીધે હું દરેક મોક્ષ પામી શક્યો નથી કે મુજબત દુષ્કર્મકલકી રૂપ એના મનમાં કોઈ નકરુ સ્વરૂપ પદકથું છે કે નહીં અથવા તો એને આમજના કામની કોઈ મોટી મેળવના વિચારની લીધી છે કે નહીં. તેમ છતાં એની સાથેના અનેક વાતલાપો પરથી હું એમ જોઈ શક્યો છું કે કશીક જનુમૂલી ચીજ એમની ભીતર આકાર વઈ રહી છે, પાગરી નહીં છે, '

અગર, અગાઉ જે બીજાગણ્ય થયેલું, તે હવે અંકુશિત થઈને પાંચરી ગયું હતું. એક અનોખા વ્યક્તિત્વનું ઘટન થઈ રહ્યું હતું. ૧૯૨૬માં જગત માન વરસ અમેરિકામાં માળાને ભાગ પાછા કર્યા, ત્યારે જગપ્રકાશના વિચારોને, લાવનાંએને, સ્વભાવ અને રીતભાનને, એમના શરમ વ્યક્તિત્વને કોઈક રપટ આકાર મળવા લાગ્યો હતો. પ્રાધ્યાપક જુમલીએ નોંધ્યું છે તેમ 'કશીક જહુમૂલી ચીજ' એમની ભીતર પાંચરી રહી હતી.

સ્વરાજની લડતની હીક્ષા

જનપ્રકાશ વિશે કેટલેક હોંશિસે લખ્યું છે : ‘એ કોસમોપોલિટન (cosmopolitan) છે. ગદ્ય કોષાઢા ભાવસંધિ એવા ત્રા છે. રેખાનુ અધ્યક્ષનવ તત્વદર્શીય છે. અને તેણે પે.પા.ની કુશલતા ભારતીયતા જર્મનિક રસભાવ વિતાવે.’

‘ખડેલજી તેા ગિલકુલ નથી બદલાયા !’

કોલમોષી પટ્ટણુ પર્વેન્યા ત્યારે તેા જરૂ કોલપાટનવા ગિદેશી પાશ્વકનાં જ હતો. જુજુ પટ્ટણુ અનેથી પર્વેદી અને ધર્મીઓ પાસેથી મેળવીને દાર્શનિકતાના પાનાના ભાવનીય પાશ્વકમાં આવી ગયા. એટલી સદગતા કોલપાટનમાં વની તેટલી જ પાતીન કુર્તામાં જુજુ.

૧૯૨૬ની ૨૩ નવેમ્બરે જનપ્રકાશ મિત્રાગણિયાના પર્વેદીના માત્ર વરને મિદેશી ભણી-જણીને પાછા ફરેલા. જુજુ કુદરત આથે અને ગામ લોકો સાથે તલકુલ જ એવા તેા સદગતાથી હમી-જમી ગયા કે જાણને નવાઈ લાગી. થરે પર્વેદી ત્યારે મા એંગ્રામાં હતી. માદર્યા વલારીને રમાઈ થવી. જનપ્રકાશ તેા સીધા એંગ્રામાં જઈ ચૂલા પામે ભેગી ગયા. વડાલા લોકગના વિદહમાં જુગની ગાની આંખ ફરી, હંજુ કુદરત. પિતાનેય હજુ કે અમેરિકા જેવા દેહમાં આટલો વખત રહી આવ્યો છે તેા હવે રાજકા-ગામમાં એને શી રીતે કાવતો ? જુજુ એમનેત્ર આતરી થઈ ગઈ કે મારો જનપ્રકાશ હજી કેવા ને તેવા જ છે. ગામલોકીય કહેલા લાગ્યા કે ખડેલજી તેા ગિલકુલ નથી બદલાયા !

અરબાં અને રાજકાજ એંગ્રાનુ વિધિપુરુષદ સ્વાગત વગેરે થયું. * . ફાર્. વર્ગેએ નાનપાઓ નાની રાખેલી. એ ગાથી પૂરી થઈ. જનપ્રક ને પ્રવાહનીની કાથે ગંગામળની પુઠાવી લઈને યના કારકિર્દીનાની પ્રજા નુધીને ‘પદ્મ પોકાચર પ્રેમપૂર્વક નિભાવ્યે. રાજકર્તાનાં આ રામ્ય એમના પોતાનાં વિચારો આવી બધી પૂર્ણવિધિ, પાર્થિક કિયએ, વગેરેથી દુર થતા જતા હતા. ગીતપાટ વગેરે જુજુ હવે છટી રખે હતો. માત્રવાદતા પ્રભાવ રેખા આપ્યા અને dialectical materialism—દ્વારકાક ભૌતિકવાદની શિલકીનું આયન કયું, ભારથી એમનેા એક નાસ્તિકવાદ તરફ થવો જતો હતો. અમેરિકામાંની એમની હવામ ગાથીએની ચિત્રમંડળનું તેા નામ જ “The Circle of the Godless” (‘નિરીશ્વારકાશિયનું’ વર્તુળ) એકું હતું.’

વ્યક્તિત્વની એક મૂળ ખાસિયત : કદરતાનેા અભાવ

એટલે પાછળથી એમને એક વાર પૂછવામાં આવેલું કે તમે આવી રીતે પૂજા વગેરેના લાજ તીધા તેને તમારા માત્રવાદ સાથે શી રીતે મેળા લેમે છે ? આના જવાબમાં જનપ્રકાશજીએ ને કહેલું તેમાં એમના વ્યક્તિત્વની એક મૂળ ખાસિયત પ્રગટ થાય છે :

‘અ.માં મારા પોતાના કેમપરમેનની અને તેમની—મિલન-ની અને સ્વભાવની વાત છે મારો કાંઈક એવો સ્વભાવ છે, તે વખતે જુજુ હતો, કે જહુ ને એક fanatic—કદર અને દુરામહી

રહ્યાં. પ્રવાસમાંથી ગાંધીજીની સાથે જતાં. ગાંધીજીથી છૂટા પડવાનું પ્રભાવતીને બહુ વચ્ચું પડતું. એવી જ રીતે ગાંધીજી પશુ પ્રભાને પોતાની પાસે રાખવા ઇચ્છતા. જને વચ્ચે પિતા-પુત્રીનો ઉત્કટ સ્નેહનો નાતો બંધાયો હતો.

ગાંધીજીએ પ્રભાવતીના ઘરના પાછળ નેરસો સમય, શકિત અને ધ્યાન આપ્યું છે, તેટલું ધ્યાન લાગ્યું જ પીછા કોઈ વ્યક્તિના ઘરના પાછળ આપ્યું હશે. પ્રભાવતીજી કહેતાં, ‘બાપુ મારા પ્રત્યે એટલું બહુ ધ્યાન આપતા કે હું બીજાઓ માટે ઇર્ષ્યું કાચુ બની જતી..... હું એમનાથી દૂર થાઉં તે એમને પસંદ નહોતું. હંમેશા એમ જ કહ્યા કરતા કે તું મારી પાસે રહે છે તો મને સાડું લાગે છે, અને હું નિર્ધારિત રહું છું’. જ્યારે કોઈ કામ ન હોય, ત્યારે પશુ હું ચૂપચાપ એમની પાસે બેઠી રહેતી. જો કે બાપુને આમ નકામા બેસી રહેવું પસંદ નહોતું. છતાં યથાવર નહીં, મને કશું ન કહેતા.’

છૂટા પડવાનું થાય ત્યારે પશુ ગાંધીજી પ્રભાવતીના કાગળ માટે ચાતુર રહેતા. સમયસર કાગળ ન મળે તો ચિંતા પશુ કરતા : ‘તમે આ વખતે મને ઠીક ફુગ્ગ દીધું. બે જ લીટીનું એક પત્તું લખ્યું હોત તો કેટલો વખત ભૂલ જ...’ અવશ્યિકામાં એક વખત તો તારો કાગળ મારે ભેળંડે જ.’

એક વાર પ્રભાવતીએ ગાંધીજીને પૂછ્યું હશે કે તમે શું કામ મને પોતાની પાસે બોલાવો છો ? એના જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું : ‘મારે ખાસ બોલાવવી નથી, કંઈ ખાસ કહેવાનું નથી. પશુ માપ જેમ પોતાની ઈકરીને વિના કાચુ પશુ પોતાની પાસે રાખવા ઇચ્છે એમ મારી સ્થિતિ સમજ.’

આવો એક પિતા-પુત્રીનો સ્નેહનો નાતો બંધાયો હતો. ગાંધીજી પ્રભાવતીને જીવનની કેળવણી આપતા જતા હતા. ‘તારે દંડ બનવાનું છે, પીરતા પ્રાપ્ત કરવાની છે, સ્વાભાવી બનવાનું છે..... શુશ્રુષા કોઈનીયે હોય, હંમેશાં આત્માની ઉન્નતિ કરે છે..... હિંમતપૂર્વક સાસરે જવું. લાંબા વડીલોની મેવા કરવી, પશુ પોતાના નિયમોનું દંડતાપૂર્વક પાલન કરવું. સાહુસંસ્કારને વિનયપૂર્વક ગણ કરીને પાછા પશુ આવવું. ત્યા પહેલાં ન રાખવો. સસરા ગાળળ હિંમતપૂર્વક વાત કરવી... અશ્વત્થિમાં શાંતિ મેળવતાં શીખવું. અકારના સંજોગો હંમેશાં આપણી છાંડને અવરૂંધળ નથી હોતા..... મેં તો તને બનસેવા સાડુ તૈયાર કરી છે. મારી સાથે કામ કરવા સાડુ તૈયાર કરી છે.’

ગાંધીજી સ્વયં પ્રભાવતીના શિક્ષક પશુ બન્યા. સંસ્કૃત શીખવ્યું, ગણિત શીખવ્યું. શરીરશાસ્ત્ર અને આહારશાસ્ત્ર શીખવ્યું. ‘એમેરિકાથી બંધનપ્રકાશના પત્રો આવ્યા કરતા કે સાડું અંગેલ શીખી લેવું જોઈએ. એટલે પ્રભાવતીને અંગેલ શીખવવા પાછળ પશુ ગાંધીજીએ ઘણી મહેનત લીધી. ગુજરાતી લખતાં-ચાંચનાં-મોલતાં શીખવ્યું. ચરખો કાનતાયે શીખવ્યું અને નિયમિત રોજનીશી લખતાયે શીખવ્યું. અને આશ્વજીવન પોતેયે એક વિદ્યાલય જેવું હતું.

પ્રભાવતીજી પાછળથી સળી વાર કહેતાં કે હું જે કંઈ છું તે બધું જ ગાંધીજીને આભારી છું. એમણે જ મારું સમય ઘસતર કર્યું છે. પ્રભાવતીએ પશુ ગાંધીજીનાં ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરી દીધું હતું. પોતાની બાંહેધરી અને શન્ય બનાવીને એ પૂરેપૂરાં ગાંધીજીની સેવામાં તેમ જ ગાંધીજીનાં કામોમાં રત બની ગયાં હતાં. ગાંધીજીનો પૂરેપૂરો સ્નેહ-વિશ્વાસ પ્રભાવતીએ સંપાદન કરી લીધો હતો. એક વખતમાં ગાંધીજીએ લખ્યું : ‘તારી ઉપર રોપ થોડો તારાથી નારાજ શી ? કોઈ દહોડો તે’ મને રંગવું’ કે ગાંધુ કાચુ આપ્યાનું મને સ્મરણ નથી...તું મારી અર્થાત આશ્રમની બેઠી છે. તેથી આશ્રમ પાસેથી પૈસા લેવાનો તને અધિકાર છે...અહીં તું એક પશુ કામ એવું નથી. જેને માટે તું યોગ્ય ન હો. તું ફગેક પ્રકારના મનુષ્યો સાથે રહેવાને લાયક છો. તને કયાંય પશુ મોકલવામાં મને સંકોચ નથી થતો. તું કંઈ જીવદુઃસ્વીયું કરી બેસીશ, એવો ડર મને નથી. તું કાંસી પર પશુ હસતાં-હસતાં બતાવે લાયક થઈ છે.’

આવી રીતે જે ગાળામાં અમેરિકામાં બંધનપ્રકાશના વ્યક્તિ-વ-તું ઘસતર થઈ રહ્યું હતું, તે જ ગાળામાં અહીં ગાંધીજી પાસે પ્રભાવતીનું વ્યક્તિ-વ-પશુ આકાર ધારણ કરી રહ્યું હતું. બંધનપ્રકાશ વિદેશથી પાછા આવી રહ્યા છે એના સમાચાર આવ્યા ત્યારે પ્રભાવતી ગાંધીજી સાથે ઉત્તર પ્રદેશના પ્રવાસમાં હતાં. ગાંધીજીએ એમને સિતાબદિશ્વારા મોકલ્યાં. ત્યારે ગાંધીજીએ તા. ૨૪-૧૧-૨૬ ના પત્રમાં લખ્યું : ‘તું ગઈ ત્યારે મને ફુગ્ગ તો થયું, પશુ આ જ સાચો ધર્મ હતો. તેથી ફુગ્ગને સહી લીધું.....બંધનપ્રકાશને કહેવું કે મને કાગળ લખે અને એ પશુ તારી સાથે જ વધાં આવે.’

ગાંધીજી સાથે પહેલી રૂબરૂ મુલાકાત

આમ, બંધનપ્રકાશ ગાંધીજીને મળવા પ્રભાવતી સાથે વધાં ગયા. અગાઉ પટણામાં સભામાં ફરથી ગાંધીજીનાં દર્શન થયેલાં. રૂબરૂ મળવાનું આ પહેલી વાર થયું અને આ પહેલી જ મુલાકાતમાં ગાંધીજીના વ્યક્તિ-વ-બંધનપ્રકાશનું હૃદય છતી લીધું.

૧૯૨૬ તો ડિસેમ્બર માસનો હતો. વધાંમાં ગાંધીજીને ત્યાં બંધનપ્રકાશનું ઉપાભયું સ્વાગત થયું. કસ્તુરબાએ એક જમાઈ જેવી એમની સરભળ કરી. બંધનપ્રકાશે ત્યારે ગાંધીજી સાથે ચર્ચા તો આગી ન કરી, પશુ ગાંધીજીની બોલચાલ, રીતચાલ વગેરેનું વારીક નિરીક્ષણ ચાં કર્યું. ગાંધીજી અનેકોને મળતા, અનેકો સાથે વાતો કરતા, તે બધું બંધનપ્રકાશે નીરખ્યા કર્યું, સંલગ્ન કર્યું. થોડીધસી વાતચીત થઈ હશે. આમ તો પ્રભાવતી પર આવતા પત્રોને કારણે ગાંધીજી બહુવા હતા કે બંધનપ્રકાશ મોકલવા દે તરક હોતા થયા છે. છતાં એકંદરે બંધનપ્રકાશની બહુ સારી છાપ ગાંધીજીના મન પર પડેલી. પત્રો પરથી એમણે કહેવું : ‘બંધનપ્રકાશના પત્રના કેટલાક અંશ મને સારા લાગ્યા. એ બિલકુલ સીવો જીવાન છે.....બંધનપ્રકાશ પર મને વિશ્વાસ

છે.....જ્ય પ્રકાશનો સરળ—શુદ્ધ પત્ર મને ખબર પડે પડ્યો.
એની સ્પષ્ટતા ઘણી સારી લાગી. '

વધારી જ્ય પ્રકાશ અને પ્રભાવતી ગાંધીજીની સાથે જ
લાહોર ગયા. ત્યાં હિંમત્વર આપમે ગંધી તરે કેમિસનું 'ઐતિ-
હાસિક અધિવેશન થયું', જેમાં પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રતિમા લેવાઈ.
અધિવેશનની કાર્યવાહીથી જ્ય પ્રકાશ ઘણા પ્રભાવિત થયા. અહીં
પણ એમના પર ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વની અસર થતી રહી. ગાંધીજી
ના પાતાના ઉપર પડેલા આ પ્રથમ પ્રભાવ વિશે પાછળથી
જ્ય પ્રકાશજીએ કહેલું :

‘આ એક અનોખો માણસ છે !’

‘પ્રભાવતીને કારણે મારા હૃદયમાં ગાંધીજી વિશે શ્રદ્ધાનો ભાવ
તો હતો જ. ૧૯૨૦-૨૧નું અસહયોગ આંદોલનનું અશુભપૂર્વ
વાતાવરણ પણ મને પર અતીત જાવ મૂકતું ગયેલું’ કે આ માણસ
‘કેવો આખા દેશને જગાડી શકે છે અને વિરાટ લોક-આંદોલન
ખડું કરી શકે છે. લાહોરમાં એમનું લાખણ સાંભળતો હતો ત્યારે
મેનેમન વિચારતો રહ્યો કે આ એક અજબ માણસ છે ! કેવડી
મોટી વાત પણ કેટલી બધી કંઠકથી કરી રહ્યો છે ! લોકોને
સમજાવે છે કે આપણે એક બહુ મોટું મનુષ્ય આગળ લઈ રહ્યા
છીએ. પણ તે સાવ શાંતિથી. એની વાણીમાં ન કંઈ જોશ છે,
ન વક્રવચની કશી જૂરફી. એણે કશું નહીં. બદકે, વધુ ભાર
અહીંસા વગેરે ઉપર જ મૂકી રહ્યો છે. અને એ તો લોકોને
ચેતવી રહ્યો છે કે આટલાં આટલા કંઈ સહન કરવા પડશે ! તો
આ એક અનોખો માણસ છે એમ લાગતું હતું.’

‘વળી, અન્ય નેતાઓ કરતાં બીજી એક બાબતમાંયે એ
લિનન છે. એમની પાસે જવાથી એમ નથી લાગતું કે બધું એ
પર્વત જેવા કોંઈ છે અને એની સામે તમે ડીંગણુ જેવા ઊભા
છો. એમની સાથે સમાન ભૂમિકાએ વાત થઈ શકે છે. આપણી
સાથે એટલી સહજતાથી અને આત્મીયતાથી વાતો કરે છે કે
સ્વજન જેવા લાગે છે. આપણે જે કંઈ કહી રહ્યા હોઈએ તે
સમજવાની કેશિશ કંઈ હોય એમ લાગે. આશ, હું એમના
વ્યક્તિત્વથી બહુ જ પ્રભાવિત થયો.

‘એમનું જીવન પણ ઘણું વ્યવસ્થિત અને નિર્મિત હતું.
એથી જ રીતે એમની લીનતા, નિર્મળતા અને સ્વચ્છતાનો પણ
મારો પર લાગે પ્રભાવ પડ્યો. એમની નજીક જવાથી એમ લાગતું
કે એક પરિચિત સ્થાનમાં આવ્યા છીએ. આવી પશ્ચિમનાની અને
નિર્મળતાની અનુભૂતિ તે વખતે હું’ માર્ક્સવાદી હતો છતાંયે
કદી શકતો હતો. તેથી જ વિચારોમાં મતભેદ છતાં એમના માટે
ખેડેલા દિવસમાં જ દિલમાં આદર રહ્યો. પરિણામે આરેય મેં
એમની સાથે ખાસિત વહેવાર નથી કર્યો. ખેડેલા દિવસથી જ,
કેવે માન પિતાજીને દત્તો તેમ, અણુસ્પર્શ કરીને ગાંધીજીનેય
પ્રકાશ કર્યો. માર્ક્સવાદી બન્યો તેથી કાંઈ આ સમજતા થોડી
જ બની શકે છે : હા, કોઈ એમ કહી શકે કે જ્ય પ્રકાશ
પણ માર્ક્સવાદી નહોતો. પરંતુ હું એમ અત્યંત ધું’ કે બુદ્ધ

લેનિન પણ હોત, તો મારી માફક જ ગાંધીજીથી પ્રભાવિત થાત.
અને હો-ચી-મિન્ડ વગેરેએ ગાંધીજી વિશે જે કહ્યું છે તે તો
મહુ બને જ છે. હો-ચી-મિન્ડ સામ્યવાદી નહોતા કે માર્ક્સવાદી
નહોતા, એમ તો કોમ કહેને ?

લાંબો વખત આવેલો અંતરૂદ્ધ

જ્ય પ્રકાશના વ્યક્તિત્વનું આ બધું એક મહત્વનું પાત્ર છે.
એમની માનવતા અને એમના હૃદયની કચ્છતાપૂર્ણ શુદ્ધતા એમને
હંમેસાં શુભ તરફ, પવિત્ર તરફ ખેંચતી રહી છે. અમેરિકામાં
એમના સહાધારી હજારે કહ્યું છે, ‘અમેરિકામાં હતા ત્યારે
બૌદ્ધિક રીતે એમણે માર્ક્સવાદનો અવરજ સ્વીકાર કરી લીધો
હતો. પરંતુ મૂળમાં શ્રી નારાયણ નૈતિક વ્યક્તિત્વવાળા માણસ
હતા. તેથી એ વાસ્તવમાં ભૌતિકવાદી ન બની શક્યા, તે વખતે
પણ મને એમ લાગતું હતું કે ભારતીય સમાજના શકર્તાના એ
માર્ક્સવાદ અને ગાંધીવાદ વચ્ચે સંતુલન બેસાડી રહ્યા હતા.
કદાચ એક અંતરૂદ્ધ હતા, જેનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન એ
કરી રહ્યા હતા.’

આ અંતરૂદ્ધ લાંબો વખત આવેલો, કેમ કે બૌદ્ધિક રીતે તેઓ
એમ માનતા થયા હતા કે આઝાદીની લડત તેમ જ સામાજિક
ક્રાંતિ માટે માર્ક્સવાદ વધુ સંતોષકારક માર્ગ પૂરો પાડે છે, પરંતુ
પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં એણે દેખાતું નહોતું, જ્ય પ્રકાશ અમેરિકાથી
પાછા કર્યા ત્યારે દેશમાં ફરી એક વાર રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો જીવાળ
બિટકો હતો. રાવી તરે પૂર્ણ સ્વરાજનો સંપ્લવ થયો. બીજે
વરસે ગાંધીજીએ કાંડીક્ય અને પોતાનો સુવિખ્યાત મીકાનો
સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. જ્ય પ્રકાશ પોતાની નગર સામે ૧૯૨૦-૨૧
નું વાતાવરણ ફરી ખડું થતુ જોઈ. પરંતુ ભારતના સામ્યવાદીઓ
તો આ યુગપૂર્ણમાં ક્યાંયે દેખાતા જ નહોતા ! તેઓ બધા
સાહસીઓવાદની તાબુદી અંગે બેરહેતીથી વાતો કરતા, પણ
તેને અનુસર્ય એમનું કોઈ પ્રત્યક્ષ વર્તન જોવા મળતું નહોતું.
ઊભટાના તેઓ તો ગાંધીજી આંદોલનને યુગૈવા આંદોલન અને
ગાંધીજીને ભારતીય જીવનના વર્ગના પીઠુ કહીને નિંદા કર્યા કરતા.
એમનો બંધો દોરીસંચાર દેશની બહારથી થતો. અહીંનો સામ્ય-
વાદી પણ તો મોસ્કોના કાઠની કંપુતળી માન હતો.

ભારતીય સામ્યવાદીઓ કરતાં બુદ્ધ શાહ

જ્ય પ્રકાશના વિચારોથી આ બિલકુલ વિરુદ્ધ હતું. અમે-
રિકાથી પાછા કરતાં લંડનમાં રહેવાનું ચલું ત્યારે ત્યાં રહેતા ભારતીય
સામ્યવાદીઓ સાથે એમને ઘણા ચર્ચા થયેલી. એ લોકોએ પૂછ્યું
કે ભારત બળેને શું કરતો કે જ્ય પ્રકાશ બેરોકે કમળા વિના
ઉતર આવેલા કે કોએસમાં બેસાઈને સ્વરાજના આંદોલનમાં
ભાગ લઈય તથા કોમિસને સામ્યવાદ તરફ વાળવા બનતી
કોશિશ કરીય. જ્ય પ્રકાશ એ લોકોને એમ પણ કહ્યું કે હું તો
લેનિન પાસેથી એમ જાણ્યો છું કે સંસ્થાનવાદી દેશોમાં સામ્ય-
વાદીઓએ ત્યાંનાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનો સાથે જીવંત વર્ગ મારક્સ

પણ ચાલતાં હોય તોયે તેનાથી આગળ ન રહેતું બોલેછે, પણ તેમાં જ બોલાઈ જતું બોલેછે.

સામ્યવાદી મિત્રો કહેતા રહ્યા કે કોનને આમ કહેવું તે સાચું, પણ હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. સ્તાલિનના નેતૃત્વ હેઠળ કમ્યુનિસ્ટ ઇન્ટરનેશનલે હવે નવી નીતિ અપનાવ કરી છે કે સામ્યવાદીઓએ બધે પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ સ્થાપવું બોલેછે, ક્રિસ્ટાનો અને મજૂરોનો એક અલગ પક્ષ બનાવવો. એ મિત્રોએ એમ પણ કહ્યું કે તમે જો સાચા સામ્યવાદી હો, તો ચૂં કે ચૂં કર્યા વિના ઉપરથી આ બે નીતિ નક્કી થઈ છે તેને જ તમારે અનુસરવું રહ્યું.

પણ જ્યમપ્રકાશના મિત્રજને આ ગિલકુલ માફક આવે એવું નહોતું. કોઈ પણ પ્રકારની મતાંધતા અને સર્વાંકુશતા એ કદાપિ માન્ય કરી શકે નહીં. વળી, વિચારધર્મિ સામ્યવાદી મિત્રોની વાત લખીને એમને એ બેતરી નહોતી. અને બ્યારે અહીં આવીને પ્રતિક્ષ પરિસ્થિતિ બોલે, ત્યારે જ્યમપ્રકાશ માટે બીજે કક્ષે વિચાર કરવાનો રહ્યો જ નહીં. એ અહીં સામ્યવાદી પક્ષમાં નહીં, પણ કૌશિસમાં બેસાયા. ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ તેમ જ ગાંધીજીના આદિ-કાર્યથી પ્રભાવિત થઈને એમણે સ્વરાજ્યની લડતમાં ઝંપલાવ્યું. જ્યમપ્રકાશના વહેવારલક્ષી વિચાર-વર્તનનું આ એક વધુ ઉદાહરણ છે. વળી, એમનો નાતો મૂળ માસ્કાવાદી વિચારસંપ્તિ સાથે હતો, રશિયન સામ્યવાદ સાથે નહીં, તેવુંયે આ લોકત છે.

જવાહર સાથે પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રેમ

વર્ધતાં ગાંધીજીને મળવા ગયા ત્યારે ત્યાં જવાહરલાલ સાથે પણ મળવાનું થયું. બન્ને વચ્ચે પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રેમનો નાતો બંધાયો. વિચારોમાં, ભાવનાઓમાં બંનેએ ઘણી નિકંદા અનુભવી. ફરી લાહોરમાં મળવાનું થયું. ત્યારે ઘણી વાતચીત થઈ. બંનેને એકબીજા એકલમ પસંદ પડી ગયા. જવાહરે પૂછ્યું, આગળનું શું વિચારો છે? જ્યમપ્રકાશના મનમાં ટેશન કામ કરવાનું હતું, પણ કમાવા ખાતર બનારસ ઢિંકું યુનિવર્સિટીમાં સમાવશરતના પ્રાધ્યાપક બનવાનુંયે હતું. જવાહરે તે વખતે કૌશિસના અધક્ષ હતા. એમણે કહ્યું કે અલ્લાહાબાદ આવી જવ અને કૌશિસ કચેરીમાં મજૂર-સંઘનાં વિભાગની જવાબદારી સંભાળી લો. જ્યમપ્રકાશને વાત ગમી ગઈ.

૧૯૩૦ના ચાર ભના જ્યમપ્રકાશ અને પ્રભાવતી અલ્લાહાબાદ ગયેલા યાત્રા ગયાં. શરૂઆતમાં તે બાણવું જુડું વર લીધું હતું. પણ પછી જવાહર એમને પોતાની સાથે જ રહેવા લઈ ગયા. બંને વચ્ચે પ્રેમનો નાતો ગાઢ થતો ગયો. જવાહરને જાણ્યું કે જ્યમપ્રકાશને કમલાદેવી અને પ્રભાવતી વચ્ચે પણ ઉત્કટ રહેતો સંબંધ બંધાયો. બંને આનંદીય સખી બની ગઈ. એ દિવસોમાં બંનેએ સાથે મળીને અલ્લાહાબાદમાં નિદેશી કાપડની દુકાનો તેમ જ

હારની દુકાનો પર ચિકિટ્સા, સભા-સરવસ, બહેનોનું સંગઠન, ચરખાનો પ્રચાર વગેરે અનેક કામો કર્યાં.

જ્યમપ્રકાશનું કામ તો એકેએક એકથી શરૂ થવાનું હતું. મજૂર આન્દોલન સાથે કૌશિસનો સંપર્ક રહે એવા પ્રમાણથી આ નવો વિભાગ શરૂ કરવાની જવાહરની કલ્પના હતી. હજી કોઈ વિગત-વાર ચોગળા તે એમના મનમાંયે નહોતી. જ્યમપ્રકાશ નાનકડી ઓફિસ શરૂ કરી. થોડો પત્રવ્યવહાર વગેરે થયો હતો. તેવામાં માર્યમાં દાંડીપૂચ અને મીડાનો સલામત શરૂ થયો. પછી માતાજીની બીમારીને કારણે સિતાબદિયા જવું પડ્યું. એટલે એએક મહિના માંડ કામ શરૂ થયું હતું.

કૌટુંબિક સમસ્યાઓ અને આર્થિક ભીંસ

લાંબી માંઠી બાદ માતાજીને દેહાંત થયો. જ્યમપ્રકાશને ભાવે આઘાત લાગ્યો. અત્યંત શોકાકુલ થઈ ગયા. તે વખતે એક પત્રમાં ગાંધીજીએ એમને વખનું, ‘તમારા શોકે હલકાવક છે, માનુષ્યેમ અદ્યુત છે.....પણ અધ્યેસાથ તમને સાવધાન કરું.....તમારા અદ્યુત પ્રેમમાં હું શોક બેઠું છું’. તમારો પ્રેમ માનમ હોવો બોલેછે.....તમારા પ્રેમનો વિકાસ થવો બોલેછે. સાચી માતા માતૃશ્રમિ છે. તમારા પ્રેમનું પરિવર્તન કરીને એ પ્રેમને અપાર્થિત બનાવવા માટે માતૃશ્રમિને કાં પોતાનું સમર્પણ ન કરે ?’

પણ તેવામાં જ્યમપ્રકાશના પિતાને લકલે થઈ ગયો. એમને તોફારી છોડાવી પડી. કુટુંબ ઉપર ભારે આર્થિક સંકટ આવી પડ્યું. નાના ભાઈનું ભણવાનું હજી પૂરું થયું નહોતું. કરેજ પણ થઈ ગયું. તેથી કુટુંબ માટે કમાવાનું જ્યમપ્રકાશ માટે બનવાનું થઈ પડ્યું. ગાંધીજીએ અત્યવસરકસ ગિરલા પર ભલામણનીકા લખી દીધી. અને ૧૯૩૧ માં કચેરે મહિના જ્યમપ્રકાશને ગિરલાજીના અંગત મહત્તીય તરીકે કામ કરું.

અમેરિકાથી આવ્યા બાદ શરૂઆતનાં પાંચસાન વરસ જ્યમપ્રકાશને ભાવે આર્થિક ભીંસ લેવા પડી. તેની ઘણી માનસિક તાણ પણ એમણે અનુભવી. મિત્રો પાસે હાથ લેવાયાં તેનોયે અનુભવ બહુ સારો ન રહ્યો. એક મિત્રે ૩૦૦ રૂપિયા આપ્યા તો તેવું વ્યાજ પણ વસૂલ કર્યું. ગમે તે રીતે આર્થિક ભેમવાઈ કરતાં-કરતાં દેશના કામોમાં રચ્યાપચ્યા ગહેવામાં એમને પુષ્કળ મુશ્કેલી પડી.

ગાંધીજીનું પ્રેમાળ પણ નિર્મમ સાર્વજનિક

પરંતુ ગાંધીજી જેવા ગહવર હતા. પ્રેમથી પણ નિર્મમતાથી તેઓ સ્વર્ધર્મનું ભાન કરાવતા ગયા, દેશસંવક માટેનો સગો રાઠ બતાવતા રહ્યા :

‘હું જાણું છું કે કયાવધાયે તમારી ભીંસ ભાંચું. ખનુ મારી શક્તિથી અપાક છે. તેથી મને તમને મદદ પડેલાપાડામાંયે તમારી મદદ બોલેછે.....હું તો તમને આમકાના માણસ જેવા બનાવવા માણું છું.....તમારે લગાઈમાથી અત્યારે ખરી જવું બોલેછે, આ લાઈફ વરસા સુધી આલશે. બનવે કમાવાને બોલવે હાગે:

થઈ ભાષા ત્યાંથી લકાઈમાં ફરી આવવી શકે છે.... ને લકાઈમાં પડે છે એમનું કૌટુંબિક માંદ છેડાડે પડે છે..... જેના પર કચ્છ છે, જેને લાઈ-ગઈનેના ખર્ચ ઉપાડવા છે, તેને માંદ આ લકાઈ નથી. આ લકાઈમાં તો સર્વસ્વ લેખવાની જરૂર છે. ગરીબનાં લાઈ-ગઈન કઈ રીતે ભણે છે? આપણે તો એવો રસ્તો યોગ્ય છે એટલે કે આપણાં લાઈ-ગઈને ગરીબીમાં લખી શકે અને તુરત આલેખિકા મેળવી શકે. પિતાજીને પેન્શનના પંચ રૂપિયા મળે છે, તે પૂરતા છે. એમની મિલકતમાંથી તમારે જાન્યે હાથ ઉઠાવી લેવા એટલે, વ્યવસ્થા એ ફફારી લેવા તૈયાર હોવ, તો લકાઈમાં ગઈ શકશે. સિપાઈનો આ જ ધર્મ છે.'

વ્યવસ્થા સાચા સિપાઈ હતા, એટલે ગ્રાંધીજી જેવા રાજ-વરના મીઠા રાહે ટકી શક્યા. દેશ ખાતર એમણે હસતે મોઢે ફફારી સ્વીકારી. વખતના આમાં ગિરલાજીને ત્યાં થોડા વખત નોકરી તો કરી. પણ એમનું દિલ દેશની આગ્રહની લક્ષ્મીમાં ભાગ લેવા તૈયાર હતું. એટલે જવાહરનું ફરી તેડું આવ્યું કે તુરત ગિરલાજીની નોકરી પડતી થઈ એ બહાદુરગાદ આવી ગયા. મજૂર વિભાગ તો ભોલો થઈ શક્યો નહોતો. કોંગ્રેસના મુખ્ય કાર્યકર્તામાં કામ કરવા લાગ્યા.

આંદોલનમાં અ'પહાંચું

દેશનું વાતાવરણ-ફરી તંબે થતું જતું હતું. ખીજી ગોળમેજી પરિષદ પડી ભાંગી હતી. નવા વાઈસરોયે કડક વલણ અપાસાર હતું. હતું. તેના સંબંધોમાં કોંગ્રેસ કારોગારીની ખેડ ૧૯૩૨ના બન-બુઝારીમાં મુ'બઈમાં મળતી હતી. તેમાં ભાગ લેવા જવાહરલાલ ગુલાહાડગાદથી નીકળ્યા. સાચે વ્યવસ્થાને પણ લીધા, એમને જુદા જગ્યામાં બેસાડ્યા અને અહરતના કાચળે બધા એમને સાંપી દીધા. જવાહરને વચ્ચે ટ્રેનમાંથી જ પકડી લેવામાં આવ્યા. વ્યવસ્થાને કાચળે મુ'બઈ પહોંચ્યા.

સરકારે દમનનો કોરડો વીંચ્યો. ગ્રાંધીજી તેમ જ દોશના બધા જ નેતાઓને ગિરફતાર કરી લીધા. દેકે દેકે પ્રાંતના આગેવાન કાર્યકરોને જેલમાં ધકેલી દીધા. કોંગ્રેસને ઝેરકાયદે કાંચળા બંદી કરી. સરકાર સખત હાથે આંદોલનને કચડી નાખવા માગતી હતી. ઇલેક્ટ્રીક વાલ્વે-નુસાર સરકારે અકંડાન્ય સાથે કાંઈ પણ ખડું કે કોંગ્રેસ તો ખરી ચૂકી.

૧૨મું ના, કોંગ્રેસ એક મરે એવી નહોતી. આંદોલનને એવી રીતે કચડી નાખી શકાય તેમ નહોતું. તે વખતે સરકારની નાચું ગેમનના કાર્યકારી નાચું હતાં. એમણે વ્યવસ્થાને કોંગ્રેસના કાર્યકારી મહાત્મજી નીચા. મોખાના સત્યાગ્રહ વખતે તો માની ખીમદારને કાચું તથા આર્થિક ચક્રાંતે કાચું વ્યવસ્થા આંદોલનમાં ઝાંખ ભાગ લઈ ચક્રા નહોતા. ૧૨મું આ વખતે એમનું પહેલું આંદોલનમાં અ'પહાંચું.

અન્ય નેતાઓની જેમજીનીમાં કોંગ્રેસને છવતી રાખવાની નેમ જ આંદોલનને બનાવે રાખવાની જવાબદારી મુખ્યને હો

વચ્ચના જુવાન વ્યવસ્થાને ઉપર આવવી પડી. અને તે એમનું વ્યવસ્થા નિવારણ, કાર્યકરો પેરિયોર હતા. એમની સાથે કાંઈ નાખતી એમના કિસ્સાને ટકાવી રાખ્યા. એમને કંગાલિત હતા. સરકાર, હડતાલ, પિકેટિંગ, સત્યાગ્રહ વગેરેના કાર્યકરો આપના ગણ્યા, વાતાવરણને માળવું મળવું, અને આ વધુ લગભગ ભૂલમાં થવાવધુ, કેમ કે કોંગ્રેસને તો સરકારે ઝેરકાયદે બંદી કરેલી.

કોંગ્રેસનું ભૂલું જેલ ભેગું

આ વખતે વ્યવસ્થાના વ્યકિતવના નેતાગૌરીના જુદા જુદા આવ્યા. દેશ આખામાં એ સતત ઘુમતા રહ્યા. કોલોને વચ્ચાના રહ્યા. પાતાની ગિરફતી અને દેશભક્તિને એ કાર્યકરોને લગાડવા રહ્યા. દેશમાં એ હજી જાનુ બાળીના નહોતા થયા. એટલે પોલીસની નજર ચુકાવોને ફરતી રહેવાનું એમના માટે થેડું સરખ હતું. ઇલેક્ટ્રીક વાલ્વે-નુસાર "ઇન્ડિયા લીગ" તરફથી એક પ્રતિનિધિ મંત્ર આપેલું તેને ટેકેલેજી લઈ જઈને અંગ્રેજ સરકારનાં દમન અને અત્યાચારનાં હસો જતાવ્યાં અને મારિતાં આપી. કોંગ્રેસની ચુપ વચકા પણ ચોટ, એક ટેકાને કોઈ સ્થાયા કાર્યકર વાળવાનું તો શક્ય નહોતું. પોલીસને થાપ આપતાં આખાં છુટે છુટે ટેકાવેથી કામ ચલાવવું પડતું. વ્યવસ્થાને આ રીતે આંદોલનને બળવું મળી અંગ્રેજ સરકારને સારી પેઠે હંકારી.

છવટે સરકારે ૧૯૩૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં વ્યવસ્થાને મદાસમાં પકડ્યા. તે દિવસે મુ'બઈના અંગ્રેજ દૈનિક "દ્રીસિસ બર્નિસ" હેડિંગ આપ્યું : Congress Brain Arrested—કોંગ્રેસનું ભેલું જેલ ભેગું. આ દિવસોમાં વ્યવસ્થાને જે કામ કરેલું તે બેતા આ કાચી રીતે વચકાં હતું.

જેલ-જીવનનો અથમ અનુભવ

વ્યવસ્થાને મદાસથી મુ'બઈ લાવવામાં આવ્યા. પહેલાં આર્થિક રોક જેલમાં રાખ્યા. પછી નાસિક ગેઝ સેન્ટ્રલ જેલમાં ખસેડ્યા. વ્યવસ્થાની આ પહેલવેલી જેલયાત્રા હતી. મદાસમાં હાથકડી નાખીને લઈ ગયેલા. જેલમાં એક નવી ગિરફતીને અનુભવ થયો. તીચે જમીન પર સુવાનું, ગોચાદિ માટે બુધ્ધિમાં વાસવ પડતું હોય. આ બધું જ નવું હતું. વાંચના-લખવાનું ચઈ શક્યું. વાંધાબળક ન હોય એવાં મુસ્તકો મળતાં. અખખામે સેન્સર થઈને આવતાં. વાંધાબળક ભાગ કાપી લીધો હોય. ખાવાનું બધું સારું નહીં. કાચું-પાકું પણ રહેતું. પરિણામે જેલમાંથી જ પેટનો રોગ લાગુ પડ્યો. ૧૨મું દેશ ખાતર, દેશને આઝાદ કરવા માટે આ બધું ક્ષેત્રે હોય સહન કરવાનું હતું.

પ્રસાવની તો મુખ્યગાનીમાં જ આંદોલનમાં પકડાઈ ચૂકેલાં. જે વચસની સખત જેની સખ એમને સમેલી. એમને લખનઉ જેલમાં સંખ્યાં હતાં. એમની તળિયત ઉપર પણ ગચર થઈ. વચ્ચે વચ્ચે એમને કિટ્ટર આવવી શરૂ થઈ. એ જેલમાં હતાં તે દરમ્યાન ગ્રાંધીજીના લાંબા ઉપવાસ થયા. ત્યારે પ્રણાવનીની ચિસોનો પાર ન રહ્યો.

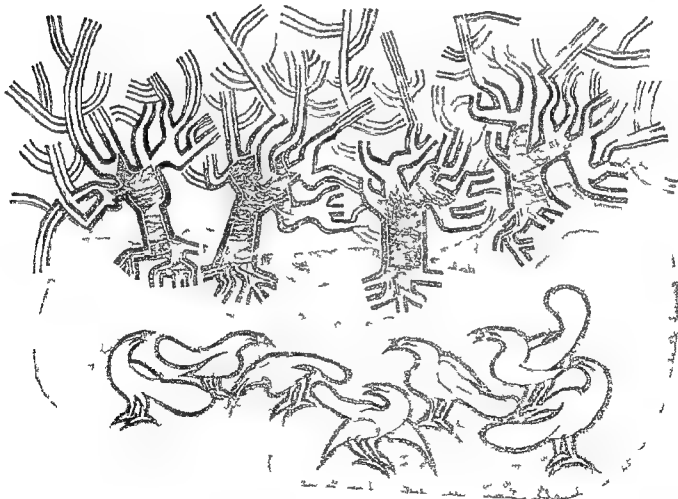
આમ જ્યારે શ અને પ્રજાવતી બંનેને સ્વર્ગની લક્ષ્મી
 ક્ષ મળી બંનેએ પહેલી વાર અત્યંત આદાલતના ભાગ લીધા
 વપરાશના જીવનનો ગંદ નંકી થઈ ગયો અને તે ની વિટ
 જીવો સહેલી પડે અને મુશ્કેલીઓ આપી પડે પણ હવે આ
 વન દશ માટે ન્યાયાલય છે ગાંધીજી આદાલત એ જ હવે જીવનના
 સર્વ તેનાથી લિન્ય કાઢે અરમાનો નહીં કાઢે લાક્ષ્મી નહીં

પ્રથમ લેક્ષ્યાના વખતેની પાતની અનુભૂતિ જ્યારે પ્રજાએ
 ગાંધીજી આ રીતે વર્ણવી હતી

ભાગે એક આત્મનુતોષ હતો દેશમાં રાષ્ટ્રીય આદાલતનું
 ગાંધીજીના નેતૃત્વનું એ વાતાવરણ બંધ થઈ ગયું એ લોક
 માનસ અને કે દશ માટે અહીં જ અને આપણા આગ

જ સહનથી જ સ્વર્ગનું મળે । દેશમાં શક્તિ નિભાવે અને
 તે બંને એ પ્રજાને આ યત્ન હતો જેમાં ભાગ લેવાનો
 એ હૃદયે એ પગનો અનને મોકલે મળે છે તે ભાગે પ્રેમના
 નળી એ નો એક જો મોટા આત્મસંતોષ હતો

આ રીતે મુજબની લક્ષ્મી લીક્ષ્યા પામીને જ્યારે કાલે
 પાતાનુ દન એ પૂર્ણ પૂર્ણ દેશવસ્તુ અને માનસનેવાના ભાગના
 અનુભૂતિ રી દીધે વિરાગમાં અનુભૂતિ આપ્યા મમ રૂવાની
 પદ્ધતિ અને માર્ગો બદલાયા પણ તે મધુ જ દશમના અર્થે
 માનવજાતના જીવો અર્થે તે નિગય એકત બીજી માર્ગ
 હોય નહીં બીજી કોઈ સ્વાર્થ નહીં બીજી કોઈ ઉદ્ધાર નહીં
 કરાવે અને માનવજાતને એ જ સર્વ સમર્પણ

૫

અનોખું દાંપત્ય

જ્ય-પ્રભાતુ દાંપત્યજીવન અનોખું ગણુ છે. તે ઘણી રીતે આગવું હતું. વળી, શરૂઆતમાં તો તુલ્ય મંદનમાંથી એ પસાર થયું. આકરી અગ્નિપરીક્ષામાંથી તવાઈને એ અસંત શુદ્ધ સ્વરૂપે બહાર આવ્યું. આ મંદન અને આ અગ્નિપરીક્ષા એ જ્યપ્રકાશના જીવનની કાંઈક ચોઈની બાજીતી બાજુ છે.

લગ્ન થયા ત્યારે જ્યપ્રકાશની ઉંમર ૧૮ વરસની અને પ્રભાવનીની ઉંમર ૧૪ વરસની કાંઈ પૂર્વ-પરિચય તો હતો નહીં. લગ્ન બાદ તુરંત સાથે રહેવાનું જે બન્યું નહીં. જ્યપ્રકાશ અમેરિકા ગયા તે પહેલાં થોડો વખત બંને સાથે રહેલા. એટલે નિકટનો પરિચય કેળવવાનો, એકબેઠને સમજવાનો મોકો ઝાઝો મળ્યો નહોતો. પછી સાત વર્ગ જ્યપ્રકાશ અમેરિકા ગયા અને પ્રભાવની મોટા ભાગે ગાંધીજીના આશ્રમમાં રહ્યાં. તે જમ્યાન પત્રવ્યવહારથી થોડોછોડી સંપર્ક રહ્યો.

દાંપત્યજીવનમાં આંતરિક સંઘર્ષ

પ્રભાવની ગાંધીજી સાથે રહ્યા તે જમ્યાન એમના પર આશ્રમજીવનનો પ્રભાવ પડ્યો નહોતો. એમને પ્રભાવનીનો સંકલ્પ સેવાનો પ્રેરણા થઈ. આમ તો જ્યપ્રકાશનોયે ખ્યાલ એવો હતો કે આખો દેશમાં કંપી છે એટલે “દેશી લાઈફ”, બચ્ચાં-ગરબાની બવાનકરીમાંથી મુક્તિ મેળવું સારું અગાઉ જ્યપ્રકાશ અને પ્રભાવની સ્વયે આવી થોડીક અછકટી વાતચીત થયેલી. પરંતુ પ્રભાવનીનો વાત કોઈ જ્યપ્રકાશના મનમાં નહોતો.

અમેરિકાથી પાછા ફર્યા ત્યારે એ પ્રભાવની વગેરેમાં માનનાયે નહોતા. પરંતુ પ્રભાવની પોતાના સંકેતમાં અડગ હતાં. આને લઈને એમનાં દાંપત્યજીવનમાં એક આંતરિક સંઘર્ષ ઊભો થયો અને તે ઘણા વરસો સુધી ચાલ્યો.

પ્રભાવની આમ તો મેળનીથી લખતાં. લગભગ ૪૫ વરસની એમની લખેલી કાપરીઓ મોજૂદ છે. પરંતુ એ કાપરીઓમાં આ આંતરિક સંઘર્ષની તોષ નથી તેમ જા તોમાં થોડાક સંકેતો જણ મળે છે : ‘બાપુએ મને જ્યપ્રકાશ બાબતમાં ઘણી વારો સમજાવી.....બાપુ સાથે ખૂબ વારો થઈ. એમણે સારી રીતે સમજાવ્યું સુદ ઊપદેશ કીધા. પોતાના વિશેની વારો પણ કરી. પરમાત્મા સારી રહ્યા કરે તબિયત બહુ અશાંત છે. ઈશ્વર ખ સરોમાં છે ...કોઈ અમર નવી પડતી. ઈશ્વર ખાન કરી રહી છું અને મારીતે કે.....બાપુ સાથે વારો કરી. એમણે સારી રીતે મારા કર્મ સમજાવ્યાં. ત્યાર બાદ બાપુ અને જ્યપ્રકાશ કચ્છે ને વારો થઈ, માલગતી રહી.....તબિયત ચિંતિત છે. ઈશ્વર ખ સરોમાં છે. એ જ મારી મદદ કરશે... બાપુએ ખૂબ સારી રીતે અમારા બંનેના રૂપક વ્યા વિશે સમજાવ્યું.....’

આ માનસિક તાલુકી અસર પ્રભાવનીના સ્વાસ્થ્ય પર પણ પડી. એમને અવાગમવા ફિટ્ન અને હિરડેરિયા આવવા ગયા. ગાંધીજીના એમના પત્ની પત્નીઆ આ વરસોને ઉદ્દેશ્ય વાર વાર જોવા મળે છે.

પ્રભાવતીને બ્રહ્મચર્યની પ્રેરણા

હોઁ હરિ દેવ શમંજી હુલાઈ ૧૯૭૨ માં પ્રભાવતીજીની એક વિસ્તૃત મુલાકાત લીધેલી. તેમાં આ બ્રહ્મચર્યના સંકલ્પ વિશે પ્રભાવતીજીએ કહ્યું છે :

"હું સામરમતી આશ્રમ પહોંચી. ત્યાં બધું જોતી, સાંભળતી. મને સાડું લાગતું કે દેશની સેવા કરવી છે તો આ પ્રકારનું જીવન વ્યવસ્થિત કરવું પડશે. એટલે મેં બાળજીને કહ્યું કે હું તમારી સાથે બ્રહ્મચર્ય વિશે ચર્ચા કરવા માગું છું. પહેલાં તો એ ટાળતા રહ્યા કે હજી તું સમજીતી થા, હાથમાં શી બદર છે ? પણ મેં કહ્યું કે હું તો બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લેવા માગું છું. ત્યારે બાળજીએ કહ્યું કે રીક છે, તારાં લગ્ન થઈ ગયાં છે માટે તારે બધપ્રકાર સાથે વાત કરવી નેઈએ અને પછી આપસમાં નક્કી કરીને આપું કોઈ પ્રયત્ન ભરવું હોય તો ભરી શકાય. તું એમને લખ. પછી જ તું મત લઈ શકે. મેં બધપ્રકારને અમેરિકા લખ્યું. એમણે જવાબ લખ્યો કે આપણે રૂબરૂ મળીશું ત્યારે આની ચર્ચા કરીશું, પરંતુ તો શું લખ્યું ? પછી બધપ્રકારના અહીં આવ્યા બાદ જ્યે જાને ગાંધીજી પાસે ગયાં. એમની સાથે વાતચીત થઈ. એમણે મને કહ્યું કે બધપ્રકાર સાથે જવાનો તારો તો ધર્મ છે, કર્તવ્ય છે. અને મને યાદ છે કે બધારે વિદાય લેતી વખતે હું બહુ રોતી હતી ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું કે નહીં, બધ્યો અને સાથે રહો, એકબીજાને સમજો, તારે જવું જ નેઈએ. અલ્લાહાબાદમાં અમે લોકો સાથે રહ્યાં તો આપસમાં ઘણી વાતચીત કરી, અને એકબીજાને સમજાવ્યાં. પરંતુ હું એમ કહેવા માગું છું કે જે લોકો એમ કહે છે કે ગાંધીજીએ આત્મ કરાવ્યું અને એમના કહેવાથી મેં બ્રહ્મચર્યનું મત લીધું, તો ગાંધીજીએ કશું કહ્યું નહોતું. બીજાની એમણે તો મનાઈ જ કરી અને એ તો વાતચીત રહેતા રહ્યા કે મારે બધપ્રકારની સાથે રહેવું નેઈએ. એમની સંભાળ રાખવી નેઈએ. સેવા કરવી નેઈએ. ગાંધીજીના મારા ઉપરના પત્રોમાં પણ એમણે આત્મ જ લખ્યું છે. માટે મેં કોઈ મત કોઈના કહેવાથી નહોતું લીધું. પરંતુ નાનપણથી જ માતું આત્મ કાંઈક વલણ હતું. ત્યાં આશ્રમમાં બંધને બધું નેઈ. તેને લીધે સ્વાભાવિક રીતે આ તરફ હું અગ્રસર થઈ."

બધપ્રકારને એકઠે પત્રમાં પ્રભાવતીજી લખેલું : 'બધારે હું કિશોરલાલભાઈ અને ગોમતીબહેનને લેઈ છું. ત્યારે હમેશા સનમાં એવો વિચાર આવે છે કે ઈશ્વર આપણા જાને માટે આપો શુભ અવસર ક્યારે દેશે ? આપણે જાને એક સાથે રહીને સહયોગથી કામ કરીએ !... આપણે આપણા મનાઈ છોડી દેવા નેઈએ. આપણે બે ગરીબોની સેવા કરવા માગતા હોઈએ. તો આપણે આપણું જીવન ત્યાગમય ગમાવવું નેઈએ.'

ગાંધીજી સાથેના પત્ર-વ્યવહાર

પ્રભાવતી પોતાના નિયમમાં અડધ હપ્તા, આને લઈને એક આંતરિક સંદર્ષ લખ્યા. વખત સુધી આવ્યો. આમાં ગાંધીજી પણ સ્વાભાવિક રીતે સંકળાયેલા રહ્યા. એમની અને બધપ્રકારની

વચ્ચે ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૬ સુધી આ વાચત ઘણી ચર્ચા થતી રહી અને પત્ર-વ્યવહાર પણ આવ્યો. ૧૯૩૭માં પ્રભાવતીજીનું મૃત્યુ થયું ત્યાર બાદ બહુતા કાગળોમાંથી બધપ્રકારે આ વાચત અંગે ગાંધીજીને લખેલા પત્રોની એક થોડકી હાથમાં આવી હતી. એ પત્રો વાંચીને બધી જૂની સ્મૃતિ તાજી થયેલી. ત્યારે બધપ્રકારજી બહુ દુઃખી-દુઃખી થઈ ગયેલા. પત્રો વાંચતા બધ અને એમની આંખેથી ચોધાર આંસુ વહેતાં બધ. 'આવડા મોટા મહાત્માને મેં આપું-આપું લખેલું ?' એમને ભારે વેદના થઈ. વાંચીને તે કાગળો એક પછી એક ફાડવા માંડ્યા. એમને વિનંતી કરાઈ કે તમે તો રેકર્ડ રાખવામાં માનો છો, એટલે આ રીતે કાગળો ફાડી નાખવાને બદલે કોઈક વ્યવસ્થા કરો. એમણે કાને તો ધરેલું, પણ એમનું મન માન્યું નહોતું. આજે હવે એમની નિકટ રહેલાંઓને આ પત્રો અંગે કશી માહિતી નથી. સંભવ છે, બધા જ કાગળો ફાડી નાખ્યા હોય.

પરંતુ ગાંધીજીએ બધપ્રકારને લખેલા જવાબો મેળૂઈ છે. અને તેના પરથી બધ-પ્રજ્ઞાના દાંપત્યના આંતરિક સંબંધોના ગરાબર ખ્યાલ આવી શકે છે. એ બધા પત્રો ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૬ના ગાળાના છે. એ પત્રો વાંચતાં એકાકિતને અતુલબ થાય છે. બધપ્રકારને બેચો બેચો છે, એમની નબર સામે ગાંધીજીના શબ્દો વાંચતાં-વાંચતાં બધપ્રકારના લાવ સહેજે ખડા થઈ બધ છે. બધપ્રકારનાં રોષ, રીસ, ધારદાર પ્રહાર, આસ્તોષપણ, મૃદુતા, બિર્મિશીલતા વગેરે વિવિધ લાવો ગાંધીજીના પત્રો પરથી આપણે કલ્પી શકીએ છીએ.

ભારોભાર સહાતુભૂતિ

ગાંધીજીના પત્રોમાં બધપ્રકાર પ્રત્યે ભારોભાર સહાતુભૂતિ છે. કાચવૃત્તિની પ્રગળાતાને ગાંધીજીને પોતાને ખાસ્સો અવલવ હતો. તેથી એમણે બધપ્રકારને લખ્યું છે : 'તમારું દુઃખ સમજી શકું છું..... તમારા દુઃખથી મને દુઃખ થયું છે.....' 'ભૂલી જવા' નો મતલબ તમે બીજા સમજ્યા. જેમ અમેરિકામાં પ્રભાવતીને ભૂલી શક્યા હતા—એની હાજરી નહોતી મળી શકતી—એવી જ રીતે એક વરસ સુધી ભૂલવાની વાત હતી..... તમારો પત્ર મળ્યો છે. સ્વચ્છ છે. તમારી રિસ્તિત હું બિલકુલ સમજી ગયો છું. પ્રભાવતી સાથે રહેવાની તમારી ઈચ્છા સ્વાભાવિક છે. એ હાલતમાં હું એને વધી રાખવા નથી માગતો..... તમારું જીવન નિરસ ગતી રહ્યું છે, તેવું મને દુઃખ છે જ..... તમારો મોકો અને શુદ્ધ હૃદયથી લખેલો પત્ર મળ્યો હતો... .. મારા માટે તમારા દિલમાં સ્થાન અને માન છે, એ તો હું સારી રીતે બંધું છું. મળીશું ત્યારે વાતો કરીશું.'

એમ લાગે છે કે ગાંધીજી એમના અદરમાન છતાં બધપ્રકારને કારણે બધપ્રકારને મેષ ક્યારેક આશ્રમ અને આશ્રમજીવન ઉપર કીતયો હતો. નૈતિક બંધનો, વ્રતનિયમો વગેરે બાબત એમણે પોતાનો બીજાનું હાલતો હજો. તેથી ગાંધીજીના પત્રોમાં આમણે

વાંચીએ છીએ : ‘તમારા અને મારા આદર્શ સિન્ન હોવાને કારણે આશ્રમની પ્રણાલી તમને સારી નથી લાગતી, એ તો હું સમજી શકું છું.’ તેમ છતાં પ્રણાતું આશ્રમમાં રહેવાનું સહન કરે છે, એ જોઈને અને સારાંદ આશ્રમ થાય છે.....જેટલું તો તમને સમજવું જોઈએ કે ન હું અને પોતાને મહાત્મા મારું છું, ન આશ્રમને કોઈ મોટી વાત મારું છું. આશ્રમના દોષોને, આશ્રમમાં રહેનારાઓની અવગતિને હું સારી પેઠે જાણું છું... જનનાલાલજી ને તમે મારા વિશે જે કંઈક કહ્યું તે કહેવાનો તમને અધિકાર હોતો. પરંતુ તમારું દુઃખ તમારે અને જતાવડું જોઈવું હતું.’

‘અને કહો, હું શું કરું?’

જ્યપ્રકાશને એમના મિત્રો કહ્યા કરતા કે તે પત્નીને આશ્રમમાં રાખી તેવું જ આ ફળ મળ્યું. આશ્રમમાં તો બધી છોકરીઓને આવું જ કરી નાખે છે. આવો લાવ જ્યપ્રકાશના પત્નીમાં વ્યક્ત થયો હતો. તેથી જવાબમાં ગાંધીજીએ લખ્યું : ‘આમાં મારી જવાબદારી તો છે જ. પ્રણા મારી સાથે રહી અને મારી વાતોએ, મારા આચારો એના પર અસર નાખી. હવે હું નથી બાળતો કે શું કરવું ઉચિત છે.....પ્રણા મારી પાસે આવી જીવિશીરખાણની અને તમારી સંમતિથી. મારી જે કંઈક અસર પ્રણા પર પડી તેના માટે તો શું કરી શકાય? પરંતુ મારા સંપર્કથી પ્રણાની પિતાસહિત અને પતિપ્રેમમાં કશી નુકસા નથી આવી.....હવે અને કહો, હું શું કરું? તમે જો એમ ધ્યાનમાં લો કે પ્રણા ન મારી પાસે આવે અને ન મને પત્ન લખે, તો તમારા સંતોષ ખાતર એવા પ્રતિબંધો મળે શકે સ્વીકાર કરી લઈશ.....તમારા બંનેના આદર્શમાં ભેદ જોઈ શકાય. પ્રણાવતીના આદર્શ જનવામાં માંગે હાથ છે ખરો. તેનો અને અધ્યોસ નથી. પરંતુ તમારો પ્રેમ એને તમારા આદર્શ તરફ ખેંચી બળ્ય, તો હું રાજી થઈશ. મારી જવાબદારી એાછી થશે. તમને સંતોષ થશે..... મારા માટે એટલી પેઠની વાત છે ખરી કે જે કળવણી પ્રણાએ મારી પાસેથી મેળવી છે, તેમાં તમારી પૂર્ણ સંમતિ નથી. એ કળવણી બદલ તો ઘણું નથી શકતો. જેટલું પ્રણાએ અપનાવ્યું છે. તે તો એવું જ થઈ ગયું. હવે તમારાથી નેટીના પ્રહાર એની હિંદ પર અને એના હૃદય પર થઈ શકતા હોય. અવગત કરો. મેં પ્રણાને કહી દીધું છે, મેં જે કંઈક જણાવ્યું છે, તેનો અસર ન કરીશ. તારી હિંદ અને તારું હૃદય જેમ કહે તેમ જ કરો.’

જ્યપ્રકાશને દલીલ કરી હતી કે પ્રણા સ્વતંત્ર રીતે વિચારી જ કર્યાં શકે છે? એ તો તમારા જેવા મહાત્માના અભાવ હેઠળ અતી થઈ છે. આગે ગાંધીજી કંઈક આત્મ હૃદય લખે છે : ‘જિજ્ઞાસુ કરવામાં આગ્રહ નથી. તેમાં માંગે દોષ હશે. પરંતુ વધારે તો અસરને દોષ છે, જે કે આજ જોઈએ તો કહેવા મળ્યું. જિજ્ઞાસુની વાતમાં રાખે છે? અને તમારું મિત્ર તો ને જિજ્ઞાસુ પોતાને અજાણ માનવી જ નથી. અહીં વિવેક મળે અને ને આગ્રહ નથી મેં બહુ કોઈક જોઈ છે. ત્યારે પ્રણાને જે ન ને દોષ અજાણ છે, અને શું કહ્યું મને :’

‘હું તટસ્થ છું. તમારી જોડની ખુશીમાં મારી ખુશી!’

ખડું જોતાં ગાંધીજી તો ધર્મસંકટમાં આવી પડેલા. પ્રણાવતી માટે એમનો કોઈ આશ્રય નહોતો. પોતાની તટસ્થ ભૂમિમાં એણે પત્નીમાં વારંવાર વ્યક્ત કરી છે : ‘મારી જે જ અસ્થિ લાપા છે કે તમારું દાંપત્ય આદર્શ બને..... મારા માટે ધર્મસંકટ છે, પ્રણા મને અથવા આશ્રમને છોડવા નથી માગતી. હું કેવી રીતે એને કાઢી શકું? હું ઇચ્છું છું કે પ્રણા તમારી પાછળ પાછળ ફરે, અને તમારા બંને વચ્ચે જે અંતર પડી ગયું છે તે દૂર થઈ જાય. પરંતુ જો પ્રણાને પોતાનો કોઈ આદર્શ રાખવાનો હક હોય, તો તમારા અને એના આદર્શમાં જ અંતર છે.....પ્રણાવતી સાં આવે છે. હવે તમે બંને અહીંના બંધનથી મુક્ત છો. બંને શાંતિથી એમને જે નિશ્ચય કરવો હોય, કરી લો. તમારી સંમતિ વિના પ્રણા આશ્રમમાં નહીં રહે. હું તો તમારું બંનેનું શ્રેષ્ઠ થાય, એ જ ઇચ્છું છું. ઈશ્વર બંનેનું હાથ કરે!.....આપણે ત્રણેય મળીને નક્કી કરેલું કે પ્રણા વર્ષા રહેશે. હવે જો તમારું દિલ આનાથી છુટું ઇચ્છતું હોય, તો મારી કોઈ પરિચય નથી.....હું કોઈ રીતે દખલ દેવા માગતો નથી.....જ્યાં સુધી તમને બંનેને મારી સંમતિની દરકાર રહે છે, મને પ્રિય લાગે છે કે તમારા જીવનમાં હું કંઈક હિસ્સો લઉં. ખતું મને સાડું એ લાગશે કે તમે બંને હવે પોતાનું જીવન એકબીજાની ઇચ્છાનુસાર વ્યતીત કરતા હો.....પ્રણા સાથે વાત કરી લો અને પછી બંને તમારા નિશ્ચય મને જણાવો.....બંને મળીને કાંઈક ફેસલો કરો. મારે તેમાં કંઈક કહેવાનું નથી. હું તો જ્યાં તમે કહો ત્યાં સલાહ આપી શકું. હા, કોઈ એકબીજા પર જવાબદાર ન કરો.....પ્રણાવતી ઘણા દુઃખ સાથે આવે છે. એનો નિશ્ચય છે કે તમને પ્રસન્નચિત્ત કરીને શીઘ્ર પાછી આવી જશે.....હું તટસ્થ છું. તમારા બંનેની વચ્ચે આવવાનો મને કોઈ અધિકાર નથી.’

સ્ત્રી-પુરુષ-સંબંધની મર્યાદાઓ

આની સાથેસાથ સ્વરસ નિર્ણય કરવામાં ખાસ શું બાનમાં રાખવું જોઈએ, તે જાતથી જવાબ ગાંધીજી શુદ્ધા નથી. તેમ કરતાં કરતાં સ્ત્રીપુરુષ-સંબંધની મર્યાદા અંગે થોડી ઇચ્છાવદ્ત થયું કરી દે છે : ‘તમને કહેવાની આવશ્યકતા નથી કે નેટીની સ્વતંત્રતા પુરુષોને છે, તેટલી જ સ્ત્રીઓને પણ હોવી જોઈએ.....મારો જોવા દઈ આશિષપ્રદ છે કે દંપતીમાં એક વિકાસશીલ થાય તેથી બીજા અથવા બીજાને વિકાસરત થવાનો કોઈ ધર્મ નથી. પ્રકૃત, જેને વિકાર પેલ થયો છે, તેને શાંત થઈ જવાનો ધર્મ છે..... જેમ ખામદાર રતો સાથે શક્તિ સંગ કરે, તો તે અનીતિ માનવામાં આવે, તેમ જ જે પત્નીની વિષય ભોગ્યવાની ઇચ્છા નથી તેની સારી સંગ કરે એ જ જુની અનીતિ છે.....તમારી સામે કંઈક અસર આ-સ્વતંત્રચી છે. જે પ્રણાવતીને એટલી જ સ્વતંત્રતા છે નેટીની વચ્ચે, તો પ્રણાવતીને પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો મોટો અતી દરો મ્યાનવદ્ત છે.’

સૌથી નિહાળક મુને એ કે પ્રભાવતી પોતે બ્રહ્મચર્યાના સંકલ્પ માટે કેટલાં તૈયાર છે. આ વિશે ગાંધીજીનું નિરીક્ષણ ચાલ્યા કરતું. છેવટેના નિહાળ આ વાત પર નિર્ભર રહેવા નેહંચે એમ એ માનતા : ‘પ્રભાવતીના વૈરાગ્ય બાળત આપણે મળીશું’ સારે ક્યારે ચર્ચા કરીશું.....એ ને વિકારવશ રહે તો તો કાઈ પ્રશ્ન નથી રહેતો. પણ ને વિકારવશ ન થાય તો એની રક્ષા કરવી એ તમારું પરમ કર્તવ્ય માત્રું છું.....સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં એ પોતાના હૃદયને ઝાળખા લે તો એને અખર પકડે કે પોતાનું શું કર્તવ્ય છે.....પ્રભાવતી ને પોતાને છેતરતી ન હોય તો નિર્વિકાર છે એમ પ્રતીત થાય છે. એ તમારા વશમાં રહેવા છતાંયે વિકારવશ નથી થતી, એટલે મને લાગે છે કે પ્રભાવતીને મુક્તિ આપવી નેહંચે.....પ્રભા તમને ભોગસુખ નથી આપતી, કેમ કે નથી આપી શકતી. અને આ ચીજ એનામા સ્વભાવસિદ્ધ છે. મારી પાસે આપી તે પહેલાથી જ એ નિર્વિકાર હતી. આ વાત આપણે તો એની છલે જ ભાણી શકીએ છીએ. એણે મને તો આ જ વાત વારંવાર ભારે દહંતાથી કહી છે, અને મેં તે વાત માની છે.’

‘ગાંધીજીને નિંરુત તક !’

અને એક પગમાં ગાંધીજીએ એની વાત લખી દીધી, નેણે બપ્રકાશના દિવસે બેહદ મોટ પહેંચાડી, એમનું હેતુ ધ્વાનું : ‘એટલા વાસ્તે મારો તો દહ અભિપ્રાય છે કે ને પ્રભાવતીને વિકાર નથી, તો એને મુક્તિ આપવી નેહંચે અને તમારે બીજાં લગ્ન કરી લેવાં નેહંચે. તેમાં હું અધર્મ નથી માનતો. શું કરીએ ? તમારી ભોગેચ્છાને બલાતકારથી કેમ ગેઠાય ? તમે તો ભોગેચ્છાને આવશ્યક અને આત્માને માટે લાભદાયી માનો છો. એવા સંભોગેમાં બીજાં લગ્ન કરવામાં હું કાઈ દષ્ટિએ ખરાબ ચીજ નથી માનતો. મારો તો એવો ખ્યાલ છે કે તમારા આમ કરવાથી સમાજને એક સાદું દર્શન મળશે. ઘણા નવયુવક પોતાની પત્ની પર બળાતકાર કરે છે. ઘણા વેશ્યાગમન કરે છે. ઘણા તેનાથી વધારે અનીતિ કરે છે. અહીં તો પ્રભાવતીએ કુમારિકા જીવન પસંદ કર્યું છે. તમને બ્રહ્મચર્યાની ઇચ્છા નથી. એટલા માટે તમે પ્રભાવતીની ઇચ્છાના રક્ષક બનો છો અને પોતાના માટે બીજી સ્ત્રી શોધો છો. આ યોજનામાં મને કયાંય પણ ભૂરાઈ નથી જણાતી.’

પાછળથી ડૉ. હરિ દેવ શર્મા સાથેના વાર્તાલાપમાં બપ્રકાશજીએ આને ગાંધીજીને mathetics logic—નિંરુત તક કહેલો. એમની કલ્પનામાંયે આ આવે તેમ નહોતું પ્રભાવતીને પણ આટલી પ્રતીતિ તો થઈ જ ચૂકી હતી. એટલે ગાંધીજી તો એમને માટે પિતાતુલ્ય હતા, શુરુતુલ્ય હતા. એમના ઉપર પ્રભાવતીને અવિચળ શ્રદ્ધા હતી. તેમ છતાં ગાંધીજીની આ વાત પર એમણે પણ માથું ધુણાવ્યું. એમને થયું કે આ તો બપ્રકાશ પર ભારે અત્યાચાર કરી નાખ્યો, એમને અત્યાચાર કર્યો : ‘મેં ભાણેને કહ્યું કે તમારે આનું નહોતું કરવું નેહંચું. આ બહુ જ મોટું થયું.’

બપ્રકાશને દુઃખ થયો. એમના મનમાં આવી કાઈ વાત છે જ નહીં. બપ્રકાશના સ્કેટિક સમ નિર્મળ દિલનો આ વિચલ્ય હતો. ગમે તેવા મતભેદ છતાં પોતાની સત્યાઈ, ઇમાનદારી અને હૃદયની શુદ્ધતા વિશે એ પહેલેથી આવી પ્રતીતિ સામાને કરાવી શકતા હતા.

હૃદયના ઊંડાણના આશીર્વાદ

ગાંધીજી પણ બપ્રકાશની આ નિર્મળતા પર મુગ્ધ થઈ ઉઠેલા. પોતાના હૃદયના ઊંડાણમાંથી એમણે આ અનોખા દંપતીને આશીર્વાદ આપ્યા : ‘ને બીજી સ્ત્રીને ખ્યાલ સુધાયે તમને નથી, તો પ્રભાવતી ખાતર તમારે બ્રહ્મચર્યા પાલન કરવું નેહંચે. અને પ્રભાવતી પર તમારો ખરેખર આવો પ્રેમ છે, તો અતુલવધી તમે ભોગો કે તમારા વિકાર પ્રભાવતીની નિકટ શાંત થઈ જાઓ.....ધર્મ ને રસ્તો જતાવે તેમ કરો અને તેમ કરવાની લગ્નવાન તમને શક્તિ દો.....હવે માર્ગ સાફ છે. બધાં છળો ત્યાં પ્રભાને યોલાવી લે.....વિશેષ કાંઈક કરવા માટે પ્રભાની ઉત્પતિ થઈ છે.....પ્રભા અહીં રહે છે, તો આગામી સંવાને માટે.’

આગળ જતાં આપણે નેણું કે ગાંધીજીના આશીર્વાદ બરાબર કળ્યા અને એમણે ખૂંદેલા વિધાસ પૂરેપૂરો સાચો થયો.

અનેરી શાલીનતા અને દિલની અચીરાત

આ આપાચે આંતરિક સંઘર્ષ દખ્યાન બપ્રકાશી શરૂઆ કર્યો હશે, રીસ કરી હશે, ચોડી ઘણી કડવાશ પણ જતાપી હશે. તેમ છતાં મથાંલાંગ કયાયે ન કર્યો. તીવ્ર મતભેદ છતાં પ્રભાવતીની સ્વતંત્રતા એમણે અસુચ્ય રાખી. એ જ ખરો સ્વતંત્ર ધુરુપ છે, ને બીજીની સ્વતંત્રતાનો પૂર્ણપણે આદર કરે છે. બપ્રકાશ અને પ્રભાવતી આમ તો બિહારી સમાજના સંસ્કારોમાંથી આવેલા. પણ બપ્રકાશે ધણીપણું કદી ન આચ્યું. ગાંધીજી આગાઉના દિવસોનું પોતાનું ધણીપણું ભૂલ્યા નહોતા. તેથી આ આપાચે પ્રકરણથી બપ્રકાશ માટે એમને આદર ને પ્રેમ જીવળ્યો, બપ્રકાશનું એમના દિલમાં સ્થાન થયું. એ નેતા કે આ જીવાનકાની છત્રપટાહમાંયે એક અનેરી શાલીનતા છે, આત્મગૌરવ છે, અબજનતા છે. દિલની અચીરાત છે, પ્રેમનો વેલવ છે. એની દિસ્ટરી, નજીવતા અને શુદ્ધતાએ એમને છતી લીધેલા. પ્રભાવતીને એ કલા કરતા : ‘તારે દુઃખ ન લગાડવું. લગીયે ચિંતા ન કરવી. એ તો અંતમાં મારા રસ્તા પર આવવાનો છે.’

૧૮૪૦માં દેવલી કેમ્પન બનાવ વિશે ગાંધીજીએ બહેર નિવેદન કર્યું. તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું : ‘ચિંત-ચત્તીના નાતે બપ્રકાશ નારાયણ અને પ્રભાવતી એકે આદર્શ દંપતી છે. બપ્રકાશે ક્યારેય પોતાના વિચાર પ્રભાવતી પર લાદવાની કોશિશ નથી કરી. મારી પાસે છૂટથી આવતાં એમણે એને કદી નથી ગેઠા.’

‘મને તકાતું જ દેવ મળે છે !’

પાછલાં વરસામાં બચ્ચપ્રકાશજીએ પોતાના દાંપત્ય જીવનના આ શરૂઆતના સંઘર્ષ વિને થોડું દિલ ખોલેલું. હાં હરિ દેવ ગમ્યો જુલાઈ ૧૯૭૨માં એમના મોઢે એમનો જીવનવૃત્તાંત બહુવા એક વિસ્તૃત મુલાકાત લીધી. ત્યારે એમને સમાલ પુછાયો, ‘અમેરિકાથી પાછા ફર્યા બાદ તમે અભ્યર્થના પ્રતિજ્ઞા લીધી, તે વિશે કોઈ કહેશે ?’ આના બવાબમાં બચ્ચપ્રકાશજીએ પોતાની લાક્ષણિક નિબાલસાથી કહ્યું :

‘અભ્યર્થના પ્રતિજ્ઞા મેં નહોતી લીધી. એ તો મને તકાતું જ દેવ મળે છે. એમ જોઈએ તો અભ્યર્થના નિલાયનું છે, એવું ખરું નથી. ત્યારે હું ત્યાં અમેરિકામાં હતો, ત્યારે પ્રભાવતી ગાંધીજીના આશ્રમમાં હતી. એના પર સાના વાતાવરણની અસર પડતી. તો એના મનમાં થયું કે હું સંઘર્ષ લઉં, આવી પ્રતિજ્ઞા લઉં. બાપુજીએ એને ક્યારેય નહોતું કહ્યું. જોકે, કદાચ એમ જ કહેવું કે ઉતાવળ ન કર, વિચાર કરીને કરજો. પશુ પ્રભાવતીએ કહ્યું કે નહિ, મારે તો આ કરવું છે. મને એવું ખતમાં લખેલું. હું અમેરિકાથી આવ્યો. હવે, પ્રભાવતીએ તો અભ્યર્થનાનું વત લઈ લીધું. મારે તો એને honour કરવાનું હતું, માથે ચઢાવવાનું હતું. તો બાપુજી સાથે વાતચીત થઈ. પ્રભાવતી તો પોતાની વાત પર અડા હતી. અને બાપુજીએ-કેટલી ruthless logic-નિમિત્તે તમે એમના હોતો કે એમણે કહ્યું કે બચ્ચપ્રકાશને જોઈએ તો ખીચું લગ કરો ! તો મેં કહ્યું કે ખીચું લગ મારે નથી કરવું. ઠીક છે, તેં આ ક્ત લીધું છે, મારોનારો સંઘર્ષ છે, તો એક રીતે ક્યોચિત્ત અભ્યર્થના થયું. કોઈ બહુ અધિકાર તો નિલાયનું, પરંતુ પૂર્ણ રૂપે ન નબળું મારા તરફથી. એવું તો નિસાણું.’

આવી જ રીતે ૧૯૭૮ ના એપ્રિલના બોલા ચેટલું સાથેના વાર્તાલાપમાં પશુ આ વાત નીકળી હતી. ત્યારે આમ તો બચ્ચપ્રકાશજીએ કહ્યું કે ‘અંગત બાબતો વિશે વાત કરતાં હું અચકાતું છું’, તેમ છતાં તમારા સલાહોના બનશે તેટલા બવાબ આપવાની કોશિશ કરીશ. એ કે તેમાં ભ્રષ્ટા થયેતો. કેટલીક બાબત વિશે હું બહુ અપરજ્ઞાતી નહીં છતી થકું. હું અસહ્ય નહીં કરું. પરંતુ કેટલીક માસિકી કે અનુભવ કે બંધુકારી વિશે હું સ્વસ્થ છતી નહીં થઈ શકું.’

‘કેમરે એ વિવરણી બની.’

અને તેમ જાણ બોલા ચેટલું સાથેની વાતચીતમાં બચ્ચપ્રકાશજીએ કહ્યું :

‘હું અમેરિકા હોતો તે દરમિયાન મારી ખનીએ અભ્યર્થનાનું જન ગીતું. આ અભ્યર્થના ખની સાથે મારી જાતને એક ખતમાં મને ખાતે ફોટોકોપી કરી. હું જુલાઈ હતો. એ જુનું જુલાઈ હતી, અને તે નાનું નાનું. એ સત્તામાં જાણને પંચમી ચક્રાવર્તી હતી. હું નહીં. હું હું મારા મિત્રો સાથે દાંધા નથી કરી શકતો.

તેને પાપ કહે કે કુર્ચીથી કહે કે ખીચું કોઈ કહે, મારા દિલમાં આ અભ્યર્થના કહે પડવાનું, મારાથી આમતેન ફેરવાવું બનેલું, પરંતુ આમની વચ્ચેના પ્રેમના બંધનને કારણે મને તે રીતે છેવટે એ વિનંતી બની.’

એ કે બચ્ચપ્રકાશજી ભૌમિયીલ બ્યક્તિત્વ બોનાં એમના શબ્દો પરથી વાસ્તવિક સ્થિતિનો ક્યાસ કાઢવો મુશ્કેલ છે. એમની તજજ્ઞતા ને તથા અપ્રતિમ હતા. પોતાની નાની અમથી ચુકમેર એ પહોડા જેવડી ગણી શકે. એમની કૃતપદી જ ઘણી મોટી હતી. પ્રભાવતી પરના પ્રેમને કારણે એમની સરખામણીમાં તો પોતે મનસા-વાચા-કર્મણ અભ્યર્થનાનું પાલન નથી કરી શક્યા એવી લાગણી એમની રહી હોય તો નવાઈ નહીં. ખીચ બાપુ સહજતા એમના સ્વભાવનું એક મુખ્ય લક્ષણ હતું. કોઈ મરદમ એમના મિલનને માફક નહોતી આવતી. તેથી આ બાબતમાં સહજતાદે કહેવો ભાગ લખ્યો. હશે, કહી શકાય નહીં.

એમના અમેરિકન સહાધ્યાયી જીવે અમેરિકામાંના બચ્ચપ્રકાશના લગણવાનીના દિવસોને યાદ કરતાં કહેલું : ‘અમે પુસ્તકાલયમાં સાથે જતા. મોટે ભાગે સૌથી પહેલાં અમે જ પહેંચીએ, પરંતુ થોડા વખતમાં જ અમારી આસપાસની બધી એકઠા છોકરીઓ લગાઈ જતી, અને બધી છોકરીએ નારાયણ તથા દીકરીકોને બોલ્યું કરતી. નારાયણ શરીર ને ચહેરે મહેરે ખાસ્તા આકર્ષક. પરંતુ મેં નારાયણને આનાથી ઠી વિચારિત થતા નથી જોયા. વાસ્તવમાં નારાયણજી ત્યારે સાચી બ્યક્તિ હતા. વાત નીકળે ત્યારે હું મેં એ પોતાની ખતીને યાદ કરે.’

‘મારા ઘડતરમાં પ્રભાવનો કારણ.’

જે. બચ્ચ-પ્રભાના દાંપત્ય જીવનમાં સંઘર્ષ તો રહ્યો, પરંતુ એમનો પરસ્પરનો અસીમ પ્રેમ એ બધા સંઘર્ષને પાર કરી ગયો. ૧૯૭૮માં બોલા ચેટલું સાથેના વાર્તાલાપમાં લગભગ જીવનને આરે પહેંચેલા બચ્ચપ્રકાશજીએ પોતાના આખાંયે દાંપત્ય જીવન પર નબર નાખતા કહેવું : ‘અમારો બંનેનો સંઘર્ષ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો વિલક્ષણ સંઘર્ષ હતો. સ્વાધાવિક જ અમારી વચ્ચે મનબોધે હતા, સારી એવી સિલનતા હતી. પરંતુ અમારી વચ્ચે જે એક નાતો બાંધાયેલો, તેણે બધા જ પ્રકારના આત્મિક તોમ જ બાલ સંઘર્ષને પાર કરાવી જઈને અમને બંનેને સાથે રાખ્યા. એ નાતો એક ખની અને એક ખતિ વચ્ચેના કેવળ સામાન્ય નાતા કરતા કાઠક વિશ્વ હતો. એ નાતાને સમજાવવો અમરો છે.’

અને પ્રભાવતીને યાદ કરીને અત્યંત ઉત્કટ ભાવે એમણે કહેલું : ‘અમારી વચ્ચેના પ્રેમના નાતાને કારણે (અભ્યર્થનાની બાબતમાં) છેવટે એ વિનંતી નીવડી, અને એ રીતે એક લાંબા સમય સુધી એક જ રાત્રી ૭૫૨ પ્રભાવ પાડ્યો. મારી જાતને પોતાના વાત અને આજે હું જે છું તે બનવામાં એણે મને મદદ કરી. મારા ઘણામાં એણે જે કાંઈ નાખ્યા છે, તે હું બહી સદ્ સંજ નથી.’

આવા એક અનેએ એ જાનેનો નામો હતો. સ્વભાવથી, વિચારથી જાને કમ્પા સિનના હતાં. ફેટલીક વાળખનાં તો ઉતર-દિશનું એટલું અંતર હતું. બપોરકાશ માઠસંવાળી. તો પ્રસાવની ગાંધીવાદી. બપોરકાશ ત્યારે ચરખાની મચ્છ ઉઠાવતી. તો પ્રવા-વતી ચારે ચરખા નિત્ય ઉપાસનાનું સાધન હતો. બપોરકાશ કહેતા કે ભરજો એકની એક ચોપડી રૂં કામ વાંચવી એકએ, તો પ્રસાવતીને ગીતાપાઠ વિના એક દિવસ નહોતો જતો. પરાંત એ જાનેનો સંગ્રહ ક્યારેય વિચારનાની સમ્મતા કે એકતા પર આધારિત નહોતો, દરબની એકતા પર આધારિત હતો. અને આ હાલની એકતા એકતામીતને વિચારવતનની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપતી હતી. બપોરકાશ કહેતા. ‘મારી અને આમારની ચર્ચે દૈયારિક દિવસ કઈ નહોતો થતો. અમારા લોકોની આપસમાં એક અમરૂતની છાતી કે ભેળો જે વિચાર દોષ તે અનુસાર વરતે. આ વિશેષે ક્યારેય વાતચીત કરીને નહીં નહોતું કયું’. પરાંત એને એક સ્વભાવ હતો અને માથેય હતો.

પ્રસાવ-અંધુ પ્રેમસભર દંપત્ય

આ વધી સિનના, સર્ધાં વગેરેને ક્યાંય જુલાઈ કે એવી હાંદિત. અને આનુભવતા જાને વચ્ચે હતી. તેવા સમયપણે એમનું દંપત્ય હવન પ્રસાવ. અંધુ અને પ્રેમસભર હતું. તેની એક ગ્રહક આપસને પ્રવાવની છાતી સાથેની એક કુલાકાત પરથી ગળી શકે છે. આ સુલાકાત ૧૯૪૦ માં એક મરાઠી ખાસાર બંધેલા વધીએ લીધી હતી. બપોરકાશ અને પ્રસાવની વધાઈ મુઠાઈ બંધ રહ્યાં હતાં ત્યારે આનુ પૂરે નોબ વર્ગના છાત્રામાં આ વાતચીત થયેલી. આ વાતચીત પરથી બપોરકાશ દંપત્યનું એક સરસ શિવ આપણી નજર સામે ખડું થાય છે :

આખાગ્રીમાં એક પાટલી ઉપર એકેએક સારો જોઈને એક જ વાસણમાંથી ચોળાન કરતાં એ પતિ-પત્ની સામે હું લાંબો વખત હતુનહીં જોઈ રહ્યો પછી મેં પૂછ્યું. ‘બપોરકાશ સાથે આમ ભેળા ખાવાનો પ્રસંગ તમને ઘણીવાર આવતો હશે, નહીં ?’

‘બહુ થીલા આવે છે આજ પ્રત્યે ! ઘરે તો ક્યારેક જ આવે છે.’

‘પણ તમે ક્યારેક એમને પાસે ભેળીને જમણે છે કે નહીં ? કેમ કે દરેક જાનની ખાવાપીવાની જુદી જુદી રેવ હોય !’ મેં કહ્યું.

મારા મવાલનો જવાબ આપતાં પોતાં પ્રવાલેલી એક વાર પોતાના પતિ સાથે જોઈ લે છે, એ મારા પચાસમાં આવ્યું. આ વખતેય એમણે બપોરકાશ સાથે ભેળું. ત્યારે તેઓ જ હસીને બોલ્યા, ‘તમા એમ છે કે, હું છું’ મારાપાસે અને નાનિયા એ તો આને પ્રાણ. વળી, મને આ ભાવે ને આ ન ભાવે એનું બહુ નથી. હા, એટલું ખરું કે આના હાથનું ભોળા બહુ મોડું લાગે છે.’

‘ત્યારે આ ખાખનામાં તમારી વચ્ચે ક્યારેય મનભેદ થયો નથી ?’

‘ખાવાની ખાખનામાં કેવો મનભેદ ?’ બપોરકાશ મને જ પ્રિયતા ઉપરે લીધા.

‘ભલે એમ. પણ બીજા ખાખનામાં તો થયો હશે કે નહીં’ કારણ તમે સમજાવીશો અને આ તો કદરૂ ગાંધીવાદી.’

‘એની પુરુષની કાચા જ હોયી જોઈએ, એવું શું કામ ?’

અને તે વખતે પ્રવાલેલીએ હંમેશ પ્રમાણે પતિ સાથે ન જોતાં મારી સાથે ભેળું, અને મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર દીધો : ‘એમ તો હું જે સમાજવાદી વિચારની છું. પણ મને ખાંદતા માન્ય છે, જ્યારે આમને માન્ય નથી છતાં તેઓ મને કાંઈ ખાટું લાગતું નથી. કારણ કે આ પાત્રપોતાના મનનો પ્રશ્ન છે. જ્યારે હવનમાં સ્ત્રી એ પુરુષની છાતી જોઈને, એવો મનની હુને નથી અને આ વાત નથી. ‘પ્રવાલેલી કંઈક આવેશથી બોલ્યાં. ગાંધી કાન પરની વટ સરામી કરી અને પોતાના પતિ સાથે ભેળું.

બપોરકાશ પત્નીના સુન્દમાં સુર પુરાવતા : ‘આ ગાંધીજીની અનુભવી છે તમા મને કાંઈ જ ખાટું લાગતું નથી. દુનિયામાં મનભેદને સ્થાન મેળું જ જોઈએ. નહીં તો હવન શુદ્ધ થઈ જાય.’

પ્રવાલેલીદેવીની અંખમાં ત્યારે અભિમાનનું આનંદ અગત્યનું હતું. એમના ગૌર ચંદ્રને ઘોળે એવો જ ઉંચા ભાવપ્રદેશ. કંતુનો વાંદોશ તેની શોભા વધારતો હતો.

મેં બપોરકાશને પૂછ્યું, ‘આમની મદદની તમે અપેક્ષા તમારા શાસ્ત્રકાર માટે રાખો છો કે નહીં ?’

‘નહીં. પણ ઘરે પત્ની સભાસો વખતે નાની મદદ મળે છે. અને મારા પત્રવ્યવહારમાં તો આની મદદ હોય જ છે ને’. વળી, અનિયમ-સકારનું ખુબ કોય અને જ ફાળે જાય છે.’

‘સ્વાતંત્ર્યક કામમાં કિંદગિયે જોઈ પડે !’

મેં પ્રવાલેલીને પૂછ્યું, ‘તમે તમારું પોતાનું કયું શાસ્ત્રકાર નવાલો છો ?’

‘કેમ વળી ? બાપુનું સ્વાતંત્ર્યક કામ કરના રહીએ, તો આની કિંદગિયે પૂરી ન પડે. હમણાં વિદ્યારમાં હું સીઆમાં સાર્વજનિક જગૃતિ લાવવાનું કામ કરું છું.’

અને પછી એમણે પોતાના કામનો વિચાર પરિચય આપ્યો. પછી હમેળું, ‘હીંચા કુશની બંદોબ રસને પછે ચાલીને નીકળે, તો એમના ખાનદાનની આજર યૂવમાં મળે એવી ખોટી સમજણ હજી બધાં પ્રવર્તે છે, ત્યાં મોટાં ઘરની બંદોબ મારી સાથે ઘેરેર ખાદી વેચવા આવે છે, તે કાંઈ ઓછું છે ?’

‘તમને દેશભાક્તની પ્રેરણા બપોરકાશ પાસેથી જ મળી ને ?’

પ્રવાલેલીદેવી કંઈક હસીને બોલ્યાં, ‘જ્યારે નહીં. મારા પિતા પોતે હંમેશ કાર્યકર્તા હતા. ચંપાસની લગ વખતે એમણે બાપુને

ધારી મદદ કરી હતી. તેને બીધે મારે પણ દેશ માટે કાંઈક કરવું જોઈએ, એવી ઇચ્છા થવા લાગી.

‘એ બેવા છે તેવા મને ગમે છે!’

‘તમારા પતિના સબકાદશીમાંની કંઈ ઘટના તમને વધારે ગમી ગઈ?’

‘મને એવી કોઈ સારી-નસીબી ખસેદથી કરતાં આવડે નહીં. કારણ તેઓ આત્મિક બેવા છે તેવા બે ન હોય, તો જ મને ખરાબ લાગ્યું હોત.’ એમણે ઉત્તર આપ્યો.

આ કાંઈ સારા પ્રશ્નનો ઉત્તર નહોતો, પત્નીનો જવાબ સાંભળી જયપ્રકાશ પણ હસવા લાગ્યો. તેઓ બોલ્યા, ‘તમે ફરી ચતબેદનો પ્રશ્ન જ જરા ઉલટાવી-સૂવટાવીને પૂછો.’

અને પછી પ્રભાદેવીને કહેવા લાગ્યા, ‘પ્રભા, કહી નાખ ને એક વાર કે તારી મારી વચ્ચે મતભેદ થાય છે!’ અને આગળ એમણે જ બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું:

‘અમારા જીવનમાં વ્યક્તિજન મતભેદને અમે ઝાણું મહત્ત્વ નથી આપતા. આ દરરોજ પ્રાર્થના કરે છે, અને હું ‘હમ્મ’ છું. આ દરરોજ બે વાર ચીતાપાક કરે છે અને હું ‘એની અધશ્રલ્ય ચર હમ્મ’ છું. પણ ફરકના પોતાના ગમાઓગમા હોય છે. આને દૂધ ગમે છે, ત્યારે હું ‘ચા પીઈ છું’, બોલન વિશે તો મેં ‘પહેલાં કહ્યું’ જ. એકમેકના ગમાઓગમા વિશે અમે વાદવિવાદ કરવા બેસતા નથી. તેથી અમારી વચ્ચે ક્ષિપ્રામણી-મનામણીના બાહ્ય પ્રસંગ જ આવતા નથી.’

‘સૂઈ રહે, પ્રભા!’

એટલામાં અમારી ગાડી એક સ્ટેશને થોભી. અમે ચા પીવા નીચે ઊતર્યા. અને જ્યારે ફરી ઊભામાં આવ્યા, ત્યારે જ્યાં આગ પડેલાં પ્રભાવતીદેવી ફરી ઊભીને બેઠાં, જયપ્રકાશે કહ્યું, ‘સૂઈ રહે, પ્રભા!’ પણ પ્રભાદેવી સૂઈ રહેવા નિશ્ચય નહોતાં. ત્યારે જ્યાં થઈ રવરમાં જ (અને કોઈ નાના ભાવકને જ્યાં ધમકાવવા હોય એવા સ્વરમાં) એમણે એમને સૂવાની ફરજ પાડી બાલી પાસે ઓઢીકું બરાબર ગોઠવી આપ્યું, શાલ ઓઢાણી દીધી, અને મને કહ્યું, ‘તમે થાલવા દો!’

એમનાં લગનજીવનમાંનું આ સહજ/પહુ ક્યારેક ક્યારેક રિસા-મણાં-મનામણીના મીઠા પ્રસંગો ઊભા કરતું જ હશે. મેં પ્રભાદેવીને પૂછ્યું, ‘જયપ્રકાશને આ વખતે બેવમાં કંઈ પડ્યું એ વાંચીને તમને કુખ થયું હશે.’

‘ના, એમણે પડવા પડ્યા જ જવાબ આપ્યો.’

‘તો શું થયું?’

પ્રભાદેવી ઊભીને બેઠાં થયાં અને કહેવા લાગ્યાં: ‘જુઓ, ગુ’ થયું એ કહી શકતી નથી, પણ તે વિશે વિશેષ કુખ થયું નહોતું એમ કહી શકું. લગનના સબકાદશીમાં બાળ લેનારાઓના જીવનમાં

જેવ જવાના પ્રમંગો આવવાના જ, મને ખબર હતી કે અમુક ચાલવાનું. તમાં દુઃખ લગાડીને તેમં થા અર્થ?’

‘નહીં! હું, આ એક-બે વાર જ આવેલા!’

‘તમે બેવામાં એકમેકને મળવા ઘરના લોકો કે નહીં?’

‘તમારે! જયપ્રકાશ ઉત્તર દીધો.

‘નારે! હો! આ એક બે વાર જ મને મળવા આવેલા, પણ હું ઘણીવાર એમને મળવા ગઈ હતી.’

એકદમ પતિ-પત્ની વચ્ચે બૂની ચાકદારની વર્ષા થઈ પડે, કોણ ક્યારે બેવમાં મળવા આવેલું, એ વિશે એકબીજાની માહિતી ખાંખાવા લાગી. છેવટે જયપ્રકાશ બોલ્યા, ‘ખટું છે આનું ક્યેવું!’ હું આને બેવમાં એકાદ વાર જ મળવા ગયો હોઈશ. ૧૯૩૨ થી આને બે વરસની સજ થઈ. તે વખતે હું એક વાર મળવા ગયો હતો. કારણ મારી પછળ લખેલાં ગુપ્ત પોલીસ લેખ છે. એટલે હું કેવી રીતે મળવા ગઈ?’

પ્રભાવતીદેવીએ સ્થિત કરીને પોતાના ગળાની આલપાન થાલ બરાબર વીંટી લીધી અને કહ્યું, ‘ભલે, પણ હું તો આવી હતી ને?’

‘કબૂલ!’ જયપ્રકાશ બોલ્યા.

[‘...ત્યારે મને અતિશય આનંદ થયો હતો.’

‘તમારા જીવનમાં સુખની ને કુખની અતિ ઉકટ મળે તમે મને કહી શકો કે?’ મેં પૂછ્યું.

‘એવું કંઈ કહી શકાશે નહીં. તો પણ આ જ્યારે અતિ-રિકાષી સત્ત વરસે પાછા આવ્યા, ત્યારે મને અતિશય આનંદ થયો હતો. તેવી જ રીતે મારાં સાસુ મરી ગયાં ત્યારે મને અતિશય કુખ થયું હતું.’

છેલ્લે મેં પૂછ્યું, ‘ધારો કે તમારી સામે સવાલ આવી પડશે કે પતિ માટે ગાંધીજીને ત્યાં કરવા કે ગાંધીજી માટે પતિનો ત્યાગ કરવો, તો તમે શું કરો?’

પ્રભાવતીદેવીએ આ પ્રશ્નની અપેક્ષા રાખી નહોતી. તેઓ કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના સ્વરથ બેઠાં રહ્યાં. મેં ફરી આનો આ પ્રશ્ન જ્યાં જુદા શબ્દોમાં પૂછ્યો, જયપ્રકાશને પણ જાણે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળવાની ઉંચકતા ભૂલીઈ. એમણે પત્ની સામે સ્થિતપૂર્વક એક નબર નાખી.

પ્રભાદેવી વિચારપૂર્વક બોલ્યાં: ‘મને એય લાગે છે કે આ પ્રશ્ન તમે ન પૂછ્યો હોત તો સારું હતું. પણ ફરી ફરી તમે અમારા વચ્ચે મતભેદ થાય તો શું થશે, એ વાત પર ભાર મૂકે છે, તો પછી હું કહી નાપું છું અને થઈ જાઉં છું એક વાર મોઢવી!’

‘મારા અને મારા પતિના મતમાં અને દરિદ્રોદારમાં ફરક ખાસ છે. મને ચરના ધર્મ લાગે છે, જ્યારે આ સુતર પણ કાંતના નથી. પરંતુ હું બાપુની અનુમાણી હોઉં, તો ખાસ એમનો જ એવો આદેશ

છે કે તારા પતિને અનુસરીને તેની આજ્ઞા પાળી તેની ઈચ્છા વિરુદ્ધ ન પર્તીશ.'

‘તો મેં એવા પતિનો જરૂર ત્યાજ કર્યો હોતો !’

‘પણ તેમ કરતાં જો તમારા મૂળભૂત તત્ત્વોને બાધા આવતી હોય તો ?’ મેં લજ્જા છોડતું નહીં.

‘પણ હું એનાં તત્ત્વોની આડે જ શું કામ આવું ?’ મેં હમણાં જ કહ્યું કે અમે પરસ્પરના મનઃસ્પર્શથી ઉપર તથાપ મારતા નથી ?’ જ્યપ્રકાશ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા.

‘તે ખરું, પણ ધાગે કે તમારી જગ્યાએ કોઈ દુઃખગ્રસ્તી પુરુષ હોત તો ?’ મેં પૂછ્યું.

‘તો મેં એવા પતિનો જરૂર ત્યાજ કર્યો હોત,’ પ્રભાવતીદેવીએ અવિશયી કહ્યું. જ્યપ્રકાશ મોટેથી હસ્યા પણ પ્રભાવતીદેવી ગંભીર-પણે એમની સામે જોતાં હતા

‘એમનું બલિદાન જ વધુ પસંદ કરું’

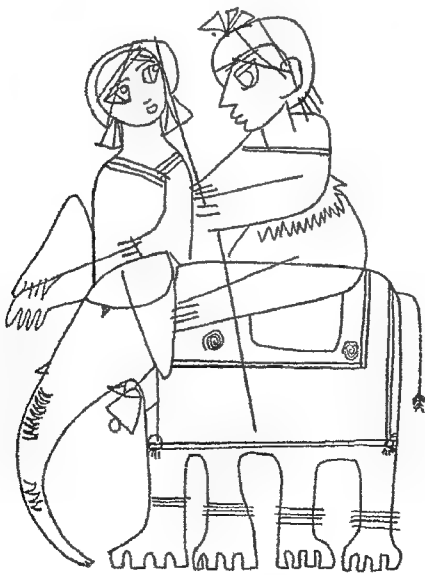
‘જ્યપ્રકાશ સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનના અધ્યક્ષ થાય તે તમને ગમે

કે દેશ માટે જાતનું જી બલિદાન આપી દે તે તમને ગમે ?’

મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં એમને એક ક્ષણ પણ વાર ન લાગી : ‘મને એમનું આદર-માન થાય તેના કરતા એમનું બલિ-દાન જ વધુ પસંદ છે.’

‘નસીબ મારું !’ જ્યપ્રકાશે ગમ્મતમાં કહ્યું.

જ્યપ્રકાશના અનોખા દાખલનું એક સુભગ ચિત્ર આમાંથી જાપસે છે. બંનેનું પોતપોતાનું આગનું વ્યક્તિત્વ, અને છતાં એકમેકને સમર્પિત. સ્વતંત્રતા અને સમર્પણનો સુભગ સમન્વય. પૂર્ણમ્ ભવઃ પૂર્ણમ્ જિદમ્ । તેથી જ બંનેનાં વ્યક્તિત્વ પોત-પોતાની રીતે ખીલ્યાં, બંનેનાં પ્રકૃલ્લીકરણમાં એકબીજાએ મદદ કરી, અને બંનેનું મળાને એક પ્રકૃલ્લ દાંપત્ય બન્યું. એ પ્રસન્ન, મધુર, પ્રેમસભર દાંપત્ય પાછું પૂર્ણરૂપે દેશસેવાને, માનવસેવાને સમર્પિત હતું. બહિરજીવનનો જે કુવતારક હતો એ કુવતારક દાંપત્ય જીવનમાં પણ દિશા દાખવતો રહ્યો.

સમાજવાદ માટે મથામણ

માર્ક્સવાદના પ્રભાવ હેઠળ આવ્યા વાદ સ્વતંત્રતાના આદર્શની જેમ સમાનતાના આદર્શને પણ વ્યવસ્થાપના ચિંતનો કળએ લીધા હતા. એકલી સ્વતંત્રતા પૂરતી નથી. તે સ્વતંત્રતામાં શોષણમાંથી, ભૂખમરા તે દરિદ્રતામાંથી મુક્તિ પણ સામેલ હોવી જોઈએ. અને આ માટે માર્ક્સવાદ જ સૌથી વધુ સંતોષકારક ઉપાય ગતાવે છે, એવું વ્યવસ્થાપના મંજૂરમાં કરી ગયું હતું. હિંદુસ્તાનને આ મારગે ઝડપથી કઈ રીતે આગળ વધારી શકાય, તે વિશે ભારે સંધારાઈ એમના મનમાં હતી.

નાસિક જેલમાં તીવ્ર ચિંતન

તેથી સ્વરાજ્યની સૂઝમાં ગુલામીને પ્રથમ જેલવાસ બોગવવાનો આગ્રહ, સારું જેલમાં શોધી લેવું તીવ્ર ચિંતન આ બાબતનું જ ચાલુ. એમનાવેળા ૧૯૨૦માં નાસિક જેલમાં તે વખતે અત્યંત પડખર્પન, મીનું મસાણી, અગ્રેક મહેના, માં દાંતવળા વગેરે અત્યંત અપરાધો અને ગિનાનગીલ યુવાન કાયદેસર બેઠા થઈ ગયા. એટલે બૃજ વર્ગમાં થઈ, વિચારો કષ્ટ, મધન થઈ.

આ વય યુવાનોને કાર્યજીત પણ શ્રદ્ધા તે ૧૯૨૦ હતી. જાનના નિષ્ઠા પાત્રીને નો, જેમાં આવેલા. ત્યાં ગાંધીજીના સુચનના નિષ્ઠા ના નિર્માન અને એમના સુચનના કોઈ એમને ૨૦ કલક નો દર્શન પણ અમલમાં ૧૨ નો કલક. તેમણે ૨૦ કલક નો દર્શન ૧૨ નો કલક. તેમણે ૨૦ કલક નો દર્શન ૧૨ નો કલક. તેમણે ૨૦ કલક નો દર્શન ૧૨ નો કલક.

તો ગાંધીજીના ધણી વિચારો ને કાર્યક્રમ ગળે નહોતા બિતરતા. વળી, હવે આંદોલનનું નેર નરમ પડી ગયું હતું, લોકજીવાળમાં એટલે આવી થઈ હતી. તેને લીધે પણ બધાને નવા નવા વિચાર આવવા લાગ્યા હતા.

જુવાનિયાઓને થતું કે આમ જેલો ભરવાથી કઈ રીતે સ્વરાજ મળશે ? કેવળ ચરખો ચલાવવાથી અંજોને થોડા જ અહીંથી ચાલ્યા જવાના છે ? છેવટે તો હિંસક ક્રાંતિ વિના અંજોને નાગચૂસમાંથી નહીં જ છુટાય. કીક છે, મોઢું લોહ-આંદોલન ખડું કરવાની ગાંધીજીમાં શક્તિ છે, પણ આંદોલની અંજોને દેશ છોડીને ચાલ્યા જાય એવા લાગેસો જુવાનિયાઓને નહોતો બસતો. જેલમાંથી છટીને કોઈ દિલ્લક આંદોલનની તૈયારી કરવામાં લાગી જઈશું એમ તે કાઢીને નહોતું લાગતું, પણ મનમાં એમ રહ્યા કરતું કે છેવટે તો કાઢી ને કાઢી પ્રધારની દિલ્લક ક્રાંતિની ૧૯૨૨ થઈ.

સાથેસાથ એવા વિચાર આવ્યા કે અંજોને કાઢીને જે સ્વરાજ આવશે તે કેવું આવશે ? કંઈસના ચાન્યારના કાર્યક્રમોમાંથી તો સ્વરાજ્ય કોઈ સ્પષ્ટ ચિત્ત બિપસનું નથી. તો સ્વરાજ અથવા પછી તે કઈ નિર્માણ આગળ વધશે તેવો કોઈક ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. આમ, મધ્ય બે સલાહ મામે હતા કે આગ્રહની ની વાજમાં કઈ રીતે નેર ચાલે અને નહીં રીતે તે જવડી સદ્ય કાલ પણ જે સ્વરાજ આવે તેની સિક્કમ કેવી દેાય.

બચપ્રકાશની નજર સામે માક્ષવાદી સમાજવાદનું સપત્ન હતું. અન્યે મિત્રો પણ માક્ષવાદ મારફત નહીં પણ ઈશ્વર, ક્રાન્સ વગેરેના સમાજવાદી વિચારો મારફત સમાજવાદનું સપત્ન મેલતા થયેલા. તેથી સ્વરાજ્ય યાદ હિંદુસ્તાન માટે એક સમાજવાદી સમાજનું ચિત્ર દેશ સમક્ષ મુકાયું. બોંદેજ અને તેને અમલમાં લાવવા માટે યુવકો, અજુરો, કિસાનો વગેરેને સંગઠિત કરવા બોંદેજ, એવા નિષ્કૃષ્ટ પર એ બધા આવ્યા.

પછી આની વિગતોનીયે ચર્ચા થઈ. અને એમ નક્કી થયું કે આ માટે કોઈ અલગ સંસ્થા ન બનાવવી, પણ કોંગ્રેસ અંતરે એક લોક-આંદોલનની પ્રતિનિધિ રૂપ છે, તો તેની અંદર રહીને જ આ કામ કરવું. અને ધીરે ધીરે આખી કોંગ્રેસને જ સમાજવાદની દિશામાં લઈ જવી. આનું નામ કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ રાખવું. ધણા મિત્રોનું વલણ કોંગ્રેસ સમાજવાદી મુખ એવું નામ રાખવાનું હતું. પરંતુ બચપ્રકાશનો ખાસ આગ્રહ રહ્યો કે આને કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ કહેવો, અને આનું જુદું બધારણ વગેરે થયું રહે. એવી રીતે તૈયારી કરવી કે આગળ બતાવેલા પડવોની જરૂર પડે તોય પડી શકાય.

બચપ્રકાશની કલ્પના હજીયે વ્યાપક હતી. માક્ષવાદને એ હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ હોય એવું સ્વરૂપ આપવા માગતા હતા. એ કહેતા કે, 'હું માક્ષને માનું છું. હું સ્તાલિન તેમ જ બીજા કેટલાયે કરતાં વધુ સારો માક્ષવાદી છું. માક્ષવાદ મારા વિચારોનો આધાર છે. પરંતુ માક્ષવાદને હું એક વિજ્ઞાન માત્ર' છું. વિજ્ઞાન સત્યની શોધ કરે છે, અને તે સત્ય સાપેક્ષ વસ્તુ છે. તેમાં કંઈપણ સંભવી શકતું નથી. વિજ્ઞાનની પ્રગતિ મનુષ્યના જાનવંશમાંથી મિથ્યા જ્ઞાનને ઉતારાને દૂર કરવાથી થાય છે. માક્ષવાદ બે એક વિજ્ઞાન હોય, તો માક્ષે કહ્યું તે જ અતિસત્ય. એવું કંઈપણ ચાલી શકે નહીં. દેશકાળ અનુસાર તેમાં આવશ્યક મુદ્દાવાધાર કરતા રહેવા બોંદેજ. અને તેથી આપણે હિંદુસ્તાનની આબોજી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ એવું માક્ષવાદનું સ્વરૂપ વિકસાવવું બોંદેજ.'

આથી સ્તાલિન અને ક્રેમિનલર્નની કંપૂતળીની જેમ કામ કરતા ભારતીય સામ્યવાદી પક્ષ સાથે એમનો મેળ બેસે તેમ નહોતું. રશિયાની અસરથી અને અકુશથી મુક્ત હોય એવું એક સ્વતંત્ર સમાજવાદી પરિણામ એ આપણા દેશમાં ભીલું કરવા માગતા હતા. વળી, આ પરિણામ રાષ્ટ્રીય આંદોલન સાથે રહીને કામ કરે, રાષ્ટ્રીય આંદોલનને પણ સમાજવાદી ઝોક મળે, અને આખરે રાષ્ટ્રીય આંદોલન અને સમાજવાદી આંદોલન બંને એક થઈ બન, એવું બચપ્રકાશનું સપત્ન હતું. કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ રાષ્ટ્રવાદ અને સમાજવાદને પુણ કરતો રહે. સંગઠિત અને સક્રિય કરતો રહે, એવી નેમ હતી.

કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના

આમ, સુરુષ મહેરબાનીના શબ્દોમાં, '૧૯૩૩ માં બચપ્રકાશ બ્યારે નાસિક બેઠામાંથી બહાર આવ્યા, ત્યારે એક વિચાર, એક

હેતુ બને એક દિષ્ટિ લઈને બહાર આવેલા. અને આમાંથી કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષનો જન્મ થયો.'

૧૯૩૪ ના બનપુઆરીમાં ગિહારમાં બચપ્રકાશ ધરતીકંપ થયો. બચપ્રકાશ રાહતકામમાં લાગી ગયા. ત્યાર બાદ ૧૭ મે ૧૯૩૪ ના રોજ પટણામાં સમાજવાદી વિચારમાં આસ્થા રાખનાર મિત્રોની એકાદેક પરિષદ આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવના અધ્યક્ષ પદે સળી. તેમાં એક સમિતિ રચાઈ. તેના સંગઠક મંત્રી તરીકે બચપ્રકાશ આખા દેશમાં ધૂમી વળ્યા. ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ માં મુંબઈમાં સંપૂર્ણનિવૃત્તિના પ્રયુષ્ઠપદે મોટું સંમેલન મળ્યું. તેમાં કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની વિધિવત્ સ્થાપના થઈ. આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ પક્ષના અધ્યક્ષ બન્યા અને ૩૨ વરસના બચપ્રકાશને પક્ષના મહામંત્રીની જવાબદારી સોંપાઈ. મુખ્યત્વે આ જીવાનિયાઓનો પક્ષ હતો. પક્ષની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય કારોબારીના સભ્યોની સંસ્થા ઉંમર ૩૦ વરસ હતી. તેમાં લિન્ન લિન્ન વિચારસરણી-વાળા લોકો હતા—સામ્યવાદી, માક્ષવાદી, થિયોસોફિસ્ટ, લોકશાહી સમાજવાદી, રોયિસ્ટ, ગાંધીજીની અસર હેઠળ આવેલ સમાજવાદી, સમાજવાદી વલ્લભવાળા કોંગ્રેસી. પ્રથમ કારોબારીના ત્રીજા ભાગના સભ્યો પરદેશમાં શિક્ષણ પામેલા હતા.

કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ એ કોંગ્રેસની અંદરનો જ એક પક્ષ હતો. કોઈ પણ કોંગ્રેસને જ તેનો સ્વયં બની શકતો. તેનો ઉદ્દેશ હતો, હિંદુસ્તાનને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી ગિલકુલ મુક્ત કરીને સંપૂર્ણ આઝાદી મેળવવી તથા દેશમાં સમાજવાદી સમાજની સ્થાપના કરવી.

મુખ્ય ધારામાં સમાજવાદની વાત

આ રીતે રાજકીય ક્ષેત્રે દેશની મુખ્ય ધારામાં સમાજ-પરિવર્તન અને સમાજવાદની વાતને અગ્રિમ સ્થાન આપવાનું ક્ષેત્ર બચપ્રકાશ અને એમના કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષને કાળે બન્યું છે. આ પહેલાં સામ્યવાદી પક્ષની સ્થાપના ૧૯૨૫ માં થયેલી અને તેણે સમાજ-પરિવર્તનની વાત કરેલી ખરી. પરંતુ તે રશિયાની કંપૂતળી રૂપે જ કામ કરતો રહ્યો અને તેથી તે રાષ્ટ્રીય જીવનની મુખ્યધારાથી અજોગ રહ્યો. ગાંધીજીની સ્વરાજની કલ્પનામાં તો સર્વોચ્ચ સમાજવાદનાનું એક સમિલિત જ હતું, અને પોતાના સ્વનામકે કાર્યકંદ દારા તેણે પોતાની કલ્પનામાં લાગેલ સમાજનું ચિત્ર ઉપસાવતા રહેતા. પરંતુ ગાંધીજીના બહુ ઓછા રાજદ્વારી સાથીઓ આ વાતનો મર્મ પામી શક્યા હતા. એમને મન અંગ્રેજોના હાથમાંથી સત્તા મેળવવાની રાજકીય પ્રવૃત્તિ જ મુખ્ય હતી. એટલે આઝાદીની લડતમાં સ્વીકૃતિ રહેલી કોંગ્રેસને રાજકીય સ્વતંત્રતાની સાથેસાથ આર્થિક અને સામાજિક સ્વતંત્રતા પણ હાંસલ કરવાની વાત ફરીફરીને યાદ કરાવતા રહેવાનું એક બચપ્રકાશ અને એમના સાથીઓને જ કાળે બન્યું છે.

કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની નીતિઓ અને કામગીરી ઉપર બચપ્રકાશના અધિકૃત વક્તવ્યો અને વિચારોનો ઘણો પ્રભાવ રહ્યો. બચપ્રકાશ જ પક્ષના પ્રાણરૂપ હતા. પક્ષની વિચારધારા મુખ્યત્વે

જ્યપ્રકાશ દ્વારા જ ધકાઈ. જ્યપ્રકાશના વિચારોના વિકાસની સાથે જ આપણુ દેશમાં સમાજવાદના વિચારોના વિકાસ થતો ગયો એમ કહીએ તોયે ખોટું નહીં મણાય.

માર્ક્સવાદને હારતીય સ્વરૂપ

તે વખતે તો જ્યપ્રકાશ સંપૂર્ણપણે માર્ક્સવાદી સમાજવાદમાં માનતા હતા, પરંતુ દેશની પરિસ્થિતિ મુજબ તેમ જ પ્રત્યક્ષ વહેવારની જરૂરિયાત મુજબ તેઓ માર્ક્સવાદી વિચારો પર નવી નવી કલમો કરતા ગયા. માઓની જેમ એમણે પણ કહ્યું કે ‘મ્હી’ ક્રાંતિની સિપાઈ મજૂર નહીં, ખેડૂત ખનસે. માઓની વાત તો ત્યારે બાળીપતી નહોતી થઈ. પરંતુ જ્યપ્રકાશે બોલ્યું કે બે લોક-આદિવાસન જિયું કરવું હોય તો તેમાં મોટી સંખ્યામાં લોકોને ભેળવવા નેહઈસે. અને મજૂર વર્ગ તો બહુ જ ઝોછા છે અને તે પણ મુશ્કેલર શહેરો પૂરતો જ સીમિત છે. એટલે મામડાંઓના અને ખેતીપ્રધાન એવા આપણુ દેશમાં ખેતમજૂરો, નાના ખેડૂતો અને નાના જમીનદારો સુધ્ધીને સંગઠિત કરીને ક્રાંતિ કરવી પડશે.

એવી જ રીતે એમણે સહકારી અને સામૂહિક ખેતીની હિમાયત કરવા છતાં ગ્રામીકરણની વાત કરી, વિંડીકરણની વાત કરી. ગામને જ એકમ માન્યું અને કૃષિ-ઔદ્યોગિક પ્રાથમિકતાની કલ્પના કરી. સહકારી અને સામૂહિક ખેતી પણ રશિયાની જેમ જોરે-જુલમથી નહીં પણ પ્રચાર, પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ, સમસિદ્ધિ વગેરે ખતખતનાં પ્રોત્સાહનથી લાવવાની હતી. ‘મ્હી’ મોટાં ટ્રેક્ટરો અને મશીનોની એટલી જરૂર નહીં પડે. યંત્રો પાછળની આંધળી દોટ નકામી છે. જ્યપ્રકાશે શહેરીકરણનીયે આકરી ટીકા કરેલી તથા સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થામાં શહેરોની રચના આયોજનપૂર્વક કરવામાં આવશે તેમ જ ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોને ફેલાવી દેવામાં આવશે, એમ કહેલું.

આમાં રશિયાના માર્ગ કરતાં નવી કેટલી પાકવાના સ્પષ્ટ સંકેત બેવા મળે છે. બે કે માર્ક્સવાદની ટેકવીક મૂળ બાબતોમાં એમને ત્યારે હજી અધર વિશ્વાસ હતો : સમાજવાદની એક જ વિધી છે, અને તે માર્ક્સવાદ. તે વ્યકિતગત વર્તનું શાસ્ત્ર નથી, સમાજના નવનિર્માણની પદ્ધતિ છે. તેની સ્થાપના સત્તા વિનાના યોદ્ધાકે માર્ક્સવાદીઓ દ્વારા ન થઈ શકે. આને માટે એક સમાજવાદી પક્ષના હાથમાં પૂરતી સત્તા આવશ્યક નેહઈએ અથવા તેને લોકોના પૂરતો ટેકા મળવો નેહઈએ. કુલસ્તી સંપત્તિ અને ઉત્પાદનના સાધનોની વ્યકિતગત માલિકી એ અસ્મશ્વનતાનું મૂળ કારણ છે. તેથી તે નાબૂદ કરીને આખા સમાજની માલિકી કરવી નેહઈએ. પાયાના ઉદ્યોગોનું, બેન્ક વગેરેનું સમાજીકરણ થવું નેહઈએ.

બે કે આ તકરોકે પણ “સત્તા હાથમાં આવવી નેહઈએ” ના વિશ્વસ-નરીકે “સાથવા લોકોને પૂરતો ટેકા મળવા નેહઈએ” એ વિચાર પણ જ્યપ્રકાશના મનમાં અગતો હતો એ વાતની મેંજ સ્વેચ બેવી છે. આગળ ઉપર થનારા વિચાર-ચર્ચાનું તેમાં બીજું છે.

૧૯૩૬ માં જ્યપ્રકાશનું “Why Socialism?”—સહજ-વાદ શા માટે ?” પુસ્તક બહાર પડ્યું. જ્યપ્રકાશનાં ઉત્તર લખાણોમાંનું આ એક લખાણ છે. બ્યારે ‘દોઈ’ વાત જોરે સાચી લાગે, ત્યારે તેનાં વિવિધ પાસાંની સુદર રીતે ચૂસવલ કરવાની અને તેના સમર્થનમાં નેહટલી દલીલો શક્ય હોય તે બધી તકેબદ રીતે ચૂસ કરવાની કળા જ્યપ્રકાશને પહેલેથી હસતી હતી. આનું કારણ તેઓ એક પ્રખર વકાસ કે પ્રચારક હતા એ નહીં, પણ તેઓ એક સરળ, સફટકી અને ચાતુરતિ meticulous—એકસાઈ ને ઝીણવટથી કામ કરનારા માનુસ હતા, એ છે. તેથી એક વાત એમને સમજાઈ જતી, તે તેની સાથે તેઓ તકાકાર થઈ જતા, અને પછી પોતાનું સમસ્ત ચિંત અને પ્રાણ પરોપાની તેનું તેઓ જાનુશીલન કરતા તથા હિંમયોધન કરતા. આ ગાળામાં જ્યપ્રકાશનું ચિંત માર્ક્સવાદી સમાજવાદના વિચારોથી એકત્રિત હતું. તેથી આ પુસ્તકમાં તે મુજબની સમાજવ્યવસ્થાનું એક સમગ્ર ચિત્ર મળે છે.

સમાજવાદી પરિવર્તનની એકતા

સાથે જ તે વખતે એમને લગન હતી, હિન્દુસ્તાનમાં જ્યાં જ સમાજવાદી પરિવર્તનની એકતાની. તે માટે એમણે જીંડું ધવીને પ્રપત્તો કર્યાં. સમાજવાદી વિચારોમાં માનતાનું એક નૂથ હતું એમનું એનું નૈયાના અનુભવોએબોધ. શસ્ત્રાતમાં એમણે ધળો ઉત્સાહ જતાવ્યો, અને મોટા ભાગના બધા સમાજવાદી પક્ષમાં ભેડાયા. પણ ઝોએ મેળ ન પડ્યો. ૧૯૩૬ માં એમનું એનું નૈયા બેરમાથી બહાર આવ્યા, ત્યાંબદ ધર્મણ વધતું ગયું. વ્યકિતગત મતભેદો, તેનેદેખે, પક્ષમાં વર્ગસ્વ ભેગવવાના પ્રયત્સ, વ્યકિતગત મહત્વાકાંક્ષા વગેરે કારણોસર ૧૯૩૭ માં એ લોકે સમાજવાદી પક્ષમાંથી છૂટા થઈ ગયા.

બીજું નૂથ હતું સામ્યવાદીઓનું. પહેલાં તો કૌશિસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપનાને એ લોકોએ અસંત હુસ્મનાવટકરી લાગણીથી નેહઈ. “સુઝવાં વર્ષની ઉદાસ ચાલવાણ”, “સામાજિક ક્ષોસીવાદ” વગેરે કસવામાં કરી ટીકાઓ એમણે સમાજવાદી પક્ષ માટે કરી. માર્ક્સવાદનો કબજો સામ્યવાદી પક્ષે પોતાનો જ માનેલો.

પરંતુ બર્મનીમાં ફિટલર અને નાઝીવાદના ઉદય બાદ સ્તાલિન અને કોર્ષેનિસ્ટ કન્ટ્રેન્શનલે પોતાની નીતિ બદલી તથા સામ્યવાદી પક્ષોને રાષ્ટ્રીય પરિવર્તો સાથે સંયુક્ત મેરઝો રચીને કામ કરવાને આદેશ આપેલો. આથી અડીના સામ્યવાદીઓએ પણ પોતાનું વલણ બદલ્યું. જ્યપ્રકાશ તો ઉદાગ પરિવર્તનની એકતાના સપના સેવતાં જ હતાં. એમને બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં આવી એકતા માટે બહુ મોટી તક ભળી થયેલી લાગી. ૧૯૩૬ માં મેરમા કૌશિસ સમાજવાદી પક્ષનું અધિવેશન અળ્યું. અન્ય સભ્યોને તો હજી સામ્યવાદીઓ પર વિશ્વાસ મેશતો નહોતો, પણ આવાર્ષ નેરેન્દ્ર દેવનું સમર્થન અળ્યું, અને કારણવારીએ ખાસ કરીને જ્યપ્રકાશના આગ્રહથી ઉતરે સર્વોત્તમતિ.

સામ્યવાદી પક્ષના સભ્યો માટે પણ કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષનાં દાર ગોલી નાખ્યાં. દશવર્ષાં એમ હતું 'ખુરુ' કે સામ્યવાદીઓને પક્ષમાં લેતાં પહેલાં રાષ્ટ્રીય કારોબારીની મંજૂરી લેવી. પણ વહેવારમાં એવી મંજૂરી કદી લેવાઈ નહીં. આ એક જાહ મોટી ભૂલ સામિત. યદ્ય.

આ દિવસોમાં સામ્યવાદી પક્ષના મહા મંત્રી પીએસીએ જોશી સાથે જ્યપ્રકાશને ઘણી દોસ્તી થઈ. સામ્યવાદીઓ પોતાની રમત બરાબર રચ્યા. જ્યપ્રકાશને “હિંદુસ્તાનના લેનિન,” “હિંદુસ્તાનના ક્રાંતિકારી નંબર વન” કહી-કહીને ગિરદાવતા ! જ્યપ્રકાશ પણ એમના પર અધવિશ્વાસ મૂકીને ચાલતા. બંધાન્યાં એમને આગળ દેરતા. સમાજવાદી પક્ષની કારોબારીના તે વખતના એક સભ્ય કમળાચંદર પંડ્યાએ પોતાની આત્મકથામાં નોંધ્યું છે : ‘એક વખત જ્યપ્રકાશ અમારી કારોબારીમાં સામ્યવાદી પક્ષના પીએસીએ જોશી, અધિકારી અને ભારદ્વાજને લઈ આવ્યા અને તેમણે અમને સંકુલ મોરચાની સમજ આપી. જ્યપ્રકાશ આવી રીતે અમારી એકમાં સામ્યવાદીઓને લાવી સમાજવાદી પક્ષ અને સામ્યવાદી પક્ષ વચ્ચેનું અંતર ભૂંસી નાખવા પ્રયત્ન કરતા હતા. તે સામે ભારે વિરોધ થયો, અમે ભણે રાજકારણમાં નાનાં બાળકો હોઈએ તેમ સામ્યવાદી પક્ષના કાર્યકર્તા પાસે અમને રાજકીય જ્ઞાન અપાવવાનો તેમણે બાંધેલ અને હાસ્યાસ્પદ, પણ તેમની દૃષ્ટિએ ગંભીર, પ્રમત્ત કર્યો.....અમે અકળાતા, પણ જ્યપ્રકાશ માટે અંજત લાગણીના કારણે કાંઈ કરી શકતા નહીં.’

નેપોળીના વ્યક્તિત્વના એક આસિષત

જ્યપ્રકાશના વ્યક્તિત્વની આ એક આસિષત હતી. કોઈક વસ્તુ બ્યારે એમના ચિત્તને કળવે લઈ લેતી ત્યારે વીજળાવેગે જોશભરે તેઓ તે દિશામાં આગળ ને આગળ ધપતા રહેતા. એમના એ ઝંઝાવાતને રોકવાનું સાથીઓ માટે મુશ્કેલ બની જતું. બદલે, એમના ધસતસતા પ્રવાહમાં સાથીઓ પણ તણાતા. એમના વ્યક્તિત્વનું પ્રભુત્વ, એમની મોહકતા અને સ્ફિરી, જે કામ હાથમા લીધું હોય તેની સાથેનું તાદાત્મ્ય અને તેના માટેની નખશિખ પ્રાસાદિકતા—આ બધાને કારણે એમની સાથે અસંમત હોવા છતાં અને એમની કેટલીક ભૂલો સ્પષ્ટ ભેઈ શકવા છતાં સાથીઓ એમને છોડી શકતા નહીં.

સમાજવાદી પક્ષના સાથીઓનું પણ આનું જ થયું. તેઓ કોઈ સમાજવાદી પક્ષનું સંજન સામ્યવાદીઓના હાથમા મૂકી દેવા તૈયાર નહોતા. પરંતુ જ્યપ્રકાશના અધવિશ્વાસને કારણે સામ્યવાદીઓ પોતાની ઘુસણુનીતિમાં અને અંદર દાખલ થઈને તોડવાની નીતિમાં પૂરેપૂરા સજ્જ થયા. પશ્ચિમને દક્ષિણના બધા જ પ્રાંતમાં કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષનું સુકાન સામ્યવાદીઓના હાથમાં ચાલી ગયું. અન્ય પ્રાંતોમાં પણ સામ્યવાદીઓએ અંદર ઘુસીને ધીરે ધીરે પગ પસારવાની તેમ જ સમાજવાદી કાર્યકર્તા પર અસર પાડીને પોતાનામાં ભેગવવાની કોશિશ કરી. એક

તબક્કે મસાણી, લોહિયા, અચ્યુત, અરોહ જેવા સાથીઓએ રાષ્ટ્રીય કારોબારીમાંથી રાજીનામું આપેલું. પણ જ્યપ્રકાશની આંખ જાહ મોટી ખૂલી. અને ખૂલી પછી પણ કડક પગલાં ભરવામાં ઘણું મેડું કર્યું. આને લીધે આગળ જતાં દક્ષિણના પ્રાંતોમાં સમાજવાદી પક્ષ જાહ જડ પકડી શક્યો નહીં, અને સામ્યવાદીઓને એણે લાલ થયો. દે. ૧૯૪૦ માં રામગઢ અધિવેશન વખતે કારોબારીએ સામ્યવાદીઓને પક્ષમાંથી હાંધી કાઢવાનો નિર્ણય લીધો. અને તેની સાથે આ કરુણ પ્રકરણનો અંત આવ્યો.

નિખાલસ એકરૂર

આ આખાને પ્રકરણની બદાબદારી પોતાના માથે લઈને જ્યપ્રકાશ પોતાની ભૂલ કળવી. સમાજવાદી પરિવર્તનની એકતાની એમની ભાવના સાચી હતી. તે માટે એમણે અસંત પ્રમાણિક પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેઓ જાહ ખૂરી રીતે છેતરાયા. સામ્યવાદીઓને તે એકતામાં નહીં, સામા પક્ષને કળવે કરવામાં જે તોડવામાં જ રસ હતો. જ્યપ્રકાશ છેડતે સ્વીકાર્યું : ‘સામ્યવાદીઓ જેવા સાથે એકતાનો આ આખા વિચાર જ ભૂલભરેલો હતો. તેમાં પાયાની જે મુસાંજનો રહેલી તેનો પહેલેથી ખ્યાલ જ રાખવામાં નહોતો આવ્યો. એ તે દીઠ, પણ એકતા માટે જે પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી તે પોતે જ એક ઘોર ભૂલધાપ હતી. કોઈ ખીલ પક્ષના સભ્યોને આપણા પક્ષમાં દાખલ કરવાની વાત સંજનના સિદ્ધાંતોની જ સાથે વિરુદ્ધ હતી. આવા પ્રયોગનું કદી પુનરાવર્તન ન થવું જોઈએ. તેમાંથી ખીલું કશું નહીં, આંતરિક અવ્યવસ્થા અને સંઘર્ષ જ બન્યો.’

જ્યપ્રકાશની આ નિખાલસતા જ ફરી પાછું બધાનું દિલ છટી લેતી.

ધારાસભ્યકીય અટ્ટરિતનું ઝોણાવ

માસ્ટરવાદ સાથે માસવર્કની કંવના પણ જ્યપ્રકાશના મનમાં બરાબર પાકી બેસી ગઈ હતી. ક્રાંતિ માટે બળતાની વચ્ચે જઈને કામ કરવાનું છે, અને તે જ પાવાનું કામ છે. અમેરિકાથી પાછા કર્યા ત્યારે તુરંત ગાંધીજી સાથે હોમિસના લાહોર અધિવેશનમાં ગયેલા. ત્યાંની એકબે વાત બરાબર એમને કાદ રહી ગયેલી, તેમાંની એક વાત હતી મોતીલાલ નેદુરુએ કહેલી. મોતીલાલજીએ પોતાના ભાષાપ્રજ્ઞ ત્યારે કહેલું કે ગાંધીજીની સલાહથી વિરુદ્ધ જઈને અમે વોકો ધારાસભ્યા વચ્ચેમાં ગયા. પણ હવે આદર્શ વચ્ચેના અતુલ્ય બાદ હું તમને નિઃશંકાય કહી શકું છું કે અમારે તે પ્રયોગ શિલકુલ નિષ્ફળ ગયો છે, અને ગાંધીજીની જે સલાહ હતી તે જ સાચી હતી. અમારે તે બધો પ્રયત્ન નફામે ગયો. જ્યપ્રકાશને આ વાત જાહ જ ગઈ ગઈ : ‘તે દિવસ મોતીલાલજીના મોઢે મેં આ સાંજણું તેની મારા પર ભારે અનર પડી. એક ક્રાંતિકારીની હેતુકથાથી મને બહુ પ્રસન્નતા થઈ કે યદિજ મોતીલાલ નેદુરુ જેવા માણસ જરૂર અતુલ્યથી આ નીતિ પર આવ્યા છે કે સુધારાવાદી કશું નહીં વળે, આખું બળનાની વચ્ચે જઈને જ કામ કરવું પડે.’

કેંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ ઉપર પણ આ વિચારધારાની અસર હતી. તેણે હંમેશા ધારાસભાકાય પ્રજાતિ કરતાં જનતા વચ્ચે કરવાના કામને અને જનતાના આદેશનને જ વધુ મહત્વ આપ્યું હતું. સંપૂર્ણ આઝાદીથી ઓછું આગને કશું 'પાપતું' નથી, એમ તેણે વારંવાર કહ્યું હતું. ધારાસભામાં જઈને આપણી આ માંગનો કદાપિ કડોદ થઈ શકે નહીં. ૧૯૩૪ માં કેંગ્રેસે ધારાસભાના ચૂંટણીઓમાં ભાગ લેવાનો દરખાસ કર્યો. સમાજવાદી સાથીઓએ તેનો વિરોધ કરેલો. એટલું જ નહીં, કેંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષે પોતે દરખાસ કરીને આ નીતિ અસાન્ય કરી તથા પોતાના સભ્યોને આદેશ આપ્યો કે એમણે 'કેંગ્રેસ ચૂંટણીમાં જિતા રહેવું' નહીં. અને આ આદેશનો ભંગ કરવા બદલ પ્રોફેસર રંગને પક્ષમાંથી બરતરફ કરવાયે અપેક્ષાઓ નહીં. ત્યાર પછી પણ પ્રતિભા પ્રધાનમંડળ સ્થપાનો સવાલ આવ્યો ત્યારે કેંગ્રેસમાં સમાજવાદી સાથીઓ તેની વિરુદ્ધ હતા. પ્રધાનમંડળ સ્થાપ્યા છતાં રાજદ્વારી કેદીઓ હજી જેલોમાં જ સમકક્ષ રહ્યા ત્યારે જ્યપ્રકાશે તેની સામે અવાજ ઉઠાવ્યો. તે વખતે એમનું સૂત્ર હતું—Release or Resign (કેદીઓને છોડો અથવા રાજીનામું આપો), આને લીધે ઉત્તર પ્રદેશ અને બિહારમાં તો પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામાં આપવા પડ્યાં.

૧૯૪૦માં ગાંધીજીની ઈજ્જતી સાથે વિરુદ્ધ જઈને કેંગ્રેસે કુદ દરમ્યાન પણ અત્યુદ્ધ શરતે સરકારમાં જોડાવાની તૈયારી ખતાવી. ગાંધીજી “હરિજન”માં કેંગ્રેસના આ વલણ વિરુદ્ધ લખાણ થયે જતા હતા. કમળાજીદેર પંજાબે પોતાની આત્મજ્ઞામાં નોંધ્યું છે : ‘શુભરાત પ્રાંતિક સમિતિની સભા આ અંગે વિચારણા કરવા મળી. તેમાં સરદારે બહુવિધ કે મહાસભા રાજકીય સત્તા મેળવવા માટેનું મંડળ છે. તે આત્માના ઉદ્ધાર માટેનું મંડળ નથી. એટલે તેને રાજકીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને ખગલો બરવાનાં રહે છે. ... સ્પષ્ટતા સાધીદારે ચંદુલાલ દેસાઈ તથા મૈત્રાચંદ્ર દેસાઈ વગેરેએ ગાંધીજીની આદેશોની ટેકકી ઉઠાવી હતી કે તેમનું સ્થાન હિંમતવાન છે, અને તે ત્યાં જ્યાં તે અમે તેમને ચાંદી કરી વિદાયમાન આપીશું, તેમની જગ્યા ગોખલામાં મૂકી પૂર્ણ કરીશું.’

ગાંધીજીના ગમે તેટલા પ્રભાવ અને સમજનવટ છતાં સ્વરાજની આખી હાલ દરમ્યાન ધારાસભામાં જવાનું અને સત્તા સ્વીકારવાનું માનસ કેંગ્રેસમાં કાયમ જ રહ્યું. પરંતુ એમ એવા મળે છે કે જ્યપ્રકાશ અને એમના સમાજવાદી સાથીઓ આ પાર્લિમેન્ટરી માનસથી મુક્ત હતા, અને કમ સે કમ સંપૂર્ણ આઝાદીની આપણી મૂળ માંગમાં કાંઈ કટોકટી કરીને સત્તા હાથમાં લેવાની તો વિરુદ્ધ જ હતા. આ બાબતમાં તેઓ ગાંધીજીના નિકટ ગણાતા અન્ય રાજદ્વારી સાથીઓ કરતાં ગાંધીજીથી વધુ નિકટ હતા એમ આના પંખી કાઢે છે.

કેંગ્રેસને વધુ પ્રવેશ મળ્યો. વૈચારિક સફાઈ, ઈર્ષ્યા અને નિષ્ઠા બાબતમાં સમાજવાદી દાયકોનો આંક સરખામગીમાં ઊભો રહ્યો. એમનું સંપ્રભાવળ પણ ધીરે ધીરે કેંગ્રેસ મહાસમિતિનાં લગભગ ત્રીજા ભાગનું થયેલું. જ્યપ્રકાશ, નરેન્દ્ર દેવ અને અન્યુત પટવર્ધનને કેંગ્રેસ કોરોનારીમાં લેવામાં આવેલા. નુભાપપાણના પ્રમે ૧૯૩૯ માં કેંગ્રેસમાં જ્યારે ઇટાલી જીતી થયેલી, ત્યારે જ્યપ્રકાશે ઈર્ષક સમાધાન કરાવવા અને કેંગ્રેસની એકતા ટકાવી રાખવા કશું પ્રયત્ન કરેલા. આમ, સ્વરાજના આંદોલન દરમ્યાન હાલતા ક્ષેત્રે તેમ જ વૈચારિક વિઠાસના ક્ષેત્રે કેંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો.

જવાહરલાલે પ્રયત્ન કરેલા

જ્યપ્રકાશનો જવાહરલાલ નેહરુ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ હતા. સમાજવાદી પક્ષ સાથે પણ જવાહરલાલજીને નજીકના સંબંધ રહ્યો. કેંગ્રેસની નેતાગીરીમાં બે બૂટો હતાં, તેમાં સમાજવાદીઓની મથુના જવાહરલાલજીના બૂથમાં થતી. જવાહરલાલ સમાજવાદી વલણવાળા મથુના, બ્યારે સરદાર, રાનેન્દ્રપાણ, રાજી વગેરે સમાજવાદના વિરોધી છે એવી સામીમોટી કાપ બની થયેલી. આને લીધે સમાજવાદીઓના મનમાં એમના પ્રત્યે સારી એવી કલવાશ હતી.

જ્યપ્રકાશ તો તે વખતે જવાહરજી મુકબ હતા. મીત્ર મસાણીએ ૧૯૩૬ ની લખનઉ કેંગ્રેસનો એક દિવસો નોંધ્યો છે. રાનેન્દ્રપાણુએ પોતાના લાપસમાં જવાહરજી કેટલાંક કથનો વિશે આલોચનાત્મક દિપણી કરી, અને પછી વ્યંગમાં કહ્યું કે હું તો એક સાદો સાધી ખેડૂત છું. મેં ન કહી વિદેશીની યાત્રા કરી છે, ન વિદેશી પુસ્તકોમાંથી વિચાર મલક્યો ક્યાં છે. જ્યપ્રકાશ આનાથી બારે ઉત્તેજિત હતા. રાનેન્દ્રપાણુના એક સમર્થક આમળ ગુસ્સામાં બોલી ગયા કે ‘રાનેન્દ્રપાણુ તો જવાહરલાલજીનાં જૂતા સાફ કરવાને લાયક પણ નથી.’ બે કે પાંચણી બહુ કુઝળી થયા. મળે કાળિયો ને નીત્યો. જઈને રાનેન્દ્રપાણુ પાસે માફી માગી આવ્યા ત્યારે એમને શાંતિ વળી. પણ આને લીધે રાનેન્દ્રપાણુને રાતે બીધ ન આવી. એમને થયું કે જ્યપ્રકાશને પોતાની કુદ લાપા માટે આવી વ્યથા થઈ તો પોતે જવાહર વિરુદ્ધ હિંસક લાપા વાપરવાના દોષિત છે. છેવટે ગાંધીજીએ હાસ્તવિનોદથી આ પ્રકરણને ખતાવ્યું.

બે કે જ્યપ્રકાશજીના તેમ જ કશુખરા અન્ય સમાજવાદીઓના પણ સરદાર, રાનેન્દ્રપાણુ વગેરે વિશેના અસિપ્રાયમાં પાછળથી ફેરફાર થયેલો. પરંતુ આ ગાળામાં તો જનને પક્ષે ખાસ્તી ગેર-સમજો અને પૂર્વગ્રહ રહ્યા. જવાહર પોતે કહી સમાજવાદી પક્ષમાં જોડાયા નહીં. એમની સહાનુભૂતિ રહેતી. પણ કેંગ્રેસમાં તેઓ મોટે ભાગે સમાજવાદીઓ સાથે નહીં, કાંગ્રેસી સાથે રહેતા.

સમાજવાદી મુકબે સરદાર વિરોધ

હોતા. સામ્યવાદીઓ સાથેના સંબંધમાં પણ માનસિક તાણના ધણુ દિવસો પસાર થયા. સમાજવાદ માટેની તીવ્રતા પણ એમને જાણીને એસવા દેતી નહોતી. અને અંગ્રેજોની શુલાભી એમનાથી કોઈ રીતે સહન થતી નહોતી. એમનાં ભાષણોમાં અંગ્રેજ સરકાર સામે આગ ઝરતી. અને બ્યારે ૧૯૩૯ ના સપ્ટેમ્બરમાં બીજી વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું, ત્યારે તો જ્યપ્રકાશથી રહેવાયું જ નહીં. યુદ્ધના સમાચાર મળતાં વેંત એમણે પટલાની એક સલામાં એવાન ક્યું : ‘ આ યુદ્ધ સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધ છે. આપણે તેનો વિરોધ કરીશું. અને આ અવસરનો લાભ ઉઠાવીને આપણે આપણુ દેશને આઝાદ કરવાની કોશિશ કરીશું. ’ અને યુદ્ધનો સફર વિરોધ, સરકારના યુદ્ધકાર્ય સાથે સંપૂર્ણ અસહકાર અને આઝાદીની અતિમ લડાઈ માટેની તૈયારીને સફરો આપતા જ્યપ્રકાશ આખા દેશમાં ઘૂમી વળ્યા.

આ વખતે કેંગ્રેસના ટોચના ધણુ નેતાઓ સરકાર સાથે વાટાઘાટ કરીને કોઈક સોદા કરવાના વિચારના હતા. કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં અંગ્રેજ સરકાર બે હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્રતા આપવાની બહિષ્કારી આપતી હોય તો તેના યુદ્ધપ્રયાસોમાં શરતી સહાય આપવાનું એમનું વલણ હતું. ખતું ગાંધીજી એમનાથી જુદા પડતા હતા. એમનું કહેવું હતું કે આ રીતે તો છેલ્લાં ૨૦ વરસનું બધું ક્યું-કાર્યનું ધૂળમાં મળી જશે. અહિંસાને છોડીને આપણને સ્વરાજ પણ નથી ભોળું. અને આપણે અહિંસામાં માનતા હોઈએ તો યુદ્ધમાં સહાય થઈ શકે નહીં. ગાંધીજી નથી લાડત ઉપાડવાની દિશામાં વિચારી રહ્યા હતા. આમ, સામ્રાજ્યવાદી યુદ્ધ અંગ્રેજો દષ્ટિકાણ અને નવી લાડત આપત જ્યપ્રકાશ અને ગાંધીજીની ભૂમિકામાં ધણુ સામ્ય હતું.

હાલવીર નિવેદન

અંગ્રેજ સરકાર પહેલી જ્યપ્રકાશ ઉપર જ તાટકી. દેખ્યારી ૧૯૪૦માં જ્યપ્રકાશમાં યુદ્ધ-વિરોધી ભાષણ કરવા માટે એમને પટલાથી પકડી લેવામાં આવ્યા. તે ભાષણમાં એમણે અંગ્રેજ સરકારને ઉચલાવી નાખવાની, ખિટિય અદાલત, પોલીસ વગેરેના બહિષ્કાર કરીને જનતાનું પોતાનું શાસન સ્થાપવાની તથા સરકારના યુદ્ધ માટે પોલાદ મળતુ અટકાવવા ટિસ્કોના મજૂરોને સંપૂર્ણ હડતાલ પાડવાની હાકલ કરી હતી. તે વખતે પછી અદાલત સમક્ષ એમણે બે નિવેદન ક્યું : તેમાં કહ્યું :

‘ મારો દેશ આ લડાઈમાં કોઈ રીતે સામેલ નથી. કારણ, જર્મન નાઝીવાદ તેમ જ ખિટિય સામ્રાજ્યશાહી બેઠને તે ગુરાઈ તરીકે અને શત્રુ તરીકે લેખે છે..... જુલો વાત છે કે આવી લડાઈ બેઠે હિંદને ક્યું સ્વાનંત્રતાકે હોઈ શકે નહિ. કોઈ પણ હિંદી પોતાના દેશની સાધનસામગ્રી સામ્રાજ્યશાહી દોરને મજબૂત કરવાની અને લડાઈ વાટે સ્પર્દેશની શુલાભીની જાંજીરોની મજબૂતી કરવાની દિશાએ વપરાવા દઈ શકે નહિ..... ખિટિય સરકારે હિંદી પ્રખરતને સાવ અવગણીને હિંદને લડાઈમાં ભણેલા દેશ તરીકે બંદર કરી દીધું છે. આમાં હિંદ ઉપર બે રખડું આક્રમણ

રહેલું છે, તે તેના સંગ્રેજોની જાંજીરોમાં પોલાંડ પર કરેલા જર્મનોના આક્રમણથી બોણું જીતરે એમ નથી. હિંદે આવા આક્રમણનો સામનો ક્યું જ છૂટકા..... બે શુલામ છે તેને પોતાની શુલાભીની રક્ષા કરવાની ફરજ ન હોય. એની ફરજ તો એક માત્ર પોતાની જાંજીરોને તોડવાની જ હોઈ શકે. અને ભેદ છે કે બ્યારે અમે આઝાદી મેળવી હશે તો દિવસે પછી અમને આતરક્ષા કરતાં આવડશે જ.....છેલ્લે હું એટલું ઉમેરવા ધણું છું કે લડાઈ થવાવાને કામે અંતરામ આણવામાં મારો જર્મનીને મદદ કરવાનો કે જર્મનીને જિતાડવાનો મુદ્દલ હતું નથી. હું સામ્રાજ્યવાદ કે નાઝીવાદ બેમાંથી એકની જીત ઇચ્છતો નથી, ખિટિય પ્રખ તેમ જ જર્મન પ્રખ માટે મારા અંતરમાં સદાવા સિવાય બીજું ક્યું નથી.....’

ગાંધીજી આ નિવેદન પૂરૂપૂરું ‘ હરિજનપંથુ ’ માં પડેલે પાને ‘ લાડવીર નિવેદન ’ એવા શીર્ષકે નીચે પોતાની નોંધ સાથે છાપ્યું : ‘જ્યપ્રકાશના સ્વદેશપ્રેમ બદલ એમને દંડવામાં આવે એ પણ એક દૈવદુર્વિલાસ છે.....સરકારને આનાથી થતી મંજૂરણને લઈ એક દેશલક્ષને ખુલ્લી રીતે વિચાર કરવા બદલ સખ આપવા કરતા તો હિંદ પ્રત્યેના પોતાના વર્તન વિશે જ સરકારે વિચારમાં પડવું બોઈએ. જ્યપ્રકાશના નિવેદનનો છેવટનો ભાગ એમની ઉત્કટ માન્યતાનો પુરાવો આપે છે. એમનામાં બેય તો લવલેશ નથી.....’

‘ એ કોઈ સામાન્ય કાર્યકર નથી ’

આ નિવેદન છાપતાં પહેલાં જ જ્યપ્રકાશની ધરપકડ થઈ કે તુરત ગાંધીજીએ ‘ હરિજન ’ માં લખેલું : ‘ જ્યપ્રકાશની ધરપકડ એ કાનસીંગ બનાવ છે. એ કોઈ સામાન્ય કાર્યકર નથી. એ તો સમાજવાદના એક અધિકારી પ્રવક્તા છે. એમ કહી શકાય કે સમાજવાદ વિશે એ બે નથી બળ્યતા તે આ દેશમાં બીજું કોઈ નથી બળ્યતું. દેશની યુક્તિ માટે એમણે પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરી દીધું છે. એ ફક્ત લાડેલા છે. એમનો ઉલમ થાક શું તે બળ્યતો નથી. સદન કરવાની એમની શક્તિનો કોઈ બોઠે નથી. જ્યપ્રકાશની ગિરફનારીથી સરકાર કંટાળી બેઠી કરવા માગતી હોય તો લડે. આનાથી લોકોને એમ લાગવા માંડ્યું છે કે સરકારને લડી જ લેવું છે. ’ જવાહરલાલજીએ પણ કહી દીધું કે ‘ અમારા સૌથી પ્રિય અને સૌથી મુશ્વવાન સાથી- એમાંના એક એવા જ્યપ્રકાશની ધરપકડ કરીને સરકારે કેંગ્રેસ સામે લડતનું જવાન ક્યું છે. ’

દેશના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં જ્યપ્રકાશ અત્યાર મુધીમાં કેવું મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા, તેવું આ કોતક છે.

સ્વરાજનું મારુ ચિત્ર

આ બધું રામકે કેંગ્રેસને ટાંકણે બનેલું. જ્યપ્રકાશને ત્યારે એમ લાગતું હતું કે, ‘ દેશ એક મહાન રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનને ચોધારે પહેલો રહ્યો છે. આઝાદીની આખરી લડાઈ બદલી જ

લકાશે. ' તે વખતે કેવિસે સ્વરાજ્યનું પોતાની કપનાનું' રેખા-
ચિત્ર પ્રબલ સમક્ષ મુકવું નોંધ્યું. 'કેવિસે જ્યારે આપરી લકત માટે
હાલક કરવાની છે, ત્યારે તે લકત શાને માટે છે, તે લોકોને
સમજાવવું' નોંધ્યું. આથી પોલીસ જ્યારે એમને પટલાથી
જમશેદપુર લઈ બંધ રહી હતી, ત્યારે રસ્તામાં જ એમણે આ
માટેના એક મુશ્કો કાપી વાળ્યો અને એક મિત્ર સાથે ગાંધીજી-
ને મોકલી આપ્યો. જયપ્રકાશની ઈચ્છા હતી કે કેવિસ આવા
કાવ કરે. ગાંધીજીએ કારોવારી સમક્ષ તે મુક્યો. કારોવારીએ
તો તે પક્ષાર ન કર્યો, પણ પાછળથી ગાંધીજીએ " હરિજનવંદુ " માં
મા " શ્રી જયપ્રકાશનું સ્મરણ " એવા સ્પષ્ટ નોંધે તે જાણ્યો.

માત્ર ૩૮ વરસના એક દેશભક્ત અને ભીમતા દેશનેતાએ
લખેલો આ મુશ્કો પણ તેની સમક્ષ, સ્વસ્થ અને વ્યાપક દષ્ટિ
માટે ક્ષણે નોંધપાત્ર છે. બીજા કેટલા ચાલકારી નેતાઓના
મનમાં ત્યારે લાવિ સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનનું આપું સુરેષ ચિત્ર
હશે, ભગવાન બન્યું ! બીજા એક રીતે પણ તે નોંધપાત્ર છે.
માર્ક્સવાદ કે અન્ય વિચારસરણીના મોલથી તે સુકત છે. આલુ
વાહને એકે મિત્રાનથીલ આત્મહત્યની ભાવનાઓ અને કપનાઓ
તેમાં શબ્દકિત થઈ છે. " મારો દેશ આવા હશે " એવી
દિલની આરાત તેમાં પ્રગટ થઈ છે :

' આઝાદ હિંદ જુદી જુદી પ્રજાઓ વચ્ચે સુલેહસંપ માટે
અને સંપૂર્ણ શાંતિસંન્યાસ માટે તથા આંધરાપ્રીય એકાગ્રતાના
શાંતિમય નિરાકરણ માટે કાર્ય કરશે.....પંડાથી રાષ્ટ્રો સાથે
ઐત્રીયમાં' ધોરણે રહેવા મથશે અને પરમા મુલક કે હક પર
પોતાની લોકલદષ્ટિ નાંખશે નહિ.

' દેશને કાયદો તેની પ્રજાએ સ્વપ્રીયથી બંધેરે રહેલી ઈચ્છાને
અનુસરીને ધણમાં આવશે. વ્યવસ્થા ભગવવાની બાળતમાં પ્રબ-
લ પીઠબળ અને સંમતિ એ જ છેલ્લું બળ લેખાશે.

' વ્યક્તિને તેની હકરાર, મેળભિલાપ, સંસ્કૃતિ તેમ જ બાંધક
બાળકમાં એ શરતે પૂરી બાંહેધરી અપાયે કે લોકપ્રતિનિધિ
સલા માર્ગત હિંદી પ્રજાએ ધોડા હિંદના રાજ્યધારણને
હિંસાબળથી ઉથલાવી પાડવાની છૂટ કોઈને નહિ હોય.....દરેક
નાગરિકને સરખા હકોની બાંહેધરી રહેશે.....તંત્રપરંપરાના
સામાજિક હરબળથી કે રાજ્ય તરફથી મળતા કયા હકલાવા કે
ધકલાખો મંજૂર રાખવામાં આવશે નહિ.

' રાજકીય તેમ જ આર્થિક તંત્રરચના સામાજિક ન્યાય તથા
આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતને અનુસરીને થશે.....છતાં એકથી
કૌતિક વર્ગચિંતા પૂરી કરવાની જ તેની નેમ નહિ હોય.
વ્યક્તિની નગ્ની જીવનપાના અને તેના નૈસર્ગિક તેમ જ બૌદ્ધિક
વિકાસ સાધવાનો એનો હેતુ રહેશે. આનો સામાજિક ન્યાય
મેળવવાના હેતુથી વ્યક્તિ અગ્ર સહકારી સ્વલેખના પ્રયત્નથી
સો ધાન્યાવળગતાઓના સરખા લાભને અર્થે આલતા નાના
પાયા પરના ઉત્પાદક ધંધાઓને ઈનેજન આપશે. ' મોટા પાયા

પરનાં તમામ સામુદાયિક ઉત્પાદનો અતિ સામુદાયિક માલિકી
નજી કાળુ તથે લાવવામાં આવશે અને આ દિશાએ બારે અને
મોટા ઉદ્યોગોને રાષ્ટ્રીય કરી મુકીને આરંભ કરવામાં આવશે.
કાપક ઉદ્યોગને દેશકરમાં વિધેરી નાખવામાં આવશે.

' મામલોગાં જીવન નવેસર રચવામાં આવશે, નામકાંને
બને તેટલાં સ્વયંપૂર્ણ સ્વાયત સ્વતંત્ર એકેમક બનાવવામાં
આવશે..... જગીન તેને અત્યક્ષ મેકનારી જ માલિકીની
મથાગે..... ખાસા ધોરણે લક્ષ્યપોષક માટે જરૂરી મથાગ તે
ઉપરાંત વધુ જમીન કોઈ પાસે રહેવા દેવામાં આવશે નહિ.....
જમીનકારી પ્રથાઓનો અને જમીનોના બંધનની ચલામીનો
અંત આવશે.

' રાજ્ય ઉપલા વર્ગોના હિતોની રક્ષા કરશે. પણ જ્યારે
એવાં હિતો જરૂરિયા તેમ જ દલિતોનાં હિતો પર આક્રમક કરવાં
હશે, ત્યારે તે એવા ગરીબો અને દલિતોને રક્ષણ આપશે અને
એ રીતે સામાજિક ન્યાયનું પલ્લું સમતોલ રાખશે.

' પ્રબળપણે માલિકી અને સંચાલન હેઠળના ઉદ્યોગોમાં
કામદાર વર્ગને વ્યવસ્થામાં સરકારના પ્રતિનિધિઓ નેટકું જ
પ્રતિનિધિત્વ મળશે.

' દેશી રાજ્યોમાં સંપૂર્ણ લોકશાસનવાળાં રાજ્યતંત્ર સ્થપાશે.
.....રાજ્યો કે નવાંચે તરીકે ક્ષેત્ર વ્યક્તિઓ રાજના ટીકા-
ધારીઓ તરીકે રાખવામાં આવશે નહિ.

'તમામ પ્રબલ મળીને આવા પાયા ઉપર એક મહા-
પ્રતાપી અને ગૌરવશાળી રાષ્ટ્રની રચના કરશે.'

ગાંધીજીએ આના ઉપર વિસ્તૃત ટિપ્પણી લખી : ' આ
મુશ્કો અને ગમ્મો.....હિંદ મુક્ત થતવિત બની શકે તેટલા
અમલમાં ઉતારવાના આદર્શ' તરીકે એક બાળતમાં અપવાદ
સિવાય શ્રી જયપ્રકાશ દોરેલા આખા ચિત્રમાં હુ મારી સામાન્ય
સંમતિ પુરાવું છું.....રાજ્યોની બાળતમાં તેમણે કરેલી ઈ-
ખાસ્તમાં હુ મારી સંમતિ પૂરી શકેલો નથી.....શ્રી જયપ્રકાશને
રાજ્યો આપમેળે પોતાની આપણુક સત્તાઓ છોડે એવી અહા
નથી. મને છે. કારણ, એક તો તેઓ આપણુ નેવા જ માનવી
છે, અને બીજું એ કે સાચી અહિંસાની અસોધ શક્તિમાં મને
અખર અહા છે.....આ સિવાય) શ્રી જયપ્રકાશ અહિંસાની
ધરતી પર દોરેલી દરખાસ્તને સામાન્ય રૂપે સંમતિ આપવામાં મને
મુશ્કેલી નથી.....શ્રી જયપ્રકાશને પોતે હરેલો તંત્રવ્યવસ્થા
સ્થાપવાને અર્થે અહિંસાને સ્વીકારતા નિહાળીને હું અંતરથી
રાયું છું.....'

પોતાના મુશ્કોને ગાંધીજીએ આવી રીતે મહત્વનું સ્થાન
આપ્યું તથા તેમાં એક અપવાદ સિવાય સંમતિ પણ આપી,
તેથી જયપ્રકાશને ધણું ગૌરવ અનુભવ્યું.

આ મામલામાં ૯ મહિનાની તબા મોગનીને જયપ્રકાશ
નેજમાંથી બહાર આવ્યા, પણ બેન્કુ અધિનાની અંદર ફરી

સરકારે એમને સુવર્ણમાં પહોળી લીધા. અને એમના પર કામ ચલાવ્યા વિના જ રાજસ્થાનમાં ગાવેલી દેવલી હાલણીમાં રાખ્યા. અહીં જે બેઠાપાત્ર ઘટનાઓ બની.

“જયપ્રકાશ-પદ્ય”ની નં. ૧”

૧૯૪૧નો ઓક્ટોબર મહિના. પ્રભાવતી જેલમાં મળવા આવ્યા હતા. થોડી વાતચીત બાદ જયપ્રકાશ એક કાગળ ધરીને કહે કે આ માનના ચાપલ મારા માટે ખરીદી લાવ્યો. અને જરા દૂર બેઠેલા પોલીસને પણ એ માનના કાગળ પાત્રાવે છે, ‘જુઓ સાહેબ. આમાં મળતું માપ છે, બીજું કંઈ નથી!’ પોલીસ અધિકારી એને બારીકીથી તપાસવામાં વ્યસ્ત છે. તેણેમાં જયપ્રકાશ છૂપીથી કેટલાક પત્રો ખિસ્સામાંથી કાઢી પ્રભાવતીને આપવા કરે છે. પરંતુ પ્રભાવતી તો બાણુની બેટી, અહિંસામાં માનવાની! એ લેતાં નથી. એટલે જયપ્રકાશ પત્રો એમની પુરછી પર મૂકી દે છે. પણ પ્રભાવતી તેને હાથેય નથી ચલાવતા. બંનેના મહેળ પર એક અન્ય ઉત્તેજના છે. દરમ્યાન પોલીસનું ખ્યાન આ બાજુ ખેંચાય છે, અને એ માટે છે. પત્રો કમળે કરી લે છે. બીજે દિવસ દેશભરનાં અખબારોમાં અંગ્રેજ સરકારે આ ઘટનામાં થોડું મીઠું મરચું ઉમેરીને છવાવ્યું—જયપ્રકાશ, હિંદુસ્તાનની પૂર્યની નં. ૧. જુઓ, કેંગ્રેસની અને ગાંધીની અહિંસા આવી છે, કહી એમને જ ન્યાય કરવાની કોશિશ કરી.

જયપ્રકાશ માટે ત્યારે આવી ગ્રાપ્ત કારવાઈ નવી નહોતી. એ પોતાને “પ્રોટેક્શન સો-સ્ટ્રેટ”—વ્યાપકાવિક કાનુભંગ કરનારા કહેતા. અંગ્રેજોનો કાયદો હતું સાનતો જ નથી. જેલમાં ગાનો માનું? પુસ્તકના પૂંકામાં સેવેલીને કાળે બહાર મોકલતા. કોઈ ને કોઈ રીતે લેવો પણ મોકલતા, જે પટગુનાં અખબારોમાં “એક કેંગ્રેસ સભાજવાદી”ના નામે છપાતાવે ખરા. દેવલીના પત્રોમાં ગ્રાપ્ત રીતિનીતિ, ગ્રાપ્ત અખબાર, રાજકીય પરિસ્થિતિની ત્યાં વહેરીને વાતો હતી.

આ ઘટનાથી પ્રભાવતી ધ્રુવ ચિતિત હતાં. પણ ગાંધીજી એમને કહ્યા કરતા કે તું શું કામ ફિકર કરે છે, હું નોઈ લઈશ. અને એમણે એક નિવેદન લખ્યું. કહે છે કે એ બહુ જ કડક હતું. સાથીઓના કહેવાથી તેને થોડું હળવું કહ્યું. કાંઈએ કહ્યું, તમે આમાં નાહક શું કામ પડો છો? તમારે શી જરૂર? પણ ગાંધીજી કહે, ના, મારે લખવું જ છે. હું નિવેદન આપીશ જ. અને ગાંધીજીએ ત્યારે જે નિવેદન આપ્યું તે એમની સસ-વાદિતા, કુશળતા અને સહન વિવેકહિંતું સ્પષ્ટ છે:

ગાંધીજીનું નિવેદન

‘સરકાર કયા મોટે જયપ્રકાશની નિંદા કરે છે? ખતું પૂછો તો હેમની બધી શક્તિઓ આજે સરકાર સામે જ ને ચઢી છે. અને યુક્તના નિયમો અનુસાર જયપ્રકાશ અપનાવેલ સાધન બરાબર જ છે. એમણે સાત-સાત વરસ સુધી અમેરિકામાં શિક્ષણ લીધું છે, અને પશ્ચિમના દેશો આઝાદીની લડાઈ કરી રીતે લાજા છે તેનોય અભ્યાસ કર્યો છે. આઝાદીના એ જગોમાં

વિશ્વાસઘાત કરવો. ગ્રાપ્ત ઉપાયો અપનાવવા, ત્યાં સુધી કે હતાતું કાવતું કરવું, બધી જ બાબતનું ગૌરવ થાય છે અને એવું કરનારાઓ રાષ્ટ્રીય વિભૂતિ મનાય છે. જયપ્રકાશ આસારે સરકારી ફોતાવાના કમિયારી હોત અને કોઈક ગ્રાપ્ત ફટનીતિથી એમણે કોઈક મહત્વનું કામ પર પાડ્યું હોત, તો એમને માન-ધવકાઓથી લીલટાના નવાબવામાં આવ્યા હોત!.....આ કમ-નસીબ ઘટનામાં એમની પત્નીને બિયારીને નાહકની સંડોવવામાં આવી છે. એ તો આમાંનું કોઈ બહુતી નહોતી.....હું એમ બહેરે કરવા માણું છું કે પ્રભાવતીના વિચાર જયપ્રકાશથી જુદા છે. પતિ-પત્નીને નાતે એ બંને આદર્શ દંપતી છે. પણ રાજ-કાર્યમાં પ્રભાવતી મારા વિચારોમાં સંપૂર્ણપણે માને છે અને મારા સૌથી વધુ વધારદાર સાથીઓમાંથી તે એક છે.....કેંગ્રેસ જતો મારે એક વાત. બે કે જયપ્રકાશ નારાપણ આપણી નગરમાં એવા જ દેશભક્ત રહેશે, જેવા તેઓ સદાય હતા, તેમ છતાં આપણે એટલું સમજવું નોઈએ કે એમની જે પદ્ધતિ છે, તે આપણી અહિંસક લડત માટે ભારે તુકસાનકારક છે. મેં વારંવાર એમ કહ્યું છે કે અહિંસક સંગઠનમાં ગ્રાપ્તતાને કોઈ સ્થાન નથી.’

આટલું બહુ થયું. પોતે આટલા છાપે મદદવા, છતાં જયપ્રકાશ પ્રભાવતી પર બરીકે રોપ ન કાખવ્યો. બદલે, બ્યારે એમને ખબર પડી કે આ ઘટનાને લીધે પ્રભાવતી બહુ પરેશાન હતાં, ત્યારે તા. ૨૮-૧૦-૪૧ ના ગાંધીજી ઉપરના પત્રમાં જય-પ્રકાશે લખ્યું: ‘.....તમારું’ નિવેદન જોઈને મને ક્ષો સતોષ થયો. તેનાથી તો તમારી મહાનતા જ સાબિત થાય છે..... પ્રભાવતીની હાલત બાણુને મને આશ્ચર્ય અને દુઃખ બંને થયાં. અમારો જીવનસંબંધ તો ક્યારેય વિચારોની સમતા કે એકતા પર આધારિત નહોતો. તો પછી એને મારા વિચારોને લીધે આટલા પરેશાન થવાની શી જરૂર છે? તમે એને કૃપા કરીને સમજવી દેશો.’

૩૧ દિવસના ઉપવાસ અને હુમરીઆગ જેલમાં બંધલી

બીજી ઘટના પણ દેવલી હાલણીમાં જ બની. ત્યાં કેડીઓને અનેક મુરદેહીઓ હતી. ઘણી ફરિયાદો કર્યાં છતાં જેલ અધિકારી-ઓ દાદ આપતા નહોતા. લગી, આ હાલણીમાં દેહતા જુદા જુદા ભાગમાંના કેડીઓને રાખવામાં આવેલા. તેથી એમનાં સગાંસંબંધીઓનેય ભારે ત્રાસ વેઠવો પડતો. યુવાશક્ત માટે દૂર દૂરથી ઘણો ખર્ચ વેળીને આવવું પડતું. એટલે બધાને પોતપોતાના પ્રાંતની જેલોમાં મોકલી દેવામાં આવે એવીએ એક માગણી હતી. આ માગણીઓ ખાતર આખરે કેડીઓ ઉપવાસ પર બેઠાં. જયપ્રકાશ પણ તેમાં સામેલ થયા. પૂરા ૩૧ દિવસના ઉપવાસ થયા.

આ અંગે દેશમાં સારો ચર્ચો બીજાપોહ થયો. ગાંધીજીએ પણ તા. ૧૭-૧૧-૪૧ના રોજ નિવેદન બહાર પાડ્યું: ‘મને ધાદ નથી કે આટલી સ્પષ્ટ, ચોખ્ખીમટ અને ન્યાયી બાબત વિશે અગાઉ ઉપવાસ થયા હોય. વિના વિલંબે એમની માગણીને

સ્વીકાર થયો નોંદર્યો. તત્કાળ ન્યાયપુ' પશુ' ભરીને આ ધોર વંચણુનો અંત લાવવો એ આજની ઘડીનો તકલો છે. '

છવરે સરકારને દેવલી જાવણી વિગેરે નાખવી પડી. બધા ફેલીઓને પોતપોતાના પ્રતિભામાં મોકલી દેવામાં એ રીતે જ્યમકાશ પશુ ગિહારની હલ્તીયાવા જેવામાં ગયા.

ખીન વિચારુદ્ધ અંગે સિમ્ત સિમ્ત જૂમિકા

બહાર વાતાવરણમાં ગરમી વધતી જતી હતી. જપાને યુદ્ધમાં ઝુકાવવાથી યુરોપનું યુદ્ધ હવે એશિયામાં અને હિંદુસ્તાનના સીમાકાની નજીક ને નજીક પ્રસરવા લાગ્યું હતું. આ યુદ્ધ પ્રત્યેના જુદા જુદા લોકોના વલણમાં ખારસું 'ત્તર' હતું. અગાઉ હિંતવર-સ્તાલિનની સંધિને કારણે જે સામ્યવાદીઓ આને "શાંતિવાદી યુદ્ધ" કહીને વળોડતા હતા તે જ હવે હિંતવરના રશિયા પરના આક્રમણ સમર્થન આને "જનતાનું યુદ્ધ" કહી જગજગ સમર્થ કરતા થયા હતા. ફાસીવાદ અને નાઝીવાદ સામેની નેહાદઈ પ્રભાવિત ઘટ્ટને નેહરુ આ યુદ્ધમાં સાથી રાજ્યોને મદદ કરવા તત્પર બન્યા હતા. ફેશિસ્ટના ખીન ધણા નેતાઓ પશુ એવા વલણના હતા કે આવા ભારે સંઘટને વખતે અંગ્રેજ સરકાર સાથે વધુ સુસીગત બિબી કરવી નોંદર્યો નહીં, પણ તેની સાથે વાટાઘાટ કરી હિંદુસ્તાનને આઝાદી મળે એવી કોઈક બાંહેધરી મેળવીને યુદ્ધમાં તેને મદદ કરવી નોંદર્યો. નેહરુ જાપાનના સામનો કરવા ગેરીલા પદ્ધતિની અને રાજજી આખા દેશને લશ્કરી તાલીમ આપવાની હિમાયત કરતા થયા હતા. સુભાષે દેશ બહાર જઈને જાપાન સાથે મળી આઝાદ હિંદ ફોજ બિબી કરી હતી. ઇંગ્લંડથી ક્રિસ મિશન આવેલું પશુ તેની સાથેની વાટાઘાટો છેવટે પડી લાગી.

ગાંધીજીની જૂમિકા આનાથી સાવ જ જુદી હતી. એમનું કહેવું હતું કે ઈંગ્લેંડના સામ્રાજ્યવાદ અને જર્મનીના નાઝીવાદ વચ્ચે કોઈ શુભાત્મક ફરક નથી. પોતપોતાનો સ્વાર્થ સાધવા બંને ગમે તેટલા હિંસક ને નિર્દોષ બની શકે છે. દક્ષિણ એશિયામાં પોલી પોલીક કરતી વખતે અંગ્રેજ સેનાએ ધીખતી ધરાની જે નીતિ અપનાવી તેની ગાંધીજીએ આફરી ટીકા કરી. તેને લઈ નિર્દોષ પ્રબંધે જ ભોખવવાનું થયું. આવા યુદ્ધમાં આપણાથી સાથ આપી શકાય જ નહીં. વળી, જાપાન દ્વારા સ્વતંત્ર થવાની આશા સેવવી એ તો દરદ કરતાં દવા મોંઘી જેવા ઘાટ થશે. અને ભયાં મુઠ્ઠી પૂણું આઝાદી ન મળે ત્યાં મુઠ્ઠી અંગ્રેજો સાથે વાટાઘાટ કરીને થોડીક સત્તા લેવાનો વિચાર જ ન થઈ શકે. માટે હિંદુસ્તાનની પ્રબળ એકીકરણ મારગે પોતાની આઝાદીની ઘોષણા કરી દેવી નોંદર્યો. 'હવે તમે હિંદુસ્તાન છોડીને ચાલ્યા જવું.' એમ અંગ્રેજોને કહી દેવાની ઘડી હવે પાકી ચૂકી છે. ગાંધીજી તો આ વખતે જેવામાં પણ મુકતાવેત સામુદાયિક ઉપવાસ શરૂ કરી જેવાનું વિચારતા હતા. તે બાબત એમણે વિનોબા સાથે ચર્ચા પણ કરેલી. જે કે પાલખી એમણે પોતાનો વિચાર બદલ્યો.

ગાંધીજી પોતાની વાન ફેશિસ્ટના નેતાઓને જાન ન હિનારી શકવા ત્યારે પોતે ખરી જવા અને જે ફેશિસ્ટને એમની રીતે આગળ વધવા અનુદાન કરી આપી. પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે ફેશિસ્ટને મળક ન આપી. તેમ વલતુ આક્રમક આક્રમક બનતું થયું. તેની સાથે ફેશિસ્ટના નેતાઓ પોતાનો ધાર્મિક મંદિર કરી શકવા નહીં. છેવટે બધી મદમદતે અંતે પરિસ્થિતિવશ ફેશિસ્ટ લગતું મુકાબલ કરી એક વાર ગાંધીજીના હાથમાં મોંઘી. અને મુંબઈમાં મળેલી મહાસભિતિએ ૧૯૪૮ ની ૮ ઓગસ્ટે "હિંદુ છોડો" નો ઠાવ કર્યો. ગાંધીજીએ દેશને "ફરેજે યા મરેજે" નો મંત્ર આપ્યો.

આ આખાં પ્રશ્નમાં જ્યમકાશની જૂમિકા લગભગ ગાંધીજીને મળતી આવતી હતી. એ પોતે તો જેવામાં હતા. પણ એમના સમાજવાદી સાથીઓએ ગાંધીજીના લોકસત્તાના વિચારનું પૂરેપૂરું સમર્થન કર્યું હતું. ફેશિસ્ટના અન્ય મોટા નેતાઓ છતાં આ જુવાનિયાઓની જૂમિકા ગાંધીજીની જૂમિકાથી એ બાબતમાં વધુ નજીક હતી.

જ્યમકાશ પ્રત્યે ગાંધીજીના દિલનું એશાણુ

ખરું જોતાં ગાંધીજીનું દિલ આ જુવાનિયાઓ પ્રત્યે અને તેમણે ખાસ કરીને જ્યમકાશ પ્રત્યે ઘણું મેંચાવું હતું હતું. જ્યમકાશ ગાંધીજીના મારગે નથી આવતા એવું દુઃખ ક્યારેક પ્રસાવતીથી વ્યક થઈ હતું ત્યારે ગાંધીજી એમને કહેતા : 'એ મારી નજીક નથી, એમ તું છું' કામ માની લે છે ? અમારા જાનેતા ફેશિસ્ટમાં મને તા કોઈ ફરક નથી દેખાતો. હા, રસ્તા ભિન્ન છે ખરા, પરંતુ આખરે દરેક માણસે પોતાના અંતરાત્મા પ્રત્યે વધારા રહેવું નોંદર્યો. '

દિવસે દિવસે માર્ગની આ ભિન્નતા પણ ઘટતી જતી હતી. ગાંધીજી એ સ્પષ્ટ નોંદર્યો શકતા. એટલે ૧૯૪૨ સમયજી વધે એવી એમને લિટકે ઈચ્છા રહેતી. પ્રસાવતી ઉપરના પત્રોમાં એમણે આ ઈચ્છા વ્યક પણ કરેલી : 'તું બારોડાલી ચાવી શકે છે. જ્યમકાશ પણ આવે. પરંતુ એ રહી ફેશિસ્ટ, ધ્યાની પોતાનાં સપના લેવામાં. કચાંથી મારી પાસે થોડો સમય ગળે ? મારી પોસેથી એ કોઈ લઈ પણ નહીં શકે, અને મારું જીવન પણ શોંકે એને પસંદ નહીં આવે. તેથી છું' કામ ? તું જોની સેવામાં નિમગ્ન રહે છે, તેનાથી મને સંતોષ છે..... આવી શકા તો બંને આવે. જ્યમકાશને કહેજે કે એ થોડા દિવસ મારી સાથે રહે, એમ હું ઈચ્છું છું. અમે એકબીજાને સમજાએ, એવી મારી તીવ ઈચ્છા છે. '

જ્યમકાશ પ્રત્યેનું ગાંધીજીના દિલનું મેંચાણુ આમાં સ્પષ્ટ લેવા મળે છે. ખીજી બાજુ જ્યમકાશ પણ ગાંધીજીના અનોખા વ્યક્તિત્વ પ્રત્યે મેંચાણુ અનુભવતા. પરંતુ હજી અંતરૂદ્ધનું નિરાકરણ થયું નહોતું. માક્ષવાદ ઉપર બેસી ગયેલી શ્રદ્ધા અને ગાંધીજીના જીવનદર્શન અને સમાજદર્શન વિશે પૂરતી સમજણનો અભાવ—આને લીધે અંતરૂદ્ધનું નિરાકરણ થઈ શકતું નહોતું.

પરિણામે જ્યવપ્રકાશનું ચિત્ર ઝોલાં ખાયા કરતું. ગાંધીજીનું વ્યક્તિગત જીવન, લોકોની નાક પારખવાની એમની શક્તિ, લોક-અંદોલન બિચું કરવાની હુશીરી—આ બધું જ્યવપ્રકાશ ઉપર જહુ ઘેરે પ્રભાવ પાડતું. લેનિનનાં તો એમણે વધુનો જ વાંચેલાં, સપનાં જ નોંધેલાં. અહીં એક લોકનેતા, નિરાળો લોકનાયક પ્રત્યક્ષ લોકઅંદોલનને ચમકાર સરજી રહ્યો હતો, તેનું અદ્યત્ત આકર્ષણ એ અનુભવતા. ક્રાંતિ માટે લોકઅનાંદોલનને એ અનિ-વર્થ માનતા.

તરવરિયા જીવાનિયાનો ઉદ્ધમાત

અને જ્યાં અવારનવાર ગાંધીજીના અમુક વિચારો પર અને કાર્યક્રમો પર આકરા પ્રહાર પડ્યો એ કરી ભેસતા. ગાંધીજીની જે વાતો નહોતી સમજતી, તેને શાંતિથી સમજવા નેટલી ધીરજ તે જિરાસા હજી નાગી નહોતી. વળી, માર્ક્સનાં જેવું વ્યવસ્થિત લખાયેલું અંશસ્થ શાસ્ત્ર ગાંધીનું હતુંયે નહીં. તે પણ એક અડચણ હતી. અને જ્યવપ્રકાશની આલોચના તો હંમેશા ધારદાર જ રહેતી. “સમાજવાદ શા માટે ?” પુસ્તકમાં એમણે ગાંધીજીની આકરી ટીકાઓ કરી. એમની વર્ગસમ-વધ, ટૂંટીશિષ, રામ-રામ્ય વગેરે વાતોની તો લગભગ ટેકડી જ ઉઢાવી.

ગાંધીજી આ તરવરિયા જીવાનિયાનો આ બધો ઉદ્ધમાત બેતા રહેતા. પોતાની વાત મક્કમતાથી સમજાવતા પણ પ્રહાર સામે પ્રતિ-પ્રહાર મોટે ભાગે ટાળતા. તેનો અવિન્ય જીલીને વત્સલતાપૂર્વક થાય એટલું જીલ્લો ન કરતા. દિલમાં કદી કહવાશ રાખ્યા વિના હંમેશા એને પ્રેમથી જીતવાનો જ પ્રયત્ન કરતા.

જીલ્લો અને પ્રેમભરી સમજાવટ

બ્યારે કૌંસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ, ત્યારે જ્યવપ્રકાશ તેનો નહીં કરેલા કાર્યક્રમ લઈને ગાંધીજી ખાસે ગયેલા. ગાંધીજી તે બોઈ ગયા. અને પછી તેમાંની એક આઈટમ પર અંગળી મૂકીને બોલ્યા : ‘મારે મન આ ખરો સમાજવાદ છે. જ્યવપ્રકાશ, તમે લોકો આ કરો, તો હું તમારી સાથે સો ટકા છું.’ એ બીજી કોઈ નહીં ‘માર્ક્સ’નું પ્રસિદ્ધ સંત્ર હતું : From each according to his capacity and to each according to his needs—દરેક પાસેથી એની શક્તિ પ્રમાણે લેવું, અને દરેકને એની જરૂરિયાત મુજબ આપવું. આ વાતનો એમની સર્વોચ્ચની ક્લિલસહી સાથે બરોબર મેળ ખાતો હતો, અને સમાજવાદીઓ માટે પણ આ પાયાની વસ્તુ હતી. ગાંધીની તીકણ દૃષ્ટિએ આ પાયાની વસ્તુ પકડી લીધી અને સાવ સહજતાથી એક સેતુ બિરો કરી દીધો. જ્યવપ્રકાશ આથી મુગ્ધ થયા હતા, અને પાછળથી વરસો સુધી ગાંધીની આ વાતને યાદ કર્યાં કરતા.

ગાંધીની આવી એક બીજી વાત પણ જ્યવપ્રકાશને બરાબર યાદ રહી ગઈ હતી. એક વાર વધીમાં વાતચીત કરતાં થોડોક વિરોધ અને થોડીક અંબરિતા સાથે ગાંધીજીએ એમને કહ્યું :

‘તમે લોકો હજી અન્યાયે નહોતા તે પહેલાંથી હું સમાજવાદી છું. સમાજવાદ તો પોતાની જાતેથી શરૂ થાય છે. સમાજવાદી પોતે જ સમાજવાદનો વ્યવહાર શરૂ કરી દે છે. એ કાંઈ રાજ્યના કરવાથી નથી આવતો.’

આમ, પ્રેમથી સમજાવતા જ રહેતા, સમજાવતા જ રહેતા. “સમાજવાદ શા માટે ?” પુસ્તક જ્યવપ્રકાશે એમને મોકલ્યું તો તે વાંચીને ગાંધીજીએ પત્ર લખ્યો : ‘તમારી ચોપડી હું ધ્યાન-પૂર્વક વાંચી ગયો. મને સારી લાગી. બે કે તેમાં મારા પર જે હુમલા કર્યા છે, ઘણું અત્યંત મારા વિશેનું બતાવે છે. એ તો આગળ જતાં દુર થઈ શકે છે. પરંતુ તમારા અભ્યાસ પર હું મુગ્ધ છું. આટલું કહ્યા પછી હું એમ કહું કે તમારા પુસ્તકમાં મેં આપણા દરેકનો ઇલાજ ન બોલ્યો. બે તમે બતાવ્યો છે તે આ દિશા માટે આજે તો ઉપયોગી નથી. બે તમે ઇચ્છો છો તે બધું લગભગ હું અને ઘણા ટેંકિસવાળા ઇચ્છે છે. પરંતુ તે મેળવવાની પદ્ધતિ તમારી પદ્ધતિ કરતાં ભિન્ન છે. મારી દૃષ્ટિએ તમારી પદ્ધતિ આ ભૂમિ માટે અલબા યોગ્ય નથી. મારી પદ્ધતિ ઉપર મને એવો કોઈ રાગ નથી કે હું બીજીની વિશેષતા બોઈ ન શકું. શુભ પ્રયત્ન કરવા છતાંયે તમારી વાત મને મળે ભિતરતી નથી.....પ્રભા લખે છે કે તમારા શરીરની બરીકે કાળજી તમે નથી લેતા. એ તો બરાબર ન કહેવાય.’ (તા. ૧૩-૩-૩૬)

એવી જ રીતે બીજી એક પત્રમાં લખ્યું : ‘.....તમારું નિવેદન તમારા વિચારોને છુપાવે છે, એવું મને લાગ્યું. તમારા માટે મારા દિલમાં મોટી જગ્યા છે. અને તમારા મારફત દેશની મોટી સેવા થશે, એવું મેં માની રાખ્યું છે. એટલે બ્યારે મેં નિવેદન વાંચ્યું ત્યારે મને દુઃખ થયું. જે સ્પષ્ટ છે, તે એમ જ ન કહેવું સાચા સેવક માટે સાડું નથી.....પરંતુ આ બધી તો તમારા નિવેદનની મારા પર પડેલી અસર છે. તે બે સાચી ન હોય, તો મારે કોઈ જ કહેવાવું નથી. બે તમે કહેશો તેના પર હું વિશ્વાસ રાખીશ.’ (તા. ૭-૩-૩૬). અને પછી આ પત્રમાં આગળ દેશદુનિયાના અનેક પ્રશ્નોમાં ગળાડૂળ એવા મહાત્માએ પૂરો ૬ પાન ભરીને જ્યવપ્રકાશને એમની તબિયત માટે શું ઉપચાર કરવો, કેવી રીતે કરવો. શું ખાવું પીવું વગેરે અત્યંત ઝીણી ઝીણી વિગતો લખી છે. આખોયે પત્ર સ્વદસ્તે લખાયેલો છે.

અંતરંગ વર્તુળમાં આદર-વિશ્વાસ

આવી રીતે કામ કરવાની પદ્ધતિ બાબતમાં હજી થોડું અંતર હતું. પરંતુ પરસ્પરની નિષ્ઠા વિશે, હૈતુની સત્યાઈ વિશે વિશ્વાસ હતો જ્યવપ્રકાશ ગાંધીજીના મનમાં તેમ જ એમના અંતરંગ વર્તુળમાં એવી જાણ તો અવશ્ય જામી કરી શક્યા હતા કે આ માણસ સત્યાના રાજકારણ પાછળ નથી. એને પ્રબળતાં કામો કરવામાં રસ છે. સામાજિક ન્યાય માટે એના મનમાં તીવ્રતા છે. આ વસ્તુ ગાંધીજીના એક અતેવાસી અને મંત્રી

એવા ખારેલાલછતા એક પત્રમાં એવા મળે છે. તા. ૮-૫-૩૭ ના રોજ વ્યવસ્થા ઉપરના પત્રમાં એમણે લખ્યું છે :

‘કેટલાક વખતથી એક વાત મને સતાવી રહી હતી. આને એક વિચાર સૂઝ્યો. બાપુજી સાથે મેં ચર્ચા કરી છે. એમને પણ તે વિચાર પસંદ પડ્યો છે. અહીં બાપુ પાસે હંમેશા બિહાર તથા અન્ય પ્રતિભાંધી જેહૂતો ઉપર ધર્મ બનીનારોના અસા-ચારની ફરિયાદો આવે છે. પણ નોંધેલે એવી કારવાઈ તે અંગે નથી થઈ શકતી. કેંગ્રેસનું તંત્ર તો સડા વગેરેને લીધે દરેક બગાડે ખોડું થઈ જ રહ્યું છે. બ્યારે ચારે કોર કામેરી-બચ્ચેરી, માગે-પાછેના વિવાદોથી બનતામાં છુદ્ધિલેલે બેભા થઈને વિચ્છેદાતું વાતાવરણ પેદા થઈ રહ્યું છે, ત્યારે એક anti-corruption (ભણાચારવિરોધી) અને મૂક સેવાના સિદ્ધાંતવાળાઓના આપસના સહકારની ખાસ આવશ્યકતા છે. પણ આ ઉપરાંત જેહૂતોનો સવાલ ખાસ તમે અપનાવ્યો છે. તમે તો અવશ્ય એમને પૂરેપૂરે ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન કરશો જ, માત્ર સચન એ છે કે આવા અસાચારના ખાસ ખાસ કિસ્સા અમે તમારી પાસે મોકલી આપીએ, તમે તેની બારીકાથી તપાસ કરો. અને એમને ન્યાય અપાવવામાં શું અને કયાં અડચણ આવે છે તે લખો. પછી આગળ શું કરવું એ પણ નોંધેશું’. જેહૂતોના સવાલને માત્ર સિદ્ધાંતગ્રામરની દૃષ્ટિએ હાથમાં લેવાને બદલે શુદ્ધ વ્યક્તિગત ન્યાયની દૃષ્ટિએ બે હાથમાં લેવામાં આવે, તો આ બાબતમાં તમારી અને બાપુના વચ્ચે સહકાર માટે સંયુક્ત મંચ મળી શકે છે, અને આગળ જતાં અથવા તો આ રીતે આજકાલના આર્થિક ક્ષાસનમાં જે તુટીઓ છે તે દૂર કરવાની છે, અને આજકાલનું આર્થિક તંત્ર જ ને આ સામાન્ય ન્યાયની સ્થાપના-મા એક અનિવાર્ય બાધા સામિત થાય, તો તમે સમજી લેવો કે બાપુ કરતાં વધારે કંટરે શું આ ક્ષાસનનો તમને બીજો કોઈ નહીં મળે. માત્ર લરપૂર અને અવિશ્વાસ પ્રયત્નની આમાં આવશ્યકતા છે. આની સાથે આવાં કેટલાંક કાગળિયાં તમને મોકલું છું.’

પ્રભાવતીનું રચનાત્મક કાર્ય

હિંદુસ્તાનના બહિર જીવનમાં આવ્યાને તો હજી એમને ચાંચ સાત વસસ જ થયેલાં, પણ વ્યવસ્થા આપી વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકેવા. ગાંધીજી અને એમના વર્તુળ સાથે પ્રેમનો નાતો વધુ ને વધુ મજબૂત બનતો જતો હતો. તેમાં બંને વચ્ચેની કડી ૩૫ પ્રભાવતીની કાળો પણ હતો જ. એમના જીવનમાં મૂક પ્રભાવ બાપુજીનાજે વ્યવસ્થા ઉપર પડતો જ હતો. અલગત, એ કદી ચર્ચા નહોતા કરતાં. પરંતુ “બાપુનું રચનાત્મક કાર્ય કરતા વીજે એ તો આખી વિશ્વની પૂરી ન પડે” એવી આગવપ્રતિભા અંધ એ પોતાના કામ કરતા રહેતાં, એ કોઈ પક્ષમાં નહોતા. કેંગ્રેસ પક્ષમાં નહીં, એક વાર એમને મહાભરિહીતના “રેસીડેન્ટ” બતાવી દેવાનું. પણ તેમાં એમને મુશ્કેલી જ નહોતી. એમને મુશ્કેલી ગાંધીજીના કામમાં જ હતી. એક અવલોકન દરબાનની સમાવેશ રૂબરૂ નરીકે એમણે કાઢું કાઢવા માર્ગ. એક વાર જે

ગાંધીજીને ઓડીને ક્યાં જવા નહોતાં માંગતાં અને લાચારીથી બપુ પડે તો જેમની આંખોમાં આંસુ સુકાતાં જ નહોતાં, એવાં પ્રભાવતી હવે બાપુને લખી શકતાં કે. ‘હું નહીં ચાલી શકું, કેમ કે સમય નહીં મળે. અહીં બહેનોનું કામ છે.’ ૧૯૨૨ માં મુંબઈમાં ગાંધીજીની ધરપકડ થઈ ત્યારે પ્રભાવતી ત્રણે તેમ કરીને બિહાર પહોંચી ત્યાં કેમ કે, ‘ત્યાં મારી સંસ્થાની બધી વ્યવસ્થા કરવાની હતી. મુંબઈમાં જ પકાઈ બઈ તો બધું મગપડ થઈ બચ.’

૧૯૪૦ માં રામજી કોંગ્રેસમાં સ્વયંસેવિકા દળના કમાન્ડર તરીકેની બવાળસરી પ્રભાવતીએ નિભાવી. તે દિવસોમાં કોઈ બિહારી છોકરી ચાલુ કામ કરી શકે એ જ લોકોને મન આશ્ચર્ય હતું અને પછી તો એમણે બહેનોમાં કામ ઉપાડ્યું અને પટણ્યામાં મહિલા ચરખા સમિતિની સ્થાપના કરી. બહેનોને આત્મ-નિર્ભર બનાવવી, એમનામાં દેશસેવાની ભાવના બજાડવી તથા ખાદીકામ, સત્યાગ્રહ વગેરે માટે એમને તૈયાર કરવી. આખા બિહારમાં દરેકે કરીને એમણે આ કામ કર્યું.

વ્યવસ્થા તો કાયમ દુષ્કર જ રહ્યા. એટલે કીશકસ એક જગ્યાએ રહેવાનું ઓછું બન્યું. પટણ્યામાં હોય ત્યારે બંને વ્યવસ્થાકર્તા બંદિત-બનેપતિ ત્યાં રહેતાં. ૧૯૨૭ માં પહેલી વાર એ લોકોએ પટણ્યામાં એક લાકાના મકાનમાં ઘર મંડીયું. છતાં કાયમ પ્રવાસ તો આલ્યા જ કરેતાં. પ્રભાવતી પણ ક્યારેક સાથે જતાં, ક્યારેક ગાંધીજી પાસે બંદિત રહેતાં. આ દિવસોમાં જ વ્યવસ્થાકર્તા પિતાનું અવસાન થયું.

વ્યવસ્થા માટે ૧૯૨૭ થી ૧૯૪૨ સુધીના આ આગેયે ગાંધી સમજાવવા માટેની મથામણનો હતો. તે માટે જ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના કરી, ઉદ્ધવ પરિમિયાની એકતા માટે મથા, કેંગ્રેસને તે મારણે વાળવાનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા. હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ સમાજવાદી સમાજનું એક રેખાચિત્ર દેખાવવાનીયે એમણે કોશિશ કરી. અને આના જ એક ભાગ રૂપે સિટિશ સાત્રાજ્યને અહીંથી ખતમ કરવા પણ એ મથતા રહ્યા.

મર્મ-હિતની સલામત બજાવવાનો પ્રયાસ

આ આખીયે મથામણનું એક વિદગાવસોક્ત બને સમીક્ષા એમણે કોં હરિદેવ ત્રમાં સાધેના વાત્તાકાપમાં પાછળથી કરી હતી :

‘આ દિવસોમાં મારા મનમાં એમ હતું કે સમાજવાદ માટે struggle—લડા અનિવાર્ય છે. માટે તપિયા વર્ષનું અને માર્ગ વર્ષનું સંગ્રહ કરવું નોંધેલું. એમનામાં એવી સલામતાયે લાવવી નોંધેલું કે અમે અમારા વર્ષનિપત માટે લડી રહ્યા છીએ. અને આ લડાનમાં અસીલે અમારી વિરુદ્ધના વર્ષની સાથે છે. તો આ રીતે પોતાના વર્ષ-દિન વિશે સલામત કરીને આપવા વર્ષ-સર્જક આજીવ મથાજવાદ સામેના બાંધાલનને તીવ્ર કરી શકાય, નેને કાર આખી મકામ, એવી કળના મારી ને વખતે હતી.

‘ પરંતુ મને લાગે છે કે આ મારી ભૂલ હતી. આ રીતે તો અમે એમને મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આડે ફાટે લઈ જતા હતા. અનુભવે મેં ‘નેયુ’ કે જે નાનો પેટુટ પથુ હતો તેને સ્વરાજની વાત, અંગ્રેજ સામ્રાજ્યને ખતમ કરવાની વાત વધારે અસર કરતી, વધારે સમજતી. વર્ગ-હિતની વાત એટલી સ્ત્રી સમજ્યાં નહોતી આવતી. એટલે સામ્રાજ્યવાદ વિશે સલામ પનાવવા માટે આવી આકરતરી રીત અપનાવવાની જરૂર જ નહોતી. સામ્રાજ્ય-વાદ-વિરોધી તો એ હતો જ. તેથી મને લાગે છે કે અમારા કિસાન આંદોલનથી સ્વરાજ્ય આંદોલનને કોઈ શક્તિ મળી એમ ન કહી શકાય.

‘ એ ખરું કે સમાજવાદી આંદોલનને આનાથી શક્તિ મળી. અને યાજ્ઞદી જાનીનદારી નાબૂદી વગેરે કામેનાં પથુ આનાથી જે વાતાવરણ મનેયું તેનો અવરજ દ્રષ્ટો રહ્યો. તેનું ક્ષેત્ર તો જરૂર કિસાન આંદોલનને ભય છે. તેમાં ખાસ કરીને બિહારમાં તો સમાજવાદી પક્ષે ઘણો ભાગ લગ્યો. પરંતુ આને એટલું તો માનવું જ પડે કે વર્ગ-હિતની સલામતા જગાડીને વર્ગ-સંગત કરવું અને તેનાથી ગાંધીય આંદોલનને તીવ્ર બનાવવું, એ વ્યવહારમાં થઈ શક્યું નહીં. કાં તો અમે લોકો એ ન કરી શક્યા, કાં એ થઈ શકે એવી મીલ જ નહોતી. ગાંધીજીએ આનાથી ક્યાંય મેટું આંદોલન ખ્યું કરીને બતાવ્યું. ખીજા લોકોએ ગમે તેટલી જહાલ વાતો ભલે કરી હોય પણ ગાંધીજી જે કરીને બતાવી ગયા તે ખીજું કોઈ નથી કરી શક્યું.

‘ હા, સમાજવાદી પક્ષે એટલું કહ્યું કે ‘આઝાદીની લડતમાં ક્યાંય કહે ન થાય, હંમેશાં સંપૂર્ણ આઝાદીનું જ ખ્યે નજ’ સામે ગ્રે. તથા સ્વરાજનું ચિન્ન કેટું હોય, સ્વરાજ કોને માટે, સ્વરાજ પછી અહીં મૂડીવાદી સમાજ ન હોય, સમાજવાદી સમાજ સ્થપાય—આ બધી વાતો અમે લોકોએ ક્યાં કરી.

‘ ગાંધીજી સારે ટૂંકરીશિખની વાત કરતા અને બવાને સમ-ભવિને કરીયું એમ કહેતા. પથુ અમારે તો રાષ્ટ્રીય એકતામાં ખક્ષેલ ન પહોંચાડી. મૂડીવાદી, ગભ, જાનીનદાર, મજૂર બધા સાથે મળીને અમે એમને સામે લડે અને એક વાર એમને અહીંથી કાઢે. ’

માક્સવાદનું ભેર અને પરિપક્વતાનો અભાવ

કે. ડો. શર્મા સુવેના વાર્તાલાપમાં જ્યવપ્રકાશનું બીજા પથુ એક મુદ્દાની ધ્યાપટ કરી છે, જે મહત્વની છે. એમણે કહ્યું :

‘ ખબર નથી, મારા ખીજા સાથીઓ આની સાથે સંગત થાય કે નહીં, પરંતુ આને હવે મને એમ લાગે છે કે અમારે લોકોએ કેએસ સમાજવાદી પક્ષ નહોતો બનાવવો જોઈતો. કેએસની અંદર એક સમાજવાદી ગ્રુપ જ રાખ્યું હોત તો સારું થાત. તેનું અલગ સુવ્યવસ્થ, અલગ શિસ્ત, અલગ નિયમો, અલગ બંધારણ, એ રીતે પોતાને આટલા બધા કોએસથી અળગા અશ્વત્ત અળગા નહોતાં કરવા જોઈતા. ને અને લોકોએ માત્ર ગ્રુપ બનાવીને કામ કર્યું હોત, અને કેએસની તે વખતે જે

નેતાગીરી હતી તેની સાથે સંગઠિત હોય સારા રાખ્યા હોત, તો અમે કોઈક વધુ દ્રષ્ટો અપી શક્યા હોત. આ વાતની ગાંધીજી પથુ વધુ કહર કરન. આમ કહ્યું હોત તો અમે ધીરે ધીરે લોકોને સમાજવાદ તરફ વધારે વળી શકત તથા અમારા વિચારોમાં અને ગાંધીજીના વિચારોમાં કોઈક સામંજસ્ય પથુ લાવી શકત, જે આને હું માનું છું કે આનું સામંજસ્ય તો છે.

‘ એટલે મને લાગે છે કે થોડી વધુ maturity—પ્રોહતા, પરિપક્વતા સાથે અમે લોકોએ કામ કર્યું હોત, તો હજુ વધુ સારી ભૂમિકા અમે અદા કરી શક્યા હોત. મારા માથામાં માક્સવાદનું આટલું ભેર ન હોત તો કદાચ આ થઈ શકન. ને અમારી કામ કરવાની પદ્ધતિમાં થોડાક ફરક રહ્યો હોત, અમે થોડીક કુલજતાથી કામ લીધું હોત, થોડીક milder—સૌમ્ય પદ્ધતિ અપનાવી હોત, તો ને એવી જાપ ભળી થઈ કે અમે લોકો ગાંધીજીની વિરુદ્ધ છીએ તે જાપ ભળી ન થાત. અમે ગાંધીજીની વિરુદ્ધ હતા જ નહી. સરદાર, રાજેન્દ્રભાઈ, રામજી વગેરેની નેતાગીરી સામે અમારે ત્યારે કહેવાનું હતું, પથુ જાપ એવી પડતી કે અમે ગાંધીજીની વિરુદ્ધ છીએ. અને એ લોકો. પથુ અમે ભણે ગાંધીજીની વિરુદ્ધ લોઈએ એવી જ રજૂઆત કરતા. તો જરા જુદી રીતે અમે વર્ત્યા હોત તો સારું થાત પરંતુ એટલી પ્રોહતા અમારા લોકોમાં તે વખતે હતી નહીં. ’

વિચારસરણીના કાબલા

આવી ભૂલો કેમ થતી હોય એમ વધારે એમને પુછવું ત્યારે જ્યવપ્રકાશન બોલ્યા :

‘ મારા ખ્યાલ છે કે આ જે ideological blinkers—વિચારસરણીના અને સિદ્ધાંતના કાબલા હોય છે, તેને લીધે આનું થાય છે. અત્યારે સર્વેદ્ય -આંદોલનમાં પથુ હું જોઈ છું કે અચુક વિચારસરણીના ચોકામાં પોતાને બાંધી દેવાય છે તેથી પછી મુકત ચિંતન નથી થઈ શકવું. અને આને હું કોઈ પક્ષમાં નથી અને સર્વેદ્ય આંદોલનમાં પથુ હોવા છતાં એ રીતે બંધાયેલા નથી, તે કોઈક મુકતપથે વિચારી શકું છું, ચિંતન કરી શકું છું. સાટે આંખ ઉપર આવા વેચારિક કે સૈદ્ધાંતિક કાબલા ન હોય, તો મને લાગે છે કે નિયુથો વધુ સાચા થઈ શકે છે.

‘ અને હું માનું છું કે આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ પથુ આમ તો માક્સવાદી હતા. છતાં એ મારા કરતાં વધારે મુકતપથે વિચારી શકતા. લોહીયા પથુ મુકતપથે વિચારી શકતા. અચુક પથુ મુકતપથે વિચારી શકતા. પરંતુ પક્ષમાં મારી, કોઈક એવી ઈજ્જત હતી, ખીજાઓના મારા પ્રત્યે પ્રેમ હતો, કે આખરે મારી વાત બધા માની લેતા. ’

રશિયાના અઠકાવાનના બનાવો

હિંદુસ્તાનના બહોળે જીવનમાં આ બધે પ્રયક્ષ અનુભવ જ્યવપ્રકાશને થઈ રહ્યો હતો તે જ અસામાં રશિયાના લોખંડી પક્ષની તિરાડમાંથીયે સ્તાલિનના ત્રાસવાદના સમાચારો આવવા

લાગ્યા હતા. લગભગ ૧૯૩૬થી જ રશિયામાં થઈ રહેલ ભયંકર જુલમ, વ્યક્તિત્વવાદનું કાચ, રાજદારી હયાથો વગેરેની વાતો કાને પડવા લાગી હતી. ત્યાં જે ખટલાઓના નાટક ચાલ્યા, ટ્રોટસ્કી વગેરે લેનિનના નિકટના સાથીદારોની સાક્ષી હરી દેવાઈ તથા આખી પ્રભુ પર લોખંડી સરસુખત્યાગ્રાહી કોઈ બેસાડાઈ, એ ગંધી ઘટનાએ બંધુપ્રકાશ સાટે ખૂબ જ અકળાવનારી હતી. એમને ખાતરી થતી ગઈ કે સ્તાલિનના અંકુશ હેઠળ રશિયાનો સામ્યવાદ સાવ અવળે રસ્તે ચલી ગયો છે.

સમાજવાદ અને લોકશાહી અભિન્ય

ગંગિયામે ફરી એક વાર બંધુપ્રકાશનું વહેવારલક્ષી ચિંતન ચાલ્યું, અને તે ચિંતનને આધારે એ એવા નિર્ણય પર આવતા ગયા કે સમાજવાદ અને લોકશાહી, સમાજવાદ અને સ્વતંત્રતા એ બંનેને ફૂટા ખાડી શકાય નહીં. નહીં તો ગંગિયામાં ગન્ધુ તેવું જ પરિણામ આવે. સાટે લોકશાહી વિના કોઈ પણ સમાજવાદ શક્ય નથી. ગાંધીજીની નિહટ પહેલંચવાની દિશામાં આ એક મહત્વનું પગલું હતું.

“કરેંગે આ મરેંગે”

બહાર ધમસાણુ યુદ્ધ ચલી રહ્યું હતું. અને હબ્સીયાગ જેલમાં રહ્યા રહ્યા જયપ્રકાશના મનમાં પણ આવુ જ ઘસાણુ ચાલતું હતું. આવી ધરીએ દેશમાં આટલી બધી સુસ્તી કેમ છે? અંગ્રેજ સત્તાનતને ઉથલાવી પાડવા કેમ ઠાઈ થયું નથી? જેલનું બંધન અગાઉ ક્યારેય નહોતું કહ્યું એટલું અચાનકે એમને હતું હતું. પિંજરામાં પુરાયેલ રિહ્ત જેવી એમની સ્થિતિ હતી. દિવસે દિવસે મનમાં અઠગામણુ ને અર્ધારાઈ વધતી જતી હતી.

ન ખપે આ જેલ, ન ખપે આ બંધન

એટલે ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટમાં ગાંધીજીએ બ્યારે “ડિંદ છોડો”ની હાકલ કરી. ત્યારે જયપ્રકાશનું રોમેંગમ નામી બેઠ્યું. આઝાદીની અંતિમ લડતની એનને જે ઝંખના હતી, તે નજર સામે સાકાર થતી લાગી. પણ આનાથી તો એમની બેચેની વળી વધી ગઈ. મા ભે.મની આઝાદીની આવી અંતિમ લડતમાં પોતે ભાગ નહીં લઈ શકે? શું અંગ્રેજોની જેલમાં હાથ બેંકીને બેશ રહેશે?

કેટલાંક પ્રતીકાત્મક પગલાં તે. જેલમાં તન્કાળ લખા. બધા કંઠીઓએ નકકો છું કે અમે જેલમાં કોઈને અમરી યુલાકાત લેવા દઈશું નહીં, કોઈને કમરી લખીશું નહીં, બહારનો કોઈ કમળ સ્વીકારીશું નહીં. અંગ્રેજો સાથે સંપૂર્ણ અસહકાર. અંગ્રેજોના આપનાયે તત્તને દાખ કરી દ્યું છે. અંગ્રેજોની પોસ્ટ

ઓફિસ પણ બંધ થઈ ગય, અને રેલ પણ બંધ થઈ ગય, અને રાજ પણ બંધ થઈ ગય.

પરંતુ આટલું ક્યાં માનવી એન ક્યાંથી પડે? તકમલ હતી આખીને આખી સત્તાનતને ઉથલાવી પાડવાની. ભારે એ સત્તાનતની જ જેલમાં જો રહેવાય? ન ખપે આ જેલ, ન ખપે આ બંધન. બસ, ગાંધીજીએ મંત્ર આપી દીધા છે—કરેંગે આ મરેંગે! જયપ્રકાશે થકુ નિરધાર કરી લીધે—મરી જઈશ, પણ આ અંગ્રેજોની જેલનું બંધન તો નહીં જ સ્વીકારું. નહીં જ સ્વીકારું! અને નિરધારને પ્રત્યક્ષ વહેવારમાં મૂર્તિમંત કરવ. જેલના કેટલાક સાથીદારોની મદદથી નિશ્ચિત યોગના ઘડાવા માંડી. આવા કામમાં પાવરક્ષા એવા એક સાથી હતા. યોગેન્દ્ર શુક્લ. એમની સાથે મળીને ઝીણી ઝીણી વિગત સાથે બધું નકકો થઈ ગયું.

૧૭ ફેબ્રુઆરી દીવાલ કુદાવી

૧૯૪૨ ના નવેમ્બરની આઠમી તારીખ. દિવાળીનો દિવસ. સંવાસ્થી જ આ ઉત્સવ ધામધુમથી બેગવવાની નેવારી ચાલી. ખેલકૂદ અને ગાયનો અને સંગીત તળવાં વગેરે થયું મેળવવું. વાળુ પાદ સતે દિવાળીનું સન્મસ નીકળ્યું. આ સરક્ષ નેલ આખીમાં ચોડે ચોડે ફરતું હતું. સાથે જવ માટે સિનેમાનું બ્લ્યૂનિતું ગાયન પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું—દિ.લી ફિર આ મઈ સજની? સરક્ષમાં એકલા કંઠીઓ જ નહીં, ચોટર અને જમાદાર પણ સામેલ હતા.

બીજે બધે આવી ધસાલ ચાલી રહી હતી ત્યારે જેલના એક સૌથી અધારા ખૂબીમાં દીવાલ પાસે એક ટેબલ ગોઠવાયું. તેના ઉપર ચેંગેન શુકલ લેખા રહી ગયા. એમના ખભે એક બીજા સાથી. ધૌતિયા એકમેક સાથે બાધી લાલું કોન્ટુ મનાવ્યું હતું. તેને બબ્બે ફૂટે ગાંઠ વાળી સીડી નેચુપે બનાવી દીધું હતું. તેના સહારે એક પછી એક ૭ બપુ જેલની આ ૧૭ ફૂટ બિંચી દીવાલ વટાવીને જેલની બહાર આવી ગયા. તેમા એક બપ્રકાશ પથુ હતા. પૂર્વદેશી અને તાલીમ એટલી બધી બરાબર કરવામાં આવી હતી કે આ છબે બધને બહાર આવી બવામાં માંડ આટલે મિનિટ લાગી હશે.

પરંતુ ઉતાવળ અને ઉતેજનામાં એક સાથી પોતાનો કોટ અંદર છુલી આવ્યા. તેમાં બધા પેલા રહી ગયા. અને એક ગાંઠડી પથુ રહી ગઈ. તેમાં કપડાં હતા. સાતસાતની સરસિકલ બનાવવી પડશે એ દૃષ્ટિએ પથુ થોડા ભેગાં કરેલાં. થોડા પોંચા ને અચૂક ખણ બાંધેલા. અને બધાના બેડા પથુ એ ગાંઠડીમાં બાંધેલા. આખી ગાંઠડી જ અંદર રહી ગઈ !

ભાગ્યા જ ભાગ્યા, ભાગતા જ રહ્યા.

પરંતુ હવે તેને શૈયા બેસાવે એવું હતું નહીં. પરંતુએ કપડે જ ભાગવા મંડવા. હાઈલીબાગ લગભગ ૧૭૦૦ ફૂટની લિંચાઈએ આવેલું છે. જેલની આસપાસ જ ગલ છે. ખુલ્લામાં બહાર ભારે કઠકઠરી હતી. અને અમરાતની રાત એટલે અંધારું થોર. થોરે ગયા ત્યાં પગ એકાએક ગંઠા નાળામાં પડ્યા. વળી થોડું ચાલ્યા ત્યાં ડંગરનું ખેતર. ક્યાંક ઘૂંટણભર પાણી ને કીચ, તો ક્યાંક તેનાથીયે વધુ. પથુ પાછળ ક્યારે પોલીસ ફૂટશે, કોને ખબર ! એટલે ભાગ્યા જ ભાગ્યા, ભાગતા જ રહ્યા. સાત માઈલે એક આદિવાસી ગામ હતું. પથુ રસ્તે બૂલ્યા એટલે એ ગામ ક્યાંય દેખાયું જ નહીં. આખી રાત થોર જંગલમાં ભાગતા જ રહ્યા.

કેઠ મળસે એક ઝાડ નીચે બેઠને પથા. તાપણું કપું. જરીક ગરમાટો મળ્યો. થોડુંક જીંધા ન જીંધ્યા અને વળી ભાગ્યા. સવારે દસ-અગિયાર સુધી ભાગતા જ રહ્યા. હવે પેટમાં કઠકડીને ભૂખ લાગી હતી. પથુ આવાનું ને પેસા તો જેલમાં રહી ગમેલા. એક બપુ પાસે સો કપિયાની એક તોટ હતી પથુ ગામડાગામમાં એ કોણ વટાવી આવે ? ખિસ્સા ફાંડાળતા એક પાવલી (રપ પેસા) જોડી. એ પાવલીના ચૂડા (પોંચા, મીડું ને મરતુ) ને આધારે બે બે બે પૂરા બે દિવસ કાઢ્યા !

પગની હાલત ખિન્નકાર થઈ ચૂકી હતી. કઠકરા-ચ્ચર-કાંટા-અંખરા પર ઉભા પગ ચાલવાનું. તમિલા છીલાઈ ગયાં, મોટા મીરા ને બેઝકા વચ્ચે, પગ સણ ગયા. વચ્ચે ગરમ પાણીનો ઝરો આવ્યો. તેનાં પગ ભોળાંને મેનવાથી થોડો આરામ મળ્યો. પથુ આગે આરામ લેવાયે એવું હતું નહીં. બસ, ભાગવાનું જ હતું. હવે તો ખર્ચનાં છતાંમાંથી લોહી ટપકવા માંડ્યું હતું. ધૌતિયાં કાઢીને તેના કટકા પગે વીંટીને ચાલ્યા. તે કટકાંયે લોહીથી બીંબાઈ ગયા.

અને બપ્રકાશ માટે તો હવે એક ગામ માંડવું ને મર્યાદા બન્યું. એમને મગે સાપટિકાનું દરદ, બારે પીડા બેપીડી. સાધી-ચોએ એકમીજના હાવની ચાણક કરી અને વચ્ચે બપ્રકાશને બેસાડીને ચાલ્યા વચ્ચે વચ્ચે બપ્રકાશ સાધીને ખમ્બો બાવી પગ ધસડતા થોડા રસ્તા કાપી નાખતા.

પૂરા ૪૫ કલાકે ખાવા અમરુ

બે દિવસે બંગલમાં જ એક નાનકડી વરતી ચાલી. ત્યાં એક બોળખીતા મિશ્રક હતા. એટલે પૂરા ૪૫ કલાકે એ લોકોને પેટ ભરીને ખાવા મળ્યું. થોડાં બૂત્તાં કંધાં મળ્યાં. અને સૌથી વધુ તો થોડા જૂના બેડા મળ્યા. હજી જંગમ થયું કાપવાનું હતું. બેડાને લીધે વગેરે ભારે રાહત થઈ.

છેવટે કુલ ચાર રાત અને ત્રણ દિવસ સતત ભાગતા રહીને એ જંગલ વટાવ્યું. વચ્ચે થોડાંક રસ્તા બળદગાડામાં કાપ્યા. અને ગયા જિલ્લામાં પ્રવેશ્યા. પછીયે મોટા ગામ અને શહેર છોડીને ચાલતા, એક બપ્રાએ ત્રણ દિવસ વિશ્રામ કર્યો. પગના બખમ કડાયા, શરીરનો થાક જિભે પછી સાથીઓ બધા છૂટા પડી ગયા, કેમ કે એક સાથે ફરવું બેખમભયું હતું, બપ્રકાશ બનારસ પહોંચ્યા. અને અહીંથી એમનું ભૂજલવાસનું જીવન શરૂ થયું.

ત્યાં જેલમાં જે બેચાર સાથીઓ મળ્યો હતા, એમણે મધ્યરાત્ર સુધી દિવાળીની ધસાલ ચાલ રાખી અને પછીયે ચૂપકાંઈ સેવી. હેલ સવારે દસ-અગિયાર વાગતા સુધી જેલ અધિકારીઓ અંધારામાં જ રહ્યા. ૭-૭ કોઠીઓ ભાગી છૂટ્યાની બ્યારે બપુ થઈ, ત્યારે જેલ અધિકારીઓ જ નહીં, અંગેજ સરકાર પથુ હસમચી જોડી. ડુનિયાભરમાં એની નામેશરી થઈ. ભાગેલા કેઠીઓને પકડી પાડવા તેનું આયુર્યે તંત્ર સામકું થઈ ગયું. દરેકે કોઠી દીઠ કપિયા પાંચ હબરનું ઈનામ બહાર પાડ્યું. બપ્રકાશને જીવતા કે મરેલા પકડી લાવે અથવા એમની ભાળ લાવે તેને માટે કપિયા દસ હબરનું ઈનામ.

વિદ્રોહની ત્રણાત બલતી રાખી

પરંતુ દસ-સાઠ દસ મહિના સુધી બપ્રકાશ અંગેજ સરકાર ને હંકારતા ગયા. ક્યાંય છુપાઈને પેસી નહોતા રહ્યા. દેશભરમાં છૂપીને અંગેજો સામેના વિદ્રોહને જીવતા રાખવા એકે એક પ્રયત્ન કરતા ગયા હતા. પોલીસની નબર ચૂકવવા બતાબતાં વેસ ધયા, નામ બદલ્યાં, અનેક યુક્તિ-અયુક્તિઓ આપરી. બપ્રકાશ જેલમાંથી બહાર આવ્યા, ત્યારે કેસાલક મુયાન સાથીઓ ભૂજલમાં રહીને લડતનું શુભ સંચાલન કરી ગયા હતા. તેમાં અચ્યુત પટ્ટર્થન, રામમોહર લોહિયા, અરુણા મસકબલી, દિવકર વગેરે હતા. બપ્રકાશના આવવાથી એ બધાંને ખૂબ જ બળ મળ્યું. એક કેન્દ્રીય સંચાલક મંડળ બન્યું હતું. તે આખા દેશના ભૂજલ કેન્દ્રો સાથે સંપર્ક રાખવાનો, એમને માહિતી, સહાયો, પેસા વગેરે પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરતું. હવે આ સંચાલક મંડળને બપ્રકાશની આગવાની મળી.

જ્યપ્રકાશ આઝાદીના સેનિકાને નામે, વિદ્યાર્થીઓને નામે, ખેડૂતોને નામે ખુલ્લા પત્રો લખ્યા. તેમાં આઝાદીની આ ચર્ચાતિમ લગાઈ છેલા શ્વાસ-સૂધી લડી લેવાની હાકલ હતી. સાથે જ પરિચિતિયું સચોટ વિશ્લેષણ હતું. લોકોના જુસ્સાને અને લડતના વાતાવરણને બળતું રાખવા માટેના પ્રેરણાદાયી આ પત્રો હતા. તેમાં એમણે લડતને સાક્રિય રાખવા સંગઠન અને કાર્યક્રમ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકેલા. એમણે કહેલું : ‘ક્રાંતિનો અર્થ કેવળ સંહાર નથી. ક્રાંતિ સાથે નિર્માણની મહાન શક્તિ પણ સામેલ છે..... બધાં બધાં વિદેશી રાજને દાખ કરી દેવામાં આવ્યું હોય ત્યા ત્યા બનતાની પોતાની ઇન્કલાબી સરકારને કામ કરતી થવી બેઠેલી..... આપણું કામ માત્ર કાવચમાં ધરીને છાપા મારવાનું નથી. આપણે તે આખી બનતાને આપણી સાથે ક્રાંતિના પથ ઉપર લઈ જવી છે.’

આમાં કોઈ ભાગદોડિયા બહાલ જુવાનિયાના નહીં, પણ ક્રાંતિની ચોક્કસ દિશાવાળા બળબદાર નેતાનાં દર્શન યાચ છે. અલગત, આ તપાસે જ્યપ્રકાશ હિંસા-અહિંસાની ચર્ચાને નિરર્થક માનતા હતા. બૂગલું પ્રવૃત્તિ અને ગ્રામ યોજનાઓને પણ અનિવાર્ય માનતા. બે કે લડતના આટલા બધર છતાં એમણે આ પત્રોમાં પણ ગાંધીજીની અહિંસાને તો બિરદાવેલી જ : ‘એ વાતનો સ્વીકાર કરતાં હું’ લગીરે અચકાતો નથી કે વીરની અહિંસા બે પૂરતા વ્યાપક પ્રમાણમાં આચરવામાં આવે, તો હિંસા અનાવશ્યક બની જાય. પરંતુ બધાં આવી અહિંસા ન હોય ત્યાં શાંતિય વિતંડાવાદ હેઠળ કાયરતાને ક્રાંતિના માર્ગમાં ગણાવે બનવા દેવાય નહીં.’

તેથી એમનું મંતવ્ય એવું હતું કે અત્યારને તપાસે હિંસા-અહિંસાનો વિવાદ ખરો કયા વિના જેમને જે સૂઝે તે રીતે અંગ્રેજો સામેની લડત ચાલુ રાખવી બેઠેલી. એકબીજાને વખોડવામાં રાક્ષિતો નકામે વ્યય કરવો બેઠેલો નહીં. કોઈની હલ્લા કરવી, કોઈને બળ દેવો, એવી હિંસામાં તો આ બધા બૂગલું કાર્યકરો પણ માનતા નહીં. બે કે જ્યપ્રકાશના મનમાં એવું ‘ખરું’ કે આવે વખતે કહાય કોઈ વાર કોઈનો બળ લેવાનો વારો આવે તોયે વાંધા નહીં. પણ મુખ્યત્વે એમનો ઝોક અંગ્રેજ સરકારના તંત્રને ગમે તેમ દરીને ખોરવી નાખવાનો હતો. ટેલિફોન-વીજળીનાં દોરડાં કાપ્યા, પુલો ડોડાવી દેવા, પોસ્ટ ઓફિસ વગેરે બાળવી, રેલવે લાઈનમાં લગાણ પાડીને ટ્રેન વ્યવહાર ખોરવી નાખવો, ગ્રામ સંગઠન રચવા વગેરે ભાંગેદાળના કાર્યક્રમો મારફત વિદેશી મળને અહીં કામ કરવું અટકાવી દેવાની નેમ હતી. આને માટે “આઝાદ દસ્તા” બ્રિલા કરવા માગતા હતા. દસ્-દસ્તી દુકાડી, જેમાંનો એક નાયક હોય એમને સશસ્ત્ર તાલીમ આપવી તથા ભાંગેદાળની પ્રવૃત્તિ માટે પણ તૈયાર કરવા. આવા આઝાદ દસ્તાની છાપામાર પ્રવૃત્તિઓથી અંગ્રેજ સરકારને નાકે દમ લાવી દેવા હતા. તે માટે નેપાળમાં ચાલું નાખ્યું અને ત્યાં જ આવું તાલીમ કેન્દ્ર ચલાવવું એમ નહીં થયું.

તેવામાં વચ્ચે આગાખાં મહેલમાં ગાંધીજીના ઉપવાસ શરૂ થયા. જ્યપ્રકાશને મુંબઈ તૈકાઈ જવું પડ્યું. તે વખતનો એક

પ્રસંગ સાને ઝુલજીએ નોંધ્યો છે : ‘ગાંધીજીની તથિયત મંબોર થતી બધ છે એવા સમાચાર મળતા હતા. હવે તો નાડીનું ચે દેકાલું નથી એવા ખબર આવ્યા. અચ્યુતજીએ જ્યપ્રકાશજીને કહ્યું કે તમે પત્રિકા તૈયાર કરી દો, કોઈક અચ્યુતનું બન્યું તો તેની છાપો નકલ છપાવીને વહેંચવી પડશે. જ્યપ્રકાશજી લખવા બેઠા. આખેથી અચ્યુતારા વહી બધ. પણ કાગળ ઉપર એક અક્ષર ન પડે છેવટે રૂસકાં લેતા લેતાં માંડ માંડ પત્રિકા તૈયાર કરી. અચ્યુતજીએ મારી પાસે તેનો મરાઠી અનુવાદ કરાવીને તૈયાર રાખ્યો. પણ પત્રિકાની જરૂર ન પડી. મહાત્માજી ગમી ગયા.’

નેપાળમાં આઝાદ દસ્તાનું તાલીમ કેન્દ્ર

મુંબઈથી ચડાસ-કલકત્તા થઈ જ્યપ્રકાશ નેપાળ બધા નીકળ્યા. ઉત્તર શિહારનો સહરસા જિલ્લો નેપાળની સરહદે આવેલો છે. ત્યાં થઈને નેપાળમાં પ્રવેશ્યા. વેશ એવા બનાવેલો કે લગ્ન બાદ પત્નીને લઈને જઈ રહ્યા છે. સરસ બની-દનીને નીકળેલા. જ્યપ્રકાશ આગળ હાથી ઉપર, અને પાછળ પાદાખોમાં અચ્યુતજીની નાની બહેન વિજયા પડવર્ધન.

આવી રીતે નેપાળમાં પહોંચીને થાણું બનાવ્યું. સરબખાલુ-એ ત્યાં આઝાદ દસ્તાની તાલીમ શરૂ કરી. ૩૫-૪૦ જુવાનો હતા. રેડિયો સ્ટેશન શરૂ કરવાનીયે યોજના બની. બેઠરી વગેરે પહોંચી ગઈ. થોડા વખતમાં લોહિયા પણ આવી પહોંચ્યા. થાણું સરસ રીતે કામ કરતું થઈ ગયું.

ગિરફતારી અને સુક્રિત

અંગ્રેજ સરકાર સાવધ બની. પૂછપરછ ચાલુ થઈ. નેપાળના રાજા બહુ બળજીતા હતા, પણ એમને હિંદુસ્તાનની સ્વરાજની લડત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હતી. એટલે એ ટાળ્યા કરતા હતા. પણ પછી નેપાળ સરકાર ઉપર દબાણ વધતું ગયું. છેવટે નેપાળ પોલીસે જ્યપ્રકાશને, લોહિયાને અને બીજા ચાર-પાંચ બંધીને ગિરફતાર કરી લીધા. તથા બળદાસામાં બેસાડીને બડા હુકમ પાસે હતુમાનગર લઈ ગયા.

હતુમાનગર પહોંચતાં બે એક દિવસ થયા. તેમાં વચ્ચે એવું બન્યું કે જ્યપ્રકાશ સવારે શૌચ માટે ખુલ્લામાં ગયેલા. પોલીસો દૂરથી એમના પર નજર રાખી રહ્યા હતા. પાછા ફરતાં જ્યપ્રકાશે બેન્યું કે થોડે દૂર એમની જ દુકાડીનો એક જુવાન જઈ રહ્યો હતો. એ રડતો હતો, ‘અફસોસ છે કે અમે તમને ન અચાવી શક્યા.’ જ્યપ્રકાશે કહ્યું, ‘એની ચિંતા છેડ. બે, અમને હતુમાનગર લઈ જઈ રહ્યા છે. બેન્યું દિવસ ત્યાં રાખજો. સરબખાલુને જઈને કહે કે આઝાદ દસ્તાની તૈયારી હોય તો આવીને અમને છોડાવો.’ જસ, એ જુવાન તીરની જેમ લાંથી કૂટ્યો.

હતુમાનગરમાં બડા હકિમનો વતન મળુ સારો રહ્યો. ધરપકડની ખબર કાઠમંડુ અને ત્યાંથી દિલ્લી પહોંચાડવામાં આવી હતી. ત્યાંથી શું સરના આવે છે તેની રાહ બેવાતી હતી. એ લોકોએ અંગ્રેજ સરકારને કહી દીધું હતું કે તમારા પોલીસ

અમારા પ્રદેશમાં નહીં આવે. તમે નહીં કરશો ત્યારે અમે સરહદ પર આવીને તમને સોંપી દઈશું.

નેલ જેનું નહોતું. પોલીસો રહેતા ત્યાં એમને રાખેલા. રાત ને દિવસ એમના પર ચોકાપાંચેરા માટે બે સિપાઈ લગીનું દુકાન ખડા રહેતા. ત્રીજી રાતે આઝાદ દસ્તાના પચાસેક માણસોએ આ જગ્યા પર છાપે માર્યો. એમની પાસે રાફલ્સ હતી, બંદૂક હતી. એક સંગી ત્યાંનો ત્યાં મરાયો, બીજો ધાવલ થયો. પાકીના સિપાઈઓ સૂતા હતા. આંગણુમાં હેર માટેનું ઘાસ ભરેલું હતું. તેમાં આગ લગાવી દીધી, સૂતેલા સિપાઈઓ બળ્યા કે તે તખ્ત દોડ્યા. એમની બંદૂકો આઝાદ દસ્તાના માણસોએ લઈ લીધી. આ ધોંધાધમકાલ ફરમાન બચપ્રકાશ, લોહિયા વગેરે ભાગી છૂટ્યા. આદમી રાતમાં આરેક માઇલ સુધી દોડતા-દોડતા ભાગ્યા, અને હિંદુસ્તાનની સરહદમાં આવતા રહ્યા. લપાતા-લુપાતા ઘણા દિવસે કલકત્તા પહોંચ્યા.

સુભાષનો સંપર્ક સાધવા અચલ

બન્ને બચપ્રકાશ સુભાષણાણુ અને એમની આઝાદ હિંદ ફોર્સનો સંપર્ક સાધવાનોયે પ્રયત્ન કરેલો. બચપ્રકાશનું મંતવ્ય એવું હતું કે હિંદુસ્તાનની આઝાદી બળાનીઓ નહીં લાવી આવી શકે, તે તો હિંદુસ્તાનના લોકોએ પોતે જ મેળવવી પડશે. વળી, એમણે ભારપૂર્વક કહેલું કે આપણે ધરી રાખ્યો સાધેયે નથી રહેવું અને સાથી રાખ્યો સાધેયે નથી રહેવું. ક્યાંજે બે આપણી સ્વરાજ્યની લડત બરાબર ચલાવીશું, તો દુનિયાના સામાન્ય લોકોના ત્રોળ જૂથનું નેતૃત્વ કરી શકાયું. આ ફાંસીવાદી કે નાગીવાદી કે સાત્રાજ્યવાદી યુદ્ધો દુનિયાભરના સામાન્ય લોકોના હિતમાં ભગીરે નથી. ખજુ તે શુદ્ધો ચર્ચિતો કે રૂઝવેદી કે હિંદુસ્તાને કે રાત્રે બપ નહીં કરવી શકે. તેને માટે દુનિયા-ભરના સામાન્ય લોકોને જ સંગઠિત કરવા પડશે.

બચપ્રકાશના આ ચિંતનમાં હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યની શાંતિવાદી તેમજ તત્ત્વ નીતિનાં બીજ સ્વપ્ન એવા મળે છે. સત્તાધારીઓ પરનો નહીં પણ સામાન્ય માણસની શક્તિ પરનો એમનો મહાર પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. ખેર, સુભાષણાણુને સંપર્ક સાધવા એમણે ઘણી જહેમત કરી એક માણસને આસાચ થઈને ખલદેશ તરફ મોકલ્યો. એ લાગણ ખલદેશની સરહદ સુધી જઈને પાછો આવ્યો.

તે વખતે ભગભનની કંપનાઓ ઊઠતી. આખ કરીએ તે તેન કરીએ. શાંતિથી મધી બાજુનો વિગતવાર વિચાર કરીને એક એક પગલું લવાતું બનતું નહીં. એમમાં ને હિન્દુસ્તાન નિહાળી લેવાઈ જતા. મુશ્કેલીવારી સ્થાંઓને થયું કે આપણી લડતમા મદદ માટે અધ્યાનિસ્તાનના લોકોનો સંપર્ક કંઈક આવે. એટલે બચપ્રકાશ દિલ્લીથી ટ્રેનમાં રાતભપીંડી જવા લાગ્યા.

ટ્રેનમાંથી ધરપકડ અને લાહોર કિલ્લામાં

૧૨મું સપ્ટેમ્બરે રવાના થઈ આવી મઈ. અને બચપ્રકાશ ખજુ દાડા બેઠેલ થઈ ગયા હતા. હવે દાહીબાદી સાથે કરી નીંખી.

નપાશિખ આંગ્રેજ લેખાશમાં રાજન થયા હતા. કેટ, ટાઈ, મટ, બટ. અને ફરફ કલકત્તાના જગ્યામાં મુસાફરી કરી ગયા હતા.

સાદા કપડામાં સજ્જ પોલીસ અધિકારીઓની નજર દિલ્લીથી જ હતો. સવારે આત્મનબર સ્ટેશનને બે ગોખ અને એક આંગ્રેજ વચ-પ્રકાશના કળામાં ચઢ્યા. જેથી ટ્રેન આગળ વધી કે આંગ્રેજ બાકસ, બચપ્રકાશ પાસે આવીને બેઠો. તમે બચપ્રકાશ છો. સરકારના હુકમથી હું તમારી ધરપકડ કરું છું. બચપ્રકાશે થોડા પ્રતિવાદ કરવાની કોશિશ કરી તો એણે સામે પિરતોલ ધરીને કહાડીથી કહ્યું, ‘મિસ્ટર નારાયણ, આ ન બિહાર છે, ન નેપાળ. આ પંતલ છે. અહીં કોઈ અલ ન ગમના. મને હુકમ છે કે જરીકે ચાલકી કરે તો ઘર છોડો.’

સાથેના શોખોએ સામાન તપાસ્યો. પંજો, કાગળિયાં, સકળુંલર વગેરે હાથ આવ્યાં. એ બધું સાથે લઈને મુસાફરી કરવાની જગર નેતલી. ખજુ હીલાશને કાગળે મૂલ થઈ મેપેલી. એ બચપ્રકાશ જ છે એવો પાકી પુરાવા પોલીસના હાથમાં આવી ગયા. હવે કોઈ પલાણ નહોતો.

બચપ્રકાશને લાલકડી પહેરાવી લાહોર નજીક મુજલપુરા સ્ટેશને ઉતાર્યા, અને લાહોર કિલ્લા જેલમાં લઈ ગયા. એમને કડક ચેતવણી આપાઈ કે અહીં દોઢ હબર જેટલા સશસ્ત્ર પોલીસો ભરી જઈને તપાસ પહેગ લઈ છે, જરીકે આઘાપાછા થવાની કોશિશ ન કરતા.

આમ, હાજરીબાન જેલમાંથી લાગ્યા બાદ દસ-સાઠ દસ મહિને ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭ ના મેજ બચપ્રકાશ ફરી આંગ્રેજ સરકારના બંદી બન્યા. લાર બાદ ૩૧ મહિના જેમાં રહ્યા. તેમાંથી પહેલા ૧૬ મહિના એમને લાહોર કિલ્લામાં રાખવામાં આવેલ.

એક મહિને એકાંત કેટલીમાં

આ દિવસો બચપ્રકાશ માટે ભયંકર હતાં. એક મહિના સુધી તો એમને એકાંત કેટલીમાં ગોંધી રાખવામાં આવ્યા. સાગની મનાસ્થિતિનું બજીન એમના જ શબ્દોમાં : ‘એક બવારી નાનકડી કેટલી. તેમાં જ સૂવું, ખાણું, પીવું, શીય, બજી. એક ખાટલો આપેલો અને એક ધાળગો. ખાટલી મૂગાસણ અને મનની વૃત્તન મેં ક્યારેય નહોતી ગતુલવી. એક મહિના સુધી એ જ અધારી કેટલીમાં એકલમ મૂગો રહ્યો. એટલું એકાંત, એટલો સૂતકાર ! અને મનમાં એ પશુ દુનિા હતું કે બહાર ફેશમાંયે એકલમ સનાંટો છે. માડુ કુ થશે, તેની કડી ચિંતા નહોતી થતી. પણ દેશમાં ફરી રીતે ફરી બચપ્રકાશ આવ્યો તે વાત જગર મનમાં થોળાયા કરતી. એમ ખજુ વિચારતા કે અન્યાર સુધી ને કહું, તેમાં ક્યા, કઈ ભૂલ થઈ, વગેરે.

‘૧૨મું પોતાની સાથે મ્માં સુધી કોઈ વાત કરે જ બીજું કોઈ તો નાના અમથા સચાલોનાયે જવેગ ન આપે ! સંગી સાથે વાત કરવા બંડે’ તો એ બજી પંથરની મુર્તિ ! હાનના રહેવા અથુ સુધ્યાં ન હવાવે. ન કોઈ પુરક, ન છાપું, ન કોઈ

કાગળ કલમ. બંગે એકદમ શત્રુયાઈ કેંડી દીધી હોય. દરબાબ નીચેથી ખાતની થાળી અંદર સરકાવી દેવામાં આવતી, અને હું પણ ખાઈને તે ખહાર દેલી દેતો. મહેલર આવતો અને સફાઈ કરીને ચાલ્યો જતો. સિસ્તી આવીને ધ્યામાં પાણી ભરી જતો. પણ કોઈ સાથે હરકેશ હોવાવાના નહીં. મહિનો આખો આવું જ ચાલ્યું.

પૂછપરછ અને ચુકિત-અચુકિત

એક મહિના પછી મેજ સવારમાં એમને જેલની ઓફિસમાં લઈ જવામાં આવતા, અને ત્યાં લગભગ આખો દિવસ પોલીસ અધિકારીઓની જુદી જુદી દુકડી એમની પૂછપરછ કરતી : જેલમાંથી કેવી રીતે ભાગ્યા ? ક્યાં ક્યાં રહેલા ? કોણે કોણે મદદ કરી ? કેપિયા ક્યાંથી આવતા ? હથિયારો ક્યાંથી આવતા ? નેપાળી શું કર્યા ગયેલા ? રાવલપીંડી શું કામ જઈ રહ્યા હતા ? વગેરે વગેરે. પણ બધા સવાલોનો જવાબપ્રકાશ પાસે એક જ જવાબ હતો : ‘હું બહુ’ છું. પણ તમને જણાવીશ નહીં.’ જ્યારે પ્રશ્ન : વિશેષા કોઈ પણ સવાલનો ખસ, આ એક જ જવાબ. ૧૦-૧૫ દિવસ આવું ચાલ્યું. આઠ-આઠ, દસ-દસ કલાક ઓફિસમાં બેસાડીને પૂછપરછ ચાલતી, વચ્ચે ખાવાનું સુધમાં નહીં.

ક્યારેક કોઈ જવાબપ્રકાશને ખૂણમાં એકલા લઈ જઈને ખૂબ ગુણામત કરતો. માથેથી પાઘડી ઉતારીને જવાબપ્રકાશના પગે મૂકતો : ‘તમે તો મહાન છો. ગાંધી, નેહરુ બાદ લોકો તમને જ બંને છે. અંગ્રેજ સરકાર પશુ તમારાથી ડરે છે. અમારે તો નોકરી કરવાની. તમે સહકાર નહીં આપો તો અમારાં બાળબચ્ચાં ભૂખે મરશે !’

ક્યારેક કોઈ આવીને કહેતું : ‘જુઓ, આ કહ્યું છે તમારા અવ્યુત પટવર્ધન. લોહિયાનું, ગુરુજી અસહકારીનું આ નિવેદન છે. અમે જે પૂછીએ છીએ તે તો ખુદ આ લોકોએ કહી જ દીધું છે. તો પછી હવે તમે શું કામ ચૂપ છો ?’

જવાબપ્રકાશ તુરત કહેતા : ‘તમને બધી બધી થઈ જ ગઈ છે, તો પછી મને શું કામ પૂછો છો ?’ એમને પાછી ખાતરી હતી કે આ બધી ઉપભવી કાલેલી વાતો છે અને પોલીસે જ કમિયાં નિવેદનો છે.

શારીરિક ઉત્પીડન અને માનસિક ચાતના

પોલીસની કડકાઈ ને કનડગત ધીરે ધીરે વધતી ગઈ. કલાકોના કલાકો પુરથી ૫૨ બેસાડીને પૂછ્યા કરતા. એક ક્ષણ પણ સ્મિતને તાણુકાત નહોતા રહેવા દેતા. જરા ગુસ્સી દેખાઈ કે માથાના પાળ પકડીને હંમતમાવી દેતા. કહેતા, સૂવા માટે ગાંઠી નથી બોલાવ્યા.

પછી બાહુના ઝોરડામાં કોઈને ખૂબ આર મારતા. મારવાના, ગાળો લાંડવાના, હંટરના. ચીસાચીસા અવાજોથી ઝોરડો ભરાઈ જતો. પછી એક એક કરીને મારવાનો બધો સામાન— મોટી, હંટર, લોખંડની સાંકળ, વગેરે જવાબપ્રકાશને બધાં બેસાડવા હોય તે ઝોરડામાં ધારીને મૂકતા. વચ્ચે વચ્ચે કોઈ આવી એ બધી ચીત્તે હાથમાં લઈ હેવીકેરવીને બેઈ જવું. જવાબપ્રકાશને એક ખૂણમાં

બેસાડી રખાતા. સાંજે બધો સામાન પાછો લઈ જતા. પ્રત્યક્ષ પિટાઈ કરતાં આની માનસિક તાણુ વધારે લખાનક હતી.

ધીરે ધીરે પૂછપરછનો સમય વધતો ગયો. છેવટના દસ દિવસ તો પૂરા ૨૪ કલાક ત્યાં જ પુરથી ૫૨ બેસાડી રાખ્યા. બંને હાથ પાછળ વાળીને વાંધી દેતા. બરફ ઓડું આપ્યું કે ધડ કપતો તમારો આરીને બગાડી દેતા. મોટી ગતે કહે, આવવું હવે પૂરું, બંને, બંને આમા કંઈ ! પણ કોટડીમાં જઈને હજી મટકું માર્યું ન માર્યું ત્યાં ફરી ઉકાડીને લઈ જતા. ફરી એની એ પુરથી અને એના એ સવાલો. આવું લાગલાગટ દસ દિવસ સુધી ચાલ્યું. ખસ, સૂવા જ નહીં દીધા. જવાબપ્રકાશનું માર્યું ચક્ર-ચક્ર કરતું. ખાવાની કશી ડુધિ જ ન ગ્ધી. માનસિક સંતુલન ભળવી રાખ્યું સુરકેદ પર એવી સ્થિતિ હતી. થોડા દિવસ હજી એક મંથાતી નાની ઝોરડીમાં પૂરી રાખ્યા.

‘મરી જઈશ, પણ મોં નહીં બોલું.’

પૂછપરછ અને આ બધું લગભગ બે મહિના સુધી ચાલ્યું. પરંતુ જવાબપ્રકાશ બરફે મચક ન આપી. એ ખુસ્સા-ખુસ્સા કહેતા કે, ‘સિટિશ સામ્રાજ્યનો હું બની દુશ્મન છું. હું મારા દેશની આઝાદી માટે લડું છું. અને કં તો મારો કેલ પડશે, કં માનું ખેંચ સિદ્ધ થશે. હું મરી જઈશ, પણ મોં નહીં બોલું.’

પાછળથી આ બધું યાદ કરીને જવાબપ્રકાશને કહેતું : ‘મને બોલતો કરવા માટે એ લોકોએ જેટલું કહ્યું તેટલું હજી પૂરતું નહોતું.’ પછી પોતાની લાક્ષણિક નિખાલસતા સાથે ઉમેર્યું : ‘ખુદ બેતાં તો કહેવાતું અજુ હવું જ શું ? લોકોને થાય છે કે આ જ્યારે પ્રવૃત્તિ છોડી દુષ્ટ અને મહત્વની છે. પણ હકીકત છે કે તમારો મોટા ભાગનો સમય જેવળ તમારી બાનને કઈ રીતે લપાવવા-હુપાવતા કરતું તેમાં જ જતો રહેતો હોય છે !’

છેવટે પોલીસે ધાકીને પૂછપરછ વગેરે મંધ ક્યું. જવાબપ્રકાશને થોડા મોટા અને થોડા વધારે સારા ઝોરડામાં લઈ ગયા. સામે કેલ્કાંક ઝાડ વગેરે હતાં. જવાબપ્રકાશને સારું લાગ્યું.

સરકારને ફરિયાદ કરેલી. પરિણામે, મહિનાઓ બાદ કાગળ-કલમ ભળ્યાં. છાપાં ભળ્યાં. કોઈ સાધી કોની માંગણી કરેલી. એક દિવસ સામે રામભનોહર લોહિયાને લાવીને ખડા કરી દીધા. જવાબપ્રકાશને પોતાની આંખો પર વિશ્વાસ નહોતો બેસતો. આ સપનું છે કે સત્ય ? આ સુલાકાતથી એમને એટલો બધો આનંદ થયો કે બંને જેલમાંથી જ મુક્તિ મળી ન હોય ! પછી તો દરરોજ એક કલાક લોહિયા કે અન્ય કોઈ કેદી સાથે મળવા દેતા.

દરબાન દેશ આખામાં ચક્રમાર ફેલાઈ ગઈ હતી કે લાહોર કિલ્લામાં જવાબપ્રકાશ ઉપર ભારે જુલમ ગુબારાઈ રહ્યો છે. મિત્રો તરફથી હાઈકોર્ટમાં અરજી કરવામાં આવી. પરિણામે જવાબપ્રકાશને અને લોહિયાને આગ્રા મથકથી જેલમાં લઈ જવાયા. લાહોર કિલ્લામાંના ચાતનાભર્યા ૧૬ મહિનાનો આ રીતે બન-ચુઆરી ૧૯૪૫માં અંત આવ્યો.

લાહોરના કિલ્લામાં જ્યપ્રકાશને શક્યાતમાં તો લેખનનાયનની કચી સામગ્રી નહોતી આપી. પણ પૂછપરછને ત્રણે પૂરાં ચંચા ત્યાર બાદ બહારથી પુસ્તકો પણ મળવા દીધાં અને લેખન-સામગ્રી પણ આપાઈ. તા. ૧૮-૨-૪૪ ના રોજ લાહોર કિલ્લામાં પહેલી વાર જ્યપ્રકાશને નોટબૂક મળી. સારથી એ તેમાં કાંઈક ને કાંઈક ટપકાવતા રહેતા. આ નેલ-અયરી ધારુ સ્પષ્ટ વાચન પૂરું પાડે છે. લાહોર કિલ્લામાં લગભગ એક વરસના જ્યપ્રકાશના મનોભાવો તેમા શબ્દકિત થયેલા છે. રોજ છાપુ મળતું. તે વાંચીને દેશકુળિયાના જન્મથી અંગે તકાળા જે પ્રતિભાવો ઊઠતા તે આ અયરીમાં નોંધાયા છે. ક્યારેક કાંઈક ચિંતન ચાલતું, જુદા જુદા વિચારો આવતા, તે લખી લીધા છે, કેટલીક વાર મનની લાગણીઓ અને લાવનાઓને વાચા મળી છે. તેમાં જુદા જુદા લાવ ને મૂક નેવા મળે છે. પોતે જે પુસ્તકો વાંચ્યાં, તેનાં અવધાનો પણ છે. ભાવિ ચોખ્ખાઓ અને કંપનાઓ છે કેટલાક ચિંતનનનના ભવિષ્યના એમના વિચારો અને વલણોનાં સ્પષ્ટ ખીજ પણ બતાવ્યા છે.

લાહોર કિલ્લામાંની શક્યાતના દિવસોની યાતના વિગે જ્યપ્રકાશ લખ્યું છે: ‘મને થાય છે કે હું જાણું છું કે જ્યપ્રકાશ દેશવાઈ જઈશ. મારી ભીતર જાણું વેરની, બદલા લેવાની ભાવનાથી પાશવી ભાવનાઓ ઊઠે છે. મારી માનવતા બળવી રાખવા માટે મારે મારી જત સાથે ભારે અચ્છુ પડે છે. એ અચ્છું છે, બહુ અચ્છું. અને મને ખાતરી નથી કે હું આમાં પૂરાં સફળ થઈશ.’

માનવ આધાર ઉભાને બની શકે ?

૧૨મું જ્યપ્રકાશ માનવતા શુભાવે, તો નીકળે એની ખારાશ શુભાવ્યા જેવું થાય. એમના જેવી મુદ્દલકી, સૂક્ષ્મ સવેદનશીલ વ્યક્તિ માટે તે સંભવ જ નહોતું. વેર કે બદલાનો ભાવ તો દૂર રહ્યો, કોઈને માટે લાંબો સમય કસવાજ અનુભવગુણે એમને માટે શક્ય નહોતું. બેહદ કમજત અને ત્રાસ-જુલમના બનાવો વિશે એમણે દેખુધારી ૧૯૪૪ મા સરકારને લેખિત પ્રતિષ્ઠાદ કરી તેમણે પત્રને અંતે એમણે એમ જ લખ્યું કે, ‘જે લોકોએ મારી સાથે આવા વર્તાવ કર્યો, એમને માટે મારા મનમાં કોઈ કસવાજ નથી. કેમ કે તેઓ તો માત્ર ઉપરના હુકમોને જ અમલ કરતા હતા. જે કાંઈ સત્તાધારીઓ આને માટે ખેરખેર જવાબદાર છે, એમના પ્રત્યે મને અખત નારાજ અને રોષ છે.’

તે કે નમશિખ માનવ એવાં એમને ‘એક વસ્તુ કેમય કરી સમજતી નહોતી. અને તે એ કે માણસ જેવી માણસ થઈને આવી રીતે વર્તતી જ કેમ શકે ?’ માનવની અધોગતિની આ કથા છે. અને કેટલા દિવસ ને રાત બગલો રાખવામાં આવ્યાં અથવા મારે કેટકેટલાં અપમાનજનક શબ્દો ને ત્રણો સાંભળવા પડ્યાં તેની મારા પર એટલી અસર ન થઈ, જેટલી એ વાતની થઈ કે બાપ પંખી દુષ્ટિએ માણસનાં જ લક્ષણો અને ગુણધર્મો ધરાવતી આ પાંખી વ્યક્તિએ આવી રીતે સાવ યશુ જેવા વર્તાવ કરે છે,

અને બગે તેમાં ગજ માટે છે ! માનવ આટલો હીન બની શકે ? માનવની અધોગતિનું આ દૃષ્ય મને વ્યાકુળ કરી મૂકતું.’

પોતાની વ્યક્તિગત યાતના ગોઠવે છે, ખરું માનવમનને લાંબા લાગે એવું હીન દૃવ્ય વર્ધે ગતું છે, તેની વેદના છે ! શ્રદ્ધાથી પણ આથી જ એમને આશુએ આક્રાંતા હતી હતી. શ્રદ્ધાની માણસને હીન બનાવે છે, એની અધોગતિ કરે છે. નંધી પડેટી રાગન અધીથી જનુ બે નોઈએ. ૧૯૪૨ ના રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં એ સૂત્રો—“હિં છોડો” અને “દરેકે ચા મરેડે” આ માળાના જ્યપ્રકાશના કલ્પના પુરેપૂરાં મૂર્તિમંત થયેલા એવા મળે છે. અંગ્રેજોને અધીથી હાંપી કાઢવા માટે એમણે પોતાના જનની બાજુ લગાવી દીધી હતી. અંગ્રેજો માટે એમને કદી દેપ નહોતો. પણ અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય ન ખપે, જ્યપ્રકાશ અને અન્ય સાથીઓ દ્વારા ચાલેલી શૂરવી પ્રવૃત્તિથી બહુ ઝાઝું તો કાંઈ ન થઈ શક્યું. ખરું તેને લીધે રાષ્ટ્રીય વિદ્રોહની મચાલ બચતી ગઈ.

સલ્તાનતને અજ જ્યપ્રકાશ સૂત્રોથી વધુ ખતરનાક

અંગ્રેજ સલ્તાનત પણ કોચેસના અન્ય નેતાઓ કરતાં જ્યપ્રકાશને પોતાના માટે વધુ ખતરનાક માનતી હતી. તેથી જ બીજા બંધાને છોડ્યા, પણ જ્યપ્રકાશ અને લોહિયાને હજી નેલમા જ ગોંધી રાખ્યા. ગાંધીજી તબિયતને કારણે ૧૯૪૪ના મે મહિનામાં કલ્યા. અન્ય નેતાઓ પછું ૧૯૪૪નાં જૂનમાં નેસમાંથી અહીં આવી અ્યા. પરંતુ જ્યપ્રકાશ અને લોહિયા હજી બાકા મધ્યસ્થ નેલમાં જ હતા.

અંગ્રેજોના મનમાં ન્યારે જ્યપ્રકાશ વિશે કેવી છાપ હતી તે દર્શાવેલા આ માળાના એક કિસ્સા જ્યપ્રકાશના અમેરિકાના સહાધ્યાયી ઉત્તરે કહ્યો છે : બીજું વિશ્વયુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયું હતું. મને અમેરિકન સ્ટેટ ડિપાર્ટમેન્ટ તરફથી જર્મની બંધાને આદેશ અપ્યો. હું સમુદ્ર માર્ગે સુસાફરી કરી રહ્યો હતો. મારી ડ્રેગિનમાં એક અંગ્રેજ હતા, જે હિંદુસ્તાનથી ઈંગ્લેંડ જઈ રહ્યા હતા. એ ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં “ટાઈમ્સ બોર્ડ ઇન્ડિયા”ના ખબરપત્રા હતા. મને આ ખબર પડી એટલે તુરત મેં ધણી જિવાસ સાથે તેને પૂછ્યું. “મારા એક હિંદુસ્તાની મિત્ર હતા. મારી સાથે અમેરિકાના લખતા હયા વખતેથી એમના કોઈ સમાચાર નથી. એમના વિગે તમને કાંઈ ખબર છે ?” એ બાઈ પોતાના ગિસ્તર પર સૂતેલા હતા. એણે જતા-સૂતા જ મને પૂછ્યું કે એમનું નામ શું છે ? મેં કહ્યું, “જ્યપ્રકાશ નોરામ્બુ.” “મેં આટલું કહ્યું ત્યાં તો એ સાણસ ચોંકીને પોતાના ગિસ્તર પરથી નાંચે ચળી પડ્યો ! અને પછી-મને પૂછવા લાગ્યો : “શું એ તમારા મિત્ર છે ? એ તો મારે ખતરનાક માણસ છે ! એણે એકલાએ હિંદુસ્તાનમાં થિટિશ સામ્રાજ્યને પાંચો હવમગાવી મૂક્યો છે. બાબકાલ એ થિટિશ એકેમાં છે.”

પરંતુ દેશમાં ધીરે ધીરે જ્યપ્રકાશને મુકા કરવાની નાગણી શુલ્લં થતી ગઈ. ઘણી જગ્યાએ જ્યપ્રકાશદિન અને લોહિયા-નિની ઉત્સવોએ થઈ. સલામો ભાઈ અને દેખાવો થયા.

દેવતાના મંજૂર પક્ષના સોરેન્સન વગેરે સંચાલીત સમયોત્તુ એક પ્રતિનિધિમંડળ આપા જેલમાં બંધપ્રકાશને મળ્યું. હિંદ સરકારના ગૃહ પ્રધાને બંધપ્રકાશ સાથે જેલમાં વાતચીત કરી. જેલમાંથી છૂટવા ખાતર કોઈ કંઈક કરે તે બંધપ્રકાશ નહીં. બંધપ્રકાશ, સ્વપ્ન જ કહ્યું કે અમારું 'ધ્યેય હિંદુસ્તાનની આઝાદી છે. તે બે અહિંસાથી મળે તો તેનાથી કંઈ બીજું શું? પણ જરૂર જણાય તો હિંસાથી પણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરતાં અમે અન્યકાંઈ નહીં.

ગાંધીજીએ મરદાનગીને બિરદાવી

અંગ્રેજોએ એમને છોડવાનું ઉચિત ન માન્યું. પણ હવે ગાંધીજીએ પણ બંધપ્રકાશ અને લોકહિંસાને તત્કાળ છોડી મૂકવાની માગણી ચૂલક કરી. ઈંગ્લેંડથી કોમિન્ટ મિશન આવેલું. તેના ઉપર પણ ગાંધીજીએ આ માટે પુષ્ટક દયાયુ કર્યું. છેવટે સરકારને નમવું પડ્યું. તે વખતના વાઇસરોય વેવેલે નોંધ્યું છે : 'ગાંધી હજી બંધપ્રકાશને છોડવાની વાત લઈને બેઠા હતા. આપણે એમને છોડવા પડ્યો. હવે ઘણા હુડો (blackguards)ને સુખી કરવા પડે છે સાથે તેમાં એકોના વધારાથી મને લાગે છે, ઝાઝો ફરક નહીં' પડે. સિવાય કે બંધપ્રકાશ એક છુદ્ધિયાળા અને સમજદાર હુડ છે.'

આખરે ૧૧ એપ્રિલ ૧૯૪૬ના મેઝ આપા જેલમાંથી બંધપ્રકાશ છૂટ્યા. બીજે દિવસ નવી દિલ્હીના સ્ટેશને લોકોની ભારે ભીડ હતી. તેમાં પ્રભાવતી પણ બંધપ્રકાશને લેવા આવેલાં.

પ્રભાવતી પણ આ વરસોમાં ફરી જેલવાસ ભોગવી ચૂક્યાં હતાં. ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટમાં એમને પંજાબી પકડી લઈને ભાગલપુર જેલમાં રાખ્યાં. બ્યારે આગાખાં મહેલમાં હસ્તરુખા બીઆર પડ્યાં ત્યારે એમણે બીજા કોઈને નહીં પણ પ્રભાવતીને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં. 'મને પ્રભા બેઠેજી' એમ કહ્યા કરતાં. હસ્તરુખાની અંતિમ હાલત બેઠે સરકારે તે માગણી માન્ય કરી. ત્રણેક મહિના પ્રભાવતીને ભાગલપુર જેલમાંથી ખસેડી આગાખાં મહેલમાં ગાંધીજી પાસે રાખ્યાં. પ્રભાવતીએ બાની ખૂબ સેવા કરી. બધા નેતાઓ છૂટ્યા ત્યાર બાદ ૧૯૪૫માં ભાગલપુર જેલમાંથી પ્રભાવતી છૂટ્યાં. ગાંધીજી પાસે જઈને રહ્યાં. આપા જેલમાં બંધપ્રકાશને મળવા બતાં. બંધપ્રકાશ બ્યારે છૂટ્યા ત્યારે પ્રભાવતી ગાંધીજી સાથે દિલ્હી હતાં. દિલ્હી સ્ટેશને એમને લેવા આવેલાં.

જેલમાંથી બંધપ્રકાશને છૂટકારો થયો, ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું : 'બંધપ્રકાશ અને લોકહિંસા બંને જાણીએ છે. સરકારને એમનો કંઈ લાગે, એટલે એમને જેલમાં રાખ્યા. બંધપ્રકાશ બનતો ખેલ ખેડી રહ્યા હતા. જેલ પણ ફૂટી ગયા. એમને એક જ તમન્ના હતી, દેશ આઝાદ થાય !'

ગુપ્ત પ્રવૃત્તિને અહિંસામાં સ્થાન નથી.

"કરેજે યા મરેજે" નો મંત્રદાતાએ આ રીતે બંધપ્રકાશની મરદાનગીને ગિરદાવી. ૧૯૪૨ની ૮મી ઓગસ્ટના પોતાના

ભાષણમાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું : 'તમને હું એક ટુટ્ટા મંત્ર આપું છું, કરેજે યા મરેજે. કાં તો આપણે હિંદને સ્વતંત્ર કરીશું અથવા એ માટે પ્રયાસ કરતાં કરતાં મરણને ભેટીશું.' અલબત્ત, આમાં શરૂઆતી અહિંસા આચરતાં આપણે જરૂર પડશે બન આપી દેવાની વાત હતી. ગાંધીજીને કાર્યક્રમ સંપૂર્ણપણે અહિંસક અસહકારને હતા. પણ ૧૯૪૨માં ગાંધીજીએ હું એવું કે લક્ષ્યના કાર્યક્રમની કચરખા અપાય અને વધુ સ્પષ્ટતા થાય તે પહેલાં જ ગાંધીજીને અને બધા ટેબલ. નેતાઓને પકડી લેવામાં આવ્યા હતા. આવા સંનેજોમાં "કરેજે યા મરેજે" નો મંત્રવત્ પોતાની ખીત મુજબ અને પોતાની કંથે આચરણ કરવાની છત્તન્તવી કોશિશ કરનાર બંધપ્રકાશની મરદાનગીને ગાંધીજીએ અચર્ય ગિરદાવી. તેમ છતાં આ ભાંગેફાંડની પ્રવૃત્તિ અને ભુગર્ભવાસ અને ગુપ્ત યોજનાઓને અહિંસક અંદોલનમાં કદાપિ સ્થાન કોઈ શકે નહીં, એવો એમનો સ્પષ્ટ મત હતો.

"૧૯૪૨માં એમ કહેવાયું" કે નેતાઓની ગેરહાજરીમાં ફરક બહુ પોતાનો નેતા છે. અને ફરક વધુ સત્ય અને અહિંસાની મર્યાદામાં રહીને "હિંદ છોડો" ના દાવોને અમલ કરવાનો છે. પરંતુ નેતાઓની એકાએક ધરપકડ ફરી લેવામાં આવી. ત્યારે જુલ્મા જુલ્મા લોકોએ અહિંસાને જુલ્મા જુલ્મા અર્થે ધટાવ્યો. કિશોર-લાલ મશરૂવાળા જેવા પણ આમાં ગોથું ખાઈ ગયા. પાછળથી એમણે પોતાની ભૂલ સ્વીકારી કે. "એમ મેં" જુલ્મા અને આમ લગાડવાના કાર્યક્રમોને નિષેધ ક્યો, તેમ જ તારો તોડવા, પાટા ઉખાડવા, પુલો ભાંગવા વગેરે રીતોનો પણ મારે ચોખ્ખા શબ્દોમાં અહિંસાની દિલ્લિએ નિષેધ કરવો બેઠેલો હતો.'

ગાંધીજીના પોતાના સનમાં આ વિશે કદી કોઈ કંઈક કહ્યું હતો નહીં. ૧૯૪૪માં આગાખાં મહેલમાંથી છૂટ્યા બાદ એમણે આ વાતની દર્શી જણાવ કરી : 'ગુપ્ત પ્રવૃત્તિ અહિંસાની સાકિય ભાવનાના વિચારને અનુકૂળ નથી.....અહિંસાના પાલનમાં ગુપ્તતાને હું પાપ લેખતો થયો છું.....ગ્રમ પ્રવૃત્તિ સંપૂર્ણપણે નિર્દોષ હોય તેવે અહિંસક કાર્યપદ્ધતિમાં તેને સ્થાન હોવું ન બેઠેજી.....એ પ્રવૃત્તિઓએ કેટલાક લોકોની કંઈનાશકિતને ઉત્તેજિત કરી તથા તેમનામાં હિંસાક પેદા કર્યો એમ લોકો દર્શાવી શકાય. પરંતુ એકંદરે બેતાં તેમણે સમજ લક્ષ્યને હાનિ પહોંચાડી છે.'

ગાંધીજીનાં આવાં સંતત્યોથી ઘણા કાર્યકરોને થયું કે અમને બધું ઉતારી પાડવામાં આવ્યા. ગાંધીજીએ એક વાર એમ પણ કહ્યું કે કોંગ્રેસે આવી લક્ષ્ય આપવાનું એવાન કદી કહ્યું ન નહોતું. જેલમાં બંધપ્રકાશે આ બંધપ્રકાશ ત્યારે એમને અનહલ દુઃખ થયું. તા. ૫-૮-૪૪ની જેલ કચેરીમાં એમણે નોંધ્યું : 'માડું મન કડવાશથી ભરઈ ગયું છે. અમને બહુ ખૂરી રીતે ઉતારી પાડવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજી કદાપિ દિસા સાથે પોતાને ન બેડે, તે સમજ શકાય છે. પણ ૧૯૪૨માં ને ગાંધીજી તે હિંસા કર્યાં હતી? મોટા ભાગનું તો આમ બનતાના સાવ સહજ અને તત્કાળ પ્રતિભાવરૂપ હતું. બનતાએ કેવી અત્યંત લક્ષ્ય આપી !

હા, તેમાં ભૂલો થઈ હતો. પણ તેથી ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ તેનો અસ્વીકાર કરે ? બધા યુગદોષ આથે આ લક્ષતે એમણે પોતાની જ માનવી રહી. કેટલાકને થયું, હું નાહક રબરુ' ગજ કરી રહ્યો છું. અમુક લોક કોંગ્રેસની કહેવાય કે ન કહેવાય, તેથી પણ ગો દરક પડી જવાનો છે ? પણ ચારુ' મન તો આપુ' છે. આપણો પોતાનો પરિવાર આપણને તરછેડી ચૂકે, આપણો અસ્વીકાર કરે તે કોને ગમે ? આપણો પોતાનો સમુદાય આપણને કાઢી ચૂકે તે કેમ સહવાય ? માણસો તો આના કરતાં મરી જવાતું' પસંદ કરે છે !'

બ્યવપ્રકાશની આ વેદના અને પારિવારિક લાવાના હૃદયસ્પર્શી છે. પણ ગાંધીજી તો એક આખા રાષ્ટ્રને અહિંસાની નવી કાર્ય-પદ્ધતિની તાલીમ આપવા માગતા હતા. એક કાર્યકર સાથેની અથામી એમણે કહેવું કે, 'મે' કોઈનિયે દોષ દોષો નથી. પણ કોઈ વસ્તુ ખોટી હોય તો મારે એ પ્રમાણે કહેવું' નોંદરે. આપણે આપણી ભૂલોમાંથી શીખીએ છીએ અને તે સુધારીને આગળ વધીએ છીએ.'

સત્યાગ્રહ માટે વધુ બહાદુરીની જરૂર

તો પછી ભાંગેદાંડની પ્રવૃત્તિ, સ્વતંત્રતા માટેની લડતને પાછી પાંડતારી નીવડી હતી શું ? એ લોક દરમ્યાન પ્રબળ દાખવેલી હિંમત અને વીરતા એજે ગયાં હતાં કે શું ? એ અજે ગાંધીજી માનતા કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી જોતાં દરેક પ્રકારની લડત દ્વારા દેશ સ્વતંત્રતાની દિશામાં આગળ વધેલો માલુમ પડતો. પણ સૌ કોઈએ જો અહિંસા જાળવી હોત, તો પ્રગતિ તેના કરતાંયે ઘણી વધારે થવા પામી હોત. બ્યવપ્રકાશની હિંમત, દેશ-ભક્તિ તથા આત્માસહિદાનની લાવાના માટે ગાંધીજીના દિલમાં ભારે આદર હોયો. પણ એમણે કહ્યું કે, 'સાચી વીરતાને માટે મારે જો આદર આપવાનો હોય. તો હું' તે બ્યવપ્રકાશને નહીં' પણ તેમની બાકાદૂર સત્યાગ્રહી પંતીને જ આપું.'

સત્યાગ્રહ માટે વધારે બહાદુરીની જરૂર પડે છે એવો ગાંધીજીને નિશ્ચિત મન હતો. એમણે કહ્યું કે, 'લોકો શારીરિક હિંસાની વ્યવસ્થા સમજ્યા છે, પણ હજી કેટલાકને લાગે છે કે બાંધેદાંડના તેના સુધરેલા કપડાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. આથી કદાચ નામાંકી કદખાત્રીક શોર્ટી સતેવાયે. પણ આને બાળકતાં મમકડાં સમાન જ રહેલો.'

આજે જનતાની કાંતિ અહિંસાથી જ શક્ય

પણ એના ગાંધીજી ને દરેક માગતા હતા તે સારવચન કંઈક નકરું હતું : 'મારી વાલ પ્રમાણે આજાદી મેળવવા માટે કેઈ પણ કાર્યકરને પર્વત સમ અને અર્ધ સજ્જા એક આવ જાવનનો ઉપયોગ કરવા નહીં.....અહિંસા જાળવી રાખી આજાદી મેળવવાની કાર્યકર નથી. એ તો દરેકે બહાદુર સંજ્ઞાની ફરજની દેવતા અને એવો, સંજ્ઞાસુ' પરિવર્તન કરવાનો કાર્યકર છે.....સંજ્ઞાની મનદાની દેવતા કાવચુ' તો એક કાવચુ' માટે નહીં એવો નહીં રહેતો. પણ એ કાવચુ' ની નીલ અંતર, કદ

કાર્યની છે. તે કોઈ પણ વ્યક્તિ છપાડી લઈ શકે છે. એ તો અહિંસા સૈનિક માટેની કવાયત છે. એના દ્વારા તમે આવવાસી-ઓને સ્વાધીન, સ્વયંપૂર્ણ અને સ્વાધીન બનાવી શકો..... ટિપ્પણ મહારાજે સ્વરાજ માટે જનમસિદ્ધ હક છે એ મંત્ર આપ્યો. તેમાં મારો આટલો હમેશો છે કે, સત્ય અને અહિંસાને માર્ગે એ મેળવી શકાય.'

ગાંધીજીની સ્વરાજની કલ્પના જ અનોખી છે. એ મુઠ્ઠીભરનું રાજ અથવા પ્રાતિનિધિક રાજ નહીં, પણ સામાન્યમાં સામાન્ય માણસનું સ્વરાજ લાવવા માગતા હતા. તેથી એમણે કહ્યું : 'કરોડોની મૂક આસ જનતાની સ્વતંત્રતા એ જો આપણું' બેથ હોય, તો સ્વતંત્રતાને સર્વથા ત્યાગ કરવા રહ્યો. ૪૦ કરોડની પ્રજાને છુલ્લેછુલ્લા અને સસમથ સાધનો સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે કાર્ય કરવા માટે સંમતિ ન કરી શકાય. તેથી આપણે એક કે જે વ્યક્તિને વિચાર નથી કરવાનો, આપણે તો ચાલીસ કરોડ લોકોને નજરમાં રાખીને વિચાર કરવાનો છે. બાકે તેઓ ચેતનહીન છે. સ્વતંત્ર પદ્ધતિ અપનાવીને આપણે તેમનામાં ચેતન પ્રગટાવી શકવાનો નથી. કેવળ સત્ય અને અહિંસાને વળગી રહીને જ આપણે તેમની નિસ્તેજ આંખોને પાછી સતેજ કરી શકીશું.'

બ્યવપ્રકાશને પણ સ્વરાજ તો આપું જ પપતું હતું— સામાન્યમાં સામાન્ય માણસનું સ્વરાજ. આજાદીના સૈનિકોને લખેલા પુલ્લા પત્રમાં એમણે પણ કહેવું કે, 'આપણું' કામ માત્ર કાવચરો ધરીને છાપા મારવાનું નથી. આપણે તો આખો જનતાને આપણી સાથે કાંતિના પથ ઉપર લઈ જવી છે.' તેમ છતાં આસ જનતાની કાંતિનો પણ અહિંસક અને સ્વનામક કાર્યકર સિવાય બીજો કોઈ હોઈ જ શકે નહીં, એવી પ્રતીતિ થવી હજી બાકી હતી. આંધીમાર્ગને ખરો મર્મ હજી પકડાયો નહોતો.

ગાંધીજીની આપૂર્ત ધીરજ અને વતસલતા

પરંતુ ગાંધીને આપૂર્ત ધીરજ હતી. એક વાત સત્ય છે તે આજે નહીં તો કાલે સમજાશે. દરમ્યાન રાષ્ટ્રવિતાના ગિરુદને ગિલકુલ છાજે એવી રીતે પોતાની વતસલતાથી જિનન જિનન માગેના ખેડખેડારોને પણ એમણે કદી વચિત ન રાખ્યા. મુલાખની આજાદ હિંદ દેવતા સૈનિકો પકડાઈને આવ્યા, તો એમનીયે એમણે ચિંતા કરી. એમને અથા. એમને છોડાવવા નહ્યા, એમણે કહ્યું : 'શત્રુબળથી કરવામાં આવતા કોઈ પણ અંશુક વાચ મારે કદી લેવા દેવા ન દોઈ શકે એ ખબર, પરંતુ શત્રુ મારતુ કરનારા માણસો જે ધીંગા અને દેશગતિ દાખવે છે તે દહીં પળ'મારી નજર બહાર ફેરવો નથી.'

ગાંધીની આ જ વતસલતાએ બ્યવપ્રકાશની બહાદુરીને પણ ગિરુદની એમને એ વાતની દૃઢ પ્રતીતિ હતી કે બ્યવપ્રકાશના દિલમાં એક જ તત્વના છે—દેશ આજાદ થાય ! અને તે માટે એ જાનની બાજુ પણ લગાડી શકે છે, ગમે તેવી વાતનાર્થે પણ હોતો મેંદ નહીં મેંદી મુકે છે.

સ્વરાજ્યના પરાંટે

અંગ્રેજોને દેશમાંથી હાંકી કાઢવા માટે એક વધુ લક્ષ્ય આપવી પડશે, એવા ખ્યાલ સાથે જયપ્રકાશ લેલમાંથી બહાર આવેલા. એ છેલ્લી લક્ષ્ય માટે કેવી રીતે સુવ્યવસ્થિત તૈયારી કરવી, તેના વિચારો જ એમના મગજમાં ચાલ્યા કરતા. પરંતુ એ જૂલ્યા હારે અગ્રિલ ૧૯૪૬માં બહાર વાતાવચ્ચ સાવ પલટાઈ ગયેલું. દેશમાં લડતને બલ્કે વારાધાટનો વાયરો વાઈ રહ્યો હતો.

બહાર વારાધાટોનો વાયરો

ગાંધીજી ૧૯૪૪ના મેમાં જૂલ્યા હતા. ઝીણાંને સનાથી લેવા એમણે એક વધુ નિષ્ફળ પ્રયાસ કરી ભેગો હતો. ૧૯૪૫ના મે માસમાં સુરોપમાં સુદનો અંત આવ્યો. બાપાન સાથેનું યુદ્ધ હેજ ચાલતું હતું. જૂનમાં અંગ્રેજ સરકારે કોંગ્રેસના વધા નેતાઓને છોડી મૂક્યા, અને વાઈસરોય હોર્ડે વેચલે સિમલામાં બધા પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ ઈલરી. બંધારણીય માર્ગ દેરકાગે કરવા અંગે તેમાં વિચારણા કરવાની હતી. ખલુ કહ્યું પરિણામ ન આવ્યું. પશ્ચિદ નિષ્ફળ નીવડી. જુલાઈમાં બ્રિટનમાં ચૂંટણી થઈ. ચર્ચિલનો કઠિયુરત પક્ષ ભૂરી રીતે હાર્યો. એટલીના વડાપ્રધાનપદે ત્યાં મજૂર પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો. સપ્ટેમ્બરમાં તેણે બહારાત કરી કે દુરત ચૂંટણી કરીને પ્રાંતોમાં પ્રધાનમંડળો રચાશે, બંધારણસભા બોલાવાશે અને હિંદના મુખ્ય પક્ષોના ટેકાથી વાઈસરોયની એકાધિકૃતૃતિય કાલિન્સનની રચના થશે. બ્રિટનમાં લોકમત હિંદમાંથી અગ્રિય અમલનો અંત લાવવાની

તરફેણમાં હતો. આ માટે હિંદના નેતાઓ સાથે વારાધાટ કરીને સત્તા-સોંપણીની યોજના થકવા ૧૯૪૬ના માર્ચમાં ઇંગ્લેંડથી કોમિન્ટ મિશન અહીં આવ્યું હતું, અને તેણે બધા સાથે વાતચીત શરૂ કરી લીધી હતી.

આ બધા સમાચારોથી જયપ્રકાશને લેલમાં રહે રહે જ અકળામય થવા લાગી હતી. અંગ્રેજોની ઇમાનદારી વિશે એમને શંકા હતી. આવી રીતે તેઓ હિંદ છોડીને ચાલ્યા જશે એમ એ નહોતા માનતા. વારાધાટો તો આપણને અવશે માગે દારવાના પ્રયાસ થપ છે એમ કહેતા. આ રીતે તો પ્રભમાં નાહક ખોટી આશાઓ જન્મે છે અને પછી વારાધાટો નિષ્ફળ જતાં પ્રજા એકદમ નિરાશ થઈ બપ છે. લડતના જુરસાને આથી ધક્કો પહોંચે છે. તેવી જયપ્રકાશના મનમાં તો તકાળ છેલ્લી લડતની તૈયારીમાં લાગી જવાનું હતું. તે માટે પ્રબંને વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ આપીને સંઘઠિત કરવાની હતી.

સુવાહૃદયસ્પ્રાંટનું ઉમળકાભેર સ્વાગત

પ્રબંને જયપ્રકાશનું બહુ જ ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું. ૧૯૪૮ ના આનંદાલનના એ "લીસે" હતા. તે આનંદાલનમાં એમણે જે સહન કર્યું હતું અને મરદાનગીલમાં જે પરાક્રમે કર્યા હતાં, તેણે લોકોનું હૃદય છતી લીધું હતું. લોકજીએ એમનું નામ રમતું થઈ ગયું હતું. લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ ગાંધીજી અને બવાહરલાલ પક્ષી એમની જ ગણાતા થતી. ખાસ કરીને સુવાનો

પર તો એમના નામની બહુ જેવી ચાસર થતી. એમને યુવાલક-સંસ્કારોનું ગિરુક આપવામાં આવેલું.

નેલસોની ધૂટીને આવ્યા બાદ તુરત ૨૧ એપ્રિલે પકડાયામાં પ્રભાતે પિલાના આ પરીવાર પુલુડું લખ્ય સ્વાગત કર્યું. લગભગ આખું ગહેર જીમટ્યું હતું. પાંચસાત દિવસમાં જ એકઠી કરાવેલી ૧૬ કુળના રસિયાની થેલી વ્યવપ્રકાશને અર્પણ થઈ. ઉપરાંત સભામાં ધનુષ્ય રશિયા, સોનાના તંગીના વગેરે પણ આવ્યા. હિંદીના અગાણી કવિ નિન્કે આ પ્રસંગે ખાસ 'એલું' પોતાનું કાવ્ય વાંચ્યું. વ્યવપ્રકાશના ખમીગવંતા વ્યક્તિત્વને આબેહુલ સમ્બોધિત કરતું આ એક શ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે.

એ સભામાં વ્યવપ્રકાશે કહ્યું : 'આ બહુસાન મારું નથી, ૧૯૪૨ની લોકચેતનાનું બહુસાન છે..... અમારી કાંઈ ભૂલો થઈ હતો, તો અવશ્ય સુધારીશું.' પરંતુ એક હાલક કરી ટીપી પચ્ચ સાથે કોઈ કામચલા ન આવ્યો, તે નેતાઓની ભૂલ નહોતી કે.....હિંસા-અહિંસાના વાતો થાય છે અમને હિંસા આચરવાનો દાવ દેવાય છે. મહાત્માજીની અહિંસા હું સમજ શકું છું. તેની સામે મારું મારું નમે છે. છતાં મારી પાસે એટલું આત્મવિશ્વાસ નથી, એટલે મને વાંદજીવી લાવાનું સહેલું લાગે છે. અને કોણેસના નેતાઓનું વલણ પણ આનાથી ક્યું જુદું છે? શું એ લોકોએ નહોતું ક્યું કે અમે એમને સવા સોંપેલો, તો અમે બપોનીઓ સામે શરો લઈને લડીશું? શું બપોનીઓ માણસ નથી? ક્રિસ્ટિયો જ એકલા માણસ છે કે જેણે એમની સામે મળે. ઉકાવવાથી હિંસા થઈ બપ? માટે આ બધી વાહિયાત વાતો છે. ગાંધીજીની વાત જુદી છે. બાકી, કોણેસના અન્ય નેતાઓને અહિંસામાં નેટલો વિશ્વાસ છે એટલો જ મને છે, અને મને હિંસામાં નેટલો વિશ્વાસ છે એટલો જ કોણેસના નેતાઓને છે. માટે મારો તો અભિપ્રાય એ છે કે અહિંસાની વાતનો મતાની રાજનીતિ માટે ગેરલાભ લેવાઈ રહ્યો છે.....સ્વરાજ કદી વાટાઘાટથી આવી શકે કે તેને માટે તો પ્રભને તયાર કરવી પડે. મને લાગે છે કે પૂર્ણ સ્વરાજ હજી સ લખ નથી, કેમ કે હિંદુસ્તાને એટલી શક્તિ હજી સ પાકન કરી નથી. દાખલા તરીકે બિહારમાંની ૪૦ મુસ્લિમ બેઠકાઓ જો કોણેસે જોગામાં જોગી ૩૦ બેઠકો મેળવી હોત તો એમ કદી શકાત કે આપણે પૂર્ણ સ્વરાજ માટેની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે.'

સ્વરાજની કમોડી : મુસ્લિમોનું દિલ જીતવું

આ છેવટે મુઠી બહુ જ મહત્વના છે. કોણેસ મુસ્લિમોના દિલ જીતી લે, તેને વ્યવપ્રકાશે પૂર્ણ સ્વરાજની શક્તિ માટેની એક કમોડી ગણવી હતી! એ દિવસોમાં આપણે જોયું કે કોણેસની આ નબળાઈને લીધે જ છેવટે દેશના ભાગલા પડ્યા અને આપણને ઘણું ખર્ચિત સ્વરાજ્ય મળ્યું. અંગ્રેજોને કંઈ રીતે નહીં થી કોઈ કાલી યકલ્ય એવો સત્તાન નજરે એ અનુલભ્ય તાર વ્યવપ્રકાશ, પૂર્ણ સ્વરાજ્ય માટેની આવી નક્કિ જો પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો એમ વિલંબ લગન કરીએ તો માટે કોણેસ

દરવા ૧૨ બાગ મકતા હતા. નવનવા આ વસ્તુ આ દિવસોની ગાંધીજીની ભૂમિકાને વણી તળતી આવે છે. બીજી બાજુ કોન જોવા મળે છે કે કોણેસના રાજ્યના નેતાઓ હતાવળા થઈ ગયા, અને ગાંધીજીની ઉપવત બદલે અધ્યક્ષેના હાથમથકી ભાગલા સંવિધન સ્વરાજ રચીકારવા તત્પર બનેલા.

કેજાના ભાગલા સામેના વ્યવપ્રકાશનો તીવ્ર વિરોધ તત્કાલે કિલ્લાની એમની જલ-પરીમાં પણ વણી બપાએ બેવા મળે છે : 'સ્વતંત્ર અને અખંડ હિંદુસ્તાનમાં એક સાથે રહેવાની પૂરતી કોશિશ થવી પડેલા જ ભાગલા સ્વીકારી લેવા સ્વમે માટે ધોર વિરોધ છે. દેશના આવા ભાગલાથી અસ્તંગની આકૃષ્ટ એક પણ મમજ્યાને ઉકેલ આવવાનો નથી, બદલે ભાગલાથી વળી બીજી ધણી ગંભીર સમસ્યાઓ ઊભી થશે..... મુસ્લિમો માટે મારા દિલમાં લગીરે પૂર્વગ્રહ નથી. જે આપણા દેશની એકતા જળવાઈ રહેતી હોય, તો હિંદુ પ્રથમ અંગેનો મુસ્લિમોનો જ નિર્વારણ હું છેલ્લામાં છેલ્લી હદ સુધી નમતું જેખવા તયાર કરું. મને મારો દેશ વહાલો છે, તેમાં રહેતા બધા દેગવાસીઓ વહાલા છે. કોઈ મુસલમાન છે કે ખ્રિસ્તી છે કે હિંદુ છે તેની સાથે મને શી નિસ્વત?પાકિસ્તાનથી ખચવા હું ન અમેરિકાને વચ્ચે લાવું, ન ઇંગ્લંડને, કે ન બીજા કોઈને. આપણે ચોતાની આંતરિક શક્તિથી જ તે થઈ શકે.'

બિલકુલ ગાંધીજીની જ વાત

બિલકુલ ગાંધીજીની જ વાત બહુ બીજા શબ્દમાં રજૂ થઈ છે. એ દિવસોમાં ગાંધીજીએ વારંવાર કહ્યું હતું : 'મારું ચાલે તો. સુલેહશાતિ સ્થપાયા પહેલાં પાકિસ્તાનની વાત થઈ શકે જ નહીં, અને ક્રિસ્ટિયોની દરમ્યાનગીરીથી તો હાંમલ નહીં.....કોણેસે કોઈ પણ સંલેશોમાં ભાગલાના પ્રશ્નકાર બનવું નેહંએ નહીં. આપણે ક્રિસ્ટિયોને હિંદ મિનશરતે છોડી બપાને કહેવું નેહંએ.....અપાવકતા અને અધિરના ભમ્પી કરીને ક્ષાપિ ભાગલાનો સ્વીકાર કરવો નેહંએ નહીં.....ભાગલા પડવાના જ હોય, તો ક્રિસ્ટિયો ચાલ્યા ગયા પછી, ભાગતા-વળગતા પ્રશ્ન વચ્ચે સમજૂતીને પરિણામે અથવા સમજૂતિ કુદને પરિણામે બલે પડવો.....કોણેસને બાજુએ મૂકીને, તેઓ મુસ્લિમ લીમને પણ સત્તા સોંપી દઈ શકે છે.....એ પછી આપણે લીમની હિંસા મામે વળ. આપણી અહિંસાનો મોરચો મારીવું... ત્યારે કોઈ ચીજો પણ ન રહેતા, વહેલીમોડી દેશની એકતા નિર્માણ થશે'

વ્યવપ્રકાશની 'છેલામાં છેલ્લી હદ સુધી નમતું' જેખવાની તલાઈ તથા 'એટલે તો મુસ્લિમ લીમના હાથમાં સત્તા સોંપીને પણ તમે તો હિંદીમાં બપ' એવી ગાંધીજીની ભૂમિકા વચ્ચેનું સામ્ય સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેવું છે. અંગ્રેજોએ કોઈ વાર બપ પછી કોઈ ચીજો પ્રશ્નની હાજરી વગર આપણે આપણું કોડી લઈવું એવું બનેલું વલણ હતું. તે વલણને અનુરવણી નૈતિક

હિંમત બે દેશના સારના આગેવાનો દાખવી શક્યા હોત, તો દેશના ભાગલા ન પડત.

એ ખરું કે આ બધા આગેવાનો પણ ભાગલા ઈચ્છતા નહોતા. વિલકુલ હાયારીથી એમને તે સ્વીકારવા પડેલા. કૉંગ્રેસ મહાસમિતિની ખેડમાં સરદાર પટેલે કહ્યું : ‘બ્રિટિશને તથા મુસ્લિમ લીગ, એ બંનેએ મળીને વહીવટી તંત્રની અંદર ઊભી કરેલી દબલગીરીમાંથી મુક્ત થવા માટેનું ખીણું કોઈ પણ દાર અમારા માટે ખુલ્લું રહેવા દેવામાં આવ્યું’ નહોતું..... અમારે છેવટે ભાગલા એક પડે કે અન્યક પડે, તેની પસંદગી કરવાની હતી. કૉંગ્રેસે હુકાકોતોને મુકાબલો કરવા જ રહ્યો. ભાગણી કે ભાવનાને વશ થનારું તેને પાલવી શકે એમ નહોતું.’

વધતા જતા અંતરની કરુણ કથા

ખરું એ વસ્તુની નેંધ લીધા વિના આલે તેમ નથી કે આથી પરિસ્થિતિ કૉંગ્રેસ આગેવાનોની પોતાની ભૂલો અને પોતાં પગલાંઓને કારણે જ ઊભી થવા પામી હતી. પ્યારેલાલજીએ “પૂણેહુતિ” (૫ લાસ્ટ ફેઝ)માં ગાંધીજી અને કૉંગ્રેસ આગેવાનો વચ્ચેના વધતા જતા અંતરની કરુણ કથા બહુ વેધક રીતે વર્ણવી છે. ૧૯૪૬ના એપ્રિલમાં ઇંગ્લંડના કેમિનેટ મિશન સાથે વાટાઘાટો ચાર થઈ, ત્યારથી ગાંધીજી એ લોકોને ચેતવતા જ રહેલા કે, ‘તમારા આ નવા કાર્યમાં તમે ધૂંટણિયે પડીને પ્રવેશ કરેશો તેથી તમને કશો લાભ થવાનો નથી. બ્રિટિશ સરકારનું પ્રતિનિધિમંડળ તમારી શરતો ન સ્વીકારે, તો વચ્ચાળાના સભ્ય દરમ્યાન કેન્દ્રમાં મુસ્લિમ લીગને રાષ્ટ્રીય સરકાર રચવા દેવી એ બહેતર છે. તમારે તેમાં દાખલ ન થવું..... એ લોકો સાથેની વાતોથી અને સંતોષ થયે નથી..... ઊલટી મારી શંકા વધારે ધેરી બની છે..... અંધારણસભામાં જવામાંયે સાર નથી..... મારી અંતઃસ્ફુરણ તમારે મળે ઊતરે, તો જ તમારે તેને અનુસરવું ઈ. અન્યથા તમારે સ્વતંત્ર રીતે ચાલવું જોઈએ.’

ખરું ગાંધીજીની અને કૉંગ્રેસ નેતાઓની દૃષ્ટિમાં અને વલણમાં આવ્યું અંતર પડી ગયું હતું. તેથી તેઓ ગાંધીજીને ન અનુસરી શક્યા. ૧૯૪૭ માં જેમ લુકમાં ભાગ લેવાના મુદ્દા પર એમની વચ્ચે મંબીર મતભેદ ઊભા થયેલા તેમ આ વખતે ૧૯૪૬ માં પણ આવ્યું. કારોવારીએ ગાંધીજીની ઉપરવચ્ચેને કેમિનેટ મિશનની ચેતવના સ્વીકારી લીધી. પ્યારેલાલજીના શબ્દોમાં : ‘કારોવારી સમિતિની સભા સમસ્યા થઈ ગઈ. મોડા વખત સુધી કોઈ કંઈ ખોલ્યું નહીં. પોતાની અચૂક સાવધાનીથી મોલાના સાહેબે તરત જ પરિસ્થિતિની લગામ હાથમાં લીધી. તેમણે પૂછ્યું, “તમારી શી ઈચ્છા છે ? બાપુને હવે વધુ ચેતવાની કશી જરૂર છે ખરી ? કોઈ કંઈ ખોલ્યું નહીં. બધા જ પરિસ્થિતિને સમજી ગયા. નિર્ણયની એ પળે તેમને વાગ્યુંની કશો ખપ નહોતો. તેમણે સૂઝાવીને પડતા મુકવાનો નિર્ણય કર્યો. બાપુ પોતાને મુકામે પાછા ફર્યા.....બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિમંડળને મળી આવ્યા.

બાદ, એ મુલાકાતમાં શું બનવા પામ્યું, તે વિશે કોઈએ પણ બાપુને એક શબ્દ સરખો કહ્યો નહીં.’

ત્યારે ગાંધીજીએ સરદારને કહેલું, ‘કોઈનો દોષ નથી. સંબંધોનો દોષ છે. તેમાં તમે કે હું શું કરી શકીએ ? તમે તમારા અનુભવ પર આવો. હું મારા ઉપર.....આમાં કંઈયે ફરિયાદ નથી, પણ આપણે નોખી નોખી દિશામાં જઈ રહ્યા છીએ એમ જોઈ છું.....મારી સૂચના છે કે, હવે પછી કારોવારી સમિતિને તમારે દોરવણી આપવી જોઈએ.’

આ પછી બનેલા બનાવો પર નજર નાખતાં એમ જરૂર લાગે છે કે ગાંધીજીની અંતઃસ્ફુરણ સાચી હતી. કેવળ રાજનીય દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરનારા કૉંગ્રેસના આગેવાનો તે સમજી શક્યા નહીં. સપ્ટેમ્બરમાં વચ્ચાળાની સરકાર રચાઈ. પહેલાં મુસ્લિમ લીગ તેમાં ન જોડાઈ, પાછળથી જોડાઈ. મુસ્લિમ લીગની સાથે વહીવટ કરવાનો કૉંગ્રેસ નેતાઓનો અનુભવ બહુ જ કડવા રહ્યો. ઝીણા અને અંગેજો તે આ બધું ગણતરીપૂર્વક કરી રહ્યા હતા. છેવટે સરદાર પટેલે કહ્યું તેમ, ‘આમાંથી મુક્ત થવા માટેનું (ભાગલા સિવાય) ખીણું કોઈ દાર ખુલ્લું રહેવા દેવામાં આવ્યું નહોતું.’ ગાંધીજીની ઘોર ઉપેક્ષા કરીને ભરવામાં આવેલા પોટા પગલાને પરિણામે ઊભા થયેલી આ બધી ઘટનાઓની પરંપરા હતી, જે છેવટે દેશના ભાગલા લાણી ગઈ કરી.

‘રાષ્ટ્રના નીવડેલા સેવકની સલાહ લેએ !’

૧૯૪૭ ના હેઝુઆરીમાં બ્રિટિશ સરકારે નહિરાત કરી કે મોડામાં મોડા ૧૯૪૮ ના જૂન સુધીમાં એમે સત્તાની સોંપણી કરીને હિંદ છોડી જવા માગીએ છીએ. સાથે જ નવા વાઇસરોય તરીકે લોર્ડ માઉન્ટબેટનની નિમણૂક થઈ. ત્યાર પછીના બનાવો વિશે પ્યારેલાલજી નેધિ છે : ‘નજરે-અનરે સમગ્ર જૂનનું તેના મંડળ, બાલ અવકાશમાંની આદાશગંધામાંનાં તારામંડળોની જેમ, અજોચર રીતે, બીજી સૂર્યની કક્ષામાં—વાઇસરોય લોર્ડ માઉન્ટબેટનની કક્ષામાં ખેંચાઈ રહ્યું હતું. કેટલાક વખતથી તેઓ તથા ગાંધીજી જુદો જુદો જુમિકાઓ પરથી કાર્ય કરી રહ્યા હતા અને એ વસ્તુએ તેમની વિચારણા. તેમની દૃષ્ટિ તથા તેમના વલણને જુદો જુદો ઘાટ આપ્યો હતો.....જેના તેઓ અંગરૂપ બની ગયા હતા તે પશુબળના પાયા પર રચાયેલા વહીવટી તંત્રથી વંચની પ્રક્રિયાને તથા પ્રતિભામાં અને કેન્દ્રમાં સત્તા પર આવ્યા પછી તેમણે અખબાર કંદેલી તેમની નીતિઓના અટલ ક્ષિલાધીને ધડુંખરું તેમને વશ થવું જ પડ્યું હતું. તેમની ભૂતપૂર્વ પ્રેરણામૂર્તિ અને તેમની વચ્ચે અંતર કિનરોષ વધવું અત્યંત હતું.....અનાદી પ્રેરણાને હવ્ય આસ્તે સ્થાપવામાં આવ્યા. તેમની પ્રતિભા માટે તથા તેમની અચૂક સજ્જ માટે તેમની પ્રયત્ન કરવામાં આવી. નેમની સલાહ લેવામાં આવી, આટલપૂર્વક તેમની વાત સંભળવામાં આવી અને — તેમને બાહુએ મૂકવામાં આવ્યા..... પછી તેણે ગાંધીજીની સલાહ લીધી વિના અથવા તેમને ખબર આપ્યા વિના પણ ચઢવના નિર્ણય લેવાયા.’

અત્યંત ભીષણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ભણે આલ તૂટ્યું. નિર્દય કલેઆસ થઈ. માણસોને છવતા ને છવતા બાળી મુકાયા. બાન માલની ભયંકર પુવારી થઈ. દેવલા માણસો મરાયા તેનો અંદાજ કાઢવાનું અશક્ય હતું. ઋગ્વેદ ઉપરના અત્યાચારોએ તો માઝા મૂકી. દેશના ભાગલા પાડીને નવી રચાયેલી સરહદની બંને બાજુની લઘુમતીઓ પોતાનાં વાપલાદાનાં કળ્પાર છોડી ભાગી આવી. માનવબળતાનાં મહિલાકુસમાં કદી કચારેય ન થઈ હોય એવી હિંગવત થઈ. કહે છે કે પંબળમાં સરહદની બંને બાજુએ એક કરોડ નેટલા લોકો સામસામી દિશામાં સ્થળાંતર કરી ગયા. કરોડો નિરાશિતોની અત્યંત વિકટ સમસ્યા ઊભી થઈ. આખો દેશ ભણે આ આગમાં ભસ્મીભૂત થઈ જશે ! છેવટે ગાંધીજીએ પોતાનાં બનની આહુતિ આપીને આ કોમી દાવાનળને તપ્પરતો કાયો.

સમુદ્રમંથન વખતે નીકળેલું આ અધુ ગરલ તો ગાંધીજી પોતે જ ગટગટાવી ગયા, પણ સાથેસાથ ગંભીર મતભેદો છતાં પોતાનાં વરસોનાં સાથીઓનાં માર્ગમાં એમણે કશી બાધા પણ ઊભી ન કરી. બાકે, એમને આખર સુધી મદદરૂપ જ થયા. દેશના ભાગલા પોતાનાં દેહહેલન સમાન હતા, છતાં કોંગ્રેસ મહાસમિતિમાં કારોબારીના નિયંત્રને સ્વીકારી લેવાની જ એમણે ભારે હલ્લે લલામણુ કરી : ‘ આ નેતાઓ દેશના ભૂતા અને નીવડેલા સેવક છે. અસાર સુધી તેઓ કોંગ્રેસની કસોડાજી સમાન રહ્યા છે. આ થીજી તેમને દૂર કરીને તેમને સ્થાને બીજાઓને લાવવા એ અશક્ય નહીં તો અતિલય ગેરહાજરુ કણું છે. તત્કાળ ક્રાંતિ કરવાની અથવા દેશમાં ભારે બિયલ-પાથલ કરવાની વાતો કરનારાઓમાં આજ ને આજ કોંગ્રેસનાં અને સરકારનાં સૂત્રો સંભાળી લેવાની તાકાત છે કે કેમ એ વિશે અને શકા છે. જુઓ, એ તાકાત આજે આરામાં નથી, નહીં તો મેં એકલે હાથે બળવો પોકાર્યો હોત. ’

ફરી એકલે એકથા

સાસામહીને કદી નિષ્ફળતા હોય જ નહીં. અને “ એકલો અને તે ” પણ ગાંધીજી માટે કાંઈ નવું નહોતું. પરંતુ આ કોઠાકદીને વખતે એમણે એમ અનુભવ્યું કે અહિંસા વિશેની પ્રગતી શ્રદ્ધા નાશ પામી હતી, અને તે ફરીથી પેદા કરવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નની વજર હતી. તેને માટે વળી પાછા એકલે એકથા આરંભ કરશે પડશે, એમ એમને લાગતું હતું. દેશને બે અહિંસાની દિશામાં નહીં વાળી શકાય, તો તે વસ્તુ દેશને માટે તેમ જ દુનિયાને માટે અત્યંત ખતરનાક નીવડે, એમ એમણે હલ્લ પોકારી-પોકારીને કહ્યા કરતું.

એટલે જીવનના છેલ્લા દોઢ-બે વરસમાં ગાંધીજીનું ચિંતન દિવસરાત આના વિશે જ ચાલ્યું. એ પોતાના અંતરમાં જિંડા ને જિંડા બેઠેલા ગયા : ‘ મારે કળૂલ કરવું બેઠેલું કે આપણી લડતનું મંડાણ શુદ્ધ અહિંસાના પાયા પર નહોતું. આપણી લડતની અહિંસા કેવળ નામની જ હતી. વસ્તુતાએ એ નમળા

લોકોનો ગાંત બળવો હતો. એ કેવળ નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર જ હતો. તેમાંથી બ્યારે પણ શક્ય હોય ત્યારે, એ સ્વાભાવિક રીતે જ સશસ્ત્ર પ્રતિકારમાં પરિણમે છે.....દક્ષિણ આફ્રિકામાં મળેલી સફળતાના નશા સાથે હું હિંદ આત્મો હતો, અહીં પણ લડત સફળ નીવડી. પરંતુ હવે હું સમજ્યો છું કે, એ લડત શરની અહિંસાના પાયા પર રચાયેલી નહોતી. એ વખતે આ વાત મારા ખ્યાલમાં આવી હોત, તો મેં લડત શરૂ કરી ન હોત. પરંતુ ઈશ્વર મારી પાસેથી એ કામ લેવા માગતો હતો. એટલે તેણે મારી દષ્ટિ ધૂંધળી કરી નાખી.....સવિનય કાનૂનભંગને રચનાત્મક કાર્યની પહેલાં મૂકવામાં મેં ભૂલ કરી હતી. મારા સહકાર્યતાઓને હું દૂલવી બેસીશ એવી ભીતી મેં રાખી અને તેથી અધૂરી અહિંસાથી મેં કામ ચલાવ્યું..... એકમાત્ર રચનાત્મક કાર્ય થઈ જ તમે સત્યાગ્રહની તાકાત પેદા કરી શકો. રચનાત્મક કાર્યના પાયા પર જ સામુદાયિક અહિંસક પગલું સફળતાપૂર્વક પાર પાડી શકાય. ’

નવમર્યાદાની ગાંધીજીની કલ્પના

સત્યાગ્રહનું પ્રતિકારાત્મક સ્વરૂપ ઘણું આકર્ષક નીવડ્યું હતું. પણ હલ્લપરિવર્તનની તેની શક્તિ વિશે લોકોને શ્રદ્ધા નહોતી. એક ભાઈએ ઉપવાસ, પ્રાર્થના વગેરેની અસરકારકતા વિશે શંકા વ્યક્ત કરી. ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું : ‘ વિરોધીને હલ્લપલટો કરવાને અર્થે કેટલાએ તેને પ્રયોગ કર્યો છે લાલ ! તેના પ્રયોગ કરનાર કદાચ હું એકલો જ હોઈશ. પ્રાર્થનાની અસરકારકતા વિશેની મારી શ્રદ્ધા અટલ છે..... પોતાના અંતરમાં ઈશ્વરની જીવંત હસ્તીનું ભાન એ નિઃશંક એ માટેની પહેલી આવશ્યકતા છે. ’

વીરની અહિંસા જીવવા માટેના કાર્યક્રમ અંગેએ ભામે લડવાના કાર્યક્રમ નેટલો આકર્ષક નથી એમ તેઓ સમજતા હતા. છતાં ગાંધીજી એવી નવી કાર્યપદ્ધતિ યોજના મથી રહ્યા હતા, જે આમજનતામાં અસહકારના અને સવિનય કાનૂનભંગના કાર્યક્રમે અગાઉ જમાડેલા તેવા જ ઉત્સાહ ફરી જમાડે, નોઆપલીમાં ગામડે ગામડે ફરી રહ્યા હતા ત્યારે એમણે કહ્યું : ‘ હું નોઆપલીમાં બે એ વાત પુરાર કરી બતાવી શકું કે, આખરે જીવનની રોલિદી બાળતો જ સૌથી વધારે મહત્વની છે—પછી પાકિસ્તાન હો કે અખંડ હિંદુસ્તાન—અને આમજનતા તેને સંતોષ થાય એ રીતે તેને ઉકેલ લાવી શકે અને ક્રાંતિ પણ વાદની પરવા રાખ્યા વિના. તેની પોતાની ઉલોપશીલતા. હુદિમતા, સંગઠનશક્તિ તેમ જ અસ્થપરસ્થા સહકાર દારા તે પોતાના ભાવિની સ્વામી બની શકે, તો એની કેવળ નોઆપલીમાં જ નહીં પણ સમગ્ર હિંદમાં અસ્થ થવા પામશે અને દુનિયાની ભવિષ્યની શાંતિ માટે પણ એ મર્ગદર્શક થઈ શકશે. ’

આમ. દેશને નેવેસથી ચલાવ એક નવો કાર્યક્રમ અને નવી કાર્યપદ્ધતિ એમના ચિત્તમાં આશર લઈ રહી હતી. તક્ષા

સ્વરાબ્ધની લક્ષતા બધા સૈનિકોને લેજો આ નવપ્રચ્ચાનામાં સામેલ કરવા માગતા હતા. ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી હિંદ આવ્યા ત્યારે આરંભમાં 'કોંગ્રેસ' સ્વરૂપ યુગ્મ્યતે વાર્ષિક બેસવા સમાન હતું. આગેવાનો મળતા, ચર્ચા કરતા, ભાષણો કરતા અને છૂટા પડતા. તેમાંથી ગાંધીજીએ તેને ધીરે ધીરે એક કાર્યકારી સંગઠનું અને આગવનતાના પ્રતિનિધિનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેને કોઈક નિશ્ચિત વિચારસરણી અને કાર્યક્રમ પણ આપ્યા હતા. આ રીતે સ્વરાબ્ધની લક્ષતા માટેનું એક વ્યવસ્થિત સંગઠન એમણે બિલુ કર્યું હતું. તેના માર્ગદર્શક રાજકીય સ્વતંત્રતાની એક ગરજ સિદ્ધ થઈ. હવે 'કોંગ્રેસ' ના આ ગૃહવ્યાપી સંગઠનને ગાંધીજી લોકસેવાના અને સ્વરાબ્ધને ધ્યાનના ભગિરથ કામમાં પરીવી દેવા સાગતા હતા. સરકારમાં તો મુકીભર નેતાઓ બને. તેમાંય થોડાક ટોચના નેતાઓ તો બન-સંગઠનના કામ માટે સરકારની બહાર રહે એવા જ ગાંધીજીનો આમંત્ર હતો. પરંતુ આ બરકાત ચલાવવાના કામ માટે જુદા રાજકીય પક્ષ બને, અને વાકીના બધા સ્વરાબ્ધની લક્ષતા સૈનિકા કોંગ્રેસને એક લોકસેવક સંઘનું સ્વરૂપ આપીને દેશના નવકલરના કામમાં લાગી બધે એની ગાંધીજીની કલ્પના હતી. તે કલ્પના એમણે પોતાની હયાતના આગલા દિવસે જ 'કોંગ્રેસ'ના નવા બધાસૂત્રોના મુસદ્દો બીડીને શબ્દબદ્ધ પણ કરી દીધી હતી. પામેલાલજીએ બહુ ઉચિત રીતે આને ગાંધીજીનું 'હેલ્થ' વસિયતનામું કહ્યું છે. ગાંધીજીની અનેતોષી પ્રતિભાને કારણે જ એમને આવી કલ્પના સૂચી હતી.

આ મુસદ્દામાં ગાંધીજીએ લોકસેવક સંઘના બધાસૂત્રની ફરેરમાં આપી છે, તથા ચાલુ કોંગ્રેસ સંસ્થાનું જ આવા લોકસેવક સંઘના કલ્પના કરી નાખવાની હિમાયત કરી છે : 'આગામી સ્વરાબ્ધની કોંગ્રેસનો, એટલે કે પ્રચારના વાહન અને ધારાસભાની પ્રગતિ ચલાવવાના તંત્ર તરીકેનો તેનો ઉપયોગ હવે પૂર્ણ થશે છે. શહેરો તથા કસ્ટાઓથી જિનન એવાં તેના સાત સાપ્ત વાસકાંએની દરિયી, દિવેની સામાનિક, નૈતિક ને આર્થિક સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાની હજી ગાંધીજી છે. લોકસેવાની લક્ષ્ય તરફની દિવેની પ્રગતિ કરવાના હજીકરી સત્તા ઉપર સરસાઈ સ્થાપના મહિની મુલકી સત્તાની મુખેશ અનિવાર્ય છે. એને રાજકીય પક્ષ અને કોમી સંસ્કારો સાથેની અશ્વિટા સ્પર્ધાથી અળગી રાખવી એટલે, આ અને આવાં બીજાં કામોને લઈને મહા-અર્થની નીચેના નિયમો અનુસાર કોંગ્રેસની વર્તમાન સંસ્થાને વિવિધ નામકરન અને તેનું લોકસેવક ગદ્યમાં રૂપાંતર કરવાનું કરવું છે.'

'તમે કોંગ્રેસ-મુખ્ય બનાવવો છે.'

આ વા રીતે તેમણે પોતાની સ્વતંત્ર સંસ્થાએનું પક્ષ નવકલરના કલ્પનું પ્રિયકર આપ્યું હતું. બધાને જ નીચે લોકસેવા અને કોંગ્રેસની નીચેના અર્થિક નવકલરના કામમાં લગાવી દેવા માગ્યા હતા. કોંગ્રેસને જાગૃતી અને કોંગ્રેસની

પણ એમના મનમાં ગણતરી હતી. ૧૯૪૭ માં તો એક વાર એમણે બધાપ્રકારને બંધવું : 'તમે કોંગ્રેસને પ્રમુખ બનાવવા માગું છું.' તારી વીરતાનો, તારી બહાદુરીનો લાભ ઉઠાવી લેવા માગું છું.' ગાંધીજીએ બવાહરલાલ પામે પણ આ વાત સૂચી કે બધાપ્રકારને કોંગ્રેસના પ્રમુખ બનાવીએ. પણ બવાહરલાલે કિસ્સા ન બતાવ્યો. એમણે મુશ્કેલી કે એને બદલે આચાર્ય નરેન્દ્ર દવેને બનાવીએ, એ બધાપ્રકારથી સિનિયર પણ છે. તો કે પાછળથી કોંગ્રેસના મેમ્બરોએ એમણે રાજેન્દ્રભાણુને તે સ્થાને બંસાયા. ગાંધીજીની કોઈ પણ દૃઢચર્ચા વાતને પકડી લેવાની ચૂક-સમજ ને તત્પરતા જ આ દિવસોમાં કોંગ્રેસના આગેવાન નેતાઓમાં રહી નહોતી એમ લાગે છે. હાઉં ફિરારે આ ધટના વિશે પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યું છે, 'સત્તાએ ટોચના નેતાઓએ અને કોંગ્રેસના તંત્રે ગાંધીને હરાવ્યો.' પોતાના અતિસ દિવસોમાં તો ગાંધીજીને આવા કેટલાયે કલ્પા દૂટકા ગળવા પડેલા.

'મારે બધાપ્રકારને હજાર કંચે છે !'

એ, બધાપ્રકાર તેમ જ એમના સમાજવાદી સાથીઓ માટે ગાંધીજીના દિવસો કૂણી લાગણી હતી. બધાપ્રકાર ૧૯૪૬ માં બેસમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે થોડા દિવસ માંદ રહ એમણે ગાંધીજી સાથે દિલ્હીમાં બધાપ્રકાર, લોકલિયા, બચ્ચુત પદવર્ધન, અરુણા અક્ષયભટ્ટની સમસ વાયમીત થયેલી. ગાંધીજીએ ત્યારે આ ચર્ચા જુવાનિયાઓને પોતે હિંદ આપીને ફરી રીતે કામ ઉપાડવું તેની વિગતે વાત કરેલી. કાણુ વિનંદ પણ થયો. ખબર નહોતી, આઈં થું કરીશ, ઇંદને જોળખતોયે નહોતો, લખાને મોઢનું પકડતું, એમનેમ નહોતો બોલી શકતો. વગેરે કાણુ વાતો કરી. આ વાતવર્તમાનમાં ગાંધીજીએ કહેલું : 'હા, બધાપ્રકારને હું હજાર કંચા માગું છું.....અહિંસાથી કામ સરવું હશે તો અહિંસાથી અને હિંમ્નાથી સરવું હશે તો હિંસાથી, એમ કરવા જશો તો હિંસા જ ચાલશે. તમને હિંસા બેઠેલી હોય તો મને છોડો. અહિંસા બેઠેજે તો મારી સાથે ચલો. મીલાના, બવાહર, ગાંધી ત્રણેયનું માનવા જગો તો કામ તી સાથ. અમે ત્રણેય એક નથી. એ તો પચારંગી ચોર થઈ જશે. રેશનું કામ એ રીતે નથી ચાલી શકતું. માટે તમે મારેમ એમીને વિચાર કરો. કા તો તમે લોકલ અને પ્રેરણે ગણી બવ. અથવા હું તમને ગણી બંડે. નહીં તો મને છોડી દે. હું હવું છું, મબલ કહું છું, પક્ષ માગુ ફિલ રેડ છે. કોંગ્રેસના રબા પણ નવા છે તેવા પોતાને દખાવા નથી. આ..... તો મારી પામે રહે છે. માંન છે કે પામે અહિંસાને બગાડે સમજ ગયો છે. પણ મને ડર છે કે એનું નથી. માજે જેવા આપણે નથી તેવા દખાવા માગીએ છીએ ! એ પક્ષ દિવસમાં ચલી રહે, અહિંસામાં નહીં.'

સમાજવાદીઓને ગાંધીજીનું ધજન

૧૯૪૭ માં મે એસમાં ફરી એક વાર ગાંધીજીએ સમાજવાદી મંત્રો સમાન પોતાનું નિય આપ્યું હતું : 'તમારે દેશમાં અહિંસા જ દખાવવાની છે. કલ્પમાં મૂકી સાથે એકાદ જવું એટલે,

એ કાર્યમાં મને તમારો સાથ મળશે, તો મને ક્ષમા જ આનંદ થશે.....આને તો તમે મારી સાથે નથી. કોંગ્રેસ મારી સાથે નથી. એટલે મારે તો એકલે હાથે જ મારું કામ કરવાનું રહે છે, અને એમ કરવામાં મને સતોષ છે.....૧૯૪૨ ની સાલમાં જયપ્રકાશ, અરુણા, અનુત અને ખીલ્જોએ જે કંઈ કહ્યું તેને માટે મને આદર છે. પોતાની ગિરજી ભોખમમાં મકાનાં તેમણે કશાની લેશમત્ર પરવા નથી કરી. તેમની નીકરતા તથા હિંમતની મેં પ્રશંસા કરી છે. પરંતુ ખીલ્જે માથાં વિના મરવાને મટે નોંઠે છે કે તે, એથી યશિતાતી હિંમત, તમારે હવે કેળવવી નોંઠે છે. એ આન્દોલનમાં ભંગોડાને જગ્યાએ આવકારા ન હોઈ શકે.....હું ફરીથી કહું છું અને મારા છેલ્લા શ્વાસ સુધી ફરી ફરીને કહેતો રહીશ કે, પ્રજામાં નિર્દોષિય પુત્રો વાતનાઓ સહવાની તથા આત્મસહિદાન આપવાની ભાવના પ્રગટાવવાની આપણી ફરજ છે. અને એ કશી પણ બાંધછોડ કર્યા વિના તથા વિરુદ્ધ પ્રકારની ભાવનાને જગા સરખી પણ અચક આપ્યા વિના કરવું નોંઠે છે.....તમે તમારું ભાવિ મારી સાથે નોંઠો. તો હું તમારા જેવા પ્રત્યેક કાર્યકર્તાને મારી સાથે મરણના સામનો કરવાને હાલક ફરીશ.....સાચા સમાજવાદનું મંડાણ એક માત્ર અહિંસાના પાયા પર જ થઈ શકે.....એટલે મારે તો તમને માત્ર એક જ વાત કહેવાની છે—૧૯૪૨ ની સાલમાં તમે લાખેલી નિર્ભયતા તેની અતિમ હદ સુધી લઈ બેઠો. એને માટે આજે શોભ ધરી છે. સામાને માર્ગા વિના મરવાની કળા શીખીને તમે હિંદુ ભાવિ ધરી શકો છો. એનો ખીલ્જે કોઈ રસ્તો નથી. '

જયપ્રકાશ વગેરે પ્રતિસાદ ન પાડી શકેલા

પરંતુ ગાંધીજીના આવા પ્રેમભર્યા ઇનકારને પ્રતિસાદ જયપ્રકાશ અને એમના સાથીઓ તે વખતે ન પાડી શક્યા. એ અલ્પવૃત્ત કંટાકટીના દિવસોમાં તેઓ અહિંસાના શિરનગદ સૈનિક બનીને પૂરેપૂરા રાષ્ટ્રપિતાની પડખે ન રહી શક્યા. કોમી દાવાનગ દારવામાંથી એ લોકો નોંઠે છે તેથી ભાગ ન લઈ શક્યા. મનુષ્ય સંગ્રહ, હંડાલ વગેરેમાં વધુ વ્યસ્ત રહ્યા. વિચારસાક્ષીના ચોક્કસમાંથી હજી સંપૂર્ણપણે મુક્ત નહોતા થઈ શક્યા. આમ નોંઠે છે તો વિચારોની દ્રષ્ટિએ જયપ્રકાશ આ દિવસોમાં ગાંધીજીની ખૂબ જ નજીક પહોંચી ચૂક્યા હતા. તેમ છતાં હજી માર્ક્સવાદ છૂલ્લો નહોતો અને ગાંધીજીની સંપૂર્ણ અહિંસાને અપનાવવાની ધરી હજી આવી નહોતી.

જો કે પોતાના સમકાલીન અન્ય રાજદ્વારી નેતાઓની સરખામણીમાં સ્વરાજ્યના પંચેટ આગળના કામ અંગેનું જયપ્રકાશનું ચિંતન ધનું સાક હતું. લાહેર કિંગ્ડમની જલસાચીમાં જ એમણે તોષકું કે કોંગ્રેસનું કામકાજ વ્યવસ્થિત ચેરનાપર્વક ચાલવું નોંઠે છે. સામાન્ય કાર્યકર સમક્ષ ચોક્કસ કાર્યક્રમ મૂકે એ નોંઠે છે, જેથી એ લોકો સાથે સતત સંપર્કમાં રહી શકે. ૧૯૪૬ ના આગરનાં એમણે આઝાદીના ચૈતિકાને નામે ગીતો ૫૨

લખ્યા. તેમાં કહ્યું કે, હવે આપણી લડતનું સ્વરૂપ વધુ વ્યાપક અને ઊંડું થશે. સ્વરાજ્ય મેળવવા માટેની લડતમાં હવે રાષ્ટ્રીય એકતા માટેની તેમ જ સહુને શેઠાઈથી પહોંચાડવા માટેની લડત ઉમેરાશે. આ માટે લારામુદ્રોની ગહાર લોકોની વચ્ચે જવું પડશે, લોકોની સંમતિ મેળવવી પડશે, લોકમત કેળવવા પડશે અને લોકોને સંમતિ કરવા પડશે. કાર્યકરોની તાલીમ પર પૂરતું ધ્યાન આપવાનું છે. ગામડાંઓ અને શહેરોમાં સ્થન કામ માટે એમને તૈયાર કરવાના છે.

માર્ક્સવાદ અને કેટલીક પુનર્વિચારણા

સાથીસાથ માર્ક્સવાદ વિશેના એમના વિચારો ધનું વધુ ને વધુ સાક થતા જતા હતા. તે અંગેના ચિંતનમાં સ્વસ્થતા આવવી બની હતી. ૧૯૪૬ ન નવેમ્બરમાં “સમાજવાદનું માર્ગ” ચિન” નામના લેખમાં જયપ્રકાશ સ્પષ્ટપણે કહી દીધું કે માર્ક્સના મનુષ્ય પછીના ઇનિદાસને તથા આપણા દેશની પરિસ્થિતિ તેમ જ ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે સમાજવાદની આપણી રૂપરેખા તૈયાર કરવી નોંઠે છે. એમણે જણાવ્યું કે ઇતિહાસનો બાધાપાશ આપણને એમ શીખવે છે કે રશિયામાં મનુષ્ય તેમ સમાજવાદમાં રાજ્યસંસ્થા ધીરે ધીરે ક્રમશઃ પરી પડવાને બદલે સમસ્ત નાગરિક જીવન પર નાગર્યુડ જમાવીને સર્વાંગુષ આનંદાચીનું કપ ધારણ કરે છે. તેમાંથી આજના રશિયા જેવી આપણુદેશની પેદા થાય છે. ઉલોગીની સાલિધીને વિક્રેન્દ કરીને અને ગામડાંઓને લોકશાહી પ્રામરણ્યો તરીકે વિકસિત કરીને આપણે રાજ્યસંસ્થાને આ હરકો ધનું અંગે દીલો કરી શકીએ અને આપણુદેશનીના નોખમને ખાળી શકીએ.

લોકશાહી વિના સમાજવાદ શક્ય નથી, એવા સંતત્ય ઉપર તો તેઓ ૧૯૪૦ ના અરસામાં જ ચાલી ચૂક્યા હતા. એ જ વાતની વિશેષ છણાવટ કરતાં એમણે જણાવ્યું કે સમાજવાદ માટે શ્રમિક વર્ગની સરખામણીમાં દરેક જગ્યાએ અનિવાર્ય જ છે, એ માન્યતા માર્ક્સની શિખવણીથી વિરુદ્ધ છે. માર્ક્સે ઇંગ્લંડ જેવા લોકશાહી પ્રાણુલીના દેશમાં લોકશાહી પદ્ધતિએ પણ સમાજવાદની સ્થાપના થઈ શકે એવી કલ્પના કહેલી. માટે ભારતમાં પણ લોકશાહી સ્વરૂપનો સમાજવાદ આવશે.

આગળ જતાં ૧૯૪૭ના બનુગુમરીમાં ખીલ એક લેખમાં આ જ વાતનું એમણે માર્ક્સનું ૧૮૭૨નું હેગ પરિષદનું એક ભાષણ રોકીને સમર્થન કર્યું. તે પરથી એમણે ભાગપૂર્વક પ્રતિપાદિત કર્યું કે માર્ક્સ પણ સમાજવાદની સ્થાપનાના એ માર્ગ કલ્પતા હતા, એક શાંતિમય માર્ગ અને ખીલે હિંસક માર્ગ. દરેક દેશની પરંપરા, પ્રણાલીઓ, રીતરિવાજો. સંસ્થાઓ પરથી આ માર્ગ નક્કી થશે. ભારત અવશ્ય શાંતિમય માર્ગે સમાજવાદ લાવી શકશે. હિંસક રસ્તે કદાચ સમાજવાદ આવે. પણ કદા રશિયામાં એ પ્રયોગ થયો હતો તેના પ્રત્યે આગળી ગાંધીને એમણે કહ્યું કે હાં તો સમાજવાદને બદલે નેકરશાહી રાજ્ય સ્થાપાઈ ગયું છે.

ને કે આ તબક્કે પણ જ્યપ્રકાશને હિંસા ઉપર આસ્થા હતી એમ માનવું ઠીક નહીં ગણાય. આમ તો ગાંધીજીનો રસ્તો જ એમને આકર્ષતો હતો અને એ જ વ્યવહારુ પણ લાગતો હતો. લાહોર કિલ્લામાં હતા ત્યારે છાપામાં ગાંધીજીની અહિંસાની સખત ટીકા આવેલી તથા ગ્રીણોનો એવો અભિપ્રાય છપાયેલો કે ગાંધીજીના કાર્યક્રમને લીધે આખા દેશની બરબાદી થઈ છે. જ્યપ્રકાશથી આ ન સહેવાયું. જેલવાવરીમાં એમણે લખ્યું કે, 'ગ્રીણ વગેરે અહિંસાના સિદ્ધાંત વિશે લડે ગમે તે કહેતા હોય, પરંતુ ક્યારેય ને એમનામાં પાકિસ્તાન કે બીજું કોઈ મેળવવા અંગેને સામે લડવાની હિંમત આવશે, તો તેઓ તલવાર કે રાયફલનો આશરો નહીં લે પણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના નાગરિક પ્રતિકારનો આશરો જ એમણે લેવો પડશે. મુસ્લિમ આમજનતા વચ્ચે જઈને ક્યારેય એમણે કામ કરવું હશે, તો બૌદ્ધ બનાવવાનું કામ લઈને નહીં જઈ શકાય, કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું રચનાત્મક કામ લઈને જ જવું પડશે. હું પોતે અહિંસામાં જ માનું છું એવું નથી. તેમ છતાં ભારતના રાજનિયત લોકોને શાંત પ્રતિકારની પદ્ધતિ શીખવીને ગાંધીજીએ દેશની સૌથી મોટી સેવા કરી છે એમ મારું નિશ્ચિત માનવું છે.....હું હજી એમ નથી કહી શકતો કે મહાત્માજીના આર્થિક વિચારો અને પૂરેપૂરા સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ એમની ચરખાની અને ગામસ્વાવલંબનની વાતની કેટલી ઉડાવવાના દિવસો તો હવે પૂરા થયા, એમ એકંકસ કહી શકું છું.'

લાહોર કિલ્લામાં હતા ત્યારે મીતુ મસાણીએ એમને પ્રાધ્યાપક દાંતમાલાની પુસ્તિકા "ગાંધીવાદની પુનર્વિચારણા" મોકલી હતી. જેઓ ને તે ગમી હતી અને એમાંના વિચારો ધણા ઉપયોગી છે એમ એમને લાગ્યું હતું. તેથી આ વિચારોની જીજ્ઞાસુતા તો દાંતમાલાએ વધુ વિગતે કરવી જોઈએ અને તો દેશની મોટી સેવા થશે, એમ જેઓએ જેલ-ઢાંચરીમાં પેપરું, વળી, એમ પણ નોંધ્યું કે, '૧૯૬૮ માં મારે અર્ધરચના અંગે જેઓએ કુમારપા સાથે વાનગીત થયેલી. તે પછી મેં કેટલીક કપરેખા તૈયાર કરેલી. મિત્રો સાથે તેની ચર્ચા કરી. ગાંધીજી સાથે પણ પાત કરી. એમણે કહેવું કે થોડા દિવસ વર્ષા રહી બ અને કુમારપા સાથે મળીને આની વિગતવાર ચોખ્ખા તૈયાર કરી દે. '૫૪ ફુલાંચે દુ' આ મઠે થોડો સમય લાગીને આ કામ પૂરું ન કરી શકેશો.'

સાધનસુહિની વાતને સ્વીકાર

બધું ધીરે ધીરે પણ નિશ્ચિતપણે જ્યપ્રકાશ એક એક બાજુ ગાંધીજીની દિશામાં આગળ વધી રહ્યા છે. એમ આના પરથી સ્પષ્ટ બેઠે શકાય છે. પરંતુ વિચારોની દૃષ્ટિએ અને તત્વની દૃષ્ટિએ એમનું દિલ્હીને હજી સિદ્ધાંતગત નહોતી આપી. તેની કોઈ ખરેખર નહોતી સમી. નવ અનિચ્છાપણે ક્યારેક દિલ્હી કરી ૧૨ ને ૧૨ નહીં. એકે પચાસ નહોતો એમ કે નેપાળમાંથી બંધાયેલ વખતે. બે કે મચ્છા કાંતિની દરમિયાન કદી અદ્યક્ષ તેની

તૈયારીમાં લાગેલા એવું નહીં. તેમ છતાં રચિયામાં બનેલું તેમ જીજ્ઞાસુને વખતે સચરત સૈન્યો એકદમ વલટાઈ જઈને આપણી ક્રાંતિની સાથે લાગી જશે, ભારતીય સેનામાં જ વિદોહની લાવના દેવાશે અને સચરત બળવો થશે, એવું કોઈક એમના મનમાં રહ્યા કરતું, તેથી બમશેદપુરમાં પોલીસોએ કોઈક હમકેલું હતું. અથવા ૧૯૪૬ ના દેહાદયારીમાં નીકાલના પાસાંસોએ બળવો કર્યો, તો એવી ઘટનાઓને તેઓ વધુ પડતું મહત્વ આપી દેતા, અને અતિ ઉત્સાહ દાખવતા. જેઓ સખતમાં સેવી શકે છે એમને હઠાય અમલકત ખ્યાલોના મુજબમાંથી વચ્ચે વચ્ચે પસાર થવાનું આવતું હશે !

પરંતુ દેહ-કુનિયાના બનાવોએ આ બાબતમાં એમને વધુ જોડાણમાં બવા પ્રેર્યા. એમનું વ્યવહારલક્ષી ચિંતન સાધનસાધની એકવાક્યતા બાબત વધુ ને વધુ તીવ્રતાથી ચાલતું થયું. ને કે આ અંગે પણ એમણે એમ નોંધ્યું છે કે પહેલેથી જ સત્-અહિંસા સાથે એમને કોઈ અંગે નહોતો. સારાં સાધનોની તેઓ વિરુદ્ધ નહોતા. બદલે, શક્ય હોય ત્યાં સુધી સારાં સાધનો જ વાપરવાં જોઈએ એવું એમનું વલણ હતું. પરંતુ આમાં નીતિ-મતનો કોઈ પ્રશ્ન નથી આવતો, એમ તેઓ લારે માનતા. માર્ક્સવાદનું "ક્રાંતિકારી નીતિશાસ્ત્ર" એમના ચિંતમાં બેસી ગયેલું કે, તમારું સાધ્ય શુદ્ધ હોય એટલું પૂરતું છે, સાધન ગમે તેવું હોય તે ચાલે. અને આજ જોઈએ તો સાધનસુહિની ગમે તેટલી વારો થાય પણ વ્યવહારુ જગતમાં અને રાજવાદી પુરુષોના વ્યવહારમાં પણ વાસ્તવમાં આવું જ બેવા મળે છે. ગમે તે રીતે અને ગમે તે સાધનથી તેઓ પોતાનું કામ સાધવા મથતા હોય છે.

ને કે આ વખતે પણ જ્યપ્રકાશના મનમાં સમાલ તો લેવા જ કરતો. આ વસ્તુમાં એમને કોઈક તર્કસંગતતાનો અભાવ લાગતો. એમને થતું કે સાધ્ય સીધું હોય, પણ સાધનો જીલ્ડાં હોય, તો જીલ્ડાં સાધનો મારફત સીધા સાધ્ય સુધી પહોંચાય જ શી રીતે ? એક એક કાચું ને દિશામાં ભરતા જઈશું તે જ દિશામાં છેવટે પહોંચીશું ને કે સાડું શું ને ખરાબ શું, નીતિ શી અને અનીતિ શી, બે દૃષ્ટિએ નહીં પણ સાવ વ્યવહારુ રીતે આવા સવાલો એમનાં મનમાં જાણ્યા કરતા. પરંતુ માર્ક્સવાદી વિચારસરણીના પ્રભાવ હેઠળ અતીતોગતના એ સવાલો જ્યાં રહેતા અને સંબોધાવશ વ્યવહાર ચાલતો રહેતો.

પરંતુ રચિયામાં આ કિલ્લાસૂત્રના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગનાં ને પરિચયોમાં બેવા સળ્યાં, તેમજ જ્યપ્રકાશને જોડાણથી વિચારવાની ફરજ પાડી. હિંસાથી એક વાર ગુપ્તાપદો થયા તો તે ઠીક, પણ ત્યાર પાદ ચારેકર ને હિંસાનું સામાન્ય દેવાયું, ક્રાંતિના જ સાધ્યોએ નિર્દયપણે નિકળ કાઢી નખાવું અને પ્રગ્ન પર જનમને ને ચાતકને કોરોડો વીંઝાવો, તેની સામે જ્યપ્રકાશનો આત્મા વિદોહ પોકારી ઊઠ્યો. એવું જ આ દિવસોમાં આપણા રદમણે એમણે એકું. આથી ને કોમી દાવાનગ છાળી નીકળ્યા અને તેમાં હિંસાનું ને તદ્વત બેવા મળ્યું. જ્યપ્રકાશને હયાથાથી

નાખ્યા. પરિણામે એમનામાં હિંસા પ્રત્યેની વિરક્તિ વળતી ગઈ. અને તેમાં બ્યારે હેવરે આ હિંસાના ધાવળે ચાપૂષિતાનો ભોગ લીધો ત્યારે જ્યપ્રકારે હિંસાને કાપખને માટે છોડી. ગાંધીજીની હલ્લા બાદ તુરત ૧૯૪૮ના માર્ચમાં નાસિકમાં મળેલા સમાજવાદી પક્ષના અધિવેશનમાં એમણે જાહેર કર્યું કે સમાજવાદની સાધના માટે સાધનશુદ્ધિની બાબત સોધી વધુ અહતવની છે. અશુદ્ધ સાધનો વડે કદાપિ શુદ્ધ સાધન થાર પાડી શકાય નહીં. શુદ્ધ સાધન માટે સાધનો પણ શુદ્ધ જ નેહઈએ.

આ રીતે જ્યપ્રકારે હેવરે માક્સના “ક્રાંતિકારી નીતિશાસ્ત્ર” નો ત્યાગ કર્યો અને ગાંધીજીના સાધન અને સાધની એક પાશ્વતાના કે સાધનશુદ્ધિના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું. પ્રત્યક્ષ પરિણામોના અનુભવે તેઓ આ મુકામે પહોંચ્યા હતા. ગાંધીજીની અહિંસા એમને સ્વાતુકરે થોડી થોડી ઊંઘવા માંડી હતી. પણ આ હજી હિંસાની વ્યાવહારિક વ્યર્થતાની પ્રતિતિ હતી. અહિંસાની આધ્યાત્મિક શ્રમિકના સાક્ષાત્કારથી હજી તેઓ જરા દૂર હતા.

આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની જરૂર

જે કે તેનારે ચિહ્નો હવે દેખાવા લાગ્યાં હતાં. ગાંધીજીની હલ્લા બાદ જ્યપ્રકારે એક નિવેશન બહાર પાડ્યું કે જ્યાંને હવે આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની જરૂર છે એટલે શ્રી અરવિંદ, રમચંદ્ર અહિં જેવા આધ્યાત્મિક પ્રુરોપોને ચારી વિનંતી છે કે એકાંતમાંથી બહાર આવીને તમે દેશને ધારવણી આપો. જ્યપ્રકારનું નિર્ભય સંવેદનશીલ હૃદય ધણીવાર ધટનાઓનાં તત્ત્વ સાથે સહજતાથી ઝીલી લેતું અને ત્યારે એમનાં હૃદય અને નિર્ણયો એક અનેરી અંતરસૂક્ષ્મ તેમજ અંતરપ્રેરણાની અભિવ્યક્તિરૂપ બની રહેતાં. આ પણ આત્મનું જ એક કથન હતું. ગાંધીજીના ગયા બાદ દેશમાં જે પરિસ્થિતિ ઊભી થયેલી. તેને પહેંચી વળવાનું કોઈ રાજકારણીયું મળતું નહોતું. કોઈક “વિદોષ”ની બહાર હતી. અને જ્યપ્રકારના મોટે “આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાન”ની વાત સાથે સહજપણે વ્યક્ત થઈ ગઈ.

પણ આનાથી થોડી હલચલ મચી ગઈ. અદ્ય એ માક્સવાદી જ્યપ્રકાર આ શું બોલે છે? એમના કેલાક સાથીઓએ પણ ઊંઘાવેલ જગાવ્યો. ક્રાંતિના મારગેથી ચાતરી જવાની આ નિશાની છે કે શું? આપણા નિરીધરવાદના સિદ્ધાંતનું શું? વર્ગસંઘર્ષના સિદ્ધાંતનું શું?

પણ નાશિક અધિવેશનમાં જ્યપ્રકારે પોતાની વાતનું પુનરુત્થાન શરૂ કર્યું. એમણે કહ્યું : “અત્યાચાર મારે માટે કોઈ પલાયન-વાદ નથી. ધાર્મિક કે તત્ત્વમીમાંસાની દૃષ્ટિએ આધ્યાત્મિક બાબતોનું મને કોઈ જ્ઞાન નથી. મારી દિલસૂઝી તો મિલકુલ દુનિયા અને માનવીય છે. મારી સામેનો સત્તાલ માર જોટલો જ છે કે સમાજમાં કયા પ્રકારના માણસો સાથે હું રહેશો માણસો? સ્પષ્ટ જ છે કે, હું જુઝાઓ અને ખૂનીશોના સમાજમાં રહેવા નથી માંગતો. જે માણસોમાં દયા નથી, સહિષ્ણુતા નથી, બાઈચારાની લાગણી નથી, એમની વચ્ચે હું રહેતું?.....

માનવનો સ્વભાવ કેવો છે ને તો કોઈ કહી શકે તેમ નથી. પણ એટલું નહીં કે આપણે એવા બનાવોએ તેવો તે બને. સંસ્કારોથી અને કેળવણીથી માણસને સાચો બનાવી શકાય. તો આપણું રાજકીય કાર્યો પણ અસુક નૈતિક મૂલ્યોથી પ્રેરાઈને ચાલવાં નેહઈએ. અસુક માનવીય મૂલ્યો અને આચારવિચારનાં ધોરણોને આપણે સુસ્તરે વળગીને ચાલવું નેહઈએ.....દેશમાં એકમતપણે જે અચાતુષી હલ્લાકાં વગેરે વધુ વચ્ચે તે શું? કેરળ આર્થિક વિપત્તિને કારણે મનુષ્ય? કે શું સમગ્રમાં મૂડીવાદ જ એકમત ખરાબ વસ્તુ છે? વર્ગવિગ્રહના એક માત્ર સાધન પર જ આપણે આધાર રાખવાના છીએ? આર્થિક દૃષ્ટિકોણ જ માત્ર સર્વસ્વ છે, એવું મને નથી લાગતું. તે દૃષ્ટિકોણની પણ કંઈક અર્થતા છે. સૌતિકતાદ કરતાં આગળ વતું પડશે.”

લોકશાહી સમાજવાદ

આ રીતે હવે જ્યપ્રકાર ગાંધીવિચારની એકમત નજર આવી ચૂક્યા હતા. હિંસાને છોડી, અમિકોની સરખાખ્યારશાહીને છોડી, “ક્રાંતિકારી નીતિશાસ્ત્ર” છોડ્યું. હવે એમની કદવનાના સમાજવાદમાં વિઠેન્દ્રીકરણ નેહઈએ, લોકશાહી નેહઈએ. સાધનશુદ્ધિ નેહઈએ, માનવતા નૈતિક વિકાસ નેહઈએ, માનવીય મૂલ્યો નેહઈએ. સાથે સાથે પોતે કહેલ કોઈક મર્યાદિત અર્થમાં આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની આવશ્યકતા પણ એ દર્શાવી ચૂક્યા. અને જ્યાં હજી માક્સવાદને છોડવાની એમની તૈયારી નથી. તેમાં નેહઈએ તેટલું સંશોધન કરવું છે, પણ સમગ્રજો તેને છોડવા નથી. માક્સવાદે એમના દિલમાં એવું રચાન જમાવી દીધું કે ગમે તેમ કરીનેય તેને માનવીય દૃષ્ટિએ પ્રાણ બને એવું નવું સ્વરૂપ આપવાની મથામત તેઓ આ ક્ષિતિમાં કરતા રહ્યા.

ઐરિક ફ્રોમના વિચારોથી આમાં એમને ઘણી મદદ મળી. જ્યપ્રકાર લાહોર કિલ્લામાં હતા ત્યારે ઐરિક ફ્રોમનું “Fear of Freedom” પુસ્તક એમના હાથમાં આવેલું. તેનાથી તેઓ ખૂબ જ પ્રભાવિત થયેલા. ઐરિક ફ્રોમે માનવને કેન્દ્રમાં રાખીને માનવતાવાદી સમાજવાદની રૂપરેખા તેમાં દોરેલી. સમૂહના ભાર નીચે માનવ છતાઈ ન ગય, તેનું રાજ્યસંસ્થા કે બીજા કોઈ દારા પણ શોખનું ન થાય, તેની સ્વતંત્રતા કાયમ રહે, નોકરશાહી ન ખપે, અતિ કેન્દ્રીકરણ ન ખપે વગેરે વાતો ઉપર તેમાં ભાર મુકાયેલો. જ્યપ્રકારને આમાં પોતાના જ વિચારોનો પડકાર સંભળાયો. અને આ સમાજવાદને ઐરિક ફ્રોમે “democratic socialism” (લોકશાહી સમાજવાદ) કહેલો. જ્યપ્રકાર પણ પોતાના સંશોધિત માક્સવાદના નવા સ્વરૂપને લોકશાહી સમાજવાદ કહેવા લાગ્યો. પ્રુરોસ્લાવિયામાં સામ્યવાદનું કોઈક નવું સ્વરૂપ ઊભું ચાલ્યું એવી સંભાવના જગાતી હતી. ખ્રિસ્તમાં તેમ જ પ્રુરોસ્લાવ દેશકે દેશમાં લોકશાહી મારગે ચૂટાયેલી ઉદ્ધમવાદી સરકારો સમાજવાદ લાવવાની કેશિશ કરી રહી હતી. આને લીધે પણ જ્યપ્રકારને પોતાના લોકશાહી સમાજવાદની કલ્પનામાં બળ મળ્યું.

જ્યપ્રકાશના આ બધા વિચારો પણ ગાંધીજીના વિચારોથી ઘણા નજીક હતા, એમ નોંધ શકાય છે. એ નોંધતાં ગાંધીજીના જીવંતો જ જ્યપ્રકાશ એમના કામમાં જોડાઈ શક્યા હોત, તો તે દિવસોની ઘટના ઉપર તેની ચોક્કસ અસર થઈ હોત એમ લાગે છે. ગાંધીજી પોતે તો એવું તીવ્રતાપૂર્વક ઈચ્છતા જ હતા.

પ્રભાવતી છાયાની જેમ સાથે

ગાંધીજીના પ્રતિનિધિરૂપે પ્રભાવતી જ્યપ્રકાશની સાથે હતા. જ્યપ્રકાશ બ્યારે નેલમાંથી છૂટીને બહાર આવ્યા ત્યારે પ્રભાવતી-એ ગાંધીજીને કહેવું : ‘હજારો એ નેલમાંથી બહાર આવ્યા છે. મને ખચર નથી કે કેવા વિચાર લઈને આવ્યા છે. તેથી અત્યારે એમની સાથે રહું’, તો હું એમના વિચારો સમજી શકું અને તમારા જે વિચારો હું સમજી છું’ તે એમને સમજાવી શકું. તમે જાણો છો કે હંમેશા મારી ઇચ્છા એવી રહી છે કે જ્યપ્રકાશ તમારી વધુ નજીક આવે, તમને સમજે અને તમારા પાંચ સાચા સિપાઈઓમાંના એક બને. તમને યાદ હશે કે તમે એક વાર કહેલું કે દેશની આઝાદી સારુ મને પાંચ સાચા માણસ મરવા માટે મળે, તો મારા માટે બસ છે. એટલાથી જ હું સ્વરાજ લાવી દઈશ.....એટલે મને લાગે છે કે હંમેશાં ‘થોડા દિવસ હું એમની-સાથે રહું. થોડા દિવસ પહેલાં તમે મને કહેવું કે તારે જ્યપ્રકાશ સાથે રહીને એના વિચારો સમજવા જોઈએ અને એને મારા સમજાવવા જોઈએ. મારી ઇચ્છા એવી છે કે હંમેશાં એમની સાથે રહું તો હું એમને જલદી તમારી પાસે મહાબળેશ્વર લાવી શકીશ. નહીં તો સમે તો બંધો છો કે એમના સાથીએ એવા છે કે ફાલતુ કામોમાં એમને બાધી લેશે ! મારે શું કરવું જોઈએ તે મને કહેશો.’

ગાંધીજીએ એમને કહ્યું : ‘જ્યપ્રકાશ સાથે રહેવાનો તારો સ્વપ્ન ધર્મ છે. એના વિચારો સમજવા, મારા સમજાવવા, એ વાત ગોણું છે. એની સેવા કરવી, એની જરૂરિયાતો, આવશ્યકતા-ઓ સમજવી અને તે પૂરી કરવી એ તારું ખાસ કામ છે. તું પોતે પણ સ્વતંત્ર વિચાર કરતી રહે. મારા મર્મ પછી શું કરીશ ?’

પ્રભાવતી જ્યપ્રકાશની સાથે ગયાં. એમની સેવા કરતા રહ્યાં. ૧૯૪૮ ના બન-બુઆરીમાં એ ફરી ગાંધીજી સાથે દિલ્હીમાં હતાં. એમની હવાને આગળે જ દિવસે રહનાએ બંને જાણુ બાપુની વિદાય તરફને નીકળ્યા. જ્યપ્રકાશ મુંબઈ ગયા, પ્રભાવતી પટણા ગયાં. કેવળ એક જ દિવસ માટે પોતે બાપુથી અલગ થયેલાં, તેનો ભારે વસવસો પ્રભાવતીના દિલમાં કાયમ રહી ગયો. જ્યપ્રકાશ તો મુંબઈથી પાછા તુરત દિલ્હી પહોંચીને બાપુની સ્મરણ-યાત્રામાં સામેલ થઈ શકેલા. પરંતુ “બાપુની બેટી” તુ” ગિરુદ પામેલાં પ્રભાવતી સમયસર ન પહોંચી શક્યાં. પટણાથી વિમાનમાં એમને જગ્યા જ ન મળી. કેટલાક પ્રધાનો ખાસ વિમાનમાં ઉપડેલા. તેઓ પણ એમને સાથે ન લઈ ગયા. આખરે ટૂંતમાં ત્રીજે દિવસે દિલ્હી પહોંચ્યાં, ત્યારે બાપુનો દેહ ભસ્મીકૃત થઈ ચૂકેલો હતો. બાપુની બેટી એના બાપુનું અંતિમ દર્શન ન કરી શકી.

પ્રભાવતી પછી જીવનભર જ્યાંની જેમ જ્યપ્રકાશની સાથે રહ્યા. બાપુની આજ્ઞા એમણે બરાબર પાળી. જ્યપ્રકાશની અંગત સેવામાં લગીરે કચરાશ રહેવા દીધી નહીં. એમની નાની મોટી સુખસગવડ, જરૂરિયાત વગેરેનું ઝીણામાં ઝીણું ધ્યાન રાખ્યું. જ્યપ્રકાશના જીવન સાથે એકરૂપ થઈ ગયાં, અને છતાં ‘પોતાનું’ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ (પણ કાયમ રાખ્યું). એમની ગૂંધાઈનાં પ્યાલતી રહી. ગીતા-રામયણનો પાઠ ચાલતો રહ્યો. ચરણો ચાલતો રહ્યો. સમાજવાદી મંચ ઉપરથી બ્યારે માકરવાદ અને સમાજવાદ અને અનેકવિધ રાજનૈત્ય બાબતોની ચર્ચા ચાલી રહી હોય, ત્યારે એ સંભામાં પ્રભાવતીનો ચરણો પણ અખંડ ચાલતો રહેતો હોય. એક વાર કાંઈએ કહ્યું, સમાજવાદીઓ વચ્ચે બેસીને તમારું આ ચરણો ચલાવવાનું ભારે વિસંગત અને વિચિત્ર લાગે છે !

પ્રભાવતી હસીને એટલું જ બોલ્યાં : ‘હું ક્યારેય સમાજવાદી નહીં બનું’. હા, કાંઈ ને કાંઈ દિવસ નેપાળી ગાંધીવાદી બની શકે છે.’

આ જ એમની શ્રદ્ધા હતી, એમની આકાંક્ષા હતી, એમનું મિશન હતું.

ગાંધી પણ કયાં નહોતા કહી ગયા કે, ‘મારે જ્યપ્રકાશને હંજમ કરવો છે !’

આહિંસાત્મક ક્રાંતિ માટે જીવન સમર્પણ !

ગાંધીજીના અસહયોગ આંદોલનના તૂફાનમાં ઘડી ભરે જીંદીને અદાર-ઓગ્રહીસ વરસના નવજુવાન જયપ્રકાશ એક અલૌકિક અનુભૂતિ કરી ચૂક્યા હતા. એ આત્મ અનુભૂતિ એમના અતસ્તકમાં અમીટ છાપ મૂકી ગઈ અને વ્યક્તિગત કે ઔદ્યોગિક જીવનને બદલે રાષ્ટ્રને માટે અને માનવજાતને માટે સમર્પિત એવા સાવજનિક જીવનની લગન લગાડતી ગઈ. દેશની સ્વતંત્રતા, માનવમાનની સ્વતંત્રતા એમના જીવનનો કુલતારક બની. તે સ્વતંત્રતા કઈ રીતે હાંસલ થાય તેની અવિરત યોજના એ લાગી ગયા.

અનુભવ વધતો ગયો. તેમ આ સ્વતંત્રતાનો અર્થ વધુ ને વધુ વ્યાપક તથા જોડો ને જોડો થતો ગયો. સ્વતંત્રતા એટલે માનવમાનની સર્વ પ્રકારનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ, શોષણમાંથી મુક્તિ, ભૂખમરો અને હરિજનોમાંથી મુક્તિ, શાસનમાંથી મુક્તિ. સ્વતંત્રતા એટલે માનવવ્યક્તિત્વની સ્વતંત્રતા, વિચારની સ્વતંત્રતા, આત્માની સ્વતંત્રતા. આવી સ્વતંત્રતા એ એમના જીવનની પાકી નિષ્ઠા બની ગઈ.

વાદ કે અભિપ્રાયથી મુક્ત

માર્ક્સના વિચારોના પરિણામો આવ્યા અને એ વિચારોમાં એમને પોતાની માનવમુક્તિ માટેની તમન્નાઓ પહોંચી સહજાયા. માર્ક્સનું ભગતિસ અને માનવતાવાદી ચિંતન એમને આકર્ષી ગયું. વર્ગચિંતન અને શામનરહિત માનવસમાજની કષ્ટના એમના

હૃદયને સ્પર્શી ગઈ. એટલે જોઈ વાદ રૂપે કે સિદ્ધાંત રૂપે નહીં, પણ માનવમુક્તિ માટેના પોતાના ખોયની સિદ્ધિ માટેના એક સાધન રૂપે, એક સાધન રૂપે એમણે માર્ક્સની વિચારસરણીનો, એની દૈહાત્મક લૌકિકવાદની ફિલસૂફીનો સ્વીકાર કર્યો. એમને માટે માનવ અને એની મુક્તિ જ મુખ્ય હતા. માર્ક્સના દાખવેલા મારગે તે સાધી શકાય એમ લાગ્યું, તેથી માર્ક્સનો માર્ગ સ્વીકાર્યો.

તે દિવસોમાં વ્યવહારમાં તે માર્ગ સફળ થયેલો જણાતો હતો. માર્ક્સની વિચારસરણી મુજબ લેનિને રશિયામાં ઝારના શાસનમાંથી મુક્તિ મેળવી ખતાવી હતી. તેનાં શોભાયક વર્ણનોથી યુવાન જયપ્રકાશ અત્યંત પ્રભાવિત હતા. ત્યાં હવે માર્ક્સના સમાજવાદની દિશામાં આગેફૂય થઈ રહી છે એમ એમને લાગતું. તેથી હિંદુસ્તાનને પણ આગેલેની શુભાશીર્વાદો મુકત કરીને સમાજવાદની દિશામાં લઈ જવાની એમને લાગતી હતી.

તત્કાળ ધ્યેય હતું દેશની આઝાદી મેળવવાનું. એ ધ્યેય સીધો સારી રીતે ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય આંદોલન માર્ગે સધાવું હોય એમ લાગ્યું. જયપ્રકાશ પહેલેથી જ જોઈ પ્રકારના વાદ કે સતાંબતાથી મુક્ત હતા. તેથી માર્ક્સની વિચારસરણીમાં માનવા છતાં એમણે સાવ સહજતાથી ગાંધીજીના સ્વરાજ્ય આંદોલનમાં અંતર્લવ્ય અને દેવની આજ્ઞા માટે બનની બાજુ લશ્કરી દીધી.

આની સાથેસાથ સમાજવાદ માટે પણ મથામત કરતા ગયા. માર્ક્સના વિચારોને આપણે દેશની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ સ્વરૂપ

આપવાની કૌશિક એમની રહી. દરમ્યાન રચિયામાં થયેલા પ્રત્યક્ષ પ્રયોગના અનુભવ પરથી જેમ બોધપાઠો અળતા ગયા તેમ તેમ વ્યવસ્થા સમાજવાદ અંગેના કથનાચિત્રમાં તેમ જ તે સાધના માટેની કાર્યપદ્ધતિમાં છટતા સુધારાવધારા કરતા રહ્યા. એમની સામે મૂળ વાત માનવ અને એની સુક્રિતની જ હતી. માનવ અને એની સુક્રિતને રૂંધે એવું કર્યું એમને નહોતું ખાતરું. એટલે શ્રમજીવીઓની અથવા એમના નામે ખીલ કાઢીની સરમુખત્યારણી ન ભેઈંએ. માનવને નગર્ય બનાવી મૂકતું રાજકીય-આર્થિક કેન્દ્રીકરણ ન ભેઈંએ. અમાનવીય એવું ઉદ્યોગીકરણ ન ભેઈંએ. માનવને હેવાન બનાવી મૂકતી હિંસા ન ભેઈંએ. આની સાથે જ માનવના વિકાસ માટે ભૌતિકવાદથી અગળા જવાની તેમ જ માનવના આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકતા થયા હતા. સ્વરાજ્યના પરોઢે વ્યવસ્થાકાની વિચારચાત્રા અહીં સુધી પહોંચી હતી.

ગાંધીમાર્ગ વિશેનું અજ્ઞાન

એ કે હજી સુધી ગાંધીમાર્ગ વિશેનું જનપ્રકાશનું અજ્ઞાન મોટે ભાગે કાયમ હતું. ગાંધીજીના અગ્રણ્ય જીવનદર્શન વિશે, સામાજિક ક્રાંતિ અંગેના એમના વિચારો વિશે ભેઈંએ તેટલું અધ્યયન વ્યવસ્થાકે હજી નહોતું કર્યું. માર્ક્સની વિચારસંગ્રહીના ચોક્કસમાંથી એ હજી અઢાર નહોતા નીકળ્યા. પ્રભાવતીજીની રોબનીશીમાં એક પ્રસંગ નોંધાયેલા છે—

૧૯૫૮ માં સોપોરેસર આશ્રમમાં ગોળમેજી પરિષદ અંગેનું પુસ્તક વર્ધતા-વાંચતાં જેઓ એકદમ યોધી બોલ્યા : ‘ હ અહિંના હુ એ બાપુજી સાથે રહ્યો હોત, તો આ વધી ચીજને સમજી ગયો હોત. ’

પ્રભાવતીએ કહ્યું : ‘ તે વખતે બાપુ કેટલું કંજીજા હતા, તોયે તમે એમની પાસે રહેતા જ નહોતા. ’

જેઓ બોલ્યા : ‘ તે વખતે હું માર્ક્સવાદી હોતો ને ! આ વિચારો ક્યાં હતા ? ’

માર્ક્સના વિચારોનો હેઠ તલસ્પર્શી તાગ મેળવી હોનાર વ્યવસ્થાકે પોતે જેમની સાથે જીવ્યા, ઝઝૂગ્યા એવા ગાંધીજીના વિચારોથી આટલા બધા અગળા રહ્યા, તેને વિધિની વિચિત્રતા સિવાય ખીલું શું કહીયું ?

અિત્ર પર બીડી છાપ મૂકતી ગયેલ એ ઘટના

પરંતુ બે ઘટનાએ હવે જનપ્રકાશને હચમચાવી મુકેલા અને કાંઈક નવું ચિંતન કરવા પ્રેરેલા. પહેલી ઘટના સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની, અને બીજી ગાંધીજીની હત્યાની. છેવટે કશાયે સશસ્ત્ર બળવા વિના આપણે આઝાદી મેળવી ગયા અને અંગ્રેજોને આપણને સત્તા-સંપાણી કરીને ચાલ્યા ગયા, તે વાતની જેઓના ચિંતા પર ઘેરી અસર પડી. કેમ કે લોકજનશ્રુતિ માટે અને લોકકેળવણી માટે ગાંધીજીના માર્ગની અસરકારકતા જેઓના મનમાં વસી ગઈ હતી તથા ગાંધીજીનાં આનંદલેનોથી લેખો થયો અનેરો લોકજીવાળ પશુ એમના પર ભારે પ્રભાવ પાડતો, તેમ છતાં દેશને

આઝાદ કરવા માટે આટલું પૂરતું થયે એવા વિચાર એમને નહોતા. જીડે જીડે એમના મનમાં એમ હતું કે અતોતોતવા તો કાઈને કાઈ પ્રકારે હિંસક ક્રાંતિની, સશસ્ત્ર બળવાની જરૂર પડશે જ. અંગ્રેજો કાંઈ એમનેમ ચાલ્યા નહીં ભય. હેઠ એપ્રિલ ૧૯૪૬માં જેલમાંથી બહાર આવ્યા ત્યારે પશુ આવી કાંઈક લડતની જ વાત એમના મનમાં ઘોળાતી હતી. એક સલામાં એમણે કહેલું કે જેલો ભાવાની વાત હવે જૂનીપુરાણી થઈ ગઈ, ચાલે તો હવે બંદૂકોની અને બળ નોખાવ કરવાની ઘડી છે. પરંતુ અંગ્રેજો સત્તા સોંપીને ચાલ્યા ગયા અને કાંઈ સશસ્ત્ર બળવાની જરૂર પડી નહીં. આ વસ્તુની જેઓના ચિંતા પર ઘેરી અસર પડી. પાછળથી આ વિશે એમણે કહ્યું : ‘ ધતિહાસે મારી માનવતાને પોટી ફાવી..... આ વસ્તુ મારા માનસ પર બીડી છાપ મૂકતી ગઈ. તેને લીધે મારા ચિંતનનું આખું વલણ બદલાયું. ’

આમ, ગાંધીમાર્ગ વિશે જેઓ પશુ ગંભીરતાથી વિચારતા થયા. એવી જ રીતે ગાંધીજીની હત્યાની પશુ એમના પર ઘેરી અસર થઈ. ગાંધીજીનો પ્રભાવ જેટલો એમના જીવતા નહોતો અનુભવ્યો તેટલો એમના મૃત્યુ પાદ અનુભવ્યો. સ્વરાજ્યના પરોઢે દેશના યોયના રાજકારી નેતાઓનું વલણ, કોમી ધાવાળા અને હિંસાનું લીધણ તાડવ તથા ગાંધીજીનું અધિદાન, આ વધી ઘટનાથી બળજબી બીડી જેઓ પોતાના અંતરમાં બીડા બીટારના ગયા. તેના જ પરિણામસ્વરૂપ હવે તેઓ સાધન-શુદ્ધિની ભારપૂર્વક હિંસાવત કરતા થયા તથા આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની વાત પશુ સાવ સહજપણે એમના દિલમાંથી વ્યક્ત થઈ ગઈ. જેઓના જીવનમાં જે નવો વળાંક આવી રહ્યો હતો, તેનાં આ ગદ્યાં પૂર્વચિહ્નો હતાં. બાજુ પ્રવૃત્તિ યથાવત ચાલતી રહી. પશુ અંતરમાં કશુંક નવું આકાર લઈ રહ્યું હતું. એમની પોતાની અતસ્કૃતિથી ગાંધીમાર્ગનો અસલ સર્ગ ધીરે ધીરે એમની સમક્ષ બિઘડતો જતો હતો.

એ રાજકારણની જીવ હતા જ નહીં

એમના અમેરિકન સહાધારી ઉચ્ચરે નોંધ્યું છે : ‘ નારાયણ મૂળમાં નૈતિક વ્યકિતવવાળા માણસ હતા, તેથી એ વાસ્તવમાં ભૌતિકવાદી ક્યારેય બની શક્યા નહીં. હું માનું છું કે એમનું સાધ્ય સર્વદા નૈતિક હતું. બધાં સુધી વ્યકિતવત રીતે સત્તા મેળવવાનો સ્વાલ છે, અને ક્યારેય એવો આભાસ નથી થયો કે નારાયણ રાજકીય સત્તા કમળે કરવા માગતા હતા. અને હંમેશા એમ લાગ્યું કે તેઓ સર્વદા સમસ્થાના ઉકેલની તલાશમાં છે, નહીં કે રાજ્યસત્તાની. અને સાથે ભણુતા લારને હું જોતો કે નારાયણ તે વસ્તુની પાછળ નહોતા કે પોતે ભારતનું સંચાલન કે તેની રક્ષા કેવી રીતે કરે, જલકે એ તો એ વસ્તુની યોગ્યતા હતા કે કઈ પદ્ધતિ, કઈ ટેકનિક અપનાવવામાં આવે કે જેથી ભારતની રક્ષા થઈ શકે. આ બે વસ્તુ વચ્ચે ભારે અંતર છે, એ વ્યકિતવત રીતે અહતવાકાંક્ષી કદી નહોતા, સામ્યવાદને પશુ

તેઓ બ્રિટિશ રાજની યુગાલમાંથી મુક્ત થવાનું સાધનમાન માનતા. એમનામાં વ્યક્તિગત સહૃદવાદીશો લેશમાન પણ નેવા મળતી નહોતી. ૧

સ્વરાજ્ય આપ્યા બાદ દેશના બહોરે જીવનમાં જ્યપ્રકારો ને લાગુ લગાવ્યો તેમાં પણ એમના વ્યક્તિત્વની આ મૂળજીત પાસિથત બહુ સ્પષ્ટપણે નેવા મળે છે. એ રાજકારણના માણસ હતા, અને છતાં નહોતાયે. સત્તાનું રાજકારણ નેહંજી તે એમ લાગે કે આ માણસ આ દેશમાં કયાંથી જીવી પડી મળે છે ! સત્તા તરફ એમનું મોહું જ નહોતું. એવી જ રીતે રાજકીય પ્રપચો અને કાવાલાવામાં એને લગીરે રુચિ નહોતી. રાજકારણ પણ એમને મન લોકકલ્યાણનું એક સાધન માન હતું. જેમ વ્યક્તિગત જીવનમાં તેમ બહોરે જીવનમાં પણ માનવીય મૂલ્યોનો અને નૈતિક રીતિનાંતિનો આગ્રહ તેઓ સેવતા. એમના પોતાના તથા સ્વભાવમાં જ આ વસ્તુ વધુઈ ગઈ હતી. આ વસ્તુ એમના રાજકારણશિલ્પી એમને એકલમ જીદ પાડી દે છે. કેક કિશોરકાળમાં એમને ટિપ્પક કરતાં ગોખલેએ વધુ પ્રભાવિત કરેલા, તે વસ્તુ આ સંઘર્ષમાં વિશેષ મુશ્કેલ બની રહે છે. ગોખલે-ગાંધીની રાજકારણને ધર્મીય જ્ઞાનવાનો વાત જ્યપ્રકારો સાવ સહજપણે પોતાના બહોરે જીવનમાં આચરી જતાવી આ એમને માટે કોઈ સિકાંત કે પ્રતાપાલન કે આચાર્યશિક્ષિતા નહોતી. એમના પોતાના સ્વભાવનું જ આ સાવ સહજ વલણ હતું. અને જેમ જેમ હિંદુઓ સ્વંતર ત્યાગ કરીને સાધનશુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની હિંમતાયત કરતા થયા, તેમ તેમ જ્યપ્રકારના વિચાર-વર્તનમાં આ વલણનો પ્રકર્ષ વધુ ને વધુ દેખાતો મળે. સત્તા-નિરંતરેશ રાજકારણનું એકાદ સ્વતંત્ર ભારતમાં જ્યપ્રકાર માસ્કલ નેહંજી થયું તેહું અન્ય કોઈ રાજકારણી પુણ માસ્કલ ભાગે જ થયું નેવા મળે છે.

પહેલેથી જ સ્વનાતમક અને લોકનિષ્ઠ વલણ

કે ૧૯૪૮માં સમાજવાદી પક્ષના નાસિક અધિવેશનમાં એમણે ભાસત ભારપૂર્વક કહી દીધું કે ધનું રાજકારણ એ સત્તાનું જ રાજકારણ છે તથા સમાજની સેવા કરવા માટે રાજ્યની સત્તા કળકે કરવી જ પડે, એ સતંતર જીવલેશો ખ્યાલ છે. ગાંધી અને માર્ક્સ બંનેને રાજ્ય આખરે કરનાઈને ખરી પડે એવી જ દરખાના કંઠેલી છે. તેથી લોકો ગળજ ઉપર એાહમાં એાહર આધાર રાખતા ગયા. તે લોકવાદીના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. જ્યપ્રકારો પોતાના સમાજવાદી સાથીઓને એમ ખબુ હતું કે વિશેષ પક્ષો માટે ખબુ સત્તા નહીં મીટ માંડીને યોગવાનું દેખાઈને મોહું છે, પરંતુ એ કલ્પના ન જીલવા કે ધનાસવાદીય વિકાસશીલિની મીડી પણ આનાતક કામદી, જીવનની જીદ અને સંપૂર્ણને ત્યાગ ઉમરિને નહીં ખબુ અન્ય એમ કરીને આખરે એક મોક્ષગામી વલણવાદી સમાજ અનિવાર્ય હતી હતી, એમણે ધનાસવાદીય પ્રગમ અને સમાજ નીકે પ્રવૃત્તિને રાજ્યનું દેવ તથા સ્વભાવ એક દર્શક ને

અવાજ પક્ષમાં વધારે સંભળાયે નેહંજી, તે વાત પર ખબુ ભાર મુકયો.

નેપીંબું હુમમક જીવન આખરે ચાલુ જ હતું. એમને પ્રવાસ લગભગ સતત ચાલુ રહેતા. દેશ આખામાં ફરીને લોક બેશિતનું અને પક્ષ-સંગમનું કામ તેઓ કરી કરતા. આવા એક પ્રવાસ દરમ્યાન એપ્રિલ ૧૯૪૮માં ગિજારમાં એમની મોટરને અકસ્માત થયે. નેપીંબાના જમણા હાથનું હાડકું ભાંગ્યું. પ્રભાવનીશને પણ માથામાં વાગ્યું. નેપીંબાનો હાથ પલાસ્ટમાં રાખવે પક્ષો.

૧૯૪૮માં સમાજવાદી પક્ષે પટણમાં એક ભવ્ય હિંમતનક્રમ કાઢી. ગામડાંઓના હજારો ખેતુઓએ તેમાં ભાગ લીધો. નાખી નજર ન પહેલેએ એટલું લાજી સરદશ પટણની સડકો પરથી પસાર થઈને ગાંધી મેદાનમાં સભામાં ફેરવાયું. એ સભાને સંબોધતાં નેપીંબાએ કહ્યું : 'તમે આડી મારા નામનાયે નારા લખાવ્યા. હું આને જિલકુલ પસંદ નથી કરતો. સ્વરાજ્યના આ-દોલનમાં નેહરુ, સરદાર વજીરના નારા લખાવ્યા. પણ તેથી શું વળ્યું ? તેથી હું કહું છું કે આમ વ્યક્તિઓના નારા લખાવવાને બદલે તમારી પોતાની અંદર સક્રિત પેદા કરો કે જેથી તમારે ફરીથી નિરાશ ન થવું પડે.'

સમાજવાદી પક્ષે તે દિવસોમાં "રાષ્ટ્ર માટે રાજની એક કલાક" નો કાર્યક્રમ પણ આપેલો અને એ રીતે લોકશક્તિને આધારે પ્રાચીનસંજ્ઞાનાં કામો ઉપાડેલાં. તે માટે શિમિરો-સંમેલન પણ યોજાતાં. સઘાઈ, આરોબ, શિક્ષણ, આમોલોષ, જીવિવ્યવસ્થા વગેરે ગાળત આપ્તદેશન આપવા વિનંતિ, કુસરખા વગેરેનો સંપર્ક સાધી નેપીંબા સ્વનાતમક કાર્યકરોને પણ એલાવતા. ૧૯૫૧ના ફેબ્રુઆરીમાં વિનંતિના લણેલા એક પત્રમાં નેપીંબાએ કહેલું કે, 'ખાસ કરીને ગિજારમાં આમે આ પ્રાચીનસંજ્ઞાનાં કામને પ્રાંતખાપી કરવા માગીએ છીએ. અને ત્યારે તમનેપ કળ આપીશું. સંમેલન પક્ષે તરફથી હવે, પણ તેમાં રાજનીતિની સીધી ચર્ચા નહીં થાય, કોઈ કાલ નહીં થાય. હા, પક્ષના ઝંડા ઉભે, અને વ્યારકે કોઈકે નારા વગેરે પોકારાય. જુદાંનના જન્મ પ્રકેલોના આ ખબ છે. જુદાંન આંદોલનથી નેપીંબા આદર્યમાં તેમાં નવાઈ નેહંજી કશું નથી. એમનું પોતાનું વલણ જ સારે સ્વનાતમક પ્રવૃત્તિ અને પ્રાચીનસંજ્ઞાનાં કામો તલસ્તુ થઈ નહીં હતું.'

અતર અશુદ્ધિ અને મરદી દરિદ

મજૂર સંગમનું કામ ખબુ જ્યપ્રકાર વગેરેથી કરતા આપ્યા હતા. રેલવે કર્મચારી, પોસ્ટ કર્મચારી અને લકરી મજામન ખ્યાલવારો કારખાનોના કર્મચારીઓના, એવા દેશના મોથી માત્ર ગજ મજૂર સંજ્ઞાના તેઓ પ્રગુજ હતા. અને કર્મચારીઓના સંકલી સંગમમાં ૧૯૪૬માં તારા આ કામ નેહંજી દતી. અને ૧૯૪૦ થી જ્યપ્રકારના તેના પ્રમુખ હતા. આ રમુટ પ્રવૃત્તિમાં પક્ષીય ગળકારણને દાખલ કરા તેવું ન નેહંજીને તે કામ જ્યપ્રકાર રાજ્યનમાં જ કરવા આપ્યા હતા અને તે

માટે એમણે ઘણી કોશિશ પસુ કરી. તેઓ કળા કરતા કે મુખ્ય હિત મજૂરોનું 'નેતુ' નોંધ્યું, એ કામ પશ્ચીમ દિશ્વે ન ચાલતું નોંધ્યું. આપણી ફરજ મજૂરોના હિતનું રક્ષણ કરવાની છે, કોઈ રાજકીય સ્વાર્થ કે વિચારસરણીને આગળ કરવાની નહીં. મજૂરોને પણ તેઓ કહેતા કે માત્ર પગારવધારા તરફ જ નજર ન રાખો. " નેતાઓ "નાં વચનોથી અને પ્રચારથી ભોળ-વાઈ ન ભવ, મજૂર સંઘો તરફથી પણ સેવાનાં રચનાત્મક કામો ઉપાયો. આગળ જતાં નેતરુને આપેલા કાર્યક્રમના ૧૪ સુદમાં એક મહત્વનો મુદ્દો એ હતો કે ફરક કારખાના ને ઉદ્યોગમાં મજૂરોનું માત્ર એક જ સંઘમ હોવું નોંધ્યું, જુદાં જુદાં સંઘનો નહીં. જુદા જુદા પહેલા જુદા જુદા મજૂર સંઘો અને તે જેઓને પસંદ નહોતું. મજૂર પ્રતિનિધે તેઓ પક્ષના ને સત્તાના રાજકારણથી અળગી રાખવા સમજતા હતા.

રાજકારણથી ઉઠીએ એવો માનવીય નાતો

જુદા જુદા વિચારસરણીને લીધે જુદા જુદા પક્ષો ભડે અને, પણ તેથી કોઈ ગંધો જ બાળતો પશ્ચીમ ધોરણે વિચાર ન થયો નોંધ્યું. પરંતુ આપણા દેશના રાજકારણમાં પોતાના પક્ષની ખોટી વાતનેય સાચી દેવવાલું અને અન્ય પક્ષોની સાચી વાતનેય નકારવાનું વલણ વધતું જતું હતું. આનાથી જેઓને દુઃખ થતું. આણું કેમ બની શકે, તે એમને સમજતું જ નહોતું. રાજકીય પક્ષોને કારણે સામાન્ય સજ્જનતા પણ કેમ વિસરી જવાય કે ૧૯૪૬માં ગિહારમાં કાલસિયાનગરની હુલાસા બાબત આવા એક પ્રસંગ જોતો થયો ત્યારે એમણે ત્યાંના મુખ્યમંત્રી અતુલબાણને એક અંગત પત્ર લખ્યો : " આ પત્ર રાજનૈતિક નાતે નહીં, પણ આત્મીયતાને નાતે લખી રહ્યો છું.....તમારા લોકોનું આજે રાજ્ય છે. પણ તેના કોઈ ઉદ્દેશ હોયો નોંધ્યું, તેના અધિક સિદ્ધાંતો હોવા નોંધ્યું.....કમનંધી તો રાજ લાંબો વખત ન ચાલી શકે. શું નાગરિકોની સ્વનંતતાનું કોઈ મૂલ્ય નથી? અંગ્રેજ શાસન અને આપણા શાસનમાં કોઈ અંતર નથી?.....જાહેરનીતિ રાજ અને અધુરમતીને જીતેમ અને એક નથી. જાહેરનીતિ જીતેમ રાજના માટે જ જાહેરલમાં મૂળભૂત અધિકારો સુરક્ષિત રાખવા માં આવે છે.....આશા છે, તમે મારી વાતો પર ધ્યાન આપ્યો અને વિવેક તથા નીતિથી કામ લેશો. સત્તા જ જીતનામાં બધું કોઈ નથી.....આપણે લોકો પરસ્પર વિરોધી પક્ષોમાં વહેંચાયેલા છીએ, છતાં કેટલીક વાત એવી છે, જે હું ન કરી શકું. તમારી વિરુદ્ધ જાણમાં હું કોઈ જંદુ અથવા તમારી સામે લડું, તે તો મારાથી નહીં બની શકે. પરંતુ ગિહાર સરકારનું જે વલણ અમારા દોષો પ્રત્યે છે તે જોતાં સમજતું નથી કે, શું કરું? ખેર, મારે જે કહેવું હતું, છલો દીધું. હવે તમને ઉચિત લાગે તેમ કરો. "

રાજકારણમાં આ રીતે આત્મીય નાતો બળવી રાખનાર અને સત્તા જ જીતનામાં બધું કોઈ નથી, એમ કહેનાર જેઓને જેવા ખીલ પાંચ-પચાસ રાજકારણીઓ પણ હોત, તો કદાચ

આપણા દેશન. બહાર જીવનની સિક્કા આજ કરતાં ઘણી જુદી હોત !

ભણધાર માટે બેઠાદ

બહાર જીવનમાંથી બહારનાર કદાચ અંગેની બેઠાદ પણ જેઓએ ફેરવવાનું મળ્યું ને પહેલાંથી ઉપડેલી. ૧૯૪૬-૪૭ માં એ પોતે બ્યારે કેમિસ કાંગેસારીના સભ્ય હતા, ત્યારે કાંગેસારી સમક્ષ આ અંગેની એટ દરખાસ્ત પણ એમણે રજૂ કરેલી. તેમાં ચૂંટણી દરમ્યાન થતા ભણધારની તેમ જ પછીની તંત્રમાંની લાંચરૂપિત કામગીરી વન હતી. તે માટે એક ટ્રિબ્યુનલ નીમવાનું એમણે ક્રમ દરેક તથા ખીલનું પણ નક્કર સૂચનો હતાં. પરંતુ જેઓએ મોંઘું છે કે પોતાના. ટેકા દારોને નાબુદ કરીને કોઈ એક્સ પગલાં ભરવાની હિમ્મત રાખતા નેતાઓમાં નહોતી. "

જયપ્રકાશજીનાં જૂનાં કાળગીયાંએમાં ને વખતના સમાજવાદી પક્ષના ઓડિટ કરાવેલા નાર્થિક હિસાબો છે. આજે ને હવે રાજકીય પક્ષોના હિસાબો કોઈનીયે પસંદ રહેતા હશે કે કેમ, એ સવાલ છે.

સાદઈનો આમંદ અને પરિત નેહરુનું વલણ

પ્રધાનોની સાદાઈભરી રહેણીકરણી વિશેષે ફેર ૧૯૪૮થી જેઓને અવાજ ઉઠાવતા આવેલા. પરિત નેહરુ પણ વચગાળાની સરકારના વખતથી જ ખાસ્સા મોટા ગંગલામાં રહેતા હતા. આગળ બાદ તે ગંગલોએ છોડીને તેનાથીયે વધુ વિશાળ ગંગલામાં રહેવા ગયા. કહેતા કે રાપૂતી શાન જળવાવી નોંધ્યું! ત્યારે ૧૯૪૭ના ડિસેમ્બરમાં જેઓએ નેહરુને સમજાવવા પ્રયત્ન કરેલો. " નિર્ધન ભારતના વડા પ્રધાને આવડા વિશાળ મહેલમાં રહેવાની શી બદર છે? " એમણે નેહરુને એ વાતની પણ યાદ દેવડાવી કે તમે તમારી રાજવાની યુદ્ધકાંત બાદ તમારા પુસ્તકમાં ખૂબ જ વખાણ કરીને લખ્યું છે કે ગણિયા જેવા મહાન દેશના મહાન નેતા લેનિન પોતાની પત્ની અને બહેન સાથે કેમલિનમાં માત્ર બે ઓરડાના એક નાનકડા રહેઠાં રહેતા હતા. ત્યારે જવાહરલાલજી બોલ્યા કે હજી બે દિવસ પહેલાં રાજધાની રાજદૂત મને મળવા આવ્યા ત્યારે એક અનંત શાનદાર મોટરમાં બેસીને આવ્યા હતા. એટલું જ નહીં, તેની આગળ ને પાછળ પણ એક એક ખીજ એવી શાનદાર મોટરો હતી ! જયપ્રકાશે ફરી કહ્યું, " ભઈ, રાજધા તો આવે ઘણું પ્રતિન કરી ચૂક્યું છે, દુનિયાની એક મોટી સત્તા બની ગયું છે. પરંતુ ભારત તો હજી લેનિનના વખતના રાજધા જેવી પ્રારંભિક અવસ્થામાં છે. ત્યારે આવો ક્કારો ને લેલ રાપૂતના નેતાઓને શોભતો નથી ! "

સારે પરિત નેહરુએ સંગેનિની નાચુની એક મનકનો ઉલેખ કર્યો. એમણે એક વાર વિનોદમાં કહેવું કે " ગાંધીની સદાઈ અગવી રાખવા માટે ગિરલાના લાગેની નવર પડે છે. " સાંજળીને જયપ્રકાશ આલા જ ગની ગયા ! એ ચૂપ થઈ ગયા અને વાતચીત ત્યાં જ કપાઈ ગઈ. આ બાબત પરિત

નેહરુ સાથે એમણે ફરી કથારેખ ના ઊંખેળી. વરસો પછી એક લાખબુધમાં એમણે દર્દભર્યા સ્વરે કહ્યું : ‘ પરંતુ એ પ્રારંભિક ભૂલનું શું પાલિખામ આવ્યું’ તેની સાક્ષી આજે આપણા રાજ્યશક્તિઓના હાથમાં અને દારદમાં પુરાવી રહ્યા છે. તે વચ્ચે દેશની કરોડો ઝૂંપડીઓના ઉપકાસ ‘કંટુ’ આ ‘ફંચનું’ “ગોરવ” વધારી રહ્યું છે, “રાષ્ટ્રની શાન” બળવી રહ્યું છે !’

આના અનુસંધાનમાં અગાઉનો એક કિસ્સો ખૂબ જોખીંબ પ્રાગેક સંભાળવાતો. ૧૯૭૦માં એમના અમેરિકામાંના એક પ્રાચ્યપદ હેમ્પ્ટર મિલર ભારત આવેલા. એમને વ્યવપ્રકાશ અલસહાયાદ લઈ ગયેલા. આલિશાન આનંદભાવનમાં જવાહરલાલ સાથે કાશી વાનચીત થઈ. ત્યારે પ્રા. મિલરે એક વિનેદ પાણુ કહેલો. આનંદભવન પર નગર નાખીને કહે, ‘આપી જગ્યાએ સ્ત્રીને સમાજવાદનું કામ કરવામાં તમે જોઈ મુશ્કેલી તો નથી અનુભવતા ?’ જવાહરલાલ હસ્યા. બોલ્યા. ‘એક વાત છે કે આનાથી જરા કામ કરવાની efficiency વધી નબ છે.’ મિલર પણ ખડખડાટ હસી પડ્યા !

એક જવાબદાર નેતાનું કાનું

સ્વસ્થ લોકભત ધડવાની જવાબદારી ખબુ વ્યવપ્રકાશ ત્યારથી જ અદા કરવા મંજૂ હતા. પોતાને જે સાચું લાગે અને દેશના હિતનું લાગે તે કથારે લખ વિના અથવા લોકોમાં અજબાગણુ કથારે તેની લગીરે ખરવા કર્યા વિના તેઓ દેશ સમક્ષ મૂકી દેતા. તેઓ એમ માનતા કે આપણી વાત સાચી હશે તો લોકો ઉંચે તે માનશે જ. આપણે લોકોને આપણને સાચી લાગતી વાત સતત સમજાવ્યા કરવી.

કથારાપરા નેતાઓ કહેતાં અચ્છાતા હતા એની એક વાત હતી, ભારત-પાક મર્યાદાની, પરંતુ શક્તિપાતથી જ એ વાત કહેવાયે જેઓની કદી અચ્છાતા નહોતા. ૧૯૫૦માં આ અંગે એમણે એક લાંબું નિવેદન બહાર પાડ્યું, તે કિશોરલાલભાઈ મશવવાળાને બહુ ગમ્યું. એટલે “હરિજન” પત્રોમાં પૂર્ણ એ પાન લખીને તે છાપ્યું, અને ઉપર પોતે નોંધ લખી કે, ‘નિવેદનમાં વિચારો સાચી રીતે નજી કરાયા છે. વાચકે એ બ્યાન હઈને અચ્છાતા કરવા ચોખ્ખે છે. તેમાંથી થોડા અગ્રજના ફકરા જ હું નીચે ઉતારી શકેલા છું, તે માટે દ્વિગીર છું.’

આ નિવેદનમાં એક પાકટ દેશનેતાને જાણે એવી રીતે વ્યવપ્રકાશ કહેલું : ‘ભારત અને પાકિસ્તાન જાને ધર્મથી પર રાજ્યો અને અને જાને દેશમાં લઘુમતીને પૂરી સલામતી અને સમગન નાગરિકતા મળે.....અત્યારે પંડિત નેહરુની આશા સાચી ફરી અને શાનિભર્યા કરાર (નેહરુ-લિપાકટ કરાર) થઈ ચકી. એ કરારને વિરોધ કરવા કે તેમ અચ્છાતાને અવરોધવો એ આજ સધે મેલવા નેહરુ છે.....પાકિસ્તાનના હેતુની પ્રામાણિકતા વિષે બહુ વાતો થય છે. જાધી જાણુધી પૂછવામાં આવે છે : ‘મંજો કરારને અચ્છાતા કર્યો ? પરંતુ ક્યારણે તેનો અચ્છાતા કરીશ ? કે કેમ એ સવાલ પૂછવાનું કોઈને સ્વચ્છું નથી.....દેશના

ભાગલા માટે મુસ્લિમ જાને હિંદુ જાને કમવંદો જગાવવાર હતા.જાને લાગેલા કટકાને દેને હિંદુ દોમમાંથી યુદ્ધથી જતી લઈને જોવાનું સ્વપન સંવતો લેવા, તો એ ગેખપરલીની સ્ત્રીમાં વડે છે, પાકિસ્તાન અને ભારતના દસ કંગાટ મુસ્લિમોને કદી ગળજભરીથી તરવારને જોડે હિંદુસ્તાનના નાગરિક જનામાં વધાર નહીં.....અને હિંદે શા માટે કોઈને શલામોમાં રાખવા નોંડેછે ? બીજાને મુલામ કરવા માટે શું આપણે શલામોમાંથી મુક્તિ મેળવી છે ?’

બહાર જીવનમાંથી ઈશાનદારી અને અનુભવતા

આટલાં વરસોથી રાજકાશખમાં હતા, છતાં હજી મુધી જેઓએ ચૂંટણીમાં અથવા ચૂંટાઈ-અચારમાં કદી ભાગ નહોતો લીધો. સ્વરાજ્ય પાદ ૧૯૪૮ માં ઉગદ પ્રદેશની પંડા ચૂંટણીમાં એમને ચૂંટણી-પ્રચારને પહેલવહેલો અનુભવ થયો. એ ચક્ષિત થઈ ગયા. ચૂંટણીમાં જે નીચી કક્ષાએ જતારીને આક્ષેપ્યાછ, જુદાપણું વગેરેનો આશરો લેવાય છે, તે વસ્તુ એમની કંપના બહારની હતી. અચંત કદંકમાં ટેણે એમણે એક લેખ લખ્યો : ‘મારા જીવનમાં પહેલી વાર મેં ચૂંટણી-સ્પર્ધમાં ભાગ લીધો. મેંકાદ-એ દિવસમાં પરિણામો બહાર પડે. ખબુ પરિણામ ગમે તે આવે, આ ચૂંટણી યુક્ત પ્રાંતની સરકાર અને પ્રાંતીય કોંગ્રેસ સમિતિ જે રીતે લડી છે, તે ભારે મંભાર બાબત છે. લોકશાહીની તેમાં સંદર્ભ અવહેલના થઈ છે. ચૂંટણીમાંયે કાંઈક અર્થાદ તો લેખ ને ? જોઈ નાના કાર્યકર મારફત નહીં ખબુ કુકત પ્રાંતના મુખ્ય પ્રધાન એવા પંડિત ગોવિંદવલ્લભ પંત મારફત આ ચૂંટણીમાં જે રત્ન વેરવામાં આવ્યાં તેમાંના કેટલાંક આ હતા—

- (૧) વિરોધ પક્ષની જોઈ જરૂર નથી.
- (૨) અમે વિરોધને ક્યારી નાખાણું, જેમ મુસ્લિમ લીગ, હિંદુ મહાસભા, કમ્યુનિસ્ટો વગેરેને ક્યારી નાખ્યાં.
- (૩) સમાજવાદી લોકો સાપ છે.
- (૪) સમાજવાદીઓને મત આપવો એટલે વળકારોને મત આપવો, કાસીર પર કુમલો કરનારા સરહદ પ્રાંતના કમીલાવાળાઓને મત આપવો.
- (૫) કોંગ્રેસને મત આપવો એટલે ગાંધીના આચારને શાંતિ આપવી.
- (૬) સમાજવાદીઓને ધર્મમાં વિશ્વાસ નથી. એમના હાથમાં સત્તા ગઈ તો મંદિરોનું અસ્તિત્વ નહીં રહે.
- (૭) યુક્ત પ્રાંતની સરકારે હિંદીને સરકારી ભાષા બનાવી છે. સમાજવાદી તેની જગ્યાએ હિંદુસ્તાની રાખશે.
- (૮) કોંગ્રેસની વિરુદ્ધ મત આપવો એટલે દેશને કમબેર કરવો.

‘આ રીતે તો લોકશાહીનું ગળું ઘૂંટાઈ જશે અને તેની જગ્યાએ કમીલાલ સ્થપાશે. એટલું જ નહીં, મલકે બહાર જીવનમાંથી ઈશાનદારી અને ભવધનસાઈ નામની ચીજને જ લેખ થઈ જશે !’

બહારે જીવનમાંથી ઈમાનદારી અને સમજનતા એ જ્યોત્સનાના અક્રિતવની ખાસિયત હતી. પરંતુ સ્વતંત્ર સારનના બહારે જીવનમાં એ જ વસ્તુનો વધુ ને વધુ અભાવ વળતી ગતી હતો. ચૂંટણીમાં તે કોઈ વાતની અર્થાંક રહેતી નહીં, એટલે કે ત્યારથી ને પછી જૂઠ્ઠી બેઠે કોઈક આચાર્યશ્રદ્ધા ધારા મચાસતુ કરતા રહ્યા. ૧૯૫૦માં આ માટે મુંબઈમાં એક પરિષદ થયું એમને યોગાલેલી.

નેપોળીનું રાજકારણ એટલે ગાંધી-ગોખલેનું રાજકારણ

આ બધું કરતા હતા ત્યારે જ્યોત્સના સર્વોદયના નેતા નેતાના બન્યા, હજી એક રાજકીય પક્ષના જ નેતા હતા. પરંતુ એમનું રાજકારણ એ ગોખલે-ગાંધીનું રાજકારણ હતું. એટલે એમને આવું-આવું જ સૂચનું, ગાંધીજી અને સર્વોદય પ્રમુખ એમનું યોગ્ય પક્ષ દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું. ૧૯૫૦ની ૩૦ જાન્યુઆરીએ ગાંધીનિવસ્યાદિન નિમિત્તે પટણામાં યોજાયેલ અખંડ કંઠનુ યતનમાં પ્રધાનની સાથે જ્યોત્સના પક્ષ સામેલ થયા અને ત્યારથી કાંચો. આખો દિવસ બંનેએ ઉપવાસ ગળેલો.

છેલ્લે છેલ્લે ગાંધીજી પોતાના બધાં કામોના નવજન્મકારની વાત કરતા ગયેલા. તે મારે કે જુઓઆરીમાં સેવાગ્રામમાં એક સંમેલન થયું યોગ્ય. પરંતુ ૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીમાં ગાંધીજીનો હત્યા થઈ. છેવટે તે સંમેલન માર્ચમાં અણું. તેમાં ખાસ કરીને વિનોબાની પ્રેરણાથી સર્વોદય સમાજ અને સર્વ સેવા સંઘની સ્થાપના થઈ. ત્યાર બાદ એક સમિતિ બનાવાઈ હતી અને તેને તૈયાર કરેલ “સર્વોદય પ્લાન” ઉપર ગણેલા જેટલા રચનાત્મક કાર્યક્રમેથી ફરી ભેગા મળી વિચાર કર્યો હતો. છેવટે ૧૯૫૦માં ૩૦ જાન્યુઆરીએ તે દેશ સમક્ષ મુકાયો.

આ “સર્વોદય પ્લાન” નેપોળીને જાણુ જ પસંદ પડ્યો હતો. પોતાનાં ભાષણો, લેખો અને વાતચીતમાં આ પ્લાનનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવાનો અનુરોધ તેણે કરતા રહ્યા : “પાયાની સામાજિક ક્રાંતિ માટેના આ એક નક્કર કાર્યક્રમ છે. સમાજવાદી પક્ષના તત્કાળના કાર્યક્રમોમાંથી ૮૦ ટકા જેટલા કાર્યક્રમોને તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આ પ્લાન કોઈ રાજકારણીઓએ નહીં ધક્કો, રચનાત્મક કાર્યક્રમોએ ધક્કો છે, અને આ પ્લાનમાં ગાંધીમાર્ગે રાષ્ટ્રનું નવચલન કરી રીતે થઈ શકે તેની કંપરખા આપણને મળે છે. મતાધિકારમાં નહીં પણ વેમાનિક સમાજવાદમાં આસ્થા રાખનાર સહુ કોઈની કંપર થઈ પડે છે કે આ પ્લાનનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરે અને ગાંધીમાર્ગને સમજવાની કોશિશ કરે.”

પવનાર-વર્ધાનું ભક્તિપૂર્ણ અને ચેતનમય વાતાવરણ

જ્યોત્સના પોતે તો આવી કોશિશમાં લાગેલા જ હતા. ગાંધીમાર્ગને સમજવાની એમની જિજ્ઞાસા વધુ ને વધુ તીવ્ર થતી ગતી હતી. આવી રીતે ૧૯૫૦ના ઓગસ્ટમાં તેણે વર્ધાની મુલાકાતે ગયા. ત્યાં પવનારમાં વિનોબા હતા. એમની સાથે બાર-વંદર વરસથી નેપોળીને પરિચય હતો. કમલનયન બાબર

વગેરે પાસેથી એમની પ્રશંસા સાંભળેલી. વર્ધા બતાવું થાય ત્યારે ક્યારેક ક્યારેક નેપોળી વિનોબાને મળતા, રાજનૈતિક પ્રશ્નોની, સમાજવાદ વગેરેની અર્થાં કરતા. એમના પર હંમેશા એવી છાપ પડતી કે વિનોબા વ્યૂહા વિદ્વાન તેમ જ તલવારની ધાર નેત્રી નીજી જીવિતોના એક અખંડ ચક્રમ વિચારક છે. વિનોબામાં નેપોળીને અસલામતી મૌલિકતા તથા પ્રેરણા દેવાની અદ્વૈત શક્તિ જણતી. વિનોબાનાં કેટલાંક લખાણો વાંચેલાં, તે પણ એમને સ્ફુર્તિદાયક લાગેલાં, ગાંધીજીએ ૧૯૪૦ માં બ્રહ્મચર્ય સંપ્રદાય વખતે આખા દેશમાં સૌથી વધારે યોગ્ય સંપ્રદાય તરીકે પસંદ કરેલા વિનોબાને જ પસંદ કરેલા તથા ગાંધીજીના મૃત્યુ બાદ સેવાગ્રામમાં મરેલ સંમેલનમાં વિનોબાએ રૂપરૂ માગેદર્શન આપેલું તેની પણ ઘેરી છાપ નેપોળીના મન પર હતી. આમ, ૧૯૫૦ માં વર્ધા ગયા ત્યારે મુખ્યત્વે વિનોબાને અને કિશોરલાલ ઈને મળવાની નેપોળીની નેમ હતી. પરંતુ શ્રીમત નારાયણ, રાધાકૃષ્ણ ગભર વગેરે મિત્રોએ મનગદારી, સેવાગ્રામ, ગોપુરી વગેરે બધે ફરતીને ત્યાં આવીને વિવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ નેપોળીને બતાવી.

આ બધી જગ્યાએ વિનોબાએ તૈયાર કરેલ નિષ્કાવાન કાર્યક્રમો મરેલા. મ. મોદી, નઈ તાલીમ, ગોપાલન વગેરે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી. પડેલાં તો નેપોળીને એમ કે મરવા વાંકે જીવતી ગાંધીજીની સ્થાપિતી કેટલીક જૂની સંસ્થાઓ ભેગા મળી. પરંતુ એમણે પ્રવક્તા ને ગુપ્ત બેનું તેથી તો એ ફગ થઈ ગયા : ‘જય ને ધનકર’ જીવન અને ચેતનના ભેગા અર્થમાં તેથી હું ફગ થઈ ગયો ! ઘણાં શક્તિશાળી અને કાળે-લિસવાળાં ઓનુરુપો અહીં શર્યાત્પૂર્વક નિસ્વાર્થભાવે ભક્તિ અને અયજ નિરા. સાથે કામમાં લાગેલાં હતાં. લોકોમાં આ કામની વાદબલ થતા કે આ કામને લોકોની માન્યતા મળશે એવી કોઈ વાતની એમને પડી નહોતી. અને જ્યાં તેમણે ને કરી રહ્યા હતાં તે બિલકુલ પાયાનું કામ છે. એમના પ્રયોગો લોકોના જીવન સાથે સીધા સંબંધ ધરાવે છે.’

જ્યોત્સના પવનારમાં વિનોબા સાથે પણ સંવાદથી વાતનૈત કરી. એમણે જણું કે સમાજવાદી પક્ષ પણ ગ્રામોદ્યોગ ઉપર બાંધે છે. ત્યારે વિનોબા બોલ્યા, ‘જયા પ્રશ્નોના કાર્યક્રમો ને મેનિકેરેડો હું બોઈ ગયા છું.’ જયા જ ગ્રામોદ્યોગની વાત કરે છે. પરંતુ એ વાતના ક્રિતાતાર્થી બાણે જ કોઈ સમજનું હશે અને સ્વીકારવચે તૈયાર હશે. ભારતમાં દરેકે દરેક માણસને કામ મળવું જોઈએ. માત્ર સિદ્ધાંતમાં તેનો સ્વીકાર કરો અથવા જાંઘણીમાં દરેકને કામનો અધિકાર છે એમ લખા દો, એટલાથી ન ચાલે. ગામમાં જેથી આ-ત્યારે ને આ-ત્યારે દરેકને કામ મળવું જોઈએ. દેશની આજની સ્થિતિમાં આ રીતે દરેકને કામ પૂરું પડી શકે એવું સાધન માત્ર ચરણો છે. તે માટે મિત્રો પર નિશ્ચય મુકવા કેટલા તૈયાર છે ? ચરખા સિવાય પણ ખીજી કોઈ રીતે ને ગામમાં દરેકે દરેકને પૂરું કામ આપી શકવું હોય તો હું ચરખાને ફેડી દેવા તૈયાર છું.’

આ રીતે જ્ઞાન આન્દોલનને જન્મ થયો. ખીલકોની જેમ
જ્યપ્રકાશને પશુ પક્ષી અલાલાતે તે એ જ હોતે કે આ રીતે
વળતીની ફેરવેહેણથી કરતાં તે સેઠકે વરસ લાગે. પદ્મ જે
વિનોદાને જોળખતા હતા. વિનોદા જેવા માનસે ગઠ છુદું
હેય. પશુને તેને સાવ જણાયથી કાઢી નાખી શકાય નહીં.
આને પ્યારે વાન એ કે આન્દોલનને ઉત્તેજાવે વિદ્યાન થતે
કેસ. ત્યાં જ્યાં જાણવર પ્રયત્ન કરવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સારાં
પ્રજિજ્ઞાન આવ્યાં, તેથી આ આન્દોલન તરફ જેઓની પ્રેરણા
વધુ ને વધુ પડેલાં જુદાં જુદાં જાને લેના વિને મંદિરાપૂર્વક
નિમ્મર કરવાની એમને હજાર પૃષ્ઠી ધીરે ધીરે તેઓ એવા નિર્ધર્મ
જર સ્વપ્નક પ્રકારે કે જેટલી સૌજન્ય શાકાહાર સંસ્કારી આન્દોલન
માં લાગે છે, તેટલી જાણી આવી પાછા યોગદાતામાં આવે, ને
જુદાં જુદાં જાને તેથી પ્રજિજ્ઞાન તરફ શ્રદ્ધા.

જયપ્રકાશના અન્ય સ્થાવરપાદી સાથીઓને પણ આ આદેશને ઓછેવત અંશે અપકર્ષાં હતા. જો કે એમને જેઓની જેટલી જાદા નહોતી એટલી. આ રીતે પણ જમીનનો સ્વાલ કાંઈક હળવો થતો હોય તો સારું છે, અને તેમાં આપણે પણ થોડો સહકાર આપવો જોઈએ. એવી એમની સૂચિત્ત હતા. પણ જેઓની જેમ કોઈ તરીકે કાંતિમાં દર્શન એમને આ આદેશમાં નહોતાં થતાં.

આમ, ધીરે ધીરે જયપ્રકાશનો એમના સાથીએ સાથેનો વિચારલેહ વધતો જતો હતો. આપણે પરિસ્થિતિનો અવલોકનમાં ફરક પડતો જતો હતો. રાજકારણ પ્રત્યેના દૃષ્ટિકોણમાં પણ ખાસ્તી સિન્તા હતી. ૧૯૫૨માં દેશમાં પહેલી સમાન્ય ચૂંટણી આવી રહી હતી. ૧૯૫૧ના ઓગસ્ટમાં રાંચીમાં સમાજવાદી પક્ષની કાર્યવાહીની બેઠક મળી. એક મત એવો હતો કે પક્ષના ટ્રાયના બધા જ કાર્યકરોએ ચૂંટણીમાં જિલા રહેવું. જેઓની મંતવ્ય એવું હતું કે આ બરાબર નથી. દરેક જગ્યાએ કમ સે કમ એક ટ્રાયનો કાર્યકર તો ચૂંટણીમાં જિલા ન રહે. માત્ર એક સતતની બહુમતીથી જેઓના મતવ્યની વિરુદ્ધ નિર્ણય થયો. પ્રથમ મહત્વનો હેતુઓ આપણે નૈમન્ટ્રેલ દેવ વગેરે ગેરહાજર સભ્યોને હાથેને એમનો અભિપ્રાય મંગાવ્યો. એમનો મત બહુમતીની તરફથી રહ્યો. જેઓને મન આ સામાન્ય બાબત નહોતી. રાજકારણ પ્રત્યેના એમના સમગ્ર અભિપ્રાયથી આ વિરુદ્ધ હતું. ૨૮ ઓગસ્ટ ૧૯૫૧ના રોજ એમણે કાર્યવાહીના સભ્યોને ઉદ્દેશીને એક પત્ર લખ્યો—

‘આપણા પક્ષની સ્થાવરપાદી હાથેને કાન્ય આ પહેલી વાર એક મહત્વની નીતિવિપરક બાબત અંગે હું મારી જાતને કાર્યવાહીથી બિહકુલ સિન્તા જૂમિકામાં જોઈ છું. બહુમતીથી આનો નિર્ણય તો આવી ગયો છે. તેમ છતાં આ નિર્ણય બદલાવવા માટે હજી હું એક વધુ પ્રયત્ન કરી જોઈ છું. પક્ષના વિશ્વાસ માટે તેમ જ લોકશાહી સમાજવાદના લાભ માટે આ બાબત અત્યંત મહત્વની છે. બીજો બધો લોકશાહી સમાજવાદના જે પ્રયોગો થયા છે, તેના હતાં આપણે કાંઈક જુદું કરવા અધીએ છીએ. બીજાએ ઠરાવો આપણું વલણ મુખ્યત્વે એ રીતે જુદું પડે છે કે લોકશાહી સમાજવાદી સમાજના નિર્માણ માટે રાજ્યની સત્તા અને રાજ્યનો અભિક્ષક જ એક માત્ર સાબત હોય એમ આપણે માનતા નથી. તે માટે લોકોનો અભિક્ષક અને નેત્રવરોજની લોકપ્રતિનિધિ પણ નિર્ધારિત આવશ્યક છે. એટલું જ નહીં. અંતરોજના એવું જ મહત્વ વધારે છે. આપણે બરેબર જો આમ માનતા હોઈએ તો ધારાસભાકીય પ્રવૃત્તિ અથવા સરકારનું કામ આપણે મન લોકો વચ્ચે જઈને કરવાના અત્યંત જોરમાં કામો કરતાં હરિમિત્ર વધુ મહત્વ ન હોઈ શકે. બને કામોનું કમ એ કમ સરખું મહત્વ છે એમ માનીએ તોયે બધા જ મહત્વના માણસોને મું કામ ધારાસભામાં મોકલી દેવા જોઈએ કે એકની

એક વ્યક્તિ બને કામ એક સાથે કરી શકે, એમ માનવું એ તો નરી આત્મવૃત્તિ છે. કાર્યવાહીના આ નિર્ણયનો અમલ થયો, તો આપણા દેશમાં લોકશાહી સમાજવાદનું લાભ ખતરામાં આવી પડશે. તેથી આની કેરવિચારણા કરવા તમને આમહું કરું છું. હું આશા રાખું છું કે કાર્યવાહી ચૂંટણીમાં જિલા રહેવામાંથી મને મુક્ત રાખશે, કેમ કે સંસદીય પ્રક્રિયા માટે મને બરીકે રુચિ નથી અને લોકોની વચ્ચે રહીને પ્રત્યક્ષ કામ કરવાની જ મને તીવ્ર ઇચ્છા છે.’

જેઓની રાજકારણ પણ વાસ્તવમાં લોકકારણ જ

રાજકીય ક્ષેત્રે તો ચૂંટણીમાં જિલા રહેવા માટે માણસો વલખાં મારતા હોય છે, આકાશપતાળ એક કરી મૂકતા હોય છે. ત્યારે આ માણસ ચૂંટણીથી પોતાને મુક્ત રાખવા માટે આટલી બધી વિનવણી કરી રહ્યો છે! કે ૧૯૪૬માં સરકારે ચૂંટણીમાં ટિકિટ મેળવવા માટેની ખાખી સામે યોતવણી ઉઘારીને કહ્યું હતું કે બંધારણસભાની એક એક બેઠક માટે મારી પારો મો-મો કોંગ્રેસ મેનોની ઝરજી આવી છે! રાજકોણના આવા વાતાવરણમાં જેઓની વાત કોને મળે જિતે? એમના અને એમના રાજકીય સાથીઓના આગે હવે જુદા પડી રહ્યા હતા. ઉપરાંત અહીં સૌથી નેધપાત્ર બાબત એ છે કે સ્વેચ્છામાં આવ્યા તે પહેલાં જ જયપ્રકાશનું રાજકારણ એ આવી રીતે ગાંધીનું રાજકારણ જ હતું. વાસ્તવમાં લોકકારણ જ હતું.

જયપ્રકાશ ચૂંટણીમાં તો પોતે ન જ જિલા રહ્યા. પણ આખા દેશમાં ધૂમી વળીને પક્ષનો ચૂંટણીપ્રચાર એમણે પૂરેપૂરો કર્યો. પરંતુ તેમાંયે એમની ભાત તો નિરાળી જ હતી. પક્ષના કાર્યકરોને એ કહેતા કે અનાસકાલાવે ચૂંટણીનું કામ કરજો, ચૂંટણી જ કાંઈ આપણું સ્વસ્વ નથી. ‘ચૂંટણીમાં આપણે થયો સારો દેખાવ કરવાના છીએ, તે વિશે મને હાજરી શકા નથી. તેમ છતાં આપણો પૂરેપૂરો ધમકકા યાચ તોયે મને મન કરી શકે પડતો નથી. એવું પરિણામ આપણા પ્રયાયો માટે એક વધુ પડકાર સ્થાપિત હશે. આપણે કોશિય કરવામાં કશીયે ક્યાસ ન રાખીએ. પરિણામની અપેક્ષા વિના આપણી ફરજ બળવીએ.’

પરિણામ ભાગે નિરાશાબળક આવ્યું. કોંગ્રેસ પછી સૌથી વધુ ટકા મત સમાજવાદી પક્ષને મળ્યા. પણ લોકસભાની પાંચસો જેટલી બેઠકમાંથી સમાજવાદી પક્ષ માત્ર ૧૨ બેઠક જ મેળવી શક્યો. આ હારની બવાનહારી જેઓએ પક્ષના નેતા તરીકે પોતાના સાથે લીધી. પરંતુ એમનું માનવું હતું કે લોકો વચ્ચે જઈને કરવાનાં સ્વભાસક કામો ઉપર પૂરું ધ્યાન ન આપવું તે આ હારનું મુખ્ય કારણ છે. આત્મનિરીક્ષણ કરીને આપણો પોતાની ઈમાજી દૂર કરવી જોઈએ.

પક્ષની અંદરનું કુદિચિત વાતાવરણ

પરંતુ પક્ષના કાર્યકરોનું માનસ જુદું હતું. ૧૯૫૨ ના મે માસમાં વચ્ચેમાં પક્ષનું અધિવેશન મળ્યું. તેમાં નેતાબીરીની

આકરી રીકાઓ થઈ. જ્યપ્રકાશ ઉપર અંગત પ્રકારે પણ થયા. વર્ગ સાધીઓ વચ્ચે પણ વિચારભેદ, વલણભેદ વધતા જતા હતા. કોર્તના મારણેથી ચાતરીને જ્યપ્રકાશ હવે શાધી-વિનાશની નીતિમતાના ઉપદેશો આપતા થઈ ગયા છે, એવાયે ગણુગણુટ સંભળાયા હાઓ હોતે. પક્ષની અંદર પણ ખેંચા-તાણી, જૂથઅંધી, કાનાકૂસી વગેરે વધતા જતાં હતાં. ચૂંટણીનાં પરિણામોની સમીક્ષા કરવા બિહારના કાર્યકરો મળ્યા હતા, ત્યારે હબરીબાગ ભેલમાંથી જેંંપીં સાથે લાગનારાઓમાંના એક એવા જેંંપીંના સાથીએ પુરિષાકા વહેંચી, જેમાં એમ પ્રતિપાદિત કરવાનો પ્રયાસ હતો કે જેંંપીંને કારણે પક્ષે વર્ગસંઘર્ષ છોડવો તેથી સમાજવાદીઓની હાર થઈ. જેંંપીં તો બપોળલાલના દાસ્ટ છે, એમણે કંઠેસને મદદ કરી ચૂંટણી ફેંદમાંથી પોતાના મનીતા ઉમેદવારોને વવારે મદદ કરી, વગેરે અનેક આક્ષેપો પણ થયા. આથી વ્યક્તિગત આક્ષેપગ્રાહ્યથી જેંંપીંના દિલને ભારે ચોટ લાગી. આસુભરી અંખે એ સમામાંથી બીરો ચાલ્યા ગયા અને એકાંતમાં જઈને ખૂબ રડ્યા એમને મારે આલુ' બધું વર્તન કરવાના બહાનુ હતું.

વિનાશના ક્રાંતિકારી દરિદ્રોષી અંગે અભિપ્રતિ

જ્યપ્રકાશ તાગડપાલ ખાતાના ઈર્ષ્યાગીઓના અખિલ ભાર-તીય સંઘના પ્રમુખ હતા. ટપાલીઓએ અગાઉ એક હડતાલ ખાડેલી તે સંદર્ભમાં ૧૯૪૯ માં સંઘના પ્રમુખના નામે જ્યપ્રકાશ અને કેન્દ્ર સરકારના સંદેશવ્યવહાર ખાતાના પ્રધાનના નામે રફી અહમદ ક્રીડવાઈ વચ્ચે વાટાઘાટો થયેલી. આ વાટાઘાટો દરમ્યાનની ક્રીડવાઈ સાથેની કેટલીક મૌખિક સમજૂતી અમે પાછળથી એ બે વચ્ચે ગેરસમજ બેલી થઈ. જેંંપીં એમ સમજેલા કે હડતાલના દિવસોની વેતનચૂકવણીની વાત ક્રીડવાઈએ માન્ય કરી લીધી છે એ આધારે જ જેંંપીંના કહેવાથી ઈર્ષ્યાગીઓએ ફરી હડતાલ બંધ રાખી હતી. પરંતુ ક્રીડવાઈએ આવી સમજૂતી થયાનો છનકાર એવો, જેંંપીંને લાગુ કે એક સમજૂત તરફ ક્રીડવાઈની વાત સ્વીકારી લીધા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. પરંતુ વાટાઘાટો દરમ્યાન થયેલ સમજૂતીને ત્યારે જ લેખિત સ્વરૂપ ન આપ્યું તે પોતાની ભૂલ હતી. ભાઈ મેવકે આવી રીતે માફલપણે વર્તવું બેઈએ નહીં. એટલે પ્રાશ્નિત રૂપે એમણે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કર્યું.

ઉપવાસની પદ્ધતિનો શુદ્ધ ઉપયોગ

વાસ્તવમાં આ ઉપવાસ હવે આંતરિક છટપટાહટને કારણે જ હતો. પરિત નેહરુએ કહેલું જલુ મોકલ્યું કે વ્યવસ્થાકર્તાની માન્યતા મુજબની સમજૂતીને હેતુએ સ્વીકાર કરી લઈએ, તો શું ઉપવાસ બંધ રાખ્યો ? જલુ જેવો પીળો કણ કે હવે એવો કોઈ સવાલ નથી, આ ઉપવાસ કેવળ આત્મશુદ્ધિ પૂરતા છે. ઉપવાસ શરૂ કરતી વખતે આપેલા નિવેદનમાં એમજ બોલ્યાં : ‘હાલના ઉપવાસને તે વાટાઘાટો સાથે (ઐતિહાસિક સંદર્ભ સિવાય), કેન્દ્ર સરકાર સાથે તેમ જ શ્રી કીડવાઈ સાથે કોઈ નિરૂપત નથી. એક બહેર કામમાં મેં બેદરકારી અને ગાંદેશપાત્ર દ્વારબંધ છે, તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે આ છે. આને તે ભૂલ તો માન લઈતકંઈ છે. ભવિષ્યમાં મારી કરેલે અદા કરવા માટે આ ઉપવાસ ખોળે વધુ થોડા બનાવશે, એવી આશા રાખું છું. ઉપવાસ દરમ્યાન મારી સરવાની ઈચ્છા નથી. ઉપવાસ સંપૂર્ણ થઈ વ્યક્તિગત બાળ્યત હોવાથી તે અંગે કશી બહેરકાર. દેખાશે કે સહાનુભૂતિ પ્રદર્શન થાય એમ હું ઈચ્છતો નથી. ખાસ કરીને ટપાલીએ એમ ન માને કે આ બાળ્યતમાં તેમની કોઈ બચાવકારી છે, અને મારે ખાતર તેઓ કોઈ આદાલતનો માર્ગ ન લે.’

આત્મશુદ્ધિના યજ્ઞનું સ્વરૂપ

પૂતામાં ડોન લિનશા મહેતાના પ્રાકૃતિક ચિકિત્સાલક્ષમાં ૨૪ જૂનથી ૧૩ જુલાઈ સુધી વ્યવસ્થાકર્તા ૨૧ નિવસના ઉપવાસ થયા. ઉપવાસ બહુ સારી રીતે ચાર પડ્યા. કોઈ ખાસ તકલીફ ન પડી. વધારે શાંતિ અને પ્રસન્નતાનો અનુભવ થયો. સમાજવાદી અને માસ્કવાદી ફિલસૂફી માટે આ વસ્તુ બિલકુલ નવી હતી. ખાસ કરીને એ ફિલસૂફીમાં માનનારા મિત્રોને ઉદ્દેશીને જેવોપીએ ઉપવાસ બાદ કહ્યું : ‘ઉપવાસ આગળ વધતા જવા તેમ તેમ તેમજ ઉત્તરનાર એક આત્મશુદ્ધિની સાધનાત્વ’, આત્મશુદ્ધિના યજ્ઞનું સ્વરૂપ પડ્યું. એક એક દિવસ પસાર થતો ગયો અને તે નવી આંતરિક શક્તિ આપતો ગયો અને ક્યારેક એક અનપેક્ષિત અનુભૂતિ કરાવતો ગયો. આત્મશુદ્ધિ માટે હું કોઈકે કરી રહ્યો છું એવો દાવો કરતાં પહેલાં અને સંકાય થતો હતો. આંતરમાં ‘કોઈકે કરીએ તો આપણને આપણા એટલા બધા રોપો અને કુર્મોગો દેખાય કે બહેરમાં આત્મશુદ્ધિની વાત કરતાં છંદ ન થાય.પરંપરાગત રીતે બોલેએ તો સમાજમાં અનિષ્ટો દૂર કરવા માટે સમાજવાદનો માર્ગ વ્યવસ્થા પરિવર્તન ઉપર રહ્યો છે. પરંતુ અનુભવે આપણે બેચું છે કે કેવળ વ્યવસ્થાપરિવર્તન પ્રવૃત્તિ નથી. અનિષ્ટાત માનવ, કે જે સમાજના મુળમાં છે, તેમજ પંચિર્વન કરવું બોલેએ. તેથી જ આપણે માનવીય મુદ્દા ઉપર અને શુદ્ધ સાધને. ઉપર વધુ ને વધુ ભાર મૂકતા રહ્યા છીએ. છતાં આ વાતનું મહત્ત્વ પાંચાંબજે તરફ આપણે અને વસ્તુ નથી. અભ્યાસક્રિયા, સંઘર્ષ, લાલચસંઘર્ષ પર વધુ ભાર મૂકેલે વહેરે રહ્યો છે. આપણે તે સમાજવાદની એવા કરવા માંગતા હોઈએ, અને એક નવા સમાજ અને નવા માનવ બિનનુ કરવા માંગતા હોઈએ. તે આપણે આપણી જાતને ને મનુષ્ય માટે

માથમ બનાવવું બોલેએ. એ ખરું કે એક વાર સાચા સ્વરૂપની સમાજવાદી વ્યવસ્થા અને સંસ્થાઓ ઉભી થયો તે માનવને અને સમાજને ધરશે. પરંતુ સોથી પહેલાં આ વ્યવસ્થાને અને સંસ્થાઓને ધરાવતી જવાબદારી કોણ ઉપાડે ? સ્વાભાવિક છે કે, આપણે પોતે જ તે જવાબદારી ઉપાડી પડશે. શું સંકોચોથી એમ નથી કહેવાયું કે એ મોડું જ પેતાની ખારાશ શુભાવરો, તો તેને ખાતર કઈ રીતે કરીશું ?

માથમ લેવો શું કામ અને ?

ઉપવાસ દરમ્યાન ગીતા. ઉપનિષદ અને હકસંવેત “ધ પેરાનિયલ ફિલોસોફી” પુસ્તક વંચતા રહેતા. ભગતો સાંભળતા અને વિચારતા રહેતા. ચિંતનનું ચક્ર ચાલ્યું કરતું. કોલનિય યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર રિચર્ડ પાર્ક મળવા આવ્યા. એમને પૂછ્યું, ‘કોઈ માથમ લેવો કે સામે શું કામ અને ? પ્રોફેસર પાર્કે તેનો જવાબ નહોતો. હું ફિગર આવ્યા. એમને પૂછ્યું. એ ચર્ચિ થઈને કહેવા લાગ્યા, ‘શું તમે ધાર્મિક બની રહ્યા છો ?’ જવાબમાં જેવોપી બોલ્યા, ‘ખબર નથી, ધાર્મિક શબ્દનો તમે શો અર્થ કરો છો ? હું ઈશ્વર નામની કોઈ વ્યક્તિમાં નથી માનેતો. જલુ હું એવી સંસ્કૃતિ અવશ્ય ઉની કરવા માથું છું, જેના આધારે માથમ સર્વોચ્ચ સ્તરે સુધી પહોંચી શકે.’

ઉપવાસ દરમ્યાન મુખ્યત્વે આ જ ચિંતન ચાલ્યું. ૧૯૪૮ માં ગાંધીજીની હત્યા બાદ તુરંત નાસિક અધિવેશનમાં વ્યવસ્થાએ આસ્પંદ ‘મતિકારી નીતિશાસ્ત્ર’ છોડીને ગાંધીજીની સાધનશુદ્ધિની વાતનું પ્રતિપાદન કર્યું. ત્યારથી જે દેર-વિચારણા આલેલી તે હવે તેના તરફ મુક્ત ફિલતાઈ તરફ આગળ વધી રહી હતી. હિસાની વ્યાવહારિક વ્યર્થતાની પ્રતીતિ ત્યારે થઈ ચૂકી હતી. હવે અહિંસાની આધ્યાત્મિક પુશ્કિતોનો સાક્ષાત્કાર ધરાવતી ઘડી પાછી ગઈ હતી. પુનર્વિચારની આકૃષ્ટ થયેલ અહિંસા હવે તેના અંતર બિંદુએ ખેંચાઈ રહી હતી.

આસ્પંદનો કંકાભરત ભૌતિકવાદ

માનવીય સમાજની ટ્રેસણા ન આપી શકે

તીવ્ર મનોમંથન અને ચિંતનને અંતે વ્યવસ્થાકર્તા એવા નિર્ધાર પર પહોંચ્યા કે આસ્પંદનો કંકાભરત ભૌતિકવાદ માથમને લાભદાયી અને સાચા ધર્મની ટ્રેસણા આપી શકે નથી. એમને કહ્યું : ‘ક્યાં કરેલો સુધી મેં કંકાભરત ભૌતિકવાદની દેડીની પૂલ કરી છે. ખીલ કોઈ ૧૧ ફિલસૂફી કરતાં કંકાભરત ભૌતિકવાદની ફિલસૂફી અને ભૌતિક રીતે વધુ સંતોષકારક લાગી હતી. હેતુએ ફિલસૂફીની મારી મુખ્ય ભાગ બે કે અનુભવવારની રહી છે. તેમ છતાં એક વાત લે : મારી સાથે એ કાલે જેની સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી છે કે, કોઈ ૧૧ પ્રકારનો ભૌતિકવાદ આસ્પંદને બધા સ્વર્ણમાં અનવ મનગળાં આપીનેથી જ સાવ વંચિત બનાવવા મુકે છે. ભૌતિક સંસ્કૃતિમાં નગરુકને સારું માનવ અનુભવ મટે કોઈ શુદ્ધિમય ક્રેડલ રહેતી જ નથી. નથી અને કોઈ આસ્પંદ થઈ

આઠરી દીકાઓ યાદ. બપુપ્રકાશ ઉપર અંગત પ્રકારે પણ થયા. વરિષ્ઠ સાથીઓ વચ્ચે પણ વિચારબેદ, વલ્લુબેદ વધતા જતા હતા. ક્રાંતિને આગેથી ચાતરીને બપુપ્રકાશ હવે ગાંધી-વિનોબાની નીતિમાતાના ઉર્જાને આપતા યાદ થયા છે, એવાને ગળગળુટ સંભળાવા લાગ્યો હતો. પક્ષની અંદર પણ એવા-તાણી, જૂથબંધી, કાનાકૂસી વગેરે વધતા જતાં હતાં. સૂઝાંડામાં પરિણામોની સમીક્ષા કરવા ગિહારના કાર્યકરો મળ્યા હતા, ત્યારે હબરિયાય નેલમાંથી જે૦પી૦ સાથે લાગનારાઓમાંના એક એવા જે૦પી૦ના સાથીએ પુસ્તિકા વહેંચી, જેમાં એમ પ્રતિપાદિત કરવાનો પ્રયાસ હતો કે જે૦પી૦ને કારણે પક્ષે વર્ષસંધર્ષ છોડ્યો તેથી સ્થાનવાદીઓની હાર થઈ. જે૦પી૦ તો જવાહરલાલના દેસત છે, એમણે કેમિસને મદદ કરી ચૂટણી ફૂંસાંથી પોતાના માનતા કોમિશ્નરોને વધારે મદદ કરી, વગેરે અનેક આક્ષેપો પણ થયા. આવી વ્યક્તિગત આક્ષેપખાટથી જે૦પી૦ના ફિલને ભારે ચોટ લાગી. આંધુભરી આંખે એ સલામતી ઊઠીને આવ્યા ત્યાં અને એકાંતમાં જઈને ખૂબ રહ્યા. એમને માટે આવું બહુ વર્તન કલ્પના પહોંચતું હતું.

વિનોબાના ક્રાંતિકારી દષ્ટિકોણ અને પ્રતિભા

કરમચાન જુદાન આન્દોલન વ્યાપક ને વ્યાપક થતું જતું હતું. ૧૯૫૨ ના એપ્રિલમાં સેવાપુરમાં સંવેદ્ય સમેલન મળ્યું, ત્યાં સુધીના એક વરસના ગાળામાં પાંચેક હબર દાતાઓ પાસેથી કુલ એક લાખ એકર જમીન જુદાનમાં મળી ચૂકી હતી, અને જુદાનનું કામ આખા દેશમાં ઉપાડી લેવાની બવાબદારી સર્વ સેવા સંઘે પોતાના માથે લીધી હતી. બપુપ્રકાશનું ધ્યાન સતત આ આન્દોલન તરફ રહ્યા કરતું. એટલે વિનોબાની પદ્ધતિના ઉત્તરપ્રદેશના બાંદા ગિલ્લામાં ચાલી રહી હતી ત્યારે ૧૯૫૨ ના મે માસની ૩૦ તારીખે જે૦પી૦ જઈને વિનોબાને મળ્યા. પેટ ભરીને એમની સાથે ચર્ચા કરી લીધી. આ વાતચીત પરથી બપુપ્રકાશને પાકી ખાતરી થઈ ગઈ કે વિનોબાનો દષ્ટિકોણ ખુનિયાદી રીતે ક્રાંતિકારી છે. એમણે એવું કે વિનોબા એક એવી વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવા ગંગે છે, જે આખાથે સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક માળખામાં સમગ્ર પરિવર્તન આણે, એ સમસ્યાઓની જગમાં જવા માગે છે. આ કેવળ જમીન વહેંચવાનું આંદોલન નથી. આથી આ આંદોલનમાં પોતે ખમ્મ આપશે, એવી ખાતરી જે૦પી૦ વિનોબાને આપી આવ્યા.

અંતરપાલ પરિશુદ્ધિ માટેનું નિમિત્ત

બપુપ્રકાશના જીવનમાં ધરમળણી પરિવર્તન થવાની ઘડી હવે આવી ચૂકી હતી. એક નવપ્રખાલુનો આરંભ થવાનો હતો. તે માટે જુદાં કેટલુંક છોડવાની જરૂર હતી, અંતરપાલ પરિશુદ્ધિ કરી લેવાની જરૂર હતી, અંતરપ્રમત્તા અતલ ભિંમલમાં ફળદ્રુપ મારી આવવાની જરૂર હતી. અને આ માટેનું નિમિત્ત થવું સારૂ સંજોગનું પરિસ્થિતિમાંથી ઊભું થઈને સામે આવી ચૂકું.

બપુપ્રકાશ તારનંદપાલ ખાનાના કર્મચારીઓના અમિલ બાદનીય સંઘના પ્રમુખ હતા. દખાણીઓએ અગાઉ એક હંદસા પાર્ટી તે સંઘમાં ૧૯૪૯ માં સંઘના પ્રમુખના નામે બપુપ્રકાશ અને કેન્સ સરકારના સંદેશવ્યવહાર ખાતાના પ્રધાનના નામે વ્હી અહમદ કીઝનાઈ વચ્ચે વારાણસી થયેલી, આ વારાણસી દરમ્યાનની કીડવાઈ સાથેની કેટલીક મૌખિક સમજૂતી અને પાછળથી એ બે વચ્ચે ગેરસમજૂતી ઊભી થઈ. જે૦પી૦ એમ સમજેલા કે હંદસાના દિવસોની વેનનચૂકવણીની વાત યીવાઈએ માન્ય કરી લીધી છે. એ આધારે જે જે૦પી૦ના કહેવાથી કર્મચારીઓએ કરી હંદસાલ બંધ રાખી હતી. પરંતુ કીડવાઈએ આવી સમજૂતી થવાને ઇનકાર કર્યો. જે૦પી૦ને લાગ્યું કે એક સમયના તરફે કીડવાઈની વાત સ્વીકારી લીધા સિવાય બીજો ઉપાય નહોતો. પરંતુ વારાણસી દરમ્યાન થયેલ સમજૂતીને ત્યારે જે લેખિત રજૂ થયેલ ન આપ્યું તે પોતાની જાણ હતી. બહિર સેવકે આવી રીતે શોકેશપણે વર્તવું એટલે નહીં. એટલે પ્રાચિત્ર કંપે એમણે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરવાનું નક્કી કર્યું.

ઉપવાસની પદ્ધતિનો શુદ્ધ ઉપયોગ

આ ઉપવાસ કોઈની સામે અથવા કશું જે મેળવવા માટે નહોતો. માત્ર પોતાની ભૂલના પ્રાધિક્રિત માટે અને પોતાની આત્મસુધારણા માટે જ હતો. ઉપવાસ કરવાનો નિશ્ચય એમણે ૧૯૫૨માં જાહેર કર્યો. પરંતુ કામના દબાણને લીધે તથા મિત્રોના દબાણને લીધે તે પાર પડી શક્યો નહોતો. હવે ૧૯૫૨માં ૨૩ જૂનથી આ ઉપવાસ શરૂ કરવાનું એમણે નક્કી કર્યું.

આ અંગે “હરિજન”માં ખ્યાલેલાલજીએ લેખ લખ્યો : ‘ગાંધીજીના અવસાન પછી ઉપવાસની પદ્ધતિને યોગ્ય ઉપયોગ થવા કરતાં દુરુપયોગ જ વધારે પ્રમાણમાં થયો છે. શ્રી બપુપ્રકાશના ઉપવાસ એ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સાચા ઉપયોગનો દાખવ્યો છે. તેમના ઉપવાસ કોઈની પણ સામે નથી. તત્વતઃ એ આત્મશુદ્ધિ માટે છે. જેઓ ગાંધીજીને અનુસરવાનો કાવો કરે છે એવા લોકોના વિચારો પણ જોવાયે ચડી જવા લાગ્યા છે એવે વખતે શ્રી બપુપ્રકાશ જેવા પુરુષ ગાંધીજીની સંખ્યામહત્તી શિલ્પકૃતિ સાથે જે એકદમ એવી પદ્ધતિ અમલનું શુદ્ધમાં શુદ્ધ ઉદાહરણ પૂરું પાડી રહ્યા છે, એ બહુ સારી વાત છે. શ્રી બપુપ્રકાશના ઉપવાસ ૫૦ સંવતર સમ્બંધીત મંદોર છે.’

કિશોરલાલ મશરવા નવે પણ આ ઉપવાસ ગાંધીજીના સિકાતો પર સોખ આના ખગ જીનું છે એમ કહીને ઉમેર્યું કે બપુપ્રકાશના અનુયાયીઓ પણ આધારમાં ફેરેતી રહ્યા છે, સારે બપુપ્રકાશને આ ઉપવાસ દ્વારા એક નવો અવદર્શ રજૂ કર્યો છે.

વિનોબાએ પ્રખ્યાતલીટા પરના પત્રમાં લખ્યું : ‘મેં એમને ઉપવાસ અંગે મારો અભિપ્રાય કહ્યો જ હતો કે, લોપના ડિસાથે પ્રાચિતિની માત્રા અધિક બનવાય છે. એમને પણ તે કબૂલ કર્યું હતું. પરંતુ અંદરની એક છત્રકાહટ હતી. એટલા માટે પોતાના માનસિક સંદર્ભને એમણે કાચમ રાખ્યો, ને પગ સારું જ થયું.’

વાસ્તવમાં આ ઉપવાસ હવે અતિરિક્ત છટકાદહને કારણે બે ડના. પરિત તેહરે કહેલું પલુ મોકલ્યું કે વ્યવસ્થાની માન્યતા મુજબની સમજૂતીને હજારે સ્વીકાર કરી લઈએ, તો શું ઉપવાસ બંધ રાખાયો ? પછી એંબીએ કહ્યું કે હવે એવો કોઈ સવાલ નથી, આ ઉપવાસ કેળા આત્મશુદ્ધિ પૂરતા છે. ઉપવાસ શરૂ કરતી વખતે આપેલા નિવેદનમાં એમણે જણાવ્યું : 'હાલના ઉપવાસને તે વારાધારો સાથે (ઐતિહાસિક સંદર્ભ સિવાય). કેન્દ્ર સરકાર સાથે તેમ બી કીડવાઈ સાથે કોઈ નિરુપત નથી. એક અંદર કામગીરી બેદરકારી અને ગાંઠવણું કાપવું છે, તેના પ્રાથમિકરૂપે આ છે. બાળે તે જૂલ તો માથ દટાડવું છે. હાલિયામાં મારી ફરેને બદલ કરવા માટે આ ઉપવાસ અને વધુ બેન્ડ બનાવવો. એવી આશ રાખું છું. ઉપવાસ દરમિયાન મારી મરવાની હમ્મકા નથી. ઉપવાસ સંપૂર્ણપણે વ્યક્તિગત બાબત હોવાથી તે અંગે કશી ભરેસાત. દેખાવો કે મહાભૂતિયું પ્રદર્શન થાય એમ કું' હજીનો નથી. ખાસ કરીને ટપાલીએ એમ ન માને કે આ બાબતમાં તેમની કોઈ જવાબદારી છે. અને મારે ખાતર તેઓ કોઈ વ્યાંહાલમને નાજા ન લે.'

આત્મશુદ્ધિના યજ્ઞનું સ્વરૂપ

પૂનામાં ડોન સિનથા મહેતાના પ્રાર્થિક ચિકિત્સાલક્ષમાં ૨૩ જૂનથી ૧૩ જુલાઈ સુધી વ્યવસ્થાક્રમ ૨૧ સ્વિક્ષ્મા ઉપવાસ લખા. ઉપવાસ યજ્ઞ મારી રીતે પાર પડ્યા. કોઈ ખાસ નકલીક ન પડી. વધારે શાંતિ અને પ્રત્યક્ષગાને વ્યુત્પન્ન થયો. સમાજવાદી અને માસ્કવાઈ ફિલસૂફી માટે આ વસ્તુ ગિલકુલ નથી હતી. ખાસ કરીને એ ફિલસૂફીમાં માનનારા મિત્રોને ઉદ્દેશીને એંબીએ ઉપવાસ બાદ કહ્યું : 'ઉપવાસ આગળ વધતો ગયા તેમ તેમ તેણે ઉત્તરેતર એક આત્મશુદ્ધિની સાધનાનું. આત્મશુદ્ધિના યજ્ઞનું સ્વરૂપ પકડ્યું. એક એક દિવસ ખસાર થતો રહ્યો અને તે નવી આંતરિક શક્તિ આપતો ગયો અને ક્યારેક એક અનપેક્ષિત વ્યુત્પન્ન કરાવતો ગયો. આત્મશુદ્ધિ માટે કું કોઈક કરી રહ્યો છું' એવો દાવો કરતાં ખરેખર અને સચોટ થતો હતો. ન્યાતમાં કોઈકું કરીએ તો આપણને આપણા કોરસા પણ દોષો અને દુર્ગંધો દેખાય કે અંદરમાં આત્મશુદ્ધિની વાત કરતાં હજી ન હિયો!.....પરંતુએ રીતે બેઠાએ તો સમાજમાં અનિયો દુર કરવા માટે સમાજવાદને. મારું બ્યવસ્થા પરિવર્તન હવે રહ્યો છે. પરંતુ અત્યુભવે આપણે લેણું છે કે રૂપે બનરસાશ્વરિવર્તન પડેલું નથી. અગ્નિમાન મનન. કે જે સમાજના મુશ્કાળ છે. તેણે સિધ્ધાંત કહ્યું' એવેએ. તેથી જ આપણે માનવીય મર્યાદા ઉપર અને શુદ્ધ સાધના ઉપર જરૂર ને વધારે મૂકવા કયા હિમ્મત. જ્યાં આ વસ્તુ બનરસ પડાવવાને હવે આપણે મન વડનું નથી. અન્યત્રિય, સંકળ, ક્ષાલકરૂપે ખે બંધકૂશ વધેને મારી છે. અમારું તે સમાજવાદની જોડા કરવા માટે. ગોઠવે. અને એક નવું. સમાજ અને નવો નવો લિનન. રાસ મર્યાદા કોઈએ. તે. આપણે આપણે જાણે તે કાલે કહ્યું

માથમ જતાવણું બોલે. એ ખરું કે એક વાર સવા સ્વરૂપની સમાજવાદી વ્યવસ્થા અને સંસ્થાઓ કહી થયે તે માનવને અને સમાજને ધરે. પરંતુ સૌથી પહેલાં આ વ્યવસ્થાને અને સંસ્થાઓને યજ્ઞવાની જવાબદારી કેળા ઉપાને ? સ્વાભાવિક છે કે આખું પોતે બે તે જવાબદારી ઉપાડી પડે. શું સંસિધી એમ નથી કહેવું કે બે મીડું જ ખેતાની ખાખા હમ્મકા. તો તેને ખરું કઈ રીતે કરવું ?

માણસ ભલો શું કામ અને ?

ઉપવાસ દરમિયાન ગીતા. ઉપનિષદ અને હસ્તલેખ " ધર્મનિયલ ફિલોસોફી " પુસ્તક વાંચના રહેતા, ભરનેના સાંભળતા અને વિચારતા રહેના. ચિંતનનું સ્વ આપના કરવું. પ્રાથમિકા હુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર રિચર્ડ પાર્ટ મળવા આવ્યા. એમને પૂછ્યું. 'કોઈ માણસ ભલો કે સાગે શું કામ અને ?' પ્રોફેસર પાસે તેનો જવાબ નહોતો. તુઈ ફિલર આવ્યા. એનેર પૂછ્યું, એ ચકિત થઈને કહેવા લાગ્યા. 'શું તમે ધાર્મિક જાની રહ્યા છો ?' જવાબમાં એંબી બોલ્યા. 'અગર નહીં, ધાર્મિક મુદ્દાને તમે ગેા અર્થ કરો છો ? હું' હંદર નામની કેઈ વ્યક્તિમાં નથી માનતો. ખુબુ કું એવી સંસ્કૃતિ અવશ્ય કેવી કરવા માટે કું. જેના આધારે માણસ સર્વેવ્ય સુખ નથી પહેલી થશે.'

ઉપવાસ દરમિયાન મુખ્યત્વે આ બે ચિંતન ચાલ્યું. ૧૯૮૮ માં ગાંધીજીની હયા બાદ તુજા નાસિક અધિવેશનમાં નવમકરે સાક્ષરનું " ક્રાંતિકારી નીતિગ્રાન્થ " છોડીને ગાંધીજીની નામના શ્રુષિની વાતનું પ્રતિપલન કર્યું. ત્યારથી જે કેમચિત્સાગ્રા અધિવી તે હવે નેના તર્કયુક્ત ફિલસૂફી તરફ તાગે વધી રહી હતી. રિસાની વ્યાવસાયિક અર્થતંત્રની પ્રતિનિ ત્યાગે મળે મુજા હતી. હંદે અધિસાની આર્થિકનિક પ્રતિક્રિાને સાક્ષાતકાર કરાવી થકી પાછી ગઈ હતી. પુનર્વિચારણી ચાલુ રખેલ પ્રતિયા તરે નેના રચન મિલેએ ખરેખરી રહી હતી.

માસ્કનો દંદાત્મક બૌત્તિકવાદ માનવીય અસાજની પ્રેરણા ન આપી શકે

તીક મનોકરન અને ચિંતનને અને જડપ્રકાર છેવટે એકા નિકાસ પર પહોંચે. કે માસ્કનો દંદાત્મક બૌત્તિકવાદ ન મુલને લાસાઈની અને તારા સવાની રેશના ચર્ચા. હો નહીં. એક જે રખા : ' જ્યાં વરેકો સુધી મે' દંદાત્મક બૌત્તિકવાદની દેખાઈ પૂજા કરી છે. બ્યુટ કેઈ જુ મિલેએ સનાં દંદાત્મક બૌત્તિકવાદની હિમ્મતી અને પૌરિક રીતે વધુ નિવેશકાર કરી રહી. હજી ફિલસૂફીની મારી મુલ મેમ રીતે કે જુમને નીકરી છે. તેમ હજી એક વાર તો મારી સાક્ષ દેશા રોડી ને જુ મુજા રે કે કેઈ ૧૫ મકરે. બૌત્તિકવાદ કમ્પ્યુટને ખાન નર્ચનાં મનન અનરૂપે સરખેમગી જ મહક રચિત આપના કું રે. બૌત્તિક સંસ્કૃતિ. ન મુલને ને. રેશના પાછા તરે કેઈ સંસ્કૃતિ ને. નેઈ ન મુજા. એક ને વધુ ન મુજા કરે.

સુધા છે કે લક્ષ્યાર્થી અને સારા થવાની પ્રેરણા માટે માણસે ભૌતિકવાદથી પર થવું પડશે. આનો અર્થ એ થશે કે સામાજિક નવનિર્માણનું કામ ભૌતિકવાદી દિલ્લસૂઝીના પ્રેરણા દેણ કનપિ સફળ થઈ શકે નહીં.

જો બધે ભૌતિકવાદની જ યોલવાવા હોય, તો માણસ સારો થાય શું કામ, ખીજા માટે કષાય શું કામ, નૈતિક આચરણ કરે શું કામ ! ન કોઈ ઈશ્વર છે, ન આત્મા છે, ન નીનિમતા છે, ન આ જીવનથી પર ખીજું કોઈ છે. માણસ બેઠ ડબ્બેના પણ સસુચ્ય માય છે, આકસ્મિક રીતે અસ્તિત્વમાં આવી પડ્યો છે, અને તુરંત ફરી પાછો બેઠ ડબ્બા અનંત મહેદધિમાં સમાઈ બબ્બા છે. —આવી ભૌતિકવાદી દિલ્લસૂઝીના પાયા પર સામાજિક નવનિર્માણ સંભવ નથી. જરૂરીતિકવાદનો અંતિમ સત્ય તરીકે ઇન્કાર કરીને જ આપણે માણસને એક નૈતિક સ્તર પર જોડી ઉઠાવી રાખીએ, અને તેને પોતાના સર્વોચ્ચ વિકાસની પ્રેરણા આપી શકીએ. ભૌતિકવાદથી ઉપર જીતીને જ માણસ પોતે પોતાનો નિર્મતા બની શકે અને પૂર્ણ માનવતાને સાધી શકે. આવી રીતના માનસ નવનિર્માણ વિના સમાજનું નવનિર્માણ શક્ય અસંભવ છે. હું માત્ર શરીર નથી, ચૈતન્ય છું, સર્વવ્યાપ્ત ચૈતન્યનો એક અંશ છું, તેની પૂર્ણતા માટે મારે સારા બનવું જોઈએ.

આ રીતે જેઓએ માર્ક્સવાદની દિલ્લસૂઝીનો ત્યાગ કર્યો તેને પરિણામે ગાંધી-વિચારને તેના પૂર્ણ અર્થમાં સમજવા તેમ જ અપનાવવા માટેનો માર્ગ એમને માટે ખુલ્લો થયો. અસાર સુધી માર્ક્સવાદી વિચારસરણીનું મોઢું કાંઈક બાધાઉપ થતું હતું તે દૂર થયું. મોટું મસાણીએ આને જેઓના “માર્ક્સવાદ સાથેના છૂટાછેડા” કહ્યા. અજોક મહેતાએ લોહિલા પૂના એક પુસ્તકમાં લખ્યું : “માર્ક્સવાદ સાથે એમને બેઠી રાખતી નાભિનાળ કપાઈ ગઈ.” પરંતુ જેઓના જીવનમાં આ જે પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું, તે આના કરતાં વધુ વ્યાપક અને જોડો અર્થે ફરાવતું હતું તથા તેના વધુ દુઃખનો ફલિતાર્થો હતો. “આ એક આંતરિક છટકા બની”

વરસો પછી ઘઠાવિઘા મંદિરની બહેનો સાથેની વાતચીતમાં જયપ્રકાશજીએ કહેવું : “ઉપવાસ દરમ્યાન ભીતર અંતરમાં કંઈક અનુભૂતિ અને પ્રસન્નતા થઈ, તેવું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.”

એમને પૂછવામાં આવ્યું કે, ‘તમને કાંઈ આધ્યાત્મિક પ્રેરણા થઈ ?’

જયપ્રકાશ : ‘કહેવું બહુ કઠણ છે. પણ ઉપવાસ દરમ્યાન ભાતશી એક પ્રશ્ન જોડો રહ્યો કે માણસને ભવાઈ માટેની પ્રેરણા કોમથી મળે છે ? ભૌતિકવાદથી આવી પ્રેરણા કહી ન શકી શકે. આત્મ જિન દરતા કરતા મેં માર્ક્સનો ભૌતિકવાદ છોડ્યો અને અધ્યાત્મ તરફ વલણ પેદા થયું. આ એક આંતરિક ઘટના બની. તે વખતે ભાતરથી કાંઈક inspiration—પ્રેરણા

મળી, અવાજ મળ્યો, અને તમે inspiration — આધ્યાત્મિક કહેવું હોય તો સ્વીકારો છો.’

આ ઘટના પછી ઈશ્વર વાચન રજાનું ત્યાગ બંધપડાવણ કરેલા : ઈશ્વર શું છે, કેવો છે તેની મને થી ખબર ? વધુ કશું કે તમ છે એવો બાનુભવ થાય છે..... કાંઈક અસ્તિત્વ, સર્વભૂમિક શક્તિ.

માર્ક્સ-ગાંધીના જીવનદર્શનમાં પાયાના ફરક

પાછળનાં વર્ષોમાં અસ્થાન હતે એક વાર માર્ક્સવાદ અને ગાંધીવાદ વિશે જેઓના સાથે થયા ફરી દુનિા. તેમાં છેલ્લે એમણે પૂછ્યું, ‘પોતાના આઈર્ન સમાજ વિન માર્ક્સનું એક લખતું હતું, અને ગાંધીનું એક લખતું હતું. પરંતુ ગાંધીનું જીવન વિશેનું દર્શન કાંઈક છુટું હતું. ગાંધી ઈશ્વરમાં માનવા, બબ્બાં માર્ક્સ નોડોતા માનવા. શું અને લીધે આઈર્ન સમાજ વિશેના એમના અંતિમ દર્શનમાં કોઈ ફરક પડે છે અથવા ?’

જયપ્રકાશજી સારપૂર્વક બોલ્યા : ‘મને લાગે છે કે આને લીધે અલગ ફરક પડે છે.’

ગાંધીજી પોતે માર્ક્સનું શબ્દબદ્ધ સાહિત્ય ૧૯૪૩-૪૪ ની આગાધાન મહેલમાંની એમની અટકાયત દરમ્યાન વાંચી ગયા હતા. ત્યાર બાદ યાજેલાલજીએ એમની સાથે માર્ક્સના વિચારો વિશે લંબાણથી ચર્ચા કરી હતી. તે ચર્ચામાં ગાંધીજીએ કહેવું : ‘માર્ક્સવાદીએ વિચારને બળે મજબૂતથી અડો કાઢ્યો હોય એમ લેખે છે, તથા મન યા ચિત્તને ભૌતિક પરિસ્થિતિની પ્રતિક્રિયા તરીકે લેખે છે. હું તે સ્વીકારી શકતો નથી. પ્રદાર્ય તથા મન ઉભયથી પગ અને અતીત તે (ઈશ્વર) છે. મારા દિલમાં વિરાગતમાં એ જીવંત સિદ્ધાંતની પ્રતાપિતિ મને હોય તો, મારા મનને કોઈ પણ બંદીવાન કરી શકે નહીં. આ મારે માટે કોઈ સિદ્ધાંત નથી, એ અનુભવ-સિદ્ધ હકીકત છે..... છટકાઓની પગપાતુ, એ છટકાઓ નિર્માણ કરનારાઓનાં ચિત્તોનું સુધ્ધાં આખરે તો અદ્યથ શક્તિ શાસન કરે છે..... પરમેશ્વર ચૈતન્ય શક્તિ છે. જીવ એ શક્તિને બનેલો છે. એ મહાન શક્તિને ઇન્કાર કરનાર તેમાં રહેલી અખટ શક્તિથી વચિત રહી અપંગ બને છે.’

આમ, ગાંધી અને માર્ક્સ વચ્ચેનો ફરક બહો જોડો છે. અને તે હવે જેઓના વ્યાન બહાર નહોતો રહ્યો. એ ઈશ્વરનું અને અધ્યાત્મનું નામ ઝાઝું નહોતા લેતા. પણ સૂળ મર્મને એમણે બગાળ પકડી લીધી હતો અલવિઘા મંદિરની બહેનો સાથેની વાતચીતમાં એમણે કહ્યું : ‘કિતોગવરથામાં તો રોજ નિયમિત ગીર્નાનો પાઠ કરતા. પછી માર્ક્સના વિચારોના પરિચય સાથે હું નિરીક્ષવાદી બન્યો હતો. પણ સર્વોચ્ચવિચારે રંગાયો. તે પહેલાં જ, મારી મામે સવાવ જોયો અંધેલો કે ગબ્બાતિત અને નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે થો સંબંધ છે ? પૂનામાંના ઉપવાસ વખતે મારે મનોભાવન ચાલ્યું. આ જગે વિચારતાં વિચારતાં મારે એ નિશ્ચય ઉપર આવ્યું પડ્યું કે નીતિશાસ્ત્ર (ethics) થી પણ પૂરેપૂરો ઉત્તર મળતો નથી. સારે માનવું પડે કે કોઈ એવું

અસ્તિત્વ છે, કોઈ એવી શક્તિ છે, જેને સહીષ્ણમાં ઈશ્વર કહીએ. ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશે મારી સ્થિતિ તો એવી છે કે એ પ્રકારના ઉત્તરમાં ચૂપ જ રહેતું નેહંએ. એ તો અનુભૂતિથી જ સમજી શકાય. જે એવી કોઈ આસ્થા ન હોય કે અંતિમ સત્ય છે, તો છવનમાં કોઈ ધરી નહીં રહે, માણસે શા માટે સારા થતું તેનો કોઈ ઉત્તર નહીં મળે. '

બુદ્ધાન આન્દોહાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ

આ રીતે વ્યવપ્રકાશના છવનમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન આવ્યું. હવે નવપ્રધાણ માટે આંતરિક દૃષ્ટિએ એ પૂરેપૂરા તૈયાર થઈ ગયા હતા. ઉપવાસ બાદ બિહારના ગયા જિલ્લામાં બુદ્ધાનની ગંગામાં એમણે અંપલાવ્યું. એમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અન્યતઃ પ્રેરણાદાયી રહ્યો. એકાદ આવાડિયામાં એમને લગભગ સાત હજાર એકર જેટલી જમીન બુદ્ધાનમાં મળી. જેની પાંચે ત્રીસે એમ પશુ લાવ્યું કે બીજાએની જેમ એમણે પોતે પશુ પોતાની જમીન બુદ્ધાનમાં આપવી નેહંએ. તેથી એમણે સિતામઘિયારામાંની પોતાની ૩૨ એકર જમીન ભૂમિહીન પરિવારોમાં વહેંચી આપી. તે ઉપરાંત ગામમાં ગોશાળા, ગાંધીધર વગેરે સ્થાપવા પશુ શેડી જમીન આપી. ત્યારબાદ ૨૩ એકર જેટલી જમીન એમની પામે રહેલી.

વળી, ૧૯૫૨ માં જ બુદ્ધાન આન્દોહાનનું એક વ્યાપક પાસું સામે આવી ગયું હતું. ઉત્તર પ્રદેશના હમીરપુર જિલ્લામાં અંજ-રૈઠ ગામનું પ્રામાણ નહિર થયું. આમદાન એટલે અપના ગામના એક પરિવાર બનાવીને પ્રામનિર્માણનો સહિસારે પુરુષાર્થ. ગામની બધી જમીનની લગભગ સમાન ધોરણે પુનઃ વહેંચણી. જમીનની માલિકી ગ્રામપરિવારની. આ ગામમાં જે કાંઈ થયું તે નજરેનાજર ભેવા માટે જેની પાસે ગ્રામની ખાસ સુલાકાતે પશુ જઈ આવ્યા. ત્યાં એમણે જે કાંઈ જોયું, તેમાં અધિકૃત કાંતિની એક છુદર ઝાંખી એમને મળી. પાછળથી આ વિશે એમણે લખ્યું :

‘ વિનોબાના અધિદાને આ રીતે બહુ દિવસોથી જે પ્રશ્ન હું પૂછી રહ્યો હતો, તેનો ઉત્તર હાજગહજૂર કરી દીધો. પ્રશ્ન હતો—શું ગાંધીજીની ફિલસૂફીમાં સામાજિક કાંતિ પાર પાડવા માટે કોઈ વ્યાવહારિક પદ્ધતિ ઉપલબ્ધ છે ? ગાંધીજીના કાર્યને અસાધારણ પ્રતિભા સાથે ફેલાવીને અને વિકસિત કરીને વિનોબાએ પૂરવાર કરી દીધું કે ગાંધીતત્ત્વગાનના એવી યુગ્મજ છે. ’

આમજીવનને નિકટથી સમજવાની તકનીક

આમ, તારિક્ક તેમ જ વહેવારલક્ષી બને ચિંતન એમને ગાંધીમાર્ગ તરફ વધુ ને વધુ ખેંચતા જતા હતાં. થોડા વખત બુદ્ધાન આન્દોહાનનું કામ અને પક્ષનું કામ સાથેસાથ ચાલતા રહ્યા. પરંતુ હવે પોતાની રાજકીય પ્રવૃત્તિને પશુ નવું સ્વરૂપ આપવા જેની વિચારી રહ્યા હતા. એમણે મજૂર સંઘન પ્રવૃત્તિમાંથી પોતાની બાને હવે ખેંચી લીધી. મજૂર સંઘના અધ્યક્ષપદેથી રાજીનામું આપ્યું.

પક્ષમાં પશુ ગમગમનાહર લોહિયાએ કેટલાક વખતથી સમાજ-વાદી આશયો સ્થાપવાનો વિચાર વહેતો મૂક્યો હતો. ટાંચના આગેવાનો પોતપોતાનું એક ક્ષેત્ર લઈને ત્યાં સમાજવાદી વિચાર અનુસાર નમુંનો બીજો કરવાની કોશિશ કરે. વ્યવપ્રકાશે નહિર કહ્યું કે દેશવ્યાપી ભ્રમણ વગેરે પક્ષનું મૂળીને હવે હું એક ગામકામાં જઈને બેસીશ. સક્રિય રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી નિર્જનિત્તું આ પગલું નથી, બલકે મારી રાજકીય પ્રવૃત્તિને વધુ અસરકારક અને વધુ ફળદાયક બનાવવાનું આ પગલું છે. આપણી રાજકીય પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર હવે ગામનું બનતું નેહંએ, એક વખત આપણે એવી ભ્રમણામાં હતા કે ઔદ્યોગિક કામદારો આપણી કાંતિના અમદૂત બનશે. પશુ ઇતિહાસે આપણી તે અન્યતાને ખોલી દેવાની છે. સ્વરાજના આન્દોહાનમાં ખેડૂત જ આગ્રહ રહેશે. હવે ગ્રામજીવનને નિકટથી સમજવા વિના, ગ્રામ-જનો સાથે તાદાત્મ્ય સાધ્યા વિના આપણા આન્દોહાનને આપણે સમાજના સૌથી નીચેના સ્તર સુધી નહીં પહોંચાડી શકીએ.

પક્ષના મહામંત્રીની બવાબદારીમાંથી પશુ હવે જેની છૂટા થયા હતા. ૧૯૫૨ ના સરકારમાં અસ્થાયી કૃષણભૂમિ કિસાન મજદૂર પ્રજા પક્ષ અને સમાજવાદી પક્ષનું નેહંએ કરીને નવેા પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ બન્યો હતો. તેના પ્રમુખ આચાર્ય કૃષણભૂમિ થયા અને મહામંત્રી રામભતનાહર લોહિયા થયા.

સમાજવાદી વિચારસરણીનું પુનર્વિલોકન

એશિયાના દેશોની પહેલી સમાજવાદી પરિષદ ૧૯૫૩ ના બન્યુઆરીમાં રચનામાં મળી. તેમાં જેનીએ કહ્યું કે સમાજ-વાદ એટલે ૯૦ ટકા વ્યવહાર અને ૧૦ ટકા સિદ્ધાંત. આ વસ્તુ ભૂલી જવાને કારણે જ નાહકના ભતભતના વિવાદો બિના થાય છે. આવી પ્રસ્તાવના સાથે એમણે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં બિના થયેલા પ્રશ્નોના સંકલ્પમાં માદસની વિચારોત્તર અને સમાજવાદી વિચારસરણીનું પુનરાવલોકન કર્યું. એમણે સાધનશુદ્ધિ, વિકેન્દ્રી-કરણ, માનવીય મૂલ્યો, જમીનનું ગ્રામીકરણ વગેરે બામત થયે પાસ લાગ મૂક્યો. વ્યક્તિમાં તેમ જ પરિસ્થિતિમાં બનેલા સાથે સાથે પરિવર્તન આણતું પક્ષે એમ પશુ કહ્યું. એક મહત્વનો યુગ્મ એ કહ્યો કે લોકશાહી પદ્ધતિ એટલે કેવળ પાદનેન્ટરી પદ્ધતિ નહીં. બધાંજી બહારના છતા શાંતિમય ભેવાં અધિકૃત સ્વકર્પનાં લોકઆન્દોહાને અને લોકઅસિધાનોના પશુ તેમાં સમાવેશ થાય છે. એમણે વિનોબા લાવેના બુદ્ધાન આન્દોહાન તરફ પશુ પરિવર્તન થવાનું હોયું અને કહ્યું કે સમાજવાદ લાવવા માટે આવી નવી નવી ટેકનિકનો અભ્યાસ અને પ્રયોગ કરવા માટે પશુ આપણે તત્પર રહેતું નેહંએ.

નેહરુની દરખાસ્ત

પણ જેનીએ પોતે બુદ્ધાન આન્દોહાનમાં અંપલાવે તે પહેલાં એક યત્ના બની ગઈ. જેનીએ પોતાના ઉપવાસ અંગે પૂનાં હતા તે અરસામાં એમને પડિત નેહરુનો પત્ર મળેલો કે તમને મળતું છે અને કેટલીક વાતો કરવી છે. પશુ એક યા બીમ

અસ્તિત્વ છે, કોઈ એવી શક્તિ છે, જેને સંસ્પર્ષમાં ઈશ્વર કહીએ. ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિશે મારી સ્થિતિ તો એવી છે કે એ પ્રત્નના લતરમાં ચૂપ જ રહેતું નોઈએ. એ તો અનુભૂતિથી જ સમજી શકાય. તો એવી કોઈ આસ્થા નો હોય કે અંતિમ સસ છે, તો જીવનને કોઈ ધરી નહીં રહે, માણસે શા માટે સારા થવું તેનો કોઈ ઉત્તર નહીં મળે.

બુદ્ધાન આન્દોલનનો અત્યક્ષ અનુભવ

આ રીતે જ્યપ્રકાશના જીવનમાં ધરખળથી પરિવર્તન આવ્યું. હવે નવપ્રયાણ માટે આંતરિક દૃષ્ટિએ એ પૂરેપૂરા તૈયાર થઈ ગયા હતા. ઉપવાસ બાદ બિહારના ગયા વિસ્તારમાં બુદ્ધાનની ગંગામાં એમણે ઝંપલાવ્યું. એમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અત્યંત પ્રેરણાદાયી રહ્યો. એકાદ અલ્પાકાશમાં એમને લગભગ સાત હજાર એકર જેટલી જમીન બુદ્ધાનમાં મળી. જેની જેમ ત્યારે એમ પશુ લાંબું કે ખીલ્લો એવી જેમ એમણે પોતે પશુ પોતાની જમીન બુદ્ધાનમાં આપવી નોઈએ. તેથી એમણે સિતાબદિયારમાંની પોતાની ૩૧ એકર જમીન બુદ્ધાનમાં પરિવારમાં વહેંચી આપી. તે ઉપરાંત ગામમાં ગૌશાળા, ગાંધીધર વગેરે સ્થાપવા પશુ થોડી જમીન આપી. ત્યારબાદ ૨૩ એકર જેટલી જમીન એમની પાસે રહેલી.

વળી, ૧૯૫૨ માં જ બુદ્ધાન આન્દોલનનું એક વ્યાપક પાસું સામે આવી ગયું હતું. ઉત્તર પ્રદેશના હમીરપુર જિલ્લામાં મંજરોડ ગામનું ગ્રામદાન બંધરે થયું. ગ્રામદાન એટલે આખા ગામનો એક પરિચાર બનાવીને ગ્રામીનમાંથીનો સહિષાગે મુરુવાઈ. ગામની બધી જમીનની લગભગ સમાન ધોરણે પુનઃ વહેંચણી. જમીનની માલિકી ગ્રામપરિચારની. આ ગામમાં જે કોઈ થયું તે નબરોનજ નેવા સાટે જેનીયો તે ગામની ખાસ મુલાકાતે પશુ જઈ આવ્યા. ત્યાં એમણે જે કંઈ લેવું, તેમાં અહિંસક ક્રાંતિની એક સુંદર અંખી એમને મળી. પાછળથી આ-વિશે એમણે લખ્યું :

‘વિનોબાના આદેશને આ રીતે બહુ દિવસોથી જે પ્રશ્ન હું પૂછી રહી હતો, તેનો ઉત્તર હાજરાહજૂર કરી દીધો. પ્રશ્ન હતો—શું ગાંધીજીની દિશ્વસૂત્રીમાં સામાજિક ક્રાંતિ પાર પાડવા માટે કોઈ વ્યાવહારિક પદ્ધતિ ઉપલબ્ધ છે? ગાંધીજીના કાર્યને અસાધારણ પ્રતિભા સાથે દેલાવીને અને વિઠ્ઠલ કહીને વિનોબાએ પુરવાર કરી દીધું કે ગાંધી-તત્ત્વજ્ઞાનના એવી ગુલ્મય છે.’

આમજીવનને નિકટથી સમજવાની તકમક

આમ, તાત્ત્વિક તેમ જ વહેવારલક્ષી બંને ચિંતા એમને ગાંધીમાર્ગ તરફ વધુ ને વધુ ખેંચતા જતા હતા. થોડો વખત બુદ્ધાન આંદોલનનું કામ અને પશુનું કામ સાથેસાથ ચાલતાં રહ્યાં. પરંતુ હવે પોતાની ગર્વજીવ પ્રવૃત્તિને પશુ નવું સ્વરૂપ આપવા જેનીયો વિચારી રહ્યા હતા. એમણે મજૂર સંગઠન પ્રવૃત્તિમાંથી પોતાની જાતને હવે ખેંચી લીધી. મજૂર સંઘોના અધ્યક્ષપદેથી રાજીનામાં આપ્યાં.

પક્ષમાં પશુ રામમનોહર લોહિયાએ ફેટલાક વખતથી સમાજવાદી આશ્રમે સ્થાપવાનો વિચાર વહેતા મૂક્યો હતો. ટાંચના આગેવાનો પોતપોતાનું એક ક્ષેત્ર લઈને ત્યાં સમાજવાદી વિચાર અનુસાર નમૂનો બિના કરવાની કોશિશ કરે. જ્યપ્રકાશે બંધરે ક્યું કે દેશવ્યાપી ભ્રમણ વગેરે પડતું મૂકીને હવે હું એક ગામમાં જઈને બેસીશ. સક્રિય રાજકીય પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ આ પગલું નથી, જરૂર મારી રાજકીય પ્રવૃત્તિને વધુ અસરકારક અને વધુ ફળદાયક બનાવવાનું આ પગલું છે. આપણી રાજકીય પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર હવે ગામનું બનવું નોઈએ. એક વખત આપણે એવી ભ્રમણમાં હતા કે ઔદ્યોગિક કામદારો આપણી ક્રાંતિના અમદૂત બનને. પશુ ક્રાંતિદારો આપણી તે માન્યતાને ખોટી ઠેરવી છે. સ્વરાજના આન્દોલનમાં ખેડૂત જ આમજીવ રહેલો. હવે આમજીવનને નિકટથી સમજના વિના, આમ જનો સાથે તાદાન્ય સાધ્યા વિના આપણા આન્દોલનને આપણે સમાજના સોથી નીચેના સ્તર સુધી નહીં પહોંચાડી શકાએ.

પક્ષના મહામંત્રીની જવાબદારીમાંથી પશુ હવે જેનીયો છૂટા થયા હતા. ૧૯૫૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં ગામચી કૃષ્ણાણીના કિસાન સજદર પ્રભ પક્ષ અને સમાજવાદી પક્ષનું ભેટાકાશ થઈને નવો પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ બન્યો હતો. તેના પ્રમુખ આચાર્ય કૃષ્ણાણી થયા અને મહામંત્રી રામમનોહર લોહિયા થયા.

સમાજવાદી વિચારસરણીનું પુનર્વલોકન

એશિયાના દેશોની પહેલી સમાજવાદી પરિષદ ૧૯૫૩ ના બન-જુબારીમાં રચનામાં મળી. તેમાં જેનીયોએ કહ્યું કે સમાજવાદ એટલે ૯૦ ટકા વ્યવહાર અને ૧૦ ટકા સિદ્ધાંત. આ વસ્તુ ભૂલી જવાને કારણે જ નાહકના જાતજાતના વિવાદો ઊભા થાય છે. આવી પ્રસ્તાવના ‘સાથે એમણે પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ઊભા થયેલા પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં માફકનો વિચારોનું અને સમાજવાદી વિચારસરણીનું પુનરાવલોકન કર્યું. એમણે સાધનશક્તિ, વિકેન્દ્રી કરણ, માનવીય મૂલ્યો, જમીનનું ગ્રામીકરણ વગેરે બાબત પર ખાસ લાગુ મૂક્યા. વ્યક્તિમાં તેમ જ પરિસ્થિતિમાં બંનેમાં સાથે સાથે પરિવર્તન આપણું પડશે એમ પશુ કહ્યું. એક મહત્વનો મુદ્દો એ કહ્યો કે લોકશાહી પદ્ધતિ એટલે કેવળ પાર્લિમેન્ટરી પદ્ધતિ નહીં. બંધારણ બંધારણમાં છતાં શાંતિમય ગેરવંચાઈ અહિંસક સ્વરૂપમાં લોક-આન્દોલનો અને લોક-અભિયાનોનો પશુ તેમાં સમાવેશ થાય છે. એમણે વિનોબા ભાવેના બુદ્ધાન આન્દોલન તરફ પશુ પરિષદનું ધ્યાન દેવું અને કહ્યું કે સમાજવાદ લાવવા માટે આવી નવી નવી ટેકનિકો અભ્યાસ અને પ્રયોગ કરવા માટે પશુ આપણે તૈયાર રહેવું નોઈએ.

નેહરુની દરખાસ્ત

પરંતુ જેનીયો પોતે બુદ્ધાન આંદોલનમાં ઝંપલાવે તે પહેલાં એક ઘટના બની ગઈ. જેનીયો પોતાના ઉપવાસ અંગે પૂતા હતા તે અસરમાં એમને ધક્કા નેહરુનો ૧૧ મેથી કે તમને મળવું છે અને ફેટલાક વાતો કરવી છે. પશુ એક યા બીજા

કારોએસર એટ મળવાનું' બની શક્યું નહીં. છેલ્લે રંગુતરી પાછા ફરીને જે૦પી૦ ૧૯૫૩ના ફેબ્રુઆરીમાં નેહરુને મળ્યા. ત્રણ દિવસ સુધી વાતચીત ચાલી. આચાર્ય કૃષ્ણભાણી અને નરેન્દ્ર દેવ પણ નેહરુને મળ્યા. પંડિત નેહરુની દરખાસ્ત એવી હતી કે સરકારના તેમ જ ખીલ્ત બધા સ્તરે કોંગ્રેસ અને પ્રજા સમાજવાદી પક્ષ વચ્ચે સહકાર સાધવો, અને આ માટે એમણે જે૦પીની મદદ માગી.

વ્યવસ્થાએ નેહરુના આ અભિકામની દિલથી કદર કરી. કેમ કે પ્રતિમાં તેમ જ કેન્દ્રમાં કોંગ્રેસ પક્ષ જ૦બજર બહુમતી ધરાવતો હતો અને તેને કોઈની સાથે સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ રચવાની જરૂર નહોતી. તેથી પક્ષીય સ્વાર્થથી ઉપર ભીડીને એક દીર્ઘ-દષ્ટિવાળા શત્રુપુરુષની જેમ નેહરુએ આ હિંમતભર્યું ને અસામાન્ય પગલું ભર્યું હતું. જે૦પી૦એ તેને એક નવા ભારતના નિર્માણ માટેના સહિયારા પુરુષાર્થના અવાહન રૂપે લેખ્યું.

પરંતુ એમના બધા સાથીઓનો અતિલાભ સાનુકૂળ નહોતો. કેટલાકનાં મનમાં બધી જાકાકુશાકા થયું હતી. તેમ છતાં પક્ષના સુખ્ય સુખ્ય સાથીઓ મળ્યા અને એમણે કાર્યક્રમનો સુસજ્જો તૈયાર કર્યો. જે૦પી૦એ ૪ માર્ચ ૧૯૫૩ના રોજ પોતાના પત્ર સાથે આ કાર્યક્રમ પંડિત નેહરુને મોકલ્યો. આવી રીતે અસુક સમાન કાર્યક્રમ પરસ્પરને માન્ય થાય તો સહકારની વાતચીત વ્યાજગ યલાવવી એમ નહીં થયેલું.

વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જે૦પી૦નો જવાબ

પંડિત નેહરુ પરના પત્રમાં વ્યવસ્થાએ પોતાની ભૂમિકા બહુ સ્પષ્ટપણે રજૂ કરી : 'સમાજવાદનાં અસુક બેચ અને મૂલ્યો અમારી સામે ચોક્કસપણે નક્કી થયેલાં છે. અને એમ લાગે છે કે તમારી નીતિઓમાં અમારાં કોઈ બેચ માટેની બમણા કે તાકીદ જણાતી નથી.....ખીલ એક વાત. આપણા બધા ઉપર ગાંધીજીનો ભારે પ્રભાવ છે. અને એમ કહેવામાં વાંધો નથી કે હમણાં હમણાં અને ગાંધીજીનો નવો આધિકાર થઈ રહ્યો છે અને હું એમને નવસરથી સમજી રહ્યો છું'. આધુનિક યુગના સહુથી વધુ જીવંત વિચારકોમાં એમનું સ્થાન છે, એમ હું માનું છું. અને ખાતરી છે કે એમની પાસેથી આજે ને આવતી કાલે થયું બધું શીખવાનું છે. ગાંધીજીની ગતિશીલતા અને આખંડ યોજ અને આજે વિનોબા સ્વિય ખીલ કોઈમાં નથી જણાતી. ધિનોબાએ દેશના એક મોટા સવાસના ઉકેલ માટે એક વિલક્ષણ એવી ગાંધીપદ્ધતિ આપણી સામે છતી કરી બતાવી છે. અને લાગે છે કે ગાંધીવાળાઓએ અને સમાજવાદીઓએ હવે સાથે સળીને કામ કરવું જોઈએ. પરંતુ તમારી નીતિઓમાં ગાંધીમાર્ગ વિશેની આવી કોઈ સહાનતા જણાતી નથી.

'ગોળ વાત. ભારત અને ચીન બે મહાન દેશો છે, જેના પ્રત્યે એશિયન-આફ્રિકાના બધા દેશો આજાસરી આંખે જુએ છે. હવે ભારત એ કયાબુરાજ્યના એક ગાંજળા ચિત્રથી વિશેષ કોઈ નહીં જુદો કરી શકે, તો ચીનના પ્રભાવને ચેકવાનું અસંભવ થઈ

વળે.....પરદેશીઓ આવીને આપણી પ્રગતિનાં વખાનું કરી બતાવે છે. ખબર તેને આપું અદ્યત્ત અવગત જેવું નથી. બધી વાર નેચો એક પછાત દેશ એવાની અંધેશા કાઢે આપ્યા હોય છે. બધું અહીં બધારે તેજો પાવેન્દ્ર, સચિવાલય, લગભગ તેવી કોંપોઝિશન, શ્રીક્રાંતિભર્યું આંકણ વગેરે જુએ છે એટલે અંબાઈ બધ છે. પરંતુ આપણી કટપટી એવના કરતાં જુદી હોવી જોઈ. બીતિક સાધન-સંપત્તિની બાબતમાં નહીં પણ અન્ય રીતે એમના કરતાં વધુ વિકાસ કાઢેલા સમાજ આપણે નિર્માણ કરવા માગીએ છીએ. એક નમુના ભારત નિર્માણ કરવું છે, અને તે માટે સહિયારા પુરુષાર્થની જરૂર છે.

'તમારી સહકારની વાતને હું આવા વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈ છું. તમારો પોતાનો અભિગમ જોયો છે, તેના પર બધું નિર્ભર છે, જે તમારી દરખાસ્તનો અર્થ માત્ર એટલો જ હોય કે અમારામાંના કેટલાકને તમારા પ્રધાનમંડળમાં સમાવી લેવામાં આવે કે જેથી તમારી આજની નીતિઓ પાર પાડવામાં તમારા અને તમારી સરકારના હાથ મજબૂત બને, તે મને એવો અધાસ કરવા જેવો લાગતો નથી. પરંતુ એ આ દ્વારા રાષ્ટ્રીય નવધર્મતરું એક સંયુક્ત અભિધાન શરૂ કરવાની તમારી નેમ હોય તો આ એક ઐતિહાસિક પગલું ગણાયે. આ સાથેના ૧૪ જુલાનો કાર્યક્રમ આવી દષ્ટિએ ધ્યાયો છે. એ લગીરે વધુ પડતો મહત્વાકાંક્ષી કાર્યક્રમ નથી. કમર કસીને ચલેન્ડ કરવામાં આવે તો આવતાં ચાર વરસમાં આટલી કાર્યક્રમ અવસ્ય પાર પાડી શકાય તેમ છે.

'ટૂંકમાં, સહકાર અંગેની મારી કલ્પના આવી છે, તમારી પશુ કલ્પના બે આવી ન હોય. તો મારી તમને આદરપૂર્વક વિનંતી છે કે આ આખાં વિચારને પડતો મૂકવો.'

કાર્યક્રમ

અધારણીય સુધારા

(૧) બંધારણમાં સુધારા કરવા

૧. સામાજિક પરિવર્તનમાં વચ્ચે આવતી આડખીલીઓ દૂર કરવા માટે.
૨. રાજ્યોનાં સાચિવાણાં વગેરે નાબૂદ કરવા માટે.
૩. ઉપલાં વિધાનગૃહો નાબૂદ કરવા માટે.

વહીવટી સુધારા

- (૨) ૧. દરેક સ્તરે વહીવટી સુધારા કરવા. રાજકીય તેમ જ વહીવટી સંતાનું વિઝેન્સીટરૂ.
૨. કાપદા અને અદ્યત્ત કાપદાઓમાં સુધારા.
૩. જાણીય સામે નવરિન અને અસરકારક રીતે કામ ચલાવવા નંત્રની જોગવાઈ.
- (૩) ૧. વ્યાપકીય, આર્થિક અને વહીવટી દષ્ટિએ રાજ્યોની પુનર્વચના. તે માટે એક પંચની નિમણૂક.

૨. વહીવટી ખર્ચ ઘટાડવા માટે બેન્કો પહેલી યજ્ઞો માટે સહાયતા એવા એક ચળવળ, એક હાઈકોર્ટ, એક ઉચ્ચ કક્ષાની ટ્રિબ્યુનલ અને એક પબ્લિક સર્વિસ કમિશનથી કામ ચલાવવું.

જમીનની ફરી વહેંચણી

- (૪) ૧. આર્થિક વિપત્તિ અને શોષણ દૂર કરવા ભૂમિનું પુનઃવિનયન. તેમાં ભૂમિહીન મજૂરો અને ગરીબ ખેડૂતોને પહેલી પસંદગી.

૨. બેદખલીના કિસ્સા બનના તુરંત અટકાવવા

૩. જમીનના એકત્રીકરણ માટે યોગ્ય કાયદા.

૪. જમીનદારીની સંપૂર્ણ નાબૂદી

૫. વિવિધ કાર્યકારિણી મંડળીઓ મારફત ગ્રામીણ અર્થ-તંત્રમાં સહકારી તરફ દાખલ કરવું.

૬. ખેડૂતોને ધીરાણ તેમ જ અન્ય સગવડો માટે સહકારી મંડળીઓ મારફત રાજ્યની મદદ.

૭. રાજ્ય ખેડૂતો સાથે અને ન્યાં સુધી વ્યક્તિગત નહીં પણ સામૂહિક વહેવાર રાખે, એટલે કે પંચાયત મારફત. મહેસૂલ તેની મારફત ઉધારાવાળા તેનો અમુક સિસ્ટમ પંચાયત ધારે રહે.

(ખ) પડતર જમીનને તવસાત્ત કરી તેના પર ભૂમિહીન મજૂરોને વસાવવા. પડતર જમીન મૂકીદારી ખેતીનાં મેટાં કામે માટે ન આપવી.

રાષ્ટ્રીકરણ, સહકારી અને મજૂર મંડળો

(૬) બેન્કો અને વીમા કંપનીઓનું રાષ્ટ્રીકરણ.

(૭) રાજ્ય હસ્તકના વેપારના ધોરે ધોરે વિકાસ

(૮) રાજ્ય સહકારી મંડળી, સ્વાયત કોષ્ટરિશન અથવા મજૂરોનાં મંડળો મારફત જુદા જુદા ઉદ્યોગો પૃથક્કારવાના કેટલાક ખાસ પ્રયોગો.

(૯) દરેક ઉદ્યોગમાં એક એક જ મજૂર સંઘ, જેના બધા કર્મચારીઓ સભ્ય હોય. આ સંઘો ચોતાની સામાજિક જવાબદારીઓ સમભો.

(૧૦) કોલસા અને બીજા અગવળની ખાણોનું રાષ્ટ્રીકરણ.

(૧૧) રાજ્ય હસ્તકના ઉદ્યોગોના વહીવટમાં મજૂરો અને કર્મચારીઓની ભાગીદારી

લઘુ ઉદ્યોગો

(૧૨) અમુક ક્ષેત્રમાં મોટા ઉદ્યોગો અને અમુકમાં લઘુ ઉદ્યોગો એવી મર્યાદા અર્થે. લઘુ ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન તેમ જ રક્ષણ આપવું.

આર્થિક સમાનતા

(૧૩) આર્થિક સમાનતા સાધવાના પહેલા પગલા રૂપે સરકારી કર્મચારીઓના ઊંચા પગારો તેમ જ બાહ્યભથ્થામાં કાપ મૂકવો.

સ્વદેશી

(૧૪) છવનનાં બધાં ક્ષેત્રમાં સ્વદેશીની ભાવના પ્રસારવધી અને પુરઠ કરવી.

આનો ત્રીસક વરસે પચી આ કાર્યક્રમ પર નજર નાખી જતાવું સમપ્રદ થઈ પડે છે. સરકાર મારફત ખરેખર કાંઈક ચોક્કસ કરી જવાની ઇચ્છા હોય, તો શું થઈ શકે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્રણ આમાં મળે છે. સહાયતા રાજ્યપાલ, દરેક ઉદ્યોગમાં એક જ મજૂર સંઘ, બ્રાહ્મચારી તપાસ માટે તંત્ર, નાના-મોટા ઉદ્યોગો માટે અલાયદાં ક્ષેત્રો, સરકારી કર્મચારીઓ પર કાપ, સ્વદેશી ભાવના વગેરે સૂચનો તો આપેલે અન્યત્ર અગત્યનાં છે.

નેહરુનો છુટ્ટા આશિષ

પરંતુ આવી રીતે અમુક ચોક્કસ કાર્યક્રમ વિશે બંધાઈ જવાની નેહરુની તૈયારી નહોતી. જેઓના પત્નના જવાબમાં ૧૭ માર્ચે એમણે લખ્યું : ‘પાંચાની કેટલીક બાબતમાં સમાનતા હોવા છતાં આપણા આશિષમમાં ફરક છે. પ્રશ્નો તપ્ત બેવાના દૃષ્ટિકોણ જુદા જુદા છે. પંચવાર્ષિક યોજનામાં એક સમય ચિત્ર આપવાનો પ્રયાસ છે, અને તેમાં કેટલીક પ્રાથમિકતાઓ પણ નક્કી કરી છે. વધારે વિચાર કરીને અને અનુભવ પરથી તેમાં સુધારા થઈ શકશે, પણ તેનો મુખ્ય પાયો એનો એ રહેશે..... સમાજવાદનાં ધ્યેયો અને મૂલ્યો તો ક્યો છુટ્ટાશાળી માલુસ ન સ્વીકારે ! હું સંપૂર્ણપણે તે સ્વીકારું છું અને શક્ય તેટલાં જગદી તે સિલ્લ થતાં બેઠેએ એમ પણ માગું છું. સ્વલાઠ કઈ રીતે આગળ વધવું તે છે. દેશમાં ધરણ કે તાપીદ જગ્યાતી નથી, એ વાત સાથે હું સંમત થાઉં છું. કંદોસતાં-કંદોસતાં એક એક ડગલું આગળ ભરતાં હોઈએ એવી લાગણી હું પણ અનુભવું છું. પણ આના વિવાદમાં જીતવરા માગતો નથી. મારી એવી લાગણી છે કે દેશમાં આપણે મેટાં કામે કરવાનાં છે. આવતાં પાંચ-સસ વરસ બહુ મહત્વનાં છે. આપણી પ્રગતિને ઝડપી બનાવવામાં અને તબરી મદદ બેઠેએ છે. આને માટે કોઈ ચોક્કસ પદ્ધતિને મેં વિચાર કર્યો નહોતો. મને એમ હતું કે સહકારની આવશ્યકતા એક વાર પચ્ચપરને બે જીતરમે, તે બીજું જાણું તો સ્વાધીનિકરણે ચોક્કસ ઉદ્યોગો, તમારા કર્મજ્ઞના એક એક મુદ્દા વિષે વિચારું, તો તેમાં મને લાગે જ કશું વધીબળક લાગે. પરંતુ વડાપ્રધાન તરીકે અને કોંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે આવી મંદિર બાજબને દાણ ધરવાવું અને તેના વિષે જાહેરથી આપવાવું મારા ગળા વહવાવું છે, તેથી હું તમારી સાથે સંમત થાઉં છું કે હાલ પૂરતી આ વાતને પડતી મૂકવી.’

એક રીતે બેઠેછે તો એક બહુ મોટા પ્રલોભનને બેળીબંધે
 ફેકરે માર્યું હવું. સત્તાસ્થાન માટે એમના અમાર્ગ જરૂરિ
 લાલસા હોત તો ગમે તે રીતે સમજૂતી સાધીને તેઓ કેન્દ્ર
 સરકારમાં જાખલ થઈ ગયા હોત. અને તો નેહરુ પછી દેશના
 વડાપ્રધાન થવાનું એમના માટે સાવ સરળ હતું. પરંતુ
 બેળીબંધી આંખ સામે દેશનું હિત માત્ર હતું અને ખોતે સેવેલા
 આદર્શો જ હતા, આવી કોઈ વ્યક્તિગત અહત્યાકાંક્ષાને બેળીબંધી-
 ના જીવનમાં લેશમાત્ર સ્થાન નહોતું. તેથી જ આવા પ્રલોભનને
 તેઓ ફેકરે મારી શક્યા.

કલ્પિત વાતાવરણથી સોલ અને શેષ

આ રીતે છેવટે આ વાત તો પડતી સુઘઈ, પણ તે કણમાં
 તરંગો જન્મવાતી ગઈ. છાપાઓમાં જાગૃતતાની અટકળો થઈ.
 કેમ્બ્રિજ પક્ષની અંદર કોણે કોણપોહ થયો. સમાજવાદ પ્રત્યે પહેલે-
 થી જ શંકાની નજરે બેનારા તેમ જ નેહરુ પછી પોતાને
 નેતાગીરીના ઉમેદવાર માનનારા વર્તુળો તરફથી આનો સખત
 વિરોધ થયો. પ્રભુ સમાજવાદી પક્ષ તો આ ઘટનાને લઈને ભારે
 મોટી આંધીમાં સપકાઈ ગયો. ટાંચના સાથીઓ વચ્ચે ગંભીર
 ભતભેદો અને તેમાંથી મનુકુળપણે ઊભા થયાં. હોદ્દાઓનો આની
 સામે ઘેર વિરોધ હતો. જ્યપ્રકાશ વિરુદ્ધ વ્યક્તિગત આક્ષેપો
 થયા. જ્યપ્રકાશની નેહરુ સાથે જુદી સાંકડાં આદો છે અને
 જ્યપ્રકાશ સરકારમાં ધૂસી જવાની પેચી કરી રહ્યા છે, એમને
 તો નેહરુ પછી વડાપ્રધાન થવું છે એવી એવી શંકાઓ વ્યક્ત
 થઈ. આપું વાતાવરણ કલ્પિત થઈ ગયું. સહિનાઓ સુંધી
 આપું ચાલ્યું, જૂન ૧૯૫૨માં બેલુલમાં પક્ષનું ખાસ અધિવેશન
 મળ્યું ત્યાં સુંધીમાં આ વિવાદ ખરાબાટાએ પહેંચી ગયો હતો.
 ત્યાર બાદ પણ હોડિયા સાથેના વાદવિવાદ લાંબા વખત ચાલ્યો,
 અને તેમાં ઘણી કહવાશ પણ થઈ.

જ્યપ્રકાશના પોતાના શબ્દોમાં : 'કેમ્બ્રિજ સાથેના સહકારની
 વાત તો ખતમ થઈ ગઈ, પણ દુલ્ભાએ તેની પ્રતિક્રિયાઓ પક્ષમાં
 બહુ ખરાબ થઈ, અંગ્રેજોમાં જેને ડેરેક્ટર એસસિનેશન એક્ટ કે
 ચારિત્ર્યખંડન કહે છે, તેની પુરી ઝુંબેશ જ શરૂ થઈ ગઈ, અને
 તેનો મુખ્ય શિકાર હું પોતે હતો ! રાજનીતિમાં મરોદે તો બિંદે
 જ છે. ખબર દરેક મતભેદને માટે કોઈ સૂત્ર કારણ છે, કોઈ
 ખરાબ આશય છે, કોઈ આંતરિક કુર્બંજતા છે, એ પ્રકારની
 ભણે અર્થ અને પ્રચાર થાય છે, તો તે અત્યંત દુઃખદાયી હોય
 છે. ખાસપણે વિરોધ શંકા ઉઠાવવી, ચારિત્ર્યખંડનનું એ દેલાવણ
 એ તો રાજનીતિના ક્ષેત્રની જહાજની વાતો છે. અસાધ્યમાંથી કોઈ
 દાખો નોંધવું મળ્યું, ત કોઈ પદસોલુપતાનો શિકાર બની ગયું
 હતું. ક્રમ સમાજવાદી બહુ કેમ્બ્રિજમાં ઘણી બધી એમ ખબરો
 નડવા લાગ્યા. વડાપ્રધાનલાલ બાઈ આને કહેતા : નિકટના સંબંધ
 હતા. પણ તેથી કું એમની સાથેની મુલાકાતમાં એક માની લેવાય કે
 મેલાઈ નાંધે રામને સમાજવાદી વ્યવસ્થાને ખતમ કરી નાખવાનું
 કોઈ પદ્ધતિ હ' મ્મી સ્ત્રી શુ ૧ અંગ્રેજી અંગ્રેજીની " કમ્યુનિસ્ટ

બોર્ડ બેંકમાં ઇકોનોમી "ની વાત સાથે હું સહમત નહોતો. તે
 વિગે બૌદ્ધિક વિચાર થઈ શકે. પરંતુ બેલુલમાં તો હવા જ
 કાંઈક એવી ઝેરીલી થઈ ગઈ હતી કે જેમાં વિચારોનું આદાન-
 પ્રદાન અશક્ય હતું. ત્યાં તો રૂપ એ આપવામાં આવ્યું કે
 અંગ્રેજી મહેતાએ જ્યપ્રકાશ નારાયણના ઇશારે આ વાત લખી
 છે. આ વાતાવરણથી ક્ષુબ્ધ થઈને મેં કારોબારીમાંથી રાજીનામું
 આપ્યું. બે કે પાછળથી લોકેના આગ્રહને કારણે તે પાછું
 ખેંચ્યું. પરંતુ હવે માગ માટે પક્ષમાં કામ કરવું મુશ્કેલ બની
 ગયું અને હું ધીરે ધીરે પક્ષથી અળગો થતો ગયો. મારી
 દરિયે બેલુલ અધિવેશન વખતના દિવસો ભારતીય સમાજવાદ
 માટે બહુ ખરાબ દિવસો હતા.'

રાજકારણ જોડવાનું આ પક્ષ એક કારણ

ક્ષુબ્ધ થઈને અને રોયે ભરાઈને બેળીબંધી પક્ષ કાંઈક
 અશ્વરિત વર્તણૂક થયો હતો. પાછળથી કોંગ્રેસે શર્મા સાથેની
 વાતચીતમાં એમણે એક વાતનો સ્વીકાર કર્યો : 'એ ૧૪ મુદ્દાના
 કાયદાઓને મુસદ્દો મેં લોકિયાને ન બતાવ્યો, તે મારી ભૂલ થઈ.
 તેમાં મેં લોકિયાની સલાહ ન લીધી, તેનું એમને બહુ ખોટું
 લાગ્યું હતું. અને ખરેખર એ મારી pettiness (સંકુચિતતા)
 હતી. હું લોકિયાથી નારાજ હતો, કેવા કેવા remarks વગેરે
 એમણે કરેલા !'

વરસો પછી આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવના જીવનચરિત્રની પ્રસ્તાવના
 લખતાં બેળીબંધીએ એમ પણ સ્વીકાર્યું છે કે, 'જે કારણોએ
 મને પક્ષ અને રાજનીતિ છોડીને સર્વેશ્વર આન્દોલનમાં જવા
 માટે પ્રેરિત કર્યો, તેમાં પક્ષની અંદર ચારિત્ર્યખંડન અને
 વિષ્ણુનને પસિયામે મને જે આત્મિક દુઃખ થયું તે પક્ષ એક
 કારણ હતું.'

" જહાજનું કામ કરવાં વધારે અઠગતવું "

બે કે નેહરુ સાથેની વાતચીત સંકળ થઈ હોત તોયે બેળીબંધી
 કેન્દ્ર સરકારમાં બેઠાંથા હોત કે કેમ તે સવાલ છે. દેશના
 નવનિર્માણ માટે સમજદારીએ વધારે ભેગા મળીને કામ કરવું
 બેઠેછો, પક્ષોએ પણ પરસ્પર સહકારનું ક્ષેત્ર વધારવું બેઠેછો,
 જનતા પણ દિલથી એમ જ કહે છે કે દેશના નેતાઓ
 બધા અંદરબાહરે ઝડપવાને બદલે એકમેક સાથે સહકારથી કામ
 કરે અને તેની સ્થિતિ સુધારે, ૧૪ મુદ્દાના કાયદાઓને આધારે
 સહકાર સાધવાની વાત બે સમય થઈ હોત તો દેશનું ભવ્ય જ
 થાત-આવા અભિમાને ત્યારે બેળીબંધી અવશ્ય ધરાવતા હતા,
 તેમ છતાં એ પોતે સરકારમાં બેઠાંથા જ હોત એમ મોઝસ કહી
 શકાય નહીં.

કોંગ્રેસે દેશ શર્મા સાથેની વાતચીતમાં બેળીબંધીએ આ
 જાગૃતનોયે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે : 'જ્યપ્રકાશલાલ કદાચ સૌથી વધારે
 એમ કહેવા દતા કે હું એમના પ્રધાનમંડળમાં આવું. તેમ છતાં
 હું એમને સમજાવવાની પૂરેપૂરી કોશિશ કરત કે નમે મને ન લો,

બીબ લોકોને લો. આચાર્યજી વજેરેને લો, અને ઊઠી દો. કેમ કે હું કામ્ય એવો વિશ્વાસ ધરાવતો રહ્યો છું કે બહારતું' ને કામ છે તે ક્યાંય વધારે મહત્વનું છે.'

ગાંધી-વિચાર અને ગાંધી-સાચું ક્રાંતિકારી લઘુચર

તેથી સતો રાજદારણના આ બંધા વાવડાળ વચ્ચેજે જેઓનું ધ્યાન બુદ્ધાન આદેશન ઉપરથી ખસતું નહોતું. એ આદેશન સાથેનો એમનો સંપર્ક અખંડ ચાલુ હતો. પંડિત નેહરુ પરના પગમાં પણ લખ્યું હતું તેમ એમને હવે "ગાંધીજીનો નવો આનિષ્કાર" થઈ રહ્યો હતો અને એ હવે ગાંધીજીને "નવેસરથી સમજી રહ્યા" હતા. વિનોબાતું આદેશન આમાં એમને સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ થઈ રહ્યું હતું. નવરોગનગર ને કાંઈ દેખાતું હતું તે જેઓના વહેવારસંક્ષેપી ચિંતનને વધુ ને વધુ પુષ્ટ કરતું જતું હતું. સાથેસાથ વિનોબાનાં વક્તવ્યોમાં પણ એમને ગાંધીવિચાર અને ગાંધીમાર્ગનું ક્રાંતિકારી સાધ્ય મળતું. તે એમની કલ્પના-શીલતાને પ્રેરણા આપતું તથા બીજાં વિચાર અને કૃતિમાં રહેલી અનંત સંભાવનાઓ ચિંતમાં ઝીલવામાં સહાયક થતું. આ રીતે ગાંધીને એ નવેસરથી ખોળી રહ્યા હતા અને પામી રહ્યા હતા.

ત્રીજી શક્તિ-વિચાર-શાસન-કર્તાઓ-વિભાજન

૧૯૫૩ના એપ્રિલમાં ચાંડીસમાં સર્વેશ સંમેલન મળ્યું. તેમાં વિનોબાતું એક અત્યંત તણવપૂર્ણ અને માર્ગિક પ્રવચન થયું. એ પ્રવચન બહુ યોગ્ય જ રીતે "સર્વેશના લેખકાવન" તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું છે. ગાંધીજીના અધૂરા કામને આગળ ધપાવવા મથનારાઓ માટે એ પ્રવચન આને પશુ, બેઠકું જ નહીં સ્પિકાળ સુધી, માર્ગદર્શક બને તેવું છે. તેમાં વિનોબાએ એલાન કર્યું: 'આપણે સ્વતંત્ર લોકશક્તિ નિર્માણ કરવી છે. મારો હેતુવાનો અર્થ એ છે કે આપણે હિંસાશક્તિની વિરોધી અને હંડશક્તિ (કામદા)થી શિન્ન એવી સ્વતંત્ર લોકશક્તિ પ્રગટ કરવી છે. હિંસાશક્તિ તો બળે ન જ ખપે પરંતુ સરકારના હાથમાં ને હંડશક્તિ સોંપવામાં આવી છે, તે હંડશક્તિનો પણ ઉપયોગ કરવાનો મોકો ન આવે એવી પરિસ્થિતિ દેશમાં નિર્માણ કરવી, તે આપણું કામ છે. આ લોકશક્તિ હંડશક્તિની વિરોધી નથી, પણ તેનાથી જુદી છે. આપણા દેશ કાંઈક એવું છે કે લોકોમાં હંડ-નિરપેક્ષતા (સરકાર ઉપર આધાર નહીં) એવી સ્થિતિ) નિર્માણ થાય એવા પરિણામની અપેક્ષા રહેશે.

'આ દિવસે વિચારતાં સહેજે ધ્યાનમાં આપણે કે આપણી કાર્યપદ્ધતિના બે ભાગ રહેશે— વિચારશાસન અને કર્તૃત્વ-વિભાજન. વિચારશાસન એટલે વિચાર સમજનપૂર્વક, વિચાર સમજવા અને વિચાર સમજવા વગર કોઈ પણ વાત કબૂલ કરવી નહીં. વિચાર સમજવા વગર કોઈ આપણી વાત કબૂલ કરતો હોય તો હુમ્મી થયું. પોતાની કમળ બીબ પર ન લાદવી. બદલે, કમળ વિચાર સમજવાને જ સંતુષ્ટ રહેવું. આપણા વિચારનો નિરંતર પ્રચાર કરતા રહેવો. આમ, વિચારની સત્તા, વિચારશાસન એ આપણું એક જોગ્ય છે.

'બીજું જોગ્ય છે, કર્તૃત્વ વિભાજન. એટલે કે બધું કર્તૃત્વ યાને બધી કર્મશક્તિ એક જન્માં કેન્દ્રિત ન હોવી જોઈએ. બદલે, ગમેગમેમાં કર્મશક્તિ, કર્મસત્તા નિર્માણ થવી જોઈએ. આપણું સત્તાનું વિભાજન બે નહીં કરીએ, કર્તૃત્વ વિભાજન નહીં કરીએ, તો સ્વયંજાળ અનિર્વાર્ય છે એમ સમજી લેવું. તો પછી સેના વગર આને તો નહીં ચાલે તે નહીં જ ચાલે, પણ કહીએ નહીં ચાલે. માટે પરમેશ્વરે કહ્યું 'તેવું જ કરવું જોઈએ. પરમેશ્વરે અક્ષલતું વિભાજન કરી નાખ્યું. દરેકને અક્ષલ આપી દીધી અને કહ્યું કે પોતાની અક્ષલ પ્રમાણે ગાહું મળકાવી દો, એવી જ રીતે રાજ્યસત્તાનું પણ વિભાજન થવું જોઈએ. આમસ્વાજ અને આમચાલેજન બીજું થવું જોઈએ. આતું નામ છે, સ્વતંત્ર લોકશક્તિ, ત્રીજી શક્તિ.'

ચાંડીસમાં વિનોબાનું આ અવિસ્મરણીય પ્રવચન સાંભળ્યા પછી જ્યોત્ષ્ણાકારે જરી સલામાં હઠી દીધું કે મારા બધા સહેલો પાર આવી ગયો છે, હું મારી જાનને વિનોબાનો શિલ્ય કહેવ-કાવવા તૈયાર છું. વિનોબાના કાર્યમાં હવે સ્પષ્ટપણે એક અભિનવ અહિંસક ક્રાંતિમાં એવાણ વર્તાવા લાગ્યાં હતાં. હિંસક ક્રાંતિ દ્વારા માર્ક્સવાદી સમાજવાદનો રશિયાનો પ્રયોગ તથા દંડશક્તિ દ્વારા લોકશાહી સમાજવાદ લાવવાનો પશ્ચિમના દેશોનો પ્રયોગ—આ બંને માર્ગની મર્યાદા જ્યોત્ષ્ણાકારે જોઈ ચૂક્યા હતા, અને કોઈ ત્રીજા માર્ગની ખોજમાં હતા. શું સમાજને વલસવાનો અને તેના નવનિર્માણનો રાજ્યના માધ્યમ સિવાય અન્ય કોઈ માર્ગ હોઈ શકે? વિનોબાના આદેશનમાં એમને આ ત્રીજો માર્ગ દેખાયો.

એટલે હવે પ્રચલિત રાજનીતિ તરફની એમની વિરક્તિ વધતી જતી હતી, અને સર્વેશના ગાંધીમાર્ગ પ્રત્યેનું ખેંચાણ વધતું જતું હતું. એમને તો આખાંયે પક્ષને પણ તે તરફ ખેંચવા પ્રયાસ કર્યો, પક્ષના સાથીઓને એમણે કહ્યું કે ગાંધીમાર્ગના ક્રાંતિકારી પરિણામની ચિંત્યારી વિનોબામાં દેખાય છે. સમાજ-વાદીઓ બે એમની સાથે મળીને કામ કરે તો આખા દેશને ખજાળાવાળી મુશ્કારી અન્યાય સામેની પ્રયત્ન લેવાદ બીબ થઈ શકે. નાયબારી પાટિયાવાળા બે પક્ષોના બેઠકાબુદી આવી શક્તિ દક્ષાંય બીબ થઈ શકશે નહીં.

પક્ષપદ્ધતિના વિકલ્પ બાજી પ્રગટ ચિંતન

પરંતુ પોતાના સમાજવાદી સાથીઓને ગળે આ વાત જેઓની ન ઉતારી શક્યા. બદલે, આપણે ઉપર જોયું તેમ પક્ષનું વાતા-વચ્ચુ દિવસે દિવસે વધુ કટુપિત થતું જતું હતું. એટલે જેઓ પક્ષથી ધીરે ધીરે અળગા થતા ગયા. એમનું ચિંતનચક્ર પણ બેર-બેરથી ચાલતું રહ્યું. એમને આખી પક્ષપદ્ધતિ વિશે જ શંકા બીબ લાગી. પશ્ચિમી દળની આ પક્ષપદ્ધતિ આપણે ત્યાં સફળ થઈ શકી નથી. તે લશ્ચી આમીલરેલી પદ્ધતિ છે. રાષ્ટ્રીય એકતા માટે પણ તે યોગ્ય નથી. સમજનો અને શક્તિમાળી આજુસો તેને લીધે વહેંચાઈ બંધ છે. રાષ્ટ્રની શક્તિ વેરવેરે

થાય છે. લોકોના નામે રાજકીય પક્ષો સત્તા માટે અદેશઅદેશ લડ્યા હશે, તે શું લોકશાહી માટે અનિવાર્ય છે?—આવા આવા વિચારો જેઓને છે ૧૯૫૩ થી દેશ સમક્ષ મૂકવા લાગ્યા હતા. પક્ષવિહીન લોકશાહી અંગે એમનાં એનાં શેષ સાથે ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા પણ એમણે તે દિવસોમાં વ્યક્ત કરેલી.

એમને પૂછવામાં આવતું કે તમારી પાસે આનો કોઈ વિકલ્પ છે? અને જો વિકલ્પ ન હોય તો પછી શું કામ આવી વાતો કરો છો? ત્યારે જેઓએ કહેતા કે “વિકલ્પ હજી ન જડતો હોય તેથી શું થયું? વિચારો વિના વિકલ્પ જડશે શી રીતે? એટલે લોકો આ બાબત ગંભીરતાથી વિચારતા થાય એમ દંડ લખ્યું છું. અને તેથી પ્રગટ ચિંતન રૂપે આ પક્ષવિહીન લોકશાહીની વાત લોકો સમક્ષ મૂકતો રહ્યું છું.” આરા માટે આ એક ખોજ છે, અને તમને સહુને હું મારી સાથે તેમાં સામેલ કરવા માશું છું.”

આવી રીતે પ્રગટ ચિંતન રજૂ કરીને લોકઅનુરૂતિ અને લોકશિક્ષણ કરતા રહેવાની ભૂમિકા જેઓએ ત્યારથી અદા કરતા આવ્યા હતા.

સત્યાગ્રહની દેશન મરજી અનુચિ

૧૯૫૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં જેઓએ એક લેખ “હરિજન” પત્રોમાં છપાવેલો. તેમાં એમણે કહ્યું કે, “સમાજવાદી વર્તુળોમાં સત્યાગ્રહની દેશન થઈ પડી છે. પરંતુ સત્યાગ્રહને જો આપણે પક્ષ-પક્ષ વચ્ચેની કક્ષાએ ઊતરી જવા ન દેવો હોય, તો તેને વધુ સફળતાથી સમજી લેવો એજીએ. કોઈ પણ મળવળ સાંતિ-ભરી હોય એટલા માનકથી એ સત્યાગ્રહ બની જતી નથી. હૃદય-પરિવર્તનની શક્યતા વિશેની શ્રદ્ધાના પાયા પર સત્યાગ્રહ નિર્ભર છે.”

જેઓએ હવે એમ કહેવા લાગ્યા હતા કે સમાજવાદ એ કેવળ એક વિચારસરણી નથી, એ તો એક નવી સંસ્કૃતિ છે, નવી સભ્યતા છે. મૂલ્યોમાં પરિવર્તન લાવ્યા વિના કેવળ રાજ્ય-સત્તા દ્વારા ભરવામાં આવેલાં પગલાંથી આવી સંસ્કૃતિ નહીં ઊભી થઈ શકે, માનવીશ મૂલ્યોને આધારે જ તે થઈ શકશે. આ એક નવો માનવ નિર્માણ કરવાનું કામ છે. “સમાજવાદ એ વ્યક્તિગત આયરણ” શબ્દ નથી પણ સમાજના નવનિર્માણની પદ્ધતિ છે.” એમ કહીને ગાંધીમાર્ગની ઉપેક્ષા કરનાર જેઓએ હવે ભારપૂર્વક એમ કહેવા લાગ્યા હતા કે માનવના નવનિર્માણ વિના સમાજનું નવલક્ષ્ય શક્ય જ નથી. માનવનું અને સમાજનું આપણું નવનિર્માણ વિનોબાના ભૂદાન-પ્રાગદાન આન્દોલન જેવા અધિક્રિયાત્મક લોક-આન્દોલન માર્ગ પર થઈ શકશે, એવી દૃઢ પ્રતિષ્ઠિત હવે જ્યોત્સનાએ થઈ ગઈ હતી. એટલે વિનોબાએ આંદોલનમાં કહેલું તેમ “ગોળ શક્તિ”ની, લોકશક્તિની આગાધારમાં જ પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિ લગાડી દેવા જ્યોત્સના તરખે બન્યા હતા.

જ્યોત્સનાનો સંકલ્પ

અને હજારો એ ઘડી આવી બેઠકમાં સર્વોચ્ચ સંમેલનમાં. ૧૯૫૪ના એપ્રિલમાં બેઠકમાં સર્વોચ્ચ સંમેલન સંધ્યા, તેમાં બેઠકમાં જ્યોત્સનાએ કહ્યું કે “પાછળાં કેટલાક સંચિત્તાઓને આ આન્દોલનનો મને જે કાઈ અનુભવ છે, તેનાથી હું હજારપૂર્વક ઠંડી થઈ છું” કે જે શ્રદ્ધાથી હું આ આન્દોલનમાં પડ્યો હતો, તે મારી શ્રદ્ધા દિવસે દિવસે નષ્ટ થતી મળી છે.” આવા આપણમાં પાસ કોઈ વિનય નહોતું, કામના અનુભવોની સામાન્ય વાતો જેવું જ હતું. ૧૫ જાન્યુઆરી આન્દોલનમાં એમને સાવ સહનિર્માણ બંધ કરી દીધું કે, “આ એવું આન્દોલન છે કે તેમાં એક સાલ કે પાંચ સાવ આપણાં કામ નહીં થાય. આમાં તો જીવન દાન કરવું પડશે. એવા જીવનદાની કાર્યકારીઓને હું આનાહન કરું છું.” આજે મારી વાણી ખુબ ગિયવ છે.....આજે હું કહું છું કે આવા જીવનદાની કાર્યકારીઓમાં માણું પણ નાહ સામેલ થાય એવું સૌભાગ્ય મને પણ પ્રાપ્ત થયું છે.”

આપણે સંમેલનમાં એક વીજળી દોડી મળી. વિનોબાને તુરંત બોલવાની સહજ પ્રેરણા થઈ. જ્યોત્સનાના અમુક દાનને વધારી લેતાં વિનોબાએ માર્મિક ને હૃદયપર્શી વાણીમાં કહ્યું: “હમણાં આપણે એક વ્યાખ્યાન સંભાળ્યું. તેમાં તો હૃદય બોલતું હતું. અને મુક્તિશીલો પણ માંભરી આવ્યો. તેમાં એ ભગવાનને લખે છે કે મારે સો સો અવતાર લેવા પડશે, તો લેતો રહીશ અને શરીરને ફેર કરતો પ્રાણ-આગ કરતો રહીશ, પરંતુ ૫૪થીશ તો તને જ, આવા શુભ નિશ્ચયની વાત સાંભળીને હૃદયને ખૂબ સુખ થાય છે. હું કહ્યું કે આપણે બધા ૫૪ જ્યોત્સનાશાસ્ત્રી જેમ જ દલ-સંકંપી બનીએ.”

પાછળથી જેઓએ નીચે મુજબ પણ લખીને વિનોબાએ પોતાના સંકલ્પ દોહાવ્યો :

શ્રી જ્યોત્સના,

કાલે તમે જે આવાહન કર્યું હતું તેના જવાબમાં—

ભૂદાનનમસ્ક કારોલોગપ્રધાન આદિમાત્રક કાંનિને માટે માણું જીવન સમર્પણ!

—વિનોબા

જ્યોત્સનાને ગદગદ લાગે કહ્યું : જેમણે આપણને વધાને પ્રેરિત કર્યા છે એ જ મારા જેવા તુરંત જીવનદાન કરે એ વિશે કદાચ કંઈ કહેવાય તેમ નથી. એટલું જ કહીશ કે આ અમુલ્ય દાનને સ્વીકાર કરી શકું તે માટે હું બધી રીતે અચોક્ષ્ણ છું. આપણે તો જીવનદાન લગવાનું નામે વિનોબાજીને જ આપવાનું છે.”

આ રીતે જ્યોત્સનાના જીવનમાં એક મૂળગામી પરિવર્તન આવ્યું, એક નવપ્રજાણીને આરંભ થયો. ગાંધીમાર્ગે આદિમાત્રક કાર્તિને માટે એમણે જીવન સમર્પણ કર્યું.

પ્રભાવતી માટે પરમ ગુણદ ધરી

પ્રભાવતીજી માટે આ જીવનની પરમ ગુણદ ધરી હતી. એમને મનમાં થયા કરતું કે માણુ આને દેવતા છે ! વિનોબા પાસે જઈને એમને મદદદ કરે કહ્યું : 'ઈશ્વરે આ દિવસ દેખાડ્યો. તેના માટે એનો નેહરો અનુગ્રહ માણુ' એટલે એણે જ છે. પરંતુ બાબા, આ જીવન-પરિવર્તન ગાણુની સામે શરૂ કાલ અને બાપુએ એમને સર્વોચ્ચ કામ કરાવે એવા દેવતા, તે ગાણુને કેટલો આનંદ થાત, કેટલી શાંતિ મળત !'

વિનોબાએ એમને શાંતિથી કહ્યું : 'તું એવું છું કામ માને છે ? હું તો જાણું છું કે ગાણુની જ પ્રેરણાથી આ જીવન-પરિવર્તન શરૂ છે, આને ગણુ એ જોઈ રહ્યા છે. એમને પરમ સંતોષ થઈ રહ્યો છે.'

પ્રભાવતીજીને એક વાર પૂછવામાં આવ્યું કે, 'તમે ક્યારેય નેપાળી રાજનીતિને આશ્રય દિશામાં યાજનાની કોશિશ કરેલી કે ?'

પ્રભાવતીજી બોલ્યાં : 'હ નહીં, જ નહીં. ક્યારેય નહીં.' પરંતુ કેવિશ દિનકરજીએ પ્રભાવતીજીના મુઠ્ઠા બાદ એમને અંદરે આપતાં કહેલું : 'સામ્યવાદને ઊંડીને ન્યમકાયજી સર્વોચ્ચવાદી થઈ રીતે ધર્ષ ગયા, તેનાં અનેક કારણો હતાં. પરંતુ એક અદ્યક્ષ કારણ એ પશુ હતું કે એમના અડધા શરીરમાં ગાંધીજીનો વાસ હતો. આ આશ્રુ' શરીર પાતાનું કાર્ય અલક્ષિત તેમ જ અલક્ષિત રીતે કરતું હતું. પ્રભાવતીજીએ પોતાના ખતિ પર પ્રભાવ આર્જના વિરોધી બનીને નહીં, ગાંધીધર્મની પ્રતિમા બનીને પાક્યો હતો. અને ન્યમકાયજીને કહી એવી અનુભૂતિ મળી નહીં' થઈ હોય કે રાજનીતિમાં એમનું અતરંગન બદલાતું જઈ રહ્યું છે !'

'મારા માટે આ એક આધ્યાત્મિક યાત્રા.'

પોતાના જીવન-પરિવર્તન વિશે જીવનદાતાની આ ઘટના બાદ થોડા દિવસે નેપાળીએ કહેલું : 'મેં જે નિર્ણય કર્યો તે ક્ષણિક આવેશમાં નહોતો ક્યો. હવે થોડા સંદેશાધી હું એ તરફ પીએ છીએ પહેલાઈ રહ્યો હતો. એ જ રીતે એ ખગલાતો એવો ખજ અર્થ નથી કે આટલા લાંબા વખત મુખી જે આદરો હું કરાવતો હતો, તે મેં તજી દીધા. જીલ્લ, એનો અર્થ તો એવો થાય કે જીવન અર્થાત ગાંધીજીને રસ્તે એ આદરો વધુ કારી રીતે સિદ્ધ થશે અને સચવાશે એવી મને ખાતરી થઈ છે..... માત્ર જીવન માટેનું આ સમર્પણ નથી, પણ જીવન તે જે હેતુઓ માટે છે તે તે હેતુઓ માટેનું સમર્પણ છે..... જીવનધર્મી નેમનું જીવન છે તેમને ગન આ ધર્મો વધારે હિંદી અર્થે ધરાવનારું આન્દાશન છે. સમાજની અને મનુષ્યની સેવકમની ક્રાંતિની આ તો કલંકાત છે. સમાજની સાથે સાથે જીવન મનુષ્યને પણ બદલવા માટે છે..... છેલ્લે એ વસ્તુ ઉપાડી છે કે મનુષ્યને અને સમાજને સાચે કરવા માટે જીવન આપનારો જીવનદાતા પોતાની ભતને સારી કરવાથી જ શરૂઆત કરે. જીવનદાતા એના બીજા ભાઈઓના નેવો જ દેખ અને ખામીઓથી ભરેલો સાધારણ કાચી માટીનો માણસ છે. પણ એનું મનુષ્ય અને સમાજને નવેસરથી ધરાવતી પ્રતિમા લીધી છે એનો અર્થ જ એ કે એ પોતાની ભતને નવેસરથી મર્યાદાની શરૂઆત કરશે. આ રીતે જીવનદાતા એક આધ્યાત્મિક યાત્રા થઈ પડે છે. જોકામાં જોશુ' શરે માટે તો આ જ જીવન' સૌથી વધુ મહત્વવાન રહ્યું છે.'

આમ, રાજકારણ સમૈત બીજી બધી મધુનિને મીઠી લેખાને ગાંધીમાર્ગે અલ્પસાત્મક ક્રાંતિ સાધવા માટે જરૂરકારી પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું.

આ મ સ્વરાજ આંદોલન

સંવેદ્ય સંમેલન ૧૯૫૪ માં બોધધર્મામાં મળ્યું, ત્યાં સુધીમાં જૂદાન આંદોલન માસ્કેટ આદિસક ક્રાંતિની એક અભિનવ પ્રક્રિયા નજર સામે આવી ગઈ હતી. ગાંધીમાર્ગે રાષ્ટ્રનું નમસ્કાર કરવું હોય તો કઈ રીતે થઈ શકે તેનો અણસાર પણ તેમાં હતો. કોઈ પણ અર્વાચીન વળગણ વિનાતું જયપ્રકાશનું નિર્માણ હદય આ તથ્યને પ્રાંજલપણે ઝીલી લઈ શક્યું. સજીવતા ને સરળતા એ એમના વ્યક્તિત્વનો પ્રધાન ગુણ છે. તેથી આશ્ચર્ય તથ્ય આત્મસાત્ થતાં જ અત્યંત સરળ ભાવે મજબૂત હૃદયથી આવી અહિંસક ક્રાંતિ માટે એમણે પોતાનું જીવન સમર્પણ કરી દીધું. આ ધર્મના રાજકારણના અન્વેષે નેતાઓ કરતાં નેપાળીનું કાઠું કેટલું જુદું હતું તથા એમના જીવનનું મુખ્ય ભ્રમ કયું હતું તેની ચોટક છે.

દેશની શક્તિનો સરવાળો દરવાનો વિનોબાનો પ્રયત્ન વાસ્તવમાં ને બોધધર્મા સંમેલનમાં નેપાળીઓ પોતાનું જીવનદાન બંદરે કહ્યું, તે સંમેલનમાં વિનોબાએ ખાસ આમન્ય પદવીને પંડિત નેહરુને બોલાવેલા અને તેઓ પ્રજા પોતાના કાર્યક્રમમાં કેન્દ્રીય કરીને એક દિવસ માટે આ સંમેલનમાં આવેલા. ૧૮ એપ્રિલે પંડિત સંમેલનમાં આવીને ગયા અને ૧૯ એપ્રિલે જયપ્રકાશને જીવનદાનની લેણી કરી. આમ તે આવી રીતે કોઈને ખાસ આમન્ય આપીને બોલાવવાની વિનોબાની ગતિ નહોતી. તેણે આ વખતે પંડિતને ખાસ બોલાવ્યા.

તે વિશે વિનોબાએ સંમેલનમાં કહ્યું 'મહુ' કે, 'જૂદાન' કામ કરતાં કરતાં ને અનુભવેલા થયા તેનાથી આમન્ય આપવાની પ્રેરણા થઈ. જૂદાનવત્તમાં થયેલા અનુભવનો સાર એ છે કે આપણે આ કામને પક્ષાતીત ગણીએ, આમાં સત્તાને વ્યર્થ ન આપતાં નૈતિક શક્તિથી જ આલવાની નિરંતર કોશિશ કરીએ..... ઝોરિસ્સાના ગોપબાણ મને કહેના હતા કે જૂદાનની એ મહાનતા છે કે ને લોકો એક સાથે બેસીને ભોજન પણ નહોતા કરતા, તેઓ હવે એક લાલે ખાવા લાગ્યા છે. જૂદાનવત્તનો આલે બહિષ્કાર છે. એના પરથી આ કામ કરતાં ને અનુભવ થયો, તેનો કંઈક પચાણ આપીને, મને લાગ્યું કે આપણા દેશને માટે આ એકતાનો અભાવ ઠીક નથી. લોકો કહે છે કે દેશ પર સંકટ આવેલો તો અમે અભેખનો મેળવીને દેશની રક્ષા કરીશું, સભળાં ભેદભાવ લૂલી જઈશું.....તો હું પૂછું છું કે ને દેશમાં સ્વરાજ્ય મળ્યા છતાં જીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતો મળવામાં દેહાણી નથી, ત્યાં એથી વધુ બીજું કેવુંક સંકટ નેઈએ છે? હું મારું છું કે આ પૂરવું જ નહીં, પૂરતાથી પણ વધારું સંકટ છે. તો આપણે બધાંય દિલથી એક થઈ જઈએ તે જરૂર જરૂરી છે. એની ખૂબ જરૂર લાગી તેથી પંડિતને બોલાવવાની ધૂણતા મેં કરી.'

આના પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે વિચાર કરીને ઈશ્વરપૂર્વક વિનોબાએ પંડિત નેહરુને સંમેલનમાં બોલાવેલા, પોતાના દેશ

કમચુ દરમ્યાન એમણે નેરેણું કે પશ્ચિમી દેશના રાજકારણથી દેશની શક્તિ કેવી વેરવિખેર થઈ રહી છે. રાષ્ટ્રીય દેશને બેઠકા કરવો હોય, તો આ રીતે કામ નહીં ચાલે. ગ્રાધીલજી પક્ષે કંગેલા દેશના નેતા સમક્ષ આ વાત મૂકીને રાષ્ટ્રના નવકલ્પાર માટે દેશની સમગ્ર શક્તિ એકત્ર થાય એવું કાંઈક કરવાની વિનંતીઓ નેમ હતી. સંમેલનમાં પંડિત નેહરુની હાજરીમાં વિનોબાએ પોતાના વિલની વાત રજૂ પણ કરી :

‘રાજ રામચંદ્રનાથી માંડીને મહાત્મા ગાંધી સુધીના લોકોએ ભતિભેદ પર અસંખ્ય પ્રકારે ક્યાં તેથી જે ભતિભેદની કમર લાંગી ગઈ હતી, તે ભતિભેદ ચૂંટણીઓની જે પદ્ધતિ આપણા દેશમાં આવી છે તેનાથી પાછો અલગ થવા લાગ્યો છે.....આપણા રાષ્ટ્રની મુખ્ય ચિંતનશક્તિ ભાતભાતની ચૂંટણીઓની પરંપરામાં જ રોકાયેલી રહે, એ તો ન પોસાય.....એકે એક ચૂંટણીમાં સમાજની શક્તિ અને વૈષ્ણ વેકાઈ છે. તે ઉપરાંત એનાથી મન જીત્યાં થાય છે તે તો અલગ જ.....આના પર મારા મનમાં નિરંતર ચિંતન ચાલે છે.....ખીજી રીતો વિચારીએ.....રાજકારણ પહેલી સાક્ષારી ચલે છે તેનાથી શ્રેય લાભ થયે ?મારા મનમાં એમ છે કે સભ્યનેતામાં ગમે તેટલા મતભેદ હોય, છતાં કંઈક કંઈક સમાન અંશ તો હોવો જ જોઈએ. તેઓ જે કામ પર એકમત હોય તેમાં કામો પર દેશની શક્તિને કેન્દ્રિત કરવી જોઈએ, અને તે માટે એકી અવાજે તેવા કામ જનતા સમક્ષ મુકાવે જોઈએ. ત્યારે જ આ દેશની જનતા જે સહિયોથી નિષ્ક્રિય છે તેમાં પ્રાણસંચાર થયે અને ત્યારે જ તેની શક્તિ પ્રગટ થશે.....જુદાન થત આપો એક કાર્યક્રમ છે. તેમાં ખીજ પણ કામક્રમે ઉમેરી શકાય.....વિચારમંચન જરૂર થાય, પણ આચારસંઘર્ષ ન થાય. મંચમાંથી આપણ નીકળે છે, સંઘર્ષમાંથી અગ્નિ પેદા થાય છે, જે લાકડે હોય છે.....જુદાનયમથી આને હવે એકે હવા તેવાર થઈ ગઈ છે. લોકો એમ માનવા મંડ્યા છે કે જમીન પર કેઈની માલિકી નથી.....એમ આ વાત બધે ફેલાઈ ગઈ છે, તેમ જ હવે એ વાત પણ ફેલાઈ જવી જોઈએ કે આપણી પાસે જે કાંઈ સંપત્તિ, છદ્ધિ કે શક્તિ છે, તેનો એક જાગ સમાજને આપીને પછી જ વાજીનાને ઉપયોગ કરી શકાય. પહેલાં આપો પછી ખાવ એવી ભાવના નિષ્ક્રિય થવી જોઈએ.....આ ભાવના હવા ફેલાય તે માટે લોકોનાં મન તેવાર થવાં જોઈએ.....આ મધુ વરસ્યા જે લોકમાનસ તેવાર થયું છે તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એ વિચારવાની વાત છે.....જે કાંઈ કામ કરીએ તેમાં તરતમ ભાગ અર્થાત priority (પ્રાથમિકતા)નો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ. એ રીતે જોતાં જમીનનો સ્તલા ઉકેલ્યા વિના સ્વરાજ્યના સુખ્યુ ભાન લોકોને ન થઈ શકે. એ સવાલ અત્યંત તાકીદનો છે.’

પણ પંડિતજી તેનો પડઘો ન પાડી શકયા
આવી રીતે પોતાનું દિલ યોહીને વિનોબાએ પંડિત નેહરુ પાસે માર્ગદર્શન માગ્યું. એમને ભાગ એવો હતો કે ગાંધીજીના

એક અદના સેવકને નાતે પોતાની શક્તિ મુજબ વર્તમાન સ્થિતિના સંઘર્ષમાં ગાંધીમાર્ગનો આવિષ્કાર કરવાની કોશિશ અન્યાર મુશ્કો પોતે કરી હતી. તેનાં કેટલાંક આશાસ્પદ પરિણામો પણ આવ્યાં હતાં. હવે આગળ કેમ વધવું છે તે સાથે મળીને વિચારીએ. અને તેમાં દેશના નેતા તરીકે પંડિતજી પાસેથી માર્ગદર્શનો અપેક્ષા હતી.

પરંતુ પંડિત નેહરુના ચિંતનનું વલણ આનાથી જુદું હતું. મૂળમાં તો ગાંધીમાર્ગે દેશના નવનિર્માણ અંગે જ એમને હજી અદા નહોતી. સત્તા પ્રત્યેનો એમનો અલિંગમ પણ ગાંધી-વિનોબા કરતાં ભિન્ન હતો. એમના મનમાં ભગતિક પરિગણનાને કેટલાક ખ્યાલો હતા. અને એ પરિગણના સંઘર્ષમાં ગાંધી-વિચારની સમગ્ર મુલવણી હજી તેઓ કરી શક્યા નહોતા. આમ, વિનોબાના ભાવનો પાછો તેઓ ન પાડી શક્યા. ગાંધીમાર્ગે સમાજપરિવર્તન માટેની એક અભિનવ પ્રક્રિયા સમાજ સમક્ષ હતી થઈ હતી તથા એક નવું વાતાવરણ જીત્યું થયું હતું, તેનો વિનિયોગ રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કરવાની તેમ જ એ રીતે રાષ્ટ્રના નવનિર્માણ માટે એક નવપ્રયાણ આરંભવાની દૃઢ દેશી અને સૂક્ષ્મ સૂઝ તેઓ ન કાપવી શક્યા. એમની વિચારવાની ક્ષમણ જ જુદી હતી. એમની સામેના આદર્શો અને ઉદ્દેશો પણ કદાચ ભિન્ન હતા.

તેથી સંમેલનમાંનું પંડિત નેહરુનું ભાષણ અસ્પષ્ટતા અને અનિશ્ચયથી લારકું હતું. જુદાનનું કામ ક્રાંતિકારી છે, ચૂંટણી અંગેની વિનોબાની વાત પણ સાચી છે, ૮૦ ટકા પ્રશ્નોમાં તો એકમત થઈ શકે, વગેરે વગેરે કહ્યું. પરંતુ એમના ભાષણનું એક વાક્ય એમની ભવિકાને સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરતું હતું : ‘આ સર્વોદય સમાજ અને ખાસ કરીને વિનોબાજી જાણના કાર્યોના નંતુ આગળ ચલાવવાની વિશેષ શક્તિ ધરાવે છે, અને આપણું કામ આગળ વધારી પણ ગયા છે. એમ બને ખબુ’ કે કાંઈ તમારી સાથે હોય, કાંઈ એથી બીજે રસ્તે હોય.’

દૂંકમાં, પંડિત નેહરુનો રસ્તો જુદો હતો. સંમેલનમાંનું એમનું આ ભાષણ બપોરનાં બે વાગે નિરાશ કરી મૂકું હતું. તે વિશે એમણે પોતાની કાંઈક વ્યથા પણ પ્રગટ કરી હતી. અવાદગ એમના લાડીલા નેતા હતા, મેટા ભાઈ જેવા હતા. પરંતુ હવે જેઓને એવી અણમગની પ્રતીતિ થતી ગતી હતી કે જવાહરના અને પોતાના રસ્તા જુદા જુદા છે, ગાંધી-વિચાર તરફ વળવાની બનેલી દષ્ટિ પણ જુદી જુદી છે. ખબુ બેતાં, આવી ભિન્ન દષ્ટિ અને ભિન્ન અભિમતને લીધે જ જેઓનો સત્તાનું અને પદ્ધતિનું રાજકારણ છોડી અલિંગક લોકક્રાંતિ માટે છૂટન સમર્પણ કરી શક્યા. આને એમણે પોતાની નવી આધ્યાત્મિક વાત માની.

જેઓની મનમાં હવે કાંઈ દ્વિધા રહી નહોતી
યોધાયા સર્વોદય મંમેલન મળ્યું તેના યોદા દિવસ પહેલાં જ જેઓનો લોકલિધાનો ૩૦ માર્ચ ૧૯૫૪ નો પત મળેલો. નેમાં લોકલિધાએ અત્યંત ઉત્કટતાથી જેઓને લખેલું : ‘મને

લાગે છે કે ફરી એક વાર દેશને અને પક્ષને ઢલાવી મૂકવાનો સમય આવી રહ્યો છે. જેવા તમે ઢલાવી શકો તેવા ખીન્ને કોઈ નહીં ઢલાવી શકે. દેશ સ્વયે તમારો અમતાનો સંબંધ છે. તમે જ દેશના નેતા થઈ શકો તેમ છે. અને સમાજવાદને આગળ વધારી શકો તેમ છે.

આના જવાબમાં બીજી એપ્રિલે જેઓએ લખ્યું :
 "અવારે મારા જે વિચારો છે તે બહુતા હોવાથી આવો પ્રસ્તાવ તમારે કરવો જ નહોતો બોધીતો. દેશને ઢલાવી શકવાની શક્તિ મારામાં ન તો ક્યારેય હતી, ન આવે છે. ન આ રીતે ઢલાવાવાનું મારે મન જાતું મહાર પછી છે.....મારો તો એવો અભિપ્રાય છે કે વિધાયક કામમાં લાગેલાઓએ કોઈ પણ પ્રકારની ચૂંટણીમાં લાગ ન લેવો બોધીએ. તદ્દનુસાર મારે પણ પક્ષના "અવનની"ના જ સમય બનીને રહેવું પડશે."

ત્યાર બાદ બોધગયા સંમેલનમાં ઇબનદાનની ધરના બની. તે જાણે ૫૪થી બહુી રર એપ્રિલે ચુંબણી લોહિયાએ લખ્યું :
 'સામાન્ય રાજનીતિમાંથી નીકળી જવાના તમારા સંકલ્પ બાબત પત્રમાં કાંઈ લખાયું' તો ઘૂછતા જ કહેવાશે. મને ખબર નથી કે આ વિશે તમારી સાથે વાત કરવાનીયે મને હિંમત અને ધીરજ રહી શકશે. તમારી મનઃકાંક્ષા એવી હોય કે આવા મોટા પ્રશ્નોમાં દરેક માણસ પોતાનો કેસલો પોતે કહે છે, તો ઠીક છે, નારા જેવા માણસે પણ તેમ જ કરવું પડશે. હું તો એએક વરસથી ગંગોત્રી કે ખેરિસની વાત કરી રહ્યો છું. અત્યાર સુધી હિંમત નથી થઈ, અને કદાચ હજીયે ન થાય. અને જારા બાદે કદાચ ખેરિસ ગંગોત્રી કરતાં વધુ નજીક હશે."

આનો જવાબ જેઓએ મધ્ય પ્રદેશના પ્રવાસમાંથી રૂઢ એપ્રિલે આપ્યો :
 'આવી વાતોનો નિષ્કર્ષ ખરેખર બ્યકિગત જ થઈ શકે. મિત્રોની સલાહ લેવાય. કમ સે કમ તમને તો મેં મારા માનવતોને પરિચય પટલામાં આપેલો. છેલ્લા પત્રમાં પણ દરેક પ્રકારની ચૂંટણીની અગળા રહેવાની વાત લખી હતી. બોધગયાનો નિષ્કર્ષ એવું જ અગતીકરનું હતું. હવે પક્ષમાં કેવળ ત્યાર આનાનો સ્વયં ગીચ.....ઇવનનો આ અંતિમ ચૂંટણી-અવાસ દાસે સમાપ્ત થશે.'

ધીરે ધીરે પક્ષનું સભ્યપદ પણ છૂટ્યું

આમ, જેઓના અનમાં હવે કશી દિધા રહી નહોતી. તેથી કમનું બોધગયા સંમેલનમાં ૧૬ એપ્રિલે ઇવનદાનની બોધણા કરી. પરંતુ મધ્ય પ્રદેશનો કાલકાલ અગ્રણી નહીં કરીએ હતો. તેથી તે મુદ્દો કંઈ અને તે સ્વયં જેઓએ ચૂંટણીના રાજકારણમાંથી નિજાન લીધી. તે કે હજી પક્ષના સામાન્ય સભ્ય તરીકે ચલતુ રહ્યા હતા. ૧૯૪૬ ના જાન્યુઆરીમાં બેઠા સેલા મોડાંઓ નાકાથી જેઓએ પક્ષ દેહાન સમક્ષ વિનંતી કરાધે વાતચીત કરેલી. મિત્રોએ તેને એમને કહ્યું કે એકદમ વલસાર અનુભવ પડ્યો હતો કે તમારે હવે એમને તો પક્ષી દેહાન. ૧૯૪૬માં જાન્યુઆરી ૧૯ ના રોજ તેમણે પક્ષ છૂટા જેઓએ પક્ષ દેહાન કર્યો. જ્યાં

એમણે એટલી મર્યાદા રાખેલી કે પક્ષના કોઈ પદ પર ન રહેવું, કારોબારી વગેરેમાં પણ ન રહેવું, માત્ર એક સામાન્ય સભ્ય તરીકે રહેવું. પક્ષના કામમાં સ્થિતિ લાગ ન લેવો. કોઈ સલાહ વગેરે માગે તો વ્યકિગત રીતે આપવી.

આ બાબતમાં વિનોબાએ કશી આમદ નહોતો રાખ્યો. તેમ જ્યાં જેઓ પોતે એ બાબત બ્યારે મર્યા કરતા હારે વિનોબા સમક્ષ ચિંતનમાં મદદગાર થાય એવા સ્પષ્ટ સંકેત જરૂર આપતા. સરકાર ૧૯૫૫ના એક પત્રમાં વિનોબાએ જેઓને લખ્યું :
 'આ વખતે આપણે અથવા, તો તમારી બાબતમાં તમારું સાંભળ્યા બાદ મારો એક અભિપ્રાય બન્યો, જે મેં તમારી સામે મૂક્યો. અને મને બાહ્યીને પુચ્છી થઈ કે તમારા મનમાં પણ એવો જ વિચાર શરૂ થયો છે. પરંતુ તમે તેના માટે વ્યાવહારિક કારણોસર એક મુદ્દત વિચારી છે. આ અંગે હું વિચારતો રહ્યો, અને મને લાગ્યું કે એક વિચાર કે જેને આપણે નૈતિક અસરની દિષ્ટિએ જરૂરી માનીએ છીએ, થોડીક મુદત માટે પરિસ્થિતિના અવાસથી મુલતવી રાખવો ઠીક નથી. પરિસ્થિતિ આજે જેટલી પ્રતિકૂળ હશે, તેના કરતાં હવે પછી એટલી પ્રતિકૂળ રહેશે, એમ જણ નહીં કહી શકાય નહીં. બદલે, વધુ પ્રતિકૂળ પણ બની શકે. તદ્દુપરાંત, જે વખતે આપણે સફળતા બાદ એક ક્રાંતિ પર કેન્દ્રિત કર્યું છે, તે વખતે અપણી પૂરી તાકાત તેમાં ન લગાવવી એ ક્રાંતિને દૂર ધકેલવા જેવું છે.....આ વિચારનો વિષય છે. ધરાબર સમીક્ષા કરવી બોધીએ.....જરૂરબાજીનું કામ જ નથી. ચિંતનનો વિષય છે. આપણી હિંમતો આને કૃતિઓની શક્તિ ખડિત ન થાય. એ મુખ્ય દિષ્ટિ છે.'

જ્યાં પક્ષનું સભ્યપદ છોડતાં જેઓ વરસ નીકળી ગયાં. આમ તો ૧૯૪૬ થી જેઓ પૂરેપૂરાં સર્વોદયના કામમાં જ લાગી ગયેલા. પક્ષના કામમાં બિલકુલ સક્રિય નહોતા રહ્યા. ક્યારેક કોઈ બેઠકમાં ગયા હોય અથવા ક્યારેક કોઈને સલાહ આપી હોય એટલું જ. જ્યાં હવે સામાન્ય સભ્યપદ પણ છોડી જ દ્યું બોધીએ એમ એમને લાગતું હતું. પણ ૧૯૫૫ માં લોહિયા પ્રખ સમાજવાદી પક્ષ છોડી ગયા તેથી પક્ષ ખડિત થયો. ૧૯૫૬ માં નરેન્દ્ર સંવત્ અવસાન થયું તેને લીધે પણ પક્ષને કટકો પડ્યો. આ સંજોગમાં મિત્રોની સલાહથી ૧૯૫૭ ની સામાન્ય ચૂંટણી સુધી જેઓએ પક્ષમાંથી પોતાનું રાજીનામું બાંદર નહોતું કર્યું. પરંતુ હવે ૧૯૫૭ ના આઠદાનમાં એમણે પ્રખ સમાજવાદી પક્ષના સામાન્ય સભ્યપદથી પણ રાજીનામું આપ્યું. આ અંગે એમણે પોતાના સાથીઓને એક બાંદર મળ રખે પોતાની વિચારવાબાજી સુધેય બિન બાબત. રાજ્યવાદ, કમનવાદ, દેશદ્વારી સમાજવાદથી હંદરે પોતે સર્વોદય સુધી ફેરી રીતે પદેવાના નેહું નાટક નિર્દેશ તમા થયેલું છે. તેમાં એમનું પોતાની જીવી ખામતપ્રતિનિ જેવું બ્યજા કરી કું. હુનિયામાં એ ક્યારેય ખોલિત, રવાનગયા અને બહુવિધ સમાધાન હતા તો સમાજવાદ અપણી સમાજમાં વિલીન થયું જ પડી.

સર્વોદય સાથે સુસંવાદી સાધુચરિત વ્યક્તિત્વ

આ આત્મપ્રતીતિ હવે એમનાં વક્તવ્યોમાં પ્રગટ થતી રહેતી. પ્રેમકરુણાની અહિંસક ક્રાંતિનો સંદેશ ફેલાવતા એ દેશભરમાં ધૂમતા રહેતા. આમ તો પોતાની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અદલાવવાનોથે એમણે પ્રયત્ન કર્યો. ગયા જિલ્લામાં સોખોદેવરા ગામે એક આશ્રમ સ્થાપ્યો અને ત્યાં રહીને ગ્રામનિવાસીનું સઘન કામ ઉપાડયું. પરંતુ દેશભરના કાર્યક્રમોને લીધે જેઓ આશ્રમમાં કાયમ રહી શક્યા નહીં. તેમ છતાં થોડાં વરસ સુધી એટલું થયું કે સોખોદેવરા આશ્રમ એમનું હૃદયસ્થાન બન્યો અને ત્યાંથી વધે આવવા બન્યાનું થયું. ૧૯૫૪ પછી શરૂઆતનાં થોડાં વરસોને બાદ કરતાં એમનું હુમકકા જીવન એવું ને એવું રહ્યું.

પૂનામાં ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કયાં ત્યારથી જેઓમાં એક આંતરિક પરિવર્તન પણ આવતું હતું હતું. હાઉં ફિશરે તે દિવસોમાં જ આનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો. માર્ચ ૧૯૫૨ માં જેઓને લખેલાં એક પત્રમાં હાઉં ફિશરે કહેલું : ‘તમારી ભીતરના જૈનસિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અચારે તમે જે કરી રહ્યા છો, તે સામાન્ય રીતે જેને કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે તેના કરતાં ધણું વધારે મહત્વનું છે.’

મુંદાન આંદોલનનું અવલોકન કરવા ભારત આવેલા હેલમ ટેનિસને પોતાના પુસ્તકમાં જેઓની અંગે લખ્યું છે : ‘પૂનાના ઉપવાસ બાદ જેઓમાં એક શારીરિક પરિવર્તન આવી ગયું’. હવે એ ધીરે ધીરે ચાલતા અને પાદરિઓની જેમ હાથોથી સંકેત કરતા. એમને હવે સાંકળમાં એ ખ્યાલ ન આવે કે એક જમાનામાં જોશીલાં લાકડાં માટે એ મશહૂર હતા. એ હવે વિનોબાની જેમ જ શાંતિપૂર્વક ખેલતા. એમનાં ‘સુદંર મુદંદર અંદરે પર વાસનાનું’ કોઈ ચિહ્ન નહોતું. ગંભીર કાળી આંખો જ એમના ચહેરા પર છવાયેલી લાગતી.’

જેર, જેઓને બંને અવસ્થામાં નિકટથી નિહાળનારા જ આ વિશે ચોક્કસ કાંઈ કહી શકે. પરંતુ એટલું નહીં કે રાજકારણમાં જેઓનું સાધુચરિત વ્યક્તિત્વ ‘કાંઈકે કંઈક’ અડતું લાગતું. હવે ગાંધી-વિનોબાની પ્રેમકરુણાની વાત સાથે એ સાધુચરિત વ્યક્તિત્વ ગિલકુલ સુસંવાદી બાસતું હતું. એક પક્ષીય નેતા હતા ત્યારે પણ સજ્જનતા, ‘ઈમાનદારી, નૈતિકતા એમના બંદેરે જીવનની ખાસિયત રહી હતી. હવે તો એમણે એક “આધ્યાત્મિક યાત્રા” આરંભી એટલે આ ગુણો સવિશેષ વિકસતા રહ્યા.

ને કે માર્ક્સવાદ પણ એમના માનવીય વલણને કદી ડાગી શક્યો નહોતો. પાછળથી અમલાન દત્ત સાથેની વાતચીતમાં એમણે કહ્યું હતું કે, ‘મારે એમ કહેવું જોઈએ કે લેનિન અને રોઝા લક્ષ્નેચર્ગ વચ્ચેના બંદેર આંતરરાષ્ટ્રીય વિવાદમાં હું જોરો કે મારું મન લેનિન કરતાં રોઝા લક્ષ્નેચર્ગ તરફ વધારે ઠળવું હતું. રોઝા લક્ષ્નેચર્ગનો માનવતાવાદી અભિગમ મારા હૃદયને સ્પર્શી ગયો હતો, બ્યારે લેનિનની કેટલીક કઠોરતા

મને ગમતી નહીં. ક્રાંતિની વેદી પર હજાર માણસોનાં બલિદાનની વાત મારા ગળે બેતરની નહીં. લેનિનમાં પણ ખાસ કરીને એની સક્રિય નેતાગીરી મને આકર્ષતી. બાકી ટ્રોટ્સ્કી મને વધુ પ્રિય હતો.....હું’ હિંસક ક્રાંતિમાં આસ્થા ધરાવતો ત્યારે પણ હું મારી ભીતરે એક એવી માનવીય લાગણી અનુભવતો કે માત્ર સત્તા ખતાર માણસ માણસનો વધ કરે તે મને કદી ગમતું નહીં. તેથી ગાંધીને માનવીય મૂલ્યો માટેનો આદર મને એમની નજરે ને નજર જેવોતો ગયો.’

અને એક વાર માર્ક્સવાદનું વળગાયુ હૂંડ્યા બાદ તો ગાંધીજીની વાતોનો પ્રક્રમ માર્ક જેઓની વધુ ને વધુ પકડતા ગયા. ૧૯૫૩માં પંડિત નેહરુને લખેલા પત્રમાં કહ્યું હતું તેમ એ હવે ગાંધીને નવંસરથી સમજી રહ્યા હતા. એમના મનમાં વસવસો રહી ગયો કે ગાંધીજીના જીવતા હું આ બધું સમજી ગયો હોત તો ?

ગાંધીજીએ સત્તા પોતાના હાથમાં ન લીધી

જેઓનાં ધ્યાનમાં હવે એક વાત એ આવી કે દેશ આઝાદ થયો ત્યારે ગાંધીજીએ સત્તા પોતાના હાથમાં ન લીધી : ‘આ ઘટનાનું મહત્વ તે વખતે ગિલકુલ મારા ધ્યાનમાં નહોતું આવ્યું. પરંતુ આજે મને લાગે છે કે દુનિયાભરના ઇતિહાસમાં આ એક અનોખું ઉદાહરણ છે. કાન્સ, રશિયા, અમેરિકા, ચીન, બધે જ બ્યારે ક્રાંતિ થઈ કે સ્વતંત્રતા આવી, ત્યારે સાંતો સોથી મોટો નેતા પોતાના દેશના સર્વોચ્ચ સિંહાસન પર બેઠોને બેઠો, તેણે સરકારનો દોર પોતાના હાથમાં લીધો. પોતાની ક્રાંતિના ઉદ્દેશો પાર પાડવા તે દરેકે સત્તા ગ્રહણ કરી. કેવળ ગાંધીજી જ એક એવા નેતા નીકળ્યા, જેમણે પોતાના હાથમાં સત્તા ન લીધી. હવે, ગાંધીજી કોઈ સંન્યાસી નહોતા. તેઓ રાજનીતિથીયે અજાણ નહોતા રહેતા. તેમ છતાં બ્યારે સ્વરાજ આવ્યું, ત્યારે એમણે સત્તા તરફ દુકાને જોયું સુધ્ધાં નહીં. સત્તામાં જઈને રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થઈ શકશે, એવી ને એમની માન્યતા હોત, તો એમણે રાજ્ય-સત્તા હાથમાં લીધી હોત. પરંતુ એમણે તેમ ન કર્યું. બ્યાના પૃથ્વી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે બીજાઓ કરતાં ગાંધીજી કોઈક જુદાં રીતે વિચારતા હતા. એમને મગા સુધીની ગાંધીની હતી કે એમનો જે ઉદ્દેશ હતા, તેની પૂર્તિ સત્તા દ્વારા નહીં થઈ શકે. આ એમના ચિંતનનો પરિણામ હતો. સમજ-વિચારીને તેઓ આ નિશ્ચય ઉપર પહોંચ્યા હતા.’

લોકસેવક સંઘની અનોખી દરખાસ્ત

‘આ જ સંદર્ભમાં જેઓને ગાંધીજીની લોકસેવક સંઘની વાતનું રહસ્ય પણ સમજાયું : ‘કેએસસ’ લોકસેવક સંઘમાં ગપાંતર કરી નાખો ! આવું ગાંધીજી જ કહી શકે, પીલવું કોણ કદી શકે ? એમની આ અદિતીય દરખાસ્તનું તાર્કિક તે વખતે મારા ધ્યાનમાં આવ્યું નહોતું. પરંતુ આજે મને લાગે છે કે ગાંધીજીની આ અનોખી દરખાસ્ત નિઃશંક : એમની આગવી પ્રતિભાનું એક રોમાંચક ઉદાહરણ છે. ગાંધીજી વાસ્તવવાદી

હતા, છતાં એમણે આમ કહ્યું ! તે વખતે દેશમાં આમ લાગેલી. છતાં એવા નાનુકડે સંજોગોમાંથી એમણે આવી દરખાસ્ત રજૂ કરી ! આ લોકસેવક સંઘને તેઓ એક નવી સામાજિક ક્રાંતિનું પાઠન યનાવવા માગતા હતા. તેઓ ચિંતક હતા, એમનામાં દુષ્ટિનું હતું. એટલે જ દેશના નવશક્તિર માટે સતતા પરંપરાત, જન્મદિન ને જન્મિયુગનો રસ્તો લેવાને બદલે એમણે આપણને નવો રસ્તો બીધો. લોકનીતિ એટલે કે જનતાની ગભર્નીતિ માટે જ ગાંધીજીએ પોતાનું આયુ જીવન વિતાવ્યું. અને છેલ્લે છેલ્લે પણ આવી જનતાની રાજનીતિ વિકસે તથા લોકશક્તિ પામતી રહે એવી યોજના જ તેઓ દેશ સમક્ષ ચૂકતા ગયા.

સ્વરાજ્ય બાદ સર્વોદયનું મિશન

સ્વરાજ્ય પછી સમાજ-પરિવર્તનના ખેય કપે સર્વોદયનું મિશન પણ ગાંધીજી દેશ સમક્ષ ચૂકતા ગયા હતા, તે વાત પણ જોખીને ખરાબર સમજાઈ ગઈ. તેવી એમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું કે, 'ગાંધીજીનું પોતાનું એક જીવન-દર્શન હતું. એમના ક્રેટલાક સામાજિક સિદ્ધાંત હતા, અને રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે પણ આગવી દ્રષ્ટિ હતી. એટલે આપણને જ્યારે સ્વરાજ્ય મળ્યું. ત્યારે આપણે પગદેશી કથાશ્રુતોની અથવા સમાજવાદ કે સામ્યવાદની નકલ કરવાની કોઈ જગર નહોતી. સ્વરાજ્ય પછીના ખેય માટે આ બધાથી મિલકુલ ભિન્ન અને નવો સર્વોદયનો વિચાર ગાંધીજીએ આપણી સામે ચૂક્યો જ હતો. અને ગાંધીજી કહ્યો હતા કે ભારતીય રાજ્યની કમારત આમસ્વરાજ્યના પાયા ઉપર ખડી કરવામાં આવે.'

ગાંધીજીને અધુરો તંત્ર વિનોબાજીએ આગળ વધાર્યો

ગાંધીજી છેલ્લા દિવસોમાં કહેતા કે મારા કામનો સાચો પ્રારંભ તો હવે થઈ રહ્યો છે. સ્વરાજ્યના પચોડે ગાંધીજીના માનસમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તેની અંખી ખારેલાલક્ષના પુસ્તક "પૂર્ણાક્રિતિ" માં આપણને મળે છે. સર્વોદયની આદિલક પદ્ધતિનો વિકાસ કરવા અંગે અને સમાજ-પરિવર્તનના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરવા અંગે એમનું તીવ્ર ચિંતન ચાલતું હતું. મુકુને આગલે દિવસે પોતાના વનિવૃત્તામાંમાં તેઓ લખી ગયેલા : 'રાજ્યક સ્વવર્તના પ્રાપ્ત થઈ છે. પણ ચાલે ત્યાં કયા કયાઓથી ભિન્ન એવાં તેના બાદ લાખ ગામડાંઓની દરિયી દિશી સામાજિક, નૈતિક અને આર્થિક સ્વવર્તના મિદ કરવાની હજી બાકી છે.'

ગાંધીજીના આ જ અધૂરા તંત્રને વિનોબાજીએ આગળ વધાર્યો. તેથી જ્ઞાન આધારન વિને ખારેલાલજીએ કહ્યું કે, 'ગાંધીજીએ વિચાર્યો બાજે પુનર્જીવન થયો છે. વિનોબા તેનું અનુવર્તન કરી ગયા છે, બાપુ સંવિષ્વાદોની માર્ગક ને મૂળગાથી સામાજિક વ્યવસ્થાની નવો કપો કરતા હતા, તેનો જ આગળ આજે આપણે નેરડે વધારી છીએ.'

૧૯૪૭ એક નાનકડા દાનસાધી અંગે કથનું વિનંતાનું નાનકડા સામ મદન દેસે પાંચનું રત્ન વિનોબાની જયંતિ અર્પણ ચક્રવર્તી નહીં નહીં કૃતિઓ નાની રહી અને સુરેશ

સમાજસ્થાની દિશામાં આગળ વધવા માટે નવા નવા કાર્યક્રમો આપતી રહી. માણસને જાણે એવી અને માણસના માનવીય વિકાસને પોષક એવી સમાજસ્થાનું એક રેખાચિત્ર નવર સામે લેખનનું મળ્યું. ૧૯૫૬માં એક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જોખીએ લખ્યું : 'વિનોબાની પદ્યાનામાં તેમ જ એમનાં પ્રવચનોમાં ગાંધી-વિચારના વિકાસની સેર તથા એક અનોખી નૈતિક ને સામાજિક ક્રાંતિના વિકાસની ઝલક જોવા મળે છે.'

વિનોબા કહેતા હતા કે જમીનનો માલિક ભગવાન જ છે, આપણે નથી. આટલું સમજીને ભૂમિ વિનાના આપણા હાંકુઓ માટે જમીન દાનમાં આપો. દાન સવિમાન — દાન એટલે સમ્યક વિશાબન, યોગ્ય વહેંચણી. વિનોબા દોશાનગાડીને કહેતા કે મારી માંગણી હજીની છે. સ્વરાજ્યમાં પણ આપણે જે મરીવને એના હક્કનું ન આપીએ, તો સ્વરાજ્યને કયો અર્થ નથી.

મૂદાનમાંથી આમદાન પ્રગટ્યું. જમીન બધી ભગવાનની એટલે કે આમસમાજની. આમસ્વામિત્વ, જમીનની વ્યકિતગત માલિકાનું વિસર્જન. ગામ આપાને એક કુટુંબ માની જમીનની ફરી વહેંચણી. નવા પાયા પર ગામનું સમગ્ર આયોજન. હવે માત્ર વ્યકિતગત દાન નહીં, પણ સામુદાયિક સંકલ્પ અને સામુદાયિક પુરુષાર્થથી આમસમાજનું નવબંધન.

આસ્પાય હબર ગ્રામોએ આ રીતે આમદાન કરીને પોતાના ગામનું નવનિર્માણ શરૂ કર્યું. પગત ક્રાંતિ માટે કોઈ પણ આદર્શ સમાજમાં વ્યાપકપણે માન્ય થયો નેઈએ. વળી, ૧૯૬૨ માં દેશ પર ચીનનું આક્રમણ આવી પડ્યું. તેનોયે તકાળે હતો. સરહદ પર તો સેના મોકલી દઈધું, પણ ચીનના વૈચારિક આક્રમણનો સામનો શી રીતે થયો ? વિનોબાજી દેશ સમક્ષ એ વાત ભારપૂર્વક મૂકી કે સંરક્ષણને કુખ્ય ઉપાય તો ગામેગામના લોકો પૂર્ણ સ્વરાજ્યને અનુભવ કરે, પોતાના ગામની જવાબદારી ઉપાડી લે, તે છે. ગામેગામ એકાત્મતા સાધવા માટે અને ગામેગામને પગલર કરવા માટે આમદાન એ ઉત્તમ કાર્યક્રમ છે. આમદાન એક રિકેન્સ મેઝર છે, સંરક્ષણનું પગતું છે.

આમસ્વરાજ્યને એકે સર્વોદયી સુભય કાર્યક્રમ

એટલે ૧૯૬૩ માં વિનોબાજી આમદાનના વિચારને આમ-સ્વરાજ્યના એક સર્વોદયી સુભય કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ આપ્યું. જમીનની માલિકી સમસ્ત આમસમાજની એ મૂળભૂત વિચાર ક્રમનો એક જલો, પણ ગામની વધો જમીનની લગભગ સમાન ધાન્ય ફરી વહેંચણી કરવાની વાત પડતી મુકાઈ. જમીન બધી આમસમાને નામે થઈ જાય પણ તેમાંથી આમક દિરસો આપી દોષા બાદ દરેક વ્યક્તિના જમીનનો ભોગલટો ફરી થયે. અને તેની કમ્પલિટ દિશા એ જમીનની ફેરંદર થઈ શકે નહીં. જો કે આ જમીન ગામની જલાર વેચી શકાય નહીં કે ગીરા મૂકી શકાય નહીં.

આમસમાનું બીજું પગતું એ કે ગામના બુધિવાનો પોતાની વીસમ બાજેની જમીન બુધિમિતિ માટે દાનમાં આપે, બ પુખ્ત

(१) कालः - १० अगस्त १९४७
 (२) स्थानः - अजमेर

[illegible][illegible]

આ રીતે પ્રાથમિક એ માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ, ઉપર કોઈ પણ પ્રકારના આકસ્મિક ફેરફારો થવા અને સ્થગનને પિંડી સમર્પણ, એ પહેલાં સમજાવવા જોઈએ છે. ફેરફારના અને પ્રકાશના એ બે પાસે કાનૂન સમાવેશ થઈ શકે છે. સમીક્ષા સમય પૂરતે જોવાનું છે. તેને બીજા બેગ્રુપ નીચેનાની ઉપર એક વર્ગમાં જાડે છે. આપરવાળાને સીધું capital formation—પરિવર્તનની સમજાવવા ઉપરની જાડે છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક, planning from below—ની નીચેથી આપરવાળા ઉપરની તો આપરવાળા ઉપર છે. ચોક્કસને પાતાની અસિદ્ધિ અને છે.

૧૯૬૬ દિવસે પોતાના એક મુલાકાતી સાથે 'કે. જી. આર.સી.
 બે મુલકોમાં આવશે. બીજા 'કે. જી. આર.સી.' નામનો વિચાર છે.

[illegible]

કેમના થઈ જઈ છે. કેટલાં વર્ષો એ જામાઈ બુધી મહેરોરો
 ભવેરો પ્રાપ્તવાળાં મનાઈથી લે કલ્પવૃક્ષ (પામ) રાખેને બાર/બ
 માઈ કલે, જામાઈ થોઈ બુધી ન રહે, કામ વરડેને ન રહે,
 જામાઈ કલે બાર/બરો પેલા ભવ, સમુદાયિક ભાવના, એકમેકેને
 મલકેરવાની જામાઈ જામાઈને નૈવિદ્ય ભણિત લાવી કલે.
 પ્રમદભવની લેવમેન્ટ કેવમેન્ટ-નિરંતર ક્રાંતિ મહેરોરો એક
 કિલમ આપ્યમ જાની કલે છે.

विशिष्ट मन्त्राणां विषये अत्रोक्तम् ।

[illegible]

જાંઘીજી ઝાંઘાંસેનાની વાત કરી કયા હતા. વિનોયભાઈ મને
 'પંચ અઘરજી ઘપારીને તેને નહરે કાઢે'કમળ' રવરૂપ આપ્યું.
 ઝાંઘાંમાં જઈને ઝાંઘેરમાં નાસ્તિકેઃ પાને યાત્રી માગવવાની વચ્ચા-
 કાંઈ કિષકાં થે. આવા યાત્રીસેના નિરંરૂપ મેષામાં નાનાં-મેવાં
 કાઢી ઠેલી રહે. લોકેઃ કાયે જીવાંતે પેપઈ' રાપતી રૂંઢે યને
 વજરેમાં. પ્રસન્ન મ્હાનરસેનાની યાત્રી કાયે પ્રેમપૂર્વક હંગા
 કરનારેનાની વચ્ચે રૂંઢે તે રૈઠવાની કેડિજી રહે.

બાં શાંતિસેનાના કામને પાં જોડાપોડેં હિપાદી લાંધિં.
 કલકલકાં શાંતિસેના મંજનાં એ વરેંશો સુદી અપ્પણ પાં રલાં.
 એ હેંનાં કે, 'શાંતિ પો' પાલિસિના ગેળાગાંચરી રેરેંશો કે મારેંસ
 લો. જ્વેંરે કરપથાં રેરેંશો કે એંમ યરી. તો નાંકો માનલો કે લોઠ
 શાંદી અપ્પણ કામપ નાંદી' રો શો. રાજેંન્નાલુએ પાન એંમેયુ
 કે રવદાંચ બાર જેડેના ગેળાગારે થયા છે તેડેલા વ્વેંજેના
 જાનાનાં રાપરેવ નહેલાં થયાં ! આરે શાંતિસેનાં' કામ હિપાદી
 લાંધે સમાનનાં વ્વેંરે શાંતિ જગ્ગની રાખવાની રવાનહારી નામ
 હો. એનાંને રાજે એરી લેરેંડે.

મુનોએ પાતાની સ્થાવર સેના રાખવાને બદલે નિરાશ્રય શાંતિ-
સેના રાખવી એકદમ એવું સચ્ચ પડ્યું વિનોયા કરતા રહ્યા છે.
અત્યારે તે મુનોની સેના કોઈ પણ દેશની સેના કરતાં નાની જ
જોવા અને તેના પ્રભાવ ન પડે, અત્યારે શાંતિસેના કોઈ તો
પ્રકારએ ત્યાં પ્રભાવ પડવાનો સંભવ છે. શાંતિસેનાને લીધે
મુનોની નૈતિક શક્તિ વધશે. જેથી પણ આ વાતનું સમર્થન
કરતા. એમણે તો આ અગ્રણી જ કુશરપના એક વિદ્વાન સાથે
અગ્રણી આપું. સચ્ચ એક વ્યક્ત્યરૂપે મુનોને મોટાપણું પણ હતું.
જેથી કહેતા કે મુનોના કામને કરે તો તેની પ્રતિષ્ઠા વધશે અને
તેનો શાંતિને પ્રયાસ કામચર થશે.

વિનોબાએ ખાદીને ગ્રામલિપ્તુષ્ણ બનાવવાની વાત પશુ કહ્યાં કરી. એમણે કહ્યું કે આને હવે ખાદીનો સંબંધ સહિષ્ણુ આર્થિક સ્વરાજ અને ગ્રામસ્વરાજ સાથે છે. આખાને ગામની કાપડની કુલ જરૂરિયાત ગામમાં જ પેદા કરી લેવાય એવું આયોજન કરવું જોઈએ. અને તે માટે વીજળીનો ઉપયોગ કરવો હોય તો પશુ કરી શકાય. પશુ તે કાપડ ગ્રામ સ્વાવલંબન માટે હોય, બાકી વેચાણ માટે નહીં. ખાદીનો અર્થ છે, ગ્રામ-ઉદ્યોગ. ગામના લોકોને ગામમા ઉદ્યોગ મળવો જોઈએ. પછી પાવર વગેરે તે હેન. આવી જ રીતે જેતોને પૂરક એવા નેટલા ઉદ્યોગો ગામમાં ગર કરી શકાય તેટલા કરવા જોઈએ. ખાદી વગેરેનો અલ્પાલ્પ વિચાર કરવાને બદલે ગ્રામ અર્થશાસ્ત્રના એક અંગ લેખે તેનો વિચાર થવો જોઈએ. મૂળમાં ગામનું પગલર થાય એ દિગ્દિ છે.

આ અંગે નેપીએ કહેવું : ‘વીજળીનો ઉપયોગ કરીને ગામમાં નાની પાવર સિલ જીવી કરવાની યોજના અને ચાલુ છે. અને તો ખાદી શબ્દનોયે આશ્રય નથી. તેને જોઈએ તો લોકવચ્ચ કહે. મારા કિમાનમાં કોઈ સંદેહ નથી કે આજની પરિસ્થિતિમાં અન્ય પછી ખાદી નંજની વચ્ચની જે જરૂરિયાત છે, તે ગામમાં જ પૂરી થઈ શકે, તો ગામ જનની ચુગાલમાંથી એટલું જુદે, અને ગામલોકોને ગામમાં જ કામ મળી રહે.’

ખીને એક મહત્વનો વિચાર સુકાશે તો આચાર્ય કુલનો. દેશના આચાર્યો, વિકાનો, શુદ્ધિવાનો એક સંજ્ઞાન બને. તે સત્તાની અને પક્ષની રાજનીતિથી અજાણ રહે. પોતાના આચાર્ય દ્વારા સમાજમાં એક નૈતિક પ્રભાવ જીલો કરે. જેમ આચાર્ય સરકારથી સ્વતંત્ર છે, તેમ આપણે શિક્ષણનું માળખું પશુ સરકારથી જિલકુલ સ્વતંત્ર બને તેવો પ્રયત્ન થવો જોઈએ. સરકાર શિક્ષણ માટે વૈસા બલે આપે, પશુ તેના પગ સરકારનો અધુરો ન હોવો જોઈએ. એવી જ રીતે આચાર્ય કુલ સમાજના જુદા જુદા પ્રતિનિધિઓ લોકોને તત્કર સમર્પેદ્યન પૂરું પાડે. દેશની પરિસ્થિતિનું અવલોકન અને નિરીક્ષણ કરતા રહીને સમાજ સમક્ષ પોતાના નિષ્પક્ષ, નિર્વેર અને નિર્ભય, અલિપ્તચ રજૂ કરતા રહે.

સરકારનું નહીં, પશુ લોકોનું રાજકારણ

વિનોબાએ રાજનીતિને બદલે લોકનીતિની વાત પશુ કરી હતી. ‘પક્ષ’ ને સત્તાનું ને ચૂંટણીનું ગવગારણ નહીં, પશુ લોકોનું રાજકારણ, લોકશાસન. રાજનીતિ સામે ધ્વેષ છે, સત્તા પ્રાપ્ત કરવાનું અને સત્તા આરક્ષે જ બળું કરવાનું, બ્યારે લોકનીતિ લોકોની શક્તિ વધારવા માગે છે અને ને લોકશક્તિ દ્વારા કામ કરવા માગે છે. લોકો પોતાની બળ પગ વધુ ને વધુ આધાર ગમતમાં થાય અને સરકારનો આધાર વિસે દિવે જોઈ શકતા બન્યા.

નેપીએ કહેવા કે, ‘સર્વોદય આંદોલન-રાજનીતિથી અજાણ રહ્યું છે, જે અલ્પલાખેટો છે. જીલ્લી અમે તો કમરે ને નકલી રાજનીતિને બદલે રાજીનિમાન ને અસલ રાજનીતિને પ્રદેશ કરી છે.’

આ ને સર્વોદય આંદોલન ચાલી રહ્યું છે, તે વધતો ને અગત્ય સંકીર્ણ અર્થમાં નહીં, પશુ વિસ્તૃત અર્થમાં રાજનીતિ છે. હું તેને ‘જનતાની રાજનીતિ’ કહું છું. વિનોબાએ તેને ‘લોકનીતિ’ એવું અર્થક ને વર્ણન નામ આપ્યું છે.

નેપીએ ૧૯૫૯ માં ‘ભારતીય રાજ્યવ્યવસ્થાની પુનરુચના’ નામે એક પ્રબંધ પશુ દેશ સમક્ષ મૂકેલો. ૧૯૬૧ માં ‘લોકસ્વરાજ’ નામે પુસ્તિકામાં પશુ રાજનીતિના નવસંસ્કરણ અંગેના વિચારો રજૂ કરેલા. તેમાં મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે આજની રાજકીય સંસ્થાઓ અને પદ્ધતિઓમાં એવા સુધારા અને નવરચના થાય કે જેથી તે વધુ લોકશાહી જનની, કાર્યસાધક, સધ્ધ અને અર્થપૂર્ણ બને. આ નવ સંસ્કરણમાં મતદાતા પરિશદ સ્થાપના વાત પશુ એમણે કરેલી. ગ્રામકાની ગામોની ગ્રામસભાના પ્રતિનિધિઓ ભેગા થઈને લોક-ઉમેદવારોને પસંદ કરશે અને ચૂંટણીમાં જીલા રાજ્યો, અને એ અંગેની આજીપાતળી કપરેખા પશુ આંદોલન દરમ્યાન રજૂ થી રહી હતી.

કમ્યુનિટિપ્રધાન કાર્યપદ્ધતિ

આ સંસ્કરણ સર્વોદય આંદોલનનું મૂળમૂલ વલણ વ્યવસ્થાપક આ દિવસોમાં જાણ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરતા : ‘લોકનીતિને ને પાયામાંથી વિકાસ કરવો હશે, તો કમ્યુનિટિ-આપા ગ્રામ સમાજને સક્રિય બનાવવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું’ પ્રકરે. આ કાર્યપદ્ધતિને મૂળમૂલ ભેદ છે. સર્વોદય આંદોલનની કાર્યપદ્ધતિ કમ્યુનિટિપ્રધાન છે, બ્યારે આજની ચૂંટણીની પદ્ધતિ પક્ષપ્રધાન છે. એટલે આમાં ઉમેદવાર પક્ષોને કે જનતાનો એટલો જ માત્ર ભેદ નથી. પશુ મૂળ વાત એ છે કે આને જનતા ભેળી થઈને સાથે બેસી વિચારણા જ નથી કરતી. ગામી, કમ્યુનિટિ સક્રિય થાય છે તો તે બધાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી સર્વાંગમતિથી કામ કરે છે.

સર્વોદય આંદોલનની સામે જનતા બેમાં વચ્ચમાં વધુ ભાગ લેતી હોય એવી પ્રલક્ષ લોકશાહીનું ધ્યેય છે. તેથી તે ચૂંટણી વગેરેમાં પ્રકાશને બદલે આખી કમ્યુનિટિને સક્રિય બનાવવા ઉપર જ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ ધ્યેય કંઈકેકામ છે. એક જિલકુલ નહું કામ છે. સાવ નવો જ ચીલો પાડવાનો છે આને. ક્યાં છે, પ્રલક્ષ લોકશાહી જ જનતા જતો ગવાપકારી ઉપાદીને પોતાની સમસ્યાઓના ઉકેલ માગે, એવું હશે દુનિયામાં કયાંય ચાલતું નથી, એટલે આ મુદ્દા જ કંઈક કામ છે.

જનતાનું માનસ આ માટે કેળવવાનું છે. એક નવી સમાજ સ્થાના જીલી કરવાનું આ કામ છે લોકશાહી બ્યવસ્થામાં આવું કંઈક આજગણ પગલું આને દુનિયા આખી કંઈક છે. ગામકાન આંદોલન આને ને કંઈક મૂળમૂલ વાતોને ધ્યાનમાં રાખીને ચલે છે કે કંઈક જરૂરિયાતો વાતો નથી, પશુ દુનિયાની આજની સૌથી પ્રગતિશીલ વિચારધારા સાથે તાલ મેળવતી વાતો છે. લોકનીતિની કપનમાં આ બળું આવે છે. આ રીતે લોકનીતિના વિચારોને જીકા લાવાઈ સમજાશે, તો સર્વોદય આંદોલન આને

ગ્રામસ્વરાજની સ્થાપના બાદ એ કોશિષ કરી રહ્યું છે, તેનું અસહી રૂઝ સમજવું, તથા પહોંચ તેમ જ સત્તાના રાજકારણને બદલે વનતાનું અસર રાજકર રહ્યું બિચું કરવાની દિશામાં આ આંદોલન કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવી ગયું છે. તે ખ્યાલમાં આવશે.

તેઓવાદને કાઢવો છે

વિનોબા વારંવાર કહેતા કે, આને દુનિયામાં ધંધે They-ism-તેઓવાદ ચાલ્યો છે. અમે નથી, તેઓ—સગ્રામમાં બેઠેલાઓ અમારો માટે બધું કરને આ તેઓવાદ કાઢવો છે. સ્વાધ્યાયવાદને કાઢવો, હવે સરકારવાદને કાઢવો છે.

એક વાર કોઈએ પૂછ્યું કે, 'હું' તમે સત્તાનંતર કરવા છોકો છો ?

વિનોબાએ જવાબ આપ્યો : 'હા હા, અવશ્ય કરવા હવે છું.' સરકારની સત્તાને સમાપ્ત કરવા માયું છું, અને તેની જગ્યાએ લોકોની પોતાની સત્તા સ્થાપવા માયું છું. આને મેં નામ આપ્યું છે લોકોનીતિ. '

ગાંધીજીના સ્વતંત્રતાક કામનું ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ

૧૦૦ એકરના એક નાનકડા દાનમાંથી આ એક આખી વિચારગમ્મિત ઊભી થઈ. જુદાન, ગ્રામજન અને ગ્રામસ્વરાજ સુધી સર્વેશ્વરી સમાજસ્વતંત્રતાની એક આછી-પાતળી રેખેખા નજર સામે આવી. વિનોબા કહેતા કે આ આંદોલન નથી, આરોહણ છે. અને ખરે જ આ આરોહણ પૂરવાર થયું. જેમ જેમ આગળ વધ્યું ગયું તેમ તેમ તેની ક્ષિતિજ વિસ્તરતી ગઈ. પર્વતોનો હોળીની જેમ એક પર્વ પૂરું થયું કે બીજું શરૂ થયું. અને સાથે દેશનં વ્યાપક થયું ગયું, વિકસતું ગયું. વિનોબાએ આશ્રમમાં રહીને એકનિષ્ઠાપૂર્વક એ સાધના કરેલી, તે કોઈ ગાંધીપોથીની કે ક્રિષ્નાકાંતી નહીં, પણ સત્યઅહિંસામાં અને સર્વેશ્વરના મૂળ તત્ત્વોની કરેલી. એટલે જ્યારે પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સમાજદ્વેષે એ તત્ત્વોનો વિનિયોગ તેઓ કરી શક્યા. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિ અનુસાર વિનોબાની પ્રતિભામાંથી સર્વેશ્વર અને અહિંસાના પ્રત્યક્ષ લઘ્યકો પ્રગટ્યા. જ્યારે પ્રકારજીના શંકોમાં કહીએ તો, 'વિનોબાના આંદોલને ગાંધીજીના સ્વતંત્રતા કામનું ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ સમાજ સમક્ષ છડું કરી આપ્યું.'

ગાંધીજીની અહિંસક સમાજસ્વતંત્રતાની કલ્પનાને સાકાર કરવા માયું ગ્રામસ્વરાજ આંદોલન વિનોબાના નેતૃત્વ હેઠળ ૧૯૫૧ થી ૧૯૬૬ એટલે કે લગભગ એ દાયકા સુધી એકધારું ચાલ્યું. જ્યારે પ્રકારજી પણ જીવનઘન આપીને આ આંદોલન સાથે જોડાયા તો થઈ ગયા. ગ્રામસ્વરાજની આ સમગ્ર નિલાપના બાબત જેઓ વિનોબા સાથે પૂરેપૂરા એકરૂપ હતા. એમણે કહેલું : 'સ્વરાજ્યની બુનિયાદ ગ્રામરાજ છે, એમ ગાંધીજીએ માનેલું. વિનોબાજીએ આ ગ્રામસ્વરાજના ચિંતનને ઘણું આગળ વધાર્યું છે. વિનોબાજીના આંદોલનને કારણે ગાંધીજીનો અહિંસક ક્રાંતિ

અને આત્મશક્તિ સમાજપરિવર્તનનો વિચાર આને ઉત્તરતા રહ્યો છે. મને તો વિચાર આવે છે કે વિનોબાએ આ રીતે એક ક્રાંતિકારી આંદોલન શરૂ કર્યું ન હોત, તો આપણે લોકો હજારે એના એ ચરણો જ ચલાવતા હોત અને એના એ વાણી જ પીલતા હોત ! ગાંધીજીનો અહિંસક ક્રાંતિનો મિત્તર વિલકુલ જુલાઈ જ ગયો હોત. વિનોબાના આવા આંદોલન વિના કદાચ સર્વેશ્વરની આત્મપ્રતીતિ શક્ય જ ન બનત. મૂળ વિચાર ગાંધીજીનાં લખાણો વગેરેમાં હોત. પરંતુ કાર્યની દૃષ્ટિએ તો મહુ લોકો જ એ આગળ ગયો હોતો. વિનોબાએ બુદ્ધનગમધાન આંદોલનનો કાર્યક્રમ આપીને તેને આગળ વધાર્યો. ગાંધીજીનું અધૂરું કામ આ સિવાય બીજા કોઈ રીતે આગળ વધી શકતો, એમ હું માનતો નથી. સ્વરાજ મળ્યા પછી ગાંધીજી દેશની આર્થિક, સામાજિક તે નૈતિક આઝાદી માટે અહિંસક આંદોલન ઉપાડવાનું વિચારતા હતા, તે દિશામાંનું જ આ ખજૂરું છે. આ આંદોલનમાં ગાંધીજીની અહિંસક ક્રાંતિપ્રક્રિયાનો સાર્વજનિક ઉપે પ્રયોગ ચાલી ગયો છે.'

વિનોબાની વિલાપના અને કાર્યશૈલી

આમ. ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનની વિનોબાની વિલાપના સાથે જેઓ પૂરેપૂરા એકરૂપ હતા. આખા આંદોલનની સમગ્ર ચુલ સ્થના સાથે પણ જેઓ પૂરેપૂરા સહમત હતા. ગાંધીજીની હત્યા બાદ વિનોબા લગભગ પાંચા બે વરસ ગંધે કરીને દેશદેશનં કરી ચુક્યા હતા. તે દરમિયાન એમના મનમાં આગળના કામ બંને તીવ્ર મંથન ચાલેલું. તેના પરિણામ સ્વરૂપ તેઓ એવા નતીભ પર આવેલા કે મુખ્યત્વે શોષણમુક્તિ અને શાસનમુક્તિનું ગાંધીજીનું અધૂરું કામ આગળ વધારવાનું છે. જ્યારે પ્રકારજીના માનમે પણ આ વસ્તુ પૂરેપૂરી ગીચી હતી.

આવી જ રીતે ઘણા ચિંતનને અંતે પોતાના આગળના કાર્યના સ્વરૂપ અને કાર્યપદ્ધતિ વિશે પણ વિનોબાના ચિંતમાં એક ચિત્ત બેપરસુ હતું. ૧૯૫૦ માં જેઓ પૂરેપૂરા પંચનાર ગયેલા અને વિનોબા સાથે રહેટ ઉપર પ્રાર્થના કરેલી, ત્યારથી આનો સંજો વિનોબાએ આપેલો. સત્તજનો ભવે જ છે. પક્ષ વિચારગરથી કે એવા ખીલ કશાયે બેઠેલાવ વિના એ ગળા સત્તજનોને દેશના નયનિર્માણના કામમાં ભોળા કરવા. તેમાં ક્યારેક કોઈ કાર્યજી બેલું થાય તો પોતે સ્નેહનું કામ કરવું.

આ બુદ્ધિએ જેઓ પૂરેપૂરા માટે પણ પોતીકી જ હતી. રાજકીય પક્ષમાં હતા લોકો પણ આત્મ પશ્ચિય દેવરણે એ કરી નહોતા વિચારી શકતા. સર્વેશ્વરમાં આવીને તો એમની આ સર્વનિર્મની બુદ્ધિમાં ખૂબ ગહેરી હતી. સર્વેશ્વરનું કામ કરતાં કરતાં દેશની ઝીલાયાણુ રાજનીતિમાં પણ politics of consensus—સામઘરસ્યનું રાજકારણ બેલું કરવા એમણે ઘણી કોશિશ કરેલી.

ગાંધીજીની હત્યા સુધી તો વિનોબાએ આશ્રમમાં રહીને જ કામ કરેલું. ત્યારે એમનો લોકસંપર્ક તો રહેલો, પણ રાજકીય ક્ષેત્ર સાથેનો સંપર્ક ક્યો જોડેલો હતો. બંધેર ક્ષેત્રમાં કામ કરવા

લાગ્યા તેમ તેમ એમને અનુભવ થતો ગયો અને તેની છાપ એમના ચિત્ત પર પડતી ગઈ. એમના આ અનુભવે પણ એમના કામનું સ્વરૂપ ને વ્યૂહરચના ઘણામાં ઘણો ભાગ લખ્યો.

૧૯૪૮માં પંડિત નેહરુના કહેવાથી વિનોબાએ છ મહિના સુધી મેવ જાતિના લોકોના પુનર્વસવાટનું કામ કર્યું. ત્યારના અનુભવ વિશે વિનોબાએ કહ્યું છે : “ જો ૬ મહિનામાં અમે લોકોએ ને મળ્યો નેઈ, તેનું વર્ણન કરવું હોય તો એક અંધ લખાયે પડે ! મારે “ લિયેએન ” નું કામ કરવાનું હતું. આપણી ભાષામાં તેને નારદ્યુનિનું કામ કહી શકાય. એટલે કે અહીંનું ત્યાં પહોંચાડવું અને ત્યાંનું અહીં. મેં જેમનું કે પંડિતજી તો એક વાત કહી દેતા પણ એમની નીચેના ને અમલદારો અને ખીલ માણસો મારફત તે કરાવવાનું હતું એમના વિચાર ભિન્ન હતા, એટલે ઉપર તે વાત થતી નહીં. પંડિતજી કહેતા કે આ બાબતમાં હું તો ત્રણ મહિના ક્યા, હુકમ આપી ચૂક્યો છું. છતાં તેના પર અમલ નહોતો થયો આવે હોત ત્યાંનો અધાધધ ઠારભાર ! એ દિવસોમાં મેં બહુ મહેનત કરી. પણ ૬ મહિનાના અનુભવથી એવું કે આ કામથી આપણી સત્તાજ સધાને નહીં, સર્વોદય નારદ્યુનિને જાનીને લાવી શકાય નહીં. ” આના પરથી વિનોબા એના નિષ્કર્ષ પર પહોંચેલા કે ખરેખર કોઈ પણ નક્કર કામ કરવું હશે તો સરકાર ઉપર આધાર રાખ્યા વિના લોકોની શક્તિ વળાડીને જ કરવું પડે.

દિલ્હીનાં દિસાબ એમનેમ નહીં પડલાય

૧૯૫૧માં પહેલી પંચાયતિક યોજનાનો ખરડો બહાર પડ્યો તેની વિનોબાએ ખૂબ આકરી ટીકા કરી : “ આ તો કમરની ટાપલીમાં કેટ્ટા દેવા લાગે છે, કેમ કે તેમાં બધાને કામ અને બધાને અન્ન આપવાની બ્યવસ્થા નથી. ” આરોહેપાટિલ સાથેની વાતચીતમાં એમને ત્યા સુધી કહી નાખ્યું કે જો બવાને સોલંગેરી આપવાની જવાબદારી તમે ઉપાડી શકતા ન હો, તો તમારે રાહનાયું આપી દેવું જોઈએ. પંડિતજીને કાને આ વાત પહોંચતાં એમને વિનોબાને દિલ્હી બોલાવ્યા. પદ્માના કપાત અને માર્ગમાં ૧૮ દિવસ એક દિવસના જુદાનાં મેળવતા વિનોબા દિલ્હી ગયા. પંડિતજી તેમજ પદ્માનિક કમિશન સાથે ખૂબ વિસ્તારથી વાતચીત થઈ. ત્યારે વિનોબાએ સ્વરસભામાં ગાંધીમાર્ગે દેવનું આયોજન કેડે મેવું જોઈએ તેની એક આશીર્વાદાળી “ રોખા ને એ લોકો મારે નજીક જાય, પછી પંડિત નેહરુનું અને “ લાનિયે કમિશનનું ” મેવું જુદી દિશામાં હતું, વિનોબાએ તોય કે દિલ્હીનાં દિસાબ કોઈક જુદી જ રીતે આવતાં હતાં. એટલે નેહરુ જે રીતે આવ્યું એ રીતે દેવાની વાત પડતી.

જોઈ વિનોબાએ હતું ને આ મુદ્દા નેપાતિ. એમને કહ્યું કે ને પંડિતજી એ સુધેર નહીં લાગવું ને ખ્યાલ નહીં, એ જોનાં ને ને કમિશન... એટલે જુદાનું યોજના કામ કાનું આયોજનની ને સુધેર એકાદ જુદી જુદી રીતે એક નેક નેક વાતચીતનું નેક જુદું નેક, એને રાજીની વાત રાજીની ગરજ નેક એ જોના

વિનોબાએ પંડિતજીને ૧૯૫૪માં બેભાગમાં સંમેલનમાં બોલાવેલા, પરંતુ વિનોબાએ એવું કે પંડિતજીને રસ્તા જુદો હતો.

ગાંધીજીના અતિમ દિવસોનું ખ્યાલ લઈએ “ પૂર્ણાહુતિ ” માં જે આયોજન વર્ણન કર્યું છે, તેનીયે વિનોબાના ચિત્ત પર ઘેરી અસર પડી હતી. ગાંધીજીના અને એમના સાથીઓના માર્ગ કેટલા બધા જુદા પડી ગયા હતા, ગાંધીજીને કોરાણે મુકાને એ બધા કેવી રીતે વર્ત્યા હતા, લોકો પણ ગાંધીમાર્ગે વિશે કેટલું બધું પાંચું ઝાન લેવાતા હતા તથા આદિકેસ પદ્ધતિ વિગેની આસ્થા પણ કેટલી બધી કાચી હતી—આ બધું ખ્યાલ લઈને વર્ણન પરથી દોવા નેવું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જો ગાંધીજી જેવા ગાંધીજીની આ દશા થઈ હે, તો આપણા જેવા અદના સંવકનું તે શું જાયું, એવી જાપ વિનોબાના ચિત્ત પર પડી હતી. તેથી તેઓ એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા કે દિલ્હીનાં દિસાબ એમ ને એમ પલટી શકાય નહીં. તથા જનતાને પણ તૈયાર કરવા કે જડમાં જઈને એકે એકથી કામ શરૂ કરવું પડે. તેથી વિનોબાની કાર્પેશી એવી રહી કે—ગાંધી-વિચારનું વ્યાપક લોકશિક્ષણ કરતા રહેવું, જે વિચાર પ્રમાણે વર્તવા લોકોને પ્રેરિત કરવા, અને આવા લોક-આચારમાંથી ને લોકશક્તિ અને લોકમત નિર્માણ થાય તેના બળે સરકાર વગેરેના રાજ બદલાય પ્રયત્ન કરવો. આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ એમને બચાવતો નહોતો.

લોકોનું અને નેતાઓનું શિક્ષણ જરૂરી

પોતાની બધી ચચાચાને અ તે અનુભવ પરથી આખરે પંડિત નેહરુને પોતાની સૂલ સમજવા લાગી હતી. ૧૯૬૪ માં લોક-સભામાં એમને કહી લીધું કે ગાંધીજીને રસ્તા આપણે લીધા હોત તો સાડું થાત. આપણા દેશની આશિક સમસ્યાઓના ઉકેલ અંગે હું હવે દિવસેદિવસે ગાંધીજીના માર્ગે વધુ વિચારવા લાગ્યો છું. ત્યારે વિનોબાની ટિપ્પણી ભારે વેધક હતી : “ ત્યાંના બધા નેતાઓને જો આવા અનુભવ થયો હોય, તો હું માનીશ કે અત્યાર સુધીમાં ને ખર્ચ થયો ને બંધા આ નેતાઓના શિક્ષણ માટે થયો ! ”

પેર, વિનોબાએ જો જોઈ લીધું હતું કે ગાંધીનું નામ બધે લાલતા ને ચાલતાં રોવાનું કોય, પેરનું ગાંધી વિચાર અને ગાંધી-પદ્ધતિ વિને સમાજમાં હજી કોઈ ઝામી સમજ પ્રવર્તતી નથી અને ને બાતલ લોકોનું નેન જ નેનાસીનું શરૂ બધું શિક્ષણ કરવું પડે નેમ છે. આથી લોકશિક્ષણ ઉપર એમને ખૂબ ઝોક રહ્યો.

જેઠીભાના કેલકાક પૂરક પ્રયત્નો

વિનોબાની આ કાર્યદલી નેનખીનં પણ સરવાળે માન્ય હતી. જેથી સર્વોદયના આયત લોકશિક્ષણ અને લામસ્વારાગના સર્વેકમાં પેને. પૂરેપૂરા કામચલાવી રાજી મેવા દતા. પેરનું ગાંધી સાથીઓના અન્ય પ્રયત્નોએ પણ લામસ્વારાગની દિશામાં લાગવની કે દિશા એમનું કામ કરી. ને બધાના કેડ પ્રયત્ન એકત્રીય કે મે મે જગતે નેન ને સપૂર્ણવિક વિકાસ યોજના

અને ગ્રામદાન આદિલન વચ્ચે કોઈક સામાન ભૂમિકા સાધવા જેઠાંપીંએ શોધાં વરસ યજ્ઞ મહેનત કરી. પણ છેવટે એમણે બેચું કે સરકારી યોજનાની તાસીર જ જુદી છે.

આવી જ રીતે પંચાયતીરાજને ગ્રામદાનનો ને ગ્રામસ્વરાજનો રંગ ચકાવવા પણ જેઠાંપીં ધણું મથ્યા. વિનોબા તે વિશે ઉત્સાહી નહોતા. એમણે બે વચ્ચેનો મૂળ તત્વસદે પારખી લીધા હતા, એટલે એમને પહેલેથી જ પંચાયતીરાજ વિશે કોઈ આશા નહોતી. એમણે શરૂઆતથી જ કહેલું : ‘ જે હમે આ પંચાયતી-રાજની યોજના બની રહી છે, તે હમે તો એ એક વિકેન્દ્રિત શોષણ યોજના બની રહેશે. દિલ્હીમાં એક મોટો પથ્થર હોય, તેના ટુકડા કરીને ગામેગામ વહેંચી દેવાથી તો તે પથ્થરના જ તાના તાના ટુકડા થશે, તેમાંથી કોઈ માથણું નીકળશે નહીં. ગ્રામપંચાયત એક સત્તાનો ટુકડો બન્યો. તેમાં સેવાનો અંશ નથી. એટલે પંચાયતીરાજ દારા તો સત્તાની જે હોડ ઉપર ચાલી રહી હતી, તે જ નીચે ગ્રામપંચાયતમાં આવી. ઉપરનો મન્સર ગામ સુધી પહોંચ્યો. બાંહે મન્સરનું રાષ્ટ્રીકરણ થયું ! મન્સર દેવચાપી થયો ! ત્યારે ગ્રામદાનનો આરંભ ગિલકુદ જુદી જ ભૂમિકા પર થાય છે.

છતાં જેઠાંપીં ધણું મથ્યા. સાત વરસ સુધી અંભાણ પંચાયત પરિવર્તન અથાણ તરીકે પણ રહ્યા. પણ એ મથામથાને અંતે એ પણ એવા નિષ્ફળ પર પહોંચ્યા કે, ‘ ગાંધીજી જેને ગ્રામરાજ કહેતા તે આ નહીં. પંચાયતીરાજ પાછળ ચેરણ ગાંધીજીની નહીં, પણ સામુદાયિક વિકાસ યોજના માટે ગ્રામસ્તરે એક સરકારી સાળણું બેસું કરવાની હતી. એટલે જ આજે પંચાયત સ્થાનિક સ્વચ્છાસનની સંસ્થા બનવાને બદલે રાજ્ય સરકારના હાથાણ સંસ્થા બની ગઈ.’

કેટલીક તાર્કિક બાબત વિનોબા એ પામીગીતા. જેઠાંપીંને ત્યાં પહેલાંથી થોડાક અનુભવની અને તે પરથી નીપજતા. વહેવાર-લક્ષી ચિંતનની બજાર રહેતી. બનેના જુદા જુદા ધ્વજતર અને જુદા જુદા ચર્ચાતરને કારણે આ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ આવા થોડા એકગ્રામીયને બાદ કરતાં સખાણે બેઠેલો તો ગ્રામસ્વરાજ આદિલનની સમક્ષ વ્યૂહરચના બાબત બંને વચ્ચે સંપૂર્ણ એકબીની પ્રવર્તતી હતી.

બનેના દષ્ટિ અસલ કંઠિકાકીની

વિનોબાનું અને જેઠાંપીંનું, બંનેનું લક્ષ્ય ધણું બિચું હતું. મૂળમાં બંનેની દષ્ટિ અસલ કાંતિકારીની હતી. થોડીકસુ સંજ્ઞતા મેળવી લઈને અને કશુંકે કરી દેખાડીને સંતોષ પામવો નથી, આપણે તો એક અધિકારક કાંતિકારી બની જોવા કરવા છે, એ વાત બંનેની તરત સામે હતી. તેથી જ વિનોબાએ આદિલન દરમ્યાન જે વિવિધ ટેકનિક ને કાર્યપદ્ધતિ અપનાવી તે વિશે વચ્ચે વચ્ચે બીજા કેટલાક તરફથી અસંમતિના સર ઊઠ્યા, પણ જેઠાંપીંએ હંમેશાં આવી બાબતમાં ‘વિનોબા સાથે એકચરતા અનુભવી.

વિવિધ ટેકનિક ને કાર્યપદ્ધતિ વિશે એકવાક્યતા

આદિલન દરમ્યાન એક ચર એવો બીજા કરતો કે વિનોબા તો કોઈ એક કાર્યક્રમ પર દરીદ્રમ થતા જ નથી. બસ, ફૂંદફૂંદ કરે છે. એક કાર્યક્રમ હજી પૂરો પણ ન થયો હોય ત્યાં જ બીજો કાર્યક્રમ શરૂ કરી દે છે. આને લીધે શક્તિ કંથાં કેન્દ્રિત જ નથી થતી. પરંતુ જેઠાંપીં આ જ વસ્તુને સાવ જુદી દષ્ટિએ જોતા. ૧૯૫૯માં વિરેડે પેલીકને લખેલા એક પત્રમાં એમણે કહ્યું : ‘ આ બધા વિવિધ કાર્યક્રમો એક જ સમગ્ર વસ્તુના જુદા જુદા ભાગરૂપ છે, અને એકમેકને પોષક છે. જેમ એક મૂળમાંથી ફળાવા ફૂટતા રહે અને હોડ ચારેકાર સહજપણે પાંગરતો રહે, એવું જ આ કાર્યક્રમોનું છે.’

તો આદિલન અમુક સ્તરે પહોંચ્યા બાદ ખાનથી સાવ બીજી દિશાદ ધતી કે વિનોબા તો બસ, એકતું એક ગ્રામદાન ગ્રામદાન જ ગાયા કરે છે, નવો કોઈ કાર્યક્રમ આપતા નથી. ત્યારે જેઠાંપીં સ્વરાજના આદિલનના પોતાના જુવાનીના દિવસે થાદ કરીને કહેતા : ‘ અમે પણ ગાંધી વિશે આપું જ બોલતા કે, આ છુટ્ટો બસ ચરખાની જ વાત કરે છે, ચત્તાનમક કાર્યક્રમનું જ ગામું ગાયા કરે છે ! કોઈ બીજો અસરકારક કાર્યક્રમ બેઠેલો. પરંતુ ગાંધીજી તો એકને. એક જવાબ આપતા કે મારી પાસે દેશને આપવા માટે આ રચનાત્મક કાર્યક્રમ સિવાય બીજું કશું નથી. તેથી વિનોબાએ પણ બ્યારે કહી દીધું કે મારી પાસે ગ્રામસ્વરાજના આ ત્રિવિધ કાર્યક્રમ સિવાય બીજું નવું કશું નથી, ત્યારે હું બહુ ખુશ થયો. આદિલનના નેતામાં આમ કહેવાની હિમત હોવી બેઠેલો.’

વિનોબા સૌથી પહેલાં મોટી સંખ્યામાં ગ્રામદાન કરાવી લેવાની વાત કરતા ત્યારે વારે વારે ગ્રામદાનના નમૂના બીજા કરી બતાવવાની માગણી થતી. સાથે જ કાર્યકરો પહેલાંથી વજે એટલાં જ ગ્રામદાનો કાવચવની વાત પણ થતી. આ સંદર્ભમાં જેઠાંપીં હમેશાં કહેતા : ‘ પાંચ-પચાસ સરસ નમૂના અનાવીને રાખો અને ચારે કોર આવો ને આવો જ સમાજ રહેતો નો. તમારા નમૂના સમુદાની વચ્ચેના દાપુની જેમ કંથાં અક થઈ બને ! માટે નમૂના બનાવીને દેખાડીશું તો તેમણી કાંતિ થઈ બને. એ એક બહુ નોટઃ બ્રમ છે. કાંતિ માટે તો ચિચાર જલદીમાં જલદી આપકપણે દેવાઈ જવો બેઠેલો.’

આના અનુસંધાનમાં એક બીજા ભૂલ તરફ પણ જેઠાંપીં બ્યાન દોરતા : ‘ કેટલાક વળા ગ્રામદાન થાય છે કે અંત ગામમાં જોવા દોડી બાય છે કે ગામલોકો કેટલું સમજતા છે ! પણ જુ’ એમ કહું કે કાંઈ પણ રાજકીય પક્ષના કાર્યકરને બોલાવીને પૂછા કે પેતાના પક્ષનો કાર્યક્રમ એ કેટલો સમજાયો છે ! અંતે, સ્ત્રારામાં સારા કેટલો નેત્રને પૂછે. કે તમારો લોકશાહી સમાજવાદ સમજતી શકો ? ત્યારે સામાન્ય ગ્રામજનો પાસે તમે કેવી કેવી અપેક્ષાઓ રાખો છો ! કેહાંએકથી એ તરત સમજવો મુશ્કે. તેને ધીરે ધીરે સર્વોચ્ચના મારગે આગળ વધવા દો.’

વિનોબા કાર્યકરો સામે આશુક કામ અશુક વખતમાં પૂરું કરે એવા લક્ષ્યોંક મુકતા રહેતા, તેની સામેયે જીહોષોહ ધ્યા કરતો. પણુ જેઓપીં વિનોબાની રીતનું ખૂબ જ સમર્થન કરતા : ‘વિનોબા આપણી સામે લક્ષ્યોંક મુકે છે ત્યારે તેમાં હું કાઠની કોઈ વાત નથી લેતી. એ વસ્તુ એમના વ્યક્તિત્વમાં છે જ નહીં. લક્ષ્યોંક મુકવા પાછળ એમનો ઇરાદો એટલુ જ જતાવવાનો હોય છે કે જે પૂરેપૂરી શક્તિ લાગે તો કામની આટલી સંજાવના છે. વળી, આવા ક્રાંતિના કામમાં વ્યાપકતા હોવી જ જોઈએ, તે વિના ક્રાંતિ થાય નહીં. વિનોબાના વ્યક્તિત્વમાં જ એક તુફાન છે. આપણી વચ્ચે જો આવે કોઈ માણસ ન હોય, જે કરેડો એકરની વાન કરે, એક વર્ષમાં સ્વરાજ્યની વાત કરે, તો પછી આપણા જેવા સામાન્ય માટીના માનવોમાં જન ક્યાથી આવે ? વિનોબાની અંદર એક અજબો છે, એક તીમતા છે, એક આજ જલદી રહે છે. એ જ બીજાઓને આટલી પ્રેરણા આપી જાય છે.’

તુફાનનો મર્મ જેઓપીં-વિનોબા અને એ પકડેલા

૧૯૬૫માં ૭૦ વરસની ઉંમરે વિનોબા આમદાન તુફાનની હાલ કરીને મિહારમાં આખરી જંગ પેલવા નીકળ્યા : ‘I have ever been a fighter, one fight more, the last and the best—શબ્દનજર હું એમમો રહી છું, એક જંગ ઔર, અંતિમ અને સર્વોત્તમ.’

વિનોબાના મનમાં હવું કે આમદાનના કાર્યક્રમની ક્રાંતિકારી સંજાવના જો પ્રગટ કરવી હોય, તો તેને ખૂબ વ્યાપક પ્રમાણમાં લોકો ઝીલી લે એવું થયું જોઈએ. માટે આમદાનનું તુફાન જગે ! તુફાનની વાયવે વાય છે અને એકેએક આંધાન રાહી જો છે, તેમ પ્રેક્ષકો અહિંસક ક્રાંતિ માટે સામુદિક પ્રેરણાથી બધા આ કામમા લાગી જાય.

અને લાગણીય ત્યાર વરસ સુધી ન વિનોબા જંબો, ન દેશભરના કાર્યકરોને એમણે જંબો દીધા. સેંકડો-હજારોની સંખ્યામાં આમદાન થયાં.

૧૯૬૬ માં રાજગીરમાં સર્વોદય સંમેલન ભરાયું ત્યાં સુધીમાં દેશમાં આમદાનનો આંદો સવા લાખ ઉપર પહોંચી ગયો હતો. અને મિહારમાં તો એક વિશેષ વાતાવરણ જીવું થયું હતું. મિહારમાં કુલ ૧૦ હજાર જેટલાં ગ્રામીણો માન આદેશ હજાર ગ્રામોને યાદ કરતાં બધાં જ ગામોમાં આમદાનનો સંદેશો દેવાઈ ગયો હતો. કોઈ નાનું-સૂતું કામ નહોતું. ગામેગામ જઈને અને ઘરઘરે કરીને આમદાનના સંદેશ-પત્રો ૧૨ સડીઓ લેવાની. આ પહેલાં ગામરો ગામરો જનતાને સામેલ કરીને આટલું વ્યાપક સેક્ટર-આંદોલન ક્યારેય નથી થયું.

તુફાનનું બીજું ઉપાડી લેનારા અને મિહારમાં વિનોબાની તુફાનચાલને પોષનારા કાર્યકરોમાં મોખરે જયપ્રકાશ જ હતો. વિનોબાની તુફાનની વાતને મર્મ એમણે જરાજગ પકડી લીધા હતા. આ તુફાન આંદોલનમાં આમદાનના સંદેશ-પત્રો પર તટાપ નહોતો જ લેવાની હતી. એકવાર ત્યારે કોર બધે

ફેલાઈ જયું અને પછી એ બધાં ગામોમાં એક સાથે આમદાનની શરૂઆતે અમલ કરાવે, એવી વ્યવસ્થા હતી. ત્યારે છપ્પા પૂછ્યા કે આ બધું કાગળ ઉપર જ ને ? આવા કાગળ ગ્રામ-મનનો તો અર્થ ? ખબર વિનોબાના મનમાં ક્યાંય ડગલો નહોતો. એમને માટે આ બિલકુલ વિચારપૂર્વક અપનાવેલી ક્રાંતિની વ્યવસ્થા હતી. તેઓ સામેથી પૂછતા : ‘તમે ચૂંટણીમાં આપરે શું કરો છો ? કાગળની ચળવળી જ નાખો છો ને ? હું પૂછું છું કે આ વોટ વગેરે મળે છે, અને સરકારે ચાલે છે, તે શું છે ? કાગળ ઉપર જ ને ? લોકશાહીનું નાટક ચાલે છે, મોટરો ભરી ભરીને લોકોને લઈ જતો, એક દિવસ ખવડાવે-પિવડાવે, અને મતપેટીમાં મનનું મતાકરું નાખવાનું કરે, જ્યાં તમે જુઓ છો કે તેનાથીયે કાઈક કામ ચાલે છે.’

જયપ્રકાશજી ખબરે તે દિવસોમા વિનોબાના આ સૂત્રો બરાબર પકડ્યા પાડતા હતા : ‘આમ જુઓ તો લોકસભામાં ને ધારાસભામાં જે બધું થાય છે, તે પહેલાં તો કાગળ ઉપર જ થાય છે ને ! કાગળજો બને છે, તે પણ કાગળ ઉપર. ૨૫ વરસમાં કેટલા કાગળ બન્યા હશે ! તેમાંથી માંડ ૧૦ ટકા જેટલું વ્યવહારમાં જાયું’ હશે. વિનોબાએ સરસ કહ્યું છે કે તમે ચૂંટણીમાં આપરે શું કરો છો ? કાગળની ચળવળી જ નાખો છો ને ? પણ એ કાગળમાં એટલી ટાકાત છે કે હરૂમત મદલાઈ જાય છે, હરૂમત ! સારે આમાં તો જનતા પોતે કંઈક કરવાનો સંકલ્પ લે છે. આજે બધું બાન આમદાનની શરૂઆતે માટે આમદાનના સંચિત મેળવવા ઉપર કેન્દ્રિત થયું છે. સમજવાની વાત એ છે કે હકીકતમાં આ અહિંસાને હેતુ ઘોડાંક જૂઠાંબધાં ‘આદેશ’ ગામો ‘ખડાં કરવાનો નહીં, પણ સમાજ-પરિવર્તન માટે સર્વ-સામાન્ય લોકજાનસ સમજવાનો છે.’

માસ સાચકોલોહની પૂરી સમજ સાથેનો લગીરથ ત્રયાસ

વિનોબાનું વલણ બિલકુલ તકશુદ્ધ હતું. દેશ અને દુનિયાના ચીલચાલ પ્રવાહથી કોઈક જુદું ગાંધીભાગે સમાજનું નવનિર્માણ કરવું હોય તો રસ્તો કયો છે ? નારદમુનિ જાનીને તે થઈ શકશે નહીં. દિલ્હીનાં દિમાગ પણ એમ ને એમ પલટી શકશે નહીં. એ દિમાગે કરતાં જુદું કરવું હોય તો શું કરવું ? સરકારમાં જોલેલા એ દિમાગવાળાઓ તો કહી શકશે કે અમારી પાછળ લોકોના પોટનું સેન્કળ છે, અને લોકોની કમ્મલ સુજળ અમે રાજ ચલાવીએ છીએ. એટલે પછી વિનોબા માટે એક જ ઉપાય રહી જતો હતો કે પોતાના કામ માટે વ્યાપક લોકસંમતિ પ્રગટ કરી જતાવવી. રાજનીતિમાં પ્રવેશી વોટ મેળવીને તે કરવું નહોતું. એટલે લોકનીતિને અનુરૂપ એવી પ્રક્રિયા વિનોબાએ અપનાવી. આમદાનને સંકલ્પ-પત્ર એ બીજું કાંઈ નહીં, સર્વોદયનો ઘોષણા-પત્ર હતો. રાજનીતિના ભેષણ-પત્રમાં ‘અનને સત્તા સોંપવામાં આવે તો અમે આટલું આટલું કરીશું’ એવી જાહેરાત હોય છે. ‘તેઓવાદ’ ના મૂળમાં પ્રકાર કરનારી લોક-નીતિના આ ઘોષણા-પત્રનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે ‘અને અમારા

ગામ માટે આટલું આટલું કરીશું." એવા જનતાના પોતાના સંકલ્પનું હતું. અને આપું ધીરે ધીરે થાય અથવા છટુંછટાપું થાય તેનો કોઈ અર્થ નહીં. એકાદ પ્રદેશમાં એકી સાથે આ કરી નાખી શકાય, તો કોઈક નકર પરિણામ લાવી શકાય.

માટે તુલન આંદોલન એ ખીલું કાંઈ નહીં, પણ પ્રાસ-સ્વચ્છતા કાર્યક્રમ માટે લોકસંસ્કૃતિ મેળવવાનો. તેના માટે લોકોને સંસ્કૃત્યકરવાનો તથા તેના વિશે વ્યાપકજ્ઞમ લોક-શિક્ષણ કરીને લોકશક્તિ અને લોક-અસિક્ષમ જિજ્ઞાસુ કરવાનો. "માસ સાપકોલોલ"ની પૂરી સમજ સાથે જોડેલો એક લગીરથ પ્રયાસ હતો. તે દિવસોમાં વિનોબા વારંવાર કહેતા કે, "આને સમાજમાં તોડનારી તાકાતનું બેર વધી ચલું છે. તેનો મુદ્દાબંધો કરવો હોય અને તેના ગદે લેડવાની તાકાત ગંભીર કરવી હોય, તો પણ કદાચ આ આખરી મોઝો છે." તેથી કદાચ એ દાયકા-થી જે વિચારો ઘૂંટાતા રહ્યા હતા, તે વિચારો અનુસાર એકાદ પ્રદેશમાં સર્વોદયનું કશુંક પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવાની વિનોબાની નેમ હતી. તેમાં જ દેશ ને દુનિયા માટે એકમાત્ર તરંગપાથ છે, અને સહુને લેડવાની તાકાત છે, એવી એમને આશ્વસનીયતી હતી.

સારાંશ એ કે બે દાયકા સુધી એકધારું આ જે પ્રાસસ્વચ્છ આંદોલન ચાલ્યું તેની પાછળ વિનોબાની દિષ્ટિ સંપૂર્ણપણે એક અદિસ્ત ક્રાંતિની પ્રક્રિયાનો આધારભૂત કરવાની હતી. આંદોલન દરમ્યાન વિનોબાએ જણાવ્યું હતું કે, 'પૂર્ણ ક્રાંતિ—Total Revolution માટે હું ફરી રહ્યો છું. પૂર્ણ ક્રાંતિથી એણે મને કાંઈ ન ખબર. જ્યનતા એકેએક અંગને સ્પર્શતી સમગ્ર ક્રાંતિ કરવી છે.' જેથી વિનોબાની આ વિભાવના સાથે પૂરું તાદાત્મ્ય અનુભવના.

આખરના કામની રૂપરેખા

૧૯૬૬માં રાજગીર સંમેલનમાં પ્રાસસ્વચ્છ આંદોલન એક મુકામે પહોંચ્યું હતું. હવે એક નવું પગ શરૂ થવાનું હતું. સંમેલનમાં વિનોબાએ આગળના કામની રૂપરેખા આપી દીધી : 'તુલન તો થઈ ચૂક્યું, હવે અતિતુલન ! તીવ્ર મનિધી જ કામ થશે. તમારે જો તેને કુદિત કરવું હોય, તો ધીરે ધીરે કામ કરો. લોકોમાં એક અપેક્ષા જીવી થઈ છે. હવે આપણા કાર્યમાં એમને મંદતા જણાયશે, તો નિરાશ થશે. તેથી એક વાહુ તો દેશભરના ગામેગામને પ્રાસદાનમાં સામેલ કરવા છે, અને ખીલ વાળુ જિહારમાં અતિતુલની રૂપે પ્રાસદાનની પ્રક્રિયા કામ કરવું છે. વધુમાં વધુ એક વરસની અંદર પ્રાસદાનની શરતોનો વ્યવહારમાં અમલ કરાવવો છે. આ પ્રાસદાનનું કામ એવું છે કે કાં તો એનું પરિણામ શન્ય આવશે, કાં અનંત. એક ડેફિનિટ (ચોક્કસ) કામ છે, ખીલું હનિફિન્ટ (અનંત). ચોક્કસ કામ છે આદીનું. ૫૦ લોકોને યશ્વા મળ્યા, એમનું ભલું થયું. પરંતુ અનંત કામમાં તમારે નસીએ કાં તો શન્ય આવશે, કાં અનંત. આપણે અનંત પરિણામ આવે એવી જ કાશિશ કરીશું.'

અને આની સાથેસાથ વિનોબાજીએ સમગ્ર આંદોલનની દિષ્ટિએ પણ હવે પછીની વ્યવસ્થાના યોગદ સકેતો રાજગીરમાં આપી દીધા : "અત્યાર સુધી આપણે લગભગ મૂઠ એકામતાથી એક કાર્યક્રમ પાછળ પડ્યા હતા. એટલી બધી એકામતા કે તેને કોઈ હોય પણ ખતો. પરંતુ આજે હવે આપણે એક મંજિલ સુધી પહોંચી ગયા છીએ, એટલે હવે આપણા આંદોલનમાં બેચાર ખીલ ચીએ પણ નોડવી નોડીએ. હવે શહેરમાં પણ કામ ઉપાડવું પડે. બેચાર કામ મુખ્ય થવાં નોડીએ. દરેક શહેરની યુનિવર્સિટીની રજામુદત કરી પડશે. પહેાતું રાજ-ગરણ ત્યાં ન મરે. પછી શહેરના દરેક મહાલ્લાને શાંતિસેનાનું કેન્દ્ર બનાવવું પડે. એક શાંતિસેના શહેરમાં ખડી થાય તે માટે મુખ્યસ્થિત આયોજન કરવું પડશે. ત્રીજી વાત એ કે મનુષ્યને નઈને સમજાવવું કે તમારા ટ્રેડ યુનિયનને કાંઈ પણ રાજકીય પક્ષ સાથે ન જોડો. નહીં તે, યુનિયનનું કિત તો બાહુએ રહી ભય છે. અને રાજકીય પક્ષ જ પોતાનું કિત સાધી લે છે. બળી, મરુટ પ્રશ્નને સર્વોદય વિચાર તરફ ખેંચવા આપણા તરફથી ખાસ પ્રયાસ થવો નોડીએ. ચોથી વાત એ કે શહેરમાં આવેલાં મિત્ર-કારખાનાં. વેપારીઓ-ઉદ્યોગપતિઓ ધોડુંક દાન આપે એટલું પૂરતું નથી. તેઓ બધા સમાજની ભાગીદારીનો વિચાર ગમ્ય કરે. એવા આપણે કોશિય કરવી નોડીએ. આપણા તરફથી આવી મતણી કરવી અને માગણી કયાં જાદ તેઓ ના ન પાડી શકે એવી શક્તિ ખડી કરવી, એ પણ પ્રાસદાન આંદોલનનો એક હેતુ છે. આપણે આવી લુલક માગણી કરીએ અને તેની પાછળ લોકશક્તિ ખડી કરીએ.'

વિનોબાનું ક્રાંતિ દર્શન

આના પરથી જલ્દી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય તેમ છે કે વિનોબાજી તો દિષ્ટિકાળ એક સમાજઆપી સર્વગંગી ક્રાંતિ લાવવાનો હતો. અત્યાર સુધી એમણે આંદોલનને અમુક હેતુ સુધી સીમિત રાખેલું તે એકામતા સાથે માટે અને શક્તિ નિર્માણ કરવા માટે. તે સમગ્ર વ્યવસ્થાના એક ભાગરૂપ હતું. આવી એકામતાપૂર્વક અમુક મંજિલ સર કર્યાં જાદ એ સમગ્રતા ભણી ક્રમ માંડવા માગના હતા.

અને એમને તો પૂર્ણ ક્રાંતિ કરવી હતી. એટલે એમની નગર તો હજીયે બહુ દૂર પહોંચતી હતી. રાજગીરમાં એમણે આગળ કહ્યું : 'હજુ જલ્દી વરસ એટલે કે ૧૯૭૨ સુધી એકધારું કામ કરવું પડશે. ૧૯૭૨ માં સામાન્ય ચૂંટણી થશે. ત્યાં સુધીમાં ગામેગામનો સંપર્ક સાધી ગામડાંની શક્તિ ખડી કરવી પડશે. ગામેગામનું કામ લોકો ભેગા મળીને સંધાનુમતિએ કરતા થાય, તો જ કાંઈ વચો. તેનાથી ભારતનાં ગાયકંઓનો વહીવટ જીલો થઈ શકે, અને તેની સાગર આજની લોકશાહીનાં મુળિયાં જડ લાલી શકે. પછી લોકોના ઉમેલવાર જિલા રાખી શકાય. આવી રીતે આપણે સરકારનો અને સરકારના પ્લાનિંગનો રંગ ગદલી ચડીશું.'

૧૯૫૫ના એક પત્રમાં વિનોબાજીએ જેઓનીને લખ્યું છે : ‘ પ્રાર્થના વિશે તમારી સાથે વાતો થઈ હતી. હું તેના પર વધુ વિચારી રહ્યો છું. ’

જેઓનીના કમ્પા યુદ્ધિલની શિત્રે અને રાજકારણના સાથીઓ જે વિનોબા વિશે કાંઈક ક્ષમાતું બોલતા, તેા જેઓની દુરત વિનોબાને બચાવ કરતા. કહેતા કે તમે વિનોબાને સમજાવ નથી. વિનોબાનું ચિંતન બિલકુલ આતું નથી. વિનોબાને જીવન વાણી વિચારના માનનારા ઔદિકાને ૧૯૬૪માં ધર્મધીર ભારતીને કહેલું તેમ જેઓની અચૂક કહેતા કે ‘ મારા મત સુચન તેા વિનોબાજી વિચારોમાં બહુ જ આધુનિક છે. ’

કોઈ વિદેશી મહેમાન આવ્યા હોય તેા તે વિનોબાને સખીને જય કોરી છુટા જેઓનીને હંમેશાં રહેતી. ખીલ નેતાઓને પણ વિનોબાના વ્યક્તિત્વનું તેમ જ વિનોબાના કામનું મહત્ત્વ સમજાવવાની કોશિશ જેઓની કરતા. ૧૯૬૪માં લાલબહાદુર શાસ્ત્રી વડાપ્રધાન બન્યા તેા દુરત જેઓનીને તા. ૨-૬-૬૪ એ એમને પત્ર લખ્યો : ‘ આજે રેડિયો પર સમાચાર સાંભળ્યા. બહુ યુશી થઈ. વધાઈ.....ભારતના વડાપ્રધાનની હેસિયતથી બહુ મોટી શક્તિ તમને મળી છે. પરંતુ મનુષ્યની કૌથી મોટી શક્તિ એની પોતાની આંતરિક શક્તિ છે. એ શક્તિને યોગ્યપણે તથા તેના ભરોસે કર્મ કરવું તેમાં માનવજલનની સાર્થકતા છે.....હવે બધા સંકાય છોડી તમારે વિનોબાજી પાસે જવું નોંદર્યું. ખીલે છાંક જતા હો અને વચ્ચે મળી આવવું એમ નહીં પણ ખાસ એમને જ મળવા બન. વિનોબાજી આજે એ બધી વાતોના પ્રતીક છે, જે વાતોથી આપણને ગાંધીજીનું સ્મરણ થાય છે. એમની પાસે એક વિશેષ શક્તિ છે. ભારતના વડાપ્રધાન પાસે પણ એક વિશેષ શક્તિ છે. બંને શક્તિઓનો મેળ ભારત માટે આવશ્યક છે. વિનોબાજી ૧૯-૨૦-૨૧ જૂને પોતાના કેટલાક નિકટના સાથીઓને બોલાવી રહ્યા છે. મારી સલાહ છે કે તે પહેલાં જ તમે એમને મળી લો. ’

વિનોબા પણ જ્યપ્રકાશના અનેક યુગોથી પ્રભાવિત હતા. ખાસ કરીને જ્યપ્રકાશના હૃદયની સરળતા વિનોબાને એમના પ્રમે ખેંચતી. જેઓનીને મળવાનું, એમની સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરવાનું વિનોબાને પણ ગમતું. પ્રેમથી એમને ‘ જગજી ’ કહેતા અને પત્રમાં પણ એ જ સંબોધન કરતા. આંધ્ર પ્રદેશની પદ્યાત્રા-માંથી ઓક્ટોબર ૧૯૫૫ માં લખેલા એક પત્રમાં વિનોબાજીએ કહ્યું : ‘ વચ્ચે વચ્ચે મળતા રહેવું ’ લાલદામી જલ્યાય છે. આ વખતે તમને મળવાનું થવું ત્યારે તમે કહેલું કે હવે સંમેલનમાં મુલાકાત થશે. સંમેલન તેા મે મહિનામાં અંતમાં થશે. ગળેા કાંઈક લખીા પડે છે. ’

જ્યપ્રકાશજીની સલાહનું, એમના મંતવનનું પણ વિનોબાને સત મહત્ત્વ રહેતું. રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની સર્માં ધણ બંને વચ્ચે થતી રહેતી. ૧૯૫૬ ના જાન્યુઆરીમાં વિનોબાજી જેઓનીને એક પત્રમાં લખ્યું : ‘ સંયુક્ત મહારાષ્ટ્રનું અધિલત હંતી બહાર

આસુ ’ યહું. તેને ચલાવવામાં જુલો પણ કમી થઈ. દેશના ખીલ ભાગોમાં પણ ખરાબ કામે થયાં, હું આનાથી બહુ વ્યથિત છું. જુદાનની હના આપણે શહેરોમાં ન દેવાવી શક્યા. તીવ્રતાથી વિચારી રહ્યો છું. એસઁ એમઁ બેશી વગેરેને કદાચ તમારે મળવાનું થવું હશે. તમારી પ્રતિક્રિયા જાણવા છજી છું. ’

૧૯૬૩ માં રાયપુર સર્વોચ્ચ સંમેલનમાં પ્રામદાન ઉપરનું જેઓનીનું બે એક કલાકનું ભાષણ વિનોબા મંચની સામે નીચે બેસીને ચરખેા કાંતતાં કાંતતાં એક ધ્યાને સાંભળતા રહ્યા અને પછી કહ્યું કે એક સર્વગ્રાહી ઉત્તમ પ્રવચન હતું. જ્યપ્રકાશજીએ તેમાં જે કહ્યું છે, તે એજી સર્ગોપાંગ છે કે હવે મારે ક્યું ‘ ઉમેરવાનું ’ રહેવું નથી. ‘ મને નિસ્પત છે ત્યાં સુધી તેમાં કંઈય વિચારએક પણ ન હોતો. ’

૧૯૫૯ માં પદ્યાત્રા કરતા કરતા વિનોબા રાજસ્થાનમાં દેવલી પહોંચ્યા. ૨૦ વરસ પહેલાં અંગ્રેજોએ જેઓનીને દેવલી કેમ્પ જેલમાં રાખેલા. ત્યાં જેઓની જે કોરકામાં રહેતા હતા. એ જ કોરકામાં, એ જ ખૂણામાં વિનોબાજી પોતાનો મુકામ રાખ્યો.

૧૯૬૦ માં પંબનમાં થાના ચાલી રહી હતી. ત્યાંથી એક દિવસ વિનોબાજી જેઓનીને નાહક એક પત્ર લખ્યો : ‘ આજના અમારા પડાવનું નામ છે, બિલગા. ચ્હીં આવીને સાંભળું ’ કે બિલગાનું નામ તમારા નામ સાથે બેઝઈ ગયું છે, બ્યારે તમે તમારી દળના અચ્છાતવાસમાં ફરી રહ્યા હતા, ત્યારે ચ્હીં તમારો નજી દિવસનો મુકામ રહી હતા. એમ કહે છે. તે દિવસોના તમારા સાથીનું નામ જ ઉત્ત્પરસિંમ બિલગા છે. એ આજે સર્વોચ્ચ વિચારના સમર્થક જવી ગયા છે.....આ વખતે તમારી સાથેની વાતચીતથી મને જણું સમાધાન રહ્યું. પ્રબધ સંમિતી બેઠક કદાચ ૧૫ માર્ચે મારી પાસે ચખી રહ્યા છે. તેા ત્યારે તમને પણ મળવાનું થશે.....આ પત્ર તેા મેં નાહક જ લખ્યો છે. ખાસ કોઈ પ્રમેજન નહોતું. બિલગા નિમિત્તે તમારા પૂર્વ-અગ્રિનો અમે લોકો ઉલ્લેખ કરી રહ્યા હતા. તેા એ પ્રસાદ તમનેય વહેચી દીધા. ’

મળવાની ઉત્સુકતા અને ક્રિયાનો આનંદ

આવો એક હાઈકે પ્રેમનો નાતો રહેલો. જેઓની બંને પ્રલાવતીજ પણ વિનોબાને મળવા કમ્પાં ઉત્સુક રહેતાં. વચ્ચે વચ્ચે સમય કાઢી પદ્યાત્રામાં મળી આવતાં. એક વાર તેા વિનોબાની થાના હિમાયલ અટ્ટમાં ચાલી રહી હતી. પહાડી ઘાટકા અને રેક દૂર દૂરના પ્રામમાં વિનોબાને પકાવ. પણ બંને જીપમાં, ખાસ કોઈ કામ નહોતું. જસ, બાબાને કમ્પા દિવસથી મળાવું નહોતું. પ્રેમને કદી કોઈ કપ્ત લાગતું નથી. તેા મુલાકાતનું વર્ણન પ્રલાવતીજના જ શબ્દોમાં બેવા નેવું છે :

‘ સ્વાસ્થી નીકળેલાં. વચ્ચે એક નદી પાર કરવાની હતી. જેઓનીને અને મને બે માણસોએ ખસા પર લેવડીને પાર કરાવ્યાં. સાંજે ૭ વાગે બાબાના પકાવે પહેંચ્યાં. આજે ૧૫ માર્ચે પ્રજાળા ચલાવતું થવું. જેઓની માટે આ શ્રદ્ધે વધારે

પડતું હતું. વચ્ચે વચ્ચે ચાર-પાંચ મિનિટ થેસતા. બાકી ચાલ્યા જ હતું; દોઢ માઈલ તો ખાસતું ચલાવું હતું. જેંપીંના પગમાં સાયટીકાનું દર્દ હોવાથી એ ધીરે ધીરે ચાલતા હતા. આખરી ચઢાઈ ત્રણ માઈલ બાકી રહી ત્યારે તો જેંપીં ખુબ જ થાકી ગયેલા. પગનું ચાલ્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નહોતો. રસ્તે મળે તેને પૂછતી, હવે કેટલા માઈલ છે ? કહેતા, અઢી માઈલ. આગળ ચાલીને ફરી કોઈને પૂછતી, કેટલા માઈલ છે ? તો કહે, ત્રણ માઈલ ! હસતું આવતું અને જેંપીંના પગ માટે ચિંતા પશુ થતી. છેવટનો દોઢ માઈલ તો એમ જ લાગતું કે બપોલ પૂરો જ નહીં થાય !.....બાબાએ કહ્યું કે નાનકના ગ્રંથનું નામ પણ જુલુ છે. જુલુ અને જુલુલ ! અને કેટલી આનંદ થશે !.....જેંપીં સાથે વાતચીત કરતા બાબા બોલ્યા કે, મારી પાસે લોકો કામ લઈને આવે છે. આવી રીતે કયાયે કામ વિના પાંચસ દિવસ માટે મારી પાસે આવતા રહેવું. બીજું કાંઈ નહીં તો આપણે સતરજ બેસીશું !

એક વાર વાતચીતમાં વિનોબાએ કહ્યું : 'તમે ક્યારેય તારલાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે ? જ્યાંન ફિલોસોફર કાન્ટને પૂછ્યામાં આવ્યું કે દુનિયામાં સૌથી સુંદર ચીજ કઈ ? ત્યારે એણે જવાબ આપેલો કે Two beautiful things in the world, starry heaven above and sense of duty below—જગતમાં બે સુંદર ચીજ છે, ઉપર તારલા-ગડિલ આકાશ અને નીચે કર્તવ્યનું ભાન ! કર્તવ્યના ભાનનો અર્થ 'મે' કર્યો છે, sense of duty in day time—દિવસે કર્તવ્યનું ભાન !'

વિનોબા સાંજે લગભગ છ વાગ્યાની પ્રાર્થના બાદ સૂઈ જતા હોય છે. એટલે જેંપીં દુરત બોલ્યા : 'સાંજ ક્ષત્રાં જ સૂઈ જનારો માણસ starry heaven—તારલાગડિલ આકાશનું સૌંદર્ય કેવી રીતે માણશે ?' વિનોબા સહિત બધાં ખૂબ હસ્યાં. રીસ અને શેષનેયે આભાષ નહીં

આવી રીતે જ્યારે કમલ મળવાનું થતું ત્યારે કામને લગતી અર્થાવિચારણા ઉપરાંત પ્રેમથી ગપસપ થતી, મનોનો આનંદ જ'તાતો. અને પ્રેમમાં રીસ ને ગેપ વિના સ્વાદ ન આવે. જેંપીં—વિનોબા વચ્ચે તેમણે અભાષ નહોતો વર્તાતો. જેંપીંનો સ્વભાવ એવો કે પોતે કોઈ મહત્વનું કામ લઈને બેસા હોય તેમાં કોઈ એમને બીજા કોઈ કામમાં જોતી નથી, તો પશુ કામ તો બાજુએ જ રહી નય અને જેંપીં બીજા કામમાં ખૂબી નય. આ-કોઈના કામમાં ક્યારેક આ ગંભીર વિશ્લેષણ જનતું. 'એક ધી સાંધ સળ સંધ'ના ટિપ્પણથી વિનોબાના મનમાં ત્યારે સ્વાભા-વિક્રમ જેંપીં અને બરીકે શેષ જમતો.

બીજા બાજુ જેંપીંને ખૂબ ક્યારેક દ્યારેક વિનોબા પ્રત્યે રૂબ રહતી. જેંપીં ૨૮૬ માતૃત સ્ત્રાણબીજીલ. અને વિનોબા કેનાં. તેનાં બાપ દરમિને બેઠાં કમળેકનો સર્વાલ લેવો થાય, નજાર જેંપીં જવારે કોઈ ને કોઈ બાળનથી જહુ મૂંએલો

હોય અથવા નિરાશામાં હોય, ત્યારે બંને વચ્ચે મેળ નહોતો જમતો. વિનોબાનું વલણ દિશાશ્રુતક પાટિયા જેવું. પાટિયું દિશા દાખવી દે, કોઈને આગળી જાલીને તે દિશામાં લઈ ન જાય. વિનોબાની આવી અસિપતતા જેંપીંને કહતી. એમને બાપુ યાદ આવતા. કેવો વાસ્તવ્યભર્યો વ્યવહાર ! પશુ બાપુ બાપુ હતા અને વિનોબા વિનોબા. એ કે જેંપીં બીજેય જલદી અને રીઝી જલદી. એમની રીસ ઝાઝી ટકતી નહોતી. ૧૯૬૩ માં એક વાર જેંપીંને થયું કે કોઈક નવેસરથી વિચારનું પડ્યો. શિગિર ને ગોપી ક્યાં. નવું સૂઝવું નહીં. બીજા બાજુ વિનોબા સુગમ આમદાનનો કાર્યક્રમ લઈને બંગાળ ખૂંદી રહ્યા હતા. ત્યાં ૩૦૦ આમદાન થયાં. જેંપીં પર આની બહુ અસર પડી. એમણે કહ્યું કે જે બંગાળમાં ગાંધીજીની કાળ ગળી નહોતી, તે બંગાળમાં વિનોબા આટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં આમદાનના વિચારનો સ્વીકાર કરાવી શક્યા, તો આમાં પોટોગિ-ચાલીટી છે. અને તુરત પોતે બિહારના ગયા જિલ્લામાં આમદાનનું કામ ઉપાડ્યું. ૧૯૬૩ ના અંતમાં રામપુર સમેલનમાં આમદાન અંગે જે સારોપાંચ વિવરણ કહ્યું, તે ગયા જિલ્લામાંના પોતાના પ્રત્યક્ષ અનુભવને આધારે.

વિનોબાની ભૂમિકા મંત્રીની

વિનોબાની ભૂમિકા ગદ્યા સાથે મિત્રતાની છે. દરેકે દરેકને એમના વિશે એવી પ્રતીતિ લાગે ન થતી હોય, પણ વિનોબા કહે છે કે દરેકની સાથે મને માત્ર મિત્રતા જ નાંતો રૂચે છે. જેંપીં સાથે પણ એમની મિત્રતા જ ભૂમિકા રહી. ૧૯૬૧ તો એક સત્રંગ છે. વાત હતી, અયોધ્યાનીય પોસ્ટરની. તે માટે સત્યાગ્રહ કરવા અંગે તો નહીં પણ સત્યાગ્રહના પ્રકાર અને અન્ય વિષય અંગે કીક કીક ચર્ચાલેહ હતો. જેંપીં વગેરેની હાજરીમાં વિનોબાનું બહિર લાખણ થયું તે વિશે જેંપીંએ વિનોબાને લાંબી ચિઠ્ઠી લખી :

'આજનું લાખણ અન્યતઃ સુંદર હતું. પણ તેમાંની એક વાતની પ્રતિક્રિયા મારા મન પર ચારી ન થઈ. અમારું નામ લીધા વિના તમે આ વિગત મળેલે રાખનારાઓને ઉલ્લેખ કર્યો. સામાન્ય શ્રોતાઓ તો શું સમજ્યા હશે ખમર નહીં, પણ બહુકારોને લાગ્યું હશે કે બાબાએ આજે શ'કરરાય, હાહ, જયપ્રકાશ વગેરેની બરાબર ખળગ લીધી. બમારી મુશ્કેલી એ છે કે અમે અમારા મતભેદ ભરેલ નથી દેવા માગતા..... બીજા વાત, તીવ્રતાની. તો યાજી, એ કાંઈ જરૂરી તથી કે જે બાળકમાં તમને તીવ્રતા અનુભવાતી હોય, તેમાં જ અને તે જ વખતે બધાને ખજ તીવ્રતા અનુભવાય—પછી કહે ને બધા આદિસાવાળા હોય. આખરે અયોધ્યાનીય પોસ્ટર કાંઈ એ જ દિવસે નેચલા લગાડવામાં આવ્યા કે જે દિવસે તમારી નમર લેના પર પડી. એમાં પોસ્ટરનો તો વરસોથી ચાલ્યા આવ્યા છે, અને આપણી પવિત્રતાને કુશાકી રચ્યા છે. તમે મા પહેલાંયે શરેરેમાં અપેલ, ગેવા. હજી થોડા વચ્ચ પડેલાં જ કાશીમાં

રહીને સ્વરૂઢ કાશી આદિલન ચલારેલું. ખજુ પોરરેડો પાળત તારે તમે આવી કોઈ તીમતા નહેાની ઝનુલવી. આ દશા ખીલ-ઝોની પજુ હોઈ મકે છે—તમાગા જગાડી દોધા પછી પજુ. એમના પ્રમે ને થોડી સજીરી રાખવામાં આવે તો કકાગ વધારે સાડું. ’

આનો જવાબ વિનોયાએ આપો આપો : ‘ એ ભાષણમાં જ્યારે હું સત્યાગ્રહનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યો હતો. ત્યારે મારી સ્મૃતિમાં તમે લોકો નહેાતા, ખીલઝો હતા જે દેર દેર મને મળતા અને જેમને સત્યાગ્રહમાં એક પ્રકારનો દર જ હતો. તેમ છતાં સંભવ છે કે મારા ભાષણના ગંદ વધારે વ્યાપક નીકળ્યા હોય. તો મારે તેનો ખચવ નહીં કરવો. કમા જ માગવી છે.....કોઈ કામની તીમતા વિશે તમે જે લખ્યું છે તે સર્વથા ગોચ છે. જ્યારે મહમદ પયગંબર હિસાહ-અર્દિશનાં લોકોને ઉપેક્ષા દેવા લાગ્યા, ત્યારે અલ્લાહે પયગંબરને કહ્યું, ‘ તારે સજીરી રાખીને કામ લેવું ’ નોઈએ, અને તારા મનમાં એમ વિચારવું નોઈએ કે તું પજુ પહેલા એવો જ હતો. પયગંબરી-હિસાહથી કામ કરનારાઓને આવા ઈશારાની જરૂર પડે જ છે. ’

આમ. શેષ ને રીસ ઝાઝાં ટકતાં નહીં. પરસ્પરની હાર્દિકતા શેષ-રીસને કયાંય ઝોળાળી નાખતી. વળી, આન્દોલનના પ્રસમસના અવાહમાં પજુ એ બધું તદ્દન ગોણુ બની જવું. કામની ગાળતમાં તો જેઞપીઞ-વિનોયા વચ્ચે સંપૂર્ણ એકવાક્યતા અવર્તીતી હતી. જેઞપીઞ કહેતા કે, ‘ ગાંધીજી યાદ દુનિયામાં ને ‘કોઈ એક નામે, ભલે મોહું નહીં તોયે, આશાની એક લહર ઉઠાવી હોય. તો તે વિનોયાના નામે ! ’

સામાજિક જીવનમાં આધ્યાત્મિક અહ્યોનો પ્રવેશ

અહિંસાને માર્ગે સામાજિક ક્રાંતિનું કામ દુનિયામાં કયાંય હજુ સુધી થયું નથી. અને જેઞપીઞ હવે એમ કહેતા થયા હતા કે ‘ અધ્યાત્મવાદી થયા વિના અહિંસા ટકવાની નથી. હું અને તમે એક છીએ, એવી ભાવના વિના સમાજવાદ, સર્વોદય વગેરે શી રીતે કામ ? એટલે અધ્યાત્મ એ તો અહિંસાનો ને સર્વોદયનો પાયો છે. ’

અને આવા અધ્યાત્મને જનજીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું કામ ગ્રામસ્વરાજ આન્દોલન મારફત થઈ રહ્યું છે એમ જેઞપીઞ માનતાઃ ‘ગ્રામજીવન વગેરે કાર્યક્રમ મારફત વિનોયાજીએ સામૂહિક જીવનમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો પ્રવેશ કરાવવાનો એક અદ્વિત પ્રયાસ ચરે

કર્તો. માનવતાના મૂલ્યોનો વિકાસ એ સમાજના વિકાસનું સૌથી મુખ્ય લક્ષણ છે. વિનોયાનું આન્દોલન એ માનવ-નિર્માણ તેમજ માનવીય ક્રાંતિ માટેનો એક મહાન પ્રયાસ છે. ’

ગ્રામસ્વરાજ આન્દોલન દરમ્યાન આવી એમને દઢ પ્રતિતિ હતી. તેથી જ ૧૯૭૦ના અરસામાં એક વાર જયપ્રકાશજીએ કહેલું કે, ‘આને હું જે કામ કરી રહ્યો છું, તેને હું મારા અત્યાર સુધીનાં ગાંધી જ કામો કરતાં સૌથી વધારે મહત્ત્વ કામ માનું છું. વધો જ વિચાર કરી-કારવીને, દુનિયામાં જે ‘બધું’ ચાલે છે, તે સમજ-બુજીને, જેને રાજકારણ કહેવાય છે તેનોયે પૂરતો અનુભવ લઈને, હું આ કામમાં પડ્યો છું, અને એ કાર્ય હું કરી રહ્યો છું, તેનો મને સંતોષ છે. ’

ગાંધી-વિચાર સાથે જોતપ્રોત

માઈસંવાકી સમાજવાદના એક વારના જગ્ગલ પુરસ્કર્તા જયપ્રકાશ હવે સર્વોદયના અને ગાંધી-વિચારના પ્રખર પ્રવક્તા બની ગયા હતા. ૧૯૬૬ એ ગાંધી-જ્ઞાતીનું વર્ષ હતું. ત્યારે જેઞપીઞ પોતાનાં ભાષણોમાં ખાસ કરીને ગાંધી-વિચારનું પોતાનું આદલન રજૂ કરતા. જલગ્રાંવમાં એમનું આપું એક ભાષણ સાંભળીને મહારાષ્ટ્રના ત્યાગના એક પ્રધાન મોહી ઉદેલાઃ ‘ દેશમાં ખીલ બધા નેતાઓનાં ભાષણ બંધ કરી દઈને આ ગાંધી-જ્ઞાતીનું વર્ષમાં કેવળ જયપ્રકાશજીને ગાંધી-વિચાર સમજાવવા માટે વધે દેરવધા નોઈએ. ’

ગાંધી-વિચાર સાથે જેઞપીઞ આટલા વધા જોતપ્રોત થઈ ગયેલા, અને તેથી ગ્રામસ્વરાજ આન્દોલન સાથે પજુ. એક વાર એક વિદેશી યજ્ઞકરે વિનોયાને પૂછ્યું : ‘ તમને છું લાગે છે ? તમે ગાંધીજીનું કામ કયા અર્થમાં આગળ ધપાવી રહ્યા છો ? ’

જવાબમાં વિનોયાએ કહ્યું : ‘ કોઈ પજુ સવાલના ઉકેલ કરતાં તેને ઉકેલવાની રીતને હું વધુ મહત્ત્વ આપું છું. અને રીતને લાગેલજો છે ત્યાં સુધી હું ચાલું છું ’ કે આ અંગેના ગાંધીજીના વિચારોના સારને અમલમાં આણવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. ’

વિનોયાના આવા પ્રયત્નમાં જયપ્રકાશનું પજુ પૂરેપૂરું ચોગ્ગદાન રહ્યું. ૧૯૫૪થી લઈને ૧૯૬૬ સુધીનો દોઢ દાયકો જેઞપીઞ ગાંધી-રીતિના વિકાસના અને અમલના આવા પાયાના કામમાં પડેલાયેલા રહ્યા.

ગ્રામભારતની સાક્ષાત્ અનુભૂતિ

આપણા બહારે જીવનના નેતાઓમાં જ્યપ્રકાશ એક ખાસ બાબતમાં પણ આગવી ભાત પાડતા હતા. ગાંધી-વિનોબાની જેમ જ્યપ્રકાશ પણ વિશ્વ અને ગામ બંનેની સાથે સમાન રીતે એકરૂપ હતા. વાસ્તવિકતા બહારે જીવનમાં આવા નેતા બીજા લોકોએ જ જોયા. આપણે વિશ્વ ચિંતન અને ગ્રામસ્તરની સમસ્યાઓ વિશે મથન લેખીંબના ચિત્રમાં એક સાથે આપ્યાં કરતાં. ગ્રામજીવનને માટે કરીને પરાધુ નહોતું. એ પોને ભારતના એક સામાન્ય ગામડામાં જ જોઈએલા. હિંદુસ્તાનના ગામડા સાથે એમને પ્રેમ હતો, એકાત્મતા હતી. ભારતની ગ્રામસ્તરૂતિને તેઓ આહવા. હા, એ ગ્રામસ્તરૂતિનું નવસંસ્કરણ કરવા તેઓ જરૂર ઇચ્છતા. પરંતુ મોટામોટાં કારણોને ને તેઓ માનવજગત જાણતા. ગામડાંની સમાજ ન્યાં પાંગરી ન ગઈ એમ માનતા. તેથી દેહ પહેરેથી એમણે દુષ્કિન્નચોરોગિક ગ્રામસ્તરૂતિ જ જાણવા કરેલી, અને ગાંધીજી મહેતીપરતુની સ્વચ્છતા દીકરા કરેલી. ૧૯૪૦માં પોતાની કમળાનું સ્વસ્થાનનું કેળવિન દોરીને ગામજીવન કોંગ્રેસ કારે ગાંધીજી ઉપર મોહરોનું તમાં જનુ 'ગ્રામજીવન' અને તેલકાં સ્વચ્છપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સ્વચ્છ એકમા ગમ દુષ્કિન્ન આપણે 'જેમ સ્વચ્છ હોય'.

જેમ, એમનું વિચલન જ આ કરતું મોટું ગામડાં પણ હોયેલાં તેમની નજર કાંઈક મોટાં જ જાણે. મેનાઓ દેનાં જ્યપ્રકાશ પાંચતરોતેની નાં વતને ૨૦ મહત્તી સ્વચ્છતા અને મોટી મોટી જાગરૂની કરી સમાજ, જેમ, આ પછી એક સ્વચ્છતા જાણે છે. જા

વરસ અમેરિકાથી પાછા આવ્યા, ત્યારે માતાપિતા અને કુટુંબીઓને ચિંતા હતી કે આ છાકરાને હવે ગાયકા-ગામમાં કઈ રીતે મોકલે! પરંતુ જ્યપ્રકાશ તે પોતાને ગામ પહોંચીને ત્યાંના ગ્રામજીવન સાથે એવા તો હળીસગી ગયા કે સહુ કહેવા લાગ્યાં, બહિષ્કૃત ગિલકુલ નથી બદલાયા! વેલેસ હોને નોખું છે તેમ જ્યપ્રકાશ પોતાની સુસ્થ પારત્રિયના જરૂરે સુખાવા વિના સ્વચ્છ દેશીય હતા. વિશ્વનાયિક હતા.

સ્વચ્છતા હિંદમાં ગ્રામજીવન કેટલું હશે?

લાહોર ફિરકા જેવમાં કેદ હતો, ત્યારે પણ દેશના નવનિર્માણ અંગેના એમના ચિંતનમાં ગામડાનું સ્થાન અવગણ્ય રહેતું. ત્યારની એમની જેમ હાથમાં આપણને દેર દેર આવતું ચિંતન એવા મજા છે. ૧૩ એપ્રિલ ૧૯૪૮ ના મેજા જેલની કોઠડીમાં પોતાં મોતાં એ ચિંતન અમ્મી ૨ સ્વચ્છતા દિનસ્તાનનાં ગામડાનું સ્થાન કેવું હશે. જનુ વિસ્તારવા લાગ્યું છે. તેને સાગ જેવા જેવા છે :

'ગ્રામસ્તરૂતિ'નું જીવન જીવન નથી. ગ્રામસ્તરૂતિની આત્મી સંસ્કારિતા. પગાવતું, નાનકડાના વાડાઓ વચેરે કાવડું હશે અને ચરેખા ગામડાં રાષ્ટ્રીય એકાત્મતા સાધવી હશે. તે સ્વચ્છતાનને તે જિવાંજલિ આપે જ છોડેલા, એક મગર અને પંડરખપલળી રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રમાં ગામડાંએ સ્વચ્છતા અર્થિક કે સ્વચ્છતા દેવડાં બની રહેવાં જોઈએ. ને કે સ્વાસ્થ્યજનન દીકરી જેવું જેમને અર્થ દેવડાં નથી કે ગામડાંને

આંતરરાષ્ટ્રીય બનર અને શહેરના મુકીવાલીઓની દયા પર છોડી દેવું. હરગજ નહીં. હું જે મુશ્કેલી હું એવું ગામડું તો એક સંપૂર્ણપણે સુરક્ષિત આર્થિક એકમ હશે. આ સંસ્થાએ તેને ગભ્ય દ્વારા તેમ જ આમજનોના પોતાના સહકાર દ્વારા સાંપડશે.

‘ગામડું’ આર્થિક દૃષ્ટિએ આવું એક એકમ બનશે એટલું જ નહીં, રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ તે એક એકમ બનશે. આપણા રાજકીય જીવનને જો ધારે પડતું હશે, તો ગામડાને આપણે ફરી એક વાર સંપૂર્ણપણે ખગેખરા અર્થમાં એક સ્વ-શાસનનું એકમ બનાવવું પડશે. ખરું જોતાં તો રાજકીય ક્ષેત્રમાં આમ નહીં ફરીએ ત્યાં સુધી ગામડું આપણે ઈચ્છીએ છીએ એવું આર્થિક એકમ પણ બની શકેશે નહીં. આપણી રાજકીય સંસ્થાઓ: બેંકો મૂળ ધોલ અને આપણા કાર્યગરસ્થલોમાં રાષ્ટ્રીય જીવનની ખરેખરી બિલ્કવિલ્કિત રૂપ બને, એમ જો આપણે ઇચ્છતા હોઈએ, તો સામયિકજીવનને એમના સર્વ મહિમા સાથે તેમ જ એમની ખંધી જૂની સત્તાઓ સાથે પુનર્જીવિત કરવી જ પડશે.

‘પંચાયત મહેસૂલી, વહીવટી અને ન્યાયતંત્રી સત્તાઓ ધરાવે એવી મારી કલ્પના છે. કાર્યક્રમ કરીને જમીનની માલિકી રાબતની કરી નાખવી. પંચાયત આમજનોમાં તેની વહેંચણી કરી આપે. સરકાર તેને માટે અમુક સાર્વજનિક સિદ્ધાંતો વડી આપે. મહેસૂલ બધું પંચાયત જ ઉઠાવે, અને આખા ગામડું મહેસૂલ પછી એક સાથે રાબતને આપે. રાબતની ખાસ પદવાઓ વિના જમીન ગામ બહાર હસ્તાંતરિત કરી શકાય નહીં.

‘ગામડાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે જે આમલોજ સાથે બહારની પેદાશો સ્પર્ધા કરે તેમ હોય, તેની આયાત પર પ્રતિબંધ મૂકવો અને દેશની અંદરના મોટા ઉદ્યોગોને પણ આવા આમલોજોના ક્ષેત્ર ઉપર આકર્ષણ કરતાં અટકાવવા.’

પરસ્પરાવલંબન, કોઈનું તેમ જ આમ-સંકલ્પ મારફત ગામડું સુરક્ષિત અર્થતંત્ર, સ્વ-શાસનનું એકમ, મહેસૂલ ગામ ઉઠાવે, ગામ બહાર જમીન વેચાય નહીં. આમલોજોને ક્ષેત્ર-પક્ષથી—આમસ્વરાજ આદોલનમાં આમ-નિર્માણ અને આમ-આવેશબળ માટે જે ચિત્ત રજૂ થતું તેવું જ આમેજન આ ચિત્ત છે, માત્ર કાયદાથી જમીન રાબતની માલિકાની કલ્પનાને બદલે લોકોની સ્વેચ્છાએ તેને સમસ્ત આમસમાજની માલિકાની કરવી, એટલે જ આ રૂપરેખામાં ફરક છે. આમનમાં વિનોગાએ આને એક સુધર, સુરેષ કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ આપ્યું અને આમસ્વરાજ માટે એક નક્કર ભૂમિકા રચી આપી. એમ લાગે છે કે કેટલાંક એક વ્યક્તિ મારફત ઉત્પત્તિનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, તે એ જ દિશામાંના અનેકોના ચિંતન અને મથામણના પરિણામ રૂપ હોય છે. જે, મધ્યપાત્ર બાળત એ છે કે આમસ્વરાજ આદોલનમાં બંધપ્રકાશ ગાવી યશ્ય તે કોઈ અકસ્માત નહોતો, એમના ચિંતન અને મથામણનું એ સાવ સ્વાભાવિક પરિણામ હતું.

આમસ્વર પ્રત્યક્ષ કામ કરવાની ઝંખના

જેમ એમનું ચિંતન આમલક્ષી હતું, તેમ રચનાત્મક કામ-લક્ષી પણ હતું. બહાલ કોંતિની વાત કરતા ત્યારેય સાથે રચનાત્મક કામની વાત રહેતી. લોકસાહી સમાજવાદના પુરસ્કર્તા બન્યા ત્યારેય પોતાના સમાજવાદી પક્ષના સાથીઓને જેઓ કહેતા રહ્યા કે ધારાસભાકીય યુક્તિ-પ્રવૃત્તિથી નહીં પણ રચનાત્મક કાર્યથી અને લોકોની પ્રત્યક્ષ સેવાથી સમાજવાદી સમાજ નિર્માણ થઈ શકે. પદ્ધતિમાં ધારાસભાકીય પ્રવૃત્તિ અને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિના સમન્વય ઉપર ભાર મૂકતા રહ્યા. એટલું જ નહીં, તેનાથીયે એક ડગલું આગળ વધીને એમણે કહેવું કે પક્ષમાં ધારાસભાકીય પ્રવૃત્તિમાં યડવા સાથીઓ કરતાં રચનાત્મક કાર્ય-કરોના અવાજ વધારે સંભળાવે જોઈએ. આમ, રચનાત્મક કામ પ્રત્યેય એમનું વલણ પણ કાયમ રહ્યું હતું. આથી જ ૧૯૫૦ માં પવનરમા અને વર્ધામાં ચલાવી જીવંત રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ જોઈને એ અત્યંત પ્રભાવિત થયેલા.

એમના નસીબે કાયમ કરતા રહેવાનું જ આવડ્યું હતું. વ્યાપક ઉદ્દેશાધન અને લોક-જનગણ એ એમનું મુખ્ય કામ રહ્યું. લોકોને મળતાં, લોકો સાથે હળતાં-ભળતાં, લોકો સાથે વાતો કરતાં અને વિશાળ લોકસમૂહ સમક્ષ પોતાના દિલની વાતો રજૂ કરતા હોય એ રીતે લાપણું કરતાં એમને અપાર આનંદ આપતો. આ રીતે વિચારનું મોડાણ અને તેનો પ્રચાર-પ્રસાર એ એમને ગમતું કામ હતું. અને તેમ છતાં એમના દિલમાં જોડે જોડે કાંઈક પ્રત્યક્ષ કામની પણ ઝંખના રહેતી. એ ઝંખના એમની પૂરી થઈ શકી નહોતી. સ્વરાજની લડતની દીક્ષા લીધી ત્યારેથી લગભગ ૧૯૩૨ થી એમને દેશ આપામાં ધૂમના જ રહેવું પડ્યું. વચ્ચે વચ્ચે થોડા સ્થિર થવાનો અવન કરતા, પણ તે લાલું ચાલતું નહીં. એટલે કયાંક સ્થિર બેસીને સઘન કામ કરવાની એમની ઇચ્છા અધૂરી જ રહી હતી.

સમાજવાદી પક્ષમાં હતા ત્યારે ૧૯૫૨ ના અરસામાં લોહિયાએ સમાજવાદી આશ્રમે સ્થાપવાનો વિચાર વહેતો મૂક્યો હતો. દરેક આગેવાન પોતપોતાનું એક ક્ષેત્ર તૈયાર કરે. ત્યારે જયપ્રકાશ જાહેર કરેલું કે દેશવ્યાપી ભ્રમણ વચ્ચે પડતું મુશ્કેલી હું હવે એક ગામડામાં બેઠીને બેસીશ. મજૂર સંગઠનની પ્રવૃત્તિમાંથી એમણે પોતાની બાંધને ખેંચી લીધી. પક્ષના મહામંત્રીની જવાબદારીમાંથીયે છૂટા થયા. ૨૨ દિવસના ઉપવાસ અને જાહેર આંદોલનમાં ભાગ લીધો પછી આ વિચાર વધુ દૃઢ થયો.

હવે આ વિચારને કોઈક નક્કર સ્વરૂપ આપવાનું જેઓએ નક્કી કર્યું. ગામડામાં એક આશ્રમ જેવું કોઈક સ્થાપવું. ત્યાં સ્ત્રીને સામાજિક કામ કરવું. સાથે સાથે કાર્યકરોના પ્રશિક્ષણનું કામ પણ ઉઠાવવું. આ માટે બન્ના પસંદ કરેલા ૧૯૫૪ ના બન-યુઆરમાં ગયા જિલ્લામાં ગયું ફરી પણ આવેલા. બોધગ્રામ સંવેદન સંચલનમાં જતાં પહેલાં બીજી એપ્રિલે લોહિયાને એમનું પત્નમાં લખેલું : ‘તમને પડ્યામાં કહેલું કે એક શિક્ષણ કેન્દ્ર

ખોલવાનો વિચાર છે, જેમાં વિધાયક કમીએનું શિક્ષણ થઈ શકે અને બધાં વિધાયક પ્રયોગ કરી ગણાય. હવે પછી થોડો વખત તો એકામતાપૂર્વક આ જ કામમાં મારું હેવા પડશે.’

ગયા જિલ્લા સાથે પહેલેથી ગાઠ નાતો

ગયા જિલ્લા સાથે જયપ્રકાશજીનો પહેલેથી ગાઠ નાતો રહ્યો હતો. શરૂથી જ એ એમનું કમંડેર તરીકે હતા. એમના રાજકીય જીવનનું એ કેન્દ્ર હતું. ત્યાંની જિલ્લા કોંગ્રેસ સમિતિના એ અધ્યક્ષ પણ તરીકે ચૂકેલા. ત્યાં એમણે ભેરનારથી કિસાન આંદોલન ખૂબ ચલાવેલું. ‘જમીનદારી પ્રથા કા પંચ હો’ એવા નાગ એમણે ૧૯૩૭ માં ગયા જિલ્લાના ગામડે ગામડે લગાવ્યા હતા. એ જ ગયા જિલ્લામાં એમણે સાત દિવસની પદયાત્રા કરીને માગવાથી જમીન મળી શકે છે એવી આત્મપ્રતીતિ મેળવેલી.

૧૯૫૩ માં ગયા જિલ્લામાં આ જૂઠાનયાત્રા કરી ત્યારે જ જેઓ પોતાનાં હાથેજોમાં કહેતા કે, ‘અમે થોડો જમીન માગીને તમારા સોકાનો વચ્ચેથી ગાયબ નથી થઈ જવાના. જૂઠાન તો નવો સમાવે બનાવવાની દિશામાં પડેલું પડેલું છે. ગામમાં જમીન આપ્યા બાદ ત્યાં ખેતીની શેજના બનાવીને સઘન અને સુધરેલી ખેતી માટે પ્રયાસ કરવા પડશે. જમીન ગામડાંની મરીખી એટલાથી નહીં નાબૂદ થાય. ગામની અંદર જ આમોઘોગો પુનર્જીવિત કરવા પડશે. ગામોમાં જ શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય વગેરેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી પડશે. આજના ગામડાં વેરવિખેર છે, તૂટેલાં છે. એ બધાંને સામૂહિક પ્રયાસથી ભેડવાં પડશે. આ બધાં કામે કરવા માટે સેવાભાવી કાર્યકરોની જરૂર પડશે. એમના પ્રશિક્ષણની શેજના અને વ્યવસ્થા ખૂબ જની પડશે.’

સૌથી પછાત વિસ્તારમાં આશ્રમ

આ રીતે સ્વાભાવિક જ પોતાની સઘન પ્રવૃત્તિ માટે જેઓએ ગયા જિલ્લા પસંદ કર્યો. અને તેમણે અત્યોદયની દૃષ્ટિએ સૌથી પછાત વિસ્તાર ઉપર પસંદગી ઉતારી. ત્યાં હજી પાટી સડક કે રીજીયા જેવું નહોતી પહોંચી એવા એક જિલ્લાના ગામ સોમોદેવનામાં જેઓએ પોતાનો આશ્રમ સ્થાપવાનું નક્કી કર્યું. ગાઠ જંગલોથી ઘેરાયેલું આ ગામ ત્રણ માઈલ પહોંચી તાંબેડીમાં આવેલું છે. આશ્રમની સ્થાપના થઈ ત્યારે ત્યાં વાઘ, ચિત્તા, રીંછ વગેરે જંગલી જાનવરોનો ઘેરો નાશ હતો. મનુષ્યોનો પણ ભારે ઉપદ્રવ હતો. ગ્રેલેરિયા ચારે કોન દેસાંથી હતા. વરસાદનાં દિવસોમાં તો આખો વિસ્તાર બહારની દુનિયાથી વપાઈ જઈને ટાપુ જેવો બની જતો. ૧ પ્રદેશ ખિલ્ડાનું આંદામાન ગણાતો. ત્યાં કંઈને ચોકસો કંઈયે તેને કાળાપાણીની સ્ત્રાવ થઈ એમ મનાતું. ગયા ગાંડે નાંખેલેવરાથી લગભગ ૬૦ માઈલ અને નવાહ જોડેકે માઈલ. નાંખેલેવરાથી ૫૫ માઈલ આગળ ફ્લેકે માઈલ દૂર. જે હાલની જેમની જેમથી જેઓનો દીવસ દીવસ કૂકીને ભાજેલા, તે હાલની જેમની જેમના વિસ્તારને મરુસ્ત અટ્ટીને આવેલું છે.

આશ્રમ સુધી પાટી સડક ૮૨ ૧૯૬૫ માં થઈ અને વીજળી ૧૯૬૮ માં આવી.

વિસ્તાર ધોળો જ મરીખ. ૮૫ ટકા વરસાદ આદિવાસીઓની અને હરિજનોની. ચારે કોણે એમનું વેર ધોળાન થાય. અમલદારો વગેરેનોયે હારે રંબન. મરીખી, બેઠારી પાર વિનાની. વરસમાં ધોળેક મરિખા થોડો કામ માટે ભટકતા ફર ફર અરિયા, ધનપાદ સુધી બતા.

મોખાયા સમયેમાં જીવનદાનની વેળામાં કયાં ગાદ તુરંત જેઓએ આવા એક અનંત પછાત વિસ્તારમાં જંગલોની ઘોડામાં આવેલા સોમોદેવરા ગામે ૧૯૫૪ માં મે મહિનાની પંચમી તારીખે પોતાના આશ્રમની સ્થાપના કરી. એક મિનિટપૂર્વક પસ્ટર ૬૦ એકર જમીન મળી હતી. કંટાળાકારી-અધાર્મિક સાક કરીને ત્યાં ગામલોકોના શ્રમદાનથી પહેલાં એક કૂવા બને રહેવા માટે વાસનુંસની અને તાડજની મૂં પડેલો બનાવ્યો. જેઓએ આશ્રમ હોતો કે મને ત્યાં સુધી સ્થાનિક માલસાતનામાંથી જ મકાન વગેરે બનાવવાં. ધોળેક વરસ પછી માટીની દીવાલો અને નાળિયાનાં હાપરોવાળાં મકાનો બન્યાં. આશ્રમનાં સાંકુ ‘પંચ મૂંક’ થયેલું. ચારે કોર મોખાકારમાં રહેલાંજો અને વચ્ચે ચણપેરા, બગીચો વગેરે. ચલકહોર, યુકેલિપ્ટસ વગેરે વૃક્ષોથી જંગલમાં મંગલ ભણું થયેલું.

આશ્રમનું બંધારણ સ્વરૂપ

આશ્રમનું નામ રાખેલું, સર્વોદય આશ્રમ. આમ નિર્માણમંડળ નામે એક નવી સંસ્થા બનાવેલી, જે આશ્રમનું સંચાલન કરતી. ઉદ્દેશ એ હતો કે ગાયડાંની નવરચનાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડવી તથા તે માટે કાર્યકરોને પ્રશિક્ષણ આપી તૈયાર કરવા. પરંતુ જેઓએની મુખ્ય દૃષ્ટિ એ હતી કે સામાન્ય રીતે આશ્રમોની પ્રવૃત્તિ મોટે ભાગે આશ્રમની અંદર જ વિશેષ ચાલે છે. તેને બદલે આ આશ્રમનું મુખ્ય કાર્ય ગામડાંઓમાં ચાલવું જોઈએ, અને ગામડાંઓમાંની પ્રવૃત્તિના એક અભિનન આજ રૂપે આશ્રમનો વિકાસ થયો જોઈએ. આ ઉદ્દેશથી આગુવાજીનો સામેલ ગામોનો વિસ્તાર સઘન કામ માટે પસંદ થયો અને ત્યાં આમનિર્માણનાં કામે શરૂ થયાં.

શરૂઆતમાં સામેલ કાર્યકરો આવેલા. એમના મારફત આશ્રમમાં અને ગામડાંઓમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ. જેઓ પોતા પાસે ખૂબ પૂરી લગનથી આ કામમાં લાગ્યા. આવા વિસ્તારમાં કામ કરવાનું સહેલું નહોતું. પરંતુ જેઓ પોતા ગામભારત સાથે અને તેમાં વસતા સૌથી છેવાડેના માણસો સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા માગતા હતા, પોતા ને આદર્શો સેવતા તેને ધરતી પર ઉતારવા માગતા હતા, જે બુદ્ધિમાં પોતા શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા તે મૃત્યુને જીવંતમાં સાકાર થયેલા એવા માનતા હતા.

આશ્રમજીવન અને આશ્રમકાર્ય સાથે તાદાત્મ્ય

એમના આશ્રમના એક સાથી ડૉ. રૂચિશંકર ગામે વરસાદના દિવસોમાં એક વાર જેઓ પોતા સોમોદેવરા આશ્રમ કાઠી રીતે

પહેલ્યા તેલું' મળું ન ક્યું' છે : ' પાંચ જુલાઈએ જેઠાંની આવવાના હતા, સાથે પ્રભાવતીજ અને વિદેશી મહેમાનો પણ હતા. ભારે વરસાદને કારણે ચારે કોર પાણી જ પાણી, નદી, નાનાં, રસ્તા બધાં પાણીથી ભરાઈ ગયાં. પટલાવી ચંદ્રપુર સુધી તો પાણી સડક હતી, પણ ત્યાંથી સોજોદેવરા સુધી આવવું ભારે કઠણ હતું. ખેતરોમાં પાણી ભરાયેલાં અને રસ્તે બધે કોચર જ ધીરજ. ચાલનાં પણ હાપલી ભય, કાદવનાં ખુંખું ભય. પણ જેઠાંની કહે, આજે સોજોદેવરા પહોંચવું જ છે. આખરે હાથીની વ્યવસ્થા કરી, પણ જેઠાંની આન્યા નહીં. ડાહી લાવ્યા. પણ તેમણે ન બેસા. પ્રભાટીદી અને મહેમાન હાથી પર બેઠાં. જેઠાંનીએ પડવાના શક કરી. વરસાદ ચાલુ જ હતો. બીજાંદેને તરબોળ થઈ ગયા, પણ મમે તેમ કરીને સાંજ સુધીમાં આખાંદેરા પહેલ્યા જ. આશ્રમ પહેલ્યાં ત્યાં પણ છાપરામચી પાણી ચૂતું હતું. પ્લાસ્ટિક વગેરે રાખીને ગમે તેમ રાત વિતાવી. અમારા બધા માટે આ પ્રસંગ અવિસ્મરણીય છે. '

આશ્રમમાં પણ અનેક અગવડો થયી પડતી. વીઠળી હતી નહીં, ફાનસથી ચાલતું. પણ બધા માલસામાન પણ ફરફરેથી લાવવો પડતો. એટલે કેરેસીન પણ સંભાળી-સંભાળીને વાપરતું પડતું. પાછળથી ગીચાળા વગેરે શક કરી, પણ જરૂઆતનાં વરસોમાં ફૂધ, શાકભાજી, ફળ વગેરેને. પણ અભાવ. ટપાલ અનિમિત્ત મળે. ભારે વરસાદના દિવસોમાં અગતી સાવ બધું ઘઈ ભય. પરંતુ આ બધાં અગવડો વેદીનજ જેઠાંનીએ આશ્રમમાં રહેવાનું ગમતું.

આશ્રમમાં કામેમાં બધાંની સાથે રહેતા. હાફપેન્ટ મશીનને ખેતરમાં કામ કરતા. આશ્રમવાસીઓ નેઝ સાડા જૂઝુ કલાક શ્રમકાર્ય કરતા. જમીન સમતલ કરવી, ખેતર ખેડવું, કમ્પોસ્ટ ખાતર બનાવવું, સફાઈ કરવી, સામૂહિક રસોડું ચલાવવું. જેઠાંની બધાંને જ ભળતા. સવાર-સાંજ પ્રાર્થનામાં ભાગ લેતા. પ્રાર્થના બાદ કાર્યકરો સમક્ષ બોલતા. પોતાના અનુભવો કહેતા, દેશબંધનિયાત પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા, ક્યારેક આત્મચિંતન રજૂ કરતા.

ગામડાંઓ સાથે પણ જેઠાંનીનો સંપર્ક રહેતો. પોતે પણ જતા અને કાર્યકરો મારફત પણ પૂરેપૂરી જાણકારી મેળવતા. કામ કરતાં-કરતાં હિંદા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા. વચ્ચે આવતી સુસીમિતો દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરતા.

એક વાર એમને ખબર ગઈ કે એક તળાવની પાળ તૂટી રહી છે, અને પાણી વહી રહ્યું છે. ગામલોકોને કાર્યકરોએ ઘણું સમજાવ્યું કે આખી પાળ તૂટી જતાં તમને ભારે નુકસાન થશે, માટે બધા મળીને આવું તમારકામ કરીએ. પણ ગામમાં કાંઈક અઝડો હિલો થયેલો અને પક્ષ પડી ગયેલા. એટલે કાંઈ તૈયાર થતું નહોતું. જેઠાંનીને જાણ થઈ કે તુરત પોતે કાઠળા-પાવડ સાથે બિડગયા. સાથે પ્રવાવતીજ અને કાર્યકરો પણ. જેઠાંની માટી ખોદે અને દાહી તળારાં ઉપાડે. ગામવાળાઓને તો કાષો

તો લોહી ન નીકળે ! કલાકોમાં તો ગામ આખું કામે લાગી ગયું, અને તળાવ ગતી ગયું.

જસ્ટીસદેવી સલામ સેવકેનો સંકેચ

આવી રીતે ગામડાંના લોકો સાથે અને ગામડાંના પ્રશ્નો સાથે જેઠાંની એકપર થઈ રહ્યા હતા. આશ્રમના સંકેચકરો સાથે પણ એકપર થવાનો એમનો પ્રયાસ હતો. તેમ છતાં પોતાની રહેણીકરણીનો ફરક એમને પૂર્યતો. આમ તો આશ્રમમાં એમનું મહાન સાવ સારું જ હતું. અન્ય મહાનો જેતું જ માટીયું. માત્ર બે એવડા. લાખવા માટે નીચું નાનકડું કાળિયું અને પીંક પાછળ રાખવા એક ચાંદરું. રહેણીકરણીમાં એવો ફાઈ બાજો ફરક નહોતો. પણ એમના એક સાધાંએ લખ્યું છે : ' મને એમના માટે અગુરુદાની બંધાવી. પરંતુ બધાંને આનંદવત લેનારા આ ગુરૂની સમક્ષેને ત્યાં સુધી જેને નહોતું પડતું, ક્યાં સુધી એ પોતાના જ હાથે અમને બધાંને મજબૂદથી બચવા માર્ગ બોધાવત ન રહેતી ભય ! '

સર્વોદય આંદોલનમાં આવ્યા ત્યારે શરૂ-શરૂમાં આવે સંકેચ જેઠાંનીને બહુ થતો. એમને લાગ્યું કરતું કે પોતાની રહેણીકરણી સર્વોદયને અનુરૂપ નથી. એકવાર બ્રાંચપણે વિનોબા પામે પણ આ વાત મૂકી. વિનોબા કાંઈક ગભરૂમાં બોલ્યા, તમારા સમાજ-વાદમાં આ બધું નથી જતું હતું ? તો પછી સર્વોદયમાં કેમ નહીં નમે ?

પરંતુ “ આ કાંઈ વ્યકિગાત અપરચતું ચાલે નથી ” એવી ફિલસૂફીનો ત્યાગ કરીને હવે પોતે “ મધુ ઉપદેશ કરતાં અદ્યાય અવગણ્ય ક્રોધ ” એવી ફિલસૂફી સ્વીકારી છે, તેની સલામતા આ મજુહદની સાધુસતે હતી. એટલે એમનો સંકેચ જતો નહોતો. પછી એક વાર વિનોબાએ વાતવિત્તામાં એમની સામે એક ચૂંચ મૂક્યું : બોગ મેં ફૂંસા મા. ત્યાગ મેં પડો મા. સદેવ ભાવે વતીવું. ત્યાગનો અઠકાર તો ભોગથીયે વધુ લખકર છે.

જેઠાંનીને કાંઈક સમાધાન થયું. જો કે એમનો સંકેચ પૂરો દૂર થતાં ઘણો સમય લાગ્યો.

ખેર, સોજોદેવરા આશ્રમ મારફત જેઠાંનીએ ગામડાંની સ્થિતિનો અને ગામડાંના પ્રશ્નોનો, રચનાત્મક કામેનો, કાર્યકરોના સહજીવનનો અને ગ્રામસ્વરાજના સમન કામનો પ્રયત્ન અનુભવ મેળવ્યો. શરૂઆતનાં બે-ત્રણ વરસ જેઠાંની ઘણો સમય આશ્રમમાં રહેવાનું કરતા. કમ સે કમ આશ્રમ એમના હેડક્વાર્ટર જેવા બન્યા હતા અને અહીંથી બીજે બધું આવવા જવાનું થતું. પરંતુ સાર માદ ગહારનાં રોકાણોને લીધે આશ્રમમાં આવવાનું એણું ને એણું થતું થતું. વચ્ચે મહિનામાં એકાદવાર આવવાનું રાખેલું, પણ તેય ન સચવાયું. પછી તો ગહારની દોડધામનો શ્યાક ઉતારવા અને થોડીક શાંતિ મેળવવા આશ્રમમાં આવતા. તેથી આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનું એણું થતું. તેમ છતાં આશ્રમના સંચાલનમાં છેલ્લે સુધી માર્ગદર્શન આપતા રહેલા.

સોષોદેવરા આશ્રમ મારફત અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આખા વિસ્તારમાં થઈ. ઠેર ઠેર કેન્દ્રો સ્થાપ્યાં, ત્યાં આશ્રમના કાર્યકરો રહેતા થયા. એમના મારફત આસ્થાલન અને નિર્માણનાં કામો સાથે સાથે ચાલ્યાં. ભૂદાનની ઝમીન વહેંચાઈ. ૧૦૪ એકરના એક પ્લોટ પર ૩૨ ભૂમિલીન કુટુંબોને વસવાટને માંધીધામ તામે એક નવું ગામ બિલું થયું. ગામોમાં કૃષા, તળાવ યન્ત્રો, સિંચાઈની વ્યવસ્થા થઈ. ખેતી-મુદ્રાવ, ગોપાલન, ખાદી, ગ્રામોદ્યોગ, મહાજન-મુક્તિ, નશાબંધી, અમલકારોના જોરજુલમથી મુક્તિ, બાલવાસી, રાત્રી-શાળા, મેથેરિયા ને કોલેરા નાબૂદી, પ્રકારોપણ, આરોગ્ય-શિક્ષણ, વગેરે અનેક કામો ઉપાડીને આખાથે ક્ષેત્રનો સમગ્ર વિકાસ કરવાનો પ્રયાસ થયો. આશ્રમમાં ગ્રામનિર્માણ વિદ્યાલય, ખાદી વિદ્યાલય, અંગર કાર્યકર્તા-પ્રશિક્ષણ વિદ્યાલય, કૃષિ વિદ્યાલય, ખાદી-ગ્રામોદ્યોગ વિદ્યાલય, આમસ્વરાજ વિદ્યાલય એમ ટૂંકી સુદતાના અનેક વિદ્યાલયો અધ્યાપીને ગ્રામજનોને તાલીમ આપી તૈયાર કરવામાં આવ્યા.

જન-આરોગ્યને કાર્યક્રમ ઉપાડાયો. તેમાં ખાસ કરીને આખા ક્ષેત્રમાંથી કુપરોગ નાબૂદ કરવા એક અભિયાન ચલાવાયું. ગામડાંમાં કેન્દ્રો સ્થાપીને સર્વેક્ષણ, લોકશિક્ષણ અને ઉપચારની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ૧૫ વરસના એકમાત્રા અર્ધન બાદ લગભગ બે લાખની વસ્તીમાં કુપરોગનું પ્રમાણ પહેલાં કરતાં અડધાથીયે ઓછું કરી શકાયું છે.

આ બધાં કામોને પરિણામે આખાથે ક્ષેત્રમાં ખેતીની ઉત્પન્ન ધણી વધી છે, અનેક ઉદ્યોગધંધા બિલા થયા છે, રોગ વગેરે ઘટ્યા છે, અને કામની શોધમાં બહાર જવાનું ધણું ઓછું થઈ ગયું છે. આમ, આખાથે ક્ષેત્રના વિકાસમા સોષોદેવરા આશ્રમના કાર્યકરોએ ધણી કાળો આપ્યો છે. સાથીસાથ કેટલાક હુણેા પણ ભેવા મળ્યાં છે. કામને વ્યાપ એકદમ વધી ગયો અને સરકારી તેમજ ખાદી કમિશન વગેરેની અનેક યોજનાઓ ચારફત પેસા આવ્યા તેમાં અમુક જગ્યાએ ગૃવલોકીય એને ગેરરીતિના કિસ્સા પણ બન્યા. ૧૮ ઉપરાંત કાર્યકરોના અપસ-આપસના સંબંધોમાં પણ મનદુઃખના પ્રસંગો બિલા થયા. જેઓને દૂર રહ્યા-રહ્યા આ બધી બાબતો પર ધ્યાન આપ્યું પડ્યું અને તેનાથી કચોરક તેઓ બહુ કંટાળી પણ જતા.

જેઓ પ્રયોગશાળામાં ઝાંઝું રહી ન શક્યા

સરવાળે બેતાં ભૂદાન-ગામદાન બાદ ગ્રામ-વિકાસ અને ગ્રામ-નિર્માણનું કામ સોષોદેવરા આશ્રમ હાથ સાડું થયું. પણ ગ્રામ-સ્વરાજ એ માત્ર વિકાસ અને નિર્માણ નથી. નિર્માણના સફર્તમાં એક વાર વિનંત્યાએ લોકોને કહેવું કે, 'નિર્માણકારની લાંબી કલ્પના-ઝાંઝા આપણા લોકો નાકક ખરેશાન છે. આપણું મુખ્ય કામ નૈતિક નિર્માણનું છે. પછી બાબતનિર્માણ ઘણું-ખુણું લોકો પોતે દરી લેશે. વળી, નિર્માણ બધું એક-જ કાંચાનું નહીં થાય. તતા ના અનેકવિધ પ્રયોગો થશે.'

સોષોદેવરામાં આ દિગ્ગામી કામ નો થયું. મળમાં દરિદ્ર એ જ હતી. પરંતુ વ્યવસ્થાકાળ બને ત્યાં થયું પછી ન શક્યા એટલે ગ્રામસ્વરાજના નર્મમાં એ નવા નવા પ્રયોગો થવા બેઠતા હતા અને એમનું પાતાનું જે વિચારવન આલવું બેઠેલું હતું તે ન થયું. વિધિપ્રવાહનો ઝીલવું ચિત્ત ગામસ્વરાજના નાનામોટા વાસ્તવિક સત્તાલોચી સ્પષ્ટિત થાય, તે તેમાંથી કાંઈક નવું ચિંતન નીપજે. ગ્રામસ્વરાજમાં સમાવ્યવસ્થાને વરમળથી વલ્લવાની વાત છે. તેને માટે નવી પ્રયાત્નો, પ્રયત્નો, નવી સંસ્થાઓ, નવા માનવસંબંધો, નવાં મૂલ્યો ખાલવવાં પડતાં. વ્યવસ્થાકાળ બને સોષોદેવરાના કામમાં વધુ સમય આપી શક્યા હોત અને ત્યાંના પ્રયોગ એમની સીધી ઉપરખ હેઠળ ચાલ્યો હોત, તે ગ્રામસ્વરાજના ઘસર બાબત વિરિલ સંસાધન થઈ શક્યું હોત.

જેઓ સોષોદેવરા રહેતા ને વખતનો એક મળનો પ્રસંગ છે. લોકસંપર્ક માટે એ ગામોગામ ફરતા. ત્યારે ખેતાનાં ભાષણોમાં એ વારંવાર સમજવતા કે, 'આ તો તમારા લોકોનું રાજ છે, જનતાનું રાજ છે. ત્યાં ખુરશી પર બેસા છે, એ તો તમારા નોકર છે. ખુણું બેઠાં ખુરશીના માલિક તો તમે છો.'

થોડા દિવસ પછી એક આદિવાસી કાંઈક કામ માટે તાલુકા અધિકારીની કચેરીમાં ગયો હતો. એના મનમાં જેઓનાં વાક્યો જીવતા હતાં, 'માલિક તો તમે છો, એ તો તમારો નોકર છે.' પરંતુ એને ગિચારાને ત્યાં આવ્યા ક્ષો અનુભવ થયો નહીં. એટલે એક દિવસ આશ્રમમાં જેઓ પાસે આવ્યાને કહે, 'તું કહે છે, જનતા માલિક છે. બેઠાકમાં ગયેલ તો બીડીનો સાહમે મને બેસવાનું ને નહું ! તો જનતા માલિક કેવી રીતે થઈ ? માલિક બિલો રહ્યો અને નોકર બેઠો રહ્યો ખુરશી પર !'

જેઓનાં આ આદિવાસીની કોહસર પર બહુ જ ખુશ થયા. ત્યારે તો એને પ્રેમથી સમજવું. પણ પછી બ્યાર બીડીઓનાં કે બીજા અમલકાર વગેરે આવે ત્યારે એમની હાલોરીમાં જનતા સમક્ષ આ વાત કરતા અને પછી કહેતા કે પૂછી જુઓ આ અમલકાર સાહેબને, કું ખેાડું કહેતો હોઉં તો ! અમલકાર પણ તેમાં હા બેસતા.

ગ્રામ-સ્વરાજ લાવવું એટલે આવું પાયાનું માનસ-પરિવર્તન કરવાનું કામ છે. વિશ્વચિંતન અને તળપદી કોહાસર વચ્ચે આવી રીતે action-interaction થાય, ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા થાય, પરસ્પર પ્રભાવ પડે, તે આને માટે બહુ જ જરૂરી છે. જેઓનાં ચિત્ત એક સમાવ્યવસ્થાનું ચિત્ત હતું. લોકોની જીવંત પ્રયોગશાળામાં એ પોતાના ચિંતનને અને મતવ્યોને પ્રયોગની કસોટીએ કસતા રહેતા. વ્યાપક ઉદ્દેશધનના કામમા પણ યનિષ્ઠ લોકસંપર્ક આ માટે એમને ઘણું ઉપયોગી થતો. એવી જ રીતે સઘન કામમાં પણ એમને ગ્રામજનોની કોહાસરવાળી ગ્રામજનતાની, જીવંત પ્રયોગશાળામાં વધુ સગવળ ગાળવાનો અવકાશ મળ્યો હોત. તે ગ્રામસ્વરાજનું કામ વધુ ખુલ્લું થયું હોત. એટલું જ નહીં જેઓના પોતાના ચિંતનને પણ ઘણું પોષણ મળ્યું હોત. પરંતુ આ

પ્રકારના grass-root માં પહેંચીને, એટલે કે સમસ્યાની જડ સુધી પહેંચીને કરવાના કાર્યવું મૂલ્ય હજી સમાજમાં યથાર્થપૂરું સમજાતું નથી.

આમ-શાળાની જેઠાંબીની કલ્પના

એર, જેઠાંબીના મનમાં આવી રીતે જડ સુધી પહેંચીને કાર્ય કરવાની તીક્ષ્ણ ઝંખના હતી. બ્યારે કાંઈક મૌલિક પ્રસ્થાન કરવું હોય ત્યારે તો ખાસ આની જરૂર અનુભવતા. સોષાલિસ્ટમાં શરૂઆતમાં થોડાક સ્થિર થઈને રહ્યા તે દરમ્યાન પણ આમ-સમાજના પ્રશ્નો બાબત એમનું મંથન ઘણું ચાલેલું. તેનું એક જ ઉદાહરણ એના જેવું છે. આશ્રમમાં એમને શિક્ષકનના નામે શાળા શરૂ કરેલી. એ વિસ્તારમાં કે બધા શિક્ષકોનાં હજી પ્રશ્નજુ જ નહોતાં થયાં ત્યાં આવી રીતે તત્કાળ પૂરતી તો પરંપરાગત ક્ષેત્રે શાળા શરૂ કરી દીધી. પરંતુ જેઠાંબી પાતે પોતાની નજર સામે આમસમાજની જે વાસ્તવિક સ્થિતિ ભેટા હતા, તેમાં એમને આગળની પરંપરાગત શિક્ષકપદ્ધતિ ગિલકુલ વિસ્મય લાગી, એટલે એમનું ચિંતન ચાલતું રહ્યું. તેના પરિણામે ગામમાં કેવી શાળા હોવી જોઈએ તેની કાંઈક કલ્પના એમના ચિંતમાં આકાર લેવા લાગી. અને એક યોજના એમને ધડી ધાડી, એ યોજના આજેયે આમસ્વરાજના સંદર્ભમાં એટલી જ સુંસત લેવાયી તેનો સાર જરા વિશતે ભેઠેઠાં :

‘સોષાલિસ્ટમાં અને શિક્ષકોને એક પ્રયોગ કરવા સાગીએ છીએ. તે પ્રયોગ શિક્ષકની કોઈ નવી પદ્ધતિ વિશે નથી. અમારો ઉદ્દેશ સાવ વ્યવહારુ છે. અમારે એક “આમ”-શાળા બિલી કરવી છે.

‘આમશાળા એટલે આમડામાં આવેલી કોઈ પણ શાળા એમ નહીં. આજે તો શહેરોની અને ગામડાંની શાળા વચ્ચે કોઈ ફરક નથી, કમ સે કમ બિહારમાં તો નહીં જ. નહીં તાલીમની શાળાઓમાં થોડો ધંધો ફરક કદાચ હશે. બાકી, શહેરોમાં અને ગામડાંમાં એક સરખો પાઠ્યક્રમ છે.

‘ગામડાના વાલીઓ પોતાનાં બાળકોને નિશાળે મોકલે છે તેની પાછળ એક જ ઉદ્દેશ હોય છે કે ભણીને પોતાનો છોકરો ગામ બહાર ક્યાક શરીરશ્રમ ન કરવો પરંતુ એવી તોફારી મેળવી લે. અલગત, ગામડાંનાં બાળકોને પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાનો અને શહેરમાં જઈને તોફારી કરવાનો પૂરેપૂરો હક્ક છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ એવી તો ભીના ન જ થવી જોઈએ કે જેથી જે ભણ્યા નથી એવા જ છેવટે ગામડાંમાં રહી બપ. અને બાકીના ગામ છોડીને જતા રહે ! ગામડાંમાં રહેતા ખેડૂત, સ્વૈચ્છ, કારીગર, બહેનો બધાંને જ અનુકૂળ પાવાવું શિક્ષણ તો મળવું જ જોઈએ કે જેથી એ લોકો વધુ સ્વતંત્રતા જીવન જીવી શકે. પણ એમને આપું શિક્ષણ આપતી કોઈ નિશાળ આજે ગામડાંમાં નથી.

‘તેથી જેને યથાર્થપૂરું ગામડાની શાળા કહી શકાય એવી એક શાળાને પ્રયોગ હું સોષાલિસ્ટમાં કરવા માણું છું. તેમાં

નાનાં બાળકો. યુવાનો તેમ જ પ્રૌઢો, તમામને શિક્ષણ મળે. તેનો પાઠ્યક્રમ આજના પાઠ્યક્રમ કરતાં બિલકુલ જુદો હોય. આ આમશાળા આગળ ઉપરના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની તૈયારી કરી આપનારી શાળા ન હોય. એ પોતે પોતાનામાં “પૂર્ણ” હોય, એટલે કે અનુકૂળ પરસની અંદર એ મુજબત રીતે જરૂરી હોય એટલું જ્ઞાન અને તાલીમ સંપૂર્ણપૂરું આપી દે. છોકરીઓ માટે થોડાક જુદો પાઠ્યક્રમ ચલાવવામાં આવે. આને લીધે વધુ સારા ખેડૂત, વધુ સારા કારીગર, ગામનાં કામો વધુ સારી રીતે કરી શકનારા આમ-જનો બિણા થાય.

‘શિક્ષણ વિશેના આજના જે પચાસો છે તે એવાં વાલીઓ આવી શાળામાં પોતાનાં બાળકોને મોકલવા કેટલા તૈયાર થશે, તે સવાલ છે. પરંતુ ગામડાંના લોકોએ વહેલું મોઢું એ સમજવું જ પડશે કે ગામડાનો દરેકે દરેક યુવાન ગામ બહાર જઈને પોતાની રોજરોટી મેળવે, એ શક્ય જ નથી. ભારતનાં સાહસાય લાખ ગામડાં આ રીતે વેરાન બની જઈ શકે નહીં. ગામડાંમાં રહેતી વસ્તીમાં કદાચ થોડાક ઘટાડો થાય, પરંતુ તોયે શહેરોની સરખામણીમાં ગામડાંમાં જ આપણી મોટા ભાગની વસ્તી રહેવાની. એ નક્કી. ત્યારે શું આ મોટા ભાગની વસ્તી અશિક્ષિત અને અકુશળ જ રહેશે ? નહીં જ તો. પરંતુ આજે આપણે ગામડાંમાં જે શિક્ષણ આપીએ છીએ તેનું પરિણામ તો આના કરતાં જુદું આવી જ શકે નહીં. તેથી ખરેખરી આમશાળા કેવી હોય તેનો આજે કોઈક પ્રયોગ કરવો જ પડવાનો.

‘આ આમશાળા બાળકોને જ નહી, યુવાનોને અને પ્રૌઢોને પણ શિક્ષણ આપશે. તેથી એ લોકો બ્યારે કામે જતા ન હોય ત્યારે તથા જે ઋતુમાં અને જે દિવસોમાં એમને કામ ન હોય, એવા દિવસોમાં આ શિક્ષણ આપાવું જોઈએ. આ રીતના પ્રયોગ-માંથી જે અનુભવ મળે તે પરથી આમશિક્ષણ વિશે આગળનો માર્ગ સૂઝશે, એવી મને આશા છે.’

આવા પ્રયોગ કરવાની જેઠાંબીની આકાંક્ષા હતી. પણ તે ન થઈ શક્યો. જેઠાંબી કહેવા કે સર્વોદય એ સમાજવાદનું વધુ યથાર્થ અને વધુ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. અને આ સર્વોદય અને સામ-સ્વરાજની સ્થાપના એટલે એક નવી માનવીય સંસ્કૃતિ ખીલવવાની વાત છે. તેમાં જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં આવા અનેક પ્રયોગો કરીને નવાં મૂલ્યો અને નવી પ્રણાલીઓ પ્રસ્થાપિત કરવી પડશે. તે દિવસોમાં જેઠાંબી “બુદ્ધાનમૂલક સામાજીકપ્રધાન અર્હિસાત્મક ક્રાંતિ” નો અર્થ સમજવડા. તેણે કહેલા કે ‘આપણું બધું કામો “બુદ્ધાનમૂલક” જનવાં જોઈએ. એટલે કે દિનેબાએ બુદ્ધાન-ધત્ત વંપે આપણી સામે જે પ્રક્રિયા ઉપસ્થિત કરી છે—સમાજ-અત્યેવું ત્રણ કેંડલા માટે આપણી પાસે વળીન, સંપત્તિ. શ્રદ્ધા, શ્રમ જે કોઈ હોય તેમાંથી સમાજનો અનુકૂળ હિસ્સો આપવો—તે પ્રક્રિયાનો આપણે સ્વીકાર કરીએ અને તેને જ આપણાં બધાં કાર્યોનો આધાર બનાવીએ. બુદ્ધાનમૂલક એટલે ક્રાંતિકારી દટ્કોલુ-થી અને ક્રાંતિકારી પદ્ધતિથી સર્વોદયનું કામ કરવું.’

પ્રાસરવરાજના પાયામાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિ પણ ગહેવી નોંધેલી, એ વાત ઉપર જેઓ હંમેશા ભાર મૂકતા. તે વખતે પ્રેરણાવતુ એક વાક્ય એમના વાંચકમાં આવેલું. એ દિવસમાં પોતાની લાખણીમાં તેને ઉલ્લેખ જેઓ વારંવાર કરતા : ‘જુઓ, સામ્યવાદી નેતા પણ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની વાત કરે છે અને તેની સ્થાપના પર ભાર મૂકે છે. ગ્રંથિવાના સામ્યવાદી પક્ષના મહામંત્રી પ્રેરણાવતે પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, “જે આપણે લોકો સમક્ષ કેવળ ભૌતિક પ્રેરણાઓ જ મુકીશું તો, that will impoverish the inner world of the Soviet man—તેને કીધે સોવિયેત માનવના અંતરિક જગતનું દરિદ્રીકરણ થશે.” પૂરું આધ્યાત્મિક વાક્ય છે !’

જેઓ માનવતાવાદી તો પહેલેથી જ હતા. માક્સવાદનાં પણ અમાનવીય તત્ત્વો એમને કદાપિ રુચ્યા નહોતાં. પરંતુ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ બાદ એ માનવતાવાદ ઉપરાંત આધ્યાત્મની વાત પણ વાટે વારે કરતા થયા હતા. આધ્યાત્મિક વલણ એમને માટે પછી સ્વાભાવિક બની ગયું હતું. સોષોદેવરા આજમ માટે જે પ્રાચીનમાંથી મંડળ બનાવ્યું તેના ઉદ્દેશમાં લખ્યું હતું : ‘માનવનાં જીવનમૂલ્યોમાં એવું પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો કે જેથી વ્યક્તિના હિતને લોક-હિતથી અને ભૌતિક આકાંક્ષાઓને આધ્યાત્મિક પ્રેરણાઓથી યોગ્ય બને.’

પ્રાસરવરાજ આદિદાનને મળે આમા આવી બધ છે. એવી જ રીતે સોષોદેવરા આજમમાં બે તખ્તી ઉપર વિનોબા અને જેઓનાં વચનો કાતરાયેલાં છે. વિનોબાનું વચન છે : ‘સત્ય, પ્રેમ, ક્રમ—વિનોબાના બધ જગત !’ અને બધપ્રકાશનું વચન છે : ‘પોતીકા-પરાયણો એક મિટાવવો, એ જ સૌથી બિગા ધર્મ છે—બધપ્રકાશ નારાયણ.’

આ જ એમના દિલની નીમ ગંખના હતી. આ જ એમના

ધર્મ પાછળની પ્રેરણા હતી. માનવ માન સાથે એકરૂપ થવા એ મથ્યા. માનવ માનની મુક્તિ કાળે એ ઝંઝૂમ્યા.

સચરાચર સૃષ્ટિ સાથે એકરૂપતા

આના માણસો સચરાચર સૃષ્ટિ સાથે પણ એકરૂપ થઈ શકતા હોય છે. જેઓને વૃક્ષો માટે બહુ જ પ્રેમ હતો. લાહોર કિલ્લાની જેલમાં શરૂઆતમાં એમને એક નાની કોઠડીમાં ગોંધી રાખેલા. પણ પછી ત્યાંથી થોડા મોટા ચોરડામાં પૂર્વા ત્યારે પોતાની જેલ-ડમરડીમાં જેઓએ મોંઘ્યું છે : ‘સામે કંઈકાં વૃક્ષો હતાં. મને ઘણું સાડું લાગ્યું !’

સોષોદેવરામાં પણ વૃક્ષોની માવજતમાં જેઓને ધણું સમય આપતા. એમને તે કામ બહુ ગમતું. પ્રલાદીકીની રોજનીશીમાં ૧૯૫૮ની સોષોદેવરાની એક નોંધ છે : જેઓને ઝાડપાન માટે બહુ પ્રેમ છે. બપોરે ભૂયરે માળી ઝાડ રોપતો હતો ત્યારે લખવાતું છોડીને જેઓને ત્યાં ચાલ્યા ગયા. આવીને કહેવા લાગ્યા : ‘મને આ કામ બહુ સાડું લાગે છે. કદાચ આગલા જન્મમાં હું ઝાડ હોઈશ !’

મરાઠી કવિ સંગે પાઠશાલકની સગસ પડિત છે :

બધાંથી દહધે ઝાડાચી,
ત્યાનાંય ફક્ત ફલે ચેતાલ,
તેથ વાઢનાન, પ્રકાશ પિતાન,
તેથ ળતુ સેહુતુ ચેતાલ

—ઝાડ જેવાં જીવનાં હલ્ય હોય છે, એમને જ ફક્ત ફૂલી આવે છે, તેઓ જ વધ્-માન રહે છે, તેઓ જ પ્રકાશનું પાન કરે છે, તેઓ જ અત્યુ સહન કરી લે છે.

બધપ્રકાશજીના નિત્ય પ્રકૃરિલન, નિત્ય વધ્-માન, નિશ પ્રકાશગામી, નિત્ય કૈવંશીલ વ્યક્તિલના મૂળ સચરાચર સૃષ્ટિ અને માનવમાત્ર સાથેની એમની એકાગતામાં હતાં. એમની આખીયે જીવનરથમાં આ એકાગતાની સહનમાં જ લીન હતી.

લોકનીતિની અનન્ય ઉપાસના

લૈંગભગ એ કાયકા સુધી ગ્રામસ્વરાજ આન્દોલન એકધારું ચાલ્યું. તેમાં જ્ઞાન, આસાન, શાંતિસેના વગેરે કાર્યકર્મો ચાલ્યા, પણ અખાં તો એ રાપટનો નૈતિક પુનરુત્થાનનું એક માધ્યમ બની રહ્યું. રાપટની એકાત્મતા પણ તેનાથી પુષ્ટ થઈ. વિનોબાજી કહેતા કે માનું સુખ્ય કામ છે દિશેને જોડવાનું. ૧૭ વરસ સુધી એમની અખંડ પદયાત્રા અને પછી એક વરસના વિરામ બાદ ચાર વરસની તૃક્તાનયાત્રા. સાથોસાથ એમને બીજા બે-પાંચ હજારને પણ ચાલતા કર્યાં. ચારેકારની ભોગ પાછળની દોટ વચ્ચે એક ત્યાગ-મૂલક કાર્યક્રમ લઈને ગાંધીનિવાસથી પ્રેરિત કાર્યકરોના મોટા સમૂહ દેશ આખામાં ફરમાવ્યા. દેશમાં સર્વત્ર એમનું સ્વાગત થયું. આ રીતે “સર્વોદય”ની ભાવનાનો બળજબનમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે એક વ્યાપક આન્દોલન ચાલ્યું. પદયાત્રાઓ થઈ, અનેક શિબિર-સંમેલનો, ગોપી-વાતાલાપો થયાં. દેશની બધી જ ભાષામાં આન્દોલનનાં સામયિકો ચાલ્યાં અને સાહિત્ય પ્રકાશિત થયું. અનેક ચિંતકોના વિચારો સમાજ સમક્ષ મુકાયા. આને લીધે વિચાર-પ્રચાર અને લોક-સંપર્કનું કામ સાતત્યપૂર્વક ચાલ્યું. દેશ-દુનિયાની પરિસ્થિતિ તેમ જ સાંપ્રત પ્રવાહોની સમીક્ષા થતી રહી, અને સર્વોદયનો દરિદ્રકાષ્ટ રહ્યું થતો રહ્યો. આમ, યશુ વ્યાપક લોકશિક્ષણનું કામ થયું.

લોકનીતિના વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો

આ આખાંચે આન્દોલનમાં બજાવકાશછનો પણ પૂરેપૂરો ફાળો રહ્યો. એમનું દેગમમય સતત ચાલતુ રહ્યું અને લોકોને તેમ જ

કાર્યકરોને પ્રેરણા આપતું રહ્યું. આ ઉપરાંત સર્વોદય આન્દોલનને જેઠાપીંચે એક વિશેષ રીતે સમૃદ્ધ કર્યું. લોકનીતિનો વિકાસ એ આન્દોલનનું એક મુખ્ય અંગ હતું. સરકારનું અને ચૂંટણીનું રાજકારણ નહીં, પક્ષાપક્ષીનું રાજકારણ નહીં. પણ લોકીનું રાજકારણ વિકસે એવો સર્વોદય આન્દોલનનો અપ્તન હતો. બહારે જીવનના પ્રશ્નો રાજનીતિની દૃષ્ટિએ નહીં, લોકનીતિની દૃષ્ટિએ જીકલતા થાય, તેને માટે આહિંસાની રીતો અને પદ્ધતિઓ ગોઠાતી ગ્હે અને લોકમાનસ આને માટે કેળવાતું જાય, એવી આન્દોલનની નેમ હતી. આ દિશામાં જેઠાપીંચે કાશો ધગેા મહત્વનો રહ્યો.

જેઠાપીંચે દૃષ્ટિ કદાચે જ્યેષ્ઠાંતિક રહી નથી. ગ્રામસ્વરાજ આદોલનના કામમાં એકાત્રતાપૂર્વક લાગેલા હતા તેની સાથોસાથ સમગ્ર પરિસ્થિતિ ઉપર ખૂબ એમનું ધ્યાન સતત રહેતું. દેશ-દુનિયાના બનાવો વિશે એ હંમેશા બગલક અને સાવધાન રહેતા. દેશમાં કે દુનિયામાં બનનારી કોઈ જાણ મહત્વની બટના તરફ એમનું ધ્યાન ન ગયું હોય એવું બનતું નહીં. અને એ ઘટના કે પ્રશ્ન વિશે નિર્ભયતાપૂર્વક સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પોતાનું મંતવ્ય બહાર કરવાનું અને જરૂર પડે ત્યારે તે અંગે સક્રિય પગલું ભરવાનું તેઓ બંદી ચૂકતા નહીં. આ રીતે સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ અનેકવિધ પ્રશ્નોમાં પોતાની આખવી જીકલતા, ઝીણવટ, નિર્ભીકતા અને વિશાળ દૃષ્ટિ સાથે રસ લઈને જેઠાપીંચે બહારે જીવનમાં

એક નિષ્પક્ષ લોકનિષ્ઠ દેશનેતાત્વ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું. લોકનીતિની ઉપાસનાત્વ એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ એમણે પૃથુ પાડ્યું. સ્વગભ્યના પહેલા નયુ દાયકામાં કોઈ પદ કે સત્તા વિના તેમ જ કોઈ પદ કે સત્તાની લાલસા વિના સામાન્ય નાગરિકની હેસિયતથી આ માટે જેઓએ જે અવિરત પ્રયુષ્ઠાઈ કર્યો છે, તેનો જોડો જરૂર તેમ નથી.

પહેલેથી પક્ષનિષ્ઠ કે સત્તાનિષ્ઠ નહીં, લોકનિષ્ઠ જ

હજી પોતે એક રાજકીય પક્ષના નેતા હતા ત્યારથી જ પક્ષનિષ્ઠ કે સત્તાનિષ્ઠ કરતાં લોકનિષ્ઠ જ વિષય રહ્યા હતા. તે ઉપરાંત નાગણ્યમાં ગત્યવને પહેલે કોઈ પણ પ્રશ્નની વિગતે જાંડી સમજણ આપીને સ્વસ્થ લોકમતવુ ધાતર કરતા રહેવાનું એમનુ વલણ પણ પહેલેથી જ હતું છે. રેં ૧૯૪૮ના જુલાઈમાં એક લેખમાં એમણે કહેલું : 'લખની છમગણ મચાવાતી ગ્રે છે. હૈરાયાદ લખમાં છે, કાસ્માર લખમાં છે, વગેરે. પણ વ્યક્તિત્વ સ્વાતંત્ર્ય લખમાં છે, તેની કોઈને પડી નથી.' લોકો પણ મજબૂત બાળતો વિજે ઉપેક્ષા સેવે છે, અને સત્તાધારીઓ ભારોભાગ અનાસ્થા.....ને સાચુ છે તેના અમલમાં આપણુ માનસિક માણસ અથવા સંકુચિત પક્ષીય ગજકારણ ક્ષાપિ વચ્ચે ન આવવું જોઈએ.'

ગંધીજીની હલા યાદનાં તુરતનાં વરસોમાં કિલોરલાલ મજરવાળાએ હરિજન પત્રો મારફત જાહેર જીવનના પ્રશ્નો બાબત સર્વોદયના દિગ્દિશાણ બહુ જ વેધક રીતે રખા કર્યા માંઓ હતા. પણ તેઓ લાંછું ન હત્યા. એમના મરુત પ્રશ્નો જેઓએ કહ્યું : 'હિંદમાં લગ્યા રાજકીય પક્ષો છે. એ દરેકને પોતાના નેતા છે, અને શાશુપણનો ઈજારો એક માત્ર પોતાને પક્ષે જ છે, એવો તે સહુનો દાવો છે. પણ પક્ષથી પર એવું પણ એક શાશુપણ હોય છે અને પક્ષરહિત હોવા છતાં દરેક પક્ષને માટે તે ઉપકારક હોય છે. એ દુષ્ટાં, નિરભિમાન પુરુષ એવું—નિષ્પક્ષ, પારગામી, માનવતા અને ઉદાગ્રતાથી ભરેલું શાશુપણ ધરાવતા હતા. એટલા માટે જ તેઓ ભારતનું ગજકીય અંતઃકરણ બની ગયા હતા.'

મશરવાળા ૧૯૫૨ માં મૂલ્ય યાચ્યા. લાગે પણ હજી જેઓએ એક પક્ષના નેતા જ હતા. છતા પક્ષીય સંકુચિતતા એમનામાં નહોતી. અને પક્ષની અને સત્તાની ગજનીતિને તિલાબલિ આપી બ્યારે સર્વોદયની લોકનીતિની ઉપાસનામાં લાગ્યા લાગે તો જેઓએ આ વલણ મોઢે ઢગાએ પગીલી ઊઠ્યું. ને શરૂએ એમણે કિલોરલાલભાઈ વિને કલા છે, તે જ શરૂએ જેઓની પોતાની બુનિકા માટે પણ એવા ને એવા લાજ પડે તેમ છે. તેઓ ભારતનું રાજકીય અંતઃકરણ બની ગયા.

જ્યારે અંગ્રેજ આનંદનનાં ઝપલાવું, ત્યારે જેઓએ ૨૫૪ કંદેય કે, 'હવે મારી બધી શક્તિ લોકનીતિના વિકાસ પાછા લખને, તેમ છતાં ગજનીતિના ક્ષેત્રમાં શું થઈ ગયું છે તે વિનું' આ બાંધ મીંચીને બની રહીય નહીં. આ બાંધ કાઢીએ

કે ન મંજીએ, રાજનીતિ લોકોના જીવનને અમક દંડ સુધી અક્ષર કરે જ છે, એ અસર નક્કર તેટલી પિત્તકારી ગંડે ને માટે હું બહાર રહીને પણ અમન કરતો રહીય.'

નેહરુની તિથેટનીતિનો ઘોર વિરોધ

શરૂઆતના વરસોમાં તે નેહરુના સુચારૂકાળ તપનો હતો. દેગ અને દુનિયામાં એમની બાલ્યાવાલા હતી. છતાં એમના તેજવી અંભ્યા વિના બ્યારે જરૂર પડી ત્યારે જેઓએ એમની મામે અવાજ ઉઠાવ્યો જ. જેનણુ વાગ તે નેહરુની વિદેશનીતિનીયે એમને સખાન દીઠ કરવી પડી હતી. બ્યારે તે આપણી તરફથી તાની નીતિના જેઓએ પણ પ્રખર ક્રિયાયતી નહ્યા. ગાંધી, એ પ્રકારની વિદેશનીતિ ધર્યામાં એમનો અને એમના સમાજવાદી સાથીઓના પણ મારો એવો હિસ્સો હતો એમ કહીએ તોયે ખોડું નહીં. પપરુ બ્યારે એમને હાથે કે આ તરફથી લાવ-ઉપમા સમજાતી નથી અને બહુ યેવલા ધ્યાણ અપનાવાય છે, ત્યારે નેહરુના એવા વલણની એમને બ્યારી નાસીયતના કરી.

નેહરુની તિથેટ નીતિનો જેઓએ ઘોર વિરોધ કર્યો. મીને તિથેટ ઉપર આક્રમણ કર્યું, ત્યાં હંભગે માણ્યોને રહેડી નાખ્યા, છતાં તેની સામે આપણે અવાજ ન ઉઠાવ્યો અને મીનનું તિથેટ ઉપરુ સાવભીજન સ્વીકારી લીધું, તે એક ગંભીર મૂલ હતો એમ જેઓ માનતા. યુનોમાં એ પ્રથમ ઊજો ત્યારે ભારતે ઊલટાની એવી ખાતરી આપી કે આ પ્રથમ તો મીન અને તિથેટ આપણમાં શાંતિપૂર્વક ઉઠેલી લેને. ભારતે બાનું ખોડું વલણ ન અપનાવ્યું હોત તો કલ્યા પરિણામ કંઈક જુદું આવતે તે વખતે મીન એકલું તૈયાર નહોતું થયું અને કારિયાના માચલામાયે તે કસાયેલું હતું, એટલે સુએઝ વખતે ઊજો એવો પ્રબળ લોકમત ને ત્યારે જગડી કાઢ્યો હોત તો તિથેટને કલ્યા અચવી શકાયું હોત. જેઓએ કહેલું હતું કે 'મીન તે વખતે આપણું મિત્ર હતું એ ખરુ', પણ મિત્ર ને અન્યાય કરતો હોય, તો એની દીકા ન થાય કે'

પાછાથી મીનના ભાગત ઉપરના આક્રમણે પુરવાર કરી આપણું કે જેઓએ સાચા હતા. એમની વાત સમયસર કાને ધરાઈ હોત, તો કલ્યા મીનને ભારતની સગહ સુધી પંજે પસારતું અટકાવી શકાયું હોત જેઓએ આ બાબત લોકમત ક્રેગવવા ભારે મથામણ કરી હતી ૧૯૫૯ મા આ માટે એક આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ પણ યોજાવી હતી, જેમાં એશિયાબ્યારીકાના ૧૯ દેસોએ ભાગ લીધો. પાછાથી ૧૯૬૨ માંયે તિથેટની સ્વાયત્તાતો સ્વીકાર કરવા અને તિથેટ પરના મીનના બળાકારને વખોડી કાઢના જવને યુનોમાં દેકા આપવા જેઓએ નેહરુને સમજાવવા ઘણી ક્રેશિય કરી હતી પણ નેહરુ નહોતા માન્યા. ત્યારે તા. ૨૩-૮-૬૩એ જેઓએ નેહરુને બ્યારી અઠેસા લખ્યું : 'હજીને ધેડમાંથી નીકળી શકાયું નથી તે નિર્માણબંધ છે. અને એટલા ને કે તમારી નિયંત્રે અગેની નીતિ અનૈતિક છે અને ને નાનકડા કામગીરી દેશને અપારે નુકસાન

પરિણતરી છે એટલું જ નહીં ભાગતને પણ હવે ગદ્યરસુ' નુકસાન પહોંચાવતી છે. 'જેઓપી'એ દલાઈ લાખા સાથે ધોળા સાંકે સંગ્રહ રાખેલો અને નિષ્કૃષ્ટ કથાએ તે કથાએ પોતાની સ્વતંત્રતા પાછી એમવડે એવી આશા પણ તેઓ રાખતા.

દેગેરી વખતેય મેહરુને કંઠેવાળા

દેગેરી પરાના રક્ષિયાના આશ્રમન વખતે જય જેઓપીએ મેહરુને દેગેરવા. પરિણામ દેશના સામાન્યવાદની ટીકા કરતા આખીએ નવી અને રક્ષિત સામાન્યવાદ વિશે આખિનિયમનાં કરાવે, તે સાર્વિક ભાવનું ઘટસ્થાતની નીચિને રજૂ ટૂંપા દેવા વાગેલ છે. બધાને દૂરદૂરેમને કરા' કે આ તો એમને કરના પ્રમ છે, ત્યારે જેઓપી એકાદી કાણા : 'પુ' એમ પૂછુ' કે રક્ષિયાવાળાનાં ધર દેગેરમાં તો નેત્રાનાં ને ર પણ રક્ષિયાએ ન્યાતી અને કથણ પોતાની ભેના મોકલી ! એક તરફ દેગેરિયન નયનુવાન દુતા, અને બીજી તરફ રક્ષિયાની ઠેગે હતી. આને પરમા પ્રમ કહેવાય ર'.

તે વખતે પુ' ભાગેતે એ 'ગિયાન. આ નામ આકેમરુને વખોડી કાઢવામાં આગળ પડતો ભ્રમ ભગવેલા દેવ. ને કમય રક્ષિયાને નાંધી પાછા વળ્યું પછુ' દેવ અથવા કમ એ કમ રક્ષિયાનાં હંમેશી ઉપગના બીજી વચના આતમભૂતે તો ખાળી જ રહાયું એત.

મેકેકલેવાક્રિયા અંગેની સંવેદનશીલતા

આનો જ રીતે ૧૯૬૮ માં મેકે સ્પેશ્યાલિય. પરાના રક્ષિયાના આશ્રમન વખતે જય જેઓપીએ આશ્રમ ઉદાવેલો. પ્રભાવનીકરણે પોતાની રાજનીતીમાં તા. ૨૨-૮-૬૮ ના રોજન મોંધુ' છે : 'જેઓપીએ આને કાપમાં વાંગુ' કે મેકેસ્પેશ્યાલિયમાં રક્ષિયાની સેના પ્રવેશી. વાંગીને પદ જ દુર્ગમીદુખી થઈ ગયા. એમની અધિભાંધી આંક વહેવા લાગ્યાં. બહુ જ ઉદાસ રહ્યા.'

આ બધા પ્રશ્નો એમને માટે નહોતો રાજકીય પ્રશ્નો નહોતા. એ માનવોષ પ્રશ્નો હતા અને એમના દિલની અંતઃગમ સંવેદન-શીલતાને સ્પર્શતા હતા. આ વિશે જેઓપીએ કહેલું : 'માનવ-મુશમાં વસેલી સ્વતંત્રતાની આશંકાને કમ્પી નાખવા રક્ષિયન ટેન્કો મોકલવામાં આવી ! સામ્યદી આંદોલન અને સામ્યવાદી કાંનિ આમ તો સામાન્યવાદવિરોધી મનુષ્ય છે. પણ પં વરસ પછીએ સામ્યવાદનું સામાન્યવાદી સ્વરૂપ ગલદાયું નથી, અને તેનોતર દિલકે નમનર યીન' નેપનાં પછુને ખાઈ ભય એવો વગેરેના કાપેલો જ દેલેલે સામ્યવાદી દુનિયામાં પ્રવર્તે છે !'

એમની મુળ વેદના આ હતી. માનવ-સ્વાતંત્ર્યને કમ્પી નાખનારા કાઈ પણ રાજિયોને રાજ્યક સામનો હરેલો બેઈએ. સાધેસાય તેઓ રક્ષિયાના વિરોધી બની ગયા હતા એવુંયે નથી. રક્ષિયા સાથે પશુ ભારતના સંગ્રામી સાગ હોવા બેઈએ એમ માનતા. જાંગસ દેશના પ્રમ વખતે ભારત-રક્ષિયા વચે થયેલા મેચી-કટાનું જેઓપીએ નેપેદાર સ્મારકન કહું' હેતુ'.

ગેવાના પ્રશ્ન વખતેના વલોપાત અને ઉદ્દેશ

૧૯૬૧ ના પ્રોત્સાહમાં ભારત સરકારે અશ્વિન સરકારી પત્રમાં ભરી, ટીપ, કમ્પ અને ગેવાનાં પશુ પોર્સુગીઝ સંસ્થાને કમન કરી લીધાં. ત્યારે જેઓપીએ ભાગની ભૂમિ પર સંસ્થાન-વાદના અતિમ અવસ્થાની પરિસ્થાપિત માટે આનંદ વ વ્યક્ત કર્યો. તેમ છતાં એમને કહ્યું કે 'હિસાને અનનિક અને માનવતા માટે ધનકે માનનીય અમર જેવી અક્રિતે એ વાતનો બેદ છે કે એના પેતાના જ દેશને હિસાને આશરે લેવા પડો. અહિંસાથી આખા દેશની આગાદી મેળવી. પરંતુ માનુષ્યમિત્રા એકે નત. સ્વપ્ન ભગને અહિંસક સાધનો દાન મુજા નાનવામાં અ પુ' બગાડત રહ્યું.'

ચીનના કેમ્પેલા ખન દાન પ્રમ સંનુક્રિય ગવાવવા છતાં તે રેલ્વા માટે જરૂરે ઉત્પાદન ન કરવાને આપણે અનુરોધ કરતા અત્યા દાન નક્કી આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રવાસોતો ઉદેશ શાનિયન સાધને, દાન જ લાવવાની હિંમતીય કરતા રચા હતા. તે દિલ્હીએ સરકારનું આ પત્રનું ગિસદુલ ખાઈ' હતું એમ જેઓપીએ ભાગ-પર્વકે કર્યો. પરંતુ એમને સીધી વધ ઉમેર એ વાતને હતો કે અહિંસામાં માનવતા આ ગાગનાં કહ્યું ન કરી શક્યા, અત્યંત અધાપર્વકે એમને કહ્યું કે, 'આ મામલામાં અમર ને કાઈ કોપિ દેખે તો તે અમે છીએ. એને દાન મુખ્યતઃ શાનિયેનાના હનાપાનિ વિગેગ. પર અને અમે અતિસંનિકા પર છે. અહિંસાની દિલ્હીએ પથાતુ' રચનાયક કામ આપણે સહુ કરી રહ્યા છીએ એમ આપણે મનીએ છીએ. પરંતુ આવા પ્રશ્નો અમે આપણી કાઈ બવામવારી પરી કે નથી' આ બધા પ્રશ્નો રાજ્યોને હવાસે સોંપી દેવાથી અહિંસાને વિશ્વાસ થઈ શકવાનો નથી.'

આ ગાળામાં જેઓપી ઉપર પશ્ચિમના શાંતિવાદીએ અને એમનાં શાંતિ આંદોલનેની ઘણી બધી અસર હતી. એમને થયા કરતું કે એ લોકો જેવું આપણે તો કાંઈ વ કરતા નથી. આ અંગે એમનું દિલ બહુ વલેવાતું રહેતું. એટલે પોતે જ કહેતા કે, 'આ મધુ' કું' ભાનવેસથી કહી રહો છું. મારી વાતોમાં ઉત્તરના આપી ભય છે, તે વલ્લર શામામથી' છું. પણ દિલના હર્ષ પાને કું' લાગતું છું.'

આ અંગે લાગે છનું' મંથન સાથેલું. પ્યારેલાલકેયે પશુ કહેલું કે 'અહિંસાની પદતિની અસરકારકતા ગતવાની આપવાની સોનેરી દલ સુખથી લ્હાઈ. પશુ તેમાં પાછું એમણે ઉમેલું' કે, 'અહિંસા એ આપ્યાનિક અવલય છે. શાંતિનેના વાસ્તવિક અને ને પહેલાં તેના વ્યક્તિગત સંગોને આ અનુભવ થઈ ગયો બેઈએ. દેશના એકાદ ગામમાં સમાગ્રવિરોધી તવેા સામે અહિંસક સંરક્ષણ યોજનાનો મંભીર અપન થયાં સિવાય આતર-રાષ્ટ્રીય શાંતિનેવાની વાતો કરવી એ તો લોડાની આગળ ગાડી બેઈએ એવી કાટ છે !'

ધીરે-ધીરે આખી પરિસ્થિતિની બહુ વિશદ કમ્પાવટ કરીને લાગે કહેલું કે, 'સમાજમાંથી હિંસાનાં કારણો નાખી

કરવાના પ્રાવાના સવાલ પ્રત્યે આપણું ધ્યાન દોરીએ. અને એ રીતે એટલે તો વિનોબા જ એક એવી વ્યક્તિ છે જે આજે એકલે હાથે મથી રહી છે. પરિસ્થિતિ પ્રત્યે તેઓ નિરંતર નજર રાખે છે અને આપણી સાથેના અનેક સવાલોના અદિસક ઉકેલ શોધવા તેઓ ઝંખી રહ્યા છે.

જે કે જેઓના મનનું સમાધાન થતાં આસો સમય લાગે. છેવટનું સમાધાન તો દેશ પર ચીનનું આક્રમણ થયું ત્યારે થયું. એ તો ગેવા કરતાંયે ક્યાંયે વધારે મોટો પ્રશ્ન હતો. પરંતુ ત્યારે જ ૧૯૫૨ મંચન ચાલ્યું તેને પરિણામે જેઓની ભૂમિકામાં ઘણું પરિવર્તન આવ્યું. એમણે એમ પણ જાણી દીધું હોય કે, 'દરેક શુદ્ધ આંતરિક જ છે એમ કહેતાં મારી જીલ બિચારી નથી.'

૧૯૬૨ માં ભારત ઉપર ચીનનું આક્રમણ થયું. તે વખતે વિનોબાજીએ 'વીર બનો, મહાવીર બનો.' નો જે મંત્ર રજાને આપેલો, તેની સાથે જેઓ પૂરેપૂરાં એકત્ર રહ્યા. શરમાં ચીનની કોઈ પણ શરન સ્વીકારી લઈને ગમે તેમ શુદ્ધ બંધ કરવાની એક વાત ચાલતી તેની પણ જેઓ વિરુદ્ધ હતા. ત્યારે એમણે કહેલું કે, 'કોઈ પણ દેશની આઝાદી પર ચાલત પહોંચાડીને, તેને અપમાનિત કરીને શાંતિ અને અહિંસા ક્યાંયે સ્થાપી શકાયે નહીં.'

ચીન સાથે રાષ્ટ્રીય પતાવટની હિમાયત

પરંતુ પછી બ્યારે વાઘચા રાજકારણીઓ પ્રબળાં ઉન્માદનું વાતાવરણ બિંદું કરી રહ્યા હતા, "હિંદી-ચીની લાઈ-લાઈ"ની બચાવે બાપે માર્યાં વેરને લોક-હિસ્ટોરિયા દેશમાં ફેલાઈ ગયો હતો, ત્યારે કોકોને એક વહેલી લઈનેય જેઓની હરીફીને સંબળવતા રહ્યા કે આ વલણ તદ્દન ખોટું છે. સામાન્ય રાજકારણીઓ તો "તમણે તમણે જાની પાછી મેળવીને જ બંધીશું," એવા હાકોટા પાડતાં અને લોકોની નાળીઓ મેળવતાં થાકતા નહોતા. પણ તેવે વખતે અળખામળા થઈનેય જેઓની લોકોને નજરમાં રહ્યું કે આજના બે મોટા દેશ અને આઘડી બે મહાન પ્રાન વચ્ચે કાંઈકનું દેનનસ્ય શક્ય નથી, છતાં પણ નથી. વળી, કુદરતી આ પ્રબળો ઉકેલ કદી આવી શકવાનો નથી, આનો ઉકેલ તો રાજકારણ પતાવટની રીતે આપણેની ભૂમિકાએ જ આપી શકશે. એ વત ઉપર બધું જાણ કદાચ નહીં. આવી આપણી ભૂમિકા ધ્યાનમાં લઈને હાજિર નથી. તેમાં પરસ્પરનાં વચાવી દિવાલો મારવા કરીને અવધારસ કોઈક સમજૂતી ઉપર આવવું કોઈ વાત છે.

અને પછી સ્વામી નામન વગેરે જેઓની દેશ સમગ્ર એક બંધનું જ બન્યાં પણ નહીં શકે. એટલે કહ્યું કે આપણાં નિર્ણયો નાં નહીં નિર્ણય પામેલા વહેવાર નહીં ચીનને આક્રમણ કરીને હિંદીમાં આગ્રમણ કરે છે, તો વાઘચારો દેશ એકલે હાથે જ રાજકારણ કરે. એકલે હાથે જ રાજકારણ કરે. એકલે હાથે જ રાજકારણ કરે.

આપે. ચીન તેનો લક્ષ્મી ઉપયોગ ન કરી શકે. ત્યાં બધા ભારતનો રહે. અથવા તો આ આક્રમણ ચીનના બંધનમાં આપણે ચીન પાસે એમના ચૂંબી ખોલતા વિસ્તારની માગણી કરીએ. હિંદુસ્તાનના નકશા ઉપર નજર નાખતાથી બચાવે કે આ ચૂંબી ખાણ આપણને બધું ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. અત્યારે આસામને પાકીના લશ્કર સાથે એકતી માત્ર એક સાંકડી પડી છે. કોટાકોટીને વખતે એ કોઈ દુર્ભાગ દેશ એટલી પડીને કળબે લઈ લે, તો આણું આસામ, નેહા, નાગાલેન્ડ વગેરે ભારતથી છૂટું પડી જાય. બિંધા અંગ્રેજીના આકારની આ ચૂંબી ખાણ મળી જાય તો સરકારની દૃષ્ટિએ તે આપણને ઘણી ઉપયોગી થાય. આમ, જેઓની આ સુચન દુરદેશીભૂત અને અસંત વ્યવહાર છે. પણ ઉરકટલક્ષી લોક-વાણીના વાન ટોળ વચ્ચે સ્વસ્થતાપૂર્વક વિચારવાની ઝાઝી ગુન્ગશ નથી હોતી. જે કે હજી આજે ચીન સાથેના મામલો બિલો જ છે. જેઓની વચ્ચેનાં ચુપી હિમાયત કરતા રહ્યા હતા એવા રાજકારણ પતાવટના આવા કોઈ પોણું જ તેનો કામચલાઉ ઉકેલ આપે તો નવાઈ નહીં.

એક વાર જેઓની કહેલું કે, 'મારી ભૂમિકા એવી છે કે પ્રગટ ચિંતન રૂપે હું મારાં મંતવ્યો બનતાં સમક્ષ રજૂ કરી કહું કે જેથી તેના ઉપર બહેરમાં ચર્ચા ચાલે અને એ મંથન કારણ એક સ્વસ્થ લોકમતના વડતરમાં કાંઈક મદદ મળે. કેટલીક વાર તો હું છતાંપૂર્વક મારી વાત બહેરમાં મૂકતા હોઉં છું, કે જેથી અમુક પ્રસંગો વિગતું ચિંતન અસંત જડ અને બંધિયાર બની ગયું હોય, તેમાં કાંઈક પ્રવાહિતા આવે.' અકસાઈ ચીનવાણું સ્વચ્છ આણું સ્વચ્છ ઉદારજી છે.

ચીન સાથેના લુદ્ધના વાતાવરણમાં પણ નવેમ્બર ૧૯૬૨માં વેલ્ડીમાં મળેલ સુવેદ્ય સંમેલનમાં જેઓની એકપક્ષી નિશ્ચયો કાળની હિમાયત કરવાની હિંમત કરેલી કે ભારતના નાગરિક આજે સંકેત કરે કે અમે હંધિયાર નહીં રાખીએ, અમને કહેતાં લલ નથી, અમે સાચી છાતીએ શુકાયો કરીને ચરવા તૈયાર છીએ, તો ભારતને કોઈ છતી શક્ય નહીં. ભારત અજેય ગમશે. આ કોઈ આસાનની વાત નથી. આપણું સાચું સરકાર આપણા સંકલ્પમાં અને ફિનિયાની માનવતામાં રહેલું છે.'

આ ઉપરાંત જેઓની દેશભરમાં ધૂમને વિનોબાજીને જેમ કોકોને સમગ્ર આ કહ્યું કે ચીનનું અનલ આક્રમણ તો દેશાધિક આક્રમણ છે, અને તેનો સુકાયો તેનાથી અધિકાર વિચાર કરવા જ ચાંદ કરે. અત્રે સરકારનો મુખ્ય ઉપાય તો શામસ્વરૂપ જ છે. આ જ સંકલ્પમાં આગળ વળતાં વિનોબાજી સુવલ મામલાની અવિનય વેળવા પિકેટલી તથા તેનો અન્યત વ્યાપક પ્રચાર કરી આ મામલાના અજાણી ભાગમાં જેઓની પૂરેપૂરાં સંમિલિત હતા. અહિંસક પ્રતિકાર એક વિનોબાજીના વાતમાં રહ્યું.

તેનાના સમગ્ર વખતે જન આંદોલનમાં માનતાઓમાંથી આપણાં મનમાં એકાંત રહેતી એક જ વાત આપણાં આ નાગરિકોને

અહિંસક પ્રતિકાર ન કર્યો, ખરા મોકાને વખતે આપણે કંઈ ન કરી શક્યા. વરસેકે સુધી સર્વોદયના વર્તુળમાં આની ધણી ચર્ચા ચાલતી રહી. વિનોબા એમ સમજાવતા રહ્યા કે આ અણબધામાં આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં આવા સંઘર્ષોનું સ્વયં કેવું હોય, તે હજી સુધી સમજી નથી. મોરચા પર જઈને બે સેના વચ્ચે બિલા રહેવાની કલ્પના તો સાવ crude— પ્રકૃત લાગે છે. હિંમતવાળાં બંધુ છે તો તમને જેમની આત્મશક્તિમાં વિશ્વાસ છે એવા કેટલા સંબંધો ત્યાં જઈ શકે? બ્યારે સંત્યાગ્રહનો દાવો જ એ છે કે તે શરીરશક્તિ નહીં, આત્મશક્તિ છે. માટે તેનું કોઈક આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ શોધવું નેહીએ. અને તે હજી સુધી ન મળ્યું હોય તો ભારત સામે આજે આ એક ધર્મયુદ્ધ આવી બિજું છે, ત્યારે જનતાએ વીર બનીને અને મહાવીર બનીને આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો રહ્યો. જે નિર્ભયતાથી સામનો કરે છે તે વીર છે અને કોઈ પણ પ્રકારના શસ્ત્ર વિના મરવા માટે તૈયાર થાય છે, તે મહાવીર છે. વિનોબાએ ત્યારે એવી અસાધ્ય ભૂમિકા લીધેલી કે ચીનનું આ નયું આક્રમણ છે અને ભારત ઉપર આ કાઠાઈ લાદવામાં આવી છે.

આ દિવસોમાં બ્રહ્મચારીશ્રી અત્યંત મજબૂતદિને પડ્યા મળ્યા. એમનું જે મંથન ખૂબ ચાલતું હતું. પણ મનું કોઈ સંજોગ નહોતું. ખીછ બાજુ એમના વહેવારલક્ષી ચિત્તે એ વસ્તુસ્થિતિની નેધ લીધી કે આપણા જેવા બ્યારે આજેને તમકે અહિંસાની ભૂમિકા બાબત હજી એવાં ખાધા કરીએ છીએ, ત્યારે જગતનાં જોડાં ગામડાંઓમાં પદયાત્રા કરી રહેલ વિનોબાને આ આક્રમણના સમાચાર મળતાં વેત એમનો સ્વસ્થ અને ધીરજાંબર સર રહ્યો જોઈએ કે વીર બને, મહાવીર બને! કશી દિધા નહીં, કશી સંદેહતા નહીં. માટે જેઓએ તો અત્યંત મજબૂતાપૂર્વક કહી દીધું કે, ‘અહિંસાના સૈદ્ધાંતિક ને તાત્ત્વિક અંશોની છજીવડ ઠરવાની મારી જીવજી નથી. અહિંસાની તાત્ત્વિક બાબતમાં મારી છુદિ હું વિનોબાને સોંપી દઉં છું અને એમના કહેવા પ્રમાણે ચાલું છું.’ અને સર્વ સેવા સંઘના આયોજનમાં અભિવેશનમાં બ્યારે વિનોબાએ બે-ત્રણ દિવસ સુધી અહિંસાની ભૂમિકાની તલસ્પર્શી છજીવડ કરી ત્યારે જેઓ વિનોબાનાં એ ભાષણોને સામાન્ય કાર્યદેરા સાથે સામે બેસીને કેવાં એકધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા રહ્યા હતા, તે જેમણે બેસું છે એમની આંખ સામેથી જેઓની એ ગિરાસાસણ મજબૂતી હતી બસતી નથી.

આજીઓગળ અંગે ધીરજાંબરી સમજાવડ

ગીન સાથેના સંઘર્ષના સંદર્ભમાં અણબધાગળની વાત પણ વારે વારે ઉઠતી હતી. તે અંગે પણ દેશમાં એક સ્વસ્થ લોકગત કેળવવા જેઓની બહુ મથા. કોઈક અંગે એમની ગળી ગયેલ દેશસંસ્તિ અને આળી બની ગયેલ લોકલગણીને દુઃખન્યા વિના જેઓની પોતાનાં ભાષણોમાં બહુ ધીરજાંબરી આ આખાં પ્રશ્નોની ધણી વિગતે છજીવડ કરતા રહેતા. લોકોને એ સમજાવતા કે અણબધાગળ કરતાં વધારે અતિતિક બીજા કોઈ શસ્ત્રની કલ્પના

નથી થઈ શકતી. તે કોરોડો માણસોને એક ક્ષણમાં ખાક કરી દે છે, પૃથ્વીના વાતાવરણમાં જે પ્રસારી દે છે, અને ભવિષ્યની પેઢીઓને જાદુરત તેમ જ બધું બનાવી મૂકે છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ એતાં પણ તેનાં આર્થિક અને રાજનૈતિક પરિણામો આપણા દેશ માટે અત્યંત બુરાં આવશે. વળી, મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે કે દેશના સંસ્કૃત્ય માટે અણબધાગળ ગરીબ છે? જી હા તો ભારત પર અણબધાગળ કરવા માટે છે કે સમજાવતા વાત છે કે ચીનના આક્રમણગતો ઉદ્દેશ લશ્કરીને બદલે રાજકીય વિશેષ છે. આપણે તેનાથી ધીરજાંબરી અણબધાગળ બનાવવા લાગીશું, તેથી તો બિલકાના આપણે ચીનના જ હાથમાં રમી જઈને તેનો ઉદ્દેશ પૂરો કરી આપીશું.

કાશ્મીર પ્રશ્નને જેઓની વાત અને રીત સાચાં કયાં

સ્વસ્થ લોકમતના ધણગની દૃષ્ટિએ તેમ જ અત્યંત ગૂંચવળી ગયેલા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નના ઉકેલની દૃષ્ટિએ કાશ્મીરના અને નાગ-ભૂમિના સવાલ બાબતમાં ગળપ્રકાશણનો કાળો અલેક છે. આજે એ બંને પ્રશ્નો લગભગ ઉકેલાઈ ગયા છે, તેનું ક્રિય વચ્ચે સુધીની જેઓની નિરુપચાર્ય ને અવિરત ગજીમતને કાળે બધ છે. બિલકુલ સામે પૂરે તરીને જેઓની એ આ બંને બાબતમાં સ્વસ્થ લોકમત કેળવ્યો છે અને બંને પ્રશ્નોને શાંતિમય ઉપાય સંભવ બનાવ્યો છે.

કોની હિંમત હતી ત્યારે શેષ અંદુલકાને પક્ષ લેવાની? એમના વિશે જરીકે કહ્યું નહય દાખવતું એટલે દેશના દુષ્મનને ટોકા આપવા બરાબર મનાતું. તેવા વાતાવરણમાં નેહરુ, શાસ્ત્રી, ઈંદિરાજી એમ એકેએક વડાપ્રધાનને શેખની સાથે સહકારીભાવે વર્તન કરવા તથા એમનો સાથ લઈને કાશ્મીરનો પ્રશ્ન હિંદુસ્તાન પૂરતો ચતાવી નાખવા જેઓની ચીનન્યા છે. કાશ્મીરનો કોઈ પ્રશ્ન છે જ નહીં, એ તો કથારનો ઉકેલ ગયો છે. કોઈ જ ગણું ત્યારે દેશમાં ગળાયા કરતું. ત્યારે જેઓની એ જ હિંમત કરીને આ દેશની જનતાને એકવારું સમજાવ્યા કહ્યું કે જેની સાથે જીવંત માણસોને સંબંધ હોય એવા કોઈ જ પ્રશ્ન કાષ્ઠાની રીતે કે રાજકીય રીતે કે બળ વાપરીને કદાપિ ઉકેલી શકાય નહીં. કાશ્મીરનો સવાલ એ એક માનવીય રીતે સવાલ છે, અને તેથી તેનો ઉકેલ એક માત્ર માનવીય રીતે જ આવી શકે. આમ, જેઓની દેશના હિંમતે ખાતર કાશ્મીરની ભૂમિ જ નહીં, એ ભૂમિ ઉપર વસનાગ યોગ્યું પણ હજી જીતી લેવાની સતત હિંમત બંને રાખી. આને માટે જે કોઈ સહન કરતું પડતું તે હિંમતનો હરકેવ અભ્યાસ વિના સહન કહ્યું. લોકોની ગાળો ખાધી, લોકોનો ખોદ વંદોયો, લોકોમાં અળખામણ થવા કેટલાકે તો એમને દે દેશદોષી કહીને હાંકત કયાં. ૧૯૬૪માં કેટલાક સંસદ સભ્યોએ નિવેદન બહાર પાડીને જેઓની કાશ્મીર અંગેનાં મતલબોને દેશને માટે અત્યંત ખતરનાક ગણાવ્યાં. કેટલાકે તો ભારત સંસ્કૃત્યના કેળ જેઓની ધરપકડ કરવાની માગણી કરી.

તે જ દિવસેમાં જેઞ્પીઞ્ની દિલ્હીની ઝેક સલામાં રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘના દેખાવકારોએ લારે ધોધલ મ્પાવ્યું. “મીઞ્ અને પાકિસ્તાનના ઝેઞ્ન્ટ પાછા આવ !” દેશરોહીને કોંસીઝે લટકવે !” વગેરે નારોઝો પોકારતા રહીને સલામાં ખંડેલ પાડી, લયતું વાતાવરણ ઊભું કરી દીધું. ખજુ જેઞ્પીઞ્ ઞ્જરીકિ ન ડગ્યા. પોતાને સામી લાગતી વાત ઝે લોકો સમક્ષ મૂકતા ઞ્ રહ્યા. આ દેખાવોને ધીઞ્ને જ દિવસે લારત-પાક ઞ્મી માટે ઝેક પ્રતિનિધિ મંડળને લઈ પાકિસ્તાન ગયા અને પાકિસ્તાનના પ્રમુખ સાથે મંત્રણા કરી.

આટલી જ નિર્બીજતાથી ઝે ખીજ ગાજુ ખજુ ડેક સિંહની ઝેકમાં ઞ્જીને પોતાની વાન કઢી આવ્યા. રોખ અઞ્જુલાઝે ઝેકમને કારમીરમાં પોતાના ઝેક સ મેલનમાં ઘોડાવેલા. ત્યાં ઞ્જીને રોખ અઞ્જુલાની કાઞ્મીરમાં જેઞ્પીઞ્ઝે સંમેલનને કહ્યું કે કારમીરમાં સવાલનો ઉઢેલ હિંદુસ્તાનમાં રહીને જ રોધી શકશે, ખીજ કોઈ રીતે નહીં.

જેઞ્પીઞ્ની વરસોની આ ઞ્જેમત કળી. દેશનેતાઝેને અને દેશની ઞ્જનતાને જેઞ્પીઞ્ વરસા સુધી સમજાવતા આવ્યા હતા ઝે રીતે જ છેવટે રોખ અઞ્જુલાને વિશ્વાસમાં લઈને કાઞ્મીરના પ્રશ્નને શાંતિમય ઉઢેલ શોધાયો. અને ઞ્જાં સુધી કારમીરને અને ભારતને લાગે વળગે છે ત્યાં સુધી આઞ્ને કાઞ્મીરના પ્રશ્નનો કાઢમનો ઉઢેલ આપી ગયો છે. ઞ્જાનાઝે જેઞ્પીઞ્ની વાતને અને જેઞ્પીઞ્ની રીતને સાચી ડેરવી છે.

નાગભૂમિનો પ્રશ્ન

નાગભૂમિનો પ્રશ્ન ઉઢેલવામાં તો જેઞ્પીઞ્નો કાળો આના કટાવે વિગેષ મૂલ્યવાન છે. ડેક પડિત નેહરુના વખતથી ઝે પ્રમ ઊઢેલતા ચુઢ જેઞ્ને રહો હતા. ખુદ નેહરુના કેટલાંક ઞ્જોટ્યાં વલણને કારણે ઝે વકરી મયેલો. કાયમ લોકલાસીલા ગણાતા નેહરુની સલામીથી ઝેક વાર સ્વમાની નાગ લોકો પીક ડેસીને પાછા ઞ્જતા રહેલા.

વાસ્તવિકતા ઝે હતી કે ભારતીય સંસ્કૃતિનો નાગભૂમિમાં બિલકલ પ્રવેશ જ નહોતો થયો. ભારતીય સંસ્કૃતિની કોઈ અસર ત્યાં ઞ્જેવા નથી મળતી. પરિણામે “અમે ભારતીય છીઝે” ઝેવો લાવના જ નાગ લોકોમાં નહોતી. આપણને સ્વરાજ મળવાતું હવે તે અસ્તામાં નાગલોકમાં ઝેક પ્રતિનિધિ મંડળ ગાંધીજીને મળવા આવેલું. તેઞ્જે કહ્યું કે ૧૫ ઝ્ઞાઞ્સ્ટ ઞ્જેય ભારત સ્વતંત્ર થયે તેમ અમનેય સ્વતંત્રતા મળવી ઞ્જેઈઞ્જે. ત્યારે ગાંધીજીઝે ઝેમને કહેલું કે, “સ્વતંત્રતાનો અધિકાર નેટલો ભારતને છે, તેડો જ તમને ખજુ છે. ઞ્જે કહી ભારત તમારી સ્વતંત્રતાની વચ્ચે આવશે, તો ભારતીય બંદુકની સામે સૌ પ્રથમ હું મારી જાતી ધરીશ.” અને પછી ગાંધીજીઝે ઝેમને સ્વતંત્રતા મિતે પોતાની ડ્પે સમજાવેલું, ઝેમનાં કપડાં ગતારીને કહ્યું કે જુઝો, કાપડ સૂધ્યાં બઢારથી લાવો છે તો તમે સ્વતંત્ર શાના ?

ઈઞ્ભરી દાસ્તાનનો મરમઞ્જનક ઇતિહાસ

પરંતુ સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનના નેતાઝો, વહીવટકારો, લશ્કર બધાઝે જ નાગ લોકો સાથે ઝેવો વલેવાર કળો કે ઝેમની અલગતાની લાવના પાડી થતી મઈ. ઝે ઝેકે શરમઞ્જનક ઇતિહાસ છે. ભારત સરકારે ક્યારેક નરમ વલણ લીધું, અને પછી લાંગા વખત સુધી નાગપ્રભ ઉપર સખત દમનનો કારકે વીઞ્જ્યો. નાગ લોકોઝે ખજુ હિંમાનો માર્ગ લીધો. ઝેમની ભૂમર્મ સરકાર રચાઈ. ઝે ભૂમર્મ મરકાર મારલોકો પાયેથી કંડવેરા ખજુ ઉતરવાતી. કળા પ્રેશમાં તેનો અંકુશ હતા.

ઝે ખૂબ ઈઞ્ભરી દાસ્તાન છે. હુમલા, જપા મારવા, લામ-લામ ગોળીવાર, પુલ ઉઢાવી દેવા, માર્ગો અને નિર્દોષ ઘરોને જલાવી મૂકવા, લશ્કરને વ્યવસ્થા બળવવામાં કુઢમતા પડે તે ખાતર આખાં ગામોમાં ગમને ઝેક બ્જાઝેથી હાવીને ખીજ જવાઝે વસાવવાં, અને આના અનેક અત્યાચારોની આ કથા છે. બહાદુર નાગ પ્રેમ માટે આ ઝેક જમરદસ્ત શારીરિક ને માનસિક વેદનાની કથા છે. ત્યાં તે દિવસોમાં કાયમનો કંકરું ઞ્જેતા ! સૂરજ ડૂબ્યો નહીં કે કંકરું લાગી મયો. નાગ લોકોને આવી અશાંતિભરી બિઞ્મી લાગલાજટ સ્તેક વરસ સુધી વિતાવવી પડેલી. સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન માટે આ ઝેક અત્યંત કલંકલયું પ્રકરણ છે. આપણા માથેથી આ કલંક ભૂંસી નાખવાનો ભગીરથ યુગવાર્ધ ને કોઈ ભારતીય સપૂતે કળો હોવ તો તે જેઞ્પીઞ્ઝે. ઝેમણે શાંતિ મિશન સ્થાપીને નાગભૂમિના પ્રશ્નનો શાંતિમય ઉઢેલ આણવા ખૂબ પ્રેમ, ધીરજ અને સલૂકાઈથી કામ લીધું.

જેઞ્પીઞ્ઝે ગાંધીના ભારતલું નાક સાચવ્યું

ઘણી વાતાધારો અને સલામણુને આંત જેઞ્પીઞ્ ભારત સરકાર અને નાગલોક પાસે ઝેટલું માન્ય કરાવી શકવા કે હવે ઝમિ શરોનો આશરો નહીં લઈઝે, અને વાતાધારો તેમ જ શાંતિમય સાધનો દ્વારા જ આ સવાલનો ઉઢેલ રોધીશું. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૪ના રોજ નાગભૂમિમાં પહેલી વાર શસ્ત્રવિરામ થયો. સ્તેક વરસ બાદ નાગપ્રભ ફરી શાંતિનો લાસ લઈ શકી, પહેલા તો આ શસ્ત્રવિરામની સધિ માત્ર ૬ મહિના માટે જ થયેલી. ખજુ પછી તે કુલ દર છ-૭ મહિને લંબાવાતી ગઈ. આખરે ઝે શસ્ત્રવિરામે કામમની શાંતિનુ સ્વળપ લીધું. શાંતિનાં પરિપળોઝે તેમ જ માનવહુલ્લસાંની શાંતિની અદ્યમ ઝખનાઝે કામ કહ્યું અને તેણે રાજનૈતિક ઉઢેલ લાવવામાયે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. ઝેક વાર કળા મરસો બાદ ત્યાં કાયમના સંધર્ષને સ્થાને શાંતિ સ્થપાઈ, તેની મનોવેજાનિક અસર થઈ, therapeutic effect—સ્વાસ્થ્યકર અસર થઈ. પ્રભઝે કળા વખત પછી ફરી શાંતિનો સ્વાદ ચાખ્યો, ઝેટલે ઝે શાંતિ કાયમ રાખવા માટે પ્રભ તરફથી જ નેતાઝો વગેરે ઉપર ભારે ઞ્પાણુ આવ્યું.

ઝેક વાર શાંતિનું વાતાવરણ બિનું થયું, પછી જેઞ્પીઞ્ અને ઝેમણું શાંતિ મિશન નાગપ્રભને ધીરે ધીરે પ્રેમ ને ધીરવધી

સંમતતા ગયા કે નાગભૂમિની સ્વતંત્રતાની માગણીની કોઈ જરૂર જ ક્યાં છે? તમે પણ ભારતના બીજા કોઈ પ્રાંત જેટલા જ સ્વતંત્ર છો. આજે આસામમાં કોનું રાજ છે? જંગમમાં કોનું રાજ છે? ત્યાંની પ્રજાનું જ ને? અને છતાં એ બધા ભારતમાં જ છે. તેવી રીતે અહીં તમારે ત્યાં નાગભૂમિમાં નાગલોકોનું રાજ છે. એ અર્થમાં તમે સ્વતંત્ર જ છો. બાકી, સ્વતંત્રતા એટલે ભારતથી વિખૂટા પડી જવું, એ તમારા હિતમાં નથી. એ રીતે તો તમારી સ્વતંત્રતા ટકી શકશે કે કેમ એ જ સવાલ છે. અલ-દેશ, ચીન, પાકિસ્તાન તમારી કેટલા બધા નજીક છે! માટે ભારતની અંદર રહીને જ સ્વતંત્ર રહેવામાં તમારું હિત છે.

ગાંધીજી જેઓને પોતાના કોઈ પ્રકારના વારસદાર તરીકે જોડે ક્યાં નહોતા. બદ્દે, ગાંધીના જીવતાં તો એ ગાંધી-વિચારના અનુયાયી પણ ગણાતા કે મનાતા નહોતા. એવા જેઓએ ગાંધીના ભારતનું નાક સાચવ્યું. ગાંધીની જ વાત લગભગ ગાંધીની જ હોય એક અત્યંત ગૂંચવાયેલા મોટા પ્રશ્નને ઉકેલવા માટે એમણે પ્રત્યક્ષ અમલમાં આવરી જતાવી. સમાજમાં અહિંસાની શક્તિ વધારવી હોય તો સમાજના આવા મોટા મોટા પેયોદા પ્રશ્નોને ઉકેલવાની અહિંસક રીતે પણ મોઘતા રહેવી પડશે. જેઓ ઉત્કટ લગનથી અવિરતપણે આવી મોઘમાં લાગેલા રહ્યા. બીજું વિષેતનામ સર્જનું અટકાવું.

પરંતુ સાચી પરિસ્થિતિથી જનતા વાકેફ નથી હોતી. તે નારાબાજી અને જાપાની અણકચરી તેમ જ ક્યારેક તો વિકૃત એવી બાતમીઓથી દોરવાઈ જાય છે. નાગભૂમિની અસલ સમસ્યા વિશે જનતા લગભગ અધારામાં હતી. અને તેથી જ નાગભૂમિમાંના આવા અત્યંત ઉદ્વેગ અને ચૂલ્હાન કામ જલ્દ પણ જેઓને લોકોની ધણી માળે ખાધી પડી. ધણી હેઠળ કે, ‘આ બધાપ્રકાર તો આપણા બધા પ્રદેશોનું જીવન ફરી નાખવા નીકળ્યા છે!’ વાસ્તવમાં બધાપ્રકાર અને-એમના શાંતિ મિશને જ નાગપ્રજાનું દિલ છતી લીધું અને વિચારસંપાદન કર્યો. તથા છેવટે ભારતથી છૂટા ન પડવાની વાત પણ પ્રેમપૂર્વક નાગલોકોને ગળે ઉતારી. નાગપ્રજા સાથેની વાતમીતીને માર્ગ એમણે આપા દેશના જનમતની ખૂંચી વહેરીનેય ખોલી નાખ્યો.

આમ, નાગભૂમિ આજે ભારતના એક ભાગ તરીકે કાયમ છે, તેમાં સૌથી મોટા ફાળો એ હોય, તો તે જેઓ અને એમના શાંતિ મિશનના કામને છે. જ્યારેકારે બંને છે કે વિદેશી સરહદોના અત્યંત મર્યાદા સ્થાને આવેલા આ પ્રદેશની પ્રજાને બધાપ્રકારની શાંતિ ને પ્રેમની જીજ્ઞાસા સમયસર એ છતી લીધી ન હોત, તો ત્યાં બીજું વિષેતનામ સર્જનું હોત અને ભારતીય સૈન્ય ત્યાં ગોઝારી ગેરીલા લડતના કળજમાં ખૂંપી જતું હોત.

જેઓએ આને શાંતિસેનાનું એક ઘણું જ અગત્યનું કામ સાનું હતું. એક વાર એમણે કહ્યું: ‘આવી બધી રાજકીય બાબતોમાં હું જે રસ લઉં છું, તેની પાછળ મુખ્ય પ્રેરણા એ રહી છે કે આવા પ્રશ્નો રાજનીતિમાં મારફત કદી ન ઉઠેલી શકાય.

લશ્કરી તાકાતથી એ ઉઠેલી શકાય છે, તે પણ બહુ મોટો ભ્રમ છે. અહિંસા અને શાંતિનાં પરિણામો સક્રિય કરીને જ તેનો કાયમી ઉકેલ શોધી શકાય. જેઓ માટે આ બધું લોક-નીતિની અનન્ય ઉપાસના રૂપ હતું.

પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધ

પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધની બાબતમાં જેઓ આ જ વસ્તુની વસ્તુ સુધી હિમાયત કરતા રહ્યા. એ કહેતા કે ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે કાયમ સંઘર્ષ ચાલ્યા કરે તેનું સૌથી મોટું વિધાતક પરિણામ બને દેશની પ્રજા વચ્ચે અજાણપણું વધતું જાય તે છે. બધાં સુધી એક દેશ પોતાની પ્રજા સમક્ષ બીજા દેશને સંપૂર્ણ કાળે જ ચીતાર્યા કરશે ત્યાં સુધી આવા કાયમના સંઘર્ષ અનિવાર્ય જ રહેશે. માટે આ ગેરી કૂંડાળને ક્યાંક ને ક્યાંક તોડવું જ રહ્યું. બંને દેશની પ્રજાને નિકટ લાવવાના પ્રયાસ થવા નોંદર્યા. આ માટે ભેગા બેસીને પરસ્પર સહયોગનાં ક્ષેત્રો શોધતા રહેવા નોંદર્યા. બંને દેશનાં સમાન હિત શ્રેમાં છે, એ તેવું નોંદર્યા. દાં તં બંને દેશ વચ્ચે સળંગ રેલવે વહેવાર શરૂ થઈ શકે. વીસા પદ્ધતિ વધે થઈ શકે. આયાત-નિકાસ, કરન્સી, બેન્કિંગ, જેવી આર્થિક બાબતોમાં પણ સહયોગ થઈ શકે. ભારતમાં કોલસા છે, પણ પાકિસ્તાનને છેક ઇન્ડોસ્થો તે મંગાવવા પડે છે. ભારતમાં શણૂંની મિલો છે, તેને માટે કાચો માલ પૂર્વ પાકિસ્તાન (હવે બાંગ્લા દેશ) પૂરો પાડી શકે. આવાં આદાન-પ્રદાન અને સહયોગ થાય, તો બંને દેશની પ્રજા એકમેકની નિકટ આવતી જાય અને ધીરે ધીરે સંબંધો સુધરે. સામાન્ય જનતાનો પરસ્પર સંપર્ક વધવા નોંદર્યા.

આ દિલ્હીએ જેઓનું જેમણે કોશિશ કરતા રહ્યા. આ માટે ૧૯૬૨ માં એમણે ભારત-પાક સમાધાન મંડળની સ્થાપના કરેલી અને પાકિસ્તાનના પ્રમુખ અબુલખાન સાથે સંપર્ક પણ કાયમ કરેલો. પ્રમુખ અબુલખાને ભારત-પાક મૈત્રી અંગેની જેઓની ધગશ ને તાલાવેલી નોંદર્યા એમના આ ઉમદા બેધથી પ્રભાવિત થઈને એવા ઉદ્ગાર કાઢેલા કે, ‘પાકિસ્તાનમાં પણ આવા કોઈક બધાપ્રકાર હોત તો કેટલું સાડું!’

પરંતુ ભારત-પાક સંબંધોની બાબતમાં જેઓના પ્રયાસોને આજી સફળતા ન મળી. તેવું મુખ્ય કારણ એ કે બંને દેશના નેતાઓ ‘લોકમતને યોગ્ય દિશામાં કેળવવાનું’ પોતાનું કર્તવ્ય હિંમતસર બળવી શક્યા નહીં. એટલે પછી લોકમત તો અબ-બારેમાં આવતાં મોટાં મોટાં સીધુંકાથી જ ધસતો રહ્યો. પંડિત નેહરુએ છેલ્લે છેલ્લે કંઈક નવી દિશામાં પહેલ કરવાની શરૂઆત કરેલી. પંડિત તુરકમાં જ એમનું મૃત્યુ થતાં એ પ્રયાસ આરંભમાં જ સૂરઝાઈ ગયો. અને પછી પાકિસ્તાનમાં રાજકીય સ્થિરતા કદી આવી શકી નહીં. અને તેની એ અસ્થિરતા જ બંને દેશ વચ્ચે તંગદિલી વધારતા રહેવાનું કારણ બની. તેના પરિણામે દેશને ખુવાર કરતાં સુકો પણ નિવાસી શક્યાં નહીં.

જો કે જેઓએ પોતાના પ્રયાસમાં કોઈ કસર રહેવા દીધી નહોતી. પાકિસ્તાનની અંદરની પરિસ્થિતિ અંગે પણ એ પૂરા માહિતગાર રહેતા. તેથી જ પાછળથી બ્યારે પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં ભારે પરિવર્તન આવતું જતું હતું, ત્યારે તેનાં એકાધ્યક્ષ ઝોળખવામાં અને તે અંગે પ્રબળે સાબળી કરવામાં અન્ય દેશ-નેતાઓ કરતાં ગૃથપ્રકાશછ જ સૌથી પહેલા હતા. ૧૯૬૮ના અસામાન્ય જેઓ પોતાનાં ભાષણોમાં એ વાત ઘૂંટી-ઘૂંટીને સમજાવતા રહેતા કે ધર્મની એકતા છતાં પાકિસ્તાનના બે અર્થધર્મા એકબીજાથી દૂર ને દૂર ધકેલાઈ રહ્યા છે, બ્યારે બે યંગાણની સાંસ્કૃતિક એકતા રાષ્ટ્રીય સરહદોને ઝોળાંગી જઈનેય માયું ઊંથકી રહી છે. તેથી પાકિસ્તાનની અંદરની પરિસ્થિતિમાં આવી રહેલ આ ઘણો મોટો ફેરફાર આપણી નજર ગહાર ન રહેશે બેઈએ અને તે અવસાર આપણી નીતિ અને વલણોએ ધટતો વળકે આપશે બેઈએ એ તરફ જેઓ ભારે જનતાતું અને સત્તાધીશોતું બ્યાન સતત દોગતા રહેલા. ત્યારે બહુએ એકને મોળાભેટ વાઘાઈવાંકો માગ્યા હોય તો નવાઈ નહીં. પરંતુ પછાત બનાવે જેઓને દૂરદેશીભાઈ વાસ્તવવાદી પ્રવાર કરી ગયા.

યાગ્જ્ઞોદિશના ઇત્યાયોએ ભારતીય ઉપખંડના ઇતિહાસમાં
 એક નવું પ્રકરણ શરૂ કર્યું. એ વર્ષથી યજ્ઞોએ અસૂતપૂર્વ હતી.
 ગેય મુદ્રાશુર રહેલાનની આગેવાની હેઠળ ત્યાં શાંતિય યસહ-
 ગેયનું આદાન આરંભ્યું. શરૂઆતમાં એમની માગણી કેવળ
 પોતાના પ્રદેશ માટે સંપૂર્ણ સ્વાયત્તાતી જ હતી. પરંતુ
 યાજ્ઞોવાન અને બુદ્ધિએ એમને જોડો દીધો. અને પછી તે
 પાશ્વિસ્તાની હરકતે પૂર્વ બંગાળની વસ્તત ઉપર હાથો રો
 વનાંચો ! એટલે એ લોકો કે પાશ્વિસ્તાનમાં રહેલુ અશકય
 બની ગયું. અને એમને યાગ્જ્ઞો દેશ સ્વતંત્ર બજેર કરવે પડ્યો.

ત્યાર બાદ પાકિસ્તાની સમર કારા પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં જે
હુર અને ગણતરી નરકહાર ચાલ્યો તથા પાણી અપાયાર થયો,
તેવે, તે કાચ દિલસરાના વખતમાં જે નહીં થયો હોય, ત્યાંની
બનાવોને યાનો બહારદૂરી સામનો કર્યો. સમગ્ર મેનાનો સચલીન
બનાવોને છુસરીથી છુસાવેલો. કોઈ કેટલીયે લાચ એવી બેવા
બળી, બેવા હાથમાં નાન કાઢી હતી. અને તેના વડે જ બંદૂકોનો
માર્ગનો કળાં કળાં તેલો મથા હતા ! બંધના "આબનર" ને
અને Mujib's Bamboo-stick Army— મુજબની
લાડીની મેના હતી. સંઘર્ષોને આડે "કેવે" જે આ સમયમાં
રહ્યા ન હો. પાણીથી કોઈ બાતરીમાંને બેઠાંયે કેમ પલે
કળાં જે ગાંઠિયા વિગેની માર્ગે હયાલ એવા નહીં જે લોકો કળાંયે
કળાંયે વિગે, રૂંને તેવા અભાવ અને કળાંયે લાખે થઈ ગયા.
અંતરો રેખની અંકિત આડે અપાર અથાઅલ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

તેની આપત્તિમાંયે વિનોબા પ્રસન્ન રહેતા હોય છે. પરંતુ ૧૯૭૧ની ૨૫ માર્ચથી જંગાળમાં પાકિસ્તાનના લશ્કરે જે નરસહાર શરૂ કર્યો તેનાથી વિનોબા પણ અત્યંત વ્યથિત થઈ ગયા. ૨૭ માર્ચે એક જાણીતા એમણે કહ્યું : ‘ જેજણુ ત્વિસથી મારું ઘણું ખરું ધ્યાન પૂર્વે જંગાળની ઘનાઓ તપ્કે છે. દુર્ગિવાની દષ્ટિએ આ બહુ જ ભય ટરે છે. આને લીધે અને એટલું બહુ’ દુઃખ થઈ રહ્યું છે કે આને તો માગે એમથી કોંગ્રેસ પણ બહુ મુશ્કેલીએ જિતતી. સહજતાથી હું આને જોબાન ન કરી શક્યો. આને અને બિલ્લુકલ જ પ્રસન્નતા નહોતી ’ બાગ્ગા દેશના આપાએ પ્રશ્ન સાથે વિનોબા પૂરેપૂરા કઞ્જાએલા રહ્યા. અહિંસાની અને માનવતાની દષ્ટિએ શું કરી શકાય તે વિશે પણ એમનું ધનુ ચિંતન ચાલતું રહ્યું. એક વાર તો વિશ્વની સહ-અસહ વિવેકધણી જગાડના ઉપવાસ કવાનો વિચાર પણ એમને આવી ગયો. જેની જે કાંઈ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા તેમાં વિનોબા પૂરા દિલથી સહમત હતા.

જેઠીએ તો બાળકા દેશની પ્રજાને સક્રિય સહાય કરવા પોતાની જાનવું અણુ જ કરી છુટ્યા. એમની પાસે કોઈ સત્તા નહોતી કે પદ નહોતું. પરંતુ એક માનવની હેસિયનથી, એક સામાન્ય નાગરિકના નાતે, માનવસ્વાતંત્ર્ય માટેના એક અદના હાલવાની કબજે એસેસે બાળકા દેશની મુક્તિ માટે મથામણ કરી કરી. ઈસ્ટાઈલ અને ભારત સરકારની ધુજાથી અને સહાયથી જેઠીએ દોઢક સંધિને આખી દુનિયાના દેશોની યાત્રા પથ કરી. વિશ્વ લોકમત કેળવણી અને દુનિયાના દેશોની સરકારોને સમજાવીને આ સમસ્યાનો કોઈ રાજકીય ઉકેલ શક્ય હોય, તો મોઢવાની એ કોશિશ હતી. પથ કોઈ ન વળ્યું. અને જૂન ૧૯૬૭ માં બાળકાખાનના નિવેદન બાદ બ્યારે એમ નિશ્ચિત થઈ ગયું કે હવે બાળકા દેશની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા સિવાય આ સમસ્યાનો બીજો કોઈ રાજકીય ઉકેલ શક્ય જ નથી, બ્યારે બાળકા દેશની સરકારને તત્કાળ વિધિવત માન્યતા આપીને બાળકા દેશની મુક્તિ માટે તેને બધી જ મદદ કરી છુટવાની જેઠીએ ભારપૂર્વક દિમામત કરતા મલા. બાળકા દેશની મુક્તિવાસિની તથા જ બાળકો સરકાર સાથે સતત સંપર્કમાં રહ્યા, જનની બધી જ મદદ કરતા રહ્યા. બોમ્બેયોસરમાં એક વાર ત્રિપુરા સરકારથી તબક્કા પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં પ્રવેશીને મહિલાહિંસાના વડ મથકે થયા જઈ આવ્યા.

લેખી-વિનોદાની, પ્રમાણ સુમિત્ર

[illegible]

આ દરમ્યાન એમને બાળજાતની જેરસભળેના ડિકાર થયું. ધણી વરસો સુધી તો લોકોને એ વાતની ગેર જ ન બેઠી કે જે માણસને સત્તા ન બેઠેલી હોય તે માણસ બહાર જીવનના પ્રયોગમાં આટલો બધો સ્થા જ શું કામ લે ? ધણી એવી ફરિયાદ કરતા કે આ માણસે રાજકારણ તો છોડી દીધું છે, છતાં રાજકારણ તેમ જ રાજકીય બાબતો વિશે અવારનવાર બોલ-બોલ શું કામ કર્યા કરે છે ? રાજકીય બાબતોમાં જે વાવેતરીએ માથું શું કામ માર્યા કરે છે ? ધણીને એવી આશંકા રહી કે આ માણસને નહીં આ દેશના વડાપ્રધાન થયું છે, નહીં તો આટલી બધી બિલકે કરે શું કામ ? માત્ર રાષ્ટ્રહિતથી પ્રેરાઈને નિસ્વાર્થભાવે કોઈ માણસ કર્તવ્ય રૂપે આટલી બધી બિલકે કરે, એ વાત જેની પાંત : સંઘર્ષમાં સ્વચ્છતા લોકોને ધણી વરસો લાગ્યાં, પરંતુ છેવટે સત્તાથી નિરપેક્ષ એવા લોકનિષ્ઠ દેશસેવક તરીકેની યથાર્થ છાપ લોકોના મનમાં જેની બેઠી શક્યા હતા ખરા.

ખીજ માણ, વરસો સુધી ધણીને એમ જ લાગ્યા કહ્યું કે આ માણસ મોટ છે અને રાજકારણમાં કેમ વર્તવું તેની એને કશી ગતાગમ નથી, એમના એક મિત્રે પોતાના યુસ્તકમાં લખ્યું છે કે જ્યપ્રકાશનું જીવન ખોયેલી તકોની કચ્છી જેવું છે, યુગ-વેલા અવસરોની કંઠાની છે, કેટલાક કહીતા કે જ્યપ્રકાશ તો બ્યારે ને સારે બાસ થઈ જ નથી છે. એક વાર એક મિત્રે કહ્યું કે જીઆમાં જીવી ગાડીના ઉમેદવાર તરીકે જ્યપ્રકાશ કામમ ખોટા લોકો પર શરત બેઠો આવ્યો છે. ધણી એમને વરસો સુધી પૂછતા રહ્યા કે તમે રાજકારણ છોડીને આમ રાષ્ટ્રજીવનના મધ્ય પ્રવાહમાંથી લાગી શું કામ ગયા ? તો કેટલાકે એવી ટીકા કરી કે તમે પરિસ્થિતિને પંઢોની વળે તેટલું ગળું નથી દાખવતા.

પરંતુ વાસ્તવિકતા એ હતી કે જ્યપ્રકાશ એ લોકોમાં કદી પડ્યા જ નહોતા. તેઓ કદી કોઈ તકની શોધમાં ગયા જ નહોતા. પરિસ્થિતિમાં આપેઆપ તક સામે આવી ત્યારે પાણી તેનાથી પોતાને માટે લાભ લઈ લેવાની નિમિત્ત જ એમના મનમાં કદી બની નહીં. સત્તા હાથમાં લેવાનું આકર્ષણ જ કદી એમને ન થયું. ૧૯૩૦ થી રાજકારણમાં પડેલા. તેમ છતાં કદી ક્યારેય ચૂંટણીમાં ઉલવાનો વિચાર સુધાં એમને નહોતો આવ્યો. તેઓ માનતા કે ખરું કામ તો જનતાની વચ્ચે રહીને કરવાનું છે. ધણી વાર કહીતા કે, 'લોકોને હજી આજની પ્રચલિત પદ્ધતિ ને કાપતી છો નહીં તો ૫૨ બહુ બરોડો છે, તે બેઠઈને -મને તો દયા આપો છો ! મારી તો સમજનાં જ નથી આવતું કે કેવળ સત્તાના આધાર વચ્ચેથી દેશની સેવા કરી મીને થઈ જવાની છે ! બનકાતું વિશ્વાળ રાજકારણ તો સત્તાની અને પાર્લિમેન્ટની બહાર પડ્યું છે.'

સત્તા મેળવવાની તક પાછી રહી

જેની પાંત પ્રેમદાસ નહોતા ગયા છતાં સત્તાસ્થાન મેળવવાની તક વગર વાર એમની આંખે આવતી લાગી હતી. ૧૯૫૩ માં રાજીને નેહરુએ એમને અને એમના શ્રમાજીવી માર્ગશિક્ષાને કેન્દ્ર સરકારમાં મેળવવા કહ્યું હતું. પરંતુ અચૂક આકર્ષણ કારણે

બાળ સંમતિ સધાય તો જ એ અજો વિચારવા જેની પાંત તથાર હતા. તેમ ન થઈ શક્યું, એટલે તે વાત પડતી મુકાઈ.

ખીજ આવી તક ૧૯૬૨ માં ચીનના આક્રમણ વખતે આવી હતી. ચીનના હુમલાને કારણે પશ્ચિમ નેહરુની નીતિ સામે વટાળ બનેલો હતો. પશ્ચિમ પોતે પશ્ચિમ આસર દરમ્યાની પ્રવેશા. કૃષ્ણમન બાબત ભાગે વિગ્રહ બનેલો અને છેવટે એમને ભોજ પણ લેવાયો. તે વખતે એમ કહેવાય છે કે રાષ્ટ્રપતિ રાધાકૃષ્ણને પોતે પ્રવાસમાં હતા ત્યારે પકડ્યા સ્ટેશને સજન બિયું રાખીને જેની પાંત મગવા બોલાવેલા, અને એમને ખાતરીમાં કહેલું કે 'જેની પાંત, મેઈક થી દૂર છેઈક જોવર ! - જેની પાંત, સત્તા સંભાળી લેવા તૈયાર થઈ રહેલો !' કેટલાક સંસદસભ્યોએ પશ્ચિમ નેહરુને ખસડવાની અજણ ઉપાડેલી. છાપમાં જન લખી નેહરુને ખસડવાની રાષ્ટ્રપતિને અપીલ થયેલી. આ અજો સંસદસભ્યો અને ધારાસભ્યોને કેટલાક પરિપત્ર પણ મોકલેલા. આપુ માનનારાઓની એક એક પાણ જેની પાંત એક સમાવવાની સાથી પીંટીને ત્યાં થઈ. તેમાં જેની પાંતને બહુ આગ્રહ થયો કે તમે નેહરુ લઈ દેશને નેહરુનો વિકલ્પ પૂરો પાડો. પરંતુ જેની પાંતને નમ્રતાથી પણ દેશના પૂર્વે ના પાડી. જરૂરજ પત્રકાર પરિષદ વચ્ચે બહાર કહ્યું કે હું સત્તાના રાજ-કાણથી અલિપ્ત છું. બંને પક્ષો નેહરુને મળી આવીને એમને પોતાનો ટેકો આપી આવ્યા. અને નવેશમાં વેડી સર્વેશ સંમેલનમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું : 'દિલ્હી બંદ છું' તો ત્યાં સાલણું છું' કે મારા જીવનનો સૌથી મોટો અવસર હોઈ શકે, તે હું બાળે હાથે કરીને જોઈ રહ્યો છું. આ બધાનાં મનમાં મારા મિત્રે જે બ્રમ હોય, જે માયા હોય તે રહી મઈ હોય, તે હવે સંપૂર્ણપણે ખતમ થઈ ગયા તે સાડું જ છે. અને ધણી લોકો જે કપમાં જ્યપ્રકાશને બેવા પકડી રહ્યા છે, તે ભાવના સરી પડવારે તો તે માન્યતામાર માટે કલાણકારી બનશે.'

ગોળે પ્રસંગ બોલે થયો ૧૯૬૫માં. રાજ્યોની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસને પહેલી વાર બજાર હાર થયતી પડી અને કેટલાંક રાજ્યોમાં અન્ય પક્ષોની સંયુક્ત સરકારો પાણ બની. તે વખતે નવા રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં બધા વિરોધ પક્ષો એઈ બનીને પોતાની ઉમેદવાર બોલો રાખે, એવી હાલ લોહિયાએ કરેલી અને તેને માટે જેની પાંત નામ પાણ સૂચવેલું. જેની પાંત નામને ધણી પક્ષોને તેમજ કોંગ્રેસ પક્ષના કેટલાંક સભ્યોને પશ્ચિમ કેટલા મળ્યા લાગેલા. તેવામાં જ જેની પાંતને પશ્ચિમી નિવેશ બહાર પાડીને મણુપતિવદ માટે કોંગ્રેસના ઉમેદવાર ઝાકિરહુસેનને પોતાનો ટેકો બહાર કરી દીધો. એમના મિત્રોએ ફરી એકવાર આ 'નકામ' માણસ માટે બ્રહેન્ત ન કવાના હક્કમ ખાધા હશે ! જેની પાંતે ફરી એક વાર સામે આવી બોલેલી એક નકર તકને સાવ સરળતાથી પાછી રહી.

૧૯૬૬માં એક વાર જેની પાંતે કોઈએ પૂછ્યું, 'તમે મણુપતિવદનો બસરીકાર છું' તો કહ્યું કે !

જેઓપીઠ બોલ્યા : ‘ શું જયપ્રકાશ નારાયણ વડાપ્રધાનનાં લખી દીધેલાં ભાષણ વાંચવા માટે સંપૂર્ણતિ ગને ? ’

પાવર પાવરલેસ : અહિંસાની નિષ્ઠા

આમ કાંઈ ઉતાવાળા માર્ગ જેઓપીઠએ રાજકારણ નહોતું છોડ્યું, રાજકોણનું તેમ જ દુનિયાભરની ક્રાંતિઓનું પૂરું અધ્યયન કર્યા પછી અને પૂરતો અનુભવ લીધા પછી એમણે વિચારપૂર્વક રાજનીતિને માર્ગ છોડીને લોકનીતિને માર્ગ અપનાવ્યો હતો. સત્તાની અને પક્ષની રાજનીતિ છોડવાનો નિર્ણય એમણે ક્ષણિક આવેશમાં નહોતો લીધો. પરંતુ ‘ દુનિયાને નફો પહોંચાડવામાં સત્તા (પાવર) અસ્મર્ય (પાવરલેસ) પુરતાર થઈ છે. ’ એથી દર પ્રતિતિ ધમા માદ જ એમણે આ ખગ્નું ભણું હતું. એટલે તેઓ વારંવાર કહેતા કે, ‘ પક્ષીય અને સપાની રાજનીતિમાં પાછા ફરવાનો વિચાર મને કદી સપનામાં આવતો નથી.....’ સત્તા દારૂ મેવા ના વિચારની અપેક્ષા તેમ જ અસારતાને પૂરતો અનુભવ આપણને થઈ ચૂક્યો છે.....લોકનીતિ વિકસાવવા માટે લોકસભામાં નહીં, લોકો વચ્ચે જવાનું છે, એમને સમજાવવાના છે, એમની શક્તિ નિર્માણ કરવાની છે. ’

પરંતુ જેઓપીઠની સત્તાનિરપેક્ષતા આનાદાયે વધુ જોડી અનુભૂતિ ઉપર આધારિત હતી. આત્મન નિખાલસતાથી અને ત્રજુતાપૂર્વક એમણે કહેયું : ‘ અહિંસાને માટે મારા ચિત્તમાં નિકા પેદા થઈ છે, તે ખાતમમાં લેતાં છું આ પદોનો સ્વીકાર ન કરી શકું. ’

નેહરુ સાથેનો નાતો

પોતાને જે સાડું લાગે તે ખીજઓમાં વહેંચવાની મજાસને હંમેશા ધ્રુજ રહેતી હોય છે. પોતે કાંઈક સરસ ચાખ્યું, તો તે પ્રિયજનોને આપાણાનિયે તેને હોંધ થની હોય છે. અને તેમાં પણ જેઓપીઠ તો થોડાક ભોળા. પોતાને જેની કળન છે તેવી જ ખીજને પણ હશે એમ માનીને ચાલે. તેથી આ લોકનીતિને માર્ગ અપનાવવા એ વારંવાર અન્ય રાજકારી નેતાઓને પણ સમજાવતા રહ્યા. એમણે જુદા પંક્તિ નેહરુને કહેયું કે સત્તામાંથી જહાર નીકળીને લોકો વચ્ચે આવ્યો અને દેશમાં જનતાનો અલિ-કમ ગઝાડો, જનતાની શક્તિ કેળવે. એક વાર એમ પણ કહ્યું કે તમે તો ભારતના લોકનેતા છો. એટલે એક પક્ષીય નેતા તરીકે નહીં પણ રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે તમારે વર્તવું જોઈએ.

પરંતુ નેહરુના વિચારો જુદા હતા, સુધેા જુદાં હતાં, આકાંક્ષાઓ જુદી હતી. તેથી જેઓપીઠા પ્રેસભર્તા ઈશ્વરને પ્રતિ-સાદ એ પાડી શક્યા નહીં. એમનો માર્ગ જુદો હતો. ગાંધીજીના આર્થિક-રાજકીય વિચારો સાથે એમને કેટલાક પ્રામાણિક મતભેદો પણ હતા. ખીજ વિધ્યુદ વખતે, દેશના સામ્રાજ વખતે અને સ્વરાજ્ય પાદના દેશના આર્થિક આયોજન વખતે આ વાત એકદમ સ્પષ્ટ થઈ ગઈ હતી. પોતે સત્તામાં રહીને નેટરું કરી શક્યો તેનાથી વધુ સત્તાની જહાર રહીને કરી શક્યો, એવું તેઓ માનતા નહોતા. જેઓપીઠએ પાછળથી એક વાર એમ કહેયું કે

કદાચ નેહરુ બે હતા—સ્વરાજ્ય પહેલાંના નેહરુ અને સ્વરાજ્ય પછીના નેહરુ. સત્તામાંના નેહરુ સ્વરાજ્ય માટેના લડવૈયા તરીકેના નેહરુ કરતાં ઘણા ગંધા જુદા હતા. એમની દેશભક્તિ અને સ્વરાજ્ય માટેની લડત ઇતિહાસમાં ચિરકાળ સુધી વાદ કરાયો.

નેહરુ સાથેનો જેઓપીઠનો નાતો આત્મન પ્રેમ અને આત્મ-પતાભમાં હતો. ૧૯૨૬માં ગને પહેલી વાર મળ્યા ત્યારથી જ ગને વચ્ચે પ્રથમ દષ્ટિએ પ્રેમનો નાતો બંધાયેલો. જેઓપીઠ નેહરુને પોતાના મોટા ભાઈ ગણતા. પત્રોમાં પણ છેવટ સુધી “ પ્રિય ભાઈ ” એમ જ સંબોધન કરતા. નેહરુને પણ જેઓપીઠ પ્રત્યે ઘણા સ્નેહ હતા. શરૂઆતમાં જેઓપીઠ નેહરુ પ્રત્યે ખુબ જ આદરથી બોલા અને એમની પાસેથી માર્ગદર્શનનીયે અપેક્ષા રાખતા. જેઓપીઠના સમાજવાદી મિત્રો મનક પણ કરતા કે નેહરુ તો જેઓપીઠ ના boss—ઉપરી છે, સ્વામી છે ! બે કે ત્રણ નેતા એક વાર જેઓપીઠએ કહેયું તેમ : ‘ કાંઈ ખાસ વસ્તુ હું એમની પાસેથી શીખ્યો હોઉં એમ મને નથી લાગતું. હું પાંડા માસ્ત્રવાદી હતો, અને મને એમ લાગતું કે નેહરુ ભારતની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ એવો માસ્ત્રવાદનો અમલ તથા કરતા. એટલે થિયરીના ક્ષેત્રમાં મેં એમની પાસેથી કંઈ મેળવ્યું નથી. પણ મારે એટલું કહેવું જોઈએ કે મારી રાજકીય કારકિર્દીની શરૂઆતમાં જ મને અધ્યાપાદ લઈ ગઈને નેહરુએ કાવેસ જેવી સંસ્થા મારફત સ્વરાજ્યની લડતમાં ભાગ લઈવાવતો મને મોકો આપ્યો. ’

સરદાર વિશેની માન્યતા પદલાઈ

સમજાવતો ગયો તેમ તેમ નેહરુ વિશેની જેઓપીઠની પ્રારં-ભિક મુશ્કતા ઓસરતી ગઈ, અને ઘણી વાતમાં બ્રમનિરસન પણ થતું ગયું. સમાજવાદ માટેની મથામથા દરમ્યાન જેઓપીઠ અને એમના સાથીઓ એમ માનતા કે નેહરુ તો સમાજવાદના સાચા પુરસ્કર્તા છે, પરંતુ સરદાર, રાજેન્દ્રાણુ વગેરેને કારણે કેંઈસ સમાજવાદની દિશામાં આગળ વધી શકતી નથી. પાછળથી જેઓપીઠને અને એમના લગભગ ગંધા સાથીઓને પણ આ ખ્યાલ પદલાયો હતો. સરદાર પટેલને પોતે ઘોટી રીતે સમજેલા અને ઘણા પૂર્વગ્રહથી એમની સાથે વરતેલા, એમ કહીને જેઓપીઠ એ બંધેમાં પોતાની ભૂલ કબૂલ પણ કરેલી. તિબેટ ખંજે સરદારે નેહરુને લખેલ પત્ર પ્રસિદ્ધ થયો ત્યાર પછી તો સરદારની રાજકીય દૂરદેશી, વિદેશી સંજોગો અંગેની પણ સમજ, અને રાજનીતિન તરીકેની કુનેહની પણ જેઓપીઠ ભારે પ્રશંસા કરતા થયા હતા. એકબે વાર તો ત્યાં સુધી પણ કહી દીધું કે ભારતના પહેલા વડાપ્રધાન પંક્તિ નેહરુને પદલે સરદાર પટેલ હોત, તો કદાચ સ્વતંત્ર ભારતનો ઇતિહાસ જુદો લખાત.

જેઓપીઠને એવો ખ્યાલ હતો કે નેહરુની જેમ સરદાર પણ જાણ મોટા ગંજાભાગમાં રહ્યા હતા. પણ ૧૯૪૭માં સરદારનાં પુત્રી મણિપહેને એમને પત્ર લખીને જુલાસો કરેલો : ‘ સૌથી નાતું મકાન અમરું હતું. તાર સંજાના ઓરડામાંથી અમે પિતાનુગ્રી તો એક જ ઓરડાનો ઉપયોગ કરતા. એકમાં મળવા આવનારા

વેસતા. એકમાં મદદનીશની ઓફિસ હતી. એકમાં બધી જ ભતની મિટિંગ થયા કરતી. ભોળાન ખંખાં ઘણી મુશ્કેલીએ દસ પુરથી મુકાતી. નેહુ તીનમૂર્તિમાં રહેવા ગયા ત્યારે માઉન્ટબેટને સરદારને વિલિંગડન કેસન્ટમાં રહેવા બધા કહેલું. પણ સરદારે ધસીને ના પાડી. અમારા મકાનમાં પડદા પગેરે બહુ ખાદીયું હતું અને અમાગ ખરચે તાપેલું હતું. સાત ઓફિસનું ફનિયર સરકારી હતું. ન અમે ક્યારેય ચપરાસીનો ઘરના કાંઈ કામ માટે ઉપયોગ કર્યો. ન અંગત ટપાલમાં સરકારી કાગળ-પત્રિકાનો. અંગત વ્યવહારમાં સરદાર આટલા બધા બગત હતા. શ્રીપ્રકાશજી સરદારને વારંવાર કહેતા કે પ્રધાનને એવી સગવડ મળવી એઈએ કે એ સરકારી ખરચે પત્રની કે બીજા કાંઈ સંબંધીને પ્રવાસમાં પોતાની સાથે લઈ જઈ શકે. પરંતુ સરદારે મચક ન આપી. કેબિનેટ મિશન ૩, ૨૦ થી ૪૦, રોબલું બહુ સંસદસભ્ય માટે કરવા માગતું હતું. ત્યારે સરદારે કહ્યું કે તમે શું અમારા લોકોનું પતન કરવા માંગો છો? સરદાર હસાત હતા ત્યાં સુધી દૈનિક બધામાં બધારો ન થઈ શકે.

સરદાર સાથેનો એક પ્રસંગ જેઓ પાછળથી ઘણી વાર થાદ કરતા : ‘૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ કે સપ્ટેમ્બરની વાત છે. બ્રિટલા હાઉસમાં અમારો બેઠો થઈ ગયો. હું ગાંધીજીને મળીને વહાર આવતો હતો, અને સરદાર ગાંધીજીને મળવા અંદર આવતા હતા. ત્યારે સરદારે મારા ખભે હાથ મૂકીને અત્યંત સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું કે ‘જરૂરી કાંતિમાં તમે લોકોએ જે કાંઈ કર્યું છે, ત્યાર બાદ તમારી ને મારી વચ્ચે હવે કાંઈ ભેદ નથી રહ્યો. આગળ એમણે કહ્યું કે તમે સમાજવાદીઓ કેંગ્રેસ મરકાર પાસે શું હથેલી છો તે હું બહુવા સાચું છું. એમની ચંબોરતા એઈએ અને લોકોએ કાર્યક્રમ અંગેનું એક નિવેદન તૈયાર કરીને એમને મોકલેલું. બાણ સમક્ષ તેના પર ચર્ચા થયેલી. તેમાં બવાહરલાલજીએ કાંઈ ખાસ રસ ન લીધો. સરદારને અમારો ખગડો બિલકુલ પુસ્તકિયા અને શાસ્ત્રીય લાગેલો. આને આટલાં વર્ષે હું વિચારું છું તો મનેમિ લાગે છે કે સરદારની વાત સાચી હતી. અમારું તે નિવેદન અમારી પોઘોન-પ્રિતાઈના બંન્ધતા કષ્ટનું! અલગત, કેટલાંક તુરત અમલમાં લાવવા જેવાં વ્યવહારુ કાર્યોના ધમ્મ તેમાં હતાં.’

નેહુ અંગે મનમાં કેટલાંક સવાલો

આમ, સરદાર વિનંતે જેઓની અભિપ્રાય પ્રાથમી સુધે રહેતા ગયા હતા. ધન્ય બીજી બાજુ નેહુ વિનંતે અભિપ્રાય દ્વિતીય વિવૃત્તિ સતો ગયો હતો. કેટલાક બાદેર પ્રશ્નો અંગેની નેહુની નીતિ સાથે તો જેઓએ વાંધા હતા જ અને તે દેશ સમગ્ર જેઓને રજૂ પાડી કરતા રહ્યા હતા. પરંતુ આગળ જતાં નેહુના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ અંગે પણ જેઓના મનમાં કેટલાંક સવાલો ઊભા સાડ્યા હતા. સરકારી ક્ષેત્રે નેહુ જે રીતે વર્તતા તે જેઓને ધમ્મી ધન-કુનિકર નહોતું લાગતું. બધી જ સવા પોતાના કામમાં નાખવા નેહુનું ચલણ છે અને બીજા કોઈને

એ દેશમાં આગળ આવવા દેવા માગતા નથી એવી એક બાબ જેઓના માનસ પર પડતી વર્તી હતી. આને માટે ધન્ય પ્રસંગો બવાબદાર હતા.

૧૯૪૬ માં નેહુ કેંગ્રેસ-પ્રમુખ બન્યા ત્યારે એમણે લોહિયા-ને મંત્રી થવા કહ્યું. લોહિયાએ ત્રણ શરત મૂકી, જેમાંની એક એ હતી કે કેંગ્રેસ-પ્રમુખ પોતે સરકારની બહાર રહે. પણ નેહુને તે મંજૂર નહોતું એટલે લોહિયા મંત્રી ન બન્યા. પછીનાં વરસોમાં નેહુએ વડાપ્રધાનના પદની સાથેસાથ કેંગ્રેસ-પ્રમુખનું પદ પણ કેટલોક વખત પોતાની પાસે રાખેલું. કેંગ્રેસ સંગઠન અને સરકાર વચ્ચેના સંબંધ બાબત નેહુ સાથે મતભેદ થવાને કારણે કૃષ્ણભાણી અને ટંકને પોતાનાં પ્રમુખપદના રાજીનામાં આપવા પડ્યાં હતાં. અને પછી તો સામાન્ય રીતે નેહુના કલામરા માલુસોને જ કેંગ્રેસ-પ્રમુખ બનાવાતા.

આ વિશે જેઓના મનમાં ધ્રોણ રાપ હતા. હોં શમાં સાથેની વાતચીતમાં એમણે કહેલું : ‘આ જે કેંગ્રેસના હાલ થયા છે, બવાહરલાલજી જે રીતે કેંગ્રેસ-પ્રમુખને બિલકુલ એક-એક તો નહીં કહું કે કલક બનાવી મૂકે, પણ તેને સાવ ચત્ર્ય બનાવી દીધો, તે કેંગ્રેસ સંગઠન માટે બહુ જ ખરાબ ચરુ. કેમ કે પક્ષના સંગઠનનો પોતાની ધારાસભાક્રમ પાંખ ઉપર અંકુશ રહેવો જોઈએ. એવો કાંઈ અંકુશ કેંગ્રેસનો પોતાની સરકાર પર નહોતો નહીં. બલકે, તેનાથી બિલકુલ ધન્ય. રાજામાં પક્ષના સંગઠનની સ્થિતિ આવી નથી. ઈંગ્લંડના મજૂર પક્ષમયે આવી સ્થિતિ નથી. આ રીતે કેંગ્રેસનું સંગઠન બહુ નબળું પડી ગયું.’

૧૯૫૩ માં ત્યારે જેઓએ નેહુની સામે સમાજવાદી સમાજવ્યવસ્થાની દિશામાં બવા માટે ૧૪ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ મૂકેલો, ત્યારે પોતે આવી બાંહેધરી ન આપી શકે તથા આને માટે હજી સમય પાડ્યો નથી એમ કહીને છેવટે નેહુએ એ વાત પડતી મૂકી હતી. પણ ત્યાર બાદ લગભગ એકાદએ વરસની અંદર જ નેહુએ લોકસભા પાસે અને કેંગ્રેસ પાસે સમાજવાદી સમાજ-રચનાનો સ્વીકાર કરતો હરાવ પચાર કરાવ્યો. આ કાંઈ જેઓને સમજાતું નહીં. નેહુ એ સમાજવાદ માટે આટલા બધા અટુર હતા તો ૧૯૫૩ માં જ ૧૪ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ સ્વીકારી કેમ ન લીધા ?

નેહુના વ્યક્તિત્વની વેધક આલોચના

એક અપ્રકટ લેખમાં જેઓએ નેહુના વ્યક્તિત્વની પ્રશ્ની વેધક આલોચના કરી છે : ‘જે કાંઈ સમાજવાદમાં માનતો લેખ તેને માટે નેહુનું વ્યક્તિત્વ એક આશ્ચર્યજનક વિરોધાલાસ છે. ઝડપથી દાયકાથી એ સમાજવાદની વાતો કરતા આવ્યા છે. પરંતુ સત્તા પર આવીને એમણે એવું કહ્યું નથી કહ્યું કે જે સમાજ-વાદમાંની એમની નિષ્ઠા પુરસ્કાર કરી બધા. એ પોતાને સમાજવાદી કહેવડાવે છે, અને સાથેસાથ સ્વચારેત્વ સમાજવાદની ટેકરી ધમ્મ ઉઠાવે છે ! આનું કારણ એટલું જ છે કે નેહુ

દેરકને રાજી રાખીને પોતે સત્તામાં ચીટી રહેવા માગે છે. કશુંયે પરિવર્તન લાવવા માટે એ પોતે વધારે પડતા લીધું છે. આપણે નેહરુ સાથે બૌદ્ધિક ઈમાનદારીને સાંકળતા આવ્યા છીએ. પરંતુ વાસ્તવમાં એવું બન્યુંતું નથી. એક કુનેદગાજ, પશું સિક્કાંતહીન ચક્રાત પુરબ નેવું બંધે એમવું વ્યક્તિય બન્યું છે. નેહરુની પ્રતિપ્તિ તેમ જ સામાન્ય માણસોનો એમનામાંનો વિચારસ બે વસ્તુને લીધે છે— એક તો એ સમાજવાદી છે તેને લીધે. અને બીજી વસ્તુ એ કે એ ગાંધીના રાજકીય વારસ છે. પરંતુ પોતાના વહેવારમાં નેહરુ આ બંનેનો ઇન્કાર કરે છે. એમને ન સમાજવાદ ખપે છે, ન ગાંધીવાદ. '૧૯૫૬માં એકવાર નેંપીંગએ અક્ષાણને ત્યાં મુઢી કહી કીધેલું કે, 'ભારતમાં સમાજવાદ તરફ ઝડપથી અને નિયંત્રિત રીતે આગળ વધવામાં લે કાઠ સૌથી વધુ બાધાકર હોય તો તે જવાહરલાલ નેહરુ છે. જવાગદારીના સંપર્લ્લે લાન સાથે હું આ કહી રહ્યો છું.'

અને આમ છતાં નેંપીંગ એક અર્થાત્ રાખીને યાવ્યા, બહેરમાં એમણે નેહરુની નીતિની આકરામાં આકરી ટીકા કરી, પણ એમના પર અંગત પ્રકારે કહી ન કયાં. લોહિયાની જેમ લોહીનો નગરમાં નેહરુના વ્યક્તિત્વને નીચું પાડવાનો પ્રયાસ પણ નેંપીંગએ ન કર્યો. તેમ છતાં નેહરુની ઈમાનદારી વિશે નેંપીંગના મનમાં પાકી શકા બિની થઈ હોય એમ જરૂર લાગે છે.

૧૯૫૫માં રાજેન્દ્રબાણુ રાપૂપ્રતિપદ છોડીને જનતા વચ્ચે કામ કરવાતું વિચારતા હતા. નેંપીંગ સાથે એમણે આની ચર્ચા કરેલી. આ સંદર્ભમાં રાજેન્દ્રબાણુ ખતા ૨૮ જૂનના પત્રમાં નેંપીંગએ લખ્યું : ' આ અંગે નેટલું વિચારતો રહ્યો તેટલો જ મારો મત દઢ થતો ગયો કે દેશને માટે, ખાસ કરીને આહિસા ધર્મ અને સમાજસેવના માટે તમારું આ પત્રજી ઇજ્જતીય છે. જવાહરલાલજી આ વિચારને સમજી નથી શકતા, એવું તો મને નથી લાગતું. હુદ્દિમાન માણસ છે. બાણુજીને એમના પર ખણુ પ્રભાવ પલ્લો છે. પરંતુ, લે હું એમના પ્રત્યે અન્યાય ન કરી રહ્યો હોઉં તો, મને એમ લાગે છે કે સરકારની શક્તિ, એટલે કે પોતાની શક્તિ સિવાય બીજી કોઈ શક્તિ દેશમાં વધે. એવું એ બેલા નથી માનતા. તમે બધાં મુઢી રાપૂપ્રતિપદ છો. એમનો જ અવાજ દેશમાં સૌથી જુલદ છે. પણ તમે રાપૂપ્રતિપદ છોડીને બહાર આવો, તો પછી આવું ન રહે. આને લીધે સરકારવાળાઓને ખતરો બન્યાય છે. આ એમની અનુદરશિતા છે, પણ તત્વ છે.....મને લાગે છે કે બાણુનું એક તરુ છે. ને ચુકવા માટે તમારે પદ છોડીને જનતાની વચ્ચે આવી જવું બેઈએ.'

વિધિની કેવી વિચિત્રતા ! ને જવાહરશી મુઢય થઈને ૧૯૫૬ મં. એકવાર આ જ રાજેન્દ્રબાણુ ઉપર નેંપીંગ છોડાઈ પકા હતા કે, ' રાજેન્દ્રબાણુ તો બજાહરલાલજીનાં જૂતાં સાફ કરવાને લાકડ પશું નથી, ' એ જ જવાહર વિશે બે દાકકા બદ આવું મંતવ્ય હુદ રાજેન્દ્રબાણુ સમક્ષ નેંપીંગને આવું પડ્યું.

' પોતાની બતાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ વિચારતા. '

બહુ પાછલાં વરસોમાં ડેંગ હરિદેવ શર્મા સાથેની વાતચીતમાં પણ નેંપીંગએ આવું જ કહ્યું હતું : ' જવાહરલાલજી માટે મારા દિલમાં હંમેશા આદર રહ્યો. હું એમને મોટાભાઈ જ માનતો રહ્યો. પરંતુ મને એન લાગ્યું છે કે પોતાની બતાને અજાગી કરીને મુકા ચિંતન તેજો નહોતા કરી શકતા. એ હંમેશા પોતાની બતાને વચ્ચે રાખીને જ વિચારતા. અને તેમાં કાંઈ બોલુધે નથી. રાજકારણમાં ને હેમ તે આવી જ રીતે વિચારે. આને લીધે મને મન એમની મોટાઈ એટલી નથી થઈ જતી. ગાંધીજી આવી રીતે નહોતા વિચારતા. પરંતુ જવાહરલાલજી અવશ્ય પોતાની બતાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ વિચારતા. હું તો સાદા નાનો માણસ છું, ક્ષણે નાનો. પરંતુ મારી બતાને વચ્ચે રાખીને મેં કદી વિચાર્યું નથી. લે વિચાર્યું હોત તો જવાહરલાલજી પછી દેશનો વડાપ્રધાન થનાં મને કોઈ કેકી શક્ય ન હોત. કેમ કે તેમ માટે શું કરવું બેઈએ. કેવી રીતે વર્તવું બેઈએ, તે ન બન્યું. નેટલો જુદું હું નહોતો.....અને મને લાગે છે કે આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ, લોહિયા, અચ્યુતમંથી પણ કોઈ પોતાની બતાને વચ્ચે રાખીને વિચારતું નહોતું. ખેર. મળ વાત હું એ કહી રહ્યો હતા કે પોતાની બતાને વચ્ચે રાખીને ન વિચારવામાં આવે તથા વિચારસરણીના કે સિક્કાંતના કાગલા આપણી આંખે ન હોય, તો મને લાગે છે કે નિર્ણયો વધુ સાચા થઈ શકે છે. '

અંગત સંબંધમાં ચોકી તરફ

પટણના ગોળાખારવાળા પ્રસંગ પછી નેંપીંગ—નેહરુના અંગત સંબંધમાં પણ ચોકી તરફ પડેલી. ૧૯૫૫ ના ઓગસ્ટમાં બસસાહના વધારાનો પટણા યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓએ વિરોધ કર્યો. તેમાંથી લારે મોટો ક્ષોટ થયો. પોલીસે આરોધ ગોળાખાર કર્યા. કોલેજની અંદર દીવાલો પર પણ ગોળીનાં નિશાન પડી ગયેલાં. બે વિદ્યાર્થી મરાયા. મામલો વધુ ઉગ્ર બન્યો. બેન્કુ દિવસ માદ વિદ્યાર્થીઓએ રાપૂપ્રતિપદ બાળ્યો, સરકારી શ્રામેલોગ એમેગોયમને આગ લગાડી.

નેંપીંગ ત્યારે સામેલેવગ આશ્રમમાં હતા. ત્યાંથી ગયા થઈને પટણા પહોંચ્યા. યતનાસ્થરે ગયા. હોસ્પિટલમાં જઈને લાથેમની ખમર-અતર પૂઢી. બંકેર સલા કરી. એ દિવસોની પોતાની રોજનીશીમાં પ્રલાપતીજીએ નોંધ્યું છે : ' નેંપીંગ અંદર આવ્યા અને પર્લંગ પર બેસી હાથમાં માથું પકડી ખૂબ થેતા..... બંકેર સલામાં પણ લ પલુ શરૂ કરતાં જ હોળીખારની રાત આવતાં નેંપીંગની આંખમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગી. બેન્કુ મિનિટ ચૂપ થઈ ગયા. '

નેંપીંગએ વ્યથાભર્યું નિરંત્ર ગહાર પાડ્યું અને પોલીસ તરફી થયેલ જુલમ અંગે તપાસની માગણી કરી. ઘોડા દિવસ માદ પડીને નેહરુ પટણાની મુલાકાતે બની ગયા. તેનારો અને અધિકારીઓની વાત પર જ એમણે બંકેર લિધેલ સમ્બંધ વિદ્યાર્થીઓના અતંત દાખા છતાં કસોત્તરની મુલાકાતે બને

યતું આવશ્યક બને છે. ગાંઠ મિત્રાની ઝંખના એક જ સાથે મૂલો મૂલવાની હોય છે. તે શક્ય ન બનતું હોય તો પછી ગાંઠ મૈત્રી નિલાવવાનું ચે શક્ય બનતું નથી. જેઠાપીળા બૂના સમાજવાદી મિત્રાની ખાતમતમે આ જ બન્યું અને નેહરુની ખાતમતમે આ જ બન્યું. નેહરુએ પોતાના પત્રમાં છેલ્લે જે ગળા ચાવ્યા છે તે રમજી છે. જેઠાપીળા આનો યો જવાબ આપે ? એમણે થોડીક ઔપચારિકતા દાખવીને વાતને વાળી લીધી. જે કે પોતાની રીસને છાવરવાને ઝાઝા પ્રયાસ ન કર્યો :

‘ મને હમો ખેદ છે કે મારા કાંઈ કહેવાથી કે કરવાથી તમને ચોટ પહોંચી હોય. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં તમારી નીતિ કે પ્રભા સાથે હું ઘણી વાર સંબંધ ધર્ત શક્યો નથી, અને કેટલીક વાર કલંપની લાવનાથી મેં મારી અસંમતિ બહાર પડી હતી છે. પણ તમને કશી ચોટ પહોંચાડવાનું તો મારા મનમાં કે ચિત્તમાં નહોતું. તમે મને ક્યારેય મળવા બોલાવ્યો, તો તેથી હું તો કદાપિ મૂંઝવણમાં નહીં મુકાઉં —હા, તેનાથી બે તમે મૂંઝવણમાં મુકાતા હો. તો તે મારા કાલની વાત નથી. મને લાગેવળે છે ત્યાં મુધી તો મારે કદાપિ કામ હોય ત્યાં તમને મળતાં હું કદી અચકાયો નથી. ’

જેઠાપીળાનું મૃદુ-નિર્મળ હૃદય

આ પછી એકાદ વરસમાં નેહરુને યદુવાને હુમલો આવ્યો. જેઠાપીળા એવા ગયા. પંડિતજીની હાલત જોઈને બહુ દુઃખી થઈ ગયા : ‘ એમને રૂપ બેઠેલા જોઈને એક મિનિટ મુધી હું કાંઈ બોલી ન શક્યો, દિલ લરાઈ આવ્યું. ’

૧૯૬૪માં ૨૭ મેના રોજ પંડિતજીનું અવસાન થયું, તે દિવસે જેઠાપીળા નાગાલેન્ડથી મદ્રાસ જવા કલકત્તા પહોંચ્યા. સમાચાર મળતાં તુરત મદ્રાસને જલ્દી દિલ્હી પહોંચ્યા, પછીનું વર્ણન પ્રભાવતીજીએ પોતાની ગેઝેટીશીમાં લખ્યું છે : ‘ સીધા પંડિતજીને ઘરે ગયા. પછુ લાં બહુ જ લીક હોવાને કારણે બહારથી જ પાછા આવતા રહ્યા. બીજે દિવસ સવારે ફરી ગયા અને ત્યાં દોઢ-મે કલાક મૂંગા બેસા રહ્યા. પછી શાંતિવાદ ગયા. ભારે કુટુંબ દશ્ય હતું. જેઠાપીળા તે વખતે બહુ ગભરાઈ ગયા. ત્રીજે દિવસ બહિસલમાં જેઠાપીળાને પછુ બોલવા માટે હળો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ જેઠાપીળા ન બોલ્યા. એમનું મન દિલ્હીમાં લાગતું નહોતું. બહુ જ ઉકાસી અનુભવતા હતા. ’

જેઠાપીળા—નેહરુના વ્યક્તિત્વની પુલના

જયપ્રકાશજીનું આ મૃદુ, નિર્મળ હૃદય જ એમને બીજાઓ કરતાં મૂકી જીવિરા સ્થાપિત કરી બધું છે આવા મૃદુ-નિર્મળ હૃદયને કારણે જ તેઓ કદી કોઈને મિત્રાની શકતા નહોતા. ગમે તેવા મતભેદ છતાં જેઠાપીળા એ વ્યક્તિને તો માનવના નાતે પ્રેમ જ કરતા. બાકી, જવાહરલાલ અને જયપ્રકાશના રાહ બહુ જુદા હતા. હાઈ મિશરે પોતાના પુસ્તક “ This is our world ” માં ૧૯૫૬ ના અવસામાં જ તેના વ્યક્તિત્વની સ્પષ્ટ પુલના કરી છે :

‘ માંધી વિચારમાં કે ખિસ્તી વિચારમાં કે એવા કોઈ મહાન વિચારમાં માણસને નિષ્ક છે કે નહીં તેની કસોટી થી ? માણસના અંતર વહેવાર-વર્તન અને ચરિત્ર પરથી જ આનો નિર્ણય થઈ શકે. નેહરુ અંતઃવાતી, અધીરા, લડાકુ, જલ્દી ચિદાઈ જો એવા, મિથ્યાભિમાની. અવતાપૂર્ણ અને વૃક્ષાની સ્વભાવના છે. માંધીએ ૧૯૩૬ માં એક પત્રમાં નેહરુને લખેલું કે બીજા નેતાઓ તમારાં રહેણાં-ટોણાં, આપસુદી રીતભાત, ઉદ્ભાતે અને ધર્મકંઈ ભારે ખિન્નવાયેલા છે. આવું જેઠાપીળા વિરો કોઈ નહીં કહે. જેઠાપીળા મૃદુ-લાવી અને સૌમ્ય. વિતન્ન, વિનયશીલ, સંતુલિત, સમતુલ્યકંત. હંમેશા બીજાનું બાન રાખનાર, સમાધાન-કારી, માયાળુ તેમ જ શ્રદ્ધાવાન છે. નેહરુનાં લખાં વારે વારે જોયા થઈ બધું છે, બ્યારે જેઠાપીળા મુખ પર મંદ મંદ સ્મિત લહેરવું રહે છે. જેઠાપીળા વ્યક્તિત્વ મુશ્કેલ નેહરુ સુવાળું છે. બ્યારે નેહરુનું બરછટ. જેઠાપીળામાં આંતરિક શાંતિ અને દૃઢતા છે. નેહરુમાં તેનો અભાવ જણાય છે. જેઠાપીળા સ્વસ્થતા શકિતની સ્પર્ક છે. નેહરુનો મિલ્લજ એમની નબળાઈ અને બિનસલામતીની ચાડી ખાઈ બધું છે. જેઠાપીળા કોઈક જાંઠા સસની ખોજમાં છે, નેહરુ બહારમાં વિચારોના બેલ ખેલવામાં ગમે છે. પોતાના પશ્ચિમી શિક્ષણ અને પશ્ચિમ પ્રત્યેના પ્રેમ છતાં જયપ્રકાશ નારાયણ નરદમ ભારતીય છે, બ્યારે પૂર્વ માટેના પોતાના પ્રેમ-પ્રદર્શન છતાં જવાહરલાલ નેહરુ નરદમ વિલાયતી છે. “ નેહરુ એક અંગ્રેજ છે. ” એમ માધીએ મને એક વાર કહેલું. આપણે જેઠાપીળાને એક નાનકડા ગામડા-ગામમાં રહેતા જોઈ ચકાએ, કુલીન નેહરુ રાજમહેલમાં જ રહી શકે. જેઠાપીળા ઉપાસક કરે તે હું કલ્પી શકું, નેહરુ વિશે એવું ન કલ્પી શકું. માણસોની નિકટ જવાનું અને આત્મીયતા ફેળવવાનું જેઠાપીળાને મને છે, નેહરુ મંચ ઉપર ક્રેષ્ઠ દેખાવ કરી શકે છે. હેમસેટના નાટકમાં નેહરુ પાક બચ્ચી રહ્યા છે હેમસેટનો, પણ માણી રહ્યા છે જૂમિકા રાજની. ’

બંને વચ્ચે આવું ભારે અંતર હતું. એટલે જ લોકનીતિની બેવી ઉપાસના જેઠાપીળા કરી શક્યા તેવી નેહરુ કદાપિ ન કરી શક્યા. જેઠાપીળાને એમને જે દિશામાં ખેંચવા માટેના પ્રયાસ પણ જેઠાપીળા ભોળપણ, પ્રેમ અને ક્ષમણે સ્પર્ક હતો.

લોહિયા સાથેના સંબંધ

એર, જેઠાપીળા ભારે હૃદયવાન વ્યક્તિ હતા. સૌહાર્દ અને સહૃદયતા એમનામાં ભારેભાર હતાં. ગમે તેવા મતભેદો છતાં એમની આ સહૃદયતા કદીયે કુટિત થઈ નહોતી. લોહિયા જેઠાપીળાના જીવનભર દોસ્ત હતા. પરંતુ ૧૯૫૦ બાદ બંનેના માર્ગ જુદા થતા ગયા. વિચારભેદ અને મતભેદ તો જોવા થયા જ, પણ મનદુઃખના પછુ કણ પ્રસંગો બન્યા. બંને વચ્ચે ઘણી કડવાણ પણ જોલી થઈ. લોહિયાએ કરેલા કેટલાક આક્ષેપોથી અને તોછડા વર્તનથી જેઠાપીળાને બહુ દુઃખ થયેલું. તે દિવસોમાં એ લોહિયા ઉપર બહુ નારાજ હતા. ભારે એમણે લોહિયાની આકરી ટીકા પણ

કચેલી : 'આપણી સામે એક વાળુ છે, બ્વાહરવાલ નેહરુ—
એક લોકશાહી સરમુખનાર, અને બીજા વાળુ છે, ગમમનોહર
લોકશિયા. એમને સમુચ્ચસાર કહેતાં તો મારી છલ નથી બીપકતી.
પગુ એમને એવા જ સંગમનાં હેલુ' ગમે છે બધાં એમનો જ કક્ષો
આસતો હોય, અને બધાં એ પોતે ગમે તે કરે જ્યાં એમને ઈર્ષા
પૂજનાર ન હોય.....અહલકારની તો એમનામા કહી કમી ગ્ધી
નથી.....સમાલબાદી પક્ષને એ મુખારવા નીકળેલા. પશુ ઈનને
તેને તોડીકાડીને બાળ્યા.' વિનાશ કરવા નેહરુએ પશુ કરી બેઠો
વાનાર.' 'ને' ડ્રેંસિસનો એ વિરોધ કરી રહ્યા છે તેની સીવા બધું
મેવા તો આ રીતે એમણે જ કરી 'હુ એને ડ્રેંસિસ-સમુખ હોલે તો
લોકશિયાને મુલ્યુચંદ્રક પ્રદાન કરું.'

તેમ જ્યાં લોહિયાના મૌલિક ચિંતન, શુદ્ધિપ્રતિભા, કથના-શૈલીતા અને વિરોધની ભાવનાના જોખીંજી ભાગે પ્રશસક પણું હતા, લોહિયા માટે એમના દિલમાં ધણો પ્રેમ પણું હતો. તેથી કેટલાંક વરસના અતકાપણા પછી બંને ફરી તળજ પણું આવવા લાગ્યા હતા. ૧૯૬૭ની ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસને હરાવીને ધણી ગાંધીમાં અત્યંત પક્ષેની સંયુક્ત સરકાર ગ્યાર્થ, તેમાં મુખ્ય કાગી લોહિયાનો હતો. સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૭માં પટ્ટશામાં જોખીંજીની નિવાસસ્થાને બંને મિત્રો ઘણા વખતે ફરી મળ્યા. દિલ પોલીને વાતચીત થઈ. બંનેને ઘણું સાચું લાગ્યું. લોહિયાએ કહ્યું, ‘ મેં ભરીને મુક્ત મને વાતચીત થઈ.’

આ મુલાકાત અને એવીપીઠે કહ્યું : ‘ અમારે ઘણી વર્ષો થઈ હતી. સર્વેથી આદોષભર્યા અને લોહી શું કરી રહ્યા છીએ, હું પેતે તું કરી રહી છું, તેની પાછળ માં વિચાર છે, શી પદ્ધિ છે, તેનાથી અને અર્થો કરી હતી માગ. ઉપર એવી જાપ દર્શી છે. તેમજ સારુંએ એ વાતું માત્ર ધ્યાનથી સાંભળ્યું એટલું જ નહીં, બદલે પોતાના હૃદયમાં પોતાનાં’.

પા'ત્ર આ પછી કોશઢ મલિતામાં જ લોપિયલું મુલ્ય થયું.
ત્યારે મેલિયાની મલગત બીજીરી વખતે લેખીંગ યોલતા મુલ્ય
નિશ્ચિત થયો. હાઈકોમી રક કચેરી કિલ્ડીમાં જ રહ્યા, અને અંગ્રો
પહેલે કલય લામિયા પાસે કોપિયલમાં જ રહ્યા, મુખ્યત્વે મિલકતે
રહ્યાં જઈયાં, લેપિયલમાં લેખીંગ તરફ યાંગીમાં મોડીતે અંક
નિશ્ચિત થયું. પાલો થાપુ કુલ આ જ કોશઢ માલસ હેમને
કલગી રહે તેમ જોયું.

[illegible]
$$\begin{aligned}
 & \text{1. 在 } \mathbb{R}^n \text{ 中, 设 } A = (a_{ij})_{n \times n} \text{ 为实对称阵, 且 } A^2 = A. \\
 & \text{2. 证明: } A \text{ 的特征值只能是 } 0 \text{ 或 } 1. \\
 & \text{3. 设 } A \text{ 为 } n \text{ 阶实对称阵, 且 } A^2 = A. \text{ 证明: } A \text{ 是正交阵.}
 \end{aligned}$$

મળખૂત વિરોધ પક્ષની જરૂર

જેઓપીઠ પોતે તો લોકાર્થીત ખીલવવાના કામમાં જ લાગેલા હતા. પણ તેની સાથે આગળની લોકશાહી જેની છે તેવી પણ સારી રીતે ચાલે તેની કિંદર જેઓપીઠને રહેતી. કેમ કે તેઓ માનતા કે આ લોકશાહી વ્યવસ્થા પડી ભળેજો તો તેમાંથી સર્વોચ્ચને માટેની નહીં પણ સમગ્રખુદયારી માટેની ભુમિકા ઊભી થયે. અને તેથી દેશમાં લગભગ સરખા સરખા એ કે ત્રણ પચાસ હોય એવી રીચિત ઊભી કરવા પણ તેઓ ધનત્વી ક્રાંતિય કરતા. આને લીધે જેઓપીઠ તો ક્રાંતિસંવિરોધી છે એવી ખોટી છાપ પણ કેટલાકના મનમાં ઊભી થયેલી. પરંતુ જેઓપીઠની આખ સખે આ કે તે પક્ષને આગળ કરવાપણ નહોતું. એમને તો રસ એટલેા જ હતો કે આગળની આપણી લોકશાહી વ્યવસ્થા સારી રીતે ચાલે તે માટે દેશમાં એક મજબૂત વિગેધ પક્ષ પણ ઊભો થયેા નેદઈજો. લાંબા સમય સુધી લગભગ એક જ પક્ષનું શામન લોકશાહીના વિકાસ માટે અનુકૂળ નથી

એમે તેમ કરીને કોંગ્રેસને તો કાઢવી જ, એવું ત્યારે એમના મનમાં હતું નહીં. તેથી ૧૯૬૭ ની વાતચીતમાં બન્યારે લોહિયાએ કેન્દ્રમાંથીયે કોંગ્રેસ સરકારને ઉમેડી નાખવાની વાત કરી, ત્યારે બેપંચ એમની સાથે સહમત ન થયા. એમણે લોહિયાને કહ્યું કે, 'કેન્દ્રમાં સંયુક્ત મેરચાની સરકાર બનાવવાની કેશિશ મારી દરિયે ખતરનાક છે. હું માનું છું' કે બધા સુધી કોંગ્રેસની સામે કોઈ એક મજબૂત પક્ષ રાષ્ટ્રીય વિઠ્ઠવાન રૂપમાં તૈયાર નથી થતો. ત્યાં સુધી કેન્દ્રમાંથી કોંગ્રેસ સરકારને ઉમેડી નાખવાની કેશિશમાંથી રાજકીય અસ્થિરતા બનશે તવા કેન્દ્ર સરકારનું અસ્થિર થવું રાષ્ટ્રીય એકતા અને રવતંત્રના માટે યથુ ખતરનાક સાબિત થશે.'

પક્ષ પદ્ધતિના વિકલ્પની ખોજ

[illegible]

જવું' નેહ્યું. તેની શરૂઆત મ્યુનિસિપાલિટીથી કરી શકાય. પક્ષીય રાજકારણને બિલકુલ વચ્ચે લાગ્યા વિના મ્યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ અવશ્ય ચલાવી શકાય. માટ સૌથી 'પહેલાં બધા પક્ષો એટલું' તકો કરે કે ત્રામપંચાયત. તાલુકા પંચાયત. જિલ્લા પંચાયત અને મ્યુનિસિપાલિટીમાં પસોના ધોરણે કામકાજ નહીં થાય. પક્ષને ધોરણે ચૂંટણી પણ નહીં લડાય અને પક્ષને ધોરણે વહીવટ પણ નહીં આવે. આ રીતે ધીરે ધીરે પક્ષવિહીન લોકશાહીની દિશામાં આગળ વધી શકાશે.'

આ ઉપરાંત પક્ષાપક્ષીનું ક્ષેત્ર સ્પર્ધાદિત કરતા જઈને જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે સંમતિનું ક્ષેત્ર વિસ્તારતા જવાની કોશિશ પણ જેઓ કરતા રહ્યા. દેશમાં એક સામંજસ્યનું વાતાવરણ ઊભું થાય અને રાષ્ટ્રની શક્તિઓની બાદબાકી થતી રહેવાને બદલે તેનો સરવાળો થતો રહે, એવી પણ જેઓની તેમ હતી. આ માટે સમાજના બધાં ક્ષેત્રોના આગેવાનો સાથે જેઓ સતત સંપર્કમાં રહેતા, અને એમાં મિલનો, પરિપક્વ. સંમેલનો વગેરે પણ યોજના રહેતા.

સમાજજીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોમાં રસ

વિનોબા ઘણી વાર કહેતા કે બાહ્ય સંક્રાંતિ બધાંથી તે તેમાં એક સુવાનો ઝોરડો, એક અભ્યાસનો ઝોરડો. એક રસોઈનો ઝોરડો એમ રાખે, પણ એક હવાનો ઝોરડો એમ કોઈ અલાયદો ઝોરડો રાખે કે જે હવા તે સર્વજન હોવી નેહ્યું. તેમ સર્વોદયનું કોઈ અલાયદું ક્ષેત્ર નથી. જીવનના દરેકદરેક ક્ષેત્રમાં સર્વોદયનું સ્થાન હોવું નેહ્યું. દરેક ક્ષેત્રમાં સર્વોદયની લાવનારી કેમ વરતી શકાય, તેનું સંશોધન કરતા રહેવું નેહ્યું.

જેઓએ આ વાતનો પ્રત્યક્ષ અમલ કર્યો. સમાજજીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોમાં તેઓ રસ લેતા રહ્યા. બધાં જ ક્ષેત્રોના લોકો સાથે એ હંમેશા હળાતાસળતા રહેતા. અનેક બિન-સરકારી સંસ્થાઓ સાથે પણ જેઓ સંકળાયેલા રહેલા. એ સંસ્થાઓ મારફત સમાજસેવાનાં અને લોકશિક્ષણનાં કામો થતાં હતાં. જુદા જુદા પ્રશ્નો અંગે સેમિનારો, ગોળીઓ, કોન્ફરન્સો જેઓ યોજાવતા રહેતા. આ રીતે સમાજમાં એક વિચારઅંશ આણવું રહેવું. સરકારનિયંત્રેણ લોકઅસિદ્ધિથી આ રીતે સમાજના પ્રશ્નોની છજીવટ થતી રહે અને તેના અમલ માટેને કોશિશ થાય, તે લોકનીતિની ઉપાસનાનું જ એક અંગ છે.

આમાં ગાંધીજીના ટ્રસ્ટીશિપના વિચારને વેપાર-ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરાવવા જેઓએ જે પ્રયત્નો કર્યા તે ખાસ નોંધવાય છે. આમાં જેઓએ બની રસ લઈને દૈનિક ક્ષેત્રમાં સંશોધનકાર્ય પણ કરાવ્યું તથા વ્યવહારમાં આના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો થાય તેને પણ અનુપ્રાણ આપ્યા હતા. પરંતુ આમાં અર્નેસ્ટ બાસર વર્ગએ કરેલા પ્રયોગ સાથે પણ સંપર્કમાં રહ્યા. બે કે ટ્રસ્ટીશિપના પ્રત્યક્ષ અમલ માટે કોઈ નકર યોજના હજી બની ગઈ નહીં. તેમ છતાં વેપાર-ઉદ્યોગની સામાજિક જવાબદારીના ખ્યાલની કમી છજીવટ થઈ. દરેક વેપાર-ઉદ્યોગની પોતાના કાર્યકારીઓ પ્રત્યે પોતાના પ્રહાર પ્રત્યે

તેમ જ સમગ્ર સમાજ પ્રત્યે જવાબદારી છે તથા કોઈ પણ ઉદ્યોગની સફળતાની એક કંસાટી આ પણ છે કે તે પોતાની સામાજિક જવાબદારી કેટલી અને કઈ રીતે અદા કરે છે. આની સાથેસાથ ઇકોલાઇ, વાતાવરણનું શુદ્ધિકરણ વગેરે વિચારોની પણ છજીવટ થતી રહી.

દુનિયાભરના વિચારપ્રવાહો સાથે સંપર્ક

વિદેશોના સમાજવાદી મિત્રો, શાંતિ આંદોલનના મિત્રો તેમ જ અન્ય આગેવાનો સાથે પણ જેઓ સંપર્કમાં રહેતા. દુનિયાભરના વિચારપ્રવાહોથી પણ પૂરા માહિતગાર રહેતા. એક વિશ્વ શાંતિ સેના સ્થાપી હતી. તેના ત્રણ અધ્યક્ષોમાં એક જેઓ પણ હતા. “કોમનવેલ્થ ઓફ વર્લ્ડ સિટિઝન્સ” નામની એક સંસ્થા લંડનમાં છે. ૧૯૬૩ માં આ સંસ્થાના પાંચ સભ્યોના સર્વેચક મંડળમાં જેઓની વચ્ચે થયેલી.

વિદેશના મિત્રોના નિમંત્રણથી તેમ જ એમના પરચે જેઓ વિદેશોની મુલાકાતે પણ ગયેલા. જેઓની પહેલી વિદેશયાત્રા ૧૯૫૮ માં થઈ. ૧૯૨૯ માં અમેરિકાથી લાહોરને પાછા ફર્યા બાદ જેઓ આ પહેલી વાર વિદેશોના પ્રવાસે ગયા. વચ્ચે એક વાર એશિયાના દેશોની પહેલી સમાજવાદી પરિષદ નિમિત્તે ૧૯૫૩ માં થોડા દિવસ માટે રંગુન જઈ આવેલા. ૧૯૫૮ માં સાડા ચાર મહિનાની વિદેશયાત્રા થઈ. પ્રલાવતીજી પણ સાથે હતાં. ઇંગ્લેન્ડ અને યુરોપના દેશોની મુલાકાત લઈ ફ્રાંસી થઈને પાછા ફરેલા. આ યાત્રા દરમ્યાન ફ્રાંસમાં શાંતિદાસજી અને સિસિલીમાં ડાલેનો ડાલ્બીને જેઓ ગળેલા. પોલેન્ડ સુધી ગયા હતા.

જેઓની બીજી વિદેશયાત્રા ૧૯૬૮ માં થઈ. ૭૦ દિવસમાં કરોડોડો. થાઈલેન્ડ, જપાન, અમેરિકા, કેનેડા, ઇંગ્લેન્ડ, પશ્ચિમ જર્મની, રશિયા અને અફઘાનિસ્તાન થઈને પાછા ફર્યા. વિવાદોદાયક બાદ ૭૯ વરસે ફરી અમેરિકા જવાનું થયું. લગભગ મહિનો અમેરિકામાં જ રહ્યા. રશિયા પણ જવાનું થયું. તારકેન્ડ માં શાઓજીનું મૃત્યુ થયેલું તે સ્થાન નેહ્યું. મોસ્કોમાં લેનિનનો નિવાસ અને સમાધિ બેધાં. લેનિન કેવા સમાજન્ય નિવાસસ્થાનમાં સાદાઈથી રહેતા હતા, તે બેઈને જેઓનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અંગ્રેજી આંસુ વહ્યા. આ યાત્રા દરમ્યાન ખાસ કરીને સુઈ કિશર, શુમાખર. ચાર્લર કસલર, વિલિયામ્સ વગેરેને મળવાનું થયું. મહાજનમાં બાદશાહબાનને મળ્યા. આ યાત્રામાં પણ પ્રલાવતીજી સાથે હતાં.

બીજી વિદેશયાત્રા ૧૯૬૯ માં ઓસ્ટ્રેલિયામાં થઈ. ગાંધી શતાબ્દી નિમિત્તે ત્યાંના મિત્રોએ જેઓને ખાસ બોલાવેલા. પ્રલાવતીજી પણ સાથે ગયેલાં.

૧૯૭૧ માં જાંબા દેશના પ્રથમ નિમિત્તે જેઓને ફરી એક વાર વિદેશ જવાનું થયું. ૮૦ દિવસની યાત્રામાં દુનિયાભરના દેશોની મુલાકાત લીધી તથા વિશ્વ લોકોને જવાનની કોશિશ કરી.

આ બધી વિદેશયાત્રાઓ દરમ્યાન જેઓએ ગાંધીનિર્વિભાવતા અને સંવેદ્યતા સંદેશ દુનિયાભરના પહોંચાઓ. માનવીય કાંતિ માટે દુનિયામાં જે અનેકવિધ પરિણામો કામ કરી રહ્યાં છે, તેમની સાથે આ રીતે સંપર્ક રહ્યો. દુનિયાના અલગ અલગ પ્રવાહો સાથે સંવેદ્ય આપદોલનનું અનુસંધાન જળવાયું.

૧૯૬૫માં જેઓએ કિલિપાર્શ્વનો લોકસેવા ચાર્ટરને મેમ્બરેસે એવોર્ડ એનાયત થયો. તેમાં એમને “આધુનિક ભારતના લોકાન્માંની રચનાત્મક અભિવ્યક્તિ” માટે બિરદાવવામાં આવ્યા. આ એવોર્ડના સ્વીકાર નિમિત્તે જેઓની મનીષા ગયેલા.

૧૯૬૬માં ગાંધી સતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે સરહદના ગાંધી ખાદ્યાભિયાનને ભારત બોલાવવામાં જેઓએ આગળ પડતો ભાગ ભજવેલો. ત્યારે બાદમાં સંસ્થાન સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે જેઓની જ રહેલા. આ રીતે એ ખુદાઈ ખિસ્મતવાર અને રાષ્ટ્રની પ્રેમની અને સંસ્થાની લાગણી વ્યક્ત કરાઈ. રાજાના ભાગલાને લીધે અહિંસાના આ ઉપાસકને અને એમના સાથીદારોને જે બેઠક સહન કરવું પડ્યું છે, તે માટે પણ ગણની હમદર્દી પ્રગટ થઈ.

બિહારમાં દુકાળ-રાહતનું અચંદ કામ

જ્યપ્રકાશજી દાગ જે અનેક કામો થયાં, તેમાં ૧૯૬૭ના બિહારના દુકાળ વખતે થયેલું રાહતનું કામ પણ ખાસ નોંધવાનું છે. ૧૯૬૭માં જ્યપ્રકાશજી આખા બિહારમાં દુકાળની પરિસ્થિતિ જોઈ થયેલી. તેમણે અમુક જિલ્લામાં તો સ્થિતિ અત્યંત ભીષ્ય હતી. કુલ સાઠ ત્રણ કોટી માણસો દુકાળના વિહરાળ પાંખમાં સપડાયા હતા. જ્યપ્રકાશજી હેઠળ કે ૧૮૭૦ પછી છેલ્લાં સો વર્ષમાં આવા દુકાળ પ્રારંભ પામી નથી.

આ અત્યંતપૂર્વ પરિસ્થિતિને પહેંચી વળવા જ્યપ્રકાશજીના મનપ્રકાશને બિહાર ગિલ્ડ કમિટીની રચના થઈ. એકાદ વરસ જેઓએ જ્યપ્રકાશજી આ જ કામમાં હુલેલા રહ્યા. અનેક ભાષણો, ગદ્યો, મેળો, વ્યવસ્થાન સંપર્કો દ્વારા એમણે રાજ-દુનિયાના લોકોની કુટુંબને ન્યાયી. પરિણામે દુનિયાના પ્રખ્યાત વત્રો. લોકો મોટા એકે જાન્યેએ તેમ જ દેશ-દુનિયાની અનેક સંસ્થાઓએ એકઠા કરી. પ્રત્યક્ષ મદદ કામ કરવા માટે દુનિયાના અનેક સંસ્થાઓએ મળીને મેળો કરી. રાષ્ટ્રીય અમરકા મેળોને પણ દેશ-દુનિયાના સામયિક દુનિયાની દુનિયાના અલગ એકઠા કરી.

કામ થયું. જે ૭૦ લાખ બેલા તેમણી પછી લઘુ “સિંચાઈ યોજનાઓ” કામ ઉપકાળ્યું, જે જેથી દુકાળની પરિસ્થિતિને કામને માટે નિવારનાની કિશ્તમાં કાંઈક આગળ વધાય.

જ્યપ્રકાશજીએ પોતાની આભારની લાગણી વ્યક્ત કરતાં કહ્યું : “ભગવાનની દયા અને એ દયાને કારણે જ દેશ-દુનિયાની સહાય સહાયતાને લીધે આવડું મોડું કામ થઈ ગયું. લોકોએ દિલ પોલીને મદદ કરી. ફરી એક વાર સ્વચ્છ થઈ ગયું કે અનેક વિવિધતાઓ અને વિવાદ છતાં ભારતનો આત્મા એક છે. આ ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય એકતાના દર્શન થયાં અને આ કામને લીધે ગણનો આત્મવિશ્વાસ દઢતર થયો.”

રાહતકામ અંગે વિનોબાનો અભિગમ

આ દિવસોમાં બિહારમાં વિનોબાની વૃક્ષાભિયાન ચાલતી હતી. એમણે પોતાનો મૂળભૂત કાર્ય સાથે દુકાળના આ તાત્કાલિક રાહતકાર્યને સાંકળી લીધું. ગામેગામ એ લોકોને સમજવતા રહ્યા : “આ તો ઈશ્વરનીધા અવસર છે. આ ધર્માવરણને પ્રથમ છે. ૧૯૪૭ માં ગાંધીજીના લાખો રાજ્યોએ ભૂખે મરી ગયા. ત્યારે દેશનો ઠોપલો આપણે અંગે પર ઢોળી દીધો. હવે બધી જવાબદારી આપણા ઉપર છે. આ કોઈ માનવી દુકાળ નથી. પૂરતું ખાન ન આપણું તો લાખો લોકો તમારી ને મારી આંખ સામે ભૂખે મરના દેખાશે. હવે, દુનિયાના જેણે મરવાનું છે તે તો મરે જ છે. ખાનારોએ મરે છે અને ન ખાનારોએ મોટલે મરવાનો. કોઈ ખાસ મવાલ નથી. હું તો મરવા બાબતમાં સાવ “નિષ્કર”, અથવા વધુ ચારો સ્વદ વાપરવો હોય તો “નિશ્ચિત” છું. પણ સવાલ એ છે કે દરેક દરેક નામજી, દરેક દરેક મામળાને સ્વધર્મનું આચરણ કર્યું કે નહીં? દુનિયાની જવાબદારી છે, જેને સારની જવાબદારી છે, રાજ્ય સરકારની જવાબદારી છે, પૂરતું સૌથી વધુ જવાબદારી બે કોઈની હોય, તો તે ગામની છે. કોઈ માનમાં કોઈ જાણ મરી જાય, અને લાકોના લોકો પૂર્વવત ખાતા રહે, તે પોટી વાત છે. માટે આજનો પરિસ્થિતિમાં માન-મન-દાંતિને વિલગ ચાલના અને હુલત ચાલના મળાની જોઈએ. મેં કહેયું કે મામળા એ અસ્તિત્વ મેમ્બર” (અસ્તિત્વ પાછું) છે. પૂરતું આજની પરિસ્થિતિમાં તે “ગીલ્ડ મેમ્બર” (રાહતનું પાછું) વધુ છે. રાહત કામ પૂરતું મામળાના ખાનાની તેને પૂરતું નોંધવાથી જ સારના નાટું થઈ ગયેલ મામળાના વિના તે શક્ય નથી. નહીં તો વગર મોટા વિન વિવિધર થા. કે ને “મામ” પદસંપત્તી

અને બાળસહજ હતી કે તેવે વખતે લાંબું વિચારવા એસવાનું એમતાથી બનતું નહીં. સહજ પ્રેચાથી તેઓ પકકાર ઝીલી લેતા. તેમણે બ્યારે માણસ પ્રત્યેની કુચુષ્ણની બાબત આવે, ત્યારે બીજે ટકો વિચાર આવે તે પહેલાં જ એમની હાર્દિક સહાનુભૂતિ સક્રિય બની જતી. તેઓ ક્યારેક એમણે વિનોબાને કહેલું 'પણ ખતું' કે, તમે જીડાણુમા બેઠીને વિચારો છો, હું ક્યારેક તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ વિચારતો હોઉં છું.

જેંપીંગ-વિનોબા વચ્ચે સામંજસ્ય

આવે થોડો સ્વાભાવભેદ, કાર્યપદ્ધતિભેદ, વલણભેદ જેંપીંગ—વિનોબા વચ્ચે રહેતો. તેમાંથી ક્યારેક ક્યારેક કાંઈક નારાજ, કાંઈક ગેરસમજ, કાંઈક રીસ ને રોપ પણ જીભા થતાં. તેમ છતાં સરવાળે ગ્રામસ્વરાજ આદોલનની સાથેસાથ લોકાતીતિની ઉપાસનાના આ વ્યાપક કામમાં પણ વિનોબા ને જેંપીંગની વચ્ચે સારી પેઠે સામંજસ્ય અને એકમૂલતા રહી હતી. દેશના બહારે છવનમાં જેંપીંગના અવાજની કીમત વિનોબા બહુતા. એટલે એમણે જેંપીંગને ધણીવાર કહેલું કે સર્વ સેવા સંઘ અમુક બાબત વિશે બોલે કે ન બોલે, તમે દેશના જુદા જુદા પ્રશ્નો વિશે તમારા વિચારો જનતા સમક્ષ મૂકતા રહો. એક વાર કોઈએ ફરિયાદ કરી કે અમુક બાબતમાં જેંપીંગને સમજાવવા નહોત્યે. ત્યારે વિનોબા તુરંત બોલ્યા, એમને શું સમજાવવાનું છે? એ વધુ સમજેલા જ છે.

વિનોબા પોતે ગ્રામસ્વરાજ આદોલનના કામમાં એટલા ગળાદૂષ રહેતા કે બધા તાત્કાલિક પ્રશ્નોમાં રસ લેવાનું એમના માટે સંભવ નહોતું. વળી, એમનું વલણ તાત્કાલિક સમસ્યાઓ કરતાં દૂરગામી પાયાની બાબતો પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આપવાનું રહેતું. તેમ છતાં કાશ્મીર, બાંગ્લાદેશ જેવી અલગ મહત્વની સમસ્યાઓમાં એમણે પૂરેપૂરો રસ લીધેલો. કાશ્મીરની બાબતમાં તો પોતે ધણી સક્રિય પણ રહેલા. ત્યાંની પદ્ધતિના ખાસ એ પ્રશ્નના અધ્યયન માટે જ કરેલી. ગ્રેપ આબુદુલ્લાને છોડવાની બાબતમાં પણ લાગતાવળગતાને સમજાવવાની કોશિશ એમણે કરેલી. અને આવે વખતે જેંપીંગ સાથે બરાબર સંપર્કમાં રહેતા. ૧૯૬૨માં મુઘલા સારાલાઈ મારફત કાશ્મીર પ્રશ્ન એમના પોતાના કેટલાક અસિપ્રાય પંડિતજીને પહેંચાડ્યા, તો તેની નકલ જેંપીંગને મોકલીને લખ્યું, 'તમને આ હું એટલા માટે મોકલું છું કે હમણું તમે પંડિતજીને મળવાના હશે, તો ત્યારે આનો ઉલ્લેખ તમે કરી શકો.'

'જી'આ પ્રકારનું શાંતિકાર્ય'

નાગાલેન્ડના પ્રશ્નમાં પણ જેંપીંગ ને કરી રહ્યા હતા તેનું મૂલ્ય વિનોબાને મન ધણું હતું. પણ ક્યારેક આવ્યાં બધાં અન્ય કામોમાં જેંપીંગ અહીં ખૂબી જતા અને તેને લીધે આન્દોલનનાં કામોમાં વિક્ષેપ આવતો, ત્યારે વિનોબા બરીકે અકબાતા પણ. એક વાર આવી કોઈક દીકા એ તેવા સ્વરૂપમાં જેંપીંગના કાને પહોંચી. પોતાના સ્વાભાવ મુજબ જેંપીંગ એકદમ નારાજ થઈ

ગયા, કોહિમાથી તા. ૧૧-૧૧-૬૪ એ એક સાધીને પત્રમાં લખ્યું : 'પહેલાં તો મને થયું કે વિનોબાને યાદ દેવડાનું કે એમણે પોતે મને શું કહ્યું હતું. પણ પછી થયું કે એમને શું કામ નાંહકનું કદ આપવું? છેવટે તો દરેક જણે પોતાનો કુસ પોતે જ ઉઠાડેલા પડતો હોય છે. વિનોબા હાલે અસંમત હોય, પણ મને ને કીક લાગે છે તે હું ઠરતો જ ગીડીશ.'

જે કે વિનોબાના મનમાં નાગમૂમિમાં ને કામ થયું તેનું ભારે ગૌરવ હતું. અને તે એમણે ૧૯૬૫ માં સર્વ સેવા સંઘના અધિવેશનમાં વ્યક્ત પણ કર્યું : 'શાંતિકાર્ય, શાંતિમના-કાર્ય અને મૈત્રી-કાર્ય—આ ત્રણેય પ્રકારનાં કામ કરવાં પડે છે, ત્યારે દુનિયામાં શાંતિ થાય છે. મૈત્રી-કાર્ય લોકજનમાં પ્રવેશ કરીને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ દ્વારા કરવાનું છે. દીર્ઘદૃષ્ટિથી તે કામ થશે. શાંતિસેના સ્થાપી રહે, અશાંતિ ન થાય તેની કેશિશ કરે, અને અશાંતિ થાય તો વચ્ચે પડીને શાંતિની સ્થાપના કરે. શાંતિ-કાર્ય જીવ્યા પ્રકારનું હોય છે. જેનું કે હમણાં આપણા જયપ્રકાશજી દ્વારા નાગમૂમિમાં કામ થઈ રહ્યું છે.'

૧૯૬૭માં પણ એક વાર ભાવસહજ શબ્દોમાં વિનોબા બહારે માં બોલેલા : 'જુશીની વાત છે કે જયપ્રકાશજી નેવા સેવક મળ્યા છે. હું બેઠું છું કે બ્યારે તેઓ વાત કરે છે, ત્યારે સમજવાની કોશિશ કરે છે. હું પણ એમના વિચારોને સમજવાની કોશિશ કરું છું.' એ જુશીની વાત છે કે અમારી વચ્ચે વિચારોના કણો મેળ છે.'

ખેર, આ આખાંયે હોદ્દાં એ કાયકા દરમિયાન જેંપીંગ-વિનોબા વચ્ચે ધણું ઉત્કટ હાર્દિક નાતો રહ્યો. જેંપીંગ બહુ હોડાધામ કરતા ત્યારે વિનોબા એમને વારંવાર અને શરીરની પૂરતી કાળજી લેવા અને વચ્ચે વચ્ચે પૂરતો આરામ કરવા સમજાવતા. એક પત્રમાં વિનોબાએ જેંપીંગને લખ્યું : 'હિંદુસ્તાનના લોકોને આહત છે કે ત્યાં સુધી માનુષ્ય જીવતો હોય, ત્યાં સુધી એની પાસેથી ખૂબ કામ લે છે. એના પર કશી રહેમ નથી કરતા. પછી એના મરી ગયા ગાદ એનાં નામનાં સ્મારક બનાવે છે!'

શબ્દના ભયેત સંજ્ઞા

આ દેશની સેવામાં જેંપીંગએ પોતાની ભત ધમ્મી નાખી. સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ દાયકા સુધી કોઈ પણ બહારે પ્રશ્ન જિલો થયો, તો તેમાં જેંપીંગએ રસ લીધો જ છે. કોઈ પણ બંનના સ્વાર્થ વિના કે કોઈ પણ બંનના પ્રલોભન વિના તથા ખીજ કોઈ દૃષ્ટિએ નહીં, માત્ર લોકાન અને દેશના હિતની જ દૃષ્ટિએ જેંપીંગએ પોતાને બ્યારે ને સાચું લાગ્યું, તે લોકા સમક્ષ મૂકતું છે, તથા જે-તે પ્રશ્ન ઉકેલવા પોતાથી બનતું વધુ જ એ કરી છુટ્યા છે. એમના માટે આ વધુ લોકાતીતિની ઉપાસના થપ હતું. 'આબના પ્રચલિત પદ્ધતિ તેમ જ સત્તાના અને ધારાસભા-સંસદના રાજકારણ સિવાય પણ જનતાના અસહ રાજકારણનું ક્રેડુ વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે, અને તેમાં કેટલું

બધું કામ કરવાનું રહે છે, તે જયપ્રકાશજીના બહિર જીવન પરથી જોઈ શકાય છે.

આપણા એક વારના રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. આંકિરકુસેને ૧૯૬૭ માં જેમ્સ હોનર એક પત્રમાં લખેલું: ‘શાંધીજીએ એક વાર ટાગોરને રાષ્ટ્રના સત્તો કહેલા. મને લાગે છે કે વ્યાજે તમારા માટે ખૂબ એ ભરાબર સાચું પડે તેમ છે.’

જયપ્રકાશજી સ્વતંત્ર ભારતના વિવેકજીહ્વિનો અવાજ બની ગયા, લોકાત્માના બચત રૂઢી બની ગયા, લોકોના ચૂંટાયા વિનાના

સ્વયંસિદ્ધ પ્રતિનિધિ બની ગયા. એમજે પોતે મશ્વરવાળા વશે કહ્યું હતું એવા “ભારતનું રાજકીય અંતઃકરણ” બની ગયા. કદાચ જેમ્સ હોનર એક એવા રાજદ્વારી નેતા હશે કે જેમજે સ્વરાજ્યની લડત દરમ્યાનની પોતાની નીતિક મૂડીમાં સ્વરાજ્યનાં વગરો દરમ્યાન વધારો કર્યો હોય તથા લોકહૃદયમાં પોતાનું સ્થાન દહેતર બનાવ્યું હોય. આને માટે એમનું લાગ-તપોમય જીવન કારણભૂત છે અને લોકનીતિની એમની અનન્ય ઉપાસના કારણ-ભૂત છે.

વાવેલાં બીજને મૂળમાં જઈ જળ-સિંચન

રોજગીરમાં ૧૯૬૯ ના ઓક્ટોબરમાં સર્વોદય સંમેલન મળ્યું, ત્યાં સુધીમાં ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનનો પહેલો તબક્કો પૂરો થઈ ચૂક્યો હતો, બે દાયકા સુધી એકધારા ચાલેલા આ આંદોલન મારફત ગાંધીવિચારનો આર્થિક-સામાજિક ક્ષેત્રે પ્રવેશ કરાવવા માટે એક સમાવવ્યાપી પ્રયોગ ચાલ્યો. સમાજન્યરિવર્તન માટે અહિંસાની નવી પ્રક્રિયા સમાજ સામે આવી. લોકો સ્વચ્છ એક સર્વોદય-દર્શન છતું થતું રહ્યું. સર્વોદયી સમાજરચનાની દિશામાં જવા માટે ભૂદાન-ગ્રામદાન-શાંતિસેના વગેરે નક્કર કાર્યક્રમો પણ ચાલ્યા. પ્રાથમિક ખેડાણતંત્ર અને વ્યાપક વિચાર-પ્રચારનું કામ થયું. ગ્રામસ્વરાજ માટેની કોઈક આછી-પાતળી રૂપરેખા નક્કર સામે આવી. ગાંધીમાર્ગે સમાજના નવનિર્માણ માટે એક શ્રદ્ધા જન્મી.

બે દાયકાની નિષ્પત્તિથી સરવાળે સમાધાન

બે દાયકામાં જેટલું થયું હતું તેથી વિનોબાને સરવાળે સમાધાન હતું. રોજગીર સંમેલનમાં એમણે કહ્યું કે, ‘આટલું વ્યાપક કાર્ય કઈ રીતે થયું એમ વિચારીએ છીએ. તો ઈશ્વરની પ્રેરણા અને આશીર્વાદ વિના એ થયું હોત એવો ભાસ નથી થતો.’

જયપ્રકાશજીએ પણ સંમેલનમાં આવો જ ભાવ વ્યક્ત કર્યો : ‘તે કોઈ થયું છે અને કરવાનો સંકલ્પ થયો છે, તે ભગવાનની પ્રેરણા અને ભગવાનના આશીર્વાદનું પરિણામ છે. આવકું મોટું કામ થયું છે, તે કપતાનીન છે.’

આંદોલનનાં નક્કર પરિણામો વિશે અવારનવાર ચર્ચા થતી, ભારે જેઠાંબી એ વાત તરફ ધ્યાન દોરતા કે ભૂદાન આંદોલનમાં કુલ ૪૨ લાખ એકર જમીન મળી. તેમાંથી ૧૫ લાખ એકર જમીન ભૂમિદીનોને વહેંચી પણ આપાઈ. આ જમીન ઉપર દેશભરમાં ચાર-પાંચ લાખ કુટુંબો મહેનત કરીને પોતાનો રોટલો રળ્યા થયા. અને આટલી જમીન ફમડીનાયે વળતર વિના કે કોરટ કચેરીના આંટાફેરા વિના ગરીબોના હાથમાં આવી. આની સામે હિંસા દ્વારા અથવા ટેન્કશનદ્વારા કાયદા દ્વારા કેટલી જમીન ગરીબોના હાથમાં આવી ? મિહાલમાં ટોચમથાંદાના કાયદા હેઠળ એક એકર જમીન પણ નથી વહેંચાઈ, બધાને ભૂદાન મારફત ત્યાં સાડા ત્રણથી ચાર લાખ એકર જમીન ભૂમિદીનોને મળી છે. મહારાષ્ટ્રમાં સવા લાખ એકર જમીન ટોચમથાંદાની ઉપરની બત્તર કરાઈ, પણ તેમાંથી માત્ર ૨૫ હજાર એકર જ વહેંચી શકાઈ. ત્યારે ત્યા ભૂદાન મારફત એક લાખ છ હજાર એકર જમીન વહેંચી દેવાઈ. સુગંધાતમાં કાપડા દ્વારા માત્ર આઠ હજાર એકર જમીન મળી છે, અને તેમાંથી છએક હજાર જેટલી વહેંચાઈ છે. બધાને ભૂદાન મારફત ગુજરાતમાં ૫૦ હજાર એકર જેટલી જમીન વહેંચાઈ છે. આમ, જમીન-વહેંચણીની ભાગ્યવશતાં કાયદે અને કનલના રસ્તા કરતાં કરણના રસ્તે પરિણામ વધુ જ આવ્યું છે. નસલવાડીમાં આટલી ખૂન-મરફા થઈ, છતાં કોઈના હાથમાં જમીન નથી આવી.

આ બધા બ્યાંકડા રજૂ કરીને જયપ્રકાશજી કહેતા : ‘વાત એમ છે કે બીજની સાધનસંપત્તિ કોઈ ગળગળરીથી છીનવી લે,

ગાંધીમાર્ગે કહ્યું કે નક્કર સ્વતંત્ર કરીને 'જતાવવું' પડશે, તો જ પરિસ્થિતિને પહેંચી વળશે એમ તેઓ કાર્યક્રમને વારે વારે સમજાવતા રહેતા. તેથી જ રાષ્ટ્રગીર સંમેલન બાદ તુરંત વિનોબા અતિનુદાનનો મંત્ર લઈને જિહારમાં આમદાન-પુલિયા કામમાં લાગી બતાના હતા.

પરંતુ તેમ ન થઈ શક્યું. એક વા બીજા કારણસર આમાં એક પછી એક વિરોધ હોવા થતા ગયા. અને આમસ્વાજી આન્દોલનને મળતું રહેતું વિનોબાનું પ્રત્યક્ષ નેતૃત્વ ધીરે ધીરે છૂટતું ગયું. સંમેલોત્સવ આ માટે જ્યપ્રકાશજી પોતે ખૂબ નિમિત્ત બન્યા.

ગાંધી શતાબ્દી નિમિત્તે બાદશાહખાન લાગત આવ્યા હતા. જેઓ જ એમની સન્માન સમિતિના અધ્યક્ષ હતા. આમ તો કાર્યક્રમ એવો હતો કે બાદશાહખાન પોતે રાજગીર આવડે, સર્વોચ્ચ સંમેલનમાં લાગ લેશે અને વિનોબાજીને ખૂબ મળશે. પરંતુ અમદાવાદમાં બીજા કોમી રમખાણો થયાં. તેને લીધે બાદશાહખાને સંમેલનમાં આવવાનું રદ કર્યું અને અમદાવાદ જ નહી ગયા. ત્યાંથી એ નરેગરમાં સેવાગ્રામ બતાના હતા.

વિનોબાજી બાદશાહખાનને મળવા સેવાગ્રામ જવું નોંધે એવો જ્યપ્રકાશજીનો વાહ જ આગ્રહ હતો. વિનોબાજીના દિવસમાં ખૂબ બાદશાહખાન માટે અપાર પ્રેમ ને આદર હતો. અષાઠિ એકે પત્રમાં વિનોબાજી એમને લખેલું કે તમારા પ્રેમે લાગત તરફથી લેવે અન્યાય થયો છે, મિત્રોહ થયો છે, તે માટે હું અત્યંત શરમિદા છું, અને તમારી ક્ષમા માગું છું. રાજગીરમાં ખૂબ એમ કહ્યું કે બાદશાહખાનનું આ વખતે બાતત્તમાં આગમન એટલે ગાંધીજીનું જ પુનરાગમન. પરંતુ જિહારનું કામ છેડીને એકદમ સેવાગ્રામ બતાનો વિનોબાનો વિચાર નહોતો. એવી દોડધામ એમના સ્વભાવમાં નથી. એટલે બે-ત્રણ દિવસ સુધી વિનોબા ના પાડતા રહ્યા. આથી જેઓ કંઈ નારાજ થયા. એમનું મન કેટલીક બાજતમાં બાળક જેવું હતું. કોઈક વસ્તુ એમના દિલ દિમાગને કળવે લઈ લે, તે ત્યારે પછી એમને બીજું કંઈ ન સૂઝે. છેવટે વિનોબાજી સંમેલનમાં બહારે કહ્યું કે, 'મેં એમ નક્કો કર્યું છે કે મારે અહીંથી સેવાગ્રામ જવું. બાદશાહખાનને મળવા માટે ત્યાં જવું બઝરી છે. વળી, આર વરસ પહેલાં લાંથી જ અહીં પુલ્કાનપાત્રા માટે જિહાર આવેલો. આર વરસ અહીં વિતાવ્યાં. તો એક વાર ત્યાં જવું લાલભાઈ છે.'

જેઓ ભારે મંચ ઉપર સલા તરફ પીક કરીને વિનોબાની પુરશની સામે બેઠેલા. વિનોબાની આ બહોરાત સાંભળીને એ એટલા બધા પુશ થઈ ગયા કે બાળકની જેમ તાળી પાડી બોલ્યા ! લેસજી એ દશ્ય લેસજી છે એમને તે ચિરકાળ સુધી યાદ રહેશે.

આવું એક નિમિત્ત બન્યું. અને વિનોબા સેવાગ્રામ ગયા. આ રીતે જિહાર છૂટ્યું, એક તંતુ તૂટી ગયો, ને ફરી કદી સાંધી શકાયો નહીં.

આમ, આમદાનના પુલિકામને આરંભ થયામાં વિરોધ પડ્યો. વરસોના એકધારા કામથી કાર્યકરો ખૂબ થાકેલા હતા. વિનોબા સેવાગ્રામ અને ત્યાંથી પવનારમાં સ્થિર થઈને રહ્યા. ત્યાં રહીને ખડુ જિહારના કામને આગળ ધપાવવાની કોશિશ કરતા રહ્યા. ધીરે ધીરે પુલિકામની શરૂઆત તો થઈ, ખૂબ તેને વ્યાપક અભિમાનનું સ્વરૂપ ન ગળી શક્યું.

નક્ષત્રવાદી ધમકી-પત્ર : એક નવો વળાંક

૧૯૭૦ ના મે મહિનામાં વરસોના થાક ઉતારવા થોડા દિવસ દિમાલકમાં ગાળવાતું જ્યપ્રકાશજીએ નક્કો કર્યું હતું. પહેલાં ગંગોત્રી બંદીને પછી થોડો વખત એક સ્થળે આરામ કરવાના હતા. દીહરીગઢવાલના સર્વોચ્ચ કાર્યકર સુદરલાલ બહુચલ્લાએ બધી વ્યવસ્થા કરેલી, પ્રભાવતીજીની રોગનીશીમાં આ ધાત્રાનું વર્ણન લેવા મળે છે :

(તા. ૨૫/૫) ગંગોત્રી પહોંચ્યાં. મને બહુ જ પ્રસન્નતા થઈ. વરસોની મારી અભિલાષા ખૂબ થઈ.

(તા. ૨૬/૫) જેઓએ કહ્યું કે હવે આ શરીર એકદમ જાગર થઈ ગયું છે. અંદર કંઈ જ નથી. તેથી શરીર ક્યારેય છૂટી જઈ શકે.

(તા. ૨૭/૫) આને અમે જાને ગંગા-સ્નાન માટે ગયાં. ગંગાનું પાણી બરફ જેવું હતું. અમે બંનેએ સંદિરમાં ગંગામાતાની પૂજા કરી. જેઓએ ભારે શ્રદ્ધા અને લક્ષ્મીથી બધી પૂજા અને આરતી કરી. આને સવારે મેં પૂઠ ગાંધીજીની લક્ષ્મી (જે મેં મારી પાસે રાખેલી) ગંગામાં પ્રવાહિત કરી દીધી. તેનાથી મને ભારે શાંતિ અને પુશી થઈ.

આ યાત્રા દરમ્યાન જ જિહારથી સર્વોચ્ચ કાર્યકર નિર્મળા દેગપોરેએ લખેલો તા. ૨૪-૫-૭૦નો એક પત્ર સુદરલાલજીને મળ્યો : 'અહીં જિહારમાં એક નવી ઘટના બની છે. સુદરલાલજીને જિલ્લા સર્વોચ્ચ મંડળના અધ્યક્ષ શ્રી બાગીલાલ અને ગ્રામસ્વારાજ સમિતિના મંત્રી શ્રી ગોપાલ મિથ ઉપર નક્ષત્રવાદીઓની ચિઠ્ઠી આવી છે કે તમે મજૂરોના દુશ્મન છો. તમારી.....તારીખ હલા કરી નાખવામાં આવશે. ૫ અને ૬ જૂનની તારીખ બંનેને દીધી છે. એ જાને પોતાના લેના મજૂરોમાં બહુ લોકપ્રિય છે અને એમને બંનેની ખૂબ અપાવી છે. આજ સુધી આવી ચિઠ્ઠીઓ બતાનેદારો પાસે મળેલી અને ગાળગર નિશ્ચિત તારીખે હલાશે થઈ છે. તમને યોગ્ય લાગે તો જેઓને આની માહિતી આપવું. એમને પૂરો આરામ મળે અને ચિંતા ન થાય, એટલા વાસ્તે મેં એમને લખ્યું નહીં. એમનું સ્વાસ્થ્ય સાઝું ન હોય, તો હમણાં બહુ ન કરશે. પૂઠ બાળાને મેં લખી દીધું છે.'

ફરી પ્રભાવતીજીની રોગનીશી નોંધે છે : આને બ્યારથી સુદરલાલજીએ આ સમાચાર જેઓને આપ્યા, ત્યારથી જેઓ ચિંતિત થઈ ગયા અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે શું કરવું નોંધે. (તા. ૨૮/૫) નાસ્તા વખતે જેઓએ સુદરલાલજીને કહ્યું કે

મને લાગે છે કે મારે જલદી ગિદાર પહેંચવું જોઈએ. તેથી રાત્રીભોજનાં આરામનો બંધો કાર્યક્રમ છૂટ કરી નાખ્યો. આજે જ હરિદ્વાર જઈને ટૂંક પકડી લઈશું. (તા. ૩/૬) મુજબદરપુર સ્થાન પર અમને લેવા આવનારાઓમાં ગોપાલજી મિશ્ર (જેમને ધમધાન્ય મળ્યો હતો) પણ હતા. પરંતુ જેઓએ એમને ન ઝોળખ્યા. અહીં અને પટણમાં બધા લોકો પેલા પતની વાન બન્યા હતા. પરંતુ એ વાતને કોઈએ ઘાટલી ગંભીર નહોતી માની, જેવી જેઓએ માની અને તુરત અહીં પહોંચી ગયા.

જેઓની કુટુંબ ક્ષારેય લાંબું વિચારવા બેસતી નહોતી. દિમાગ ચાલે તે પહેલાં જ એમનું હૃદય સક્રિય થઈ જાયું. માનવ અને માનવસ્નેહે જ એમને મન પરમ મૂલ્ય હતાં. ગોપાલજી મિશ્રને કોઈ ઝોળખતાયે નહોતા હતાં તેવા તરીકેની પોતાની બધાજાદારી સમજીને દોડી ગયા. કેટલાયે વરસે માંડ થોડો સમય શહીને આરામ માટે ગયેલા પણ બધાજાદારીનો સાદ પડતાં વેલ તે છોડીને મોરચે પહોંચી ગયા.

બંગાળમાં નક્ષત્રવાદી પ્રવૃત્તિ આ અસ્સામાં બહુ જોર પકડી ચી હતી. તેઓ કહેતા કે માણે જે ધીનના ચેરમેન છે, તે અમારા પણ ચેરમેન છે. તેઓ પ્રાંધીનાં પુસ્તકો જાળતા, પ્રાંધીના પૂતળાને મુક્તિના પહેંચાડતા. જેડતોનો સમસ્ત બળવો કરાવવા એ મથતા. ગિહારના આમિસ્તારમાં પણ હવે આ આન્દોલન ફેલાવા લાગ્યું હતું. મુજબદરપુર જિલ્લામાં નક્ષત્રવાદીઓ બધા સક્રિય હતા. એમણે સશસ્ત્ર ધોડા પાડી હતી અને કેટલાંક ખૂનો પણ છાંં હતાં. આખા વિસ્તારમાં આતંકનું માતાવરણ પ્રસારેલું હતું. એમના તરફથી સર્વેશ્વ કાર્યકરોને મળેલા તા. ૧૬-૫-૭૦ નો ધમધાન્ય નિષે મુખ્ય હતો :

‘લાલ સલામ, જિન્દગાદ, બાદ બાત યહ હૈ કિ આપ મજદૂર પર અપાયાર કરને કે ફક્ત સ્વરૂપ હમારી પાટી આપ કે એવ’ લેખપાલ સે મિલને કે મજબૂર હૈ. હમ લોગ આપ કે પેસા કા ભૂખા નહીં, ખૂન કા ભૂખા હૈ. ઔર ખૂન કા ભૂખ પેસે કા ખ્યાલ સે બેખતી નહીં. ઈસ કા કારણ હૈ સિકે મજદૂરોં કા દમન ને બેકસૂર હૈ ઔર ઈસ કા નાસતમી સે આપ કાયદા ઊઠાતે હૈ. ઈસ લિએ આપ ૫-૬-૭૦ કે તયાર હો બ્ય. ઈં આપ કે ખૂન સે ખાસ ઈસી દિન છુઝાઉંગા. મજદૂર એકતા કા ઉઠાહરણ પેસ કરુંગા. જનતા કે બીચ અંતરિવેશ કા સમી ઢંગ સે હલ કરને કે વારેમે—નક્ષત્રવાદી પાટી. માણે જિન્દગાદ. મજદૂર એકતા જિન્દગાદ. કંચવાદ. લાલ સલામ.’

‘મારાં હાલકાં મુસહરીમાં પડશે’

તેલંગાણાના સામ્યવાદી આતંકને નિગિરે શુદ્ધન આન્દોલન નો જન્મ થયેલો. એ જ આન્દોલનના આ બીજા તંત્રકે ‘હરી નક્ષત્રવાદી આતંક સામે ખરો હતો. તે વખતે વિનાશીય સામ્યવાદી પકઠાર ઝીલી લીધેલાં. આ વખતે વ્યવસ્થાને પકઠાર ઝીલ્યા. મુજબદરપુર જઈને ત્યાંના સૌથી આતંકવાસ્તુ એવા મુસ્લિમી પ્રખંડમાં કામ કરવાનો નિર્ણય લીધો, તે વિન એમણે કહ્યું : ‘પ્રભાવતી સાથે

વાત કરીને મેં નિર્ણય કરી લીધો કે મુસહરીમાં જઈને બેસવું છે. ત્યારે હું કોઈને પૂછવા ન ગયા. ફિલ ને દિમાગ એકાદર થઈ ગયાં નકામ કાંઈક કરવાની યેચના થઈ. ફિલે ક્યું કે હંમના માંધે એખાસ છે, તેમની પાન દોડી જ. દિમાગે જોરકાર દીડી કરી કે નક્ષત્રવાદી ધમધાન્ય નક અચી છે. વિનેબાહતી શ્રમદાન આગવગવગની રચનાત્મક રીતે આ દિસાના પકઠારને જ અહિંસક ગભાજ-પરિવર્તનને ઝડપી બનાવવામાં કામે લગાડી શકાય, તે બતાવી આપવાનું છે. આવી જોગની ભાવનાથી વિનમ કાર્યક્રમ સાથે હું મુસહરીમાં ગયો. મનસાં નિશ્ચય થઈ ચુક્યો હતો કે હાં તો આ કામ પાર પડે, હાં તો મારાં હાલકાં આ મુસહરીમાં પડશે, અહીંની આટીમાં ભળી રહે.’

‘સલામતીની વ્યવસ્થા ન બધે’

વ્યવસ્થાકરણના આ પગલાંએ દેશમાં કીટ કીટ હલચલ મચાવી. સરકારને પણ એમની સલામતીની ચિન્તા થઈ. તેથી ગિદાર સરકાર એમને માટે સશસ્ત્ર પોલીસ સાથે પૂરી સલામતીની વ્યવસ્થા કરવા માગતી હતી. પરંતુ જેઓએ તેની ના પાડી દીધી. એટલું જ નહીં, એમણે હાલપૂર્વક એમ કહી દીધું કે મારી સલામતીના આ કામમાં હું લગીરે સહકાર નહીં આપું, સલામતી દળના કોઈ પણ સભ્યને હું મારા વાહનમાં બેસવા નહીં દઉં, કે મારા ઉતારમાં રહેવા નહીં દઉં, કે હું બધાં રહેતાં કોઈકે તે બધામાં પ્રવેશવા નહીં દઉં. મને કાંઈ યથે, તો તેની બધાજાદારી સંપૂર્ણપણે મારી જ ગયુંયે, તેની હું સરકારને પાતરી આપું છું.

જેઓનું કહેવું હતું કે સલામતીની આટઆટલી વ્યવસ્થા છતાંયે બ્યારે ગાંધીજી અને કેનેડી જેવાને ન બચાવી શકાય, ત્યારે ખૂન કરવા તપર બનેલા માણસ પાસેથી બીજોનો બચાવ ક્યાં મુશ્કેલી થઈ શકય? એટલે બહારે સલામતીમાં પણ જેઓનું સ્પષ્ટ કહેતા કે અમારી અહિંસામાં પાકી નિષ્ઠા છે. શત્રો ઉપર અમને ભરોસો નથી. અમે બહારના પુલ્કાપુલ્કા બંધુ કામ કરીએ છીએ. કોઈ એમ ન સમજે કે અમે ધમધાન્ય કે ખૂનથી રચના છીએ

પરંતુ દેશનાં છાપાંઓ અને ટેલિયેશન બ્યારે જેઓનાં આ પગલાંને કાંઈક નાટકીય રંગ આપ્યો અને કહેવા માંડ્યું કે જેઓએ નક્ષત્રવાદીઓની ચેલેન્જ સ્વીકારી લીધી છે અથવા તો એમની સામે લડી લેવાની ઝાંડ વાળી છે, ત્યારે જેઓને ન ગમ્યું. એમણે કહ્યું : ‘જવાનીના તોરમાં પણ ચેલેન્જને કેટલી કે રાજકીય વિરોધીઓ સામે લડાઈ બહેરે કરવી, એ મારી ખાસિયત નહોતી. આ મારું કામ નકારાત્મક નથી, હકારાત્મક છે. તે મારે આ કોઈનયે વિરુદ્ધની લડાઈ નથી. મુસહરીમાંના મારા આ કામને હું તો સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય માટેના સંઘર્ષ માનું છું, બીજા જે માનતા હોય તે. સાચી વાત એ છે કે મેં મારું આ કામ પ્રાર્થનાપૂર્વક અને જોડી નમ્રતાના ભાવ સાથે મંધે લીધું છે. કેટલાંક આને ક્રાંતિકારી પગલા નરીકે વર્ણવ્યું છે, તેવું પણ એ કાંઈ નથી. પણ હા, એ સફળ થાય, તો

શાંતિમય રચનાત્મક સામાજિક ક્રાંતિનું એક અદ્યત્ન કદમ થઈ પડે 'ખરું' હું' તો આમસ્વરાજનું કામ કરી જ રહ્યો હોતો. તેને હજી વધુ ગતિશીલ અને અસરકારક બનાવવાની જરૂર જણાઈ. તેથી આ રીતે મુસહરીના કામમાં લાગ્યો છું.'

માર્ગ-મોજાનનું નવું પર્વ

જેઠપીંઠના પગલાનું સૌથી મોટું મહત્ત્વ આ જ હતું. આને લીધે ગ્રામજ્ઞાનના પ્રતિકાસના અભિયાનનો આરંભ થયો, અને આમસ્વરાજ આંદોલનનું બીજું પર્વ શરૂ થયું. આ બીજા પર્વને ધીરે-ધીરે સહુમંદાર માર્ગ-મોજાનનું પર્વ કહેતા. અને આ માટે આંદોલનના ક્રેડ પ્રતિભાશાળી નેતાઓએ હેઠા પાયામાં પ્રસક્ત કામમાં લાગવું પડ્યો. એ વાત પર તેઓ જાણ જ ભાર મૂકતા. એમનું કહેવું હતું કે, 'આવાં આંદોલનોમાં શરૂમાં પ્રદર્શનાત્મક ધાર્મિક પ્રાર્થનિક ધ્યાન-આકર્ષણ માટે જરૂરી છે. હોલ બગાડવાનું ભાવનાત્મક ઉદ્દેશ્યાધન માટે સહાયક બને છે. આપણે અત્યાર સુધી મુખ્યત્વે જપ-મળથી દંકનુનિયાનું ધ્યાન-કર્ષણ આપણા આંદોલન પ્રત્યે કરી શક્યા છીએ. ગમે તેવાં આમદાનો થયાં પણ તેને લીધે 'આમદાન' શબ્દ તો પરિપુટ થઈ ગયો. પરંતુ અત્યાર સુધી તો માટે ભાગે શબ્દસંચાર જ થયો, હવે અર્થ-સંચાર પણ થવો જોઈશે. ભાવનાત્મક ભરતીને રચનાત્મક દિશામાં વાળવી પડશે. આમસ્વરાજનાં મૂળભૂત તત્ત્વોનો લોકમાનસમાં પ્રવેશ કરાવવો પડશે. તે માટે કેવળ જપ-મળ પૂરતું નહીં ધ્યાય, તપ-મળની પણ આવશ્યકતા રહેશે. તે માટે વનવાસમાં જવાની તૈયારી જોઈશે. હાકાંકાં ગાળી નાખવાની તૈયારી જોઈશે, દૈર્ઘ્ય અને સાતત્ય સાથે અજાતવાસમાં રહીને જમતાને ક્રાંતિપથ પર એક એક કાગળ આગળ વધારતા રહેવાની તૈયારી જોઈશે. આ માટે કાયાપોષા કામ નહીં લાગે. આન્દોલનના ક્રેડ કાર્યકરોએ આ માર્ગ-મોજાનના કામમાં લાગવું પડશે.'

જયપ્રકાશજી લગભગ આવા જ માનસ સાથે મુસહરીના કામમાં લાગેલા. આન્દોલનની ક્રેડ શક્તિ આ રીતે પાયાના નવનિર્માણના કામમાં લાગી તે આમસ્વરાજ આન્દોલનના વિકાસની દૃષ્ટિએ એક અદ્યત્ન મહત્ત્વની યત્ના હતી. તકુરોત, આટલા જિયા સ્તરનો કોઈ કાર્યકર હેઠા આમસ્તરની સમસ્યાઓના મોટા-મોટા સંપર્કમાં આવે. તે પછી સમાજવિજ્ઞાનના વિકાસની દૃષ્ટિએ એક મહત્ત્વની ખાગત હતી.

આમસ્તરની વાસ્તવિકતાનો મોઢામોઢ પરિચય

આમ તો અન્ય સંસ્થાઓની જેમ જેઠપીંઠ ગામવાંધી અળગા કે અપરિચિત નહોતા જ. જન્મથી જ ગ્રામજ્ઞો સાથે એમનો સંબંધ રહેલો. સ્વત્ત્વ ગ્રામકાર્યને પણ એમને માટે આ કોઈ પ્રવેશી અવરોધ નહોતો. ગયા નિપ્પલામાં કિસ્મ આન્દોલન વખતે, ભૂદાન આન્દોલન વખતે અને ગ્રામજ્ઞ આન્દોલન વખતે એમણે ગામજ્ઞોમાં કામ કર્યું. હેઠા કો'ડખના મોખાદેરા ગામે પોતાનો આશ્રમ સ્થાપીને પ્રાન ભરતીના સાહસ અનુભૂતિ પણ તેઓ મેળવી ચૂક્યા હતા. અને તેમ જતાં આમસ્તરના કામમાં

આ રીતે એકદમ ખૂંપી જવાનું મહેલી જ વાર બન્યું હતું. આમજ્ઞાનની નરમ વાસ્તવિકતાનો આ રીતે એમને અત્યંત નિકટથી મોઢામોઢ પરિચય થયો.

આ કામ કરતાં જેઠપીંઠને ઘણું કંટ સહન કરવું પડ્યું, અગવડ પણ વેઠવી પડી. એમણે કામી સહકા ખૂંડી. ધૂળધોમાં ગામડામાં એ રખાયા. કાચાં, અવાવરુ મકાનોમાં અને કપારેક તો ખુલ્લામાં વાસો કર્યો. લોકો દારા બધે સ્વાગત જ થયું એમ પણ નહીં. શરૂમાં નક્કસલાઈના લાયથી પણ લોકો સાથે આપવા ઝેટ તૈયાર નહોતા થતા. પરંતુ એ બધું સહન કરીને પણ જેઠપીંઠ આ પાયાના કામમાં લાગ્યા.

હવે પહેલાંની જેમ સભા થઈ, લાપણ થયું અને પછી વાલ્યા બાવ્યા, એવું નહોતું. લાપણો તો થતાં, પણ તેનાથી વિરોધ ગામલોકો સાથે હળવા-મળવાનું થતું, ગામના પ્રશ્નો અંગે વાત-ચીત થતી. ત્યાં ગિહારમાં એક એક પંચાયત હેજ પાંચસાત ગામો હોય છે. સંરેરાશ વસ્તી સાતેક હજાર. જેઠપીંઠ દરેક પંચાયતમાં પંદરનીસ દિવસ ગાળતા. ગામડે ગામડે જતા. ગામમાં બઈનેય ઘરેઘરે પહોંચતા. સૌને મળતા. સાથી કાર્યકરો સાથે પણ ચર્ચાવિચારણા થયા કરતી. અધ્યાસિમાં એક વાર બધા કાર્યકરો ભેગા મળે. લગ્ન-કાર્તિક કરે, મનોરંજન કરે, ગોપી કરે, એવું પણ ગોઠવ્યું હતું. કાર્યકરો સાથેનું જેઠપીંઠનું આ સહજનન પણ ધણું મહત્ત્વનું હતું.

કામનું સ્વરૂપ

મુસહરી એ ગિહારના મુજફ્ફરપુર જિલ્લાનો એક પ્રખંડ છે. તેમાં કુલ ૧૨૧ મહેલ્લી ગામો છે, જે ૧૭ પંચાયતોમાં વહેંચાયેલાં છે. શરૂઆતમાં એક એક પંચાયતમાં કામ ઉપાડતા. કાર્યકરોની સંખ્યા વધતાં એક સાથે બે કે ત્રણ પંચાયતમાં પણ કામ ચાલતું.

ગામેગામ જઈને ગ્રામજ્ઞાનની શરૂતોનો અમલ કરાવવાનો હતો. ગામમાં ગ્રામસભાની સ્થાપના કરવી અને તેનું કામ સ્વનિર્મૂલતિએ ચાલે તેમ ગોઠવવું. આ ઉપરાંત ગામમાં ગાંતિમેનાની સ્થાપના કરવી. અગાઉ ભૂદાનમાં મહેલી જમીન હજી ન વહેંચાઈ હોય. તો વહેંચી દેવી. ધરહાણની જમીન અપાવવી અને તેના પક્ષ અપાવવા. બૂમીડીની મટૂરોના સર્પાલોમાં કોડા લીનરી ધણું કરવું. અન્નાય અને જુલમના કિસ્કાઓ હાથમાં લેવા. ગરીબોના અને ગામલોકોના લાભાર્થે જે કામદારો થયેલા હોય તેનો અમલ ન થયો હોય તો અમલ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ગામમાં ગ્રામસભા રચતી ત્યારે જેઠપીંઠ કહેતા કે ખરું ભેલો જઈએ તો આ જ સાચી લોકસભા છે, જેમાં પ્રચ્છત લોક દેકશન કરે છે, કામ કરે છે. એક પ્રતિતાપન થયેલો. અંદર સખમાં જેઠપીંઠ તે વાંચીને લોકો પાસે પ્રતિતા લેવડાવના. ગ્રામજ્ઞની સાંને ઉપનાત બીજા ૧૧ સંકેરંધા પણ આમસ્તરનો પાસે લેવડાવના. એમનો કોઈ અંદર અદાલતમાં નહીં જતા. અન્નારે હવે તે કેસ અદાલતવાંધી પાછા ખેંચીયું, નાત-વંશ-ધર્મ

આદિના બેદલાવ મિટાવીશું, દાઝ વગેરે વ્યસનોથી દૂર રહીશું, ગામમાં કોઈ બુખ્યું ન રહે, બેકાર ન રહે, ઘરખાર વિનાનું ન રહે, તે માટેની જવાબદારી ગ્રામસભા ઉપાડશે વગેરે.

મુસદ્દરીમાં આ બધાં કામો જેઓનીએ ઉપાડ્યાં હતાં. વળી તેઓ કહેતા કે, 'ગ્રામસભા રચાઈ વર્ષ કે આ બધું આપમેલે થઈ જવાનું નથી. ગ્રામસભાને સારું દેખાડવા પડશે, જરૂર પડે મદદ કરવી પડશે, અને ધીરે ધીરે તેને ગ્રામસ્વરાજની દિશામાં આગળ વધારતા જવી પડશે. પ્રત્યક્ષ અને જેમાં લોકો સીધા ભાગ લઈ રહ્યા હોય એવી લોકશાહી ઊભી કરવાનું આ કામ છે. તેને શોખ રીતે ચલાવવા માટે ખીલું' ઘણું કરવાનું રહેશે. ગ્રામ-સભાની નૈતિક શક્તિ અને કોશલ્ય પણ ખીલવવાં પડશે. ગ્રામ-સભામાં આજ ને આજ આ બધું કરવાની શક્તિ નથી. પણ એ શક્તિ તેનામાં આવે એ હપ્તે તેને તૈયાર કરવી પડશે.'

મુસદ્દરીમાં જેઓને ગામડાંની કેટલીક વચી વાસ્તવિકતાં પણ નિકટથી દર્શન થયાં : 'આ બધાં ગામડાં નૈતિક તેમ જ ભૌતિક દૃષ્ટિએ દબનીય દશામાં સખડે છે. સમુદ્ધવન ભાગીને ભૂંડા થઈ ગયું છે. ગામડે ગામડે દુરોપેનના ઇમાર નભ્યા છે. ટ્રીપરીડી ચીરફરચ થઈ રહ્યું છે, લીભ, દોષુ, વિદુર વગેરે ચૂપ બેસા છે. ગામડાંમાં અનેક અન્યાય ચાલે છે, પણ કોઈ કોઈ બોલતું નથી.'

ધીરજભરી સમજવડ, હૃદયને સ્પર્શવાનો અયાસ

એટલે ગામડાની અત્યારની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ વિશે જેઓના મનમાં કોઈ ભ્રમ નહોતો. એ પરિસ્થિતિને ધરજીવથી પલટાવવાનો પુરુષાર્થ તેઓ કરી રહ્યા હતા. મુસદ્દરીમાં કામ કરનાં જેઓએ જોયું કે ગ્રામસભા સંકલ્પવત્ત પર પોતે સહી નથી કરી એમ કોઈ કહેતું નહોતું, પણ એ પછીનાં કામોમાં, વીસમ ભાગની જમીન કાઢવી વગેરેમાં બહાનાં બનાવતા અને ટાળવાની કોશિશ કરતા. તેમ છતાં ટુંકા સમયના પોતાના અનુભવ એમણે જોયું કે 'આખાં મિત્રભાવના અને સૌની ભલાઈ માટેની ટિકર સાથે ધીરજભરી સમજવડ છોવડે સદા થયા વિના નથી રહેતાં.'

ધીરે ધીરે કેટલાક જુનિવાનો આગળ આવ્યા. એમણે પોતે ગ્રામસભાની શરૂઆતે અમલ કર્યો. અને અન્ય જુનિવાનોને પણ તેમ કરવા બાજુ જમીન બહાર પાડી. કેટલાક જુનિવાનો બીબ-કોને સમજાવવા સવેકલ્પ કર્યો કરવાની સાથે પણ દયા. એમણે જળા નમરોડોને છડું કે ગયપકાગળાબુ આપવાને સાચો રસ્તો દેખાડી રહ્યા છે.

જેઓએ વન્યું કે મોટા મુશ્કેલીને સમુખ બે વાત નોંધ : એક, વન્યને પડેના મર્યાદા ઉકેલ દેવો પડે તે, અને બી, ગામડાંમાંની પ્રવાસી દેવતામાં લોકો પડે તે. એમના અનુભવે અને વિચારોનાં. આમિતનવામાં અન્ય નમરોડોમાંની અનુભવ સ્વીકારીને અનુભવના દલા. એક, જ રીતે મર્યાદા અને

મજૂરો એકબીબ વિશે કૃષિપાદ થયાં કરતા. માલિકો કહેતા કે મજૂરો પૂરું કામ નથી કરતા, અને મજૂરો કહેતા કે અમને પૂરતી રોજી નથી મળતી.

આવા બધા પ્રશ્નોમાં જેઓ અન્યત્ર કુશળતાથી કામ લેતા. માણસના હૃદયને સ્પર્શવાનો એમનો પ્રયત્ન રહેતો. એમના મનમાં હવું કે બને સામસામે બેસે અને એકબીબ સાથે વાત કરે, એમ થતું જોઈએ. આ રીતે મોદામોદ બેસીને એકબીબને સમજવાની કોશિશ કરવાથી જ સમસ્યાઓ ઊઠકળે અને સમાન સ્તરે બેસવાની ભૂમિકા રચાએ, એમ જેઓનું માનવું હતું.

તેથી એ દિશાના એમના પ્રવાસો રહ્યા. અને તેમાં એમને સફળતા પણ મળી. બે મહિનાની સમજવડ બાદ બેગરડ ૧૯૭૦ ના માસિક અને મજૂરને જેઓ આવી રીતે એક સાથે બેસાડી જક્યા. એ વિસ્તારના અગ્રણી જમીનદાર અને ભૂમિહીન મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ સામસામે બેઠા, અને ખુલાસાથી વાતો કરી. પૂરા ચોદ ભૂમિહીનોએ ઊઠીને કશા ભય કે કલવાશ વિના પોતાની વાત રજૂ કરી. માસિકોએ પણ પોતાની વાત કરી. બે બેઠકના અંતે કેટલીક બાબતો વિશે એકમતી સધાઈ, કેટલીક મતભેદની બાબતો ખીલ ગોપ્તી માટે સુલતની રચાઈ. ગોપ્તી બાદ બેઠકે સભામાં વાતચીતનો લેવાલ આપાયો, ગ્રામસભા હેમળ મળેલ વીસમ ભાગની કેટલીક જમીન વહેંચાઈ. સહુના દિલમાં થયું : 'આજે એક મોટું કામ થયું.'

સહજલાલે સુઝવું ગયું

આવી રીતે પાયામાંથી એક નવા સમજવડા તેમ જ નવા માનવ-સંબંધના નવનિર્માણ કામ મુસદ્દરીમાં ઊઠ્યું થઈ રહ્યું હતું. જેઓ આ કામ સાથે પૂરેપૂરા એકત્રિત થઈ ગયા હતા. એમની પાસે કોઈ પ્રશ્નના તૈયાર ઉકેલ નહોતા. જેમ જેમ પ્રશ્નો સામે આવતા ગયા તેમ તેમ તેના વિશે વિચારતા ગયા અને અંતરમાં જેમ સુઝતું ગયું તેમ આગળ વધતા ગયા. અચાઉથી વિચારીને કોઈ નથી થયું, સહજલાલે સુઝવું તે કયું.

એક ગામે જેઓનો પડાવ હતો. ત્યાં હજી વીજળી પહોંચી નહોતી. ગામની નજીક ચકડ સુધી પહોંચી ચૂકી હતી. સરકારી અધિકારીઓને 'થયું' કે આટલી ગરમીમાં જેઓ પંખા વગર શી રીતે રહેશે. એટલે એમણે ૧૬ હમગ વપરાતા અંદાજ સાથે એક ચેબના બનાવી, જેથી જેઓના પડાવ સુધી વીજળી લાવી શકાય. પરંતુ આ વાતની જેઓને જેવી ખબર પડી કે એમને આ કામ એકલમ અટકાવી દીધું. 'આટલા બધા બોલો પંખા વગર શું છે, તો કું' બોલો દિવસ મહી' વી ચકડ ?

ગામવાજા કહેતા બાપા કે આ તે કયા નેતા ! બીબ કોઈ મોટા માનુષ્ય આવે તો એમના બહાને ગામમાં વીજળી ભાવી નથી, પછી ચકડ બની જાય. બપોરે અમને તે : સામેથી વીજળી ગમવાની હતી ને ફક્ત અટકાવી દીધી !

‘નેન્પી’એ ગામલોકોને સમજાવ્યું કે ‘મે’ તો કેવળ મારા પૂરતી ના કંઈ છે, ગામમાં વીજળી પહોંચે તેની ‘મે’ ના કંઈ નથી. જુઓ, સરકારનો એવો નિયમ છે કે ખેતીની સિંચાઈ માટે ઝોજામાં ઝોજો ૩૫ હેક્ટર પાવર નેટ્સો વપરાશ હોય. તો વીજળીની લાઈનને તે ગામ સુધી પહોંચાડાય છે માટે તમાગાંધી મોટા જુમિનારોએ આ માટે તૈયાર થવું જોઈએ. તો તુરત તમારા ગામમાં વીજળી આવે. આ કામમાં હું પણ તમને મદદ કરીશ.

ગસ, આ રીતે પછી બોરિંગ કરાવવાનું, વીજળી પહોંચાડવાનું કામ જીપડવું, સિંચાઈની યોજના બની. નેન્પીએ ગઢારની અમુક સંસ્થાઓને આ કામમાં રસ લેતી કરી. બેન્કોને કહ્યું કે હવે તો બેન્કોનું રાષ્ટ્રીકરણ થયું છે, તો ગ્રામવિકાસના મોટા પ્રમાણમાં ધોરણ કરવા તમારે તૈયાર થવું જોઈએ. આમ, ઘણા ટયુબવેલ થયા, ધણી ગામે વીજળી પહોંચી. લોકો નેન્પીને ઉદ્ઘાટન માટે યોજાવતા.

વિકાસને બદલે કૃષ્ણતાને બદલાવવાનું અર્થશાસ્ત્ર

પરંતુ નેન્પીએ બેન્ક ‘કે’ આ રીતે તો હજી માત્ર મોટા ખેડૂતોને જ કાલ પહોંચે છે. નાના ખેડૂતો પોતાની ટૂંકી જમીનમાં ક્યાંથી ટયુબવેલ કરાવવાના અને પંપ મૂકવાના? બે નાના ખેડૂતોને પણ પાણીની સગવડ મળે તો એમનું ઉત્પાદન વધી શકે. અને સરખામણીમાં એમને તો પહેલી જગ છે.

તેથી નેન્પીએ બેન્કોને, ગિહાર રીલીફ કમિટીને, સરકારી તંત્રને આ પ્રશ્નમાં રસ લેતા ક્યાં. અને પછી પોતાના કાર્યકરો મારફત આની એક મોટી ઝુંબેશ જ ચલાવી. નાના નાના ખેડૂતોની જમીનમાં હેન્ડપંપ બેસાડવાનું મોટું અભિયાન ચાલ્યું. થોડા વેપારીના અંદર હજારેક હેન્ડપંપ બેસાડી દીધા. સરકારી તંત્ર મારફત નેટ્સ કામ થતું, તેનાથી કેટલાય ગણું કામ ઝોજા પડ્યું અને બહુ ઝોજા સમયમાં પાર પડ્યું. આ જોઈને ગિહારના ત્યારના મુખ્ય મંત્રીએ ખેડૂ લારે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું હતું. સિંચાઈ માટેના હેન્ડપંપોની સાથેસાથ હરિજનો અને મજૂરોની વસ્તીઓમાં પણ પંપોના પાણી માટે હેન્ડપંપ મુકાવ્યા. એમાં ‘સે’ક્યાએ કેટલાક સામુદાયિક ટયુબવેલ પંપ, ગર્ભાવ્યા. તેની માલિકી ગ્રામસભાની રહેતી અને તેમાંથી નણકમાં ખેતરોને પાણી મળતું. ધણી ગામોમાં સામુદાયિક ગ્રમથી પંપ કેટલાંક કામે ઉપાલોમાં આવેલાં, ગરીબ-લોકોને તત્કાળ સહાય પહોંચાડવાનું કામ પંપ કેટલીક ગ્રામસભાઓએ ઉપાડેલું.

નેન્પી કહેતા કે વિકાસના કાર્યક્રમો વગર ગામમાંની આજની ગરીબી તાબુદ થવાની નથી. એટલે તે તરફ પંપ એમનું આસર આપતું હતું. વિનેશાહજીએ જગત્પરે વીજળીનોથે ઉપયોગ કરીને ગાંધી પોતાની જરૂરિયાત પૂરતું કાપડ ગામમાં જ તૈયાર કરી લે, એવી વાત કરી હતી. નેન્પીએ પંપ પસંદ પડી હતી. મુસહરીમાં ગામલોકોમાં કાંતાબુની વર્કશોપો ઊભી કરવાનું નેન્પી વિચારતા હતા. ઉપરાંત આજની કાપડની કુલ જરૂરિયાતના ૭૫ થી ૮૦ ટકા નેટ્સ કાપડ ગામમાં જ પેદા થઈ શકે

એવું આયોજન કરવાની એમની નેમ હતી. આથી ગ્રામ-આધારિત ખાદીની યોજનાથી અમુક લોકોને ગામમાં કામ મળે અને ગામની કાપડની જરૂરિયાત પણ ગામમાં પૂરી પડે.

મુસહરીમાંના પોતાના પ્રશ્ન અનુસરને આધારે ત્યારે નેન્પી કહેતા હતા કે, ‘લોકોની તાબુદ કરવાની યાગતમાં હું ગિહારના મુખ્ય મંત્રીને અને હરિજાહજીને પણ કેટલાંક સૂચનો કરવાને છું. વિનોબાજી વારંવાર કહે છે કે ઉદારમાં ઉધારી ન આવે. માણસ ડૂબી રહ્યો હોય, ત્યારે તેને તુરત બચાવવો જોઈએ. તેમાં વાકેફ કોઈ ન આવે. એટલે આને હવે economic of operation rescue—ફગતાને બચાવવાનું અર્થશાસ્ત્ર ‘પંપ’ થવું જોઈએ. આને દેગમા હજારમાંથી ગ્રામ-આરસો કુટુંબો એવાં છે, જે બૂખ્યાં કે અધૂખ્યાં રહે છે. તેને વખતે આપણે માન development economic—વિકાસના અર્થશાસ્ત્ર પ્રાજ્ઞ પડીયું, તે નહીં આવે. એ રીતે તો, પરકોલેશન થવા થતાં સૌથી નીચેના સ્તર સુધી ક્યાં પહોંચાય તેને કાંઈ લારેસા નથી.’

દરિયાવ દિલમાં બધાં માટે કુચ્છા

આ રીતે એક સમગ્ર દષ્ટિ સાથે મુસહરીનું કામ ગોઠવવાની કોશિશ નેન્પી કરી રહ્યા હતા. સાથેસાથ હિંસાથી કદાપિ લોકોની કંતિ નહીં થઈ શકે એ વાત પણ ધૃતી-ધૃતીને નેન્પી સમજાવતા રહેતા. નેન્પીના આપ્યા બાદ મુસહરીમાં આવતું પાનાવરબું ધણું ઘટવા લાગ્યું હતું. તેમ છતાં નેન્પીના ગયા પછી પણ હાં બેન્કુ હવાઓ થઈ. તેમાંથી ન્યાના એક મોટા જમીનદાર બેચુપાણીની હત્યા તો અત્યંત કરપીણ હતી. રાત્રે સશસ્ત્ર ટોળાએ એમના કપ પર હુમલો કરીને એમને પ્રકથા, શાહકારીના લેવું-લેવુંના ગળા કાગળોસર કરમાંથી કાઢીને એમને સાથે મુક્યા, પેટ્રોલ છાંટ્યું અને જીવતા ગાળી મુક્યા. ધરને આગ લગાડી. આ બેચુપાણીને નેન્પી થોડા દિવસ પહેલાં જ મળેલા. ત્યારે એમણે વારો તો-લણી સારી સારી કરી હતી, પણ કામમાં કળે સાથ નહોતો આપ્યો, બદલે ગ્રામદાનના ભળેલા લોકોને કંઈ આપવાનુંથે બંધ કરી દીધેલું.

તેમ છતાં બેચુપાણીની હત્યાથી નેન્પીને લાગે-વ્યથા થઈ. તુરત ઘટનાસ્થળે બંધને બધાંને મળી આપ્યા બહુ દુઃખી દુઃખી થઈ ગયા. રાત્રે પ્રભાતલીટીને કહે કે આજથી હું પગ નહીં દર્શાવડાવું, આ ઘટનાનું સને લાગે દુઃખ છે.

એમના દરિયાવ દિવમાં બધાંને માટે પ્રેમ બં હતા; કુચ્છા જ હતી. જે નક્કલવાડીઓ માર્યા ગયા હતા કે ‘બુધર્મમાં રહેતા હતા કે નેલમાં હતા, એમના પરિવારો પણ બહુ દુઃખી હતા. નેન્પીએ પરિવારોમાં પણ જતા, સાંત્વન આપતા, જનની સહાય કરતા. પ્રભાતલીટી આવ્યા પરિવારોને મદદ પહોંચાડવાની ખાત કોંગળ રાખતાં. એમને અનાજ તેમ જ ખીંટ ચીવરસનું પણ પહોંચાડતા. એક પરિવારની હાલત તો અત્યંત ખરાબ હતી. તે જોઈને પ્રભાતલીટીએ ત્યાં ખાવા માટે અનાજ આપ્યું અને

એની બે છોકરીઓને ભણાવવા માટે મહિલા ચરખા સમિતિમાં પાછળ રાખી.

આમસ્વરાજની દિશામાં નક્કર જગલો

જેઓના કામને પરિણામે મુસલમાની વાતાવરણમાં પરિવર્તન અવશ્ય આવવા લાગ્યું હતું. પહેલાં ત્યાંનાં ગામડાંઓમાં લાલ સલામ, કતલ, ધમ્મી-પત્રો, નક્ષલવાદી ઉધમાત વગેરેની જ વાતો ઘેરઘેર થવા લાગી હતી. અંધારું થયે બહાર નીકળતાં લોકો ડરતાં. ખજુ હવે એ આતંકનું વાતાવરણ દૂર થયું હતું, અને ગામેગામ આમદાન, આમસ્વરાજ અને સર્વોચ્ચની વાતો થવા માડી હતી. લોકોની ચર્ચાને વિષય બદલાઈ ગયો. ગ્રામજે ગ્રામજે આમસલાની સ્થનાથી પણ લોકોમાં નવી ચેતના જાગી ઊઠી.

લગભગ એક વરસના ગ્રાણમાં મુસલમાની પ્રખંડનાં આશરે અંધારું નેટલાં ગામેમાં આમસલાએ સ્થાઈ ગઈ હતી અને નાના મોટા કામો દરતી થઈ હતી. આમદાનના બધા કાળે તૈયાર કરીને આમદાનને સરકારને ચોખે રજિસ્ટર્ડ કરાવવાનું કામ પણ શરૂ થયું હતું. ૧૯૭૨માં બ્રહ્મન જયંતીના દિન ૧૮ એપ્રિલે ચૈત્રભા ગામે એક વિશાળ સભા થઈ. આખા મુસલમાની પ્રખંડમાંથી ગામે ગામથી લોકો સૂત્રો પોકારતાં, ગીતો ગાતા, ઢોલનગારાં, ધબ્બ પતાકા, પોસ્ટર-બેનરો સાથે જગાણા આવ્યા. એક લવ્ય દ્રશ્ય હતું. રતનાત્મક લોકશક્તિનાં લાં દર્શન થતા હતા. એ વિશાળ સભાને સંબોધન કરતાં જયપ્રકાશજીએ ગ્રામજનોને સમજાવ્યો ત્યાંની સાદી લાખમાં આમદાન અને આમસ્વરાજનો મર્મ સમજાવ્યો. વસ્તેમાં પોતે જે કામ કરી શક્યા તેનું સંલેખમાં વિવરણ કર્યું અને ભવિષ્યના પોતાના કામનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

આ જ સભામાં જેઓએ નક્ષલવાદીઓનો ઉલ્લેખ કરીને કહ્યું : 'તેઓ જે ડાકુ અને લૂંટારા ન હોય, અને આ બધું એમણે જે કાંતિના નામે કર્યું હોય, તે કુ' કહેવા માણું છું' કે એમની આવી કાંતિથી જે માનવ બનશે, તે માનવ નહીં, રાક્ષસ હશે. આ પ્રકારના કામથી સગળમાં જે વિકાર પેદા થશે, તેનું પરિણામ વ્યમાનવીય સંસ્કૃતિમાં જ આવી શકે.'

અને પછી આમસ્વરાજના આ કામને તેની વરત સીમાએ પહેલાંવાનો પોતાનો સંકલ્પ જેઓએ સલામાં ફરી દોહરાવ્યો તથા આખા પ્રખંડની આમજનતા સામે બંહેરમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે, 'આવતાં પાંચ વરસની અંદર આ પ્રખંડમાં એક ખજુ માણસ બેઠાર ન રહે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરવી છે, અને તે ખજુ જનતાનો અસિક્કમ બનાવીને. અલગતા, જેઓ હાથથી કામ કાપા માગશે, તેને જ આવી ખાતરી આપી શકાશે. જેઓ માત્ર ટેબલવર્ક કરવા માગતા હશે, તે બધાને આવી ખાતરી નહીં આપી શકાય. આમસલાએ બે બરાબર કામ કરે તો પાંચ વરસની અંદર ગામમાં 'કોઈ બુધ્ધ' નહીં રહે, નાણું નહીં રહે, કામ વગરનું નહીં રહે.'

આ રીતે જેઓ મુસલમાની કામ સાથે પૂરેપૂરાં ચોક્કસપણે થઈ ગયા હતા. તેઓ પાછળ હતા કે બીજા ખજુ આગેવાન દાખરે આ રીતે જ એક એક શ્રેય લાઈને કામમાં લાગી બધ.

હજુ મુસલમાની આવીને જેઓના મદદ કરવા માગતા હતા. એમને પણ જેઓના કહેવા કે તમે પોતાપોતાના દોષમાં આપું જ દામ ઉપાડો. મેં મારા માટે આ એક શ્રેય વર્ષદ કર્યું છે નમ નમે ખજુ તમારું શ્રેય પસંદ કરીને કામે લાગી જાઓ. ગિહારના ખીજા બિલ્લાઓમાં ખજુ આવી જ રીતે કામ લેવડું નેહરે એમ જેઓના કહેવા.

ગિહારના કામ અંગે વિનોબાની છટપટાહટ

પરંતુ બીજે બધે આમદાનનું મુદ્દિશામ ગરાબર ગાંધાવતું નહોતું. તેથી વિનોબાને જારે ચિંતા થતી હતી. ગરબીર થાદ એમની કલ્પના તો અતિ-ગૂંઘાની હતી. આમદાનના તૂકાન અલિ-યાન દરઆન જે પદતિ આપનાવધામાં આવીથી, તે જોતાં આમ કરવું અનિવાર્ય હતું. લોકો પામે જે સંકલ્પ કરાવેલા, તેને અમલ કરાવવા ઝંટ ન બંધે અને પછી મે પાંચ વર્ગ પછા-ચીએ, તે તેનો કોઈ અર્થ નહીં. અને આમદાનની શરતોને અમલ કર્યા પિંના આમસ્વરાજની દિશામાં આગળ ન વધી શકાય. વળી, ગંજાળમાં જેમ જેમ હિંસાનું વાતાવરણ વધતું જતું હતું, તેમ તેમ વિનોબા ગિહારના કામ માટે વધુ ને વધુ તીવ્રતા અનુભવતા રહેતા. તે દિવસોની એમની છટપટાહટ આ શબ્દમાં પ્રગટ થાય છે :

'મારા મનમાં જે વાત આવે છે : એક તો ગિહારમાં કામ પૂરું કરીને ગંજાળ ઉપર અસર પાડીએ, અથવા સીધા ગંજાળમાં જઈને આપણું નસીબ અજમાવીએ.....આપણી ચલુચિ ગિહારમાં છે. ત્યાં સિદ્ધિ નહીં મળી, તે ગંજાળમાં અનાચારનું આક્રમણ ગિહાર પર થશે. એટલે અહીં બેઠાંએકાંથે મારું ધ્યાન ગિહારમાં છે.....નક્ષલવાદીને બધાળ ગિહાર જ આપી શકે. ગિહાર જ બધાની શકશે ગંજાળને અને હિંદુસ્તાનને. ખજુ ગિહારમાં આટલું જે કામ થયું, તે જો કાલે માત્ર કાળજી ઉપરનું સાળિત થાય, તે ખુલ્લો હોઈ જાય ! (ઈશ્વર જ તમને બચાવે !).....ચુલો દરી જશે તો રસોઈ નહીં બને. સાતે રસોયો ગરમ ગરમ ચૂલે જ રસોઈ બનાવી લે છે..... અંધી નહીં પાર કરી ચૂક્યા, એ કીટ છે; પરંતુ બહુ તરી લીધું એવ માનીને બે વરસનું બંધ કરી દેશે, તો આટલી મહેનત પછી મરજીકારમાં જ રૂખી મરશે.'

આસ તો વિનોબા હવે ૭૫ વરસના થઈ ચૂક્યા હતા. તેમ જ સ્વૃષ્ટ કમોર્સથી પોતાની ભતને સંકારતા બંધ સૂક્ષ્મ-અંધશની સાધના એમણે કરે દરી હતી. છતાં ગિહારના અધૂરા પ્રયોગની બજાબદારી એ સતત અનુભવતા. તેથી જેઓએ બધારે મુસલમાની જઈને કામ કરવાનો નિર્ણય કર્યો, ત્યારે વિનોબાએ ખજુ કર્યું કે, 'જયપ્રકાશજી મુસલમાની દોડી ગયા, તો હુણે વિચારી રહો છું' કે જરૂર પડે મારે ખજુ ચૂપ બેસતું નેહરે નહીં, મારે પણ જરૂર જોઈશે. ગંજાળના ઉપદ્રવોને ઉત્તર આપણે ગિહારનો મેરડો આપ્યો હતો. પરંતુ ગિહારમાં જ ગરબદ યદ થાય અને તે વંધે, તો મારાથી ચૂપ બેસી રહેવાય નહીં.'

નેળીંએ વિનોખાને રોક્યા

વિનોખાણ આલું કાંઈક વિચારી રહ્યા છે એની ભણુ ડાકુર-
દાસ ગમે જયપ્રકાશછને કરી. પરંતુ એમણે તુરત બંનેને લખ્યું :
'વિનોખાણના હાથમાં બિહાર આવવાનો વિચાર ભીંગે છે, એ
ઉત્સાહમદ છે. પરંતુ અત્યારે તેમણે અહીં ન આવવું જોઈએ,
એમ મને લાગે છે, બિહારના અમે બધા સાથીઓ અત્યારે સરાણે
ચઢ્યા છીએ. જો બાળા અત્યારે અહીં આવશે, તો એમના તેજમાં
અમારા બધાનું છુટ્ટાપછું (ભોથપાન) હંકાઈ જશે. જો અમારું
લોહું પાણીદાર હશે, તો સરાણે ચઢીને અમે બધા પચુ તેજ
ગનીશુ'. જો અમે બધા કાચા હઈશું, તો બાળાના ઉધાર તેજથી
ક્યાં લાગી કામ ચાલશે ?'

અને વિનોખા બિહાર જતા અટકી ગયા. બિહાર છોડવા
માટે પચુ જયપ્રકાશછ જ નિમિત્ત બનેલા. હવે ફરી બિહાર ન
જવા માટે પચુ એ જ નિમિત્ત ગયા. એક તરેલા તંત્ર ફરી
સાંધી શકશે નહીં. ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનને મળતું વિનોખાણ
પ્રત્યક્ષ નેતૃત્વ ધીરે ધીરે છૂટવું ગયું.

જો કે આ પછીએ એકાદબે વરસ સુધી બિહારનો અધુરો
પ્રયોગ પૂરો કરવા માટેની વિનોખાની તીવ્રતા ચાલુ જ રહી
હતી : 'જયપ્રકાશછએ બનની બાણ લગાવી છે. માણું ધ્યાન
પચુ બિહારમાં જ છે.....મને વારંવાર થાય છે કે તો પછી
હું જ કેમ બિહાર ન ભઈ ? પરંતુ હું મારી ભત્તને ગેકું
હું.....હું જો બિહાર ભઈ, તો જેમણે સહિષ્ણી કરી છે, તેઓ
કનકાર નહીં કરે, એાજમાં એાણું જે કેટલીક જગ્યાએ મેં
એકામ થઈને ખાસ પ્રયત્ન કરેલા, ત્યાંના લોકો તો જરૂર જમીન
આપશે. ના કોઈ નહીં કહી શકે. પરંતુ જયપ્રકાશછ હમણું
મને શેકે છે. અને તે બરાબર જ છે. તેમાંથી કાંઈક તત્ત્વ છે.
વળી, હું પચુ એમ જ ચાલ્યા ભઈ, તો સફળ-અવેશમાં તે બેસતું
નથી. તે પ્રક્રિયા કુંડિત થાય છે.'

નેળીંએ પોતે સરાણે ચઢેલા

નેળીંએ વિનોખાને બિહાર આવવાનું રોક્યા, કેમ કે હવે
એ પોતે સરાણે ચઢ્યા હતા. ગ્રામસ્વરાજના આંદોલનને તેના
ખીન્ન તાલકામાં આગળ વધારવા માટેના પ્રયત્નમાં તેઓ છળભંયી
લાગ્યા હતા. પાયામાંથી નવનિર્માણ કરવાના લાગીર્ય કામ સાદે
નેળીંએ આંતરિત્રાન થઈ ગયા હતા. દેક મૂળમાં અંતરે જગત્સિંચન
કરવાનું આ કામ હતું. અને એ જ તો ગાંધીશીતિ છે.
સમાજને કાચાકચપ કરવાનો કામિયો તેમાં જ પડેલો છે. આવી
રીતે બિલકુલ grass roots માં પહોંચીને-જ્યાં પહોંચીને કામ
કરવાથી કામ કરનારને પચુ આંતરિક ચક્રિત મળે છે, એના
વિચારો અને ચિંતન પર પચુ તેની અસર પડે છે. જયપ્રકાશછ-
ના આ ગાળાના વિચારો અને ચિંતનમાં આલે પ્રભાવ
સ્પષ્ટ બેવા મળે છે, તેમાં એકે નવી તાજગી અને નરવાઈ
પરતાય છે.

કાગળ ગ્રામદાન વિશે કણે બિહારોહ થયો છે. જો કે
નેળીંએ તો દુકાન અભિયાન દરમ્યાન પહેલેથી છટે સુધી તે
કાર્યપદ્ધતિનું લારપૂર્વક સમર્થન જ કર્યું હતું. અને અભિયાન
દરમ્યાન થયેલા કાચા કામનો પ્રસક્ષ અનુભવ મુસહરીમાં થયો
ત્યાર પછીએ એમનો આ અભિપ્રાય કાયમ રહ્યો હતો : 'અત્યાર
સુધી ગ્રામદાનનું જે અદોલન ચાલ્યું, તે ન ચાલ્યું હોત તો મારા
મુસહરી જવાથી સું થાત ? હું તો જોઈ છું કે કાગળ ગ્રામદાનથીયે
એક ભૂમિકા જરૂર પતી છે. આવું સુધી જે કાંઈ થયું છે તેનું
ધણું મહત્ત્વ છે. એક વાતાવરણ બન્યું છે એ બેકાગ કામ નથી
થયું. તેને લીધે ગામેગામનો પ્રવેશ ચાસાન થયો છે.....બિહાર-
નાં ગ્રામદાન બેગલ નથી. એ ગ્રામદાન કેડેરેશન આર્દ ઇન્ટેન્ટ
—લાવનાની અભિચકિત છે, આશમની લેખણ છે.'

સત્યાગ્રહ આગતમાં બિલકુલ વિનોખાને મળતો દરિદ્રકાણ

એવી જ રીતે વિનોખા સત્યાગ્રહ નથી કરતા એવી ફરિયાદ
પચુ વારે લીધે બિહાર કરતી. નેળીંએ હમેશાં વિનોખાના બચાવ
કરતા અને વિનોખાની કાર્યપદ્ધતિનું જ સમર્થન કરતા. મુસહરીના
કામના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી એમની આ પ્રતીતિ વધુ દઢ થઈ હતી.
તે દિવસોમાં સત્યાગ્રહના સંદર્ભમાં એમણે જે કહ્યું છે, તેમાં આમ-
પ્રતીતિનો અનોરો રચુકો સાંભળવા મળે છે : 'એક નવસમાજના
નિર્માણના કામમાં આપણે લોકો લાગ્યા છીએ. આ કામ કરતાં
કરતાં કાંઈ એવી જગ્યાએ પચુ પહોંચીએ, જ્યારે સીધાં પગલિ
ભરવાં પડે. બાકી, હું તો મુસહરીમાંના મારા કામને સત્યાગ્રહ જ
માનું છું. આપણે સત્યાગ્રહ નથી કરતા એટલે આપણી કોઈ
અસર નથી થતી, એ દરિદ્રએ સત્યાગ્રહના મોકા મોઢતા કરવું
એ કાંઈ આંદોલનની રીત મને નથી લાગતી. સત્યાગ્રહ તો આપણે
પરિસ્થિતિમાંથી પેદા થાય છે. આપણે એક કામ કરી રહ્યા હોઈએ,
તેમાં એક એવી પરિસ્થિતિ બિહાર થાય કે આપણને સત્યાગ્રહનો
માર્ગ લેવો પડે. ગાંધીજી કહી મારે સત્યાગ્રહ કરવો છે, સત્યાગ્રહ
કરવો છે, એમ ગોખના-ગોખના મોકા મોખવા નહોતા ગયા. હું
સત્યાગ્રહ ન કરવો જોઈએ એમ નથી કહેવો. વખત આવે કરવોયે
પડે. પરંતુ એ પરિસ્થિતિમાંથી જ પેદા થશે. આપણું પાયાનું
કામ કરતાં કરતાં એવો પ્રસંગ આવશે જ્યારે સત્યાગ્રહિક જ
સત્યાગ્રહની પરિસ્થિતિ જન્મે. હું મુસહરીમાં અંતરે બેઠો ન
હોત, તો આ વાત આટલી ફક્તાપૂર્વક અને વિશ્વાસપૂર્વક ન
કહી શકત. '

અલગત, મુસહરીમાં નેળીંએ ખાસ કરીને નવસવાદીઓને
ફેડેલીને હેડતા કે, 'કોઈ એમ ન સમજે કે આંદોલનના ભાષામાંથી
બધાં તીર નીકળી ચુક્યાં છે, વધરાઈ ચૂક્યાં છે. હજી ખીન્ન
તીર છે. ક્યારે શું થશે એ તો હું નથી જાણતો. અમે લોકોની
સેવા કરીશું. એમને સમજાવીશું, અનેક રીતે પ્રયત્ન કરીશું.
અંતેનોજવ સત્યાગ્રહનું સ્થાપન પચુ છે નર.'

પરંતુ મુસહરીમાં હતા તે દરમ્યાન નેળીંએ સત્યાગ્રહ અને
હજીયે વધુ કોડાણથી ખસવટ કરી હતી : 'હું તો જોઈ છું'

કે ગ્રંથીજીના જીવનમાં અને અર્થિકતાના ખીલ પ્રવર્તકોના જીવનમાં એક spontaneity—સહજતા છે. એવી કોઈ પરિસ્થિતિ ભણી થઈ બધ છે, જે અસહ્ય છે, અને મજબૂર તેઓ સત્યાગ્રહનો માર્ગ લે છે. મને નફલવાદીઓના ધનથી-પરતી ભય થઈ કે તુરત પ્રજા સાથે વાત કરીને મેં નિર્ણય કરી લીધો કે મુશ્કેલીમાં જઈને બેસવું છે. ત્યારે હું કોઈને પૂછવા ન ગયો. આવી સહજતા દેશ સત્યાગ્રહીમાં હોવી જોઈએ. બ્યારે ગરીબ માણસની વૃદ્ધી નૂપડી કોઈ જીમ્મી નાખવું હોય. ત્યારે કાંઈ આવી જ બધ છે. તેમાંથી જ અર્થિકસક પ્રજાજી ઉદભવે છે. પુણ્યપ્રકાશ નથી હોતો, તો અર્થિકસક પ્રજાજી નથી જરાવું. તે પ્રેમમૂલક ને કુલુપમૂલક જ હશે, પણ તેની શરૂઆત પુણ્યપ્રકાશની સ્થિતિમાંથી થશે. ત્યાં આત્મવિસ્તારમાં પ્રત્યક્ષ લોકો વચ્ચે રહીને કામ કરવાનું થાય છે. મોહમોહ વાતગીત ચાલે છે. હું એ ચહેરાઓને જોઉં છું, એમના સકલચરત જોઉં છું. હું નવર માંડું છું, અને મને સામે છે કે હજી એક વધુ મોઝ આપવો જોઈએ. પરંતુ એવીયે સ્થિતિ આવી શકે, બ્યારે હૃદય-પરિવર્તન માટે, બીજું પ્રજાજી ભવંની જરૂર પડે. અને તે એમના જ હિત માટે, ગામના હિત માટે, સમાજના હિત માટે. તેવે વખતે મારી પોતાની બાત ઉપર જ કાટ સહન કરવાનું આવશે. એમનું કાઈ બળવાનું નથી. અને તેમ છતાં એમના ઉપર બચ્ચર થાય, એવી એ કોઈકે પ્રક્રિયા હશે. હવે, આવે વખતે જો કોઈ એમ કહે કે જુઓ, અમે તો ચહેરાઓ જ કહેતા હતા, હવે ૨૦ વર્ષે તમે પણ સત્યાગ્રહની વાત ઉપર આવ્યા કે નહીં, તો એ જરાબર નથી.

આ કોઈ તાર્કિક દલીલવાળું કે શાસ્ત્રીય અર્થ નથી લાગતી, પરંતુ પ્રસક્ત કામમાં પરોવાયેલા એક સભ્ય, સભ્યન સ્થિત અને સંવેદનશીલ દિલની સાક્ષાત્ અનુભૂતિમાંથી જન્મેલી આત્મપ્રતીતિ છે. એવી આત્મપ્રતીતિ સાથે જ આ છબીવટને ઉપસાધાર કરતાં જયપ્રકાશજીએ કહ્યું હતું : ‘બધા સુધી મારો પોતાનો સમાવ છે, હું મને કોઈને શિશ્ય નથી માનતો. ગ્રંથીજીની અને વિનોબાજીનીય બધી વાત હું નથી માનતો. તેમ છતાં આ સત્યાગ્રહની યાત્રામાં મારા દૃષ્ટિકોણ વિનોબાજી સાથે બિલકુલ મળતો છે. આપણે મુળમાં જવું, એવી વિનોબાની દૃષ્ટિ છે. કાળીપાટકા મોડાં નહીયું, તેમાંથી નહીં ગાશે. બ્રૂજા જ પ્રકાર કરવો પડે. એ વિનોબાની પ્રતિભા હતા કે ૧૦૧૩ revolution—નમો દાનિ કાટ એક કાર્યક્રમ એમણે જવાતા સમય પૂરેલા અને આજના પેઢાને તેમાં બેઠા. આ આખીયે પ્રક્રિયા નવાબાદની જ એક પ્રક્રિયા છે, એમ હું માનું છું.’

શાસ્ત્રકથાના : લોકશાહીની આધારશિલા

અને જેઓને જોઈને જોઈને સુન્દરતા કામ સાથે વધુ ને વધુ સ્નેહાદાયક થતા રહ્યા. તેમ જોઈને આ આત્મપ્રતીતિને રજૂ કરી બધું મેં પણ જુદું જાન્યું. એક દિવસ ૧૯૭૦માં નેશનલ સર્વિસ ઓફ ઇન્ડિયાના સર્વિસમેન્ટ બન્નેમાં જોઈને કહ્યું : ‘સત્યાગ્રહ ૧૯૦૬ ને કિંગ્ડમ ઓફ ગોડ. નિર્મિત ૧૯૪૭ સિનેદાની

ભૂમિકા જરાબર સમજ્યા નથી. એ કે આમસ્વરૂપનું અમલીકરણ બેજે નહીં, ત્યાં સુધી કદાચ એમને સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે નહીં. ભૂદાનનું નગદ કામ હતું. જ્યારે દેશ લાખ આસદાનનું કામ ઉધાર છે. લોકોને તેમાં વાતો જ વાતો દેખાય છે. પરંતુ એ પ્રત્યક્ષ લોકશાહીનું કામ છે.’

માર્ચ ૧૯૭૧માં નર્મદીકુશરમાં સર્વેશ્વર કાર્યકરોની એક મીટીંગ થઈ. તેમાં આ જ તંતુ આગળ વધ્યો : ‘તમે જો લોકશાહીમાં માનતા હો અને તેને તેના તર્જનદ અંતિમ મિટું સુધી લઈ જવા માગતા હો, તો આમસ્વરૂપની વાત લોકશાહી માટે માયા-રૂપ છે, એમ તમારે માનવું પડશે. સ્વયં આસનના વિના તેના માટે કોઈ આધારશિલા નથી બનતી. તેથી સૌથી પહેલાં આપણે પાયો મજબૂત કરવો જોઈએ. આ કાર્યક્રમ આજના વિશ્વપ્રવાહોને બહુ જ અનુકૂળ છે એમ માનવું માનવું છે. ‘હમણાં જ એનિક ફ્રેમનું’ નવું પુસ્તક “Revolution of Hope” હું જીવણી રચી હતો. તો તેમાં એનું કે એનું અને આપણા આન્દાસનું ચિંતન બિલકુલ સમાતર ચાલી રહ્યું છે. વ્યક્તિની સ્વાયત્તા ઉપર આપણો એક છે. માણસ પોતાના લેખની સામોલિક-આધિકારીય જાળોમાં સાર્વિકપણે લાગ લેતો થાય એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ. અને આજે આખી દુનિયાના વિચારકોમાં આનું જ વલણ ભેળા થયે છે. માનવીય એટલે જ આપણી વિચારધારાનું મુખ્ય અંગ છે.’

ચિંતનની આ સેર મેં ૧૯૭૧માં નાસિક સર્વેશ્વર સંમેલનમાં આગળ વધી : ‘આપણે જનતાને સમજાવેલી છીએ કે તમારું રોજ તમે ચલાવો, પણ જનતા પોતે તૈયાર નથી! એ તો સામેશી કહે છે કે તમે અમારા માટે ખાવાપીવાની, પહેરવા-ઝોડવાની, શિક્ષણ વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપો એટલે બસ. એનિક ફ્રેમનું પુસ્તક છે, “Fear of Freedom.” માણસ સ્વતંત્ર બનતાંયે કંઈ છે, સ્વતંત્રતાની જવાબદારીથી ભાગે છે. આજે જાણ એક બેજવાબદાર સમજ છે, તેની જગ્યાએ આપણે ‘જવાબદાર સમાજ’ જોશો, કરવા માગીએ છીએ. જવાબદાર પિતા, જવાબદાર મજૂર, જવાબદાર શિક્ષક. આવી રીતે બધા જવાબદાર નહીં બને ત્યાં સુધી શાસનમુક્તિ શક્ય નથી. શાસનની જગ્યાએ અનુશાસન (સ્વાશિસ્ત) આવે, ત્યારે જ જવાબદાર સમાજ બને. આ એક બિલકુલ નવું કામ છે. ક્ષાય નવા જ મીલો પાડવાનો છે. ભાગે કંઈ કામ છે. આમાં આપણે ભલે કાઈ કરવા નીકળ્યા જ નથી. આપણે તો એક ક્રેડું કામ લીધું છે, જેમાં કરવાનું લોકોએ છે. લોકો આ વાત પેટલી સ્વીકારે છે, માનવું રાજ ભલે ચલાવવા કેટલાં તૈયાર થાય છે, માગની લાગણી માટે, માગના દિન માટે કામ કરવા કેટલાં આગ્રહ નાવે છે. એ આખું ભેટવાનું છે.’

‘આ શાસ્ત્રક કામમાં બધા આપણી પુરી પડશે.’

ગ્રંથીજીનાં પાંચ નામસ્વરૂપની વિભાવના સાથે જેઓને ૧૯૭૧માં નેશનલ સર્વિસ ઓફ ઇન્ડિયાના સર્વિસમેન્ટ બન્નેમાં જોઈને કહ્યું : ‘સત્યાગ્રહ ૧૯૦૬ ને કિંગ્ડમ ઓફ ગોડ. નિર્મિત ૧૯૪૭ સિનેદાની

નેતૃત્વ હેઠળ આલેલા અધિકારનથી આ વિભાવનાને પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ઉતારવા માટેની એક ભૂમિકા ભીલી થઈ છે એમ પણ ત્યારે તેણે માન્યતા. એટલે આ માટેના પુરુષાર્થમાં એકાગ્રતાપૂર્વક સાતત્યથી લાગી જવું બેઠેએ એવી હિસાબત એ પોતાના બધા સાથી કાર્યકરોને કર્યા કરતા. એ પોતે કહેતા કે મુસહરીમાં હું આને પરીક્ષામાં બેસા છું, આજ સુધી ને કોઈ કહેતા આવ્યો છું, તેની પરીક્ષા થઈ રહી છે, ‘મુસહરીમાં મેં ને રીતે કામ ઉપાડ્યું’ છે, તેની પાછળ મારી દષ્ટિ સમગ્ર ક્રાંતિની છે. એક પ્રખંડના સ્તરે આજ સ્વારાજની દિશામાં બેઠું થઈ શકે તેટલું કરવાનો મારો પ્રયત્ન છે. અહિંસાના માર્ગે આપણે કેટલા આગ્રહ વધી શકીએ છીએ, તે મુસહરીમાં મારે બેવું છે.’

ખાસ કરીને પોતાના સાથી કાર્યકરોને ઉદ્દેશીને જેઓએ મેલાકામ અધિવેશનમાં કહ્યું : ‘એને નથી લાગતું કે સાંકો પાંજાની માફક સ્પર્ધા તરીકે તલવાર વીંચે રાખવાથી કોઈ કામ થયે. જેમને એવી તક હોય તે કડી જુએ. આપણે જે મૂળસ્ત્રૂત કામ હાથમાં લીધું છે, તે છોડવાનું નથી. આ પાયાનું કામ છે.’

નરસિંહજી ગોપીમાં કરી ઠહું : ‘આખા કામનો સમાજ ઉપર ધમોટ નથી, તેનો કોઈ પ્રભાવ નથી પડી ગયો, એવું એવું ચિંતન મારું તો નથી આવતું. આપણે કેવું મોડું કામ લઈને બેસા છીએ, તેનો આપણને હંમેશાં ખ્યાલ રહેવો બેઠેએ. અસંત અધરું કામ છે. ભારે પુરુષાર્થ માગી લે તેવું કામ છે. પણ સમજ-સોમીને આપણે આ કામમાં લાગ્યા છીએ. હજારે હામ ન થતી હોય, તો આ કામ છોડીને કોઈ બીજા સહેલા કામમાં લાગી જવું બેઠેએ. બાકી તો આ એક એવું નવું ને ભારે કામ છે કે ઇંગ્લેન્ડની પેટ્રોલના વિચાર ક્યાં વિના તેમાં તમારી ભત સંપૂર્ણપણે ખૂંપાવી દીધે જ છૂટેકા છે.’

નાસિક સંમેલનમાં હજારે વધુ તીવ્રતાથી બોલ્યા : ‘મિત્રો ! આપણો જે પ્રભાવ છે તે તમને “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” માં નહીં ભેળા મળે, ચૂંટણીના પરિણામમાં નહીં ભેળા મળે..... આપણાથી આ કામ નહીં થઈ શકે એમ લાગે તો છોડી દઈએ. અને પછી આ દેશમાં અન્યાય, ભેદભાવ વગેરેની તો કોઈ કંઈ નથી. અનેક પ્રશ્નો લઈને દેખાવો ને પ્રતિષ્ઠા ને સત્યાગ્રહ થઈ શકે છે. અને તો પદમજાને વડે તમારી અથથાના નીકળે !મિત્રો ! ખરી વાત એ છે કે આપણા હાથમાં ને કાર્યક્રમ છે. તેના પ્રત્યે આપણે આજ નથી કર્યો. વિનોબાજીને આપણે ધોખા દીધે છે. સરખાઈ અને ઈમાનદારીપૂર્વક એ કાર્યક્રમ પાર પાડવાની પૂરેપૂરી કોશિશ આપણે એક વાર કરી છૂટી બેઠેએ.....આ કેવળ દેખાવો કરવાથી કે જેલમાં જવાથી થઈ બસ એવું કામ નથી. આ તો ધરમળથી સમાજ-પરિવર્તન કરવાનું કામ છે. એ મૂળમાં જઈને જ થઈ શકે.’

સમાજ-વિજ્ઞાનની દષ્ટિ

જયપ્રકાશજી કાયમ એક નોંધક ન્હા હતા. એમની દષ્ટિ હંમેશાં એક સમાજ-વિજ્ઞાનની મઠી હતી. માનવીય સમાજવ્યવસ્થાનું

નિર્માણ કઈ રીતે થઈ શકે તે માટેની એમની યોગ હતી. કોઈ પણ કામ એમને માટે આ યોજના પ્રયોગજપ હતું. એટલે એમનું વૈજ્ઞાનિક ચિંત દરેક કામ કરતાં-કરતાં પોતાના પ્રયોગોનાં તારણો કાઢવા મથતું અને તેના પર જોડાણથી વિચાર કરતું. વળી, આખા સમાજને એ પોતાની આ યોજના સામેલ કરવા માગતા. તેથી પોતાના તારણો અને પોતાનું ચિંતન-મનન એ મમાજ સમક્ષ કાયમ રખા કરતા રહેતા.

મુસહરીનું કામ પણ જેઓને માટે સમાજ-વિજ્ઞાનના આવા એક પ્રયોગ જપ જ હતું. ત્યાં ચાર-પાંચ મહિના કામ કરતાં ને અનુભવ આવ્યો તેનો નિયોઝ નવેમ્બર ૧૯૭૦ માં જેઓએ સમાજ અમક્ષ મૂકી દીધી હતી. ‘ને-નામ આપેલું’—“Face to Face” (આમને-સામને). ઠેક ગામડાના સ્તરે કામ કરતાં વાસ્તવિકતાના જે મોઢામોઢ સાક્ષાત્કાર થયાં, અને તેના આધારે ને ચિંતન ચાલ્યું, તેનો નિયોઝ તેમાં રજૂ કર્યો. આ લાંબા લેખ દેશના કયાં દૈનિકો અને સામયિકોમાં પ્રગટ થયાં. ઇંગ્લેન્ડ, ઇટાલી અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડનાં અમેરિકાનાં કેટલાંક સામયિકોએ પણ તે પ્રસિદ્ધ કર્યો.

કામ આગળ ચાલ્યું. નવા નવા પ્રયોગો થયા, અનુભવો મળ્યા, તારણો નીકળતાં રહ્યાં. એ બધું પણ સમાજ સમક્ષ મૂકી દેવાની ઇચ્છા હતી. મનમાં તેનું માળખું તૈયાર થઈ ચૂક્યું હતું. નામ સુધી અન્યાય રમતું હતું—“Musabari in a Test-Tube” (ટેસ્ટ-ટ્યુબમાં મુસહરી). એપ્રિલ ૧૯૭૧ માં આ વાત કરતા-કરતા જેઓને હાથ બસે ટેસ્ટ-ટ્યુબ જાંબી કરીને ન જતાવતા હોય તેમ આંખ સામે સહેજ જાંબી પણ થયેલી (એ કે પાછળથી જાંબલા દેશના પ્રજામાં પડી જતાં આ કઠી લખી શકાયું નહીં). એ દશ્ય નજર સામેથી ખસતું નથી.

પૂર્ણ એકાગ્રતા અને અખંડ સાતત્યના તાલાવેલી

ખેર, એક વિનાનીની લગનથી જેઓને ત્યારે મુસહરીની પ્રયોગ-શાળામાં ખૂંપી મળેલા. પોતાના પ્રયોગ માટે એમને પૂર્ણ એકાગ્રતાની જરૂર હતી. અખંડ સાતત્યની જરૂર હતી. મુસહરીમાં પ્રવેશતાં જ જૂન મહિનામાં એમણે મુસહરીપુરની સલામ કહી દીધેલું કે, ‘હાલ તુરત શહેરમાં આ મારી આખરી સલા હશે.’ થોડા પૂર્વનિશ્ચિત કાર્યક્રમો માટે એમને જૂન-જુલાઈમાં બે વાર પટણા-દિલ્લી જવું પડ્યું, પણ એમણે બહારે કરી દીધું કે, ‘હવે પછી બહારના કોઈ કાર્યક્રમ હું સ્વીકારવાનો નથી. ઓગસ્ટથી ક્યાંય બહાર નહીં બહાર.’ જુલાઈમાં થોડા દિવસ બહાર જવાનું થયું ત્યારે પણ જનતા નેમ બહારે પગ લખ્યો, ‘જરૂરી કામસર બહાર બહાર છું’. પણ માગ સાથેલો તો તમારી વચ્ચે કામ કરવા રહેશે.

મુસહરીના કામમાં લીન થઈ જવાની તાલાવેલી આમાં રજૂ બેઠે શકાય છે. આ તાલાવેલી જેઓએ ઓગસ્ટમાં પોતાના નજીકના મિત્રો અને સાથીઓને લખેલા પત્રમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી અજાયબ છે : ‘કોઈક દુલાવેલી લાગણી સાથે આ પત્ર

હું તમને લખી રહી છું. બ્યારથી મેં મારી બન અહીં ખૂંચાવી દેવાનું નહીં કહ્યું, બ્યારથી મારા ઉપર અભિનંદનોના વરસાદ વરસ્યો છે. તેમ છતાં મને જાણે એમ લાગતો માર્કિયું છે કે આ બધું માર ઉપરજીવું જ હતું. મેં એવી આશા રાખી હતી કે આ જે કામ મેં ઉપાડ્યું છે તેમાં હું એકાદ થઈ ચક્રું તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં તમે બધા કોઈ જ બાધી નહીં ગણો. પરંતુ તમે પણ મારી એકાદતામાં ખલેલ પાડી રહ્યા છો અને હું મારું આ કામ છોડીને હજી દેશ આખામાં આવીથી તબી દૂરગતો રહું, એવી આશા રાખી રહ્યા છો ! આના ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે બ્યારને મેં આ જે કામ ઉપાડ્યું છે, તેની અગત્યતા ને તીવ્રતા હજી બધાંને મન વસી નથી. હું એટલી ધમ્મા તો બંધાર રાખું કે થોડાક મહિના મને એકલો મૂકી દેવામાં આવે, કે તેથી હું એકલિતે મારા આ કામમાં મારું સમય બાન પડેલી ચક્રું.

આ જ માળામાં પોતાના ચિત્ત જેને જે સિંહને એમણે લખ્યું : 'હમણાં મેં જે સમય અને જગ્યાનું કામ ઉપાડ્યું છે તેને માટે મારે અહીં જ મારો વધમાં વધુ સમય આપવો પડશે. તેથી મને લાગે છે કે પક્ષના નેતાઓ સાથે કાશ્મીર પ્રથમ અંગે વિચારણા કરવા બાદકે ફિલ્મ આપવાનું જે નહીં કહેવું તે રહ કરીને એ ફિલ્મો પચી હું અહીં જ આપું. આજના સંતોગોમાં આ કામ મારા માટે સૌથી વધુ મહત્વનું બની ગયું છે.'

કરી જેને સિંહને ૧૯૭૧ના ફેબ્રુઆરીમાં મુસહરીથી લખેલા પત્રમાં કહ્યું : 'મને ખબર નથી, અમે ફરી ફિલ્મો ક્યાં આવી શકીશું, તે બંધાને હું ચિંતકારું છું. જો કે તમને સહુને મળવાનું તો મને અને પ્રશાને ધણું મન છે.'

'બીહન' બધાં કામોમાંથી મને છોડો !'

જેમ જેમ કામ વધતું ગયું તેમ તેમ જેને પીંબી આ તીવ્રતા વધતી જ ગઈ હતી. એટલે બહારનાં બધાં જ કામોમાંથી એ પોતાની બાનને સંકારી લેવાનું વિચારના હતા. ઘણી સંસ્થાઓમાંથી રાજીનામું આપવા મરિલા. શાંતિસેના મંડળના અધ્યક્ષ પંડેરી પણ કૂટા થઈ બંધાની ધમ્મા દર્શાવી : 'હવે ત્યાંમાંથી મને છોડો. એકાદના પૂર્વકે કામ કરવા માટે આ જરૂરી છે.'

પોતે જે અહિંસાત્મક કાર્યોને માટે હવન સમર્પિત કરેલું તે કાંતિની અધારના માટે પોતાનું મુસહરીનું આ કામ અનિવર્ય છે એવું જેને પીંબીના મનમાં ગરાવર વસી ગયું હતું. એટલે મેં ૧૯૭૧ માં નાસિક સમેલનમાં એમણે કહી દીધું કે, 'આજે હું મુસહરી કોનમાં બંધીને બેઠો છું, તે કામ મારાં અત્યાર પૂર્ણમાં બધાં જ કામો કરતાં વધારે મહત્વનું કામ છે, એમ હું માનું છું.'

પ્રશાનીનીએ આ માળાની પોતાની મેળનીથીનાં એક વચ્ચેએ મોંઘું છે : 'અમરેજ એમ વચ્ચે સાથે મુસહરીના કામ બંધે વાનગીન કરતાં જેને પીંબીએ કહ્યું કે આ માળા જીવનને નવી

વળાંક છે. જો અમને અગત્ય લગળગ રીતે ન થયો, તો બધું જ વચ્ચે બંધો.'

આ ફિલ્મમાં જેને પીંબી અને વિનોબા વચ્ચે સંપૂર્ણ એક વાકયના પ્રવર્તની હતી. મુસહરીના અનુકરણને જેને પીંબીને લેખ 'કેસ કુ કેસ' વાંચીને વિનોબાજીએ લખાવ્યું કે 'તેમનાં એકાદિક વિચાર સાથે હું સંમત છું.' વિનોબા હવે પત્રનારમાં બેસા હતા, મુશ્કમવેશ કરી ચક્રવા હતા. જેને પીંબીએ એમને મિહાર બતાવે કાંકલા હતા, અને પોતે સરળે ચલ્યા હતા. તેથી આંદોલનની બંધાબદરી સ્વાભાવિક રીતે જેને પીંબીના માથે આવતી બતી હતી. ડિસેમ્બર ૧૯૭૦ માં બિહારના કાર્યકરો સાથેની વાતચીતમાં વિનોબાજીએ કહ્યું કે, 'આંત્રી સરકારને મારો મોખિક સંજ્ઞો કહેલો કે બ્રહ્મન કમિટી રચવી ત્રિષ નો અપ્રકાશણની સલાહ પ્રમાણે રચવો. સર્વ મેલા સંબંધી સંમતિ લેવી જોઈએ, પણ સર્વ મેલા સંધ હજી દૂર છે. માટે અવપ્રકાશણ કહે તેમ કરવો.'

હિહનની એકાદતાના

આંદોલન વિશે, સંચાલક વિશે, લોકનીતિ વિશે અવપ્રકાશણનું ચિંતન વિનોબાજીના ચિંતન સાથે કેટલું એકબે હવું તે આપણે આ પહેલાં જોયું. પણ મુખ્ય તો બંધનાં ફિલ્મ એક હતા. બંધે પરસ્પર ઉકેલ પ્રેમ ને અદ્યર અનુભવના. વિનોબાજીને જીવ વરસ પૂર્યાં થયાં તે નિર્મિતે એક ગ્રામસ્વાવર કોષ એકત કરવામાં આવેલો. તેના અધ્યક્ષ તરીકે જેને પીંબી હતા. આ કોષને સમર્પણવિધિ ૧૯૭૦ ની બીજી ઓક્ટોબરે સેવાગ્રામમાં થયો. તે વખતે અદ્યર સમાજમાં વિનોબાજી લાવવિભોર કંઈ બેલ્યા :

'આપણા સહુ વચ્ચે અન્યત સ્નેહ લેવો જોઈએ. ખૂબ કામ હતું, પણ જો સ્નેહ ન મેળવ્યો, તો કશું જ ન મેળવ્યું. આને માટે કોનો હાખવો આપું ?—અવપ્રકાશણને. એકા બેનજી અહિંનાથી એમની સુતિ' હંમેશાં મારી નબર સામે આવે છે. એમનું શરીર થાક્યું હતું. લેહિના આમહથી તેઓ કિમિ-લધની ગોદમાં જવા આરામ માટે ગયા હતા. તેવામાં ખજા આવ્યા કે આપણા બે સાથીઓ ઉપર નક્કલવાદીઓના ધમકીબન આવ્યા છે. આ ખજાર મળનાં જ અવપ્રકાશણ આરામનારામ છોડીને એકલમ શ્રી પ્રથા અને તે વિસ્તારમાં પોતાના બંધની આજી લખાવી.....' આટલું બોલનાં બોલનાં તો વિનોબા દુઝકે સરામ. અખેશી અશુદ્ધારા વહેરા કાણી. માંડ માંડ લાવાવગને કાળમાં ગાખી આગળ ઉમેર્યું—

'.....કોઈ કહે છે કે કાંતિની દિશામાં નવું પગલું લગઈ ગયું છે. કોઈ કહે છે કે ગ્રામજનની નવી રેકનિક હાથ આવી રહી છે. કોઈ કહે છે કે સત્યાગ્રહનું નવું પાસું ખુલી બંધો. આ બધું તો થયે, જો ઈશ્વરે ઇચ્છ્યું તો. પણ એ બધું ગોખ છે. મુખ્ય તો એ જે સ્નેહ છે, તેની દીખા છે. હમણાં મર્યા ફિલ્મથી મારી એવી આદત છે કે વહેલી સુઈ બંધે હું. મંજરાને બગી જઈ છું, અને એકકોકે કલાક બાન

છું' છું.' કરી પાછો બેઠી બઠી છું.' આનમાં બધપ્રકાશજીના દાખલાની વાદ આવતાં મારી આંખોમાંથી આંસુ વહેવા માંડે છે. તો, આપણા સહુમાં આવો સ્નેહ પાંગરવો બેઠેછો.'

વિનોબાજીના આ સ્નેહથી બધપ્રકાશજી ખુબ ગદગદિત થઈ ગયેલા. એમણે કહ્યું 'કે, 'મામાની આંખેથી આંસુ વર્ષા, તેની સાથે આપણા સહુની આત્મશુદ્ધિ થઈ ગઈ.'

આ દિવસોમાં એક વાર એવું બન્યું કે વિનોબા સાથેની મુલાકાતમાં ઝાઝી વાતો ન થઈ. ધોળા વખત બંનેનું મૌન સંતપ્તિ રહ્યું. સાથીદારે પૂછ્યું, 'તમે તો કહેતા હતા ને કે ઘણી વાતો કરવાની છે, કરી તો નહીં.' ત્યારે મલકાતા મેઝિ જેન્ડીએ બવાબ દીધા, 'બોલવાથી જ વાતો થાય છે એવું થોડું છે? નજીક બેસવાથી પણ વાતો થઈ જાય છે.' આમેા નિકટનો હાર્દિક સંબંધ બંને વચ્ચે હોતો.

કરી એક વાર વિનોબાજી અને વિનોબાજીના કામ સાથેનું તાદાત્મ્ય બધપ્રકાશજીના મોઢેથી આ શબ્દોમાં મુખરિત થઈ બહુ : 'જીવન જ અર્પણ કરી દીધું છે, ત્યારે (વિનોબાને) શ્રદ્ધાભક્તિ અર્પણ કરવાની શી વાત? આને સૌથી મહત્વનું કામ ન માનતો હોત, તો જીવન શું કામ આપત?'

આંદાલન સાથેની એકાદમતાના યુલ્લેહ ઉઠાવે.

બધપ્રકાશજીના જીવનદાનનું આ ચરમ બિંદુ હતું. અહિંસાત્મક ક્રાંતિના આ પાયાના કામ સાથે તેમણે કેટલા જોતપોત થઈ ગયેલા, અને આગળની હલચલ માટે કેવા તૈયાર થઈ ગયેલા, તેનું દર્શન આ દિવસો દરમ્યાનના એમના એક વક્તવ્યમાં આપણને થાય છે. એ વ્યક્તવ્ય એક સહજ ધટનામાંથી નીપળ્યું હતું. કલકત્તાના કલાલયનમાં ૧૯૭૦ના નવેમ્બરમાં એક સમારંભ થયો, જેના અધ્યક્ષસ્થાને જેન્ડી હતા. ઘણા ખ્યાતનામ સાહિત્યકારો ને કલાકારો આવેલા. તેમાં જેન્ડીએ વર્તમાન રાજકારણ પાસેથી હવે પોતાને કઠી આજ્ઞા રહી નથી એવી વાત કરેલી તથા કોઈક અધ્યાત્મનો પથ ઉલ્લેખ કરેલો. ત્યારે હિંદીના પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર બલ્લભજીએ કહ્યું કે જેન્ડીએ હું ૩૦ વરસ પહેલાં મળેલો. હવે એ અને હું બંને છુટા થયા. જુઓને, એ નિરાશ છે અને હવે અધ્યાત્મની વાત કરવા લાગ્યા છે. એ છુટાપાનાં લક્ષણ છે, ગમેરે.

ત્યારે તો જેન્ડીએ કોઈ ન બોલ્યા. પણ રાતે એમને બિંધ ન આપી. બલ્લભજીની વાત પર વિચારતા રહ્યા. પોતાની મનસ્થિતિ બિલકુલ એવી નહોતી. એમનાથી ન રહેવાનું. રાતે જ છોડીને એ વક્તવ્ય લખી નાખ્યું. સામાન્ય રીતે જેન્ડીએ લખતાં વાર લાગતી, એક વાર લખીને તેમાં ઘણા સુધારા-વધારા પણ કરતા રહેતા. પરંતુ આ વક્તવ્ય વિશે જેન્ડીએ કહેલું કે. 'એ મનઃસ્થિતિમાં કલમ આપોઆપ ચાલતી ગઈ.' એ વક્તવ્યમાં અત્યંત યુલ્લેહ સ્વરે જેન્ડીએ કહ્યું છે :

'દેશના વર્તમાન રાજકારણ પાસેથી હું કઠી આજ્ઞા રાખી શકતો નથી. તેનો અર્થ એ નથી કે હું નિરાશવાદી છું. તેનો

અર્થ એ છે કે મારા ખ્યાલ પ્રમાણે તેનાથી કશું નીપજવાનું નથી. કશું નીપજશે તો મારા વાતનપદ્ધતિ નીપજશે, વિનાયકપદ્ધતિ નહીં. લોકતંત્રીય વિનાયક બનશે, જરૂર બનશે એવા મને ભરોસો છે.

વર્તમાન રાજકારણ પાસેથી હજારો ને લોકો આજ્ઞા રાખે છે, તેમણે સહાં હાડકાં ચૂસી રહ્યા છે, અને પોતાના જ રક્તનો આસ્વાદ લઈને વખત થઈ રહ્યા છે. આજની રાજનીતિનું પતન થવું જાય છે, હજારો વધારે થશે. આજની રાજનીતિ તૂટી રહી છે, હજારો વધારે તૂટેશે, છિન્ન-ભિન્ન થઈ બશે. ત્યારે તેના કાટમાળ પર, નવા પાયા પર નવી રાજનીતિ જનમશે. એ સાવ ભિન્ન હશે. એ રાજનીતિ નહીં, લોકતંત્રીય હશે. એ ઈમારત ઉપરથી નહીં, નીચેથી ચડશે. દિલ્હીથી નહીં, ગામે-ગામથી, મહાલે-મહાલેથી એનાં ચક્ષુસ્તર ચઢાશે. એને માટે કોઈ એક નવીન પદ્ધતિ પાટિયું ટાંગી દેવાનું પડીત નથી. રાજકારણના રંગબેરંગ પર કોઈ એક નૂતનતમ નેતાનું અવતરણ પણ આ માટે પૂરતું નીવડવાનું નથી. એ લોકતંત્રીય જનશક્તિના ગર્ભમાંથી પેદા થવાની છે. એ લોકતંત્રીયના બીજ આને ભારતની માટીમાં ઘેર તાપમાં ઊંડાં પડેલાં છે. એ બીજ પેદા કર્યાં હતાં ગાંધીએ અને પોતાની પદ્ધતિ દ્વારા વારંવાર ભારતની ધરતીને ખેડીને એ બીજ વાવ્યાં છે વિનોબાએ. હંમરો સેવકોની સેવા એ બીજને પાણી સીંચી રહી છે. આ દેશના સરસ્વતીપુત્રોએ એ બીજનાં ગાણાં ગાયાં હોત તો? પણ ગીત તો ગવાય છે પક્ષલેખનાં અને પુષ્પોનાં. હજી કુંપણે કૂટી ન હોય એવાં બીજનાં ગીત કોણ ગાય?'

'વાત રહી હવે છુટાપાની અને અધ્યાત્મની. આ દેશનું અધ્યાત્મ ઘરડાંની યીજ નથી, જુવાનોની યીજ છે. બ્યારે હિંદીકેશી જીવનના કુરુડેશમાં અપૂર્વ અધ્યાત્મનો પાંચજન્ય શબ્દ કુંડો હતા, ત્યારે એ વૃદ્ધ નહોતા પણ જુવાન હતા. ત્યારે ભારતની ઉત્કૃષ્ટ તુલુષાઈના રચના એ સારથિ હતા. પોતાની પ્રિયાની ગેદમાં નયનવત રાહુલને સુતેલો છોડીને સિદ્ધાર્થ અહિંતીય સંસ્કૃતિક ક્રાંતિના પથ પર ચાલી નીકળ્યા હતા, ત્યારે એ વૃદ્ધ નહીં, જુવાન હતા. અહિંતના અનન્યતમ શોધક શંકરે બ્યારે પોતાની કિંબલ્લખના કરી હતી ત્યારે એ વૃદ્ધ નહોતા, જુવાન હતા. વિવેકાનંદ શિકાગોના મંચ પર બ્યારે વેદાંતા સાર્વભૌમ ધર્મની ઉદ્ધેષણ કરી, ત્યારે એ વૃદ્ધ નહોતા, જુવાન હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગભેદના હાવાનજમાં કૂદીને અધ્યાત્મના આગનેય ચક્રનો ગાંધીએ પ્રયોગ કર્યો, ત્યારે એ વૃદ્ધ નહોતા પણ જુવાન હતા. ના, મિત્રો! અધ્યાત્મ એ કોઈ ઘડપણની પ્રવૃત્તિ નથી, એ તો તુલુષાઈનો બિયામાં બિચો ફૂટકા છે.

'જે સંસ્કૃતિક ક્રાંતિ વિના ભારતનો અને ભારતીયતાનો બચાવ દુષ્કર હાજો છે, તેના સૈનિકો ને સેનાપતિ તુલુજા જ હોઈ શકે. અને એની માનવીય ક્રાંતિ અવશ્ય થશે, વ્યક્તિવ્યક્તિના જીવનમાં ભારતના અધ્યાત્મનો રંગ હાગી જાય એવી ક્રાંતિ

અન્યથા થશે ત્યારે સમાજના હિતમાં વ્યક્તિ પોતાનું હિત જોઈ આવી ક્રાંતિ વિના ન તો અમાનવાદ આવશે, ન તો આશ્વવાદ મરોહિય તો એ ક્રાંતિનું ખીજું નામ જ છે

મુસ્લમીના જયપ્રકાશનું યથાતથ દર્શન આ વખતેમાં થાય છે ગ્રામસ્વરાજ આદેશનના અર્થ પર ત્યારે એ જગજગ પલા છીને બેમા હતા એમની એ કાંતિયાના બે અખડ ચાલી હોત, તો ગ્રામસ્વરાજ આદેશનના ગર્ભમાં રહેલી ધ્વજી સલાવનાઓનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે તથા આદેશન પર ખીજાં મણુ નના નવા પુટ ચડ્યા હોત આગળનું જે બાઈ કામ જીજુ થયું હોત તે આજ સુધીના આદેશનના મદદમાં અને એના આગલા હદમ કરે થયું હોત

૫૨૬ દુભાઈએ પ્રયોગ અધૂરો રહ્યો

૫૨૬ આવું ન બની શકે બાગના દેશની અશૂતપૂર્વ સમસ્યા જીવી થઈ, અને જેબીએ એની ધનાઓના પ્રવાહમાં અવશપણે તાણાતા મના ખગિણામે મુસલમીના ગામમાંની એમની એકાગ્રતા પૂરી માનસ ખડિત થયું, પ્રયોગ અધૂરો રહ્યો

બાગના દેશના પ્રશ્નથી જેબીએ ખૂબ જ રુપ દિત થયેલા તેમ હતા એને લીધે પોતાના મુસલમીના કામને લગીએ આવ્ય આવે અથવા તેમાં કોઈ વિક્ષેપ જીલો થાય એમ તેણે હરગિજ નહોતા ધન્યતા એ પ્રશ્ન નિમિત્ત પણુ અનિવાર્યપણે એમને બાગ જવાનું થતું, તો તેનો એમને ધોગ રજ રહેતો નહોતો કે હુ ત્યાં નથી હોતો, ત્યારે કામ હીનું પડી બન છે અને મુળમાં તો એમની પોતાની એકાગ્રતા પૂર્તી, તે એમને નહોતું મમદુ એકિલ ૧૮૭૧માં જેબીએ મુસલમી હતા, ત્યારે બાગના

દેશના પ્રશ્ન અને એક માટિંગ માટે કલકત્તા આવવાનો ૫૫ એમને અથો જેબીએ ના લગી લીધી મુસલમી છાત્રવાનો એમનો છાંદો નડાવો ૫૨૬ પછી તાર દેસાંન વગેરે કાગ આગ્રહ થયો અને જેબીએને કવરતા જવું પડ્યું, ત્યારે જેબીએ એટલા બધા નારાજ હતા ૫ આ બૈકે બમ, આ કામનું મહત્ત્વ સમજતા જ નથી ૫ સ્ટેશને જરા છપ્પમાં બેમના-મેસતાયે બેલેલા કે કલકત્તાથી બે દિનસની અદર પાછો આવે અહીં અહીં છુ, આપાનુ કામ અડનું ન બેઈએ

૫૨૬ કનડાની એ માટિંગમાં ૫ બાગનાદેશના પ્રશ્ન અને જેબીએની વિદેશવાનાનું ગોચાય વલગતાથી દિ હી જવું પડ્યું અને દિલ્લીથી દુનિાભગના પ્રવાસે ત્યાર બાદ તો બાગના દેશનો પ્રશ્ન વધુ ને વધુ ઉગ્ર અને જટિલ બનતો ગયો તથા જેબીએ પણુ તેમાં વધુ ને વધુ આમેન થતા ગયા એ ધનાઓ જ એની અશૂતપૂર્વ હતી તથા જેબીએ પણુ તેનાથી એટલા બધા આંદોલિત થઈ જીટેલા કે ત્યાર પછી તો તે બનાવોમાં જ એ ખૂં પી ગયા બાગનાદેશનો પ્રશ્ન ૫ થો તે પછી બીજાં હામે આવતા મના પછી એમની બાગી સમર્પણની ધનના બની પાતાની તેમજ પ્રભાવતાઓની ગલિર બીસારી આવી પડી પ્રભાવતાઓનું અવસાન થતું પરિણામે મુસલમીના કામને જેબીએને તત્તુ તૂટ્યો, એ પ્રયોગ અધૂરો રહ્યો બાઈકરો મારફત પછી ત્યાં હામ તો ચાલુ રહ્યું, જેબીએ થોડો વખત દૂર ગલ-ગલ પણુ ધનાં આવતા રહ્યા ૫૨૬ મુખ્ય વિસ્તાની જેબીએનીમાં અમાનવિસ્તાનનો એ અનંત મહત્ત્વનો પ્રયોગ આગળ વધી શકે નહીં નામસ્વરાજ આદેશનો બીજો તળકો આ રીતે લગભગ વણુખડાયેનો રહ્યો

ચંબલના બાગીચોનું આત્મ-સમર્પણ

પહેલી ઓક્ટોબર ૧૯૭૧. પટણાનું જયપ્રકાશનું નિવાસ-સ્થાન. પાંત્રીસેક વરસનો એક જીવે કદાવર જુવાન જેંપીંગ પાસે આવ્યો, ‘માડું’ નામ રાખસિંહ.’

‘હા, શું કામ છે?’

‘ચંબલની ખીણમાં હું જન્મ્યો છું. ત્યાંના કાકુઓ તરફથી તમારા ઉપર સંદેશો લઈને આવ્યો છું.’

‘શું સંદેશો છે?’

‘કાકુ લોકો તમારી પાસે આત્મ-સમર્પણ કરવા માગે છે.’

‘એને માટે તો તમે વિનોબાજી પાસે જાઓ. હું એ કામ હાથમાં ન લઈ શકું.’

‘બાપુજી, મારી વાત તો સાંજો! આ વખતે દસ-બાર નહીં, ત્યાંના બધા જ કાકુઓ આત્મ-સમર્પણ કરી દેશે અને એ વિસ્તારની કાકુ સમસ્યાનો જ અંત આવશે.’

‘જુઓ, મને તમારી વાત ઉપર વિશ્વાસ નથી બેસતો. વળી, હું આજે મારાં હાથ પગનાં કામો પણ એક પછી એક છોડી રહ્યો છું, એટલે હવે મરી કોઈ જવાબદારી લેવાની મારી તેથી નથી. આ માટે તમે વિનોબાજી પાસે જાઓ!’

‘જી. કાકુઓનો એક પ્રતિનિધિ વિનોબાજી પાસે ગયેલો. પણ એમણે તમને ગળવા બતાવ્યું.’

‘પણ હું આ કામ નહીં છોડી શકું.’

‘બાપુજી, આ પણ એક સર્વોચ્ચ જ કામ છે.’

‘એ ભલે, પણ મારાથી નહીં થઈ શકે, જેંપીંગને ધસીને ધનકાર થશે.’

‘બાપુજી, આપના ઉપર જામને પૂરો વિશ્વાસ છે.’

તેવામાં એકાએક એ જુવાન જેંપીંગની સામે આવીને બોલ્યો, ‘બાપુજી, હું પોતે જ માધોસિંહ છું.’

હાલુ વારમાં જે નાટકીય દમે આ બન્યું, તેનાથી જેંપીંગ સ્તબ્ધ બની ગયા. એમના મોઢેથી નીકળી ગયું: ‘તમારા માથે દોઢ લાખનું ઈનામ છે, છતાં મારી પાસે આવવાનું જોખમ તમે શું કામ ઉઠાવ્યું?’

‘બાપુજી, આપના ઉપર અમને લોકોને પૂરો વિશ્વાસ છે, તેથી આવ્યા છું,’ માધોસિંહે કહ્યું.

એકદમ મોટી જવાબદારીનો ભાર પોતાના ઉપર આવી પડ્યો હોય એવું જેંપીંગએ અનુભવ્યું. હવે આનાકાની કરવાનું અશક્ય બની ગયું. અને જેંપીંગએ આ કામ સ્વીકારી લીધું. માધોસિંહે એ જ વખતે જેંપીંગ સામે આત્મ-સમર્પણ કરી લીધું. જેંપીંગએ એને પોતાની પાસે જ રાખ્યો. પ્રભાવનીશ સિવાય બીજા કોઈનેય ખજાર ખાત્ર ન દીધી કે આ સમસિંહ કોણ છે.

માધોસિંહે પાછળથી કહ્યું કે પોતે માને હતા ત્યારથી જેંપીંગના કામમાં એને વિશ્વાસ હતો. એમને જોયેલા, એમનાં પ્રાણે:

સાંભળેલાં, એટલે જ છેવટે એસની પાસે આવ્યો. જેમ્સીને માથાસિંહે બધી વાત કરી : ' છેલ્લાં છ વરસથી હું આને માટે પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છું. 'મેં' પ્રધાનો અને ખીલ ધણા નેતાઓને પત્રો લખ્યા, ખજુ કોઈ તરફથી ચોખ્ખા જવાબ ન મળ્યો. રાજદારી નેતાઓ સાથેના મારા અનુભવ ઉત્સાહબળક નથી. તેથી હું કોઈ એવા માણસની શોધમાં હતો કે જેને રાજકારણ સાથે કશી લેવાદેવા ન હોય અને જેની વાતમાં ભરોસો રાખી શકાય, અને કાકુઓના આત્મસમર્પણના જે પોતાનો સ્વાર્થ ન ભરેતો હોય. '

આ રીતે આ કામ જેમ્સીને હાથમાં લેવું પડ્યું. બાર વરસ પહેલાં ૧૯૬૦માં ચંબલના વીસ-બાવીસ બાગીચોએ વિનોબાજીને બિનશરતી આત્મસમર્પણ કરેલું. પરંતુ જેમ્સીને માથાસિંહે કહ્યું : ' જુઓ, વિનોબા તો સંત છે, હું એક અદનો સેવક છું. આટલો ભાર હું ન ઉઠાવી શકું. એટલે તમારી જે માગણીઓ હોય, અપેક્ષાઓ હોય, તે જણાવો ! '

માથાસિંહે બોલ્યા, ' આત્મસમર્પણ કરનારા બાગીચોને, સળ ગમે તેટલી લાખી થાય, ખજુ ફાર્સી ન દેવાય એટલું જ અમે ઇચ્છીએ છીએ. '

' આ બહુ વાજબી શરત છે. કમ સે કમ હું તો કોઈની ફાર્સીની બચાવદારી ન લઉં શકું, ' જેમ્સી બોલ્યા.

માથાસિંહે આગળ કહ્યું : ' અગાધ લોકમન વગેરે સાથે થયું, તેવું અમારી સાથે ન થાય. કેસો એક જ બગાડે ચલાવવામાં આવે, પોલીસ છ મહિનાની અંદર બધા કેસો રજૂ કરી દે અને અદાલત વકુમાં વકુ ખજુ વરસમાં બધા કેસોનો નિકાલ કરી નાખે. પછી જેલમાં અમારી સાથે સારા વતવે રાખવામાં આવે. જાણાણી ન થાય, હાથકડી ન પહેવાય. આ સુધી અમે જેલમાં ફોઈએ, ત્યાં સુધી અમારાં બાળબચ્ચાંની સંભાળ લેવાય. '

સમાજશાસ્ત્રીય દષ્ટિકોણ

જેમ્સીને આમાં કશું ચેરવાજેમ્સી ન લાગ્યું. આટલી અપેક્ષાઓ પરાણ જ હતી. આ પછી એમણે માથાસિંહે પોતાના સેવાધેરવા આગ્રામાં છુપાવી રાખવાની વ્યવસ્થા કરી. ત્યાં ખજુ એ કાવ્ય છે, તે કોઈ જાણતું નહોતું. ત્યાર બાદ જેમ્સીએ કેન્દ્રના મુખ્યપ્રધાન તથા મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ અને રાજસ્થાનના મુખ્ય મંત્રીઓને પત્રો લખ્યા અને અર્થમાં વાતવિત કરી. બધાં પક્ષ વલ્લભ વિસ્મયકર્ષક અને સહાનુભૂતિભર્યા હતા. એ બધાંએ આ કામમાં સરકારને પૂરો સાથ આપવાનું સંકીર્ણ. '

જેમ્સીને નિષ્કોણ સમાજશાસ્ત્રીય હોય. તેથી એમણે આ આર્મી બાગીચાસમૂહને અભ્યાસ કરવાનું કામ વાગવતીના મધ્યધાન નિરૂપણના એક બાઈને સંપર્ક કર્યું. એમણે ચંબલ પ્રદેશમાં બઈ અભ્યાસ કરતે મોઢાંને તૈયાર કર્યા. તેને નવર સમજાવે અને જેમ્સીને સંજ્ઞા કાઢવી ચોરના જાગ્યા.

ચંબલ ખીજુ શાંતિ મિશનની સ્થાપના કરી. ૧૫ ડિસેમ્બરે જેમ્સીએ બાગી બાઈઓને ઉદ્દેશીને અપીલ બહાર પાડી. તેની ઉભરો નહલ જવાળોને ચંબલ વિસ્તારમાં વહેંચી, પછી બાગી-ઓનો સંપર્ક સાધ્યો. પોલીસ ખજુ આમાં સહકાર આપ્યો. એ વિસ્તારને અધોપિત શાંતિશ્રેય બનાવી દીધું. આ શાંતિશ્રેયમાં બાગીઓને અળવા-ઉળવા, સમજાવવા માટે સગવડ કરી આપી. જેમ્સીની વિનંતીથી ઉત્તર પ્રદેશની સરકારે પ્રખ્યાત બાગી માનસિંહના પુત્ર તહેસિલદારસિંહેને હેથુચારી ૧૯૭૨માં જેલમાંથી છોડી મૂક્યા. એમને જુદા જુદા કેસોમાં બધી મળીને ૨૪૦ વરસની સજા થયેલી ! ૧૭ વરસે એ જેલમાં બહાર આવ્યા. આ તહેસિલદારસિંહે જ ૧૯૬૦માં જેલમાંથી વિનોબાજીને પત્ર લખેલા અને એમની વિનંતીથી જ વિનોબાજી ૧૯૬૦ માં ચંબલ પ્રદેશમાં પધ્ધાના કરેલી. આ ઉપરાંત ૧૯૬૦ માં વિનોબાજીને આત્મસમર્પણ કરનાર અને પછી જેલની સજા ભોગવી સારી વર્તણૂક બદલ વહેલા છૂટનાર પંડિત લોકમન (પ્રખ્યાત બાગી છુકા) ખજુ આ કામમાં લાભ્યા. તહેસિલદારસિંહે અને લોકમન બંને બાગીઓનો સંપર્ક સાધી એમને સમજાવવામાં કામમાં ખૂબ જ ઉપયોગી થયા.

આ રીતે ૩૯૭૨ નાં આર્મીનાં આર્મીનાં મધ્યધાન પ્રદેશના બધા બાગી બાગીઓનો સંપર્ક થઈ ગયો અને તેમણે બધાંએ આત્મસમર્પણની તૈયારી બતાવી. જેમ્સી વડાં પ્રધાન ઇન્દિરાજીને મળ્યા. એમનું વલણ ખજુ ધણું સાડું હતું. સરકારે બહાર નહોતું કહ્યું, પરંતુ જેમ્સીની એ વાત તેણે માન્ય કરી લીધી હતી કે અદાલતમાં આ બાગીઓને જો ફાર્સીની સજા થયે તોયે પાછળથી એમની એ સળ ઉળવી કરી દેવામાં આવશે, અને એમનામાંના કોઈનેય કારી દેવામાં નહીં આવે. બાકી બીજી કોઈ આશાસન આપવામાં આવ્યું નહોતું, કેસ ચાલશે અને જેલની સજા ખજુ ભોગવવી જ પડશે, એમ બાગીઓને સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું હતું. ' એક એકને બન મારા ભવનની બચાવર '

૧૧ એપ્રિલે જેમ્સી આ વિસ્તારમાં પહોંચ્યા. ત્યાં બનરા ગ્રામ નજીક પંચાયત એમના વિશ્વભણમાં એમનો નિવાસ રાખવામાં આવેલો. ત્યાં જ જેમ્સી સાથે બાગીઓની મુલાકાત શરૂ થઈ. પહેલો મળવા બાબતના વિખ્યાત બાગી મોહરસિંહે હોય. તેની ટુકડી સોથી મોટી અને તેના સાથે ઇનામ પાણી સોથી વધારે બે લાખ રૂપિયા હતા. મધ્ય પ્રદેશના મુખ્ય પ્રધાન, પોલીસ અધિકારીઓ વગેરે કોઈને વિદ્યાસ જ નહોતા કે મોહરસિંહે આત્મ સમર્પણ કરે. પરંતુ સોથી પહેલું આત્મ-સમર્પણ તેણે જ કર્યું.

૧૨મીએ ગતે જ મોહરસિંહે જેમ્સીને મળ્યા. જેમ્સીએ એને બહુ પૃષ્ઠ કે તમારી કોઈ મારણી કે શરત લેાય તો નાખાવો. ખજુ મોહરસિંહે એટલું જ કહ્યું કે, ' અમારી નથી કોઈ માગ કે નથી કોઈ શરત. અમે તો આગરું માથું આપને અંગે પરી દીધું છે. આપ ભરો કાંમોએ લટકાયા કે પછી મરણી મો. અમે કોઈ નહીં બોલીએ. '

નેળી બોલ્યા : 'કોઈ પણ વાગી મારી આગળ આત્મ-સમર્પણ કરે અને એને કોંસી થાય એ એવા હું તૈયાર નથી. તમારો એકએકનો જન મારા જનની બરાબર છે. કોઈને પણ કોંસી થશે, તો હું ઉપવાસ કરીને મરીશ.'

નેળી બોલતી ચમત્કારિક અસર થઈ. ગાંધીજીનાં દિલ પીથળા ગયાં, નેળી બોલે મળી આવ્યા બાદ મોહરસિંહ નાચી ઊઠ્યો હતો. એ બધાને કહેતો કરતો કે 'વાયુજીને ઠક દિમા દે દિ હમમે' એ એક એક કી જન ઉન કી જન કે બરાબર દે !'

આવી જ રીતે બીજા એક ગાંધી સરદાર નામુસિંહે પણ નેળી બોલે ગદગદ લાવે કહેલું : 'અત્યાર સુધી પકડવાવાળા અને મરાવી નાખવાવાળા મળ્યા, પણ જવાવવાવાળા તો આપ જ નીકળ્યા, આપે પ્રેમથી બોલાવ્યા અને અમે ચાલ્યા આવ્યા. હવે ભલે અમને કોંસીએ લટકાવવામાં આવે કે પછી જમે તે થાય.'

આમ એક પછી એક ગાંધીજીની ટોળી આવતી ગઈ. એમને એવા લોકોની તો ઠી જમી હતી. મહાત્મા ગાંધી, સંત વિનોબા અને જ્યેષ્ઠકાશ નારાયણની જ્યના પોકારો થાય એટલે કોણ નવા ગાંધી આવ્યા એ એવા ટોળા એકઠા થઈ જતા. ગાંધીજી મકાનના છાપરા ઉપર કે બહાર છત્તામાં બેસા રહેતા, નેધી મોટા માનવમહેસામણ એમને બેઠાં શકે. ગાંધીજી આત્મ-સમર્પણ કરવા આવ્યા છે, એમ સાંભળીને દૂર દુરથી એમનાં સગાંવહાલો પણ મુગ્ધા આવીતાં.

'અમમશા પરિવારમાં તમને સમજેલ ક્યાં છે.'

૧૩.મી એપ્રિલે પારિવારિક સ્નેહ-મિલનનો સમારંભ શાંભવો. બહેર સમારંભ તો બીજો દિવસ હતો. પણ નેળી બોલે મન આ મિલનનું મહત્ત્વ વધારે હતું. છેલ્લી ઘડીએ કહે, 'ગાંધી-વિનોબાના કોણમાં ગોઠવો !' જગતમાં ગાંધી-વિનોબાના કોણ ક્યાંથી કાઢના ? એક સાધી પામેથી ગાંધી શત્રુની વખતે બહાર પડેલ ગાંધી-વિનોબાનાં ચિંત્રની એક એક નકલ મળી. તેને પૂઠા ઉપર ચોંટાડીને મુક્યા.

"આપા કાર દુનકારે રામો, આપા કાર દુનકારે !" ની લગ્ન સાથે રહેલ મિલનનો આરંભ થયો. પ્રથમવાનીએ દરેક વાગીને તિલક કહ્યું. જ્યેષ્ઠકાશ એક એકને ભેટ્યા. બહેનને દરેકને રાખડી બાંધી. નેળી બોલે કહ્યું : 'અમારો એક નાનકડો પરિવાર છે—ઉંચરમાં માનનારા, પ્રેમ અને અહિંસાના માનનારા, ગાંધી અને વિનોબાના માર્ગે ચાલનારા લોકોનો સર્વોચ્ચ પરિવાર. અમે તમને આજે અમારો આ પરિવારમાં સામેલ કર્યા છે. આ પરિવારની લાજ ગામવાની જવાબદારી તમારી છે. એ તમારું કર્તવ્ય છે.'

એક સવાલ બેસા થયો. વાગીજી કહે, બહેન રાખડી બાંધે એટલે એને પેસા તો આપવા જ પડે ને ! હવે, બે આ ચાલુ થાય તો કોઈ સોની નોટ કહે અને કોઈ એકબી. એ સાતું ને દેખાય. તેમાં પ્રતિસ્પર્ધા જગવાનો પણ સંભવ હતો. છેવટે કાય-

કરોએ વાગીજીને સમજાવ્યા કે આપણા પરિવારનાં મુખ્ય માણસ જ્યેષ્ઠકાશમણ. એમણે કહ્યું છે કે હું જ બધા વતી દરેક બહેનને એક એક ચંપિયા આપીશ. આ વાત વાગીજીને ગળે ઉતારનાં આસ્તી વાર લાગી. પણ પછી 'સર્વોચ્ચ પરિવારની રીત ન્યારી !' એમ કહીને માની ગયા.

આ મિલન વખતે મધ્ય મહેસાના ડીંગબાઈબંડનાં ૫૫ની આવી ચડેલાં. એમનેય રાખડી બાંધવામાં લગવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. એકદલ ક્ષણ એ ખમચયાં, પણ પછી પ્રેમથી એમને પણ રાખડીઓ બાંધી.

આત્મ-સમર્પણનો બહેર સમારંભ

૧૪ એપ્રિલે અને ૧૬ એપ્રિલે બહેર સમારંભમાં વાગી-જીઓ આત્મ-સમર્પણ થયું. ગાંધીજીના ચિત્ર આગળ લાખે ગંધાનાં શસ્ત્રો પકડેલાં. સ્તેનનન, મચિનનન, ચોટામેટિક રાઈફલ, ટેલિસ્કોપિક રાઈફલ, કારતુસો, કેટલાંક વિદેશી શસ્ત્રોનો ઢગલો થયો. સાધાસિદ્ધે સૌ વાગીજી વતી સમાજની ક્ષમાચામના કર્યું નિવેદન વાંચી સંભળાવ્યું : 'અમે અમારી જાતને સમાજની સંપા મારે સમર્પિત કરીએ છીએ. બાપા વિનોબાજી અને વાહુ જ્યેષ્ઠકાશજીના આદીવર્તિયા અમે અમારી નવી નિંદરી શરૂ કરી રહ્યા છીએ. અમારી ઘણી બૂલો થઈ છે, જેને માટે અમને દિલથી પસ્તાવો થાય છે. અમારે કારણે એમને-એમને દુઃખ-તકલીફ થઈ છે, તેમની અમે માફી માગીએ છીએ.'

આત્મ-સમર્પણ કરનાર દરેક વાગીને "ગામચણ" અને વિનોબાજીના "ગીતા ગ્રંથનો" ની એક એક નકલ ભેટ આપવામાં આવી. મોહરસિંહ સાવ અભણ માણસ. તેણે જ્યેષ્ઠકાશજીને કહ્યું, 'હું જેવધાંથી બહાર આવીશ, ત્યારે આપની સામે આપે આપણું આ ગમચણ વાંચી બતાવીશ.' કેવી ભાવના !

જ્યેષ્ઠકાશજીએ પોતાના સંબોધનમાં કહ્યું : 'તમારી પાસે માત્ર એટલું જ નિવેદન છે કે જે, માર્ગ આજે તમે સ્વીકાર્યો છે. તેને હવે કઠી છોડવો નહીં. ઘણી ઘણી જાતનાં વિનોબા, તોયે આ માર્ગથી હવે કાગ્યો નહીં. જેલવાસને તમારા નૈતિક તેમજ આંતરિક વિકાસ માટેનો અવસર માનવો અને જેવધાંથી છૂટીને સમાજના સારા સેવક બની રહેજો.'

વાગીજીના આત્મ-સમર્પણની આ ઘટનાની દેશ-નુનિયામાં અખણારોમાં ઘણી પ્રસિદ્ધિ થઈ. ઈંગ્લંડના બીંગ્લીબીંગ્લી અને અમેરિકાના "ટાઈમ" મેગેઝિનના પ્રતિનિધિ પણ બેરમલા હાજર હતા. "ટાઈમ"ના પ્રતિનિધિ કહે, 'એક જમાનામાં અમારા દેશમાં લોકો માનતા કે ગાંધીને અહિંસાનો મસ્તો અવ્યવહાર છે. પણ હવે અમારે ત્યાં પણ લોકોને સમજાવું બધ છે કે અહિંસા સાવ અવ્યવહાર વસ્તુ નથી.'

જ્યેષ્ઠકાશ શાંતિ મિશનની કામગીરી

બધા વાગીજીને જાણ્યાર જેવમાં લઈ જવાયા. કોઈને હાથકડી ન પહેરાવાઈ. એમની સાથેનો વતોલે પણ સાંગે રહ્યો.

કેસ પણ ઝડપથી ચલાવાયા. ફેટલાકને ખુલ્લી જેલમાં પણ રાખવામાં આવ્યા. આત્મસંસ્કર્ષણ પછી પણ ચળવળ ખીણ શાંતિ મિશને પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. બાગીચોના સ્વચ્છ ઉછેલવા, અદાલતોમાં એમને મદદ કરવી, જેલમાં પણ એમના ડિજિટાઇઝેશન સંસ્કારનસિયન કરવું, બાગીચોના પરિવારોની ફેબ્રુઆરી રાખવી, જેલમાંથી છૂટે ત્યારે એના ધુનર્ત્તસવાટની વ્યવસ્થા કરવી, એમને જમીન આપવી, ખીજી કામધંધાની ખત્તી સમવડ કરવી, વગેરે કામો આ મિશન દ્વારા થતા રહ્યાં. શાંતિ મિશનના પ્રયુખ પદની જવાબદારી જયપ્રકાશજીએ જ વહન કરેલી. જેઓના એક સાથી સુખારાવે બેસા વાગે જ આગમ સ્થાપીને ત્યાં યાજુ જમાવ્યું. આ બધા પ્રયત્નને લીધે આત્મસંસ્કર્ષણ કરનારા બાગીચોને સમાજના નાગરિક બનાવવાની દિશામાં ધણું સાડુ કામ થઈ શક્યું છે. એપ્રિલ ૧૯૭૨ માં તેમ જ ત્યાર બાદ આ વિસ્તારમાં કુલ ૬૪૪ બાગીચોએ આત્મસંસ્કર્ષણ કરેલું. ૧૯૮૦ના અંત સુધીમાં આમાંથી ૬૪૦ બાગીચો જેલમાંથી પોતાની સ્વળ ભેગમીને ચૂકત થઈ ચુક્યા છે અને સમાજમાં શાંતિભર્ય જીવન વિતાવતા થયા છે.

એમને જેમને બાગીચોના નજીકનો અનુભવ થયો એમને હાલજા બધા બાગીચોમાં બાળક જેવી નિષ્કપટતા, સરળતા અને પ્રેમ જણાયો. તેમના મોટા ભાગના નિયમિત સ્નાનસંધ્યા, પૂજાપાક વગેરે પણ કરતા. રામાયણ વિશે બધાને પ્રેમઆદર. જેઓએ પોતાના અનુભવ પરથી એક વસ્તુ એ પણ નોંધી કે આ બાગીચોનું માનસ સાધારણ અપરાધીઓનું માનસ હોય છે એવું નથી. તેમાંથી મોટા ભાગના સામાજિક અન્યાયના શિકાર થયા હોય છે. પછી એક વાર હતાશમાં કે રોષમાં કાંઈક કરી મેટા અને બચાવતા મારે એ ચઢી ગયા.

એપ્રિલમાં બાગીચોને જાણિયર જેલમાં લઈ ગયા ત્યાર પછી દુરંત એમની એક ચિઠ્ઠી જયપ્રકાશજી ઉપર આવી તેમાં એમની ભાગીચી એ હતી કે, “અમારા જે દુરંતનો કહેલાય છે,—હવે અમે તો કોઈને દુરંતન માનતા જ નથી, કેમ કે અમે અમારા જીવનનું પરિવર્તન કરી દીધું છે, પરંતુ હજી તેઓ બે અમને દુરંતન માનતા હોય, તો અમારી વિનંતી છે કે તેવા લોકોને અહીં જેલમાં લાવીને અમને મળવા દેવામાં આવે. તેમને અમે પ્રેમથી ભેટી લઈ દુરંતનાવડ ખતમ કરીશું. અમે પહેલાંનું બધું બૂલી જઈશું” અને એમને બધું બૂલી જવા આર્થના કરીશું.”

આ લોકો આનેય પોતાને હાકુ નથી કહેવડાવતા, પણ “બાગી” કહેવડાવે છે. બાગી એટલે કે રાગદોહી. અને ચળવળ પ્રદેશની સામાન્ય જનતા પણ મોટે ભાગે એમને રાગદોહી કહે જુએ છે. સાવંતશાહી સમાજવ્યવસ્થા, દોષપૂર્ણ ભૂમિવ્યવસ્થા, કાદાનારી પોલીસનંત, સમાજમાં થતા રહેતા અન્યેક અન્યાયો વગેરે આ લોકોને બાગી બનાવવા તારે જવાબદાર છે. વળી, આસોનંતરે વગલ જુની આ ક્રમસ્થાનો ઉઠતા ન આવવા

દેવામાં ફેટલાંક સ્થાપિત હિતોને પણ હાથ છે. પોલીસ તંત્ર, સિદ્ધાંતવીન વાચકશાળીઓ, અસોનો જુઓ વેપાર કરનારઓ, દાણચોરો, જંગલના ઈજાગદારો વગેરેને પોતપોતાના સ્વાર્થ ખાતર આ સમસ્યા કાયમ રહે તેમાં રહ છે. એમ જણવડા મળવું કે બાગીઓને હાથિયાર આપનારાઓમાં પોલીસ અને કોર્પના લોકો હતા. આ સમસ્યા બિઠલી નથી, તો એ બધાનો નોંધ કરી ખતમ થઈ નથી !

‘હીરો વહી, વહાઈ જતાંબા છે’

એટલે ૧૯૬૦ માં વિનોબાજી સમક થયેલ આત્મસંસ્કર્ષણ વખતે આ બધાએ જ મળીને જોડાપોલ કરેલા અને એ ધરનાનું મુલ્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. છુદ્ધિજીવિઓ અને વહીવટીતંત્રે પણ તેમાં ભળીને ફેટલાંક અર્થવીન વિવાદ જોવા કરેના, આ વખતે પણ પાછળથી વાતાવરણે ચોટું કસવિત થયું હતું અને આગળનું કામ બરાબર થયે કે જેમ તે વિશે શંકા જોવી થઈ હતી. પરંતુ સફલાએ ધીરે ધીરે બધું થાણે પડ્યું.

ધણી વાર એક અવાજ એવો જોવા કરે છે કે જેઓ વિનોબાજી તેમ જ સર્વેદયવાળાઓએ આ હાકુએને “હીરો” બનાવી દીધા છે, “એમરાઈજ” થયાં છે, અપી વાતો થતી ત્યારે જેઓ રૂપરૂપ શબ્દોમાં કહેતા કે, “હું આનો મિલકુલ ઇનકાર કરું છું. હું એમ કહેવા માશું છું” કે અમે તેમને હીરો નથી બનાવ્યા, લાઈ બનાવ્યા છે, માણસ બનાવ્યા છે. હા, સમર્પણ પછી તેઓ અમારે મન હાકુ નથી રહ્યા. “તમે હાકુ છો, હાકુ છો.” એમ કહેતા રહેવાથી કોઈ વ્યક્તિ સુધરે કે ? માણસ બનશે કે ? એટલે આમાં હીરો બનાવવાનો કોઈ સવાલ જ નથી. અમે તો એમને ગળે લગાડી લાઈ બનાવ્યા છે, માણસ બનાવ્યા છે, અમારા માધી-મરિવારાં એમને સામેલ કર્યાં છે. તેઓ ખોટો રસ્તો ચાલ્યા ગયા હતા. હવે એ રસ્તો છોડીને આવ્યા છે, તો એમને સમાજના મારા નાગરિક બનાવવાની તક આપવી નોંધેએ.

લગુ લોકો વિનોબાને પૂછતા કે શું ખરેખર આ બાગીઓનું હાલપરિવર્તન થયું છે ? ત્યારે વિનોબા જવાબ આપતા : “બિગ્ગી બન્ય અનેક કો, સુધરત થલ લગે ન આપ-ટોપ હોય અનેક જન્મેના, ખજ તેને સુધરતાં અધી પણ ખજ નથી લાગતી.”

આ જ સંદર્ભમાં જયપ્રકાશજી એક સમાજવિજ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ કહેતા : “અપરાધ અને સજા બાળતતા આપાને પ્રથ વિશે જ નવેસરથી વિચારણા થવી નોંધેએ. અપરાધીઓ પ્રત્યે સમાજની કડુશા દ્રુત બને અને તે એમને સજા કરવાને બદલે એમને સુધારવાની દૃષ્ટિએ વિચારે. વળી, એ સામાજિક પરિસ્થિતિઓને વિચાર થયા નોંધેએ, જેને કારણે સામાન્ય માણસ અપરાધી બનાવવાને મજબૂર થાય છે. સમાજવ્યવસ્થા જ એવી છે કે જેને કારણે અચૂક અપરાધો થાય રહે છે. એટલે સમાજની મૂળ સ્થનામાં પરિવર્તન કરવાનું છે. ઉપરાંત, અપરાધીઓ સાથેના આપણા વર્તનમાંથી ધરજીવો પરિવર્તન કરવાની બજર છે. અપરાધીઓ

સાથેના વ્યવહારની આજની પદ્ધતિ તો એવી છે કે જેમાં હબ્બરે નહીં, લાખો અપરાધીઓને સજા કરવામાં આવે છે, સેંકડોને ફાંસી અપાય છે, તેમ છતાં શુનાઓનું પ્રમાણ વધતું જ નથી છે, ધટતું નથી !'

વિનોબાજીએ વાવેલ બીજનાં ફળ

આવી રીતે જ્યપ્રકાશજી આખીયે ઘટના પ્રત્યે સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી નેતા. ઉપરાંત, એમની ભૂમિકા અત્યંત વિનમ્ર હતી. જેની વારે વારે કહેતા કે 'બાર વરસ પહેલાં ૧૯૬૦માં વિનોબાજીએ જે બીજ વાવ્યાં હતાં, તેનાં જ આ ફળ છે.' તે વખતે ૨૦ બાગીચોએ આત્મ-સમર્પણ કરેલું.' આ વખતે હસો નેટલાએ આત્મ-સમર્પણ કર્યું. આ અગાઉની જ ઘટનાનું વિસ્તરેલું હતું એમ જેની માનતા. એમણે કહ્યું કે, 'વાદમીકાના કાળ, પછી વિનોબા આગળનું એ સમર્પણ સ્થાન પામશે. ઉપર-ઉપરથી તો એમ લાગતું હતું કે એ કામ ત્યાં જ અટકી ગયું. પરંતુ વાસ્તવમાં એ ઘટનાનો પ્રભાવ બરાબર પોતાનું કામ કરતા રહ્યો. એમણે એ વખતે જે એક નાનકડું બીજ વાવેલું, તે ત્યારથી લઈને આજ સુધી બાગીચોનાં, જનતાનાં અને હું જૂલ ન કરતા હોઈ તો સરકારમાં કામ કરી રહેલા માણસોનાં દિલમાં પોતાનું કામ કરતું રહ્યું. ત્યારે વિનોબાજીએ થોડા સાદસ સાથે એક પ્રેમનો અંગેશ કર્યો હતો. વીસ બાગીચોના લક્ષ્યનું એમણે પરિવર્તન કરેલું. અને એમ કરીને ભલે ને થોડા જ વખત માટે કેમ ન હોય, તેમ છતાં વિનોબા વ્યવહાર રીતે એ સાબિત કરી શક્યા હતા કે અપરાધોની બાળતમાં કામ કરવાની એક માનવીય અને વધારે સઘન રીત પણ છે.'

વિનોબાની આ વાતને આગળ વધારવામાં પોતે નિમિત્ત માત્ર બન્યા એમ જ જેની માનતા. આ કામનું ક્ષેત્ર પણ તેઓ બીજાને જ આપતા રહ્યા. અને તેમ છતાં એ વિશેષ નાના માણસો તરફથી ઠીક ઠીક ઊઠાપોઠ થયો. થોડા વખત મધ્યપ્રદેશના કુખ્ય મંત્રી વગેરેએ અજુગતી ચર્ચા પણ ચલાવી. એ બધું નેઈ જેનીએ થયું કુખ્ય થયું. તા. ૧૨-૭-૭૨એ વડાપ્રધાન ઈન્દિરા ગાંધીને એક પત્રમાં જેનીએ લખ્યું : 'મારો તથા મારા મુખ્ય સાથીઓનો પ્રારંભો જ એવો પ્રયાસ રહ્યો છે કે બાગીચોના આત્મ-સમર્પણનું ક્ષેત્ર શીદી અને બીજા બે રાજ્ય સરકારોના તેમજ તમારા તથા તમારી સરકારના શુકત સહયોગને જ રેવું. મેં કેમશા આને ઈશ્વરની લીલા જ કહી છે—એટલા વાસ્તવ કે હું એક આસ્તિક છું. અને મેં પોતાને નિમિત્ત માન્યાં અધિક ન માન્યાં છે, ન કદી કહ્યો છે.'

ઈશ્વરની જ લીલા, બીજું શું ?

જ્યપ્રકાશજીના દિલનો ભાવ આવા જ હતો. એમણે આને એક ઈશ્વરીય કાર્ય જ માનેલું. આ ઘટનાનો એમના મિત્ર પર ઘેગ પ્રભાવ પડેલો. તેઓ કહેતા કે, 'આ એક અસાધારણ ઘટના છે, અતિશાસિક ઘટના છે. અને કદાચ ભારત સિવાય દુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં આવી ઘટના સંભવિત નથી.

ભારતની જમીન અને હવામાં એવું કોઈક તત્ત્વ છે કે તેમાં આવી અદ્ભુત ઘટના સંભવી શકે. એટલે આ બધું આ દેશની માટી અને ઈશ્વરની કૃપાથી બન્યું છે.'

જેની બરાબર જણાતા હતા કે એમણે પોતે તો આ કામને દૂર ઠેલવા મણે પ્રયત્ન કરેલો. બે એમનું વાલ્યું હોત, તો એ આ કાર્યમાં પડત પણ નહીં. 'પરંતુ આ કામ આત્મ-માનવી મારા માથે આવી પડ્યું.' તેથી આમાં પોતાનું કોઈ જ કર્તૃત્વ નથી એવી લાગણી એમને થતી. જેની ફરી-ફરીને કહેતા કે, 'કમ્પ્યુ આને "સ્મકાર" વગેરે શબ્દોથી નવાજે છે, અને આ સ્મકારમાં મારો હાથ છે એમ પણ કહે છે. પરંતુ હું એમ માનું છું કે આની પાછળ કોઈ અદૃશ્ય શક્તિએ જ કામ કર્યું છે. આમાં હું નિમિત્ત માત્ર છું. અને તો સમજાતું નથી કે આ ઘટના શી રીતે બની. મને તો આમાં ઈશ્વરની જ લીલા દેખાય છે. એની જ અગમ્ય યોજના અનુસાર એણે આપણા આ માર્ગ જુલેલા ભાઈઓને સાચા માર્ગે આવવાની પ્રેરણા આપી. હું તો' આ આખાથે કામમાં નિમિત્તમાત્ર બન્યો છું. તેનાથી વિશેષ આમાં અને કોઈ ક્ષેત્ર નથી.'

ઈશ્વરની લીલા, અદૃશ્ય શક્તિનો હાથ—આવી દૃઢ પ્રતિભિ જેનીએ ધણેલી. ૧૯૬૦ની બાગી-સમર્પણની ઘટના વખતે વિનોબાને પણ આવી જ પ્રતિભિ ધણેલી. આમ તો વિનોબાની ક્ષણેક્ષણ ઈશ્વર-સ્મરણથી રસાયેલી રહે છે. અને છતાં એમને પણ એ ઘટના પાછળ ઈશ્વરના સીધા હોરી-સ્વારની કંઈક વિશેષ અનુભૂતિ થઈ હતી. તે વખતે એમણે કહેલું : 'The whole atmosphere was surcharged with God's presence—સમસ્ત વાતાવરણમાં ઈશ્વરની હાજરીનો વિષુત-સંચાર થઈ ગયો હશે.' દીવાસળીમાં આગ અવ્યક્ત રૂપે રહેલી હોય છે, સળી ધસે કે પ્રગટ થાય છે. અવ્યક્ત રહેલી વીજળીનું કાર્ય પણ સક્ષમ લૂહિ જ બાણી-સમજી શકે છે; પરંતુ તે પ્રગટ થાય એટલે તેનું સામર્થ્ય જેને ભેળું હોય તે ભેઈ શકે. માણસાઈના દીવા અગમ્યાવતી આવી ઘટનાઓ અવ્યક્ત રૂપે નિરંતર વિલસી રહેલા ઈશ્વરી તત્ત્વને વ્યક્ત કરતી નથી છે.

અનુભૂતિની અઢોઢિક ક્ષણો

જ્યપ્રકાશજીને પણ આવી માઠ અનુભૂતિ ધણેલી. ઈશ્વરની લીલા વિશે એમણે કહ્યું તે કોઈ માત્ર ભાવાવેગમાં આવી જઈને નહોતું કહ્યું, પણ પોતાની સાક્ષાત્ અનુભૂતિને આધારે કહેલું. તેઓ કહેતા કે, 'એ એક અદ્ભુત ઘટના છે. એ વાદ આવે છે ત્યારે માટું હૈયું ભગઈ આવે છે.' અને લારે એમને ઈશ્વરની અમીમ દૃષ્ટાનું જ સ્મરણ થતું. કહેતા કે, 'ઈશ્વરની કૃપાએ જ મારા જેવી એક ગૃહોગ્ય વ્યક્તિને આમાં નિમિત્ત બનાવી. આ પ્રકારના કામ માટે હું મને પોતાને સાવ અપોગ્ય માનું છું. હું આને તો કોઈ નૈતિક કે આધ્યાત્મિક ગુણનો દાવો નથી કરતો—આ ઘટના પાછળ મારી કોઈ શક્તિ છે, માટું કોઈ તપ કે સાધન છે, એવું હું નથી માનતો.'

આમા લગીરે ઔપચારિકતા નહોતી આવી ધનાઓ વખતે નિમિત્ત રૂપ બનેલ વ્યક્તિને તેમા ઈશ્વરનો હાથ હોવાની જે સાક્ષાત અનુભૂતિ થતી હોય છે એવી જ આ જેઠીની અત્તર તમની અનુભૂતિ હતી તેથી તેઓ હ મેશા ઉમેરતા 'આ હ વિનમ્રતા બતાવવા નથી કરી રહ્યો, પરંતુ મેં ભૂંડા, પચાસ બેન બાલિકાઓ આ ધના વખતે જે અનુભવ્યું, તેથી હું છું અનુભૂતિની આ અલૌકિક અને અદ્ભુત ક્ષણોમા મને એ વાતની સાક્ષ પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે કે માગ નિમિત્તે આ જે જન્મુ છે, તે બનવામા કેટલાયે સ્તરે ઈશ્વરની લીલાએ જ કામ કર્યું છે એક આનંદકના નાતે પૂરી શ્રદ્ધાથી હું જુઠું છું કે આ બધી ઈશ્વરની જ લીલા છે જે કાઈ થયું, તે એની જ દુષાથી, એની જ પ્રેરણાથી થયું ઈશ્વરની પ્રેરણાથી જ આટલા બધા ભાઈઓએ એક નવે રસ્તો, પોતાની આત્મશુદ્ધિનો રસ્તો પકડ્યો'

૧૯૬૦ ની ગાગી-સમર્પણની ઘના બાદ વિનોનાજી કરેલા કે, 'આ ધનાથી ગાગીઓનું હૃદય પરિવર્તન થયું કે નહીં, મને ખબર નથી પરંતુ એનાઓ એ શબ્દ સમર્પણથી માત્ર તો હદન પરિવર્તન થઈ જ ગયું પહેલાં હું બહુ કંદાર હતો પણ આવી ધનાઓ પછી હું મૃદુ બનતો ગયો

આધ્યાત્મિક યાત્રાનું ચરમ બિંદુ

અમુક જ કાર્તિક પરિવર્તન ગાગી-સમર્પણની ધના બાદ જેઠીનીમા પ્રભુ જોવા મળે છે એ પહેલેથી આનંદક હતા વચ્ચે સામ્પ્રવાદના પ્રલાપ હેઠળ નિર્ધારવાહી બન્યા ૧૯૫૨ મા ૨૧ દિવસના ઉપવાસ બાદ 'કોઈએ માર્વલોસ શક્તિ છે, જેને સક્ષેપમા ઈશ્વર કહીએ' એમ ફરી કહેતા થયેલા ૧૯૭૭ મા ગાગી સમર્પણ વખતે આ આસ્થા તેના ચરમ બિંદુએ પહોંચી ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિશે જ નહીં, દુન્યવી ધનાઓમા ઈશ્વરના અદ્યથ દોરોસ ચાર વિરોધી એમને સાક્ષાત અનુભૂતિ થઈ આ અનુભૂતિ થણી જી હી અને પ્રગાહ હતી આદિસા કરુણા, માનવતા પાછળની પૂર્ણ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા આમા બહુાય છે, પોછી ઈશ્વરનિર્માના દર્શન થાય છે

જેઠીનીની દરિ હ મેશા એક સમાજ વિજ્ઞાનીની રૂઢી છે તેથી તેઓ 'આ ધના પાછળ અલ્પ શક્તિને હાથે છે' એમ બીને અટકી ન ગયા એમણે તો સમાજ વિજ્ઞાનીની 'એ આભાથી સામાજિક ગતિવિશિષ્ટોના સહસ્રોમા એક તારુણ્ય કાઢીને જકુ સમાજ અમરૂકુયું 'ઈશ્વર આપણા સહના હૃદયમા મેલે છે તે આપણને મરુતે પ્રેરણા આપે છે અને તેજે જ આ બાળી ભાઈઓને આવી પ્રેરણા આપી છે લોકોને જે આ પ્રેરણા થઈ, એમને જે આ એક નવો પ્રદાશ મળે, તે અદ્યથી અભ્યા આખો સમય એવો વિજ્ઞાન રાખવો જોઈએ કે આપણા આગા ૧૮૦૦૦૦ મા, આપણા ગાંધીય -૨૬૦૦૦ મા એવા મોટા ગામ છે, બધારે પ્રમુદ્ધ ઈશ્વર આપણને પ્રેરણા આપ છે, અને મનમાર્ગે લઈ લઈ જ નિગમ મારી તાનંદી કુદિલી ૫ તો સમજ નવી તબત કે આ ધના કેવી રીતે બની'

૧૯૫૪ મા ગાધરણ સંધ્યાએ અમલનાના સ્પર્ધિ સાતમો જાગી માટે પાતાનું જીવન અમર્પણ કરી વખતે જેઠીનીએ કહ્યું કે 'મારા માટે આ એક આધ્યાત્મિક યાત્રા છે' પાગી સમર્પણની ધના એ જેઠીનીની આની આધ્યાત્મિક યાત્રાનું જ અન્ત ગિ, હતું 'એવા પ્રસંગ આવે છે, જ્યારે પ્રત્યક્ ઈશ્વર આપણને સન્માર્ગે લઈ જાય છે -આમા જેઠીનીની ઈશ્વરનિર્દેશ તેમ જ આધ્યાત્મિકતા મુખ્યત્વે થઈ છે અનેક લતા અને મેતોને જેવી અનુભૂતિ થઈ છે કે અમુક ધનામા પોતા ઈશ્વરના હાથનું ઝોળાર બન્યા તેથી જ અનુભૂતિ જેઠીનીને પશુ થઈ

પુનાના બધાઓ માટેનો ચિરલ ઉપદેશ

જેઠીનીના એક સાવંચિ એમને ગાગી-સમર્પણની ધના વખતે એક પન વળેલો, તેમા આ આપણે ધનાનું સ્વાર્થ મૂલ્યાંકન જોવા મળે છે 'આ બધાઓ એક દિવ્ય પ્રમંગ હતો પૂરુષ બાળાએ જે બીન વાવેલા, તેમા મુદ્દગ આ રીતે એકન કરવાનું સફળાન તમને મળ્યું, તે ધણુ નાગેસર બિલકુલ ઔચિત્યપૂર્ણ' જ હતું તમારું વ્યવિતવમા અત્યંત માનનીય શુભેતિ: એવો પ્રવર્ણ જોવા મળે છે કે તમને સત ભલે ન દીધીએ, તમની ગણના એવા કેટલાક અવગણ્યા માનવોમા થયે, જેમણે પોતાના જીવન કાગ માનવજાતને સભર-સ પાન બનાવી છે અને ઈશ્વરીય જીવાઈની અવકાશ પાડી છે તેથી માનવજાતના એક અંતિહાસિક ચિરલ અભ્યાસમા તમે નિમિત્ત બન્યા, તેમા ભાવેશ્વર અંતિહાસિક તેમ જ દિવ્ય ઔચિત્ય છે બીજી કઈ રીતે નિર્વતિ તમને સન્માનિત કરી એકે કે દેશના આઠમલાલ બનાવી દેવર, લોક પ્રિયતાની તલ તેમ જ અસ્થાયી ભવતામા થેડી વાર માટે સેર કરાવવી, તેમણે પારિતોષિક જેની દુન્યવી ઉપાધિઓથી વિશુદ્ધિત કર્યા-આ બધું જ રિંકુ રિંકુ તેમ જ મુન્યક માર્ફસ પડે છે પોતાના પસંદ નેલા બદાઓ માટે પુણ પાસ અલગ જ પ્રકારના ઉત્ક્રાંત રહે છે એટલે જ વાસ્તે પગમ દુષાણ પરમાત્માએ માનવજાતના દુર્લભતામા આવા એક દિવ્ય અધ્યાત્મમા નિમિત્ત બતાવીને તમાગ ઉપ પોતાની અપાર દુષા વચ્ચની છે આ પ્રમંગથી હિંદુસ્તાનની જનતાતા દિલમા તમે એક પગમ રનેહ આદર તેમ જ પ્રતિપાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે ભારતીય જનતા પોતાના સર્વોચ્ચ માનવજાતોને સત્તા કે અન્ય દુન્યવી સ્થાનોને બદલે આવા જ આનો પા જોવા માયે ?

અધ્યપ્રવણજીની જીવનયાત્રામા ગાગી-સમર્પણ ધનાનું આનું એક સર્વોચ્ચ શિખરરૂપ સ્થાન છે એ શિખર પહોંચીને એમને પોતા ઈશ્વરના હાથના ઝોળારપ પુના એવી દિવ્ય અનુભૂતિ થઈ અદ્યથ પસ શક્તિના પ્રવલ્લ મથારોને એમને સાક્ષાત્કાર થયા એક પગમ ધનાતા અને માનવજાતના એમને અનુભવી આ પછીનું એમન જીવન ભગે લીલા રૂપ બની ગયું.

કાળની થપાટો અને નવો વળાંક

કાળ કાળનું કામ કરતો ગ્હે છે અમર ઉમર માઠ કાળાનું ક્રમે શરીરની શક્તિઓનો ક્ષય થતો. તે છે અનર્થ નિસ યવો એના જયપ્રકાશનને ખુ હવે શારીરિક દૃષ્ટિએ ઉમર વર્તાવા લાગી હતી એમને મિત્રોએ વચ્ચે થયા આપ્યા હતા જીવન આપ્યું ખૂબ જ પ્રવૃત્તિમય અને પાછલા બે એક કાયકા બાદ કરતાં તો કી. કી. કી. કી. કી. વી. વી. હવે આ શરીરે જેમવાસ દમ્યાન ધણી ધણી યાતનાઓ ખુ સહન કરી હતી કયાથે કયાથે સ્ત્રીશય ઘઈને એસવાનું થયું તહેવતુ આરામના દિવસો તો જુજ મળ્યા હતા કામ પ્રવૃત્તિના આકરે થોડા જ ગ્લા ખા હવે ધીરે ધીરે થાક વર્તાવા લાગ્યો હતો શરીર જુજ થયા લાગ્યું હવે વચ્ચેથી કાયાનિર્માણની તબીબી શરૂ થઈ હતી જે કે દર મનોબળને કાગળે એમની પ્રવૃત્તિઓ હજી એમની તેમ આનું જ હતી તેન જાણ હવે ઘડી વિનામો નેરાની કાઈક નિવૃત્તિનો કામ માગવ ની, હમ ને મ્ય વચ્ચેથી ચાલી આવતી પ્રવૃત્તિઓના સ્વરૂપમાં માર્કેટ પરિવર્તન કાવાની ઇચ્છા જેઓને થયા કરતી હતી એટલે ૧૯૭૨ થી ૭૦ વર્ષ પગ કાય ત્યાંજે એકાદ વરસ માટે બધા જ કામોનાથી છુટી દેવાની નાતે એ ૧૯૭૧ થી ૭૨ લાગ્યા હતા પર જ શરીરે તે પટેલા જ છુટી માગવા માડી શારીરિક અવ્યવસ્થા

ખાખા દેખા પ્રથ એજે વિશ્વ વેદાન્ત અખત કરવા દુનિયા લરના દેશોની યાત્રા કરીને જેઓ ૧૯૭૧માં જૂનમાં ત્યાં

પાછા ફર્યા પવનાગ્માં વિનોબાને મળીને મુસહરી બધા ખયુ ત્યાં એકાએક બીમાર પડી ગયા શરીરનો થાક તો હતો જ તે ઉપરાંત બાકલા દેશની ઘટનાઓની નાનસિક લાગુ પડી ધણી હતી હૃદય ગેઝને એ હાવો હમયો હતો પાછળથી એ નિદ્રાન થયું કે હૃદય નબળું પડતું હતું છે ધણી દિવસ નુધી જેઓ બહુ અસ્વસ્થ ગ્લા આ બીમારો દમ્યાન જેઓએ એક વાર પ્રલાવતીજીને ફોલો અવાળે જ્યુ 'મને નારી ચિંતા છે હું જતો ગઈશ પછી શું થો ?'

પ્રલાવતીજી તુરત બોલ્યા 'મગી ચિંતા ન કરા હ તમારી પહેલા બવાની છુ

અને ખજખજ જેઓની માગીને ભુલાવી દે એવી માદગી પ્રલાવતીજીની બાવી પડી એમને ધણી વખતથી રક્તમાવની વકલીક ગ્લા કંટાળી ખુ એમને એનું અજુકાજુ નહી બધાં વકલીક વધતી ગઈ ત્યારે યોગસ્થા ડેન્ટે દિ-હીની મેડિકલ કન્સિલ્ટન્ટના તપાસ કરાવી લા કે મોને શમ થઈ કે કયાથ

જો તેઈ શકે એને એમને તુરત મુળદ જઈને તપાસ કરાવવાની સલાહ આપી તે દિવસની પ્રલાવતીજીની ગ તનીશીના બાવી નોવ છે

(તા ૧૯-૮-૭૧) જેઓને ખજખજ પડી ગયા હોને તપાસના લાવવા અને ૧૦ કરી દીધે એ રિયાનમાં મળે જોવા મગી બીમરીથી જેઓ ૧૦ ચિનિન હતા સતા તો થયું હતા

કદાચ આગોમાંથી આંસુ પડ્યું નીકળ્યાં. હું સામાન વ્યવસ્થિત કરી રહી હતી. સૂતા, પડ્યુ ઘણી વારે જિંદગી આવી.

સુબઈમાં તાતા હોસ્પિટલમાં ફરી ગઈ તપાસ થઈ. ૧૬૨ દિવસ હોસ્પિટલમાં રાખ્યાં. ૧૨૮ જુદાં જુદાં તપાસ છતાં કેન્સર છે એમ પકડી શકાયું નહીં. જેઓ તપાસ લીધા સહુને ત્યારે તો રાહત થઈ, પણ રોગ અંદર ને અંદર વધતો ગયો, આજુબાજુ પ્રસરતો ગયો.

એક વરસની નિઃશ્વસિની ઝંખના

૧૧ ઓક્ટોબર ૧૯૭૧ એ જેઓ ૬૯ વરસ પૂરા કરી ૭૦મા વરસમાં પ્રવેશ્યા. તે વખતે એમણે એક ભંડેર નિવેદન બહાર પાડીને ૭૦ વરસ પૂરાં કર્યાં બાદ એક વરસ ભંડેર કામોમાંથી નિઃશ્વસિ લેવાને પોતાના નિઃશ્વસિ જણાવ્યા :

‘મારી પત્નીની સંપૂર્ણ સંમતિ સાથે મેં આ અંતિમ નિઃશ્વસિ લીધો છે. આવતા વરસે ૧૧ ઓક્ટોબરથી હું એક વરસ માટે બંધી જ ભતનાં ભંડેર અને સામાજિક કામોમાંથી મારી ભતને ખેંચી લઈશ. બંધી સંસ્થાઓના સામાન્ય સભ્યપદેથી પણ રાજીનામું આપીશ. આ નિઃશ્વસિકાળ દરમ્યાન હું શું કરીશ તેની મને ખબર નથી. પરંતુ આ માટે સંપૂર્ણ આરામ અને એકાંત વાસને હશે. હું કોઈ ભંડેર સભા, સંમેલન, સેમિનાર કે મિશનમાં ભાગ નહીં લઉં. મિત્રો મળવા આવી શકશે. પણ એમની સાથે હું કોઈ સંસ્થાગત ચર્ચા નહીં કરું, અથવા ભંડેર બાળતો વિશે હું એમને કશી સલાહ નહીં આપું. મને ઇચ્છા થશે તો હું કામીશ અને પ્રકાશિત પત્રક કરીશ. એક વરસના આ નિઃશ્વસિકાળ બાદ હું શું કરીશ, તે હું આજે જાણતો નથી. મને એટલી ખબર છે કે જ્યાં સુધી શરીર અને મન કામ કરે છે ત્યાં સુધી હું મારા કેશની અને ડુનિયાની સેવા કરતો રહીશ. હું એ પણ જાણું છું કે લવિષ્ઠના મારા કામના પ્રકાર ને શૈલીમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવો પડશે. કેમ કે આજની મારી કાર્યશૈલી તો શારીરિક અને માનસિક બંને દૃષ્ટિએ સમય અને શક્તિના બેહદ વ્યય સમાન પુરવાર થઈ છે. આનાથી વિરોધ તો ભવિષ્ય અંગે કદી શકાય તેમ નથી. ખરેખર તો એ ઈશ્વરના હાથની વાત છે.’

વાસ્તવમાં એ ઈશ્વરના જ હાથની વાત પુરવાર થઈ.

૧૯૭૧-૭૨ દરમ્યાન જેઓની અવસ્થાના આલુ રહી. વચ્ચે વચ્ચે તનિવત વધુ બગડી જતી, અને ત્યારે પથારીમાં પડ્યા રહેતું પડતું. છતાં જુદાં જુદાં કામોમાં એ રસ લેતા રહ્યા. સંબંધના બાગીચોની આત્મસમર્પણની ઘટના આ માળામાં જ બની, બાંધકામના અંગેનું પાકિસ્તાન સાથેનું મુદ્દા યુદ્ધ અને એક સ્વતંત્ર દેશ તરીકે બાંગ્લા દેશનો જન્મ થયો. આ બધા બનાવોમાં જેઓની અવસ્થા તનિવતે પણ ઘણા સક્રિય રહ્યા.

અમરકાંડના પ્રભાવ હેઠળ

આ દિવસો દરમ્યાન એને “અમરકાંડ” કહે છે એવી કેટલીક ઘટનાઓના પ્રભાવ હેઠળ પણ જેઓની આબ્ધ. દાદાજીના નામે

જોળખાતા શ્રી અમીવ રામ ચૌધરીના સંપર્કમાં જેઓ અને પ્રભાવતીજી આવી. એમના દ્વારા થતા કેટલાક ચરમકાંડોનો જાનને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. પ્રભાવતીજીનું એલ્યુમિનિયમનું લોકેટ દાદાજીના હાથમાં વળ્યાં એકાએક ચાંદીનું થઈ ગયું. દાદાજીએ ખાલી હાથમાં એકાએક પાકિયાગ લાવીને આપ્યું. જેઓના બનેલીને ત્યાં દાદાજીએ પૂલ કરી અને આપ્યું પે ધર સ્પર્ધા મનમથા બીજી. નાજિયેરના પાણીનું દુધમાં ફેંપાતર થઈ ગયું. આ બધું જોઈ રીતે બને છે એમ પૂછ્યું, તો દાદાજીએ કહ્યું કે મને ખબર નથી. પોતે કાંઈ જાણતા નથી અને પોતે કાંઈ કરતા નથી. જે કાંઈ કરે છે તે ઈશ્વર કરે છે, પરમ શક્તિ કરે છે. દાદાજી ગયોતે એમ પણ કહ્યા કરતા કે આવી બાળોતેને ઝાંઝૂ મહત્ત્વ ન આપવું, આવા અમરકાંડો બાહ્ય તથા ઉપરજીવા હોય છે. તેઓ કહેતા કે ઈશ્વર દરેકના હૃદયમાં વસેલો છે. આ કહે બ આગમ છે, મંદિર છે. નામ-સ્મરણથી એ પરમ શક્તિ સાથેનું તાદાત્મ્ય અનુભવાય છે. અહંશન થઈને ઈશ્વરની ઉપાસના કે આપણું કામો કરવાથી માનવજીવન કિંચ બને છે.

જેઓ દાદાજીથી ઘણા પ્રભાવિત થયેલા. એમણે “સત્યની શોધ” એવા શીર્ષક હેઠળ એક લેખ પણ લખ્યો. જેમાં આ બધું વર્ણન કરેલું. માક્સવાદ હેઠળ પોતે ઇતિહાસના ભૌતિકવાદી અર્થઘટનને જ અતિમ સત્ય માનતા અને ધર્મને વર્ચ લેખતા તેનાથી તેમાં ચર્ચા કરી હતી. અતિ, ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બન્ને વચ્ચેના વિસંવાદ દૂર થયે એવી આશા વ્યક્ત કરી હતી.

આવી જ રીતે જેઓ અને પ્રભાવતીજી સત્ શ્રી સાંઈબાળાના સંપર્કમાં પણ આવેલા અને એમનાથીયે પ્રભાવિત થયેલા. તા. ૨૭-૩-૭૨ એ દિવસોમાં એમને મળ્યા તેનું વર્ણન પ્રભાવતીજીએ આપુ કર્યું છે : ‘મોહનલાલજીને ઘરે અમને લોકોને અંદરના મોરકામાં લઈ ગયા. થોડા વખત પછી સત્ શ્રી સાંઈબાળા હસતાં હસતાં પ્રવેશ્યા. અમે જાનેએ ભીંને પ્રણામ કર્યાં. બાળાએ અમને પોતાની પાસે સોફા પર બેસાડ્યા અને શરૂમાં હિંદીમાં વાત કરવા લાગ્યા. બાળાના જ્ઞાત અને પ્રસન્ન મુખ પર બ્યોતિ યમગી રહી હતી. અગ્રિમાં બ્યોતિ હતી. મને એમના દર્શનથી બહુ જ શાંતિ અને આનંદ મળ્યા. બાળાએ કહ્યું, મેમ, સેવા, સસ જ ભગવાન છે, ઈશ્વર છે.’

સાંઈબાળાએ જેઓને વારંવાર કહેલું કે ‘તમારું’ હૃદય અસંત શુદ્ધ છે. એમણે જેઓને એક વીડી પણ આપેલી અને તે વીડીને જેઓ પહેરતા. આજળ જતાં તા. ૧૫-૯-૭૨ ની પ્રભાવતીજીની રોગનીશીમાં આ સંદર્ભમાં આવી નોંધ છે : જેઓએ આજે દેવમાં મને કહ્યું કે, ‘સત્ સાંઈબાળાની આપેલી વીડી મેં હાથમાંથી કાઢીને એટલેમાં રાખી દીધી છે. દાદાજીનું લોકેટ પણ તેમાં જ રાખી દીધું છે. વિનોબા કહે છે કે વીડી પહેરેલા એમની પાસે હતી. આને લીધે મનમાં ભ્રમ પેદા થાય છે.’

મેં કહ્યું કે, 'દાદાજીના લોકેટની વાત જુદી છે, અને વીંટીની વાત જુદી છે. તમારો અતરાત્મા ને કહે, તે જ માનવું નેહજી.'

ત્યારે નેંપીંએ મને ઉત્તર આપ્યો કે, 'મારા અંતરાત્માએ તો આજ સુધી આવી બાબતોનો ક્યારેય સ્વીકાર નથી કર્યો. ખીમારીના દિવસોમાં કદાચ મારા મનમાં કાંઈક કમજોરી આવી ગઈ હતી, જેને લીધે મેં સ્વીકાર કર્યો. હવે થાય છે કે આ અંતરમાં મારે ન પડ્યું નેહજી.'

કેન્સરની કોર શ્રેણી તાવણી

૧૯૭૨ની ૧૧ ઓક્ટોબરે 'નેંપીં'ને ૭૦ વરસ પૂરા થયાં. અમાણી નહીં ક્યાં મુજબ હવે એક વરસ સંપૂર્ણ આરામમાં માળખાનું હતું. એવા વિચારથી નેંપીં પોતાને ગામ સિતાવ-દિવાર ગયા. પરંતુ આરામ એમના નસીબમાં લખાયો જ નહોતો. બે-ત્રણ અઢવાડિયાં માંડ શાંતિમાં વિતાવ્યાં હશે, ત્યાં નેંપીંને બગલમાં બામલાઈ (કાન્સર)ની ગાંઠ નીકળી. ભારે પીડા થતી હતી, અને નાનું ઓપરેશન કરવું પડે તેમ હતું. તેથી તુરત વારાણસી આવવું પડ્યું. ત્યાં ઓપરેશન થયું અને ધીરે ધીરે નેંપીંને ઘા રૂઝાઈ રહ્યો હતો. પણ તેવામાં પ્રભાવતીજીને કેન્સર થયું છે, એવી શંકા ફરી ભીલી થઈ.

પ્રભાવતીજીની તકલીફ વધતી જતી હતી એટલે નેંપીં વારાણસીની હોસ્પિટલમાં હતા તે દરમ્યાન એમણે ફરી પોતાની તપાસ કરાવી. બાયોપ્સી લેવાઈ. કેન્સર જ છે, એમ ડોક્ટરોને લાગ્યું. અને નવેમ્બરના અંતમાં નેંપીં અને પ્રભાવતીજી મુંબઈ ગયાં. તાતા હોસ્પિટલમાં ફરી બધી તપાસ થઈ. ગર્ભા-શયનું કેન્સર છે, એવું નિદાન થયું.

આ રોગ પ્રભાવતીજીને બે-ત્રણ વરસથી અંદર ને અંદર વધ્યા કરતો હતો એમ લાગે છે. એમની મેળનીશીમાં તા. ૭-૪-૭૦ના દિને આવી એક નોંધ છે : 'રાતે ટ્રેનમાં એકાએક બે વાગે મારા જમણા પડખામાં ભારે દુખાવો શરૂ થઈ ગયો. ત્યાં સુધી કે જીડીને બેસવું, જગા હલનચલન કરવુંથે મુશ્કેલ બની ગયું.' - પંખે ભરેથી આવી રહ્યો હતો. વારી ખુલ્લી હોવાથી હવા પણ ભરેથી આવી રહી હતી. હું બંને બંધ કરવા માગતી હતી. પણ દર્દને કારણે તેમ કરી શકતી નહોતી. પ્રમે તેમ કરીને બંધ કરી. દવા ખાધી. અને બેડી ગીડી, કેમ કે દર્દને લીધે સૂવાનું તો અશક્ય હતું. નેંપીં પોતાની મેળે જીવા. નેહ્યું. મેં કહ્યું, કાંઈ નહીં થઈ શકે, મેં દવા ખાધી છે. એ ફરી સૂઈ ગયા. અડધા કલાક પછી મેં ફરી દવા લીધી. જરા દુખાવો એમણે થયો કે હું હાથે પડખે સૂતી અને થોડી વારે જીવ આપી.'

સંભવ છે, આ દિવસોથી જ અંદર કાંઈક ખરગડ શરૂ થઈ હોય. પછી રક્તસ્રાવ વગેરેની પણ તકલીફ રહી. નેંપીંને ચિંતા થશે, એમ માની પ્રભાવતીજીએ ક્યુ વખત સુધી કહ્યું જ નહીં. ૧૯૭૧ ના ઓગસ્ટમાં દિલ્હી અને મુંબઈમાં તપાસ કરાવી ત્યારે

ક્યુ શંકાને અંતે કેન્સર નથી એવું આધ્યાસન મળ્યું. અને હવે એક વરસ બાદ રોગ ખૂબ જ પ્રસરી ચુક્યો હતો.

છેવટે ૧૯૭૨ ની ૪ ડિસેમ્બરે મુંબઈની તાતા હોસ્પિટલમાં પ્રભાવતીજીના ગર્ભાશયનું ઓપરેશન થયું. ત્યારે તો એવું આધ્યાસન મળ્યું કે રોગની હજી શરૂઆત જ હોવાથી કોઈ ખતરો નથી. પરંતુ આ આધ્યાસન ક્યારું નીવડ્યું. ઓપરેશન બાદ પ્રભાવતીજીના ભાઈને ત્યાં કલકત્તા ગઈ. ત્યાં તમિષત વધુ ને વધુ બગડતી ચાલી. દર્દ વધતું જતું હતું. ક્યુ નયખાઈ વર્તાતી હતી

ફેબ્રુઆરીમાં પટણા ગયાં. પણ તમિષતમાં કોઈ સુધારો ન ન થયો. માર્ચમાં ફરી મુંબઈ જઈને તાતા હોસ્પિટલમાં દાખલ થયાં. કેન્સર પેટમાં ફેલાઈ ગયું હતું. હવે કોઈ ઇલાજ નહોતો. મુંબઈથી દિલ્હી થઈ ફરી પટણા આવ્યાં. દિલ્હીમાં બધા મિત્રોને એક સાથે મળાય તે માટે મિલન ગોદવેલું. ૨૭ માર્ચે પટણા આવી ગયાં.

પ્રભાવતીજીની આંતરિક સ્વસ્થતા

માંછી દરમ્યાન પ્રભાવતીજી ખૂબ જ સ્વસ્થ રહેલાં. આમ તો કેન્સરનું નામ પડતા જ માણસ અડધો મરી જતો હોય છે. પરંતુ પ્રભાવતીજી હિંમત હાવાં નહોતાં. કેન્સરની અસલ પીડા પણ હસતા મેંએ સહન કરતાં રહ્યાં. આ વિશે નેંપીંએ કહેલું : 'પ્રભાવતીજી બહુ હિંમત હાખતી છે. ડોક્ટરે ત્યારે કેન્સરનું નિદાન કર્યું ત્યારે મને કહેલું કે એને ન કહેશો. પણ એમ હું કેવી રીતે કરી શકું? જીવનમાં ક્યારેય એવું બન્યું નથી કે મેં પ્રભાવતીજી હુખાવીને કાંઈ કર્યું હોય. અમારો નાતો ડોક્ટરોને કઈ રીતે સભળવું? મેં તો તુરત પ્રશ્નને બજાવી દીધું. એણે સાંભળ્યું તો એક ફાણ, કદાચ એટલીય નહીં, અસ્વસ્થ થઈ હતી. પરંતુ ત્યાર બાદ મને જ હિંમત આપવાનું કામ કરતી રહી છે.'

છેલ્લા પાંચ દિવસને બાદ કરતા ૧૦ એપ્રિલ ૧૯૭૩ સુધી પ્રભાવતીજીની રોગનીશી લખાયેલી છે. તેમાં તાતા હોસ્પિટલમાં તા. ૧૨ માર્ચે એમનું માનસિક ચિંતન આવું નોંધાયેલું છે : 'આજે બપોરે બપોરે મારી પીડ અને કમરમાં અસલ દરદ થવા લાગ્યું, ત્યારે જરા મન મેંએન થઈ ગયું અને ગભરાઈ ગયું. માગથી બોલાઈ ગયું, ભગવાન આટલું કટુ શું કામ આપે છે? મને હવે બલ્કી બોલાવી દે. પછી એક ક્ષણમાં જ એવો ખ્યાલ આવ્યો કે આમાં આપણા હાથમાં શું છે? જેવી ઈશ્વરની કૃપા હશે, દરરો. ગભરાવાથી શું થવાનું? હવે તો કેન્સરની ખીમારી પેટમાં ફેલાઈ ગઈ છે. ખીજું ઓપરેશન થઈ ન શકે. કોળાદેનો શેક પણ ન આપી શકાય, કેમ કે હવે એક બગાડે તો ખીમારી છે નહીં. તેથી સારામાં સારી ખાવણી દવા અને ઇન્જેક્શન આપે છે. પરિણામ તો ઈશ્વરશીન છે. કોઈ કમી નથી શકતું, શું થશે. જે થવાનું હશે, થશે. હું તેની ચિંતા નથી કરતી. "આનંદ" સિનેમા નેએ

હતો. તે વખતથી મારા મન પર તેની બહુ અસર પડી. આનંદ પોતાની બીમારી બાજુએ હોતો અને એમ ખૂબ બાજુએ હોતો કે પોતે બહારી મરવાનો છે. તેમ છતાં બાળક પ્રસન્ન રહેતો અને સહુને હસાવતો. મૃત્યુ વખતે યશુ લબન સાંભળતો રહ્યો. ઈશ્વર એવી શક્તિ અમુને આપે. અને જેઓને માટે ચિંતા છે કે મારી બીમારીથી એ બહુ ચિંતિત અને ગભરાઈ ગયા છે. ઉપરથી મારૂં મન નથી પડતું. '

જેઓની સાથે રાખવાના દીકરા અનિલના લગ્ન પોતાની આંખ સામે કરીને જવાની પ્રભાવતીજીની ઇચ્છા હતી. તેથી લગ્ન પટથામા થાય એમ મોઝવેલું. બીમાર હાલતમાં જશુ તેની બધી ઝીણી ઝીણી વ્યવસ્થા એમણે કરી. છેલ્લે દિવસે હાલત વધુ બગડી એટલે લગ્નની વિધિ બે દિવસ આગળથી શરૂ કરી. જશુ તે પૂરી થાય તે પહેલાં જ ચાલ્યો ગયો.

૫૨ વરસના સહજવનની સમાધિ

૧૪ એપ્રિલની રાતે હાલત બહુ બગડી ત્યારે જેઓએ એમને કહ્યું કે, 'હવે મારી ચિંતા છેડ, લગ્નની ચિંતા પણ છેડ, બીજી બધી ચિંતા પણ છેડ, બસ, રામનામ લે.' પ્રભાવતીજી બોલ્યા, 'બરાબર છે, તમે જશુ મારી સાથે રામનામ લો.' અને બંને સાથે નામસ્મરણ કરતા રહ્યા.

૧૫મીએ સવારે એક બીસી થઈ પછે નાડી મંદ પડતી ગઈ. છેલ્લી થઈએ જેઓને ડોક્ટરને ડોન કરવા બાજુના જોડામાં ગયા, આ બાજુ પ્રભાવતીજીએ કસ્ટરના ટ્રસ્ટની એક સેરિકાના ખોળામાં સલામને માટે આંખ ઢાળી દીધી.

મૃત્યુ બાદ જેઓએ બધાને બહાર બવા કહ્યું. ૧૫-૨૦ મિનિટ સુધી પ્રભાવતીજીના શબ પાસે પોતે એકલા રહ્યા. એકાત્મમાં અંતરમાં સંવાદથી અંતિમ વિદાય લીધી. બધા-પ્રભાના પર વરસના સહજવનની સમાધિ થઈ. શબને સ્નાન કરાવવામાં આવતું હતું, તે વખતે જેઓએ મનોમન સંકલ્પ કર્યો કે 'એ બધા હશે ત્યાં સાંભળશે એવા ભાવ સાથે મારા અંતરના ઉદ્ગાર પ્રગટ થઈ ગયા, મેં કહ્યું કે તું રામાવજુ, ગીતાઈયું અધ્યયન તેમજ ઉદુમાનયાલીસા, વિષ્ણુહરનામનો પાઠ કરતી હતી તે હું આજુ રાખીશ. '

પ્રભાવતીજીના મૃત્યુના સમાચાર મળતા વિનોબાજી બોલેલા : 'એક પવિત્ર જીવનની સમાધિ થઈ. 'આ અક્ષરશઃ સાતું છે. માધીજીએ એમને રોજનીકી રાખવાનું શીખવ્યું હતું. તે સુબળ ૧૯૨૯ થી લઈને ૧૯૭૩ સુધીની એમની લખેલી ગદ્યરીત્તો મળે છે. એ ગદ્યરીત્તોમાં સ્વર્ણ દિવચર્ચા તેમજ સૂક્ષ્મ મનોભાવ નોધાયેલા છે. ખડુ તેમાં કયાંય મનોમાલિન્ય ભ્રાંતિ નથી. નિર્વાન નિર્માળ જીવન. કયાંય કશી આંદોલન નહીં. સરળ, મૃદુ, પ્રાંસલ હૃદય. અને શન્યતાની ભૂલ પ્રતિભૂતિ. જીવનભર શન્યતા રહ્યા. લોકોને માટે કેટલેલી આધના કરવી પડે છે ! ખડુ પ્રભાવતીજી માટે એ અદર્શ હતું.

હિંદીના પ્રસિદ્ધ કવિ કિનકરે કહેલું : 'પ્રભાવતીજી જાની પ્રતિમા હતાં, દયાની ગૂંતિ હતાં, બીજાઓને સુખી રાખવાના પ્રયાત્નમાં એ પોતાનું સુખ બૂલી જતાં. માધીજીના વિદ્યાળ ક્રિયા-કલાપ પાઠ્ય બહુ લોકોના હાથ હતાં, જે માધીજીને અનેક ચિંતાઓથી મુક્ત રાખતા હતા. તેમાં પ્રભાવતીજીનું ધ્યેય કોયું સ્થાન હતું. પરંતુ બધાપ્રકારજીનાં તે એ પત્ની 'કરતાં અધિક માતા બની ગયા હતાં. એટલે બધાપ્રકારજી તે પ્રભાવતી વિના વિધુર નહીં, અનાથ થઈ ગયા હતા.'

ચિંતતાની લક્ષિ, ચિરહ, વૈરાગ્ય, શાહીદી

પોતે ન હોય ત્યારે જેઓને રાધીને અવધાવવા-ગીવધાવવા, એમની બધી સાર-સંભાળ ગાખવા પ્રભાવતીજીએ યુલાળ નામના એક ડોક્ટરને બરાબર તૈયાર કરેલા. જેઓનાં છેલ્લાં વરસોમાં યુલાળે બહુ સારી રીતે એમનું આનંદ રાખ્યું, દિલથી સેવા કરી. છતાં પ્રભાવતીજીના બવાથી જેઓના જીવનમાં સારે મોટી ચિંતતા બીજી થઈ. ચલિતાઓ સુધી તે જેઓને પ્રભાદીકોનો વિશેષ બહુ જ સાવ્યો. બધાં બધાં બતા ત્યાં 'એકલો જઈ રહ્યો છું. આજે સાથે પ્રભા નથી, 'એમ યાદ કરી-કરીને એમનું દિલ રડતું રહ્યું, આગેથી આંસુ પણ વહેતાં રહ્યાં. એક વાર કહ્યું, 'લાગે છે કે મારી અંદર કશુંક છુટાઈ ગયું છે.' ભૂલે કે એમની પોતાની જીવવાની કમળ મરી પરવરી.

જેઓના એક સાથી રામનંદન સિંચે નોંધ્યું છે : 'આ ચિરહ-વૈરાગ્ય બધાપ્રકારના જીવનમાં વૈરાગ્યને જન્મ આપેલો, અને ત્યાર બાદ બાવનની દેશની રાજનીતિ પર આ વૈરાગ્યની ખરે જ બહુ જોડી અસર પડી. એ દિવસોમાં બધાપ્રકાર ઉદ્ધ-શ્રાન્ત બેવા યઈને કોઈ અધિકારક રસ્તો ખોળવાં નર્મભણ કરતા હતા માકસંવાદી નેતા કયેઈત યસુએ જેઓને શળીને આવ્યા બાદ કહેલું કે જેઓ સાથે વાત કરતાં અને લાગ્યું કે એમના દિલમાં શહીદીની આજ લોકે બળે છે, હવે એમને કોઈ રોક્ષી શકે તેમ નથી. દેશની આ અવધાની સાથે પ્રભાવતીજીની ચિરહ-ભાવનાએ લળી જઈને બધાપ્રકારના હૃદયનાથી 'જીવન ચાટના મોહનો ભણે લોપ જ કરી દીધો હતો. અને એ હૃદય-પૂર્વક ભણે શહીદ બનવા માગતા હતા. '

એમના બીજા એક સાથીએ પણ નોંધ્યું છે કે, 'પ્રભાવતીજી નો દેહાંત થઈ ગયો, તે પછી શુ બન્યું અને કેમ બન્યું, તે કોણ ભણે, પણ જેઓનાં પલટા આવી ગયો. '

લોલા ચેલ્ડ્રન જે પણ જેઓ સાથેની વાતચીતમાં કહેલું કે, 'તમારા પત્નીના મૃત્યુ બાદ તમારા જીવનનો માર્ગ બેકાએક બદલાઈ ગયો, એમ નથી લાગતું ? '

આનો કોઈ સંધિ બધાજ જેઓએ નહિતો આખો વાત બીજા બાજુ વળી મથેલી. પરંતુ તે વાત દરમિયાન પ્રભાવતીજીને અન્યત ઉકટ ભાવે થાદ કરીને જેઓ ત્યારે બોલેલા કે, 'એક લાંબા સમય સુધી એવું માગ ઉપર પ્રભાવ ખાઓ. 'મારી

નતને યોજવામાં અને આજે હું જે છું તે જનવામાં એટલે મને મદદ કરી. મારા ઇસ્ટરમાં એણે જે કાળો આપ્યો છે તે હું ભૂલી શકું તેમ નથી.

ખેર, પ્રભાવની છતાં મુલ્ય પછીનું એક વરસ જે ૦૫૧૦ માટે ધણી અસ્વસ્થતામાં પસાર થયું. એમની તબિયત પચુ જણી નરમ રહી. હૃદયની બીમારીને કારણે વારે વારે અસ્વસ્થ બની બતા. વચ્ચે એમને મુખપદમાં પંદરેક દિવસ હોસ્પિટલમાંથી રહેતું પડ્યું. એટલે જે વરસ એમણે સંપૂર્ણ આરામ અને નિવૃત્તિ લેવાનું નહીં કરેલું, તે વરસ તો એમને માટે અત્યંત ખરાબ ગયું. તે વરસ પ્રભાવની છતાં વિશેષતઃ વરસ, શારીરિક અસ્વસ્થતા અને માનસિક ત્રાણનું વરસ બની રહ્યું. વિધવાની છતાં એમને ફેરી વળી.

દેશનુનિયાનાં યુનાવો પ્રત્યેની એમની તીવ્ર સંવેદનશીલતા અને સહાનુતાને લીધે તેમ જ સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારીની ઉત્કટ જાવનાને લીધે જ તેઓ છેલ્લે આ મનાસ્થિતિમાંથી ધીરે ધીરે બહાર આવી શક્યા. અને પછી જીવનમાં છેલ્લાં વરસોમાં એમના હાથે ફરી પાછું પ્રમુખ સામાજિક કાર્ય, થયું. છેવટના વરસોનું આ કાર્ય જે ૦૫૧૦ના ૧૬૦૨ના મિળનનું ફરી દરખાસ્ત કરવી - ગયું, તેમાં અહિંસક ક્રાંતિકારીની “પાણીમાં પેટેલા અગ્નિ” જેવી દૃઢી તાકાતને બહોળે કેસરિયા કરવા નીકળેલ ચોક્કાનું મળ્યાપાછું અને ઉચિત વિશેષ જોવા મળે છે. એમ પશુ કહી શકાય કે દેશની પરિસ્થિતિ એમને આમ કરવા માટે મજબૂર કરી ગઈ.

અનાસ્થા-અને નવા માર્ગની શોધ

આ અપમાર્ગ દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ ધણી કથળવા લાગે છે. સત્તા માટેનો સંઘર્ષ મોટા મુદ્દા રહ્યો હતો. નીતિ-મતનું ધોરણ ધણું નીચું જતું ગયું હતું. પક્ષાપક્ષીના રાજકારણની નિરર્થકતા દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ જાની થતી જતી હતી. મુસહરીની પ્રયોગશાળામાં આમસ્વરાજના પ્રયોગમાં મળોદૂળ હતા ત્યારે તો જે ૦૫૧૦એ છુલંદ રથકાર સાથે કહી દીધેલું કે દેશના આ વર્તમાન રાજકારણ પામેથી હું કશી આશા રાખી શકતો નથી. તેનાથી કશું નીપજવાનું નથી. જે લોકો હજારો આ રાજકારણ પામેથી આશા રાખે છે, તેઓ મૂકાં હાકાં ચૂસી રહ્યા છે. આ રાજનીતિના કાટમાળ પર, નવા પાયા પર નવી રાજનીતિ જનમશે. એ રાજનીતિ નહીં, લોકનીતિ હશે.

અને આવી લોકનીતિના ઇસ્ટરના પાયાના કામમાં પોતે લાગેલા છે એની આત્મપ્રતિતિ ત્યારે એમને હતી. જડમાં પહેંચીને ઠામ કરવાથી એક અનેરી આંતરિક ચક્રાંતને અનુભવ એમને થઈ રહ્યો હતો. એટલે તે વખતે એ કહેતા કે એક નવા સમાજના તેમ જ નવા માનવસંવિધાના નવનિર્માણના પાયાના કામમાં અત્યારે આપણે લાગેલા છીએ, આ પ્રત્યક્ષ લોકશાહી બીજી કરવાનું કામ છે. આ આમસ્વરાજની વાત લોકશાહી માટે

પાયાજી છે સક્રિય આમસભા વિના લોકશાહી માટે કોઈ આધારશિલા નથી જનતી.

પરંતુ એક વાર મુસહરીનું કામ હાથમાંથી છૂટી ગયું અને ચિત્ત બીજા વાતાવરણમાં અને બીજાં કારોમાં ખૂંપતું ગયું તેમ તેમ જે ૦૫૧૦નો આ છુલંદ ગુજાર અને દંડ આત્મપ્રતિતિ એમને સરતાં ગયા. તેમાં વળી અંગત જીવનની અસ્વસ્થતા, વિગ્રહ, વિષાદ વગેરે લખ્યા. એવી બદલાયેલી પરિસ્થિતિમાં તેમ જ મનાસ્થિતિમાં પછી દેશની કથળતી પરિસ્થિતિને આમસ્વરાજ આંદોલન આરંભ પહેલાંથી વળાંકે એવી આસ્થા હવે જે ૦૫૧૦ને ન રહી. તેથી પાછળથી ચંદ્રીકાંત નેહરાયરીમાં એમણે નોંધ્યું છે તેમ : ‘વિનોબાજીના માર્ગે જે અહિંસક ક્રાંતિની સિદ્ધિ માટે છેલ્લાં ૨૦ વરસથી અમે મથી રહ્યા હતા, તે ક્રાંતિનું’ ધ્યેય આમ સ્વરાજના આંદોલન દ્વારા સંધાનું શક્ય નથી એમ મને ત્યારે લાગ્યું, ત્યારે ૧૯૪૭ના અરસામાં હું ‘કેકે નવા માર્ગની શોધમાં પડ્યો.’ પરસ્પરિસ્થિતિની વરવી વિસ્મૃતિ

જે ૦૫૧૦ની પોતાની મનાસ્થિતિનું આ વર્ણન માણ્યું છે. મણુ હકીકતની દૃષ્ટિએ અહીં એ વસ્તુસ્થિતિની નોંધ લેવી જરૂરી છે કે આમસ્વરાજ આંદોલનની યથાર્થ શ્રવણ અને સંભાવનાને પૂરી નાણી નોવામાં આવી નથી. આમસ્વરાજ આંદોલનના વિનોબાના પ્રયોગને સાવ અધવચ્ચે જ એકાએક રૂડોતરી મુકી દેવામાં આવ્યો હતો, અને તે માટેની જવાબદારી જે ૦૫૧૦ની પોતાની પચુ ધણી બધી હતી. બિહાર આંદોલનના -દિવસો દરમિયાન વિનોબાના આંદોલનની છણાવટ કરતાં જે ૦૫૧૦એ કહ્યું કે, ‘મારા માનવ પ્રમાણે આ આંદોલનની સીધી મોટી નમળાઈ રહી તે એ કે તેમાં ભળેલાં ગામડાંઓને આમદાનના આદર્શ પ્રમાણે સ્વયંચાલિત એકમરૂપે વિકસિત કરી શકાયાં નહીં. આ ગામડાંઓને સ્વયં-શાસિત અને સ્વયં-પરિચાલિત સમાજ જનવાની દિશામાં ફેરી જવા આપણે અસમર્થ રહ્યા. તેને લીધે આ આંદોલનનાં મૂકમાં રહેલી ક્રાંતિકારી સંભાવનાઓના સાક્ષાત્કાર થઈ શક્યો નહીં. આપણને અપેક્ષિત હતી એવી સમાજજનના લાવવા માટે આ ગામડાંઓ આર્થિક રીતે સ્વાવલંબી નીવડે અને એક સ્વયં-શાસિત એકમ તરીકેના પોતાના આરિયને કાલવા માટે જરૂરી એવો આત્મ-વિશ્વાસ એમનામાં જન્મે એ સારુ પ્રયત્ન થયો એટલે તો હતો.’

જે ૦૫૧૦ના આ કથનનો અક્ષરે અક્ષર સાચો છે. આંદોલનની નમળી કડીનું એમણે કરેલું પ્રયત્નગુણ યથાર્થ છે. અને લીધે જ આમસ્વરાજ આંદોલનની ક્રાંતિકારી સંભાવનાઓનો સાક્ષાત્કાર થઈ શક્યો નહીં. પચુ વાસ્તવમાં રાજગીર સમેલન પાદ આંદોલનની આવી સંભાવનાના સાક્ષાત્કાર માટે જ તે મથવાનું હતું. રાજગીર એ પ્રણાલિરૂપ નહોતું, મોત અપ-વિરામ હતું. આંદોલનનો કંપળ પહેલો, અતિ પ્રાથમિક તબક્કો જ હજુ પૂરે એવો હતો. હજુ મોટા ભાગનું ‘ગરુ’ કાગળ હતું, વાતોમાં હતું. તેને જમીન પર ઉતારવા માટે બીજા તબક્કાના ભગીરથ પુરુષાર્થની જરૂર હતી.

અને મુસહરીમાં આપો. ભગીરથ પુરુષાર્થ જ નેંખીએ
આર ભેદો. ત્યાં ગ્રામદાનના આદર્શને ધરતી ઉપર ઉતારવા જ
તો એ સથના હતા. ત્યાંનાં ગ્રામદાની ગામોને આર્થિક રીતે
સ્વ-નિર્ભર બનાવવા અને ગ્રામસભાઓને સક્રિય કરી સ્વ-શાસનના
પાયાના એકમરૂપે એમનો વિકાસ કરવાની દૌશિયમાં જ એ
લાગેલા. જેમ જેમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળતો જતો હતો તેમ તેમ
આગળવું સંસ્કૃતું જતું હતું. તેમાં એકાએક વિશેષ યડવાથી બહુ
ખેરવાઈ ગયું.

વિનોદાને વારવામાં આગળ હતા

એવી જ રીતે આવા ભગીરથ પુરુષાર્થ માટે પોતાની ૭૫ વરસની
હંસરે ખણુ હજી એક છલ્લિય ઔર મારવાની વિનોદાની પશુ તૈયારી
હતી. રાજગીરમાં જ એમણે આ પ્રયોગને પૂર્ણતાએ પહેંચાડવાની
કલ્પના રજૂ કરી દીધી હતી. એમણે ત્યાં ગ્રામદાનના પુરિષ્કામ
માટે “આતિ દુશન”ની હાલક કરેલી, તથા અલ્પાર સુધીની
“લગભગ મૂક એકામત” છોડીને હવે શહેરોમાં, મજૂર સંજ્ઞાઓમાં,
દેવાર-ઉઘોચમાં, ઘૂંટણીમાં આ આદર્શનો વિસ્તાર કરવાની સમગ્ર
વ્યૂહરચના સામે મૂકેલી. બાદશાહવાનને મળવા જવાને નિમિત્તે
ગિહારનો એમનો વર્તુલ એક વાર તૂટ્યો તો પછી પશુ કરી ગિહાર
જઈને એક વાર પૂર્ણ પ્રયત્ન કરી એવા માટેની વિનોદાની
છટપટાહટ ચાલુ જ હતી.

પરંતુ નેંખીએ જ એમને રોકેલા, કેમ કે ત્યારે એ પોતે
બરાબર સરાણે ચઢેલા. અને સાવ સ્વાભાવિક ક્રમમાં ગ્રામસ્વરાજ
આન્દોલનના આ બીજા તળકાંડનું પ્રત્યક્ષ નેતૃત્વ નેંખીએ
હાથમાં આપવું જતું હતું. એ પોતે પશુ તે વખતે ગ્રામસ્વરાજ
આન્દોલનના અર્થને બરાબર પલાણી રહ્યા હતા. તેને લીધે જ
ત્યારે એમના ચિંતનમાં અને ઉદ્દેશોધર્મમાં એક નવી વાજગત, એક
નવી રણધાર અને એક નવી આત્મપ્રતિતિ દેખાવા લાગી હતી.
પરંતુ આપણે આગળ જોયું તેમ સંજોગનાં સાર્થક નેંખી
પોતાના આ અત્યંત મહત્વના પ્રયોગમાં જોતપ્રોત રહી ચકમા
નહીં.

હા, પ્રમાણ પૂરો કરીને તેનાં પરિણામના આધારે નેંખી
કોઈ અન્ય નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા હોત તો જુદી વાત હતી. પણ
ઉકાઠત એવી નથી. એમનો મુસહરીમાંનો પહેલા એક વરસનો
અનુભવ તો ઘણો આશ્ચર્યક હતો. તેથી જ એમને ૧૮ એપ્રિલ
૧૯૭૧ના રોજ મુસહરીની ગ્રામસભાઓના ગ્રામજનો સમક્ષ ગ્રામ-
સ્વરાજના આ કામને તેની ચરમ સીમાએ પહોંચાડવાનો પોતાનો
સકલ દોહડાવ્યો હતો તેમ જ આવતાં પાંચ વરસની અંદર
મુસહરી પ્રખંડમાં એક પછી બાકીસ સેક્ટર ન રહે એવી પરિસ્થિતિ
પેદા કરવાની બંદરે પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી. અને આ પછી તો
નેંખી મુસહરીની પ્રયોગશાળામાં રહ્યા જ નહોતા. વચ્ચે વચ્ચે
માત્ર મુલાકાત લઈ આવતા જોઈતું જ. તેથી મુસહરીના પ્રત્યક્ષ
પ્રયોગનો એમને કોઈ અનુભવ અનુભવ હશે, એમ કહી શકાય
તેમ નથી.

ખેર, હકીકત એટલી છે કે અનેક સંજોગોને કારણે નેંખી
નો મુસહરીનો પ્રયોગ તેમ જ ગ્રામસ્વરાજ આદર્શનો પ્રયોગ
અધકચરો જ છૂટી મંચા હશે, અને આ પ્રયાગની સંભાવનાઓને
વધાર્થ પછી નાણી એવામાં આવી નહોતી. પ્રયોગ અધુરો રહ્યો
અને ગ્રામસ્વરાજ આદર્શનો બીજો તળકો લગભગ વલુપેમરેથી
જ રહ્યો.

ધારુ ધણીયું ચાય !

દળની ઘણી સમસ્યાનો ઉકેલ ગ્રામસ્વરાજની પરિપૂર્તિમાં છે,
એવી વિનોદાને દૃઢ પ્રતિતિ હતી. તેથી જ ગિહારમાં ઉપાડેલા
ગ્રામદાનનુકૂળનો પ્રયોગ આગળ વધારવા એમણે મથમથક તો
ઘણી કરી. દુર રહ્યા રહ્યા પણ ગિહારના કામને આગળ ધપા-
વવાની દૌશિય કરતા રહ્યા. નેંખીએ એમને ગિહાર આવતાં
રોક્યા તો પછી પણ ૧૯૭૩-૭૪ સુધી વિનોદાએ ખૂબ પ્રયત્ન
કર્યો. કામ આગળ પશુ વધ્યું. પરંતુ આ તો એક સાવ નવી
જ સામાજિક પ્રક્રિયાની જોખરું કામ હતું. આ માટે કોઈ
ઊર્ધ્વ ચિંતનું અનુકૂળન પ્રત્યક્ષ વાસ્તવિકતા સાથે થાય,
આમનેસામને ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા થાયે, માનવીય પ્રયોગશાળામાં
સમાજવિજ્ઞાનનો પ્રયોગ પૂર્ણ એકામતા સાથે થાયે તો જરૂરી હતું.
આ કોઈ સામાન્ય દલીલ કામ નહોતું. તેથી વિનોદા-નેંખી
એવા કોઈ નેતૃત્વના અભાવમાં કાલિ-ખોજરું એ કામ થઈ
શક્યું નહીં.

હવે વિનોદાએ બહુ કૃષ્ણાર્પણ કરી દીધું. આદર્શના
નેતાને હવે એવી ગૌરવપૂર્ણ પામોશી સાથે એમણે આખરે
પ્રયોગની બધી જ બખાજરી નીકળે બનીને પોતાના મથિ
લાઈ લીધી. ગિહાર અને બાબા બને. “ડ” થી શરૂ થાય
છે અને ડ એટલે “બોમસ” એમ કહીને ઘૂંટડો મળી ગયા.
ગિહારની વૃદ્ધભાત્રાના આરભે એમણે કહેલું : “આ ભગવાનનું
કામ છે, માનું નહીં. પરમાત્મા મને જે પ્રેરણા આપે છે, તે જ
પ્રેરણા સહુને આપશે, તો કામ થઈ જશે.” એવી પ્રેરણા નેટલી
આપી તેટલું કામ થયું, અને તો કૃષ્ણાર્પણ ! વધારે પ્રેરણા
ન આપી, તો તે પશુ કૃષ્ણાર્પણ !

બહુ વરસો પહેલાં ૧૯૫૬માં કાશ્મીરનામાંથી પ્રસાવતીજી
ને લખેલા એક પત્રમાં વિનોદાએ કહેલું : “મેં જોયું છે કે
કોરી જોળનાઓમાંથી અડધી યોગનાઓમાં ભગવાન સંકળતા
આપે છે, અડધી નિષ્ણ બનાવે છે. આનું કારણ પણ મેં જોઈ
લીધું છે. જે પૂરી સફળતા આપે, તો ભક્ત અંદકારી બની
અપ, જે બધી જ યોગના નિષ્ણ બનાવે, તો ભક્ત નિરાશ
થઈ જાય. એક બાજુ અંદકાર, બીજી બાજુ નિરાશા. બંનેથી
જવાબવા માટે એ આપું કે છે.”

૧૯૭૨માં એક વાર ગિહારના કામ અંગેની પોતાની
તીવ્રતા વ્યક્ત કરતાં વિનોદાજી બોલેલા : “આખરે કાળપુરુષ
હોય છે. કાલાના કહે છે કે ‘શાંતિરિમ’—હું કાળ છું.”

લોકોના પ્રલય માટે પ્રવૃત્ત થયો છું. માટે હવે ગિહારમાં કામ ન થયું તો હું કઢીલ કે હે લગ્નવાન, હવે તારે જે લીલા કરવી હોય તે કર. આ ગિહાર તને સમર્પણ છે !

ગિહારનો પ્રયોગ અધૂરો છૂટ્યો તેમાં જેથી પણ નિમિત્ત બનેલા. એવો ઉદ્દેશ વિનોબાએ ક્યારેય નથી કર્યો. હા, એ કામ માટે એમના મનમાં બ્યારે અલગ તીવતા હતી, ત્યારે પોતાના અંતરગ વર્તુળમાં એકાદબે વાર રાજગીર સંમેલનો પેલો પ્રસંગ એમણે યાદ કરેલો, બ્યારે બાદશાહખાનને મળવા ગિહારથી સેવાગ્રામ જવાની વિનોબાની બહેરત પર જેથી સામે બેસીને એકદમ તાળી પાડી ઉઠેલા. ગિહારનો તંત્ર વૃદ્ધમાં એ પ્રસંગ નિમિત્ત બનેલો તેટલા કારણસર તે વિનોબાના માનસમાં ચોંટી ગયો હતો.

અધૂરા પ્રયોગની માહી અસર

અધૂરા પ્રયોગની ભારે માહી અસર આંદોલન ઉપર અને આંદોલનમાં કામ કરતાં નાના-મોટા કાર્યકરો ઉપર પડી. વિનોબાએ અગ્રાઉ કહેલું જ કે ગિહારમાં આટલું જે કામ થયું, તેને કાલે માત્ર કાગળ ઉપરનું સામિત થાય, તો ખુદ હાકિલ ! નાના-મોટા કાર્યકરોના માનસ પર એવી છાપ પડતી ગઈ કે અત્યાર સુધીનું ક્યું-કારણે બધું પાણીમાં ગયું. કાગળ ગ્રામદાનના પ્રયોગમાં આપણી શક્તિ નાહકની વેડકાર્. આની એક માનસિક પગાટ લાગી, જેણે કાર્યકરોની શ્રદ્ધા અને શક્તિ ક્ષીણ કરી. વિનોબાએ કહેલું કે આ ગ્રામદાનનું કામ એવું છે કે કાં તો તેનું પરિણામ અનંત આવશે, કાં શૂન્ય. પરંતુ પરિણામ બ્યારે શૂન્યવત્ આવ્યું હોય એમ લાગુ, ભારે એ શૂન્યની. ભીંસ બહુ ઝોઝા છૂંચી શક્યા.

જે કે આ ક્રાંતિ-દૃષ્ટિને અભાવ જ કહેવાય. ક્રાંતિનાં કારણે મૂલ્યાંકન આ રીતે ન થઈ શકે. ક્રાંતિમાં તો વ્યાવા અનેક પ્રયોગો કરવા જ પડે અને સંજોગવશ આવી પડતા આવાં પરિણામો પણ સહન કરવાં પડે. વિદ્વાનમાં પણ અનેક પ્રયોગો થાય છે તે વધા જ કાંઈ સફળ થતા નથી. અને એવા અનેક અસરગ્રા પ્રયોગોના વ્યાધારે છેવટે કોઈ પ્રયોગ સફળ થાય છે. અરે, ચૂંટણીઓ કરીએ છીએ તેમાં ક્યારેક કોઈને સ્પષ્ટ બહુમતી ન મળી તો આખીયે ચૂંટણી નકામી બળ અને ફરી ચૂંટણી કરવી પડે એવું બને. ત્યારે આમાં તો કામ અધૂરું રહ્યું એટલું જ. ખાકી ગ્રામસ્વરાજની એક સમગ્ર રૂપરેખાના આનિ-ભાવનું, લોકશિક્ષણનું અને નૈતિક વિચારના વ્યાપક અચારનું એક બહુ મોટું કામ તો થયું જ.

પરંતુ આવી પ્રતીતિ નાના-મોટા સહુ કાર્યકરોને ન કરાવી શકાઈ. આંદોલનનું નેતૃત્વ અને સંઘન એ દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ નીવડ્યું, પરિણામે ક્યુબામાં કાર્યકરોની નબર સામે પોતાના કામનું એક સમગ્ર સ્વરૂપ ન રહ્યું. સર્વોચ્ચ આંદોલનનો કોઈ એકેકેન્ડો કાર્યકર ન આવી શક્યો. તાત્કાલિક પરિસ્થિતિમાં

મોભ કાર્યકરોને અહીં-તહીં ફોજોળતાં રહ્યાં. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ સર્વોચ્ચ આંદોલનની વ્યૂહરચના નર્વસરથી ન થઈ શકાઈ.

આવા સંજોગોમાં વિનોબાજીનું વલણ ઉપસાંહાર અને ખીજ-સંજોગન તરફ વિશેષ ઘળતું ગયું, એમ બજાય છે. બ્રહ્મવિદ્યાની સાધના, નામસ્ત્રી લિપિ મારફત દેશની ભાવાત્મક એકતાની પ્રુષ્ટિ, બનશક્તિ, સજ્જનશક્તિ, વિકલ્પન શક્તિ, મહાજન શક્તિ અને શાસ્ત્રશક્તિ જેવી સમાજની મુખ્ય પાંચેય શક્તિઓનો સહયોગ, શુદ્ધ નૈતિક પાથ પર લોકસેવકોનું સંગઠન—ગ્રામસ્વરાજ્ય, શાંતિસેના અને આયર્થકુળના કાર્યકરની સાથેસાથ વિનોબાજી હવે આ બાળતા પર વધુ ને વધુ ભાર મૂકતા જતા હતા. એમના મનમાં એમ હતું કે આધ્યાત્મિક ભૂમિકા સાથે કામ કરતા સેવકોને એક એવો સમૂહ હોય જે સમાજ-પરિવર્તન માટે નિરંતર સંજોગન અને પુરુષાર્થ કર્યા કરતો હોય.

સાંખ્ય સમસ્યાઓની ભીંસ

પરંતુ જ્યપ્રકાશજીનું મન હવે કાંઈક જુદી દિશામાં વળવા લાગ્યું હતું. આ અસરમાં એક વાર એમણે કહેલું : ‘ જે સામે છે, જે તત્કાળ છે, એ જ કમ છે. હવે સર્વોચ્ચને એ જ અર્થ આપવો છે. ’ અને એમનું ધ્યાન ફરતી વાતો કરતાં તાત્કાલિક પ્રજો ઉપર વધુ ને વધુ કેન્દ્રિત થતું ગયું. તુફાન અભિધાન, સુસકારીનું સઘન કાર્ય અને ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનનું જે વાતાવરણ જિજ્ઞાસેથી તે હવે લગભગ વિખેરાઈ ગયું હતું. આંદોલનના કામમાં એક પ્રકારનો ગતિરોધ પણ અનુભવાવા લાગ્યો હતો. ખીજ બાજુ તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ એટલી હદે વણસતી જતી હતી કે જેથી નેવા ભીમીશીલ માણસ માટે હાથ ભેડીને બેસી રહેવાનું સંભવ નહોતું. બહેર છવનમાં બહુધારા મોઝા મૂકી રહ્યો હતો. રાજકારણીઓની સત્તા પાછળની આંધળી દોટ પર કોઈ અંકુશ રહ્યો નહોતો. લોકોના ચૂંટવા પ્રતિનિધિઓ અને લોકોની સરકાર લોકઅસિમ્પ અને લોકોને જવાબદાર રહેવાને બદલે સ્વચ્છંદી અને નિરંકુશ બનતા જતા હતા. આમ, પરિસ્થિતિની ભીંસ વધતી જતી હતી.

૧૯૭૨ના જુલાઈમાં મેંડોર તરફ દીપુ જતાનાહલ્લી ગામે જેથી થોડો વખત આરામ માટે રહેલા. ત્યારે એમણે પોતાના કેટલાક સાથીઓને ત્યાં મોકલાવ્યા. ૨૫-૩૦ મિત્રોની સાત દિવસ સુધી ગોપી ચાલી. તે ગોપીમાં જેથી એક દેશની કથનતી જતી પરિસ્થિતિ અંગે પોતાની ઉત્કટ ચિંતા વ્યક્ત કરેલી. ત્યારે એમણે એ વાત ઉપર પણ ભાર મૂક્યો કે આપણું આંદોલન એક રાજ-નૈતિક force—શક્તિ બન્યું છે. એ વસ્તુનું ભાન રહેવું નેહંએ. રાજકારણ પરિસ્થિતિ વિશે મિલકુલ બેધાન રહીએ તે ન ભારે. આપણા મૂળ કામ સાથે આજુબાજુની પરિસ્થિતિઓ ખ્યાલ રાખવો જ રહ્યો. આ સાથે એમણે પોતાની સીધી મોટી ચિંતા લોકશાહીના ભાષિ વિશે વ્યક્ત કરી : ‘ આને એક જ વ્યક્તિના હાથમાં લગભગ બધી સત્તા કેન્દ્રિત થતી બન્યું છે. અને આપણે માગણું એવું બરમેસલાહ બનાવવાનું નથી છે કે કોઈ ચૂંકે

આં ન હરી શકે. કોણેસ પક્ષમાંથી એક જ વ્યક્તિની આજુબતતે છે. રાજ્યોના મુખ્ય પ્રધાનોને પણ પટ્ટવારી જેવા જનાવી મુકાયા છે !'

આ ઉલ્લેખ ઇતિહાસ વિશે હતો. ઇતિહાસના વ્યક્તિત્વ તેમ જ એમની કાર્યશૈલી વિશે જ્યપ્રકાશજના મનમાં જે પચાસ આ ચપ્પસમાં બંધાતો જતો હતો, તેણે હવે પછીના જનારો ઉપર ઘણી અસર કરી. આમ તો ઇતિહાસજોની મન મોટા ભાઈની દીકરી સમાન હતી. જ્યાંહરવાલજ સાથેના ધનિક નાતાને લીધે છેક આજ પશુથી ઇતિહાસને પરિચય એમને હતો અને એના માટે એમના હિસમાં સ્નેહભાવ જ હતો. પત્રોમાં પશુ “ પ્રિય ઇન્દુ ” એવું જ સંબોધન કરતા.

ઈતિહાસ સાથેના મીઠા-ઠંડકા પરિચય

ઈતિહાસ પહેલીવાર વડાં પ્રધાન જન્યો સારે તા ૨૦-૧-૬૬ ના રોજ જેંપીએ એમને ઉઘાસણે પત્ર લખ્યો : ‘ મારા હાદિક અભિનંદન ! એક ભારે મોટા મોજ તે માથે લીધા છે, અને આ ઠસારીની અને તાજુની વેળાએ મારું હૃદય તને સર્વ શુભેજા દાંછે છે.....તારી પોતાની આંતરિક શક્તિએ ઉપર જ નર્ભર રહેવું પડશે, અને અને ખાતરી છે કે તું ભીતર મોળાશ, તો એ શક્તિએ તને છેલ નહીં દે. અને લાજે-વળજે છે ત્યાં સુધી, આ દેશની આમ પ્રબળાં મુખ-શાંતિ માટે તુ જે કાંઈ કરીશ તેમાં મારો તને પૂરેપૂરો ટેકો-રહેશે ’ -

જાનેના સંપર્ક કામચ રહ્યો હતો ગજર મળવાંતુ થવું. પરત્વજહર થતો. નાનાંમોટા પ્રશ્નો વિશે થોડો ઘણો વિચારજેક પશુ રહેતો. જ્યાં પરસ્પર પ્રેમખાદર હતો. મુસહરીના પોતાના અનુભવજુ મધુનં કરતી પુરિક્તકો “ Face to Face ” જેંપીએએ મેઠકેલી, તે વાચી એમને ઇતિહાસજે તા. ૬-૧૨-૭૦ ના રોજ જેંપીએને લખ્યું : ‘ મુસહરીની પરિસ્થિતિ વિશેનો તમારી સમીક્ષા રસપૂર્વક વાંચી ગઈ. તમારો ‘પ્રશ્નજ છેક પાયાના ક્ષેત્રે અહિંસક પરિવર્તનની સલામના મોળવારો એક શાહસપૂર્ણ પ્રવાસ છે. હું તમારી સાથે સંમત-શાહે’, છુ કે નક્કલવજ મુખ્યત્વે તો ગરીબી-અને મોષપશુ દુર કરવાના અહિંસક માર્ગો મોળવા માટેનું આપણી સામેજુ એક આહવાન છે. કાયદો અને વ્યવસ્થાનો મુશ્કેલ તો તેની મોજ આજુ છે. ધરજાણની જમીન, ભાગવટાઈ અને ખેતઅજૂરીના પ્રશ્નો તમે ઉઠાવ્યા છે, તે ઘણું મહત્વના છે.....’

આમ, વિવાદો અને મંતવ્યોત્તં આદાન-પ્રદાન પશુ થવું. કોણેસમાં ભાગલા પક્ષ અને ત્યાર બાદ ૧૯૭૧ ની સામાન્ય ચૂંટણીમાં ઇતિહાસજેના પક્ષ સ સદસ્યા ૨/૩ જેંટલી ગઢમતી સાથે ચૂંટાઈ આવ્યો, ભારે અર્થત હરખજેર જેંપીએ “ પ્રિય ઇન્દુ ”ને તા. ૧૩-૩-૭૧ ના રોજ પત્ર લખ્યો : ‘ આ પત્ર ભારતના પ્રધાનમંત્રી શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીને નહીં જતું કે “ ઇન્દુ ”ને લખી ગયો છું. મોટી પહેલાં હું અને પ્રજા તને ઘણી ઘણી વખાઈ આપીજે છીએ. આ વિષય શ્રી જગજીવનરામની

અધક્ષતાવાળી કોણેસનો નહીં, જતું એકલો તારો છે. આ હજર ભારતના લોકજાણી ઇતિહાસમાં એક અખનપૂર્વક થતો છે, જેનું જશું ‘ પ્રેય તારું ’ છે.....દેશની જનતાની મેલા કરવાનો આ અપૂર્વ અવસર તને આપ થયો છે. તને કહેવાની બરજ નથી કે ભારતની સમસ્યાઓ ઘણી બરિલ અને બેડી છે. સમાજવાદમાં સુતો અથવા કેટલાંક ચમત્કારી કાર્યોથી તેના ઉકેલ નહીં આવે. આશા રાખું છું કે તુ ઊંડાણમાં જરો અને ધૈર્ય તમ જ નમ્રતાપૂર્વક વર્તમાન પક્ષકારોનો સામનો કરજે.....રાજપતિની ચૂંટણી વખતે તારા રાજકીય આયરજને મેં પસંદ નહોતું કર્યું. એ કે હું જાણતો હતો કે જે તારા માટે રાજકીય જીવનંમરજીની થડી હતી. હવે જ્યારે તને અનુલિત સત્તા પ્રાપ્ત થઈ છે, ત્યારે હું ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે જે તને નિર્મળ વિવેક બક્ષે તથા આ મહાન ભારને વહન કરવાની પૂરી શક્તિ આપે તેમ જ પૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘ જીવન પ્રદાન કરે.’

પરસ્પર અપરિચયની ફરિયાદ

આજણ ઉપર ઇન્દિરાજ વિશેનાં મધ્યાંકનમાં જે વસ્તુ મહત્વનો ભાગ ભજવવાની હતી, તેનો સ્પષ્ટ અજુસાર આ પત્રમાં છે. જાનેનાં મૂળ અભિપ્રયમાં જે ક્ષત હતો તે આનાકાસ જ પ્રામે આવી ગયો. આ પત્રના ઉત્તરમાં ૧૩મીએ ઇન્દિરાજએ લખ્યું : ‘ તમે લખ્યું છે કે રાજપતિની ચૂંટણી વખતે, તમે મારું આયેરજુ પસંદ ન કર્યું, એ કે તમે મારા ગજરકીય જીવન માટે તેને આવશ્યક માન્યું હતું. આ વાંચીને મને કુખ થયું, અને ખાસ કરીને તો એ વિચારથી કે તમે અને આટલી ઓછી જાણ અને સંમતે છે. રાજકીય કે કોઈ પણ પ્રકારના અસ્તિત્વ માટે મેં કદાપિ ચિંતા નથી કરી. તે વખતે જે સવાલ હતો, તે મારા ભવિષ્યનો નહીં, જતું કોણેસ પક્ષના ભવિષ્યનો અને એટલાં માટે, દેશના ભવિષ્યનો અવાલ હશે.....’ આ પછી સિડિકરી નેતાઓના ડેંસિસની નીતિ વિરુદ્ધના વલજુ, વગેરે વિશે લખી અંતમાં લખ્યું : ‘ તમે ગમે તે રીતે આ જાનાઓ તપ્ક જેતાં હો, એટલે વિશ્વાસ રાખજે કે મને જીવનસા જેવી કોઈ આકાંક્ષાઓ નથી જે મને મારા સિદ્ધાંતોથી વિચલિત કરે.’

એક વધાર્થનાં પત્રમાંતું એક વાક્યં આવી રીતે ચર્ચારજુ જની ગણું તેનો જેંપીએને ખેદ થયો. જામ સ્પષ્ટતા આતર એમણે તા. ૨-૫-૭૧ એ આની હજાવટ કરતો લખી પત્ર લખ્યો : ‘મારા એ વાક્યનો અર્થ તે ક્યોં એવો નથી કે તારા એ આયરજને મેં તારા રાજકીય જીવન માટે આવશ્યક માનેહું. જે જીવન ઉચિત નથી, તેને હું આવશ્યક કઈ રીતે માની શકું કે તારા મનજગ એવો હતો કે એમ જાણવા જતાં કે એ થડી તારા ગજરકીય જીવન માટે આટલી મહત્વની હતી, તોયે તારા આયરજને મેં પસંદ નહોતું કર્યું.....ઇન્દુ, એ ઠીક છે કે ગજરકીય અભિનેત્રોના કપમાં તને ગઢુ ઓછી, અથવા નહીંવત જ મારું છું. તને તો હું બીજા કપમાં જ જાણતો અને માનતો રહ્યો છું. અને આજે તને જે જ ર્થમાં

નેહ છું. તેથી જ તારી સફળતાઓને લીધે હૃદયથી પ્રસન્ન થઈ છું અને ભવિષ્યમાં પણ તારી સફળતા હૃદયથી ધન્ય છું. પરંતુ ઇન્દુ, મારેયે રાજનીતિનો લાગેા અનુભવ છે અને તેનાથી અજાણ થતા પછી પણ તટસ્થ રીતે તેવું અધ્યયન કરતો રહ્યો છું. પક્ષોમાં પડતી કૂટનોયે ઘણા અનુભવ કરી ચૂક્યો છું. એ બધા અનુભવો પરથી એમ કહેવાની કૃષ્ણતા કડું છું કે બ્યારે પણ કોઈ પક્ષમાં કૂટ પડે છે, ત્યારે બંને તરફના નેતાઓનો દાવો એ જ હોય છે કે અમે સિદ્ધાંત અને નીતિનો છે. કોઈ એમ નથી કહેવું કે અમે વ્યક્તિગત સત્તા કે પદનો છે. દરેક કૂટમાં થોડાંધણે વિચારબેદ તો હોય જ છે, પણ સાથેસાથ નેતૃત્વનો, પદનો અમેડો યોગ્યો નથી હોતો.....અંતમાં એટલું ઉમેરવું જરૂરી સમજું છું કે ક્યારેક ક્યારેક તારું રાજકીય ન્યાયશુલ્ક પસંદ ન પડ્યું હોવા છતાં બંનેકેમાં તારી વિરુદ્ધ ક્યારેય કાંઈ નથી કહ્યું.....આ તને ખુશ કરવા કે તારી પાસેથી કાંઈ અપેક્ષા આપતર નથી લખતો. બદલે, એટલા માટે કે મને લાગે છે કે તું પણ મને બહુ યોગ્યો યોગ્યો છે.

વધતી જતી આશંકા

“મને તમે યોગ્યો કે યોગ્યો યોગ્યો છે.” એવી ફરિયાદ કદાચ બંને પક્ષે છેવટ સુધી રહી. પરસ્પર વિશ્વાસનીયે ઠગી રહી. ઇન્દિરાજીની બંનેકે કાંઈ પદ્ધતિનો તેમ જ નીતિરીતિનો જેમ જેમ વધુ પરિચય થતો ગયો તેમ તેમ પડિત નેહુની બાબતમાં બનેલું તેવું જ ઇન્દિરાજીની બાબતમાંયે બન્યું. ઇન્દિરાજીના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ વિશે જ નેપીળાના મનમાં કેટલાક સવાલો ઊઠ્યા હાજ્યા હતા અને આશંકા ઊભી થવા માંડી હતી. બાંગ્લાદેશના પ્રશ્ન વખતે શક્ષિઆતમાં બાંગ્લાદેશને માન્યતા આપવા બાબત બંને વચ્ચે થોડો મતભેદ રહ્યો. પરંતુ મૂળ વલણ બાબત બંને વચ્ચે ઘણું સામ્ય હતું. ઇન્દિરાજીની ઇચ્છાથી અને સહાયથી જ નેપીળા વિશ્વ લોકમત કેળવવા દુનિયાના દેશોના પ્રવાસે ગયેલા. ત્યાર બાદ પાકિસ્તાન સાથેના યુદ્ધ વખતે ઇન્દિરાજીએ દેશને જે દુરદેશી, કાંઈમ ને હિંમતભર્યું નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું તેની નેપીળાએ ભારોભાર પ્રશંસા કરી, પણ આ બાંગ્લાદેશની ઘટના વખતે જ કેટલાક એવા અનુભવ થયા જેને લીધે નેપીળાના મનમાં ખટકા ઊભા થયા. નેપીળાએ પણ તનવોડ મહેનત કરીને બાંગ્લાદેશની આરજી હકૂમતને મદદ કરેલી. પણ આ આખીયે ઘટનાનો જરૂરે જરા નેપીળા ન ખાટી બલ તેની ખાસ કાળજી લાગતાવળગતાઓએ લીધી! ક્યાંય જાણકારશું નામ ન આપી જવું બેઈએ. તે ત્યાં સુધી કે એક વાર બાંગ્લાદેશ સ્વતંત્ર થયો તે પછી નેપીળા સાથેનો સંબંધ બળવતાયે બાંગ્લાદેશના તેતાઓ હવે અચકાવા લાગ્યા. મહામના સંબંધ નેપીળાએ ઠશી ફરિયાદ ન કરી. પણ રાજકારણીઓના સંકુચિત ને સ્વાર્થી વલણથી એ વ્યથિત બન્યા.

દેશનાં બધાં ક્ષેત્રોના આગેવાનો સાથે નેપીળાનો સંપર્ક રહેતો. બધા પક્ષના રાજદ્વારી નેતાઓ પણ એમને મળતા

રહેતા. વહીવટી તંત્રના ઉચ્ચ અમલદારો સાથે પણ મળવાતું થતું. આમ, અંદરની ઘણી માહિતી એમને મળ્યા કરતી. એ માહિતીના આધારે નેપીળાને એમ લાગવા માંડ્યું હતું કે પક્ષમાં, સરકારમાં તેમ જ વહીવટીતંત્રમાં લોકશાહી રીતરસમોનો ધારે ધારે ક્રાસ થઈ ગયો છે, અને સત્તાનો ચનસ્વી ઉપયોગ વધતો જાય છે. આને લીધે નેપીળા બહુ જ ચિંતિત હતા. ઇન્દિરાજીના જુદાં જુદાં પગલાં અને વલણને લીધે નેપીળાની આશંકા વધુ ને વધુ પાકી થતી ગઈ અને ચિંતા વધતી ગઈ.

નિરાશાજનક અનુભવ

૧૯૭૩ના જુલાઈથી નેપીળાએ “એવરીમેન્સ” નામનું અંગ્રેજી સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું હતું. તેમાં પોતે પણ લખતા રહેતા. દેશની પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરીને જુદા જુદા પ્રશ્નોના ઉકેલ શોધવાનો તેમાં પ્રયત્ન રહેતો. ખાસ કરીને દેશમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા ભણત્યાર પ્રયે નેપીળા લોકોનાં ધ્યાન દોરતા. તેમાં જ રાજકારણમાંના બધાત્યારની અસર સમાજનાં બધાં જ ક્ષેત્રો પર ઘણી પડે છે. એ બધાત્યારને અંકુશમાં આણવાનાં કેટલાંક પગલાં પણ નેપીળાએ સૂચવેલાં, ચૂંટણીના કાયદામાં અને ચૂંટણીની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાનાં સૂચનો પણ કરેલાં.

નેપીળા આ બધું ઇન્દિરાજીના પણ ધ્યાન પર લાવતા. એમને અપર મળીને પણ કાંઈક ચોક્કસ પગલાં ભરવા વિશે આગ્રહ કરતા. પરંતુ નેપીળાનો અનુભવ બહુ નિરાશાજનક રહ્યો. એમણે બેઠું કે આ બધી વાતો તરફ કોઈ ધ્યાન જ નથી આપવું. કોઈ કાંઈ કરવા જ નથી માગવું. ધારે ધારે નેપીળાને ઇન્દિરાજીના આશય વિશે જ સંઘા ઊભી થવા માંડી હતી. ૧૯૭૩ના મે માસમાં સર્વોચ્ચ અદલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક બાબત ઘણા ઊઠાપોઠ થયા. નેપીળાએ એક ચોક્કસ સૂચન કર્યું કે બે સિનિયોરિટીની પરંપરા પડતી મૂઠવી હોય, તો સંસદની એક સર્વપ્રકીય સમિતિ રચવી, જે બધી બાજુનો વિચાર કરીને ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક બાબત અચુક ચોક્કસ પદ્ધતિની લલાચણ કરે. વડા ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક સંપૂર્ણપણે વડા પ્રધાનના જ હાથમાં રહે, એ ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિએ હિતાવહ નથી.

આવો જ બીજે વિવાદ બધારણમાંના નાગરિકોના મૂળજૂત અધિકારો વિશે ચાલ્યા કરતો. તે વિશે પણ નેપીળાએ સમજાવ્યું કે અત્યારે આપણા બધારણમાં મિલકત અંગેના અધિકારોને વાણીસ્વાતંત્ર્ય વગેરે મૂળજૂત અધિકારો સાથે તાહકના સંકળી દેવામાં આવ્યા છે. તે બંનેને જુદા પાડી નાખવા બેઈએ. મિલકત એ આખરે એક સામાજિક વસ્તુ છે. તેથી મિલકતની ખાનગી માલિકાને સ્થાપિત કરી શકાય, તેના પર નિવંત્રણ મૂકી શકાય, અને જરૂર પડે તો તેને સાવ રદ પણ કરી શકાય પરંતુ નાગરિકોના અન્ય મૂળજૂત અધિકારો તો કદી પણ રદ કરી શકાય જ નહીં, એવી સ્પષ્ટ ભેગવાઈ બધારણમાં કરી દેવી બેઈએ. માત્ર અત્યારની વ્યક્તિઓ અને સ્થિતિને નવર સામે

રાખીને નહીં, પણ લાખા ગાળાની દૃષ્ટિએ આવી બાળતો વિશે વિચારતું નેહંછે.

નેંપીંને લાગતું કે આ તો સાવ સાદીમીધી વાત છે, અને મનમાં બે ખરેખર ઇચ્છા હોય તો આનો અમલ કરવામાં કશી આતંકાની થવી નેહંછે નહીં. પરંતુ એમણે જોયું કે ઈન્દિરાજી આવી સાદીમીધી વાતને પણ ગૂંચવી દેતા. સીધી ચર્ચા કરવાને બદલે ગોળગોળ અને નારામાજીમાં જ બોલે ગપતાં, તથા સામેવાળા ઉપર એકદમ આક્રોશપાણીમાં ભીતરી જતા.

આ બધું નેંપીંને રુચતું નહીં. એમને એ સમજતું જ નહીં કે લોકશાહીના મૂલ્યમાં માનનારી કોઈ પણ વ્યક્તિ આવી સીધીસાદી બાળત સાથે શી રીતે અનર્મત થઈ શકે. ઉપરોક્ત બંને બાબત અંગેના પોતાના નિવેદનમાં નેંપીંએ “વડપ્રધાનને અંતઃકરણપૂર્વકની અપીલ” કરેલી. પણ તેના ઈન્દિરાજીએ જે જવાબ વાળ્યો, તેથી નેંપીંને ભારે નિરાશા અને જોડી વેદના થઈ

અઠગાળાની પરિસ્થિતિની મૂંઝવણ

આ દિવસોમાં નેંપીં અત્યંત ચૂંચણુમાં હતા. પરિસ્થિતિ દિવસે દિવસે વધુ ને વધુ અઠગાળાની બનતી જતી હતી. જુલુ થું કરતુ તે એમને સંજોગું નહોતું. વિનોબાજી તરફથી કોઈક માર્ગદર્શન મળે એવો એમના મનમાં અપેક્ષા ખરી. પરંતુ એવું માર્ગદર્શન મળતું નહોતું. વિનોબાજીનું ચિંતન જુદી રીતે ચાલતું હતું. તા. ૨-૩-૭૪ના એક પત્રમાં નેંપીંએ લખ્યું : ‘આજે જે પરિસ્થિતિ છે, જનતામાં જે હાલત છે, તેમાં જનતાની નાહ ઉપર હાથ રાખીને બાળા કોઈ કરવા માગત, તો મારો પણ ઉપયોગ કોઈક મોટા કામમાં થઈ શકત. ખૂબ તેમ ન થયું ત્યારે મને જે સૂઝે છે તે કહું છું. મારા સ્વાસ્થ્યની જે હાલત છે તેમાં ઝાંઝું તો કોઈ નહીં કરી શકું. તેમ છતાં થશે એટલું કરીશ, આ બધું બાળાની દૃષ્ટિએ બેકાર હોઈ શકે છે, પરંતુ દરેક માણસે પોતાની જુદી અનુસાર વસ્તવું પડે છે.’

દૃષ્ટિકોણ અને મૂલ્યાંકનમાં ફરક

ઈન્દિરાજીની બાળતમાં નેંપીં અને વિનોબાજી દૃષ્ટિકોણમાં અને મૂલ્યાંકનમાં પણ ફરક પડતો જતો હતો. આ અરવામાં એક વાર ઈન્દિરાજી વિનોબાજીને મળવા ચર્ચા ત્યારે વાતવાતમાં વિનોબાજી કહી દીધું કે ‘તમે સર્વ સેવા સહ્યા સદચાર જ છો.’ આ અંગે મારો એવો જવાબોહ થયો. ત્યારે વિનોબાજીએ કહ્યું કે, ‘આનો અતવળ એ કે આપણા જે મુખ્ય મુખ્ય આધ્યાત્મિક વિચારો છે, તે એમને માન્ય છે, એટલા માટે મેં એમને સર્વ સેવા સહ્યા સદચાર કહ્યાં. મેં કોઈ અને પોતાને ટોચસેના સદચાર તો નથી માન્યા.....’ પંચધારિનો સંલેખ એ માન્ય છે. તેમાં આપણે શાસ્ત્રમંત્રિનો નડોગોળ પણ માન્યો છે. જ્યાં શાસ્ત્રની ખૂબ દૃઢતા ત્યાં આપણે એમને એતવાસી પણ આપીશું અને એમનો વિરોધ ખૂબ કરીશું. આપણું વલણ ન વિરોધનું હશે, ન એમના

પક્ષનું. શક્ય હશે એટલે મહાયોગ આપણે એમની સાથે કરીશું અને એમનો સંલેખ લઈશું.’

પરંતુ જયપ્રકાશજીના ગળે આ વાત ન ભીતરી. એટલે તા. ૨-૩-૭૪ના એક પત્રમાં એમણે લખ્યું : ‘ઈન્દિરાજી બાળાને આ રીતે મળતાં રહે, તો બહુ સાચું થશે. તેનાથી એમના પર સારો પ્રભાવ પડશે અને દેશરુણે લણું થશે..... પણ બાળાએ જે કહ્યું તે મને વિચિત્ર લાગ્યું. ઈન્દિરાજી પ્રત્યેના બાળાના ભાવ— મી નો ઇલિલ, હિમ્મ નો ઇલિલ, રૂપિક નો ઇલિલ — ભેગા માણસ પડે છે, જે એક સંત મારે તો કીક છે, પરંતુ વાસ્તવિકતાને સમજવામાં બાધક બની શકે છે..... જ્યાં સુધી આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો પ્રશ્ન છે, મારી સમજમાં તેનો ક્ષતિ સંબંધ નીતિકા સાથે છે. રાજનૈતિક અને શાસકીય નીતિકાનું નેહંછું લેતું પતન ઈન્દિરાજીના શાસનકાળમાં થયું છે એટલું ક્યારેય નહોતું થયું. એમનું પોતાનું આચરણ આ દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિત મૂલ્ય છે. સત્તાની લડાઈમાં ગમે તેવું સાધન ક્ષમ્ય છે, એવું ઈન્દિરાજીનું રાજનૈતિક દર્શન હોય એમ જણાય છે. હું તો આને સર્વોચ્ચ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો સ્વીકાર નથી માની શકતો.’

આમ, દૃષ્ટિકોણમાં અને મૂલ્યાંકનમાં ખાસો ફરક હતો. પણ તે વિશે સામસામે બેસીને ચર્ચા કરી લેવાનું અને એકબીજાની મૂંઝાકા વિષયે બેઠાજુલો સમજ લેવાનું ન બન્યું. એવો મોઠો જ ન આવ્યો. તથા તેની અનિર્વાર્તતા પણ બંનેને મન ન પડતી.

સંવાદમાં ઊભો થતો વિરોધ

વળા, નેંપીં અને વિનોબાજી સવાદમાં હવે વિરોધે આવવા લાગ્યો હતો. એક વખત એવો હતો, જ્યારે બોલાવાથી નહીં, નજીક બેસવાથીયે વાતો થઈ જતી. પાંડુ હવે બોલીબખીનેય વાતો બેઠેછે તેવી નહોતી થઈ શકતી. તા. ૨૬-૧૦-૭૩ના એક પત્રમાં સર્વોચ્ચના એક સાધીને નેંપીંએ લખ્યું : ‘માળા સાથે ચર્ચા કરવામાં મને બહુ મુશ્કેલી પડે છે. એ give-and-take નથી કરી શકતા. સામેવાળાને એવું લાન નથી કરાવી શકતા કે તેઓ એને બરાબરની દરજ્જા પર રાખીને વાતચીત કરી રહ્યા છે. બીજાઓએ શું કહ્યું, લખ્યું, કહ્યું છે તેની ન તેઓ બચાવતી રાખે છે, ન બચાવતી મેળવવા ઇચ્છે છે. કમ સે કમ મને તો એવું જ લાગ્યું છે. પ્રબંધ સમિતિ સાથે એમની જે હમણાં વાતચીત થઈ, તેનો ટિપ્પો વાંચીને મારા મન પર સારી અસર નથી પડી. એમણે પ્રબંધ સમિતિના સભ્યો સાથે એવો જ વહેવાર કર્યો છે જેવો પુરાણી પદ્ધતિનો કોઈ સ્ફુલ્ભ અસ્ટર નાનાં બાળકોના કલાચ સાથે કરે. એ કે વ્યક્તિગત રીતે મારો તો તેઓ ધણી બાર કરે છે.’

આ જ અસરમાં એક સળંગ પત્ર જયપ્રકાશજીએ વિનોબાજીના અતિવસી કુસુમપ્રદેન પર લખેલો : ‘મારો એવો નમ્ર વિચાર છે કે આપણી જામવર્ચા “કસુમપ્રદેન” ઉપર સાચા નવર રાખવી નેહંછે. કસુમપ્રદેન એટલે બાળા બતા અથવા યોગ્ય

દાઈઠ બરાબર સ્વ-સ્વ લેખ બાળાએ “ગાંધી વત્તા દાઈઠ (ગાંધી ૧૫૫ સમર્થન) તુ ઉમેરણુ કરીને ગતિગત હૂ કરો અને ગાંધીના વિચારને તેમ જ કાર્યને આગળ વધાવો, તેમ બાળા પછીયે થતુ નોંધએ અસાત, બાળાથી સિનન મન પ્રગ્ન થયો, ત્યાં તે હમેશા “બાળા વત્તા” જ છે, એતુ દાઈ નવી મલન છે કે બાળા પછી “બાળા બોલો જ વધારે થાય પરતુ એ ખતરો ઉભવા લાયક છે અને પેલા જમુલ્યાપન ઠગત તો તે વધારે મારુ જ છે એ જ પ્રલગ્ન વિચારમુક્તતાન વત્તા વચ્ચેમા “બાળા વત્તા દાઈઠ” પછુ ઉદ્ભવી શરૂ “બાળા વત્તા અથવા બોલો દાઈઠ બાબર સ્વ-સ્વ” તે stertle—વાંચિતુ જ નીનડને

આના બવાંમા કુસુમબહેને લખ્યુ કે ‘બાળા ૨૫ મચી મના, અને બોલ્યા—મુજુ જ મુજુ લખ્યુ છે ઉત્તમ પન છે જપણને લખને કે બવાને તમારો પન જુહુ મારો વાગ્યો તેમા જે વિચાર વ્યવન થયાં છે, તેની માથે બાળા મહમ્મન છે, તે વિચાર બાળાને ખમ્મ છે’ તેમ જના જેંપીન મન દાઈઠ આણુ થતુ જતુ હવુ

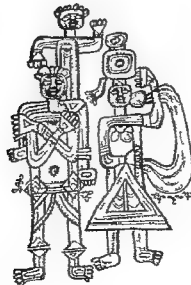
કાંઈક નવા મારાંની ચોલમા

એ, મુખ્ય તો એમના મનમા વર્તનન પગિસ્થિતિ અને સમસ્માઓ વિને છપ્પટાહો ચાલની હની દેશની વર્તમાન પાગસ્થિતિ ઉપર અમર પાડી શકે એતુ કાંઈક ગગની એમને

તાવાવેલી હતી અત્યાર મુધીમા મેમિનાર, સમેલન ગોપી વજેર તે અને. કરી ચુક્યા હતા સમિતિઓ અને નગરે પછુ વર્ષ ચુક્યા હતા અગત સપર્ બાગી નીતિગિનિઓ પર અમર પાડવાના પ્રયાસ પછુ જેંપીએ એક નહેતા ઠગ દશના મહમ્મન નાતાવણુ જમ્માવવા મણુ વજ મરના હતા અનેક લેખો, લાપ્પો, મકન્યો દ્વારા લોકમત કેળવવાની ટેગિશ પછુ એનાં વ્હી કરી હતી પરતુ આતુ મધુ કરી કરીને એ હવ ચાલ્યા હતા આની કોઈ અસર નાગતાવળગતાને હપર નવી પડની, તેઓ આમાન વચ્ચુ બને જ નથી વત્તા એમ જેંપીને નાગતુ હવ

આરે છેવટે પછી જેંપીએ એવા નીભ પર પહોંચ્યા કે આનો બીજો કોઈ ગમેતા નથી હવે તે જનના પોતે પોતની શરિતથી બે દાઈ ઠર તે થન આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગે જવાતુ નવી તેમ જે જ્ઞાન ન હેળુ આને નના પીકાઈ ગહી છે, તેની ચાતનાઓમાથી જુટા દે પ્રએ પેતે જ નડુ પડને આના બ્રહ્મચાર, ચૂખમ્મ, બેઢાગી, કુગાવો તેમ ૮૬૬ પ્રદાન આમાનિજમાર્થિક અન્યાયો તેમ જ ગોપણુ મામે લડવા લોકોએ તૈયાર થવુ પડે

બે કે હવ તેકોએ શુ ટૂંકુ નોંધએ તે દાઈ જેંપીને સજત નહેતુ એ પોતે અધારમા હન દાઈઠ નવો માર્ગ બોળા ગહ હતા

લોકશક્તિ જગાડવાનો એક પ્રયોગ

અંદીગઢની પોતાની નેલ-કાચરીમાં જ્યપ્રકાશજીએ નોંધ્યું છે :
 ‘ પ્રમાણના અવસાન પછી જીવન તીવ્રસ બની ગયું હતું. જો સાવ-
 જનિક કાર્યોનું આકર્ષણ ન રહ્યું હોત, તો કદાચ હું હિમાલય
 ભણી વળી ગયો હોત. અંદર દિલ રડતું હતું, બહારથી કામમાં
 મર્યાદા રહેતો હતો. મારું સ્વાસ્થ્ય ધીરે ધીરે કથળતું જતું હતું.
 આવી જ વિપાદની ઘડીમાં એક અણધારી ઘટના બની. અને
 અંતર ફરી પાછું ખીલી બીજું, જીવનમાં ફરી પાછો જાણે કંઈક
 નવું ભળ્યો. સ્વાસ્થ્ય પણ સુધરતું મથ્યું. એક નવી જ શક્તિ,
 નવા જ ઉમંગનો અનુભવ થવા લાગ્યો.’

યુવાશક્તિને આવાહન

૧૯૭૭ ના ડિસેમ્બરની વાત છે. જ્યપ્રકાશજી વિનોબાજીને
 મળવા પવનાર આવેલા, ત્યાં બે-ત્રણ દિવસ રહ્યા હતા. દેશની
 પરિસ્થિતિ વિશે એમના મનમાં ચિંતા થયા કરતી હતી. વળી,
 તે વખતે ઉત્તર પ્રદેશમાં વચગાળાની ચૂંટણી ચલાવી હતી. ચૂંટણી-
 માંથે અનેક પ્રકારની ગેરરીતિઓ, બળજબરી વગેરે થવા લાગ્યાં
 હતાં. એની પરિસ્થિતિમાં લોકશાહી ચૂંટેલી રહ્યાનો કાવંકય
 ઉપાસવાનો વિચાર નેંપીએ આવ્યો. અને તે માટે માધ્યમ ક્ષેત્ર
 બંને કે એમની નજર વિદ્યાર્થીઓ અને તરુણો પર મૂકી. એમને
 માટે પશ્ચિમ-પેશ્વ જમિનમાં કામ કરતું સહેલું અને એમ એમને
 લાગતું. તેથી યુવકોને આવાહન કરવાની યોજના નેંપીએ દિલમાં
 બાંધી. “યુથ કોર ડેમોક્રસી” નામે લોકશક્તિ માટે યુવકોને

આવાહન કરતી એક અપીલ એમણે પવનારથી જ બહાર પાડી.
 યુવાનોને ઉદ્દેશીને કરેલી એ અપીલમાં નેંપીએ કહેલું :

‘ વડા પ્રધાન શ્રીમતી ઇન્દિરા ગાંધીએ “ વડા યુનિયન પાર્લ-
 મેન્ટ બોર્ડ યુથ ” ને સંદેશ આપતાં કહ્યું કે, “ એક નવી શક્તિનું
 અવતરણ થઈ રહ્યું છે—યુવાશક્તિનું. દુનિયાભરના યુવકોમાં
 અજાગો છે. અને તેઓ એક વા બીજી પ્રકારનો વિરોધ
 કરવામાં નેડાયા છે.....અજાગો થાય અને પ્રતિકાર કરવો પડે
 એવું કહ્યું છે.” વિરોધના વિષય તરીકે એમણે યુદ્ધ, રંગભેદ,
 વર્ચસ્વ જમાવવાની વૃત્તિ, અસ્માનતા, ઇત્યાદિને ઉલ્લેખ કર્યો છે.

‘ આપણા દેશના યુવાન માટે પણ વિરોધ કરવા નેંપું કહ્યું
 છે. શિક્ષણ મંસ્ત્રાલયમાં હમણાં વિદ્યાર્થીઓના વિવિધ પ્રકારના
 વિરોધના દર્શનો જોવા મળે છે. પરંતુ તેમાં સામાન્ય રીતે
 સ્થાનિક, સંકુચિત અને તાત્કાલિક પ્રશ્નોની ધેરી અસર હોય
 છે.....આને જિજ્ઞાસુમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવવાનો પ્રયત્ન
 અવશ્ય મહત્વનો છે. પરંતુ હું જે કારણસર આ અપીલ કરું
 છું, તેમાં હજી બીડી અને પાયાની સમસ્યાઓ સમાયેલી છે.
 એ છે લોકશાહી. લોકશાહીનો અર્થ એ થવો જોઈએ કે લોક-
 તાંત્રિક પ્રક્રિયામાં લાગ લેવાની લોકોને સૌથી વધુ તક મળે.

‘ દુભાણે, નાગરિક જીવનની આ પૂર્વશરત પર વિવિધ
 દિશાઓમાંથી ભય ઝંઘૂમી રહ્યો છે. સૌથી વધુ મંદીર ભય
 ચૂંટણીની પ્રક્રિયા દ્વિધ થવાને કારણે જિલો થયો છે. આને

ચૂંટણીઓનું કેન્દ્રિય બનતા અને લોકશાહીની પ્રક્રિયામાંથી ખસી ગયું છે. આનું કારણ એ છે કે ચૂંટણીને અર્થ અને અર્ક પૈસા, જૂઠાણું, લાંચ તથા શારીરિક લયના પરિણાથી ધીમે ધીમે ખવાઈ રહી છે. ચૂંટણીને ખર્ચ ખાઝા મૂકી રહી છે. એ જ રીતે માધાભારે રાજકીય તેમ જ જ્ઞાતિના સ્થાપિત હોતોના કેશરી પાંગરતા પશુબળને ઉપયોગ લેવાનુંક રીતે વધતો જાય છે.

‘લોકશાહીની પ્રક્રિયાના જન્મકાળે જ તેનું ગળું ઘોંટી દેવામાં આવતું’ હોય, ત્યારે શું આપણે યુવાન વર્ગ આગસુની જેમ માગ નેપા કરશે? આને અને અત્યારે જ સક્રિય બનીને પગલું ભરવાનો વખત છે. એમના આ પગલાનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે યુવકોએ જાતે નક્કી કરવાનું છે. મારી લલામણ માત્ર એટલી જ છે કે લોકશાહીના આત્મા અને મર્મને અનુરૂપ એવું એમનું વર્તન યુસ્તપણે શાંતિમય અને નિષ્પક્ષ હોવું જોઈએ.

‘વિવાદી’ઓનો એક નાનકડો વર્ગ પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયો છે. પરંતુ તેનો વિશાળ સમુદાય—શાળામાં ન બનાર યુવક વર્ગ પણ—કથાયે એકાગ્ર નથી. હું આ વિશાળ સમુદાયને અપીલ કરું છું. મારી સલાહ એ છે કે આને માટે કોઈ પહેલ કરે તેની રાહ જોઈને બેસી ન રહેવું. બધાં જરૂર હોય ત્યાં “લોકશાહી માટે તરુણ” નામે સંગઠનો આપોઆપ ઊભા થવાં જોઈએ. સાહજિકતા અને સ્વતંત્ર સ્થાનિક પગલાં આ આંદોલનની વિજયતા બનવી જોઈએ.

‘દુનિયાના ઘણા દેશોમાં વિવાદી’ઓએ પોતાના દેશની રાજકીય માસ્યરેખા બદલાવામાં નિયુક્ત ભાગ ભજવ્યો છે. ભારતમાં પણ રાષ્ટ્રીય રંગમય પર નિયુક્ત ભાગ ભજવી યુવાશક્તિએ લોકોની સર્વેપરીતાની સ્થાપના કરવાની તથા પૈસા, જૂઠાણું અને પાશની બળની બેલાબેલા ઉપર વિજય મેળવવાની ધડી પાછી ગઈ છે.’

છેલ્લાં વરસોમાં જેઓ માગત ને પ્રયત્ન લોકકર્મ થયું, તેનાં બીજા યુવકોને નામે બહાર પાડેલી એમની આ અપીલમાં રહેલાં છે. તેમાં મૂળ બાબતો છે— યુવાશક્તિ, લોકશાહી મૂલ્યોનું સંરક્ષણ-સંવર્ધન, શાંતિમયતા, નિષ્પક્ષતા, લોકોનો સ્વતંત્ર અલિક્ષમ અને લોકોની સર્વેપરીતા. પવનારમાં હતા એટલે આ અપીલ એમણે વિનોબાજીને મળી બતાવેલી, અને એમણે તેના પર “ઠીક છે” એમ લખીને તેમાં પોતાની સહમતી દર્શાવેલી. જેઓ ને તેથી ખુશી થઈ હતી.

ક્ષિતિજ પર ફરી ૧૯૪૨નાં એ‘ધાલુ’

યુવકોને કહેલા જેઓના આ આવાહનનો પ્રત્યુત્તર જેઓની પોતાની અપેક્ષા કરતાંયે વધારે મળ્યો. એ દિવસોમાં એમને વિવાદી’ઓ સાથે વધુ ઊભા-અળવાતું થયું. ખાસ કરીને પટણા યુનિવર્સિટીના વિવાદી’ઓની રૈલીઓ સમક્ષ જેઓનાં ભાષણો થયાં. ઉત્તર પ્રદેશનાં કેટલાંક વિવાદી’ કેન્દ્રોમાં પણ જેઓએ વિવાદી’ઓને સંબોધ્યા. ઉત્તર પ્રદેશની વર્તમાન ચૂંટણીના

સંદર્ભમાં પોતાની અપીલના ફલિતાયોં પણ જેઓએ એમને સમજાવતા.

યુવક સાથેના આ નવા સંપર્કથી જેઓના દિમાગમાં પોતાના અગ્રાહિના જીવનની રોમાંચક સ્મૃતિઓ ફરી સળવળવા લાગી હતી. ૧૯૪૪માં એ બ્યારે નેલમાંથી બહાર આવેલા, ત્યારે જેઓએ લોકોમાં તેમ જ ખાસ કરીને યુવકોમાં ને અદ્યત્ન ઉત્સાહ અને ઉમંગજા બેપેલા, તે બંને એમને ફરી નગર સાથે સજીવન થયાં લાગ્યાં. તે વખતે જેઓ ૧૯૪૨ના આંદોલનના “ઊરો” બની ગયેલા અને યુવાહલ્લ-સમ્રાટનું ગિરુદ પામેલા. ૧૯૪૪માં ફરી જેઓને યુવાહલ્લ સાથે પોતાના હૃદયનો તાલ મળતો લાગ્યો. મંત્ર વધારો લાગ્યો. યુવકોના ઉત્સાહ ને ઉમંગ જોઈને જેઓને પોતાને પણ નવી પ્રેરણા થવા લાગી.

આ દિવસોની સભ્યોમાં જેઓ વારંવાર ૧૯૪૨ની ક્રાંતિની યાદ અપાવતા. એ કહેતા કે આને હું ફરી ૧૯૪૨ની પરિસ્થિતિ ક્ષિતિજ પર જોઈ ગયો છું. ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય પણ છે અને નથી પણ થતું. પરિસ્થિતિ નહીના પ્રવાહની માફક પ્રતિક્ષણ બદલાવી રહે છે. એટલે ૧૯૪૨ની જે સ્થિતિ હતી, તેની તે ફરી આવી રહી છે, એમ તો કોઈ નહીં કહે. પરંતુ મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે દેશમાં ભારે અશાંતિ છે, લોકો બેઠક પગેશન છે. એ અર્થમાં દેશમાં એક ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ રહી છે. ફરી એક વાર ૧૯૪૨ની ક્રાંતિના એ‘ધાલુ’ વર્તાઈ રહ્યાં છે. આમાંથી કાં તો અરાજકતા અને તેમાંથી સરસપત્તારી જન્મશે, કાં ક્રાંતિ જન્મશે.

સુજ્ઞાતાના વિવાદી’ઓની પહેલ

જેઓના આ નવા જુસ્સા અને નવા રણકારે ઘણા જુવાનોમાં મન પર લેરી અસર નિપળવી હતી. તેવામાં એકાએક સુજ્ઞાતામાં વિવાદી’ઓનું આંદોલન શરૂ થયું. તે આંદોલન પહેલાં જેઓને સુજ્ઞાત જવાનું થયું ન હતું. પણ એ આંદોલનના કેટલાક અગ્રણી યુવાનોએ એમ કહ્યું કે અમે જેઓના આવાહનને અનુસરીને એ અળવળમાં ભાગ લીધાં હતા. સુજ્ઞાતનું આંદોલન મહિનેઆસ ચાલ્યું ત્યાર બાદ તેના અગ્રણી યુવક-નેતાઓ જેઓ સુઘવાર આવીને પોતાને માર્ગ-દર્શન આપે તે માટે બહુ ઉત્સુક હતા. સુજ્ઞાતાના સર્વેક્ષના તેમ જ અન્ય સાધાઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ દેશુઆરી ૧૯૪૪માં જેઓને મળતા દિલ્હી ગયું ત્યારે કેટલાક જુવાનિયોએ કહેલું કે જયપ્રકાશને હાઈજેક કરીનેપ અહીં તો આણે જ? રવિશંકર મહારાને પણ જેઓને સુજ્ઞાત આપવા સંદેશો મોકલ્યા.

આથી દેશુઆરીમાં જેઓ સુજ્ઞાત ગયા. ચાર દિવસ અગ્રણતામાં રહ્યા. વિવાદી’ઓ, વેપારીઓ, રચનાત્મક કાર્યકરો વગેરે સમક્ષ એમાં ભાષણો થયાં. ત્યારે ઉદ્દેશના કવિ બચ્ચન-જીની એક પંક્તિ જેઓ યાદ કરતા: “આજ લહેરોં મેં નિર્મત્રક, તોર પઠેં રુકું મેં?” જેઓ કહેતા કે આને

લહેરો નિમઝ્યુ દઈ રહી છે" અને હું કિનારે કેમ બેસી રહી શકું? સમાજમાં આ જે નવા તરંગો ઊઠી રહ્યા છે તેમાં કૂદી પડવા માગું છું, પણ સ્વાસ્થ્યને લીધે લાચાર છું. છતાં મારી શારીરિક મર્યાદા સાથે જેટલું થઈ શકશે તેટલું કરીશ.

પછી યુવકોને એમજે પૂછ્યું કે નમે નવનિર્માણ સમિતિ એવું નામ આપ્યું છે, પણ નવનિર્માણની કોઈ રૂપરેખા છે તમારી પાસે? ન હોય તો બનાવવી જોઈએ. અને ખીલુ વાત જેઓનીએ એ મૂકી કે કારણસલાતું વિસ્તરન થઈ ગયા માદ નવી ચૂંટણી થશે, તો શું? એની એ શરૂઆત જ થશે? આટલું ચૂંટણીની પદ્ધતિમાંથી પરિવર્તન કરવું જરૂરી છે. આના અવસરોમાં જેઓનીએ નવી ચૂંટણીમાં મતદાતા પરિષદ તથા ગ્રામસભા-અતિનિધિ પરિષદ મારફત લોકઉમેશ્વર ભોલા કરવાની હિમાયત કરેલી. ત્યારે એમણે ભારપૂર્વક કહેવું કે આમે ઉમેશ્વર કોઈ રાજકીય પક્ષને ન હોવો જોઈએ, નહીં તો તેની ચોટલી તેના પક્ષના હાઇકમાન્ડના હાથમાં જ રહેશે. જેઓનીએ ત્યારે એમ પણ કહેવું કે અત્યારે બનતામાં રોષ છે તેથી કંઈદાજના કોંગ્રેસ પક્ષને નવી ચૂંટણીમાં એાજા વોટ મળશે એમ ધક્કા કહે છે. પરંતુ અત્યારે તેના સિવાય ખીલું કયા પહેા છે? સંસ્થા કોંગ્રેસ, બનસંધ, સ્વતંત્ર પક્ષ, એ લોકો છતાંને આમે તેા તે પ્રગતિની દિશાતું ખગલું થશે કે પછિહાલતું? જેઓનીએ એમ પણ કહેવું કે રચનાત્મક કાર્યકરો ભળા મળીને એક પક્ષ બનાવે અને તેના તરફથી ચૂંટણીમાં ઉમેશ્વરો ભોલા રાખે, તો તેનેથી હું ઘોર વિરોધ કરીશ. વળી, રચનાત્મક કાર્યકરોને તો એમજે કહ્યું કે હવે તો કોઈ પણ રચનાત્મક કાર્યકરે કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ સાથે સંબંધ ન રાખવો જોઈએ, નહીં તો નાહકના પક્ષાપક્ષીમાં ફસાશે. ઉપરાંત, યુવકોને તેમ જ પ્રીલ સહુને એમજે ઉત્કટતાપૂર્વક કહ્યું કે ગ્રામભારતના નવનિર્માણનો મુખ્ય કાયદો આપણી સામે આજે છે. સામાજિક-આર્થિક સમસ્યા સ્થાપવાની મુખ્ય સમસ્યા છે. દેશમાં શાંતિમય ક્રાંતિ લાવવી છે.

ગુજરાતના આંદોલનના સંકેતો

ગુજરાતના આંદોલનને આવી કોઈ સ્પષ્ટ દિશા મળે એવી જેઓનીએ ધારી છંજા હતી. પણ ગુજરાતનું આંદોલન પૂરેપૂરું શાંતિમય પણ રહી શક્યું નહીં, અને તેને વ્યાપક ફેલક પર આગળ વધારવા માટે ઉચિત નેતાગીરી પણ મળી નહીં. થોડા વખતમાં આંદોલન કંટાળી ગયું, તેમ છતાં જેઓના મનમાં આ આંદોલનનું મહત્ત્વ મલ જ વસી ગયું. એમજે એવું કે વિલાર્થીઓએ પહેલી વાર પાનાના વર્ગની મારણીઓથી ઉપર ઊઠીને બનનાની વ્યાપક નાગણીએ માટે સંઘર્ષ કર્યો. એમજે સામાન્ય ગ્રામીણ લાગણીને વાદા આપી. જેઓનીએ એ પણ નોંધવું કે સ્વરાજ્ય પછી નાનું પહેલી વાર બન્યું કે એક ગાળનૈતિક અસ્વતંત્ર-પ્રધાન નંડગણ નંડગણ અને કારણસલાતું વિસ્તરન-કુવાશક્તિ તેમ જ અન્યકિંદા કરવાથી કહ્યું. આ પદનિ ગુજરાતના આંદોલનને દેવ આ મોઝાશાલીની વિરોધી તથા બધારે બધારે પદનિ અને સ્વયં વિત લોકશાસી સંસ્થાએ સેકેન્ડ

વાતાવાજોના ઉદ્દેશ કરવામાં અવિચલ લોકશાસી છંજાએતો થોડા પ્રભુત્વ વાળવામાં નિષ્ફળ નબ, ત્યારે લોકો ખીલુ કરી પણ શકે?

આજ, જેઓનીએ ચિંતન એ રીતે ચાલ્યું કે ગુજરાતના આ આંદોલનને ભારતમાં પ્રથમવાર લોકશાસી તંત્રમાં લોકોતું મહત્ત્વ પ્રસ્થાપિત કર્યું, અને તેમ તમામ રાજકીય પક્ષોની ઉપવટ જઈને. આ આંદોલનથી મુખ્ય વસ્તુ એ પ્રતિષ્ઠાપિત થઈ કે બનશક્તિ રાજ્યશક્તિ કરતાં સવેપરી છે, રાજ્યશક્તિ બનશક્તિને આધીન છે. આવા ચિંતનના આધારે જેઓનીએ નિષ્પાલસતાથી કહી દીધું કે, "ગુજરાતના આંદોલનને મને પ્રકાશ દેખાઈયો. દેશની પરિસ્થિતિ વિશે હું ભારે ચિંતિત હતો. પણ મને કોઈ માર્ગ સૂઝતો ન હતો. હું અધારમાં ખંખેળોતો હતો. ત્યારે ગુજરાતના વિલાર્થીઓએ આ આંદોલનની મશાલ મેળાવી, અને તેમાંથી મને પ્રકાશ મળ્યો."

વિનોબાનો ચિન્ન પ્રતિભાવ

પરંતુ આ વિશે વિનોબાજીને પ્રતિભાવ પહેલેથી લિનન રહ્યો. એમણે કહેવું એમ હતું કે આપણી ચૂંટણી સરકારની પ્રતિષ્ઠા બળવથી નોંદેએ. આપણે પોતે જ તેને ચૂંટી હોય અને આપણે જ તેની પ્રતિષ્ઠા ખડિત કરીએ, તો તે લોકશાસી માટે સાડું નથી. એમ કરવાથી દેશની શક્તિ ક્ષીલુ થાય. આજે તમારા માથા પર રેમેકેસીને બચાવવાનું ભૂત સવાર થઈ ગયું છે, તેને પહેલાં લગાડી મૂક્યા વિના તમારું મુકા ચિંતન થઈ શકશે નહીં.

વિનોબાજીએ વધુ ઊંડાણમાં જઈને એમ સમબવવાનોયે પ્રયત્ન કર્યો કે લોકનાતિ સિવાયની બધી જ રાજ્ય-પદ્ધતિઓ : "તેમ્સવાદ" અને લક્ષર હિપર આધારિત છે. તેની બચાએ આપણે તો સઠસાવતન આણવાનું છે. એ આપણું મુખ્ય કામ છે. તે માટે સહુની શક્તિ પેદા કરવાની છે—ગ્રામશક્તિ, નમરશક્તિ એ બધાની સંમિલિત શક્તિ.

ગુજરાતના સર્વોચ્ચ કાર્યકરોને વિનોબાજીએ કહ્યું : "લોકોને પક્ષમુક્તિની વાત ગળે ઉતારવામાં જે આનાથી મદદ મળતી હોય, તો એવું જોઈએ, બને તેટલા વધુ લોકોને પક્ષમુક્ત બનાવો. ગ્રામસભા બનાવીને તેની મારફત લોકશાસી ઉમેશ્વર ભોલો કરો. ગ્રામસભા તમારા એક સેવક ખડો કરો. દરેક ગામમાં આપણી પત્રિકા પહોચાડો.

વિનોબાજી આ રીતે સમબવવાનો પ્રયત્ન કરતા રહ્યા. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સર્વોચ્ચ આંદોલનનું વલાયુ ક્યું ક્યું જોઈએ, તે વિશે પાતાના સ્પષ્ટ વિચારો અપારનવાર રજૂ કરતા રહ્યા. તેમ છતાં એ પોતે હવે પ્રવચ્ચ કાર્યકરમાં નહોતા "તથા એમની બુમિકા પણ હવે લિનન થવી જમી હતી. આ કિવસેમાં, એક વાર લલતલામાં વિનોબાજીને પાતાની ભુમિકાની સ્મરણ-કરતા, કાર્યકરોને એક વાત કહેલી : "એક વાર આપણી નાંજીમાં મનો આલી કે આપણા આંદોલનમાં એક છે નેલ" અને, "એક

છે ખેલિદિનિયન. તો કેવું અંન અને કાવ્ય પોલિટિનિયન ? મેક વિનોના છે. એક વ્યવસ્થાકષ્ટ છે. બચાનો મન એવો રહી કે વ્યવસ્થાકષ્ટ સર્વ છે,....વ્યવસ્થાકષ્ટ અગ્નિ આવ્યા ત્યારે નહીં કહેવું કે લોકગણને જમ્યાવશ માટે વિદ્યાર્થીઓની સેના ભીખી કરીધું. મને પ્રજા, તો મેં હા કરી દીધી. ત્યાર પછી ખીખ લોકો આવ્યા. એમજ પ્રજા. નાહક અને આ બેશકામાં પડીએ, તે દીક કહેવાય કે મેં કાવ્ય, ના, તેમાં પ્રજા દીક નથી. ત્યાર પછી ત્રીજા આવ્યા. પ્રજા લાગ્યા. પ્રજા કોઅરિય મહેર થાય છે. તો ત્યારે લોકો શું એ બધું ભેગા કરીએ કે તેવે વખતે એવા લોકોને અને એવા મેધીપાક આપી શકીએ કે નહીં ? તો મેં કહ્યું, જરૂર આપી શકા. સામે બ્રહ્મ કોઅરિય મહં રહ્યું લેાય. ત્યારે શું આપણે હાથ ભેડીધું અને ઉપવાસ કરીધું ? હાં તો તત્કાળ કાંઈક કરવાની જરૂર છે. આમ, મેં પ્રજાને સંબોધિ આપી દીધી. ડું ડું, આને લોકો રામજી પશુ સ્વચ્છ છે. લોકોમાં ગિયારો ભોળા સાધુ, દેવજી હોતો, અધિકાર નેતા કું ઉપદેશ જેનો ભેગો અધિકાર, તેણે તેને કહેવું !

આ વર્ષા વરસામાં વિનોનાજીની ખૂબિકા લગભગ આવી જ રહી છે. અને તેને કારણે એમના વિશે અનેક ગેરસમજે પણ ભીખી પડી છે. જેવા પ્રસંગ અને સામે જેવા માલુસ, તેવું એમને મોટેથી નીકળી જાય છે. અસજન, એમના પોતાના સ્વચ્છ વિચારો અને અભિપ્રાયો પણ વચ્ચે વચ્ચે ભેગા મળે છે. છતાં પ્રત્યક્ષ લેખમાં સાવજનિક કામની જવાબદારી લઈને એક મોટા લોકો આંદોલનનું નેતૃત્વ કરનારા વિનોના અને ચક્રવર્તી કરીને નિર્ગતિપ્રકાશક અને હૃદયપ્રકાશક અનેક વિનોનાનો જલક છુદી છુદી છે.

નવા લોક-સંસ્કૃતિનો ઉદય

જે, જેઓ પોતાના ચિંતને અનુસાર આગળ વધતા રહ્યા. શુદ્ધતાની અહીસને એમને સાગની કાંઈક અંખી કરાવી હતી અને આગળ વિચારવાની તક પૂરી પાડી હતી. ક્ષિતિજ ઉપર ૧૯૨૨ની જે પરિસ્થિતિ એમને દેખાઈ રહી હતી, તેને એક લોક-આંદોલનનું સ્વરૂપ આપી નવું લોક-અગ્રણી કરવાની એમને ઉમેદ હતી. અને તેમાં ઈસ્ટિજ અને એમની સરકાર તેમ જ અન્ય રાજદારી નેતાઓના ખજ સાથ પોતાને મળી રહેશે એવી એમને આશા હતી.

ઈસ્ટિજની રીતિનીતિ વિશે જેઓ ધણી નારાજ હતા તથા ઈસ્ટિજના સમય વ્યક્તિત્વ વિશે પણ એમના મનમાં થઈ લેવા લાગી હતી, તેમ છતાં ઈસ્ટિજ માટે એમના દિલમાં કંઈ પ્રેમ હોતો. તા. ૨-૨-૧૭ નો એક પત્રમાં જેઓએ લખ્યું હતું : ' ઈસ્ટિજ સાથેના મારો સંબંધ ધણી જુનો છે, અને અમારી વચ્ચે વ્યક્તિગત રસ્તે અને પ્રેમ છે. પ્રણામે પણ એ બધું પ્રેમ કરતી. પરંતુ હવે એક છે કે હું મારા આપને પણ દોડી નથી શકતો. નવારે, પણ ક્યારેય દેશના દિલમાં મને કાંઈ

કહેવાની પ્રેરણા થાય છે. તો હું કહું છું અને કહું છું. તેને લીધે એ નારાજ જરૂર થાય છે. પણ હતાયે એ સમજે છે અને મુઠે એની ગળનીતિને અને એના રંગદંડને સારી પેઠે સમજું છું. એને ખબર છે કે એની ઘણી વાતો મને તાપસદ છે. પરંતુ તે એક તથ્ય છે, જેના વિશે ન તો એ કાંઈ કરી શકે છે અને ન હું ખજ. એ ખજ વ્યારે ને ત્યારે મારું નામ લીધા વિના મારા પર આક્રમણ કરે છે. ખજ તેની મારા ઉપર ક્રોધ અસર નથી પડતી, વળાં મુઠી એના માટેના ગાય પ્રેમને સંબંધ છે. આ બધું હોવા છતાં હવે મારી પ્રતેધી મદદની અપેક્ષા રાખે છે, અને હું પણ મારા વિચારો સાથે તત્કાલે ક્યાં વિના એને થકાશક મદદ કરું છું અને કરતો અગિય.

મને વચ્ચે આવો એક સંબંધ રહેલો. આ જે નવું લોક-આંદોલન બન્યું થાય તે ઈસ્ટિજની મોટી રીતિનીતિને પણ ફેલાવે હોય એવું જેઓના મનમાં જરૂર હતું. પણ એ આંદોલન ઈસ્ટિજની વિરુદ્ધ થાય અને એમને કાલવા માટે લેાય, એવું તો જેઓના મનમાં કે ચિત્તમાં નહોતું. મદદ ઈસ્ટિજનો ખજ આમાં સાથ મળશે એવી એમને અપેક્ષા હતી. એક લોક-આંદોલનના વાતાવરણમાં દેશમાં કાંઈક સામંજસ્યનું રાજદારી બેઠું કરવાની જેઓની કલ્પના હતી.

સામંજસ્યના રાજદારી માટે પ્રયાસ

અમદાવાદથી ૧૫ ફેબ્રુઆરીએ પાછા ક્યાં તે રાતે જ જેઓ ઈસ્ટિજને મળ્યા. જલ્દી પ્રેમથી વાતો થઈ. શુદ્ધતાની પરિસ્થિતિ વિશે જેઓએ એમને બહુ કરી. ઈસ્ટિજએ જેઓને કહ્યું કે વિદેશી પંથોને સહકાર મેળવવામાં મને મદદ કરો. જેઓ એ હા પાડી. બીજી દિવસ એ જલ્દી બીજાર થઈ ગયા. પણ થોડુંક સાડું થયું કે એમણે અટલભિલકારી વાજપાઈને મોલાવ્યા અને વાતચીત કરી. આ અંગે તા. ૪-૩-૧૭ના રોજ જેઓએ ઈસ્ટિજને પત્રમાં લખ્યું : ' બીમારીની હાલતમાં મેં આ કામ શરૂ કરી દીધું છે. બનસંધ કોમિસનો સૌથી કંઈ વિદેશી છે અને હું પણ એમની એવી જ કંઈ વિદેશી છો, એટલે મને થયું કે પહેલાં અટલજી સાથે વાતચીત કરું. અને એમની પ્રતિક્રિયા બહુને મને જલ્દી પ્રસન્નતા થઈ.....સામજવાદી પક્ષના મિત્રો સાથે પણ વાત થઈ. માર્ચના છેલ્લા અધ્યાયિકામાં દિલ્હી આવીશ ત્યારે અન્ય પક્ષોના નેતાઓ સાથે પણ વાત કરીશ. તે વખતે ૧૫-૨૦ દિવસ દિલ્હીમાં રહીશ. અને તે દરમિયાન તારી સાથે પણ ઘણી વાર મળવાની જરૂર પડશે. '

દિલ્હમાં આવી સામંજસ્યની લાવના હતી. પણ કુલાંએ, સંજોગો આનાથી સાવ બિલકી જ દિશામાં ગંતેને ધસડી ગયા. બને વચ્ચે આવી કામની વાતો ઉપરાંત બીજી પણ ચિંચારોની આપલે થવા કરતી. તેથી ઉપરાંત પત્રમાં જ આગળ જેઓએ લખ્યું હતું : ' એક વાર મેં તને દિલ્હીના એક પુસ્તકની વાત કરેલી—'માનસ કા હંસ,' જે ગેરવામી તુલસીદાસજીની આત્મકથા રૂપે લખવામાં આવ્યું છે. અસંત સંદર પુસ્તક છે.

જે તુ' તુલસી રાગાયણ અને તુલસીદાસજીની અન્ય કૃતિઓથી પરિચિત હશે, તે તને આ પુસ્તકમાં રસ પડશે, લેખક છે, લખનઉના શ્રી અમૃતલાલ નાગર. આટલી વ્યવસ્થા રહેતી હોવા છતાં વાચન માટે તું થોડો સમય કાઢી લે છે, તે હું આશા રાખું છું કે આ પુસ્તક પણ આવશ્ય વાંચી બચે. તુલસીદાસજી તું જે વ્યક્તિત્વ તેમાંથી બિપસે છે, તે અત્યંત માનવીય છે અને એમનું જે ચિત્ર જનમાનસમાં પ્રચલિત છે તેનાથી બહુ શિન્ન છે. આ પુસ્તકની સાથે માત્ર એક પુસ્તક “મારી વિચારયાત્રા” તને મોકલવાની કૃપા કરી રહ્યો છું. તું માને છે કે મારા વિચારો કાંઈક અટપટા છે, અને હું ક્યારેક કાંઈ અને ક્યારેક કાંઈ બોલી દેતો હોઈ છું. જે તુ માત્ર આ પુસ્તક બોઈ બઈશ, તે તને મને સમજવામાં મદદ મળશે—હા, જે તુ મને સમજવા માગતી હો તો. આ પુસ્તક મારા લેખો, વક્તવ્યો આદિનું એક બહુ જ કુશળ સંકલન અમારા ગુજરાતના એક ચિત્ર શ્રી કાન્તિલાલ શાહે કર્યું છે. પરંતુ બહુ લાંબા થઈ ગયો. ક્ષમા કરજો. તારી તબિયતનું ધ્યાન રાખજો.

પણ પરસ્પરને સમજવાનો આજો મોઢો જ ન મળ્યો. જનાવો એક પક્ષી એક એટલા અકપથી બનતા ગયા અને મારાંદો એટલો ચૂંચવતો ગયો કે સ્વસ્થ ચિંતન માટે આજો અવકાશ જ ન રહ્યો. પરિણામે, સામજિકના રાજકારણને બદલે બિલકુલ સંઘર્ષના રાજકારણમાં જેઓ અને ઇન્દિરા તેમજ દેશ આખો ફસાઈ ગયો.

શાસનનાં અબળીતરારં દરજ્જો

માર્ચની શરૂઆતમાં જેઓ બચારે દિલ્હીથી પટણા આવ્યા ત્યારે ત્યાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ કેન્દ્રઆરીથી એક આંદોલન શરૂ કરી દીધું. એમની કુલ ૧૨ માગણીઓ હતી. આઠ શિક્ષણ સંબંધી અને વિદ્યાર્થીઓને લગતી, જ્યારે બીજી ચાર રાષ્ટ્રીયન સાથે સંબંધિત—ભ્રષ્ટાચાર દૂર કરો, મોકલવા દૂર કરો, બેઠારી દૂર કરો, શિક્ષણમાં આમૂલ પરિવર્તન આણો. ગિહાર સરકારે તેના તરફ ખાસ ધ્યાન ન આપ્યું. ૧૮ માર્ચના એક અત્યંત બેઠારી દિવસ પુરવાર થયો. તે દિવસે ગિહાર વિધાનસભા સામે સન્ધ્યાગ્રહ કરી રહેલા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પોલીસે આડેપડ લાદીઓ વીઝી, ગોળીબાર કર્યા. બીજી તરફ પટણા શહેરમાં રેલ્વે આગ ને લૂંટકાટ ચાલી. ત્યાંના “સર્વેલાઈટ” અખબારનું મકાન કલાકો સુધી બળાઈ રહ્યું. આખા શહેરમાં બાહુતી ઉખળી તરવાનો દોર રહ્યો. દિલ્હીથી જગજગનનાર અને હિમાચલ દીક્ષિત આવેલા તે પણ કહેતા હતા કે વાત તો સાચી હતી. તે દિવસ દોઢ કલાક સુધી પટણામાં ઠાંઈ સરકાર નહોતી, ગંડાઓનું જ રાજ હતું.

સ્વધાન ગિહારની સરકારમાં પ્રધાનોની અદેશ્યદરની લડાઈ ચાલુ હતી. એક બાજુ ગિહાર સભાથી રહ્યું હતું અને એ બેઠો બસ, પટણાથી મિલ્કી અને દિલ્હીથી પટણા થઈ કંપના હતા!

શાસક પક્ષના કેટલાક લોકોએ જેઓને બદલાવ કરવાની પણ જુઓશ આદરવી. આ બધા યુવદાની આશાને પાછળ જેઓને જ રાધ છે, અને જેઓની નવર તો દિલ્હીના સિંદાસન પર છે, એવી વાતો, તેઓ વરેલી મૂંઝી રહ્યા હતા. ભાગલપુરાના ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાનમાંથી બાંચ અને સ્વચ્છતાઓ મળ્યાં છે, એવી શાવ બિનપાયાદાર વાતો એ લોકોએ હાતમાં છપાવી. પાછળથી તપાસમાં જણાયું કે તે એક નરહમ બુદ્ધિનું હતું અને જેઓ અને એમની સાર્થ સંકળાવેલી સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કાલે ઉડાવવાનો આલિશ પ્રધાન હતો.

એ લોકોએ એવી અફવા ઉડાવી કે ગિહારની ધરતીએ પાછળ વિદેશી પૂર્વજ છે અને એક વિદેશી એજન્ટને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો છે. આ પક્ષ નરહમ છુટકાનું જ હતું. જે યુવકને વિદેશી એજન્ટ બનાવી દેવાનો હતો, તે તો ત્રણ-ચાર વર્ગથી ગિહારના મહારાજા ગિરફતારમાં રહીને પ્રામસ્વરાજનું કામ કરનાર કિંગ્સ રાઇ નામનો સુધાન હતો. તે કેન્યામાં જઈને વસેલા એક ભારતીય કુટુંબમાં જન્મેલા તેણે પાંચ વર્ષની વયે વિદેશી એજન્ટનું ખાળ મદાવી દેવાયું!

પટણામાં મીન સરખસ માટેની પરવાનગીમાં પણ સરકાર ટાળ-ટાળ કરતી રહી. બીલટાના કેટલાયને ગિરફતાર કરી લીધા અને ગિરફતાર કરાવે એ વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ માર આવવામાં આવ્યો.

માંલેલો થોડો ફરી ભર્યો

શાસનનાં આ બધાં અબળીતરાર કરતો જેઓની સભજના જ નહોતાં આવતા. કોઈ પણ પ્રબલપ સરકાર આ રીતે કેમ વર્તી શકે? ૩૦ એપ્રિલે એમણે એક નિવેદન બહાર પાડીને સરકારને બવાબદારીપૂર્વક વર્તવાની ભવીલ કરી : ‘ગિહાર સરકારને મારી સાચા દિલની સલાહ છે કે સરકાર જે આ રીતે જ વર્તતી રહેશે અને પ્રબળ શાંતિમય આન્દોલનોને દબાવતી જ રહેશે, તે પછી હિંસક વિરોધ કદાપિ ટાળ્યો ટળાશે નહીં.’

સાથે જ આ નિવેદનમાં એમણે પોતાની ભૂમિકા પણ સ્પષ્ટ કરી દીધી હતી : ‘જેઓ એસ માનતા હોય કે સર્વેલિયામાં તો બધા સાડું સાડું બેલનારા જ લોકો છે, તેઓ કાંઈક બ્રમમાં છે. મારા પૂરવું કહું તો કું તો કહી પણ પટણા, દિલ્હી કે બીજે કયાંય ચાલતા ગેવલકીવટ, ભ્રષ્ટાચાર વગેરેને મૂક સાક્ષી રહી શકું નહીં. સ્વતંત્રતાની ચળવળ હું કાંઈ આને માટે નહોતો લખ્યો. કલાણા પ્રધાનમંડળને સ્થાને લીઝનું પ્રધાનમંડળ આવે તેમાં મને કશો રસ નથી. પરંતુ ભ્રષ્ટાચાર, ગેવલકીવટ, કાળા-બળમ, નફાખોરી અને સંકરાખોરી સામે લડી લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. ખરા અર્થમાં જનતાનું રાજ, જનતાની લોકશાહી લાવવા માટે હાડી લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.’

ઈન્દિરાજ કાસ અમીયાત

આમ, જેઓની નારાજ વધતી જતી હતી અને એમની અંદર રહેલો થોડો ફરી ભગી રહ્યો હતો. તેવામાં અનુચિત

રીતે જ મળતાં ઘી હોવાનું. પહેલી એપ્રિલે સુવનૈશ્વરમાં બોલતાં ઈન્દ્રાણીએ કેટલીક એવી વાતો કહી જેથી જેઓને મગાંધાત થયો. જેઓનું નામ લીધા વિના ઈન્દ્રાણી બોલ્યાં : ‘ કેમકે સ્ત્રીઓ ઉપર ભણવાના આદેશો કરવામાં આવે છે. વિરોધ પક્ષવાળા આવા આદેશો કરે તે તો હું સમજી શકું છું, પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે સર્વોદયવાળા ખજુ હવે આવા આદેશો કરવા લાગ્યા છે ! પૈસાદારો સાથે કાયમનો સંબંધ રાખનારા અને એમની કુખ્યાદિની અપેક્ષા રાખનારા આવા લોકો કાષ્ટાચારની વાત કરવાની હિંમત શી રીતે કરતા હશે ? ’

એ દિવસ બાદ ફરી દિલ્હીમાં ગિહારના સંસદસભ્યો સમક્ષ ઈન્દ્રાણી બોલ્યાં : ‘ કેટલાક માણસોને એક જિંદગી નૈતિક સ્તર પરથી સલાહ આપવાની ટેવ હોય છે. જો કે એ પોતે તો ચોટા ઉદ્યોગપતિના બહેનબહેન અતિથિયુદ્ધોના જ રહેતા હોય છે. એમનો પ્રવાસનપ્રત્યે તેમ જ ખીજો ખર્ચ પણ એ ઉદ્યોગપતિ જ ઉપાડતા હોય છે. ’

આમાં જેઓનું નામ નહોતું લેવામાં આવ્યું, પણ આ પ્રહાર જેઓ ઉપર જ હતો. તે ગાળત કોઈ શંકા નહોતી. છાપાવાળાઓએ તેમ જ વીત્તીઓએ પણ આમાંથી એ જ અર્થ તારવેલો. આ વસ્તુ જેઓને ડંખી ગઈ. ગમે તેવા મતભેદો છતાં એમણે ઈન્દ્રાણી સાથે જે ગ્રેમ-સંબંધ જાળવી રાખેલા તેમ જ જરૂર પડય એમને યથામત્ય મદદ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો, તે બેતાં આવી હીન કક્ષાના આદેશોની એમણે કંપના જ નહોતી કરી. દેશની સેવામાં જેઓએ પોતાની બત ધસી નાખેલી. તેના પાસામાં સરા, સંપત્તિ કે ખીજું કંઈ એમણે પ્યછું નહોતું. એમનું ભંદેર જીવન પણ ખુલ્લી કિતાબ જેવું હતું. છતાં એમના ઉપર આવી આદેશ કશય ? જેઓને અચંત દુઃખ થયું.

આની સાથેસાથ ઈન્દ્રાણીએ સર્વોદય વર્તુળમાં ફૂટ પડાવવાનો પ્રયાસ કરેલો. સુવનૈશ્વરમાં એમણે એમ કહેલું કે દુર્લાભની વાત છે કે કેટલાક સામાજિક કાર્યકરો ગ્રામ-વિકાસના કામોમાંથી પોતાની રુચિ ખેંચી બેઠા છે અને સક્રિય રાજનીતિમાં ઝંખલાવવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે. આચાર્ય વિનેશના ભાવે પણ પોતાના કેટલાક અનુયાયીઓના આવા આંદોલનકારી પલ્લવથી દુઃખી છે.

આને લીધે જેઓની ભીકળી જાય. ત્રીજી એપ્રિલે એમણે ગરેબાઓના આવા બખડોતર સામે સખત શબ્દોમાં એક નિવેદન બહાર પાડ્યું. આ પહેલાં જ એમણે ‘ જીવરીમેસ ’ના પોતે પોતાનો અંગત નિર્વાહ કરી રીતે ચલાવે છે તેની પૂરતી વિગત આપી હતી. તેનો હવાલો આપીને નિવેદનમાં એટલું જ ઉમેર્યું કે, ‘ જેની પાસે આવકનો પોતાનો કોઈ સ્વતંત્ર સ્રોત હોય નહીં એવા પૂરા સમયના કોઈ પણ સામાજિક કાર્યકર માટે અંગત મિત્રો પાસેથી આજીવિકા પૂરતી આર્થિક મદદ લેવાનું અનિવાર્ય ચર્ચ પડે છે. બાકી, ઈન્દ્રાણીને માપદંડ લાગુ પાડવામાં આવે, તો તો આંખીજ સોથી વધારેના વધારે બ્રહ્મચારી

સાબિત થાય, કેમ કે એમનો બધો જ ખર્ચ એમના ધનિક પ્રશંસકોની મદદમાંથી જ નીકળતો ! ’

સર્વોદય આદોલન અને જેઓએ નિવેદનમાં કહ્યું : ‘ એ વ્યક્તિઓના સંબંધમાં ક્યારે સારવાની કળામાં ઈન્દ્રાણી પારંગત છે. પરંતુ પોતાની એ કળાનો ઉપયોગ કરી મારી અને વિનોબાજીની વચ્ચે કોઈ ફાટફૂટ ભીલી કરવાની ચેષ્ટાથી તેમણે દૂર રહે તો મહેરબાની. મારી અને વિનોબાજી વચ્ચે સંપૂર્ણ સમજાણ પ્રવર્તે છે. અમારા ભેટ વચ્ચેની સંખતિનું ક્ષેત્ર અચંત વિશાળ છે. કેટલાક પ્રશ્નો પ્રત્યેના અભિગમમાં અમુક ભિન્નતાનું ક્ષેત્ર ધણું જ નહતું છે. સિદ્ધાંતની બાબતમાં કોઈ ટકેતાં કોઈ મતભેદ લખલેય છે જ નહીં. ખેર, સર્વોદય આદોલનને માર્ગદર્શન આપવાનું કામ વિનોબાજીનું પોતાનું અને સર્વ સેવા સંઘનું છે. ઈન્દ્રાણીએ તેમાં સાથું સારવાની કોઈ જ જરૂર નથી. ’

જેઓની પરના અંગત આદેશ અંગેનો પત્રવ્યવહાર બેન્ચણ મહિના સુધી ચાલ્યો. ઈન્દ્રાણીએ લખ્યું કે, ‘ મેં તમારી અંગત ટીકા કરી છે એવું તમે માન્યું તેથી મને ચોટ પડેલી છે..... મેં તમારું નામ લીધું નહોતું કે તમારા વિશે વ્યક્તિગત અનાદરનો કોઈ ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો. છાપાવાળા મનદાવે તેલું અર્થઘટન કરે તેમાં હું શું કરી શકું ?..... મેં એક ઉદ્યોગપતિના આતિથ્યનો જરૂર ઉલ્લેખ કરેલો, પણ તે કોઈ આદેશ રૂપે નહીં, પણ બ્રહ્મચારી ભ્યાં હોય ત્યાંથી કાઢેના પડમે એટલું બતાવવા પૂરતો. ’

આથી જેઓની ભારે નિરાશ થયા. એક પત્રકાર સાથેની વાતચીતમાં એમણે કહી દીધેલું કે સુવનૈશ્વરના પોતાના ઉદ્દગારો વિશે કોઈ ક્ષતિપૂર્ત ઈન્દ્રાણી ન કરે, તો એમની સાથેના મારા અંગત સંબંધોનો હવે અંત આવે છે. પણ ઈન્દ્રાણીનું એવું કોઈ વલણ ન દેખાય ત્યારે છેવટે તા. ૧૦-૭-૭૪ ના પત્રમાં જેઓએ લખી દીધું : ‘ મારી નિરાશાને વ્યક્ત કરવા શબ્દો નથી. જેથી તારી મરજી. હું તો કેવળ એક સામાન્ય નાગરિક છું, જેનું મનેય મારું સ્વમાન છે. ’

અનેના સંબંધોમાં આ ને વડ પડી તેણે પણ હવે પછીના બનાવો પર ધણી અચર કરી હશે. જેઓનું દિલ ધવાયું હતું. ઈન્દ્રાણીના વ્યક્તિત્વ વિશેની આશંકા વધુ પાકી બની હતી.

શાંતિમય આંદોલન માટે લોક-કેશવપૂર્ણ

જેઓએ પોતાના આંદોલન માટે યુવકો અને લોકોને કેળવવા માંજા. માર્ચ ગરિનાના બનાવોથી પટથામાં ને ત્રણદિવસનું વાતાવરણ પેદા થયેલું. તેને ફરી થાળે પાડવાની જરૂર હતી. ઉખાત. સપ્તાહ ઉપર અને જનતા ઉપર એ વાતની બરાબર છાપ પાડવાની જરૂર હતી કે આ આદોલન અન્ય તોડફોડનાં આદોલનો કરતાં બાવ જુડું છે અને સંપૂર્ણપણે શાંતિમય છે. તેથી ૮ એપ્રિલે જેઓએ પટથામાં એક મીન સરજક કાઢ્યું. તેની આગેવાની એમણે પોતે

લીધી. તે સરકારમાં “શ્રાંતિમય સંઘર્ષ” અને “લાગ” ને મોટે પ્રતિભાવ પર સહી કરનારા પસંદ કરેલા એક હજાર માનુસ જ રહે એવું ગોઠવ્યું હતું. નાગરિકોને અપીલ કરેલી કે સરકારમાં લગ્નશી નહીં, રસ્તાની બે બાજુ શાંતિથી બેલા રહેજો, તમે પણ કોઈ મૃત્યુ ન પોકારશો.

તે દિવસ પટણાના ચારમાય લાખ નાગરિકો પૂરા દળ ફિલોસિટરના માર્ગ ઉપર ત્યાં અસૂરપૂર્વક ચીન સરકારને બોલા મૂક્યા બેલા રહ્યા. સરકારમાં બાજુ લઈ રહેલ દરેક માણસને મોઢે પટ્ટી હતી અને દરેકના બંને હાથ કમરની પાછળ હતા. સાથેના “પે કોર્ડેસ” પર લખ્યું હતું—“શુધ્ધ હૃદય છે, બંદ જવાન.” “હમલા ચાહે જેસા હોગા, હાથ હમારા નહીં જોડેગા.”

અસાર સુધી જેઓ પહોંચી શક્યા હતા કરતા કે તમારા આદો-લાનના નેતા તમે ભંતે જ બનો, તમે પોતે જ બધા નિર્ણય કરો, અને તમે જ તેની પૂરેપૂરી જવાબદારી ઉપાડો, હું માત્ર સલાહ ને માર્ગદર્શન આપીશ. પરંતુ શુવેક એમને આદેશનું નેતૃત્વ સ્વીકારવા માટે આમંત્રણ કર્યા કરતા હતા. ઘણા વખત સુધી જેઓ પહોંચી ટાળતા રહ્યા. પણ છેવટે એમને નેતૃત્વ સ્વીકારવું પડ્યું. અને ગિહારના આદેશનની જવાબદારી જેઓના માથે આવી.

લોકસંકલિત આવાહન કરતા લોકનાયક

ચીન સરકારના ખીલ દિવસે એક મોટી બહેર સભામાં જેઓએ કહ્યું કે, “આ શાંતિમય આદેશનને મારબં છે. હવે પછી આપણે સત્યાગ્રહીની ભૂમિકામાં કામ કરવાનું છે. એક સરકાર જશે અને બીજી આવશે તેટલા માત્રથી આપણું કામ સરવાળું નથી. એ તો ભૂત જશે ને પલીન ભરશે! માટે આપણે સમાજના રોજોના મૂળમાં જવાનું છે હું તમારી સામે કાર્યકરે રજૂ કરીશ. પરંતુ આ લાંબી યાત્રા છે. આ કોઈ અચૂક પ્રધાન મંડળને બેઠલાવવાનું કામ છે નહીં.”

૯ એપ્રિલની પટણાની આ સભામાં વિદ્યાર્થીઓએ જય પ્રકાશનને “લોકનાયક” તરીકે નિરૂદ્ધ આપ્યું. પછીનાં વરસોમાં જે બન્યું તેણે આ નિરૂદ્ધને બધી રીતે સાર્થક પ્રસ્તુત કર્યું.

જેઓ હવે એક નવા શાંતિમય આદેશનને આટલું કરી રહ્યા હતા. સ્પષ્ટ જ છે કે જતનાના અસંતોષને અને રોષને અંકુશમાં રાખીને તેની શાંતિમય અભિવ્યક્તિ કરવાની તથા સમાજ-પરિવર્તન માટે લોકોની શક્તિ જગાડવાની જેઓની નેમ હતી. સરકારનાં જોરો કૂચેલા રોકમાં હતાં. પણ સરકાર સાથે સહીના સંઘર્ષમાં કિતરવાની એમને કોઈ છબ્બા નહોતી. અટકે, સરકાર-પરિવર્તનના સંઘર્ષથી આદેશનને અગત્ય રાખવાની તેઓ કોશિશ કરતા રહેતા હતા. વિદ્યાર્થીઓને પણ તેઓ એમ જ સમજાવ્યા કરતા હતા કે શુભચિંતની નવલ કરવા ન બરેસ. વિધાનસભાના વિચરનની માગણીમાં ન પડતા.

પરંતુ પરિસ્થિતિનો ધક્કામટનો પ્રવાહ માનવીના શક્તિ પુરુષાર્થે કતાં વધુ બળવતર સામિત થયા. એ પ્રવાહ માણસોને એમની પોતાની છાંટ કરતાં સાત વિરૂદ્ધ દિશામાં તાણી લઈ ગયા.

વિધાનસભા-વિચરનની માંગ

ગિહારની સરકારે અભિયંત્રી અને ધમકી વલણ અપનાવ્યું. એમણે વિદ્યાર્થીઓના અભિવર્તને ગમે તે મોઢે કચડી નાખવાનો જ બળે નિર્ણય કરી લીધો હતો. તેને કોર દમનની નીતિ અપનાવી. “સાસન કપ કંગ” કાર્યક્રમ હેઠળ શાંતિપૂર્વક દેખાવે કરી રહેલ વિદ્યાર્થીઓ અને શુવેક પર પણ તેણે લાકી-ગોળી ચલાવવા માંડી. પર એપ્રિલે ગયામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આવે ગોળીબાર થયો. જેઓએ એકદમ ત્યા પહોંચી ગયા. અર્વા કોરોના લોકોને સમજા. પાંચ પ્રતિનિધિ નામરિકોની એક તપાસ સમિતિ નીમી. એકી અવાજે બધાએ કહ્યું કે વિદ્યાર્થીઓનું આદેશન બિલકુલ શાંતિમય હતું, અને જે ગોળીબાર થયો તે બાજી-બેઠે કરવામાં આવેલો. જેઓ પચાવી પાછા ફર્યા ત્યાર બાદ થોડા દિવસે ગિહાર સરકારે પોતાના એક અધિકારીને લાં મોકલ્યા. તે સાંજે ગયા અને બીજે દિવસ પાછા ફર્યા, અને સરકારે એમને રિપોર્ટ બહેર કરી દીધી કે નવું જગ્યાએ ગોળીબાર થયેલો તે વાજબી હતો!

જેઓની આ સહન થઈ શક્યું નહીં. એમણે નોંધ્યું છે : “માગ શરીરમાં આજ લાગી ગઈ! અને યહુ, આ સરકાર છુટાણા પર લેતરી ગઈ છે. તે માત્ર છુટાણા ને હિંસા પર ચાલી રહી છે. તેના હાથમાં એક જ તાકાત છે, જનતાને દયા-વવાની. પોલીસ લાવો, છકકર લાવો, ત્યાં સુધી રહેવાનું કે ટેન્ક સુધી લાવો.” પોતાની જ જનતા સામે ટેન્ક! માગ શરીરમાં આજ લાગી ગઈ.....જેટની પીક પરંતુ આ છેલ્લું તણખું હતું. મેં કહ્યું, હવે આ જનતાના પ્રતિનિધિ નથી રહ્યા, જનતાના દુરબન બની ગયા છે, “એન્ટીપીબલ” બની ગયા છે. હવે સત્તા પર રહેવાનો એમને અધિકાર નથી. ફરી જનતા પાસે જઈને પૂછે, જનતા પાસે ‘ફરી થોટ માગે.’ અને આ બધી લટનાઓ પછી જેઓએ જાત સંઘર્ષ સંમિતિને કહી દીધું કે તમે લોકો વિધાનસભાના વિચરનની માગણી કરના હો, તો તેમા હું તમારી સાથે છું. અને આ રીતે ગિહાર આદેશનના વિધાનસભાના વિચરનની માંગ ઉમેરવામાં આવી.

સુકાંબ અભિવ્યક્તિ ન રહી શકે

આ સૌથી મહત્વનું વળાંકનિર્ણય હતું. એણે ગિહારના આદેશનની દિશા બદલી નાખી. જે દિશામાં જેઓ પહોંચી ગયા માત્રા નહોતા, તે જ દિશામાં એ અવશ્યકે ધકેલાયા. સરકારનું બિન-ચોક્કસતા અને બેલવાબદાર વલણ આને માટે કારણભૂત હતું ને ખરું. પરંતુ ગમે તેવી આંધી વચ્ચે થયું આદેશનના સુકાંબને ધારેલી દિશામાં જ રાખવા માટેનાં ધૈર્ય

ને પુરુષાર્થે ઓછાં પક્ષાં. જેઓની ભિન્નિથીલત્તએ આમાં લાગ જાયો. પરંતુ આ વસ્તુએ આદેશનનુ આગળનું સ્વરૂપ અને ગતિવિધિ નક્કી કરવામાં ઘણા ગમેલા પ્રભાવ પાડ્યો. અન્ય કાર્યક્રમો ગોણુ બની ગયા. આદેશનનુ લગભગ બધું જ ધ્યાન વિધાનસભાના વિસ્તરણની માગણી પાછળ ગિહારના કેવા જગતસ્ત લોકમતને પોતાને દેકા છે, એ બતાવી દેવા ઉપર કેન્દ્રિત થયું. અને આગળ જતાં તે આ માત્ર વડોને સલાહ બની ગયો. કહે છે કે ઉમાશંકર દ્વિધીત એક વાર એમ બોલી ગમેલા કે યુવાતમાં વિધાનસભા વિખેરી નાખી, પણ ગિહારમાં તેવું વિસ્તરણ નથી કરાવું તેવું કારણ જાપ્રકાશ નારાયણ છે. ખતલખ કે સામે જેઓ હોવાથી દ્વિધારાને મન આ પોતાની પ્રતિધાને સલાહ બની ગયો. આ વસ્તુ આદેશનના રચનાત્મક વિકાસને માટે ભારે મોટા વિશેષરૂપ બની.

વેલોરમાં આપરેશન

ખેર, થોડા વખતથી જેઓને પ્રોસ્ટેટની તકલીફ શરૂ થયેલી. ડોક્ટરોની સલાહ હતી કે તેવું ટુરન્ટ ઓપરેશન કરાવી લેવું જરૂરી છે. વેલોરની હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન કરાવવાનું નક્કી થયું. તે માટે જેઓને પાંચ અઢવાડિયાં ગિહારની બહાર રહેવું પડ્યું. તે દરમિયાન આદેશનના સંચાલનની જવાબદારી જેઓએ પોતાના ચાર વર્ગ સાથીઓ પર નાખી અને પાંચે અઢવાડિયાંને એક વિગતવાર કાર્યક્રમ બધી આપ્યો. વેલોરથી પશુ તાર, ટેલીગ્રાફ વગેરે મારફત પટ્ટણા સાથે જેઓને સતત સંપર્કમાં રહ્યા અને જરૂરી સલાહ-સૂચના આપતા રહ્યા.

આ પાંચ અઢવાડિયાં દરમિયાન આદેશન આખા ગિહારમાં ઘણું બધું ફેલાઈ ગયું. સંધરખોરી, નંદાખોરી, કાળાં જબર સામે દેરદર નાનાં મોટાં પગલાં ભર્યાં. ઘણી જગ્યાએ જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુ અમુક નક્કી ભાવે વેચવાની લોકોએ વેપારીઓને ફરજ પાડી. ઘણી જગ્યાએ સેંકડોની સંખ્યામાં ભૂતિયાં રેશનકાર્ડ પકડવામાં આવ્યાં અને છાપાં મારીને માલતો ગેરકાયદે સંઘરો પણ પકડાયો. સેંકડોની સંખ્યામાં લોકોએ દેરદર આદેશનના સમર્થનમાં બહોરે સ્થાનો પર ખેસીને ઉપવાસ કર્યાં. અને આખા ગિહારભરમાં વિધાનસભા-વિસ્તરણની માગણીના સમર્થનમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં સહી અભિયાન ચાલ્યું. મામેગામ જઈને સભાઓ કરીને અને લોકોને મળીને વિધાનસભા વિખેરી નાખવાની અમે માગણી કરીએ છીએ એવા આવેદનપત્ર ઉપર મતદારોની સહી અને અંગૂઠા લેવાયા.

૨૪ એપ્રિલે જેઓને પટ્ટણાથી વેલોર જવા નીકળ્યા. વચ્ચે તિરુપતિ બાલાજીનાં દર્શન થયા. ત્યાં એક હૃદયસ્પર્શી ઘટના બની. એમની સાથે ગંગાબાલુ વગેરે મિત્રો ઉપરોત્તર હિંદના ઈવિ દિનકર પણ હતા. એ જેઓના વરણોથી આત્મીય મિત્ર અને પ્રશંસક હતા. બાલાજીનાં દર્શન કરતી વખતે એમણે પ્રાર્થના કરી : ' હે ભગવાન ! જયપ્રકાશ આને દેશ માટે ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં પડવા છે. મારું જો આલ્પજ્ઞ એમને આપી દે. '

જેઓને આ જમણું ત્યારે હસી પડ્યા. એમણે કહ્યું કે મેં આવી જ પ્રાર્થના ગોંધીજી માટે ઘણી વાર કરી હતી, છતાં ગોંધીજી તે ગયા, હું હજી જીવું છું !

પરંતુ બન્ધુ એવું કે એ જ રાતે ઈવિ દિનકરને હૃદયરોગને હુમલો આવ્યો અને એમનું પ્રાણપંખેડું બિડી ગયું. મિત્રના ચેતુના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે જેઓને બહુ જ ઉદાસ થઈ ગયા.

૨૯ એપ્રિલે વેલોરમાં જેઓનું પ્રોસ્ટેટનું ઓપરેશન થયું. ઓપરેશન બહુ સારી રીતે ખરું અને ઝડપથી સ્વસ્થ બનીને જેઓ પોતાના નિશ્ચિત કાર્યક્રમ સુખ્ય પટ્ટણાના મોરચે પાછા આવી ગયા.

લોક-આદેશન અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું એલાન

પાંચ જૂને પટ્ટણામાં જયપ્રકાશજીની આગેવાની હેઠળ એક વિરાટ સરસ્ત નીકળ્યું. ગિહારના દરેક મતદાનક્ષેત્રમાંથી ખબ્બે, ગચ્છ-ગચ્છ વ્યાકિત વિધાનસભા વિસ્તરણ માટેના આવેદનપત્રો પર લોકોની સહીઓ લઈને પટ્ટણા આવી હતી. અને પટ્ટણાનું 'યે લોક ભમટયું' હતું. સૌથી આગળ આવી લાખો સહીઓવાળા આવેદનપત્રોના બંધો ભરેલી ટ્રક હતી, પછી જેઓની જીપ અને પછી વિદ્યાર્થીઓ અને લોકો. યે કલાકે સમગ્ર રાજ્યજન પહોંચ્યું. ત્યાં જેઓએ અને વિદ્યાર્થીનેતાઓએ આવેદનપત્ર રાખ્યાપાલને સુપ્રત કર્યાં અને કહ્યું કે આજની વિધાનસભા જનતાનો વિશ્વાસ ખોઈ ચૂકી છે અને તેથી તેને વિખેરી નાખવાની જનતાની માગણી છે.

ત્યાર બાદ માધી મેદાનમાં વિરાટ સભા સમક્ષ બોલતાં જેઓએ આદેશનનું વ્યાપક સ્વરૂપ લોકો સમક્ષ મૂકી દીધું. એમણે એલાન કર્યું કે આ આદેશન હવે કેવળ વિદ્યાર્થીઓના બાર મુઠા પૂરવું તથા સરકારની બરતરફી અને વિધાનસભાના વિસ્તરણ પૂરવું જ નિર્ધારિત રહેવું નથી, આ હવે સમગ્ર જનતાની સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટેની લડત બને છે. આ સંઘર્ષ કેવળ સીમિત ઉદ્દેશો માટે નથી થઈ રહ્યો. તેના ઉદ્દેશો તો બહુ દૂરઝારી છે : ભારતીય લોકશાહીને " રીલક્ષ " એટલે કે વાસ્તવિક તેમ જ સુદૃઢ બનાવવી, જનતાનું સાચું રાજ કાયમ કરવું, સમાજ-માધી અન્યાય, શોષણ આદિના અંત લાવવો, એક નૈતિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ શૈક્ષણિક ક્રાંતિ કરવી, નવું ગિહાર બનાવવું અને અંતોગતવા નવું ભારત બનાવવું. આ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ છે. આપણું આદેશન આવી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટેનું આદેશન છે.

આ આદેશનના સંદર્ભમાં " સંપૂર્ણ ક્રાંતિ " તો શબ્દોચ્ચાર જેઓએ આ રીતે પાંચમી જૂનની સમાજના પહેલી વાર કર્યાં. એ જ એમની સામેનું સુખ્ય ખેંચ હતું. આખાએ આદેશનને તેઓ એક જીવ્યા ધરાતલ પર લઈ જવા માગતા હતા.

સર્વેશ્વરનું મંથન

ત્યાં સુધી સર્વેશ્વર આદેશનને સંખંધ હતો, ત્યાં સુધી જેઓને એમ કહ્યા કરતા કે ગિહારનું આદેશન મેં મારી

લીધી. તે સરકારમાં “શાંતિમય સર્વર્ષ” અને લાગ”ને માટે પ્રતિનામ પર સહી કરનારા પસંદ કરેલા એક હજાર માણસ જ રહે એવું જાહેર્યું હતું. નાગરિકોને અપીલ કરેલી કે સરકારમાં લાગણી નહીં, રસ્તાની બે બાજુ શાંતિથી ઊભા રહેજો, તમે પણ કોઈ સૂત્રો ન પાઠાવો.

તે દિવસ પટણાના આરખાથ લાખ નાગરિકો પૂરા દસ કિલોમિટરના માર્ગ ઉપર આ અશ્વત્તુપૂર્વ ઓન સરકારને એવા મૂંગા ઊભા રહ્યા. સરકારમાં લાગ લઈ રહેલ દરેક માણસને મોઢે પટ્ટી હતી અને દરેકના બંને હાથ કમરની પાછળ હતા. સાથેના “લે કાઈસ” પર લખ્યું હતું—“કુલ્ય હદય હે, બંદ જવાન.” “હમસા ચાહે બંસા હોગા, હાથ હમારા નહીં” હોગા.”

અસાર સુધી જેઓ પીઠ યુવકોને ઠણા કરતા કે તમારા આદો-લનના નેતા તમે જાતે જ બનેલ તમે પોતે જ બધા નિર્ણય કરો, અને તમે જ તેની પૂરેપૂરી જવાબદારી ઉપાડો, હું માત્ર સલાહ ને માર્ગદર્શન આપીશ. પરંતુ યુવકો એમને આદોલનનું નેતૃત્વ સ્વીકારવા માટે આગ્રહ કર્યા કરતા હતા. ધણી વખત સુધી જેઓ પીઠ ટાળતા રહ્યા. પણ છેવટે એમને નેતૃત્વ સ્વીકારવું પડ્યું. અને ગિહારના આદોલનની જવાબદારી જેઓના માથે આવી.

લોકશક્તિનું આવાહન કરતા લોકનાયક

ઓન સરકારના બીજા દિવસે એક મોટી બહેર સભામાં જેઓએ કહ્યું કે, “આ શાંતિમય આદોલનનો પ્રારંભ છે. હવે પછી આપણે સત્યાગ્રહીની ભૂમિકામાં કામ કરવાનું છે. એક સરકાર બંધો અને બીજી આવશે તેટલા માગથી આપણું કામ સરવાળું નથી. એ તો ભૂત બજો ને પશીત બજો! માટે આપણે સમાજના ગેરોના મૂળમાં જવાનું છે. હું તમારી સામે કાર્યક્રમ રજૂ કરીશ. પરંતુ આ લાંબી યાત્રા છે. આ કાર્થ અચૂક પ્રધાન મંત્રીને ઊધાવાવાનું કામ છે નહીં.”

દે ક્રિસિસની પટણાની આ સભામાં વિવાદાર્થીઓએ બધ પ્રકારથી “લોકનાયક”નું ગિરુદ આપ્યું. ધણીનાં વરસોમાં જે બન્યું તેણે આ ગિરુદને બધી રીતે સાર્થક પુરવાર કર્યું.

જેઓ હવે એક નવા શાંતિમય આદોલનનો આરંભ કરી રહ્યા હતા. સ્પષ્ટ જ છે કે જનતાના અસતોષને અને રોષને અંકુશમાં રાખીને તેની શાંતિમય અભિવ્યક્તિ કરવાની તથા સમાજન્યાયવર્તન માટે લોકોની શક્તિ જગાડવાની જેઓની નેમ હતી. સરકારનાં પોર્ટાં જુલો રોકવાં હતાં. જ્યુ સરકાર સાથે સીધા સંઘર્ષમાં ઊતરવાની એમને કોઈ ધમ્કય નહોતી. બદલે, સરકાર-પરિવર્તનના સંઘર્ષથી આદોલનને અણગમી ગમવાની તેઓ કોશિશ કરતા ગદેલા હતા. વિવાદાર્થીઓને ધણી તેઓ એક જ સમજના કરતા હતા કે સુજ્ઞતાની નકલ કરવા ન જશો. વિધાનસભાના વિસ્તારની માગણીમાં ન પડશો.

પરંતુ ગરિસ્થિતિનો ધસમગ્નના પ્રવહ માનવીના સમાન મુખપાર્થ કર્યાં વધુ બળવતર આગિત થયા. એ પ્રવાહ માણસોને એમની પોતાની છાજ કરતા સાવ વિરુદ્ધ દિશામાં તાણી લઈ ગયા.

વિધાનસભા-વિસ્તારનની માંગ

ગિહારની સરકારે અવિચારી અને ધમ્કી વલણ અપનાવ્યું. એમણે વિવાદાર્થીઓના આદોલનને ગમે તે મોઝે કપટી નાખવાનો જ બજો નિર્ણય કરી લીધા હતા. તેણે ધાર દમનની નીતિ અપનાવી. “શાસન ક્ષય થયો” કાર્યક્રમ હેઠળ શાંતિપૂર્વક દેખાવો કરી રહેલ વિવાદાર્થીઓ અને યુવકો પર પણ તેણે લાકીંગોળી ચલાવવા માંડી. પર એપ્રિલે ત્રથામા વિવાદાર્થીઓ ઉપર આથો ગોળીબાર થયો. જેઓ એકદમ ત્યા પહોંચી ગયા. બધાં હેતોના લોકોને મથ્યા. પાંચ પ્રતિષ્ઠિત નામગિરોની એક તપાસ સમિતિ નીમી. એકી અવાજે બધાંએ કહ્યું કે વિવાદાર્થીઓનાં આદોલન વિલકુલ શાંતિમય હતું, અને જે ગોળીબાર થયો તે બાણી-બોલને કરવામાં આવેલો. જેઓ ગણાથી પાછા ફર્યા ત્યાર બાદ થોડા દિવસે ગિહાર સરકારે પોતાના એક અધિશરીને ત્યા મોકલ્યા. તે સાંજે ગયા અને બીજો દિવસ પાછા ફર્યા, અને સરકારે એમનો રિપોર્ટ બહેર કરી દીધો કે તરૂંચ બગથો ગોળીબાર થયેલો તે વાજબી હતો!

જેઓની આ સહન થઈ શક્યું નહીં. એમણે નોંધ્યું છે: ‘મારા શરીરમાં આજ લાગી ગઈ! મને થયું’, આ સરકાર જુદાણા પર ઊતરી ગઈ છે. તે માત્ર જુદાણા ને હિંસા પર યાદી રહી છે. તેના લાથમા એક જ તાકાત છે, જનતાને દમન-વવાની. પોલીસ લાવો, લશ્કર લાવો, ત્યા સુધી કેહેવાનું કે ટેન્ક સુધી લાવીશું! પોતાની જ જનતા સામે ટેન્ક! મારા શરીરમાં આજ લાગી ગઈ.....જેટની પીઠ પરતું આ છેલ્લું તણખલું હતું. મેં કહ્યું, હવે આ જનતાનો પ્રતિનિધિ નથી રહ્યા, જનતાના હુસ્ન બની ગયા છે, “એન્ડીપલ” બની ગયા છે. હવે સત્તા પર રહેવાનો એમને અધિકાર નથી. ફરી જનતા પાસે બંધને પૂછે, જનતા પાસે ફરી વોટ માગે. અને આ બધી ઘટનાઓ પછી જેઓએ છાત્ર સંઘર્ષ સમિતિને કહી દીધું કે તમે લોકો વિધાનસભાના વિસ્તારની માગણી કરવા હો, તો તેમાં હું તમારી સાથે છું. અને આ રીતે ગિહાર આદોલનમાં વિધાનસભાના વિસ્તારની માંગ ઉમેરવામાં આવી.

સુકાન અવિચલ ન રહી શક્યું

આ સોશી મહત્વનું વળાંકિનિદ હતું. એણે ગિહારના આદોલનની દિશા યદ્દલી નાખી. જે દિશામાં જેઓ પીઠ જવા સામ્રતા નહોતા, તે જ દિશામાં એ અવશ્યજી ધકેલાયા. સરકારનું ગિનચોક્કશાલી અને બેજવાબદાર વલણ આને માટે કારણભૂત હતું ને ખરું. પરંતુ ગમે તેવી આધી વચ્ચે પણ આદોલનના સુકાનને ધારેલી દિશામાં જ રાખવા માટેનાં ધર્ષ

ને પુરુષાર્થે જોઈ પડ્યાં. જેઓની જિર્જીશીલતાએ આમા લાગ લાગ્યો, પરંતુ આ વસ્તુએ આંદોલનનું આગળનું સ્વરૂપ અને ગતિવિધિ નક્કી કરવામાં ઘણું બધું પ્રભાવ પાડ્યો. અન્ય કાર્યકર્મો ગૌણ બની ગયા. આંદોલનનું લગભગ બધું જ ધ્યાન વિધાનસભાના વિસર્જનની માગણી પાછળ ગિહારના કેવા બખરદસ્ત લોકમતને પોતાને ટેકો છે, એ બતાવી દેવા ઉપર કેન્દ્રિત થયું. અને આગળ જતાં તો આ માન વટનો સ્વાલ બની ગયો. કહે છે કે ઉમાશંકર દક્ષિત એક વાર એમ બોલી ગયેલા કે જ્યારતામાં વિધાનસભા વિખેરી નાખી, પણ ગિહારમાં તેનું વિસર્જન નથી કરાવું તેનું કારણ બપ્રકાશ નારાયણ છે. મતલબ કે સામે જેઓ હોવાથી ઇન્દિરાજીને મન આ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સલાહ બની ગયો. આ વસ્તુ આંદોલનના રચનાત્મક વિકાસને માટે ભારે મોટા વિશેષરૂપ બની.

બેલોરમાં ઓપરેશન

એર, થોડા વખતથી જેઓને પ્રોસ્ટેટની તકલીફ શરૂ થયેલી. ડોક્ટરોની સલાહ હતી કે તેનું તુરંત ઓપરેશન કરાવી લેવું જરૂરી છે. બેલોરની હોસ્પિટલમાં ઓપરેશન કરાવવાનું નક્કી થયું. તે માટે જેઓને પાંચ અવાડિયાં ગિહારની બહાર રહેવું પડ્યું. તે દરમ્યાન આંદોલનના સંચાલનની જવાબદારી જેઓએ પોતાના આર વરિષ્ઠ સાથીઓ પર નાખી અને પાંચેય અવાડિયાંને એક વિગતવાર કાર્યક્રમ ઘડી આપ્યો. બેલોરથી પણ તાર, ટેલીફોન વગેરે મારફત પટ્ટણા સાથે જેઓ સતત સંપર્કમાં રહ્યા અને જરૂરી સલાહ-ચૂંચળા આપતા રહ્યા.

આ પાંચ અવાડિયાં દરમ્યાન આંદોલન આખા ગિહારમાં ઘણું બધું ફેલાઈ ગયું. સંધારખોરી, નાંખોરી, કાળાં બજાર સામે ઠેરઠેર નાનાં મોટાં પ્રજાઈ ભરાયાં. ઘણી જગ્યાએ જીવન-જરિયાતની યોજનવસ્તુ અચૂક નક્કી ભાવે વેચવાની લોકોએ વેપારીઓને ફરજ પાડી. ઘણી જગ્યાએ સેંકડોની સંખ્યામાં ભૂતિયાં રેશનકાર્ડ પકડવામાં આવ્યાં અને છાપાં મારીને માલને ગરકાયદે સંઘર્યા પણ પકડાયા. સેંકડોની સંખ્યામાં લોકોએ ઠેર-ઠેર આંદોલનના સમર્થનમાં જાહેર સ્થાનો પર બેસીને ઉપવાસ કર્યાં અને આખા ગિહારભરમાં વિધાનસભા-વિસર્જનની માગણીના સમર્થનમાં વ્યાપક પ્રમાણમાં સહી અભિયાન ચાલ્યું. ગામેગામ જઈને સભાઓ કરીને અને લોકોને મળીને વિધાનસભા વિખેરી નાખવાની અમે માગણી કરીએ છીએ એવા આવેદનપત્ર ઉપર મતદારોની સહી અને અંગૂઠા લેવાયા.

૨૩ એપ્રિલે જેઓ પટ્ટણાથી વેલોર જવા નીકળ્યા. વચ્ચે તિરુપતિ બાલાજીનાં દર્શન ગયા. ત્યાં એક હૃદયસ્પર્શી શ્રદ્ધા બની. એમની સાથે ગંગાબાળુ વગેરે મિત્રો ઉપરાંત હિંદોના કવિ હિનકર પટ્ટા હતા. એ જેઓનાં વરસોથી આત્મીય મિત્ર અને પ્રશંસક હતા. બાલાજીનાં દર્શન કરતી વખતે એમણે પ્રાર્થના કરી : ‘હે ભગવાન ! બપ્રકાશ આને’ દેશ માટે ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા છે માત્રુ’ શેષ આગુધ્ય એમને આપી દે.’

જેઓએ આ બપ્રકાશ ત્યારે હસી પડ્યા. એમણે કહ્યું કે મેં આવી જ પ્રાર્થના ગાંધીજી માટે કહી વાર કરી હતી, છતાં ગાંધીજી તો ગયા, હું હજી જીવું છું !

પરંતુ બન્નુ એનું કે એ જ રાતે કવિ હિનકરને હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો અને એમનું પ્રાણપંથુનું બીડી ગયું. મિત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે જેઓ બહુ જ હેડાસ થઈ ગયા.

૨૬ એપ્રિલે વેલોરમાં જેઓનું પ્રોસ્ટેટનું ઓપરેશન થયું. ઓપરેશન બહુ સારી રીતે પડ્યું અને ઝડપથી સ્વસ્થ બનીને જેઓ પોતાના નિશ્ચિત કાર્યક્રમ મુજબ પટ્ટણાના મોરચે પાછા આવી ગયા.

લોક-આંદોલન અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું એલાન

પાંચ જૂને પટ્ટણામાં બપ્રકાશજીની આરોગ્યની હેઠળ એક વિગત સરક્ષ નીકળ્યું. ગિહારના દરેક મતદાન-ક્ષેત્રમાંથી બખે, ત્રણ-ત્રણ વ્યક્તિ વિધાનસભા વિસર્જન માટેના આવેદનપત્રો પર લોકોની સહીઓ લઈને પટ્ટણા આવી હતી. અને પટ્ટણાનું લોક બપ્રકાશનું હતું. સૌથી આગળ આવી લાખે સહીઓવાળા આવેદનપત્રોના બંડો લારેલી ટૂંક હતી, પછી જેઓની જીપ અને પછી વિદ્યાર્થીઓ અને લોકો. બે કલાકે સરક્ષ રાજભવન પહોંચ્યું. ત્યાં જેઓએ એ અને વિદ્યાર્થીનેતાઓએ આવેદનપત્ર રાજ્યપાલને સુપ્રત કર્યા અને કહ્યું કે આજની વિધાનસભા બનતાંના વિશ્વાસ ખોઈ ચૂકી છે અને તેથી તેને વિખેરી નાખવાની બનતાની માગણી છે.

ત્યાર બાદ ગાંધી મેદાનમાં વિરાટ સભા સમક્ષ બોલતા જેઓએ આંદોલનનું વ્યાપક સ્વરૂપ લોકો સમક્ષ મૂકી દીધું. એમણે એલાન કર્યું કે આ આંદોલન હવે કેવળ વિદ્યાર્થીઓના બાર ચુદા પૂરતું તથા સરકારની બગરદી અને વિધાનસભાના વિસર્જન પૂરતું જ મર્યાદિત રહેવું નથી, આ હવે સમગ્ર બનતાની સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટેની લડત બને છે. આ સંઘર્ષ કેવળ સીમિત હિંદો માટે નથી થઈ રહ્યો. તેના ઉદ્દેશ તો બહુ દુરગામી છે : લાગતીય લોકશાહીને “રીયલ” એટલે કે વાસ્તવિક તેમ જ સુદૃઢ બનાવવી, બનતાનું સાચું રાજ કાયમ કરવું, સમાજમાં અન્યાય, શોષણ આદિનો અંત લાવવો, એક નૈતિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ ફૈસલિયું ક્રાંતિ કરવી, નવું ગિહાર બનાવવું અને અંતતોગતવા નવું ભારત બનાવવું. આ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ છે. આપણું આંદોલન આવી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટેનું આંદોલન છે.

આ આંદોલનના સંદર્ભમાં “સંપૂર્ણ ક્રાંતિ” નો શબ્દોચ્ચાર જેઓએ આ રીતે પાંચમી જૂનની સભામાં પહેલી વાર કર્યો. એ જ એમની સામેનું મુખ્ય ભ્યેવ હતું. આખાં આંદોલનને તેજા એક જીયા ધરાતલ પર લઈ જવા મામત હતા.

અવેઈડથનું મંથન

ત્યાં સુધી સર્વોચ્ચ આંદોલનને સંબંધ હતો, ત્યાં સુધી જેઓ એક કલા કરતા કે ગિહારનું આંદોલન મેં મારી

પેતાની જવાબદારી ઉપર ઉપાડ્યું છે, તેને વિનોબાની કે સર્વ સેવા સંઘની માન્યતા હજી મળી નથી. તેમ છતાં સર્વોદયની દૃષ્ટિએ આમાં કોઈ વિરોધ એમને જણાતો ન હતો. તેથી વિનોબાનું આને સમર્થન જ મળશે એમ જેઓએ માનેલું. વિનોબાજીને મળીને એમની સાથે વિગતે ચર્ચા કરી લેવાની જેઓની ધણી ઇચ્છા હતી, પણ તે જલદી બની શક્યું નહીં.

બીજા બાજુ વિનોબાજીને એમ લાગતું નહોતું કે આ રીતે સમાજ સામેની સમસ્યાઓનો કોઈ ઉકેલ આવશે. આ રીતે કોઈ લોકશક્તિ ભગશે એમ પણ તેઓ માનતા નહોતા. છતાં એમના મનમાં એમ હતું કે જેઓ મળવા આવશે ત્યારે એમની સાથે વાત કર્યા પછી જ આ વિશે ચોક્કસ અભિપ્રાય બાંધી શકાય. એમ પણ કહેતા કે જેઓને કોઈ ભવનો સ્વાર્થ નથી. નિસ્વાર્થી પુરુષ છે. હું એમને Judge શું કામ કરું ? જેઓને મળ્યા વિના કોઈ નહીં કહું.

પરંતુ મળવાનું લંબાતું જ ચલ્યું, અને બતાવે તો ગડપથી બતાવતા રહ્યા. અનેક યોગે મળવા આવતા અને અનેક ભંતનો સવાલો પૂછતા. એ બધી વાતથી પરથી વિનોબાજીનું વલણ કોઈક સિન્ન છે એવી જાણ બિલ્લી જતી હતી. શરૂ-શરૂમાં વિનોબાજી સમભવતા રહેતા કે બ્રહ્મચાર, મોંઘવારી, બેકારી, શિક્ષણમાં પ્રવિર્તન વગેરે બધા ચિંતનના વિષય છે, આંદોલનના નહીં. શિક્ષણમાં સુધારો કરવો જોઈએ, તે વાત આને કોણ નહીં કહ્યું ? જોઈએ તે માટે આંદોલન ક્યેં કોઈ વળે ખરું ? તેમાં તે વિગતે વિચારણા કરવી પડે, મોંઘવારીનો સવાલ મારે મન-વિનોબાજીનો સવાલ છે, તે માટે બને તેટલી ધ્વજ-ચુકિત સાધવી જોઈએ, બ્રહ્મચાર પણ અનેક પ્રકારના છે. તે આંદોલનથી શી રીતે કાઢવો ? વળી, આ સરકારને હાલો, તે સરકારને હાલો એમ જ બે માથું, તે લોકશાહીનો જ વિરોધ થશે.

વિનોબાની કાલ્પદારી વૃત્તિ

જ્યાં જયપ્રકાશજી આંદોલનને ભેરતોરથી આગળ વધારતા ગયા. ત્યારે પહેલાં વિનોબાજી એમનો વિરોધ ન કરવાની કોશિશ કરી. જુન ૧૯૪૭માં એક પાનખીતમાં એમને કહ્યું : “ જયપ્રકાશજી જે કોઈ કામ કરતે તમા બાદી સંમત છે, કેમ કે (૧) જેઓ સજ્જન છે. (૨) તેઓ બાપું હશે એવું જ કામ કરશે, અને તે બધું નિઃસ્વાર્થી પણ કરશે. (૩) પાતાના કામમાં બે કોઈ જૂન જવાનું, તે જૂન સુધારી લેશે. (૪) આમાં કશું અર્થ જગતું નથી. તમારામાં તે બિલ્લી રહે છે, અને ઉક્તી રહેશે. *Men may come and men may go*—માનવો તો આવે અને જાય.”

આવી મહેતોમાં જોઈ પાતાની બુદ્ધિમાં માફ કરતાં એમને કશું કે જયપ્રકાશજીને જે લાડન લીધી છે, તે બે-ત્રણ મહાન પાનખાં સેવા કરાવે છે : (૧) કે આવી મહેતોમાં જોઈ જયપ્રકાશજીની દૃષ્ટિ છે. (૨) કે એક મહાન મહેતો જોઈ જયપ્રકાશજીની દૃષ્ટિ છે, તેથી મને નહીં.

નથી દેખાતું, તે એમને દેખાય છે. ખીરપાનને પૂછ્યું કે સય અને અસય વચ્ચે કેટલું અંતર છે ? તો એણે કહ્યું કે ચાર અંગળનું. અર્થ અને કાન વચ્ચે ચાર અંગળનું અંતર છે ! તેથી એમને જે દેખાય છે, જે જાણકારી છે, તે મુજબ તેઓ જે નિર્ણય કરે છે તે પાછો છે. તેની સાથે બાબા સંમત છે. (૩) બાબા નેતૃત્વ નથી ઇચ્છતા, અણસેવકત્વ ઇચ્છે છે. બે હું એમના અભિપ્રાય નિરુદ્ધ સલાહ આપતો રહું તો નેતા બની બેઠું !

વિનોબાજીના માનસનો અને મંચનનો આના પરથી પૂરો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. મત્તસિન્નતા સ્પષ્ટ હતી, છતાં સામે પક્ષે ક્ષત્ત લેણ તેણે ગ્રહણ કરવાની વૃત્તિ પણ એકદમ જ સ્પષ્ટ જણાય છે. છેવટે જુલાઈ ૧૯૪૭માં સર્વ સેવા સંઘ” અધિવેશન પવનારમાં મળ્યું. જેઓ—વિનોબાની અગ્રત વાતચીત થઈ. જ્યુન્યાર બેઠકમાં ખૂબ ખુલાસાથી મિત્રલાવે બંનેએ ચર્ચા કરી. પરસ્પરની વાતને અને દૃષ્ટિકોણને સમજવાની કોશિશ કરી. વિનોબાજી ખાસ કરીને એ બાબત ઉપર ભાર મૂક્યો કે વિધાનસભા-વિસ્ફોટની વાતને સિદ્ધાંત ન બનાવી શકે. જેઓએ કહ્યું કે તે વાતમાં તો એ પોતે પણ નહોતા માનતા, બદલે તેમાં ન પડવા વિદ્યાર્થીઓને ચેતવ્યા કરતા હતા, પણ પાછળથી નિરુપાયે તે માગણીમાં સંમતિ આપવી પડી. હવે એક વાર એવી બુદ્ધિમાં લેવાઈ ગયા બાદ તેને હોડવાનું શક્ય નથી.

‘ અણુભવ મેળવવા હાલે પ્રયોગ થતો ! ’

સંઘ અધિવેશન સમક્ષ બોલતા વિનોબાજી બહાર આંદોલનનો વિરોધ ન કર્યો, પણ પેતાના સિન્ન વલણનો તેમ જ અણુભવનો ઇશારો અવસ્ય કર્યો. છતાં નિર્ણય સંઘ ઉપર જ છોડ્યો. તમે લોકો સર્વસંમતિથી જે નિર્ણય કરશો, તે મને માન્ય રહેશે, એમ કહ્યું.

પરંતુ સંઘમાં કોઈ સર્વસંમત નિર્ણય થઈ શક્યો નહીં. બહુ મોટી સંખ્યામાં સભ્યો જેઓના આન્દોલનની તરફેણમાં હતા. પણ કેટલાક સાર્થકોએ એવું દંઢ મંતવ્ય રહ્યું કે જેઓનું આ કામ આપણા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોથી જ તાવિષ્ક રીતે સાવ વિરોધી છે. રાજ્યસભામાં તાબી જઈને જેઓ સર્વોદય આન્દોલનને પશ્ચાદ્દ કરી રહ્યા છે. આથી સર્વસંમતિ આપી શકાઈ નહીં. સારી મેઢે ઉત્તરના અને કદુતા પછ પેદા થઈ. સંઘ તૃધાની અગ્રી ઉપર આવી ગયો.

આથી જેઓને કશું દુઃખ થયું, પેતાના ઘણી સંઘ તરફ એમ તેઓ દરમિન તરફના ઇચ્છતા. એમનું વિનોબાજીને પૂછ્યું ‘ ખુ ખુડું ’ કે, ‘ તમે કશું કહ્યું, માનક હાલે રહે, હવે એક લેણું લેઈએ, તો આ દુનિયા એકતા મળ્યત કઈ રીતે થાય ? ’

આજે મમંત વિનોબાના હૃદયની ઉદારતા, મનનું ખુલાખાણ અને રાજ્ય એમના વ્યક્તિત્વમાં રહેતા સમાનપાત્રક વલણ કાઢે નાન્યો. કુદરતિમાં હૃદયની અતિરેખ્યાથી એમને બંને હાલે : ૧ હાલ એક છે. ખુડું દિગમ્ય અનેક છે, અને

દરેકને પોતપોતાના વિચાર અનુસાર કામ કરવાની પૂરેપૂરી આઝાદી હોય. સંધેનો સભ્ય, પ્રતિનિધિ, લોકસેવક વગેરે જેને જે કોઈ કામ કરવાની રુચિ હોય, કોઈને ગ્રામદાન-આમરવાજનું કામ કરવું છે, કેટલાકે કૃતિદારી- સમાજને મિહારના કામમાં જવા માંગે છે—બધા જ પોતપોતાની રુચિ અનુસાર કામ કરે. કેવળ પશુ મર્યાદા બાળપણનું ધ્યાન રાખે—અહિંસા, સત્ય અને સંયમ. અને હૃદય એક રહે, તે ન ભૂલીએ. આમ થશે, તો કોઈ તુકસાન નહીં થાય; બેઠક પ્રયોગ થશે. અને અનુભવ તો પ્રયોગ કરવાથી જ મળે છે. બે વિચારધારાઓ છે. એક છે ગંગાની, ખીણ પ્રક્લપુત્રની. બંને આખરમાં મળી જાય છે. સમુદ્રમાં તો જાય જ છે. અને બેઉ પવિત્ર ધારાઓ છે. એટલે પોતપોતાની કબ્બે બંને પ્રયોગ કરે. તેમાંથી બે એવા અનુભવ થશે કે ત્યાં પટણ-ક્ષેત્રમાં ઘણી સારી જનશક્તિ ભીસી થાય છે, તો જેઓ અત્યારે તેનાથી પ્રભાવિત થઈ, તેઓ પશુ પ્રભાવિત થશે અને ખીજાઓની સાથે થઈ જશે. અને એને બદલે બે એવા અનુભવ થશે કે તેઓ ખાસ કોઈ લાભ મળતો નથી અને યીજ નીપરતી નથી, તો તેઓ એને છોડી દેશે અને આપણા મૂળ કાર્યક્રમમાં ફરીથી જમણું જોર લગાવશે.

આંદોલનમાં વિનોબાએ ૧૯૫૩માં સર્વોદયની કાર્ય-પદ્ધતિ સમજાવતાં વિચારશાસન અને કર્તૃત્વ-વિભાજનની જે વાત કરેલી, તેનો જ પ્રસક્ત વ્યવહારમાં અમલ કરી અતાવ્યો. વળી, એ જ પ્રવચનમાં વિનોબાએ હિંસાશક્તિની વિરોધી અને દંડ-શક્તિથી બિન-એવી ત્રીજી શક્તિ એટલે કે સ્વતંત્ર લોકશક્તિ નિર્માણ કરવાનું સર્વોદય આંદોલનનું મુખ્ય કામ છે એવું પણ એલાન કરેલું. અત્યારના સંજોગમાં અનંકવિધ વિવાદો વચ્ચેથી પણ આ મૂળભૂત વાત પકડી લઈને વિનોબાએ જેઓને તથા સર્વોદયના પોતાના બધા સાથીઓને કહ્યું કે એવી જનશક્તિ બે ભીસી થઈ શકતી હોય, તો ભલે, ત્યાં મિહારમાં પ્રયોગ કરીને અનુભવ લઈ જુઓ. જેઓના આંદોલનનો મર્મ પણ આ જ હતો—લોકશક્તિનું પ્રગટીકરણ. વિનોબાને પોતાના ચિંતનના આધારે એમ લાગતું હતું કે આમાં ધારાસભ્યકીય સંઘર્ષ વિરોધ રૂપ બનશે, એટલે તે માગણી છોડવાની સલાહ જેઓને એમણે આપી. છતાં તેનેયે આગ્રહ ન રાખ્યો. જેઓને તેનાથી બીજાનું લાગતું હોય તો ભલે, એ રીતે પ્રયોગ થતો.

ફરી એક વાર હાર્દિક એકતમતાની અલક

આંદોલના વિનોબાના એ પ્રવચનથી પ્રભાવિત થઈને જેઓને ભરી સભામાં કહી દીધું હતું કે મારા બધા સરદારો પાર આવી ગયા છે, અને હું મારી અલને વિનોબાનો વિચાર કહેવાવવા તૈયાર છું (જુઓ પાન ૨૯૩). અત્યારે પણ વિનોબાની ભૂમિકાથી જેઓનું અત્યંત ખુલ્લું થઈ ગયું. પોતાને જાનાથી મોળા આના સમાધાન છે એમ કહ્યું. બંને વચ્ચે ફરી એક વાર હાર્દિક એકતમતાની અલક દેખાઈ. જેઓએ સભામાં જ કહી દીધું કે બાળા ભૂદાનમાં કહ્યો ભાગ આપના હતા. તો દુવેધી

“એવરીમન્સ”માં છઠ્ઠી હિસ્સો બાળાની છઠ્ઠા મુળ્ય નાણી લિપિમાં છપાઈ.”

પાછળથી એક બહેન નિવેદનમાં પણ જેઓને પવનારમાં જે બન્યું, તે વિશે પોતાનો હરખ વ્યક્ત કર્યો : “વિનોબાજીની પ્રતિભા એવી વિલક્ષણ છે અને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાની એવાની શૈલી એવી અનુપમ છે કે એમનું નાનકડું પ્રવચન પૂરું થયું કે દરેકનું હૃદય આનંદવિભોર થઈ જાયું. એમણે સંધેને જે સૂચવ્યું. તે સાન્યામાં ન આવે એટલું સરળ અને સીધું છે. તેમ છતાં માનવજીવન અને સમાજની વૃદ્ધિલતા તેમ જ પ્રશ્ન-ઓના મૂળ સુધી પહોંચવાનો તથા તેના સરળ ઉકેલ સાથે બહાર આવવાનો આ ગુણ નરી પ્રતિભાનો જ સૂચક છે, ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક પ્રતિભાનો.”

જેઓનુંવિનોબા વચ્ચેની આવી હાર્દિક એકતમતા સાથે અને વિચારોના યુક્ત આદાન-અદાન સાથે બે મિહારનો પ્રયોગ ચાલી શક્યો હોત, તો આંદોલનને કદાચ જુદું જ સ્વરૂપ મળત. પણ દુર્ભાગ્યે તેમ જની શક્યું નહીં. પવનારમાં જે બનેલું તે વિશેનો જેઓનો હરખ બહુ અપહીની નીવડ્યો, અને જેઓ જેઓ જેઓ વિનોબાનો એકતમતું મૂલ્ય સમજતા હતા અને અંખતા હતા એવા સહુનો પણ.

કમનસીબ વિશેષ

હજી ૧૨ જુલાઈએ પવનારમાં ગંગા-અક્લપુત્રની બે પવિત્ર ધારાની વાત વિનોબાજીએ કરેલી. તેને એક અવસરિયું પણ નહોતું થયું, ત્યાં વિનોબાજીની સાથે રહેતાં બહેન કુસુમે ૧૬ જુલાઈના રોજ જેઓને પવમાં લખ્યું : “આજના છાપામાં પીઠીડીબાઈના સમાચાર ભાયા. તેમાં છે કે નિર્મળા વડા પ્રધાનને મળી અને તેણે એમને જેઓને જેઓ અને બાળા વચ્ચે થયેલ વાતચીતથી અવગત કરાવ્યા. અખર નહીં. આ સમાચાર વાંચીને સાડું ન લાગ્યું. લાગે છે કે રિપોર્ટિંગ બરાબર નથી. કેમકે તમારી અને બાળાની જે વાતચીત થઈ, એ તો નિર્મળા બંધુતી જ નથી. અધિવેશનની બહુકારી એણે આપી હશે. અખર નહીં, કેવી રીતે આવા સમાચાર આવ્યા !”

એ જ દિવસે આ ઉપરાંત “હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સ”માં નિર્મળા દેશપાડેની એક મુલાકાત પ્રગટ થઈ હતી. તેમાં એમણે કહ્યું હતું : “જયપ્રકાશ નારાયણના મિહારના આંદોલન સામેનો સર્વોદયનો વિરોધ એવી પાકી સાન્યાના ઉપર આધારિત છે કે કોઈ પણ દિલ્લક રાજકીય ચળવળ આજના સમાજની ગાંધારી-ઓનો ઉકેલ લાવી શકે તેમ નથી.....સંઘમાં આ વિને ભરે અતભેદ છે.....વિનોબાજીએ પોતાની છઠ્ઠા કોર્ટના ઉપર લાલ્લાને બદલે દરેક કાર્યકરને પોતાનો નિર્મળ કરવાની છૂટ આપી કે આ આન્દોલનમાં ભેડાવું કે નહીં.....વિનોબાજી તો સિદ્ધાંતમાં જ આ આંદોલન સાથે સંબંધ થતા નથી. એમણે આને પોતાના આશીર્વાદ નથી આપ્યા. જ્યાં આ પ્રયોગનું તેઓ નિરીક્ષણ કરી રહ્યા છે.”

આ વિશે જેઓએ તુરત તા. ૨૨-૭-૭૭એ કુસમખેતને પત્ર લખ્યો : ' નિર્મળાની આ અપભ્રાણી સુલાકાત વાંચીને બહુ દુઃખ થયું છે. સૌથી વધુ દુઃખ તો એ વાતનું થયું છે કે તેણે પોતાની વાતો એ રીતે કહી છે કે વાંચનારાઓ પર એવી અસર પડે કે એ ભાવાના જ મતનું અર્થઘટન કરી રહી છે. ભાષાએ સંઘ અધિવેશનમાં જે રસતો સુઝાઓ હશે તેનો અર્થ તો હું એવા સમજેલા કે ગિહાર આન્દોલન અંગે સર્વોચ્ચ કાર્યકરો અને લોકસેવકો બહાર વાદ-વિવાદમાં નહીં પડે અને ભાષાએ જતાવેલી તથા મર્યાદાઓના રહીને પોતપોતાનું કામ કરે તથા એકબીજાના અનુભવ પરથી બધા લોકો ભોંધપાંદ ગ્રહણ કરતા રહેશે. પરંતુ નિર્મળાની સુલાકાતથી એમ લાગે છે કે ગિહાર આન્દોલનનો બહાર વિરોધ કરવાનું એ ચાલુ રાખવું. આનું મને દુઃખ અવશ્ય છે, પણ કોઈ કંઈક થાય તો નહીં. '

સંઘર્ષ-રચનાની સમતુલા

આ કમનસીબ વિશેષને વિનોતાબાઈ પણ દૂર કરી ચક્રવા નહીં. પરિણામે ગંગા-મહાસુબની એ વિચારધારાવાળી ભાવનાના પ્રત્યક્ષ અમલને માટે અવકાશ જ રહ્યો નહીં. ઉપરાંત પરિસ્થિતિના ધસમસતા પ્રવાહમાં બીજા પણ જુદા જુદા વિશેષો ભેળા થતા રહ્યા. આમ, સર્વોચ્ચ વર્તુળમાં વિવાદ ચાલુ રહ્યો. અને જેઓએ પ્રયોગ પણ ચાલુ રહ્યો. જેઓની સામે સુખ્ય ધ્યેય હતું, લોક-મજબૂતનું, લોક-ચેતના, લોક-અસિક્ષક અને લોકશક્તિ જગાડવાનું. સાથેસાથ રાજ્યશક્તિ સાથેનો સંઘર્ષ પણ આવી પડ્યો. તેથી એ રાજ્યશક્તિ ઉપર લોકશક્તિની સર્વોપરિતા સિદ્ધ કરવાનું હતું પણ જેઓની ઉપર આવી પડેલું. કુશળ લોક-નાયકની અદાએ જેઓની આ બંને પાસાંની સમતુલા ભંગવાનો એકાદ કદમ કરતા આગળ વધતા વધ્યા. આદોલનમાં પહેલેથી જ ચાર પ્રકારના કામો થતા આવેલા—અધારાત્મક અને લોક-શિક્ષણાત્મક, સંગઠનાત્મક, પ્રતિકારાત્મક તથા ગચનાત્મક.

એક આગસ્ટે બધાના દિવસના ઉપવાસનું એલાન કરેલું. સાંજ બેઠે સભામાં સુસજ્જાય વચ્ચાદ્યા પલળાત-પલળાત ઉતરેલી સમવર્ષદની પાંચ જેઓએ પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે અમે અમે મનના પોતાના જીવનમાં કોઈ પ્રકારના પ્રજ્ઞાચારને અવરુધવા નહીં દઈએ તથા સમાજના વ્યવેલા પ્રજ્ઞાચારને યાંત્ર સહન નહીં કરીએ અને તેને દૂર કરવા માટે પૂનઃ પ્રયત્ન કરીશું. ગિહારના નેત્ર હિંમતી ગીતન હંકા કુંદા કુંદા મળીને જેઓને લોકોને મજબૂતના રહ્યા કે, ગરજનાર અંગે એકલા શાસનમાં છે એવું નથી, યતન-જતનના પ્રયત્ન છેવટે તો પડ્યો છે. અધિકી ને કારનારો છે. સરકાર, વહીવટી તંત્ર, રાજકીય પક્ષો, વેપારીઓ, દાર્જી બહાર, મેરી, અન્યથા એ બધા દર વાળાઓના સામે આપણે આ સંઘર્ષ છે. આગળથી ખસે એક એકાદ સુવર્ણ અવસર આવતા કે જે આપણે જાનજીવનમાં આ માહકાલને દેશવર્ષને ૧૯૭૭ નામના રંગનું નૈતિક વાતવચરુ હું મું જાતી સ્થાપીએ અને એક નેત્રક રૂપે કરીએ.

આ રીતે આદોલનમાં ચક્રક તેટલો વધુ સામાજિક-આર્થિક સંભાર લગવાની કૌશલ જેઓની સતત કર્મ કરતા હતા. સાથેસાથ દેખાવો અને પ્રદર્શનાત્મક કાર્યક્રમો મારફત યુવકો અને જનતાને જુરસો ભળવી રાખવાનોયે એમનો પ્રયાસ રહેતો. તેમાં વળી સરકાર તરફથી કમનનો આશરો લેવાનો ગમે એટલે એ કાર્યક્રમો લોકજુસ્સો પ્રગટ કરવાનાં વિશેષમાધ્યમ રૂપ બની ગયાં.

જેઓએ તા. ૪-૮-૫ એકઠાપરે સંપૂર્ણ ગિહાર બંધનો કાર્યક્રમ આપ્યો. આદોલનને ગિહારની જનતાને કેટલા ટેકા છે તે જતાવવા આ બંધ યોગ્યો. તેને અદ્યક્ષ સફળતા મળી. લગભગ આખા ગિહારની જનતાએ સ્વેચ્છાએ પૂરા ત્રણ દિવસ બંધનું કામકાજ બંધ રાખ્યું. ત્રણ દિવસ રેલવે પણ બંધ રહી. રેલવે બંધનું એલાન આપવામાં સાથીઓને પહેલાં જોખમ લાગતું હતું. લાંગ્રેડક થવાનો એમને ડર હતો. પણ જેઓએ કહ્યું કે મને જનતા ઉપર વિધાસ છે, રેલવેને બંધ રાખવાનું શાંતિમય રીતે બની શકે તેમ છે. અને જેઓને વિશ્વાસ સાચો રહ્યો. ઠેર ઠેર લોકો રેલવે લાઈન ઉપર બેસી ગયા. ૧૦૦-૧૦૦૦-૨૦૦૦ તું ટાળું રેલવે લાઈન ઉપર એકું હોય, પછી રેલવે ક્રમ ચાલે ? આ જતાવે છે કે આદોલનને જનતાનો સાથ કેટલો મળ્યો હતો.

હલે ૪ નવેમ્બરે પટણામાં જેઓના નેતૃત્વ હેઠળ એક ભવ્ય કૂચ ચાલેલું. ગિહારભરમાંથી લોકોએ આવીને પોતાના પ્રતિનિધિઓને કહ્યું કે તમે હવે અમારા પ્રતિનિધિ નથી રહ્યા એટલે રાજીનામું આપો. સરકારે લોકોને આવતા રોકવાનો, ડગવવાનો ખૂબ પ્રયાસ કર્યો. લોકોને બચાવવાં શક્યા. કોઈ કારણ વિના લગાને માર્યા, લગાની ધરપકડ કરી, લગાને બસના સાથી અને રેલવેમાંથી છતી દિઠે ઉતારી મૂક્યા. બીજાએ અનેક બાધાઓ નાખી. મિહારમાં પટ ટૂંકો તે દિવસ બંધ કરી દીધી. ગંગા પાર કરવા માટેની સ્ટીમરો ગર કરી નાખી. અનેક નીકા ઝોમાં પાણી છરીને કિનારે કુપાડી દીધી. અનેક બસા કેન્સલ કરી. આખાએ પટણા શહેરને ત્રીસ ત્રીસ ચાઈલ્ડ બંને બાજુ મોટા મોટા વાંસ નાખીને એવી વેરાબંધી કરી દીધી કે નવું એમ લાગતું હતું કે બહારથી દુરમતનું આક્રમણ થવાનું ન હોય ! શાંતિમય કૂચ માટે આવી રહેલ જનતા સામે જનતાની સરકારે આવું બંધનું કહ્યું ! પ્રત્યક્ષ સરકારનું આ બિલકુલ બિન-લોક શાસી વર્તન હતું. બીજાબાજુ સરકારે પોતાનું બળ-અદર્શન કરવા સામયકારીઓના અને કોશિસના મોરચા મોઝમકા હતા ત્યારે સ્પષ્ટિપલ દેશને મેલે દોકાવેલી, કપડાં ને રૂપિયા વડેએલા, પાલખીમાંમેલે જીવંતી બંધનસ્ત કરવાનાં આવેલાં, અને લાડુની માણસ લાખીને વ્યવપ્રકાશ તો અમેગિકાને દલાલ છે એવી મેની ત્રાકે દાર્દ્રી !

જેઓની પર અસર

અને ક્યાં ૪ નવેમ્બરે લોકો આવ્યા, કેમની માંગણીઓ અને વાંચના તરફના વાંધાઓમાંથી લોકોએ ગંગા પાર કરી.

લોકો પગપાળા આવ્યા, અનેક રૂકાવટો અને બાધાઓ પાર કરીને ખજુ આવ્યા. ત્યારે છેવટે કાર્યક્રમને નિષ્ફળ બનાવવા પેલીસી આરંભે અશ્વરાય છોડ્યો અને લાકીમાર કર્યો. સેંકડોને ઘાયલ કરી દીધા. ઘણપ્રકારજીએ પોતે ખજુ એમની લાકીનો માર બાધો. એ નાનાજ દંશમુખ અને ખીબ લોકોએ જેઓને મથાવવા માટે પેલીસીની લાકીનો માર પોતાની ઉપર ઝીલી લીધો ન હોત, તો તે દિવસ કોઈક અજુગતું બની ગયું હોત.

આ ઉપરાંત બીજી ત્રણ વખત ખજુ જેઓ સાથે આવેલા વર્તાવ થયો. ૨૯ ઓક્ટોબરે હુથિયાજી સ્ટેશને જોતરતી વખતે ત્યાં ભેળી થયેલ ભીડમાંથી કોઈએ પાછળથી આવી જેઓને એકદમ પકડીને છાત્રવવાની કોશિશ કરી, જેને લીધે એમની એક પાંસળી તૂટી ગઈ અને ધ્રુવા દિવસ સુધી તેમાં દરકર રહ્યું. પછી બ્યારે એ જ દિવસમાં જેઓ દિલ્હીથી નીકળી કુરુક્ષેત્રમાં એક સભાને સંબોધવા જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે રસ્તામાં પાછળથી નજીક ફેટલાક લોકોએ એમની મોટર વાહનને તેના પર આરંભે લાકીઓ વીંટી. એવી જ રીતે આગળ ૨ એપ્રિલ ૧૯૭૫ એ કલકત્તામાં એક સભામાં જતી વખતે ફેટલાક જુડાઓ જેઓની મોટરને ઘેરી વળા અને તેના પર દડાથી અસહ્ય પ્રહારો કર્યા. આ બધી ઘટનાઓ પાછળ કોઈકનો દોરી-સંચાર છે એવી શંકા જેઓના મનમાં ખજુ જીલી થયેલી.

આણું દસન અને સત્તાનો આવો દુરુપયોગ અંગ્રેજોના રાજવાયે નહોતો થયો. સરકાર તરફથી બીજાને અનેક અત્યાચારો થયા. જેઓનાં ખજુ ભારે દમન ચુસ્તરહ્યું. ધ્રુવકા ઉપર ધ્રુવે જીલમ થયો. ૧૨-૧૩ વરસના કિશોરોનાં છાંડકાં ભાંચ્યાં. ખજુ કાંપી નાખવામાં આવ્યા. અને શરીરે હામ દેવામાં આવ્યા. આ કોઈ પ્રજાએ સરકારના હાથમાં સોંપી દેડાકા નહોતી, ખજુ સત્તાનો નાગો નાચ હોતો. આની સાથે જેઓના રોમેરોમાં ઝળા જીડી, એમનું અંતર કંઠળી જીડ્યું. શું આ લોકશાહી છે? શું આ બધા લોકોના પ્રતિનિધિ છે? શું આવા સ્વરાજ માટે હાથેને તે લાખો લોકોએ કુરુબાની આપેલી? શું લોકશાહીમાં નાગરિકોને શાંતિમય આદેશન મથાવવાનોજ આદેશો અધિકાર નથી?

આંદોલન સંપૂર્ણપણે શાંતિમય

અને મિહારનું આંદોલન સંપૂર્ણપણે શાંતિમય જ રહેલું. જેઓ વારંવાર લોકોને યાદ દેવાવતા રહેલા કે હિંસાનો કે અંગેહાડનો આદેશો લેવાનો. તો આંદોલનને જ એમો પડેલો. માટે મને તેવી ઉત્કેશની છાંયે આપજો હાથ ન જીરવો ભેંસેલો. “હમલા આલે દેડા હોગા. હાથ હમરા નહીં હોયો, નહીં જીરો!”—મિહાર આંદોલનનો આ એક નાજ બ જની મથેલો. વિવાદોમાંથી અને પોતાના આચરણથી સિદ્ધ કરી દાખાવ્યો. મોટા મોટા કાર્યક્રમોમાં આયોજન થયાં કે જેમાં લાખો લોકોએ ભાગ લીધો, ખજુ ને ત્યાં જ મિલકુલ શાંતિપૂર્વક પાર પડ્યાં હતાં. ક્યાં કોઈ દિલ્લા કે બંગલોર આંદોલનકારીઓ તરફથી

નથી થઈ. પછીમાં પ જૂનના એ વિરાટ સરક્ષ ઉપર હિંદો અંગેહાડના શાસ્ત્રોએ ગોળીમાર સુધાં કર્યો હોતો, છતાં સરક્ષ તરફથી કોઈએ એક કંકરી ખજુ નથી ફેંકી. લાખોની ભંડેર સભામાં જેઓએ વિવાદોમાં અને લોકો પાસેથી મળ લીધું કે ઉત્કેશને આણું વેર વાળવાનો કોઈ પ્રયાસ નહીં કરીએ.

હિંસાની માત્ર એક ઘટના થઈ હતી, જેમાં ઉત્કેશપેલા દેશાજી એક પેલીસ કોન્સ્ટેબલને મારી નાખ્યો. તે કૃત્યને જેઓએ સખત રીતે વખોડી કાઢ્યું હતું, મિહારની પેલીસની ભંડેરમાં સાક્ષી માગી હતી અને મરનારની વિધવાને પૂંચ હબર ફરિયા મદદ તરીકે મોકલ્યા હતા. એક દિવસ વિધાનસભા બહાર વિધાનસભ્યને રોકવા જતાં અપાઝખી થઈ ગઈ અને એમનો અંગેહાડ ફાટી ગયો. જેઓએ તે કૃત્યને વખોડી કાઢ્યું અને ધારાસભાના સ્પીકર પર ખજુ લખીને આ માટે દિલગીરી વ્યક્ત કરી. એક ઘેરાવના કાર્યક્રમ વિશે વિવાદ રહ્યો.

આમ, આણું મોટું આંદોલન ચુસ્તપણે લાખો વખત સુધી મિલકુલ શાંતિપૂર્વક અને જવાબદારી સાથે આણું, તેનો યશ જેઓના મેનુવને કાળે બજ છે. તેને લીધે વિવાદોમાંના અને પ્રજાના આકાશને એક શાંતિમય અભિવ્યક્તિ માગી, નહીં તો કદાચ અંદરનો અસતોષ વિસ્ફોટનું સ્વરૂપ લેત. આ રીતે જેઓના આંદોલન દારા સ્વતંત્ર ભારતમાં કદાચ પહેલીવાર પ્રજાને શાંતિમય પ્રતિકારના તેમજ જવાબદારીપૂર્વક લોકોની લાજણીને વાચા આપવાના પાદ શીખવા મળ્યા.

પરંતુ સરકાર તરફથી વિધાનસભાનું વિસર્જન ન જ થયું. જેઓને આશ્વા હતા કે આંદોલનના સમર્થનમાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં લોકમત પ્રગટ કરી જતાવવાથી સરકાર પર અસર પડશે અને વાતચીત કરીને કોઈક મર્જ કાઢવાનો એ પ્રયત્ન કરશે. ખજુ એવું ન બન્યું. જેઓએ તો સંપૂર્ણ હાંતિનાં આંદોલન માટે સરકાર સાથેનો આવો સંઘર્ષ અનિવાર્ય નહોતો માન્યો. આંદોલન સરકારના સહકાર સાથે પૂર્ણ થઈ શકે. ખજુ દરિયાજી ઉપર આની વિપરીત જ અસર પડી એટલે સરકાર સાથેનો સંઘર્ષ નિવાર્ય ન થકો.

કદિરાજ સાથેની શુલાકાત

હે પહેલી નવમ્બરે જેઓ અને કદિરાજ વચ્ચે મુલાકાત થઈ ચકી. દુષ્કાળીમાં જ ને મથેલાં. સાર વાદ અદાનન મથેને આ પહેલી વાર મળતા હતાં. તે વખતે સામંતજીનું ગતકરજી એ વાતચીતનો વિષય હોતો. આ વખતે સંઘર્ષનું રાજકારણ હિંદોજીએ પૂછ્યું કે મેં સાંભળ્યું કે તે વખતની આપણી વાતોને મેં અંતરતાથી નથી લીધી એવી તમારા પર જાણ પડી છે, તો આથી છાપ કેમ પડી?

જેઓ: કદનું મારા પર એવું જ જાણ પડી છે. કારણ કે સાર વાદ કોઈ નજર મથ્યાં ન ભગ્યાં. ન ભગ્યાં અથવા તે કોઈ હાં. ન ચૂંટણી પદલિતમાં દેખાર કરવા મથે.

ખંસીલાલ સામે ૧૧૭ સંસદ સભાએ પોતાની સહી સાથે તહેલ્લતનાયું રજૂ કર્યું, છતાં તેની કોઈ તપાસ ન કરાવી.

સામે ગિલકુલ ચૂપકાદી આ ચૂપકાદી જ નેળીને અકળાવી મૂકતી હતી અને એમની આસક્તિને પાકી કરતી જતી હતી.

પછી બિહાર આંદોલન અંગે વાતચીત થઈ. તેમાં નેળીને એ સ્પષ્ટ કર્યું કે, હવે તો હજુ મોટું થઈ ગયું, ધાગસલાના વિસર્જનની માગણી હવે છોડી ન શકાય. ઇન્દિરાજીએ કહ્યું કે, કોઈ છે, બિહારનું તો સમજાયા, પણ બીજા બધા પ્રદેશોનું શું?

નેળી : આમ તો મેં બોલેલાં કહ્યું જ છે કે અન્ય પ્રદેશોમાં ધારાસભા-વિસર્જનની માગણી ન કરવી જોઈએ. પણ ઇન્દુ ! ધાર કે જ્ય પ્રકાશ આપતી કાલે મરી જશે, તો પણ શું આ આંદોલન અટકવાનું છે? કોઈક નક્કર પગલાં લેવાય, તો જ જનતાને લગેસો ભેસે. આ ગરીબ દેશમાં સસ્તી ચૂંટણી શી રીતે થાય, તેના વિચાર કરવો જોઈએ. કરોડો રૂપિયાનું કાળું નાણું છે. તેમાંથી જ કરોડોનાં ચૂંટણી-ફંડ ભેલાં કરાય છે. બધા બ્રહ્મચારના સુખ મૂળ તો ત્યાં છે. તે દૂર કરવા શું કર્યું? તાગ પોતાના પ્રધાનમંડળમાં બ્રહ્મ પ્રધાનો ભેગા છે.

સંઘર્ષ ચૂંટણીના સંદાનમાં ધસકાચે

દોઢેક કલાક વાતચીત ચાલી, પણ કોઈ નીપજી નહીં. જે ભાવમાં વાતચીત થયેલી તે પરથી નેળીને એમ લાગ્યું કે હજી ફરી આગળ વાતચીત થશે. પરંતુ તેને બહારે તે જ દિશાએ સાંભળે એ બંદરે સભામાં ઇન્દિરાજીએ જાણ અવાજે કહી દીધું કે 'હું રાજીનામું આપવાનું પસંદ કરીશ, પણ બિહાર વિધાન-સભાનું વિસર્જન કરવા તૈયાર નહીં' થઈ. જ્ય પ્રકાશજી કહે છે કે જનતા એમના આંદોલનની સાથે છે, તો એમણે સખરી રાખવી જોઈએ. આ વાતનો કેસો આપતી ચૂંટણીમાં થશે.

ત્યાર પછી ૧૮ નવેમ્બરે પટણાની વિરાટ સભામાં નેળીને કહેવું પડ્યું કે, 'ઇન્દિરાજીએ બ્યારે આવો પક્કાર કેંકચો છે, ન્યારે તેના હું સ્વીકાર કરું છું. તેણે એમ જ કહ્યું છે તો આનો કેસો હવે બિહારની આપતી ચૂંટણીમાં થશે. આ રીતે ચૂંટણીને તેણે હાથે કરીને સંઘર્ષના સંદાનમાં ધસકી લાવ્યાં છે. આ ને સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો છે, તેમાં એમણે ચૂંટણીને લાવીને ખડી કરી દીધી છે. એ માટેની બધી બબાબદારી એમને શિરે છે, મારે શિરે નહીં. ગાંધી, ચૂંટણીમાં મને કોઈ રસ નથી. ચૂંટણીઓથી હું હંમેશાં અળગો રહ્યો છું.'

આંદોલનનું પોતાનું પણ એક વહેણ હોય છે. એના વહેણમાં ઇન્દિરાજીએ એક પકાર ફેંક્યો અને નેળીએ તે ઝીલી લીધી. આ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ એવા જતાં, એપ્રિલમાં ત્યાં ગોળી-કાંડના સંઘર્ષમાં એક ઉત્તેજિત અને ઉર્મિથી ભરેલા ધારાસભા-વિસર્જનની માંગને આંદોલન સાથે એકલાનો ને નિર્ણય અવશ્યપણે લેવાયો હતો, તેનું જ આ તર્જનજનું ફિલ્લત હતું. નવેમ્બરમાં

હવે આંદોલન ને સ્વરૂપ પકડ્યું તે બેના ઇન્દિરાજીની ચેતના સ્વીકારી લેવાનું નેળીને માટે હવે સ્વાભાવિક બની ગયું હતું. અને એલે-જના બાવા સ્વીકારે આંદોલનના હવે પછીના સ્વરૂપ અને દિશા નક્કી કરવામાં પોતાનો ભારે પ્રભાવ પાડ્યો.

આંદોલન વધુ ઉડાવવામાં

આંદોલન પાછળ જેટલો લોકમત છે, તેનો કેસો નો હવે આવતી ચૂંટણીમાં થવાનો હતો. તેથી આગાઉ જેના પ્રદર્શનામક અને પ્રતિશરનામક કાર્યક્રમોની હવે બંદર નહોતી તેમ જ ઉપ-યોગિતા નહોતી. તેને બહારે હવે સંગઠનનું કામ ચક્રવર્તી બન્યું હતું તથા સંગઠનને મજબૂત બનાવવા રચનાત્મક તેમજ સમાજ-લક્ષી કાર્યક્રમો ઉપાડવાનું પણ અનિવાર્ય બની ગયું હતું. બિહાર આંદોલનમાં સંગઠનનું માળખું હજાર સંઘર્ષ સમિતિ અને જનસંઘર્ષ સમિતિનું રજૂ હતું. ઘરઆંતરથી જ દેર દેર આવી સંઘર્ષ સમિતિઓની રચના થવા લાગી હતી, અને અત્યાર સુધી પણ આંદોલન સુખ્યત્વે એ સમિતિઓ મારફત ચાલેલું. હવે બિહારભરમાં આવી સમિતિઓ ગ્રામકોટી લઈને પ્રખંડ, ગિલ્લા અને પ્રદેશના સ્તર સુધી વ્યવસ્થિતપણે રચવાનો અને એમને કામ કરતી કરવાનો પ્રયાસ થયો. કોલેજો અને હાઈસ્કૂલમાં પણ સંઘર્ષ સમિતિઓ રચાતી. શહેરોમાં મહોલે મહોલે રચવામાં આવતી. આવી રીતે આંદોલન વધુ ઉડાવવામાં હતું ગયું.

આ સંઘર્ષ સમિતિઓને એ વાત ખાસ સમજાવવામાં આવતી કે તમારે સંપૂર્ણ ક્રાંતિના વાહક બનવાનું છે. તમારે કેવળ સત્તાની સામે જ સંઘર્ષ નથી કરવાનો, પણ સમાજમાંના અન્યાય વિષમતા, અતીતિ, શોષણ વગેરેની સામે પણ સંઘર્ષ કરવાનો છે. સત્તા સામેનો સંઘર્ષ કે ચૂંટણીનો સંઘર્ષ એ કોઈ અંતિમ મંજિલ નથી. બધા છેલ્લે પહોંચવાનું છે એ તો સંપૂર્ણ ક્રાંતિ છે.

અને બધાં પૂરતી જનશક્તિ બમત થઈ હોય, ત્યાં જનતા સરકાર રચવાનો કાર્યક્રમ ઉપાડાતો. એક રીતે જોઈએ તો આ ગ્રામસ્વરાજના કાર્યક્રમનું જ એક નજી સ્વરૂપ હતું. જનતાના પ્રગટેલી પ્રતિકારની શક્તિને સમાજ-વિરતનના કામમાં વાળવાનો એ પ્રયાસ હતો, તેનાથી સંઘર્ષને એક નવો આધાર અને અર્થ પ્રાપ્ત થતો હતો. ગરીબોના લાભાર્થે થયેલ કાયદાઓને અમલ કરાવવા. બેનાથી તથા પચાવી પાડેલ બંધોનો છોડાવવી. ભૂદાનની બંધોનો પરતી બેદખી દૂર કરવી. કમ્પાણના પટ્ટા અપાવવા બંદરે વિવિધ વ્યવસ્થામાં નિયમિતતા આણવી. તેમાં ચાલતા બ્રહ્મચારને છુટ્ટો પાડવો અને રોકવો. વહીવટી તંત્રના બ્રહ્મચાર સામે અવાજ ઉઠાવવો. ગામની અંદરના ગ્રામજનોની પતાવટ કરાવવી, હિંમતને સાથે સમાનતાભર્યાં વ્યવહાર થાય, લગનના દહેજ ને તિલક જેવા જૂનવાણી કુરિવાજો નાબૂદ થાય, તે માટે પ્રયાસ કરવો. ગિલકુલ ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનનો જ કાર્યક્રમ હતો. સંઘર્ષનું ને વાતાવરણ અને પ્રતિકારની શક્તિ બિહાર આંદોલન દ્વારા ભેળી થયેલી તેને આવી રીતે રચનાત્મક સંઘર્ષને મારણે વાળીને આંદોલનને સમાજ-વિરતનના મૂળ ક્ષેત્ર તરફ

આજળ વધારવાની જેમની નેમ હતી. કેટલીક વખતે આ દિશામાં થયું ઉત્સાહજનક કામ થવા લાગ્યું હતું. ૧૯૭૫ના જુલાઈથી પોતાની મોટા ભાગની શક્તિ “જનતા સરકાર”ના આ પ્રયોગને સફળ બનાવવા પાછળ જ તેઓ લગાડવાના હતા. બે કે ત્રણમાં જ પરિસ્થિતિએ સાવ નવા વળાંક લેતાં તે બની શક્યું નહીં અને આ પ્રયોગ આરંભમાં જ અટવાઈ ગયો.

પક્ષચુકત રાખવાની કેશિસ

વિવાદીઓને જેમની પહેલેથી કહેતા રહ્યા હતા કે આંદોલનને રાજકીય પક્ષોના હાથની કંટપટળી ન બનવા દેતા. તે પક્ષોના નેતૃત્વમાં તો ન ચાલે, એટલું જ નહીં, વિવાદીઓએ પોતે પણ બિનપક્ષીય રહેવું જોઈએ, અને તે અનુસાર જ વર્તવું જોઈએ. ત્યાર પછી તો જેમની પોતે આંદોલનનું નેતૃત્વ લીધું ત્યારે પણ આંદોલનને “બિનપક્ષીય રાખવાનું” જ એમનું વલણ હતું. રાજકીય પક્ષોને પણ જેમની કહેતા કે તમે આ આંદોલનમાં ભાગ અવશ્ય લો. પણ તેમાં તમારી ભૂમિકા પક્ષીય ન હોવી જોઈએ. જેમની પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવને કારણે બિહારના આંદોલનને મોટે ભાગે બિનપક્ષીય રાખી શકાયું હતું, અને કમ સે કમ આંદોલનનું સંચાલન તો સંપૂર્ણપણે જેમની પોતાના હાથમાં જ રહ્યું હતું. કામ પણ બહુ જાન-મુવા સંઘર્ષ સમિતિના નામે જ ચાલ્યું. આંદોલનના કામમાં જુદા જુદા પક્ષના ઝંડા, નામ વગેરે કદાચ ન રહ્યાં.

તેમ છતાં એ પણ એક હકીકત છે કે મોટા ભાગના જાન-મુવા આગેવાનો આંદોલનમાં સક્રિય ભાગ લેવા છતાં કોઈ ને કોઈ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાયેલા જ રહ્યા. તેઓ છેવટ સુધી જેમની ઇચ્છા હતા તેવા બિનપક્ષીય બની ન શક્યા. આ બાજુએ અને કમલેરીને દૂર કરવા માટે જ આખરે જેમની ૧૯૭૫ ના જાન્યુઆરીમાં “જાન-મુવા સંઘર્ષ” વાહિની ની સ્થાપના કરવી પડેલી. સંપૂર્ણ ક્રાંતિને વરેલું એ એક સ્વતંત્ર બિનપક્ષીય યુવા સંગઠન બને, એવી જેમની ઇચ્છા હતી. પરંતુ બિહાર આંદોલન દરમ્યાન જાન વાહિની પૂરતી સંખ્યામાં કુલકોને આકર્ષી શકી નહીં. તેનું કોઈ એક નવું કાફું, નવું ચરિત્ર કે નક્કર સંગઠન બીજું ચર્ચ શક્યું નહીં.

આમ તો જેમની પક્ષવિહીન લોકશાહીના પૂરસ્કર્તા હતા, અને તે વિચારનો વરસોથી પ્રચાર-પ્રસાર પણ કરતા આવ્યા હતા. તે દિશામાં એમનું ચિંતન પણ થયું ચાલ્યું હતું. બિહાર આંદોલન વખતે પણ એ વિચાર કાંઈ એમણે છાડ્યો નહોતો. તેમ છતાં અત્યારે જેમની દૃષ્ટિ તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ ઉપર મોડાયેલી હતી. અને આ પક્ષવિહીન લોકશાહીની કલ્પના નજીકના ભવિષ્યમાં કદાચ અસ્તિત્વ ધરાવે તેની કોઈ સંભાવના એમને બચાતી નહોતી. તેથી એમણે જાહેર કહ્યું હતું કે બિહાર આંદોલનને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તેમાં આ પક્ષવિહીન લોકશાહીની વાત નથી. આમાંથી કોઈ પક્ષવિહીન લોકશાહી ખેંચ થઈ શકેતો, એવી કલ્પના નથી.

આમ, જેમની ચાલુ લોકશાહી વ્યવસ્થાના સંઘર્ષમાં જ આંદોલનનું સંચાલન કરી રહ્યા હતા. વળી, એ પોતે આંદોલનમાં આવ્યા તે પહેલાંથી જ રાજકીય પક્ષો તેમાં કોઈ ને કોઈ રીતે સંકળાયેલા જ હતા. તેથી માત્ર એટલું થઈ શક્યું કે પક્ષની દૃષ્ટિએ ન વિચારાય અને વતથિ પક્ષનું હિત નહીં, આંદોલનનું હિત નજર સામે રહે.

આંદોલન કેંગ્રેસ પક્ષની વિરુદ્ધ નહોતું

વળી, આ આંદોલન ઇસ્ટિરાજના વિરોધી એવા બધા રાજકીય પક્ષોના સાથવાળું આંદોલન બને એવી પણ જેમની ઇચ્છા નહોતી. બદલે, ઇસ્ટિરાજનો પક્ષ પણ આંદોલનમાં ભળે, સાથ-સહકાર આપે, એવી એમની અંતરની ઇચ્છા હતી. ઇસ્ટિરાજ અને એમની સરકારના ગમે તેટલા વિરોધી વલણ છતાં, જેમની ના મનમાં એમના પ્રત્યે વિરોધનો ભાવ જન્યો નહોતો. બદલે, અવારનવાર એ પોતાનું કુખ્ય વ્યક્ત કર્યા કરતા કે ઇસ્ટિરાજને નાહક આ સંઘર્ષ બોલો કરી દીધો છે.

૧૯૭૪ ના ફેબ્રુઆરીમાં ગુજરાતના આંદોલનના સંઘર્ષમાં તો જેમની એમ કહેલું કે બીજા કયા પક્ષો છે કે સંસ્થા કેંગ્રેસ, બનસંધ, સ્વતંત્ર પક્ષ, એ ગધા છતાં આવે, તો તે પ્રગતિની દિશાનું પગલું થશે કે પીછેહઠનું? આગસ્ટમાં બિહાર આંદોલનનો જીવણ બહી રહ્યો હતો, ત્યારે એક મુલાકાતમાં કહ્યું, “એક તટસ્થ ને બિનપક્ષીય વ્યક્તિ તરીકે હું એમ માનું છું કે ધારાસભા-વિસ્ફોટની આ માગણીને હુકમીને કેંગ્રેસ પક્ષ પોતાનું જ અધિત કરી રહ્યો છે. આ વલણ એમના પોતાના માટે તુલકાનકારક છે. કેંગ્રેસે તો મને બિહારના આમાં સહકાર આપવો જોઈએ. કેંગ્રેસ ધારાસભાનું વિસ્ફોટ નેટવું વહેલું કરશે, તેટલો તેને આવતી ચૂંટણીમાં લાભ થશે.”

પોતે ઇસ્ટિરાજનો પકાર ઝીલી લીધો ત્યાર પછી પણ ૧૯૭૪ના ડિસેમ્બરમાં જેમની એક લેખમાં કહ્યું : “ઇસ્ટિરાજને કાલ્પના અમારો કોઈ ઇરાદો નથી.” આ “ઇસ્ટિરાજ કાલ્પના” આંદોલન નથી. આ તો લોક-આંદોલન છે. ઇસ્ટિરાજ તેમાં આવ્યા પછી બનીને ભલાં રહે, આંદોલનને ટંકવાનો પ્રયાસ કરે તો કાળ અને ક્રાંતિકાર એમને નહીં છોડે. બે કે અમારું હૃદય એમને કાલ્પના નથી.”

હે ૧૯૭૫ના એપ્રિલમાં પણ બીજા એક મુલાકાતમાં જેમની એ કહ્યું : “જેઓ પક્ષવિહીન લોકશાહીને રૂબરૂ છે એમને કેંગ્રેસ પક્ષ પ્રત્યેનું માનું વલણ સમજાવવામાં કદાચ મુશ્કેલી પડશે. મને એમ લાગે છે કે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ, તોયે આજે કેંગ્રેસ સત્તા પર છે. બે હું કેંગ્રેસમાં તેની આંતરિક લોકશાહી ફરી લાવવામાં મદદ કરું તો તેથી દેહનું હિત થશે. વિરોધ પક્ષો સાથેના મારા સંબંધોને એવો અર્થ હસ્તિત્વ નથી કે હું કેંગ્રેસ પક્ષની વિરુદ્ધ છું. હું માત્ર તેની ખોટી નીતિઓની વિરુદ્ધ છું. કેંગ્રેસ પક્ષને ગયાથી લેવાનો પ્રયાસ બે સ્વળ થાય, તો દેશના ભારિ

માટે તે એક રચનાત્મક ક્ષણો ગણાશે, એમ મારું અવશ્ય માનવું છે.

લોક-ઉમેદવારની પસંદગી

એટલે જેઓ પક્ષોના સાથ લેતા, પણ 'કોઈ પક્ષના બની ગયા નહોતા. તેઓ કહેતા કે આને લોકો બધા જ પક્ષો તરફ અવિદ્યસની નજરે જુઓ છે, અને ગિનપક્ષીય માણસોને જ વધુ પસંદ કરે છે. બધા વિરોધ પક્ષો ચૂંટણીમાં પોતાનો એક સંયુક્ત ઉમેદવાર જિલો રાખે અને તેને "બનતા ઉમેદવાર" કહી દે, તેઓએ જેઓએ વિરોધ કરેલા. બન્યુઆરી ૧૯૭૫ માં પોતાની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતાં જેઓએ કહી દીધું: 'બધા વિરોધ પક્ષો ભેળા થઈને એક ઉમેદવાર જિલો રાખે, તે કંઈ બનતા ઉમેદવાર નથી બની જતો. હમણું ભોપાળની ચૂંટણીમાં એવું થયું. એ બધા પક્ષોના સર્વસંમત ઉમેદવાર ભલે કહેવાય, પણ બનતા ઉમેદવાર ન કહી શકાય. તેને માટે તો ગામેગામ જવું જોઈએ અને બધાના પ્રતિનિધિઓની મતદાતા પરિષદ બનાવવી જોઈએ.'

૧૯૭૫ ના મે માસમાં એક અખબારી મુલાકાતમાં જેઓએ એ કહી કહ્યું: 'આ બનતા ઉમેદવાર નથી. આ તો તમે લોકોને ઉત્તુ બનાવી રહ્યા છો.' ગિહારમાં કમ સે કમ સંઘર્ષ સંમિતિઓ છે, જે બનતા વતી બોલી શકે. મારું કહેવાનું એ છે કે કોઈ ને કોઈ રીતે તમારે ઉમેદવારની પસંદગીમાં લોકોને સાંકળવા જોઈએ.'

ગિહારમાં ખજુ બ્યારે આંદોલનનો પ્રદર્શનાત્મક તબક્કો પૂરો થયો ત્યારે જેઓએ બેનુ' કે રાજકીય પક્ષોને અન્ય રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં રસ નહોતો પડતો. એમણે ધ્યાન તો હવે ચૂંટણી તરફ જ હતું. લોકઅનુભવો નવા જુવાળાઓ અને આદોનનની લોકપ્રિયતાનો લાભ લઈ, ચૂંટણીઓ છતાં જ એ બધા એકઠમ અદ્યતન હતા. ઈસ્ટિનિયો ચેલેન્જ સ્વીકારી લીધા બાદ જેઓએ કહી દીધું કે, 'આવતી ચૂંટણીમાં માન બે જ પક્ષ રહેશે, સત્તાધારીઓનો પક્ષ અને બનતાનો પક્ષ, સંઘર્ષ-વિરોધી પક્ષ અને સંઘર્ષ પક્ષ.'

રાજકીય પક્ષોનું વરણું ચરિત્ર

હવે સવાલ એ જિલો થયો કે આ બનતાનો, સંઘર્ષ આંદોલનનો ઉમેદવાર પસંદ કેવી રીતે કરવો? ત્યારે રાજકીય પક્ષવાળાઓએ કહ્યું કે, 'જેઓ. તમે દરેક પક્ષવાળાને તમારી પાસે બોલાવો. એની પાસે દરેક ઉમેદવારોનું લિસ્ટ માગો. અને પછી જુઓ કે કયા મતદાન ક્ષેત્રમાં એ ચૂંટાતા છે. તેમાં પછી તમે જે નિર્ણય કરશો તેને અમે તથા માન્ય કરી લઈશું.'

પણ જેઓએ કહ્યું કે, આ મારું કામ નથી. ન હું રિફરેન્ડર છું, ન હું બધાને જોળાવું છું. તમારા વચ્ચે એ ચૂંટાતા છે તે મતદાન ક્ષેત્રમાં જવું પડે અને ત્યાંની સંઘર્ષ સંમિતિ આ અંગે નિર્ણય કરશે, અને તે જ આખરો ગણાશે.

આ બ્યારે સંઘર્ષ સંમિતિઓ છેલ્લો નિર્ણય કરશે એવી વાત જેઓએ પ્રશ્ન ત્યારે રાજકીય પક્ષોએ એ સંઘર્ષ સંમિતિઓ પર પોતાનો કળને બતાવવાની દોટ મૂકી. એ સંમિતિઓની અંદર પક્ષોના લોકો ધૂસવા લાગ્યા, પ્રખંડતા સ્તરની સંમિતિઓમાં તો વધુ બોલકા લોકો માટે ભાગે પક્ષવાળા જ હતા.

ત્યારે જેઓએ એવો માર્ગ કાઢ્યો કે સંઘર્ષ સંમિતિઓમાં બ્યારે ઉમેદવારની પસંદગી થાય ત્યારે પક્ષો સાથે સંકળાયેલા સભ્યો તેમાં ભાગ નહીં લે, માત્ર ગિનપક્ષીય સભ્યો જ તેને ફેંસેલા કરશે.

ત્યાર પછી પક્ષવાળાઓ એવી યુક્તિ કરવા લાગ્યા કે પક્ષ સાથે સીધા બેઠાથેલા ન હોય એવા માણસોને સંમિતિઓમાં ઘુસાડવા લાગ્યા અને એમને પોતાના ખિસ્સામાં રાખવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા. ગિહારમાં પોતાનો આ બધો પ્રયત્ન અનુભવ વધુ વીને જેઓએ ૧૯૭૫ના મે માસમાં ઉદ્ઘાટનાની સભામાં કહ્યું હતું: 'મારી સામે આ એક બહુ મોટી સમસ્યા છે..... અબ મેં ચૂંટાડા કાલ-કાલ, આપ યલેગે પાત-પાત, તો મેં કહાં તક આપકે પીછે ચઢ્યા ? !'

દેશબાપી એક લઘર

આવા બધા પ્રશ્નો સામે અવાવવા લાગ્યા હતા. આંદોલનના કેટલાક આંતરવિરોધો બિચા લાગ્યા હતા. જેઓએ તે બધાનો સામનો કરતા રહેતા હતા, અને પોતાની અંતરસ્વજ સુબળ માર્ગ કાઢતા રહેતા હતા. સાથેસાથ જેઓએ આંદોલનનું સંપૂર્ણ કંટિનું ચૂળ ધોય તથા વર્તમાન પરિસ્થિતિ તેમજ લોકશાહીના સંદર્ભમાં જિલ્લા થયેલા પ્રશ્નો માત્ર ગિહાર પૂરતા જ સીમિત નહોતા, તેનું મહત્વ દેશબાપી હતું. એટલે ધીરે ધીરે ગિહાર આંદોલનની લઘરે દેશ આખામાં પણ ફેલાતી ગઈ. આમેય જેઓએ જેનું રાષ્ટ્રીય ને બળતિર કક્ષાનું નેતૃત્વ ગિહાર આંદોલનનું સંચાલન કરી રહ્યું હતું, એટલે દેશભરમાં અને બહાર ખજુ લોકોનું ધ્યાન તેના તરફ દોરાયું જ હતું. જાણી વહેરેલાં પણ તેની ખૂબ અર્થ ચાલેલી. હવે જેઓએ પોતે સંપૂર્ણ કંટિનો અને લોકોની નવબન્યતિનો આ સંદેશો લઈને દેશ આખામાં ધૂમી વળ્યા. બધે જ લોકોએ જેઓએ અચૂત પૂર્વ સ્વાગત કહ્યું. જેઓએ બધાં બધાં બતા, ત્યાં ત્યાં બનતા બેસુમાર સંખ્યામાં જિમટી આવતી અને ભાગ ઉમળકાભેર હર્ષ-ધ્વનિઓ સાથે એમની વાતો સાંભળતી. લોકોને થતું કે જેઓએ એમના જ દિલની વાતોને છુલંદ વાળ્યા આપી રહ્યા છે. દેશના ખૂલે ખૂલે જેવેલો આવો લોકજુવાળા જેઓએ માટે ઘણા જ ઉત્સાહપ્રેરક રહ્યો. માર્ચ ૧૯૭૫ માં એક વિરાટ સરઘસ જેઓએ નેતૃત્વ હેઠળ દિલ્હીમાં નીકળ્યું. તેમાં દેશભરમાંથી આવેલ પ્રતિનિધિઓ સાથે લાખો લોકોએ ભાગ લીધો. તે પ્રસંગે જેઓએ બનતા તરફથી એક મોંઘપત પણ લોકસભા અને રાજ્યસભાના અધ્યક્ષોને આપ્યું.

દેશની પરિસ્થિતિમાં લાગે અજબ હોવા, ગરીબી, બેકારી, મેંદારી, ભયનાર વગેરેથી બનતા નસત હતી. વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પણ પુષ્કળ અકળામણ હતી. લોકોમાં ઘણું અસંતોષ હતો. એમની ધીરજ ખુટતી જતી હતી. બીજા બાજુ રાજ્ય કારણે પોતાના સ્વાર્થમાં અને સત્તાના સંધર્ષમાં જ રચાયેલા હતા. ભહેરે જીવનમાં નીતિમતાનું ધોરણ ઘણું નીચું જતું હતું. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી ક્રમ ભંગ કાઢવો, તે અગત્ય નહોતું. આવે વખતે જેઓ લોકોના અજબાપના અને ખુટલી ધીરજના યુલ્લેહ ઉદ્દાગતા બની રહ્યા. લોકોની આકંક્ષાઓને એમણે પડેથી પાડ્યો.

લોકશાહીને પાંચો મળજૂત કરવાની નેમ

સમાજ-પરિવર્તનની ઝંખના સાથે જેઓ જીવનભર ઝૂઝતા રહ્યા હતા. આ દેખાઈ રહેલી નવી લોકજાગૃતિ મારફત પણ સમાજમાં કેટલુંક જુનિયાદી પરિવર્તન અંકે કરી લેવાની એમને ખેવના હતી. સત્તામાં બેઠેલા કહેતા કે જેઓ તો બધે આગ લગાડતા ફરે છે. ત્યારે જેઓ ફરી-ફરીને કહેતા કે, ‘આગ તો લાગે જ છે. તમાગા ધર્મા આગ લાગી છે. તમારી ખુરશીઓની નીચે આગ ધૂંધવાઈ રહી છે ! હું તો માત્ર તમને ચેતવી રહ્યો છું. અને હું આ આગને કાંઈક એવું સ્વરૂપ આપવા મથી રહ્યો છું કે જેથી તે કોઈને ભરખી ન બળ, પરંતુ દેશને એ પાવક બળાઓ પશ્ચિદ કરે, એક નવો અવતાર આપે.’

છેક બિહાર આંદોલનની શરૂઆતથી જ જેઓ તો કહેતા આવેલા કે બેને capture of power—સત્તા હાથમાં લેવામાં કે કબજે કરવામાં કોઈ રસ નથી, control of power—સત્તા ઉપર અંકુશ રાખવામાં જ રસ છે, and that too by the people—અને એ અંકુશ જલુ લોકો મારફત રખાતો અંકુશ. દેશભરમાં ઘૂમી વળીને આ જ વાત જેઓ લોકોને સમજાવતા રહેતા. ગભ્યશક્તિ ઉપર લોકશક્તિને અંકુશ હોવો નેહંએ, એવું પ્રતિપાદન કરતા અને સંપૂર્ણ કંતિની વાત લોકોને સમજાવતા. જેઓને એવી ઉમેદ હતી કે આ બધી મથામણને અંતે કાંઈક એવી વ્યવસ્થા બિલી થઈ ચકરે, જેને લીધે ચૂંટણીમાં ઉમેદવાર બિલો કરવાની બાબતમાં લોકોને સ્વાબં સંભાળાતો થાય. એવાં લોક-સંગઠન બિલા થાય કે જે કોઈ ને કોઈ પ્રતિક્ષા મારફત પોતાને ઉમેદવાર બિલો કરી શકે અથવા કમ સે કમ ઉમેદવારની પસંદગીમાં તેમને અભિપ્રાય સંભાળવો પડે. અને આ લોક-સંગઠને પછી ચૂંટાઈ આવેલા પોતાના પ્રતિનિધિ ઉપર બધાનું રાખી શકે. અંકુશ રાખી શકે અને જરૂર પડે તો તેને પાછો પાપુ બોલાવી શકે. આટલું થાય તો આપણી લોકશાહીને પાંચો મળજૂત બને.

પણ ઈન્કે સિવાય ઈદરાસનની !

પરંતુ છેને પોતાના ઈદરાસનની ચિંતા. ક્યાંકે ક્યાંક નપરસ્ય શરૂ કરે, તો છેને પોતાનું ઈદરાસ અજબી લેવા જ એ વપરસ્ય કરી રહ્યો છે એવે સ્પષ્ટ સાજે ! જેઓના આંદોલન પ્રયે પરીચેથી

જ ઈદરાસને પ્રતિભાવ આપે રહ્યો હતો. એમને એમ લાગ્યું કે પોતાને વડાપ્રધાનના પદેથી હલાવવા માટે જ આ આંદોલન શરૂ થયું છે. એમણે આને પોતાની સવા અને શક્તિ સામેનો પકાર માની લીધો. પરિણામે, આંદોલનની મુખ્ય ટક્કર તત્કાલની રાજ્યશક્તિ સાથે જ આવી પડી. અને આંદોલન જેમ જેમ બિહારની બહાર પણ ફેલાવા લાગ્યું, તેમ તેમ આ ટક્કરનું સ્વરૂપ વધુ ઉંચ બનતું ગયું. સંભોગે એવા બિલા થતા ગયા કે વિરોધ પહેલાવળા લગભગ બધા જેઓની આસપાસ ભેળા થઈ ગયા. એમને તો ઈદરાસને વ્યક્તિત્વને પકારી શકે એવું એક વ્યક્તિત્વ જેઓમાં મળી ગયું. જેઓએ જેલ-કાચરીમાં નેહં છે તેમ જેઓના પોતાના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો—‘સરકાર વિરુદ્ધનો સંધર્ષ અનિવાર્ય બની ગયો. આ પરિસ્થિતિએ વિરોધ પહેાને તુરંત આકર્ષિત કર્યાં, મધ દેખાને માથો આકર્ષ્ય એમ સ્તો !’ જે પરિસ્થિતિ બિલી થઈ ગઈ હતી, તે જેઓને વાજનીય નહોતી લાગતી. પણ એમને કોઈ વિલંબ બજાતો નહોતો. ‘આવા સંભોગેના માથુસ ઘું કરી શકે ?’ પણ આટલું પશ્ચિદાસ ઈસ્ટરબાનેજ ન આપ્યું. બિહાર આંદોલનના સમર્થક અને જેઓના પગ મિત્ર એવા કાદા ધર્માધિકારી એ નેહં છે : ‘જેઓના આંદોલન પણ છેવટે છેવટે પક્ષના આંદોલનનું જ સંકલ્પ રૂપ લેવું હોય, એમ લાગતું હતું. આ બાબત અંશીર ચિંતનની છે.’

સર્વેશ્વર પદવિચારનું મંથન

અહીં એ હકીકતની નોંધ લેવી થઈ કે આવી પરિસ્થિતિ માંથી જેઓને, આંદોલનને અને દેશને બહાર કાઢવાનો એક છેવટેનો પ્રયાસ વિનાશજી મારફત થયો હતો. જુલાઈ ૧૯૩૭માં સર્વ સંવા સંધુ અધિવેશન થયું, સાર બાદ બિહાર આંદોલનના પ્રયોગને વિનોગા તત્ત્વસલાવે નોંધ કરતા હતા. પરંતુ બ્યારે જેઓએ ઈદરાસને પકાર ગીલી લઈને ચૂંટણીમાં કેસને કરવાનું સ્વીકારી લીધું, ત્યારે એ વસ્તુ વિનોગાને ગમે જીતજી નહિ. એમને લાગ્યું કે જેઓના આંદોલન હવે લોકશાહીને પાટથી જીતરીને ગબનીતિને પાર ચડ્યું છે. જેને ખાતર બિહારમાં પ્રયોગ કરવાની વાત હતી તે લોકશક્તિ આમાથી જીતી નહીં થાય, એમ વિનોગાનું માનવું હતું. એટલે એમણે પુટ્ટી રીતે આનો વિરોધ કર્યો. ડિસેમ્બર ૧૯૩૭માં એમને નિરુપાણે એમ બહેર કરી દેવું પડ્યું કે, ‘જુલાઈમાં પ્રયોગ કરવાની જે વાત કહેલી, તેમાં આને હવે પરિવર્તન આવી ગયું છે. આને ચૂંટણીમાં જવાની વાત છે. જલુ તેમાં હું કદાપિ સંમતિ નહીં આપું. સર્વ સંવા સંધુ લોકોને ચૂંટણીમાં પડે. તો હું સંધ સંધેના વાદો ન, તો તેડી નાખીશ.’

પરંતુ પરિસ્થિતિ કાળી અટપટી હતી. આ વિશે જનમંદ-સુ-ને એમ કહ્યું કે, ‘લોકશક્તિની આરી શક્તિમાં કાળી કરક પડ્યો નથી. અને હું ચૂંટણીમાં પાડું નથી માનતા. આ ન જાનના સંધર્ષમાં પ્રવાહિત થતે એક જવાબદારી આવી પડી

છે. આ ચૂંટણીનું સ્વરૂપ તો લગભગ રેફરેન્ડમ—બહિર લોકશયત જેવું હશે.

હંમેશાં જોડણી, તોડણી નહીં. સામેના માણસ ઉપર વિવાદસ ગમવો. ખીનના કહેવામાં નેટણું સસ જણાયું, તે ઝેટ ગ્રહણ કરી લેવું—આ તત્ત્વોની વિનોયાની ઉપાસના કરી કામ આવી. એમની પ્રતિભાએ અટપટી પરિસ્થિતિમાંથી કરી એક વાર સળ રસ્તો કાઢ્યો : ‘એક વિચાર મારા મનમાં સહજ આવ્યો. શું કામ તોડણી ? તો, એમ ન થઈ શકે કે જેને એ કામમાં જવું હોય, તે તેલના પૂતી સંધમાંથી છુટી લઈને બળ ?’

આ બધું મંથન ચાલ્યું, ત્યારે વિનોયાની સૂક્ષ્મ-પ્રવેશની સાધના ચાલી રહી હતી. તેને માટે આ બધા સ્થળ અંગેલા હવે વધારે પડતો થતો જતો હતો. એટલે તે અંગે વિનોયાનું ચિંતન ચાલ્યું. અને એમણે ૨૫ ડિસેમ્બર ૧૯૭૪ થી એક વરસનું મૌન લીધું.

એમના આ મૌનકાળમાં જ માર્ચ ૧૯૭૫માં કરી સર્વ સેવા સંઘનું અધિવેશન પવનમાં મળ્યું. વિનોયા મૌન હતા. માર્ચ સૂચની ચૂક્યા હતા. એટલે આમ તો બધું સહેલાઈથી પતવું નેપેટવું હતું. પણ ન પડ્યું. અચૂક સાધ્યોના મનમાં બસ એવું જ થઈ ગયું કે જેઓનું આંદોલન સંધના છુનિયાદી સિદ્ધિવાધી બિલકુલ વિરુદ્ધ છે, એટલે સંધ તેમજ સર્વોદય આંદોલનને તેનાથી સદંતર મુક્ત કરી નાખવા નેપેટવું. પરિણામે, “છુટી” ની વ્યાખ્યા અને વિગતોની વાતવત્તામાં સમાધાન થઈ શક્યું નહીં. જ્યપ્રકાશજીએ એક બેઠકમાં અત્યંત દુઃખ અને વેદના સાથે કહ્યું : ‘સંધ એક sect—પથ ને સંપ્રદાય બની રહી છે. તેમાં મારા નેવા માણસ માટે કોઈ સ્થાન રહેતું નથી.’

વિનોયાનો ઉત્પત્તિ પ્રયાસ

આ અધિવેશન દરમ્યાન જ જેઓનું અને વિનોયા વચ્ચે વાતચીત થઈ. વિનોયાનું તો મૌન હતું. પણ અગાઉ કહેલી વાતો બપોળેલી હતી, તેમાં નિયાની કરી-કરીને એમણે જેઓ પાસે પોતાની વાત કરી મૂકી. તેમાં કહેવું કે, ‘તમે રણછોડની વિરો સાંભળ્યું છે ? બને બાજુવાળા મારાચારીએ ચડવા, ત્યારે કૃષ્ણ ભગવાન નાસીને કારકા મયા, એકદમ ૧૨૦૦ માઈલ દૂર. એમણે શું કહ્યું ? આત્મચૂક ટાળ્યું. રણ છોડી દીધું. આમ કૃષ્ણની જેમ જે રણછોડ બનશે, તે જીતશે. જ્યપ્રકાશજીએ એમ કહે કે જનતા અમારી સાથે છે તો અમે પૂરવું સાબિત કરી પાવડ્યું, હવે વધારે તગદારી ન થાય તે આતર અમે છોડી દીધું, તમારી સાથે વાત કરવા તૈયાર છીએ, તો જ્યપ્રકાશજીની જીત ગણાશે.’

જ્યપ્રકાશજી આના જવાબમાં કહેતા રહ્યા : ‘મારું મન કે હલ્ય આ નથી સ્વીકારતું.....’ ખસી જઈ. તો અને તો લોકો પ્રદાર કરેને જ, પણ સંધ એવા લોકોના કામમાં વડી પડેને, જેમની હાવાની રીતો બહુ જુદી છે.....અને લાગે છે કે સંધની મારી પૂરી કળના બાબત આજનાં નથી.

હું જે અર્થમાં સંધની વાત કહ્યું છું, તે બહુ જ વ્યાપક છે. સંધ એ જાણ સત્તાની વિરુદ્ધ નથી. સત્તાનો સહકાર લઈને પણ સંધ ચાલવો નેપેટવું, એમ કું માનું છું. સંધ સમાજ-પરિવર્તન માટે છે.....’

ત્યારે અત્યાનક વિનોયા પોતાનું મૌન તોડીને બોલ્યા : ‘હવે જરા સાંભળો ! બે મિનિટ માટું મૌન તોડીને તમારી સાથે વાત કરી ગઈ છું. તમારી સંધની જે કળના છે, તે હું બાળું છું. એ ચાલુ રહે, સારી વસ્તુ છે. બાબાને તે પસંદ છે. તેમાં તમને બાબાની મદદ પણ મળી શકે. કેવળ એક વાત છે. રાજસત્તાના વિરોધમાં જે સંધ છે તે છોડી દો, એટલું જ માટું કહેવું છે. અન્ય સંધ ચાલુ રહે, તમારી સંધ શાંતિની જે કળના છે, તેને છોડવા હું નથી કહેતો. દેશના હિતમાં પણ તમારે રાજસત્તાના વિરોધનો સંધ છોડવો નેપેટવું.....ધારો કે પાકિસ્તાને ભારત પર આક્રમણ કર્યું. તો તમે આંદોલન દ્વરે બંધ કરી દેશો. માટું કહેવું એ જ છે કે આપણે આક્રમણી રાહ શું કામ નેપેટવું ? આપણે દુનિયાની પરિસ્થિતિ સમજીએ. કમણાં ભારત સરકારે ગ્રેપ બબ્બલ સાથે જે સમાધાન કર્યું, તેને તમે આવકાર્યું. જનસંધને તે પસંદ ન પડ્યું. પણ તમને પસંદ પડ્યું, કારણ કે તમારી દિષ્ટ ભગતિક છે. એ જ દિષ્ટથી ૫૫ કરોડના દેશના હિતમાં આપણે રાજસત્તા વિરુદ્ધ આંદોલન છોડી કઈએ નથી દેશ કમળેર ન પડે. તમે જે આમ કરો, તો બાબાની પૂરી સહાનુભૂતિ અને મદદ પણ તમને મળશે.....આમાંયે મારી ભગતિક દિષ્ટ છે. એ દિષ્ટએ મને લાગે છે કે આપણે રાજસત્તા વિરુદ્ધ આંદોલન છોડવું નેપેટવું.....આમાં શાંતિની સ્થાપનાની દિષ્ટએ વિચારવું નેપેટવું. રાજસત્તાના વિરોધની વાત છોડીને સરકાર સાથે વાતચીત કરવાથી મને લાગે છે કે દેશનું હિત સધારો અને આપણી જીત થશે.’

પરંતુ જેઓ આ ન સ્વીકારી શક્યા. વિનોયા કરી મૌન થઈ ગયા.

જેઓનું પ્રત્યેકા પ્રેમ-વિશ્વાસ-આત્મીયતા

માડાને ધાંચસાથી બંદાર કાઢવાનો વિનોયાનો આ અનંદે પ્રયાસ હતો. જેઓનું પ્રત્યેક એમના પ્રેમ અને આત્મીયતાનાં આમાં બારોબાર દર્શન થાય છે. આ રણછોડની વાત વિનોયાએ પહેલીવાર કરી, ત્યારે કોઈએ એમને પૂછ્યું કે રણ છોડવાનું તમે ઈંદિરાને કેમ નથી કહેતા ? ત્યારે વિનોયાએ કહેવું કે, ‘ઈંદિરાજી રણ છોડશે તો એ જીતશે. પણ ઈંદિરાજી રણછોડ બને એવી સંભાવના બહુ ઓછી છે.’

ખરે જ, જેઓ આ કરી શકત. એ બહુ મજબૂત પ્રાંજલ યુગ્મ હતા. ઈંદારમના હતા. પીર હતા. નિઃસ્વાર્થ અને નિર્વેર હતા. એમનામાં મહાવીર બનીને ગજુ છોડવાની પૂરેપૂરી સંભાવ હતી. સંધની એ ઉત્તેજનાભમાં દિવસોમાં એક જાહેર સભામાં પ્રગટ ચિંતન રૂપે એ બોલી ગયેલા : ‘અહિંસાનો સાધક હું જરૂર છું, અહિંસાનું પાલન કરી ગઈ છું કે નહીં, મને સંદેહ

છે. એ બધું જોતી ચીજ છે. જેમની વિરુદ્ધ લડી રહ્યો છું, એમના માટે હૃદયમાં પ્રેમ હોય, એ જરા મુશ્કેલ વાત છે. ક્યારેક એમના માટે ભારે રંગ પણ થઈ આવે છે, અને ક્યારેકક્યારેક ધ્રુવ પશુ થાય છે કે કેરા આ નાલાયક, નકામા લોકો છે !' જેઓના હૃદયમાં 'દેવ' મંથન ચાલતું હશે, તેની આમાં ઝાંખી થાય છે. એ કોઈ માનવી માણસ નહોતો, અને ચહેલો થોડો નહોતો, એ તો “યુદ્ધસ્વ વિગતભર” “નો સાધક હતો. આવેલા સાધક ગમે તે પણ સાવ અનાયાસ મહાવીરતાનો, રણછોડનો પંથ પણ લઈ શકે. જેઓ માટેનો આવેલો આદર-વિશ્વાસ જ વિનોબા પાસે મૌન તોડાવીને રણછોડ બનવાનો અનુરોધ કરાવી ગયો.

વળી, જેઓ માટેનો અનહદ પ્રેમ વિનોબાને કહેતો હતો કે આ ભલો માણસ નીકળ્યો છે કાંઈક ખીજું કરવા, અને સાવ જુદી દિશામાં એની નોકા ફસાઈ રહી છે. ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કર્યો એ ભાષણમાં જ આગળ એક બચાવે જેઓએ રાજશક્તિ સાથે ટક્કર આપી થકી તેનો ઉલ્લેખ કરીને કહેલું : ‘આ ટક્કરમાં શક્તિનો કેટલો બધો હ્રાસ થયો ! નહીં’ તો ગિહારને ક્યાંય સુધી આગળ લઈ ગયા હોત !’ શક્તિનો થઈ રહેલો આવેલો હ્રાસ અટકાવીને સંપૂર્ણ ક્રાંતિની તથા સમાજ-પરિવર્તન માટેના સંઘર્ષની જેઓની મૂળ વાતમાં બધી શક્તિ પ્રયોજાય, તે માટે વિનોબાનો આ પ્રેમભર્યો પ્રયાસ હતો. તેમાં પછી પોતે પણ મદદ આપે, જેઓ માટેના વિનોબાનો પ્રેમ, તથા પ્રેમ હતો આ ! વિનોબાની રીત ન્યારી !

પણ વિનોબાની રીત થોડી ન્યારી છે ! એમનો પ્રેમ પણ ન્યારો છે ! વળી, એમણે કેટલીક મર્યાદા પણ મानी છે. ‘જાર્જ જાપક’, ‘ન જાર્જ’ ! શાસ્ત્ર ગ્રાપ્સ છે, કારક નહીં, તે કાવનારું નથી, સમભવનારું છે. રસ્તા ઉપર પાટિયું હશે, તે કદી તમને હાથ પકડીને રોકશે નહીં, માત્ર ચેતવણી આપશે કે આગળ ધ્રુવ વહેલો છે. તેમ છતાં તમારે તેની પરવા કર્યા વિના જવું જ હોય, તો ભલે ભવ, જેવી તમારી મરજી ! ખાટિયાએ તો તમને કહી દીધું. વિનોબાની આવી ભૂમિકા છે. લૌકિક કર્મોનું એમના સંન્યાસ ચિત્તમાં આનાથી વિશેષ મહત્વ પણ નથી હોતું.

જેઓનું કાઠું જુદું હતું. પોતે ભૂલો કરી શકે છે એવી નમ્રતા તો એમનામાં ભારેભાર હતી. તેથી પોતાનો કાન પકડાય તેનો વાંધો નહોતો. વહાલની થાપક ખાવાયે એ તૈયાર હતા. એમને આની વિમાસલુની વેળાએ “બાપુ” અપતા હતા. પણ બાપુ બાપુ હતા, બાબા બાબા.

દેવલી જેલના પ્રસંગ વખતે બાપુએ ક્યારે નિવેદન કર્યું. તેમાં એટલું તો ચોખ્ખોજાખ્ખું કહી દીધું કે, ‘અપક્રાંતીની જે પદ્ધતિ છે, તે આપણી અહિંસક લડત માટે ભારે નુકસાનકારક છે. અહિંસામાં શુભતાને કોઈ સ્થાન નથી.’ પરંતુ સઘોસઘ ‘તમે કયા મોઢે અપક્રાંતીની નિંદા કરો છો ? એમ કહીને અંગ્રેજ સરકારનો તો ભીડો જ લઈ નાખ્યો હતો ! (જુઓ પાન ૨૫૩)

અપેક્ષાભંગથી ન-મોહ, અળગાપણું અને ધધાયેલું હિલ

બાપુનો આ વિવેક કહે, કુશળતા કહે, વાણિયાગીરી કહે, જે કહેલો તે. જેઓના તેના પર આક્રમી હતા. અત્યારની ક્ષોડાના વખતે વિનોબાજી પાસેથી પણ એમને આવી જ કોઈક ભૂમિકાની અપેક્ષા હતી. ગિહાર આંદોલનમાં મારી જે કાંઈ ભૂલ થતી લાગે તે કહે. પણ સામેથી સવાનો આવ્યો બધો ડુરુપયોગ થયો, અત્યાચાર થયો, દમન થયું તે વિશે પણ બે વેલુ કહે ને ! પરિવારના વડીલ પાસે આવેલી અપેક્ષા ન રાખીએ તો કેની પાસે રાખીએ ? જે યોદ્ધા થઈ રહ્યું હોય, તેને એ ઠાકરો, રોકરો, કમ સે કમ આની સાથે હું નથી એટલું સ્પષ્ટ કરશે. બસ, આવી કાંઈક અપેક્ષા જેઓને હતી.

પ જૂનના સરવસ ઉપર ઈન્દિરા સિંગેના માણસોએ ગોળાબાર મુશ્કાં કર્યો અને ૨૧ ગજને બાઇલ કર્યા ત્યારે એ વિશે કોઈએ વિનોબાજીને પૂછ્યું અને એ યોદ્ધા ગયા કે, ‘પટણ મેં એ કુછ ભલાન્યુરા હુઆ વહ ભગવાન કે સમર્પણ !’ તે અણુને જેઓના ઉછાઈ પછા : ‘આવા નરદમ શનાઈત અને કાશર ફૂલ વિશેષ કાંઈ કહેવાને બદલે તે ભગવાનને સમર્પણ કરી દે છે, તો પછી બધું જ કાંઈ ભગવાનને સમર્પણ કરી દેતા હોત તો સાચું હતું !’ (આ બતાવ પાછળ સરકારનોયે હાથ હતો એમ દર્શાવતો પુરાવો પાછળથી મળેલો.)

ટૂંકમાં, જેઓને આવી કાંઈ અપેક્ષા હતી. એવી જ રીતે લોકનીતિનાં કેટલાંક મુદ્દોના જતનની અપેક્ષા વિનોબાને પણ જેઓ પાસેથી હશે, અને એ અપેક્ષાભંગથી થોડું અળગાપણું જન્મ્યું હશે.

જેઓનું ચિંતન વ્યવહારલક્ષી રહેતું, પરિણામલક્ષી રહેતું. આજને તબક્કે એમની સામે મુખ્ય મુલ્યે એ હતો કે રાજશક્તિ ઉપર લોકશક્તિની સર્વોપરિતા સિદ્ધ થવી જોઈએ. ઈન્દિરાજીના વર્તનમાં એમને જે નિરંકુશતા દેખાતી હતી, તેના પર કમ ને કમ નૈતિક શક્તિનોયે કાંઈક નિયુક્તક પ્રભાવ જાહેરમાં દેખાતો હોત, તો એટલો માત્ર આધાર લઈને પણ રહ્યો છોડી દેવાનું એમને માટે સહેલું જાન્યું હોત તેના અભાવમાં એ આપું ન કરી શક્યા.

સર્વોપરિવારમાં આ ગિહાર આંદોલનના પ્રત્યે એમની જે પત્રવશી થઈ, તેથી એમનું મન જરીક આગું પણ થઈ ગયેલું. ૧૯૪૨ ની જુલાઈ પ્રવૃત્તિ વિશે ગાંધીજીએ કહ્યું કે કોંગ્રેસે આવી લડત આપવાનું કહ્યું જ નહોતું, ત્યારે જેઓને જેઓ વ્યથિત થઈ ગયા. લાહોર કિલ્લામાં એમણે કાપરીમાં લખ્યું : ‘આપણો પોતાનો પરિવાર આપણને તરછોડી મૂકે, આપણો અસ્વીકાર કરે તે કોને ગમે ? આપણો પોતાનો સમુદાય આપણને કાલી મૂકે તે કેમ સહનશ ? માણ્યો તો આના કરતાં મરી જવાનું પસંદ કરે છે !’ (જુઓ પાન ૨૬૬) આપું સવેદન-શીલ અને ભિન્નશીલ એ હૃદય હતું. તે ધધાયેલું.

ખેર, વિનોબા રહ્યું ન છોડાવી શક્યા, અથવા કહે કે જેઓના રહ્યું ન છોડી શક્યા. છેવટે દેશ એક અભૂતપૂર્વ સંઘર્ષમાં સપડાયો.

ચૂંટણી-મોરચાના તકેસંગત ક્ષિતિયો

હવે ઇસ્ટ્રાજ સામે ચૂંટણીના મેદાનમાં મોરચો મંડાયો હતો. એટલે તેના તકેસંગત ક્ષિતિયોં પરિસ્થિતિ ઉપર પેનાનો પ્રભાવ પાડવા લાગ્યા હતા. આદિવાસી આગળની વ્યૂહરચના વિશે વિચારનાં ચૂંટણીના સંદર્ભે સ્વાભાવિક રીતે જ અગ્રસ્થાન લેવા લાગ્યો હતો. આદિવાસ ગિહારની બહાર પણ હવે વિસ્તરી રહ્યું હતું અને ટકર હતા ઇસ્ટ્રાજ સાથે, તેથી સંઘર્ષના સમર્થકો અને સંઘર્ષના વિરોધીઓ, એ રીતનો વિચાર માત્ર ગિહાર પૂરતો જ સીમિત ન રહેતાં અન્ય પ્રદેશોમાં તેમ જ રાષ્ટ્રીય સ્તરે પણ આગળ આવવા માગ્યો હતો. જૂનમાં ચૂંટરાતમાં ધારાસભાની ચૂંટણી થવાની હતી, તો તેમાં સંઘર્ષના સમર્થકો છતાં નોંધ્યો, એવું વલણ ઉભું થઈ રહ્યું હતું. પરિણામે ત્યાં બિશા થયેલ બનતા મોરચાને ટેકો આપવા નોંધ્યો, એમ સ્વાભાવિક લાગવા માડ્યું હતું. ભે કે વાસ્તવમાં ગિહારમાં સંઘર્ષનો ભેગો સંદર્ભ હતો તેવા બીજા કોઈ પ્રદેશમાં હજી હતો નહીં. પરંતુ આખા દેશના લોકમતનું દબાણ બિશું કરવું પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં અનિવાર્ય થઈ પડ્યું હતું.

રાષ્ટ્ર સ્તરે પણ સંઘર્ષના સમર્થકોની બધી શક્તિ એકત્રિત થવી નોંધ્યો, સંગઠિત થવી નોંધ્યો, એવા જરૂર વર્તાવા લાગી હતી. આ માટે નિષ્પક્ષ નાગરિકોનું એક દેશભ્રમી સંગઠન બિશું કરવાની વાત નેપીઓએ મૂકી હતી. આવા નાગરિકો કેવળ રાજ્ય-પરિવર્તન માટે જ નહીં સમાજ-પરિવર્તન માટે પણ કામ કરશે અને જરૂર પડે સત્યાગ્રહ કરી નેલ જવા તૈયાર હશે, એવી એમની કલ્પના હતી.

સાથેસાથ એક જવાબદાર દેશનેતા તરીકે નેપીઓ હવે કોંગ્રેસ પક્ષને કોઈ ને કોઈ પાર્લિમેન્ટરી વિકલ્પ તત્કાળ ખડો કરવાની દિશામાં વિચારતા થયા હતા. આયેય આપણી લોક-શાહીની તંદુરસ્તી માટે સળગ વિરોધ પક્ષ માટેની હિમાયત નેપીઓ વરસોથી કરતા જ આવ્યા હતા. આજના સંનેગોમાં હવે તેની તાતી જરૂર બીની થઈ ચૂકી હતી. તેથી વિરોધ પક્ષોને ભેળા કરવા, એમને અમુક કાર્યક્રમોમાં સાથે નેતરવા, અંદરે અંદરની પક્ષપક્ષીય ઉપ-ઉકાડીને એમને પોતાની રાષ્ટ્રીય જવાબદારીનું ભાન કરાવવું, આવી બધી કોશિશ નેપીઓ કરવા લાગ્યા હતા. વિરોધ પક્ષના નેતાઓને એ કહેતા કે તમે અત્યારે એકતા સ્થાપનો કે નેલમાં ધલાયા પછી જ તેની ચર્ચા-વિચારણા કરશો કે લોક-સંઘર્ષ અંગે એક રાષ્ટ્રીય સમન્વય સમિતિની પણ રચના કરવામાં આવી હતી.

અચાનક અણધાર્યો પલટો

તેમાં પરિસ્થિતિએ એકદમ અચાનક અણધાર્યો પલટો લીધો. ૧૦ જૂન ૧૯૭૫ એ ઇસ્ટ્રાજ સામેની ચૂંટણી ચરણેના અલ્લાહબાદ હાઈકોર્ટને ચુકાદો આપ્યો. હાઈકોર્ટે ઇસ્ટ્રાજને ચૂંટણી બટાવ્યાર માટે અગ્રસ્ત કરવી એમની ચૂંટણી રદનાતલ નંદર કરી. સાથે જ અના અમલ અંગે વચગાળાનો મનાઈ

હકમ આપી એમને આ ચુકાદો સામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલ કરવાની રજા આપી અને તે માટે ૨૦ દિવસનો સમય આપ્યો. ભે કે તે દરમ્યાન એ લોકશાહીના સભ્ય મરી ગયાં હતાં.

જયપ્રકાશજીએ એક નિવેદન કર્યું કે ઇસ્ટ્રાજએ સર્વોચ્ચ અદાલતને ચુકાદો આવતાં સુધી રાજીનામું આપીને વાપ્રધાન-પંથી ખસી જવું નોંધ્યો, અને પોતાની અપીલને સર્વોચ્ચ અદાલતમાં નિર્ણય ધામ ત્યાં સુધી રાહ નેવી નોંધ્યો. આમ કરવાથી લોકોની નજરમાં એમની પ્રતિષ્ઠા વધશે. પરંતુ ઇસ્ટ્રાજ એ રાજીનામું ન આપ્યું, ત્યારે નેપીઓએ કહ્યું કે ઇસ્ટ્રાજ બહાર સદાચાર અને લોકશાહી મર્યાદાઓની વિરુદ્ધ આ રીતે એક ખતરનાક ઉદાહરણ રજૂ કરી રહ્યાં છે.

આવી રીતે નેપીઓએ પાનાડું ૨૫૫ મતનું બહાર કરી દીધું હતું, પણ આનાથી વિશેષ તત્કાળ કોઈ કરવાનો એમને કપાદો નહોતો. હાઈકોર્ટે ૨૦ દિવસની મુદત આપી છે, તો ત્યાં સુધીમાં સર્વોચ્ચ અદાલત કેવા નિર્ણય આપે છે તે જોવું નોંધ્યો, એવી એમની સાન્યતા હતી. તેથી જ ૧૬ જૂને ત્યારે પત્રકારોએ જયપુરમાં એમને પૂછ્યું કે ત્યાં દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રપતિ ભવન સામે વિરોધ પક્ષો દ્વારા ઇન્દિરાજીનું રાજીનામું માગવા ને દેખાવો થોળ્યા છે, તેમાં તમે લાગ લેશો કે ? ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો કે ના, હું દિલ્હી જવાને નથી. અને જયપુર-થી નેપીઓ સીધા પટણા ચાલ્યા ગયા.

આ એમની અંતરસૂઝ સાચી હતી. પરંતુ નેપીઓની બાબતમાં હમેશાં બનવું તેમ પાછળથી મિત્રોના આમહને એ વશ થઈ ગયા. દિલ્હીની રેલીમાં એમને નેડાવું નહોતું, છતાં મિત્રોના આમહથી તેમાં ધસાયા. દિલ્હીથી આપીને મિત્રો એમને મનાવી ગયા. આખરે રજીસ્ટ્રી નેપીઓ પંચ દિલ્હી પહોંચી ગયા અને ઇન્દિરાજી સામેના વિરોધ પક્ષોના આયોજનમાં સામેલ થઈ ગયા. વિરોધ પક્ષોની બેઠકોમાં પણ પૂરેપૂરો લાગ લીધો, બંદે અગાણી બની ગયા. ૨૫ જૂનની રામલીલા મેદાનની બહાર સભામાં મુખ્ય વક્તા નેપીઓ જ હતા. વિરોધી નેતાઓ કરતા નેપીઓને અલિપ્ત જુદો હતો, પ્રેરણા પણ જુદી હતી. છતાં એમના કરતાં પોતાની જુદી identity નેપીઓ બળવી ન શક્યા.

વિવાદાસયે વિપરીત છુદિ !

પરંતુ ૨૬ જૂન ૧૯૭૫ એ ઇસ્ટ્રાજને દેશમાં આતરિક કટોકટી બહાર કરી દીધી અને બધાને ગિરફતાર કરી નેલમાં ઠેસી દીધા. આ રીતે લોકશાહી પર મરણોત્તલ કૂટકો પડ્યો, અને નેપીઓના આદિવાસી એક મોટું વિધન આવી પડ્યું. લોકચક્તિ બગાડવાનો એ પ્રયોગ આમ અધવચ્ચે જ બટકી ગયો.

નેપીઓ ત્યારે દિલ્હીમાં ગાંધી શાંતિ પ્રતિષ્ઠાનમાં બિરલા. ત્યાંથી એમને ૨૬ રાત્રીએ મળેલે ત્યારે પાગાના સુમારે બટકમાં લેવામાં આવ્યા. તે વખતે એમના મોટેથી એક-વાક્ય સરી પડ્યું—વિનાશકાળે વિપરીત છુદિ !

દેશ ઉપર કટોકટી લદાઈ ચૂકી હતી. હજારોને પકડીને જેલમાં ગોંધી દેવામાં આવ્યા હતા, અખબારો ઉપર સેન્સરશિપ મૂકી દીધી હતી. નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારો પર તરત પડી હતી. જેલ કાયદોમાં જેઠાણોએ વ્યક્તિ હરો નોંધ્યું છે તેમ— લોકશાહીની ક્ષિતિને વિસ્તારવાની વાત તો બાહ્યે રહી, લોકશાહી જ એકાએક બંધે કાળનો કાળિયો બની ગઈ ! હુનિયાની સૌથી મોટી લોકશાહીને તાનાશાહીમાં ફેરવી નાખવામાં આવી. '

૨૬ જૂને વહેલી સવારે બપોરનાથજીને અટકાયત હેઠળ લઈને દિલ્હીથી સીધા હરિયાણા ગાંધીમાં આવેલા સોહના નામના સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યા. તે જ વખતે મોરારજીભાઈને પણ ત્યાં લાવ્યા હતા, પણ બંનેને અલગ-અલગ રાખેલા અને મળવા દીધા નહોતા. જેઠાણોને ત્રણ દિવસ ત્યાં રાખીને એમની તબિયત ખરાબ કરી દિલ્હીની મેડિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં લાવ્યા. બેચાર દિવસ ત્યાં સારવાર આપી વિમાનમાં ચંડીગઢ લઈ ગયા. ત્યાં પોસ્ટ ગ્રેન્યુએટ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેડિકલ એન્થ્રોપોલોજી રીસર્ચની હોસ્પિટલમાં અટકાયત હેઠળ રાખવામાં આવ્યા.

અખબારોને માગે તો તાળાં હતા. તેથી જેઠાણો ક્યાં છે, કેવી હાલતમાં છે, તેના કોઈ સમાચાર દેશની જગતને મળ્યા નહોતા. જેઠાણોના સંબંધીઓને મુખ્ય શરૂઆતમાં તેની બહુ નહોતી. જેઠાણોના નાનાભાઈ ગાંધીભાઈને દિલ્હી બંધ થયું

વધાવ કરી. છેવટે છેક ફરી જુલાઈએ એમને નક્કી થઈ. અને ૭મીએ એકાદ કલાક તેઓ ચંડીગઢમાં જેઠાણોને મળી ગયા. ત્યાર બાદ રાજભાણુ અથવા બીજા સંબંધીઓ મહિનામાં એકાદ બે વાર મળવા ગતા.

એકાંતવાસની આકેરી સભા

ચંડીગઢની હોસ્પિટલના એક મળલા ઉપર જેઠાણોને રાખવામાં આવ્યા હતા. તે મળલાના ઘણા ઓરડામાં પોલીસો રહેતા. જેઠાણોની બાહુના ઓરડામાં ડીએસએમ બેસતા. જેઠાણોને જે કોઈ ખાવાપીવાનું અપાતું તે ત્યાં પહેલાં ડીએસએમ પી સમક્ષ આપીને અપાતું. જેઠાણોના ઓરડાને બારણું એક સિપાઈને પહેરે એવીસે કલાક રહેતો. ઘડતરે, નસોં વગેરે આવશ્યકતા મુજબ આવ-જા કરતાં. પરંતુ બહારથી કોઈ ઓરડામાં પગ મૂકે કે તુરત પોલીસના માણસ ત્યાં હાજર થઈ બંધ. તબિયત અંગે કે બીજા કોઈ જરૂરી વાતથી સિવાય અન્ય કશી વાત કરવાનો સવાલ જ નહીં.

સાચા અર્થમાં તે એકાંત કેદ જ હતો. દિવસ ને રાત એક જ ઓરડામાં લાઈ રહેતાનું હેતુ. માત્ર રોજ થોડો વખત એ મળલાની બંધિયાર ઓસરમાં આંટા મારવા બહાર કાઢતા. એ ઓસરી એવી હતી કે બંધારી ન કોઈ બહારનું આકાશ દેખાય, ન કોઈ માણસ. જેઠાણો આંટા મારે ત્યારેય સાથે બંદૂકધારી સિપાઈ. જેઠાણોએ અરજ કરી કે મારી સાથે એકાદ બહુને

રહેવા દેા. ખજી સરકારે ન માન્યું. અદાલતમાં ધા નાખી તો, 'ફેસલો આપ્યો કે માણસને હોસ્પિટલમાં રાખ્યો હોય તો તેને એકાંતવાસની સબ ગ્રાણી શકાય નહીં !

આ દરિયે ઈસ્તાંબુલ તો વહેવાર વિદેશી આગેજ સરકારના વહેવાર કરતાં બહુતર હોતા. જેઓને લાહોર કિલ્લામાં થોડાક વખત જ એકાંત કોટડીમાં રાખ્યા હતા. પછી રોજ એકાદ કલાક લોહિયાને મળીને વાતચીત કરવા દેતા. આપામાં તો જેઓને-લોહિયાને સાથે જ રાખેલા. પરંતુ અહીં ચંડીગઢમાં અટકાવવાના પૂરા સાડા ચાર મહિના જેઓને સાવ એકલા જ રહેવું પડ્યું. અને એ જ એમને માટે સૌથી મોટી સબ હતી. જેઓના જ ગળદમાં : ' આ એકલાપણું જ મારા માટે સૌથી વધુ કંઠારી મીઠું હતી. મને કોઈક સાથી-સોખાતીની જરૂર ખૂબ તીવ્રતાથી વર્તાતી હતી. ત્યાં કોઈ એવી વ્યક્તિ નહોતી, જેની સાથે હું મારા મનની વાત કરી શકું. હું સાવ એકલવણો પડી ગયો હતો. એક જોડી ઘેરી માનસિક ગૂંચળામણ હું અનુભવતો હતો. '

શુવનસર જેણે દેશને માટે પોતાની બંત ધસી નાખી હતી, અને બદલામાં કશું જ માગ્યું નહોતું એવા એક પરમ દેશસેવકને પોતાની પાછલી જિંદગીમાં અને અવસ્થા અવસ્થામાં સત્તા જુખ્યા રાજકારણીઓના હાથે આવી યાતના ભોગવવી પડી. એમના યુને માત્ર એટલો જ હતો કે એ જનતાને જગાડવા અને જનતાની સુવેચરિતા સિદ્ધ કરવા નીકળેલા !

થોડા દિવસ બાદ જેઓને છાપાં આપવા માંડ્યાં હતાં. પણ તેમા એટલાં જુદાણાં આવતાં કે વચ્ચે વચ્ચે જેઓને છાપાં વાંચવાનું જ છોડી દેતા. એમને એક રેડિયો પણ આપવા માંડ્યો હતો. પણ મારા જેવા હબ્બાર રાજકીય કેદીઓને જે નથી મળતો, તે મારે પણ નથી જોઈતો, એમ હીને જેઓને જે લેવાની ના પાડી.

હૃદય-વિદારક વેદના

જંઘીવાસમાં રહ્યા રહ્યા જેઓને દેશની જ ચિંતા થવા હતી. ધ્યાતે બહુ જ ઉદાસ થઈ જતા. એમને લાગતું કે ઈસ્લાહ અને એમની ટોળાકી લોકશાહીને મળે દુષ્ટિા દઈને તેને કંઈપણમાં પૂરી રવાં છે. ભારતની લોકશાહીની કળપેટી પર કોશાયે બનેા એક એક પડોલા બંધે એમના કાળબને છેલ્લો કાળ લાનરી રહ્યો હતો. એક દિવસ તો એમનું પોતાની જલકાયરીમાં નેપું : ' મેં મારા દરબને કંઈકાંસી જોયું. હવે જો મનુ આવે તોય ચાંદા નથી. પોતાના દેશને સરખાનવારીની કોડી ગર્ના ભણી પહેલાંતો નેઈ રહેવું, એ માસ માટે મનુ કરનાં નવાં જોખું વિદારક નહોતું. '

છેલ્લાં કેલકે વરસાની આ સરખાનવારીનાં જોખમ વિગે જેઓને દેશ આખાને જેલમાં કંઈકાંસી હતા અને તેને ચાલવા નાપ કરવા દેતા. દેશમાં ખીરે ધીરે સરખાનવારી વલગ કેવું થઈ રહ્યું છે અને તેમાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપે દેશ આકાર બદલે

રવાં છે, તો વિશે જેઓને દેશને સાવધાન કર્યા કરતા. ઈસ્લાહ માટે એમને ન કોઈ વ્યક્તિગત દ્રેપ હતો, ન એમને એમની આદી આંચકા લેવી હતી. એ ઈસ્લાહની વિરુદ્ધ નહોતાં, ઈસ્લાહની નીતીરીતિની વિરુદ્ધ હતાં, ઈસ્લાહની નેતવની શૈલીની વિરુદ્ધ હતાં. અને તોય ઈસ્લાહને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકવાની એમની નેમ નહોતી. જેઓને માત્ર એટલું જ ઇચ્છતા હતા કે ઈસ્લાહ ઉપર લોકશક્તિતો અંકુશ આવે અને એમની ખોટી નીતીરીતિએ સુધરે. સાથેસાથ આ લોકશક્તિને દગાવીને તેની મારફત સમાજમાં શાંતિમય પરિવર્તનની દિશામાં આગળ વધવાની જેઓની મથાગણ હતી.

પરંતુ એમની કલ્પનામાં આપ્યું નહોતું એવું કોઈક થઈ બેઠું ! પોતાની જલકાયરીના પહેલા પાને એમણે નેપું : ' મારું જગત મારી ચારે કોર દુકડે દુકડા વેરણેરણું પડ્યું છે. મારા જીવતેજીવત ફરી તે સારી પેઢે આપું જોડાયેલું અકબંધ જોવા મળે એવું તો આજે લાગતું નથી. કોણ બંધે, કદાચ મારા પછીની પેઢીને પણ જોવા મળે કે કેમ, જાણ બંધે ! '

જીહુદુદય અંતર-નિરીક્ષણ

અને જંઘીવાસમાં જેઓનું મંથન ચાલ્યા કયું, કોઈ શાંતિમય અંદાલનનું પરિણામ છેવટે આપું આવે ? મારી કયા બૂલ થઈ ? મજબૂતીમાં હું કયાં ચૂક્યો ? એક વસ્તુ એમણે એ નોંધી કે ' આ દેશમાં સરખાનવાર બની બેસવાનું ઈસ્લાહ માટે શક્ય જ બનશે નહીં એવી ધારણા સેવવામાં મેં મોટી ચાપ ખાધી. મને જો આની કલ્પના આવી શકી હોત, તો અસહકાર, ના-કરની લડત, એ બધાં સુધી હું પહોંચી ન ગત. આપાં સીધાં પગલાંને પલ્લે રાજકીય અને સર્વસામાન્ય લોકતાંત્રિક ઉપાયો ઉપર મેં વધુ ધ્યાન દીધું હોત, ચુંટણી પર વધુ ધ્યાન દીધું હોત. '

ગિહાર આંદોલન દરમ્યાન જેઓને ઉપર એક આક્ષેપ એ આવ્યા કરતો હતો કે તેઓ પોલીસ અને સેનાને બળવો કરવા માટે ઉત્કેરી રહ્યા હતા. જો કે સત્તાવાળાઓએ આ વાતને નાકેબની અવાવી ધકારી હતી. એમને તો આને લીધે જેઓની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવાનું એક સરસ ગણતું મળી ગયું. વાસ્તવમાં જેઓને દુઃખેમાં એક જ વાત ઉપર લાગ ચૂકતા કે પોલીસોએ કોઈ ખમ્મ જેલખંડેસર દુકંભાતું પાલન ન કરવું જોઈએ. તેઓ એમ ખમ્મ કહેતા કે શાંતિમય દબાવો દાય કે સરખાનવ હોય, તેના પર લાડી ચલાવવી ને અન્યાય પરંપરા છે, આટે એવો આદેશ ન માનવો, જે અમાનવીય દુકમ દુશે, અમાસ અંતરગાના અવાબની વિરુદ્ધ દગ, એવા દુકમનું પાલન નથી કરીએ, એમ કાવી દેવું.

લગભગ બાવતનાં તેઓ એમ કહેતા કે સરદારે દેશ પ્રત્યે અને જયારણ પ્રત્યે વહાદાર રહેવાનું છે, કોઈ પક્ષની સરદાર નેતાના ક્ષત્રીય નિતો અધવા માટે અધવા લોકશાહીને દગાવીને

સરસ્વત્યારાણી ઠોઠી બેસકાવા માટે લશ્કરનો ઉપયોગ કરવા માગે તો લશ્કરનું એ કાર્ય છે કે આપણે નિરંકુશ સત્તાના ખતરાથી એ દેશનો લોકશાહી બંધારણને બચાવે.

અરુણ : નેવા બળેથી તો આમાં કશું ખોટું નહોતું. પોલીસ અને લશ્કરને એમની સાચી ફરજનું જ્ઞાન કરાવવાનો જ આમાં ઉદ્દેશ હતો. અને લોકશાહીની આદર્શ વ્યવસ્થામાં આવું જ હોયું નોંધેલું. પરંતુ આટલી મુશ્કેલી દર્શાવે આવી વાતોને સમજ્યા માટે પોલીસ-લશ્કરના માણસોનું તેમ જ સામાન્ય જનતાનું માનસ ફેરવું તૈયાર છે, તે સવાલ છે. વળી આખો અગાઉ ભોળેપણું તેમ (જુઓ પાન ૨૭૪) રશિયામાં અણ્ણીને વખતે ઝંરતું સૈન્ય ટેવું પલટાઈ મથેલું તે ઘટના જેઓના માનસને બહુ જ આકર્ષી ગયેલી. ગિલ્ડર આંદોલન દરમિયાન ખુબ એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ જેઓએ કર્યો છે.

આમાં ક્યારેક ક્યારેક વિવેકશક્તિ યતી. અને અગાઉની ઘટનાઓની નકલ કરવાનું માનસ દેખાતું. આ સંદર્ભમાં કદાચ ધર્માધિકારીએ તા. ૨૬-૬-૭૪ એ એક સાદીથી લખેલા પત્રમાં કહ્યું : 'જેઓએ ફેરવેલું કેટલાક ઇતિહાસિક ઘટનાઓનું પ્રમાણ પોતાના કાર્યક્રમો માટે આપે છે, તેને લીધે ઘોડી ભાંતિ અવશ્ય પેદા થાય છે. રશિયાની ક્રાંતિ વખતે સેનાએ જે જીત્યા અપનાવી, તે ભૂમિશાળી આંદોલનમાં તેની ન હોઈ શકે. કેમકે તેનાથી દેશની સુરક્ષિતતા ભેખમાં. બારડોલીનું દટાવ બહુ જ સીમિત અર્થમાં બિહારને માટે લાગુ કરી શકાય તેમ છે. ના-કર અને મહેસુલ ન લરવા બાબત બહુ સાવધાની અને વિવેકથી કામ લેવું પડશે. આજના સંદર્ભમાં ૧૯૪૨ નો દાખલો બિલકુલ અપ્રસ્તુત છે. ત્યારની પરિસ્થિતિ અને ત્યારની પરિસ્થિતિમાં કશું ફરક છે. લોકશાહિના સ્ફોટ સુધી જ તે બે વચ્ચે સમાનતા છે. અને આશા છે કે જેઓની મૌલિક અંતઃપ્રેરણા જ એમને અવિવેકપૂર્વકના અનુકરણથી બચાવશે.'

માનવીનો આત્મા અન્ય છે

ખેર, બંદોબસમાં જેઓનું બહુ મંથન ચાલ્યું. ત્યારની જેલખાત્રીમાં એ બહુ નોંધાયેલું છે. તેમાં બિહાર આંદોલનની સમીક્ષા છે, તેના સંદર્ભમાં જોવા અનેક સવાલોની જાણપટ છે, સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અંગે ચિંતન છે. ઉપરાંત લોકોર ડાકરીની જેમ આમાં ખુબ જેઓના જુદા જુદા મનોભાવો અને સ્વદેશનો ઝીલાયેલાં છે. ૭ ઓગસ્ટે એમણે ડાકરીમાં નોંધ્યું : 'કાલે રાતે મા ભવવતીની પ્રાર્થના કરતાં આ ઘેર બંધકારમાંથી નીકળવા માટે દિશા-નિર્દેશની યાચના કરી હતી. તે આજે સવારે મળી ગઈ છે. મન હવે સ્થિર છે, ચાંત છે.' વચ્ચે વચ્ચે આત્મનિષ્ઠાનો રક્ષક ખુબ સાંભળવા મળે છે : 'ભારત દશમમાંથી બિહુ' થશે. 'રાત રો તેટલી અધારી હોય પ્રભાત તો ફટકાવું જ.' ૨૧ જુલાઈએ વડાપ્રધાન ઇંદિરાબેન લખેલા પત્રમાં ખુબ છેલ્લે લખ્યું : 'જે પ્રબલે ચિદિત સામાન્ય શાહી સામે લડીને તેને નમાવી છે, તે પ્રબલ સરસ્વત્યારાણીમાં

અનાદર, અપમાન ને હિજ્જાત સહાકારને માટે સાંપી લઈ શકશે જ નહીં. માનવીનો આત્મા અન્ય છે. તેને લલે લમે પાતાળમાં ચાંપી દીધો હશે, તો ખુબ એ સરવાતો નથી. કળરમાંથી ખુબ એ સજ્જન થઈને બેઠો થશે.'

ઓગસ્ટ ચંદ્રિતમાં બિહારમાં ભાગે મોટી રેલ આવી. પુષ્કળ ખાતાખાત્રી થઈ. જેઓની કરુણા ભંગી બિહારી. વડાપ્રધાનને કાળજી લખ્યો, અને એક મહિના માટે પેરાલ ઉપર છોડો તો બહાર જઈને રાહતવું કામ ઉપાડું. ૧૯૪૪માં બિહારના ભૂકંપ વખતે બ્રિટિશ સરકારે રાજેન્દ્રપ્રાણને આવી રીતે છોડવા હતા તેનો લખ્યો દાંકયો. દિવસો સુધી જવાબની રાહ ભેટા રહ્યા. છાપગોમાં લોકોની શુભિચ્છાઓ વાતો વાંચી દુઃખી થતા રહ્યા. ફરી લખ્યું કે મારા પર વિશ્વાસ રાખજો, રાહતકામ સિવાય ખીણ કોઈ પ્રવૃત્તિમાં નહીં પડું. આવા સંકટના વખતે રાજકારણની વાત કરવી એ તો અનિર્વાચ્ય છે અને લોકોની વિદ્યમણીઓની મનજી ઉડાવવા બરાબર છે. ખુબ આનો કોઈ પ્રત્યુત્તર એમને ન મળ્યો.

એકાએક બને કિડનાઓ બચ!

૧૮ સપ્ટેમ્બરથી જેઓને હોસ્પિટલની હદમાં જ આવેલા અતિથિ ગૃહમાં રાખ્યા હતા. એ અતિથિ ગૃહ હતી દિવાલને રાતોરાત જાણ્યાર ૬૮ વધુ જીમી ચાપી લેવામાં આવી, અને તેની ઉપર વળી તારની વાડ કરી લેવાઈ, બાજુમાં એક હોસ્પિટલ હતી. તેને ખુબ ખાલી કરી નખાઈ, જેથી ત્યાં ઉપરથી કોઈ જેઓને ભેઈ ન શકે. ખુબ જેઓને અહીં મુકતા વાતાવરણ મધ્ય. અતિથિ ગૃહની લોનમાં ચાલવાનું મળ્યું.

જુલાઈના પહેલા અગાડિયાથી ઓગસ્ટના મધ્ય સુધી જેઓને વચ્ચે વચ્ચે બિહારીની તકલીફ થયા કરતી હતી. કારણ તો સમજ્યું નહીં. ખુબ હલની બિમારીને કારણે એમને dialysine નામની દવા આપવી ફરી શરૂ કરી હતી. તેની ડોસ્સીટીટીને લીધે આમ થતું હશે એમ ડોક્ટરોનું માનવું થયું.

૨૭ સપ્ટેમ્બરે જેઓને બાથકક્ષમાં ગયેલા ત્યારે અચાનક પેટમાં ભયંકર દર્દ શરૂ થયું, તે વધતું ગયું અને પુષ્કળ પરસેવો છૂટવા લાગ્યો. ખૂબ નમણાઈ વર્તાઈ અને બેલાન થઈ જવાથી ભેતું લાગ્યું. માંડ માંડ બહાર આવીને પથારીમાં પડ્યા. કલાકો સુધી આ દર્દ રહ્યું. આખો સ્વિસ પથારીમાં પડ્યું રહેલું મધ્ય. અત્યંત તીવ્ર અને કલ્પનામાં ન આવે એવા સખત એ દુખાવો હતો. જેઓને લખ્યું છે : 'આવા દર્દનો અનુભવ મને છપ્પનામાં મહેલવહેલી હતો.' ડોક્ટરોએ દવા આપી. એમનું માનવું હતું કે કોઈકે એમને લીધે હતો.

૮ ઓક્ટોબરથી ફરી પેટના નીચેના ભાગમાં આવો સખત દુખાવો શરૂ થયો. ૨૯ ઓક્ટોબરે જેઓએ નોંધ્યું છે : 'છેલ્લા દિવસોમાં જે નરકપાતાનમાંથી પસાર થયો છું. પેટના નીચેના ભાગમાં એકધરે દુખાવો રહ્યા કરે છે.' અત્યંતની તપાસો અઈ, ખુબ કશું મળ્યું નહીં. દુખાવો થોડોક ઘટ્યો, ખુબ ચાલુ

રહી. ભારે કષ્ટત્રિયાત રહી. વચ્ચે વચ્ચે ઊલટી થઈ. બૂખા ગિલકુલ મરી ગઈ. ખોરાકને નેહીને ભારે અરુચિ થતી હતી. ૩૧ ઓક્ટોબરે નેંપીએ અતિથિ ગૃહમાંથી ફરી પાછા હોસ્પિટલના અગાઉના ઓરડામાં ખમેડવામાં આવ્યા. પહેલી નવેમ્બરથી અવારનવાર માનસિક ડાહીને અનુભવાતી. ક્યારેક કાંઈક તદ્દાસાં રહેતા. વિસ્મૃતિ પણ થવા લાગી હતી. પછી એકાએક ૫ નવેમ્બરે ડૉક્ટરોએ એવું નિદાન કર્યું કે નેંપીની બંને કિડની ગિલકુલ ખરાબ થઈ ગઈ છે.

આ બાબત પાછળથી નેંપીએ “ ગિહારવાસીયો કે નામ ચિકી ”માં લખ્યું : “ ગિરકતારી પહેલાં કિડનીનો કોઈ રોગ મને નહોતો. અટકાયત દરમિયાન પણ ડૉક્ટરોએ ક્યારેય નહોતું કહ્યું કે મારી કિડનીમાં કોઈ ખરાબી છે. એટલે મારી સમજમાં નથી આવતું કે આ રોગ મને ક્યારે, ક્યાં અને કઈ રીતે લાગ્યું પડ્યો. એ લોકોએ જે દવા દીધી તે મેં લીધી, જે ખાવાનું આપ્યું તે મેં ખાધું, છતાં શું થઈ ગયું તે સમજમાં નથી આવતું. મારા ઘણા મિત્રોને આવી શકા છે, અને મને પણ ક્યારેક ક્યારેક સંદેહ થાય છે કે ક્યાંક બાણી નેહીને તો મારી કિડની ખરાબ નહીં કરી નાખવામાં આવી હોય ! ડૉક્ટરોનો મારી સાથેનો વહેવાર બહુ સારો હતો. તેથી એમના પર મને અવિશ્વાસ નથી. કોઈ ડૉક્ટર આનું જ્ઞાન્ય કૃત્ય કરી પણ એમ શકે કે પરંતુ મારા રોગનું નિદાન કરવામાં એમને બહુ વાર લાગી. મુંબઈના ડૉક્ટરોનો ખ્યાલ છે કે પંદરેક દિવસ પહેલાં પણ એ હું જસલોક હોસ્પિટલમાં પહોંચી ગયો હોત, તો મારી કિડનીઓને થોડી ઘણી બચાવી લેવાઈ હોત.”

અઘમદેલી હાલતમાં બંદોબાસમાંથી સુક્રિત

૧૮૭૭ના-બોગરટમાં મેનકા ગાંધીએ નેંપીની સુલાકાન લીધેલી. તેમાં એમણે સીધા સવાલ કર્યો કે આ વસ્તુ બાણી નેહીને કરવામાં આવી કે પછી પ્રામાણિક ભૂલને કારણે આવું બન્યું કે જવાબમાં નેંપીએ બોલ્યો, “ શક્યતા બંને વાતની છે. આમ પણ હોઈ શકે અને તેમ પણ હોઈ શકે.”

પેર, નેંપીની ગંભીર ખીમારીના સમાચાર થોડા થોડા બહાર આવવા લાગ્યા હતા. અને તેથી દેશમાં ચિંતાની લાગણી પ્રસરતી જતી હતી. ૭ નવેમ્બરે એમના લાઈ રાખવાયુ અભવા ગયા ત્યારે નેંપીની હાલત ખૂબ જ લથડી ચૂકી હતી. એમણે હમીએ ઈદિરાજને ૫૫ લખ્યો. સ્વદેશના એક સાથી દેવેન્દ્ર ચુતને પણ દિલ્હીમાં ખબર આપ્યા. દેવેન્દ્રલાઈએ તુરંત પવનાર જઈને વિનોબાજીને વાત કરી, બધી માહિતી આપી. વિનોબાજીએ બે વાક્ય લખી દીધાં. ઈસ્ટિજને કહેલકાન્યુ કે નેંપીની તમિલત બાબતમાં મને ઘણી ચિંતા થાય છે, તુરંત ચોક્ક કાંઈક કરવું નેહીએ. આ સંદેશ લઈને પ્રભાકરજી ઈદિરાજને મળ્યા, ત્યારે એમણે કહ્યું કે બાબાને કહેવું કે શી ચિંતા ન કરતા, ને કાંઈ પગલાં લેવા નેવાં હતાં તે લઈ લીધાં છે.

૧૨ નવેમ્બરે સરકારે નેંપીને એક મરિનાના પેરોલ હપ્તર ઊંડાગ અને પછી કોંગ્રેસની મોર્થાએ અટકાયતનો દુક્રમ પાછો ખેંચ્યો. યદીગદના યદીવાસમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે નેંપીએ અઘમદેલી હાલતમાં હતા. એ હવે થોડા દિવસના જ મહેમાન છે, એમ લાગતું હતું. એમની હાલત બહુ જ બગડી ગઈ હતી. હાથ-પગ સજી ગયા હતા. આંધોની નીચેનો લાગ મૂજને નીચે લગડી પડ્યો હતો. અવાજ ક્ષીણ થઈ ગયો હતો. ખાવાની રુચિ થતી નહોતી. ગિલકુલ મરણાસન્ન હતા. એમને જલદી મુંબઈની જસલોક હોસ્પિટલમાં લઈ જવાનું નક્કી થયું. મુંબઈ માટે સીધું વિમાન ન મળવાથી ૧૬મીએ યદીગદથી દિલ્હી લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાંની મેડિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં રાખ્યા. બીજે જ દિવસે મુંબઈ લઈ જવાના હતા. પણ દિલ્હીના ડૉક્ટરના આગ્રહને કારણે લખાણું. છેવટે મુંબઈ લઈ જઈને ૨૨ નવેમ્બરે નેંપીને જસલોક હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા.

દેશ આખો જોયા થાસે નેંપીની હાલત વિશે ચિંતિત હતો. બંને કિડની કામ કરતી બંધ થઈ ગઈ હોવાથી હવે બચવાની આશા બહુ થોડી હતી. પરંતુ જસલોક હોસ્પિટલના ડૉક્ટરોએ ભારે મૂઝવણ અને જહેમતથી સારવાર કરી. અને નેંપીને બચી ગયા. એ કે ડૉક્ટરો તો એમ કહ્યા કરતા કે અમે તો તમને નથી બચાવ્યા, તમે તમારી ઇશ્વાર-શક્તિથી બચી ગયા છો. નેંપીને કહેતા, ‘ હું માનું છું કે ઈશ્વરની રૂપા મારા પર હતી, એટલા માટે જ હું બચી શક્યો. ખબર નહીં, એ હજી ક્યું કામ મારી પાસેથી લેવા માગતો હશે !’

હાવાલીસિસની કાયમની યાતના

નેંપીને દોઢેક મહિને હોસ્પિટલમાંથી બહાર આવ્યા. એ કે ત્યાર બાદ પણ એમને દર એકતરે દિવસે હાવાલીસિસ માટે હોસ્પિટલમાં જવું પડતું હતું. એમની બંને કિડની ખતમ થઈ ચૂકી હતી, અને તે પુનર્જીવિત થવાની હવે કોઈ આશા રહી નહોતી. એટલે હવે કૃત્રિમ કિડની મશીનના આધારે જ નેંપીને જીવવાનું હતું. લોહીશુદ્ધિ ને કામ માણસના શરીરમાં કિડની કરે છે તે જ કામ આ મશીન દ્વારા થાય છે. માણસના શરીરની નસ સાથે આ મશીનની ટથુળ નેડી શરીરનું બધું જ લોહી મશીનમાંથી પસાર કરવામાં આવે છે અને ત્યાં લોહીની શુદ્ધિ થતાં થતાં ફરી તે લોહી ખીજી ટથુળ વાટે માણસના શરીરની નસમાં દાખલ થાય છે. લોહીની આવી શુદ્ધિ બે કાયમ ન થતી રહે તો શરીરમાં ઝેર ફેલાઈ જઈને ચંદ્ર નીપજે છે. મશીન દ્વારા થતી લોહીશુદ્ધિની આ પ્રક્રિયાને હાવાલીસિસ કહે છે. નેંપીને હવે પછી કેં છેકેટ પાંચી આશા-હિમામાં ત્રણ દિવસ આવું હાવાલીસિસ કરાવવું પડતું. પાંચથી છ કલાક મશીન સાથે નેડાઈને સૂતા રહેવું પડતું અને તેમાં ઘણી મેદના પથ થતી.

આક્રીની જિંદગી હવે આમ જ જીવવાનું હતું. એટલે પઠ્યાના નિવાસસ્થાને રાખી શકાય અને જરૂર પડે સહેલાઈથી

હેરફેર પશુ કરી શકાય એવા એક કાયલીસિસ મશીનની જરૂર હતી થઈ. મશીન બહુ મોંઘું હતું અને તેને દર વખતે ચલાવવાનું ખર્ચ પશુ ઘણું થતું હતું. બે કે કણ સિંચાણે મોટા ફાળો આપીને તેટલી રકમ કરી આપવાની તૈયારી બતાવી. પરંતુ લોકનાયકને જાને એવી રીતે આ માટે લોકશાળો જ થયો. સ્વામી આનંદ. રવિશંકર મહારાજ, કેદારનાથજી અને દાદા ધર્માધિકારીજી બંને જનતાને અપીલ કરી, ગુજરાત સર્વોદય મંડળે વ્યવસ્થા સંભાળી. બહુ જ ટૂંકા ગાળાની અંદર આ “વ્યવસ્થા સ્વાસ્થ્ય સંહાય નિધિ” માં લોકોએ લગભગ સાડા ત્રણથી ચાર લાખ રૂપિયા જેટલી રકમ નાનાં નાનાં દાનથી એકત્રિત કરી આપી. તેમાં પ્રેમના પ્રતીક રૂપે વિનોબાજી તરફથી પણ એક રૂપિયાનું દાન હતું. છેલ્લે છેલ્લે ઇંદિરાજીએ વડાપ્રધાનના રાહતક્ષાગામ્થી ૯૦ હજારની રકમ મોકલી. પરંતુ ત્યાં સુધીમાં લોકશાળા દ્વારા સ્વાસ્થ્ય નિધિ બેલરાઈ ચૂક્યો હતો, મોટાં દાન ન લેવાં એવું પે વલણ હતું તથા સ્વાસ્થ્ય નિધિમાંથી કાયલીસિસ માટેનું મશીન અને જરૂરી સાધનસામગ્રી પણ ખરીદાઈ ચૂક્યાં હતાં. તેથી આભાર સાથે ઇંદિરાજીને તે રકમ પરત કરાઈ. જેઓએ એમને તા. ૧૧-૬-૭૬ ના રોજ નમ્રતાપૂર્વક કાળગ લખ્યો. તેમાં આ કારણે દર્શાવીને ઉમેર્યું કે, “આશા રાખું છું કે તમે કોઈ ગેરસમજ નહીં કરો તથા હું કૃતજ્ઞ અને અવિચેકી છું” એમ પશુ નહીં માનો.

બેન્કોગામ શાસનની અમલદારિતા

જેઓએ હવે અટકાયતમાંથી મુક્ત થઈ ચૂક્યા હતા. પરંતુ એક ધાલ સૈનિક જેવી એમની હાલત હતી. હવે ઝાઝા સક્રિય બની શકે એવી એમની શારીરિક સ્થિતિ જ રહી નહોતી. પહેલાંની જેમ સતત પ્રવાસ કરવાનું અને લાંબાં લાંબાં આપવાનું તો હવે એમના માટે અશક્ય જ બની ગયું હતું. દર એકતરે દિવસે કરવા પડતા કાયલીસિસને કારણે પણ ભારે મથાંદા આવી ગઈ હતી. તેમ છતાં એમને એન નહોતું. એમ કલા કરતા કે, હજારો સાથી હજી કેટલાં છે અને હું મુક્ત છું તે માટે હું શગમિદો છું. આ બીમારીમાં કેદ કરવાયે વધારે લાચારી છે.

તે વખતે એવી પરિસ્થિતિ હતી કે જનતા આખી ભયભીત હતી. હજારો માણસો જેલોમાં હતા. સામાન્ય નાગરિકની સ્વતંત્રતા ચૂંટણી લેવામાં આવી હતી. દેશમાં આપણું શાસન કોઈ ખેસાડવામાં આવ્યું હતું. આખપારો ઉપર કંઈ સેન્સરશિપ લાદી દેવામાં આવી હતી. ન્યાયતંત્રને પણ પાંગળું બનાવી દેવાયું હતું. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં જુવાની આપતાં ભારત સરકારના તે વખતના સોલીસિટર જનરલ નિરંજન કેએ ત્યાં સુધી કહી દીધું હતું કે ઠોઠાઠી દરમ્યાન સરકાર કોઈને બૂલથી કે અદાવતથી પકડી લે અથવા પકડ્યા પછી મારે શા મારી નાખે તો પશુ, તેની કશી દાદરિયાઈ થઈ શકે નહીં.

તે વખતના સત્તાધીશોના મનસ્વી, ગિન-લોકશાહી અને અમલદારી માનસમાં આમાં દર્શન થાય છે. લોકશાહીમાં હોયું નેહંએ એવું ઝળના પ્રતિનિધિજીનું આ માનસ નહોતું, આ તો મધ્યગીન શહેનશાહી માનસ હતું. અને મનશાવે તેમ રાજ ચલાવીએ, અમારી સામે કોઈ ચૂં કે ચાં ન કરી શકે. બિહાર આંદોલન દરમ્યાન શાસનના આ જ માનસનાં દર્શન થયેલાં, જેની સામે વ્યવસ્થાપકોને માનવમુક્તિ અંતરો અંતરોમાં શાંત બેસી રહી શકેલા નહીં. અને હવે આ જ માનસ બિલકુલ નિરંકુશ બનીને પ્રબલ ઉપર બે-લગામ શાસનની બેહુકાની કોકી ખેસાડવા માગતું હતું. આ માનસનું આબેહૂબ ચિત્રણ ૪થી નવેમ્બરની ઘટના નિમિત્તે કવિહૃદયમાંથી ઉદ્ભવેલ ધર્મવીર ભારતના “મુનાદી” (‘દરેરો’) કાવ્યમાં શબ્દાક્રિત થયેલું છે.

યુનેમારે પોતે કાયદો જ બદલી કાઢ્યો !

ઠોઠાઠી લાદી દીધા બાદ તુરંત ઉતાવળે ઉતાવળે ચૂંટણીના કાયદામાં સુધારા કરી લેવાયા. તેના આશય સ્પષ્ટ હતો. જે મુદ્દાઓને લઈને ઇંદિરાજીની ચૂંટણી રદબાતલ કરવામાં આવેલી, તે મુદ્દાઓને જ અપરવી લઈને ચૂંટણી ધારામાં એકદમ સુધારા કરી નખાયા કે નેથી સર્વોચ્ચ અદાલતમાં અપીલનો ચુકાદો ઇંદિરાજીની તરફેણમાં જ આવે. સર્વોચ્ચ અદાલતમાં પૂરા ૩૨ દિવસ ચુનવણી ચાલી. છેવટે નવેમ્બર ૧૯૭૬માં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઇંદિરાજીની અપીલ માન્ય રાખી અને અલ્લાહાબાદ હાઈકોર્ટનો ચુકાદો રદ કર્યો, ફેલીઓ અને નારાગાળથી ગોઠીરો કરી મુકાયો કે ઇંદિરાજી વિજયી નીવડ્યાં, એમની સામે અંગ્રેજી બીધનારા ખોટા હતા, વગેરે વગેરે.

તે દિવસોમાં સત્યને મોઢે ફૂંચો દઈને તથા અસલ અને અર્થસંબોનો લેલનગારાં વગાડીને વાસ્તવિકતાને ઝોઝલ કરી દેવાના કેવા પ્રવાસો થતા તેવું આ એક ઉદાહરણ છે. એ તો હિરા જેવું સ્પષ્ટ હતું કે અલ્લાહાબાદ હાઈકોર્ટનો ચુકાદો હતો, તે અત્યાર સુધીના ચૂંટણી ધારા અનુસારનો હતો. તેની સામે અપીલ ચાલી રહી હતી તે દરમ્યાન યુનેમારના પોતાના હાથમાં સત્તા હોવાથી તેણે એ ધારાને જ બદલી કાઢ્યો ! પરિણામે સર્વોચ્ચ અદાલતમાં છેવટે અપીલનો જે ચુકાદો આવ્યો તે આ નવા સુધારેલા ચૂંટણી ધારા હેઠળ આવ્યો.

આમ, સર્વોચ્ચ અદાલતે અલ્લાહાબાદ હાઈકોર્ટના ચુકાદાને ખોટો દેખ્યો એમ કહેવું ખોટું છે. ન્યાયપૂર્તિએ એ પણ પોતાના ચુકાદાઓમાં સ્પષ્ટપણે એમ જ લખ્યું કે ઇંદિરાજી સામે અનુક આરોપો હતા, અને તે બાબત હાઈકોર્ટ કેટલાંક તારણો કાઢેલા. પણ હવે નવા સુધારેલા કાયદા મુજબ આ રીતના આરોપ એ ગુનો રહેતો જ નથી, એટલે ઇંદિરાજીની અપીલ માન્ય કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં. ન્યાયપૂર્તિએ એવા પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે આ અપીલ અગાઉના જે ચુકાદો અપાયેલો તે જ કાયદા હેઠળ નહીં પણ નવા સુધારેલા કાયદાના પ્રકાશમાં માન્ય કરાતી હોવાથી જોવા પડેલા ખર્ચ સામેનાજોએ ભરપાઈ

હરી દેવો એવા હુકમ અપાતો નથી. હા, પાંચમાંથી એક ન્યાય-મર્તિએ પોતાનો એવા વ્યક્તિગત અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે હાઈકોર્ટનાં તારણો સ્પષ્ટપણે ભૂલભરેલાં હતાં.

લોકસભાની આદર એક શરેન્દ્રશાહી કલ્પના !

ઈસ્ટ્રાઈ અને એમની ટાળકોનો આશય આ હતો, તે તો એમના ખીજા એક પગલાથી ઉઠાડે પડી બી છે. ચૂંટણી ધારાને સુધારવાની સાથેસાથ એમણે પોતાની ૧/૩ બહુમતીના બેગ બંધારણના સુધારો કરીને એમ દાવો દીધું કે સમૃદ્ધિ, ઉપ-ગમ્ય, વકાસવાન અને સ્વીકરની ચૂંટણીને કાયદાની અદાલતમાં કદી પકડાવી શકાય જ નહીં. કોઈ કોર્ટ આ આગવી ચૂંટણીને કદી રદખાતલ કરી શકે નહીં. અત્યાર પહેલાં પણ આ ચારમાંથી કોઈની ચૂંટણી ગેરકાયદે હરી હોય તો તે કોર્ટને સુધારો પણ આપી રદખાતલ કરી દેવામાં આવે છે અને એવી ચૂંટણી સંપૂર્ણ-પણે કાયદેસરની ગણાયો. —બસ, બાબુ કોઈ શરેન્દ્રશાહનો કલ્પો બહાર પડતો હોય એવી દબે આપણી પ્રભાવી ચૂંટણી લોકસભાએ આપેા હુકમ બહાર પાડી દીધા !

સ્પષ્ટ જ હતું કે સત્તાશૂન્ય રાજકારણીઓએ હવે બધી લાજશરમ અને ઓચિંત્ય નેવે મૂકી દીધાં હતાં. દેખીતો જ આ એક અસંત વિચિત્ર કલ્પો હતો. દેશના લોકસભા બંધારણ સાથે આ ઉમેરવામાં આવેલી કલમ ભારે કલંક રૂપ હતી. ઇન્દિરાજીના વધીલની મૂળ દલીલ તો એવી હતી કે આ કલમની રૂએ હવે તમે આ કેસ જ ચલાવી શકો નહીં. પરંતુ એમની આ વાત ખિલકુલ માન્ય કરવામાં આવી નહીં. સર્વોચ્ચ અદાલતે બંધારણમાંના આ સુધારાને ગેરકાયદે દાવોને સાવ રદ કરી નાખ્યો તથા તેની સખત ટીકા કરી.

ન્યાયમર્તિઓએ પોતાના સુધારામાં લખ્યું : ‘ આ કલમ પાછળ એક રાજકીય હેતુ છે.....લોકસભાએ અદાલતમાં કાયદેસર જે કેસ ચાલતો હતો, તેમાં નાહક દખલ કરી છે. લોકસભા અદાલતી કેસોનો નિર્ણય કરી શકે નહીં.....આતું વ્યવહારમાં પરિણામ એ આવે કે ગમે તે ગેરરીતિઓ આચરીને આ ચાર વ્યક્તિઓ ચૂંટાઈ આવી હોય, છતાં તેને કશી આય આવી શકે નહીં ! આ તો સુંક ને ન્યાયી ચૂંટણીના મૂળમાં જ પ્રહાર થયો.તો પછી કાયદાતું સાલન કયાં રહ્યું ?.....આ સુધારો તો એવો આદેશ આપે છે કે અદાલતમાં જે અપીલની સુનાવણી ચાલી રહી છે, તેનો સુધારો તેની અસુવત્તા અનુસાર કે કોઈ કાયદા અનુસાર ન આપવો, પણ અમારા હક્કના સુબળ આપવો.આપણા દેલ્હાઈ દેશી રજવાડાંઓમાં આતું અવારનવાર બનતું.....આ તો નરી despotic power—આપણું અને નિરંકુશ સત્તા ગણાયો, અને તે આપણા લોકસભા માળખાને તુલના પહેંચારો.’

સર્વોચ્ચ અદાલતે આદેશ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઇન્દિરાજીને ધરદો પુરવો કરી દીધો હતો. ઇન્દિરાજી અને એમની ટાળકા હાથમાં આવેલી સત્તાનો દુરુપયોગ કરીને કેવી અનસ્વીપણે વર્તવા માગતી

હતી. તેનો આ દેશને હાથે લગ્ય લગ્યો છે. પ્રભાવો ચૂંટણીમાં પ્રતિ-નિર્ણયો પણ જેવા જનશૂન્ય પાતીને વર્તવા લાગ્યા હતા, તેવું આ દેશને છે.

આ બાબતનો અર્થ ચારવી વિષયો હુકમ કરવા મરદ કયો છે કે તે વખતે રામને કઈ દિશામાં ધસી ગયાનો કલ્પના થઈ ન્વો હતો તેનો વચારો ખબર આદે. આ જ વલન જે દેશ લેવામાં દબાઈ હતું તેવું હતું. બંધારણનાં સુધારો દર્શાવે વિધાનભવા અને સંજ્ઞાની મુદ્દા સાથેને પાસે જ વસ્તી કરી દેવાઈ હતી અને એ રીતે અમાન્ય ચૂંટણીને માગના પહેલી દેવામાં આવી હતી. છપાંચો, ગરિયો, રીલિયન્સ અને બમાં માથેમાં આગના અનેક જુકાપા, અર્ધકાળો, મિટ્ટિઓનો અપાર હરી વનતાને બદલાવવાના પ્રયાસ આપ્યો હતા.

જયપ્રકાશજીની બૂંધખામજી

આપા વાતવરણમાં જેઓનો ભારે મંજલામજ અનુભવ હતો. એમને એક આગ્રહની વાસ્તવિકતાનોયે રીકાર કરવો પડતો હતો કે સામાન્ય લોકો તો હજી પોતાના હક્કો અને વત્તાવધારીઓ વિને અન્યત અદાલત તેમ જ ભેતલા છે. તેથી જ ઇસ્ટ્રાઈ આવી રીતે કટોકટી લાદીને બધા નાગરિક હક્કો એમની પાસેથી એકદમ છીનવી લઈ ગયાં ને ? ત્યારે તેનો જીટાજવાયો વિરોધ થયો, પણ સામાન્ય જનતા તો મિલકુલ નિષ્ક્રિય રહી. તેવું મૂંઝે મોઝે આ બધું સદન કરી લીધું. લોકોને પોતાના હક્કો ને જવાબદારીઓ વિશે જાગૃત હોત, તો કટોકટી સામે દેશભરમાં દેખાવો ને પ્રતિકાર વગેરે થવા હોત, પણ એવો કોઈ લોકવિરોધ બીજો નહીં, રીહજ્યાં ને જુવાળ દેખાતા હતાં તે હવે લગભગ શબો ગયા હતા. ત્યારે મહાઓમાં ને લાખો માણસો આવતા અને એ જો સાંઠે નારાએ બેલતા, તે આદે હવે કયાંય દેખાતા નહોતા. મોટા લાગના લોકો તો ભખનીત થઈને બેસી ગયા છે. આ એક વાસ્તવિકતા હતી, અને તેનો જેઓ સ્વીકાર કરતા.

પરંતુ આની સાથેસાથ તેઓ એમ પણ કહેતા કે બીલો લલે શરી ગયો હોય, પણ લોકોના મનમાં તો હજી અસંતોષ અને અજાપો ધૂધવાઈ રહી છે. એટલે જેઓના મનમાં આતરી હતી કે આખરે તો લોકો માથું જીંચકશે જ. માટે આને લોકો પાસે પહેંચીને લોકશક્તિ કરતા રહેવું એ જ સુખ્ય કામ છે. એમને આજની પરિસ્થિતિ વિશે સમભવ. એમના અધિકારો કેવી રીતે છીનવી લેવામાં આવ્યા છે તેની સમજણ પાકવી. સાથેસાથ લખ્યું વાતાવરણ દૂર કરવા મથવું. નિર્ભયતા પ્રગટ કરનારા નાનકડા નાનકડા પગલાંનું આ દરિયે ધણું મહત્ત છે, એમ જેઓ ત્યારે લારપૂર્વક કહેતા રહેતા.

જેઓને એમ પણ થતા કાનું હતું કે સર્વોચ્ચ અને ગાંધીમાં આસ્યા રાખનારઓની જવાબદારી આને સીધી વધારે છે. તાનાશાહી પોતાનામાં જ એક અતેવિક વસ્તુ છે, તે અતેવિકતા પેદા કરે છે. આ અન્સર અહિંસાની કસોટીનો છે. તાનાશાહી

સામે લંઘનારો કોઈ ઉપાય દિસા પારો તો છે જ નહીં. ત્યારે જેઓએ અપેક્ષા હતી કે વિનોબા આનો માર્ગ બતાવે. બનતા અહિંસાની મહત્ત્વની લાનાશાંતિના સામનો કરી રીતે ફરી શરૂ ?

વિનોબાજીની ભૂમિકા

હવે, ૨૬ જૂને દેશમાં કટોકટી ભડેર થઈ, આગે વિનોબાનું એક વરણું ચોન આવ્યું જ હતું. એમનો પડો પ્રતિભાવ એવો હતો કે દેશમાં જેવાં બે એક વચ્ચેથી બે સર્વર્ આવી રહી હતો, તેના જ એક ભાગરૂપ આ કટોકટી પડ્યો છે. તે નાંધી દરમ્યાન એ મોટે ભાગે તટસ્થ રહ્યા હતા. એટલે અત્યારે પણ તટસ્થતાએ પરિસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરના રહેતાની એમની વૃત્તિ હતી. એમની મોટાંતરી એવી રીતે કે કમચલાઉ મોઢે ટ્રોટ્ટેન્ટ રૂપે આનો ઉપયોગ થયો. પગપદ પછી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ એમના સમક્ષ ધીરે ધીરે ખલતી ગઈ. કટોકટીનું 'જુ સ્વસ્થ' પણ ખ્યાલમાં આવતું ગયું. આગે તો સમરૂપ જુલાઈમાં જ તેઓ એવો નિર્દેશ કરી શક્યા હતા કે આ 'અનુશાસન પર્વ' છે, અને એકબે વાર તેના સંજ્ઞાથી વિગે પડ્યું થોડી ચોખ્ખવટ કરી હતી. પરંતુ શાસન તરફથી આનો ભારે દુરુપયોગ થયો અને પરિશ્રમે વિનોબા વિરોધી પણ લોકોમાં નાઉક લોકાપવાદ બોલા થયા. ભવેરમાં આની ચોખ્ખવટ કે ૨૫ ડિસેમ્બર ૧૯૭૫એ થઈ. પોતાના એક વરણના મોનની સમાપ્તિ વખતે વિનોબાજીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે—

‘આચાર્યોનું હોય છે અનુશાસન, અને સત્તાવાળાઓનું હોય છે શાસન. શાસન અને અનુશાસન વચ્ચેનો ફરક સારી રીતે સમજી લેવો ભેદજી. બે સાસનના માર્ગદર્શનમાં દુનિયા રહેશે, તો દુનિયામાં કષ્ટાપી સમાધાન થવતું નથી. તેને બદલે બે આચાર્યોના અનુશાસનમાં દુનિયા આવશે, તો દુનિયામાં શાંતિ રહેશે. આચાર્ય કેવા હોય ? એ નિર્ભય, નિર્વેર, નિષ્પક્ષ હોય. અને એ કહી અચાંત નથી થતા, એમના મનમાં કદી કોઈ લોકો હોતો. એમના માર્ગદર્શનમાં બે લોકો આવશે, તો લોકોનું કલ્યાણ થશે. આને કહે છે અનુશાસન. આચાર્યોનું અનુશાસન. આચાર્યો જે માર્ગદર્શન આપે, તેનો વિગે બે શાસન કરશે, તો તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવાનો પ્રસંગ આવશે. પરંતુ મને પૂરે વિશ્વાસ છે કે ચર્ચીતું શાસન એનું કોઈ પણ કામ નહીં હશે, જે આચાર્યોના અનુશાસનની વિરુદ્ધ હોય. એટલે સત્યાગ્રહ કરવાનો વાગે ભારતમાં આવશે નહીં.’

કટોકટી એટલે અનુશાસન એમ નહીં જ. શાસન કરવા અનુશાસન સાવ ભિન્ન છે, અને જુદા શાસને પણ અનુશાસનના માર્ગદર્શનમાં ચાલવાનું છે, તથા શાસન બે તેમ ન કરે તો તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવો પડે—આટલી વાત વિનોબાએ ગિલકુલ સાથે આપનાં કહી દીધી. બે કે સરકારની સેન્સરશિપને લીધે વિનોબાની વાત ત્યારે બધે સારી રીતે પહોંચી શકી નહોતી, અને એમના વિગેને ધણા લોકાપવાદ કલમ રહ્યો હતો.

મહાત્મા ઉલેલવાના પ્રયાસો

દેશમાં બીજા થર્મલ ગ્રામીને ઉલેલવાની દિશામાં વિનોબાનું આ પહેલું પગલું હતું. ત્યાર બાદ તુરંત એમણે અભિગમ લઈને શ્રીમન્નરડાયલ માર્કેટ ૧૯૭૬ ના બન્ધુચારીમાં જ પોતાની પાસે એક આચાર્ય સંમેલન બોલાવ્યું. તેમાં ચર્ચા થઈને એક સર્વ-મંથન નિવેદન પણ પગડ થયું. તે વખતની પરિસ્થિતિમાં તે બધું ઉપયોગી હતું. જેઓએ પણ તેનાથી એકંદરે સમાધાન થયું. એમણે કહ્યું : ‘આને માત્ર’ સમર્થન છે. સરવાળે આ નિવેદન હીક છે. આનાથી વધારે કદાચ આ તબક્કે કોઈ કરી શકાય તેમ નહોતું, કે જેના વિગે સર્વસંમતિ થઈ શકી હોત અથવા જે ગાળનીતક દૃષ્ટિએ સંભવ કે હતાખુલાઈ હોત.’

આચાર્ય સંમેલનના નિવેદન સાથે શ્રીમન્નરડે વિનોબાએ દિલી મોકલ્યા. ૧૫ ઇપ્રિલએ શ્રીમન્નરડે દાદ ન આપી. અહિના પછી પોતે આપીને વિનોબાને મળ્યા ગયા. પગનું વિનોબાને કોઈ માર્ગ નીકળતો ન લાગ્યો. વિનોબા કઈ રીતે માર્ગ કાઢવો તેની મયાનમાં હતા. સરકારને બાને દેશને જે કોઈ કોઈવાય તેની પાછળ શાંતિ કરી ? એ ચાપની તટસ્થ નૈતિક મંત્રિનો અવાજ છે, એવું દર્શન થયું ભોઈએ તેથી એમણે દેશના સાડા ત્રણસો જેટલા ગિરલામાંથી એક એક આચાર્યને બોલાવીને એક બુલ્હ આચાર્ય સંમેલન કરવાની વાત મૂકી, અને દેશ સમક્ષ તેનો સર્વસંમત અભિપ્રાય ભરેરે કરીને આગળ વધવાનું વિચાર્યું. આનું બુલ્હ આચાર્ય સંમેલન બે-માર મહિનાની બાંદર શીલાતિ-મીઠા બોલાવવાની વિનોબાની મગતરી હતી. અને તે માટે શ્રીમન્નરડે પ્રવાસ પણ કરી રહ્યા હતા.

આ નવા પ્રયાસથી કોઈક નીપજને એની આશા જેઓએ મનમાં ખજી બોલા થયેલી. બે કે એ ત્યારે કહેતા કે, ‘કટોકટીના નામે જે અળાપિત મતા ઇપ્રિલએ પોતાના હાથમાં કેન્દ્રિત કરી લીધી છે તેને એ કેવળ વાતચીતથી છોડવા માટે તૈયાર થઈ જશે, એવા બચમા આપણે ન રહીએ. દેશભરનું પ્રચંડ નૈતિક દળાણુ તે માટે લાવવું પડશે.’

વિનોબા પણ હવે કોઈક મંત્રિય પગડું લરવા માગતા હતા એકે એમનું મિત્ર પણ ત્યારે વાસ્તવિકતાના ખ્યાલ સાથે જ ચાલતું હતું. એનંજીએ એરે સાથે આચાર્ય સંમેલન એગેની વાલચીતમાં એમણે ક્યું કે, ‘આચાર્ય સંમેલન એ રહેશે ને કે બધાને જલમાંથી છોડે. કટોકટી ઉડાવી લે અને ચૂંટણી કરે ! મને લાગે છે કે ઇપ્રિલએ આટલું તો માની રોતે. પણ ધારો કે ન માને, તો સત્યાગ્રહ થશે. આચાર્યોનું અનુશાસન સરકાર નહીં સ્વીકારે, તો બાપા સત્યાગ્રહ કરશે.’

પરંતુ આમાં કોઈ ને કોઈ વિચાર આવતાં રહ્યાં. શાસન તરફથી કેટલાક આચાર્યો પર દળાણુ પણ આવ્યું. ખીન પછ સમાંતર આચાર્ય સંમેલનો બોલા કરવાની કોશિશ થઈ. કેટલાક આચાર્ય હરી ગયા. હેવટે વિનોબાને કહેવું પડ્યું : ‘મારી ગણતરી હતી કે નિર્ભય, નિષ્પક્ષ, નિર્વેર આચાર્યો બોળા મળીને

સમાજ સમક્ષ અનુશાસન રજૂ કરે. પરંતુ તેમ થઈ શક્યું નહીં, એવા આચારો જ મળતા નથી. જે નિષ્પક્ષ છે તે નિર્ભય નથી, અને જે નિર્ભય છે તે નિષ્પક્ષ નથી !'

લોકશાહીમાં સત્યાગ્રહને સ્થાન

આ સન્નેગોમાં કાંઈક ખીણ રીતે વિચારવાની જરૂર ભળી થઈ. અને વિનોબાને ગોવધનધર્મનો પ્રશ્ન ઉપાડવાની પ્રેરણા થઈ. મે ૧૯૭૬ માં એમણે બહેર કહ્યું કે આખા દેશમાં સપ્ટેમ્બરથી પોતે ઉપવાસ શરૂ કરશે. એમને પૂછવામાં આવ્યું કે તમને અત્યારે જ આ ક્ષત્રી સંજયું ? ત્યારે એમણે કહ્યું : 'આ જ સમય ઉત્તમ છે.....બાળાએ પોતાના માટે વિચાર્યું કે બેઠો બેઠો શું કરે ? તો એમ લાગ્યું કે ગાયને બચાવવાનું કામ કરવું સારું.' એમના મનમાં શું હતું, લગવાન બળે ! પણ આ નિમિત્તે સરકારના તેમ જ લાગવાવળગતા સહુ કોઈના માનસનો અને વહાણનો તથા કટોકટીના ખરા સ્વરૂપનો સરસ ખ્યાલ આવી ગયો.

સૌથી પહેલાં તો સરકારે સેન્સરને કારણે વીંત્રી વિનોબાના આ નિબંધને દેશભરમાં પ્રકાશિત થવા ન દીધો. એમના આશ્રમ-ભાષી નીકળતા માસિક "ઝેનો"માં આ સમાચાર છપાયા હોય તેની નકલો પણ જપ્ત કરીને લઈ ગયા. બો કે પાછળથી ૨૦-૨૫ દિવસે તે પાછી આપી ગયા. "ઝેનો" જેવા સાપ્તિક માસિક અને ગોહત્યા નિષેધ જેના શુદ્ધ સંકેત પર પણ સરકારની તાનાશાહીને હુમલો થયો તે વાતની વિનોબાના ચિત્ત પર ઘેરી અસર થઈ.

આ કિસ્સામાં વિનોબાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવા માંડ્યું હતું : 'આપણે ગયા કેવા કરોષક થઈ ગયા છીએ કે આવેલા એક સત્-સંકેત સરકારે સેન્સર કરી દીધો એટલે આપણા છાપાઓએ છાપેલા નહીં ! આવતી કાલે ધારો કે ઉપવાસ કરતાં મારો દેહ પડે અને સરકાર એમ બહેર કરે કે વિનોબા હવે બંધ પડવાથી મરી ગયા, તો તમે ગયા શું એમ જ છાપો ?.....સરકાર પકડી શકે, જકડી શકે અને અકડી પણ કરી શકે, બધું જ કરી શકે. પણ બો તમે હિંમત રાખશો તો, એ તમારું કાંઈ બચાડી નહીં શકે. હિંમતે મઠાં, તો મઠાં છતાં.....જેને જે ઉચિત લાગતું હોય, તે તેણે નિર્ભયતાપૂર્વક લોકો વચ્ચે જઈને કહેવું બેઠોએ. યુવક-યુવલા તમારા જે વિચાર હોય તે જમનવતા રહો, પછી તે ઇમરજન્સી અંગે હોય કે ગોત-વાળ્યથી અંગે હોય.....બેલામાં રાખને તો કેટલાને રાખને ?.....તમારા એક પણ અધિકારને સંભાળ કરવાની શક્તિ કોઈનામાં નહીં, તમે બાળી બવ, કરોષક બનીને મોં બંધ રાખો તો જુદી વાત છે.'

બો કે પાછળથી સરકારે વિનોબા સાથે વાતચીત કરીને નેમ મોટે કહ્યું કે દેશનાં બધાં રાજ્યોની સરકારો એકાદ બગડી અથવા ગોવધનધર્મ માટે દાનડાઓ કર્યા. જયપ્રકાશજી

વહેવારણી ચિંતક છે. આ વિશે એમણે ત્યારે પોતાનો પ્રતિભાવ આપવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો : 'આ વસ્તુ એમ સિદ્ધ કરે છે કે વિનોબાનો દેશ ઉપર નૈતિક પ્રભાવ છે, જેની કોઈ તાનાશાહી પણ ઉપેક્ષા કરી શકે તેમ નથી. શાસનને નૈતિક સ્ત્રા સાથે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની વાટાઘાટ ચલાવવી પડી, એ મોટી વાત છે. ઇન્દિરાજી કહેતાં કરતાં હતાં કે લોકશાહીમાં સત્યાગ્રહને સ્થાન ન હોઈ શકે. પણ વિનોબાએ તે અમાન્ય કહ્યું. સૌય સત્યાગ્રહ અથવા શુદ્ધ અહિંસક સત્યાગ્રહની ઠળાને વિનોબાએ ફરી એક વાર અસ્થાપિત કરી. સત્યાગ્રહ દુરાગ્રહમાં ન પલટાઈ ભય તથા શાસનની મુશ્કેલીઓને પણ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે, એ વિનોબાએ ફરીથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.'

જે.પી.ઓ.—વિનોબા—ઈદિરા

આ પહેલાં યુ'બઈથી પછલા જતા વચ્ચે પવનાર ભીરની જે.પી.ઓ વિનોબાજીને મળી પણ આવ્યા હતા. છેલ્લે માર્ચ ૧૯૭૫ માં મળેલા. ૧૬ મહિને ફરી મળ્યા. એમની સાથે ગયેલા એક સાથીએ કહ્યું, એ બે હવેલું મિલન હતું. ત્રણેક વાર વિનોબા ભાવ-વિભાવ થઈ ભિટ્યા અને એમની આંખોમાંથી ભાવાશ્રુ વહ્યાં. જસલીલના ડો. ગણિ સાથે હતા તે કહેતા હતા કે મેં જે.પી.ઓને આટલા બધા પ્રસન્ન યુ'બઈમાં હમણાં ક્યારેય નથી જોયા. કોલેક્ટ કલાક વાતચીત થઈ.

નવેમ્બર ૧૯૭૫ માં વસંતરાવ નારંગોજક સાથેની વાતચીત-માં વિનોબાએ કહેલું કે, 'જયપ્રકાશજી ઉપર મારો પહેલેથી લઈને અત્યાર સુધી નિતાંત પ્રેમ છે.' વસંતરાવે પૂછ્યું, 'જયપ્રકાશજીની ભૂમિકામાં સત્યાગ્રહી તરીકે તમને કોઈ સત્યાગ્ર જણાય છે કે ?' વિનોબાજી ત્યારે ચીન આલતું હતું. એમણે લખી દીધું : 'ભરપૂર સત્ય.'

ડિસેમ્બર ૧૯૭૬ માં શુભરાતના કાર્યકરો સમક્ષ વિનોબાજી એ કહ્યું : 'ઈદિરાજી એક વાર અહીં મને મળવા આવેલાં, ત્યારે વાતચીત ફરમાન ભારત વિશે એમના પોતાના શું શું વિચારો છે, તે એમણે મને કહેલું. ત્યારે મેં કહ્યું કે તમારા આ વિચારો સાલણીને મને તો લાગે છે કે તમે સર્વ સેવા સંધનાં સદસ્ય થઈ ગયાં ! પરંતુ અત્યારે અનેકવિધ પરિસ્થિતિ હિંમ્યાની અને ભારતની છે. તેમાં એમના વિચારોમાં કેટલાક નિશ્ચય થઈ ગયા છે. તે એમના ગયા નિશ્ચયો સાથે આપણા વિચારોનો મેળ ન થેસી શકે. એમના કેટલાક વિચારો આપણને પસંદ પડે, અને કેટલાક પસંદ ન પણ પડે.'

એક વાર એક પ્રશ્નના જવાબમાં બો બોલ્યા કે, 'શું બાળા એટલો સૂર્ય હશે કે અનૈતિક બાળાને પોતાનું નૈતિક સમર્થન આપે ?' કટોકટી કાયમ ન રહી જકે, સેન્સરશિપ દૂર થવી બેઠોએ, મિત્રાનો ઉપયોગ રાજ્યકીય કારણોસર ન થાય, વગેરે પણ વિનોબા સ્પષ્ટપણે કહેતા રહ્યા હતા. ચૂંટણી પણ આગળ ને આગળ દેવાની ન બેઠોએ, 'ચૂંટણી બે ટાળતા જ રહીશું',

તો લોકોને તેમાં વિશ્વાસ નહીં રહે.' તુરત ચૂંટણી કરાવવા માટે એમણે ઇશ્તિરાજને વારંવાર કહેલાંએ રાખ્યું હતું. તે અંગે પોતાનાથી જનતું દબાવ્યું તેજી કરતા રહ્યા હતા.

નેપીની અચળ શ્રદ્ધા

આમ કટોકટી દરમ્યાન વિનોબાનું ચિંતન તો ઘણું ચાલ્યું અને એમણે જનતા પ્રયત્નો પણ કર્યા. ક્યારેક એમના ઉપર પણ પરિસ્થિતિનો ભોજ વતવતો હતો. મૂળમાં એ કોઈ એવા અહિંસક ક્રિયાશીલ યોજના હતા, જેથી પ્રજા ભેદને અને દેશમાં ફરી પરસ્પર વિશ્વાસ તેમજ સહલાવનું વાતાવરણ જન્મે. બધાની છત થાય, કોઈ હારે નહીં. જેમ અંગ્રેજો ગયા, પણ ગિર જનીને રહ્યા. કોઈ વેરલાવ ન રહ્યો. પરંતુ આવો કોઈ ક્રિયાઓ એમને હાથ ન લાગ્યો, આથી કોઈ અંતઃપ્રેરણા એમને ન થઈ. કદાચ, જે પરિસ્થિતિ જ્યપ્રકાશજના આંદોલનના અનુસંધાનમાં સર્જાઈ હતી, તેનું નિરાકરણ જ્યપ્રકાશજના વિશ્વતિમલ દ્વારા થાય, તેમાં વિશેષ ઔચિત્ય હતું. ઇશ્વરની યોજનામાં પણ કાવ્યાત્મક ઔચિત્ય રહેલું હોય છે.

જ્યપ્રકાશજને પણ શું કરવું એ તો સૂઝતું નહોતું. પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિનો પ્રતિકાર શી રીતે થઈ શકે, તેનો રસ્તો દેખાતો નહોતો. માત્ર એ વારંવાર એટલું કહ્યા કરતા કે બસ, એક વાર મુક્ત ને ન્યાયી ચૂંટણી દેશમાં ઝટ થઈ જવી જોઈએ. એમના દિલમાં એવા વિશ્વાસ હતો કે ભારતની જનતા કાયમને માટે આ તાનાશાહીની સ્થિતિનો કદાપિ સ્વીકાર નહીં કરે. ચૂંટણીમાં જો તેને પોતાનો મત પ્રગટ કરવાની તક અપાયો, તો તે અવશ્ય તાનાશાહીની વિરુદ્ધ જ પોતાનો મત આપશે. જેઓની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે ચૂંટણીની જોરદાર આપા દેશની રાજકીય આમોહવામાં ગજબનું પરિવર્તન આણી દેશે. તેનાથી વાતાવરણમાંની તંગદિલી દૂર થશે, અને આપણા રાજકીય જીવનમાં તંદુરસ્તી ને જોમનો જાચાર થશે. ચૂંટણીથી બગર પડશે કે લોકોને શું જોઈએ છે. જેઓને ભારતની જનતામાં અચળ શ્રદ્ધા હતી.

ચૂંટણી અંગે વાસ્તવવાદી ચિંતન

અને એક જવાબદાર અને વાસ્તવદર્શી નેતા તરીકે એમને ઇશ્તિરાજને વિકલ્પ ખોડે કરવાની હવે તાતી જરૂર જણાતી હતી. વિરોધ પક્ષના મોટા ભાગના નેતાઓ તો જેલમાં હતા. પણ જેટલા બહાર હતા એમને જેઓ સ્વમનતા રહ્યા કે તમારા માથે એક રાષ્ટ્રીય વિકલ્પ ઊભો કરવાની જવાબદારી છે. તમે એ નહીં કરી શકો તો ઇતિહાસ તમને આ દેશમાં હાસીવાદ અને તાનાશાહી કાયમ થવા દેવા જદલ જવાબદાર ગણશે. એટલે કેએમને વિકલ્પ પૂરો પાડવા તમે લોકો એક થાઓ તે અસંત આવશ્યક છે. બધા પક્ષોને વિસર્જિત કરીને એક નવો પક્ષ સ્થાપો, આજે પરિસ્થિતિની આ માંગ છે.

વિનોબાજ પણ કટોકટીની પરિસ્થિતિમાંથી નીકળવાના એક ઉપાય તરીકે ચૂંટણી ઉપર ધ્યાન દર્શાવતા હતા. અને તેના

અનુસંધાનમાં વિચારતાં એમનું ચિંતન પણ લગભગ જ્યપ્રકાશજ જેવું જ હતું. આને માટે થોડું વ્યક્તિઓ સમક્ષ એ રીતે વાત પણ મૂકતા. ૧૯૭૬ ની ૩૧ ઓક્ટોબરે નાનાસાહેબ ગોરે સાથેની વાતનીપાછમાં વિનોબાજએ પોતે એમને પૂછ્યું કે, 'જ્યપ્રકાશજએ એક પક્ષ બનાવવા માટે કહ્યું હતું, તેવું શું થયું?' ગોરેએ જવાબ આપ્યો કે, 'હજી સુધી એ ચીજ વિચારના આદાન-પ્રદાન સુધી જ સીમિત છે. ઉમેદ હતી કે જ્યપ્રકાશજની હાલત સુધરી જશે, તો તેઓ એક પક્ષના નિર્માણ માટે વાતાવરણ બનાવવામાં ધ્યાન સહાય કરી શકશે. પરંતુ હજી તે શક્ય નથી બન્યું.' ત્યારે વિનોબા બોલ્યા : 'જ્યપ્રકાશજની તમિલત સુધરવાની સાહેબો વિના એમના સૂચન પર અમલ કરવો જોઈએ.'

જેને રાજનીતિની કશી ગતાગમ નથી એમ મનાય છે એવા એક સંત પુરુષને પણ દેશની પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાં ચૂંટણીના સંદર્ભમાં આ વસ્તુની અનિવાર્યતા આટલી બધી સમજતી હતી, છતાં જેઓ રાત ને દિવસ એ રાજનીતિ જ કહેળતા રહેતા હતા એમને હજી આ સમજનું નહોતું! જેઓના અનેક પ્રયાસ છતાં એ લોકો હજી એક થઈ શકતા નહોતા. આથી જેઓ પણ જ પિન્ન હતા.

પરિસ્થિતિમાં અલ્પધાર્મી પલટો

આખરે જનનુઆરી ૧૯૭૭ માં પરિસ્થિતિએ એકાએક પલટો લીધો. ઇશ્તિરાજએ દેશમાં સામાન્ય ચૂંટણીની જોરદાર કરી. જેઓએ છેવટે કહી દીધું કે બધા પક્ષો જો ભેળા થઈને ચૂંટણી નહીં લડે, તો હું તમારા માટે ચૂંટણી-પ્રચાર નહીં કરું. આની અસર થઈ. અને અસામાન્ય પરિસ્થિતિના દબાવ્યું હેઠળ જનતા પક્ષનો ઉદ્ભવ થયો. જેઓ એ વાત બધાને ગમે ઉતારી શક્યા કે હવે તો આ ક્ષણે આપણા બધાને પ્રયાસ લોકશાહીની ફરી સ્થાપના થાય અને નાગરિક અધિકાર પાછું મળે તે માટેનો જ હોવો જોઈએ. લોકોને એમનું શુભાવેશ સ્વરાજ્ય પાછું મેળવી આપવાનું છે.

ઇશ્તિરાજએ ચૂંટણી આપી તે વિશે જેઓની માન્યતા એવી હતી કે 'આ કાંઈ એમની ઉદારતા કે લોકશાહી માટેના એમની નિશાની નહોતી. એક વરસ માટે ચૂંટણી ટાળી જ દીધી હતી ને! પછી કદાચ એમને લાગ્યું હશે કે આ વખતે પરિસ્થિતિ એમને માટે અનુકૂળ છે. અથવા તો જનતામાં વધતો જતો અલ્પધાર્મી અને વિદેશોમાં થતી ટીકાઓના દબાવ્યું હેઠળ આ પક્ષનું ભરવા પ્રેરણા હશે, દુનિયામાં પોતાની સિકલ સાવ કુદર ન જની બધે તે માટે. એટલે એમને થયું હશે કે ચૂંટણી લડી નાખું. એમણે માન્યું હશે કે કટોકટીને કારણે જે ભયનું વાતાવરણ પ્રસરેલું છે, ત્યારે જતી બધાનું સહેલું થઈ પડશે. એ જો હોય તે. પરંતુ દેશનું સહભાગ્ય કે પોતાના ભાવિને નિર્ણય કરવાનો આવો અવસર એમણે આપ્યો નહોતો.'

ચૂંટણીની જોરદાર જેઓમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો. પોતાની ચારીરિક અર્થદાને એમણે મિલકુલ ગણકારી નહીં, અને જનતાને

જગડવા એ ફરી દેશના અવાસે નીકળ્યા. બે ટ્રાયલીસિસ વગેરે મશીનો કારણે એ બહુ ઝોઝી જગવાએ પહોંચી શક્યા. તેમાં વચ્ચે ફરી બીમાર પડી ગયા એટલી અવાસનો કેટલોક કાર્યક્રમ રદ થયું કરવો પડ્યો. છતાં પચાસીમાં પચાસ પચાસ થયું એમને એમ જ થયા. ઠરતું ઠપતું કે જેમને લોકશાહી બેઠેલું છે અને જેઓ જીવનના કેટલાક ભૂલો તેમ જ ધોરણોમાં ગામે છે, એમને માટે કદાચ આ છેલ્લી જ તક હશે. તેથી પોતાથી બનતો બધો જ પ્રયત્ન તેઓ કરી છૂટ્યા. સલાઓમાં ન જઈ ગયા, તો છાપાઓ અને પત્રિકાઓ દ્વારા તેમ જ ટેપ કરાવોને પણ પોતાનો સંદેશ સત્તાદાર સુધી પહોંચાડવાની કોશિશ એમણે કરી.

દેશના ભાવિનો નિર્ણય

એમની સ્વભાવસહજ નિર્ણાયકતાથી એમણે દેશ આખાને કહ્યું કે કેટલાયે વરસોથી આ ચૂંટણી અને સત્તાની ફેરબદલીના રાજકારણથી હું અળગો થઈ ગયો છું. પણ આવારને ટાળે મેં આને માત્રું કર્તવ્ય માન્યું છે. દેશના ભાવિનો નિર્ણય થવાનો હોય, ત્યારે તટસ્થ રહી શકાય નહીં. આ વખતની ચૂંટણી એ કોઈ સાધારણ ચૂંટણી નથી, એ સાવ જુદા જ પ્રકારની છે. અત્યાર સુધીની ચૂંટણીઓમાં પક્ષોના ભાગ્યને કેસલો થતો હતો કે કયો પક્ષ સત્તા પર આવશે અને કયો નહીં આવે. પણ આજે તો સવાલ છે આપણા પોતાના ભવિષ્યનો, દેશના ભવિષ્યનો. આ ચૂંટણીમાં આપણે લોકશાહી અને તાનાશાહી વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે. ઇતિહાસે પોતાનાં પાછલાં કુટુંબોથી એ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે પોતાની સત્તા માટે, પોતાના પક્ષની સત્તા માટે મને તે કરવું પડે તે કરવા એ તૈયાર છે. આખા દેશને એમણે જેલખાતુ બનાવી મૂક્યો હતો. પોતાની ગાંઠ બચાવવા એવું એણે કહ્યું ને અંતેએ પણ નહોતું કહ્યું. ચારે કોર આવતંક દેવાની દીધો. આપણે સમજી ન શક્યા કે આપણા પોતાના ચૂંટલા પ્રતિનિધિ અને એક લોકશાહી દેશના વડા પ્રધાન પ્રજા સાથે આપણે વિશ્વાસવાત કરે! ત્યારે આ ચૂંટણીને લીધે એક મોકો આવ્યો છે કે આપણા બધાને એક ઝાટકે તોડી નાખી શકીએ. આ અવસર બે પોઈ દીધો, તો કોને ખબર દેશને કેવા લિસ બેવા પડશે! આપણને શુભામી બેઠેલું છે કે આઝાદી, તાનાશાહી ખરે છે કે લોકશાહી, એ આપણી સામેનો આજે સવાલ છે. આમાં બે થાપ ખાડું, તો લોકશાહીને ખાતો બોલી બચે.

અસંત ઉત્કટતાપૂર્વક આ વાત જેઓએ દેશ સમક્ષ મૂકી. અને એમણે લોકોમાં રાખેલી શ્રદ્ધા સાચી કરી. લોકો લોકશાહી મૂલ્યો, તાનાશાહી વગેરે મૂલ્ય રીતે કેટલું સમજ્યા હશે, તે સવાલ છે. પરંતુ એમની કોઠાસૂઝ એમને એમ કહી ગઈ કે આ પ્રકારની રાજ્યસત્તા તો ન બેઠેલું. ખાસ કરીને ઉત્તરના રાજ્યોમાં કુટુંબ નિયંત્રણના કાર્યક્રમને લઈને ભારે અતિરેક થયા હતા. તેના દ્વારા સામાન્ય લોકોને પણ રાજ્યસત્તાની બદલાયેલી તરાહને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. ને સ્તરે એમને ગભ્યસત્તા સ્પર્શતી હતી તે સ્તરે એમણે ટોકાડીને તેના આવ બજાબ સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્કાર

કર્યો, અને આતુ' રાજ્યશાસન તો ન બને, એમ બેઠાનાનસ પોતારી બહાર. પરિણામે, બારાની આમજનનાએ ચૂંટણીમાં બા બદલાયેલી તરાહના રાજ્યશાસન વિરુદ્ધ રખતે ચક્કરો આપી ઈને લોકશાહીને બચાવી લીધી.

‘માતુ’ કાર્ય પૂરું થયું’

જેઓપી સાર એ અત્યંત આનંદ અને મનોપ્રેમ બદલ્યો હતો. એમને મોટેથી બોલાઈ ગયું, ‘માતુ’ કાર્ય પૂરું થયું. દેશ તાનાશાહીના ખનરામાંથી બહારી ગયો.’

કોઈએ આને “લઘુ પ્રતિ” કહી, કોઈએ “ગ્રાંથ પ્રતિ”. કોઈએ “બીજી ખાજાદી.” જેઓપીને મન દેશની અને માનવની યુદ્ધિને લાગેલું અહલ દૂર થયું હતું. એ યુદ્ધિ કે વીસ વર્ષની વયે એમના જીવનનો ધ્રુવનાર બની ગઈ હતી, એમના હૃદય પર એ યુદ્ધિની અમીટ મુદ્રા અંકિત થઈ ગઈ હતી, એના વ્યાપકતમ અર્થમાં એ યુદ્ધિ તો હજી લઘુ દૂર હતી અને તેને માટે સંપૂર્ણ કંતિની જોગવાયા નિર્ગંજ ચાલુ રાખવાની હતી. પરંતુ તે યાત્રાની વચ્ચે આવી પડેલા આ અંતરાય દૂર થયો, તેથી જેઓપીને અનહદ સંતોષ ને આનંદ થયો.

આ ને કોઈ ગમ્યું, તેણે ધણું બહુ એક જેઓપીને કાળે બળ્ય છે. પરંતુ જેઓપી પોતે ફરી-ફરીને એમ જ કહેતા રહ્યા કે, ‘આ દેશની સામાન્ય જનતાએ જ આ કહ્યું છે, ન કોઈ વ્યક્તિએ કે ન કોઈ પક્ષે. ભારતની આમજનનાએ જ આ કહ્યું’ આમાં ખુબ્ય ક્ષણો ગાંધીનો છે. બીજી દેશો કે બધાં ગાંધી પેદા નથી થયા, ત્યાં તો આ પ્રભાવના પ્રશ્નોને ઉકેલ તલવારથી, હિંસાથી, બદ્ધથી જ થાય છે. આપણું એ સદ્ભાગ્ય છે કે આપણા દેશમાં ગાંધી જેવા એક મહાપુરુષ પેદા થયો, જેણે અહિંયાનો માર્ગ બતાવ્યો. અહિંયા આ મોટી કસોટીમાંથી આપણે શાંતિમય રીતે પાર બીતરી શક્યા, તેણે મહદ્ એક ગાંધીને છે.’

સુદક્ષિ વિગતબર:

આ કોઈ નજીતાના કાલા શબ્દો નહોતા, આ જ એમના અંતરતરંગનો અનોભાવ હતો. વળી, એમના જીવનની આ એક વિભાજી ક્ષણે પણ બચપ્રકાશજીતુ ને વહેવારવર્ધન બેવા અભ્યું, તેણે નિર્મલકષણે એક દેખાડી આપ્યું કે “સુદક્ષિ વિગતબર”ની સાધના આ સાણસ ઘણી ખયાળી ચર્યો હતો.

૧૯૭૫ તી ૨૬ જૂને બ્યારે દંશ પર કટોકટી લાદીને ઇન્દિરાજી એમને જ દીવાન બનાવ્યા, ત્યારે પહેલી ક્ષણે બીજી કોઈ હોદ્દા કે રોષ પ્રગટ થવાને બદલે એમના મોટેથી માવ અસ્સાસ વ્યકત થઈ ગયો હતો— ‘વિનાશકાયે વિપરીત છું!’

ચંડીગઢના બંદોબાસમાંથી લખેલા પત્રમાંથી ઠીક ઠીક રોષ, આલોચના, વ્યંગ, કટાક્ષ, તીખાચ વગેરેને અંતે તો છેવટે આ માણસે વિનવણી જ કરી હતી : ‘આ રાષ્ટ્રના પિતાએ તથા સાથે તમારા અહાન પિતાએ પણ જે પાયાઓ નાખ્યા છે, તેને

દૂધા કરીને નાથ ન કરડો. આજે તમે જે રસ્તો પકડો છો, તે રસ્તે તો આગળ વિખવાદ ને ચાતનાઓ સિવાય બીજું કશું જ નથી.’

અને આ વિજયની ક્ષણે પણ જેઓમાં આનંદ જરૂર દેખાયો, ઉન્માદ લવલેશ નહીં. ઈદ્રિાજને પણ ચૂંટણીમાં જહુ બૂરી રીતે હાર્યો હતો એટલું જ નહીં, એ પોતે પણ વ્યકિત-ગન રીતે ચૂંટણીમાં હારી ગયાં હતાં. ત્યારે જેઓ સામેથી ઈદ્રિાજને મળવા ગયા. પોતાની સહઅનુભૂતિ દર્શાવવા ગયા. તે વખતે જજર દેહે અને લોકડીના ટેકે પણ માંડતા એ મહા-માનવને પોતાને મળવા આવતા બેઠીને ઈદ્રિાજને પણ ચોક્કસ એમના “ વિગતજ્વર: ”ની પ્રતીતિ થઈ હશે.

સંતતુલ્ય હૃદય

જેઓની આ કરુણા હતી, વીરોચિત ક્ષમા હતી. પણ નહીં, આ ક્ષમાથીયે કાંઈક ઉપરની ચીજ હતી. આ માનવીનું અંતર જ ભગવાને કાંઈક અનોખું બનાવ્યું હતું. હેઠ નાનપણમાં એમને પાડી નાખનાર અને લાતો મારનાર લોકોને મારતાં તોફારોને બેઠીને એમનું આ અંતર પોકારી ઊઠતું હતું, ‘ મત મારો ! બેચારી કો મત મારો ! ’ હાઈસ્કૂલમાં પેલા છોકરાની ચોરી ઉઘાડી પડી ગઈ અને હેઠાસ્તરે એની પાસેથી જથપ્રકાશનાં પુસ્તકો પાછાં અપાવ્યાં, ત્યારે પણ આ જ અંતર જથપ્રકાશ પાને પેલા છોકરા પાસે જઈને ઊલટાની તેની માફી મગાવી ગયું ! બધાની નજરમાં એ સાચુસ નીચો પડયો, તે જથપ્રકાશથી સહન થઈ શકે નહીં, એમના દિલમાં ઝલાનિ થઈ આવી. આવો જ કાંઈક મનોભાવ એમને ઈદ્રિાજને મળવા લઈ ગયો. એ કેવળ વીરની ક્ષમા જ નહોતી, મહાવીરની આત્મીયચક્ષુક્ત સહૃદયતા હતી. પાડાની પીઠે પડતા આખાના સોળ પોતાની પીઠે જોડે એનું સંતતુલ્ય હૃદય હતું આ !

દુશ્મન મંથનની નિષ્પત્તિ

પોતાના જીવનના તેમ જ રાષ્ટ્ર-જીવનના આ દુશ્મન મંથન-માંથી છેવટે જેઓને મન સિદ્ધિ એ જ લાધી કે, જનશક્તિ

રાજ્યશક્તિ કરતાં સર્વોપરી છે, રાજ્યશક્તિ જનશક્તિને આધીન છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો ઉદ્દેશ તો પાછળથી ઉમેરાયો હતો, અને એ હજી સિદ્ધ થવાનો બાકી જ હતો. પરંતુ ૧૯૭૩માં જેઓ બચારે કોઠે નવા માર્ગની શોધમાં નીકળેલા, અને એમણે યુવા-શક્તિને આવાહન કરેલું, ત્યારે એનું કુવપદ “ લોકશાહી ” જ હતું. લોકશાહીની સુરક્ષા કરવાની, લોકશાહી મૂલ્યોનું સંજોગન કરવાની તથા લોકોની સર્વોપરીતાની સ્થાપના કરવાની એમણે યુવાશક્તિને હાકલ કરેલી. આ ત્રણ-ચાર વરસની અંદર વ્યાપક લોક-આંદોલનના તેમ જ તુરુણ મંથનના અંતે લોકશક્તિની સર્વોપરીતા સિદ્ધ થઈ. આમ તો લોકશાહીમાં આ વસ્તુ સ્વયં-સિદ્ધ જ છે, છતાં વિસરાઈ જતી હોય છે, તેથી તે ફરી ધૂંટાઈ કે, લોકશાહીમાં લોક સર્વોપરી છે.

ગિહાર અંદોલન દરમ્યાન જથપ્રકાશજી ગાંધીજીનું એક વાક્ય વારંવાર યાદ કરાવતા. લોકશાહીની વ્યાખ્યા કરતાં ગાંધીજીએ કહેલું કે, ‘ માન લોકોના મત લઈને સ્થપાયેલું હોવાને કારણે જ કોઈ શાસન લોકશાહી બની જતું નથી. પરંતુ એ શાસન સાચી લોકશાહી ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે પ્રજા પર શાસન કરનારા નાલાયક સામિત યાથ. તો તેવે વખતે પ્રજામાં એટલી ક્ષમતા અને કૌવત બળી ચૂક્યાં હોય કે તેઓ પોતાના શાસકોને એમનાં પદ પરથી ઉઠાડી મેલી શકે. ’

જથપ્રકાશજી તો ગાંધીજીનું આ વાક્ય પ્રબંધે તેમ જ સર-કારને બંનેને ગળે ઉતારવા સધ્યા. પણ તત્કાલીન સરકારે તેનો મર્મ ગ્રહણ કરવાને બદલે સત્તાના તોરમાં આનાથી સાવ વિપ-રીત ક્રિયામાં દેશના નાવને તાણી જવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેવે વખતે ગાંધીજીનું આ વાક્ય ત્રવક્ષ્ય વ્યવહારમાં ચરિતાથ કરી બતાવીને જથપ્રકાશજીએ તેનો મર્મ ફરી લોકમાનસમાં અંકિત કરી આપ્યો. રાષ્ટ્ર-જીવનના તુરુણ મંથનની આ સૌથી મોટી નિષ્પત્તિ રહી.

૧૮

અંતિ મ અધ્યાય

જનજીવનમાં એવી મનોવૈજ્ઞાનિક ધરી આવતી હોય છે, જ્યારે જૂની ધરેડમાંથી નીકળીને નવા ચીલા પાડવાનું, નવી પ્રજ્ઞાદામિયા અને રીતરસમો જીવો કરવાનું સહેલું થઈ પડે છે. પરંતુ તે માટે એવી ધરીને યોગ્યખવાની તથા યોગ્યપીને આવા પરિવર્તન માટે પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર પડે છે. તેની અનિવાર્ય શરત એ છે કે આવા પુરુષાર્થ કરવા માનનારાઓએ આની શક્યતાત ખુદ પોતાની ભંતથી કરવી જોઈએ. પોતાના ચિંતનમાં, વક્ષ્યમાં, વહેવારનવર્તનમાં તત્કાળ આવું પરિવર્તન કરીને જનજીવનમાં પણ અપેક્ષિત પરિવર્તન લાવવા મથવું જોઈએ. આવું બે થઈ શકે, તો આવી મનોવૈજ્ઞાનિક ધરીએ સમાજને જહુ ત્વરાથી ધક્કો મ્થાગળ લઈ જઈ શકાય. પણ એક વાર બે આવી ધરી ઝૂકી જવાય, તો જનજીવન વળી પાછું એની એ જૂની ધરેડમાં જ ચાલ્યું ભય છે.

એક મનોવૈજ્ઞાનિક ધરી

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭એ દેશને આઝાદી મળી, ત્યારે આવી એક મનોવૈજ્ઞાનિક ધરી આવી હતી. ૧૯૭૭ના માર્ચમાં દેશ શાસનની એક ખોટી તરાડમાંથી બહાર આવ્યો, ત્યારે વળી પાછી આવી મનોવૈજ્ઞાનિક ધરી સામે આવી. તેનો લાલ લાઈને શાસનનું તેમ જ સમાજનું એક નવપ્રયાણ ચાર-બપોળની બપોળમાંથી મહેલુ હતી. ગભ્યશક્તિ અને જનશક્તિના સહયોગે પુરુષાર્થથી મમાજને આગળ વધારી જવાનું સપનું તેમો સેવતા હતા.

તે વખતના નવા આશા-ઉત્સાહના વાતાવરણમાંથી જેઓની આ આકાંક્ષાનો પડથો પડતો હતો. જનતા પક્ષના નવા ચૂંટાયેલા સંસદસભ્યોએ બપોળમાં રાજધાત પર ગાંધીજીની સમાધિ પાસે આવા નવપ્રયાણ માટે પ્રતિમા લીધી. લોકોએ માન્યું કે આ સોગંદવિધિ લોકસભામાં થતી ઔપચારિક સોગંદવિધિ કરતાં વિશેષ ગંભીર અને પવિત્ર લેખાને. તેથી લોકોના મનમાં નવી આશા-અપેક્ષા જન્મી.

જનતા પક્ષ પરિસ્થિતિના દુખાણ હેઠળ એકાએક અસ્તિત્વમાં આવી ગયેલો. સંસ્થા કેન્સિસ ભારતીય લોકદળ, ભારતીય જન સંઘ, સમાજવાદી પક્ષ અને બગજીવનના સંકેતિસ, એમ મુખ્યત્વે પાંચ પક્ષોના એકત્રીકરણથી આ પક્ષ જીમો થયેલો. તેના હજી સમરક્ષતા અને ભાવાત્મક એકતા આવવાનાં બાકી હતાં. વડા પ્રધાનની વચ્ચે વખતે થોડીક અયોગ્યનીય સ્પર્ધા પણ દેખાઈ આવી. પરંતુ વડા પ્રધાન કોણુ બને તે તરફી કરવાનું કામ જરૂર પ્રકાશજીને અને આચાર્ય કૃપાલાનીને મેંપવામાં આવેલું. એમણે મોરારજીભાઈની વચ્ચે કરી. બધા સંસદ-સભ્યોએ તેને સર્વાનુમતિ-એ માન્ય પણ રાખી. છતાં તે વિશે થોડોક ઠયવાટ અને ગણજીવાટ ટાળી ન શકાયો. એવી અપ્રવા ફેલાઈ કે પહેલાં જનજીવનના મને વડા પ્રધાન બનાવવાનું વચન આપાયેલું, પણ તેનો ભંગ થયો. આ વિશે જેઓને કહેલું પડ્યું કે, 'યહ સોલહ આના જુક દુ.''

આ એક અમંગળ એપાધુ હતો. વડાપ્રધાનપદના ઉમેદવારો પોતાની લાલસાને કાબૂમાં રાખી શક્યા નહોતા. છતાં તે વખતની પરિસ્થિતિના તેમ જ લોકશાનતમના પ્રભાવને કારણે નબી ગયું.

૨૪ માર્ચે સંસદસભ્યોને સંમેલનાં જનપ્રકાશકલ્પે કહ્યું કે ૩૦ વરસે ફરી એક વાર એક નવો ઇતિહાસ રચવા આપણે પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ. નવા ભારતના નિર્માણમાં રાજ્યશક્તિ અને જનશક્તિ બંને એકમેક સાથે તાલમાં તાલ મેળવીને આગળ વધશે. તેમ છતાં જો ક્યારેક બંને વચ્ચે ખરસખર વિરોધ ઊભો થાય તો તેવે વખતે મારી અપેક્ષા છે કે મોરારજીભાઈ અથવા જે કોઈ સત્તા ઉપર હોય તે પ્રમત્તા વિનમ્ર એવકની માફક વરતે, ઇન્દિરાજી જેવો વહેવાર ન કરે.

અને જેઓના આકર્ષક વચ્ચે જેઓને અટકાવીને મોરારજી-ભાઈએ ત્યાં ને ત્યાં એવી ખાતરી ઉચ્ચારી કે, 'તમે નિર્મિત રહેજો, અમે આમ જ કરીશું.' જેઓને આથી આનંદકંદ યુશી થઈ.

જેઓનાં અસ્માને

જેઓને એવી આશા હતી કે એક લોક-અદાલત અને રાષ્ટ્રજીવનના લુપ્ત મંથનમાંથી ઊભો થયેલ પક્ષ અને સરકાર કાંઈક નવી ભાત પાડે. અન્ય ગ્રામજન પક્ષો અને સરકાર કરતાં એમનાં રંગરંગ છુદા હશે. પોતાની મુખ્ય ભાષા-વસ્થામાં જેઓ ને ત્યાં સુધી બોલી ગયેલા કે આ જનતા પક્ષ મારું ફરજદ છે, મારા કેટલું જ એક અંગ છે ! બિહાર આદિ-લન વખતે જેઓ કહેતા કે લોક-અદાલત સરકારના સહકાર સાથે પણ ચાલી શકે. એવો અવસર ઊભો થયો હોય, એમ જેઓને લાગેલું. તેથી જે પક્ષને ઊભો કરવામાં એમનો મંત્રો પ્રધા દીશ રહ્યો હતો, તે પક્ષ સાથે ત્યાં તેઓ આટલી બધી એકરૂપતા અનુભવતા હતા.

કોઈએ કંપના પણ ન કરી હોય એટલી બધી સરળતાથી દેશ કટોકટીની કપરી પરિસ્થિતિમાંથી બહાર નીકળી ગયો, તેથી વિનોબાજીને પણ રાહત થઈ હતી. ચૂંટણી બાદ એસએમ એમએ જોઈ મળવા ગયા, ત્યારે વિનોબાજી કહ્યું : 'બાન સી અન દ ગઢે, ફકલે તિકલે ચૌહીકલે—અહીં-તહીં આગે કોર આનંદ જ આનંદ છે !' 'પણ પછી તેમાં ઉમેલું, 'સાવધાન !' વિનોબા મોટે ભાગે સાંકેતિક ને સત્યક શબ્દોનો પ્રયોગ કરતા હોય છે.

બેર, જેઓએ બંધાને એટલા સાવધાન તો ક્યાં જ હતા કે સંપૂર્ણ ક્રાંતિની આપણી મંજિલ તો હજી ઘણી દૂર છે. ઇન્દિરા ગાંધીની સરકાર થઈ અને તેની બચાએ બીજી સરકાર આવી એટલા માત્રથી આપણા કામની ક્રિતિથી થઈ જતી નથી. સંપૂર્ણ ક્રાંતિમાં તો આખામે જીવનને બદલવાની વાત છે, વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનના પ્રત્યેક પાસાને બદલવાની, એક નવો સમાજ રચવાની વાત છે. અને સમાજમાં આવું આચલ પરિવર્તન સરકાર રાષ્ટ્રત કલામિ થઈ શકે નહીં. સરકારની પણ

જવાબદારી છે. સરકાર પણ આમા મદદગાર થઈ શકે. પરંતુ ક્રાંતિ સરકારની શક્તિથી થવાની નથી, જનતાની શક્તિથી જ થશે. લોકોનો પોતાનો અલિપ્ત બળે એ બાળતને બધી રીતે પૂરેપૂરું પ્રેરણાદન આપવું જોઈએ. આ ક્રાંતિનું સ્વરૂપ એક લોક-આનંદોલનનું જ હોઈ શકે.

તેથી કેન્દ્રમાં જનતા પક્ષની સરકાર સ્થપાઈ તેની સાથે-સાથ જ જેઓએ લોકોના સંગઠનની વાત મૂકી હતી. ૨૫ માર્ચે જ આકાશવાણીને આપેલ મુલાકાતમાં એમણે લોક-સમિતિઓ રચવાનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો હતો. દેશ આખામાં આની લોકસમિતિઓનું માળખું રચાઈ જવું જોઈએ, જેથી લોકોની શક્તિને ચાતિમય ક્રાંતિ માટે સંગઠિત કરી શકાય તથા સરકાર ઉપર પણ અસર પડી શકાય. આની સાધાસાધ જાન-યુવા સંઘર્ષ વાહિનીના સંગઠનને પણ વ્યાપક અને સક્રિય બનાવવાની એમણે હાલત કરી હતી. આવું થાય તો જ જેલા મંથન કમ્પાન રાજ્યશક્તિ ઉપર લોકશક્તિની જે સર્વેપરીતા સિદ્ધ થઈ છે તેને કાંઈક સ્થાયી સ્વરૂપ આપી શકાય, એમ જેઓને લાગતું હતું.

પરંતુ હવે પહેલાંની જેમ લોકો વચ્ચે જઈને લોકોને જગાડવાની, લોકોને મેળવવા આપવાની સ્થિતિ જેઓની રહી નહોતી. તબિયત પણ સારી રહેતી નહોતી. અને એકંતરે કરવા પડતા કામથીસિસને કારણે પણ હંફર ઉપર ઘણી જ મર્યાદા આવી ગઈ હતી. કામથીસિસ વખતે એમને પીકા પણ મળી થતી હતી. તે દૂર કરવા એક ખાસ પ્રકારના ઝોપરેગનની જરૂર હતી. તે માટે અમેરિકા પણ જઈ આવ્યા. તેને લીધે થોડો વખત ઘણી ગહત રહી. પરંતુ અગાઉની જેમ દેશભ્રમણ કરીને લોકોના સનત સંપર્કમાં ગઈ શકે એવી તબિયત એમની ફરી ક્યારેય ન થઈ.

શરૂઆતમાં જેઓ એમ કહ્યા કરતા હતા કે જનતા પક્ષની સરકારને એક વરસનો સમય આપવો જોઈએ, અને જેનું જોઈએ કે એટલા વખતમાં એ લોકો કેટલું કરી શકે છે. તેથી એક વરસ સુધી એ પોતે પણ સરકારની કોઈ પણ નતની ટીકા-ટિપ્પણીથી દૂર રહ્યા હતા. નવી સરકારનું પ્રથમ કાર્ય દેશમાંથી ભ્રમના વાતાવરણને દૂર કરવું અને લોકશાહીની આબોહવાને ફરી સ્થાપવાનું હતું અને તે કામ પ્રમાણમાં સારી રીતે પાર પડ્યું હતું. નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય, આખવારી સ્વાતંત્ર્ય પાછાં મળ્યાં હતા. કટોકટીનો આધાર પ્રબળ માથેથી જીતરી ગયો હતો. છેલ્લે દેશમાં જે કાંઈ બની ગયું હતું, તેના સંદર્ભમાં આ વસ્તુનું ઘણું મૂલ્ય હતું. એક આતંક પર્વ સમાપ્ત થયું.

આદર્શથી અવળી ગતિ

પરંતુ જેઓ કમ્પતા હતા એવી નવપ્રમાણની કોઈ ઝલક દેખાઈ નહીં, અને રાજકાળજીનું માર્ક પાછું એની એ જૂની ધરેકમાં જવું હોય એમ લાગવા માંડ્યું. પ્રતિને વિશ્વાસ બેસે તે માટે કોટલીક વસ્તુઓ તો તત્કાળ ચર્ચા જોઈતી હતી. હા તો

સત્તાધીશી આપણુ નેપા ગરીબ દેશને શોભે એ રીતે સાદાઈ અને કઠકસરને દાખલો બેસાડે અને વરસોથી ચાલ્યાં આવતા ક્ષાયા, દોરડામમ, સાહામી, આડંબર વગેરે બંધ કરે, તે ગર્ભાત જન્મી હતું. અને તે કામ એવું હતું કે પોતાની ધ્રુવ હોય તો તત્કાળ થઈ શકે પણ મન હોય તો માળવે જવાય ને ? આગસ્ટ ૧૯૭૭ માં નેપાળીને વ્યાપારીક કહેવું 'પણુ' : 'એ લોકો હજી એની એ ઢળે, એના એ બંગલા વગેરેમાં રહે છે, તે મને ગમતું નથી. એટલું જ નહીં, મને તો એવા ભગવત મળ્યા છે કે પોતાના માટે વધુ બહોળાકાલ જંગલો મેળવવા પ્રધાનો વચ્ચે હરીફાઈ પણ ચાલે છે !' આવી બધી વસ્તુઓ અને ચિંતા કરાવે છે. મને એવેન કરી મૂકે છે. '

પ્રધાનો, સંસદ-સભ્યો વગેરે પોતાની મિલકત બહેર કરે એવી અપેક્ષા હતી. પણ તેમ થયું નહીં. ઇન્દિરાજીએ સંસદ-સભ્યોને જિંદગીભર પેન્શન આપવાની યોજના ચાલુ કરી હતી તેને તો તુરત જ રદ કરવાની વાત હતી. પણ તે બાબતમાં જેવટ સુધી કાંઈ ન થયું. બધાચારને રોકવાનું, બહેર સેવકોના બધાચારના આક્ષેપોની તપાસ માટે કોઈક કાયમનું તંત્ર જીલુ કરવાનું કામ પણ ન થયું. મહાપદો રોકવા માટે કોઈ પણ ન હતા. ચૂંટણી-ખર્ચ ઘટાડવો, ચૂંટણી-ઝો પર અંકુશ મૂકવો, પક્ષો તરફથી થતા ખર્ચને પણ ગણતરીમાં લેવો, પક્ષોના હિસાબકિતાબ બ્રાહ્મિ કરાવીને બહેર કરવા વગેરે માગણી બિહાર આંદોલન વખતે ભેર-શોરથી કરાતી. પણ જનતા પક્ષે સત્તા પર આવીને તે દિશામાં કંઈ જ ન કર્યું. ચૂંટણી પદ્ધતિમાં સુધારા કરવા અંગે બહુ ચિંતન થઈ ચૂક્યું, બહુ નક્કર સૂચનો પણ સામે આવેલાં, પણ તે અંગે કંઈ વિચાર જ ન થયો. વહીવટીતંત્ર એવું એ કાયમ રહ્યું, તેમાં પણ કોઈ સુધારો અભિલાષ ન લેવાયો. "રાઈટ બ્રોક રીકોલ" — પોતાના પ્રતિનિધિને પાછો યોલાવી લેવાનો અધિકાર એ તો બિહાર અધિવસનો એક મુખ્ય નારો હતો. તેના વિશે ગંભીરતાથી વિચાર કરીને કોઈક વાસ્તવિક અને વ્યવહારુ યોજના વિચારવાને બદલે એ વાતને અવ્યવહારુ ગણીને લગભગ હસી ઠાકવામાં આવી. કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચેના મતબંધ, વહીવટીતંત્રમાં રાજકારણીઓ તરફથી થતી અપહાસી, સર્વોચ્ચ ન્યાયમંત્રીની નિમણૂક વગેરે અનેક બાબતોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થાને અનુકૂળ અને પોષક એવી ધણી સ્વસ્થ ને તંદુરસ્ત પ્રગાલીઓ જોવી કરવાની જરૂર હતી. પણ તે તરફ ધ્યાન જ ગયું નહીં. જનતાને જવાબદાર એવા રાજકારણ માટે કોઈ આચાર-સંસ્કૃતિ જોવી કરાઈ નહીં.

બિહાર આંદોલન ચાલતું હતું ત્યારે ચંદ્રશેખર નેપાળીને અનેવાર સવાલ કરીને કે બિહારની યા બીજી કોઈ જગ્યા અપવળ દાગ બે કૌંસની સરકારને ઉધણાવી લેવી જ. આજે વિરોધ પક્ષની સરકાર સ્થાપવાનું કામ, તો તે સરકાર આગળી નરકાટ કરતાં કોઈ રીતે ગતિતર દોવાની છે ખરી ? કોઈકદી પેલાંની આ વાત. નેપાળીને ત્યારે આશા દર્શાવે

નવા ચીલો પાડી શકાશે. પણ એ આશા જનતા પક્ષ દ્વારા ફળીભૂત થઈ નહીં.

અનોચ્યા અને અથામજી

૧૯૭૮ના બન-ન્યુઆરીમાં ગાંધીનિર્વાણ દિન નિમિત્તે નેપાળી-એ જનતા સરકારના સભ્યો અને જનતા પક્ષને અપીલ કરી કે, 'હું આશા રાખું છું' કે આ ગર્વિન દિને તમે આત્મનિરીક્ષણ કરશો કે આપણું આચરણ અને આપણી જીવનપ્રથા રાજધાતુ પર આપણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને અનુકૂળ છે ખરા ? તદ્દન નીચલા ધરના માનવીને લાલ પહેંચે એ રીતે નીતિઓમાં પરિવર્તન કરવા આપણે આપણાથી બનતું બધું કરી જુઝ્યા છીએ ? આ સરકાર આગલી સરકાર કરતા નેપાળી માટીની સરકાર છે, એવા અનુભવ સામાન્ય માનવીને તેની પાથેના રોજિંદા વ્યવહારમાં આપણે કરાવી શક્યા છીએ ?

ખરતુ આની કશી અસર થઈ. એપ્રિલ ૧૯૮૮માં નેપાળીએ નોંધ્યું : 'રાજધાતુ પર સોગંદ લેવારવ્યા હતા લારની અને આજની પરિસ્થિતિમાં મોટા ફેર પડી ગયો છે. એક વર્ષ સુધી હું ચૂપ રહ્યો. હવે થાય છે કે હું કોઈક કહું. હાલની સ્થિતિને સુધારવા હું કોઈક કરું.'

જનતા પક્ષના પ્રમુખ ચંદ્રશેખરને નેપાળીએ પત્ર લખ્યો. તેમાં એમના દિલને ધારતી ચિંતાઓ વ્યક્ત કરી. કરવા જેવી બનેક બાબતો પ્રત્યે ધ્યાન દોર્યું અને કહ્યું : 'જનતામાં જે અમૂલ્યપૂર્ણ ઉત્સાહ ભારે આશાનો સંચાર થયો હતો તે એકંદરે ટાકો પડી ગયો છે, અને લોકોમાં નિરાશાની લાવના વધી રહી છે. આનાં કારણો તપાસવાં એઈએ.....૩૦ વરસે ફરી આપણને જે એક મોઠો કાઢ લાગ્યો છે, તેને બે આપણી પોતાની વ્યક્તિગત મહત્વાકાંક્ષા અથવા આમલના માર્યા આપણે ખોઈ બેસીયું, તો લોકોને બિશાસઘાત થઈ ગયો.'

ખરતુ આવી વ્યક્તિગત મહત્વાકાંક્ષાઓ અને આમલો જ માથું જીયકવા લાગ્યા હતા. જનતા પક્ષના જુદા જુદા ઘટકો વચ્ચેની ખેંસતાલ અને ખટરામ પણ વધતા જતા હતા. એ બધા ઘટકો અંદરોઅંદર અધકાઈ-ઝુટાઈને ફરી વેરવિષેર થઈ ગયો, એવી ભીતિ વર્તાવા લાગી હતી. નેપાળીએ ચેતવ્યા પણ ખરા કે એક વાર આવી રીતે વેરાઈ જવો, તો પછી કોઈ તમારો લાવ જાય નહીં પૂછે, તમારામાં કશી શક્તિ નહીં રહે. એમને ભારે આશ્ચર્યજનક થવા કરતી હતી. એક વાર જનતા પક્ષના બે નેતાઓ મળ્યા આવા હતા. એમની હાજરીમાં એક નીજ વ્યક્તિએ જનતા પક્ષના ઝંઘાની વાત કહી, ત્યારે નેપાળી કોઈક ઉત્તેજિત સ્વગમાં બોલ્યા, 'માડું સ્વાસ્થ્ય બે સાડું' હોત, તો હું આ લોકોને પેશાન કરી મૂકત.

માર્ચ ૧૯૭૯ માં નેપાળીએ મોરારજીલાઈને પત્ર લખ્યો : 'જે લોકોએ ૧૯૭૭ માં અલગ કરીને તમને અને તમારા સથીઓને સત્તા પર બેસાડ્યા, તે લોકોની આકાંક્ષા અને તમે

બધાએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ પાર પાડવા માટે જાહેર પ્રયત્ન થયો છે, એવું મને લાગે છે.....દેશ આજે ભણે દિશાલીનતાની અવસ્થામાં ભટકી રહ્યો છે..... બ્રહ્માચાર શોકવામાં અને ઉચ્ચ સ્તર પરના બ્રહ્માચારના પાપને કાચવામાં આપણી સરકારો સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ ગઈ છે..... શાસનની નવી પદ્ધતિ અપનાવવાની દિશામાં કોઈ પગલું લાગવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી.....જનતા પક્ષમાં જૂથવાદ અને ધટકવાદ વધરી રહ્યા છે.....જનતા પક્ષના એક મિત્ર તરીકે આ બંધી બાળતોથી મને ચિંતા થાય છે. જનતાને પણ મેં વચન આપેલું કે જનતા સરકાર પોતાનાં વચન પાળશે અને લોકોની ઈચ્છા પૂરી કરશે.

ઈંદિરાજી સાથેનો વહેવાર

ઈંદિરાજી સાથેના વહેવારમાંજે જનતા સરકાર કોઈ લાંબી દૃષ્ટિ અને મોટું મન દાખવી શકી નહીં, કુશળતા ને કાર્યક્ષમતાયે દાખવી શકી નહીં. આચાર્ય કૃપાલાનીએ શરૂઆતમાં જ કહેલું કે આ માટે ખાસ અદ્યક્ષત સ્થાપીને બેન્ચુ ગંધિનામાં કેસનો નિકાલ આવ્યો અને કટોકટી દરમ્યાન થયેલાં કુટુંબોને ભંડેરમાં જનતા સમક્ષ મૂકી દે. પરંતુ એમ લાગે છે કે જનતા સરકારને વ્યક્તિગત પંજવણીમાં તેમ જ આ વસ્તુને લાંબી અલાવીને તેમાંથી રાજકીય લાભ ખાટતા રહેવામાં વધુ રસ હતો. પણ બન્ધુ એવું કે આને લીધે રાજકીય લાભ જીલ્લામાં ઈંદિરાજી ખાટી ગયાં, અને મામલો આપો કાનૂની આંદોલનમાં આટલાઈ ગયો. વિરોધ વ્યક્તિનો નહીં, વ્યક્તિની ખોટી નીતિઓનો કરવાનો હોય, એ ગાંધી-નીતિનો આમાં અભાવ હતો.

બ્યારે નેપીળ પૂરેપૂરા ગાંધી-નીતિ મુજબ જ વર્તા. ઈંદિરાજીની નીતિની ઉપર, એમની શાસનની તરાહ ઉપર નેપીળે નેટલા વેધક પ્રકારે ક્યાં હતા, તેટલા લાગ્યે જ ખીલ કાઢીએ ક્યાં હશે. અને તેમ છતાં ૧૯૭૭માં ઈંદિરાજીના પરાજયથી માંડીને તે પોતાના સહુ લગી, નેપીળે સૌથી જોડી ચયાં ને કોઈ બાળતની કરી હોય તો તે ઈંદિરાજીની કોઈની વગેરેવામાં કે પંજવણીમાં એમને બિલકુલ રસ નહોતો. બદલે, ખોટું કામ કરનારી વ્યક્તિ પ્રત્યે તો એમના દિલમાં પ્રેમ જ હતો. એમનો વિરોધ ખોટા કામ પ્રત્યે હતો, વ્યક્તિ પ્રત્યે નહીં.

અલગત, એમણે એટલું બઝર કહી દીધું હતું કે, 'કાયદાને તેવું કામ કરવા દેવું' નોંધ્યો. કાયદાની નબરમાં દરેક માણસ સરખો જ છે, એમ સદાય સહુને માટે સ્વીકારીને ચાલવું નોંધ્યો. હું આશા તો રાખું છું કે આ બધાં તપાસ પંચોમાં ઈંદિરાજી અપરાધી નહીં સાબિત થાય. પરંતુ ને તેઓ અપરાધી સાબિત થયાં, તો એમને પણ ધટતી સજા મળવી નોંધ્યો, અને એમણે પોતે પણ તે સજા સ્વીકારવી નોંધ્યો.

મેનકા ગાંધીએ નેપીળને-પૂછ્યું કે તમે ઈંદિરાજીની વિરુદ્ધ કેમ ઘઈ ગયેલા? ત્યારે નેપીળેએ કહ્યું કે એ લિવેસોમાં બે વાર અમારે વાતચીત ઘઈ હતી. પણ મેં એવું કે કશો મુદ્દો રા-વાની એમની દેખારી જ નથી.

એક હિતચિંતકની સલાહ અને દુઃખ

મેનકાએ ઈંદિરાજીના રાજકીય લાવિષ્ય વિશે પૂછ્યું. ત્યારે ઈંદિરાજીના એક ખરા હિતચિંતક તરીકે નેપીળે બોલ્યા : 'એમણે ક્યારેક પસ્તાવો વ્યક્ત કર્યો હોત કે આ ખોટું થયું, આમ થયું નોંધવું નહોતું, વગેરે તો સાડું હતું. લોકશાહીમાં એમની માન્યતા વિશેની ચારી શ્રદ્ધા ડગી ગઈ છે. તે વિશે એમને કોઈ આંતરિક નિષ્ઠા હોય એમ મને નથી લાગતું. અગાઉ પણ મેં કહેલું કે એમના વ્યક્તિત્વમાં સરમુખસારીનાં લક્ષણો છે. અને તેમ છતાં લોકોને ને એવો વિશ્વાસ હશે કે લોકશાહી એમના હાથમાં સુરક્ષિત છે, તો એ પાછાં આવશે.'

મેનકાએ ફરી પૂછ્યું કે પાછાં આવવા માટે ઈંદિરાજીએ શું કરવું નોંધ્યો?

નેપીળેએ કહ્યું : 'તેને માટે ઘણા રસ્તા છે. પણ ને રીતે ઘઈ શકે તે રીતે લોકોની સેવા કરવી, ને રીતે ઘઈ શકે તે રીતે એક રાજકીય નેતા તરીકે વર્તવું. પરંતુ આ ને વસ્તુ એમને વળગેલી છે, તે પ્રોવાઈડ નથી નોંધ્યો. તો કદાચ પરિસ્થિતિમાં પલટો આવે.'

દિલમાં લગીરે દ્રોષ નહીં, પોતાને થયેલ કોઈ અન્યાય કે ગેરવર્તન માટે કશી ફરિયાદ નહીં, બદલે દોષિત વ્યક્તિ પોતે પોતાના દોષ ન છોડી શકી, તે માટેયે ભારોભાર અફસોસ અને હાર્દિક સહાનુશ્રુતિ. એક વાર પોતાના દિલનું દુઃખ આવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યું : 'કમનસીએ ઈંદિરાજીને એવું લાગ્યું કે એમને વડાપ્રધાનના પદથી હટાવવા માટે જ એ આંદોલન શરૂ થયું છે. એમણે એમ માની લીધું કે એમને ઉથલાવી પાડવાનું આ કાવતરું છે. એ એક દુઃખદ પ્રકરણ બની ગયું. કોઈક દારણસર આપણા સહુની ગંઢને અને પ્યારી ગંઢને ઈંદિરાજીના દિમાગમાં રાજતંત્રની કલ્પના જુદા પ્રકારની ઘઈ અને તે દિશામાં એ આગળ પણ વધ્યાં. પરિણામે, ભારતીય લોકશાહી ઘણું બધું બંધનોમાં બદલાઈ ગઈ.'

એક નોખી સાટીનો માનવી!

એટલે માર્ચ ૧૯૭૭માં ઈંદિરાજીના ઘેર પરાજય બાદ સામેથી એમને મળવા ગયેલા તે ઔપચારિકતા ખાતર કે થોડીક સહાનુશ્રુતિ ફાલેવા ખાતર નહીં, પણ પોતાના દિલના અવા મનોભાવ અગ્રહ કરવા ખાતર ગયેલા કે બદલે, 'તે' જ્યાંતું શું કામ કર્યું, આતું ખોટું શું કામ ધારી લીધું? નીચલા સ્તરની આપણી રાજવર્તનો અને આપણાં વાસણાં જિતવલણેની નગરે આ ખાનદાન દિલની જિયાઈ ખ્યાલમાં નહીં આવે. પરંતુ ગાંધીજી બાદ બદલે જીવનમાં આવી ખાનદાની અને મહાનતાના દાખલા લાગ્યે જ નેવા મળે છે. આ સાહસીત્વ, રાજકારણ પણ પહેલેથી છેલ્લે મુઢી ગાંધી-ગોખલેતું જ રાજકારણ રહેલું. રાજકારણને એણે શુદ્ધ માન્યતા અને માનવ-સંબંધોની આધ્યાત્મિકતાથી જાળવી ચીજ માની નહોતી. લોઈ પ્રશંસિતે સચું કહ્યું છે કે પોતાના સમય અને કરુણાને લીધે નેપીળે-લોકોપક

સત્તાધીશ આપણા જેવા પ્રતીય દેશને શોભે એ રીતે સાદાઈ અને કચ્છરને દાખલો બેસાડે અને વરસોથી ચાલ્યાં આવતા હારા, દોરનામ, સાલગી, આડંબર વગેરે બાંધ કરે, તે અસંત જરૂરી હતું. અને તે કામ એવું હતું કે પોતાની ઇચ્છા હોય તો તત્કાળ થઈ શકે. પણ મન હોય તો માળવે જવાય ને ? આગસ્ટ ૧૯૭૭ માં જે.પી.એ.નું વ્યથાપૂર્વક કહેવું ‘પરંતુ’ : ‘એ લોકો હજી એની એ હંમે, એના એ બંગલા વગેરેના રહે છે, તે મને ગમતું નથી. એટલું જ નહીં. મને તો એવા ખખર મળ્યા છે કે પોતાના માટે વધુ બહોળાહાલ બંગલો મેળવવા પ્રધાનો વચ્ચે હરીફાઈ પણ ચાલે છે ! આવી બધી વસ્તુઓ મને ચિંતા કરાવે છે. મને બેચેન કરી મૂકે છે.’

પ્રધાનો, સંસદ-સભ્યો વગેરે પોતાની મિલકત બહાર કરે એવી અપેક્ષા હતી. પણ તેય થયું નહીં. ઇન્દિરાજીએ સંસદ-સભ્યોને ગિફ્ટગીલર પેન્શન આપવાની યોજના ચાલુ કરી હતી તેને તો દુરત જ રદ કરવાની વાત હતી. પણ તે બાબતમાંયે છેવટ સુધી કંઈ ન થયું. બહુઆરને રોકવાતું, બહાર સેવકોના બહુઆરના આશ્રેયોની તપાસ માટે ‘કોઈક કાયમતું’ તંત્ર ભીલું કરવાતું’ કામ પણ ન થયું. પક્ષપક્ષે રોકવા માટે ‘કોઈક પગલું’ ન ભરાયું. ચૂંટણી-ખર્ચ ઘટાડેલા, ચૂંટણી-પરેડો પર અકુશ મૂકેલા, પક્ષો તરફથી થતા ખર્ચને પણ ગણતરીમાં લેવા, પક્ષોના હિસાબકિતાબ બાંકિટ કરાવીને બહાર કરવા વગેરે સાગણી ગિહાર આંદોલન વખતે બેર-શોરથી કરાતી. ‘પણ જનતા પક્ષે સત્તા પર આવીને તે દિશામાં કશું જ ન કર્યું’. ચૂંટણી પદ્ધતિમાં સુધારા કરવા અંગે ધણું ચિંતન થઈ ચૂકેલું, ધણું નક્કર સંચયો પણ સામે આવેલાં, પણ તે અંગે કશો વિચાર જ ન થયો. વહીવટીતંત્ર એવું એ કાયમ રહ્યું, તેમાં ‘પણ કોઈ સુધારા કરવાનો અભિક્ષમ ન લેવાયો. “રાઈટ બોર્ડ રીકોલ” — પોતાના પ્રતિનિધિને પાછો બોલાવી લેવાનો અધિકાર એ તો ગિહાર આંદોલનના એક પ્રમુખ નારો હતો. તેના વિશે ગંભીરતાથી વિચાર કરીને કોઈક વાસ્તવિક અને વ્યવહારુ યોજના વિચારવાને બદલે એ વાતને અવ્યવહારુ ગણીને લગભગ હસી કાઢવામાં આવી. કેન્ડ અને રાજ્યો વચ્ચેના સબજે, વહીવટીતંત્રમાં ગજબાગજી તરફથી થતી દબલગીરી, સર્વોચ્ચ ન્યાયમર્તિની નિમણુક એરે અનેક બાબતોમાં લોકશાહી વ્યવસ્થાને અનુરૂપ અને પોષક એવી ધણી સ્વસ્થ ને તંદુરસ્ત પ્રભાલીઓ ઊભી કરવાની જરૂર હતી. પણ તે તરફ ધ્યાન જ ગયું નહીં. જનતાને જવાબદાર એવા રાજકાગલુ માટે કોઈ આવ્યાર-સંહિતા ઊભી કરઈ નહીં.

ગિહાર આંદોલન ચાલતું હતું હવાયે ચંદ્રશેખર જે.પી.એ.ને અનેકવાર સલાહ કરેલો કે ગિહારની યા બીજી કોઈ ખજુ સ્થાવર દાન બે કમિયની સરકારને ઉભાવી તેની વચ્ચાએ પ્રિરૂપ પક્ષની સરકાર સ્થાપવાનું થાય, તો ને સરકાર આશ્રી સરકાર કર્યાં કોઈ રીતે બદલત દેવાની છે ખરી ? મોંઘડી પહેલાની આ વાત, જે.પી.એ.ને હાંમે આશા હતી કે

નવા ચીલો પાડી શકશે. પણ એ આશા જનતા પક્ષે દારા કરાજીત થઈ નહીં.

મનોબંધ અને મથામણ

૧૯૭૮ના બનસુઆરીમાં ગાંધીનિવાસી દિન નિમિત્તે જે.પી.એ.એ. જનતા સરકારના સભ્યો અને જનતા પક્ષને આપીવ કરી કે, ‘હું’ આશા રાખું છું’ કે આ પવિત્ર દિને તમે આત્મ-નિરીક્ષણ કરશો કે આપણું આચરણ અને આપણી જીવનપ્રથા રાજવાટ પર આપણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને અનુરૂપ છે ખરી ? તદ્દન નીચલા થરના માનવીને લાલ પહેંચે એ રીતે નીતિઓમાં પરિવર્તન કરવા આપણે આપણાથી બનતું બધું કરી જૂલ્યા છીએ ? આ સરકાર આગલી સરકાર કરતાં નોખી માટીની સરકાર છે, એવા અનુભવ સામાન્ય માનવીને તેની માથેના રોજિંદા વ્યવહારમાં આપણે કરાવી શક્યા છીએ ?

પરંતુ આની કશી અસર થઈ. એપ્રિલ ૧૯૭૮માં જે.પી.એ.એ. મોંઘું : ‘રાજવાટ પર સંગઠ્ય લેવરાવ્યા હતા લારની અને આજની પરિસ્થિતિમાં ચોટા ફેર પડી ગયા છે. એક વર્ષ સુધી હું ચૂપ રહ્યો. હવે થાય છે કે હું કોઈક કહું. હાલની સ્થિતિને સુધારવા હું કોઈક કહું.’

જનતા પક્ષના પ્રમુખ ચંદ્રશેખરને જે.પી.એ.એ. પત્ર લખ્યો. તેમાં એમના દિલને કોરતી ચિંતાઓ વ્યક્ત કરી. કરવા જેવી અનેક બાબતો પ્રત્યે ધ્યાન દોર્યું અને કહ્યું : ‘જનતામાં જે અજૂતપૂર્વ ઉત્સાહ અને આશાના સંચાર થયો હતો તે એકદરે ટાંકો પડી ગયો છે, અને લોકોમાં નિરાશાની લાવના વધી રહી છે. આનાં કારણો તપાસવાં એઈએ.....૩૦ વરસે કરી આપણને જે એક મોઝા હાથ લાગ્યો છે, તેને બે આપણી પોતાની વ્યક્તિગત મહત્વાકાંક્ષા અથવા આગ્રહના માર્ગો આપણે ખોઈ બેસીશું, તો લોકોને વિશ્વાસઘાત કયો ગણાયે.’

પરંતુ આવી વ્યક્તિગત મહત્વાકાંક્ષાઓ અને આગ્રહો જ માથું લેયકવા લાગ્યા હતા. જનતા પક્ષના જુદા જુદા ધટકો વચ્ચેની ખેંચતાણ અને ખટરાગ પણ વધતા ગયા હતા. એ બધા ધટકો અંદરશુંદર અથકાઈ-કુટાઈને ફરી વેગવેગેર થઈ બશે, એવી ભીંતિ વર્તાવા લાગી હતી. જે.પી.એ.એ. ચેતવ્યા પણ ખરા કે એક વાર આવી રીતે વેરાઈ જમેા, તો પછી કોઈ તમારો ભાવ પણ નહીં પૂછે, તમારામાં કશી શક્તિ નહીં રહે. એમને ભાંમે અકળાગણુ થયા કરતી હતી. એક વાર જનતા પક્ષના બે નેતાઓ મળ્યા આવ્યા હતા. એમની હાજરીમાં એક ત્રીજી વ્યક્તિએ જનતા પક્ષના ગંગાની વાત કહી. ત્યારે જે.પી.એ.એ. કોઈક ઉત્તેજિત સ્વરમાં બોલ્યા, ‘મારું સ્વાસ્થ્ય બે સાડું હોય, તો હું’ આ લોકોને પરેશાન કરી મૂકત.’

માર્ચ ૧૯૭૮ માં જે.પી.એ.એ. મેરારાજહાઈને ત્રણ લખ્યા : ‘જે લોકોએ ૧૯૭૭ માં મતદાન કરીને નમને અને તમારા સાથીઓને સત્તા પર બેસાડ્યા, તે લોકોની આકાંક્ષા અને નમને

ગધાએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ ખરે પડવા માટે ગણુ ઝોલો પ્રદાન થયો છે, એવું મને લાગે છે.....દેશ આજે જનને દિશાહીનતાની અવસ્થામાં ભટકી રહ્યો છે..... અદ્યતન ચેકવામાં અને હિંચ સ્તર પરના કમ્પ્યુટરના ખાખરે કાચવામાં આપણી સરકારે સંપૂર્ણપણે નિષ્ફળ ગઈ છે..... શાસનની નવી પદ્ધતિ અપનાવવાની દિશામાં કોઈ પગલું ભરવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી.....જનતા પક્ષમાં જુથવાદ અને ઘટકવાદ વધી રહ્યા છે.....જનતા પક્ષના એક મિત્ર તરીકે આ બધી આતંકવાદી અને વિનાશકારી જનુ મેં વચન આપેલું કે જનતા સરકાર પોતાનાં વચન માળગે અને લોકોની છબ્બા ધરી કરશે. ’

ઈન્દિરાજી સાથેનો વહેવાર

ઈન્દિરાજી સાથેના વહેવારમાં જનતા સરકાર કોઈ લાંબી દાંડિ અને મોઢું મન દાખવી રહી નથી, કુશળતા ને કાર્યકારીયતા દાખવી રહી નથી. આચાર્ય કૃપાલાનીએ શરૂઆતમાં જ કહેલું કે આ માટે ખાસ અકાલન રચાવીને ભેજ્યુ મંદિરામાં કેસને નિકાલ આપ્યો અને કોટાટી દરમ્યાન ધરેલાં કુતંગોને બચાવ્યાં.

એક દિવસિયતકની સલાહ અને કુશળ

મેનકાએ કહિયોલના ગાંધીય સચિવ (નરે પૂજ્ય) ને કે કહિયોલના એક ખરા દિનચિત્ર તરીકે નેપોળો બોલ્યા : ‘એમને ઠગાવેક પડનારે : પડ્યા છો! દેશ કે આ મોઢું થયું. આમ થયું નેપોળું નહોતું, વચેતો તો ભાગુ ઠગું. લોકશાહીમાંની એમની સામ્યતા વિરોધી મારી શકા રહી ગઈ છે. તે વિન એમને કોઈ આંતરિક નિષ્ઠા હોય એમ મને નથી લાગતું. આર કે પછુ મેં કહેલું કે એમના અકિન-વચાં સરખાવનારીનાં હકો, છે. અને તેમ છતાં લોકોને તો એવું વિશ્વાસ હતું કે લોકશાહી એમના હક્કમાં સુરક્ષિત છે. તો એ પાછાં આમરો. ’

મેનકાએ ફરી પૂછ્યું કે પાછાં આમર મારે દિવસિયતકે શું કર્યું નેપોળે !

નેપોળોએ કહ્યું : ‘તેને માટે બહુ રસ્તા છે. પછુ ને રીતે થઈ શકે તે રીતે લોકોની સેવા કરવી, ને રીતે થઈ શકે તે રીતે એક ગાંધીય નેના તરીકે વર્તવું. પછુ આ ને વચન એમને વચરેલી છે. તે કાવાઈ જતી નેપોળે. તે કદાચ પારિશિષ્ટન,

નેવા મૂર્તિભંજન ન બન્યા. તેઓ મૂર્તિઓને જળાનંદોસ્ત કરનારા નહીં, પણ મૂર્તિઓને ધનાંનારા, નેવા ઘાટ આપનારા શિલ્પી હતા. (જુલો પાન ૭૧-૭૭)

આટલું બધું બન્યા છતાંયે જેઓના મનમાં ઇંદિરાજી માટે લવલેશ દેષ કે અભાવો નહોતા. એટલે જ ઓગસ્ટ ૧૯૭૭ માં ઇંદિરાજી એમને પટણામાં મળવા આવ્યા, ત્યારે મુલાકાત બાદ પત્રકારો સમક્ષ જેઓના મોટેથી આવી શુભકામના બીજી નીકળી : ‘એમને બૂતકાળા ઉભરવળા હતા, એમનું લવિષ્ય ઉભરવળાતર નીવડે !’

કેએસ પક્ષ માટે પણ જેઓના મનમાં આવી જ શુભકામના હતી : ‘કેએસની પોતાની મહાન પરંપરા છે. આજે દેશભરમાં તેનું ખાસ્સું મોટું સંગ્રહ છે. જ્યાં એ પોતાને કોટકીના અવશેષોથી મુક્ત કરીને લોકશાહી પ્રત્યેની પોતાની નિષ્ઠા ફરી સ્થાપિત ન કરે ત્યાં સુધી લોકો તેના પર વિશ્વાસ ન મૂકી શકે. આવી રીતે નવસંસ્કરણ શ્રમેથી કેએસ ભારતીય રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં શક્તિના એક સ્તોત્રરૂપ બની રહેશે, કેમ કે દ્વિપક્ષી પદ્ધતિ માટે તે એક આધાર પૂરો પાડશે. આમ, કેએસ પુનર્જીવિત થાય તેમાં મને રસ છે. તેના માટે મારા મનમાં કોઈ દેષ નથી. દેશના રાજકીય જીવનમાં તે પણ પોતાની ઉચ્ચિત બુદ્ધિશક્તિ બજાવતી રહે, એમ હું ઇચ્છું.’

પરે જ, આ એક જુદો માટીનો માનવી હતો. અને તેથી જ વહેવારકાલા રાજકારણીઓને એની વાત પૂરી ન સમજાય, તે પણ સ્વાભાવિક હતું. છતાંયે જો એમનું સ્વાસ્થ્ય સાડું રહ્યું હોત, તો વહેવારકાલા રાજકારણીઓને પણ એમણે રાજકાળગુર્મા ફરી એક નવી તરાહ બની શક્યા માટે દેરવણી આપી હોત. તમિલતને લીધે પોતે લાચાર છે, એવા વસવસો પાછલા વસ્તોમાં જેઓના મોટેથી વારંવાર સાંભળવા મળતો. એ કહેતા કે ૧૯૭૭ની ચૂંટણી બાદ જો હું તુરત બીમાર ન પડી ગયો હોત, અને માડું ભારતવ્યાપી બ્રમ્મચારી થાઉં તો રાજી શક્યો હોત, તો કદાચ સરકાર ઉપર અને તેની નીતિઓ ઉપર અભાવ પાડી શકે એવું લોકમતનું દબાણ હું બીજું કરી શક્યો હોત.

લોક-સંપર્કના અભાવે પંડિત

લોકો વચ્ચે જવું, લોકો સાથે હળવું-ભાળવું, લોકોના સુખદુઃખમાં ભાગ પડાવવો, વિચારોનું આનંદપ્રદાન કરવું રહેતું, એ જેઓના માટે અકિતને મોટો સ્તોત હોતો. લોકો સાથેના આત્મીય સંબંધમાંથી એમને સ્ફુરણ થતી. પરંતુ એ એટલે હવે લગભગ સુકાઈ ગયો હતો. લોહિયા ઘણી વાર કહેતા કે, ‘જેઓ લોકનેતા છે. એ લોકસમૂહને લઈને ચાલે છે. એ લોકસમૂહને સમજે છે, અને લોકસમૂહ પણ એમને સમજે છે.’ જેઓએ પોતે પણ ઘણી વાર કહ્યું છે કે, ‘બ્યારે મારી સામે લોકસમૂહ બેઠો થાય છે, અથવા હું લોકસમૂહ સામે બેઠો થાઉં છું, ત્યારે મને અતુલ્ય લાગે છે કે એમનામાંથી કોઈ સક્રિય નીકળીને મારામાં પ્રવેશ કરી રહી છે. જનતા ચૂપ રહે

છે, તોયે મને લાગે છે કે તે મને ઠાઠક કહી ગઈ છે, અને હું સાંભળી રહ્યો છું.’ લોકસમૂહમાંથી આનાયાસ પ્રગટ થઈને જેઓને ‘લોકનાયક’ તરીકે જિનુદ બન્યું, તે ‘કેટલું બધું’ યથોચિત હતું તે આના પરથી સમજાય છે. લોકોની હઠી ઇંદિય દારૂ બે આવી વરતુ સદેને કિલાઈ જતી હોય છે.

પરંતુ આવા જીવંત લોકસંપર્કના અભાવમાં પોતામાં પાછલા વસ્તોમાં જેઓ કાંઈક પંડિત અતુલ્યતા હતા, પરિસ્થિતિ ઉપર પોતાની પકડ નથી રહી એમ અતુલ્યતા હતા. વળી, એમને એવીયે લાગણી થતી કે હવે એમની જાંઘને પડી નથી, એમનું કોઈ સાંભળવું નથી, એમની વાત પર કોઈ ધ્યાન રહેતું નથી. એક વાર એમને કોઈએ પૂછ્યું, ‘જનતા પક્ષના નેતાઓને તમે કેમ કાંઈ કહેતા નથી ? એ બધા પોટે રસ્તે જઈ રહ્યા છે.’ ત્યારે જેઓએ બોલ્યા : ‘એ લોકો મારી વાત સારે સાંભળત, બ્યારે મારી પાછા હબરો-લાખો લોકો ભીંમી હોત. એવી શક્તિના અભાવમાં એ લોકો મારી વાત નહીં સાંભળે. એટલે મેં કાંઈ કહેવાનું છોડી દીધું છે.’

‘બાગ બીજડ ગયલ !’

ગાંધીજીની જેમ જેઓના પણ પોતાના છેલ્લા દિવસોમાં મહાભારતને પેલો સ્થોક ગણવડ્યા કરતા : ‘ઝઘ્ઘાહિ’ તોનેય ન વ કાશ્ચિચ્છુગોતિ મે—લિયા હાય કરી-કરીને બૂરો પાડું છું’, પણ માડું કોઈ સાંભળવું નથી ! એ જોતા કે સરકારમાંના કોઈ એમની સલાહ કે સાર્વજનિક માટે આપતું નહોતા. તેણે સંભોગમાં પોતાનાં મંતવ્યો એમના ઉપર લાદવાનું એમને કીક નહોતું લાગતું. બન્ને, ધીરે ધીરે તો જેઓના મન પર એવી છાપ પડતી જતી હતી કે એમનાં કામોમાં પોતે માથું ન મારે, દબાવ ન દે એવું એ લોકો ઇચ્છતા હતા.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે પોતાની ચારે કોર જે બધું બની રહ્યું હતું, તેના ચૂક સાક્ષી બનીને જેઓએ બેસી રહેવું પડ્યું. લોકસમૂહનું જે એક વાતાવરણ બીજું થયું હતું, તે ફરી વિશેષરૂપે જવું જેઓનાં મિનન મને જોતા રહ્યા. જે પક્ષને એમણે પોતાના એક અંગ્રૂપ માન્યો હતો, તે પક્ષને અદરોઅ દત્તા વિખવાદને લીધે અસ્તવ્યસ્ત થતો જેઓનાં જોઈ રહ્યા. એમના મોટેથી માન આહ નીકળી ગઈ : ‘બાગ બીજડ ગયા !’ એમનું સમાવેશનીનું દિલ કંપ્યું કીટું : ‘કાંતિને આ જીવન પણ વ્યર્થ ચાલ્યો ગયો. મારા રાજકીય સત્તાપ્રવરો કરાવીને એસરી ગયો, કાંતિની માડી આગળ ન વધી. એક વધુ ઐતિહાસિક તકે શુભાવી દેવાઈ.’

નેતૃત્વની કમી

આમાં અન્ય કારણોની સાથેસાથ નેતૃત્વનીયે કમી રહી. ૧૯૮૮ની ૨૦ ઓગસ્ટે જેઓએ આચાર્ય દુપલાત્રીને એક ચર્ચામાં લખ્યું : ‘તમે અને મેં મેસરજીલાઈની વડાપ્રધાનપદે વચસી ભલે ફરી હોય, પણ તેનો કોઈ પાડ એમના મનમાં હોય અથવા તો આપણી સલાહ ઉપર તેઓ ગંભીરતાપૂર્વક કંઈ

પણ આપતા હોય, તે વિશે મને જાણે શકા છે. આપણે ગમે તે સલાહ આપીએ, એમને તો પોતાના માર્ગ તપ્તી જ કરી લીધી હોય એમ લાગે છે. એ વડાપ્રધાન બન્યા ત્યાર પછી આટલા વધા મહિનાઓમાં એમને અધિભૂત મારી લાવી પાત કરવાની કે મને એક પણ મુશ્કેલી લખવાની ફિરર કરી નથી. તેથી મારી ભૂમિકા અગત્યા રહેવાની છે. શક પ્રેતક ખતીને ભેગા કરવું, ભારેક કોઈ કહેવા જેવું લાગે તો મીઠું લાંબને ઉછેરોને કરવું.’

એ જ અસરમાં બીજા રોકે મુલાકાતમાં જેબીએ કહ્યું, ‘મેડાર્ડબાઈએ વળતા પકને હજી સુધી એક રાખ્યું છે. પણ લોકોને પ્રેરવાનું નેટવર્ક એ પૂરું પાડી શક્યા નથી. સર્જનાત્મકતાની કોઈ અંશ વગરની નથી.’

૧૯૭૮ ની બન્યુરારીમાં એસ્ટરનાઈ સાથેની વાતચીતમાં જેબીએ કહ્યું : ‘જનતા પક્ષને તો કોઈક બીજા પ્રકારનું—વધારે પરિવર્તનકારી—મેટવર્ક પડ્યું’ હોત તો કદાચ એ રાજનૈતિક જીવન, રાજનૈતિક પદ્ધતિ, રાજનૈતિક સંસ્થાઓ વગેરેને વધુ ક્રાંતિકારી બનાવવાની દિશામાં કામ કરત. મેડાર્ડબાઈની વચ્ચે ઘણી દરિએ ઉપોગી હતી. પરંતુ મને લાગે છે કે એમની પાસે એક સીમિત દરિ છે. પરિવર્તનની દરિએ ભેરોએ તો એમની સીમિત ઉપયોગિતા છે. અને પાછા તમામાં આવ્યા બાદ એ કોઈક—કપી જ હતું—કપી અને આત્મલેપ, આત્મનુષ્ઠ થઈ ગયા. એ મને છે કે એમણે મેળવી લીધું. અને આંદોલને એમના બારણે જે ચાલસર લાવીને મૂક્યો, તેમણે એમણે કોઈ ઉપોગ ન કર્યો. કદાચ બાળે લાગે જે પડકાર છે, તેને માટે વડતી એવી દરિ એમની પાસે નથી.’

મૂલ્યમંકનોની પ્રામાણિક અભિવ્યક્તિ

બનેવું એકબીજા માટેનું મૂલ્યભાન બાત્ર ઉત્પાદનને નહોતું. પણ બનેવું પ્રામાણિકપણે બહેરમાં એ મૂલ્યભાન પ્રગટ કરી દીધું છે. તેમાંનું તથ્ય આપણે જ આપણી વિવેકશક્તિ મુજબ તારવવું રહ્યું.

જેબીએની અંતિમ દિવસ થઈ રહી હતી, ત્યારે ૬ ઓક્ટોબર ૧૯૭૯ એ સ્વચ્છાનમ ઉપર જ ‘સન્ડે’ ના પ્રતિનિધિએ મેડાર્ડબાઈની ટૂંકી મુલાકાત લીધી. ત્યારે એમણે કહ્યું : ‘જેબીએને બિરોબીબર દેવને માટે કામ હતું. એમણે કહી પોતાના વિતો ન વિચાર્યું’. આ એમની બાબત એવા મોટી વસ્તુ છે, પછી એમને પૂછવામાં આવ્યું કે જેબીએના આંદોલનના અંતિમસિક મહત્ત્વ વિશે તમારું મૂલ્યભાન શું છે ?

મેડાર્ડબાઈ : ‘એ આંદોલનમાં નવું શું હતું ? છેવટે તો એ ચાંપાઈના આંદોલનની એક નકલ સાબ હતી. એ આંદોલને સિદ્ધ શું કર્યું ? તેમાંથી કશું ન નીપળ્યું. પ્રચાર ખૂબ થયો કે બિહાર આંદોલને બહુ અગત્યની હમિક્ષા લાગી. પણ બે કોટકડી ન આવી હોત, તો કશું ન થતું હોત. કોટકડી આવી અને ત્યારે જ દેશ સમભો. દેશમાં બે કોઈ પરિવર્તન

આવ્યું, તે કોટકડી અને તે દરમ્યાન થયેલ બુલમને કારણે આવ્યું. તે આપણે કારણે આવ્યું એમ કહીએ તો જોડું છે.’

જીવાણ શક્તિ ગયા હતા

મેડ, જેવું સરકારની બાબતમાં બન્યું તેવું જ લોકસંચાલનની બાબતમાં બન્યું. લોકશાહીમાં લોક સર્વેપરી છે, એમ ચૂંટણીમાં ફરી એક વાર બિદલ થયું. લોકોના અનુભવની ચાંતિમય રીતે સત્તાપદોએ યથા. પરંતુ આ વસ્તુને કામચલાઉ માટે પાલતાંથી લોકસંચાલનની વડર હતી, લોકશાક્તિને કેળવીને સંબીન પાળાને એવા રચનાત્મક કાર્યક્રમની વડર હતી. તે માટે જેબીએ લોકસંચાલનની કાર્યક્રમ રચી દેખાં હતો. પણ તે વસ્તુ બદલ પકડી રાખી નહીં. લોકસંચાલનની મૂળ વિભાવના, અથવા, કાર્યક્ષેત્ર અને પદ્ય ભેદોને તેટલી સ્પષ્ટતા થઈ શકી નહીં. અને મૂળમાં તો અંધિયાર દરમ્યાન જે જીવાણ દેખાતો હતો તે હવે એસરી ગયાં હતાં. લોકસંચાલન વગેરે કાર્યક્રમોને ઉપાધી લેવા માટે લોકોમાં ઉત્સાહ ને અલિપ્ત બનવામાં નહોતાં. બાત્ર મુખ્ય સંધર્ષ વાહિની જતું હતું કાકુ કાલી શપ્ત નહોતી. બિહારની વાહિનીએ ભોધકમાં મહિની બેતામાં જમીનને પ્રથમ ઉઠાવ્યો અને તેને વ્યવસ્થાપનમાં આસીવાઈ પણ આપ્યા. પરંતુ દેશ આખામાં બાત્રમુખ્ય સંધર્ષ વાહિનીનું કોઈ વ્યાપક સંગઠન કોણું થઈ શક્યું નહીં અને તેણે કોઈ આગવું ચરિત પણ જીપ્સી શક્યું નહીં. જેબીએ જે પોતે પ્રત્યક્ષ કાર્યક્ષેત્રમાં રહ્યા હોત તો આ અભિગમને કદાચ દૂર કરી શક્યા હોત. પરંતુ તળિયારને લીધે એમના માટે સક્રિય બનવું અસંભવ થઈ ગયું હતું.

આવૃત્તીની શક્તિનીયે અર્થાંશ

માણસની શક્તિનીયે એક મર્યાદા હોય છે. એવી મર્યાદા હવે જેબીએને વતીવા લાગી હતી. દેશ તાનાચાહીના ખતરામાંથી બિહારી અંધો, ત્યારે જેબીએને કહેવું કે, ‘મારું કાર્ય પૂરું થયું’. એ ક્યન એમના બાબદ અને સંતોષવું સ્વચ્છ હતું, તેથી જ રીતે પોતાની મર્યાદાના સ્વીકારનીયે સ્વચ્છ હતું. ૧૯૭૮ના એપ્રિલમાં બોલા ચેટ્ટોએ એમને પૂછ્યું કે તમારા આ ક્યનનો તો અર્થ ? તમારું અસલ વ્યવસ્થાકારનું કાર્ય કહી શકાય એવું કહું કાર્ય હતું, કે ને પૂરું થયું એમ તમે કહું ?

વવાબમાં જેબીએ કહ્યું વિચારમાં પડી ગયા અને બોલ્યા : ‘આ એક અર્થોત્ત સવાલ છે. પહેલાં તો મને યાદ નથી કે તે વખતે મેં શું કહેલું. પણ અત્યારે વિચારું છું તો લાગે છે કે રાજકીય ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્રતા પાછી મળી અને લોકશાહી ખતરામાંથી બિહારી ગઈ, અને તેમાં મેં કોઈક ભાગ લઈએ, એમાં કોઈક અર્થમાં મેં આ કહ્યું હતો.....જે કે હજી તો ધણું કરવાનું બાકી છે. કદાચ મને એમ લાગ્યું હતું કે નેટવર્ક થયું હતું, અથવા તો નેટવર્ક કું કરી શક્યો હતો, તેટલું જ ગારાથી થઈ શકે તેમ હતું. અને એ અર્થમાં મારા જીવનનું કાર્ય પૂરું થયું. છતાં કામ તો હજી વિશાળ પડ્યું છે. કવિના શબ્દોમાં—અપાર કરવાનું બાકી છે, અને થોડુંક થયું છે.’

મેળ પડતો નથી. આ એમનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય હોવા કે અચૂક વાતાવરણમાં વ્યક્ત થઈ ગયેલા ભ્રમિ'શાંત બેલારા હતા, તે નહીં કરવાનું પણ આને હવે શક્ય નથી અને તેમ છતાં વિનોબા પ્રત્યેનું આકર્ષણ અને પ્રેમ-આદર જેઓનીના દિલમાં છેવટ સુધી જેવાને તેવાં રહેલાં એ નહીં છે. ૧૯૭૮ ના પાછલા ભાગમાં એક વાર સર્વ સેવા સંધ્યા આગેવાનો સાથે બીજી દશીક ચર્ચા ચાલતી હતી, ત્યારે છેવટે એકએક જેઓની અનુભવ લાગણીસભર સ્વરે કહેલું : 'મારી એક વાતનો ખ્યાલ રાખજો. વિનોબાજી સાથે સંપર્ક રાખતા રહેજો અને એમની પાસે જતા રહેજો, કેમ કે એમનું મહત્ત્વ એમના ચાલ્યા ગયા પછી સમગ્રશે.'

૧૯૭૮ના જુલાઈમાં પ્રસિદ્ધ ઠટાર-લેખિકા રામી ડામડાએ જેઓની મુલાકાત લીધી. તે વાતચીતમાં જેઓની કહ્યું : 'આપણી મુખ્ય ચિંતા રાષ્ટ્રનિર્માણના કામ ઉપર કેન્દ્રિત થવી જોઈતી હતી. પણ રાજકીય ગતિવિધિઓએ તેમ થવા દીધું નહીં.' પછી વચ્ચે બીજી થોડી વાત થઈ. ત્યાર બાદ ક્ષણભર મૌન થઈ જઈને જેઓએ અગાઉની જ વાતનો તર્તુ આગળ વધાર્યો : 'આ દેશમાં બહુ જોણ લોકોએ રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાન બાબત ખરેખર વિચાર્યું છે. ગાંધીએ વિચાર્યું હતું અને વિનોબા ભાવેએ વિચાર્યું હતું. કદાચ તમને સાંભળીને નવાઈ લાગશે, પણ વિનોબાજી આ દેશની સિકલ બદલી શકે તેમ હતા. પરંતુ તેઓ હવે કર્મ-ક્ષેત્રમાંથી સંન્યાસ લઈ ચૂક્યા છે. તેને લીધે જે સ્થાન ખાલી પડ્યું છે, તે હજી સુધી ભરી શકાય નથી. હું કદાચ અંશતઃ તે ભરી શકાયો હોત, પણ હવે તો હું એક બીજાર માણસ છું.'

આમ, જેઓ-વિનોબાનો પ્રેમસ બધ છેવટ સુધી જેવા ને તેવા રહ્યો હતો. વિચારોમાં પણ ધણુ સામ્ય હતું. થોડોક વિચારબદ્ધ અને એપ્રેમ્યબદ્ધ જણાતો હતો, તેમ છતાં બંનેની પરસ્પરની આત્મીયતામાં કોઈ ફરક પડ્યો નહોતો. બન્નેને મળવાનો પ્રસંગ આવતો, ત્યારે વિનોબાની આખમાંથી ગંગા-જમના વહેતી. બંને ભાવવિભોર થઈ બેસતા.

‘નાગપુર આવી ગયું કે ?’

છેલ્લી ગંભીર માંછળી બાદ મુંઝઈ હતા, ત્યારે અવારનવાર જેઓ કહ્યા કરતા કે એક વાર વિનોબાજીને મળવાનું થયું મન છે. એમની આવી ઉત્કટ ઇચ્છા જોઈને કેટલાક સાથીઓએ જેઓ મુંઝઈથી પટ્ટા બાંધ ત્યારે વચ્ચે વિનોબાને મળી દેવાય એવું ગોઠવ્યું. એમની નરમ તપિયતને લીધે સરકારે આસ વિમાનમાં એમને પટ્ટા મોકલવાની વ્યવસ્થા કરેલી. વચ્ચે નાગપુર બીટરી જેઓની મોટરમાં પવના ન આવતું પડે, તે ખાતર વિનોબાજી ચલનારથી નાગપુર આવે અને બંને જય નાગપુરમાં મળે એવી ગોઠવણ થઈ હતી.

પરંતુ જેઓની નજીકના કેટલાક નાના માણસોને આ પસંદ નહોતું. એમણે છેલ્લી ઘડીએ બંધી વ્યવસ્થા બદલી નાખી,

અને જેઓની વિમાન નામપૂરે જવાને બદલે બીજું પટ્ટા પડ્યું. જેઓની આની બાજુ કંઈક નહીં, અને ઠરી ગય તે છતાં એ જુલ્હી ગંધેલા, ભગવાન ભદ્રે ! પરંતુ વિનોબાજીને મળવાની વાત એમના દિલમાં એટલી બધી નીકળી કે વિમાન ઉતારાય કરી રહ્યું હતું ત્યારે જેઓ બેસી બેઠા, ‘નાગપુર આવી ગયું કે ?’

આમ, અંશત નીકળી છતાં છેલ્લે જેઓ વિનોબાજીને ન મળી શક્યા. આ ૧૯૭૮ના જુલાઈની વાત. પછી તે પટ્ટાથી નીકળવાનું થયું નહીં, અને વગેરે મહિનામાં તે એમનું દેહાવસાન થયું.

છેલ્લા દિવસોમાં જેઓ આવી પરવનામાં જીવ્યા, એમના એક મિત્ર ભોલા ચેટ્ટીએ એમની આ પુનઃજન્મ આવી રીતે વર્ણવી છે : ‘કયાંક એમ લાગતું કે એ હવે પોતાની ભૂતના સ્વામી રહ્યા નહોતા. એમના અને બીજાઓના સંપર્ક વચ્ચે એક ખાઈ ભીમી થઈ મઈ હતી. એમણે શું વાંચ્યું અને શું ન વાંચ્યું, કયા પત્રો-આલેખો વગેરે લેવા કે ન લેવા, કોને મળવું અને કોને ન મળવું— આ બધું એમને ચાટે બીજી નહીં કરી આવતા ! આટલું જ નહીં, અનેકો એમનું નામ વટાવી પાતા અને એ કહેતે નહોતા ઉચ્ચગતિ. શારીરિક તે માનસિક બંધી જ ચાલતા એ સહન ક્યે જતા. લાગે થોડી તિતિક્ષામાંથી એ ગુજરી રહ્યા હતા.’

શારીરિક ચાલનાની અસહ્યતા

શરીર એમનું જળદર થતું જતું હતું. ધણુ નમળા પડી ગયા હતા. લાગુકે પણ બની ગયેલા. ધણી વાર કહેતા, ભગવાને મને કેવો લાચાર બનાવી ચૂક્યો છે. એકાંતરે કરાવવા પડતા કાયલીસિસથી તો તંગ આવી ગયા હતા. કહેતા, મારે આ ઉપચાર કરાવવો જ નથી, હું આનાથી ત્રાસી ગયો છું ! કાયલીસિસ દરમ્યાન કંઈ પણ બહુ પડતું. શરીર એટલું દુખતું કે કાયલીસિસ વખતે કલાકો સુધી કોઈ ને કોઈ એમનું શરીર દાખતું રહેતું. ગગાપાણુ એમના પરમ મિત્ર. જેઓ એમને કહ્યા જ કરતા કે, ‘હવે જીવવાની ઇચ્છા નથી. આની જિંદગી કરતા તો મૃત્યુ સારું’. ગગાપાણુ, બંધકે ઉપાય કરે ને ! નમે મિત્ર ધઈનેજ આટલું નથી સમજતા કે હું કેટલું કંઈ ભોગરી રહ્યો છું ! આ જીવનને શાંતિમ અંત આવે એવું કરે !’

વચ્ચે વચ્ચે એમને સાવ વિરમ-ચ થઈ જતું. સાચુસોનેય જુલી જતા અને ઘડીક પહેલા કરેલી વાત પણ જુલી જતા. છતાં અચૂક વિચારોની, ધટનાઓની સ્મૃતિ પાછી એકદમ તાજ પણ રહેતી. બહુ ભૂતકાળની વાત પણ પૂરેપૂરી યાદ કરીને વિષયે કહી શકતા, આપુ સમજાવવા-વિસ્મયણ મેલે ચાલતું. શારીરિક જેવા અને પરપમ કરવાની શક્તિ એમની ઘણી લીધી થઈ મઈ હતી.

જેઓની જીવન આખું લોકોની વચ્ચે એટલું બધું પ્રજ્ઞિત થયે વીત્યું હતું કે હવે ઘરમાં બેસી રહેવું એમને બહુ જ બાકાતું

લાગતું હતું. ધણી વાર કહેતા કે, ‘આમ પચારીમાં પકો પકો થાકી ગયો છું. ભગવાનને એક જ પાર્થના કડું છું કે હવે બોલાવી લે મને. માત્ર કામ તો પૂરું થઈ ગયું. તારા કામને હવે તું જ સંભાળી લે.’ વળી કહેતા, ‘હવે જીવન સ્થરરૂપ બની ગયું છે. આમ જીવોને શો લાલ જ બ્યારે કાંઈ કરી નવી શકતો. તારે આમ જીવતો શું કામ છું?’ આજીવાજીવી પતિચિત્તિથી વ્યથિત થઈને ક્યારેક બોલી શિક્તા, ‘ક્યાં પાપ ક્યાં હોય કે આ બધું બેવડું પડે છે?’

છેલ્લા દિવસોમાં એક સંસ્કૃત સુભાષિત રટયા કરતા હતા. મૂઢતું પ્રવચ્ચિતં શ્રેયઃ, ન તુ ધુમાક્તે ચિરમ્ (લાંબા વખત સુધી ધુમાયા કરવા કરતાં ક્ષણવારમાં પ્રવચ્ચિત થઈને બળી જતું બહિર). આ તો બન્ને એમનો મંત્ર જ બની ગયેલો. દિવસમાં બે-ત્રણ વાર આ બોલ્યા જ હોય. મહાભારતનાં સાવિત્રી મંત્ર પણ વારંવાર યાદ કરતા. કોઈ આવીને દીધાંજુ માટે શુભેચ્છા વ્યક્ત કરતું, તો જેઓ કહેતા, ‘મને આશુષ્ય નહીં, સ્વાસ્થ્ય જોઈએ છે. બધાં સુધી જીવતો રહું, સ્વસ્થ રહીને કાંઈક કરી શકું એવી કામના કરો!’

મૃત્યુની વિશેષ અનુભૂતિ

મૃત્યુનો કર તો જેઓને પહેલેથી જ ક્યારેય નહોતો. ધણી જોખમભરી નિઢગી એ જીવ્યા હતા. ગમે તે ઘડીએ મૃત્યુ આવે તેની એમને ચિંતા નહોતી. આ એમના સ્વભાવમાં જ હતું. કોઈ ચિંતન-મનનથી કે કિલ્લસૂઝથી નહીં, જીવનની અનુભૂતિમાંથી જ આ નીપજતું હતું. ચંડીકાનાં વાંદીવાસમાંથી છૂટયા બાદ ત્રણ વાર જેઓ મૃત્યુને બારણેથી પાછા ક્યાં હતા. તેમાંયે છેલ્લે માર્ચ ૧૯૭૮ની માંદગી વખતે તો બન્ને ઘડીએ જ ગણાતી હતી. દેશ આપો અધરશ્વાસ થઈ ગયો હતો. થોડીક ગફલતને કારણે લોકસભામાં તેમ જ આકાશવાણી પરથી તા. ૨૨ માર્ચ ૧૯૭૮ ના રોજ બપોરે એવી બહેરાઈ પણ થઈ ગઈ કે જેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે. પાછળથી એ સમાચાર ખોટા હતા એમ બહેર થયું. આવી રીતે ત્રણ વાર મૃત્યુને બારણેથી પાછા ફરવાની કાંઈક વિશેષ અનુભૂતિ પણ મૃત્યુને બારણે કહેલું કે, ‘મૃત્યુના બારણેથી પાછા ફરવાનો એક પાઠ હું શીખ્યો છું. બહુ મોટી ઉપલબ્ધિ તે અનુભવથી મને પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તે માટે હું ભગવાનનો બહુબહુ હૃદયપૂર્વક આભારી છું.’

આમ, છેલ્લે છેલ્લે તો સવિગ્રેષ મૃત્યુનો કોઈ ભય એમને રહ્યો નહોતો. કહેતા કે, ‘મૃત્યુ સાથે મેં સમજૂતી કરી લીધી છે. ને કાણે મૃત્યુ આવે, હું તૈયાર બેઠો છું.’

ગંગાજી એમને રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની મૃત્યુ વિશેની કેટલીક રચના સંભળાવતા. જેઓ તેનાથી પ્રભાવિત થયા હતા. પરંતુ એ કહેતા કે, ‘રવીન્દ્રનાથએ પોતાની પ્રતિભાના બળે મૃત્યુને આપડું સરસ, આપડું મોહક બનાવી દીધું છે. મૃત્યુ બે આપડું બધું આકર્ષક હોય, તો લોકો તેનાથી ગભરાય છે શું કામ? મને લાગે છે કે રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભાને કારણે જ એ વસ્તુ

આટલી બધી જીંચી જીદી ગઈ છે. વાસ્તવિકતા કરતાં તેમાં કલ્પનાતું જોર વધારે છે.’

પરંતુ છેલ્લે ૧૯૭૮ના માર્ચની ગંભીર માંદગી બાદ જેઓએ પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો. એમણે કહ્યું કે, ‘મુબઈથી આવ્યા બાદ હું મારા પોતાના અનુભવ પરથી ટકી શકું છું કે રવીન્દ્રનાથ સાચા છે. મૃત્યુ એક ભારે મોહક વસ્તુ છે. એ કોઈ કંપાની યીજ નથી, ગભરાવાની યીજ નથી. મારો ખ્યાલ છે કે મૃત્યુ કષ્ટદાયક નથી. અને આનો કાંઈક અનુભવ મને હમણાં મુબઈમાં થયો છે.’ આ વિશેષ અનુભૂતિની વાત એમણે ગંગાબાહુને કરેલી.

છેલ્લા દિવસોમાં ધણીને એવો અનુભવ થયેલો કે વાત કરતાં કરતાં જેઓ કયાંક દૂર-દૂર પોવાઈ જતા, અને ધણી પોતા ચૂપકીટીમાં પસાર થઈ જતી. પછી બન્ને કોઈ દૂર જોડાયેલી આ દુનિયામાં ફરી પ્રવેશતા હોય તેમ ફરી વાતમાં પ્રવેશતા. મૃત્યુથી થોડા દિવસ પહેલાં કેટલાક સાર્થકોને જેઓએ એક બજબ વાત કહી : ‘મને લાગે છે કે હું આ દુનિયાને કોઈ બીજી બચાવેથી જોઈ રહ્યો છું.’

બાદ બનતી જતી વિરક્તિ

આમ તો છેલ્લાં બેએક વરસથી જેઓ કલ્યા કરતા કે મને રાજકીય ચર્ચાઓમાં ઝાંઝો રસ નથી. છતાં કોઈ મળવા આવતું તો એ વાતો નીકળતી જ. પરંતુ એમની સાથે રહેનારાઓ બે આવી વાતો કાઢે, તો જેઓ મોટે ભાગે ટાળતા. કોઈ ગંભીર ચર્ચામાં પડવાતું એમને નહોતું ગમતું. બસ, ગમસન કરે, હળવી વાતો કરે, બજબ સંભળાવે. લાંબા સમય સુધી ભગનો સાંભળ્યા કરતા. એમનું અંતગમન ભ્રમત રહેતું અને કાંઈ ને કાંઈ ચિંતનમાં લેખ એસ લાગતું.

અને છતાં કાંઈ દુનિયાથી અલિપ્ત થઈ ગયા હતા એવુંયે નહોતું. રોજ સવાર-સાંજ છાપાના સમાચાર સાંભળતા. દેશ દુનિયાના સમાચાર બધાજ ઉત્તુક રહેતા. છાપાં હવે જોને તો નહોતા વાંચી શકતા. ગમ્મા પહેરવાનું છોડી દીધું. ડોક્ટરોનું કહેતું હતું કે કાયાબિટરીસ અને અપ્થીસિસની પ્રક્રિયાને કારણે એમની આંખો પર ચાસર થઈ છે, અને હવે ગમ્માથીયે ઝાંઝો લાલ નહીં થાય. તેથી છાપાં એમને વાંચી સંભળાવવામાં આવતાં અને તેઓ ધ્યાનથી સાંભળતા. વાંચનમાં થતી જૂલ પથ્થુ બતાવતા. ૧૯૭૮ ના કેજીઆરીમાં નેપાળ કોંગ્રેસના બે કાયકરોને ફાંસી આપાઈ. તેના સમાચાર આકાશવાણી ઉપર ન આવ્યા. જેઓએ તુરત કેન્દ્રના માહિતી ખાતાના પ્રધાન અપ્પાણીને કાગળ લખી ખાન દોર્યું. આવી લોકસભાની વૃત્તિ છેવટ સુધી ગળાતી હતી.

પરંતુ સાઠોસાથ એક પ્રકારની વિરક્તિ પણ વર્તાતી હતી. જનતા પક્ષમાં છેલ્લે જે જીલ્લાપાલક ચાલી તેમાં લગભગ છેવટ સુધી જેઓએ ઝાંઝો રસ ન લીધો. અતે નેનાઓના કુદરતીયને કારણે જનતા પક્ષમાં લાગણ પડતું અને કેન્દ્રમાં

બનતા સરકાર તરી. છેલ્લી પાંચી જેઓને એ વિવાદમાં નાહકના સંડોવવામાં આવ્યા. એક જૂના સાથીના આયત્થથી જેઓએ ચંદ્રશેખર અને મોરારજીભાઈને પંચા લખ્યા કે તમે બંને ખસી જઈ બગલવનરામને વડાપ્રધાન થવા દો. જેઓની આવી રીતે બીજાના દોરવ્યા વિવાદમાં પડ્યા તેથી એ બંનેને ખેડું લાગ્યું, જ્યાં ચંદ્રશેખરે કહ્યું કે તમારા નિર્દેશ મારા માટે અંતિમ વાક્ય છે. મોરારજીભાઈએ કહ્યું કે મારા અંતરનાને હું થોડાક લોકોની આલખાણને વગ થવા દઈ શકું નહીં, ૧૯૭૬ ના માર્ચમાં તુમ્હુ મંથનને અંતે જે કાંઈ મેળવાયું હતું તે બધું ધોવાઈ ગયું.

આ બધું જ જેઓની સૂઝા મોઢે છરવી ગયા. ચૂપ રહ્યા, નિરપેક્ષ રહ્યા, વિરક્ત રહ્યા. જોનારા કહે છે કે છેલ્લે છેલ્લે જેઓ કાંઈક વધારે સ્વસ્થ બન્યાતા હતા, શાંત બન્યાતા હતા. તમિલનાડુમાં થયેલા સુધારો થયેલો લાગતો હતો. ચિત્ત પથ્થુ સ્વસ્થ હતું. છુટાતા હીપકને આ છેલ્લો અમદારો હતો.

અંતિમ યાત્રા

૧૯૭૮ની ૭ ઓક્ટોબરે જેઓની ફરી થોડા અસ્વસ્થ થઈ ગયા. શ્વાસ રોમાં તકલીફ થતી હતી, પેટમાં દુખાવો થતો હતો. એમને ઓકસીજન આપવામાં આવ્યો. તેનાથી થોડી રાહત થઈ. બપોરે એમના જૂના મિત્ર અચ્યુત પટવર્ધન મળવા આવેલા. બંનેએ ખૂબ પ્રેમથી વાતો કરી. પછી પોતાની તમિલનાડુ વિશે જેઓ બોલ્યા કે, જુલુની રાહ જોતો બેઠો છું. આમ તો એ ડાયલીસિસ કરવાનો દિવસ નહોતો. પરંતુ જેઓને હજી બેચેની ચાલુ હતી એટલે સાંજે એમને ડાયલીસિસ શરૂ કરવામાં આવ્યું, તે રાત્રે નવેક વાગ્યા સુધી આયુ. ભોજન પછી ડાયલીસિસ કરાવ્યા જ લીધું. દસેક વાગ્યે સૂઈ ગયા.

રાત્રે એમનું બિન રાખવા વારાફરતી કોઈ ને કોઈ રહેલું. ૮ ઓક્ટોબરે જેઓની સવારમાં પોણા પાંચે જાગ્યા. બાથગમ બઈ આવ્યા. અચ્યુત કિશોર નામના જે ભાઈ એમની પાસે હતા એને કહ્યું કે. બા, હવે સૂઈ બા! પોતે પછી ફરી સૂઈ ગયા. લગભગ ૫-૪૦ ના સમયે બીજા એક ભાઈ બગદીશખાણુ જોઈ ગયા, ભારે પથ્થુ જેઓની સૂતા હતા. છ વાગવામાં પાંચસાત મિનિટ પાછો હતી, ત્યારે એમનો અંગત સેવક શુભાળ ઓરડામાં આવ્યો અને થોડો જાગ્યો. જેઓની પથારીમાં એક બાજુ પડ્યા હતા, એક હાથ બહાર લટકતો હતો, આંખો બંધ હતી, મોઢું પુલ્કું હતું. પ્રાણપંચેનું જીડી ગયું હતું.

માનવબળતાના આ એક મહાન સેવકને કરોડો હૃદયોએ મૂક અહાજલિ આપી. દેશવિદેશના અનેક મિત્રો અને નેતાઓએ એમનાં જીવન અને કાર્યને બિરદાવ્યાં. ૯ ઓક્ટોબરે પછામાં ગંગાઘાટે લાખો

લોકો સમગ્ર અભિનંદન દેવાયો. પાર્થિવ દેહ વંચનકામ્યનમાં બાંધી ગયો, આત્મા તોકાંગામાં.

બપોરકાશરના સૂરુના સમાચારે બપોરે વિનોબાજીને આપવામાં આવ્યા, ત્યારે એ બોલ્યા : ‘પ્રાર્થના પછી જેઓ નિંદ્રમાં જ આવ્યા બન છે, તેઓ ભગવાનનું ચિંતન કરતા હતા બન છે, ’

ના કોઈ બેરી, નાહિ બિજાના

આશ્રમમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી. બપોરે સવારે સૂરન થયું ત્યારે વિનોબાજીએ કહ્યું, ‘આવે પ્રસન્ન બોલી તો થું થકાવ ? મોન જ સૌથી હિતમ છે. ’ વિનોબા બે વખતનું મોનન ન લાઈ શક્યા. જેઓની રમૂતમાં ખોવાયેલા રહ્યા. આશ્રમ વાસીઓ સમગ્ર બાલમાં કહ્યું : ‘લોકોએ એમને લોકનાયકની ઉપાધિ આપેલી. પરંતુ એમને પોતાને કદી લોકનાયક માન્યા નહોતા, લોકસેવક જ માનેલા. તેઓ બે ધમ્મક તો વડાપ્રધાન અથવા રાષ્ટ્રપતિ બની શકતા. પરંતુ એવી કોઈ દખલ એમના મનમાં કદાપિ થઈ નહીં. લોકોના સ્તર પર રહીને એ લોકોની સેવા કરતા રહ્યા. ’

વિનોબા જેઓની પ્રેમથી બપોર અને બપોર કહેલા. ‘બપોર’ શુરુ તાનકના પ્રખ્યાત ગ્રંથનું પ્રમુ નામ છે. બપોર પ્રકાશરની સ્મૃતિમાં વિનોબાને તેમનું એક લગન વાદ આવ્યું. બપોરકાશરનાં જીવન અને કાર્યને એ ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત કરે છે : ‘બિશ્વર બઈ સ્વયં તાન પરાઈ.....ના કોઈ બેરી નાહિ બિજાના.....’

માનવબળતાના આ મહાન સેવકને કોઈની સાથે દેવ નહોતું, કોઈ એમને મન પરાયું નહોતું. એમના સાંખોલેવરા આશ્રમમાં એક તપ્તી પર જેઓનું પોતાનું વચન કોતરાયેલું છે : ‘ પોતીકાપરાયાનો ભેદ મિત્રાવવો, એ જ સૌથી જોડી ધર્મ છે. ’

માલિક, તેરી રજા રહે !

નાનકાના ઉપગેકત લગનની એક અન્ય પંક્તિ પણ બપોર પ્રકાશરને લાગુ પડતી હતી અને છેલ્લે છેલ્લે તો તે એમના જીવનમાં આત્મસાત થઈ ગયેલી બન્યાતા હતી : ‘જે પ્રભુ કીન્દો સો ભલ માન્યો.’ અત્યંત પ્રતિભસ એમનું જીવન વીત્યું હતું. પછી તેનું ક્ષણ બપોરે હૃદયને સમર્પિત હતું. તેથી જ કથાથી એ લેવાયા નહીં. એમના પછાના નિવાસસ્થાનમાં જે ઓરડામાં એમણે રહે છે, તેમાં દોવાલ પર એક વચન મહેલું છે :

માલિક, તેરી રજા રહે,

ત્યારે તૂ લૂ લૂ રહે;

બાકી ન મો રહ્યું,

ના મેરી આરજુ રહે

વિચારણું' અધ્યયન-મનન, નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ, અનુશીલન-પરિ-
શીલન તેમ જ સમાજના વ્યાપક ક્ષેત્રમાં તેના અગ્રાણીકરણનું કામ
એમણે કર્યું છે. ગાંધીના વિચારો અને વ્યક્તિત્વથી સૌ પ્રથમ
પ્રભાવિત થયા તથા એ પ્રભાવ હેઠળ જ આ ક્રાંતિગોળાની એમણે
દીક્ષા લીધી. પછી માક્સના વિચારોના પરિચયમાં આવ્યા.
માક્સનું 'નગરિક અને માનવતાવાદી ચિંતન એમને આકર્ષી-
' ગયું. વર્ગરહિત અને શાસનરહિત માનવસમાજની કલ્પના એમના
હૃદયને સ્પર્શી ગઈ. એટલે માનવમુક્તિના એક માધ્યમરૂપે માક્સની
વિચારસરણીનો એમણે સ્વીકાર કર્યો અને તે અનુસાર સમાજ-
પરિવર્તન માટે મથામણ કરી. પરંતુ ચિંતન-મનન અને અનુભવને
આધારે સમજનું કે હિંસા, સરયુખત્યારશાહી, કેન્દ્રીકરણ, યાંત્રિક
હોલોગીકરણ વગેરે પોતાના સાધ્યમાં વિશેષરૂપે બનશે. લોકશાહી
સમાજવાદનો વિચાર પણ એમને અપૂરો લાગ્યો. વળી, ભૌતિક-
વાદથી માણસને સારા બનવાની પ્રેરણા કદાપિ મળી શકશે નહીં.
આથી એમણે માક્સની દ્વંદ્વત્વ ભૌતિકવાદની ફિલસૂફીનો સાગ
કર્યો. જે કે ત્યાર પછી પણ માક્સના કણા વિચારોનો પ્રભાવ
એમના પર કાયમ રહ્યો અને સામાજિક પરિણામનું વિશ્લેષણ
મુખ્યત્વે માક્સની પદ્ધતિએ જ કરતા રહ્યા. તેમ છતાં સમાજના
નવનિર્માણનું કામ માક્સની ફિલસૂફીની પ્રેરણા હેઠળ નહીં થઈ
શકે તથા એ સારંગે માનવીય સમાજસ્થાનની દિશામાં આગળ
નહીં વધી શકાય એમ એમને લાગ્યું. તે માટે માનવીના નૈતિક-
આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની જરૂરિયાત પણ એમને વતાવ્યા લાગી.

માક્સવાદના પ્રભાવ હેઠળ હતા, ત્યારે ગાંધીના હિંદસ્વરાજનું
ચિંત્ર જયપ્રકાશના મનમાં વસ્યું નહોતું. પણ ચિંતન અને
અનુભવને આધારે ધીરે ધીરે એ તે તરફ જતા ગયા. આમાં
વિનોબા અને વિનોબાના આંદોલને પણ ભાગ ભજવ્યો.

સર્વોદયના સત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર

વિનોબાના આંદોલન નિમિત્તે જયપ્રકાશને સર્વોદયના સત્ત્વનો
સાક્ષાત્કાર થયો અને એમની યોગ્યતાના ગાંધીમાર્ગે વળી. એમની
સામે ગાંધીનો નવો આધિકાર થયો અને ગાંધીને એ નવેસરથી
સમજવા લાગ્યા. ગાંધીના જીવનદર્શન અને સમાજદર્શનનો અર્થ
એ વધુ ને વધુ પામતા ગયા. પોતે માનવમુક્તિની જે યોગ
માટે નીકળેલા, તે ગાંધીના હિંદસ્વરાજના સપનામાં ફળીજીત થઈ
શક્યો, એવી એમને પ્રતીતિ થઈ. અને એ હિંદસ્વરાજની સાર્થ-
કતા વિનોબાની આમસ્વરાજની કલ્પનામાં છે, એમ પણ લાગ્યું.
તેથી તે આમસ્વરાજની સાધનામાં જયપ્રકાશ સ્ત થઈ ગયા.
મૂળમાં જઈને જળચિંતનનું કામ ઉપાડ્યું. મુસહરીના પ્રયોગમાં
લીન થઈ ગયા.

પણ સંજોગજ જયપ્રકાશની એકાગ્રતા તૂટી અને મુસહરીનો
પ્રયોગ અધકચળા છૂટી ગયો. ત્યારબાદ શારીરિક અસ્વસ્થતા,
પ્રભાવતીજનો વિયોગ, રિક્તાતાની ભીંસ, પરિસ્થિતિની અકળામણ,
નકરે જીવનમાંનો મૂલ્ય-હાસ, આમસ્વરાજની તત્કાળ પરિણામ-
દાયિતાનો અભાવ વગેરે કારણસર જયપ્રકાશ ભારે વ્યથા અને

વ્યાકુળતાની મનસ્થિતિમાં હતા. તેમાંથી મુશ્કેલી-ગિદારનાં થયા
આંદોલનોને કારણે કાંઈક નવા માર્ગ મુખેના હોય એમ એમને
લાગ્યું, અને એક નવા પ્રયોગમાં એમણે ફરી ઝંખલાવ્યું. નગર
સામે હજી પેલા કુલતારક જ હતો. એટલે આ આંદોલન
દરમ્યાન એમના મોટેથી "સંપૂર્ણ ક્રાંતિ"નું એલાન થયું.
આમ તે આમસ્વરાજ આંદોલન દરમ્યાન પણ વિનોબા અને
જયપ્રકાશના મોટેથી આ નારો ઊઠેલા. માનવજીવનના એકેએક
ક્ષેત્રને વ્યાપી વળતી સમય અને સર્વાંગીય ક્રાંતિ કરવી છે,
એવા પ્લન ત્યારે પણ તેની પાછળ હતા. પરંતુ જયપ્રકાશના
આ નવા આંદોલન દરમ્યાન આ નારો કુલતારીથી બોલાયો અને
જનતાની જીભે રમતો થઈ ગયો.

પરંતુ આ મુખ્યત્વે એક નારો જ રહ્યો છે, તેની ઝાઝી
સ્પષ્ટતા થઈ શકી નથી. તા. ૧૫-૯-૭૮ ની એક વાતમીતમાં
જીવ જયપ્રકાશે કહ્યું હતું : 'સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આ વિચારની
પહેલાં તે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા થવી જોઈએ અને પછી તેનું વિવરણ.
આંદોલનમાંથી આ વિચાર ઊછળીને બહાર આવ્યો, પણ હજી
સુધી તેની જોઈએ તેવી વ્યાખ્યા થઈ નથી. ધરમપાલ જેવા
દોષક સાથી અહીં થોડા દિવસ રહે અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિના
વિચિત્ર પાસાં વિશે મારી પાસેથી કાંઈક કહેવે. આ રીતે
કદાચ સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું કાંઈક ચિત્ર બેપસે, જે હું પોતે હજી
સુધી દેરી કે દેખાડી શક્યો નથી.'

સર્વોદય અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિ એક જ

એપ્રિલ ૧૯૭૮ માં બોલા એટલું જ એમને લાગ્યું કે, 'તમે
માક્સવાદથી આંદોલ કરેલા. તે છોડીને લોકશાહી સમાજવાદમાં
અને જઈ સર્વોદયમાં વિશ્વાસ મુક્યો. હવે ફરી સર્વોદયને છોડ્યો.
એક આગું વર્ણન પૂરું થયું. આજે ફરી માક્સવાદના છૂટેલા
તાંત્રી તમે એકત્ર કરી રહ્યા છો. કેમ બરાબર છે ને ?'

ત્યારે જયપ્રકાશે અલ્પત દઢતાપૂર્વક કહી દીધું : 'ના, હું
બિલકુલ આમ માનતો નથી. સાચો સમાજવાદ સર્વોદયમાં માને
જ છે. ગાંધીએ સમાજવાદનો વધુ સારો રસ્તો બતાવ્યો છે.'

છેલ્લાં ત્યાર-પાચ વરસમાં જયપ્રકાશે વારંવાર કહ્યું :
'મારા મુળ હિંદુશમાં કશો ફરક પડ્યો નથી.....નવી સમાજ-
વ્યવસ્થાના સ્વરૂપ વિશે છેલ્લાં દસ-પંદર વરસમાં મેં જે વિચારો
પ્રગટ કર્યા છે, તે આજે પણ એટલા જ સાચા છે.....નવા
સમાજનું મારું ચિત્ર મારા અત્યાર સુધીનાં અનેક લખાણો ને
વક્તવ્યોમાં વેરાયેલું પડ્યું છે.....મોટે ભાગે તે ગાંધીનું જ
માન્યું છે.....સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કાંઈ સર્વોદયથી અલગ નથી.....
પદ્ધતિમાં કદાચ થોડો ફરક હોય, પણ તે પણ એક્ટ્રેસિસનો.
ક્રાંતિ અન્વયી લુન્ડિયાઈ પરિવર્તનનો જે બોધ થાય છે, તે ઉદય
અન્વયી નથી થતો. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અન્વયી વધુ આકર્ષક છે, તેથી
હું તે વાપરું છું.....સંપૂર્ણ ક્રાંતિની મારી કલ્પનામાં નૈતિક
ક્રાંતિની સાથેસાથ આમસ્વરાજનો વિચાર પણ નિહિત હતો
અને છે.'

આમ, દેવદંતે મોંધું છે તેમ (જુઓ પાન ૧૮૧) વાસ્તવિકતા એ છે કે, “વિચારસરણીની દૃષ્ટિએ જ્યપ્રકાશ સર્વોચ્ચથી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સુધીની જે સજ્જ કાંપી છે, તેનું અંતર શય જ છે. તેમાં સારી પેઠે હિલચાલ, શોધ અને જોગ થઈ છે. પણ સાચે જ કહ્યું બદલાયું છે.”

ટૂંકમાં, હિંદસ્વરાજ, ગ્રામસ્વરાજ અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિ ત્રણેયનો ભાષાઈ કાગળના એક જ છે. નવી સમાજરચનાની કલ્પના બાબત ત્રણેય વચ્ચે કોઈ ફરક નથી, માત્ર શબ્દો જુદા જુદા છે. જ્યપ્રકાશની પોતાની જોગવાઈમાં એમનું સાથ છેવટે પણ એનું એ જ રહ્યું હતું : નગર સામે માનવમુક્તિનો ધ્રુવતારક, અને ધરતી પર હિંદસ્વરાજ-ગ્રામસ્વરાજ-સંપૂર્ણ ક્રાંતિની રૂપરેખા.

ગાંધી : વિપ્લવવાદનો જવાબ સુધારાવાદનો વિકલ્પ

હિંદસ્વરાજની ગાંધીની વિભાવનાનાં મુખ્ય બે અંગો હતાં. ૧૯૦૯ માં જ્યારે ગાંધીએ હિંદુસ્તાનના સ્વરાજની પોતાની કલ્પના ચમ્પકાંક્ષિત કરી, ત્યારે તે મુખ્યત્વે વિપ્લવવાદીઓને જવાબરૂપે હતી તથા પશ્ચિમના સુધારાવાદના વિકલ્પરૂપે હતી. હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ વિપ્લવના માર્ગે, હિંસાના માર્ગે ન આવી શકે, ન આવતું નેહીએ, એ વાત ગાંધીએ તેમાં ટોટી-વગાડીને કહી. ક્રાંતિ એટલે લોહીમાળ ક્રાંતિ જ, એવા જે રક્તખ્યાલ હતા, તેના મૂળમાં ગાંધીએ પ્રહાર કર્યો અને ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં જ ક્રાંતિ આણવાની વાત મૂકી. અહિંસક ક્રાંતિના એક નવા માર્ગનો એમણે આધિકાર લે્યો.

સાથોસાથ સમાજની નવરચનાનું ચિત્ર એમણે તે વખતના પરંપરાગત પશ્ચિમના ચિત્ર કરતાં સાવ ભિન્ન દોર્યું. પશ્ચિમના દેશોમાં “સુધારાવાદ”નો જે પવન વાતો હતો, તેને સ્વીકારવાનો ગાંધીએ ઇનકાર કરી દીધો, એ રીતે માનવીય અને અહિંસક સમાજરચના કદાપિ પ્રસ્થાપિત નહીં થઈ શકે, એનું અન્યત્ર દહેતાપૂર્વક પ્રતિપાદન કયું. ગાંધીએ માનવમુક્તિ પર આધારિત સમાજની વાત મૂકી. સમાજનું ધારણ-પોષણ ધર્મ, બંધુત્વ અને પરિવાર-ભાવનાથી થાય એમ ગાંધી ઇચ્છતા હતા. તેમ નહીં કરીએ તો કાયદો, અન્યથા, રાજ્યપંચાલ જેટલે માળખું, બંધારણ વગેરેની જુલજુલામણીયાંઈ કદી ટૂટી શકશે નહીં. અને એ બધું પોલીસ, લશ્કર, કોર્ટ વગેરેને આધારે જ ટકી શકે. શત્રુઓ અને યુદ્ધની ગિળીધિકામાંથી પણ પછી ગચી શકશે નહીં. આથી ગાંધીએ પાશ્ચાત્યી ગ્રામસ્થાને જીલા કરવાની વાત મૂકી. તે વખતના સરકાર-આધારિત ઢાંચા કરતાં સાવ ભિન્ન ઢાંચો જીલો કરવાની ગાંધીની કલ્પના હતી.

ગાંધીની હિંદસ્વરાજની આ વિભાવના એક ગુપ્તપ્રવર્તનકારી વિભાવના છે. વિનોબાએ એક વાર કહેલું કે ગાંધીમાં આજુબુને પુરાતાન પરંપરાનું કંઈ અને નૂતન પરંપરાનું બીજ સંપૂર્ણ છે. આ ધણી દૃષ્ટિએ વધાર્થ છે. ભૂતકાળમાં સ્વાધીપુરોએ આજુબુને જે કાંઈ આપ્યું, તેનો માર આપણે ગાંધીમાં પામ્યા. અને ભવિષ્યમાં આપતારા મહાપુરોમાં બીજ મહુ પામ્યાં.

વિનોબા : હિંસાશક્તિની વિરોધી, દંડશક્તિથી ભિન્ન

વિનોબાએ ગાંધીનાં બીજનું સંગ્રાપન-સંવર્ધન કયું, ગાંધીના વિચારોને મુલ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપ્યું. “સ્વરાજશાસ્ત્ર” લખી આપ્યું. વિપ્લવવાદીઓને જવાબ અને પશ્ચિમના સુધારાવાદનો વિકલ્પ—આ બંને આશયને અભિવ્યક્ત કરતું “સંવેદિયનું” લેખણપત્ર” ધરી આપ્યું : “આપણે હિંસાશક્તિની વિરોધી અને દંડશક્તિ (કાયદા)થી ભિન્ન એવી સ્વતંત્ર લોકશક્તિ પ્રગટ કરવી છે.” (જુઓ પાન ૨૯૭)

વિનોબાની આ વાતથી છિન્નશય થઈને જ્યપ્રકાશે અહિંસા-ત્મક ક્રાંતિ માટે પોતાનું જીવનદાન આપ્યું. ઇતિહાસના તેમ જ પોતાના અનુભવને આધારે એમણે હિંસાને ત્યાજ્ય ગણી ગાંધીની સાધનશુદ્ધિની વાત સ્વીકારી લીધી હતી, અને સત્તા મારફત સમાજ-પરિવર્તનનું કામ નહીં થઈ શકે એમ પણ માનતા થયા હતા.

આ એમની માન્યતા પણ છેવટ સુધી જેમની તેમ રહી હતી. હિંસાના માર્ગની નિરર્થકતા બરાબર એમના મનમાં વસી ગઈ હતી. ક્રાંતિનો જન્મ બંદૂકની નળીમાંથી થાય છે એવા માઓના કથન વિશે જ્યપ્રકાશ કહેતા કે આ બંદૂક કદી સામાન્ય લોકોના હાથમાં હોતી નથી, એટલે પછી બંદૂકવાળા જ સામાન્ય લોકોને માથે યડી બેસે છે. આમ, હિંસાથી જનતાના હાથમાં સત્તા કદી આવી શકે નહીં. હિંસાનો માર્ગ ઝડપી છે, એ પણ નથી ભ્રમ છે. અહિંસામાં પરિવર્તન અને નવનિર્માણ સાથોસાથ થયું હોય છે. જ્યપ્રકાશના આ વિચારોમાં છેવટ સુધી કોઈ ફરક પડ્યો નહોતો.

એનું જ દંડશક્તિ વિશે પણ, સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સત્તા મારફત હરિગજ થઈ શકશે નહીં, એમ જ તેઓ માનતા. પરંતુ આ બાબત છેલ્લાં વરસોમાં થોડોક ભ્રમ જીલો થયો છે. પ્રાધ્યાપક ગિમલપ્રસાદે જ્યપ્રકાશનાં લખાણોનું સંકલન કરીને એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે—“A Revolutionary's Quack” (એક ક્રાંતિકારીની જોગ). તેમાં અસ્થાયીત્વ જ્યપ્રકાશની વિચારશાળાનું નિરૂપણ કરીને સમારોપ કરતા એમને લખ્યું છે : “જેઓના અનુભવો પ્રચી, અને તેમાંથી ખાસ કરીને અંતિમ વરસોના એમના અનુભવો પરથી ભોધપાદ મહાજ કરવા નેહીએ, શું અહિંસક સામાજિક ક્રાંતિ માટે પણ રાજ્યસત્તાને ઉપયોગ કરવા અંગેના આપણાં વધારામાં કેટલાક નહીં કરવા પર ? સ્પષ્ટપણે કહેવું હોય તો મારે એમ કહેવું છે કે આવી ક્રાંતિના નેતાઓ પોતાના હાથમાં રાજ્યસત્તા મદગુજ ન કરે તો સામાજિક ક્રાંતિ શક્ય છે ખરી, એ વિરોધ ગંભીરતાથી વિચાર થવો નેહીએ.”

જ્યપ્રકાશ : ક્રાંતિ જનશક્તિથી જ થશે

આ એક વજ્ર સરવરનો મુદો છે. અને બંને સુધી જ્યપ્રકાશને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી આ બાબત કોઈ અરેરા ન રહેશે નેહીએ. પોતે સમાજવાદી પદમાં હતા તરફથી એ કેટલા રહેલા કે,

‘રાભ્યસત્તા મારકૃત સમાજવાદી સમાજ નીજો થઈ શકે, સમાજવાદી સંસ્કૃતિ ન લીધી થઈ શકે. તે માટે તો મૂલ્ય-પરિવર્તન જરૂરી છે. અને તે રાભ્ય દ્વારા ન થઈ શકે. ’ અને છેલ્લાં વર્ણસામાયે એમની આ જ પ્રતીતિ હતી. કેન્દ્રમાં જનતા સરકારની સ્થાપના પછીયં સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અંગે એમણે કહેયું કે, ‘સમાજવાદ આપું’ આમુશ પરિવર્તન સરકાર મારકૃત કદાપિ થઈ શકે નહીં, અથવા તો સત્તા-સ્થાને બેઠેલા નેતાઓનાં લાભજોથી કે હાકલોથીયે થઈ શકે નહીં. લોકોને પોતાને અભિક્ષક બની તે સિવાય ખીજી કોઈ રીતે સમાજનું આપું નવ-શ્વરૂતર શક્ય નહીં બને. ક્રાંતિ સરકારી શક્તિથી થવાની નથી, જનશક્તિથી જ થશે.’

એમને એમ પૂછવામાં આવ્યું કે ૧૯૭૭ના પ્રયોગની નિષ્ફળતા બાદ શું તમને એમ નથી લાગતું કે સત્તાની બહાર રહીને સત્તાને નૈતિક આદર્શો પ્રત્યે પ્રવૃત રાખવી, તેની નિરંકુશતા પર અંકુશ રાખવો અશક્ય છે ?

આના જવાબમાં પણ જયપ્રકાશે લારપૂર્વક કહ્યું : ‘હું’ અન્ય એમ માત્ર’ છું’ કે સત્તા પર અંકુશ રાખવા માટે અને તેને નૈતિક આદર્શો તરફ પ્રવૃત રાખવા માટે એ જરૂરી છે કે થોડાક પ્રભાવશાળી લોકો સત્તાથી અળગા રહીને જનતા વચ્ચે કામ કરે. સંગઠિત જનતા જ શાસકીય સત્તા પર અંકુશ રાખી શકશે, અને જનતાને સાચું નેતૃત્વ સત્તાથી અળગા રહીને કાન કરનારા લોકો જ આપી શકશે.’

જનનુઆરી ૧૯૭૮માં એસ્ટરગ્રાડે તો એમને વ્યક્તિગત સવાલ જ કરી તાપ્તયો : બહાર રહીને સત્તા પર પ્રભાવ પાડવાની ગાંધીની આ રીત જ ખોટી નથી શું ? તમારી તમિલ સારી રહી હોત તો શું તમે આનાથી ખીજી કોઈ રસ્તો અપનાવન ?

જવાબમાં જયપ્રકાશે એવું એ કહ્યું : ‘ના, હું નથી માનતા કે ગાંધીના આ વલણ કરતાં જુદું હું કંઈ કરત.’

ગાંધી-વિચારનું ‘પાયાનું’ તત્ત્વ

આ વસ્તુને તો જયપ્રકાશે ગાંધી-વિચારનું એક મુખ્ય અંગ માનેયું. ગાંધીએ સત્તા પોતાના હાથમાં ન લીધી તેને જયપ્રકાશ દુનિયાવસના ઇતિહાસમાં એક અનોખું ઉદાહરણ ગણતા અને આ રીતે ગાંધીએ ક્રાંતિ માટે “સત્તાનો પરંપરાગત, ઝળઝળિત ને જરૂરિયાતો રસ્તો છોડી નવો રસ્તો ચીંધો” એમ પણ માનતા. જયપ્રકાશે કહ્યું છે : ‘આજ સુધીની ક્રાંતિની પદ્ધતિ કરતા ગાંધીની પદ્ધતિ સ્પષ્ટ રીતે સિન્ન છે. આની પાછળ ક્રાંતિનાં પ્રેરકબળો વિશેની ગાંધીની બીડી સમજ ધારણસૂત હતી. ગાંધીનું માનવું હતું કે સમાજનું સ્વરૂપ ને આરિય માનવીય રાખવાં હોય તે સમાનતા અને બંધુતાને સમાજનાં ધારક પરિણામો તરીકે સમાવે સ્વીકારવાં પડશે, અને સમાજની આવી સ્વીકૃતિ સમજાવટથી અને ક્યારેક જરૂર પડે તો સત્યાગ્રહથી મેળવવી રહી. એટલે ગાંધીને મન ક્રાંતિનો તેનું રાભ્યસત્તા હાથ કરવાનો નોકોનો.’

આમ ત્યાં સુધી જયપ્રકાશની ક્રાંતિની મેઝબાજાને સંબંધ છે ત્યાં સુધી હિંદુસ્વારાજ્ય-પ્રાવરણ-સંપૂર્ણ ક્રાંતિના માધ્યમે આગવા માટે દિસાગાંધિની વિરોધી અને દંડશક્તિથી સિન્ન ગોવી સ્વતંત્ર લોકમંજિત સ્થાન ઉપર જ એમને દંડ વિશ્વાસ રખો હોતા, અને ખીજી કોઈ રીતે આ નહીં શાધી શકાય એમ એમને લાગતું, આ બાબત વિવાદને કેઈ સ્થાન નથી.

ગાંધીનું હિંદુસ્વારાજ્ય આગતું કરાંત

કાર્યક્રમની બાબતમાં ગાંધીએ સ્વરાજની સાથે “સર્વોદય”નું બંધ મૂકેયું. પણ ગાંધીના છવનાં દંડ અધિકારન આલેખું તેમાં સ્વરાજ માટેની લડત જ મુખ્ય રહી, સર્વોદય સમાજની દિશામાં આગું થઈ શકયું નહોતું. ગાંધીએ સ્વતંત્ર કાર્યક્રમો મંદિરા, પણ તેની ક્રાંતિકારીતા હજી પ્રગટ થઈ શકી નહોતી. ગાંધી તેનું નવસંરકયણ કરવાનું વિચારના હતા. ટૂંકસીશિય, રાસરાભ્ય વગેરે કદપનામો હતાં, તેના વ્યવહાર કાર્યક્રમ હજી ગોધવાના હતા. સ્વરાજના પરોઢે ગાંધીનું ચિન્ન એવું ચાલતું હતું કે, ‘હિંદના લોકો પરદેશી સંસ્કૃતિ, પરદેશી લાપા અને પરદેશી આચારવિચારના પ્રત્યુત્ત નીચે હશે ત્યાં સુધી, હિંદ ખરેખર સ્વતંત્ર નહીં બને.....પ્રગમમાં આત્મમલિકાનની ભાવના પ્રગટાવવાની છે.....સમગ્ર સ્વતંત્રતા કેન્દ્ર તરીકે ગામડાંને લેખનારા કેટલા હશે તેની સને ખજર નથી. એથી જીલટું, હિંદને પ્રથમ પકિતની લકરી સત્તા બનાવવાની તથા હિંદને મજબૂત કેન્દ્રસ્થ સરકારવાનું રાભ્ય બનાવવાની ઇચ્છા રાખનારા ઘણાં છે, એ હું બાપું છું.....પરસ્પર વિરોધી વિચારો અને આદર્શોનાં શંકુભેગમાં, શુદ્ધ ચિયરના પાયા પર રચાયેલા શુદ્ધ કાર્યમાં આગેવાન બનવાનું બે હિંદના નસીબમાં લખાયેલું હશે તો, ઈશ્વર આ બધા મોટા મોટા માણસોના હડપણને જુદું કરવીને હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંને છટની રીતે પોતાની વાત બજે કરવાની તેમ જ તેનો અમલ કરવાનાં તાકાત આપશે.’

અન્ય વિચારકો કરતા ગાંધીનો સાવ જુદો જ અભિગમ આમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. અગલાન દેતે એક વાર ગાંધીને માર્ગની આ વિશિષ્ટતા પ્રત્યે ખ્યાન કે રેણું : ‘ઓઘોગિક ક્રાંતિની સાથેસાથ આત્મસંસ્કૃતિ તટવા લગી. તે વિશે માકસે’ એમ કહ્યું કે કેવી આનંદની વાત છે કે ગામડાં તટી રહ્યાં છે અને ગહેરો વધી રહ્યાં છે ! આપણી ક્રાંતિમાં તે મદદરૂપ થશે. ત્યારે આ જ વસ્તુ તરફ જોવાનો ગાંધીને દરિયાવ મિલકુલ જુદો હતો. એમણે તો શહેરોના વંશતા જતા પ્રત્યુત્ત સામે અવાજ ઉઠાવ્યો અને ગામડાંની વહાણે ધાવાની હાકલ કરી. બંને વચ્ચે આ પાયાનો સેદ છે.’

જયપ્રકાશના ચિન્નમાં પણ અતના અંશે પરોઢેલી જ જોવા મળે છે. અને તેમાં માકસેવાદના પ્રભાવ હેઠળ ગાંધીના ટૂંકસી-શિય વગેરે વિચારો વિશેની એમની જે ગેરસમજો હતી તે એક વાર દર થઈ એટલે તો ગાંધીની વિચારસરણી સાથે તેઓ વધુ ને વધુ એકરૂપ થતા ગયા. ચંડીગઢ જલ-ડાયરીમાં ‘શુમાખરના એક

કથનનો ઉલ્લેખ કરીને જયપ્રકાશે “એલી” વગેરેની વિચારસરણી અને ગાંધીની વિચારસરણી વચ્ચેના મૂળભૂત ફરકની પહોંચ સરસ અને વિશદ છણાવટ કરી છે. અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિની પોતાની કલ્પના ગાંધીની વિચારસરણી ઉપર આધારિત છે એમ દર્શાવ્યું છે.

હિંદસ્વરાજની સાર્થકતા આમસ્વરાજમાં

વિનોબાના આંદોલનમાં ગાંધી-વિચારનો અને ગાંધીના અધૂરા કાર્યનો તંતુ જ આગળ વધી રહ્યો છે. એમ જયપ્રકાશે પરખી લીધું હતું. એમણે ભેલ્યું કે ‘પોતાના મનુષ્યના આગલે દિવસે ગાંધીએ લખેલું કે ‘ગામડાંઓના દૃષ્ટિથી હિંદની સામાજિક, નૈતિક અને આર્થિક સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરવાની હજી બાકી છે’, એ જ કામ વિનોબાએ ઉપાડી લીધું છે. ગાંધીએ તેમાં એમ પણ કહેલું કે, ‘લોકશાહીના લક્ષ્ય તરફની હિંદની પ્રગતિ દરમિયાન લશ્કરી સત્તા ઉપર સરકારી સ્થાપના માટેની મુલકી સત્તાની ઝુંબેશ અનિવાર્ય છે.’ શાંતિસેનાના કાર્યક્રમને જયપ્રકાશે આ જ દિશાનું ‘પગલું’ લેખ્યું. સૈનિક-શક્તિની વચ્ચેના નાગરિક-શક્તિ સમાજમાં ગમ કરતી થવી જોઈએ. વિનોબાના આમસ્વરાજના કાર્યક્રમમાં જયપ્રકાશે ગાંધીની ધણી બધી મહેનતો અને કલ્પનાઓને વ્યવહારમાં જોતરતી બોધી.

વ્યક્તિગત માહિતીના વિસર્જનની વાત એક સૌથી મોટી ક્રાંતિકારી ચીજ હતી. ગ્રામદાનનો કાર્યક્રમ “ટ્રસ્ટીશિપ ઈન એકશન” છે એમ જયપ્રકાશે કહ્યું. આખો સમાજ માટે સમાજ-વાદનું સ્વરૂપ કેવું હોય. તેનો બવાબ ગ્રામદાન આપે છે. ગ્રામ-સભા પરમેનન્ટ રેસીડ્યુશન—નિરંતર ક્રાંતિ માટેનું એક ઉત્તમ માધ્યમ બની શકે. જયપ્રકાશે કહી દીધું કે, ‘વિનોબાના આંદોલને ગાંધીના રચનાત્મક કામનું ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ સમાજ સમક્ષ છઠું કરી આપ્યું. સર્વોદયની અને હિંદસ્વરાજની ઇમારતના અનુત્તર માટે આમસ્વરાજ એક નક્કર પાયો પૂરો પાડે છે. બાણસની કુટુંબ પ્રત્યેના તખ્તની લાવનારે સમાજ પ્રત્યેના તખ્ત પુધી આગળ ખેંચી જવાનો તેમાં પ્રયાસ છે. ગાંધીએ રામરાવજની આશા સેવેલી. જયપ્રકાશને મન પલ્લ હવે એ હાવ્યાસ્પદ વસ્તુ નહોતી રહી. બરફે, ‘અધ્યાત્મવાદી થયા વિના અહિંસા ટકવાની નથી.’ એમ કહેતા થયા હતા. ગ્રામસ્વરાજ આંદોલન મારફત અધ્યાત્મને જનજીવનમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું કામ થઈ રહ્યું છે એવી પ્રતીતિ સાથે જયપ્રકાશે કહ્યું : ‘ગ્રામદાન વગેરે કાર્યક્રમ મારફત વિનોબાએ સામૂહિક જીવનમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો પ્રવેશ કરાવવાનો એક અસહ્યુત પ્રયાસ કર્યો. માનવતાના શુભોના વિકાસ એ સમાજના વિકાસનું સૌથી મુખ્ય લક્ષણ છે. વિનોબાનું આંદોલન એ માનવ-નિર્માણ તેમ જ માનવીય ક્રાંતિ માટેનો એક મહાન પ્રયાસ છે.’

જયપ્રકાશની સૂઝ દૃષ્ટિએ વિનોબાના ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનનો અસલ મર્મ બરાબર પકડી લીધા હોવા. એ કે પાછલાં વરસોમાં એમના આ મૂલ્યાંકનમાં થોડાં ફરક પડેલા જણાય છે. પરંતુ પાછલાં

વરસોમાં એમનાં કથનોનો સૂઝ અભ્યાસ કરતાં એમ લાગે છે કે એમના મનમાં દિધા હતા. સુખ્યત્વે તો તેમાં એમની વ્યવહારલક્ષી, પરિણામલક્ષી અધીરાઈ અને અજબો વિશેષ જણાય છે. જુદા જુદા મૂકમાં જુદી જુદી રીતે સજ્જાત થઈ છે. ગિહાર આંદોલનના સંઘર્ષના જોરના હેઠળ એમણે એક વાર કહી દીધું કે, ‘ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનમાં ૨૦ વરસ પુધી આપણે જે નહોતા કરી શક્યા, તે જનસંઘ સમિતિઓ મારફત થોડાક મહિનાઓમાં થયેલું દેખાય છે, અને તે પણ ગ્રામસ્વરાજ કરતાં ઘણું વધારે વાસ્તવિક.’ હકીકતમાં આંદોલનના ભેજ હેઠળ જોવા થયેલા આ એક ભ્રમ હતો, ભોળપણ હતું, મુઠકતા હતી, એમ પાછળના મનાવોએ સાબિત થયું.

ગ્રામસ્વરાજની વાત આજે એટલી જ અસ્તુત

૧૯૭૬ના જૂનમાં બ્રહ્માનંદ સાયેની વિસ્તૃત મુલાકાતમાં જયપ્રકાશે ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનની આવી છણાવટ કરી : ‘મને કહ્યું એમ લાગે છે કે વિનોબા પોતે જ કાર્યક્રમમાં રવા હોત અને ગ્રામદાનના સંકલ્પોનો અમલ કરાવવાના પાસાના કામમાં એકાગ્રતાથી લાગ્યા હોત, તો એક અહિંસક કૃપિ ક્રાંતિ અવસ્થા કળીભૂત થઈ હોત, જ્યે સંપૂર્ણ અહિંસક ક્રાંતિ માટેના માર્ગે કિચકી આપે હોત. એ ‘પગ’ કે અમે કેટલાકે ગ્રામદાનના કાર્યક્રમને આગળ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ વિનોબાની ગેરહાજરીમાં વાતાવરણ વિખેરાઈ ગયું અને આંદોલન પોતાની ગતિશીલતા ગુમાવી બેઠું.’

ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનના મૂલ્યાંકનમાં આ સૌથી અગત્યનું બિંદુ છે. છેવટે તો સંજોગવશ જ આવું થયું. તેમ છતાં હકીકતની દૃષ્ટિએ એટલું નોંધવું જ રહ્યું કે વિનોબાને કાર્યક્રમ એકાગ્રતામાં તેમ જ કરી કાર્યક્રમમાં આવતા રોકવામાં જયપ્રકાશ પાત જ કારણભૂત બનેલા. (જુઓ પાન ૩૪૦, ૩૪૭, ૩૬૩) ખરું આ ભણા માણસ ઉપરની વાત કરતી વખતે આ હકીકત જ ચિલકુલ વિસરી ગયેલા !

એર, બ્રહ્માનંદ સાયેની ઉપરોક્ત મુલાકાત વખતે જયપ્રકાશે વિનોબાના આ પ્રયોગ પર જણ જ લાર મૂક્યો : ‘સ્વરાજ્ય બાદ આ દેશમાં એક મહત્વના સામાજિક-આર્થિક પ્રશ્ને ઉકેલવાનો આવો એક પ્રયાસ થયો તે આ રીતે છેવટે બિનઅસરકારક નીવડ્યો.’ અને પછી ઉમેર્યું : ‘મેં ભણી બોળેને આ પ્રયાસની આટલી વિગતે છણાવટ કરી છે. કેમ કે અહિંસક માર્ગે સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન આણવાનો આવો આ એકમાત્ર ડઝાસ થયો છે.....અતે મારે એમ કહેવું છે કે આ અહિંસાની નિષ્ફળતા નથી, પણ વિનોબા સહિત અમારા બધાની નિષ્ફળતા છે. અને તેમ છતાં હું એવી આશા રાખું છું કે તુરંત પછી અમારા અનુભવમાંથી શીખીને આગળ વધશે અને અમે ભાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ ત્યાં એ લોકો સફળ થશે. ગાંધીજી પહેલાં વિગેનું લોકોનું ધર્મનિરસન પણ આમાં એકરે સમાવિષ્ટ થશે.’

જ્ય પ્રકાશની ખોજયાતના સંદર્ભમાં આસ્વરગજ આંદોલન અંગેના આ મૂલ્યાંકને જ્ય પ્રકાશનો અંતિમ નિષ્કર્ષ ગણી શકાય. આ ઉપરાંત પણ છેલ્લાં વરસોમાં જ્ય પ્રકાશ કહ્યું છે : 'આસ્વરગજની દિશામાં વિનોબાના નેતૃત્વ હેઠળ જે કાર્ય કામ થયું છે, તેનાથી કીક કીક અનુભવ અને દષ્ટિ પ્રાપ્ત થયાં છે.....આપણી આસ્વરગજની વાત આજેય એટલી જ પ્રસ્તુત છે.....ગાંધીજીનાં રચનાત્મક જનતા સરકારો આસ્વરગજનું જ કામ કરશે.'

ટૂંકમાં, સમાજ-પરિવર્તનના અને ક્રાંતિના મૂળભૂત કાર્યક્રમોને સંબંધ છે ત્યાં સુધી જ્ય પ્રકાશનો વિચારોમાં ઝાંઝો કોઈ કરક પડ્યો નહોતો, છેલ્લા વરસોમાં પણ ક્રાંતિને કોઈ નવા કાર્યક્રમ જ્ય પ્રકાશે સમાજ સમક્ષ મૂક્યો નહોતો. જોઈ તોયે, તિલક-દેજ નામુદ્દ કરે જેવા કેટલાક પ્રારંભિક કાર્યક્રમો ખાસ કરીને કુલેશના સંદર્ભમાં આપ્યા હતા. પરંતુ ક્રાંતિની મૂળભૂત ભૂમિકા અને કાર્યક્રમ એના એ રહ્યા હતા. ગાંધી-વિચારને વ્યવહારમાં ઉતારવા વિનોબાની પ્રતિભામાંથી નેટલા કાર્યક્રમો નીપજ્યા હતા, તેનાથી આગળ ખેડાણ થયું નથી. એટલે જ હાલ ધર્મશિકારી કહેતા હોય છે કે, 'ક્રાંતદર્શનમાં વિનોબા કરતાં આગળ હજી સુધી કોઈ નથી ગયું.'

લોક-આંદોલનનો અનુભવ

પરંતુ સમાજ-પરિવર્તનના મૂળભૂત કામની સાથેસાથ સમાજના કેટલાક તાત્કાલિક પ્રશ્નોને લઈને મૂળ પ્રવાહને પૂરક ને સહાયક એવાં લોકોનાં આંદોલન ચલાવવાની વાત છેલ્લાં વરસોમાં જ્ય પ્રકાશે મૂકી હતી. આપણે તો પાયાના કામમાં લાગેલા છીએ એટલે ખીજી-ત્રીજી વસ્તુ તરફ ધ્યાન આપવાનું નથી, એવું વલણ એમને ખોટું લાગ્યું હતું. મૂળ કામ સાથે આજુબાજુની પરિસ્થિતિ વિશેષે સાવધાન રહેવું નોંધ્યો. કેટલાક પ્રશ્નો અંગેની લોકોની ચર્ચામાંથીને શાંતિમય માર્ગે વાળ્યા આપણે પણ તેવા રહેવું નોંધ્યો. જ્ય પ્રકાશનું કહેવું એમ હતું કે, 'લોકશક્તિ નિર્માણ કરવી હશે, તો લોકોને એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ કે જે કેટલીક સમસ્યાઓથી આજે જામે ત્રસ્ત છીએ તેને દૂર કરવા માટે કોઈક કામ થઈ રહ્યું છે, તો જ લોકો તેને પોતાની લડત સમજે છે અને તેમાં લાગે છે. એ લોકશક્તિને પછી સંગઠિત કરીને મૂળ કામ તરફ વાળવી પડશે. કાગળ કે આપણે તો સમાજમાં એક સંપૂર્ણ રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક પરિવર્તન વિના જુદી જુદી સમસ્યાઓ છૂટીદવાથી ઊઠવી શકવાની નથી. તમે આજે જે છે તે ગધું જેમનું તેમ રાખીને બ્રહ્મચાર નામુદ્દ કરવાની વાત નહીં કરી શકો, બેઠકારી વગેરે નામુદ્દ નહીં કરી શકો.'

આમાં કોઈ તાત્કાલિક બેદરતા સલાહ નહોતો, આ કેવળ વ્યૂહરચનાના સલાહ હતો, એક નવા પ્રયોગ કરી બેવાનો સલાહ હતો, વ્યાવહારિક ભૂમિકાનો સમાલ હતો. આમાં લોક-આંદોલનો ઊભાં કરીને પણ હવે તો તેમાંથી પ્રગટી લોકશક્તિને સમાજ-પરિવર્તનના પાયાના ક્રાંતિકાર્યમાં જ વાળવાની જ્ય પ્રકાશની

નૈમ હતી. તેના વિના તો કોઈ સમરપા છૂટીદવાથી ઊઠવાની નથી, એમ જ હજીયે એ માનતા. આવી ભૂમિકા અને દષ્ટિકાણ સાથે બિહારના આંદોલનનો પ્રયોગ થયા હતા. તે આંદોલનની ગતિવિધિ તેમ જ તે કેવી રીતે સળા સાધેલી ટકરમાં જ્ય પ્રકાશ ગયું, તે ગયું આપણે આપણે જેઈ ચૂક્યા છીએ. આવી માત્ર ક્રાંતિખોજના સંદર્ભમાં એ પ્રયોગનો નિષ્કર્ષ તારવવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આમાં આંદોલનો માત્ર શાંતિમય હોય એટલું જ પૂરતું નથી એ વાત જ્ય પ્રકાશને બિહાર આંદોલન દરમ્યાન જ સમજાઈ હતી. એટલે શાંતિમયની સાથેસાથ શુદ્ધ સાધનની વાત એમણે સજાગથી બોલી હતી. એ કહેતા કે બ્રહ્મચાર વિરુદ્ધ આંદોલન કે અને નતે બ્રહ્મચારી હોય, તે ન ચાલે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિનો નારો લગાવે અને હાથ પીતા હોય, તે ન ચાલે.

આવા આંદોલનની પ્રક્રિયામાંથી પચાઝ થવાથી રાજકીય પક્ષોના ચરિત્રમાં પરિવર્તન આવશે, એમનું મોટું સત્તા તરફ રહેવાને બદલે લોકોનાં કામો કરવા તરફ વળશે, આવા આંદોલનના ગર્ભમાંથી ઊભી થતી નવી સરકાર નવા નીધો પાડી શકશે, એવી જે આજના જ્ય પ્રકાશે સેવેલી તે કળામૂલત ન થઈ.

શાંતિમય પ્રતિકરનના આંદોલનમાં ઊભી થયેલી લોકશક્તિને શાંતિમય સમાજ-પરિવર્તનના મૂળભૂત કામમાં વાળી શકાશે, એવી ઉમેદ પણ બર ન આવી. આંદોલન દરમ્યાન જે લોકશક્તિ બગેલી તેને સંગઠિત કરવાનો પૂરતો અવકાશ ન મળ્યો એ ખરું. પરંતુ શક્યતાતો ગણો પૂરો થયા બાદ એમ પણ જોવા મળ્યું હતું કે પ્રદર્શનાત્મક અને પ્રતિકારાત્મક કાર્યક્રમો માટે લોકોને જેવા ઉત્સાહ હતો તેવા રચનાત્મક અને સંગઠનાત્મક કામો માટે નહોતો.

મૂળ કાર્ય : રાજ્યનો કાય અને રવાયત લોકશક્તિની રચના

આમ, સરકાર બદલાઈ પણ વ્યવસ્થા બદલાવાની દિશામાં કોઈ થઈ શક્યું નહીં. જુલાઈ ૧૯૭૮ માં બેલા એટલું સાથેની વાતચીતના જ્ય પ્રકાશે લોકશક્તિ નિર્માણ કરવાના પાયાના પ્રશ્નો કહ્યાવટ કરતા કહ્યું : 'અને રસ છે લોકચેતના અને લોકસંગઠન બિયું કરવામાં, કે જેથી આખીયે આ રાજ્યવ્યવસ્થા જેમના આધારે ખડી છે એવા લોકો પોતાનું જીવન અને પોતાનું ભાવિ પોતાને હાથે વડી શકે. માત્ર તેઓ લોકશાહીની પ્રક્રિયામાં વધારે બાજ લેતા થાય એમ જ નહીં પણ લોકો જાને પોતાનું કામ કરતા થાય. દુલાંગે, આવી લોકશક્તિ કોઈક સંગઠનાત્મક સ્વરૂપમાં હજી સુધી પ્રગટ થઈ શકી નથી. કચારેક તે લોક-આંદોલનના સ્વરૂપમાં દેખા દે છે, અને હારે તે સમાજને અવશ્ય આંદોલિત કરે છે, કેટલાક દેશ્વર આણે છે, સરકારનાં મંતવ્યો બદલે છે. પરંતુ તે માત્ર તલોળ પૂરવું જ. એટલું કરીને એ સમાજ થઈ બળ છે. તેની પ્રક્રિયા નિર્ધાર ચાલતી નથી. હું જેવા માયું છું એક નિરતર ક્રાંતિ. માણસના જે 'કોઈ ક્ષેત્ર છે તેમાંથી પ્રેરણા પામીને ક્રાંતિકારી પરિવર્તને કાયમ થતા રહે.'

જ્યપ્રકાશનું લક્ષ્ય છેલ્લું બીજું હતું તે આના પરથી સમજાય છે. સહયોગાત્મક લોકશાહીની કલ્પનાથી આગળ જઈને લોકસત્તાની સ્થાપના થાય એમ તેણે ધ્યાનમાં લેતા. વિનોબાને કોઈએ એક વાર પૂછ્યું કે, ‘શું તમે સત્યાગ્ર કરવા ઇચ્છો છો?’ ત્યારે વિનોબાએ જવાબ આપ્યો : ‘જી હા, અવશ્ય કરવા ઇચ્છું છું.’ સરકારની સત્તાને સમાપ્ત કરીને લોકોની પોતાની સત્તા સ્થાપવા માગું છું.’

આવું કામ આમસ્વાજનની સ્થાપના વિની થઈ શકવાનું નથી, એવી વિનોબાની દૃઢ માન્યતા છે. અર્થતંત્ર ઉત્કટતાપૂર્વક એમણે કહ્યું છે : ‘ગાંધીવિચારમાં માનનારાઓ સામે મુખ્ય ખોલ છે, જનતાને જગાડવાનું અને રાજ્યનો ક્ષય કરવાનું. આત્મ-નિર્ભર ગામડાંઓ ભે નહીં બિલાં કરી શકીએ, તો ગાંધીનું નામ અને કામ બ્રેટ મૂંસાઈ બશે. ગાંધી એ હજારો, તો આવાં ગામડાંઓ માત્રકંત હજારો. અહિંસક સંસ્કૃતિ ભે લાવવી હોય, તો તે આત્મનિર્ભર ગામડાંને આધારે જ લાવી શકાયો. આપણી પોતાની શક્તિથી ગામને ઉન્નત કરી રહ્યા છીએ, એમ લોકોને લાગતું નેહ્યું.’

ક્રાંતિની ખોલવાવાના ચિંતનમાં જ્યપ્રકાશ અને વિનોબા બંને ગિલકુલ એક જ ગિંદુ ખર હતા એમ આના પરથી જોઈ શકાય છે. લોકશક્તિનો માત્ર તાત્કાલિક બિરોધ નહીં, સમાજનું ધારણપોષણ એ લોકશક્તિ માર્ગત થાય એવી બનેલી નેમ છે. રાજ્યનિરોધે સ્વાયત્ત લોકશૂન્ય એ અહિંસક ક્રાંતિની આધાર-શિલા છે. સ્વરાજ્યના પરોડે ગાંધી પચુ આ જ દિશામાં વિચરતા હતા, એમ લાગે છે. પ્યારેલાલજીએ ‘પૂણાહિતિ’માં નોંધ્યું છે : ‘ગાંધીજીની માન્યતા પ્રમાણે. કેવળ હિંદમાં જ નહીં પણ દુનિયાભરમાં સવાલ એ છે કે, લોકો સત્રો અને નારાઓથી દેરાશાઈ બન્ય છે. વાહોને વિશે અવર્તી આધાધૂનીની રચિતિમાં તેણે પડછાયાઓને માટે મહિમાદિ લાં છે અને નક્કર વસ્તુને પોતાના હાથમાંથી સરકી બધા કે છે. ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘હું નોબાખીમાં નોંઝે’વાત પુરવાર કરી બતાવી શકું કે, આખરે જીવનની રોજિંદી બાળતો જ સૌથી વધારે મહત્વની છે—પછી પાકિસ્તાન હો કે અખંડ હિંદુસ્તાન—અને આમજનતા તેને સતોય થાય એ રીતે તેને ઉકેલ લાવી શકે અને કોઈ પણ વાસ્તી પરમા રાખ્યા વિના તેની પોતાની ઉલ્લેખશીલતા, હુદ્દિમતા, સંયોજકશક્તિ તેમ જ અસ્પર્શસ્થા સહકાર દ્વારા તે પોતાના લાવીની સ્વામી બની શકે, તો એની કેવળ નોબાખીમાં જ નહીં પણ સમગ્ર હિંદમાં અક્ષર થવા પામશે અને દુનિયાની સવિધની શાંતિ ચાટે પચુ એ માર્ગદર્શક થઈ શકશે.’

આમ, ક્રાંતિના કામમાં તાત્કાલિક આંદોલનોનાં સ્થાન, સ્વરૂપ વગેરે વિશે આવા એક વ્યાપક પરિગ્રેષ્ટમાં વિચાર શકો નેહ્યું. બિહાર ગાંધિયન બાદ જ્યપ્રકાશની અસ્વસ્થતાને કારણે આવી કોઈ તલસ્પર્શી સમીક્ષા થઈ શકી નથી. પરંતુ સોવા ચેટનું સામેની ઉપરોક્ત વાતચીત પરથી એમનું વ્દર અનુચય છે કે એમનું

reflective mind—અવલોકન કરતું રહેતું ચિંતનશીલ ચિત્ત પોતાના અનુભવમાંથી કોઈક તારણ કાઢવા સધી રહ્યું હતું.

બીજા જરૂરિયાતની સલામતતા વિના ક્રાંતિ ન થાય

આ સંદર્ભમાં ધીરેન્દ્ર મજુમદારે કહેલી ક્રાંતિ-મીમાંસા થોડો વધુ પ્રકાશ પાડે છે : ‘કોઈ મહાપુરુષ આંદોલનનું આહ્વાન કરે છે, અને તે આંદોલન સામાન્ય જનતાની ચાહ (હચ્ચા) પૂરી કરવા માટેના રાહના રૂપમાં રજૂ થાય છે, તો તેને તુરત વ્યાપક લોક-આવકાર મળે છે. પરંતુ એ એ આંદોલન પરંપરાગત ચાહના વિરોધમાં કે તેનાથી જુદો કોઈ નવી ચાહ પેદા કરવા માટે થાય છે, તો તેને લોકોનો આવકાર ત્યાં સુધી નથી મળતો, ભાં સુધી જનતામાં એ નવા વિચાર અનુસાર નવું બોધ પ્રાપ્ત કરવાની ચાહ પેદા ન થાય.’ જ્યપ્રકાશનાં બેટ ગવળકારણીઓ સામેના વિરોધના આહ્વાનને અને લોકસમિતિઓ રચવા માટેના આહ્વાનને લોકોનો જે જુદો જુદો આવકાર મળ્યો, તે ભેતો આ વસ્તુ દીવા જેવી સ્પષ્ટ થઈ બન્ય છે.

ક્રાંતિ પચુ છેવટે લોકોને સાથે લઈને કરવાની હોય છે, એટલે લોકો શું ઇચ્છે છે તે તરફ પચુ ધ્યાન તો આપવું જ પડે. પચુ લોકોની રોજબરોજની સામાન્ય ઇચ્છા કરતાં કોઈક બીજી ઇચ્છા એમના મનમાં જન્માવ્યા વિના પચુ ક્રાંતિ ન થઈ શકે. જ્યપ્રકાશને એક વાર કહેલું કે અમે સમાજવાદીઓ એમ માનતા કે જેહૂતો, મજૂરો, સંધ્ય વર્ગ વગેરેની felt needs, સળગતી સમસ્યાઓ, રોજબરોજના પ્રશ્નો લઈને જ લોકજનપ્રિય થશે, અને તેમ કરીશું તો જ સ્વરાજના આંદોલનમાં લોકોનો સાથ મળશે. આ માટે અમે ધણું મથ્યા. પરંતુ ગ્રાંધીજી પોતાની આગવી ઢબે સ્વરાજનું જેટું વ્યાપક આંદોલન બિજું કરી બતાવ્યું તેવું અમે કહી બિજું કરી બતાવી શક્યા નહીં.

વાસ્તવમાં ક્રાંતિ એ તો માણસને એની માન્ય જરૂરિયાતો કરતાં કોઈક બીજા જરૂરિયાત વિશે સલામ કરવાની પ્રક્રિયા છે. આવી કોઈક બીજા વસ્તુ આંગવા માટે ભાવના જગાડવી, તે માટેનું લોકમાનસ તૈયાર કરવું, તે માટે ત્યાગ ને ગલિદાન સારુ લોકોને પ્રેરવા એ ક્રાંતિની પ્રક્રિયા છે. તેથી જ ક્રાંતિકારીઓ લોકપ્રમાણ કરતાં આત્મપ્રમાણ ઉપર વિશેષ આધાર રાખવો પડતો હોય છે, પ્રવૃત્તિ અને પરંપરાગત માન્યતાઓ કરતાં પોતાની ક્રાંતિનિકા ઉપર વધુ આધાર રાખવો પડતો હોય છે.

ચિંતનમાંતો ‘‘ભુલ’’વા લાયકસ્થાન

આ સંદર્ભમાં એરિક ફોમનું માર્ગ દિગત એક વિધાન સમજવા જેવું છે. એમણે પ્રદ માસ્ટર્સને ‘બુલ’વા કહી દીધા ! એરિક ફોમનું કહેવું છે કે, ‘માસ્ટર્સ અને એન્ડ્રસ સામાનિક-આર્થિક લેવ ઉપર રાજકીય ક્ષેત્રના પ્રબન્ધ મુજબ પરંપરાગત પ્રબન્ધમાં તગાઈ બેસા છે. રાજ્ય અને રાજકીય સત્તા તેમ જ કેવળ રાજકીય પરિવર્તનના મહત્વ વગેરેના પ્રવૃત્તિ વલરૂની તેજી પોતાને મુક્ત કરી શક્યા નથી. આ બાબતમાં

તેઓ “હુઝૂલા” વિચારક પુસ્તક લખે છે. રાજકીય સત્તા અને હિંસાને વધુ પડતું મંદસ્ત્ર આપી દેવાની-રક્ષિત પ્રણલિકાગંધથી માસ્ત્ર પોતાને મુક્ત ન કરી શક્યો, તે સૌથી મોટી ખામી છે.”

ગાંધી-વિનોબા આ દૃષ્ટિએ પાઠ્ય ક્રાંતિકારી પુસ્તક લખે છે. હિંસા વિશેની તેમ જ રાજ્યશક્તિ વિશેની પ્રચલિત માન્યતાઓથી ઉપર ઊડીને એમણે લોકશક્તિ અને લોકસત્તા નિર્માણ કરવાના ક્રાંતિકાર્ય પરથી પોતાની દષ્ટિ જરીકે વિચલિત થવા દીધી નથી.

ગાંધીનું આજે નામ તો ઘણું લેવાય છે. પણ તે એક ગોળ ગોળ ચમક થઈ ગયે છે. તેની કોઈ વિશિષ્ટ મુદ્દા રહી નથી. દેશનું સ્વરાજ્ય મેળવવા ગાંધીને રાજકારણમાં જે ભાગ ભજવવો પડ્યો, તંદિયે લોકમાનસમાં એની એક, બાસક, “ધમેજ” ઊભી થઈ ગઈ છે. સ્વરાજ્ય મળી ગયા બાદ એમનું ચિંતન કંઈ દિશામાં ચાલતું હતું તેવું યથાર્થ ચિંતક પ્યારેલાલભાઈ “પૂણુંહુતિ” પુસ્તકમાં મળે છે. કૈંસિને એક રાજકીય સંસ્થા તરીકે વિખેરી નાખીને લોકસેવક સંઘમાં તેવું રૂપાંતર કરવાની એમની છેલ્લી ઇચ્છા હતી. નેઆખસીમાં રાજ્યનિરપેક્ષ સ્વાયત્ત લોકજીવન જીવું કરવાની એમની ખ્યાલેશ હતી. વળી, જ્યપ્રકાશે નોંધ્યું છે કે, “દશને સ્વરાજ્ય મળ્યું” અને બંધારણસભા સ્થાપે, સારે એ બંધારણસભાની કાર્યવાહીમાં ગાંધીએ કાગ્યે જ કરી રસ લીધા. ઉપરના સત્તરની સાત અત્યે એમણે લગભગ પૂરેપૂરી - ઉદાસીનતા દાખવી અને ભારતની નવી રાજ્યવ્યવસ્થા નીચે પાયામાંથી જીર્ણ કરવાનું કામ આરંભ્યું.”

માત્ર પક્ષીની આંખ જ એટલી ક્રાંતિદષ્ટિ

એટલે જ વિનોબા કહે છે કે “આત્મનિર્ભર ગામડાં બને નહીં જોમાં કરી શકીએ, તો ગાંધીનું નામ અને કામ ખેડે ભૂંસાઈ જશે. વિનોબાએ સતત “તેજોવાદ” પર પ્રહાર કર્યો રાખ્યો છે. જાંડાદાંજની ઘટનાઓથી, ખાસ કરીને તેમાં જે અમાનુષ્ટી નરસંહાર થયેા અને વિશ્વ લોકમત ઉદાસીન રહ્યો સારે વિનોબા ખળે ધ્રુવા આદેશિત થઈ જઈલા. પરંતુ એક નખકા બાદ એમણે કહેવા માંડ્યું : “મારે કે જાંડા દેશ સ્વતંત્ર થયો અને ત્યાંના વડાપ્રધાન કે ત્રણપણ મુછળ થઈ ગયા, તો ખબર નાની મરીબી, -વિવખના વગેરે સ્મસ્થાઓ તે ઠીકસને નહીં. એમનું આખું આદેશન આજે રાજનીતિનું છે. જેને આખું લોકનીતિ કબીએ છીએ એવું તો વાઈ ત્યાં થયું નથી. તેથી લોકો સરકાર પર જ આધાર રાખે. અને પછી નરસંહાર આ દેશ પાસેથી મદદ માંગે, પેલા દેશ પાસેથી મદદ માંગે. માટે ખરું પૂછો તો આખું બાત્તા દશને જતુ મદદ કરવા હેલ તો દે જ રીતે કરેલા શક્તિ કે આખા દેશમાં માનસદેવનાની સ્થાપના કરીને લવાયીએ. આખું કરીશું તો આખું અર્ધ-સમક માનસદેવનીએ એને ઉપમાના ઉદાહરણ મદદ કરી, એવું બાત્તા દશને, દર્શનદાસ કહેશે.”

; તિલા દશમાં ખાસથી જ કોઈ જાણું નેમાં વિનોબાના આ અભિનયની દૂરકંઠી દેવા નેકા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

માત્ર પક્ષીની આંખ જ એટલી ક્રાંતિદષ્ટિ અને કહે છે. અત્યેક ઘટના અને પરિસ્થિતિમાં નીચેથી - વિવેક, તે, કરી, શકે, છે. પૂરતું આ બાબતમાં જ્યપ્રકાશમાં થોડી કથાચ હતી. હજુ- કુશમાં કુવતારક આવિયળ હશે એટલે, થોડાં આડા-અવળા બૃત્તને પાછા મૂળ મારે આવી જતા, ખબર વચ્ચે વચ્ચે કટુણથી પેરાઈને અથવા અન્ય ભાષાવર્ગમાં આમતેમ ફેરવાતું બન્યા છતું. એમણે પોતે કહ્યું છે : “મારું તો એવું છે, કે એક શ્રાવ એક કામમાં પડું છું એટલે બીજું મને, કંઈ સમજતું નથી.” નીચેથી વિવેક આવે વખતે એમના મદદ થઈ જતો.”

પરિસ્થિતિએ ઘૂંટી આપેલું તથ્ય

... એમ પણ લાગે છે કે છેલ્લાં સરસોમાં જ્યપ્રકાશ પણ માસ્ત્રની જેમ સમજીય ક્ષેત્રના પરપરાગત પ્રવાહમાં તણાવતું રોડી શક્યા નહીં. ભાવેદ્રેકમાં કે. લાં સુધી પહોં દીધું કે બનતા પક્ષ મારા છેલ્લું એક અંગ છે. ૧૯૭૭ ની ચૂંટણી શાદ. કેટલાકે કહ્યું કે સર્વોચ્ચમાં તપ્ત પલટાવવાનીયે શક્તિ છે, તેવું, દર્શન શ્રુષ્ટ અને લીધે સર્વોચ્ચ ઉપરની આસ્થા મધી. પરંતુ સાથેસાથ એ વસ્તુની પણ નોંધ લેવી થતે કે “તપ્ત પલટાવવાથી ક્રાંતિ નૂઠી થતી” એ તથ્ય લોકમાનસમાં ઝડ, કરાવવાના પ્રયાસમાં આનાથી ધક્કો પહોંચ્યો. બે કે પરિસ્થિતિએ એ તથ્યને ફરી પાંચું ઘૂંટી આપ્યું.

... ૧૯૭૦ માં જ્યપ્રકાશ પોતે જે નિષ્કર્ષ ઉપર પહોંચેલા તેને જ કહાય ફરી માદ કરેલા પરંતુ તેમ છે : “વત્સાન રાજકારણ પાસેથી હટ્યો જે લોકો આશા મળે છે, તેઓ સંકેત હાકલે સૂચી રહ્યા છે; અને પોતાના જ રક્તના આસ્વાદ લઈને વૃષ્ટ થઈ રહ્યા છે. લોકનીતિની ઇમારત ઉપરથી નહીં, નીચેથી અચ્ચશે. એને, સાટે કોઈ એક નવીન પશ્ચાતું પાંચું ટાંગી દેવાનું. અર્થાત નથી. રાજકારણના રણજીત પર કોઈ “એક ખૂલતંતમ” નેતાનું અવતરણ પણ આ માટે પૂરતું નીવડવાનું નથી. એ લોકનીતિ બેનસક્રિતાના જાળમાંથી ચેલા થવાની છે. એ લોકનીતિ જોઈ, કેમકે હતા ગાંધીએ અને ભારતની ધરતીને ખેડીને એ બીજ વાવ્યા છે વિનોબાએ. આવી સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ—કે. ભ્રમ્ય સમાજવાદ હિતમાં વ્યક્તિ પોતાનું હિત-ભોગે—મિતા ન તો સમાજવાદ આવશે, ન તો સામાજવાદ, સર્વથ તો એ ક્રાંતિનું બીજું નામ જ છે.”

વિરોધ-વિરોહ અને ક્રાંતિકાર્ય વચ્ચેનો વિચેક

વિગ્રહ, વિરોહ અને ક્રાંતિમાં ફેર છે. ધારેનવાઈના શબ્દશાસ્ત્ર જે પરપરાગત વસ્થાઓ અને પદ્ધતિઓને કાળે સમાજ ઉપર સંકટ પેલા થયું હોય, અથવા અન્યાય ને અત્યાચાર થતા હેવ. તે સંસ્થાઓ અને પદ્ધતિઓને અદલવાનું જે અર્થદાન હેલ છે, તે વિરોધ કે વિરોહનું સ્વરૂપ હો છે, પરંતુ સર્વજન દાન જે માન્ય સંસ્થાઓ અને પદ્ધતિઓ દેવ, તેને મંજૂ ભલવા માટેનું જે આદેશો દેવ, તેને ક્રાંતિ કહેવાય જે વર્તિ અને પામદૂન સારી રીતરથ અને વિરોહના અર્થદાન-અર્થ

ઓકે. છે. તે ગતિ અને ધામધૂમ સાથે કાંતિ થઈ શકતી નથી. કાંતિ થતી હોય છે જનતાના વિચાર-પરિવર્તન તથા માન્યતા-પરિવર્તનથી. તેથી તેથી પોતાની એક મનોવૈજ્ઞાનિક ગતિ હોય છે. કાંતિકારી એ ગતિને સમજે છે, અને તેના માટે ધર્મે રાખે છે. જેમાંમાં આપણે, ધર્મ નથી હોતો, તેઓ હિંમતવાન વીરપુરુષ, વિદ્રોહી ને થોડા. તે બની શકે છે, પણ કાંતિકારી નથી બની શકતા.

પ્રતિકાસ એસ જરૂર નોંધણે કે પોતાના કંતિકાર્થનો પિકાસ કરતા રહેવામાં, વિનોબાએ અપ્રતિમ ધર્મ દાખવ્યું છે. એમણે પોતાના આંદોલનને સામાન્ય વિરોધ કે વિદ્રોહમાં જરીકે સરી જવા દીધું નહીં. કેમ કે ચાલુ વ્યવસ્થામાં થોડા ધણુ સુધારા કરી દેવાથી એમને સંતોષ નહોતો. આખીયે વ્યવસ્થાને ધરબળથી બદલવાની એમની નેમ હતી. અને તે માટે સમાજમાં પ્રચલિત મૂલ્યોમાં અને લોકોની માન્યતાઓમાં પરિવર્તન કરવું અનિવાર્ય હતું.

આ બાબતમાં જયપ્રકાશનો અભિગમ, પણ એક કાંતિકારી તરીકેના જ રહી હતો. એમણે પણ પહેલેથી આખીયે વ્યવસ્થાને બદલવાની જ નેમ રાખેલી. તેથી જ તે અન્ય શબ્દકારીઓ કરતાં જુદો માર્ગ તેઓ પકડી શક્યા. ટેક ૧૯૫૪માં 'સમાજવાદી વર્તુળ'માં સત્યાગ્રહની કેશન થઈ પડી છે. એમ કહીને તે ચોરે એમણે પોતાની ચરુચિ દર્શાવી હતી.

મૂળે અહારથી જ કાંતિ

ગ્રામસ્વરાજ આંદોલન દરમિયાન પણ એમણે બહુ વાર કહ્યું : 'સત્યાગ્રહની બાબતમાં મારો દષ્ટિકાણ વિનોબા સાથે બિલકુલ અમતો છે. કાળાં-પાંદડાં તોડતાં રહીશું, તેનાથી નહીં ચાલે. મૂળમાં જ અહાર કરવા પડે. વાકી, આ દેશમાં અન્યાય, જૂરજુલમ વગેરેની તો ઘાઈ કમી નથી. અનેક પ્રશ્નો લઈને દેખાવે ને પ્રતિકાર ને સત્યાગ્રહો થઈ શકે છે. પણ મને નથી લાગતું કે સાંકે પાંચની માફક અધીથી તરી તલવાર વીંડીને રાખવાથી કોઈ કામ થયે.'

બિહાર આંદોલન વખતે જયપ્રકાશને સરકાર સાથે સંઘર્ષમાં તીવ્રરૂપે પડ્યું અને સવિનય કાનૂનભંગ, ક્રાંતિમય દેખાવો વગેરેનો આશરો લેશે. પડ્યો. પ્રબલી ચૂંટણી સરકારે પણ બ્યારે લખતું અને લોકોની આંદોલનને કેસી માખવાતું વલણ અપનાવ્યું, ત્યારે તેનો પ્રતિકાર કરવાતું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું. તેમ છતાં આ રીતના સંઘર્ષમાં શકિતનો નોંઠકનો ઘણો બધો વ્યય થયો અને આંદોલનનો મૂળ ઉદ્દેશ પાછોએ રહી ગયો, એવા વસવસો જયપ્રકાશે જનનેક વાર વ્યક્ત કર્યો. આના પ્રતી એમનાં મનમાં મુશ્કેલીનાત શી હતી, તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આમાંમાં સમાન્ય વિરોધ-વિદ્રોહનો આંદોલનોમાં કાનૂનસંગ નવગેરેનું સ્થાન તથા કંતિકારીઓમાં સત્યાગ્રહનું સ્થાન, એ બે વચ્ચેનો વિષેક વિનોબા અને જયપ્રકાશ બંનેના અનુભવો અહીં અહીં, મરદેશી સ્પષ્ટકારનાસાથે સ્વાભાવિક જ કાનૂનસંગતા અસંગ

વધારે આવે. પ્રભુએ પોતે ચૂંટણી સરકાર સામે આજી આવે. તેમ છતાં લોકશાહીમાં સત્યાગ્રહનો આવા પ્રસંગ ઊભા થઈ શકે, એમ વિનોબા અને જયપ્રકાશ બંનેએ કહ્યું છે. (જુઓ પાન ૩૯૫-૩૯૬)

અહિંસક માર્ગે સમાજ-પરિવર્તનને એક માત્ર પ્રયોગ

પરંતુ મુખ્ય મંત્રાલ છે, અહિંસક કાંતિની પ્રક્રિયામાં સત્યાગ્રહનાં સ્થાન વિશે અહિંસક માર્ગે સમાજ-પરિવર્તનનું શ્રેય અત્યાર સુધી સાવ વધુએકાગ્રી જ હતું. આપણી સ્વરાજ્યની લક્ષત, નીકેશ આંદોલન, અણબોચનો પ્રતિકાર વગેરે પશ્ચિમના શાંતિ આંદોલનો, બાંગ્લા દેશનો મુક્તિ-સંગ્રામ, બિહાર આંદોલન—આ બધાં જ ગાંધીમય ને અહિંસક પ્રતિકારનાં ઉદાહરણ છે, સમાજ-પરિવર્તનનો નહીં. ગાંધીએ આ બાબત વૈચારિક ખેડાણ કરેલું અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ મારફત તે દિશામાં યજ્ઞ પણ ચાલવાનો આરંભ કરેલો. પણ તેનું કાંતિકારી સ્વરૂપ હજી છતું નહોતું થયું. અને ગાંધીના જીવનકાળ દરમિયાન સ્વરાજ્યની લક્ષતની જ વિશેષ બોલાણાસા રહી હતી. પોતાનાં અતિમ વર્ષોમાં ગાંધીએ બેચુ કે મત્યાગ્રહનું પ્રતિકારાત્મક સ્વરૂપ ઘણું આકર્ષક નીવડ્યું હતું, પણ હૃદય-પરિવર્તનની તેની શક્તિ વિશે લોકોને શ્રદ્ધા નહોતી. આથી તેઓ કોઈ નવી કાર્યપદ્ધતિ અને કાર્યકમની બોજમાં હતા. (જુઓ પાન ૨૭૧)

અહિંસક પ્રક્રિયામાં સત્યાગ્રહનું સ્થાન

આમ, માણસનાં મન-હૃદયને બદલીને કરવાની અહિંસક કાંતિનો એક માત્ર પ્રયોગ ગ્રામસ્વરાજ આંદોલનનો જ થયો છે. તેમાં સત્યાગ્રહનો સનાલ શરૂઆતથી જ ઊભા કર્યો છે. ૧૯૫૨નાં એપ્રિલમાં લોહિયાએ વિનોબાને એક પત્ર લખેલો : 'હૃદય-પરિવર્તનનું સમાચારન આવખ્યક છે. કાનૂન અથવા સત્યાગ્રહનો સહારો લેવો જ પડે....ગાંધીને બે સ્ફૂર્તિઓ હતી, કોપ અને પ્રેમ, સહુ પ્રત્યે પ્રેમ અને અન્યાય પ્રત્યે કોપ.....એ બંનેનો એકધારો અને સાથોસાથ પ્રકાશ કરનારો જ કદાચ દુનિયાને કાંઈક સારી રીતે જાહેરી શકે.'

આનો જવાબમાં વિનોબાએ લોહિયાને લખ્યું હતું : 'સમાચારન અંગેનું તમારું કથન મુક્તિની ચેતનામાં અવસ્થ સાચું છે. પરંતુ બધી સુધી તે સીમા નથી આવી પહોંચી. ત્યાં સુધી મારા હૃદયમાં હું તેને શું કામ સ્થાન જાણું? જુદામાં એ વાતને માટે લલો અવકાશ રાખું કે મારી જેવાનું ધારણું પરિણામ ન પણ આવે, અથવા અમુક હલ સુધી જ આવે...કાનૂન અથવા સત્યાગ્રહનો સહારો લેવો જરૂરો તે તો યહુ ન લેવો, એકું તેને નથી કહ્યું. કાનૂનને 'પ્રજુ' મેં યોગ્ય' નથી.....સત્યાગ્રહ અંગે મારા કેટલાક વિચાર છે, અમુકવા પાવું છે, દષ્ટિ પણ છે. પ્રજુએ અળીને સત્યાગ્રહ બધાં અનિવાર્ય બેચુ, ત્યાં મને આશા છે. હું તેને નહીં યાચું.....પ્રેમ અને તેજસ્વિતા બંને સ્ફૂર્તિઓ સર્વોચ્ચમાં અવશ્યક છે, તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી આપણે બે

તેમાંથી એક સ્ફૂર્તિ પ્રગટ ન કરી શકીએ, તો સમજવું કે ખીજ સ્ફૂર્તિ પણ આપણી કામી છે. ’

ગાંધીના અનુભવ પરથી બોધપાઠ

આના પરથી સ્પષ્ટ છે કે વિનોબાએ સત્યાગ્રહનો નિર્બેધ કદી નથી કર્યો, તેનો વિવેકપૂર્વકનો તેમ જ અહિંસાની શકિતનો વિકાસ થાય એ રીતનો ઉપયોગ કરવા તરફ બ્યાન કેન્દ્રિત હતું. ગાંધી છેવટે એમ કહી ગયેલા કે ‘સવિનય કાર્યનિર્ભર રચનાત્મક કાર્યની પહેલાં મૂકવામાં મેં ભૂલ કરી હતી. એક માત્ર રચનાત્મક કાર્ય થયી જ તમે સત્યાગ્રહની તાકાત પેદા કરી શકશો.’

વિનોબા ગાંધીના આ અનુભવ પરથી બોધપાઠ લઈને આપ્યા. એમણે રચનાત્મક કામને પ્રાથમિકતા આપી. ત્યાગમૂલક કાર્યક્રમથી પ્રભવે કેળવીને તેનામાં સત્યાગ્રહની શકિત પ્રગટ કરવાના પ્રયત્નમાં મંદા રહ્યા. બ્યાં લોકોએ પોતે થોડાંક ડગલાં ચાલીને ગ્રામસ્વરાજની દિશામાં આગળ વધવા માંડ્યું હતું, ત્યાં પછી માર્ગમાં આવતા અવરોધોને દૂર કરવા સત્યાગ્રહ કરવા પણ સંમત થયા. ગ્રામદાની ગામેની ગ્રામસભાઓને કહ્યું કે સામૂહિક મહેસૂલ લેવાની સરકાર ના પાડે તો સત્યાગ્રહ કરજો, તમારા ગામમાં જરૂર પૂરતું અનાજ રાખીને પછી જ વધારાનું લેવામાં આપજો અને સરકાર તે ન સાને તો સત્યાગ્રહ કરજો. ગાંધીએ જેમને પ્રથમ સત્યાગ્રહી બનકે દરેલા એવા સત્યાગ્રહના આ આજીવન ઉપાસકને સત્યાગ્રહનું ગાંધી ઇચ્છતા હતા એવું નવસંસ્કરણ કરવાનો આ ભગીરથ પ્રયાસ હતો. અને આપાણે ગ્રામસ્વરાજ આદોલન દરમ્યાન જ્યપ્રકાશ પણ વિનોબાની આ ભૂમિકા સાથે ગિલક્રુલ અગતા થતા હતા.

સત્યાગ્રહ પ્રેમનો પ્રકર્ષ છે

દોહિયા ઉપરના ઉપરોક્ત પત્રમાં વિનોબાએ એમ પણ લખેલું કે, ‘સત્યાગ્રહને હું ક્યારેય દુષ્કામના દુષ્કામ નથી જોતો, બલકે વિચારને પ્રેરણા દેનારી આત્મીયમ છુદ્ધિમાંથી નીપજેલી કુરુણામય તપસ્વિના રૂપમાં જોઉં છું. છેવટેનો નૈમિત્તિક પ્રતિભાર જ સત્યાગ્રહ નથી હોતો, બલકે સત્યાગ્રહીનું નિત્ય જીવન પણ સત્યાગ્રહ હોય છે.’

આ જ અર્થમાં વિનોબા કહેતા કે, ‘મારી પદ્યાત્રા એ એક પ્રકારનો સત્યાગ્રહ જ છે.’ અને જ્યપ્રકાશ પણ કહેતા કે, ‘હું તો મુસહરીમાંના મારા કામને સત્યાગ્રહ જ માનું છું.’

સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ સૌમ્ય, સૌમ્યતર, સૌમ્યતમ થવું જવું જોઈએ, એવા વિનોબાના વલણ સાથે જ્યપ્રકાશના આ ઉદ્ધારો સરખાવવા જેવા છે. ત્યાં મુસહરીમાં લોકો સાથે મોકામોદ વાતચીત ચાલી છે. હું એ ચંદ્રેશ્વરોને જોઉં છું, એમની સદ્વ્યસરત જોઉં છું. હું નવર માંડું છું, અને નેને લાગે છે કે હજી એક વધુ મોકા આપવો જોઈએ. પરંતુ એવિને રિચિતિ આવી શકે, ત્યારે હજી-પરિવર્તન માટે ખીજું પગલું ભરવાની જરૂર પડે. તેવે

વખતે મારી પોતાની જાત ઉપર જ કાટ સહન કરવાનું આવશે. એમનું કાંઈ વગરવાનું નથી. જાને તેમ જ્યાં એવાના ઉપર અસર થાય, એવી એ કાંઈક પ્રક્રિયા હશે. ’ (જુઓ પાન ૩૪૮)

જ્યપ્રકાશ પણ પોતાની રીતના સત્યાગ્રહના એક ઉપાસક રહ્યા છે. એણે જ નારાયણલાઈની વાત સાંભળી એમના મોઢેથી બોલાઈ જાય છે : ‘ધૂણું ? સત્યાગ્રહીના મનમાં ધૂણું હોય ? ’ (જુઓ પાન ૧૩૩) અને હેઠ ૧૯૫૪માં એમણે કહેલું, ‘હજી-પરિવર્તનની શક્યતા વિશેની શ્રદ્ધાના પાયા પર સત્યાગ્રહ નિર્ભર છે.’ ૧૯૭૬ના જૂનમાં એક વાર કહ્યું : ‘અહિંસાનો આત્મા જો પ્રેમ હોય, તો કાંઈ પણ અહિંસક પગલું, અહિંસક પ્રતિકાર કે કાર્યનિર્ભર પ્રેમથી જોતપોત હોવા જોઈએ, આ સહેલું નથી, પણ એક આદર્શ રૂપે હું આને સ્વીકારું છું, અને આને વ્યવહારમાં ઉતારવા આપણે મથવું જોઈએ.’

ગ્રામસ્વરાજ આદોલનમાં વિનોબાએ આનો એક સમાજ વ્યાપી પ્રયોગ કર્યો. પ્રતિકારમાં જુસ્સો હોય છે. સંઘર્ષમાં એક અમર્ષ હોય છે. એવા કાંઈ અમર્ષનો આશરો લીધા વિના બે-બેદી કાયકા સુધી વિનોબાએ સમાજ-પરિવર્તનનું આદોલન ચલાવ્યું. પ્રેમથી કાંતિનું વૃક્ષન જગાવ્યું. દાન ધર્માધિકારીના શબ્દોમાં ‘કાંતિની પ્રક્રિયાને એક લસિતકળાનું સ્વરૂપ આપવાનો વિનોબાનો આ એક ભગીરથ પ્રયાસ હતો.’ જ્યપ્રકાશ પણ આ પ્રયત્નમાં વિનોબાની સાથે હતા.

પરંતુ મમનવટ અને હજી-પરિવર્તનનો ઉપાય પધાપત ન તોવે ત્યારે શું ? ગ્રામસ્વરાજ આદોલનના ખીજ તપક્રમાં એ સવાલ સામે હતો. જ્યપ્રકાશ ત્યારે મુસહરીમાં કહેતા કે, ‘અહિંસાના લાથામાં હજી ખીજાંયે તીર છે. અને અંતોગત્ય સત્યાગ્રહનું ક્ષત્રાજ્ઞ પણ છે જ. પ્રવાહપતિત પરિસ્થિતિમાંથી એ સહજ-પણે જ-અંશે.’ વિનોબાએ પણ પહેલેથી જ કદી આનો નિર્બેધ નથી કર્યો.

સંઘર્ષનું વિવેકપૂર્વકનું સ્થાન

આ પ્રયોગ તો અધૂરો હત્યો, પણ ગિહાર આદોલન દરમ્યાન સંઘર્ષની વાત સામે આવી. જ્યપ્રકાશ સંઘર્ષના તત્ત્વને પણ સ્વેદિત આદોલન સાથે વણી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઓસ્ટરગાર્ડે ૧૯૭૫ના ડિસેમ્બરમાં એમની સાથેની વાતચીતમાં કહ્યું કે, ‘અહિંસક કાંતિની વિચારધારાના વિકાસમાં તમારો ફાળો એ મણાશે કે તમે તેમાં સંઘર્ષના તત્ત્વને દાખલ નહું છો.’

ત્યારે જ્યપ્રકાશ બોલ્યા : ‘હા, મને પણ એવું લાગે છે. જો કે વિનોબાને ભ્યારે ભ્યારે આ વિશે પૂછ્યામાં આવતું, ત્યારે સંઘર્ષનું એ આમાં એક સ્થાન છે એ વાતનો એમણે કદીયે ધનકાર નથી કર્યો.’ ગિહાર આદોલન દરમ્યાન પણ સંઘર્ષનો વિનોબાએ કદી સ્પષ્ટ વિરોધ નહોતો કર્યો, તેના પ્રકાર વિશે જરૂર એમનો જુદો મત હતો. ગંગા-પ્રદ્યુતની જે ધારા-કહીને ગિહારમાં પ્રયોગ કરવાનિયે સંમતિ આપી હતી, અને છેવટે

બ્યારે બે મિનિટ માટે મૌન તોડીને જ્યપ્રકાશ સાથે વાત કરી ત્યારે તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું : ‘ તમારી સંઘર્ષની જે કલ્પના છે, તે હું બાબું છું. એ ચાલુ રહે, સારી વસ્તુ છે. બાબાને તે પસંદ છે. તેમાં તમને બાબાની મદદ પણ મળી શકે.’

એ, સમાજન્યરિવર્તનના કામમાં, વ્યવસ્થા-પરિવર્તનના કામમાં સંઘર્ષના તત્વને પણ આદિસક પ્રક્રિયામાં કેટલું ને કેટલું સ્થાન હોઈ શકે, તે હજી સંશોધનનો અને પ્રયોગનો વિષય રહ્યો છે. આમ તો આ “ સંઘર્ષ ” શબ્દ જ્યપ્રકાશ દ્વારા નથી કર્યો. ગિંદાર આંદોલન પહેલાં વિદ્યાર્થીઓએ શરૂ કરેલું અને તે માટે છાત્ર સંઘર્ષ સમિતિ ઊભી કરેલી. તેમાંથી આ શબ્દ આંદોલનમાં આવી પડ્યો. પછી આંદોલનનું જે સ્વરૂપ ઊભું થયું ત્યારે તેને લઈને તે લોકજીલે રમતો થઈ ગયો. પરંતુ દાદા ધર્માધિકારીનું કહેલું છે કે, ‘ સંઘર્ષ ’ શબ્દ જ્યપ્રકાશને વહુ પ્રિય નહોતો, આજે પણ નથી. જેલમાંથી બહાર આવ્યા બાદ કહેતા હતા કે ‘ સંઘર્ષ ’ શબ્દ હવે છોડી દેવો ભેઈએ.’

૧૯૭૮ ના મે માસમાં સુલોક સાથેની વાતચીત દરમિયાન છાત્રનુયા સંઘર્ષ વાહિનીના એક સુલોકે એમ કહ્યું કે ગામડાઓમાં તો રચનાત્મક કાર્યો લઈને જ બનું પડશે. પછી એની મારફત સંગઠન કરીને સામાજિક-આર્થિક સવાબો પર સંઘર્ષ કરીશું. વાત તો સાવ સાદી હતી. પરંતુ આમાં સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ રચનાત્મક કામને કાંઈક ગૌણ સ્થાન મળતું લાગ્યું અને જ્યપ્રકાશ એકદમ બેઠી બેઠી : ‘ નહીં, આ પ્રમાણે વિચારવું ખોટું છે. રચનાત્મક કાર્યોને આવી રીતે સાધન બનાવવાં નહીં ભેઈએ. એ સાધ છે. એ કામ કરતાં સંઘર્ષ આવી પડે, તો એનાથી લાગવું પણ નહીં. એનો સામનો કરવો ભેઈએ. પરંતુ એટલું યાદ રાખો કે રચનાત્મક કામ તો ખોતે જ એક મહત્ત્વનું કામ છે. સંઘર્ષ એ ખોતે સાધ્ય નથી. પરિવર્તનનું કામ કરવા બાદ વચ્ચે વિરોધ ઊભો થાય તો શાંતિપૂર્ણ રીતે એનો સામનો કરવાની આપણી તૈયારી હોવી ભેઈએ એટલું જ.’

ગાંધી-વિનોબાને મિલકુલ મળતી આવતી આ ભૂમિકા છે.

અત્યંતોચ માટે તત્કાળ વિશેષ પ્રયત્નની જરૂર

પરંતુ જ્યપ્રકાશ મૂળમાં એક વહેવારલક્ષી ચિંતક હતા, અને મહુલ પ્રયત્નો કરવા એમનું પ્રુખ ચાલકગણ હતા. તેથી સમાજના સૌથી નળળા વર્ગોની સ્થિતિ ઝડપથી કેમ જલ્લી શકાય તે વિશે એમના મનમાં તીવ્ર મંથન ચાલ્યા કરતું. તેના પરિણામે છેવટે તેઓ એવા નિર્ણય પર પહોંચ્યા હતા કે, ‘ માત્ર ઉપરવાળાઓના ઉદારતા પર નિર્ભર રહેવું પૂરતું નથી. આજના સંભોગમાં આપણે પછવાડે રહી ગયેલા લોકોને, શોષિતોને, દલિતોને ચલણ રીતે સંગઠિત કરવા પડશે. બધાં સુધી નીચેના વર્ગોમાં આત્મસન્માન પેદા નહીં થાય, બધાં સુધી એમના પોતાના આત્મ-વિશ્વાસનું એક દળાણ ઊભું નહીં થાય, ત્યાં સુધી ઉપરના વર્ગો આપણેને બદલાય એવા સંકલ્પ નથી લાગતો. આપણે લોક-શિક્ષણનું દળાણ તથા પછવાડેના, દબાયેલા લોકોના

વ્યાપક વર્ગ-સંગઠનનું દળાણ, દળાણની આવી ભેડવી તાકાત જ સામંતવાદી પરંપરાઓ અને શોષણની વ્યવસ્થાને તોડી શકશે.’

૧૯૭૭ ના અગસમાં જ્યપ્રકાશ અત્યંતોચની દૃષ્ટિએ સૌથી નીચેના લોકોના આવા સંગઠનની હિંમતપૂર્વક કરતા થયા હતા. ગાંધીજી દ્રુટરીશિપની વાત મૂકી, પણ સાથેસાથ મજૂર મહાજન પણ સ્થાપ્યું, એવું કાંઈક વલણ જ્યપ્રકાશનું પણ આની પાછળ હતું. પરંતુ બન્યું એવું કે કેટલાકે કહ્યું કે આનાથી તો વર્ગ-સંઘર્ષ પેદા થશે. ત્યારે જ્યપ્રકાશે કહી દીધું કે એવો વર્ગ-સંઘર્ષ અનિવાર્ય જ હોય તો છે. થતો વર્ગ-સંઘર્ષ ! વર્ગ-સંઘર્ષનું નહું અહિંસક સ્વરૂપ ઊભું કરીશું.

બસ, આને લીધે મોટા ઊંઘાપોહ ઊભો થઈ ગયો. જ્યપ્રકાશ તો ફરી માક્સવાદ તરફ બઈ રહ્યા છે, એવી પણ વાતો થઈ. ત્યારે પોતાની વાતના સ્પટીફરણમાં જ્યપ્રકાશે કહ્યું : ‘ આ જે વર્ગ-સંઘર્ષની વાત હું કરું છું, તેનું સ્વરૂપ માક્સવાદના વર્ગ-સંઘર્ષ જેવું કદાપિ નહીં હોય. વર્ગ-સંઘર્ષની માક્સવાદી કલ્પના આપણને કામ નહીં આવે. મારી કલ્પનાના વર્ગ-સંઘર્ષમાં હિંસાને માટે કોઈ દેહતાં કોઈ સ્થાન નથી. વર્ગો વચ્ચે સ્થાયી સંઘર્ષ ચાલતો રહેવાની જે સામ્યવાદી કલ્પના છે તેનીયે આમાં કેશી જરૂર નથી. વર્ગ-સંઘર્ષનું અહિંસક સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનો એક નવો પ્રયોગ કરવાનો છે. સંગઠિત રૂપે અન્યાયનો પ્રતિકાર કરતાં કરતાં કષ્ટ સહન કરવાથી સમાજન્યરિવર્તન માટેની તાકાત ઊભી થાય છે. ટૂંકમાં, આપણે શાંતિમય સત્યાગ્રહ એ જ મારો વર્ગ-સંઘર્ષનું સ્વરૂપ છે.’

આના પરથી સ્પષ્ટ સમજા એવું છે કે “ વર્ગ-સંઘર્ષ ” શબ્દ તો અમથો આવી પડેલો. વિચારના બુદ્ધિવાર જળમાં વચ્ચે વચ્ચે કાંઈક નાખી તરંગો ઊભાં કરવાનું ઇષ્ટ કાર્ય જ્યપ્રકાશ પોતાનું માનેલું, તેવું જ આ પણ એક ઉદાહરણ બન્યા છે. બાદી, એક અતિ શક્તિશાળી અને અસૂક ફિલસૂફી સાથે ગાંધી રીતે સંગ્રણાયેલ તથા અનેક સહચારી ભાવેથી યુક્ત આવા શબ્દને અપનાવવાનું ઉપયોગી બન્યાનું નથી. પણ સારાંશ એટલો કે અત્યંતોચની દિશામાં ત્વરિત કાંઈ થવું ભેઈએ અને તે માટે અસૂક લોક-વિરોધનું સંગઠન કરવા ઉપર તેમ જ જરૂર પડશે સહાયકની શક્તિ પ્રગટ કરવા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું પડશે, એવો અભિપ્રાય જ્યપ્રકાશનો થયો હતો. પરિવારની ભાવનાથી આખા ગ્રામસમાજનું સંગઠન થાય અને માલિક, મજૂર, છુદ્દજીવી, દરેક વ્યક્તિ દ્રુટરીશિપની ભાવનાથી પોતાની બધી શક્તિ સમાજને સમર્પિત કરે, એવા મૂળભૂત કામ સાથે આનો કેશી વિરોધ નથી. અત્યંતોચ સર્વોદયની વિરુદ્ધ નથી, બલકે સર્વોદયની દિશાનું પ્રથમ પગલું જ છે.

કંઈતોના સિપાઈ કોણ બનશે ?

કંઈતોના સિપાઈ કોણ બનશે તેની ખોજ પણ જ્યપ્રકાશની પહેલેથી ચાલતી રહેલી. ભારત જેવા કૃષિપ્રધાન સમાજમાં મજૂરને બલ્કે કિસાન જ આમાં આગળ પડતો લાગે બનવો

એવી માન્યતા જ્યપ્રકાશની રહી હતી, છેલ્લા વરસોમાં એમને વિદ્યાર્થીઓને અને તરુણોને આવાહન હતું, અને યુવાનિકાને સપૂર્ણ કાલિની ગાડીને એલિન હતું. યુવાનો સાથે જ્યપ્રકાશ નો કાયમનો એક વિગેય સળ પડ્યો હતો. છેવટે એમાં એક મિત્રવક્ત્રીય યુવા સમૂહનું બહુ કરવાનોય પ્રયાસ થયો.

નવા લોકોને આકર્ષવાની શક્તિ એ આદેશનમાં તો રહેતી જ હતી, શકે નહીં તેથી તરુણો ને યુવકોને આવાહન કરવા રહેતાનું કારણ પણ કાલિ માટે અનિવાર્ય જ છે. પરંતુ માન યુવાન હોવું પરંતુ નથી થવું કાલિના મિત્રાઈ જનવા માટે એ કાલિની વિચારસરણીનું પ્રસિદ્ધિ તેમ જ નિઃકા પણ અનિવાર્ય બને છે તેના વિના “પૂરનો પ્રભાવ પાત્ર વિસ” જવું વાપ છે. ઉત્પાદનની એક હેલી આવે છે, અને પાછી ગમી જાય છે.

મિહાર પ્રાદેશનના અનુભવ બાદ ૧૯૭૭ના દિવસમાં પ્રકાશનદ સાથેની વાતચીતમાં જ્યપ્રકાશને હતું કે, “વિદ્યાર્થીઓના આદેશન પ્રાસેથી મેં ઘણી અપેક્ષા રાખેલી અને હવે કે તેની ગતિશીલતા જનવાઈ રહેશે પરંતુ વિદ્યાર્થીઓના અનુભવના સ્વભાવમાં મેં વસ્તુ નથી વિદ્યાર્થીઓ સમુદાય પણ એક વહેતી નદી જેવા છે આજનો વિદ્યાર્થી અપ્રતી ઘણે વિદ્યાર્થી નથી હોતા આ કાલિના અપ્રતી કોણ બની શકે તે અમે માત્ર ચિંતન ચાલ્યા કરે છે અને હું એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો છું કે કાલિકારી સર્વોદય વર્ધકરેલું જૂથ જ આ લાગુ લગતની શકે એ સપૂર્ણ કાલિ માટે સર્વોદય કાર્યકરો ગ્રાજીનાપાન પડિગળ બની શકે એમ છે કાલિ માટે દર્શન અને વિભૂતિસાધના જરૂર

આમ કાલિ પણ કાલિ માટે તેની વિચારસરણીથી પ્રેરિત એવી એ “કદ” ને ઈર્ષી હોવ છે તેના વિના કાલિ ન થઈ શકે. ૧૯૭૭ના ડો. હર્ષિવં શર્મા સાથેની વાતચીતમાં જ્યપ્રકાશને ને હતું તે પણ થાદ બાબત જરૂર છે. “લોકો ઉપર જ છોડી દેવાથી વધી કાલિ નહીં થાય એમને પણ હતું કે અહ મજૂરો ઉપર જ છોડાય હોત, તો દેડ યુનિવર્સ સર્વિસેથી આગળ ન વધી શકાય હોત અને કદી સીંચવાઈ કાલિ થઈ ન હોત કાલિ કારીઓએ હંમેશા અમુક વિચારસરણી, અમુક કે પતાચિન આપવું પડે છે.”

આમથી જ નેતૃત્વનો પ્રશ્ન પણ ઊઠે છે એમ સરગારે ૧૯૭૮ના “નન-મુકામીની” વાતચીતમાં “પૂછ્યું કે” શુભિમને કોઈ નથી લાગતું કે બાંધી-પદ્ધતિ મુજબ કાંઈ કરવા અર્થે હંમેશા કાઈ ને પોતાને કે કાઈ મંત્રિની જરૂર પડે છે” આ બાદતિ કાઈ “વિશિષ્ટ” વ્યક્તિ હવે “આ સુધી નિર્ણય છે.”

આના જવાબમાં સાવ અંગ્રીકિષ્ણવું જ્યપ્રકાશને કહી દીધું “જુઓ, હું તો નકો જ કાઈ ગાંધી નથી પરંતુ આ પદ્ધતિ અવગ્રહ કાઈદ માધાની અપેક્ષા મળે છે. કાઈદ એવા અંગ્રીકિષ્ણવું જેમાં કાઈદ પાસે વિગેયોઈ રાખે, જે નેતૃત્વ વધે આપ્યા તિશક દરિએ અમુક કોણેઈ અંગ્રીકિષ્ણવું કાલિ હું તો અંગ્રીકિષ્ણવું કાલિ માટે પણ માન “જ” માટે “શુ” દરિએ આ અંગ્રીકિષ્ણવું, અને

૮ માન હું કે, “જો શુઓ વિનું એમના માન નાન નાન સમૂહ ના નાન”

જ્યપ્રકાશ એ વાદ કરેલું કે, “વિનું એમના માન નાન નાન બાબતો આપણને માનની વડે ને રક ઉત્પાદન માગી જાય સાથ સુદાગીયા તો, જો આપણા અંગ્રીકિષ્ણવું દબ આપણી સાવ બિન છે પ્રભાવ એક નથી અવગ્રહ”

મથાએ કહ્યું,

“આથી, જ. દા. પ્રાદેશકારી દેના (૫) છે કે આપ આદાનનો, નેતૃત્વ માટે નિમ્નનિમ્નની નેતૃત્વ છે. ના. એ વિભૂતિની વ્યાખ્યા આની ઈ. “જ. ને” રિતિ છે, ઉત્પાદન છે, એને આપણે વિભૂતિ માની છે સામાન્ય માગ્ય એને અમલકાર માને છે, તેને ને અંગ્રીકિષ્ણવું દે છે ને ને નિ. ન છે નિષ્પૂછ છે પરંતુ નિષ્પૂછ માગ્ય પણ નેને અમલકાર માને છે, તેને ને મ લાય જનાવવા માટે છે, એટલે નામ વિભૂતિ છે એ “વ્યવહાર” નથી દોના, અને નામ “જ” એટલે વિભૂતિસમ છે એ આકાશને જ લખે આપણ માટે છે.”

કાલિના નેતૃત્વની આગવી લાગ

આવું નેતૃત્વ નેતૃત્વગીની પ્રચીન યીત યુવન ઘન નથી હતું, પોતાની આગવી રીતે લામ રહે છે. ૧૯૫૬ માં એક વાદ ચિત્તાઓએ હતું હતું “માગી એક ભૂમિમાં છે વ્યાવહારિક બાળકોમાં એવા નેતૃત્વ સાથે માત્ર જગતની બજારોય, હું છું પરંતુ જે બાળકના અને પોતાનું એક અન્ય જગત દોષ છે, તે બાળકના હું શુ કામ કાઢેને પૂછું “જા તો અને વો” હર્ષન જ થયું છે કે અંગ્રીકિષ્ણવું કાલિના અધિના નથી આ વાત દુનિયાને કહ્યા માટે કાલિને મુકામની જરૂર નથી.”

આદેશનો આવા નેતૃત્વના સ્તીકાર કરીને ચાલતું એટલે એનું જ્યપ્રકાશને વર્ધકરું પહેલો “હિટ” શોમસરજ આદેશનમાં વિનોબાની નેતૃત્વ હોવા એ પોતા એક વિચારથી સેનિલની જમ જ વર્તેલા અને પોતા જમથી મિહાર આદેશનનું નેતૃત્વ સ્તીકારીત્વાપ મીકમી પાપ પણ એમની એ જ અપેક્ષા હતી વિદ્યાર્થીઓને એમને કદી કોણે “જ” અને આગળ ગમીને કાઈ મુજબ અંગ્રીકિષ્ણવું દે કાલિને હાલકા પડે, હોવણી આપતા રહે, એટલે નેતૃત્વ જાને ને અંગ્રીકિષ્ણવું, હોવણી વાત માલગીશ, ચર્ચા હોવણ, કાલિને કહેશે “જાને માસકાલે.”

“અંગ્રીકિષ્ણવું ને પોતાની લેખિત-અધિકાર આદેશનમાંના જ્યપ્રકાશના નેતૃત્વની ચર્ચા કરી કહે (જુએ પાન ૧૧૯) વિનોબાના નેતૃત્વ વધેને પણ “પડિત-અવિગ્રહ” (દિવ્ય ૨૬૫૫) અને “અંગ્રીકિષ્ણવું વિગ્રહ” (માસકિલ કહાવણ)ની ચર્ચા ચાલતી આવા નેતૃત્વગીની કાલિને કાલિ મુજબ વર્તતા મિહાર છોડ્યા વિગે જ્યપ્રકાશના વિચારાગી બહુવા નેવા છે તો ૧૯૫૮-૭૮ નાં એક આપણનીતરફ એમને હતું હતું “જાનું” એમ માનવું છે. “અંગ્રીકિષ્ણવું નેતૃત્વગીની વાત વર્ધકરું વ્યક્તિ છે નેતૃત્વગી મુજબ સ્વભાવમાં જમ એ વસ્તુ રહેવી

છે કે કંઈમાં એક વ્યક્તિ હોય, બહુ અધ્યયન, સુધા પુણેને આધારે અસુક લોકો ભેગા મળીને, હાલે આધુનિક નિષ્કૃષ્ણ લે, પરંતુ છેવટેના નિષ્કૃષ્ણ તો નેતાએ જ લેવો, નેતાએ જ અધ્યયન લેવુંને પણ જોઈ વાર કહેવું કે કદાચ વાર બહુમતી અભિપ્રાયથી ઉપરવટ વળેને નેતાએ નિષ્કૃષ્ણ લેવા પડતા હોય છે.

આ વ્યક્તિપૂર્ણ નથી, પણ આંદોલનની પ્રક્રિયાની એક અનિવાર્યતા છે. દાદા ધર્માધિકારીએ આ વાતને આવી રીતે સ્પષ્ટ કરી છે : 'આમાં વાત એવી છે કે કાર્યક્રમમાં નેતા નેતાએ, વિચારમાં નેતા ન નેતાએ. વિચારનો નિયમ એ છે કે એક કરતાં બે માથે સારાં, બે કરતાં વીસ સારાં, પરંતુ પ્રક્રિયાનો નિયમ આથી જિલ્લા છે. તેમાં બેમાંથી વીસ બાધા, વીસથી બે ભલા. બેથી એક બેસા. વિચાર કરવા હોય તો કાંઈ નેના નહીં. પણ એક વાર વિચાર થઈ ગયા બાદ તેના અમલ માટે એક જ નેના નેતાએ. નેના ને નિષ્કૃષ્ણ કરે છે, તે વિચારથી નથી કરતો, અન્યરેખાથી કરે છે. આવા નેતા આંતરે આંતરે આવતા રહે છે. નેતા બનાવી નથી શકતા, ચૂંટી નથી શકતા. આવો નેતા બિલકુલ અલગ માટીનો હોય છે. એવું ક્યારે જ અલગ એને શરૂએ લોકો સામેથી બળ છે.'

કાંતિ કાર્યના નેતૃત્વ માગત જનપ્રકાશના વિચારો આવા હતા. આ સંદર્ભમાં વિનોબાએ નેતૃત્વ-નિરસન, અપ્રેરણા, સર્વસંમતિની દિશામાં બે પ્રયોગો અને પ્રયાસો કર્યા છે, તે પણ ખૂબ નોંધપાત્ર છે. એ પ્રક્રિયાઓને આગળ ચલાવવી પડશે, પરિમાર્જિત અને પુષ્ટ કર્યા કરવી પડશે. વિનોબાએ આ બધું સમાજ-વિનાશના પ્રયોગ રૂપે, સામાજિક કામોના વિનાશની યોજના રૂપે કહેવું છે. અને તેમાં જનપ્રકાશ પણ એમની સાથે જ હતા. હલકીધાટી ખમીર અને વ્યક્તિત્વનું દેવલ

જનપ્રકાશના જીવનમાં ૧૯૨૧થી લઈને ૧૯૪૬ સુધી કાંતિની જે અખંડ યોજનાના ચાલી, તેનું આ એક વિહંગાવલોકન છે. તેમાંના અનુક્રમણિકા, તથા અને તારણો કાંતિ માર્ગના અન્ય ધારાઓ માટે ધણી ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે. હાલના સુધી જનપ્રકાશ અભિવ્યક્તિએ આ યોજનાના આ જ નિમજન રતા. કાંઈ વસ્તુ એમને તેમાંથી અળાવી શકી નહીં. એમને કહ્યું છે : 'સર્વેશ્વરના બે અર્થવા મૌલિક પ્રણેતાઓ, ગાંધી અને વિનોબાએ વારંવાર કહ્યું છે તેમ, સર્વેશ્વર પોતે એક યોજના છે. એમનું તેને સંસ્કૃતિ યોજના કરી છે. હવે, સત્યનો ગોધક હોવાનો દાવો તો હું નહીં કરું, કહેવું હું એટલો દાવો અવશ્ય કરીશ કે માનવી અને સમાજની સ્થિતિ સુધારવા માટે સાચા ઉપાયોની યોજના હું નિરંતર કરતો રહી છું—હા, ગાંધી અને વિનોબાની જેમ વિશ્વ સમાજની ભૂમિકામાં નહીં, પણ ભારતની ભૂમિકામાં.'

શમભનોદર લોહિયાએ પોતાના એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે કહ્યું કે દેવલવાણું અર્થપૂર્ણ કામ કરવું હોય, તો તે માટે "હલકીધાટી ખમીર" ની જરૂર પડે છે. કેવળ જનજીવિયાથી સંતોષ માનવાને જલ્દી માનવબળતા કલ્યાણ માટે કહ્યું કે નક્કર

કરી જવું હોય તો પરિણામની કે ખીજોએ શું કહેવું તેની પાસા રાખ્યા વિના એકધારું સચ્ચા કરવું, પડે તથા અપરણને જે કંઈ કામનું હોય તેને માટે Pile up conditions—અવકુળ વાતાવરણ, પરિસ્થિતિ, સંજોગોના અંગેના, ગુજ અક્ષતા રહેવા નેતાએ.

આની સાથે સાથે લોહિયાએ એમ પણ કહ્યું છે કે સત્તા-જનના રાજકારણોએ આ નહીં કરી શકે. પોતાની મુદ્રા પ્રતિ-હાસમાં અક્રિત કરી જવાની કામના-સેવાનારોએ આ નહીં કરી શકે. નિષ્કળતાના ભયથી રૂનારા વ્યવહારોએ આ નહીં કરી શકે. એમને ક્યાંક ને ક્યાંક કક્કા કરવા જ પડવાના. આ કરવા માટે તો પંચુ "ઉલકીધાટી ખમીર" નેતાએ.

લોહિયાએ આને spirit of personality. કહી છે—માણસનું અતંત્ર સત્ત્વ, વ્યક્તિત્વનું દેવલ, જે ગમે તેની સામે અને ગમે તેવા સંજોગમાં અટકીપમ રહેશે. આવી વ્યક્તિએ વિરલ હોય છે. પરંતુ અતંત્રતાએ એ જ માનવબળ માટે કલ્યાણકારક અને કમળું કે નક્કર કરી જતી હોય છે.

જનપ્રકાશ આવી વિરલ વ્યક્તિઓમાંના એક હતા. તેથી જ કાંતિની આવી અખંડ યોજનામાં લોહિયા રહી શક્યા. આ વસ્તુ નોંધે જીવનની એમની સમકાલીન અન્ય વ્યક્તિઓ કરતાં એમને મુશ્કેલી જોયેરા પુરવાર કરી બળ છે. આવી યોજનામાં નિમજન થયા વિના માનવબળ માટે કહ્યું કે અર્થપૂર્ણ એવું કદી મોઢી શકાતું નથી.

સમાજ-વિનાશની વિરતરતી રહેલી ક્ષિતિએ

આ સમાજ-વિનાશની યોજના છે વિનાશની વસ્તુનિષ્ઠા સાથે વ્યક્તિઓથી ઉપર લીધેને તેમ જ પરિસ્થિતિના પરોપદાથી પર થઈને તેની મુલવણી થતી નેતાએ. મામલી સંજોગના નિષ્કળતાની દૃષ્ટિ આમાં કામ ન લાગે. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેની ટુલના પણ કામ ન લાગે. વિનાશનો અભિગમ એ નથી. તેમાં તો એક પછી એક યોજના સર્વાને વિનાશ વધુ ને વધુ સંપન્ન બનવું બળ છે. આગળની એક ધિરથી યોડી પુરવાર થતાં કાંઈ તે ધિરથી અથવા તેની સાથે સંજોગેલ વ્યક્તિ લાજનસ્પષ્ટ કરતી નથી. વ્યક્તિની પ્રતિક્ષા-અપ્રતિક્ષા અથવા મહાનતા તેની સાથે જોડાઈ જતી નથી. સ્વેચ્છા, આઈ-સ્ટાઈન, નાર્સીસ એમ એક પછી એક વિનાશની યોજના આગળ વધારતા રહે છે. પાછલા પ્રયોગની ભૂલોને જનજીવિયા આવે તો તેને સુધારતા જવાય છે. પરિણામે વિનાશની ક્ષિતિએ વિરતરતી રહે છે.

સમાજ-વિનાશના પણ આતુ જ છે. જનપ્રકાશ આવા એક સમાજ-વિનાશની હતા. એમને મન સંજોગના નિષ્કળતાની પરિણામોએ જ ભિન્ન હતી. જગ જેને વિશ્વગતા કહે છે, એ આ કાંતિ-ગોધક માટે હતી, ગોધની અભિવ્યક્તિ. કાંતિનો કંટકારથી માર્ગ ખીજોએ માટે કાંઈક સુગમ બનાવી જવાય, તો તેમાં એમને જીવનની કન્યતા જણાતી હતી. અને આ એમનો અભિગમ કે

અમેરિકામાં એમએનએના થીસિસ લખ્યો ત્યારથી આવો ને આવો જ હતો. તે થીસિસમાયે એમણે લખેલું : ‘આમા આપણે બૂલ કરીશું, તો બીજું કાંઈ નહીં’ તોયે આપણી પછીના આ ક્ષેત્રના યેડણકારોને આનાથી લાભ થયો. આવા કામનું મૂલ્ય કોઈ તાર્કાલિક પરિણામોમા નથી રહ્યું.’

તાર્કાલિક પરિણામો પાછળ પડ્યા વિના ફટફટ સાથે પાયાના કાસમા ખૂંપી જવાની આ લાવના દિવસે દિવસે પરિપુષ્ટ જ થતી ગયેલી. તેમાં સફળતા-નિષ્ફળતાનો કોઈ સવાલ નહોતો, ઈર્તવ્ય-પાલનને જ સવાલ હતો, સમાજ-વિજ્ઞાનની યોજને આગળ વધારતા જવાનો જ સવાલ હતો.

સમ્ય હે સમર્પિત ઇશ કો !

૧૯૭૬ના જૂનમાં એકવાર કોઈએ વિનોબાને પૂછ્યું કે થમ્સકે થમ્સકે ચીજ ન અર્થ તેને પ્રાસદાન અભિયાનની અસફળતા માનીએ કે ?

વિનોબા બોલ્યા : ‘માની શકો છો. ગૃહ-ગયાથે’ “નહા ગોવિંદમ” રતોત્ર લખ્યું છે. તેમ વ્યવસ્થાકારણ્ય ખબર કાવ્ય લખ્યું છે. તેમા કહ્યું છે—“સફળતા-નિષ્ફળતા ઈશ કો સમર્પિત !” એથી જ રીતે વિનોબા બે અગદળ થયા, તો તે ખા પૂરું કર્યું સમર્પિત છે.’

‘નિજ કામના તુછ તે નહી,

નબ તે સમર્પિત ઈશ કો’

આ કાલિયોજ પાખુ આખરે ઈશને જ સમર્પિત ! આ વસ્તુ જ્યવત્કાલને અન્ય કાનિકારીઓથી નોખા પાડી દે છે. આ એમના વ્યક્તિત્વની વ્યાખ્યાતિમા છે, જે શુદ્ધ અસ્વતીની માર્કે સદાય એમના જીવન સાથે વહેતી ગઈ છે, જ્યવત્કાલની કાલિયાત્રા પણ આવી એક અધ્યાત્મકાત્રા જ બની ગયેલી અને તે એમને ગાંધી ધર્મનાના કાલિ-ગોધક્રમા કાયમનું સ્થાન અપાવી બચ છે.

માણુસ, નરો માણુસ !

મહાન માણુસો વિશે વિચારનાં આપણને એમણે કરેલાં મહાન-મહાન કામોની યાદ જલદી આપી જાય છે. પરંતુ એમને પોતાને મન તો તેણે ઈશુ' વિશેષ મહત્ત્વ નથી હોતું. એમણે એ બધું 'ઈશુ' નથી હોતું, એમના ધર્મી એ બધું ચર્ચ મધુ' હોય છે. એમને મન મહત્ત્વ હોય છે, માણુસાઈનું. એ માણુસાઈને હાંધી જ તો તેઓ મહાન છે. તેઓ તો જસ માણુસાઈની રીતે જીવે જાય છે. તેમાંથી સ્વાભાવિક જ નિષ્પત્તિ થાય છે, મહાન કામોની. તેથી વાસ્તવમાં મહાનતા હોય છે એમની જન્મવાની રીતમાં. માણુસ કેટલો જીએ ચઢી શકે છે, દિવ્યતાની કેટલો નિકટ પહોંચી શકે છે, તેનાં દર્શન આવા માણુસોના જીવનમાં, એમની જીવવાની રીતમાં થાય છે. તેઓ માણુસાઈના મેડુઈડ સમા હોય છે.

જનપ્રકાશના જીવનમાં થયું માણુસાઈનો પ્રકર્ષ જોવા મળે છે. એ બીજું બધું હતા, ખજૂ મૂળમાં માણુસ હતા. નર્મી માણુસ માણુસ તરીકે જીવી ગયા. એ કોઈ કહ્યું, તે નર્મી માણુસ તરીકે જ. જીવનભર એમની સામે કુવતારક રહ્યો, માણુસ અને માણુસની સુદ્ધિતનો. એ માણુસ કાલે જ ક્રાંતિની ખોલમાં નિરજન રહ્યા. તેથી જ તે ક્રાંતિનેયે મારજડ એમને માટે માણુસ જ હતો. એક માણુસ તરીકે કેવળ પોતાની સુક્રિતથી જ સમાધાન પામતું એમને માટે યકચ નહોતું, એટલે માણુસાઈના કર્તવ્ય કે જે એ જન્મ-સંકુની સુક્રિત માટે થયું મર્યાદા. માનવને માણે એણે અને એની

માનવતાને પૂર્ણરૂપે મહોરવાની અતુટીયતા કરી આપે એવા સમાજ નિર્માણ કરવા સમા. આ બધું એક માણુસ તરીકેનું એમનું સહજ કર્તવ્ય હતું. એ પોતે તો માણુસ તરીકે જીવે જતા હતા. તેમાંથી આ બધી સ્વાભાવિક નિષ્પત્તિ થતી જતી હતી.

અમલપ્રસાદે જનપ્રકાશનાં લખાણો, વક્તવ્યો વગેરેનું સંકલન કરી તેને નામ આપ્યું, “એક ક્રાંતિકારીની ખોલ,” અને પછી એમને પૂછ્યું કે આ શીર્ષક યથાર્થ છે ને? ત્યારે જનપ્રકાશે જવાબ આપ્યો, ‘હીક છે, આ શીર્ષક મને મળે છે. મારા રાજકીય જીવનને તે અવશ્ય આવરી લે છે.’ “મારા જીવનને” એમ ન કહ્યું, “મારા રાજકીય જીવનને” એમ કહ્યું. અર્થાત્ જીવન આનાથીયે મોટું છે એવી પ્રતીતિ એમને હતી. રાજકીય જીવન એ તો એનો એક અંશ હતો. અને આ “રાજકીય” શબ્દ થયું રાજકારણના વ્યારક અર્થમાં વાપર્યો હતો, પ્રચલિત રાજનીતિના અર્થમાં નહીં. ૧૯૫૮ માં એક વાર લોકસભા સમક્ષ ખોલનાં આ પ્રચલિત રાજનીતિ વિશે તો એમણે એમ કહેલું કે, “આપણે રાજકારણની આ મુદ્દ રમનામાં (in this little game of politics) સંગ્રામમાં અને એવાઈ રજા છીએ.” એટલે એમનું આખું જીવન બંને રાજકીય ફેરમાં અને બંદેર ફેરમાં વીધું થયું એમનું કહ્યું માનવજીવન: નિઃકામ, નિર્વેગ સંવરતું હતું. એમનું જીવન જીવન ૧૩ આને લીધે જ મહાન હતું.

વિનોબાએ એક વાર પ્રેમપૂર્વક કહેલું કે 'આપણા સર્વોચ્ચ આદેશનમાં એક સંત છે, અને એક પોલીટીશિયન, પોલીટીશિયન વિનોબા અને સંત જયપ્રકાશ !' ખરે જ, સંતતુલ્ય હલ્ય હતું એમનું. છેલ્લાં વરસોમાં વિનોબા ઘણી વાર કહ્યા કરે છે, 'જયપ્રકાશ ભોળો માણસ હતો.' વિનોબાનું કથન સંપૂર્ણપણે યથાર્થ છે. સંતતુલ્ય શુચિતા અને સરળતા એમનામાં હતી.

બહુરંગી વ્યક્તિત્વ

જયપ્રકાશના જીવનમાં ઘણી વિવિધતા રહી છે. એમનું વ્યક્તિત્વ ભાતીગળ અને બહુરંગી રહ્યું છે. એમની પ્રતિભા બહુમુખી હતી. તેથી જ અનેકવિધ ક્ષેત્રો સોંકે એમના પ્રત્યે આકર્ષણેલા. એમની અનેક પ્રકારની મહાનતાથી એ બધા આકર્ષાતા. પછી જેમ જેમ નિકટ પહોંચતા તેમ તેમ એમની મનોરમ માણસાઈને હીધે જયપ્રકાશ એ બધાને પોતીકા લાગવા માંડતા. આવી રીતે એક વ્યક્તિ માટે અનેકવિધ પ્રકૃતિના લોકોને પોતીકાપણની અનુભૂતિ થતી, એ એક વિરલ વસ્તુ છે. જે વ્યક્તિમાં પોતાનો અંદર શન્યવત થયો હોય અને જેના જીવનમાં માનવતાની અખિલાઈનાં વિવિધ પાના દર્શિયાર થતાં હોય, તેના કિસ્સામાં જ આપું શક્ય બને. આને લીધે જયપ્રકાશ મહાન જ નહીં, ખ્યારા માણસ પણ હતો.

જેને ફાળા કહી શકાય એવા એ સહી નહોતા, પણ એમના અસ્તિત્વમાં સરવાળે ભારે મોહકતા હતી. એમની મુખમુદ્રામાં એક પ્રકારની મધુરતા હતી, એક ભળતી સુભાષા હતી, સોમશ્વતા ને શુચિતા હતી. એમના અવાજમાં સ્ફુટતા. સુસવાદિતા અને ધીરશબ્દોરતા હતી. એમની સાથેની વાતચીત હંમેશાં રસાળ અને આનંદદાયક બની રહેતી. એમની પ્રસન્ન ગંભીરતા અને સ્વસ્થતા આદ્યાદ્ય હતી એમનાં વહેવારસ્વર્તન, બોલચાલ બધામાં જ નહીં ખાનદાની વર્તાતી. એમની ભાષામાં શિષ્ટતા અને અભિગમમાં કોમળતા રહેતી. વિનયશીલતા અને સખ્યતા એમના સ્વભાવ સાથે ગૂંથાઈ ગયાં હતાં, તેમાં લગીરે ઔપચારિકતા નહોતી. સમગ્રપણે એક મંત્રમુગ્ધ કરી દે એવું એમનું વ્યક્તિત્વ હતું.

રક્ષિતા અને સુરુચિ પણ એમનામાં ભારેભાગ હતી. એમના પાશક, રહેણીકરણી વગેરેમાં વિલાસિતા કે પ્રસાધન પ્રિયતા નહોતાં. પરંતુ એમની સ્વચ્છતા, સુહૃદતા, સાદાઈ વગેરેમાં પણ સુરુચિપૂર્ણ વૈભવ અને તલાશુકત સંસ્કારિતા હતાં. એમને જીવનમાં કદ ધણું મહાન ક્યું છે, પણ એમની જાતિ દેહ-દશનની કે ભોગ્યમુક્તા સંયમની કદી હતી નહીં. ખાવામાં અને ખવડાવવામાં એમને આનંદ આવતો. સ્વાદની પરખ એમને હતી. એટલા સસધી ખાતા કે ખવડાવવાનારનેય દોર લોહી યદે અને જીભનેમને ખવડાવતી ચખતે જયપ્રકાશના મોં પર જે પ્રેમભરી સેનક વ્યાપતી, તેય તેવા જેની હતી.

જીવનને માણસમાં એ માનતા. બાહ્યનિક સુવકોને લાંબા સંગમ વળ મળતા નેહને દુઃસ્વાદ-દુઃસ્વાદ માદ કરવા કે અગ્રે-કામ બઢતા દગે ત્યારે મોં પડે દોષ દિવસ જુઠાં વખતી

હતાં. તે કાળના નટનટ્યોની પણ રસપૂર્વક વાત કરતા. સિનેમા નેવાનો પહેલેથી ક્ષો ગ્રાખ હતો. ૧૯૪૦-૪૦ના માળામાં પ્રભાવતીજીની રોજનીશીમાં ક્યારેક મુંબઈમાં નેપીન સાથે એક દિવસમાં બળે સિનેમા નજીની નોંધ છે. સંગીતમાંયે રુચિ હતી. ભજનો સાંભળવાં બહુ ગમતાં. મદાસ જતા ત્યારે ને પ્રસિદ્ધ ગાયિકા એમ. એસ. શુભલક્ષ્મી શહેરમાં હોય, તો એક મિત્રને ત્યાં એમનાં ભજનોનો કાર્યક્રમ અવશ્ય ગોઠવતા. એમનો જીવ સૌંદર્ય-પ્રેમી જીવ હતો. સત્ય ને શિવમની સાથેસાથ એ સુદરમત્યે વિપાસક હતો.

જીવનનાં કલાકાર

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે લખ્યું છે કે કાણુ નાનો છે અને કાણુ મોટો છે, જીવનમાં શો સાર છે અને શો અસાર છે, તેના વિચાર તત્ત્વજ્ઞો સહી કરે. હું તો ત્યાં મુકી એકાએક જીવનનું રસ પાન કરું છું. હું જીવન જીવી રહ્યો છું. મને ક્યાં કુરસ છે, એવું વિશ્લેષણ કરવા બેસવાની ?

જયપ્રકાશ એક સમાજવિદાની જરૂર હતો. કોઈ પણ કામ હાથમાં લે તો તેના વિશે અત્યંત ઝીણવટથી ને ચોક્કસાઈથી વિચાર કરવાની, પ્રયોજો કરી-કરીને તેમાંથી તારણો કાઢતા રહેવાની વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ એમનામાં ભરપૂર હતી. અને તેમ છતાં અંતોતો-ગત્વા એ એક જીવનના કલાકાર હતો. એ જીવન જીવતા, જીવનને માણતા, જીવનનું આકંઠે રસપાન કરતા. ઘણીવાર કહેતા કે હું કયા તત્ત્વજ્ઞની છું ? જીવનના કલાકાર હોવાને કારણે જ અન્યાય, અસામાર વગેરે અશુભ પ્રત્યે પુષ્કળ ઉઘાટા છતાં એમનામાં ક્યારેય વિષ્ણુસક્તા ન આવી. એમના સંઘર્ષોમાં પણ સૌહાર્દની કમી કહી નહોતી જણાતી. જીવનના કલાકારની સર્જનાત્મકતાનાં આમાં દર્શન થાય છે. જીવનનું આ પીયુષ જ એમને સુલલક હંખ, કષવાશ, મિનાપોરી વગેરેથી મુક્ત રાખતું.

કલાકારનું અને સંતનું સસ લોગિકથી, તર્કશુદ્ધિથી ખર હોય છે. એમના ચિંતનને અંતઃસ્રોત અંતઃકરણ છે. અંતઃકરણથી વિચારનારા અને અંતઃકરણથી જીવનારા એ જીવ છે. જયપ્રકાશની શુદ્ધિ તો ઘણી મુશ્કામ હતી અને એમનો તર્ક પણ અત્યંત ધારદાર રહેતો. તેમ છતાં એમના જીવનના મહત્ત્વના નિષ્કર્ષો લોગિકથી નહોતા થતા, અંતઃપ્રેરણાથી થતા. એ કહેતા : 'અંતઃપ્રેરણાથી ને રાજ્ય' તે ક્યું. મારા દરેક પગલા પાછળ કોઈ દર્શન, લોગિક વગેરે નથી હોતું. મારો અંતરના કહે છે કે કીક છે, તો ગાસ, તે મુગળ ચાલુ છે. ચામુક પરિસ્થિતિમાં તમે કેમ વર્ત્યા એવું મને પૂછો, તો તે સમયનું અને સમજનનું મુશ્કેલ છે. એવું બધું હું વિચારું છું ગ્રામ્ય. મને લાગે છે કે જીવનમાં લાદતતા જ છે. તેથી જ એમના નિર્ણયો પાછળ કોઈ નાનુતુક્કસનનો હિસાબ કે કાપદા-ગેસાપદનાં હોખાંબોખાં નહોતાં. સાતાના સામીઓનેય એ દગેશાં કહેતા કે જુદિપૂર્વક મહેશ્વ કરવું અને શ્રદાપૂર્વક કામ કરવું.

બુદ્ધિ અને હૃદયનું એક અદ્વિતીય સામન્વય જ્યપ્રકાશના વ્યક્તિત્વમાં થયેલું.

સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલતા

જ્યપ્રકાશની સજીવતા અને પ્રાંજલતા પણ બેનમૂન હતી. એમની કટુણા અને સહાનુભૂતિ દોષ જની બેસે એટલી હદે ઉત્કટ અને અદૃશ્ય હતી. એમની સંવેદનશીલતા અત્યંત સૂક્ષ્મ હતી. પીણાના તારની જેમ સહજ ઝંકૂત થઈ ઊઠતી. હબરીળાગની જેમમાંથી લગ્નગા, ત્યારે જેલના વોડારને અજેબ સરકારે નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. હૃદયવાન જ્યપ્રકાશની કટુણા જંગી ઊઠી. કાળો છરીને એ વોડારને મઠ પાલ્લતા. વેશેસ હંમેને નોંધ્યું છે તેમ કપાટમાં પુરાયેલી ગરોળીને ભેઈ અસ્વસ્થ થઈ ઊઠેલા. જ્યાં સુધી કપાટ ખૂલ્યું અને ગરોળી બહાર ફેંદી નહીં, ત્યાં સુધી લોખંડી મનોબળવાળા આ ક્રાંતિકારીની બેચેની દૂર થઈ નહીં. બેચુખાસુની હસાથી વ્યાકુળ થઈ ગયા. એકાસ્તેલાકાદિયામાં રહિયાની ટેન્કાએ લોકજીવાળાને કચડી નાખ્યો તે સમાચારથી એમની આંખોમાં અશ્રુધારા વહી. ચીનના આક્રમણ વખતે હવે આસામને નહીં જવાથી શકાય એમ લાગતું હતું, અને પંડિત નેહુએ રેડિયો પર હર્લેયાં અને પરાસ્ત સ્વરે લાજણ કહ્યું, તે સાંભળીને જ્યપ્રકાશ અત્યંત વિલેખળ બની જઈ રૈવા લાગ્યા કે જવાહરલાલજીને આપો અવાજ મારાથી સાંભળી શકાતો નથી, એમને મઠ કરવા હું શું કરું? ૧૯૬૧માં ગોવામાં ભારતને લશ્કરી પશુલું ભરવું પડ્યું તેને અહિંસા માટે અદ્વાર્ય લેખી વિશ્વ શાંતિસેનાની બેઠકમાં ન ગયા. ‘અમારા દેશે આપું’ કહ્યું ત્યારે હું ત્યાં ક્યા મોઢે આપું?’

એક અત્યંત સૂક્ષ્મ સજીવજીવી માણસનાં આ બધાં સૂક્ષ્મ સંવેદનો હતાં. દુનિયામાં ક્યાંય ક્રાંતિય અન્યાય થતો, ક્યાંય ક્રાંતિય ખોટું થતું, તો એમના હૃદયને એટ પહોંચતી, તેમાં એ પોતે સીધા સંકળાયેલા હોય કે ન હોય. ક્રાંતિ ક્યાં એમને મન પરાયું હતું? એમનું concern ક્ષિતિગતિવ્યાપી હતું. સામાજિક સાધવાનતા સાથે એમનાં ચિંતાચિંતન સમસ્ત માનવ-જાત માટે ચાલ્યાં કરતાં.

ફરીથી અને અલગભારીપણું

પોતાની જાતને એ ઝોલામાં ઝોલો વિચાર કરતા. ખીજાને જ વિચાર એમના મનમાં પહેલો ઊતરો. એક વાર એકલા પ્રવાસે ગયેલા. આર-પાંચ લિસ પછી વહેલી સવારે પ્રભાતવી બહાર આવ્યાં, તો જ્યપ્રકાશ રોડરંજળ બોલીને સૂતા છે! મોડી રાત્રે આવ્યા ત્યારે ઘરમાં બધાંને ઊઠાં બેઠાં, ક્રાંતિને જ્યાડવા વિના આમ બહાર જ સૂઈ રહ્યા. કઠકઠતી ઠંડીના ક્ષિત્તેસ હવા, એટલે પ્રભાતવીએ મોટો નિસ્તરો તૈયાર કરીને આપેલો. તે નિસ્તરો ક્યાં? તો કહે, એક જણ પાસે નિસ્તરો નહોતો. આવી ઠંડીમાં તેને જણ નહીં પડતી હતી, એટલે મેં આપી દીધી! અને રાત્રે આવી ઠંડીમાં તમારાં, બધાંની ઊંચ ક્યાં જમાડું? જ બતને જૂલવા એમને ક્રાંતિ તપ નહોતું કરવું પડ્યું, આ એમની સહજ સ્વભાવ હતો.

સમાજવાદી પક્ષના લાહોર અધિવેશનમાં જવાનું હતું. ગંગા-ખાણએ અહીં-તહીંથી વ્યવસ્થા કરી મુસાફરી બેગા રૂપિયા જ્યપ્રકાશને આપી રાખ્યા. પણ નીકળવાની આગલી રાત્રે જ એક જરૂરિયાતવાળો માણસ આવ્યો અને જ્યપ્રકાશને બધી રકમ એને આપી દીધી. સવારે ખાલી ખિસ્સે પ્રવાસ શરૂ થયો. ગંગાખાણ પારોના ખીજા થોડા પૈસામાંથી બે ટિકિટ તો લેવાઈ, પણ પછી બચી હતી માત્ર એક પાવલી. છતાં આ ફકીર માણસને કશી ચિંતા નહીં. ટ્રેનમાં જ સરસ નાસ્તો વગેરે પણ ક્યો. ગંગાખાણ દિવામાં કે નિવ કેમ ચૂકવવું. પણ આ માણસ નિરાતે બિધે. એમ કરતાં કરતાં લખની સ્ટેશન આવ્યું, લોહીયા અને પૂર્ણિમા બેનરજી ત્યાંથી સાથે થઈ ગયાં. બસ, હવે ફિકર શી? ખાલી ખિસ્સે જ લાહોર જઈ આવ્યા!

પાછલાં ૨૦-૨૫ વરસને બાદ કરતાં પૈસાની ખેંચ તો કામમ રહી. મુંબઈમાં સમાજવાદી પક્ષની ઓફિસના મેરે એકલા રહેતા. બપોરે હોટેલમાંથી લાખું મંગાવી લેતા. રાતના ભોજનની કોઈ વ્યવસ્થા નહોતી. ત્યાં સફાઈ, પાણી લાવવું બધું હાથે જ કરતા.

ક્રાંતિ સ્થિર ઘર કરીને રહેવાનું તો ઝાઝું બન્યું જ નહીં. છેવટે પટણામાં પ્રભાતવીજીએ સ્થાપેલ મહિલા ચરખા સમિતિના મકાનમાં એમનો નિવાસ રહ્યો. પટણાના ગીચ લતામાં અને અત્યંત સાંકડી ગલીમાં આવેલું આ સાવ સાદું મકાન છે. ત્યાં કન્યા છત્રાલય, ચરખા વગેરે છે. તેમાં માત્ર ત્રણેક એરડા જ્યપ્રકાશ અને પ્રભાતવી વાપરતાં. ક્રાંતિ ઝાઝું ફરિયાર પણ નહીં.

આમ પોતાની જગની ફકીરીમાં જીવ્યા. એમના વ્યક્તિત્વમાં એક અલગભારીપણું હતું. આમ તો આખો વખત લોકોના સંપર્કમાં રહેવું પડતું એટલે બહુમુખ જ જીવન વીતવું. છતાં વચ્ચે વચ્ચે અત્યંત બની જતા. પોતાની ભીતર ખોવાઈ જતા. અને ત્યારે એ તેટલા ટોળા વચ્ચે પણ એકાદી લાગતા. કામમાં કે વાચન-લેખનમાં પણ એવા રૂખી જતા કે આજીબાજીનું લાન રહેતું નહીં. એક વાર એક સ્ટેશને ગાડી બદલવાની હતી. વચ્ચે બેએક ઠલાઠને સમય હતો. જ્યપ્રકાશ જરીક એકાંત શોધી એપરી વાંચતા બેઠા. ગાડીનો સમય કાઢે ગયો. પ્રભાતવી જીઆ-નીચા થાય. શોધાશોધ કરી મૂકી. છેવટે સામાન ગાડીમાંથી ઉતારી લીધો. ત્યાં આ બિહારીખાણ ટહેલતા ટહેલતા આવ્યા! ઝટઝટ સામાન પાછો ચઢાવી ગાડી પકડી.

એક વાર નાની બહેનને ગામ જતા હતા. પણ વિચારમાં એવા ખોવાઈ ગયા કે કયું સ્ટેશન આવ્યું, ભૂલ્યું નહીં. ધૂનમાં ને ધૂનમાં આગેલું સ્ટેશન જતરી ગયા. તે એક નાનકટું સ્ટેશન હતું. છેવટે ટેક રાતે ખીજા ગાડીમાં બહેનના ગામે પહોંચ્યા. સહુને ગતબતો મસાલો અળી ગયો.

૧૯૭૨ માં એક વાર કામમાં વ્યસ્ત હતા. પ્રભાતવીજીએ જૂલથી દવાની શીશીને બદલે ઝેરપૂતી શીશી આપી દીધી. જ્યપ્રકાશે તેમાંથી અમરો લઈને પી લીધી. બ્યારે કહ્યું-કહ્યું લાખું ત્યારે શીશી બેઠી. આ તો ઝેરપૂ! !

એમના પિતાજીની ખીમારીને પ્રસંગ છે. જયપ્રકાશ બેલમાં હતા. એમને પેરાલ પર હોશા. જુલથી એવા ખબર મળેલા કે પિતા ગુજરી ગયા. જયપ્રકાશ ઘેર પહોંચીને ચૂપચાપ બહાર બેસી રહ્યા. ઘરમાં નીચ વાતાવરણ એઈ કોઈને કશું પૂછતું નહીં. શ્વસુમ બેઠા જ રહ્યા. અંદર જવાનીયે ઇચ્છા નહોતી થતી. ત્યાં તો અંદર પ્રલાવતીને સ્વર સંભળાયો, ‘બાપુજીને દવા પીવડાવી કે ?’ હો ! બાપુજી જીવે છે ! જયપ્રકાશ બીડીને અંદર દોડી ગયા. પિતા-પુત્રનું આંહુભૂતું મિલન થયું. થોડા દિવસ પછી પિતા મૃત્યુ પામ્યા.

એમની જીવવાની રીતમાં મહાનતા

આવા હતા જયપ્રકાશ. નર્મ માણસ. મહાનતાની કશી ઉપાધિ નહીં કે કશી સલાનતા નહીં. લગીરે કસ્સો, ડોળ, દમાક કે આડંબર નહીં. સાવ સાદા સીધા સામાન્ય માણસ. અને સાવ સામાન્ય રીતે જ જીવતા. સહજ જેવી લાવના થતી એ રીતે જ વર્તતા. સહુને માટે એમના દિલમાં આપકાર હોતો. નાના-મોટા દરેક સાથે સહજતાથી લગી જતા. અલબત્ત, જૂના સંસ્કારોથી એકદમ ઉપર બીડી ગયા નહોતા. તેથી માણસના મોભા, પદ, પદવી વગેરેનો ખ્યાલ સાવ જતો નહીં, અને એ રીતે જુદા જુદા માણસની વાતને ધણી વાર પદ-પદવી મુજબ ઓછું-વધું વળન પણ એમનાથી અપાઈ જતું. તેમ છતાં દિલ એમનું દરેકને માટે ખુલ્લું હતું. માણસોના વહેવારમાં કોઈ એમને માટે નોડ નહોતું કે મોડું નહોતું. સાવ સામાન્ય કાર્ય-કારોને પોતાને તો જ સિતાવદિવારા લઈ ગયેલા, ત્યારે દરેકને વીંચ્યાઈએની ટ્રીટમેન્ટ આપેલી, અને દરેકની નાની-નાની સમ-વડતો ખ્યાલ રાખવા અચૂન્યાર દિવસ સુધી બીજે પગે બેતે તહેનાતમાં રહેલા. શૈલેશખાણુએ મોંધું છે તેમ ઘરે એક કાર્યકર આવ્યો તો હાથમાં ટુવાલ-લોટા લઈને ખુદ પોતે બિલા જ છે. અતિથિ ગમે તે સ્તરને હોય, જયપ્રકાશને મન સરખો.

કામ પણ એમને મન કોઈ નાનું-મોટું નહીં. ધણી વાર નાવમાં બેસવાનું થતું તો નાવિકના હાથમાંથી હલેસાં લઈને યલાયલા મંડી જતા. એક વાર તો અડધાપોણા કલાક સુધી હલેસાં મારીને નાવ ચલાવી, જીખમાં પ્રવાસ થતો ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે ધણી વાર જીપ રિસાઈને અટકી બેસતી, અને તેને ધક્કા મારવા પડતા. સાથેના બીજા ઉચ્ચજાત સભજનો ત્યારે કંમરે હાથ લઈને બિલા હોય. પરંતુ જયપ્રકાશ દોડીને ધક્કો મારવામાં લાગી નય. બિયારા પેલા સભજનોને પણ ચરમાઈને તેમાં લગાવું કે ! સાંખોદેવરામાં આશ્રમમાં બધાં કામોમાં લગવાની કોશિશ કરતા. હાફેન્ટ પહેલીને ખેતરમાં કામ કરતા. એક વાર થોડો કપ્પાક પ્રવાસ કરીને અને છેવટે હાથી પર બેસીને મુકામે પહોંચ્યા. કોઈએ સાથેના એક સેવકને કહ્યું કે જેઓને માલિક કરી દે અને પણ દળાવી દે, જયપ્રકાશ એકદમ શુન્ન થઈ ગયા : ‘અરે, હું તો હાથીએ ચઢીને આવ્યો છું, અને આ માનુસ પાછળ પાછળ પગે ચાલીને આવ્યો છે.

માલિક એને કરી આપવી બેઠેઈએ કે મને ?’ ઘડના માપવી છે, ખનુ માણસોઈની દોનક છે. આવી બધી એમની જીવવાની રીત હતી અને મુશમાં એ રીત મહાન હતી.

રસીસાદેએ વધું પેલા પ્રસંગ પણ જયપ્રકાશના સ્વભાવની એક મોટી ખાસિયત વ્યકત કરી બસ છે. જેઓની જીખમાં નઈ રહ્યા હતા. આગળ એક ટૂંક મંથર ગતિએ જતી હતી. સતત કોર્ન વચાવ્યા છતાં જીખને મારગ નહોતી આપતી. એક જગ્યાએ સડક થોડી પહોળી આવી કે ડ્રાઈવરે જીખને આચળ કાઢી લીધી. લારે જેઓનીએ માથું બહાર કાઢી ટૂંકવાળાને શુસ્સામાં બેરથી કહ્યું, ‘યૂ. કેમ ફૂલ !’ ખનુ ચંકરણની ખીજ બે ઘડીની. થોડેક મયા ત્યાં જેઓનીએ જીખને થોભાવી, ‘મે’ કેમ ફૂલ કહ્યું તે મારી જુલ હતી. હું એની માદી માગીશ !’ જીખમાંથી બેઠવા, પણ ટૂંકવાળો તો રોકાયા વિના સડકઝડ ટાંકી ગયો. શુસ્સામાં કંઠી બેસવું એ પણ નર્મ માણસનું લક્ષણ હતું અને શુસ્સે આવીને ગયો કે ટુરત માદી માગવી એ પણ નર્મ માણસનું જ લક્ષણ ! જયપ્રકાશના સ્વભાવની આ એક ખાસિયત હતી.

જેઓના કાગળોમાં ૧૯૫૧માં લખાયેલા એક લખિ પત્ર છે. પણ લખાયા બાદ એ મોકલાયો નહીં. ‘જનતા’ ચલાવનારા સમાજવાદી સાથીઓના અંદર અંદરના અંધા અને ખેત્ય-તાણી વિશે તેમાં સંકળાયેલા એક સાથીને જેઓનીએ આખા-બેલી શૈલીમાં બહુ કઠક લખ્યું છે. પણ પછી એ પત્રને બદલે નાનકડી ચિઠ્ઠી લખી મોકલી કે ફલાવો જે કહે તેમાં કોઈ બિડા પશ્ચંત્રની ચંકા લાવ્યા વિના ગંભીરતાથી વિચારવું, અપ્રિય વાતોમાં મોટે ભાગે આપણી લક્ષણ હોય છે. મોડું મન રાખીને નિભાવી લેવાની અને સાથીઓના દોષ ગણી જવાની આ વૃત્તિ પણ આખરે જયપ્રકાશની કુણાની જ સૂચક છે.

ફોર્નિશી ફૂલકદમથી ડગલું આગળ

કોઈ પણ બાળકમાં તથ્યોની તલાશ કરવાની એક અદ્યથ આકાંક્ષા એમને સદેવ રહેતી. એમની જિજ્ઞાસા કાયમ સતેજ રહેતી બીજની જુમિકા સમજવા એ તત્પર રહેતા. હા, લાવા-વેગને કારણે ક્યારેક અધીરા બની જતા અને તેવે વખતે કોઈક અસહિષ્ણુતાને હાસ થતો. પરંતુ એમની સહનશીલ દરી પાછી અનામદમાં જ પરિવૃત્તિ અને દરી બીજની વાત સાંભળવા-સમજવા એ કોશિશ કરતા. મેનેજર્સનીએ બહુ વધાર્યું કહ્યું છે કે, ‘આ માણસને આત્મા શુવાન હતો— જિજ્ઞાસાથી ભરપૂર, અનાતને અજીવાની ઇતિહાસીવાળો. બ્યારે બીજાએ સર્વજ્ઞાની હતા અને પોતાના જ પૂર્વગ્રહોની કળરમાં દટાયેલા હતા.’ વેલેસ હજોને જેઓની વસ્તુનિશ્ચયને જરા જુદી રીતે ગિરદાવી છે : ‘બીજાએ બ્યારે હલ્લી કંગાલ રીતે સાચા કરતા હોય, ત્યારે આ માણસ બંને પાનકાની પૂર્વક ખોટો કરવા માટે જ સમર્થ છે !’

આવા માણસો કંઠી વડાપ્રધાનના પદ પર ન બેસી શકે. ટુકરામને બેનકેનો મેનેજર બનાવ્યો હોય તો શું થાય ? ૧૯૫૪ માં ફ્રેન્ક મોરસે એમના વિશે સાચું જ કહેલું કે,

‘એ ખૂબ સરસ માણસ છે, અચ્છા માણસ છે, પણ મને ખાતરી છે કે એ વડાપ્રધાન નહીં બને.’ એઓ રૉનિર્દી ક્યુકલમથી એક ડગલું આગળ હોય અને એમણે પોતાની ભત્તને અસંભવિતને સંભવિતમાં પલટાવવાના પુરુષાર્થમાં પરાયી દીધી હોય, એવાઓ માટે એ સ્થાન નથી. આવા માણસો સ્વપ્નદર્શી હોય છે. સપનાંઓ! એવાનું, સપનાંઓમાં રાચવાનું અને સપનાંઓને સાકાર કરવા મથવાનું જ એમને ગમે છે. કેમ કે આવાં સપનાંઓ વિના માનવજાત રહે જની ભય, દરિદ્ર જની ભય. લોકોહૃદયમાં સ્થાન

આ માણસ રાજની શાદીએ ન બેઠો. એટલે જ લોકના હૃદય-સિંહાસન પર આરંભ થઈ શક્યો. માનવજાતનું શ્રેય વાંછનારા દુનિયાભરના વિચારકો એના તરફ પ્રેમ અને આદરથી ભેતા. ભારતની ભારતીયક એકતાનું એ પ્રતીક જની રહ્યો. અન્ય દેશ બાંધકાંથી કેડેથી કાશ્મીર અને નાગભૂમિનો માણસ તથા ઉત્તરથી કેડેથી દક્ષિણનો માણસ પણ આ માણસના પોતાના રવજનની અનુભૂતિ કરી શકતો, કેમ કે આ માણસને દેશની ભૂમિ કે દેશની સરહદો માટે મોહ નહોતો, એને તો એ ભૂમિ પર વસનારા માણસો માટે પ્રેમ હતો, આત્મીયતા હતી. એનો એ પ્રેમ જ એ બધાને છતી શક્યો હતો. દેશભરના લોકો એને પોતાનો માનતા. એના ઉદ્દારોમાં પોતાના દિલ્લેનો પ્રતિબિંબ સંભળતો. એમને એ પોતાના કુટુંબીજન જેવો લાગતો. આ એક અન્ય રક્ષી ઉપાધિ વિનાનો નથી માણસ છે, એવી પ્રતીતિ લોકોને થઈ હતી. અને તેથી જ લોકો એના પર વિશ્વાસ મૂકતા હતા, એને પ્રેમ કરતા હતા, એને પોતાનો નાયક સમજતા હતા.

બહેર છવનમાયે માનવીય સંબંધો વિકસાવવા એ મથતો. ભારત-પાક મૈત્રી માટે પ્રયત્ન કરતા હતા ત્યારે પાકિસ્તાનના અધ્યક્ષપાનની ધ્વજા નિકટ પહેંચિસા. તે ગાળાના એક ધત્રમાં એમણે અધ્યુષને લખેલું : ‘શબ્દોની ધણી શક્તિ છે, સારી અને ખરાબ. મહાપુરુષોના શબ્દોએ માણસને જીએ ચઢાવ્યો છે અને કુસંસ્કૃત બનાવ્યો. શબ્દો શબ્દોએ એને ઢીણું બનાવ્યો છે. શબ્દો પોલાદ કરતાંયે વધુ જીડા ભોંકાય છે. કેટલીક વાર મને લાગે છે કે શબ્દોએનું નિયમન શબ્દોના નિયમન જેટલું મહત્ત્વનું નથી. ભારત અને પાકિસ્તાન આ વસ્તુ અ્યાલમાં નથી રાખતા, તે ભારે દુઃખદ ખીતા છે.’ આંતર-રાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં પણ આવી માનવીય અવિભાગ દાખવીને જ જેખીં સામેવાળાનો વિશ્વાસ છતી શક્યા હતા.

છેલ્લાં વરસોમાં એમણે ચકુને દહેલ્યા : ‘શુ’ નૈતિક પોત વિના કોઈ પણ રાષ્ટ્ર છવતું રહી શકે? આનો જવાબ કેવળ રાજકારણીઓએ જ નહીં, આપણે સહુએ આપવાનો છે.’ બ્રહ્મચાર સામેની એમની નેહાદ આગંધી જ ઉદ્દલવી. નૈતિકતાને એ નવનિર્માણની આધારશિલા માનતા. સૌથી પહેલાં માણસ ગદલાવો નોઈએ. માણસના છવનમાં નૈતિક મૂલ્યો, આધ્યાત્મિક મૂલ્યો, માનવીય મૂલ્યો દાખલ થવાં નોઈએ.

માનવતા જ પરમ મૂલ્ય

લેનિન તો એમનો “હીરો” હતો. મુખ્ય યુવાવસ્થાથી હૃદયમાં વસેલો. લેનિનનું અવસાન ન થયું હોત તો રશિયાની સિવલ જુદી હોત એમ વરસો સુધી માનતા. પણ ૧૯૭૮ ના એપ્રિલમાં એક વાર કહી દીધું : ‘પહેલાં મને લાગતું કે લેનિન વધુ જીવ્યો હોત તો માનવજાત માટે કદાચ આશીર્વાદ કેય થઈ પડ્યો હોત. પરંતુ પાછળથી એમાં અને એને વિશેમાં નવાં લખાણો પડ્યા હવે મને લાગે છે કે કદાચ લેનિને પોતાને જે આપવાનું હતું તે બધું એ આપી ચૂક્યો હતો. માસ્કોવાદોને ને સામ્યવાદનો વધુ માનવીય ચહેરો દુનિયા સમક્ષ ખોલી આપવાનું કામ રોઆ લકેએમ્ગ’ કદાચ કરી શકત, લેનિન નહીં. લેનિન મળજૂત રીતે હિંસામાં માનનારો હતો અને હિંસા એ એની રાજકીય પદ્ધતિ હતી.’

જેખીં ઘણી વાર કહી ચૂક્યા હતા કે મારામાં માર્ક્સ, લેનિન અને ગાંધીના વિચારોનો સમન્વય થયો છે. એવા લેનિન વિશે પણ છેવટે એ આવા મતવ્ય ઉપર પહેંચ્યા હતા. કેમ કે એમની માણસાઈની કસોટીએ એ જીણાં જીત્યાં હતા. અહિંસા પણ જ્યપ્રકાશને મન છેવટે માણસાઈ અને અધ્યાત્મનું એક અભિન સ્વરૂપ જ બની ગયું હતું. જેમાં માણસાઈનો હાસ થતો હોય, તેનું મૂલ શુ? અશોકવાટિકાના હવમાનની માર્કે એક એક મોતી ચાવીચાવીને એ ફેંકતા ગયા. આ મને ન ખપે, આમાં મારો રામ નથી બચાવતો. ખીજી કશી ઉપાધિ વિનાના નયાં માણસ રહ્યા તેથી જ આવી મોતીમાળાઓ ચાવીચાવીને ફેંકી દઈ શક્યા.

અંગ માર્ક્સવાદી હતા ત્યારે પણ નૈતિકતા ને માનવતા એમણે કહી છોડી નહોતી. અમેરિકાના સહાધ્યાથી ઉજર કહે છે કે આમરો રસ્તો એક કષ્ટસ્તાન આગળથી જતો. પરંતુ મારા પુષ્કળ આમલ છતાં નારાયણ કહાયે મારી સાથે કષ્ટસ્તાન નજીકથી પસાર થયા માટે તૈયાર ન થયા. દિવંગત આત્માઓ પ્રત્યેની ભારતીય આદરભાવના આને અશિષ્ટ માનવી. વિદેશથી પાછા થયાં ત્યારે પણ કુટુંબીજનોની પૂજામાનતા અંગેની ભારતીય ભાવનાનો આદર કરવામાં જ એમણે પોતાની માણસાઈ જોઈ. સ્વજનોના દિલને ટેસ શી રીતે પહેંચાડાય? ક્ષેરતા અને દુરામલ તો માણસાઈનો હાસ કરે. સિદ્ધાંત, વાદ, વિચાર, ક્રાંતિ, બધા કરતાંયે આખરે એમને મન માણસ મોટો.

આધ્યાત્મિકતાની અનુભૂતિ

રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, તેમાંથીયે જુદું અરિત જ એમના હૃદયને વધુ સ્પર્શતું. રામ પણ વાલિના વધ વખતે નીચા જીતેલા. કૃષ્ણ તો પૂર્ત રાજનીતિત્ત હતા. એમ ઘણી વાર જેખીં કહેતા. બુદ્ધ વિશે એમના મનમાં અત્યંત આદરભાવ હતો. ૧૯૬૯ માં રાજનીતિમાં પહોંચી ગયા. બુદ્ધની મૂર્તિ સામે થોડો વખત આપમાં જિભા રહ્યા અને એમની આંખેથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. રડવા જ લાગ્યા. હલ્યની ભાવનાને ન રોધી શક્યા.

દિશાવચનમાં રોજ નિયમિત ગીતાપાઠ કરતા. પ્રજાવલીછ ના મૃત્યુ બાદ કરી રામાયણ, વિષ્ણુહસ્તનામ વગેરેનો પાઠ હેવટ લઈ કરતા રહેલા. આર્યના રોજ નહેતા કરી શકતા પણ હેલા કે 'ક્યારેક પ્રાર્થનામાં બેસું છું', ત્યારે તેનો સ્પર્શ જરૂર થાય છે, તેનાથી લાલ પળુ થાય છે. કોઈ સાહિત્ય વચિતો હોઈ એ પ્રકારનું, ત્યારે પણ હજીને લાલ થાય છે.'

શ્રી ચરવિદ હેલા કે નૈતિકતાના શિક્ષણનું દાર હજી છે, શુદ્ધિ નહીં. જ્યપ્રકાશ એક અત્યંત હજીવાન વ્યક્તિ હતા. હજીની આવી વાતોમાં એમણે હજી પોતાની શુદ્ધિને વચ્ચે આવવા દીધી નથી. મૃત્યુ પછી અને શરીર ખતમ થઈ ગયા પછી પણ કંઈક બચે છે એમ માનતા. હેજીની જગીર ભાંડગામથી બીજા બાદ હેલા કે મૃત્યુનો દરવાજો નેઈ લીધા. ખાલી એની બાંજર કુસવાનું બાકી હતું, કોટડીમાં બપાનું હતું. હું તો જીવાળેથી જ પાછો ફર્યો. પણ અને અનુભવ થઈ ગયો.

૧૯૫૮ માં એક ખનમાં લખ્યું : 'હું માનું છું' કે ખુદા કરેકે કહેતા દિલમાં વસે છે. એટલા વાસ્તે આપણે આપણા અંતરાત્માના અવાજ અનુસાર ચાલવું જોઈએ.'

૧૯૫૨ના ઉપવાસ દરમ્યાન પોતે એક આંતરિક અનુભૂતિમાંથી પસાર થઈ ચૂકેલા. ભીતરથી કંઈક પ્રેરણા મળી, જ્યપ્રકાશ મળ્યો. કોઈક શક્તિ છે, સાર્વભૌમ શક્તિ, એમ હેલા થયેલા. તેને સહેજમાં ઉંધર હેલામણે પછી કોઈ બાધ નહેતા રહ્યો. માંધી ઉંધરમાં માનતા, બધારે માફક નહેતા માનતા; શું આને લીધે આદર્શ સમાજ વિશેના એમના અતિમ હર્ષનમાં કોઈ ફરક પડે છે ખરો?—આમ બધારે યુગયુગ ત્યારે જ્યપ્રકાશ લાગુ પડેકે થોડેલા : 'મને લાગે છે કે આને લીધે અવધ્ય રૂક પડે છે.'

આને આધ્યાત્મિકતા કહે કે ગમે તે હજી. જ્યપ્રકાશ અધ્યાત્મનું નામ બાંધું નહેતા લેતા. આધ્યાત્મ કરતાં માણસને માનવીય મૃત્યુની દીક્ષા આપતી આધ્યાત્મિક ક્રાંતિની વાત જ એ વિશેષ કરતા. હેલા કે હું તો સામાન્ય માણસ છું, ન આધ્યાત્મ વિશેનું મારું કોઈ જીવું અધ્યાત્મ છે, ન ખ્યાત વગેરેનો કોઈ અભ્યાસ છે. આપણા જેવા સામાન્ય માણસ માટે તો રાજિતગાર છે. અને કલિયુગ માટે તો લગિતગાર જ સજા છે એમ હતું છે. ખરું હજીમાં એવી લાંછન ભગતી નથી.

અંતર મમ વિકસિત કરો !

૧૯૫૫ના ચંદ્રીપદના બંદીવાનમાં ૧૨ ઓક્ટોબરે એમણે ૭૩ વર્સ પૂરાં કર્યા. જનમલિન નિમિત્ત કૃત્તંતોપૂર્વક ઉંધરને યદ દરોને એમણે હજીમાં મોખું : 'ઉંધર અને જીની સહજી અને હજીદાઈદા આપે કે મારે જેટલો સમય મળ્યો હોય તેટલો વર્સ હું દેશી અને લોકોની ભેગમાં સમાવેન કરી છું. દેશની ભૂખા કરવા માટે હું એ જ એકમાત્ર માર્ગ બાંધું છું. નાન દરજી અને જીનાં જે મારું અધુરું હોય તે વચ્ચે ઉંધર દર કરી કે, જે જ પ્રાર્થના !'

એમને જખના હતી હજીશુદ્ધિની, અંતશુદ્ધિની. હેલા કે, આપણી અસલી શક્તિ અંતશુદ્ધિ જ છે, અંતશુદ્ધિ નહીં કરીએ તો આપણી શક્તિ નહીં વધે. સ્વીનનાથનું ગીત યાદ કરીને હેલા કે, અંતર મમ વિકસિત કરો..... એ યુરુચનું ગીત મને તો આજિયાના વિકાસને માટે ખ્યાનમાં આવે છે.

એક વાર સર્વેદ્યના સાધીઓની એક મેડીમાં આઈસાની શક્તિ વિશે વાત ચાલી. એક સાધીએ મહુ વાણી, મહુર વર્તન, ગુણકર્મન, અવિરોધ, વિલાસગીત વગેરે ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો. ચર્ચા બે દિવસ ચાલી. જેઓનું ચિંતન ચાલતું રહ્યું, છેવટે એમણે પોતાના દિલની વાત કહી : 'આમા મુરેકી એ છે કે માણસ જેવો ઘડાવાનો હોય, તેવો નાનપણમાં જ ઘડાઈ નય છે. જેટલાક સ્વભાવથી જ મહુ હોય છે, બધારે જેટલાક સ્વભાવથી જ હેરા હોય છે. એટલે મને લાગે છે કે આઈસા માટે મુખ્ય વાત ચિત્તશુદ્ધિની છે. મહુ વાણી વગેરે કરતાં હજીશુદ્ધિ વધારે મહત્વની છે. કોઈ વાર ગુસ્સો પડ્યો થઈ નય, તો વાંધા નહીં. ખરું ચિત્ત શુદ્ધ હોય, હજી શુદ્ધ હોય તો હજીઅવેશ થઈ શકે છે.'

ચિત્તશુદ્ધિ અને હજીશુદ્ધિની લગન

આધ્યાત્મિક સાધનામાં પણ કોઈ શાન્તિવાત કરતાં આવી સામાન્યતા જ એમને વધુ મુચિતર લાગતી હતી. ચિત્તશુદ્ધિ, હજીશુદ્ધિ. બે કે આ જ વસ્તુ અસામાન્ય છે, મોટે ભાગે તો મનોમાલિન્ય કાઢવું જ આપણને અધ્યત્મ લાગે છે. ખરું જેઓ માટે તે સહજાસાધ હતું એમની પવિત્રતા જ આવા મનોમાલિન્યના અલાવમાં હતી. ચિત્ત એમનું શુદ્ધ હતું, હજી એમનું શુદ્ધ હતું. તેમાં બધી વિશેષ બળ્યમ તો એમને જાની જતા. તુરત અતંત્રનિરીક્ષણ કરતા. એમનું આત્મસમન ચાલતું. ચિત્તકાર આંદોલનના સર્વ વખતે જાહેર સભામાં આડું પ્રમદ ચિંતન નહીં કરી દીધું : 'આઈસાનો સાધક હું જરૂર છું. આઈસાનું પાલન કરી રહ્યો છું' કે નહીં, અને સહેલ છે. જેમની વિરુદ્ધ લડી રહ્યો છું, એમના માટે હજીમાં પ્રેમ હોય, એ જતા મુરેકેલ વાત છે. ક્યારેક એમના માટે ભારે રંગ થઈ આવે છે, અને ક્યારેક ક્યારેક બુધ્ધિ ખૂબ ખૂબ થાય છે કે જેવા આ નાદામક, નકામો વોકા છે !

મુલાંબમ હજીના આ નજી માણસને આરોગ્ય આપ્યો ભાય ખજી ચૂરંગી ! એમનું આદાલત વ્યક્તિમત રીતે કદિરાજ ભાય ખજી ચૂરંગી જ નહીં. તેમ છતાં એ વાતની પ્રતીતિ પોતે કદિરાને ન કરાવી ગયા, તેનો ખરેખર એમના દિલમાં રહી ગયા. હાલથીસમનાં આપરેશન માટે ૧૯૭૭ માં અમેરિકા બપાનું ચણું ભારે લેગબેમ પછા અભ્યાસે કે નહીં એવો ભાવ હતો. ભારે જતા પહેલાં એક વાર દાદા ધર્માધિગરીને હેલા લાગ્યા : 'મારા મનમાં બે વાત રહી જન. એક તો એ કે મું કયાદાન (બનરીતું) નહીં આવી રહું, અને બીજી વાત એ કે આ કોઈક કદિરા મને નયજી ન રહું, મારા મનમાં એને વિશે કોઈ દેખની બાવના હતી નહીં રહી. મારા મનમાં એને વિશે કોઈ દેખની બાવના હતી નહીં રહી. મું એને પદબદ્ધ કરવા માગતો નહોતો. મોશી એ ઉદ્દેશ

ક્યારેય નહોતો. એને સત્તાસ્થાનેથી દૂર કરવામાં માત્ર 'શુ' પ્રયોજન હોઈ શકે ? પરંતુ આ હું 'એને કઈ રીતે સમજાવું ?'

નબેરે જીવનમાયે કેટલાં છંદાં માનવીય મૂલ્યોને ખ્યાલમાં રાખીને આ માણસ વર્તતા હતા, તેવું સ્પષ્ટ દર્શન આના પરથી થાય છે. ૧૯૬૨ માં ચીનના આક્રમણ વખતે તેહરનો વિકલ્પ દેશને પૂરો પાડવા એમના પર ઘણું દબાણ થયું. જેઓએ દહત-પૂર્વક ઇનકાર કરતા રહ્યા. અશોક મહેતાએ તો એમને લાં સુધી કહી દીધું કે, 'J.P., You are not measuring upto the situation—જેઓ તમે પરિસ્થિતિને પહોંચી વળે તેટલું' ગણું નથી ધ્યાનવતા. આ વખતે તમારે બપોલરવાણીની જગ્યા લેવી જ નેહોએ. ત્યારે જેઓએ બોલ્યા : 'બ્યારે મારા દેશનો વડાપ્રધાન પરાસ્ત થવાની મનાસ્થિમાં હોય, વિકળતાની મનાસ્થિતિમાં હોય, તેવે વખતે હું એની જગ્યા લઈ લેવાની કોશિશ કરું, એટલો અપ્પત્ત હું નથી.'

વડાપ્રધાન ન થવાનાં ખીન કારણો તો તેની જગ્યાએ હતાં જ. પરંતુ જેઓએ મન કદાચ સૌથી મોટું કારણ આ જ હતો. એમની માણસાઈને આવું કદાપિ ન યુગે, ન શૌભે. માણસ મટીને એમને ત્રિભુવનનું રાજ પશુ નહોતું 'ખપતું'.

નિષ્કામ સેવા અને નિરહંકારપણું
એકવાર એક સ્વામીજીએ સંન્યાસ વગેરેની વાતો કરી. લારે જ્યપ્રકાશે એમને કહ્યું : 'હું તો તેના અધિકારી નથી. માત્ર એટલું સમજું છું કે માનવસેવા કરવી નેહોએ અને માણસમાં પરસ્પર પ્રેમભાવ વધે તે માટે કોશિશ કરતા રહેશી નેહોએ. આ જ સંન્યાસ છે ને ? હું આમાં જ પગલાયેલો છું.' કોઈ વસ્તુની તૃષ્ણા અને મોહમાંથી મુક્તિ પામી એ જ મોક્ષનું લક્ષણ છે હું તૃષ્ણા-મોહથી મુક્ત થઈ ગયો છું, એમ તો નથી કહી શકેતા, પણ એ દિશામાં પ્રયત્ન અવશ્ય કરું છું.'

એમણે માનવસેવાને જ ઇશ્વરભક્તિ માનેલી. નિરહંકારપણું કોઈ પોતાનું કાર્ય કરે તો તે પ્રાર્થના જ છે, એમ પણ માનતા. ખીનના દુઃખે દુઃખી થવું, એ જ એમને મન અજાત્ય હતું. ક્યારેક કહેતા કે, 'નિષ્કામપણું કામ કરવાની કોશિશ મેં કરી છે. સંપૂર્ણપણે નિષ્કામ થઈને જ સેવા કરી છે, એવો દાવો નથી કરતો. કેમ કે જે કામ કરું છું તે સફળ થાય, એમ તો ઇચ્છું જ છું.' તો એટલી સકામના બદલે છે. પરંતુ તેનાથી મને કોઈ પ્રસિદ્ધિ મળે, મારી વાહ વાહ થાય, એવું નથી થવું. કામ સારી રીતે કરવું છે. એવો ભાવ રહે છે. નિરહંકાર થવું મારા માટે કદાચ સહેજ હતું. તેના માટે ખાસ કોઈ મેં કશું હોય એમ નથી લાગતું. બાળપણથી જ ખાસ કોઈ આકાંક્ષા કે મને નામના મળે, સત્તા મળે, જેને ambition (મહત્વાકાંક્ષા) કહે છે, તેની કોઈ આકાંક્ષા રહી નથી. મેં કદી એવો વિચાર નથી કર્યો કે હું આ ચર્ચક કે તે ચર્ચક.'

લોકો એમના વિશે ઘણું કહેતા, લખતા, એમના ચુલ્લુવાન કરતા. પણ જ્યપ્રકાશને મન તેવું આજુ સઘર નહોતું. રામચંદ્ર

બેનીપુરિએ હિંદીમાં એમનું અસંત રસપદ જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. પરંતુ જેઓએ કહેતા કે, બેનીપુરિજીએ બહુ અતિશયોક્તિ કરી છે, વાતોને વધારી-વધારીને લખ્યું છે; હકીકતે હું કોઈ એવો અદ્ભુત પરાક્રમી વીર નથી. આ નરી નમ્રતા કે વિનયશીલતા નહોતી. ખરેખર જેઓએ આવું જ માનતા હતા. કેટલીક વાર એમણે કહેલું કે, 'હું મારા પોતાના દોષ ભણું છું.' કોઈ દિવસ લખી ઇછવા. રસોની જેમ મારી આત્મકથા લખવાની હિંમત નથી, પરંતુ મારામાં ખૂણાઈએ છે, કમરેનીએ છે તેની મને ખબર છે. તમને ભલે જણ જ ગુણ દેખાતા હોય.'

એક વાર એમણે એમ પ્રશ્ન કરેલું કે, સમાજમાં વિદ્યા, ચારિત્ર્ય વગેરેમાં મારાથી ચરિત્રતા માણસો કણુ છે, હા, એ બધા જેલની દીવાલો કુલવાને નથી ભાગ્યા કે મારી જેમ નબેરે જીવનમાં નથી રહ્યા એટલે એમની પ્રસિદ્ધિ નહીં થઈ હોય. પરંતુ મારા કરતાં વધારે ચારિત્ર્યવાન, ચુલ્લુવાન લોકો કણુ છે.

'જ્યપ્રકાશ નારાયણુથી હું ક્યારેય આકર્ષાયો નથી'

૧૯૭૮ના એપ્રિલમાં ભોલા ચેટર્જીએ એમને એમ પૂછ્યું કે જેને જ્યપ્રકાશ નારાયણુની મૌલિક કૃત્ય છે, હા, એ બધા જેલની દીવાલો કુલવાને નથી ભાગ્યા કે મારી જેમ નબેરે જીવનમાં નથી રહ્યા એટલે એમની પ્રસિદ્ધિ નહીં થઈ હોય. પરંતુ મારા કરતાં વધારે ચારિત્ર્યવાન, ચુલ્લુવાન લોકો કણુ છે.

જેઓએ જવાબ આપ્યો : 'એ ખીનજી લેવાતું છે. બધાં સુધી મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી જ્યપ્રકાશ નારાયણુની વિશિષ્ટતા શી છે, તે હું નથી ભણ્યો. હું માત્ર એટલું જ કહી શકું કે મારી ભાતને વફાદાર રહેવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે. હું મારા વિશે કશાંયે બ્રમમાં નથી રહ્યો. હું મારા નેપૈ, મારી બૂલો, મારી નિષ્કળતાઓ ભણું છું. જે થોડાંકણી સફળતા મને મળી છે, તે કદાચ મોટે ભાગે કોઈક અવતરણ સંજોગો અને પરિસ્થિતિને કારણે મળી છે. એમાં મારો પોતાનો ફાલો કણુ અત્પ છે. એટી નમ્રતાને કારણે આમ નથી કહેતા, પણ હું ખરેખર આવું અવતરણ છું.'

એમને પૂછવામાં આવ્યું કે શું તમે તમારા સિદ્ધાંતો અવતાર જીવી શક્યા છો ?

જેઓએ કહ્યું : 'એટલું જ કહી શકું કે મેં કોશિશ કરી છે. પણ હું ખરેખર તેમાં સફળ થયો છું, એવો દાવો ન કરી શકું. મને ખબર નથી, મારે જો જીવન કરી નવેસરથી જીવવાનું આવે, તો એની એ ભૂલો, ભાતિઓ, દોષો. પોતા કામો વગેરે હું ટાળી શકું કે નહીં. પરંતુ આજે નેહો છું કે કણુ પ્રસંગે અને કણુ સ્થળમાં હું જીવ્યા સાગિત થયો છું. તમારા સવાલને પૂરો જવાબ આપવા માટે તો ઘણી આત્મ-સમીક્ષાની જરૂર પડે. મને તેમ પશુ, જ્યપ્રકાશ નારાયણુથી હું ક્યારેય આકર્ષાયો નથી. એટલે કે મને ક્યારેય એવું નથી લાગ્યું કે મારે મારા વિશે, મારા અવતરણ વિશે લખવું નેહોએ. લોકો ઘણી વાર પૂછે છે, તમે તમારી આત્મકથા કેમ નથી લખતા ? પશુ મને કદી આકર્ષણ નથી થયું. મને લાગ્યું છે કે એ નાહક સમયનો વ્યય થશે. ખેર, મારું તો આવું છે.'

ઝડપી હૃદયની સમજતા, સ્ફટિક સમ નિખાલસતા અને નર્મ માણસની અદશ્યતા. લોકોએ હાલે એમને લોકનાયક કહ્યા, પણ એ પોતે તો પોતાને સામાન્ય લોકસેવક જ માનતા. ખરા દિલથી એ પોતાના વિશે આપું જ માનતા હતા. આપણે મન એમની જે બધી મહાનતાઓ હતી તેવું એમને પોતાને મન કોઈ મહત્વ નહોતું. એમને મન મહત્વ હતું નહીં માણસાઈતું. બસ, માણસાઈની રીતે જીવ્યે ગયા. એમને હજી જુદી જુદી રીતે પુછાયું. તમારી કલાણી કલાણી સિદ્ધિઓ ગણી શકાય. સામે પ્રવાહે તરવું, કઠી કડદો ન કરવો, ગમે તે ભોગે પોતાની નિષ્કાઓને વળગી રહેવું, કઠી સત્તાને મોહ ન રાખવો વગેરે.

પરંતુ ત્યારે પણ અત્યંત ઝડપીભાવે નિખાલસતાથી વ્યવપ્રકાશે એવું એ જ કહ્યું : 'તમે મને આસમાને ચઢાવી દો છો. હું તો બધાને લાયક નથી. મારી કૌશલ શક્તિ અને ગુંબજ સુબળ દેખની તેમ જ માનવભતની સેવા કરવાની કોશિશ મેં કરી છે. મેં મને પોતાને એક સામાન્ય નાગરિક, સામાન્ય માનવી, એક સામાન્ય ભારતીય માન્યો છે, તથા મને જે ચાહું કર્તવ્ય લાગ્યું' તે કર્તવ્ય ચાર પાઠવાની કોશિશ માત્ર મેં કરી છે. તેમાં કશુંયે ખાસ તોષણત્ર, ખાસ પ્રભાવશાળી, ખાસ સ્મરણીય અને જણાયું નથી. લોકો મને મારા ઝૂલુ ખાદ બંધો વરસ સુધી તો શું, થોડાક દાયકાઓ સુધી પણ યાદ કરશે કે કેમ, મને ખબર નથી. ખેર, વ્યક્તિઓનું જ્યોત્ષ્ણન તો ઇતિહાસ કરશે, અને ઇતિહાસની પોતાની આગવી રીત છે. હું તો માત્ર એટલું જ કહી શકું કે મારી પોતાની માન્યતાઓ, મારી પોતાની નિષ્કાઓને અમલ કરવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, મારી પોતાની ભત પ્રત્યે, દેશ પ્રત્યે અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યે યથાશક્તિ વફાદાર રહેવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે. બસ, મારે કહેવાનું છે તે આટલું જ.'

આ જ એમની નહીં માણસાઈ હતી, આ જ એમનું અખ્યાત હતું, આ જ એમની અસામાન્ય સામાન્યતા હતી.

મારે સૂઝું છે, બૂલણું છે, ફરી ઊગઝું નથી !

હજી એક છેવટનો સવાલ પુછાયો : તમારો સંદેશ શો છે ? તમે બધારે જીવતા ન હો, ત્યારે લોકો તમને કઈ રીતે યાદ કરે એમ તમે કહો ?

વ્યવપ્રકાશ : મને લાગે છે કે આનો ઉત્તમ જવાબ હું એક અમેરિકન કવિના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યના રૂપમાં જ આપી શકું—

I am for sleeping and forgetting
all that has gone before,
I am for lying still and letting
who will knock at my door,
I would my life's sun were setting
for me to rise no more.

મારે સૂવું છે, અને જો કંઈ પચાર થઈ જાયું

તે બધું જ બૂલવું છે.

મારે એવનેમ થશે રહેવું છે. બાકી ટકાર પરે

—બધે પરે !

મારા અસ્તિત્વનો સૂર્ય, હું ઇંદુલ્ય, હંમેશા માટે અસ્ત થાય, એને ફરી ઊભાપાણું રહે નહીં.

છેલ્લે એમની મનાસ્થિતિ આવી હતી. એમની ગિંદગીની કોણે કોણે ભારે પ્રવૃત્તિય થઈ હતી. તેમાં વેગ હતો, અવેશ હતો, ભેજ હતું, પરાક્રમ હતું, વીરતા હતી, ગિંદાહિંસા હતી. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ એમને લેપતી નહોતી. સતત પ્રવૃત્તિમયતાની વચ્ચે પણ નિવૃત્તિની સેર અંતરમાં ગામડું વલ્લુ ફરી હતી. એ લોકોના માણસ હતા. લોકોમાંથી એમને પ્રેરણા મળતી. લોકોના સમૂહ સાથે એ એકરૂપ થઈ જતા, અને જ્યાં ગમે તેવા મોટા ટોળાની વચ્ચે પણ એ એકાગ્રી હતા. પ્રવૃત્તિના ગમે તેવા મોટા પ્રયત્નો વચ્ચે પણ એ પોતાની ભીતર પોવાઈ જતા. બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓને કારણે બહિર્મુખ લાગતું એમનું વ્યક્તિત્વ અંતરો ગત્વા અંતર્મુખ વિશેષ હતું. અમેરિકાના અવ્યાસકાળ દરમ્યાનના એમના માનસશાસ્ત્રના પ્રાધ્યાપક લુમલીએ કે ૧૯૨૮ માં નેપિયું હતું કે 'કશોક બહુસૂચી સીજ એમની ભીતર આકાર લઈ ચૂકી છે, પાંગરી રહી છે.' અનેકવિધ બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ આ "બહુસૂચી સીજ" તો એમની ભીતર અવિરતપણે પાંગરી જ રહી. જીવનના બાહ્ય વળાંકો પણ એમને માટે આંતરિક ઘટના રૂપ હતા. ચાકસંવાદના ત્યાગને એમણે એક આંતરિક ઘટના કહી. અહિંસાત્મક ક્રાંતિ મારેના જીવનદાનને એમણે આધ્યાત્મિક યાત્રા રૂપ ગણાવ્યું.

આવા મહાપુરુષોનું જીવન મહાસાગરમાં તરતી હિમશિલા જેવું હોય છે. બાહ્ય જેટલું દેખાય તેના કરતાં અનેક ગણું ભીતર હોય છે. વ્યવપ્રકાશની આવી અંતરયાત્રાનું પથોચિત આકલન ક્યાં વિના એમની જીવનયાત્રાનું સમૃદ્ધ આકલન શક્ય નહીં બને.

જીવનયાત્રાના અંતિમ પર્વમાં વ્યવપ્રકાશના દિલમાં પ્રવૃત્તિની કોઈ ચાહ શેષ રહી નહોતી, કોઈ આરજૂ પાકી રહી નહોતી. એમને પોઠી બપુ હતું, બપૂં જ બપૂં બૂઝી બપુ હતું. મારણે પડતા કોઈ પણ ટકારાનો પ્રતિસાદ દેવો નહોતો, કેમ કે હવે કોઈ પણ કર્તવ્ય શેષ રહી ગયેલું એમને લાગતું નહોતું. ક્યું, બનતું બધું જ કરી છુટ્યા. અંતે "સગ દે સમર્પિત ઈશ કે." હવે બસ, "માલિક તેરી રબ રહે." આપ તો કંટુણસભર એમનું જીવન રહ્યું હતું, તેમ જ્યાં માનવસેવા માટે જાયું "બનમે-બનમ અવતાર" માગવાની એમને કામના નહોતી રહી. જીવનના સૂર્યને ફરી ઊભાપાણું ન રહે, એ જ એમની આરાત હતી.

४

भारी विचारयात्रा

સત્યનો યોધક હોવાનો દાવો તો હું નહીં કરું,
પરંતુ હું એટલો દાવો અનશ્વ કરીશ
કે માનવની અને સમાજની સ્થિતિ સુધારવા માટે
સાચા ઉપાયોની જોશ હું નિરંતર કરતો રહ્યો છું.
એક માર્ગે નહીં 'પહોંચાય એમ લાગ્યું',
ત્યારે ખીલે યોધવો જ રહ્યો.
આવા અનેકાનેક અનુભવોને આધારે
મારા વિચારોનો વિકાસ થતો રહ્યો છે.

મારો આ યાત્રાપથ ખીલ્લોને લલે
વંદેશ્યુદ્ધે અને અટપટે લાગે,
પરંતુ મને તો તેમાં
વિકાસની એક અખંડ સેર જોવા મળે છે.
અને તેમાં એક એવી પૂણી જ્યોતિ હની,
જે ન ક્યારેય ધૂંધળી પડી, ન જલ્દલાઈ,
અને જે એકધારી મારું માર્ગદર્શન કરતી રહી.

સ્વતંત્રતા મારા જીવનનો એક આકાશદીપ બની.
વખત જતાં એ સ્વતંત્રતાનો અર્થ
માનવમાનવી, સર્વ પ્રકારનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ,
એવો થઈ ગયો.
ખરે, તેનાથી આગળ વધીને
માનવ-વ્યક્તિત્વની સ્વતંત્રતા, વિચારની સ્વતંત્રતા.
આત્માની સ્વતંત્રતા,
એવો અર્થ તેણે પ્રદાન કરી લીધો.

આ સ્વતંત્રતા મારા જીવનની નિષ્ઠા બની ગઈ,
જીવનનો મુક્તારઠ બની ગઈ.
તેના પર અકસ્મિક નગર પોલી રાખીને
મારી યાત્રા ચાલી.

મારી વિચારચાત્રા

- ૧ ત્રિકાદશાન્ત
- ૨ દિનાના માર્ગની નિરર્થકતા
- ૩ કાચનાના માર્ગની મર્યાદા
- ૪ અભિનંદ કાલિ માટે રીઝ શક્તિ
- ૫ નિયામોના તારક બાધી વિચાર
- ૬ બાલિમાના માર્ગે સ્વાભાવિક જાતિનો પ્રયોગ
- ૭ ગાલિ માર્ગની વિચારોત્ક્રાંતિ
- ૮ બુદ્ધિ બાધી આકાંક્ષા નિબંધ
- ૯ એક ગાલિનું મનોરથ
- ૧૦ એક માર્ગના નિર્ણયો થી રીઝી જવાનો
- ૧૧ ગાલિ માર્ગના મર્યાદાઓ
- ૧૨ એક બુદ્ધિ કાલિ

૧. સિંહા વલો ક ન

મારા જીવનનો રસ્તો ખીળ્યોને ભલે વાંકાચૂકો અને અટપટાં લાગે, ખીળ્યો ભલે તેને અનિશ્ચિત અને અધિકારમાં અંતિમતા નેવું માને, પરંતુ મને તો તેમા વિકાસની એક અખંડ સેર જોવા મળે છે. તેમાં રાહ શોધવાનો પ્રયત્ન હતો, તે વાતનો ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી, પણ એ અધિકારમય હાગિજ નહોતો, તેમાં એક એવી પૂર્ણ જ્યોતિ હતી, જે શરૂઆતથી જ ન ક્યારેય કૂંધળી પડી, ન બદલાઈ, અને જે એકધારી આ અટપટાં લાગતા માર્ગ રસ્તા પર મારું માર્ગદર્શન કરતી રહી. કમ મે કમ હું તો આ વાંકાચૂકા રસ્તા માટે કુખી નથી જ.

જીવનમાં અનેકાનેક અનુભવોમાંથી પસાર થવાનું મારે લાગે આવ્યું છે, અને તેની સાથેસાથ મારા વિચારોનો વિકાસ થતો રહ્યો છે. જે કે આના ઉપરથી કેટલાક એમ માને છે કે મારા વિચાર કદી એકના એક રહેતા નથી, તે કથમ બદલાતા રહે છે. પરંતુ હકીકતમાં આ સાચું નથી. સાચી હકીકત તો એ છે કે જીવનમાં શરૂઆતથી જ હું અચૂક વસ્તુની ખોજમાં લાગેલો રહ્યો છું, અને એ ખોજની તીવ્રતા જ મને આજ સુધી વિવિધ દિશાઓમાં ખેંચી ગઈ છે.

હવે, સમયનો શોધક હોવાનો દાવો તો હું નહીં કરું, પરંતુ હું એટલો દાવો અવસ્ય કરીશ કે માનવની અને સમાજની સ્થિતિ સુધારવા માટે સાચા ઉપાયોની ખોજ હું નિરંતર કરું.

રહ્યો છું. આ મારે મેં અત્યંતના પ્રયોગો કર્યા. બ્યારે એક પ્રયોગ સફળ ન થયો, ત્યારે તેનાથી વધારે મારે ખીળે પ્રયોગ કરી જોવાની મેં કોશિશ કરી. હું જે વસ્તુની ખોજમાં લાગેલો હતો, તે તો અવિચળ હતી અને મૂલ્યવાન હતી, અને જો કોઈ એક માર્ગ મને ત્યાં સુધી નહીં પહોંચાડી શકે એમ લાગે, તો ખીળે માર્ગ ખોળવા જ રહ્યો.

તરુણ હૃદયનું સુગંધ ઉકળ

કાંતિનો રાહ લાંબો છે. પરંતુ હું એ જ રાહનો ચાહી રહ્યો છું. આ કાંતિને વીંછુડો તો હું હાથસૂઝમાં ભણ્યો, તે હલાકાતો અને કંપેલો. એ વખતે તેનું નામ હતું રાષ્ટ્રીય કાંતિ, રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા. શરૂઆતમાં મારો એક વિશ્વવાદી પદ્ધતિ તરફ હતો. તે વખતે જંગળ આમાં સહુથી આગળ હતું. તેમ જતા દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઉત્તિહાસે મારા તરુણ હૃદયને મુગ્ધ કરી દીધું હતું. મારા વિશ્વવાદી વિચારો હજી પાકા નહોતા થયા, ત્યાં જ ગ્રાંધીજીનું પહેલું સત્યાગ્રહ આદોલન એક ઝંઝાવાતની માફક દેશમાં છાઈ ગયું. તે જમાનાના એ હબરો નવવયુવાનોમાં હું પણ એક હતો, જે સફાઈ પાંદડાની જેમ તે વહાનમાં ભેડીને થોડી વાર માટે આકાશમાં પહોંચી ગયો હતો. એક બેચા વિચારના ઉદ્ગમમાં બહુ લાંબે ભેડી જવાનો તે અદ્ય અનુભવ અંતરસમાં કંઈક એવી ધાપ મૂકી ગયો, જેને કાળ અને વાસ્તવિકતાની વિદ્યુત્તા પણ ધૂંસી નથી શકી.

મારા જીવનમાં કોઈ એક ઘટના જે મની હોય કે જેનો કાયમને માટે નિર્ણાયક પ્રભાવ જીવન પર રહ્યો, તે તે આ અસહ્યોગની ઘટના. તે વખતે અંદર જે એક ચીજ ભરાઈ, તે જ એક રીતે unfold—અટક થતી રહી. સિંપ્રગને તે વખતે જે ચાલી અપાઈ, તે જ આખું જીવન ચાલી.

આ જ એ સમય હતો, બ્યારે સ્વતંત્રતા મારા જીવનનો
એક આકાશસીદ્ધિ બની, અને જે છેવટ સુધી તેવી જ રહી.
સમયના વીતવા સાથે એ સ્વતંત્રતાનો અર્થ માત્ર પોતાના દેશની
આઝાદી એટલો જ ન રહ્યો, પણ તેનાથી આગળ વધીને તે
માનવમાત્રની સર્વ પ્રકારનાં બંધનોમાથી મુક્તિ, એવો યર્થ મળ્યો. પરંતુ
તેનાથીયે આગળ વધીને માનવીય વ્યક્તિત્વની સ્વતંત્રતા, વિચારની
સ્વતંત્રતા, આત્માની સ્વતંત્રતા, એવો અર્થ તેણે ગ્રહણ કરી
લીધો. આ સ્વતંત્રતા માત્ર જીવનની એક બિંદુ બની યઈ. આ
જ કદાચી રોલ્ફ આટર, સત્તા ખાતર, સલામતી ખાતર, સમૃદ્ધિ
ખાતર, રાજ્યના માન-મેહાલા ખાતર અથવા ખીજ કંઈ પણ
વસ્તુ ખાતર તેની સાથે કદાચે બાંધછોડ કરી શકું તેમ નહોતો.

માહત્તવિવાદની ભૂરણી

આમ, કાંતિના વીંછુડાના દશ જુ હું ગાંધીજીની અસહકારની ચળવળમાં અંત્રવાવા મેરાયેલો અને અસહકારની લડતનાં પૂર જોસડી ગયે હું મારા શિક્ષણમાં આગળ વધવા માટે અમેરિકા ગયેલો. સન ૧૯૨૨ થી ૧૯૨૯ સુધી મારે અમેરિકામાં રહેવાનું થયું, ત્યાં મેં માસ્ટર્સવાહન બી.કુ. અધ્યયન કર્યું. તેને લીધે સ્વતંત્રતાના મારા ધ્યેયમાં કોઈ પરિવર્તન ન થયું, પણ તે મારે પાડવા માટે કાંતિને માસ્ટર્સવાહી સિદ્ધાંત ગાંધીજીની સર્વવ્યાપક કાનૂનશાંત્ર અને અસહકારની પદ્ધતિ કળ્યાં મને તે વખતે વધારે નિશ્ચિત અને ઝડપી લાગ્યો.

ખાસ્તેવાદે સમાનતા અને વંધુતાની એક વધુ બ્યોયિત મારા માટે જગાવી દીધી. કેવળ સ્વતંત્રતા પૂરતી નહોતી. તેને અર્થઃ ધર્મને બેઠેએ સહુની, જે ભોલો સૌથી નીચેના સ્તરે છે એમનીયે સ્વતંત્રતા. આ સ્વતંત્રતામાં એપણુમાંથી, બૂખમરના ને મરિટતા-માંથી મુક્તિ પામી સાથેલ હોવી બેઠેએ. એ વખતે મને એ અભર નહોતી કે સામાજિક કંતિ પાળખમાં ગાંધીજીનાય પોતાના વિચાર લે છે, અને સાધ્યસાથ તેના માટે એમની પણ પોતાની પાસથી પદતિ છે.

જન ૧૯૨૯માં બ્યારે ૬૦ અંગ્રેજીકાથી પાછા ફર્યા, ત્યારે
દશમાં માટ્રીક લાવતા ચરમ સીમાએ હતી. બીજે વર્સે ગ્રાધાઈએ
પાંચમો ક્લેસિયન મીડીનો બન્યાબદ શરૂ કર્યા, સ્વાભાવિક જ
પણ કે જે પૂરું વિસ્તાર સામે વરસાવવની આ સ્થળમાં ફેલા પડ્યો.
કેમ કે જે ને યેનિન પાસેથી એમ ગીખ્યા હતો કે સગાનવાહી
ફેંક્યા સામે તરફેઝાને લખ્યાં માટ્રીક બદલસનો ભયે કુઠરે વા-
રે બાકાતે જણ સારાં ભય નેયે નેતાથી કમજાત ન રહેવું
કરેનું, બાકે નેયે જ સારું વધુ કહેવું. લખી, પરંતુથી
જે માટે જે ફેરે, જાવની કહેવું કે માટેનું નેયે

હતો. તેથી માર્ક્સવાદમાં માનવા છતાં હું 'અડી' ગ્રામીણે સામ-
વાદી પક્ષમાં જોડાવાને બદલે ગાંધીજીના સ્વરાજ્યના અદિલનમાં
જોડાયો.

પરંતુ મેં જોયું કે ભારતના સારથ્યવાદીઓ તે આ ચળવળમાં ક્યારેય દેખાતા જ નહોતા. બ્રિટાનના તેઓ તે રાષ્ટ્રીય આદિવાસને છુટ્કા આદિવાસ અને ગાંધીજીને ભારતીય છુટ્કા વર્ગના પીઠુ કહીને નિંદા કર્યા હતા. એમને ગણે દોરીસંચાર દેશની ગહારથી થતો, અહીં તે સાથવાદો પક્ષ તે મેસ્કેટા હાથની ઠપ્પણી માર હતો. વળી, આ જ ચરસામાં શિશુમાં કેસીકે અજઞાવાનારી ઘટનાઓ બની રહી હતી. લોખંડી પકાતી તરખાથીયે સ્તાબિનતા ત્રાસવાદના સમાચારો આપવા હાથ્યા હતા.

इंदु-विद्यारत्न भाटे भजनधूर

આ પૃથ્વી ધત્તનોએ અને ચતુરસપાદોએ મને માર્ગસૂચના
 લુનિયાદો સિદ્ધાંતો વિશે ફરી વિચારવા માટે મજબૂર કરી મૂક્યો.
 મારા મનમાં લગુ પ્રશ્નો ઊંટા રહ્યા, કેમ કે એ પ્રશ્નો હું જે
 કાંતિ કરવા માગતો હતો તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા.
 મનોમંથનની એક લાંબી પ્રક્રિયામાંથી મારે પસાર થવું પડ્યું.

રશિયામાં જે ભયંકરમાં ભય કર જીલમો થયા, તેને લીધે
માર્ક્સવાદના “ક્રાંતિકારી નીતિશાસ્ત્ર” સામે માનુ’ મત વિરોધ
પોકારી જીકું, અને હું” વિચારવા લાગ્યો કે શું અશુદ્ધ સાધનો
વડે ક્યારેય શુદ્ધ સાધ્યો મેળવી શકાય ખરા? છેવટે હું એવા
નિર્ણય પર આગ્યો કે સમાજવાદની સાધના માટે સાધનશુદ્ધિની
બાબત સૌથી વધુ મહત્વની છે. શુદ્ધ સાધ્ય માટે સાધનો થયું
શુદ્ધ જ જોઈએ.

એવી જ રીતે ધાર્મિક ધારે હું એવા નિર્ધન ઉપર પણ
આવ્યો કે લોકશાહી વિના કોઈ પણ સમાજવાદ શક્ય જ નથી,
સમાજવાદનો રસ્તો કોઈ પણ પ્રકારની સરખામટીયાવાદી
પસાર થતો નથી. સામાજિક કાર્તિમાં લોકોની ધમ્મા શી છે,
તે જન્યવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા શેવી બેઠકો.

મિશ્રિતાના ઉલ્લસરૂપે ચારા માટે એ વાત ખૂબ વધુ રમણ કરી લીધી કે કેવળ મુદીવાદનો અગાવ એટલે જ સમાજવાદ નહીં. એવું જ થતે કે મુદીવાદનો તાલ થઈ નખ, વેપાર-લોકોગ, બેન્કો, ખેતી વગેરેનું રાષ્ટ્રીકરણ અને સામ્યીકરણ થઈ નખ, અને તેમ જાની સમાજવાદ ફરનો ફર જ રહે, એટલું જ નહીં બંદે માતાના ધંધની સ્થાવ વિરુદ્ધ જ ચાલેનો નખ. રશિયામાં કેવળ ઔદ્યોગિક સ્થાવત્તાનો જ નિંધ ન જણાયો, બંદે સામાજિક ન્યાય અને ચળાનતાનોય નિંધ જણાયો. અમલદાર તરીકે સામ્યકર્તા એક નેષા વર્ણ તરીકે ડાલેનો થયો તથા શોષણનું નર્તન નર્તન વપ ખૂબ આખું બેધેયું. આ બધું સમાજવાદનો અગાવવાનું જ નહીં, બંદે તેને નિંધે ખૂબ છે.

मने सायुं हे मंडियाभां जे आ जालुं धपुं, ते भाव धाई
भावा इंग्ल भाजुंभां दुष्ट कर्मोनुं परिणाम नवीं, परंतु त्या

ને પ્રકારની સમાવિષ્ટ, આર્થિક બ્યવસ્થા જીવી કરવામાં આવી તેવું જ પરિણામ હતું. સ્વચ્છતા તેમ જ આર્થિક સત્તાનું અતિ ફેડીકરણ અને સંપૂર્ણ સ્વચ્છતા જ સ્વચ્છ રીતે આ બુદ્ધિની ગંધમાં હતી.

પ્રત્યક્ષ અનુભવોના પદાર્થપાઠ

આ બધી કેર-વિચારણા ધીરે ધીરે મને ગ્રાંધીજીની નજર સામે રહી હતી. તેમ જનાં હજુ જ પૂરેપૂરે ગ્રાંધીનાં નકલો બન્યાં. હજુ મારી માસિક લોકસાહી સમાજવાદમાં હતી. મને એમ હતું કે લોકસાહી સમાજવાદ એવો મંત્રિકારી સમાજવાદ હતો. જે સમાજમાં સમગ્ર જીવનનું સાધન, અને સાધકસાધક સ્વતંત્રતા, સમાનતા તેમ જ બાંધુતાનાં ઉચ્ચ માનવીય નીચાં જુદાં બાળવરો.

પરંતુ હું જોતો ત્રણે કે વૃંદાવનમાં જેમ સામાજિક નિષ્ઠા ગયો છે, તેમ લોકસાહી સમાજવાદને ખજુ કાઢી ગયાં સમજતા નથી ગયા. કલ્યાણકારી શબ્દોને સિદ્ધાંત એ તો સમાજવાદનું સાવ ફિસ્ફું સ્વરૂપ છે. સમુદાય સહિયગત પ્રવૃત્તિની જે બધી નીચે ઉપલબ્ધ થાય, તેને એકબીજા સાથે વહેંચીને ખાવાની પદ્ધતિ એ જ સમાજવાદી જીવનવાદ છે. વહેંચી મેવાનું આ કામ જેનું સ્વરૂપાધી અને સહઅંતરિયા ધર્મ, તેટલું જ સમાજમાં તંત્રચિંતી અને જાણી મોળાં રહેશે અને એટલે જ સમાજવાદ વધારે સધાશે. મારી તો રાજ્ય કરનારાઓ ઉપર મન્ય કોણ કરશે કે એમના ઉપર અંકુશ કોણ રાખશે ? સમયવાદી દેવોના હાજરનું પદ્ધતિ તેમ જ સમાજવાદી સરકારોના અનુભવ પદ્ધતિ એટલું સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે આનો ઉકેલ એક જ છે, અને તે એ કે ઉપરથી અનુસાસન કરવાની આવશ્યકતા તેમ જ તેનું જોત નિર્ધારિત થતું વધુ નોંધ્યું. જુદા સમાજવાદીઓએ આજ સુધી આ બાબત તરફ બહુ જ ઓછું ધ્યાન આપ્યું છે. એમનું એક માત્ર ધ્યેય સત્તા કબજે કરવાનું જ રહ્યું છે.

તે ઉપરાંત પશ્ચીમ રાજકારણનો ખજુ મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. પક્ષાપહીની રાજનીતિનો પરંપરાગત સ્વભાવ છે કે સત્તાને માટે તેમાં નીચામાં નીચી કક્ષાના સધર્મ થાશે છે. જે 'નેચુ' કે ધન, સંગ્રહ અને પ્રચારનાં સાધનોના ગળ ઉપર જુદા જુદા પક્ષો કેવી રીતે પોતાને જનતા ઉપર લાદી દે છે; કેવી રીતે લોકસાહી વાસ્તવમાં પશ્ચીમ નંમ જની બળ છે; કેવી રીતે પશ્ચીમ તંત્ર સ્થાનિક ચૂંટણી સમિતિઓ તેમ જ સ્થાનિક હિતો માટે સંબંધિત જૂથોનું રાજ્ય બની બળ છે; કેવી રીતે લોકસાહી માત્ર પાંચ પાંચ વર્ગને મનપ્રીયમાં મતનું પતાવટું નાંખી આવવામાં જ સીમિત થઈ બળ છે; કેવી રીતે સત્તા આપવાનો અધિકાર સુધ્ધાં સાવ સીમિત બની બળ છે, કેમ કે મતદાતાઓએ જેવળ પક્ષો વગેરે દ્વારા જીલા રમ્યાએલ ઉમેદવારોમાંથી જ પસંદગી કરવાની હોય છે; કેવી રીતે આ મર્યાદિત મતાધિકાર ખજુ અવાસ્તવિક બની બળ છે, કેમ કે મતદાતાઓ સામે જે મુદ્દા મુદ્દા છે, તેમાંના મોટા ભાગના તો એમની સમજની બહારના હોય છે.

બીજા, મેં 'નેચુ' કે પક્ષાપહીની આ પદ્ધતિ લોકોને ડરપોક ને નાપુરક બનાવી રહી છે. તે એવી રીતે કામ નથી કરતી કે જેથી જનતાની શક્તિ તેમ જ અધિકાર વધે અથવા જનતાને સ્વચ્છતા સમાજવાદમાં તેમ જ પોતાની બ્યવસ્થા બને સંભાળવામાં મદદ બને. ખજાને તો જેવળ એટલી મતલબ છે કે સત્તા મેળવના હાથમાં આવે અને પોતે જનતા ઉપર રાજ્ય કરી રહે. મેં એવો અનુભવ કર્યો કે પશ્ચીમ પદ્ધતિ લોકોને મેંદાની સ્થિતિમાં મૂકી દેતા માટે છે, જેમને એકબીજા અધિકાર એટલે રહે કે થોડું થોડું વખતે એ પોતાનો બરવાડ પસંદ કરી લે, જે પછી તેમના કલ્યાણની બધી ચિંતા કર્યાં દે. અને આમાં સ્વતંત્રતાનું ફક્ત ન થયું—એ સ્વતંત્રતા કે સ્વચ્છતા, કે જોને માટે જ અંકુશો હતો તેમ જ આ દેશના લોકો અંકુશમાં હતા.

એટલે મારી આના વિરુદ્ધની ખજાને માટે જ મજબૂર બન્યો. હું જાનો કે કોઈ વિરુદ્ધ છે કે હું સમાજને બદલવાનો અને તેના નવનિર્માણનો સબળતા માધ્યમ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો કોઈ શકે ?

હંદારમકે ભૌતિકવાદનો ત્યાગ

૧૯૫૨ના મારા ૨૧ દિવસના ઉપવાસ દરમ્યાન એક બીજી 'ચે ચિંતન ચાલુ'. તે એક અતિરિક્ત ઘટના બની. મારી ભીતરથી એક પ્રશ્ન ઉઠતો ગયો કે માણસને બસાઈ માટેની પ્રેરણા ક્યાંથી મળે છે ? મર્યાદા વરંધા સુધી મેં હંદારમકે ભૌતિકવાદની દેરીની ઉપાસના કરી હતી. બીજુ કંઈ જવું ફિલસૂફી કરનાં હંદારમકે ભૌતિકવાદની ફિલસૂફી અને બૌદ્ધિક ગીતે વધુ સંતોષકારક લાગી હતી. ખજુ હવે એક વાત મારી સામે દોવા નેવી સ્પષ્ટ થઈ મઈ કે, કોઈ પૂરું પ્રશ્નનો ભૌતિકવાદ માણસને ખરા અર્થમાં સમજાવવામાં સાધનોથી જ સાવ વચિત બનાવી શકે છે. ભૌતિક અસ્તુતિમાં માણસને સામે માનવ બનવા માટે કોઈ બુદ્ધિગમ્ય પ્રેરણા રહેતી જ નથી.

જે બધે ભૌતિકવાદની જ એલબાલા હોય, તે માણસ સામે થાય છું કામ. બીજા માટે કસાવ છું કામ, નીતિકે આચરણ કરે છું કામ ! ન કોઈ ઈશ્વર છે, ન આત્મા છે, ન નીતિમત્તા છે, ન આ જીવનથી પર બીજું કોઈ છે, માણસ જડ દ્રવ્યનો અનુભવ માત્ર છે. આકસ્મિક રીતે અસ્તિત્વમાં આવી પડ્યો છે, અને તુરંત કરી પાછો જડ દ્રવ્યના અનંત મહોદધિમાં સમાઈ જવાનો છે—આવી ભૌતિકવાદી ફિલસૂફીના પાયા પર સામાજિક નવનિર્માણ સંભવ નથી. જડ ભૌતિકવાદનો અતિમ સત્ત્વ તરીકે ઈશ્વર કરીને જ આપણે માણસને એક નૈતિક સ્તર પર જોડી ઉઠાવી શકાએ, અને તેને પોતાના સર્વોચ્ચ નિશાસની પ્રેરણા આપી શકાએ. ભૌતિકવાદથી ઉપર જીતીને જ માણસ પોતે પોતાનો નિર્વંતા બની શકે અને પૂર્ણ માનવતાને સાધી શકે. આવી રીતના માનવનવનિર્માણ વિના સમાજનું નવનિર્માણ કરવું અસંભવ છે. હું મારા શરીર નથી, એવન છું, સર્વવ્યાપક ચૈતન્યનો એક અંશ છું, તેની પૂર્ણતા માટે મારે સારા બનવું નોંધ્યું.

આવા ચિંતનને પરિણામે છેલ્લે મેં માસ્ટરનો દંદામંત્રક લૌતિકવાદ છોડ્યો. મને પાછા ખાતરી થઈ ચૂકી કે ભલાઈની અને સારા થવાની પ્રેરણા માટે માણસે લૌતિકવાદથી પર થવું પડશે. સામાજિક નવનિર્માણનું કામ લૌતિકવાદી ફિલસફીની પ્રેરણા હેઠળ કદાચ સફળ થઈ શકે નહીં. આ રીતે મેં માસ્ટરવાદની ફિલસફીનો ત્યાગ કર્યો, અને મારામાં આધ્યાત્મ તરફનું વલન પેદા થયું.

સમાજવાદ સંવેદ્યતામાં વિલીન થવું પડશે

મારું આ બધું મનોમંથન ચાલતું હતું એ જ અરસામાં એક બહુ મોટી મહત્વની ઘટના બની. તેલંગાણામાં બૂદાન આદાલતનો જન્મ થયો. એ ઇત્તા સાથે સંકળાયેલી એ ધાનને લીધે મારું ધ્યાન તેની તરફ વિશેષ ખેંચાયું અને તેના વિરોધ ગંભીરતાથી વિચારવાની મને ફરજ પડી. એક તો વિનોબાજીને હું વરસોથી જાણખતો, એટલે બધાએ એમના જેવા માણસે કાંઈક શરૂ કર્યું હોય, ત્યારે તેને સાવ હળવાસથી ન ઠાઠી નાખી શકાય અને ખીણ વાત હતી, આ આદાલતનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ. એવું નેવા મળ્યું કે બ્યાં બ્યા અમુક સાચા કાર્યકરોએ આ કામ ઉપાડી લીધું, ત્યાં ત્યાં તેનાં સારાં પરિણામ આપ્યાં. પદ્ધતિ પણ અવ્યવહાર નહોતી. એમ લાગ્યું કે જેટલી શક્તિ સામાન્ય ગરબીય આદાલતમાં લાગે છે, તેટલી શક્તિ આની પાછળ લગાડવામાં આવે, તો આનાં પરિણામ વધારે નકર અને શીઘ્રગામી બનશે.

એટલે હું વિનોબાજીને મળ્યો. એમની સાથે બેઠામાં પહેલાં મેં એમની સાથે ચર્ચાઓ કરીને મારી બંદને એ વાતની ખાતરી કરાવી લીધેલી કે, આ માર્ગે કેવળ થોડા વધારે લોકોના હાથમાં બનીને આવે એટલો જ હેતુ વિનોબાજી ધરાવતા નથી; પરંતુ આ આદાલત દ્વારા માણસમાં તેમ જ સમગ્ર સમાજમાં સર્વોચ્ચ પરિવર્તન લાવવા તેઓ ઝંખે છે. મેં બેઠું કે વિનોબાજીને દરજીકાણું હુનિયાદી રીતે ક્રાંતિકારી હતો. એટલે મેં એમના આદાલતમાં ઝંખલાવ્યું. અને ૧૯૫૪થી માંડીને ૧૯૭૪ સુધી હું તે આદાલત સાથે પૂરેપૂરો જોડાઈ બનતો રહ્યો.

વિનોબાના આદાલતને બહુ દિવસોથી ને પ્રશ્ન હતો : શું રહ્યો હતો, તેના ઉત્તર હાલગાંહેજૂર કરી દીધો. પ્રશ્ન હતો : શું ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સામાજિક ક્રાંતિ પાર પાડવા માટે કોઈ વ્યવહારિક પદ્ધતિ ઉપલબ્ધ છે ? ગાંધીજીના કાર્યને અસાધારણ પ્રતિભા સાથે દેલાવીને અને વિદેશિત કરીને વિનોબાજીને પુરવાર કરી દીધું કે ગાંધીતત્ત્વજ્ઞાનમાં આવી ઝુંબશ છે. સંવેદ્ય એ જનતાનો સમાજવાદ છે. જનતાનો અથવા સ્વેચ્છિક સમાજવાદ જેટલો વધારે હશે અને રાજ્ય દ્વારા લાગેલો સમાજવાદ જેટલો ઓછો હશે, એટલો સમાજવાદ વધારે પૂર્ણ અને યથાર્થ બનશે. આમ, માંડી જોગ મને રાજનીતિથી દૂર ને દૂર જે ચીજ બંધીને છેવટે સંવેદ્ય તરફ લઈ આવી. મને એવી પાછી ખાતરી થઈ ગઈ કે દુનિયામાં બે કલાક સ્વતંત્રતા, સમાનતા, ગંધુલા અને યાત્રીની સ્થાપના કરવી હશે, તો સમાજવાદ આખરે ગંદકિયામાં વિલીન થવું જ પડશે.

ગાંધીજી પાતાનું એક જીવનકાર્યનું હતું, એમના દેશવાદ સામાજિક સિદ્ધાંત હતો, અને રાજ્યવ્યવસ્થા વિશે પણ એમની આગવી દૃષ્ટતા હતી. એટલે આપણને બધાએ સ્વરાજ્ય મળ્યું, ત્યારે આપણે પરદેશી દલાલગારની અગત્ય શતબરત કે માગ્યવાની નકલ દેવાની કોઈ જરૂર નહોતી. સ્વરાજ્ય પછીના પંથ માટે આ બધાથી બિનકુલ બિનન અને નવો સંવેદ્યનો વિચાર એમને આપણી સામે મૂક્યો જ હતો. અને ગાંધીજી છજીના દેશ કે ભારતીય રાજ્યની છાંતર આમસ્વરાજ્યના ખબા ઉપર ખરી કરવામાં આવે.

આમસ્વરાજ આદાલત

વિનોબાજીએ એમની પાતાની રીતે ગાંધીજીના સંદેશને પાર પાડવાનો બજાર પુરુષાર્થ કર્યો. બૂદાન આદાલત દ્વારા એમણે કેવળ ભૂમિસ્વમ્યના કહેલ વર આપણી સામે ન મૂક્યા, બલકે આદિસક માર્ગે સામાજિક ક્રાંતિ તવા સમાજના નવનિર્માણની દિશામાં પહેલું પગલું ભર્યું, એમણે સમાજપરિવર્તનનો એક નકર કાર્યક્રમ સમાજ સમક્ષ મૂક્યો. તેના દ્વારા એમણે ગાંધીજીના રચનાત્મક કામનું ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ સમાજ સમક્ષ છતું કરી આપ્યું. આમસ્વરાજનું આદાલત એ સામૂહિક જીવનમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો પ્રવેશ કરાવવાનો એક અદ્ભુત પ્રયાસ હતો. માનવતાના શ્રેણોનો વિકાસ એ સમાજના વિકાસનું સૌથી મુખ્ય લક્ષણ છે. વિનોબાનું આદાલત એ માનવનિર્માણ તેમ જ માનવીય ક્રાંતિ માટેનો એક મહાન પ્રયાસ હતો. તેથી જ તેણે દેશદુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગાંધીજી બાદ બે કોઈ એક નામે, ભલે મેણું નહીં તોયે, આશાની એક લહર ઉઠાવી હોય, તો તે વિનોબાના નામે ! સ્વરાજ્ય બાદ આપણી મુખ્ય ચિંતા રાષ્ટ્રનિર્માણના કામ ઉપર કેન્દ્રિત થતી બેઠીની હતી, પણ રાષ્ટ્રનીય ગતિવિધિઓએ તેમ થવા દીધું નહીં. આ દેશમાં બહુ ઓછા લોકોએ રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાન બાબત ખરેખર વિચાર્યું છે. ગાંધીજી વિચાર્યું હતું અને વિનોબાજી વિચાર્યું હતું.

આમસ્વરાજ આદાલતનો હજો પ્રચાર અને પ્રસાર થયો. તેની કાંઈક અસર બધુ લોકમાનસ ઉપર પડી, તેમાં કોઈ શંક નથી. બૂદાનઆદાલતના આ આદાલતમાં આમસ્વરાજ પણ આટલા બધા વિશાળ ક્ષેત્ર પ ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં સામેલ થઈ શકી, એ વાતને દુનિયાની ક્રાંતિઓના ઇતિહાસમાં બેઠો સોષો બરે તેમ નથી. પરંતુ એક જગ્યાએ આવીને આ કાર્યક્રમ અટકી ગયો. આ આદાલતની સૌથી મોટી નબળાઈ રહી તે એ કે તેમાં લખેલા ગ્રામડાંઓને ગ્રામજ્ઞાનના આદર્શ પ્રમાણે સ્વયં-આસિત એકમ રૂપે વિકસિત કરી શકાયું નહીં. આ ગ્રામડાંઓને સ્વયં-આસિત અને સ્વયં-સંઆસિત સમાજ બનવાની દિશામાં દારી બધા અમે અમરથ રહ્યા. તેને લીધે આ આદાલતના ગર્ભમાં રહેલી ક્રાંતિકારી સંભાવનાઓને સાક્ષાત્કાર થઈ શક્યો નહીં. ક્રાંતિ માટેની મારી લગતોને કારણે આ બધા અનુભવે અને એમ લાગ્યું કે, જે આદિસક ક્રાંતિની સિદ્ધિ માટે

૨૦ વરસથી અને મંથી રહ્યા હતા, તે ક્રાંતિનું ધ્યેય આ મર્ગે સધાતું શક્ય નથી. આથી ૧૯૭૪ ના અરસામાં હું 'કોક નવા માર્ગ'ની ગોળમાં પડયો.

કોક નવા માર્ગની શોધમાં

આ બંધા વરસે દરરોજનાં પ્રાતઃસ્વરોજ અધોદાસની સાથે-સાથ સરકારની નીતિમાં, તેના રાષ્ટ્રીય બેરોજગરનાં નાનાં-મોટાં હોતે તેમ જ યૂઝવૂલી ઇસાદિ બાળકોમાં જરૂરી સુધારા કરાવવા હું મથતો ગયો હતો. એવી જ રીતે બહારના વિદેશ પહોંચી જવાનું ધ્યાન દોરતો આવ્યો હતો. પરંતુ મેં 'નેતુ' કે આ બંધો વાતો તરફ ટાઈ ધ્યાન જ નથી આપતું. કોઈ કંઈ કરવા જ નથી માગતું, આ બંધોને અંતે મને ભારે નિરાશ થઈ, આમ, આપણું બધું ઠરી-ઠરીને હું યાત્રી ગયો, ત્યારે પછી હું એવા નતીબ પર પહોંચ્યો કે આનો બીજો કોઈ રસ્તો નથી. હવે તો જનતા પોતે પોતાની શક્તિથી જો કંઈ કરે તો થાય. આ બાબત દેશની જનતાએ પોતે લકી લેવું પડશે. બાહ્યાર, બૂખમરો, બેકારી, કુટિયા તેમ જ દરેક પ્રકારના સમાજિક-આર્થિક અન્યાયો તેમ જ ગોપણ સામે લડવા લોકોએ તૈયાર થવું પડશે. જો કે લોકોએ શું કરવું નોંધ્યે તે કંઈ મને સ્પષ્ટ નહોતું. હું પોતે અ ધારાગર જ હતો, કંઈક માર્ગ બોળી રહ્યો હતો.

૧૯૭૩ના ડિસેમ્બરમાં મેં "યુથ કોર ડેમોસ્ટ્રી" નામે લોક તંત્ર માટે યુવકોને આવાહન કરતી એક અખીલ જહાડ પાડી. તેનું પરિણામ આશાતીત આવ્યું. મારા આ આવાહનનો પ્રત્યુત્તર મારી અપેક્ષા કરતાં વધારે મળ્યો. શુભગતના વિદ્યાર્થીઓએ પહેલી વાર પોતાના વર્ગની માગણીઓની ઉપર ઊઠીને એવી માગણીઓ માટે સંકર્ષ કર્યો, જે જનતાની માગણીઓ હતી. સમાજન્યાયી પ્રશ્નોને એમણે પોતાની માગણીઓ સાથે જોડ્યા. અને એક રાજનૈતિક પરિવર્તન સુવાશકિત અને જનશક્તિના દળપૂર્ણ થયું.

શુભગતના આ આદોહને મને કંઈક નવા માર્ગની અપી કરાવી અને કંઈક આગળ વિચારવાની તક પૂરી પાડી. અને ત્યારે મિહારના વિદ્યાર્થીઓએ આદોહન શરૂ કર્યું અને ધીરે ધીરે હું તેમાં આવી ગયો, ત્યારે માર. ચિનનેને આધારિક રૂપ આપવાનો અવસર મને સંપાદ્યો. વિદ્યાર્થીઓના આ આદોહને મને એક તક પૂરી પાડી, કે જેથી તે વખતની પરિસ્થિતિને એક લોક-અધોદાસનું સ્વરૂપ આપીને હું કોઈક વિશાળ હેતુ માટે, સંપૂર્ણ ક્રાંતિની સાધના માટે મંથી ચઢ્યું.

લોક-આદોહન અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું એલાન

ખરું જોતાં, આ લોક-આદોહન કંઈ મેં નહોતું પેલ ક્યું. એ તો જેમ ધરતીના ગર્ભગાથી જવાળામુખી ફૂટે છે તેમ ભારતના સમાજના ગર્ભગાથી ફૂટી નીકળ્યું હતું. કોઈ પણ ક્રાંતિ કોઈ નેતા નથી પેદા કરતો હોતો. એ તો આપોઆપ પેદા થતો હોય છે. તેને સાચી દિશામાં લઈ જવી એટલું જ નેતાનું કામ છે. ક્રાંતિ તો પાગલ હાથી જેવી છે. તેના પગ અંકુશ રાખવાનો હોય છે, તેને સાચે રસ્તે લઈ જવાની હોય છે.

મોટી લોક-લગાવનું વાતાવરણ ખરું આપણી ઇચ્છા મુજબ ઊભું કરી શકતું નથી હોતું. એ વાતાવરણ તો ત્યારે જ સરખતું હોય છે, જ્યારે એકંદર આખી આમપ્રત્યમ અસંતોષ, હતાશા ને નિર્ભરિતિ ટેલોવેલા હોય. તથા સત્તાધારીઓ અને સમાજના વિભિન્ન વર્ગો વચ્ચે અંતર પડી ગયું હોય તેવા સમયને લઈને માટે પડતું પરિસ્થિતિ ગણી શકાય. તેવા સમયે લડત હિંસક સ્વરૂપે ખરું ફૂટી નીકળે અથવા તો શાંતિમય માર્ગ પહોંચી શકે, નેતાનું કામ એ છે કે, આવી ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિના િંદામાં એક ક્રાંતિકારી આદોહનું સ્વરૂપ પેદા કરવું. આપણા દેશમાં એક ક્રાંતિકારી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થયેલી અને તેમાંથી જ આ લોક-આદોહન ઊભું થયું હતું.

૫ જૂન ૧૯૭૪ના રોજ પટણામાં જંગી બેઠકસભા સમગ્ર બેલાતો-બેલાતો સહજ રીતે જ મારા મોટાથી "સંપૂર્ણ ક્રાંતિ" શબ્દો પહેલી વાર સરી પડ્યા. મેં કહ્યું કે, આ આદોહન હવે કેવળ જાત સંબંધ સમિતિની ૧૦-૧૨ માગણીઓ પૂરતું સીમિત નથી, આ તો એક સંપૂર્ણ ક્રાંતિની શરૂઆત છે. તેના ઉદ્દેશો ઘણા દુરગામી છે : ભારતીય લોકશાસીને "રીપલ" એટલે કે વાસ્તવિક તેમજ સુદૃઢ બનાવવી, જનતાનું સાચું ગભ્ય સ્થાપવું, સમાજમાંથી અન્યાય, ગોપણ વગેરે નાબૂદ કરવા, એક નૈતિક-સાસ્કૃતિક-રોષદાયક ક્રાંતિ કરવી, નવું નિહાર બનાવવું અને અંતરિયાત્રા નવું ભારત બનાવવું. શાંતિમય લોકશક્તિ જગાડવી અને તેને સંગઠિત કરવી, સંપૂર્ણ ક્રાંતિના અંતિમ હેતુ સાથે સમાજ-પરિવર્તનના કાર્યક્રમો ઉપાડવા.

સમાજમાં એક સર્વગ્રાહ્ય પરિવર્તનની નેમ

આની રીતે ૧૯૭૪માં જે લોક-આદોહન શરૂ થયેલું, તેની સાથે મેં સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું એક બહુ દુર્ગમ અર્થ નોંધી દીધું. એ એક એવી ક્રાંતિનું દર્શન હતું, જે આખાવે સમાજને સંપૂર્ણ રીતે બદલી નાખે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ એને મંત્ર હોયો. આખાવે જીવનને બદલવાની એ વાત હતી. વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનના પ્રયોગ પસાને બદલવાની. લગ્ન-વિવાહ, નાત-જાન, રાજનીતિ, અર્થનીતિ, બંધોને બદલવાની, એક નવા સમાજ કાયમ કરવાની એ વાત હતી. સમાજ અને વ્યક્તિના જીવનના દરેક ભેગમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવે તથા વ્યક્તિના અને સમાજનો વિકાસ થાય, જો ને બીજા હિંદે. કેવળ સાસન પદલાય એમ નહીં, વ્યક્તિ ને સમાજ પણ ખદલાય.

એક વાત મમજવાની છે તે એ કે, સમાજમાં એક સંપૂર્ણ રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક પરિવર્તન વિના જીવી જીવી સમસ્યાઓ છૂટીછૂટી થઈ શકતી નથી. તમે આને જે છે તે બધું જોશું તેમ સમીપે બહારના નાબૂદ કરવાની વાત કરી શકો નહીં. બેકારી નાબૂદ કરવાની વાત કરી શકો નહીં. તેથી તમારે સામાજિક પરિવર્તન, આર્થિક પરિવર્તન, વહીવટી તંત્રમાં પરિવર્તન, સાસ્કૃતિક પરિવર્તન, એમ સમગ્ર દષ્ટિએ વિચારવું પડશે. વર્તમાન આપણામાં સર્વગ્રાહ્ય સામાજિક ક્રાંતિ

આપણા વિના ખીજ કોઈ પણ સ્પર્ધિત માંગે પૂર્ણપણે હાંસલ થવી શક્ય નથી. અને આ જ તો સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું સારતત્ત્વ છે. આવી સામાજિક ક્રાંતિનાં પદ્મપર્ણ કરાવવા માટે એક માનસિક વાતાવરણ ઊભું થવું જરૂરી છે. હું માનું છું કે આપણું એક વાતાવરણ ગિહાર આંદોલન વખતે ઊભું થયું હતું. તે વખતે લોકોમાં ને નમ્રતિ આવી હતી, તે ચાહ રહી હોત કે ધીરે ધીરે ઈંડી પડી ગઈ હોત, તે ચોક્કસપણે કહી ન શકાય. એ વેળે એક વાર ઈંડી પડી ભય, તો તેને કરી લાવતાં વખત લાગે. બાકી, તે વખતે એક વિરાટ છલાંગ સાથે આપણે આગળ વધી નીકળી શક્યા હોત, એમ મને લાગે છે.

ભારે મોટો વિરોધ

પરંતુ ઇમનસીમે સત્તાવાળાઓએ આ આંદોલનને પોતાની સામેનો પક્ષકાર માની લીધો અને તેને છપાવી દેવા માટે બધી રીતે પ્રયાસ કર્યો. એમને એમ લાગ્યું કે આ આંદોલન એમની સત્તા અને શક્તિને પક્ષકાર છે. એમણે એમ માની લીધું કે એમને ઉથલાવી પાડવાનું આ કાયદત્ત્વ છે. જો કે હકીકતમાં એવું કશું જ નહોતું. પરંતુ આને લીધે સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આંદોલનમાં એક ભારે મોટો વિરોધ આવી પડ્યો. શાસનની ઇમાનકારી નીતિઓને કારણે આ આંદોલનને રાજ્યસત્તા સાથે સીધી ટક્કરમાં ઊતરવું પડ્યું. આ ટક્કરમાં શક્તિનો ફેરવો બધો હાસ થયો! નહીં તો ક્યાંય સુધી આગળ વધી જઈ શકાઈ હોત! પરિણામ એ આપણું કે સત્તા બદલાઈ, જ્યુ વ્યવસ્થા ન બદલાઈ. અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિની વાત અંધૂરી ન રહી ગઈ.

લોક-ચેતનાની સત્તા ભાગ્યેતિ આપશક્યક

આવી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સરકાર મારફત કદાપિ થઈ શકે નહીં. આવી ક્રાંતિ લોકશક્તિ મારફત જ થઈ શકે. એટલે મને સ્સ છે લોક-ચેતના જગાડવામાં અને લોક-સંગઠન ઊભું કરવામાં, કે જેથી આપણે આ રાજ્ય-વ્યવસ્થા જેમના આધારે બંધી છે એવા લોકો પોતાનું જીવન અને પોતાનું ભાવિ પોતાના હાથે બંધી શકે. માત્ર તેઓ લોકશાહીની પ્રક્રિયામાં બધારે ભાગ લેતા થાય એમ જ નહીં, પણ લોકો ભલે પોતાનું કામ કરતા થાય. દુલાંચે, આવી લોકશક્તિ કોઈક સંગઠનાત્મક સ્વરૂપમાં હજી સુધી પ્રગટ થઈ ગઈ નથી. ક્યારેક તે લોક-આંદોલનના સ્વરૂપમાં દેખા દે છે અને ત્યારે તે સમાજને અવશ્ય આંદોલિત કરે છે, કેટલાક કેન્દ્રમાં આગ્રણ છે, સંગઠનમાં ચંતવ્યા ગયેલ છે. પરંતુ તે ચાલ તત્કાળ પૂરતું જ. એટલું જ નહીં એ સમાજ થઈ ગય છે. તેની પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલતી નથી. હું જોવા નાનું છું, એક નિરંતર ક્રાંતિ, માલુસમાં ને કાંઈ એવું છે, નેમાધી પ્રેરણા પામીને ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો કાયમ થવાં રહે. મારે અમસ્ત પ્રબળી સક્રિય દશની નવચંચના કામમાં માગે તે નાસ્તે મન્યું જોઈએ. લોકોને પોતાને અલિપ્ત નહીં એ જાગવડને નહીં રીતે પૂરેપૂરું પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. રાજ્ય અને નાસ્તે સ્વરાજને ભેરીનાદ રાજ્યમાં નહીં હાલો જોઈએ. આ વિષય બીજા કોઈ રીતે લેવા ન જરૂર સ્વચ્છ મનથી બને.

સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા અને વિવરણની જરૂર

મારું આંદોલન આવી સંપૂર્ણ ક્રાંતિને લક્ષમાં રાખીને જ ચાલેલું. સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આ વિચારની પહેલાં તો સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા થવી જોઈએ, અને પછી તેનું વિવરણ. આંદોલનમાંથી આ વિચાર ઊછળીને બહાર આવ્યો, પણ હજી સુધી તેની જોઈએ તેવી વ્યાખ્યા થઈ નથી. આમ જોવા જઈએ તો સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કાંઈ સર્વોચ્ચથી અલગ નથી, અને સર્વોચ્ચ પણ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ વિના સાધી શકવાનો નથી. મારા મૂળ ઉદ્દેશમાં કશો ફરક પડ્યો નથી. નવી સમાજ-વ્યવસ્થાના સ્વરૂપ વિશે અગાઉનાં વરસોમાં મેં જે વિચારો પ્રગટ કર્યા છે, તે આને પણ એટલા જ સાચા છે. નવા સમાજનું મારું ચિત્ર મારાં અત્યાર સુધીનાં અનેક લખાણો ને વક્તવ્યોમાં વેરાયેલું પડ્યું છે. મોટે ભાગે તે ગાંધીની વિચારસરણી અનુસારનું જ માળખું છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિની મારી કલ્પનામાં નૈતિક ક્રાંતિની સાથેસાથ ત્રાસસ્વરાજનો વિચાર પણ નિહિત હોય અને છે.

નવી જીવનદષ્ટિની કેળવણી

દૂંકમાં, મારા જીવનનું લક્ષ્ય સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું જ રહ્યું છે. એના જ સર્પનાં હું કાયમ જોતા રહ્યો છું. ઇતિહાસમાં અત્યાર સુધી જે ક્રાંતિઓ થઈ છે, તે મારા ખ્યાલ મુજબ મહદ્ અંશે રાજ્યકીય ક્રાંતિઓ હતી, અને તે મોટે ભાગે હિંસાના માધ્યમથી થઈ છે. હવે, આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે ભારતમાં ગાંધીના માર્ગે એક સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અહિંસાના માધ્યમથી થાય. આવી સંપૂર્ણ ક્રાંતિને લીધે એક નવા સમાજ બનશે, જે આજના કરતાં દરેક રીતે જુદો હશે. વળી, પશ્ચિમના દેશોમાંનાં મોટા ભાગનાં આંદોલનો માલુસની વધુ ને વધુ ઉપભોગ માટેની ભૂખ સાથે સંઘળાયેલાં હતા. અત્યારે ગાંધીની ક્રાંતિનો રૂપ આનાથી સાચ ભિન્ન છે. પ્રભમાં એક નવી જીવનદષ્ટિ કેળવવાની તેની નેમ છે. આમ, સંપૂર્ણ ક્રાંતિની કલ્પનામાં આપણે જીવનદષ્ટિને ફરક છે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું સેવન

સંપૂર્ણ ક્રાંતિની મારી કલ્પનાની કેટલાકે લાલે મળક ઉડાવી અને કેટલાકે લાલે એમ કહીને તેની અવલેલા કરી કે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ એક અવ્યવહારુ માલુસનું સર્વત્ર છે. એ લોકો સાથે હું કોઈ વિવાદમાં નહીં ઊતરું. જો કે એટલું જરૂર કહીશ કે તેણે સર્પનાં જવાબુ છોડી દીધું હશે, તેનાથી કદાપિ ક્રાંતિ નહીં થાય. ક્રાંતિકારી જો સ્વપ્રદર્શી નહીં હોય, તો નવા સમાજની તસવીર, નવા સમાજનું ચિત્ર ક્યાંથી મળશે?

એટલે સર્પનાં હું પહેલેથી જોતા આવ્યો છું. દુનિયાની હરેવાની સંઘળાઓ પાછળે હોડવાનું મને ક્યારેય મન થયું નથી. સર્પનાંઓમાં રાચવાનું અને જોને સાકાર કરવા માટે ગયવાનું મને વધુ ગમે છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું મારું સર્વત્ર જમીન પર સાકાર થયેલું જોવા હું નો કદાચ આ દુનિયામાં નહીં રહું. પરંતુ સમાજને સૌથી ઊંચે મલકુસ જ્યારે આગશ્વરે જીવન જીવી શકશે, પોતાની સક્રિય મુજબ ગર્વિત કરી શકશે અને પોતાની આનંદપ્રદ મુજબ મેળવી શકશે, ત્યારે મને સંતોષ મળે.

૨. હિંસાના માર્ગની નિરર્થકતા

હું હાઈદરૂલમાં લગુનો હતો, મ્યારથી રાષ્ટ્રીય લવનાનો પ્રભાવ મારા પર પડવા લાગ્યો હતો. દેશની આઝાદી માટે દિક્ષમાં એક તાપન હોટેલી અને આખો પહુ દેશની આઝાદી માટે કાંઈક કરવું જોઈએ એમ મનમાં થવા લાગ્યું. તે માટે એ વખતે કોઈ રસ્તો તો હોવાનો નહોતો, સિવાય કે હિંસાનો, બોમ્બ અને પિસ્તોલનો રસ્તો. એટલે શરૂઆતમાં મારેયે એક તે તરફ હતો. એ મારે દેશની આઝાદી માટે મથાનગરો માટે મનમાં એક આદરનો ભાવ હતો. એમની બહાદુરી, એમના ન્યાય, એમના ગણિદાન માટે માન થતું.

વિશ્લવવાદીઓનો અછંદનો સંપર્ક

હું જે છાત્રાલયમાં રહીને ભણતો, તેની લાગુમાં નુમ્સિલક ઇતિહાસવેત્તા જુઝુનાથ સરકારનું મકાન હતું. એક વાર એમના ઘર પર પોલીસે છાપો માર્યો, અને આખાંયે ધરની તપાસ કરી. અમને ભારે આશ્ચર્ય થયું કે જુઝુનાથ સરકાર જેવી વ્યક્તિના ઘર ઉપર પણ પોલીસે છાપો માર્યો! પાછળથી ખગર પડી કે વિશ્લવવાદી ચળવળમાં જોડાયેલ કોઈક જંગમી નવજવાન ધોડાક દિવસ એમને ત્યાં રહેલો. એ ખાતમી મળતાં પોલીસે છાપો માર્યો હતો. બ્યારે પોલીસ આવી ત્યારે તે ત્યાં નહોતો. આ ઘટનાની પહુ ઘેરી છાપ મારા હિંસાસ્માનસ પર પડી હતી.

હાઈદરૂલમાં મારા ગર્જનાં એક હોટનસિંહ કરીને સહાધ્યાયી હતો. એ મને કહેતા કે મારા કેટલાક મિત્રો સાથે તને જોળ-

ખાણુ કરાવીશ. એક વાર એ મને પટણમાં ગંગાકાંઠે લઈ ગયો. ત્યાં એક જ ગાળી કુવક સાથે મારો પરિચય કરાવ્યો. એ કુવકે દણી વાતો કરી અને “દેશ ફી બાત” પુસ્તક વાંચી બવા બ બચાવ્યું અને કહ્યું કે આપણે લોકો ફરી મળતા રહીશું. મેં કહ્યું કે ભલે, હું આવીશ. પરંતુ પછી બન્યું એવું કે થોડા દિવસમાં બ હોટનસિંહ ગિરફતાર થયા અને તેની કમરમાં દોરકું બાંધીને પોલીસ તેને લઈ ગઈ. પેલા જંગમી કુવક સાથે પણ મારો કોઈ સંપર્ક રહ્યો નહીં. આમ, વિશ્લવવાદીઓ સાથે મામૂલી સંપર્ક બ થયો. એ સંપર્ક વધેા દ્વાન તો કદાચ તે મારે હું આગળ વધેા હોવા. કેમ કે ફિલમા આગ તો હતી બ કે દેશની આઝાદી કેમ આવે, ક્યાર આવે.

ગાંધીજીના આંદોલનનો પ્રભાવ

પરંતુ આને બદલે ગાંધીજીના આંદોલનનો પ્રભાવ મારા પર વધુ ને વધુ પડતો મંપા. મેં એમ પણ જોયું કે વિશ્લવવાદી મારે કોઈ ખાસ કામ તો થતુ નથી. ક્યારેક કોઈક છૂટીજવાઈ ઘટના બની બપ જોટ્યું બ. પરંતુ આમજનતામાં ઉત્સાહ ભરે, કોઈ આંદોલન થાલે, નવું વાતાવરણ જીલું થાય, એવું તો કોઈ તેમાં થતું નથી. બ્યારે ગાંધીજીના મારે તો બજે દેશ આખો બગી ગયો, બનતામાં ભારે ભગતિ આવી, લોકો પકડાયા, જેલમાં ગયા, કાંઈક નવીન ચીજ હતી, જે દેશના આવાનો સ્પર્શી ગઈ. અમારા જેવા નવજુવાનોને પણ એક નવો રસ્તો મળ્યો.

અગ્રેશિકાનાં હું માહર્ષવાદના પ્રભાવ હેતુ આવીએ. એટલે જ્યારે સ્વાધી હિંદુસ્તાન આવીને ફરી ગાંધીજીના આદેશનમાં બેઠાં, ત્યારે મારા વિચારો થોડા જુદા હતા. ગાંધીજીની ગત્ય અને અહિંસાની વાતમાં મને વિશ્વાસ નહોતો. સત્ય સાથે ચાર કોઈ ખરડા નહોતો, પરંતુ માહર્ષવાદના “ક્રાંતિકારી નીતિ-સાત્ત્વ” મા હું માનતો થયો હતો, તેથી સાધનશુદ્ધિ વિષે મારા મનમાં આગ્રહ નહોતો.

અહિંસા પર થોડી હજુઅજુ થઈ

આમ તો સ્વરાજ્યના આદેશનમાં બેઠાયેલા, ગાંધીજી ઉપર અઢા પચ્ચ હતી, અને એમનો એક સિપાઈ બનીને જેલમાં પચ્ચ ગયો હતો. તેમ છતાં ૧૯૩૨-૩૩માં નાસિક જેલમાં જ્યારે અમે લોકોએ સમાજવાદી પક્ષ સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે અમારી વૃત્તિકા એવી હતી કે અમે લોકો ગાંધીજીના સત્ય-અહિંસાના વિચારોને અને એમના સમય દર્શનને પૂરેપૂરું માનતા નહોતા. અમને થતું કે માત્ર આમ જેલ જવાથી જ થોડું સ્વરાજ્ય આવી જવાનું છે કે વરખો ચલાવવાથી કેવી રીતે અંગ્રેજો આ દશમથી જતા રહેશે? આખરે તો હિંસાની ક્રાંતિ વિના અંગ્રેજોની શલાખામાંથી નહીં છૂટી શકાય. કીક છે, હમણા તો ગાંધીજીમાં એવી શક્તિ છે અને એમનો એવો ક્રાંતિકારી જીવ છે કે બહુ મોટું લોક-આદેશન એમણે જીવું કરી દીધું છે. પરંતુ આનાથી કાંઈ અંગ્રેજ સત્તાનંતને થોડી દૂર કરી શકાય? આવી અમારા લોકોની ત્યારે મનાઈરચિત હતી.

અલબત્ત, તે વખતે પચ્ચ મેં એવું નહોતું વિચાર્યું કે હવે હિંસાના માર્ગની તૈયારી કરવી છે, એવો કોઈ કાર્યક્રમ ઉપાસવો છે. પરંતુ દિમાગમાં એટલી વાત રહેતી કે એક વખત એવો આવશે જ્યારે હિંદુસ્તાનના લશ્કરની અંદર જ એવી રીતે વિદ્રોહની કાવતરા ફેલાશે કે જેનાથી હિંસક ક્રાંતિ માટેની પરિસ્થિતિ તૈયાર થશે. આમ, અતંતોગતના હિંસક ક્રાંતિની જગર પડશે જ, એમ હું ત્યારે માનતો. મને થતું કે ગાંધીજીના સત્યાગ્રહના માર્ગે કદાચ એટલી શક્તિ નહીં પેદા થાય કે અંગ્રેજો અહીંથી ચાલ્યા જાય, એટલે છેવટે હિંસક ક્રાંતિ તો થશે જ. તે કેવી રીતે થશે, હવિયાર વગેરે ક્યાંથી આવશે, એ બધું નહોતું વિચાર્યું. અસ, લેનિનની ચિંતરી મગજમાં હતી કે એક પરિસ્થિતિ છેવટે એવી આવીને જીએ છે કે ચાલુ તંત્રની ધમારત આખી ને આખી અંદરથી જળંબિત થઈ ગઈ હોય અને તેને હવે માત્ર એક ધક્કો જ ફેલાવી જગર હોય, રાજ્યકર્તા વર્ગ સાવ યોગ્યલો થઈ ગયો હોય, ત્યારે તેનું લશ્કર જ વિદ્રોહ કરીને તેની સામે ફરી ભેગે છે. આનું કાંઈક છેવટે થયો એવી કલ્પનામાં હું ત્યારે રાખતો.

પરંતુ છતાંહિંસા મારી માન્યતાને ખોટી દેવાની આપણે આપણી જગજગતને જોઈ કે આપણા શાંતિમય આદેશનાના બળ ઉપર અને અંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિના બળાણ હેઠળ આપણે દેશની આઝાદી મેળવી શક્યા. આ વસ્તુ મારા માનસ પર જોડી

જાય ચકતી ગઈ. તેને લઈ મારા ચિંતનનું આગળ વધતું બાકાતું. અહિંસાની નીતિ વિષે મારા મનમાં શ્રદ્ધા હતી જઈ. દમનનિવાના પતાવેગે મળ મને ના કિને પદ્ય હિંદુસ્તાની વિચાર કરવા પ્રેર્યો.

સાધનશુદ્ધિને સાર્વજનિક અને હિંસા સ્થાન્ય

માની સાધનસાધ ગાંધીજીની સાધનશુદ્ધિની વાત ખબ મારા મનમાં વસતી ગઈ. શિયાવાના નાત્તવાદના સત્યાગ્રહ વખતે મયા તેમ તેમ આ સવાલ મારા મનમાં ઊભો ગયો. ગ્રીક વિચારુદ્ધા જનાનાત્ત તે સવાલ વધુ ને વધુ તીવ્ર થતો ગયો. આમ તો વચ્ચે વચ્ચે સાધનસાધની એટલાકયનાને સવાલ ઉઠતા તો કળે. તે વખતે હું માહર્ષવાદી હોવા છતાં અચુક સાધને માટે મમે તેવા સાધનનો આશરો લઈ શકાય તે વાત મારા મને પૂરી જિતરતી નહોતી. મને તેમાં કાંઈક તર્કસંગતતાને અભાવ લાગતો. વધારતીવ સરુનિની અસરને કારણે આમ થતું હોય અથવા પછી ગાંધીજીના પ્રભાવને કારણે કે તર્કસંગત વિચારાણને કારણે. પરંતુ મને થતું કે સાધ્ય સીધું હોય, પચ્ચ સાધનો જીવટાં હોય, તો જીવટાં સાધનો મારકત સીધા, માધ્ય સુધી પહોંચાય જ શી રીતે? એક એક કમળું ને દિશાનાં લખતાં જઈશું, તે જ દિશામાં છેવટે પહોંચીશું ને? કમળું જ જીવટી દિશામાં હશે તો મનિલે જી રીતે પહોંચીશું? એટલે સાતું થું ને ખરાબ થું, નીતિ શી અને અનીતિ શી, એ દિશ્યે નહીં પચ્ચ સાવ વ્યવહારુ દિશ્યે આવા સવાલો મનમાં ઊઠવા કરતા.

પરંતુ સ્વરાજ્યના પરોતે માત્ર વ્યાવહારિક દિશ્યે જ નહીં, તાત્ત્વિક રીતે પચ્ચ આ સવાલ મારી સામે આવી ઊભો. સ્વરાજ્ય મળતી વખતે દેશમાં બેકામપણે ને અમાતુથી હયાકાંક વગેરે બધું બન્યું અને છેવટે ગાંધીજીની હત્યા થઈ, તેનીયે મારા ચિત પર બહુ ઘેરી અસર પડી. મારા મનમાં સવાલ ઊઠ્યો કે સમાજમાં કયા પ્રકારના માણસો સાથે હું રહેવા સાચું છું? સ્પષ્ટ જ છે કે હું જુદાજુદા અને ખૂનિઓના સમાજમાં રહેવા નથી માંગતો. ને સાચુસોમાં દયા નથી, સહિષ્ણુતા નથી, લાઈઅસાની લાગણી નથી, એમની વચ્ચે શું રહેવું? માનવનો સવાલસ કેવો છે તે તો કોઈ કહી શકે તેમ નથી. પચ્ચ એટલું નહીં કે આપણે જેવો બનાવીએ તેવો તે બને. સંસ્કારથી અને કેળવણીથી માણસને સારો બનાવી શકાય. તેથી હું એવા નિર્ધર્ન પર આવ્યો કે આપણા રાજકીય કાર્યો પચ્ચ અચુક નૈતિક મૂલ્યોથી પ્રેરાઈને ચાલવાં જોઈએ. અચુક માનવીય મૂલ્યો અને આચારવિચારનાં ધોરણોને આપણે ચુસ્તપણે વળગીને ચાલવું જોઈએ.

કાયમ એમ મનાવું આવ્યું છે કે નૈતિક મૂલ્યોને રાજકીયમાં સ્થાન હોઈ શકે નહીં. કારતીવાહ, નાઝીવાહ, સ્તાલિનવાહ વગેરેમાં આ વસ્તુની પરાકાષા જોવા મળી. માહર્ષવાદમાં પચ્ચ નૈતિક મૂલ્યોને કોઈ સ્થાન નથી, એમ મનાય છે. પરંતુ હું આ માનવા હરિજન તૈયાર નથી. મારે સાક્ષ સાક્ષ મળ્યામાં કહેવું છે કે શુદ્ધ

સાથ માટે શુદ્ધ સાધનોની વાત સર્વેભય મહત્વની છે. ગાંધીજીએ આપણને ઘણી વસ્તુઓ શીખવી છે, પણ સૌથી મહાન વસ્તુ જે એમણે શીખવી છે તે આ સાધનશુદ્ધિની વાત. અશુદ્ધ સાધનો વડે કદાપિ શુદ્ધ સાધ્ય પાર પાડી શકાય નહીં. શુદ્ધ સાધ્ય માટે સંવેદન પણ શુદ્ધ જ બેઠેછે. આમ, હિંસાનો માર્ગ મારા માટે સદંતર ત્યાગ્ય બની ગયો.

આમગ્નનતાની ક્રાંતિ અહિંસક જ હોઈ શકે

ટૂંકમાં, માનવીય ક્રાંતિ માટે હિંસાના માર્ગની નિરર્થકતા આપણને જરાબર સમજાઈ જવી બેઠેછે. હિંસાનો માર્ગ એ છોડવો નહોતો, ત્યારે પણ એક બાબત મારા ધ્યાનમાં આવતી રહેતી હતી, હું જેનો કે ગાંધીજીએ લડતની એવી પદ્ધતિ અપનાવી હતી કે જેમાં આમગ્નનતા ભાગ લઈ શકતી. બ્યારે હિંસક લડતમાં આમગ્નનતા આવી રીતે ભાગ લઈ શકે નહીં. એ તો અસાધ્યતા ફેલાય ત્યારે લૂંટફાટ વગેરે કરી શકે. બાકી જેની પાસે બંદૂક હોય એ જ હિંસક લડતમાં ભાગ લઈ શકે. આમગ્નનતા પાસે તો બંદૂક હોય નહીં. ગાંધીજી પોતાની લડતમાં આમગ્નનતાને ભેળવીને મોટું વ્યાપક લોકઅંદાજન ખડું કરી શકતા, તે વસ્તુ મારા મનમાં ત્યારે પણ જરાબર વસી ગઈ હતી.

અને હવે તો આ વસ્તુ મારા મનમાં જરાબર પાછી થઈ ગઈ છે કે અહિંસાના માર્ગે જ આવું શક્ય બને. અહિંસક ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં જ આમગ્નનતા સામેલ થઈ શકે, હિંસક ક્રાંતિમાં હરાજન નહીં. માઓએ આકરશઃ સાચું કહ્યું છે કે સત્તા બંદૂકની તળામાંથી નીકળે છે. હિંસક ક્રાંતિ થશે, તો એક એક મળૂર, એક એક ખેડૂત, એક એક વિદ્યાર્થી, એક એક નવજવાનના હાથમાં શું બંદૂક હશે? એ તો શક્ય નથી. અને તો પછી જેના હાથમાં બંદૂક હશે, જેઓ એ બંદૂક ઉપર અંકુશ હશે, તેમનું રાજ થશે. કહેવાય ભલે જનતાનું રાજ, પણ એ વાસ્તવમાં હશે બંદૂક ઉપર અંકુશ ધરાવનારોનું રાજ. તેથી હું ફરીફરીને એટલું ભારપૂર્વક કહી દેવા માગું છું કે હિંસાથી જે ક્રાંતિ થશે, તેમાં જનતાની શક્તિ, જનતાની સત્તા કદાપિ નહીં વધે.

હિંસક ક્રાંતિ ઝડપી છે, એ મોટો ભ્રમ

અને છતાં આપણે બોલ્યો છીએ કે હિંસક ક્રાંતિની હિમાયત વારે વારે થયા કરે છે, અને ઘણને તેનું ભારે આકર્ષણ પણ છે. સમાજમાં ઝડપી પરિવર્તન થવું દેખાણું ન હોય, ત્યારે ભૂખ, ક્રોધ ને હતાશા ગરીબોના મનને લમણી મૂકે તથા સમાજમાં તવિત ક્રાંતિકારી ફેરફાર ધ્વજતા યુવાનો પણ હિંસાનો આશરો લે, તેમાં કશી નવાઈ નથી એ સમજી શકાય તેવું છે. પણ સાચે જ એ પ્રશ્ન પ્રસ્તુત છે કે હિંસા દેખાય છે તેવી તારણહાર ખરેખર નીવડે તે ખરી? ચાંતિથી વિચારીશું તો જણાય કે આ પહેલાં ઇતિહાસમાં ઘણી હિંસક ક્રાંતિઓ થઈ ચૂકી છે, અને તેનાં પરિણામેજે દુનિયાના સમગ્રદાર લોકોના મનમાંથી હિંસક માર્ગની મોહિની હરી લીધી છે.

પહેલી વાત તો એ કે હિંસક ક્રાંતિમાં ઝડપી પરિણામ આવી બળ્ય છે, એ એક મોટો ભ્રમ છે. કોઈ એમ કહેવું હોય કે લોકહિંસા ક્રાંતિ અહિંસક ક્રાંતિ કરતાં વધારે જલદી થાય છે, તો દુનિયાની ક્રાંતિઓને ઇતિહાસ ભેળાં તો એમ નથી લાગતું. વળી, અનુભવ તો એવો છે કે લોકહિંસા ક્રાંતિ દ્વારા જે નવો સમાજ બોલો થાય છે, તે ક્રાંતિકારીઓની મૂળ કદંપના કરતાં બહુ જુદો જ હોય છે. જે ઉદ્દેશ સાથે ક્રાંતિ કરી હોય છે, તે ઉદ્દેશ તો પાર પડતો નથી, બલકે તેનાથી વિપરીત પરિણામ આવે છે. ભેવા એમ મળે છે કે હિંસક ક્રાંતિ મારફત સમાજની રચના જેવી આપણે ધ્વજતા હતા તેવી નથી થઈ શકતી.

દુનિયાની કોઈ પણ હિંસક ક્રાંતિ ઓછાં વરસોમાં થઈ નથી, અને આજ સુધી પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ પાર પાડી શકી નથી. ક્રાંતિકારી જમાતના હાથમાં સત્તા આવી બળ્ય, એ કોઈ ક્રાંતિની સફળતા નથી. એથી ક્રાંતિને ઉદ્દેશ સરતો નથી. એ “સફળતા” નો અર્થ શો હોય છે? એટલો જ કે જૂની સમાજવ્યવસ્થાનાં ચીંદરા થઈ ગયાં અને એ નાશ પામી. ખબર નાશ એ જ કોઈ કોઈ પણ ક્રાંતિને હેતુ ન હોઈ શકે. હેતુ તો કાયમ નવી સમાજવ્યવસ્થાનો જ હોઈ શકે. પણ ક્રાંતિકારીઓને આ નવી વ્યવસ્થા લાવતાં કેટલા વરસ લાગે છે? ભેવા તો એ મળ્યું છે કે દર વખતે સફળતા પછી એમનું પહેલું કામ સત્તા માટે આપસમાં ખૂનખાર જગ ખેલવાનું જ થઈ પડતું હોય છે. લોકોઓનાં લોહીની એ નદીઓમાં ધોવાઈ જતાં વધે તેટલાં સપનાં સાકાર થાય ત્યારે સાચાં.

તેમાં ક્રાંતિને મૂળ હેતુ સરતો નથી

ઇતિહાસમાં કોઈ હિંસક ક્રાંતિ એના હેતુ સાધવામાં સફળ થઈ છે ખરી? ફ્રાંસની ક્રાંતિના ત્રણ આદર્શો—સમતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુતાનો વિચાર કરો. ફ્રાંસની ક્રાંતિને લગભગ બસો વરસ થયાં, પણ સમાનતા, ભાઈચારો અને સ્વતંત્રતાને તેને એ મૂળ ઉદ્દેશ સર્વે? રશિયાની ક્રાંતિને યાદ કરો. તેને લગભગ પપ વરસ થયાં, પણ હજીયે ત્યાં મજૂરોના હાથમાં સત્તા આવી છે? લેનિનના પેલા સૂત્રને સંભારો : “સર્વ સત્તા સોવિયેતો.” કામદારોની, સૈનિકોની, હિંસાનો સોવિયેતો કે પંચાયતોને સત્તા મળી કે? હજી બધી સત્તા સામ્યવાદી પક્ષના નેતાઓના હાથમાં છે. વળી, મોસ્કો, લેનિનગ્રાડના યુવકો અહીંની જેમ મુકત રીતે બોલી-ચાલી નથી શકતા. તેથી તો એમને છૂપાં છુપેટિન કાઢનાં પડે છે. ક્રાંતિને “સફળ” થયાંને પપ વરસ થયાં, તોયે આ સ્થિતિ છે! હજી રશિયાની જનતાને માથે પક્ષની સરખામણીની જાગ્રેસલાખ મેટેલી જ છે. એ સરખામણીની હજી કેટલી ચાલશે અને ક્યારે સોવિયેતો ખરેખર સત્તાએ આવશે, તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી.

એટલે સમજવાની વાત એ છે કે હિંસક ક્રાંતિ માટે કોઈ ઓછો સમય નથી લાગતો, અને તેમ છતાં છેવટે તેનાથી સુખ્ય ઉદ્દેશ પાર પડતો નથી. કેએસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના થઈ,

તે પછી તેને કાર્યક્રમ લઈને હું ગાંધીજી પાસે ગયેલાં. તેઓ એ વાંચી ગયા. અને પછી તેઓના એક વાક્ય ઉપર આંખોની મુઠ્ઠાને મને કહે કે 'જયપ્રકાશ, તમે લોકોને એ આ કરી જતાં, તો હું' સોજ સોજ આના તમારી સાથે છું.' એ વાક્ય હતું: 'To each according to his needs and from each according to his capacity'—દરેક જણ પાસેથી તેની શ્રેયશ મુજબ લેવું, અને દરેક જણને તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે આપવું. રશિયા અને ચીનમાં જે હિંસક ક્રાંતિ થઈ, તેમાં જે એકની સામે બીજા આ જ હતું. પણ હજી આટલાં વરસો રશિયામાં કે ચીનમાં આપું થઈ શક્યું છે કે એને બદલે ત્યાં પણ હજી કામ જરાજર દાખને પૂછવાની સિદ્ધાંત જ કાયમ છે. આજે પણ એ લોકોની સામે મોટો સવાલ એ જ છે કે કઈ રીતે જનતાને નવાં મૂલ્યો શીખવડી, સમાજમાં કઈ રીતે એવું માનસપરિવર્તન લાવીએ, કે જેથી જે આદર્શ સામે રાખીને ક્રાંતિ થયેલી, તે આદર્શ વ્યવહારમાં પાર પડી શકે. હું કહી નથી શકતો કે રશિયાવાળા ક્યારે આ આદર્શ સુધી પહોંચી શકશે.

અહિંસામાં પરિવર્તન અને નવનિર્માણ સાથેસાથ

આમ, દુનિયાભરની હિંસક ક્રાંતિઓના ઇતિહાસ તમે જોશો તો જણાશે કે પુરાણો સમાજને તોડવામાં હિંસક ક્રાંતિ લાંબા સમય બાદ સફળ થાય છે, તથા તે પછી નવા સમાજના નિર્માણ મંથિ બહુ સમય લાગે છે, અને નિર્માણ ધીરે ધીરે જ થઈ શકે છે. ખીજ બાજુ અહિંસક ક્રાંતિમાં પુરાણ સમાજને બદલવાનું અને નવા સમાજનું નિર્માણ કરવાનું, બંને કામ સાથેસાથ અને ડગલે તે પગલે થતાં રહે છે. અહિંસક પ્રક્રિયામાં યશુ એ છે કે પરિવર્તન અને નવનિર્માણ બંને સાથેસાથ ચાલી શકે છે. એટલે આ બધું એટલાં હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે ભારતમાં લોકહિંસા ક્રાંતિ કદાચ થાય, તો પણ તેમાં વધુ વિલંબ જ થવાનો. તેના બદલે અહિંસક ક્રાંતિ અહીં જલદી જ થશે.

ખીજ વાત એ સમજવાની છે કે રાજકીય હિંસા બે પ્રકારની હોઈ શકે—ક્રાંતિકારી અને પ્રત્યાધાતી. હિંસક યુગ્મવળથી કાયમ સામાજિક ક્રાંતિ થાય જ એવું નથી. તેમાંથી પ્રત્યાધાત પણ જન્મે અને તે કાસીવાદી સરયુખત્તારીમાં પરિણમે. અથવા તેમાંથી અરાજકતા જન્મે, જનતાને માથે વીતકો વરસી પડે, બધું છિન્નવિછિન્ન થઈ જાય અને રાષ્ટ્ર ગુલામીના બંધનમાં આવી પડે. હિંસાના ઉપદેશોએ આ શક્યતાઓ લેખમાં લેવી પડે.

હિંસાથી જનતાના હાથમાં સત્તા આવતી જ નથી

ત્રીજી વાત એ કે ગંભીર ક્રાંતિનાં જન્મમાં સત્તાને સવાલ હોય છે, અને ગંભીર ક્રાંતિઓ લોકોની સત્તાને નામે કરાય છે, પણ અનિવાર્ય-પણે આ ક્રાંતિ કરનારાઓ પછી સૌથી નિહુર હોય તેવા જરૂર-ગોષ્ઠી લોકોના હાથમાં વળી પડે છે, કપના કંઈ કે ચાક્રકેતર જાનકવિમલ શરે થયાં, સમાજમાં બધું હિંસક પ્રવેદી. આવી અરાજકતા લાંબાં વખત ચલે નો ક્રાંતિ જ બચી શકે, એટલે

ક્રાંતિકારી હોદ્દો કે રાજ્યસત્તા હાથમાં લઈને આ અરાજકતા હું દૂર કરું. પણ તેના હાથમાં એક વાર સત્તા આવી, પછી તે જનતાના હાથમાં પાછી ક્યારે આવશે ?

અને સત્તા બ્યારે બંદૂકના નાળગેથી પેદા થતી હોય, ત્યારે આ સિવાય બીજું કંઈ થાય પણ શી રીતે ? સમજવાની વાત એ છે કે આ બંદૂક કદી સામાન્ય લોકોના હાથમાં હોતી નથી. એ તો હોય છે ક્રાંતિને સફળ કરવા માટે અનિવાર્ય એવા સંગઠિત હિંસક તંત્રના હાથમાં, તથા એ સંગઠનો ઉપર ટાળી ધરાવનારા “ક્રાંતિકારી” સૈન્ય અને તેના સહાયક લંબાના હાથમાં. તેથી જ તો હિંસક ક્રાંતિઓ હમેશાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની સરયુખત્તારી જન્માવી છે, અને તેથી જ ક્રાંતિ પછી હમેશાં વિરોધાધિકારો ધરાવતા રાજ્યકર્તાઓ તેમ જ મોપદેશો એક નવો વર્ગ કાઢે કરીને દુલીધાદીને લોકોને માથે ચડી બેસતા હોય છે. આમાં ક્રાંતિકારીઓની બદલાત કે સત્તાલાલસા કરવાયે હિંસાના માર્ગનું આ સાવ તર્કસંગત પરિણામ છે, એમ લાગે છે. આનાથી ભિન્ન પરિણામ આવી જ ન શકે. આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે હિંસક સાધનોથી જનતાના હાથમાં સત્તા આવતી નથી.

ઐતિહાસિક સંયોગો પૂરતા પાઠવા નોંધ એ

એથી અને પાયાની વાત એ કે ક્રાંતિ કેવળ ક્રાંતિકારીના સંસ્કૃતથી જ ટપકી પડતી નથી. ક્રાંતિ થઈ શકે તે પહેલાં સામાજિક અને ઐતિહાસિક સંયોગો પૂરતા પરિપક્વ થવા જરૂરી છે. ઇતિહાસે ઘણી વાર દેખાડ્યું છે તેમ તેમાં સો-સો વરસ ખૂબ નીકળી જાય. સમાજ અંદરથી તૈયાર નથી થતો, ત્યાં સુધી ક્રાંતિ થતી નથી. આ ક્રાંતિશાસ્ત્રને axiom—સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે. પુરાણ સમાજ અંદરથી બળવે રિત થાય છે, ત્યારે પરિસ્થિતિ પાકે છે અને ક્રાંતિ થાય છે. ફ્રાંસમાં લૂંટવું, રશિયામાં ગોરવું અને ચીનમાં આંગ કાઢી ચેકવું શાસન થયું અને ભીતરથી બધું તંત્ર ખખડી ગયું, ત્યારે ક્રાંતિ થઈ. ઝારના સમયમાં સૈનિકો બંદૂકો લઈને ભાગતા હતા, અને કહેતા કે ‘અમને રોડી ને શાંતિ આપો !’ લેનિને કહ્યું, ‘એ બંને ચીજ બધે આપણું.’ આવી પરિસ્થિતિમાં ત્યાં ક્રાંતિ થઈ શકી. પરંતુ ભારતની પરિસ્થિતિ આજે હિંસક ક્રાંતિ માટે આવી અનુકૂળ નથી. માઠ અહીં હિંસાવાળાઓની વાત દરગિજ આગળ વધવાની નથી. ચપટી વગાડતાં હિંસક ક્રાંતિનાં ચક્રો ગતિમાન કરી દઈ શકાય, એવી ઉપરમોટિયા માન્યતા મિલકુલ જ ભૂલભરેલી છે. માએવું પણ ક્યંત છે કે ‘આપણે માછલીઓ છીએ, જનતા સાગર છે.’ ભારતમાં આજે એ સાગર હિંસક ક્રાંતિ માટે તૈયાર નથી.

આમ, હિંસક ક્રાંતિની પ્રમાણ કરનારાઓએ શાંતિથી કેરે વિચારવું કરવાની જરૂર છે. મને તે આજની પરિસ્થિતિમાં બ્યવહારુ નથી લાગતી, તથા તેનાથી મૂળ ઉદ્દેશ પણ સરતો નથી લાગતો.

આસવાદ કો ક્રાંતિ નથી

તેમ છતાં હજી કોઈને ખાતરી ન થતી હોય, તો કહી શકાય તિસા આગ્રહ ક્રાંતિ ! નહીં" જ્યાં તારાએ, ત્યાં કોઈને ખૂબ કહી શકાયો. શરૂ મુશ્કેલી અને નફાલાદીઓએ આ કહી નેવું. આક્ષરે ને લેનિનના મુખ વિચારથી પરિચિત હશે, તે વચ્ચે કહેશે કે નફાલાદીઓ વચ્ચેની પ્રક્રિયા ક્રાંતિકારી નથી, પણ આસવાદી છે. એ ને એક પ્રકારનો વાલિસ આસવાદ છે. -૪ "આસિંગ આસવાદ (infantile socialism) શરૂ થઈને છે" પણ આસવાદી છે ! આ ને આસવાદ છે, તે હમેશાં હતાશમાંથી નરમ છે. તેના આગળે કહી શકાયો નાણાં સામાજિક ક્રાંતિ ન થતી શકે. આ ને મહા બુધનો વિજ્ઞાની કિલસુદીમાં વિચાર સંપાદનાં બાંધે શરૂ થયું છે. પરંતુ એમને હમણાં છે કે આસવાદી અને વાલિસ આસવાદી સામાજિક ક્રાંતિ થઈ શકે એવું ક્રાંતિકારી કહી શકે નથી. તેમાંથી તો કંઈ નીવળે નહીં.

પણ, જેમના નામે આ દિશાનો માર્ગ લેવા છે. તે જગ્યાએ અને આસવાદીને ગરીબ ને ક્રાંતિ બનનારો પણ નેતાની ભરતે પ્રજાનું છે કે આથી દિશામાર્ગ અને પ્રસાર કહી, એમની મુજિ સાધી શકે અર્થ ? વિજ્ઞાન માર્ગે વધવાએ એમને ને સોદામાં સખાં હોમારી રવાં છે, તે સાધી એ માર્ગે કહી પણ સાધાર થઈ શકવાનાં છે : જ્યાં નાંનિયા વિગર...

તે એમને ખાતરી થશે કે એ માર્ગે તો પોતે મુજિ પામવાને ગરો વધુ ચલાવે જ શકે. આ ને સાંનિય સોક્રાઈસલન કારો ને જગતા ક્યાં ન મુજિ પામવાની તેમ જ પામવાની ગરીબી ને ક્યાંના ક્યાંની આગા સાધી શકે.

કેમ, જે માન પૂરું કહી દેશે કે, જે પોતે ક્રાંતિને વિશેષી છે, તેમના કોઈ જુલુ આસિલનમાં વિજ્ઞાનો વધીકે નામના ન લેવાયે નેમને, એમ જે માનું છે. આમ છતાં વધે કે આસિસ નિષ્ણ ગઈ તેથી, અથવા આસિસ નિષ્ણ નહીં તેથી. એ દિશા કહી નીકળે, આગળ વધે અને શરૂતા પામ્યાં હોય, તો જે તેના માર્ગમાં આડે નહીં આવું. અકબાત, તે વચ્ચે પણ જે તેની સાધી નહીં હોઈ, તેમ આડે પણ નહીં આવું.

એવી તારક-સાક્ષિ દિશા કહી નથી નીવડી

તેમ જ્યાં જે આવું તો મરત કહીશ કે, દિશામાં ક્યાંયનાં એમની દિશામાં જે તારક-સાક્ષિ દેખાવામાં આવતો હોય છે, તેથી તારક-સાક્ષિ દિશા, કહી નીવડી નથી. તેમનામાં પ્રસિદ્ધ હજાર મરત પછીને કહીએ. તો ક્રાંતિકારીઓએ લોકો માટે નવું કોઈ કહું છે, આ એમની પીઠેથી નીચે જીતવાનું કામ કહું નથી. આસિસ વિના "લોકોની સખા" એ ખાલી રહ્યાં શકે.

૩. કાચ દાતા માગની મર્યાદા

સામાજિક ક્રાંતિ કામદાના અને બધારણના મારગે પહોંચી શકશે નહીં. કેવળ આપણા દેશના જ નહીં, અન્ય દેશોનાથે અનુભવ પરથી હું આવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યો છું. સરકારના હાથે ન તો સમાજનું નિર્મણ થશે અને ન સમાજ બદલાશે. આપણા દેશમાં આટલાં વરસોમાં આપણે શું બોધું? સમાજના જીવનનું વહારમાં કે તેના આર્થિક તેમ જ ગૌરવીય માળખામાં કયાંય સાચી દિશાનો કોઈ ફેરફાર થયો નથી. આપણે ગામડાં-ગામડાં જઈને પ્રવક્તા બોલ્યું તો પહેલી પ્રતિક્રિયા એ હતી કે દિવસી, પટલા કે અમદાવાદમાં ગાજતી વીજ ગર્જનાઓ ધરતીની હકીકતોથી કેટલી બધી દુર અને અવાસ્તવિક છે! લગ્ન શબ્દો, લાભકાદાર ધોષણો, ચોજનાઓ ને સુધારણાઓના કાગળ-ખડકલા, બધું જ અધર લટકે છે. જમીન પર એમના પગ અડકતા જ નથી! ગામડાંમાં તો એકંદરે તબીબે ચેડે છે, છેલ્લા પાટલાની ગરીબી, પીકા, અસમાનતા, મુશ્કેલીઓ, પછાતપણું, બંધિયારપણું અને આગ્રા માત્રનો લગાર!

દરિદ્ર વિનાશુ અવાસ્તવિક આયોજન

સરકારે પછીનાં આટલાં વરસની અંદર સરકારી યોજનાઓ અને કાલકાર્યો દ્વારા કોઈ મુળભૂત પરિવર્તન નથી લાવી શક્યું. સમાજના દશાવસ્થાના દરેક તરફના નોંધપાત્ર થયા છે, અને યોજનાઓ પાછા અજબ ક્રિયા પામી પરત્વે છે, છતાં એની સિપતિ છે કે દેશમાં લાગેલી ધોળાઈ દરિદ્રતામાં બે વાર વૃદ્ધિ

સળગતો નથી અને છોકરાં રડી રડીને ભૂખ્યાં મૃત બન્યા છે. ઔદ્યોગિક વિકાસ જરૂર થયો છે, દેશની સંપત્તિમાં વધારો થયો છે, પરંતુ તેનો લાભ કોને મળ્યો છે? મહાલનોમિસ કમિટિને રિપોર્ટ તેમ જ બીજાં સંશોધનો એમ કહે છે કે ગરીબો વધુ ગરીબ બન્યા અને ધનિકો વધુ ધનિક. એકાદોની સંખ્યા વધી. હજી બધાને પૂરતું અન્ન મળતું નથી, રહેવાને ઊપડું નથી. હજારો ગામડાં હજી પીવાના પાણીનીયે સમ્મત નથી. દેશમાં કાંઈ જ નથી થયું એમ હું નથી કહેતો, પરંતુ જે કાંઈ થયું તેનો આર્થિક લાભ ધનવાનોને, ઉપલા સમ્મત વર્ગને, મોટા બેંકૂતોને મળ્યો. નાના દુકાનદારો, મધ્યમ વર્ગ, ગરીબો, જમિંદારો, આદિ-વાસીઓ, વગેરે તો એવા ને એવા જ રહ્યા, અથવા એમની સ્થિતિ વધારે બગડી પહોંચી. ગ્રામડામાં ગેલીની નવીરીતો, નવાં બીજાં, સાધનો ને વધુ ઉત્પાદન, એ બધું આવ્યું છે. પહોંચીને ગામનો નકરો બદલાયો નથી. કેમ કે મોટા લાગનાં ગરીબો પાસે તો જમીન જ નથી, અને છે તેમની પાસેથી બધું ચોપી છે. પરિસ્થિતિ ગરીબ અને તબીબ વચ્ચેની ખાઈ અગ્રેજોના વખત કરતાં આજે બેલકાની વધી છે.

આપણે કેમ છે? દેશમાં લોકશાહી છે. લોકોના ગતથી ચૂંટાઈ આવતી સરકાર છે, બધાને જ મન આપવાનો અધિકાર મળેલો છે. તેમાં બધું બધું તો ૧૫ ટકા મતદારો ધનવાન ને સુખી હશે. બાકીના ૮૫ ટકા તો નીચલા ધરના ને ગરીબ જ છે. તેમ છતાં

આ બંધાના મત્તથી જ આસ્થા, પાંચપાંચ વાર ચૂંટાઈ આવેલી સરકારે જો પશુ ગરીબો તરફ પહેલું ધ્યાન કેમ ન આપ્યું ? સરવાળે તો ગરીબોની ગરીબી જ વધી, એવો ચમકાર કેમ થયો ?

કારણ કે વિકાસનો એવો નિષ્પત્તિ છે કે સમાજની રચના બદલાવિના નવા વિકાસની યોજના લાગુ કરીએ, તો અગાઉ જેમનો વિકાસ થયો હોય, તે જ વર્ગનો આગળ વિકાસ થતો જશે. કોઈ તળાવમાંથી નહેરમાં પાણી છોડીએ, તો શું થાય ? તે નહેરના જે કાંટા મોટા હશે તેમાં વધુ પાણી વહી જશે અને નાના કાંટામાં ઓછું પાણી જશે, અને બધાં નહેર હજી પહેંચી જ નહીં હોય, તે ભાગ તો કોરો ને કોરો જ રહેશે. આને યાત્રુ' જ થઈ રહ્યું છે. હરિયાણા ક્રાંતિમાં મોટા ખેડૂતો ચક્ર-ચક્ર પાક લઈ શકે છે, બ્યારે મધ્યમ ને નાના ખેડૂતોને માખૂલી લાલ મળે છે, અને ભૂમિહીન મજૂરો તો કારાધાકાર જ રહ્યા છે. સરકાર પાસેથી અને સહકારી મંડળીએ વગેરે પાસેથી મળતા લાલ મોટા ખેડૂતો આંતરી એકા છે. આમ, હરિયાણા ક્રાંતિને લીધે ગામડામાં વિષમતા વધે છે. આપણા નેતાઓએ વિકાસનો જે માર્ગ લીધો, તેણે આપણને આ મુકામે પહોંચાડ્યા છે.

થિયરી એન્ડ પ્રકોલેશન નહીં, અપ્રેક્ટિસ નહીં

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરીને જ ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે આપણા દેશના આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા એવી હોવી જોઈએ, જે સૌથી છેલ્લે પડેલા માણસ પ્રત્યે સૌથી પહેલું ધ્યાન આપે. એમણે આપણને શીખવ્યું છે કે સર્વોચ્ચને માર્ગે જવા માટે સૌ પ્રથમ સૌથી છેવાડે અને સૌથી નીચે પડેલાથી આરંભ કરવો જરૂરી છે. સર્વોચ્ચનો આ એક પાયાનો વિચાર છે. પરંતુ ગાંધીજીની આ અત્યોદ્ધતની વાત તરફ આને કોઈ ધ્યાન નથી આપતું.

વાત એમ છે કે આજની વિકાસની પ્રચલિત વિચારસરણીએ આ પ્રશ્નની સાવ ઉપેક્ષા જ કરે છે ! તેથી એવું અનુમાન કરીને ચાલે છે કે વિકાસના લાભો ધીરે ધીરે છેવાડે પડેલા અને સૌથી નીચે રહેલા સુધી પહોંચશે. વિનોબાજી આને માટે બહુ સારાશિલ્પ શબ્દ વાપરે છે—પરકોલેશન. એટલે કે વિકાસના લાભો ઉપરથી ધીરે ધીરે અંતિમની નીચેનાઓ સુધી પહોંચશે. આને આ દેશમાં જે આયોજન થઈ રહ્યું છે અને સર્વોચ્ચ જે જનતા આયોજન કરવા માગે છે, તે એની દિશા વચ્ચેનો મૂળભૂત ફરક આ જ છે.

ખરું એવા જઠ્ઠાએ તો વિકાસની યોજનાઓનું મુખ્ય અને સર્વપ્રથમ લક્ષ્ય એ હોય કે દરેક દરેક માણસને જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત પૂરતું મળી રહેતું જોઈએ. પરંતુ આને તો આપણા દેશમાં આટલું જ ઠગાવે સાધી શકાશે તે કોઈ કહી શકતું નથી. પ્લાનિંગ કમિશન આપતાં દસ-પંદર વરસમાં આટલું થશે એવીયે બાંહેધરી નથી આપી શકતું.

કાયદાઓ માત્ર પોથીમાં જ ?

આ થઈ આવેજનની વાત. અને તેનું જ કાયદાઓના અમલની બાબતમાં છે. રાજ્યોમાં ટ્રાન્સપારેન્સ કાયદા બતાવે, તો

મોટા પ્રમાણમાં બેગસ ને બેનામી ટ્રન્સક્ટ કરી દેવામાં. જમીનનું હસ્તાંતર કરી દીધું, જુદી જુદી રીતે વહેંચી દીધી. તેની જ રીતે કરણજી, લામજાઈઈ, લઘુત્તમ વેતન. શરાફી કરત, વગેરે ને કાયદા થયા છે, તેનો પશુ અમલ ક્યાં થયો છે ? મોટા ભાગના માન કાયદા ઉપર રહ્યા છે. જે લોકોનાં મનમાં પલટો ન લાવીએ. ગ્રામસમાજ વધુ લોકશાહી હશે ચાલતો ન થાય, આને જમીન-વાળા ને સંપત્તિવાળા બગસ લોકો તરફ સત્તાનું પધું ઢળતું જ રહે છે તેમાં ફેર ન પડે, તો આ કાયદાઓ નેમના લાભાર્થે થયા છે, તેમને તેનો કશો લાભ કહી મળે તેમ નથી.

મુસહરીમાં કાસ કરતી વખતે હું ગામડાઓમાં ઘેરેઘર અને ચૂંપડે ચૂંપડે ફરીને લોકોને મળ્યો. તેથી ગામડાંનું અસારનું જીવન તદ્દન નજીકથી જોવાની અને તક મળી. ત્યાં મેં જોયું કે ગિહારમાં “ઘરણા ગુણવત્તા” જે ૧૯૪૮માં પસાર થયેલો છે. છતાં આટલાં વરસે મુસહરીમાં ચૂમકીલ હકદારોમાંથી માંડ અંધારને ઘરણા માટેની “ચિઠ્ઠી” અપાઈ છે. ચિઠ્ઠીમાં ધણી જગ્યાએ અપાયેલી જમીન એટલી ઓછી છે કે ન પૂછે વાત. અપાયેલી જમીન પરથી હકદારને હાંકી કાઢવાના દાખલા મારી સામે આવ્યા. હાંકી કાઢનાર જમીનદાર સામે કાનૂની પગલાં લેવાની કશી કપટ સત્તા કાયદામાં નથી ! ચાલુ કાયદાની રાહ પેસાડતું પાણી કરીને ઇન્સાફ મેગવવાનું આ મુક્લીસ હકદારોનું ગજુ નથી.

ન્યાયનું તાલક !

એવી જ રીતે લઘુત્તમ વેતન ધારા વિશે તપાસ કરતાં મને જોવા મળ્યું કે એ ધારા અને તેનો અમલ કરનાર અફસરોની દશા સાવ લાચાર છે. મજૂરોને તેનાથી અંધારા દરે જ મજૂરી કરવી પડે છે. ઓછા દર ચૂકવતા હોય, તોયે અફસર પોતે થઈને કેસ કરી શકે તો નથી. મજૂર ફરિયાદ કરે ત્યારે જ એનાથી આગળ વધાય. બધાં મજૂરો મેમાંંજા મળતા હોય, ત્યાં ઓછી મજૂરીની ફરિયાદ કરવાની હામ કોની ચાલે ? છતાં જે કોઈએ ફરિયાદ કરી, તો પહેલાં અફસરે તેની તપાસ કરવાની, પછી કેસ દાખલ થાય, અને ફરિયાદી અફસરે લેખર કોર્ટમાં હાલત રહી નિવેદન કરવાનું. કોર્ટ એની રીતે આરામથી કેસ ચલાવે અને ફરિયાદનો નિકાલ આપતાં કેટલાંય વરસ નીકળી જાય ! ચીફ-ડાલ ખેત-મજૂરને માઈગી દર શરૂની અદાલતોનાં આવાં યંત્રાં પેસાય નહીં, એ લોકો શકે નહીં, એટલે ન દૂરકે માલિકને તાથે થાય અથવા ભૂપે મરીને ગામ છોડી જાય

ન્યાય અને વ્યવસ્થાના સંરક્ષક ગરીબોનો પક્ષ લે એવું બહુ ઓછું લેવા મળે છે. તેથી આસાનીથી સત્તાવાન અને સંપત્તિવાન લોકોના પ્રયોજનના સિકાર બની જાય છે. આ ગરીબો બ્યારે કોંઈક લાંગરેડે છે આનાખરાખી કરી મૂકે છે, ત્યારે આપણા સહુ ઉત્તરણાતો અને જાહેરાતોના મનમાં નૈતિકતા, કાયદો ને અવસ્થા, લોકશાહી પદ્ધતિ વગેરે પ્રયોજી છે. પરંતુ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે તાકાતના અગ્રણી

કે છળકપટથી બચારે આ મરીમોને અન્યાય થઈ રહ્યો હતાં, ત્યારે આવ્યા કોઈ પ્રશ્નો ઉઠ્યા નહોતા કે ન તો લોકશાસી ખતરામાં હોવાની ગૂંચો પડી હતી એ વખતે એ લોકોની મદદમાં ન તો કાયદો આવ્યો હતાં, કે ન તો સામાજિક વ્યવસ્થા એ એમને કશી મદદ કરી હતી.

હિંસાના ખરા જન્મકે કોણ ?

મારું કહેવું એ છે કે જેમણે આટલાં વરસોથી આ કાયદાઓનું સળંગ ઉલ્લંઘન કરીને તેમને નિર્બળ પૂર્ણ કર્યા છે, તે લોકો આ હિંસાના ખરા જન્મદાતા છે— પછી લોકો તે રાજ-કારણોએ હોય, અમલદારો હોય, જમીનદારો હોય, કે પછી શાહુકારો હોય, ખેતના બનાવટી પલાવટથી જે ખેડૂતોએ ટાંચ-મયાંદાના કાયદાને છેતર્યો, જે ઝૂલસૂઝેએ સરકારી કે ગામની જમીનો છાપી, જે જમીનદારોએ એમના ભાગિયાઓનો કાયદેસરનો હક કુબાંધો અને એમની જમીન પરથી હાલપટી કરી, જેમણે ગેત-મજૂરોને એકાદી દાડી ચૂકવી અને એમનાં ઘરણુ પરથી પણ એમને મારીચૂડીને કાઢી મૂક્યા, જે ગણિયાઓએ દયાવાળુથી કે બળજબરીથી નળગણીઓની જમીનો ચૂંટવી લીધી, જે કહેવાતા ઉભળિયાતોએ હરિજન ભાઈઓને ધૂતકાર્યા, જે શાહુકારોએ પહાણી વ્યાજ નિમોઁવ્યાં, જે રાજકારણીઓ અને અમલદારોએ આ ઘોર અન્યાયોને છાવર્યા કે ટેકા કર્યા—તે બધાઓ જ, અન્યાય સામેના ધૂંધવાટની જમા થયેલી લાગણીઓ બધે તોડીને હિંસાએ ફૂટી નીકળે છે, તે માટે જવાબદાર છે. મરીમોનાં અને કચડાચેલોનાં કાયદા દિશોની વેદના હિંસા વાટે ચિદાર કરીને વ્યક્ત થવા મથે છે. એને માટે અદાલતો ને તેના છળાની રવેયા ને મોઢાદાટ ઇન્સાફના તરીકા જવાબદાર છે. એમણે મળીને આપણા સમાજના નળગણા પ્રાનથીને ન્યાય ન અળે તેવું પદ્યન રચ્યું છે. અને વધુમાં જવાબદાર છે રાજકારણીઓ, જેમના સ્વાધીપણાએ લોકશાસી પક્ષપદ્ધતિ અને વિચારસરણી તમામને કારકરૂપ બનાવી મૂક્યાં છે. તેથી આશ્ચર્ય તો એ થાય છે કે સમાજમાં હિંસા માટે આવ્યાં અનેક કારણો મોળક હોવા છતાં આજના કરતાં વધારે હિંસા કેમ નથી થતી ?

તેથી આપણે એ સમાજના હિંસાને રોકવી હશે, તો આ પરિસ્થિતિમાં ધરબળથી પરિવર્તન લાવીને જ તે રોકી શકાશે. સમાજમાં જે અપ્રત્યક્ષ અને છુપાયેલી હિંસા છે, તે અંગે વિચારવું જ પડે. સમાજમાં આને ઘોર શોષણ છે, અન્યાય છે, પાર વિનાની વિપત્તા છે, તે બધું રજૂ હિંસા જ છે. અહિંસકે માણસ આ હિંસા પળુ કદી સહન ન કરી શકે. ન્માજીવું આ સ્વરૂપ જીવનગથી બદલવું પડશે. આ માત્ર કાયદાથી થઈ શકે નહીં.

ખોટાં મૂલ્યો, સંસ્કારો, રીતરિવાજો

વળી, વર્ણો, સંપ્રદાયો, ભક્તિઓમાં વહેંચાયેલા સમાજને કારણે આપણી અંદર એવા કેટલાંક ખોટાં મૂલ્યો, સંસ્કારો અને અધવિચારો ધર ઘાલી ગયાં છે કે તેમનો ન્યાય અને

સમાજની જીવન-પદ્ધતિ સાથે મેળ નથી ખેંસતો. દા.ત નવ મનિનક એક એવી ચીજ છે, જે કોઈ કાયદાથી નાબૂદ નથી થઈ શકતી, કાલકા અને પૈસા વડે હરિજનો, અહિવાસીઓ વગેરેને કદરવી સ્વળ મુળ-સગવડ તો આપી શકાય, પરંતુ મમાજમાં દયાનાતાનું સ્થાન એમને ત્યારે જ મળી શકે, જ્યારે લોકોનું માનસ પદ્ધતિ અને લોકો એમને પાતાના જેવા જ માનુષ માનીને અપનાવે.

આપણા લગના રિવાજો, દૈનંતિક વ્યવહારના વર્તેના રિવાજો તો ગિદાર, ગંગાળ, ઉત્તર પ્રદેશ તેમ જ બીજાં અનેક રાજ્યોમાં ધર ઘાલીને બેસા જ છે. આ અનિર્ણય કાયદા દારૂ ડામવાના પ્રયાયો થયેલા છે. ખુબ એ કાનૂનો તો નિર્જીવ અક્ષર રૂપે પૈથીમાં પુરાઈને પડ્યા છે ! ખીલુ બાબુથી જોય તો વાયરે ચઢીને વધી રહ્યો છે. કુટુંબોનાં કુટુંબો તેમાં ભરખાઈ રહ્યાં છે. જેટલીય છાટરીઓનાં જીવન તેણે રોળી નાખ્યાં છે, જે કોમો ને જાતિઓ આજ પહેલાં આ રોળથી મુકત ગણાતી હતી, તેને પળુ આ રોળના વાયરોએ ઝડપીને પાતાનો ચિકાર બનાવવા પાડ્યાં છે. કારણ કે જેને આપણે કુરિવાજ ગણીએ છીએ, એ જ વસ્તુ આને એમની દૃષ્ટિએ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતીક બની બેઠી છે ! આની સામે તો એક બળપરસ્ત. સામાજિક અદિલન જગાવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી. શાંતિમય સામાજિક ઝુંબેશ દારૂ જ આ અનિર્ણય સામે ચૂંચી શકાશે.

સરકારનું આ મળું નથી

આ બધાને પહેલેથી જણવાતું સરકારનું મળું નથી, તે માટે તો આમત્રબળી બચત અને સામુદાયિક ઝુંબેશ જ જોઈએ. આ પરિસ્થિતિને બે પલટાવવી હશે, તો ગમેગમે ક્રાંતિની બચત જગાવવી પડશે. આને માટે વ્યાપક લોકશિક્ષણની જરૂર છે. લોકોને સમજાવવા, લોકોને તૈયાર કરવા, એમના માનસને બદલવું. બધાં નુકી લોક-સાનસ નહીં બદલાય, ત્યાં સુધી ક્રાંતિ, લોક-ક્રાંતિ, સંપૂર્ણ ક્રાંતિ થશે નહીં, એ બરાબર સમજ લેવું જોઈએ. સમાજના માળખામાં, તેની જીવન-પદ્ધતિમાં, તેની વ્યવસ્થામાં સરકાર દારૂ પરિવર્તન નહીં આણી શકાય.

શાસન દારૂ સમાજમાં ક્રાંતિ, અને તે પળુ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ દુનિયામાં આજ સુધી કયાંય થઈ નથી. ક્રાંતિ તો જનતા દારૂ જ થાય છે. હા, તે વખતે શાસન બે ક્રાંતિને અટકાવે હોય, તો તેનું બળ મળે છે અને જનતાનું કામ એટલું આસાન થાય છે. પરંતુ સમાજ-પરિવર્તન માટેનાં મુખ્ય સાધન તરીકે રાજ્ય-સત્તા હોઈ શકે નહીં. રાજ્ય એ સ્વભાવગત રીતે એક બળ-બળરીતું સાધન છે. તેથી રાજ્ય મોટે ભાગે સંગઠિત જૂથોની સત્તા-સાલસા સત્તાવવા માટેનું એક સાધન બની રહે એવી જ સંભાવના વધુ છે. બધાં પ્રત્યેક વ્યક્તિના કલ્યાણની ચિંતા આગે સમાજ કરતો હોય એવી સમાજરચના માટે રાજ્યસત્તા એક સાધન બની શકે, તે બહુ શકય નથી. રાજ્યસત્તા ગમે તેના હાથમાં હો, તે એક નીતિબળીતિથી નિરપેક્ષ એવું પરિબળ છે. એટલે તેના દારૂ બે નૈતિક ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા હોય,

તો સમાજમાં આપણે સૌથી પહેલાં નૈતિક પરિણામો જોવા કરવાં પડશે.

લોક-માનસમાં માનવીય મૂલ્યોની કેપશ્યુલ

સરખુમસારી છે ત્યાં ડરાવી-ધમકાવીને કામ લેવાય છે. પરંતુ બધાં સુધી લોકોના હૃદયને સ્પર્શ નથી થતો, ત્યાં સુધી કોઈ ઉકેલ આવતો નથી. સરવાળો એમ જોવા મળ્યું છે કે, કાનૂન, ભય, હિંસાના કોઈ પણ માધ્યમથી કરવામાં આવેલી ક્રાંતિમાં સફળતા મળતી નથી. બધાં સુધી કોઈ પણ કામ કરતી વખતે માનવીય મૂલ્યોની કાંઈ ને કાંઈ પ્રેરણા સામે નહીં હોય, ત્યાં સુધી કશો ફરક પડવાનો નથી. આપણે કેવળ આપણા પોતાના માટે જ કામ નથી કરી રહ્યા, તેમાં આપણી આસપાસના લોકો, સમાજ, દેશ વગેરે પણ આપણી સાથે જોડાયેલા છે—એવી ભાવના સુધી દરેક માણસને ઉપર ઉઠાવવો પડશે. આ કામ સરકાર ન કરી શકે. કાયદાથી આ ન થઈ શકે. આને માટે તો લોકોને સમજાવવા પડે છે, એમનું વિચાર-પરિવર્તન કરવું પડે છે. આ તો વ્યવસ્થા-પરિવર્તન, પ્રક્રિયા-પરિવર્તન અને તત્ત્વનિર્માણની વાત છે.

સામાજિક ક્રાંતિ એટલે થોડુંક સમાજ-કલ્યાણનું અને આર્થિક હાલત સુધારવાનું કામ નહીં. સામાજિક ક્રાંતિની જરૂર તો નેટલી ભારતમાં છે તેટલી જ અમેરિકા અને રશિયામાં પણ છે. સામાજિક ક્રાંતિ એટલે તો આજની આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક વ્યવસ્થાના સમગ્ર માળખામાં ધૂળગળી પરિવર્તન.

વ્યક્તિના તેમ જ સમાજના જીવનમાં તમા મૂલ્યોની સ્થાપના કરવાનું આ કામ છે. તેથી જ આ ક્રાંતિનું ચાલકબળ દુનિયાની પાર્લમેન્ટોમાં નથી, લોકોના હૃદયમાં છે. મને એવી પ્રતીતિ થઈ છે કે જે મુકામે આપણે પહોંચ્યું છે, માનવ-કલ્યાણનું જે ખ્યેય આપણે સિદ્ધ કરવું છે, જેવો માનવીય સમાજ આપણે બનાવવો છે, તે આજની પરંપરાગત રાજનીતિ મારફત થઈ શકે તેમ નથી.

માનવ-સમાજનો નફો પલટવામાં સત્તા (પાવર) અસમર્થ (પાવરલેસ) પુરવાર થઈ છે. આદર્શવાદીઓ યુગયુગાંતરોથી જે નવસમાજ ગચવાના સોણલાં સેવતા રહ્યા છે, તે તો મનુષ્યમાં પોતામાં પરિવર્તન નહીં આવે ત્યાં સુધી કોઈ કાળે પણ સિદ્ધ થવાનાં નથી. કેવળ એક નવું આર્થિક ને રાજનૈતિક માળખું જ ઊભું કરી દેવાની આ વાત નથી. આનો સંબંધ નવી સભ્યતા અને નવા માણસ સાથે છે. જે નવી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરવું હોય, નવા માનવનું નિર્માણ કરવું હોય તો તે કામ કાયદા મારફત નહીં થઈ શકે, આપણે સામાજિક અને માનવીય મૂલ્ય-પરિવર્તનનું કામ કરવું હોય, તો તે સત્તા હાથમાં લીધે નહીં થઈ શકે. આનું હજી સુધી કયાંય થયું નથી, અને થઈ શકે પણ નહીં. જીવંતકાળનો ઇતિહાસ અને વર્તમાનની વિવિધ ક્રાંતિઓ પોકારી-પોકારીને આપણને કહે છે કે સત્તા દ્વારા આ મૂલ્યપરિવર્તનનું, નવી માનવીય સંસ્કૃતિના નિર્માણનું કામ તમે કરી શકો નહીં.

૪. અભિનવ ક્રાંતિ માટે ત્રીજી શક્તિ

જીવદાનો માર્ગ બ્યારે અપર્યાપ્ત નીવડે અને હિંસામાં ઉત્કેષની આશા ન હોય, તો પછી રસ્તો શો ? મને લાગે છે કે આ રસ્તો શોધવા આપણે ગાંધીજી તરફ વળવું પડશે. જો કે ગાંધીજીના અનુયાયીઓએ આઝાદી પછી જે કામ દેશનું શાસન ચલાવ્યું અને ધણીખરા રચનાત્મક કાર્યકરો જે રીતે લશ્કરીના ફૂટીર બનીને ચાલતા રહ્યા, તેને લીધે ગાંધીનંદિયાર વિશે ભ્રમ પેદા થયો છે, અને ગાંધીજીનું અસલી સ્વરૂપ ધૂંધળું થયું છે. યુવાન પેઢી તો ગાંધીજીના વિચારોથી માટે ભાગે અપરિચિત છે પરંતુ બાળ્યે બહુ શ્રેણીમાં આપણે ગાંધીજી પાસેથી કાંઈ ને કાંઈ શીખી શકીએ તેમ છીએ. એમની વાતનો આપણે આગળ વિકાસ કરવો પડશે, દુનિયાની આજની પરિસ્થિતિ સાથે મેળ બેસાડવો પડશે. પણ એમની વાતોમાં એવું કશું તરત છે, જે આજે પણ સ્વચ્છતા ધરાવે છે.

ગાંધીજી હિંસાની નિર્ધારિત વિશે સજ્જાન હતા, તેમ જ તેઓ લોકશાહી સરકારની મર્યાદાઓ વિશે પણ સજ્જાન થઈ ચૂક્યા હતા. તેથી એમને ગભ્યશક્તિની જોડાએ લોકશાસિત જગતવાની યોજના ધોંલો. તે માટે એમણે બધું છોડી સ્વયં-મેવકાતું એકમોટું દળ રચી તેના અગ્રણી તરીકે પાછા લોકો વચ્ચે જઈ, તેમને શિક્ષણ આપી, મન બળવીને મંજૂર કરી, પોતાના પગ પર પડા કરી દેવાની તૈયારી કરેલી. ગાંધીજી સામાજિક પરિવર્તનની પ્રતિયામાં લોકોને જ મીઠા સંકેત કરવા માગતા હતા

તેથી જ બ્યારે સ્વરાજ્ય મળ્યું, ત્યારે ગાંધીજીએ કહેવું કે આપણું કામ પૂરું નથી થયું, બાકે હજી તો ગર થયું છે. સ્વરાજ્ય બાદ સામાજિક ક્રાંતિ માટે લોકશાસિત જગતવાતું ગાંધીજીનું સપનું હતું, અને એ જ એમની માધના હતી. એમણે સત્યાને આવી ક્રાંતિનું માધ્યમ માનવાને બદલે સેવા, સહકાર અને સંઘર્ષને સામાજિક પરિવર્તનનું સાધન બનાવ્યું હતું. અને એટલા માટે જ તો સ્વરાજ્ય મળ્યા બાદ ગાંધીજી એ પોતા કોઈ પદ ન સ્વીકાર્યું, બદલે કોંગ્રેસ સંસ્થાને પણ પોતાનું વિસર્જન કરી જન-સાગરમાં ફૂકી પડવાની સલાહ આપી.

હુનિચાલરના ઇતિહાસમાં અનોખું ઉદાહરણ

આજે હવે આપણને ગાંધીજીની આ વાતનો મર્મ બરાબર સમજાય છે. ખીલ નેનાઓ બ્યારે રાષ્ટ્ર-નિર્માણ માટે કેવળ રાજસતા ઉપર મદાર બાંધીને બેઠા હતા, ત્યારે ગાંધીજી બરાબર બચ્ચતા હતા કે તેમના સ્વપ્નનું ભારત કાંઈ એકલી સરકારના ઓબરથી વધી શકાય નહીં. રાજસતાની કીમત તેઓ ઓછી નહોતા આકતા, કે તેના અસરકારક ને ઉચિત ઉપયોગમાં એમને ગમ નહોતો, એવું પણ નહોતું. ઉત્તમ હાથમાં ગભ્યની ધુરા રહે અને એ ગભ્યો નીતિને અનુસરે, તે વિશે તેઓ સચિત હતા. તેમ છતાં માત્ર રાજ્યથી જ બધો અક્કરવાર નહીં વળી બધ, તે મિત્રે તેઓ સ્પષ્ટ હતા. એટલે જ બ્યારે સ્વરાજ આપ્યું અને

પોતાના આદર્શને અનુરૂપ દેશનું નવચ્છત્ર કરવાનો પ્રયત્ન આપ્યો, ત્યારે એમણે તે માટે સત્તા હાથમાં ન લીધી.

આ ઘટનાનું મહત્વ તે વખતે ગિલકુલ મારા પ્લાનમાં નહોતું આવ્યું; પરંતુ આને મને લાગે છે કે દુનિયાભરના ઇતિહાસમાં આ એક અનોખું ઉદાહરણ છે. દુનિયામાં મોટી મોટી ક્રાંતિઓ થઈ. દુનિયાની આ બધી ક્રાંતિઓ સફળ થઈ, ત્યારે શું થયું ? એ ક્રાંતિના સૌથી મોટા નેતા પોતાના દેશના સર્વોચ્ચ સિંહાસન પર બેઠને બેઠે. પોતાની ક્રાંતિના ઉદ્દેશો પાર પાડવા, પરિવર્તનને પૂરું કરવા, નવા સમાજનું નિર્માણ કરવા તે દરેકે સત્તા ગ્રહણ કરી. અમેરિકામાં બ્યેરોન પોશિયનને તેમ કહ્યું. ફ્રાંસમાં એક પછી એક નેતા સત્તા હાથમાં લેતો ગયો. રશિયામાં લેનિને પણ સત્તા ગ્રહણ કરી. ચીન, તુર્કી, અફઝરિયા, ઇઝુપા. બધે આવું જ થયું. કેવળ ગાંધીજી જ એક એવા નેતા નીકળ્યા, જેમણે પોતાના હાથમાં સત્તા ન લીધી.

ગાંધીજીના રાજનીતિ એ લોકનીતિ હતી

હવે, ગાંધીજી કોઈ સંન્યાસી નહોતા. તેઓ રાજનીતિથી અખળાયે નહોતા રહેતા. આ દેશની રાજનીતિને ૨૫ વરસ સુધી તેમણે પોતાની આંગળીએ નખાવી હતી. તેમ છતાં બ્યારે સ્વરાજ આવ્યું ત્યારે એમણે સત્તા તરફ હુકીને બેઠાં સુધાં નહીં. સત્તામાં જઈને રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થઈ શકે, એવી જો એમની માન્યતા હોત. તે એમણે રાજ્યસત્તા હાથમાં લીધી હોત. તેમાં ફોલ્યુ એમને રોકી શકતું હતું ?

પરંતુ ગાંધીજીએ તેમ ન કહ્યું. એમણે આખી દુનિયાથી નિરાશો જ રસ્તો લીધો. ન તો એમણે કોઈ પદ સ્વીકાર્યું, ન કોઈ ધારાસભામાં કે લોકસભામાં જણાવ્યા. આના પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે બીજાઓ કરતાં ગાંધીજી કોઈક જુદી રીતે વિચારતા હતા. એમને ગળા સુધીની ખાતરી હતી કે એમના જે ઉદ્દેશ હતા, તેની પૂર્તિ સત્તા દ્વારા નહીં થઈ શકે. આ એમના ચિંતનને પરિપાક હતો. સમજ-વિચારીને તેઓ આ નિશ્ચય ઉપર પહોંચ્યા હતા.

તેમ છતાં ગાંધીજી આખું જીવન રાજનીતિમાં વીર્ય હોવાથી, આ વાત એટલો કોઈના પ્લાનમાં આવતી નથી. પણ વિચારવાની વાત એ છે કે ગાંધીજીએ જે રાજનીતિમાં લાગ લીધી તે કેવી રાજનીતિ હતી ? એમણે જે આંદોલન ચલાવ્યું તે દેશનું સ્વરાજ મેળવવા માટેનું આંદોલન હતું. એટલા જ અર્થમાં રાજનૈતિક હતું. ગાંધી. તે કદાપિ પ્રક્રિયા કે સત્તાની રાજનીતિ નહોતી. ભારતનું સ્વરાજ આંદોલન એક સર્વોચ્ચ લોક-આંદોલન હતું. તે રાજનીતિ એટલે કે રાજ્યની રાજનીતિ નહોતી. જોકે લોકનીતિ એટલે કે જનતાની રાજનીતિ હતી. એવી જનતાની રાજનીતિ માટે જ ગાંધીજીએ પોતાનું આખું જીવન વિતાવ્યું અને છેલ્લે છેલ્લે પણ આવી જનતાની રાજનીતિ વિરુદ્ધ તથા લોકશક્તિ પાંગરતી રહે એવી યોજના જ તેઓ દેશ સમક્ષ મૂકતા ગયા.

આગવી પ્રતિભામાંથી નીકળેલ અનોખી દરખાસ્ત

એમની હલ્લા થઈ તેના આગવે દિવસે ૨૬ જન્યુઆરીએ ગાંધીજી કોંગ્રેસના બંધારણમાં તુરબા કરવા માટે એક ખરડો ઘડી ગયા. તેમાં એમણે લખ્યું છે કે 'કોંગ્રેસે દેશને આઝાદી આપવાની એક બહુ મોટું કામ કર્યું છે. પણ હજી તેણે ઘણું મોટું મોટું કામો કરવાનાં છે. દેશને રાજકીય સ્વતંત્રતા મળી, પણ હજી જનતાની અને ખાસ કરીને ગ્રામજનની આર્થિક, સામાજિક તેમ જ નૈતિક સ્વતંત્રતા મેળવવાની વાકી છે. ભારત લોકશાહીની દિશામાં જેમ જેમ આગળ વધતું જશે, તેમ તેમ નાગરિક-શક્તિ અને સૈનિક-શક્તિ વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો થવાનો સંભવ છે. તેથી સૈનિક-શક્તિ નાગરિક-શક્તિના નિયંત્રણ હેઠળ રહે એવી સમાજરચના આપણે ઊભી કરવાની છે.'

અને આ માટે એમણે તુરબા કયો ખતાવ્યો ? એમણે એમ ન કહ્યું કે આ માટે ધારાસભામાં ને બંધારણસભામાં જઈને એવું બંધારણ જનાવો અથવા ભારત સરકારની નીતિ આવી આવી ઘડો. એમણે એમ પણ ન કહ્યું કે આ માટે કોંગ્રેસે ફલાણું-ફલાણું કરતું પડશે. એમણે એવું કોઈ કહ્યું નહીં. જિલ્લાનું એમણે તો કહ્યું કે આ માટે આગવી કોંગ્રેસને વિખેરી નાંખીને લોકસેવક સંઘ નામનું નવું સંગઠન ઊભું કરવું.

આવું ગાંધીજી જ કહી શકે, બીજાનું કોણ કહી શકે ? એમની જ એ શક્તિ હતી. મને લાગે છે કે ગાંધીજીની આ અનોખી દરખાસ્ત નિર્દેશક એમની આગવી પ્રતિભાનું એક શોમાંયક ઉદાહરણ છે.

ગાંધીજી સત્તા અને સંગઠનનું મહત્વ નહોતા સમજતા એવું નથી. તેઓ તો વાસ્તવવાદી હતા. અને છતાં એમણે આમ કહ્યું ! વળી, તે વખતે દેશમાં આગ લાગેલી, અને ખબર નહોતી કે દેશ બચશે કે નહીં. એવા નાજુક સંજોગમાંયે એમણે આવી દરખાસ્ત રજૂ કરી ! જે કોંગ્રેસે લડત ચલાવીને આઝાદી મેળવી હતી, જે કોંગ્રેસ આ દેશની એકતાની ઐરન્ટીસ હતી, જેના હાથમાં દેશની હકૂમત હતી, તે કોંગ્રેસ માટે ગાંધીજીએ કહ્યું કે તેનું વિસર્જન કરો. અને તેની જગ્યાએ લોકસેવકોનો સંઘ રચો !

જનનૈતિક અને જરીપુસણો ભાગ નહોતા ખપતો

ગાંધીજીએ આનું સ્તન કહ્યું, કેમ કે તેઓ નજીવા હતા કે કેવળ સરકારની રાજકીય, રાજ્યની સરખાઈ નવા ભારતનું નિર્માણ થઈ શકે તેમ નથી. એટલે જ એકવાર રાજકીય આઝાદી મળી ગઈ. તે પછી કોંગ્રેસ સંસ્થા પાર્લિમેન્ટરી મશીનની જેમ રહે એમ તેઓ ઇચ્છતા નહોતા. કોંગ્રેસ તેને અદ્યે એક નવા ક્રાંતિકારી સંગઠનના રૂપાંતર પામે એવી એમની ઇચ્છા હતી. કોંગ્રેસ હવે ગામરો ગામરો દલાવેલા એક લોકસેવક સંઘ બને. આ લોકસેવક સંઘને તો તેઓ એક રાષ્ટ્રીય નવું સંગઠન, એક નવી સામાજિક ક્રાંતિનું વાહન જનાવવા માગતા હતા. તેઓ ચિંતક હતા, એમનામાં દૂરદષ્ટિ હતી. એટલે જ દેશના નવચ્છત્ર માટે સત્તાનો

પરંપરાગત, જાળવિ રહે તે જાળવવાનો રસ્તો લેવાને બદલે એમણે આપણને નવા રસ્તો બતાવ્યો.

ગાંધીજીની આ વાત આપણે સમજી પડશે, અને તેનો અમલ કરવા પડશે. તેના વિના બીજો કોઈ આરો નથી. ગાંધીજીનો છેલ્લો સંદેશ હતો 'તો આ જ રીતે સમજી લે'. એમના સાથી-એએ એમની આ વાત ઉપર બિલકુલ ધ્યાન જ આપ્યું નહીં. અને લાગે છે કે ગાંધીજીનો રસ્તો ચીલાચાલુ રસ્તા કરતાં એટલો બધો નિરાશ હોતો કે તે એમને ન તો ગળે બિતર્યો કે ન તો મનમા વસ્યો. સફળ થયેલા ક્રાંતિકારીઓ સત્તાથી અળગા રહીને પોતાની ક્રાંતિનાં ધ્યેય પાર પાડવા લોકોની અંદર પડેલી સ્વેચ્છિક શક્તિને દંડબાળીને જગાડવાનું કામ લઈ બેઠા હોય, એવું તે ક્યાંય કદી સાલ્યું છે ?

ક્રાંતિનાં પરિણામે વિશેષા બાંધી સમજ

ગાંધીજીની ક્રાંતિ માટેની પ્રક્રિયા લોકકેળવણીનો, મત-પરિવર્તનની, હૃદય-પરિવર્તનની પ્રક્રિયા હતી. તેણે નવસમાજના નિર્માણમાં હિંસાને વર્જિત કરવા માગતા હતા એટલું જ નહીં, પણ પ્રાથમિક સાધન રૂપે કામદાનોયે આશરો લેવા માગતા નહોતા. લોકોને સમજાવવા, એમની સેવા કરવી, એમને પગલાર કરવા. એમણે દંડશક્તિને સહી જનશક્તિ ઉપર જ આધાર રાખેલો. એમણે સર્વોદય-પદ્ધતિને સુંદર ઉપયોગ સ્વરાજની લક્ષ્મી કરી બતાવ્યો હતો. એ સર્વોદય-પદ્ધતિનો વિકાસ કરવાનું અને સમાજ-પરિવર્તનના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું એમના મનમાં હતું.

આજ સુધી ક્રાંતિ માટેની જે પદ્ધતિઓ રહી છે, તેના કરતાં ગાંધીજીની આ પદ્ધતિ સ્વચ્છ રીતે વિભન્ન છે. ક્રાંતિનાં ચરક બળો વિશેની એમની જાંઠી સમજ આને માટે કારણભૂત છે. ગાંધીજીએ જોઈ લીધું હતું કે સમાજનું આર્ય માનવીય રાખવું હોય તો સમાનતા અને બંધુતાને સમાજનાં ધારક બળો તરીકે સમાજે સ્વીકારવાં પડશે, અને સમાજની આવી સ્વીકૃતિ સમાજવ્યવસ્થા અને ક્યારેક જરૂર પડે તો સલામતથી જાળવી રહી, નવસમાજનું નિર્માણ નૈતિક મૂલ્યોને આધારે થાય. અને માનવ-નિર્માણ વિના સમાજ-નિર્માણ અશક્ય છે, તથા માનવ-નિર્માણનો આધાર લૌકિકવાદ ન ગતી શકે. માણસનો માનવીય વિકાસ થવો જોઈએ, નૈતિક વિકાસ થવો જોઈએ. આધ્યાત્મિક તે આસ્તિક પાસાં ધ્યાનમાં રખાવાં જોઈએ.

દુનિયાને માર્ગદર્શન દેવાથી ગાંધીજીનો

ગાંધીજીએ સ્વરાજના આદેશનના અર્થસાને પ્રયાગ કર્યો, તેમાંથી આખી દુનિયાને માર્ગદર્શન મળ્યું. આખા માનવ સમાજને, આખાને આખા સમુદાયને કઈ ગતિ નૈતિક મૂલ્યોને આધારે જાળવી શકાય, તેનો રસ્તો ગાંધીજીએ બતાવ્યો, એ બહુ જરૂરી માથે થઈ. હજારો વર્ષ જૂનાં નૈતિક મૂલ્યોને માત્ર બચાવવા નહીં, પણ આખા રાષ્ટ્રના જીવનમાં કઈ રીતે ઉતારવા, એ જરૂર. કામદાનું સમજવું પડ્યું એમાં ક્યાંય લઈ જઈ તેવી

સંચારહતી પ્રક્રિયા મળી. ક્યાંકોનાં રાજ એ તો તેનું એક સ્વરૂપ માત્ર હતું. સાધુસંતાની જીવનશૈલિ વાતો આપણે સાંભળતા હતા, પણ તેને આધારે કઈ રીતે ભારત નેચા વિશાળ દેશમાં નૈતિક આદેશન, એક ક્રાંતિ ઉપાડી શકાય, તેની રીત ગાંધીજીએ કાઢી. એમણે કહ્યું કે હુરમતને માટે પ્રેમ રાખો, દેખ નહીં. અને હજારોએ એ વાત માની લીધી.

અહિંસાની આ જ પ્રક્રિયાને ગાંધીજી આગળ વધારીને દેશના નવનિર્માણના કામમાં લાઘુ પાડવા માગતા હતા. પણ એમને માટે એ મોકા આપણે ન રહેવા દીધા. એટલે એ કામ વિનોબાજીને માથે આવ્યું. એમણે સામુદાયિક જીવનમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો પ્રવેશ કરાવવાનો એક અદ્ભુત પ્રયાસ કર્યો. દેશમાં નવસમાજનું નિર્માણ નૈતિક મૂલ્યોને આધારે કઈ રીતે થાય, તેનો જવાબ વિનોબાજીના કાર્યક્રમો દ્વારા મળે છે.

હિંસા-શક્તિ અને દંડ-શક્તિની જ ભાલખાલ

આને માટે જ સર્વોદય તેમ જ ગાંધી-વિનોબાની વિચાર-સરણીમાં "ચીજ શક્તિ"ની કલ્પના કરવામાં આવી છે. અત્યાર સુધી માનવ-સમાજના પરિવર્તન, પુનર્નિર્માણ તથા ધારણ-યોગ્ય માટે ફક્ત બે શક્તિનો જ આશરો લેવામાં આવ્યો છે : હિંસા-શક્તિનો અને દંડ-શક્તિનો. પ્રેમની શક્તિનો પણ માણસને ખ્યાલ છે, પણ તે કુટુંબના મર્યાદિત વિસ્તારની બહાર બહુ કામ કરતી જણાતી નથી. પ્રેમ-અહિંસા-કુટુંબની આધાર-શક્તિ પર સમાજની રચના હજી સુધી થઈ નથી. એટલે હિંસા-શક્તિ તથા દંડ-શક્તિ (જે પોતે પણ જૂની હિંસા-શક્તિ જ છે, જે કે લોકશાહીમાં તેટલી હિંસા લોક-સમત હોય છે) આજ સુધી માનવ-સમાજ ઉપર રાજ કરતી રહી છે. તેને કારણે જ્યારે એક બાજુ માનવ-સમાજ અણબધની સ્થિતિને આડે જોડો છે, ત્યારે બીજી બાજુ—સને ને લોકતંત્ર હોય, એકતંત્ર હોય, ગથથા બીજું કોઈ તંત્ર હોય—માનવ એક અતિ-કર્મિત, અતિ-પ્રાથમિક રાજકીય-આર્થિક સંગઠનની નીચે હજાઈને પોતાનું વ્યક્તિત્વ તેમ જ સ્વાયત્તા શુભાવી ચૂક્યો છે.

દુકંમ, સાર એવો નીકળે છે કે હિંસા-શક્તિ તેમ જ દંડ-શક્તિ બંને માનવ-સમાજની મૂળ સમસ્યાઓને ઉકેલવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે. કોઈ ચીજ શક્તિની યોગ્યતા જરૂર જણાય છે. આ ચીજ શક્તિ એટલે પ્રેમ-અહિંસા-કુટુંબની શક્તિ, જેનો ઉપદેશ સત-અહારનાઓ અને બધા ધર્મે દ્વારા સનાતન કાળથી અપાતો આવ્યો છે, અને ઈશુ, બુદ્ધ, મહાવીરે જેવું સામાજિક હોતે પણ પ્રતિપાદન કર્યું હતું.

પ્રેમ-અહિંસા-કુટુંબની ચીજ શક્તિ

કુટુંબ પ્રેમની શક્તિના વિસ્તારને પડોશી સુધી વધારવાની કલ્પના કરી અને તેવો ઉપદેશ દીધો. પડોશીના વ્યાપક અર્થ સમય માનવજન પણ લઈ શકાય. પરંતુ પ્રેમધર્મને સામાજિક જીવનમાં ઉતારવાનો કુટુંબ અભ્યાસીઓ દ્વારા કોઈ પ્રયત્ન કરાયો હોય એવું જણાયું નથી. આજના મિસ્ત્રી સમાજ વિશે એમ તો

કદાચ ન કહી શકાય કે તે કોઈ પણ અર્થમાં ઈશુના પ્રેમ-અહિંસા-કુલુણના ઉપદેશો અનુસાર ચાલે છે.

મહાવીર અને હુદ્દે અહિંસા તેમ જ કુલુણને ધર્મના આધાર બનાવ્યા. પણ આ ધર્મ વ્યક્તિ કે હિમ્મત સંધાના આંતરિક છવન સુધી સીમિત રહ્યો. સમ્રાટ અશોકે દુનિયાનો એક માન એવો રાજ્ય થયું કે જેણે બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો પછી તથા કલિંગના યુદ્ધપાતથી સંતાપ પામીને દરીયાી યુદ્ધ ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. જાણે અયોધ્યાના સમયનો ભારતીય સમાજ અહિંસામય કે કુલુણમય બન્યો હોય એવું તો લાગતું નથી.

આમ, પ્રેમ-અહિંસા-કુલુણની આધાર-શિલા પર સ્થાપિત આ જગ્યે ધર્મોના અનુયાયીઓ પોતાપોતાના સમાજની રચના એ આધાર-શિલા પર ન કરી શક્યા. આને એ જ ત્રીજી શક્તિનો પ્રયોગ આપણે સામાજિક ક્ષેત્રે કરવા માગીએ છીએ. પરંતુ સવાલ એ ખરો થાય છે કે આ શક્તિ વ્યક્તિગત સ્તરે લેણે મને તેટલી સફળ થઈ હોય, છતાં અન્યાર સુધી સામાજિક સમસ્યાઓને ઉકેલવામાં સફળ થઈ શકી નથી, તો આ યુગમાં તેની સફળતાની મી શક્યતા છે? આ એક સર્વથા યોગ્ય પ્રશ્ન છે. તેનો પૂરેપૂરો ઉત્તર તો આને કોઈની પાસે નથી. જાણે પરિસ્થિતિ, અનુભવ તેમ જ વિચારના આધારે એમ કહી શકાય કે તેની સફળતાની શક્યતા અગાઉ કરતાં આજે વધારે અગ્રણ થઈ છે.

તેની સફળતા માટે આજે વધુ સંભાવના

એક તો પહેલાંના ત્રણત કરતાં સામાન્ય માણસ આ જમાનામાં વધારે નમ્ર છે. તેની નમ્યતાનું એક લક્ષણ એ છે કે હિંસા-શક્તિ કે દંડ-શક્તિથી ને જાતની સમાજરચના અન્યાર સુધી થઈ છે, કે ને જાતની રાજકીય ને આર્થિક વ્યવસ્થા તેની મારફત રચાઈ છે, તેનાથી તેને સંતોષ નથી. તેથી વર્તમાન ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિની એ માંગ છે કે આ બંને શક્તિઓથી અલગ એવી કોઈ ત્રીજી શક્તિનો આશ્રય લેવામાં આવે.

ખીજ વાત. ભૂતકાળના પ્રયોગોના અનુભવો પરથી આવતી પેઢીને માટે એ શક્ય છે કે પહેલાંની ભૂલોનું પુનરાવર્તન ન થાય. પ્રેમ વચેરીની શક્તિએ અગાઉના જમાનામાં એક મોટી થાપ ખાધી હતી કે તેણે રાજ્યનો આશ્રય લઈને પોતાનો પ્રસાર કરવાનું ઇચ્છ્યું. પરિણામ બેહુલું જ આવ્યું. પ્રેમ-શક્તિ પર દંડ-શક્તિ, અહિંસા-શક્તિ પર હિંસા-શક્તિ તથા કુલુણ-શક્તિ પર કાનૂન-શક્તિ સ્થાપર થઈ ગઈ, અને વિનાયકનો વાવર બની ગયો. આ અનુભવનો લાલ લઈને આપણે રાજ્યસત્તાથી અજાગ રહી ત્રીજી શક્તિનો વિકાસ કરવા છે. એટલા માટે ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે અહિંસામાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓએ ગરજતામાં ન જવું જોઈએ. અને તેટલા માટે જ વિનોબાજીએ લોકસેવકોને રાજકીય પદોમાં ન જવાની સલાહ આપી. તથા રાજનીતિને બદલે લોકનીતિની ધપવા મૂકી.

પાછલા અનુભવમાંથી એક બીજીએ મોઢપાડ શીખી શકાય. બધાં અગાઉના પ્રયોગકાળોએ પ્રેમાદિ શક્તિને વ્યક્તિગત છવન તેમ જ ધર્મ-સંધે સુધી જ મર્યાદિત કરી, ત્યાં આપણે ભકેલ્વ-પૂર્વક સમાજના તમામ વ્યવહારો તેમ જ સંસ્કારોમાં તે શક્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવી છે, અને તે મુજબ પ્રેમાધારિત અહિંસક સમાજનું નિર્માણ કરવું છે.

ત્રીજી વાત, બ્યારે પાછલા અનુભવોને ધ્યાનમાં રાખી આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે એવા નિર્ણય ઉપર અવાય છે કે જે અગાઉની ભૂલોનું પુનરાવર્તન ન કરવું હોય, તો વિચાર-શાસનને આપણાં બધાં કામોનો આધાર બનાવવો પડશે, અને કર્તવ્ય-શક્તિનું પૂર્ણ વિલાજન કરવું પડશે. લોકોને વિચાર સમજાવવો, સમજાવવી તેમના પૂર્વજોને બદલવા તથા તેમની વ્યક્તિગત તેમ જ સામુહિક કર્તવ્ય-શક્તિને નમ્રત કરવી, એ જ આપણા ખરો રસ્તો હોઈ શકે. અને વિચાર કરનાં એવી પ્રતિતિ થાય છે કે આ પદ્ધતિથી સામાજિક ક્રાંતિનો પ્રયાસ કરવામાં આવે, તો બધાં અગાઉના પ્રયોગો નિષ્ફળ ગયા હતા, ત્યાં નવા પ્રયોગો સફળ થઈ શકે. ભે કે આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચે ને અનિવાર્ય અંતર પડી જાય છે તેટલું તો રહેશે જ.

ચોથી વાત, આધુનિક કાળમાં ગાંધીજીએ આ ત્રીજી શક્તિનો સમાજના સ્તરે ને વ્યાપક પ્રયોગ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને ભારતમાં કર્યો, તેણે પણ આપણને મહત્વપૂર્ણ પાઠ શિખવડાયા છે. આ બધા પાઠ આપણે માટે નવા છે, ને અગાઉના પ્રયોગો વખતે સળ્યા નહોતા. ઉલ્લેખ વિનોબાજીએ પણ ને વ્યાપક પ્રયોગો કર્યા છે તેમાંથી પણ આપણને કેટલાક નવા પાઠો શીખવા મળ્યા છે, જેનાથી હવે પછીના પ્રયોગકાળોને ખાસ્તી મદદ મળશે.

અભિનવ માગોને આદિપકાર કરવો જ રહેશે

આ બધાં કારણોને લીધે હું એમ માનું છું કે ને કાયમમાં મહાવીર, હુદ્દે ને ઈશુ સફળ ન થઈ શક્યા, તેમાં આજે આપણા જેવા સામાન્ય માણસો સફળ થઈ શકીશું. આ એક નવી પ્રક્રિયા છે. જેનો દુનિયાને હજી કોઈ અનુભવ નથી. નવા વિચારો બાળતમાં સફળ તેમ જ સંકાય થવો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આપણે જે વિચારપૂર્વક અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયાસ કરીશું, તો આ ત્રીજી શક્તિ દ્વારા સામાજિક સમસ્યાઓને ઉકેલવામાં જરૂર સફળ થઈશું. અને તો માનવસમાજનો વિકાસ સમૃદ્ધ દિશામાં થઈ શકશે. ગાંધીજીએ આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડત માટે ને પદ્ધતિ અપનાવી, તેવી કાઈ દેશે અન્યાર સુધી નહોતી અપનાવી. તો જેવી રીતે સ્વતંત્રતા મેળવવાનું આપણું કામ અભિનવ રહ્યું. તેવી જ રીતે આપણી આર્થિક ને સામાજિક રચના તથા તેને કાર્યાન્વિત કરવા માટેનાં સાધનો પણ બીજાથી ભિન્ન રહેશે. આપણી અભિનવ સામાજિક ક્રાંતિ ત્રીજી શક્તિને આધારે થશે. આ ત્રીજી શક્તિ એ પ્રેમ-અહિંસા-કુલુણની શક્તિ છે, હિંસાશક્તિ અને દંડશક્તિથી નિરપેક્ષ એવી સ્વતંત્ર લોકશક્તિ છે.

૫. દુનિયા માટે તારક ગાંધી-વિચાર

અમેરિકાના એક વખતના એનાપતિ મેક્ઝાઈકે ગાંધીજીને બાંગ્લોમાં આપતાં જણાવ્યું હતું કે આ એક એવો મહાપુરુષ હતો, જે પોતાના જમાનાથી કર્યાં આગળ જીવતો હતો. અને પછી એમણે ઉમેર્યું હતું કે કોઈ ને કોઈ દિવસ દુનિયાએ ગાંધીજીની વાત સાંભળી જ પડ્યો, નહીં તો હિંસાને માર્ગે દુનિયાનો વિનાશ થશે.

માનવકલ્યાણ માટેના રાહની અવિરત યોજનામાં હું જેવડે ગાંધીજીના માર્ગે પહોંચ્યો છું, તેનો અને ક્ષતાપ છે. મારા મનમાં જે યોગ્ય વસ્તુઓ ગળી ગયો છે, તે તો એટલો જ કે જ્યારે હજી ગાંધીજી આપણી વચ્ચે જીવતા હતા, ત્યારે હું આ સર્વોદયના મુકામ સુધી ન પહોંચી શક્યો. ગાંધીજીના જીવનકાળ દરમિયાન તો એમનાં કાર્યોમાં કાર્યો અને વિચારોના લેટીકાદાર જ રહ્યો છું. બીજા ધણી લોકોની જેમ એ વખતે તો હું પણ ગાંધીજીની કેટલીક વાતોને નજીક આગળ નહોતો શરૂ કર્યો. આજે કાલે અને એ લોકો છે કે આજે બધા ગાંધીજીના રાજકીય સમયોએ એમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા, પણ એમ લોકોએ કોઈ ગાંધીજીના અર્થોર્થને સ્વીકાર્યું નહોતું, મારા સંસ્કારોમાં એમને સ્વીકાર્યો એક સ્વર્ગીય માર્ગ સર્વેક અસ્થિર અને અપ્રત્યક્ષ હતો. એ અને માર્કસ ગાંધીજીના સમય દર્શાવે રહેલાં હતાં. તો આજે દુનિયાની દૈનિક વારતા એક જ રીતે ગાંધીજીના વિચાર ફરતી

ગાંધીજીની ઉપેક્ષા અને પશ્ચિમની નકલ

આને લીધે પછી બ્યારે સ્વરાજ્ય આપ્યું ત્યારે, ગાંધીજીના વિચારો તરફ પૂરું ધ્યાન આપવાને બદલે આપણે પશ્ચિમની નકલ કરવા તરફ વળ્યા. આપણે ગાંધીજીનો માર્ગ છોડી દુનિયાની પ્રચલિત ઘરેઠોમાં જ ચાલ્યા. ગાંધીજી પછી પડેલ નેહરુનો યુગ આવ્યો. ગાંધીજીનું જીવનદર્શન પડેલ સમયના તો જરૂર હતું, એમ તો કેમ કહું કે નહીં સમયના હોય ? પણ તેને એમણે અપનાવ્યું નહીં. ગાંધીજીના જીવતા વિચારોની સ્પષ્ટતા પણ વ્યક્તિએ તેટલી ચર્ચા મળી નહોતી. એટલે પડેલ એ સર્વોદય વિચારને એમ કહીને ટાળ્યો કે સર્વોદય તો બહુ જોયા માર્ગ છે, હું તેને લાયક નથી, હું તો સમાજવાદની સ્થાપના માટે જ મારી શક્તિ લગાડી શકું. ધું' આમ કહીને એમણે ગાંધીજી સાથે અન્યાય નથી કર્યો ? હું ગાંધીજીએ એવી કોઈ શરૂઆત મૂકી હતી કે સર્વોદય લાવવા માટે દેશના દરેક માણસે એનું મનનું ધર્મને સ્વતંત્રતાની લડતમાં ગાંધીજીએ તો આપ્યું, બાળક છુટ્ટો, બોલશક્તિ સહુને સાથે લીધેલાં. પરંતુ ગાંધીજીને માર્ગ છોડી પડેલ દુનિયામાંની પ્રચલિત ઘરેઠોમાં આપણે એમણે સમાજ, કાર્યને ને પંચના બેરે દેશને ધારવો પ્રયત્ન કર્યો, વ્હે કે પાછલી ઉંચે એમને પ્રજા પોતાની સ્વયં સમજવા લાગી હતી. ગાંધીજીને સ્વેચ્છા આપણે લીધા હોતા, તો સાચું હતું, એવી પ્રતિનિધિ એમને જીવે-જીવે થઈ.

પરિણામે ગાંડું અવળે ચીલે ચઢી ગયું

સ્વરાજ્ય બાદ આપણા દેશનું ગાંડું અવળે ચીલે કેમ ચઢી ગયું, તેનાં કારણોનું પગરું કાઢવાની બજાર છે. ગાંધીજી ઇચ્છતા હતા કે ભારતીય રાજ્યની ઇમારત આગસ્વરાજ્યના પાયા ઉપર ખડી કરવામાં આવે. પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતનું બંધારણ ઘડતી વખતે આપણે ક્યાંક અમેરિકાની નકલ કરી, ક્યાંક ઇંગ્લંડના બંધારણના અંશો જેમના તેમ લઈ લીધા, અને ક્યાંક ખૂબ દેશોની કંપનાઓ ચીશરો બેઠી આગના આપણા બંધારણની ગોઠી તૈયાર કરી લીધી. અને આમ બનવું સ્વાભાવિક હતું, કેમ કે બંધારણ ઘડવાનું કામ આપણે મુખ્યત્વે દેશના સર્વેશ્વર કક્ષાના કાયદાવાળાને માથે નાખ્યું. એમાંના મોટા ભાગનાઓએ સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં ભાગ્યે જ કશો ભાગ ભજવ્યો હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન દરમ્યાન આપણે જે ભાવનાઓ અને આદર્શો સેવેલાં, તેના બંધારણમાં તો વાચે ન વાચે.

એક દાખલો આપું. બ્યારે બંધારણનો સંપૂર્ણ ખરડો તૈયાર થઈ ગયો, ત્યારે કોકે—શ્રી સંજયમે કે શ્રી ટીંબ પ્રકાશમે ખ્યાન દોર્યું કે ગાંધીજીએ આગસ્વરાજ્યની કંપનાને સ્વરાજ્યના માળખાના પાયારૂપ લેખી હતી, પણ આપણા બંધારણમાં તો તેનો ઉલ્લેખ સરખોયે બડતો નથી, આપણું બંધારણ તો તેનાથી સાવ વિપરીત બની ગયું છે. તેમણે બંધારણસભાના અધ્યક્ષ રાજેન્દ્રપ્રસાદને વાત કરી. રાજેન્દ્રપ્રસાદને આંત્રિક લાગ્યો. એમણે ટુરત બંધારણસભાના કાયદાનિષ્પાત ડૉંબ રાખે બોલાવ્યા. ડૉંબ રાખે કહ્યું કે હવે બે આપણે આગસ્વરાજ્યને પાથો બનાવીને આ બંધારણને સુધારવા બેસીશું, તો તેની આખી સૂરત જ બદલાઈ જશે. ચૂંટણીની પદ્ધતિ પણ બદલવી પડશે. બહુ વખત લાગી જશે. નેહરુ અને સરકારના કાને પણ આ વાત નાખવામાં આવી. એમનેય લાગ્યું કે હવે બંધારણને સુધારવામાં બહુ વખત લાગી જશે. આ મુદ્દા બજે કંઈક આવેશપૂર્ણ ચર્ચા પણ થઈ. પરંતુ આ બધામાંથી ઉઘટે માત્ર એટલું જ નીપળ્યું કે બંધારણમાં એક કલામ ઉમેરાઈ, જેમાં રાજ્યોને એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો કે “બંધારણના મૂળ માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને ખ્યાનમાં રાખીને આમ પંચાયતને સ્વ-શાસનનું એકમ માનવામાં આવે.” રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિમાં કેન્દ્રેષુ એવા ગાંધીજીના આ રાજકીય વિચારને આપણા બંધારણમાં માત્ર આટલું જ સ્થાન મળી શક્યું. માટું એમ માનવું છે કે અવળી દિશામાંનું આ એક પહોળું મહત્વનું પ્રસ્થાન હતું.

વરસે પછી ૧૯૫૮માં પંચાયતીરાજનો કાર્યક્રમ ઉપાડવામાં આવ્યો. પણ તેની પાછળ પ્રેરણા ગાંધીજીની વિચારસરણીના અનુસરણની નહીં, પણ સામુદાયિક વિકાસયોજના માટે આસસ્તરે એક સરકારી માળખું બીજું કરવાની હતી. એટલે જ આજે પંચાયત સ્થાનિક સ્વ-શાસનની સંસ્થા બનવાને બદલે રાજ્ય સરકારના હાથારૂપ સંસ્થા બની ગઈ છે.

સામુદાયિક વિકાસ યોજના એ અવળી દિશામાંનું બીજું મહત્વનું રાષ્ટ્રીય પ્રસ્થાન હતું. સ્વરાજ્યના આંદોલન દરમ્યાન આમ વિકાસના ક્ષેત્રમાં ગાંધીજી કરતાં વધુ પ્રયોગો અને ચિંતન ખૂબ જોઈએ નહોતાં ક્યાં. એમનું હવેય નિષ્કાવન સ્વનાતમક કાર્યકરો, અનેક સંસ્થાઓ અને આગસેવાનાં કેન્દ્રો બીજાં કરેલાં. પરંતુ બ્યારે સામુદાયિક વિકાસયોજના હાથ ધરવામાં આવી, ત્યારે તેની પાછળની પ્રેરણા ગાંધીજીના આંદોલન સ્વનાતમક કાર્યની નહોતી, પણ ચેરસ્ટર વાલ્ટરની અને પંકજભાઈ હતી. વળી, આ યોજનાનો અમલ કરવાનું પણ આસસેવાને પેતાનું જીવન સમર્પી ચૂકેલા નિષ્કાવન કાર્યકરોને નહીં, પણ સર્વજન અને સર્વવ્યાપક એવા સરકારી નોકરોને સોંપવામાં આવ્યું. એટલે પછી પરિણામ આજે આપણે જોઈએ છીએ તે જ ન આવે તો બીજું શું આવે ?

બ્યારે પહેલી પંચવર્ષીય યોજનાનો ખરડો બન્યો, ત્યારે વિનોબાએ એ ખરડો જોઈ કહ્યું કે આ તો કચરાની ટાપવીમાં ફેંકી દેવા લાયક છે, કેમ કે તેમાં બધાને કામ અને બધાને અન્ન આપવાની વ્યવસ્થા નથી. પછી પડિતજીના બોલાવવાથી વિનોબા દિલ્હી ગયા અને આયોજન પંચ સાથે બેસીને ચર્ચા કરી. પરંતુ વિનોબાની સલાહ ત્યાં કોઈને બળે જતી હોય એમ લાગતું નથી. નહીં તો આટલી પંચવર્ષીય યોજનાઓ પૂરી થવા છતાં ગરીબોની પ્રીતી અને બેકારોની બેકારી આમ વધતી ન જાય. ગાંધીજી આવી યોજનાને કદી મંજૂર રાખત !

ગાંધી-વિચાર વિશેનું ધાર અજ્ઞાન અને ઉપેક્ષા

આતું કેમ બન્યું ? વિચાર કરતાં મને એમ લાગ્યું છે કે સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલન દરમ્યાન અનુકૂળ વર્તુળની બહાર ગાંધી-વિચારની ઝામી અસર નહોતી. દાંબ તબ આપણી દુનિવસિદ્ધિઓમાં જે શિક્ષણ અપાતું તેમ જ રાજ્યશાસન ને અર્થશાસન શિખવતું, તે કાંઈ ગાંધી-વિચાર અનુસારનું નહોતું. તે બધું તો પાશ્ચાત્ય ઢબનું જ હતું. સરકારનો કારભાર જેના હાથમાં હતો, તે આપણું નોકરશાહી તંત્ર સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલન સાથે લાગે જ કરી સંપર્ક ધરાવતું અને તેનું માનસ પણ રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયેલું નહોતું. સ્વ-રાજ્ય આવ્યું, પણ સરકારનો બધો કારભાર તો આખી આ નોકર-શાહીના જ હાથમાં હતો, તેમજ જ પ્રધાનોના સલાહકારો હતા. તેમજ જ નીતિ ઘડતા, વિગતો તૈયાર કરતા, અને પ્રધાનો સમક્ષ ચૂકતા. અહીં તરીકે યોગદાણો ફેરફાર થતો અને એ નીતિનો અમલ કરવાનું જે પાછું આ નોકરશાહીના જ હાથમાં આવતું. આમ, શિક્ષિત લઘુ વર્ગનું ગાંધી-વિચાર પ્રત્યેનું વૌદ્ધિક અળગાપણું અને નોકરશાહીનું બિનરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ, મુખ્યત્વે આ બે ચીજોને લીધે આપણું ગાંડું અવળે ચીલે ચઢી ગયું. અને હજી આજે પણ આ પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફરક નથી પડ્યો.

ગાંધીજીનો માર્ગ દુનિયાના પ્રચલિત માર્ગ કરતાં એટલે બધો નિરાણો છે કે લોકોને હજી તે બરાબર સમજાયો જ નથી. પડિત નેહરુના બ્યાનામાં તો સમજાવના “એલીટ” — શિક્ષિત

બદ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજીના માર્ગને જીનપણથી ગરબો હતો અને પડિનજીના “ મોડર્ન ”, અદ્યતન દૃષ્ટિકોણની પ્રશંસા કરી હતી. માટે ગાંધી-વિચાર વિરો સમાજમાં સાચી સમગ્ર ઈજ્જતના વિના આજની પરિસ્થિતિમાં કરા કરક થઈ શકવાનો નથી. શુભાખરે પોતાના એક લેખમાં કહ્યું છે કે, ‘ સરકાર તો ગાંધી પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થાના વહીવટી કારભારીથી વિશેષ કહ્યું જ નથી. જે તે વ્યવસ્થાની પ્રચલિત ફિલસૂફીને, વિચારસરણીને અમલમાં મૂકવાનું કામ જ એણે કરવાનું હોય છે. ’ શુભાખરનું આ કથન આજની દુનિયામાં જે વાસ્તવિકતા છે. તેને યાદમાં રાખીને એવું જણાય છે.

પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થા અને તેની ફિલસૂફી

તો જોવાની વાત એ છે કે આજે ભારતમાં “ પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થા ” અને તેની ફિલસૂફી શું છે ? જલ્દી દિલ્લેસર સવાલ છે. પહેલી વાત તો એ છે, આપણે ત્યાં વ્યવસ્થા ‘નેચુ’ કહ્યું છે ખરું ? આ દેશની ૮૦ ટકા વસ્તી ગ્રામ્યમાં વસે છે, ૨૦ ટકા જ શહેરી વસ્તી છે. આ ૨૦ ટકામાં ઔદ્યોગિક કામદારો, ચોથા વર્ગના સરકારી કર્મચારીઓ અને કેટલાક ત્રીજા વર્ગના કર્મચારીઓનો ખજુ સમાવેશ થઈ જાય છે. શહેરોમાં ગરીબી, ગંદવાડ અને ઝૂંપડપટ્ટીઓનો પાગ નથી, અને તેમ છતાં શહેરો તેમ જ ઠસણામાં નગરો તરફ વસ્તીનો પ્રવાહ નિરંતર વધી જ રહ્યો છે. તેમાંથી જલ્દી જોવાની શહેરોમાં કામદારો તો મળે છે, છતાં વધુ ને વધુ લોકો શહેરોમાં લવાયે જાય છે. ઔદ્યોગિક કામદારો અને ત્રીજા-ચોથા વર્ગના કર્મચારીઓને બાદ કરતાં શહેરની વસ્તીનો એક નાતકો અંશ આર્થિક રીતે સુખિયા એવા લોકોનો છે, જેમાંનો અમુક વર્ગ વળી અત્યંત શ્રીમંત લોકોનો છે, જે વર્ગ પશ્ચિમી પદ્ધતિએ એક-આરામભર્યું જીવન વિતાવે છે. આ ઉપરાંત શહેરોમાં વિદ્યાર્થીઓ છે, સ્કૂલો અને યુનિવર્સિટીઓ છે. પાટનગરોમાં સરકારી અમલદારો અને પ્રધાનો છે. આખરું દેશમાં કોઈ વ્યવસ્થા કે તંત્ર કહો, તો તે આવા લોકોનું બનેલું છે. તથા આ પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થાની પાછળ જો કોઈ ફિલસૂફી કે વિચારસરણી કામ કરી રહી હોય, તો તે આવા સુશિક્ષિત અને પૈસે ટકે સુખી એવા બદ વર્ગની. માનપ્રદેશમાં જીલા થતા રહેતા સુખિયા બદ વર્ગને ખજુ આ શહેરો અવિરત ખજે પોતાનામાં સમાવતા જાય છે.

હવે બેઠેલો કે આ વ્યવસ્થાની પાછળ કઈ ફિલસૂફી કે વિચારસરણી કામ કરી રહી છે ? પોતાની પાસે જ છે, તેમાં સમય વધારો થતો રહે, પોતે જોયે ને જોયે ચઢતા રહે, પોતાને મળતા લાભો વધારે ને વધારે માણસોને મળતા થાય એટલે કે આ લાભોને ફેલાવે થાય. આજુ ગજગજ, સમગ્ર શિક્ષણ, તમામ વિદ્યોપધિકારો આજે સમાજના ત્રીજા ઉપજા આ પાતળા દર સુધી જ સીમિત છે. સમાજના આ મુશ્કેલ ઉપજા વર્ગના પૂરુંપતિઓ જ નથી, ખાસ નુર્ધ-સમયક ભોગવનારા ગણ લોકો અને ભદ્ર સ્ત્રેન સાથે મંદગાયેલો ઉપજો વર્ગ ખજુ આવી જાય છે.

ગણીગણી વ્યક્તિઓને બાદ કરતા, બદવર્ગનો આ આજેનો વર્ગ વધુ ને વધુ અદ્યતન ટકેનો પીછો, વધુ ને વધુ ડિઝીનીકરણ, વધુ ને વધુ યંત્રીકરણ અને ખેતીમાં વધુ ને વધુ મશાળબુક ખાતરો વગેરેનો ઉપયોગ થાય એમ હજી છે. બાપરમાં બાજે આધુનિકતાના આચાર-વિચારનું અદ્યતન કાંદા, તો તે આ છે. પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થાની આ ફિલસૂફીની દેશમાં આજે મોલ-બાલા છે.

ગાંધીજીની કલ્પના સાવ જુની

ગાંધીજીની કલ્પના આનાથી સાવ જુની હતી. વદરિષ્ટો કામના વધારતા જ્યાંની તેમ જ વધુ ને વધુ મેળવના જ્યાંની અને જોયે ને જોયે ચઢતા જ્યાંની “ વિકાસ ” અને “ પ્રગતિ ” અંગેની પશ્ચિમી બરીપુરાણી કલ્પનાથી એ સાવ બિનન હતી સાદાઈ તેમ જ ભૌતિક વદરિષ્ટો ઉપર સ્વેચ્છિક નિર્ધારણ એ ગાંધીજીના જીવન અને તત્ત્વનાતનો એક મુખ્ય સંદેશ રહ્યો છે. ગાંધીજીનું એક માર્ગિક કથન છે કે, “ માણસની વદરિષ્ટાન સતોપવા માટે આ દુનિયામાં પૂરતી સાધન-સામગ્રી છે, પરંતુ માણસની લોભલાલસા સતોપવા માટે નથી. ” આ કથનનો અર્થ પકડવાનું તેમ જ દેશના આયોજન અને વિકાસમાં તેને યાવીકપ સ્થાન આપવાનું હજી બાકી છે.

મજૂ મૂળજૂત સિદ્ધાંત

ગાંધીજીની વિચારસરણી અંગે સંક્ષેપમાં કાંઈ કહેવું સહેલું નથી. ગાંધીજીના વિચારો એક સાથે સરળ અને ગંભીર, સ્વજી અને સુદૃઢ, સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ હતા. વળી, એમના “ સત્યના પ્રયોગો ”ની સાથેસાથ એ વિચારો પાંચરતા ને વિકસતા ગયા. અને તેમ છતાં ગાંધીજીની વિચારસરણીની એક આછી રૂપરેખા આપવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય. પોતાની સમગ્ર વિચારધારા વ્યક્ત કરવા માટે ગાંધીજી “ સર્વોદય ” શબ્દનો ઉપયોગ કરતા. પોતાની આત્મકથામાં “ સર્વોદય ” નો ઉપદેશનો સાર એમણે નીચેના ત્રણ મૂળજૂત સિદ્ધાંતોમાં આપ્યો છે :

(૧) ગણના લતામાં આપણું ભણું રહેલું છે.

(૨) વકીલ તેમ જ વાળદ જાતેના કામની કિંમત એકસરખી હોવી જોઈએ, કેમ કે આલોકિકતાને હક ગણાને એક સરખો છે.

(૩) માઠું મજૂરીનું, જોડતું જીવન જ ખરું જીવન છે.

તરેલતરેલના સમાજવાદ અને સામ્યવાદના મુગમાં આ મૂળજૂત સિદ્ધાંતોને એ બિનન બિનન વારિના મૂળજૂત સિદ્ધાંતો સાથે સરખાવવાનું સમગ્ર થઈ પડે. પહેલો સિદ્ધાંત કદાચ સમાજવાદ સામ્યવાદના સામ્યીકરણના વિચાર સાથે ગંધેસેતો થતો હોય એમ લાગશે, કેમ કે તે વિચારમાં સમુદાનો લલામ વ્યકિતનું ભણું સમાયેલું છે એમ માનવામાં આવે છે. છતિહાસ બે કે એમ કહે છે કે કાલ્પનિક સમુદાની વેદી પર વાસ્તવિક વ્યકિતનો હંમેશાં ભોગ દેવાયો છે. બ્યારે બીજી બાજુ ગાંધીજી અહિંસાને વળગી રવા

હતા તેને કારણે એક એવી બાંહેધરી મળતી હતી કે સમૂહના હિત માટે વ્યક્તિ ઉપર નૈતિક દબાણ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ દબાણ આવશે નહીં. ગાંધીજીની વિચારસરણી પ્રમાણે તો સહિયું કલ્યાણ પણ વ્યક્તિગત પુરુષાર્થ દ્વારા જ સાધી શકાયે. ગાંધીજીને અન્ય “ સર્વ ” એ કોઈ પક્ષ કે રાજ્યમાં મૂલિત્ગત થયેલ કલ્પના નહોતી. એમને માટે તો “ સર્વ ” એટલે શબ્દશઃ સમાજમાં રહેતી બધી વ્યક્તિનો સરવાળો, અને સર્વના ભલાનો અર્થ દરેક દરેક વ્યક્તિનું ભલું. તેથી બ્યારે એમણે એમ કહ્યું કે સર્વના ભલામાં વ્યક્તિનું ભલું સમાયેલું છે, ત્યારે એમનો અર્થ સમૂહવાદીઓના - અર્થ કરતાં સાવ જુદો હતો.

બીજી સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં આપણને યાદ આવશે કે “ દરેકની પાસેથી તેની શક્તિ અનુસાર લેવું અને દરેકને તેની જરૂરિયાત મુજબ આપવું. ” એ હિંચ સિદ્ધાંતનો ઉદ્દેશ્ય કરનાર કાર્લ માર્ક્સ હતો. પરંતુ માર્ક્સની અન્ય માનવતાવાદી આંતરચૂંકની જેમ માર્ક્સવાદના આ માનવતાવાદી મહાન સિદ્ધાંતનીયે તેના અનુયાયીઓએ ઉપેક્ષા કરી છે. બ્યારે ગાંધીજી કામ કરનાર માણસને એક વ્યાપારી એકમ ગણવાને બદલે એક જીવંતોભગતો માનવ ગણતા, જેની શારીરિક અને આધ્યાત્મિક જરૂરિયાતો પક્ષના નેતાઓ, ઓફિસરો, મેનેજરો, વિજ્ઞાનીઓ, કળાકારો વગેરેના જેટલી જ છે.

ત્રીજી સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં કેવળ અમુક સામ્યવાદી સમાજોએ જ શરીરશ્રમનું ગૌરવ વધારવાના અધકચરા પ્રયત્નો કર્યા છે. તેને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન ગંભીરપણે ક્યાંય નથી થયો. પરિણામે શરીરશ્રમનું કામ કરનારા અને બૌદ્ધિક કામ કરનારા વચ્ચેની ખાઈ પહેળી ને પહેળી થતી બધ છે અને બૌદ્ધિક કામ કરનારાઓને સમાજમાં જીવો. જરૂરને આપાય છે. માનસ-શાસ્ત્રી કહેશે કે માણસ કષ્ટ ટાળવાનો અને તેથી શરીરશ્રમ ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આના પરથી તો એ સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રમજીવીની સુક્ષિતતા પ્રશ્નના મૂળમાં શું છે. સૌ પ્રથમ તો શારીરિક દષ્ટિએ અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ માણસને ક્ષીણ કરનારી વેડ તથા કામતી નીરસતા કેમ દૂર કરવી તે સ્વાભ છે. પછી કામ કરનારનો તેના કામ સાથેનો સંબંધ સુધરે તે માટેનો પ્રયત્ન કરવાનો છે, જેથી તેને માટે કામ અર્થપૂર્ણ તેમ જ આનંદદાયક બને. ત્રીજી વાત એ કે સમાજના માનસમાં પરિવર્તન કરવાનું છે, જેથી શરીરશ્રમને એક નવું ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય. આ હેતુને કારણે, અને તેમાંયે ખાસ કરીને શ્રમનું ગૌરવ વધારવાના હેતુને કારણે, ગાંધીજીએ એ વાત પર આટલો બધો ભાર મૂકેલો કે સમાજમાં દરેક જણ નિમગ્નિત કોઈ ને કોઈ શરીરશ્રમ કરે, જેને તેઓ રોટી-શ્રમ કહેતા.

ગાંધીજીનું ‘પોતાનું’ એક જીવનદર્શન હતું’

આ ઉપરથી એટલું તો જરૂર સ્મરણ કે ગાંધીજીનું ‘પોતાનું’ એક જીવનદર્શન હતું, એમના કેટલાક સામાજિક સિદ્ધાંત હતા,

અને રાજ્ય-વ્યવસ્થા વિશે પણ આમની કલ્પના હતી. એટલે આપણને બ્યારે સ્વરાજ્ય મળ્યું, ત્યારે આપણે પરદેશી કલ્યાણ-રાજની અથવા સમાજવાદ કે સામ્યવાદની નકલ કરવાની કોઈ જરૂર નહોતી. સ્વરાજ્ય પછીના ખેપ માટે આ બધાથી બિલકુલ ભિન્ન અને નવો સર્વોદયનો વિચાર એમણે આપણી સામે મૂક્યો જ હતો.

ચારેકારથી આપણે બધું બસે લઈએ. સમાજ-વિજ્ઞાન, બૌતિક વિજ્ઞાન વગેરે બધામાંથી જે કોઈ સારું હોય તે જરૂર ગ્રહણ કરીએ. જ્ઞાનને કદી ઉવેખીએ નહીં અને સત્યની ખોજને ઝંખીએ નહીં. પરંતુ જે કોઈ લઈએ તેને આપણી પરિસ્થિતિ તેમ જ આપણા વાતાવરણ સાથે બંધાયેલું કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ. તે કોઈ પરદેશી તત્ત્વજ્ઞ ન રહેતું બેઈએ, પણ આપણા સ્વાભાવિક વિકાસના જ એક ભાગરૂપ બની જતું બેઈએ. તેના મૂળ ભારતની જૂમિમાં, ભારતના ઇતિહાસમાં, ભારતની સંસ્કૃતિમાં અને ભારતના આત્મામાં હોવાં બેઈએ. એટલા માટે જ ગાંધીજીએ એમ કહેલું કે ‘હું મારા ઘરની બધી બારી ખુલી રાખવા માતું છું’, અને ચારેકારનો વાયરો ત્યાં વાય એમ કહ્યું છું; પણ એ વાયરો એવા ન હોવા બેઈએ કે તે મારા ઘરને જ ઉખેડીને ફેંકે !’

વળી, ગાંધીજી એ વાત બરાબર સમજ ચૂક્યા હતા કે હવે “ લોકોની સંચિતી સરકાર ” એટલું જ પૂરતું નથી, ખુદ લોકોની સરકાર બેઈએ. લોકો બને પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા થવા બેઈએ. એટલે જ એમણે કહેલું કે સ્વરાજની હુનિયાદ ગ્રામરાજ છે. તેઓ એમ કહ્યો કે વધુ ને વધુ અધિકાર જનતાના હાથમાં આવવા બેઈએ.

હવે, આ ગ્રામરાજ એટલે ગાડાની સંસ્કૃતિ નહીં. આજના ગ્રામજાને તો ગાંધીજીએ dung-heaps—ઉકરડા કહેતા હતા. તેઓ જે ગ્રામજાની કલ્પના કરતા, તે તો કૃષિઓદ્યોગિક નાના નાના સમુદાય રૂપે. અને આ વાત વિશે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જ પડશે. નહીં તો આજે વિજ્ઞાન હુનિયાને એક ‘કરી રહ્યું છે, અને મોટાં રાષ્ટ્રો હુનિયાને વહેંચી રહ્યાં છે. મોટાં રાષ્ટ્રો પોતપોતાનું સામ્રાજ્ય મળખૂત બનાવી રહ્યાં છે. અને એમની વચ્ચે પરસ્પરે સમજૂતી થઈ ગઈ બહુાય છે. એટલે તેઓ એકબીજાના સામ્રાજ્યમાં હસ્તક્ષેપ નથી કરતા’ અને એક બીજાના કુદૃષ્ટ સામે આંગળી નથી ઉઠાવતા. આ એકે ભયાનક સ્થિતિ છે. હુનિયાને આમાંથી છોડાવવી હશે તો ગાંધીજીની ‘ગ્રામરાજની કલ્પના ઉપર ધ્યાન આપવું જ પડશે.

તેઓ હિંદુસ્તાની જડ ઉગ્રેડી નાખવા માગતા હતા

ગાંધીજી એક એવી હુનિયાતું નિર્માણ કરવા માગતા હતા કે જેમાં હિંસાને કળીગે સ્થાન ન હોય અને માનવજાત હુદ્દના અભિરાપથી મુક્ત બની હોય. હવે, આના માટે પાવામાંથી પ્રયત્ન કરવો પડશે, અને અહિંસાનાં પરિબળોનો વિદાસ કરવો

પડશે. પશિમના શાંતિવાદીઓનું ધ્યાન આ દિશામાં હજી વિશેષ નથી ગયું. ત્યાં સાત પ્રતિકાર, અસહયોગ કે વિરોધનાં પ્રદર્શનાત્મક કામો પર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. પરંતુ બીજા લોકો કુદને માટે તદ્દામાર તૈયારીઓ કરતા રહે, અને આપણું શાંતિવાદીઓ એમ વિચારતા ગંદીએ કે બ્યારે કુદ થાય ત્યાર આપણું કર્તવ્ય છે કે આપણે કુદનો પ્રતિકાર કરીએ અને તેને રોકીએ, તો એ સ્થિતિ તો મને બારે કદંબી લાગે છે.

વાસ્તવમાં કુદને નાબૂદ કરવા માટે કુદનાં મૂળ ઉમેલવા પડશે. કુદનાં મૂળ માણસોનાં ચિત્તમાં છે, એમની શિક્ષણપદ્ધતિમાં છે, એમની સામાજિક, આર્થિક તેમ જ રાજનૈતિક સંસ્થાઓ અને પ્રણાલીઓમાં છે. બધા સુધી આ બધાં ક્ષેત્રોને આવરી નહીં લેવાય ત્યાં સુધી હિંસાને અને કુદને દુનિયામાંથી નાબૂદ કરવાની એવના વાંચણી જ રહેશે.

ગાંધીજી આ વાત બરાબર સમજ્યા હતા. એટલે જ એમણે વ્યક્તિના તેમ જ સમાજના માનસમાં ધરત્રણથી પરિવર્તન આણવા ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. એમનો આગેયે રચનાત્મક કાર્યક્રમ, શિક્ષણની પદ્ધતિમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન કરવા ઉપર એમનું ભેર, ગ્રામસ્વરાજની લાવનામાં વ્યક્ત થતો આર્થિક અને સામાજિક સત્તા તથા લોકશાહીના વિકેન્દ્રીકરણ માટેનો એમનો અત્યંત આગ્રહ, સાદા અને નૈતિક જીવનની એમની હિમાયત, બધા ધર્મેશ્વરોનો આદર. વગેરેની સમાનતા માટેનો એમનો અતુરોદ્ધ, આત્મરાષ્ટ્રીયતા સાથે તાલ મેળવતી એમની રાષ્ટ્રીયતાની લાવના— આ બધાનો એક જ અર્થ થાય છે કે તેઓ હિંસાની જરૂર માણસોના ચિત્તમાંથી સમૂળી ઉમેડી નાખવા માગતા હતા. ઉપર-જક્ષા થોડા સુધારાથી એમને સંતોષ નહોતો. એમનો પ્રયત્ન પાયામાંથી નવનિર્માણ કરવાનો હતો.

‘હું એક અહિંસક ક્રાંતિકારી અવશ્ય છું’

તેથી ગાંધીજીને જે રચનાત્મક કાર્યક્રમ હોતો, તેની પાછળ એક વિચાર હતો, એક તત્ત્વ હતું, એક જીવનનું દર્શન હતું, સમાજનું દર્શન હતું. એમણે રચનાત્મક કાર્યકરોને કહેલું કે થોડી નાનીઓટી સેવા કરવી, બેઠકોને થોડું કામ આપવું, થોડું ઉપાદાન કરવું, ગરીબોનાં પિત્રસામાં બે વૈસા વધારે નાખવા, કેવળ એટલો જ આપણે ઉદ્દેશ નથી; પણ આ રચનાત્મક કાર્યક્રમ માત્ર આપણે સમાજમાં અહિંસક ક્રાંતિ આણવાની છે. અહિંસક સમાજ નિર્માણ કરવો, એ આપણો મૂળ ઉદ્દેશ છે. ગાંધીજી ગમે તે હતા, પણ સૌથી પહેલા તેઓ ક્રાંતિકારી હતા. એમણે ભતે લખ્યું છે: ‘દેહલાદ મને મારા જમાનાનો સૌથી મોટો ક્રાંતિકારી કહ્યો છે. “સૌથી મોટો” એ ખોટું હોઈ શકે, પણ હું મારી ભતને એક ક્રાંતિકારી—એક અહિંસક ક્રાંતિકારી અવશ્ય માત્રું છું.’

પોતાના મરણથી થોડા વખત પહેલાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે મારા કામનો સાચો પ્રારંભ તો હવે થઈ રહ્યો છે, અને મારું ક્યેય પાર પાડવા માટે હું સવાસો વરસ જીવવા માચું છું. આ

આ કથનમાં એમનો યુવકેશ્વિન દરમ્યાન નો પ્રગટ થાય ન છે, પણ સ્વયંસાથ તેમણે એ જ પ્રગટ થાય છે કે એમને પોતાની સામે કેવડું મોટું ક્યેય રાખેલું અને તે માટે તેઓ દેડેલા યુગપાઈ કરવા માગતા હતા !

સ્વરાજ પછી ગાંધીજીના માનસમાં શું ચાલી રહ્યું હતું, તેની આખી આપણને પ્યારેલાલજના યુસ્તક “લાસ્ત કેઝ” (પૂર્ણવૃત્તિ) માં મળે છે. તેમાં એક પ્રકરણ છે — “રોટિંગ ડેમોક્રસી ઓન ધ માર્ચ.” તે પછીથી ગાંધીજી આગળનો કેવો કાર્યક્રમ વિચારતા હતા તેનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. ગાંધીજી પોતાની પ્રક્રિયાને પ્રયોગ કેવી રીતે કરત, અને એમના કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ કેવું હોત, એ તો કેટલું કહી શકે ? પરંતુ એટલું લાગે છે કે તેમાં ગ્રામ-રાજ અને ટ્રસ્ટીશિપ એ બે મહત્વની વાતોનો સમાવેશ અવશ્ય થયો હોત. પોતાની જીવનની લોકશાહીનો પાપો નાખવા સારું એમણે પહેલી વાત પર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હોત, અને આગળની સામંતવાદી તેમ જ મૂડીવાદી વ્યવસ્થાનું એક સર્વોચ્ચ સમાજ-વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન કરવા માટે એમણે બીજી વાતનો ઉપયોગ કર્યો હોત.

વિનોબા ગાંધીની મશાલ ઉપાડી આગળ વધ્યા

હવે, મારું એમ માનવું છે કે વિનોબાજીએ એમની પોતાની રીતે ગાંધીજીના સંકેતોને પાર પાડવાનો જખરો યુગપાઈ કર્યો. જુદાન અદાલત શરૂ થયું, ત્યારે પ્યારેલાલજએ કહેલું કે ‘ગાંધીજીને વિચાર આને પુનર્જીવિત થયો છે. વિનોબા તેનું અનુવર્તન કરી રહ્યા છે.’

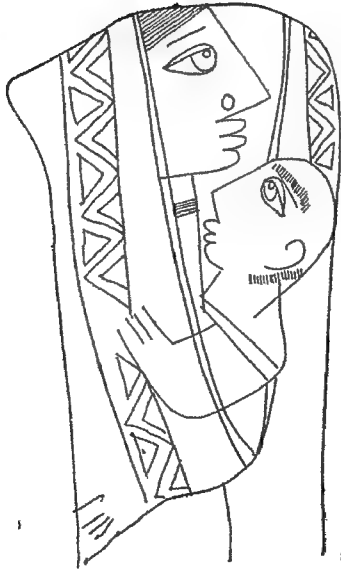
વિનોબાજીએ એક વ્યાપક લોક-અદાલતનો તેમ જ લોક-શિક્ષણનો કાર્યક્રમ દેશને આપ્યો. એમણે ગાંધીજીનું જ અધૂરું કાર્ય આગળ વધાર્યું. ગાંધીજીના હાથમાંથી પડેલી મશાલ ઉપાડીને તેઓ આગળ વધ્યા. ગ્રામદાન, શાંતિસેના વગેરે કાર્યક્રમો દ્વારા એમણે ગાંધીજીના રચનાત્મક કામનું ક્રાંતિકારી સ્વરૂપ સમાજ સમક્ષ જાહેર કરી આપ્યું. એમણે ગ્રામસ્વરાજના ચિંતનને ધણું આગળ વધાર્યું. ગાંધીજીના કાર્યને અસાધારણ પ્રતિભા સાથે ફેલાવીને અને વિકસિત કરીને વિનોબાજીએ એક સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે ગાંધીજીના તત્ત્વજ્ઞાનમાં સામાજિક ક્રાંતિ પૂર્ણ કરવા માટે કોઈ આવહારિક ઉપાય છે.

બધી વિચારસરણીએ સર્વોદયમાં વિલીન થયું પડશે

ગાંધીજીના વિચારોનું નેટલું અખપન થતું નેટલું તેટલું આપણા દેશમાં થયું નથી. હું પણ ગાંધીજીના જીવનકાળ દરમ્યાન એમના વિચારો બરાબર સમજી શક્યો નહોતો. મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી મને લાગે છે કે વિદેશી તત્ત્વજ્ઞાન અને વિચાર-સરણીઓ આપણે અધ્યયન કરીએ છીએ, પણ આપણી જ પુનઃનિર્માણ જરૂર-મેલા નવતરત્ત્વજ્ઞાન વિશે આપણે ઘેર અજ્ઞાન સેવીએ છીએ. આને હવે મને ખાતરી થઈ છે કે ગાંધીજીના વિચારો આપણે માટે જ નહીં, બલકે આખી દુનિયા માટે છે. હું

તો જોઈ છું કે આને પોતાને new left—નવજડાવ કહેવડાવનારા ક્રાંતિકારી યુવાનો પશુ બનશે ગાંધીજીના જ વિચારો જુદી ભાષામાં રજૂ કરી ગયા છે. તેમ છતાં આપણા જ દેશમાં ગાંધીજીની વિચારસમૃદ્ધિ વિશે ભારે અજ્ઞાન ને ઉપેક્ષા પ્રવર્તે છે. ગાંધીજીનું નામ વહું લેવાય છે, પણ એમના વિચારોનું અધ્યયન શું નથી. મારું એમ કહેવું છે કે ગાંધી-વિચાર આને દેખડુંનિયા

માટે તરણીપાત્ર છે. આને હવે હું એટલું જરૂર માતું છું કે ગાંધીની બીજી ભધી જ મત્સારિક વિચારસરણીઓ અને પ્રજાલીઓ કરતાં સર્વોદય સ્પષ્ટપણે આગળ વધેલો અને ઉન્નત વિચાર છે. મારો એવો અટલ વિશ્વાસ છે કે દુનિયામાં જો ક્યારેય ગમનાના, બહુતા, સત્તા ત્યાં અને શક્તિની સ્થાપના કરવી હશે, તો ગમાજવાદ વગેરેએ આપમે સર્વોદયમાં વિલીન થવું જ પડશે.

૬. અહિંસાના માર્ગે સામાજિક ક્રાંતિનો પ્રયોગ

ગાંધીજીએ ગામડાંઓ ઉપર ખાસ ભાર મૂકેલો. એ એમના ચિંતનની ધુનિયાદ હતી. આગળના કામની શરૂઆત ગામડાંમાંથી જ કરવાની અને ગ્રામરાજની વાત એમણે કરેલી. સ્વરાજની ધુનિયાદ ગ્રામરાજ છે, એમ એમણે માનેલું. વિનોબાજીએ આ ગ્રામસ્વરાજ્યના ચિંતનને ધણું આગળ વધાર્યું છે.

ભારતના હળવે વરસેના એક ઇતિહાસ છે. અહીં અનેક સામ્રાજ્યો જિલ્લા થયા ને એમણે પતન પામ્યું થયું, અને તેમ છતાં ભારત જીવતું રહ્યું. આત્મ શુદ્ધિ કારણ કે એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે જેમ આંધીમાં મોટા વૃક્ષ જિખડી જાય છે, પાંચ ધાસ કાયમ રહે છે, તેમ અહીં સામ્રાજ્ય બદલાતાં અને દુર્લભ રહ્યાં, પણ ગામડાંઓમાં જે ગ્રામરાજ્ય કાયમ હતા તે જીવતા રહ્યાં, અને તેથી ભારત જીવતું રહ્યું. અંગ્રેજ રાજ્ય આવતું ત્યારે જાણી જોઈને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ આ ગ્રામરાજ્યની સંસ્થાને તોડી નાખી. કેમ કે તે જ આપણા સમાજને વાંધવારી શક્તિ હતી, અને તે કાયમ રહે ત્યાં સુધી એમના મૂળ આ દેશમાં બહુ જિડા જઈ શકે નહીં. એટલા માટે એમણે ગામના સંગઠનને તોડ્યું. આ રીતે આપણા સમાજનું અંગ્રેજોએ “એટાઇઝેશન”—વિકીયૌકરણ કર્યું. તેને લીધે ગાંધી બેઠાવ થયાં. આ ગામડાંઓને ફરી એક કરવા માટે ફરી એમણે સંગઠન બિલ્ડ કર્યું પડેલું.

ગ્રામ-ભાવના વિના બહુ ધૂળ ઉપર લીંચણ

વિનોબાજીએ આ માટે ગ્રામદાન મારફત એક નક્કર કાર્યક્રમ સમાજ સમક્ષ મૂક્યો. તે ગામમાં સામુદાયિકતા અને પરસ્પર સહયોગની ભાવના જગાડીને ગ્રામસ્વરાજની રચના માટેનો પાયો નાખે છે. ગામમાં પરસ્પર એવી ભાવના પેદા થાય કે અને બધા એક છીએ, એકબીજા ઉપર અવલંબિત છીએ, એકબીજાના સહયોગથી અમારે જીવવાનું છે, આને વિનોબાજી ગ્રામ-ભાવના કહે છે, અને ગ્રામદાન મારફત તે જિલ્લી કરવાને પ્રયત્ન થાય છે. સર્વોદયી સમાજસ્થિતિ જિલ્લી કરવી હશે, તો તે આવી ગ્રામ-ભાવના, સમુદાય-ભાવનાના પાયો ઉપર જ જિલ્લી થઈ શકશે. એક વારના કેન્દ્ર-પ્રધાન શ્રી એસ.એન.કે.એ. કહેતા કે, ‘હું કર્યુનિટી ડેવલપમેન્ટ (સામુદાયિક વિકાસ)ના કામ માટેનો પ્રધાન છું. પણ હું જોઈ છું કે કર્યુનિટી (સમુદાય)ની ભાવના તો ગામમાં છે નહીં. એ તો તમારા ગ્રામદાન દ્વારા જ જિલ્લી થઈ શકે છે. ગ્રામદાન મારફત ગામમાં કર્યુનિટી (સમુદાય) જિલ્લી થાય છે. જેના આધારે પછી ડેવલપમેન્ટ (વિકાસ) થઈ શકે.’

આમ, ગ્રામદાનની ભૂમિકા પર ગામડાંઓની પુનરચના કરવાની છે. ગ્રામદાન એક ધુનિયાદ છે. નવનિર્માણ માટે જે એક સામુદાયિક સભ્યતાની આવશ્યકતા છે, તે ગ્રામદાન દ્વારા પેદા થઈ શકે છે. એક માનવસમાજ જિલ્લો થાય છે, કારણ કે તેમાં caring and sharing—અન્યો-અન્યની સંભાળ રાખવાની

community—છવત માનવસમુદાય બનાવવો છે. આજે તો જીવનનું દુઃકીકરણ થઈ ગયું છે. કમળકણમાં તે જિનનિગન થઈ ગયું છે. આજે લોકો સાથે રહે છે, પણ લોકગળન માથે ચાલતું નથી. પશ્ચિમના દેશોમાંયે આ વિશે દૂર-વિચારણા ચાલી રહી છે. એ લોકો પણ એવો સમાજ કરી રચાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, જેમાં માણસો એકબીજાની ચિંતા કરતા હોય, અરસપરસ મદદ કરતા હોય, એકબીજા માટે બધાં લાગની ને ધસાવાની લાવના હોય. અને આ કલ્યાણુરજ દારા નહીં, પણ માણસ માણસની હેસિયતથી બીજને મદદ કરતો હોય, એવું તેઓ લાવવા માગે છે. કલ્યાણુરજ દારા એમણે સામાજિક સુરક્ષાની વ્યવસ્થા કરી, એક તંત્ર ઊભું કર્યું. પણ તેનાથી પરસ્પર સહાયતું એક મૂલ્ય માનવ-હૃદયમાં પ્રવેશ્યું નહીં. એ લોકોએ સમાજવ્યવસ્થાને સ્પર્ધાત્મક જ રહેવા દીધી. તેમાં વ્યક્તિગત માલિકી એક જલ્દ મોટું મૂલ્ય ગણાયું. શું આપણે પણ આ રીતે આપણા સમાજને જિન-જિન થઈ જવા દેવા માગીએ છીએ? એ તો ખોટું થશે. એ ખતરનાક નીવડશે.

માલિકી એ કોઈ સનાતન સત્ય નથી

આ વ્યક્તિગત માલિકીની વાત એ કોઈ વિગાનથી સિદ્ધ થયેલી વાત નથી. ન તો એ માનવ-સ્વભાવમાં રહ થયેલી વાત છે. આરંભકાળમાં તો જમીન આપણે સમાજની હતી. વ્યક્તિગત માલિકીની વાત પાછળથી આવી. તેને લીધે સમાજમાં ભેદની દીવાલો પડી થઈ છે. એક તરફ મજૂરો અને ખીજી તરફ માલિકો, આવી બે દુનિયા ઊભી થઈ ગઈ છે. માલિક-મજૂરના આ ભેદ ન રહેવા જોઈએ, એવું આપણે માનીએ છીએ. સર્વોદય, સમાજવાદ સામ્યવાદ, એ બધી વિચારસરણી આની સાથે સંબંધ છે. એ ભેદથી તો શોષણની વ્યવસ્થા કામચ રહે છે, વિપક્ષતાઓ માટે રસ્તા ખુલ્લો રહે છે અને સંઘર્ષ ચાલતો રહે છે. માલિકી સમાજની થવાથી અશાંતિનું એક મોટું કાગળ ફર થશે.

કોઈ સમાજશાસ્ત્ર કે ધર્મશાસ્ત્ર એમ કહેવું નથી કે વ્યક્તિ માલિક છે. વ્યક્તિગત માલિકીની વાત એ કોઈ સનાતન સત્ય છે નહીં. આ પૃથ્વી ઉપર ને કંઈ છે, તે ગયાતું છે, લગવાનું છે. એ કુદરતની બક્ષિસ છે. લગવાનને ધરેથી કોઈ લખાણીને નથી આવડતું કે આ ૫૦૦ વીંધા જમીન મારી છે. એ બધું તો માનવિચિત્ર—લગવાનાનાં સંતાનોએ ઊભું કરેલું છે.

ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા એ સામાજિક પ્રક્રિયા છે

વળા, જમીન લગવાને બનાવી. પણ પ્રકૃતિના યોગમાં ને કંઈ છે, તેને ઉપયોગ માણસ જેમના તેમ નથી કરતો. માણસ સીધી માટી તો નથી ખાતો, જમીનમાંથી અન્ન પેદા કરીને આજીવન ખાય છે. ને કંઈ ધરતીની લીટર, ઉપર, બહાર, હવામાં છે, તે બધામાંથી માણસ પાંતડાને પરિશ્રમ અને જુદી વાપરીને નુંદું પેદા કરે છે. અને આ માટે આખા સમાજની સહાયની જરૂર પડે છે. તેમ છતાં કોઈ કહે કે એનો માલિક તો હું છું,

તો એ વાત માંગસોળ આની ખેટી છે, માર્યા છે. જિવનની પ્રક્રિયા એ સામાજિક પ્રક્રિયા છે, સામાજિક પ્રક્રિયા છે, એક social process છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ, અપ્રત્યક્ષ રૂપે અનેક માંદો મદદ કરે છે. મંજીત, મૂંઝી, જુદાં, એ બધું એક માથે લાગે છે, ત્યારે ઉત્પાદન થાય છે. તેથી તેમાં આપણે અમાનને રિસ્ક છે. કોઈ કહે કે જુદાં વા કરી એટલે હું માલિક, બીજે કોઈ કે મેં મૂંઝી મઠી એટલે નું આવિક, તો એ વાત સંદર્ભ ખેટી છે, મૂંઝી મઠી એટલે તમે માલિક, અને મંજીત કરી એનો કોઈ જ હિસ્સો નહીં? બંન્હતું વ્યાજ ચૂકવી દીધું, મંજીતનો ખમાર ચૂકવી દીધો, એટલે બાકીનો બંધો નંદા સમાધે હરિગજ નથી. એ નફામાં પણ આખા સમાજનો હિસ્સો છે.

કોઈએ કાંયે માલ કાઢયો, કોઈએ મંજીત કરી તેને પાંચ બનાવ્યો, કોઈએ રેલગાડી ચલાવી.....તો એ બધાંયેનો હિસ્સો છે. આ રીતે સમાજમાં ને કોઈ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું ચોજ વિતરણ થાય એ જરૂરી છે.

આ વિચાર આપણે તલવાર કે વાંકુથી અથવા કાપકાથી અમક્ષમાં નથી લાવવો, પણ લોકો સમજાવજીને પોતાની માલિકી સમાજને સમર્પણ કરે અને માલિક તો સમાજ છે, મામ છે, લગવાન છે એમ સ્વીકારે, એવું આપણે કરવું છે.

ટ્રસ્ટીશિપને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો સૌલિક પ્રયત્ન

આમદાન દારા આ કરવાનો પ્રયત્ન થયો. આમદાન અંદોલને જમીનની માલિકીના ક્ષેત્રમાં એક નૈતિક ફરજ પાડતું તત્ત્વ દાખલ કર્યું કે જમીન એ નિર્બંધ માલિકી અને અધિકારની વસ્તુ નથી, પણ સમાજનું હિત સધાય એ શરતને આધીન રહીને ઉપયોગમાં લેવાતું એક સાધન માત્ર છે. આમદાન સારકેત ગામમાં એક નવી વ્યવસ્થા ઊભી થાય કે જમીનની માલિકી ગામની ગણાવી જોઈએ, અને જમીન ઉપર કબજો ખેડૂતનો હોવા જોઈએ. સંપત્તિ અને તેમાંયે ખાસ કરીને કુદરતી સંપત્તિ તો સમાજની છે. વ્યક્તિના હાથમાં તે રહી શકે છે, પણ વ્યક્તિની સંપત્તિના રૂપમાં નહીં, આજીવિકાના સાધનના રૂપમાં. એટલે જમીન ઉપર કબજો ખેડૂતનો હોય.

આ રીતે આમદાનમાં ગાંધીજીની આમરાજ અને ટ્રસ્ટીશિપની વાતને એક મૂર્તિમત્ત સ્વરૂપ સંપડે છે. ગાંધીજીના ટ્રસ્ટીશિપના વિચારનો વ્યવહારમાં અમલ કરવાનો વિનોનાજીનો આ એક અત્યંત સૌલિક પ્રયોગ હતો. જમીન આમરાજની એ ટ્રસ્ટીશિપ ધન વ્યેકલન—સાક્ષાત્ત વ્યવહારમાં ટ્રસ્ટીશિપ થઈ કોઈ પણ એમ કહેવાની હિમત નથી કરી શકેતો કે અમારા હાથમાં રાજ્ય આવશે, તો અમે જમીનની વ્યક્તિગત માલિકી નાખૂદ કરીશું. કોઈ રાજકીય પક્ષ આનો વિચાર સરખોયે નથી કરી શકેતો.

ખેતીપ્રધાન દેશમાં સમાજવાદનું સ્વરૂપ કેવું હશે?

સમાજવાદની બહુ ચર્ચા થતી રહે છે. દરેક જગ્યા એક-એકથી જોયા સમાજવાદી હોવાનો દાવો કરે છે. પણ બેન્હતું અને

અમુક ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીકરણ કરી નાખ્યું એટલા સાતથી સમાજ-વાદ થઈ ગયો. આ ખેતીપ્રધાન દેશમાં તમારો આ સમાજવાદ ગામડાંઓમાં કેમ કરીને આવશે, એ વિશે ક્યારેય નિચાર કર્યો છે? સમાજવાદ-સમાજવાદની વાતો કરો છો, પણ આ દેશમાં ૮૨ ટકા લોકો તો ગામડાંમાં વસે છે. એમને માટે સમાજવાદનું શું સિદ્ધિ છે? આ ગામડાંઓને તમારો સમાજવાદ કયાં સ્પર્શે છે? આ માત્ર નારાઓ પોકારવાથી સમાજવાદ નહીં આવી બચે. બીજા દેશોની નકલ કરવાથીયે સમાજવાદ નહીં લાવી શકાય. યુરોપના સમાજવાદીઓ આ પ્રકારના ગ્રામીણ અને ખેતી-પ્રધાન વાતાવરણમાં સમાજવાદ કઈ રીતે સ્થાપી શકાય, તેનાથી પરિચિત નથી. સારે માનું એમ કહેવું છે કે આપણા જેવા કૃષિપ્રધાન દેશમાં સમાજવાદનું સ્વરૂપ કેવું હોય, તેનો જવાબ આમદાન આપે છે. વ્યક્તિગત માલિકીના વિસ્તારન ઉપરાંત વીસમા લાગતી જમીન ભૂમિદીન માટે આપવી, દર વરસે પાકમાંથી મળે શેર જતાજ ગ્રામજનો માટે આપવું. ગામનું કામકાજ સર્વજનમિત્રે ચલાવવું, ગામમાંથી ગ્રામીણ સમાજવાદનું કંઈક વિંચે જાય છે. આ જનતાનો સમાજવાદ છે અને દરેકે એટલું તો માનવું જ પડે છે જનતાનો અથવા સ્વૈચ્છિક સમાજવાદ નેટલી વધારે હશે અને રાજ્ય દ્વારા લદાયેલા સમાજવાદ નેટલી ઓછા હશે, એટલા સમાજવાદ વધારે પૂરું અને ધર્માર્થ બનશે.

“સરકાર અમારી માળાપ” એ શ્રુતિ કાઢવી છે

આમસ્વરાજ આદિલનું ધ્યેય એ હતું કે લોકોને સમજાવીને, સરકાર ક્યારે કે ન ક્યારે તોયે લોકોનાં હવનમાં કાંતિ કરીને તે માર્શલ સમાજમાં કાંતિ આપવી. અર્થાથે આગળ જઈને આ આદિલનું ધ્યેય એ હતું કે પક્ષો અને પાર્ટીમેન્ટની દરમ્યાન-ગીરી વગર લોકો પોતાનો વ્યવહાર પોતે જ સીધેસીધા સંભાળે એવી હાલત પેદા કરવી, લોકો પોતાની બન પર વધુ ને વધુ આધાર રાખતા થાય અને સરકારનો આધાર દિવસે દિવસે ઓછા કરતા બસ.

ભારત બહુ લાંબા વખત સુધી શુભામ રહ્યું, તેને લીધે લોકો સરકારના ઓદિપાળા બની ગયા છે. અંગ્રેજોએ જનતાની પરા-ક્રમી, સ્વાવલંબનની, અસિક્ષની ભાવના મારી નાખી છે, અને “સરકાર અમારી માળાપ” એવી પંચુ સ્થિતિ જિંબી કરી છે. એટલે, આને જનતાનો અસિક્ષમ જગાડવાનું કામ મુખ્ય છે. આવી લોકશક્તિ જગાડવા વિના ચારો નથી. સ્વરાજ્યનો આપણે અનુભવ એમ કહે છે કે કેવળ રાજ્યના લગેસે રહેવાથી કોઈ કામ પૂરું નથી થતું. મુખ્ય જવાબદારી તો જનતાએ જ ઉપાડવાની રહે છે. આટલાટલી પંચેવધીયે ચોળનાંઓના અનુભવ પરથી આપણે એમ નોંધું કે લોકજનશ્રુતિ અને લોકસંગઠન વિના નિર્માણ કામો અને વિકાસ-યોજનાઓ પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચવા છતાં કોઈ નથી વળતું. જનતાનો પોતાનો અસિક્ષમ બળતો નથી, લાં સુધી એ કામોમાં પણ પ્રાણ નથી આવતો.

લોકશાહીનું મૂળ તત્ત્વ હજી સમજાયું નથી

ખરું જોતાં, લોકશાહીમાં પણ મુખ્ય વાત એ છે કે દેશ-શક્તિ ઓછી ને ઓછી થતી જતી નેઈએ, અને લોકશક્તિનો નિકાસ થતો રહેતો નેઈએ. સરકાર અને સરકારનાં કામો ગોણે હોય તથા જનતા અને જનતાનાં કામો મુખ્ય હોય. પરંતુ લોક-શાહીનું આ મૂળભૂત તત્ત્વ હજી લોકોને ધરાવત પ્થાનમાં નથી આવ્યું. આને હજી મોટા મોટા લાગતા લોકોને રાજ્યશક્તિ ઉપર જ વધારે શ્રદ્ધા છે. એટલે રાજ્યની ટીકા કરો, પરિ-સ્થિતિ વિશે ભારે અસંતોષ પણ વ્યક્ત કરો. અને તેમ છતાં બધી સમસ્યાઓનો કોઈ ઉકેલ થઈ શકે તેમ હોય તો તે રાજ્ય મારફત જ થઈ શકે તેમ છે, એવી એક રૂઢ માન્યતા લોકોના મનમાં ઘર કરી મઈ છે. ઘણા મોટા મોટા લોકોને પણ એમ જ છે કે દેશનું ધનન કરવા માટે સરકાર એ જ એક અસંકારક સાધન છે.

એટલે પછી લોકો માને છે કે બધું સરકાર કરી દેશે, આપણી કાંઈ જવાબદારી જ નથી. લોકોમાં જવાબદારી ઉપાડીને અસિક્ષ લેવાની આને તમારી નથી. પરિણામે દેશની પ્રચંડ માનવ-શક્તિ હજી ધોરતી પડેલી છે, અને સૂરી રૂપ બનીને ઉપયોગી બનવાને બદલે તે આને બોજવડ બનીને બેઠી છે.

આમાં રાજકીય પક્ષોનો, સરકારનો અને સરકારની નીતિઓ-નોયે ધણે દોષ છે. તેને કારણે પણ જનતા નિષ્ક્રિય બને છે, અસિક્ષમ બને છે. વાસ્તવમાં થવું તો એમ નેઈએ કે લોકો પોતાના પગ પર જીલા થાય અને પોતાની પાસે જે કંઈ સાધન-સામગ્રી હોય તે લઈને બનવું કરવા મંડી પડે. અને પછી સરકાર તેમાં જરૂરી એટલી મદદ કરે. પરંતુ આપણે સરકારી માળખું એ રીતે ગોઠવ્યું છે કે ગામઠાની યોજના ગામ બઢારના અબજ મારણે જ દિલ્લીમાં બેઠાં બેઠાં બનાવે! એટલે સરકાર તરફથી આને લોકોના અનુભવોનોયે પૂરતો ઉપયોગ નથી થતો. ગામઠાના લોકો ઘણી બાબતોમાં કેટલીક વાર ધણે ઉપયોગી કોઠા-માન ધરાવતા હોય છે, તે તરફ કશું ધ્યાન નથી અપાતું. જનતાની પોતાની આવી સૂઝસમજને પ્રોત્સાહન મળે એવી સરકારનીયે દૃષ્ટિ નથી. બ્રિટિશ અસલ દરમ્યાન જનતા અને સરકાર એકબીજાની છતાં પડી શ્યાં હતાં, તે વખતની ખાઈ આનેયે હજી ઝાઝી પુરાઈ નથી.

આથી જ ગાંધીજી જનતાને જગાડવા મારગતા હતા, રાજ્ય-શક્તિની જોડાએ લોકશક્તિ ખરી કરવા મારગતા હતા. અને આટલા માટે જ વિનોબાજીયે પણ જનતાના પુરુષાર્થ ઉપર આટલી બધા ભાર મૂક્યો. જનતાએ પોતે નગરક થવાનું છે. બધાં સુધી જનતા નગરક નથી થતી, ત્યાં સુધી કોઈ પણ લોકશાહી સફળતાપૂર્વક ચાલી શકે નહીં.

ધણે વધારે જોડો અર્થે ધરાવનારું આદેશન

લોકોને પુરુષાર્થ જગાડવાનો અને ગામનું સંગઠન બીજું કરવાનો પ્રયાસ આમસ્વરાજ આદિલને કર્યો. આમજનતામાં

સ્વાવલંબન અને સહકારી યુગધાર્મીની ભાવના બગાડી ગ્રામમાં પ્રત્યક્ષ અને લોકોના સક્રિય હિતસાધણા લોકશાહી પાંગરે, તે માટેનું સામાજિક ને મનોવૈજ્ઞાનિક વાતાવરણ પેદા કરવાની તેની નેમ હતી. સફળતાથી બેઠેલો તો બધાઓ કે ગ્રામદાની ગ્રામમાં ગ્રામભલા રચાય છે, અને તે સક્રિયપણે કામ કરતી થાય છે, તો એક નિતંત્ર ક્રાંતિની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ બન છે. કેટલાયે પ્રશ્નો હશે, જે ગ્રામસેવાએ ગ્રામસભામાં એક સાથે બેસીને ઉકેલવાના રહેશે. ગ્રામસભા એ પરમેત્ત રેવોલ્યુશન-નિતંત્ર ક્રાંતિ માટેનું એક ઉત્તમ માધ્યમ બની શકે. ગ્રામસભા એ ગ્રામની લોકસભા છે. ખરું જોવા બેઠેલો તો એ જ માચી લોકસભા છે, જેમાં પ્રત્યક્ષ લોક દેશન કરે છે, કામ કરે છે. આવી ગ્રામસભાઓને માર્ગ દેખાડેલા પડશે, જરૂર પડે મદદ કરવી પડશે, અને ધીરે ધીરે ગ્રામસ્વરાજની દિશામાં આગળ વધારતા જવી પડશે.

આમ, વિનોબાજીનું આદેશન એક ધણા વધારે જોડે અર્થ ધરાવતું આદેશન હતું. એમણે કેવળ ભૂમિ-સમસ્યાનો ઉકેલ જ આપણી સામે નહોતો મૂક્યો, બલકે અહિંસક માર્ગે સામાજિક ક્રાંતિ અને સમાજના નવનિર્માણની દિશામાં પહેલું પગલું ભર્યું હતું. આખું જ સામાજિક ને રાજકીય માળખું બદલવાની એમના આદેશનની નેમ હતી. આ આદેશન એક એવી નવી વ્યવસ્થા નિર્માણ કરવા અંગત હતું, જે બધા જ સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક માળખામાં સમગ્રી ક્રાંતિ આણે, વિનોબાજીએ પોતાની કાંતદષ્ટિથી અહિંસક ક્રાંતિમાં પ્રેરકબળોના ગર્ભમાંથી આ આદેશનનો ઉદ્ભવ કરાવ્યો હતો. ભૂદાન પ્રામદાનના આ આદેશનમાં ગ્રામજનતા પણ અટલા બધા વિશાળ ક્ષેત્ર પર ક્રાંતિની પ્રક્રિયામાં સામેલ થઈ શકી, એ વાતનો દુનિયાની ક્રાંતિઓના ઇતિહાસમાં બેટો રોખો જડે તેમ નથી.

આદેશનની સિદ્ધિઓ

આકાશોની દૃષ્ટિએ પશુ આંધો બધી જગ્યા તેમાં પરિણામો આ આદેશને આપ્યાં છે. દેશભરમાં રાજ્ય સરકારોએ ભૂમિ-સમસ્યાના અત્યંત કામદારો કરી-કરીને જે પરિણામો ગ્રામમાં છે, તેનાં કરતાં ભૂદાન-પ્રામદાન માધ્યમ વડે આંધોની જગ્યાના આકાશ કેસાય ગંગા મોટા છે વિનોબાજીએ આ બધું મોટું કામ કર્યું. એટલું મોટું કામ માધીયલ પક્ષી આ દેશમાં બીજા કોઈએ નથી કર્યું. લોકશક્તિથી, વિચારની શક્તિથી, પ્રેમની શક્તિથી એમણે લાખો એકર જગ્યાની વહેંચણી કરાવી. આ કોઈ નાની વાત નથી. જાણી મોટી વાત છે, અને મારો એકા બનાવ છે કે આ વાત કોડોએ વિશ્વાસપૂર્વક એ દાનને આગળ ચલાવ્યું હોત. તે દહરે બધી પ્રગતિ થઈ હોત, અને દેશ ભૂમિની સમસ્યા, બધા ક્ષુધી ગ્રામજની અનિચ્છાની અંદર શરૂ થઈ હોત, બધી જગ્યાએ પડતી. આજની પંચરિચ નિર્મિત મહત્તાની વાત એટલા આટલું જુદું કે વાસ્તાવ્યમાં એટલી નબળી છે નહીં કે માનવ દૃષ્ટિ દેશને બચાવે આવી શકાય.

બેર, ભૂદાન આદેશને આદેશની પદ્ધતિની અસરકારકતા જાણી આવી છે. એ ખરું છે કે ભૂમિની વિશાળ સમસ્યા કે ભૂમિ હિતતાની તેનાથી નાની સમસ્યા હોય ઉકેલી શકાઈ નથી. પરંતુ ભૂદાન આદેશને ભૂમિની સામુ બીજા કોઈ ખરું કરતાં વધુ હતું છે. અને સૌથી વધારે મહત્ત્વની વાત તે એ કે જગ્યાનાં સૌથી ભૂમિની માલિકી સંગ્રહી જે મુલ્યો સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત હતાં, તેને અંગેના સમાજના વલણમાં એક માનસિક પરિવર્તન આ આદેશને આપ્યું છે.

એવી જ રીતે ગ્રામદાનના વિચારને પણ દેશભરમાં ફેલાવવા માટે એ જીલ્લો હતો. વળી, આમાંનાં જે કોડો ગ્રામમાં એવા હતા, જ્યાં ગ્રામદાન થયા બાદ નિતંત્ર તેમ જ ભૌતિક બંને દૃષ્ટિએ ધણી પ્રગતિ થઈ હતી. કેટલાંક ગ્રામમાં ગ્રામસભા સક્રિય થઈ કામ કરતી થઈ હતી. અને દેશભરમાં ગ્રામદાનના વિચારને ફેલાવી દેવા તથા ગ્રામદાનના કાર્યક્રમ અને શરૂઆતના સંકેત-પત્રો ઉપર સહી મેળવવી એવી તુલન યુગેશ યાદી. ગ્રામદાન માટે વ્યાપક લોકસંમતિ પ્રાપ્ત કરવાનો એ પ્રયાસ હોત. તેમાં બધું જાન ગ્રામદાનની શરૂઆત માટે ગ્રામજનતાની સંમતિ મેળવવા ઉપર કેન્દ્રિત થયું હતું. જે બધા ગ્રામદાનના સંકેત-પત્રો ઉકેલેશન એક ઇન્ટેન્ટ-લાવનાની અભિવ્યક્તિ, આશયની બેધારણ હતા.

આદેશનની અધૂરપણા અને આશીર્વાદો

પરંતુ પાછળથી ગ્રામદાનના આ સંકેતોની પૂર્તિ કરાવવાનો મહત્ત્વનો તબક્કો અધૂરો રહ્યો. તેનો અમલ કરાવીને ગ્રામસ્વરાજની દિશામાં આ બધા ગ્રામેને આગળ વધારવાનું બની શક્ય નહીં. મને હજીએ એમ લાગે છે કે વિનોબા પોતા જે કાર્યક્ષેત્રમાં રહ્યા હોત અને ગ્રામદાનના સંકેતોનો અમલ કરાવવાના પાયાના કામમાં એકાગ્રતાથી લાગ્યા હોત, તો એક અહિંસક કૃષિ ક્રાંતિ અવશ્ય ફળીવત થઈ હોત, જેણે સંપૂર્ણ અહિંસક ક્રાંતિ માટેનો માર્ગ ઉઘાડી આપ્યો હોત. વિનોબાની ગેરહાજરીમાં વાતાવરણ વિષેરાઈ ગયું અને આદેશન પોતાની ગતિશીલતા યુગમાં બેઠું.

બેર, આને લીધે ગ્રામસ્વરાજ આદેશનની સૌથી મોટી નબળાઈ રહી તે એ કે તેમાં લખેલા ગ્રામદાનને ગ્રામદાનના આદર્શ પ્રમાણે સ્વયં-શાસિત એકમ રૂપે વિકસિત કરી શકાયું નહીં. આ ગ્રામદાનને સ્વયં-શાસિત અને સ્વયં-પરિચાલિત સમાજ જનવાની દિશામાં દોરી જવા અમે અસમર્થ રહ્યા. તેને લીધે આ આદેશનના ગર્ભમાં રહેલી ક્રાંતિકારી સંભાવનાઓનો સ્પષ્ટકાર થઈ શક્યો નહીં.

આનાં કારણોમાં કોડો કિટરીએ છીએ તો સમાજ છે કે, લોકો અમાર પ્રેરનાં પાતાનાં કર્તવ્યોને સમજીને સ્વીકારે અને સ્વયંચાલુર્થ પાતાનો આલિધી હક બતાવે, એ માટે સતત પ્રયત્નો અનિવાર્ય છે. લોકોનાં માનસ ને હદય આ માટે કેળવવાં પડશે. તેની અવેશમાં બીજા કોઈ ટૂંકો રસ્તો કે આડ રસ્તો છે નહીં. મને લાગે છે કે આવા સાતત્યપૂર્ણ નિષ્ઠાવાન પ્રયત્નોને જાતે અવારું જાન લખ્યાં કે ઉપર વિનંત રહ્યું નથી.

એ કહીકતામાં જહુ નવાઈ પામ્યા નેવું કહ્યું નથી કે આમદાન વ્યવસ્થા અને માલિકીકક અંગેનાં નવાં ધોરણો વિશેનો ઉત્સાહનો પહેલો ઊસરો શ્રી ગયો ત્યારે આમાંનાં મોટા ભાગના ગ્રામડાં પોતાની જૂની ધરેડે ચઢી ગયાં. પરિણામે, આમદાનનો સદેશો દૂર દૂર સુધી પહોંચી ગયો એ સાચું, જહુ તેનાથી મોટા ભાગનાં ગ્રામડાંઓના આર્થિક અને સત્તાના માળખામાં અસરકારક કેરકાર લાવી શક્યા નહીં.

આમાં મને ખીજ ને ખાખી દેખાઈ તે એ કે અમે આમદાન-પ્રાપ્તિને જ અમારા ઉદ્દેશનો છેડો માની લીધા. જહુ આપણને તો નેહદેતી હતી એક એવી સમાજરચના જેમાં કેવળ રૂપાળા અક્ષરોમાં છાપેલા બધાસુખનાં પાના પર નહીં, જહુ રોજબરોજના પ્રત્યક્ષ જીવનવ્યવહારમાં એક સોથી નીચા પદ-દસિતને સમાજના સૌથી ઊંચામાં ઊંચાની બરાબરીનો આર્થિક, સામાજિક ને રાજનૈતિક મોભો પ્રાપ્ત થાય. આવી ક્રાંતિકારી સમાજરચના માટે આમદાન એ એક મુખ્ય કાયમ ગ્રામ હતું. એટલે આપણને અપેક્ષિત હતી એવી સમાજરચના લાવવા માટે આમદાન-પ્રાપ્તિની સાથે સાથે આ ગ્રામડાંઓ આર્થિક રીતે સ્વાલંબની નીવડે અને એક સ્વયંશાસિત એકમ તરીકેના પોતાના આસ્થિત્યને ટકાવવા માટે જરૂરી એવા આત્મવિશ્વાસ એનામાં જન્મે એ સારું પ્રથમ થવે નેહતો હતો.

દલિત-શોષિતજુ સંગઠન આવશ્યક

ખીજ એક સવાલની હમુવટ જહુ જરૂરી છે. વિનોબાજીએ વર્ગ-સંધર્ષની જગ્યાએ વર્ગ-નિરાકરજહુની વાત કરી હતી, અને અમે વધા એ દિશામાં પ્રથનશીલ જહુ રહ્યા. તેવું જુ પરિણામ આવ્યું કે સૌથી નીચેના વર્ગની સામાજિક હેસિયતમાં કોઈ પરિવર્તન થયું ? અમારા અદોલનમાં અમે સળગાએને જ ખ્યાનમાં રાખ્યા, અને સમન્વયટથી એમને બદલવાનો પ્રયાસ કર્યો. નળળા ને છે, પછવાડે રહી ગયેલા ને છે, એમની અમારા અદોલનમાં બહુ ઓછી ભૂમિકા રહી. આ પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિગત રીતે કેટલાક લોકોનું માનસ બદલાયું, પરંતુ આખાએ વર્ગના ગ્રામમાં એ બદલાગે, એમ નથી લાગતું. આટલાં વરસ સ્વરાજ્યને થઈ ગયાં, આપણા કામને થઈ ગયા, કેટલું બદલી શક્યા આપણે ?

ને ઊંચી ભતિના લોકો છે, તે મોટે ભાગે આર્થિક દષ્ટિથી જહુ સંપન્ન છે. તેઓ નીચી ભતિવાળાને મળુખની સામાન્ય હેસિયત જહુ દેવા માગતા નથી. માલિક મળુખ સાથે નેમ તેમ બોલશે. નીચી ભતિના લોકોને એક ખાટલા પર આપણી સાથે બેસવા માટે જહુ બહુ સમજવાડા પડે છે. આ વધા સામંતવાદના અવશેષ છે. અનુભવ એવો થયો છે કે જીવ્ય વર્ગ અને વહુનાં લોકોને ને વિશેષ સગવડો પ્રાપ્ત થઈ છે, તે એમને સમજીને એમની પામે છોડાવવાનું તથા લુહી જુદી ભતિએ કવ્યે એકતા સ્થાપવાનું કામ કહ્યું અમું છે. આને તો નળળા લોકો સાથે ધણી અમાનવીય વહેવાર જહુ થાય છે.

સારે, આ સ્થિતિ કેમ બદલાશે, એ આપણે વિચારવું નેહંછી. જુ આપણે સિદ્ધાંતની તથા કરતા રહીએ, અને આ સ્થિતિમાં કશોએ ફરક ન પડે, તો આપણને સંતોષ થશે ?

ટૂંકમાં, મારે કહેવું એ છે કે સર્વોદય આદોલનને વર્ગ-નિરાકરજહુને ને વિચાર મૂકેલો, તે દિશામાં હજુ સુધી જહુ પ્રયોગ તો થયા નથી; પરંતુ એ વિચાર આને નેતૃત્વવિહીન બની ગયો છે. વિનોબાજી સામાજિક કાગેમાંથી સંન્યાસ લઈ ચૂક્યા છે. મારી અથવા ધીરેનભાઈની એવી સ્થિતિ નથી કે નેતૃત્વ કરી શકીએ. એટલે એ દિશામાં પ્રયોગ કરનારા જરૂર કરે, અને તેમાં મને રસ જહુ રહેશે. ને કે મારે કહેવું નેહંછી કે આ વર્ગ-નિરાકરજહુને વિચારની તાત્કાલિક અસરકારકતા વિશે વ્યક્તિગત રીતે મારો પોતાનો વિશ્વાસ પહેલાં કરતાં ઓછો થયો છે, મને આને નથી લાગતું કે સર્વોદય આદોલનમાં અથવા તો ખીજ કોઈ પ્રકારની સ્વૈચ્છિક એજન્સીમાં એટલી તાકાત હોય, અથવા કોઈ શક્ય કે જ્યાં તે વર્ગ-સંગમને તોડી નાખે. આ પરિસ્થિતિમાં ખીજે રસ્તો શોધવો પડતો, આ સંદર્ભમાં મેં વર્ગ-સંધર્ષના નવા અધિ સક સ્વરૂપની વાત મૂકી છે.

માડું કહેવું એમ છે કે આપણે ને ઉપરવાળા લોકોના હૃદય-પરિવર્તન ઉપર જ નિર્ભર રહીશું, તો ધણે વખત નીકળી જશે. માટે જરૂર એ વાતની છે કે દયાયેલા પોતે બેઠે એ લોકો ને પોતાની તાકાત પ્રગટ કરી શકે, તો ઉપરવાળા પરિવર્તન માટે તૈયાર થશે. માત્ર ઉપરવાળાએની ઉદારતા પર નિર્ભર થઈને બેસી રહેવું પડતું નથી. આજના સંજોગમાં આપણે પછવાડે રહી ગયેલા લોકોને, શોષિતોને, દલિતોને અલગ રીતે સંગમિત કરવા પડશે. ને લોકો દયાયેલા છે તે લોકો જ્યાં સુધી પોતાની તાકાત પ્રતિપાદિત (assert) નથી કરી શકતા, અને પોતાની શક્તિનો અનુભવ નથી કરી શકતા, ત્યાં સુધી એમનામાં આત્મ-સન્માનની લાવના પેદા થઈ શકતી નથી. અને જ્યાં સુધી નીચેના વર્ગમાં આત્મ-સન્માન પેદા નહીં થાય, જ્યાં સુધી એમના પોતાના આત્મવિશ્વાસનું એક દળાણુ ઊભું નહીં થાય, ત્યાં સુધી ઉપરના વર્ગો આપમેળે બદલાય એવો સંભવ નથી લાગતો. વ્યાપક લોકંગ્રેજીજહુનું દળાણુ તથા પછવાડેના, દયાયેલા લોકોના વ્યાપક વર્ગ-સંગઠનનું દળાણુ, દળાણુની આવી બેવડી તાકાત જ સામંતવાદી પરંપરાઓ અને શોષણની વ્યવસ્થાને તોડી શકે.

સારે કોઈએ કહ્યું કે આમાંથી તો વર્ગ-સંધર્ષ પેદા થશે. તો મેં કહી દીધું કે, આખરે ને વર્ગ-સંધર્ષ અનિવાર્ય જ થઈ પડે, તો ખીજે ઉપાય શો ? મેં આમ કહ્યું તેનહીં થોડો ભરુ લીધો થયો. હેલ્લાં કેટલાક વરગથી મારી પોતાની ને ભૂમિકા ગહી છે, સર્વોદય આદોલનની ને દિશા રહી છે, તે જોતાં વર્ગ-સંધર્ષની મારી આ વાતથી ને ખળભળાટ લીધો થયો, તે સ્વાભાવિક હતો. તેથી આ અંગેની મારી ભૂમિકા જુ સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજની દઈ.

આ ને વર્ગ-સંઘર્ષની વાત કું કું છું, તેવું સ્વરૂપ માફસવાદના વર્ગ-સંઘર્ષ નેવું કદાચ નહીં હોય. વર્ગ-સંઘર્ષની માફસવાદી કલ્પના આપણને કામ નહીં આવે. વર્ગ-સંઘર્ષની એ કલ્પના પાછળ આજ સુધીમાં ઘણી શક્તિ ખર્ચાઈ છે. સામ્યવાદીઓ, સમાજવાદીઓ વગેરે એવેા વર્ગ-સંઘર્ષ ઊભો કરવાની યોજનાબદ કોશિશો કરી ચુક્યા. તેમ છતાં તેમાં એમને કોઈ મોટી સફળતા મળી હોય એમ કહી શકાય તેમ નથી. થોડું-ઘણું પરિણામ આપ્યું. હાથીકતમાં, માફસે ને કાંઈ કહ્યું હતું તે ઔદ્યોગિક સમાજને લાગુ પડે છે, લાસતના કૃષિ સમાજમાં એવું વર્ગીકરણ ઠીક નથી. અને કદાચ એવું વર્ગીકરણ થઈ શકશે પણ નહીં. નાના ખેડૂતો છે, મજૂરો છે. એમનો સ્વાર્થ, એમનું જીવન ભેદાયું છે એ ખેતર સાથે, જેની માલિકી મોટા ભૂમિવાન પાસે છે. આ સંજોગમાં માફસેનો વર્ગ-સંઘર્ષ કઈ રીતે થઈ શકે ?

ઘણું એમાં ગામે છે, બધા મજૂરોની સંખ્યા એાછી છે. તેથી આમવાદીઓએ કોશિશ કરી, સમાજવાદીઓએ કોશિશ કરી કે નાના ખેડૂતો અને મજૂરો એક થઈ બન્યા. પરંતુ એમ થયું નહીં. નાના ખેડૂતને મજૂર કરતાં પેલો મોટો માલિક પોતાકો લાગે છે ! તેથી વર્ગ-સંઘર્ષની માફસેવાદી કલ્પના આપણને કામ નહીં આવે.

વળી, મારી કલ્પનાના વર્ગ-સંઘર્ષમાં હિંસાને માટે કોઈ કહેતાં કોઈ સ્થાન નથી. મારો પોતાનો એવો પાકો વિચાર છે કે સામાજિક ને આર્થિક સમાનતાનો સંઘર્ષ શાંતિમય જ હોવો જોઈએ. ને હિંસાનો રસ્તો અપનાવાશે, તો તેમા એ લોકો જ મરશે, કે એમના લાલ મોટે વર્ગ-સંઘર્ષની વાત આપણે કરીએ છીએ. પોતાના રક્ષણની તાકાત નીચાના લોકોમાં બહુ એાછી છે.

વળી, આને માટે સ્થાની સંઘર્ષ આલેતો રહેવાની ને સામ્યવાદી કલ્પના છે, તેનીયે આસા કશી જરૂર નથી. હું તો એટલું જ કહેવા માગું છું કે ઉપરવાળાઓની ઉદારતા પર નિર્ભર થઈને બેસી રહેવું ધૂરવું નથી. બાકી, જેની સામે આપણે સંઘર્ષ છે તેને, તેના ફિલને જાલવાની આપણે યથાશકય કોશિશ કરીશું. તેના પ્રત્યે આપણે ભાવ સ્નેહનો જ રહેશે. તેને કાંઈ આપણે દુરુશન નહીં માનીએ.

માટે વર્ગ-સંઘર્ષનું અહિંસક સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનો એક નવો પ્રયોગ કરવાનો છે. મરીબ-અમીર, સ્વખાનુજીના વચ્ચે સંઘર્ષનું ને સ્વરૂપ આજ સુધી દુનિયા સામે આપ્યું છે, તેના કરતાં સિલન સ્વરૂપ આપણે રજૂ કરવાનું છે. અહિંસાથી આ કામ કેવી રીતે થઈ શકે, તેની જોગ આપણે કરવાની છે.

સંજાન છે કે આ કામ કરતાં કરતાં આપણે જેલમાં બંધ પડે, લાડી ખાવી પડે અને બીજાંયે અનેક કષ્ટો સહન કરવાં પડે, તે બધા માટે તૈયાર રહેવું પડશે. સંગતિ કંપે અન્યાયનો

પ્રતિકાર કરતાં કરતાં જાન, કાટ સહન કરવાથી સમાજ-પરિવર્તન માટેની તાકાત બીની થાય છે. વર્ગ-સંઘર્ષ શાંતિમય સંઘર્ષની રૂપમાં, અસહકારના રૂપમાં વર્ધ થઈ છે. ટુંકમાં, આપણે શાંતિમય સત્યાગ્રહ એ જ મારો વર્ગ-સંઘર્ષનું સ્વરૂપ છે.

વર્ગ-નિરાકરણનું સર્વોદ્દેશની પદ્ધતિથી કદાચ થાય

બાકી કું વર્ગ-નિરાકરણના સંદર્ભમાં એટલું ઉમેરી દઉં કે વર્ગ-વિગ્રીન સમાજ હજી સુધી નો કોઈ સામાજવાદી દેશમાં જોયો કાંઈ ગયેા નથી. રશિયામાં પણ નવો વર્ગ પેદા થઈ ગયા. શિલોવાન વિલામે ‘ધ ન્યૂ ક્લાસ’ — એક નવો વર્ગ’ એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં તેણે એ બતાવ્યું છે કે કેવી રીતે રશિયાની ક્રાંતિ, ને સમાજમાંથી વગેરે નાબૂદ કરવા માગતી હતી, એ જ ક્રાંતિની પેદાશ કંપે ત્યાં એક માસક વર્ગ ખરો થઈ ગયો છે, ને અચૂક અંશે તોયક વર્ગ થયું છે ! તેને બધી બધી અગવડો સમાજ તરફથી મળે છે, ને સામાન્ય નાગરિકને નથી મળતી. અહિકાર તો મળે જ છે.

આ એક બહુ મહત્વનો પ્રશ્ન હંમેશાં સામે રહે છે, સર્વોદ્દેશની પદ્ધતિથી કદાચ આ પ્રકારનું પરિવર્તન સમાજમાં થાય. મને લાગે છે કે ને આમજનતામાં વ્યાપક ભળતિ આવે, અને સાથેસાથ વધુ ને વધુ વિદેન્દ્રીકરણ થાય, ત્યારે આ શક્ય બનશે. બને ત્યાં સુધી નીચેના સ્તરે જનતાની સમસ્યાઓના ઉકેલ જનતાના હાથે જ થાય, અથવા એમના નિકટના ને પ્રતિનિધિ છે, જનતાની આંખ સામે ને કામ કરી રહ્યા છે, એમના હાથે થાય. બને તેટલું સત્તાનું અને વહીવટી તંત્રનું વિદેન્દ્રીકરણ થાય, ત્યારે આ સમસ્યાનો ઉકેલ કદાચ આવી શકશે.

આમસ્વરાજની વાત આજે એટલી જ પ્રસ્તુત

જેમ, આવા બધા પ્રશ્નોની કાયમ જણાવટ થતી રહેવી જોઈએ. આમસ્વરાજ અંદાલનના સંદર્ભમાં અનેક જાતના પ્રયોગો કરતા રહેવા પડશે. આ આમસ્વરાજની વાત આજે એટલી જ પ્રસ્તુત છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિની મારી કલ્પનામાં નૈતિક ક્રાંતિની સાથેસાથ આમસ્વરાજનો વિચાર પણ નિહિત હતો અને છે. આમસ્વરાજની દિશામાં વિનોબાના નેતૃત્વ હેઠળ ને કાંઈ કામ થયું છે, તેનાથી ઠીકઠીક અનુભવ અને દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે. વિનોબાના આવા માર્ગદર્શન વિના સ્વરાજ્ય બાદ આપણા દેશમાં સર્વોદ્દેશની આત્મપ્રતીતિ શક્ય જ ન બનત. સર્વોદ્દે પોતે એક સ્વતંત્ર અને સર્જનાત્મક ભાગ લેવાવાનો છે, અને અહિંસા એટલે માત્ર હિંસાનો નકારાત્મક અભાવ જ નહીં, પણ માનવ અને માનવ-સમાજનું પરિવર્તન કરનાર પ્રેમ અને કરુણાના પરિણામનું ભાવાત્મક અનુસરણ — આ બધા વિચારો ને વિનોબા રજૂઆત ઉપર આવ્યા ન હોવા, તો દુરના અને ઝાંખા આદર્શ-રૂપ જ રહેત.

અહિંસક માર્ગે સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન આણવાનો આવો આ એક માત્ર પ્રયાસ થયો છે. બીજા પ્રયાસો બહુ બહુ

તો થોડીવધુ રાહત પહોંચાડી શક્યા છે અથવા સામાજિક ઉન્નતિ કરી શક્યા છે. તેને અહિંસક સાધનો દ્વારા સામાજિક ક્રાંતિ કરવાના પ્રયાસો ન કરી શકાય. અહિંસક માર્ગે સામાજિક ક્રાંતિનો તો વિનોબાનો જ આ એકમાત્ર પ્રયાસ થયો છે.

યુવા પેઢી અનુભવમાંથી શીખીને આગળ વધે

આખરે, મારે એમ કહેવું છે કે, ગ્રામસ્વરાજ અદિલનના ગર્ભમાં રહેલી ક્રાંતિકારી સંભાવનાઓનો ભલે સાક્ષાત્કાર થઈ

શક્યો નહીં, અને વિનોબાનો પ્રયાસ ભલે બિન-અસરકારક રહ્યો; પરંતુ આ અહિંસાની નિષ્ફળતા નથી, વિનોબા સહિત અમારા બધાની નિષ્ફળતા છે. અને તેમ છતાં હું એવી આશા રાખું છું કે યુવા પેઢી અમારા અનુભવમાંથી શીખીને આગળ વધશે, અને અમે જ્યાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છીએ ત્યાં એ લોકો સફળ થશે. રાજકીય પદો વિશેનું લોકોનું ભ્રમ-નિરસન પણ આમાં એમને સહાયજીત થશે.

૭. શાંતિ માટેની વિશ્વ યોજ

આને દુનિયા એક એવે યુદ્ધમાં આવીને ઊભી છે, જ્યાંથી એને આગળને રસ્તો ખરાબર દેખાતો નથી. છેલ્લાં ૫૦-૧૦૦ વરસમાં તેની સામે નવા નવા વિચારો આવ્યા, નવા નવા રસ્તાઓ ઊઘડ્યા, અને એ બધાને યોડાધમ્મો અનુભવ પામ્યો થયો. સામ્યવાદની સ્થાપના થઈ, સમાજવાદી ગભ્ય બન્યું, કલ્યાણકારી રાજ્ય પામ્યા. આ બધા નવાં નવાં ઝૂંઝૂં અને નવી નવી વિચારધારાઓએ લાભો-કરોડો માણસોને આકર્ષિત કર્યા, અને તેની પ્રેરણાથી મોટી મોટી ક્રાંતિઓ પામી થઈ. પરંતુ માનવ-સમાજને, ખાસ કરીને પશ્ચિમના દેશોને આ બધાંનો જે અનુભવ થયો, તેનાથી એમનાં દિલમાં ભવિષ્યને માટે જહ્નુ ઉત્સાહ પ્રગટ થતો નથી. એમને લાગે છે કે સમાજની જે સમસ્યાઓ છે, તેનાં એ બધાથી કાંઈ નિરાદરશુ ધણું નથી. શાંતિનો માર્ગ જડતો નથી. દુનિયા આજે તેની યોજ કરી પડી છે.

અનામતિકરણની વધતી જતી બીંસ

માનવ-સમાજને કંઈક એવી રીતે વિશ્વાસ થયો છે કે તેમાંથી આગળની વર્તણૂક નીચીચીક સમયતા જ નીકળી છે ! તેમાં શરૂ કરેલાંનાં ગાળેલાંનાં મોટાં-મોટાં જ પ્રસંગ છે, આર્થિક નેમ જ કાર્યાગ્રિક રૂપમાં સ્વયંના વ્યવસ્થા અને નિર્માણ છે, કાર્ય-રદિન નામદ તેમ જ સ્વયંનામક કમિયુનિ કમિયુનિટી માટેના અવ-નરોક્ષી વર્તણૂક છે, નવા કેવળ ઉપાનત-રૂપિય અને કાર્ય-દેશનાને જ નવાને વેચ મનને વધુ મલે છે, વિજ્ઞાને આપના વગરને

સંજ્ઞાનીને એક પડોશ બનાવી દીધું છે. પરંતુ માણસે એક એવી સમ્યતા નિર્માણ કરી લીધી છે કે પડોશીયે અપરિચિત બની ગયા છે.

એવી વાતો ચાલે છે કે આપણે અમેરિકા હવે ત્રણ મોટા મોટા મહાનગર-વિસ્તારમાં વહેંચાઈ જશે. વચ્ચે વિશાળ વેરાન વિસ્તાર હશે. કરોડોની વસ્તી નાના ક્ષેત્રમાં ભેળી થઈને રહેશે. હવે, માણસને જીવવા માટે આવા મહાનગરો અનુકૂળ વાતાવરણ પૂરું પાડતાં નથી. માણસ પોતે એક સંપૂર્ણ એકમ છે તેને કેન્દ્રમાં રાખીને વિચારવું જોઈએ. માણસને બનામી થઈ જાય, યંત્રના એક પુરજ સમાન થઈ જાય, તેને માનવીય સમાજ ન મળે, તો તેનામાં એક બુન રહી જશે, અસંતોષ રહી જશે. આને અનામતીકરણ કહે છે. અને તેને કીધે માણસ, માણસ તરીકેના પોતાના સ્વર્ભાથી અગરો પડી જાય છે.

આ બાબતમાં બધા જ એકના એક

પશ્ચિમના દેશોમાં પ્રચલિત માનની છુટી છુટી વિચાર-સરણીઓ વચ્ચે બીજી બાબતોમાં લલે કાંઈ ને કાંઈ લેઈ લેાય, પણ આ બાબતમાં તો એ બધી જ વિચારસરણીઓ એક સમાન છે. સમાજવાદીઓ, સામ્યવાદીઓ કે કલ્યાણવાદીઓ, બધાઓ જ વિજ્ઞાન, કિરપાદન, કાર્ય-દેશતા, જીવનધર્મ વગેરે નામે સમાજના આ સંસ્થાકરને મો બિમકુલ જેમનો તેમ અપનાવી લીધા છે. અમેરિકન રબના ઔદ્યોગિક સમાજ અને રશિયન

દળના ઔદ્યોગિક સમાજ કયે આમ ગમે તેટલા ભેદ હોય. છતાં તાત્વિક રીતે જ'ને કેટલા સમાન છે, તે એરિક ફોમે પોતાના “શાણે સમાજ” (The Sane Society) પુસ્તકમાં બહુ આગાદ રીતે વર્ણવ્યું છે : “જ'ને વ્યવસ્થા ઉદ્યોગીકરણના પાયા પર રચાયેલી છે, અને જ'નેના લક્ષ્ય છે— નિલ વધતી જતી આર્થિક ક્ષમતા અને સમૃદ્ધિ. એ જ'ને સમાજમાં સંચાલનમાં સૂત્રો એક વ્યવસ્થાપક વર્ગ અને વ્યવસાયી રાજકારણીઓના હાથમાં છે, પશ્ચિમી દેશોમાં ખિસ્તી વિચાર-સરણી પ્રવર્તે છે, અને પૂર્વના સામ્યવાદી દેશોમાં ધર્મનિરપેક્ષ પૈગમ્બરવાદની ખોલાવાલા છે; તેમ છતાં જ'નેશના દૃષ્ટિકોણ તો નફરા હોતિકવાદી જ છે. મનુષ્યને એ જ'નેય તોતિય કારખાનાં-એ દારા અને જંગી રાજકીય પક્ષો દારા એક કેન્દ્રિત પદ્ધતિના સંગઠનમાં જકડી લે છે. ત્યાં એકએક જાણુ યંત્રોના પુરબે છે, અને યંત્રના પુરબની જેમ દરેકે યંત્રમાં કશી ખબલે ઊભી ક્યાં વિના પોતાની ફરજ નભાવવાની છે.”

આને ટેકનોલોજી એ સૌથી મોટો ફલ થઈ પડ્યો છે, અને સત્તા વધુ ને વધુ કેન્દ્રિત થઈ રહી છે. રશિયા ને અમેરિકામાં કેટલા લોકો નિર્બુધ કટનારા હશે ? સુહોભર માણસોના હાથમાં આને બધી સત્તા કેન્દ્રિત થઈને પડી છે આજના લોકશાહી તંત્રમાં માણસ માત્ર એક “વોટિંગ મશીન” જેવો બની ગયો છે. આ બધાની સામે આને માણસનો આત્મા અવાજ ઉઠાવી રહ્યો છે.

આંખે આંખની “સફળતાની કથા”

શાંતિની આવી ખોજના સંદર્ભમાં જ દેશદુનિયાની સમસ્યાઓને ધ્યાનમાં રાખીને ગાંધીજીએ સર્વોદયનો વિચાર રજૂ કર્યો હતો. પરંતુ આપણે તેની ઉપેક્ષા કરી દુનિયામાંની પ્રચલિત ધર્મદર્શનાં જ આત્મા, કેમ કે પશ્ચિમના દેશોની “સફળતાની કથા” થી આપણી આંખે અંભઈ બધ છે, અને આપણે એમને પ્રગલે પ્રગલે ચાલવા તકાપાક થઈ જઈએ છીએ. પરંતુ એ સફળતા ધણી એકાંગી છે કટાક્ષ ચિત્રમાં ધણી વાર “હાથ ખગ દોડી અને પેટ ગાગરડી” જેવાં રાક્ષસી બાળક ચીતરેલાં જેવાં મળે છે, એવી તેની દશા છે ! એટલે આને તો સો વરસથી એ ધરેડા ચાલતા આવેલા દેશોમાં વિચારકોટું મંથન ચાલુ છે. આત્મિક કેન્દ્રિત સમાજવ્યવસ્થા અને શાસનવ્યવસ્થા તથા આંતરિક શહેરીકણને લીધે ત્યાં લોકોટું જીવન હંધાહાળ થઈ ગયું છે. તેઓ બકડાઈ ગયા છે. તેથી જ ત્યાંના તરુણ પોતાના સમાજ સામે વિદ્રોહ પોકારી રહ્યા છે.

ગાંધીજી ભારતને આના કરતાં કોઈ નવા માર્ગે આગળ લઈ જવા માગતા હતા. આપણા દેશનો ભદ્ર વર્ગ ભલે ગાંધીજીના વિચારો પ્રત્યે બહુ આદર ન ધરાવતો હોય, નાના વિકેન્દ્રિત ઉદ્યોગો, સ્વાવલંબન, આગમ્બરજાજ, વગેરે એમની વાતો ભલે આ ભદ્ર વર્ગને સાવ જૂના જમાનાની અને આ આધુન્યમાં ગિલકુલ બંધાયેલી ન થાય એવી લાગે, પરંતુ આને તો પશ્ચિમના

ચિંતકો અને વિચારવાન માણસો પહુ ગાંધીજીની ટ્રે વિચારતા થયા છે. આપણા આજના યુગના મૂળભૂત સવાલો વિશે જેમને સમજ છે, તેઓ બન્યું છે કે ગાંધીજી કાંઈ પુરાણા જમાનાની પીપૂડી વગાડી રહ્યા નહોતા, બલકે એમની દૃષ્ટિ તો આધુનિક વિસ્ફોટના ધુમાડા-ધમાલથીયે પેલે પાર પહોંચતી હતી.

આધુન્યમાં જૂનાં મૂલ્યો, જૂની દબાછબ નહીં ચાલે

આધુન્યે આજ માણસ સામે એક આદેવાન ઊભું કરી દીધું છે. યુગના યુગોથી માણસ અંદરેઅંદર લડતો-ઝડપતો આવ્યો છે, અને છતાં માનવબળ ટકી રહી છે. પરંતુ આને આધુન્યે માણસને એવી શ્રેણી ચેતવણી આપી દીધી છે કે માણસ ભે હવે એકમેક સાથે લડવાનું બંધ નહીં કરે, તો તે આખીય માનવ-બળનો સર્વનાશ નોતરી બેસશે. હિંસાને હવે માનવસમાજમાંથી જરૂરમૂળથી ઉપેડી નાખવી પડશે, અને માણસ પોતાના પાડોશી સાથે શાંતિ તેમ જ લાઈચારાથી રહી શકે એવી નવી જીવનપદ્ધતિ શોધવી પડશે. આને માટે નવું ચિંતન જોઈએ. સાવ નવેસરથી બધું વિચારવું જોઈએ. આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક એના એ હંધા હવે નહીં ચાલે. જૂની વ્યવસ્થાઓ, જૂનાં મૂલ્યો, જૂની દબાછબ બધું જ બદલવું પડશે. નવાં મૂલ્યો, નવી રીતિનિતિઓ, નવી વ્યવસ્થાઓ શોધવી પડશે. ગાંધીજી જીવનભર આવી ખોજ પાછળ જ લાગેલા, અને વિનોબાજીએ પહુ એ ખોજને જ આગળ વધારી.

માણસનું લક્ષ્ય શું છે ?

આજે દુનિયાભરનું ધ્યાન એક વાત તરફ જવું જોઈએ. માનવનું લક્ષ્ય શું છે ? શું માણસ કેવળ વિજ્ઞાન અને ઉત્પાદન વૃદ્ધિને માટે જ જીવશે, કે તેની સામે ખીલે કાઈ ઉદ્દેશ છે ? આજે દુનિયા આખી વિજ્ઞાનની પાછળ પાગલ છે, તેથી ખીલ પ્રશ્નો તરફ ધ્યાન નથી જતું. આપણે ત્યાં પહુ બધા કહે છે કે આ તો ઉદ્યોગીકરણનો જમાનો છે; આપણે ભે વિજ્ઞાનના પડકારને ઝીલી ન લીધા, જમાનાની હવા પારખી ન લીધી, તો આપણે પાછળ પડી જઈશું. હવે, આપણેય માનીએ છીએ કે આ વિજ્ઞાનનો યુગ છે. યંત્રીકરણનો યુગ છે. અને આપણે પહુ આ યુગને આવકારવા માગીએ છીએ. પરંતુ આપણે એને છદ્ધિ-પૂર્વક આવકારવા માગીએ છીએ. યંત્રીકરણનો એવ જોરદાર પ્રવાહ વહે છે, તેમાં આપણે ખસુ લાકડાની પેટ કશાવ લાનસાન વિના તણાઈએ, મનુષ્યનું ભાગ્ય એ પ્રવાહને આધીન થઈ બધ, એવું આપણે હરિજન નથી ધ્યક્ષતા. યંત્ર અને વિજ્ઞાનને પહુ આખરે મનુષ્યે જ પેદા કર્યાં છે. અને તેમ શા માટે ? શું પોતાની જ બલને પીસવા માટે એણે આ યંત્રચક્રોએ ખડી કરી છે ? યંત્ર મનુષ્યને જિન્નાભિનન કરી નાંખે એવો છુટ્ટો દોર આપણે યંત્રને આપવા માગતા નથી.

માટે શાટે તો “મનુષ્ય” જ સર્વ વસ્તુનું માપ છે. મનુષ્ય ને માટે જ સર્વ કાઈ અસ્તિત્વ ધરાવે છે—ધર્મ, વિચારસરણી, રાજ્ય, વિજ્ઞાન, યંત્રવિદ્યા, કલા. બધું જ. એટલે સ્વયં મનુષ્યને

મુદ્રા દેવામાં આવે, તે તે આપોઆપ આ બધી દૃષ્ટિએ જવાબ-
દાર બની જશે, એમ માની લેવું નહીં. આ એક મોટો ભ્રમ છે.
ભારતીય રેલવે તેમ જ અન્ય સરકારી સાહસો તરફ એક નજર
ઠરવાથી આ વસ્તુની પ્રતીતિ થશે. જિલ્લાના તેઓ કદાચ પોતાના
આહકો પ્રત્યે વધારે બેજવાબદાર હોય છે, અને બેરકારીપૂર્વક
વર્તે છે.

તેથી જ રીતે ઉદ્યોગવ્યવસાયની આર્થિક લોભશાહી અંગે
પણ રાજ્યની કે ખાનગી કંપનીની નોકરશાહીએ, જે કૃતિ-
ધોએ, સમાજવાદી કે સામ્યવાદી પ્રેરણાએ, કોઈએ ગંભીરતાથી
વિચાર્યું નથી. રાષ્ટ્રીકરણમાં આખરે નોકરશાહીના હાથમાં જ
બધા મદાર ભય છે, મજૂરો અને કમ્પ્યુટરોને તે ઉદ્યોગધંધાના
સંચાલનમાં કરો જ નોંધપાત્ર ભાગ લેવાનો મળતો નથી. ખરું
નેતા બનવું એમ બોલે છે કે કમ્પ્યુટરો અને ઉદ્યોગધંધાની
વ્યવસ્થા સંભાળતા શાય અને સ્વયં-સંચાલન કરતા શાય.

મજૂર-આન્દોલનની પશ્ચ કિશા બદલાવી બેઠકે

દૂધમાં, મૂળ સિદ્ધાંત ટૂંટીશિખો છે. મજૂરો, કમ્પ્યુટરોની
વ્યવસ્થાપકો, માલિકો, હેમર-હોલરો, બધા જ પોતાને ટૂંટી માને.
મજૂરો પણ માત્ર ખગારદાર નથી. તેઓ પણ ટૂંટી છે. પોતાની
કમ્પ્યુટર, કુશળતા વગેરેનો એમણે જાણ સમાજના હિતમાં ઉપયોગ
કરવો છે. હું મજૂરોને એમ કહેવા માણું છું કે તમે તમારું
કામ પેટને માટે કરો છો, એમ શા માટે માનો છો ? તમે તો
સમાજની સેવા કરી રહ્યા છો. તમે જે કાંઈ લોહું, કાપડ વગેરે
પેદા કરો છો, તે તમારે પોતાને માટે પેદા નથી કરતા, સમાજને
માટે પેદા કરો છો. તો તમે સમાજના સેવક છો. તમે ભરપૂર
કામ કરો. સ્વેચ્છાથી કરો. આને તો મજૂર આંદોલનોમાં બધા
જ કહે છે કે કામ એણે લીધું, સમગ્ર અને ખગાર વધારે આપો,
વગેરે. આમ, સંગઠન સ્વાર્થ માટે શાય છે. આ પાલો ખોટો છે.

દુનિયામાં લગભગ ૧૫૦ વરસથી મજૂર આંદોલન ચાલી રહ્યું
છે બધે લોકશાહી મજૂર સંગઠનો ખડા કરવામાં આવ્યાં છે,
અને તેમણે મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઘણું ઉપયોગી કામ
કર્યું છે. ઘણાં શક્તિશાળી મજૂર-સંગઠનો બન્યાં છે. એમનો
સમાજ અને સરકાર ઉપર પણ પ્રભાવ પડ્યો છે. ઇંગ્લંડમાં તો
મજૂર પક્ષની સરકારે જાણ આપી ગઈ. પરંતુ અત્યાર સુધીમાં
જે પરિણામ આવ્યાં છે, તેના પરથી એમ કહી શકાય કે મજૂર
આંદોલન એનું હવે સુધી પ્રગતિ કરીને હવે બધું અટકી ગયું છે.
કેવળ મજૂરો માટે અડધું સંગઠન? એવી આપવાનું જ તેવું કામ
રહ્યું છે. તેનાથી સમાજમાં કાંઈ પરિવર્તન થયું હોય, મજૂરોના
જીવનમાં પરિવર્તન થયું હોય, નવાં મૂલ્યોની સ્થાપના થઈ હોય,
એમ નથી દેખાતું. અમેરિકા, ઇંગ્લંડ અને સુરોપના અન્ય દેશોમાં
મજૂર વર્ગે પણ સમાજમાંનું એક સ્થાપિત હિત બની ગયો છે.

મૂળમાં જીવનની દૃષ્ટિ બદલાવાની છે

આ બધું ત્યારે જ બદલાય, જ્યારે જીવનની દૃષ્ટિ બદલાય.
સ્વર્થ માટે સ્વાર્થની ટક્કરો તો એવું એ એરી ફ્રાંકલિન જ

આવ રહેશે. એટલે આજની સ્વાર્થભાવનાની જગ્યાએ આર્થિક
સંતોષની ભાવના લાવવી છે. અને તે એ કે બધાંએ મળીને ફ્રાંક-
લિનું છે, તો બધાંએ વહેંચીને ખાવું બોલે છે. “બધું સમાવતું”
છે” એ વિચારને સમાજવ્યાપી બનાવવો એ ખરેખરી બદલાવ
છે. ફ્રાંક સમાજનું નાનું ચૂકવવાનું છે.

આને દેશને તેમ જ દુનિયાને આ ચીજની બધું જ બદલ
છે, કેમ કે આજ સુધીના અત્યવસયથી સમાજદાર નાણાંદારો એ
વિશે એકમત છે કે માન સ્વાર્થનો સંઘર્ષ નૈતિક તેમ જ ભૌતિક
બેંક દૃષ્ટિએ અત્યંત દુર્વ્યથ કરનારો છે. આમ જોવા બેંકને તો
સવાલ મૂળમાં નૈતિક તેમ જ માનસિક સ્વચ્છતા છે. અન્યથા
આપણી જીવનદૃષ્ટિ શી છે, અને જેવા પ્રકારનો સમાજ આપણે
લેખો કરવા માગીએ છીએ, એની સાથે આ બાબત સંકળાયેલી
છે. આને આપણે સમાજનાં મૂલ્યોમાં મૂળમૂલ્ય પરિવર્તન કરવાનું
છે. આ નાનું-સરું કામ નથી, કમગેરો લોકોનું માનસ બદલવાનું
આ કામ છે.

એક ગઢન કંતિને ઉખેડે

સમજવાની વાત એ છે કે આને હવે આપણે એક ગઢન
કંતિને ઉખેડે આવી પહેલવ્યા છીએ. એ અમેરિકા ગયો હતો
ત્યારે મે બોલ્યું કે લાના કુવાનોતા હલ્લમાં ને માનસમાં
એક અસંતોષ કંતિ આકાર ધારણ કરી રહી છે. ત્યાંની
યુનિવર્સિટીઓમાં કુવાનો સાથેની વાતચીતથી મને ઘણું ઉઘાડ
અનુભવ થયું. એમાંના એક નવી ચેતનાનો સમાર થઈ ગયો
છે. એ કેળવ વિજ્ઞાનમાં કે નિષ્ણે સમસ્યાની જ વાત નથી.
એમાં હલ્લમાં કહ્યું કે વધુ ગઢન ચાલી રહ્યું છે. ઉપરથી ઓઝ-
ઝમાળ અને આટલી બધી આકર્ષક લાગતી આજની સંસ્કૃતિના
મૂલ્યો સામે જ તેઓ પકકાર ફેંકી રહ્યા છે. આજનાં પ્રચલિત
મૂલ્યો તેમ જ એમને લા ને affluent society—વેલ્થપ્રચુર
સમાજ બોલો થયો છે, તેની સામે એમનો વિદ્રોહ છે. આને જે
ટેકનોલોજી છે, તેનો ઢાંચો એટલી બધો મોટો થઈ ગયો છે કે
અનુભવ તેની નીચે દબાઈ ગયો છે. તો શું આધુનિક ટેકનોલોજી
human scale—માનવીય પરિમાણમાં ન રહેશે ? માનવીય
સંબંધ પણ વિકસી શકે એવું કોઈ સ્વરૂપ એવું ન હોય ?
ટેકનોલોજીનો કોઈ માનવીય હેતુ ખરો કે નહીં ? આપા આપા
સવાલો બેઠે છે ને ઓપરવારિંગ લોકશાહી છે, તેની ચેતનાને
પણ તેઓ આને પકકારી રહ્યા છે.

આજના યુગની આ માત્ર છે. માનવ-આત્મા સ્વાતંત્ર્ય ઝંખે
છે, આનંદ ઝંખે છે, આત્મસંતોષકાર ઝંખે છે. આજ સુધી
જે કંતિઓ થઈ છે, તે માનવ-આત્માની ઝંખનાઓને પરિણામે
જ ઉદ્ધલવી હતી. પરંતુ પાછળથી એ કંતિઓનું સ્વરૂપ એવું
થઈ ગયું, જેમાં માનવ-આત્માની ઉપેક્ષા થઈ, અને તત્ત્વ તેમ જ
સંસ્થાઓ ઉપર વધુ ભાર મુકાયો. ક્રાંતિકારી નેતાઓએ એમ
માન્યું કે સમાજનાં ટેલકે ત્રેજા પાતે પલટાથી શરૂા એટલે
ક્રાંતિ કરી નાખવામાં પોતે સફળ થયા છે. પરંતુ આટલું પરતું

નહેતું. ક્રાંતિમાં જે મુજબત ધોષો હતાં, તે તે હજી દૂરનાં દૂર જ રહ્યાં. સમાનતા, સ્વતંત્રતા, બહુતા, ગિરાદરી, રાજ્યવિભીન સમાજ, દરેકને એની જરૂરિયાત મુજબ અપાય અને દરેક પાસેથી એની ત્રેલ મુજબ લેવાય—આ બંધાં અલગ ઉમલ ધોષો હતાં, પણ હજી તે સ્વંપનવત્ જ રહ્યાં છે. હવે આ બંધાં ધોષો સિદ્ધ થાય, પ્રયક્ષ વ્યવહારમાં તેનો અમલ થાય, એવી આજના વ્યમાનાની માંગ છે.

આંતર-ખાલ પરિવર્તન કરતી બેવડી ક્રાંતિ

આના પરથી ગાંધીજી જે વારે વારે કહેતા એ મને યાદ આવે છે. તેઓ કહેતા કે ખીલ ક્રાંતિઓ એકવડી ક્રાંતિ છે, એટલે કે એવી ક્રાંતિ જે માત્ર સમાજના બાહ્ય માળખામાં જ પરિવર્તન લાવે છે; જ્યારે મારી ક્રાંતિ બેવડી ક્રાંતિ હશે, માનવીય ક્રાંતિ હશે, જે માણસના માનસમાં શરૂ થશે, અને આખરે સમાજના બાહ્ય માળખામાં પરિવર્તન આણશે.

એટલે હવે એ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે સમજાઈ જતી બોઈએ કે ક્રાંતિ માટે એવી પદ્ધતિ અપનાવવી બોઈશે, જેને લીધે મુખ્યત્વે માણસના માનસમાં પરિવર્તન આવે, તેનાં જીવન-ચલોમાં પરિવર્તન આવે, જીવન પ્રત્યેના માણસના દષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન આવે, યોજવસ્તુ પ્રત્યેના, માણસ પ્રત્યેના, કુદરત પ્રત્યેના દષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન આવે. અને ખીલું એ કે ઇતિહાસના આજના તબક્કે માણસ જ્યારે ચંદ્ર અને શુક્ર ઉપર પહોંચ્યો છે, ત્યારે તેની સામે માનવબુદ્ધિઓ એક વિચકૃત્વ રચના કરતાં જતી થઈ ચોંટી આદર્શ ન હોઈ શકે. આજે આ જ એક ક્રાંતિકારી ધોય હોઈ શકે.

કેન્દ્રમાં માણસ જ અને માનવતા જ અસ્તિત્વ મૂલ્ય

હવે સવાલ એ જોતે થાય છે કે માણસને આપણે બદલી શકી રીતે? ગાંધીવિનિબાએ તેના માટે વ્યાપક સામાજિક અદિલનનો માર્ગ અપનાવ્યો છે. પરંતુ ઘણી વાર વિચારેલા આપણને ચેતવતા રહે છે કે આવાં અદિલનોમાં જ્યારે જ્યારે મત ઉપર અને ઈર્ષ ઉપર વધુ ભાર મુકાય છે, ત્યારે તેની કીમત માણસ પાસેથી વચ્ચલ કરાતી હોય છે. આવાં અદિલનોએ પોતે માની લીધેલા આદર્શોની પશ્ચિમે ઉપર માણસને કુરબાન કરાય છે. અદિલનકારીઓ માટે આદર્શ એક માનવ-નિરપેક્ષ મૂલ્ય બની જતો હોય છે.

આ ચેતવણી જરૂર ખાતમાં રાખવા જેવી છે. આ વિશે આપણે સાવધ રહેવાનું છે. આપણે જે આફ્રિકા દ્વારા જીવન-પરિવર્તન અને સમાજ-પરિવર્તન કરવા માગતા હોઈએ, તે આ પાસાનો એ અવસ્થ ખ્યાલ રાખવો પડશે. પરંતુ હું માનું છું કે સર્વોદય અદિલનમાં આખરે માણસ જ કેન્દ્રમાં છે. આખરે આ માનવતા જ અસ્તિત્વ મૂલ્ય છે. માણસ પ્રત્યે સમ્બંધના ન હોય, તો કોઈ આવા અદિલનમાં પડે નહીં.

૧) વળી, સર્વોદય અદિલન તો લોકો સમક્ષ પ્રેમથી ને સમજદારીથી કેવળ વિચાર મૂકે છે. લોકોની સેવા કરવાની જાવના સેવે છે.

અને અમુક જ વિચાર માટે આપણે કોઈ આગ્રહ નથી. માણસના પૂરું વિકાસનો ઉદ્દેશ અમુક જ માર્ગે સિદ્ધ થઈ શકે, એવી કોઈ ગાંઠ આપણે મનમાં વાળી રાખી નથી. વિચારની કોઈ બંધતા નથી. અને તેમ છતાં વિચારના ક્ષેત્રમાંથી કાર્યના ક્ષેત્રમાં ભિતરીએ છીએ, ત્યારે કેટલુંક અનિવાર્ય થઈ પડે છે. માણસને અમુક કામમાં એકાગ્રપણે ઝેરવા માટે આપણે કરવું પડતું હોય છે. એટલે અમુક કાળ અને સ્થળ માટે એક કાર્યક્રમ આપણે જરૂર નક્કી કરીએ છીએ અને એ કાર્યક્રમ લઈને આપણે ચાલીએ છીએ. પણ કેન્દ્રમાં તો આખરે માણસ જ છે. તેમ છતાં આ ચેતવણી ધ્યાન બહાર ન રહેવી બોઈએ. હમેશાં એ ન બૂલવું કે આપણે એકાગ્ર માનવીય હોય તેમ જ સમજ હોય.

જે કે કૃષ્ણમૂર્તિ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તો એમ પણ પૂછ્યો કે માણસને બદલનારા આપણે કોણ? આ અધિકાર આપણને કોણે આપ્યો? હું કહીશ કે આપણે સહુ લાઈએ છીએ, અને આવા માનવબુદ્ધિને નાતે જ આપણને આ અધિકાર મળ્યો છે, આપણું આ કર્તવ્ય ભીલું થયું છે. આપણી પોતાની બંતમા પરિવર્તન આણવા આપણે નિરંતર મધીએ છીએ, અને આપણા માનવબુદ્ધિમાં પરિવર્તન આણવું, એ આપણી મથામણનો એક ભાગ જ છે. એટલે આવા સામાજિક અદિલન મારફત માણસમાં પરિવર્તન આણીને સમાજમાં પરિવર્તન આણવાનો પ્રયાસ આપણે કરી રહ્યા છીએ.

ભૌતિક-આધ્યાત્મિકનો સમન્વય કરતી કેળવણી

આ એક વ્યાપક લોકકેળવણીનું કામ છે. સાથે જ ગાંધી-વિનોબાએ તો પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિને પણ નવું સ્વરૂપ આપવાની હિમાયત કરી છે અને નઈ તાલીમનો વિચાર સમાજ સમક્ષ મૂક્યો છે, જેથી માનવજીવન જ માણસના મનમાં નવાં મૂલ્યો જડ પડતાં બધ. કેળવણીનો ઉદ્દેશ જ્ઞાન અને તાલીમ આપવાનો તો છે જ, પણ તેનો એક સર્વમાન્ય ઉદ્દેશ માણસ બનાવવાનો છે. આજ સુધી માણસની બાહ્ય પરિસ્થિતિને સમજવા માટે તેમ જ તેમાં પરિવર્તન કરવા માટે ઘણું થયું છે. પણ ખુદ માણસને સમજવા અને તેનામાં પરિવર્તન લાવવા માટે હજારો નહીં જેવા જ પ્રયત્ન થયો છે.

આજે હવે આંતરમાન અને બાહ્ય જ્ઞાન વચ્ચે સેતુ રચવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક, એ બેમાંથી એકેયનો નિર્ણય નથી કરવાનો, પણ એ બેમાં આંતરમાન રહે સ્થાનો તાજ મેળવીને એ બે વચ્ચે ખરો સમન્વય આપણે સાધવાનો છે. જ્ઞાનનો ચરમ વિકાસ આમાં જ રહેલો છે.

આવું જ્યારે શક્ય બનશે, ત્યારે કેળવણીનું પોતાનું આગ્રહ પેટ પ્રગટ કરે. તથા માણસ અને તેની બાહ્ય પરિસ્થિતિ બેટને મડવાનું પોતાનું ખરું કર્તવ્ય તે પાર પાડી શકશે. તેને પરિણામે પછી માણસની આંતર અને બાહ્ય અર્થસંજ્ઞામાં સમન્વય સ્થાપશે, અને બેટ પ્રજ્વલિત એક સંલગ્ન બનેલે પાર પાડવા પ્રયત્નશે. આજે આ બે અર્થસંજ્ઞા વચ્ચે આનું દાંડ સમન્વય

છે નહીં. દાખલા તરીકે એન્જિનીયરિંગ કે વેપાર કે ચળકારણના શાસ્ત્રને આજે આધ્યાત્મના ચારસ સાથે કોઈ આત્મિક સંબંધ રહ્યો નથી, સિવાય કે ધર્મના નામે જે કોઈ થોડાથળે સંબંધ જળવાય છે તે ખરેખરે, અને કોઈ માણસ વ્યવસાયમાં પાતાની આધ્યાત્મિક કેળવણી અનુસાર ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેને તંગી, અવ્યવહારુ અને પોતાના વ્યવસાય માટે નાલાયક ગણવામાં આવે છે !

વિચિત્રનને બદલે સુસંવાદી વ્યક્તિત્વ ખાલવણું છે

આને પગિણામે આજે માણસનું વ્યક્તિત્વ વિચિત્રન થઈ ગયું છે. અને બધા સુધી સુગંધાદી જ્ઞાન અને કેળવણી હોવા “ નૈતિક વ્યક્તિ અને અનૈતિક સમાજ ” વચ્ચેનો વિરોધ દૂર નહીં થાય, ત્યાં સુધી માણસના વ્યક્તિત્વગાની આ વિચિત્રનતા કાયમ રહેશે. નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા આ જગતથી બધા સુધી વિચુપ્ત ગૂંહેશે, ત્યાં સુધી સમાજની ચૈભવરોજની વ્યવહારુ બાબતો ખુબ નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતાથી એટલી જ વિચુપ્ત ગૂંહેશે અને આ વસ્તુ માણસના કલ્યાણ તેમ જ વિકાસ માટે ખૂબ જ હાનિકારક છે.

સુસંવાદી કેળવણી અને વ્યાપક લોકશિક્ષણ

માણસ માત્ર પેટની જૂથ નતોપત્તિ નહીં, પણ તેનું ખીણ સુધ્ધ ને ઊંડી જાણેય જ તોપવાની છે. માટે શાળા-કોલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓને મળમાં શીખવવાનું એ એ છે કે તમે તમારા બાજુ જીવન અને આત્મ જીવન વચ્ચે વાસ્તવિક સ્વપ્ન મથો, વિચિત્રન વ્યક્તિત્વને બદલે એક સુસંવાદી વ્યક્તિત્વ ખીણવવા મથો. તમે તમારા જાનની જીવનની જેમ બંદેર જીવનમાં નૈતિકતાને જીવું સ્થાન આપો, તો તમે એકસ વધુ સાગ અર્થશાસ્ત્રી, વકીલ, ડોક્ટર, એન્જિનીયર, સરકારી નોકર, દિક્ષક, ગજનીતિન બની શકો. બાક કદવાધી તમે સમાજનું કલ્યાણ કરશો અને તમારા દેશની સેવા કરશો એટલું જ નહીં, પરંતુ તમારે વ્યક્તિગત દષ્ટિએ પણ તેનાથી લાભ થશે, તમે વધુ સુખી થશો અને જીવનમાં વધુ સમાધાન પામશો. તમારું જીવન બહુ-સમૃદ્ધ અને અર્થપૂર્ણ બનશે.

ગાળે આપણે જે એક ઝઘન ક્રાંતિને ઉચેરે જોવા છીએ, તેને માટે જો માણસને તૈયાર કરવો હશે, તો શાળા-કોલેજો મારફત આવી સુસંવાદી કેળવણી અને આમાલિક અદિકલનો મારફત વ્યાપક લોક-કેળવણી સમાજમાં નિતર અપાતી રહેવી જોઈશે.

૮. ખરા અર્થમાં લોકોનું રાજ

રૂઝમાજમાં સર્વાંગી પરિવર્તન થવું જોઈએ. બધું જ ધર-મૂળથી બદલાવું જોઈએ. સૌથી પહેલાં માણસ બદલાવો જોઈએ. તે સૌથી વધારે મુશ્કેલ કામ છે. ઠેક પહેલેથી લઈને શ્રી અરવિંદ સુધી અને છવત વ્યક્તિઓમાં વિનોબા સહિત આપણા બધા જ મહાપુરુષો, યુગ્મો, દ્રષ્ટાઓની એક અખંડ પરંપરા રહી છે, અને એમણે બધાએ માણસને બદલવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. હજી સુધી એ એટલી હદે કે એવા સ્વરૂપે બદલાયો નથી કે એક નવા અને બહેનર સમાજનું નિર્માણ થઈ શકે. તેથી માણસની નવી કેળવણી, નવસંસ્કાર, નવધર્મ વગેરે થવું રહે અને તેની સાથે-સાથ આજના રાજકીય, આર્થિક, શૈક્ષણિક વગેરે બધા માળખાં-ઓમાં પણ ધરમૂળથી પરિવર્તન થાય. આપણી રાજનીતિ, અર્થ-નીતિ, શિક્ષણનીતિ, સામાજિક પરંપરા વગેરે બધાના એ રીતે વિકાસ કરવો જોઈશે કે જેથી વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે એક છવત નાતો જન્મી શકે અને નિરંતર પામરી શકે. સંપૂર્ણ કાલિ માટે આ અત્યંત જરૂરી છે.

રાજનીતિની નવી શૈલી અને પદ્ધતિ

નવી રાજનીતિ આજની પ્રચલિત રાજનીતિ કરતા સર્વથા ભિન્ન હશે. સત્તાના વિતંડીકરણની વાત આપણે સ્વીકારીએ છીએ કે દુરત રાજનીતિનું સ્વરૂપ ધરમૂળથી બદલાઈ ગયું છે, રાજનીતિની આજની શૈલી તેમ જ પદ્ધતિ પરિવર્તન આવી ગયું છે. એક લોકશાહીનું માળખું આપણા દેશમાં આટલા વરસ

સુધી છપી રહ્યું, તે આપણા માટે એક ગૌરવની વાત છે. પરંતુ આ લોકશાહી ખરા અર્થમાં લોકોનું રાજ બને તે માટે થું થું કરવું જોઈએ, તેનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ, તે બાબત આગળ વિચારવું પડશે.

પાછલી સદીઓમાં રાજનીતિનો અમુક એક વિકાસ થયો છે, અને તેણે માનવ-સમાજને એ આજે જ્યાં છે ત્યાં આણીને મૂક્યો છે. પણ હવે એવું મનાય છે કે જ્યાં સુધી આવ્યા છીએ, ત્યાંથી આગળ હવે ખીલે કાઈ નવો રસ્તો નથી. પરંતુ મારું એમ કહેવું છે કે આજે દુનિયામાં ને પ્રથાઓ પ્રચલિત છે, તે રીતો સંસદીય લોકશાહી કાલે સૌથી સારી પ્રથા મનાય, પણ એથી આગળ એનાથી પણ વધુ સારી પ્રથા કાઈ હોઈ શકે તેમ છે કે નહીં, તે બેનુ જોઈએ અને તે દિશાના પ્રયોગો થતા રહેવા જોઈએ. ચૂંટણી આદિની ગતિનીતિ પાછળ આજે જેટલી શક્તિ ખર્ચાય છે, તેની અડધીયે શક્તિ બે આ નવા માર્ગની ખોળ પાછળ ખર્ચાય, તો વાતાવરણ જુદું જ બને.

માત્ર મતાધિકાર પૂરતો નથી

સંસદીય લોકશાહીમાં વિવિધ ક્ષેત્રો છે. એ 'રેડીનું' એક આપણા દેશમાં ખૂબ કાયમ થઈ રહ્યું છે. તેનું થોડું પરીક્ષણ કરીએ. આ લોકશાહી માળખું ચૂંટણી પ્રથા તેમ જ મતાધિકાર ઉપર આધારિત છે. હવે, એક જમાનામાં આ મતાધિકારનો વિચાર કોના કાર્તિકારી મનાયો. પણ આજે જોઈએ કે

એટલી જ સ્વતંત્રતા છે કે ઉપરથી ઊભા રખાયેલ દસગાર ઉમેદવારોમાંથી જ કોઈને સ્વકંઠ કરીને તમારો વોટ આપો.

શું આ જ છે જનતાનું રાજ ? અને આ જ છે ચૂંટણી ? હંગામો નહીં. આનો કોઈક વિકલ્પ શોધવો જોઈશે.

દિશા બદલવી પડશે

આજની લોકશાહીના ધ્યાવા કેટલાક મોટા અને મહત્વના દોષ છે. વાસ્તવમાં જેવા જઈએ તો આને નથી જનતાનું ગજ છે નથી બુદ્ધિમતીનું રાજ. ખરેખર તો આખરે ગણચાંક્યા લોકોના હાથમાં જ સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ થઈ જતું હોય છે. અને પછી તો એ અસહકારોનું જ રાજ્ય બની ગમે છે !

સમાજવાદીઓએ રાષ્ટ્રીકરણ કહ્યું. પરંતુ જેમ મતથી જનતાનું રાજ થઈ જશે એ સખતું પોષણ સાળિત થયું, એ જ રીતે રાજ્યને આર્થિક વ્યવસાયો સોંપી દેવાથી ગરીબોનું રાજ થઈ જશે, એ સખતું પણ સાચુ ખોટું પુરવાર થયું છે. બિલટું, તેનાથી સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ જ વધતું ગયું છે. બ્યુરોક્રસી અને ટકનોક્રસી, નોકરશાહી અને નિષ્ણાતશાહી જ પેદા થઈ છે.

આમ, આને જનતાનું સાચું રાજ તો હજી માઈણ છે. જો અને મૂળમાં તો તેની દિશા આનાથી કોઈક જુદી છે. માટે આજ સુધી જે રસ્તે ચાલતા આવ્યા છીએ, તે જ રસ્તે બિંધું થાકીને હંકારે રાખતું એ કોઈ વૈજ્ઞાનિક રીત નથી. એ રીતે તો કદી જનતાનું રાજ આવનાર નથી.

જનતાનું રાજ નીચેથી જ ખીલવવું પડશે

ખરા અર્થમાં જનતાનું રાજ લાવવું હશે, તો તે નીચેથી જ ખીલવવું પડશે. ગ્રામસ્વરાજની વાત દેડ પાડીને જનતા આગળ રજૂ કરવી પડશે. સામુદ્રિક વર્તુળાકાર સમાજરચનાની ગાંધીજીની મહાન કલ્પના આપણી સામે છે. નાના નાના સમુદાયને અંતરથી જ વધુમાં વધુ અધિકાર અને તાકાત મળતાં રહે, અને અનિવાર્ય હોય તેટલા જ ઝોજામાં ઝોજા અધિકાર ઉપરાવાના હાથમાં રહે. આ નાનકડા સમુદાય રોજિંદા જીવનના મુખ્ય સવાલો પોતપોતાની રીતે ઉકેલે. જનતા પોતાનું કામ નેટલું બને સંભાળતી જશે, તેટલું જનતાનું રાજ આવશે. લોકશાહીની દૃષ્ટિએ વિચારતા એમ લાગે છે કે તંત્ર નેટલું હળવું અને સરળ હશે તેટલી જ લોકશાહી સરળ અને સરળ નીવડશે. જો તંત્ર સ્થાપ્યમ અને જટિલ હશે, તો લોકશાહી પણ તેટલે અંશે નિષ્ફળ જ નીવડશે. બધા કેન્દ્રિત સચાલન આવ્યું, ત્યાં જનતાનું સચાલન મરી પરવાયું સમજીને જનતા મારફત સચાલન કરાવતું હોય, તો તે વિકેન્દ્રિત હશે જ શક્ય બનશે. અને માત્ર એમ માનવું છે કે લોકશાહીને ઉભારો પણ એમાં જ છે. આપણને જો આજના ઔપચારિક લોકતંત્રથી ન તોય ન હોય, આપણે જો પાર્ટિસિપેટરી ડેમોક્રસી—જેમાં ખુદ જનતા ભાગ લેતી હોય એવી લોકશાહી ઇષ્ટતા હોઈએ, તો ગાંધીજીની ગ્રામરાજની વાત તરફ ધ્યાન આપવું જ પડશે.

રાજ્યની સત્તા અને ક્ષેત્ર સીમિત થતાં જવાં જોઈએ ગાંધીજીનું જ્ઞાન એ હતું કે સત્તા જેટલી ઝોઝી, તેટલી લોકશાહી વધારે. જેમ ટ્રેનમાં સલામતીની સાંકળ હોય છે, તેમ લોકશાહીમાં સત્તા ગંધેલી જોઈએ. એમણે એમ પણ કહેલું કે ‘જે ન્યૂનતમ શાસન કરે, એ જ સરકાર ક્રેડિટ.’ લોકો પોતાના ઉપર વધુ ને વધુ નિર્ભર બનતા બપ અને સરકાર ઉપર ઝોજામાં ઝોજા આધાર રાખતા થાય. સામ્યવાદની જેમ ગાંધીજીનામયે અંતમાં એક ગભ્યવિહીન સમાજની કલ્પના છે. હવે. ગભ્યસંસ્થા ક્યારેય સંપૂર્ણ વિલીન થશે કે નહીં, એ તો કોઈ કહી શકે નહીં. પરંતુ આપણે જો આજે સંકે લોકશાહીના આદર્શમાં માનતા હોઈએ, તો આને માટે તે દિશામાં આજથી પ્રયત્ન કરતા રહેવા જોઈએ. રાજ્યની સત્તા, વ્યવહાર તેમ જ ક્ષેત્રને બને તેટલા સીમિત અને મર્યાદિત કરતાં જવાનું આપણું વલણ હોય. અને ખાતરી છે કે રાજ્ય નેટલું સંકેલાતુ જશે, તેટલું તે લોકશાહીના વિશેષ હિતમાં છે.

જો કે સત્તાનું આ વિકેન્દ્રીકરણ ઉપરથી સત્તા વહેચીને નહીં કરી શકાય. તેમ કરવા જતાં તો આપણે ત્યાં પંચાયતી-રાજનું જે પરિણામ આવ્યું તેનું જ પરિણામ આવે. ગાંધીજી જેને ગ્રામરાજ કહેતા, તે આ નહીં. સમાજના જીવનને સ્વ-નિર્ભર બનાવવાની આ શક્તિ નીચેથી જ પેદા થવી જોઈએ.

પરંતુ આને તો બધા રાજ્યની પાછળ જ પકા છે. સમાજવાદી, સામ્યવાદી, કલ્યાણુરાજવાદી બધા જ આને રાજ્યના અધિકારો તેમ જ કાર્યક્ષેત્રો વિસ્તારીને પોતાની હાલત સ્વર્ગ નિર્માણ કરવા માગે છે. લોકકંદરાણુકારી રાજ્ય જનતાની ભલાઈના નામે વધુ ને વધુ સત્તા ગ્રહણ કરતું બપ છે, લોકોના જીવનમાં હસ્તક્ષેપ કરતુ બપ છે. આ વસ્તુ રોકવી જ જોઈએ. કલ્યાણુરાજ લોકોનું પોતાનું ચૂંટણું હોય છે, તેટલા માત્રથી વસ્તુસ્થિતિમાં કોઈ ઝાંઝા ફરક નથી પડતો.

ઢોચ ઉપર જોલેલો જીલટો પિરામિડ !

હકીકતમાં આને તો “સ્વ-સત્તાધીશ ટાય” તરફથી “શક્તિવિહોણા તળિયા” ભણી સત્તાને પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. આપણી લોકશાહી આને બધું જ સાકા પાયા પર ઊભી છે, બધું કે ટાય ઉપર જોલેલો જીલટો પિરામિડ ! એટલે આ પ્રકારની આજની વ્યવસ્થાને સમૂળગી પલટાવવાની કું હિમાયત કરું છું. દરેક પુખ્ત ઉંમરના નાગરિકને મત આપવાનો અધિકાર હઈ દઈએ એટલા માત્રથી પિરામિડનો પાયો વ્યાપક નથી બનતો. કચોડોની સંખ્યામાં વેરાયેલા વ્યક્તિગત મતદાતા રેતીના કળો જેવા છે, જે કદીય કોઈ સર્જનના પાયા બની શકે નહીં. એ રજકળોને તો ઈંટોને કે નક્કર કોંક્રીટનો ધાટ આપીએ, તો જ તે કોઈ ભવનનો પાયો બની શકે.

આ માટે બધા લોકો ભેળા રહેતા હોય, બધાં એમનું જીવન એકસાથે ધપકતું હોય, એવા જીવંત એકત્રીમાં જઈ લોકશક્તિને બગાડવી પડશે. એ એકત્રી રેતીના દગલા જેવા કે ટાળા જેવા

ન હોય, પણ એક organic mass હોય, જ્યંત સમૂહ હોય, પરસ્પરાવલગિત સમૂહ હોય, અને આપણે ત્યાં તે હજી ૮૦ ટકા લોકો આવા જો આંખની ગમવાળા પ્રત્યક્ષ સમાજમાં (ગામડાંમાં) જ વસે છે. એ ગામડાંઓની જીંદગીને તેનાથી તેમની સમસ્યાઓ ઉઠકવવાની છે. આને એ શક્તિ કુશિલ છે, સુપુત છે. તેને જ્યાગવાની છે, કેળવવાની છે. આપણે જો લોકશાહીને સંધ્ય બનાવવી હશે તો તેના પાયાને વિશાળ બનાવવો પડશે, અને ઉપલા સ્તરને પાયાને અનુરૂપ આકાર આપવો પડશે.

આ ધોરણ પર લોકશાહીમાં જરૂર મુધારણા થઈ શકે. જાને લોકશાહી સરકારની આજની પદ્ધતિમાં આ રીતે મુધારણા થઈ શકે છે, એવું ને આપણે દુનિયાને બતાવી શકીએ, તે લોકશાહીના વિકાસનો આગળનો માર્ગ જરૂર. માત્ર “ પ્રજાનું, પ્રજા માટેનું, પણ પ્રજા મારફત નહીં ” એવું ગભ્ય નવાની ભેતી આજની પરિસ્થિતિથી કોઈ પણ લોકશાસનવાદીને સમાધાન ન થવું જોઈએ. પ્રજા પોતાની બાબતોમાં સીધો અને ખરેખરો લાગ લગવે, એ જરૂરી છે.

બ્રિટિશ હબની સંસદીય પદ્ધતિ અપર્યાપ્ત

આજનું આપણું લોકશાહી માળખું મુખ્યત્વે આપણે ક્રિસ્ટન પાર્સેથી બીછીન લીધું છે. સંસદીય શાસનપદ્ધતિના વેસ્ટમિનિસ્ટર મોડેલ પ્રમાણે આપણે ચાલ્યા છીએ. જે કે વેસ્ટમિનિસ્ટર મોડેલ કહીએ છીએ સારે માત્ર લાંબી પાર્લીમેન્ટ જ આપણા ખ્યાલમાં આવે છે. વાસ્તવમાં ક્રિસ્ટનમાં તો પાર્લીમેન્ટની સાથેસાથે સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાઓ પણ છે, જે હજી શક્તિશાળી છે અને સેઠડી વરસથી કામ કરતી આવી છે. એટલે ક્રિસ્ટનની લોકશાહીમાં તો લોકો કષ્ટો સહ્ય લાગે પણ હે છે. પરંતુ આવી સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાઓના અસ્તિત્વ વિનાનું વેસ્ટમિનિસ્ટર મોડેલ તો બહુ જ પાંગળું અને દોષધુલું બની રહે. આપણા લોકશાહી માળખામાં આ વસ્તુ આપણે આજે અનુભવી રહ્યા છીએ.

પરંતુ એક વાર ધારી પણ લઈએ કે આ સંસદીય પદ્ધતિમાં સ્થાનિક સ્વરાજ સંસ્થાઓ પણ હોય, તેમ છતાં મને નથી લાગતું કે આ વેસ્ટમિનિસ્ટર મોડેલ મુજબની શાસનપદ્ધતિ ક્યાંય ખરા અર્થમાં લોકોનું રાજ લાવી શકે. તેનું સ્વરૂપ કાયમ પ્રાતિનિધિક લોકશાહીનું જ રહેશે. માત્ર મામસારની સંસ્થાઓનો વિકાસ થતીને, કાયમસાથે સહિષ્ણુ બનાવીને જ આ વસ્તુ કદાચ થઈ શકે. અદ્યવાજ, આપણે ત્યાં હજી કાયમસાચ કાયમ છે. પરિમના દેગોમાં એવું કાંઈ અસ્તિત્વમાં નથી. ઉદ્યોગીકરણ ત્યાંના ગામડાંઓને ધાઈ નાખ્યા છે. પણ આપણે ત્યાં હજી કાયમસાચ છે. કાયમસાચની કાયમી પંપરા પણ છે.

કાયમસાચના પાયા પર જે નવું માળખું બાંધું થઈ શકે

અને મને લાગે છે કે ગામડું લાગતીય ગમગાળ્યવસ્થાના એક ક.મના અંગરૂપ રહેવાનું છે, કદાચ મુખ્ય અંગરૂપ. અને આપણે

જે બીજી બધી વસ્તુને આ કાયમસાચના અધારે બાંધી કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું, તો આ વેસ્ટમિનિસ્ટર મોડેલ તો આપણા માટે તદ્દન અપર્યાપ્ત થઈ પડશે. તેની કામગીરી પૂર્તિ કરવી પડે. ગાંધી, તિલક, શ્રી અરવિંદ વગેરેએ આ વસ્તુ કયાં વગેરે પહેલાં જોઈ લીધી હતી. એટલે એમનું વલણ પરિમના લોકશાહીની નહલ કગવાનું નહોતું. હમણાં થોડા મહિના પહેલાં (એપ્રિલ ૧૯૭૮ તું) આ કથન છે. —સં-૦) કું શ્રી અરવિંદનાં લખાણ વાંચતો હતો. અને હું જોઈને દંઝ થઈ ગયો કે આટલાં બધાં વગેરે પહેલાં એમણે આ વસ્તુ વિશે લખ્યું હતું.

લાગતું ગામડું એક કાયમની વસ્તુ છે. તમારું તેનું આજનું સ્વરૂપ બદલવું પડશે. ગામડાને સ્વચ્છ, આરોગ્યપ્રદ બનવું પડશે. જરૂરી સમયનાં બીની કરવી પડશે. શિક્ષણ, ટેકનોલોજી, દુનિયાનું જ્ઞાન, દૈનિક દરિદ્રકામ વગેરે લાવવું પડશે. કાયમનોના પરસ્પરા સંબંધોમાં પરિવર્તન લાવવું પડશે. પરંતુ આ બધા ફેરફાર સાથે મામડું ભાગતીય સમાજનું એક કાયમનું અંગ બનીને રહેશે, એમ મને લાગે છે. અને તે કાયમ રહે, એમ પણ હું ધમણું. કેટલાકને લાગે છે કે આ કાયમ નથી, અને હવે તો રાહશે અને ખૂં પડપટીએ જ વધતી રહેશે, પણ મારા અભિપ્રાય મુજબ તે સાડું નહીં થાય. એ તો આજના કરતાંય બદલે અવસ્થા હશે.

આમ, ખરા અર્થમાં લોકોનું રાજ લાવવું હોય તો તે કાયમ સ્વરાજના પાયા ઉપર જ કાયમ બનશે. આ ઉપરાંત, એ વસ્તુ પણ સમજવી પડશે કે અત્યારની પરિમની જે કલ્પના છે, તે મુખ્યત્વે રાજકીય લોકશાહીની જ છે, તેમાં આર્થિક લોકશાહીની કલ્પના નહીંવત છે. મજૂર આંદોલન, સમાજવાદી આંદોલન વગેરેના સમાવેશથી આ પરિમની લોકશાહીમાં પણ આર્થિક કાયમનો, આદરશો, વિચારોનો થોડોથોડો પ્રવેશ થયો છે. પરંતુ આપણે બુલવું ન જોઈએ કે, અગામ એ મોટે લાગે એક રાજનૈતિક કલ્પના જ હતી. આપણી લોકશાહીની કલ્પના આના કરતાં વધુ વ્યાપક અને જડી હોવી જોઈશે. લોકશાહીની માત્ર રાજનૈતિક કલ્પના ચાલી શકશે નહીં.

લોકમાનસમાં એક મનોવૈજ્ઞાનિક પરિવર્તનની જરૂર

આ બધા ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે લોકશાહીના વિકાસ માટેનું હવે પછીનું પગલું જે બાહ્યથી મારશે માંડવાનું હોવું જોઈએ. સર્વ પ્રથમ તો લોકમાનસમાં એવા એક મનોવૈજ્ઞાનિક પરિવર્તનની જરૂર છે, જેને પરિણામે દરેક બહુ એવું માનતો થાય કે મીના લલાચા પોતાનું લખું છે. અને સાથે જ આજના કાયમનું કલ્પનમાં જુદા જુદા સ્વાર્થો, વ્યક્તિઓ તેમ જ મુશ્કેલો સમુદાય વગેરે જે હકું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, તેનો અંત આવે વિવિધ હિતો વચ્ચેનો સંવાદ એ જ લોકશાહીના ખરેખરો પાયો છે.

પહેલા પગલામાંથી કુદરતી રીતે જ નીકળતું બીજું પગલું એ છે કે પક્ષપદતિ અને બહુમતી-લઘુમતીના વિષયકમાંથી આપણે બેગરી બનું જોઈએ કાળુ, મૂળ મુદ્દે કિતસંવાદ હશે, તો આવા

ગાંધીજીએ તરની કાઈ જગ્યા રહેવાની નથી. વળી, આને પશ્ચિમ અસ્થિત છે એવું કારણ છે કે જનતા બંને લોકશાહીના સંચાલનમાં સીધા ભાગ લઈ શકતી નથી, તેથી તે પહેલાં મારફત પોતાનો ભાગ લેવાનાનો પ્રયત્ન કરે છે.

હવે, આપણે બે પહેલો નામ પૂછી શકતા હોઈએ, તો સામાન્ય જનતાની ભૂમિકા પશ્ચિમ અને બંને લોકશાહીના સંચાલનમાં બંને ભાગ લેતી થાય. એવી વ્યવસ્થા ગોઠવવી બેઠેએ. તે માટે ગ્રામગ્રામ ગ્રામસ્વરાજની સ્થાપના થવી બેઠેએ. ગ્રામભાવના બંને, ગ્રામલોકો અને સમસ્તતા બંને એકત્રિતા વધે, સર્વજનમિત્રે નિર્ણય કરવાની પ્રથા પડે, એ રીતે નિયંત્રી જ ખરી લોકશાહી પાંગરી શકશે. સર્વ પ્રથમ તો ઐર્ષનિક કમ્યુનિટી બનવી બેઠેએ. ત્યારે જ લોકો સાથે ગ્રામીણ ગ્રામભાવનાથી દંક્ષિત કરી શકશે, પોતાનો ભાગ લઈ શકશે.

પદ્ધતિપ્રધાનને બદલે કમ્યુનિટીપ્રધાન કાર્યપદ્ધતિ

આ કાર્યપદ્ધતિનો મૂળભૂત ભેદ છે. સર્વોચ્ચ આંદોલનની કાર્યપદ્ધતિ કમ્યુનિટીપ્રધાન છે, બ્યારે આજની ચૂંટણીની પદ્ધતિ પદ્ધતિપ્રધાન છે. આપણે બે જનતાની રાજનીતિનો, ખરા અર્થમાં લોકોના રાજનો પાયામાંથી વિદાસ કરવો હશે, તો કમ્યુનિટી—આપણા ગ્રામસમાજને સક્રિય બનાવવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડશે. મૂળ વાત એ છે કે આને જનતા ભેળા થઈને સાથે બેસી વિચારણા જ નથી કરતી. આપણી સામે જનતા જેમાં વધુમાં વધુ ભાગ લેતી હોય એવી પ્રત્યક્ષ લોકશાહી—બેય છે. તેથી આપણે કમ્યુનિટીને સક્રિય બનાવવા ઉપર જ આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત થવું બેઠેએ.

દુનિયાની આજની પરિસ્થિતિમાં આની એક ભૂમિકા તૈયાર થાય, એ અત્યંત મહત્વનું છે. અને પછી તો જેમ જેમ મીઠા બનતી જશે, તેમ તેમ એને આપણે ફેરવી જશે અને આજનું દેખાતું જશે. કમ્યુનિટીરિયન સમાજરચનાના આધાર ઉપર આપણું માળખું રોલવું પડશે. કમ્યુનિટીરિયન પોલિટી—સમાજકલ્પ રાજ્ય-તંત્રનું માળખું એક એક થર ચડાવતા જઈને છેક મૂળથી ઉપર સુધી વાંધવું પડશે. ત્યારે ખરા અર્થમાં લોકોનું રાજ નિર્માણ કરવાનું શક્ય બનશે.

આ ધણું કમળ કામ છે. એક ગિલકુલ નવું કામ છે. સાવ નવા જ ચીસો પાડવાનો છે. આને ક્યાં છે પ્રત્યક્ષ લોકશાહી ? બે કાંઈ છે, તે પ્રાતિનિધિત રાજ છે. પ્રતિનિધિઓ મારફત જ મધું ચાલે છે. જનતા બંને જવાબદારી ઉપાડીને પોતાની સમસ્યા-ઓના ઉકેલ શોધે. એવું હજી દુનિયામાં આને કયાં ચાલવું નથી. અને એમ કરવું એ મળુ જ કમળ કામ છે.

સ્વતંત્રતાથી ભાગવાની વૃત્તિ

આપણે અનુભવે બેઠેએ છીએ કે ગ્રામસભા બને છે, કાર્ય-સમિતિ રચાય છે, પણ તેને સક્રિય બનાવવાનું સહેલું નથી. કેમ કે બંને જવાબદારી ઉપાડીને કામ કરવાની લોકોને ટેવ જ

પડી નથી. આપણે જનતાને બંને સમજાવીએ છીએ કે તમારું રાજ તમે ચલાવો, પણ જનતા પોતે ગળ કરવા માટે તૈયાર નથી ! એ તો સામેથી કહે છે કે અમારા માટે તમે આવવાપીવાની, પહેરવાઓદવાની, શિક્ષણ વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપો. એટલે જમ. એનિક ફ્રીમ કરીને એક મોટો વિચારક છે. તેનું એક પુસ્તક છે “Fear of Freedom”—સ્વતંત્રતાની ભય. તેમાં તેણે આ બાબતની વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ ચર્ચા કરી છે. તે કહે છે કે માણસ સ્વતંત્ર બનવાંથી ડરે છે, સ્વતંત્રતાથી ગભરાઈને ભાગે છે, કારણ કે સ્વતંત્ર વ્યક્તિની અમુક જવાબદારીઓ હોય છે. એ જવાબદારીઓ નિભાવવાની માણસની તૈયારી નથી હોતી. એટલે તે પોતાની સ્વતંત્રતાનો સોદા કરે છે. પોતાની જવાબદારી ખીજના માથે નાખી દે છે, અને તેના સાટામાં પોતાની સ્વતંત્રતા વેચી દે છે.

આને આપણે આ જ બેઠેએ છીએ. પહેલાં તરફ અને રાજદ્વારીઓ તરફ લોકોનું ધ્યાન કેમ બંધ છે ? કેમ કે તેઓ બધા જનતા પાસે જઈને કહે છે કે ‘તમે અમને વોટ આપો, પછી અમે તમારું’ મધું’ કામ કરી દઈશું’. અમે ગરીબી દૂર કરીશું’, અમે બેકારી ખતમ કરીશું’. આપણા આવા નારા એ લોકોના હોય છે. આ ‘અમે કરી દઈશું’ એમ સાંભળવું લોકોને સારું લાગે છે. તેઓ કહેશે કે લો, અમે તમને માદોશ બેસાડી દીધા, હવે તમે અમારું રાજ ચલાવી જતાવો ! અને આ જ કારણે પછી આપણી વાત એમને પસંદ પડતી નથી. કેમ કે આપણે જનતા પાસે જઈને શું કહીશું ? આપણે તો એમને જઈને કહીશું ‘કે’ અમે તમને કાંઈ કરી આપવાના નથી. લાઈ, તમે સ્વશાસિત બનો ! તમારું રાજ તમે બંને ચલાવનાં શીખો !’ આ ‘તમે કશું કરો, તમે કરો, તમે કરો !’ સાંભળવું લોકોને મળુ કમળ લાગે છે.

આપણે “જવાબદાર” સમાજ બિરોધ કરવો છે

એટલે આ વાત લોકોને ગળે ઉતારવાનું કામ ખરેખર મળુ’ કમળ છે. ધરમાં તમારા પોતાના છોકરાને જવાબદારી સોંપી જુઓ. મિલ-કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરોને કહો. મિલન વગેરેમાં આ જ હાલત છે. મજૂરોને કહે કે તમે બંને સંચાલનમાં રસ લો, તો તેઓ કહેશે કે અમે તો મજૂર માણસ ! અમારી માથાંથી માટે હડતાલ પાડવી હોય તો પાડીએ, બાકી વ્યવસ્થા ને સંચાલન તો ઉપરનાઓએ કરવાનું !

આની સામે આપણે સર્વોચ્ચ તૈયારી. મિલ, કારખાનું, ગ્રામ, બધે એક પરિવાર બને, સમુદાય બને, જેમાં સંતુ પોત-પોતાની જવાબદારી બંધા કરે. જેમ ગ્રામસ્વરાજની વાત છે, તેમ કારખાના-સ્વરાજ પણ. દરેક જગ્યાએ લોકો બંને રસપૂર્વક ભાગ લેતા થાય. આજની લોકશાહી પણ પ્રત્યક્ષ અને લોકોના સક્રિય સહયોગવાળી બને. આવી બધી આપણી નેમ છે. લોકોમાં આને હજી જવાબદારીથી ભાગવાનું ને માનસ છે, એ આપણું માનસ કમળથી પહોંચવવાનું છે. જનતાના માનસ-પરિવર્તન

વિના ગ્રામસ્વરાજ કે પ્રતક્ષ લોકશાહી આવી શકવાની નથી. જનતાનું માનવ આ માટે કેળવવાનું છે. જનતાના રાજને એક નકલો આપણા મનમાં છે, તે અનુસાર જનતાને સમજાવીને એક નવી સત્તાવ્યવસ્થા બિભી કરવાનું આ કામ છે. એટલે કે એક નાવ નવું કામ છે આને એક બેજવાળદાર સમાજ છે, તેની જગ્યાએ આપણે “જવાળદાર” સમાજ બિભી કરવા માગીએ છીએ. જવાળદાર પિતા, જવાળદાર મજૂર, જવાળદાર શિક્ષક, જવાળદાર નાગરિક આવી રીતે બધા જવાળદાર નહીં બને, ત્યાં સુધી શાસનમુક્તિ શક્ય નથી. શાસનની જગ્યાએ અનુશાસન (સ્વયંશિસ્ત) આવે, ત્યારે જ જવાળદાર સમાજ બને, અને ત્યારે જ ખરા અર્થમાં લોકોનું રાજ સ્થપાય.

દુનિયા આખી આણું કંઈકે ઇચ્છે છે

આ એક વ્યાપક લોકશિક્ષણનું કામ છે, લોકનીતિના વિકાસનું કામ છે, તે માટે લોકોની વચ્ચે આપણે જવાનું છે, એમને સમજાવવાના છે, એમની શક્તિ નિર્માણ કરવાની છે, એમનું માનસ કેળવવાનું છે. આ રીતે આપણે ગ્રામસ્તરેથી લોકનીતિની પ્રક્રિયાને આગળ કરવાનો છે, લોકશાહીનો નવો પાયો, નવી આધાર-શિલા ખડી કરવાની છે. આ કોઈ સામાન્ય કામ નથી. ધણા પ્રયોગ કરતાં કરતાં અને અનુભવ પછી શીખતા શીખતાં આગળ વધી શકાય એવું આ કામ છે. આણું સમગ્ર હવનાચિન પાણી

ગાળે ને આજ રજૂ કરી શકાય તેમ નથી. માત્ર એટલું છઠ્ઠી શ્વેદ છે, પક્ષિવાહેન તેમ જ લોકો જેમાં સીધા બાગ લેતાં હોય એવી ચેતનથી ધનકતી પ્રતક્ષ લોકશાહી આપણે નિર્માણ કરવી છે. ગામડાંઓને ગાંધીજીની હૃદયનાના ગ્રામસ્વરાજ, ગ્રામ પ્રવ્યવસ્થા (વિવેક રિપબ્લિકસ) બનાવવા છે. આમ થશે તો આગળના પક્ષીય અને સત્તાના ગળદાનગુની સ્થિતિ બદલાઈ જશે.

અને લોકશાહી વ્યવસ્થામાં બધાનું કંઈક આગળનું પગલું આણું દુનિયા આખી ઇચ્છે છે આગળની ડેલીવરેટ ડેમોક્રસી—પ્રાતિનિધિક લોકશાહીથી હવે કાઢને પૂરતો મંતોપ નથી. દુનિયા-ભરના પ્રગતિશીલ વિચારકો આણું ડિટેક્ટ એન્ડ પાર્ટિમિપ્ટરી ડેમોક્રસી—પ્રતક્ષ અને લોકો જેમાં સીધા ભાગ લેતા હોય એવી લોકશાહીની હિમાયત કરે છે. અને ખાતરી છે કે આખી દુનિયાને છેલ્લે આ જ માર્ગે આવવું પડશે. આના સિવાય હવે બીજો કોઈ માર્ગ નથી, જે દુનિયામાં સમાનતા, બહુતા અને સ્વતંત્રતાની સ્થાપના કરી શકે. સત્તા બે છઠ્ઠીલર લોકોના હાથમાં કેન્દ્રિત રહી અને બાકીના લોકો બંને એમના ઓશિયાળા રહ્યા, તો દુનિયા નહીં એક ભારે સંઘર્ષમાં ફસાશે, જે માનવજાતને સર્વનાશ નોતરશે. તેથી સત્તા અને સંપત્તિનું વિકેન્દ્રીકરણ કરી માનવમાત્રના વિકાસ તરફ આપણે અવશ્ય ધ્યાન દેવું પડશે, ખરા અર્થમાં લોકોનું રાજ સ્થાપવું પડશે.

૯. લોકશાહીનું ૨ ખો પું

એક ક્રાંતિકારી તરીકે મારું દિલ માર્ક્સવાદીઓ જેને “માર્ક્સ-વર્ક” — જનતાની વચ્ચે કરવાનું કાર્ય કહે છે, તેમાં જ એટલું રહ્યું છે. વરતુતઃ એક સાચા ક્રાંતિકર્મ લેખે જનતાની વચ્ચેવચ કરવાના કાર્ય સિવાય બીજી કોઈ પણ જાનના કાર્યની કલ્પના મને આવી નથી. તેથી છેક ૧૯૩૦ થી હું રાજકારણમાં પડેલા, છતાં મને કદીય ચૂંટણી લડવાનો વિચાર સુધ્ધાં નથી આવ્યો. મારા સમાજવાદી સાથીઓને પણ હું કહેતો કે, બહુ રાજકારણ એ સત્તાનું જ રાજકારણ છે તથા સમાજની સેવા કરવા માટે રાજ્યની સત્તા કબજે કરવી જ પડે, એ સંદર્ભે ભૂલભરેલા ખ્યાલ છે. ગાંધી અને માર્ક્સ બંનેએ રાજ્ય આખરે કરમાઈને ખરી પડે એવી જ કલ્પના કરી છે. તેથી લોકશાહી રાજ્ય ઉપર જોષામાં એકો આધાર રાખતા થાય, તે લોકશાહીના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. અને યહી ૧૯૫૪ માં તો મેં રાજકારણનું તેમ જ આખી દુનિયાની ક્રાંતિઓનું પૂરતું અધ્યયન કર્યા પછી તથા આ દેશમાં સમાજવાદી પક્ષ વગેરેમાં રહીને જે અનુભવો આવ્યા તે બધું જ ધ્યાનમાં લઈને ખૂબ વિચારપૂર્વક સર્વોદય આંદોલનને માર્ગ અપનાવ્યો. ત્યારથી મારી બધી શક્તિ આ જનતાની રાજનીતિ અથવા જેને વિનોબાએ “લોકનીતિ” એવું સ્માર્કક અને યથાર્થ નામ આપ્યું છે, એવી લોકનીતિના વિકાસ માટે જ ખર્ચાઈ છે. ખરા અર્થમાં લોકોનું ગજ કંમ સ્થપાય તેના માટે જ હું મથ્યો છું.

અને તેમ છતાં પરંપરાગત રાજનીતિના ક્ષેત્રમાં પણ જે કોઈ બનતું રહે, તે તરફ આંખ મીંચીને બેસી રહેવાય નહીં. આપણે ઇચ્છીએ કે ન ઇચ્છીએ, પરંપરાગત રાજનીતિ લોકોનાં હૃદયને અચુક આંશે અસર કરે જ છે. તેથી તે અસર બની શકે તેટલી સમાજ માટે સ્વાસ્થ્યકારક રહે, એવાં ચિંતા અને ચિંતન પરંપરાગત રાજનીતિથી બહાર રહીને પણ મારા રહ્યાં.

બીજી પણ એક વાત. નજીકના ભવિષ્યમાં મારી નજર પહોંચે છે ત્યાં લગી મને એવી કોઈ સંભાવના દેખાતી નથી કે, અત્યારની લોકશાહી વ્યવસ્થા કરતાં કોઈ જુદું સ્વરૂપ આપણે ત્યાં હસ્તી ધરાવતું હશે. લોકશાહીનો આજે જે પ્રકાર છે. તેનું આજે જે સ્વરૂપ છે. તેમાં કોઈ મોટા સુધારો દુરન થઈ બધ એવી સંભાવના અત્યારે તો દેખાતી નથી. બામ, આજની પ્રવર્તમાન વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં પણ વિચારવું તો પડે જ.

એટલે આજની આ લોકશાહી ખરા અર્થમાં લોકોનું રાજ બને તે દિશામાં આગળ વધવાનું છે, એ ખરું; પરંતુ આજે આ જેવી છે તેવી લોકશાહી વ્યવસ્થાને પણ આપણે બજાવવાની છે. આપણે એ ન ભૂલીએ કે ભારત દુનિયામાં સૌથી મોટો લોકશાહી દેશ છે. આપણે કુલ માનવ-પરિવારના પાંચમા ભાગ જેટલા છીએ. તેથી આજની આ ભયંક્રસ્ત અને લોભપ્રસ્ત દુનિયામાં આપણી ભારતની આ લોકશાહી વ્યવસ્થા ટકી રહે એવી આશા અપેક્ષા આપણને જ નહીં, બલકે દુનિયાના બીજા લોકોને પણ છે.

ક્રમ કે તાનાશાહી તો કોઈ પણ વિસ્તારને ન ખરો. તાનાશાહી પોતાનામાં જ એક અનંતિત વસ્તુ છે, તે અનંતિતતા પદાદે છે. તાનાશાહીનો ક્યારેય કોઈ નીતિક આધાર નથી હોતા. દુનિયામાં ઘણી તાનાશાહી આવે પશુ છે, બગાડે પશુ હતી. એ બધી તાનાશાહીને ઉત્તિહાસ આપણી સામે છે. તાનાશાહીમાં પહેલી વાત તો એ થાય છે કે માનવની માનવતા ખતમ થઈ ગય છે, માનવ પશુ બની ગય છે. તાનાશાહીમાં એને એટલો પણ અધિકાર નથી હોતો કે તે પોતાની વાત ચુકતાખેડે કહી શકે. પશુમાં અને મનુષ્યમાં એક બહુ મોટું અંતર એ છે કે પશુને લાખા નથી હોતી, વાણી નથી હોતી, જ્યારે માણસને વાણી છે. આ આપણા એક જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે કે જે કોઈ આપણને કીક લાગે તે આપણે બોલીએ, હિમતપૂર્વક કહીએ, તે મુજબ કરીએ. પણ તાનાશાહીમાં આ અધિકાર આપણી પાસેથી હિનવાઈ ગય છે. એ અર્થમાં તાનાશાહી હેઠળ માણસ પશુ સમાન બની ગય છે.

આપણા ભારત દેશમાં એવું ક્યારેય નહોતું બન્યું કે લોકોની છબે તાળાં લાગ્યાં હોય, લોકોનાં સ્થાન પર તાળાં લાગ્યાં હોય. બહીં તે સ્વતંત્ર ચિંતન માટે પૂરેપૂરો અવકાશ રહ્યો છે. કોઈ નાસ્તિક થયું, કોઈ આસ્તિક થયું. અનેક પ્રકારના સંત-સપ્તાય બન્યા. અનેક શાસ્ત્ર અને દર્શન રચાયા. વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય એ ભારતીય સંસ્કૃતિની સોથી મોટી હેબ છે. આ લોકશાહી વ્યવસ્થા તેને અનુકૂળ છે. માટે તેને ભળવવાની છે.

સરમુખત્યારશાહીને વાળખી ડેરવા માટે ક્યારેક તેની હેઠળ ભીના થતી શિસ્તને આગળ કસાય છે. પરંતુ સમજવાની વાત એ છે કે, પ્રભને વ્યવસ્થા અને શિસ્તના પાઠ શીખવવા માટે બે સરમુખત્યારશાહી દંડાશાહી વડે જ કામ લેવું પડવાનું હોય, તો એમને શીખવવામાં આવેલો એ સદૃશ્ય કંસોટીની પહેલી જ ફાળે કાંદાના ઉપરના પક્ષની માફક કાંદાનું બની બેપડી આવશે. શિસ્ત અર્થાત્ વિનય-વિવેક અને આત્મ-સંયમ એ તો માનવીનો એક એવો સદૃશ્ય છે, જેના બીજ વ્યક્તિમાં અને માનવીઓના સમૂહમાં આત્મ-સંયમના દાખલા બેસાડી રોવવા પડે છે, અને સારાનરેકાની પસંદગી માટેનો અવકાશ હોય એવા સુકા વાતાવરણમાં અંત ને કાળજીપૂર્વક એને ઉછેર ને પોષણની તક પૂરી પાડવી પડે છે. ભવથી નિખલેલી શિસ્ત માટે બહુ રાહ થવા જેવું નથી. ભલે વડે કોઈ રાષ્ટ્રનું ઘરતર થઈ શકે નહીં. ભલે વચ્ચે જ બીજેવું બાળક જેમ માનસિક રીતે શેમિયલ વ્યક્તિ બને છે, તેવું જ ભવથી શાળુ બનાવેલ રાષ્ટ્રનું સમગ્રવું. સ્વસ્થ ને તંદુરસ્ત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ તો સ્વાતંત્ર્યની સુકા આગોહવામાં જ થઈ શકે.

લોકશાહી પરિપૂર્ણ બળવત્તર અને

એટલે આપણા પાયાના કામની સાથેસાથ લોકશાહી પરિપૂર્ણને સંજોગ અને સંજોગ બનાવવાનું કામ પણ ચઢવવું છે. લોકશાહી પરિપૂર્ણ આગળ વધતાં રહેવા જોઈએ. આ પ્રક્રિયામાં

આપણાથી મદદગાર થવાય એટલું થયું, લોકશાહી પરિપૂર્ણને મળવું કરવાં, દેશમાં, લોકશાહી પ્રક્રિયા બળવત્તર બનીને તે વિશે આપણે ચળગ અને ક્ષમિત રહેવાનું છે, પોતાનાં રમીએ કમતા રહેવાનું છે.

પરંતુ આ આપણા દેશમાં સ્વતંત્ર્ય પછી પહેલી વાર એક એવી પરિસ્થિતિ બોલા ધંધલી, બધાં એમ લાગતું હતું કે લોકશાહીની જગ્યાએ તાનાશાહી દેશમાં કાયમ થઈ જશે, પરંતુ ચૂંટણીને ઈશ્વરદીધા અવસર આપ્યા, અને ભારતની આમ-અના-એ ચૂંટણીમાં રાષ્ટ્ર સુકાદા આપી હતીને લોકશાહીને બચાવી લીધી. અને લીધે દુનિયા આખીનાં લોકશાહી પરિપૂર્ણને ભારે બળ મળ્યું છે, પ્રેરણા મળી છે.

હવે, અને લાગે છે કે લોકશાહી નુસ્તા માટે આપણા દેશના બધાજામાં જ ઉચ્ચિત સંગોધન કરી લેવું જોઈએ. દાખલા તરીકે કંઠાકટી બહેર કરવા માટે કઈ કઈ પરિસ્થિતિ બદલી છે, તેના સ્પષ્ટ નિર્દેશ બધાજામાં આપાઈ જવો જોઈએ. એવી જ રીતે કંઠાકટી હેઠળ જે વિરૂપ અધિકારો સરકારને આપવામાં આવ્યા છે, તેના દુરુપયોગ થતો રોકવા માટે પણ બધાજામાં કેટલીક સ્પષ્ટ મર્યાદાઓ અંકાઈ જવી જોઈએ. અનુભવે આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ કે જ્યારી મર્યાદાઓના અભાવમાં કંઠાકટીના વિશેષાધિકારોનો ઉપયોગ ક્ષત્રીય કે વ્યક્તિગત હિતો સાધવા માટે કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, બધાજામાં સુરક્ષિત મૂળભૂત અધિકારો તેમ જ નાગરિક સ્વતંત્રતાઓને કંઠાકટીમાં કપાં સુધી સ્થગિત કરી શકાય તે વિશે પણ બહારી નિર્દેશ બધાજામાં હોવો જોઈએ.

લોકશાહીની પુષ્ટિ માટે કેટલાક બંદી સુધારા-વધારા

બધાજાસંગોધન અંગે બીજાં પણ મારાં કેટલાક સૂચનો છે. આપણા બધાજામાં મિલકત બંગેના અધિકારોને વાણી-સ્વાતંત્ર્ય, સુકા હાકરનું સ્વાતંત્ર્ય એવા મૂળભૂત અધિકારો સાથે નાહકના સાકળી દેવામાં આવ્યા છે. મિલકત એ આખરે એક સામાજિક વસ્તુ છે, અને લોકશાહીમાં સમાવળા હિત માટે તેનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. સમાવળા હિત થું છે અને તે કેવી રીતે સધાય, તેનો નિર્ણય લોકશાહી હોય પ્રબલી છબા મુજબ થતો રહેવો જોઈએ. આ રીતે બેતાં અમુક પ્રકારની મિલકતની ખાનગી માલિકાને મર્યાદિત કરી શકાય, તેના પર નિયંત્રણ મૂકી શકાય, બજર પડે તો તેને સાવ રદ પણ કરી શકાય. પરંતુ લોકશાહીમાં નાગરિકના અન્ય મૂળભૂત અધિકારો તો કદી પણ રદ કરી શકાય જ નહીં. એટલે માટું સંચન એવું છે કે મિલકતના અધિકારને મૂળભૂત અધિકારોની યાદીમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ, અને નાગરિકની બીજી સ્વતંત્રતાઓ તેમ જ અધિકારો પર કોઈ આંચ આવવી જોઈએ નહીં.

જે બીજાં એ વાત તરફ ધ્યાન દેવું છે કે, ભારતના પડા ન્યાયમૂર્તિની નિમજીક બે સંપૂર્ણપણે ભારતના પડાપ્રધાન અને કેન્દ્ર સરકારના જ હાથમાં રહે, તો આ દેશનું સર્વોચ્ચ ન્યાયતંત્ર બેન્તે વખતની સરકારનું આગિત બ બની રહે. તેથી એક સસદીય

સમિતિ રચીને આ 'અગત્યના સવાલના લોકશાહીમાં જવું' નોંધેંજી અને સર્વોચ્ચ અદાલતના તેમ જ વડી અદાલતોના ન્યાયમુર્તિઓની નિમણૂક બાબત કોઈ ચોક્કસ પદ્ધતિ નક્કી કરી લેવી નોંધેંજી. આવી રીતે ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા અને ભરોસાપાત્ર વ્યવસ્થા નહીં ગોઠવવામાં આવે, તો આપણી લોકશાહીના મૂળમાં જ લુલ્હે લાગવાનો ખતરો છે.

રાજ્ય સરકારો તેમ જ કેન્દ્ર સરકાર વચ્ચે તંદુરસ્ત સમતુલા બળવાઈ રહે તે માટે પણ જરૂરી ભેગવાઈ કરી લેવી નોંધેંજી. રાજ્યપાલની સત્તાઓ તેમ જ કામગીરીઓ અને પણ ફરીથી ધ્યાનપૂર્વક વિચારણા કરી લેવી નોંધેંજી, કે જેથી રાજ્યની બાબતોમાં કેન્દ્ર સરકારની દખલગીરીના હાથરૂપ તેઓ ન પતી શકે. બે રાજ્યનાજ્ય વચ્ચેના અંદામાં અથવા રાજ્ય અને કેન્દ્ર વચ્ચેના અંદામાં લોક કીર્તીને ભલામણ કરવા માટે કોઈ પણ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળાયેલા ન હોય એવા દેશના નામાંકિત માણસોની કાઉન્સિલ રચનાનીયે જરૂર છે.

આવી રીતે કેટલાક સુધારાવધારા કરીને આપણી લોકશાહી વ્યવસ્થાને વધુ મજબૂત અને વધુ અર્થપૂર્ણ બનાવી લેવી નોંધેંજી.

બ્રિટિશ-નિવાસીઓમાં નક્કર પગલાં

બહેર છવનમાંથી બ્રિટિશર પણ દૂર થવો નોંધેંજી. રાજકીય તેમ જ સરકારી ક્ષેત્રોમાંથી બ્રિટિશર નાબૂદ કરવા માટે નક્કર તેમ જ કારગત પગલાં ભરાય. બંધારણના એક બહુ મોટા નિષ્પાત્ત અધવર નેતિંગનું એક વાક્ય છે : 'The most elementary qualification demanded of a minister is honesty and incorruptibility—કોઈ પણ પ્રધાનની સૌથી પહેલી લાયકાત એ હોવી નોંધેંજી કે તે આત્મ-ચિકિત્સા હોય અને બ્રિટિશરથી પર હોય.' જોહામાં જોહી આટલી લાયકાત તો એની હોવી જ નોંધેંજી. નેતિંગ આગળ કહે છે : 'It is not only necessary for him to possess this qualification, but he must also appear to possess it—એનામાં એ લાયકાત હોય એટલું જ બસ નથી, એ બ્રહ્મ ન હોય એટલે પતનું એમ નહીં, એ બ્રહ્મ નથી એવું બીજાઓને પણ સ્પષ્ટ દેખાવું' નોંધેંજી. 'લોકોના માનમાં પણ એ વિશે કશો કમડોગ ન હોવો નોંધેંજી. લોકોને એની પ્રામાણિકતામાં વિશ્વાસ હોવો નોંધેંજી.

આ માટેનું એક સૂત્ર એ છે કે રાજ્યમાં અને કેન્દ્રમાં એક કાયમી સંસ્થા ઊભી કરવામાં આવે. જેની પાસે કાનૂની સત્તા અને અધિકારો હોય. વળી, બધાં બ્રિટિશરના આરોપો વલ્લુદ-વાળા જાણીયા, ભાંડા લાગતીવળતી વ્યક્તિઓ પર કામ ચલાવવા-નું દરખાસ્ત હોવું' નોંધેંજી, અને તમામ તપાસોના હેવાલો પ્રકાશિત થવા નોંધેંજી. બહેર છવનમાં હોદ્દા ધરાવનાર વ્યક્તિઓ હોદ્દા પર આવતાંની સાથે અને ત્યાર બાદ વખતોવખત પોતાની માહિમિલકતની બહેરહત કરતી રહે, એમ પણ થવું' નોંધેંજી.

રાજકીય બ્રિટિશરનું એક મૂળ રાજકીય પક્ષ-વલટાઓમાં પણ રહેલું છે. એટલે એ અનિષ્ટને કામવા માટે પણ સત્તર પગલાં ભરાવાં નોંધેંજી.

ચૂંટણી-પદ્ધતિમાં સુધારા

પછી. રાજકીય પક્ષો ચૂંટણી માટે ફંડ એમાં કરે છે. તે રાજકીય અને બીજા પ્રકારના બ્રિટિશરનું કદાચ સૌથી મોટું ઉદ્ભવસ્થાન છે. આ રકમો પક્ષના બહેર હિસાબોમાં દર્શાવવામાં આવતી નથી. કુલ કેટલું ઉત્પાદન થયું' અને કેટલી રકમો ક્યાં ખર્ચાઈ, તે બેચાર વ્યક્તિને બાદ કરતાં કોઈ બાબતું' નથી હોતું. પોતાનાં ફંડ આ રીતે કાળાં નાણાં વાટે એકત્ર કરવા-માંથી કોઈ જ પક્ષ મુક્ત નથી હોતો. સમજવાની વાત એ છે કે, આ નાણાં જે રીતે ઉત્ક્રાણ છે, તે બ્રિટિશરના જનુઓને રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ પહોંચાડે છે. વેપારમાં અપ્રામાણિક વહેવારો તથા કાળાં નાણાંને તે ઉત્તેજન આપે છે. વળી, તે વહીવટી તંત્રની સત્તા, નિપક્ષતા, કૃતવ્યનિષ્ઠા અને કાર્ય-ક્ષમતાને પણ બગી નગળી પારે છે. માત્ર કાળાં નાણાંમાંથી જ જમા થઈ શકે એવાં આ જંગી ભંડોળો દેશના અર્થતંત્ર માટેય આપતિજનક બને છે. ઉપરાંત, ચૂંટણી પાછળ ખર્ચાતી રકમોને લઈ મતદારો પોતે પણ ભ્રષ્ટ બને છે અને વધુ ચિંતાજનક તો એ કે, લોકશાહી પદ્ધતિમાંથી એમની આસ્થા ઊડી જાય છે.

એટલે આજની ચૂંટણી પદ્ધતિમાં જ એવા સુધારા થવા નોંધેંજી, કે જેથી ચૂંટણીને જોઈ ખર્ચાળ બનાવી શકાય, અને આપણા સંસદીય લોકતંત્રને લોકશાહી દિશાએ વધુ કારગત બનાવી શકાય. આ અંગે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને સમિતિઓ તરફથી ક્યાં ઉપયોગી સૂચનો સમાજ સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યાં છે. આપણી લોકશાહીને વૈસાના સર્કન્માંથી છોડાવવા અંગે વધુ ચિંતન થયું' છે, એટલે મને લાગે છે કે આ અંગે રાષ્ટ્રીય સ્તરે અર્થપૂર્ણ ચર્ચા-વિચારણા કરવા માટે પૂરતી સામગ્રી આપણી પાસે છે. અને આવી વિચારણા કરવાની જરૂર છે. આ માટે એક રાષ્ટ્રીય પરિષદ બોલાવવી નોંધેંજી. આ પરિષદ ચૂંટણી સુધારાઓ અંગેની એક વ્યવહારુ અને સરળ યોજના દેશને માટે થી આવે.

મતદારોને અલિખિત અધિકાર

બીજા એક વાત. જનતા એક વાર પોતાના પ્રતિનિધિને ચૂંટી મોકલે એટલે તેને પોતાની મુક્ત પૂરી થાય ત્યાં સુધી ત્યાં જ રહેવાનો કોઈ અલિખિત અધિકાર મળી જતો નથી. એક વાર ચૂંટીને મોકલી દીધા એટલે પછી એ મને તેમ વરતે તેમ જ જનતાએ ગૂંચવળ નેચા કરવાનું, એવો ખાતો અર્થ હરગિજ નથી થતો. લોકશાહીના આવા અર્થ કદાપિ હોઈ શકે નહીં. પ્રતિનિધિ બ્યારે જનતાનો વિશ્વાસ જોઈ બેસે, ત્યારે તેને પાછો બોલાવવાનો જનતાને પૂરેપૂરો હક્ક છે.

એ સાચું કે આપણા બંધારણમાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિને પાછો બોલાવવાનો અધિકાર સાથેલ કરવામાં નથી આવ્યો. પરંતુ લોકશાહીમાં જનતા પાસે કેટલાક અલિખિત અધિકાર પણ હોય

છે. જેનો એ જગ્યાવાળા અનુસાર કયોયેક કરી શકે છે. અલબત્ત, આનો અર્થ એ નહીં કે ચૂંટણી પત્રી અને યોદ્ધા લોકો દેશમાં ને રસ્તા પર ભગવાત મળ્યાની માગણી કરે કે મારાગલા વિગેટી નાખે. યોદ્ધા અસંતુષ્ટ લોકો જ્યો ત્યારે મનાયે તેમ ચૂંટાંગેલા પ્રતિનિધિને કે સરકારને રાજીનામું આપવા મજબૂર કરી શકે, એવો આનો અર્થ હરગિજ નથી થતો. પરંતુ જ્યારે મરવાળે તરફથી દરિયાએ ભેટતાં એક શિદ્ધ થઈ જાય કે નવા મનવાનો અવાજ છે, યોદ્ધાક ધમાલિયાઓ અને ઉપદ્રવ મનાવનારાઓનો નહીં, ત્યારે જનતાના અધાજનો આદર થઈને ભેઈંઓ, માટું એવું માનવું છે કે આ બાબત એક પરંપરા વિકસાવવાની અત્યંત જરૂર છે કે જેથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પર એક અંકુશ રહે અને તેઓ પોતાના મતદારોના હિતની ઉપેક્ષા કરતાં તથા બધાંયાર કરતાં ચાલે.

સાદાઈ અને વહીવટીતંત્રનો કાર્યાકલ્પ

લોકશાહી માટે એ પણ જરૂરી છે કે, બહાર જીવનમાં સાદાઈનું ધોરણ અપનાવાય. સરકાર પોતે આમાં પહેલ કરી દાખવેા ભેલાડે. વિલાસિતાની ઔજવસ્તુની બહારથી થતી આયાત અને દેશની અંદરનું ઉત્પાદન બંધ કરવામાં આવે. આડંબર અને ભયકદાર રહેણીકરણથી અળગા રહેવાય. સ્વચ્છતાના પરોઢે ગ્રાંધીજીએ દેશનેતાઓને આવી જ સલાહ આપેલી. પરંતુ પડિત નેહરુ અને એમના સાધારણોએ રાજ્યનો મોભો જળવાયે ભેઈંઓ, અને એવી બીજી મોટી મોટી દલીલો આગળ ધરીને આ વાત વિસારે પાડી. તેવું પરિણામ એ આવ્યું કે, બહાર જનતાનો કમ્પો બધો પૈસો તો વેંકેશમાં એટલું જ નહીં, પણ રાજ્યકર્તાઓ અને પ્રબલ વચ્ચે એક દીવાલ બાની થઈ, એક દૂરીભાવ નિર્માણ થયો.

એવી જ રીતે વહીવટી તંત્રનો કાર્યાકલ્પ થયો પણ અત્યંત જરૂરી છે. અંજોએ ભારતે છેડાડું ત્યારે નેમો જેની વહીવટી પદ્ધતિ પાછળ ચૂકી ગયેલા, લગભગ તેવી ને તેવી જ આપણે હજી ચાલુ રાખ્યા છે. સરકારી મોકરો વ્યક્તિગત રીતે પ્રામાણિક છે, કાર્પક્ષમ છે પણ આખીયે વહીવટી પદ્ધતિ દેશ માટે ભારે પડ બની ગઈ છે. નોકરશાહી શાલતી રહી છે. કાગળિયાતું કામકાજ વધતું ને વધતું રહ્યું છે. પરંતુ તંત્રની તાસીર એવી છે કે નિષ્ક્રિય લેવામાં બહુ જ સમય લાગે છે. અને એક વાર નિષ્ક્રિય લેવાઈ પણ ગયો તો તેના અમલમાં વળી વધુ સમય નીકળી જાય છે. તેથી એક એવું વહીવટી માળખું બિલ્ડ કરવું નેહરુએ કે જે લોકોની વધુ નિકટનું હોય, જેમાં બ્યાબહારી બહુ સ્વપરખણે દર્શાવાતી હોય, અને જે ઝડપથી બધાં કામ પાર પડતું હોય.

લોક-ચેતનાની જાગૃતિ અને સક્રિયતા

લોકશાહીનું રચણું કરવું હશે અને તેમાંથી લોકોની આરથા બીડી ન જાય એમ કરવું હશે, તો આ બધી જ બાબતોનો વિચાર અવશ્ય કરવો પડશે. તે ઉપરાંત લોકશાહીની સંજીવનતા માટે મૂળમાં તો એ જરૂરી છે કે લોકો પોતાના અધિકારો અને

કર્તવ્યો વિશે જાણના હોય, જ્યોતે તેમ અને તે અટકાવેલા હોય. લોકશાહીની તાગરિદે કોએકો અગત્ય અને ઉત્ક્રમન મેળે, એટલી જ લોકશાહી કમજોર અને કુર્મિ બનશે. લોકશાહી મૂલ્યો વિનંતી સભાના વગર લોકશાહી એક નિર્જડ દામ્ય માત્ર બની ગેરે. ખરેખર એક જ ઉપાય છે કે લોકો અને પદેશીને એકત્રે સ્વપંજતા વિશે, લોકશાહી, મૂલ્યો વિશે, નેમનાં જાનાનાં કર્તવ્યો વિનંતિ બતાવ કરીએ. લોકોનાં મજબૂતાઈની મુખ્ય એકું સંગ્રમન તેમના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં નક્કી નેમન પણ મજબૂત કરવામાં મજબૂત થઈ શકે.

જનના આ લોકશાહીની પ્રદર્શી બને નથા નીચેનાં કાર્યકારીની માંડીને મુખ્ય પ્રધાન અને વડાપ્રધાન સુધી બધાનાં દાન ઉપર દેખરેખ રાખે, એવી પરિશિદ્ધાતિ પદા ધાપ કે જનતાની દબ્બ. વિરુદ્ધ કાઈ કાંઈ ન કરી શકે, પ્રબલો નિર્નંતર જાગૃતિ ને તેકેશી માખવાની છે. તેના વિના સ્વપંજતા બચાવી શકાની નથી. આ માટે લોકચેતનાને જાગૃત ને સક્રિય રાખવી પડશે.

લોકસમિતિઓ : લોકતંત્રની મદદ

ગ્રાંધીજીએ એક વાર લોકશાહીની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવું કે માત્ર લોકોના મત લઈને સ્વધાયેકું લેવાને કાળે જ કાઈ યામન લોકતંત્ર બની જતું નથી. પરંતુ એ યાસન સાથે લોકતંત્ર ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે પ્રબલ પર યાસન કરનારા નાકલક સમિતિ થાય, તો તેવે વખતે પ્રબલમાં એટલી કમતા અને કાંવન જાગી ચૂક્યાં હોય કે, તેઓ પોતાના યાસકોને પદ પછી ઉઠાડી મેલી શકે

પરંતુ આને હજી આપણે ત્યાં એ સ્થિતિ છે કે, આપણા બંધારણમાં, આપણી લોકશાહી સંસ્થાઓમાં તેમ જ તેની હેઠળ ચાલતી લોકશાહી પ્રક્રિયાઓમાં લોકોના ચૂંટલા પ્રતિનિધિને પોતાના મતદારવિભાગ પ્રત્યે જવાબદાર રાખવાની કાઈ વ્યવસ્થા નથી. આવી કાઈ ભેગવાઈના બચાવે લોકોના પ્રતિનિધિ એકદમ મન કાવે તેમ વર્તતા હોય છે. ઉમેદવારની પસંદગીમાં મતદારોનો કાઈ હાથ હોતો જ નથી, અને ચૂંટણી પછી પોતાના પ્રતિનિધિ ઉપર મતદારોનો કાઈ અંકુશ નથી.

આપણા લોકતંત્રની આ બિલુપ દૂર કરવાની કોશિય થઈ નેહરુએ. જનશક્તિનાં સંગઠનો દારા રાજ્ય પર અંકુશ રાખવાની શક્તિ આપણે આપણા લોકતંત્રમાં દાખલ કરવી છે. આને માટે જ મેં હેઠ પ્રાસસ્તરેથી ઉપર સુધી લોકસમિતિઓ સ્થાપનો કાર્યક્રમ દેશ સમક્ષ ચૂક્યો છે. આપણા લોકતંત્રને પ્રાણવાન અને વિકાસશીલ રાખવા માટે નાગરિકોના આવા વ્યવસ્થિત અને મજબૂત સંગઠનોની જલંતર જરૂર છે. ચૂંટણી મટેના ઉમેદવારોની પસંદગીમાં લોકો પણ કાંઈક લાગ લેતા થાય એવું માળખું આ લોકસમિતિઓ પૂરું પાડશે. દાન તં એક એક જામ દીડ, મહોલ્લા દીડ અથવા એક એક પોલીસ બૂથ દીડ એક એક સમિતિ સ્થાય અને તેના એક એક પ્રતિનિધિને લઈને એક આપણે મતદાન-ક્ષેત્ર માટેની લોકસમિતિ બને. તે ચૂંટણીમાં પોતાનો ઉમેદવાર બીજો કરે,

અથવા તેમ ન કરી શકે તો બીલા કહેલ કોઈ પણ ઉમેદવારનું સમર્થન કરે. ઉમેદવાર પક્ષનો હોય કે બિનપક્ષીય હોય, પણ તે ઉપરથી નહીં કરી દેવાય એમ નહીં. સ્થાનિક લોકસમિતિ સાથે સ્થાનવિચારણા કરીને ઉમેદવારો નહીં થાય એવું કાંઈક કરવું જોઈએ. આ માટે કેટલાંક ધોરણો નક્કી કર્યા હશે, કેટલીક શરતો બનાવી હશે. એ પણ ભેખડો કે તેના પર બનતાં કોઈ આલેખ તો નથી ને ! સીતાની અગ્નિપરીક્ષા થયેલી તેવી ઉમેદવારની અગ્નિપરીક્ષા ત્યાં થશે. ચૂંટણીની પ્રક્રિયામાં દરેક તબક્કે કચું નિંદો—અનસમુદાયનો હાથ હોવા જોઈએ. ઉમેદવારની પસંદગીમાં કોઈ ને કોઈ રીતે બનતાં હાથ હશે, તો ખર્ચ પણ જણાવ્યું ધરો અને બપોરનારી યંત્રણા પણ યોજી રહેશે.

ત્યાર બાદ ચૂંટાઈને ગયેલા પ્રતિનિધિ લોકોને બવાબદાર રહે, પોતાના કામને નિયમિત અહેવાલ મતદારોને આપતો રહે એવી પણ કાંઈક ને કાંઈક વ્યવસ્થા આ લોકસમિતિઓ મારફત બની કરવાની છે. આ લોકસમિતિઓ પોતાના પ્રતિનિધિ પર કાયમની દેખરેખ રાખશે. જે તે પ્રતિનિધિ કોઈ પક્ષનો હોય, તો પણ પોતાના પક્ષના 'વિધુ' (આદેશ) કરતાં તે લોકોની છબીને સર્વોપરી ગણે એવું થવું જોઈએ. પોતાના ધારાસભ્યો પર આ રીતનો પ્રભાવ અંકુશ રહે એવી કાંઈક ને કાંઈક વ્યવસ્થા બની કરવા આપણે મથવામાં છે. આ વસ્તુ આપણી લોકશાહીને વધુ અસરકારક બનાવવામાં એક કાયમનો ફાળો આપી રહેશે. આને તો આપણે ત્યાંના લોકતંત્રમાં માન 'વંન' છે, 'લોક' નથી. આપણી કેશિય તેમાં 'લોક' ને દાખલ કરવાની છે.

આમ, લોકસમિતિઓ ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારોને નાણી ભેખડ, પસંદ કરવાનું કામ કરશે અને ચૂંટણી બાદ પોતાના પ્રતિનિધિ સાથે સંપર્ક સતત તાબે રાખવાનું અને એ સ્થાના લોકપ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરે છે કે નહીં તેની ખબરદારી રાખવાનું કામ કરશે. તે ઉપરાંત એકંદર આખીય સરકારના કામકાજ પર આપતો દેખરેખ રાખવાનું કામ પણ આ લોકસમિતિઓ કરશે. આ રીતે લોકસમિતિ બનશકિતનું એક માધ્યમ બનશે. અને એ માત્ર ચૂંટણી પૂરતું જ નહીં, કાયમનું એક પરિચય બની રહેશે.

લોકસમિતિઓ : સમાજ-પરિવર્તનનું અતિશીલ માધ્યમ

આ ઉપરાંત આપણે જનતાને એ રીતે પણ કેળવવી અને સંગઠિત કરવી છે કે સમાજ-પરિવર્તનના કામમાં એ પોતાનો અભિમુખ લઈને સક્રિય બને. પરંપરાગત રાજનીતિએ તો આ તરફ બિલકુલ ધ્યાન નથી આપ્યું. તેના બધા મહાર કામદાર, વહીવટી પ્રશિક્ષાઓ, યોજનાઓ વગેરે ઉપર જ રહ્યો છે. પરંતુ આને એવા કેટલાંક કામદાર કાળગ ઉપર છે, જેનો જનતાના સક્રિય સાથ વિના અનલ કરવો શક્ય નથી. જમીનની ટોચપાંદો, બેનામી માલિકી, ભૂમિતોમાં જમીનવહેંચણી, સાંથળેક, ન્યૂનતામ ગેત-મજૂરી, ધરકાણીની જમીન, ધીરધાર વગેરે આપતના જેટલા કાયદા

છે, તેનો કેવળ વહીવટી તંત્ર દ્વારા કદાચ અમલ થઈ શકવાનો નથી. માટે સારા સારા કાયદાનાં અમલ માટે જનશક્તિને બળાડવી પડશે. લોકસમિતિ દ્વારા જે કરવાનું છે, તે આ કરવાનું છે. નાનાનાના ગામથી માંડીને ઉપર સુધી લોકસમિતિઓ સ્થાપ અને તે બધી સક્રિય બને, તો આ કામ પણ આસાન થઈ શકે.

આ લોકસમિતિઓએ સમાજના અન્યાય અને અન્યાયિતા સામે સંઘર્ષ પણ કરતા રહેવો પડશે. ગામમાં નાના સરકારી અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓનો બપોરનાર ચાલતો હોય, તો તેની સામે પણ લોકસમિતિ કદશે. હરિબનો વગેરે સામે ભતભતના અન્યાય થતા હોય છે, તેને ચેકવાનું છે કામ આ લોકસમિતિનું છે. નાતબત અને વર્ગના ભેદભાવ સામે, કુરિવાલો સામે, શોષણ સામે, સ્થાપિત હિતોની જોડકાં સામે આ લોકસમિતિઓએ કાયમ લડતા રહેવાનું છે. આમ, કેવળ લોકતંત્રને સંગીન બનાવવા માટે જ નહીં, જોકે સામાજિક, આર્થિક, નૈતિક ક્રાંતિ માટે પણ આ લોકસમિતિઓ ધક્કું કામ કરી શકશે.

વળી, એ પણ જોવું પડશે કે જુદા જુદા પ્રકારના સ્થાપિત હિતો આ લોકસમિતિઓ પર કબજો ન બમાવે, અને માત્ર ઉચ્ચ વર્ગના લોકોનું જ આના ઉપર વર્ચસ્વ ન રહે. એમ થશે તો લોકસમિતિઓની ક્રાંતિકારિતા નષ્ટ થઈ જશે. માટે આ લોકસમિતિઓ દલિતો ને શોષિતો માટે કામ કરનારી હોય, લોકશાહીના મૂલ્યોને પણ આગળ વધારનારી હોય. આ લોકસમિતિઓમાં એવા લોકો હોવા જોઈએ કે જે પોતે સમાજમાં પરિવર્તન થાય તે માટેની તીવ્રતા અનુભવતા હોય, જેમને પોતાને સંપૂર્ણ ક્રાંતિના વિચારોમાં નિહા હોય. એ પોતે સંપૂર્ણ ક્રાંતિને સમજવા સતત કોશિષ કરતા હોય અને બીજાઓને પણ સમજાવવા મથતા રહેતા હોય.

સ્વસ્થ લોકસમિતિનું ઘડતર

લોકશાહીની સંગીતના માટે બીજી એક વસ્તુની જરૂર પડશે, અને તે સ્વસ્થ લોકમતના ઘડતરની. લોકશાહીમાં દરેક જાહેર પ્રશ્ન વિશે પ્રજાએ શાંતિથી વિચારીને અભિપ્રાય બાંધવાની જરૂર છે. તે માટે સૌ પ્રથમ તો પ્રજા પાસે સાચી હકીકત પહોંચવી જોઈએ. પરંતુ આને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું ઝીઝું જાન જનતાને કરાવવાનું નથી. બધા દોર જાપાંચો અને રાજકારણી નેતાઓના હાથમાં છે. જનતા તો બહુ કંટપતળી છે ! તેને જેમ નયારો તેમ નાચે ! ઘણી વાર ભતભતની નારાબાજીથી એવો ભારે ગોઝારો મથાવી દેવાય છે, કે જેમાં પછી શાંતિથી વિચારવા માટે કોઈ અવકાશ જ ન રહે !

વળી, આપણે જોઈએ છીએ કે ગમે તે સવાલ હોય, પણ તેમા પક્ષીય તેમ જ સત્તાની રાજનીતિ જેટલી ધૂસે છે, તેટલા એ બધા જ સવાલો વધુ ને વધુ ગૂંચવાય છે. આમાં સુધી એ પ્રશ્નોમાંથી રાજનીતિ પોતાની ટાંચ નહીં કાઢી લે અને પક્ષીય તેમ જ સત્તાના રાજકારણના લાભાલાભની દૃષ્ટિએ વિચારવાને બદલે દેશના હિતની દૃષ્ટિએ નહીં વિચારે, ત્યાં સુધી એ સવાલો

કચારેય બેઠકો નહીં. વાત એમ છે કે, એ રાજનીતિમાં પરેશા
માણસો ઉપર ભાગ્યનાં અનેક દળાણો કામ કરી રહ્યા હોય
છે, તથા એ લોકોને વોટ મેળવવાનીયે સાધન ક્ષેત્ર મળેલી હોય
છે. તેથી તેઓ સાચી વાત જનતા સમક્ષ મૂકી પણ નહીં કરી
શકતા. ખરેખર પરિસ્થિતિ આ છે, તે વિશેષે તેઓ ચાલિયા
વિચારી નથી શકતા. એટલે પછી મોટા ભાગે પાપદની વચ
સંભાળનો ઉપાયો રખાય છે.

આ સંજોગોમાં સાચી વાત જનતા સમક્ષ મુકવા મહેતાની
જવાબદારી પદ્ધતિ તેમ જ સત્તાની રાજનીતિથી બાળના મહેતાના
તત્ત્વ માણસોએ જ ઉપાડવી પડે, ફેશબલિસ અને જનતા
મતેના કર્તવ્યની બાવનાથી પ્રેરાઈને એમણે આ કામ કરવું પડે.
સ્વસ્થ લોકમતનું ક્ષતર પક્ષમાં કે સત્તામાં રહેવા માણસો કપતા
તત્ત્વ તે નિષ્પક્ષ માણસો જ વધુ સારી રીતે કરી શકે. બાકી,

કેટલાક પ્રશ્નો તેમ જ રાજનીતિને માટે જ નાકર મુશ્કેલી છે.

મોટા ભાગે પ્રશ્નો વિશાળ તત્ત્વ સમિતિમાં રજૂ થઈ જાય
રહી જાય અને તેના ઉપર ભરખામાં ચર્ચા થાય, એ જ
મતેના દ્વારા એક સ્વસ્થ લોકમતના સ્થાપના કાર્યક્રમ માટે
આ રીતે જોડે પ્રશ્નો વિશેષ માન્યતાથી નહીં મળે. એને
બદલે માત્ર સિદ્ધિ વિચાર કરવાની રીત પાડી દેવામાં આવે
સ્વસ્થ ચિંતન અને સ્વસ્થ લોકમત વિન લોકશાસનમાં પડે
કર્તા સંજીન બની શકે નહીં.

આપણી આજની લોકશાસી સ્વસ્થતાનું નિષ્કર્ષ કરતું ઉભું,
તે આ 'વાર્તા' જ ક્ષેત્રમાં બાળ આપણ પડે. આ લોકશાસી
વ્યવસ્થા ચાલે જેવી છે તેવી પણ બાળવવાની છે, તેમાં સ્વસ્થ
કળા મહેતાનો છે, અને તેની સાચીવાવ પણ અર્થમાં લોકશાસ
રોજ સ્વાધીન માટે પણ સતત મલતી મહેતાનો છે.

૧૦. લોક-આદેશનો વિશે થોડી છણાવટ

પ્રગૃહ્યમ પુલ્કે “કુશ્વલ જોન્ડ સ્તાલિન્સ વોસ્ટ” નામના પોતાના પુસ્તકમાં આગતા રાજ્યના સંદર્ભમાં ફિલિપ્સની નામના ઇતિહાસકારનું આપું એક વાક્ય ટાકયું છે : “રાજસભા ફાલતી જાય છે, અને લોક ચિમ્મગાતું જાય છે.”

લોકશાહીની બે શક્તિઓ . રાજ્યશક્તિ અને લોકશક્તિ

પરંતુ કુઝ્ખની બીના એ છે કે આજની લોકશાહીમાંયે કંઈક આવે અનુભવ થાય છે. સાકર્ષના અને ગાંધીના દર્શનમાં અંતમાં એક શાસનચક્ર સમાજની કંપના છે ખરી, પરંતુ આખરે જતાં રાજ્ય કરમાઈને ખરી પડે એવા તબક્કા આવશે કે કેમ, અને આવશે તો ક્યારે આવશે, એ હું નથી જાણુતા. આજે તો ભેલા એમ મળે છે કે બધાનો જ મદાર રાજ્યવાદ ઉપર છે. રાજ્યના અધિકારો તેમ જ કાર્યક્ષેત્રો વિસ્તરતાં જાય છે. લોકોના કલ્યાણને નામે રાજ્ય વધુ ને વધુ અટાક મહુલ કરતું જાય છે, લોકોના જીવનમાં હસ્તક્ષેપ કરતું જાય છે. લોકોનું ગભ્ય ઉપરતું અવલંબન પણ વધતું જાય છે.

વળી, એમ પણ ભેલા મળે છે કે. રાજ્યસભા તો પોતાની જ અંદર ભભી પોડાં વિલિનન પરિગણના સ્પર્ધા સાધવાની એક ખાનગી પેઢી બની હોય છે. રાજ્યવ્યવસ્થાની સત્તાના નૈતિક આધારને બ્યારે પ્રકારવામાં આવે, આગે તે ભૂંડરે દબાવ આસરી શકે છે, એવાયે અનુભવ થયો છે. એટલે આમ તો લોકશાહીની બે શક્તિઓ છે— એક બાજુ સરકાર, રાજ્યશક્તિ અને બીજી બાજુ

જનતા, જનશક્તિ. જ ને એકમેક સાથે તાલમાં તાલ મેળવીને આગળ વધે તો જ ગાકું ચાલે. જ ને બે હાથ બેલા છે. બે હાથનો મેળાવ થયે, તો જ તાળી વાગયે, નહીં તો તાળી વાગવાની છે નહીં. પરંતુ એવી પણ એક સંભાવના રહે છે કે ક્યારેક જનશક્તિ અને રાજ્યશક્તિ વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ બીધો થાય ત્યારે સામાન્ય રીતે ભેલા એમ મળે છે કે, બે લોકો સત્તામાં હોય છે તેઓ એમ જ માને છે કે જનતાને દબાવીને રાખવી જોઈએ, જનતા ઉપર શાસન કરતું જોઈએ, અમે શાસકો છીએ એટલે જનતાએ અમારા આદેશનું મૂંઝા મૂંઝા પાલન કરવું જોઈએ. આમ, લોકશાહીમાંયે ધણી વાર લોકો અને સરકાર વચ્ચેનો સંઘર્ષ અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

લોકશક્તિ રાજ્યશક્તિ કરતાં સર્વોપરી

એવી જ રીતે એનુથે જને કે લોકોનો કોઈ પ્રતિનિધિ અથવા લોકોના પ્રતિનિધિત્વ પર આધારિત કોઈ સરકાર પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરતી હોય. સરકાર ભ્રષ્ટાચારી, દમનકારી અને અક્ષમ બની ગઈ હોય ત્યારે જનતાએ શું કરવું ? સરકારના ભ્રષ્ટ અને અધો કારભાર સામે પ્રત્યેક શું કરવું ? એ જ કે, ચૂંટણીઓ મુખી રાહ ભેલાની ! અને બ્યારે આ ચૂંટણીઓ જ શુદ્ધ ને શુદ્ધ ન રહી હોય, તેવે વખતે લોકોએ શું કરવું ? આવી સંઘર્ષોને ભે તમે કિશાદી ન પાડી મોકો, એમની જરૂરતરી ને કાયપલટ માટે આદેશલન ન કરી શકો. તો પ્રબલજનન માટે પછી આરોગિયાગે કયો રતો ?

ખુરું જોતાં તો સલામ-સરસલ, હડતાલ, બંધ, સવિનય કાનૂન લાંગ, વગેરે બધાં લોકશાહીનાં હથિયારો છે. અપ પરચે એ બધાં વપરાતાં ન રહે, તે કટાઈ નાખ. માટે આવે વખતે લોકો પાસે સીધાં પગલાં લેવા માટેનો અવકાશ હોવો જ જોઈએ. વારતવચાં બ્યારે બધારણીય પદ્ધતિઓ અને સ્થાપિત લોકશાહી સંસ્થાઓ લોકોની ચાતનાઓને ઉકેલ કરવામા અથવા લોકોની ઈચ્છાઓને યોગ્ય જવાબ વાળવામા નિષ્ફળ નાખ, ત્યારે લોકો ખીજી કરી પહુ શુ શકે? ત્યારે કિલકું લોકશાહીનું એ તંદુરસ્ત અને આત્મકારના લક્ષણ છે કે લોકો—લોકશાહીના સાચા માલિકો—માથું ઊંચું કરીને, લાંબે બંધારણ ગહારના પરંતુ શાંતિમય સંધોને દારા સત્તાને નમાવીને પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ કરે. સંસદીય લોકશાહીમા પહુ લોકો કેવળ એના નિષ્ક્રિય વાહકો જ ન બની રહેતાં સક્રિય બનીને પોતે ચૂંટી મોકલેલ પ્રતિનિધિઓને જવાબ માગનારા અને અંતે એમની કારવાઈઓ પર અંકુશ રાખનારા સાચા “ડેમોસ” અર્થાત “લોક” તરીકે વર્તી શકે છે. આમાં સૌથી મુખ્ય વાત એ છે કે લોકશાહીમાં જનશક્તિ રાજ્યશક્તિ કરતાં સર્વોપરી છે, રાજ્યશક્તિ જનશક્તિને આધીન છે. એટલે જરૂર જીભ થાય ત્યારે આવી લક્ષત ઉપાડવાને, આદેશન આદાવવાને લોકોને અધિકારિત અધિકાર છે.

આદેશન શાંતિમય જ હોઈ શકે

અલભત, આવાં સીધાં પગલાંને ઉપયોગ શાંતિમય અને વ્યવસ્થિત રીતે જ થવો જોઈએ. અવ્યવસ્થા અને હિંસાને તો લોકશાહીમાં સ્થાન ન જ હોય, આવાં લોક-આદેશનો શાંતિમય માર્ગ જ આપવા જોઈએ. શાંતિમય અને તેની સાથે હું “શુદ્ધ” પહુ જોડીશ. આ શાંતિમય અને શુદ્ધ સાધનોની શક્તિ અસીમ છે.

આ દેશમાં વિવાદોંઓએ તેમ જ ખીજી આદેશન કરનારાંઓએ કેટલાય પ્રસંગોએ બસોને અને જાહેર માલ-મિલકતને આગ આપી છે, તોફાંડ કરી છે, અને જનતાનેય કેટલીક સત્તામણીઓ કરી છે. કોઈ પહુ જવાબદાર માણસ આવા કૃત્યોનો બચાવ કરી શકે નહીં. એટલું સાવ સ્પષ્ટ છે કે કોઈ પહુ આદેશનમાં કોઈ પહુ વ્યક્તિ પોતાની જાતને કાવદાથી પર માની સ્વચ્છંદે વર્તી શકે નહીં. અને જ્યાં સુકરર કરેલા કાયદાનો ભંગ કરવાનો હોય, ત્યાં પહુ એ કાયદું વ્યવસ્થિત અને શાંતિમય રીતે જ પાર પાડવું રહુ. આદેશનમા ભાગ લેનાર કોઈ પહુ વ્યક્તિ અજાની રીતે કાયદા પોતાના હાથમાં લઈ બેઠે જ નહીં.

સરકાર પહેલે હિંસા-વિવેક ને સ્વયંસિદ્ધ

આની સાથેસાથ સરકારના પહે પહુ વિચારવાનું છે. સમાજમા હિંસા ન થાય એમ ને સરકાર ઈચ્છતી હોય, તો કેટલીક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. સૌથી પહેલાં તો તેજી જુદી જુદી જાતની હિંસા વચ્ચેનો ભેદ પારખતાં શીખવું પડશે. એક છે, ગિલકુલ વ્યવસ્થિત અને યોજનાપૂર્વકની હિંસા. દા.ત. તેનો અનુભવ ગિહાર આદેશન વખતે પહુઓમાં “સર્વેલાઈટ” અખબારના મકાન ઉપરના લુચલામાં થયો. ખીજી છે, શુદ્ધાંએ

અને ખીજી અસામાજિક તારવી દારા આચવાની હિંસા, અને ત્રીજી છે, નાની હિંસા, જેથી કે પથ્થરમારો કરવો કે જુદાં-જવાબ વાદનોને બાળી મૂકવાં વગેરે. જેથી હિંસા શરૂઆતમાં આવી જઈને કે અમુક વસ્તુનું સાટું વાળવા ફેંકે કે માત્ર અવિચારી લોકો મિજબાનમાં આચરી દેવામાં આવે છે. પરંતુ સરકાર આ બધી હિંસાઓ વચ્ચે આવા કોઈ વિવેક કરવા એમની હોય એમ નથી લાગતું. તેમનું પરિણામ એ આવે છે કે ખરેખર ગુનેગારો નો હાથમા આવતા જ નથી, અને ખીજાંને, અરે સ્વયં નિંદાવોને પહુ સખ ભોગવવાનું આવે છે.

સરકારે ખીજી વાત એ સમજવાની છે કે અમુક પરિસ્થિતિમાં પ્રબળા દિલમાથી જ હિંસા જન્મતી હોય છે, પ્રબળી ચાતનાઓ દિવસે દિવસે વધતી નાખ, અને તેને લીધે પ્રબળો રાષ પરાકાષ્ટાએ પહોંચતો નાખ, અને તેમાંથી ક્યારેક સ્ફોટ થઈ જાય.

સરકારે એક વાત એ પહુ ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ કે શ્રી રામુદ્દના આમરણ ઉપવાસને લીધે અલગ આંધ્ર રાજ્યની રચના થઈ, ત્યારથી ચાંડીને આજ સુધી પરંપરા એવી ચાલતી આવી છે કે પ્રબળા શાંતિમય ને લોકશાહી પગલાં તરફ તો સરકાર સાવ ધ્યાન જ નથી આપતી, પછી સચે ને તે પગલાં ગમે તેટલા શક્તિશાળી અને શુદ્ધ હોય ! ક્યાં કોઈ એકાદા કિસ્સામાં સરકારે સહકારનો માર્ગ અપત્યાર થયાનું નાખવું નથી. મોટે ભાગે તો લોકોના આવેદનપત્રોને કોઈ જવાબ જ આપતો નથી. કાં ટાળમટાળ કે મુખ્ય મુદ્દાને બાજુએ સેરવી દેનારા હિંડા જવાબો આપવા કયાં છે ! પરંતુ જેવી જાહેર માલ-મિલકતની કોઈક ભાંગ-ફેડ કે આગળના કે ખાતાખરાબી થઈ કે સરકાર તુરત ધ્યાન આપે છે અને ઝંટઝટ કાંઈ ને કાંઈ પગલાં લેવા માટે છે, થયુ આદરવા નાગરિકોએ પહુ અને કહુ છે કે સરકાર તો હિંસા વિના કદી સાંભળતી જ નથી. સરકારની આ રીતસાતમાં જ્યાં સુધી સુધારો નહીં થાય, ત્યાં સુધી હિંસાને ગેદી શકશે કે કેમ, તે વિશે અને શંકા છે.

વળી, સરકારે તેની પોતાની હિંસા ઉપર પહુ કાબૂ રાખતાં શીખવું પડશે. આ બાબતમારે અત્યાર સુધીની પરંપરા એ સ્પષ્ટ છે કે જેવો કાઈક પથ્થરમારો થયો અને કાઈક પોલીસ અધિકારને વાજુ કે તુરત ગોળાબાર કરવામાં આવે છે. તેને લીધે કેટલાય લોકો ક્ષતાય છે અને આજુબાજુ કોસેલાઓ પહુ કેટલાક આનાથી મરે છે. આપું ક્ષતી વાર થાય છે. સરકારના હાથમા સમાજે સોંપી દેંડાંજિતોને આવો વિચારકોન ઉપયોગ બંધ થયો જોઈએ. આ સંઘર્ષમાં સરકારી સરક્ષણ દળના વડા શ્રી તુરતસહએ આંતરિક કાયદો ને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે યોગ્ય વિભાગ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા માટે કરેલી ભલામણો ઉપર સરકારે તત્કાળ ધ્યાન આપવું જોઈએ. એમણે કહું કે આ રાયકો તો શુદ્ધ લડવા માટે છે. તેનો ઉપયોગ દેશના લોકો પર ન થવો જોઈએ. આતરિક સલામતી માટે નવા પ્રકારની ગોળાઓ જોઈએ, જે માણસનો જાન ન લે, માત્ર તેને ક્ષતલ કરે.

ગ્રંથીય પદોની એ એક સ્વભાવગત વસ્તુ છે કે તેઓ આદો-
લનનો પ્રક્રીય રીતે સ્થાલ લેવા માગવાના બને. તેથી જ્યો એ
આવા લોક-આદોલનમાં લાગ લેવાના હોય તો એમનામાં પણ
આદોલનના હિત આગળ પોતાના પ્રક્રીય હિતોને ગ્રંથી ગણવાની
કૃતિ ભગવી બેઠેજી. અને આદોલનમાં એ પ્રભાવક ગિનપક્ષીય
નેતૃત્વ જીલું થયું હશે, પૂરતી જનજાગૃતિ આવી હશે, જનશક્તિ
પેદા થઈ હશે, તો આદોલનના ગિનપક્ષીય સ્વરૂપની માવજત
કરવાનું શક્ય બનશે.

આદોલન માટે પરિસ્થિતિ પાકવી જોઈએ

જેર, એક વાત એ પણ સમજવાની છે કે, મોટી લોક-લડતર
વાતાવરણ પણ કોઈ આપણી ઈચ્છા મુજબ જીલું કરી શકાતું
નથી હોતું. એમ તો કોઈ પણ લડતને માટેની પૂર્વજામિકા સર્મા
ગરીબી, ખેડારી, કુશિક્ષણ ઇત્યાદિ તત્ત્વો સમાજમાં હોયમાં
પડેલાં બ હોય છે પરંતુ તેમાંથી આપણે કોઈક લોક-આદોલન
પ્રગટાવવા માટે, સમાજની સહા ઇચ્છા જેની પરિસ્થિતિમાં એતન
પ્રગટાવવા માટે, એકાદ ચીનમારીની જરૂર પડે છે.

હતુમાન વિશે કહેવાય છે કે એ નેટલા શાત તેટલા બ
સામર્થ્યવાન હતા. જનતા પણ હતુમાન જેવી છે. એનામાં
અસીમ શક્તિ ભરી પડી છે. સવાલ કેવળ એ શક્તિને દેહોળવા-
નો, એને સંગઠિત કરવાનો અને એને ચાલના દેવાનો છે. અને
હતિહાસમાં એવા ઘણા દાખલાઓ પડ્યા છે કે સમાજ સાવ સૂતો
મર્યાં જેવા પેલા હોય, તે અત્યંત આળસ મરડીને બેઠે અને
તખતો પસડી નાખે, સરકારો પઢલી નાખે, પદ્ધતિઓ ફેરવી
નાખે, અને સમાજ સાવ પરિવર્તિત થઈ જાય. જનતા પોતે જ
આ બધું કરે. સંજોગો બ એવા આવી મળે. પરંતુ સમજવાની
વાત એ છે કે, માણસ પોતાની ઈચ્છાથી આપણે લોક-આદોલનનું
વાતાવરણ જીલું કરી શકતો નથી. તેને માટે પરિસ્થિતિ પાકવી
જોઈતી હોય છે.

પરિસ્થિતિના પિંડમાંથી આદોલનને ઘાટ આપવો પડે છે

મીઠી વાત એ કે, જ્યારે પરિસ્થિતિ પરિપક્વ બને, ત્યારે
પણ એવી પરિસ્થિતિના પિંડમાંથી એક ક્રાંતિકારી આદોલનનું
સ્વરૂપ પેદા કરવું, એ નેતાનું કામ છે. દાખલા તરીકે, ગિહાર
આદોલનમાં બેઠેજી તો, શરૂઆતમાં જે કેવળ વિદ્યાર્થી-આદોલન
હતું, તેનું સમગ્ર આમજનતાના લોક-આદોલન તરીકે સ્વરૂપાતર
કરી શકાયું હતું. ગિહાર આદોલનનું નેતૃત્વ મેં સ્વીકાર્યું
ત્યારથી લોકોને મેં સ્પષ્ટ સમજાવ્યું કે, એક સરકાર બની અને
મીઠી ચાપરો તેટલા માનની ન બાપ્ટાચાર નામદ્વય થશે, ન બેકારી
ફર થશે, ન શિક્ષણમાં કોઈ સમજી પરિવર્તન આવશે. એવી
બિલપાયલ તો આટલાં વરસોમાં કેટલી બધી થઈ ! પણ તેનાથી
તો ફરક પડ્યો ? માટે આ રોગોનાં મૂળમાં જવાનું છે. નહીં
તો કાણીના બળદની જેમ આની આ બ્યવસ્થામાં ચક્રર લગાવ્યા
કરવાથી જનતાને કદી રાહત થઈ શકવાની નથી. એ તો ભૂત
બને ને પહીત બનશે ! સાપનાથની જગ્યાએ નાગનાથ આવશે,

એટલું બ. બેઠેજી મેં કહ્યું કે, હવે આ આદોલન મર્યાદિત ન
રહેતાં સમગ્ર જનતાની લડત બને છે. તેનું બંધ સંપૂર્ણ મંત્રિ
હાથલ કરવાથી લગદગ આપણું નહીં હોય. આ નિર્મિત તો
આપણી પાને એક એવા નુવૃક્ષ અવસર આવ્યા છે કે આપણે
જનજીવનમાં આ આદોલનને ફલાવીને આપણે આપણા દેશનું
નૈતિક વાતાવરણ જીવું લાવી નક્કીએ અને એક નૈતિક મંત્રિ કરીએ.

પ્રભમાં તે વખતે જ્યારે ઉત્તમહ હતા અને એક આગા
ને અપેક્ષાનું વાતાવરણ હતું. પ્રભના આ ઉત્તમહ અને મદભાવને
યાગ્ય માર્ગે વાળીને તેમાંથી કઈ રીતે સારમાં સારા પરિણામ
લાવી શકાય, તે માટેની મારી મુશામજી હતી. અને આ પરિણામ
બેઠેજી પછાતમાં થોડી બિલપાયલ કે ધારાસભાનું વિસર્જન માત્ર
બ નહીં, બધે સમાજમાં કેટલાંક મૂળમૂલ પરિવર્તન આવ્યાં માટે
અમે સંગઠનનું કામ નોંધેલી ઉપાડેલું. જનસંઘર્ષ સમિતિ અને
જન સંઘર્ષ સમિતિઓની રચના કરી. આ સંઘર્ષ સમિતિઓને
અમે એ વાત પણ ખાસ સમજાવતા કે, તમારે સંપૂર્ણ ક્રાંતિના
વાહક બનવાનું છે. તમારે કેવળ સત્તાની સામે જ સંઘર્ષ નથી
કરવાનો, પણ અન્યાય, વિપત્તિ, અનાતિ, થોપણ વગેરેની સામે
પણ સંઘર્ષ કરવાનો છે. અને બધાં પૂરતી જનશક્તિ બજાઈ થઈ
હોય, ત્યાં જનતા સરકાર રચવાનો નર્થકમ ઉપાડાતો. જનતા
સરકારને કાર્યક્રમ એ આમપ્રભની એક અત્યંત રચનાત્મક
પ્રવૃત્તિ હતી.

આમ, ગિહારનું વિદ્યાર્થી આદોલન સાત એક પ્રદેશિક કે
અમુક વર્ગનું જ આદોલન ન રહેતાં તેને સમાજબંધાથી અને
દેશબંધાથી મહત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું. કોઈક તાત્કાલિક હેતુની સિદ્ધિ
માટે નહીં, પણ સમાજમાં એક સર્વાંગીય પરિવર્તન લાવવા માટે
એક લોક-આદોલન આકાર ધાગ્યું કરી રહ્યું હતું. હું એમ પણ
કહેતો કે, અમને capture of power—સત્તા હાથમાં લેવામાં
કે કબજે કરવામાં ક્રાંતિ રસ નથી, control of power—
સત્તા ઉપર અંકુશ રાખવામાં જ રસ છે, and that too by
the people—અને એ અંકુશ પણ લોકો માન્ય રખાતો
અંકુશ. અભ્યગત ઉપર જનશક્તિનો અંકુશ હોવો જોઈએ,
એવું હું પ્રતિપાદન કરતો અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિની વાત લોકોને
સમજાવતો.

આદોલનના સદર્ભમાં બીજા એક મુકો એ છે કે, આપણું
લોક-આદોલન લાગતિવળગતી સરકારોના સહકારમાંથી ચાલી શકે
લોક-આદોલનની કપનામાં સરકાર સાથેનો સંઘર્ષ અનિવાર્ય
નથી. જે-તે સરકાર આદોલન સાથે કેવો વર્તાઈ કરે છે. તેના પર
એ નિર્ભર છે.

લોકશક્તિ-નિર્માણમાં સત્યાયદનો ઉપયોગ

જેર, આદોલનમાં લાગનાગ્યોને હું એમ પણ સમજાવતો
રહેતો કે આમાં આપણે સત્યાયદની બુદ્ધિમાં કામ કરવાનું છે.
સત્યાયદમાં એક નિહિતાર્થ છે કે સત્યાયદીનું પોતાનું આર્તરિક
પરિવર્તન થવું જોઈએ. એનો અર્થ એ કે જેઓ બીજામાં

પરિવર્તન આણવા કુશળ છે. એમણે પહેલાં પોતાની બાજમાં પરિવર્તન સાધ્યા પછી જ કોઈ પણ પ્રકારના સમાગ્રહની દિશામાં પગલું ભર્યું નોંધ્યું. પરંતુ આ સમાગ્રહના શરૂઆતી ઉપયોગ જેમ ગ્રાંધીજીએ લોકશક્તિ પેદા કરવા માટે કરેલા, તેમ આપણે પણ આવાં આદેશનોમાં કરવા પડશે. એમ લાગે છે કે લોકશક્તિ નિર્માણ કરવી હશે, તો લોકોને એવી પ્રતીતિ થવી નોંધશે કે જે કેટલીક સમસ્યાઓથી આજે અમે ત્રસ્ત છીએ. તેને દૂર કરવા માટે, તેનો ઉકેલ લાવવા માટે કોઈક કામ થઈ રહ્યું છે. તો જ લોકો એને પોતાની હલત સમજે છે અને તેમાં ભાગ લે. એ લોકશક્તિને પછી સંપ્રદિન કરવી પડે છે.

સરવાળે મૂળમાં સલાહ એ છે કે આ સમાજના આખાંયે તંત્રમાં પરિવર્તન આણવું શી રીતે ? જેને હું સંપૂર્ણ માંતિ કહું છું, તેનાં પદાર્થો કરવાનો માર્ગ કયો ? સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટેની મધ્યમયુગમાં આવાં લોક-આદેશનો કેટલો અને કેવા લાગ લાગવી ગયે ? આ ગદ્યા મુદ્દાની ઝીલવટભરી જગ્યાવટ થતી રહેતી નોંધશે.

ક્રાંતિકાર્યમાં લોક-આદેશનનું સ્થાન

મને એમ લાગે છે કે, રાજીના જીવનમાં કોઈ પણ શેષ ક્રાંતિ-કારી પરિણામો દાંસલ કરવાં હશે, તો તે માટે વિધિવિધ પ્રશ્નનાં સાધનો વાપરવાં પડશે. દાખલા તરીકે, લોકગણજી અર્થાત

સમાજનું દારા દયાળુ આણીને, આમજનતાના આદેશન દારા, દયાળુ આણીને, ગરબ પડ્યે અસહકાર દારા, નાગરિકોનાં વિરોધ-પ્રદર્શનો દારા તથા સવિનય કનૂનભંગની હાલતો દારા દયાળુ આણીને એ કાર્ય સાધી શકાશે. પરંતુ લોક-આદેશનના સંદર્ભમાં એક મુખ્ય મુદ્દો એ પણ છે કે આણું આદેશન નિરંતર આવતું રહેવું નોંધ્યું. કેમ કે છેવટે તો લોકોનો પોતાનો અભિક્ષમ ભરે તે સિવાય બીજું કોઈ રીતે સમાજનું નવ-ચાતર શક્ય નથી બને. લોકો પોતાનું જીવન અને પોતાનું ભાવિ પોતાને હાથે ઘડી શકે, લોકો ભંતે પોતાનું કામ કરતા થાય. પરંતુ એવા એમ મળે છે કે આવી લોકશક્તિ પ્રારંભ લોક-આદેશનના સ્વરૂપમાં દેખા દે છે, અને ત્યારે તે સમાજને અવશ્ય આદેશિત કરે છે. પરંતુ તે માત્ર તત્કાળ પૂરું જ. એટલું કરીને એ સમાજ થઈ નથી. તેની પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલતી નથી. હું એવા માણું છું એક નિરંતર માંતિ. માણસના જે કોઈ એક છે, તેમાથી પ્રેરણા પામીને ક્રાંતિકારી પરિવર્તનો કામમાં થતા રહે. અને આ માટે લોકશક્તિ માત્ર લોક-આદેશનના જ સ્વરૂપમાં નથી, પણ કોઈક ને કોઈક સંઘનાત્મક સ્વરૂપમાં પ્રગટ થવી નોંધ્યું. ક્રાંતિકારી લોકશક્તિના નિર્માણ માટે આ જરૂરી છે.

એ-ચાર વાત હું આવા ક્રાંતિના કામમાં લાગેલા મારા સાથી કાર્યકરોના ધ્યાન પર લાવવા માણું છું. આવા અહિંસક અંદોલનોમાં મુખ્ય આધાર કાર્યકરો જ હોય છે. આપણે બેયું તેમ અહિંસક ક્રાંતિ સરતા મારફત કદી સંભવી શકે નહીં. અહિંસક સમાજનું નિર્માણ કરવું હોય, તો પહેલાં તો ક્રાંતિકારી વિચાર જનતા સમક્ષ સતત રજૂ થતો રહેવો જોઈએ. વ્યાપક વિચાર-અચાર વિના ક્રાંતિ થાય નહીં. અને તે માટે જો વિચાર ઉપર આસ્થા સ્થાપનારી કાર્યકરોની એક કેળવણી સેના જોઈએ. “હિંદુ”, “ટાઇમ્સ”, “રેડ્ડેસમેન” વગેરે છાપાંઓ આનો અચાર નહીં કરે, અથવા નહીં કરી શકે, કાર્યકરોએ જ મામેગામ જઈને લોકોને સમજાવવું પડે.

લોકમાનસ પર અસર પડશે આચારની, આદિચરની

વળી, એ પણ સમજવાનું છે કે લોકો કેવળ અચારકની વાત સાંભળશે નહીં, કેવળ પ્રચારની લોકો ઉપર ઝાઝી અસર પણ પડશે નહીં. તેથી આપણે કાર્યકરોએ ગામમાં જવાનું છે, તે જનતાના સેવકના રૂપમાં જવાનું છે. આપણે લોકોને વિશ્વાસ સંપાદન કરીને એમને આપણા આંદોલનના કામ માટે નેચાર કરવાના છે. આ વિશ્વાસ આપણે ત્યાં જ પ્રાપ્ત કરી શકીશું, જ્યાં આપણા વહેવાર દ્વારા લોકોના મન ઉપર આપણે સારી છાપ પાડી શકીશું.

આપણા કામની જે કાંઈ અસર લોકમાનસ ઉપર પડે, તે એટલી જ પડે, જેટલું આપણે આપણા અચારનું, આદિચરનું

ચિત્ર એમની સમક્ષ રજૂ કરીશું. લોકો જુએ છે કે આપણે કઈ રીતે વર્તીએ છીએ. આપણા આચારની લોકમાનસ પર અસર પડતી હોય છે. આપણા વર્તનમાં સભ્યતા હોય, ખેસવા-શિક્ષણમાં શિષ્ટતા હોય, આપણામાં પ્રામાણિકતા હોય, આપણી વાતોમાં સમ્માઈ હોય, હિસાબ-કિતાબમાં ચોખ્ખાઈ હોય. આ કાંઈ સત-અહતમાના શુભો નથી, પણ સામાન્ય નાગરિકના શુભો છે. આમાં કોઈ મોટી સાધનાનો કે તપનો સ્વાસ્થ નથી. જેને લોકસેવક બનવું છે, તેનામાં આવા શુભો તો હોવા જ જોઈએ. મને લાગે છે કે આ તરફ આપણું જેટલું ધ્યાન જવું જોઈએ તેટલું હજી મળ્યું નથી.

લોકો તો આપણા વિશે ધણી વાર બહુ જ જાણ્યા ખ્યાલ કરાવે છે. પરંતુ આપણે ફેટલામાં છીએ, તે આપણે પોતે બંધીએ છીએ. આપણામાં પણ ચારિત્ર્યની હુબળતા છે. બધાની વાત હું નથી કરતો, પણ ક્યાંક ક્યાંક નાનાં નાનાં પદો માટે કંટુતા અને જુથપંથી પણ પેદા થાય છે. દૂંકમાં, આપણી મોટી ક્રાંતિનું જે વિશાળ કામ આપણે ઉપાડ્યું છે, તેને પૂરતા લાયક હજી આપણે બની શક્યા નથી. માત્ર જેટલું જ કહેવું છે કે આવી બધી અધૂરપા દૂર કરવા તરફ આપણું ધ્યાન જવું જોઈએ.

તપ-અપ કરવાનું હું નથી કરતો

પરંતુ હું અહીં એક સ્પષ્ટતા કરી લઉં. આ બધું હું જે કહું છું, તેનો અર્થ એ નથી કે એકદમ તપ કરવાની બરા છે. તપ ગપ કરવાનું હું નથી કરતો. મેં ઉમરના જ કહ્યું તેમ આમાં

તપસાધનાનો કાઈ સવાલ નથી, આ તો સામાન્ય નાગરિકના ગુણ છે, જેની લોકસેવકમાં તો વળી વિશેષ અપેક્ષા રાખી શકાય. બાકી, માત્ર એમ હરગિજ કહેવું નથી કે તમે ધોતિયું પહેરતા હો, તેને બદલે લગોટી પહેરવા માંડો, અથવા આઠ કલાક સૂતા હો, તેને બદલે ચાર કલાક સૂવા માંડો. આવ્યા કાઈ તપની હિમાયત હું નથી કરતો. મને એ પસંદ નથી.

આ વિશેષે આપણા મનમાં સફાઈ થઈ જતી જરૂરી છે. પોતાની જાતને વધુ ને વધુ કસતા રહેવી, વગેરે ક્ષણી વાતો થાય છે. એ બધું બ્યથ છે, એમ તો હું નહીં કહું; પરંતુ તેને લીધે બે કાર્યકરોના મન ઉપર એક એવી અસર રહેતી હોય કે આપણા ગુજરાન માટે આપણે ૧૦૦-૨૦૦-૫૦૦ રૂપિયા લઈએ, તેનાથી આપણે ત્યાગ કાંઈક એણે થયો અથવા આપણે બીજાને કાંઈ છોડવાનું કેમ કહી શકીએ, તો તે બરાબર નથી. બદલે હું તો એમ કહીશ કે આ રીતે તો આપણે જે નથી, તે બનવા માગીએ છીએ, અને બની નથી સકતા તેને લીધે પછી ચિંતિત થતા રહીએ છીએ.

હું તો આ ઉંમરે પણ હજી એમ નક્કી કરી લઉં કે ઘૂંટણ ઉપર સુધીયું જ પોતિયું પહેરીશ, બાકી ઝાળો પહેરીશ, તો તેમ ન કરી શકું એવું હું નથી માનતો. પરંતુ સમજવાની વાત એ છે કે આ ક્રાંતિનું કામ કાંઈ સંન્યાસીઓનું કામ નથી. આ તો ગૃહસ્થાનું કામ છે. અને આમાં ખડેલા કાર્યકરો તરફ સંન્યાસીની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ ગૃહસ્થની દૃષ્ટિએ જ એવું નોંધીએ. ઘર-ગૃહસ્થીની અનેક સમસ્યાઓ રહે છે. અને ઘરબારવાળા કાર્યકરો એ બધી સમસ્યાઓથી જઠકાયેલા રહે છે. તેથી એ બધા સંન્યાસીઓની જેમ છુવતા થઈ જાય, એ રીતે ન વિચારવું નોંધીએ.

વળી, સમજવાની વાત એ છે કે લોકોને આપણે કાંઈ સંન્યાસી બનવાનું નથી કહેતા. આપણે માત્ર એમની સાથે આપણા વિચારો મૂકીએ છીએ, અને લોકો પોતાની સ્થિતિમાં રહેતાં-રહેતાં આ વિચારો અનુસાર કાંઈક આચરણ કરે, એટલું જ આપણે કહીએ છીએ. એ બધા પોતાનું કામ નથી રાખે કરે, એટલું જ કહીએ છીએ. મહાત્મા વિવમતા એાદી થાય, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ વધે, બધા લોકો પોતાનું કામ સારી રીતે કરી શકે. તેના માટે એક નવી વિચારધારા લોકો સાથે રજૂ કરીએ છીએ. આમાં કાંઈ ત્યાગની કે સંન્યાસી બનવાની વાત નથી. સમાજમાં સુખ, શાંતિ, સમૃદ્ધિ, નીતિ, સદાચાર, માનવતા પ્રવર્તે, એ માટેના આપણે આ બધો પ્રયાસ છે.

ત્યાગનોયે જુદો જુદો માપદંડ હોય છે

અને બ્યારે આપણે આપણા વિશે વિચારીએ, ત્યારે એ પણ યાદ રાખવું નોંધીએ કે ત્યાગનોયે જુદો જુદો માપદંડ હોય છે. હા, આપણે કંઈક વધારે ખાઈપી રહ્યા છીએ અને તેનાથી આપણો આંતરિક વિકાસ રૂધિર છે, એવું બે આપણને લાગતું હોય, તો તેના વિશે જરૂર વિચારવો. બાકી આપણે તપ કરીએ,

આપણી જાતને કસીએ, એમ બે માનતા હો. તો સમજવું નોંધીએ કે તેના માટે તમાગ સાધુસંન્યાસી લોકો છે જ. ત્યાગ કરવાનું અને પોતાની જાતને કસવાનું એક વધુ ઉદાહરણ રજૂ કરી દેવાથી કાંઈ સમાજનું પરિવર્તન થઈ જશે, એવું નથી.

ગાંધીજીએ લગોટી અપનાવેલી, તો તે એમણે કાંઈ નાટક નહોતું કર્યું. એમનાથી બ્યારે રહેવાયું નહીં, ત્યારે જ એમણે એમ કર્યું. તમનેય એવી કાંઈક અનુભૂતિ થાય અને તમે એવું કાંઈક કરો, તો ઠીક છે. બાકી આપણા માટે જે સહજ ક્ષિય તે કરવું. હું પોતિયું-ઝમ્સો પહેરું છું તેથી લગોટીવાળા કરતાં મારી અસર એાદી થઈ ગઈ, એમ હું નથી માનતો. એમ તો કાંઈ એવુંયે કહી શકે કે આ માણસ તો એાવદીન પત્રિયે છે, સંતરાં ખાય છે. ધોળી પાસે કપડાં ધોવાડાવે છે. હું નથી માનતો કે આને લીધે સર્વોદયમાં કાંઈ કમી આવી જાય છે. હા, માત્ર કહેવું એમ નથી કે તમે એટલારામ કરો. પરંતુ દરેકના છવનમાં જેનું balance—સંતુલન હોય, તે દરેક માણસ પોતે જ પોતાના અંતરમાં નક્કી કરી ગયે છે, હૃદયથી હું બીઠ છું. મધ્યમ માર્ગ મને ગમે છે.

આપણે સહુ પોતપોતાના કામધંધા છોડીને આ આંદોલનમાં આવ્યા છીએ. અહીં આપણે નોકરી નથી કરતા, સ્વેચ્છાએ આ આંદોલનનું કામ કરી રહ્યા છીએ. નહીં તો આપણામાંથી કાંઈ વફાલાત કરત, કાંઈ નોકરીનધંધા કરત, અને સાત્રું કરાઈ લેત. એ બધું છોડીને આપણે આ આંદોલનના કામમાં લાગ્યા છીએ. ત્યારે ગુજરાન માટે કાંઈક લઈએ, તો તેમાં કાંઈ પાપ થઈ ગયું કે આપણે ત્યાગ કાંઈ એાદી થયો. એમ ન માનવું નોંધીએ.

જાતને પૂછો : પૂરી શક્તિ લગાડીને કામ કર્યું છે ?

બાકી આપણે બધાંએ આપણી જાતી ઉપર હાથ મૂકીને હમેશાં એટલું જરૂર પૂછતા રહેવું નોંધીએ કે આપણી બધી શક્તિ લગાડીને આપણે કામ કર્યું છે ? આપણી જાતને પૂછતા રહેવું કે આ ક્રાંતિના કામ માટે આપણે કેટલો સમય આપ્યો, અને કેટલી લગનથી કામ કર્યું ? કામમાં હમેશાં સાતસ અને તીવતા નોંધીએ. સાતસ એક આધ્યાત્મિક ગુણ છે, આંતરિક ગુણ છે. માટે જેટલા શક્ય હોય તેટલા સાતસ અને તીવ્રતા સાથે કામ કરતા રહેવું નોંધીએ.

આપણે એટલું સમજવું લેવું નોંધીએ કે બે અહિંસાએ હિંસા ઉપર વિજય મેળવવો હશે, તો તેણે તીવ્ર ગતિએ કામ કરવું જ પડશે. નહીં તો ઘટનાત્મક આગળ વધવું જશે, અને હિંસાના પૂરમાં અહિંસા ડૂબી જશે. લોકોની સમસ્યાઓ બે અહિંસા મારફત જલદી નહીં ઉકેલાય, તો અહિંસક કાર્યકરો માટે કાંઈ ઇતિહાસની ગતિ સંજોગવાની નથી. આજની સમાજરચના તેના બધા લોભ, લાલચ, સ્વાર્થ, માનવવિમુખતા, અન્યાય, શોષણ અને વિવમતા સાથે તાબડ પાડી જ નોંધીએ. અહિંસા બે જલદી તેને નહીં બદલે, તો પછી હિંસા આગળ આવશે. એ જુદી વાત વાત છે કે હિંસા કદી કાંઈ પણ સમસ્યા ઉકેલી નથી શકતી, અને

હિંસાના માર્ગે' તો એક પ્રકારના અન્યાય, લોભ, શોષણ અને સ્વાર્થની જગ્યા બીજા પ્રકારના અન્યાય, લોભ, શોષણ અને સ્વાર્થ લે છે એટલું જ. પરંતુ એ બધું લોકોના ધ્યાનમાં આવે, ત્યાં સુધીમાં તો વખત પીતી થયેા હશે. અને અધિકારની શક્તિ એકાએ પોતાનું આસન જમાવી દીધું હશે.

તેથી આ કામ આપણી પૂરી શક્તિ સાથે સાતત્યપૂર્વક તીવ્રતાથી થાય, તે અત્યંત જરૂરી છે. અને તે માટે આપણે આપું છવન આમાં ખપાવી દેવાનું છે. હું તો બીજા કાંઈ ચીજની કલ્પનાયે નથી કરી શકતો, જે આપણી નિષ્ઠા અને પુરુષાર્થ માટે આના કરતાં વધારે ઉપયોગી હોય. સેનાની કહેરજીએ એવા જ લોકોથી બીજી ઘર્ષ શકે છે, જેમણે ક્રાંતિની વેદી ઉપર પોતાનું જીવન આપું સમર્પણ કરી દીધું હોય. કુરસદે કામ કર્યું નહીં માલે. આમાં તો જીવનદાન જ દેવું પડશે. જીવનદાનનો ખાસ આશય એ છે કે આ કામની સામે બીજા વધી પ્રજ્ઞિતિએ ગૌણ મનાવી નેહીએ.

આપણામાં અધ્યયનની કમી છે

બીજા એક વાત એ કે આપણમાં હજી અધ્યયનની કમી છે. ઘણી વાર સવાલ થાય છે કે આપણે લોકોએ પોતે આ ક્રાંતિના કામને ગરાબર સમજી લીધું છે ખરું? કે હું ક્રાંતિ ઇશ્ટાનિક કમે સમજવાની વાત નથી કરતો, સામાન્ય વિચારના સ્તરે સમજવાની વાત કરું છું. ઘણી વાર કામકેરો તરફથી જય એવા એવા સવાલો પુછાય છે, જેના બવાબ વરમાથી આપણા પુસ્તકોમાં પડ્યા છે. પણ એ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાની મહેતવ લેવાઈ નથી. આપણે કહીએ છીએ કે આપણું કામ તો સમજવતા રહેવાનું છે. 'પણ શું સમજવીશું?' કે આપણે પોતે પહેલા સમજ્યા હોઈશું, તો સમજવી શકાશું ને! માટે અધ્યયનની અત્યંત જરૂર છે. આપણી તો આખી પ્રક્રિયા સમજવવાની જ છે. તેથી નિષ્ક્રિય સ્વાધ્યાયની આદત પાડવી નેહીએ. આપણે ક્રાંતિનું કામ કેવળ લાગણીવશતા (emotionalism) ઉપર ન ચાલી શકે. આમાં ભાવનાની અવશ્યકતા જરૂર છે. પરંતુ તેની સાથેસાથ આની પાછળની વૈચારિક ભૂમિકા પણ આપણે સહુએ પૂરતી સમજી લેવી નેહીએ.

બીજું અને એમ જય લાગે છે કે આપણી અને જીહિલ્લીની એ વચ્ચેની ખાઈ એકાદી કરવા આપણે થોડો પ્રયત્ન કરવો નેહીએ. સામાન્ય રીતે જીહિલ્લીઓનું આવાં ક્રાંતિના કામે પ્રત્યે સાશક વલણ હોય છે. પણ તે માટે થોડો આપણેય દોષ છે. આપણે ત્યાંના જીહિલ્લીઓનું જે સીનિસિઝમ (સાલ્ગનાઈ) છે, તે નહીં છે. તે પદલી ન ગ્રહાય એમ હું નથી માનતો. તે માર પ્રધિમની નહલ છે. એક વાત તે એ કે આપણી લાખા આ જીહિલ્લીઓ નથી સમજી શકતા. માટે એમને જે આપણી તરફ ખેંચવા હોય, તો એમની લાખામાં આપણી વાત મૂકવી નેહીએ. પણ આપણો એમની સાથેનો સંપર્ક જ અહીં એકાદી રોય છે. આ સારું નથી. માટે એમની સાથેનો સંપર્ક જેમ

બને તેમ વધારવો નેહીએ. વિનોબાજી ઘણી વાર કહેતા કે કેટલાક દુરથી જ ઝોળખી લે છે, પણ વાતીના તો વિગત સ્વરૂપ નજર સમક્ષ જીવું નથી થતું, ત્યાં સુધી નથી ઝોળખી શકતા. હવે, આપણું વિરાટ સ્વરૂપ તો આપણા કામનું આપણે હજી નથી જાનાવી શક્યા. તો પછી એકદમ એ જીહિલ્લીઓ ઉપર આપણા કામની અસર પડી અપ, એવી અપેક્ષા આપણે કેમ રાખી શકીએ? માટે એમનો સંપર્ક જાળવીને એમની લાખામાં એમને સમજવતા રહેવું નેહીએ.

આંદોલનોની અસર અરફતા તરતા પહાડ જેવી

વાત એમ છે કે બીજાની સાધનસંપત્તિ કાંઈ બળબળગીથી છીનવી લે, તો વધારે એકદમ એમ થઈ જાય કે મોટી ક્રાંતિ થઈ ગઈ, પરંતુ શાંતિથી અને સ્વેચ્છથી મોટું પરિવર્તન થઈ રહ્યું હોય, તો તે ધ્યાનમાં નથી આવતું. દુનિયામાં આજ સુધી ક્રાંતિઓ જે રીતે થઈ છે, તેના કરતાં અહિંસક ક્રાંતિ સાવ જુદી જ રીતે થાય છે, અને તેને લીધે જ તેનું મહત્વ ઝટ ખ્યાલમાં નથી આવતું. હકીકત એ છે કે અહિંસક ક્રાંતિની જે નવી ટળ છે, પદ્ધતિ છે, તે લોકોની સમજમાં હજી ગરાબર આવી નથી.

અને એમ જેવા જઈએ તો ખુદ કાર્વકરોના મનમાં પણ એક સવાલ અવારનવાર બીક્યા કરે છે કે આ કામનો પ્રભાવ કેમ નથી પડતો? સમાજમાં તેનો ઇમ્પેક્ટ કેમ નથી દેખાતો? આ ઇમ્પેક્ટનો સવાલ ફરીફરીને બીક્યા જ કરે છે!

મૂળમાં વાત એમ છે કે, આવાં અહિંસક આંદોલનોની અસર તો ગજાતા તરતા પહાડ જેવી છે, જે પાણીની ઉપર ઝોહા દેખાય છે. એથી જ રીતે ક્રાંતિનાં આંદોલનોની જન માનસ પરની અસર બાજ દેખાતાં પરિણામે પરથી આંકી શકાય નહીં. ઉપરપર કે દૂંડા દરિયા જેવાં એમ લાગે કે જે કંઈ પરિસ્થિતિ છે, તે આ કામને પ્રતિકૂળ છે, આપણે સામે પ્રવાહે તરીએ છીએ, પ્રવાહ આપણાથી બીકડી દિશામાં છે. પરંતુ સૂક્ષ્મ દરિયાી નેહીએ તો જણાશે કે આને દુનિયામાં જે પરિસ્થિતિ ળાઈ રહી છે, તે આ કામને અતુકૂળ છે. દુનિયાને જે શાંતિના માર્ગે આગળ વધવું હશે, તો એણે ઉઘીગ, ખેતી, રાજકારણ, વેપાર વગેરે માત્ર વિશે નવેસરથી વિચાર કરવા પડશે. જે વધારાં આજના સ્વરૂપો અને પ્રક્રિયાના ફેરફાર કરવા પડશે. દુનિયાના વિચારો અને વિદ્યાનોનું ધ્યાન આ તરફ ખેંચાઈ ચૂક્યું છે. માનવીય એવેય એ આપણા આંદોલનની વિચારધારાનું મુખ્ય અંગ છે. અને આને આખી દુનિયાના વિચારકોમાં આપણું જ વલણ જેવા મળે છે.

એક કેવડું મોઢું કામ છે!

તેથી આ એક આપણું સમગ્ર આંદોલન છે, એ વાત હમેશાં ધ્યાનમાં રહેવી નેહીએ. એક વ્યાપક દર્શન આપણું હોવું નેહીએ. આ એક કેવડું મોઢું કામ છે, તેનો ખ્યાલ રહેવો નેહીએ. આપણે અહિંસક ક્રાંતિ સાવવા માગીએ છીએ, અહિંસક સમાજનું

નિર્માણ કરવા માગીએ છીએ. આજ સુધી દુનિયામાં આખું કયાંય શું નથી. ગાંધીજીએ આંદોલન માટે સ્વાયત્ત આગળી સ્વયંસે, ખૂબ આદિસકે માટે સમાજિક ક્રાંતિનું કામ હજી સુધી કયાંય થયું નથી. આદિસ અને-સામાજિક સમાજના કાંચમાં સમાજ પરિવર્તન થઈ ગયું. તેને હું સામાજિક ક્રાંતિ કહું છું. તે સ્વાયત્ત નાગરિક દુનિયામાં બધું તબક્કા કાંતિની જરૂર છે. કેટલીક સમાજવેદી સરકારેને પેલેનું, રેલવેનેનું કામ કહું છે. પણ ગાંધીજીની માસરવરનાની રીત તેમાં મોટી સમાજની જાગૃત્તી માટે જ નહીં, પણ જનતાને રાજ રૂપ અને મનના દાગ ચાલે, એવું હજી કયાંય થયું નથી. આપનું કોલેસીયોસાને માટે કાંચના છે.

એટલે આ કામને સમાજ ઉપર લખેલું નથી. તેને કોઈ પ્રકાર નથી પડી રહી. એવું એવું ચિંતન ન આવડે એટલે. દુનિયામાં આજ પહેલાં પછી સિદ્ધિ ક્રાંતિની થઈ છે. તેમાં કેટલીયે રીતોમાં ખાતર જની થઈ. તેમ છતાં હજી આજે એ દિસકે ક્રાંતિનીમાં કેટલાં પરિણામ આપેને નવર રાત્રે નેહ ક્રાંતિએ છીએ કે એટલે આપણે જે એક મહાન કામમાં જાગ્યા છીએ, તે નેહાં પછી વિગત હજીકાળમાં આ જાગૃત્તી વિચારનું નેહ.

વળે, આવા ક્રાંતિના કામમાં આપણા પછી જેની જ નેહ. તે વિન. ક્રાંતિ કામ નથી. ક્રાંતિ કરવી હોય, તે ક્રાંતિ માસે આંદોલન—આપક લોક-આંદોલનનો કાર્યક્રમ નેહ. નહીં તે કાગળ ધાર્મિક લોકો સારા સારા વિચાર તો દર્શામાં આપતા જ રહે છે. પણ એક આપક કાર્યક્રમ વિના સમાજિક ક્રાંતિ કહી ન શકે.

આંદોલનના આલેખના ચઢાવ-ઉતાર

દુનિયાના ઇતિહાસમાં એવું કોઈ પછી આંદોલન નથી, જેની પ્રગતિનો આલેખ હમેશાં ઉપર જ અંતર હોય. આંદોલનના આલેખમાં તો ચઢાવ-ઉતારનું રહેવાનાં જ. કાંતિકારી હંમેશાં સેવક આર્થિક કસ્ટર એક વાર મને કોલેસીયો અંગે, આંદોલન વિન વાત કરતાં કરતાં એમણે મને એક ચીની કહેવા સંજાવાવી : માસીમારના જીવનમાં બે કાગળ હોય છે, એક જાગૃત્તી નાખીને માણસ પકડવાનો અને બીજો જાગૃત્તી સુધીને ફરી પાછી પાછીમાં નાખવા સેવા કરવાનો : આંદોલનમાંથી આવા કાગળ વારાફરતી આવ્યા કરે છે — માણસ પકડવાનો અને જાગૃત્તી સુધીવાનો.

આપણા આઝાદીના આંદોલનનો જ દાખલો લો. ત્યારે તો દેશને આઝાદી મળવી નેહ. એવું એ વાતમાં જનતામાં લગભગ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યના વિચારની વિરુદ્ધ થઈ ગોઠા લોકો હતા. ઉપરાંત ગાંધી જેવા અદ્યતન નેતા હતા. હાથે એ આંદોલનમાં કેટલાં ભરતી-ઓટ આવ્યાં ત્યારે આજે સર્વોચ્ચ અંગે એટલી સંપૂર્ણ નથી. ઉપરાંત હાલ-પરિવર્તન, વિચાર-પરિવર્તન કારણ આપણે અલિપ્ત ક્રાંતિ આપવી છે. આ કામ કાંઈ નાનું-મોટું નથી.

આંદોલનના નેતામાં આવી હિંમત નેહ

ગાંધીજીના આંદોલનમાં ચઢાવ-ઉતાર જગ્યા આવ્યા. લોકોને લાગતું કે ખવાસ, હવે આજા નથી ! પરંતુ ગાંધીજી તો આત્મવિશ્વાસની ખબર લેવાનું હાઈ આજા થવા જ ગયા, થવા જ ગયા. મને થાય છે એ પહેલાંના દિવસે. સ્વરાજ્યની વાતના દિવસે. બધાંએ અમે લોકો કુદાન હતા. અમે જેમાં જતા, ત્યારે ત્યાં રાત તે સ્વયં-સ્વાયત્ત ગાલની કે છું આ સવામહત્વી સ્વરાજ્ય આવેને કે જેને જાગૃત્તી સ્વરાજ્ય રાજા ? અમે નવજવાન પોતે ગાંધીજી સાથે હાલ કરતા, અમારા અસંતોષ અને તોલ પ્રજા કરતા કે આજે દેશમાં જે જાગૃત્તી જની રતું છે, તેમાં તમારા સમાજિક કાર્યક્રમની છું વળાવતું ! અમને લોકોને લાગતું કે નવજવાન કેટલી અન્યાય કરી રહ્યા છે, દેશમાં કેટલેકલા અન્યાયાર થઈ રહ્યા છે. જાગૃત્તીસરને ક્રાંતી આપાઈ અને બીજું કેટલું થયું, પણ આ જુદો જાસ, અપમાની જ વાત કરે છે, રજાનાત્મક કાર્યક્રમ જ શાવું શાયા કરે છે ! કારણે મુંઝું પકવવાનું કહે છે, તો કારણે વ્યક્તિગત સ્વાયત્ત કરાવે છે. પણ આજે સરકાર નો એવી ચીટીને બેટી છે કે લગી ગસકની નથી. એટલે અમે કહેતા કે બીજો અન્યાય તે અસરકારક કાર્યક્રમ નેહ. લાગત્તમાં તમારા આવવી નેહ. વગેરે. પરંતુ ગાંધીજી તો એકનો એક જવાબ આપતા કે મારી પામે દેશને આપવા માટે આ રજાનાત્મક કાર્યક્રમ સિવાય બીજું કંઈ નથી, સ્વરાજ્ય સેવવા માટે તેને જ વળાગી રહેવાનું છે.

માસરવરના આંદોલન દરમ્યાન વિનોબાજીને પુણવું, ત્યારે તેઓ પછી આજા જ જવાબ આપતા. મારે કહેવું એ છે કે આંદોલનના નેતામાં આજા કહેવાની હિંમત હોવી નેહ. આપણને આવી આસ્થા નથી હોતી એટલે જ આપણે આત્મ-તેમ નવર નાખતા રહીએ છીએ.

હિંમત-પૂર્વક પ્રયત્ન કરવું, અને અદાપૂર્વક કામ કરવું

કોઈ પછી વિચાર, કોઈ પછી કાર્યક્રમ, કોઈ પછી આંદોલન વિશે એમ તો કહી કોઈ ન કહી શકે કે તેમાં શંકાને લગીરે સ્થાન જ નથી. પ્રશ્નો તો અતેક જીલ્લા જ નેહ. પરિપ્રજાની જ વિચાર આજાનું વધ છે, જાત-વિજાનનો વિકાસ થાય છે. પછી તેની સાથેસાથ જીવનમાં શ્રદ્ધાનું સ્થાન છે. આજો વખત માત્ર શંકાઓ જ કયાં કરીશું, તો હેમસેટ જેવી દશ થશે. આખરે કામ થશે અદાવી. જીવનના દરેકે દરેક શેનમાં અદા સાથે જ આજાનું પગલું ભરવું પડે છે. આપણે વરતને હિંમત-પૂર્વક પ્રયત્ન કરવી નેહ, અને અદાપૂર્વક કામ કરવું નેહ. એ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

સત્યાગ્રહના ગ્રામી સેવકના નિર્ણય

સત્યાગ્રહની વાત પછી કામ થવા કરે છે. મેં આ અંગે બહુ વિચાર્યું છે. મને એમ લાગે છે કે આજે સત્યાગ્રહ એક જોવા શુભ જની ગયો છે, જેનો હાલમાં ને ચાલતાં સમયના વિના જ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ખરું નેતાં સત્યાગ્રહનું

સ્થાન યથામત્ય હેતુ છે. અગાઉના વખતમાં શુદ્ધ યથાસરેનો મંત્ર પાત્ર બેઠેને બે આપતા, અને સાથે સાથે એમ પણ કહેતા કે પ્રાસ વગેરે સ્થિતિ બેઠેને જ આનો ઉપયોગ કરવો. બે દુરુપયોગ થતા. તો આમાંથી શક્તિ નીકળી બગે, આને ગબજીવ પક્ષોએ અને અનેક મોરચાઓએ સ્વચાલિતા શરૂઆતે દુરુપયોગ કરીને તેને ખનમ કરી નાખ્યું છે.

માટે. સત્યાગ્રહ અને પશુ બગાડ બેમાંથી વિચારવું બેઠેએ. શુ આવી તરીકે સત્યાગ્રહ કરવાથી સર્વોચ્ચ થઈ જવાનો છે ? શું તેનાથી અમરતા પરિવર્તન આવી જવાનું છે ? હું સત્યાગ્રહ ન કરવો બેનહીએ. એમ નથી કહેતો. વખત આવે તરેલેય પડે. પરંતુ એ નિર્ણયિતમાથી બે પદા થયે, નહીં કે કાઈ ક્રામુલ્લામાંથી. તેના માટે કાઈ મોકો શોધતા થોડું જ ફરસ છે કે આપણે એક પાયાનું નામ લઈ ગયા હોઈએ, તેમા ક્યારેક એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય કે ગ્વાલાયિક બે આપણને સત્યાગ્રહનો માર્ગ લેવો પડે. ગાંધીજી કહી “મારે સત્યાગ્રહ કરવો છે, સત્યાગ્રહ કરવો છે” એમ તો મતા ગોખતા મોકો શોધવા નહોતા ગયા. સત્યાગ્રહ તો સ્વાભાવિક રીતે બે પરિસ્થિતિમાંથી પેદા થયો બેઠેએ. પરંતુ આપણે સત્યાગ્રહ નથી કરતા એટલે આપણી કાઈ અસર નથી થતી, એ દૃષ્ટિએ સત્યાગ્રહના મોકો શોધતા કરવું, એ કાંઈ અહિંસાની રીત મને નથી લાગતી.

એ પ્રક્રિયામાં સહજતા હોય છે

હું ત બંદી છું કે ગાંધીજીના જીવનમા, અહિંસાના બીજા પ્રવર્તેલોના જીવનમા એક spontaneity—સહજતા છે. એવી કાંઈ પરિચિતિ ઊભી થઈ જાય છે. જે અસહ્ય છે અને સહજ તેઓ સત્યાગ્રહનો માર્ગ લે છે. આટલે પછી તેઓ કાંઈને પૂછવા નથી સોકાતા કે કાંઈ સિંચિતે બોલાવવા નથી બેસતા. આ જે સહજતા છે. ન ફરેક સત્યાગ્રહમાં હોવી બેઠેએ.

જ્યારે ગરબ માણસની તૂટીફૂટી ઝૂં પડી કાંઈ ઉમેડી નાખતું હોય, ત્યારે કોવ આવી બે જાય છે. અને તમાથી બે અહિંસક પગલું ઉઠાવે છે. શુષ્યપ્રકાશ નથી હોતો, તો અહિંસક પગલુંયે નથી ફરમાત. ન પગલું પ્રેમમૂલક અને કરુણામૂલક બે હશે, પશુ તેની શરૂઆત શુષ્યપ્રકાશની સ્થિતિમાંથી થશે.

મુનહરીના હું કામ કરતો ત્યાં મને લાગતું કે મારું એ કામ એક સત્યાગ્રહ બે છે. નવા ગ્રામ વિસ્તારમાં પ્રત્યક્ષ લોહા વચ્ચે ઊભે કામ કરવાનું થતું. મોકામોકા વાવડીત ચાલતી. હું એ ચાંદનામાં જતા, એમની સહલચરત બેરતો. જીવન-અવસ્થા માણુયો એકમેકની નાન બેદા છે. હું નજર માડતો, અને મને થતું કે હજી એક વાગે આપવો બેઠેએ. ક્યારેક મનમા પ્રકાશ પશુ જાયતો. તમ કામ થતું કે હજી મોકો આપવો બેઠેએ.

પરંતુ એવી સ્થિતિ આવી શકે, જ્યારે હૃદય-પરિવર્તન માટે બીજું પગલું બદલવાની જરૂર પડે. અને તે એમના બે હિત માટે, પ્રામાણિક માટે, અવાજના હિત માટે. તંત્રે વખતે મારી પોતાની

બાજી ઉપર બે હટ બદલ કરવાનું આવશે. એમનું કાંઈ જાણવું નથી, અને નેમ છતાં એમના ઉપર અસર થાય, એવી કોઈક એ સત્યાગ્રહની પ્રતિયા હશે. આવી એક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં સત્યાગ્રહ જનનતા થાય છે. એવી પરિસ્થિતિ કાંઈ એકાએક નથી બનતી. અમુક સંજોગો પરિવશ થતાં તે ઊભી થાય છે. પ્રેમ પૂર્વક નેવા કરતાં કરતાં, એમને મદદ કરતાં કરતાં કદાચ આગળનું બીજું વર્ણન બદલ્યું થશે પરંતુ તે બદલાવી જરૂર ન લાગી થાય, તો તેના માટે કાંઈ આનુસ્તાયે ન હોય.

કાળા-પાંદરાં તોડતાં રહેવાથી કાંઈ નહીં થશે

આમ, સત્યાગ્રહની બાજબીમાં મારી ભૂમિકા તો આવી છે. એક વાત સહજતા જીવનમાં આવવી બેઠેએ, અને તે એ કે. આને આપણી સામે જે અનેકવિધ સમસ્યાઓ છે, તેના મુળમાં અમુક વાતો છે. કેટલાંક કારણોને લીધે આ સમસ્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. સમાજની આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય વ્યવસ્થા આ કેટલાંક રૂઢ મૂલ્યો છે. એ મૂલ્યો બદલ્યા વિના આ સમસ્યાઓ ઊઠવાની નથી. માટે આ બધી સમસ્યાઓના નિરાકરણ સારુ આપણે મુળમા જવું પડશે. એક એક સમસ્યાને હાથમાં લઈને લડતા રહેવાનો અર્થ નથી. આખીયે વ્યવસ્થાને મુળમાંથી બદલવાનો પ્રયાસ કરવો બેઠેએ. આ કેવળ દેખાવો કરવાથી કે બેદોમાં જવાથી થઈ બધ જોવું કામ નથી. આ તો ધરમળથી સમાજ-પરિવર્તન કરવાનું કામ છે. એ મુળમાં જઈને બે થઈ સકશે. કાળા-પાંદરાં તોડતાં રહીશું તેનાથી નહીં ચાશે. મુળમા બે પ્રહાર કરવો પડશે. દુનિયામાં અગાઉ ક્યારેય પ્રાપ્ત ન થયું હોય એવું અહિંસક માર્ગે સમાજ-પરિવર્તન અને સમાજ-નિર્માણ આ કામ છે, તેનોયે હંમેશા પ્રયાસ રહેવો બેઠેએ. અત્યંત અધુરું કામ છે. લાગે પુરુષાર્થ કરવો પડશે. એટલે ઇંગ્લેન્ડ-બીરમિંગ્હામ વિચાર કર્યા વિના તેમા તમારી જન સંપૂર્ણપણે ખૂંધાવી દીધે બે છૂટકા છે. આમા તો ખાતર બની જવાની તૈયારી હોવી બેઠેએ, મારી સાથે મળી જવાની તૈયારી હોવી બેઠેએ.

મૂલ્યનિષ્ઠા અને મતાધારતા વચ્ચેના વિભેદ

માગ જીવનનો સૌથી વધુ સતોષકારક તેમ બે મેસાચક ગાળો સ્વરાજ્ય આદેશન દરમ્યાન એક સ્વાતંત્ર્ય-સેનિક તરીકે જે લગ્ન-લગ્ન લાગતો છે. એ ગાળામાં હું એમ માન્યો કે મૂલ્યો પ્રત્યેની વફાદારી એ એક સર્વોચ્ચ ગુણ છે. અમુક મૂલ્યો વિગતો નિષ્પ એક વાગે પાછી હોય અને અમુક ક્ષેત્ર નહીં થઈ ગયા હોય, તો પછી સમસ્યાઓના ઉકેલ નોધવાનું કામ અને સામાજિક નવનિર્માણનું કામ એ એક ગંભીર વૈજ્ઞાનિક કાર્ય બની જાય છે. એ ખરું કે વિજ્ઞાનીઓનાયે મનોભેદ હોય છે. પરંતુ તેઓ વસ્તુનિષ્ઠ (objective) હોવાથી એવી ખાતરી મળ છે કે સૈદ્ધાંતિક અધારીઓથી ને કાળા-પાંદરાં એમની દૃષ્ટિ સંકુચિત નહીં બને. કેટલાક વિજ્ઞાનીઓમાં આવી સૈદ્ધાંતિક એકાગ્રિતા બેવા મળે છે ખરી, પશુ તો પછી તેઓ વિજ્ઞાની કહેવાયવાનો અધિકાર રૂબીની બેસે છે.

ને કે અહીં મૂલ્ય વિશેની નિષ્ઠા અને સિદ્ધાંત કે વાદ પ્રત્યેની નિષ્ઠા વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવો જોઈએ. વાદની સૌથી મોટી ક્ષણભંગી એ છે કે અચૂક મૂલ્યો તેના પોતાના અચૂક ચોક્કસમાં રહીને જ સાધી શકાયે, ખીલુ કોઈ રીતે નહીં, એવો તેનો આગ્રહ હોય છે. ત્યારે મારુ કહેવું એમ છે કે એક વાર ધ્યેય નક્કી થઈ નખ અને મૂલ્યો વિશે પણ સ્પષ્ટતા થઈ નખ, પછી એ મૂલ્યોની પરિસ્થિતિની અંદર અનુકૂળ જોયે કઈ રીતે સિદ્ધ કરવું તે નક્કી કરવાનો કામ વિચારવું છે. આમાં પછી રસ્તો કયો હોય એ વિશે કશો કંદર વાદનો આગ્રહ ન હોઈ શકે. અને જો પેલું નક્કી કરેલું ધ્યેય તેમ જ મૂલ્યો બરાબર નજર સામે રખાતા હોય, તો ત્યાં પહોંચવાનો મારગ તો અનુભવના આધારે બહોળી પણ શકાય.

વાદોના સંકીર્ણ દાયરામાંથી નીકળી જઈએ

અને જ્યાં દુનિયાએ સિદ્ધાંત અને વિચારસરણીના બીજા વિવાદ અને અંકડા બેસા છે, ક્યારેક તો તેમાંથી ખૂનખરાબીયે થઈ જતી બેઠે છે. તો દુનિયાના વર્તમાન ઇતિહાસમાં એ વાતનાં ઘણાંયે પ્રમાણ મેળવે છે કે બ્યારે સામાજિક વાસ્તવ વિકાસો અને ક્રાંતિ કરવાના તેમ જ ક્રાંતિ પછીના નવનિર્માણના વ્યવહારિક સવાલો સામે આવીને ઊભા રહે છે, ત્યારે સિદ્ધાંત અને વિચારસરણીના મૂળ માળખામાં 'ખાસ્ત' એવું પરિવર્તન આવી નખ છે. જો કે તેના અનુયાયીઓ પોતાના સૈદ્ધાંતિક દેવતાઓનો બપ હણે છોડતા નથી હોતા.

માર્ક્સવાદ પોતે આનું એક સારું ઉદાહરણ છે, એ કેટલો લગીલો, અથવા તો કહો કે કેટલો અસ્પષ્ટ અને અલપ-પરિભાષિત સિદ્ધાંત છે તે એ વાત પરથી જ દેખાઈ આવે છે કે લેનિન, ટ્રોટ્સ્કી ને લક્ષ્મણેથી માંડીને કુંજેવ, ટીટો, દુબ્યેક ને માયો સુધી બધા માર્ક્સવાદનું જ નામ લઈને સૈદ્ધાંતિક દિપ્તિએ એક મેકથી સાવ અતિમ ઉછાની વાતો કરતા રહ્યા છે! આમાં માર્ક્સવાદની કોઈ નિંદા નથી અથવા તો તેના પ્રત્યેના મારા તથ્યોત્તરે કોઈ અસ્વીકાર નથી. હું માન એટલું બતાવવા માયું છું કે સિદ્ધાંતોનું બિલકુલ ભિન્ન ભિન્ન તેમ જ પરસ્પર વિરોધી પણ અર્થઘટન થઈ શકેલું હોય છે. માર્ક્સવાદનું તેવું જ ખીજ વાદોનું પણ. માધીવાદ પણ આવી જ રીતે વિવાદનો વિષય બની ચૂક્યો છે અને તેનીયે જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓ થવા લાગી છે.

હવે, આ બાબતમાં મારુ એમ માનવું છે કે, આજની જટિલ પરિસ્થિતિમાંથી આગળ જવાનો રસ્તો જોધવા માટે જુદા જુદા વાદોના સંકીર્ણ નયરામાંથી નીકળી જવું પડશે. આને આપણી સામે જે સવાલો છે, તેના જવાબ કોઈ પણ એક સિદ્ધાંત કે વિચારસરણીના ચોક્કસમાં રહીને મેળવી શકાય તેમ છે નહીં, પછી લાંબે ને તે વિચારસરણી મરે તેટલી ક્રાંતિકારી બન્યાતી હોય.

જનતાના રાજકારણથી અલિપ્ત ન રહેવાય

એક વિવાદ ખાસ કરીને સર્વેક્ષતા વર્તુળમાં રાજકારણ સાથે સંબંધ બેસે બેસી રહે છે. હવે, આ રાજકારણની અગ્રગા મહેવાની વાત વિશે મારે કહેવું છે કે ક્રાંતિનું પ્રેરક ગળા ગળ્ય-સત્તા કદી ન બની શકે, એ હું અગ્રાઈ સમજાવી ચૂક્યો છું. ક્રાંતિ સિદ્ધ કરવા માટે ગળ્ય અથવા પક્ષનો આગ્રહ લેવામાં સર્વેક્ષ માનતો નથી. આજે પણ આ વાતમાંની નારી નિષ્ઠા કાયમ છે. એટલે આજે સુધી હું ચૂંટણીથી અને માનના ગળકારણથી દૂર રહ્યો તે મેં બરાબર જ કયું હવું એમ મને આજેયે લાગે છે. મને ખાતરી છે કે એમ કરવાથી હું દેશને વધુ હિપ્તોગી નીવડ્યો છું. હવે પછી પણ જો ૨૦ વર્ષ કરીશ તો તે પણ આ જ પાયા પર હશે.

તેથી સત્તાના અને પક્ષના રાજકારણથી અગ્ર મહેવાની આપણી નીતિ આજેયે બેમતી તેમ કાયમ મહેવી બેઠેએ, એમ હું અવશ્ય માનું છું. પરંતુ જો જનતાની રાજનીતિમાં આપણને ગસ નથી? જ સમાજમાં આજે ભાગ્યે જ કોઈ એવા પ્રયત્ન હશે જે રાજનીતિને સ્પર્શ ન કરેતા હોય અથવા જેને રાજનીતિ સ્પર્શ ન કરતી હોય. આવ તમામ સવાલો તરફથી આપણે મેલું ફેરવી લેવાનું છે શું? આનો રપષ્ટ ઉત્તર છે, 'ના'. આપણે કોઈ પક્ષ પક્ષના સભ્ય નહીં બનીએ કે કોઈ હોકો નહીં બરાબીએ અને ચૂંટણીમાં નહીં જઈએ, પંતુ આટલી સર્વાનંતુ દંડતાપૂર્વક પાસન કરતાં કરતાં આપણે સમાજમાં એક સક્રિય ધ્રુમિકા તો અવશ્ય અદા કરીશું. આ પ્રકારના જનતાના રાજકારણથી તો કોઈ માણસ અગ્રગા ન રહી શકે.

અધ્યાત્મ જીવનથી અગ્રગાનું ન રહી શકે

અધ્યાત્મની આગતમાં કાંઈ કહેવાનો અધિકાર નંતે નો નથી. તેમ જ્યાં એટલું કહીય કે તેનો અર્થ જો એવો થતો હોય કે દેશ અને જનતાની વર્તમાન સમસ્યાઓ પ્રત્યે ઉત્તર ને મહેવું, તો કમ સે કમ મને અધ્યાત્મની એ પરિભાષા મન્ય નથી. મને તો એમ લાગે છે કે જનતાની વર્તમાન સ્થિતિ નુબાની. એની પ્રીયી અને યુવામી દૂર કરવી એ જ આપણું મન પ્રથમ આધ્યાત્મિક કર્તવ્ય છે. ભારતીય અધ્યાત્મ ઘણા વખત સુધી જીવનની સમસ્યાઓથી અગ્રગા રહીને એક સંકીર્ણ કાયરામાં જ સીમિત રહ્યું છે. જો કે કુદ્દ આદિ આધ્યાત્મિક નેતાઓએ વખતોવખત વ્યક્તિ અને સમાજના તાત્કાલિક પ્રશ્નોને અધ્યાત્મ સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આધુનિક કાળમાં ગાંધીજી એવી આધ્યાત્મિક વિપ્રતિતિ ઉદ્ભવે હતા. આજે જો જીવનની વાસ્તવિકતાઓ સાથે અધ્યાત્મને જોડવાની જરૂર છે. તેનાથી અગ્રગા રહીને આપણે કયા અધ્યાત્મનો વિકાસ કરી શકીએ? કેટલાક રાજકીય પ્રશ્નો. કેટલીક ગંજકીય સમસ્યાઓ આપણે હાથ ધરવી જ પડે એવી હોય છે.

ટૂંકમાં, party and power—ગંજકીય પદ અને ગંજ-સત્તામાં જ રાજકારણની ઇતિહાસ થઈ જતી નથી. એ તે ગંજ-

કારણનો જણ સંપ્રદાય અર્થ થયો. એરિસ્ટોટલે કહ્યું છે કે man is a political animal— માણસ એક રાજનૈતિક પ્રાણી છે. આપણી રહેણીકસતી, આપણું આગળીપીછું એ બધાનો રાજનૈતિક સાથે સંબંધ છે. શરણ વચ્ચે જીવવું એ પણ રાજનૈતિક છે. આપણું આ ક્રાંતિયું કામ પણ પશુના બંને સમાન સંપ્રદાય અર્થમાં નહીં, પણ વિશાળ અર્થમાં રાજકારણ છે. આ જનતાનું રાજકારણ છે, લોકનૈતિક રાજકારણ છે. એ લોકનૈતિક રાજકારણ તો હું અથવા ખીલે કાઈ પણ લોકસેવક કેમ હોય શકે? એટલે હું નથી માનતો કે આપણા માટે આ જનતાના રાજકારણથી, લોકનૈતિકતાના રાજકારણથી અળગા રહેવું શક્ય છે, અથવા તો સલાહભર્યું છે.

માથાં બનેક, હુદય એક

ખેર, આવા બધા પ્રશ્નોની આપણા વચ્ચે કાયમ છવાયેલ થતી રહેવી નોંધણી. તે માટે સૌથી વધુ જરૂરી એ છે કે, આપણામાં વિચારની સુક્તતા અને એકમેકના વિચારો માટે આદર હોવો જોઈએ. સંતમેદને કારણે મનભેદ ઊભા થવા ન જોઈએ. દિમાક ભલે જુદા જુદા હોય, ફિલ આપણું એક રહે. આ સંદર્ભમાં હું એમ પણ કહીશ કે સર્વસંમતિ અને સર્વાનુમતિ એ એક જુદર અને ઉપયોગી પ્રક્રિયા છે. પરંતુ તેને નામે વિચાર-સ્વાતંત્ર્યને કુદિત ન કરવું જોઈએ. અને આપણે કાઈ સાથી બે સર્વ-સંમતિની ધારામાં પોતાને વહાવી ન શકે અને એકલો ચાલે, તો એનો પણ આપણે આદર કરવો જોઈએ, એટલું જ નહીં જાહેર એને પ્રોત્સાહિત પણ કરવો જોઈએ. સંઘર્ષ અને વ્યક્તિના અલિક્રમ વચ્ચે આપણે સામજ્ય સ્થાપતા રહેવું જોઈએ. આપણું સંઘર્ષ એક ગિરાદરી, લાઈચારો અને નિયમોથી નહીં, સ્નેહથી એ વધાય. આપણે એકમેકને મદદ કરીએ. કાઈને પાડવાને બદલે જાણે ઉદાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ. નિંદા કે કંઠક નિયમ-પાલનથી નહીં, પણ સ્નેહપૂર્વક એકમેકના હોયો દૂર કરીએ.

સાધવદેવની શીખ સુજળ વતીએ

મને લાગે છે કે આપણી કૃતિ એવી જનવી જોઈએ કે આપણે આપણી પોતાની જાતને જ તોલીએ, પોતાની જાતને જ

પરખીએ, તેમણે આનંદનું કામ કર્યું નહીં, આપણે એવું જ ખીલણો હાથે કરીએ અને કેવો છે, તે વિચારીએ. આપણે એક અધ્યાત્મનો નિર્ણય છે. આપણે પોતાની તરફ જુદા જુદા નિર્ણયો.

વળી, એ કીતે પણ વિચારવું જોઈએ કે આ કામનો જે બધા આશ્વાસ છે, એમને કું પ્રતિબલ છે. આપણામાં તે પડી જાતના પ્રતિબલો હોય છે, પણ આમાં તે પડી કાઈ પ્રતિબલ નથી. કાઈ એક આંતરિક શક્તિ છે, આપણને કાઈ મત છે, જે આપણને મદદને આ કામમાં પડી શકે છે, બાકી, માણસ માત્ર કાંઈપણી બંધેલો છે. વિનોબાજી માત્રવદેવનું એક વચન વાંચવાને શરૂ કરું છે, તેમાં અધ્યમ, મધ્યમ, ઉચ્ચ અને ઉત્તમોત્તમ મનુષ્યની પર્વિણાળ આપી છે. જે અંતરજોનો દેવ જ જુદો છે, તે માણસ અધમ છે, જે ઉત્તરજોના માનુષ્યને દેવ બને જુદો છે, તે મધ્યમ છે. જે ખીલજોના વધુ જ જુદો જુદો છે, તે ઉત્તમ છે, અને જે ખીલજોના નાના જોનાને મોટા કરીને જુદો છે, તે ઉત્તમોત્તમ છે. વિનોબાજી કહે છે કે 'શાંતિએ મારી સાથે એવું જ કરવું', એમાં સારા નાના મનુષ્યને જુદો જ મોટો કરીને લેવો. અને આ શાંતિ કરતાં કરતાં વિનોબાજીનો કહે ભગઈ આવે છે. આપણા માટે માનુષ્ય આ જ પાથ છે. આપણી દરિદ્રતા માધવદેવ કહે છે તેવી જ દેવોની જોઈએ.

આપણી અસલી શક્તિ અંતઃક્રિયા

હું એમ માનું છું કે આ કામમાં આપણા સદ્દ માટે વાસ્તવિક પ્રેરણા અધ્યાત્મની જ છે. આપણે આંતરકારણ્ય બંધીને કામ કરવાનું છે. આપણામાં એવો ભાવ રહેવો જોઈએ કે આપણે જે કામ કરી શકીએ, તે એક જાણ મહાન કામ છે, અને આવા કામમાં આપણે અત્યંત કાળા આપણને આપણને જે મોટો મળે છે. તે આપણું સદ્ભાવ છે. આ કામ કરના કરતાં આપણી જીવનશૈલીની સાધના કરતા રહેવાની છે. અને તે જ આપણી શક્તિ છે. આપણી અંતઃક્રિયા ન કરી શકીએ, તો આપણી શક્તિ નહીં વધે. શક્તિ વધારવાની ખીલ જાણ મોજના કરી શકાય. પરંતુ આપણી અસલી શક્તિ અંતઃક્રિયા જ છે.

૧૨. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ. સમાજની નવરચના માટે એક એવી ક્રાંતિની જગર છે, જે સંપૂર્ણ પશુ હોય અને સમગ્ર પશુ હોય. તે સમાજના એકે એક અંગને અને ક્ષેત્રને સ્પર્શે. સાથોસાથ એ વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનને પશુ આદિશિત કરે. વ્યક્તિ અને સમાજ બંનેમાં સર્વાંગી પરિવર્તન લાવવાની શક્તિ આ સંપૂર્ણ ક્રાંતિમાં હોવી નોંધણી.

સાત પ્રકારની ક્રાંતિઓ મળીને એક સંપૂર્ણ ક્રાંતિ બને છે, એમ હું કહી શકું છું. સામાજિક ક્રાંતિ, આર્થિક ક્રાંતિ, રાજનૈતિક ક્રાંતિ, સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ, વૈચારિક અથવા શ્રીલૈકિક ક્રાંતિ, શૈક્ષણિક ક્રાંતિ, અને નૈતિક કે આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ. આ 'ક્રાંતિ' શબ્દમાં પરિવર્તન અને નવનિર્માણ બંને અભિપ્રેત છે. વળી, જગતમાં આમ તો પ્રત્યેક સીધા પરિવર્તનશીલ છે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં નિરંતર નવીનીકરણ થતું રહે છે. તો પછી ક્રાંતિકારી પરિવર્તનનો શો અર્થ? એમાં શું અભિપ્રેત છે? એક તો એ કે ક્રાંતિકારી પરિવર્તન બહુ શીઘ્રતાથી થતું હોય છે. તદુપસત એ પરિવર્તન બહુ દુરગામી અને મુશ્કેલીથી હોય છે, કદીક કદીક એવું કે મૂળ વસ્તુમાં શુદ્ધાત્મક પરિવર્તન આવી જાય છે. જેવી રીતે પાણી ગરમ થતું થતું વરણ બની જાય છે તેમ.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિ પાછળની જીવનદષ્ટિ

આ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ પાછળની વિચારસરણી મેં અગ્રાહિ આધુનિક ભારતના "એલીટ" વર્ગની, ભદ્ર વર્ગની જે વિચાર-

સરણી વર્ણવી છે. તેના કરતાં સાવ ભિન્ન છે. તેમાં આખાએ જીવનદષ્ટિનો ફરક છે. એ જીવનદષ્ટિ સમજાવવા તો એક જુદું પુસ્તક લખવું પડે. પરંતુ હું ન્યારે ચંડીચંદ્રમાં નજરેકેકે હોતો, ત્યારે મેં મારી જેલ કાયરીમાં થોડાં ટાંચણ કર્યાં હતાં, તે અહીં આપું છું. તેના પરથી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ પાછળની મૂળભૂત વિચાર-સરણીની કાંઈક જાંખી થઈ શકશે.

(૧) નૈતિક-આધ્યાત્મિક કલેવર : મનુષ્ય પાર્થિવ સ્થૂળ પદાર્થ પશુ છે. અને કૈનન્ય પશુ છે. જીવનમાં એનાં આ બંને તત્ત્વોને પોષક એવી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી નોંધણી. મનુષ્યની પાર્થિવ સ્થૂળ જરૂરિયાતો, અર્થાત અન્ન, વસ્ત્ર, રહેણાં છતાંદિ જરૂરિયાતો પૂરી થવી જ નોંધણી. ખોરાક પૂરતો. સાદો, પોષક અને સ્વાસ્થ્ય હોવો નોંધણી. પરંતુ તેમાં અતિરેક ન હોય. વસ્ત્રો કેવળ ઉપયોગિતા સાધવા જેવો નહીં, પણ દષ્ટિ તેમ જ સ્પર્શને રુચે તેવાં હોય. તમામ મનુષ્યોમાં શરીરને રક્ષણ આપી શકે તેવાં હોય. પરંતુ તેમાં અતિરેક, ફેશનપરસ્તી અને દુર્વ્યય ન હોવાં નોંધણી. વસ્ત્રો બનાવવા માટેનો પદાર્થ શક્ય હોય ત્યાં લગી સૈન્દ્ર્ય હોય. નિજીવ વા સસાથશુલિક પદાર્થમાંથી વસ્ત્રો શક્ય હોય ત્યાં લગી ન બનાવવાં નોંધણી.

રહેણાં. સાદાં પણ માણસને માટે સગવડભર્યાં, તંદુરસ્તીનો ખ્યાલ કરીને બાંધવામાં આવ્યાં હોય. પૂરતાં હવાઉંમરવાળાં હોય. મોટાં, તોતિય ને લાલકાદાર મકાનો હોવાં કરવાથી વેચના જ

રહેણું' બોલેછો. જીવનની રહેણી-કરણીમાં વૈભવ-વિકાસને ઉત્તમન ન આપવું બોલેછો. વૈભવ-વિકાસ શબ્દ સાપેક્ષ છે. કયું સમાજના સામાન્ય લોકોના જીવન-સ્તરની જરૂરિયાતોના અંતર્ગત એનો અર્થ સમજવો બોલેછો.

આપું જ વલણ બીજી પાર્થિવ વસ્તુની જરૂરિયાતો સંબંધમાં પણ રાખવું' બોલેછો. આ બંધી મર્યાદાઓ મરજિયાત જ રહેઈ શકે. એનો અર્થ જ એ કે તેની પાછળ નૈતિકતાનો વિચાર કામ કરતો હશે. સાધુતાની કલ્પનાથી આ વાત નથી કરતો. એ આર્થ' આધ્યાત્મના સાધકનો છે. આધ્યાત્મિક જીવનની પૂર્વતા માટે સંયમ ને સાદાઈનું કહેર જીવન અપનાવનારા સાધકોની વાત જુદી છે. સામાન્ય માણસને માટે, આપણા જેવા આમ પ્રભુજનો માટે તો પાર્થિવ જીવનની જરૂરિયાતોની પૂર્તિથી જનવો સંતોષ પણ આત્માનું જીવન છે. સતત લાલસા, અનિરંક, ગમે તેવા હલકા રસ્તે ફાલન ભેગી કરવાની વૃત્તિ, ધનલોહુપતા વગેરે વૃત્તિઓ આત્માનો લોભ કરાવનારી છે.

મનુષ્યના જીવનને પોષક એવાં નૈતિક-આધ્યાત્મિક કારણ એને પૂર્ણ પાડે. આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય, શુદ્ધ આબોહવાની એની પ્રાકૃતિક જરૂરિયાતો પોષાય એની પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરે. આજીવનિકાને શાંતિમય ઉપયોગ કરવા જતાં પણ્ય મનુષ્ય-સૃષ્ટિને માથે ઊભા થનારાં જોખમોનો તોડ શોધી કાઢે.

કોનો વિકાસ ? કોને માટે વિકાસ ? શાનો વિકાસ ? ઇસાહિ સવાલોની છણાવટ. શુદ્ધ અને શાંતિનો સવાલ. આત્માના સૌંદર્ય અને સર્વનાત્મકતાનો સવાલ.

ભૌતિક વિકાસ ઉપર નૈતિકતા ને આધ્યાત્મિકતાનો અંકુશ કેટલો, ઇત્યાદિ.

(૨) પ્રાકૃતિક વાતાવરણનું માળખું : ગામડાં, નગર, કસબા અને મોટાં શહેરોનો સવાલ. એક બાજુ પ્રમાણ બહાર ફેલાયે જતી દૈન્ય નગરીઓ સમાં શહેરો, અને બીજી બાજુ કોરાઈ-ખવાઈ રહેલ શામ વિસ્તાર. ગામડાંઓને ફરીથી નવાં જૂથમાં સાંકળવાં. નાનાં નાનાં ગામડાંને એક એકમમાં એકવાં. મોટાં ગામડાંને જુદાં જુદાં એકમોમાં મૂકી નવી સંકલના ઊભી કરવી. આદિવાસી વિસ્તારો, પહાડી પ્રદેશો, જંગલો, વનો અને મેદાનોના સવાલો વિશે પુનઃ વિચાર. મેદાનોના પ્રદેશનાં ગામડાંનું કદ એકંદર નહીં કરવું. શહેરોના કક્કો વિચાર. રેડીઅલ ટાઉન્સ, અર્થાત્ સડકો, વીજળીક સેવાઓ ઇસાદી આસપાસના આપા આમપ્રેશને પૂર્ણ પાડી શકે એવાં નગરોનું આયોજન વિકાસપટ્ટ કેન્દ્રોનાં મથકો આવાં નગરો માટે બંધાયેલાં બને. બેન્કો, કોશરો, હોસ્પિટલો, ઇત્યાદિ.

ગામડાં, શહેર અને નગરોનાં ભૌગોલિક સવિભાજન-સંયોજનનું આ ચિત્ર કરવિચારપણે લાદી શકાય એવી વસ્તુ નથી. આવા સામાજિક-આર્થિક તેમ જ રાજકીય વિકાસની આ પ્રકારની પ્રક્રિયાને લોકોએ લોહશાહી રીતે સ્વીકારવી હશે, અને

સરકારમાં વહીવટી નંદા તેમ જ લોકોમાં સંયમનો હારા રવૈવિકલ રીતે તેને અમલમાં મૂકવોનો પ્રયાસ આવશે. હાં, એ વસ્તુ ગૃહીન માનીને જ મેં આ કથા' છે,

(૩) અર્થ-વ્યવસ્થા : આપણા આર્થિક વિકાસનું ખેડ માણસની સુખાકારીનું હેતુ' બોલેછો. પુખ્ત વયના પ્રત્યેક માણસને કામ મળવું' બોલેછો. ન્યનતમ જીવન-સ્તરનું ઉપક્રમણ થવું' બોલેછો.

કદાચ બાળતમાં આપણી પાસે મોટા પાસા પડતા હશે, અવતન ટેકનોલોજી અને ભારે મૂડી-પ્રકાશનુવાળા ઉદ્યોગો પૂરતા પ્રમાણમાં છે. આપણે એ ક્ષેત્રે હજી વધુ વિકાસ કરવું જરૂરનો વિચાર રવૈવિકલ રીતે પડતો મુકવો બોલેછો, સિવાય કે આપણું સંરક્ષણ ઉદ્યોગ માટે ભરેલો જરૂરી હોય. ખૂબ ખચકા, દેખાડે કરવા માટેની, જેની કશી ઉપયોગિતા નથી તેવી ક્ષેત્રોની પ્રતિકાના ભૂતને પોષવા માટેની, ખીલના વાદે વાદે શરૂ કરેલી અવકાશ મલો તરતા મૂકવાની યોજનાઓ પાછળનો દૃષ્ટાંત બંધ કરી દેવો બોલેછો. અહીં ધુમાડે વૈમાનિક મંદોલન અને વિકાસ તેમ જ વિજ્ઞાનની શોધોને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે પ્રયોગશીલ બાળત (દા.ત નો ચંદ્ર પર પહોંચવા ઇત્યાદિ બાળત) ને વિશિષ્ટ બેદરખાઓ દારી આપી છે, તેને રોએય રીતે ધૂંટવાની જરૂર છે. આથી કુ' એમ નથી ઇચ્છતો કે ભારત વિજ્ઞાનની બાળતમાં કમભેર, પછાત કે ભીતરતી કક્ષાનું રહી ગય. પરંતુ મારા મને વિજ્ઞાનનાં અવતન મંદોલનોનો પણ આપણું દેશમાં એથી રીતે ઉપયોગ થવો બોલેછો કે નેથી ભારતની આજની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં એ વિજ્ઞાનને સીધી રીતે પ્રબળાં સુખને માટે પ્રયોજ શકાય.

ભૌગોલિક વિકાસનો પ્રવાહ એટલા માટે અમમ કદના, લઘુ ઉદ્યોગો તથા ગ્રામોદ્યોગો ઊભા કરવાની દિશામાં વહેવો બોલેછો. આને માટે આપણે ગ્રામ વિસ્તારોમાં ઊભા થનારા ગ્રામોદ્યોગો તેમ જ લઘુ ઉદ્યોગોમાં વપરાતી ટેકનોલોજીનાં સુધારો કરવો પડશે. ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે પણ એવાં સંશોધનોને ઉત્તેજન આપવું પડશે કે જેનાથી આપણા આ ઉદ્યોગો સામેની સમસ્યાઓના ઉકેલને જ વેગ મળે. ગ્રામ વિસ્તારમાં આવેલી શાળાઓમાં જ ટેકનોલોજીનું શિક્ષણ આપનારા વિભાગ જોલાવો બોલેછો. તેમાં વિદ્યાર્થીને સ્થાનિક ઉદ્યોગોના સંચાલન અને એની જરૂરિયાતો વિશેનું શાસ્ત્રીય તેમ જ વ્યવહારુ જ્ઞાન આપવું પડશે.

ઉદ્યોગોની માલિકીનું ચિત્ર એવા પ્રકારનું હશે કે તેમાં ચંદ્ર ઉદ્યોગ વ્યક્તિગત અને કુટુંબી માલિકીના હશે. અસુક ગામની માલિકીના હશે. રહકારી માલિકીના ઉદ્યોગધંધા પણ હશે. અસુક નક્ષા ઇતરણે ચાલતા વ્યક્તિગત ઉદ્યોગો પણ હશે. તેમાં કામ દારોને વાળખી વેતન ઇત્યાદિની બંધી સળગ આપતી હશે. એથી મોટા મૂડીવાદી પ્રકારના ઉદ્યોગોમાં અસુક ચોક્કસ અંકુશો ને શરતોનું પાલન કરવું પડશે. પરંતુ આખાં બહેર કોપેરેશનની પદ્ધતિએ ચાલતા ઉદ્યોગોનું વધુ ને વધુ ચલણ થાય એ બેનું બોલેછો. આ બહેર કોપેરેશનોના સંચાલન બાળત, તેનો વહીવટ

સંભાળનારા ડિરેક્ટરો ને મેનેજરોના પ્રોત્સાહન બાબત, એમની કુશળતા, દુર્વ્યય ધૃત્યાદિ બાબત પણ ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ વાદ લોકશાહી ધારાધારણ અને કાનૂન ચોખ્ખાં પડશે.

આજની પરિસ્થિતિમાં કામદારો, માલિકો અને વ્યવસ્થાપકોની સંયુક્ત માલિકીનો પ્રયોગ થઈ શકે ખરો? મોટા પાયા પરનાં નિર્ગમોમાં કામદારોની સંયુક્ત માલિકી લાગુ કરી શકાય તેમ નથી. એવે દેહાલુ સમાજિક માલિકીના વિચારને મૂર્તિ કરી શકાય. પરંતુ કામદારો ને એ ઉદ્યોગોના ટ્રસ્ટી તરીકે એવું સંચાલન કરી શકે, તો તેમ થઈ શકે. તે ઉપરાંત તેઓ ને માલ વાપરનારા ગ્રાહકોના, સમાજના અને દેશના હિતની પણ ટ્રસ્ટી એવે સંભાળ લેતા થાય તો ઉત્તમ. આ બાબતમાં સરસુખ્યત્વશાહીને વાદ કરતાં ને યુગોસ્લાવિયનું આપુરું આયોજન નોંધ્યું, તો તે આપણને બધું અનુકૂળ આવે તેવું લાગશે.

પાયાના મોટા ઉદ્યોગો, કે જેમાં બહાર ને ખાનગી એવાં બંને ક્ષેત્રો આને નોડાનિડ કામ કરી કહેલાં છે, તે નેમ છે તેમ રહે તે સાચું છે. ખાનગી ઉદ્યોગોના ક્ષેત્રને વધુ ઉત્પાદન, વિકાસ ને વિસ્તાર માટે પ્રોત્સાહન મળવું નોંધ્યું. ને તેઓ એમને માટે અંકવામાં આવેલ ધારાધારણ પ્રમાણે ચાલવા તૈયાર હોય, તો કંટ્રોલ, લાયસન્સ જેવા જિનજરો વા કુશી ઉડાવી લેવા નોંધ્યું.

ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થામાં કામદારોની લાગીદારીનો પ્રયોગ જી નોડે નોંધ્યું. પરંતુ ને કામદાર યુનિયનો એમના પ્રતિનિધિઓને આ કામને પહેળી વળવા બેજો શિક્ષણ આપી તૈયાર કરવાના હોય તો જ આમાં સફળતા મળે.

વાતાવરણના પ્રક્રીકરણને અટકાવવા માટે ખાસ કાળજી લેવાની નોંધ્યું. ઉપરાંત ખાતાના પ્રદેશ યા વિસ્તારની સુંદરતા અને સ્વચ્છતા બાબત પણ ઉદ્યોગો ખાસ ધ્યાન રાખે.

નવા વસાહતવાદી શોષણ વિશે પણ ગંભીરતાથી અભ્યાસ થયો નોંધ્યું. એ વિશે ચારા મનમાં ઘણી ચિંતા છે.

આ ઉપરાંત મેં 'રાષ્ટ્રીય માળખું', શૈક્ષણિક માળખું, સામાજિક માળખું, સાંસ્કારિક કલેવર, સમાજ-પરિવર્તન અને પુનરુત્થાપન મતિશાસ્ત્ર એટલા સુધારે ટપકાવી ગાખ્યા હતા. તેવું વિવરણ નથી કહ્યું. પરંતુ આટલા ઉપરથી સંપૂર્ણ કાંતિ પાછળની મૂળજન વિચારસૂણીનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે.

આ તો પર્વતશોહણ છે !

વળી, આ વિચારસૂણી મારી આજ સુધીની વિચારસૂણી કરતાં કાંઈ ભિન્ન નથી. મેં અગાઉ કહ્યું છે તેમ નવી સમાજ-વ્યવસ્થાના સ્વરૂપ વિશે આટલા વરગોષા ને વિચારો મેં પ્રગટ કર્યા છે, તે આને પણ એટલા જ સાચા છે. સંપૂર્ણ કાંતિ કાંઈ સંવેદ્યથી અલગ નથી, અને સંપૂર્ણ કાંતિની મારી કંપનામાં ગ્રામસ્વયંજનો વિચાર પણ નિષ્ક્રિય છે. આ બધા પરથી સંપૂર્ણ કાંતિના વિચારની થોડાક એક અવધર મળે છે. અને સંપૂર્ણ કાંતિ વિશે વિચારવાતું થોડુંક લાગુ પણ બળી રહે છે.

આની સાથેસાથ મારે એમ કહેવું છે કે, સંપૂર્ણ કાંતિની મારી કંપના કાંઈ તૈયાર થોકકામાં સમાઈ શકે તેવી નથી. વાદો અને સિદ્ધાંતોના કમઝૂલાખનથી ઉપર ઊંઘવું એ પણ સંપૂર્ણ કાંતિનું એક વૈચારિક પાત્ર છે. કાંઈ પણ એક વ્યક્તિ પાસે બધી સમસ્યાઓનો ઉકેલ ન હોઈ શકે. સંપૂર્ણ કાંતિની પૂરેપૂરી ઉપજેખા આજ ને આજ ન આપી શકાય. તે તો આગળ વધતાં ધીરે ધીરે લેપસતી બને.

ગાંધીજી કહેતા કે, એક કમળ બસ થાય. બધું એક સાથે વિચારી નથી શકાતું. પરિસ્થિતિમાંથી આગળનાં પગલા સંજ્ઞાં બને. વિનોબાજી કહે છે કે પર્વતોગેહણ કરતાં એક પર્વત ઉપર આપણે ચઢી જઈએ, તો તેનાધારે જીએ પર્વત, ને નીચેથી નહોતો દેખાતો, તે દેખાયો. તેનીયે ઉપર ચઢીશું, તો તેના કરતાંયે જીએ પર્વત દેખાયો.

આ કાંતિઓતુંયે પર્વતારોહણ જેવું જ હોય છે. તેમાં નવાં નવાં પર્વ દર્શિતોચર થતા રહે છે. એવી રીતે સંપૂર્ણ કાંતિનાંયે નવાં નવાં પર્વ દેખાતા રહેશે.

કોઈ એક ખાતરી ન રહે

મૂળમાં, સંપૂર્ણ કાંતિની કંપનામાં એમ છે કે આખા સમાજમાં પરિવર્તન થાય, સમાજના દરેક અંગમાં થાય, વ્યક્તિના જીવનમાં થાય, સામાજિક સંસ્થાઓના રૂપરંગમાં, ચાલ-ચલનમાં, એમના સંજ્ઞનમાં અને કાર્યપદ્ધતિમાં, એમ બધામાં પરિવર્તન થાય. આના ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે, સત્તા કબળે કરવાની અથવા સત્તા હાથમાં લેવાની આમાં કોઈ વાત નથી. આમાં તો વ્યવસ્થા-પરિવર્તન, પ્રક્રિયા-પરિવર્તન અને નવનિર્માણની વાત છે.

એટલે આ સંપૂર્ણ કાંતિ સમસ્ત જનતાની કાંતિ છે. તેનો મોત્તો કેવળ રાજધાનીઓમાં નથી, બલકે ગ્રામેગામ અને ગહેરે શહેરોમાં છે, દરેક કાંધાલય, વિદ્યાલય અને કારખાનામાં છે, ત્યાં સુધી કે દરેક પરિવારમાં છે. આ બધા જ મારેએ સંપૂર્ણ કાંતિની લડાઈ આપણે લડવાની છે. બધા બધા લોકો સાથે રહે છે અને કામ કરે છે. બધા લોકોનો પગરૂપ સબંધ આવે છે, એવી પ્રત્યેક જગ્યા આ લડાઈનો માર્ગ છે. અને આ માર્ગે દરેક વ્યક્તિની પોતાની અંદર પણ છે, કેમ કે આપણા પોતાના જીવન-પુરાણા અને ખોટા સંસ્કારો સાથે પણ આપણે લડવાનું છે. આ સંપૂર્ણ કાંતિ છે. આખાને નવો સમાજ બનાવવા માગીએ છીએ, એટલા માટે આપણે સરકાર અને સમાજ, શિક્ષણ અને ચૂંટણી, બજાર અને વિકાસ યોજના. એમ દરેક દરેક ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન લાવવા માગીએ છીએ. બેકારી. મોંઘવારી આદિ સમસ્યાઓનો ઉકેલ પણ ત્યાં સુધી નથી આવવાનો જ્યાં સુધી આર્થિક વિકાસ અને યોજનાઓની દિગામાં કાંતિકારી પરિવર્તન ન આવે. જ્યાં સુધી તિલકદેહજ, ચાકડો-પેકડો, ફૂત-બજૂત, લેનિનમીના બેઠવાય દર નહીં થાય તથા જ્યાં સુધી આપણે સારી પેઢે એ વસ્તુ સમજ

નહીં લઈએ કે સ્વાર્થ અને આપનાલગ્નની જગ્યાએ પરસ્પર મદદ અને સહયોગથી જ આપણે બધા જીવે ઉઠી શકીએ તેમ છીએ, ત્યાં સુધી ન સામાજિક ન્યાય સાધી શકાશે, ન ભણત્યાર નાખૂદ થઈ શકશે. શિક્ષણમાં ક્રાંતિને ઉદ્દેશ પણ લાં સુધી પાર નહીં પડી શકે. આ બધા સવાલો આજની વ્યવસ્થા સાથે અને એક-બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. તે બધામાં પરિવર્તન લાવ્યા વિના સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કદાચિ સધાવાની નથી.

નતિવાદનું ઉન્મૂલન

નતિવાદ આપણા માટે એક અભિપ્રાય છે. નતિવાદ લોકોના મનમાં ઘર ઘાલીને ખેંચે છે, અને દરેક ક્ષેત્રમાં આજે તે હાવી થઈ ગયો છે. આપણા આજના રાજકારણે પણ નતિપ્રધાને મળખૂતો કરવાનું જ કામ કર્યું છે. ખબર નહીં, આ નતિપ્રધાનમાં કઈ સિક્કા છે ? કે કુદરતી માંડીને, અથવા કદાચ તેનીયે પહેલાંથી આજ સુધી કંઈ કેટલાય મહાપુરુષોએ તેના પર પ્રહાર કર્યા છે, છતાં હજી તેનું જોર કાયમ છે. તેથી આપણા દરબી પરિસ્થિતિમાં કદાચ નતિવાદને નાખૂદ કરવાનું કામ અમુક અર્થમાં વર્ષને નાખૂદ કરવા કરતાંયે વધુ મહેતવનું છે.

હરિજનો હજી આજેય અલગ વસ્તીઓમાં રહે છે. કહેવાતા 'ગ્રામ સમુદાય' થી એ બહારના છે. અસ્પૃશ્યતા હજીયે ભયંકર છે. મોટા ભાગના ગામોમાં હરિજનો સર્વથા લોકોના કૂવેથી પાણી નથી ભરી શકતા. અથવા તો એકાદ કૂવો હશે ગામમાં, જેને અસ્પૃશ્ય બનાવી દેવાયો હશે. તે કૂવેથી પછી સર્વજ્ઞો પાણી નહીં પીએ ? આજેય આટલાં વરસો પછી પણ હજી આ સ્થિતિ છે. હરિજનો આ માણસની જેમ રહેવા ખાતર જરીક માથું બાંધે, તો તેનાં લયકર પશુઓમાં આવે છે. એમને ક્યારેક તો છવતા બાળી મૂકવામાં આવે છે !

આદિવાસીઓ પણ હજી ખૂબ પછાત રહી ગયા છે. શાહુકારો, જમીનદારો તથા નાના દુકાનદારો સુધ્ધાં આ આદિવાસી વસ્તીનું ભયંકર શોષણ તે છતરામાંથી કરતા હોય છે. બિહારમાં તો આદિવાસીને મેદાનમાં વસનારાઓ પોતાને માટે બોજ વડેનાડું આણી અર્થાત્ " ટિક્કુ " ને નામે જ ઓળખતા હોય છે !

માટે સમાજ-પરિવર્તનનું આ એક બહુ આવશ્યક અંગ છે. પરંતુ આ તરફ કહેવાતા જગલા લોકોનું આન પણ બહુ એણું ભય છે. તેઓ પોતાને ક્રાંતિકારી માનતા હોય છે, પરંતુ સમાજ-પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ આ પણ એક મોટો ક્રાંતિનો વિપ્લવ છે. આપણું આજે હવે સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કરવા નીકળ્યા છીએ તો, સમાજમાં આ બધી બાબતોમાંયે ધરમળથી પરિવર્તન લાવવું પડે. બંનેનીયના ભેદ કાઢવા પડે. હરિજન પણ આપણે ભણાવવાની જ સરજા છે. જે ભણવાને આપણને પેદા કર્યાં તે જ અજવાળે હરિજનોને પણ પેદા કર્યાં છે. તો આપણે જોય અને જો નીચા અને તેનીયે અસ્પૃશ્ય કયાંથી કઈ ગયા ? એ આપણું બાળ સંસ્કૃતિ બાદે તેથી નીચા નીચા ને અસ્પૃશ્ય થઈ

ગયા ? આજે સમાજમાં તેમની શી હાલત છે ? ન કશી ઇજાગત છે, ન કોઈ કદર ! એ બધાને દલિત, યોષિત રહેલા કદને સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કદી નહીં થાય.

ભણવાને તો કહ્યું છે, ચતુર્ત્વર્ણ્ય મયા મૃત્વદા, ગુણ કર્મ વિભાગઃ.—આ ચાર વર્ણ મેં શુભ-કર્મ અનુસાર ગયા છે. તો કોઈ મોટા પંડિત કહેવાડવતો હોય પોતાને, પકડી તેનાં શુભ-કર્મ તો બધા ચમત્કર્મ હોય, અને છતાં પૂજ્ય બનવા માગે તો તે કેમ ચાલે ? દુગયારી, અનાધારી, લોભી હોય, છતાં પોતાને વ્રાહ્મણ કહેવાડાવે ? કેવળ અમુક કુળમાં જન્મે એટલે શું ? એના ઠાળમાં ટીકા થઈ ગયો ? હરિજન નહીં. માણસના શુભ-કર્મ પ્રમાણે એની ઇજાગત થાય. અને બાકી તો બધી જ બાળતમા બધા સમાન ગણાય. માનવના નાતે સહુ સમાન હોય. કોઈ સારો માણસ હોય, તો તે પોતાની નતિને કારણે નહીં, પણ પોતાના યાગ્યિયને કારણે હોય. કોઈ ખરાબ પણ હોય, તો તે નતિને કારણે નહીં, યાગ્યિયને કારણે હોય. સમાજના માનસમાં આપણે આનું પરિવર્તન લાવવા માગીએ છીએ. આ બધી વાતો સંપૂર્ણ ક્રાંતિમાં આવશે જ આવશે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પરિવર્તન લાવવું છે. અને આ પરિવર્તન વ્યવસ્થામાંયે આવશે અને વ્યક્તિમાં પણ આવશે.

આમ, માણસનાણસ વચ્ચેનો ભેદ આપણે મિટાવવો છે. નાતભત, જ્યેષ્ઠ-યજ્ઞત બંધુ સમાપ્ત કરવું છે. બિહાર આંદોલન વખતે હું એમ પણ કહેતા કે આ જનોઈ પણ બે ઉચ્ચ નતિનું પ્રતીક મનાતા હોય, તો તે પણ તોડી પડશે. હિંદુસ્તાનમાં મોટા ભાગના લોકો એવા છે, જેમને જનોઈ પહેરવાનો અધિકાર નથી આપવામાં આવ્યો. મહર્ષિ દયાનંદ વેદોનો આધાર આપીને એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું હતું કે જનોઈ પહેરવાનો અધિકાર હિંને ઉપરાંત બીજા લોકોને પણ છે. તેમ છતાં વ્યવહારમાં તેનાથી ગિલકુલ ગિલકુલ ચાલે છે. તેથી નતિવાદ સાથે જોડાયેલી એ બધી વસ્તુઓ પણ કાઢવી પડશે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિમાં ભાગ લેનાર સહુ કોઈએ આ બધું કરવું પડે એમણે પહેલાં તો આપસમાં નતિને બધી વહેવાર હોડાવે પડે. ખાવાપીવા બાબતમાં એકતાનો આમદ રાખી શકાય. વિગાન, ટેકનોલોજી અને ઉદ્યોગોગણની સાથે સાથે આ ભતની આભડકેટલી ભાવના એકાદી થતી જશે. ગામડામાં જઈએ સાથે સામાન્ય રીતે આપણે સર્વજ્ઞો ધરમાં મુકામ ગમતા ભીંછી છીએ. તેમાં કોઈ એક નથી. પરંતુ હવે હરિજનો વગેરેને લાં પણ મુકામ રાખવાં, એમને લાં પણ ખાવું પીવું. વ્રાહ્મણ, હરિજન વગેરેના સહબોબનોને કાર્યક્રમ પણ એક ડાળું આગળ વધવામાં મદદગાર થઈ શકે. ટૂંકમાં, એ લોકોને એવી પ્રતિતિ થવી નોઈએ કે, આ સંપૂર્ણ ક્રાંતિની વાત યાદને નીકળનારઓનું દિલ અમારી સાથે છે, અમને એ બધા હવે આપીને ઉકાડવા માગે છે, અમારી મેલા કરવા માગે છે. એમના પર એવી છાપ પડે એટલે કે આ બધા અમારા મિત્ર છે, અને અમારું લાડું કરવા મથી રહ્યા છે.

સવર્ણને પણ બધી સમજવાય ત્યાં સુધી સમજાવતા રહેવું નોંધે.

કુરિવાળો, કુપ્રધાને તિલાંજલિ

ભતિ-પ્રથા તોડવા માટેનો એક મહત્વનો કાર્યક્રમ, એક મહત્વનું સાધન આંતરભતિય લાગવું હોઈ શકે છે. ખાસ કરીને યુવકોએ પોતાનાં માળાપને આ બાળકોમાં સમજાવવું નોંધે. અને ન સમજે તોયે એમની નારાજી વહેરીને, એમનો સામનો કરીને પણ ખીજી ભતિઓમાં પોતાનાં લાગ કરવાં નોંધે. આની પાછળ મૂળ વિચાર એ છે કે, જીવનનીય પર આધારિત ભતિ-પ્રથા આપણે કાઢવી છે. હિંદુ સમાજના આ કલંકને ભૂંસીને ભાઈ-ચારા અને સમાનતાને આપણે આદર્શ બનાવીએ અને પોતાના જીવનમાં ઉતારીએ.

એવી જ રીતે લાગ, જન્મ અને મૃત્યુ સાથે જોડાયેલા કેટલાક ખોટા રિવાજો છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિમાં તેને પણ દૂર કરવાના છે. સમાજના એ બધા કુરિવાજો, કુપ્રથાઓ અને કુસંસ્કારો સામે પણ સંઘર્ષની જરૂર છે. લાગ-વિવાહના પવિત્ર સંસ્કાર પણ બળતુ બની ગયા છે ! તિલક-દહેજ, વાંકેડો-પેડલુના કુરિવાજો જોયા પરિવારોની પ્રતિષ્ઠા અને કુળની મર્યાદાનું અંગ બની ગયા છે. કાર્યો પણ તેની સામે લાચાર બની ગયા છે. તેનાથી મુક્ત થવાનું કારણ પરજી એ જ છે કે ધર-ધરમાં યુવક-યુવતીઓ આની સામે વિદ્રોહ પોકારે. આ માટે યુવકોએ પ્રહારની માફક પોતાનાં માળાપની સામે પણ સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર થવું પડશે. તેના વિના ‘સંપૂર્ણ ક્રાંતિ’ કેવળ એક ખોખું સૂત્ર જ બની રહેશે.

ગિહારના આંદોલન વખતે હું નવલોહિયા યુવાનોને લલકારીને કહેતો કે, અત્યારે સૂત્રો તો પોકારો છો સંપૂર્ણ ક્રાંતિમાં અને “ઈન્કલાબ જિંદગાદ” પરંતુ તમારાં લાગ નકી થશે અને તમારા બાપ દીકરીના બાપ પાસે પેશુ, વાંકેડો માગશે, ત્યારે તમે એનો વિરોધ નહીં કરો ? તો ધિક્કાર છે તમારા ઈન્કલાબ જિંદગાદને. તમારા બધા ત્યાગ ને ભવિષ્યના વ્યર્થ ગયાં એમ માનજો. તમે તમારા માતાપિતાને ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દો કે જે રીતે બળરમાં થોડા-બળદ વેચાય છે તે રીતે અમે કાંઈ બનવ નથી કે અમને પણ વેચવામાં આવે, બળરમાં અમારો ભાવ ખોલાય, અને એની જ રીતે છોકરીઓને પણ હું કહેતો કે તમારામાં એવી હિંમત હોવી નોંધે કે છોકરા પક્ષ વફાથી ને દહેજ વગેરેની માગણી થાય, તો એવા છોકરા સાથે અમે હરગિજ લાગ નહીં કરીએ એમ તમે કહી દો.

આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને તો જગ પાદ કરો ! અહીં તો સીતા રામચંદ્રને વરમાળા પહેરાવતી. અહીં તો સ્વયંવર થતો. છોકરી પોતાનો વર સ્વયં ભી પસંદ કરતી. તેને નક્કી આવે તો છોકરાના બાપ પાસે નાક-લીડી તાલુતા બધ છે ! પછી એ કહે છે કે જરા છોકરાને સમજાવો, હું તો તૈયાર છું. પછી છોકરા પાસે જઈને મુજબ કરે છે, તો એ ફરમાવે છે કે મને પરંદા

મોકલો તો પરજી ! મને એમેસેર ખાડી વધારી દો તો પરજી ! હવે, આ અભાગિયાઓને એમ પૂછીએ કે શું તમે મોટરને પરજી રહ્યા છો ? વિદેશયાત્રાને પરજી રહ્યા છો ? તમારે પત્નીની પસંદગી કરવાની છે કે મોટરની ? આટલા પતિત થઈ ગયા છો ! આ રીતે તમે નવું ગિહાર અને નવું ભારત નિર્માણ કરવાના છો ?

કુસંસ્કારોથી સુક્ષિત

આવી રીતનાં કંઈ કેટલાંય બંધનો અને જેહલાવ જીભાં કરી દીધાં છે. તે બંધાં જ તોડવા પડશે. આ જે સંપૂર્ણ ક્રાંતિને વિચાર છે તે સમાજજીવનના એકેએક અંગને, એકેએક તંત્રને સ્પર્શે છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિકારી પરિવર્તન એટલે સમાજજીવનના એકેએક અંગમાં પરિવર્તન—વિવાહ આદિથી માંડીને ચૂંટણી અને શાસનતંત્રના સંચાલન સુધી એકેએક વસ્તુમાં પરિવર્તન. એનું નામ છે, સંપૂર્ણ ક્રાંતિ. ગિહારનું આંદોલન આવડતું હતું ત્યારે દશેરા-દેવાળીના તહેવાર વખતે મેં એક અખીલ બહાર પાડેલી કે, પૂજા વગેરે કરો, પણ પૂજાને અને તમાશાને કોઈ સંબંધ નથી. હવે, જે રોડ આવા ઉત્સવ-તહેવારના પ્રસંગે વગાડવામાં આવે છે, તેનો પૂજા સાથે શું સંબંધ ? અરે બાબા ! દુગોળ વિશે કોઈ ગીત હોય, લજ્જન હોય, અથવા ખીજું કોઈ ભજન હોય, તો તો સમજમાં આવે. પરંતુ અહીં તો રાત આખી ફિમી ગાયનો વગાડતાં રહેવાય છે ! આ શું આપણી સંસ્કૃતિ છે ? આને શું આપણે હિંદુ ને ભારતીય સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ ? તો મિત્રો, આ સંપૂર્ણ ક્રાંતિ છે. તેમાં આનાયે ક્રાંતિ થશે, આનું પરિવર્તન થશે. પૂજા માટે પૂજાની લાવના હોવી નોંધે, તમાશાની લાવના નહીં. આવી જ રીતે લાગ તેમ જ ખીજા-નીજા પ્રસંગોએ ધનિકા અને પ્રધાનો વગેરે ને દેખાડો ને ક્યારે કરે છે તે બધું પણ બંધ થવું નોંધે. દેશમાં આનંદ હજી જે ગરીબી છે તે જોતાં તો એ બધું વિશેષ લાડું લાગે છે.

શિક્ષણ ક્ષેત્રે સમૂહ પરિવર્તન

સૌથી મહત્વનું જે એક ક્ષેત્ર છે કે જેમાં સંપૂર્ણ ક્રાંતિ અને સમૂહ પરિવર્તન થવું જ નોંધે, તે શિક્ષણ ક્ષેત્ર છે. સમાજજીવનના સાથે, આપણે કંઈ શિક્ષણ આપીશું તેનો સંબંધ છે. જે નૈતિક શિક્ષણ છે, આધ્યાત્મિક શિક્ષણ છે, જે શિક્ષણ તત્ત્વ છે, જે તો દરેક અવસ્થામાં એવું જ રહેશે. પરંતુ બાકી તો પરિસ્થિતિ અનુસાર આપણે લોકોને શિક્ષણ આપવું પડશે. ભારે સંપૂર્ણ ક્રાંતિને અનુરૂપ શિક્ષણનું સ્વરૂપ કેવું હશે ? શાગર્યાગ ક્યેં કાંઈ નહીં વળે. આખોયે ઢાંચો બદલે તો પડશે.

અત્યારની સરેલી ને નકામી શિક્ષણ-પદ્ધતિ સામે જેહાદ બગાડવી જ પડશે. આજનું શિક્ષણ તો પ્રબળમાં મોટા ભાગનાં બાળકોને અજ્ઞાન જ રાખી રહ્યું છે, અને જેને શિક્ષણ આપ્યું હોવાય છે તેઓને પણ ક્યાંબાં રહેવા દીધા નથી. આપણે સાં અંગેએ કંઈક કંઈક પદ્ધતિ આજે પણ શિક્ષણમાં ચાલે છે. આખોયે કંઈક

નળવેા ફરક થયો હતો. પ્રાથમિકથી આદીને વિશ્વવિદ્યાલય સુધીના શિક્ષણમાં સમૂળ પરિવર્તન થયું નેહઈએ, એવો એક લવસામાન્ય અભિપ્રાય છે. શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓનેતો એ જ અભિપ્રાય છે. કોઈથી નમિશને પણ એમ જ કહેવું. છતાં આ દિશામાં કહ્યું એવું થયું છે. આને લીધે વિદ્યાર્થીઓમાં ઘેર અસંતોષ છે. એમને અવિધ્ય અધકારમય ભાસે છે.

શિક્ષણ એવું હોય કે જે જીવનમાં ઉપયોગી થાય ત્રિક્ષણ મેળવીને વિદ્યાર્થી પોતાના પગ ઉપર ઊભો રહી શકે, કાર્ક કરી શકે. ત્યારે અજ્ઞાના શિક્ષણથી તો માત્ર ડિગ્રી મળે છે, અને એ ડિગ્રી મેળવીને પછી નોકરીની ગોથમાં ભટકવું પડે છે. નોકરીઓ તો બધાને શાની મળવાની ? અને ત્યારે જીવન-નિર્વાહ ચલાવવાનોયે કોઈ રસ્તો સૂતો નથી માએએ યુવકોને કહ્યું કે કાગખાનાઓમાં ભવ, ખેતરોમાં ભવ, ત્યાં જઈને શીખો-સવળો એ તમારું વિશ્વ-વિદ્યાલય છે. ગાંધીજીએ પણ એ જ કહ્યું કે વિદ્યાર્થી સ્વાવલબી બને, એનો આત્મ-નિષ્ઠાસ વધે, એવું ત્રિક્ષણ હોવું નેહઈએ. તેને ખલેસે આપે તો નોકરી દો, નોકરી દો, નોકરી દો. એટલે કે સુલામી દો, ગુલામી દો, સુલામી દો એવું શિક્ષણ છે !

મારું એમ માનવું છે કે બધા સુધી ડિગ્રીઓ આપવાનું બંધ કરવામાં નહીં આવે, અથવા તો ડિગ્રીઓના નોકરી-નોખાવાર સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવામાં નહીં આવે, ત્યાં સુધી શિક્ષણમાં કોઈ મૌલિક પરિવર્તન શક્ય નહીં બને આવે તો વિદ્યાર્થી શીખ્યો હોય કે ન શીખ્યો હોય, પણ નામની પાછળ પ્રીન્સિપલ, એસએચની ડિગ્રી લાગી ભય એટલે નોકરી માટે એ લાયક ગણાય છે. અને મોટાભાગના તો એટલા માટે જ ભણતા હોય છે. કોઈ શિક્ષણ મેળવવા નહીં, પણ ડિગ્રી મળે એટલે નોકરી સારુ દરવાજો ખૂલી ભય એટલા માટે જ ભણે છે. એટલે એવું વી કેવું નેહઈએ કે કેવળ ડિગ્રીને આધારે હવેથી કોઈને નોકરી નહીં મળે. બધા જે કામ માટે નોકરી આપવાની હોય, ત્યાં તે માટે અલગ પરીક્ષા લેવાય. તો કદાચ એવુયે થઈ શકે કે કોઈને યુનિવર્સિટીનું ઔપચારિક શિક્ષણ ન મળ્યું હોય છતાં તે પેલી પરીક્ષામાં પાસ થાય, અને યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ મેળવી આવેલા નાપાસ પણ થાય. આવી રીતે નોકરી અને ડિગ્રીને સંબંધ તોડી નાખવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી ડિગ્રીને આ ખોટો મોહ જશે નહીં.

એટલે મારું સૂચન એ છે કે નોકરીઓ આપનાર ચાહે સરકારી હોય કે ખાનગી, હામને અનુરૂપ તેઓ પોતે પરીક્ષા લઈ શકે છે. સરતી કાંઈ બાદ પણ આવશ્યકતા અનુજ તેઓ વધારાના શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી શકે છે. યુનિવર્સિટી તરફથી માત્ર એટલ પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે કે વિદ્યાર્થી, કેટલા વરસ સેલેબ્રમાં રહ્યો, કેટલા કલાક વર્ગમાં રહ્યો, અને કુકાનો, ટાપખાના, કંચેરીઓ, ખેતરો વગેરેમાં તેણે કેટલું કામ કર્યું, અને ક્યા ક્યા વિષયોમાં તેને વલ છે. તેની મોઝવટને કારણે કુશળતા પારખવાનું કામ નોકરી આપનારનું હોય.

એવી બનુ ગોઠવણ થાય કે જનનન શિક્ષક બધાને જ મળી શકે તથા અજ્ઞાન બને નિરક્ષતા ન પૂર્ણપણે નાબૂદ કરી શકાત. શિક્ષણની વકતિ એવી હોય કે તેનાથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિને વિકાસ થાય, અને તે કોઈ પણ પ્રથમ ઉપર હુદ્દપ્રવૃત્તિ મુકાય કરી નકે એવી નક્કિ તેનામાં આવે. જે શિક્ષણ માટેન આ પ્રકારની નક્કિ પેદા ન થતી હોય, તો તેવું શિક્ષણ નબળું છે. શિક્ષિત માણસ સ્વતંત્ર રીતે પોતાની બુદ્ધિ વિચાર કરી શકે નેહઈએ

વળી, હવે શિક્ષણમાંનાંજો સામાન્ય રીતે એમ માનવા થયા છે કે દિમાગના શિક્ષણની સાધોસાધ લાધાવું શિક્ષણ બધ મળવું નેહઈએ. દિમાગ અને હાથ બંને સળાને કામ કર. એટલે કે શિક્ષક માત્ર અમનોયે સારા એવા પુત્ર હોય. હવે, નીરમમાં શ્રમનું એક સ્વરૂપ હોને, ગામડામાં બીજી. પરંતુ અમનૃય શિક્ષણમાં સ્થાન નેહ. આ દિશામાં નઈ તાલીમની યજ્ઞી સંસ્થાઓએ પ્રયોગ કર્યો છે, તેનોયે લાભ લઈ શકાય. હાક-હાક મૂકવ અવવા એક કલાકની પાઠશાળાની વાત પણ વિચારી શકાય.

પરમ અથર્માં ગ્રામશાળા

અને ગ્રામડામાં કેવું શિક્ષણ આપવું તે વિગે તો આવ નવે સ્પષ્ટી જ વિચાર કરવો પડશે. જેને યથાર્થપણે ગામડાની શાળા કહી શકાય એવી “ગ્રામશાળા” ગામડાંઓમાં યથાવર્ણ પડશે આવે તો ગહેરેની અને ગામડાની શાળા વચ્ચે કોઈ ફરક નથી. ગામડાના વાલીઓ પોતાના બાળકોને નિશાળો, મોક્ષે છે તેની પાછળ એક જ ઉદ્દેશ હોય છે કે ભણીને પોતાનો જીવન ગામ બહાર કયાક તરીરશ્રમ ન કરવો પડે એવી નોકરી મેળવી લે. અલગત, ગામડાના બાળકોને પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાનો અને શહેરમાં જઈને નોકરી કરવાનો પૂરેપૂરો હક્ક છે, પરંતુ પરિસ્થિતિ એવી તો ઊભી ન જ થતી નેહઈએ કે એવી જે ભરપૂર નથી એવા જ છેવટે ગામડામાં રહી ભવ, અને વાકાના ગામ છોડીને જતા રહે ! વળી, ગામડાના લોકોએ વહેલું મૂક એ સમજવું જ પડને કે ગામડાનો દરેક દરેક યુવાન ગામ પુહાં જઈને પોતાની ગેલરસરી મેળવે, એ શક્ય જ નથી. ભારતનાં સાડા પાંચ લાખ ગામડાં આ રીતે કેવા નથી, જઈ શકે, નહીં.

તેથી ખરેખરી ગ્રામશાળા એવી હોય કે જેમાં ગામના નાના બાળકો, યુવાનો તેમ જ પ્રીકો, તમામને શિક્ષણ મળે. તેના પાઠ્યક્રમ આજના પાઠ્યક્રમ કરતાં મિલકુલ છુટે હોય, આ ગ્રામશાળા આગળ ઉપરના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની તેવણી કરી આખનરી શાળા ન હોય. એ પોતે પોતાનામાં “પૂર્ણ” હોય, એટલે કે અમુક વરસની અંદર એ ગ્રામશાળા મળવું, રીતે જઈરી હોય એટલું જાન અને તાલીમ સંપૂર્ણપણે આપી દ. છાત્રીઓ માટે થોડાક જુદા પાઠ્યક્રમ ચલાવવામાં આવે. આને લીધે વડુ સારા ખેડૂત, વધુ સારા કારીગર, ગામના કામો વધુ સારી રીતે કરી શકના ગ્રામજનો ઊભા થાય. ગામડામાં ગહેના ખેડૂત, મજૂર, કારીગર, બહેનો, બધાને જ

અમુક પાયાનું શિક્ષણ તો મળતું જ નોંધે છે કે જેથી એ લોકો વધુ સહાય-સંપન્ન જીવન જીવી શકે.

દેશમાં, શિક્ષણનું સ્વચ્છ માળખું એ રીતે નવેસરથી ગોઠવતું પડશે કે જેથી તેમાં સીધો સંબંધ દેશની સ્થાસ્ત્રાઓ સાથે બંધાય. વળી, શિક્ષણ સાથે સંબંધિત અને કુવાનો સાથે સંબંધિત બીજા કેટલાક સ્વાલોનોયે વિચાર કરવો પડશે. નહીં તો શિક્ષણમાં આમલ પરિવર્તનની વાતનો ગો અર્થ ? દાખલા તરીકે વિદ્યાર્થીઓ એ પડીઓ ખોલીને પેપર લખે, અને તેમ કરતાં કોઈ રોકે તો છુટી દેખાડે, એ કેવી કાંતિ ? તમે પોતે બેઠકાની કચેરા અને ખીનને કહેતા કે સાચા જુગા, તે નહીં ચાલે. તમે પરીક્ષામાં ચોરી કરે, લાગવજ લખાડી માફતું વધારો, તો તમારામાં પરિવર્તનકારી શક્તિ કયાંથી આવશે ? આપણે વિદ્યાર્થીઓની તાનાશાહી પણ નથી લાવવી. વિદ્યાર્થીઓને યુવકો કહેવે તેવું જ થશે, એમ નહીં. એમણે પોતે પણ લોકશાહી હશે જ વર્તવું પડશે.

મિહાનનું અદિલન ચાલતું હતું ત્યારે ધણાએ મને કહેલું કે અદિલનની નવી હવાને કાગળે હવે પટ્ટા વગેરે શહેરમાં ધવે ટીઝીંગ—છાકરીઓની છેટતીના બનાવોમાં ઘટાડો થયો છે. એવું ચારિત્ર્યનું પ્રસિદ્ધિ નં પણ આપણા પોતાનામાં અને સમાજમાં થતું નોંધે. આમ, જીવનમાં એકએક ક્ષેત્રમાં કાંતિ કરવી પડશે. અને તે માટે સંઘર્ષનું સ્વરૂપ માત્ર બાહ્ય જ નહીં હોય, આંતરિક પણ હશે.

સંઘર્ષ અને રચનાની બેવડી પ્રક્રિયા

આમ, સંપૂર્ણ કાંતિના સિપાઈઓ એ સતત સંઘર્ષ ચલાવતા રહેશે પડશે, ઝૂલતા રહેવું પડશે, અને માથોસાથ રચનાત્મક તેમ જ સંસ્કારાત્મક કામો પણ કરતા રહેવા પડશે. સંઘર્ષ અને રચનાની બેવડી પ્રક્રિયા સંપૂર્ણ કાંતિને ફળીજીત કરવા માટે આવશ્યક છે. સ્વાભાવિક રીતે જ રચનાત્મક કામો કરતાં સંઘર્ષાત્મક કામોનું આકર્ષણ વધારે હોય છે. પરંતુ આપણે તમજવું નોંધે કે રચનાત્મક અને સંઘર્ષાત્મક કામ એકબીજાથી અલગ અલગ નહીં ચાલી શકે. રચના સંઘર્ષ વિના થઈ નથી શકતી, કેમ કે રચનામાં પ્રસિદ્ધિનું અથવા કાંતિ નિહિત છે. એની જ રીતે પ્રસિદ્ધિનું અને કાંતિમાં રચના નિહિત છે. એટલે કોઈ આદેશન ગાતિમય રીતે ચાલતું હોય તેથી કાંતિકારી નથી એમ ને કોઈ માનવું હોય, તો તેણે જીલુંકું દેવાનું કાઢવું છે, એમ હું કહીશ. એવું ન માનવું નોંધે કે બધા સુધી ટકગમણ અથવા તેલમાં બવાનો કાર્યક્રમ ન બીપડે, ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ કાંતિ નહીં થાય.

સંભવ છે કે આપણા કામમાં ગંધારનો દેખાવ, પ્રદર્શન, વગેરે ન હોય સંભવ છે કે કયાંયે એ જિલકુલ થાતે કામ હોય, પરંતુ તેમાં એટલે મોટી વાત એ છે કે આ પ્રકારનાં કામ જ સામાન્ય જનતામોદી વધુ લોકો દેરી શકે છે, જેવું પોતાના ગામમાં જોડે એકે દેરી શકે છે. ગામમાં બધું લોકો પોતાના નોકરો સાથે

અસહ્ય વહેવાર બંધ કરે, એમને તોલકાઈથી બોલાવવાનું અને એમની સાથે તોલકાઈથી વાત કરવાનું બંધ કરે, તો તે ખૂબ સંપૂર્ણ કાંતિનું એક કામ હોઈ શકે છે.

આખા વિના સંપૂર્ણ કાંતિ શી રીતે થશે ?

આને તો હજી સખત કડીમાં દર વગેરે દંડવાઈને મેંકેડો માણુનો મરી જતા હોય છે, ત્યાં સંપૂર્ણ કાંતિ આવી કેમ કહેવાય ? આર્થિક પરિવર્તનમાં કેટલી બધી મગલ હજી આપણે કાપવાની છે, તેવું આ લોકો છે. આવે વખતે એવા સૌથી પછવાડે ગઈ ગયેલા આપણા માનવબંધુને ધ્યાનમાં યોડાડી આવવો તે પણ સંપૂર્ણ કાંતિની દિશાનું એક પગલું છે, અને સાથે જ આર્થિક સ્થિતિમાંયે પરિવર્તન લાવવા મથવું. સામાજિક ક્ષેત્રે અનેકાનેકે ભેદ પડવા છે તેવું ચર્ચન હું જરી ચૂકું છું. આપણને કોઈ ભેદ નથી ખપતા. માનવતાનું સમાન છે, આપણે વર્ગવિહીન સમાજ લાવવા છે. આને તો હજી માણુસ માણુસ વચ્ચે જમીન આસમાનનું અંતર છે. તે નાથક થતું નોંધે, તે દિશામાં પગલું એટલે સંપૂર્ણ કાંતિની દિશામાં પગલું.

એવી જ રીતે ધારે કે એક તેજસ્વી છોકરો છે. પણ તેનો જન્મ એક ગરીબ ગણપરિવારમાં થયો છે, તો તે ઝાડું લાડી નથી ગતો. બાની ઉંમરે જ તેણે નોકરીપદે લાગી જવું પડે છે. બંધારે બીજો અમીરનો બેટો હશે. તે મહેલમાં હશે અને તેને લાડવાવધાઈ સમાજને કોઈ લાલ નહીં થવાનો હોય, છતાં તે પૈસાના ભેરે ધણું આગળ લાડી શકશે. તો, આવી પરિસ્થિતિ બધાં સુધી ચાલુ રહે, ત્યાં સુધી શિક્ષણમાં કાંતિ થઈ શી રીતે કહેવાય ?

સામાન્ય રીતે હું અધ્યાત્મનું નામ નથી લેતો. પરંતુ બીજાના દુઃખે દુઃખી થવું, મરીબી મારે કાંઈક કરવાની પ્રેરણા થવી, એ પણ આધ્યાત્મિક હોઈ શકે છે. મારે મન તો પોતીકા-પેંગાકાને ભેદ મિટાવવો, એ જ સૌથી જિયો ધર્મ છે. સમાજ-જીવનમાં, ગામ-જીવનમાં અધ્યાત્મનું મુખ્ય પ્રગટ લક્ષણ એ જ હોઈ શકે, અથવા હોવું નોંધે કે ને લોકો એકેકે ઠાણે રહે છે, કમ સે કમ ગામના લોકો, તેઓ એકબીજાની ચિંતા કરે, એકબીજાને મદદ કરે, જરૂર પડે ત્યારે એકબીજા માટે ત્યાગ કરે. મારા સુખમાં બીજાઓનો ભાગ હોય, બીજાઓના દુઃખમાં મારો પણ ભાગ હોય. બીકા માટે, સમાજ માટે એ આધ્યાત્મિક મૂલ્ય હશે, માનવીય મૂલ્ય હશે.

એક વાર હું ગાણુકોંગ્રેસીન કહેવો. ત્યારે મેં નેતુ કે નહરની આલોચનાં હજી ખુબ એવા ઔપચારિક રિવાજ છે કે જમતાં પહેલાં જોવા થઈને “કોઈ ભૂખ્યા છે કે ?” એમ-પૂછી લેવું. આ તો બધું ઔપચારિકતા છે, પણ આપણે આવો સમાજ-ધર્મ પ્રસ્થાપિત કરવો છે. સમાજમાં કોઈ ભૂખ્યા ને રહે તેની ચિંતા બધા કરે. મનુષ્યના ને લોભ, મોહ, સ્વાર્થ છે, તેની ત્રુટિ ઉમેરીએ તો જ અમલી કાંતિ થશે. ગાંધીજી હંમેશાં એ વાત

ઉપર ભાર મુકતા કે ક્રાંતિ ભેવડી થવી જોઈએ. અંદર અને બહાર, અને તેનો આગળ અંદરની ક્રાંતિથી થાય.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિમાં આ બધું આવે છે. વાસ્તવમાં જે દળાયેલા લોકો છે, એમને એમ લાગતું જોઈએ કે અમારા માટે એક નવું પ્રભાત ઉઘડું છે. જે સૌથી ગરીબ અને અસહાય છે, તેની ચિંતા અને તેનો ઉદ્ધવ સૌથી પહેલાં થાય, તેમાં જ ન્યાય છે. આ સાપેક્ષથી જ આપણે આપણું દરેક કામ માપવું જોઈએ. અને સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આ બધા વિચારોને ગામઝેગામઝે ફેલાવી દેવાના છે. અને માત્ર વિચાર ફેલાવવા એમ જ નહીં, બલકે જનશક્તિ દ્વારા ગામની, સમાજની રચના બદલવાનું કામ કરવાનું છે. પ્રેમથી, સમભાવથી આ કામ કરીશું, અને જરૂર પડે તો મત્યાગ્રહનો પણ આશરો લઈશું. પરંતુ એ એવી જ હાલતમાં, અત્યારે આપણે બીજા બધા રસ્તા અજમાવી ચૂક્યા હોઈએ, અને બીજો કોઈ રસ્તો ન બચાવતો હોઈ. તેના સંબંધોમાં અનિવાર્યપણે શાંતિમય સંઘર્ષ ઉપાસવો પડશે.

આપણું “કેટલિકટિક એજન્ટ” બની રહીએ

આ રીતે સંપૂર્ણ ક્રાંતિના અધિહારને નિરંતર આગળ વધારતા રહેવાનું છે. માનવજીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં એટલા પ્રયત્નો, એટલી સમસ્યાઓ ભરેલી પડી છે કે તેનો ઉકેલ ગોધવાનું કામ કરી સમાપ્ત થવાનું નથી. બહુ મોટું કામ છે. પરંતુ આટલું કાણ કરશે અને ક્યારે કરશે, એમ વિચારતા બેસી રહેવાય નહીં. નહીં તો પેલાંએ વહાણ ભરીને ફાંટીને તો એને થયું કે આટલું બધું ફાંટી ક્યારે પીંછીશ, અને તે પાંગલ થઈ ગયો. આપણેય તેવો જ ધાટ થાય. માટે બધું આપણે જ કરી નાખીશું એવો અહંકાર છોડીને એકાગ્રતા અને સાતત્યપૂર્વક આપણું પાયાનું કામ કરતા રહેવું. અપાર કામના તો ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ, કેટલાક સંજોગો અને અન્ય વિવિધ પરિવણા કામ કરતા હોય છે. અતોગતવા આપણે મોઝાં ઐતિહાસિક કામો માટે ઇતિહાસ જ મદદ કરવો હોય છે. આપણે તો માત્ર “કેટલિકટિક એજન્ટ” બની રહેવાનું હોય છે. ખબર નથી, ઇતિહાસની મદદ ક્યારે અને કયા પ્રકારે પ્રગટ થશે. પરંતુ વખત આવતાં નવી શક્તિઓની એવી ભરતી આવતી હોય છે, જે પરિવર્તનના રક્તને ધક્કો મારીને એકદમ આગળ વધારી દે છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિના સિપાઈઓ આવી ફાળુની પ્રતીક્ષા લેશે કે, પણ જ્યારે તત્કાલ કાર્યરત રહીને.

તો, વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનમાં એક સર્વાંગી પરિવર્તન લાવવું છે. નવું સુખાત બનાવવું છે, નવું બિહાર બનાવવું છે, નવું ભાગ્ય બનાવવું છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ દ્વારા એ સાચું સ્વરાજ લાવવું છે, જે સ્વરાજ માટે દેશના હબોને તે લાખો જીવાનોએ કુશળીની આપી છે, જેને માટે ભરતસિંહ અને એના જેવા અનેક ક્રાંતિકારીઓ મોળાળી પીંધાયા છે અથવા ફાંસીને માથે ચઢ્યા છે, જે સ્વરાજને માટે લાખો લોકોએ જેલ ભરીને છે અને ન્યાય ને અસિદ્ધાંત આપ્યાં છે.

નિઃસ્પૃહ લોકસેવકોની જરૂર

આવી સંપૂર્ણ ક્રાંતિ માટે જરૂર છે એવા લોકોની જે જનતા વચ્ચે જઈને નિઃસ્પૃહ બાવે કામ કરે, જનતાને જાગ્રત કરે, શામન પણ નેટલી મદદ કરી શકે તેટલી કરે. પરંતુ એ ન બુલધું જોઈએ કે મુખ્યત્વે આ કામ કાર્યકરોનું છે, ક્રાંતિમાં વિચારસંધાનના યુરોગોનું છે, જનતાનું છે. જનક્રાંતિ જનતાના જ સહયોગથી અને તેના હાથે જ થાય છે. સંપૂર્ણ ક્રાંતિ સરકારી શક્તિથી નહીં, જનશક્તિથી જ થઈ શકે છે. આ કામ સત્તા-સ્થાને બેઠેલા નેતાઓના લાપજોથી કે હાકરોથી થઈ શકે નહીં. આયુધ પરિવર્તન કેવળ એવા લોકનેતાઓ અને લોકસેવકો મારફત જ સંભવિત બને કે જેઓ આપણે રાજ્યપ્રતિષ્ઠા સત્તા-સ્થાનોથી દૂર રહે, લોકો સુધી પહોંચે, અને એમની વચ્ચે રહીને કામ કરે.

તેથી જ ગાંધીજીએ લોકસેવક સંઘની વાત કરેલી. એમણે કહેવું કે “કેશિસનું” વ્યાપાર કરવામાં આવે, અને તે સેવકોની, ખિદમતખોરાની એટ જવાત બને. સેવકોની જમાત, શાસકોની અને હાકેમોની જમાત નહીં, કે જે એમ કહે કે “અમને સત્તા સોંપો, અમને ગાંધીએ બેસાડો, તો તમારા બધાં કામ અમે કરી દઈશું.” પ્રભને વધારે બાપડી અને ઓશિયાળી બનાવવા માટે આવી વધારે બીજા કશાની જરૂર નથી. એટલે જ ગાંધીજીએ કહેવું કે હવે શાસકોની નહીં, સેવકોની જમાતની જરૂર છે.

સ્વરાજ્ય બાદ જનતાની સેવા માટે ઉત્સુક માણસો કેશ-અવાની દૃષ્ટિએ સત્તા તરફ દોહાડ, તે કદાચ સ્વાભાવિક હોય, પરંતુ મને લાગે છે કે હવે આટલાં વરસોના “સત્તા દ્વારા સેવા” ના વિચારની અપેક્ષા તેમ જ અસરોના પૂરોત્તર અનુભવ આપણને થઈ ચૂકયો છે. એટલે સેવા માટે ઉત્સુક દેશભક્તોએ વધુ ને વધુ સંખ્યામાં હવે સામાજિક ક્રાંતિના ક્ષેત્રમાં આવી જવું જોઈએ. એવા સેંકડો ને હજારો લોકસેવકોની આજે જરૂર છે.

સેવકોની એક દાબ આપણે પકડી કરવી પડશે, જે ભારતનાં લાખો ગામડાઓમાં નવનિર્મિતોના સંદેશો લઈને ફેલાઈ જાય. એમને લોકસભામાં કે ધારાસભામાં બેઠાનો મોહ નહીં થાય. એમને પુરુશોની જરૂર નહીં પડે. ને તેઓ પંચાયતમાં જવા માગશે, ન મ્યુનિસિપાલિટીમાં. તેઓ જનતા પાસે ઘેટ માગવો માટે નહીં જાય, મહેલ સેવા કરવા માટે જ. આ લોકસેવકોની સેના ઘેટ માગ્યા વિના જનતાની સેવા કરતો, અને રાષ્ટ્રનિર્માણનો મહેશ પહોંચકરો.

શું સુવેકોને સુધાળી જિંદગી જ જોઈએ છે ?

આપણા દેશના યુધ્ધો ઉપર આ એક બહુ મોટી બખાબદારી છે કે તમે આ ક્રાંતિને તમારો બનાવવા માટે જનતા પાછા લગાવે. અંતરજોના નાનક વખતે એટલાં નવનુવૃત્ત સરકારી નોકરીઓમાં જવાનો ઇતકાજ કરી દેતા હતા. મોટા મોટા પગાવ અને જિંદગીની વહીવટીના મોહને એમણે લાત મારી હતી. પણ હવે તો

આપણા નવયુવકો સામે નોકરી જ મુખ્ય આકર્ષણ છે. તેમાં ખોટું નથી. તેમ છતાં એનામાંથી જે વધારે લાવનારાઓ અને એના સ્વ-કેન્દ્રી હોય. એમણે એ સમજવું જોઈએ કે રોજિંદું સરકારી કામ જરૂરી હોવા છતાં તેના મારફત રાષ્ટ્રનું નિર્માણ નહીં થઈ શકે. જેમના મનમાં રાજનૈતિક મહત્વાકાંક્ષાઓ છે, એમણે પણ એ સમજવું જોઈએ કે ધારાસભ્યો તેમ જ સરકારી રાષ્ટ્રનિર્માણ નહીં કરી શકે. એ માટે જનતાને જ જગાડવી પડશે. એટલા માટે લોકો પાસે પહોંચવું, એમની સાથે રહેવું અને સ્વ-નિર્ભર થવામાં એમને મદદ કરવી. એ સૌથી વધારે મહત્વનું કામ છે.

આ કરોડોની વસ્તીવાળા દેશમાં આવા કામ માટે શું અશુભ હજાર બ્રાઈનહેનો પણ એવાં નહીં નીકળે, જેઓ એટલાં સ્વાર્થ-ત્યાગી, એટલાં સાહસિક, અને એટલાં દુરદર્શી હોય કે પોતાની જાતને આવા પાયાના કામમાં ખપાવી દે ? નવયુવકો પોતાનું હૃદય ખખેલે. શું એમને આરામની સુવાળી જિંદગી જ જોઈએ છે ? શું તેઓ સામાજિક અને રાજનૈતિક હોંસાતોથીની દોડમાં સામેલ થવા માગે છે ? જેઓ એ દોડમાં સામેલ થાય છે, તેઓ આખરે જનતાની પીઠ ઉપર જ સવાર થાય છે. અને આશા છે કે આ દેશમાં એવાં વંશો તરુણ છે, જે એક ઉદ્ધત ધ્યેય માટે કટમય અને સંકટમય જીવન સ્વીકારવા હસતે મોઢે તૈયાર થાય, આપણા દેશને આધ્યાત્મિક વારસો પણ આજે આપી એક અભિનવ ક્રાંતિ માટે આપણને આહ્વાન કરી રહ્યો છે.

અધ્યાત્મ એ તો તરુણાઈનો જિયામાં જિયો દૃઢકો છે

આ આહ્વાન ગ્રીક્ષવાતું કામ યુવાનોનું જ છે. આ દેશનું અધ્યાત્મ ધક્કાની ચીજ નથી, જીવાનોની ચીજ છે. જ્યારે હિંમત કેશે જીવનના કુરુક્ષેત્રમાં અપૂર્વ અધ્યાત્મનો પાંચજન્ય શંખ ફૂંક્યો હતો, ત્યારે એ વૃદ્ધ નહોતા, પણ યુવાન હતા. ત્યારે ભારતની ઉત્કૃષ્ટ તરુણાઈના રચના એ સારથિ હતા. પોતાની ત્રિપાની ગોદમાં નવજાત રાહુલને સુતેલો છોડીને સિદ્ધાર્થ અદિત્ય સમૃદ્ધિતક ક્રાંતિના પથ પર ચાલી નીકળ્યા હતા, ત્યારે એ વૃદ્ધ નહીં, યુવાન હતા. અદ્વૈતાના અનન્યતમ શેખર શંકરે જ્યારે પોતાની દિગ્વિજયયાત્રા કરી હતી, ત્યારે એ વૃદ્ધ નહોતા, યુવાન હતા. વિવેકાનંદ શિક્ષાગોના મંત્ર પર જ્યારે વેદાંતના સાર્વભૌમ ધર્મની ઉદ્ઘાષણ કરી, ત્યારે એ વૃદ્ધ નહોતા, યુવાન હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગબેદના દાવાનળમાં ફૂટીને અધ્યાત્મના આગનેય શસ્ત્રને ગાંધીએ પ્રયોગ કર્યો, ત્યારે એ વૃદ્ધ નહોતા પણ યુવાન હતા. અધ્યાત્મ એ કાંઈ ધસપણની પ્રવૃત્તિ નથી, એ તો તરુણાઈનો જિયામાં જિયો દૃઢકો છે.

ભારતના ભૂમિમાં લોકનૈતિનાં બીજનું સંગ્રામન

એટલે યુવકોએ જ આમાં આગળ આવવાનું છે. નોકરીની અને પદવીની અને રાજકારણની મહત્વાકાંક્ષાઓ છોડીને એમણે આ પાયાના કામમાં લાગવડું છે. માનવ-કલ્યાણનું જે ધ્યેય આપણે સિદ્ધ કરવું છે, જેવી માનવીય સમાજ આપણે બનાવવો

છે, તે આજની સંકીર્ણ રાજનીતિ મારફત થઈ શકે તેમ જ નથી. વર્તમાન રાજકારણ પાસેથી હજીયે જે લોકો આશા રાખે છે, તેઓ સૂકાં હાડકાં ચૂસી રહ્યા છે, અને પોતાના જ રક્તને આસ્વાદ લઈને તૃપ્ત થઈ રહ્યા છે ! આજની રાજનીતિનું પતન થતું બપ છે, હજીયે વધારે થશે. આજની રાજનીતિ તૂટી રહી છે, હજીયે વધારે તૂટશે. હિન્નભિન્ન થઈ જશે. ત્યારે તેના કાટ-માળ ઉપર, નવા પાયા ઉપર નવી રાજનીતિ જનમશે. એ સાવ ભિન્ન હશે. એ રાજનીતિ નહીં, લોકનૈતિ હશે. એ ઇમારત ઉપરથી નહીં, નીચેથી રચાશે. દિક્ષીથી નહીં, ગામેગામથી, મહાલે-મહાલેથી એનાં યજુર ચણાશે. એને માટે કોઈ એક નવીન પક્ષનું પાટિયું ટાંચી દેવાનું પયાપત નથી. રાજકારણના રંગમય ઉપર કોઈ એક નૂતનતમ નેતાનું અવતરણ પણ આ માટે પૂરતું નીવડવાનું નથી. એ લોકનૈતિ તો જનશક્તિના ગર્ભમાંથી પેદા થવાની છે.

એ લોકનૈતિનાં બીજ ભારતની માટીમાં ઘેર તાપમાં જિંદાં પડેલાં છે. એ બીજ પેદા કર્યાં હતાં ગાંધીએ, અને પોતાની પદ-યાત્રા દ્વારા વારંવાર ભારતની ધરતીને ખેડીને એ બીજ વાવ્યાં છે વિનોબાએ. હજારો સેવકોએ એ બીજને પાણી સીંચ્યું છે. અને હજારોએ એ બીજમાંથી પાંગરતી સંપૂર્ણ ક્રાંતિનાં સપનાં સેવ્યાં છે. એનાં જ સપનાં હું આજે જોઈ છું. અને હું એવા ધૂની યુવકોની વધારામાં છું, જેઓ એ સપનાંને સાકાર કરે.

સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું નિરંતર અતુસરણ

આ સંપૂર્ણ ક્રાંતિનું આંદોલન એક લાંબી પ્રક્રિયા છે. તેને માટે નવી શક્તિ જોઈશે. ગામગામી માંડીને દેશના સ્તર સુધી એક નવું નેતૃત્વ જીતવું થવું જોઈશે. દરેક ગામ, દરેક શહેર, દરેક વિદ્યાલય, દરેક કારખાનામાં એવા લોકો આગળ આવવા જોઈએ, જે સંપૂર્ણ ક્રાંતિનાં મૂલ્યોને સ્વીકાર કરતા હોય, લોક-શાહી અને નાગરિક સ્વતંત્રતામાં નિષ્ઠા રાખતા હોય, અને સંક્રમિત સ્વાર્થથી ઉપર જીતીને નવું ભારત ધકારવાં પૂરી શક્તિ લગાડવા તૈયાર હોય. ગામડે ગામડે, દરેક ગામમાં બેચાર નવન-યુવાનો આવા નીકળવા જોઈએ. તે એક જનનું આંદોલન જીતવું થઈ શકે. માટે ગામડેગામડે અને મહાલે-મહાલે જનતાની વચ્ચે જઈને આ સંપૂર્ણ ક્રાંતિના વિચારો સમનપ્રવા જોઈએ. ગામડેગામડે અને મહાલે-મહાલે આ સંપૂર્ણ ક્રાંતિના આંદો-લનને આગળ વધારવા માટેનાં અને આ આંદોલનને સત્યાર અખંડ રાખનારાં લોક-સંગઠનો જીલાં થવાં જોઈએ. એમના મારફત આ લોક-આંદોલન અવિરતપણે ચાલવા જ કરવું હોય. આ આંદોલનના લાગ લેનારા જાતિ-વ્યવસ્થાની વ્યવસ્થામાં, શિક્ષણની બાબતમાં, મજૂરોની બાબતમાં, અધિવાસીની બાબતમાં, એમ જીવનના કોઈ ને કોઈ ક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ ક્રાંતિની દિશામાં કાંઈ ને કાંઈ કામ કરતા રહેતા હોય, અને આ ગધનાં કામને સમનપ્રવા પણ થતો રહેતો હોય.

હું હ મેશાં કહેતા આવ્યો છું કે આ મ પૂર્ણ ક્રાંતિ એ નિરંતર ક્રાંતિ છે, નિરંતર ચાલનારી ક્રાંતિ છે નિરંતર ક્રાંતિ ધ્યાન ધરે તો એને ક્યારેક પૂરી થઈ, એવું નહીં થાય ધર્મમા ક્રાંતિ, વ્યાપક ક્રાંતિ અને નિરંતર ક્રાંતિ, એ સ પૂર્ણ ક્રાંતિની મારી ઠપના છે, એ એક અખડ ધારા છે, પ્રવાહ છે મારી કલ્પના અતત ક્રાંતિ (ઇન્ડી-યુધ્ધ રેવોલ્યુશન)ની છે. મ પૂર્ણ ક્રાંતિ અતન ચાલે, નિરંતર ચાલે અને આપણા વ્યક્તિગત તેમ જ માયાજિવ જીવનને બદલાવી ગહેને પરિસ્થિતિ અનુસાર તેના રૂપ બદલાવે, કાર્યક્રમ બદલાશે, પ્રક્રિયાઓ બદલાશે આ ક્રાંતિમાં કોઈ સિરામ નથી, પૂર્ણવિગમ તો હરગિજ નથી

આના વિના ભારત અને ભારતીયતાનો અર્થાત્ દુષ્કર
 આ જે અભિનવ સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ આપણે કરવા માગીએ છીએ, તેવી ક્રાંતિ વિના ભારતનો અને ભારતીયતાનો અર્થાત્ દુષ્કર લાગે છે. અને એવી માનનીય ક્રાંતિ અવનન યોગે, વ્યક્તિ-વ્યક્તિના જીવનમાં ભાગતના અ યામનેા રંગ લાગી જાય એવી ક્રાંતિ અવશ્ય થશે ત્યાર સમાજના હિતમાં વ્યક્તિ પોતાનું હિત જોશે. વ્યક્તિ સમાજને માટે જીવે અને સમાજ વ્યક્તિને માટે.
 આપણી આ અભિનવ સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ આદાહમની એક પ્રક્રિયા હશે

પ

થોડુંક યાદગાર

માગે જીવનમાં

મને કશું નોંધપાત્ર, પ્રભાવશાળી, યાદગાર નથી લાગતું

તમે કશું કે,

બસો વરસ પછીયે લોકો તમને યાદ કરશે,

પણ બસો તો શું,

માગે મરી જવા બાદ થોડાક દિવસો સુધીયે

લોકો યાદ કરશે કે કેમ, ખબર નથી.

પેર, માણસોનું મૃત્યાકલ્પ કરવાનું કામ ઇતિહાસનું છે,

અને ઇતિહાસની પેતાની આગવી રીત છે.

◦ જયપ્રકાશ નારાયણ

મારા જીવનમાં
મને કશું નોંધપાત્ર, પ્રભાવશાળી, યાદગર નથી લાગ્યું

તમે કહ્યું કે,
જસો વરસ પછીયે લોકો તમને યાદ કરશે.
પણ જસો તો જી,
મારા મરી ગયા બાદ થોડાક દસકા સુધીયે
લોકો યાદ કરશે કે કેમ, ખબર નથી.

ખેર, માણસોનું મૂલ્યાંકન કરવાનું કામ ઇતિહાસનું છે,
અને ઇતિહાસની પોતાની આખલી રીત છે.

◦ જયપ્રકાશ નારાયણ

ସୌକ୍ୟ ଥାଉମାନେ

କେତେକ ମହାବୀର ଶ୍ରୀମତୀ

ସିଂହାସନରୁ ଗର୍ବ ଶ୍ରୀମତୀ

ସେ କେତେକ ଶ୍ରୀମତୀ

ସବୁକିଛି ଶ୍ରୀମତୀ

ମାତ୍ର ସ୍ତ୍ରୀ

ସେ କେତେକ ଶ୍ରୀମତୀ

કહતે હું ઉસ કે જયપ્રકાશ !

અંઝા સોઈ, તુફાન ડુકા,
ધ્વાનન બ રહા કમારો મેં,
જનિત હે સગ કા તેજ કિંતુ,
અળ ભી તેરે હુંકારો મેં.

દો દિન પર્વત કા મુલ હિલા,
ફિર ઉતર સિંધુ કા જવાર ગયા,
પર, સૌંપ દેશ કે હાથો મેં,
વહ એક નવી તલવાર ગયા.

જય હો ભારત કે નયે ખડંગ,
જય તરુણ દેશ કે સેનાની,
જય નયી આગ, જય નયી જ્યોતિ,
જય નયે લક્ષ્ય કે અભિયાની.

સ્વાગત હૈ, આઝો, કાલ્-સ્પર્ષ કે,
ફલ્ગુ પર ચંદ્ર ચલનેવાલે,
સ્વાગત હૈ, આઝો, હનન-કુંડ મેં,
ફૂલ સ્વપ્ન જલનેવાલે.

મુટ્ટી મેં લિએ ભવિષ્ય દેશ કા,
વાણી મેં હુંકાર લિએ,
મન સં ઉતાર કર હાથો મેં,
નિર્જ સ્વપ્નો કા સંસાર લિએ.

સેનાની કરો પ્રયાણ અભય,
ભાતી ઇતિહાસ ટુઝારા હૈ,
મેં નખત અમાં કે યુઝતે હૈ,
સાગ આકાશ ટુઝારા હૈ.

લે કુછ થા નિર્જીય, નિરાકાર,
તુમ ઉસ ઘુતિ કે આકાશ હુએ.
પી કર લે આગ પત્થા કાલી,
તુમ સ્વપ્ન એક અગ્રા હુએ.

સાંસોં કા પા કર વેગ દેશ કી,
હવા તપીની જાની હૈ,
ગંગા કે પાની મેં દેખે,
પરછાઈ આગ ધમાતી હૈ.

નિરલસ ને ઉગલા ટુપ્પે, મહાભયિ
ઉગલે જ્યોં નાગિન કોઈ.
સાગને પાવા થયા,
મયિ પાયે અલભગિન કોઈ.

લોટે તુમ રુપક જન સ્વદેશ કી,
આગ ભરી કુરબાની કા,
અખ જયપ્રકાશ હૈ નામ દેશ કી,
આતુર, હડી જવાની કા.

કહતે હૈં ઉસ કો જયપ્રકાશ,
જો નહીં મળ્યું સે કરતા હૈં,
બવાલા કો છુએ દેખ કુંડ મેં,
સ્વયં કૂદ જો પડતા હૈં.

હૈં જયપ્રકાશ વહ જો ન ઠખી,
સીમિત ગહ સકતા ઘેરે મેં,
અપની મશાલ જો-જલા,
બાટલા-ફોલા જ્યોતિ અધોત મેં.

હૈં જયપ્રકાશ વહ, જો કિ પંચ કા
સમજ્યું, મુક કી સાધા હૈં,
હૈં જયપ્રકાશ વહ, ટિકી કુઈ
જિસ પર, સ્વદેશ કી આશા હૈં.

હાં, જયપ્રકાશ હૈં નામ સમય કી
કરવટ કા, અંગઠાઈ કા,
ભૂચાલ, બર્ફાન કે ભરે સે,
ભરી કુઈ તારુણ્ય કા.

હૈં જયપ્રકાશ વહ નામ જિસે,
ધતિહાસ સમાદર દેતા હૈં,
બઢ કર જિસ કે પદચિહ્નો કો,
ઉર પર અકિત કર લેતા હૈં.

જાની કરતે જિસ કો પ્રણામ,
બસિદાની પ્રાણ્ય ચઢાતે હૈં.
વાણી કી આગ બઢાને કો,
ગાયક જિસ કા ગુણ ગાતે હૈં.

આતે હી જિસ કા ધ્યાન,
હીપત હો પ્રતિમા પંખ લગાતી હૈં
કપના બવાર સે ઉઠિત,
માનસ-તદ પર ધર્મી હૈં.

વહ મુનો, ભવિષ્ય પુકાર ગહા,
વહ દલિત દેશ કા નાવા હૈં.
સ્વપ્નો કા દપ્ટા જયપ્રકાશ,
ભારત કા ભાવ્ય વિધાતા હૈં.

૦ હિમકર

['રવના સંકલ્પ' બાદ ૧૯૬૬ માં ૨૦૫૧૦ કોલકાતાની ફરીંગી-બાગમાં ત્યાર ૦૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૩ના રોજ આપનાં મૃત્યુના ૨૫મા વર્ષનાં અંતિમ સમયે આ મંચ બજારીથી ગાયુ પદ્ય]

મુના ફી

પલક મુદા કા, મુલુક બાદશા કા
હુકમ શહર કોતવાલ કા...
હર ખાસો આમ કો આગાહ કિયા જાતા હૈ
કિ ખખરહાર રહે
ઔર અપને-અપને કિષોરોં કો અન્હર સે
કુંડી ચઢા કર બંદ કર હો.
ગિરા હો ખિસકિયોં કે ખરે
ઔર બચ્ચોં કો બાહર સડક પર ન ભેજે
કયોં કિ
એક બહતર બરસ કા બૂઢા આદમી
અપની કાંપતી કમળેર આવાજ મેં
સડકોં પર સચ બોલતા હુઆ નિકલ પડા હૈ !

શહર કા હર બશર વાકિફ હૈ
કિ પચ્ચીસ સાલ સે યહ સુન્દર હૈ
કિ હાલાત કો હાલાત ધી તરફ બમાન કિયા બાયે
કિ ચોર કો ચોર ઓળ હમારે કો હમારા કહા બાયે
કિ માર ખાતે ભલે આદમી કો
ઔર અરમત છુટતી હુઈ ઓગત કો
ઔર ભૂખ સે પેટ દયાયે હાંચે કો
ઔર છપ કે નીચે કુચલતે બચ્ચોં કો
બગતે ધી ભેઅદમી ધી દબો.
છપ અગર 'સપ્ત' ધી હૈ તો
બહોરે બચ્ચે કે પેટ પર મે રુજરને કા હર કચોં નહીં ?
આખર સડક બી તો બામદા ને બનવાયી હૈ.

હંદે રો

મળ પ્રમેથરની, મુલક બાદશાહનો
હુકમ થહેરના કોટવાળનો...
દરેક નાના-મોટાને જણાવવામાં આવે છે
કે સાવધાન રહે
અને પોતપોતાનાં દાર અંદરથી
કડી લગાવી બંધ કરી દે
બારીઓના પડલા પાડી દે
અને બાળકોને બહાર રસ્તા પર ન મોકલે
કાચુ કે
એક બોત્તેર વર્ષનો છુટ્ટો માણસ
પોતાના કાંપતા કમળેર અવાજથી
સડકા પર સાર્યું બોલતો નીકળી પડ્યો છે !

શહેરની હરેક વ્યક્તિને ખબર છે
કે પચ્ચીસ વરસથી આ અનિન્ટ છે
કે ખરિસ્થિતિને જેની છે તેવી જ વર્ણવવામાં આવે
કે ચોરને ચોર અને ખૂનીને ખૂની કહેવામાં આવે
કે માર ખાતા ભલા માણસને
અને લાજ ભૂટાવી રીને
અને ભૂખથી પેટ દયાવતા પિંગરને
અને છપની નીચે કચડાતો બાળકને
જણાવવાનો " અવિવેક " કડવામાં આવે.
ખુબુ છપ બે બાદશાહની છે તો પછી
એને બાળકના પેટ પરથી પસાર થવાનો હક શા માટે નહીં ?
આખરે સડક થયુ બાદશાહે જ બંધાવી છે.

ઔર ગિરફા ગમ્યા ખરેખે મારા ગયા
વહ ઔરત આંચલ પગમ ધી તરહ લહરાતી હુઈ
સકરે પર નિકલ આવી હૈ.

અવરદાર, યહ સારા મુક લુહારા હૈ
પર જહા હો વહી રહેા

યહ અગાવત નહીં ગદાશન કી બયેગી કિ
તુમ ફાસલે તય કગે

ઔર મંજિલ તક પહુચેા

ઈસ બાગ રેહો કે સકરે હમ છુદ ભગ કર દેગે
નાવે મઝધાર મેં શેક દી બયેગી
ઘેલગાડિયા સકરે દિનારે નીમ તલે ખડી કર દી બયેગી.

ટૂકો કે તુલક સે લીટા દિયા બયેગા

સબ અપની-અપની જગહ ઠપ !

કયોકિ યાદ રખેા કિ મુલક કે આવે બઢના હૈ

ઔર ઉસકે લિયે જરૂરી હૈ કિ ભો જહાં હૈ

વહીં દપ કર દિયા બયે !

ખેતાબ મત હો

તુમહેં જલસા-જુલુસ, હલ્લા-ગુલ્લા, લીક-ભાડકે કા શૌક હૈ

બાગશા કે હમદની હૈ અપની રિયાયા સે

તુમહારે ઇસ શૌક કે પૂગા કરને કે લિયે

બાગશા કે ખાસ હુકમ સે

ઉસકા અપના દગબાર જુલુસ ની શકલ મેં નિકલેગા—

દર્શન કરેા !

વહી રેલગાડિયા તુમહેં સુકત લાદ કરે લાયેગી.

ઘેલગાડીવાલો કે હુકમી બખ્શીશ મિલેગી

ટૂકો કે અંડિયો સે સભયા બયેગા

તુલક-તુલક પર ખાલી બિદાયા બયેગા

ઔર ભે પાની માંગેગા

ઉમે ઇતબાસા શર્મત પેશ દિયા બયેગા !

લાખોં કી તાદાદ મેં શામિલ હો ઇસ જુલુસ મેં

ઔર સકરે પર ધિસને કુચે ચલેા

તાકિ વહ ખૂન ભે ઇસ છુક્ટે કી વજત મેં બઢા,

વહ પુલ બયે !

બાગશા સલામત કે ખૂન-મગાયા પગદ નહીં !

અવક છુદા હો, મુલક બાગશા કા,

ફૂકમ.....

અને ભેનું બાગદ પરમ દિવસે મારું મથું 'તું'
તે ભો ધનની ચાફક પાલવ ફરકાવતી
સકરે પર નીકળી આવી છે.

અવરદાર, આ આખો દેશ તમારો છે
પણ છે ત્યાં જ રહેા

આ બળવો બરદાસ્ત કવામાં નહીં આવે કે
તમે પંથ કાપો અને

મંજિલ સુધી પહોંચો !

આ વેળા રેલનાં પૈડાં અમે પોતે જઠડી લઈશું

નીકલેા મઝધારમાં રેશી દેવાગે,

બળદગાડાં સકરની બાજુએ લીમડા નીચે ઊભાં કરી દેવાગે

ટૂકોને વળાંકથી જ વાળી દેવામાં આવશે

બધા જ પોતપોતાની જગ્યાએ ઠપ !

કારણ, યાદ રાખો કે દેશને આગળ વધવાનું છે

અને એટલા માટે જરૂરી છે કે જેઓ ભયાં છે

ત્યાં જ થઈ જાય !

આકળા ન થાવ.

તમને સલા-સરખસ, શોરખાંગ, ધક્કાસુકોને ગોખ છે

બાદશાહને હમદની છે પોતાની રૈયત પર

તમારો આ શોખ પૂરેા કરવા મટે

બાદશાહના ખાસ હુકમથી

એને પોતાનો દરબાર સરખસના આકારે નીલગશે—

દર્શન કરેા !

એ જ રેલગાડીઓ તમને લાદીને મંદત લાવશે

બળદગાડાવાળાને બમણી બક્ષિસ મળશે

ટૂકોને ખબરથી સભાયાશે

ફરકે વળાંક પર પરજ બંડારે

અને જે પાણી માંગશે

એને સુગંધિત શરણતો અપાશે !

શામેલ થાવ આ સરખસાં શાખોની સખામાં

અને ચાલો સકરે પર ખગ ધસડતા

કેથી લોહી જે આ છુદાના વાંકે વહી

તે છુછાઈ જાય !

બાદશાહ સલામતને ખૂનમગી પગદ નથી.

અગ પરમેશ્વરની, મુલક બાદશાહને

ફૂકમ.....

૦ ધર્મવીર ભારતી

(બનુ બેગી)

[ગિરફા આદેશન વખતે અમે જાણીને જે અવિચારી અને બિન સંકેતથી વલણે અપનાવણુ,
તમે આજે કાળગિરફા તરફ ક દરેકઅરુ ૧૦૦૦ની ધનના મંગલ લખાયેલું નોટબદ મંગલ]

કમાલ છે !

(હા : ગિઓપત્તિ)

કમાલ છે, મૃત્યુ, શી કુકિત તારી !

તુ જાણુ કે—

જે જિંદગી આપી એમ્મતા રહ્યા

અસત્ય, અન્યાય પ્રતિ અન્ય

થેને,

અર છરણુ જજરીત

હલે મહા આત્મખર્ચ તારા

પંખમહીથી સપડાઈને પાણુ

સરી ગયા'તા સત-ચુદ કાળે,

તે શરને

(જનગતિમાં રખેને

ના હાથમાં આપી શકે—ખીકે એ)

લીધા અહીં લેરી જ નિંદરેથી.....!

કમાલ છે.....!

(તા. ૮-૧૦-૭૬)

૭ ગીતા પરીખ

પ્રથમ પુણ્યતિથિએ

વાનસાને પાત્ર ન નીવડયું,

એ વેલવતા અચૂતકુચને ઢોળી નાંખવે!

તે વિપવેસોને ઉછેરવી

એ અમારી વિશિષ્ટતા છે જયપ્રકાશજી !

અજુ'નનો વિષાદ હણીનાર દૃષ્યને

પાંધીયું તીર નહિ,

વિપાદત્રુ' બાણુ હણી ગયું;

યાદવો સુરાપ્રમત બની લાપાને

' યાદવાસ્થળી 'ને શબ્દ વારસામાં આપતા ગયા

તેટલી પ્રાચીન તે આ પરંપરા ખરી જ !

ગંધીને માનવા માટે

ચોડેગની ગળુ ગાળીએ આત્મચક્ર;

તમારા મૃત્યુને વફાવું નોંધાવા માટે

અગતી અદ્વૈતતા, હેંશા અને સ્વાયં જ પધારા !

મિત્રી તમારી નહિ, મૃત્યુની દક્ષિણ !

કે બા, કદાંક કદાંક એનું અચર્યાચર !

(તા. ૮-૧૦-૭૬)

૭ અમરલીકુમર દાશી

અંત્યેષ્ટિ

કોનો આ દેહ લઈ જવાય છે તોપશ્યા પર ?

કોને આ આપી રહ્યા છે સલામી

—હવાઈદરિયાઈમૃમિના સેનાની !

કોની આ અંત્યેષ્ટિ ?

—હજે કોઈ અવ્યલ દરબખોને અકસ્તર

—સંસ્કૃત નહી.

કેમ આ વડા પ્રધાનો—ચાલુ તે સાજી

કેમ આ પક્ષતાઓ ને રાષ્ટ્રપતિ કાજી

અતિમ યાત્રાએ આગળ ને આગળ !

કોની આ અંત્યેષ્ટિ ?

—હજે કોઈ સર્વોચ્ચ આસનને કેટેદાર નહી.

અને આ રેડિયો પર એકધારી કોનેટ્રી :

અહીં જે સંભળાય છે વારંવાર ' પ્રતિષ્ઠિતા 'ની તામાવલિ

—જેમાં સંજયકાંતિ, ને હશે સુરેશે નહી.

—હોય આ જેપીની અંત્યેષ્ટિ ?

હોય ના જેપીની અંત્યેષ્ટિ :

ક્યાં અહીં દાદા, લક્ષ્મી, નારાયણ ને બંગ ?

ક્યાં અહીં એસ. એમ. ગોરે ?

—કેમ તહીં જેપીને સંજ જેપીના સાથી !

—ને ક્યાં અહીં જેપીના ધારા દીન કુખિયાગ

—હરિજન-આદિવાસી !

હરો, એ બધા હરો;

ધૂન-લગન ગાના—

જેપીની અંતિમ યાત્રાએ ભીકમા ભીંસાતા

—ગગાને રસ્તે લાખોની મેદનીમાં આગે બસતા.

હોય ના આ જેપીની અંત્યેષ્ટિ

—આવી સુકારી-સુલતાની સવારી

—આવી તોપ-ગ્રેટોક્ષેલની ધારાખારી

—આવી સત્તાના સામરિતોની ' સ્નેહગલિ '

—દાહ, આ જેપીની અંત્યેષ્ટિ !

જેપીને જીવતે જીવતે જેમને દાખ્યા ને બાળ્યા

એ જ પાછા અહીં પળું અંત્યેષ્ટિ !

—લગાવદીઓની અજગ લીલા.

જેપીને સ્ક્રાપ યશ આ ની લિમ્બ યાચા !

જેપીને સ્ક્રા સજી : મહી લેને આ પાન પનોતી !

—કે એ અહલગત્યે તખ્તોએ જિંદગે ભાખી !

૭ ઉપવાસી

(તા. ૮-૧૦-૭૬) : અંતિમ પર અંતિમ અંતિમ દેવચા માગણી)

કમાલ છે !

(હંદ : મિશ્રોપનંતિ)

કમાલ છે મૃત્યુ, શી યુક્તિ તારી !

દુ ગળ્યું કે—

ને નિંદગી આપી ઝઘમટા ગલા

અન્નત્ય, અન્નાય પ્રતિ અન્નત્ય

થેને,

અર છરણુ જલનીરત

હું મહા આત્મપર્યંશ તારા

પન્નમહી થી સપકાઈને પણુ

સરી ગયા તા સત-શુદ્ધ ઠાને,

તે શરને

(અશ્વત્થામા રખેને)

ના હાથમાં આવી શકે—ખીકે એ)

લીધા ગ્રહી લેરી જ નિંદેશી.....!

કમાલ છે.....?

(તા ૮-૧૦-૭૦)

૦ ગીતા પરીચય

પ્રથમ પુણ્યતિથિએ

વારસાને પાત્ર ન નીવડ્યું,

એ દૈશવતા આજ્ઞાકુચને દાળી નાખેને

ને વિપવેશોને ઉછરવી

એ અમારી વિચિત્રતા છે જયપ્રકાશણ !

અજુનનો વિશદ હૃયનાર કૃષ્ણને

વાદધીલું તીર નહિ,

વિવાદનું ગામ્બ હણી ગયું;

યાદવો સુરાગ્રમન જની ભાધાને

' સારવાસ્થી' નો ચાલ વારસામાં આપતા ગયા

નેટલી પ્રાચીન તો આ પરંપરા ખરી જ !

આશીને ખાંડા માટે

ઝાડનેની વનુ માળીઓ આચરયક;

તમારા અનુને વહેવું નેનારવા માટે

અમારી અનુલનના, હંદસા અને સ્વાધ્યે જ પધારા !

નિર્મલ તમારી નાદ, માનવી દ્વિતિ !

કે ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦

(તા ૮-૧૦-૭૦)

૦ ભાગ્યવળીકુચાર શાસ્ત્ર

અત્યેષ્ટિ

કાનો આ હેલુ લઈ જવાય છે તોપ-શ્યા ૫૨ ?

કાને આ આપી રણા છે સલામી

—હવાઈ-રિયાઈ-બુનિના સેનાની !

કાની આ અત્યેષ્ટિ ?

—હો એ દેવ અવલ દરબાનો આકસર

—સંસ્કૃત નથી.

કેમ આ વહા પ્રધાનો—આણ ને માણ

કેમ આ પક્ષનેતાઓ ને રાષ્ટ્રપતિ કાણ

અતિમ યાત્રાએ આગળ ને આગળ !

કાની આ અત્યેષ્ટિ ?

—હો એ દેવ સર્વોચ્ચ શાસનનો ઠેકઠાર નથી.

અને આ મેડિયો પર એકધારી કોનેસ્ટ્રી :

અહીં બેઠે સંભળાય છે વાર-વાર " પ્રતિષ્ઠિતો 'ની નામાવલિ

—કેમ સંબળ કલિત, ને હો સુરેશ નથી.

—હોય આ જેપીની અત્યેષ્ટિ ?

હોય ના જેપીની અત્યેષ્ટિ :

ક્યાં અહીં દાદા, હાહા, તારાપણુ ને બંગ ?

ક્યાં અહીં એસ. એમ. ગોર ?

—કેમ નહીં જેપીને સંગ જેપીના સાથી ?

—ને ક્યાં અહીં જેપીના ખાસ હોન દુષિયારા

—હરિજન-આદિવાસી ?

હો. એ બધા હરી;

ધૂન-સાજન આના—

જેપીની અતિમ યાત્રાએ લીડમાં ભીંસાતા

—ગયાને ગરતે લાગેલી મેદનીમા આગે બઢતા.

હોય ના આ જેપીની અત્યેષ્ટિ

—આવી સંકારી-સુલતાની સવારી

—આવી તોપ-પ્રોત્સાહની કારોબારી

—આવી સાતાના સામરિતોની ' સ્નેહ-મિત્રિ '—

—હા, આ જેપીનો અત્યેષ્ટિ !

જેપીને છવતે છવત એમણે ઢાળ્યા ને થાળ્યા

એ જ પાછા બહાર પાછા સર્વશર્વા ?

—નવાવાદીઓની અગ્રણી પીલા.

જેપીને દબલ થને આ અતિમ યાત્રા ?

જેપીને મળ સંધુ : મહા લેમ આ પાણુ પનોની ?

—કે એ અજુગરનો તાપણે નિંદેને મળ્યું ?

■ ઉપવાનંદ

(તા ૧-૧૦-૭૦) સંવત્ ૧૯૫૨ ના અંતિમ ચંદ્રમાસ (૧૦-૧૧-૭૦)

A DREARY ROUTINE

Pale, listless, wan,
She drags through the house
like an injured butterfly,
The days bring her wearying toil
—wearying to body and soul,
And the nights the selfish cruelties of man.

“A sweet, little woman”
Her neighbours comment.
She only smiles sadly and turns her face away.
Something an inexplicable sigh.

Sometimes, when she is alone awhile,
Hid in a dark corner of the house,
Her youngest—the sixth—not tugging hungrily
at her young but wasted breasts,
She thinks.

She thinks of the comfortless nights,
Of the monotonous, languid, loveless hours,
That have meant to her
only the fulfilment of a wifely duty,
Six parturitions and a shattered body and mind.

She thinks of the stuffy dark room,
Of the untidy little house,
Of the crampy courtyard
from where she watched so wistfully,
The clouds gather and the thunder illumine
the little path of blue which is her sky

She thinks of these.
The roll of the distant traffic resounds in her ears,
Drawing grotesque pictures to her mind
of the world outside.
Her eyes grow moist, she trembles,
sits up and tries not to think

The child wakes up and noisily demands its right.
Mechanically she bares her bosom.
Five more children appear
—suddenly as if from an ambush
A hundred drudgeries their clamour
her round of duties begins.

Once again she drags through the house—
Pale, listless, wan.

રશિયુ જનતર

ફિઝી, હોંટાહીલી, શ્વાન,
તે ટસકાય છે
ઘરમાં વપાયેલ પતંગિયા સમાન.
ફિયરો આણે છે એને કાળે આકાશ કાળ
ફેલ અને આત્માને કરી દેવાં ક્લાન.
અને શત આણે છે પુરુષની આપમતસથી નિપુરતાઓ.

“બાઈ બહુ મીઠી છે.”
કહે છે એના આડોશી પાડોશીઓ.
તે માત્ર કુટુંબ ચિન્તિત કરીને મોં ફેરવી દે છે.
કે કદીક નામે છે નહિ નિસારો

તો વળી ક્યારેક હોય એ એકાકી
ચોતાના ઘરના અધારિયા ખૂણામાં ફરવી,
નાનકો એનો—છઠ્ઠો!—ત્યાં
તેના તુલુ પાણુ વેડફાયેલ રતનને ન હોય બૂખથી ચૂસતો,
ત્યારે તે વિચાર કરે છે.

તે વિચારે છે સુખચેન વિનાની રાતો વિશે,
એકધારી, પ્રાણુહીન, પ્રેમહીન ધરીઓ વિશે
એનો અર્થ એને સાહે તો
ખતીલગી ફૂલ જનનવાનાં જ થાય છે.
અને થાય છે છ-છ મુલાવડો તથા ખ હિયેર તન ને મન.

તે વિચારે છે નાના ને ટાપકીય વિનાના ધનની
હંધા ઉભસા વિનાની ચોતાની ઘોણી વિશે,
અંગો ઝલાઈ લય એવા આંખણુ વિશે,
આથી કેવી હેલકાથી ભેયાં છે એણે
વાદ્યોને ઘેરતાં અને લીલગી વડે
એ સંકીર્ણ નીલ પથને અમકવતા, એ એનું આકાશ છે,

તે વિચારે છે આ બધા વિશે
ફર જતી અવસ્થાવરના ઘોંટાટના પડયા એને અને અધકાય છે,
બહારની દુનિયાની અતિરંજિત છબિઓ
એ ઉપસાવી લય છે એના મનમાં.
ભીના થાય છે એના નેત્ર, કંપે છે એના ગાત્ર
સંકાષી હોડી ખેતી એ ન વિચારના મધામણુ કર છે.

બાળક ભગી હોડે છે અને ઝેડે સાટે ફાલે કરે છે ચોતાના હંકને
ચંતવત તે ચોતાનું વક્ષીરથલ મુલ્કું કરે છે.
બાળે કે છાંયે મારવાને ઉપડે લપાઈ રહ્યાં હોય એવા
ખીન થાય બાળકો ‘હલકે’ કરતાં દેખા દે છે
સો સો અક્ષયેવસ ચોતાની બુમચણુ મથાને છે.
એની ફરજોની કાણી પાછી વાલુ થાય છે.

કરી પાછી એ ઘરમાં ટસકાય છે.
ફિઝી, હોંટાહીલી, શ્વાન

ચિડા ઓર ચિડી

એક થા ચિડા ઓર એક થા ચિડી.
એક નીમ કે દરખત પર ઉતકા થા છોટાન્સા ઘોસલા
ગડા ગહરા પ્રેમ થા દોનોં મેં,
દોનોં સાથ-સાથ ઘોસલે સે નિકલતે
માથ ચારા યુગતે
થા કબીરભી ચાઝે કી કમી હોને પર
અલગ-અલગ ભી ઉઠે જાતે,
ઓર શામ કો જળ ઘોસલે કો લોટતે
તો તનહતરહ મે એકદુસરે કો ખૂબ ખ્યાર કરતે
ફિર ઘોસલે મેં માથ મો જાલે.

એક દિન આપા દિ શામ કો ચિડી
લોટકર નહીં આપી,
ચિડા બડા બધકુલ બુઝા
કભી ઘોસલે કે અંદર જાલે
કભી બાદર બેઠે કે ચાઝે ઓર દોને
કભી ઉડકર એક તરફ, કભી ફરલી તરફ
અંદર કોટકે લોટ આપે.
અંદર બદના જા ગલ થા
નિરાશ કોટકે દિનવે મેં બેઠે ગુલ
શરીર અંદર અંદર દોનોં મેં થકે થયા થા.

ઉસ રાત ચિડે કો નીંદ ન આઈ
જળ ભોર લાઈ તો ફિર ચિડી કે લિએ
ઈધર-ઉધર ઉડકર તલાશ કરતે લગા
ફિર ઘોસલે કો લોટકર આપે
ફિર અંદર જાલ, ફિર બહાર આપ
ઉસ દિન તો ઉસને ચારા ભી ન યુગા
ઓર બાબર કુજ બોલતા રહા
ઝોલે ચિડી કો પુકારે રહા હો.
દિન-સર એસા હી ખીતા.
ઘોસલા ઉસકો સુના લગે
ઈસલિએ વહા બપોલ દેર રૂક ન સકે
ફિર અંદર ને ઉસે અંદર રહને કો
અજબૂર કિયા.

દૂસરી ભોર હુઈ,
ફિર ચિડી કી વેસી હી તલાશ,
વેસે હી બાર-બાર પુકારના,
એક બાર જળ ઘોસલે કે દરવાજે પર
બેઠા થા,
તો એક નઈ ચિડી ઉસકે પાસ આકર બેઠે ગઈ
ઓર કૂંદકને લગી,
ચિડે ને ઉસે ચોંચ સે માર-મારકર લગા દિયા.

ફિર કુજ દેર બાદ ચિડા ઉડે ગયા
ઓર ઉડતા હી ચલા ગયા
ઉસ શામ કો ચિડા લોટ કર નહીં આપા
વહ ઘોસલા અળ પુરા ચીરાન હો ગયા,
કુજ તો હવા ને કાસ દિયા
કુજ દૂસરી ચિડિયા ચોંચો મેં
ભર-ભરકે તિનકે ઓર પતિયા
નિઝાલ લે ગઈ.

અળ ઉસ ઘોંસલે કો નાઓ-નિશાં ભી મિટ ગયા
ઓર ઉસ નીમ કે પેડ પર
ચિડા-ચિડા કે એક દુસરે કોઈને
એક નવા ઘોસલા ખના દિયા

૦ જયમકાશી નારાયણ

ફિર ચિડી ને વજાસ દુસરાન ના, ફા ન-કથ ને જમ્બુવેલ્લું

મેરા જીવન

જીવન વિક્ષતાઓ સે ભરા છે,
સક્ષતાઓ જળ કભા આઈ નિકટ,
દૂર ડેલા છે ઉન્હે નિજ માર્ગ સે.

તો ક્યા વહ મર્ખતા થી ?
નહીં !

સક્ષતા ઓર વિક્ષતા કી
પરિભાષાઓ લિન્ન છે મેરી !

ઇતિહાસ સે પૂછો કિ વર્ષો પૂર્વ
બન નહીં સકતા પ્રધાનમનો ક્યા ?
કિન્તુ યુગ ક્રાંતિ-ગોધક કે લિસે
કુછ અન્ય હી પથ માન્ય થે, ઉદ્દિષ્ટ થે
પથ ત્યાગ કે, સેવા કે, નિર્માણ કે,
પથ સર્વ કે, સ પૂર્ણ ક્રાંતિ કે.

જગ જિન્હે કહેતા વિક્ષતા
થાં ગોધ કી વે મંદિલે.

મંદિલે વે અનગિનિત છે,
ગતવ્ય હી અતિ દૂર છે.
રુકના નહીં યુગ કે કહીં
અવરોધ ગિતના માર્ગ હે.
નિજ કામના કુછ છે નહીં
સગ છે સમર્પિત ઈશ કે.

તો, વિક્ષતા પર તુષ્ટ હું અપની.
ઓર થહ વિક્ષલ જીવન
શત શત ધન્ય હોગા
યદિ સમાન ધર્મા ગ્રિથ તરુઓ કા
કંટકાક્રીણું માર્ગ
થહ કુછ સુમમ ગના ભવે.

અમરના નાગો

(ચંદીપદ લેલવાસ દરમ્યાન ૯ ઓગસ્ટ ૧૯૫૭ે લખાયેલું)

Dear Brother

Patna,
January 31, 1972

Dear Brother

I hope you will not mind this intimate form of address because in no other way can I convey my feelings for you

At my age and in my state of health there are no desires left in a man's heart except to prepare himself to meet his Maker without regrets or longings and with calm and joy Yet on the day of your arrival in Delhi from London I was seized with an overwhelming desire to be present on that historic occasion and to see you and place a garland round your neck and God willing to clasp you for a moment in my arms Had it been any other but a heart ailment, I would certainly have been there whatever the doctor's orders But in the circumstances I had no option but to sit glued to my transistor radio and content myself with the eye witness accounts relayed by the AIR of all the moving events of that morning Your parade ground Bangla speech was deeply moving But the most moving and poignant moment of that day was your maiden 'Avoid all emotional stress' was my doctor's orders but that whole day was for me, as I am sure for many of my countrymen—not to speak of the 75 million of your countrymen—a day of the most poignant emotional and spiritual experience

May God bless you with long life and the best of health so that you might succeed in creating the Sonar Bangla of your dreams and of the dreams of the 75 million people of your country and also so that you may help in transforming this hate ridden unfortunate sub continent into a civilized, enlightened co operative and prosperous community of free and sovereign nations

પ્રિય ભાઈ

૫૨ થી,
જન-સમાગી ૩૧, ૧૯૭૨

પ્રિય ભાઈ,

આતુ આત્મીય મળવાનું વડુ તેનો તમને વાત નહીં હોય, એમ માત્ર હું, કેમ કે આ મિત્રાચ બીજી કોઈ ગીતે હું તમારા પ્રત્યેની મારી લાગણીઓ વ્યક્ત કરી શકું તેમ નથી

મારી ઉમર અને મારી તબિયતે માણુમના મનના બીજી વર્ણી કામના નહીં ન હોય, મિત્રાચ કે જગા અફસોમ કે કશી લાલસા વિના શાંતિથી ને ખુશીથી પોતાના મજાનહારને મળવાની તેમ છતાં જે દિવસે તમે વડનથી દિલ્લી આવ્યા, તે દિવસે એ અતિહાસિક અપસરે ત્યાં હાજર રહેવાની એક જનગદસ્ત ઇચ્છાએ મારા ઇન્કારે લઈ લીધો હતો તમારા દર્શન કરવાને, તમારા ગળા ફરતે હાથ પહેલવવાને, અને ઈશ્વરદયાએ, એક ક્ષણ માટે તમને યાદ આસ્થેયમાં લઈ લેવાને માત્ર મન ત્યાં અનગની ઊંચુ હતું જો મને હૃદયગગન સિવાય બીજી કોઈ બીમારી હોત, તો દાકતરોની ગમે તેવી સૂચના છતાં, હું ચોક્કસ ત્યાં તમારા સ્વાગત માટે આવ્યો હોત પરંતુ સંભોગધીન મારે માત્ર મન મારીને પગલામાં જ બેઠી રહેવા સિવાય કોઈ કિયા નહોતો મારા ટ્રાન્ઝિસ્ટર રેડિયોને ચીટકારે કું એવી રહી અને તે દિવસે મનાગના યવા હૃદયસ્પર્શી બનાવોને નજરે જોયો અહેવાલ આકાશવાણીએ પ્રસારિત કર્યો તેટલા માનથી મારે મતોષ માનવો પડ્યો પેરેડ ગ્રાઉન્ડ ઉપર તમારું લાલચુ અત્યંત હૃદયસ્પર્શી હતું પરંતુ તે દિવસની સૌથી વધુ હૃદયસ્પર્શી અને માર્મિક લખા હતી દાકતર એન્કેર્સ મેદાનમાં તમારા ભાવનિર્ગમ અને અશ્રુથી તરંગિત ઉદ્ગારો મારા દાકતરની સૂચના હતી કે લાવોતેજઠ કોઈ પણ પ્રકારની તાણુ મન ઉપર ન આવવા દેવી તેમ છતાં એ આવો નિમ્મ મારા માટે—તમ જ મને આવરી છે કે મારા વધુ દેખવાધવો માટે અને તમારા સાથ માત્ર કંગડ દેખનાધવો તે પુછ્યું ન હતું—સૌથી વધુ મહત્વશી, લાવાત્મક અને આધુનિક અનુભૂતિનો વિવસ હતો

This sub continent is usually regarded as being made up of India, Bangla Desh and Pakistan. But Bhutan, Sikkim and Nepal are also parts of the Indian sub continent and their future too depends upon goodwill, friendship and co-operation between them and the rest of us. Indeed it has been the dream of some of us in this country including Vinobha Jivabhaiji, the late Ramnarayan Lohia and my humble self that the destiny not only of the Indian sub continent but also of the entire South Asia region lies in some kind of Association or Community of the nations comprising the region. Vinobha has often spoken of the triangle ABC—the area formed by these three points of a triangle—A standing for Afghanistan, B for Burma and C for Ceylon—as a natural geopolitical area linked by history and culture and designed as it were by Providence to form a community of political, economic and other interests.

But I am letting my imagination run riot. My reason for sharing this dream with you is because I feel that you have the moral and political stature, the breadth of vision and largeness of heart and the unique position in the whole of South Asia as well as the practical attitude of mind (in fact if you pardon me for saying this you are first political leader in the sub continent since Gandhiji who is able to blend so well idealism with practicalism) that are necessary for such an imaginative, constructive and reconciliatory task. Besides at 51 you have all the time needed to meet such a challenging historic task. Happily our own youthful dynamic and determined Prime Minister, who has proved to be such a superb political strategist and established such a preeminent position for herself in South Asia rather in the whole world, has succeeded in forging such an unbreakable bond between India and Bangla Desh and such warm and mutually respectful personal relations with you. That and her declared anxiety to free this whole region and the Indian ocean of all great power intrigue, exploitation and domination should help in the realisation of her father's dream. Pakistan of course remains a question mark—how long God knows. But I must not go on in this vein and talk of distant goals particularly when you are faced with colossal problems and tasks of reconstruction. The purpose of this letter was to send you my personal and affectionate greetings and regards and make one or two suggestions.

ઈષ્ટ તમેને લાલુ આશુચ અને હિતમ આગેય થશે કે જેથી તમારા તેમ જ તમાગ સાકા સાત દેસા દેશબાધેના સપનાનું મેનાગ બાજલા તમે સાકા કરી શકે એટલું જ નહીં પણ આ શિક્ષકસ્ત દુલગી ઉપખાને સતત અને સ્વાયત રાષ્ટ્રોના એક સુગમ, તુલુદ, પસ્પર સહયોગી અને સમૃદ્ધ એક સમુદાયમાં પલટાની નાખવામાં પણ તમે મદદગાર શકી શકો.

સામાન્ય રીતે આ ઉપખાને ભારત, બાંગ્લાદેશ અને પાકિસ્તાનનો બનેલો માનવામાં આવે છે. પરંતુ ભુતાન, સિક્કિમ અને નેપાળ પણ આ ભાગતીય ઉપખાના ભાગરૂપ છે અને એમનું ભાવિ પણ એમની વચ્ચે તેમ જ આખા બધાની વચ્ચે પ્રવર્તતા બદલાવ, ફેરો અને સહયોગ ઉપર અવલંબે છે. સાચે જ વિનોબાજી, બલભરલાલજી, રામચંદ્રાજી નેહરુજી તેમ જ મારા સહિત આ દેશમાં કેન્દ્રાનું એનું સપનું છે કે કેવળ ભારતીય ઉપખાનું જ નહીં બલે આખા દક્ષિણ એશિયાનું ભવિષ્ય આ વિસ્તારગાના બધા દેશો પ્રાઈને પ્રાઈને પ્રવગના સવ અથવા બિગદરીમાં ભેળા થઈને રહે તેમાં રહેલું છે. વિનોબાજીએ બંધી વાગ એ-બી-સી ત્રિકોણની વાત કરી છે ‘એ એટલે અફઘાનિસ્તાન’ ‘બી એટલે બર્મા અને ‘સી’ એટલે મિલોન આ ત્રણ છેડાની વચ્ચે આવેલો આખોયે પ્રદેશ સ્વાભાવિક રીતે એક જ ગૌરવીય એકમરૂપ છે. છતિહાસ અને નૃસિંહી એકમેક સાથે સહયોગી છે તથા બંને નિયતિ ફાગ જ ગૌરવીય, આશિય તેમ જ અન્ય હિતોના એક બિગદરી ભીની કવા માટે જ મર્જાયે છે.

પરંતુ તો મારી કે પનાને હૃદય દાગ આપી ગઈ છું. આ સપનામાં તમને સહયોગી સ્થાન લાગ્યું એ છે કે મને લાગે છે કે તમારામાં આ મપનાને સાકાર કરવા માટે જરૂરી એવું નતિક અને ગૌરવીય ઉચ્ચ વ્યક્તિત્વ છે. વ્યાપક દષ્ટિ છે. હક્ષની વિશાળતા છે અને આખામે દક્ષિણ એશિયામાં તમારું એક વિશિષ્ટ મ્યાન છે. તથા તમારામાં વાવહારિય વલણ છે (હકીમતમાં, મને કહેતા હો કે, માધીજી પછી આ ઉપખામાં તમ જ પહેલા ગૌરવીય નેતા છો, જે આદર્શવાદ અને અન્ય હારુને તો આપોને સારો સમન્વય કરી શકે તેમ હોય) એક વનાશીન અને સમન્વય અને મામ અસ્વભાવિક મમ માટે આ બધું જ રી હોય છે. તદુપરાત પૃથવી હંમે તમાગી પાસે આવ્યા એક પક્ષરભાઈ એતિહાસિક વર્ષને પાગ પાડ્યા માટેનો પૂરો સમય છે. એ પણ ખુશીની વાત છે કે અમારા યુવાન તરગાદ ભાઈ અને દર્દનશીલી વડા પ્રધાન પણ ગૌરવીય અદ્યતનમાં અત્યંત નિયુક્ત માનિત થયા છે અને એમનું પણ દક્ષિણ એશિયામાં જ નહીં, બલે આખી દુનિયામાં એક અત્યંત અગત્યનું મ્યાન પ્રાપ્ત થયું છે. એમના ભારત અને માગા દેશ વચ્ચે તેમ જ તમારી સાથે પણ અમત ભાભાભાઈ અને પસ્પર આદ્યકત અનુદ સબધ બાધો છે, તથા આ આખામે પ્રદેશને તેમ જ હિંદી સહયોગને અકાસતાઓના કાનાદાન, ગેલણ અને

I cannot say if you have seen the letter I had written to Janab Nazrul Islam, Janab Tajuddin Ahmed and Janab Khondakar Mustaq Ahmad, who were then respectively, Acting President, Prime Minister and Foreign Minister of the Peoples Republic of Bangla Desh. For convenience sake a copy of the letter is enclosed with this

There is one amendment I should like to make in my earlier letter to your colleagues I feel persuaded that in the very different conditions in post-independence Bangla Desh from those that obtained in post-independence India in 1947, it was inescapable that you, unlike Gandhiji, should have taken supreme State power in your hands. Additionally, the fact (a) that in Bangla Desh there are no giants like Jawaharlal, the Sardar, Maulana Azad, Rajen Babu and Rajaji into whose hands Gandhiji could safely leave State power and devote himself to the building up of the people's power and mobilising it for national reconstruction on the basis of voluntary action and self-help, and (b) the fact that you and your colleagues, as well as the Awami League, have already taken steps to mobilise the people and utilise their energies for rebuilding the country—I read somewhere that already a voluntary force of 6 lakhs of young men and women has been set in motion—go to support your decision to become the Prime Minister of your country. I only hope that you will not, like Jawaharlal, continue to hold the office as long as he did, in spite of his failing health and loosening grip on the administration. In this matter, George Washington's example of refusing third term has always seemed to me to be worthy of emulation.

The only additional point that I wish to make in this letter, apart from those in the letter under mention, is regarding socialism or the socialist pattern of society. It seems to me that socialism has become one of those words that mean all kinds of things to all kinds of people. Apart from the grotesque form that it has acquired in the totalitarian communist States, and the fierce doctrinal disputes between them, as witness the unedifying ringing match between the world's two largest "socialist" countries Russia and China—even those who have talked loudly and long about "democratic socialism" have hardly anything more to show than the nationalisation of different kinds of economic enterprise, which has succeeded little beyond securing the power of the State, private

પ્રભુત્વમાંથી મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય બંદેર કરેલો છે. આ બધું એમના પિતાજીનાં સપનાંને સાકાર કરવા માટે મદદરૂપ બને એવું છે. અલગતા, પાકિસ્તાન હજી પ્રત્યક્ષ રૂપ છે—કેટલો વખત ભગવાન બચ્ચે ! પરંતુ મારે આ જ રીતે લગાવે રાખીને દૂરનાં ધ્યેયોની વાત ન કરવી ગાંધી બોલે, ખાસ કરીને બધારે તમારી સામે વિરાટ સમસ્યાઓ અને નવધરતરનું ભગીરથ કામ ભીલું હોય ત્યારે. આ પત્રનો હેતુ તો તમને મારાં અંગત અને સ્નેહસભર અભિનંદન તેજ જ શુભ કામનાઓ પાઠવવાનો તથા એકાદબે સૂચનો કરવાનો જ હતો.

મને ખબર નથી, બાંગ્લા દેશના પ્રભુત્વતાંત્રના તે વખતના કાર્યકારી પ્રમુખ, વડા પ્રધાન અને વિદેશ પ્રધાન બનાબ નરસિંહ ઇસ્લામ, જનાબ તાજુદ્દીન અહમદ અને જનાબ ખોન્દકાર મુસ્તાક અહમદને મેં જે પત્ર લખેલો, તે તમે ભેગો છે કે નહીં સગવડ ખાતર એ પત્રની એક નકલ આ સાથે મોકલું છું.

તમારા સાથીદારો ઉપરના એ પત્રમાં માટે એક સુધારો કરવો છે. ફેરવિચારણા કરતાં મને એમ લાગ્યું છે કે ૧૯૪૭ માં સ્વરાજ્યના પરીઠે લાગતમાં જે પરિસ્થિતિ હતી તેના કરતાં અત્યારે બાંગ્લા દેશમાં પરિસ્થિતિ ઘણી જુની છે. એટલે બાંગ્લા દેશના અત્યારના સંભોગો ભોતાં, ગાંધીજીએ કહ્યું હતું તેના કરતાં જુદી રીતે તમારા માટે સર્વોચ્ચ રાજ્યસત્તા હાકમા લેવાનું અનિવાર્ય થઈ પડ્યું હતું. તદ્દપરાંત, એ હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવી પડે કે, (અ) બાંગ્લા દેશમાં જવાહરલાલ, સરદાર, મોહાન આઝાદ, રાજેન્દ્રગાંધી અને રાજગંધ જેવા અમામાન્ય નેતાઓ નહીં છે જેના હાથમાં રાજ્યસત્તા સલામતપણે સોંપીને ગાંધીજી પોતે લોકશક્તિ નિર્માણ કરવાના તેમ જ તેને સ્વેચ્છિક પુરુષાર્થ અને સ્વનિર્ભરતાના આધારે ગાંધીના નવધરતરમાં પ્રયોજવાના કામમાં લાગી શક્યા હતા, અને (બ) તમે અને તમારા સાથીદારો તેમ જ અવામી લીગે લોકોને પ્રેરિત કરીને એમની શક્તિઓને દેશના નવધરતર માટે ઉપયોગ કરવાની દિશામાં પગલાં વધુ ભરવા માંડ્યાં છે—મેં પ્રાક વાચ્યું કે ૬ વાગ્યે શુભ-શુભવતિઓનું એક સ્વર્ગસ્થક હજી ભીલું થઈ રહ્યું છે. આ હકીકતો દેશના વડા પ્રધાન બનાબના તમારા નિર્ણયને વાજબી રહે છે. તેમ છતાં હું એટલી જ આશા રાખું છું કે લોકોની તળિયત છતાં અને યદિવત ઉપગતી પકડ લીધી થતી જતી હોવા છતાં જવાહરલાલજી સત્તાસ્થાને ચાલુ રહ્યા હતા એવું તમે નહીં કરો. આ બાબતમાં બેબેજાં વાંચિતને જે દાખલો મેં મોકલ્યો છે તે અતુલ્ય નવા છે. એ વાગ દેશના પ્રમુખ બનાબ બાદ નીજ વાર પ્રમુખ બનવાની ઝોગ ના પાડી દીધી હતી.

ઉપગત ૫ વર્ષો કલા છે તે ઉપરાંત એક વર્ષ મુઠો હું આ પત્રમાં અમાનવાદ કે અમાનવાદી સમાજવ્યવસ્થા વાગતને કહેવા માગું છું. મને એમ લાગે છે કે, અમાનવાદ આજ એક રોલો રાજ અને મેલો છે, જેનો નવા પ્રકરના વેદોને ગન બધા પ્રકરનો અર્થ વર્તે શકે છે. સરખાવવારૂણી અમાનવાદી

larly of the non-existent or at the most marginal economic returns. Bureaucratic socialism has never been the ideal preached by the great teachers of democratic socialism.

In India it was in December 1954 that the Lok Sabha (the Lower House of the Indian Parliament) on the initiative of Prime Minister Nehru endorsed the goal of a socialist pattern of society and it was in January 1955 that the All India Congress Committee (the Congress was yet an undivided body) endorsed that goal at its session held at Avadi in Madras. One of the goals defined in the AICC resolution was 'equitable distribution of the national wealth'. That was more than 16 years ago, during which the Congress Party has continuously been in power at the Centre and in most of the States. Any of your economists will tell you how much of 'equitable distribution of the national wealth' has been achieved during this period. The *Times of India* is one of the premier metropolitan dailies of this country published both from Bombay and New Delhi and quite well disposed towards our Prime Minister. Commenting on Mr McNamara's flattering remark during his recent visit to New Delhi about the 'magnificent record' of this country in the field of economic development—and please remember that the World Bank Chairman has been emphasising repeatedly in the recent months that mere statistics of rates of economic growth and of GNP were not enough and development was also to be tested on the touchstone of growth in employment and social justice—the *Times* in its editorial of 25-1-72 remarked *inter alia*: 'There is little to show that the disparities between the different income groups or different regions have been reduced during the plan period in fact they have widened. Nowhere is this more obvious than in the districts which have benefited most from the use of high yielding varieties of seeds. While the rich farmers there have in many cases more than doubled their incomes the condition of the landless has grown worse. Similarly the contrast between the areas with an assured supply of water and the arid regions is starker than before.'

Why am I writing all this to you? Because in London on your last visit you had referred to yourself as belonging to the Gandhian tradition (by the way, it was very kind of you to have remembered me in that context). The point I wish to make is that the differences between the socialism that is in

દેશમાં તેનું એક વિનય સ્વરૂપ બહુ થયું છે અને એ દેશી વચ્ચે લીધેલું વાદ વિવાદ આવી ગયો છે. દુનિયાના બે સોથી મોળા “મમાજનાદી” દેશી નશિયા અને ચીન વચ્ચે ચાલી રહેલી અનોભની ગાળાગાળી આપણે જોઈ ગયા છીએ પરંતુ આ સિસારા પણ ને લોકો વાગા વખતલી “લોકશાહી મમાજનાદ”ના બહુમતી જૂતા આવ્યા છે, તે મોટા પાયા પર જુદા જુદા આર્થિક સ્તરના ગાળાગાળી વિષે લાગ્યું જ બીજું કાંઈ દખાડાવતું છે. ગાળાગાળી ગભરાની મતને મજબૂત કરવાથી આગળ ઝડપ જઈ શક્ય નથી અને ખામ જગતે તેણે તોફાન ગાળીને મજબૂત ચનાવી છે તેમાં આપણી દિગ્દિશ યોગ્ય ચરચા ગણિતના અભાવ તેમ જ આર્થિક મળતળના અભાવ અથવા અત્યંત અપ મળતળ બાનત તો હેલું જ થયું. લોકશાહી મમાજનાદના મહાન પ્રવર્તાઓએ ને આદ્ય આપણી સામે મૂકેલા, તે આપણે તોફાનથી મમાજનાદનો હાથિયો નહોતો.

ભારતમાં વડા પ્રધાન તેહરના અધિકારથી લોકમતમાં રિંગરંગ ૧૯૫૪ માં “મમાજનાદી મમાજન્યવસ્થા”ના ધ્યેયને સ્વીકાર્યો અને જાન્યુઆરી ૧૯૫૫ માં અખિલ ભારત પ્રોગ્રેસ મહામંડળિએ મહામમા પોતાના અવાદી અધિવેશનમાં આ ધ્યેયને સ્વીકાર્યો. પ્રોગ્રેસ મહામંડળિના કામમાં સ્વાધિવાયત્ત એક ધ્યેય હતું, “ગાળીય સંપત્તિનું ન્યાયમત વિતરણ” તે વાતને આજે ૧૬ વર્ષ થતા નધાર થઈ ગયા આ દખ્યાન પ્રોગ્રેસ પક્ષ જ લાંબા કેન્દ્રમાં તેમ જ મોટા ભાગના ગાળીયામાં સત્તા ઉપર રહ્યો છે તમારો પાછો પક્ષ અર્થશાસ્ત્ર તમને જીતી શકનાર આદ્ય વચ્ચેમાં ‘ગાળીય સંપત્તિનું ન્યાયમત વિતરણ’ કેન્દ્ર સધાયું છે. “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા” મુબમ અને નની દિવિયા એક માથે પ્રજા થતુ અમરુ એક પ્રથમ જ્ઞાત પાનગરીય છાપ છે અને અમારો વડાપ્રધાન પ્રય અનુદૂળ વલ્લુ ધવાલ છે પોતાની તાજેતરની નરી દિલ્હીની મુલાકાત દરમ્યાન મેઘનામગેએ અમારો દેશની આશિષ વિદાસના શેત્રે ભાન્ય લામગીરી ‘ખાલત ને પ્રશસાના હુધ્યા થેય’ હતા તે અમે ટાઇમ્સે મીકા ઠી છે —અહીં એ યાદ ગમ્યું જોઈએ કે વિશ્વ ઍન્ડન અધક્ષ હમણા હમણા વાગવા એ વાત ઉપર ભાગ ચૂક્યા અન્યા છે કે આર્થિક વિદાસના દર અને ગાળીય આવલ ધ્યેયને આદ્યમાં ઉપરથી જ કામ કાઢવે પૂરતા નથી નાજારીના સ્ત્રેમાં તેમ જ માનાર્નિત ન્યાયના સ્ત્રેમાં કેન્દ્ર આગળ વધી શક્ય છે તે પર આર્થિક વિદાસની એક મુખ્ય તસારી મણારી જોઈએ —ખીલ નામતોની માથેસાય “ટાઇમ્સ” પોતાના તા. ૨૫-૧-૭૦ ના સપાદકીય વેપમાં લખ્યું છે “આયોજનના ગાળા દરમ્યાન જુદી જુદી આવલ ધવાલતા વર્ગો વચ્ચેની અથવા જુદા જુદા પ્રશ્નો વચ્ચેની વિષમતા ઓછી થઈ હોય એનું ઝાંઝું ચનારી લકાય તેમ નથી. ખુબ જોવા તો એ વિષયના જિલ્દારી વધી છે તેમાંયે ખામ જગતે ને નિર્ણયને મુખ્ય ઉપાન આપના નધા ગિયગાનો લાલ મથો છે, ત્યાં તો આ વિષમતા ઊડીને

fashion and Gandhiji's socialism, which he preferred to call *Sarvodaya*, is that for him socialism, or rather *sarvodaya*, began from the bottom. *Sarvodaya* begins with *antaryodaya* (the rise of the last and lowliest) he used to emphasise again and again. But unfortunately, there is no extant theory of economic development, whether of the West or the East, in which there is a model to correspond to the Gandhian ideal. Gandhi is to be revered and honoured ceremonially every 30th January and 2nd October, but as for his ideas, well, they are impractical and even backward-looking.

Luckily, the persistent rise in unemployment and disparity in the distribution of developmental benefits, the obstinacy of the appalling poverty at the lower economic levels, embracing on the average 40% of the population of the country, and the proverbial turning of the worm—has witnessed in the growth of rural and urban violence, somewhat quietened during the Bangla Desh liberation movement—and the imperatives of democracy which require the wooing of even the poorest voter—all these factors are compelling our economic pundits and planners to take a fresh look at their theories, directions of planning and fixing of priorities, etc. Ideas reminding one of Gandhiji's main concerns are afloat. The new Planning Minister, Shri Subramaniam, seems to be genuinely concerned about developmental benefits reaching the lowest levels of the socio-economic order. Events alone will show if the necessary hard decisions are taken at the highest political level, without impairing the foundation of our democracy. I do fervently hope that under your leadership Socialism in Bangla Desh will not take a quarter of a century before discovering its failures and mistakes. I feel greatly reassured by your declared inclination towards the Gandhian ideals. I had no right to write to you like this, a common citizen presuming to advise the undisputed leader of a great people, but I have done so as a fellow Gandhian and also because of my deep affection for you and your brave and long-suffering people.

With deep respect and affection,

Yours sincerely,
Jayanprakash Narayan

Sheikh Mujibur Rahman
Prime Minister of Bangla Desh
Dacca

આંધ્રિ વળે તેવી છે. એના પ્રદેશમાં ધનવાન મોટાંની આગ નહીં કિસ્સાઓમાં પડેલા કરતાં યામી થઈ છે, બહાર જમીન ખેત-ગજારની હાલત હતી તેના કરતાં વધારે ખરાબ છે. તેવી જ રીતે ભ્રષ્ટ્ર સિસ્ટમની સવલતો પહોંચી છે તેવા પ્રદેશની અને અન્ય સરકાર પ્રદેશની પરિસ્થિતિ વચ્ચેનો ફરક ખૂબ નજીક કરતાં વધારે અખત બન્યા છે.

આ મધ્ય કુલ તમને તુલ્ય કામ વળી નાં છું કે કામનું કે તમારી છેલ્લી સુલાકાત વખતે લખેલા તમે તમારી જાનને માથી પર ખાંચે વરસી વ્યક્તિ કંઈ બચાવી હતી. (એ સંદર્ભમાં તમે મને ખબર વાદ કરેલા કે તમારી ભલમનસાઈ હતી.) માટે જે વસ્તુ ઉપર ભાર મૂકેલા છે તે જો કે, હાલના ને આજના જે સમાજવાદના નામ લેવાની આજે ફળ થઈ ગઈ છે, તે સમાજ વાદ કરતાં માથીએ સમાજવાદ જુદા છે. તેને તેઓ “સર્વાદ્ય” કહેવાનું પસંદ કરતા. એમના એ સમાજવાદ, અથવા સર્વોદય નામે પાયાભાષી શરૂ થતા. તેઓ વાદ વાર કહેતા કે સર્વોદયની ગરજાત “અન્વેષણ” થી થાય છે. પરંતુ દુર્ભાગે, પૂર્વની કે પશ્ચિમની આર્થિક વિકાસ માટેની કાંઈ પણ વર્તમાન ચિંતરીમાં માથીએ આદર્શને અનુદય કાંઈ નમૂના મળતા નથી. દરેક ડો બન્યુઆરી અને ર બોલકોળે માથીને આદર્શ આપવાનો અને એવું સન્માન કરવાનું. પરંતુ ભ્રષ્ટ્ર એમના વિચારને લાગેવળે છે ત્યાં તો એ વિચારો અન્યપક્ષો અને જીવનવાણી છે!

જો કે લંદનસાથે, પરિસ્થિતિ જ માથીને ફરી વાદ કરાવી રહી છે. એકધારી વધતી જતી બેકારી, વિકાસના લાભોની વહેંચણીની વિષમતા, વસ્તીના લગભગ ૪૦ ટકાને આવરી લેતી સૌથી નીચેના સ્તરની ભણ કર ગરીબી, પ્રામીય અને શહેરી ભેગમાં વધતી જતી હિસા (જે બાંહેધરના મુક્તિ અધિકારન દરમ્યાન કાંઈક શાંત પડેલી), અને ગરીબમાં ગરીબ મતદારને રીઝમીને તેના મત મેળવવાની લોકસભામાંની અનિવાર્યતા—આ બધા બાંહેધર આપણા અર્થશાસ્ત્રના પડિતો અને આયોજકોને પોતાની થિયરીઓ, આયોજનની દિશાઓ અને પ્રાયશ્ચિત્તો આ વગેરે અંગે ફરીથી વિચારવાની ફરજ પડી રહી છે. તેથી એ બધાનું ધ્યાન હવે ફરી માથીએ વિચારો તરફ જવા લાગ્યું છે. અસાન તમા આયોજન પ્રધાન શ્રી સુધામવચ્ચે ખરેખર એ બાબતની ચિંતા બજાય છે કે વિનાસના લાભો સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થાના સૌથી નીચેના સ્તર સુધી કેવી રીતે પહોંચે. આ માટે જરૂરી એવા મુશ્કેલ નિયંત્રણો અમારી લોક-સાહીના પાયાને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના સર્વોચ્ચ રાજકીય સ્તરે લેવાય છે કે કેમ, એ તો માન સંન્દેશે જ કહેશે. હું ઉદ્દેશના પૂર્વક જનર એવી આશા રાખું છું કે, તમારા નેતૃત્વ હેઠળ બાંહેધર દેશમાં સમાજવાદ પોતાની ખામીઓ અને ભૂલો સમજવા માટે પા સૈદ્ધાંત બંધ નહીં લે. માથીએ આદર્શો અંગેનું મલકુ તમે પ્રગટ કર્યું હોવાથી મને પોતાને ઘણી શ્રદ્ધા બેઠી છે.

તમને આ રીતે લખવાનો મને કોઈ હક નથી. મારા જેવો એક સામાન્ય નાગરિક એક મહાન પ્રબળતા તમારા જેવા નિર્ધિવાદ નેતાને સલાહ આપવાની કૃષ્ટતા કરે ' પરંતુ મેં' એક સાથી-ઝાંધીગરન તરીકે તથા તમારા અને તમારી બહાદુર અને સહન-શીલ પ્રભુ પ્રત્યેની મારી લોકી રમેલની લાગણીને કારણે મેં તમને આટલું લખ્યું છે.

બિંડા આદર અને રમેલની લાગણી સાથે,

શેષ મુશ્કુલ સહમાન
ખાંચા રંગના વડાપદ્માન, લોક

નિખાલસપણે તમરો,
જયપ્રકાશ નારાયણ

Dear Prime Minister

Chandigarh
July 21, 1975

Dear Prime Minister,

I am appalled at press reports of your speeches and interviews. (The very fact that you have to say something everyday to justify your action implies a guilty conscience.) Having muzzled the press and every kind of public dissent, you continue with your distortions and untruths without fear of criticism or contradiction. If you think that in this way you will be able to justify yourself in the public eye and damn the Opposition to political perdition, you are sorely mistaken. If you doubt this, you may test it by revoking the Emergency, restoring to the people their fundamental rights, restoring the freedom of the press, releasing all those whom you have imprisoned or detained for no other crime than performing their patriotic duty. Nine years, Madam, is not a short period of time for the people, who are gifted with a sixth sense, to have found you out.

The burden of your song, as I have been able to discover, is that (a) there was a plan to paralyse the government, and (b) that one person had been trying to spread disaffection among the ranks of the civil and military forces. These seem to be your major notes. But there have been also minor notes. Every now and then you have been doling out your *obiter dicta*, such as the nation being more important than democracy and about the suitability of social democracy to India, and more in the same vein.

પ્રિય વડાં પ્રધાન

ચંડીગઢ,

જુલાઈ ૨૧, ૧૯૭૫

પ્રિય વડાં પ્રધાન,

તમારી વાતચીત અને વક્તવ્યોના હેવાલો અખબારોમાં નોંધને મનને આવાત પહોંચે છે. (જેમ બીકીને તમારે તમારા અમાવમાં કંઈ ને કંઈ કહેવું પડે છે એ જ બતાવી આપે છે કે તમારું કિલ ફાળી છે.) તમે તમામ પ્રકારના માર્ગગ્નિક અભેદને અને અખબારોને ગૂંઝાયાવી નાંખ્યાં છે. એટલે હવે રીકા કે પ્રતિવાદના ભવ વિના, અચેલી હકીકતો તથા અમર્યાદુ તમારું ગાડું મળકાવ્યો જવ છે. તમે ધારતા હો કે આમ કરીને જનતાની સામે તમે તમને સાચાં રંગવી શકશો અને વિરોધ પક્ષોને સ્ફટર જૂંસી નાખી શકશો તો તમે ભીંત જુલો છો. તમને મારી આ વાત માન્યામાં ન આવતી હોય તો કટોકટી છકાવી લો, લોકોના મૂળભૂત હકો પાછા આપો, અખબારો-સ્વાતંત્ર્ય પાછું સ્થાપો, તેથ જે લોકોનો દેશભક્તિ કાષ્ટવ્યા સિવાય ખીલો કશો ઝુનો નહોતો છતાં તમે જેમને જેલોમાં પૂરી રાખ્યા છે તે લોકોને છોડી મુકો અને પછી મારી વાતનાં પારખા કરો. જનતાને ભગવાને છોડી ઇંચિય આપેલી હોય છે, એટલે તમને ઝોળખી કાઢ્યાં તે નવ વર્ષનો ગણો કંઈ ટૂંકો ન કહેવાય.

તમે જે વાત સતત રચ્યા કરો છો તેનું કુવપદ મારા જણવા પ્રમાણે આ છે કે (૧) સરકારને ખેડકાવી નાખવા માટે એક કાવતરું ઘડાયું હતું અને (૨) એક માણસ લશ્કરી અને ગિન-લશ્કરી દળોમાં બેઠેલી દેવાવતો હતો. વાતવાતમાં તમે ખીલ પલ્લુ કેટલાંક મુત્રો ફેંચીને રહ્યાં છો. દા. ત. લોકશાહી કરતાં રાષ્ટ્ર વધારે મહત્વનું છે, સમાજવાદી લોકતંત્ર ભારત માટે માફક આવે તેનું છે કે નહીં વગેરે વગેરે.

As I am the villain of the peace let me put the record straight This may be of no interest to you—for all your distortions and untruths are wilful and deliberate—but at least the truth would have been recorded

About the plan to paralyse the government There was no such plan and you know it Let me state the facts

Of all the States of India it was in Bihar alone there was a people's movement But there too according to the Chief Minister many statements it had fizzled out long ago if it had ever existed But the truth is—and you should know if your ubiquitous intelligence has served you right—that it was spreading and percolating deep down in the countryside Until the time of my arrest Janata sarkars were being formed from the village upwards to the block level Later on the process was to be taken up hopefully, to the district and State level

If you have cared to look into the programme of the Janata sarkars you would have found that for the most part it was constructive, such as regulating the public distribution system checking corruption at the lower levels of administration implementing the land reform laws settling disputes through the age old custom of conciliation and arbitration assuring a fair deal to Harijans curbing such social evils as *tilak* and *dahez* etc There was nothing in all this that by any stretch of the imagination could be called subversive Only where the Janata sarkars were solidly organised were such programmes as non payment of taxes taken up At the peak of the movement in urban areas an attempt was made for some days through *dharna* and picketing to top the working of government offices At Patna whenever the Assembly opened attempts were made to persuade the members to resign and to prevent them peacefully from going in All these were calculated programmes of civil disobedience through which men and women were arrested all over the State

If all this adds up to an attempt to paralyse the Bihar government well it is of the same kind as the attempt to do during the freedom struggle through non co operation and *satyagraha* to paralyse the British government But that was a government established by force whereas the Bihar Government is established by free consent and its constitutional responsibility is to the people of Bihar and not to the British

આમા મોટા ગમેવાર અને ગણરામા આપ્યા છે એટલે હું જગા મોખર હરી લઈ તમે જે ગુજુરી પૂર્વેના મસરો વધેના મૂકો છો અને હમીકરોને મારી અધીને વિ,ત રીતે ગૂઝ રંગ ડો ત ભેલો તમને આમા ગસ નહી પડે આમ જા નયની વચક તોધ થરી જોડોગ એમ માની આ લખુ છે

તમારી મકરને પોટલાથી દેખાતુ કોઈ વાનરુ નહોતુ, અને એ તમે તો મજો જ ડો હુ કેવી- હકીમતો અહી જુ જી દહી

દરા આપમા કેવળ મહાગા ૪ એક જનમાદાલન આધુ હતુ ખલુ લાના તમાગ મુખ્ય મ નીના રહેના પ્રમાણે તો એ આદાલન ૧ કદમ કરારથ થત હતુ તેમ નયરનુ જે હવાઈ મયુ હતુ પચુ સય વાન તો એ છે અને તમારા સર્વવ્યાપ, બંધસીન ત્રે પરાયર કામ જાનુ હો તો તમે જાણતા જ હો કે જે આદાલન લાતુ હતુ અને ગામડાઓમા ઊઠુ ને ઊ, જીતવુ જવુ હતુ મારી ગિરફતારી સુધી ગામડાથી માડીને વિકાસ ખડ (બેનોક) સુધી જનતા મરાગેની ગયા થના માડી હતી અને એવી આગા બવાઈ હતી કે એ જ પ્રક્રિયા લાગુ પાડ નિવ્યા અને રાજ્ય સ્તર સુધી લઈ જવાશે

એ જનતા સરકારોને કાર્યક્રમ તમે તપાસના જોવા જેટલી કાળજી લાખવી હોત તો તમને સમજવુ હોત કે જે થયો મોટા પ્રમાણુમા ગયાનામક કાર્યક્રમે હતા દા ત વહે અધુની ખરતિ બગાડ ગોઠવવી, નીચેના સ્તર નહીનનીત મનોને બ્રહ્મચારુ ફૂ કવો, ભાગતીય પગખત લવાદ અને સમાધાનની ખરતિઓથી ઝડપીઓની પતાવટ ઠગવી હરિજનો સાથે મારો વહેવાર સાથે તે જોવુ, વાલગ પેચુ વચેરે મસાલિલ કુટિલને દૂર કરવા વચેરે વચેરે વ પનાશકિતને કાવે તેટલી તાલો તોય આ કાર્યક્રમેમા તમને મલ્યને ઉચ્છાવી પાનારી એક વાત નહી દેખાય હો, ગયા જનતા મકર મજબુત રીતે મગિત થઈ ગયા હતી ત્યાર ના ૨ જેની પ્રક્રિયા આગ બાઈ હતી આદાલન એની ડોયે હતુ ત્યાર હવાદા નિસ પરચુ અને પિકેટિંગ સારકે સગરોથી ઓઓનુ કામદાજ ગકવાનો પ્રયત્ન બના હતો પટણાના વિધાન સભાની બહો નખતે સભાને આદર જમા ગકવાના માલિપૂર્વેના અને સમજાવીને એથી પાન ૨ છનામુ અપાવવાના પ્રયત્નો લયા હતા આ બામ જ કાર્યક્રમે ગુજુરી પૂર્વેના સવિનય કાવન બે મના હતા, અને એમ આમા પ્રદેશમાથી કમગે બી પુકો બલ મપા હતા

આ રાજ્ય ગવરના વિદાર મકલન ખાનકારી નામવાના પ્રયત્ન ગગર થાય જ એમ જો તાક કંઈ હોય તો આગ એમ જ કહે જુ દીવાના મનામ નખતે આવી જ કલન બચ કુ અને નવા ૨ મગઈ ક્રિસિસ નગરને ખોટ લાવી ના પાતો થતા ને ૧ ક ને લખતની મકલન તો ગામ રીલે જુકી પડીની નગર લન નમા ગામડાની મકલન બને રિવાજ ના ને ૧ ક લખુ મીન ગયા ૨ દી કોર

elected government and elected legislature to go ? This is one of your favourite questions But it has been answered umpteen times by competent persons, including well-known constitutional lawyers The answer is that in a democracy the people do have the right to ask for the resignation of an elected government if it has gone corrupt and has been misruling. And if there is a legislature that persists in supporting such a government it too must go, so that the people might choose better representatives.

But in that case how can it be determined what the people want ? In the usual democratic manner In the case of Bihar the mammoth rallies and processions held in Patna, the thousands of constituency meetings held all over the State, the three day Bihar *bondh*, the memorable happenings of the 4th November and the 'largest ever' meeting held at the Gandhi maidan on November 18 were a convincing measure of the people's will And what had the Bihar government and Congress to show on their side ? The miserable counter-offensive of November 16 which had been master-minded by Mr. Baroda and on which according to reliable reports the fantastic sum of 60 lakhs of rupees was spent. But if that was not conclusive enough proof, I had asked repeatedly for a plebiscite But you were afraid to face the people

While I am on the Bihar movement, let me mention another important point that would illumine the politics of such a type of movement. The students of Bihar did not start their movement just off the heat as it were. After formulating their demands at a conference they had met the Chief Minister and the Education Minister. They had had several meetings But unfortunately the inept and corrupt Bihar government did not take the students seriously. Then the latter *gheraaoed* the assembly The sad events of that day precipitated the Bihar movement Even then the students did not demand the resignation of the Ministry nor the dissolution of the Assembly. It was after several weeks during which firing, lathi charges and indiscriminate arrests took place that the student's Action Committee felt compelled to put up that demand. It was at that point that the Rubicon was crossed.

Thus, in Bihar, the government was given a chance to settle the issues across the table. None of the demands of the students was unreasonable or non-negotiable. But the Bihar government pre-

ચૂંટાયેલી સરકાર અને વિધાનસભાને ખસી જવાનું હેઠવાનો કોને અધિકાર છે ? તમારા ખાસ સવાલોમાંનો આ એક છે. અને બધારહુના વિખ્યાત નેત્રુકારો તથા અન્ય અધિકારી વ્યક્તિઓ દ્વારા આ સવાલનો અસખ્યવાર જવાબ અપાઈ ચુકયો છે લોકશાહીમાં ચૂંટાયેલી સરકાર ગેરવહીવટ અને બ્રહ્માચાર કરે તો એનું રાહનામું માનવાનો જનતાને પૂરેપૂરા અધિકાર છે. અને આમ છતાં વિધાનસભા એવી સરકારને ટેકા આપે ગખતી હોય તો એણે પણ જવું જ રહ્યું, જેથી જનતા ફરી વાર વધુ સારા પ્રતિનિધિઓને ચૂંટી શકે.

આમ ન હોય તો જનતા શું કરે છે તેનો હોક્તાંત્રિક રીતે શી રીતે નિર્ણય થઈ શકે ? બિહારમાં શું થયું ? પટનામાં ભરાયેલી વિરાટ વિરાટ રેલીઓ અને સરસેરા, રાજ્યભરમાં મત-દાન ક્ષેત્રોમાં ભરાયેલી હબરો સભાઓ, ત્રણ દિવસનો એ બિહાર બંધ, એથી નવેમ્બરની યાદગાર ઘટનાઓ. તથા ૧૮મી નવેમ્બરે ગાંધી મેદાનમાં સંગૃહીત અભૂતપૂર્વ વિરાટ સભા, આ બધું જનતાની ઇચ્છા શી છે તે કોઈને બધું સમજાવવા પૂરતું હતું. અને સાથે પહેલે બિહાર સરકાર તથા કેબિનેટ પાસે શું હતું ? શ્રી બરુઆએ જેની યોજના ઘડી હતી એવો ૧૬ મી નવેમ્બરનો કંગાળ વળતો દેખાવ—જેના માટે આધારસ્થિત માહિતી અનુસાર ૬૦ લાખ રૂપિયાની ગંભીર રકમ ખર્ચાઈ હતી. અને તેમ છતાં તમને એ નિહાળક પુગવા નહોતા લાગતા તો મેં તો વારંવાર પ્લેગિસાઈટ—જનમત-અનુના કરવા માગણી કરી હતી. પણ જનતાની સામે જતા તમે કરતા હતા.

બિહાર આંદોલનની વાત આલે છે ત્યારે એક બીજી મહત્વની વાત અહીં દર્શાવેલી જોનાથી આનાથી આવી જનતા આંદોલનોના રાજકીય પર પ્રકાર પડશે. વિદ્યાર્થીઓએ એ આંદોલન એકાં-એક આરંભ નહોતું કર્યું. એ લોકોએ એક સંમેલનમાં પોતાની માગણીઓ નક્કી કરી અને લાર બાદ મુખ્ય મંત્રી તથા શિક્ષણ મંત્રીને મળ્યા. સંખ્યાબંધ મુલાકાતો થઈ. પણ બિહારની એ અયોગ્ય અને બ્રષ્ટ સરકારે વિદ્યાર્થીઓની વાત કાને ન કરી. આ થતા બાદ જ વિદ્યાર્થીઓએ વિધાનસભાનો ઘેરાવ કર્યો. તે દિવસે જે કુખંધ ઘટનાઓ ઘડી તેને કારણે બિહાર આંદોલનની વાત એકદમ આગળ વધી ગઈ. આમ છતાં ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓએ પ્રધાનમંડળ તથા વિધાનસભાના રાહનામાંની માગણી કરી નહોતી. પરંતુ ત્યાર બાદ અધ્યાપિકાઓ સુધી જે યોગ્યભાર, લાકીમાર, આડેધક વિરક્તારી વગેરે આપ્યાં ત્યારે જ નાહૂટકે વિદ્યાર્થીઓની ખલાસ-સમિતિએ એ માગણી કરી. છેક ત્યારે એ અર્થાદ્ય યોગ્યગીને આ અંદર નિર્ણય લેવો પડ્યો.

આમ બિહારમાં સરકારને વાટાંકટ મારકે પ્રશ્નોની પતાવટ કરવાનો મોકો અપાયો જ હતો. વિદ્યાર્થીઓની એક પણ માગણી ગેરમાર્ગની અને અર્થવિચારણાથી ન પડે એવી નહોતી. પણ બિહાર સરકારે અણપ્રમથનો રસ્તો જ પસંદ કર્યો અને જેને જોડે ન વડે એવું જ્ઞાન આપ્યું. ઉત્તર પ્રદેશમાં પણ

ferred the method of struggle i.e. unparalleled repression. It was the same in U P. In either case the government rejected the path of negotiation, of trying to settle the issue across the table and chose the path of strife. Had it been otherwise there would have been no movement at all.

I have pondered over this riddle. Why did not those governments act wisely? The conclusion I have arrived at is that the main hurdle has been corruption. Somehow the governments have been unable to deal with corruption in their ranks particularly at the top level the ministerial level itself. And corruption has been the central point of the movement particularly corruption in the government and the administration.

Be that as it may, except for Bihar there was no movement of its kind in any other State of India. In U P though Satyagraha had started in April it was far from becoming a people's movement. In some other States though struggle committees had been formed there seemed to be no possibility of a mass movement anywhere. And as the general election to the Lok Sabha was drawing near the attention of the Opposition parties was turned more towards the coming electoral struggle than to any struggle involving civil disobedience.

Thus the plan of which you speak the plan to paralyse the government is a figment of your imagination thought up to justify your totalitarian measures.

But suppose I grant you for a minute for arguments sake that there was such a plan do you honestly believe that your erstwhile colleague, the former Deputy Prime Minister of India and Chandra Shekhar a member of the Congress Working Committee were also a party to it? Then why have they also been arrested and many others like them?

No, dear Prime Minister there was no plan to paralyse the government. If there was any plan, it was a simple innocent and short time plan to continue until the Supreme Court decided your appeal. It was this plan that was announced at the Ramghat grounds by Nanaji Deshmukh on 25th June and which was the subject matter of my speech that evening. The programme was for a selected number of persons to offer Satyagraha before or near your residence in support of the demand that you should step down until the Supreme Court

તેમ જ થયું. બંને સરકારએ વાગવાની વાત છોડી અને સર્વનો અસ્તે લીધા બે આમ ન બન્યું. હોન ને આદેશન થવા જ ન પામ્યું હોત.

મેં આ કોંગ્રેસ પર ખાસો વિચાર કર્યો છે. આ સરકારે શાણપણથી કેમ ન વર્તી? હું એવા નતીને પરોગે છું કે આમાં સૌથી મોટી આડખીલી બ્રજાચારની હતી. સરકાર પોતામાં વ્યાપી રહેલા, ખાસ કરીને ઉપલા-પ્રધાનમંડળના સ્તર પર ચાલતા બ્રજાચારને ચેતનાના ગમે તે ઢાંચામાં નિરૂપી નીડી છે અને આ આદેશનને મહત્વને સુધો બ્રજાચાર જ રહ્યો છે. બ્રજાચાર સરકારને ને બ્રજાચાર વહીવટીત ને.

જે હોય તે, પણ બિહાર છોડીને દેશમાં બીજો ક્યાં આજ બનતું આદેશન નહોતું. ઉત્તર પ્રદેશમાં એનિલ મહિનામાં વલ્લા અહીં શરૂ થયો હતો, પણ એને જનઆદેશન બનતા હજી ઘણી વાર હતી. બીજાં પણ કેટલાક રાજ્યોમાં સર્વ સમિતિઓની રચના થઈ હતી, છતાં ક્યાંય વ્યાપક જનઆદેશનની સલામતી દેખાતી નહોતી અને લોકચલની ચૂટણીઓ નજીક આવી ગઈ હતી તેથી ગરબાંય પહેાતું આન સંવિનય કાનૂનભંગની લકાઈને બદલે ચૂટણીની લકાઈ તરફ જ વધારે ખેંચાયેતું હતું.

આમ, અરકારને ખોટકાની નાખવાના કાયદગાજી વાત તો તમારો કાર્પનિક તુકો માન હોતા. એમ કરીને તમાર તમારા આપણું પગલાંને વાળખી રેગવા હતા.

તર્કને ખાતર એક મિનિટ માટે ધારી લઈએ કે એવી કોઈ યોજના બની હતી, તો શું તમારા માણ સાધીદાર, નાયબ વડા પ્રધાન મોગનજીભાઈ તથા કોંગ્રેસની કાર્ગાગિણીના મહામ્મ સદાશંકર એ આવા કાયદગાના ભાગીદાર હતા. એમ તમે માનો છો? નહીં તો પછી એમને અને એમના જેવા જ અનેકોને શા માટે અટકાવ લેવામાં આવ્યા છે?

ના છ, વડા પ્રધાન, સરકારને ખોટકાની નાખવાની કોઈ યોજના નહોતી. કોઈ યોજના હોય તો તે એની જ સીધી સાદી ને દૃઢ ગાળાની યોજના હતી કે સુપ્રિમ કોર્ટમાંથી તમારા કેસનો ચુકાદો આવી બધા લા સુધી આદેશન ચાલુ રાખવું. તો રમત જૂને નાનાંજી દશરૂપે ગમલીના મેદાનમાં જે યોજનાની બહેગાટ કરી હતી અને જે દિવસના મારા લાપણનો જે સુખ્ય શરૂ હતો તે આ યોજના હતી. એ યોજના પ્રમાણે, તમારા કેસનો ચુકાદો આવી બન ત્યાં સુધીને માટે તમારે પદાધિકાર છોડી દેવો. એની આગળના ટેકામાં તમારા નિવાસસ્થાનની સામે રાજ રંગ લોક સત્યાગ્રહ કરવાના હતા. એ કાર્યક્રમ દિલ્હીમાં સાત દિવસ ચલાવ્યા બાદ મીળ પ્રદેશમાં એ વડાગવાનો હતો અને તે તરુ સુપ્રિમ કોર્ટને ચુકાદો આપવા સુધી જ ચતાંચવાનો હતો. હાં આમાં સમયને યોગ્યતા પાળવું કે સમયનક એટલું શું હતું? તે મને આશ્ચર્ય નથી. કોઈકશ્રીદમાં સંધ્યા નિપજ્યના ખીન ગાથા જ મારેને બધું થઈ ભર વેક તેવા સભ્ય મ નાગરિક પાને સંવિનય કાનૂન

judgment on your appeal. The programme was to continue for seven days in Delhi, after which it was to be taken up in the States. And, as I have said above, it was to last only until the judgment of the Supreme Court. I do not see what is subversive or dangerous about it. In a democracy the citizen has an inalienable right to civil disobedience when he finds that other channels of redress or reform have dried up. It goes without saying that the Satyagrahi willingly invites and accepts his lawful punishment. This is the new dimension added to democracy by Gandhi. What an irony that it should be obliterated in Gandhi's own India!

It should be noted—and it is a very important point—that even this programme of Satyagraha would not have occurred to the Opposition had you remained content with quietly clinging on to your office. But you did not do it. Through your henchmen you had rallies and demonstrations organised in front of your residence begging you not to resign. You addressed these rallies and justifying your stand advanced spurious arguments and heaped calumny on the head of the Opposition. An effigy of the High Court Judge was burnt before your residence and posters appeared in the city suggesting some kind of link between the judge and the CIA. When such despicable happenings were taking place every day, the Opposition had no alternative but to counter not the mischief. And how did it decide to do it? Not by rowdiness but by orderly Satyagraha, self-sacrifice.

It was this 'plan' and not any imaginary plan to paralyse the government that has aroused your ire and cost the people their liberties and dealt a death-blow to their democracy.

And why has the freedom of the press been suppressed? Not because the Indian press was irresponsible, dishonest or anti-government. In fact, nowhere, under conditions of freedom, is the press more responsible, reasonable and fair than it has been in India. The truth is that your anger against it was aroused because on the question of your resignation, after the High Court's judgment, some of the papers took a line that was highly unpalatable to you. And when on the morrow of the Supreme Court judgment all the metropolitan papers, including the wavering *Times of India*, came out with well-reasoned and forceful editorials advising you to quit, freedom of the press became

સર્વગ્રામી અવિચ્છેદ્ય અધિકાર રહે છે. અને કહેવાની બદર તથા કે એમ કરવા બતાવે સત્યાગ્રહી કાયદેસરની શિક્ષાને ભણી નેઈને પોતાના પર નોતરે છે અને સ્વીકાર કરે છે, લોકતંત્રમાં ગાંધીજીએ ઉમેરેલું આ એક આગવું પરિમાણ હતું. અને વિધાતાની શી વફતા છે કે ખુદ ગાંધીના જ દેશમાંથી એ પરિમાણને કાઢી નાખવામાં આવે છે.

અહીં એક વાતની નોંધ લેવી જોઈએ. આ વાત મહત્વની છે કે તમે મૂંઝા મૂંઝા તમારા પદને વળગી રહ્યાં હોત તો વિરોધ પક્ષને સત્યાગ્રહનો કાર્યક્રમ કદાચ સ્વચ્છો ન હોત. પણ તમે તેમ ન કર્યું. તમે તમારા મળતિયાઓ મારફતે તમારા નિવાસસ્થાનની સામે ગેલીઓ અને દેખાવો કરાવ્યા અને એમની પાસે તમને રાજીનામું ન આપવાની વિનંતિઓ કરાવડાવી. આ બધી ગેલીઓ સમક્ષ તમે હાથમો ક્યાં. એમાં તમે તમારા જવાબમાં જૂઠી દલીલો રજૂ કરી અને વિરોધ પક્ષો પર ખોટાં આશય સંદર્ભો, અણહોશાદ હાઈકોર્ટના જજની કાઠી તમારા નિવાસસ્થાનની સામે ગાળવામાં આવી, અને એ જજ તથા સી. આઈ. એ (અમેરિકન બજારી તંત્ર) વચ્ચે સંબંધ છે એવું ચૂરવનાં પોસ્ટરો શહેરોની દીવાલ પર ચોટાડવામાં આવ્યાં. રોજ રોજ આવી બીન ઘટનાઓ થતી હોય ત્યારે વિરોધ પક્ષ પાસે એનો પ્રતિકાર કરવા સિવાય બીજો ઉપાય રહેતો નહોતો. અને તે એમણે શી પદ્ધતિથી કરવાનું વિચાર્યું? શ્રેયે તેમ ધોધલ ધમાલથી નહીં, પણ વ્યવસ્થિત સત્યાગ્રહ અને આત્મઅર્પણનુવૃત્તિ.

અને આ જ છે એ ચોક્કસ નેતાશી તમારો ગુસ્સો ભૂખડી બીજો, અને તમારે હાથે જનતાની સ્વાધીનતા ચૂંટવાઈ ગઈ તથા લોકતંત્ર પર અસુવોચક ક્રેંક પડ્યો.

અને અખબારોનું સ્વાતંત્ર્ય શા માટે કચડી નાખવામાં આવ્યું? એટલા માટે નહીં કે છાપાં બેચવાળદાર, અપ્રામાણિક અને સરકાર-વિરોધી હતાં. ખરી રીતે તો બધાં અખબારી સ્વાતંત્ર્ય છે એવા કાઈ પણ દેશનાં અખબારો કરતા ભારતનાં અખબારો વધુ બેચવાળદાર, તકેસંગત અને વાંચની રહ્યાં છે. ખરી વાત તો એ છે કે અણહોશાદ હાઈકોર્ટનાં ચુકાદા પછી કેટલાંક અખબારોએ જે નીતિ અહમુ કરી તે તમને રુચિકર ન લાગી અને તેથી એમના પર તમારો રોષ ફલવાયો. અને સુપ્રિમ કોર્ટનાં (વચગાળાનાં) ચુકાદા બાદ દિલ્હીના તમામ અખબારોએ—અડક કુટિયા ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા જેવા સુપ્રધાન બરબર કારણે આપીને બેચદાર તંત્રીઓ દ્વારા તમને પદ પરથી હટી બવા સલાહ આપી. અને તેથી અખબારી સ્વાતંત્ર્ય તમે સહન કરી ન શક્યાં. એમણે આવી બન્યું, તમે એના પર લખકર વાર કર્યો. એક વડો પ્રધાનની અગત બીજને લઈને લોકતંત્રની શ્વાસળી સમા અતિ મૂલ્યવાન અખબારી સ્વાતંત્ર્યને કંઈ નોખવામાં આવે, એની કલ્પના કરતાયે મગગને ચક્કર ચડે એવું છે.

Parliament. That can be done only by the people of India themselves in their new Constituent Assembly, especially elected for that specific purpose. If Justice, Liberty, Equality and Fraternity have not been rendered to 'all its citizens' even after a quarter of a century of signing of that Constitution, the fault is not that of the Constitution or of democracy but of the Congress party that has been in power in Delhi all these years. It is precisely because of that failure that there is so much unrest among the people and the youth. Repression is no remedy for that. On the other hand, it only compounds the failure.

I, no doubt, see that the papers are full these days of reports of new policies, new drives, show of new enthusiasm. Apparently you are trying to make up for lost time, that is to say, you are making a show of doing here and now what you failed to do in nine years. But your twenty points will go the same way as your ten points did and the 'Stray Thoughts'. But I assure you this time the people will not be fooled. And I assure you of another thing too: a party of self-seekers and spineless opportunists and *jer-huzurs* ('jesmen') such as the Congress, alas, has become, can never do anything worthwhile. (Not all Congressmen are such. There are quite a few exceptions, such as those who have been deprived of their party membership and some of them their freedom. So that according to the *dharna* of totalitarianism, there could be no criticism even within the party.) There will be a lot of propaganda and much ado on paper but on the ground level the situation will not change the least. The condition of the poor—and they are the great majority over the greater part of the country—has been worsening over the past years. It would be enough if the downward trend were arrested. But, for that your whole approach to politics and economics will have to change.

I have written the above in utter frankness without mincing words. I have done so not out of anger or so as to get even with you in words. No, that would be a show of impotence. Nor does it show any lack of appreciation for the care that is being taken of my health. I have done it only to place the naked truth before you, which you have been trying to cover up distort.

Having performed this unpleasant duty, may I conclude with a few parting words of advice?

લોકસભાની નથી; એ દેશ તો કોંગ્રેસનો છે કે નેણે આ ગયા વર્ષે દુરમાન દિલીની ગાદી પર બેસી રાજ કીધાં છે. અને એની આ જ નિષ્ફળતાને કારણે ઝનત અને સુવા-પેઠીમાં આટલો ગંધો અસંતોષ છે. હમન એ કોઈ ખુલ્લું રીતે આનો ઉપાય નથી. એનાથી તો બેસી નિષ્ફળતા થેરી જ અને છે.

આશ્વાસ અખમાગે તમારી નવી નીતિઓ, તમારું અભિધાને, નવ, કન્સાદો વગેરેની વાતોથી ભરેલાં હોય છે. આ બધાંમાંથી એક જ અર્થ ફલિત થાય છે કે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોમાં તમે જે કરવામાં નિષ્ફળ તીવર્યાં છો તે બધું જ એક સામુદ્ર' આજે ને અત્યારે તમારું કરી નાખ્યું છે, અને એમ કરીને વેંકટાધીશ દાઈમ તમારે ભરપાઈ કરી લેવા છે. 'હુ હુ' તમને ખાતરી આપું છું કે આ તમારા વીસ મુદ્દાની ખુલ્લું એ જ વલે થવાની છે જેવી તમારો દસ મુદ્દાની થઈ હતી. ખીજી ખુલ્લું એક ખાતરી આપી દઉં—ફક્ત એ કોંગ્રેસ જીન્ડગીરિયા, સ્વાર્થસાધુઓ અને સાવ તંકસાધુઓની જમાત બની જવા પામી છે; તેવી જમાતથી કદી દી વળવાનો નથી. (હા, બધા જ કોંગ્રેસીઓ તેવા નથી. એમા કેટલાક અપવાદો વગર છે જેમને એમનાં સમયપ્રદેશ ને સ્વાધીનતાથી વચ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે. એકાધિશ્વરવાદનો એ ધર્મ ન થઈ કે પોતાના પક્ષની અંદરથી ખુલ્લું કશી રીકા-ટિપપણી ન થવી ભેઈએ.) કાળજી ઉપર ખૂબ પ્રચાર થયે ને હેલનગારી વાગશે, પણ પ્રત્યક્ષમાં જરા બેસીયો દેશ્વર નથી થાય. આ દેશના મોટા ભાગ પર વસ્તુ ગરીબો જ વધુમતીમાં છે, અને એમની હાલત પાછલાં વરસોમાં રોજરોજ બગડતી જ આવી છે. એ વધુ બગડતી અટકે તોય ધણું, પણ એટલું કરવા માટે રાજનીતિ અને અર્થનીતિનાં વલણો ધરમૂળથી બદલાવે પડશે.

ઉપરની બાબતો મેં અન્યત્ર નિખાલસતાથી અને સાફ સાફ શબ્દોમાં કહી છે. તમારી સાથે જીલાબેટીમાં ઊતરવા માટે યા ગુસ્સાનાં માર્યાં આ બધું કહ્યું નથી. એમ કરવું એ તો કાથરાનાં વું લક્ષ્ય છે. ઉપરાંત, મારી તબિયત માટે જે કાળજી લેવાઈ રહી છે તેની કદરોનો અભાવ છે એમ પણ ન માનશો. પણ આ તો તમે જે સત્યને છાવરવા ભૂલિશ્વર રીતે જન્મ કરવા મંથી રહ્યા છો તે જ સ્પષ્ટ સસને તમારી સાથે ધરવા સાડુ આ લખ્યું છે.

આટલી કાઠી ફરજ અદા કર્યા બાદ, આ પૂરું કરતાં પહેલાં સલાહનાં બે શબ્દો કહું: તમે ભગ્નો છો કે હું તો પાકેડું પાન છું. મારું જીવન-કાર્ય પૂરું થયું છે. પ્રસાવતીછના સ્વર્ગવાસ પછી હવે બીજું કોઈ નથી કે જેને માટે જીવવાનું હોય. મારા ભાઈ ભગીભાઈઓનાં પોતાપોતાનાં કુટુંબોની લીલી વાડી છે. મોટી ગજેન વર્ષો પહેલાં મરી ચૂકી હતી. નાની બહેનનાં પણ ભાણમાં વગેરે છે. ભણતર પૂરું થયા બાદ મેં મારું સમગ્ર જીવન કશા પણ જવાબની આશા વગર રાખ્યુંને વચણે ધણું છે. એટલે હવે તમારા રાજ-જન્મમાં એટલું કંડી તરિકે મરીશ તોયે અને થતોય છે.

You know I am an old man My life's work is done. And after Prabha's going I have nothing and no one to live for My brother and nephew have their family and my younger sister—the elder one died years ago—has her sons and daughters I have given all my life, after finishing education, to the country and asked for nothing in return So I shall be content to die a prisoner under your regime.

Would you listen to the advice of such a man ? Please do not destroy the foundations that the Father of the Nation, including your noble father, had laid down. There is nothing but strife and suffering along the path that you have taken. You inherited a great tradition, noble values and a working democracy Do not leave behind a miserable wreck of all that It would take a long time to put all that together again For it would be put together again, I have no doubt A people who fought British imperialism and humbled it cannot accept indefinitely the indignity and shame of totalitarianism The spirit of man can never be vanquished, no matter how deeply suppressed In establishing your personal dictatorship you have buried it deep. But it will rise from the grave Even in Russia it is slowly coming up

You have talked of social democracy What a beautiful image those words call to the mind But you have seen in eastern and central Europe how ugly the reality is Naked dictatorship and in the ultimate analysis, Russian overlordship Please, do not push India toward that terrible fate

And may I ask to what purpose all these draconian measures ? In order to be able to carry out your twenty points ? But who was preventing you from carrying out the ten points ? All the discontent, the protest, the Satyagraha were due precisely to the fact that you were not doing anything to implement your programme, inadequate as it was, to lighten the misery and burden under which the people and youth were groaning This is what Chandrashekhar, Mohan Dharma, Krishna Kant and their friends have been saying for which they have been punished

You have talked of 'drift' in the country But was that due to Opposition or to me ? The drift was because of your lack of decision direction and drive You seem to act swiftly and dramatically only when your personal position is threatened.

આવા એક જાણીતી સલાહ કોને ધરશે ? આ પ્રશ્નના પિતાએ તથા સાથે તમારા મહાન પિતાએ પણ જે બાધાઓ નાખ્યા છે તેનો નાશ ન કર્યો. તમે જે રસ્તો લીધો છે તે રસ્તે કેવળ સંઘર્ષ અને વ્યથાઓ વેરાયેલાં છે. તમને વારસામાં એક મહાન પરંપરા, ઉચ્ચ જીવન-મૂલ્યો અને ચાલતી ચલાવતી લોકશાહી મળ્યાં હતાં. હવે એ બધાંનો ભંગાર કરીને મેળી ન જશો. કારણ, મને ખાતરી છે કે એ બધું ફરી વ્યવસ્થિત હોવા બદલ લાંબા સમય લાગશે, જે પ્રભુએ શ્રીષ્ટિ શાલીવાદની સામે લડીને એને ઝુકાવ્યો તે પ્રભુ લાંબા ગાળા સુધી એકાધિકારવાદ દ્વારા નીપજતા અપમાન અને હીજુપતને સંખ્યા નહીં લે. માનવના જીવસાને ગમે તેટલા ક્યારીને ઊંડા ધરાયો ને, એ કથારથ ખતમ નથી થતો. તમે તમારી વ્યક્તિગત સરજીવન-પ્રત્યાર્થના સ્થાપના જતા એને જોરે દબાવી દીધો છે, પણ એ તો એ જોડી ધોરમાથી ઊડીને પાછો બહાર આવશે. રશિયા નેવા દેશમાં પણ એ બરાબર સાબુ ઊંચકી રહ્યો છે.

તમે સમાજવાદી લોકતંત્રી વાત કરો છો. એ મળેલાંમાંથી કેવી રીતે સ્પષ્ટ સૂત્રિ સામે ઊભી થાય છે ? પણ મધ્ય અને પૂર્વ યુરોપમાં જેમણે છે કે જેમણે વાસ્તવિક રૂપ દેટલું કદબું છે. તમને સરજીવન-પ્રત્યાર્થના, અને બરાબર પોલીને ભેદમાં તો રમિયન માલિકશાહી ! મહેરબાની કરીને, કૃપા કરીને ભારતને એ કથાનક રસ્તે ટેલી ન દેજો !

અને આ બધા રાક્ષસી પગલાં શા સાડુ ભરવા પડ્યાં ? તમારા વીસ સુદના કાર્યક્રમને પાર પાડવા ? તો પછી એ તો કહો કે તમારા કદ સુદના કાર્યક્રમને પાર પાડતાં તમને કોણ રોકતું હતું ? દેશની જનતા અને સુવા-પેહી દુન્ય-મદરિના બેળ તથા પીસાલા હતાં, એમના એ બેળને હળવો કરવા સાડુ અધક કયરો જ ભલે રહ્યો તો પણ એવો એ કાર્યક્રમ પણ પાર પાડવા અંગે તમે કશું જ કરતાં નહોતાં. તેથી તો અસંતોષ, વિરોધ અને અસામજિક સામે આવ્યા. આ જ વાત ચંદ્રશેખર, મોહન ધાર્મ્યા, કૃષ્ણકાંત અને બીજા મિત્રો કહેતા હતાં, અને એ કલા બદલ એમને સજા કરવામાં આવી.

તમે કહો છો કે દેશ એક દિશામાં વસડાતો જતો હતો. પણ શું એ વિરોધ પોતેને કારણે કે મારે કારણે થયું હતું ? એ તો નિષ્ક્રિય-રાક્ષિત, માર્ગદર્શન અને અભિમાનના અક્ષાંશમાં એ પરિસ્થિતિ જન્મી હતી. બ્યારે તમારું વ્યક્તિગત પદ ખતરામાં આવી પડે છે કેવળ સારે જ તમે ઝડપભેર અને અચાનક પગલાં ભરતા હો એમ બતાવ્યું છે. એટલું પહોં કે ફરી પાછી એની એ જડતા ! માટે ઇંદિરાજી, તમે તમને જ સાપ્ત માની ન બેસો. તમે અચર નથી, બ્યારે ભારત તો સદા સર્વદા રહેવાડું છે.

તમે વિરોધ પક્ષ અને મારા પર તમામ પ્રકારની દુષ્ટતાનું અસરોનું કહ્યું છે. આમ છતાં એક વાતની હું તમને ખાતરી નાખવા માગું છું. તમે એ સાચાં પગલાં ભરવા પ્રયત્ન કરો, તો

Once that is assured the drift begins Dear Indraj
please do not identify yourself with the nation
You are not immortal India is

You have accused the Opposition and me of
every kind of villainy But let me assure you that
if you do the right thing, for instance your 20-
points including corruption in Ministers, local
electoral reforms etc I like the Opposition more
confidence heed its advice you will receive the
willing co-operation of every one of us For that
you need not destroy democracy The ball is in your
court It is for you to decide

With these parting words let me bid you
farewell May God be with you

Yours sincerely,
Jataprakash

Jataprakash
Pune Mumbai & Delhi

અ તમારો મિત્ર મુદ્રાનો કાર્યકર્મ જે હોય, એને કોઈ રીતે અમલી
અનાવડી પ્રથમ કવન તો, પ્રધાન મંત્રીના સ્વરૂપથી
મહારાજા હાવવાનો પ્રથમ હવાના હોય ચૂંટણીના કાર્યકર્મમાં
પ્રધાન કવન જે નો વિચાર પચેને વિચારમાં વેળે, એના
અનાવડી-ચૂંટણી મારામતો તમારે અસારમાંથી એકાએક તમા
માતાની તમા ધી અડકાતે તમા જેવડા નાટ થઈને તમારો
તમારો રીતે તમા અનાવડી તમા નવી તમા તમા નિર્ણય
તમારો થાય છે

અમ તમારો અનાવડી તમા તમારો અનાવડી

કર્મ તમા
તમા અનાવડી તમા

તમા તમા તમા તમા
તમા અનાવડી તમા તમા

જીવનયાત્રા : ઘટના-ક્રમ

- જન્મ : સને ૧૯૦૨ ઓક્ટોબર ૧૧
સંવત ૧૯૫૯ વિજયાદશમી
- ૧૯૧૯ : મેટ્રિકની પરીક્ષા મેરિટ સર્ટિફિકેટ સાથે પાસ કરી
- ૧૯૨૦ : પ્રભાવતી સાથે લગ્ન
- ૧૯૨૦ : જાહેર સભામાં ગાંધીજીનાં પ્રથમ દર્શન
- જાન્યુઆરી ૧૯૨૨ : કોલેજ છોડી ગાંધીજીના અસહકાર આંદોલનમાં ઝંખલાવ્યું
- ઓગસ્ટ ૧૯૨૨ : જાણવા માટે અમેરિકા જવા કલકત્તાથી જહાજમાં નીકળ્યા
- ઓક્ટોબર ૧૯૨૨ : સાન્ફ્રાસિસ્કો પહોંચ્યા
- ૧૯૨૪-૨૫ : વિસ્કોન્સિન યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ દરમ્યાન માર્ક્સવાદનો પરિચય
- ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ : ઓહાઇયો યુનિવર્સિટીમાંથી બી.એ.ની ડિગ્રી મેળવી
- ઓગસ્ટ ૧૯૨૯ : ઓહાઇયો યુનિવર્સિટીમાંથી એમ.એ.ની ડિગ્રી મેળવી
- સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ : અમેરિકાથી હિંદુસ્તાન આવવા નીકળ્યા
- નવેમ્બર ૧૯૨૯ : સ્વદેશ ખાતે ફર્યા
- ડિસેમ્બર ૧૯૨૯ : વધામાં ગાંધીજી સાથે પહેલી મુલાકાત અને હાહોર કોમેસમાં હાજરી
- ૧૯૩૦ : અલ્લાહાબાદમાં કોંગ્રેસ કમેરીમાં વિજયી વિભાગની જવાબદારી - માતાનો દેહાંત પિતાને લક્ષ્ય
- ૧૯૩૧ : ધનંત્યામદાસ ગિજલના અંગત મજબૂતી તરીકે નોંધી
- ૧૯૩૨ : કોંગ્રેસમાં કાર્ગીલની જગ્યા તરીકે ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ - મહાસમા ધરપકડ - પ્રથમ જેલવાસ
- ૧૯૩૩ : નાસિક જેલમાં સમાજવાદી સંગઠન અંગે ચિંતાન
- ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ : કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના - મહાસમાની
- ૧૯૩૬ : કોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્ય થયા
- ૧૯૩૬ થી ૧૯૩૯ : દેશના બધા સમાજવાદી પરિગણની એકતા માટે નિષ્ફળ પ્રયાસ
- ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦ : ગમગેદપુરમાં યુદ્ધવિરોધી બાંધકામ માટે ધરપકડ - ૬ માસની સજા
- જાન્યુઆરી ૧૯૪૧ : સુબર્ષમાં ફરી ધરપકડ અને રાજસ્થાનની દેવલી જાવણીમાં અટકાયત હેઠળ
- ઓક્ટોબર ૧૯૪૧ : કેદગિનીમાં ગાંધીજી અંગે ૩૧ દિવસના ઉપવાસ - પ્રભાવતી સાથેની મુલાકાત દરમ્યાન પત્ની મેરવી કેવાનો નિષ્ફળ પ્રયાસ
- ૧૯૪૨ : ગિહારની હજારીવાળ જેલમાં વહલી
- ૮ નવેમ્બર ૧૯૪૨ : ૧૭ ફૂટ જાડી દીવાલ કુદાવી જેલમાંથી ભાગ્યા
- ૧૯૪૨-૪૩ : ભૂચલંવાસ - હાલતો ગુપ્ત સંચાલન - નેપાળમાં બાગાદ દસ્તા-નેપાળમાં ગિરફતારી અને મુક્તિ
- ૧૮ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૩ : ચાણુ દેને ધરપકડ - હાહોર કિલ્લા જેલમાં - મારીચિક ઉત્પાદન અને માનસિક યાતના
- જાન્યુઆરી ૧૯૪૫ : આમ અધ્યક્ષ જેલમાં ગઈ
- ૧૯૪૬ : જેલવાસમાંથી મુક્તિ
- ૨૧ એપ્રિલ ૧૯૪૬ : પંજાબમાં ઓગસ્ટ ક્રાંતિયોગીઓ જાહેર સન્માન
- ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૭ : કેંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષના નામમાંથી "કોંગ્રેસ" શબ્દ દૂર થયો
- જૂન ૧૯૪૭ : કોંગ્રેસ મહાસમિતિમાં દેશના ભાગલાનો વિરોધ

૧૯૪૭ : મેલવે કર્મચારી, પોસ્ટ કર્મચારી અને

લશ્કરી સરંજામ બનાવવામાં કારખાનાના

કર્મચારીઓના સંધોના અધ્યક્ષ બન્યા

માર્ચ ૧૯૪૮ : માકર્સનું “ ક્રાંતિકારી નીતિચાલ ”

છોડી ગાંધીજીની સાધનશુદ્ધિની વાતનો

સ્વીકાર—સમાજવાદીઓનો કેશિમ પક્ષ

છોડવાનો નિર્ણય

એપ્રિલ ૧૯૪૯ : બિહારમાં મોટર અકસ્માતમાં બમણા

હાથનું હાડકું ભંગાયું

એપ્રિલ ૧૯૫૦ : વર્ધા-પતનારની યુવાકાલ

૩૦ મે ૧૯૫૨ : બાંદા વિસ્તારની પદયાત્રામાં વિનોબાને

અળા

૨૩ જૂન ૧૯૫૨ : પૂનામાં આત્મશુદ્ધિ અર્થે ૨૧ દિવસના

ઉપવાસ — જલાઈની પ્રેરણા વિશે ચિંતન

— માકર્સનો દુઃકામક લૌતિકવાદ છોડો

સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૨ : ગયા વિસ્તારમાં જુદાનયાનાનો સ્વામુલ્લવ

— કિશાન મજદૂર પ્રભુ પક્ષ અને

સમાજવાદી પક્ષના ભેડાણથી પ્રભ

સમાજવાદી પક્ષ બન્યો

ભનુચંદ્ર ૧૯૫૩ : રંજનમાં એશિયાના દેશોની પહેલી સમાજ-

વાદી પરિષદના હાજરી

ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૩ : નેહરુની દરખાસ્ત અને વારતાધાત અને

પક્ષના-સાથીઓ સાથે મનુષ્ય

એપ્રિલ ૧૯૫૩ : યોડિસ સર્વોદય સંમેલન— ‘ હું ’ ચારી

બંદને વિનોબાનો શિથ્ય કહેવડાવવા

તેપાર છું. ’

૧૯ એપ્રિલ ૧૯૫૪ : મોઢા અથા સર્વોદય સંમેલન—જીવનદાન

૫ મે ૧૯૫૪ : ગયા વિસ્તારમાં મોષોદેવગાં આશ્રમની

સ્થાપના

૧૯૫૪ : “ એવેડ ” સંસ્થાના સ્થાપક અધ્યક્ષ

ઓગસ્ટ ૧૯૫૫ : પંજાબ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓ પસા

ગોળીબાર અંગે વ્યાધાશયું નિષેધન—નેહરુ

સાથેના સંબંધના ઘોડી તરફ

ઓક્ટોબર ૧૯૫૭ : પ્રભ સમાજવાદી પક્ષના સામાન્ય સભ્ય

પદથી રાજીનામું

મે ધી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૮ : સાદા ચાર મહિનાની વિદેશયાત્રા—ઈ.ઈ.ડ

અને યુરોપ

૧૯૫૯ : નિમેટના પ્રગ્ને દિવસોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય

દરિદ્ર છરી

૧૯૬૦ : વિષ શાંતિસેનાના અગ્ર અધ્યક્ષેઓના એક

૧૯૬૧ : ૨૦૦ સાલ પૂર્વે ધર્મ પાવનના અધ્યક્ષ થયા

મે ૧૯૬૧ : એપ્રિલ સર્વોદય સંમેલનના અધ્યક્ષપદે

૧૯૬૨ : ભારત-પાક યૈનોમંડળના સ્થાપક અધ્યક્ષ

નવેમ્બર ૧૯૬૨ : ચીનના આક્રમક પ્રસંગે નેહરુની જગ્યા

લેવા માટેની દેલ્લાઈની દરખાસ્ત નકારી

૧૯૬૩ : “ કોમનવેલ્થ એફ વર્લ્ડ સિટિઝન્સ ”

સંસ્થાના પ્રમુખ સચોળા સર્વોદય મંડળમાં

વચ્છી

જૂન ૧૯૬૩ : ગયા વિસ્તારમાં આમદાનનું સ્થળ કામ

કરવાનો નિર્ણય

૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૪ : નાગાલેન્ડ પીસ મિશનના અધિવસ

પ્રધાનશ્રી નામશ્રમિમાં સ્થાનવિરામ

મે ૧૯૬૫ : સર્વ સેવા સંઘના વર્ધા અધિવેશનમાં

આમદાનનુંકામ માટેનું ખીલું બિહાર પતી

ઉપાડયું

૧૯૬૫ : દિલ્હિપાક-સેના હોદ્દાનેવા માટેનો મેમ્બરેસે

એવેડ ઓનાયન થયો

૧૯૬૭ : રાષ્ટ્રપતિ-પદ માટે ભામા રહેવાની દરખાસ્ત

નકારી

૧૯૬૭-૬૮ : બિહાર ગિલીફ મિટીંગના અધ્યક્ષ—દુશાળ

રાહનું પ્રચંડ કામ

૧૯૬૮ : ૭૦ દિવસની વિદેશયાત્રા—અમેરિકા,

યુગેપ, ગણિયા

૧૯૬૯ : શાંધી યાત્રાની નિમિત્તે ઓક્ટોબરમાં

અવસાન—આદ્યાહવાન સન્માન અમિતિના

અધ્યક્ષ

મે ૧૯૭૦ : ગંગોત્રીયાના

જૂન ૧૯૭૦ : બે સર્વોદય કાર્યકરોને નક્કલવાદી ધમકીપત્ર

નિમિત્તે વિશ્રામ છોડી મુસદ્દા પ્રખંડમાં

એસવાનો નિર્ણય

૧૯૭૦ : આશ સ્વરાજ્ય કોષના અધ્યક્ષપદે

૧૯૭૧ : બાંદા દેશના પ્રગ્ને વિશ્વેશ્વરના અધ્યક્ષ

દુનિયાભરના દેશોની ૪૭ દિવસની યાત્રા—

ફિલીપ્પાઈ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ

જુલાઈ ૧૯૭૧ : હૃદયરોગનો હાથે પુખ્તો

એપ્રિલ ૧૯૭૦ : મળસના શાંતિસેનાનું આનંદપૂર્ણ

અંગ સાંતિ મિશનના અધ્યક્ષપદે

૧૯૭૨ : કાદાલ અને સગ સાંતિયાત્રાના રત્નકારોમાં

વસ

નવેમ્બર ૧૯૭૨ : જરૂરનાં બચાવકારી મંત્રી ઓપરેશન-

પ્રજાવતીને માર્યાપના દેનસનું નિર્ણય

અને એપરેલના

૧૫ એપ્રિલ ૧૯૭૮ : પ્રજાવતીના અધ્યક્ષ

જુલાઈ ૧૯૭૩ : અગ્રણી સામાજિક 'ઝવેરીમ્સન્' ઝગ કયું"
 ડિસેમ્બર ૧૯૭૩ : "યથ ફેર રૂમોમ્મી" નામે યુવાનોને
 આ ઉવાને
 ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪ : નવનિર્માણ આદોલન નિમિત્તે શ્રાવ્યતામાં
 —સોદાન્યપ્રતિના સંકેત

માર્ચ ૧૯૭૪ : વિદ્યાર્થી આદોલનના સદર્ભમાં બિહાર
 સરકારને જવાબદારી પૂર્વક વર્તવા અપીલ
 ૧ એપ્રિલ ૧૯૭૪ : પ્રિદરાજ દ્વારા મમોષાત—અંગત આદેશ
 ૮ એપ્રિલ ૧૯૭૪ : પટણામાં મૌન સરથગની આગેવાની
 ૯ એપ્રિલ ૧૯૭૪ : વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા "લોકતાયક" "તુ" બિરુદ
 એપ્રિલ ૧૯૭૪ : વિદ્યાર્થી આદોલનનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું—
 ૧૨ એપ્રિલના ત્રણ ગોળાકાંડ બાદ વિધાન-
 સભા-વિસર્જનની માંગણીનું સમર્થન
 ૨૯ એપ્રિલ ૧૯૭૪ : વેલોરમાં પ્રોસ્ટેટનું આપરેશન

૫ જૂન ૧૯૭૪ : લાખો સહી સાથેનું આવેદનનગર ગાજ્યપાલ
 ને સુપરન—પટણાની વિગટ સભામાં
 સંપૂર્ણ કાંતિનું એલાન

જુલાઈ ૧૯૭૪ : સર્વ સેવા સંઘના પવનાગ અધિવેશનમાં
 મંથન—ગંગા-સહયુક્તી બે પવિત્ર ધારાની
 વાત—કેટલાક સાથીઓના વલણથી આધાત

૧ ઓગસ્ટ ૧૯૭૪ : પટણાની બહિર સભામાં જનજનમમાંથી
 બ્રહ્માચાર્ય દાહી નૈતિક કાંતિ માટે આવાહન

૩-૪-૭૫ ઓક્ટોબર ૧૯૭૪ : અમૃતપૂર્વ સંપૂર્ણ બિહાર બધ

૧ નવેમ્બર ૧૯૭૪ : ધંન્દિરાજ સાથે નિષ્પૂળ યુદ્ધકાલ

૪ નવેમ્બર ૧૯૭૪ : પટણામાં ભવ્યકથ-લાકી-પ્રકાશમાંથી બચાવ

૧૮ નવેમ્બર ૧૯૭૪ : સંઘર્ષનો ફેસલો ચૂંટણીના મેદાનમાં
 કરવાના ધંન્દિરાજના પડકારનો સ્વીકાર

માર્ચ ૧૯૭૫ : દિલ્હીમાં વિરોધ સરથગનું નેતૃત્વ. લોકસભાના
 અધ્યક્ષને જનતા તરફથી માંગપત્ર આપ્યું—
 સર્વ સેવા સંઘના પવનાગ અધિવેશનમાં ફરી
 મંથન—સરકાર સાથેના સંઘર્ષ પડતો
 મૂકવાની સલાહ સ્વીકારવાની અશકિત

૨૬ જૂન ૧૯૭૫ : રંગમાં કટોકટીની વર્તમાન સંધે અનુક્રમણ
 દેશમાં—યુ ડીઅરમાં લગભગ એકાદ દેશમાં
 ૨૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૫ : પટણા અગ્રણી નેત્રીના ધન-આનન્દ—વપત્રમ
 નકલ યાતનામાંથી બચાવ બધે રાતભર
 નકેના નુકી લગભગ નોકરોના દુષ્કારે

૧ નવેમ્બર ૧૯૭૫ : મમણિક પ્રમાણે નંદા, પિરમીત

૫ નવેમ્બર ૧૯૭૫ : બને કિટની જિલકુલ ખાતેના યુવાન નિધન

૧૦ નવેમ્બર ૧૯૭૫ : લગભગ મનુષ્યસન હાલતમાં એક માનિના
 પંગલ ઉપર છૂટા—ચંડીચરથી દિ ડી,
 દિલ્હીથી મુંબઈ

૨૨ નવેમ્બર ૧૯૭૫ : જસવીર દોષ્ટિગ્રહમાં નાખત—લોક
 મુહિતના સારવારથી નુકસાન—દન એકાંતે
 દિવસે ડાયાબિટીસની અનિવાર્યતા

૪ ડિસેમ્બર ૧૯૭૫ : મરકાંડે અટકાવવાનો વૃદ્ધ મ. ધ. એ ખેડો

જન-પ્રચારી ૧૯૭૭ : દેશમાં સામાન્ય ચૂંટણીની નોકરોના-જનતા
 પક્ષનો ઉદ્દેશ—શારીરિક સ્પર્ધાને અવગણી
 લોકચાહીને બચાવવા ચૂંટણીપ્રચાર

માર્ચ ૧૯૭૭ : ચૂંટણીમાં પ્રબળ ચુકાદાથી "માડુ" કાર્ય
 પ્રકૃતિ થયું એવી લાગણી—વડા પ્રધાનપદે
 મોરારજી દેસાઈની પસંદગી

મે ૧૯૭૭ : ડાયાલિસિસ અંગેની સારવાર માટે અમે-
 રિકા બઈ આવ્યા

૧૯૭૮-૭૯ : દેશભ્રમણ અશક્ય—લોકસંપર્કના અભાવે
 પડતા—દેશની પરિસ્થિતિ અંગે મનો-

ભ્રમણ—"માડુ" જીવન ગયા"ની લાગણી—
 વિગટિ

૨૨ માર્ચ ૧૯૭૯ : મગજના પોટા સમાચાર અને લોકસભામાં
 અંગ્રજિ-ગૌર માંદગીમાંથી ઉતારો—
 મુલ્યની વિશેષ અવગણિત

૮ ઓક્ટોબર ૧૯૭૯ : સવારે છ તાઆતા અરસામાં જેલ

૯ ઓક્ટોબર ૧૯૭૯ : પટણામાં રંગબોદે અગ્નિસંસ્કાર

अंश - सूचि

(अंग्रेजी)

Why Socialism ?

Congress Socialist party Varanasi (1936)

Inside Lahore Fort

Sahavala Pata (1947)

Commercial Printing & Publishing House Madras (1949)

From Socialism to Sarvodaya

Sarva Seva Sangh Prakashan Varanasi (1957)

A Plea for Reconstruction of the Indian Polity

Sarva Seva Sangh Prakashan Varanasi (1959)

Swaraj for the People

Sarva Seva Sangh Prakashan Varanasi (1961)

Face to Face

Nayachandana Prakashan Varanasi (1960)

Prison Diary

Suryavadi Yuvyan Sabha Calcutta (1976)

Adnan Prakashan Pune (1977)

Popular Prakashan Bombay (1977)

महाकाव्य ने सर्वोदय की ओर (अनु०)

नई सेवा सच प्रकाशन वाराणसी (1953)

नेकम्वराज (अनु०)

नई सेवा सच प्रकाशन वाराणसी (1961)

आमन मामने (अनु०)

नई सेवा सच प्रकाशन वाराणसी (1971)

विहारवाल्मिकि के नाम चिट्ठी

महर्षि कर्मल्लिख, प्रवृत्ति (1976)

मेरी जेल जियरी (अनु०)

गणदास एन्ड सन्स, दिल्ली (1977)

समाजवाद का भाव ? (अनु०)

नई सेवा सच प्रकाशन वाराणसी (1937)

सोवियत संघ (अनु०)

नई सेवा सच प्रकाशन वाराणसी (1961)

आति आति (अनु०)

नई सेवा सच प्रकाशन वाराणसी (1970)

नेक रायरी (अनु०)

गणदास एन्ड सन्स, दिल्ली (1977)

(अंग्रेजी)

Towards Struggle

ed. Uusuf Meherally

Padma Publications Bombay (1946)

Socialism, Sarvodaya and Democracy

ed. Bimal Prasad

Ans. Publishing House Bombay (1964)

Communist Society and Pancharati Raj

ed. Brahmnanand

Nayachandana Prakashan Varanasi (1970)

Nation-Building in India

ed. Brahmnanand

Nayachandana Prakashan Varanasi (1974)

Towards Revolution

ed. Bhargava and Phadnis

Arnold Heinemann New Delhi (1975)

J P. s Jail Life

(A Collection of Personal Letters) (Tr.)

ed. G S Bhargava

Arnold Heinemann New Delhi (1971)

Towards Total Revolution

1 Search for an Ideology

2 Politics in India

3 India and Her Problems

4 Total Revolution

ed. Brahmnanand

Popular Prakashan Bombay (1978)

A Revolutionary's Quest

ed. Bimal Prasad

Oxford University Press New Delhi (1980)

JP Profile of a non-conformist

interviews by Bhola Chatterji

Miranda Associates, Calcutta (1979)

Sarvodaya Answer to Chinese Aggression

Sarvodaya Prachuralaya, Tanjore (1963)

हमारी भूमि-ममत्वा का हल

नई सेवा सच प्रकाशन वाराणसी (1954)

नामुदायिक समाज रूप और चिंतन (अनु०)

नई सेवा सच प्रकाशन वाराणसी

समाजवाद, सर्वोदय और लेखन (अनु०)

स द्विमल प्रसाद

विहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, पटना

मेरी विचारयाना (अनु०)

स कांति शाह

सर्व सेवा सघ प्रकाशन, वाराणसी (1973)

मेरी विचारयाना—संपूर्ण क्रांति की यात्रा में (अनु०)

स कांति शाह

सर्व सेवा सघ प्रकाशन, वाराणसी (1978)

जयप्रकाश नारायण के विचार (अनु०)

स रघुवश

लोकभारती प्रकाशन, अिलाहाबाद (1975)

संपूर्ण क्रांति

सर्व सेवा सघ प्रकाशन, वाराणसी (1974)

राष्ट्रीय स्वयंसेवक सघ

सदस्य प्रकाशन, नई दिल्ली (1977)

जे०पी० का वर्ग सघर्ष

स रामवृत्ति

सर्व सेवा सघ प्रकाशन, वाराणसी (1977)

नारालेण्ड का सवाल

सर्व सेवा सघ प्रकाशन, वाराणसी

शिक्षण और क्रांति

सर्व सेवा सघ प्रकाशन, वाराणसी

आधुनिक भूमि सभक्ष्याने केकेल (अनु०)

यश मन्त्रालय वरिष्ठ (1954)

आरी विचारयाना

स मन्त्रि नाद

यश मन्त्रालय, वरिष्ठ (1972)

संपूर्ण क्रांति (अनु०)

यश मन्त्रालय वरिष्ठ (1975)

संपूर्ण क्रांति के अलावा

स मन्त्रि नाद

यश मन्त्रालय वरिष्ठ (1977)

(एच०एच०)

Red Ingleter Jayaprakash Narayan

H J Seth

Dewan Publicatons Lahore (1946)

Life and Time of Jayaprakash Narayan

J S Bright

Dewan Publicatons Lahore

Jayaprakash Narayan A Political Biography

Ajit Bhattacharya

Vikas Publications Delhi (1975)

J P His Biography

Allen and Wendy Seale

Orient Longmans New Delhi (1975)

Jayaprakash Rebel Extraordinary

Lakshmi Narain Lal

Indran Book Co New Delhi (1975)

Lohansyak Jayaprakash

Suresh Ram

Macmillan Co Delhi (1974)

Lohansyak Jayaprakash Narayan

Farooq Arif

Janata Pocket Books Delhi (1977)

जयप्रकाश

रामचंद्र बेनीपुरी

साहित्यालय, पटना (1947)

विप्लवी जयप्रकाश

श्री राम

सत्यवति पुस्तक पठिर, नई दिल्ली (1947)

जयप्रकाश

लक्ष्मीनारायण लाल

मकमिलन क, दिल्ली (1974)

जयप्रकाश—अंक जीवनी (अनु०)

एलन और व डी स्काफ

राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली (1978)

लोकनायक जयप्रकाश

सुरेश राम

जयप्रकाश

ओम्कार शरद

साहित्य भवन अलाहाबाद (1977)

भारत छोड़ो आंदोलन के सेनानी जयप्रकाश

कुलदत्त मद्र

सर्व सेवा सघ प्रकाशन, वाराणसी

संपूर्ण क्रांति के लोकनायक जयप्रकाश

कृष्णदत्त मद्र

सर्व सेवा सघ प्रकाशन, वाराणसी

જયપ્રકાશ : લોકનાયક શ્રી, કિશોર મી

રામસૂત્ર

સર્વ સેવા સંઘ પ્રકાશન, વારાણસી

લોકનાયક જયપ્રકાશ નારાયણ

રઘુસ શ દયાલ સાવ ત

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય સંઘન, લખનઉ

લોકનાયક

નિર્મલ શુક્લ

યશરી પ્રકાશન, માવ-બાદા

લોકનાયક જયપ્રકાશ નારાયણ

જગદીશ તાવલા

પ્રેમ પ્રકાશન મંદિર, દિલ્હી, (1977)

જયપ્રકાશ નારાયણ

રમણલાલ પટેલ

એન. એમ. કલેક્ટરી કોં, મુબઇ (1946)

જયપ્રકાશ જે. પી. નામ

મકામ ન. નાહ

ચન પ્રકાશન, વડોદરા (1977)

લોકનાયક જયપ્રકાશ

(અપરચિન્ન અને એક ડાયરી)

ચંદ્રશેખર સુથાસેવક

ગ્રંથ કલેક્ટર, વડોદરા (1977)

જયપ્રકાશ નારાયણ

નારવાણ પ્રેસ

પરિચય દ્વંડ, મુબઇ (1980)

જયપ્રકાશની જીવન-ચરિત્ર

હરમીનારાયણ લાલ

અલ્હો મોહન દાંડી

વિશ્વમનવ મંદિર શિક્ષણ દ્વંડ, વડોદરા (૧૯૭૭)

(જે. પી. અને એમના કાર્ય વિશે)

J. P.—India's Revolutionary Number One

ed B N Ahuja

Varmi Publishing Co., Lahore (1947)

Is J. P. the Answer ?

Minoos Masani

Macmillan Co., Delhi (1975)

J. P.'s Mission Partly Accomplished

Minoos Masani

Macmillan Co., Delhi (1977)

J. P.'s Crusade for Revolution

Vasant Nargolkar

S. Chand & Co., New Delhi (1975)

J. P. Vindicated

Vasant Nargolkar

S. Chand & Co., New Delhi (1977)

Unacknowledged Aeronaut

(An analysis of J. P.'s agitation)

Achyutanand Prasad

All India Sampradayaikta Virodhi Committee, New Delhi

Jayprakash : Theory & Practice

Achyutanand Prasad

All India Sampradayaikta Virodhi Committee,

New Delhi (1975)

J. P.—from Marxism to Total Revolution

Ramchandra Gupta

Sterling Publishers, Delhi (1981)

Jayaprakash Narayan and the Future of

Indian Democracy

ed T. K. Mahadevan

Affiliated East-West Press, New Delhi (1975)

Protest Movements in Two Indian States

(A Study of Gujarat & Bihar Movements)

Ghanshyam Shah

Ajanta Publishers, Delhi (1977)

Jayaprakash Narayan : His Life and Thought

Commemoration Volume

J. P.'s 61st Birthday Celebration Committee,

Madras (1953)

Jayaprakash Narayan : Abhinandan Granth

(English & Hindi)

ed K. L. Sharma

Chinnaya Prakashan, Jaipur (1978)

The Quest and The Goal

Commemoration Volume

J. P.'s 76th Birthday Celebration Committee,

Madras (1979)

Bihar Shows the Way

(With 96 Illustrations)

Ranghu Rai & Sumanda K. Datta-Ray

Nachiketa Publications, Bombay (1977)

Politics of the J. P. Movement

Radiant Barik

Radiant Publishers, New Delhi (1977)

Real Face of J. P.'s Total Revolution

Indradeep Singh

Communist Party of India, New Delhi (1974)

Jayaprakash Narayan analysed

through the Gandhian prism

Hari Kishor Thakur

All India Congress Committee (1975)

Total Revolution for All

Rammurti

Seva Seva Sangh Prakashan Varanasi (1979)

जयप्रकाश की विचारधारा

रामबृक्ष बेनोपुरी

पुस्तक जगत, पटना

अधकार मे अंक प्रकाश जयप्रकाश

रुम्मीनारायण लाल

सरस्वती मिहार, दिल्ली (1977)

जयप्रकाश नारायण जीवनकथा, भाषण, विचार

अमरनाथ शेट

साहित्य भवन, ईलाहाबाद (1975)

जेल से जसलोक तक

अक्षयकुमार जन

प जादी पुस्तक भंडार, दिल्ली (1977)

विचार — नेता और राजनेता का

रामजन्म और राजेश चतुर्वेदी

दाजना बुक डिपो, लखनपुर (1979)

जयप्रकाश, व्यक्ति और विचार

श्रीमप्रकाश अग्रवाल

वृत्ति प्रकाशन (1975)

विहार आंदोलन और मि हाव-अवयव

अनुराग कुमार राय

नई सेवा नव प्रकाशन, वाराणसी (1974)

जयप्रकाश — जीवित कार्य

मोनु मसानी

मेकमिन्न क., दिल्ली (1977)

च बल की व दूके गांधी के चरणों मे

गांधी पुस्तक घर, नई दिल्ली

स पूर्ण जति सब के लिये

राममूर्ति

नई सेवा नव प्रकाशन, वाराणसी (1977)

लोकममिनिया क्या बने, कैसे बने, क्या करे ?

राममूर्ति

नई सेवा नव प्रकाशन, वाराणसी (1977)

संघर्ष और अन्तिम आगे (1974-1977)

रमन नारायण

नारायण साहित्य भंडार, वाराणसी (1977)

સૂચિ :

અમિલ હિંદ કિસાન સભા

૧૪૮

અરબુત પટેલની

૧૫૩, ૧૬૮, ૨૬૦

અબ્દુલ હકીમખાન

૧૮૭

અપ્પાનમ

૧૦૫, ૧૪૪, ૧૫૩, ૧૬૮, ૧૬૦,

૧૬૪, ૨૦૫, ૨૮૮, ૨૬૫, ૩૨૨,

૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૩, ૪૨૬,

૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૬, ૪૪૦, ૪૫૦,

૪૭૨, ૪૮૫, ૫૦૦, ૫૦૭, ૫૦૮

અક્ષય નિકેતાન

૨૦૬

અરવિંદ

૧૮૩, ૧૬૩, ૩૦૮

અસહયોગ અધિદેશન

૧૫૮, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૧૬,

૨૨૦, ૨૨૮

અશોક મહેતા

૧૦૪, ૧૪૬, ૧૬૮, ૨૮૮, ૨૬૦

અર્ધિશા

૧૪૬, ૧૮૨, ૧૮૬, ૨૦૬; અને

ગુપ્ત પ્રવૃત્તિ ૨૬૫; અને આમ-

જનતાની કાંતિ ૨૬૬, ૨૭૧, ૨૭૨;

અધિસદ પ્રતિનિધિ ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩.

૩૨૬, ૪૧૬, ૪૨૨, ૪૪૩, ૪૪૪,

૪૫૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૬૬, ૪૭૧,

૪૭૨

આચાર્યકુલ

૩૦૨

આચાર્ય નરેન્દ્ર દેવ

૧૪૬, ૧૫૩, ૧૬૮, ૨૬૮

આર્થિક કસ્ટર

૪૬૭

ઈન્ડિયા ગાંધી

૬૬, ૧૭૫, ૧૭૫. ૩૬૬, ૩૬૭,

૩૬૮, ૩૭૩, ૩૭૪, ૩૮૨, ૩૮૩,

૩૮૫, ૩૮૮, ૩૮૨, ૪૦૩

ઈન્ડિયા

૨૨૫, ૨૨૨, ૨૬૧, ૨૭૨

એટલી

૨૬૭

એન. ઇ. ગોડ

૧૬૮

એ. બી. સી. ત્રિવેન્ડ્ર

૩૨૭

એમ. એન. કે.વ

૧૧૮, ૧૮૮, ૧૭૬, ૧૮૭, ૧૮૮,

૨૪૮

એરિક કોમ

૨૭૫, ૩૪૮, ૪૧૭, ૪૭૦, ૪૭૧,

૪૮૧

એસ્ટેન્ડન્ટ

૪૦૫, ૪૦૬, ૪૧૬, ૪૨૦

અર્પેદેશ

૧૪૬, ૧૪૫, ૧૫૧, ૧૮૧, ૪૨૧,

૪૬૬, ૪૫૦, ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૬૭

કોટકોટી

જાહેરાત ૩૮૮; બેચગામ શાસનની

અમાનુષિતા ૩૬૩; કાળા કાપડા

૩૬૩, ૩૬૪; વિનોબાની ભૂમિત

૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, સામાન્ય ચૂંટણીની

જાહેરાત ૩૬૭; જનતા પક્ષનો ઉદ્ભવ

૩૬૭; આપણું શાસન તામિલ

જનતાનો ગુન્હો ૩૬૮

કમલાદેવી

૨૩૫

કમળાચંદ્ર પંડ્યા

૨૪૬, ૨૫૦

કાકામહેળ કાલેલકર

૧૮૮

કામ્બી

૧૧૭, ૩૨૩, ૩૦૪

કોર્ન

અધિગ્રાની આવશ્યકતા ૪૪૫; હિંસા

પદ્ધતિ અંધી ડોવાનો ભ્રમ ૪૪૫;

અનિવાર્ય સંજોગોની આવશ્યકતા

૪૬૬; અને ત્રાસવાદ ૪૪૭; માટે

કાપડાની મર્યાદા ૪૪૮-૫૦; માનવ-

પરિવર્તનની જરૂરિયાત ૪૭૫; અને

સંભવતા ૪૧૩; અને બ્રિવ

જરૂરિયાત ૪૧૪, અને વિચારમંચી

૪૨૨; માટે વિભૂતિમત્વની જરૂરિયાત

૪૨૨; નમૂના વિગતો આપકતા ૩૦૫;

જુઓ ગ્રામદાન, સ પૂર્ણ કાંતિ

કિંગ્સલાઇ મહાશાક્ષી

૧૬૮, ૧૬૮, ૨૬૫, ૨૮૬, ૩૨૦

કૃષ્ણમુર્તિ એ.

૪૭૫

કૃષ્ણમેનન

૧૬૦

કેનેથ કાઉન્ડ

૩૦

કોલવેલ કિસ્ટોફ

૬૪

કામી હુલ્લડો

૩૪, ૩૭, ૨૭૦, ૨૭૧ જુઓ

નોબાપલી

કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ

૬૮, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૭૭,

૨૪૭, ૨૫૦, ૨૭૬

ગ્રામદાન, ૧૬; મંગરેફ ૨૮૬; ટ્રેડિંગ

મેન્ટર નગે ૩૦૦; વ્યાપક ૩૦૦,

૩૦૧; અંદાજનની વ્યૂહરચના, ૩૦૫

-૭; તુફાન ૩૦૭; અંતિ તુફાન ૩૦૭;
યુષ્ટિકામ ૩૪૬, ૩૪૭; ક્રાંતિ
૩૪૭; પ્રયોગ અધુરો સ્થિતિ ૩૬૪,
૩૬૭; અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ૩૭૧;
ગ્રામપુનર્રચનાની બુનિયાદ ૪૬૨,
૪૬૩; દૂરદીર્ઘીય ઇન એક્શન ૪૬૪,
૪૬૫; આદેશનની નબળાઈઓ અંગે
જે. પી. ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૩, ૩૬૩,
૪૬૬, ૪૬૭; માર્કેટવાદની આગવી
કડી ૧૬૩; નક્કર પરિણામો ૩૭૯;

ગ્રામશાળા

૩૧૭, ૫૦૬, ૫૦૭
ગ્રામસ્વચારાભ્ય આદેશન

ઉદ્ભવ ૩૦૦, ૩૦૧; શ્રુ ત્રણ દર્શન
તેમજ તુફાન અને અંતિતુફાન ૩૦૬-૮;
દ્વારા નીતિક નિર્માણ ૩૧૬-૧૮; નો
બીજો તબક્કો ૩૩૯, ૩૪૦; શૈક્ષણિક-
ની આધારશીલા તરીકે ૩૪૮, ૪૬૫,
૪૬૬, ૪૮૦; નબળાઈઓ અંગે
જે. પી. ૧૭૮, ૧૭૯, ૪૪૦; મુખ્યત્વે
પ્રયોગ ૩૪૩-૫૨; આજની પ્રસ્તુતતા
૪૧૫, ૪૬૮

ગ્રામસ્વાવલંબન કે પરસ્પરાવલંબન કે

૩૧૨, ૩૧૩

ગ્રામજાલે

૧૮૩, ૨૧૮

ગ્રામજાણુ

૨૯૬

ગાવા

૨૮, ૨૯, ૩૨૧

ગોવિંદ વલ્લભ પંત

૨૮૨

ગંગાબાબુ

૪૦૬

ગાંધીજી

૧૫, ૫૨, ૫૪, ૫૭, ૫૮, ૬૦, ૬૨,
૭૩, ૮૨, ૧૨૮, ૧૪૦, ૧૪૬,
૧૫૪, ૧૫૫, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૧,
૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૮,
૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૫, ૧૯૮,
૨૧૮, ૨૧૯, ૨૩૪, ૨૬૪, ૨૬૬,
૨૮૮, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૫૦-૫૭,
૨૬૫-૭૦, ૨૮૮, ૪૭૬, ૨૦૦,

૪૧૩, ૪૧૪, ૪૭૫, ૪૭૯, ૪૮૯,
૫૦૬

ચૈકાસ્લોવાકિયા

૩૨૧

ચંદુલાલ દેસાઈ

૨૫૦

ચંદ્રભાગુ

૨૧૪

ચંદ્રાવતી

૨૧૪, ૨૧૫

ચૂટણી સુધારા

૪૮૫

છાત્રશુલા સંઘર્ષ વાહિની

૬૪, ૧૨૨, ૧૨૯, ૧૬૫, ૧૮૭,
૨૦૬, ૩૮૩, ૪૯૨

જનતા પાર્ટી

૧૫૦, ૧૫૩, ૧૭૮, ૧૮૬, ૨૦૬,
૨૦૭, ૩૯૭, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૩

જ્યપ્રકાશ અમૃત કોષ

૪૦૬, ૪૦૭

જ્યપ્રકાશ

બાળજાણુ ૨૧૪; પ્રારંભિક શિક્ષણ
૨૧૪, ૨૧૫; દાંપત્ય ૨૧૬, ૨૧૭;
રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો પહેલો પાઠ ૨૧૮;
કોલેજ છોડી ૨૨૦; અમેરિકાની વાટે
૨૨૫; બુનિવર્સિટી, શિક્ષણ ૨૨૩-
૨૫; શ્રમના બીરવના અનુભવ ૨૨૬;
માર્કસવાદનો પ્રભાવ ૨૨૭, ૨૨૮;
સ્વદેશાગમન ૨૨૬-૨૨૯; ગાંધીજી
સાથેની પ્રથમ મુલાકાત ૨૩૩; ભારતીય
સામ્યવાદીઓથી અલગ ૨૩૪, ૨૩૫;
પ્રથમ ધરપકડ ૨૩૬; બ્રહ્મચર્ય અંગે
બાંધી જોડેનો પત્રવ્યવહાર ૨૩૮-૪૧
બ્રહ્મચર્યની સ્વીકાર ૨૪૧, ૨૪૨;
જરિજીવનના મનભેદોન દાંપત્યજીવન
૨૪૩-૪૫; કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની
સ્થાપના ૨૪૭; બીજા વિશ્વયુદ્ધ અંગે
૨૫૦, ૨૫૧; સ્વરાજ્યનું વિચાર, ૨૫૨;
હિંદ છોડો આદેશનમાં ૨૫૪, જેલ
કુદા ૨૫૯, ૨૬૦; નેપાળમાં આગ્રહ
દેખાતો તાલીમ ૨૬૧; લોકોને જેલમાં

૨૬૨, ૨૬૩; જેલમાંથી મુક્તિ ૨૬૫
દેશના ભાગલા અંગે ૨૬૮; માર્કસ-
વાદ અંગે પુનર્વિચારણા ૧૧૪,
૨૭૩; સાધનશુદ્ધિનો સ્વીકાર ૨૭૪,
૨૭૫; મજૂર પ્રવૃત્તિ અંગે ૨૮૦;
ભાષાચાર ગામે જેલમાં ૨૮૧; પાકિ-
સ્તાન અંગે ૧૧૪, ૨૮૨; પવનારની
મુલાકાત ૨૮૩, ૨૮૪; આત્મશુદ્ધિના
ઉપવાસ ૨૮૬; માણસ ભલો શા માટે
બને? ૨૮૭, ૨૮૮, ૨૮૯; નેહરુ
પરનો પત્ર (વીદ મુદ્દાનો કાર્યક્રમ)
૨૯૦; પક્ષપક્ષનિની ખામીઓ અંગે
૨૯૪; ભૂદાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ૨૯૬;
જીવનદાનનો સંકલ્પ ૨૯૪, ૨૯૫;
સમાજવાદી પક્ષમાંથી રાજીનામું ૨૯૮;
ગ્રામદાન આદેશનમાં ૩૦૧-૮; લોકોને
જેલ ક્ષપ્તીમાં ગ્રામસ્વાવલંબન અંગે
૩૧૨, ૩૧૩; સાંપ્રદેયિક આશ્રમમાં
૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫; ગ્રામશાળા અંગે
૩૧૭; તિબેટ અંગે ૧૮૮, ૩૨૦;
હંગેરી વિશે ૩૨૧; ચેકોસ્લોવાકિયા
વિશે ૩૨૧; ગોવા અંગે ૩૨૧; ચીની
આક્રમણ વખતે ૩૦, ૧૪૬, ૩૨૨;
નશ્વર મરમત અંગે ૩૨૩, ૩૨૪,
નાગાલેન્ડનું શાંતિનિશ્ચય ૩૨૪, ૩૨૫;
પાકિસ્તાન સાથેના સંબંધો અંગે
૩૨૫; ભાષાદેશની મુક્તિ માટે ૩૨૬,
૩૨૭; નેહરુની આશીર્વાદ ૩૩૦,
૩૩૧; વિદેશયાત્રાઓ ૩૩૫; બિહાર
કુખાલ રાજનમાં, ૩૩૬; ગ્રામસ્વચારા
આદેશનના પરિણામ વિશે ૧૫૦, ૩૩૯,
૩૪૦, મુસલમાનો ૩૪૧-૫૨; ભાગી-
ઓનું આત્મ-સર્જન પૂર્ણ ૫૨, ૩૫૩-
૫૮; પ્રભાવતીજીના મૃત્યુ વખતે ૩૬૨;
અનારથા અને નવા માર્ગનો શોધ
૩૬૩-૬૫; ઈંદિરા ગાંધી માટે શ્રદ્ધાની
શરૂઆત ૩૬૬-૬૮; Youth for
Democracyનું આદાન, ૩૭૦,
૩૭૧, નુકસાનના નવનિર્માણ આદેશન
વખતે ૩૭૧, ૩૭૨; બિહાર નાદિભલ
૩૭૫-૮૪; શરેરેય પરિવારનું મથન
૩૮૬, ૩૮૭; કોંગ્રેસના વિકલ્પની
બોજા ૩૮૮; સ્ટેડીની જાહેરાત પછી

ધરપકડ ૩૮૮; સંશ્લેષનો એકાંતવાસ
૩૮૯, કિંતનીઓ બંધ ૩૯૧; બંદી-
બાનમાંથી મુક્તિ ૩૯૨; સાપ્તવિનિમ-
ની કાલથી ચાલના ૩૯૨; ાનના
પક્ષનો ઉદ્ભવ ૩૯૭; જાનના પક્ષ
પાલેની અપેક્ષાઓ ૪૦૧; મના-
વ્યા અંગે મોરારજી દેસાઈને પત્ર
૪૦૨; બાગ ઉઠાડ મંચા, ૪૦૪;
છેવડના દિવસોમાં વિનોયા એટના
સંભવે ૪૦૬, ૪૦૮; ધારોસ્કિ ચાલના
૪૦૮; ગાડ બનાવી વિરહિન ૪૦૯;
અવમાન ૪૧૦; વિશ્વ શાનિસેનિક
તરીકે ૨૮, ૨૯; કોમી હુલ્લેસોં ૩૪,
૩૭; નકમલવાદ અંગે ૧૪૯, ૧૮૭;
વિકેન્ડ્રીકશ્ન અંગે ૧૫૭; ખાનગી
માલિકી અંગે ૧૫૭; સ્વૈચ્છિક સંસ્થા-
ઓ અંગે ૧૬૧; નાસ્તિકના અંગે
૧૬૪, નવમી સંપર્કશીતે ૪૯૮-૫૦૦,
૫૦૫, ૫૦૮

બાનગી

૧૯
જેલ-કામગીરી

૧૩-૭૩. ૨૬૫ (લાંબેર), બંદીગત
સપ્ટેમ્બર ૩૯૦, ૩૯૨

ફરદીશીપ

૧૫૧, ૧૫૩, ૧૬૮, ૩૦૭, ૮૭૭

દ્વિગક

૧૮૩, ૨૧૮

ડે સેલ. કે

૪૬૨

ડો. અધિન પટેલ

૬૮

ડો. આશીષ દુસેન

૩૩૮

ડો. દિનશા મહેતા

૨૮૭

ડો. હરિદેવ શર્મા

૨૪૨, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૯૨, ૩૩૦,
૩૩૧

દારુલુ ગાંધી મેળા

૬૭, ૬૮

લહેસિલકારસિંહ

૨૭, ૩૫૪

તમિલનાડુ

૧૭૬

તિબેટ

૧૮૮, ૩૨૦

તેલગુડા

૧૬૬

થિયરી ઓફ પરકોલેશન

૪૪૮, ૪૯૯

દાદા ધર્માધિકારી

૩૮૫, ૩૯૧

દિનકર

૨૬૮, ૩૧૭

ધર્મવીર ભાગતી

૩૯૭

ધોન્ડ મજમુદાર

૩૨૧, ૩૪૪, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૬૭

નર્દતાલીમ

૪૭૫

નવનિર્માણ અધિકાર (અગ્રતાત)

૧૭૮, ૨૦૨, ૩૭૧, ૩૭૨, ૪૪૧

નવબાણુ

૫૦

નેહુ જવાહરલાલ

૫૬, ૫૮, ૬૫, ૮૬, ૬૫, ૬૦૩,
૬૧૬, ૧૩૪, ૧૪૮, ૧૫૬, ૧૫૭,
૧૭૫, ૧૮૧, ૧૯૩, ૨૧૬, ૨૩૫,
૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૪, ૨૭૦, ૨૮૧,
૨૮૬, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૦, ૩૦૪,
૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૬, ૩૩૦, ૩૩૧-
૩૩૩

નેહુ મોતીલાલ

૨૪૬

નાગાલેન્ડ

૫૦, ૫૫, ૫૬, ૧૮૭, ૩૨૪, ૩૨૫,

૩૩૭

નાથુસિંહ

૩૫૫

નારોલકર

૬૫

નિર્મળા દેશપાડે

૧૬૧, ૩૭૬, ૩૮૦

નોઆખલી

૨૭૦, ૨૭૧

નંદિની સત્પથી

૧૬૨

પદ્માલિ સીતારામંથા

૧૫૮

પદ્મવિહીન લોકશાહી

૧૬૧, ૨૬૪, ૩૩૪, ૩૩૫, ૪૭૮

ખાદેલાલ

૨૫૬, ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૮૬, ૩૦૦,
૩૨૧

પાદિસ્તાન

૧૧૪, ૧૧૬, ૩૨૫

પી. સી. જોશી

૨૪૬

પુરોગામ નિકમદાસ

૨૦૩

પચાવતી રાજ

૧૪૪

પ્રબંધ સમાજવાદી પક્ષ

૧૧૭, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૩,
૧૫૪, ૧૭૭, ૨૮૬, ૨૯૦, ૨૯૨

પ્રથમ પચવતીય યોજના

૩૦૪, ૪૫૭

પ્રભાવતીદેવી

૮, ૧૦, ૧૨, ૪૩, ૬૧, ૧૧૧,
૧૧૩, ૧૨૪, ૧૬૭-૬૭, ૨૧૬,
૨૧૭, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૩, ૨૩૩,
૨૩૬, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૫૬,
૨૬૫, ૨૭૭, ૨૬૫, ૩૦૬, ૩૧૦,
૩૧૮, ૩૫૬-૩૬૨

પ્રાધ્યાપક આબ્નર્ટ

૨૨૫

પ્રાધ્યાપક રીચર્ડ સ્ટેઈનમેટ

૨૨૫

પ્રાધ્યાપક હુમલી

૨૨૫, ૨૩૦

પ્રાધ્યાપક વોલ્ફ

૨૨૫

પ્રાધ્યાપક હર્બર્ટ મિલર

૨૮૨

ક્રિડો

૫૦

ફૂલરાણી
૨૧૪

બરૂમિ નુદે

૪૮૯

બાગીસમર્પણ

૩૫૩-૫૮

બાદશાહખાન

૩૪૦

બાણ કેવડીનંદન

૨૧૩

બાંડા ફેશ

૬૧, ૩૨૬, ૩૨૭

બિરલા ક્ષત્રિયામહાસ

૨૩૫

બિહાર અંધિલન

૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૫, ૧૭૮, ૧૮૪,

૧૮૬, ૪૪૧, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૭;

શસ્ત્રાત ૩૭૪, ૩૭૫, ૮ એપ્રિલ

૧૯૭૪નું મૌન સરથસ ૩૭૫, ૩૭૬;

સંપૂર્ણ કાનિનું એવાન ૩૭૭; અ ગે

સર્વ સેવા સંઘ અને વિનોબા ૩૭૮,

૩૭૯, ૩૮૫; બિહાર બધ ૩૮૦,

નવેબરની ફૂર ૩૮૦, ૩૮૧, ઈન્દિરાજી

જેડેની જેઠીની મુલાકાત ૩૮૧,

૩૮૨; જમના સંસ્કાર ૩૮૧, ૩૮૨;

છાત્ર-નુવા સંઘર્ષ વાહિનીની આપના

૩૮૩; રાજકીય પંથોનું ચરિત્ર ૧૬૨,

૩૮૩, ૩૮૪; દેશબાપી લહર ૩૮૪,

૩૮૫; ના રાજયસત્તા સમિતી સંઘર્ષ

અંગે વિનોબા ૩૮૬; આંદોલન કટો-

કદીની ગણરાત અને જેઠીની

ધરપકડ, ૩૮૮; મા નાકર આદોલનની

શોધણા અંગેની જેઠીની વિચારણા

અંગે ગ્રામીણો ૩૮૦, ૩૮૧; ની

નીપણે ૧૫૫; અંગતનના વિષય ૪૦૬

ગિજાર દુર્લભ ગદ્ય

૩૩૬

બી. ઇ. વર્ગીય

૩૪૦

બી. પી. ટ્રાઈસલા

૧૦૫

પ્રલયર્ષ

૫૧, ૯૧, ૨૩૧-૨૨

પ્રેમનેત્ર

૪૦૨

ભારત છોડો આંદોલન

૧૧૮, ૧૧૯

ભોલા ચેટર્જી

૨૪૨, ૪૦૫, ૪૦૭, ૪૦૮

બુદ્ધાન આંદોલન

૩૦, ૬૦, ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૬૬,

૧૭૮, ૧૭૯, ૨૮૪, ૨૮૬, ૨૮૯,

૨૯૬, ૩૦૦, ૩૦૮, ૩૩૯, ૪૪૦,

૪૬૦

ભાત્રાચાર-ઉપાયો

૧૫૪, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૩, ૩૬૭,

૪૮૫, ૪૯૧

મજૂર ચળવળ

૧૪૮, ૧૫૬, ૧૬૮, ૧૬૯, ૩૦૭,

૪૭૪

મતંદાતા પરિપદ

૩૦૨, ૩૮૪

મસ્તી એ. જે.

૨૯

માઈકલ સ્કોટ

૨૯, ૫૦

માર્ક્સવાદ (સામ્યવાદ)

૧૦૫, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૫૧, ૧૫૨,

૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૧, ૧૭૭,

૧૮૩, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૪૬, ૨૪૭,

૨૪૮, ૨૭૩, ૨૮૦, ૨૮૭, ૨૮૮,

૨૯૬, ૪૧૨, ૪૧૭, ૪૩૮-૪૦,

૪૪૪, ૪૪૭, ૪૫૯, ૪૬૮, ૪૭૦,

૪૭૨, ૪૮૩, ૪૮૯

માર્ગરી સામંતસ

૫૦

માધ્યમિક

૪૪, ૫૨, ૫૫૩, ૩૫૫

માલિકા-ખાનની કે મામાજી?

૧૫૭, ૧૯૭, ૧૯૯, ૪૬૩, ૪૬૪,

૪૭૩, ૪૮૨, ૪૮૮, ૫૦૦, ૫૦૦

માલિકા હજી ને અન્ય મુળભૂત અધિકાર

૪૮૪

મુસડગી

૪, ૫, ૮૧, ૮૩, ૧૭૦, ૧૯૧, ૩૮૧,

૩૪૨, ૩૪૩; બ્રામીસુ વિત્ત ૩૪૬;

economics of operations

rescue ૩૪૫; બ્રામીસુની દિશા-

માં ૩૪૬; સામ્ય માટેની જેઠીની

નાવાવેલી ૩૪૯, ૩૫૦; પ્રવેશ અધૂર

રહ્યા ૩૫૨; વારતવિનાનું દર્શન ૪૮૯

મીનુ મસાણી

૧૪૯, ૧૫૩, ૧૬૮, ૨૪૯, ૨૫૦,

૨૮૮

મીનુ માંધી

૩૯૨

મોડિંગ કેન્સ સર્જલ

૬૮

મૈથિલીશરણુ શુક્ત

૨૧૫

મોગરજી દેસાઈ

૨૫૦, ૪૦૦, ૪૦૨, ૪૦૫

મોહરસિંહ

૨૭, ૩૫૪

મૌલાના આઝદ

૨૧૯, ૨૬૯, ૨૭૦

મુવાસકત

૧૩૮, ૧૪૧, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨,

૪૬૯

મોગેન્દ્ર શુક્લ

૨૫૯

મ નોનથુ

૧૧૪, ૧૧૫, ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૩,

૪૮૦, ૫૦૨

મહી અહમદ કાશિમી

૧૬૯, ૨૮૬

મોગરજી

૧૧૪, ૧૨૦, ૧૨૨, ૧૪૨, ૧૫૯,

૧૭૭, ૧૮૫, ૪૭૬, ૪૮૯, ૪૯૦,

૫૦૯

મોગરજી

૨૨૬, ૨૫૦, ૨૭૦, ૩૩૧

મોગરજી લોડીયા

૫૮, ૯૫, ૧૫૩, ૧૬૮, ૨૬૦, ૨૯૭,

૨૯૮

સપ્તર પંચ

૧૪૮, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૫૦, ૨૬૯,
૩૨૯, ૩૩૦

સર્વ સેવા સભ

૧૨૨, ૧૬૧, સ્થાપના ૨૮૩, ચાડિય
સર્વેશ્વર મ મેલન ૨૬૩, બોધગયા
મમેલન ૨૯૬, રાજગીર મ મેલન
૩૦૬, ૩૦૭, ૩૩૯, બિહાર આદેશન
અગે ૩૭૮, ૩૭૯; પવનાર અધિવેશન
૩૮૬; મુબઈ અધિવેશન ૪૦૭

સર્વેશ્વર

૧૫૧, ૨૬૯, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૦૩,
૪૧૪, ૪૪૦, ૪૪૯, ૪૬૧, ૪૬૮,
૪૭૧, ૪૭૫, ૪૮૧, ૫૦૩

સ્ત્રીલિન

૧૪૯, ૧૬૫, ૧૮૮, ૪૩૮, ૪૪૪

સ્ત્રીલિન સેવાકી કુટુંબ

૧૦૧

સ્ત્રીલિન

૩૧, ૧૦૦, ૧૫૨, ૧૭૭, ૧૮૭,
૧૯૧, ૨૦૧, ૨૬૬, ૨૬૮, fear
of freedom ૪૮૧

સ્ત્રીલિનશીતા

૭૬, ૧૧૯

સ્વામી સ્વામી પતિપાળક

૨૨૦

સ્વૈચ્છિક મ સ્થા

૧૭૭

માને ગુરુજી

૨૬૧

મામ્ય દી પક્ષ

૧૪૯, ૧૫૮

સાધનપ્રદિ

૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૯ ૨૭૪, ૪૩૮,
૪૪૪ ૪૪૫

મિતાલિયા

૨૧૩ ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૧૮

સીતરામ મેડી

૨૨૩

સુભાષચા

૩૫૬

સુભાષચા

૧૮૯, ૧૫૬, ૧૮૫, ૨૫૪

સોપોલેવગા આશ્રમ

૧૧૦, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭,
૩૧૮

સ પતિદાન

૮૦૧

સ પુત્ર કાંતિ

૭૦ ૭૧, ૭૪, ૭૯, ૧૦૦, ૧૦૫,

૧૦૬, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૩૧
૧૩૩, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૧
૧૪૪, ૧૮૫ ૧૫૩, ૧૬૮, ૧૭૯
આલુવાન ૩૭૭, ૪૪૧, ૪૪૨
ના માત આધાર ૫૦૧, નુ નોન
અને આધારિક ડેલિવ ૫૦૧
પ્રાકૃતિક વાતાવરણ મુજબ ૫૦૦
અર્થશાસ્ત્ર ૫૦૦, ૫૦૩, પર્વતી
ની પ્રક્રિયા ૫૦૩, જાનિવાદ અને
કુરિવાલુ ઉન્નત ૫૦૪, ૫૦૫,
નિશ્ચય ૫૦૫ પતિવર્તન ૫૦૫,
૫૦૬, ૫૦૭, મધ્ય અને અનાનો
બેવડી પ્રક્રિયા, ૫૦૭, 'કટલિટિક
એજન્ટ'ની આવશ્યકતા ૫૦૮,
દરુમોની જવાબદારી ૫૦૮, ૫૦૯

હરિશ્ચંદ્ર

૨૧૩, ૨૧૪

હરિશ્ચંદ્ર

૨૧૪

હરિશ્ચંદ્ર પ્રધાન

૨૦૩

હરિશ્ચંદ્ર

૨૦૬, ૩૦૧

હરિશ્ચંદ્ર જ

૪૧૩

୨୫୫

୨୫.୭୭୫

They would ⁱⁿ shambles all
around me. I shall not see it put
together again. ^{in my life-time,} Maybe my nephews and
nieces will see that. Maybe.

~~Here~~ ^{Here} now I trying to widen the
horizon of our democracy. I am trying
to do it mainly by involving the people
more intimately and continuously in
the process of democracy. This in two
ways. One, by creating some kind
of machinery through which there could
be a measure of consultation with
the people in the setting up of candidates.
Two, by providing a machinery through
— the same machinery as in One
would have done — through which the
people could keep a watch on their
representatives and demand good &

honest performance from them. These were the two ~~for~~ ^{drope} of essence that I ^{wanted} to distil out of ^{all} the clang and clatter of the Bihar movement. And here I am I ending up with the death of democracy.

Where have ~~our~~ my calculations gone wrong? (I almost said 'our' calculations, but that would be wrong. I must bear the full, the whole, responsibility) In assuming that a Prime Minister ~~of~~ in a democracy would use all the normal and abnormal laws to defeat a peaceful democratic movement, but would not destroy democracy itself and ~~into~~ ^{to} ~~stand~~ substitute for it a totalitarian system. I could not believe that even if the Prime Minister wanted to do it, her senior colleagues and her party - not with

here and how troublesome the journey?

----- This is all that I can write, today, though
 ----- The mood will change tomorrow and might write
 ----- some more. -----

26.7.75

Today I have completed one full month
 of my detention. I must say this one month
 has felt like a year. Maybe it is due to the
~~loss of the~~ ^{loss of the} habit of jail-going for 30 years, more correctly
 33 years. Indragiri regime may be remembered
 in history for its many achievements or lack of them
 ----- its most notable achievement is the murder of
 ----- democracy - but for me it will be remembered
 (for the few months or years I remain alive) as a
 regime ~~to~~ in independent India in which I
 experienced for the first time ten years, little sleep
 (of the C R P.) and detention. It ^{was} under British
 rule I had, not personally, experienced ten years

to me as of year 21. I am
from my forebears.
Company of other detainees
might have helped.

or police lathi blows. And since my
release from detention in April 1946 —
from Agar Central Prison I had never been
detained. ^{As for myself} ~~For me~~ this is no mean achievement —
for Indians. Another reason for the month offering

However, it is not this that I ~~set~~ —
set down to record today. It is something
much more important, though every sensible
Indian must have come to the same decision
which I have reached & which I record below.

It might appear ^{from} my letter to the
P.M. & my notes of ^{the} two subsequent
days that ~~she~~ ^{she} acted in the
— manner she has done when her position
— as P.M. was threatened. That only determined
the timing. But I am sure Indrajit, the
— dignified communist in her party, the C.P.O.
— and behind the new Soviet agents must

substitute her with another census of
crusaders. This unfortunately country would
then be put on the same path of misery,
autocracy & degradation as so many other
countries of Afro-Asia. Heaven save India
from this fate!

2.10.75

बापू, आम के भाणों में अद्भुत कर-वसन।
 महात्मा गांधी की जय। महात्मा गांधी अमर हों।
 आज बापू का १०८ वां जन्मदिवस है। - बापू को
 गये आज २२½ वर्ष हुए। इस अवधि में उनका
 नाम तो बहुत लिखा गया, लेकिन उनका काम
 बहुत छोड़ा हुआ। निंदिते कुछ वर्कों से देश
 के विद्वान भूत-अनुभव करने लगे हैं कि बापू का
 बताया हुआ देश का भारत ने बहुत बड़ी गलती
 की। मरु जवाहरलालजी के जमाने में इन्हीं विद्वानों
 ने, भा इनके जैसे ही-विद्वानों ने, गांधीजी के प्राणों
 को दक्षिणपूर्व माना और जवाहरलालजी की
 "modern" माडर्न "राष्ट्र" (outlook) के प्रशंसक बने
 रहे। महात्मा गांधी ने ही श्रीमती गांधी, जिन्होंने
 मिथ्याचार को खदाया, ~~का केचित्त करने में~~
 कड़ी सफलता पाई है बीच बीच में यह रास्ता
 कर्तव्य रही है कि गांधीजी के ही मार्ग पर नह
 चल रही हैं। शायद आज भी जनता हम के
 उमलाम में कुछ इस प्रकार के उल्लास करे।

जीवन निकलताओं से भरा है,
सकलताएं जब कभी आईं निकलें,
दूर होता है उन्हें भिन्न माली से।
तो क्या वह मूर्खता थी?
नहीं।

सकलता और निकलता भी-
परिभाषाएं भिन्न हैं मेरी।
इतिहास से पूछो कि क्यों 'शुद्ध'
बन नहीं सकता प्रयातमंश-कथा ?
किन्तु मुझ का शिरोमणि के लिये
~~जिसमें मैंने लिखा है कि मैंने लिखा है कि मैंने लिखा है~~
~~मैंने लिखा है कि मैंने लिखा है कि मैंने लिखा है~~
मंत्रालय के, सेना के, निगीला के,
यथ संवर्धन के, सम्पूर्ण क्रांति के।
जिन्हें / कज शिर्षक कहता निकलता
भी शोष भी वे मंजिलें।
मंजिलें वे अनगिनत हैं,
गन्तव्य भी आते दूर है।
रुकना नहीं मुझ को कहीं
अवरुद्ध जितना मार्ग हो।
जित कागना कुछ है नहीं
सब है समर्पित ईश्वर के।

131

तो विफलता ~~है~~ पर तुम हूँ अपनी,
और यह विफल जीवन
शत शत भन्ना होगा
भरि समाजभरि प्रिय रहलें का
बंदगी की ही मार
यह कुछ सुगम बना जावे।

जयप्रकाश नारायण

मन्दीरद (अपराध)
दि. २. १४

26817

